Leidig ffe.

Aus der Bibliothek des seligen Pfarrer Schreindter zu Pegnitz durch dessen Wittwe zum Andenken erhalten

Wolf Baudissin.

Erlangen.

Lorenz
Katal.

G. W. Knorr sculp. Norib.

GNOMON
NOVI
TESTAMENTI

IN QVO

EX NATIVA VERBORVM VI

SIMPLICITAS, PROFVNDITAS, CONCINNITAS, SALVBRITAS

SENSVVM COELESTIVM

INDICATVR

OPERA

IO. ALBERTI BENGELII.

TVBINGÆ

SVMTIBVS AC TYPIS IO. HENR. PHILIPPI SCHRAMMII
A. MDCCXLII.

PRÆFATIO.

SUMMARIUM.

§ I. *Verbum DEI scriptum in V. & N. T. donum maximum:*

II. *rite tractandum.*

III. Commentarii *primævis temporibus haud necessarii:*

IV. *posteriori tempore, quatenus utiles?*

V. Ætates *exegeseos sacræ.*

VI. Præsentis *operis origo.*

VII. Gnomonis *N. T. titulus: instituti summa.*

VIII. Monita, *de sincera firmaque lectione N. T. dignoscenda, & cum textu* recepto *prudenter coagmentanda.*

IX. *Examen criseos* Mastrichtianæ.

X. *Fundamentum hujus* exegeseos, *textus curate recognitus:*

XI. *idemque Sectionibus interpunctionibusque* distinctus.

XII. Rectus *apostolorum* sermo *assertus.*

XIII. *Libri N. T. in* Tabulas *synopticas* redacti.

XIV. *Insita* vis verborum *perpensa;* Græcorum *præsertim, idque ex* Hebraismo.

XV. Affectus *sancti, & in iis* mores *quoque, considerati.*

XVI. Multiplex *inde annotationum ratio.*

XVII. Allegationes *auctorum parciores.*

XVIII. *Quid præstitum, speciatim, ad* Evangelistas *singulos:*

XIX. *quid ad* Acta & Epistolas.

XX. Apocalypsis, *iterum tractata: Cel. D. Ioach.* Langii *super ea dissensus & assensus: auctoris* Ordo temporum.

XXI. Orthodoxia ejusdem.

XXII. *Studium etiam pro iis, qui non* Græce *discunt:*

XXIII. *genus* sermonis:

XXIV. *termini* technici.

XXV. *Gnomonis, in* mole *non magna,* usus.

XXVI. *Declaratio de* Germanica *interpretatione N. T.*

XXVII. *Hortatio ad* constantem *culturam Scripturæ sacræ.*

GRATIA ET PAX MVLTIPLICETVR

CHRISTIANO LECTORI.

§ I.

VErbum DEI viventis, quod primævos quoque patriarchas rexit, Mosis ætate in literas est relatum, & ad Mosen ceteri prophetæ accesserunt. Postea, quæ Filius DEI prædicavit, quæ Paracletus per apostolos est locutus, ea apostoli & evangelistæ perscripserunt. Hæc *Scriptura sacra* dicitur, &, quanta quanta est, cum hoc ipso titulo suo optimum sui est encomium. nam ideo *sacra Scriptura* appellatur, quia DEI effata complectitur & DOMINI est liber. *Verbum DEI nostri manet in æternum.* Es. XL. 8. *Amen*, inquit ipse Salvator, *dico vobis, donec prætereat cœlum & terra, jota unum aut unus apex non præteribit a lege, donec omnia fiant:* ac rursum, *Cœlum & terra præteribunt: verba autem mea non præteribunt.* Matth. V. 18. XXIV. 35. Est igitur systema testimoniorum divinorum solidissimum pretiosissimumque Scriptura V. & N. T. neque solum singulæ partes DEO dignæ sunt, sed etiam conjunctæ unum corpus integrum aptumque referunt, quod nullo defectu, nullo excessu laborat. Fons est sapientiæ: quem, qui gustarunt, omnibus aliorum quamlibet sanctorum, expertorum, devotorum, sapientum hominum documentis anteponunt.

§ II.

Sequitur, ut ii, quibus tantum bonum est creditum, bene utantur. Vsum quoque docet Scriptura, qui in *faciendo* consistit; ut faciamus, cognitione est opus: cognitio, obvia rectis corde.

§ III.

Non glossarum myriades in ecclesia V. T. scriptæ sunt, quanquam restrictior tum luminis mensura erat: neque ecclesiam N. T. talibus protinus subsidiis doctores onerandam putarunt. Quilibet liber tum, quum propheta

pheta quispiam aut apostolus eum emisit, suum secum jubar attulit, præsenti rerum conditioni accommodatus. Textus, qui in ore omnium semper esse deberet & assidue lectitari, suam ipse cum integritate perspicuitatem sustentabat. Non baccas, quasi cetera essent putamina, seligere, non commentariorum impedimenta cumulare, sanctis curæ erat. Scripturam habebant. Rudioribus vox doctorum in V. & N. T. præsto erat.

§ IV.

Quæ per literas commentariosque expediri possunt, hæc sunt potissimum: ut sinceritas *textus* conservetur, restituatur, vindicetur: ut propria *vis linguæ* ejus, qua scriptor aliquis sacer utebatur, declaretur: ut *circumstantiæ*, quas sermo quilibet respexit, explicentur: ut *errores* & abusus postea exorti restinguantur. Nil horum desiderabant primi auditores: nunc autem commentariorum est, hæc quodammodo supplere, & efficere, ut *auditor hodie iis adjutus instar sit auditoris antiqui tali subsidio nil utentis.* Vnum est, in quo superiores vincantur a posteritate, quod hæc prophetias subinde ex eventu clarius interpretatur. In quolibet genere, quæ singuli lectores e Scriptura hauriunt, universi inter se communicare possunt ac debent, ore præcipue, nec non literis; sed ita, ut ne ipsius Scripturæ usus perpetuus imminuatur aut obruatur.

§ V.

Scriptura ecclesiam sustentat: ecclesia Scripturam custodit. Quando viget ecclesia, Scriptura splendet: quando ecclesia ægrotat, Scriptura situm contrahit. Itaque Ecclesiæ Scripturæque facies simul vel sana solet apparere vel morbida: & ecclesiæ constitutioni subinde respondet tractatio Scripturæ. Ea tractatio a primis seculis N. T. ad hodiernum usque diem diversas habuit ætates. Prima possit dici *nativa*: secunda, *moralis*: tertia, *arida*: quarta, *rediviva*: quinta, *polemica*, *dogmatica*, *topica*: sexta, *critica*, *polyglotta*, *antiquaria*, *homiletica*. Adhuc igitur non ea Scripturæ viguit experientia & intelligentia in ecclesia, quæ in ipsa Scriptura offertur. Evincunt hoc opinionum luxuriantes discrepantiæ, & caligantes in prophetis oculi nostri. Plus ultra vocamur, ad eam in Scripturis facultatem, quæ sit *virilis & regalis*, perfectionique Scripturæ satis prope respondeat. Sed *per adversa excoquendi* erunt homines prius. Earum ætatum historia & descriptio justum atque utilem tractatum daret: sed alia sunt hoc quidem loco magis necessaria.

§ VI.

Quiſquis in Scriptura interpretanda aliquid navare vult, ſe ipſe explorare debet, quo jure id faciat. Quod ad me attinet, non prævia mei fiducia animum appuli ad commentandum, ſed de improviſo, paulatim, divina gubernatione, huc ſum adductus. Officii publici ratio, quæ N. T. Græcum ſtudioſæ juventuti ultra viginti ſeptem annos exponendum mihi injunxit, anſam dedit ad obſervationes quaſdam faciendas: creſcente numero, ſchedis eas committere inſtitui, &, venerandi cujuſdam Antiſtitis impulſu, perpolire. Exegeſin comitata eſt recognitio textus: in recognitione textus ad reſolvendam Apocalypſin una & altera varians me duxit lectio: Harmonia evangeliſtarum, interim exorta, & exegeſis Apocalypſeos, Ordinem temporum peperit. Nunc hæc omnia, ſcrutinio in orbem redeunte, in eadem exegeſi N. T. confluunt, ſupplentur, limantur. Quare de his omnibus partim repetenda ſunt aliqua, partim ab integro dicenda, ut coronis operi, quod unum eſt quodammodo, hoc quaſi *galeato* prologo imponatur.

§ VII.

GNOMONIS titulum, modeſtum, ut arbitror, & appoſitum, his pridem annotationibus exegeticis dedi, *indicio* tantum quodam fungentibus: ipſumque *Indicis* nomen placuerat, niſi, quum index dicitur, *Regiſtrum* citius ſive *Regeſtum*, quam digitus aut ſtilus index, plerisque in mentem veniret. Hoc denique agitur, ut, quæ in ſententiis verbisque Scripturæ N. T. ſita *vis* eſt, neque tamen primo intuitu ſemper ab omnibus obſervatur, ea breviter *monſtretur*, lectorque in textum recta introductus quam lautiſſime paſcatur.

Nonnihil Indicii ſatis eſt in Gnomone factum:
Omnia te textus, ſi ſapis, ipſe docet.

§ VIII.

Humanus delectus dictorum & exemplorum e Scriptura petitorum ſuum retinet uſum, terminari autem eo non debet Scripturæ ſtudium, ſed ipſam totam, ut eſt, pernoſci decet, ab iis præſertim, qui docendi munere funguntur. Quod ut rite fiat, firma textûs ſacri verba ab iis, quæ ancipiti varietate laborant, diſtinguamus, oportet, ne aut apoſtolica verba ſine fructu prætereamus, aut pro apoſtolicis librariorum verba tractemus. Talem textum omni cura & fide ſiſtere ſum conatus, in *editione* N. T. Græci majore, Tubingenſi, & in *minore*, Stutgardiana. Vtraque prodiit

prodiit anno 1734. & minor novo poſtmodum *Prologo* aucta eſt, non tota recuſa: id quod hanc ob cauſam dico, ne quis alteram minorem putet altera magis minusve correctam. Harum editionum aliquam, non aliam, adhibeant, oportet, qui quovis loco, quid *mea recognitio* habeat, ſcire aut referre volunt. Ipſum N. T. noſtra opera recognitum, cum hocce Gnomone, pro una editione habendum venit, non ſecus ac ſi unicum volumen eſſet. Id amplius diſpaleſcet in progreſſu præfationis hujus, præſertim § XI. Aſſenſores recenſio mea bene multos eſt nacta, quorum nonnulli etiam in Translationibus eam *ex parte* adoptarunt: in adverſarios autem incidit *duos* potiſſimum. nam quæ Andreas Buttigius in præfatione N. T. Græci collegit, ea meis congruunt potius, & quatenus diſſerunt, in Prologo, quem modo memoravi, ſoluta dantur: quæ autem alii ad ſingulares quaſdam lectiones dixerunt, ea ſuis locis dilucidamus. Duobus igitur illis, (quorum nominibus parcere jam poſſum,) duas repoſui *Defenſiones.* Vna excuſa eſt cum Harmonia Evangeliſtarum, Germanice, A. 1736, Tubingæ; & Latine, ſeorſum, commodius, paullo auctior, A. 1737, Lugduni Batavorum: qua oſtendi, me non egiſſe *timide.* altera, qua, eundem me non *temere* egiſſe, evici adverſus impetum veritati apud ignotos valde noxium, Novis literariis Tubingenſibus inſerta fuit A. 1739, & eodem anno ſeorſum recuſa. *Prior* Defenſio jam propemodum antiquata eſt. nam & is ipſe, cui reſpondi, criſin Maſtrichtianam, qua parte correxit, ad totam rationem meam conformavit: & quid alii de cauſa illius & mea ſenſerint, enarrat Doctiſſ. Lilienthalius in Biblioth. exeg. p. 1263 ſeq. Quo magis *alteram*, velim, Defenſionem indagent & cognoſcant, qui & a temeritate abeſſe & tamen rem cognoſcere cupiunt. Omnes certe, quibus id ſchediaſma lectum ſciam, me ſincero textui N. T. religioſe incumbere agnoſcunt: atque ea ipſa ſocietas, cujus nomine cenſor egerat, quamvis rogata a me & provocata, tamen ne ſyllabam quidem, recenſione mea novatam, adhuc, quod ſciam, produxit, *in den fruh aufgeleſenen Fruchten.* Optatum veritatis admiſſæ argumentum. Pars defenſionis refertur infra, ineuntibus annotationibus ad Apocalypſin.

Spiritui ſe plerique ſubducunt eruditorum: quare ne literam quidem ſuam rite tractant. Hinc de variantium lectionum deciſione, deque deciſionis cum textu recepto conjunctione, confuſiſſimæ adhuc dominantur opiniones. nam alius antiquioribus manuſcriptis nititur, alius pluribus, ita quidem, ut etiam falſum jactet numerum: alius Latinam verſionem, alius orientales evehit: alius Scholiaſtas Græcos laudat, alius vetuſtiores patres: alius contextum, (qui ſane plurimum valet,) ita defendit, ut planiora

omnia

omnia & pleniora ſequatur; alius expungit, quicquid ab uno, ſi placet, Æthiopico, non dicam, interprete, ſed librario, ſemel omiſſum eſt: alius receptiorem textum cupide reprehendit; alius eum ſine ulla exceptione tuetur. *Non omnes, qui citharam habent, ſunt citharœdi.* Nos, re diu multumque agitata, omnem lectionis varietatem his *Monitis* & diſcerni & digeri poſſe confidimus:

I. Partes ſacri textus longe plurimæ remanent nulla *notabili varietate (Gratia DEO) affectæ.*

II. Totam eæ doctrinam ſalutarem omnibus criteriis præditam continent.

III. Ad eas cuncta lectionis varietas, *tanquam ad normam, exigi & dijudicari debet ac poteſt.*

IV. Lectionem N. T. eamque variantem, habent codices manuſcripti, *ex manuſcriptis* impreſſi; Græci, Latini, Græcolatini (*de quibus non* aliter *ſenſi in Apparatu, p.* 387. 642. *ac de principe eorum* Bœrneriano *Lud. Kuſterus in præf. N. T.*) Syriaci *&c.* Latinizantes *Græci vel aliarum linguarum: liquida allegata* Irenæi *&c. ut cuivis generationi largitur divina providentia. Omnia vocabulo* codicum *late interdum accepto complectimur.*

V. Hi tamen codices per eccleſias omnium ſeculorum & climatum diffuſi ſunt, & manum primam ita prope attingunt, ut conjunctim, in omni varietatum multitudine, ſinceram lectionem exhibeant.

VI. Certe nulla unquam conjectura *audienda eſt: tutius ſeponitur, quæ forte laborare videtur, particula textûs.*

VII. Univerſi codices in decidendo ſunt norma *ſingulorum.*

VIII. Græci *codices, eam obtinentes antiquitatem, quæ ipſam lectionis varietatem ſuperet, valde* pauci *ſunt: reliqui permulti.*

IX. Quamlibet parum valeant verſiones & patres, *ubi a Græcis exemplaribus N. T. diſcedunt; certe ubi Græca exemplaria N. T. inter ſe differunt, ea præpollent, quibus verſiones patresque conſonant.*

X. Latinæ *verſionis lectio, ubi conſenſione patrum Latinorum vel etiam aliorum teſtium idoneorum firmatur, eximium ob ſingularem antiquitatem pondus habet.*

XI. Teſtium numerus *pro utravis cujuslibet loci lectione vigilanter iniri debet: & idcirco ſecernendi ſunt codices* Evangeliſtarum *ab iis, qui* Acta & Epiſtolas, *cum* Apocalypſi *vel ſine ea, vel hanc ſolam habent*: integri *a mutilis: ii, qui ad Stephanicam* editionem *collati ſunt, ab iis, qui ad Complutenſem, aut ad Elzevirianam, aut ad ignotam aliquam ſunt collati: ii, quos* recte collatos *eſſe conſtat, v. gr. Alexandrinus, ab iis, quos recte collatos eſſe non conſtat, aut quos conſtat ſegnius eſſe* collatos, *v. gr. a Vaticano, qui alias vix parem haberet.*

XII. Plures *ita demum teſtes paucioribus; &, quod* gravius *eſt, teſtes climatibus, ſeculis, linguis,* diverſi, *propinquis inter ſe; &, quod* graviſſimum *eſt,* antiqui *novis præferendi ſunt. nam quum Fontis nomen prima tueatur unice manus, Græca utique; ab ea quo propius abſunt rivi, id eſt, codices ex primævis deducti, Græci, Latini &c. hoc plus habent ponderis.*

XIII. Quas lectiones vel incuria librariorum vel indiſcreta cura admiſiſſe exiſtimari

jure

jure potest, eæ postponi debent lectioni tali, quæ non nimia quidem facilitate blanditur, sed nativa dignitate nitet.

XIV. Ita sequiorem lectionem prodit alliteratio, parallelismus, ecclesiasticæ *lectionis, ineuntis præsertim vel exeuntis, opportunitas* : hiatum, *verba recurrentia:* glossam, *facilitas apparens. in varietate multiplici,* media *lectio genuina.*

XV. Quinque *igitur* Momenta *sunt Decisionum* : Antiquitas *testium*, diversitas *eorum*, & multitudo: *tum*, *lectionis* sequioris *origo*, & genuinæ *color nativus.*

XVI. Hæc ubi concurrunt, dubium nemini, nisi sceptico, remanet.

XVII. Quotiescunque autem de his Momentis pars pro una lectione, pars pro altera militat; criticus modo huc, modo illuc moveri potest, vel, si ipse acquiescit, ceteri tardius assentiuntur. Ubi alius alio majorem in oculis vel corporis vel animæ aciem habet, frustra disputatur. Alter alteri nil obtrudere potest aut eripere, nisi forte ipsa olim autographa reperiantur.

XVIII. Non optima crisis est, quæ hanc summam præscribit: Sic Erasmus, sic Stephani, sic typographi fere omnes excuderunt: ergo sic legendum est, apicum tenus, ad consummationem usque seculi; & vetusta monumenta, quatenus cum hac lectione congruunt, sunt admittenda; quatenus aliud, quamlibet magno consensu, referunt, rejici debent. *Dicendum, quod res est: compendiosa est hæc crisis, ephebis digna. Obstinatam credulitatem erga lectionem receptiorem alit: & adversus antiqua documenta præfracte suspicacem se facit. Quicunque sunt, qui sine ea firmitudinem textuum ab omni varietate immunium, atque adeo ipsius Scripturæ ac religionis dictitant* periclitari, periculose *ipsi sentiunt, fideique vim ignorant. Æquissimum Calovii judicium, ab hodierna quorundam superstitione typographica longe remotum, retulimus in Apparatu, p.* 401. *Etiam ante typographiam inventam integra erat Scriptura: non ad typographiam Seculi XVI, cujus intra limites, quæ a zelotis defenditur lectio, tota conflata est, divina se providentia, Scripturæ sacræ invigilans, alligavit.*

XIX. Typographica tamen lectio, fere tota, *firmiter defenditur, non ex eo, quia usu invaluit, sed quia iis, quæ hic explanamus, criteriis excellit: eoque nomine gaudemus.*

XX. Qui per Frobenium & post Lutheri obitum per Stephanos Elzeviriosque excusus est, & adhuc propagatur, textus N. T. Græci, is a Lutheri versione non raro differt, ut docet Tabula *locorum N. T. Bibliis Hebraicis & Græcis Germanicisque* Zullichaviensibus *adjecta. Quæ autem cum* Luthero *congruit genuina lectio, eam cum prolubio amplecti fas est. Sincerus quidem textus citra studium partium quæri debet: quem tamen multi minus curant (indignum!) quam sartam chirothecam.*

XXI. Valde optanda esset talis editio N. T. Græci, in qua ipse textus totam lectionem germanam, omni varietate dispulsa, liquido exhauriret: sed nostra ætas id non assequitur, & quo propius unus alterve nostrum ad primævam sinceritatem se recipit, eo minus assentiuntur plerique.

XXII. Consultum est igitur, ut tantisper, dum uberior lucis mensura obtingit ecclesiæ, textus eclectico judicio ex editionibus *probatis quam sincerissimus corrogetur. In sola Apocalypsi aliquid ex mss. adspersum dedi: causamque sæpius dixi.*

XXIII. Perpaucæ tamen lectiones recepti textus, *vel tanquam dubiæ, vel tanquam*

sequi-

sequiores, ab reliquo textu secernendæ veniunt: &, ut tales, sine ullo veritatis detrimento in ipso textu notantur.

XXIV. Immo iis exceptis, &, aliquantisper duntaxat, quasi sequestratis, toto demum reliquo *textu firmiter nititur & salubriter utitur etiam idiota.*

XXV. Vicissim nonnullæ lectiones pretiosissimæ, e situ suo extractæ, ut genuinæ *recognoscuntur, ad veritatis incrementum.*

XXVI. Lectiones extra textum receptum, vel æque probabiles, vel genuinæ, præsertim si minus multis codicibus fultæ reperiantur, non confestim textui sunt inferendæ, sed in margine indicandæ.

XXVII. Id indicium fieri potest, varietatibus marginis in classes quasdam distinctis. nam quælibet varietas, quoad quovis tempore constitui potest, aut in æquilibrio est, aut altera lectio alteri antistat, & hoc rursum vel magis notabili discrimine, vel minus notabili. Vnde lectiones firmæ, plausibiles, dubiæ, in textu aut margine collocatæ, analytice ad quinque gradus, quos alioqui, (ut in magnitudinibus stellarum, in qualitatibus, frigoris &c.) *innumeros esse expertum habeo, reducuntur. Hos ego gradus literulis* α β γ δ ε *notavi.*

Nemo receptiori lectioni, ut arbitror, ita aut infensus est aut addictus, ut his Monitis possit refragari. Nonnulla uberius explanantur, additis exemplis, infra, in Apocalypsi passim. Nil autem novi affero: hæc eadem antea sensi & scripsi. *Nota* Theophilus a Veritate *esse* ait, *quæ eruditi contra meam editionem N. T. monenda invenerint.* vid. *Beleuchtung*, p. 27. *Eruditos*, opinor, eos narrat, quibus Defensione altera respondi. Hanc ergo velim perpendat: idemque, quæ mihi pag. 58, & pag. 64 in extremo, adscribit, de iis editionem meam respiciat. Exceptionem, qua usus est in æquitate sua erga me declaranda, missam faciet. Non operose me posthac defendendum mihi puto, ne minus magni æstimare subsidium videar virorum pietate, zelo, orthodoxia, literatura præditorum, qui suis me judiciis & vindiciis, haud ignotis tegunt, & aliter animatos, me quiescente, & sustinent & vincunt. Atque jam ego potius eo progredior, ut, quales sint duces, quos plerique sequuntur, ostendam.

§IX.

Exiit videlicet Amstelædami anno 1711 cum ipso N. T. Græco *Crisis Gerardi a Mastricht*, per canones XLIII criticos varias decidentis lectiones: cui crisi nil non tribuerunt eruditi, non solum in Germania, ut I. G. Bajerus in Dissertatione de var. lect. N. T. usu & abusu, pag. 18 &c. sed etiam aliis in terris, ut Ant. Blackwallus Britannus in Classicis sacris, pag. 617 &c. Atqui *summam* criseos illius a veritate abesse, demonstravi in Apparatu, pag. 440. 441. 442. & quum A. 1735 eadem crisis aliquantum mutata prodiisset Amstelædami, alterum examen institui in Defensione illa priore, §26, 30. 33. 37. Et Apparatum & Defensionem, fas est, evolvant,

qui

qui crisi illa nitendum putant. In ea Defensione, Latine edita, adjeci hæc: *Decantatos illos XLIII* canones *criticos Gerardi a Mastricht singulatim*, *ordinatim*, *modeste*, *vere* examinatos, *alio tempore dabimus.* Nunc ferme pœnitet promissi: & talis hodie examinis labore supersederem libenter, quum intelligam, esse aliquos, quibus quam minimum criseos in hoc opere quam maxime probetur. Sed quia *complures etiamnum canonibus illis capiuntur*, neque aptiorem hujus discussionis locum prospicio: in præsenti eam dabo, ita ut canones ipsos referam (quo certe nomine ab eorum admiratoribus gratiam iniero;) animadversiones ad utramque editionem criseos illius accommodem; facilitati brevitatique dem operam; neque inter aculeos, quibusdam e somno excitandis necessarios, modestiæ obliviscar.

CANON I.

Variantes Lectiones, quod omnes fateri coguntur, ortæ sunt ex negligentia, oscitantia, festinatione, *aliquando & ex* malitia *descriptorum. Est nobis* Varia Lectio, *aberratio descriptoris a scriptura vel mente Auctoris quem describit; quæ generalis descriptio, omnem quidem, etiam minimæ literulæ aberrationem pro varia lectione recognoscit. Commode tamen priores causæ magis ad vitium; posterior vero ad malitiam referri, & pro varia lectione haberi poterit. Non enim omnis* aberratio *a scriptura, est* aberratio *etiam a* mente *Auctoris: quod multo major pars harum lectionum* (in ed. N. T. Oxon. A. 1675. & inde in ed. Amst.) *imo ausim adserere tres quartæ partes demonstrabunt.*

ANIMADVERSIO.

Verum hic dici, agnoscimus, sub ea cautione, quæ ad canonem VIII dabitur, de *sensu* sive mente scriptoris sacri: at inde nullius loci lectio præ altera prærogativam obtinet. Nusquam in margine, quod meminerim, ab auctore allegatur hic canon, quanquam *observationis* potius, quam *canonis* titulum meretur, ut complures alii.

II. Descriptores errarunt oscitanter sæpenumero, quando in eodem aut sequenti versu repetitiones vocabulorum inveniebantur, putantes se anteriora vel posteriora descripsisse. Exinde detractiones, *omissa voce aut sententia intermedia, aut sequente; aut* variationes. *Idem & a dictante proficisci poterat.*

Canon bonus, sæpe adhibendus, sed raro adhibitus ab auctore. Adhibendus erat, pro lectione marginis, v. gr. ad Luc. X. 11. 1 Ioh. II. 23.

III. Aliquando etiam inde sunt causæ additionum, *utraque vox aut sententia* bis repetita, *quando sc. descriptor in eandem vocem aut periodum inciderat, aut quid neglexerat.*

Canon bonus, sæpe adhibendus, sed raro adhibitus ab auctore. Causa in eo allegata non solum additiones, sed etiam permutationes verborum complectitur. Allegandus igitur erat, v. gr. ad 2 Petr. II. 2, pro lectione marginis.

 IV. Di-

IV. Descriptores sæpe in eo errarunt aut variantem lectionem fecerunt, quando vocem scripserant ante præcedentem, quam delere nolebant, ne decor descriptionis periret: inde trajectio *vocum orta, quæ variantem lectionem sensu sano facere non debet. idem factum, si quam vocem* neglexerant, *quam postea addere nolebant.*

Vera observatio: sed utra lectio genuina sit, aliunde dignosci debet.

V. Descriptores sæpe periodum legerant, & obliti vocis vel vocum originariarum textus, substituebant æquipollentem *aut* fere æquipollentem, *aut* aliam, *aut penitus omiserunt, quam postea, ne exemplar macularent, mutare, delere vel supplere noluerunt. Id pro variante lectione non adsumendum, nec textus mutandus.*

De locutionibus *æquipollentibus*, quæ sit manûs primæ, quæ Græci librarii, aut interpretis, hac observatione non deciditur: neque eadem omissionem ab additione discriminat.

VI. Peccarunt sæpe descriptores in mutandis, omittendisve literis, *præsertim* unius organi: *item in mutandis* syllabis, *quæ quoad sonum sibi similes videbantur; id quod frequenter contigit in* nominibus propriis *ex una in aliam linguam translatis: quæ cum sensum sæpe non turbarent, illa propter exemplaris nitorem mutare nolebant: quod non pro variante lectione, sed pro negligentia descriptoris habendum. Ita & judicandum, quando* temporum, modorum, *aut* verborum mutationes, *vel* generum *aut* casuum *contingebant. &c.*

Errorum causam ita hæc tangit observatio, ut ad decisionem non faciat.

VII. Descriptores sæpe peccarunt in omittendis vel addendis vel variandis particulis, pronominibus, adverbiis, præpositionibus, *aliisque, quod & sæpe in* verbis compositis *factum: hoc tamen variantem lectionem non facit, nec pro ea habendum. Millies & millies sic peccatum.*

Eadem ratio.

VIII. Quæ lectio additione vel detractione aut mutatione, item variatione constructionis, non mutat sensum, *etiamsi in tribus quatuorve codicibus manuscriptis inveniatur, pro variante lectione non habenda, nec admittenda contra plurimos alios Codices, bonæ vel melioris notæ. Nulla quippe causa tum cogit, variantem lectionem receptæ præferre.*

Cum a *tribus quatuorve codicibus*, de quibus Canone XI, discesseris, hæc observatio nusquam lectionem unam alteri præfert. Raro etiam additio vel detractio vel mutatio *sensum* plane eundem relinquit. Interesse aliquid, si ego non sentio, alius fortasse sentit; si hodie non video, heri fortasse vidi vel cras videbo. Si non interest ad dogma, interesse potest ad elegantiam, ad simplicitatem, ad emphasin, ad connexionem, ad parallelismum qualemcunque.

IX. Vnus Codex *non facit variantem lectionem, quia arguit incuriam descriptoris, maxime in omittendo: modo recepta lectio sit secundum analogiam fidei: alias canon XXII habet locum.*

Cano-

Canone IX - XII & XL - XLIII. coll. Proleg. n. 108. de *numero* codicum agit Noſter: ſed primum *diverſitas* & *antiquitas* codicum pluris eſt, quam *numerus*, quem ſine diſcrimine accipit: deinde ipſum numerum minime habet explicatum, multos ratus codices, ubi pauci aut vix ulli ſunt; paucos, ubi ſat multi ſunt, vel plures, vel plurimi. Nam in laterculo codicum, canonibus præmiſſo, plerique ſolos Evangeliſtas, pauci Acta & epiſtolas, Apocalypſin aliquot tantummodo habent; iidemque ſubinde ſunt mutili, non pari diligentia excuſſi, ad editiones inter ſe diſcrepantes collati: at Noſter lectioni marginis ſui ſolet concedere tantummodo codices in margine expreſſe citatos, & totam fere reliquam laterculi molem textui ſuo ita adſcribit, ut *centenos* ſubinde codices, etiam in Apocalypſi, a textus ſui lectione ſtare putet. *Manifeſtum hunc atque magnum errorem* ſecunda recte appellat editio criſeos Maſtrichtianæ; itaque formulam de *centenis* codicibus &c. delevit: ſed reliquum tenorem retinet. Eo magis admonendi ſunt, qui hanc criſin jam perſanatam putant. Simili errore Ant. Blackwallus in Claſſicis ſacris p. 594. ad Act. II. 24. & ad 1 Ioh. IV. 3. allegavit *CXX MSS.* quum haud XL ſint codices, ad Acta & ad Epiſtolas Iohannis, ante eum collati: idemque *ſedecim* (ſic enim, opinor, legi voluit, non *ſexaginta*) Stephanicos, has illasve partes N. T. complexos, pro codicibus totius N. T. amplexus eſt, p. 600. 617 ſ. 636. In excerptis Oxonienſibus, quæ Maſtrichtius criſi ſubſtravit ſuæ, unus, duo, tres aut quatuor codices ſæpe dicuntur lectionem aliquam habere, quæ multis teſtibus nititur. Apud ipſum Maſtrichtium lectio textus, quamlibet imbecilla, nunquam poteſt cauſa cadere; lectio marginis, quamlibet germana, vincere nunquam.

Quod ad *Canonem IX* ſeorſum attinet, *unus* ſane *codex*, ubi minor codicum eſt copia, variantem facere lectionem poteſt; imo unus codex, v. gr. Apocalypticus apud Eraſmum, ipſum textum ſuſtentavit: ſed quo major copia comparatur, eo rarius unus codex variam lectionem cum ſpecie poteſt facere. Sæpe autem unus dabatur Maſtrichtio, ubi multi ſunt. Citatur hic canon ad Matth. XXVI. 35. Marc. IX. 40. at lectio marginis non *uno* MS. ſed *fere omnibus* nititur. Ap. III. 12 omnes libri, etiam excuſi ante Bezam, habent ναῷ· quare qui libros MSS. contulere, nullam hic varietatem notarunt. Apud Bezam error typothetæ dedit λαῷ· id Beza correxit: ſed unus Huiſſius, qui codicem Alexandrinum ad textum cum mendo λαῷ excuſum contulit, ναῷ demum tanquam variam lectionem codicis Alex. notavit. Inde Maſtrichtius lectionem ναῷ, quaſi in *uno* tantum codice repertam, hoc canone IX reprobavit, quum in *omnibus* exſtet ac plane ge-

nuina

nuina sit. Hæc non potuissent accidere Mastrichtio, nisi in *summa* criseos errasset. Vltima canonis verba, *modo recepta &c.* receptam lectionem sine causa in discrimen adducunt.

X. Neque duo Codices *faciunt variantem lectionem, contra receptam & editam & sani sensus lectionem; quia id duorum descriptorum, forte ejusdem, duarum descriptionum arguit incuriam, maxime in omittendo: in quo plerumque sufficit ratio illa sola:* omissum esse.

Citatur Canon v. gr. ad Apoc. XIV. 1. XVII. 4. at lectio marginis non *duobus* codicibus, sed *omnibus* nititur, errorem refutans ab Erasmo invectum, & per Stephanos & tot alios receptum. Et tamen sunt, qui Stephanico prelo divinam pro integritate N. T. Providentiam mancipare audeant, nec desinant audaciam iis adscribere, qui sua ætate omnibus subsidiis a Providentia oblatis religiose ad communem ædificationem utuntur.

XI. Neque faciunt variantem lectionem tres aut quatuor codices, *maxime in omittendo, contra viginti & quod excurrit alios manuscriptos.*

Citatur Canon v. gr. ad Luc. XIII. 35. at lectio marginis non *tribus aut quatuor*, sed *permultis*, iisque præcipuis testibus nititur. Sic Matth. II. 11. XXVIII. 19. lectio marginis non *tribus quatuor*ve, sed ita multis codicibus nititur, ut lectioni textus ne *unius* quidem firma relinquatur opinio.

Vbi Millius *plures*, inquit Mastrichtius in Proleg. § ult. *codices, versiones & patres adducit, ibi parva mutatione numerus codicum, verbi gratia, trium quatuorve, ad sex septemve augeri & extendi potest; ut nec ille variam lectionem facere debeat contra centum* (ed. 2, *plerosque*) *alios codices seu testes.* De *centum* seu *plerisque* illis jam diximus: *trium quatuor*ve, & *sex septem*ve, pusilla est differentia; sed multo major intercedit, ut margo Mastrichtianus ad Apparatum nostrum collatus quemlibet lectorem quovis docebit loco.

XII. Magnus codicum *manuscriptorum* numerus *veluti viginti aut plurium, firmat & probat receptam & communem lectionem sani sensus, potissimum in omittendo.*

Lectio sani sensus, quæ ante typographiam inventam vel etiam deinceps *recepta & communis* fuit, justo codicum firmatur numero: sed justum numerum, variis ex causis, modo plures, modo pauciores faciunt codices; & diversitas testium antiquitasque plus valet.

XIII. Stephani Curcellæi *annotationes variantium lectionum, pro variantibus lectionibus non habendæ, quia ille non notat codices, unde eas habeat, an ex manuscriptis, an vero ex impressis exemplaribus. Possunt etiam pro uno codice haberi.*

De Curcellæo dixi in Appar. p. 440. *Miratur* Mastrichtius in Notis ad 1 Cor. VI. 5. *unum* Curcellæum ab Oxoniensibus citari, quum vel *triginta* MSS. habeat Millius. Fugit ergo illum, talia *multis* dari locis, v. gr. Matth. V. 48. Iac. II. 18. Qui non vident, palpare possunt excerpta Oxoniensia,

quæ

quæ canonibus Maſtrichtianis ſubſternuntur, neutiquam eſſe idonea: neque *editiones* a Maſtrichtio juſta cura eſſe collatas. nam Curcellæum ſolum aut pæne ſolum citari putat, ubi textum Curcellæus *editionum*, interdum meliorem, allegat, ut Rom. VII. 6. 1 Petr. II. 21. Ap. XXII. 15.

XIV. Verſiones *etiam antiquiſſimæ ab editis & manuſcriptis differentes, uti nec* impreſſi *libri, faciunt variantem lectionem; ſed magis oſtendunt oſcitantiam interpretis aut corruptionem exemplaris quo uſus fuit.* Complutenſis *prima editio anno* 1514. *valde exacta & ad varia manuſcripta, etiam charactere ad antiquum Scripturæ manuſcriptorum modum expreſſa, fere tantæ fidei eſt, ac codex manuſcriptus: quare & Oxonienſis editio* 1675 *ejus variantes lectiones expreſſit.*

Quid ponderis habeant *verſiones*, ab editis & manuſcriptis, quibuſdam certe, *haud differentes*, non docet Canon. Sane mſſ Græcos, quibus hodie utimur, vetuſtate longe vincunt, & vix unquam in ſequiore lectione conſentiunt. quare ad deciſionem, ubi codices Græci inter ſe differunt, quam plurimum faciunt. Oxonienſis margo unam *verſionem* Copticam cum fragmentis Gothicis, ad Evangeliſtas tantummodo, allegat. Magnus defectus. Neque *impreſſi* libri non faciunt variantem lectionem, ubi conſtat, editores manuſcriptis eſſe uſos. *Complutenſem* editionem laudat auctor canonum: ſed perſæpe optimas ejus lectiones rejicit.

XV. Ex genio Codicum *manuſcriptorum obſervandus eſt genius deſcriptorum & deſcriptionum, an ſoleant vel omittere quid vel addere. Vide & Canones XXX & XXXI.*

Hic *genius* parum facit ad Deciſionem, quippe quæ nunquam unius codicis genio nititur.

XVI. Quodſi in aliis Evangeliſtis, quam ejus qui legitur, aliæ voces, aut vocum mutationes, inflexiones &c. occurrant, probabile eſt, inde variantem lectionem manaſſe.

Hic canon nil a canone XXIV diverſum habet.

XVII. Citationes Patrum *textus Novi Teſtamenti raro facere debent variantem lectionem, quoniam ex memoria factæ, ſæpe non ipſa verba, ſed æquipollentia adducunt.*

In margine Oxonienſi nulla *patrum* allegatio: quare canon XVII cum tribus ſequentibus in hac criſi quieſcit. Raro in notis quoque allegantur patres. Magnus iterum defectus. nam ubi patres a codicibus diſcedunt, verba eorum haud premenda ſunt: ſed ubi codices inter ſe differunt, ii prævalent, qui cum patribus congruunt; & quo antiquiores ſunt patres, eo ponderoſius eſt ſuffragium. Sæpe vix apparet, quid patres legerint in textu ſuo: ſæpe firmiter conſtat. Diſcrimen explanatur in Appar. p. 389 ſ.

XVIII. Ita ſæpe Patres, quæ ad intentionem non faciunt, omittunt.

Tali in caſu, quæ patres omittunt, ea nemo prudens rejiciet.

XIX. Patres quoque, ex lapſu memoriæ, uni adſcribunt, quæ apud alium leguntur.

Ta-

Talis lapsus memoriæ nulli adhuc lectioni genuinæ detrimentum attulit.

XX. Patres quoque citant aliquoties, quæ nullibi reperiuntur.

Fides semper esto penes citantem.

XXI. Quæ pro veris variis lectionibus a Criticis habentur & quæ sensum mutant, non ad hos canones examinandæ aut dijudicandæ, sed earum origo, causa & ratio investiganda & disquirenda: ad quod canon vigesimus tertius ablegat.

Scholion hoc methodicum est, non canon.

XXII. Lectio absurda *& quam antecedentia vel consequentia absurditatis convincunt, rejicienda est.*

Lectio aperte *absurda* plerumque unius tantum est codicis, adeoque hic canon est supervacuus. Interdum absurditas non est in codice, sed in excerpto, v.gr. Matth. XVIII. 20, collato Millio: vel in interpretatione varietatis, v. gr. Matth. XXI. 32. ubi juxta *Cant.* pharisæos, contra atque alii interpretantur, *credere pœnituit.* Porro absurda sæpe est lectio, quæ non videtur: sæpe videtur, quæ non est. In canonibus XII Pfaffianis, qui dissertationem de var. lect. N. T. concludunt, octavus est insignis: *Lectio in speciem absurda non est statim rejicienda, nec ea quoque, quæ obscuritatem dictionis secum fert, tales enim lectiones non solent fingi.*

XXIII. Vide Notas.

Vide Apparatum. ibi enim *Notas* illas, quoad opus esset, consideravimus.

XXIV. Cognita origine variantis Lectionis, perit plerumque varians lectio; veluti si ex uno Evangelista in alium vox *sit translata vel* periodus. *quod satis usitatum erat, ut sc. constarent diversæ enunciationes Evangelistarum.* &c.

Insignis Canon. Pro lectione marginis allegandus erat ad Luc. III. 19 &c. quin etiam extra Evangelistas, v. gr. ad Eph. V. 9.

XXV. Glossema.

Continetur hoc in Canone XXXV. Ibi ergo vide.

XXVI. Sæpenumero descriptores, voces, quas censebant superfluas, *aut* non necessarias, *compendii causa omiserunt, præsertim quando sensum non turbabant aut mutabant: id quod pro variante lect. non admittendum; sed audaciæ descriptoris imputandum.*

Omissio plerumque casu fit, rarius consilio, ut recte judicat D. *Hauberus*, cujus ceteroqui crisis cum sententia hujus Canonis congruit, ut notamus ad Act. XV. 34. Porro quomodo ea, quæ omissa sunt, ab iis, quæ addita sunt, discerni debeant, auctor criseos non indicat. Sic res in incerto manet.

XXVII. Contra, quando sensus ellipticus *aut* obscurus *aut* imperfectus *descriptoribus videbatur, addebant vel nomen vel verbum vel pronomen &c. sæpe ex antecedentibus. Quæ quoque audacia est.*

Con-

Continetur hoc in eodem Canone XXXV. Ibi ergo vide.

XXVIII. Quando descriptores sæpenumero anteriorem vocem, verbum, numerum, casum, aut tempora mutaverunt, *tunc in sequentibus, quum anteriora delere & exemplar maculare nollent, isti mutationi inhærere cogebantur. Innumera istius continuatæ mutationis exempla occurrunt.*

Hujus canonis eadem ratio est, quæ quarti. Eum respice.

XXIX. Efficacior lectio textus recepti.

Genuina lectio semper est *efficacissima.* Efficacia autem, nativæ simplicitatis comes, a fuco, Græcis sæpe placito, discerni debet. Sic Matth. XXIII. 8. 2 Cor. VIII. 8. Apoc. XI. 17. canon hic a Mastrichtio pro textu allegatus, fortiter pro margine militat.

XXX. Codex solet quid omittere.

Canon inutilis. Plane subordinatur Canoni IX.

XXXI. Codex consuevit aliquid addere.

Ejusdem valoris Canon.

XXXII. Distinctiones, seu commata & puncta diversimode posita, item conjunctiones & disjunctiones vocum, in exemplaribus manuscriptis non faciunt diversitatem lectionis, quia in antiquis sæpe desunt, aut voces cohærent. Inde aliquando coalitio, *aliquando* distractio *orta. Sed pertinet hoc magis ad interpretes & explicatores textus, quam ad criticam.*

Ne hic quidem canon est.

XXXIII. Omissio vel variatio quædam sæpe contigit, quando verbi aut præpositionis constructio remotis æque ac proximis *poterat aptari. Multoties a descriptoribus hac ratione peccatum.*

Vtra lectio genuina sit, per hanc Observationem non deciditur, quod ad *variationem* attinet. De *omissione* diximus ad Canonem XXVI.

XXXIV. Refer quoque numerum vel numeros canonum, huic (sc. 34.) adscriptos, ad proxime præcedentem lectionem, & ex illo canone vel canonibus pete rationem vel crisin ejusdem lectionis.

Recte *Monitum* appellat auctor. Non est Canon.

XXXV. Descriptores clarius sæpe quid præ recepta lectione exprimere voluerunt: quod non statim recipiendum. Sic multoties peccatum. Hæc pro glossematis *magnam partem habenda.*

Hic vero Canon *longe* est *excellentissimus*: sed eum prætermisit auctor, ubi maximi usus erat, v. gr. Marc. VII. 2. Act. X. 21. XXIII. 9. imo contrarium Canonem XXVI pro eo allegavit, nimis sæpe. v. gr. Matth. IV. 12. Marc. XII. 32. Præcipue ineunte pericopa Græci librarii supplevere ὁ ἰησοῦς & alia. Graviter Reineccius in præf. ad N. T. quadrilingue: *Attentionem & circumspectionem magnam, magnum postulat rei quæ agitur momentum, ne qua verba DEI inter hominum scholia abjiciantur, nec hæc etiam hominum verba pro verbis Dei venditentur.* Et quidem periculosum

 est,

eſt, demere; addere, etiam periculoſius, ut oſtendi in Appar. Part. I. §21. Quare etiam atque etiam illud inculcandum ſtatuo: *Fucatæ lectionis criterium fere eſt blanda ſermonis facilitas, multos, ſed recentiores, lactans librarios; genuinæ, brevitas ſermonis, cum antiquitate teſtium.* Ita vero ad gloſſemata proſcribenda tardi & ſua opinione religioſi ſunt præſentis ætatis homines, ut periculum ſit, ne multi ſanam lectionem N. T. graviſſimis in locis, dum emendandam putant, obliterent, & quemvis Maſtrichtii canonem potius, quam hunc *aureum*, audiant & ſequantur. Quodſi ſcriptores, quorum multi quam minimum ſibi ſpatium cogitandi indulgent, exiguo fructu admonentur; omnes prudentes lectores in angulis ſuis cautius ſapere debent.

XXXVI. Enallage *temporum & caſuum, item modorum, ſingularis & pluralis numeri, poſitivi & comparativi, toties invenitur in deſcriptione facta, ut maxima fere pars variantium lectionum inde ſit orta: quod & ad Canonem VI. referri poteſt, niſi quod hic ſtrictior ſit.*

Hæc quoque obſervatio decidendi vi caret inter duas unius loci lectiones.

XXXVII. Omiſit ſæpe codex manuſcriptus aliquid, quia vel in verbo, vel anterioribus deſcriptor cenſebat id ſatis expreſſum eſſe. Multoties hac ratione a deſcriptoribus peccatum, præſertim a deſcriptoribus doctioribus.

Vide ad Canonem XXVI. Nil enim ab eo differt.

XXXVIII. Si quæ deprehenduntur aut obſervantur variæ lectiones, nulla adſumatur in textum, ſed relinquatur lectio editorum noſtrorum exemplarium, præſertim Complutenſis, aut Stephaniana; de varia lectione doceant notæ obſervatoris.

Non eſt Canon deciſioni inſerviens: *Monitum* appellat auctor.

XXXIX. Quando in textu edito nulla occurrit varia lectio, difficultas tamen apparet in ſenſu, ratione verborum aut rerum, judicium non tam pertinet ad Criticam, quam ad commentatorum explicationem aut conciliationem.

Par ratio. Sunt autem variæ lectiones inſignes, quarum nullum in editione Maſtrichtiana veſtigium invenitur. Vid. Appar. p. 442, ubi notatur locus Marc. X. 14. cum aliis.

XL. Indicat hic canon, quod maxima pars manuſcriptorum hactenus cognitorum & collatorum habeat lectionem variantem.

Nuſquam, quod ſciam, canonem auctor hunc allegat, quanquam perſæpe & optimo jure & ſumma cum utilitate pro marginis lectione allegandus erat: atque ejus loco paſſim Canon XLI. XLII. XLIII. imo XII. XI. X. imo IX, allegantur. *Ne uni quidem* lectioni genuinæ, ſive textûs Elzeviriani, in quem incidit auctor criſeos, ſive marginis, verum is numerum codicum adſcribit: ſed ſemper, ubi ea in textu eſt, juſto majorem; ubi in margine, juſto minorem.

XLI. Hic,

XLI. Hic, quod æqualis pars manuſcriptorum pro edita vel variante lectione ſtet.

Hic Canon ſæpe potuiſſet adhiberi commode; ſed raro adhibetur. Allegatur v. gr. ad Matth. XXVI. 74. ſed ibi MSS. ſummo conſenſu ſtant pro margine.

XLII. Hic, quod tertia pars MSS. nobis cognitorum, ſeu XXX vel ultra XXX pro varia ſtent lectione.

Pro tertia hic ſæpe parte habetur, quæ longe eſt potior, ut Matth. XVII. 14. Marc. VI. 33 Luc. VIII. 43. Act. XXIV. 20. Gal. V. 7. Phil. I. 23.

XLIII. Hic tandem, quod quarta & minor pars MSS. ſeu XX vel infra XXX pro varia lectione allegari poſſint.

Pro quarta denique hic & minore parte habetur, quæ non modo non minor, ſed etiam longe major eſt, v. gr. Act. XX. 28. XXI. 15.

Hæc cum ita ſint, examen variarum lectionum, quod ſpeciminis gratia ex Matth. XXV dedit auctor criſeos, Proleg. num. 94 ſeqq. quam parum valeat, patet. Nullius rei ſeverius examen eſſe debet, quam Regularum, nam ex regulis cetera pendent. Hæc igitur Criſis, quam examinavimus, 1 falſiſſimo nititur numero codicum. 2 graviſſimos genuinæ lectionis teſtes præterit. 3 canones ſuos applicat alienis locis: non applicat, ubi plurimum ii valebant. &c. Eximii viri laudes non cupio imminuere: ſed criſis ejus eſt *receptioris textus, ubi is ſanus eſt, vaga defenſio, ejuſdemque elimandi remora decumana.* Vtinam tandem evigilent, qui eam gregatim ſequi amant, quum ſuis poſſent oculis uti. Tolerabiliores ſunt, qui totum negotium criticum contemnunt, modo ne id ex contemtu ipſius Verbi divini faciant; quam qui hanc rem pro magna habent, ſed & ipſi ſiniſtre eam tractant, & alios in errore detinent aut in errorem inducunt. Hic quoque *ingens fiducia præcipuum malæ cauſæ præſidium* eſt *& ſupplementum.*

Regulas etiam quaſdam propoſuit *Daniel Whitby* in Examine var. lect. Millii, præf. fol. 8. inprimis laudatus a *I. G. Carpzovio* in præf. comm. crit. Rumpæi. Eæ quatenus de teſtium antiquorum valore agunt, bonæ ſunt: ſed de locis N. T. ſingulatim auctor non ſemper recte judicat. Millium ſæpe reprehendit jure: ſed idem ſæpe in alterum extremum, ut fit, delabitur. Hoc diſcrimine non obſervato, multi, qui Whitbium commendant, Whitbio abutuntur: ut recte utaris, alteram partem, id eſt, Millium, nunquam non audiri oportet. De Whitbio notavimus aliqua etiam in Appar. p. 443. 787 ſeq. & in Defenſione altera. Noviſſime canones octo defecatiores dedit cel. *Carolus Gottlob Hofmannus* ad Pritii Introd. in lect. N. T. cap. 29. quorum etiam, ut ceterorum apud alios, poteſtas in iis *Monitis*, quæ § VIII dedimus, continetur.

§ X.

Fundamenta recognitionis meæ, ut ſpero, firma agnoſcent omnes boni: & ex iis quoque fundamentis aliud quidem aliudque de difficilioribus locis judicium, ſed conſtans longe plurimarum varietatum deciſio fluit. Namque mutandæ ſententiæ libertatem integram mihi reſervavi: ut autem mutanda ſit, raro accidit. Talia quædam loca in hoc Gnomone facile invenient, qui ſua intereſſe exiſtimaverint: plures vero lectiones, pridem nobis placitæ, vindicantur. Ipſe textus recognitionis meæ, id quod etiam atque etiam contra falſas ſuſpiciones declarari oportet, in Apocalypſi plurimos optimosque codices, in ceteris N. T. libris etiam editiones probatas, *ſine ullius literæ exceptione*, ſequitur: *ſinceræ* autem lectioni, ad hodiernum usque diem indagatæ, ſive in textu eam, ſive alibi retuli, *Exegeſis*, de qua potiſſimum agitur in præſenti, recte *ſuperſtruitur.* id quod § IIX & IX erat comprobandum. Viciſſim vera exegeſis docebit, non meræ curioſitatis eſſe delectum talis editionis N. T. Græci, quæ textum habeat rite recognitum.

§ XI.

Textûs in ſectiones, cola, commata diſtincti, ſed non diſcerpti, eximia eſt utilitas, inprimis ab *Ant. Blackwallo*, &, qui eum ſtudioſe exornavit, *Chriſtophoro Wollio*, declarata, tom. 2 de claſſicis ſacris, part. 2. cap. 1. Ea mente, in editione mea, majorum initia periocharum diſtincte notavi; ipſas autem periochas, continuas & indivulſas reliqui: puncta, cola, commata, accentus, ſpiritus, (de quibus aliquid valde neceſſarium dicitur infra ad Ap. I. 5.) ex ſententia ipſorum verborum, data opera recognovi. Multi editores talia promittunt; pauci, præſtant. Hinc, quemadmodum opinor, fit, ut tandem ne vere quidem affirmanti fides habeatur. Qui in quotidiano editionis meæ uſu diſtinctiones majores & minores, quarum exempla habet præfatio ed. min. § VI. probe obſervarit, is commemorationem hanc a me non ſine cauſa factam eſſe ſentiet, fructumque, ut ſpero, capiet non mediocrem. Nolim vero quiſquam, cui exemplar N. T. Græci extra Wirtembergiam ex meo deductum obtigerit, ex eo meum æſtimet: multo enim aliter hîc, aliter illic verſiculi disjunguntur & conjunguntur. Interpunctionem in his notis vix unquam aliam damus, atque antea; interdum autem eandem declaramus, ut inſigni loco Rom. VIII. 31.

§ XII.

§ XII.

Ad rectam commentationem inprimis necessaria est notitia *eloquii*, quo usi sunt scriptores N. T. De eo magna pridem est disceptatio, inprimisque multa de hoc argumento congessit *Io. Lamius* in libro de Eruditione apostolorum. Nos dicemus, quod opus est. Sapientia DEI sermonem DEO utique dignum habet, etiam quum Ipse per organa sua ad nostram se accommodat crassitudinem. Porro quid dignum DEO sit, (coll. 1 Cor. II. 1. XIV. 21.) nostrum non est definire arroganter, sed obsequiose credere. Exactam veritatis cognitionem apud sanctos Dei homines ut in V. sic in N. T. comitabatur *ordinata series argumentorum*, *expressio sensuum praecisa*, *genuinus affectuum vigor*. Vltra haec tria nil potest desiderari: haec autem tria fecerunt, ut illi quamlibet idiotae ita scriberent, uti conveniebat, & supra Graecorum rhetorum scita evecti, eloquentiam vere naturalem, citra omnem curam, praestarent. Describemus singula: & quid de iis observatum sit in hoc opere, simul indicabimus.

§ XIII.

Ordinem argumentorum in quovis libro exhibet *Tabella*, qua summam ejus sum complexus, non memoriae tantummodo sublevandae causa, sed ut ideam scriptoris sacri quam accuratissime exhiberem. qui eas tabellas animo impresserit, utilitatem percipiet. Quolibet ineunte capite, argumentum ejus nemo desideraverit. Divisio N. T. in capita, qua hodie utimur, obscuris seculis facta est, post pericoparum delectum, quae idcirco ex capite in caput interdum procurrunt: saepe divellit, quae arcte cohaerent; & conjungit, quae distincta sunt. Igitur argumenta capitum rectius ex tabulis divisionem illam non curantibus petuntur. Vbi tabulae in majoribus partibus subsistunt, subdivisiones, non tamen nimiae, in notis supplentur. Tabulae inprimis inscitiam, impiam interdum, eorum retundent, qui apostolos, quicquid in mentem veniret, sine ordine effudisse putant. In operibus divinis, ad herbulam usque, summa inest symmetria: in sermonibus divinis, ad elementum usque, exacta praesto est concinnitudo.

§ XIV.

Omnis interpretationis maxime proprium est, ut vis & *significatio* verborum, quae textus habet, declaretur adaequate, id est, ut, quicquid ex men-

mente auctoris verba valent, capiatur; nil, quod ea non valent, fingatur. Duæ ſunt boni ſermonis virtutes, profunditas & facilitas. Eæ raro conjunctæ ſunt apud humanos ſcriptores: atque ut quisque ſcribit ipſe, ſic ei videntur alii ſcribere. Qui omnia verba expendit, in alieno ſcripto ſe aliquid alicubi invenire putat, ne auctori quidem quæſitum: qui magis promiſcue ſcribit, aliorum quoque ſermones dilutius accipit. At in Scripturis divinis ſumma profunditas cum ſumma facilitate conjungitur. quare cavendum eſt, ne ad noſtrum illas modulum in interpretando exigamus; neve, quia anxia ſolicitudine careant ſcriptores ſacri, ideo etiam illorum verba quaſi minus conſiderate poſita tractemus. Omnes mundanas in ſtilo curiæ elegantias longiſſime ſuperat divinus ſermo. Deus, non ut homo, ſed ut Deus, verba facit, ſe ipſo digna. Altæ ſunt ejus cogitationes: inde verba, inexhauſtæ virtutis. Apud interpretes quoque Ejus, quamvis ab hominibus haud eruditos, exactiſſima eſt oratio. Impreſſioni rerum in animis eorum, exacte reſpondet verborum expreſſio, quæ adeo non eſt infra captum auditorum, ut potius vim ejus raro aſſequantur. Sæpe concluſiones ipſo mundo ponderoſiores ex epitheto, ex accidente grammatico, ex adverbio, deducunt apoſtoli, ut oſtendimus in Appar. Part. I. § 1. In Paulo particulam καὶ preſſim accepit Chryſoſtomus, & idem aliique patres alia multa, ut notavimus ad lib. de Sacerd. § 136. 441. Hæc veſtigia ſequi fas eſt: hac mente Lutherus ait, *Nil aliud eſſe Theologiam, atque Grammaticam, in Spiritus ſancti verbis occupatam.* Quod ipſum ab aliis Theologis ſubinde repetitum legitur. Continetur hac obſervatione ſcrutinium ſermonis *emphatici*, in quo propria ſignificatio interdum intentior eſt, interdum remiſſior. Multa erant, vernacula Græcis, *emphatica*, nobis Germanis non item obvia: ut pronomina perſonalia adhibita vel non adhibita, quæ nos raro prætermittimus, Græci plerumque; & verba media, nobis & Latinis ignota; & verba ſimplicia vel compoſita, v. gr. γινώσκω, ἐπιγινώσκω, quæ uno verbo Latino aut Germanico exprimuntur, Græce autem differunt; & articulus, quo Latini carent. Viciſſim ſæpe fit, ut emphaſis exaggeretur præter rem, ut in ὀ μὴ cum ſubjunctivo, in verbo ἐκβάλλω, in præpoſitione ἐντὸς &c. in compoſitis ἐκπειράζω, ἐκπορνεύω, ὑπεναντίος, ὑποδείκνυμι κτλ. quæ apud LXX a ſimplicibus non differunt. Vtilis eſt ac laudabilis vel qualiſcunque intelligentia N. T. Græci: ſed minus exercitatis facile accidit, ut falſas emphaſes mirentur, amplectantur & venditent, veraſque prætereant. Quo magis neceſſarium eſt, ut nos invicem adjuvemus. Luce utuntur etiam hebetes oculi, ad vitæ ſummam; ſed tamen qui viſu pollet, multa exactius aſſequitur: ſic in Scriptura omnes

vident,

vident, quantum est necessarium; sed quo acutior visus, eo major dulcedo: & quæ unus interdum videt, ea alii, qui per se non videbant, illo monstrante cernunt. Multas ego emphases ab aliis sine causa productas refutavi vel certe dissimulavi; veras, sponte oblatas, non neglexi. Quodsi nimius interdum existimabor, metum facile deponet, qui *perpetuam* accurati sermonis *analogiam* per omnes æque Scripturæ periochas mirabiliter sibi constantem observaverit.

Plane ad vim verborum recte pensandam pertinet notitia *Hebraismi*, quo tinctus est sermo Græcus N. T. Indubium est, apostolos & evangelistas ita loqui & scribere solitos esse, uti Iudæis potissimum, in Asia & alibi gentium, Græce loquentibus accommodatum erat. Iudæi porro *Hebraicæ* linguæ indolem in quotidianum sermonem Græcum, ut fit, derivatam habebant, & Græca translatio V. T. magnopere hebraizans, plane eis erat familiaris: atque ea translatio gradatim inserviit divino consilio, ut Græca lingua vehiculum fieret verbi divini. Quisquis ergo idiotismus erat in translatione V. T. & in sermone Græco Iudæorum, apostoli & evangelistæ eo recto usi sunt: & quo familiariorem eam translationem habuerit lector N. T. Græci, quo melius perspectam habebit syntaxin Hebraicam, hoc plus proficiet. Locupletissimam linguarum facultatem Paracletus sanctis hominibus contulit: sed ad auditores & lectores ii se demittere necessum habebant. Si apostolus aliquis ad Barbaros aut Græcos mitteretur hodie, Barbarorum, ut opinor, linguis asperrimis, aut hodierna Græcorum, quamlibet corrupta, dialecto, sapienter uteretur. Habet stilus N. T. passim locutiones cum probatissimis auctoribus Græcis, etiam ubi minime putasses, congruentes: sed apud scriptores N. T. tota ac perpetua sermonis indoles est consideranda, Hebraizans, abs qua sane stilus eorum, qui foris sunt, discrepat, quanquam sparsim aliqua sunt similia, quod non mirum, quum tam modicum est volumen N. T. & tanta librorum Græcorum profanorum moles, atque horum auctoribus subinde etiam aliquid excidit, quod ipsis minus placeret, & tamen ad locutionem N. T. a philologis multæ lectionis cupide confertur. Adde, quæ notavimus ad Ioh. VI. 37. XII. 6. Ap. XI. 15.

Quæ cum ita essent, in explicandis Græcis locutionibus N. T. non longe abire necessum habui: declarationem fere e proximo petii, & v. gr. in loco aliquo epistolæ ad Romanos contuli, primum, contextum ipsum, ipsamve ad Romanos epistolam: deinde, reliquas Pauli epistolas: deinde, ceteros libros N. T. tum, LXX interpretes, ut vocantur; porro, patres

 Græcos,

Græcos, qui & N. T. Græcum & veteres, ipſi Græci, legerunt: poſtremo, adeoque raro, eos, qui foris ſunt. Vbi loca V. T. allegantur in Novo, verba LXX interpretum, ea præſertim, a quibus differt Novum Teſtamentum, deſcripta dedi, quo commodior eſſet collatio. Vbi eadem ſunt verba V. T. & Novi, proprietatem textus Hebraici LXX interpretibus antepoſui. quo veſtigio, quid ſit προσφορεῖν, ἑτοιμασία, κεφαλὶς βιβλίου κτλ. optime diſcitur. Operam equidem dedi, ut in has annotationes quam pleniſſime derivarem utilitates ex LXX int. capiendas. Quæ ex Grammatica Græca aut Lexico peti poſſunt, ea nemo hic pertractata deſideraverit. Interdum, ubi momenti aliquid ſubeſt, aut ubi alii hallucinantur, ad talia deſcendimus.

§ XV.

Cum *affectibus* ſanctis, quod comparari poſſit, terra nihil alit. Continentur autem in iis etiam τὰ ἤθη, ſive *Mores*, vocabulo minus commodo. *Affectus*, abſolute dicti, *concitati* ſunt: *mores*, ſunt affectus lenes, mites atque compoſiti. De his non alienum fuerit legere Quintilianum lib. VI. cap. 2. nam diſputatio tota in hanc præfationem induci non poteſt. *Argumenta*, *mores*, *affectus*, habent, ut omnes, ita ſancti ſermones, etiam in Novo Teſtamento. *Argumenta*, nemo non tractat: *affectuum* rationem habent ſapientiores, ſpirituali experientia præditi: *mores*, omnium pace dixerim, propemodum negliguntur, præterquam quod *Verecundia* ſcripturæ interdum prædicatur. Et tamen *mores* per omnes ſermones atque epiſtolas N. T. mirabiliter diffuſi, *continuam* quandam *commendationem* habent ejus, qui agit aut loquitur aut ſcribit, & *Decorum* præcipue complectuntur. Delibavimus aliquid in Apparatu, pag. 372. & plura in Harmon. evang. p. 57. 103. 111. 214. 216. 242. 278. 281 ſ. ſed in præſenti opere uberior *morum* juxta cum *affectibus* eſt conſideratio. Hæc pleraque ſunt ejuſmodi, ut magis ſenſu cordis, quam verborum circuitu aſſequaris. Quæ potiſſima cauſa erit, cur annotatio noſtra ſæpe nimium ſubtilis, ſæpe ſatis frigida putari poſſit: ſed qui paulatim aſſueverint, non dubito, quin mihi aſſenſuri ſint, & ſermones divinos admiraturi. Tenerrimo penicilli ductu pictor, celerrimo notularum fugientium tinnitu muſicus ſummam artis elegantiam exercet, & in apice cujuſvis rei quæ minima ſunt, ea rudes quidem oculos & aures ſubterfugiunt, ſed floridiſſimas revera delicias habent, ex ipſa radice pullulantes. Sic ſe habet Scriptura ſacra. Capiat quilibet, quod capit: cetera exagitare parcat.

§ XVI.

§ XVI.

Complura eorum genera ſunt, qui libros ſacros commentando illuſtrare aggrediuntur: interdum etiam alii aliorum inſtituta contemnunt, ſua unice amant. Ego neque paraphraſten totus ago, neque grammaticum, neque ſcholiaſten, neque antiquarium, neque dialecticum, neque dogmaticum, neque polemicum, neque poriſmaticum: & tamen quiddam ex his *omnibus* liberrime conflatum apporto. Nil eſt, quod non aliquem præbeat uſum: ubi uſus cupide urgetur, in abuſum degenerat: abuſui medetur ſobria & æqua omnium ſubſidiorum æſtimatio. *Dicta claſſica* non prætervehor: difficultates vulgo vexatas non diſſimulo: ſed tamen ceteras conſideratu æque dignas ſcripturæ partes æque expendo. Quod genus annotationum præſens quælibet pars, quiſque locus, qui ſub manu eſt, ad vim ſuam explicandam poſtulat, eo utor: ut vel verba & locutiones evolvantur; vel habitus animi apud eos, qui loquuntur, & apud eos, quibus ſcribitur, notetur: vel veræ doctrinæ obſerventur, falſæ redarguantur; vel monita pietatis & prudentiæ chriſtianæ eliciantur; vel allegata V. T. in Novo & alia parallela loca expendantur; vel argumentorum pondera & nexus reſolvantur: eaque omnia ita proponuntur, ut lectori anſa detur plura cogitandi. In ſingulas annotationes dicere putabitur Gnomon: *Sic* habet textus, non aliter. *hoc* nomen, *hoc* verbum, *hæc* particula, *hic* caſus, *hoc* tempus eſt, non aliud: *hic* verborum ordo, *hæc* verborum repetitio aut commutatio, *hæc* argumentorum conſecutio, *hic* animorum motus &c.

§ XVII.

Opinionum divortia operoſe enumerata ac refutata, cum ſcriptorum nominibus & librorum titulis, non admodum requiret, qui, quid hic agatur, intelligit. Eſſe quosdam expedit, qui eas partes ſuſcipiant, hiſtoriamque interpretationum vel per ſecula deducant: ſed paucorum facultas eſt; nec deſunt tamen, qui multa in utilitatem communem eruant & convehant. Ineptas vero ſententias & vix cuiquam in mentem venturas, ſubinde commemoratas legere, minus juvat infirmos, quam ignorare. Male nobiſcum ageretur, ſi ad regiam veritatis viam dignoſcendam neceſſum esſet, omnia avia in numerato habere & pertentare: imo multitudo ſententiarum veram interpretationem ſæpius obruit, quam ſubminiſtrat. Novis tamen quibuſdam interpretationibus occurro, neque auctoribus neque verbis eorum citatis. Lector, earum inſcius, non ſentiet; neque enim opus eſt:

est: gnarus, perspiciet, quid velim. Nonnullas tamen speciosiores interpretationes, minus adhuc discussas, attingo: &, ubi mea sententia paradoxa videri posset, aliorum consensionem, veterum præsertim, ostendo.

§ XVIII.

In commentariis nihil est tritius, quam *Harmoniæ evangelicæ* titulus: sed sub hoc ipso titulo quiddam ab aliis fere omnibus sejunctum dare necesse habui. Harmoniæ basis est, TERNARIUS PASCHATUM inter Baptismum Domini & inter Exaltationem ejus, ab antiquis frequenter, novissime a *Timotheo Philadelpho* agnitus: sed plura paschata plerique statuunt recentiores. Ad veram paschatum trium amussim *Evangelistas* tractavi *conjunctim* in *Harmonia* evangelistarum Germanice edita A. 1736. & cum eo tractatu intime connexa est *singulorum* in præsenti Evangelistarum consideratio. Quare quæ maxime sunt necessaria, placide repetam.

I. Nativitas I. C. non potest poni ultra bimestre ante mortem Herodis.

II. Mors Herodis non potest citius aut serius poni, quam in mense februario anni 3 ante æram Dionys. Demonstrat id eclipsis lunæ apud Iosephum, & quæ Iosephus inter eam & inter pascha illius anni facta esse scribit.

III. Annus 15 imperii Tiberii non potest initium habere ante mensem Tisri in anno 27 æræ Dion.

IV. Dominus cum esset quasi annorum 30, baptizatus est, & interjectis 40 diebus tentatus, aliquo intervallo ante pascha anni 28 æræ Dion.

V. Eodem, non alio, in anno, templum poterat dici annis 46 ædificatum. Ioh. II. 20.

VI. Crucifixus est Dominus anno 30 æræ Dion. Namque hic ipse annus, non annus 29, 31, 32, habuit pascha in fine hebdomadis: annus autem 33 nimis est serus, & omnibus antiquæ ecclesiæ sententiis refutatur.

VII. Ergo tota historia a Paschate Ioh. II. ad Pascha Ioh. XVIII. includitur in annum 28. 29. 30 æræ Dion. Sunt paschata tria.

Hæ theses, singulatim, dubiæ videri possunt, sed in suo nexu certæ sunt & immotæ; & paschata non nisi tria necessario inferunt. Adversarium Harmonia mea humanissimum nacta est D. *Hauberum:* qui quid hodie sentiat, haud scio; sed certe summam Harmoniæ ab illo adornatæ adoptavit opus eximium, quod inscribitur *Deutsche Original - Bibel*: novissimeque D. *Walchius* in Meletematis de Vita D. N I. C. me sæpius reprehendit.

Horum

Horum autem neuter chronologicos Evangeliſtarum adhibuit nervos. Studioſe chronologiam evangelicam memoria noſtra tractarunt Camp. Vitringa, P. Allix, Com. Camillus de Sylveſtris, Nicaſius Grammatici, I. I. Hottingerus, C. G. Hofmannus, Leonardus Offerhaus &c. Longe inter ſe differunt; ſed ſi confligas eos & in unum contrahas, quicquid ex vero quiſque habent, id ternarium paſchatum, ipſis quandoque invitis, confirmat: neque ii, qui quatuor, ne dicam, qui plura, paſchata fingunt, characteres illos chronologicos, ab ipſis evangeliſtis tam graviter præſcriptos, ſine violentia tractare poſſunt. Quaternarius paſchatum magnam periocharum earundem ſeriem, a Matth. IV ad XIII & in parallelis Marci Lucæque locis, quam Ternarius ſimplicem agnoſcit, duplicat vel triplicat, manifeſto incommodo. Ternarius, vel apud Matthæum, vel potius apud Marcum & Lucam, in hiſtoria pauculorum tantummodo menſium, *Trajectionem* infert, eamque fructuoſam; Quaternarius, ſub ſpecie ordinis, *confuſionem*. Lightfootus in Chronicis & V. & N. T. id ex inſtituto agit, ut *Trajectiones* apud Evangeliſtas, quamvis quatuor paſchata habet, & in tota ſcriptura obvias demonſtret. Ternarius exacte congruit cum LXX hebdomadibus apud Danielem, & cum lectionibus Moſis & prophetarum in ſabbatis & diebus feſtis, ad quas aperta & frequens apud Evangeliſtas eſt alluſio, curſuique Salvatoris celeritatem convenientiſſimam tribuit: Quaternarius hæc omnia obliterat. Vberiorem demonſtrationem ipſa habet Harmonia, § XII, Ordoque Temporum, cap. V. Hinc jure concludo: *Quiſquis plura tribus Paſchata inter Baptiſmum Domini & inter Exaltationem ſtatuit, ejus opera in Evangeliſtis, quatenus Harmoniam ſpectat, irrita, & in Vitam D. N. I. C. minime honorifica debet haberi ab omnibus, qui errore non æque atque veritate paſcuntur.* Ad Harmoniam Evangeliſtarum, ita conſtitutam, & ad Ordinem temporum, paſſim hic remittit Gnomon, eoque jam expeditior eſt Evangeliſtarum conſideratio reliqua. Tabulam quoque ex Evangeliſtis coagmentatam, tanquam Monoteſſaron, habet Harmonia: Gnomon autem ſingulos Evangeliſtas ſingulis in Tabulis, ad quemque ſeorſum accommodatis, refert.

§ XIX.

Acta Apoſtolorum magnam habent conjunctionem cum *Epiſtolis*, *Pauli* præſertim, & per has bonam partem illuſtrantur: in *Epiſtolis*, non deſultoria eſt annotatio noſtra ad ſermones confertiore doctrina plenos, ſed

æquabiliter deducta ac propemodum perpetua. Summam ac seriem Historiæ dat *Ordo temporum*, cap. VI.

§ XX.

De rationibus tractationis nostræ *Apocalypticæ*, præter proprium notarum ad hanc prophetiam *proœmium*, in ipsis passim *notis* agitur. Nam ut Germanica exegesis seorsum exstat, sic Latina in extremo hoc volumine datur. De illa, Germanica, *Epicrisin* (*Beurtheilung*) nuper emisit cel. Theologus, *D. Ioachimus Langius*, eamque Antidoto W. Sherlockii contra papatum, quod in vernaculum sermonem transtulit Fridericus Eberhardus Rambachius, sub titulo *Mantissæ Apocalypticæ* adjecit: convenit autem Epicrisis cum Latino ejus *commentario apocalyptico* in *Gloria Christi.* Quare Gnomoni huic & examen præcipuorum *Commentarii* nervorum, & responsionem ad *Epicrisin* committi oportere existimavi. De Epicrisi illa ut nuncium accepi, constitui, non minore cum prolubio cedere veritati, a subactissimo interprete monstratæ, quam eandem mihi propitiam defendere. Scripti potitus, nonnulla, quæ vel displicerent Auctori ejus vel placerent, delibata inveni. Ego vicissim, qua parte aut assensus eximii Viri me delectarit, aut dissensus ad meam sententiam recognoscendam invitarit, exponam: quemadmodumque ille summa usus est humanitate, sic ego observantiam erga Senem, cujus etiam hospitio anno 1713, & deinceps commercio gavisus sum, tuebor.

I. Præcipue de *bestia* & de *meretrice* dissentit, p. 371 - 405. Multum hæc ab illa differt, fateor: veram autem differentiam consideramus infra, ad cap. XIII. 1.

II. Infert inde, ad superiores suos remittens commentarios, *generatim*, in interpretatione septem *sigillorum* & septem *tubarum*, adeoque totius *libri*, me titubare, non minus, quam Vitringam. p. 405. Resp. Interpretatio bestiæ & meretricis vindicata, & reliquæ partes, se mutuo sustentant. Complura sunt, quorum speciosam quidem explanationem dedit Epicrisis, p. 371 seqq. 394 seqq. 400 seqq. sed mihi ea non obsunt: nam egomet ut vera agnosco. Optabilior fuerat discussio eorum, quæ in quæstione sunt. Hic vero est, quod admiremur. Ipsam *summam* systematis apocalyptici, a cel. D. Langio adornati, examinaveram in libro meo, pag. 500 -504, auctore *nominatim* laudato, scripseramque ibi, *Quisquis veritatem quærit, is hoc momentum quam diligentissime perpendat:* & tamen de toto illo

illo examine *prorſus tacet*, nec paginam 107 ſ. 123 ſ. 214 ſ. 285. 295. omnesque fere, quas collegeram in Præf. § VII, attingit. Lectum ſibi librum, ait: alias pro certo haberem, eum curſim tantummodo nonnulla decerpſiſſe. Equidem loca illa in præſenti *ab integro repetita* putari volo. nam ea commentarios cel. auctoris mihi perpenſos, & errores, quos is in Vitringa redarguit, a me vitatos, curate præſupponunt. Præterea Gnomon apocalypticus, cujuſmodi ſit cel. viri interpretatio, in *ſigillis*, *tubis*, aliisque partibus, ubi nervus ineſt, modeſte monet, ad c. IV. 1 &c.

III. Initia *væ trium*, ipſiusque *væ tertii*, nimis alte putat a me poni. p. 406. Reſpondetur infra, in cap. VIII. 13.

IV. De *duobus teſtibus*, deque *urbe magna*, aſſentitur: itemque de *regno*. p. 406 ſeqq.

V. *Capitis XII* expoſitionem approbat, quod ad futura attinet tempora: quod ad præterita, non approbat. p. 408. De præteritis, vid. infra, ad cap. XII. 5.

VI. Amplectitur *gentium converſionem*, *millennium futurum*, (ſed *ſimplex*,) *reſurrectionem primam*. p. 409-421. Atque hac potiſſimum in parte ab *equuleo*, quem perſæpe appellat, *hermeneutico*, prophetiam liberavit. Concordiam autem ſcripturarum de ultimis temporibus, quæ & ut mala & ut bona deſcribantur, in duplici adventu Chriſti quærit; ut mala ſint ante adventum priorem, bona in millennio: comm. apoc. f. 239. quanquam concordiam illam, ſalva adventus unitate, non niſi *bis mille* aſſerunt anni, de quibus infra, ad c. XX. 4.

VII. Quæ de aliis *temporum periodis* ad mille annos collatis dixerim, negat ſe capere. p. 421. Non recordatus eſt eorum, quæ expoſueram pag. 127. 644. &c. ex genuina temporum analyſi. Quam qui agnoſcunt, hi ſcrutinium propheticum ætati noſtræ maximopere neceſſarium perſpiciunt: (coll. Epicr. p. 409 ſeq.) qui non agnoſcunt, in longo ſeculorum ſpatio fluctuant. nam hypotheſis ab Halenſi Theologo inprimis defenſa, v. gr. de beſtiæ menſibus 42, annos communes $3\frac{1}{2}$ notantibus, ipſos illos annos $3\frac{1}{2}$, & ſubſequentem eccleſiæ florem, duo etiamnum ſecula & ultra differt. vid. *Erkl. Offenb.* p. 503 ſeq. Tali ſpe, adhuc præſtaret alia meditari, atque prophetias in hanc jam partem verſare.

VIII. Prolixas libri mei periochas referre dignatus eſt Theologus Venerandus, de iis capitibus, in quibus & meam cum ipſo conſenſionem invenit,

nit, & veritatis *victoriam* jure prædicat: pag. 422. non tamen *omnium* esse partium recensionem, ipsi tituli, modo memorati, indicant. nam intra perpauca Apocalypseos capita versantur: cetera fere intacta manserunt. Omnino liberum ei fuit: lectoris autem interest scire, multo ibi plura esse a me tractata, in quibus est *fluxus rerum ex invisibilibus in visibilia, & refluxus ex his in illa: differentia septenorum angelorum ecclesiarumque, sigillorum, tubarum, phialarum: septenariorum divisio in quatuor & tria: cursus rerum ex oriente in occidentem, &c.* Eorum causa, quæ Ven. Theologus egregie pertractarat, non scripsissem exegesin: sed cum certum haberem, ex fonte sapientiæ apocalypticæ inexhausto quiddam in meum canalem manavisse, id ad alios derivandum censui.

IX. Ad prophetias *V. T.* recludendas quiddam a me proficisci posse, singulari benignitate censet, p. 428. Systema autem meum amplius limari oportere, addit ille, & egomet agnosco. Ex Apocalypsi, *non obsignata*, Daniel, qui *obsignatus* erat, & alii prophetæ, qui *mysterium DEI* descripserunt, recludentur. Sed quæ idem ille retractanda mihi judicat, ea veram cum prophetiis V. T. collationem nunquam impedient.

X. Firmius id mihi spondet *Ordo temporum*, illi exspectatus. Id syntagma, cum utraque exegesi Apocalypseos, editum inter utramque, intimam habet necessitudinem. Etenim unam historicarum periodorum & propheticarum catenam, perpetuo se nexu cohibentem, refert.

Omnem meam εὐπείθειαν & docilitatem evocavi, ut, sicubi *grandævus Hermeneuta* demonstrasset, falli me, scite etiamnum ab errore desisterem. Sed sine assentatione, abs qua illum abhorrere novi, sententiam mutare non possum: *Germanico*que sermone, quo uterque nostrum juxta cum Latino usus est, nonnulla, si DEI voluntas feret, submittam, tempore. *Est enim justa & brevis exspectatio quarundam rerum, unde applicatio prophetiæ ad nostram ætatem distinctior evadat, facultasque detur, complura utilia uno fasce complectendi.* Veritatem uterque bona sectamur fide: amor illius in me, mea etiam observantia in illum, ingenua sententiæ alterius declaratione, alterius leni tolerantia, non modo non læditur, sed etiam pascitur. Neque ipsa dissensio de capitibus quibusdam fructu caret. nam quanto major in ea utriusque nostrum est perseverantia, tanto magis nostra eorundem de aliis capitibus consensio spectatores atque arbitros amicissimi certaminis ad rem considerandam commovere debet: & quisquis rationibus primipilaris Hermeneutæ hic satisfactum judicabit, is aliorum in sententias

meas

meas apocalypticas impetu minus terrebitur. Posthac facilior evadet res, ut dixeram in Præf. § XV. Interea ex animo opto, ut Theologus Halensis in *Bibliis Parentheticis*, & quicquid amplius commentabitur, has quoque verbi prophetici partes divino munere ex divino sensu explicet. Atque utinam, quum tam multi ex ejus auctoritate pendent, re maturius, quoad pretiosæ ejus horæ patiantur, perpensa, publice declaret, *utrum adversarius an defensor earum systematis mei partium, quibus Epicrisis ejus contradixit*, (nulla me Φιλονεικία agit, sed gravitas rei urget) *apud posteritatem illuminatiorem haberi velit.* Versiculo non minus de ecclesia merebitur, quam volumine. Me non pudefaciet victoria veritatis. In extremo promam, quod unum ad decisionem sufficiat: cupidior semihorii de mille annis (suo loco firmis) interpretatio totum Systema, cujus tantus Defensor est Theologus Halensis, non obscure invexit. Illa cadente, hoc veritati cedet.

Aliorum hominum variæ se cogitationes produnt super meis in hoc genere commentationibus. Apud quosdam ceteris meis laboribus vix redemero culpam, quam a me in prophetico studio contractam putant. Sunt, quibus calculi mei haud satisfacere ferantur: sublimitatem videlicet mathematicam quærunt, & humilitatem nostram transvolant. nam nobis rudimenta arithmetica, dummodo *fracti* numeri vigilanter observentur, sufficiunt. Plures, seposito scrutinii labore, facilius se expediunt, & in portu sibi navigare videntur, dum in salo oculos claudunt. Videant, quid agant: nobilior est veritas, quam quæ se obtrudat. Ego nil novi habeo, quod pro ea dicam. Apologia etiamnum hac utor: *Ora, scripturam sacram antepone pectoris tui scrinio, & rem TOTAM prius cognosce, quam judicium facias.* Felix, qui loquitur in aures auscultantium. Sir. XXV.

§ XXI.

Orthodoxiam meam nemo adhuc in discrimen adduxit. Quisquis scripta mea perpenderit, agnoscet, me normam Scripturæ non solum in doctrinis, sed etiam in verbis ea religione sequi, quæ vel bonis a superstitione vix abesse videatur. Nullam enim aberrationem a linea Veri in Scriptura nobis propositi tam levem statuo, ut non agnitio veritatis sit præstabilior, scientiæ DEI, ipso inspectante, respondens, & gloriæ illius consentanea. Vna est veritas: maxima & minima sui parte cohæret. Erit ergo lectoris, bene existimare, donec erroris reus peragar ab aliquo, qui non ipse accusando erret. Fit hoc nimis sæpe, ut unus alteri malam sententiam, abs

 qua

qua uterque æque abhorret, tribuat, & mille alios brevi præcipitique relatione misere offendat. Tali in casu quid lectori, quid mihi, faciendum putem, declarat *Erkl. Offenb.* præf. § XIII.

§ XXII.

Qui Græce didicere vel discunt, eos propria non potest non manere utilitas: sed aliis tamen quoque veritatis amatoribus prodesse cupio. Quos ut Græca Latinis necessario intersperse quam minimum impedirent, ipsi operam a me datam sentient. Nam Græca textûs verba sola præfiguntur verbalibus nostris annotationibus, sed Græca & Latina realibus: in cursu earum, Latina præ Græcis aut cum Græcis ponuntur. Latina textûs verba ex Vulgata & ex aliis translationibus sunt desumta, vel nunc demum Græcis exprimendis adhibita, eo plerumque casu, quem Latinus postulat contextus, quamvis Græce sit alius; & eo verborum delectu, ut etiam cum aliqua puræ Latinitatis imminutione vis nativa Græcorum verborum quam proxime redderetur.

§ XXIII.

In reliquo sermone eam Latine loquendi formam adhibui, quæ huic generi commentandi apta videretur, sine moroso aut contemtu aut studio Latinitatis, quæ ubi nimis colitur, majus fastidium, a cultoribus tamen violata, movet, apud eos præsertim, qui aliquid vernaculæ Latinitatis olfecerunt.

§ XXIV.

Termini technici passim occurrunt, quales sunt: *Anthypophora*, *apodioxis*, *asyndeton*, ἓν διὰ δυοῖν, *epiphonema*, *epitasis*, *ethopœia*, *hypallage*, *litotes*, *mimesis*, *oxymoron*, *ploce*, προθεραπεία καὶ ἐπιθεραπεία, *prosopopœia*, *sejugatio*, *zeugma* &c. ubi monendus est lector, ne annotationem per terminos technicos in compendium redactam, sed opinione utiliorem, subito prætereat, v. gr. Ioh. X. 27 s. Præcipuum autem usum habet *concisa oratio* sive *semiduplex*, ex stilo Hebraico: & χιασμὸς, qui inprimis œconomiam totius epistolæ ad *Hebræos* pandit. Vtriusque figuræ exempla refert *Index*. Talia ubique per periphrasin exprimere, longum fuisset: alibi ergo consulent, qui in aliquo figuræ nomine hærent. Annotationes loquuntur vel ex persona auctoris, id est, ejus, cujus sermonem refert ipse textus; vel ex persona exegetæ.

§ XXV.

§ XXV.

Vbi notabilis eſt difficultas, ſatis ſum copioſus: plerumque autem brevis ſum, *quia* ſæpe res plana eſt & facilis, in hiſtoriis præſertim: *quia* obſervationes pluribus locis illuſtrandis idoneas non in ſingula loca, ſed fere primo quoque loco propono: *quia* complura jam alibi tractavi, quæ hic repetere non neceſſe fuit: § VIII. XIX. XXI. *quia* multa, quæ ad periocharum diviſionem & connexionem, ad commata & puncta attinent, ex ipſo textûs, meæve recenſionis, intuitu peti poſſunt: § XI. *quia*, quæ ad analyſin ſpectant, ex *Tabellis* patent, nec facile in Notis repetuntur: § XIII. *quia* ſimplicem fere veritatem, ſine ſilva multarum opinionum, propono: § XVIII. *quia* multa per terminos technicos expediuntur. § XXIV. Inde volumen hoc, ut toti N. T. perluſtrando deſtinatum, exiguæ molis eſt, & levius, quam alii ſæpe commentarii in ſingulos N. T. libros. Ne *Vſus* quidem, quos vocant, ſingulis capitibus ſubjungendos putavi. qui tractui amoris divini in veritate obſequitur, is ex verbis divinis, ſententia eorum perſpecta, omnia ſalutaria, ſine labore, ſine ſtimulo ſugit. Ad ſententiam autem perſpiciendam, & ad ea potiſſimum, quæ § IV notavimus, aſſequenda, opis aliquid, ut confidimus, hic allatum experientur, qui recte legent, id eſt, ita, ut expendant omnia, neque a textu diſtrahantur, ſed in textum ſimpliciter introducantur. Neque inutiles erunt *indices* in extremo. Plura aut commendandi operis aut excuſandi cauſa non addam: unum, Lector, rogo, ſi aliquem noveris Exegetam totius N. T. vel partis cujuscunque, præ quo noſter Gnomon *ſupervacuus* tibi *videatur*, hunc cum alio illo in *una* duntaxat periocha aut capite, v. gr. Matth. XXIV. Act. XIII. Rom. XII. Hebr. XII. 1 Petr. III. Apoc. X. conferas, & tum *demum* judicium facias. Commemorandus hoc loco mihi venit *M. Philippus David Burck*, qui non modo Tractatum Apocalypticum & Ordinem Temporum & Gnomonem nitide deſcribens, dexteritate quærendi & diſceptandi anſam mihi dedit, ut multa commodius explanarem, ſed etiam quotidiana hujus quadriennii conſuetudine ita ſenſum percepit meum, ut poſt deceſſum quoque meum quibuſdam, quorum fortaſſe tum pluris quam hodie interfuturum ſit, variis de rebus pro me, quaſi ἰσόψυχος, reſpondere poſſit.

§ XXVI.

In præfatione majoris editionis N. T. cenſui, notas exegeticas ita dividi oportere, ut philologica Latino, fructuoſiora Germanico ſermone exponerem. Poſtea expertus ſum, illa ab his ægre ſeparari poſſe: itaque conjunctim

junctim ea hic exhibet Gnomon. Eo minus necessaria est Germanicæ tractationis festinatio. Germanico enim sermone ad totum N. T. annotationes, ædificationi *magis meræ* aptas, adornare institui: quis progressus, quis exitus, vivente me aut dormiente, futurus sit, Deo committo. Ceteroqui nullum est prolixius pensum, in quod ab integro me detrudere audeam. Complura brevi tempore exempla eorum hominum occurrerunt, quos ætate in literis contrita, corripuit imbecillitas. Quod virium & dierum superest, mihi & iis, quibuscum sum una, deberi intelligo, referoque me ad illud Davidicum, *Da ut me recolligam, antequam decedam ac non sim.*

§ XXVII.

Ad summa venit hodie Scripturæ sacræ *abusus* omnifarius, magis vero nefarius *contemtus*: neque id solum apud profanos homines, sed etiam apud eos, qui sibi sapientes, imo spirituales videntur. Τὸ γέγραπται, *scriptum est*, quo ipse DEI Filius, in monomachia cum Satana, omnes insultus devicit, usque adeo vilescit, ut, qui Scriptura *tota* ac *sola* pascuntur, *spiritu* carere aut desipere existimentur. Sic portas *pseudopropheta* apertas inveniet. Porro scriptores boni practicos tractatus, precationes, hymnos, soliloquia, novellas sanctiores, certatim producunt. Singula valde sint utilia: at *universus* eorum acervus multos a libro Domini, id est, a Scriptura, quæ una omnes utilitates & plenissime & purissime complectitur, avertit. Cœleste *Depositum*, quod Deus a Mosis tempore usque ad apostolos per pensa subinde explicatiora non frustra dedit, servent, qui optima quæque probant. Tum, si quis subsidii quidpiam ad salutarem Scripturæ N. T. tractationem præsenti opere sibi præstari posse existimat, eo velim in gloriam DEI & in suam aliorumque ædificationem, mihi bene precatus, utatur. Dabam in Cœnobio Herbrechtingensi, a d. 20 martii, A. D. MDCCXLII.

GNO-

GNOMON
NOVI TESTAMENTI.

NOvum *Teſtamentum* dicitur interdum corpus librorum ſacrorum, quibus ipſum *N. T.* proprie dictum deſcriptum exſtat; porro quid ſit *N. T.* proprie dictum, declaramus infra ad Matth. XXVI. 28. Habet hoc Corpus partes duas, quarum altera continet apoſtolorum & evangeliſtarum libros; altera eſt apocalypſis Ieſu Chriſti. In illa primum eſt hiſtoria Ieſu Chriſti ab adventu in carne uſque ad aſcenſionem in cœlos; deinde eccleſiæ chriſtianæ, a Chriſto exaltato, per apoſtolos conſtitutæ, hiſtoria & inſtitutio. Denique in hac Revelatio plane ſingularis docet, quid de Chriſto, de eccleſia, de univerſo futurum ſit, uſque ad conſummationem. Breviter, ſunt evangeliſtæ, actaque & epiſtolæ apoſtolorum, & apocalypſis. Ipſe horum librorum mutuus habitus idoneum præbet argumentum perfectionis.

Quo circiter tempore quilibet ſcriptus ſit, in *Ordine temporum* oſtendimus.

ANNOTATIONES IN EVANGELIVM SECVNDVM MATTHÆVM.

EVangelistæ habent primordia rerum N.T. Ioh. XVI. 12. De auctoritate illorum vid. Eph. IV. 11. 1 Petr. I. 12. Sunt bis duo: alteri, Johannes & Matthæus, fuere apostoli, adeoque ipsi interfuerunt: alteri, Marcus & Lucas, in se ipsis specimen præbent fidei, evangelio ex aliis certissime cognito præstitæ. Sed Matthæum Marcus, hos duos Lucas, hos tres Iohannes præsupponit & quasi supplet. Matthæus, apostolus, primo scripsit, & Marco Lucæque simul auctoritatem constituit: Iohannes item apostolus, postremo scripsit, & Marci Lucæque libros, per se firmos, etiam magis ad hominem comprobavit. Matthæus scripsit præcipue ad demonstrandum implementum scripturarum & ad convincendos Iudæos: Marcus condidit Breviarium & multa notabilia ab illo relicta adjecit, præcipue spectans tirocinium apostolorum: Lucas relationem contexuit de officio præcipue Christi, maxime historice: Iohannes refutavit oppugnatores Deitatis. Omnia, quæ hi Quatuorviri commemorant, vere & fecit & dixit Iesus Christus: ea autem ex uno thesauro delegerunt, quorum firmissimam quisque habebat scientiam, quæ characteri cujusque interno spirituali respondebant, & quæ ei tempori, cum scribebat, iisque, ad quos mittebat, congruebant. Chrysost. Hom. I. in ep. ad Rom. ineunte, *Moses libris quinque*, inquit, *a se scriptis, nusquam nomen suum præfixit, sed neque Matthæus, neque Iohannes, neque Marcus, neque Lucas. quid ita? præsentibus scribebant, neque attinebat, se ipsos indicare præsentes.*

Dicitur evangelium 1. ipsa *annunciatio læta*, quam de Iesu Christo & Iesus Christus, & prodromus ejus, & apostoli cetérique testes primum Iudæis, deinde toti humano generi tulerunt. 2. totum munus & institutum propagandæ illius annunciationis, vel per præconium, vel per literas. unde dicitur evangelium v. gr. Pauli. 2 Tim. II. 8. Inde, ulteriore metonymia, horum monumenta, qui historiam salutarem scriptis prosecuti sunt. Si velis quatuor libros, quos Tertullianus *evangelicum instrumentum* vocat, simul nominare Græce, dicendum proprie erit, in singulari, τὸ κατὰ ματθαῖον, κατὰ μάρκον κτλ. εὐαγγέλιον, non in plurali, nisi forte brevitatis gratia. Est enim unum idemque argumentum; idque tantum alio descriptum modo κατὰ ματθαῖον, *quod ad Matthæum attinet, penes Matthæum, per Matthæum*, ut Matthæus pro sua parte descripsit, alio κατὰ Μάρκον &c. conf. κατὰ, Act. XXVII. 7 fin. Veruntamen ut in Pentateucho prima vox protinus est *Bereschith*, (quæ ipsius tituli postea vicem obtinuit;) sic Matthæus, cum scribere inciperet, scripsit βίβλος, Marcus ἀρχὴ &c. *Evangelii* tamen appellatio, pro libro, apud antiquissimos patres occurrit. Apud eosdem Hebraice Matthæus scripsisse perhibetur. quid obstat, quo minus idem Græce eundem librum eodem exemplo scripserit, etiamsi proprie non ex lingua in linguam transferret? conf. Ier. LI. 63. XXXVI. 28. & quæ eo notat *Franzius* de Interp. p. 504. nec non *la Vie de Mad. Guion* Part. 2. pag. 229.

Con-

Conspectum libri hunc damus:

I. *Nativitas & quæ eam mox secuta sunt.*
- α. *Genealogia.* c. I. 1-17
- β. *generatio.* 18-25.
- γ. *magi.* II. 1-12
- δ. *fuga & reditus.* 13-23.

II. *Introitus:*
- α. *Iohannes.* III. 1-12
- β. *Iesu baptismus.* 13-17.
- γ. *tentatio & victoria.* IV. 1-11

III. *Acta & dicta, quibus se Iesus Christum esse demonstravit:*
- α. *Capernaumi.* 12-16
  - *ubi notetur*
  - 1. *prædicatio.* 17
  - 2. *vocatio Petri & Andreæ, Iacobi & Iohannis.* 18-22
  - 3. *prædicatio & sanatio: multorum confluxus.* 23-25.
  - 4. *Sermo in monte.* V-VII.
  - 5. *Leprosus.* VIII. 1-4
  - 6. *Centurio & servus ejus.* 5-13
  - 7. *Socrus Petri.* 14. 15
  - 8. *multi ægri.* 16. 17
- β. *iter, duobus de sequela admonitis, trans mare, & imperium in ventum & mare.* 18-27
  dæmonia ex hominibus in porcos migrantia. 28-34.
- γ. *rursus Capernaumi.*
  - 1. *paralyticus.* IX. 1-8
  - 2. *Matthæi vocatio. Conversatio cum peccatoribus defensa.* 9. 10-13
  - 3. *jejunium.* 14-17
  - 4. *Puella mortua, &, post hæmorrhousæ sanationem, resuscitata.* 18-26
  - 5. *duo cæci.* 27-31
  - 6. *dæmoniacus.* 32-34
  - 7. *ambulat Dominus, & operarios peti jubet.* 35-38.
  - 8. *operarios mittit & instruit,* X. 1-42.
    & ipse prædicat. XI. 1
  - 9. *Iohannis legatio.* 2-6
  - 10. *Iohannes laudatur: civitates contumaces reprehenduntur: laborantes invitantur.* 7-30.
  - 11. *spicæ frictæ.* XII. 1-8
  - 12. *manus arida sanatur.* 9-13
  - 13. *Pharisæi insidiantur: Iesus secedit.* 14-21
  - 14. *Dæmoniacus sanatur: populus miratur: Pharisæi blasphemant: Iesus eos refutat.* 22-37
  - 15. *Signum postulantes redarguit.* 38-45

a b c

16. *decla-*

a b c

16. *declarat, qui sint sui.*		46 - 50.
17. *docet per similitudines.*	XIII.	1 - 52
δ. *Nazarethæ.*		53 - 58.
ε. *Aliis locis.*		
1. *Herodes, Iohanne interfecto, de Iesu audiens hæsitat: Iesus secedens a populo quæritur.*	XIV.	1 - 13
2. *Sanat & V millia satiat.*		14 - 21
3. *iter maritimum, & sanationes in terra Genesareth.*		22 - 36.
4. *manus illotæ.*	XV.	1 - 20
5. *Cananæa.*		21 - 28
6. *ægroti multi, sanati.*		29 - 31
7. *IV millia cibati.*		32 - 38.
8. *in finibus Magdala, signum postulantes refutantur.*	39 - XVI.	1 - 4
9. *admonitio de fermento.*		5 - 12
IV. *Prædictiones de passione & resurrectione.*		
α. *prædictio prima.*		
1. *præparatio per confirmationem articuli palmarii, quod Iesus sit Christus.*		13 - 20
2. *prædictio ipsa & intercessio Petri refutata.*		21 - 28.
β. *prædictio secunda.*		
1. *transfiguratio in monte, & imperatum silentium.*	XVII.	1 - 13
2. *lunaticus sanatus.*		14 - 21
3. *prædictio ipsa.*		22. 23
4. *didrachma soluta.*		24 - 27.
5. *Quis major.*	XVIII.	1 - 20
6. *Officium remittendæ fratri offensæ.*		21 - 35.
γ. *prædictio tertia.*		
1. *migratio ex Galilæa.*	XIX.	1. 2
2. *quæstio de divortio.*		3 - 12
3. *humanitas erga parvulos.*		13 - 15
4. *dives pedem referens,*		16 - 22
& inde sermones de salute divitum,		23 - 26
de præmiis sequelæ,		27 - 30.
de novissimis & primis.	XX.	1 - 16
5. *prædictio ipsa.*		17 - 19
6. *filiorum Zebedæi petitio: præceptum humilitatis.*		20 - 28
7. *duo cæci sanati.*		29 - 34.
V. *Acta Hierosolymitana, proxime ante passionem.*		
α. *feria prima.*		
1. *introitus regalis.*	XXI.	1 - 11
2. *purgatio templi.*		12 - 17
β. *feria secunda. Ficus.*		18 - 22
γ. *feria tertia. Acta*		
a. *in templo.*		

*

1. *interpellatio antistitum,*
   א *refutata,*
      α. *per quæstionem de baptismo Iohannis.* 23-27
      β. *per similitudines:*
         a. *de duobus filiis.* 28-32
         b. *de vinea.* 33-44
   ב *ad insidias progressa.* 45. 46.
2. *parabolæ de nuptiis.* XXII. 1-14
3. *adversariorum quæstiones:*
   א *de censu.* 15-22
   ב *de resurrectione.* 23-33
   ג *de præcepto maximo.* 34-40
4. *Salvatoris quæstio mutua, de Davidis Domino.* 41-46.
   admonitio de scribis & pharisæis. XXIII. 1-12
   & elenchus contra eos, 13-36
   & contra ipsam urbem. 37-39.

b. *extra templum. Sermo de fine templi & mundi.* XXIV. XXV.

VI. *Ipsa passio & resurrectio.*

A. *passio, cum morte & sepultura.*

a. *feria quarta.*
   α. *Iesu prædictio.* XXVI. 1. 2
   β. *Antistitum deliberatio.* 3-5
   γ. *Iudæ, unctionem Domini ægre ferentis, pactum de proditione.* 6-16

b. *feria quinta.*
   α. *interdiu: pascha paratum.* 17-19
   β. *vesperi:*
      1. *proditio indicata.* 20-25
      2. *cœna Dominica.* 26-29
   γ. *noctu.*
      1. *scandalum discipulorum & Petri prædictum.* 30-35
      2. *lucta in Gethsemane.* 36-46
      3. *Iesus capitur, gladio uti vetat: turbas redarguit: a discipulis deseritur.* 47-56
      4. *ad Caipham ducitur: falsi testes irriti: ipse se filium Dei confitetur: capitis damnatur: illuditur.* 57-68
      5. *Petrus negat & flet.* 69-75.

c. *feria sexta.*
   α. *passio summa.*
      א *mane.*
         1. *Iesus Pilato traditur.* XXVII. 1. 2

d e f g h

2. *Iudæ exitus.* 3-10
3. *Iesu regnum, & silentium.* 11-14
4. *Pilatus Barrabam, ab uxore frustra admonitus, dimittit, Iesum crucifigendum tradit.* 15-26
5. *Iesus illuditur & educitur.* 27-32
2 *hora tertia. Acetum & fel: crux: vestes divisæ: titulus crucis: duo latrones: blasphemiæ.* 33-44
3 *ab hora sexta ad nonam. Tenebræ: derelictio.* 45-49
β. *Mors,* 50
velumque scissum ac motus ingens. 51-53
Centurio miratur: mulieres spectant. 54-56
γ. *sepultura.* 57-61
d. *feria septima: sepulcrum munitum.* 62-66.
B. *Resurrectio: α. mulieribus nunciata, 1. per angelum,* *XXVIII.* 1-8
2. per ipsum Dominum. 9. 10
β. *per adversarios negata.* 11-15
γ. *discipulis ostensa.* 16-20.

CAPVT I.

1 BIBΛΟΣ γενέσεως) Locutio LXX viralis, Gen. II. 4. V. 1. Etenim Hebraismum habent maxime libri N. T. primo tempore scripti; providitque sapientia divina, ut versio græca V. T. eam præpararet linguam, quæ doctrinæ N. T. vehiculum foret aptissimum. Spectat autem titulus hic, *Recensio ortûs*, proprie ad proxima sequentia, ut ex reliqua parte versus primi patet, neque tamen vis ejus non ad totum librum porrigitur, quo id agitur, ut Iesus agnoscatur Christus, filius David &c. v. 20. c. IX. 27. &c. Nam Scriptura cum genealogiis etiam caussas earum solet contexere. Gen. V. 1. VI. 9.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Iesu Christi*) Conjuncta *Iesu Christi*, & *Christi Iesu*, vel absoluta *Christi* per antonomasian appellatio, post adventum Paracleti invaluit: quare libri evangelici in præfationibus duntaxat & conclusionibus; insequentes ubique eam habent. Rom. III. 24. Ga. III. 16. nott. Conf. v. 16.

¶ δαυὶδ - ἀβραάμ. *Davidis - Abrahami*) Dicitur Christus filius Davidis, & filius Abrahæ, quia utrique promissus. Abraham primus, David ultimus virorum, quibus ea promissio data, unde tanquam a proximo patre dicitur Filius David. v. Rhenferd. op. phil. p. 715. Vterque cum fide & gaudio accepit. Ioh. VIII. 56. Matth. XXII. 43. In tota hac scala quilibet priores patres, sed non insequentes scivit. O quam jucundum lectu fuisset illis hoc Matthæi exordium, quod nos tam parum curamus. Allusio prævia fit ad tessaradecadas, v. 17. quarum primam *Abrahami*, secundam *Davidis* nomen distinguit: tertiam eleganter non a nomine proprio, sed a transportatione inchoatam, ipse suo nomine Iesus Christus coronat. Nam prima tessaradecas nec non secunda habent promissionem, tertia impletionem. Retrorsum autem incedit oratio v. 1. a Christo ad Davidem, a Davide ad Abrahamum. Eoque commodius

modius Abraham ſecundo loco ponitur, quia mox redit verſu 2. Marcus autem ineunte libro ſuo, Ieſum appellat *Dei filium*, non *Davidis*, quia ſtatim incipit a baptiſmo Iohannis, per quem Ieſus oſtenſus eſt Filius Dei. Sic uterque evangeliſta ſcopum libri ſui profitetur in titulo. Prior pars hujus verſiculi habet ſummam N. T. & altera anakephalæoſin V. T.

2 ἀβραάμ, *Abraham*) Matthæus in enumerando deſcendit: quanquam etiam v. 1 aſcendit: neque ab Adamo, ſed ab Abrahamo incipit; non tamen excluſis gentibus: coll. c. XXVIII. 19. nam in Abraham omnes gentes fiunt benedictæ.

¶ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ, *& fratres ejus*) Non Abrahamo, non Iſaaco, non Iacobo adduntur fratres, quos habuere, ſed Iudæ. Promiſſiones fuere in familia Iſraelis.

3 καὶ τὸν ζαρά, *& Zara*) cum fratre natum.

¶ ἐκ τῆς θάμαρ, *ex Thamare*) Matthæus ſubinde mulierum mentionem injicit, quæ caſu quodam ſingulari junctæ fuerant Abrahamidis.

Thamar debuerat uxor fieri Sela, Gen. XXXVIII. 11. 26. & ex ea ipſe Iuda genuit Phares & Zara. Rachab erat ex Cananæis: & tamen facta eſt uxor Salma. Ruth erat Moabitis: & tamen Booz eam duxit. Vxor Vriæ, Davidis eſt facta.

4 ναασσών, *Naaſſon*) tempore Moſis. de ipſo Moſe memorabile eſt in hac tota ſerie ſilentium.

5 τὸν βοὸζ ἐκ τῆς ῥαχάβ, *Booz ex Rachab*) Sunt, qui proximos Boozi genitores prætermiſſos putent: ſed ſic quoque habetur Ruth IV. 21. neque prima teſſaradecas, ceterarum norma, hiatum admittit. v. 17. Rectius alii in tanto temporum tractu genitores valde grandævos agnoſcunt. *Rachab* hic Hierichuntinam illam dici, vel articulus τῆς ῥαχάβ ejusque vis relativa docet. Neque obſtat orthographia. nam pro רחב ῥαάβ & ῥαχάβ ſcribitur. vid. Hilleri Onom. ſacrum p. 695. Rahab illa, cum exploratores occultavit, erat adoleſcentula, Ios. VI. 23. vixit autem ultra Ioſuam & ſeniores. ib. c. XXIV. 29 ſeq. & poſtea demum Salmoni nupſerit oportet, quia de his nuptiis in eodem libro nil commemoratur, ſed habitatio duntaxat Rahab in Iſrael. Ios. VI. 25. In Ruth I. 1 prima videntur denotari Iudicum tempora, ut verbum שפט (quod alioqui putari poſſet redundare,) habeat vim inchoativam, quemadmodum ſæpe מלך *regnum cepit*: & Naemi in terram Moab ierit, antequam populus a Moabitis premeretur, Iud. III. 12. Itaque Rachab potuit eſſe, ut erat, mater Boozi. Huic ſeni nupſit Ruth, c. III. 10. & horum nepos Iſai valde grandævus (conf. de Iojada, 2 Chron. XXIV. 15.) genuit Davidem. 1 Sam. XVII. 12. 14.

6 δαυὶδ δὲ ὁ βασιλεὺς, *David autem rex*) Nomen illud ὁ βασιλεὺς, pridem nonnulli omiſerunt: ſed *Davidis regnum* bis memoratur hoc loco, uti poſtea *tranſmigratio Babylonis*. Ita ſubaudi, *Salomo rex* &c. uſque v. 11. quanquam David potiſſimum rex appellatur, non ſolum quia primus eſt rex in hac ſerie, ſed etiam, quia thronus ejus, Meſſiæ datur. Luc. I. 32.

7 ἐγέννησε, *genuit*) Homines mali, etiamſi, dum vivunt, ſibi ſunt inutiles, tamen non fruſtra exſtiterunt. certe per eos naſcuntur etiam electi.

8 ἰωράμ δὲ ἐγέννησε τὸν ὀζίαν, *Ioram autem genuit Oziam*) intervenientibus Achazia, (qui idem profecto eſt Ioachaz, 2 Chr. XXI. 17. XXII. 1.) Ioas & Amazia. 1 Chr. III. 11. ſeq. Itaque *genuit* mediate, ut dici ſolet *filius*, mediate. v. 1. nam etiam Eſr. VII. 3. tranſiliuntur ſex patres, coll. 1 Chr. VI. Tres illos Matthæus, non quo ipſe eos

eos ignoraret, cujus peritiam totus contextus oſtendit, ſed quia omnibus notiſſimi erant, prætermiſit: neque per fraudem id fecit; nam ſi numeres, aucta generationum multitudo vim addet argumento de Meſſia jam exhibito. Neque illos ob impietatem omiſit: nam alios quoque impios, v. gr. Iechoniam, eumque conſideratiſſime, memoravit, vel etiam pios prætermiſit. Verum ut in demonſtrandis itineribus ac viis præcipua eſſe cura ſolet, ubi bivia occurrunt, ſimplici via per ſe expedita: ſic Matthæus in hacce genealogia eos præcipue notat, qui *fratres* habuere, & præ fratribus ſtemma Meſſiæ propagarunt, uſque eo, ut, cum cauſam haberet Iojakimi non appellandi, *fratres* ejus filio ejus unico aſſignet: at Ioaſum, qui unica ſui temporis ſcintilla fuerat, cum ejus genitore & nato quam commodiſſime prætermiſit. Porro ut in geographia diſtantiæ locorum, ſalva veritate, modo per longiores, modo per breviores ſtationes deſcribuntur, ſic in genealogia gradus generationum, etiam apud Hebræos. Ac res ex V. T. evidenter notas, neque ulli erroris periculo obnoxias, ſermo N. T. ſolet non tam explicare, quam innuere, brevitate ardori ſpiritûs, Act. VII. 16. vel etiam ad alias res apta. *Ozia* antea dictus *Azaria*: ſed una in Hebræo litera ר exemta, appellatus eſt *Ozia*.

11 ἰωσίας δὲ ἐγέννησε τὸν ἰεχονίαν, *Ioſias vero genuit Iechoniam*) Multi & pridem & nuper, ſed vix alii atque Græci, inſeruere *Iojakimum*; quippe quem & hiſtoria V. T. haberet, & apud Matthæum numerus XIV generationum, a Davide uſque ad transmigrationem Babylonis, requirere videretur. Neque tamen *Iojakimus* inſeri poteſt: nam hiſtoria non pateretur *Iojakimum* ſine fratribus, quos habebat, poni, & *ſic* fratres dari *Iechoniæ*, quos non habebat. Nonnulli ſub priore apud Matthæum *Iechoniæ* mentione *Iojakimum* quæſivere, Hieronymus præſertim, Porphyrii objectionem de hiatu verſus hujus refutans: ſed nullus metaplaſmus efficiet, ut יהויקים (LXX. ἰωακεὶμ) & ἰεχονίας unum idemque ſit nomen; neque magis ſub Iechonia bis poſito Iojakim & Iechonias accipi poſſunt, quam ſub Iſaaco & ceteris bis nominatis duo Iſaaci, & ſic deinceps. Idem Iechonias ſuo bis nomine ponitur: hunc Ioſias genuit interjecto Iojakim: & Iechoniæ patruos Matthæus *fratres* ejus dicit, coll. Gen. XIII. 8. idque pereleganter. nam *Sedekias*, tranſmigratione jam facta, *poſt* Iechoniam, excluſis hujus filiis, regnavit, quo nomine concinne *poſt* Iechoniam memorantur fratres ejus, quorum princeps Sedekias erat, qui expreſſe *frater* Iechoniæ dicitur, pro *patruo*, 2 Chr. XXXVI. 10. 2 Reg. XXIV. 17.

¶ ἐπὶ τῆς μετοικεσίας, *ſub migratione*) Ἐπὶ, cui opponitur μετὰ *poſt*, v. 12. dicitur etiam, cum id, *ſub quo* aliquid fit, proxime ſequitur. Marc. II. 26. Sic ב præfixum, Gen. X. 25. Nativitatem *Iechoniæ* proxime ſubſecuta eſt *migratio*. Dicitur apud LXX ἀποικεσία & μετοικεσία. illud, reſpectu terræ Canaan; hoc, reſpectu Babylonis.

¶ βαβυλῶνος *Babylonis*) i. e. *in Babylonem*. ſic, ὁδὸς αἰγύπτου, *via in Ægyptum*. Ier. II. 18.

12 μετὰ, *poſt*) poſtquam Babylonem migraverat.

¶ σαλαθιὴλ δὲ ἐγέννησε τὸν ζοροβάβελ, *Salathiel autem genuit Zorobabel*) interjecto Pedaja. Alius Salathiel, alius Zorobabel, parens & filius, iiſdem tamen fere temporibus, exſtant Luc. III. 27.

13 ἐγέννησε τὸν ἀβιοὺδ, *genuit Abibud*) Hic idem, qui *Hodavjah*, qui item aliquot patribus interjectis genitus eſt ex Zorobabel,

bel, 1 Chron. III. 19. 24. uti docet *Hillerus* in Syntagm. p. 361. ss. ostendens, Iudæos agnovisse genealogiam Messiæ l. c. nec sane aliam ullam genealogiam longius ibi produci opus fuit, quam Messiæ. Dubium ergo non est, quin idem locus Iudæis fuerit notissimus, eoque minus a Matthæo repetitu necessarius. In hac ergo generatione desinit Scriptura V. T. Cetera Matthæus ex idoneis monumentis citerioribus, publicis sine dubio, dedit.

16 τὸν ἄνδρα μαρίας, *virum Mariæ*) Plane singularis hæc flexura est lineæ genealogicæ: atque hoc loco plura veniunt dicenda.

I. Messias sive Christus est filius David.

Hoc constat inter omnes. Matth. XXII. 42. Act. II. 30.

II. Iesum esse Christum, & Matthæus & Lucas, etiam in genealogia, docent.

Patet ex Matth. I. 16. Luc. III. 22.

III. Quo tempore Matthæus & Lucas scripserunt, ortus Iesu ex David extra dubitationem erat positus.

Stante urbe, Matthæus & Lucas scripserunt, & tum genealogia, Davidica præsertim, tota ex tabulis publicis repeti poterat. Neque adversarii, cum Iesus toties *filius David* vocaretur, quidquam exceperunt.

IV. Genealogia apud Matthæum ab Abrahamo, apud Lucam a prima rerum origine, usque ad Iosephum, Mariæ virum, non per matres, sed per patres, eosque natura patres, texitur.

Patet id de patribus omnibus iis, quorum nomina ex V. T. repetuntur apud Matthæum & Lucam: quare ne illud quidem, utrum Chiljoni an Machloni uxor Ruth fuerit, indicatur, sed Obed simpliciter ponitur filius Booz ex Ruth. Ab Abraham ad David eosdem plane patres & Matthæus & Lucas memorant: ut dubium non sit, quin uterque etiam a David ad Ioseph, non matres, sed patres, eosque natura tales, respiciant. Sic in libris regum & chronicis, quotiescunque *mater* sola regis alicujus memoratur, indicium est, illum, pro quo *filius ejus* subinde *rex factus* esse dicitur, *patrem* fuisse *naturalem*.

V. Genealogia a Salomon apud Matthæum, & a Nathan apud Lucam, non eodem, sed diverso respectu, ad Iosephum perducitur.

Certum est id ex § præcedente.

VI. Iesus Christus est genitus ex Maria, non ex viro quoque ejus Iosepho.

Hoc elucet ex Matth. I. 16.

VII. Mariæ genealogiam texi, necesse fuit.

Sine genealogia Mariæ non posset ortus Iesu ex Davide perspici, ut ex modo dictis fluit.

VIII. Diu Iosephus pro genitore Domini Iesu est habitus.

Mysterium Redemtoris ex virgine nati non simul, sed paulatim est patefactum, & interim honestus matrimonii titulus pro velamine esse debuit. Pro filio igitur Iosephi habitus est Iesus, v. gr. post baptismum, a Philippo, Ioh. I. 46. tempore præconii publici, a Nazarenis, Luc. IV. 22. Matth. XIII. 55. &, uno anno ante passionem, ab Iudæis, Ioh. VI. 42. Hæsit opinio hæc apud multos etiam post ascensionem Domini, atque adeo tum, quum Matthæus paucis annis post ascensionem Domini scriberet evangelium.

IX. Ergo Iosephi quoque genealogiam tantisper exstare, opus fuit.

 Omni-

Omnibus, qui Iosephum Iesu genitorem putabant, constare debuit de ortu Iosephi ex Davide. Alias Iesum non potuissent agnoscere filium Davidis, adeoque Messiam. Hinc angelus primum Iosepho apparens, eumque monens de conjuge assumenda, eum *filium Davidis* nominavit: v. 20. nempe quia hunc titulum filius Mariæ aliquantisper ita, quasi ex Iosepho tractum, gesturus erat. Non dissimile est, quod Iesus non solum matris suæ primogenitus erat, Luc. I. 7. 23. sed etiam pro Iosephi eum primogenito haberi oportuit: quare *fratres* Iesu fuere consobrini, non comprivigni. Supervacaneus est eorum conatus, qui ex connubio Iosephi & Mariæ consanguinitatem utriusque deducere nituntur. Vel si ipse David proximus progenitor utrique communis fuit, tamen Matthæus propositum obtinet. Itaque Iosephi genealogiam adornavit Matthæus, sed eo temperamento, ut veritati ipsi nihil adimeret. Non ait, Iesum esse filium Ioseph; Mariæ esse ait. Hoc ipso genealogiam Iosephi, quæ usum suum aliquandiu habebat, versu 16. innuit antiquatum iri. Mariæ ortus ex Davide eo tempore non minus erat notus, ut patet ex Luca.

X. Aut Matthæus Mariæ & Lucas Iosephi, aut Matthæus Iosephi & Lucas Mariæ genealogiam habet.

Hoc consequitur ex §§ præcedentibus.

XI. Iosephi genealogia est, quam Matthæus habet; Mariæ, quam Lucas.

Matthæus ab Abrahamo ad Iacobum deducit seriem, & Iacobum dicit *genitorem* Iosephi, & Iosephum expresse Mariæ virum appellat. Iosephus igitur, non Mariæ, sed suo nomine, ut filius eorum, quos Matthæus recenset, spectatur. Porro Matthæus Iosephum ut ab Iacobo *genitum* expresse Mariæ contradistinguit: sed apud Lucam, minus adstricta locutione, simpliciter post *Ioseph* ponitur *Eli*. Quum igitur Iosephus proprie sit filius Iacobi apud Matthæum, idem apud Lucam filius Eli suo nomine esse non potest. Superest, ut alieno nomine, nomine conjugis suæ, sit filius Eli. Ergo Maria est Eli filia. Occurrit in scriptis Iudæorum מרים בת עלי *Maria filia Eli*, quam apud inferos vehementissime discruciari dictitant. vid. Lightfoot ad Luc. III. 23. & Wolf. ad Matth. I. 20. Non tamen nominat Mariam Lucas in genealogia. nam absonum fuisset, Iudæis præsertim, si scripsisset: *Iesus erat filius Mariæ, Eli, Matthat* &c. Quapropter virum Mariæ nominat, sed ita, ut ex toto capite I & II omnes possent intelligere, pro Mariā nominari virum ejus.

XII. Apud Lucam est genealogia primaria, apud Matthæum secundaria.

Vbi genealogia aliqua per matres æque ac patres adornatur, multimodis ex una quispiam stirpe ortus ostendi potest: sed per patres nonnisi unica & simplex potest esse deductio. Porro in genealogia Iesu Christi patribus Maria mater *incomparabili* jure accensetur. In generatione communi patres matribus sunt potiores: at Maria una omnium potissimo jure genealogiam ingreditur, præ quovis patre ex toto genere humano. nam quicquid ex humana, Abrahamica, Davidica stirpe traxit Iesus, id *totum* ex matre traxit. Hoc unum *mulieris* sine viro semen est. Ceteri liberi ortum sui *partim* patri, *partim* matri, acceptum referunt. Primaria ergo Mariæ, apud Lucam, est genealogia. Nec nisi secundaria esse potest Iosephi apud Matthæum, ad tempus adhibita, dum omnibus innotesceret, Iesum esse Mariæ, non etiam Iosephi filium. Memorat Matthæus Iechoniam, quem tamen primaria Messiæ genealogia præterit. Ier. XXII. 30. coll. Luc. I. 32. 33.

XIII. Quicquid in tota re ſupereſt difficultatis, id fidem noſtram non modo non debilitat, ſed etiam confirmat.

Stirps Davidica tempore Ieſu Nazareni eo paucitatis venerat (Ap. XXII. 16.) ut ob hanc quoque cauſam *Filius David* per antonomaſian diceretur pro Meſſia: eademque ita in Ieſu & propinquis ejus ſubſtitit, ut quilibet, qui ſciret, Ieſum ex ea ortum eſſe, non poſſet non Ieſum, quum propinquorum nemo cum eo conferendus eſſet, Meſſiam, cujus tempus aderat, agnoſcere, etiam citra lucem fidei. Proinde ortus Ieſu ex ſemine *David*, perinde ut ortus ex *Bethlehem*, vulgo minus innotuit; quin potius *Nazareni* cognomine quodammodo velatus eſt, ut fidei pretium maneret: Ioh. VII. 27. 41. 42. hominesque aliis prius argumentis ad fidem in Ieſum Meſſiam perducti, ex iiſdem eliciebant hanc concluſionem, Ieſum eſſe Davidis filium. Matth. XII. 23. Sed tamen non deerant publice monumenta idonea: unde Iudæorum antiſtites, cum omnia moverent adverſus Ieſum, tamen proſapiam ejus in nullam vocavere controverſiam. Quin etiam ad Romanos multa pervenit de genere Ieſu Davidico notitia. Luc. II. 4. Olim facilitas genealogiæ oſtendebat, Ieſum eſſe filium Davidis: nunc ipſa difficultas, deletis cum urbe Hieroſolymorum tabulis publicis, argumento eſt, contra Iudæos certe, Meſſiam pridem veniſſe. Quemcunque alium ii pro Meſſia ſunt admiſſuri, ejus ortum ex Davide non aliter, atque Ieſu Nazareni, noſſe poterunt. Veruntamen non parum mutata eſt, progrediente luce, ratio. Appellatus eſt quondam Ieſus *filius David* a multitudine, c. XII. 23. XXI. 9. a pueris, ibid. v. 15. a cæcis, c. IX. 27. XX. 30. a Cananæa, c. XV. 22. ſed diſcipulis nunquam prædicavit, ſe eſſe filium Davidis: neque diſcipuli in confeſſionibus eum dixere Davidis, ſed Dei filium. Davidis quoque filium appellantes, ulterius invitavit. Matth. XXII. 42 ſ. IX. 28. Initio, ortus Ieſu ex David erat magis argumentum fidei: deinceps idem magis objectum eſt fidei factum. Nulla jam fideles impedire difficultas poteſt. 2 Cor. V. 16. Ieſus eſt *radix* & *genus* David, ſtella illa ſplendida matutina.

XIV. Matthæus & Lucas, ipſi genealogiæ alias utilitates attexunt.

Si tantummodo ortum Mariæ, nec non Ioſephi, ex *Davide*, oſtendere voluiſſent, ſatis fuiſſet, præſuppoſitis V. T. documentis, ibi, ubi illa deſinunt, v. gr. in Zorobabel, vel certe in ipſo Davide incipere, & ſeriem per Nathanem vel Salomonem usque ad Ieſum Chriſtum continuare. At Matthæus longius ab Abrahamo orditur, & per Davidem & Salomonem deſcendit: Lucas autem ad Nathanem & Davidem aſcendit, & dehinc ultra Abrahamum ad ultimam progreditur humani generis originem. Vtrique igitur aliud quiddam fuit eodem tempore propoſitum.

Lucas, ut ex primo ejus aſpectu apparet, ampliſſimam inſtituit anakephalæoſin, ſummamque ſtemmatis humani, & Salvatoris cum eo ſtemmate neceſſitudinem omnibus, etiam gentibus, exhibet: at Matthæus, Hebræis ſcribens, ab Abrahamo orditur, promiſſionem illis in memoriam revocans. Rurſum Lucas totam ſeriem per gradus plus LXX ſimpliciter enumerat: ſed Matthæus præter inſignes quasdam ſtricturas particulares, quas adſpergit, de mulieribus, de fratribus, de transmigratione Babylonis, totam ſeriem, quam deſcribit, in tres periodos partitur, & in quavis periodo quatuordecim generationes, ut mox conſiderabimus, numerat. Atque hinc etiam opportunitas *deſcenſûs* apud Matthæum, & *adſcenſûs* apud Lucam per-

perſpicitur. nam tali modo alter ſtricturas & partitiones illas commode notavit: alter ſtrictiore verbo ἐγέννησε, *genuit*, potuit abſtinere, & bono formulæ, ὡς ἐνομίζετο, *ut cenſebatur*, uti, & exquiſita ratione totam ſeriem in *Deo* terminare.

¶ ὁ λεγόμενος, *qui dicitur*) Matthæus agit cum lectore Iudæo, qui de *Ieſu Meſſia*, v. gr. per genealogiam, convincendus eſt. Ac paſſim ea ſcribit & confirmat, quæ ceteri evangeliſtæ præſupponunt. Vis nominis *Chriſti* refert maxime promiſſionem *Davidi* datam de *regno* Meſſiæ: & vis nominis *Ieſu* refert maxime promiſſionem *Abrahæ* datam de *Benedictione*.

17 πᾶσαι, *omnes*) Ingens ſymperaſma. Cujus vim his poſitionibus expendimus:

I. Graviſſimo Matthæus conſilio hancce clauſulam perſcripſit.

Meſſias per Nathanem ex Davide ortus eſt: Matthæus autem a Davide per Salomonem deſcendit ad Ioſephum. Quare ii, qui jam norant, Ieſum non eſſe ab Ioſepho genitum, genealogia Ioſephi minus utebantur. Hanc igitur, bono omnium, qui Ieſum vel ex Maria ſine Ioſepho natum crederent, vel ex Ioſepho quoque ortum putarent, ita adornat, ut eodem tempore utroſque deducat tamen ad *Chriſtum*, *Davidis filium*.

II. Tres teſſaradecadas facit Matthæus.

Eas tali diagrammate proponimus:

1	Abraham	David	Iechonias
2	Iſaac	Salomon	Salathiel
3	Iacob	Roboam	Zorobabel
4	Iudas	Abia	Abiud
5	Phares	Aſa	Eliakim
6	Eſrom	Ioſaphat	Azor
7	Aram	Ioram	Sadoc
8	Aminadab	Ozias	Achin
9	Naaſſon	Ioatham	Eliud
10	Salmon	Achaz	Eleazar
11	Booz	Ezekias	Matthan
12	Obed	Manaſſes	Iacob
13	Ieſſe	Amon	Ioſeph
14	David:	Ioſias:	Ieſus, qui vocatur Chriſtus.

III. Statuit ergo Matthæus tres periodos.

Omnes gradus recenſet Lucas, ad *Deum* usque aſcendens, nec tamen periodos facit; tantum abeſt, ut in periodis gradus numeret: Matthæus autem tres periodos, ab Abraham ad David, a David ad migrationem, a migratione ad Chriſtum, deſcribit; atque in his periodis mox XIV gradus videbimus.

IV. Quamlibet periodum redigit Matthæus ad XIV generationes.

Matthæus non omnes patres memorat: & tamen hos, quos memorat, in numerum redigit. Sunt, qui hîc quærant *ſeptenarium:* ſed teſſaradecadas, non ſeptenarios ſimplices, notat evangeliſta. Rurſum, eaſdem teſſaradecadas in nullam ſummam confert: non enim cunctas ait eſſe 40 vel 41 vel 42. neque noſtrum eſt,

illas

illas in talem numerum cogere. In annis regum v. gr. Israëlis sæpe unus idemque annus est ultimus præcedentis regis & primus subsequentis. Eandem rationem apud Matthæum debemus admittere, quum res ipsa nos eo compellit. Sane David rex & primam tessaradecadem ingreditur, ut ultimus, & secundam, ut primus. Primam ingreditur, alias ea tantum XIII generationes haberet: secundam ingreditur, quia uti prima ab Abrahamo inclusive, tertia ab Iechonia inclusive, sic media a Davide inclusive debet incipi. Neque vero pariter Iechonias etiam secundam tessaradecadem, ut ultimus, ingreditur. nam a Davide non ad Iechoniam, sed ad transmigrationem, XIV generationes numerantur.

V. Vtrumque eo spectat, ut doceat, Iesum dici vere & esse Christum.

Notanter a nomine *Iesu* ad cognomen *Christi* progreditur. v. 16. 17. 18. Atque in periodis notat *dissimilitudinem*: in generationibus, *æqualitatem*. Ea dissimilitudo, ea æqualitas, & seorsum, & conjunctim, ad magnum illum scopum, de *Iesu Christo*, pertinent, ut jam jamque videbimus.

VI. Tres periodi sunt inter se dissimiles.

Si meram genealogiam Matthæus voluisset texere, tota hacce congerie supersedere, vel certe nomina propria potuisset recensere, & dicere, *ab Abraham ad David, a David ad Iechoniam, ab Iechonia ad Iesum.* Nunc dicit, post cetera, *ad migrationem, a migratione ad Christum.* Primæ igitur periodi terminus, limes, statio, est *David*; secundæ, *migratio*; tertiæ, *Christus*. Prima periodus est patriarcharum: secunda, regum: tertia, privatorum fere.

VII. Ea dissimilitudo egregie probat, Iesum esse Christum.

Diversi illi tituli, ad quos Matthæus tres periodos reducit, ostendunt, hoc tempus, quo natus est *Iesus*, esse tempus Christi, ipsumque Iesum esse Christum. Prima tessaradecas & secunda illustre habent initium; tertia, quasi cæcum & anonymon. Hinc & firmiter infertur & clarissime exsplendescit tertiæ & omnium finis & meta, *Christus*. Prima, est promissionis, quia Abraham in ea primus est, & David ultimus, quorum utrique data promissio: secunda, adumbrationis, per regnum Davidicum; quæ quum annos revera pauciores complexa sit, quam prima vel tertia, idoneo est argumento, regnum Davidis per Christum longe angustius deinceps ac diuturnius fore: Luc. I. 32. seq. tertia, exspectationis est. In prima, primus, Abraham, & ultimus, David, sunt præcipui: in secunda, primus, idem David, est præcipuus: in tertia primus quidem est Iechonias *vinctus*, 1 Chron. III. 17. cui non heres throni promissus, sed perinde, ut patruo & patri, sic ipsi, alia omnia denunciata sunt, Ier. XXII. 11. 18. 24. ut quanquam semine non plane careret, tamen, in memoriam posteritatis, scriberetur עררי *sterilis*, sine successione regni, ibid. v. 28. 30. atque horum trium respectu *terra terra terra* inclamaretur ter. ibid. v. 29. Hinc in confinio tessaradecadis secundæ & tertiæ Iechonias non nominatur, sed pro eo migratio memoratur Babylonis. Grande huic argumento pondus additur apud Ieremiam. Namque medio inter Abrahamum & Davidem Mosis tempore, factum est fœdus cum populo: idque sub ipsam Iechoniæ migrationem est antiquatum. Ier. XXIX. 1. XXXI. 31. Ebr. VIII. 8. 13. Temporibus Abrahami & Davidis promissus est Christus: post Davidis tempora minus diu stetit regnum, sub migrationem Babylonis sublatum. Tum vero novum fœdus, cujus sponsor Christus, est pro-

promiſſum. Ergo ſtatus populi poſt migrationem non potuit non aſſequi *Chriſtum.* In pſalmis & in aliis prophetiis regum tempore latis ſermo fere per *comparationem* ſtatus præſentis & futuri incedebat: ſed poſt migrationem Babylonis potius per *oppoſitionem* incedit, futura proſpiciens ſubinde propius.

VIII. Matthæus tres periodos inter ſe exæquat.

Patet ex numero XIV, ter, conſiderate ſane, poſito. Vid. § IV.

IX. Tertiam ſecundamque teſſaradecadem conficit, prætermiſſis aliquot patribus: in prima vero nullum prætermittit.

In ſecunda prætermittuntur (poſt *Ioramum*) *Achazias*, *Ioas* & *Amazias*, & (poſt *Ioſiam*) *Iojakimus*; in tertia (poſt *Salathielem*) *Pedaja.* Neque verò *Zorobabel* immediate genuit *Abihud.* Nam quum illius filii ſint *Meſullam* & *Hananias*, utrumvis horum nominum ab *Abihud* differt. *Novem* patres poſt Zorobabelem prætermiſſos numerat Hillerus l. c. *Hodavjahu* eundem eſſe docens atque *Abihud.* Poſteri David a Salomone ad *Hodavjahu* recenſentur 1 Chron. III. ſ. 10-24. Nunc, quia nec ſecunda, nec tertia teſſaradecas per ſe habent XIV generationes, prima neceſſario tot habet. alias numerus XIV, per quem tres periodi æquantur, fundamento careret, ac pro eo numerus XV aut alius major locum haberet. Plane XIV generationes enumerantur in V.T. ab Abraham ad David: 1 Chron. I. 34. II. 1. 4-15. unde R. Bechai dicit, regem David eſſe decimum quartum ab Abrahamo, ſecundum numerum literarum nominis דוד quæ faciunt XIV. Antiquioribus ſeculis ſeriores fere genitores erant; citerioribus, maturiores. hinc prima teſſaradecas per ſe ſtat: ſecunda per minorem ellipſin, tertia per majorem conficitur. Eæque generationes apud Matthæum ſubaudiendæ relinquuntur, quæ ex V. T. notæ ſunt: ſed poſt eas, quæ ex V. T. repeti poſſunt, nulla in N. T. prætermittitur, & in V. T. nulla eſt plane prætermiſſa. Prima igitur teſſaradecas eſt in re; ſecunda & tertia, in methodo.

X. Numerus generationum, quas Matthæus prætermittit, cum earum numeris, quas & ipſe & Lucas ponunt, congruit.

Omnino *XIV generationes* inter *Ioram* & *Abihud* prætermittit Matthæus. § IX. Concinneque ab Abraham ad Chriſtum teſſaradecas, *tribus* pro numero periodorum expreſſis, *quatuor* tamen innuit. Tali pacto Matthæus ab *Abraham* ad *nativitatem* Chriſti habet implicite *generationes* 55. Lucas, ab *Abraham* ad Ieſum *XXX annorum*, expreſſe refert *generationes* 56. Conveniunt.

XI. Æqualitas teſſaradecadum non terminatur in ipſo numero numerante, XIV.

Amant Talmudici, numeros rerum diverſarum, affines, plane ad paritatem redigere. Exempla collegit Lightfootus ad h. l. eaque Iudæis, ſi teſſaradecadas Matthæi ſugillent, recte ille quidem reponit: ſed ipſam teſſaradecadum veritatem idem remiſſius tuetur. Magis ad rem pertinet, quod Iac. Rhenferdus huc confert, generationes XV ante Salomonem, & totidem poſt Salomonem ab Iudæis ita enumerari, ut cum diebus lunæ creſcentis & decreſcentis congruant. Sed ea quoque ratio dilutior eſt. Neque mnemonicum, maſoreticum, aut aliud ejuſmodi ſubſidium ſecutus eſt Matthæus. Quid enim magnopere referret, nomina potiſſimum ac numerum patrum horum præter ceteros memoria tenere, aut Iudæis, ea ſat probe tenentibus, nova & in tot genealogiis V. T.

aliis-

aliisque Scripturæ capitibus gravissimis nunquam usitata methodo amplius imprimere? Quodsi Integritatem enumerationis hujus quadam quasi masora munire voluisset, satius fuisset, unam omnium generationum summam facere. Denique gravitati apostoli & evangelistæ parum conveniret, generationes, ut commodum foret, recensere, & tum æqualitatem tessaradecadum mirari. Non propter se notatur numerus XIV, sed propter aliud: non finis est, sed medium, ad obtinendum finem majoris momenti.

XII. Æqualitas hic agitur chronologica.

Apostoli ex N. T. in V. T. respicientes, maximam *plenitudinis temporum* rationem habent: & Hebræi summa chronologiæ capita numeris generationum, v. gr. in Seder Olam, comprehendere solent. Scite igitur Matthæus sub genealogia chronologiam propinat lectori, utramque in hoc connectens breviario. Particula *οὖν igitur* illativam vim habet, & articulus *αἱ* relativam, ut innuantur ipsæ illæ generationes, quæ in præcedentibus versibus enumeratæ sunt. Quodvis autem hujus versus incisum in subjecto & in prædicato habet vocabulum, *generationes:* idque in subjecto respondet hebraico תולדות uti Gen. XXV. 13. sed in prædicato respondet hebraico דור & habet vim chronologicam, ut vocabulum numerale XIV additum ostendit. coll. Gen. XV. 16. In Græco est antanaclasis, uno vocabulo græco hebraica duo rependente. Hinc manat paraphrasis: *Omnes igitur* illæ *generationes* (absit tautologia) *genealogicæ*, methodi causa ad numerum XIV revocatæ, *sunt* reapse *generationes chronologicæ XIV*, ab Abrahamo ad Davidem &c. Quæ cum ita sint, sat gravis cernitur causa, cur Matthæus genealogiam, quæ per se sine numero generationum, eoque sic inito, multo planior fuisset, ad tales numeros redigat. Bene Chrysostomus ait, a Matthæo *generationes*, *tempora*, *annos numerari & auditori exquirenda proponi.* Hom. IV in Matth. Sed videamus, in quo sita sit *æqualitas temporum?* Non est sita in *numero XIV* per tres periodos methodi causa adhibito: § XII. neque in *annis generationum* per *singulas* tessaradecadas; nam in prima fere tessaradecade multo longiores sunt generationes, quam in secunda & tertia: sed in ipsis periodis. Consideretur Schema:

A. M.	1946.	Abram natus.
	2016.	Promissio. I.
	2121.	Abraham mortuus.
	2852.	David natus.
	2882.	David *rex*. II.
	2923.	David mortuus.
	3327.	Iechonias natus.
	3345.	Iechonias *vinctus*. III.
	3939.	*Christus* natus.
	3969.	Christus baptizatus.

Nunc I. sume annos cujusvis tessaradecadis, eosque divide per 14. qui est *numerus generationum.* habebis longitudinem singularum *generationum*, periodis ipsarum convenientem: ut in prima periodo habeat generatio annos 62. in secunda 33. in tertia 42. *Media* longitudo, 46. fere. Hoc autem non valde urgebo: sume, quod potius est, II. annos 1923 a promissione Abrahamo data ad N. C. eosque divide per 3. qui est *numerus periodorum. Media* periodorum longitudo erit ejusmodi, quæ primam periodum non expleat, secundam excedat, sed cum tertia pulcre congruat. Tertia igitur, tanquam primaria, cui duæ illæ ministrant, inter longitudinem primæ & inter brevitatem secundæ, se mutuo compensantes, media incedit. Fecitque evangelista, quod solent chorographi, qui duarum urbium distantiam expressuri, stationes interjectas ea arte enumerant, ut, quos uni stationi passus addunt, alteri demant,

mant, ſummam ipſam illæſa veritate eo commodius efficiant: imo fecit, quod ſolet omnis chronologia, quum annos ita enumerat in canonibus, ut menſium dierumque exceſſus & defectus abſorbeantur. Breviter: anni primæ ſecundæque periodi ſimul ſumti, duplum ſunt annorum periodi tertiæ. Simillima ratione apud Moſen, poſt Abraham, tempora *Iſaac*, *Iacob*, *Levi*, *Kahath*, *Amram*, *Moſe*, quæ pauciores pluresve generationes genealogicas in hac vel illa familia exhibere poterant, ad *quatuor* generationes chronologicas, prætermiſſis duntaxat annis, quibus *Levi*, *Kahath* & *Amram* genuere, ſive ad 400 *annos*, contrahuntur. Difficile eſt, picturam Moſis & Matthæi exſequi verbis: neque poteſt interpretatio tali in re non cruda & acerba primo videri; ſæpius autem perpenſa, miteſcet.

XIII. Chronologica trium periodorum æqualitas documento eſt, Ieſum eſſe Chriſtum.

In periodis temporum, divinitus definitis, perpetua eſt analogia: & hæ tres ponderoſiſſimæ periodi præcipue inter ſe reſpondent. A migratione *ad Chriſtum*, inquit Matthæus, ſunt XIV generationes, quemadmodum Gabriel Danieli LXX hebdomadas afferens, urbem dixit ædificatam fore *ad Chriſtum* Ducem: Dan. IX. 25. atque eam ipſam temporum rationem in animo Matthæus habuit. Migratio, revelatio, quæ Danieli obtigit, reditus, ipſum hebdomadum initium, brevia, ſed inſignia habent intervalla: dehinc longo itinere comitantur hanc teſſaradecadem hebdomades, dum utraſque & teſſaradecadem prius, quam hebdomadas, implet *Chriſtus.* LXX hebdomades, intra 560 annos ſubſiſtunt, ut *Ordo temporum* oſtendit, & ſunt circiter 12 generationes, ſingulæ, ut § XII notavimus, annorum 46 ferè. Intra LXX hebdomadas Chriſtum venire oportuit: ergo a migratione Babylonis ad Chriſtum *non* potuere *plus* XIV generationes exſpectationem Iſraëlis morari.

XIV. Magnam hancce concluſionem diſſimilitudo trium periodorum, & æqualitas teſſaradecadum, conjunctim, firmant cumulatius.

Si quis ea, quæ § VII & XIII diximus, invicem contulerit & conjunxerit, ſentiet, hæc duo argumenta ſe mutuo corroborare. Prima periodus, & ſecunda, fuere multo lautiores, quam tertia: hæc igitur non potuit non habere exitum, poſt tantam promiſſionis regnique pauſam, optatiſſimum.

18 τοῦ δὲ χριϛοῦ ἡ γέννησις οὕτως ἦν, *Chriſti autem generatio ſic erat*) Hac lectione antiquiſſima reſpicit textus verſum 17. & *Meſſiæ* adventus, per tot generationes exſpectatus, exſerte demonſtratur. Sic quoque, ἐγεννήθη, *genitus eſt*, & γέννησις, *generatio*, h. l. inter ſe reſpiciunt. Vtrique reſpectui inſervit particula δὲ *autem.* Sic nomen *Ieſu* c. II. 1. repetitur ex cap. I. vers. ult. Poſtea Græci plerique addiderunt, ἰησοῦ, *Ieſu:* quo pacto verſum 1 vel 16 reſpiceret oratio, minore vi. *Chriſtus* erat, quem ex Spiritu ſancto in utero habebat Maria, quem *poſtea* Ioſeph, angelico monitu, *Ieſum* nominavit. Eleganter & ordini rerum convenienter nomen *Ieſu* reſervatur in verſum 21. 25. Conf. Luc. II. 11 not. Γέννησις *generatio* & conceptionem (conf. γεννηθὲν, v. 20.) & nativitatem (conf. γεννηθέντος, c. II. 1.) complectitur, v. 18-25. Habet enim verſus 18 propoſitionem eorum, quæ ſequuntur, ad quæ etiam οὕτως *ſic* refertur: tractationemque propoſitioni reſpondentem γὰρ, *enim* conjunctio incipit. Conf. γὰρ, *enim*, Hebr. II. 8. Cavet particula *ſic*, ne quis ex genealogia Ioſephi præmiſſa, Ioſephum Ieſu patrem naturalem putet.

¶ μνηϛευ-

¶ μνηστευθείσης, *cum desponsa esset*) ארש LXX, μνηστεύομαι. Deut. XX. 7 &c.

¶ πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς *antequam convenirent*) Ne domum quidem adhuc Ioseph duxerat Mariam, v. 20. sed h. l. proprie, & ex illa ipsa causa tanto firmius, negatur commercium thori, ad asserendam graviditatem ex Spiritu sancto. Neque τὸ *antequam* infert, post partum illos convenisse.

¶ εὑρέθη, *inventa est*) Maria Iosepho, fortasse matrimonium jam consummare conanti, sanctam graviditatem suam, ceteroqui occultam, quin aperuerit, dubium non est.

¶ ἐκ, *ex*) Ita *ex*, v. 20. coll. Ioh. III. 6.

19 δίκαιος, *justus*) Disceptatur, quo sensu Ioseph dicatur *justus*. res plana. Ioseph volebat Mariam dimittere, & dimittere clam. utriusque rei causam notat evangelista. cur *clam?* quia nolebat rem propalare pœnasque persequi, sicut lex contra suspectas aut adulteras permittebat, & sic in ea exemplum edere, cujus pietatem ceteroqui amplexus erat. cur autem volebat omnino *dimittere?* superest in contextu: quia *justus* erat, neque eam, quæ fidem connubialem fregisse videretur, retinere honestum putabat. Multa simul cogitabat, animusque ejus in dubio erat. id oratione nonnihil ambigua (nam participia & in *etsi* & in *quia* & in *cum* resolvi possunt,) Matthæus in hac brevitate pulcre exprimit. Ceteroqui δίκαιος etiam *facilem* ac *lenem* notat, ut *injustus* severum.

¶ παραδειγματίσαι) LXX, Num. XXV. 4: παραδειγμάτισον αὐτοὺς τῷ κυρίῳ κατέναντι τοῦ ἡλίου· de suspensis. Simplex, δειγματίζειν, exstat Col. II. 15. nam δεῖγμα & παράδειγμα notat id, quod *ostentui* proponitur.

¶ λάθρα, *clam*) nullo judicio publico, vel ne causa quidem in libello repudii commemorata. satis esse solebant duo testes.

¶ ἀπολῦσαι, *dimittere*) timens eam assumere.

20 ἰδοὺ, *ecce*) Non diu relictus est dubitationi suæ.

¶ κατ' ὄναρ, *per somnum*) Somniorum mentio fit etiam Act. II. 17 ex V. T. Ceteroqui solus in N. T. Matthæus *somnia* commemorat: unum quidem de uxore Pilati, c. XXVII. 19. unum de magis, reliqua de Ioseph. h. l. & cap. II. 12. 13. 19. 22. Hoc regimen conveniebat primis illis Novi Testamenti viis.

¶ αὐτῷ, *ei*) Primo ad Mariam missus est Gabriel: deinde Iosepho cetera sunt revelata. Sic utrique certa omnia.

¶ ἰωσὴφ, *Ioseph*) In apparitionibus plerumque ii, quibus obtingunt, appellantur ex nomine, tanquam noti. Act. IX. 4. 10. X. 3. 13.

¶ παραλαβεῖν, *assumere*) in societatem vitæ atque victus, connubii *nomine*. ideo additur, *mulierem tuam*.

¶ μαριὰμ, *Marjam*) Hæc appellatio primitus usitatior fuit, ex Hebr. & LXX int. sed postea terminatio græca successit. Idcirco μαριὰμ, de matre Iesu, ponit Matthæus in sermone angeli, h. l. sed μαρίας, suis verbis, v. 16. 18. de eadem, & quotiescunque de ceteris feminis ejusdem nominis loquitur. Et sic fere Lucas. *Mirjam*, rebellio, Hillero, populi scilicet in Ægypto. non in Mariæ, sed in Iesu nominis etymo Scriptura vim esse docet.

¶ τὸ) Fœtus nondum natus, neutro genere solet appellari. Conf. Luc. I. 35 not.

21 τέξεται, *pariet*) Non additur, *tibi*, ut additur de Zacharia, Luc. I. 13.

¶ καλέσεις, *vocabis*) Secunda persona. Sic Iosepho paternum munus commissum est. Plura de Iosepho commemorat Matthæus: postea comperta hominibus veritate, potiores Mariæ partes tribuuntur, apud Lucam, c. I. 31.

¶ ἰησοῦν, *Iesum*) Complura Messiæ nomina

mina in V. T. indicata fuere: proprium autem *Iesu* nomen non fuit expresse indicatum. Sed tamen notatio ejus ac vis ubique prædicatur, *Salus* videlicet. Et ipsum nomen tamen etiam ante nativitatem ejus, h. l. imo ante conceptionem, Luc. I. 31. est prædictum divinitus. ישוע idem quod יהושע Neh. VIII. 17. Vtrumque LXX, ἰησοῦς. Et eatenus recte statuerunt pridem viri docti, in nomine *Iesu* inesse Tetragrammaton. Vid. Hilleri Synt. p. 337. ubi interpretatur: *IS QVI EST, SALVS EST.* imo angelus interpretatur: ΑΥΤΟΣ ΣΩΣΕΙ, ubi αὐτὸς divino nomini respondet: coll. Hebr. I. 12 not. neque alia re nomen *Iehoschuah* differt a pristino *Hoscheah*, Num. XIII. 16. nisi quod mentio nominis divini inserta est, ex oratione rogante, *salva*, faciens affirmantem, *Iehovah salus*. Cumque nomen *Emmanuel* expressissimam habeat Deitatis cum salute mentionem, nomen ipsum *Iesus*, cujus vim videlicet evangelista V. T. *Iesajas* (ipse suo nomine idem significans) per synonymon *Emmanuel* clare innuit, multo magis eam postulat: sunt enim synonyma adæquata. v. 22. 23 not. Quin etiam si י in ישוע mere pro indicio tertiæ personæ habeatur, tamen, ut solebat in plurimis nominibus hebraicis, *Deus* subauditur, & hîc quidem singulari ratione.

¶ αὐτὸς, *Ipse*) Αὐτὸς, casu recto, semper habet emphasin; hîc maximam. Casu obliquo, sæpe est mere relativum.

¶ σώσει, *salvabit*) Quotiescunque ergo de Iesu Christo occurrunt illa, *salvare, Salvator, salus, salutare, Iesu* nomen dici censebimus.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) Israëlem, & qui ad hunc aggregabuntur.

¶ αὐτοῦ, *suum*) eundemque Dei. c. II. 6.

22 ὅλον, *totum*) Sic, *totum*, c. XXI. 4. XXVI. 56. Multa sunt, in quibus prophetiæ Esajanæ exacte respondisse eventum ab angelo nunciatum evangelista observat: 1. Virgo gravida & pariens. 2. Filius mas. coll. Ap. XII. 5. 3. Nomenclatura. 4. Nominis interpretatio.

¶ ἵνα πληρωθῇ, *ut impleretur*) Sic c. II. 15. 17. 23. IV. 14. VIII. 17. XII. 17. XIII. 35. XXI. 4. XXVII. 9. 35. *Impleta sunt* in Iesu non solum, quæ ipse fecit, quorum aliqua infidelibus possunt suspecta videri; sed etiam, quæ ei aliunde obtigerunt. Vbicunque hæc locutio occurrit, gravitatem evangelistarum tueri debemus, &, quamvis hebeti visu nostro, credere, ab illis notari eventum non modo talem, qui formulæ cuipiam veteri respondeat, sed plane talem, qui propter veritatem divinam non potuerit non subsequi ineunte N. T. Sæpe autem ab iis allegantur ejusmodi vaticinia, quorum contextum, prophetarum tempore, non dubium est, quin auditores eorum ex intentione divina interpretari debuerint de rebus jam tum præsentibus. Eadem vero intentio divina, longius prospiciens, sic formavit orationem, ut magis proprie deinceps ea conveniret in tempora Messiæ: & hanc intentionem arcanam (de qua etiam ad Iudæos olim aliquid subinde emanasse, eruditi observant) apostoli & evangelistæ divinitus edocti nos docent, nosque ob eventuum convenientiam dociles habere debent. Hoc ad defendendos evangelistas satis est, donec quispiam aliunde ad auctoritatem eorum agnoscendam perducitur. Certe sinceritas eorum hinc elucet, quod & numerum vaticiniorum de Messia, & onus adeo (dulce illud quidem) probandi, Iesum esse Christum, quam maxime amplificarunt. At Iudæi ita omnia dicta, de Messia, quovis potius derivare laborant, ut mirum sit, illos omnino credere adhuc, Messiam esse aut fore.

¶ διὰ τοῦ προφήτου, *per prophetam*) Matthæus *prophetas* sæpissime allegat, ad ostenden-

dendum vaticiniorum & eventuum consensum: ceteri evangelistæ id magis præsupponunt. λέγοντος *dicentem* constr. cum προφήτου, *prophetam*. c. II. 17. *Esajas* non appellatur. veteres studiose legebant: eo minus opus erat libros aut periochas citari.

23 ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱὸν, καὶ καλέσουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ) LXX, Es. VII. 14. ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται υἱὸν, καὶ καλέσεις κτλ.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Particula *signo* exhibendo aptissima. Es. l. c.

¶ ἡ παρθένος, *virgo*) Hebraice est העלמה & עלמה *virginem* notat, sive derives ab עלם, ut sit, quæ virum *latuit*, quæ non est *cognita* viro. conf. v. 25. Luc. I. 34. opponuntur enim inter se נעלם & ידע ut in generali significatu, Lev. V. 3. 4. ita in hoc speciali: sive עלמה sit ἀκμαία, cujus conjugato Syrus utitur pro ἤκμασεν, Ap. XIV. 18. Articulus ה ἡ (de quo conf. c. XVIII. 17 not.) ex specula divinæ præscientiæ singularem demonstrandi vim habet: agitur enim de *signo*, & *ecce* additur, & ad ipsam mox virginem sermo dirigitur, *vocabis*. Innuitur aliqua Esajæ tempore, quæ ex virgine (de cujus fœcunditate naturaliter minus constabat,) mater, eaque filii, erat futura: sed eadem, ut verborum sublimitas docet, typus erat virginis, quæ virgo Messiam peperit. Ita duplex erat signi vis, in propinquum & in longinquum. Vid. Al. Morum. Ex prophetia sola, matris virginitas non prorsus evincitur: sed complementi ostensio jubar retro jacit super prophetiam, ejusque sententiam patefacit.

¶ υἱὸν, *filium*) Messiam, cujus est terra. Es. VIII. 8.

¶ καλέσουσι, *vocabunt*) Hebr. & LXX. *vocabis*, scil. tu, virgo, mater. *vocabis* exstat jam v. 21 ad Iosephum: unde nunc substituitur, *vocabunt*, scil. omnes, deinceps. Angelus ad Mariam: *Dominus TECVM*. Luc. I. 28. at non parentum alteruter, sed omnes, qui vocant, *NOBISCVM* ajunt. Conf. ibid. v. 54. Singularem attentionem merentur ea verba, in quibus scriptores N. T. a LXX int. vel etiam ab hebræo sermone differunt.

¶ τὸ ὄνομα, *nomen*) Non innuitur nomen totidem literis in circumcisione datum, sed tamen nomen verum, coll. Es. IX. 5. immo etiam proprium, quo (a parentibus quoque) *vocatur*, coll. Es. VIII. 8. & vel maxime proprium, quatenus synonymon est nominis *Iesu*. conf. exemplum synonymorum ad v. 8. Revera multi fidelium *Emmanuel* appellant Salvatorem, tanquam nomine aliquo proprio: quanquam ex parte *Iesu* minus convenisset, appellare se *NOBIS cum Deus*.

¶ ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, μεθ' ἡμῶν ὁ θεός, *quod est, si interpreteris, Nobiscum Deus*) Hæc hebraici nominis interpretatio indicat, Matthæum græce scripsisse. Tales interpretationes, hebraicis vocabulis adjectæ, docent, scriptores N. T. non absolute requirere, ut lector Scripturæ sacræ sit hebrææ linguæ peritus. Verbo μεθερμηνεῦσαι utitur etiam Siracides in præf. Nomen, *Nobiscum Deus*, per se, quatenus enunciationem integram includit, non est nomen divinum: (vid. Hiller. Onom. p. 848.) ideo etiam puero Esajæ tempore nato inditum est: eademque ratio est nominis *Iesu*. sed quo sensu proprie Christo utrumque competit, θεάνθρωπον denotat. nam unio utriusque in illo naturæ est fundamentum unionis Dei & hominum, neque hanc sine illa, præsertim ubi de nativitate Christi agitur, cogitare quisquam potest.

24 ἐποίησεν, *fecit*) sine procrastinatione.

¶ ὡς, *ut*) Hinc iisdem verbis & jussus angelicus & factum Iosephi describitur. h. l. & cap. II. 13 f. 20 f.

 ¶ παρέ-

¶ παρέλαβε τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, *assumsit mulierem suam*) ea specie foris, ac si communi more consuescerent.

25 καὶ, &) *Et*, ait, non *sed*. Et assumsit, & non cognovit: utrumque ex præcepto angelico.

¶ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτὴν, ἕως οὗ, *non cognovit eam, donec*) Non sequitur, ergo *post*; sufficit tamen, confirmari virginitatem ad partum usque: de reliquo tempore lectori æquo relinquitur existimatio. Non interdixit angelus expresse, ne eam cognosceret: sed ex natura rei id perspexit vir.

¶ ἕως οὗ ἔτεκε τὸν υἱὸν, *usque dum peperit filium*) Pervetusta versio *Ægyptiaca* simpliciter habet, *usque dum peperit filium*: neque addit, *suum primogenitum*. quo pacto egregie inter se respondent sermo Angeli, nec non dictum prophetæ, & factum Iosephi. *Pariet filium, & vocabis nomen ejus Iesum. Pariet filium, & vocabunt nomen ejus Emmanuel. Peperit* τὸν υἱὸν, *filium, & vocavit nomen ejus Iesum.* Articulus τὸν habet vim relativam, & refertur ad versum 21, hoc sensu: *usque dum peperit filium illum.* Eadem lectio est in cod. *Barberin.* 1. (quo nomine insignem illum *Vaticanum* hoc loco innui existimamus:) eandemque *Latini* olim interpretis fuisse, non lubrico postea vestigio cognovimus. nam Helvidius, & libro contra eum ineunte Hieronymus, Matthæi verba sic referunt: *& non cognovit eam, donec peperit filium suum*; sæpius autem sic, *donec peperit filium*; citra illud, *suum*, & citra *primogenitum*. Ac ne abrumpi ab iis textus videatur, plena allegatio Hieronymi uno loco sic habet: *Exurgens autem - accepit uxorem suam, & non cognovit eam, donec peperit filium, & vocavit nomen ejus Iesum.* Iidem, postquam multa super hoc Matthæi loco disputarunt, novum continuo argumentum a *primogeniti* appellatione desumtum, non ex hoc Matthæi loco, sed unice ex Luc. II. 7 repetunt. Si *Barb.* 1. *Copt.* ex græcis codd. hanc lectionem hauserunt, magnum inde pondus habent: sin autem ex *Lat.* eam acceperunt, sinceram Latini interpretis vetustissimi lectionem valde corroborant. Clausula hæc, de *primogenito*, ex Luca ad Matthæum traducta videtur: atque ipse sermo, de *Virginis* filio, Filium excellenti & plane singulari modo *Primogenitum* infert.

Nonnullis in locis aliter atque antea incedit Crisis nostra: neque tamen inconstantiæ quisquam mihi dicam scripserit. Non enim ad ea, quæ pristino usu invaluerant, me recipio; quod tamen ipsum, si veritas jubet, non refugio: sed in iis, quæ obruta fuerant, e situ suo educendis paulatim progredior.

¶ ἐκάλεσε, *vocavit*) Iosephus. v. 21.

CAP. II.

1 ᾽ΕΝ Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας, *in Bethlehem Iudææ*) Ita distinguitur a Bethlehem Zabulonitarum. Ios. XIX. 15.

¶ ἡρώδου *Herodis*) *Herodis* Magni, Ascalonitæ, alienigenæ, sceptro jam jamque recedente ab Iuda. In hujus filiis erant, Archelaus, v. 22. *Herodes* Antipas & Philippus, de quibus c. XIV. & Luc. XXIII. & Aristobulus, pater *Herodis* Agrippæ, de quo Act. XII.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Hæc particula sæpe indigitat rem nec opinatam. non fuerat nunciatus Hierosolymis adventus magorum.

¶ μάγοι, *Magi*) Μάγος apud LXX sæpe pro אשף in Daniele ponitur, & apud Persas *sapientem* significat, sive *philosophum*. Ab hac conditione hos appellasse Matthæus satis habet: reliquam eorum dignitatem aut numerum non definit; neque illud, utrum curiosis artibus aliquando dediti fuerint, nec ne; neque, ex quibus orientis partibus oriundi fuerint, quo ipso Salus hæc non restringenda innuitur. *Magus*, vox media, & in oriente late patens.

Fuisse

Fuiſſe videntur ex poſteris Abrahæ, ſed extra Iſraelem: neque enim Magorum nomen Iudæos fert; auri vero turisque mentio remittit nos ad Es. LX. 6. ubi de adventu gentium: ut hoc jam loco præludia ſint Meſſiæ a gentibus potius, quam a popularibus amplectendi. Luc. IV. 26 ſ. *Rex Iudæorum*, inquiunt, non, *rex noſter.* Si facias duas claſſes eorum, qui Chriſtum vel ſuſceperunt vel non ſuſceperunt, & utrinque varietatem hominum obſerves; multa ex toto N. T. utiliter obſervabis.

¶ ἀπὸ ἀνατολῶν, *ab oriente*) Cap. VIII. 11. Meridies & ſeptentrio tantum in ſingulari dicitur græce; *oriens* (ἀνατολῶν) & occidens etiam in plurali ſub variis meridianis. Vnam eandemque regionem ſpectant omnes, verſus polos; non eandem, in longitudinem.

¶ παρεγένοντο, *advenerunt*) poſtquam appellatus erat *Ieſus*. c. I. 25. adeoque poſt circumciſionem ejus.

¶ εἰς ἱεροσόλυμα, *Hieroſolyma*) Sane metropolis eſſe debebat, ubi veritas cognoſci poſſet: nec dubium, quin in ea ipſa urbe natum regem putarint.

2 ποῦ, *ubi*) De *re* deque *tempore* ita certi ſunt, ut tantum quærant, *ubi?* Scribæ ſolum *locum* ſciebant: *tempus* a magis debebant diſcere, vel diſcendi anſam ſumere. Notitia temporis & loci debet eſſe conjuncta.

¶ ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς, *natus rex*) Affirmant & nativitatem jam factam, & conjunctum cum ea jus regni, Herodi præter ipſorum opinionem terribile. Dicitur *natus*, qui *ab ipſo ortu* rex eſt, ut 1 Chron. VII. 21: οἱ τεχθέντες ἐν τῇ γῇ.

¶ τῶν ἰουδαίων, *Iudæorum*) *Iudæorum* nomen, poſt migrationem Babylonis, omnes *Iſraelitas* complexum eſt, *Græcis* oppoſitum ſive gentibus. Vnde etiam Galilæis datur. Luc. VII. 3. Ioh. II. 6. Act. X. 28 &c. Veruntamen Chriſtum *regem Iſraëlis* appellaverunt Iudæi ſive *Iſraelitæ*; *gentes*, *regem Iudæorum*. c. XXVII. 29. 37. 42. Ioh. I. 49. XII. 13. XVIII. 33.

¶ γὰρ, *enim*) Super nativitates potiſſimum cadunt prognoſtica, vera & vana.

¶ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα, *ſtellam ejus*) propriam. Quo melius Magi ordinarium ſiderum curſum ſciebant, eo facilius vim extraordinarii phænomeni & analogiam ſtellæ viſæ ad natum regem hunc aſſecuti ſunt. Quæ autem in utroque genere ratio illorum fuerit, quis hodie conſtituet? Stella utique erat vel nova ipſa, vel novo loco, vel novo certe vel etiam vario motu: quæ an adhuc exſtet, an iterum apparitura ſit, quis ſcit? ſine dubio acceſſit revelatio vel vetuſta ex prophetiis Bileami, Danielis &c. vel nova per angelum. coll. v. 12. Magi per ſtellam, piſcatores per piſces adducuntur. Chalcidius comm. in Plat. meminit traditionis de hac ſtella.

¶ ἐν τῇ ἀνατολῇ, *in oriente*) Indicant, unde venerint. Articulus τῇ plagam illam denotat. *In* conſtr. cum *vidimus*. nam ex oriente viderant ſtellam ad occidentem, ſuper clima Palæſtinæ. v. 9.

¶ προσκυνῆσαι αὐτῷ, *adorare eum*) προσκυνεῖν in N. T. ſæpius Dativum, (ut etiam apud profanos;) interdum Accuſativum habet. Agnoſcunt *Regem gratiæ*, & Dominum ſuum. Luc. I. 43. Omnia tamen pro analogia horum initiorum interpretanda ſunt. certe *civilibus* de cauſis non erat cur tam arduo itinere inſtituto adorarent, mox domum redituri, regem diſſitum & parvulum, ac non Herodem quoque: neque civilem adorationem Herodes præ ſe tulit. v. 8. *Adorarunt* v. 11.

3 ἐταράχθη, *perturbatus eſt*) Eo facilius perturbari rex ſeptuagenarius potuit, quia phariſæi paulo ante prædixerant, regnum a familia Herodis ablatum iri, ut Ioſephus docet l. 17 ant. c. 3. Regis perturbatio teſtimonium eſt contra ſocordiam populi.

Si Herodes timet, cur non quærunt, cur non credunt Iudæi?

¶ πᾶσα, *omnis*) ſcil. πόλις, *urbs*.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) Regem ſequebatur populus, ei pridem aſſuetus. Subito etiam bonæ rei nuncio homines percelli ſolent.

4 πάντας, *omnes*) omnes, qui tum aderant.

¶ ἀρχιερεῖς) Raro ἱερεῖς, plerumque ἀρχιερεῖς appellantur in N. T. Alius erat ὁ ἀρχιερεύς, *princeps ſacerdos* in ſingulari: ἀρχιερεῖς in plurali, propiorem ceteris cum illo principe ſacerdote neceſſitudinem, & inde majorem auctoritatem habebant. Act. IV. 6.

¶ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ, *ſcribas populi*) Γραμματεὺς reſpondet apud LXX Hebræo שטר quo ſenſu occurrunt οἱ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ 1 Macc. V. 42. coll. Deut. XX. 5. & ספר Isque ſignificatus huic loco congruit, ubi agitur de Reſponſo Theologico. *Scribæ populi* dicuntur in antitheto ad *ſacerdotum principes*: erantque homines doctoresve privati, in Scripturis verſati. Adde c. XXII. 35 not.

¶ ἐπυνθάνετο, *quærebat*) Debuerat etiam prius.

¶ ποῦ ὁ χριςὸς γεννᾶται, *ubi Chriſtus naſcatur*) Quæſtionem Magorum ſuam facit. Verbum præſens *naſcitur* congruit ſummæ exſpectationi illius temporis de Meſſia.

5 βηθλεὲμ, *Bethlehem*) Magis, ad Chriſtum tendentibus, ſcribarum, non euntium, a majoribus accepta ſcientia inſervit.

¶ γὰρ, *enim*) Hanc cauſam ipſum concilium illud allegavit; Matthæus autem comprobat.

6 καὶ σὺ, *& tu*) Mich. V. 1: καὶ σὺ βηθλεὲμ ὁ οἶκος εὐφραθᾶ, ὀλιγοςὸς εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν ἰούδα· ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται, τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα τοῦ ἰσραήλ. quem ad locum vide Notas Hal. Ad prophetam ſimul & evangeliſtam hæc ſit paraphraſis: *Et tu Bethlehem Ephrata*, ſive *regio in tribu Iuda*, *parva* es להיות *quæ ſis*, ſive *quatenus es* (conf. de ל Nold. Concord. partic. p. 458.) *in millibus Iuda*, ſi hæc dignitas, ceteroqui non contemnenda, tuumque captum ac modum prope excedens, conferatur ad dignitatem tuam ſingularem, cujus nomine es *nullo modo minima*, ſed omnibus modis maxima in ducibus millibusque Iuda, *quod ex te Mihi exibit* להיות *qui ſit Dominator in Iſraël*. Similis locutio, 2 Sam. VII. 19. Es. XLIX. 6. Major honor minorem obſcurat & abſorbet.

¶ γῆ ἰούδα, *terra Iuda*) *Terra* ſive regio, pro oppido, per ſynecdochen partis majoris pro toto, ut ager pro pago, Luc. IX. 12. *Iuda*, Tribus Meſſiæ. Vtrumque pro Hebræo *Ephratha*. LXX, Ios. XV. inter v. 58 & 59: θεκὼ, καὶ ἐφραθᾶ, αὕτη ἐςὶ βηθλεὲμ κτλ. Hæc periocha, ſi non, ut inter homœotelevta, ex Hebræo excidit, ſed ſi in Græco ſuperflua eſt; indicio eſt, Bethlehem in diſtributione terræ ne in urbibus quidem fuiſſe habitam: coll. Ioh. VII. 42. ſed ſaltem a Rehabeami temporibus, 2 Chron. XI. 6. Michas eam in maſculino genere alloquitur, cum reſpectu implicito ad אלפים *chiliadas*. Conf. אלפי ἡ χιλιάς μου, *familia mea*. Iud. VI. 15. Vnde Matthæus, quum ἐλαχίςη in fœminino dixit, ſcil. γῆ, viciſſim pro *chiliadibus* memorat τοὺς ἡγεμόνας chiliadum *duces* (nam אלף & אלוף affinia ſunt) quibus præfert unum ἡγούμενον, *Ducem* Chriſtum: neque tam hanc civitatem ſive chiliada ceteris chiliadibus præfert, quam Ducem ex ea egreſſum cunctis ducibus chiliadum Iudæ.

¶ ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται, *ex te enim exibit*) LXX ex Hebræo, ut vidimus, habent, ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται· idque ſequitur cod. *Baſil*. β. *Er*. *ed*. 1. *Ald*. Alii conjunctim, ἐκ σοῦ γάρ μοι ἐξελεύσεται. Pronomen μοι, *mihi*,

mihi, Deum præclare refert de *Christo* ut *Filio suo* loquentem: Luc. I. 32. coll. v. 13. sed conjunctio γὰρ, *enim*, *patriam* Christi significantius ostendit. Verbi *exibit* synonymon est, *nascetur*: v. 4. Hebr. יצא cujus verbi conjugatum מוצאת (LXX int. ἔξοδοι,) item de nativitate, eaque ab æterno, debet accipi. coll. מוצא Iob. XXXVIII. 27. Num. XXX. 13. צאצאים LXX, τέκνα, non semel.

¶ ἡγούμενος, ὅστις ποιμανεῖ, *Dux, qui pascet*) 1 Chron. XI. 2. de Davide: σὺ ποιμανεῖς τὸν λαόν μου τὸν ἰσραήλ· καὶ σὺ ἔσῃ εἰς ἡγούμενον ἐπὶ τὸν λαόν μου τὸν ἰσραήλ. De eodem, *pascere*, Ps. LXXVIII. 71. 72. Verbo *pascet* concise complectitur Matthæus versum 3 cap. cit. Michæ, ubi LXX sic quoque habent. Verbum rege dignum, & tamen congruens cum adolescentia ejus Bethlehemitica, pastorali.

¶ τὸν λαόν μου, *populum meum*) Respondet illud apud Micham: *exibit MIHI*, i.e. Deo.

¶ τὸν ἰσραήλ, *Israëlem*) Articulus additur nomini viri etiam pro gente posito. *Israelem*, tribus cunctas. In subsequenti historia non occurrit Bethlehem: ut dubitari possit, an Dominus unquam eo redierit.

7 λάθρα, *clam*) ne quid emanaret. Insidiarum argumentum.

¶ ἠκρίβωσε, *accurate percontatus est*) ad minimam usque temporis partem. Patet hinc Herodis astus, & magorum simplicitas.

¶ φαινομένου, *apparentis*) Præsens tempus, quo conspici cœpta esset stella, *quæ appareret*, quæsivit Herodes.

8 ἐξετάσατε ἀκριβῶς) Alii, ἀκριβῶς ἐξετάσατε. Nullius momenti varietas, præsertim in *Herodis* sermone. Talia transiliemus. Eadem phrasis, Deut. XIX. 18.

¶ ἐὰν δὲ, *si vero*) Particula facit antitheton, Luc. XI. 22. 34. Herodes nuncium magorum non habuit pro vero, sed tamen pro possibili. cur non ipse statim una profectus est, ut adoraret?

9 ἀκούσαντες, *cum audissent*) Rex potius illos audire debuit & adjuvare. Tamen Magis responsum obtigit optatum.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Toto itinere non viderant stellam.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) Conjicere ex hoc verbo licet, causam intelligentem fuisse, quæ stellam regeret. conf. *veniens*. v. 8.

10 ἰδόντες, *videntes*) Nocturnum tempus fuerit oportet.

¶ τὸν ἀστέρα, *stellam*) Et tempus & locum & Scriptura & stella eis ostendit.

11 εἶδον, *viderunt*) Suaviter exprimitur incrementum & progressus a *gaudio visæ stellæ* ad *gaudium visi ipsius regis*. Sequior lectio εὗρον *invenerunt*, respondet sermoni Herodis, *interrogate diligenter, & cum inveneritis &c.* sed *quærendi* laborem Magis ademit *statio stellæ*. Non tam *invenerunt*, quam *viderunt*. Conf. Luc. II. 17. 20. 26. 30.

¶ προσεκύνησαν αὐτῷ, *adorarunt eum*) Maria Magis non erat objectum adorationis. Si sine peccato concepta fuerat, ut potentior ecclesiæ romanæ pars hodie statuit, quid causæ est, cur nunc adoretur, & tum non fuerit adoranda? Nam jam tum adorandi regis mater erat.

¶ τοὺς θησαυροὺς, *thesauros*) אוצר LXX, θησαυρὸς, Prov. VIII. 21 &c. apotheca, theca, etiam portatilis.

¶ προσήνεγκαν, *offerebant*) tanquam regi. Non offensi sunt præsenti egestate ejus.

¶ χρυσὸν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν, *aurum & tus & myrrham*) ex bonis terræ suæ. De auro & ture prædictum, Es. LX. 6. Hæ primitiæ ostendebant, omnia fore Christi, etiam regnum minerale, vegetabile, &c. Hagg. II. 8.

12 χρηματισθέντες) vel singuli, vel per unum ipsorum. Sic optarant, vel rogarant:

rant: nam χρηματισμὸς, *responsum*. Idem verbum, v. 22.

¶ μὴ ἀνακάμψαι, *ne reverterentur*) Id ergo facere cogitarant.

¶ ἀνεχώρησαν, *secesserunt*) itinere seorsum flexo.

13 ἐγερθεὶς, *surgens*) confestim.

¶ τὸ παιδίον, *puerum*) Hujus potior, quam matris ratio habetur.

¶ ἕως ἂν, *donec*) Ita fides Iosephi exercebatur. non omnia ei simul revelata sunt: tempus redeundi exspectare debuit, neque interim angelus ei locutus est.

¶ ἡρώδης, *Herodes*) de quo Ioseph ex sermone magorum bene speravisse videtur.

14 νυκτὸς, *noctu*) Magnum noctis beneficium in persecutionibus.

15 λέγοντος, *dicentem*) Constr. cum προφήτου, *prophetam*. v. 17.

¶ ἐξ αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου) Sic Hos. XI. 1. in Hebr. at LXX, ἐξ αἰγύπτου μετεκάλεσα τὰ τέκνα αὐτοῦ. Aquila, ἀπὸ αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου. Apud Hoseam hoc dicitur: *Tum quum puer erat Israël, dilexi eum: & ex quo in Ægypto erat, filium vocavi meum.* Patet hoc ex parallelismo utriusque hemistichii. Locutioque, *ex terra Ægypti*, sic exstat Hos. XII. 10. XIII. 4. & ab ægyptiaco tempore Israel cœptus est dici *filius Dei:* Ex. IV. 22 f. ac semper *eduxisse* populum ex Ægypto, nunquam exinde *vocasse* Deus dicitur. Proinde etiam Matthæus, de Messia, eoque item parvulo, interpretans, allegationem cum commoratione ejus in Ægypto potius, (conf. Es. XIX. 19.) quam ad reditum ejus ex Ægypto refert. Iesus ab ipsa sua nativitate, Filius Dei erat; & statim post nativitatem in Ægypto fuit. quanquam & populum & Messiam ex Ægypto in terram promissionis redire oportuit, ob id ipsum, quia & illum & hunc Deus dilexit & Filium suum vocavit. De unius dicti uno sensu bis impleto conf. not. ad c. I. 22. Videlicet & populum, ob Messiam, & Messiam ipsum, in quo est omne beneplacitum, ut uno amore, sic uno sermone complexus est Deus. Messias est similis populo suo in adversis: Messiæ similis est populus ipsius in beatis rebus. *Totus Christus caput & corpus est.* Quin etiam tum, quum populus in Ægypto erat, *Iesus Christus* in uno ex iis patribus, qui c. I. 4 recensentur, in Ægypto erat. conf. Hebr. VII. 10.

16 ἐνεπαίχθη, *illusus sit*) Sic accepit rex, contra Magorum animum: revera tamen regiam auctoritatem præ divina pro nihilo habuerunt. Nesciebat jam, quid ageretur.

¶ ἀποστείλας, *mittens*) scil. interfectores, repente.

¶ ἀνεῖλε, *interfecit*) Hoc erat peccatum *clamans*. coll. v. 18.

¶ πάντας, *omnes*) *quorum quatuordecim millia, ut in liturgia sibi a B. Matthæo relicta notant Æthiopes, & Græci observant in calendario suo, nefanda Herodis immanitate, Christus & ipse puer martyres consecravit.* Feuardent. ad Iren. l. 3. c. 18.

¶ τοὺς παῖδας, *pueros*) non puellas. Ex. I. 16.

¶ διετοῦς, *bimo*) Masculinum, uti τριετοῦς, 2 Chron. XXXI. 16. coll. Hebr.

¶ χρόνον, *tempus*) *Tempus*, a magis indicatum, erat fortasse paululum ultra annum. Itaque Herodes *biennium* definiit.

18 φωνὴ) Ier. XXXI. 15: φωνὴ ἐν ῥαμᾶ (Alex. ἐν τῇ ὑψηλῇ) ἠκούσθη θρήνου καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ· ῥαχὴλ ἀποκλαιομένη ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς· καὶ οὐκ ἤθελησε παρακληθῆναι κτλ.

¶ ἠκούσθη, *audita est*) Sic, ut ad Dominum pervenerit. *Sic ait Dominus*, præfatur & subjicit Ieremias.

¶ θρῆνος καὶ κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς) LXX habent, θρήνου καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ. Fons autem, נהי בכי תמרורים Respondet apud Matthæum brevior tot versionum

num lectio, κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς, ut plurale hebraicum epitheto græco exprimatur. Inopia ſynonymorum laboraſſe interpretes ſuſpicabar, qui θρῆνος καὶ prætermiſiſſent: ſed non minori jure dicere poſſis, Græcos librarios, non perpenſa vi adjectivi πολὺς, quod LXX hoc loco non habent, ex LXX θρῆνος καὶ adjeciſſe. Sermo accentusque hebraici rem gradatim magis declarant, poniturque 1. luctus clarus, indefinite: tum ea, quæ luget & quos luget. 2. eadem recuſans, oblatam ſcilicet, conſolationem; & cauſa, cur recuſarit. Caput XXXI Ieremiæ multum proſpicit in tempora N. T. adeoque hæc quoque periocha, ſive captivitatem babylonicam ſimul ſpectavit Ieremias, ſive minus, ad eventum hunc N. T. pertinet. Vnius dicti unico ſenſui minor & major non unius temporis eventus reſpondere poteſt, donec vaticinium *exhauritur*.

¶ ῥαχὴλ, *Rahel*) Antonomaſia: i. e. ſingulæ filiæ Rahel, & aliæ matres, quæ ſic *filios dolorum* habuere. coll. Gen. XXXV. 18. Filii *Rahel* nominantur, aliarum matrum filii ſimul ſubaudiuntur, uti 1 Cor. X. 1. ſub patribus Iudæorum etiam gentes continentur. *Filii*que *Rahel* dici poterant etiam parvuli Bethlehemitici, ob ſepulcrum Rahel prope hoc oppidum, Gen. XXXV. 19. quemadmodum Iacobum *patrem* dixere Samaritæ eodem, quo Iacobus olim, loco habitantes. Ioh. IV. 12. Sed *Rama* quoque de tribu Benjamin fuit, Ios. XVIII. 25. nati ex Rahel. Credibile eſt, gladiatores ab Herode tam ſubito emiſſos in finibus Bethlehem *usque ad Rama* perveniſſe: nam valde vicinæ erant, Iud. XIX. 2. 9. 13. Ezr. II. 21. 26. unde Ieremias, ſacerdos ex terra Benjamin, eum cladis terminum notavit.

¶ κλαίουσα) i. e. κλαίει, *flet*. Hebraiſmus.

¶ οὐκ ἤθελε παρακληθῆναι, *recuſavit ſolatium capere*) Phraſis, qua luctus ingens exprimitur.

¶ οὐκ εἰσὶ *non ſunt*) Sic Gen. XLII. 36. ἰωσὴφ οὐκ ἔστι, συμεὼν οὐκ ἔστι. 1 Reg. XX. 40. οὗτος οὐκ ἦν. Hebr. איננו *non eſt:* ſingulari numero, diſtributive. Suos ſingulæ filios præcipue lugent, vel etiam unicos. nam etiam unica proles in plurali *liberorum* nomine ponitur. erant bimi & paulo minores: quare non facile una duobus orbari potuit. Res accurate prædicta. Alii ſingularem numerum referunt ad Meſſiam, quem mulieres interfectum putarent aut expulſum dolerent.

20 εἰς γῆν, *in terram*) Manebat Ioſepho libertas eligendi tantiſper oppidi vel regionis; ſed tamen in terra ſua oportebat adoleſcere Emmanuelem.

¶ τεθνήκασι, *mortui ſunt*) Pluralis conciſe ſignificat, & Herodem eſſe mortuum, neque alios jam eſſe ullos, qui inſidientur.

¶ οἱ ζητοῦντες τὴν ψυχὴν) Phraſis LXXviralis.

22 βασιλεύει) *Regnabat* Archelaus, ſive carebat *regio* ille nomine ſive gaudebat.

¶ ἐφοβήθη *timuit*) ſolicitus de puero: veritus, ne Archelaus imitaretur odium paternum.

¶ ἐκεῖ) שמה LXX, ἐκεῖ, *illuc.* ſæpe.

¶ ἀπελθεῖν) *diſcedere*. Maria, ſine dubio etiam Ioſeph, Nazarethæ habitarant prius.

¶ μέρη, *partes*) Colligi hinc poteſt paupertas Ioſeph, qui non haberet certam ſedem, quam potiſſimum repeteret.

¶ τῆς γαλιλαίας, *Galilææ*) Hoc non obſtabat, quo minus patriam Chriſti ſcire poſſent attentæ animæ.

23 ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς) Sic c. IV. 13. Id eſt, *habitatum conceſſit*; vel, *habitavit*, coll. Act. VII. 4. Sic Gen. XIII. 18: ἐλθὼν κατῴκησε περὶ τὴν δρῦν.

¶ ναζαρὲτ) Hebr. נזרת Græcis ת finale eſt τ.

23 ναζωραῖος, *Nazarenus*) Vitam privatam, id eſt, longe maximam ætatis partem, Ieſus in oppido *Nazaret* tranſegit: unde *Nazareni* Ei cognomen in frequentiſ-

ſimo hominum, ei vel deditorum vel inſenſorum, ſermone, atque in ipſo crucis titulo tributum eſt. Hoc ipſum eſt, quod prophetia, hîc a Matthæo citata, pridem indicarat. Sunt, qui totum implementum in allegoria etymi *Nazaret* quærant: atque id quidem plane ex נזר (non ex נצר quo Iudaica abutitur acerbitas) peti oportet. nam Hebræum per צ per Σ ſemper exprimitur, Z autem Hebræo ז ubique, etiam in ναζωραῖος, reſpondet. Conſtans eſt hæc regula, cui nemo, niſi contrariis exemplis prolatis, obniti jure poteſt. Reſpice, quæ ſolidiſſimus in hoc genere Hillerus docet, Syntagm. hermen. p. 347 ſeqq. & Onom. ſacr. p. 695. 701. 893. eaque confer ad I. H. a Seelen Medit. exeg. p. 632. Pertinet hoc ad etymologiam nominis *Nazaret;* ſed allegoriam nondum ſtatuminat. Neque enim cur *naziræatum* leviticum Chriſto adſcribamus, cauſa eſt ulla, Matth. XI. 19. neque eſt, cur aliquo ſignificatu vocabuli נזר ſcopum prophetiæ exhauriri putemus. Chriſtum e *Bethlehem* exiturum, per Michæam eſt prædictum: *Bethlehem* a *pane* nomen habet: *panis* vitæ Chriſtus. quis autem eo, quod panis vitæ Chriſtus eſt, Michææ prophetiam impletam eſſe dixerit? Oppidum, ubi natus eſt Chriſtus, prophetia deſignatum agnoſcimus. Pari modo oppidum, ubi Idem adolevit, quin etiam ſolenne cognomen, quod inde exſtitit, indicatum eſt, oraculo illo, *Quoniam Nazaræus vocabitur.* Itaque particula ὅτι, ut ſolet in teſtimoniis citandis, præfixa eſt ab evangeliſta. Quanquam quo tempore floruerit ille propheta, per quem hoc prædictum eſt: fueritne unus ex iis, quorum libri in Pandectis ſacris exſtant, quisve alius fuerit? utrum oppidum *Nazaret*, cujus nulla in V. T. alia fit mentio, jam tum aliquo numero fuerit, necne? ipſene propheta ille *Nazarenus* civis fuerit, & inſignem hunc verſiculum Nazaretæ depoſuerit? utrum ſermone ſolo, an etiam ſtilo eum comprehenſum poſteritati reliquerit? unde Matthæus acceperit? quis novit? quid noſſe attinet? In cœlo alia ſidera hemiſphærium alterutrum, alia utrumque illuminant, alia varios ortus & occaſus habent. In terris flumina aliquando viſui mortalium ſe ſubducunt, donec ex occultis meatibus iterum erumpunt. Sic divina oracula varietate admirabili diſpenſantur. Exemplum plane ſingulare præbet locus Iohanneus de Tribus in cœlo teſtantibus, quem per multa ſecula ignoravit orientalis eccleſia, occidentalis autem & Africana ſemper, quanquam non ubique, celebravit. Hoc ſane, *Nazarenus vocabitur*, minus aut cognitum a plerisque aut intellectum fuit: alias Galilæa, ipſaque Nazaret, non ita contemta fuisſet. Ioh. I. 47. VII. 52. Recteque multi pridem negarunt, hunc verſiculum in Scripturis V. T. exſtare. Eadem eſt igitur ratio ejus, atque prophetiæ Henochi, per S. Iudam demum in literas N. T. relatæ, & ſic obſignatæ: eadem, atque apophthegmatis illius, quod a Domino prolatum, apud evangeliſtas non obvium, Pauli ore & Lucæ ſtilo laudatur Act. XX. 35. Neque vero habent Iudæi, quod cauſentur, in N. T. citari aliquid, quod non exſtet in V. T. Ipſi enim multa vetera narrant, quæ nihilo magis ibi exſtant. Proverbia Salomonis a cap. XXV. 1. prophetia Aſariæ, epiſtola Eliæ, & multa ejusmodi alia, ubi delituere, donec libris V. T. v. gr. 2 Chron. XV. 2 ſeqq. XXI. 12. longis poſt temporibus inſerta ſunt? Certe nil cauſæ erat, cur Matthæus hoc fingeret, ſi ipſius tempore mera fuiſſet novitas. Tali modo plus nocuiſſet toti cauſæ chriſtianæ, quam profuiſſet. Alia ei ſuppetebant ſat multa prophetiarum in Ieſu Nazareno impletarum ſpecimina. Qui excellentem hunc verſiculum dilutius interpre-

pretantur, ut conficiant, eum hic vel illic in Scriptura V. T. contineri, ii revera prophetiis antiquis unam detrahunt: qui vero τὸ ῥηθὲν, *Nazarenus vocabitur*, diserte olim editum existimant, hi homogeneam testimonii totius prophetici partem agnoscunt; adeoque integritati Scripturæ revera consulunt, & simul simplicitatem tuentur. conf. Calov. Bibl. ill. & Rus T. I Harmon. ev. p. 284. *Nazareni* cognomen quis habiturus sit? non additur in versiculo. Videlicet ubicunque in prophetiis aliquid occurrit a Messia non alienum, id de Messia, quamvis non expressa ejus sit mentio, accipiendum venit. Plura tamen duobus hisce verbis in perbrevi vaticinio cohæsisse verba, credibile est. Conveniens erat diuturnior hujus monumenti occultatio cum ratione vitæ Christi privatæ in latebris oppidi *Nazaret* agendæ, & fidei sanctorum probandæ, & perfidiæ malorum judicandæ. Ioh. I. 46 seq. VII. 41 seq.

Posteaquam palmariam ac propriam *Nazareni* nomenclaturam in ipso oppido *Nazaret* positam fuisse, evictum habemus: nunc demum, etymon & patriæ & cognominis Christi, haud inane esse, Consectarii in loco statuimus. Christus, filius Davidis Bethlehemitæ, non est vocatus Bethlehemita; quare in etymo oppidi Bethlehem non perinde mysterium quæritur. Vocatus est Christus *Nazarenus*. fecit id quidem hominum sermo; imo vero fecit providentia Patris. Non temere Pilatus, ut tribus linguis cardinalibus *Iesum regem Iudæorum* categorice scriberet & scriptum retineret, gubernatus est: non temere accidit, ut *Nazarenum* & Pilatus simul scriberet, & alii, antea posteaque, dicerent. Nomina *Iesu, Christi, Emmanuelis*, & reliqua, quod sonant, id revera exhiberi, innuunt: unum *Nazareni* cognomen, omine carere, recte negaveris. נזר est *regii capitis insigne*: & נזרת Hillero interprete est oppidum, quo vertex montis *coronatur*. Itaque *Nazareni* cognomen Germanice exprimi posset: *Zu Cronberg hat der Gecrænte gevvohnet*. Vid. Psalm. CXXXII. 18. Solent locorum nomina pro ipsa re significatâ poni. omittimus *Veronenses*, *Placentinos*, *Laudicenos* Latinorum: major Scripturæ gravitas. *Kananites* etiam *Zelotes* dictus, & a patria & a virtute. Matth. X. 4. Luc. VI. 15. Vid. omnino Es. LXIII. 1.

CAP. III.

1 Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, *in diebus illis*) In Evangelistariis hæc formula meram vim habet inchoandi sermonis: sed in Evangelistis plus valet. hoc loco denotat: *Iesu habitante Nazaretæ*. c. I. 23. Notatur non breve, sed nulla majori mutatione notabile intervallum.

¶ παραγίνεται) Suaviter iteratur hoc verbum v. 13. Sæpe LXX id in præsenti ponunt.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) clare. Congruit mox, *vox*. *Baptista*, *prædicans*: duæ partes officii Iohannei.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deserto*) v. 3.

2 μετανοεῖτε) Amabile vocabulum. v. 8. 11. *mutate sensum*, induite sensum regno cœlorum dignum, regalem, cœlestem. Sic ipse Iesus Christus, sic apostoli prædicare cœperunt: sic Dominus Iohannem jussit scribere, Apocalypsi ineunte.

¶ βασιλεία, *regnum*) Vid. ad c. IV. 17.

¶ οὐρανῶν, *cælorum*) Plur. שמים Hæc phrasis, *regnum cælorum*, apud solum Matthæum exstat, ut Iudæis, quibus scribebat, opinionem regni *terreni* eximeret.

3 οὗτος, *hic*) Complura sunt individua in N. T. quæ in veteri prædicta sunt.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, cur Iohannes ita exoriri tum debuerit, uti v. 1. 2 describitur, quia sic prædictum erat.

¶ φωνὴ κτλ. *vox &c.*) Vid. Luc. III. 4 not. *vox*, sc. *est*.

¶ βοῶντος, *clamantis*) Iohannis. Similis

lis locutio, Rom. X. 15 *pedes nunciorum.*

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) non, *in templo*; aut, *in ſynagogis*. Sunt, qui conſtruant, *in deſerto parate* &c. quia ſic poſtulent accentus apud Eſajam. Sed ſi id voluiſſet evangeliſta, mox parallelum illud בערבה *in ſolitudine* rependiſſet. Nunc hæc inter ſe reſpondent: *prædicans in deſerto : vox clamantis in deſerto.* v. 1. 3. Res eodem recidit. ubi vox, ibi auditores, qui jubentur parare viam, ibi etiam adventus Domini. Matthæus etiam mox c. IV. 15 quiddam ab accentibus hebraicis diverſum tenet. Conf. Hebr. III. 7 not.

¶ ὁδὸν, *viam*) Vna eſt via primaria: & hæc multas τρίβους *ſemitas* complectitur.

¶ Κυρίου, *Domini*) Hebr. יהוה pro quo Hebræi poſteriorum ſeculorum אדני dixere. LXX verterunt κύριος. Hoc loco innuitur Chriſtus. Nomen *Dominus*, de Chriſto, variam in N. T. habet ſignificationem, pro rerum, temporum, & loquentium varietate. In dictis e V. T. allegatis ſæpe reſpondet nominibus יהוה & אדני quorum alterum majeſtatem ejus, ut Filii Dei, alterum gloriam ejus, ut Meſſiæ etiam ſpectat. Homines, inter quos ambulabat, eum ſic appellaverunt, pro diverſo fidei ſuæ captu. Apoſtoli & fideles deinceps ſæpe ſimul ſpectarunt ejus dominationem & poteſtatem in ſuos & in omnia, in ipſo etiam ſtatu exinanitionis, ſed magis in ſtatu exaltationis: ubi interdum additur pronomen *meus*, quod tetragrammato יהוה non additur.

¶ εὐθείας) *rectas.*

4 αὐτὸς) *ipſe.* Proſopographia inſignis. Habitus quoque & victus Iohannis prædicabat, congruens cum doctrina & officio. qualis pœnitentium eſſe debet, talem hic miniſter pœnitentiæ ſemper habuit. conf. cap. IX. 14. XI. 18 not.

¶ ἀπὸ τριχῶν καμήλου, *de pilis cameli*) Veſtis erat parabilis & aſpera, minus exquiſite texta. coll. Marc. I. 6.

¶ καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ) Sic LXX, 2 Reg. I. 8. de Elia: καὶ ζώνην δερματίνην περιεζωσμένος τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ. Zona Iohannis erat, ut Eliæ, non ex corio, ſed *ex pelle*, ſine magno paratu. Non ſine cauſa commemoratur amictus multorum Sanctorum in Scriptura; etiam Baptiſtæ, ipſiusque Ieſu Chriſti.

¶ τροφὴ, *cibus*) *Potus*, intelligitur ex Luc. I. 15.

¶ ἀκρίδες) Lev. XI. 22, חגב LXX ἀκρὶς, animal veſcum.

¶ μέλι ἄγριον, *mel agreſte*) ſua ſponte fluens. 1 Sam. XIV. 25. Locuſtæ poterant interdum deficere.

5 πᾶσα, *omnis*) ex omnibus partibus.

6 ἐβαπτίζοντο) *baptiſmum accipiebant*: Medium.

¶ ἐξομολογούμενοι) ἐξ. *libere diſerteque* (non modo in *aurem* Iohannis) *fatebantur, peccata, ſua.* Vera confeſſio peccata etiam individualia, ut olim apud ſacrificia pro peccato, citat, quanquam non ſingulatim enumerat. Medium ingenue tenet inter laxum formulæ generalis abuſum & inter anguſtias confeſſionis auricularis. Sic animam ſublevat. In baptiſmo pœnitentiæ confitebantur peccata ſua: in baptiſmo Chriſti confitebantur Chriſtum.

7 πολλοὺς) *multos*, qui partim perſeverarunt baptiſmum accipere, partim juſto Iohannis elencho deterriti receſſiſſe videntur. Ceteri longe plurimi ne *veniebant* quidem. c. XXI. 25. Luc. VII. 30.

¶ Φαρισαίων καὶ σαδδουκαίων, *phariſæorum & ſadducæorum*) Sectæ diverſæ.

¶ αὐτοῖς, *illis*) phariſæis præcipue, ſed populo quoque, ante baptiſmum. v. 11. Luc. III. 7. Sæpe verba factum comitantia poſterius recenſentur. 2 Sam. I. 16. 15.

¶ γεννήματα, *progenies*) Familiæ variæ.

¶ ἐχιδνῶν, *viperarum*) Hoc opponitur gloriationi de patre Abrahamo. Conf. c. XXIII. 33.

¶ τίς,

¶ τίς, *quis*) q. d. Vos aliis viam monstrare videmini: quis autem vobis monstravit? Supponit, futuram esse iram: esse rationem effugiendi, in proximo: ab ea alienos esse pharisæos & sadducæos.

¶ ὑπέδειξεν, *monstravit*) Compositum verbum respondet simplici. Approbat accessum eorum, sed sub magna conditione.

¶ φυγεῖν, *fugere*) per baptismum.

¶ μελλούσης, *futura*) in quam *incurrent* per impœnitentiam regnum cœlorum repudiantes. Eadem *ira* appellatur postea, *veniens*. 1 Thess. I. 10. Simul refutatur error *Sadducæorum*, resurrectionem negantium.

¶ ὀργῆς, *ira*) quæ venit in destructione urbis, & in extremo judicio.

8 ποιήσατε) *ferte*.

¶ καρπὸν ἄξιον) *Dignum fructum*, singulari numero, a *Pharisæis & Sadducæis*, apud Matthæum; *dignos fructus*, plurali numero, a *populo*, apud Lucam, postulari ait *Origenes*. Ad rem quid intersit, non equidem perspicio. Ipsum vocabulum *fructus* sæpe collectivum est: & in Iohannis præconio, singulari numero, *sterilitati* opponi potest; plurali numero, *ubertatem* infert. Homines, arbores: itaque fructus, pœnitentia ipsa.

¶ τῆς) Construe cum καρπόν. sic ἄξια τῆς μετανοίας ἔργα. Act. XXVI. 20.

¶ μετανοίας) Μετάνοια est *mentis transmutatio* & omnis mali retractatio, qua id irritum optatur & infectum.

9 μὴ δόξητε) Verbum δοκῶ (perinde ut φάσκω, & particula ὡς, & Latina, *præ me fero, ostendo, puto, videor, apparet, species,*) interdum veram rem eamque conspicuam, interdum speciem inanem, quam quis vel sibi vel aliis objicit, denotat. Itaque h. l. sensus est: *potestis quidem aliquo modo ita dicere; sed ea re non debetis placere vobis.*

¶ λέγειν, *dicere*) secure.

¶ τὸν ἀβραάμ, *Abraham*) quippe cujus posteritas non deficit.

¶ λέγω γὰρ ὑμῖν, *dico enim vobis*) Formula gravissima, in re maxima, a viro magno adhibita. conf. c. V. 18 not.

¶ δύναται, *potest*) Iudæi putabant, se *non posse* excidere.

¶ ἐκ τῶν λίθων) *ex* his *lapidibus*, & undecunque, uti ex gleba Adamum. Deus non est alligatus ad legem successionis in ecclesia.

¶ τούτων, *his*) Lapides certe, eosque fortasse indigitavit Iohannes, qui Iosuæ tempore in Iordane erecti fuerant, ut testimonio essent, populum Israël per Iordanem intrasse terram promissam, Deoque eam debere, non sibi. Sermo instar adagii, ut Luc. XIX. 40.

¶ τέκνα, *filios*) spirituales. Filii secundum carnem erant, qui tamen dicuntur genimina viperarum.

10 ἤδη δὲ, *jam vero*) Antitheton: *futura*. v. 7.

¶ καὶ, *etiam*) Vbi gratia se exhibet, ira *quoque* ingratis ostenditur. Non modo fieri *potest*, ut puniamini, sed *etiam* prope est.

¶ ῥίζαν, *radicem*) Non modo ramis intentata est Securis.

¶ δένδρων, *arborum*) Iudæorum; Luc. XIII. 7 s. ad quos gentes erant *lapides*.

¶ κεῖται, *jacet*) & si ictus nondum cœptus est.

¶ ἐκκόπτεται, *exscinditur*) Præsens. sine mora.

¶ πῦρ, *ignem*) Hebr. VI. 8.

11 ὑμᾶς, *vos*) Pharisæos igitur non exclusit Iohannes a baptismo.

¶ ἐν ὕδατι, *in aqua*) Huic parti respondet finis in hoc versu. Quanquam non tam baptismum, quam se ipsum Iohannes extenuat: & rursum aquæ antitheton hoc uno loco ignis ille dicitur, sed Spiritus sanctus ubique.

¶ εἰς μετάνοιαν, *in pœnitentiam*) Huic parti respondet v. 12.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton pertinet non ſolum ad baptizantes; ſed etiam ad baptizatos, (Act. I. 5 *vos:*) & ad diverſa tempora.

¶ ὀπίσω μου, *poſt me*) Decebat, Iohannem naſci paullo prius, quam Meſſiam.

¶ ἐρχόμενος, *veniens*) ſtatim, v. 13.

¶ ἰσχυρότερός μου, *valentior me*) quem magis, quam me imbellem, timere & colere debeatis. Suam potentiam non eſſe magnam; Chriſti, infinitam, ut Dei, eſſe, docet Iohannes. v. h. mox, & v. 12. Non ſtatim dicit: *Meſſias poſt me venit*, ſed paraphraſi rem occultius & tamen auguſtius exprimit. Dixit autem hoc Iohannes, cum jam maxime floreret. Act. XIII. 25.

¶ βαστάσαι, *ferre*) ſicut miniſter calceos *fert*, quos herus aut popoſcit aut demi juſſit. Ps. LX. 10.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*. In hunc credite. Act. XIX. 4.

¶ ὑμᾶς) *vos*, quotquot illum ſuſcipietis.

¶ βαπτίσει, *baptizabit*) *abundanter impertiet*, Tit. III. 6. Act. II. 3. 4. 17. X. 44. eoque ſe *valentiorem* oſtendet. *Spiritus & ignis* vim habet maximam.

¶ ἐν, *in*) Differentia Iohannis & Chriſti. Ioh. I. 33.

¶ πνεύματι ἁγίῳ, *Spiritu ſancto*) Vid. Luc. III. 16 n.

¶ καὶ πυρὶ, *& igne*) Hoc habet Lucas, Marcus non habet. Quare etiamſi incerta eſſet apud Matthæum lectio, nil eſſet periculi: certum eſt autem, hunc quoque ſcripſiſſe καὶ πυρὶ, *& igne*. *Spiritus ſanctus*, quo Chriſtus baptizat, *igneam* vim habet: atque ea vis ignea etiam conſpicua fuit oculis hominum Act. II. 3.

12 οὗ, *cujus*) Et hoc, & αὐτοῦ *ejus* ter cum vi poſitum, oſtendit poteſtatem Chriſti. οὗ - αὐτοῦ, Hebraiſmus.

¶ τὸ πτύον, *ventilabrum*) Id Evangelium eſt.

¶ ἐν τῇ χειρὶ, *in manu*) jam jam. Totus ſermo Iohannis, adeoque initium evangelii, prorſus convenit cum extrema clauſula prophetiæ V. T. apud Malach. III. 19-24. ubi nexus rerum a Moſe ad coronidem prophetiæ veteris, ab hac ad prodromum & Chriſtum, hujusque diem pantocriticum exquiſite & ſolenniter declaratur.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Nec prodromus, nec ullus apoſtolus hoc *ventilabrum* habebat. Solatium imbecillitatis miniſtrorum: Dominus faciet. Non vana eſt ſine viribus ira illorum.

¶ ἅλωνα, *aream*) In *area* ſunt viatores: in *horreo*, victores.

¶ αὐτοῦ, *ſuam*) Hebr. III. 6.

¶ καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην, *& congregabit triticum ſuum in horreum*) Aut omittendum eſt αὐτοῦ *ſuum*, aut conſtruendum cum ἀποθήκην, *horreum*, coll. Matth. XIII. 30, *triticum congregate in horreum meum*. Idem Dominus *tritici eſt*, qui *horrei:* idem vero etiam *horrei*, qui *areæ*. Luc. III. 17.

¶ ἄχυρον, *paleam*) Hic non additur *ſuam*. palea non venit ſub cenſum.

¶ πυρὶ, *igne*) Quivis aut igne baptizatur, aut igne comburetur. Nil eſt tertium.

¶ ἀσβέστῳ, *inextinguibili*) Videte igitur, ut peccata veſtra prius deleantur. Iob XX. 26. *Impium comedet* πῦρ ἄκαυστον· vel potius ex cod. Alex. πῦρ ἄσβεστον· (quod verbum alias LXX non haberent:) ut אֵשׁ לֹא נֻפָּח ſit *ignis nullo flatu extinguendus*.

14 διεκώλυεν, *prohibebat*) Nondum ſcierat Iohannes, hunc eſſe Chriſtum: ſcierat tamen, Chriſtum in proximo eſſe, eumque ad baptiſmum affore, ex ſigno evidenti indigitatum iri. Ioh. I. 33. interea, ut primum Ieſum videt, ex ſympathia illa, qua in utero commotus fuerat, & ex aſpectu ejus gratioſiſſimo judicat, hunc baptiſmi candidatum eſſe Chriſtum, eam-

eam que sententiam scite cum prævia protestatione expromit. Vid. Luth. postill. eccl. ad h. l. Fest. Epiph. Part. III. ed. Spen. f. 95. 96.

¶ ἐγὼ, *ego*) Credibile est, ipsum Iohannem non fuisse baptizatum. Luc. I. 15 fin.

¶ χρείαν, *opus*) Nam majoris est aliàs baptizare; minoris baptizari, & ea re ad baptisten venire.

¶ ὑπὸ σοῦ βαπτισθῆναι, *a te baptizari*) baptismo tuo, in spiritu & igne. Si nostrum alter ab altero baptizandus est, ego is sum.

¶ ἔρχῃ, *venis*) baptismum petens.

15 ἄφες, *sine*) Comiter Iohannem ad silentium redigit. Huc refertur ἀφίησιν *sinit*.

¶ ἄρτι) sine mora, hac una vice.

¶ οὕτω) *sic*, ut ego ad te sim profectus.

¶ πρέπον, *decorum*) Quod Iohanni non videbatur esse decorum, id erat maxime; quia justum. Decentia in divinis consiliis & operibus admiranda latissime patet. Hebr. II. 10. VII. 26. Speciatim in sermonibus & actionibus Christi elucet ejusmodi Decorum, quod ab evangelistis tam bene expressum argumento est, illos a Spiritu S. actos scripsisse. neque enim id humani ingenii quamlibet excellentissimi fuisset.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Loquitur ut Iohanni nondum plane cognitus. Convenit, *mihi*, principaliter; *tibi*, ministerialiter. In mente Iesu poterat etiam hunc sensum habere: decorum est mihi & Patri meo, ut ego impleam omnem justitiam. v. 17. conf. Hebr. II. 10. iterum.

¶ πληρῶσαι) *ad implendum* justitiam omnem. Id præstat, non Iohannes & Iesus, sed solus Iesus, in baptismo id ipsum recipiens. unde etiam ad passionem translata *baptismatis* appellatio. Luc. XII. 50.

¶ πᾶσαν δικαιοσύνην, *omnem justitiam*) omnes justitiæ partes, atque adeo hanc quoque, ceterarum majorum arrhabonem. Pro particulari justitiæ intuitu, Iohannes videretur baptizandus a Iesu: pro *universo* justitiæ ambitu, conversa res est. Hoc dixit Iesus, pro eo, quod ceteri, qui baptizabantur, quia peccatores erant, de suis *peccatis* confitebantur. Talis oratio non nisi Messiæ ipsi conveniebat. In rebus summe humilibus tamen Filius Dei cavet juri majestatis suæ. Ioh. XIII. 7 f. XIV. 30. XVIII. 5. 20. 36.

¶ τότε, *tunc*) protinus.

16 εὐθὺς, *statim*) Nil erat, quod eum diutius teneret. sic quoque *statim* resurrexit.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Res magna & nova.

¶ αὐτῷ, *ei*) Id plus est, quam si Matthæus scripsisset, *super eo*.

¶ οἱ οὐρανοὶ, *cæli*) Plurale.

16. 17 καὶ, *&*) Gloriosissima apparitio S. Trinitatis, & documentum, quid fiat, quando nos baptizamur. nam non sibi baptizatus est Christus. Et Spiritum S. accepit, quo nos baptizaret. Ioh. I. 33.

¶ εἶδε) *vidit* Iesus: Marc. I. 10. nec non Iohannes. Ioh. I. 32.

¶ ὡσεὶ περιστερὰν, *sicut columbam*) Conf. Gen. VIII. 10 f.

17 φωνὴ, *vox*) Apertissima Dei patefactio. Tales illæ, quæ memorantur Act. II. 2 f. Ex. XIX. 4. 9. 16. XL. 34 f. Num. XVI. 31. 42. 1 Reg. VIII. 10 f. XVIII. 38.

¶ οὗτός ἐστιν, *Hic est*) Marcus & Lucas scribunt, dictum esse, *Tu es*. Matthæus sensum expressit. *Hic*, dictum c. XVII. 5. Assentit fides: *tu es Filius Dei*. c. XVI. 16.

¶ ὁ) Articulus bis positus summam habet emphasin.

¶ υἱὸς, *Filius*) Ioh. I. 18. III. 16.

¶ ἀγαπητὸς, *dilectus*) Possit hoc videri esse nomen, coll. cap. XII. 18. ut duo sint prædicata hæc: Hic est *Filius meus*: est

Di-

Dilectus, in quo beneplacitum eſt mihi. Sed epitheton eſſe, patet ex Luc. III. 22. *Amor* eſt quiddam naturale, quia Hic eſt *Filius: beneplacitum*, quaſi ſuperveniens, quia *facit*, quæ Patri *placent. Dilectus*, unicus: qui amorem patris non cum alio partitur.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Ἐν, *in*, maxime notat objectum, deinde etiam cauſam. Objectum beneplaciti paterni eſt Filius per ſeſe, & in Filio omnes & omnia. Phraſis LXXviralis. conf. not. ad Col. II. 18.

¶ εὐδόκησα, *beneplacitum eſt mihi*) Verbum εὐδοκῶ, & εὐδοκία, adhibetur, vel quum id, quod egomet habeo atque ago, mihi allubeſcit, vel quum id, quod alter. Vtraque notionis pars huic loco congruit, de beneplacito Patris in Filio. Eſt æterna στοργὴ erga Vnigenitum, eſt comitas perpetua erga mediatorem, & in illo erga nos, filios reconciliatos. Additur c. XVII. 5, *eum audite*. tum enim de paſſione dicturus erat. nunc id non additur: nam initio idem illud docuit duntaxat, quod Pater dixit, *Hic eſt Filius meus*.

CAP. IV.

1 Τότε, *tunc*) ex baptiſmo. ¶ ἀνήχθη, *ſurſum ductus eſt*) Hieroſolyma verſus, impulſu puro.

¶ εἰς τὴν ἔρημον, *in deſertum*) deſertiorem partem illa parte, de qua c. III. 1.

¶ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, *a Spiritu*) ſancto. c. III. 16.

¶ πειρασθῆναι, *ut tentaretur*) Tentatio hæc ſpecimen eſt totius ſtatus exinanitionis Chriſti: omniumque tentationum non ſolum moralium, ſed ſpiritualium maxime, epitome, quas machinatus eſt diabolus ab initio.

¶ ὑπὸ τοῦ διαβόλου, *a diabolo*) LXX int. hebraicum שטן fere vertunt διάβολος· tantum 1 Reg. XI bis terve exprimunt σατάν.

2 νηστεύσας, *jejunans*) ſine dubio virtute baptiſmi. Iejunio connotatur etiam abſtinentia a potu.

¶ ἡμέρας, *dies*) In his diebus, in hoc ſeceſſu, maximæ res interceſſerunt inter Deum & Mediatorem.

¶ τεσσαράκοντα, *quadraginta*) Memorabile tempus, etiam in vita Moſis & Eliæ. Sed Moſis ſtatus, ſine cibo, erat lautus: Chriſti, quod magis mirandum, humiliationis. Eliæ antea cibum attulerat angelus: Chriſto poſtea angeli plures miniſtrarunt. XL dies habuit Ieſus, antequam prodiret in publicum: XL dies, quaſi præparationis cauſa, ante aſcenſionem.

¶ ὕστερον, *poſtremo*) Hactenus non tam fuerat tentatio, quam ad eam præparatio. conf. v. ſeq. init.

¶ ἐπείνασε, *eſurivit*) *Fames*, tentatio valde acerba. *Sitim*, in paſſione expertus eſt. Conferri poteſt hæc tentatio cum illa, quæ deſcribitur Gen. III. Tentator ſimili arte uſus eſt. ſed quam protoplaſti rem male geſſerant, eam Chriſtus reſtituit.

3 προσελθὼν, *accedens*) viſibiliter. Tempus captavit Tentator.

¶ ὁ πειράζων, *Tentator*) qui nollet ſciri, ſe eſſe Satanam. Et Chriſtus demum in fine Satanam appellat v. 10. poſtquam ſatanas ſatanitatem, id eſt, ſuperbiam, ſingularem characterem, plane prodiderat. Sic artem nequiſſimam arte divina deluſit. Videtur tentator ſub ſchemate γραμματέως, *ſcribæ*, apparuiſſe; quia τὸ γέγραπται *ſcriptum eſt* ei ter opponitur.

¶ εἰ, *ſi*) Sic quoque v. 6. Et dubitat Satanas & in dubitationem conatur adducere; vera eripere, falſa perſuadere. Conditione ſolicitat, quod de cœlo cap. III. 17 categorice pronunciatum fuerat.

¶ εἰπὲ, *dic*) Tentator agnoſcit, qui Filius Dei ſit, hunc eſſe omnipotentem.

¶ οἱ) *hi*: id eſt, aliquis horum lapidum fiat panis. Luc. IV. 3.

¶ λίθοι, *lapides*) Quaſi diceret: *Verſaris*

in

in deserto, quod lapides duros habet, panem non habet. Immo alia ratione persentisces, tentator, hunc esse Dei filium. Mox initium faciet perdendi tui. Luc. IV. 34. 41.

4 γέγραπται, *scriptum est*) Non provocat Iesus ad vocem de cœlo locutam: non respondet ad argumenta tentatoris: adversus conclusiones ejus tenet scripturam solam ejusque τὸ ὅτι. Erga homines non sæpe allegavit Iesus scripturam, sed dixit: *Dico vobis.* Adversus satanam unice illud dicit: *scriptum est.* i. e. quisquis ego sum, certe illud teneo, quod scriptum est. Omnes sententiæ, quas proferebat, etiam per se erant indisputabiles; & tamen tenet illud: *scriptum est.* Quo ipso etiam exprimit, nunc se adesse, eum, qui scripturæ esset satisfacturus: ostenditque scripturæ gravissimam auctoritatem, ipsi satanæ irrefragabilem.

¶ οὐκ - θεοῦ) Deut. VIII. 3. LXX, οὐκ - θεοῦ, ζήσεται ὁ ἄνθρωπος. Etiam in *eremo* vim hujus dicti senserat populus. Ejusdem libri caput VI citatur versu 7. 10. unde tria dicta duæ paraschæ conjunctæ ואתחנן & עקב habent; in *deserto* Israëlitis proposita; in *deserto* a Christo pro gladio contra tentatorem adhibita. Eo anni tempore, quo Moses dixerat, Iesus tentatus dicta adhibuit.

¶ ζήσεται, *vivet*) Id expertus erat Iesus his XL diebus. Tam facile est sine pane vivere, quam ex lapide panem facere. Ἀυτάρκεια, *præsens animi quies*, nil quærere præter *vitam.* Victurum se, sciebat Iesus.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Non respondet tentatori de *Filii Dei* appellatione: sed quasi unus e multis, ad verbum scriptum alligatis, loquitur. Ac Mosis jam tempore sapientia divina iis verbis totum hoc testimonium expressit, quibus Salvator feriret tentatorem. Hieronymus: *Propositum erat Domino, humilitate diabolum vincere, non potentia.*

¶ παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ) Sic Ps. LXXXIX. 35, τὰ ἐκπορευόμενα διὰ τῶν χειλέων μου· de promissione divina. Conf. LXX, Num. XXX. 13. & Deut. XXIII. 24. de votis, item Ier. XVII. 16. Num. XXXII. 24. Metonymia: *exitus oris*, i. e. res, quæ ore nuncupatur.

¶ διὰ) *per* os, adeoque *ex* corde.

5 τότε, *tunc*) Matthæus eo temporis ordine describit assultus, quo facti sunt. v. 8. 10 not. Lucas gradationem observat in locis, & describit desertum, montem, templum. c. IV. 1. 5. 9. Quæ ordinis non modo innoxia, sed etiam salubris varietas argumento est, non alterum evangelistam ab altero scripsisse. Fortasse etiam tertii assultus quiddam ante secundum assultum tentator vibravit in Iesum, & alio alioque habitu apparuit.

¶ παραλαμβάνει) Concise, id est: *assumit & ducit.* & sic v. 8. Verbo *ducendi* Lucas utitur, c. IV. 9. 5. Mirabilis potestas tentatori concessa; usque dum ei dicitur, *abi.* v. 10. Gregorius: *Nil mirum est, si Christus a diabolo se permisit circumduci, qui a membris illius se permisit crucifigi.* Satan ubique tentat. conf. de mutatione locorum, Num. XXIII. 13. 27. Christus ubique tentatus est, omnibus locis, ubi postea erat munere functurus.

¶ εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, *in sanctam urbem*) ubi præsidium *angelicum* inprimis sperandum videri poterat.

¶ ἐπὶ, *super*) Quam vere in deserto, tam vere in pinnaculo & in monte fuit Iesus.

¶ πτερύγιον, *pinnaculum*) in quod adscensus longe facilior fuerat, quam descensus ex eo. Quodnam hoc fuerit pinnaculum, ambigunt antiquarii. Christus per alta & profunda tentabatur.

6 γέγραπται, *scriptum est*) Speciosissima tentatio, quæ Scripturam videtur apposite allegare. Non dubium est, quin hu-

 jus

jus dicti vim inprimis sæpe senserit Satanas ex opposita sibi custodia piorum per angelos.

¶ ὅτι - περὶ σοῦ καὶ ἐπὶ κτλ.) Ps. XCI. 11. 12. LXX, ὅτι - περὶ σοῦ, τοῦ διαφυλάξαι σε ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς σου. ἐπὶ κτλ. Fraus satanæ potius est in falsa applicatione, quam in omissione.

¶ ἐπὶ χειρῶν, *super manibus*) Id est, magna circumspectione tuebuntur.

¶ λίθον, *lapidem*) ex quo structum templum. Speciose psalmum applicat tentator.

7 πάλιν γέγραπται, *iterum scriptum est*) Etsi Satanas retorquebat τὸ *scriptum est*: tamen Iesus id sibi non sinit quasi protritum quiddam extorqueri, sed ter adhibet. Scriptura per scripturam interpretanda & concilianda.

¶ οὐκ ἐκπειράσεις κτλ.) Sic plane LXX, Deut. VI. 16. Ex eorum interpretum usu ἐκπειράζειν non est significantius, quam πειράζειν. Hoc autem dicit Iesus: Meum non est tentando provocare Deum.

¶ Κύριον, *Dominum*) Positum est hoc pro nomine proprio.

8 πάλιν, *iterum*) Tertius conflictus: ut patet etiam ex verbo *abi*. v. 10.

¶ ὄρος, *montem*) Novum tentationis theatrum.

¶ δείκνυσιν *monstrat*) ad oculos ea, quæ horizon complecteretur; cetera, per enumerationem & indigitationem fortasse. subtilis spiritus est satanas.

9 δώσω, *dabo*) At Filius est heres: & quicquid potestatis habebat satanas, propter hominum defectionem a Deo, id Christus, *valentior*, non per pactionem, sed per victoriam eripuit. Quæ diabolus in tentatione non potuit persuadere Christo, ea perficiet per bestiam, Ap. XIII. 2. vasallum suum: & quæ Christo obtulit, adversario illi conferet, regna mundi.

¶ ἐὰν, *si*) Magna superbia, regna muneri offerre, pro uno actu adorationis, id munus agnoscentis. Sine dubio specie venerabili apparuit tentator.

10 ὕπαγε, *abi*) *Abi post me satana*, dixit Dominus Petro, Ipsum *prehendenti*, &, ne passionem subiret, prohibenti, eoque sermone Petrum in *locum*, qui discipuli esset, pedem referre jussit. Ad satanam vero dixit, Abi *Satana; abi*, non *post me*, sed plane *a me*.

¶ σατανᾶ, *Satana*) Tentasti, ut explorares, quis ego sim: & ego tibi dico, quis tu sis. Tentatorem, quum is maxime *favere* videri vult, *Satanam* appellat.

¶ Κύριον - προσκυνήσεις κτλ.) Deut. VI. 13. LXX, Κύριον - φοβηθήσῃ κτλ. Pro timore convenienter ponit Iesus *adorationem*. coll. v. 9.

¶ μόνῳ) Sic LXX. qui etiam μόνος salvo sensu inseruere Gen. III. 11. 17.

11 ἄγγελοι, *angeli*) quos pugnam spectasse probabile est. conf. 1 Cor. IV. 9. 1 Tim. III. 16.

¶ διηκόνουν, *ministrabant*) sine dubio pro eo ac tum opus erat, scil. allato cibo. conf. 1 Reg. XIX. 5 f.

12 ἀκούσας δὲ ὅτι κτλ. *audiens vero quod &c.*) Nomen *Iesu* ponitur v. 17. non ponitur v. 12. nam hæc periocha, v. 12-16, cum superioribus connexa innuit, quomodo *Iohannes* locum Domino fecerit: sed versu 17. seqq. describitur ipsum *Initium* præconii a Domino factum, cui includitur vocatio binorum fratrum, quare versu 18 iterum subauditur ὁ Ἰησοῦς, *Iesus*, non exprimitur.

12 παρεδόθη, *traditus sit*) in custodiam. Decrescente Iohanne, crevit Christus.

¶ ἀνεχώρησεν, *secessit*) Idem verbum, simili in causa, c. XIV. 13.

¶ εἰς) *in* Galilæam, & quidem in partem Galilææ ab Herode & Iohannis carcere remotiorem. Totam Galilæam appellat Matthæus in antitheto ad Iudæam, ubi

ten-

tentatio fuerat. Iesus tum ex vita privata prodiit in publicum.

13 ναζαρὲτ, *Nazaret*) ubi hactenus habitarat.

¶ παραθαλασσίαν, *maritimam*) v. 8. ubi magna erat frequentia.

15 γῆ ζαβουλὼν καὶ γῆ νεφθαλεὶμ ὁδὸν θαλάσσης πέραν τοῦ ἰορδάνου - ὁ πορευόμενος - καὶ τοῖς καθημένοις - ἀνέτειλεν αὐτοῖς) Es. VIII. 23. IX. 1. LXX, χώρα ζαβουλὼν ἡ γῆ νεφθαλεὶμ καὶ οἱ λοιποὶ οἱ τὴν παραλίαν καὶ πέραν τοῦ ἰορδάνου - ὁ πορευόμενος - οἱ κατοικοῦντες - λάμψει ἐφ' ὑμᾶς. Arctissime cohærent duo versus apud Esajam: quare ex priore partem topographiæ sumit evangelista. Ex eodem climate, multi apostoli. Ps. LXVIII. 28. Act. I. 11. II. 7. Γῆ, λαὸς, *terra, populus*: Appositio.

¶ ὁδὸν) דרך LXX, ὁδὸν, subaudi κατά. Topographia prophetica mirabilis; latitudine & longitudine ad punctum conveniente.

¶ θαλάσσης, *maris*) v. 18.

¶ πέραν τοῦ ἰορδάνου, *trans Iordanem*) עבר πέραν dicitur de limite non modo ulteriori, sed etiam citeriori.

¶ γαλιλαία τῶν ἐθνῶν) *Galilæa* Israëlitis habitata, *Gojitis* contermina, præsertim quod ad tribum Zabulon & Naphthali attinet. vid. Hilleri Onom. p. 816. Galilæa minus antea erat exculta: Hierosolymis erat arx cultûs levitici. itaque Iudæi facilius debebant agnoscere: Galilæis compensatur, quod non habuerant.

16 πορευόμενος, *ambulans*) Gradatio triplex:

populus ambulans: & sedentibus:
in tenebris: in regione & umbra mortis:
vidit lucem magnam: lux orta est illis.

Gravius est *sedere* tenebris detentum, quam *ambulare*.

¶ εἶδε) *conspexit*.

¶ φῶς, *lucem*) Nemo *salvatur*, nisi *illuminatus*. Act. XIII. 47.

¶ καὶ τοῖς καθημένοις) Ps. CVII. 10: καθημένους ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου. *Sedendi* verbum aptum notandæ solitudini inerti.

¶ χώρα καὶ σκιᾷ) Ἓν διὰ δυοῖν. Situs regionis erat natura depressus: ei congruebat conditio spiritualis.

¶ ἀνέτειλεν αὐτοῖς, *orta est illis*) Hebr. נגה *fulget, super illos*. Hoc sermonis incremento rependitur epitheton, μέγα, *magnam*, in inciso præcedente.

17 ἤρξατο, *cœpit*) Frequens verbum. innuit initium actionis sæpe iterandæ, aut deliberatæ certe & amplæ, vel etiam diutinæ.

¶ ἡ βασιλεία, *regnum*) Divini stili est elegantia, ut primum in abstracto dicatur venisse *regnum*, deinde in concreto *rex*, sive Messias. Illud initiis occultis, hoc glorificationi congruit. Conf. not. ad Luc. I. 35. nec non ad 2 Thess. II. 3.

¶ τῶν οὐρανῶν) regnum *cælorum*, id est, regnum *Dei*. c. V. 3. coll. Luc. VI. 20. sic enim interdum apud Matthæum etiam, procedente ejus libro, & semper in ceteris N. T. libris appellatur, v. gr. Act. I. 3 XXVIII. 31. Rom. XIV. 17. Frequens metonymia est, ut *cælum* pro *Deus* dicatur: eaque primis evangelii temporibus consentanea. c. III. 2. *Regni cælorum* appellatione, libris N. T. fere propria, præcidebatur spes regni terreni, & invitabantur omnes ad cœlestia. Sic appellatur cum prospectu ad consummationem. Luc. XXI. 31. Act. I. 3.

18 θάλασσαν τῆς γαλιλαίας, *mare Galilææ*) v. 15. 23.

¶ σίμωνα, *Simonem*) Simon, primus in sequela hac, primus mansit.

19 δεῦτε, *venite*) Habet vim vocandi hoc verbum, cum connotatione momenti præsentis. c. XI. 28. XXI. 38. &c. Id patet ex singulari δεῦρο.

¶ ποιήσω, *faciam*) Potestas Christi Iesu.

¶ ἁλιεῖς, *piscatores*) Ier. XVI. 16.

20 εὐθέως, *statim*) Promta sequelæ celeritas

ritas versu 22 notatur in Iacobo & Iohanne, ubi εὐθέως exstat: eadem celeritas sub verbum δεῦτε v. 19 in sequela Petri & Andreæ notatur, sive legas εὐθέως, sive non legas. In ipso operis faciendi ardore, vocationem acceperunt. Sic Matthæus, c. IX. 9. Beatum momentum!

¶ ἠκολούθησαν, *secuti sunt*) ingenue, sine celeri pactione de mercede. c. XIX. 27.

21 μετὰ, *cum*) Erant igitur juvenes, vegeto adhuc patre Zebedæo, utroque parente vivente. Iohannes inde LXX annos vixit. Iacobus inter apostolos primus obiit; Iohannes diu superstes ei fuit.

¶ καταρτίζοντας, *parantes*) Hoc verbum dicitur de instrumento, quod vel ad opus paratur, vel post opus reparatur. Prius huic loco magis convenit. Vtrumque par fratrum, ab ipso opere, alio atque alio, promte magnaque obedientia discesserunt.

23 καὶ περιῆγεν κτλ.) Sic plane cap. IX. 35.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) *Doctrina* in synagogis publica erat: sed magis publicum *præconium*. c. X. 27. XI. 1. Conf. etiam Luc. VIII. 39. Ion. III. 2. 4.

¶ τὸ εὐαγγέλιον, *evangelium*) Præcipua doctrina Christi, evangelium: cætera, quæ docuit, pertinebant duntaxat ad impedimenta removenda.

¶ τῆς βασιλείας, *regni*) Dei. In Scriptura sacra perpetuo spectatur *Deus*.

¶ πᾶσαν, *omnem*) Nemo ægrotus, nemo mortuus, cui Iesus occurrebat, in morbo aut morte mansit.

¶ νόσον, *morbum*) Νόσος, *morbus* totius corporis: μαλακία, *ægritudo* partis alicujus, cum dolore: βάσανος, *tormentum*: v. 24. μάστιξ, *flagellum*. Luc. VII. 21.

¶ ἐν τῷ λαῷ, *in populo*) *In populo* Israël: &, *in populo*, ut promiscue offerebantur ægri, etiam ii, quorum morbus publice notus erat. Ioh. IX. 8. Act. III. 10. At miracula recentiora ex antro nescio quo homines sæpe mutasve imagines ex composito protrudunt, quibus ea acciderint.

24 ἀπῆλθεν, *abivit*) procul.

¶ ἀκοή) שמעה LXX, ἀκοή, sæpe.

¶ συρίαν, *Syriam*) provinciam, cujus pars habebatur Palæstina.

¶ προσήνεγκαν, *obtulerunt*) etiam Syri.

¶ κακῶς ἔχοντας, *male habentes*) Miracula Iesu Christi ad hominum salutem comparata. Ioh. VI. 2. Matth. XI. 5. Act. X. 38.

¶ δαιμονιζομένους, *obsessos*) Sæpe conjuncta fit mentio ægrotorum & obsessorum. Act. IV. 16.

25 ὄχλοι, *turbæ*) Pluralis, ob multitudinem locorum.

¶ δεκαπόλεως, *Decapoli*) cis Iordanem & ultra. *Samaria* non memoratur.

¶ πέραν) ἀπὸ τῆς πέραν.

CAP. V.

1 Ἰδὼν, *videns*) procul.

¶ ὄρος, *montem*) superioremque partem montis. Ibi oravit & apostolos designavit. Marc. III. 13-19. Luc. VI. 12-16. Postea venit in medium montem; Ipse cum discipulis descendens, & populo ascendenti occurrens: ibi *sedit*, ad docendum. Luc. VI. 17 not. Mons, pars terræ edita, cœlo propior, sanctissimis actionibus opportuna.

¶ προσῆλθον, *accesserunt*) Proxima admissio & docilitas discipulorum recentium.

2 ἀνοίξας, *aperiens*) Initium, studio factum, magnæ rei pars magna. Phrasis scripturæ in exordiis relationum de rebus magnis & deliberatis: *vertit humeros*, *sustulit pedes*, *sustulit oculos*, *aperuit os*. Act. X. 34. Hîc Fons cœpit aquam fundere. conf. Matth. XIII. 35.

¶ ἐδίδασκεν, *docebat*) instruebat doctrina, solatio, hortatu, monitis.

¶ αὐτοὺς, *eos*) discipulos. hos enim alloquitur, audientibus turbis. c. VII. 28.

Duas

Duas Iesu homilias, quæ omnium instar essent, copiose descripserunt evangelistæ: alteram initio habitam publice, h. l. alteram, extremo tempore, privatim. Ioh. XIII. seqq. In præsenti scopus Domini est, docere veram *justitiam*, Es. LXIII. 1. in quo simul declarat, Se stabilitum venisse legem & prophetas; & redarguit surrogatam falso scribarum justitiam. In Exordio est invitatio dulcis I. ad communionem veræ justitiæ, in eaque beatitatis. v. 3 s. II. ad communicationem ejus erga ceteros. v. 13 s. Tractatio est a v. 17 ad c. VII. 12 fin. in qua primis, etiam ad verbum, respondent ultima. Conclusio α. portam justitiæ demonstrat, c. VII. 13 s. β. monet de pseudoprophetis in alia omnia ducentibus & euntibus. v. 15 s. γ. hortatur ad faciendos hos justitiæ sermones. v. 24 s. Persuasit doctor cœlestis. v. 28 s.

3 μακάριοι, *beati*) Initiale hoc verbum, toties repetitum, indicat scopum doctrinæ Christi. Proponitur autem, per paradoxa plane eximia, *beatitudo* non solum per se, sed quatenus *in Christo jam præsente* omnibus animis capacibus præsto est. Tales in plebe latebant, neque erant nulli: c. IX. 36. XI. 28. Es. XXIX. 19. quanquam, ad ceteros, non multi. etenim *beatus* sæpe connotat raritatem rei magnæ. Sir. XXXIV. 8. unde *illorum*, *illi* &c. ceteros, aliter affectos, excludit: coll. Luc. VI. 24 seqq. ubi *væ* exprimuntur. Sunt autem μακαρισμοὶ *prædicationes beatitatis* septem absolutæ, quibus notatur status piorum secundum se; & duæ respectivæ, respectu hominum. in utroque genere primo loco ponitur *regnum cælorum*, complexus beatitudinum. Omnes ordine enumerantur pulcerrimo. Conferri ex opposito possunt octo væ eorumque ordo, quæ in scribas & pharisæos pronunciantur c. XXIII. 13-16. 23. 25. 27. 29. Memoratur certe utrobique *regnum cælorum*, hîc v. 3. & ibi v. 13. *misericordia*, hîc v. 7. ibi v. 23. *puritas*, hîc v. 8. ibi v. 25. & *persecutio*, hîc v. 10 s. & ibi v. 29 s. nec dubium, quin etiam reliqua commata inter se conferri possint. In subjecto describuntur sancti, ut sunt *nunc*, in hac vita; in prædicato, ut erunt *in illo die*. Luc. VI. 25. 23. Quanquam sic verba sua instruit Salvator, ut simul innuat beatitudinem *singulorum* sanctorum in præsenti ineuntem, & *populi* sancti beatitudinem prophetice significet etiam in *terra* futuram. v. 4.

¶ οἱ πτωχοὶ *pauperes*) Vocativus aut expresse, aut in sensu. coll. v. 11 & Luc. VI. 20. neque obstat pronomen *illorum*. c. XXIII. 37. *Paupertas*, fundus primus. *Pauper* est, qui non habet dicere, *hoc meum est:* & quum aliquid habet, non cogitat, quid habiturus sit, sed ex aliena liberalitate pendet. Opes, quæ tali paupertate abnegantur, sunt vel spirituales vel naturales, & vel adsunt vel absunt. Tales virtutes cardinales & fundamentales a mundo contemnuntur: quas autem mundus virtutes miratur, eæ vel nullæ sunt, vel falsæ, vel christianarum virtutum duntaxat propagines & appendices.

¶ πνεύματι, *spiritu*) id est, in intimis suis. Hoc subaudiendum etiam in seqq. usque ad v. 8, ubi exstat *corde*.

¶ ὅτι, *quoniam*) Quævis ratio beatitudinis congruit cum prævia descriptione subjecti, & desumitur vel a *contrario*; nam opera Dei fiunt in mediis contrariis. 2 Cor. IV. 6. VII. 6. XII. 9. vel a *talione benigna*, proximave convenientia.

¶ ἐστιν, *est*) jam. Præsens, in hoc versu, & futurum, in versibus sequentibus, se invicem connotant.

¶ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, *regnum cælorum*) quod Messias confert, in V. T. promissum.

4. 5 οἱ πενθοῦντες· οἱ πραεῖς· *lugentes: mites*) *Mites*, transpositis versiculis, *Latini* pleri-

plerique præponunt *lugentibus*. Et congruunt verſus 3, 5. *Beati PAVPERES ſpiritu: quia eorum eſt regnum COELORVM. Beati MITES, quia ii hereditate accipient TERRAM.* עני πτωχὸς, ענו πραῢς, præſertim Ps. XXXVII. 11. (ubi de *hereditate terræ* ſermo eſt,) & 14. Sed manet ordo verſiculorum. namque verſui 3 ſubordinatur verſus 4. & verſui 5 ſubordinatur verſus 6. *Lugere* latius patet, quam de *ſuis* contriſtari peccatis. 1 Cor. V. 2 not.

¶ παρακληθήσονται, *conſolationem accipient*) Futurum tempus innuit promiſſiones in V. T. datas, & nunc præſtandas. Luc. XVI. 25. 2 Theſſ. II. 16. *Pauperes & mites*, v. 3. 5. ut in ſolenni illo עני ואביון junguntur: conf. etiam c. XI. 29.

5 πραεῖς, *mites*) Fere tales hîc nominantur, quos mundus proculcat. πρᾶος Romanis *pravus*, ſegnis.

¶ κληρονομήσουσι, *hereditabunt*) Futurum. *Mites* videntur ubique importunitati *terricolarum* cedere: ac tamen *terram occupabunt*, non brachio ſuo, ſed *hereditate*, auxilio Patris. conf. Ap. V. 10. Interea dum impiorum uſurpatio manet, tamen omnis fructus ordinatur ad mitium commoda. In omnibus his ſententiis beatitudo in *cælo* & beatitudo in *terra* ſe invicem connotant. Ps. XXXVII (XXXVI) 11, οἱ δὲ πραεῖς κληρονομήσουσι γῆν, καὶ κατατρυφήσουσιν ἐπὶ πλήθει εἰρήνης. Quin hæc ſumma eſt totius illius Pſalmi. vid. ibid. v. 3. 9. 22. 29. 34.

6 οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες, *qui eſuriunt & ſitiunt*) qui ſentiunt, ſe per ſe non habere *juſtitiam*, qua ſe Deo hominibusque probent, eamque vehementer deſiderant. Deſcribitur *fides*, convenienter initio N. T.

¶ τὴν δικαιοσύνην, *juſtitiam*) *Iuſtitiæ* auctorem plane ſe hîc præſtat Ieſus. v. 10. 20. c. VI. 1. 33. Non ſignificatur hîc jus fori humani, ſed divini. Hic verſus eſt centrum hujus periochæ, & thema totius homiliæ. Non dicit, *beati juſti*, ut mox dicit, *beati miſericordes &c* ſed, *eſurientes & ſitientes juſtitiam.* Iuſtitia mera ſuo tempore iis obtinget. 2 Petr. III. 13. Es. LX. 21.

¶ χορτασθήσονται, *ſaturabuntur*) juſtitiâ. Rom. XIV. 17. Hæc erat ipſius Ieſu paſtio: Ioh. IV. 34. coll. Matth. III. 15. Hanc ſaturitatem ſuis propinat hoc ipſo ſermone toto, & promittit proponitque hoc ipſo verſiculo.

7 ἐλεήμονες) Græcum ἔλεος, unde ἐλεήμονες, hebraico חסד reſpondet, neque tantum ad miſerabilia pertinet objecta.

8 καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, *mundi corde*) Non ſufficit puritas ceremonialis. *Cordis* virtutem docet Ieſus. cordis puritas & caſtitatem complectitur & immunitatem a ceteris inquinamentis peccati.

¶ τὸν θεὸν ὄψονται, *Deum videbunt*) Promittitur clara cognitio de Deo jam nunc, ſed iis verbis, quæ magis proprie in æterna vita implentur. 1 Ioh. III. 3. 6. Conf. de contrario, 1 Theſſ. IV. 5.

9 εἰρηνοποιοὶ, *pacifici*) factores pacis legitimæ omnis inter diſcordes, diſſentientes, bellantes.

¶ υἱοὶ, *filii*) Quanta dignitas!

¶ θεοῦ, *Dei*) qui eſt Deus pacis.

¶ κληθήσονται, *vocabuntur*) erunt & cluent.

10 οἱ δεδιωγμένοι, *qui perſecutionem patiuntur*) v. 11. δεδιωγμένοι, qui ſe contulerunt ad ſuſtinendam perſecutionem. Iam nunc denunciat Ieſus, quid Ipſe, quid ſui a mundo ſint accepturi. Indicat autem gradatim. *jugum* dicit c. XI. 29. *crucem*, c. XVI. 24.

¶ ἕνεκεν δικαιοσύνης, *propter juſtitiam*)

propter

propter me. v. ſeq. Conf. cap. X. 39. 42. XVI. 25. XVIII. 5. XIX. 12. 29.

11 ὀνειδίσωσιν, *conviciati fuerint*) coram. ſubaudi, homines. Hi inferunt *contumeliam* per verba; *perſecutionem*, re ipſa.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Ieſus loquitur interdum in prima perſona plurali, de ſe & hominibus, ubi agitur de re plane externa, Ioh. XI. 7. aut ubi tanquam ignotus loquitur, c. III. 15. Ioh. IV. 22. ſed plerumque in ſecunda; quod ipſum ſignificat, non eſſe Eum conditionis communis. v. 12 ſ. 20. Ioh. VI. 49. X. 34. XIV. 9. XX. 17.

¶ εἴπωσι, *dixerint*) abſentes.

12 χαίρετε, *gaudete*) Gaudium non ſolum affectus eſt, ſed etiam officium Chriſtiani, Phil. IV. 4. & in adverſis gradus patientiæ ſummus ac nervus.

¶ ἀγαλλιᾶσθε, *exultate*) ut etiam alii gaudium veſtrum ſentiant.

¶ ὅτι, *quoniam*) Licet ergo de mercede lætari.

¶ ὁ μισθὸς, *merces*) ex gratia. *Mercedis* vocabulum dicit quiddam ultra beatitates ex ipſa juſtorum indole pullulantes. ideo dicitur, *gaudete.*

¶ τοὺς προφήτας, *prophetas*) qui *de Chriſto* teſtantes odium ſubiere: Act. VII. 52. quorum magnam ſcitis eſſe mercedem. *Perſecutio* fuit non modo apud rudes gentes, dum ad evangelium adducerentur: ſed ſemper, in V. & N. T. 1 Ioh. III. 12. 13.

13. 14 ὑμεῖς, *vos*) primi diſcipuli & auditores Meſſiæ. *Sal* & *lux* in natura ſunt prima & latiſſimi uſus. Sæpe in ſcriptura res eadem metaphoricis verbis enunciatur, ut attentio noſtra excitetur: deinde ubi non ita, ut debebamus, intellexerimus, & interim cæcitatem noſtram ſenſerimus, propriis verbis aperitur.

¶ τῆς γῆς· τοῦ κόσμου· *terræ: mundi*) Terra per ſe ſale; mundus, luce caret.

¶ ἐὰν, *ſi*) Non affirmatur h. l. ſal ad fatuitatem recidere: ſed ſub conditione oſtenditur, quæ ſit ratio ſalis terræ.

¶ μωρανθῇ) *Galenus*, in Gloſſis Hippocr. μεμωρωμένα, τὰ ἀναίσθητα· Marc. IX. 50. ἄναλον γένηται. Salis eſt, ſaporem habere & dare: huic ſapori opponitur inſulſitas, fatuitas, *valor* amiſſus.

¶ ἁλισθήσεται, *ſalietur*) Imperſonale. nec ſal (Marc. l. c.) nec terra aliunde condietur.

¶ ἔξω, *foras*) procul ab omni uſu œconomico.

¶ καὶ, *&*) adeoque.

¶ καταπατεῖσθαι, *conculcetur*) Nil eſt *tritius*, quam qui vult divinus haberi, ac non eſt.

¶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, *ab hominibus*) obviis quibusque. Hæc τῶν articuli vis.

14 ὄρους, *montem*) Apposite, coll. v. 1. De re conf. Ap. XXI. 10.

15 καίουσι) Imperſonale: ſubaudiendum, οἱ καίοντες. conf. c. VII. 16.

¶ ὑπὸ) *ſub*, i. e. pone.

16 ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, *coram hominibus*) omnibus.

¶ ὅπως, *ut*) Particulæ vis non tam ſuper verbum *videant*, quam *glorificent* cadit.

¶ ὑμῶν-ἔργα, *veſtra opera*) *Opera*, non vos; ſplendorem, non lychnum.

¶ τὸν πατέρα ὑμῶν, *Patrem veſtrum*) qui vos Sui ſimiles genuerit. In hac concione tota Deum ut Patrem nobis oſtendit *Filius*, idque locupletius, quam omnes olim prophetæ.

17 μὴ νομίσητε, *nolite putare*) Sermo conciſus per metonymiam conſequentis: Nolite putare, timere, ſperare, me doctorem ſimilem eſſe doctorum, quibus aſſueviſtis, iſtorumque more ſoluturum eſſe legem. qui illud putat, putat etiam hoc.

¶ ἦλθον

¶ ἦλθον, *veni*) Ergo Ieſus erat, antequam veniret. Sic, *inveni*, c. VIII. 10.

¶ καταλῦσαι, *diſſolvere*) Compoſito *diſſolvere* opponitur verbum *implere*; & ſimplici *ſolvere*, *& docere*, opponitur *facere & docere*. Ex quo verborum vis apparet. illa dicuntur de toto, Lege; hæc de præceptis ſingulis. *Diſſolvere* & *ſolvere* eſt irritum facere.

¶ τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας, *legem aut prophetas*) Prophetas nonnulli ex Iudæis minoris faciebant, quam Legem. Iunguntur etiam c. VII. 12.

¶ πληρῶσαι, *implere*) factis & dictis præſtare, ut *omnia fiant*, quæ lex poſtulat. v. ſeq. fin. Rabbini agnoſcunt, Meſſiæ eſſe, Legem perficere.

18 ἀμὴν, *amen*) Amen, ſermone ineunte, ſolus Ieſus ad confirmandum adhibuit, apoſtolus nullus. Apud Hebræos interdum jurisjurandi vim habuiſſe, docet Wagenſeil. in Sota p. 379. & ubicunque in hebræo eſt חי אני Chaldæus habet קים אנא *conſtans ego*: & קים apud eundem paſſim pro נשבע ponitur. v. Lud. de Dieu ad h. l. & Kimchi ipſum אמן interpretatur קיום In Novo tamen Teſtamento non eſt juramentum proprie. nam ei reſpondet ναὶ & ἀληθῶς. Luc. XI. 51. XXI. 3. coll. Matth. XXIII. 36. Marc. XII. 43. Eſt tamen aſſeveratio graviſſima, ei propria, qui per ſe ipſum & per veritatem ſuam aſſeverat: & a dignitate perſonæ loquentis æquipollet juramento, præſertim ubi geminatur. vid. Ioh. I. 51 not. Servatur hebraica vocula in omnibus linguis.

¶ λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Hæc formula, Domino frequens & propria, ſummam habet auctoritatem, denotatque ſæpe rem ab Ipſo pronunciatam, quæ ſecundum rationes ſpeciales neque in V. T. expreſſe legitur, neque aliunde evidenti argumento patet, ſed ab Ipſo ex occultis ſapientiæ ſcientiæque theſauris primum promitur, ut aſſenſus auditorum ſola ejus affirmatione nitatur, ſocordibus præciſa excuſatione in poſterum. Prophetæ ſoliti ſunt dicere in tertia perſona, נאם *dicit Dominus*: apoſtoli, *ſcriptum eſt*: at Chriſtus, in prima perſona: *Ego dico vobis*. v. 20. 22. 26. 28. 32. 34. 39. 44. VI. 2. Ioh. III. 3. XIV. 12. 25. &c. Conf. Ioh. IV. 21. XIV. 25 nott. Paulus in prima perſona ſemel iterumque loqui coactus, valde limitat, Rom. XII. 3. 1 Cor. VII. 6. Correlatum hujus *Dico vobis* eſt *fides*: quæ per hanc ipſam formulam, pro modo illius temporis, in limine videlicet Novi Teſtamenti, tanquam fundamentum ponitur. Minus ſæpe Chriſtus, nec niſi ſingulari de cauſa, ſcripturæ loca allegat: ſua auctoritate decore nititur.

¶ ἕως ἂν παρέλθῃ, *donec tranſeat*) Verbum παρέλθῃ modum conſummationis ſeculi in medio relinquit.

¶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, *cælum & terra*) machina ſolidiſſima.

¶ ἰῶτα, *jota*) In alphabeto hebraico litera minima, maxime elementaris, & in qua Keri & Cethib perſæpe differunt, ut promiſcue videatur abeſſe vel redundare. In Codice Hebræo 66420 *iota* numerantur. Græci *jota* ſæpe ſubſcribunt aut prætermittunt.

¶ κεραία, *apex*) literæ appendix, aut portio, linea, qua litera a litera, ut ב a כ vel ר a ד diſtinguitur, vel ſonus a ſono, ut punctum vocale aut accentus: denique quicquid ullo modo in lege pertinet ad divinam voluntatem ſignificandam vel ejus ſignificationem adjuvandam.

¶ οὐ μὴ) οὐ μὴ ſemper habet ſubjunctivum, neque emphaſis nimium debet extendi. ſic v. 20. 26.

¶ παρέλθῃ, *præteribit*) Colligi hinc poteſt integritas ſcripturæ. Nam ſcriptura

niſi

nisi integra esset, non posset perspici impleta.

¶ ἀπὸ τοῦ νόμου, *a lege*) Subaudi, *& a prophetis.* Pars minima legis opponitur toti mundo.

¶ ἕως ἂν, *donec*) Nam justitia habitat in novis cœlis & terra nova. 2 Petr. III. 13.

¶ πάντα, *omnia*) Legis. Antitheton, *unum*. v. seq.

¶ γένηται, *fiant*) Facta sunt & fiunt per Iesum Christum, etiam in Christianis: non erant facta ante illum.

19 λύσῃ, *solverit*) Oppositum, *facere*. v. 19. Solvebant scribæ, qui sibi magni videbantur. Idem verbum, *solvere*. Ioh. VII. 23. X. 35.

¶ τούτων, *horum*) Relativum spectat ea, quæ sequuntur. v. 22. 28 &c.

¶ τῶν ἐλαχίστων, *minimorum*) Præcepta *hæc*, *Non occides* &c. non sunt minima in se; nam his tota lex continetur: sed quatenus vere explicata subtilissimos etiam affectus & motus animæ & linguæ regunt, & sic hominibus, cum aliis collata, minima videntur.

¶ καὶ, *&*) *Et* ponitur, non *vel*; quia sermo de doctoribus. v. 20.

¶ ἐλάχιστος, *minimus*) Resp. *minimorum.* Ploce. Pro eo ac nos tractamus verbum Dei, Deus nos tractat. Ioh. XVII. 5. 11. Ap. III. 10. *Parum*, notat pæne nihil: inde *minimus*, nullus. (nam nihili faciebant v. gr. iram:) conf. v. 20, *non intrabitis.* Aliud notat ἐλάχιστος h. l. aliud ὁ μικρότερος in regno cœlorum. c. XI. 11.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, *in regno cœlorum*) injustum non ferente.

¶ ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, *fecerit & docuerit*) Idem ordo verborum Act. I. 1.

¶ οὗτος, *hic*) Pronomen amplificans. c. VII. 21 (in *Lat.*) Luc. IX. 24. Ioh. VII. 18.

¶ μέγας, *magnus*) Præcepta omnia ei sunt *magni*, præsertim in suo complexu, v. 18. ideo *magnus* vocabitur.

20 ἐὰν μὴ περισσεύσῃ, *nisi abundaverit*) Iustitia nostra, etiamsi legi satisfecerit, nunquam tamen περισσεύσει *redundabit* ultra legem: sed scribæ & pharisæi putabant, suam justitiam redundare. eam debemus vincere. Cum περισσεύσῃ conf. περισσὸν, v. 47. Vltra pharisæos & ultra publicanos veniendum. v. 48.

¶ ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη, *vestra justitia*) Ὑμῶν, præpositum, majore emphasi opponitur scribarum & pharisæorum justitiæ. Alii, ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν. *Iustitia* illa, cujus specimina dantur v. 19. 22 s. Non perimit hic sermo justitiam fidei: sed sermo Iesu Christi, ante glorificationem ipsius, medium quasi tenet inter Mosen & apostolos.

¶ πλεῖον τῶν) i. e. πλεῖον τῆς δικαιοσύνης τῶν κτλ.

¶ γραμματέων, *scribarum*) Iesus justitiam suorum non jubet esse majorem justitia *Mosis*, quasi lex Mosis fuisset imperfecta, quæ tamen facientibus promittebat vitam; & erat justa, sancta, bona, spiritualis, Rom. VII. 12. 14. sed majorem *justitiâ* (quod tamen vocabulum eleganter omittitur) *scribarum & pharisæorum*, qui ceremonialem & forensem, morali missa, tutati sunt. *Pharisæi* urgebant traditiones; *scribæ*, sive *karæi*, literam, quæ erat scripta & lectitabatur. Scribarum maxime videbatur esse, *docere*; pharisæorum, *facere*. Mosen non nominat, sed impersonaliter ait, *dictum esse*.

¶ οὐ μὴ εἰσέλθητε, *non intrabitis*) c. XVIII. 3. 1 Ioh. III. 5. 1 Cor. XV. 50.

21 ἠκούσατε, *audistis*) ex publica lectione, cum assensu. In N. T. remittuntur doctores ad lectionem legis, populus ad auscultationem. Ioh. XII. 34. Rom. II. 13. 18.

¶ ὅτι ἐῤῥέθη, *dictum esse*) Locutio impersonalis: cui eleganter opponitur, *Ego dico.* Dixit Moses, vere: dixerunt interpretes Mosis, sensu imminuto. v. 31. 43. sensum Mosis & sensum interpretum non distinxere *auditores.* Expressum ad Mosen, sed mitius antitheton est c. XIX. 8. 9. *Moses permisit: dico autem vobis.* quo loco *ego* non additur. Nulla enim pugna est inter Mosen & Christum: a Mose & Christo aberant Iudaei. Mosis legem non excedit sermo Christi; c. VII. 12. nam *concupiscentia*, v. 28. etiam in lege prohibetur: Rom. VII. 7. sed quae legi vera detraxerant scribae, Ipse restituit; quae falsa affinxerant, (vid. v. 43.) detergit. Antitheton: *ego autem dico.* qua formula Christus per suam auctoritatem, ut si nullus unquam fuisset Moses, nam servus domino cedit, simpliciter omnia constituit, nec legislatoris, nec interpretis habitu, sed ut Filius, voluntatem Patris sui patefaciens. c. VII. 21. coll. c. III. 17. Lex perfecta est: quicquid Salvator prohibet h. l. aut jubet, etiam lex prohibuit aut jussit. Intima cordis ea judicat, Rom. VII. 14. sed ob durum cor populi saepius externa exprimit. Ideo Dominus ait: *Ego vero dico vobis:* non, *Moses autem dixit vobis.* In multis aliter affecti erant Iudaei tempore pharisaeorum, quam tempore Mosis.

¶ τοῖς ἀρχαίοις *antiquis*) patribus, tempore Mosis. Cum veteri ac primitiva norma convenire videri volebant scribae. antiquitas tenenda, sed genuina. Antitheton, *vobis.* unde patet, τοῖς ἀρχαίοις, *antiquis*, non esse casu sexto: faciliorque est constructio: *dictum est antiquis*, id est, *ad antiquos*, quam, *ab antiquis.*

¶ οὐ φονεύσεις, *non occides*) Iesus incipit a praecepto apertissimo.

¶ τῇ κρίσει, *judicio*) דין κρίσις, *judicium* inferius per singula oppida, XXIII judicum, qui etiam capitis damnare poterant, Dativus, τῇ κρίσει, hoc valet, *quod ad judicium attinet.* & sic mox, τῷ συνεδρίῳ, *quod ad synedrium attinet.* nam ἔνοχος dicitur absolute.

22 πᾶς, *omnis*) Hoc opponitur laxae scribarum sanctioni.

¶ ὁ ὀργιζόμενος, *qui irascitur*) vel affectu diutino vel motu subito.

¶ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, *fratri suo*) Haec appellatio indignitatem irae ostendit.

¶ εἰκῇ) Plane humanum haecce glossa sensum redolet. Qui *sine causa* irascitur, nimis iracundus est: ne pharisaei quidem *sine causa* irasci fas esse docuerunt. Etiamsi *causa* sit irascendi, nulla esse ira debet. *Deus etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligi jubet.* Tertull. de spectaculis c. XVI. Vicissim Magistratus, occidens eos, qui occidi debent, recte facit: nec tamen dicitur, *Non occides sine causa.*

¶ ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει, *reus erit judicio*) i. e. homicida est, coll. v. 21. Vt spectator cupidus mulieris, adulter est; sic *osor fratris, homicida est.* 1 Ioh. III. 15. Non innuuntur hoc versu tres gradus poenae humanae: nam neque judicii synedriique fuit iram & raka vindicare; neque vallis filii Hinnom locus fuit supplicii ullius, nedum supplicii aliunde quam ab judicio synedriove inflicti, nedum supplicii ob stulti convicium. Itaque judicium & synedrium assignatur irae & raka, tanquam primo & secundo gradui homicidii, primum & secundum poenae gradum in gehenna (conf. v. 30.) merentis: tertioque homicidii gradui, stulti convicio, proprie assignatur gehenna ignis, & innuit poenam gehennae ardentiorem. Est ergo metonymia consequentis. reus est judicio &c. i. e. est homicida in primo, secundo, tertio gradu. Reatus civilis denotat reatum spiritualem ad culpam & poenam.

¶ εἴπῃ, *dixerit*) corde vel etiam ore, ſemel aut diu.

¶ ῥακὰ, *raka*) vocula hebraica, Hebræis, ut Lightfootus docet, frequens: cujus vim græca nulla exprimit. Medium quiddam notat inter iram & ſtulti appellationem. *Raka* Syris idem notare, quod *tu*, contemtim prolatum, ait Chrys. ad h.l. Alii derivant a Syr. *rak*, *ſpuit*. *fy* interpres vetus Anglicus. ריקים dicuntur homines *leves*, Iud. IX. 4. XI. 3. 2 Par. XIII. 7. & ſic κενὸς, Iac. II. 20. Elenchus etiam formulas hominum triviales & mores obvios ſpeciatim debet tangere. v. 34 ſ. 1 Cor. XV. 32. Iac. II. 3. IV. 13.

¶ τῷ συνεδρίῳ, *ſynedrio*) magno, hieroſolymitano, in totam gentem, LXXII judicum, graviora ſupplicia decernenti.

¶ μωρὲ, *ſtulte*) Acerbiſſimum convicium, negans ſenſum communem, quo qui caret, eſt inſanabilis & deploratus. cont. *fatuum factum fuerit*, v. 13 not. Perparce vocabulo μωρὸς utuntur LXX int. ſed frequenter Siracides.

¶ ἔνοχος ἔςαι εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρὸς, *reus erit in gehennam ignis*) Locutio conciſa, ſcil. *ut detur in vallem Hinnom*, ubi morticina & cadavera inſepulta jacent, & tandem comburuntur. Non exſtat γέεννα vocabulum apud LXX. & in N. T. utitur eo Matthæus, Marcus, Lucas, Iacobus: Iohannes, Paulus, Petrus, Iudas non utuntur. Ex Hebr. גי נהי *vallis lamenti* deducit Hill. onom. p. 811. De igne vallis illius vid Ier. VII. 31 ſ. &c. εἰς dicitur, ut εἰς κόρακας.

23 ἐὰν οὖν, *ſi ergo*) Non tum demum neceſſaria dicitur eſſe reconciliatio; nam τὸ *ibi* indicat, etiam prius *recordari* fas eſſe: ſed hoc dicitur, Quicquid agis, vel ſi res optima, ſanctiſſima & maxime neceſſaria jam ſuſcepta ſit, omnia relinque, dum reconciliatus ſis. Eph. IV. 26. Peccant, qui non niſi tum, quum S. Cœnam accepturi ſunt, cum fratre tranſigunt. Maxime tamen neceſſaria eſt reconciliatio, & maxime urgens in conſcientia recordatio, rem divinam facturis.

¶ ἐπὶ) *ad*. nam *in altare offerre* erat ſacerdotis: & ſequitur, *ante altare*.

¶ καὶ ἐκεῖ μνησθῇς, *& ibi recorderε*) Verbum Dei exprimit intimas cordis humani rationes. Inter rem ſacram magis ſubit recordatio offenſarum, quam in ſtrepitu negotiorum.

¶ ἔχει, *habet*) tanquam offenſus.

24 ὕπαγε, πρῶτον, *abi*, *primum*) Antitheton, *tunc veniens*.

¶ διαλλάγηθι, *reconciliare*) ut Deo reconcilieris.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) non, *revertens*. Prior itio irrita.

25 ἴσθι εὐνοῶν, *eſto benevolus*) Benevolentia benevolentiam quære, ipſo opere.

¶ τῷ ἀντιδίκῳ, *adverſario*) cui pecuniam debes. coll. v. 26. Sermo parabolicus. Id inprimis valet de adverſario, qui graves iras vel ultra mortem gerit.

¶ ταχὺ, *cito*) Tarda eſt ſuperbia cordis ad deprecandum & ſatiſfaciendum.

¶ ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) ad tribunal.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) Actor ſolebat reum prehendere.

¶ παραδῷ, *tradat*) Magna poteſtas adverſarii. Deus, ut judex, perſequitur poſtulationem ejus, qui peragit.

¶ φυλακὴν, *cuſtodiam*) ubi totus ipſe ſis pignus debiti perſolvendi.

26 ἕως ἂν, *donec*) Debitor ſibi relinquitur. c. XVIII. 34. Mirere, ab iis, qui hinc perſolvendi facultatem inferunt, particulam *donec* urgeri potius, quam *noviſſimum* quadrantem.

¶ τὸν ἔσχατον, *noviſſimum*) Adeo omnia exigit juſtitia! ne unum quidem quadrantem exigit aut ultra quam debes, aut citra.

¶ κοδράντην, *quadrantem*) Frequentissime ex lingua in linguam cum ratione traducuntur Substantiva, quibus res peregrinæ appellantur.

27 ἐῤῥέθη, *dictum est*) Homicidium & adulterium, æque sunt peccata contra proximum, nec non vindicta: itaque non additur, *antiquis*, sed subauditur versu 27. 31. 38. ex v. 21. Additur autem versu 33, ubi agitur de *juramentis*, adeoque de officiis erga Deum.

28 βλέπων) *intuens*. Huc ref. *oculus*, v. seq.

¶ πρὸς, *ad*) Particula *ad* determinat rationem intuitus.

¶ ἤδη, *jam*) eo ipso.

29 ὁ δεξιὸς, *dexter*) *Dextrum*, proprie in manu, promtius est & carius; inde etiam in *oculo*, *pede* &c. Zach. XI. 17. Exod. XXIX. 20.

¶ σκανδαλίζει, *scandalizat*) ad male videndum; sicut *manus* ad male agendum.

¶ ἔξελε αὐτὸν, *erue illum*) Non oculum, sed scandalizantem oculum. i. e. Omnia facito dura tibi, donec desinat scandalizare te. Non materia, sed *concupiscentia*, qua oculus manusve viget, innuitur; hæc enim in scandalo est anima oculi: perinde ut mox corpus dicitur pro homine. Qui in scandalo oculi id plane agit, ne videat, revera se ipsum excæcat. Vicissim posset aliquis oculum materialem eruere, & tamen concupiscentiam intus fovere. Par illud, *mortificate*. Col. III. 5. Sæpe sententia negans exprimitur per affirmationem oppositi. v. 39 s. cap. VI. 17.

¶ βάλε, *projice*) serio. Huc ref. mox, *projiciatur*.

¶ συμφέρει, *expedit*) ad salutem. Non modo non nocet, sed etiam gloriosum erit.

¶ ἀπόληται, *pereat*) Vera sui abnegatio non constat minoris, quam amissio oculi &c. & est tam necessaria, ut præstet ipso oculo orbari, quam cum oculo peccare, nisi peccatum ab oculo separari posset. Oculus revera erutus, v. gr. martyri, restituitur in resurrectione.

¶ ἓν, *unum*) Sane multos *unius* membri v. gr. gulæ, neglecta mortificatio perdit.

¶ ὅλον, *totum*) Vno membro peccante, totus homo peccat & luit.

¶ γέενναν, *gehennam*) ignis æterni. c. XVIII. 8 s.

30 χεὶρ, *manus*) A visu res abit ad actum.

31 ὃς ἂν ἀπολύσῃ, *quicunque dimiserit*) Divortium pro re arbitraria habebant.

¶ ἀποστάσιον, *repudium*) i. e. *libellum repudii*. c. XIX. 7. & apud LXX. Metonymia.

32 λόγου) דָּבָר λόγος, *causa*, cur aliquid rite fiat.

¶ ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾶσθαι, *facit eam mœchari*) per alias nuptias, quarum potestatem dat divortium.

¶ ἀπολελυμένην, *dimissam*) ex licentia scribarum.

33 ἀποδώσεις, *reddes*) Ergo *pejerare* est promissa *non reddere*. Inprimis ergo promissoriis juramentis interdicit Christus; quum homines de futuris *per* ea confirmant, quorum nil in ipsorum potestate est. v. 36. Iuramenta humana, de quibus Moses præcipit, quæve sancti jurarunt, sæpius ad confirmandum, rarius ad promittendum spectant. Et sane plures pejerant de futuris, quam de præteritis: unde prudenter Romani, magistratus decedentes potius, quam ineuntes juramento obstrinxerunt.

¶ ὅρκους, *juramenta*) res jurato promissas.

34 μὴ ὀμόσαι ὅλως, *non jurare omnino*) τὸ *omnino* utrumque, falso & vere, jurandi genus, non tamen verum juramentum uni-

universaliter prohibet. Verus juramenti usus in lege, non modo, uti divortium, permittitur, sed plane stabilitur, neque hîc a Christo tollitur. v. 17. Valde autem frequens apud Iudæos erat juramentorum abusus, ut ex formulis hîc citatis patet, legitimo eorum usu obruto: neque perjurum eum putabant, qui *creaturas* in jurejurando quamlibet falso allegasset. v. Sam. Petiti var. lect. cap. 16. In Elle schemoth rabba sect. 44 hoc exstat Iudæorum placitum: *Vt cælum & terra transibunt, sic juramentum per ea conceptum transit.* Plane autem prohibetur res, dum abusus valde grassatus tollitur, verusque usus restituitur. Multi veterum christianorum simpliciter hanc literam acceperunt, eoque facilius juramenta ethnica declinarunt: vide tamen Ap. X. 6. Ier. XXIII. 8. Es. XLV. 23. (qui locus tempora N. T. spectat:) contra hodie periculum est, ne paucissima in tot juramentis vera sint; & in veris, paucissima necessaria; & in necessariis, paucissima libera, fructuosa, sancta & læta. Multa ad pompam, ad calumniam, ad compescendas suspiciones justas comparata sunt.

¶ ἐν) *per.* Id, per quod juratur, oppignoratur: ergo debet esse in potestate jurantis. Sacrilegus est, qui male jurat. v. 34 ss.

¶ τῷ οὐρανῷ, *cælum*) Quanto gravius peccant, qui per Deum ipsum jurant!

¶ θρόνος, *thronus*) Quanta Dei majestas! Non includitur cœlo Deus; sed majestas ejus maxime in cœlo patet.

35 εἰς) Diff. ab ἐν. Solebant urbi Hierosolymorum optime precari. sensus ergo formulæ hic erat: Ita salva sit urbs: ita expetat *in* urbem.

¶ πόλις) *urbs:* sedes regia.

¶ τοῦ μεγάλου βασιλέως, *magni illius Regis*) Ps. XLVIII. 3. i. e. Messiæ, cui cœlum & terra (v. 34 s.) paret. Sic ipsum de se loqui non dedecet. c. IX. 38. XXII. 43.

36 κεφαλῇ, *caput*) Gravius etiam peccant, qui per *animam* aut *vitam* suam jurant.

¶ λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι, *album aut nigrum facere*) Fucus artis humanæ non est albedo aut nigredo vera. Non modo non pilus, sed ne color quidem pili est in potestate hominis.

37 ὁ λόγος ὑμῶν, *sermo vester*) quotidianus, ordinarius.

¶ ναὶ ναί, οὒ οὔ, *est, est: non, non*) *Est* rei sit *est* dicti: *non* rei sit *non* dicti. Conf. 2 Cor. I. 17 s. Iac. V. 12 not.

¶ περισσὸν, *abundans*) Nimietas, vitiosa.

¶ ἐκ τοῦ πονηροῦ, *ex malo*) Neutrum. v. 39.

38 ὀφθαλμὸν, *oculum*) scil. exiges. Ex. XXI. 24. LXX, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Talio, pœnarum convenientissima, ut in noxa majori, homicidio, & in minori, furto, sic in media. Lev. XXIV. 20. Frequens mutilatio in pœnis etiam extra talionem; quidni in talione? Conf. Iud. I. 7. Plus proficerent pœnæ, nisi nimis longe recederet humanum judicium a divinæ legis sapientia, æquitate, severitate.

39 μὴ ἀντιστῆναι, *non resistere*) Infinitivus pendet a λέγω, *dico*: ut Ap. XIII. 14. *Malo resistere*, est par pari referre.

¶ ἀλλ', *sed*) Exemplum citatur injuriæ, privatæ, forensis, curialis, v. 39. 40. 41.

¶ ῥαπίσει, *cædet*) Alibi ῥαπίζειν est virgis, sed h. l. propter maxillæ mentionem, alapa cædere.

¶ δεξιὰν, *dextram*) vel sinistram. Luc. VI. 29. Synecdoche.

¶ στρέψον, *præbe*) Prodest aliquando id ipsum proprie facere. Mundus contra

ait:

ait: Duëllo tuam virtutem afſere. Huic opprobrio nominis chriſtiani, huic malo reſiſtere debebant, qui poſſunt; &, ut poſſent, operam dare. Vnus homicida ex duello, caſtra reatu involvit. Doctrinas a Salvatore hîc datas multi ita diluunt & extenuant, ut ad juſtitiam ſcribarum & phariſæorum delabantur, vel etiam infra eam.

40 χιτῶνα· ἱμάτιον· *tunicam : veſtem*) Invertuntur hæc Luc. VI. 29. uti ibidem verſu 44. coll. Matth. VII. 16, uva & ficus. Salvus eſt ſenſus: utrumque dimitte. ἱμάτιον pretioſius, quam χιτών. Marc. XIII. 16.

¶ σοῦ, *tuam*) jure.

41 ἀγγαρεύσει) Vox Perſica. *Angariare* autem poterant ii, qui publico nomine iter faciebant, vid. Vriemœt. obſerv. ad h. l.

42 αἰτοῦντι, *roganti*) Gratis ſibi dari volenti, quamvis non optimo jure petat.

¶ δίδου, *da*) uti Deus. Luc. XI. 10.

¶ τὸν θέλοντα, *volentem*) etiamſi non valde obteſtari audeat.

¶ μὴ ἀποστραφῇς, *ne averſere*) quamvis ſpecioſo prætextu.

43 τὸν πλησίον, *proximum*) Τοὺς πέλας dici πάντας quoſvis alios, apud Sophoclem & Ariſtotelem, notat Gatakerus Adv. miſc. poſth. c. 10. f. 527.

¶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου, *odio habebis inimicum tuum*) Abutebantur Iudæi præcepto de gentibus quibuſdam exſecratis, v. gr. Deut. XXIII. 7. nam etiam inimicos diligere juſſi erant. Placita Iudæorum de odio inimicorum exhibet Chriſtophorus Cartwrightus l. 2 Mellif. Hebr. c. 1.

44 ἀγαπᾶτε· εὐλογεῖτε· καλῶς ποιεῖτε· καὶ προσεύχεσθε· *amate : benedicite : benefacite: & orate*) Quatuor ſunt hæc membra, quorum ſecundo & tertio veteres quidam carent, *Latinus* ſecundo, *Tertullianus* tertio, in libro de Patientia, c. 6. Quatuor igitur legenda ſunt: quanquam primo fere continetur tertium, & ſecundum quarto, per χιασμόν· unde Lucas ſecundum ac tertium tranſponit. Verſu 46 repetitur τὸ *amare*: & τὸ *ſalutare* reſpondet τῷ *benedicere*.

¶ ἐπηρεαζόντων) Ἐπήρεια eſt, quam infero non mei commodi, ſed alieni detrimenti cauſa. vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 429. Igitur magni odii eſt indicium. Proprium antitheton: orate pro talibus; bona per preces eis conciliate, qui vobis bona eripiunt.

45 ὅπως γένησθε, *ut fiatis*) Ita fiunt filii, quum inimicos amant, ut jam ante habeant Patrem. Ploce: Filii fiunt filii, ſicut diſcipuli fiunt diſcipuli, Ioh. XV. 8. Deus Iſraël factus eſt Deus Iſraël. 2 Sam. VII. 24. Magna comitas, quod Deus filios ſuos non dedignatur invitare ad ſui imitationem.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio, ſub qua Pater imitandus eſt. Vt Deus nos tractat & regit, ſic homines inter ſe debent tractare & regere.

¶ τὸν ἥλιον αὐτοῦ, *ſolem ſuum*) Magnifica appellatio. Ipſe & fecit ſolem, & gubernat, & habet in ſua unius poteſtate.

¶ ἀνατέλλει· βρέχει· *oriri facit : pluit*) Pietatis eſt, de rebus naturalibus potius ita loqui, ut Deo acceptas referamus, quam imperſonaliter dicere: *pluit*, *tonat*. Vid. c. VI. 26. 30. Iob XXXVI. 27 ſ. cap. XXXVII ſeqq. Ps. CIV &c. Valde hoc urget Franzius de Int. p. 83. 632. *Pluvia*, magnum beneficium.

46 τίνα μισθὸν, *quam mercedem*) Deus locum mercedis dandæ apud nos quærit.

¶ τελῶναι, *publicani*) qui omnia ad quæſtum referunt, ſed in cœlo nullum habent.

47 ἀσπάσησθε, *ſalutetis*) Antitheton v. 44, *benedicite &c.* Ipſum verbum *amandi* v. 46 iteratur ex v. 44. ſed quia ethnici non item benedicunt & orant; ideo hîc pro

pro verbo benedicendi & orandi ponitur verbum *salutandi.*

¶ ἀδελφοὺς - ἐθνικοὶ, *fratres - ethnici*) *Publicani* spectant *utilitatem* suam: *ethnici* quoque, officia *humanitatis* erga *amicos*, & potius erga *consanguineos.* Ideo versu 46 allegantur *publicani*: versu 47 *ethnici.*

¶ τί περισσὸν, *quid egregium*) ut decet filios Dei.

48 ὑμεῖς, *vos*) præ illis.

¶ τέλειοι, *perfecti*) in amore, erga omnes.

CAP. VI.

1 Προσέχετε) Celeusma veteribus christianis frequens, πρόσεχε σεαυτῷ. Sic enim LXX hebræum השמר reddunt, in Deuteronomio frequens.

¶ τὴν) Hoc pendet a μὴ ποιεῖν.

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) Ita similem figuram habet partium subsequentium, de eleemosyna, precibus, jejunio, tractatio, ut inter se collatæ valide probent, hoc seorsum versu primo non partis primæ portionem haberi, sed propositionem generalem. Scopus universi sermonis hujus est, docere veram *justitiam*, c. V. 6. 10. 20. VI. 33. eique scopo congruit hæc lectio. alii, ἐλεημοσύνην. *Justitia* est totum: coll. c. V. 6 not. sequuntur partes tres, *eleemosyna*, tanquam præcipuum officium erga proximum: *oratio*, erga Deum, v. 5. *jejunium*, respectu nostri. v. 16. Sæpe hi tres respectus, erga Deum, erga nos, erga proximum, percurruntur. Rom II. 21. 22. 1 Cor. VI. 11. VII. 12 XIII. 5 s. 13. XIV. 17. Eph. V. 9. 1 Tim. I. 13. Tit. I. 8. II. 11. Hebr. XII. 12 s.

¶ θεαθῆναι, *spectari*) *Theatrum* & *hypocrita* v. 2. sunt cognatæ significationis.

2 μὴ σαλπίσῃς ἔμπροσθέν σου, *noli tuba canere ante te*) Affectata hæc atque insolens ostentatio, *buccinandi* proprie, non abhorret a moribus hypocritarum apud Iudæos. conf. v. 5. 16. Buccina poterant convocari pauperes: id in ostentationem vertit hypocrisis.

¶ οἱ ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) *Hypocrisis* est mixtura malitiæ cum specie bonitatis, qua homo vel alios vel etiam se ipsum decipit.

¶ ἀμὴν, *amen*) Scit Iesus, quid sit divini judicii occulti.

¶ ἀπέχουσι, *habent*) Metonymia antecedentis pro consequente. i. e. non sunt accepturi ullam mercedem apud Patrem cœlestem. v. 1.

3 μὴ γνώτω ἡ ἀριστερὰ, *nesciat sinistra*) tantum abest, ut buccinam teneat. Ne tu quidem, quod facis, recolas.

4 ἐν τῷ κρυπτῷ, *in abscondito*) Pii lucent, & tamen latent.

¶ ὁ πατήρ σου, *Pater tuus*) Numero singulari *Pater meus* dicere Vnigeniti proprium esse, observat Ioh. Despagne: at *pater tuus* dicitur ad fideles etiam; *pater*, vel *pater noster*, a fidelibus dicitur. Conf. Ioh. XX. 17.

¶ ἐν τῷ κρυπτῷ, *in abscondito*) Ipse est in abscondito, & sua agit in abscondito, & maxime probat, quæ in abscondito fiunt. Omnis rerum veritas est in abscondito.

¶ ἀποδώσει, *reddet*) Hoc jam, αὐτὸς *ipse* non adjecto, retributionem a Deo, ac non ab hominibus, proficiscentem exprimit. Hæc certa merces. v. 1. Illud *ipse* v. 4 & ἐν τῷ φανερῷ *in manifesto* v. 4. 6. 18 eo consilio videntur addidisse nonnulli, ne quis construeret, *Pater tuus, qui videt id, in occulto reddet tibi.*

5 φιλοῦσιν, *amant*) adeoque solent.

¶ γωνίαις, *angulis*) ubi plateæ concurrunt.

¶ ἑστῶτες, *stantes*) quo magis conspiciantur.

6 ἐν τῷ κρυπτῷ, *in occulto*) In occulto & *eſt* & *videt* Deus.

7 μὴ βαττολογήσητε) *Battos* plures ex antiquitate collegit Gatakerus, balbutie & inde tautologia inſignes, & ex ea ſic appellatos. Heſychius, βαττολογία, ἀργολογία, ἀκαιρολογία. βατταρίζειν, ἐμοὶ μὲν δοκεῖ κατὰ μίμησιν τῆς φωνῆς πεποιῆσθαι κτλ. βατταρισμοῖς, φλυαρίαις. Igitur βαττολογεῖν idem, quod mox πολυλογία, quum eadem identidem dicuntur, ut ſolent balbi, priorem pronunciationem altera emendari putantes.

¶ ὥσπερ οἱ ἐθνικοὶ, *ſicut ethnici*) In omnibus rebus vitandus mos *hypocritarum*; in precibus, etiam *ethnicorum*.

¶ ἐν) *in*. i. e. *dum* multa verba faciunt. Putant, multis verbis opus eſſe, ut deos ſuos doceant, & hi, ſi non hoc, at alio tempore audiant. conf. v. 8, ex oppoſito, *ſcit*.

¶ πολυλογίᾳ) Idem verbum Prov. X. 19. LXX. Ammonius, Μακρολόγος μέν ἐστιν ὁ περὶ ὀλίγων πολλὰ λέγων· πολυλόγος δὲ, ὁ περὶ πολλῶν πολλὰ λέγων. Chriſtus etiam de multis pauca orare jubet. v. 9 ſeqq.

¶ εἰσακουσθήσονται, *exaudientur*) Hebr. ענה *reſpondere*, LXX εἰσακούειν. Deus reſpondet ſolide. c. VII. 7.

8 πρὸ, *ante*) Oramus ergo, non ut doceamus Patrem, ſed ut colamus.

9 οὕτως, *ſic*) i. e. his verbis, hac ſententia: brevi appellatione Patris: brevi enumeratione rerum, quibus opus eſt. *Sic* vere oraſſe ſatis eſt: præcipue in *ſenſu*, modo hac, modo illa parte deſideriis noſtris citata; neque non in *verbis*. nam opponitur hæc formula multiloquio, & habet verba rebus aptiſſima, ordinem ſapientiſſimum, plenitudinem in brevitate admirabilem, qua v. gr. concio hæc tota continetur. Materia hujus orationis, eſt baſis totius epiſtolæ prioris Petri. vid. 1 Petr. I. 3 not.

¶ πάτερ, *Pater*) Nunquam uſitata in V. T. appellatio, vocandi certe caſu. nam exempla, quæ Lightfootus collegit, aut diſſimilia ſunt, aut recentia, illudque unum probant, Iudæos Deum appellaviſſe Patrem in cœlis: quam nunc formulam Chriſtus vere animat. Gloria fidelium N. T. *ſic* orare. Ponitur hoc loco fundamentum orandi in nomine Chriſti. Ioh. XVI. 23. Patrem quiſquis appellare poteſt, omnia orare poteſt.

¶ ἡμῶν, *noſter*) Singuli orant omnium filiorum Dei cauſa. Sed & preces horum ſociatæ præ ſolitariis hac vocula commendantur. c. XVIII. 19.

¶ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *qui es in cœlis*) i. e. Maxime & Optime. c. VII. 11. Mox, *in cœlo* dicitur, v. 10. nec ſine cauſa in tam brevi ſermone numerus (alias ſæpe promiſcuus, cap. XXII. 30. XXIV. 36.) variat. Cœlum h. l. dicitur, in quo voluntas Patris fit ab omnibus, qui Patri miniſtrant; *cœli* univerſi, qui unum illud quaſi anguſtius & inferius cœlum continent & amplectuntur. conf. Luc. II. 14 not.

¶ ἁγιασθήτω, *ſanctificetur*) Petita ſunt ſeptem; quæ univerſa dividuntur in duas partes. Prior continet tria priora, *Patrem* ſpectantia: *tuum, tuum, tua*: poſterior, quatuor reliqua, *nos* ſpectantia. In illis proponimus ſenſum noſtrum filialem, Divino juri, dignitati & beneplacito ſubſcribentem, perinde ut plauſus angelicus, Luc. II. 14. at in his, ſeritur nobis & metitur. In utrisque exprimitur nixus filiorum Dei de terra in cœlum, cœlum in terram quaſi deducentium. Primum petitur *ſanctificatio* nominis Paterni ac divini. Deus eſt ſanctus, i. e. Deus: ſanctificatur ergo, quando ita, ut eſt, agnoſcitur & colitur & celebratur. Modus in *ſanctifi-*

cetur

cetur eandem vim habet, quam in *veniat* & *fiat*, adeoque eſt rogatio, non doxologia expreſſa.

10 ἐλθέτω-γενηθήτω κτλ. *veniat-fiat*) Tranſpoſuit duas haſce rogationes Tertullianus, inſtituti ſui cauſa. nam in libro de Oratione, poſtquam illud, *Sanctificetur nomen tuum*, tractavit, *SECVNDVM HANC FORMAM*, inquit, *ſubjungimus: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.* Tum *Adventum regni Dei* ad ſeculi finem refert.

¶ ἡ βασιλεία σου, *regnum tuum*) c. IV. 17 not. Ap. XI. 15. 17. Sanctificatio nominis divini ex V. T. quaſi derivatur in Novum, continuanda & augenda apud nos: ſed adventus regni Dei eſt Novi teſtamenti quodammodo proprius. Sic cum utroque petito confer Ap. IV. 8. V. 9.

¶ τὸ θέλημά σου, *voluntas tua*) Semper ſibi ipſi propoſitam Ieſus habuit Patris voluntatem, faciendam per Ipſum, & per nos. c. VII. 21. XII. 50.

¶ ὡς, *ſicut*) *Paſtoris erunt partes, monere fidelem populum, verba illa*, Sicut in cœlo, & in terra, *ad ſingulas referri poſſe ſingularum* (trium) *primarum poſtulationum, ut*, Sanctificetur nomen tuum, ſicut in cœlo, & in terra. *Item*, adveniat regnum tuum, ſicut in cœlo, & in terra. *Similiter*, Fiat voluntas tua, ſicut in cœlo & in terra. *Catechiſmus Romanus*. Sed codices, qui apud Lucam non habent, *fiat voluntas tua*, etiam hoc prætermittunt, *ſicut in cœlo, & in terra*.

¶ ἐν οὐρανῷ, *in cœlo*) Non rogatur, ut hæc in cœlo fiant, ſed cœlum norma eſt terræ, in qua aliter alia fiunt omnia.

11 τὸν ἄρτον, *panem*) alimentum corporis. v. 19 ſ. 29 ſ. Hæc brevis rogatio opponitur multiloquio ethnico eandem rem præcipue ſpectanti: v. 7. poniturque prima in iis, quæ ad *nos* referuntur, ſicut vita naturalis prior eſt ſpirituali. Omni indigentiæ noſtræ conſulitur hac oratione. Non debemus fingere diſcipulos jam tum ſupra curas vitæ evectos.

¶ ἡμῶν, *noſtrum*) terrenum. Panis autem ſpiritualis eſt Panis Dei, i. e. a Deo, ex Deo.

¶ ἐπιούσιον) Dicitur ἀπὸ τῆς ἐπιούσης, *die poſtero*; componiturque ex ἐπὶ & ἰοῦσα. nam ex εἰμὶ (ex quo eſt etiam περιούσιος.) vel ex οὐσία, *eſſentia* vel *peculium*, componeretur ἐπούσιος, ut ἐπουράνιος &c. nam ἐπὶ non ſemper quidem in compoſitione ι ante vocalem amittit: ſed amittit tamen in ἔπεστιν. Quolibet die, quod quolibet die opus eſt, dat pater cœleſtis: neque neceſſe eſt, ut det prius. Ea paterna dilatio providentiſſima infert appellationem τοῦ ἐπιουσίου. Denotatur ergo propagatio indigentiæ noſtræ, & beneficentiæ Dei paternæ, ut ex anno, ſic ex die quovis priore in quemlibet ſubſequentem. conf. 2 Reg. XXV. 30, λόγον ἡμέρας ἐν ἡμέρᾳ αὐτοῦ. Act. VI. 1, διακονία καθημερινή. *Panis*, quaſi totum quiddam, per univerſos nobis dies eſt deſtinatus: ſed *datio* in ſingulos dies diſtribuitur. Vtrumque exprimit τὸ ἐπιούσιος. quod quolibet vitæ meæ die mihi conducibile fuit, id non neceſſe mihi fuit pridie ejus diei dari, ſed eo ipſo die: & quod poſtridie conducibile fuit, ſat cito datum eſt poſtridie. Et ſic in poſterum. Ita latius ſe extendit ſignificatio τοῦ ἐπιουσίου, reſpectu præteritorum & futurorum, quam *craſtini*.

¶ σήμερον, *hodie*) Τὸ καθ' ἡμέραν, *quotidie*. Luc. XI. 3. *Quotidie* dicimus & oramus, *Hodie*. Exprimitur fiducia & αὐτάρκεια. Sic, ἐφήμερος τροφή, Iac. II. 15. coll. Prov. XXX. 8. Sic Manna datum.

12 καὶ, *&*) Tres reliquæ rogationes ſpectant vitæ ſpiritualis in mundo initium, progreſſum, exitum: rogantesque confitentur non ſolum de ſua indigentia, ſed

etiam de reatu, periculo, & anguſtiis. Quum hæc amota ſunt, Deus eſt illis omnia in omnibus, per rogationes tres primas.

¶ ὀφειλήματα, *debita*) *lapſus*: v. 14. *peccata*. Luc. XI. 4. Conf. Matth. XVIII. 24.

¶ ὡς, *ſicut*) Modo, *ſicut in cælo, etiam in terra*: nunc, *in cælo, ſicut in terra*.

13 μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς, *ne inferas nos*) Tentatio ſemper eſt in medio: unde rogamus, non ut ne ſit, ſed ut ne nos ea tangat aut vincat. c. XXVI. 41. 1 Cor. X. 13.

¶ ἀλλὰ, *ſed*) Sexta rogatio & ſeptima arcte cohærent. ideo a nonnullis habentur pro una.

¶ ῥῦσαι, *libera*) 2 Tim. IV. 8.

¶ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, *a malo*) a Satana. c. XIII. 19. 38.

¶ ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα, εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. *quia tuum eſt regnum, & potentia, & gloria, in ſecula amen*) Scopus orationis dominicæ hic eſt, ut doceamur *paucis* petere ea, quorum *indigemus*: v. 8. & ipſa oratio, etiam citra doxologiam, ſummam laudis divinæ imbibit. Nam ſanctificatur & glorificatur a nobis eo ipſo cœleſtis Pater, dum ut Pater cœleſtis invocatur, dum tantæ res ab Ipſo uno petuntur, dum omnia ad Ipſum ſolum referuntur. Celebramus Eum autem tali fere modo, quo Peregrinantes & Militantes contenti eſſe debemus. Vbi ad metam pervenerit univerſitas filiorum Dei, mera fiet in cœlo doxologia. *Sanctificetur nomen Dei noſtri. Venit regnum ejus: facta eſt voluntas ejus. Remiſit nobis peccata: tentationem ad exitum perduxit: a Malo nos liberavit. Ipſius eſt regnum & potentia & gloria in ſecula. Amen.* Præſertim tempori illi, quo Dominus hanc formulam diſcipulis præſcripſit, convenientior erat rogatio, quam hymnus. Ieſus nondum erat glorificatus: diſcipuli vix dum capiebant amplitudinem harum rogationum, multo minus vim gratiarum actionis ei reſpondentis. Denique nemo negat, piam & ſanctam et doxologiis in Scriptura frequentibus congruentem eſſe clauſulæ totius ſententiam: ſed illud quæritur, an Dominus eam hoc loco his verbis præſcripſerit? Sincera criſis parum curat, in vexatioribus locis, quid habeant hodie plerique Græci codices, qui ſane opinione recentiores & pauciores ſunt: illud potius agitur, quid primævi Græci codices habuerint, atque adeo fons ipſe, id eſt, manus prima. Stat ſtabitque, vetuſtate proximus fonti, interpres Latinus, qui clauſula certo caret: ſed hujus teſtimonii vis non niſi longi temporis uſu percipitur. Hoc tamen loco Græci quoque teſtes, pauci illi quidem, ſed exquiſiti, Latinum firmant. Quæ in Apparatu dixi, diligenter notari pervelim. Adhuc nihil occurrit, quod rationes ibi cumulatas infirmet: occurrit, quod maximopere confirmet, apud *Euthymium*, qui ineunte ſeculo XII floruit. nam in *Bogomilos*, clauſula non utentes, eo tantum nomine invehitur, quod ſit patrum additamentum, τὸ παρὰ τῶν θείων φωστήρων καὶ τῆς ἐκκλησίας καθηγητῶν προστεθὲν ἀκροτελεύτιον ἐπιφώνημα. Hoc teſtimonio fretus cel. La Croze Latinæ hic quidem verſioni præ Syriaca non obſcure ſuffragatur in Hiſt. Chriſtian. Ind. p. 313. Vnum etiam atque etiam reputari fas eſt: quo plus quiſpiam hoc loco Latini interpretis auctoritatem imminuit, eo plus ipſe ſibi officit, ſi quidem locum ponderoſiſſimum 1 Ioh. V. 7. pro genuino habet. nam non niſi uno Latini interpretis teſtimonio hodie nititur, & firmiter nititur.

14 γὰρ, *enim*) Ref. ad v. 12. Vide, quanti ſit, remittere proximo. E ſeptem rogationibus una, quinta, conditionem quandam ſive reſtrictionem habet, *uti*

&

& nos. hujus ergo ratio ſubnectitur.

15 τὰ παραπτώματα αὐτῶν) Vbi hoc in legendo prætermittitur, eleganter innuitur, peccata hominum erga nos, ſi cum peccatis noſtris erga Patrem conferantur, evaneſcere. Etiam τοῖς ἀνθρώποις omittunt *Latini* aliquot tractatores.

16 ὅταν νηστεύητε, *quum jejunatis*) Magni eſſe debebat nobis quoque jejunium. non eſt de lege ceremoniali.

¶ ἀφανίζουσι) *ſpeciem adimunt*, neglecto cultu quotidiano, lavandi, ungendi. Exquiſitum oxymoron: ἀφανίζουσι· φανῶσι.

17 ἄλειψαι, νίψαι) Medium. ſolus *unge & lava*. Vngebantur Iudæi, feſtis diebus.

18 τῷ πατρὶ, *Patri*) ſcil. *notus ſis*.

19 ὅπου, *ubi*) Ref. ad *terra*. hoc habet vim ætiologiæ.

¶ βρῶσις) *tineæ* oppoſita, rubiginem dicit omnemque malam qualitatem, qua aliquid poteſt inutile fieri.

¶ καὶ κλ.) *& ita furantur*.

21 θησαυρὸς ὑμῶν - καρδία ὑμῶν, *theſaurus veſter - cor veſtrum*) Alii, θησαυρός σου - καρδία σου. Conſequentia ſingularem numerum habent; pluralem antecedentia, quibus hic verſus cohæret. Manet ergo pluralis numerus. Singularis, *theſaurus tuus*, interpreti Latino facile obrepſit, & *Græcis* ad ſermones aſceticos aptus fuit. *Theſaurus veſter* dicitur, quem colligitis. Luc. XII. 34.

¶ ἔσται) *erit*: vel in terra; vel in cœlo, ut par eſt.

22 ὁ ὀφθαλμός, *oculus*) Subjectum.

¶ ἐὰν οὖν) Sententiæ ipſi congruit οὖν particula, & facile a quibuſdam omiſſa eſt, apud quos non poteſt non ſubintelligi. Talibus non immorabimur.

¶ ἁπλοῦς, *ſimplex*) In ſacris vocabulum *ſimplicitatis* nunquam in malam partem ponitur. ſimplex & bonus, intentus in cœlum, in Deum, unice. Antitheton, *duobus*. v. 24. Quod v. 22. 23. ſub ſchemate proponitur, verſibus ſeqq. propriis verbis declaratur.

¶ φωτεινὸν, *lucidum*) quaſi totum oculus.

23 πονηρὸς) *malignus*, verſutus, duplex, varius, philautia tinctus. coll. c. XX. 15.

¶ τὸ φῶς) *lux* lychni, quæ eſſe debebat.

¶ τὸ σκότος) *tenebræ* totius corporis, quantæ erunt tenebræ! Singularis, *tenebra*, veteribus non ignotus, a multis Theologis in loco adhibitus, ſæpius conveniret ſimplicitati hermenevticæ.

¶ πόσον, *quantæ*) tantæ, quantum corpus.

24 κυρίοις, *dominis*) Sane & Deus & Mamonas *dominantur* ſuis, ſed diverſimode.

¶ δουλεύειν, *ſervire*) ſervus eſſe.

¶ ἢ γὰρ, *aut enim*) Sermonis disjunctivi pars utraque habet καὶ conſecutivum. Cor hominis neque ita vacuum eſſe poteſt, ut non ſerviat *aut* Deo *aut* creaturæ: neque ſimul duobus ſervire. nam aut hæret adhuc in odio contra Deum, aut ſtat a Deo: ſi illud, *tum* (καὶ) non poteſt non amare Mamonam; ſi hoc, *tum*, (καὶ) non poteſt non contemnere Mamonam. Hoc poteſt inverti: coll. v. 22 ſ. ut membrum de re laudabili præcedat. Servitutem ſequitur affectus & ſtudium. v. 21.

¶ θεῷ δουλεύειν, *Deo ſervire*) Id deſcribitur Luc. XII. 35 ſ.

¶ μαμωνᾷ, *Mamonæ*) Mamonas non ſolum dicit affluentiam, ſed bona externa quamvis pauca. v. ſeq. *Mamon* a Pœnis lucrum dici Auguſtinus notat: & ſic quoque Chaldæis.

25 μὴ μεριμνᾶτε, *nolite curare*) Diſcipuli

puli

puli reliquerant omnia. unde curæ se eis offerre poterant.

¶ τῇ ψυχῇ, *animæ*) Cibo sustentatur anima in corpore, quod ipsum cibo pascitur: veste, corpus solum tegitur.

¶ καὶ τί πίητε, *& quid bibatis*) Hoc a librariis facile omissum est, vel a nobis facile subauditur. Expressam *potius* mentionem magis postulat versus 31, quam versus 25.

¶ ἡ ψυχὴ, τὸ σῶμα, *anima, corpus*) quæ Deus dedit & curat. v. 30 fin.

26, 28 τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ, *volucria cæli, lilia agri*) quorum curam non gerunt homines; illa sæpe etiam persequentes, v. gr. corvos. Luc. XII. 24.

¶ οὐδὲ συνάγουσιν, *neque colligunt*) v. gr. per emtionem, in posterum.

¶ ὑμῶν) *Vester*, dicit, non, *eorum*.

¶ μᾶλλον) *plus* excellitis, ut filii, quam alii homines; vel, quam vos cum ista cura reputatis. Non est pleonasmus. Valet in his consequentia a minori ad majus, h. l. & a majori ad minus. v. 25.

27 τίς - ἐξ ὑμῶν, *quis - ex vobis*) Locutio Christo frequens, majestatis plena & tamen popularis.

¶ ἡλικίαν, *staturam*) Vid. Luc. XII. 25. 26 not.

¶ πῆχυν, *cubitum*) ut fiat giganti similis.

28 πῶς) *quomodo*.

¶ αὐξάνει, *crescunt*) in magnam altitudinem.

¶ οὐ κοπιᾷ, *non laborant*) *Laborare*, remote, *nere* proxime pertinet ad amictum parandum; ut *serere* & *metere* ad victum.

29 λέγω, *dico*) Christus vere scivit Salomonis amictum.

¶ ὡς, *ut*) scil. *amictum est* vel *est*.

¶ ἓν) *unum* quodvis; nedum, uti sertum.

¶ τούτων, *horum*) Demonstrativum.

30 δὲ, *vero*) Epitasis. Vestes ad decus & necessitatem pertinent. illud spectat mentio *liliorum* cum verbo περιβάλλεσθαι· hoc mentio *graminis* cum verbo ἀμφιέννυσθαι.

¶ χόρτον) *gramen*, tritici herbescentis. c. XIII. 26. Μείωσις.

¶ ὄντα) brevissimo tempore manens.

¶ κλίβανον, *clibanum*) ad calefaciendum. Vide Lyran. Plinius: *cortices decussi* (de lino) *clibanis & furnis præbent usum.* l. 19. c. 1. Non dicitur, *in ignem*, uti Ioh. XV. 6. coll. 1 Cor. III. 12. sed *in clibanum*: ergo non meræ combustionis, sed utilitatis alicujus causa.

¶ ἀμφιέννυσιν, *vestit*) Vestis proprie est id, sine quo nudum est corpus. gramen tametsi nullum habet extrinsecus adjacentem vestitum, tamen quia nudum non est, sed sua superficie tegitur, ipsum sibi vestis est, præsertim summa & florida sui parte, quæ exuitur, quum arescit.

¶ πολλῷ μᾶλλον) *multo magis*. in hac vita plerique non assequuntur Salomonis ornatum, nedum liliorum. Ergo sermo spectat ad certitudinem, non ad gradum ornatus. at in vita futura ornatiores erimus liliis. Verum ornatum in rebus quamlibet pereuntibus non debemus plane abjicere.

¶ ὀλιγόπιστοι, *parum credentes*) *Incredulitas* Christo plane ignota & exosa erat. nam norat Patrem. *Fidem* h. l. docet.

32 πάντα) hæc *omnia*, & nil præterea.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) Non modo avarorum in ethnicis, sed omnium ethnicorum curæ debent a fidelibus abesse. At multi hodie non eam, quam gentes, habent αὐτάρκειαν.

¶ ἐπι-

¶ ἐπιζητεῖ, *requirunt*) tanquam rem *difficilem*. Sequitur verbum simplex, ζητεῖτε, *quærite*.

¶ οἶδε - πατὴρ - οὐράνιος, *novit - pater - cœlestis*) Argumentum a divina omniscientia, bonitate, omnipotentia.

¶ ὑμῶν, *vester*) præ ethnicis.

33 ζητεῖτε) *quærite* regnum, quod jam præsto est; *non difficile* acquisitu.

¶ πρῶτον, *primum*) Qui id *primum* quærit, mox id *unum* quæret.

¶ βασιλείαν· δικαιοσύνην· *regnum : justitiam*) Cœlestis cibus & potus opponitur terreno, & sic quoque vestitus. quare Lucas c. XII ut *vestem*, v. 29. sic *justitiam* v. 31. subaudiendam relinquit. quanquam etiam *justitia satiat*.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Vid. not. ad Rom. V. 6. I. 17.

¶ ταῦτα, *hæc*) Ταπείνωσις.

¶ προστεθήσεται, *apponentur*) Sunt hæc προσθήκη *appendix* vitæ & corporis, v. 25. ac potius regni. Luc. XII. 32.

34 ἡ αὔριον, *crastina*) Monitum mire ἀστεῖον, quo cura videtur concedi in crastinum, & tamen revera tollitur. nam curaces etiam ex futuris curis præsentes faciunt: unde curam procrastinare fere idem est, quod curam deponere. Accedit prosopopœia: (conf. Ps. XIX. 2.) dies curabit, non vos. Qui hoc discet, curas tandem a die ad horam contrahet, vel plane dediscet.

¶ μεριμνήσει ἑαυτῆς) Dativus commodi, uti v. 25, μὴ μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ - τῷ σώματι κτλ.

¶ ἀρκετὸν, *satis*) Mira sane temperatura res adversas & secundas per omnia vitæ nostræ tempora Deus distribuit.

¶ ἡ κακία) Itaque *curæ* non fuerunt initio. κακία, *ærumna*: ut טוב ἀγαθὸς *lætus*. Prov. XV. 15.

¶ αὐτῆς, *ejus*) etiamsi non cumuletur per ærumnam diei præteriti vel futuri.

CAP. VII.

1 Μὴ κρίνετε) *nolite judicare*, sine scientia, amore, necessitate. Tamen canis pro cane, & porcus pro porco est habendus. v. 6.

2 ἐν ᾧ μέτρῳ, *in qua mensura*) Talio.

3 ἐν τῷ ὀφθαλμῷ, *in oculo*) parte corporis nobilissima, tenerrima, maxime conspicua.

¶ ἐν τῷ σῷ, *in tuo*) Rom. II. 21 s.

4 πῶς, *quomodo*) i. e. quî convenit?

5 διαβλέψεις) *transpicies*, trabe e *medio* sublata, oculo expedito. Qui, se correcto, alterum corrigit, non est judex perversus.

6 μὴ δῶτε, *nolite dare*) Hîc occurritur alteri extremo. Extrema enim sunt, judicare non judicandos, & canibus sancta dare.

¶ κυσὶ, χοίρων, *canibus, porcis*) *Canes* sua impuritate pascuntur; *porci* externa. 2 Petr. II. 22. Phil. III. 2 not. *Sancti* & *canes*, opposita. Ex. XXII. 30. Canis non est fera, sed tamen animal vile.

¶ ὑμῶν, *vestras*) Antitheton implicitum: *Sanctum*, res *Dei*; margaritæ, fidelium, quæ his a Deo committuntur secreta bona.

¶ ῥήξωσιν, *lacerent*) Hoc quoque ad porcos referendum videtur.

¶ ὑμᾶς, *vos*) a quibus aliud exspectabant, siliquas &c.

7 αἰτεῖτε, *petite*) Contra indigentiam vestram dona petite.

¶ ζητεῖτε, *quærite*) quæ amisistis, occulta; recipientes vos ex errore.

¶ κρούετε) qui foris estis, *pulsate*, ut intromittamini. conf. 2 Cor. VI. 17 fin. *Rogate, quærite, pulsate*, nec desistite.

8 πᾶς, *omnis*) petens, ab homine: multo magis a Deo.

9 ἢ) *an*.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) Parabolæ ſunt maxime populares, ad hominem.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) non plane inhumanus.

¶ ἄρτον, *panem*) Pani extrinſecus ſimilis eſt lapis (ad cibum inutilis;) & piſci, anguis (noxius.) piſce facilius caret puer, quam pane: & tamen etiam piſcem impetrat. piſces dabantur, ut hodie poma.

¶ μὴ λίθον, *num lapidem*) Non enim nec panem nec lapidem dabit parens rogatus.

11 ὑμεῖς, *vos*) Chriſtus jure ſe excipit, præterea neminem. *quis homo* &c. v. 9.

¶ πονηροὶ, *mali*) Illuſtre teſtimonium de peccato originali. conf. *malus*, cap. VI. 13. Talem *malitiæ* confeſſionem habet Greg. Paneg. p. 20. 146. rara illo ſeculo emphaſi. Homo *male* audit in Scripturis. c. X. 17. Ioh. II. 25. Mirum ideo, Scripturam ſacram a genere humano eſſe receptam. panis & piſcis, bona: homo, malus, ad nocendum promtus.

¶ οἴδατε, *noſtis*) diſcriminantes panem a lapide &c. Mirum eſt, manſiſſe in nobis hanc *intelligentiam*. Ita mali ſumus. conf. Iob XXXIX. 17 cum anteced.

¶ ἀγαθὰ, *bona*) & innoxia, & conducibilia..

¶ τέκνοις, *liberis*) præſertim *rogantibus*.

¶ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *qui in cœlis*) in quo nulla eſt *malitia*.

¶ τοῖς αἰτοῦσιν, *rogantibus*) *filiis*.

12 οὖν, *ergo*) Summa rerum a v. 1. Simul concludit, & redit ad c. V. 17. Reſpondent ultima primis. Et debemus nos imitari bonitatem divinam verſu præc. laudatam.

¶ θέλητε ἵνα ποιῶσιν, *vultis ut faciant*) *Vultis*: notanter. nam ſæpe faciunt ſecus, ſic non nos. *Faciant*, benefaciendo, non lædendo.

¶ οἱ ἄνθρωποι, *homines*) Indefinita *hominum* appellatio a Salvatore frequenter adhibita jam alludit ad futuram ejus doctrinæ in toto genere humano propagationem.

¶ οὕτω, *ſic*) eaſdem res, eodem modo. vel; *ſic*, ut hactenus dictum eſt.

¶ οὗτος, *hic*) Multa etiam alia lex & prophetæ præcipiunt, v. gr. de Deo amando. Sed tamen huc quoque inprimis tendit lex & prophetæ: *quod tibi vis* &c. & qui hoc præſtat, cetera omnia facilius præſtat. c. XIX. 19.

13 εἰσέλθετε, *intrate*) Id agite, ut plane intretis. hoc præſupponit ambulantes in via anguſta. Antitheton, *intrantes*.

¶ στενῆς, *anguſtam*) juſtitiæ.

¶ πύλη, *porta*) Hæc ponitur ante *viam*: eſt ergo porta, qua *ſuſcipitur* chriſtianiſmus.

13. 14 ἀπάγουσα, *abducens*) ex hac brevi vita.

¶ πολλοὶ, *multi*) 4 Eſr. IX. 15 ſs.

¶ οἱ εἰσερχόμενοι, *intrantes*) Non opus eſt, ut inveniant. nam ſponte ſua incidunt in perniciem. coll. v. ſeq.

¶ δι' αὐτῆς, *per illam*) *portam*.

14 ὅτι στενὴ) Multi, τί στενή· quomodo 2 Sam. VI. 20: מה τί δεδόξασται ὁ βασιλεύς. Sed ibi eſt ironia. Lectio genuina, ὅτι πλατεῖα - ὅτι στενὴ κτλ. Sic 1 Reg. XXI. 15 geminatur כי ὅτι οὐκ ἔστι Ναβουθαὶ ζῶν, ὅτι τέθνηκε. כי poſterius valet *ſed*, & ſic exprimitur a LXX Dan. IX. 18. 2 Chron. XX. 15. Vid. etiam Hebr. VIII. 10 ſ.

¶ αὐτὴν, *illam*) portam. coll. v. 12 initio & fine.

15 προσέχετε, *cavete*) Multa ſunt pericula: ideo ſæpe admonemur. c. VI. 1. XVI. 6. XXIV. 4. Luc. XII. 1. 15. &c.

¶ δὲ,

¶ δὲ, *autem*) Dum ipsi datis operam, ut intretis; cavete eos, qui claudunt. c. XXIII. 13.

¶ ψευδοπροφητῶν, *pseudoprophetis*) qui aliter docent, ac veri prophetæ. c. V. 17.

¶ οἵτινες - αὐτοὺς) Simillimus locus, Luc. XX. 45-47.

¶ ἐνδύμασι προβάτων, *vestimentis ovium*) iis vestibus, ut si essent oves.

16 ἀπὸ, *a*) Hoc graviter repetitur v. 20.

¶ καρπῶν, *fructibus*) *Fructus* est, quod homo, tanquam arbor, ex bona vel mala indole sua, omnes interiores facultates permeante, scaturit. Doctrina undecunque compilata & linguæ alligata non est fructus: sed id omne, quod doctor aliquis ex suo corde promit & profert, in sermone & actione, ceu quiddam ex intima sua constitutione fluens, ut lac, quod mater præbet ex se. c. XII. 33 ss. Hoc est, *facit*. v. 17-19. coll. v. 21. 23. 24. 26. Prophetam verum aut falsum *constituit* non loquela sola, sed tota ratio *ducendi* se & secum alios per utramvis viam & portam in vitam aut in interitum. c. XV. 14. 13. unde facere & dicere sunt intime conjuncta. c. V. 19. Porro fructus sunt *gnorismata* sive criteria veritatis aut falsitatis prophetæ, adeoque etiam doctrinæ a propheta propinatæ. Igitur doctrina non est fructus, ex quo propheta cognoscitur: sed est forma, quæ ei dat esse veri falsive prophetæ, & ipsa ex fructu cognoscitur. Bonitas arboris ipsius est veritas & lux interna &c. Bonitas fructuum est sanctitas vitæ. Si fructus essent in doctrina positi, nullus orthodoxus damnari posset, aut causa esse interitus alieni.

¶ ἀκανθῶν, *spinis*) etsi earum baccæ sunt uvæ similes; ut tribulorum capita, ficis.

19 δένδρον, *arbor*) Continuatur allegoria.

21 οὐ πᾶς, *non omnis*) Omnes enim aliquo modo dicunt & dicent. v. seq. Conf. Luc. IX. 57. 59. 61.

¶ λέγων, *dicens*) Antitheton: *faciens*. Conf. 1 Cor. IX. 27. XIII. 1 s.

¶ μοι, *mihi*) Sensus: *mihi* (& Patri meo) *voluntatem Patris mei* (& meam.)

¶ κύριε, *Domine*) Agnovit Iesus, deberi sibi appellationem hanc divinam. Ipsum multi, etiam amplissimi viri, ipse neminem, ne Pilatum quidem, *dominum* vocavit.

¶ ὁ ποιῶν, *qui facit*) Antitheton, *operantes*, v. 23.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) quam ego prædico, justam, *lege* expressam. conf. c. V. 19.

¶ τοῦ ἐν οὐρανοῖς, *qui in cælis*) Igitur cœlum nemo contrarius Deo intrabit.

¶ ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, οὗτος εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, *sed qui facit voluntatem Patris mei, qui in cælis, hic intrabit in regnum cælorum*) Postrema hæcce, *ipse intrabit in regnum cælorum*, habet *Latinus* interpres vetustissimus, & ex eo utraque Matthæi editio *Hebraica*, versio *Anglosaxonica*, *Hieronymus*, *Lupus* Ep. LXXXIV. &, ex alia fortasse translatione, *Cyprianus*. Postea librarii, ab οὐρανοῖς ad οὐρανῶν delapsi, hiatum admiserunt. In tali antitheto plenum sermonem adhibere solent scriptores sacri.

22 πολλοὶ, *multi*) etiam ex iis fortasse, quos posteritas *Beatos Sanctosque* habuit & haberi jussit: ex iis certe, qui rara dona habuerant, & qui bonam interdum voluntatem ostenderant: Marc. IX. 39. qui divinam potentiam vel sapientiam, ac non misericordiam apprehendunt.

¶ ἐροῦσι, *dicent*) ex sua persuasione, assentati sibi. Multæ animæ errorem, quo se ipsæ decipiunt, in illum usque diem retinent: c. XXV. 11. Illustrari hinc potest do-

doctrina de statu post mortem. In judicio demum patefient omnia. Rom. II. 16. 1 Cor. III. 13.

¶ ἐκείνῃ) *illo* die, magno: illo die, ad quem dies citeriores veluti nulli sunt.

¶ σῷ, *tuo*) Huc cadit emphasis atque accentus in his tribus incisis: *tuo*, Domini.

¶ προεφητεύσαμεν, *prophetavimus*) mysteria regni tui pronunciavimus. adde: commentarios & observationes exegeticas ad libros & loca V. & N. T. scripsimus, homilias insignes habuimus &c.

¶ δαιμόνια, *dæmonia*) Non dicitur, *diabolos*. nam hoc tantum singulare est.

23 τότε, *tunc*) etsi non antea existimarant.

¶ ὁμολογήσω, *fatebor*) aperte. Magna *potestas* hujus Dicti. v. 29.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) etsi *nomen* meum allegatis.

¶ ἐργαζόμενοι, *operantes*) Ne tum quidem mutata erit iniquitas eorum.

¶ ἀνομίαν, *iniquitatem*) quantumvis νόμον *legem* jactent. Infidelitas proprie damnat: & tamen in judicio magis allegatur lex, c. XXV. 35. 42. Rom. II. 12. quia reprobi ne tum quidem, cum Iesum Christum cernent, fidei rationes perspicient.

24 ὁμοιώσω, *assimilabo*) Versu 26, *assimilabitur*. Salutaria Deus ad se refert: mala a se removet. conf. c. XXV. 34. 41.

¶ φρονίμῳ, *prudenti*) Iustitiam veram sua sponte comitatur vera prudentia. conf. c. XXV. 2.

25 καὶ, καὶ, καὶ, *&*, *&*, *&*) In novissimis hominis & mundi concurrunt tentationes. *pluvia*, in tecto: *flumina*, in imo: *venti*, ad latera.

¶ ἡ βροχὴ, *pluvia*) Articulus significat, pluviam non defuturam.

¶ προσέπεσον, *irruerunt*) ad tentandum. v. 27 προσέκοψαν, *impegerunt*, quasi temere.

26 ἀκούων, *audiens*) Qui nec audit, nec facit, plane non ædificat.

¶ ἐπὶ τὴν ἄμμον, *super arenam*) quæ sæpe petræ videtur similis, sed non consistit.

27 μεγάλη, *magna*) Sane! totalis! Non opus est, omnes homilias desinere in usum paracleticum.

28 συνετέλεσεν, *consummavit*) Nihil abrupte egit Dominus. c. XI. 1. XIX. 1. XXVI. 1.

¶ ἐξεπλήσσοντο, *percellebantur*) Admirabilitas doctrinæ veræ solida; Act. XIII. 12: profanæ, absurda. Mirere fortasse, cur hac homilia non clarius locutus sit Iesus de persona sua. At 1. doctrinam ipsam ita excellenter explanavit, ut inde de excellentia prophetæ existimarent. 2. Iam erat persona ejus satis patefacta. 3. In ipsa homilia satis innuit, quis sit, nempe *is qui venit*, Filius Dei, judex omnium. c. V. 11. 17. 22. VII. 21 seqq.

29 ὡς ἐξουσίαν ἔχων, *ut potestatem habens*) Non poterant se subducere. Veritatis character, animos constringere lubentes. Specimina ἐξουσίας *potestatis* vide in not. ad cap. V. 18 ss. VII. 22 s. item c. VIII. 19. Ioh. VII. 19.

¶ γραμματεῖς, *scribæ*) quibus assueverat populus, nullam habentibus *potestatem*.

CAP. VIII.

1 Ἠκολούθησαν, *secuti sunt*) non statim recesserunt.

2 λεπρὸς, *leprosus*) Morbi gravissimi: *lepra*, h. l., coll. 2 Reg. V. 7. *paralysis*, v. 6. (coll. Marc. II. 3.) *febris*, v. 14. Omnes sanavit Iesus. Probabile est, leprosum eminus auscultavisse.

¶ ἐὰν, *si*) Non dubitat leprosus, sed modeste eventum a sola voluntate Iesu suspendit. Fides dicit, *si vis*: non, *si potes*. Marc. IX. 22.

¶ δύνα-

¶ *δύνασαι, potes*) Inprimis initio objectum fidei erat omnipotentia Iesu. Hanc fidem concipere potuit leprosus ex sermone ejus.

3 *τὴν χεῖρα, manum*) cui lepra debuit cedere, alios, qui tangerent, inquinatura.

¶ *θέλω, volo*) Resp. *si vis.* Echo promta, ad fidem leprosi maturam. Ipsa leprosi oratio continebat verba responsionis optatæ. *Volo*, magna potestas. Prima miracula Dominus confestim fecit, ne videretur cum labore fecisse: posteaquam vero auctoritatem sibi constituit, moram interdum adhibuit salutarem hominibus.

4 *μηδενὶ*) *nemini*, antequam sacerdotem adieris; ne sacerdotes, si prius audissent, negare possent lepram recte esse mundatam: *nemini* eorum, qui non adfuerant.

¶ *σεαυτὸν, te ipsum*) non per alium.

¶ *εἰς μαρτύριον, in testimonium*) Ioh. V. 36. Sic LXX, *μαρτύριον.* Ruth IV. 7. Sacerdotes non sequebantur: Iesus ad eos mittit, ex Galilæa Hierosolymam. multum versabatur tum in Galilæa.

¶ *αὐτοῖς, illis*) ut testimonium illis exhibeatur, de Messia præsente, legi non derogante: & ut illi possint testimonium reddere.

5 *προσῆλθεν αὐτῷ ἑκατόνταρχος, accessit ad eum centurio*) Non adiit Iesum centurio, quem etiam coram non ita laudaturus fuerat: v. 10. coll. c. XI. 7. & quæ reverentia centurionem movit, ut se dignum negaret, cujus sub tectum intraret Dominus, eadem ipsum retinuit, ne ad Illum iret. v. 8. Luc. VII. 7. 10. Videtur exisse domo, sed antequam ad Iesum perveniret, retulisse pedem. Voluntas igitur ejus pro ipso facto, ac pluris, divinitus æstimabatur: & hanc æstimationem præclare exprimit Matthæus, sublimiori divinæ quam humanæ historiæ lege. In spiritu colloquebatur Iesus & centurio vere.

6 *λέγων, dicens*) Conf. c. XI. 3. Luc. XIV. 18.

¶ *παραλυτικὸς, paralyticus*) Paralysis morbus difficilis medicis.

7 *ἐλθὼν, veniens*) Divinâ sapientiâ Iesus eos sermones proponit, quibus elicit confessionem fidelium, eosque antevertit. Causa, cur homines illorum temporum multo celeriorem, majorem, frequentiorem effectum verborum cœlestium acceperint, quam hodie. Ad servum centurionis ostendit se venire paratum: ad filium regii non promittit. Vtroque modo fidem excitat; simulque ostendit, se non esse personarum acceptorem.

8 *στέγην, tectum*) quamvis non sordidum. coll. Luc. VII. 5. Erant alii, quos reverentia non deterruit a conspectu contactuque Domini. c. IX. 18. 20. Vnus idemque affectus internus variis iisque bonis modis sese potest exserere.

¶ *εἰπὲ λόγῳ*) *jube verbo.* Sic morbum, Dominico jussui cessurum, centurio exprimit. Pauci, *εἰπὲ λόγον*, remissius.

¶ *ἰαθήσεται, sanabitur*) Centurio respondet verbo glorioso: Iesus humiliter dixerat, *θεραπεύσω, curabo.*

¶ *ὁ παῖς μου*) Humaniter loquitur. non dicit, *ὁ δοῦλός μου.*

9 *καὶ γὰρ, nam etiam*) Potuisset ratio excipere: servus & miles imperium libere audiunt; morbus non item. sed hanc exceptionem concoquit sapientia fidelis ex ruditate militari pulcre elucens: & potius ea, quæ spem confirmant, quam quæ frangant, conspicit, ex summo Christi dominio & imperio, qui & mari ventisque & morbis imperabat. v. 26. Luc. IV. 39. Ipse jubet: res fit. Centurio potest imperare militi & servo: morbo non potest. Dominus vero imperare morbo potest: idque, humanitus loquendo, facilius,

 quam

quam voluntati hominis sæpe contumacis.

¶ ἄνθρωπός εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν, *homo sum sub potestatem*) Non dicit, *Ego sum præfectus militum:* sed, quum alios sibi subjectos commemorare necessum habet, προθεραπείαν adhibet, *egomet subjectus sum.* Latet simul antitheton: Iesus est Dominus supremus, *souverain.*

¶ ὑπὸ, ὑπ', *sub, sub*) Tales hodie vocantur *subalterni.*

10 ἐθαύμασε, *miratus est*) Objectum admirationis Christi: fides & infidelitas. Marc. VI. 6. Iesus valde laudat amicos suos, ubi locus est. c. XI. 7. XV. 28. XXV. 35. XXVI. 10. Luc. VII. 44. XXI. 3.

¶ ἐν τῷ ἰσραὴλ, *in Israële*) populo. Neque centurio neque Cananæa ex Israële erat: sed erga Cananæam videri possit Dominus majorem postea adhibuisse protestationem. Etenim illa aperte venit ex gentium finibus: sed centurio habitarat in Israele; & centurio ipse id occupavit, quum se dignum negavit, & seniores Iudæorum interposuit. Luc. VII. 3 s.

¶ τοσαύτην, *tantam*) præsertim cum centurio non tam sæpe versaretur cum Iesu. Ea fides erat specimen fidei, qua gentes forent superaturæ Iudæos.

¶ πίστιν, *fidem*) Ex hac prima in N. T. fidei mentione colligi potest, *fidem* & in intellectu & in voluntate esse, perinde ut *infidelitatem*, consilium, liberum arbitrium. conf. Concordantias in πείθω. Ex omnibus virtutibus eorum, qui Dominum adibant, Ipse unam solet *fidem* laudare. c. XV. 28. Luc. VII. 50.

¶ εὗρον, *inveni*) quærens, cum veni.

11 πολλοὶ, *multi*) non-judæi, centurionis similes. Id pertinet ad accendendam Iudæorum æmulationem.

¶ ἀπὸ ἀνατολῶν, *ab oriente*) C. II. 1. *ab oriente & occidente*, euphemismus, i. e. ex ethnicis.

¶ ἥξουσι, *venient*) Prædictio: venient, in spiritu.

¶ μετὰ, *cum*) Hebr. XII. 23.

¶ βασιλεία, *regno*) in hac vita & in futura.

12 υἱοὶ τῆς βασιλείας, *filii regni*) regno proximi. Alio significatu eadem appellatio, c. XIII. 38.

¶ σκότος, *tenebras*) Quicquid est extra *regnum Dei*, est *exterius*. Tenebræ illæ non modo oculum, sed etiam mentem teterrima caligine offundent.

¶ ἐξώτερον, *exteriores*) Ipse homo infidelis tenebras habet intra se: ideo convenientem locum accipit tenebras extra quoque. Et quo quisque propior esse potuit, hoc longius ejicietur foras in intimas tenebrarum partes.

¶ ἐκεῖ) *ibi* demum. Extra locum convivii, lucidissimum.

¶ ὁ) Articulus insignis. In hac vita dolor nondum est dolor.

¶ κλαυθμὸς, *fletus*) Tum plorabunt, quos nunc flere pudet, heroës: ex dolore ob amissum bonum & contractum malum. Horribilis tot miserorum sonus! Quanto beatius, cœlestes audire sonos! Ap. XIV. &c.

¶ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, *stridor dentium*) ex impatientia, & pœnitudine acerbissima, & indignatione contra sese, ut auctores suæ ipsorum damnationis. philavtia, cui homo indulsit, tum versa erit in odium sui, nec tamen poterit a se ipso discedere. Neque solum cum tenebris conjungitur hic fletus & stridor dentium, sed etiam cum igne. &c. c. XIII. 42. 50. Luc. XIII. 28. Aliter: Molles flebunt: duri frement. duo temperamenta. Eadem phrasis, Act. VII. 54.

13 ὡς ἐπίστευσας, *sicut credidisti*) Prolixa concessio.

14 πενθερὰν, *socrum*) Non multo ante Pe-

Petrus uxorem duxerat, & errant, qui eum canum pingunt: nam omnes discipuli erant adolescentes, longum peracturi cursum in mundo. Ioh. XXI. 18. Hoc probe tenendum in omni historia evangelica.

¶ πυρέσσουσαν, *febrientem*) in ipso paroxysmo.

15 διηκόνει αὐτῷ, *ministrabat illi*) officio matris familias fungebatur, sanitatis veræ signo læto. Marcus & Lucas mentionem faciunt discipulorum de socru Petri rogantium: unde subjiciunt, διηκόνει αὐτοῖς, *ministrabat eis*, Domino & discipulis. Matthæus de solo Domino loquitur. Itaque αὐτῷ scripsit: αὐτοῖς ex parallelismo allitum est.

16 ὀψίας) *vespere* ejus diei, quo tam multa erant dicta & facta. Vespertino tempore solent morbi esse graviores.

¶ τὰ πνεύματα, *spiritus*) id est, *dæmonia*.

¶ λόγῳ, *verbo*) solo.

¶ πάντας, *omnes*) sine exceptione; quum homines interdum habere ferantur salubrem & benignam manum contra quosdam duntaxat morbos.

17 ὅπως πληρωθῇ, *ut impleretur*) Medicum spiritualem decuit etiam corporis morbos depellere ab iis, qui ei occurrebant. Igitur hoc quoque modo impletum est, quod dictum erat per Iesajam. Vnus homo corpore & anima constat: Vna animæ & corporis corruptela: Vnam utrique opem, ut res ferebat, hic Medicus præstitit.

¶ ἔλαβε, *sumsit*) abstulit a nobis.

18 ἀπελθεῖν, *abire*) Ita Iesus requiem quæsivit: populo tempus dedit fructum ex doctrina ferendi; ejusque studia incendit in posterum.

19 εἷς, *unus*) Ex tanta multitudine hic singularem animi motum ostendit: sed videtur tamen sectatus commoditates, scriba mollior piscatoribus. Ad tentandum veniebant frequenter scribæ.

19. 21 εἶπεν, *dixit*) Iesu Christi doctrina plane oppugnat voluntatem hominum propriam. Sequi, sed non recte, aut non tempestive, conantes, sapienter amandavit: Marc. V. 18. sequi tergiversantes, sequi se jussit. Aliter scribas tractavit, aliter discipulos. Luc. IX. 57-62.

¶ διδάσκαλε, *doctor*) Eos qui humano jure *Rabbi* & *Domini* vocabantur, non sic appellavit Iesus, sed ab illis sic appellatus est merito. Marc. V. 35. Ioh. III. 2. IV. 49. Matth. VIII. 6. Apostoli auditores appellavere *fratres* & *patres*: Iesus non sic appellavit.

20 καί, *&*) Non repellit Iesus hunc hominem, sed conditionem proponit, qua intentionem ejus corrigat, vitæ commoditatem opesve quærentis, vel etiam facultatem patrandi miracula.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Vid. ad c. XVI. 13.

¶ οὐκ ἔχει, *non habet*) Admiranda paupertas & tolerantia, cum peregrinatione perpetua.

21 μαθητῶν, *discipulorum*) ex numero eorum, qui non semper aderant.

22 τοὺς νεκροὺς, *mortuos*) Locutio sequelam valde urgens, & idcirco multa complectens. Considerandi veniunt *mortui sepeliendi* & *mortui sepelientes*. *Mortui sepeliendi* sine dubio sunt proprie mortui, sive pater discipuli hujus jam tum mortuus erat, sive senex, morti vicinus, &, præter hunc unum filium, orbus. conf. Tob. XIV. 12. *Mortui sepelientes*, sive, quibus sepultura mortuorum suorum relinqui debeat, sunt *partim* ipsi quoque mox morituri, mortales, addicti mortalitatis legi, coll. Rom. VIII. 10. præscindendo a spe vitæ melioris, nec tamen sublata ea spe. Appellatio ex contextu limitanda:

tanda: uti Luc. XX. 34. *filii seculi hujus* dicuntur, qui tamen etiam salvari possunt. sic *mortui* dicuntur, qui aptiores sunt ad sepeliendum, quam ad annunciationem regni Dei. Vti cap. IX. 24 *non mortua* dicitur puella, quæ mox vivet: coll. Ioh. XI. 4. sic *mortui* dicuntur, qui mox morientur. Tempore pestis, mortui sepeliuntur ab iis, qui mox item morientur: nec multo se aliter habet tota conditio generationum mortalium, in longitudine seculorum. *Partim* sunt jam *mortui*: & horum respectu locutio est hypothetica, hoc sensu: tu me sequere, & mortuorum sepulturam vel mortuis relinque, i. e. mortui, sine sepultura per te manento. Similis locutio, Ex. XXI. 14: *Homicida de altari abripiatur*, i. e. *occidatur, vel si ad altare confugerit.* Abrupta est igitur *mortuorum sepelientium* appellatio, conveniens jussui moram non ferenti, sanctas caussas habenti, & ex sensu cœlesti Salvatoris fluenti. Protinus totos debemus nos dedere.

¶ τοὺς ἑαυτῶν, *suos*) necessarios. Gen. XXIII. 4. Hic discipulus debebat abnegare patrem suum.

23 τὸ) Articulus refertur implicite ad v. 18.

¶ πλοῖον, *navem*) Iesus habebat scholam ambulantem: & in ea schola multo solidius instituti sunt discipuli, quam si sub tecto unius collegii sine ulla sollicitudine atque tentatione vixissent.

24 μέγας, *magnus*) His periculis maritimis valde exercitata fuit discipulorum fides.

¶ καλύπτεσθαι, *tegeretur*) Periculum ad summa venit: deinde auxilium.

¶ ἐκάθευδε, *dormiebat*) Nullus timor in Iesum cecidit. Immo v. 26 miratus est hominum timorem, in summo periculo. Dormiebat, fessus labore diei vario.

25 σῶσον, *serva*) Oratio abrupta.

¶ ἀπολλύμεθα, *perimus*) Candoris est, quod discipuli infirmitates suas descripsere: nec tamen hoc eis difficile fuit. nam post adventum Paracleti erant alii homines facti.

26 δειλοὶ, ὀλιγόπιστοι, *timidi, parvi fide*) Synonyma. conf. Marc. V. 36. Non arguit discipulorum, quietem Domini abrumpentium, importunitatem, sed duntaxat timiditatem.

¶ τότε, *tunc*) Iesus animos discipulorum prius, deinde mare composuit.

¶ ἐπετίμησε, *increpuit*) Satanas in hac tempestate, ut credibile est, regnarat.

27 ὑπακούουσιν, *obediunt*) Conf. Marc. I. 27. Venti & mare alias libera.

28 γεργεσηνῶν, *Gergesenorum*) *Gerasa*, (dictum pro *Gargescha*,) & *Gadara*, urbes vicinæ. vid. Hiller. Onom. p. 807. 812.

¶ ἐκ τῶν μνημείων, *ex monumentis*) Obsessi fugiunt celebritatem, in qua vigent exercitia pietatis. Etiam invisibiles hospites *commorantur* in sepulcris; Marc. V. 3. infensi, credo, maxime in impiorum sepulcris.

¶ παρελθεῖν) ne *transire* quidem.

29 τί ἡμῖν καὶ σοὶ, *quid nobis & tibi*) Formula alienandi. (LXX, 1 Reg. XVII. 18. Iud. XI. 12. 2 Reg. III. 13.) Hîc desperationem & horribilem exspectationem confitentur. simulque hoc videntur dicere: non tecum, sed cum hominibus peccato obnoxiis negotium habere cupimus.

¶ υἱὲ τοῦ θεοῦ, *fili Dei*) Homines opem petentes, cum fiducia appellarunt *filium Davidis*: dæmones cum terrore appellant *Filium Dei*.

¶ ὧδε, *huc*) Ius quasi quoddam eo loco dæmones sibi arrogabant, & in porcos eo loco.

¶ πρὸ καιροῦ, *ante tempus*) Potest construi

ſtrui cum *veniſti*, vel cum *torquere*, vel cum utroque. Adulto mundi tempore, & tamen citius, quam hoſtis vellet, Ieſus venit. κατὰ καιρὸν, Rom. V. 6.

¶ βασανίσαι, *torquere*) *Tormentum* eſt dæmoniis, carere corpore, aut humano, aut bruto, quod ſumme appetunt invadere, ut ardorem reſtinguant. v. 31. Præludium hoc erat futuræ ſubjectionis ſub pedes Ieſu.

30 χοίρων, *porcorum*) Porcorum poſſeſſores aut ethnici erant habitantes inter Iudæos, aut quæſtum appetentes Iudæi.

31 παρεκάλουν, *rogabant*) Aliud eſt petere communiter; quomodo etiam homines naturales, etiam dæmones, potuere aliquid impetrare: aliud orare in fide. Etiam hoſti indulgetur interdum aliquid. Iob I.

¶ εἰ, *ſi*) Iam ſentiebant, ſibi migrandum eſſe.

¶ ἐπιτρεψον, *concede*) Damnum dæmonibus adſcribendum, non Domino. quem quis cogeret impedire dæmonas?

32 ἀπῆλθον, *abiverunt*) Vnum Ieſu miraculum, ubi pœnam dedit arbor, ficus: unum, ubi porci: unum, ubi homines, ementes & vendentes in templo. Specimen vindictæ futuræ. Cetera fuere gratiæ plena: & in his ipſis quoque fuit beneficium, v. gr. h. l. tuta via: regio a ſpiritibus, quibus obnoxia erat, liberata, illis in mare coactis: obſeſſi liberati: ſublata copia animalis nimia, vetiti quippe comeſtu, & hîc dæmoniis obnoxii. Et rei erant Gergeſeni, amittendi gregis. Ius & poteſtatem Ieſu, res ipſa oſtendit.

¶ ἀπέθανον, *mortui ſunt*) Non videtur brutum obſeſſum diu vivere poſſe. Quod homines obſeſſi non ſtatim ita pereunt, beneficium eſt a Deo.

33 βόσκοντες, *paſcentes*) etiamſi non fuerant ποιμένες, *paſtores* ex profeſſo.

¶ ἔφυγον, *fugerunt*) Dæmonia non potuerant illos corripere.

34 παρεκάλεσαν, *rogaverunt*) Qui rei familiaris ſtudio tenentur, facilius pellunt, quam perſequuntur. etiam avaritia timida eſt. Vel rogarunt, non malo animo. Luc. V. 8.

CAP. IX.

1 Διεπέρασε, *trajecit*) rogatus a Gergeſenis. Dominus beneficia ſua non obtrudit invitis.

¶ ἰδίαν, *ſuam*) exaltatam Hoc incola.

2 προσέφερον, *obtulerunt*) Tales *oblationes* factæ ſunt Salvatori plurimæ, gratæ.

¶ αὐτῶν, *illorum*) ejus, qui ferebatur, & eorum, qui ferebant.

¶ θάρσει τέκνον, *confide fili*) *Confide*: nec peccata tibi oberunt, nec morbus. Sic, *confide filia*. v. 22.

¶ ἀφέωνται σοὶ, *remiſſa ſunt tibi*) Sine dubio magnus erat peccatorum magnorum ſenſus in homine illo. σοὶ habet emphaſin & accentum h. l. ſed v. 5 idem ſermo repetitur recitative, & σοι eſt enclitica.

3 εἶπον ἐν ἑαυτοῖς, οὗτος βλασφημεῖ, *dicebant ſecum, Hic blaſphemat*) Blaſphemia eſt, cum I. Deo tribuuntur indigna. II. Deo negantur digna. III. Dei propria communicantur cum iis, quibus non competunt.

4 εἰδὼς, *noſcens*) Sic, præter multos codices Græcos, quos primus ad hunc locum Millius notare cœpit, *Gothus* quoque habet interpres, & *Curcellæi* margo. ἰδὼν olim nonnulli ex v. 2 arripuiſſe videntur. ἐπιγνοὺς in parallelo habent Marcus & Lucas. Sic εἰδὼς c. XII. 25. Marc. II. 8.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Emphaſis.

5 τί γάρ, *quid enim*) In ſe, utrumque eſt divinæ poteſtatis & potentiæ; & intimus

mus in se est peccati & morbi nexus; una, quæ utrumque tollit, virtus: ratione judicii humani, facilius est dicere: *remissa sunt.* & hoc potest, quod minus videtur, qui potest dicere: *Surge*, quod majus videtur.

6 εἰδῆτε, *sciatis*) Hoc quoque verbum *potestatem* spirat.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) Hic proprie locus est, ubi & admittuntur peccata & remittuntur. Terra, theatrum operum Christi ab initio. Prov. VIII. 31. Ps. XVI. 3 hemistichio utroque collato: Ier. IX. 24. Ioh. XVII. 4. Luc. II. 14. Omnem potestatem, inquit, habeo in cœlo, quidni etiam in terra? c. XVI. 19. XXVIII. 18. Cœlestem ortum hic sermo sapit.

¶ ἐξουσίαν, *potestatem*) A potentia ad potestatem valet consequentia h. l.

¶ λέγει, *dicit*) Similis flexus sermonis inter protasin & apodosin, Num. V. 20 s. Ier. V. 14.

8 ἐξουσίαν τοιαύτην) *talem*, tam salutarem *potestatem*, de qua v. 6. eamque propinquam, in *homine* Iesu Christo.

¶ τοῖς ἀνθρώποις, *hominibus*) tam diu cum peccato conflictatis. Lata oratio, uti v. 6. Gaudebant, unum esse in genere humano, hac potestate præditum.

9 ματθαῖον, *Matthæum*) gente Hebræum, & tamen publicanum. Apud Marcum & Lucam vocatur *Levi*. Credibile est, Matthæum non fuisse delectatum illo nomine, quod ut publicanus gesserat.

¶ καθήμενον, *sedentem*) in ipso negotio. Et tamen secutus est Matthæus. Ingens miraculum & specimen virtutis Iesu. Generosum obsequium.

10 οἰκίᾳ, *domo*) Conf. v. 28. vel, si de Matthæi domo accipias, Luc. V. 29. Videtur Matthæus hoc convivio valedixisse sociis pristinis: nec jam appellat *suam* domum.

¶ τελῶναι καὶ ἁμαρτωλοὶ, *publicani & peccatores*) qui contra præceptum VI & VII peccarant atrocissime.

¶ συνανέκειντο, *una discumbebant*) Suavissima communitas Iesu.

11 τοῖς μαθηταῖς, *discipulis*) Pharisæi agebant ex obliquo, callide, vel saltem timide. Discipulis dicebant: cur sic facit magister vester? magistro: cur sic faciunt discipuli? c. XII. 2. XV. 2. Marc. II. 16. 18.

¶ διατί, *cur*) Summa fuit omnium, etiam adversariorum, existimatio de sanctitate Iesu. Luc. XIX. 7.

12 χρείαν, *opus*) Vbique spectandæ sunt χρεῖαι, *indigentiæ*.

¶ κακῶς, *male*) Sic sane *habent peccatores*.

13 πορευθέντες, *profecti*) in synagogam, ubi poteritis evolvere Hoseam. Sæpe πορεύου, *abi*, dixit ad alieniores. Ioh. VIII. 11. Perquam plena decoris majestatisque & ab apostolorum modo diversa est ratio Iesu, scripturas citantis. Id enim ita facit, non ut ipse earum auctoritate nitatur, sed ut auditores ex ea convincat: magisque ea ad adversarios, quam ad discipulos ipsi credentes utitur.

¶ μάθετε, *discite*) qui putatis, vos jam esse doctores consummatos.

¶ ἔλεον θέλω, *misericordiam volo*) Pauci, ἔλεος θέλω, uti LXX, Hos. VI. 6. quibus cetera hujus loci verba congruunt. Sæpius LXX dicunt τὸ ἔλεος· ut Hos. cap. cit. v. 4. interdum tamen ὁ ἔλεος, ut Græci veteres. Es. LX. 10. LXIII. 7. Dan. I. 9. IX. 20. Ps. CI. (C.) 1. adde 1 Macc. II. 57. III. 44. maximeque in XII prophetis, Ion. II. 9. Mich. VI. 8. (qui locus item parallelus est cum evangelista,) VII. 20. Zach. VII. 9. denique Hos. XII. 6. Sic ὁ ἔλεος dicitur h. l. & Matth. XII. 7. XXIII. 23. Tit. III. 5. Hebr. IV. 16. sed τὸ ἔλεος sæpe dicit Lucas,

cas, Paulus, Iacobus, Petrus, Iohannes, Judas. Mich. VII. 18. LXX, θελητὴς ἐλέους ἐςίν. Eſt h. l. axioma hermeneuticum, immo ſumma theologiæ caſualis. c. XII. 7. In *miſericordiam*, coll. c. XXIII. 23. & in *victimam* eſt ſynecdoche. Actus *miſericordiæ*, edere cum peccatoribus, ut lucrifiant.

¶ ἦλθον, *veni*) cœlitus.

¶ καλέσαι, *vocare*) Auctoritas Chriſti.

¶ ἁμαρτωλοὺς, *peccatores*) Reponitur verbum. coll. v. 11.

14 τότε, *tunc*) tempore convivii.

¶ προσέρχονται, *accedunt*) dedita opera.

¶ μαθηταὶ ἰωάννου, *diſcipuli Iohannis*) Medii erant inter phariſæos & diſcipulos Ieſu: & a phariſæis videntur hîc fuiſſe excitati. coll. Luc. V. 33.

¶ σοῦ, *tui*) Modeſte agunt, nec de Iohanne aut ipſo Ieſu quærunt.

15 καὶ, *&*) Magna cum ſobrietate & feſtivitate reſpondet Dominus, a veſtibus & vino (quorum uſus erat in convivio) parabolas deſumit jucundas, ad confutandam quærentium triſtitiam.

¶ οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, *filii thalami*) ſodales ſponſi. Conviviis & nuptiis conveniunt parabolæ & ænigmata: quæ huic quoque nuptiali tempori adhibentur.

¶ πενθεῖν, *lugere*) *Lugere* & *jejunare*, conjuncta.

¶ ἐλεύσονται, *venient*) Significat abitum, poſtea futurum.

¶ καὶ τότε, *& tum*) nec ante, nec poſt.

¶ νηςεύσουσιν, *jejunabunt*) neceſſario & libenter.

16 οὐδεὶς, *nemo*) Diſcipulos rudes, novos & integros, nulla peculiari diſciplina imbutos, ſumſit Ieſus. cap. XV. 2. coll. not. ad Luc. VII. 20. *veſtis vetus* erat doctrina phariſaica; *nova*, Chriſti.

¶ αἴρει) *tollit*, & ſe & plura.

¶ αὐτοῦ) *Maſculinum.*

¶ χεῖρον σχίσμα, *pejor ſciſſura*) Ergo jam erat *ſciſſura* aliqua. Sermo eſt de veſte plane pannoſa.

17 ἀσκοὺς, *utres*) qui doliorum loco erant. Vtres veteres, phariſæi; novi, diſcipuli: vinum, evangelium.

¶ ἀπολοῦνται, *peribunt*) ut nec illud, nec aliud poſthac vinum capiant.

¶ ἀμφότεροι, *ambo*) Maſculinum, ut in τὶς, c. XXIII. 17.

18 προσεκύνει, *adorabat*) etſi externa ſpecie major eſſet Iairus, quam Ieſus.

¶ ἐτελεύτησεν, *mortua eſt*) Ita dixit ex conjectura, aut poſt nuncium acceptum de filia mortua, quam reliquerat (magna vi fidei,) *morti proximam.* Marc. V. 23.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) conf. Ioh. II. 47.

20 γυνὴ, *mulier*) Statuam mulieris hujus, & Domini eam ſanantis, ſuo ævo manſiſſe ſcribit *Euſebius* l. 7. H. E. c. 17.

¶ ὄπισθεν, *retro*) præ verecundia.

¶ τοῦ κρασπέδου, *fimbriam*) Num. XV. 38. LXX int. Eam quoque legis partem ſervavit Ieſus. A veſte, quam Dominus tum gerebat, ad reliquias qualcunque non valet conſequentia.

21 τοῦ ἱματίου, *veſtem*) Mulier ex ſuæ immunditiæ ſenſu, abſolutam Ieſu puritatem agnovit.

¶ σωθήσομαι, *ſervabor*) Huic verbo cogitato ſuaviter reſpondet *ſervavit.* v. 22.

22 θύγατερ, *filia*) Erat ergo ea minus provectæ ætatis.

¶ ἡ πίςις σου σέσωκέ σε) *fides tua in ſtatum ſalutis te collocavit.* Ita Ieſus dicere ſolitus eſt ad eos, qui ſalutem corporis & animæ ad ſe ultro quaſi attraxere. Luc. VII. 50. XVII. 19. XVIII. 42. quibus verbis oſtendit, ſe eorum fidem noſſe: fidem laudat & confirmat: beneficium ratum habet,

bet, & manere jubet: apud alios autem, si sine ope manserint, solam infidelitatem in causa esse significat.

23 τὺς αὐλητὰς, *tibicines*) Tibiæ etiam in luctu adhiberi solitæ, minorum præsertim.

¶ τὸν ὄχλον, *turbam*) Luc. VII. 12.

24 ἀναχωρεῖτε, *secedite*) Id est, non hîc desideratur opera vestra. Certus ad miraculum accedit. conf. c. XIV. 19.

¶ ὐ γὰρ ἀπέθανε, *non enim mortua est*) Dixit hoc Iesus, antequam intraret, ubi mortua jacebat. Deo vivunt omnes mortui. Luc. XX. 38. Et puella, ob resuscitationem mox futuram, & celeriter, & certo, & facile, non erat annumeranda mortuis olim resurrecturis, sed dormientibus.

¶ κατεγέλων, *irridebant*) Id ipsum confirmavit veritatem mortis & miraculi. Videntur timuisse amissionem mercedis funebris.

25 ἠγέρθη, *excitata est*) Resuscitavit Iesus mortuos, ex lectulo, feretro, sepulcro. h. l. & Luc. VII. 14. Ioh. XI. 44. Curiosum foret quærere de statu animarum ad breve tempus separatarum.

26 ἡ φήμη, *fama*) v. 31.

¶ ἐκείνην, *illam*) Matthæus non scripsit hunc librum in *terra illa*. v. 31. c. XIV. 34. 35. IV. 25.

27 τυφλοὶ, *cæci*) Multi cæci fidem acceperunt, & postea visum. Sine dubio visum ideo maxime quæsiverunt, ut, illo tempore viventes, Messiam cernerent: & cernebant cum gaudio incredibili.

¶ ἐλέησον ἡμᾶς, *miserere nostri*) Nervosa formula. habet confessionem miseriæ, & implorationem misericordiæ liberrimæ. Etiam ii, qui foris sunt, usi sunt hac orandi formula.

¶ υἱὲ δαυὶδ, *fili David*) i. e. Christe. c. I. 1. XXII. 42.

28 ἐλθόντι, *venienti*) Perseverabant in orando.

¶ δύναμαι, *possum*) Objectum fidei.

29 κατὰ, *secundum*) Affirmat, non limitat.

¶ γενηθήτω) יהי *fiat*.

30 ἀνεῴχθησαν, *aperti sunt*) Conf. de auribus, Marc. VII. 34 f. de ore, Luc. I. 64.

¶ ἐνεβριμήσατο, *injunxit*) fortasse, ne pharisæis daretur occasio. conf. v. 34.

¶ ὁρᾶτε, *videte*) Verbum absolutum. neque enim hinc pendet imperativus subsequens.

32 προσήνεγκαν, *obtulerunt*) hominem, qui vix poterat sua sponte venire.

33 ἰσραὴλ, *Israël*) populo, in quo tam multa *apparuerunt*.

34 ἐν τῷ ἄρχοντι, *in principe*) Magnitudinem miraculorum negare non poterant: magno igitur ea auctori, sed pessimo, adscribunt.

35 τῆς βασιλείας, *regni*) Dei.

¶ πᾶσαν, *omnem*) omnium, qui offerebantur.

36 ἐσπλαγχνίσθη, *misertus est*) Animus Iesu, operum misericordiæ feracissimus.

¶ ἐσκυλμένοι) *defatigati*, ægre incedentes. Verbum huic loco valde accommodatum, de quo vid. ad Marc. V. 35. Plane debilis lectio, ἐκλελυμένοι.

¶ ἐῤῥιμμένοι) *abjecti*, jacentes. ulterior miseriæ gradus. Et tamen talis conditio jam est præludium auxilii appropinquantis. conf. de messe, Ioh. IV. 35.

¶ ὡσεὶ πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα, *sicut oves non habentes pastorem*) Num. XXVII. 17: ὡσεὶ πρόβατα, οἷς οὐκ ἔστι ποιμήν. ποιμὴν proprie est *ovium* pastor. De ovibus conf. c. X. 6.

37 ὁ μὲν) Eadem rursum dixit ad LXX. Luc. X. 2.

¶ θερισμὸς, *messis*) N. T. nam in V. T. sementis erat. Ioh. IV. 35 f. Et rursum

præsens

præſens tempus eſt ſementis; conſummatio, meſſis.

¶ πολὺς, *multa*) c. X. 23.

¶ ἐργάται, *operarii*) idonei, quibus dandum ſit negotium.

38 δεήθητε, *rogate*) Vide, quanti ſint preces. Ipſe Dominus meſſis vult ſe iis commoveri. Plura ſine dubio obtingerent humano generi, ſi plures homines pro hominibus promtiſſimæ voluntati divinæ occurrerent. 1 Tim. II. 3 not. Nobis ſeritur & metitur. Dominus nos monet, ut ipſum rogemus; nos prævenit, ut prævenire doceat (conf. Ioh. XVI. 5.) &, illico, dum rogare jubet, ſimul deſiderium inſerit, quod ipſe exaudit. c. X. 1. Hi ipſi, qui orare jubentur, operarii conſtituuntur mox. ibid.

¶ κυρίου, *dominum*) c. X. 1. XIII. 37. Chriſtus eſt dominus meſſis.

¶ ὅπως ἐκβάλλῃ) *ut emittat.* ἐκβάλλειν non ſemper *vim* ſignificat, uti v. 33.

CAP. X.

1 Καὶ, *&*) Cohæret hoc cum fine cap. IX. ut repetita *ovium* mentio innuit. Mittit, antequam valde rogetur.

¶ προσκαλεσάμενος, *advocans*) ſolenniter. Non omnes omnia ſimul audiebant & ſpectabant.

¶ δώδεκα μαθητὰς, *duodecim diſcipulos*) Verſu ſeq. *duodecim apoſtoli* dicuntur. Matthæus *apoſtolus apoſtolos* uno loco appellat, hîc videlicet, ubi primum *mittuntur*: ſemel Marcus; idque poſtquam primam illam *legationem* obierant: c. VI. 30. Iohannes *apoſtolus*, nunquam; nam c. XIII. 16 generali notione id vocabulum refert: Lucas, in evangelio, aliquoties duntaxat, idque eadem, ac Matthæus & Marcus, aliisve *deinceps* magnis de cauſis, c. VI. 13. IX. 10. XI. 49. XVII. 5. XXII. 14. XXIV. 10. Etenim erant tum *diſcipuli*: idcirco ſic appellitantur. At poſt adventum Paracleti, in actis & epiſtolis nunquam *diſcipuli* dicuntur, ſed *apoſtoli. diſcipuli* autem iidem in actis dicuntur, qui aut cum apoſtolis *didicerant*, aut ab apoſtolis *diſcebant*; & erant viri apoſtolici & ſemen totius poſteritatis chriſtianæ. Act. VI. 1 - XXI. 16. abs quo ipſo loco vocabulum *diſcipulorum* non occurrit in N. T. ſed dicuntur *fratres, chriſtiani, fideles, ſancti.* &c

¶ ἔδωκεν, *dedit*) Apoſtoli gradatim profecere. magna poteſtas, dandi poteſtatem.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Diſcipuli, præſente Domino, in miraculis duntaxat adhibiti ſunt aliqua ratione, c. XIV. 19. XVII. 27. ſed miracula non fecere, c. XVII. 18. niſi a Chriſto emiſſi, Luc. X. 17. aut poſt abitum Chriſti. Ioh. XIV. 12.

¶ πνευμάτων, *ſpirituum*) i. e. contra *ſpiritus.*

¶ ἀκαθάρτων) Frequens epitheton, *ſpiritus immundi*: interdum πνεύματα πονηρὰ *ſpiritus mali* dicuntur.

¶ θεραπεύειν, *ſanare*) ejus nomine. c. IX. 35.

2 τὰ ὀνόματα, *nomina*) Scriptura in enumerationibus accuratum tenet ordinem. Gen. XLVIII. 20. Num. XII. 1. Ez. XIV. 14. 20. Igitur ſeries apoſtolorum, principum regni Chriſti, multo graviorem, quam ulla regum mundi *Præcedentia*, rationem (nam v. gr. Petrus *primus*, non ſine ordinis indicio, dicitur,) neque fortuitum quicquam habet. Non dicitur: *Bartholomæus, Petrus, Iudas, Iohannes, Andreas, Matthæus* &c. obſervandæque ſunt quatuor quaſi locationes:

(I) h. l.	(II) Marc. III. 16.	(III) Luc. VI. 14.	(IV) Act. I. 13. 26.
1 Simon	Simon,	Simon	Petrus
2 & Andreas :	& Iacobus,	& Andreas :	& Iacobus
3 Iacobus	& Iohannes,	Iacobus	& Iohannes
4 & Iohannes:	& Andreas, c. XIII. 3.	& Iohannes :	& Andreas :
5 Philippus	& Philippus,	Philippus	Philippus
6 & Bartholomæus:	& Bartholomæus,	& Bartholomæus :	& Thomas :
7 Thomas	& Matthæus,	Matthæus	Bartholomæus
8 & Matthæus :	& Thomas,	& Thomas :	& Matthæus :
9 Iacobus Alphæi	& Iacobus Alphæi,	Iacobus Alphæi	Iacobus Alphæi
10 & Lebbæus :	& Thaddæus,	& Simon Zelotes :	& Simon Zelotes
11 Simon Cananites	& Simon Cananites,	Iudas Iacobi	& Iudas Iacobi :
12 & Iudas Iſcariota.	& Iudas Iſcariotes.	& Iudas Iſcariotes.	Matthias.

Ordo primus & tertius enumerat binos: ſecundus ſingulos: quartus mixtim. Ordo primus & tertius fere reſpondet vocationis tempori & conjunctioni apoſtolorum per paria: ſecundus dignitati, ante paſſionem Chriſti: quartus, dignitati, poſt aſcenſionem Chriſti. Vniverſi ordines habent tres quaterniones, quorum nullus cum alio quicquam permutat: tum, in primo ſemper primus eſt Petrus: in ſecundo Philippus: conf. Ioh. I. 42. 44. XII. 22. in tertio Iacobus Alphæi. in ſingulis ceteri apoſtoli loca permutant. Proditor, ſemper extremus. Primi tertiique quaternionis ratio continetur in his, quæ modo dicta ſunt: in ſecundo Matthæus ſe ipſum, modeſte, ponit poſt Thomam ſuum, eo ipſo ſe ſcriptorem libri comprobans; nam Marcus & Lucas Thomam poſtponit, quanquam Lucas Thomam rurſum (poſt confirmatam ejus fidem, Ioh. XX. 27 ſ.) in Actis etiam ſupra Bartholomæum ponit, & Philippo aſſociat. Ex primo quaternario ſcripta Petri & Iohannis; ex ſecundo, Matthæi; ex tertio, Iacobi & Iudæ ſive Thaddæi habemus. Iohannes non enumeravit apoſtolos in evangelio, ſed in apocalypſi implicite. vid. Ap. XXI. 19 not.

¶ πρῶτος, *primus*) Primitas Petri. Luc. VIII. 45. IX. 32. Ioh. I. 42. Matth. XVI. 16. Ioh. XXI. 15. Act. I. 15. II. 14. VIII. 14. X. 5. XV. 7. primus autem fuit *inter* apoſtolos, non ſupra apoſtolos: in apoſtolatu, non præter apoſtolatum. quid hoc ad papam Romanum? non plus, quam ad quemvis epiſcopum: imo etiam minus.

¶ ὁ λεγόμενος, *dictus*) Cognomen poſtea notius factum.

¶ ὁ τοῦ Ζεβεδαίου, *Zebedæi*) ut diſtinguatur ab illo *Alphæi.*

3 ὁ τελώνης, *publicanus*) Confeſſio humilis, evangeliſtæ, de ſe. Petrum, Andream &c. non appellat piſcatores; ſe, publicanum appellat.

¶ Λεββαῖος, *Lebbæus*) *Thaddæus* (a Chald. תד) & *Lebbæus* (ab Hebr. לב) ſynonyma, *hominem pectoroſum* denotant, Hillero interprete. Onom. p. 123. Sic *Thomas* idem, quod *Didymus*. Ad eos, qui λεββαῖος tantum habent, accedit *Laterculum* apoſtolorum, quod ad Conſtit. apoſt. contulit Cotelerius, nec non *Heſychius* ſub artic. ἴαρα. Brevior hæc lectio, & media, videtur eſſe germana. unde *Thaddæi* cognomen cognomini *Lebbæi*, ex Marco, ſurrogarunt aliqui, alii adjecerunt. Horum lectio *Thaddæum* pro cognomine habet, *Lebbæum* pro nomine. Nomen hujus apoſtoli erat *Iudas* Iacobi: ſed ut ab *Iuda*

Juda Iſcariote diſtingueretur, *Lebbæus* quaſi nomine eſt vocatus.

4 ἰσκαριώτης, *Iſcariotes*) *de vico* Iſcariot, tribus Ephraim, ut ait Hieron. in Eſai. l. 9 ineunte. In lingua æthiopica reperio אַשְׁכָּרָן *pro* marſupio. *ſic enim τὸ γλωσσόκομον interpres reddidit Ioan. XII. 6. & XIII. 29. hinc non incommode derivari poteſt* אַשְׁכָּרְיוּתָא ὁ ἔχων γλωσσόκομον. *ut hoc agnomine ab ipſis apoſtolis diſtinctus fuerit ab altero Iuda apoſtolo.* Lud. de Dieu in Act. I. 16.

¶ ὁ καὶ, *qui etiam*) *Etiam* ſignificat, a proditione Iudam apertiſſime denotari.

¶ παραδοὺς, *tradidit*) Proditionis mentione, Matthias in apoſtolatu ſucceſſor tacite innuitur, quem Lucas in actis appellat.

5 ſ. ὁδὸν· πόλιν· οἶκου. *viam: urbem: domus*) Samaritanorum *vias* in itinere calcare interdum neceſſe habebant. Vrbes autem eorum eo minus opus erat intrare apoſtolos & ibi commorari, quia Dominus eis prædicarat in itinere, Ioh. IV. & apoſtoli poſtea ad eos venturi erant. Initium horum mandatorum ſpectat legationem primam: reliqua pleraque, totum apoſtolatum, ad quem hîc introducuntur. conf. v. 18. Eadem fere mandata dedit ceteris LXX.

6 πρόβατα, *oves*) c. IX. 36.

¶ ἀπολωλότα, *perditas*) Id plus dicit, quam *in errorem ductas*. conf. c. XVIII. 13. 14. Cum his apoſtoli ſatis habebant negotii.

¶ ἰσραὴλ, *Iſraël*) a quo diſceſſere Samaritæ.

7 πορευόμενοι, *proficiſcentes*) Reſp. *proficiſcimini*. v. 6.

¶ κηρύσσετε, *prædicate*) Hîc erant diſcipuli, ut ſtudioſi theologiæ, qui rudimenta miniſterii ponunt, vicariasque præſtant operas, poſtea in ſcholam reverſuri.

¶ ἤγγικεν, *appropinquavit*) Summa ſermonum. conf. Marc. VI. 12.

8 ἀσθενοῦντας - δαιμόνια, *infirmos - dæmonia*) Gradatio, coll. v. 1. ubi ſummus gradus primo ponitur.

¶ δωρεὰν, *gratis*) Hoc ſtat cum v. 10 fin. Pro labore debetur merces: ſed miracula & chariſmata vendi non debent.

9 μὴ κτήσησθε, *ne acquiratis*) Sic didicere αὐτάρκειαν apoſtolicam. Quæ jam habebant, iis uti poterant; non nova acquirere.

¶ χρυσὸν, ἄργυρον, χαλκὸν, *aurum, argentum, æs*) pecuniam magnam aut parvam.

¶ εἰς τὰς ζώνας, *in zonas*) quæ erant etiam loco crumenarum.

10 πήραν, *peram*) in qua panis, & quæ ad victum pertinent, ſervabantur. Marc. VI. 8.

¶ μηδὲ ῥάβδον, *neque baculum*) Marc. VI. 8. *niſi baculum ſolum.* qui *baculum* non habebat, non demum debebat eſſe ſolicitus de *comparando* baculo; dicitur enim *ne acquiratis:* qui habebat, poterat ſecum ferre, commoditatis, non defenſionis cauſa.

¶ ἄξιος, *dignus*) Viciſſim, digna eſt merces operario.

¶ τροφῆς, *cibo*) Hoc verbo continentur, quæ verſu 9. 10 enumerantur.

11 ἐξετάσατε, *exquirite*) percontatione apud alios, & ſcrutinio ſpirituali. pii pios, impii impios facile indagant.

¶ ἄξιος, *dignus*) quicum *maneatis*.

¶ κἀκεῖ, *& ibi*) in domo hominis ejus, dum urbe exitis. Mutatio domorum potuiſſet ſpeciem præbere hominum delicatorum.

12 ἀσπάσασθε, *ſalutate*) dicite שָׁלוֹם *pacem*, v. ſeq. i. e. ſalutem. Formulas & ritus ſumſit Ieſus e medio: ſed elevavit ad uſum ſublimiorem.

13 ἐὰν μὲν, *si quidem*) i. e. si vos recipient.

¶ ἐλθέτω - ἐπιστραφήτω, *veniat - revertatur*) Imperativus hoc loco proprie potest accipi: *vobis precantibus veniat: vobis non invitis revertatur.* ita vos gerite, ut veniat, ut revertatur. salutationem vestram eis propensa voluntate impertite, vel ad vos recipite.

¶ ὑμῶν, *vestra*) cujus nuncii estis.

¶ ἐὰν δὲ, *si vero*) contra vestram spem.

¶ ἐπιστραφήτω, *revertatur*) per testimonium officii præstiti & augmentum tranquillitatis & virtutis spiritualis. Quod semel a Dei opulentia exiit, non frustra exiit, sed aliquem certe invenit, cui id obtingat. Solatium ministrorum, qui sibi videntur nil ædificare. Dominus his ita dicit: Illi aspernati sunt; vobis habete.

14 ὃς ἐὰν, *quicunque*) quisquis paterfamilias, aut magistratus.

¶ ἐξερχόμενοι, *exeuntes*) Non jam erat invincibilis hominum ignorantia. Hodie in majore & operariorum & auditorum multitudine non item opus est exire.

¶ ἢ, *aut*) si in nullam urbis domum fueritis admissi.

¶ κονιορτὸν, *pulverem*) quod pœna vel pulverem *terræ* ab impiis tritæ sit correptura, v. 15. a qua immunes plane esse vellent apostoli. vid. Act. XIII. 51. coll. c. XVIII. 6. Marc. VI. 11: *in testimonium illis*, ut sciant, sibi dictum esse, constantiam vestram videntes. Id movet spectantes & audientes. Neh. V. 13.

¶ τῶν ποδῶν, *pedum*) Hoc pendet ab ἐκτινάξατε. Pedibus calceisve adhærere censetur culpa, 1 Reg. II. 5. Igitur apostoli pulvere a pedibus excusso debuere declarare, remotam a se esse culpam non auscultantium.

15 ἀνεκτότερον, *tolerabilius*) Ergo pejus est *non credere evangelio*, quam Sodomitas imitari. cap. XI. 22. 24. Videtur Hypallage: Vrbs illa in die judicii graviorem pœnam subibit, quam terra Sodomorum & Gomorrorum aut pridem pertulit aut in judicio habebit. Si perbrevis repulsa tam graviter punietur; quid fiet iis, qui morosius resistunt?

16 ἰδοὺ, *ecce*) *Ecce* sæpe facit ad demonstrandam rem præsentem.

¶ ἐγὼ, *ego*) Dominus vester. nolite dubitare. Salvus conductus.

¶ πρόβατα, *oves*) inermes.

¶ ἐν μέσῳ) *in medio*: non, *in medium.* jam estis inter lupos.

¶ λύκων, *luporum*) qui *oves perditas* v. 6 nolent reduci. conf. c. VII. 15 de pseudoprophetis; quanquam hîc appellatio luporum latius patet.

¶ γίνεσθε) Sæpe in adhortationibus hoc potius, quam ἔστε dicitur. *evadite* tales & præstate vos.

¶ ὡς οἱ ὄφεις, *sicut serpentes*) Pii impiis sæpe videntur *serpentes*, & sic vincunt *serpentem* antiquum.

¶ καὶ, *&*) Sic & prudens & simplex fuit David erga Saulem.

¶ ἀκέραιοι) *sine cornu*, ungula, dente, aculeo: innoxii active, atque adeo etiam passive.

17 προσέχετε δὲ, *cavete vero*) Declaratur τὸ *prudentes*: acceditque moniti extensio. nam *hominibus* est generale. Conf. Ioh. II. 24.

¶ συνέδρια, συναγωγαῖς, *synedria, synagogis*) Synedria, ubi proceres conveniunt: synagogæ, ubi etiam populus.

¶ ἐν ταῖς) Actionem habebunt tam sanctam, quæ etiam in *synagoga* (*synedrio* opposita,) suscipi queat. c. XXIII. 34.

¶ μαστιγώσουσιν, *flagellabunt*) Dura prædicuntur: tamen rem gesserunt apostoli. Et sic Iesus ipse.

18 δὲ)

18 δε) ἐπιτατικόν.

¶ ἀχθήσεσθε, *ducemini*) Non ultro venerunt apoſtoli ad proceres. Ducti ſunt.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Iudæis, in antitheto ad *gentes*. Quæ coram præſidibus & regibus gerebantur, omnibus innotuere.

¶ καὶ τοῖς ἔθνεσιν, *& gentibus*) Ergo hoc caput etiam ulteriora ſpectat, apoſtolatum poſt aſcenſionem Domini.

19 μὴ μεριμνήσητε, *nolite curare*) Vna, non curandi, cura ſit. Non omnis præparatio ex eo nobis prohibetur. 1 Tim. IV. 15. coll. Luc. XXI. 14. 1 Cor. XIV. 26. Sane in re ſubita hodie quoque fidelis confeſſor curare non debet, quid dicendum ſit.

¶ ἤ, *aut*) Eleganter notatur *cura*. ſed ubi τὸ *quid* obtigit, τὸ *quomodo* non deeſt. *Quomodo* aut *quid* includit, quicquid ſub curam cadere poteſt: ergo maxime etiam verba, de quibus multi, rem in promtu habentes, laborare ſolent. Spiritus non loquitur ſine verbis. v. 20. *Dabo vobis os & ſapientiam*. Luc. XXI. 15. Idem ſyntheton, aliis de rebus, Ioh. VIII. 28. XII. 49. 50. Rom. VIII. 26. 1 Petr. I. 11. Inſpiratio verborum non ex differentia vocularum, *quomodo*, *quid*, ſed ex ipſa promiſſione deducitur.

¶ ἐν, *in*) etiamſi non ante. Multi tum maxime ſentiunt virtutem ſpiritualem, quum eam aliis impertiendi hora eſt.

¶ τί) pro ὅ. c. XV. 32. Luc. XVII. 8.

20 οἱ λαλοῦντες, *loquentes*) Similis uſus articuli, Ioh. VI. 63.

¶ ἐν ὑμῖν) *in vobis*, tanquam organis.

21 ἀδελφὸς, *frater*) Maxime propinqui facilime ſcinduntur.

¶ θανατώσουσιν, *occident*) morte atroci, etiam per magiſtratus.

22 διὰ τὸ ὄνομά μου, *propter nomen meum*) quod mundus odit.

¶ οὗτος) *hic* vero. Eſt hoc apophthegma ex iis, quæ non ſemel dixit Salvator. cap. XXIV. 18.

23 τὴν ἄλλην) *alteram*.

¶ κἂν ἐκ ταύτης διώκωσιν ὑμᾶς, φεύγετε εἰς ἑτέραν.) *Latina* eſt hæc antiquiſſima lectio, eademque *Origenis* c. Celſ. p. 51. ed. Hœſch: ubi, pro φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην, hæc leguntur, φεύγετε εἰς τὴν ἑτέραν· κἂν ἐν τῇ ἑτέρᾳ διώκωσι, πάλιν φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην. *Latinos codices veteres* in eam ſententiam laudat Franc. Lucas Brugenſis. Inde verſio Angloſaxonica: *and thonne hi on thære cow ehtath, fleoth on tha thryddan*. Item Ambroſius de Fuga ſeculi: *quod ſi in alia perſequentur vos, fugite in aliam*, c. 4. *Iuvencus:*

> *Profugite e tectis, quæ vos ſectabitur, urbis:*
> *Inde aliam, mox INDE ALIAM, conquirite ſedem.*

Sic *Auguſtinus*, ſic verſio *Armena*. Eandem periocham aliis aliisque verbis habent *Cant. Colb. num.* 2467. & 3947. *Par.* 6. *Steph.* η. ad quos nonnulli *Gonvillianum* adjiciunt. Verſiculum græce ex Lat. redditum prodit varietas verborum græcorum: rurſum autem Latinæ lectionis vetuſtatem & celebritatem comprobat ipſa codicum horum græcorum multitudo & diſcrepantia. Librariorum incuria, ſimilibus verbis recurrentibus, hunc videtur hiatum dediſſe, cujus proclivitatem, citato Origenis loco, Latina docet interpretatio Gelenii, eodem hiatu laborans. *Athanaſius* non ſemel habet ἑτέραν, pro ἄλλην, uti hodie *Colb.* 8. unde conjicias, alium paulo hiatum ab aliis librariis fuiſſe admiſſum.

¶ οὐ μὴ τελέσητε, *non perficietis*) Conf. כלה 2 Chron. XXXI. 1.

¶ τὰς πόλεις, *oppida*) nedum vicos, *Iſraël*. v. 6. Docet, non eſſe periculum,

 ne

ne non sint habituri, ubi prædicent; neque nimis diu uno loco manendum esse: aliis locis diutius manendi facultatem fore.

¶ ἕως ἂν ἔλθῃ, *usque dum veniat*) De hoc *adventu* vide v. 7. & cap. XI. 1.

25 ὁ δοῦλος) i. e. ἵνα ὁ δοῦλος γένηται ὡς ὁ κύριος αὐτοῦ, ἀρκετὸν αὐτῷ ἐστι. Zeugma.

¶ οἰκοδεσπότην, *patremfamiliâs*) Revera Iesus fuit *paterfamiliâs*, & aluit magnam discipulorum familiam, Luc. XXII. 35. perfectissimum præbens ut solitariæ, sic œconomicæ vitæ specimen: idemque est *paterfamilias* ecclesiæ.

¶ βεελζεβοὺλ, *Beelzebul*) *Beelzebub*, deus Ekron, 2 Reg. I. 2. sed *Beelzebub* Græci videntur minus potuisse pronunciare: unde LXX verterunt βααλμυῖαν. Ipsi evangelistæ græce scripsere βεελζεβοὺλ, pronunciationis, ut videtur, non etymi causa, (ut LXX, μελχὸλ pro *Michal*,) quæ causa cum interpretes non tangeret, ad sonum hebraicum redierunt. Ceteroqui זבל Hebræis frequens, ad contemtum idolorum: sed compositum בעל זבול apud illos non reperitur. quanquam credibile est, ob parechesin ad זבול Hebræos græce loquentes eo libentius βεελζεβοὺλ pro βεελζεβοὺβ dixisse. *Beelzebul* scribit *Tertullianus* lib. 4. c. Marcion. c. 26. ex Luc. XI.

¶ ἐκάλεσαν, *vocarunt*) Vid. c. IX. 34. Marc. III. 22.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Christum magis & prius oderat mundus: atque discipuli debebant judicare, se multo magis debere illud odium subire, multo minus recusare.

¶ τοὺς οἰκιακοὺς αὐτοῦ, *domesticos ejus*) scil. appellabunt domesticos Beelzebub.

26 οὖν, *igitur*) etsi eritis exosi.

¶ οὐδὲν, *nibil*) Conf. Marc. IV. 22. Luc. XII. 2.

¶ γὰρ, *enim*) Mundus non tam cito absorpserit vos, per quos longe lateque propagabitur veritas.

¶ κεκαλυμμένον, *tectum*) remotum a visu.

¶ ἀποκαλυφθήσεται, *detegetur*) Messiæ maxime tempore.

¶ κρυπτὸν, *occultum*) remotum ab auditu. conf. v. seq.

27 οὖς) *aurem*, unam, secreto.

¶ ἐπὶ τῶν δωμάτων) *in summa parte domorum*, planâ. ubi loquentes vel etiam auditores versari poterant. conf. 2 Sam. XVI. 22.

28 καὶ μὴ, *neque*) Connexio: qui publice veritatem occultam prædicat, hunc mundus affligit. Qui Deum timet, nil extra eum timere debet: qui Deum non timet, omnia extra eum timet. 1 Petr. III. 14 s.

¶ ἀπὸ, *ab*) Hoc non iteratur. plus est, *timeo illum*, quam, *timeo ab illo*.

¶ ἀποκτεινόντων) Thema κτέω, inde κτένω, κτείνω, κτέννω. vid. Eustath.

¶ τὸν δυνάμενον) *Eum qui potest*, & quidem cum summa ἐξουσίᾳ *potestate*, Luc. XII. 5. id est, *Deum*. Iac. IV. 12.

¶ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, *& animam & corpus*) Duæ partes hominis essentiales.

¶ ἀπολέσαι, *perdere*) Non dicitur, *occidere*. Anima est immortalis.

¶ ἐν γεέννῃ, *in gehenna*) Non facile est, veritatem prædicare: neque cuiquam severius præcipitur, quam ministris verbi, ut constat ex epp. ad Timotheum & Titum. Ideo stimulus admovetur efficacissimus. Plerique testes veritatis gravissimis primum terroribus divinitus excitati sunt & adiguntur.

29 δύο στρουθία ἀσσαρίου, *duo passerculi asse*) *Quinque passerculi assibus duobus*. Luc. XII.

XII. 6. Causa, cur non sint timendi homines.

¶ ἓν, *unus*) alter præ altero.

¶ οὐ πεσεῖται, *non cadet*) *Cadere in terram* est interire. Vis futuri habet conditionem: si cadit, non cadit sine Patre.

¶ ἄνευ τοῦ θελήματος τοῦ πατρὸς ὑμῶν, *sine voluntate Patris vestri*) Sic *Irenæus*, *Tertullianus*, *Novatianus*, *Cyprianus*, *Hilarius*, *Augustinus*, *Cassiodorius*, adeoque *Italica* olim versio; *Coptica* item, *Arabica*, *Gothica*, *Persica*. Antiqua lectio, & latius didita, quam ut pro paraphrasi haberi debeat, cum præsertim etiam citra illud, *voluntate*, sensus constaret, uti Es. XXXVI. 10, ἄνευ κυρίου· & Hebræi מבלעדי שמיא *sine Deo*. Recentiores Græci omiserunt τοῦ θελήματος, articulo τοῦ recurrente. Huic *voluntati* ex parallelo respondent *numerati fidelium* capilli.

¶ ὑμῶν) *vestri*, non illorum.

30 ὑμῶν, *vestri*) Antitheton.

¶ αἱ τρίχες, *capilli*) quos ipsi parum curatis. quis curat pilos pectine evulsos semel? Proverbium frequens, de re minima.

31 πολλῶν, *multis*) Antitheton, *unus*. v. 29.

¶ ὑμεῖς, *vos*) etiam singuli.

32 ἐν, *in*) i. e. quum de me quæritur. Diff. a *me* & *illum*, v. seq. coll. Luc. XII. 8. 9.

¶ ἀνθρώπων, *hominibus*) Sermo est præcipue de persecutoribus.

33 ἀρνήσομαι κἀγὼ αὐτὸν) Hanc verborum seriem, jus talionis (uti v. 32.) exactius exprimentem, habent *Lat. Goth.* & cod. msf. *Byzantinus*, pluresve. nam talia plerumque neglexere codicum collatores. Alii, ἀρνήσομαι αὐτὸν κἀγώ.

34 εἰρήνην, *pacem*) boni cum malo.

¶ μάχαιραν) *gladium*, i. e. *divisionem* violentam, διαμερισμόν· Luc. XII. 51. XXII. 36. progredientem a discordia familiarum v. 35. ad bella & cædes.

35 διχάσαι, *separare*) ex consequenti.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) filium, mei *amantem*. v. 37.

¶ κατὰ, *contra*) Ponuntur h. l. contra se ea, quæ alias inter se maxime diligunt.

36 ἐχθροὶ, *hostes*) Homo suos *domesticos*, propinquos, servos, familiares, habebit pro suis hostibus, si in me credent. Mich. VII. 6.

37 ὁ φιλῶν, *qui amat*) ex fuga *gladii*. Gradatio, postponere parentes, liberos, & versu seq. semetipsum.

38 τὸν σταυρὸν, *crucem*) *Crux*, apud Iudæos insitata, non erat in adagio pro re adversissima. itaque hoc loco Iesus alludit ad crucem suam, quam Ipse jam tum ferebat in occulto.

¶ λαμβάνει, *sumit*) libenter.

39 ψυχὴν, *animam*) *Anima* dicit hominem respectu vitæ naturalis. *animam*, i. e. se ipsum. coll. Luc. IX. 24. 25.

¶ ἕνεκεν, *causa*) Multi *mundi causa perdunt animam*.

40 ὑμᾶς, *vos*) Gradatio descendens: *vos* (apostolos,) *prophetam*, *justum*, *minorem*.

¶ ἐμὲ, *me*) Non modo tantundem est, ac si me reciperet: sed revera me recipit.

41 εἰς ὄνομα, *in nomen*) sub hac ratione, non alio respectu.

¶ προφήτην, δίκαιον, *prophetam, justum*) *Propheta* est, qui loquitur; *justus*, qui agit, Dei nomine, & insigni justitia fulget. c. XIII. 17. XXIII. 29. Hebr. XI. 33.

¶ μισθὸν, *mercedem*) Nam ostendit, se Deo æque esse obedientem, ac si ipse quoque propheta esset. Quæri potest, quomodo, qui ipse non sit justus, possit justum excipere, qua justum. Resp. Talis eo ipso

ipſo reſipiſcit, & deſinit eſſe hoſtis juſtitiæ.

42 μικρῶν, *minorum*) Cap. XI. 10. Zach. XIII. 7. ſuave epitheton *diſcipuli*, coll. v. 41, de gemina mentione *prophetæ* &c. Tales non curat mundus. Ex *minoribus* fiunt *prophetæ* & *juſti*.

¶ ψυχρȣ̃, *frigidæ*) Hoc ſine ſumtu eſt, & vel *in via* fieri poteſt. Proverbialis locutio, & antitheton ad *recipiens*.

¶ μὴ ἀπολέσῃ, *non perdet*) Solatium ex priſtinis recte factis, etiam inter pericula ſubſequentia.

¶ αὐτȣ̃) *ejus*, *minoris*, vel potius, *ſuam*. Plus eſt *ſuſcipere*, quam *potare*: ideo majorem habet mercedem.

CAP. XI.

1 Ἐτέλεσεν, *conſummavit*) Nil abrupte egit Ieſus. c. XXVI. 1 not. Luc. VII. 1.

¶ κηρύσσειν, *prædicare*) omnibus locis. conf. Ion. III. 2. ſeqq.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Iſraëlitarum.

2 τȣ̃ χριϛȣ̃, *Chriſti*) ea, quæ *Chriſti* erat facere.

¶ μαθητῶν, *diſcipulorum*) quos volebat confirmare & Chriſto tradere.

3 ὁ ἐρχόμενος) *Adventator*. Ps. XL. Hebr. X. 37.

¶ ἢ) *an*. Nullus tum erat alter: Iohannes hac disjunctiva ſe ipſum excludit.

¶ ἕτερον, *alterum*) *Aliquem* eſſe, qui veniat, pro certo agnoſcunt.

¶ προσδοκῶμεν, *exſpectemus*) longiore mora.

4 ἃ ἀκούετε, *quæ auditis*) rerum teſtimonia, VII generum. v. 5. 6. Miracula prædicta, benefica, multa, varia.

5 εὐαγγελίζονται, *evangelizantur*) Paſſivum. coll. Luc. XVI. 16. Sermo eſt enim de operibus Chriſti Ieſu ipſius, quæ tum videbant & audiebant diſcipuli Iohannis. conf. Luc. IV. 18. de hoc opere prædicto. Neque omnes pauperes adhuc evangelizabant, ſed apoſtoli. Matth. X. 7.

6 μακάριος, *beatus*) Rara felicitas. Character Meſſiæ, id ipſum, quod multi in eo ſcandalizentur. Alios beneficiis mactabat: ipſe erat tenuis, pauper, ſpretus.

¶ ὃς ἐὰν) *quicunque*; præſertim etiam ex diſcipulis Iohannis, diverſum Iohannis & Ieſu victum intuentes. v. 18 ſ.

7 πορευομένων, *abeuntibus*) Alias potuiſſent inflare ſe. Mundus laudat in faciem, a tergo obtrectat: divina veritas, contra.

¶ ἤρξατο, *cæpit*) Antea populus non cepiſſet.

¶ περὶ ἰωάννου, *de Iohanne*) Iohannis ſtatus deſcribitur reſpectu hominum & ſui & Dei. v. 7. 8. 9.

¶ θεάσασθαι, *ſpectare*) otioſe. Ioh. V. 35.

¶ κάλαμον, *calamum*) His abundabat vadum Iordanis. Iohannem talem voluiſſent, quales ipſi ſe gerere amabant. verſu hoc & ſeq. Quærebant hominem facilem & deſideriis ipſorum obſecundantem; quem non ipſi appellarent arundinem, ſed Ieſus *arundinem arundinem* dicit. Sæpe enim veritas homini ſermonem tribuit, non qualem ipſe format, ſed qualem res ipſa fert. Ier. XVIII. 12. Ipſe populus non ſatis norat, cur exiſſent. Contra character Iohannis deſcribitur: coll. v. 18. ſimulque tollitur ſcandalum, quod ex vinculis præcurſoris capi poſſet.

¶ ἀνέμου, *vento*) favoris, delata Meſſiæ exiſtimatione ad illum; vel perſecutionis.

¶ σαλευόμενον, *agitatum*) Medium: *agitari ſe ſinentem*. Hæc opinio non refutatur, ut eæ, quæ ſequuntur: quia ſe ipſa refutat.

8 ἀλλά,

8 ἀλλὰ, *sed*) Ponitur, ubi id, quod præcessit, missum fit.

¶ ἠμφιεσμένον, *vestitum*) Talem prodromum, talem Messiam ipsum optassent.

¶ τὰ) Articulus refertur ad μαλακοῖς.

¶ φοροῦντες) *gestantes.* Iohannes si voluisset, potuisset esse aulicus.

¶ οἴκοις, *domibus*) Esth. IV. 2. non in eremo aut carcere.

¶ τῶν βασιλείων) LXX, τὰ βασίλεια Esth. I. 9. II. 13. οἶκοι τῶν βασιλείων *conclavia arcis.*

9 προφήτην, *prophetam*) Diu nullos habuerant prophetas.

¶ ναὶ, *næ*) Prophetam, dico vobis, & propheta majus.

¶ περισσότερον, *plus*) Neutrum, ut in τί, *quid.* Plus, scil. exeuntes vidistis, quamvis non nossetis.

¶ προφήτου, *propheta*) Nam propheta eminus nunciat.

10 οὗτος γάρ, *hic enim*) Hoc Iohannem multo majorem facit, quam illa res, de qua v. 7 s.

¶ ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου) Malach. III. 1. LXX, ἰδοὺ ἐξαποστελῶ τὸν ἄγγελόν μου καὶ ἐπιβλέψεται ὁδὸν πρὸ προσώπου μου, καὶ ἐξαίφνης ἥξει κτλ.

¶ ἐγὼ, *ego*) Sermo Patris ad Filium.

¶ τὸν ἄγγελόν μου, *angelum meum*) Iohannes a Deo missus, angelus, post quem venit ipse Angelus fœderis.

¶ πρὸ προσώπου σου, *ante faciem tuam*) immediate ante te. LXX, ἐξαίφνης l. c. Iohannes non fuit propheta in longinquum. Luc. I. 76. Vnus adventus, unus sermo, & Patris est & Filii. Luculentissimum argumentum Deitatis Christi, quod ea, quæ in N. T. de Christo dicuntur, ex V. T. tanquam prædicata Deo propria repetuntur. Vid. not. ad Ioh. XII. 41. Act. II. 33. Rom. IX. 33. XIV. 11. 1 Cor. I. 31. X. 9. Eph. IV. 8. Hebr. I. 6. 8. 10 s. Ap. I. 11.

11 οὐκ ἐγήγερται) *non excitatus est* adhuc. Ἐγείρεσθαι munus collatum denotat.

¶ ἐν γεννητοῖς γυναικῶν, *in natis mulierum*) Magna universalitas. sic *in*, de excellentia Mariæ. Luc. I. 28.

¶ μείζων) *major*, prophetes, Luc. VII. 28. I. 15. vel si Enoch, Moses, Elias spectentur.

¶ τοῦ βαπτιστοῦ, *baptista*) Hoc cognomen jam tum additum, ob rei novitatem & magnitudinem; non postea, ad discernendum duntaxat ab Iohanne apostolo.

¶ ὁ δὲ μικρότερος) *minimus vero.* Comparativus cum articulo superlativus est. Quam longe Iohannes excellit quemque maximum prophetarum veterum, tam longe Iohannem excellit minimus quisque in regno cœlorum, v. gr. præco Christi, vel civis. Iohannes ipse nondum erat in regno cœlorum, sed præibat. Iesus non est *minimus IN regno cœlorum:* sed ipse Rex est, & ipse per regnum cœlorum innuitur. v. præc. & v. 3. c. III. 11. Et minoritas & majoritas hîc exprimitur, ut est, non in opinione hominum, sed in re, in notitia Christi exhibiti. 1 Petr. I. 12. Respectus speciei externæ, v. 6. huc non pertinet. Erat Iesus *spretus ignotusque inter homines*, sed non *minimus*, *quod ad regnum cœlorum attinet:* omnes cives regni cœlorum eum pro rege agnoscebant jam. Conferatur phrasis, cap. V. 19. Nusquam dicitur *minor Iohanne;* nec, *minimus in regno cœlorum.* Minimus in regno cœlorum est minimus civium regni. In eo *TERTIO*, in quo Iohannes est major ceteris, minimus in regno cœlorum est minor ceteris civibus regni cœlorum. Iohannes nondum sciebat omnia, quæ hodie ex symbolo apostolico sciunt catechumeni. Eximia gradatio: propheta, Iohannes, apostolus

ſtolus vel chriſtianus. Majus eſt, ſcire præſentia, quam futura, quamvis proxime futura.

12 δὲ, *autem*) Antitheton, hoc ſenſu: quanquam Iohannes minor eſt minimo in regno cœlorum, tamen jam ab initio dierum Iohannis regnum cœlorum vim facit. Regnum cœlorum non in Iohanne, ſed ſtatim poſt Iohannem venit.

¶ βιάζεται) Cap. XIII. 32 ſ. Luc. XIV. 23. *ſeſe vi quaſi obtrudit.* Sæpe LXX βιάζομαι ponunt, *vim adhibeo.* Iohannes lamentatur: Ieſus canit. Eſtque metonymia, *regnum*, i. e. *rex*, Meſſias. c. IV. 17 not.

¶ βιαςαὶ, *vim facientes*) Luc. XIII. 24. Non eſt h. l. querela, de vi mala. nam querela incipit verſu 16. Correlata: *vim facit, vim facientes.*

¶ ἁρπάζουσιν, *rapiunt*) ut *raptim*, celerrima vi, perruptis obſtaculis, ad ſe redigant bonum in medio poſitum. Luc. VII. 29.

13 γὰρ, *enim*) Nunc completur, quod usque ad Iohannem fuerat prædictum.

¶ προφῆται, νόμος· ἰωάννου· *prophetæ, lex: Iohannem*) Conf. Malach. I. 1. III. 22. 23. & vid. not. ad Matth. III. 12. Fuere prophetæ etiam ante Moſen, &, quod lex ſecundo loco ponitur, facit gradationem, nam Moſes prophetarum V. T. maximus: item lex h. l. allegatur propter officium prophetandi. Vbi V. T. deſinit, in extremo, apud Malachiam, ibi N. T. incipit, apud Marcum. Itaque hoc, *usque ad Iohannem*, valet de ſcriptura: valet etiam, ultra Malachiam, de ipſo patre Iohannis. Luc. I. 67. *usque ad*, ſine mutatione. limes prophetiæ & V. T. Dehinc complementum eſt.

¶ προεφήτευσαν, *prophetarunt*) Hoc totum eorum munus fuit. teſtimonio fungi rerum futurarum; ultra, Iohannes. verſu 9.

14 εἰ θέλετε, *ſi vultis*) Veſtra res agitur. Declaratur τὸ *vim facientes:* coguntur volentes. Res parata eſt: tantum opus eſt, ut velitis.

¶ ἠλίας, *Elias*) Articulus ὁ non additus antonomaſian indicat. βιαςὰς Iohannes facit *patres cum filiis.* conf. *autem*, v. 16. In hoc Elia terminatur prophetia V. T. Malach. in fin. Iohannes ob ipſum prodromi officium, cum Thisbita commune, Elias dicitur.

¶ ὁ μέλλων, *futurus*) Sermo eſt tanquam e proſpectu Teſtamenti Veteris in Novum.

15 ὦτα ἀκούειν, *aures audiendi*) Sic LXX, Deut. XXIX. 4. Conf. Rom. XI. 8. Formula præcidendi, Chriſto propria: qua oſtenditur, cetera, quæ expreſſius dici poſſent, in iis, quæ jam ſint dicta, contineri.

16 τὴν γενεὰν, *generationem*) homines malos hujus optimi temporis.

¶ παιδαρίοις, *puerulis*) Ieſus non ſolum Iudæos, ſed etiam ſe & Iohannem, diverſis modis comparat cum *puerulis*, mirabili, quod ad Ipſum attinet, facilitate.

¶ ἀγοραῖς, *foris*) Vrbs magna plura ſæpe habet *fora.* Præconium Iohannis & Chriſti erat publicum.

¶ ηὐλήσαμεν, *tibia cecinimus*) v. 19.

¶ ἐθρηνήσαμεν, *lamentati ſumus*) v. 18.

18 ἦλθε, *venit*) Inſignis anaphora. coll. v. 19.

¶ μήτε ἐσθίων, *neque edens*) Non edebat cum aliis, vel ne in conſpectu quidem aliorum. Victus Iohannis congruebat cum doctrinæ indole: & ſic quoque Chriſti. Ideo altero alterum connotatur.

¶ μήτε πίνων, *neque bibens*) Luc. I. 15.

¶ λέγουσι, *dicunt*) Mundus virtutem ab extremo carpit: vitia ad mediocritatem redigit.

¶ δαι-

¶ δαιμόνιον, *dæmonium*) Vulgaris sermo *spiritum familiarem* appellat.

¶ ἔχει, *habet*) Consuetum Iudæis convicium; quo vel amentem vel nimis sapientem vel superbum notabant. qui hominum communitate abstinent, facile hac suspicione gravantur.

19 ἄνθρωπος, *homo*) Notant, ut unum e multis, nota opposita ei, de qua v. 18.

¶ τ͂ τέκνων, *filiis*) τ͂ ἔργων (*operibus*) olim lectum fuisse a multis, ostendimus in Apparatu. Ambrosius in Luc. VII. 35: *Bene*, inquit, *ab omnibus, quia circa omnes justitia reservatur, ut susceptio fiat fidelium, rejectio perfidorum. Unde plerique Græci sic habent: Iustificata est sapientia ab omnibus operibus suis. Quod opus justitiæ sit, circa uniuscujusque meritum servare mensuram.* Idem vero Matthæi, non Lucæ codices notare videtur.

¶ αὐτῆς) Valla referri arbitratur ad γενεᾶς. sed vide Luc. VII. 35 (ubi plura ad h. l. annotantur,) coll. v. 31.

20 τότε ἤρξατο, *tunc cœpit*) Antea non exprobrarat. Hæc exprobratio est præludium judicii extremi. Quilibet auditor N. T. est aut multo beatior (v. 11.) aut multo miserior antiquis.

¶ δυνάμεις, *virtutes*) v. 5.

21 οὐαί, *væ*) Interjectio hæc non est imprecandi, sed enunciandi. c. XXIV, 19. Opponitur, *beatus*. Hoc ubique observandum.

21. 23 ὑμῖν· σοὶ, *vobis: te*) Duabus urbibus duæ, uni illis miseriori miserior una opponitur, in vicinia, ex historiis V. T.

¶ πάλαι, *olim*) prisco illo tempore, quo difficilius erat pœnitentiam agere.

¶ ἐν σάκκῳ, *in sacco*) subaudi, *sedentes*, aut simile quiddam.

22 ἀνεκτότερον, *tolerabilius*) quia minus impœnitentes erant: & pœnitentiam fuerant acturi: & pœnam jam tulerunt.

¶ κρίσεως, *judicii*) Iudex erit is ipse, in quo tum scandalizabantur.

23 καπερναοὺμ, *Capernaum*) Hæc urbs beatior, quam Chorazin & Bethsaida: sed ex peccato infelicior. ideo cum Gomorris, non cum Tyro & Sidone confertur.

¶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ, *ad cœlum usque*) Nam Dominus ex cœlo, ipsumque adeo cœlum, se illuc habitatum contulerat.

¶ ὑψωθεῖσα, *exaltata*) in conspectu Dei, Christi, & angelorum.

¶ ᾅδου, *infernum*) qui est infimum in rerum natura.

¶ ἔμειναν ἂν, *mansissent*) non deletæ. Magnus conditionis effectus. Idem verbum, Ioh. XXI. 22.

25 ἀποκριθεὶς, *respondens*) ad ea, quæ de Patris consilio, de suis cogitationibus, de discipulorum mente agitabat.

¶ ἐξομολογοῦμαι, *confiteor*) De Deo nil, quod non ita se habeat, cum laude prædicatur. תודה *confessio*, prædicatio. Iisdem postea verbis gratias Patri egit Iesus re per LXX bene gesta.

¶ πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, *Pater, Domine cæli & terræ*) *Pater* Iesu Christi sæpe dicitur; interdum etiam *Deus* ejus; nunquam, *Dominus* ejus; *Dominus* autem cœli & terræ. Discamus exemplo Iesu Christi in precibus tribuere Deo appellationes argumento precum congruentes. Iudæi quoque vetant in precibus cumulare nomina divina. Magnificentissima hoc quidem loco est compellatio.

¶ ὅτι ἀπέκρυψας-, καὶ ἀπεκάλυψας, *quod occultavisti -, & revelasti*) Duplex ratio laudandi. ἀπέκρυψας, *occulta tenuisti:* (conf. v. 27.) ἀπεκάλυψας, *revelasti.* conf. iterum v. 27, in extremo.

¶ ταῦτα) *hæc*, de Patre & Filio, de regno cœlorum.

¶ σοφῶν, *sapientibus*) qui sibi arrogant habitum noëticum.

¶ συνετῶν, *prudentibus*) qui sibi arrogant habitum dianoëticum. conf. 1 Cor. I. 19.

¶ ἀπεκάλυψας, *revelasti*) c. XVI. 17.

¶ νηπίοις, *infantibus*) quales erant XII & LXX: Luc. X. 21. *adolescentuli*. nam postea testati sunt diu. *infantes*, credere proni, simplices. Matth. XVIII. 3.

26 ναὶ, *næ*) Assentitur Iesus beneplacito Patris. Summa *exomologeseos* filialis, *næ Pater*.

¶ ὁ πατὴρ) Id hoc loco significantius, quam πάτερ.

¶ εὐδοκία ἔμπροσθέν σου, *beneplacitum coram te*) Voluntas & intellectus Dei decreta profert. *Beneplacitum* est summum, ultra quod in rimandis decretorum divinorum caussis ire non licet nobis. Sic mox, de Filio, *voluerit*.

27 πάντα, *omnia*) Hîc sermo flectitur ad auditores. Post resurrectionem expressius dixit, *omnia, in cœlo & in terra*, sibi esse tradita. c. XXVIII. 18. sed hoc loco id dicitur implicite, coll. v. 25. *Omnia*, etiam potestas revelandi. *Omnia*, adeoque etiam *omnes*. Ioh. XIII. 3. XVII. 2. 1 Cor. XV. 25. 27.

¶ παρεδόθη, *tradita sunt*) Nil sibi reservavit Pater, quod Filio non dederit. Conf. Ioh. XIII. 3. Matth. XXVIII. 18. Intime conjuncta Patris Filiique ratio. v. 25-27. Ioh. VI. 39. 40. Et sic in tota Apocalypsi. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 65.

¶ οὐδεὶς, οὐδὲ, *nemo, neque*) De ordine sermonis, conf. Ioh. VIII. 19.

¶ εἰ μὴ ὁ πατὴρ, *nisi Pater*) Non addit, *& cuicunque voluerit Pater revelare*, quia id dixit versu 25: & h. l. docet, quid sibi Pater tradiderit. Spiritus sanctus non excluditur: mentio tamen hîc non fit, quia ejus œconomia nondum ita nota erat hominibus.

¶ βούληται, *voluerit*) Cui autem velit, patet ex v. seq.

28 δεῦτε, *venite*) statim. c. IV. 19 not.

¶ πρός με) *ad me:* quum pharisæi, quum ipse Iohannes vos non explet.

¶ πάντες, *omnes*) ne vos terreat limitatio, v. 27.

¶ οἱ κοπιῶντες, *laborantes*) Huc ref. ζυγὸν & ζυγὸς, *jugum*.

¶ πεφορτισμένοι, *onerati*) Huc ref. *discite* & *onus*. משא *onus*, i. e. doctrina, *disciplina*.

¶ κἀγὼ, *& ego*) Cum alibi frustra quæsivistis, apud me invenietis. v. 29.

¶ ἀναπαύσω, *requiescere faciam*) Hoc declaratur mox, ὅτι &c. Correlata: *requiescere faciam: invenietis requiem*.

29 ἄρατε, *tollite*) Iugum Christi subire est in disciplinam ejus se totum tradere.

¶ ὅτι, *quia*) *Cur* libenter a Iesu discere debeamus, hinc patet. Nostra *mansuetudo & humilitas* est consequens.

¶ πρᾷός εἰμι καὶ ταπεινὸς κτλ. *mansuetus sum & humilis corde*) tametsi gravis est sermo versu 20 ss. *Mansuetudo* parit suavitatem jugi; *humilitas cordis*, levitatem oneris. Pharisæi erant austeri & elati. Admiranda Dei virtus est Demissio; quæ tamen in scripturis non tam uno vocabulo appellatur, quam copiose describitur: cujus imago apud sanctos est humilitas; contrarium, apud Satanam & malos, superbia. *Demissio* enim est, quod summa illa Majestas omnino dignata est creaturas facere, hominesque præsertim, quamlibet minimos, quamlibet misellos, & aspicere sine fastidio, & sibi conjungere. Ac modo inprimis conspicuo Filius Dei in carne exseruit humilitatem. Ps. XXXIV. 7. CXIII. 6. Luc. I. 48. 52 s. XII. 37. XXII. 27. Ioh. XII. 26. XIII. 14. Phil. II. 8. Ebr. XI. 16.

¶ τῇ

¶ τῇ καρδίᾳ, *corde*) Τὸ *humilis* per se non dicit qualitatem *cordis* : τὸ *mansuetus* dicit qualitatem *cordis*. ideo τὸ *corde* magis refertur ad *humilis*, quam ad *mansuetus*. Vocabulum *corde* facit ad periphrasin. Rom. II. 5.

¶ καὶ, *&*) *Et* ponitur, ut in κἀγὼ, *& ego*, v. 28. LXX, Ier. VI. 16 : καὶ εὑρήσετε ἁγνισμὸν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν. A Christi *corde* manat quies in *animas* nostras. v. 29.

¶ εὑρήσετε ἀνάπαυσιν, *invenietis requiem*) vobis adhuc ignotam, sed *quæsitam* & optatam.

30 ζυγός μου, *jugum meum*) Alio instituto dicitur *crux* pii, alio *jugum*. c. X. 38.

¶ χρηστὸς, *suave*) Sum enim *mansuetus*.

¶ ἐλαφρὸν, *leve*) Sum enim *humilis*.

CAP. XII.

1 'EN, *in*) Alienissimo quoque tempore interpellarunt pharisæi.

¶ ἤρξαντο τίλλειν, *cœperunt vellere*) Statim interpellarunt pharisæi. Non minimæ erat operæ, tot grana fami sedandæ ex aristis excutere.

2 ἰδὲ, *ecce*) Hoc volunt dicere: Magister debet præstare, quod discipuli ipso præsente faciunt. *ecce*: repentinum interdictum volunt habere.

¶ ὐκ ἔξεσι, *non licet*) Non dubitanter definiunt. ideo refutantur severe. v. 3. 5. 7. Formula: *licet*, vel, *non licet*. Frequentior tum fuit correptio falsa, quam hodie vera.

¶ ποιεῖν, *facere*) Ref. non ad *edere*, sed ad *vellere*.

¶ ἐν σαββάτῳ, *in sabbato*) Magnam historiæ evangelicæ partem occupat materia de sabbato.

3 ὐκ ἀνέγνωτε; *non legistis*?) Legerant, sine spiritu. Auctoritate V. T. eos revincit Iesus.

¶ δαυὶδ, *David*) cujus factum non reprehendetis.

¶ ὅτε ἐπείνασεν, *quum esuriit*) Id 1 Sam. XXI. 3. lectori subaudiendum relinquitur.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) ibid. v. 4.

4 οἶκον τῦ θεῦ, *domum Dei*) Amplificatur, quæ esse poterat, dubitandi ratio. Sic appellatur *tabernaculum*, templo paulo post ædificato.

¶ τοὺς ἄρτους, *panes*) Multum ceremoniale est in sabbato. alias a panibus propositionis non fieret consequentia.

¶ τῆς προθέσεως, *propositionis*) פנים

¶ εἰ μὴ) omnibus, *nisi*: id est, *sed*.

5 ἢ) Latine *an*.

¶ ἐν τῷ νόμῳ, *in lege*) Gradatio, ad argumentum stringentius : ab exemplo principis, quod sacerdos probarat, ad legem ipsam; a prophetis, etiam prioribus, quorum partes legebantur, ad legem; quæ tota legebatur; & a cibo sacro ad tempus sacrum, de quo agitur.

¶ οἱ ἱερεῖς, *sacerdotes*) Qui maxime debent legem tueri, tamen in hac re maxime excipiuntur. Ita quoque sacerdotes Christi ad sabbatum minus sunt alligati, quam reliqua multitudo.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) dum sacris operantur.

¶ βεβηλῦσι, *profanant*) Τὸ βέβηλον, *profanum*, opponitur τῷ ἁγίῳ *sacro*, nec semper impuritatem aut reatum involvit. Lev. X. 10. 1 Sam. XXI. 4.

6 λέγω, *dico*) Formula hæc magnam habet *potestatem*.

¶ ἱερῦ, *templo*) in quo sacerdotes ministrant. Templum cedit Christo : sabbatum cedit templo, v. 5. Ergo sabbatum cedit Christo. v. 8.

¶ ἐστιν ὧδε, *est hîc*) Non dicit: Ego ſum major. Ieſus humilis *corde.* v. 41. 42. c. XI. 4. 5. ſic, *hodie.* Luc. IV. 21. XIX. 9. add. Matth. XIII. 17. Ioh. IV. 10. IX. 37.

7 ἐγνώκειτε, *cognoviſſetis*) Pluſquamperfectum.

¶ ἔλεον, *miſericordiam*) Vid. cap. IX. 13. *Miſericordiam* & præſtitere diſcipuli ſibi, & judicio temerario violarant phariſæi.

¶ θυσίαν) *ſacrificium*, ſabbato ſanctius. v. 5.

¶ κατεδικάσατε) *condemnaſſetis* temere, cito, crudeliter. Hoc argumento etiam fuerat reſponſum, ſi quis dubitaſſet, an liceret ante paſcha vellere ſpicas.

8 κύριος, *dominus*) Majeſtate Chriſti nititur diſcipulorum innocentia & libertas: *dominatio*que filii hominis exſerit ſeſe in *miſericordia.*

¶ σαββάτου, *ſabbati*) Dominus templi & rerum omnium ſane etiam eſt Dominus ſabbati: neque id modo juris habet, quod David habuit.

10 ἦν, *erat*) Vel eo venerat ſua ſponte, ut ſanaretur; vel ab aliis inſidiarum cauſa adductus.

¶ ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτοῦ, *ut accuſarent eum*) quaſi ſabbatum violaſſet: cujus magna tum erat obſervatio, etiam in judiciis. v. 41.

11 ἕν, *unam*) cujus jactura non magna.

¶ οὐχὶ κρατήσει; *nonne prehendet?*) Verbum aptum ad ſanationem manus. Tum id licuit: poſtea ne hoc quidem permiſerunt Iudæi.

12 τοῖς σάββασι, *ſabbatis*) Nam bonum non eſt procraſtinandum.

¶ καλῶς, *bene*) ovi & homini, immo homini præ ove. In ſabbato non licet facere operas quotidianas, ſolitas, ad quæſtum: licet, quæ tempus & locus adferunt, ad ſalutem proximi & animantum, maximeque ad laudem Dei.

15 ἀνεχώρησεν, *ſeceſſit*) Huc ſpectat inprimis verſus 19. Strepitum vitavit Ieſus.

16 ἵνα μὴ, *ut ne*) Poteſtas Ieſu, etiam multitudini ſilentium imperantis.

18 ἰδοὺ ὁ παῖς μου, ὃν ᾑρέτισα· ὁ ἀγαπητός μου, εἰς ὃν εὐδόκησεν ἡ ψυχή μου· θήσω τὸ πνεῦμά μου ἐπ᾽ αὐτὸν, καὶ κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἀπαγγελεῖ· οὐκ ἐρίσει, οὐδὲ κραυγάσει· οὐδὲ ἀκούσει τις ἐν ταῖς πλατείαις τὴν φωνὴν αὐτοῦ· κάλαμον συντετριμμένον οὐ κατεάξει, καὶ λίνον τυφόμενον οὐ σβέσει· ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νῖκος τὴν κρίσιν. καὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσι) Es. XLII. 1-4. LXX, ἰακὼβ ὁ παῖς μου, ἀντιλήψομαι αὐτοῦ· ἰσραὴλ ὁ ἐκλεκτός μου, προσεδέξατο αὐτὸν ἡ ψυχή μου, ἔδωκα τὸ πνεῦμά μου ἐπ᾽ αὐτὸν, κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἐξοίσει. οὐ κράξεται, οὐδὲ ἀνήσει, οὐδὲ ἀκουσθήσεται ἔξω ἡ φωνὴ αὐτοῦ· κάλαμον συντεθλασμένον οὐ συντρίψει, καὶ λίνον καπνιζόμενον οὐ σβέσει, ἀλλὰ εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσει κρίσιν κτλ.

¶ ὁ παῖς μου, *miniſter meus*) עבדי Es. XLII. 1. Et ſæpe græco παῖς hebræum illud exprimunt οἱ LXX. v. gr. ubi de *Moſe* agitur, & de ipſo Meſſia. Conf. Act. III. 13. 26. IV. 27. 30. nam ultra non repetitur in N. T. de Meſſia: vel quod Græcum παῖς ullumve aliud non ſatis reſpondeat Hebræo illi, quo apoſtoli quoque initio ſunt uſi; vel quod neutrum conveniat ſtatui exaltationis. Parallela ſunt, *miniſter* & *dilectus*: itemque, *complexus* & *beneplacitum.*

¶ ᾑρέτισα) Ἁιρετίζειν, αἱρετὸν ὁρίζειν.

¶ εἰς ὃν, *in quem*) Εἰς, *in*, denotat perpetuam mentis paternæ tendentiam erga dilectum. 2 Petr. I. 17.

¶ κρίσιν, *judicium*) hominibus ſalutare. v. 20. Ioh. XVI. 11. Κρίσις, *judicium*, ſeparatio peccati & juſtitiæ.

¶ τοῖς ἔθνεσιν, *gentibus*) cum ab Iudæis diſceſſerit.

¶ ἀπαγγε-

¶ ἀπαγγελεῖ, *annunciabit*) Et fecit & nunciavit. Futurum, h. l. sed præteritum, postea, apud Paulum: Eph. II. 17.

19 αὐτοῦ, *ejus*) ex domo. Opportune præcedit specimen humilitatis & mansuetudinis Iesu, ostensionem severitatis. v. 34. Sic etiam flevit, urbem intraturus; deinde vendentes & ementes e templo ejecit.

20 κάλαμον, *calamum*) קנה Hieron. ad Algas. quæst. 2. *arundinem quassatam*, Israelem interpretatur; & *linum fumigans*, *populum de gentibus congregatum*, *qui extincto legis naturalis ardore*, *fumi amarissimi*, & *qui noxius oculis est*, *tenebrosæque caliginis involvebatur erroribus. Quem non solum non restinxit & redegit in cinerem: sed e contrario de parva scintilla*, & *pene moriente*, *maxima suscitavit incendia: ita ut totus orbis arderet igne domini Salvatoris*, *quem venit mittere super terram*, & *in omnibus ardere desiderat.*

¶ οὐ κατεάξει· οὐ σβέσει· *non confringet: non extinguet*) Ταπείνωσις. maxime fovebit. conf. v. 7. cap. XI. 28. Es. XLII. 3. LXI. 1-3.

¶ ἐκβάλῃ) Hebr. יוציא & ישים Vtrique respondet verbum ἐκβάλλειν *extendere.*

¶ εἰς νῖκος, *in victoriam*) לנצח ut nil in perpetuum resistat.

20, 21 κρίσιν. καὶ τῷ) Post κρίσιν habent LXX, ἀναλάμψει καὶ οὐ θραυσθήσεται, ἕως ἂν θῇ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν, καὶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσιν. Atque ad eum Esajæ locum (c. XLII. 4.) ita commentatur Hieronymus: *Quod autem sequitur*, Splendebit & non conteretur, donec ponat super terram judicium, *Matthæus evangelista non posuit*; *sive*, *inter* judicium & judicium *media*, *scriptoris errore sublata sunt.* - *Pro quo nos interpretati sumus:* Non erit tristis, neque turbulentus, *sed æqualitatem vultus omni tempore conservabit.* - *Aquila* & *Theodotio interpretati sunt*, Non obscurabit & non curret, donec ponat in terra judicium. & *est sensus: Nullum vultus tristitia deterrebit*: *nec festinabit ad pœnam*, *qui judicii veritatem ultimo tempori reservavit.* Interpositio in Hebr. sic habet, לא יכהה ולא ירוץ עד ישים בארץ משפט Hieronymique suspicioni, de hiatu per librarium admisso, refragatur Iansenius, subscribit autem non immerito Drusius. Porro quum toto hocce loco a verbis LXX interpretum multum discedat evangelista, haud facile assequare, quibus græcis apud Matthæum verbis hebraicum Esajæ hemistichium fuerit expressum. Ipsa quidem sententia placidam & moderatam actionem Messiæ decentissime exprimit. Adde *Apparatum*, p. 474.

21 καὶ, &) Hieronymus ad Algas. quæst. cit. huc reponit illud Esajæ: *splendebit* & *non quassabitur*, *donec ponat super terram judicium: ut tamdiu lumen*, inquit, *prædicationis ejus in mundo resplendeat*, *nulliusque conteratur* & *vincatur insidiis*, *donec ponat in terra judicium*, & *impleatur illud*, *quod scriptum est: Fiat voluntas tua*, *sicut in cælo*, & *in terra.*

¶ ὀνόματι *nomine*) Hebr. תורה *Lege.* Evangelium est sermo de nomine Christi.

22 δαιμονιζόμενος, *dæmoniacus*) valde miserabilis.

¶ καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν, & *loqueretur* & *videret*) Videtur ita exprimi ordo miraculi.

24 ἀκούσαντες, *audientes*) quæ populus dicebat.

¶ οὗτος, *hic*) Contemnunt.

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Valde affirmant.

¶ ἐν τῷ Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων, *in Beelzebul principe dæmoniorum*) Sic appellant Satanam. In V. T. nomen id erat idoli. conf. 1 Cor. X. 20.

25 ἐνθυ-

25 *ἐνθυμήσεις, cogitationes*) amarissimas. conf. v. 34 f.

¶ *βασιλεία, regnum*) Primum agitur de regno, deinde de domo: & v. 26 de individuo, Satana: cujus regnum complectitur homines malos; domus, dæmonia.

¶ *οὐ σαθήσεται*) scil. ab hero aut domino. Ammonius: σαθῆναι μέν ἐςι τὸ ὑφ' ἑτέρου· ςῆναι δὲ, τὸ κατ' ἰδίαν ῥώμην καὶ προαίρεσιν.

26 *εἰ ὁ σατανᾶς τὸν σατανᾶν, si Satanas Satanam*) Satanas sive diabolus est unus. Satanam (inquit Iesus) ego ejicio. In tenebris non est ullus major Satana. Ergo si vestra oratio vera est, Satanas esse debet, qui Satanam ejicit. at hoc plane absonum est. unum regnum, una urbs, una domus, non dividitur contra se: nec unus spiritus contra se. Nomen pro pronomine reciproco, uti 2 Sam. XVII. 31.

¶ *βασιλεία, regnum*) quod tamen valde stabile est. Satanas dicitur habere *regnum*; nec tamen ipse unquam *rex* dicitur. est enim usurpator.

27, 28 *εἰ· εἰ δε, si: si vero*) Dilemma.

¶ *οἱ υἱοὶ, filii*) quos non potestis non insimulare, si me, inquit Iesus, calumniamini. adde Marc. IX. 38. & confer Act. XIX. 13.

¶ *ὑμῶν*) *vestri*, quos non ita vexatis, cum sint & gentis & disciplinæ vestræ.

¶ *ἐκβάλλουσι, ejiciunt*) Marc. l. c. Matth. VII. 22.

¶ *αὐτοὶ*) *ipsi*.

28 *εἰ*) Hoc, absoluta priore dilemmatis parte, valet *quum*.

¶ *ἐκβάλλω, ejicio*) Iesus omni modo destruxit regnum satanæ.

¶ *ἄρα, ergo*) Character & gnorisma regni Dei, ubi satanas cum suis rebus expellitur. hoc enim erat reservatum Messiæ.

¶ *ἔφθασεν, prævenit*) Verbum hoc proprie hîc ponitur (coll. *prius*, v. 29.) & grande quiddam innuit.

¶ *ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ, regnum Dei*) Antitheton, coll. v. 26.

29 *ἢ*) Lat. *an*. Interrogatio disjunctiva.

¶ *οἰκίαν, domum*) Satanæ domus erat Mundus.

¶ *τοῦ ἰσχυροῦ*) alicujus, qui *validus* est. conf. Hebr. II. 14.

¶ *πρῶτον, prius*) Iesus ligavit satanam: tum spolia retulit.

¶ *δήσῃ, ligaverit*) majore robore.

¶ *διαρπάσει, diripiet*) Vid. ad Marc. III. 27.

30 *ὁ μὴ, qui non*) Pars altera dilemmatis, quod habet versus 27. 28. confirmatur versu 29. prior confirmatur versu 30, hoc sensu: *Filii vestri non sunt contra me, nec dispergunt: ergo mecum sunt & mecum colligunt.* Non valet Neutralitas in regno Dei. Activitas illa, quæ homini naturalis est, aut in bono aut in malo exercetur: præsertim apud eos, qui verbum Dei audiunt. Christi autem res & causa est simplex & casta: quæ quum tot habeat alienos & adversarios, tamen omnes vincit, neque cum iis colludit. Luc. XII. 51. Axioma.

¶ *συνάγων, colligit*) Christi & christianorum opus, colligere. c. XXIII. 37. Ioh. XI. 52. קהלת

31 *βλασφημία, blasphemia*) quæ peccati species atrocissima. Qui majestatem regis cujuspiam terreni convitiis lædit, atrocius punitur, quam qui multa aureorum millia surripit.

¶ *ἀφεθήσεται, remittetur*) ita, ut pœna pœnitenti condonetur.

¶ *πνεύματος βλασφημία, Spiritûs blasphemia*) Aliud est peccatum contra Spiritum

tum ſanctum, aliud blaſphemia contra Spiritum ſanctum. Non iteratur *peccati* vocabulum. Peccato ſe ipſum lædit miſer homo: blaſphemus multos alios irreparabili noxa afficit. Atque phariſæi blaſphemabant Spiritum ſanctum, non in aliquo homine ſancto gregario, ſed in ipſo Meſſia.

32 τȣ̃ υἱȣ̃ τȣ̃ ἀνθρώπȣ) *filium hominis*, pro ſtatu conſpicuo, quatenus æquo tum loco cum hominibus converſabatur, Phil. II. 7. v. gr. uti deſcribitur c. XI. 19. conf. ad c. XVI. 13. Itaque non facile hodie dicitur aliquid contra Filium hominis: facilius committitur blaſphemia contra Spiritum ſanctum.

¶ ὄυτε-ὄυτε, *neque-neque*) Id eſt, certiſſimam utrinque pœnam & graviſſimam exantlabit. vid. Chrys. ad h. l.

33 καὶ, *&*) Subaudi, *facite*: imperativo in futurum reſolvendo.

¶ καλὸν, *bonam*) Iudæi volebant eſſe bona arbor cum fructu malo: id quod plane ſentiebant contra veritatem.

34 τῆς καρδίας, τὸ ςόμα, *cordis, os*) Vid. cap. XV. 18. Rom. X. 9. 2 Cor. IV. 13.

35 θησαυρȣ̃, *theſauro*) Vere theſaurus eſt in quovis homine, & copia latens.

¶ τὰ ἀγαθὰ, πονηρὰ) Articulus ſæpe vim relativam habet: ideo ad τὰ ἀγαθὰ verſu 34 laudata, non ad πονηρὰ, ibidem non memorata, adhiberi, aliquando mihi viſus eſt. Sed nimis promiſcue plerique talem articulum vel ſcripſerunt vel prætermiſerunt. Antiquus *Cant.* habet ἀγαθὰ ſine articulo.

36 ῥῆμα, *verbum*) Nominativus abſolutus, uti Luc. XXI. 6. Ioh. XVII. 2. Act. VII. 40. Ap. III. 12. 21. LXX, Ps. XVII (XVIII) 31.

¶ ἀργὸν, *otioſum*) non modo *malum*. Ne *otioſum* quidem fert theſauri bonitas.

¶ ἀποδώσουσι λόγον, *reddent rationem*) id eſt, luent. Metonymia antecedentis.

37 ἐκ, *ex*) Verba exponunt juſtitiam vel injuſtitiam, quæ in corde eſt.

38 ἀπεκρίθησαν, *reſponderunt*) tanquam alias non credituri ſermoni, quem modo audierant:

¶ θέλομεν, *volumus*) Cur vultis? quia ſic libet. Abnegant eo modo ſigna priora.

¶ ἀπὸ σȣ̃, *abs te*) abs te ipſo: ut, *a cælo*. c. XVI. 1.

39 γενεὰ, *generatio*) progenies unius ætatis & indolis.

¶ μοιχαλὶς, *adultera*) proprie etiam: c. V. 32. &, per ſynecdochen, valde rea. Iac. IV. 4.

¶ σημεῖον, *ſignum*) & quidem certi cujuſdam generis. Ter hoc vocabulum ponitur, magna emphaſi. conf. 2 Cor. XI. 12.

¶ ἐπιζητεῖ) *quærit*, *ultra* ea, quæ jam vidit: perinde requirit, ac ſi nullum viderit.

¶ τὸ σημεῖον ἰωνᾶ, *ſignum Ionæ*) i. e. tale, quale in Iona datum eſt.

40 ἰωνᾶς, *Ionas*) Ionas tum non eſt mortuus; ſed tamen tam non creditus eſt redux fore e piſce, quam Ieſus ex corde terræ. At rediit & ille & hic.

¶ ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους, *in ventre ceti*) Ionam in ventre ceti fuiſſe, dubitari non debet ob anguſtam balænarum quarundam gulam. Variæ ſunt enim cetorum ſpecies: atque hodie in eorum ventre cadavera hominum condita reperiuntur. &, ſi non ita eſſet; tamen illud ponendum, ſingularem illum fuiſſe piſcem. Ion. II. 1.

¶ ἔςαι, *erit*) Signum in futurum, uti Ioh. II. 19. VI. 62. 39.

¶ γῆς, *terræ*) Inde ſignum habebunt, non de cœlo prius. Meſſiæ exinanitioni conveniebant ſigna non niſi a terra, ad opem hominum. Signum illius temporis, illi tempori conſentaneum, non noſcebant. c. XVI. 3. Deinde ſigna oſtenſa ſunt

 de

de cœlo, & oſtendentur. Act. II. 19. Matth. XXIV. 30.

¶ *τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, tres dies & tres noctes*) *Tres dies* in corde terræ fuiſſe Ieſum; nemo dubitat: *noctes* autem Ille duas quidem ibi fuit, quatenus nox dicit tenebras inter diem & diem interjectas, coll. Marc. XIV. 30. & tamen trium dierum totidemque noctium ratio conſtat, ſi non aſtronomice exigas, ſed per ſynecdochen reſolvas. Nam *tres dies & tres noctes* efficiunt periphraſin unius notionis, &, ſi exſtaret, vim vocabuli terminique unius, quo commoratio Ieſu in ſepulcro ſignificetur, quaſi diceres *triduinoctium* ſive *tria noctidua*. Poterant ſimpliciter *dies tres* dici; ſed eſt hoc idioma ſermonis ſacri, ut in deſignando tempore *continuo* noctes interjectæ addantur: c. IV. 2. Gen. VII. 4. 1 Sam. XXX. 12 ſ. Iob II. 13. & tum concinnius dicitur, *tres dies & tres noctes*, quam *tres dies & duæ noctes*, quamvis die ipſo paraſceves, non nocte prævia ei cohærente, ſepultus fuerat Dominus. Ac ſpectatur noctiduum ſimpliciter, ut dies naturalis, citra noctis lucisque vicem: & revera primum noctiduum (ſynecdochice dictum) a feriæ ſextæ hora circiter decima erat usque ad noctem excluſive: ſecundum, pleniſſimum, a noctis illius initio usque ad finem ſabbati & ad initium noctis ſequentis: tertium, proprie dictum, ab initio noctis ſequentis usque ad reſurrectionem Domini & exortum ſolis feria prima mane. Itaque duobus certe diebus duæ noctes cohærent; neque una nox uni diei primo demta, veritatem mutat locutionis a potiori rem denominantis. Sane non duo fuere noctidua; neque quatuor: tria igitur. Congruit ſtilus hebræorum, de quo vid. Lightfoot. & Wolfium ad h. l. & Michaëlis ad Ios. II. 16. Hæc quanquam ſatiſfacere lectori non injuſto poſſunt; tamen ſynecdochen non tam *tres dies & tres noctes*, quam ipſa commoratio in corde terræ ſibi vindicat. Etenim Scriptura ſæpe tempus aliquod definit; ac non totam rem ei tempori adæquate incluſam, ſed partem rei, diuturniorem ceteris partibus, exprimit: v. gr. annos 400 ſervitutis ægyptiacæ. Act. VII. 6. Et ſic totus paſſim liber Iudicum. Hoc igitur loco commoratio in corde terræ, id eſt, in ſepulcro, exprimitur; ſed ſimul innuitur paſſio certe, inde ab agone in Gethſemane, ubi Ieſus in terram, poſtridie ſubeundam, procidit, & a captura, qua Iudæi templum illud ſolvere aggreſſi ſunt, (ut Eraſmus exiſtimat Annot. f. 134.) imo etiam *illuſtre* Tridui cum feria quinta initium, Ioh. XIII. 31. (coll. Harmon. evang. p. 310. 366.) quo tempore Salvatorem licitati ſunt Iudæi, ſub terram mittendum. Hæc omnia commoratio in terra latius ſumta complectitur. Ps. LXXI. 20. Etenim filius hominis non modo in ſepultura, ſed vel maxime in paſſione *ſignum* fuit generationi illi. Ioh. VIII. 28. Hoc modo ternarius dierum noctiumque præciſe completur, a luce feriæ quintæ ad lucem feriæ primæ. Tempus mortis duorum teſtium exacte definitur, $3\frac{1}{2}$ dierum. Ap. XI. Ergo tres dies & tres noctes Domini in medio terræ verſantis exacte definitas exiſtimare debemus. *Medium* ſive *cor terræ* non debet præciſe quæri: ſed opponitur ipſi terræ, in qua plus XXX annos verſatus eſt Chriſtus.

41 *ἄνδρες*) *viri*, quos ſecutæ ſunt uxores & liberi. Verſu ſequenti unius *feminæ* exemplum additur, quæ *ſapientem* audiit, cum ſequior ſexus videri poſſet *prophetiam* potius, quam ſapientiam quærere.

¶ *ἀναστήσονται, inſurgent*) v. ſeq. *excitabitur*. coll. Luc. XI. 32. 31. *inſurgent* ſua ſponte: *excitabitur*, divino nutu. altero verbo vis alterius continetur.

¶ *μετὰ*) *cum.*

¶ *κατακρινοῦσιν, condemnabunt*) Conf. Rom.

Rom. II. 27. Ergo in judicio contra ſe invicem ſiſtentur, quorum par aut oppoſita eſt ratio.

¶ εἰς, *in*) Proprie exprimitur *fides* Ninevitarum. Ion. III. 5. coll. εἰς Rom. IV. 20.

¶ κήρυγμα) *præconium*, ſine miraculis.

¶ ἰωνᾶ, *Ionæ*) de quo etiam v. 39. Nuncii ſalutis ſunt prophetæ, ſapientes & ſcribæ, cap. XXIII. 34. Scribam agere, non decuit Dominum. Ioh. VII. 15. coll. not. ad Luc. IV. 16. At ex prophetarum genere eum, qui huc maxime quadrabat, Ionam, Propheta ſummus; idemque, Sapientia ipſa, ex ſapientum genere inſignem nominat Salomonem: & utroque Amplius adeſſe ſignificat. utrique creditum fuerat ſine ſignis.

¶ πλεῖον, *amplius*) Is, qui potius audiendus.

¶ ὧδε, *hîc*) in proximo: coll. v. ſeq. *ex finibus*.

42 νότου, *auſtri*) ex Arabia felici.

¶ πλεῖον σολομῶνος, *plus Salomone*) Salomo erat ſapiens: ſed hîc eſt Sapientia. Luc. XI. 49.

43 ὅταν, *quum*) Refutata interpellatione phariſæorum, proſequitur Ieſus ea, quæ pendent ex v. 30. coll. Luc. XI. 23. 24.

¶ ἐξέλθῃ, *exiverit*) ut dictum v. 29.

¶ διέρχεται, *tranſit*) paſſim.

¶ ἀνύδρων, *aquâ carentia*) Vbi nulla aqua, non habitant homines. Ps. CVII. 35 ſ.

¶ ἀνάπαυσιν, *requiem*) *Requies* nulli non creaturæ optabilis. requiem hoſtes ſibi conſtitutam cenſent, in homine.

¶ οὐχ εὑρίσκει, *non invenit*) extra hominem. Miſerum, ſemper quærere, nunquam invenire.

44 οἶκόν μου, *domum meam*) Quod ſemel occuparat hoſtis, id in ſuo ære cenſet.

¶ ἐξῆλθον, *exivi*) Sic loquitur, quaſi non *ejectum*. Vide ſuperbiam.

¶ ἐλθὸν, *veniens*) Speculandi cauſa.

¶ εὑρίσκει, *invenit*) Ergo domus non ſic fuerat, antequam ejectus fuerat hoſtis.

¶ σχολάζοντα, *otiantem*) Tranquillitas, quamvis bona, non longe diſtat a periculo. Idem verbum, Ex. V. 8. 17. רפה σχολάζειν.

¶ σεσαρωμένον) *purgatam* a malis.

¶ κεκοσμημένον) *ornatam* bonis. v. 28. Munda maxime quærit hoſtis, ubi requieſcat.

45 τότε, *tunc*) ut ſpeculatus eſt.

¶ ἑπτὰ, *ſeptem*) Itaque cum eo ſunt *octo*. Octo etiam peccata capitalia numeravere patres. vid. Columbanus & ad eum Goldaſtus: it. Ephraim Syrus f. υκβ. Septem tamen differunt ab uno illo malitia; fortaſſe etiam inter ſe. Numerus major includit minores, etiam disjunctive. coll. Luc. VIII. 8. cum Matth. XIII. 8. Ergo alium v. gr. ſex, alium quinque, quatuor &c. ſpiritus occupare poſſunt.

¶ πονηρότερα, *pejores*) ſubtilius operantes, non per craſſos paroxyſmos. Sunt ergo *impuri* ſpiritus, qui tamen minus mali ſunt: ſunt item ſpiritus valde *maligni* alii.

¶ κατοικεῖ, *habitant*) perſeverantius, quam antea.

¶ χείρονα) ſeptuplo *pejora* & amplius.

¶ καὶ) *etiam*. Quod homini accidit in corpore, id generationi iſti fiet ſpiritualiter.

46 μήτηρ, *mater*) Non plane hîc congruebat ſenſus Mariæ cum ſenſu Filii.

¶ αὐτῷ) *ei*, quaſi ejus cauſa.

48 τίς, *quis*) Non ſpernit matrem, ſed anteponit Patrem: v. 50. & nunc non agnoſcit matrem & fratres, ſub hoc formali. Formula corrigendi.

49 καὶ, *&*) Cum ſeveritate ſumma conjungitur ſumma comitas & ſobrietas.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Reſp. *ecce*, v. 47.

50 *ποιήσῃ, fecerit*) Non dicit, *facit*, ſed loquitur cum aliqua conditione.

¶ *τὸ θέλημα, voluntatem*) ex qua regeneramur.

¶ *αὐτὸς, is*) *hic* demum.

¶ *ἀδελφὸς, frater*) Tertium hoc dicitur, magna vi.

¶ *καὶ ἀδελφὴ, & ſoror*) *Fratrum* appellatio in plurali, v. 46 ſeqq. etiam *ſorores* complectitur.

¶ *μήτηρ, mater*) Gradatio.

CAP. XIII.

2 Τὸ) Articulus navem innuit ibi haberi ſolitam.

¶ *καὶ, &*) ut viderunt Illum populi.

¶ *αἰγιαλὸν*) Opportuna ſtatio. Heſychius: *αἰγιαλὸς, ὁ παραθαλάσσιος ἐν τόπῳ ψαμμώδει ἢ ψηφῖδας ἔχων.*

3 *ἐν παραβολαῖς, in parabolis*) Singularis periodus doctrinæ Chriſti, in Galilæa, ad populum: ut ad ſacerdotum principes & populi ſeniores, Hieroſolymis. Marc. XII. 1, cœpit. Parabolæ, in oriente frequentes. Multum ante in utriſque locis docuerat ſine parabolis. Parabolæ ſunt ſeptem: quatuor ad populum, v. 3. 24. 31. 33. & tres, ad diſcipulos. v. 44. 45. 47. Primæ quatuor, & tres ultimæ proprium inter ſe nexum habent. Illas connectit formula: *Aliam parabolam.* harum initio dicitur, *Iterum ſimile.* Et quia ſeptima præ aliis conſummationem ſeculi ſpectat; prima autem eam non ſpectat, ſed prophetiam Eſajæ ad populum, tempore Ieſu docentis, applicat: ſane præter communes & perpetuas regni cœlorum ſive eccleſiæ rationes conveniunt hæ ſeptem parabolæ, reconditiſſimum habentes ſenſum, v. 35. etiam in periodos & ætates eccleſiæ diverſas: ita quidem, ut alia poſt aliam in complemento incipiat, non tamen prior quælibet ante initium ſequentis exeat. Prima & ſecunda, præ ſequentibus, explicatæ ſunt apoſtolis: in prima, ante explicationem; in ſecunda, poſt explicationem dicitur illud: *qui habet aures ad audiendum, audiat.* & prima quidem impleta eſt, ut diximus, primo tempore; ſecunda, tempore apoſtolorum & deinceps; tum enim cœperunt dormire homines. v. 25. tertia & quarta, propagationem regni Dei apud *principes*, & apud *totum* genus humanum, denotant. Quinta, ſtatum eccleſiæ occultiorem; ſexta, ſtatum regni Dei ſuper omnia æſtimati; ſeptima, ſtatum eccleſiæ noviſſimo tempore valde mixtum refert. Illud quæri poteſt, utrum ſeptem parabolæ ita per totum tempus N. T. extendantur, ut a meta quatuor priorum incipiant tres poſteriores; an illæ quatuor ab initio ad finem decurrant, & item hæ tres. Pendet hinc diſtributio accuratior, quam ſapientibus relinquo.

¶ *ὁ σπείρων*) Chriſtus, *ſeminator*, in præſenti.

4 *παρὰ*) *ad.* eo, ubi ager & via inter ſe attingunt.

5 *πετρώδη, ſaxoſa*) Non innuuntur lapides ſparſim in agro jacentes, ſed petra ſive ſaxum continuum ſub terræ ſuperficie tenui.

¶ *οὐκ εἶχε, non habebant*) Subauditur *ἄλλα alia*, recto caſu.

¶ *πολλὴν*) Hebr. רב *multus;* interdum *nimius;* hîc, *ſat multus.*

¶ *ἐξανέτειλε*) non modo *ἀνέτειλε, orta ſunt*, ſed *in altum creverunt.*

6 *ἐκαυματίσθη, uſta ſunt*) minùs, extrinſecus.

¶ *ἐξηράνθη, exaruere*) prorſus, intrinſecus.

7 *ἀνέβησαν, aſcenderunt*) ultra ſementem ipſam. ſpinæ antea minus creverant. Qui verbum audivere, nec tamen in bo-

no

no crescunt, vigorem vertunt ad incrementum in malo.

8 καλὴν, *bonam*) mollem, profundam, purgatam.

¶ ὃ μὲν, ὃ δὲ, ὃ δὲ) Ref. ad ἄλλα.

9 ὁ ἔχων, *qui habet*) Conf. mox v. 11. 12. 13. Audiens audiat: habenti dabitur.

10 διατί, *quare*) Res nova videbatur discipulis. v. 3.

11 ὅτι, *quia*) Potest referri ad *quare*. conf. *propterea*, v. 13.

¶ ὑμῖν, *vobis*) habentibus.

¶ τὰ μυστήρια, *mysteria*) Sic appellantur non omnia, quæ omnes scire debent ex revelatione: sed quæ præ iis, qui necessaria norunt, ii, quibus arcana revelantur, sciunt.

¶ ἐκείνοις, *illis*) Hoc vim habet removendi.

¶ οὐ δέδοται) *non datum est*, nosse mysteria nuda.

12 ἔχει, *habet*) *Habere* significat divitem esse. qui habet, criterio gaudet, & de perseverantia indies fit certior.

¶ περισσευθήσεται) *reddetur abundans*, & se ipsum vincet.

¶ ὅστις οὐκ ἔχει, *qui non habet*) Huc ref. ὅτι, *quia*: v. 13. & ad *tolletur* refer *ne quando*. v. 15.

¶ καὶ ὃ ἔχει) *etiam* ea res, *quam habet*, tolletur.

¶ ἀρθήσεται, *tolletur*) Etiamsi audiat, tamen non audiet: & quod audiit, tandem, præsertim post judicium, ita auferetur ab eo, ac si nunquam audisset quicquam. Damnati torquebuntur ignorantia & siti sciendi.

13 ὅτι, *quia*) Non igitur sine causa Iesus per parabolas ad populum est locutus. Et tamen sæpe sine parabolis antea locutus erat, cum misericordia: c. IX. 36. Marc. VI. 34. nec profecerant.

¶ οὐδὲ συνιοῦσι) *neque animadvertunt*.

14 καὶ, *&*) adeoque.

¶ ἀναπληροῦται) Hoc differt nonnihil a πληροῦται, quod alias in prophetiis allegandis adhibetur. Dictum Esajæ, tempore Esajæ & deinceps, ac plane tempore Messiæ implebatur.

¶ ἀκοῇ, *auditu*) Id est, quam proxime aberitis, & tamen aberitis.

15 ἐπαχύνθη γὰρ) Sic LXX, sed in Hebræo non est particula causalis. Sermo autem celeriter se ab iis avertit.

¶ ἡ καρδία, τοῖς ὠσὶ, τοὺς ὀφθαλμοὺς, *cor, auribus, oculos*) Hæc tria mox ordine retrogrado occurrunt: *oculis, auribus, corde*. Cor initio primum est, in fine extremum. a corde corruptio manat in aures & oculos: per oculos & aures sanitas pervenit ad cor.

¶ ἐκάμμυσαν) *clauserunt*.

¶ μήποτε - ἰάσωμαι, *ne quando - sanem*) Ergo Deus voluerat sanare illos: & plane propinqua eis erat sanatio; si modo advertissent. Marcus: *& remittantur illis peccata*. c. IV. 12. conf. Ps. CIII. 3.

¶ συνῶσι, *intelligant*) Subjectum quo συνέσεως & νοήσεως, est cor, non cerebrum: uti etiam πωρώσεως, Ioh. XII. 40. & σκοτασμοῦ. Rom. I. 21. sic quoque ἀπιστίας & πίστεως. eam sequitur ἐπιστροφή.

16 ὀφθαλμοὶ, ὦτα) *oculi, aures*, corporis, præ sanctis V. T. & animæ, præ populo præsenti. Subjectum quo beatitudinis.

17 προφῆται, *prophetæ*) 1 Petr. I. 10. 12 not.

¶ ἐπεθύμησαν, *concupiverunt*) eaque cupiditas pia fuit, & pretiosa coram Deo. Ioh. VIII. 56 not.

¶ οὐκ εἶδον, *non viderunt*) Hebr. XI. 13. 39.

18 ὑμεῖς, *vos*) præ populo.

¶ τοῦ σπείροντος) de *Seminante*, a Seminante dictam.

19 μὴ συνιέντος) Συνιέναι, *animadvertere.* Quæ semel in σύνεσιν penetrarunt, in ea minus potest *Malus* sive *diabolus*, qui unus, præ angelis suis, per volucres significatur.

¶ ἁρπάζει, *rapit*) vi, & arte celerrima, ut avis rapax. v. 4.

¶ ἐν τῇ καρδίᾳ) *in corde.*

¶ σπαρεὶς) *consitus*, instar fundi.

20 ὁ δὲ, *qui vero*) In quavis anima unus præcipue character eminet.

¶ εὐθὺς, *statim*) Celeritas nimia & lætitia non semper signum optimum: ubi totus vigor ad externa se diffundit & in iis se consumit.

¶ μετὰ χαρᾶς λαμβάνων, *cum gaudio accipiens*) Gal. IV. 14 s.

21 ῥίζαν, *radicem*) quæ plane necessaria est, & ex ipso verbo existit.

¶ πρόσκαιρός ἐστι, *temporarius est*) Dum tempus fert, credit. Luc. VIII. 13. πρόσκαιρος dicit per se bonum quiddam, sed sine perseverantia. ideo sequitur δὲ adversativa, & εἶτα, Marc. IV. 17.

¶ θλίψεως, *afflictione*) in genere.

¶ διωγμοῦ, *persecutione*) in specie.

¶ διὰ τὸν λόγον, *propter verbum*) quum id ore propagatur, vitaque exprimitur.

¶ εὐθὺς, *statim*) Quod cito fit, cito perit.

22 ἡ ἀπάτη τοῦ πλούτου, *fraus divitiarum*) Divitiæ auferunt animam suavitate sua, *curæ* opposita h. l.

¶ ἄκαρπος γίνεται, *sterile fit*) *verbum*, scil. in homine. Vid. Marc. IV. 19. Verbum in audiente non pervenit ad fructum idoneum & consummatum, qui sit usui. homo οὐ τελεσφορεῖ. Luc. VIII. 14. Thomas Magister: ἔγκαρπα δένδρα, ὧν ὁ καρπός ἐστι χρήσιμος ἀνθρώποις εἰς τροφήν· ἄκαρπα, τὸ ἐναντίον, ὧν τοῖς καρποῖς οὐ χρῶνται οἱ ἄνθρωποι· ἄκαρπον δὲ, τὸ μὴ ποιοῦν καρπὸν, παρ᾽ οὐδενὶ τῶν παλαιῶν εὕρηται.

23 ὃς, *qui*) auditor. coll. Marc. IV. 20. Alias poterat ὃς etiam referri ad τὸν λόγον.

¶ καρποφορεῖ) *fert fructum* consummatum.

¶ ὃ μὲν, ὃ δὲ, ὃ δὲ κτλ.) Accusativus, neutro genere. nam subjectum ὃς, singulari numero hîc expressum, non fert subdivisionem sui, in tria bonorum Verbi auditorum genera, per ὁ μὲν, ὁ δὲ, ὁ δὲ, quod vulgo legitur. Porro etiam protasis habet ὃ, v. 8. & parallelus locus ἓν, item bis, Marc. IV. 8. 20. Vnius auditoris progressus ex tribus v. gr. granis, copiosus, mediocris, minus copiosus, significatur, per *centum*, *sexaginta*, *triginta*. Quemadmodum triplex est gradus audiendi sine fructu; sic triplex copia fructuum, quæ tamen non præcise ad 100 & 60 & 30 restringitur. nam aliud potest etiam facere 40. 50. 70. 80. 90. &c. 100 longius absunt a 60, quam 60 a 30. Habenti dabitur.

24 παρέθηκεν, *proposuit*) uti convivæ proponitur cibus.

¶ ἐν τῷ ἀγρῷ, *in agro*) in quo ipse est: nam non dicitur, *in agrum.*

25 τοὺς ἀνθρώπους, *homines*) quorum erat custodire agrum. Ipse Dominus non dormit.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Non dicitur, *eorum.*

¶ ζιζάνια) Hoc vocabulum neque LXX habent, neque antiquiores Græci. Igitur ex hebræo ציץ *flos* formatum noscitur. Multi inter frumenta flores nascuntur agricolis molesti.

¶ ἀνὰ) ubique, in medio, inter triticum.

¶ ἀπῆλθεν, *abiit*) Inde aliquantisper latuere zizania.

26 τότε,

26 τότε, *tunc*) Vbi bonum crescit, ibi malum tum demum magis apparet.

27 κύριε, *Domine*) Nomen Filii hominis. v. 37.

¶ πόθεν, *unde*) Non norant servi, quis fecisset, aut quando.

¶ ζιζάνια, *zizania*) Zizania majorem speciem habent, quam cardui & spinæ. Ergo a tolerantia illorum ad horum non valet consequentia. Sæpe & pro tritico se venditant, & triticum tanquam zizania eradicare conantur.

29 οὔ· *non*) Zelus, quem habent pii, contra zizania, non reprehenditur; sed tamen in ordinem redigitur.

¶ ἅμα) *eodem tempore*.

¶ τὸν σῖτον, *triticum*) quod pro zizaniis haberetis.

30 συναυξάνεσθαι, *una crescere*) Incrementa in bono & malo simul fiunt, apud singulos interdum; & apud universos maxime, & quo longius procedunt tempora, eo exstantiora sunt utraque.

¶ καιρῷ, *tempore*) Tum demum erit opportunum.

¶ πρῶτον) *prius*: ut spectent pii pœnam impiorum; impii gloriam piorum ne videant.

¶ δέσμας, *fasciculos*) Vt σταθμὸς στάθμη, λῦμα λύμη, sic δεσμὸς, δέσμα, δέσμη dat. vide Eustathium. Carebunt libertate: conjungentur homogenea.

¶ κατακαῦσαι) urentur & *comburentur*.

¶ δὲ, *autem*) Tum erit perfecta separatio.

¶ συναγάγετε) *colligite* & portate.

31 ἄνθρωπος, *homo*) Similitudo a viro: uti v. 33 a femina. conf. Luc. XV. 4. 8.

32 ὃ, *quod*) semen. nam κόκκος est masculinum.

¶ μικρότερον) *minimum*, non absolute, sed spectata proportione seminis ad germen. Erat species seminis notissima, proverbio trita. c. XVII. 20.

¶ σπερμάτων, *seminum*) Mundus habet varia sapientiæ, potentiæ, virtutis semina: ea omnia vicit fides christiana, per omnem mundum propagata.

¶ μεῖζον) *majus*.

¶ λαχάνων, δένδρον, *oleribus*, *arbor*) Duo genera vegetabilium. Exempla talium arborum ingentium affert Tremell. ad Syr. h. l. *arbor*, v. gr. Constantini tempore.

¶ τὰ πετεινὰ, *volucres*) Ez. XVII. 23.

¶ κλάδοις) patulis *ramis*.

33 ἐνέκρυψεν) עוג LXX, ἐγκρύπτω. Ez. IV. 12. unde ἐγκρυφίας.

¶ σάτα τρία, *sata tria*) Quantum uno tempore ab homine portari, vel ad pinsendum sumi soleret. Gen. XVIII. 6.

¶ ἐζυμώθη, *fermentatum est*) Retulerim hoc ad propagationem potius, quam ad corruptelam ecclesiæ.

¶ ὅλον, *tota*) sc. farina. Magna vis! Videtur hoc pertinere ad totum genus humanum, quod refert *tria sata*, ex tribus Noachi filiis propagatum in orbe terræ.

35 τὸ ῥηθὲν) Ps. LXXVIII. 2. ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου, φθέγξομαι προβλήματα ἀπ' ἀρχῆς.

¶ προφήτου, *prophetam*) qui cecinit psalmum illum. Spiritus Christi erat in prophetis: ideo prophetæ potuerunt suo modo de se prædicare, quæ postea in Christo uberrime impleta sunt.

¶ ἀνοίξω, *aperiam*) antea non erat factum.

¶ ἐρεύξομαι) Hebr. אביעה *scaturiam*: quod LXX alias reddunt ἐρευγομαι, Ps. XIX. 3. & ἐξερεύγομαι, Ps. CXIX. 171. CXLV. 7. Hesychius: ἐρεύγεται, ἀναβάλλει, scil. fons aquas. Idem, ἐρεύγετο, ἐβλ-

ἐβρύχετο, ἔβρυεν. dicitur autem βρύχειν de ſtrepitu fluctuum & rugitu leonis. Igitur ἐρεύγομαι denotat ſcaturiginem præ copia & impetu ſonoram. unde LXX etiam pro שאג *rugire* ponunt ἐρεύγεσθαι.

¶ καταβολῆς) Non ſolum dicit fundamenta, ſed ſtructuram. 2 Macc. II. 29.

36 Φράσον, *explica*) Diſcipuli dociles amplius rogant.

38 οὗτοι) *hi*, quorum habetur ratio maxima: vel inprimis, præſentes diſcipuli.

¶ τοῦ πονηροῦ, *mali*) Maſculinum.

39 συντέλεια· ἄγγελοι· *conſummatio: angeli*) Prædicatum, in contextu: extra contextum, ſubjectum. συντέλεια, v. 49. concurſus τῶν τελῶν. 1 Cor. X. 11.

41 αὐτοῦ· αὐτοῦ· *ſuos: ejus*) Majeſtas Filii hominis. Hujus ſunt *angeli*, coll. v. 39 fin. Hujus eſt *regnum* cœlorum. Hujus eſt *mundus*. v. 38. coll. v. 24.

¶ βασιλείας, *regno*) quod eſt regnum gratiæ.

¶ σκάνδαλα, *offendicula*) quæ bonum ſemen impedierant, etiam apud alios. Horum pœna præcipua eſt.

42 καὶ βαλοῦσιν, *& jacient*) Id recurrit v. 50 totidem verbis.

43 τότε, *tunc*) amotis impiis.

¶ ἐκλάμψουσιν) non ardebunt, ut impii: ſed *effulgebunt*, ſinguli, & multo magis univerſi. Idem verbum, Dan. XII. 3. LXX.

¶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, *Patris ſui*) qui juſtus eſt, & glorioſus. Quanta juſtorum differentia a *filiis* mali! v. 38.

43 ὁ ἔχων ὦτα, *qui habet aures*) Formula non ſolum populo, ſed etiam diſcipulis accommodata.

44 θησαυρῷ, *theſauro*) non frumenti, ſed auri, gemmarum &c.

¶ κεκρυμμένῳ· ἔκρυψε· *occulto: occultavit*) Latuerat invenientem: deinde inveniens celavit alios. *occultavit* in ipſo agro, ubi invenerat. Studium & prudentia ſanctorum. Prov. VII. 1. Abſcondita illi inveniunt: inventa abſcondunt. Inventio theſauri non præſupponit τὸ *quærere*, ut margaritæ, quæ percontatione inveniuntur.

¶ χαρᾶς, *gaudio*) Gaudium ſpirituale, ſtimulus abnegandi mundi.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Ref. ad *theſaurum*. vel eſt adverbium.

¶ ὑπάγει, *abit*) Præſens, ut *vendit*, *emit*. Verſu ſequente ponitur, præteritum. Actum ſequitur ſtatus.

45 οὐρανῶν, ἀνθρώπῳ· *cœlorum, homini*) Cœleſtium ſimilitudines, ex humanis. v. 52. c. XVIII. 23. XX. 1. XXII. 2.

¶ ἐμπόρῳ) Ἔμπορος, qui mercaturæ cauſa peregrinatur & navigat.

¶ μαργαρίτας, *margaritas*) Pluralis in ſingularem tranſit verſu ſeq.

46 ἕνα, *unam*) incomparabilem. Id ipſum eſt regnum cœlorum.

47 ἐκ παντὸς γένους, *ex omni genere*) Ioh. XXI. 11 not.

48 ἐπληρώθη, *impleta eſt*) Numerus malorum & juſtorum complebitur in noviſſimis diebus.

¶ καθίσαντες, *ſedentes*) ſtudioſe.

¶ καλὰ, σαπρὰ, *bona, putrida*) individua piſcium ex quovis genere.

¶ ἔξω, *extra*) *ſagenam*.

49 πονηροὺς, *malos*) & injuſtos.

¶ ἐκ μέσου, *ex medio*) Mali, etiamſi plures ſunt, non cenſentur. Conf. v. 30.

¶ τῶν δικαίων, *juſtorum*) & bonorum.

51 πάντα, *omnia*) Reliquas Ieſus parabolas item paratus erat diſcipulis explicare. Sed intelligebant; ſi non perfecte, tamen vere.

52 πᾶς γραμματεὺς, *omnis ſcriba*) Ieſus neque

neque est *scriba*, neque μαθητευθεὶς *initiatus*. loquitur ergo de discipulis: & quod versu 12 propriis verbis dictum erat, id nunc, quum discipuli tantisper profecere, (unde etiam *scribæ* appellantur,) per parœmiam eis confirmatur. *Scriba* est homo doctrina vel etiam literis V. T. imbutus: itaque huc ref. *vetera*, ex Mose & prophetis nota. Hoc genus est: accedit species, μαθητευθεὶς κτλ. i. e. homo *novi* præterea Test. doctrina *initiatus*. huc ref. *nova*, tum primum revelata. v. 35. *Nova* hîc memorantur ante *vetera*. nam hæc ex illis lucem & gustum sumunt, & tandem suavissime contemperantur. 1 Ioh. II. 7. 8.

¶ μαθητευθεὶς) Βασιλεύω, regem facio & regem ago; sic μαθητεύω, discipulum facio, (μαθητὰς ποιεῖν Ioh. IV. 1.) & *discipulum ago*, h. l.

¶ τῇ βασιλείᾳ) Alii, εἰς τὴν βασιλείαν. Vtravis lectione, per metonymiam sive per prosopopœiam, innuitur Christus ipse, uti c. XI. 12. Si εἰς placet, confer 2 Cor. XI. 3. sin Dativus, conf. c. XXVII. 57.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) Omnes fere parabolæ a rebus *humanis* sumtæ sunt, ad perspicuitatem.

¶ ἐκβάλλει, *promit*) copiose.

¶ θησαυροῦ, *thesauro*) frumentario.

¶ καινὰ καὶ παλαιὰ, *nova & vetera*) Locutio proverbialis, de bona copia, ex anno præterito ac præsenti. Cant. VII. 13. *Nova*, ut ex bonis *regni cælorum*: *vetera*, ut *scribæ* e scripturis. conf. v. 35.

53 ἐτέλεσεν, *absolvit*) Hæ parabolæ orbem quendam & systema conficiunt. sic, *absolvit*: c. XI. 1. *implevit*. Luc. VII. 1. Ostenditur autem per eas, præter communem conditionem ecclesiæ N. T. specialior ratio futurorum eventuum. conf. not. ad v. 3. & ad Ioh. XVI. 13.

¶ μετῆρεν, *migravit*) Finem fecit tantisper habitandi in Capernaum. Deinceps Iesus, ab Herode exagitatus, minus uno loco mansit.

54 σοφία, δυνάμεις, *sapientia*, *virtutes*) 1 Cor. I. 24. Admiratione doctrinæ & operum Iesu provehi debemus ad fidelem personæ agnitionem: alias admiratio in stuporem desinit.

55 τέκτονος) *fabri lignarii*.

¶ ἡ μήτηρ, *mater*) Hinc colligi potest, Iosephum pridem fuisse mortuum; Mariam vixisse sine splendore.

¶ μαριὰμ, ἰάκωβος, *Maria*, *Iacobus*) Hos sic appellant, quasi nil haberent, nisi nomen; quo nomine notissimi essent.

56 ἀδελφαὶ, *sorores*) Has ne nominare quidem dignantur.

57 ἐσκανδαλίζοντο, *offendebantur*) ut fit iis, qui unum observant, altero, quod potius observandum erat, non observato.

¶ προφήτης, *propheta*) In propheta sunt duo: quiddam commune, vulgare, naturale, domesticum; & quiddam eximium, cœleste, spirituale, publicum. hoc non observant, qui illud norunt. familiaritas parit contemtum; in patria, magis etiam domi.

¶ ἄτιμος, *contemtus*) Contemtus, quem propheta fert alibi, non est contemtus, si comparetur cum contemtu in patria. alibi aliquid certe honoris habet.

58 ἀπιστίαν, *infidelitatem*) Causa, cur hodie non fiant miracula multa, non tam est fides plantata, quam *infidelitas* regnans.

CAP. XIV.

1 Καιρῷ, *tempore*) Iam circiter annum publice egerat Iesus.

¶ ἤκουσεν, *audivit*) Novis rebus perstrepunt aures & aulæ regum: sed spiritualia ubique didita vix tandem eo perferuntur.

2 παισὶν, *ministris*) Amici principum, plerumque juvenes. In terrore, magni cum parvis promiscue loquuntur.

¶ οὗτος, *hic*) Herodem vexabat conſcientia. non erat talis regis decidere. ſtatuebat, cum dubitatione. Luc. IX. 7. 9. Erat Herodes Sadducæus: ſed Sadducæiſmus nutat, ubi novum quiddam occurrit. Ratio priſcis vel certe mortuis ſanctis mavult adſcribere res miras, quam vivis; & iis, quos ſemel magni facere cœpit, quam aliis.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Virtutes Ieſu ante mortem Iohannis non audierat. c. XVI. 14. Iohannes in vita non fecerat miracula: ſed quia vir ſanctus fuerat, homines exiſtimant, vim miraculoſam tamen in eo fuiſſe. conf. c. XVI. 14. Tantam vim etiam apud non ſanctos habet exiſtimatio ſanctitatis. Porro vel mortuo Iohanni adſcriptæ ſunt actiones Chriſti. debuit igitur ille decreſcere, ut Chriſtus creſceret. De iis, quæ Chriſti prodromus ante Ipſum occiſus defunctis nunciarit, evangelizarit, multa dicunt Græci communiter, apud Leonem Allatium de libris eccleſiaſt. Gr. p. 303 ſ. & apud Wetſten. ad Dial. c. Marcion. p. 33. itemque Latini, quos citat Ittig. Diſs. de Ev. mortuis annunciato, § XI. quibus add. Ambros. ad Luc. I. 17. & Gerſon Lect. 2. ſuper Marcum.

¶ ὁ βαπτιστής, *Baptiſta*) Hoc cognomen Iohanni tribuit etiam Herodes, etiam Herodiadis filia, etiam Ioſephus. Ita celebratum fuit.

¶ αὐτὸς) ipſe.

¶ αἱ δυνάμεις, *virtutes*) Has deſcribit, quaſi ſubſtantiales.

¶ ἐν αὐτῷ, *in illo*) in Ieſu.

3-12 ὁ γὰρ κτλ.) Iohannis mortem non opus erat aut in V. T. prædici, aut ex profeſſo & ordine deſcribi: quia is non eſt pro nobis mortuus. Pulcre autem reſumitur ejus mentio, vigente jam Chriſto.

¶ ἡρωδιάδα, *Herodiadem*) Huic Eliæ inimica fuit regia mulier; ut veteri, Ieſabel.

¶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, *fratris ſui*) Φιλίππου præmittunt plerique, ex Marco. qui quum ſolus hunc Herodis fratrem memorat, non ex Matthæo omnia ſumſiſſe noſcitur. Brevior apud Matthæum lectio, per Vulgatum ſervata eſt. *fratris*, vivi, nec improlis, ut docet Ioſephus l. 18. c. 7. ſed ſatis erat, quod *frater* eſſet. Vtriusque etiam neptis ex fratre Ariſtobulo erat Herodias.

4 οὐκ ἔξεστι, *non licet*) Iohannes vim veritatis amaræ non fregit argumentis nimiis conciliantibus: nec verba erant mollia, nec veſtis. Iohannes non venit in Galilæam: ſed tamen potuit Herodem reprehendere.

¶ σοὶ, *tibi*) Peccata, regum etiam, in ſecunda perſona debent redargui.

¶ ἔχειν, *habere*) Cauſas matrimoniales non poſſunt plane abdicare theologi: c. XIX. 3 ſ. quorum eſt quærere de omni eo, quod *licet* vel non licet. Conf. c. XXII. 17.

5 ἐφοβήθη, *timuit*) Sæpe ii timent, qui teſtes veritatis opprimunt: neque tamen ipſi teſtes timent oppreſſores ſuos.

6 γενεσίων) diei, quo vel natus eſt (LXX, Gen. XL. 20.) vel regnare cœpit. Dies illuſtres magnum comitatur peccandi periculum.

¶ ὠρχήσατο, *ſaltavit*) Res levis, anſa rei graviſſimæ.

¶ θυγάτηρ, *filia*) Salome.

¶ ἐν τῷ μέσῳ, *in medio*) in ſpectantibus omnibus, in convivio.

7 ὡμολόγησε, *confeſſus eſt*) Saltando petierat puella: cui rex etiam antehac natali die ſuo videtur aliquid dediſſe ſolitus.

8 προβιβασθεῖσα, *ante inſtructa*) antequam peteret.

¶ ὧδε, *hic*) antequam regem pœniteret.

¶ πίνακι, *patina*) quam fortaſſe in manu tenuit. Res horrendas impii ſciunt

cum

cum euphemia verbis elegantibus proferre.

9 ἐλυπήθη, *contristatus est*) Latuerat in rege judicii aliquid. Mali propositi exsequendi necessitas subita percellit etiam pessimos. Gaudia mundi comitatur tristitia.

¶ ὁ βασιλεὺς, *rex*) *tetrarcha*, proprie. v. 1.

¶ συνανακειμένους, *una discumbentes*) Rex convivas timuit: convivæ, regem. hi, cum Iohannem deprecari debuissent, non deprecati, participes facti sunt cædis.

10 ἀπεκεφάλισε, *decollavit*) Vel hoc mortis genus argumento erat, Iohannem non fuisse Messiam. coll. Ioh. XIX. 36.

¶ ἰωάννην, *Iohannem*) Non omnis subita & violenta mors, misera; vel si caput auferatur.

11 μητρὶ, *matri*) quæ sine dubio crudeliter tractavit.

12 σῶμα, *corpus*) sine capite.

¶ ἐλθόντες, *venientes*) Ea re profuit discipulis Iohannis, mors ejus.

¶ ἀπήγγειλαν, *annunciaverunt*) Nuncium, qua animi significatione acceperit Iesus, non exprimitur: accepit videlicet, ut Dominum decuit.

13 ἀκούσας, *audiens*) ea, quæ a v. 1 ad 12 memorata sunt.

¶ ἀνεχώρησεν, *secessit*) Interfector Baptistæ indignus erat, qui videret audiretque Dominum. c. XXI. 23-27.

¶ κατ᾽ ἰδίαν, *seorsum*) nemine assumto, nisi discipulis.

14 ἐξελθὼν, *egressus*) e secessu, in publicum.

15 ὀψίας, *vespere*) Varios gradus habet vesper. v. 23.

¶ ἡ ὥρα, *hora*) dimittendi populi, capiendi cibi & quietis, vel cibi peregre petendi.

¶ ἑαυτοῖς, sibi) Discipuli videntur interdum illis emisse.

16 οὐ χρείαν, *non opus*) Quod non opus est, de eo videlicet non est laborandum.

¶ ὑμεῖς) *vos*. significanter. Rudimenta fidei miraculorum apud discipulos.

17 ἄρτους, *panes*) singulatim paratos.

19 ἀνακλιθῆναι) *collocari*. Exercetur populi fides.

¶ τοὺς) quicquid aderat.

¶ ἀναβλέψας, *sursum oculos tollens*) Iesus omnia retulit ad Patrem, Ioh. XI. 41. XVII. 1. præsentissima fiducia; secus ac peccatores. Luc. XVIII. 13.

¶ οἱ δὲ μαθηταὶ, *discipuli vero*) Præludium administrationis futuræ. Act. IV. 35.

20 πάντες, *omnes*) Quanto magis in S. Cœna *omnes* possunt *uno* Domini corpore pasci?

¶ κλασμάτων, *frustorum*) panis sapidissimi. conf. Ioh. II. 10. Solidissimum miraculum. Populi non erat auferre aliquid, curiositatis causa.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Cap. XVI. 9. 12. Etiam piscium reliquiæ erant. Marc. VI. 43. Servabatur ad cibum futurum, non, ut manna, memoriæ causa.

21 γυναικῶν καὶ παιδίων, *uxorum & liberorum*) quorum sine dubio non levis numerus.

22 εὐθέως, *statim*) Rebus bene per nos actis non debet immorari consideratio nostra.

¶ ἠνάγκασεν, *coegit*) magnis, ut credere fas est, de causis. Non libenter navigabant soli.

¶ τὸ πλοῖον, *navis*) de qua v. 13.

¶ ἕως, *donec*) Nil dixisse dicitur, se precaturum. Exemplum præbuit precandi in occulto.

23 τὸ ὄρος, *montem*) qui erat in ea regione. Montes & loci editi, Act. X. 9. op-

portuni precibus: ob solitudinem, sub cœlo.

¶ κατ' ἰδίαν, *seorsum*) ne discipulis quidem præsentibus. In tali secessu res gestæ sunt maximæ, inter Deum & Mediatorem. Non intercessit actio scenica. Quid Christus egerit cum Patre, colligi potest v. gr. ex Ps. XVI. Luc. XI. 24 coll v. 1. Ioh. XVII.

¶ προσεύξασθαι, *precatum*) ultra mediam noctem v. 25. Fructum vide versu 33 s.

25 τετάρτῃ, *quarta*) *extrema*. Apud Iudæos quoque nox divisa erat in quatuor vigilias. Aliquandiu debuerunt laborare, dum opem tulit.

¶ ἀπῆλθε, *abiit*) Precibus, quæ diu durarant, tamen quasi abruptis, abiit ad juvandos discipulos.

¶ περιπατῶν, *ambulans*) vento flante.

26 ἐταράχθησαν, *turbati sunt*) Sæpe Christum pro alio potius, quam pro Christo habemus. conf. v. 2. Iam non solum mare, sed etiam Dominum formidabant.

¶ Φάντασμα) Φάντασμα, Φάσμα, idem. Sap. XVII. 15. 4. nec valde differt Φαντασία. ib. c. XVIII. 17.

28 κέλευσον, *jube*) Egregius motus fidei. Petrus, Iesu desiderio, navem relinquit, sive super mari ambulandum est, sive natandum per mare. Ioh. XXI. 7.

29 ἐλθὲ, *veni*) Qui se ultro offert, ab eo plus postulatur: magis tentatur: potentius servatur.

30 βλέπων, *videns*) Et *sensit* Petrus, & in undis *vidit*.

¶ τ) Ventus fortis antea fuerat, sed a Petro non ita observatus.

¶ ἐφοβήθη, *timuit*) quamvis piscator esset, nandi peritus. Ioh. XXI. 7. Qui gratia niti cœperunt, natura minus uti possunt.

¶ καταποντίζεσθαι, *submergi*) Pro modo fidei ferebatur ab aqua: sicut pro modo manuum sublatarum Mosis vicit populus.

31 ὀλιγόπιστε, *parvam fidem habens*) Etiam magna fides, tamen est exigua respectu ejus fidei, quæ in nobis esse debebat. Constantia debet adesse.

¶ εἰς τί) *quorsum*? quo fructu? Non reprehenditur, quod exierit e navi; sed quod non manserit in firmitate fidei. tentationi se obtulit; recte: sed perstare debebat.

¶ ἐδίστασας, *dubitasti*) Fidei natura perspicitur ex opposito, quod est dubitatio & metus. Marc. V. 36. Rom. XIV. 23. Iac. I. 6.

36 μόνον, *tantum*) Pia humilitas.

CAP. XV.

1 Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων, *Hierosolymitani*) qui videbantur auctoritate præpollere, & zelo; tam longam profecti viam.

2 τ πρεσβυτέρων, *veterum*) Πρεσβύτερος interdum est nomen dignitatis munerisve; interdum opponitur juventuti, interdum posteritati, ut h. l.

¶ ἄρτον, *panem*) Alios cibos facilius edebant Iudæi sine lotione manuum, quam panem. Wall. not. crit. p. 47.

3 διατί, *cur*) Respondet, uti quæsierant. v. 2.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) sive transgrediuntur discipuli, sive non; vos estis transgressores maximi.

¶ διὰ, *propter*) Traditiones, etiam ubi minime putares, detrahunt mandatis divinis.

¶ ὑμῶν, *vestram*) Illi dixerant, *veterum*. Iesus non accipit personam.

4 ὁ γὰρ θεὸς, *Deus enim*) Antitheton: *vos*. v. 5.

¶ τίμα, *honora*) *Honor* significat justa bene-

beneficia, 1 Tim. V. 3 not. quæ negare, summa est *contumelia*. τίμα τὸν κυριον, Prov. III. 9. de sacrificiis. Metonymia antecedentis. Ex. XX. 12: τιμα τὸν πατέρα σȣ καὶ τὴν μητέρα σȣ.

¶ ὁ κακολογῶν, *qui maledicit*) Ex. XXI. 17: ὁ κακολογῶν πατέρα αὐτȣ̃ ἢ μητέρα αὐτȣ̃, θανάτῳ τελευτάτω. Maledictis impetitur vita: & vitam per parentes accipit proles.

¶ θανάτῳ, *morte*) Observa, juventus!

5 ὑμεῖς δὲ, *vos autem*) Quæ Deus jubet, sunt amoris: traditiones humanæ in alia omnia eunt.

¶ δῶρον, *donum*) sc. est. *Korban est illud, quicquid* &c. Formula erat: קרבן שאני נהנה לך *illud omne, quo tibi quomodocunque utilis esse possem, esto mihi Korban*. h. e. tam mihi sit prohibitum tibi ulla in re benefacere, quam est mihi illicitum attingere Corban. vid. L. Cappelli Corban. Vel etiam revera, ad vitandam speciem avaritiæ, contulerunt in Corban, quæ parentibus debebantur: sicut multi pauperibus vel orphanis tribuunt, quæ aliis invident, extorquent, denegant.

¶ ὃ ἐὰν κτλ.) *quicquid ex me utilitatis capturus fores.*

¶ ὠφεληθῇς) יהנה לך solebant dicere sacerdotes, cum populus aliquid offerret.

¶ καὶ) *&* Particula inchoat apodosin.

¶ ὀυ μὴ τιμήσῃ, *non honorabit*) Pharisæorum edictum erat: *talis erit liber ab officio erga patrem & matrem.* Id autem Dominus effert iis verbis, quæ injuriam pharisæorum apertius exprimunt, præcepto Dei contrariam.

6 καὶ) *atque adeo.*

¶ διὰ) *propter*. Cor occupatum traditionibus non capit mandata Dei.

7 προεφήτευσε, *prophetavit*) prædixit.

8 ὁ λαὸς οὗτος) Es. XXIX. 13: ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς ȣ̃τος ἐν τῷ στόματι αὐτȣ̃, καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με, ἡ δὲ καρδία - διδάσκοντες ἐντάλματα ἀνθρώπων καὶ διδασκαλίας.

¶ οὗτος, *hic*) Pronomine hoc indicatur fastidium. 1 Cor. XIV. 21.

¶ με, *me*) Deum, loquentem per Esajam.

¶ καρδία, *cor*) cujus accessu vere colitur Deus, & cultûs summa continetur.

9 μάτην, *frustra*) Quanta vanitas in religionum parte maxima tot seculis & climatibus!

¶ σέβονται, *colunt*) Deum ejusque præcepta parce curabant: &, si curabant, id observantia mandatorum humanorum contaminabant.

¶ διδάσκοντες διδασκαλίας, *docentes doctrinas*) operose, diu, frequentes. conf. Marc. VII. 13.

¶ ἐντάλματα) Appositio. indigna nomine ἐντολῶν. *præcepta* per *doctrinas* adornantur & condiuntur.

¶ ἀνθρώπων) *hominum*, quamlibet *veterum*: v. 2. quorum nulla in religione est auctoritas.

10 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Non omnes semper attendebant. Pharisæi non erant digni, quibus hoc diceretur. v. 14.

¶ τὸν ὄχλον, *turbam*) ne deciperetur oratione pharisæorum.

11 ȣ̓, *non*) Id nisi ita esset, fideles sine fastidio maximo non possent habitare in mundo vanitati subjecto.

¶ τὸ ἐκπορευόμενον, *quod egreditur*) Peccatum originale hîc evidenter innuitur.

¶ τȣ̃το, *hoc*) Demonstrativum.

12 οἶδας, *nosti*) Sentiebant omniscientiam Iesu.

¶ ἐσκανδαλίσθησαν, *offensi sunt*) scandalo accepto, vel potius captato.

13 φυτεία, *planta*) Doctrina, sive potius homo. φυτὸν, naturâ: φυτεία, curâ.

 ¶ πα-

¶ πατὴρ, *Pater*) Ioh. XV. 1 f.

¶ ἐκριζωθήσεται, *eradicabitur*) Et huc faciunt ſcandala. Talis planta, quamlibet ſpecioſa, eſt extra Chriſtum.

14 ἄφετε, *ſinite*) nolite eos morari.

¶ ὁδηγοὶ, *viæ duces*) Es. IX. 16.

15 ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) Plane ſingularis candor eſt hiſtoriæ divinæ per omnes libros, in notandis hominum ſanctorum erratis.

¶ παραβολὴν ταύτην, *parabolam hanc*) Parabola eſt v. 13. ſed ſermo apertus a v. 10. Itaque Petrus, ut diſcipulus, improprie loquitur. Neque tamen id expreſſe reprehendit Ieſus. Modo rem tenuiſſent.

16 ὑμεῖς, *vos*) Reſp. *nobis.* v. 15. *Vos:* non modo phariſæi & populus. Reſp. *intelligite.* v. 10.

17 οὔπω, *nondum*) quanquam v. 11 & alibi inſtituti eſtis de tota ratione pietatis, ex qua poſſetis hanc quoque rem colligere.

¶ νοεῖτε) *animadvertitis.*

¶ εἰς, *in*) *In*, ter: nec cordis fit mentio, in quo eſt aut puritas vera aut impuritas.

19 διαλογισμοὶ πονηροὶ, *cogitationes malæ*) quales habebant Phariſæi. articulus additur Marc. VII. 21.

¶ φόνοι, μοιχεῖαι, *cædes*, *adulteria*) contra præceptum V. &c. Pluralis numerus facit ad gravitatem.

¶ βλασφημίαι) *maledicta*, contra proximum, cum *falſo teſtimonio* conjuncta. In talibus enumerationibus τὸ aſyndeton ſæpe vim habet τοῦ *&c.* quaſi is, qui loquitur, plura voluerit addere aut cogitanda relinquere. conf. Marc. VII. 22.

20 οὐ κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον, *non polluit hominem*) In ipſa *hominis* appellatione latet argumentum. nam ſpiritualis natura, quæ in homine potior pars eſt, non attingitur a ſordibus externis.

21 τὰ μέρη, *partes*) non verſus totam regionem.

22 ἐξελθοῦσα, *egreſſa*) Nam Ieſus non intravit fines Cananæorum.

¶ ἐκραύγασεν, *clamavit*) eminus, a tergo. coll. v. 23. 25.

¶ με, *mei*) Suam fecerat pia mater miſeriam filiæ. v. 25. conf. v. 28.

¶ υἱὲ δαβὶδ, *fili David*) Ergo audierat de Promiſſione mulier, pridem, vel nuper.

23 δὲ, *vero*) Decebat, hanc declarationem & quaſi proteſtationem indignitatis ethnicæ præmitti dignationi ſingulari, cui tamen eadem viam parabat: nec tam precibus Cananææ, quam Cananææ & diſcipulorum opem dedit.

¶ οὐκ ἀπεκρίθη - λόγον) Sic LXX, Es. XXXVI. 21. 1 Chron. XXI. 12.

¶ ἀπόλυσον, *dimitte*) Metonymia conſequentis: i. e. *juva*, *ut ſoles*, coll. v. ſeq. Sic ſolebat Ieſus dimittere.

¶ κράζει, *clamat*) Credibile eſt, diſcipulos judicium hominum eſſe veritos; & ſua cauſa, ne clamor moleſtiam afferret, & mulieris cauſa, opem petiiſſe.

24, 26. εἰ μὴ - τοῖς κυναρίοις· *niſi - catellis*) Sermo in theſi expreſſus, in hypotheſi nullam habet repulſam: ſed potius ſpem facit fidei conſtanti. Theſis autem accipienda eſt, non de officio toto mediatorio, ſed de prædicatione & miraculis.

24 ἀπεστάλην, *miſſus ſum*) Ieſus omnia retulit ad ſuam *miſſionem.*

¶ πρόβατα, *oves*) Iſraël, grex Domini. Ps. XCV. Ieſus, Paſtor.

¶ οἴκου, *domus*) Id reſtringere videbatur gratiam.

25 ἐλθοῦσα, *veniens*) a tergo Salvatoris ad faciem ejus progreſſa, quanquam etiam diſcipulis repulſam dediſſe videbatur.

26 τῶν τέκνων, *liberorum*) Ieſus ad Iudæos

dæos locutus eſt ſevere: de Iudæis, ad externos, honorifice. Ioh. IV. 22. Sic nos de eccleſia evangelica.

¶ κυναρίοις, *catellis*) indignis. At jam hîc diminutivum eſt. Ieſus ipſe dat anſam mulieri capiendi ſui. Midraſch Tillim: *Nationes mundi aſſimilantur canibus.*

27 ναὶ, *næ*) Arripit mulier appellationem *catellorum.* nam ſequitur, καὶ γαρ, quod vertendum, *etenim. næ*, particula partim aſſentientis: partim aſſenſum ad preces Domino quaſi in linguam imponentis, i. e. orantis. Sic ναὶ, Philem. v. 20. Iudith IX. 14.

¶ ἐσθίει, *edunt*) cum *filii* ſæpe prodigant panem.

¶ ἀπὸ τ̃ ψιχίων, *de miculis*) Non dicit, *micas*, nec dicit, *panem.*

¶ τ̃ πιπτόντων, *cadentibus*) Antitheton: λαβεῖν καὶ βαλεῖν. Petit ut rem innoxiæ utilitatis.

¶ ἀπὸ, *a*) Non poſtulat *menſæ* admoveri: non longe tamen a menſa ſe abeſſe innuit. Vicina Iſraeli gens illa erat.

¶ τ̃ κυρίων ἀυτῶν, *dominorum ſuorum*) Id prærogativam *liberorum* & tamen quandam *catellorum* cum iis neceſſitudinem indicat. Congruit ſermo *Cananææ* cum *Canaane ſervo.* Gen. IX. 26.

28 ὦ γύναι, *o mulier*) Nunc demum eam alloquitur.

¶ μεγάλη, *magna*) Modeſtia non obſtat magnitudini fidei. c. VIII. 8 ſ.

¶ ὡς, *ut*) Poſt luctam eo plus datur.

¶ θέλεις, *vis*) Fides eſt etiam in voluntate.

¶ ἀπὸ, *a*) Secuta eſt ſanitas durabilis.

29 ἐκάθητο, *ſedebat*) Non ultro juſſit populos accedere, ſed exſpectavit.

30 ἑτέρους, *alios*) *infirmos.*

¶ ἔρριψαν, *jecerunt*) cum ſe invicem premerent.

32 σπλαγχνίζομαι, *miſeret me*) Dum populus præ admiratione oblitus eſt famis: miſeretur ejus Ieſus, nec laude miraculorum tangitur. alias gloria & miſericordia raro conveniunt.

¶ προσμένουσί μοι, *manent apud me*) Populi intererat *manere apud* Ieſum: atque id tamen Ieſus pro cauſa novi beneficii eis conferendi amplectitur. Paratus erat populus manere diutius.

¶ ἤ) *pro* ὁ. LXX, Gen. XXXVIII. 25.

¶ νήστεις, *jejunos*) Nullius opis indigos homines a ſe dimiſit.

33 πόθεν, *unde*) Conf. Num. XI. 21. 2 Reg. IV. 43.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Iam intelligebant diſcipuli, ſuas fore in ea re partes aliquas.

34 ὀλίγα ἰχθύδια, *paucos piſciculos*) Extenuant apparatum. nam v. 36 tollitur forma diminutiva.

36 εὐχαριστήσας, *gratias agens*) Gratiarum actioni locus eſt etiam ante cibum: Act. XXVII. 35. & tum idem eſt, quod εὐλογία ſive *benedictio.* Eſt enim recognitio beneficii divini de præterito & futuro. Ieſus omnia retulit ad Patrem: & hîc gratias egit pro panibus & pro inſtanti ſaturitate populi. coll. Ioh. XI. 41. εὐχαριστεῖν, verbum a Phrynicho improbatum, ſed a Diodoro quoque Siculo adhibitum.

39 ἀνέβη) *iterum conſcendit*, navem videlicet paulo ante memoratam. c. XIV. 33. Idem verbum, eadem vi, Marc. VI. 51.

CAP. XVI.

1 Οἱ Φαρισαῖοι καὶ σαδδουκαῖοι, *Phariſæi & Sadducæi*) Phariſæis maxime plebs, Sadducæis proceres erant addicti, Act. V. 17. XXIII. 6. ut hodie turba in ſuperſtitionem, prudentes in atheiſmum procliviores. Duo extrema oppoſita. Duos tantum ſadducæorum inſultus in

in Iesum describunt evangelistæ: quorum prior hoc loco exstat. nam de religione minus laborabant, quam pharisæi.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) Miracula de cœlo facta fuerant tempore Mosis, Iosuæ, Eliæ. Causa cur pharisæi nollent miracula ab Iesu ante eam diem edita pro divinis amplecti, hæc fuisse videtur, quod cum Is nondum edidisset signum e cœlo, putarent, cetera potuisse etiam a satana proficisci: conf. cap. XII. 24. 38. & quod signum e cœlo, in omnem creaturam agens, majus esset, quam signa in microcosmo. Sadducæi, qui nullum spiritum, adeoque nec satanam esse putabant, censuere, facultatem Iesu extendere se tantum ad famem & morbos corporis, non ad majora omnia. Apud utrosque valebat illud: Varietas miraculorum, (tanquam spectaculorum,) delectat. Libido illorum notatur verbo illo, *volumus*. c. XII. 38.

2 ὀψίας· πρωΐ· *vesperi: mane*) Duo prognostica omnium communissima & maxime popularia. nam ubi cœlum rubet vesperi, noctis frigiditas tenuiores vapores adstringit, ne fiat tempestas, etiamsi venti fiant: ubi mane cœlum rubet cum nigrore, calore solis vapores crassi in tempestatem erumpunt.

3 ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) Hypocrisis erat, major eorum in naturalibus quam in spiritualibus sollertia. nam qui illam habent, hac multo minus, quam tardi homines, carere debent, etsi sæpe ea carent. Exemplum utriusque conjunctæ, cap. II. 2.

¶ πρόσωπον τοῦ οὐρανοῦ) *vultum cæli*, non, *faciem*. Prosopopœia, ut in συγνάζων, modo.

¶ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν) *signa temporum*, i. e. singulis temporibus congruentia. Non modo tempora ex signis, sed simul etiam signa ex indole temporum, & signa eorumque genera inter sese dijudicari debere, Iesus docet. Varius enim est influxus Dei in homines, per varias doctrinas, personas, tempora, signa; quæ omnia inter se respondent. quare aliis temporibus alia signa conveniunt. Messiæ in terra versanti conveniebant signa minus illa quidem splendida, sed tamen quæ hominibus in terra (cap. IX. 6.) plane essent salutaria. c. VIII. 17. Luc. IX. 54. Quare non de cœlo, sed de se se debuerant argumenta capere. Luc. XII. 57. Pariter post ascensionem non edidit signa in terra, ut olim.

¶ οὐ δύνασθε;) *non potestis?* scil. signum a signo dignoscere. cum admiratione dictum. Si velletis, maxime possetis: nunc voluntaria vos cæcitas impedit.

4 γενεὰ) *natio*, ipsa sui temporis signum. nam talis futura erat tempore Messiæ. c. XI. 6.

¶ πονηρὰ) *mala* & molesta.

¶ μοιχαλὶς, *adultera*) fidem connubialem, quam Deo sanctissime servare debebat, frangere solita.

¶ σημεῖον - καὶ σημεῖον, *signum - & signum*) Gravis repetitio. Miraculorum speciem præscribunt, ita, quasi nulla esset alia: quare totum eis miraculorum genus negatur. quæ postea facta sunt miracula, non in gratiam talium, sed popelli & ægrotorum facta sunt.

¶ τὸ σημεῖον ἰωνᾶ, *signum Ionæ*) Illud non ex cœlo, sed ex media terra. Ionas ex ceto redux Ninevitis suam probavit legationem: sic Messiæ demonstratio Iudæis per resurrectionem Iesu, cui antea non credidere, data est. Porro post triduum in medio terræ transactum satis signorum de cœlo fore tacite innuit: quæ facta sunt ab ascensione in cœlum, & fient in abolitione cœlorum. conf. cap. XXIV. 30. Act. II. 19. quid? ne tum quidem nulla erant de cœlo signa. Matth. III. 16.

¶ καταλιπὼν, *relinquens*) Iusta severitas.

tas. Tit. III. 10. Populum nunquam ita reliquit Iesus.

6 ὁρᾶτε, *videte*) Necessarium est puritatis doctrinæ studium.

¶ ζύμης, *fermento*) Sermo metaphoricus, eoque ænigmaticus: quo Iesus profectum discipulorum, qui jam diu auditores erant, tentat. Metaphora autem alludit ad cogitationes, quas scaturiebat mens discipulorum. Nolite curare defectum panis cibarii: sed alimenta periculosa, quæ animis propinant hypocritæ. Oblitos esse panum discipulos ea ex causa, credibile est, quod solicitos eos habuisset tentassetque controversia a Pharisæis & Sadducæis mota. v. 1. Pharisæi & Sadducæi alias erant valde inter se divisi: sed tamen hîc contra Iesum conspirarant. v. 1. Ideo uno *hypocritarum* titulo utrosque affecit: v. 3. & contra utrosque simul munit discipulos h. l. Atque ipsa *hypocrisis* hoc fermentum erat: Luc. XII. 1. qua acti, signa temporis præsentis sufficientissima non agnoverunt, alterius temporis (unde plurale, *temporum*, v. 3.) signa postulantes. Fidelis & credit & loquitur: qui horum utrumvis ab altero divellit, est infidelis, est hypocrita. c. XXIV. 51 not. Neque igitur, *qui parvam fidem habet* (v. 8.) ab hypocrisi liber est. Opportunissime de hoc fermento cavendo monentur discipuli, ex præsentibus signis nondum intelligentes. v. 11.

7 ἄρτους, *panes*) Victus in familia Iesu valde simplex & frugalis fuit. Putabant, eo loco, quo nunc venirent, emendum fore panem, neque ullam fore copiam panis, quem constaret fermento pharisæorum non esse subactum. Respondet Iesus, etiamsi nullus alius panis haberi posset, tamen eos etiam sine pharisæorum & totius illius climatis pane alitum iri.

8 τί διαλογίζεσθε, *quid cogitatis*) Homo gravius sibi imputat defectum in cura rerum externarum; cujus veniam Deus facillime tribuit. Major fidei ratio.

¶ ὀλιγόπιστοι, *parvam fidem habentes*) Ex fidei penuria facilis non modo in dubitationes & timores, sed etiam in errores hermeneuticos aliosque, & in oblivionem lapsus est.

9 οὔπω, *nondum*) Diu audisse, auget in tarditate discentis culpam.

¶ νοεῖτε - μνημονεύετε, *intelligitis - recordamini*) Verbum νοέω dicit quiddam magis voluntarium, quam συνίημι. v. 12. Marc. VII. 17. 2 Tim. II. 7. Peccatum etiam cadit in mentem & memoriam. debebant *intelligere*, vel si duo illa miracula non essent facta. Memoria tenere debemus in operibus divinis etiam circumstantias, & ex priori auxilio sperare ulterius.

9, 10 πόσους κοφίνους, πόσας σπυρίδας, *quot cophinos, quot sportas*) In priore miraculo, ut numerus panum numero millium, sic numerus cophinorum respondit numero apostolorum, ut singuli cophino, quem gestabant, pleno gauderent; in altero, numerus sportarum numero panum. Si plures habuissent cophinos aut sportas, sine dubio panes etiam in majus fuissent multiplicati, conf. 2 Reg. IV. 6. ut essent *complementa*. Marc. VIII. 20. Erat autem σπυρίς, *sporta*, major, quam κόφινος. Gloss. vet. κόφινος, *corbis*, *CORBVLA*. Iuvenalis, de Iudæis egenis: *quorum* cophinus *fœnumque supellex*. ex quo patet, cophinum fuisse κουφότερον, leviorem, ut a quovis pro usu quotidiano circumferri posset: *sporta* videtur cepisse justum onus bajulatoris. conf. Act. IX. 25.

10 τῶν -) Id cujusque est, quo quisque fruitur atque utitur.

¶ ἐλάβετε, *sumsistis*) ad victum ulteriorem, in compensationem panum V & VII. quos impendistis.

11 πῶς, *quomodo*) Particula admirandi. conf. c. VIII. 10 not.

¶ οὐ περὶ ἄρτου, *non de pane*) Sensus literalis

teralis ſæpe verior & auguſtior eſt ſenſu literæ: & ubi hæc de naturalibus agit, ille ad ſpiritualia ducit. In ſpiritualibus magis preſſe debent accipi verba cœleſtia.

12 συνῆκαν, *intellexerunt*) Tamen aliquid intelligendum reliquit Ieſus diſcipulis. Ipſe oſtendit, quid *fermentum* non ſignificaret h. l. illi debebant, cum audiſſent, quid non eſſet, colligere, quid eſſet. Sic quoque cap. XVII. 13.

¶ ἀπὸ τῆς διδαχῆς, *a doctrina*) *Doctrinæ* vocabulum, in antitheto ad panem, late ſumitur, ut etiam *hypocriſin* denotet. Hæc doctrina hypocritica erat fermentum.

13 δὲ, *autem*) Notabile temporis intervallum fuit inter antecedentia, & inter ea, quæ hîc panduntur. Ideo laxior eſt ſermonis connexio. Quæ ſequuntur, brevi tempore ante paſſionem Domini facta ſunt: & brevitas hujus intervalli adjuvat rectam interpretationem promiſſionum, quæ exſtant verſu 18 & 28. & interdicti, quod exſtat verſu 20. c. XVII. 9. &c.

¶ καισαρείας, *Cæſareæ*) Iudæos Cæſari parere, ablato a ſua tribu ſceptro, Meſſiamque veniſſe, ipſum hoc nomen Palæſtinæ oppidis haud pridem inditum omnes admonere poterat. In exegeſi ſacra lector ponere ſe debet quaſi in illo tempore & loco, quo oratio habita resve geſta eſt; & affectûs, vim verborum, contextum conſiderare.

¶ τῆς φιλίππου, *Philippi*) Sic Cæſarea mediterranea diſtinguitur a Cæſarea maritima.

¶ τίνα, *quem*) Diſcipuli auſcultando & quærendo profecerant: nunc Magiſter quærendo examinat, & catecheſeos ſpecimen præbet.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου) me, quem ipſe appellare ſoleo *Filium hominis*. Petrus antitheton tangit: *tu es Filius Dei viventis*. v. 16. conf. Ioh. V. 19. 27. Frequens apud evangeliſtas & diligentiſſime obſervanda eſt hæc nomenclatura, qua nemo niſi ſolus Chriſtus, a nemine, dum Ipſe in terris ambularet, niſi a ſemetipſo appellitatus eſt *Filius hominis*. Primum Ioh. I. 52, ut primum reperti fuere, qui eum Meſſiam & Filium Dei, ib. v. 50. agnoſcerent; & deinceps ſæpiſſime, ante prædictionem paſſionis & poſt. Nam ab iis, qui fidem in Ipſum ſuſcipiebant, dictus eſt *Filius David*. Recte ſuſpicati ſunt Iudæi, ea deſignari Meſſiam. Ioh. XII. 34. Nam ut Adamus I cum tota progenie dicitur *Homo*, ſic Adamus II (1 Cor. XV. 45) dicitur *Filius hominis*: non ea notione, qua *filii hominis*, id eſt, tenues, opponuntur *filiis viri*, id eſt, potentibus, Ps. XLIX. 3. quave homines communiter dicuntur *filii hominum*. Marc. III. 28. Eph. III. 5. Ez. II. 1. & paſſim: ſed cum articulo, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. Videtur articulus reſpicere prophetiam Dan. VII. 13. Vnus hic nempe homo eſt, quem Adamus poſt lapſum, ex promiſſione exſpectavit pro tota ſua progenie: ὁ δεύτερος, *ſecundus*, 1 Cor. XV. 47. quem omnis prophetia V. T. indigitavit, qui totius generis humani jura & primogenituram ſuſtinet, Luc. III. 23. 38. & cui uni, quod humani nominis nos non pœniteat, (Ps. XLIX. 21.) debemus. Rom. V. 15. Porro hac appellatione Chriſtus, inter homines ambulans, & expreſſit, & pro œconomia illius temporis occultavit (conf. Matth. XXII. 45.) inter homines, & ſatanam celavit, ſe eſſe τὸν υἱὸν *Filium* abſolute dictum, id eſt, Filium Dei, promiſſum datumque homini, Gen. III. 15. Es. IX. 6. ortumque ex homine. Hebr. II. 11. (perinde uti uno *exaltationis* vocabulo & crucem & glorificationem ſuam inſignivit: Ioh. XII. 32.) & ſimul ſe ipſum præſentis ſuæ conditionis quaſi admonuit. Matth. XX. 28. Phil. II. 7. 8. Neque vero tantum Exinanitioni ea convenit appellatio: ſed Filius homi-

hominis dicitur pro ſtatu quolibet conſpicuo, (Ioh. XII. 34. coll. v. ſeq. *lux vobiſcum:*) vel in exinanitione vel in exaltatione. convenitque ipſa forma corporis, juventutem referens. Dan. VII. 13. Evolve omnino v. 27. 28. & cap. XII. 32. XXIV. 27. 30. 37. 39. 44. XXV. 31. Luc. XVII. 22. Ioh. XII. 23-36. V. 27. Act. VII. 56. quare etiam talis appellatio per omnes epiſtolas XXI apoſtolicas (nam Hebr. II. 6 non additur articulus, & verba Davidis ſunt, non Pauli, qui tamen *hominem* & *virum* ſæpe appellat Chriſtum. vid. not. ad Rom. V. 15.) non occurrit: ſed appellatio *Filii Dei*. Atque in ipſa Apocalypſi, c. I. 13. XIV. 14. uti diu ante apud Dan. l. c. ad eam duntaxat alluditur. Apoſtolorum vel in hoc uno idiomate convenientia oſtendit, eos eodem divino motu ſcripſiſſe.

14 οἱ μὲν, ἄλλοι δὲ, ἕτεροι δὲ, *aliqui quidem, alii vero, alii vero*) Non ſufficit noſſe variorum opiniones: noſtra nobis conſtare fides debet; quæ deinde etiam ex opinionibus aliorum, per ſe vanis, profectum capiat.

¶ ἰωάννην - προφητῶν, *Iohannem - prophetarum*) Non opus eſt referri hoc ad metempſychoſin a phariſæis creditam: nam de ipſius Eliæ, qui non erat mortuus, reditu, de ceterorum reſurrectione ex mortuis ſuſpicati ſunt. c. XIV. 2. Luc. IX. 8. 19.

¶ ἱερεμίαν, *Ieremiam*) Hunc Iudæi exſpectabant tum.

¶ ἕνα, *unum*) quemvis, indefinite. Non putabant, Majus quidpiam venire poſſe, quam olim habuiſſent. Cum *Moſe* non comparabant Ieſum.

16 ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) Petrus ubique, pro ardore ſuo, præcipuas habuit inter apoſtolos loquendi partes.

¶ σίμων πέτρος, *Simon Petrus*) Hoc ſolenni loco nomen & cognomen jungitur. Apparet, Simonem citius & uberius agnoſſe Filium Dei, & condiſcipulis præluxiſſe.

¶ σὺ εἶ, *tu es*) Firmiter dicit: *Tu es*. non, *dico te eſſe*. Antea debuit credere Petrus, tum audire etiam in monte. c. XVII. 5. Similem confeſſionem dederat Petrus, Ioh. VI. 69. ſed plus celebratur hæc, quam dedit poſt tot tentationes, tam ſolenniter interrogatus.

¶ ὁ χριςὸς, ὁ υἱὸς, *Chriſtus, Filius*) Ergo hæc duo non ſunt plane ſynonyma, ut voluit Ioh. Lockius: ſed altero poſito alterum tacite connotatur. vid. Act. IX. 20. Eſtque gradatio. nam cognitio de Ieſu, ut eſt Filius Dei, ſublimior eſt, quam de eodem, ut eſt Chriſtus.

17 μακάριος, *beatus*) Hoc vocabulo non ſolum beata, ſed etiam rara ſimul conditio ſignificatur. c. XIII. 16. Non dixerat Ieſus diſcipulis antehac, ſe eſſe Chriſtum. Ea dixit & fecit, unde, revelante Patre, ipſum agnoſcerent eſſe Chriſtum.

¶ σίμων βαρ ἰωνᾶ, *Simon Bar Iona*) Expreſſa nomenclatio ſignificat illud: Dominus novit ſuos. Et Petro in memoriam revocat ſpecimen illud omniſcientiæ, quod ei datum erat Ioh. I. 42. coll. ib. c. XXI. 15.

¶ σὰρξ καὶ αἷμα) homo quicunque. *caro & ſanguis*, metonymice, corpus & anima. Eph. VI. 12. Gal. I. 16. Nemo, ante Petrum, mortalium, tum hoc ipſum ſciebat. v. 14.

¶ οὐκ ἀπεκάλυψε, *non revelavit*) Chriſti cognitio non hauritur, niſi ex revelatione cœleſti. c. XI. 27.

¶ ὁ πατήρ μου, *Pater meus*) Sic repetitur & confirmatur Summa confeſſionis Petri. Petro *revelare* Pater cœleſtis per doctrinam Ieſu Chriſti, cordi Petri inſcriptam.

18 σὺ εἶ πέτρος, *tu es Petrus*) Suaviſſime reſpondet illi verbo: *Tu es Chriſtus*.

¶ πέτρος - πέτρα, *Petrus - petra*) Πέτρος alias

alias denotat *lapidem*; sed in Simone *petram*. enimvero talem virum non conveniebat appellitari *Petram* fœminina terminatione : viciſſim Matthæus libenter ſcripſiſſet, ἐπὶ τούτῳ τῷ πέτρῳ, ſi ſermonis ratio tuliſſet. quare hæc duo, πέτρα & πέτρος ſtant pro uno nomine, ſicut unum utrinque nomen *Kepha* legitur in Syriaco. *Petrus* hîc ponitur, ut proprium. dicitur enim, *tu es*, non, *tu eris*. & tamen connotatur aperte vis appellativi, ut *petram* denotet. Certe ſuper apoſtolos ædificata eſt eccleſia Chriſti, Ap. XXI. 14. quatenus illi & primi fidelium fuere, & ceteri fideles illorum opera acceſſere. qua in re præcipua quædam ſane Petri, ſalva apoſtolicæ poteſtatis æqualitate, prærogativa extitit. nam is & primus Iudæos lucrifecit plurimos, Act. II. & idem primus gentes ad evangelium admiſit. Act. X. Præterea hic potiſſimum *fratres ſuos confirmare, ovesque & agnos Domini paſcere* juſſus eſt. Atque illuſtre cognomen, alias ipſi Chriſto tribui ſolitum, qui item *Petra* dicitur, haud ſine maximæ rei ſignificatione inditum Petro eſſe oportet, qui etiam in catalogo apoſtolorum *primus* dicitur, & primo ſemper loco ponitur. Matth. X. 2. vid. etiam 1 Petr. II. 4-7. Tute hæc omnia dicuntur: nam quid hæc ad Romam? Videat Petra romana, ne cadat ſub cenſuram verſûs 23.

¶ καὶ, *&*) Magnificentiſſima promiſſio, portas inferni, regnum cœlorum, & terram, diverſis modis complexa.

¶ οἰκοδομήσω, *ædificabo*) Non dicit, *ſuper hac petra fundabo*. Petrus tamen non eſt fundamentum. Super petra ædificatur ſapienter. c. VII. 24.

¶ μου τὴν ἐκκλησίαν, *meam eccleſiam*) Magnifica de Ieſu locutio, in evangeliſtis non alibi occurrens.

¶ πύλαι ᾅδου) Non additur articulus. Τῷ ᾅδῃ *inferno* mox opponitur *cœlum*, uti cap. XI. 23. Contra fidem nil poteſt *infernus*: fides poteſt in *cœlum*. *Portæ inferni* (ut alibi *portæ mortis*) nominantur etiam Es. XXXVIII. 10. Sap. XVI. 13. ᾅδης *infernus* valentiſſimum quiddam, Cant. VIII. 6. quanto magis ejus *portæ*? Metaphora, *portæ*, a re architectonica, ut in *ædificabo* & *claves*. Eccleſia Chriſti videtur quaſi urbs ſine mœnibus : & tamen portæ inferni, quæ illam impetunt, non prævalebunt. Notantur infernalia munimenta & reſpondentia illis propugnacula mundi, *Porta* Ottomannica, & Roma, ubi orci orificium eſſe, apertum M. Curtii tempore, aperiendum iterum olim Ap. XIX. 20. exiſtimat Er. Schmidius: *Roma*, inquit, *ſita eſt in iis proxime partibus Italiæ, ubi adhuc ante Romam conditam Homerus ſuum Vlyſſem, & poſt Romam conditam, non magni intervalli diſcrimine, Virgilius ſuum Æneam ad inferos deſcendiſſe fingit. Sed ne poetica fide agere velle videar (quanquam inſtar prædictionis Caiphæ haberi hæc poetica poſſint) age audi & hiſtoricam. In medio foro Romæ olim, ſi Livio & aliis Romæ præconibus credendum, infernus, quem vos* (Pontificii) *in viſceribus terræ ponitis, os ſuum aperuit, nulliſque terris ingeſtis hiatus ille expleri potuit, usque dum Marcus Curtius armatus & equo inſidens inſiliit. Vt nimirum, velut Enochum & Eliam vivos cœlum; ita hunc Curtium vivum infernus primitias acciperet, per πύλας haſce ᾅδου, in medio foro Romæ tunc apertas, quæ haud dubie Divina potentia rurſus aperientur, quando Beſtia & pſeudopropheta in ſtagnum ignis ſulfure ardens vivi conjicientur, uti promittitur Ap. XIX. 20.*

19 δώσω σοὶ, *dabo tibi*) Futurum. Ipſe Chriſtus exaltatus *claves* accepit œconomice. Ap. I. 18 not. Dedit, quas hîc promiſit, deinceps claves Dominus non ſoli Petro, conf. Luc. V. 10 not. ſed primo, ratione temporis: quatenus Petrus primus fuit, qui poſt reſurrectionem Chriſti geſſit

sit apostolatum. Act.I.15.II.14. Si Petro & episcopis post eum romanis, ac non ceteris apostolis, datæ sunt claves: etiam post mortem Petri episcopus romanus ceteros apostolos pascere debuit.

¶ τὰς κλεῖς, *claves*) *Claves* denotant potestatem. Tertull. lib. de jejuniis cap.XV. *Apostolus claves macelli tibi tradidit:* ubi alludit ad 1 Cor. X. 25. Ad duas res valet usus *clavium*, ad claudendum & ad aperiendum: ipsæ claves non dicuntur esse *duæ*. Vna eademque clave & clauditur & aperitur. Ap. III. 7. *Mille* claves Henocho traditas fuisse asseverant Iudæi. vid. Alting. Hist. promot. acad. Hebr. p. 107.

¶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, *regni cœlorum*) non dicit, *ecclesiæ*; neque, *regnorum mundi*.

¶ δήσῃς, λύσῃς, *ligaveris*, *solveris*) Claves denotant totum munus Petri. quare ligandi & solvendi verbis comprehenduntur omnia ea, quæ Petrus in virtute nominis Iesu Christi & per fidem in illud nomen, apostolica potestate, gessit; docendo, convincendo, hortando, prohibendo, permittendo (vid. Tertull. modo cit.) consolando, remittendo, Matth. XVIII. 18. 15. Ioh. XX. 23. sanando, Act. III. 7. IX. 34. resuscitando, ibid. v. 41. coll. c. II. 24. puniendo, c. V. 5. coll. 1 Cor. V. 5. Exemplum rei in terra gestæ, in cœlis rati habitæ, ipse commemorat Act. XV. 8. Iuvat cum hoc loco conferre alterum, c. XVIII. 18. & cum utroque tertium parallelum, Ioh. XX. 23. Hoc loco Petro uni post editam confessionem de Iesu Christo potestas promittitur (1) ligandi & (2) solvendi, peccata, & quicquid sub eam potestatem cadit; quasi per ænigma, non expresso, quæ liganda & solvenda essent, quia discipuli rem tantam nondum capiebant, Luc. IX. 54. Capite XVIII post glorificationem in monte discipulis in fide progressis communiter datur potestas (1) ligandi (2) & solvendi offensas fratrum, maxime autem solvendi per preces in nomine Christi. Ioh. XX Iesus post resurrectionem, *afflatis* discipulis, potestatem præbet, peccata (1) remittendi & (2) tenendi. sic enim & verba & verborum ordo mutatus extat, porta salutis aperta. Maxima pars est potestatis apostolicæ, in peccata: conf. Hos. XIII. 12. cetera per synecdochen in hoc sermone continentur. De usu verbi λύειν haud alienum fuerit conferre locum Aristophanis, Ran. Act. 2. scen. 6. in epirrhemate: αἰτίαν ἐκθεῖσι, ΛΥΣΑΙ τὰς πρότερον ἁμαρτίας (χρή.) i. e. *Crimina causas exponentibus remittenda sunt.*

20 μηδενὶ, *nemini*) Iesus ne apostolis quidem, se Christum esse, dixerat, sed reliquit, quod ipsi ex rerum testimoniis cognoscerent. Ergo non conveniebat, id ceteris, ante ejus resurrectionem, quæ totum testimonium de Messia erat corroboratura, ab apostolis aperte dici. nam qui mysterium, minus dextre, proponit non capientibus, & sibi & aliis nocet. Porro ii, qui credidissent aliquo modo, Iesum esse Christum, regnum mundanum cum seditioso strepitu quæsissent: ceteri plerique Christum talem illo tempore vehementius repulissent, & crucifigendo atrocius peccassent, minus patentem pœnitentiæ januam in posterum habituri. Postea aperte testati sunt.

¶ ὁ χριστὸς, *Christus*) Postquam discipuli Iesum agnovere Christum, eumque confessi sunt, paulo post eis transformationem suam ostendit, cap. XVII. & de se ut Christo aperte locutus est inter illos. Marc. IX. 41. Ioh. XVII. 3.

21 ἀπὸ τότε) *illo tempore, & deinceps.*

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Ergo antea non ostenderat. Evangelium in duas partes potest dividi, ex quibus divina Iesu methodus elucet. prior propositio est: *Iesus est Christus.*

stus. altera: *Christum oportet pati, mori, & resurgere.* conf. Ioh. XVI. 30. 31. 32. vel brevius: Christus per mortem intrabit in gloriam. Discipulos Iesus primo convicit de subjecto; deinde de prædicato ei debuerunt credere ante passionem Domini. Post glorificationem ejus populus primo didicit prædicatum, & inde convictus est de subjecto. Act. XVII. 3. Priorem propositionem ut discipulis persuasit Iesus, v. 16., alteram addidit. Postea eos in montem duxit. Ad hæc observanda plurimum momenti habet series harmoniæ evangelicæ. Homines sæpe omnia simul docent: non item sapientia divina.

¶ δεικνύειν, *ostendere*) aperte.

¶ ἀπελθεῖν) *abire*, simulque discedere ab illa ratione, cui assueverant discipuli.

¶ παθεῖν, *pati*) Vbi Iesu obtigerat gloria aliqua, ut h. l. per confessionem Petri, tum maxime recordari solitus est passionis suæ instantis.

¶ πρεσβυτέρων, ἀρχιερέων, γραμματέων, *presbyteris, pontificibus, scribis*) Tria genera eorum, qui populum debuissent ad Messiam ducere: hodierno fere stilo, consilium justitiæ, consistorium & facultas theologica. c. XXVI. 3.

¶ ἐγερθῆναι, *excitari*) Nondum addit de ascensione. Gradatim omnia ulteriora panduntur. v. 27.

22 προσλαβόμενος, *assumens*) quasi pro jure suo. Familiarius egit, post agnitionis editum specimen: sed Iesus in ordinem redigit. conf. Luc. IX. 28. 48 f. 54 f.

¶ ὁ πέτρος, *Petrus*) idem, de quo v. 16. Facilius Locum de persona Christi fert ratio, quam verbum crucis. Subitæ mutationes in Petro. v. 16. 22. c. XVII. 4. Inde expertus testatur, nos virtute *Dei* custodiri, Epist. I. c. I. 5. non nostra.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Ceteras doctrinas sine exceptione acceperat.

¶ ἵλεως, *propitius*) sc. *sit Deus.* Formula decurtata. ἵλεως ἡμῖν καταλιπεῖν νόμον. 1 Macc. II. 21. Et sic LXX interdum exprimunt חלילה Hebræum.

23 ὕπαγε, *abi*) tuum non est *assumere & increpare.* Quo magis Petrum prædicarat beatum, eo magis nunc eum reprehendit; ad reprehensionem concoquendam antea per fidem præparatum: ut & hunc ipsum corrigat, & ceteros discipulos præservet. v. 24.

¶ ὀπίσω) ex conspectu meo, *ad tergum.* Satanam jusserat plane facessere. c. IV. 10.

¶ σατανᾶ, *satana*) Appellativum. Conf. Ioh. VI. 70, de Iuda, sed coll. not. ad Ap. XII. 9. Petrus se putabat maxime benevolum, cum diceret, ἵλεως κτλ. sed tamen *satanas* dicitur. conf. 2 Sam. XIX. 22. שטן qui se in via objicit.

¶ σκάνδαλόν μου, *scandalum meum*) i. e. non modo tu scandalum capis ex sermone meo, sed mihi, si fieri posset, noxium scandalum tuo sermone præberes. Summa vi hoc dicitur, & causam continet celerrimæ severitatis erga Petrum. Si animam Iesu tangere aliquid potuisset, periculosior fuisset sermo discipuli, quam incursus Tentatoris. Matth. IV. conf. not. ad Hebr. IV. 15. *Petra & scandalum,* antitheton. Scandalum, ante pedes positum, retro amandat Iesus.

¶ τὰ τοῦ θεοῦ, *quæ Dei sunt*) verbum crucis pretiosum. Sensus Iesu perpetuo divinus.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) carnis & sanguinis. v. 17.

24 θέλει, *vult*) Nemo cogitur; sed si vult, leges subire debet.

¶ ὀπίσω μου ἐλθεῖν, *post me venire*) Id denotat statum & professionem: *sequatur*, officium.

¶ ἀπαρνησάσθω, *abneget*) Vim verbi expende c. XXVI. 70. Abnegare se, renunciare.

ciare. ſic, ἀρνεῖσθαι, Tit. II. 12. ἀποτάσσεσθαι, Luc. XIV. 33. Oppoſitum, ὁμολογία, *confeſſio*. Hebr. X. 23.

¶ μοι, *me*) ut ſit, ubi ego.

25 θέλῃ-σῶσαι, *voluerit-ſervare*) Non dicitur, *ſervaverit*.

¶ ψυχὴν, *animam*) Anima eſt homo, ſecundum rationes animales & humanas.

¶ σῶσαι, *ſervare*) naturaliter.

¶ ἀπολέσει, *perdet*) ſpiritualiter, vel etiam corporaliter.

¶ ἀπολέσῃ, *perdiderit*) naturaliter: abjecta per abnegationem omni *ſuitate*. non dicitur, voluerit perdere.

¶ ἕνεκεν ἐμοῦ, *mea cauſa*) Hoc ſpectat *ſui abnegatio*: ceteroqui multi vitam amittunt *mundi & ſui ipſorum cauſa*.

¶ εὑρήσει, *inveniet*) *ſervabit*, eſt apud Marcum & Lucam. *ſervabit*, ſpiritualiter vel etiam corporaliter. Periculum in mundo. Anima, quæ ſalvatur, *Inventum* eſt.

26 ὅλον, *totum*) Totum nemo unquam lucratus eſt: &, ſi lucraretur, quid prodeſſet?

¶ ψυχὴν, *animam*) Vera prudentia refert omnia ad animæ; falſa, ad corporis utilitatem.

¶ τί δώσει, *quid dabit*) Non ſufficit orbis.

¶ ἀντάλλαγμα, *redhoſtimentum*) quod non debet vilius eſſe anima redimenda.

27 μέλλει ἔρχεσθαι) Id plus eſt, quam ſi diceretur ἐλεύσεται, *veniet*. Ut doctrinam de perſona Chriſti ſtatim ſubſecuta eſt doctrina de cruce, ſic hanc ſtatim doctrina de gloria.

¶ τότε, *tunc*) Eo omnia differuntur.

¶ ἀποδώσει ἑκάστῳ, *reddet unicuique*) Negotium hoc eſt majeſtatis divinæ. Rom. II. 6.

¶ πρᾶξιν, *actionem*) Singularis. Vita hominis tota, una actio.

28 τινὲς, *quidam*) Hos non nominat: & his ipſis profuit ignorare, ſe eſſe. Petrus tum vix ſperabat, ſe in his fore.

¶ ὧδε, *heic*) Particula valde demonſtrans.

¶ ἕως ἂν ἴδωσι, *usque dum videant*) Innuitur res futura non propediem; alias omnes, vel plerique omnes, eousque vixiſſent; ſed tamen illa hominum ætate. Habet hic *terminus* temporis varia intervalla, *viſio* ipſa varios gradus, *usque* ad videntium *obitum* vario tempore ſubſecutum. coll. Luc. II. 26, *antequam*, de Simeone. Atque alium gradum habuit adventus Filii hominis ante obitum Iacobi, Act. II. 36. & in illo libro paſſim, usque ad c. XII. coll. Hebr. II. 5 ſ. alium ante obitum Petri, 2 Petr. I. 19. Luc. XXI. 31. alium, eumque ſummum, ante obitum Iohannis, in ſplendidiſſima Revelatione venientis Ieſu Chriſti per Iohannem deſcripta: Ioh. XXI. 22 not. cui reſpondebit eventus ipſe. v. 27. Matth. XXVI. 64. Atque hujus rei prævium documentum ſex poſt diebus datum eſt *in monte*; ſimulque ex omnibus diſcipulis ii, qui potiſſimum viſuri eſſent, deſignati. Hoc Dictum reſpexiſſe, ſed non dexterrime intellexiſſe videntur, qui diem noviſſimum nimis propinquum putarunt.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον, *filium hominis venientem*) Sermo eſt de adventu conſpicuo ad judicium, v. 13 not. aſcenſionem mox ſubſequi incipiente.

CAP. XVII.

1 Ἡμέρας ἕξ, *dies ſex*) Lucas, *quaſi octo*, circiter; connumerato die dicti & facti. Hæc definitio temporis innuit nexum aliquem cum præcedentibus. In transfiguratione confirmata eſt doctrina de *Filio Dei*, & de ejus *exitu* ſive *paſſione* &c.

¶ παραλαμβάνει, *aſſumit*) Scivit Ieſus, quid futurum eſſet in monte.

¶ ὁ Ἰησοῦς, *Ieſus*) Quia nomen Ieſu hîc pon-

ponitur, ut initio novæ partis, hinc patet, c. XVI. 28 non tantum ſpectari clarificationem in monte.

¶ τὸν) Matthæus ea quoque candide commemorat, in quibus alii apoſtoli ei antelati erant. Petri & Iohannis, qui interfuerant, ſcripta exſtant. ille commemorat ep. ſecunda; hic, ut ſatis notam & teſtatam rem præſupponit. Conf. de Petro, Iacobo & Iohanne, c. XXVI. 37.

¶ ὄρος, *montem*) Mons non nominatur: eoque ſuperſtitioni occurritur. Præcipuæ manifeſtationes divinæ in montibus factæ. Act. VII. 30. 38. Opinio de monte *Thabor* ſpecioſa eſt. Ierem. XLVI. 18.

2 μετεμορφώθη, *transfiguratus eſt*) Hoc verbo notatur, gloriam ſemper internam fuiſſe Ieſu. alia vis verbi μετασχηματίζεσθαι. Phil. III. 21. 2 Cor. XI. 14. conf. μορφὴ καὶ σχῆμα, Phil. II. 6 ſs.

¶ φῶς, *lux*) infra *ſolem*. Veſtes nonnihil diluere ſplendorem corporis.

3 ὤφθησαν, *apparuerunt*) cum ſuis corporibus.

¶ μωσῆς καὶ ἠλίας, *Moſes & Elias*) Vtriusque diſceſſus ex hominibus fuerat ſingularis: uterque in *monte* Sina & Horeb revelationibus inſignis. Vtriusque conjuncta mentio Malach. IV. 4. 5. Probabile eſt, Moſen ſtatim a morte & ſepultura reſuſcitatum fuiſſe, ut non fuerit exanimis, Elia vivente in cœlo: certe poſt obitum intravit terram promiſſionis, quæ ſanctum hunc montem habebat. O quam multa ſunt in mundo glorioſo ſupra captum noſtrum. Si hæc apparitio Moſis & Eliæ, non in canone, ſed tamen per alios teſtes idoneos relata exſtaret, quis non pro fabula haberet?

¶ συλλαλοῦντες, *colloquentes*) Non eſt pleonaſmus. loquebatur *uterque* cum Ieſu. Colloquium maximum. Moſes in fine œconomiæ primæ: Elias, in medio mediæ: Ieſus, in principio tertiæ. Illi non niſi vero Meſſiæ teſtimonium perhibent.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum illo*) non etiam cum tribus apoſtolis.

4 καλὸν) טוב Gen. I.

¶ εἶναι, *eſſe*) manere. Immo καλὸν ἦν, *bonum erat*, multo aliud. Ioh. XVI. 7. Ad *ſtationem*, Luc. IX. 32, non opus erat tabernaculis: aut ad unam noctem. ib. v. 37.

¶ εἰ θέλεις, *ſi vis*) Bona & neceſſaria exceptio.

¶ τρεῖς, *tria*) non ſex. Apoſtoli volebant eſſe cum Ieſu.

¶ μωσῇ, *Moſi*) Moſen & Eliam cognovit Petrus in illo lumine.

5 ἔτι, *adhuc*) Brevis mora.

¶ λαλοῦντος, *loquente*) Non plane apta fuerat locutio.

¶ ἰδοὺ, ἰδοὺ, *ecce, ecce*) Magna momenta. Revelatio una e maximis.

¶ νεφέλη, *nubes*) Gloriam meram non fert natura mortalis. medicina fortis diluitur liquore. addatur *ſomnus*, Luc. IX. 32. Nubem tamen intravit Moſes & Elias. ibid. v. eod. Magna admiſſio! In nubibus ſæpe conſpicua majeſtas divina.

¶ αὐτοὺς, *eos*) diſcipulos. Luc. IX. 34.

¶ φωνὴ, *vox*) Vox venit de cœlo, primo, c. III. 17. tum, hoc medio tempore; & extremo, paullo ante paſſionem, Ioh. XII. 28. Poſt ſingulas illas de cœlo voces, nova virtus in Ieſu, novus ardor & nova ſuavitas ſermonum & actionum ejus, novus ſucceſſus, emicuit.

¶ οὗτος, *hic*) Hic ſermo habet tres partes, quæ pſalmos, prophetas & Moſen, unde repetuntur, reſpiciunt.

¶ αὐτοῦ, *eum*) præ Moſe & Elia. Hoc celevſma, *Eum audite*, non dicebatur apud baptiſmum, Matth. III. 17.

¶ ἀκούετε, *audite*) Viatorum eſt *audire* & auditum propagare potius, quam *videre*, ut Petrus optabat. Pater probavit omnia, quæ locutus erat Filius, de ſe ut Filio Dei; & quæ locuturus erat poſthac, etiam

etiam multo uberius, de cruce inprimis. nam de illo ut *Filio*, expresse hîc ipse testabatur Pater: de *Cruce*, magis magisque *audiendus* erat Filius.

7 ἥψατο, *tetigit*) Aspectus & auditus prosternit: tactus familiaris & efficax erigit.

¶ μὴ φοβεῖσθε) *desinite timere.*

8 ἰησοῦν μόνον, *Iesum solum*) Hinc constat, hunc esse Filium, audiendum, non Mosen, non Eliam.

9 μηδενὶ, *nemini*) ne condiscipulis quidem.

¶ ἕως οὗ, *usque dum*) Deinde dixerunt, 2 Petr. I. 18. Scripsit etiam Matthæus, etsi non interfuerat.

¶ ἀναστῇ, *surrexerit*) Gloria resurrectionis credibiliorem fecit gloriam illam præviam.

10 οὖν, *ergo*) Mentioni mortis opponunt restitutionem per Eliam, quem v. 3. putant venisse, idque non celandum esse, promovendæ fidei causa, ut exspectationi scribarum eventus jam respondisse agnoscatur.

¶ πρῶτον, *prius*) ante Messiæ regnum.

11 ἔρχεται, *venit*) Præsens, medium inter vaticinium & complementum. Et ministerium Iohannis efficax etiam post ejus necem erat.

¶ ἀποκαταστήσει, *restituet*) Idem verbum, Mal. III. 24. LXX. Et hoc negotium restituendi omnia argumento est, in prophetia de Elia non spectatam esse brevem illam apparitionem Eliæ in monte.

¶ πάντα, *omnia*) apud parentes & liberos, seminaliter. Ioh. X. 40 s. Act. XIX. 3.

12 δὲ, *vero*) Docet, adventum Eliæ & mortem Messiæ non modo non inter se pugnare, sed congruere.

¶ οὐκ ἐπέγνωσαν, *non agnoverunt*) etsi Iesus id c. XI. 14 aperte dixerat. sic ne Christum quidem, etiamsi aperte eis dixisset, agnovissent.

¶ ὅσα ἠθέλησαν, *quæcunque voluerant*) Iohannis mors non soli Herodi adscribitur. conf. ad cap. XIV. 9. Iesus Eliam, quum Iohannes Bapt. venit, venisse ait: Iohannes Bapt. id negat. Vtrumque vere, si responsiones conferantur ad quæstiones prægressas. Iudæi quæsiverant, num esset Elias (conf. c. XXVII. 49.) ille videlicet, qui venturus esset, ante adventum secundum, sive ante *diem magnum & terribilem.* ideo Iohannes respondit, *non.* Discipuli putarant, Eliam Thisbiten venturum esse ante adventum primum. ideo Iesus respondet, tum venisse Iohannem baptistam.

14 καὶ, *&*) Hîc jam alia longe scena se pandit, quam optarat Petrus v. 4. Dum Moses in monte erat, populus deliquit. Ex. XXXII. 1. Dum Iesus in monte erat, res apud populum non optime gesta est.

15 ἐλέησόν μου τὸν υἱόν, *miserere filii mei*) Potuit orare lunaticus, *Respice me, & miserere mei, quia sum unigena.* vid. Ps. XXV. 16 in Hebr. & Gr. Et hoc repetit parens ejus.

¶ τὸ) Articulus *universe* innuit naturam horum elementorum; quod lunaticus apud ignem & aquam proclivior sit in paroxysmum: sed Marc. IX. 22 ignis & aqua memorantur *indefinite* sine articulo.

16 οὐκ ἠδυνήθησαν, *non potuerunt*) Turpe discipulis erat, accusari aliunde. Candida Matthæi etiam de sese confessio. Mirum, non nocuisse dæmonem discipulis, coll. Act. XIX. 16.

17 ἄπιστος, *infidelis*) Conf. v. 20. Severo elencho discipuli accensentur turbæ.

¶ ἕως πότε, *usque dum*) Postquam in monte Iesus robur acceperat majus, jam ei gravior accidit *infidelitas* hominum & miseria, cui succurrit. Conf. Ex. cap. cit. v. 19.

¶ ἔσομαι, *ero*) Festinabat ad Patrem: nec tamen abitum se facere posse, sciebat, priusquam discipulos ad fidem perduxisset.

Molesta erat tarditas eorum. Ioh. XIV. 9. XVI. 31.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiscum*) Iesus non de hoc mundo.

¶ ἀνέξομαι, *tolerabo*) Metonymia consequentis. Vita Iesu perpetua *tolerantia*.

18 ἐπετίμησεν, *increpuit*) ut hostem.

¶ αὐτῷ, *illud*) *dæmonium*. Marc. IX. 25.

¶ αὐτοῦ, *illo*) *puero*.

19 εἶπον, *dixerunt*) Salutaris submissio, & *causæ* indagatio.

¶ οὐκ ἠδυνήθημεν, *non potuimus*) Assueverant jam miraculo. c. X. 1.

20 ἀπιστίαν, *infidelitatem*) in hac parte.

¶ πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως, *fidem ut granum sinapis*) Oppositum: *mons* ingens. Huic *fidei* antitheton est fides vigens & exstimulata per preces & jejunium. Ex eo patet, translationem montis minus esse miraculum, quam ejectionem talis dæmonii, de quo hîc sermo est. nam dæmonium arctius hæret in homine spiritualiter, quam mons in radicibus suis naturaliter: & fides, etiam minima, tamen est vehementior situ montis. Dices: cur ergo illud miraculum minus frequens? Resp. Factum tamen est aliquando: sed sæpe fieri non opus est, etsi eo se extendit opulentia fidei. Mons per naturam ex creatione est in loco suo: dæmonium non item in homine. Ergo hoc ejici salutarius est, quam montem transferri. Conf. de fide, Marc. XI. 22 ss. XVI. 17. Ioh. XIV. 12 s.

¶ ἐρεῖτε, *dicetis*) dicere potestis. Hoc apostolis potissimum dicitur. neque enim omnibus obtingit donum miraculorum.

¶ ὄρει, *monti*) v. 1. cap. XXI. 21. Exempla non desunt in Hist. eccl. Eorum unum vid. in Not. ad Greg. Thaum. Paneg. pag. 127 seq. vid. etiam Stapul. comm. f. 78.

¶ ἐκεῖ, *illic*) Poteritis etiam locum assignare monti.

¶ οὐδὲν, *nihil*) vel si sol sistendus sit.

21 τοῦτο, *hoc*) Non dicitur hoc loco, *dæmoniorum genus*, universe; sed *hoc genus*, determinate. Ergo non unum est genus dæmoniorum. Ejecerant discipuli antea etiam sine precibus & jejunio: at hoc genus indolem habet precibus & jejuniis maxime contrariam & cedentem. Iejunio non assueverant discipuli: c. VIII. 14. & sobrietatem, absente Domino, tum videntur minus servasse.

22 μέλλει - παραδίδοσθαι) *est, ut tradatur*.

¶ εἰς χεῖρας ἀνθρώπων, *in manus hominum*) quæ sane gravis conditio! Sic traditus ille, qui tantam potestatem habebat: v. 18.

24 καπερναοὺμ, *Capernaum*) ubi habitabat Iesus.

¶ δίδραχμα) שקל LXX sæpe δίδραχμον.

¶ λαμβάνοντες, *accipientes*) pro templo.

25 ναὶ, *etiam*) Ergo Iesus etiam priore anno solverat.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) ea ipsa de re.

¶ προέφθασε, *prævenit*) Petrus rogare volebat. toto hoc facto mire confirmata fides Petri. In medio actu submissionis emicat Majestas.

¶ σίμων, *Simon*) Appellatio quasi domestica & familiaris.

¶ τέλη ἢ κῆνσον, *vectigalia aut censum*) agrorum capitumque.

¶ ἀλλοτρίων, *alienis*) civibus, qui non sunt filii.

26 ἐλεύθεροι, *liberi*) Sensus comparationis. Iesus est Filius Dei (v. 5.) & hæ res omnium: at Dei domus est templum, cujus in usum didrachma penduntur. Decebat, Iesum, didrachma solventem, id facere cum protestatione. hanc non capiebant, qui sumebant; ergo ad Petrum fit. Ius Iesu sequuntur etiam, qui ad Iesum attinent.

27 ἵνα

27 *ἵνα δὲ μὴ, ut ne autem*) Scandali vitandi causa vel miraculum factum. conf. c. XVIII. 6. 7.

¶ *αὐτοὺς, illos*) qui non noverant jus Iesu. Facillime, ubi de pecunia agitur, scandalum capiunt a sanctis homines negotia mundana curantes.

¶ *βάλε, jace*) Petrus, piscator. Non erat in crumena pecunia.

¶ *ἀναβάντα, ascendentem*) Multiplex omniscientiæ & omnipotentiæ miraculum: 1. capi aliquid: 2. & cito: 3. in pisce fore pecuniam: 4. eamque in pisce primo. 5. nummum fore tanti, quantum opus esset. 6. fore in piscis ore. Ergo piscis eo ipso momento staterem sive tetradrachmum ex fundo maris afferre jussus est.

¶ *ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ, pro me & te*) Par valde dispar. quid enim Petrus ad Iesu magnitudinem? Petrus habebat familiam: ceteri discipuli, erant familia Iesu. Ideo dixerant, *Magister vester*, non, *tuus*, v. 24.

CAP. XVIII.

1 Ὥρα, *hora*) cum audierant, de libertate liberorum, c. XVII. 26. (convenit *ergo* h. l.) cumque viderant, Petrum, Iacobum & Iohannem esse adhibitos in monte, c. XVII. 1.

¶ *τίς, quis*) Indefinite interrogant, verbis: mente, de se ipsis existimant.

¶ *ἐν τῇ βασιλείᾳ, in regno*) Vide, ut intres: prius noli quærere, quæ sint rationes singulares.

2 *παιδίον, puerulum*) Diminutivum, ad refutandos discipulos *magna* quærentes. Fertur fuisse Ignatius ὁ θεοφόρος. Sine dubio fuit excellentis indolis & suavissimæ speciei, divino nutu tum præsens.

¶ *ἐν μέσῳ αὐτῶν*, in medio eorum) Vid. Marc. IX. 36 not.

3 *καὶ εἶπεν, & dixit*) Quærendo, *quis major*, offendere poterant discipuli, & se ipsum quisque, & condiscipulos, & puerum præsentem. Omnibus his offensionibus occurrit sermo Salvatoris, sua & Patris sui cura pro salute animarum proposita. v. 3-20. Hinc nexus sermonis perspicitur.

¶ *ὡς τὰ παιδία, ut pueruli*) In his mirabile sit aliquid, oportet, quod adultis pro exemplo proponuntur, humilitatis, simplicitatis, fidei. Vbique Scriptura favorem demonstrat erga parvulos.

¶ *οὐ μὴ εἰσέλθητε, non ingrediemini*) tantum abest, ut maximi sitis futuri, in regno cœlorum. Non dicit: non manebitis; sed, non intrabitis: quo magis eorum fastum reprimat.

4 *ὅστις, quicunque*) De individuo, de quo quærebant, non respondetur.

¶ *οὗτος*) *hic* demum.

5 *δέξηται, exceperit*) humiliter, amanter, ad profectum animæ. patet ex antitheto, v. seq.

¶ *τοιοῦτον*) Eadem terminatio, Act. XXI. 25. *talem*: nam interdum *pueruli* etiam sunt corrupti.

¶ *ἓν, unum*) Providentia etiam de singulis. v. seq. Frequens *unius* in hoc capite mentio.

¶ *ἐπὶ, in*) non ob causas naturales aut politicas.

¶ *ὀνόματι, nomine*) v. 20.

¶ *ἐμὲ, me*) qui sum in parvulis credentibus; ut Pater est in me. Similiter dici potest: In justificatione Deus, credentem hominem suscipiens, Christum suscipit.

6 *σκανδαλίσῃ, offenderit*) scandalo vel fidei vel vitæ; provocando ad superbiam vel rixam, avocando a virtutibus ætatulæ illius. Maxima debetur puero reverentia, si quid turpe paras. *Minores* minus callent: ideo major noxa.

¶ *τῶν πιστευόντων, credentium*) Iesus magnam

gnam

gnam habuit rationem minorum, eosque fide imbuit. c. XIV. 21. XIX. 13. XXI. 15.

¶ συμφέρει, *conducit*) Nam submersione horribilior est ignis, v. 8, & stagnum ignis. Ap. XIX. 20.

¶ μύλος ὀνικὸς) *mola asinaria*, inprimis gravis. Apposita locutio, in sermone de scandalo. nam ad *lapidem* offensio est.

¶ καταποντισθῇ, *demergatur*) Supplicium frequens & horribile.

¶ πελάγει, *pelago*) profundo. Act. XXVII. 5 not.

¶ τῆς θαλάσσης, *maris*) vicini. c. XVII. 27.

7 τῷ κόσμῳ, *mundo*) Late patent scandala.

¶ τ̃, τὰ, τὸ) Emphasis.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) illo ipso ceteroqui beato Messiæ tempore præsertim: sicut æstate abundant insecta. Prope aberant discipuli a scandalo: quanto propius alii?

¶ πλὴν) Epitasis. væ mundo scandalis læso: *immo vero* væ homini, qui scandalo lædit.

8 εἰ δὲ, *si vero*) Qui *sibi* a scandalo non cavet, *alios* scandalizabit: & vice versa.

¶ χεὶρ, πὲς, *manus*, *pes*) Sane in impetu peccandi, male agendi, male eundi, urgetur v. gr. manus, spiritibus animalibus eo confluentibus: neque in hoc sermone proprietas est nulla; nam imperativus, excide, aufer, valet v. gr. de manu, *quatenus* ea sic affecta est.

¶ ζωὴν, *vitam*) Oppositum, *ignem æternum*.

¶ χωλὸν, κτλ. *claudum &c.*) Sane pii in mundo & sibi & aliis sunt claudi, surdi, muti &c. Ps. XXXVIII. 14. Id accipiendum de tempore mortificationis, non glorificationis: namque membra magis mortificata, magis fulgebunt in gloria. Gal. VI. 17.

¶ αἰώνιον, *æternum*) Apertius in V. T. τὸ *æternus* significat interdum æternitatem aliquam finitam, quam in N. T.

9 ὀφθαλμὸς, *oculus*) v. gr. per superbiam, h. l. aut per invidiam, vid. Marc. VII. 22. vel per lasciviam. Est gradatio. Carior oculus manu vel pede. Sæpe ubi scandalum unius membri victum est, ab alio scandalum sequitur.

¶ μονόφθαλμον) Μονόφθαλμος Matthæo & Marco idem est, quod ἑτερόφθαλμος Ammonio.

¶ τὴν γέενναν, *gehennam*) *ignem æternum*. v. præc.

10 μὴ καταφρονήσητε, *nolite contemnere*) Contemsisse videntur versu 1 s. Superbia adultorum frequens contra parvulos; quorum adspectu admonentur originis suæ: quo fit, ut hos nullo numero habeant, nec revereantur. Contemnit, qui vel corrumpit vel non ædificat.

¶ οἱ ἄγγελοι, *angeli*) quos non offendere, sed in hac ipsa pro parvulis cura imitari debetis.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Angeli curam gerunt minorum, ad corpus & animam: & eo magis, quo minus suppetunt sibi. Adulti homines habent etiam illi quidem suos angelos; sed tamen iidem illi etiam magis quodammodo sibi relicti sunt.

¶ βλέπουσι, *vident*) ut apparitores. Idque non solum ad dignitatem, sed etiam ad defensionem parvulorum pertinet. Duplex eorum functio. Hebr. I. 14.

¶ τὸ πρόσωπον, *faciem*) Ex. XXXIII. 14. 20. Num. VI. 25 s.

11 γὰρ, *enim*) Infantes curæ sunt Deo, non quin fuerint etiam sub perditione, sed quia sunt ex ea restituti.

¶ τὸ ἀπολωλὸς, *amissum*) Humanum genus, una massa perdita; sub qua etiam, propter peccatum originale, infantes continentur, etiam melioris indolis. sed ea tota redemta. Si rex dicat, se urbem incendio absumtam reædificaturum, nollet hoc accipi de una platea. *Amissio* peccatoris

toris est coram oculis Dei quiddam quasi contingens. Ergo præscientia non infert necessitatem.

12 τί, *quid*) Suavis communicatio.

¶ ἑκατὸν, *centum*) Facilior alias jactura unius in magno numero.

¶ ἓν, *una* Vel *una* rotunditas frangeretur, & numerus definitus minueretur.

¶ ἀφεὶς, *relinquens*) Errantes curare pastorum est, præ iis, qui in via sunt.

¶ ἐπὶ τὰ ὄρη, *in montes*) vel cum labore, in loca sola. Sermo videtur ad mare habitus.

13 ἐὰν γένηται εὑρεῖν, *si fiat, ut inveniat*) *Inventio* peccatoris est coram oculis Dei quiddam quasi contingens: (conf. de amissu, v. 11 not.) ergo gratia non est irresistibilis. conf. Luc. XV. 6. 9. 24. XVII. 18.

¶ ἀμὴν λέγω ὑμῖν, *amen dico vobis*) Formula respicit apodosin, uti Luc. XI. 8. Ioh. XII. 24. Conf. juramentum divinum, Ez. XXXIII. 11.

14 οὐκ ἔστι θέλημα) *non est voluntas*, sive optabile quidquam. Ez. XVIII. 23. Non additur articulus. conf. *voluntates* ✓ Act. XIII. 22. Voluntati Dei subservire debet studium nostrum in curanda omnium salute.

¶ ἔμπροσθεν, *coram*) Intellectus divinus innuitur, discernens, quæ *voluntati* placeant.

¶ ἵνα, *ut*) Id est, maxime vult, omnes salvari.

¶ εἷς, *unus*) Discipuli quæsierant in comparativo: Iesus respondet potissimum in positivo.

15 ἐὰν δὲ, *si vero*) Summa capitis: quisque se ipsum & alios non præpedire, sed adjuvare debet ad salutem. Item: nos debemus respondere divinæ voluntati, de qua v. 14. Item: noli offendere fratrem: offensam fratris emenda.

¶ ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ, *peccaverit in te*) scandalo dato. 1 Cor. VIII. 12.

¶ ὁ ἀδελφός, *frater*) ideo, quia frater est.

¶ ὕπαγε, *abi*) Conf. *profectus*, v. 12. Id neminem dedecet. Etiam Christus ad nos venit & nos quæsivit.

¶ ἔλεγξον, *argue*) Sequitur, *testium*. Illud inter duos, hoc inter plures.

¶ μόνου, *solum*) Reprehensio solitaria, gratiosa.

¶ ἐκέρδησας) *lucrifecisti*. Ergo frater per peccatum erat perditus. Lucrum, beatum. corpus ægroti sanatum, medici non fit proprium; domus ardens non fit propria vicini, ignem restinguentis: id est, non lucrifiunt. at quem hominem lucratus sum, quodammodo meus fit: (ut apud Romanos in imperatoris victoris clientelam venit populus victus.) conf. Luc. XIX. 24. 17. Philem. v. 19. 1 Cor. IX. 19 not.

16 ἕνα ἢ δύο, *unum aut duos*) ut sint, te actore addito, duo aut tres, testes. Iure sanctiori testis idem, qui actor esse potest.

¶ ἐπὶ) Deut. XIX. 15: ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων καὶ ἐπὶ στόματος τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα.

¶ σταθῇ πᾶν ῥῆμα, *stabiliatur omne verbum*) & contra peccantem, & ad ecclesiam deinde. Hic locus exemplo est, non omnia, quæ jus forense mosaicum habet, excludi ex politia & ecclesia christiana.

17 παρακούσῃ, *non obedivérit*) neglecto elencho.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ, *ecclesiæ*) quæ est in eo loco, ubi tu versaris & frater tuus. duobus aut tribus opponitur ecclesia ea fere proportione, qua duo aut tres uni. Decem homines apud Hebræos עדה *ecclesiam*, cœtum publicum, constituere censentur, in litibus privatis. *Rhenferd.* op. phil. p. 729. & Buxt. Synag. Iud. c. 25. ubi eadem

præſcribuntur *offendenti*, quæ Ieſus *offenſo* præſcribit.

¶ ἔςω, *ſit*) Rom. XVI. 17. 1 Cor. V. 11. 2 Theſſ. III. 14. 2 Tim. II. 21. Tit. III. 10. 2 Ioh. v. 10.

¶ σεὶ) *tibi*: etiamſi forte non item teſtibus & eccleſiæ. Ergo ante elenchum nemo debet haberi pro alieno.

¶ ὁ ἐθνικὸς) Libet hoc potiſſimum loco de articulo aliqua colligere. Recte notat B. Stolbergius in collegio mſ. de Particulis: *in ſacris vix repertum iri exemplum articuli abundantis*. Nuſquam is plane otioſus eſt, nunquam ſine ratione ponitur; quamvis ei aliena ſæpe emphaſis a philologis obtruditur. Æquipollet germanico *der*: & notat minus quam *hic*; plus, quam *quidam*. Itaque habet vim determinandi; determinat autem *vel* ſubjecti univerſalitatem, totalitatem, Matth. VI. 22, ὁ λύχνος. corpus non habet lychnum, præter oculum. *vel* totam ſpeciem, Matth. XV. 11. Rom. I. 17. *vel* ſubjecti ſingularitatem & unitatem, Matth. I. 23. XIII. 13. Ioh. I. 21. reſtringendo etiam genus ad ſpeciem. Act. XIX. 17, τοῖς. etenim in Logicis quoque univerſales & ſingulares enunciationes æquipollent. unde ſæpe habet vim relativam, etiam in partitione. Luc. XVIII. 10. Ap. XVII. 10. *vel* rei exquiſitam quandam rationem. c. VIII. 12, ὁ κλαυθμὸς, *fletus*, ad quem fletus in præſenti non eſt fletus. Digna materies, quæ a philologis curatius digeratur. Hoc loco ὁ ἐθνικὸς dicit totum genus ethnicorum, & ex eo quemlibet. ſic, ὁ τυφλὸς, Deut. XXVIII. 29.

¶ τελώνης, *publicanus*) Iudæis facile erat, habere aliquem, ut ethnicum; ideo additur, *& publicanus*. nam publicani inter Iudæos erant, & tamen vitabantur.

18 ὅσα ἐὰν, *quæcunque*) omnia, in quæ poteſtas ligandi & ſolvendi valet; offenſas præſertim.

¶ δήσητε, *ligaveritis*) v. 17 fin.

¶ λύσητε, *ſolveritis*) v. 15 fin. Privatæ & communis offenſæ retentio magnam inter ſe affinitatem habet: & ſic quoque remiſſio. v. 15-35. Docet Ieſus ſuos peccata proximorum ligare & ſolvere in ſuo nomine, v. 20. neque vim nullam habet, quum illi offenſas fratrum etiam ſua cauſa per iracundiam ligant & tenent.

19 πάλιν, *iterum*) Res eadem dicitur, ſermone paulo alio. particula facit epitaſin, uti cap. XIX. 24. Gal. V. 3. Hoc loco ſermo eſt de conjunctis, verſu 18 de ſingulis. coll. c. XVI. 19.

¶ δύο, *duo*) ſi non plures. Antitheton ad *cunctos*. v. 18. *duo*, v. gr. conjuges. Magna virtus unitæ fidei. Quod precibus unius hominis ex propria ejus imbecillitate obeſſe poteſt, id vel unius fratris ſocietas compenſat.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς - ἐν οὐρανοῖς, *ſuper terra - in cœlis*) Idem antitheton, v. 18.

¶ αἰτήσωνται, *petierint*) ad ligandum, ad ſolvendum.

20 γὰρ, *enim*) Nomen Ieſu addit vim precibus.

¶ δύο ἢ τρεῖς, *duo aut tres*) Vid. Eccl. IV. 12 cum antecedd. *Tres*, parabilis numerus, etiam ſterili eccleſiæ tempore: major, non item, & quidem cum majore periculo, ne adſit hypocrita: ſed tamen ubi *multi* ſimul ſunt, ſinceri; quanta erit virtus!

¶ εἰς, *in*) ut nomen meum colant. In nomine Ieſu Chriſti rata ſunt omnia apud Patrem. v. 19.

¶ εἰμὶ) *ſum*, & mecum omnis gratia. c. XXVIII. 20. Act. XVIII. 10. 2 Tim. IV. 17. Vbi Filius eſt, ibi eſt Pater: quod vult Filius, vult Pater.

21 ποσάκις, *quoties*) uno die, vel, tota vita. coll. Luc. XVII. 4.

22 ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ) LXXVII. Sic ſeptuag.

ſeptuag. int. Gen. IV. 24, de ultione.

23 διὰ τοῦτο, *propterea*) ſubaud. *dico*.

¶ ἠθέλησε, *voluit*) libera voluntate, ſumma poteſtate.

24 ἀρξαμένου, *incipiente*) antequam ſciret ſervus, quæ eſſet ratio conſervorum.

¶ προσηνέχθη, *allatus eſt*) vel invitus.

¶ εἷς) *unus* ſervus, *qui debebat* &c. Quanta ſunt debita omnium, ſi unius eſt tam grave? Quisque ſe pro illo *uno* habere debet. coll. v. 35. 12. c. XX. 13. Par enim eſt omnium ratio.

¶ μυρίων ταλάντων, *decies mille talentorum*) Græca lingua non capit duobus verbis ſummam grandiorem, quantitate diſcreta & continua exprimendam. Si debemus fratri 100 denarios condonare, id eſt *ſeptuagies ſeptem* remittere: Dominus, 10000 talenta condonans, quantum peccatorum remittit? Talentum habet circiter 6000 denarios. Itaque 10000 talenta habent 60000000 denarios: quorum quantilla pars ſunt 100 denarii? nam 6 denarii faciunt florenum, 9 denarii thalerum imperialem, aut non multo plus.

25 ἐκέλευσεν, *juſſit*) Ius oſtenditur: jure tamen ſuo non utitur dominus: at ſervus qualicunque jure ſuo abutitur.

¶ ὅσα εἶχε, *quæcunque habebat*) peculium, quod quidem ipſum domini erat.

26 μακροθύμησον, *longanimis eſto*) noli celeriter agere mecum.

¶ πάντα, *omnia*) Tota mundi ætate ſervus tantum parare non poteſt. Oſtenditur ergo ſenſus animi contriti.

27 ἀπέλυσεν, *dimiſit*) ut petierat ſervus.

¶ ἀφῆκε, *remiſit*) quod rogare non auſus erat ſervus. Vnum petierat: duo impetravit beneficia.

28 ἐξελθὼν, *egreſſus*) anguſtiis ſolutus. Ante rationes collatas mitius tractavit conſervum. Ipſam recuperatæ libertatis, ſanitatis &c. lætitiam majus comitatur periculum peccandi. Ioh. V. 14. 2 Reg. XX. 13.

¶ ἑκατὸν δηνάρια, *centum denarios*) Nomina græca numorum, neutrius generis. Satis magnum pro conſervo debitum: ſed nil ad talentum vel unicum. Centies centum, μύριοι.

¶ ἀπόδος, *redde*) Importuna flagitatio.

¶ εἰ) Lat. *ſi*. particula vehemens, pro *quum*.

¶ ὀφείλεις, *debes*) Dura exprobratio.

29 παρεκάλει, *rogabat*) Verſu 26 dicitur *adorabat*.

¶ λέγων, *dicens*) Iiſdem verbis, quæ leguntur v. 26.

¶ ἀπελθὼν, *abiens*) ad prætorem.

30 οὐκ ἤθελεν, *non voluit*) Opponitur τῷ *miſertus*. v. 27.

¶ ἔβαλεν, *jecit*) quo ipſo involavit in jus domini.

31 ἐλυπήθησαν - διεσάφησαν, *triſtati ſunt - detulerunt*) Triſtitia & delatio juſta. Sæpe λύπη (*triſtitia*) ſimul indignationem denotat.

32 αὐτὸν, *illum*) ſingulatim. nam v. 24 cum ceteris erat citatus.

¶ δοῦλε πονηρὲ, *ſerve male*) Sic non vocatus fuerat ob debitum. Væ ei, quem Dominus increpat. c. XXV. 26. Immiſericordia, proprie *malitia*.

¶ ἐκείνην, *illud*) Hoc vocabulum rem præteritam amplificat.

33 οὐκ ἔδει; *nonne oportebat*?) Oportuit, ſummæ æquitatis lege.

¶ τὸν σύνδουλόν σου) *tuum conſervum*, quem debebas miſereri: meum ſervum, in quo læſiſti me.

34 ὀργισθεὶς, *iratus*) Ante non iratus fuerat. conf. Luc. XIV. 21. Qui gratiam experti ſunt, iram maxime vereri debent.

¶ τοῖς βασανισταῖς, *tortoribus*) non modo cuſtodibus.

¶ ἕως

¶ ἕως οὗ, *donec*) Reviviſcentia peccatorum: quæ fundatur in jure Dei inexhauſto in ſervos ſuos.

35 ἀπὸ τῶν καρδιῶν) Offenſa revocatur ad animum: ab animo, *a corde*, debet dimitti. quæ ſic fiunt, indefeſſa frequentia fiunt. conf. *miſertus*. v. 27.

CAP. XIX.

1 Ἐτέλεσεν, *abſolvit*) Sermones illi magnam habent inter ſe connexionem, & perfectum curſum abſolvunt.

¶ μετῆρεν, *migravit*) fine facto ambulandi in Galilæa.

2 ἐκεῖ, *ibi*) Multis locis factæ ſunt confertæ ſanationes ab Ieſu.

3 πᾶσαν, *omnem*) Volebant ab Ieſu elicere univerſalem negativam; quam putabant Moſi eſſe contrariam.

4 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) ſc. *eos*: hac conſtructione, *marem & fœminam fecit eos*, *qui fecit eos a principio*. ὁ ποιήσας ἐποίησεν, eximia Ploce.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) In omni diſceptatione vel interpretatione recurrendum eſt ad origines inſtituti divini. v. 8. Act. XV. 7.

5 εἶπεν, *dixit*) Deus, per Adamum.

¶ ἕνεκεν, *propter*) In conjugio, vinculum naturale & morale.

¶ καταλείψει, *relinquet*) Ergo jam tum non eadem potuit eſſe *uxor*, quæ *mater*. Initium graduum prohibitorum. Neceſſitudo arctiſſima conjugalis: cui uni paterna & materna cedit.

¶ πατέρα, *patrem*) etſi neque adhuc pater factus erat Adam, nec mater Eva.

¶ γυναικὶ, *uxori*) & ſic quoque *uxor viro*. *vir*, caput familiæ.

¶ ἔσονται, *erunt*) una caro; dum in carne erunt.

¶ οἱ δύο) Sic Marc. X. 8. 1 Cor. VI. 16. Eph. V. 31. & cod. Samaritanus, LXX. & verſio Syriaca Geneſeos.

6 οὐκ) *non* jam ita, ut antea, duo ſunt.

¶ δύο, *duo*) Non ſubaudiendum, σάρκες, *carnes*. nam v. 5 dicitur: *hi duo*.

¶ ὃ) *quod*: non ἃ, *quæ*. nam ſunt jam una caro.

¶ συνέζευξεν, *conjunxit*) *unavit*.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) v. 3.

¶ μὴ, *ne*) Hæc ſententia multas admittit parodias: quod Deus ſejunxit, juſſit, conceſſit, prohibuit, benedixit, laudavit, ſolvit, ligavit &c. homo ne conjungat, prohibeat, vetet, jubeat, maledicat, reprehendat, liget, ſolvat, &c. ne *ſua* quidem in re. Act. X. 15. Num. XXIII. 8. Rom. XIV. 3. 20.

¶ χωριζέτω, *ſeparet*) In *concubinatu* aut junxit Deus duos, aut non. ſi non junxit, nefaria eſt conjunctio: ſi junxit, cur ſeparantur?

7 δοῦναι, *dare*) Marcus, *ſcribere*. Moſes utrumque.

¶ βιβλίον ἀποστασίου) Sic LXX.

¶ καὶ) *atque* ita.

8 πρὸς) *ad*.

¶ ἐπέτρεψεν, *conceſſit*) non ἐνετείλατο, *præcepit*, niſi eo ſenſu, quo Marcus id verbum ponit cap. X. 3.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Origines conjugii quoque Moſes idem perſcripſit; ex quo Ieſus rem demonſtrat.

9 μὴ, *non*) Sic μὴ, *non*, 1 Ioh. V. 16.

¶ καὶ γαμήσῃ, *& duxerit*) Divortii culpa potiſſimum aggravatur ex votis ſecundis.

10 τοῦ ἀνθρώπου - τῆς γυναικὸς, *hominis-muliere*) Nomina ponuntur pro toto genere.

11 αὐτοῖς, *illis*) Cauſæ illi, cur non ſit contrahendum matrimonium, eique univerſali, at minus veræ, ab incommodo poli-

politico, quam discipuli inducebant ex indissolubilitate ejus; opponit Iesus causam legitimam, at particularem, quæ unica est, nempe si quis sit *eunuchus*, i. e. quacunque de causa ab universali lege contrahendi matrimonii exemtus.

¶ ϰ πάντες, *non omnes*) Hoc opponit Iesus universali enunciationi discipulorum: & *non omnes* valet *nulli*. coll. Rom. III. 9, *non plane*. Sequitur magna exceptio, *sed quibus datum est*.

¶ τϰτον) *hunc*. Refertur pronomen etiam ad sequentia, coll. v. 12 in epiphonemate: & *enim* initio ejusdem versus subjicitur, uti Matth. I. 18.

12 εἰσὶ, *sunt*) Tria genera eunuchorum: de quorum primo & secundo agitur indirecte, de tertio directe. nam illos aut natura parit, aut manus humana facit tales: his *datum est* divinitus, etsi habili ad matrimonium corpore essent. Atque hi capiunt verbum hoc de eunuchismo beato: illi tantummodo legem de matrimonio non capiunt, etsi per accidens etiam accedere potest eunuchismus beatus.

¶ ὑπὸ τ ἀνθρώπων, *ab hominibus*) quorum arte castrantur, ut cubicularios, musicos &c. agant, aut alias matrimonio, ad quod habiles erant, subducuntur. nam hi quoque sub enumeratione perfecta continentur.

¶ εὐνούχισαν, *eunuchos fecerunt*) id quod ii soli possunt, quibus *datum est*. non est hominis, alterum ita *eunuchum facere*. 1 Cor. VII. 7.

¶ ἑαυτϰς, *se ipsos*) libera a matrimonio abstinentia, relicta interdum etiam uxore propter nomen Christi, v. 29. adjunctis exercitiis castitati inservientibus & naturæ ignes domantibus.

¶ διὰ, *propter*) non quo soli cœlibes salventur; sed ut cœlestibus rebus percipiendis & propagandis magis vacent. 1 Cor. VII. 32. IX. 12.

¶ χωρείτω, *capiat*) Præceptum, non ad universos, verum ad eos, qui *possunt*. Ne discipuli quidem omnes capere potuisse videntur. 1 Cor. IX. 5.

13 προσηνέχθη, *allati sunt*) adultiorum studio. neque parvulos, sed eos, qui afferebant, reprehenderunt discipuli.

¶ ἵνα, *ut*) Si baptismum petissent, sine dubio etiam baptismus eis datus fuisset.

¶ μαθηταὶ, *discipuli*) quorum bona pars videntur fuisse cœlibes: at cœlibes, nisi humiles sint, minus sunt comes erga infantes, qui ipsos suæ pristinæ parvitatis admonent; & discipuli, cum omnia reliquissent, videntur non satis semper favisse aliorum admissioni, vel certe putabant, auctoritati Iesu repugnare curam parvulorum. sed tamen Iesu humanitas descendit etiam ad parvulos. conf. c. XVIII. 2 s.

¶ ἐπετίμων, *increpabant*) Non debemus terreri per eos, qui verecundiam injungunt intempestivam. c. XX. 31.

14 εἶπεν, *dixit*) Antea jus matrimoniale, nunc jura liberorum defendit Iesus.

¶ ἄφετε καὶ μὴ κωλύετε, *sinite, nec prohibete*) Venia locupletissima.

¶ τὰ παιδία, *puellos*) Hafenrefferus: *infantulos*.

¶ τοιϰτων) *talium*; infantum, quippe *talium*, præsertim ubi ad Christum venire cupiunt. τοιϰτος notat substantiam cum qualitate. Act. XXII. 22. Fac, notari tales, qui infantum sunt similes: ergo multo magis infantes ipsi, qui tales sunt, regnum Dei habent, & accipere debent possuntque, venientes ad Christum. Multi eorum, qui tum fuere infantes, postea in Christum Iesum credidere adulti.

¶ ἡ βασιλεία, *regnum*) Qui regnum Dei quærit, Iesum debet accedere.

15 ἐπιθεὶς, *imponens*) ut rogatus erat. v. 13. *Impositio manus*, ac potius *manuum*, adhibita est ad bona corporis & animæ

 cha-

charismata hominibus, speciatim minoribus vel ministris, conferenda & propaganda. Act.IX. 12. Ebr.VI.2. 1 Tim.V.22. 2 Tim.I.6. Non dicitur etiam *orasse*, uti rogatus erat; v.13. ab iis videlicet, qui unitatem ipsius cum Patre minus agnoscebant.

16 ἰδὲ, *ecce*) dum Iesus regnum cœlorum etiam infantibus pandit.

¶ εἷς) ex suo illo ordine *unus* tandem.

¶ ἀγαθὲ, *bone*) Bonus de bono bene docet. Ioh.VII.12.

¶ ποιήσω, *faciam*) De *faciendo* quærit homo: sed *crede* præcedit.

¶ ζωὴν *vitam*) Vita æterna in V.T. cognita, Hebr. XI. 16. & aperte sic appellata, Dan. XII. 2.

17 τί, *quid*) Qui Bonus est, *de bono* interrogandus est. Cetera vid. ad Marc. X. 18.

¶ εἰ δὲ θέλεις) *si vero vis*, ut ostendis. Iterum, *si vis*, v. 21.

¶ τήρησον τὰς ἐντολὰς, *serva præcepta*) Iesus securos ad Legem remittit: contritos, Evangelice consolatur.

18 ποίας, *qualia*) Non opus erat quærere. nam præcessit, τάς.

18, 19 οὐ φονεύσεις - ἀγαπήσεις, *non occides-diliges*) Præcepta negativa & affirmativa. Officia secundæ tabulæ, palpabiliora.

19 τίμα, *honora*) *Honor* aliquid addit ad amorem.

¶ τὸ πατέρα, *patrem*) Credibile est, juvenem magis peccasse contra hoc, quam contra præcepta negativa. Ideo in extremo ponitur.

¶ πλησίον, *proximum*) In amore proximi potissimum deficiebant Iudæi.

¶ ὡς σεαυτὸν, *sicut te ipsum*) Amor, quo Deus nos amat, est norma amoris, quo nos invicem amare debemus.

21 ἔφη, *dixit*) Quia Iuvenis plura requirit, & sic se ipse ad plura obligat, plura ei proponuntur.

¶ τέλειος, *perfectus*) *Perfectus* est, quem nil *deficit*, quo minus ingrediatur vitam. Obnixe quærenti, lautissimam conditionem proponit Dominus, apostolicæ proximam.

¶ ὕπαγε - δεῦρο, *abi-veni*) confestim. Præceptum est, non consilium: necessarium, coll. versu 24 seq. sed particulare, ad idiosyncrasiam hujus animæ accommodatum. Nam multi sequebantur Iesum, quibus hoc non imperavit. Perfectus esse potest, qui opes habet: pauperibus omnia dare potest, qui a perfectione plane abest. Sermo Domini obligabat hominem, ultro sese, idque tam prolixe, offerentem; quamvis ei, ut adhuc alieniori, non expresse præciperetur, sed consulenti consuleretur. Apud alios, qui jam non possunt accipere mandata peculiaria, id compensat Ductus providentiæ divinæ.

¶ πώλησον, *vende*) Si dixisset Dominus: dives es & adhæres divitiis; juvenis id negasset. quare ipsum statim documentum postulat.

¶ ἕξεις, *habebis*) Promissio, in medio præcepti posita, statim rata futura: habebis & habere te senties.

¶ θησαυρὸν, *thesaurum*) Hereditas appellatur *thesaurus*, in antitheto ad bona mundana. Vis esse dives? hunc thesaurum quære.

¶ ἀκολούθει, *sequere*) Tunc non defutura erat institutio ad fidem.

22 λυπούμενος, *tristatus*) quod non posset simul & opes retinere & Iesum sequi. Tristitiam absorpsisset obedientia.

¶ κτήματα) *possessiones*, bona immobilia. coll. *vende*, v. 21. Huc referuntur *agri*. v. 29.

23 δυσκόλως, *difficulter*) Hic juvenis, cum

cum pedem jam in limine haberet, ob divitias eum retulit. Difficile est diviti, omnia relinquere.

24 κάμηλον, *camelum*) quadrupedem. conf. c. XXIII. 24. Non rudens filo, sed *foramen acûs* opponitur portæ.

25 ἀκούσαντες, *audientes*) Scriptura ubique mediam inter præfidentiam & timiditatem ostendit viam. v. 26. 28. 30. 1 Petr. V. 7. coll. v. 6. 8.

¶ τίς, *quis*) Soliciti erant discipuli vel pro se, quibus alia impedimenta æque obstare possent, vel qui spem haberent opum consequendarum: v. 27. vel pro aliis; qui timor multo laudabilior. conf. Ap. V. 4.

26 ἐμβλέψας, *intuitus*) ad cogitationes territorum discipulorum figendas. Iesus etiam vultu & nutu multa docuit. Hic obtutus inprimis *Matthæum*, publicanum quondam, commovit.

¶ εἶπεν, *dixit*) summa cum suavitate.

¶ ἀδύνατον, *impossibile*) plus etiam quam moraliter impossibile.

¶ πάντα, *omnia*) Ergo etiam hoc. Omnipotentia divina in regno non naturæ solum, sed etiam gratiæ & gloriæ spectatur. Virtus humanâ major est, qua cor humanum a rebus terrenis abducitur. Causa divitum defendi maxime potest apud pauperes & timoratos.

¶ δυνατὰ, *possibilia*) Id singuli cognoscent electi.

27 εἶπεν, *dixit*) animo simplici.

¶ ἡμεῖς) *nos*, non ut ille dives.

¶ πάντα, *omnia*) Opifici pauca sua æque sunt omnia, ac satrapæ multa.

¶ τί ἄρα ἔσαι, *quid ergo erit*) Resp. *accipiet*. v. 29. *dabo* &c. c. XX. 4. 2. 7 ss.

¶ ἡμῖν, *nobis*) in regno Dei.

28 εἶπεν, *dixit*) Petrus junctim dixerat, *reliquimus & secuti sumus*. Iesus distincte respondet. nam hoc apostolorum proprium; v. 28. illud, cum aliis commune. v. 29. Ps. XLV. 11.

¶ ὑμεῖς-καὶ ὑμεῖς, *vos-& vos*) vos XII.

¶ ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, *in regeneratione*) Hoc construitur cum verbis sequentibus: nam *sequela Iesu* absolute memorari solet, sine hoc additamento; at *sessionis*, de qua mox, tempus notatur convenienter. Nova erit genesis, cui præerit Adamus II. ubi & microcosmus totus, per resurrectionem, & macrocosmus, genesin iteratam habebit. conf. Act. III. 21. Ap. XXI. 5. Matth. XXVI. 29. Synonyma: παλιγγενεσία, *regeneratio*, & *renovatio*. Tit. III. 5. tum erimus *filii*. Luc. XX. 36. Rom. VIII. 23. 1 Ioh. III. 2.

¶ καθίσεσθε, *sedebitis*) Medium, de discipulis: de Domino, καθίσῃ, activum. Ineunte judicio stabunt; 2 Cor. V. 10. tum, absoluti, considebunt. 1 Cor. VI. 2.

¶ θρόνους, *thronos*) Thronum Iudæ *sumsit alius*. Act. I. 20. De thronis, conf. Ap. XX. 3 not.

¶ κρίνοντες, *judicantes*) Es. I. 26.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Numero tribuum respondet numerus principum, Num. VII. 2 ss. & apostolorum. Ap. XXI. 12. 14.

¶ φυλὰς, *tribus*) ad quas apostoli primitus erant missi.

29 καὶ πᾶς, *& omnis*) non modo apostoli; de quibus solis non debuerat quærere Petrus. 2 Tim. IV. 8.

¶ ἀφῆκεν) *reliquit*, Domino jubente, c. IV. 19. vel per varias vias ita dirigente.

¶ οἰκίας, *domus*) Hoc primo loco ponitur. conf. v. 21. 27. de domo. In enumerandis propinquis Matthæus & Marcus, c. X. 29. tenent ordinem amoris, per paria, per gradationem, agris postremo positis; Lucas, c. XVIII. 29, temporis ordinem.

¶ ἢ γυναῖκα, *aut uxorem*) salva videli-

cet lege Mosis. v. 9. Notandus singularis numerus contra polygamiam: nam quæ plura esse possunt, ea hoc loco in plurali enumerantur, *fratres* &c. perinde ut Marc. X. 29 etiam οἰκία *domus* in singulari ponitur. Potest aliquis habere plures domos, sed pauci plures habent: ac nemo simul in duabus *habitat*, quas relinquat.

¶ ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός μου, *propter nomen meum*) propter nominis Christi confessionem & prædicationem.

¶ ἑκατονταπλασίονα) *centupla*, eadem illa, quæ hoc versu enumerantur. coll. Marc. X. 30.

¶ λήψεται, *recipiet*) in hac vita: nam futura centuplo & millecuplo uberior est. Recipiet autem, Luc. XIX. 16. 17. non politice, ac per manum: sed tamen vere, quoad fideli opus est, & in aliis, quibus fidelis obtingere maxime ea cuperet. conf. Matth. V. 5. Act. IV. 35. 1 Cor. III. 22. Impii sunt usurpatores: jus est Dei & heredum ejus. his conceditur, quantum eis salutare est. Verbum *recipiet* propius congruit cum ratione mercedis; sed *hereditabit* dicit quiddam longe uberius. Scriptura expressius copiosiusve loquitur de temporalibus pœnis, quam præmiis; & de æternis præmiis, quam pœnis.

¶ ζωὴν, *vitam*) v. 16. 17.

30 πολλοὶ δὲ, *multi autem*) Antitheton ad *omnis*, v. 29. Fortasse etiam juvenis ille ex novissimis ad primos reversurus innuitur.

¶ πρῶτοι, *primi*) Id in priore hemistichio subjectum est, ut constat ex appositione, πολλοὶ, *multi*, articulum absorbente: in posteriore, *ultimi* est prædicatum, contra ac capite XX. 16. Itaque hîc apophthegma potius proponitur, (quia maxima emphasis est in clausula,) ad spem; uti Marc. X. 31. sed c. XX. 16. & Luc. XIII. 30. ad timorem. Vtrisque locis τὸ *multi* sermonem facit modalem, & præcipue pertinet ad classem deteriorem: nam melior, *paucos* habet. Primi & ultimi vel differunt genere, ut illi sint, qui salvantur; hi, qui pereunt: vel potius gradu, ut hi quoque salventur, sed multo illis sint inferiores. F. S. Lœflerus in Explanatione hujus parabolæ subaudit ὡς hoc sensu; *Primi erunt ut ultimi, & ultimi ut primi.* pag. 106 &c. neque per se incommoda est ellipsis: sed hanc interpretationem non fert contextus in parallelis Marci, qui subsequentem parabolam non habet; & Lucæ, qui hanc sententiam alio loco prolatam refert. Innuitur revolutio inter Iudæos potissimum & gentes, coll. c. VIII. 10 seqq. Luc. XIII. 30 cum anteced. & Rom. IX. 30 seq.

CAP. XX.

1 Γὰρ, *enim*) Resp. c. XIX. 30. Similis nexus parabolæ, c. XVIII. 23. Petrus docetur verecundiam postulandi: coll. ib. v. 27. & se cum aliis conferendi. Conf. omnino Luc. XVII. 5-10. ubi videmus, melius sentire, qui se inutiles servos, quam qui se aliis potiores ferunt.

2 συμφωνήσας, *conveniens*) Cum *operariis* primis magis ex pacto & jure agitur: cum posterioribus magis ex mera liberalitate, etiam in conducendo, sed cum reprehensione otii eorum. v. 4. 6. 7. Otium compensant obedientiâ sine præfinitione mercedis præstita. Dies in XII horas divisus significat *non* totum tempus mundi aut N. T. quod unius operarii vita nunquam exæquat; *neque*, ut videtur, vitæ humanæ datum singulis spatium, in quo a vocatione usque ad obitum, alius diutius, alius minus diu laborat: quanquam potuit ante nos aliquis unam horam laborare, & poterit posthac alius prima hora incipere; adeoque hîc etiam valet illud: qualibet hora est quælibet hora: sed spatium a vocatione prima apostolorum ad glorificatio-

tionem Christi & adventum Paracleti. Denarius est merces illa omnibus ex æquo proposita, de qua c. XIX. 29. 21. in præsenti & futura vita; cujus diversitas diversitati laborum respondens in hac vita non modo non apparet, sed sæpe inversa videtur: ideo medium, paritas, sumitur. Vespera est tempus illud, quum quisque multo propius a meta laborum, quam ab initiis eorum abest vel abesse videtur, adeoque apud discipulos etiam tempus proximum tum ante abitum Iesu. Suam & alienam vesperam in unum ii momentum conjiciunt, qui se cum aliis comparant. Operarii, omnes vocati; non modo apostoli. Sensui operariorum de toto die affinis est sensus Petri non satis discrete reputantis dissimilitudinem suam & divitis illius. Et tali sensu erga homines maxime notos & æquales quisque tentatur; qui ampliorem habet animam, etiam erga remotiores.

¶ μετὰ τ̃ ἐργατῶν, *cum operariis*) Convenit paterfamilias cum operariis, & operarii cum ipso. v. 13. Illud certam mercedem spondet: hoc docet, quid operario satis esse debeat.

¶ ἐκ δηναρίȣ, *denario*) Hæc erat diurna merces, ut fere est hodierno die. ἐκ non iteratur versu 13.

3 ἄλλȣς) *alios*, qui hora I non comparuerant.

6 τὴν ἑνδεκάτην, *undecimam*) Articulus emphaticus, non positus de hora IX. VI. vel etiam III.

¶ ὅλην, *totum*) Alibi non poterant operas locare.

7 ἡμᾶς, *nos*) Hoc convenit in gentes.

8 ὀψίας, *vespere*) Allusio prævia ad judicium novissimum. Vespera vitæ singulorum est instar vesperæ mundi.

¶ ἀπὸ τ̃ ἐσχάτων ἕως τ̃ πρώτων, *ab ultimis ad primos*) Duo genera. nam *primis* accensentur omnes, qui ante undecimam venerunt. v. 9 s.

9 ἀνὰ) *singulatim*. Ioh. II. 6.

10 οἱ πρῶτοι, *primi*) Medii, non murmurarunt: nam ii quoque primis se pares factos videbant. Cui invideri potest, is minus invidet.

¶ πλείονα, *plura*) XII denarios pro XII horis.

11 ἐγόγγυζον, *murmurabant*) Conf. Luc. XV. 28 seq.

12 ὅτοι, *hi*) Invidia sæpe non sibi plus postulat, sed alteri minus vult. invidet non ceteris de hora nona, sexta, tertia, sed de undecima.

¶ οἱ ἔσχατοι, *ultimi*) Sic operarii invidiæ causa appellant.

¶ ἐποίησαν, *fecerunt*) Act. XV. 33.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Loquitur etiam pro iis, qui intermediis horis venerant, &, si minus totius diei onus, at æstum meridiei tulerant.

¶ βάρος, *onus*) intrinsecus, a labore.

¶ τῆς ἡμέρας, *diei*) totius.

¶ καύσωνα, *æstum*) extrinsecus, a sole.

13 ἑνὶ, *uni*) qui erat instar ceterorum murmurantium. conf. de *uno*, c. XXII. 11 not.

¶ ἑταῖρε) Hoc dicitur etiam ad alieniores.

14, 15 τὸ σὸν, ἐν τοῖς ἐμοῖς, *tuum, in meis*) Antitheton.

14 ὕπαγε, *abi*) Sic non dicitur *ei* vel *eis*, *qui circa undecimam horam*.

¶ θέλω, *volo*) Summa hujus verbi potestas. v. 15. conf. not. ad Marc. XII. 38.

¶ τῷ ἐσχάτῳ, *ultimo*) Repetitur hoc ex oratione murmurantis; sed in singulari, de *extremo extremorum*. quilibet invidus singulariter uni cuipiam invidet.

¶ σοὶ, *tibi*) Non repetitur, *portanti onus* &c.

15 ὀφθαλμὸς, *oculus*) Ex oculis animus lucet.

¶ ἀγαθὸς, *bonus*) *Bonus* est, qui etiam plus præstat, quam *justitia* v. 4 infert. Rom. V. 7.

16 ὕτως) *tali modo.* Ex parabola infertur iterata, sed quodammodo inversa, conclusio: simulque *tali modo* limitat sermonem. non omnes primi deficiunt, sed tamen omnes se custodire debent, & deficiunt ii, qui *sic* se gerunt, ut ἑταῖρος *sodalis* ille. Etiam de intermediis multi in gradus superiores vel inferiores venire possunt.

¶ ἔσονται, *erunt*) Respectu apostolorum non est prædictio, sed admonitio.

¶ οἱ) Articulus hoc loco (ut ubique; excepta majori per nomen proprium, per pronomen demonstrativum aut personale determinatione,) est nota subjecti; simulque remittit ad c. XIX. 30. nec facit universalitatem omnimodam.

¶ πρῶτοι, *primi*) v. 8 fin.

¶ πολλοὶ, *multi*) videlicet *primi*, qui ipsi *multi*, c. XIX. 30. & præterea οἱ ἔσχατοι, *ultimi.*

¶ κλητοὶ) Κεκλημένος est v. gr. operarius, etiamsi non iret in vineam: κλητὸς, qui vocationem suscepit.

¶ ἐκλεκτοὶ, *electi*) exquisiti præ aliis. Videtur hoc loco, ubi primum occurrit, non omnes salvandos denotare, sed horum excellentissimos. vid. Franckii *Sonnt. und Fest-tags Predigten* p. 431 f. W. Wall. not. crit. p. 27.

17 ἀναβαίνων, *ascendens*) Iter valde memorabile, in quo magni & varii motus animorum exstitere.

¶ παρέλαβε, *assumsit*) Rem proposuit, non ut sermone quotidiano, sed solennius.

18, 19 παραδοθήσεται· παραδώσυσι· *tradetur: tradent*) Grave verbum. Luc. XXIII. 25.

18 ἀρχιερεῦσι, *pontificibus*) Appellatio hæc videtur tum valde communis fuisse.

¶ γραμματεῦσι, *scribis*) quorum erat scientia; uti *pontificum*, sententia.

19 τοῖς ἔθνεσι) *gentibus*, id est, genti romanæ, principi ceterarum.

¶ ἐμπαῖξαι, *illudendum*) Magna ignominia! Passionem semel iterumque prædixerat minus definite: nunc *flagella*, *crucem* &c. exprimit, uti c. XXVI. 2 summam, crucem.

20 τότε, *tunc*) valde alieno tempore.

¶ προσκυνῦσα, *adorans*) Ex adoratione & ex sermone feminæ patet, magnam penes eam fuisse existimationem de majestate Iesu, sed non magnam scientiam.

¶ τι, *aliquid*) Indefinite petebat aliquid, ut solent, qui repulsam agnoscunt non fore injustam. 1 Reg. II. 20.

21 ἵνα καθίσωσιν, *ut sedeant*) Videtur illa provocare ad promissionem c. XIX. 28, de XII thronis: & promissionis ad filios suos specialius applicandæ ansam sumsisse ex appellatione *filiorum tonitrui.* Marc. III. 17 not.

¶ υἱοί μυ, *filii mei*) Nil huc pertinebat necessitudo naturalis.

¶ δεξιῶν) Τὰ δεξιὰ, passim, *dextra* manus, pes, latus. Alios antea Iesus habiturus erat a dextris & sinistris, c. XXVII. 38.

¶ εἷς, *unus*) Credibile est, ordini discipulorum in officio respondere ordinem eorum in gloria.

22 εἶπεν, *dixit*) graviter, cum misericordia.

¶ ὐκ οἴδατε, *non nostis*) Nescitis, quid sit gloria mea: quid sit sessio a dextris & sinistris: quibus conveniat: & quid prærequiratur.

¶ τί αἰτεῖσθε) *quid* sit, quod *petitis.*

¶ δύνασθε) Respondet filiis: *potestisne?* habet animus vester hanc virtutem?

¶ τὸ

¶ *τὸ ποτήριον, poculum*) Etiam de *baptiſmate* ſermo eſt apud Marcum. vid. cap. X. 38. 39 not. Apud Matthæum, inciſum de *baptiſmate* alii habent, alii non habent.

¶ *ὃ ἐγὼ, quod ego*) Ieſus jam tum habitabat in ſua paſſione, & ex ea promit ſermonem. Atque ipſum, non modo decem condiſcipulos, quaſi prævertebat oratio duorum: quos ad ſubſequendum adigit.

¶ *δυνάμεθα, poſſumus*) Ne hoc quidem ſatis norant, quid reſponderent. fert tamen Dominus illos, & confeſſionem eorum accipit. conf. c. XXVI. 39. 37.

23 *τὸ μὲν ποτήριον, poculum quidem*) Locum huncce, cum parallelis, ſingulari induſtria tractavit Thomas Gatakerus lib. I Adverſar. miſcell. cap. 3. unde præcipuos nervos ſumemus.

¶ *καθίσαι, ſedere*) Erunt ergo certe, qui ſedeant a dextris & ſiniſtris Chriſti.

¶ *ἀλλ' οἷς, ſed quibus*) Hac ſive oppoſitione, ſive exceptione (nam res eodem recidit) non negat Ieſus, ſuum eſſe dare, vid. Ap. III. 21. ſed limitat, declaratque ſubjectum, cui daturus ſit, & tempus ordinemque; omnia, ut ſolet, ad Patrem referens. Non dedit Ieſus, antequam, paſſione exantlata, Ipſe ad dextram Patris conſediſſet: neque terrenum eſt regnum, in quo dat: neque dat iis, qui nondum paſſi ſunt. Itaque ſub ipſa repulſæ ſpecie promittit Iacobo & Iohanni.

24 *οἱ δέκα, decem*) In his ingenuus evangeliſta.

¶ *ἠγανάκτησαν, indignati ſunt*) Verebantur, ne ſibi aliquid detraheretur.

25 *προσκαλεσάμενος, advocans*) Ergo *indignationem* habuerant, Magiſtro non præſente. Ex profeſſo eos corrigit.

¶ *οἴδατε, noſtis*) Ideo putatis, ſimilem eſſe rationem regni Meſſiæ.

¶ *κατακυριεύουσιν· κατεξουσιάζουσιν.*) Κατὰ in his compoſitis ſignificationem intendit; (vid LXX, Gen. I. 28. Ps. LXXII. 8.) & h. l. præſcindit ab uſu poteſtatis legitimo & abuſu frequenti.

¶ *οἱ μεγάλοι*) *Grandes*: conſiliarii, ipſis ſæpe dominis imperantiores.

26 *οὐχ οὕτως, non ſic*) *Poteſtatis civilis uſum atque exercitium omne iſtic interdici prorſus eis, ad quos verba hæc ſpectant, mihi neutiquam ſit veroſimile: & minus multo, prælationem omnem & imparitatem inter ſuos vocibus illis Dominum Chriſtum ſublatum ire voluiſſe. ſi quidem & gradus inter eoſdem diſerte agnoſcit ipſe, quibus alii tanquam majores minoribus præficiantur. Luc. XXII. 26. tum & ipſum ſe eis ὑπόδειγμα proponit. ib. v. 27. Matth. XX. 28. Non magis ergo Chriſtus interdicto iſto ſuorum in ſe invicem quorumvis, quam ſui ipſius in ſuos poteſtati quicquam detraxit.* Gatakerus: ſatis hierarchice.

¶ *ἐν ὑμῖν, in vobis*) Hæc *chriſtianos quosvis, tam principes, quam & plebejos ſpectare videntur.* idem. *Chriſtus docet, aliter habere ſe regnum ſuum, quam ſeculi iſtius regna ſe habeant. in iſtis enim dignitates externas, principatus, ſatrapias haberi, quæ in eos etiam, quos honore afficere volunt, conferre pro libitu ſuo reges conſueverint: ceterum in regno ſuo nihil hujuſmodi reperiri: non quod in eccleſia Chriſti atque inter chriſtiani nominis profeſſores iſta aut non ſint aut non licite uſurpentur, ſed quod ad regnum Chriſti ſpirituale, ad quod ſuos invitat, non pertineant, nec proveniant inde. proinde non eſſe, cur ipſum ſectando, iſtiuſmodi ſibi quiſquam ſpondeat præfecturas: neque enim tale quippiam cuiquam ſe polliceri, cum nec uſurpet aut exerceat ipſe: ſuis ſe non dignitatum ſecularium dilargitorem, ſed humilitatis & modeſtiæ ſpiritualis exercendæ autorem doctoremque tam praxi quam præcepto profiteri. ad hanc igitur, (ambitione omni prorſus amota,) cujus ipſum pro exemplo habeant, componant ſe ipſi, ſuos monet univerſos.* idem.

¶ *μέγας*)

¶ μέγας) *magnus* magni regis minister.
27 πρῶτος) *princeps*.
28 ὥσπερ, *sicut*) Summum exemplum.
¶ διακονῆσαι, *servire*) Rom. XV. 8.
¶ καὶ, &) Gradatio.
¶ δοῦναι, *dare*) sicut *datur* pretium pro emtione.

¶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *animam suam*) id est, *se ipsum*. Gal. I. 4. II. 20.

¶ λύτρον, *pretium redemtionis*) Gall. *rançon*.

¶ ἀντὶ πολλῶν, *pro multis*) Magnum *ministerium* & valde demissum. Illud, *pro quo* pretium datur, quodammodo desideratius est ei, qui pretium dat, quam pretium ipsum. Et *multis*, non solum universis, sed etiam singulis, se impendit Redemtor.

29 ὄχλος, *turba*) quæ fuerat in ea urbe.

30 δύο, *duo*) Marcus unum commemorat Bartimæum, insigniorem: cap. X. 46. ut mox Matthæus asinam & pullum; Marcus pullum solum, cujus potior usus erat. Lucas, c. XXIV. 4, duos angelos, qui apparuere; Matthæus & Marcus unum, qui verba fecit.

31 οἱ δὲ, *illi vero*) Non sunt audiendi, qui perversum pudorem aut decorum noxium inculcant.

32 τί, *quid*) In precibus debemus interdum petitiones speciatim exprimere.

34 σπλαγχνισθεὶς, *misertus*) Misericordia Iesu, de omni humana miseria.

¶ ἠκολούθησαν, *secuti sunt*) cum multis, c. XXI. 8. fine hodego.

CAP. XXI.

1 Καὶ ὅτε, *& quum*) Ab hoc loco actiones & certamina Iesu Christi copiose, magno consensu, describunt evangelistæ.

¶ εἰς) *ad* urbem, in quam videlicet erant ingressuri.

¶ τότε) *tunc*; non prius. Vectura mysterii plena innuitur. Toties urbem intrarat Iesus; nunc in hoc ultimo itinere, ejusque fine, semel equitat, urbis videlicet regiæ (c. V. 35.) possessionem solenni modo capiens, non in aliquot modo dies, sed illius regni (Marc. XI. 10.) causa, quod sub illos dies erat instituturus. Luc. XXIV. 47. I. 33. Zach. IX. 10 fin. cum toto illo contextu.

2 ἀπέναντι) *ante oculos*.

¶ εὐθέως, *statim*) Sic quoque v. 3. Omnia facilia Domino.

¶ δεδεμένην, *ligatam*) jam quasi paratam.

¶ πῶλον, *pullum*) Pullus neminem antea vexerat: Iesus nullo antea jumento, nisi forte in tenerrima ætate, vectus erat. Ex vico sumsit asinam, in viam brevem.

3 ὁ κύριος, *Dominus*) Iesu dediti erant, quorum erat asina.

¶ δὲ, *autem*) Id est, non multis verbis opus erit vobis.

¶ ἀποστέλλει, *mittit*) Præsens, ob eventum certum & celerem, animo jam ad mittendum parato. conf. Marc. IV. 29, εὐθέως ἀποστέλλει τὸ δρέπανον. c. XI. 6, ἀφῆκαν.

4 ὅλον) *totum* institutum.

5 εἴπατε, *dicite*) Hic locus exemplo est, multos sermones apud prophetas accipi debere, non solum ut ab illis dictos, sed ut ab apostolis dicendos. Exstat hoc Es. LXII. 11. cetera apud Zachariam, quem a potiori parte Matthæus citat: etenim *gaude* ita suppletur. Tempore complementi *dicendum est*: tum lætitia sua sponte existit. Zach. IX. 9. LXX: χαῖρε σφόδρα θύγατερ σιὼν, κήρυσσε θύγατερ ἱερουσαλήμ· ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι δίκαιος καὶ σώζων αὐτός· πραῢς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον.

¶ τῇ θυγατρὶ σιὼν, *filiæ Sion*) i. e. per synecdochen, Hierosolymis.

¶ βασιλεύς σου) *rex tuus*, idemque sponsus.

¶ σοὶ,

¶ σοὶ, *tibi*) tuo commodo.

¶ πρᾳῢς καὶ, *mansuetus &*) Sæpe eadem res uno loco verbis propriis & metaphoricis exprimitur. Equus, jumentum bellicum, quo non est usus Rex pacis. Zach. IX. 10. Olim utetur. Ap. XIX. 11.

¶ ὄνον) *asinum*, non, *asinam*. Hebr. חמור

¶ υἱὸν ὑποζυγίου, *filium subjugalis*) qui tamen nondum ipse jugum subierat. Pullo vectus est, asinâ item usus, pulli comite.

6 καὶ ποιήσαντες) *& cum fecissent.*

7 ἐπεκάθισεν) *insedit*, decore, ministrantibus discipulis. Luc. XIX. 35. Persarum reges non tam conscendebant equos, quam iis imponebantur. vide Brisson.

¶ ἐπάνω αὐτῶν, *super eos*) & quidem super pullum. Marc. XI. 2 f. Ioh. XII. 14. 15.

8 ὁ) Populus autem, qui plurimus erat.

¶ ἐν τῇ ὁδῷ) *in via*. non modo κατὰ τὴν ὁδόν. nam Lucas, *substraverunt*. c. XIX. 36.

¶ κλάδους, *ramos*) Iudæis aliisque populis solenne erat, lætitiam publicam ramis arborum decisis ostendere.

9 ὡσαννὰ) הושיעה נא Ps. CXVIII. 25. LXX: ὦ κύριε σῶσον δή· ὦ κύριε εὐόδωσον δή. Conjugata: ἰησοῦς, v. 11. נושע Zach. l. c. & ὡσαννά.

¶ τῷ) Hosanna, inquiunt, quod a prophetis præscriptum est, canimus Filio David. Valde cum hoc ingressu congruit, quod Isidorus Clarius a Iudæo quodam se didicisse ait, verba hæc, *Hosanna*, *Benedictus qui venit* &c. a sacerdotibus dici solita fuisse, cum *victimæ* offerebantur immolandæ. Adeoque frequens erat formula *Hosanna*, ut etiam fasciculos in festo Tabernaculorum gestari solitos ita appellarent.

¶ εὐλογημένος - Κυρίου) Sic LXX, Ps. CXVIII. 26. qui psalmus erat pars *Hallel* sive hymni paschalis, quem paucis post diebus erant recitaturi.

¶ ἐν ὀνόματι, *in nomine*) Constr. cum *benedictus*, juxta accentus Hebr.

¶ ἐν τοῖς) Iuva Tu, qui es in altissimis.

10 λέγουσα, *dicens*) ex admiratione.

¶ τίς, *quis*) In magno concursu non statim conspicitur princeps: nec soliti erant videre Iesum aliter ac pedibus iter facientem.

11 ὁ προφήτης, *propheta*) Primum Iesus ut propheta est agnitus, deinde ut sacerdos & rex.

¶ ὁ ἀπὸ Ναζαρὲτ, *Nazarenus*) Solennis erat hæc appellatio.

12 ἐξέβαλε, *ejecit*) tamen *mansuetus*, v. 5. Primo tempore purgarat Iesus templum: Ioh. II. 14. redierunt autem profani. nunc extremo tempore iterum purgat, quamvis paulo post cessaturum, templum. c. XXIII. 38.

¶ πάντας, *omnes*) Magnum miraculum. Multi milites non ausuri fuerant.

¶ τοὺς) Voluerant commodissimam facere cultus publici, præsertim circa pascha, rationem: sed paulatim longius progressa videtur fuisse licentia.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) & quidem in parte ejus extima, atrio gentium: ubi *gentium* erat *orare*. Marc. XI. 17.

13 ὁ οἶκός μου - κληθήσεται· ὑμεῖς δὲ αὐτὸν ἐποιήσατε σπήλαιον λῃστῶν) LXX, Es. LVI. 7: ὁ γὰρ οἶκός μου - κληθήσεται πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν. Ier. VII. 11: μὴ σπήλαιον λῃστῶν ὁ οἶκός μου;

¶ προσευχῆς, *precum*) *Oratio*, magna pars cultus publici. 1 Reg. VIII. Ideo *preces* ponuntur ante *ministerium verbi* apostolicum. Act. VI. 4. Synagogæ erant etiam *docendi* officinæ.

¶ σπήλαιον λῃστῶν, *speluncam latronum*) Severa appellatio, eaque proverbialis: de loco, qui omnes improbos & omnia profana admittat. non dicit, *forum*. In spe-

ſpelunca latrones non tam obvios violant, quam ipſi nidulantur.

14 *ἐν τῷ ἱερῷ, in templo*) Verus templi uſus; ab adverſariis, abuſum tolerantibus, impugnatus. Nemo alius in templo miracula edidit: Meſſiæ hoc erat.

15 *τὰ θαυμάσια, mirabilia*) v. 12. 14.

16 *ἀκούεις, audis*) Hypocritis, quicquid non quotidianum & tralatitium eſt, nimium eſt.

¶ *θηλαζόντων, lactentium*) qui etiam *trimi* eſſe poſſunt. 2 Macc. VII. 28.

17 *αὐτοὺς, illos*) perverſos.

18 *ἐπείνασε, eſurivit*) rex ille gloriæ. v. 5. Miranda exinanitio.

19 *μίαν*) *quandam*, unam illo loco.

¶ *ἦλθεν, venit*) ut via ferebat. Ficus videtur ſtetiſſe in loco communi. Communitas Ieſu in victu. Ioh. IV. 6. 7.

¶ *ἐπ'*) *juxta*.

¶ *λέγει, dicit*) Eo ipſo occurrit offenſioni, ſi quis miratus eſſet Domini famem & acceſſum ad arborem fructu carentem. Maxima humanitatis & deitatis indicia uno tempore edere ſolitus eſt. Ioh. XI. 35. 40.

¶ *μηκέτι, poſthac non*) V. T. multa habet miracula ad pœnam: evangelica hiſtoria, in extremo, hoc ferme unicum. conf. c. VIII. 32 not.

¶ *καρπὸς, fructus*) Itaque ſuccum poſthac non erat acceptura fruſtra. Talis pœna Iudæorum. Luc. XIII. 6. Exemplum, quid ſit *maledictio*.

¶ *ἐξηράνθη, arefacta eſt*) mutato habitu etiam externo, foliis marceſcentibus vel etiam defluentibus.

21 *ἀποκριθεὶς, reſpondens*) Sæpe Ieſus diſcipulos ab admiratione miraculorum duxit ad ſalubriora. Luc. X. 20.

¶ *πίστιν, fidem*) Fidei natura declaratur ex oppoſito, quod eſt *dubitatio*.

¶ *τῷ ὄρει τούτῳ, monti huic*) v. 1. Sermo proverbialis.

¶ *θάλασσαν, mare*) remotum ab Hieroſolymis. Talia ſi minus adhuc impleta ſunt, poſthac impleri poſſunt.

22 *αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ, petieritis in precibus*) Marc. XI. 24. Miracula facta per *preces* fidelium.

¶ *λήψεσθε, ſumetis*) tanquam beneficium. ſic, *illi*. Marc. XI. 23. 24.

23 *προσῆλθον, acceſſerunt*) Solennis erat quæſtio: quæ cauſam dabat elenchi finalis.

¶ *οἱ ἀρχιερεῖς, pontifices*) Suum jus violari putabant.

¶ *λέγοντες, dicentes*) Scepticiſmus moroſus adverſariorum nunc demum diplomata flagitat, cur Filius heres de vinea curet. v. 37. 38. Putabant, Ieſum docere non vocatum, qui neque ſacerdos eſſet, neque levita.

¶ *ποίᾳ, qua*) cœleſti, an humana?

¶ *ταῦτα, hæc*) Ref. ad *docenti*. add. Marc. XI. 27.

24 *ἀποκριθεὶς, reſpondens*) Methodus apta reſpondendi tentantibus.

¶ *ἐρωτήσω, interrogabo*) Sic quoque c. XXIV. 41. *Falluntur ſane interpretes, qui Chriſtum nihil quæſiviſſe volunt, quam adverſariorum ſilentium.* Moſhem. Or. de Chriſto unice Theologis imitando p. 17.

¶ *ἕνα*) *unum*, poſtquam vos me & nunc & ſæpe interrogaſtis: eumque conjunctum cum veſtra interrogatione. Iohannes citra vocationem humanam potuit eſſe propheta & fuit: ergo etiam Ieſus. Si agnoviſſent baptiſmum prodromi; agnoviſſent poteſtatem Chriſti: ſed quia illum non agnoverant, v. 32. non poterant in Chriſtum credere, neque erant digni, quorum faſtidio & diffidentiæ projicerentur ulteriora. Habenti datur: a non habente aufertur.

¶ τὸ

¶ τὸ βάπτισμα, *baptiſmus*) id eſt, tota ratio. confer mox, *non credidiſtis*.

¶ ἐξ οὐρανοῦ, *ex cœlo*) id eſt, ex Deo. Metonymia εὐλάβειαν habens.

25 διελογίζοντο, *cogitabant*) Mens mala eſt, quæ de re divina non ſpectat veritatem, ſed aſſumit, quod commodum eſt.

¶ αὐτῷ, *ei*) teſtanti de me. Quicquid ex cœlo eſt, fide dignum eſt.

26 φοβούμεθα, *timemus*) Nolebant metum profiteri.

¶ τὸν ὄχλον, *turbam*) Vix erat populus eo ſtatim, quo verebantur mali antiſtites, progreſſurus: magno tamen Iohannis ſtudio flagrabat. Et ſolebant ex repentino zelo impetere ſumma vi eos, qui nefanda aut loquebantur aut loqui videbantur.

¶ προφήτην, *prophetam*) *cælitus* miſſum. id quod diu non acciderat.

27 οὐκ οἴδαμεν, *non novimus*) Coacta confeſſio ignorantiæ turpiſſimæ.

¶ οὐδὲ, *neque*) Repulſa rara, juſta. qua ipſa Ieſus ἐξουσίαν *poteſtatem* ſuam divinam probat

¶ ὑμῖν, *vobis*) infidelibus, non diſcendi cauſa interrogantibus. Anſam agnoſcendæ poteſtatis præbuit c. XXII. 43. Sæpe dixerat prius.

28 τέκνα δύο, *filios duos*) Specimen duorum generum.

¶ προσελθὼν, *accedens*) comiter.

¶ τῷ πρώτῳ, *ad primum*) qui *alterum anteibat*. v. 31.

30 τῷ ἑτέρῳ, *alterum*) qui alia ratione dicitur *major natu*, Luc. XV. 25.

¶ ὡσαύτως, *ſimiliter*) eodem utique animo. Æquitas vocationis.

¶ ἐγὼ, *ego*) ſcil. *eo*, ὑπάγω. conf. *ecce ego*, Act. IX. 10. *ego*, ſcil. *ſum*. Iud. XIII. 11.

¶ κύριε, *domine*) Conf. c. VII. 22.

31 εἰς) *in*, vel, *quod attinet* ad regnum cœlorum.

32 ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης, *in via juſtitiæ*) *Via juſtitiæ* plus dicit, quam *via juſta*.

¶ τελῶναι, *publicani*) injuſti.

¶ αἱ πόρναι, *meretrices*) impudicæ. Quæri poteſt, an hæ, atque adeo mulieres omnes, itemque infantes, baptizati fuerint a Iohanne. coll. Act. XVI. 15.

¶ οὐ μετεμελήθητε) *non mutaſtis ſententiam*.

¶ ὕστερον, *poſtea*) conſpecto illorum exemplo.

33 οἰκοδεσπότης, *paterfamilias*) habens familiam copioſam.

¶ ἀμπελῶνα, *vineam*) Eccleſia judaica.

¶ φραγμὸν, *ſepem*) Lex.

¶ ληνὸν, *torcular*) Ieruſalem.

¶ πύργον, *turrem*) Templum. v. 23.

¶ ἀπεδήμησεν, *peregre abivit*) Innuitur tempus divinæ taciturnitatis, ubi homines agunt pro arbitrio. c. XXV. 14. Marc. XIII. 34.

34 ὁ καιρὸς, *tempus*) Hîc quoque latet cauſa, cur non citius venerit Meſſias.

¶ τοὺς δούλους, *ſervos*) *Servi* ſunt miniſtri extraordinarii, majores: *agricolæ*, ordinarii.

¶ τοὺς καρποὺς, *fructus*) ſubaudi, *patrisfamilias*, an potius, *vineæ*.

35 ἔδειραν) LXX, pro פשט *pellem detraxit*, ſæpius ἐκδέρω, δέρω ſemel ponunt; aliter nunquam. Vetus Onomaſt. *Excorio*, ἀποδέρω. At δαίρω, *verbero*, Arrianus l. 3 Epict. c. 19 & 22. Vnde aperte differentiam verborum ſtatuunt Suidas & Favorinus. Quin etiam Heſychius, δείραντες, ἐκδείραντες· ἔδειραν, ἐξέδειραν, ἐξεδερμάτησαν. Veruntamen Gloſſæ veteres, δέρω, τύπτω. Ariſtophanes in Veſpis, ἢ δέδεκταί μοι δέρεσθαι καὶ δέρειν δι' ἡμέρας. ubi interpres, δέρεσθαι δὲ καὶ δέρειν ἀντὶ τοῦ τύπτεσθαι Nempe verba κεφαλαιόω, τραχηλίζω, γαστρίζω, & ſic

sic δέρω, latam vim habent, caput, collum, ventrem, cutem multandi, vel penitus auferendo, vel cædendo. Recentiores Græcos fuga amphiboliæ vel δέρω, vel δαίρω, & inde hoc loco ἔδηραν, scribere hortata est.

¶ ἔδειραν· ἀπέκτειναν· ἐλιθοβόλησαν· *verberarunt: occiderunt: lapidarunt*) Gradatio. secundi gradûs species atrox est tertius. conf. Marc. XII. 3 s. Luc. XX. 10 ss. ubi plures gradus intermedii ponuntur.

36 πλείονας) *plures*, potiores. incrementum vocationis non est indicium fidelioris populi.

37 ὕστερον, *postremo*) Hebr. I. 1.

¶ ἐντραπήσονται, *reverebuntur*) Exprimitur, quid facere debuerint.

38 ἐστιν, *est*) Heredem nosse poterant; & tamen jus ejus impugnabant.

¶ δεῦτε, ἀποκτείνωμεν αὐτὸν) Sic LXX, Gen. XXXVII. 20.

¶ κατάσχωμεν) *obtineamus*: sic putarunt, occiso Christo. c. XXVII. 63 s.

39 ἐξέβαλον καὶ ἀπέκτειναν, *ejecerunt & interfecerunt*) Marcus, *interfecerunt & ejecerunt*. Iesum & ante necem, negato ejus jure, v. 23. reprobarunt, præsertim ethnico judici tradentes; & post necem, etiam sepulturam infestantes. c. XXVI. 66.

41 κακοὺς κακῶς, *malos male*) Talio. *male*: respectu miserorum & malorum colonorum. conf. Hebr. X. 29, *pejore*.

¶ ἐκδώσεται, *elocabit*) In ecclesia ex gentibus collecta ministri & curatores magna utuntur libertate. Idem verbum, v. 33.

¶ καιροῖς) *temporibus*, diversis.

¶ αὐτῶν, *illorum*) Ref. ad *fructus*. v. 34.

42 ἐν ταῖς γραφαῖς, *in scripturis*) Vnum est volumen, quod scripturæ & libri nomen meretur: ceteri eatenus æstimari merentur, quatenus ad intelligentiam unius hujus libri & ad obedientiam ei exhibendam faciunt, & ad illum archetypum conformantur.

¶ λίθον - ἡμῶν) Sic plane LXX, Ps. CXVIII. 22. 23. Psalmus, qui hîc citatur, erat notissimus. v. 9 not.

¶ ἀπεδοκίμασαν, *reprobarunt*) ne pro lapide quidem idoneo, dignoque ecclesiæ membro, habuerunt.

¶ ἐγένετο, *factum est*) Id agnoscitur ex magnitudine rei & ex dissensu ædificantium.

¶ αὕτη) Femininum pro neutro, hebraice: *hæc*, scil. res. Ps. CII. 19 זאת LXX, αὕτη. Ps. CXIX. 50. 56. Iud. XV. 7. XXI. 3. ἐγενήθη αὕτη. 4 Reg. III. 18.

¶ καὶ ἔστι, *& est*) היא scil. אבן *Lapis* ipse est mirabilis.

¶ θαυμαστὴ, *mirabilis*) propter tantam gloriam.

¶ ἡμῶν, *nostris*) credentium.

43 αὐτῆς, *ejus*) regni.

44 ὁ πεσὼν, *qui cadit*) Is cadit super hunc lapidem (Christum exinanitum,) qui offendit non credendo, dum prædicatur evangelium: super eum autem cadit lapis, (Christus exaltatus,) qui adventu ejus ad judicium improviso obteritur. Vtrumque accidit Iudæis maxime, & gentibus. 2 Thess. I. 8. Dan. II. 34. 45.

¶ λικμήσει) Λικμᾶν *dissipare*, ut palea ventis traditur. vid. LXX int. apud quos hoc verbo exprimitur Hebræum שער Iob XXVII. 21. & אסף Dan. cap. cit. v. 44. & decies, זרה

45 λέγει, *dicit*) Sentiebant, nondum omnia dixisse Iesum. cap. XXII. 1.

CAP. XXII.

1 Ἀποκριθεὶς, *respondens*) *Respondet* non modo qui rogatus est, sed cui causa loquendi est data.

¶ πάλιν, *iterum*) Refer ad *parabolas*.

¶ ἐν

¶ ἐν παραβολαῖς, *in parabolis*) eo consilio, ut plures proferret.

3 καλέσαι τοὺς κεκλημένους, *vocatum vocatos*) Vocatio prima & secunda: ante nuptias, ipso nuptiarum die.

4 ἄριστον) *Prandium*, respectu Iudæorum, primo tempore N. T. sed *cœna*, respectu sanctorum, in consummatione ipsa connubii spiritualis. Ap. XIX. 9. Historiam ecclesiæ ab uno temporum ad alterum complectitur hæc parabola.

¶ ἡτοίμασα, *paravi*) Dei, non nostra facultate, constat salus nostra.

¶ σιτιστὰ, *altilia*) Vocabulum generale.

¶ πάντα, *omnia*) Nam multa sunt præter tauros & altilia.

¶ δεῦτε, *venite*) illico.

5 ἀμελήσαντες, *negligentes*) Hoc jam plus, quam illud, *non volebant venire*. Oportebat *intelligere*, Act. VII. 25. & vigilare.

¶ ἀπῆλθον, *abiverunt*) relicta etiam urbe: quæ ideo incensa. v. 9. Qui vocationem non admittit, ea etiam, quæ habuerat, amittit.

¶ ἴδιον αὐτοῦ, *proprium: suum*) *Suitas*.

¶ ἀγρὸν, ἐμπορίαν: *agrum, mercaturam*) Bonis immobilibus alius, alius mobilibus districti: alius per falsam αὐτάρκειαν, alius per cupiditatem acquirendi detentus. De parabolico sensu vid. ad Luc. XIV. 20.

6 λοιποὶ, *reliqui*) qui non volebant videri *neglexisse*.

¶ ὕβρισαν, *contumelia affecerunt*) 2 Chron. XXX. 10. 1 Tim. I. 13. Hebr. X. 29.

7 ἀκούσας, *audiens*) Peccatum inobedientium erat *clamans*.

¶ στρατεύματα, *exercitus*) copias romanas.

¶ φονεῖς, *homicidas*) Præcipuum scelus totam pœnam provocat. Amos I.

¶ αὐτῶν, *illorum*) latronum & contemtorum.

8 τότε, *tunc*) Act. XIII. 46.

¶ λέγει, *dicit*) Sæpe rationes consilii sui revelat Dominus servis.

¶ ἐστιν, *est*) nec propter ingratos plane omittetur.

¶ οὐκ ἦσαν ἄξιοι, *non erant digni*) Conf. Act. l. c. Nemo ducitur indignus, nisi postquam bonum oblatum recusavit: quo facto, prodit sese. Præteritum, *non erant digni*, indignos eo magis prætermittit.

9 τὰς διεξόδους, *compita*) Iucundum esset videre itinera apostolorum in toto orbe terrarum, sicut v. gr. in tabula cernitur navigatio Pauli. ὁδὸς totum: διέξοδοι, partes & quasi rami.

10 συνήγαγον, *coëgerunt*) partim per *vocationem* jussam, interdum tamen adhibita vi non optima.

¶ πονηρούς τε καὶ ἀγαθοὺς, *malos & bonos*) Locutio quasi proverbialis.

11 ἄνθρωπον, *hominem*) insignem aliquem, inter malos omnes, vocatos, nec tamen electos; qui unus instar est horum omnium, quem maxime putares electum, & quo non electo paucitas electorum perspicitur. Singularis habet emphasin; nam sermo æque alias admisisset pluralem.

¶ ἔνδυμα γάμου, *vestem nuptiarum*) Hæc vestis est *justitia* Christi. c. VI. 33 not.

12 ἑταῖρε) Verbum medium, quod etiam ad alieniores dicitur.

¶ πῶς, *quomodo*) quo indultu servorum? quo ausu tuo?

13 διακόνοις, *famulis*) Δοῦλοι, *servi* emittuntur: διάκονοι, *famuli* ministrant ad mensam. Ioh. II. 5.

¶ ἐκβάλετε εἰς, *ejicite in*) Fiet hoc paulo ante vesperam nuptialem. Ap. XIX. 20.

14 *πολλοὶ, multi*) Hoc ſermoni regis ſubjungit Ieſus. conf. *ὅτι, quia*, Luc. XVI. 8.

¶ *γαρ, enim*) Sententia generalis argumento eſt, hunc hominem veſtitu nuptiali carentem & omnes ejus ſimiles ejici.

15 *τότε, tunc*) De peſſima mente adverſariorum vide Marc. XII. 12 ſ. Luc. XX. 20.

16 *μαθητὰς, diſcipulos*) cum quibus putabant Ieſum incautius acturum: quorum cladem putabant ſibi minori fore dedecori.

¶ *ἡρωδιανῶν, Herodianis*) Herodis, atque, ejus exemplo, Cæſaris, partibus inprimis addictis, quas Phariſæi detrectabant. Ioſephus 17 ant. 3. Vid. Marc. III. 6. XII. 13. Inter ipſos ceteroqui Herodianos varia potuit eſſe de rebus ſacris, de Herode &c. opinio.

¶ *ἀληθὴς, ἐν ἀληθείᾳ, verus, in veritate*) Verum ſciendum & loquendum eſt. Veritas eſt harmonia rerum & facultatis cognoſcentis, volentis, loquentis, agentis.

¶ *τὴν ὁδὸν τȣ̃ θεȣ̃, viam Dei*) cujus viæ pars eſt doctrina de iis, quæ Deo danda ſint. *Dei, hominum*, ſpecioſum antitheton.

¶ *εἰς πρόσωπον, in faciem*) Volebant, Ieſum negare, tributum Cæſari dandum. Veritas & res & perſonas vere æſtimat: qui autem perſonas ſpectat, *veritatem* facile prodit.

17 *ἔξεστι, licetne*) Non modo dicunt: *oportetne?* ſed, *licetne?* propter ea, quæ Deo deberentur.

¶ *ἢ οὔ; an non*) Flagitant reſponſum rotundum.

18 *γνοὺς, cognoſcens*) ſine mora, nemine docente.

¶ *ὑποκριταὶ, hypocritæ*) Ieſus *verum* ſe eis oſtendit, ut dixerant v. 16.

20 *εἰκὼν*) *imago*.

¶ *ἐπιγραφὴ*) *literæ inſcriptæ*.

21 *ἀπόδοτε*) *reddite*, ut par eſt.

¶ *οὖν, igitur*) Hodie promiſcuus numiſmatum uſus eſt, v. gr. Gallicorum in Germania: ſed in Iudæa non niſi Romana pecunia videtur in uſu fuiſſe. at ſi Iudæi non fuiſſent in poteſtate Cæſaris; non eo erant animo, ut numiſma externum, præſertim imaginibus ethnicis ſignatum, in uſu haberent.

¶ *καὶ, &*) Vno non tollitur alterum, ut vos putatis. Quæ Dei ſunt, quæ Deo dicata & reſervata ſunt, non ſunt Cæſaris: quæ Cæſaris ſunt, non tamen nullo modo Dei ſunt.

¶ *τὰ τȣ̃ θεȣ̃, quæ Dei ſunt*) cujus cauſam agere videri vultis. v. 16.

22 *ἐθαύμασαν, mirati ſunt*) conſpicuo modo, ob reſponſum tutum & verum.

23 *σαδδȣκαῖοι, Sadducæi*) Extremo tempore omnes conſurgunt contra Ieſum. Rara Sadducæorum apud evangeliſtas mentio: *in illo die* ne Sadducæi quidem quieverunt.

¶ *ἀνάστασιν, reſurrectionem*) Notiſſimum jam tum pridem fuiſſe articulum hunc, patet ex eo, quia non additur, *reſurrectionem mortuorum*. Atque hujus articuli hoſtes vario eum gradu impugnant, immortalitatem animæ penitus negando, vel ejus conjunctionem cum priſtino corpore tollendo. Atque inter ipſos Sadducæos varius eſſe error potuit.

24 *τέκνα*) filium vel filiam, aut plures *liberos*.

25 *παρ᾽ ἡμῖν, apud nos*) Sadducæi, ſuper raro & fortaſſe pridem jactato caſu, hoc dubium cient, quod ex quavis muliere, quæ pluribus viris nupſit, prope æque deſumi poterat. Errorum defenſores fucum ſæpe petunt ab iis, quæ nil parumve ad rem pertinent.

28 *τίνος, cujus*) Aut omnium, inquiunt, aut unius erit uxor: at nullus præ cete-

ceteris jus habet. Respondet Iesus: nullius uxor erit. v. 30. *Disjunctionem* fecerant etiam pharisæi, inter ea, quæ sunt Cæsaris & ea quæ Dei: ad illos, utrumque ait Veritas; ad Sadducæos, utrumque negat. Sæpe terrena sapientia in paralogismum se præcipitat insufficienti, etiam in rebus facilibus, enumeratione partium, quarum nulla cœlestem fugit sapientiam.

29 μὴ εἰδότες, *quum ignoratis*) Duplex hæc ignorantia mater est errorum fere omnium. resurrectio mortuorum nititur virtute Dei: & fides resurrectionis, nititur scripturis. Iesus eis πρῶτον ψεῦδος refutat: quo se minime putabant laborare. Primo solvit argumentum veritati oppositum: deinde veritatem ipsam probat.

¶ τὰς γραφὰς, *scripturas*) quæ plane vitam futuram spectant. v 31 s. Sadducæi Mosen non intelligebant: prophetas, Mosen declarantes, non recipiebant.

¶ τὴν δύναμιν, *virtutem*) Virtus Dei faciet homines *angelis pares*. Ignorare Deum ejusque virtutes, caput est erroris. 1 Cor. XV. 34.

30 οὔτε γαμοῦσιν, *neque nubunt*) viri.

¶ οὔτε ἐκγαμίζονται, *neque nuptum locantur*) mulieres. conf. v. 25.

¶ ὡς ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, *sicut angeli Dei*) Absurdum illud, quod Sadducæi fingebant, super justos præ injustis caderet; nemine injustos suspicante nuptiis gavisuros. itaque de solis justis respondet Iesus. Iusti tum erunt ejusdem conditionis, atque angeli Dei; sine conjugio, cibo & potu &c. Alibi consortes ævi futuri dicuntur fore *Deo similes*: sed quia Deus Filium & filios habet; hoc loco, ubi de gignendo quæritur, dicuntur fore, ut angeli: simulque angelorum quoque existentia contra Sadducæos ignorantes defenditur.

¶ εἰσὶ, *sunt*) viri & mulieres.

31 ὑμῖν) *vobis*, inquit, non *nobis*. Christo non sunt scripta. *vobis*, Abrahæ posteris.

32 ὁ θεὸς, *Deus*) Hoc ter ponitur, non semel; quia Iacob non solum ab Isaaco, Isaacus non solum ab Abrahamo, sed singuli etiam a Deo audivere promissionem: divinitusque nomen *Abrahamo* mutatum, *Isaaco* datum, *Iacobo*, Israël, additum. Gen. XVII. 5. 19. XXXII. 28.

¶ οὐκ ἔστι θεὸς νεκρῶν, *non est Deus mortuorum*) *Non est* (Deus) *Deus mortuorum*. Ellipsis, uti Rom. III. 29. Valor consequentiarum hoc exemplo noscitur. Hæc locutio, *Deus tuus*, exprimit & beneficium divinum, & officium humanum. Beneficium divinum (id enim hoc loco spectatur) sic expressum, est infinitum, æternum, & cui præstando minime sufficit vita terrena, quamlibet felicissima & longissima, Ps. CXLIV. 15. Luc. XVI. 25. nedum peregrinatio dierum paucorum & malorum, ut erat vita Abrahami, Isaaci, maximeque Iacobi, ad vitas patrum superiorum, quibus tamen promissio illa non item obtigerat, collata. Nam non dicitur, opulentia, longævitas, securitas tua, mundus denique tuus, sed, *Deus tuus*: neque Deus tuus ad quinquaginta, ad centum, ad septingentos annos, sed simpliciter, *Deus tuus*. Itaque ut primum Deus se v. gr. Abrahamo Deum ejus declaravit, communionem sui, æterni, æternam ei & detulit & detulisse est agnitus. Et quanquam mors corporis apud patres intervenit, ea tamen non potest esse perpetua, nec longam, si ad vitam æternam comparetur, habere moram. Nam ipse Abraham, quantus quantus est, & in quantum Abraham nominatur, id est, non Abrahæ tantummodo anima, sed etiam corpus, cui sigillum quoque promissionis inditum est, habet *Deum*. Deus autem non est non entis Deus: ipse est Deus vivens; ergo ii, qui Deum habent, vivere debent, &, qua parte vivere intermiserant, reviviscere in perpetuum. Vis formulæ ostenditur etiam

Hebr.

Hebr. XI. 16 not. Atque hæc eſt argumentatio Chriſti firma, evidens, & prius inaudita: & immortalitatem animæ, & reſurrectionem corporis, contra Sadducæos, ſpiritum eſſe ullum negantes, potentiſſime vindicans. Nervus autem non eſt ſitus in verbo *εἰμὶ ſum*, ejusve præſenti ad Moſen tempore: quod Matthæus quidem, ſed nec Moſes, nec Marcus, nec Lucas exprimit, ſed in ipſa formula. Atque hæc locutio, *Deus meus, tuus, illius &c.* eſt longe frequentiſſima: ſed præterea locus hic ad Sadducæos citatus eſt omnium exquiſitiſſimus: quia 1. in eo loquitur Deus ipſe, irrefragabili veritatis argumento. 2. loquitur in ſolenniſſimo viſo. 3. loquitur de Abrahamo, Iſaaco & Iacobo conjunctim: 4. & quidem poſt obitum illorum, idque longo intervallo, ipſo tempore promiſſionis præſtandæ erga eos etiam in poſteris eorum; quod indicium erat, patres illos in ſua ipſorum vita non reportaſſe bona ſibi promiſſa. Atque ita mortuorum reſuſcitationem *indicavit* KAI *etiam Moſes*, Luc. XX. 37. non modo prophetæ, præ quibus publice lectitabatur Moſes, ante Antiochi tempora. Simul autem perficitur parœmia Iudæorum, qui dicerent, Deum non eſſe Deum viventium, ſed mortuorum. Vid. Al. Mori Axiom. IX. & E. F. Cobii diſſ. de nervo hujus loci.

35 *εἷς ἐξ αὐτῶν, unus ex illis*) Hic a Salvatore minus reprehenditur: quare ab aliis inductus videtur.

¶ *νομικὸς*) *legalis*, quantus quantus erat: & opinione ſcientiæ plenus, ſcientiam oſtentaturus. *νομικὸς* idem, qui *γραμματεὺς*, Luc. XI. 45. 44. 53. & *νομοδιδάσκαλος*. Luc. V. 17. 21.

37 *ἀγαπήσεις, diliges*) Id ex Decalogo, Deut. V. 10. repetit Moſes; ib. c. VI. 5. deciesque repetitum, eodem libro, cujus hæc ipſa ſumma eſt, graviſſima cum conteſtatione concludit. ib. c. XXX. 19 ſ.

¶ *ἐν ὅλῃ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ ψυχῇ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου*) Articulum fere indifferenter tractarunt, qui libros vel deſcripſerunt vel contulerunt: ſed quantum ex codicibus noviſſime collatis colligere licet, in tertio tantum inciſo Matthæus articulum poſuit. Id in Hebræo eſt ובכל מאדך q. d. *& in omni validitate tua*. LXX, *καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου*. apud Marcum, *καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου*. apud Lucam, *καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου*· uno hebraico מאד per duo græca expreſſo. Etiam accentus hebraici a duobus prioribus inciſis arcte conjunctis hoc tertium diſtinguunt. Omnia epitaſin faciunt; cui articulus in tertio tantum inciſo apud Matthæum poſitus congruit. *Tria ſunt eorum OMNIUM, quæ unquam in homine deprehenduntur, fundamenta, Idea, Deſiderium, & Motus*: inquit Io. Iac. Syrbius Philos. primæ part. I. cap. 1. § 1. *OMNIA* amore Dei animanda & regenda ſunt.

38 *πρώτη*) præceptum non modo maximum, neceſſitate, amplitudine, diuturnitate rei; ſed etiam *primum*, natura, ordine, tempore, evidentia.

39 *δευτέρα, ſecundum*) Reſp. *primum*.

¶ *ὁμοία, ſimile*) ejuſdem indolis, in antitheto ad ſacrificia, Marc. XII. 33. Amor proximi eſt ſimilis amori Dei, præ omnibus aliis officiis, ſicut luna eſt ſimilis ſoli, præ omnibus aſtris. Gen. I. Facile legiſperitus, de uno ſollicitus, alterum erat præteriturus. Ei periculo occurrit Ieſus, & plus reſpondet, quam is interrogarat.

¶ *ὡς*) *ſicut* amas te ipſum. Amorem ſui non opus eſt ſeorſum præcipi. qui Deum amat, ſe ipſum amabit ordinate, citra philautiam. Deus amat me ſicut te, & te ſicut me. quare ego debeo te, proximum, amare, ſicut me; & tu me ſicut te. nam

nam divino amori noſter amor debet reſpondere.

40 *κρέμαται, καὶ οἱ προφῆται*, vel ſimpliciter, *κρέμαται*) *Latini* codd. habent, *pendet, & prophetæ*. unde *κρέμαται, καὶ οἱ προφῆται· Cant.* De lege quærebatur: de lege potiſſimum reſpondetur. v. 36. 40. *καὶ οἱ προφῆται* non habet verſio *Anglosaxonica*: & poſſet videri gloſſa ex cap. VII. 12. quia & ſingularis numeri eſt *pendet*, & poſtponitur *& prophetæ*. ſed hoc habent patres, etiam *Tertullianus*, ſi exemplaria ejus ſincera ſunt. Rurſum verſio *anglosaxonica* ſæpe omittit aliquid, quod Latinus habet. Amplius conſiderandum. *Pendet*, elegans verbum: qui utrumvis *præceptorum* tollit, legem tollit.

41 *συνηγμένων*, *congregatis*) ſolenniter. conf. v. 34.

42 *τί*, *quid*) Semper vos phariſæi, inquit, quæritis de præceptis: nunc aliquid vobis proponam, de quo tamen etiam ſcriptum eſt, tanquam de capite gravi; ut videatis, in ſcripturis quærendam eſſe non legem magis, quam evangelium.

¶ *δοκεῖ*, *videtur*) Hoc verbo, *videtur*, majori jure utitur Ieſus ad Phariſæos, quam Phariſæi ad Ieſum v. 17. Etiam *opinio* poterat initium fieri fidei.

¶ *τίνος υἱός*, *cujus filius*) Ita Ieſus occaſionem eis dedit ſui, Meſſiæ, agnoſcendi. Doctrinam de Deo, v. 37. ut uno, illuſtrat doctrina de Trino.

¶ *τοῦ δαυίδ*, *Davidis*) Mediocria de Chriſto facilius accipit ratio, quam aut humiliora aut glorioſiora.

43 *ἐν πνεύματι*, *in ſpiritu*) adeoque vere. 1 Cor. XII. 3.

¶ *κύριον*, *dominum*) Id ſignum ſubjectionis. Phil. II. 11. coll. 1 Petr. III. 6. Plus erat, Chriſtum habere filium, quam regem eſſe: & tamen David non ait, Chriſtum eſſe ſibi filium, ſed gaudet, eum ſibi eſſe Dominum, ſe illi ſervum. At hoc gaudii nobis quoque paratum eſt. Luc. I. 43. Ioh. XX. 28. Phil. III. 8. Qui Meſſiam ſolummodo ut Davidis filium ſpectant, minorem cognitionis partem ſpectant. Dominatio, cujus ſubditus eſt ipſe David, cœleſtem & Regis majeſtatem & Regni indolem oſtendit.

44 *εἶπεν - ποδῶν σου*) Sic LXX, Ps. CX. 1.

¶ *τῷ κυρίῳ μου*, *Domino meo*) Ergo Dominus Davidis erat, antequam ei diceret Dominus: *Sede*.

¶ *κάθου*) *ſede*, impera. 1 Cor. XV. 25. *Dextra*, potentia.

¶ *ἕως ἂν*, *usque dum*) Non negatur æternitas ſeſſionis; ſed negatur, hoſtium impetum obeſſe ſeſſioni.

¶ *θῶ*) *ponam*. Hoſtes proſtrati *jacebunt*.

¶ *ἐχθρούς*, *hoſtes*) in his etiam phariſæos.

¶ *σοῦ*, *tuos*) Odium hoſtium ſpeciali ratione fertur in Primogenitum.

¶ *ὑποπόδιον*, *ſcabellum*) Ipſi hoſtes erunt ſcabellum pedum Chriſti, jure victoriæ. conf. Ios. X. 24. Ps. XLVII. 4.

45 *εἰ οὖν*, *ſi ergo*) Hunc articulum illo inprimis tempore debuerant Iudæi ſummo ſtudio diſcere. Dominum eſſe, aliquanto evidentius eſt de Chriſto, quam Davidis filium eſſe.

46 *λόγον*, *verbum*) ea de quæſtione, ut de ceteris.

¶ *ἐπερωτῆσαι*, *interrogare*) ad tentandum. diſcipuli interrogabant ad diſcendum.

¶ *οὐκέτι*, *poſthac non*) Nova dehinc quaſi ſcena ſe pandit.

CAP. XXIII.

1 Τ*ότε*, *tunc*) omiſſis adverſariis.

2 *ἐκάθισαν*, *ſederunt*) Moſen repræſentantes, legem ejus legendo & interpretando, quin etiam plura urgendo.

¶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *scribæ & pharisæi*) Non omnia utrorumque æque erant vitia, quæ hîc commemorantur: sed nonnulla habebant communia, nonnullorum erant inter se participes. Luc. XI. 45.

3 οὖν, *ergo*) Hac particula limitatur τὸ *quæcunque dixerint*, ne putet populus, traditiones pharisaicas æque sibi esse servandas, atque præcepta Mosis. v. 4.

¶ τηρεῖτε, *servate*) animo.

¶ ποιεῖτε, *facite*) re. Imperativus: cui respondet alter, qui sequitur.

¶ λέγουσι, *dicunt*) Mosaica, servanda, facienda.

4 δεσμεύουσι γὰρ, *ligant enim*) Explicantur opera eorum.

¶ βαρέα, *gravia*) Epitheta doctrinis hominum apta.

¶ ὤμους, δακτύλῳ· *humeros, digito*) Antitheton.

¶ κινῆσαι, *movere*) nedum ferre. Incomparabile quiddam scriptura habet in describendis characteribus animorum intimis. Exemplo est totum hoc caput, & Luc. XII. 16 s.

5 δὲ, *autem*) tametsi videntur multa facere bona.

¶ φυλακτήρια, *phylacteria*) Ex. XIII. 9. 16. Deut. VI. 8. XI. 18.

¶ κράσπεδα, *fimbrias*) Num. XV. 38.

6 φιλοῦσι, *amant*) & singuli & pro toto ordine suo.

6 s. ἐν τοῖς δείπνοις· συναγωγαῖς· ἀγοραῖς· *in conviviis: synagogis: foris*) locis publicis.

8 μὴ κληθῆτε, *ne appellemini*) ne ita tractemini aut tractari postuletis.

¶ εἷς γάρ ἐστιν ὑμῶν ὁ διδάσκαλος, *unus enim est vester doctor*) Alii, εἷς γάρ ἐστιν ὑμῶν ὁ καθηγητὴς, ὁ χριστός. atque id quidem versu 10 exstat: sed versu 8 agitur de Patre cœlesti, coll. c. XVI. 17. Ioh. VI. 45. Act. X. 28. Gal. I. 1. 15. Eph. I. 9. Psalm. XXV. 12. XXXII. 8. Ideo subsequitur: *omnes autem vos fratres estis.* quæ ratio ad nonum quoque versum pertinet, ut neque *vocemur* magistri, neque patrem quemquam in terra *vocemus*. De Christo agitur versu 10, & convenienter subjungitur versus 11. Confer, de Patre doctore & Christo duce, c. XI. 25. 27.

¶ ἐστὲ· *estote*) Imperativus: coll. *erit*. v. 11.

9 πατέρα, *patrem*) Hic quoque magnificus doctorum, in senectute præsertim, titulus erat.

¶ μὴ καλέσητε, *ne vocaveritis*) neque lingua neque animo, infallibilitatem cuiquam adscribente.

10 καθηγηταὶ) *ductores*, auctores. Gradatio: *Rabbi, pater, ductor.* Erant hi tituli eminentiæ spiritualis apud Iudæos. quæ destruitur etiam 1 Cor. III. 5 s.

11 ὁ δὲ μείζων, *qui vero major*) i. e. *qui vult esse major*, רב c. XX. 26.

12 ὅστις δὲ, *quicunque vero*) Ez. XXI. 26. LXX: ἐταπείνωσας τὸ ὑψηλὸν, καὶ ὕψωσας τὸ ταπεινόν.

¶ ὑψώσει, *exaltabit*) ut scribæ & pharisæi.

13 s. οὐαὶ, *væ*) Octies h. l. dicitur *væ*: octies, *beati*, & amplius. Matth. V. a v. 3. not.

¶ οὐαὶ - κλείετε τὴν βασιλείαν - κατεσθίετε τὰς οἰκίας κτλ.) In multis codd. hæc transponuntur: sed prius est illud, in quo fit mentio *regni cælorum*, coll. c. IV. 17. V. 3. &c.

¶ ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) Characteres hypocritarum ex hoc elencho colligi possunt: ut fecit *Thomasius* in Cautelis. Non quia pharisæi & scribæ erant, miseri; sed quia hypocritæ.

¶ κλείετε, *clauditis*) clavi. clauditis, ut inscii & cæci.

¶ ἐμπρο-

¶ ἔμπροσθεν) *ante* oculos, cum homines jam prope essent.

¶ ὀυκ εἰσέρχεσθε, *non intratis*) Magnum væ, & primum. conf. Matth. V. 3, de primo gradu beatitudinis.

¶ εἰσερχομένους, *intrantes*) voluntate, vel re.

14 κατεσθίετε, *comeditis*) summa avaritia. Domos viduarum comedere, atrocissima species; quæ ponitur pro toto genere rapacitatis.

¶ χηρῶν, *viduarum*) aliorum quoque hominum. sed injuria in viduas gravissima est.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ μακρὰ) Instar adverbii. commode quoque legitur, (προφάσει) μακρᾷ· ex orationibus suis fecere magnam πρόφασιν, *prætextum* comedendi domos viduarum. Herodianus, πρόφασις ὀλίγη, εὐτελὴς, μικρά.

¶ λήψεσθε, *sumetis*) pro præmio talium precum.

¶ περισσότερον, *abundantius*) Qui male agit, judicatur: qui bono abutitur ad malum ornandum, magis judicatur.

15 περιάγετε) Sermo proverbialis. *circumitis*, tanquam *Rabbini*. v. 7.

¶ ἕνα, *unum*) magno studio, sed sub quo parum virtutis latet; ita ut ægre unum nanciscamini.

¶ υἱὸν γεέννης, *filium gehennæ*) *dignum gehenna*. Deut. XXV. 2: בן הכות LXX, ἄξιος πληγῶν.

¶ διπλότερον, *dupliciter magis*) propter majorem hypocrisin; cum posset insignem consequi gradum in populo Dei.

16 ὁδηγοὶ τυφλοὶ, *duces cæci*) Antea *hypocritæ*, & sæpius: nunc appellatio commutatur, pro re nata. Conjungitur ea, v. 23 s. 25 s. Ad summa venit, v. 33.

¶ οὐδέν ἐστιν) scil. ὀφείλων, *nihil debet*.

¶ χρυσῷ, *auro*) quo templum erat ornatum.

17 μωροὶ καὶ τυφλοὶ, *stulti & cæci*) Peccabant etiam contra sensum communem: quo censente, propter quod unumquodque tale est, illud ipsum magis est tale.

18 ἐν τῷ δώρῳ, *in dono*) Origo erroris, justitia operariorum. Pluris faciebant dona sua, quam divinum institutum.

¶ ἐπάνω αὐτοῦ, *supra illud*) supra altare.

20 ἐν πᾶσι τοῖς ἐπάνω αὐτοῦ, *in omnibus quæ sunt supra illud*) Sicut versu 21 non repetitur mentio auri, sed memoratur Is, qui templum inhabitat; sic hoc versu *omnia*, quæ supra altare sunt, dicunt quiddam multo majus, quam *munus* supra altare, imo quiddam ei oppositum muneri, quid igitur? ignem sacrum, & totum ministerium sacerdotum, divinitus institutum, qui etiam ipsi non modo juxta altare, sed etiam *super* altare stabant & ibant.

23 ἀποδεκατοῦτε) *decimatis* & decimare jubetis. coll. v. 24, *duces*.

¶ ἡδύοσμον, *mentham*) non modo fruges, sed *herbas*.

¶ κύμινον, *cuminum*) quod proverbio ut res parva notatur.

¶ ἀφήκατε) *dimisistis*, pridem: vel etiam, remisistis aliis, per silentium vestrum.

¶ βαρύτερα, *graviora*) Pertinent hæc ad theologiam comparativam. Tria enumerantur, tribus minoribus opposita, graviora. de quibus vid. Sir. c. IV toto. Graviora qui curat, is demum in minoribus rebus recte potest *judicare*.

¶ τὴν κρίσιν, *judicium*) quo discernitur inter bonum & malum, &, in utroque genere, inter majora & minora. c. XII. 20 not. & cap. XVI. 3. Luc. XII. 57. 1 Cor. XI. 31. Mich. VI. 8.

¶ τὸ ἔλεον, *misericordiam*) c. IX. 13.

¶ τὴν πίστιν, *fidem*) *sinceritatem*, quæ opponitur *hypocrisi*. nam qui c. XXIV. 51 dicun-

dicuntur *hypocritæ*, Luc. XII. 46 dicuntur *infideles*. conf. 1 Tim. IV. 2. 3. Sunt hi tres plane insignes tituli: *judicium, misericordia, fides*. Debebantque capita locorum theologicorum ex talibus constitui titulis, quos ipsa scriptura assignat: v. gr. Ioh. XVI. 8. Rom. III. 27. 1 Cor. XIII. 13. 1 Thess. IV. 9. V. 1. Hebr. VI. 1 s.

¶ μὴ ἀφιέναι, *non dimittere*) Resp. *dimisistis*. Itaque ταῦτα, *hæc*, refertur ad *mentham &c.* ἐκεῖνα, *illa*, ad *judicium &c.* & *oportebat facere* habet vim approbandi: *non dimittere* pertinet ad elenchum. Sæpe Græcis οὗτος & ἐκεῖνος, Latinis *hic* & *ille*, non pro serie verborum, sed pro ratione rerum adhibetur. vid. Not. ad Chrysost. de Sacerd. p. 509 s.

24 τ κώνωπα, *culicem*) Hoc unum, *percolare culicem*, iis, qui verentur *camelum deglutire*, non debet contra mentem Salvatoris objici. nam nemo temere culicem deglutit, qui etiam suffocare potest. trabs molesta magis; nec tamen festuca negligitur in manu, nedum in oculo. cap. VII. 5. ὁ καὶ ἡ κώνωψ, *culex*, proprie vinarius, qui facile in colum incidit.

25 τὸ ἔξωθεν) superficiem, *externam*.

¶ ἔσωθεν, *intus*) ubi potus & cibus.

¶ γέμουσιν, *plena sunt*) poculum & patera.

¶ ἁρπαγῆς, *rapinæ*) v. 14.

¶ καὶ ἀκρασίας, *& intemperantiæ*) Ἀκρασία adversatur *abstinentiæ* non solum in cibo & potu, sed etiam in pecunia & quæstu. Hac notione Aristot. l. 7. Eth. Nic. c. 6. vult addi mentionem rei, cujus quis est continens vel incontinens, κέρδους, τιμῆς, θυμοῦ. atque hoc quidem loco id patet ex synonymo *rapinæ*. Gregorius Naz. ἀκρασία ἐμοὶ πᾶν τὸ περιττὸν καὶ ὑπὲρ τὴν χρείαν.

26 καθάρισον, *purga*) removendo *rapinam* per eleemosynam. Luc. XI. 41.

¶ πρῶτον, *primum*) Applicari hæc possunt ad doctrinam decori.

¶ ἵνα, *ut*) Alias enim illa munditίes externa non est mundities.

27 ὅτι, *quod*) Hoc versu maxime proprius character *hypocritarum* describitur. nam hypocrisis nominatur versu 28. coll. Luc. XI. 44 cum contextu.

¶ κεκονιαμένοις, *dealbatis*) Iudæi sepulcra calce dealbarunt.

28 ἀνομίας, *injustitiæ*) Hoc proprie opponitur *justitiæ*.

29 προφητῶν· δικαίων· *prophetarum: justorum*) v. 35. Hoc totum erat, quod faciebant in memoriam pristinorum prophetarum & justorum, sine observatione dictorum & imitatione factorum: cum similitudine patrum suorum, in animis; cum contemtu in Messiam, de quo testati fuerant illi. Subaudi ergo *tantùm*, uti cap. XXIV. 38. *Iustos* potius, quam *sanctos*, scriptura bene defunctos appellare solet: Luc. XIV. 14. Hebr. XII. 23.

30 λέγετε, *dicitis*) publica protestatione.

¶ οὐκ ἂν ἦμεν, *non essemus*) Ita sibi confidebant.

31 μαρτυρεῖτε, *testamini*) factis, v. 29. & verbis. v. 30.

32 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Pronomen hoc non solum facit antitheton ad patres, sed ostendit etiam, indicativi vim inesse in imperativo *implete*. *implebitis*: *implete* igitur. conf. Ioh. XIII. 27.

¶ πληρώσατε, *implete*) quando vultis, non jam impedimini. Estote vobis relicti. Quod animo alitis, manu agite.

¶ τὸ μέτρον, *mensuram*) Vt vitæ, ut crucis, ita etiam peccati mensura est, quando v. gr. ad tres transgressiones quarta accessit. Amos I. 3 &c.

33 ἐχι-

33 ἐχιδνῶν, *viperarum*) de quibus v. 30-32.

¶ φύγητε) Subjunctivus: *quomodo effugeritis?*

34 διὰ τοῦτο, *propterea*) Consectarium væ octavi.

¶ ἐγὼ, *ego*) *Propterea etiam sapientia Dei dixit: mittam &c.* Luc. XI. 49. Liber IV Esræ, cap. I. & hic locus, miram habent similitudinem. v. 30: *Ita vos* collegi, ut gallina pullos suos sub alas *suas*. v. 32: Ego misi *pueros meos* prophetas ad vos, quos *acceptos* interfecistis, *& laniastis corpora eorum*, quorum sanguinem exquiram, dicit Dominus. v. 33: *Hæc dicit Dominus omnipotens*: Domus vestra deserta est. Magna est de illo Esræ libro existimatio multorum, quibus e nostris *Schickardus* in Tarich p. 135. & *Hainlinus* in Sole temporum accedunt: plurimumque auctoritatis hæc ipsa ei evangelica allegatio parit. Iul. Cæs. Scaliger: *Librorum Esræ admirabile ac divinum Compendium apud me est, Syra conscriptum lingua. in iis longe præstantiores sententiæ continentur, quam in concionibus sordidissimi calumniatoris. &c.* Exerc. 308. Scilicet Syriacum illud, quod Compendium vocat Scaliger, metaphrasis fuerit libelli Hebraici, cujus prolixior, quæ Latine exstat, paraphrasis multa habeat attexta apocrypha. Qualis etiam fuerit ratio librorum Sapientiæ & Siracidæ. etenim modo hebraismum spirant: modo græcismum merum habent.

¶ ἀποστέλλω, *mitto*) Præsens. Nuncii Dei sunt missi, ut plurimum peccante populo.

¶ προφήτας, *prophetas*) qui ex singulari revelatione accipiunt doctrinam, ut David. Hi soli memorantur de præterito, v. 30. nunc adduntur *sapientes* & *scribæ*.

¶ σοφοὺς, *sapientes*) qui habent gustum veri & boni habitualem (חכם a חך) ut Salomo. hi sunt medii inter *prophetas* & *scribas*.

¶ γραμματεῖς, *scribas*) qui monumenta prophetarum & sapientum adornant & administrant, ut Esra. In his magna ex parte habitus est acquisitus; in *sapientibus*, insitus; in *prophetis*, infusus. Vnde illos plurimum, istos multum, hos minus, nec tamen parum, odit aut contemnit mundus.

¶ ἀποκτενεῖτε, *occidetis*) ut Iacobum.

¶ σταυρώσετε, *crucifigetis*) ut Petrum & Andream; etsi Petrus alibi martyrium passus est.

35 ἔλθῃ, *veniat*) Id repetitur v. 36, *veniet*. Conf. Luc. XI. 50 s.

¶ πᾶν, *omnis*) ipsius præsertim Messiæ. Luc. XIII. 33.

¶ αἷμα, *sanguis*) Ter hoc dicitur uno hoc versu, magna vi.

¶ ἐκχυνόμενον) Præsens. Nondum erat *effundendi* finis.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς) *in terra* tota. conf. Gen. IV. 11.

¶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου, *Zachariæ filii Barachiæ*) illius, de cujus prophetia & morte agitur 2 Chron. XXIV. 20 seqq. Multa ejus apud Iudæos mentio. vid. *Lightfoot.*

¶ τοῦ ναοῦ, *templum*) In templo hæc dixit Iesus: in templo vindicta insignis futura erat.

36 λέγω, *dico*) iterum. conf. Gen. XLI. 32.

¶ ἥξει) *veniet*, quod attinet ad initia vindictæ. Ap. VI. 11. nam extrema se porrigunt longe ulterius. v. 39.

¶ πάντα, *omnia*) Qui peccat, particeps fit omnium, qui idem commiserunt.

¶ γενεὰν, *generationem*) c. XXIV. 34 not.

37 ἱερουσαλὴμ ἱερουσαλὴμ, *Ierusalem Ierusalem*) Gravissima epizeuxis.

¶ ἡ ἀποκτένουσα, *occidens*) Participium vim nominis habet.

¶ λιθοβολοῦσα, *lapidans*) Id obtigit Christi protomartyri, Act. VII. 58.

¶ τοὺς ἀπεσταλμένους, *missos*) quamvis inviolabiles legati sunt in mundo.

¶ πρὸς αὐτήν) i. e. πρός σε. conf. Luc. I. 45. LXX, Es. XLVII. 10.

¶ ποσάκις, *quoties*) Toties maxime, quoties Iesus in Iudæam, in urbem, in templum venerat. Vid. Harmon-evang.

¶ καὶ οὐκ ἠθελήσατε, *& non voluistis*) etsi ego *volui*. Es. XXX. 15.

38 ἰδοὺ ἀφίεται, *ecce relinquitur*) Præsens, bis expressum. Dixit hæc, dum exiret. c. XXIV. 1. conf. Ioh. XII. 36.

¶ ὑμῶν) *vestra* domus, quæ alias *domus Domini* dicta. Sic ad Mosen, *populus tuus*. Ex. XXXII. 7.

¶ ἔρημος, *deserta*) relicta a Messia.

39 λέγω, *dico*) Vid. Luc. XIII. 35 not.

¶ ἴδητε, *videbitis*) vos, Hierosolymitæ. coll. Luc. XIII. 35.

¶ ἀπ' ἄρτι, *ab hoc tempore*) Præsenti tempori includitur breve illud usque ad mortem, idque extra templum.

¶ ἕως, *usque*) post longam pausam.

¶ εἴπητε, *dicatis*) Ita erant dicturi in paschate recitantes τὸ *Hallel*, sed sine applicatione ad Iesum. Vere fiet suo tempore, quod hîc prædicitur, uti cap. XXI. 9 factum est, quod Luc. XIII. 35 prædictum erat. Non tamen addit, *iterum*: etsi verba illa populus acclamarat c. XXI. 9. Nam neque omnes ei ita acclamarant: &, qui acclamabant, non ita intellexerant, quid dicerent, uti posthac intelliget Israel: & paullo post quasi retractarunt. Dictio prior fuit tenuior: dictio altera erit digna hoc nomine. Conf. *rursus* prætermissum Act. I. 11 not.

¶ εὐλογημένος, *benedictus*) Cantus conversionis. Ab hoc versu desinit publicus sermo Christi ad Iudæos: ab hoc versu incipiet illorum resipiscentia.

CAP. XXIV.

1 Ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, ἐπορεύετο) Sic habent Colinæi ed. & mss. *Bunkleanus*, *Cantabrigiensis*, *Paris*. 5. 6. *Steph*. η. pluresve, *Chrysost*. *Æth*. *Arab*. *Lat*. *Pers*. *Syr*. Quo pacto ἐπορεύετο, absolute, majorem vim habet, in antitheto ad v. 3, *sedente eo*. Recentiores librarii, ut si nil referret, scripsere, ἐπορεύετο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Sermo etiam seculi consummationem complexus, commode sub dio est habitus.

¶ οἱ μαθηταὶ, *discipuli*) unus præcipue. Marc. XIII. 1.

¶ ἐπιδεῖξαι, *ostensum*) Credibile est, Iesum nunquam spectasse externas templi partes. non enim fuit curiosus. conf. ad c. XXII. 19. Internas templi partes spectavit, merito. Marc. XI. 11.

¶ τὰς οἰκοδομὰς, *structuras*) Singulæ partes erant magnæ structuræ: imo eo tempore exercebatur ædificatio illa, de qua Ioh. II. 20. Et fortasse magis fervebat, ob Pascha instans.

¶ τοῦ ἱεροῦ, *templi*) destruendi. c. XXIII. 38. & quidem ea ætate, paucis post ædificationem absolutam annis.

2 ταῦτα) *hæc*, ut stant!

¶ οὐ μὴ ἀφεθῇ, *non relinquetur*) Iesus cogitationes discipulorum curiosas severioribus delet.

¶ λίθος, *lapis*) Adagium de gravissima vastatione. Solum illud etiam aratro scissum est.

3 ἐπὶ τοῦ ὄρους, *super monte*) unde & prospectus erat in templum: & initium futurum erat obsidionis.

¶ τὸ σημεῖον, *signum*) Vaticiniis rerum maximarum sæpe signa addita: hinc discipulorum

pulorum quæstio de signo illius temporis.

¶ τῆς σῆς παρȣσίας, *tui adventus*) Videntur discipuli respicere c. XXIII. 39.

4 καὶ, *&*) Discipuli quæsierunt, minus distincte, 1. de *tempore* templi destruendi: 2. de *signo* adventus Domini & finis mundi; quasi uterque eventus simul futurus esset, adeoque commune tempus & commune signum haberet. Respondet Iesus, distincte, (1.) de *templo* & urbe destruenda, hujusque rei signis. v. 4 s. 15 s. (2.) de *adventu* suo & fine mundi, ejusque rei signis. v. 29-31. (3.) de *tempore* templi destruendi. v. 32 s. (4.) de *tempore* finis mundi. v. 36. Sic quoque apud Marcum & apud Lucam, qui c. XXI. 11. 25. utriusque rei signa seorsum notat.

¶ βλέπετε, *videte*) Futura & novissima non debemus curiositatis causa, sed muniendi nostri studio quærere. Omnia sunt referenda ad firmitudinem in agnitione & confessione Iesu Christi. Huc enim spectat prophetia: cetera abrumpuntur, quibus ad meram scientiam uteremur. Illustrari hinc potest thesis de perspicuitate & perfectione scripturæ.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Hoc non tam apostolis, Paracletum non multo post accepturis, quam gregi fidelium, quem illi tum repræsentabant, majoribus, ne seduceretur, periculis obnoxio, dicitur. Initium, *prudentia*: finis, *patientia*. v. 13.

5 πολλοὶ, *multi*) Initio venient pseudochristi: in medio, pseudoprophetæ, v. 11. postremo, utrique. v. 24. Gradatio.

¶ εἰμι) *sub.* non modo dicent, se esse a me missos, sed, se esse, qui ego sum.

¶ λέγοντες, Ἐγώ εἰμι ὁ χριστὸς, *dicentes: ego sum Christus*) *Scripsit Theophylactus, Dositheum quendam Samaritam perhibuisse, eum se esse, de quo Moses prædixisset, prophetam. Simonem quoque Samaritam appellasse se ipsum ingentem potestatem, id est, δύναμιν μεγάλην. de quo in historia apostolica Lucæ. Huc etiam referri videntur posse, Theudas, & Ægyptius quidam, & alter præstigiator, quem non nominat Iosephus (qui ista narrat libro XVIII antiquæ historiæ, & secundo captæ Iudææ) omnes prætendentes prophetæ nomen, fraudulenti ipsi ac seditiosi. Quin & posterioribus temporibus Manes ausus fuit sese Christum profiteri, & similiter XII tanquam apostolos sibi ascivit.* Ioachimus Camerarius.

6 μελλήσετε-ἀκȣ́ειν) Futurum complicatum: *audituri eritis.* Evangelistarum scripta ante impletionem hujus prædictionis edita magnam hinc firmitudinem nacta sunt. *Audituri*: Christiani magis *audiunt* bella, quam gerunt.

¶ πολέμȣς, *bella*) in propinquo.

¶ ἀκοὰς πολέμων, *rumores bellorum*) remote.

¶ μὴ θροεῖσθε, *nolite turbari*) Metonymia antecedentis: i. e. nolite statim fugam capessere. Verbum magna proprietate positum. nam θρόος ex θρέω ἤγȣν σὺν θορύβῳ βοῶ ἢ λαλῶ.

¶ γὰρ, *enim*) Fundamentum tranquillitatis.

¶ οὔπω, *nondum*) Pii facile putant, non posse altius ire mala: ideo monentur.

¶ τὸ τέλος) *finis* nondum, de quo v. 2. 14. necdum tempus fugæ. v. 15. Luc. XXI. 20. *Initium* demum versu 8.

7 ἐγερθήσεται, *excitabitur*) cum antea plus pacis fuisset.

¶ ἔθνος, *gens*) etiam extra Iudæam.

¶ λιμοὶ, καὶ λοιμοὶ, καὶ σεισμοὶ, *fames, & pestes, & terræ motus*) Huc fere omnia in Novellis revocari possunt. quanquam historici ea sæpe minus, quam humana facta, memorant.

¶ κατὰ τόπȣς) *passim.* Semper fuere pestes & reliqua: sed non ita frequenter.

8 *ἀρχὴ, initium*) respectu Iudæorum. Antitheton, *finis*. v. 6. 14.

¶ *ὠδίνων, dolorum*) qui antecedunt *regenerationem*. c. XIX. 28. Rom. VIII. 22. Metaphora a partu.

9 *ἀποκτενοῦσιν ὑμᾶς, occident vos*) quosdam ex vobis. Luc. XXI. 16. Hos non indicat Dominus, ut omnes vigilent. Ante vastationem urbis Iacobus major ab Herode, ut Lucas memorat, Petrus a Nerone, ut H. E. tradit, occisus est. *Vos:* quasi vos in culpa essetis, & miseriam generi humano pareretis. Extremum hoc mundi solatium est. Iudicium incipit a domo Dei.

¶ *μισούμενοι, exosi*) Religio christiana habet singulare quiddam, corrupto mundo, omnes sectas toleranti, invisum.

10 *σκανδαλισθήσονται, offendentur*) fidei jacturam facient.

¶ *ἀλλήλους, mutuo*) Id omnium tristissimum.

11-13 *καὶ, &*) Solicite retinenda fides, amor, spes.

12 *τὴν ἀνομίαν, injustitiam*) *Injustitia* & *amor* opponuntur: nam *legis complementum amor*. *injustitia* vim involvit; *amor* quiddam quasi nativum.

¶ *ψυγήσεται, refrigescet*) Amoris est *ardere*.

¶ *ἡ ἀγάπη*) *amor*, (erga Deum, homines, propinquos, se ipsum, spiritualis, imo etiam naturalis:) qui summa *legis*. *στοργὴ* facit, ut v. gr. prole nata gaudeant parentes: ubi dura fecit tempora iniquitas, gaudent prole denata aut non nata. *amor*, ornatus christianorum & vigor, atque adeo status eorum omnis. Phil. I. 9. 2 Petr. I. 7. Ap. II. 4. Idem, fundamentum *ὑπομονῆς patientiæ*. v. seq.

¶ *τῶν πολλῶν, multorum*) *multitudinis*, eorum, qui amore non excellunt. *injustitiam* maxime exercent valde potentes, aut nimis pauperes: inde *ceterorum* quoque *amor* frigescit. violata justitia, quæ vocatur particularis, hebescit justitia, quæ vocatur universalis.

13 *ὁ ὑπομείνας, qui perstiterit*) Constantia tuemur fidem, amorem, spem.

¶ *εἰς τέλος, in finem*) tentationis.

¶ *οὗτος, hic*) tanquam exemtus. v. 22.

¶ *σωθήσεται, servabitur*) Vrbe deleta, liberabantur Christiani. Luc. XXI. 28. 31.

14 *τοῦτο, hoc*) quod Iesus prædicavit.

¶ *ἥξει*) Ἥκειν est non modo appropinquare, sed plane *advenire*, imo *adesse*.

¶ *τέλος, finis*) de quo v. seqq. Ideo subsequitur *ergo*, v. 15. Ante hunc finem apostolatu perfuncti sunt duo illi, Petrus & Paulus, aliique. v. 9.

15 *τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, abominationem desolationis*) Abominationem profanationis sequebatur abominatio desolationis. Sic appellatur exercitus romanus ex gentibus conflatus, cujus signa militaria abominabantur Iudæi, tanquam idola, cum Romani divinitatem signis illis tribuerent. vid. Spizelii Collatio de vaticin. ang. p. 135.

¶ *τοῦ προφήτου, prophetam*) Conf. Hebr. XI. 32. 34. de Daniele propheta: etsi a nonnullis Iudæis non reliquorum prophetarum numero habitus. Sæpe levis causa errorem parere magnum potest. In latinis Bibliis libri apocryphi canonicis quondam *mixti*, pro argumenti affinitate, & in indice librorum per notulas quasdam ab iis *discreti* sunt, ut in MSS. observare licet: deinde hac cautione, debili quippe, neglecta, ipsi quoque pro canonicis habiti. E diverso quum ii, qui libros V. T. in unum corpus redigere cœperunt, Danielis librum nondum habuissent, is liber, & serius & extra Palæstinam scriptus, hagiographis adjectus est; non incommode quidem, quatenus hebdomades per Danielem prædictæ, impleri cœperunt in Nehemia: sed tamen

tamen inde Danielem, qui prophetis non esset adjectus, ne prophetam quidem fuisse, aliqui putarunt, accedente fastidio scrutinii temporum propheticorum. Prophetam vero eum fuisse, confirmat Propheta maximus.

¶ ἑςὼς) Sic scribendum, non ἑςὸς, etiam in neutro. nam ἑςὼς contrahitur ex ἑςαὸς, unde ἑςῶτα Luc. V. 2. ἐνεςῶτα Rom. VIII. 38. &c. Referendum ad βδέλυγμα, *abominationem*, *jam stantem firme*, *staturam diu*. Prosopopœia.

¶ ἐν τόπῳ ἁγίῳ, *in loco sancto*) Dan. IX. 27: ἐπὶ τὸ ἱερόν. LXX. Tempus fugæ jungitur Luc. XXI. 20. cum ipso articulo exercitus appropinquantis: atque in hoc ipso tempore monitum de fuga divinitus iteratum fuisse memorat Eusebius l. 3. H. E. c. 5. Itaque *locus sanctus* non denotat hîc templum, sanctumve sanctorum; nam eo profanato serum fuisset fugere: sed locum circa urbem sanctam, extra urbem, eumque definitum; scilicet illum ipsum, quem Salvator, dum hæc dicebat, sua præsentia, ut sæpe, sanctum habuit. conf. Act. VII. 33. Certe in *monte olivarum* præcipuam obsidionis vim fuisse, docet Iosephus. περιεπέπηκτο αὐτοῖς ςρατοπεδεύσασθαι κατὰ τὸ ἐλαιῶν καλέμενον ὄρος, ὃ τῇ πόλει πρὸς ἀνατολὴν ἀντίκειται. l. 6 de Bello Iud. c. 3. Idemque mons sanctus erat etiam Iudæis, quia ex eo templum vicinum introspici poterat: atque in eo Schechinam tres annos cum dimidio stetisse tradiderunt. Appellarunt etiam הר המשיחה *montem unctionis*. Pertinet huc vel maxime Zach. XIV. 4, ubi sanctitatem ipsa mentio plagæ orientalis importare videtur. Itaque quem Matthæus *locum sanctum* vocat, eum Marcus sic describit, *ubi non oportet*. Quod utrumque respicit ad illud Dan. IX. 27. ubi regio montis illius dicitur כנף שקוץ *plaga*, ceteroqui sancta, sed tum propter oppugnatores idololatras *abominabilis*: quia ibi שקוץ שמם Dan. XII. 11. XI. 31. *abominamentum vastans* erat staturum. Namque כנף plagam mundi significat, etiam citra mentionem venti. Es. XI. 12. A locis sanctioribus initium pœna capere solet, & inde se ad reliquas partes diffundere.

¶ ὁ ἀναγινώσκων νοείτω, *qui legit, intelligat*) Eandem parenthesin habet Marcus c. XIII. 14. quanquam incisum illud de Daniele multi in Marco non legunt. Vterque evangelista, cum scriberet ante obsidionem urbis, monuit lectorem suum, ut accuratum Domini consilium de loco & celeritate fugæ observaret. Dan. XII. 10. οἱ νοήμονες συνήσουσι. at Hebr. המשכלים יבינו *sapientes intelligent*. ὁ ἀναγινώσκων non dicit lectorem Danielis publicum (nam initio obsidionis series lectionum Legis erat in Levitico; & neque illis neque ceteris ulla ex Daniele sociata erat:) sed quemcunque *lectorem* vel Danielis vel evangelistæ, ipsa maxime obsidione appropinquante. Omnes debent *intelligere*: &, si orandum fuit, ne *sabbato* fuga fieret; quid erat, cur lector *sabbaticus* præ aliis admoneretur?

16 τότε, *tunc*) Hic respondetur ad τὸ πότε, *quando*. v. 3. Sæpe *tunc* in hoc sermone ponitur.

¶ οἱ ἐν τῇ ἰουδαίᾳ, *qui in Iudæa*) non Iudæi omnes, nec Christiani omnium locorum; sed ii, qui, verbis Iesu credentes, in Iudæa erunt.

¶ φευγέτωσαν, *fugiant*) sine spe solvendæ obsidionis.

¶ ἐπὶ τὰ ὄρη, *in montes*) In montibus h. l. promissa securitas: & deinde inventa, Pellæ. Euseb. l. c. Monet Iesus, ne quis se tutum fore putet in urbe, contra atque carnalis Iudæorum prudentia in ipsa obsidione pertinacissime sibi persuasit.

17 μὴ καταβαινέτω, *ne descendat*) ne per

per ſcalas interiores, ſed exteriores deſcendat.

¶ ἆρά τι, *ſublatum quid*) v. gr. cibos. Reſp. *veſtes*. v. 18.

18 ἀγρῷ, *agro*) Agricolæ leviter veſtiti in agrum eunt.

19 ὀυαὶ) *Væ* non ponitur ad imprecandum, ſed ad indicandum. Neque *liberorum generatione* interdicitur, ſed tantummodo miſeria prædicitur.

¶ τ̃) Non poterunt celeriter fugere. Piæ participabunt calamitatem communem. Luc. XXIII. 29.

20 προσεύχεσθε, *precamini*) Precibus multa mitigantur. Orarunt; neque hieme facta eſt fuga.

¶ χειμῶνος) Non ſolum tempus anni, ſed etiam tempeſtas videtur denotari. c. XVI. 3. Certe verno tempore eventus fuit. conf. v. 18, de agro.

¶ σαββάτῳ, *ſabbato*) non quin fugere liceret in ſabbato, Chriſtianis præſertim, aut ſarcinas ferre: ſed quia valde miſerum eſt, eo die, qui lætitiæ datus eſt, abruptis ſacris publicis fugere; & quia ſinguli minus ad fugam parati, alii aliis in fuga paranda per frequentiam impedimento ſunt in januis ſynagogarum vel portis urbium, magis quam ruri vel in tectis. Sabbato Hieroſolymam de improviſo cepit Ptolemæus Lagi, teſte Ios. 12 ant. 1. denique pœnæ, ſabbato Iudæis venientes, ceteris graviores. vid. Hainlini chronol. explan. fol. 19. 20. Quin etiam hoſtes ob ſabbati odium illo die erant truculentiores. Quo tempore maxime peccatur, pœna venit. conf. Hos. V. 7. Sabbati uſus non plane exſpiravit ante templi deſtructionem.

21 ἀπ᾽ ἀρχῆς κόσμου, *a principio mundi*) tempore diluvii &c.

22 οὐκ ἂν ἐσώθη, *non ſalvaretur*) *Salute* animæ, quæ *electis* adſcribitur, excluderentur per mortem præmaturam. *Salutem aſſecuti* dicent illud, quod reſonat Ap. VII. 10.

¶ πᾶσα σὰρξ, *omnis caro*) infirma per ſe.

¶ ἐκλεκτοὺς, *electos*) *Electi*, jam converſi, ceteris mixti: vel poſthac convertendi; vel nondum nati. Vbi ſupra robur fidelium ordinarium excedit vis tentationum, electio allegatur, v. 24. 31. Luc. XVIII. 7. Deique fides & virtus. 1 Cor. I. 13. 1 Petr. I. 5. Ap. XIII. 8.

¶ κολοβωθήσονται, *decurtabuntur*) Quod κολοβοῦται, partium integritatem ita amittit, ut tamen pro toto haberi poſſit. aptum verbum.

23 τότε, *tunc*) ſub interitum Hieroſolymorum.

¶ μὴ πιστεύσητε, *nolite credere*) Nam ab illo tempore non conſpicietur Filius hominis, usque ad Adventum ſuum. Itaque de adventu ad judicium v. 27 agitur incidenter: ex profeſſo autem v. 29 ſeq.

¶ ὧδε) *hîc*, v. gr. ubi aliquis eſt, qui ſe Meſſiam dicit.

24 σημεῖα καὶ τέρατα, *ſigna & prodigia*) *Signa* intellectum afficiunt: *prodigia* affectum percellunt, quorum ſpecies ſunt *terriculamenta*. Luc. XXI. 11. conf. Act. II. 19.

¶ εἰ δυνατὸν, *ſi poſſit*) Hoc inciſo denotatur conatus ſummus, ſed tamen irritus. conf. Act. XXVII. 39.

26 ἐρήμῳ, *deſerto*) Id ſpecioſe dici poterat, coll. c. III. 3. quadratque in eos, qui globos & turmas cum tumultu ad ſe traxerunt. Act. XXI. 38. Ideo ſubjicitur: *nolite exire*.

¶ ταμείοις) *cellis*. Id convenit in eos, qui quædam recondita venditari curarunt. Ideo ſubjicitur: *nolite credere*.

27 ἀστραπὴ, *fulgur*) Sermo eſt de *fulgure* non quovis, ſed de eo, quod totum horizonta interdum implet celerrime; ſine præcone prævio.

¶ ἀνατολῶν, *oriente*) Fulgur venit etiam a re-

a reliquis plagis: ſed h. l. de oriente dicitur venire. credibile eſt, Chriſti adventum fore ab oriente.

¶ Τȣ̃ ὑιȣ̃ τȣ̃ ἀνθρώπȣ, *filii hominis*) Hoc loco, usque ad v. 44. inprimis ſæpe appellatur *Filius hominis*. coll. c. XXV. 31.

28 ὅπȣ γὰρ, *ubi enim*) Hoc adagium hîc cum mentione falſorum doctorum, quæ verſu 23 fit; ſed Luc. XVII. 37. 31 ſ. cum mentione anguſtiarum bellicarum conjungitur. Itaque *cadaver* ſit Iudaiſmus carnalis, expers vitæ illius, qua corpus Chriſti vegetatur, & tamen aliqua corporis ſpecie ſe venditans, in quem aquilæ tanquam in cadaver eis relictum, avide & magno numero ſint involaturæ; (*congregabuntur*, futurum:) Chriſtus autem, qui ut fulgur venit, non eſt apud illud cadaver quærendus. v. 23-27. Aquilarum non omne genus, ſed aliquod tamen carnivorum eſt. conf. Iob XXXIX. 30. Tales aquilæ ſunt partim pſeudochriſti & pſeudoprophetæ, partim copiæ Romanorum. Hi, nec primi gentium, aquilam in ſignis habebant: & ad horum ſigna militaria, aquilam, h. l. & aprum, Ps. LXXX. 14. ſunt qui alludi putant. conf. Hos. VIII. 1.

29 εὐθέως δὲ μετὰ, *ſtatim vero poſt*) Quatuor ſunt hoc loco obſervanda.

1. Sermo eſt de ſole proprie obſcurando &c. Atque hæc phraſis apud prophetas ſæpe occurrit de interitu populi alicujus, & apud illos quoque majorem proprietatem habet, quam communiter putatur; etenim ubi magnus eſt hominum interitus, ſane ſpectatores ſolis ad paucitatem rediguntur. Sed multo magis hoc loco id proprie valet. nam totus ſermo eſt propriis verbis inſtructus: ergo hic quoque verſus.

2 *preſſura* innuitur illa ipſa populi judaici, eaque unius generationis.

3. non dicitur, *poſt preſſuram illam*, neque, *poſt dies illos*, ſed, *poſt preſſuram dierum illorum*, uti Marc. XIII. 24, *in diebus illis, poſt preſſuram illam*. Dies illi referuntur ad vers. 22 & 19. neque innuitur preſſura diuturna, ſed brevis, v. 21. 22. 34.

4. poſt preſſuram τὸ εὐθέως, *cito*, moram perbrevem innuit, quum οὔπω, *nondum*, i. e. ȣ̓κ εὐθέως, *non cito*, de mora brevi, eandem preſſuram præcedente, dicatur, v. 6. Luc. XXI. 9. Marc. l. c. imo moram excludit. Verſio Angl. *immediately*.

Dices: Magnus ſaltus eſt a vaſtatione Hieroſolymorum ad finem mundi, qui ei *cito* ſubjungitur. Reſp. Prophetia eſt, ut pictura regionis cujuſpiam, quæ in proximo tecta & calles & pontes notat diſtincte; procul, valles & montes latiſſime patentes in anguſtum cogit. ſic enim debet etiam eſſe eorum, qui prophetiam legunt, proſpectus in futurum, cui ſe prophetia accommodat. Atque oculi diſcipulorum, qui in ſua quæſtione finem templi mundique conjunxerant, nonnihil velati relinquuntur: (neque enim erat tempus ſciendi, v. 36.) unde poſtea, Dominicum ſermonem imitantes, ſummo conſenſu, finem adeſſe dixerunt. In progreſſu autem & prophetia & proſpectus magis magisque etiam ulteriora explicant. quo pacto non diſtincta ex obſcuris, ſed obſcura ex diſtinctis debemus interpretari, & ſapientiam divinam, omnia ſemper videntem, *non omnia ſimul revelantem, in ſuis ænigmatibus venerari. Poſtea revelatum eſt, antichriſtum fore venturum ante finem mundi: ac rurſum hæc duo Paulus propius nexuit, donec apocalypſis etiam millennium interpoſuit. Revera tamen poſt Hieroſolymorum vaſtationem (& mox quidem, quatenus nullus alius eventus intermedius hîc erat memorandus, conf. c. III. 1 not.) factus eſt adventus Domini, videlicet, quod ad initia attinet. vid. Ioh. XXI. 22 not. Ad hunc adventum, non præciſe ad obſcurationem ſolis & lunæ, refertur particula *cito*; id enim convenit cum am-

 plitu-

plitudine sensus Domini: ut sensus sit, *mox post pressuram dierum illorum* fiet, ut *sol obscuretur &c.* Similis nexus adverbii cum verbo, Gen. II. 17: *quo die comederis*, fiet ut *morte moriaris:* & infra, c. XXVI. 64 not. & Luc. I. 48. Potest simul locutio referri ad modum dicendi, ut hoc dicatur: *post ærumnam illam* (id quod *statim* subjungi, institutum sermonis hujus & ratio temporis hujus, dum cetera intercessura indicentur, ferunt,) *sol obscurabitur* &c. Sic cum verbo *dicendi* subaudito conjungitur verbum *aboletis*, Marc. VII. 9. *rursus*, Hebr. I. 6. Denique *signa* in sole &c. majore intervallo differt Lucas c. XXI. 24 f.

¶ ὁ ἥλιος, *sol*) Sermo proprie accipiendus, de calamitate diversa ab iis, quæ superius descriptæ sunt. In V. T. sermo talis metaphoram habet, ab eo, quod proprie fiet in consummatione seculi.

¶ οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, *non dabit splendorem suum*) quem dare solet, & quum crescit, & quum decrescit. Divisa naturaliter tempora habent eclipses solis & lunæ, sed tum sol simul & luna laborabunt.

¶ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, *a cælo*) Non additur: *in terram*. conf. Marc. XIII. 25, *excidentes*. Erunt, quasi non essent; sine luce.

¶ δυνάμεις) *virtutes* illæ cœli firmæ & concatenatæ, a *stellis* distinctæ, subtiles, in terram influere solitæ. Sic apud Matthæum, Marcum, Lucam appellantur.

¶ σαλευθήσονται, *movebuntur*) Apta metaphora a mari fluido.

30 τὸ σημεῖον, *signum*) Hoc *signum* est specialius: illa, de quibus Luc. XXI. 25, præcedunt, & sunt generaliora. His rebus ipsa Filii hominis appellatio congruit: coll. not. ad c. XVI. 13. nam planctus tribuum terræ, Ap. I. 7, cum *ipsius* conspectu jungitur. Hoc igitur dicit: nolite aliud *signum* prævium quærere: v. 27. Ipse erit *signum* sui, sicuti Luc. II. 12. idque eo magis, quia cum ipso ejus conspectu vel etiam paullo ante videbunt homines pompam in nubibus: nisi caligo, fulgor, forma crucis, aut aliqua stella, etiam apparebit. conf. c. II. 2. Antehac fuerat *signum, cui contradicebatur:* Luc. II. 34. tum erit *signum* apertum. *Signum* denotat quiddam valde illustre & oculos percellens, sive alterius rei sive sui significationem habens. Ap. XII. 1. Sole, luna, stellis exstinctis, signum illud erit visibile in fulgore Domini & inde nubis ac nubium. In summa, *signum*, coll. Marc. XIII. 26. 4. est pompa advenientis Filii hominis, qui ipse mox conspiciendus dicitur h. l.

¶ φυλαὶ, *tribus*) Iudaicæ, maxime.

¶ ὄψονται, *videbunt*) Num. XXIV. 17.

¶ νεφελῶν, *nubibus*) Lucas ait: *in nube*. Currus habebit multos: uno valde eximio vehetur.

31 αὐτοῦ, *suos*) Credibile est, certum angelorum numerum peculiariter appellari angelos Christi; etsi omnes subjecti sunt Christo.

¶ σάλπιγγος, *tuba*) Tubarum usus, ad convocandam multitudinem: illa *tuba* habebit *vocem magnam*.

¶ ἐπισυνάξουσι, *congregabunt*) Conf. 2 Thess. II. 1.

¶ ἀπ᾽ ἄκρων οὐρανῶν) Ἀπ᾽ ἄκρου γῆς, Marc. XIII. 27. ἄκρον, omnis *extremitas:* ubi terra desinit, ibi cœlum incipit. unde etiam interdum *montes* & *cælum* parallela sunt. 2 Sam. XXII. 8. Ps. XVIII. 8. כנף Hebr. Deut. XXX. 4: ἀπ᾽ ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ. & sic ib. c. IV. 32.

32 ἀπὸ δὲ τῆς συκῆς, *a ficu vero*) a re obvia.

¶ τὴν) sequentem.

¶ παραβολὴν, *parabolam*) amœnissimam.

¶ γινώσ-

¶ γινώσκετε) *scitis*, coll. v.32. vel, *scite*.

¶ ἐγγὺς, *prope*) res ipsa.

33 ταῦτα πάντα, *hæc omnia*) Non semper præteriri debet *ordo verborum*: sæpe emphasis, &, in pronunciando, accentus, super prius verbum cadit. Primus est hic locus, qui id demonstrari postulet: sic igitur faciemus. Luc. XI. 36: εἰ οὖν τὸ σῶμά σου ΟΛΟΝ φωτεινὸν, μὴ ἔχον τι ΜΕΡΟΣ σκοτεινὸν, ἔσται ΦΩΤΕΙΝΟΝ ὅλον, ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ ΦΩΤΙΖΗ σέ. hic ὅλον habet emphasin ante φωτεινὸν, in antitheto ad μέρος· & φωτεινὸν habet emphasin ante ὅλον, quæ verbo φωτίζῃ declaratur. Ioh. XIV. 2. 3: ἑτοιμάσαι ΤΟΠΟΝ ὑμῖν - ΥΜΙΝ τόπον κτλ. hic apparentem contradictionem tollit ordo verborum. Negans sermo est, *LOCVS non est parandus vobis*; jam quippe paratus ipse. affirmans sermo est, *VOBIS parandus est locus*, id est, ingressus in locum muniendus. Verus uterque sermo. Eph. II. 1. 5: ΥΜΑΣ ὄντας νεκροὺς - ΟΝΤΑΣ ἡμᾶς νεκροὺς κτλ. hic ὑμᾶς facit antitheton ad ἡμᾶς, c. I. 19. & deinde ὄντας notat *statum* præteritum mortis, oppositum vivificationi. Iac. II. 18: δεῖξόν μοι τὴν ΠΙΣΤΙΝ σου ἐκ (al. χωρὶς) τῶν ἔργων σου, κἀγὼ δείξω σοι ἐκ τῶν ΕΡΓΩΝ μου τὴν πίστιν μου. hic prius πίστιν spectat ad illud, σὺ πίστιν ἔχεις· & alterum ἔργων ad illud, κἀγὼ ἔργα ἔχω. Hæc in præsenti sufficiant, ex quatuor diversis notata scriptoribus N.T. Nunc apud Matthæum, quum versu 33 ΤΑΥΤΑ πάντα, & versu 34 ΠΑΝΤΑ ταῦτα, præcipui codices habent, (quanquam alii confundunt,) prius ταῦτα, præ πάντα, emphasin habet, ut exprimat res proxime futuras, (unde in parallelo, Marc. XIII. 29, id πάντα prætermittitur,) &, hac emphasi supposita, *alterum* πάντα exprimit *omnes*, item *has* videlicet, res, proxime, ea generatione, futuras. Ipsum pronomen ταῦτα non ad totum sermonem præcedentem refertur; nam alia sunt signa prævia, aliæ res subsecuturæ, per signa indicatæ: sed ad initia, quæ comparantur cum ficu, in antitheto ad æstatem ipsam, i. e. ad regnum Dei appropinquans. Impletis iis, quæ a v. 4 ad v. 28 describuntur, locus erat factus regno Dei, magis magisque invalituro, uno tractu. Principia, remotis remoris, erant instar totius. Apud Matthæum porro & Marcum, utrumque *hæc* antitheton facit ad *illo*, ἐκείνης, v. 36. hoc sensu: *HÆC omnia, quæ ad Hierosolyma pertinent, fient, antequam hæc generatio prætereat: sed de ILLO* (remotiore, novissimo, judicii) *die, nemo novit &c. Hæc observatio analysin totius sermonis hujusce sublevat*. Antitheton inter *hæc* & *illa* Lucas quoque habet. vid. not. ad Luc. XXI. 36.

¶ ἐπὶ θύραις, *ad januas*) valde prope.

34 γενεὰ, *generatio*) ætas hominum. Hac notione, cui eventus congruit, maxime proprie respondetur quæstioni, *quando*. v. 3. conf. v. 15. 20. cap. XXIII. 36. Luc. XXIII. 28. A tempore, cum hæc dicta sunt, ad vastationem Hierosolymorum fuere anni 40. & a vero anno nativitatis I. C. fuere anni 75 quam proxime. Hebræi autem, v. gr. in Seder Olam, pro generatione una numerant 75 annos: ac verba, *non præteribit*, innuunt, majorem certe partem generationis, sed non totam generationem, præterituram esse, antequam omnia fiant. Vera est prædictio, respectu annorum 75 vel 40. Tam accurate eam, multis ante eventum annis, descripsit evangelista.

35 ὁ οὐρανὸς, *cælum*) cujus motus certissimas alias habet leges.

¶ ἡ γῆ, *terra*) alias fundatissima.

¶ λόγοι μου, *sermones mei*) Plurale, coll. *omnia*. v. 34.

¶ οὐ μὴ παρέλθωσι, *non præteribunt*)

Sermones mei repræſentabuntur re ipſa; tametſi non ſtatim ita videtur hominibus. Cœlum & terra locum cedet cœlo novo & terræ novæ, quæ *verbis meis* deſcribuntur. Sic firma *lex*. Cap. V. 18.

36 περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, *de die vero illo*) De templo & urbe, tempus oſtendit Dominus; v. 32 ſs. de mundo, diem & horam ſciri, negat hoc verſu. *Vero* facit ad antitheton, & ταῦτα, ἄυτη, *hæc*, ſpectant in proxima; *illo*, in longinquum. Porro ſi prius tempus cum aliqua latitudine definitum eſt; multo hîc minus definitus eſt *DIES ILLE & hora*: nec tamen ſine cauſa *dies* & *hora* dicitur. *Dies*, totum; *hora* pars. Ignorata hora, non neceſſario ignoratur dies: ignorato die, non neceſſario ignoratur tempus paullo latius. Et quod tempore hujus ſermonis ignoratum fuit, poſt aſcenſionem Domini & poſt apocalypſin Iohanni datam revelari potuit, & clepſydra ſenſim elabente propius ſciri poteſt. Alias dies noviſſimus, hora noviſſima ne tum quidem, quum erit, ſciri poſſet. De *die* loqui pergit Ieſus v. 37 ſ. de *hora*, v. 42 ſ. de utroque, v. 50.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) quorum alias magna ſcientia.

¶ τῶν ὀυρανῶν, *cœlorum*) Plurale.

38 τρώγοντες, *edentes*) Huc pertinent artes cibariæ, ad luxum &c. Id agebant: nil aliud.

39 ὀυκ ἔγνωσαν) *neſciebant*, volentes.

40 ſ. παραλαμβάνεται, *aſſumitur*) in tutelam. v. 31.

¶ ἀφίεται, *ſinitur*) in periculis, quicquid obveniat. Præſens, reſpectu τοῦ *tunc*: & Salvatori res jam erat ante oculos.

41 ἀλήθουσαι, *molentes*) Muliebris labor, *molere*.

42 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Hac ſine dubio de cauſa tam frequens in veteri eccleſia nomen, *Gregorius*, *Vigilantius*. Quæras, cur ii, qui tam longe aberant a die noviſſimo, ex eo capite ad vigilantiam excitentur? Reſp. 1. Longinquitas eventus illis non erat indicata. 2. viventes quovis tempore repræſentant extremo tempore victuros. 1 Theſſ. IV. 15 not. 3. par eſt ratio judiciorum divinorum incertæque obitus horæ, quavis ætate, ac diei noviſſimi: & hora mortis eſt inſtar horæ reſurrectionis judiciique, ut ſi nullum tempus fuiſſet interjectum. 4. idem eſt ſenſus piorum, Domino obviam tendens, cum longiſſima ac breviſſima exſpectatione. 5. ſi ſingulis eſſet a tempore apoſtolorum ad adventum Domini vigilandum; tamen foret operæ pretium.

¶ ὁ κύριος ὑμῶν, *Dominus veſter*) Filius hominis. v. 44.

43 γινώσκετε) *ſcitis*.

¶ εἰ ᾔδει) *ſi ſciſſet*, vigilaſſet: eaque cura non fuiſſet magnopere miranda.

¶ ποίᾳ, *quali*) Supponitur, patremfamilias eſſe monitum de venturo fure. In corporalibus vigilantes ſumus, etiamſi pars noctis ignoretur: modo ſciatur, fore hanc noctem, vel aliquam ex proximis noctibus.

¶ φυλακῇ, *cuſtodia*) quæ longior tamen eſt, quam hora.

¶ ὁ κλέπτης, *fur*) Noviſſima tentatio, quæ ſita eſt in occultatione horæ illius, eſt ſeveriſſima.

¶ ὀυκ ἂν εἴασε, *non ſiviſſet*) per ſomnolentiam.

¶ διορυγῆναι, *perfodi*) etiam cum mora.

44 ἔρχεται, *venit*) Præſens.

45 τίς ἄρα ἐστιν, *quis ergo eſt*) Quis eſt, qui talem ſe eſſe velit? *ergo* refertur ad quæſtionem, quæ præceſſit, coll. Luc. XII. 41. & habet vim declarandi magnitudinem & raritatem rei.

¶ πιστὸς καὶ φρόνιμος, *fidus & prudens*) Duæ virtutes cardinales boni ſervi: ex qui-

quibus sæpius laudatur *fides*, quia hæc est in voluntate; quæ comitem habet prudentiam cœlitus donatam.

¶ δοῦλος, *servus*) Pastor. articulus additus emphasin habet.

¶ θεραπείας, *famulitio*) Grex.

¶ τοῦ διδόναι, *ut det*) Hoc refertur ad *fidus*. Oppositum, v. 49.

¶ τὴν τροφὴν, *cibum*) justa qualitate & mensura. τὸ σιτομέτριον, Luc. XII. 42.

¶ ἐν καιρῷ, *in tempore*) Hoc refertur ad *prudens*.

46 εὑρήσει, *inveniet*) Ergo non cogimur.

48 ἐκεῖνος, *ille*) quem scit Dominus.

¶ χρονίζει, *cunctatur*) c. XXV. 5.

49 συνδούλους, *conservos*) Sic vocantur, ad exprimendam injuriam; quamvis huic servo fuerint subjecti.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton, inter injuriam contra conservos, & suam luxuriam.

¶ μετὰ, *cum*) Tales ergo tum erunt multi, quorum totus status erit luxuria. 1 Thess. V. 7. Simile loquendi genus: ἦλθον, μετὰ τῶν ἐρχομένων. Gen. XLII. 5.

50 ᾗ, *quâ*) scil. venturum. conf. v. 44.

51 διχοτομήσει) *in duas partes secabit.* supplicium jam olim frequens, & in διψύχους, *bianimes*, conveniens. נתח sic vertunt LXX. Hypocrita animam & corpus dividit in cultu Dei: quare corpus ejus & anima dividetur in pernicie æterna. Duplici delicto duplex respondet pœna: percussioni servorum & ancillarum, dichotomia; comessationi & potationi, pars cum hypocritis.

¶ ὑποκριτῶν, *hypocritis*) Malum, hypocrisis: pœna hypocritarum, specimen pœnæ. Luc. XII. 46: *infidis*, qui non sunt *fidi*. coll. v. 45.

¶ θήσει, *ponet*) judicio justo, severo, immutabili.

CAP. XXV.

1 Δέκα, *decem*) Mysterium habet numerus, Luc. XIX. 13. isque h. l. in duas partes æquales divisus. Sponsa olim decem ad minimum debebat habere virgines, quæ ei adessent in nuptiis. Non multa suppetunt ex antiquitatibus Iudaicis hanc parabolam illustrantia: utilius conferetur Psalmus XLV & Canticum canticorum.

¶ λαμπάδας, *lampadas*) ardentes utique.

¶ ἐξῆλθον, *exibant*) exire instituebant. v. 6.

¶ νυμφίου, *sponsi*) Luc. XII. 36.

2 φρόνιμοι· μωραὶ, *prudentes: stultæ*) Vid. cap. VII. 24. 26.

¶ καὶ αἱ) Harum conditio jam notior ex descriptione prudentum.

3 ἔλαιον, *oleum*) præter illud, quo ardebant in præsenti lampades. v. 8 fin. Lampas ardens, est fides: lampas & præterea oleum, est fides locuples.

4 ἀγγείοις, *vasis*) His notantur penetralia cordis.

5 ἐνύσταξαν) Hebr. נום LXX, νυστάζειν. Dormitatio est vel post somnum; Prov. VI. 10. vel ante somnum, Es. V. 27. ut h. l.

6 μέσης) *media* nocte, somno profundo, etiam virginum harum.

¶ κραυγὴ) *clamor*, ad excitandum. cum tuba.

7 ἠγέρθησαν, *excitatæ sunt*) ex somno.

¶ πᾶσαι, *omnes*) Tum etiam evigilabunt mali & securi. Omnia expergefient. Quantulum aberat, quo minus intrarent etiam stultæ? & tamen excidunt.

8 σβέννυνται, *exstinguuntur*) in hoc ipso articulo. misere!

9 λέγουσαι, *dicentes*) Eo ipso se prudentes demonstrabant, uti ceteris rebus.

¶ μή-

¶ μήποτε, *ne forte*) Abrupta oratio; festinationi illi conveniens.

¶ οὐκ ἀρκέσῃ) Metonymia consequentis. *Non sufficeret* utrisque: i. e. non possumus vobiscum communicare. Sua quisque fide vivet.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Tum prudentes sibi ægre suppetunt. Prudentum exemplum prius debuistis sequi.

¶ πορεύεσθε, *proficiscimini*) Quod tum consultum videbitur, faciamus in tempore.

¶ πρὸς τοὺς πωλοῦντας, *ad vendentes*) quamvis non sint mercatores.

¶ ἀγοράσατε, *emite*) Ap. III. 18.

10 ἀπερχομένων, *abeuntibus*) Id ipsum erat periculosum, in quo consilium quærebant.

¶ αἱ ἕτοιμοι, *paratæ*) Prudentes, paratæ.

11 παρθένοι, *virgines*) quas jam virginum nomen nil juvabat.

13 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Qui vigilat, non solum lampadem ardentem, sed etiam oleum in vase habebit: qui oleum in vase habet, eum somnus non magnopere tenet. v. 5.

14 ὑπάρχοντα, *opes*) Distributionem earum vide v. seq.

15 ἔδωκε, *dedit*) Ipsam negotiandi rationem eis permisit, neque dixit, date mensariis.

¶ πέντε, δύο, ἕν, *quinque, duo, unum*) Affinis parabola, Luc. XIX. 13. ubi singulis servis singulæ minæ dantur, & unius decem minas, alterius quinque peperit; tertius iners fuit. Bona, quæ Deus dat, distribuuntur pro æquitate: & in inæqualitate tenuissimus a ditissimo quis scit an superetur plus quinque partibus? Liceat huc conferre, quod Plato suis legibus nemini in civitate censum minimo quinquiplicato majorem permisit. v. Arist. polit. l. 2. c. 5. Quinque talenta A. Ruimerus ecclesiastes Batavus habere existimavit ecclesiam reformatam; duo, lutheranam; unum, romanam. Quid Græca habet? quid aliæ, antiquæ vel novæ? quid posteritas?

¶ δύναμιν) *facultatem*, negotiandi. nemo urgetur ultra quam potest. ideo jure adigitur ad reddendam rationem.

¶ εὐθέως, *statim*) cap. XXVI f.

18 ἀπέκρυψε, *occultavit*) in terra. v. 25.

19 πολὺν, *multum*) ut tempus esset, alterum tantum lucrandi. Non est absoluta celeritas adventus Domini.

20 προσελθὼν, *accedens*) cum fiducia, malus servus, cum diffidentia. v. 24.

¶ ὁ τὰ πέντε, *qui quinque*) Pii prius, quam mali audiunt sententiam. v. 34.

¶ ἴδε, *ecce*) Parrhesia servi boni.

¶ ἐπ' αὐτοῖς, *super illis*) Non sibi lucrum tribuit servus, sed bonis Domini.

21 εὖ, *bene*) Formula laudandi. De laude agitur 1 Cor. IV. 5.

¶ ἀγαθὲ, *bone*) Oppositum, *male*. v. 26.

¶ πιστὲ, *fide*) Oppositum, ὀκνηρὲ, *segnis*. v. 26. *fides segnitiem* pellit.

¶ ὀλίγα, *pauca*) Si V talenta sunt pauca; quanta erunt τὰ πολλὰ, *multa*!

¶ καταστήσω, *constituam*) ad plura es idoneus, frugi es. oppositum, ἀχρεῖον, *inutilem*. v. 30.

¶ εἴσελθε, *intra*) Oppositum, *ejicite*. v. 30.

¶ χαρὰν, *gaudium*) convivium, *festin:* lucem, risum, plausum. coll. v. 30.

24 ἔγνων σε, *novi te*) Non novit, qui *durum* putat. Deus est *amor*. Iustitia videtur impiis injustitia. Ius Dei transcendit captum creaturæ.

¶ σκληρὸς, *durus*) *austerus*, Luc. XIX. 21. Talis non erat hic dominus: sed qui revera

vera tales domini in terra sunt, videant, cui servo similes futuri sint in judicio.

¶ οὐ διεσκόρπισας, *non dissemináſti*) Atqui Deus omnia largitur.

25 φοβηθεὶς, *territus*) sine amore, sine fiducia. *veritus*, ne tibi non satisfacerem; ne de meo cogerer dependere; ne ex agro, *ubi* non videbatur sementis te digna esse, in horreum, *unde* non videbatur tuum quicquam sparsum esse, frustra conarer aliquid inferre. Malus & piger servus, dum talem sibi herum finxit, qui lucrum quæreret nimium, ultra vires servi; ne legitimum quidem paravit, quod parare poterat. Fac, quod juberis & quod potes: successum exspecta, & miraberis.

¶ ἔκρυψα, *occultavi*) Oppositum, Ps. XL. 10 s.

27 οὖν, *ergo*) Ignota manet servo malo bonitas Domini ab illo negata.

¶ βαλεῖν, *committere*) Non multo major erat *fodiendi* labor. v. 18.

¶ τὸ ἐμὸν, *meum*) Resp. *tuum*, v. 27. sed additur, *cum fœnore*.

29 Τῷ γὰρ ἔχοντι παντὶ, *nam habenti omni*) ita, ut quo plus habet, eo plus ei detur.

¶ ὃ ἔχει, *quod habet*) Revera talentum servus *habuerat*. v. 24.

30 ἀχρεῖον) *inutilem*, etiam in posterum. Conf. v. 21 not. & Luc. XVI. 11. Ἀχρεῖος, Attice ἄχρειος, apud Eustathium.

¶ ἐκβάλετε, *ejicite*) Antitheton, v. 21. Ipse Dominus *intrare* jubet: *ejicite*, dicit ministris, uti c. XXII. 13.

31 τῇ δόξῃ, *gloria*) de qua tam multa prædicta sunt.

¶ καὶ, *&*) Non subaudiendum verbum *venerint*, sed nominativus ex hebraismo sic resolvitur: *omnibus angelis eum comitantibus*.

¶ πάντες, *omnes*) Adde, *omnes*. v. 32. Omnes angeli: omnes nationes. Quanta celebritas!

¶ τότε) *tum*: ut prædictum est. Discipuli putabant, id statim fore.

32 ἀφοριεῖ, *separabit*) Ante non erit plena separatio.

33 ἐρίφια, *hædulos*) Diminutivum. quamlibet gigantes, erunt *hæduli*. Tum non אלים & עתודים erunt.

34 τότε, *tum*) Conferenda v. 41 oratio ad hædos.

Hic: *venite*:	illic: *abite a me*:
benedicti Patris mei:	*maledicti*:
hereditate regnum:	*in ignem*:
paratum vobis:	*paratum diabolo & angelis ejus*:
a fundatione mundi:	*æternum*. v. 46.

¶ ὁ βασιλεὺς, *Rex*) Appellatio majestatis plena, v. 40. solisque piis læta.

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) In Christo electi sumus.

¶ κληρονομήσατε, *hereditate*) Ergo non nimis premi debet *enim*, v. seq.

¶ ἡτοιμασμένην, *paratum*) Hoc verbum affine est nomini καταβολή, *conditus*.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Ergo homines electi non sunt suffecti in locum angelorum, qui peccarunt.

¶ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, *a conditu mundi*) Ἀπὸ, *ab*, hebræo מ respondet, quod significat *ante*. coll. Eph. I. 4. Vbi bonum & malum inter se comparantur, bonum sæpe describitur ab æternitate, ut sic loquar, antecedente; malum, ab exitu. sic hoc versu, coll. v. 41. & 1 Cor. II. 7. 6.

35 ἐδώκατε, *dedistis*) Ex omnibus bene & male factis ea potissimum, quæ in sanctos profecta erunt, commemorabuntur, quæ fidem & amorem in I. C. & fratres ejus præsupponunt, & confessionem nominis ejus involvunt; quæ maxime & frequen-

tia,

tia, & insignia, & conspicua sunt: & tum ex manifesta Domini gloria, fratrum dignitas, & bene maleque in eos factorum ratio manifesta erit. conf. c.X. 40 s. Simul hoc sermone continetur sanctorum pristina miseria & laus; impiorum pristina facultas & improbitas; & utrorumque justissima catastrophe. Ex operibus autem misericordiæ commemorantur corporalia, quæ & contemtiora sunt in mundo, & tum erunt evidentius specimen fidei; quatenus homo impendit aliquid facultatum & laboris sui, (cum spiritualia sint sine sumtu:) & improbis etiam magis sub oculos cadent. Neque aptum fuerat Iudici, dicere: erravi, peccavi, & revocavistis me &c.

¶ μοι, *mihi*) Hoc præsupponit fidem. Nam sub hac ratione fideles bene faciunt.

¶ ἐδίψησα, *sitii*) Status fidelium in hac vita: fames, sitis, nuditas, captivitas &c.

¶ συνηγάγετε) Idem verbum Iud.XIX. 15. 18. LXX.

37 ποτὲ σὲ, *quando te*) Fideles opera bona sua, impii mala, v. 44. non perinde æstimant, ut Iudex.

40 ἐφ' ὅσον) *in quantum*. Particula intendens. Sine dubio etiam facta singularia proferentur.

¶ ἑνὶ, *uni*) Omnia in rationes referuntur, nil oblivioni traditur. Etiam unica occasio magni sæpe est, in utramvis partem v.45.

¶ τούτων, *horum*) Demonstrativum.

¶ τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) Præstat benefacere bonis; quam malis: nec tamen hi excluduntur, Matth.V.44. servato ordine in genere hominum & operum. Homines, quo fiunt honoratiores, eo superbius tractant suos: sed Iesus discipulos initio sæpe appellavit *discipulos*; deinde, in verbo crucis, semel *filiolos*, Ioh. XIII. 33. & *amicos*; Ioh. XV. 15. post resurrectionem, παιδία, *puerulos*, Ioh. XXI. 5. & *fratres*. conf. c. XXVIII. 10. Ioh. XX. 17. coll. c. XIII. 1. & hanc appellationem iterabit in illo judicio. Quanta fidelium gloria! Hebr.II.10 ss. In statu exinanitionis cavebatur honori Iesu, ne tali appellatione videretur vulgaris conditionis esse: sed in statu exaltationis nil periculi est. Observa autem: Christus neminem, vocandi casu, *fratrem* appellat: alia ratio est c.XII. 48 s. Hebr. II. 11 s. neque rursus Christum scriptura appellat *fratrem* nostrum. neque v. gr. Petrum decebat pro *Domine* dicere, *Frater*. Ioh.XXI.15.20.7. c.XIII. 13. quid? etiam Iacobus, ab aliis *frater Domini* appellatus, se ipse *Dei & Domini I. C. servum*, Iac. I. 1. Iudas se *Iesu Christi servum* item, *Iacobi fratrem*, v. 1. appellat. Vid. etiam Matth. XXIII. 8. Luc. XXII. 32. Inter mortales *fraternitas* inæqualis ita colitur, ut amicus major minorem *fratris* appellatione dignetur; minor ad majorem appellatione honorifica utatur. Sic etiam cœlestis curia suam habet *civilitatem*; nulla inter humilitatem & fiduciam pugna. Sic quoque appellatio *amici* videtur μονόπλευρος, ut Dominus Suos dicat *amicos*, non contra. Ioh.XV. 15. Excipitur parrhesia fidei, quæ Canticum canticorum assequitur.

¶ τῶν ἐλαχίστων) *minimorum*, extrinsecus, vel etiam intrinsecus. Species quædam indigitatur in toto genere sanctorum. alii sunt, quibus bene erat factum; alii, qui benefecerunt.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) non modo *etiam mihi*. coll. *neque mihi*, v. 45.

41 τότε, *tum*) Et tum justi jam ex verbo *venite regaliter* assidebunt judicio in maledictos.

¶ τὸ ἡτοιμασμένον, *paratum*) Sic Es.XXX. 33. Tempore hujus judicii jam erit diabolus

lus in inferno. Ap XX. 10 s. conf. 2 Petr. III. 7 fin.

42 ὐκ, *non*) Peccata *omissionis*.

44 καὶ αὐτοὶ, *etiam ipsi*) Processus distincte descriptus. respondebunt vel cuncti, vel etiam singuli.

¶ ποτε, *quando*) Ignorantia durabit apud impios usque ad tempus illud, cum conatu justificandi sese.

45 τ̃) Non additur ἀδελφῶν, *fratrum*, uti v. 40. Ignorant mali rationes justorum, & ignorabunt.

46 ἀπελεύσονται, *abibunt*) Locus *judicii* differt a loco, in quem *discedent* utrique.

¶ αἰώνιον, *æternum*) *Æternum* dicitur, quod *temporis* mundani terminos attingit & excedit. conf. Rom. XVI. 25 not.

¶ δὲ, *vero*) Christus, rex, alloquetur prius, justos, injustis audientibus: sed injusti prius abibunt, spectantibus justis. c. XIII. 49. Sic damnati nil vitæ æternæ videbunt: justi videbunt vindictam in illos.

¶ δίκαιοι, *justi*) hoc ipso judicio declarati.

CAP. XXVI.

1 Ἐτέλεσε πάντας, *absolvit omnes*) Omnia dixerat, quæ dicenda habuerat. Non citius accessit ad patiendum, nec diutius distulit. Ex harmonia evangelica sermonum Iesu potest adornari proprium Systema.

2 δύο, *duos*) Per varios temporum articulos Iesus prædixit mortem suam.

¶ καὶ) *&* adeo, hoc convenienti tempore.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Præsens tempus. Totum se comparabat Iesus ad patiendum. & id jam agebant hostes. Marc. XIV. 1.

3 συνήχθησαν, *congregati sunt*) Sic v. 57. c. XXVII. 1. 17. 27. 62. XXVIII. 12. Act. IV. 5. 26 s.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς, *pontifices*) Horum in ea re maximæ partes erant. Accedebant autem *scribæ*, jurisconsulti; & *seniores populi*, reliqui assessores dicasterii judaici.

¶ τῦ λεγομένυ, *dicti*) Scripsit Matthæus ad lectores eorum temporum & locorum, quibus nomina Caiphæ, & Iudæ v. 14. non essent alioqui cognita.

4 δόλῳ, *dolo*) Indigna consultatio.

5 ἐν τῇ ἑορτῇ, *in festo*) Immo tunc! Volebant rem differre, dum populus, qui jam tum frequens aderat paschatos causa, finito festo abiisset. Sed proditore se offerente, ruperunt moram. Sic consilium divinum successit.

¶ λαῷ, *populo*) qui Iesum agnoscebat prophetam, & frequens tum conveniebat.

7 ἀλάβαστρον) *alabastrum*, ex lapide tenui potius, quam ex vitro. nam alias sine vulneribus non potuisset *confringi*. Marc. XIV. 3.

¶ ἔχυσα, *habens*) Vnum habebat alabastrum: neque melius eum collocari posse agnoscebat.

¶ ἀνακειμένυ, *discumbentis*) Alii ungebantur post mortem: Christum ungi decuit vivum potius. Post mortem, supervacuum fuit.

8 ἀπώλεια, *perditio*) Immo tu, Iuda, *perditionis* es. Ioh. XVII. 12.

9 ἠδύνατο, *poterat*) Hîc discipuli non recte utuntur theologia comparativa.

¶ τοῖς πτωχοῖς, *pauperibus*) quibus quod datur, id alias perbene collocatur. c. XIX. 21. Luc. XIX. 8.

10 κόπυς, *labores*) Sane *labor* est, hærere in conscientia, non modo de re facienda, Rom. XIV. 15. sed etiam de re facta; præsertim ubi scrupulum movent, qui propiores sunt Salvatori.

¶ τῇ γυναικὶ, *mulieri*) In ipsum Dominum

num inciviliter agebant discipuli: sed id ipse minus reprehendit, quam molestiam mulieri exhibitam.

¶ καλὸν, *bonum*) etsi ipsa nesciebat, se tam bene fecisse. Simplicitas actionis non tollit bonitatem ejus. Non erat *perditio* respectu pauperum, v. 11. non respectu discipulorum, Marc. XIV. 7 med. non respectu mulieris, v. 13. non respectu Domini. v. 12.

12 βαλοῦσα, *jaciens*) largiter.

¶ ἐνταφιάσαι) Innuit sermo mortem brevi certoque futuram. ἐνταφιάζειν non sepulcro inferre, sed *sepulcro aptare* notat. Iacobi ἐνταφιασμὸς fuit in Ægypto, Gen. L. 2. LXX. sepultura deinceps.

13 τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο) *evangelium hoc*, quod Christus prædicavit.

¶ λαληθήσεται, *dicetur*) & sane *dicitur*. Hoc dictum & audiit Matthæus & postea perscripsit. Argumentum pro veritate religionis christianæ. Nullus monarcha omnibus opibus suis actioni ulli immortalitatem præstare potest.

¶ μνημόσυνον, *memoriam*) Memoria piorum vigere potest, etiamsi nomina eorum non sint nota.

14 πορευθεὶς, *abiens*) Discipuli non erant clausi: poterat abire malus.

15 ἔστησαν) Sæpe pro hebr. שקל LXX ἵστημι ponunt: & ipsum ἔστησαν exstat Zach. XI. 12. ubi de his triginta argenteis prædictum est.

¶ τριάκοντα ἀργύρια, *triginta argenteos*) Tanti servus æstimatus. Ex. XXI. 32: liber, duplo.

17 πρώτη, *prima*) Erat feria tum quinta, dies XIV mensis primi. conf. Ex. XII. 6. 15.

¶ ποῦ, *ubi*) Quærunt, *ubi*, non, *an*. Iesus facere solitus est, quæ fieri moris erat, ex Lege.

¶ σοὶ, *tibi*) Iesus est, ut paterfamilias, inter discipulorum familiam.

18 τὸν δεῖνα) Est hoc vicarium nominis proprii vocabulum.

¶ ὁ διδάσκαλος, *Magister*) Ergo ὁ δεῖνα hospes *ille* erat discipulus, sed non ex duodecim.

¶ ὁ καιρός μου, *tempus meum*) quod diu prospexi & prædixi; ut patiar.

¶ ποιῶ, *facio*) Comis ratio denunciandi, promto illi discipulo, apud quem *Pascha faciebat* Magister. Mirum est, a literatis quibusdam Pascha tum a Domino factum in dubium vocari aut negari. Vid. vers. 17-19. 30 init. & Luc. XXII. 7 s. 12. 14. 15.

23 ὁ ἐμβάψας, *intingens*) Communitas acetabuli, quorum plura in una mensa erant, & simultanea & uno momento facta intinctio a Iesu & a Iuda, signum erat proditoris, in individuo. v. 25. Marcus habet ὁ ἐμβαπτόμενος, *intingens*: Matthæus, ὁ ἐμβάψας. ille igitur præsens adhibet sensu indeterminato.

24 ὑπάγει, *proficiscitur*) per passionem ad gloriam.

¶ καθὼς, *sicut*) ideoque Filio hominis non obtingit væ. Solatium.

¶ οὐαὶ δὲ, *væ autem*) Prævisio divina non facit, quo sit minus peccatum proditoris.

¶ ἐκείνῳ, *illi*) de quo ipso etiam *scriptum est*.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Hoc verbo accedit aliquid ad τὸ *abit*.

¶ εἰ οὐκ ἐγεννήθη, *si non natus esset*) Si aut non conceptus, aut ante partum mortuus esset. Iob III. 2. 10 s. Præscindit hæc locutio ab interminabili æternitate perditionis: est enim adagium. conf. Luc. XXIII. 29. Sir. XXIII. 19. (Gr. v. 14.) Iudas inter omnes infelices animas singularem plane locum obtinet. Tamdiu ambulavit cum Iesu;

Iesu ; non sine ærumnis: paullo ante pentecostem lætam, interiit.

¶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, *homo ille*) Videri possit prædicatum. *ille*, appellatio jam ut remoti.

25 ῥαββί, *Rabbi*) Nunquam Iudas Iesum appellavisse *Dominum* legitur.

¶ σὺ εἶπας, *tu dixisti*) Formula respondendi ajendo: primum, erga ajentes; inde etiam erga interrogantes, ubi interrogatio tanquam modus detrahitur, & sermo categoricus relinquitur. Iudas est proditor? Iudas est proditor. Tale illud, Ex. X. 29: כן דברת *sic est, ut tu* dixisti. Confer 1 Reg. XX. 40.

26 ἐσθιόντων, *edentibus*) uti v. 21. Ergo Iudas aderat, coll. *omnes*. Marc. XIV. 23. πλὴν, Luc. XXII. 21.

¶ λαβὼν, *accipiens*) sua manu. Summa S. Cœnæ dignitas. coll. Ioh. IV. 2.

¶ τὸν ἄρτον, *panem*) qui in promtu erat.

¶ εὐλογήσας, *benedicens*) εὐχαριστήσας, *gratias agens*, v. 27. ברך Altero verbo alterum declaratur. *Gratias egit* Patri: eodemque tempore *benedixit* pani, nec non vino, per gratiarum actionem illam & orationem. conf. Luc. IX. 16. Ioh. VI. 11. 1 Cor. XIV. 16. 17.

¶ ἔκλασε, *fregit*) post *benedictionem*. contra transsubstantiationem.

¶ καὶ ἐδίδου, *& dabat*) Ipse Iesus non dicitur edisse & bibisse hîc. neque enim pro ipso dabatur corpus &, effundebatur sanguis.

¶ λάβετε, *sumite*) Quis potuisset sumere, nisi Dominus instituisset? conf. Ioh. III. 27.

¶ τοῦτο, *hoc*) Id opponitur umbris veteribus, q. d. habetis me ipsum. *hoc*, quod vos sumere jubeo. sequitur enim: *sanguis meus*, qui est *novi testamenti*. *Corpus* æque proprie explicandum, atque *sanguis*. Divisa autem corporis & sanguinis dispensatio ipsam refert Domini mortem, in qua a corpore eductus est sanguis. *Benedictio* præcessit & præcedit pronunciationem verborum: *Hoc est corpus meum*. Facile patimur esse allusionem ad formulam Iudæorum, qui in paschate a liberis rogati: *quid hoc est?* respondebant: זה גוף של פסח וגו' *hoc est corpus agni, quem patres nostri comederunt in Ægypto*.

¶ μου, *meum*) Subaudi: *quod traditur pro vobis*. ex v. 28. Evangelista paucis rem describit, ut e praxi notam. Illud, *hoc facite in mei commemorationem*, continetur versu 29.

27 τὸ ποτήριον, *poculum*) illud ipsum, quod aderat, ex quo omnes biberant.

¶ πάντες, *omnes*) Vel si una species sufficeret, bibendum esset potius. Etiam 1 Cor. XI. 25 τὸ *quoties* in poculi mentione ponitur. Locuta sic est scriptura, *prævidens* (Gal. III. 8.) quid Roma esset factura. Discipuli tum repræsentabant τοὺς πολλοὺς, *multos*, de quibus v. 28. in ætiologia. Sic *multi* & *omnes* conjunctim, 1 Cor. X. 17. Christianis non debet indifferens esse S. cœna.

28 τοῦτο, *hoc*) Demonstratur præsens ipse sanguis verus Christi, perinde ut in formula mosaica, Hebr. IX. 20 sanguis victimarum. nam ad illam formulam respicitur.

¶ τῆς καινῆς, *novi*) Antitheton, Exod. XXIV. 8.

¶ διαθήκης) *testamenti, dispositionis*. Totam cœlestis doctrinæ rationem sub schemate *fœderis*, multi reformati theologi, neque nulli evangelici, superiore ætate conabantur exponere. quæ quidem methodus accommodata potissimum fuerat theologiæ judaicæ: sed nova œconomia divina vocabulo veteris instrumenti exprimitur, ut solet, quamvis improprie sumto: neque διαθήκη, *dispositio*, *nova* dicitur

citur facile, niſi in antitheto expreſſo aut implícito ad veterem. quid? ipſa vocabula ברית & διαθηκη differunt, eamque habent differentiam, quæ rei ipſi mirabiliter reſpondet. nam ברית magis congruit œconomiæ veteri, quæ habebat formam *fœderis:* διαθήκη, œconomiæ novæ, quæ habet formam *teſtamenti.* quare ipſo græco דייתיקי utuntur talmudici, non habentes hebraicum vocabulum, quo *teſtamentum* ſignificent. *Fœderis* autem ratio non ita congruit cum plena filiatione, quæ eſt in N.T. Ipſa denique *teſtamenti* ratio quodammodo deſinet in vita æterna propter arctiſſimam noſtri conjunctionem cum Deo. Ioh. XVII. 21 ſ. 1 Cor. XV. 28.

¶ πολλῶν, *multis*) etiam extra Iſraël.

¶ ἐκχυνόμενον, *quod effunditur*) Præſens. In S. cœna ea vis eſt, ac ſi eodem ſemper momento Ieſu Chriſti corpus traderetur & ſanguis effunderetur.

¶ ἄφεσιν, *remiſſionem*) Proprium bonum N. T.

29 λέγω, *dico*) De ordine verborum horum & antecedentium confer Luc. XXII. 15 ſs.

¶ ἀπ᾽ ἄρτι) Particula valedictioni apta.

¶ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, *genimine vitis*) Periphraſis vini, a ſermone terricolarum remotior, ſenſui Salvatoris, mundum relinquentis, apta. γέννημα & γένημα, etiam cum de vite & vino ſermo eſt, promiſcue ſcribitur, apud LXX quoque.

¶ ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης) *usque ad diem illum* prædictum. vid. Luc. XXII. 16. 18. 30. Hinc elicit Paulus annunciationem mortis Domini, *donec* veniat. 1 Cor. XI. 26.

¶ αὐτὸ, *illud*) Ref. ad *genimen vitis*, i. e. *vinum*, plane cœleſte.

¶ καινὸν, *novum*) in plena conſummatione *novi teſtamenti.* Hoc locatur ſupra illud *novi.* v. 28. Præludium vide Ioh. XXI. 12. Paſcha judaicum excepit cœna dominica: hanc ſubſequentur cœleſtia ulteriora. Νέος οἶνος dicitur alias, c. IX. 17. non καινός· at καινὸν h. l. *novitatem* dicit plane ſingularem.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρός μου, *in regno Patris mei*, 1 Cor. XV. 24. Luc. XXII. 16. 30. Tho. Gatakerus vinum novum exiſtimat idem eſſe, quod ἕτερον, *aliud*, (coll. Marc. XVI. 17 cum Act. II. 4.) ut denotetur vinum diverſi plane generis ab eo, quod Dominus cum ſuis tunc ſumebat.

30 ὑμνήσαντες) *Pſalmum* CXIII ſ. CXV-CXVIII. CXXXVI. ubi myſterium ipſius redemtionis egregie expreſſum eſt, vel cecinerunt vel *recitarunt.* Habebat *hymnus* etiam illud, quod citatur c. XXI. 9. 42. Sæpe oraſſe in mundo Ieſum legimus; ceciniſſe, nunquam.

31 πάντες, *omnes*) Antea prædixerat de uno proditore.

¶ σκανδαλισθήσεσθε, *offendemini*) ita ut veſtra in me fides valde titubet. Idem verbum, Rom. XIV. 21.

¶ γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Prædictionem impletum iri nocte illa, concludere poterant diſcipuli ex conjunctione percusſionis paſtoris & diſperſionis ovium.

¶ πατάξω, *percutiam*) *gladio*, metonymico, *crucis*, de qua prophetarum non fuerat expreſſius ſcribere. Zach. XIII. 7. LXX: πάταξον τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα. Deus Ieſum, quum percutiendum dedit, percuſſiſſe noſcitur.

¶ διασκορπισθήσεται, *diſpergentur*) Tota diſcipulorum tutela, ante adventum Paracleti, erat præſentia Ieſu: quo percuſſo, diſperſi ſunt.

¶ τὰ πρόβατα, *oves*) Diſcipuli erant inſtar totius gregis per eos poſtea colligendi.

32 προάξω, *præibo*) ut *paſtor.* Verbum paſtorale.

¶ γα-

¶ γαλιλαίαν, *Galilæam*) ubi apparitio futura erat valde ſolennis, ad oves iterum congregatas. Ieſus ad eos, qui cum ipſo ex Galilæa aſcenderant, hoc dicit: antequam a feſto domum redeatis, reſurgam.

33 εἰ καὶ, *etiamſi*) Potuiſſet potius ita dicere: Etiamſi nemo, tamen ego.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) non modo non hac nocte.

34 ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ, *in hac nocte*) Nox jam tum erat: & nocte id fore, magis mirum erat, quam interdiu.

¶ πρὶν, *antequam*) A gallicinio bona noctis pars ſupereſt. Ergo valde refutatur Petri *nunquam*.

¶ ἀλέκτορα, *gallus*) Gallus hîc innuitur proprie dictus, coll. Marc. XIII. 35. 3 Macc. V. 20. Galli Hieroſolymis non erant nulli, ſed tamen rari, (ut docet Lightf.) apud Iudæos certe; qui tamen Romanis gallos prohibere non poterant. eoque mirabilior erat prædictio Domini.

¶ φωνῆσαι, *canat*) Marcus addit, *bis*. Senſus apud Matthæum eſt, antequam gallus canat ſemel, abnegabis me, & abnegatio erit triplex.

¶ τρὶς, *ter*) Salvator nos novit multo magis, quam nos ipſi nos.

¶ ἀπαρνήσῃ, *abnegabis*) Ad ſcandalum cordis accedet peccatum oris.

35 λέγει, *dicit*) Satis obfirmato animo. Sic fere Ioh. XIII. 8.

¶ οὐ μὴ, *nequaquam*) Agnoſcit ergo Petrus, abnegationem eſſe peccatum.

¶ εἶπον, *dixerunt*) Lenitas Salvatoris nil reponit denique.

36 αὐτοῦ) Adverbium. Sic LXX, στῆτε αὐτοῦ, &c. Num. IX. 8. XXXII. 6.

¶ προσεύξωμαι, *precer*) Ieſus indicat id, quod mitius eſt: graviora reticet. conf. Gen. XXII. 5. *Vigilate mecum: orate*, non, *orate mecum*, ait. Non æquales diſcipulis orandi partes cum Ipſo erant. Vnus eſt Filius: unus Mediator.

37 παραλαβὼν, *aſſumens*) tres, teſtes, quos adhibuerat etiam c. XVII. 1.

¶ τοὺς δύο, *duos*) qui ſe obtulerant, c. XX. 20 ſ.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) repente.

¶ λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, *triſtari & mœrere*) Marcus, ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν. Λυπεῖσθαι ſive ἐκθαμβεῖσθαι dicit incurſum objecti horribilis: ἀδημονεῖν, fugam ſuavitatis ex aliis percipiendæ. Idem verbum, Phil. II. 26 not. Heſychius, ἀδημεῖν, θαυμάζειν, ἀπορεῖν, ἀδημονεῖν. Euſtathius, ἀδήμων ὁ ἐξ ἄδου ὅ ἐστι κόρου τινὸς ἢ λύπης ἀναπεπτωκώς. ἀδημονεῖν τὸ ἀλύειν καὶ ἀμηχανεῖν.

38 ἕως θανάτου, *usque ad mortem*) Talis triſtitia communem hominem potuiſſet ad ſui necem adigere.

¶ ὧδε, *hîc*) ne plane mecum eatis.

¶ μετ᾽ ἐμοῦ, *mecum*) In magnis tentationibus juvat ſolitudo, ſed tamen, ut in propinquo ſint amici. Ieſus diſcipulos ſecum excitat, etſi ſciebat, eos nil ſubſidii ſibi laturos.

39 ἐπὶ πρόσωπον, *in faciem*) non modo *in genua*. ſumma demiſſio.

¶ πάτερ μου, *Pater mi*) Ieſus orat filialiter.

¶ εἰ δυνατόν ἐστι, *ſi poſſibile eſt*) Conf. v. 53. ex quo verſu etiam patet, quam promte & perfecte Ieſus ſe tradiderit voluntati Patris.

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) a Patre oblatum, tota paſſionis maſſa plenum.

¶ θέλω, *volo*) Non erat hæc voluntas Ieſu abſoluta, ut calix tranſiret, quicquid Pater vellet. conf. Ioh. XXI. 18 fin.

40 εὑρίσκει, *invenit*) Aliter debebant eſſe comparati diſcipuli.

¶ καθεύδοντας, *dormientes*) Sub hoc

ſomno

ſomno obliti ſunt declarationis ſuæ, verſu 35 datæ.

¶ τῷ πέτρῳ, *Petro*) v. 35. Quamvis audierat Petrus, magnum ſibi inſtare lapſum, tamen vigilare interim & orare jubetur.

¶ οὕτως) *adeone?*

¶ οὐκ ἰσχύσατε, *non valuiſtis*) qui tanta promiſiſtis. hæc nimia *infirmitas*. v. 41.

¶ μίαν, *unam*) Ieſus igitur ſæpe vigilavit ſolus, longa tempora.

¶ γρηγορῆσαι, *vigilare*) Preces ſponte fluerent apud vigilantes. v. ſeq.

41 ἵνα μὴ, *ut ne*) Materia precum. Luc. XXII. 40. coll. *ut ne*, cap. XXIV. 20.

¶ εἰς πειρασμὸν, *in tentationem*) quæ ingruit & adeſt.

¶ τὸ μὲν) Hæc ſententia, peccato demto, etiam de Ieſu tum valebat. Hebr. V. 7. Ideo vigilabat ipſe & orabat. v. 39. 40.

¶ πνεῦμα, *ſpiritus*) Inde frequens apoſtolis mentio *carnis* & *ſpiritus*.

¶ σὰρξ, *caro*) Id nos non ad excuſandum torporem, ſed ad vigiliam acuendam debemus accipere.

¶ ἀσθενὴς, *infirma*) ad rem bene gerendam.

42 ἐὰν μὴ, *niſi*) Poculum, dum bibit Ieſus, *tranſivit*.

¶ πίω, *bibam*) Iam addita *bibendi* mentione, propius ad bibendum ſe confert.

¶ γενηθήτω, *fiat*) Iam oratio Ieſu propius accedit ad patiendum, coll. v. 39. Obedientia.

43 γὰρ, *enim*) Ætiologia τοῦ *iterum dormientes*.

¶ βεβαρημένοι, *gravati*) Talis ſæpe ſegnities pios tenet, cum minime decet.

44 ἐκ τρίτου, *tertia vice*) Tertium, decretorium.

¶ τὸν αὐτὸν, *eundem*) ut triſtitiæ conſentaneum. Sæpe apta eſt animæ iteratio verborum.

45 καθεύδετε τὸ λοιπὸν, *dormite reliquum*) Imperativus diſcipulos ſibi id unum agentes quaſi relinquens, eoque ipſo vehementius excitans, cum teneritudine & ſeveritate. Non eſt ironia, ſed metonymia: q. d. ſi me excitantem non auditis, brevi aderunt alii, qui vos excitent. Interea dormite, ſi vacat. Luc. XXII. 46: *quid dormitis?* per interrogationem, quam etiam in Matthæo & Marco nonnulli ſtatuerunt.

¶ ἀναπαύεσθε, *requieſcite*) Vt *ſomnus* opponitur *vigiliæ*; ſic *requies*, labori orandi.

¶ ἡ ὥρα, *hora*) ſæpe prædicta. v. 18. dixerat, *tempus meum*, laxius.

46 ὁ παραδιδούς με, *qui prodit me*) de quo dixi. *me*, inquit, non, *vos*.

47 ξύλων, *lignis*) ut in ſubito tumultu. v. 55.

49 κατεφίλησε, *deoſculatus eſt*) plus ſemel ἐφίλησε, *oſculatus eſt*, contra quam dixerat. v. 48. idque faciebat, quaſi bene ſentiens. Intemeratam Ieſu faciem violat temeritate ſumma.

50 ἑταῖρε) Ammonius: ὁ ἑταῖρος οὐ πάντως φίλος. καὶ, ἑταῖροι, οἱ ἐν συνηθείᾳ καὶ ἐν συνεργίᾳ πολὺν χρόνον γεγονότες. conf. Luc. XXII, 48. ἰοῦδα. Ps. LV. 13. Sir. XXXVII. 5 & anteced.

¶ ἐφ' ᾧ) Locutio elliptica. i. e. hoccine illud eſt, *cujus cauſa* ades? Heſychius, ἐφ' ᾧ πάρει, ἐπὶ ποίῳ σκοπῷ πάρει καὶ παραγέγονας ἐνταῦθα;

51 εἷς, *unus*) Petrum non appellat Matthæus: cauſas habere plures potuit.

¶ τὸν δοῦλον, *ſervum*) Hic ceteris fortaſſe acrius egit, juſſus.

¶ τὸ ὠτίον, *auriculam*) periculoſiſſimo ictu. Humerum aggreſſoris præcipui petierat.

52 σου) *tuum gladium*: alieniſſimum a *mea* cauſa.

¶ τόπον, *locum*) Gladius extra vaginam non

non est in loco suo, nisi ubi subservit iræ divinæ.

¶ λαβόντες) *qui capiunt*, Deo non dante.

¶ ἐν μαχαίρᾳ) Sic LXX, ἐν μαχαίρᾳ ἀποθνήσκειν, 2 Chron. XXIII. 14. Ier. XXI. 9.

¶ ἀποθανοῦνται, *morientur*) Hoc verbo ratio pœnalis innuitur.

53 ἄρτι) *nunc* quoque.

¶ τὸν πατέρα μου, *Patrem meum*) Iesus, etiam cum calix bibendus est, eam mentem *filialem* retinet, quam habuit antea & semper, erga Patrem. v. 42.

¶ πλείους ἢ δώδεκα λεγεῶνας, *plures quam duodecim legiones*) Legio erat sex millium: 12 legiones, 72 millia. Singulis discipulis ex XII opponitur legio; ex LXX discipulis, chilias. Angeli in suos numeros & ordines divisi sunt.

54 πῶς, *quomodo*) Salvator plane suscipit passionem.

¶ ὅτι) Scripturæ dixerunt, sic oportere fieri.

55 τοῖς ὄχλοις, *turbis*) Harum impetum animi sedavit Iesus, ut, si non nunc quidem, impellentibus proceribus, at tamen postea facilius ad sanitatem redirent.

¶ ὡς ἐπὶ λῃστὴν, *tanquam super latronem*) contra quem subito tumultu omnia *ligna* pro armis sunt.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) inprimis a scenopegia ad encænia illo anno.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) ubi facile potuistis me captare.

¶ οὐκ ἐκρατήσατέ με, *non cepistis me*) Metonymia consequentis: non potuistis me prius capere. Luc. XXII. 53.

56 τοῦτο δὲ ὅλον γέγονεν, *hoc vero totum factum est*) Hanc paraphrasin videtur Matthæus intertexuisse verbis Domini de implendis scripturis. conf. Marc. XIV. 49.

¶ αἱ γραφαὶ, *scripturæ*) Plurale. Passio, confluens complementorum.

58 ἀπὸ μακρόθεν, *a longinquo*) vario animo: cum periculi sensu. Medius inter animositatem, v. 51. & timorem. v. 70.

¶ ἐκάθητο, *sedit*) Communitas non opportuna.

59 ἐζήτουν) *quærebant*. Hic illa falsorum testium exorta copia. Nullus major injustitiæ actus commissus unquam est, quam contra Iesum: respectu Dei autem summus est actus justitiæ.

61 δύναμαι, *possum*) Non ita dixerat. Falsum testimonium arripit aliqua vera: & non magna verborum mutatione sæpe magna calumnia fieri potest. Torquent sermonem tertio ante anno dictum: & nunc complemento inserviunt inscii.

62 τί) *quid?* Interrogatio separata.

63 ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*) Caiphas cum Iudæis non plane politicam de Messia ideam habuit.

64 σὺ εἶπας, *tu dixisti*) *De illius interrogatione, se esse Christum, quasi sit ipsius verbis hoc affirmatum, ait. Neque est in græco communi sermone hæc figura inusitata. In Hippolyto Euripidis:* σοῦ τάδ' οὐκ ἐμοῦ κλύεις. Ex te ista audis, non ex me. *Et apud Xenophontem* ἀπομνημονευμάτων. *III.* αὐτὸς, ἔφη, τοῦτο λέγεις, ὦ Σώκρατες. Ipse tu, inquit, hoc dicis, o Socrates. *Camerarius.*

¶ πλὴν) *tamen*, etsi non creditis. πλὴν, ut ἀλλὰ, sæpe facit ad epitasin.

¶ ἀπ' ἄρτι) Id est, *a modo* fiet, ut videatis, & ex argumentis visibilibus cognoscatis, me esse, qui sedeam & veniam. Est sermo complexus: *a modo VIDEBITIS sedentem & VENIENTEM.* Cum sessione a dextris conjunctus est reditus ad judicium: & post passionem Domini credidere, Ioh. VIII. 28. olim visuri. Præteritis non credebant: ideo Iesus futura, ut sæpe, allegat. In gloria Iesu hoc, quod Ipse est Filius Dei, est primum: hoc, quod venturus est ad judicium, est novissimum.

illud hujus fundamentum; hoc illius argumentum gloriosissimum. In adversissimis quibusque rebus summos fines exitusque intueri, maxime juvat filios Dei. conf. not. ad 2 Cor. XI. 15.

¶ τ̃ υἱὸν, *filium*) Loquitur in tertia persona: modeste, & tamen aperte.

¶ καθήμενον, *sedentem*) Tum *stabat* Iesus. In ascensione consedit a dextris Dei.

¶ ἐκ, *ex*) Deitas Christi.

¶ δεξιῶν) τὰ δεξιὰ, plurale.

¶ τ̃ς δυνάμεως, *Potentiæ*) id est, Dei. Hebræi sæpe dicunt הגבורה Deum. *Potentia* latissime se ostendit in omnibus Dei operibus & apertissime.

65 διέρρηξε, *discidit*) uti cui præ æstu animi nimis angustæ essent vestes. Mos ille vetus aliquam cum affectu convenientiam habebat.

¶ χρείαν, *opus*) Sane *opus* habuerant. quia invicta innocentia Iesu.

66 τί, *quid*) Rem ut expeditam tractat. Moses ait: *Blasphemus moriatur.* Caiphas dicit: *Iesus est blasphemus.* Assessores concludunt: *Iesus moriatur.*

¶ δοκεῖ) Φαίνεται. Marc. XIV. 64.

¶ θανάτου, *mortis*) Id apud Pilatum quoque censent Ioh. XIX. 7.

67 τότε, *tunc*) quasi nil jam injuriæ posset illi inferri. Principes subtilius; multitudo crassius insultant. Qui Dei honorem lædit, omni contumelia dignus est. Talem putabant Iesum.

¶ ἐκολάφισαν, *colaphos inflixerunt*) pugno, manu.

¶ ἐῤῥάπισαν, *ceciderunt*) virgis. has enim habebant ministri. Marc. XIV. 65. Οὐδὲν ταύτης τ̃ πληγῆς ἀτιμότερον. Chrys. Hom. 1. c. Anom.

68 λέγοντες, *dicentes*) petulantissime.

¶ τίς, *quis*) Olim videbitis, quis quem verberaveritis.

69 μία παιδίσκη, *una ancilla*) Non magna erat tentatio, si interrogantem spectes: major, si præsentes.

¶ ἦσθα) pro ἦς. sic quoque LXX, Ps. X. 14.

70 λέγων, *dicens*) Quam paucis verbis quam graviter peccari potest! c. XII. 24. Act. V. 8 fin.

71 ἐξελθόντα, *exeuntem*) Fuga justo tardior, novum habet periculum.

¶ ἄλλη, *alia*) & simul prior, quæ alium & hanc aliam excitavit. Marc. XIV. 69. Luc. XXII. 58. Abnegatio ad plures plurium interrogationes facta, uno paroxysmo, pro una numeratur: & tamen ter abnegavit.

¶ Ἰησοῦ Ἰου ναζωραίου, *Iesu Nazoræi*) *Nazoræi* cognomen additur, ut distinguatur ab aliis, qui nomen *Iesus* gerebant. Filius Dei, nomen gessit inter homines usitatum.

72 μεθ' ὅρκου, *cum juramento*) Pristini mores Petri non abhorruisse videntur a juramentis.

¶ τ̃ ἄνθρωπον, *hominem*) quasi Petrus ne nomen quidem Iesu sciat.

73 εἶ, *es*) Præsens. crescit tentatio. antea dixerant ἦσθα, v. 69, in imperfecto.

¶ λαλιὰ, *loquela*) Si Petrus tacuisset, tutior fuerat: negando, id est, loquendo, auxit periculum. Habebant autem homines illi majora ad Petrum convincendum argumenta: v. 47. 43. sed mundus contra pios plerunque arripit rationes omnium infirmissimas; præsertim in zelo perverso. Iam temporibus Iudicum dialecti exstitere tribuum.

74 ἤρξατο, *cœpit*) Antea non eo usque processerat: nunc gubernaculum animæ plane amisit.

¶ καταθεματίζειν) Alii καταναθεματίζειν· sed id decompositum nusquam reperias. at καταθεματίσαντες habet Iren. l. I. c. 13. § 2.

§ 2. Iust. M. καταθεμα τὸ συνθέσθαι τοῖς ἀναθεματίζουσι. idem, ἀναθεματισμὸς καὶ καταθεματισμός. Oecumen. ad Act. XXIII. 12: κατ' ἐπίτασιν εἴρηται τὸ ἀνάθεμα, ὡς καὶ τὸ κατάθεμα· συγκατατίθεται γὰρ, τῷ ὄντι τῷ ἐναντίῳ καὶ συγκαταδικάζεται. κατάθεμα, (Ap. XXII. 3.) in malam partem, quod ἀνάθεμα etiam in bonam.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) At conf. c. XVI. 16.

¶ εὐθέως, *statim*) Magna circumstantia.

¶ ἐφώνησε, *cantavit*) Peccata matutina, gravia.

75 καὶ) *tum* demum. infidelitas, timor, tristitia, ligat etiam naturales facultates, quas fidei lætitia refocillat. Luc. XXIV. 7. 8.

¶ εἰρηκότος) Grande participium.

¶ πικρῶς, *amare*) Lacrumarum physica amaritudo aut dulcedo congruit cum affectu animi. Si non fletus, at luctus certe diuturnus fuit. Marc. XVI. 7. Lacrumæ piorum, etiam virorum, non facile alia de causa flentium, insigne præbent argumentum pro efficacia adeoque pro veritate religionis christianæ.

CAP. XXVII.

1 Πάντες, *omnes*) Frequentius hoc concilium fuit, quam pridie. c. XXVI. 57.

¶ ὥστε) *ut* sententiam pridie latam exsequerentur.

2 ἀπήγαγον καὶ παρέδωκαν, *abduxerunt & tradiderunt*) Conf. v. 9.

¶ τῷ ἡγεμόνι) *Procuratori.*

3 ὅτι κατεκρίθη, *condemnatum esse*) Iesum, a sacerdotibus.

¶ μεταμεληθεὶς, *pœnitens*) Non putarat. Vellet, si posset, factum infectum reddere.

¶ ἀπέστρεψε, *retulit*) mane.

4 ἥμαρτον, *peccavi*) Sic in inferno quoque sentient damnati.

¶ αἷμα ἀθῷον, *sanguinem innocentem*) Non jam Messiam agnoscit, tenebris suis misere involutus.

¶ τί πρὸς ἡμᾶς; *quid ad nos?*) Vide, quam transiliant τὸ *innocentem.*

¶ σὺ ὄψει, *tu videbis*) Impii in facto consortes, post factum deserunt: pii, in facto non consortes, postea medentur.

5 ῥίψας, *jaciens*) irrequieto animo.

¶ ἐν τῷ ναῷ, *in templo*) Ergo Iudas erat in templo, apud sacerdotes principes & presbyteros, & conscientiam perturbatissimam utcunque sublevaturus, numos ad rem sacram conatus est conferre. Regio templi, ignota est.

¶ ἀπήγξατο) *strangulavit sese laqueo*: id quod plerunque fit per suspendium. Sic 2 Sam. XVII. 23. LXX. de Achitophel: quem tamen angina perisse nonnulli putant, perinde ut Iscarioten. *strangulandi* notionem exquisite demonstravit Raphelius ex Polybio &c. add. Act. I. 18 not.

7 τὸν) notum illum.

¶ τοῦ κεραμέως, *figuli*) Vsus eo figulus sit, unde argillam sumeret.

¶ εἰς ταφὴν, *in sepulturam*) Sic peregrinis jam tum plus juris erat Hierosolymis. sic quoque Abrahæ prima possessio fuerat *sepultura.*

8 ἐκλήθη, *vocatus est*) Testimonium publicum rei factæ. Appellatio agri, quanquam a vulgo orta, tamen non fuit fortuita.

¶ αἵματος, *sanguinis*) v. 6.

¶ ἕως, *usque*) Matthæus scripsit aliquanto post. Conf. c. XXVIII. 15. Adrichomius: *Est vero hujus terræ* (in Agro sanguinis) *virtus mirabilis & fidem pene superans, quod defunctorum corpora viginti quatuor horarum spatio in pulverem redigat. quam virtutem etiam in alias regiones devecta mini-*

minime perdit. Nam cum jussu Imperatricis Helenæ de hoc agro, quantum terræ ducentæ & septuaginta, ut ajunt, naves capere poterant, Romam avectum, ac juxta montem Vaticanum in eum locum exoneratum sit, quem incolæ CAMPVM SANCTVM vocitant, licet cælum mutarit, eandem tamen retinere vim quotidiana experientia docet. Romanos enim respuens, sola peregrinorum corpora ad sepulturam admittit: quorum etiam hic omnem carnis substantiam intra viginti quatuor horas prorsus consumit, ossibus tantum residuis. Id novi peregrinatores confirmant partim, partim negant.

9 τȣ̃ προφήτȣ, *prophetam*) Aperte apud Zachariam hæc verba exstant: quem Matthæus non ignoravit, c. XXI. 4 f. Vide *Apparatum*, p. 493.

¶ καὶ ἔλαβον) Zach. XI. 12. 13. LXX: καὶ ἐρῶ πρὸς αὐτȣ̀ς, εἰ καλὸν ἐνώπιον ὑμῶν ἐστι, δότε στήσαντες τὸν μισθόν μȣ, ἢ ἀπείπασθε· καὶ ἔστησαν τ̀ μισθόν μȣ τριάκοντα ἀργυρȣ̃ς. καὶ εἶπε κύριος πρός με· κάθες αὐτȣ̀ς εἰς τὸ χωνευτήριον, καὶ σκέψομαι αὐτὸ, εἰ δοκιμόν ἐστιν, ὃν τρόπον ἐδοκιμάσθην ὑπὲρ αὐτῶν. καὶ ἔλαβον τȣ̀ς τριάκοντα ἀργυρȣ̃ς, καὶ ἐνέβαλον αὐτȣ̀ς εἰς οἶκον κυρίȣ εἰς τὸ χωνευτήριον. Evangelista summam rei respicit, & paraphrasin addit.

¶ τὴν τιμὴν τȣ̃ τετιμημένȣ, ὃν ἐτιμήσαντο) Magna vis verborum. ὁ τετιμημένος הַיְקָר quanquam in Bibl. hebr. est הַיְקָר v. Lud. de Dieu.

¶ ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ, *a filiis Israël*) Conf. מעליהם Zach. XI. 13. Potest ἀπὸ *a* construi vel cum ἔλαβον *acceperunt*, vel potius cum ἐτιμήσαντο *æstimarunt*. Principes sacerdotum, quantum in ipsis erat, Christum abalienarunt a filiis Israël.

10 ἔδωκαν, *dederunt*) ἔδωκα, *dedi*, est apud prophetam, & ex propheta in evangelistam a quibusdam inductum: neque obscure probat Gebhardus in Zach. XI. 13. Sed hic scribitur ἔδωκαν, *dederunt*, & vis τȣ̃ *dedi* suppletur per illud, *sicut præcepit mihi Dominus*. Eadem formula Ex. IX. 12: καθὰ συνέταξε κύριος τῷ μωυσῇ.

¶ συνέταξε) scribere vel dicere *præcepit*.

11 ὁ βασιλεὺς, *Rex*) Iesus coram Caipha se Christum; coram Pilato, Regem se fatetur.

¶ σὺ λέγεις, *tu dicis*) Aperta confessio & sancta. Iesus ostendit, silentium suum deinceps non fore a defectu parrhesiæ, & Pilato statim respondet; Caiphæ, cum Iudæos pridem docuisset, adjuratus. Hoc, *tu dicis*, Marcus quoque & Lucas notant: & plane hæc summa est omnium, quæ ab Iesu ad Pilatum dicta refert Iohannes c. XVIII. 34. 36. 37.

13 τότε, *tunc*) Pilatus, rationis judicio, moderate se gessit primo.

¶ πιλάτος, *Pilatus*) Nonnus mediam syllabam corripit, passimque in πρίμος, ἰȣκȣάτος, δεντάτος &c. vocalem Latinis longam acuunt Græci.

¶ ȣ̓κ ἀκȣ́εις; *non audis?* &c.) Interrogatio separata: coll. Marc. XV. 4.

14 πρὸς ȣ̓δὲ ἓν ῥῆμα, *ne ad unum verbum quidem*) quod videlicet attineret ad respondendum Iudæis de regno. semel Pilato respondit postea de alia re. Ioh. XIX. 11.

¶ ὥστε, *ita ut*) Nam nemo solet tacere, ubi caput agitur; præsertim facto semel initio loquendi.

15 κατὰ, *in*) Id congruebat liberationi ex Ægypto.

¶ ἑορτὴν, *festo*) Pascha Iohannes nominat.

¶ εἰώθει, *consueverat*) Etiam politicæ consuetudines subserviunt providentiæ divinæ.

¶ ἕνα, *unum*) non duos simul.

16 ἐπίσημον) latronem notissimum, summo scelere *insignem*. & tamen hic antelatus

latus est Iesu. quantus contemtus! Mox duobus aliis, in ignominia supplicii, antelatus est latronibus.

¶ λεγόμενον, *dictum*) de quo frequens erat sermo. Credibile est, Barabbam longo post tempore vixisse, in monumentum historiæ de Iesu. *Barabbas* dicitur *filius parentis*: parenti optatus, carus: indulgentia corruptus.

17 χριστὸν, *Christum*) Ergo Iesus jam tum persæpe appellitatus erat Christus.

18 διὰ φθόνον, *propter invidiam*) Invidebant, quia populus Iesu adhæserat.

19 καθημένου, *quum sederet*) in ipso articulo negotii ferventis. In tali strepitu obnunciationes paradoxæ non debent negligi.

¶ βήματος, *tribunali*) Magna vis fuit somnii: cujus tamen rationem mulier magis intellexit, postquam res evenire cœpit. Fortasse somnium habuit, cum Pilatus jam in negotio esset.

¶ λέγουσα, *dicens*) Magnum beneficium oblatum præsidi hac admonitione, præ Iudæis, aliunde satis admonitis.

¶ τῷ δικαίῳ, *Iusto*) Sic Pilatus quoque appellat, v. 24. cum debili ad hæc uxoris verba respectu.

20 ἔπεισαν, *persuaserunt*) verbis in speciem blandis.

¶ ἀπολέσωσιν) *interimendum postularent.*

22 τί, *quid*) Non putabat Pilatus, Iudæos durius aliquid postulaturos. Non debuerat quærere: tutius erat, simpliciter dimittere. conf. Act. XVIII. 14 s.

¶ σταυρωθήτω, *crucifigatur*) Crucem meritus erat Barabbas: hinc Iesum crucifigi postulant.

24 οὐδὲν ὠφελεῖ, *nihil prodest*) Quidni, Pilate? Desperatum est hoc præjudicium practicum, ubi dicitur: Nil agimus. οὐδὲν, nominativus: vel accusativus, coll. Ioh. XII. 19.

¶ μᾶλλον) non *major*, sed *potius*. seditionem timebat.

¶ λέγων, *dicens*) Protestatio contraria facto.

¶ δικαίου, *Iusti*) Id Pilatus accepit ex monito uxoris. v. 19.

¶ ὑμεῖς ὄψεσθε, *vos videbitis*) Vt Iudæi ad Iudam, sic Pilatus ad Iudæos. Formula rejiciendi, Act. XVIII. 15.

25 πᾶς, *omnis*) Argumentum contra Iudæos, cur hodienum sint in exilio, quanquam paullatim mitiore.

¶ ἐφ᾽ ἡμᾶς, *super nos*) Conf. Deut. XXVIII. 18. Ps. LXIX. 24. CIX. 17. Dicunt: nos præstabimus.

26 φραγελλώσας, *flagellans*) post sententiam latam.

27 ὅλην, *totam*) etiam eos milites, qui tum non debebant adesse, neque adfuerant.

¶ σπεῖραν) Lat. *spiram*. Alias græci pro latino *l* ante consonam solent *l* simplex ponere, ut in πιλάτος, non πειλάτος &c. σπεῖρα autem scripsere, quia sic propius abest a sono consueto πεῖρα, σπείρω &c.

28 χλαμύδα κοκκίνην, *chlamydem coccineam*) Illudunt regnum: ut Iudæi, propheticam dignitatem. c. XXVI. 68. *purpura* appellatur Marc. XV. 17. *vestimentum purpureum* Ioh. XIX. 2. Interdum promiscue adhibetur utraque appellatio; interdum differunt. Ap. XVII. 4. Etiam alter color alteri superinductus olim.

29 ὁ βασιλεὺς, *rex*) Tractarunt Iesum, quasi hominem emotæ mentis, qui se pro rege habuisset.

31 ὅτι, *cum*) Finito ludibrio etiam coronam spineam removerunt.

32 κυρηναῖον, *Cyrenæum*) Nec Iudæus, nec Romanus ullus erat, qui vellet tollere crucis onus. Ex Asia, Europa & Africa, adfuere homines. Etiam in remotissimis

terris Christus postea nactus est, qui crucem ferrent.

¶ ἄρῃ, *tolleret*) Non dicitur Simon tulisse nolens. Eximie sermo de Pass. apud Athanasium: *Crucem tulit Simon homo, ut omnibus innotesceret, Dominum non suam mortem, sed hominum obire.*

33 κρανίε, *calvariæ*) Collis a figura appellatus.

34 ὄξος) *acetum.* Marcus c. XV. 23. *vinum myrrhatum* appellat. Erat liquor medii inter vinum dulce & acetum acrius saporis: coll. v. 48 not. myrrha conditus, ex more; felle adulteratus, ex petulantia.

¶ ὐκ ἤθελε πιεῖν, *non voluit bibere*) Id enim decebat differri ad finem laborum: Ioh. XIX. 30. & Iesus sensus plane imperturbatos volebat retinere ad mortem usque.

36 ἐτήρεν, *custodiebant*) Conf. v. 65.

37 ἔςιν, *est*) Vere, *est!* Titulus fortasse diutius in cruce mansit, quam corpus Iesu.

39 παραπορευόμενοι, *prætereuntes*) Multi ne stare quidem dignabantur.

¶ κινεντες, *moventes*) Gestus non agnoscentis aliquid.

40 λέγοντες, *dicentes*) Adversariorum scommata possunt numerari septem.

¶ τρισὶν, *tribus*) Imo jam primus dies erat.

¶ σῶσον, *salva*) Proscindunt nomen *Iesu*; mox nomen *Filii Dei*: & nomen *regium*: v. 42 s. & *verba* ejus. v. 40.

¶ εἰ υἱος, *si filius*) c. IV. 3.

41 ὁμοίως, *similiter*) Nunc populum imitantur principes: magna confusio! sed vincunt acerbitate.

42 πιςεύσομεν, *credemus*) Nos ob id ipsum credimus, quia non statim de cruce descendit, sed opus consummavit.

43 πέποιθεν, *confisus est*) Conf. finis versus.

¶ εἶπε γὰρ, *dixit enim*) Hoc aut a prætereuntibus dictum, aut ab evangelista explicationis causa additum censere possumus. LXX, Ps. XXII (XXI) 9, ἤλπισεν ἐπὶ κύριον, ῥυσάσθω αὐτόν· σωσάτω αὐτὸν, ὅτι θέλει αὐτόν.

44 οἱ λῃςαὶ, *latrones*) Nonnulli amplificationis causa pluralem pro singulari positum existimant, & latronem conversum excipiunt. atqui in re tam horribili non videtur synecdoche locum habuisse. Nec desunt exempla hominum, qui inter dira & lenta supplicia & blasphemi fuerant & conversi sunt.

45 πᾶσαν, *omnem*) *Orbis terræ* innuitur, nam ipse sol laborabat.

¶ ἕως, *usque*) Trihorium mysterii plenum. In tempus hujus derelictionis & tenebrarum apte confertur psalmus VIII. cujus versu 4 prætermissa *solis* mentio his tenebris congruit.

46 περὶ δὲ, *circa vero*) Ex hac connexione colligi potest, eclipsin solis (in plenilunio) ostendisse non tam malitiam hostium, quam derelictionem Iesu: quæ totum illud trihorium, ut credibile est, duravit, &, ut desiit, clamavit Iesus hoc epiphonema. Lucas c. XXIII. 45, derelictione non memorata, eclipsin conjungit cum scissione veli. *Vt derelictio finita erat, continuo patebat Mediatori sanctum sanctorum.*

¶ ἀνεβόησεν, *exclamavit*) Maximi momenti & silentium, quod præcessit, & clamor hic, iteratus versu 50.

¶ σαβαχθανὶ) ק שבקתני Græce χ sequente θ.

¶ θεέ μυ, *Deus meus*) Alias solitus est dicere: *Pater.* nunc dicit, *Deus meus*, quasi jam alienior; sed tamen *bis*, & addit, *meus*, cum fiducia, patientia, resignatione sui. Christus est עבד Domini: & tamen *Deum* appellat, non δεσπότην. Ps. XXII. 2. LXX, ὁ θεός

ὁ θεός ὁ θεός μȣ, σαβαχθανὶ μοι, ἱνατί ἐγκατέλιπές με; ubi patet ſententia ex reliquo verſu 2 & 3. Non ſolum ait ſe a Deo traditum voluntati hominum; ſed etiam a Deo ipſo quiddam eſſe paſſum nobis ineffabile.

¶ ἱνατί, *cur*) Sciebat Ieſus cauſam; & ad omnia ſe comparaverat: ſed tamen τὸ *cur* exprimit, Filio per ſe non fuiſſe ſuſtinendam talem derelictionem, ſed id eveniſſe illi ex cauſa *nova*, ad brevem moram: qua elapſa, deſiderium ſuum erga Patrem denuo expleri, gratiam habet.

¶ ἐγκατέλιπες, *dereliquiſti*) Præteritum. eo momento deſiit derelictio, & paullo poſt paſſio omnis. In media & maxima derelictione ſilebat. Super una derelictione queritur.

47 ἠλίαν, *Eliam*) Impium eſt, detorquere verba, formulas & preces ſacras.

48 ὄξȣς, *aceto*) Acetum bibere ſolebant ipſi milites: ut notat Gataker. Miſc. poſth. c. 6.

49 οἱ δὲ λοιποὶ) *reliqui autem*; qui aderant, oppoſiti iis, quorum ſermo & actio refertur verſu 47 & 48.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) Poſt eclipſin terribilem redeunt ad ſcommata.

¶ ἄφες, *ſine*) Negant, ſocii opem, Elia allegato, eſſe neceſſariam.

50 κράξας, *clamans*) Libera vitæ poſitio. Per vim crucis ab hominibus allatam, non fuit exanimatus. Marc. XV. 44. Sed tamen recte illi dicuntur Eum interfeciſſe; quia fecerunt, quantum in ipſis erat.

¶ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, *emiſit ſpiritum*) Mortem Ieſu Chriſti paucis commemorat hiſtoria divina: fructum mortis I. C. copioſe prædicant homiliæ & epiſtolæ apoſtolorum. Itaque evangelium præbet lanam: apoſtolus veſtem conficit. qua ſimilitudine utitur *Macarius* de Elev. mentis cap. 19. Nunquam de morte Salvatoris adhibetur verbum κοιμᾶσθαι, *obdormire*, coll. v. 52. ſed ἀποθνήσκειν, *mori*, quo verbo & veritas, & gravitas, & brevitas, & virtus mortis Chriſti ſignificatur.

51 ἐσχίσθη, *ſciſſum eſt*) Ergo liber jam aditus in ſancta.

¶ ἡ γῆ, *terra*) orbis terræ, v. 45. ſpeciatim vero terra Iſraelitica & Hieroſolymitana.

¶ αἱ πέτραι, *petræ*) Peregrinatores confirmant, rupturas petrarum invicem reſpondentes adhuc conſpici.

52 κεκοιμημένων ἁγίων, *ſanctorum, qui dormierant*) *Sanctorum* vocabulum æque ad vivos atque ad defunctos pertinet: imo in mentione mortuorum additur, *qui dormierant*. Et tales ſancti non ad humanum, ſed ad divinum *canonem* æſtimantur. *Sanctorum*, qui vel diu ante natum Chriſtum, vel non multo poſt (vid. ad Ioh. XI. 55.) obierant, ſine dubio ex omnibus tribubus. Videntur veteres huc Iobum retuliſſe. nam exeunte ejus libro LXX int. & Theodotion addunt. γέγραπται δὲ αὐτὸν πάλιν ἀναστήσεσθαι μεθ' ὧν ὁ κύριος ἀνιστησιν.

53 ἐξελθόντες, *egreſſi*) Sancti, quorum corpora ſuſcitata erant. cum pompa.

¶ μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτȣ, *poſt excitationem Ipſius*) Hoc inciſum proprie ſpectat ad verbum ἠγέρθη, *excitata ſunt*, cui verbale ἔγερσις, alias in N. T. non obvium, hoc loco aptatur: & tamen hoc idem inciſum inter egreſſum ſanctorum ex monumentis & inter ingreſſum eorum in urbem ponitur. Synchyſis verborum, rebus pulcre reſpondet. Statim ſub mortem Ieſu Chriſti, diſciſſum eſt velum, terra mota, petræ ſciſſæ: atque cum his portentis reliqua contexit Matthæus. unde colligere licet, unum eumque continuum fuiſſe, a morte Domini ad reſurrectionem usque, motum, qui primum vivos, v. 54. deinde mortuos commoverit. Inter excitationem corporum

rum ſanctorum, & inter egreſſum eorum e monumentis, non poteſt notabile intervallum ſtatui. Primus ex mortuis ſurrexit, non moriturus, Chriſtus: habuit autem comites. Poſt excitationem Ipſius, etiam excitatio ſanctorum facta eſt: ſed egreſſus eorum ex monumentis, & ingreſſus in urbem ſanctam, poſt Ipſius excitationem factus memoratur, quia multi illi, quibus ſancti excitati apparuere, tempus ingreſſus & apparitionis norant, ſed ipſam eorum excitationem non viderant. Silentium Pauli 1 Cor. XV. 23 non probat, corpora ſanctorum ſine animis exiiſſe e ſepulcris; animasque deinde ſine corporibus aſcendiſſe, ut colligit Artemonius ad Init. Ev. Ioh. p. 571.

¶ ἐνεφανίσθησαν, *apparuerunt*) ſinguli ſingulis, vel etiam plures pluribus. Exemplum veræ apparitionis.

54 τηρῦντες, *cuſtodientes*) ex ordine ſuo.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Antitheton refertur v. 40. 43.

¶ θεῦ υἱὸς, *Dei filius*) Eum ſe eſſe dixerat: & veritatem dicti agnoſcunt e ſignis.

56 ἡ τῦ) Notiores erant filii, quum Matthæus ſcripſit. ideo ab illis denominatur mater.

57 καὶ αὐτὸς, *etiam ipſe*) item, ut piæ illæ mulieres.

¶ ἐμαθήτευσε) *diſcipulus erat* & diſcipulos adducere ſtudebat.

58 ᾐτήσατο) *rogabat*. Magna alias erat poteſtas prætoris in corpora ſupplicio peremta. conf. *donavit*, Marc. XV. 45. *Hac de cauſa forte Ioſephus Arimathæenſis petiit ſibi dari corpus Chriſti, ne in publicum facinoroſorum ſepulcrum reponeretur.* Buxt. Lexic. Talm. col. 1962.

¶ τὸ σῶμα) Omnes evangeliſtæ ſic appellant *corpus* Ieſu mortui; neque enim *cadaver* appellari decebat. Divina ſtili conformitas, ab humanis commentatoribus vel poſtmodum relicta.

¶ ἀποδοθῆναι) *reddi*. Abalienarant Iudæi: Ioſephus, ſenator, publico quaſi nomine, recepit a gentibus, & cum Nicodemo reſtituit Iudæis. conf. Ioh. XIX. 40 fin.

59 σινδόνι, *ſindoni*) quæ antea non texerat corpus Ieſu. Iam initia honoris. Ioſephus, *honeſtus ſenator*. Marc. XV. 43. Non licebat mortuos involvere pretioſius.

60 καινῷ, *novo*) quod nulla corruptione inquinatum fuerat: &, ne quis ſanctorum veterum diceretur pro eo ſurrexiſſe, eive vim ſurgendi tribuiſſe.

¶ αὐτῦ, *ſuo*) Ieſus Chriſtus, vitæ dux, ſepulcro illatus alieno.

¶ τῇ θύρᾳ, *januæ*) Sepulcrum non erat foſſa anguſta, ſed crypta.

¶ ἀπῆλθεν, *abivit*) non ſperans ea, quæ mox erant futura.

61 καθήμεναι, *ſedentes*) Mora ſancta & ſalutaris.

62 τῇ δὲ ἐπαύριον, *poſtridie vero*) Sabbati periphraſis: coll. c. XXVIII. 1. qua Matthæus magna de cauſa eſt uſus; fortaſſe quia ſabbatum judaicum jam noluit appellare *ſabbatum*.

¶ καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *& phariſæi*) Horum nullæ partes in ipſo judicio fuerant. c. XXVI. 7. Nec tamen plane quieverunt. Ioh. XVIII. 3.

63 κύριε, *domine*) Aſſentantur. antea non ſic appellarant.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Iam volebant Ieſum ex omni memoria eſſe evulſum.

¶ ἐγείρομαι, *excitor*) Præſens.

64 ἀσφαλισθῆναι, *muniri*) Inſcii inſerviunt veritati confirmandæ. Nulla humana ἀσφάλεια Deum impedit. Act. V. 23. XVI. 23.

¶ τῷ λαῷ, *populo*) Se putabant phariſæi id non crédituros: populo, ut ſibi perſuadent, cavere volunt.

¶ καὶ

¶ *καὶ ἔσαι, & erit*) Posterior vero victoria veritatis latius patuit, quam prima.

¶ *ἐσχάτη, ultima*) Similis locutio, 2 Sam. XIII. 16.

65 *ἔχετε*) *habetis*. Pilatus cito dat custodes, coll. c. XXVIII. 11 s. calumniatores cito expedit.

¶ *ἠσφαλίσαντο, muniverunt*) Hoc, totum: partes, *sigillum* & *custodia*.

CAP. XXVIII.

1 Ὀψὲ) *post* sabbatum: coll. Marc. XVI. 1. E. Schmidius confert huc Plutarchum: ὀψὲ τ̃ βασιλέως χρόνων. & Philostratum: ὀψὲ τ̃ τρωϊκῶν, *post bellum trojanum*. Nunc, cum hebdomade nova, exoriuntur res multo aliæ.

¶ *σαββάτων - σαββάτων*) *sabbati-sabbati* habet *Lat.* nec solus. *σαββάτου - σαββάτων*, lectio media.

¶ *τῇ*) *ἡμέρᾳ, luce*. Elapso mortis tempore, Iesus celerrime surrexit.

¶ *εἰς μίαν*) *ἡμέραν, diem* totum, *primum* hebdomadis. Prima sabbatorum jam cœperat vespera præcedente: jam in primam illam *illucescebat dies* nocti oppositus. Cum resurrectione Domini Iesu Christi conjungitur prima diei *dominici* mentio eximia. Plerunque dicitur *ἡ μία*, cum articulo. Marc. XVI. 2. Luc. XXIV. 1. Ioh. XX. 1. 19. Act. XX. 7. add. 1 Cor. XVI. 2.

¶ *σαββάτων*) *feriarum*.

¶ *ἦλθε, venit*) Præstabant talia officia ii, qui non proxima cognatione conjuncti erant. quare non mirum, matrem Domini non una fuisse.

2 *θύρας*) *janua* sepulcri. Non decebat, sepulcrum manere clausum.

¶ *ἐκάθητο, sedebat*) Postea *surrexit* angelus, cum socio suo. Luc. XXIV. 4.

¶ *αὐτὸν, eum*) *lapidem*. Sic nemo poterat lapidem denuo advolvere sepulcro.

3 *ἰδέα, species*) in facie.

¶ *λευκὸν, album*) Hoc habitu antehac apparuisse non leguntur cœlestes nuncii: apparuere autem postea. Act. I. 10. X. 30.

4 *ὡσεὶ νεκροὶ, quasi mortui*) Nec militaris audacia sustinet vim cœlicolarum.

5 *μὴ φοβεῖσθε, nolite timere*) Initiale verbum in apparitionibus, quo timor, ex apparitione gloriosa percellens corda mortalium, temperatur; securitas promittitur; attentioque conciliatur.

¶ *ὑμεῖς*) *vos*: etsi milites timori suo relinquuntur.

¶ *οἶδα, novi*) Sic eis in cor adigit sermonem angelus.

6 *οὐκ ἔσιν, non est*) Versus hic incisa habet perquam apta.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Gloriosa appellatio.

7 *εἴπατε, dicite*) Apostoli maxime debuerant credere, antequam viderent. ideo per mulieres eis nunciatum est, fidesque eorum tentata.

¶ *ἠγέρθη, excitatus est*) Verba discipulis dicenda se porrigunt usque ad *videbitis*. coll. v. 10.

¶ *ἐκεῖ, ibi*) Et tamen optimus Salvator prius se eis ostendit. Apparitio in Galilæa fuit valde solennis & publica: v. 10. 16. & promissa ante mortem Domini.

8 *φόβου καὶ χαρᾶς, timore & gaudio*) In spiritualibus hæc possunt esse simul.

9 *καὶ ἰδοὺ, & ecce*) Elegans expressio rei subitæ & improvisæ.

¶ *ὁ ἰησοῦς, Iesus*) Obedientibus revelatio ulterior obtingit.

¶ *χαίρετε, gaudete*) Formula frequens, a Iesu adhibetur sensu eminenti.

¶ *προσεκύνησαν αὐτῷ, adorarunt eum*) Iesum ante passionem alii potius alieniores adorarunt, quam discipuli.

10 τοῖς ἀδελφοῖς μου, *fratribus meis*) Ioh. XX. 17 not.

11 τινὲς, *aliqui*) Ceteri alio iverunt, aut certe non ad ſacerdotes.

¶ ἅπαντα, *omnia*) Ex his omnibus colligebant, Ieſum reſurrexiſſe.

12 ἱκανὰ, *ſat multos*) ut corrumperent milites, romanos, qui mentirentur, contra veritatem, magno ſuo periculo.

13 εἴπατε, *dicite*) Magno ſcandalo fuere militibus ſacerdotes, & atrociſſime peccarunt contra Deum.

¶ ὅτι) Specimen perfidiæ & calumniæ judaicæ.

¶ νυκτὸς, *noctu*) Specioſe mentiri docent.

14 ἐὰν, *ſi*) Quam laborioſum bellum mendacii contra veritatem!

¶ ἐπὶ) *penes.*

15 διεφημίσθη, *divulgatum eſt*) Multa ſunt ejuſmodi, quibus ſe miſeri Iudæi detinent.

17 οἱ δὲ) *alii*, vel *aliqui* de XII. His vero dubitationem, ſi qua remanſit, ademit pentecoſte. Quo tardiores ad credendum fuerant, eo majore poſtea fide digni fuere teſtes. *Dubitatum eſt ab illis, ne dubitaretur a nobis.* Leo ſerm. I de Aſcens.

18 προσελθὼν, *accedens*) eoque ipſo etiam dubitantibus fidem faciens.

¶ αὐτοῖς) *illis*, ad illos.

¶ ἐδόθη μοι, *data eſt mihi*) præſertim reſuſcitato, & aſcendenti. Summam habet hic locus earum rerum, quas Dominus deinceps per apocalypſin uberius declaravit. de omni poteſtate & de præſentia apud ſuos vid. ibi c. I. 18. 13.

¶ πᾶσα *omnis*) Cauſa, cur Ieſus diſcipulos mittat in omnem mundum, & cur totus mundus Ieſum debeat colere: cur baptiſmum inſtituat Ieſus. Vid. Eph. loco mox citando.

¶ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς, *in cœlo & ſuper terra*) C. IX. 6 XVI. 1. Hactenus in terra fuerat; nunc in cœlum aſcendit: omnia implet. Eph. IV. 10 cum antec. & conſeq.

19 ſ. πορευθέντες κτλ. *profecti &c.*) Præceptum proficiſcendi præſupponit exſpectationem Paracleti. Luc. XXIV. 49. Summa Actorum: quæ in hanc partem utiliter conferri poſſunt cum evangeliſtis, quorum Summa eſt, *quæcunque præcepi.*

¶ μαθητεύσατε-βαπτίζοντες) Μαθητεύειν eſt *diſcipulos facere.* complectitur *baptiſmum* & *doctrinam* h. l. conf. Ioh. IV. 1.

¶ αὐτοὺς, *eos*) τὰ ἔθνη, *gentes.* Syntheſis frequentiſſima. c. XXV. 32 &c. Iudæi, qui per circumciſionem jam fœderi *Dei* erant inſerti, erant baptizandi *in nomine Ieſu Chriſti*, & accepturi donum *Spiritus ſancti*: Act. II. 38. Gentes, *in nomen Patris, & Filii & Spiritus ſancti* baptizandæ dicuntur in his verbis inſtitutionis: plane fuerant alienæ a Deo. Eph. III. 6 not. Conf. not. ad Act. XI. 21.

¶ εἰς τὸ ὄνομα, *in nomen*) Formula ſolenniſſima & graviſſima baptiſmi, ſumma pietatis. Myſterium S. Trinitatis poſt reſurrectionem Chriſti clariſſime revelatum cum habitu ſingularum perſonarum inter ſe & erga nos: Rom. VIII. 9 not. & quia S. Trinitatis confeſſio adeo arcte innexa baptiſmo, minus mirum eſt, in ſcriptura N. T. non ſæpe ita expreſſe poni.

20 αὐτοὺς, *illos*) Diſcipulis dictum eſt ideo, ut dicerent aliis.

¶ τηρεῖν) *obſervare*, *tenere*, ut baptizatis convenit, fidei virtute, non modo legaliter. Sæpe ſic Iohannes. Inprimis notandum ex hoc ſolenni loco verbum.

¶ ἐνετειλάμην, *præcepi*) Hæc præcepta exſtant Matth. V. Ioh. XV. &c.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiſcum*) etiam cum in toto mundo eritis diviſi. Pertinet hoc etiam ad totam eccleſiam. nam ſequitur, *usque ad* &c.

¶ πάσας, *omnes*) continua præſentia, eaque præſentiſſima. Marc. XVI. 17. 19 ſ.

¶ ἕως, *usque ad*) Tum enim nos erimus *cum* Domino.

IN

IN EVANGELIUM SECUNDUM MARCUM.

CAPUT I.

1 Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *initium evangelii Iesu Christi filii Dei*) Magna partim cum Matthæo est Marci convenientia, partim cum Luca. Inde etiam synopsis ejus cum synopsi utriusque concurrit. Describitur

I. INITIUM EVANGELII:
- *1. Iohannes viam parat.* c. I. 1-8
- *2. Iesum baptizat, qui FILIUS DEI proclamatur.* 9-11
- *3. Iesum tentat Satanas: angeli ei ministrant.* 12.13

II. EVANGELIUM ipsum,
- *1. in Galilæa. Hic notandæ periodi tres:*
  - *A. Iohanne tradito:* 14
    - a. *summatim:*
      - *α. locus & materia prædicationis.* 14.15
      - *β. vocatio præcipuorum apostolorum.* 16-20
    - b. *speciatim:*
      - *α. Actiones ab adversariis non reprehensæ:*
        - *1. potenter docet.* 21. 22
        - *2. obsessum liberat.* 23-28
        - *3. Petri socrum & multos ægrotos sanat.* 29-34
        - *4. orat.* 35
        - *5. ubique docet.* 36-39
        - *6. leprosum mundat.* 40-45.
      - *β. Actiones, ab adversariis, paulatim gravius, reprehensæ. Hic occurrit*
        - *1. paralyticus.* II. 1-12
        - *2. vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus sumtus.* 13-17
        - *3. quæstio de jejunio soluta.* 18-22
        - *4. spicæ evulsæ.* 23-28.
        - *5. manus arida restituta, & adversariorum insidiæ.* III. 1-6
      - *γ. Secessus Domini, & acta*
        - *1. apud mare.* 7-12
        - *2. in monte, ubi XII apostoli vocati.* 13-19
        - *3. domi: ubi suorum, atrocissima scribarum blasphemia refutata, quæstionem corrigit.* 20 s. 22 s. 31-35.

a b c d

a b c d

4. *e navi, ad populum; & seorsum ad discipulos.* IV. 1 s. 10 s. 26 s.
5. *in mari, & trans mare.* 35-41. V. 1-20
6. *cis mare, iterum: ubi Iairus & hæmorrhousa.* 21-43.
7. *Nazaretæ, scandalum.* VI. 1-6
8. *Apostolorum emissio.* 7-13

B. *Iohanne interemto:* 14
1. *Herodis auditio de Iesu, & opinio de Iohanne, quem interfecerat, redivivo.* 14-29
2. *secessus Domini cum apostolis reversis.* 30, 31
3. *populi studium: Domini misericordia: 5000 saturati.* 31 s. 33-44
4. *iter maritimum.* 45-52
5. *In terra Genesareth multos sanat:* 53-56.
docetque, quid inquinet vel non inquinet. VII. 1 s. 14 s. 17 s.
6. *In finibus Tyri & Sidonis ejicitur dæmonium.* 24-30
7. *ad mare Galilææ sanat surdum & mutum: cibat* 4000. 31-37. VIII. 1-9
8. *venit in Dalmanutha, & respondet de signo e cælo.* 10-13
9. *in navi, monet de fermento doctrinæ.* 14-21
10. *ad Bethsaida sanat cæcum.* 22-26

C. *Iesu, Filio Dei, agnito.*
1. *Petro CHRISTVM fatente, discipulis silentium injungit, & passionem prædicit: Petrum increpat: sequelam requirit.* 27-IX. 1
2. *sex post diebus glorificatur: silentii causas explicat: mulierem sanat: iterum passionem prædicit.* 2-32
3. *discipulos docet modestiam, æquitatem, concordiam.* 33 s. 38-50.

2. *in Iudæa:*
α. *in finibus:* X. 1
1. *agit de divortio.* 2 s. 10 s.
2. *de parvulis.* 13-16
3. *de vita assequenda, & divitiarum impedimento.* 17 s. 23 s. 28 s.

β. *in via ad urbem:*
1. *passionem prædicit tertiò.* 32-34
2. *Iacobo & Iohanni respondet, & decem ceteros corrigit.* 35 s. 41-45

γ. *ad Ierichuntem, Bartimæo visum donat.* 46-52.

δ. *Hierosolymis:* XI. 1
a. *Introitus regalis.* 2-11
b. *postridie, ficus devota,* 12-14
templum purgatum. 15-19
c. *postridie,*
1. *apud ficum arefactam, fidei vis commendatur.* 20-26
2. *in templo,*
1. *potestas Iesu vindicatur.* 27-33.
2. *parabola proponitur, de vinea.* XII. 1-12

a e f g

3. *quæstio*

a e f g

3. *quæstio de censu.* 13-17
4. *de resurrectione.* 18-27
5. *de maximo præcepto.* 28-34
6. *de Davidis Domino.* 35-37
7. *populus scribas cavere jubetur.* 38-40
8. *laudantur oboli viduæ.* 41-44.

3. *apud templum, in monte oliveti, prædicit templi & urbis, mundique finem.* c. XIII. 1 s. 3 s. 14 s. 24 s. 28 s. 33-37.

d. *BIDVO ANTE PASCHA: adversariorum & proditoris pactum.* XIV. 1-11

e. *DIE PRIMO AZYMORVM:*
1. *Duo Discipuli pascha parant.* 12-16
2. *vesperi, cœna.* 17 s. 22 s.
3. *post hymnum, prædicitur discipulorum scandalum, & Petri abnegatio.* 26-31
4. *in Gethsemane,*
α. *Iesus orat. discipulos excitat.* 32-42
β. *proditur: capitur: deseritur.* 43-52
5. *in aula pontificis,*
α. *mortis condemnatur.* 53-65
β. *a Petro abnegatur.* 66-72.

f. *Feria VI. Acta*
α. *in prætorio.* XV. 1 s. 6 s. 16-20
β. *in via.* 21
γ. *in Golgotha:* 22
1. *potus.* 23
2. *crux ipsa, & vestes divisæ,* 24, 25
3. *titulus.* 26
4. *duo malefici.* 27, 28
5. *contumeliæ.* 29-32
6. *tenebræ trihorii: clamor Iesu: adstantium scomma: potus: mors: velum scissum.* 33-38
7. *centurionis effatum: mulierum spectatio.* 39-41
δ. *vesperi, sepultura.* 42-47.

g. *Post sabbatum, Resurrectio Domini, nunciata*
α. *per angelum.* XVI. 1-8
β. *per Ipsum,*
1. *Mariæ Magdalenæ.* 9-11
2. *duobus in agrum euntibus.* 12 s.
3. *undecim discumbentibus.* 14

III. EVANGELIVM 1. *a Domino resuscitato apostolis commissum,* 15-18
2. *& post adscensionem confirmatum.* 19, 20.

Ipso primum *initii* vocabulo nova œconomia aperitur. v. 15. Ideo Luc. III. 1 ut epocha longe maxima notatur. Titulus, v. gr. apud Malachiam, משא *Onus*; at nunc, *Initium evangelii*. Atque hic titulus concisum quiddam habet. nam *initium evangelii* est in Iohanne baptista; *evangelium*, in toto libro. *Initium* tamen appellat Marcus non libri sui, sed rei gestæ, coll. v. 2. uti Hoseas, c. I. 2. Cum illo tamen principio concinne congruit principium libri: respondetque simul clausulæ propheticæ V. T. per Malachiam scriptæ; perinde ut finis l. 2 Chron. & initium Esdræ. Proprius hujus *evangelistæ*, quem ipse tali titulo profitetur, scopus est, *Evangelii*, de *Iesu Christo Filio Dei*, (v. 11.) origines, historiam, rationes, cursum, consummationem describere. c. I. 1. 14 seq. VIII. 35. X. 29. XIII. 10. XIV. 9. XVI. 15. Hinc tam sæpe *evangelii* vocabulo utitur: hinc patet, ultima Marci esse genuina. c. XVI. 15. 20. Hinc *Petrum*, excellentem evangelii præconem, tam singulariter commemorare solet.

2 ὡς, *sicut*) Sic habere se debuisse initium evangelii, ostendit Marcus ex prophetis: eoque probato, cetera omnia probantur.

¶ ἐν ἡσαΐᾳ τῷ προφήτῃ, *in Esaja propheta*) Ex Malachia prius, deinde ex Esaja, testimonium affert Marcus: itaque nonnulli scripsere, ἐν τοῖς προφήταις, *in prophetis*. Sed tamen, quemadmodum Matthæus c. XXI. 5 unius *prophetæ* nomine Zachariam citat, & quiddam ex Es. LXII. 11. adspergit; ac Paulus Rom. IX. 27 *Esajam* appellat, & quiddam ex Hos. II. 1. attexit: sic Marcus duos allegat, (quanquam Malachiæ locum ex albo in contextum Marci irrepsisse, non sine specie conjicit Beza,) atque unum *Esajam prophetam* (ut pridem existimavi,) appellat. Esajas copiosior est & notior, testimoniumque ejus, a Marco citatum, legebatur publice in sabbato: & Malachiæ testimonium hîc repræsentat Marcus, per parenthesin quasi, instar supplementi, periocham *illam*, in qua *proprie* Malachias apud Matth. XI. 10. & Luc. VII. 27. citatur, infra prætermissurus; Esajæ autem, ut apud Matthæum, Lucam, Iohannem, sic apud Marcum, *propria hoc* loco est allegatio. Ipse Iohannes Baptista Esajam, non Malachiam, de se allegavit.

3 φωνὴ, *vox*) Luc. III. 4 not.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deserto*) Hoc repetitur versu sequente, ubi mox etiam illud, *prædicans*, respondet *voci clamantis*.

4 ἐγένετο) *exstitit*. Demonstratur eventus.

¶ κηρύσσων βάπτισμα, *prædicans baptismum*) Sermo concisus. i. e. *prædicans prædicationem & baptizans baptismum pœnitentiæ*. Luc. III. 3.

¶ εἰς, *in*) Constr. cum *baptismum pœnitentiæ*. Act II. 38.

¶ ἄφεσιν, *remissionem*) citra sacrificia levitica.

5 ἰουδαία χώρα, *Iudæa regio*) Sic, *Iudæam terram*; Ioh. III. 22.

¶ οἱ ἱεροσολυμῖται, *Hierosolymitæ*) Alias non solent novum institutum facile sequi metropoles.

7 ἔρχεται, *venit*) præsens.

¶ ὁ ἰσχυρότερος) *ille*, qui *valentior* est. Vnus Christus major est Iohanne, & infinite major.

¶ λῦσαι τὸν ἱμάντα, *solvere corrigiam*) Nos fere fibulis, veteres ligulis calceamenta adstrinxere. Iohannes ad baptismum Iesu alludere, inscius fortasse, hoc videtur adagio, ut hoc dicat: non sum dignus, qui corrigias ejus solvam, nedum qui baptismum impertiam ei. Ad baptismum, cum vestibus utique etiam calcei exuebantur.

9 εἰς τὸν) *in* flumen.

10 εἶδε, *vidit*) Iesus. quanquam etiam Iohannes vidit, Ioh. I. 32.

¶ σχιζομένους, *scissos*) σχίζεται, *scinditur*, dicitur de eo, quod antea non fuerat apertum. Christus aperuit cœlum primus. ἀνοίγειν, *aperire*, Matth. III. 16 dicitur sensu generali; speciali autem, in antitheto ad *scindere*, Act. VII. 56. Vid. de differentia horum verborum, Matth. XXVII. 51. 52.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritum*) in quo baptizaturus erat Iesus.

12 εὐθέως, *statim*) Sic apud *filios* Dei magna de suo statu testimonia celeriter solet tentatio sequi.

¶ ἐκβάλλει, *ejicit*) Præsens.

13 μετὰ τῶν θηρίων, *cum feris*) Res magna. Gen. I. 26. Status mera solitudine asperior. Marcus non solum historiam a Matthæo descriptam breviori exhibet compendio, sed etiam specialia nonnulla quantivis pretii, a Matthæo antehac non posita, & tamen fidelibus jam proficientibus fructum allatura, quasi supplevit.

14 παραδοθῆναι, *traditus erat*) Scribit Marcus ut de re lectori vel ex Matthæo vel aliunde cognita.

15 πεπλήρωται ὁ καιρὸς, *impletum est tempus*) *tempus*, de quo Daniel scripsit, advenientis regni: tempus, quod exspectastis. Qui agnoscebant, tempus esse impletum, proximum habebant gradum vel ad verum Messiam h. l. vel ad falsos Messias amplectendos. Luc. XXI. 8. Implementum temporis non Iohannes, sed ipse Dominus prædicavit.

¶ μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε, *pœnitentiam agite & credite*) tum eritis consortes evangelii.

16 σίμωνα, *Simonem*) Ea ratione & copia de Petro scribit Marcus, ut facile videatur ex illius ore scripsisse.

¶ αὐτοῦ τοῦ σίμωνος) Vel sic legendum, vel tantummodo τοῦ σίμωνος· alii tantum αὐτοῦ, ex parallelis. Marcus interdum nomina repetit, c. III. 17. V. 37. interdum pronomen relativum iis adjicit. c. II. 20. III. 24 seq. XVI. 14. & plane c. VI. 22, αὐτῆς τῆς ἡρωδιάδος.

¶ ἀμφιβάλλοντας ἀμφίβληστρον) *Sic* LXX, Hab. I. 17: ἀμφιβαλεῖ ἀμφίβληστρον. in codd. opt. Vnde Es. XIX. 8, οἱ ἀμφιβολεῖς, *piscatores*.

20 εὐθέως, *statim*) Felices, qui cito sequuntur.

¶ μισθωτῶν, *mercenariis*) Credibile est, Zebedæum non fuisse pauperem.

21 εὐθέως, *statim*) Delectatur hoc adverbio Marcus: inprimis capite I & II celerem Christi cursum, ad metam tendentis, & occasiones ei celeriter oblatas, celeresque successus, pulcre denotavit. Non lente egit Salvator. Similem vim habet particula πάλιν, *iterum*, Marco frequens.

22 ἐξουσίαν, *potestatem*) v. 27.

23 καὶ, *&*) Marcus initio historiæ suæ notat, quomodo Iesum aspexerint & homines & dæmonia.

¶ ἀνέκραξε, *exclamavit*) Videntur plerique antea nescisse, obsessum illum hominem esse. Magna vis obsessionis. nam idem sæpe prædicatum & homini & dæmonio tribuitur. c. III. 11. IX. 20. Act. VIII. 7.

24 ἔα, *sine*) id est, *sine* nos loqui. Luc. IV. 34. 41.

¶ τί, *quid*) Miserrimus status: optare, ne quid rei habeant cum Iesu.

¶ ναζαρηνὲ, *Nazarene*) Credibile est, hostem valde attente observasse, quid Iesus in juventute ageret Nazaretæ.

¶ ἀπολέσαι, *perdere*) Bene! 1 Ioh. III. 8.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Communem inter se caussam habent dæmonia.

¶ οἶδα,

¶ εἶδα, novi) Non dicit: *nos novimus*. De se ait, non de ceteris. Dæmones, qui in obsessis erant, citius videntur, quam ceteri, sensisse, quis esset Iesus.

25 ἐπετίμησεν, *increpuit*) Sic c. III. 12. Hinc patet, longe majorem esse excellentiam Iesu occultam, quam Sociniani putant. DOMINI est increpare. Iud. v. 9.

¶ Φιμώθητι, *esto repressus*) Hoc non impediit clamorem exeuntis spiritus immundi, sed verba articulata, qualia versu 24 memorantur.

26 σπαράξαν, *concerpens*) Hostes, cum intima obsederant, inviti cedunt, verè pelluntur.

27 διδαχὴ, *doctrina*) cum qua conjuncta hæc miracula.

¶ καὶ) *etiam*.

29 εὐθέως, *statim*) Iesus fugit strepitum celebritatis.

¶ ἦλθον, *venerunt*) Iesus, & Simon & Andreas.

¶ μετὰ, *cum*) Iam, una relicta, plures habebant domos Iacobus & Iohannes.

32 ὀψίας, *vespere*) Assiduitas Iesu. coll. v. 35, *mane*.

¶ καὶ) & speciatim.

33 ὅλη, *tota*) ægroti, ferentes, spectantes.

34 οὐκ ἤφιε, *non sivit*) Sic c. XI. 16. Aoristus 2 verbi ἀφιέω, ut docet Sylburg. in Not. ad Clenard. p. 468.

¶ ὅτι) *quia*. Conabantur loqui.

35 ἔννυχον, *multa nocte*) Interdiu & noctu saluti nostræ invigilavit. Patet hinc etiam studium apostolorum & populi. v. seqq.

¶ προσηύχετο, *precabatur*) speciatim pro apostolis. v. seq.

36 ὁ σίμων καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ, *Simon & qui cum ipso*) Iam Simon est eximius. Sic Luc. VIII. 45. IX. 32. Non dicitur, v. gr. *Thomas* & qui cum eo erant.

37 εὑρόντες, *invenientes*) Ergo non dixerat, quo iret.

¶ πάντες, *omnes*) Quidni etiam nos? inquit Petrus.

38 ἐχομένας, *obvias*) Vt externa, locus, tempus, dant sese, ita regnum Dei se insinuat.

¶ ἐξελήλυθα, *exii*) Primi sermones Iesu habent ænigmatis aliquid: sed paullatim apertius de se loquitur. Postea dicturus erat: *exii a Patre*.

39 κηρύσσων' ἐκβάλλων, *prædicans: ejiciens*) Duo genera beneficiorum.

43 εὐθέως, *statim*) ne videretur Iesus derogare legi.

¶ ἐξέβαλεν, *expulit*) Paratus erat homo sanatus manere cum Iesu & abesse a propinquis. Adversa ab affectibus naturalibus ad Christum transferunt.

45 μηκέτι, *non jam*) Christus ergo paratus erat docere potius in urbibus, quam ibi, quo exirent homines.

CAP. II.

1 Πάλιν, *iterum*) Conf. c. I. 21. 29.

¶ δι' ἡμερῶν) *interjectis diebus* quibusdam.

2 μηδὲ, *neque*) Non modo domus, sed ne atrium quidem eos cepit.

3 ὑπὸ τεσσάρων, *a quatuor*) Erat igitur adultus, sed non valde. v. 5, *fili*.

4 ἀπεστέγασαν, *tectum removerunt*) ex amore, sine noxa. Credibile est, fuisse tugurium, non amplam domum.

¶ ἐξορύξαντες, *effodientes*) laquear, sub tegulis, amplo foramine facto. Populus frequens bonam fecerat moram.

5 πίστιν, *fidem*) operosam.

8 τῷ πνεύματι αὐτοῦ, *Spiritu suo*) Prophetæ cognoscebant res in Dei Spiritu, non in suo; Christus, in Spiritu suo, omniscio, divino. Spiritus sanctus autem non dici-

dicitur Spiritus Christi ante Pentecosten illam magnam, Act. II. Superest igitur, ut Spiritum Iesu intelligamus de natura divina humanam inhabitante.

¶ τί, *quid*) Parodia ad *quid*, v. 7.

14 τελώνιον) *portorium*, ad mare. v. 13.

15 ἦσαν γὰρ, *erant enim*) Declarat evangelista, cur modo scripserit, cum Iesu & discipulis ejus. multi *quippe* hi erant.

16 τί ὅτι) Sic LXX, Iud. XI. 7 &c.

18 νηστεύοντες, *jejunantes*) Hoc & morem & actum præsentem significare videtur.

20 ἐλεύσονται, *venient*) Prima significatio Passionis.

¶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ) Sic etiam Gothus habet: pluralis autem, a nonnullis surrogatus, ex Luca est. Dies unus, auferendi Sponsi: dies multi, ejusdem ablati & absentis. *Venient autem dies, quum ablatus ab eis erit Sponsus: & tum jejunabunt in illo*, (illorum aliquo, primo scilicet potissimum,) *die*. Sic Luc. XVII. 22 dicitur, *venient dies*, plurali numero: & v. 35, *in illo die*, singulari numero, cum vi relativa ad illum pluralem.

21 αἴρει τὸ πλήρωμα τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ) Hæc lectio media, brevis, genuina. unde ἀπ' αὐτοῦ ante τὸ πλήρωμα quidam inseruere apud Fellum & Kusterum: plerique post πλήρωμα adjecerunt αὐτοῦ, ex Matthæo; alii eodem loco supplerunt ἀπ' αὐτοῦ, apud Millium, idque habet etiam *Gothus*. Pauculi ἀπὸ ante τοῦ παλαιοῦ adjecerunt, *Latinum* fortasse secuti, quem pronomine αὐτοῦ recte carere censemus. Sententia est: *supplementum novum aufert* aliquid panni *veteris*.

26 ἐπὶ Ἀβιάθαρ, *sub Abjatharo*) Ahimelech erat sacerdos, qui Davidi panes dedit: sed illi ob id ipsum occiso successit mox Abjathar filius; & postea Abjathari sacerdotium & Davidis regnum eadem tempora habuit. Notissima apud Hebræos series sacerdotum erat. itaque a sacerdote sumitur denominatio ætatis David: & quidem Abjatharum evangelista, cujus tempore actio Davidis in sacras literas relata fuisse videtur, citat, præ Abimelecho. conf. ἐπὶ, Matth. I. 11. Nec dissimilis locutio Gen. II. 2. *die septimo*: & cap. X. 25. *in diebus Peleg* (paullo post nati) *divisa terra*.

27 ἔλεγεν, *dicebat*) sermonem iterum exorsus. conf. c. IV. 21. 24. 26. 30. VII. 20. IX. 1. Luc. IV. 24. V. 36. VI. 5. XV. 11. Ioh. I. 52.

¶ διὰ, *propter*) Axioma. Sic fere 2 Macc. V. 9: οὐ διὰ τὸν τόπον τὸ ἔθνος, ἀλλὰ διὰ τὸ ἔθνος τὸν τόπον ὁ κύριος ἐξελέξατο.

¶ ἐγένετο, *factum est*) Origo & finis rerum spectanda. Benedictio sabbati, Gen. II. 3, hominem spectat.

28 ὥστε, *itaque*) Sensus eximii ænigmatis promtior est: Quod juris in sabbatum habet homo quivis, id habeo etiam ego. Sensus augustior, sed pro ratione illius temporis reconditus: Finis sabbati facti est salus hominis secundum animam & corpus. hanc salutem præstare debet Filius hominis: & ad hunc finem obtinendum habet idem potestatem omnium rerum, & nominatim sabbati, quippe propter hominem facti; & pro hoc fine obtinendo recte moderatur omnem sabbati usum.

CAP. III.

1 Πάλιν, *iterum*) Alio sabbato. Luc. VI. 6.

¶ ἐξηραμμένην, *arefactam*) non ex utero, sed morbo aut vulnere. Hæc vis participii.

2 παρετήρουν) observabant ex obliquo & occulto. Proximo ante sabbato audierant doctrinam sanam de sabbato.

3 λέγει, *dicit*) ut ægroti miseria tanto magis moveret omnes.

¶ ἔγειραι εἰς) Concise, id est, *surge* & prodi *in* medium.

4 ἤ, *aut*) Non servare est perdere. Oppositio immediata. *animam servare*, totum: *benefacere*, pars. & sic in opposito.

¶ ψυχὴν, *animam*) humanam: adeoque etiam manum.

¶ ἐσιώπων, *silebant*) Luc. XIV. 3: ἡσύχασαν. Non habebant, quid dicerent.

5 περιβλεψάμενος, *circumspiciens*) Vultûs Christi multa nos docent. v. 34.

¶ συλλυπούμενος, *contristatus*) In Pharisæis erat *tristitia* mala, Iesus *contristatur* pie, singulatim de singulis. Cum tristitia justa conjuncta est ira justa. v. 2 not.

¶ πωρώσει, *duritie*) Habitus cordis cognitionem veritatis ejusque conclusionum aut difficilem reddit aut facilem. πώρωσις, *durities*, sensûs perimens, v. gr. visum & tactum. Cæcitas est, non videre; *durities*, non percipere. Ioh. XII. 40.

6 εὐθέως, *statim*) Crevit odium. coll. v. 2 fin.

¶ ἡρωδιανῶν, *Herodianis*) etsi hi fortasse non magnopere curabant sabbatum. Vel jussu vel permissu Herodis occidere Iesum volebant.

7 ἀνεχώρησε, *secessit*) vitavit insidias, & tamen non longe, nec timide. nam ivit ad mare.

7, 8 πλῆθος, *multitudo*) Duæ erant multitudines: altera, ex Galilæa, sequebatur; altera, ex diversissimis locis, tum primum veniebat ad Iesum. Illa dicitur *multa multitudo*, hæc *multitudo multa*, epitasi trajecto nomine indicata.

8 ἰδουμαίας, *Idumæa*) Ergo Esau non erat plane exosus.

¶ οἱ περὶ) Hi erant Israelitæ, Tyro & Sidoni *vicini*.

9 πλοιάριον, *navicula*) Nominativus.

¶ προσκαρτερῇ, *præsto sit*) non illo uno tempore.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Cura justæ commoditatis.

10 ἐπιπίπτειν, *inciderent*) Admirabilis patientia & benignitas Domini.

11 ὅταν) ὅτ' ἂν, cum præterito indicativi, uti ὅπου ἂν, c. VI. 56.

12 ἵνα μὴ - φανερὸν, *ut ne - manifestum*) Nec tempus erat; nec hi, præcones.

13 εἰς τὸ ὄρος, *in montem*) seorsum.

¶ οὓς ἤθελεν αὐτὸς, *quos volebat ipse*) Libera potestas, & summa. Volebat, ex voluntate Patris.

¶ ἀπῆλθον, *abierunt*) relictis omnibus.

14 δώδεκα, *duodecim*) Characteres apostolici: vocatio immediata, conversatio cum Christo perpetua, autopsia, prædicatio universalis, donum miraculorum.

16 ἐπέθηκε, *imposuit*) Dominii nota est, dare cognomen. datum etiam Iacobo & Iohanni conjunctim: v. 17. sed præ illis Petro, primo. Sic in Catalogo XII exploratorum terræ commemoratur *Iosua* pro *Hosea* vocatus. Num. XIII. 4-16.

17 ἰάκωβον, *Iacobum*) *advocat.*

¶ ὀνόματα, nomina) Plurale innuit, etiam utrique seorsum hanc appellationem convenisse.

¶ βοανεργὲς, *Boanerges*) *Procul dubio Christus hoc nomine* בני ריגשא *alludit ad duos scribas, qui in synedrio summo sacerdoti sedere solebant ad sinistram & dextram: quorum hic colligebat suffragia absolvendorum, ille damnandorum; ritumque synedrii juridicum regno suo spirituali applicat.* Mel ant. sac. p. 36 s. Etymon paullo aliter exquirit Hilleri onom. p. 117. 699.

¶ υἱοὶ βροντῆς, *filii tonitrui*) Magnifica appellatio. Tonitru in scriptura & terribile & festivum quiddam est. Evangelium item mundum terret, piis lætitiam & fructum affert. Iohannes in lenitate tamen

men abſconditam habet vim tonitrui; inprimis in teſtimonio de deitate Ieſu Chriſti: conf. Ioh. XII. 29. 28. & in apocalypſi tonitrua perſcripſit plurima; & ipſe audivit, quæ perſcribi non debuere. Ap. X. 3. Hillerus l. c. *filius tonitrui eſt fulmen, eo quod ruptarum nubium fragorem ſequitur.*

20 ἔρχονται, *veniunt*) Ieſus cum familia nova.

¶ εἰς οἶκον, *domum*) *ad domum* potius, quam *in domum*.

21 οἱ παρ' αὐτοῦ, *qui apud ipſum*) Οἱ omittit *Colb.* 4. & *Gothus*, qui idcirco ſupplet γραμματεῖς καὶ ἄλλοι. Pro οἱ παρ', οἱ περὶ habet *Mont.* περὶ *Cant. Copt.* qui idcirco ſupplent οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποί. Gloſſa ex v. ſeq. Gothicum *fram* reſpondet ad περὶ & παρά. Hi, *qui apud ipſum*, qui fuerint, liquet ex v. 31, ubi particula *ergo* hunc verſum 21, quaſi parentheſi interim expedita, reſpicit.

¶ ἐξῆλθον, *exiverunt*) Exitum ſequebatur τὸ *venire*. v. 31. Videtur domi ſtructa fuiſſe menſa. v. 20 fin.

¶ κρατῆσαι, *tenere*) cohibere.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) nuncii, ex quibus propinqui ejus *audierunt* de ardore ejus.

¶ ὅτι ἐξέστη, *mente alienatus eſt*) Hoc verbo tribuebant ei nimietatem ardoris, intellectum opprimentis, ſed tribuebant perperam, ut Paulo Feſtus, Act. XXVI. 24, *inſanis*. conf. omnino 2 Cor. V. 13. ἱερεὺς καὶ προφήτης ἐξέστησαν διὰ τὸ σίκερα Hebr. שגו Es. XXVIII. 7. ὁ προφήτης παρεξεστηκώς Hebr. משגע Hos. IX. 7. De populo hoc accipi non patitur ſingularis numerus: quamvis enim ὄχλος *turba* ſingulare eſt, tamen ex intervallo ſemper ſequitur pronomen & verbum plurale.

23 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Eo ipſo illos ad attentionem aliquam perduxit.

¶ σατανᾶν, *Satanam*) Vid. Matth. XII. 26 not.

26 ἀνέστη) Verbum valde aptum: *inſurrexit*. q. d. nova res foret!

27 ἐὰν μὴ - δήσῃ, καὶ τότε - διαρπάσει) Simillima conſtructio: μὴ ἀποθάνῃ καὶ ἕτερος ἐγκαινιεῖ Deut. XX. 5 ſeqq. item Gen. XXVII. 12. Matth. V. 25. XXVI. 53. XXVII. 64. Rom. XI. 35. nec non Marc. V. 23 fin. Luc. XIII. 25. XVIII. 7. Ioh. XII. 35.

28 τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, *filiis hominum*) Peccata, humana ſunt: ſed blaſphemia in Spiritum ſanctum, eſt peccatum ſatanicum.

¶ καὶ αἱ βλασφημίαι) Articulus, in *edd.* omiſſus, magnam ſermoni vim addit.

29 αἰωνίου ἁμαρτίας, *æterni peccati*) *Peccatum* hoc loco *reatum* denotat: & *æternum peccatum* opponitur, magna proprietate ſermonis, *remiſſioni*. Gloſſa, αἰωνίου κρίσεως.

31 οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ) Ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ *Byz. Wo.* 1. *Goth.* nec non *Er. Lat. Cant.* Mater ante fratres, honoris cauſa. Sed alia mente Marcus fratres priore loco poſuit. fratres initium fecerant quærendi, eosque ſecuta eſt mater. Similis ratio ordinis verborum, Num. XII. 1. 10. ubi *Miriam*, magis adverſata Moſi, ante *Aaronem* ponitur. Sic, *Rahel & Lea*, verſo ordine. Gen. XXXI. 14. *Gad & Ruben*. Num. XXXII. 6. Minus quam ceteri, ſed non tamen nihil humani paſſa eſt benedicta in mulieribus.

¶ ἔξω, *foris*) extra orbem illum, v. 32. vel etiam extra domum, ubi docebat.

¶ φωνοῦντες, *vocantes*) clara voce.

32 εἶπον, *dixerunt*) Ipſe bene ſciebat.

34 κύκλῳ, *circuitu*) ſuavitate ſumma.

CAP. IV.

1 Ἤρξατο, *incepit*) poſt interpellationem.

 ¶ πα-

¶ παρὰ, *prope*) Antitheton : *prope mare; in mari.*

3 ἀκούετε, *audite*) Verbum clare pronunciatum, ad ſedandum populi ſtrepitum, ne ipſum ſermonis initium fruſtra eſſet.

8 ἐδίδου, *dabat*: ἔφερεν, *ferebat*) Subjectum, ἄλλο, *aliud*. coll. v.4-7.

¶ ἀναβαίνοντα, *aſcendentem*) ſupra contraria omnia.

9 ἔλεγεν, *dixit*) Pauſa frequens, ſermonibus graviſſimis interpoſita. v.13.21. 24. 26. 30.

10 οἱ περὶ αὐτὸν, *qui cum ipſo*) primæ admiſſionis. c. III. 34.

11 ἔλεγεν, *dixit*) cum prolubio.

¶ ἔξω, *foris*) extra diſcipulatum genuinum.

¶ γίνεται) *accidit*.

12 ἵνα, *ut*) Iam ante non videbant. Matth. XIII. 13. Nunc accedit judicium divinum. ἵνα, *ita ut*. LXX, Gen. XXII. 14.

¶ καὶ ἀφεθήσεται αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα, *& remittentur eis peccata*) Hæc vera *ſanatio*. Matth. XIII. 15. Ps. CIII. 3.

13 οὐκ οἴδατε, *non noſtis*) Notat Ieſus interrogationem diſcipulorum.

¶ καὶ πῶς, *& quomodo*) Parabola de ſemine, prima ac fundamentalis.

¶ πάσας, *omnes*) Doctrina Chriſti perfecta.

14 ὁ σπείρων, *ſeminans*) Chriſtus eſt *ſeminans*. Petrus, Paulus & alii ſeminant ſemen Chriſti & ſunt ſervi Seminatoris.

15 ὅπου σπείρεται ὁ λόγος, *ubi ſeminatur verbum*) Hoc comma connectendum potius cum ſequentibus.

¶ εὐθέως, *ſtatim*) Maximum tempus inſidiarum.

¶ ἐν ταῖς καρδίαις, *in cordibus*) Id plus, quam *in corda*.

16, 17 εὐθέως, *ſtatim*) Magnæ mutationes in anima celeriter fieri poſſunt.

19 αἱ περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίαι, *cupiditates de reliquis*) *voluptates vitæ*, Luc. VIII. 14. in victu, amoribus, ſtudiis literarum &c.

¶ εἰσπορευόμεναι, *ingredientes*) Qui verbum Dei accepit, videre debet, ne curæ mundi invaleſcant, & novam animæ latitudinem affectusque, capaciores ex verbo Dei redditos, occupent vehementius, quam antea.

¶ γίνεται, *fit*) ſermo.

20 ἓν, *unum*) Accuſativus.

21 καὶ, *&*) Verſus 24 cum verſu 20 & antecedentibus arcte cohæret: ergo etiam hic intermedius. coll. Luc. VIII. 16. hoc ſenſu: Terra ſemen ſibi commiſſum ſat diu tegit; ſed vos virtutem verbi auditi confeſtim debetis exſerere.

¶ ὁ λύχνος, *lychnus*) Sic quoque Chriſtus, lux vera, cum evangelio, venit. Et homo ipſe debet eſſe non modius, ſed candelabrum. conf. Luc. VIII. 16-18.

¶ κλίνην, *lectum*) ubi capitur cibus.

22 οὐ γάρ ἐστί τι κρυπτὸν, - οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, *non enim eſt quidquam occultum*, - *neque factum eſt abſconditum*) Differentia eſt & verborum, *eſt*, natura; *factum eſt*, ſtudiô: & nominum: conf. κρυπτὰ, 1 Cor. IV. 5. & ἀπόκρυφοι. Col. II. 3. cui reſpondet illa inter *manifeſtari*, vi; & *in manifeſtum venire*, ultro, cum maturum eſt. Ergo prior ſententia poteſt de malo, altera de bono accipi. Id axioma valet de rebus naturæ; de ſenſibus & actionibus hominum malis & bonis, in ſtatu naturali & ſpirituali, de myſteriis divinis.

¶ ἐγένετο, *factum eſt*) Subjectum, *quid*, repetitum: prædicatum, *abſconditum*.

¶ ἔλθῃ, *veniat*) ultro. conf. Ioh. III. 21. Id fit ſucceſſive, in hoc ſeculo; & fiet plene, quum lux omnia illuſtrabit. 1 Cor. IV. 5.

23 εἴ τις, *ſi quis*) Ergo non quivis habet.

24 βλέπετε, τί ἀκούετε, *videte, quid audiatis*)

diatis) Visus, nobilior, moderatur auditum: oculus, non auris, se movet.

¶ τί) *quid.* Auditis verbum, quod verbum Dei est. id magni habete. vel *quid* resolvendum in *quomodo* Lucæ: videte, qualem præstetis auditum.

¶ ἐν ᾧ μέτρῳ, *in qua mensura*) Ea *mensura* est cor cum sua capacitate, cupiditate, studio impertiendi aliis, obsequio. Qua quisque in dando mensura utitur, eam in accipiendo experietur.

¶ προστεθήσεται, *addetur*) ut non modo sitis auditores, sed etiam participes.

¶ τοῖς) *quod attinet ad audientes.* conf. ad Rom. II. 8, de tali Dativo.

26 ἄνθρωπος, *homo*) Cum hoc homine confertur Deus & Christus, ad describendas ætates & gradus totius ecclesiæ christianæ. v. 29.

27 καθεύδῃ καὶ ἐγείρηται, *dormiat & surgat*) His duobus verbis per χιασμὸν cohærent nomina, *nocte atque die.* Et nox interdum ante diem poni solet. Gen. I.

¶ οὐκ οἶδεν αὐτός, *non novit ipse*) Post collata hominibus præsidia gratiæ, Deus eos quodammodo sibi ipsis permittit. Potest tamen hoc referri ad ipsum hominem fidelem: & tum *sponte sua* v. 28 opponitur curæ humanæ, non culturæ terræ.

28 αὐτομάτη, *sponte sua*) Non excluditur agricultura & cœlestis pluvia solesque.

¶ χόρτον, *gramen*) Sementem gramini similem. sic initio virtutes spirituales a naturalibus vix dignoscuntur.

¶ εἶτα, *deinde*) Mirabilis ratio incrementi successivi: ea olim patebit.

29 παραδῷ, *tradiderit*) item *sponte sua.* subaudi *sese.*

¶ εὐθέως, *statim*) ut ante non nimis cito, sic nunc non sero.

¶ ἀποστέλλει, *mittit*) Sermo concisus. *mittit*, falce præditos. nam ἀποστέλλεσθαι est viventis cujuspiam.

30 τίνι ὁμοιώσωμεν, *cui assimilemus*) Plurale. conf. Ioh. III. 11.

31 ὡς κόκκον, *sicut granum*) scil. *comparemus.*

¶ μικρότερος) *minus.*

31, 32 ὅταν σπαρῇ, *quum seminatum fuerit*) Hoc, bis positum, exacte definit tempus illud, quum granum desinit esse parvum, & incipit fieri magnum. versu 31 *quum*, & versu 32 *seminatum fuerit* cum emphasi est pronunciandum.

33 καθὼς ἠδύναντο ἀκούειν, *sicut poterant audire*) Non ferebant apertius dici.

35 ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) *Anglosaxonica* versio IV Evangelistarum, a Tho. Mareschallo edita, verbis his, *in illo die*, caret. Sed tali auctoritate non nitimur, præsertim cum multa ejusmodi omittat interpres ille. Pronomen tamen illud, ἐκείνῃ, *illo*, non illum præcise diem notat, quo parabolas de Seminante, ceterasque, proposuit Salvator, ut præter alios agnoscit Grotius, sed minus definite refertur ad diem in superiore cursu libri notatum, nempe cap. II. 1. Sic Iud. XIII. 10 ביום LXX ἐν ἡμέρᾳ, ac potius, in cod. Alex. τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Sic Matth. XXIV. 48, ὁ κακὸς δοῦλος ἐκεῖνος. Et quidem Marcus τὸ ἐκεῖνος varie adhibet. c. II. 20. XIII. 24 not. De tempore hujus navigationis conf. Harmon. evang. § 49.

36 παραλαμβάνουσιν, *assumunt*) Ii, quorum erat navis, assumsere ad trajiciendum.

¶ ὡς ἦν) *ut erat*, sine apparatu. Matth. VIII. 20. Sic LXX, ὡς ἐστιν, &, ὡς ἦσαν. 2 Reg. VII. 7.

¶ πλοιάρια) *naviculæ*, & in iis homines.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum illo*) cum Iesu.

37 λαῖλαψ) i. e. κίνησις νεφῶν καὶ ταραχὴ μετὰ εὐδίαν κτλ. Eustathius.

 ¶ ἐπέ-

¶ ἐπέβαλεν, *injecerunt*) sc. *sese*.

38 πρύμνῃ, *puppi*) ubi gubernaculum est.

¶ τὸ προσκεφάλαιον, *cervical*) Pars hæc erat navis, ut ex articulo colligas; lignea, ut Theophylactus notat. vid. Heupel. ad h. l.

¶ οὐ μέλει σοι, *num non curæ est tibi*) Non irascitur Dominus importunius orantibus.

39 σιώπα, *sile*) desiste a sonitu.

¶ πεφίμωσο, *obmutesce*) desiste ab impetu.

¶ γαλήνη, *tranquillitas*) maris; quod alias vel post ventum in motu mansisset.

40 οὐκ, *non*) Postea dixit, nondum. Matth. XVI. 9. Τὸ *non* simpliciter dicit privationem; τὸ *nondum* innuit, habuisse illos jam antea, cur crederent.

CAP. V.

1 Τῶν γαδαρηνῶν, *Gadarenorum*) *Gadara*, urbs Græcanica, Iudæis subdita: in qua multos Iudæos habitasse ex eo colligi potest, quia Dominus ad eos venit.

2 εὐθέως, *statim*) Servatus tamen est homo, ne, ut porci, in mare se præcipitaret.

¶ ἐν, *in*) Particula vim habet.

3 κατοίκησιν, *habitationem*) Varii sepulcrorum incolæ. v. 5.

5 ὄρεσιν, *montibus*) locis solitariis. montes ibi erant. v. 11.

¶ ἑαυτὸν, *se ipsum*) In obsessis etiam justus amor sui impeditur.

6 ἔδραμε, *cucurrit*) Specimen dominii Christi. Cucurrit obsessus, invitis, ut facile existimari potest, dæmoniis.

7 μή με βασανίσῃς, *ne me crucies*) Dum cruciatur dæmonium, cruciatur obsessus, & hic tamen liberatur. Dæmonium deprecatur aut ipsam expulsionem, aut additum expulsioni cruciatum alterum.

8 τὸ) Sermo est, tanquam de uno: & v. 13. 9 de multis, qui uni parebant, ut legio imperatori. Vnicus ille perpetuam cum sua legione videtur conjunctionem habere, quia uno nomine continentur.

9 λεγεὼν, *legio*) Appellatio synecdochica. unus in his erat princeps, & ceteri cum eo conjuncti erant legio: sive id Latini nominis antea gesserat, quam hunc hominem intraret, sive tunc assumsit.

¶ πολλοί ἐσμεν, *multi sumus*) Hoc affirmat suis verbis Lucas, c. VIII. 30. Si in uno nido tam multi esse possunt: quot sunt in universum!

10 παρεκάλει, *rogabat*) Numerus singularis: pluralis, v. 12.

¶ χώρας, *regionem*,) quam amabant vel tenebant. Mirum autem est, eos non vitasse locum, in quo versabatur Messias, potentiam eorum destruens.

12 πάντες, *omnes*) consentientes.

13 εὐθέως, *statim*) Non egebat deliberatione, ulla in re.

¶ ὡς δισχίλιοι, *quasi bis mille*) Hunc numerum superabat nomen legionis.

14 ἀνήγγειλαν, *annunciaverunt*) iis, quorum fuerant porci, in urbe & in agris.

15 καθήμενον, ἱματισμένον, σωφρονοῦντα, *sedentem, vestitum, sanæ mentis*) cum antea fuisset sine quiete, vestibus, rationis usu. *Vestes* ii, qui spectarant, dare potuerunt. *Rationis usum* actionibus exserebat.

¶ τὸν λεγεῶνα, *legionem*) Videtur hoc nomen ibi locorum notum fuisse, & homines territos habuisse. Neque enim alia causa apparet, cur hæc appellatio, rem, ut illi invenerint, describens, iteraretur.

18 μετ' αὐτοῦ, *cum illo*) Crux hominem ablactarat a suis: virtus Iesu eum tenebat.

19 τοὺς σοὺς, *tuos*) Obligatio erga propinquos.

¶ ἀνάγγειλον, *annuncia*) Tempus loquendi:

quendi: v. 30 seqq. & tempus tacendi. v. 43.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Iesus. v. 20.

20 κηρύσσειν, *prædicare*) Sic non carebant testimonio gloriæ Dei; etsi Iesus, rogatus, celeriter abibat.

¶ ἐν τῇ) non solum domi. v. 19.

22 ἰάειρος, *Jairus*) Quo tempore Marcus hoc scripsit, Iairus ejusve filia adhuc reperiri in Palæstina potuit. Magnum veritatis argumentum est, quod ipsa nomina propria in historia evangelica ponuntur.

¶ ἰδὼν, *videns*) conspecta majestate Christi.

23 ἐσχάτως ἔχει, *in extremis est*) Magna fides Iairum impulit, ut ab animam agente discederet.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc stilo recitativo positum ostendit, *qua mente* Iairus morbum filiæ commemoret.

29 ἐξηράνθη ἡ πηγὴ, *arefactus est fons*) non modo decrevit. Erat repentinæ sanitatis summus gradus.

30 ἐπιγνοὺς, *cognoscens*) Fides etiam agit.

¶ ἐξελθοῦσαν, *egressam*) Vis magnetica.

33 φοβηθεῖσα, *timens*) Interdum actionem bonam subsequitur timor, quem ipsum porro tollit bonitas Domini. Matth. XXVI. 10.

¶ εἶπεν, *dixit*) publice, Luc. VIII. 47. posito intempestivo morbi pudore.

¶ πᾶσαν, *omnem*) Recte!

34 ὕπαγε εἰς εἰρήνην, *abi in pacem*) Conf. Luc. VII. 50 not.

¶ ἴσθι, *esto*) perpetuo. Post longam miseriam, beneficium durabile.

35 ἀπὸ) *de* domo archisynagogi.

¶ τί ἔτι, *quid adhuc*) Magna mortuæ puellæ affirmatio. Inepte conari herum putant.

¶ σκύλλεις, *vexas*) Verbum hoc proprie dicitur de molestia itineris. Luc. VII. 6. VIII. 49. Herodianus de dura captivorum vectura, deque profectione exercitus adhibet. Ambulatio Iesu erat tum perpetuus σκυλμὸς, *vexatio*.

¶ τὸν διδάσκαλον, *Magistrum*) Erant ergo discipuli Iesu in familia Iairi, & archisynagogi doctor erat Iesus.

36 λαλούμενον, *dictum*) quasi clam.

37 τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Marcus non diu post ascensionem Christi scripsit evangelium, quo tempore memoria Iacobi, decollati, adhuc vigebat ita, ut ipso Iohanne notior esset.

38 ἀλαλάζοντας, *cantu perstrepentes*) ad cogitationes lugentium minuendas.

40 κατεγέλων, *deridebant*) tristi risu, sine petulantia.

¶ ἐκβαλὼν, *ejiciens*) Admiranda potestas, in domo, extrinsecus, aliena.

¶ τὸν) Ergo aderant tres discipuli, & tres ex domo. non plures, v. 43.

41 ταλιθὰ κοῦμι, *Talitha kumi*) Petrus memor fuerat verborum a Salvatore adhibitorum: ex cujus ore Marcus scripsisse dicitur. *Talitha*, semel. neque enim Iesus mortuos excitans epizeuxin adhibuit. Luc. VII. 14. Ioh. XI. 43. Nam semper præsens erat virtus ejus. Conf. Num. XX. 11.

¶ σοὶ λέγω, *tibi dico*) Id non habetur in *Talitha kumi*, & tamen vere additur.

42 εὐθέως, *statim*) Non demum paulatim sese recollegit.

¶ γὰρ, *enim*) Rediit ad statum ætati congruentem.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Conf. v. 25. Uno tempore sanata est mulier, & resuscitata puella, quæ uno tempore initium miseriæ & vitæ habuerant.

CAP.

CAP. VI.

1 Ἀκολουθοῦσιν, *sequuntur*) etsi non omnes admissi ad videndam resuscitationem puellæ Iairi.

2 γενομένου, *facto*) cum adventus Iesu non multo ante factus esset.

¶ πόθεν - δοθεῖσα, *unde - data*) Atqui ipsa est Sapientia.

¶ καὶ δυνάμεις) Subaudi, τί, *quid*, quî.

3 ὁ τέκτων) fabri filius, vel etiam ipse *faber*. nam addunt, *filius* Mariæ, in antitheto ad *filium fabri*.

4 πατρίδι, *patria*) in qua multæ sunt *cognationes*.

¶ συγγενέσι, *cognatis*) multas habentibus *domos*.

5 οὐκ ἠδύνατο, *non poterat*) Id est, non poterant fieri *virtutes*, quia homines erant incapaces.

¶ ὀλίγοις, *paucis*) Quantitas.

¶ ἀῤῥώστοις, *infirmis*) Qualitas.

6 κύκλῳ, *circuitu*) Beneficium tamen præstitit Iesus patriæ suæ.

7 ἤρξατο, *cœpit*) postquam profecerant.

¶ δύο δύο, *duos duos*) sex paria. Matth. X. 2 s.

¶ καὶ, *&*) Reliqua mandata patent ex v. 12. 13.

8, 9 παρήγγειλεν) Hoc verbum trifariam hoc loco Marcus construit: παρήγγειλεν - ἵνα μηδὲν αἴρωσιν - ἀλλ' ὑποδεδεμένους (scil. εἶναι) - καὶ μὴ ἐνδύσησθε. Sic idem c. XII. 38: θελόντων περιπατεῖν καὶ ἀσπασμούς· ubi infinitivus & accusativus junguntur.

8 ἵνα, *ut*) ut essent expediti, soluti, liberi.

13 ἐξέβαλλον, *ejiciebant*) Id sine dubio multo molestius tulere dæmones, quam, se expelli ab ipso Domino.

¶ ἤλειφον ἐλαίῳ, *ungebant oleo*) Hæc unctio longe differebat ab ea unctione, quæ *extrema* dicitur. Oleum non ferebant secum, v. 8. sed apud ægrotos sumebant. Miraculum eo apertius.

14 φανερὸν, *manifestum*) Iesus multis prius non innotuit, quam mors Iohannis innotesceret: alias eum non habuissent pro Iohanne. Notandum contra eos, qui tempora post baptismum Domini nimis extendunt.

¶ γὰρ, *enim*) Sine publica fama non nosset Herodes. Sero aula accipit novellas spirituales.

¶ ἔλεγεν, *dicebat*) Luc. IX. 7 pluralis est, quem numerum res etiam in Marco poscit. nam enumerantur hominum opiniones, quarum unam Herodi præter ceteras probabilem visam indicat demum versu 16. Itaque parenthesis, si eam ante *manifestum* juvat pingere, non in *ejus*, sed in *prophetarum* debet claudi, ut *audivit* in *audiens* reassumtum appareat. Neque Marcus opinionem, quam Herodes ab aliis accepit, Herodi bis adscribere dicetur, aliis ne semel quidem, præsertim cum Herodes magis dubitarit, quam alii. Ergo aut ἔλεγον, *dicebant*, legi debet, aut *dicebat* certe non spectat ad Herodem, sed cum eo verbo subauditur participium *dicens* indefinite, ut sæpius ponitur φησὶν, *inquit*, scil. ὁ εἰπὼν, *dicens*. Vid. ad Chrysost. de Sacerd. p. 477. Glass. Can. 23 de Verbo, & Hiller. Syntagm. p. 325.

15 ἄλλοι, *alii*) Varietas humanarum opinionum de divinis rebus mira est. Eam scire, discipulos nonnihil juvat, c. VIII. 28. sed Herodem magis perturbat. Quanta quanta est varietas, tamen sæpe veritas extra eam versatur.

16 ἀκούσας δὲ, *audiens autem*) Id repetitur ex v. 14.

19 ἐνεῖχεν) *infenso animo imminebat*.

20 ἐφο-

20 ἐφοβεῖτο, *timebat*) Venerabilem facit sanctitas. Herodem non timuit Iohannes.

¶ εἰδὼς, *gnarus*) Argumentum veræ religionis, timor malorum & reverentia erga pietatem.

¶ συνετήρει) *custodiebat*, contra Herodiadem.

¶ πολλὰ-ἤκουε, *multa-audiebat*) Nec tamen pius fuit Herodes.

21 μεγιστᾶσιν, *magnatibus*) aulæ & curiæ.

¶ χιλιάρχοις, *chiliarchis*) militiæ.

¶ τοῖς πρώτοις, *proceribus*) statibus provincialibus.

22 ὁ βασιλεὺς τῷ κορασίῳ, *rex puellæ*) Antitheton.

25 μετὰ σπουδῆς) promte.

¶ θέλω, *volo*) Parrhesia.

27 σπεκουλάτωρα, *speculatorem*) Derivatur a *specula*. *Speculatores* supplicia peregerunt. Sen. l. I de ira, c. 16.

29 πτῶμα) Sic נבלה de propheta, Ier. XXVI. 23. Lat. *cadaver*. Salvatoris corpus non ita appellatur.

¶ ἐν μνημείῳ, *in monumento*) patrio fortasse, cui inferri eum, ut *suo*, fas erat. Iesus Christus, vitæ princeps, in sepulcro alieno repositus est.

30 συνάγονται, *congregantur*) simul.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apostoli*) Apta huic loco appellatio.

¶ πάντα, *omnia*) Sequitur distributio, & *quanta*, & *quanta*. Relatio præclarissima!

31 ὑμεῖς αὐτοὶ) *vos ipsi* quoque. Sæpe Servator solus in solitudinem se contulit. nunc dicit: vos quoque solitudinem quærite.

¶ ὀλίγον, *paululum*) Solitudo & consuetudo cum aliis, contemperanda piis.

¶ ἦσαν, *erant*) Non semper simul & venerunt & discesserunt.

33 προῆλθον, *prævenerunt*) variis viis.

¶ συνῆλθον, *convenerunt*) uno loco.

34 ἤρξατο, *cœpit*) denuo, ut si antea non docuisset. Opus veræ misericordiæ est, docere: & boni doctoris virtus est misericordia.

35 πολλῆς, *multa*) Matth. XX. 1 ss.

36 κύκλῳ, *circuitu*) Nam in uno duntaxat alteroque non erat cibi tantum.

37 ἀγοράσωμεν, *emamus*) Interrogatione hac significant discipuli, non voluntatem deesse sibi, & operæ in abeundo, & pecuniæ, quam haberent, in emendo, impendendæ, sed facultatem. Itaque *ducentorum denariorum* summam non tam ex ea, quæ tum erat, crumenæ copia colligunt, quam ex numero hominum. Vide, quid elici possit: 5000 viri - 200 denarii - 1 vir - $\frac{1}{25}$ denarii, i. e. $\frac{1}{2}$ *kr.* circiter. Habemus, præter argumentum veteris monetæ in novam resolvendæ, illud *paululum* in singulos viros, (Ioh. VI. 7.) illo præsertim anni tempore (circa Pascha, Ioh. VI. 4.) quo annona solet esse carior: & rationalem discipulorum computum, quo e regione posito illustratur omnipotentia Domini. Summa 200 zuzæorum sive denariorum apud Hebræos perfrequens fuit in dote aut multa, ut Lightfootus docet: sed hoc non obstat analogiæ 200 denariorum & 5000 virorum.

40 ἀνέπεσον, *discubuerunt*) Fides populi.

41 πᾶσι, *omnibus*) Etiam opsonio usi omnes: & hujus quoque reliquiæ fuere. v. 43.

45 πρὸς Βηθσαϊδὰν, *ad Bethsaidan*) Terminus navigationis non totius, sed ex parte, dum Iesus ad eos venturus esset.

48 εἶδεν, *vidit*) Et tamen non priusquam maturum esset, venit ad eos.

¶ ἤθελε, *volebat*) Conf. Luc. XXIV. 28.

52 γὰρ, *enim*) Debuerant a pane ad mare concludere. Quo exercitatior fides, eo magis assuescit spectaculo admirandorum operum divinorum.

¶ ἦν γὰρ, *erat enim*) Non modo notatur illud tempus, sed habitus cordis in illo tirocinio.

53 προσωρμίσθησαν, *appulerunt*) promte.

55 ἐπὶ τοῖς) Dativus. *in grabatis*: ut jacuerant.

56 κἂν) Componitur hoc loco particula, non ex καὶ & ἐὰν, ut plerumque, sed ex καὶ & ἂν, uti 2 Cor. XI. 6. Conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 459.

¶ ἅψωνται, *tangerent*) exemplo hæmorrhousæ. c. V. 27.

¶ αὐτοῦ) τοῦ κρασπέδου.

CAP. VII.

1-5 Οἱ Φαρισαῖοι - ἰδόντες τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ κοιναῖς χερσὶ ἐσθίοντας ἄρτους (οἱ γὰρ - κλινῶν) ἔπειτα ἐπερωτῶσιν αὐτὸν οἱ Φαρισαῖοι κτλ.) Locutio pendens: qua non observata, post ἄρτους inseruere nonnulli ἐμέμψαντο. Atqui tota periodus, per parenthesin dilatata, sustinetur verbo ἐπερωτῶσιν. Nam verbum vel iteratur finita parenthesi, Act. II. 8. 11. 1 Cor. VIII. 1. 4. Iud. IX. 16. 19. 2 Sam. XX. 2. 3. 1 Reg. VIII. 41. 42. vel tum demum ponitur, ut h. l. & Eph. III. 1. 14. fitque connexio per particulas καὶ, δὲ, οὖν, & hoc loco per ἔπειτα. Valde similis est periocha *Gregorii* Thaumaturgi, quam quidem contractiorem dabimus: κατορθοῦται ἡ ψυχὴ, ἵν' ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ ἑαυτὴν θεωρήσασα (τὸ ἄλογον, καὶ πάλιν τὸ λογικὸν κτλ.) ΕΙΤΑ ταῦτα ἐν αὐτῇ κατανοήσασα, τὰ μὲν χείρονα ΕΚΒΑΛΛΕΙ, τὰ δὲ ἀγαθὰ ΕΚΤΡΕΦΟΙ. vid. Paneg. ad Orig. pag. 70 seq. Ed. Stutgard.

2 τοῦτ' ἔστιν, *hoc est*) Interpretationem addit evangelista, uti v. 11. c. V. 41 &c. ipse manus illotas non habens pro communibus.

3 πυγμῇ) Πυγμὴ *pugnus*. πυγμῇ עד הפרק carpotenus. v. Lightf.

¶ παράδοσιν, *traditionem*) Hujus correlatum, παρέλαβον, *acceperunt*. v. 4.

4 ξεστῶν, *urceorum*) unde in *pocula* infunditur.

¶ κλινῶν, *lectorum*) quibus utuntur edentes.

5 ἐπερωτῶσιν, *interrogant*) Semper *quæstionibus* duntaxat operam dabant pharisæi.

¶ περιπατοῦσι, *ambulant*) הלך Hebræis hoc sensu frequens.

6 ὑποκριτῶν, *hypocritis*) Sane ex hoc loco sumi potest definitio *hypocriseos*. Hi Pharisæi erant specimen hypocritarum.

8 ἀφέντες, *missum facientes*) Oppositum τοῦ *tenere*. Affinia: *abolere*, v. 9. *abrogare*. v. 13.

¶ τὴν ἐντολὴν, *præceptum*) Vnum *præceptum*, uti virtus una & simplex; contra multiplicitatem traditionum.

¶ τοῦ θεοῦ· τῶν ἀνθρώπων· *Dei: hominum*) Evidens antitheton.

¶ βαπτισμοὺς ξεστῶν, *baptismos urceorum*) viles observatiunculas.

9 καλῶς ἀθετεῖτε, *pulcre aboletis*) הטיב LXX καλῶς. i. e. pulcre dicitur, cum ita dicitur. Sicut incendii pictura vera, *pulcra* est. Putarantque illi, se facere *pulcre*.

¶ ἵνα, *ut*) Vere accusantur, etsi hypocritæ non putarent, hanc suam esse intentionem.

10 μωσῆς, *Moses*) divinitus.

13 ᾗ παρεδώκατε, *quam tradidistis*) Traditionem fecistis vos, quæ antiquis erat mera consuetudo.

14 ἀκούετε, *audite*) Admonitio *omnibus*

bus salutaris, contra præjudicium vero cultui divino inimicissimum.

16 εἴ τις ἔχει, *si quis habet*) Pauci hoc capiebant. v. seqq.

18 ἔξωθεν, *extrinsecus*) Id accedit, explicationis gratia.

19 καθαρίζον) non inquinans, sed *purgans*, dum alimentum laudabile remanet, & *purgamenta* abeunt.

22 πλεονεξίαι) Πλεονεξία, πλεονέκτης, πλεονεκτέω, comparativum involvens, denotat medium quiddam inter furtum & rapinam; ubi per varias artes id agitur, ut alter per se, sed cum læsione sui, inscius vel invitus, offerat, concedat & tribuat, quod indigne accipias. Propius tamen ad furtum accedit, & rapinæ magis opponitur: estque divitum potissimum, ut duo illa pauperum. 1 Cor. VI. 10. V. 10.

¶ ἀσέλγεια) diffluens animi *lascivia*. conf. Syr. Hæc & *malignus oculus* sunt contra præceptum IX & X.

¶ ὀφθαλμὸς πονηρὸς, *oculus malignus*) invidia & de malis alienis gaudium.

¶ ἀφροσύνη, *insipientia*) qua laborabant, qui h. l. refutantur: coll. *insipientes*. Luc. XI. 40. Causa, cur *insipientia* extremo loco ponatur: quæ etiam reliqua omnia facit incurabiliora. Non in sola voluntate est corruptio humana.

23 πάντα, *omnia*) O quam impurus est fons cordis nostri!

24 μεθόρια) *fines communes*.

¶ οὐδένα, *neminem*) Erat enim in finibus terræ Israel.

25 ἀκούσασα, *audiens*) Si ex fama fides: quanto magis ex Scripturæ textu vel brevi.

¶ γὰρ, *enim*) Resp. v. 24 fin. Iesus obviam se tulit cum ope sua: sed ita moderatus est rem, ut videretur quasi fortuito fecisse erga Græcam; cum totum iter illius causa suscepisset. conf. Matth. XVIII. 12.

¶ τὸ θυγάτριον, *filiola*) Subjectum obsessionis possunt esse etiam pueri, c. IX. 21. 24. etiam ethnici.

26 ἑλληνὶς, *Græca*) vocabulo late sumto.

¶ συροφοίνισσα τῷ γένει) Τῶν τὴν Φοινίκην σύρων κατοικούντων meminit Clemens Al. in Protrept. *Syrophœnicen* memorat Tertullian. adv. Marcion. & Iustin. M. adv. Tryph. *Syrophœnix udus* notatur a Iuvenale. Fœmininum Φοίνισσα, quod Herodianus habet, formatur ad analogiam κρῆσσα, λίβυσσα, θρᾷσσα, κίλισσα.

27 ἄφες πρῶτον, *sine primum*) Non plane negat: importunam eam esse, notare ei videtur.

¶ χορτασθῆναι, *saturari*) Iudæis aliquid decessisset, si Iesus plus temporis impendisset gentibus.

28 ὑποκάτω τῆς τραπέζης, *sub mensa*) Magna submissio mulieris. Allegat tamen vicinitatem.

¶ τῶν παιδίων, *puerorum*) qui panem sæpe prodigunt. Diff. a τέκνων, *liberorum*, quo denotatur *jus*.

29 διὰ τοῦτον τὸν λόγον, *propter hoc verbum*) *verbum*, &, in eo, fidem. Subaudiri potest, *dico tibi*.

¶ ἐξελήλυθε, *egressum est*) Ita Iesus statim eam exhilaravit indicio læto.

30 ἀπελθοῦσα, *abiens*) in fide.

¶ εὗρε τὴν θυγατέρα βεβλημένην ἐπὶ τῆς κλίνης, καὶ τὸ δαιμόνιον ἐξεληλυθός.) Sic *Bodl.* 4. 5. *Cant. Colb.* 8. *Æth. Arab. Lat. Pers. Syr.* Sed plerique Græci transposuere duo membra, vocabulo illo, τὸ δαιμόνιον, citius arrepto, ex v. 29. Sic solum articulum τὸ arripuit librarius, & aliud subito consilium iniit, in cod. *Byzantino*, quum scripsit, εὗρε καὶ τὸ παιδίον βεβλημένον ἐπὶ τὴν κλίνην καὶ τὸ δαιμόνιον ἐξεληλυθός. Situs filiæ in lecto *jacentis* ostendebat magnam vim dæmonii, quod obsederat puellam; & ma-

majorem vim Iesu, qui id ejecit. Filia antea quiete caruerat. Mater vero non invenit dæmonium ipsum, quod exierat; sed invenit, quod exisset dæmonium, i. e. illum statum rerum. Vis verbi *invenit* cadit potius super participium, quam super nomen.

31 τῶν ὁρίων, *finium*) Id est, per mediam Decapolin.

33 ἀπολαβόμενος, *seorsum sumens*) Circumstantiæ multæ, quas Iesus hoc loco adhibuit, & aspectus aliorum, qui sanabantur, apud *surdum*, cujus animam quoque sanabat, erant sermonis loco, dum audire cœpisset. conf. c. VIII. 23, de *cæco*.

¶ πτύσας, *spuens*) Saliva munda, salubris.

34 ἐστέναξεν, *ingemuit*) Suspiriorum, corde στενῶ, vis magna. γέμει, qui gemit. Est πάθος· quare in Psalmis nunquam dicitur: *suspirabo*, uti dicitur *orabo*, *clamabo*, *flebo*.

¶ ἐφφαθὰ, *Ephphatha*) Prima vox, audita surdo.

35 ἀκοαὶ) q. d. *auditiones*. Non unus in aure meatus.

36 αὐτοῖς, *illis*) qui tulerant mutum. Spectatorum potius erat, celebrare.

¶ μᾶλλον περισσότερον, *magis abundantius*) Comparativus in *magis* stat in antitheto ad interdictum: in *abundantius*, ad prædicationem, quam fecissent sine interdicto. Conf. Phil. I. 23 not.

37 καλῶς πεποίηκε, *bene fecit*) Formula ἀποδοχῆς. Act. X. 33. Phil. IV. 14. sic, in præsenti, 2 Petr. I. 19. in futuro, 3 Ioh. v. 6. Sic LXX, 1 Reg. VIII. 18. Similis formula assentiendi, *bene dixisti*. Marc. XII. 32.

¶ τοὺς) hunc aliosque.

CAP. VIII.

2 Ἡμέραι, *dies*) Nominativus temporis, subaudito *est* vel *sunt*, absolutam locutionem facit. Luc. IX. 28.

3 τινὲς, *quidam*) Ii, qui longius venerant, magis egebant: & propter hos etiam ceteri cibantur.

¶ ἥκουσι, *venerunt*) Verbum ἥκω jam in præsenti tempore *veni* potius, & *adsum*, quam *venio*, significat. Hanc verbi vim non videntur considerasse, qui ἥκασι substituerunt h. l. Vid. ad Ap. II. 25.

6, 7 εὐχαριστήσας· εὐλογήσας· *gratias agens: benedicens*) Synonyma. Recte faciunt cibum capientes, qui in singulos missus orant.

¶ καὶ αὐτὰ, *etiam illos*) liberaliter.

11 ἤρξαντο, *cœperunt*) post pausam.

12 ἀναστενάξας) ut *contulit sese ad suspirandum*.

15 τῆς Φαρισαίων καὶ Ἡρώδου, *Pharisæorum & Herodis*) Duo extrema. *Pharisæorum & Sadducæorum*, dicitur Matth. XVI. 6 not. Igitur pro eo, quod *Sadducæos* dicit Matthæus, *Herodem* Marcus. Omnium fermentum, hypocrisis, (Herodes, vulpes, Luc. XIII. 32 not.) certe in postulandis signis, aliis aliisque ex causis. De Herode Lucas id non quidem c. XII. 1, sed c. XXIII. 8, quasi per supplementum, memorat. etenim quum ad Pharisæos Herodes in articulo de resurrectione propius accederet, c. VI. 16. tamen licentia Sadducæorum in ceteris rebus erat aptior aulæ ejus, religionem ad speciem utilitatis politicæ inflectenti.

17 πεπωρωμένην, *induratum*) Ex corde *induratio* manat in visum, auditum & memoriam. v. 18.

22 φέρουσιν, *ferunt*) Cæcus ipse non videtur Iesum jam tum habuisse cognitum.

23 ἐπιλαβόμενος, *assumens*) Ipse ducebat. magna humilitas.

¶ κώμης) Bethsaida πόλις dicitur Ioh. I. 45. Erat κωμόπολις. Cæco visum recuperanti lætior erat aspectus cœli & operum divi-

divinorum in natura, quam operum humanorum in pago.

24 ὡς δένδρα, περιπατοῦντας, *ut arbores, ambulantes*) Cæcus dicit: hoc solo se cognoscere, homines esse, non arbores; quia ambulent.

25 ἀναβλέψαι) *oculos tollere*, & experiri.

26 εἰς τὸν οἶκον· μηδὲ εἰς τὴν κώμην, *in domum: neque in pagum*) Domus igitur ejus erat in extrema pagi parte.

¶ μηδὲ εἴπῃς, *neque dicas*) Iesus celebritatem fugit, eo inprimis tempore.

¶ τινὶ) *cuiquam*, qui est *in vico*.

27 ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) Sermo in via pius.

31 τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Humiliter se appellat: post resurrectionem ait, *Christum* oportuit pati. Luc. XXIV. 26.

¶ ἀποδοκιμασθῆναι, *reprobari*) Negarunt enim, quod Petrus v. 29 confessus erat. c. XIV. 63 s.

32 παῤῥησίᾳ, *libere*) Antehac tantum subindicarat. Luc. IV. 23.

¶ τὸ) τοῦτον.

32, 33 ἐπιτιμᾶν· ἐπετίμησε· *increpare: increpuit*) Petrus, dum *increpat*, *increpationem* meretur. Idem verbum, v. 30.

34 τὸν ὄχλον σὺν τοῖς μαθηταῖς, *turbam cum discipulis*) Doctrina catholica.

¶ ἀκολουθείτω, *sequatur*) in morte *crucis*.

35 καὶ τοῦ εὐαγγελίου, *& evangelium*) Sic, *& meos sermones*, v. 38.

¶ οὗτος) *hic* demum.

38 ἐπαισχυνθῇ, *erubuerit*) verbis & factis.

¶ με- ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *me - filius hominis*) De præsenti, loquitur in prima persona; de futuro, in tertia.

¶ λόγους) *verba* crucis. Plurale. Potest aliquis Christum profiteri universe, & tamen hunc vel illum sermonem, hoc vel illud dictum, v. gr. Matth. V. erubescere. Hic quoque vincendus est pudor.

¶ ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ, *in generatione hac*) Huic opponitur panegyris, de qua mox.

¶ τῇ μοιχαλίδι καὶ ἁμαρτωλῷ, *adultera & peccatrice*) quæ ut *adultera*, *Christum* spernit; ut *peccatrix*, *sermones ejus*: & inde confessoribus ejus omne minarum & pollicitationum genus objicit. talis turba plane contemnenda est. quis timeat? quis vereatur?

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Modo dixit, *me & sermones meos*, non, *filium hominis & sermones ejus*: nunc non, *ego*, sed, *filius hominis*. quæ appellatio singularem cum adventu glorioso visibili nexum habet. Luc. IX. 26.

¶ ἐπαισχυνθήσεται) *pudendum ducet*, jure; adeoque pro suo non agnoscet, sed amandabit.

¶ τοῦ πατρὸς, *Patris*) Gloria igitur est, ut unigeniti. Ioh. I. 14.

¶ μετὰ τῶν ἀγγέλων, *cum angelis*) Sic *Lat.* in mſ. Charitino: alii cod. Latini, *cum angelis suis*: alii, *cum angelis sanctis*. & hæc est *Græca* lectio & *Goth.* &c. O pudor, pudefieri coram Deo, Christo, & angelis!

CAP. IX.

1 Ἐν δυνάμει, *in potentia*) Rom. I. 4. 2 Cor. XIII. 4.

2 κατ' ἰδίαν, *seorsum*) Antitheton ad *populum*.

¶ μόνους, *solos*) Antitheton ad *novem discipulos*.

3 χιὼν, *nix*) natura.

¶ λευκᾶναι, *candida facere*) arte.

4 σὺν, *cum*) Mosis apparitio minus provisa erat discipulis, quam Eliæ. v. 11.

5 καὶ ποιήσωμεν, *& faciamus*) Sic quoque, *& faciamus*, Luc. IX. 33. Καὶ, *adeoque*, alacritatem animi Petrini refert: aut est par-

particula evangelistarum, duos Petri sermones breves jungentium. conf. καὶ, c. III. 22. Luc. VII. 16. vel etiam Matth. VIII. 13. Ioh. XIII. 13.

6 τί λαλήσαι) Sic LXX, γινώσκοντες τί ποιῆσαι ἰσραήλ. 1 Chron. XII. 32. ubi item ex optativo alii subjunctivum fecerunt.

¶ ἔκφοβοι) *timore*, eoque blando, nam alias non optasset manere Petrus, *perculsi*.

8 ἐξάπινα) LXXvirale adverbium.

¶ μεθ' ἑαυτῶν, *secum*) quia erat adhuc passurus.

10 ἐκράτησαν) *arripuerunt*, exceperunt, non neglectim habuerunt.

¶ τί ἐστι, *quid est*) Non ambigebant tam in thesi, quam in hypothesi.

11 ὅτι λέγουσιν, *dicunt*) Interrogatio implicita.

12 εἶπεν, *dixit*) In hoc sermone Iesus facit, ut in disputatione præses, opponentis argumento justam speciem addens, & tum responsione satisfaciens.

¶ πρῶτον, *prius*) Hoc construitur & cum *veniens* & cum *restituit*, tametsi versu præcedente cum *venire* duntaxat jungitur. sic enim etiam *quadraginta annos* dupliciter construitur Hebr. III. 9. 17.

¶ ἀποκαθιστᾷ, *restituit*) Præsens indefinitum, uti Matth. II. 4.

¶ καὶ πῶς, *& quemadmodum*) Id est, videtur vobis exspectatio Eliæ, omnia restituentis, & scriptura de morte Messiæ non posse stare simul: atqui stant simul.

¶ ἵνα) *ut*. quia scriptum erat, ideo pati debuit.

¶ ἐξουδενωθῇ, *pro nihilo habeatur*) Es. LIII. 3. Cum hac *pro nihilo reputatione* videtur rationi non stare posse *restitutio omnium*.

13 ὅτι καὶ) καὶ, *etiam*.

¶ αὐτῷ, *illi*) Eliæ. vid. omnino Matth. XVII. 12.

¶ καθὼς, *sicut*) Ref. ad *venit*. Innuit, non opinione scribarum, sed prophetia Scripturæ, discipulis minus nota, niti adventum Eliæ. Neque tamen hoc non etiam ad *fecerunt* refertur. nam prodromum cito insecutus est Dominus: ergo prodromus celeriter locum ei fecit, celeriter sublatus.

14 περὶ αὐτοὺς, *circa eos*) Laborabant adhuc, soli.

15 ἐξεθαμβήθη, *obstupuit*) Tangebantur a gloria, etiamsi nescirent, quid in monte actum esset. conf. c. X. 32. Luc. XIX. 11. necnon Exod. XXXIV. 29 s.

¶ προστρέχοντες, *accurrentes*) cupide.

¶ ἠσπάζοντο, *salutabant*) cum gaudio.

16 αὐτοὺς, *illos*) Id in præsenti non reciprocum est, sed refertur ad discipulos, v. 14.

17 εἷς, *unus*) Nec scribæ, nec discipuli audebant verba facere.

18 καταλάβῃ, *prehenderit*) Obsessionis vocabulum videtur angustius.

20 ἰδὼν) Alii, ἰδὸν, ut referretur ad πνεῦμα. conf. Heupelii annot. ad Marc. p. 230. Manet ἰδὼν, i. e. *videns*, puer, *illum*, Iesum: commodeque resolvitur constructio per hyperbaton: *& videns eum*, *& cadens &c.* ubi τὸ *statim &c.* constructionem eo mollius interpellat, quia tantumdem est, ac si diceret, *statim a spiritu concerptus est*. Similis figura orationis, c. III. 17.

21 καὶ, *&*) Sapienter fecit Iesus, adhibita mora.

22 τὸ πῦρ) Nomen caret plurali: alias ut ὕδατα, sic πῦρα dicendi hic locus erat: pluralis autem articulo suppletur.

¶ ἵνα ἀπολέσῃ, *ut perderet*) vel quod etiam in cadaver potestatem sibi polliceretur, vel ne a Iesu ejiceretur. nam alias libenter mansurus erat in corpore humano.

no. Perdere hominem non potuerat per se, sine aqua vel igni.

23 τὸ εἰ δύνασαι πιστεῦσαι, *hoc si potes credere*) Reponitur homini illud, *si quid potes*. v. 22. Videtur pater ille offendisse in discipulis. v. 18 fin. Τὸ est nominativus, & cum *si potes credere* stat in appositione. prædicatum est verbum *est* subauditum, uti Phil. I. 22. Hoc, *si potes credere*, res *est*; hoc agitur.

¶ πάντα, *omnia*) Antitheton: *quid* in *si quid*.

¶ τῷ πιστεύοντι, *credenti*) Omnipotentiæ divinæ se fides hominis, quasi organon, accommodat, ad recipiendum, vel etiam ad agendum.

24 βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ, *succurre meæ incredulitati*) removendo meam *incredulitatem*: vel, filium meum sanando, etsi non satis fidei habeo. conf. *succurre*. v. 22.

25 δὲ, *vero*) Iesus ubique vitavit strepitum.

¶ ἀκαθάρτῳ· ἄλαλον· κωφόν· *impuro: mute: surde*) *Spiritus* ille talem fecit miserum puerum, aut etiam ipse talis fuerat.

¶ ἐγώ σοι ἐπιτάσσω, *ego tibi præcipio*) *Ego*, antitheton ad discipulos, qui non valuerant: *nos*, inquiunt ipsi v. 28. Magna Domini *potestas*. Ferocior factus erat spiritus ex *impotentia* discipulorum.

¶ μηκέτι, *non jam*) Qui initio ætatis adversa sunt perpessi, majus quasi privilegium in reliquam vitam interdum accipiunt.

¶ εἰσέλθῃς, *ingrediaris*) Voluisset *spiritus* ille iterum intrare.

26 κράξαν, *clamans*) etsi maluerat hîc esse mutus prorsus.

¶ σπαράξαν, *discerpens*) In auxilio divino corpus hominis non semper habetur molliter. Exitus violentus signum constantioris liberationis.

27 ἤγειρεν, *excitavit*) Nova pars miraculi.

28 ὅτι) למה LXX, ὅτι. Es. LVIII. 3. 1 Chron. XVII. 6.

29 δύναται, *potest*) Id est, nulla re potestis ejicere hoc genus, nisi cum precibus & jejunio.

30 παρεπορεύοντο, *præteribant*) non per urbes, sed *præter* eas.

¶ οὐκ ἤθελεν, ἵνα τις γνῷ, *non voluit, ut quis nosceret*) Hinc potest colligi causa, cur Salvator interdum prohibuerit, se indicari; interdum non prohibuerit. v. 31.

31 ἐδίδασκεν, *docebat*) non solum paucis verbis, quæ cito dicta essent seorsum: sed ex instituto.

¶ γὰρ, *enim*) Non erat tempus, quo alii audire possent sermones de passione Messiæ.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Præsens: jam id agitur, ut tradatur. conf. Ioh. VI. 70 s.

¶ ἀποκτανθεὶς, *occisus*) Emphasis: ita, si occisus erit, resurget.

32 ἐφοβοῦντο, *timebant*) De quavis re facilius interrogant Iesum, v. 28. quam de ipso. Sic fit etiam inter familiares.

33 ἐν τῇ οἰκίᾳ, *in domo*) mutato, cum loco, nonnihil etiam affectu eorum, qui in via fuerat concitatior.

¶ τί, *quid*) Rationem reddere debemus rerum omnium.

34 ἐσιώπων, *silebant*) Res, quæ non mala videbatur per se, apparet, qualis sit, ubi ad judicium Dei notitiamque Iesu Christi refertur.

¶ μείζων, *major*) virtute, nunc: eoque major futurus in dignitate.

35 καθίσας, ἐφώνησε, τοὺς δώδεκα, *sedens, vocavit, duodecim*) solenniter.

¶ ἔσχατος· διάκονος· *ultimus: minister*) Hæc duo differunt. *Vltimus* non eo ipso est *mini-*

minister. Itaque ἔσαι valet potius, *esse debet*, quam, *erit*, pœnæ causa.

36 ἐν μέσῳ αὐτῶν) *in medio sui* ac discipulorum. coll. Luc. IX. 47: *apud se ipsum.*

¶ ἐναγκαλισάμενος, *ulnis complexus*) Symbolum conjunctionis intimæ. coll. v. 37. c. X. 16. Eo ipso *gratiam* contulit *pusillo*. Tam caros sibi humiles esse docet.

37 τῶν τοιούτων, *talium*) parvulorum, etiam corde.

¶ ἐμὲ, *me*) qui corde sum demissus.

¶ οὐκ ἐμὲ, *non me*) Id est, non hac re absolvitur factum ejus.

38 ἀπεκρίθη, *respondit*) Varia connexio sermonis Iohannis cum sermone Iesu. Potestas *nominis* Christi in utroque sermone asserta. v. 37. 38. 41. Discipuli antea inter se disceptarant, quis inter ipsos esset major; nunc sermone Dominico docti ne alios quidem fastidiendos esse agnoscunt. Si Christus & fides in eum est in parvulis, potuit etiam esse in illo, quem prohibuerant. Patet hinc modestia Iohannis & candor. dubitationem hanc videtur in pectore aliquandiu gessisse, dum opportune eam promeret.

¶ ἡμῖν - ἡμῖν) *nos*, apostolos, post Te.

39 μὴ κωλύετε, *nolite prohibere*) Observent hoc, qui charismata alligant successioni canonicæ. *Nolite prohibere*, si vobis iterum occurret vel idem ille vel alius ei similis.

¶ ταχὺ, *confestim*) Nam anima sensu virtutis munitur.

40 ὑμῶν· ὑμῶν, *vos: vobis*) Conf. v. seq. Matth. XII. 27. Iesus locutus in plurali prima, de rebus externis: Luc. XXII. 8. XVIII. 31. sed non de interioribus regni sui rationibus. Clementer corrigitur τὸ *nos*. v. 38.

¶ ἔστιν, *est*) Sermo est de iis, qui aliquid suscipiunt Christi causa.

41 ὃς, *qui*) Iesus, piæ interpellationi Iohannis postquam satisfecit, ad priora redit.

¶ γὰρ, *enim*) Omnia sunt accepta, quibus vos adjuvamini, vel minima.

42 περίκειται, *circumjacet*) Præsens indicativi emphasin habet.

43, 45, 47 εἰσελθεῖν, *ingredi*) Ter: cui opponitur semel, *abire*; bis, *jaci*.

¶ εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον, *in ignem exstingui nescium*) Sic v. 45. ac paulo aliter v. 47.

44, 46, 48 ὅπου, *ubi*) Gravissima repetitio. Allusio ad cadavera, quæ vel vermium vel rogi sunt pabulum. *Vermis* dicit corruptionem; sed corruptio hæc est æterna. 2 Thess. I. 9.

¶ σκώληξ, *vermis*) animæ.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Non exprimitur in Marco, quo hoc referatur. Allegatur ergo Iesajas.

¶ οὐ τελευτᾷ, *non moritur*) Præsens.

¶ πῦρ, *ignis*) corporis. Hîc *illorum* subaudiendum.

¶ οὐ σβέννυται, *non exstinguitur*) vel quia certo ardet, coll. 2 Reg. XXII. 17. vel quia ardet *sine intermissione*, *dies noctesque*, Ap. XIV. 11. XX. 10. & in æternum. ibid. Vicissitudo tormentorum, ratione graduum, colligi possit ex Ies. LXVI. 23. 24. sed tamen tormenta erunt perpetua.

47 βασιλείαν τοῦ θεοῦ, *regnum Dei*) Antea, bis, *vitam*: sed apta inprimis cum *oculis* mentio *regni Dei* & *vitæ*. Ioh. III. 3. 36.

49 πᾶς, *omnis*) *Omnis* hîc non addito nomine ponitur. alius supplevit ἄρτος *panis*, alius *homo*: sensere videlicet, vix usu venire, ut πᾶς *omnis* masculinum ponatur absolute. Etenim ubi absolute poni videtur, determinatio subjecti ex prædicato petenda relinquitur. Matth. XIII. 19: παντὸς ἀκούοντος τὸν λόγον, *quolibet* (auditore) *audiente sermonem* &c. Luc. VI. 40: κατηρτισμένος δὲ πᾶς κτλ. *quilibet* (discipulus,) *si*

si consummatus erit, erit ut doctor suus. c. XVI. 16: πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται. *quilibet,* qui vim adhibet, *vi adhibita intrat in regnum cœlorum.* Ioh. II. 10: *Omnis homo* (qui nuptias habet & vinum ponit) *primùm bonum vinum ponit.* Obviæ sunt hujusmodi locutiones. Ita hoc loco: *Omnis,* qui salietur, certe *igne salietur.* Sed hanc sententiam paullo uberius explanabimus. In medio ea sita est inter sermonem de *igne, qui non exstinguitur,* & inter sermonem de *sale ejusque bonitate.* Tres ergo sunt gradus: *sale saliri, igne saliri, mitti in ignem, qui non exstinguitur.* Primus gradus est optatissimus; tertius, acerbissimus: secundus, est intermedius, cum tertio conveniens in mentione *ignis;* (qui hoc loco sæpius per homonymiam memoratur, uti Matth. III. 10. 11. 12.) cum primo autem propius congruit in mentione *salituræ.* Salitura maxime naturalis & conveniens, fit per sal. id sal est disciplina divina leniter erudiens ad abnegationem sui, & pacem & concordiam cum aliis. qui sic saliuntur, fiunt Deo *sacrificium* gratum, cujus rei typus erat in sacrificiis leviticis. Lev. II. 13. Qui salituram per sal subterfugiunt, saliuntur per ignem, (nam & sal urendi vim habet, Deut. XXIX. 22. & vicissim in igne naturali quoque vim inesse saliendi, vel caro assa ostendit, atque apud Plutarchum ignis dicitur τῶν ἡδυσμάτων ἄριστον καὶ ἥδιστον·) quod proximum est, saliuntur illi per disciplinam divinam severiorem, ne invalescente manus, pedis, oculi scandalo proficiscantur in ignem exstingui nescium. Nexus ergo & sententia sermonis sic habet: Sine ulla cunctatione & mollitie occurre scandalo manus, pedis, oculi, quod te alioqui in gehennam ejusque ignem æternum detrudet. Quivis enim, qui ullo modo saliendus & per salituram igni æterno subducendus est, si non sale clementiori, at igne severiori, in hac tamen vita, salietur: & omne sacrificium sale salietur, lenissimo & lautissimo salituræ genere. Hoc ergo sal admittite & habete, ut sublato omni scandalo pax inter vos floreat. Sal & ignem experturi estis utique: videte, ut quam lenissima salitura defungamini.

¶ ἁλισθήσεται, *salietur*) Futurum: quo innuitur, mandatum de sacrificiis V. T. eorumque habitus typicus ad sacrificia N. T.

¶ καὶ πᾶσα θυσία ἁλὶ ἁλισθήσεται) Exstat hoc Lev. II. 13: καὶ πᾶν δῶρον θυσίας ὑμῶν ἁλὶ ἁλισθήσεται. Hinc infertur prius illud, πᾶς γὰρ κτλ.

50 καλὸν) *bonum,* sal. nam eo condiuntur cetera.

¶ ἐὰν δὲ τὸ ἅλας, *si vero sal*) Hoc loco ipsi discipuli dicuntur sal, quia sale præditi, & salientes mundum.

¶ ἄναλον, *insulsum*) ut non mordeat. *insulsos* maxime *superbia* facit.

¶ αὐτὸ, *illud*) sublata qualitate prima.

¶ ἔχετε, *habete*) Ignem habere non est facultatis humanæ: ideo non dicitur, *habete ignem.* Sed qui igni imbutus est, salem habere jubetur.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipsis*) Antitheton: *in* vobis *invicem.* Prius officium, respectu nostri; alterum, erga alios.

¶ ἅλας) Singulare, aut, ex ἅλς, plurale. *sal,* mortificationis, qua perimitur superbia.

¶ καὶ εἰρηνεύετε) *& pacem habete,* vel habebitis: conf. v. 34. remota elatione, rixarum origine.

CAP. X.

1 Καὶ ἐκεῖθεν ἀναστὰς, *& inde surgens*) Antitheton non tam ad Capernaum, ubi sedens docuerat, c. IX. 33. 35. quam ad Galilæam. ib. v. 30.

¶ διὰ τȣ̃) Omittunt hoc aliquot codices Græci, neque veſtigium particulæ cernas apud *Goth. Lat. Syr.* Non facile exprimere potuere interpretes: & Græci illi codices partim ad *Latinum*, partim ad Matthæum conformati ſunt.

¶ ὡς εἰώθει, *ſicut conſueverat*) Obſervandæ conſuetudines Ieſu Chriſti. Luc. IV. 16.

5 ἔγραψεν, *ſcripſit*) Pentateuchi ſcriptor Moſes c. XII. 19.

6 ἀρχῆς κτίσεως, *initio creationis*) Ergo ante *creationem* ineunte Geneſi deſcriptam non fuit ulla *creatio*.

11 ἐπ' αὐτὴν) *in illam.*

13 ἅψηται, *tangeret*) Modeſtum petitum.

14 ἠγανάκτησε, *indignatus eſt*) propter impedimentum amori ſuo a diſcipulis oblatum.

¶ τοιȣ́των ἐστὶν, *talium eſt*) talium, horum, eſt accipere regnum Dei. v. 15.

15 ὃς ἐὰν, *quicunque*) Id fecit ad redarguendum illum ipſum ſenſum, ex quo diſcipuli infantes volebant amovere.

¶ δέξηται) *acceperit.* offertur enim.

¶ ὡς παιδίον) *ſicut parvulus* accipit: accipit enim revera.

16 καὶ, *&*) Plus fecit, quam rogatus erat. v. 13.

17 ἐκπορευομένȣ αὐτȣ̃, *exeunte eo*) ex domo. v. 10.

¶ προσδραμὼν) Vulg. *procurrens:* ut ſi legiſſet προδραμών. Singulari certe ſtudio impellebatur hic homo. Videtur intente exſpectaſſe.

¶ γονυπετήσας, *ad genua accidens*) Magnum igitur habebat ſtudium.

¶ ποιήσω, *faciam*) Parvuli non accipiunt *faciendo*. v. 15.

18 εἶπεν, *dixit*) Reſpondet Dominus I. titulo ſingulari, quem ipſi dederat adoleſcens: II. quæſtioni propoſitæ.

¶ τί με λέγεις ἀγαθόν; *quid me dicis bonum?*) Multa in Ieſu erant extrinſecus, quam ob rem ignari non optime de illo exiſtimarent. Ioh. I. 47. Matth. XI. 6. 19. Es. LIII. 2 ſeqq. Atque ipſe non in ſe requieſcebat, ſed ſe penitus ad Patrem referebat. Viatorem ac peregrinum agebat in mundo, & in eo ſtatu, in quo Pſalmi eum ut *miſerum & inopem* deſcribunt, contendebat ad æternum illud bonum & gaudium, de quo hic juvenis quærebat. Pſalm. XVI. 2. 5 ſeq. *Bonum meum non eſt præter te.* Conf. Ioh. XIV. 28. VII. 5. Hebr. V. 8. 9. IX. 12. Ipſe ſe non norat ſecundum carnem: ut prædicat Auguſtinus l. 1 de doctr. Chriſt. c. 34. Etenim *bonus* ἀγαθὸς proprie *beatum* dicit. Adoleſcens apud Ieſum quærebat felicitatem, ſenſu minus puro. Hanc eum negat Ieſus apud ſe eſſe inventurum. conf. Luc. IX. 57 ſeq. Veruntamen non dicit, *Ego non ſum bonus*: ſed, *Quid me dicis bonum?* quemadmodum Matth. XXII. 43 non negat, ſe, Davidis filium, eundem eſſe Dominum Davidis. Deus eſt bonus: bonitas non eſt ſine Deitate. In Ieſu agnoſcebat adoleſcens bonitatem quodammodo; alias non adiiſſet ad illum: ſed non plene agnoſcebat; alias non receſſiſſet. Multo minus agnoſcebat Deitatem ejus. Quare Ieſus titulum Bonitatis ſine titulo Deitatis ab illo non accipit: (conf. *quid*, Luc. VI. 46.) vindicatque honorem Patris ſui, cum quo unum eſt. Vid. Ioh. V. 19. Simul omniſcientiæ ſuæ radium in cor adoleſcentis hujus immittit, oſtenditque, eum nondum, de ſe, Ieſu Chriſto, cognitionem habere tam excelſo titulo, Ipſum alioqui decente, dignam. Quapropter non dicit, *Nemo eſt bonus, niſi unus Pater meus*: ſed, *Nemo eſt bonus, niſi unus, Deus.* Sæpe Dominus verba ſua ad captum interrogantium attemperavit. Ioh. IV. 22. Sic dux belli-

bellicus, nobilis, homini, nobilem ignoranti, ducem noscenti, respondere potest: *Quid me vocas dominum gratiosum?* Bonitatem suam Iesus discipulis patefecit. Luc. X. 23. Rom. XIV. 16.

19 οἶδας, *nosti*) Cur quæris: *quid faciam?*

¶ μὴ ἀποστερήσῃς, *ne defraudes*) per *concupiscentiam.* Ex. XX. 17. Idem verbum, 1 Cor. VI. 8 not.

20 διδάσκαλε, *Magister*) Nunc repetit homo nomen, sine epitheto. Et tamen Iesus amat illum.

21 ἐμβλέψας αὐτῷ ἠγάπησεν αὐτὸν, *intuitus illum amavit illum*) amavit intuitu & quodam quasi risu oculorum. ἐν διὰ δυοῖν· *amanter aspexit.* ut signum ei daret amoris in posterum, si sequeretur Iesum; & tristitiæ illius occurreret. Oppositum, στυγνάσας *tetrico vultu*, v. 22. Ideo potius lacrumarum mentio fit in vita Christi, quam risus, quia venerat, ut peccata nostra ferret. Comitas tamen ejus & lætitia interdum ex vultu enituit, ut hoc loco, ad alliciendum juvenem, in limine sequelæ Christi constitutum. conf. v. 16. Luc. X. 20-24. XII. 32. Talis usus verbi hujus: ἠγάπησαν αὐτὸν ἐν τῷ στόματι αὐτῶν. Ps. LXXVIII. 36. ἠγάπα αὐτὸν τοῦ συναναβῆναι. 2 Par. XVIII. 2. item, verbi ἐλεεῖν, Iud. v. 22.

¶ ἕν, *unum*) Antitheton: *hæc omnia.* v. 20. *Unum* hoc, est cor liberum a creaturis: venditio bonorum, documentum. Fere singulis unum quiddam, hoc illudve, deest: unoque defectu detinentur.

¶ σταυρὸν, *crucem*) paupertatis &c. sic, *cum persecutionibus.* v. 30.

23 περιβλεψάμενος, *circumspiciens*) Sæpe describitur vultus Christi, affectui conveniens, & affectibus auditorum attemperatus. v. 21. 27.

¶ πῶς, *quomodo*) Propositio: Dives difficile salvatur. cujus subjectum v. 24 limitatur; prædicatum, amplificatur. Differunt in abstracto: fere conveniunt, in concreto.

¶ οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες, *qui nummos habent*) Plerasque mundi opes habent pauci.

24 τέκνα, *filii*) Hæc appellatio ostendit, Iesum loqui cum misericordia, sed simul cum veritate; discipulisque libenter rem declarare.

¶ τοὺς πεποιθότας, *confisos*) elatos, quo minus pareant verbo Dei. c. IV. 19. Ps. LXII. 11. 1 Tim. VI. 17.

26 καὶ, *&*) Particula admirandi.

27 πάντα, *omnia*) Psalm. LXII. 12. conf. ibi & hîc, quæ præcedunt.

28 ἤρξατο, *cœpit*) spe ex verbis Salvatoris concepta.

29 ἢ ἀδελφοὺς, *aut fratres*) Quæ relinquuntur, *disjunctive* enumerantur: quæ retribuuntur, copulative, v. seq. Vide præmii ubertatem, Domini bonitatem.

¶ ἕνεκεν ἐμοῦ, *propter me*) in mundo dum sum.

¶ ἕνεκεν τοῦ εὐαγγελίου, *propter evangelium*) quo is prædicet *nomen* meum post ascensionem meam. Mundi causa multi multa relinquunt.

30 ἐὰν μὴ) *quin.*

¶ καὶ πατέρας, καὶ μητέρας, *& patres, & matres*) Καὶ πατέρα, καὶ μητέρα, habent *Aug.* 1. *Bodl.* 1. 4. *Cypr. Gal. Go. Lin. Med. M.* 1. *N.* 1. *Par.* 1. 4. *Per. Seld.* 1. 3. *Steph.* γ. ε. ϛ. *Vss.* 1. *Wb.* 1. *Goth. Sax.* Singularem numerum vel ex v. 29 repetierunt, vel naturæ convenientiorem putarunt librarii. Pluralem καὶ πατέρας καὶ μητέρας defendunt *Gon. Laud.* 2. *Mont. Copt.* nec non *Æth. Arab.* &, Beza quidem arbitro, *Theophylacti* interpretatio. Ceteri, καὶ πατέρας, hiatu facili, omiserunt. Natura unum quisque *patrem*, unam *matrem* habet: sed per beneficia, multis gaudet sequens

quens Christum. conf. Rom. XVI. 13. Non additur, *mulieres*. id enim sonaret quiddam ab honestate remotum.

¶ τέκνα, *filios*) 1 Cor. IV. 14-17.

¶ μετὰ διωγμῶν, *cum persecutionibus*) Hoc additur, ne discipuli sperarent felicitatem externam. Persecutiones non deerunt: sed eæ non modo non oberunt, sed etiam proderunt, ad centuplum accipiendum, prohibentes interim, ne centupla illa hominem efferant.

¶ αἰῶνι, *seculo*) non, καιρῷ, *tempore*.

¶ τῷ ἐρχομένῳ, *veniente*) Iam in adventu est illud *seculum*.

31 ἔσονται πρῶτοι, *erunt primi*) *Primi*, Subjectum. Matth. XIX. 30 not.

32 ἐθαμβοῦντο, *horrebant*) Ipsi nesciebant, quare. sæpe aliquid, quod sub visum mentis aut oculi non cadit, alium sensum afficit. Dan. X. 7. *horrebant*, Iesu causa, *præeuntis*; *timebant*, sua, *sequentium*, causa. Hoc horrore & timore destringebatur opinio ac spes rerum terrestrium.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Iam *cœperat* antea, c. VIII. 31. sed nunc *cœpit* uberius dicere. Atque hoc etiamnum erat *initium*.

35 προσπορεύονται) *und ambulant*.

¶ θέλομεν, ποιήσῃς, *volumus, facias*) Sic v. seq. *vultis, facere me*.

¶ ποιήσῃς· ποιῆσαι· δός· *facias: facere: da*) Arte in rogando utuntur. nam citius rogantur sæpe & impetrantur, quæ *faciendo*, quam quæ *dando* constant.

38 τὸ ποτήριον· τὸ βάπτισμα· *poculum: baptismate*) *Poculum* hoc bibere, arduum erat; (uti sæpe ipsa mors bibendo sumitur:) *Baptismus* quoque apud Iudæos res horrida erat, quum totum corpus flumine quamvis gelido mergeretur. Igitur utroque vocabulo denotatur passio Iesu: *poculo*, interna; quod idcirco præponitur: *baptismo*, externa præcipue. passione *distentus* est: passione *obtectus*. Convenienter autem utrumque adhibetur: nam baptismum & poculum Christi participant, qui sacramenta sumunt, 1 Cor. XII. 13. magnamque cum passione & morte Christi nostraque connexionem habet & baptismus, Christi & noster, & S. Cœna.

¶ πίεσθε· βαπτισθήσεσθε· *bibetis: baptizabimini*) Iacobus, gladio occisus, poculum bibit: postea Iohannes, oleo fervente, ut ecclesiastica fert historia, baptizatus est. Congruit, quod poculum baptismo præmittitur.

42 δοκοῦντες) *qui putant, se imperare*. Metonymia antecedentis pro consequente: id est, qui imperium strenue exercent.

44 πάντων, *omnium*) v. 43, *vestrûm*. Epitasis.

46 Βαρτίμαιος, *Bartimæus*) Proparoxytonon, ut ipsum τίμαιος. Timæus videtur fuisse vir notus illo tempore Hierichunte: & Bartimæus per cæcitatem demum factus mendicus.

¶ ὁ τυφλὸς, *cæcus*) Instar cognominis. Valde notus apostolorum tempore Bartimæus.

¶ ὁδὸν, *viam*) In via hierosolymitana major facultas mendicandi.

47 ὁ υἱὸς δαυὶδ, ἰησοῦ, *fili David, Iesu*) ἰησοῦ υἱὸς δαυὶδ habent *Byz. Lat.* ἰησοῦ omittitur in *Bodl.* 5. 7. *Laud.* 4. cod. *uno* apud Lucam Brug. *Pers. Syr.* Habet *Goth. Theophyl.* &c. Magna fides, quod cæcus filium Davidis appellat, quem ei Nazoræum prædicabat populus.

49 θάρσει, *confide*) animo.

¶ ἔγειραι, *surge*) corpore. elegans asyndeton. Non dubitabant, quin & posset juvare & vellet.

50 ἀποβαλὼν, *abjiciens*) præ cupiditate & gaudio.

52 ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) versus Hierusalem.

CAP.

CAP. XI.

1 Ἐις βηθφαγὴ καὶ βηθανίαν, *in Bethphage & Bethaniam*) Καὶ εἰς habent *Orig. Lat. Cant.* Neque improbat Caſpar Sagittarius in Harmon. hiſt. paſſion. Chriſti, Part. I. cap. 4. § 8. 16. Ex Matthæo huc relatum videri poteſt a Græcis. *Bethania* jam erat a tergo, quum hæc inſtituit Dominus: Bethphage erat ante oculos; itaque præponitur, non ordine geographico, ſed potioris conſiderationis: & Hieroſolymis, ut apparet, duo conjunctiſſima loca ſic ſolebant appellare, *Bethphage & Bethania.*

2 κώμην, *pagum*) Bethphage.

¶ ἐφ' ὃν ὀυδεὶς, *ſuper quem nemo*) Non facile talis pullus uno tempore & loco reperiatur. hic igitur Domino reſervatus. Integra ſint oportet a miaſmatis corporum peccaminoſorum, quæ Chriſto inſerviant. Matth XXVII. 60. Pullus rudis hunc tamen Seſſorem ferebat.

4 ἀμφόδου) Ἄμφοδον, *via, platea.*

10 τοῦ πατρὸς ἡμῶν δαυὶδ, *Patris noſtri David*) Conſtrue cum *regnum.*

11 περιβλεψάμενος, *circumſpiciens*) Viſitatio.

¶ πάντα, *omnia*) Quam ſanctas habuit meditationes de ſacrificiis, typisque propediem in Ipſo implendis!

13 ἔχουσαν φύλλα, *habentem folia*) eoque fructus promittentem.

¶ εἰ ἄρα, *num ergo*) Superſederi poteſt tota quæſtione de generibus ficuum arborum. Folia, quæ erant, præ ſe ferebant copiam fructuum: *ergo* acceſſit Dominus, *num* inventurus eſſet aliquid ultra folia. ſed *nil niſi* folia invenit, non etiam *ficus.* non *enim* erat tempus ficuum. Propius aſpectus arboris oſtendit, arborem hanc non eſſe talem, qualem folia ſingulariter promittebant: ſed qualem ferebat commune tempus, quod non erat ficuum. tempus illud aut pertinet ad partem anni pauculis poſt æquinoctium vernum diebus; c. XIII. 28. aut citra anni tempus notatur, id genus arbores tum non fuiſſe feraces. Itaque ficus quælibet aut debebat ne folia quidem, aut etiam fructus habere. Aliæ ficus, nec foliis nec fructibus veſtitæ, culpa carebant: hæc ficus, foliis onuſta, fructum quem promittebat, tamen revera negabat. Ideo pœnas dedit.

¶ γὰρ, *enim*) Innuit particula, quam ob cauſam & in arbore, quanquam foliis onuſta, tamen fructum *demum quæſierit* Dominus, videlicet quia non erat tempus fructuum; & cur nil niſi folia in ea invenerit. Clauſula pertinet ad totam periodum declarandam, uti γὰρ *enim* c. XVI. 4 not.

14 ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) arbori fructum neganti.

¶ ὀυδεὶς, *nemo*) Quod Ieſu Chriſto non ſervit, indignum eſt, quod ulli mortalium ſerviat.

15 ἤρξατο, *cœpit*) Debuerant homines ſapere, dum parcebat Dominus, & nutu monebat. v. 11.

16 διὰ τοῦ ἱεροῦ, *per templum*) quaſi per plateam.

17 ἐδίδασκε, *docuit*) Pœnam ſalubrem facit adjuncta *doctrina.*

¶ πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, *omnibus gentibus*) Conſtr. cum *vocabitur.* coll. accent. Es. LVI. 7.

18 καὶ, *&*) Mercatum illum vel probarant, ut licitum aut quæſtuoſum: vel putarunt, ſua potius cum opera tollendum fuiſſe.

¶ ἐφοβοῦντο, *timebant*) Ideo technas quærebant.

22 ἔχετε) *habete*, tenete.

¶ πίστιν θεοῦ) *fidem*, quam par eſt habere eos, qui *Deum* habent: fidem magnam,

& ſinceram, quæ Deo credit, nullo extra Deum fundamento in rebus. ſic, *oratio Dei*, ad Deum, in ſolitudine. Luc. VI. 12. ſic *benignitas Dei* dicitur, quæ *orphano*, Dei ſolius reſpectu, præſtatur. 2 Sam. IX. 3. coll. v. 1. *Cedri Dei*, arbores a manu humana non plantatæ. *Montes Dei*, quos non tangit cultura hominum.

25 καὶ ὅταν, *& quum*) Connexio: Orandum ſine dubitatione & ira. 1 Tim. II. 8.

¶ στήκητε, *ſtatis*) quum ipſo ſitu corporis vos ad orandum compoſuiſtis. conf. Ier. XVIII. 20. *Stare*, eſt orantis cum fiducia: pronum jacere, cum deprecatione. στήκω, ab ἕστηκα, ſignificat, *ſum is, qui ad ſtandum me contuli.* quæ ſignificatio etiam ceteris locis pulcre convenit, ubi στήκω legitur. Stantes, terram, quam minima noſtri parte, tangimus. quare aptus eſt precantium habitus: in quo aſcetæ vetant *appodiare*.

¶ ἀφίετε, *remittite*) Ieſus ficui maledixit: fidelis fratri non debet maledicere.

27 περιπατοῦντος, *ambulante*) ut in ſua domo.

¶ ἔρχονται, *veniunt*) Gravis & ſolennis hæc erat interrogatio, facta a viris diverſorum ordinum.

CAP. XII.

2 Τῷ καιρῷ, *tempore*) *fructuum.* Matth. XXI. 34.

¶ ἀπὸ, *a*) Pars fructuum colonis conceſſa. Particula conveniens primis ſervis, qui *ſpecimen* fructuum eſſent apportaturi.

4 ἐκεφαλαίωσαν) *in capite male tractarunt.* ſic γναθοῦν, γυιοῦν apud Heſychium.

6 ἔτι, *adhuc*) Conſtr. cum *habens.*

¶ ἕνα - ἀγαπητὸν, *unum - dilectum*) Hæc duo non idem plane ſignificant.

10 οὐδὲ, *ne quidem*) Adverbium ἐπιτατικόν.

12 πρὸς) Sic πρὸς, Hebr. I. 7. XI. 18.

14 ἀλλ', *ſed*) Veritas non ſtat cum reſpectu perſonarum.

15 ἵνα ἴδω, *ut videam*) Salvator tum primum videtur tetigiſſe & ſpectaſſe denarium.

19 ἔγραψεν, *ſcripſit*) Sadducæi quamvis ſceptici agnovere, Moſen eſſe ſcriptorem legis.

¶ ὅτι - ἵνα) Rara locutio. conf. c. V. 23.

22 ἑπτὰ, *ſeptem*) Semen ne a ſeptimo quidem relictum, auget ſpeciem quæſtionis.

23 ὅταν ἀναστῶσι, *quum reſurgent*) fratres & uxor.

24 διὰ τοῦτο, *propterea*) Particula valde refutans: ipſe ſermo veſter prodit errorem veſtrum. Lat. *atqui.* Ps. LXVI (LXV) 19.

25 ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Τὸ *ex* novam ſanctorum ex mortuorum ſtatu reſurgentium conditionem innuit, non reſurrectionis univerſalitatem tollit.

26 βίβλῳ, *libro*) Commemoratur h. l. volumen Moſis: Eſajæ, Luc. III. 4. Prophetarum, Act. VII. 42. Pſalmorum, Act. I. 20.

¶ μωσέως, *Moſis*) de quo vos v. 19.

¶ ἐπὶ τοῦ βάτου, *in rubo*) Formula citandæ periochæ, Rabbinis frequens. Sic Plinius, *molybdænam in plumbo dicendam*, i. e. in capite de plumbo. Porro ὁ βάτος eſt menſura, ὁ vel ἡ βάτος, (ut ὁ vel ἡ θάμνος,) non dumus ſterilis, ſed frutetum laudabile. Illuſtre viſum, Deut. XXXIII. 16.

27 οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων.) Hæc media lectio: unde θεὸς ante νεκρῶν iterarunt alii, alii poſt ἀλλά.

¶ πολὺ, *multum*) Antitheton, *non longe*, v. 34.

28 καλῶς, *bene*) pulcre. Pulcritudo doctrinæ Chriſti conſpicua eſt ſæpe etiam iis,

iis, qui non capiunt omnia. Huc ref. v. 32. *καλῶς bene.*

29 *πρώτη πασῶν ἐντολή.*) Lectio media, versui 28 respondens. Editi, *πρώτη πασῶν τῶν ἐντολῶν*, & sic *Syr.* nec non mss. Græci, quanquam, pro *πασῶν*, *πάντων* habent *Al. Byz. Gehl. Mosc. Wo.* 1. 2. & alii multi, quorum aliqui v. 28 *πασῶν* servant. *πάντων* per alliterationem ad *πρώτη* & *ἐντολὴ* exstitit, ut in eodem *Al.* *ἀπὸ πάντων τῶν ἐντολῶν* Lev. IV. 13. 27. Porro *ἐντολὴ*, non *τῶν ἐντολῶν*, habet *Al. Gebl.* cum multis mss. eundemque casum rectum defendunt *Goth. Lat.*

¶ *κύριος*, *Dominus*) Hoc fundamentum est primi præcepti, imo omnium. Subjectum: DOMINVS, Deus noster; Dominus, inquam, (Deus omnium): Prædicatum: Vnus (Deus) est. conf. v. 32. ut nomen proprium *bis* positum significet *duas* magnas Iehovæ revelationes, quarum altera populum Iudaicum, altera etiam gentes complexus est. Conf. Ps. LXXII. 18, ubi nomen proprium semel, appellativum bis ponitur: *IEHOVAH Deus, Deus Israël.* eo positu accentuum, qui occurrit etiam 1 Chron. XII. 18: *Pax! pax tibi!* Ex hac unitate Dei fluit, ut totum ei uni nostrum amorem debeamus.

30 *καρδίας*, *corde*) quod vivit & amat.

¶ *ψυχῆς*, *anima*) quæ fruitur & gustat.

¶ *διανοίας*, *mente*) quæ est perennis illa vis cogitando se agitans. *σύνεσις*, v. 33. Luc X. 27: *ἰσχύος - διανοίας.*

¶ *ἰσχύος*, *robore*) facultate exequente per totum corpus.

32 *καλῶς*, *pulcre*) Constr. cum *dixisti*: nam *in veritate* ponitur, uti Luc. IV. 25.

¶ *εἷς ἐστι, καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος πλὴν αὐτοῦ*, *unus est, & non est alius præter ipsum*) *Vnus est*, locutione absoluta, repetitur ex v. 29. id est ex Mose. Conf. Zach. XIV. 9. Subjectum, *θεὸς*, *Deus*, subauditur, per insignem *εὐλάβειαν* sermonis. quanquam hoc ipsum vocabulum multi post *ἐστι* inseruerunt. In cod. *Lat.* mss. Berolinensi, qui *Witekindeus* dicitur, id expunctum est, & in duobus aliis Berolinensibus, qui seculo IX & XIII. scripti censentur, omissum. Reliquos lectionis hujus testes habet Apparatus.

33 *ὁλοκαυτωμάτων*, *holocaustis*) Nobilissima species sacrificiorum.

¶ *θυσιῶν*, *victimis*) de quibus permulta præcepta agunt.

34 *οὐ μακρὰν εἶ*, *non procul es*) *Procul* ergo sunt, qui *νοῦν intelligentiam* non *habent*. Si non procul es, intra: alias præstiterit, procul fuisse.

36 *αὐτὸς*) *ipse.*

37 *πολὺς*) populus, qui *multus* erat.

38 *αὐτοῖς*, *illis*) præsertim discipulis. Luc. XX. 4. 5.

¶ *γραμματέων*, *scribis*) Elenchus apertus.

¶ *θελόντων*, *volentibus*) *Velle*, sæpe rem, per se indifferentem, malam facit: verbum autem, *volo*, sæpe factum includit, sive bonum, Matth. XX. 14. sive malum, Gal. IV. 9. Estque hodienum character falsorum Theologorum, capi splendore habitus, primis partibus celebritatis, munerum & honorum, intercessionumque jactatione.

40 *οἱ κατεσθίοντες*, *comedentes*) Constr. cum seq.

41 *ἐθεώρει*, *spectabat*) Christus in hodierno quoque cultu spectat omnes.

¶ *πολλοὶ πλούσιοι*, *multi divites*) Florebat civitas.

42 *ἐλθοῦσα*, *veniens*) Hanc Iesus maxime spectabat.

¶ *δύο*, *duos*) quorum unum vidua retinere potuerat.

43 *προσκαλεσάμενος*, *advocans*) de re magna.

magna. Specimen judicii olim exercendi, pro statu cordium.

¶ τὺς μαθητὰς, *discipulos*) qui viduæ donum non tanti æstimarant.

¶ πλεῖον, *plus*) non modo proportione geometrica, sed animo, quem spectabat Dominus. Si dives aliquis omnes suas facultates contulisset, factum extrinsecus fuisset majus, quatenus facilius iterum acquiruntur numi duo, quam multi: sed animum tamen pauperculæ non vicisset.

CAP. XIII.

3 Εἰς) *in* montem. Murus templi versus montem olivarum erat depressior: unde templum potuit commode introspici.

¶ πέτρ⊚ κτλ. *Petrus &c.*) Iacobus & Petrus citius erant defuncturi: & tamen ad eos quoque pertinet; magis tamen ad Iohannem.

4 ταῦτα, *hæc*) quod ad templum attinet.

¶ πάντα ταῦτα, *omnia hæc*) quod non modo ad templum, sed etiam ad reliqua omnia, id est, ad universum attinet.

5 ἤρξατο, *cœpit*) Antea non erat multum locutus his de rebus.

6 ἐγώ εἰμι, *ego sum*) Prædicatum subauditur: *Christus*. Matth. XXIV. 5. Hebr. אני הוא Es. XLIII. 10.

8 ταραχαὶ, *turbationes*) in macrocosmo & microcosmo.

9 δὲ, *autem*) Cetera nolite curare; v. 11. tantum *vos ipsos* spectate.

¶ παραδώσυσι, *tradent*) Ab hoc versu ad v. 13 parallela sunt cum Matth. X. 17 f. Ergo Marcus non est epitomator Matthæi.

¶ εἰς) Sermo concisus: *in* synagogas inter verbera agemini. Vid. Glass. canon 2, de verbo. Vel potius εἰς pro ἐν, uti v. 6. Certe mentio verberum cum synagogis cohæret. Matth. X. 27. XXIII. 34.

¶ αὐτοῖς, *eis*) Iudæis.

10 καὶ εἰς, *& in*) Prædicatio evangelii adjuta est per ipsas persecutiones. v. 9. 2 Tim. IV. 17.

¶ πρῶτον) *prius*, quam finis veniat. v. 7.

11 μηδὲ μελετᾶτε, *neque meditamini*) Non modo nulla sollicitudine, sed ne commentatione quidem opus est.

¶ τῦτο) *id ipsum*, totum, sine timore.

14 ὅπυ ὐ δεῖ, *ubi non oportet*) Sermo ad hominem. Iudæi putabant, non oportere. Et non oportebat, quatenus *locus* erat *sanctus*. sic, *quæ non oportet*, 1 Tim. V. 13. Conf. etiam Ier. IL. 12.

20 ὃυς ἐξελέξατο, *quos elegit*) Vis orationis est.

¶ ἐκολόβωσε, *decurtavit*) decreto.

22 ἀποπλανᾶν) *abducere* per *errorem* a via recta.

24 ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις μετὰ τὴν θλίψιν ἐκείνην, *in illis diebus post tribulationem illam*) *Post* tribulationem *illam* erunt dies *illi*. Ergo aliò spectat *illam*, aliò *illis*. *Illam* respicit totum sermonem præcedentem: sed *illis* ad novissima prospicit, uti v. 32. Nam discipulorum quæstio, cui Dominus respondet, apud Marcum quoque, v. 4. implicite ad finem mundi pertinebat.

25 ἔσονται ἐκπίπτοντες, *erunt excidentes*) Metaph. a flore. Iac. I. 11.

26 μετὰ δυνάμεως πολλῆς καὶ δόξης, *cum potentia multa & gloria*) Adjectivum in medio. Tale zeugma frequens Marco, ut in medio aliquid ponat, cum præcedenti & subsequenti nectendum. vid. cap. III. 26. IV. 21. V. 40. 42. VI. 13. VII. 2. 21. X. 7.

32 ὐδὲ ὁ υἱὸς, *neque filius*) Hoc, a Matthæo prætermissum, posuit Marcus, quod fideles jam confirmati facilius ferre possent. Et anno XII ætatis & postea profecit Iesus sapientia; accessionesque, quas tum fecit, non habuerat prius. Id si illo non erat indignum, ne docenti quidem ei necesse erat unum jam tum scire arcanum

Patri

Patri reſervatum. Eſt autem accipiendum non abſolute, (coll. Ioh. XVI 15.) ſed reſpectu humanæ Chriſti naturæ, abs qua tamen hoc loco, ubi climax eſt angelis eum etiam hominem præferens, non denominatur; tum, reſpectu ſtatus exinanitionis, unde ſermo alius mox poſt reſurrectionem, Act. I. 17 not. denique reſpectu dehinc officii Chriſti: ut dicat, ſine reſervatione mentali, ſe neſcire, quia non habuit in mandatis, ut diceret diem illum; deterreatque diſcipulos, ne ſcire poſtulent. Potuit apoſtolus unam rem pro diverſo reſpectu & ſcire & non ſcire: Phil. I. 25 not. quanto magis Chriſtus? Admiranda eſt in motibus animæ Chriſti varietas. Interdum habuit ſenſum excelſum, ut vix videretur meminiſſe, ſe eſſe Hominem in terris ambulantem: interdum habuit ſenſum humilem, ut pæne videri poſſet oblitus, ſe eſſe Dominum ex cœlo. Et pro præſenti ſemper affectu ſolitus eſt eloqui; modo tanquam Is, qui cum Patre erat unum; modo rurſum ſic, quaſi ea duntaxat conditione eſſet, qua ſunt omnes homines ſancti. Sæpe hæc duo mira varietate inter ſe temperantur. Hoc loco humillime loquitur, ſenſumque ſuæ gloriæ, quem ſermo de judicio afferebat, temperat. Dices: Cur appellatur h. l. *Filius*, non ſumta denominatione a natura humana? Reſp. In enunciatis de Salvatore, cum prædicato glorioſo copulari ſolet ſubjectum demiſſum; Matth. XXVI. 28. Ioh. I. 52. III. 13. cum prædicato demiſſo, ſubjectum glorioſum. Matth. XXI. 3. 1 Cor. II. 8. & h. l. eſt antitheton ad *Patrem*.

¶ εἰ μὴ ὁ πατὴρ, *niſi Pater*) Magna omniſcientiæ gloria. Conf. Act. I. 7.

34 τὴν ἐξουσίαν, *poteſtatem*) Hanc dedit ſervis conjunctim; ut patet ex antitheto, *&* *unicuique*. Magna poteſtas. Matth. XXI. 33.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ τῷ θυρωρῷ, *janitori*) qui etiam pro aliis vigilat, eosque excitare debet.

35 γρηγορεῖτε, *vigilate*) *Vigilantia*, omnium officiorum fundamentum, non ſolum janitori, ſed omnibus ſervis præcipitur.

¶ μεσονυκτίου, *media nocte*) Matth. XXV. 6.

37 πᾶσι, *omnibus*) etiam poſteris.

CAP. XIV.

1 Τὸ πάσχα, *paſcha*) Hoc dicitur ſtricto ſenſu, uti v. 12. nam adduntur *azyma*.

¶ μετὰ δύο ἡμέρας) Id erat *poſtridie*.

3 πιστικῆς) *veræ*, Gall. *veritable*. Plinius contra, *pſeudonardum* memorat. Mediam ſyllabam in πιστικῆς producit Nonnus. *Piſta* urbs Indorum, in regione Cabul: qua ex regione pleraque aromata jam tum petebantur. vid. Lud. de Dieu in Act. p. 133. Sed ex nomine proprio potius formaretur πισταῖος.

5 ἐπάνω τριακοσίων, *ſupra trecentos*) An accurate æſtimare potuerint, dubitari poteſt. Locutio, adagio ſimilis.

7 τοὺς πτωχοὺς) *pauperes*, quos dicitis.

¶ ὅταν) *ſi* vultis, ut hîc oſtenditis.

¶ δύνασθε, *poteſtis*) Nunquam ita egenus quiſquam eſt, ut nil dare poſſit.

¶ ἔχετε, *habetis*) ſic præſentem. Non ſemper talis honos haberi mihi poteſt.

8 ὃ, *quod*) Sermo conciſus: i. e. *quod habuit*, impendit: & quod potuit, *fecit*. vel, quod habuit facere, fecit. αὕτη, *hæc*, emphatice cohæret cum ἔσχεν *habuit*. Tam pretioſum unguentum vix alius quiſpiam eorum, qui Ieſum colebant, habuit. Divinitus deſignata eſt ad hoc faciendum.

¶ προέλαβε, *præoccupavit*) Non decebat, corpus Chriſti, corruptionis neſcium, poſt mortem ungi: adeo prius unctum fuit.

9 εἰς ὅλον, *in totum*) qua patet.

¶ αὕτη, *hæc*) Demonstrativum.

11 ἐχάρησαν, *gavisi sunt*) gaudium conceperunt, idque testati sunt.

13 ἀπαντήσει, *occurret*) Mirabile signum: 1. occursurum eis hominem. 2. marem. 3. unum. 4. statim. 5. qui ferat vas. 6. idque fictile. 7. aquæ. 8. in domum discipulis quæsitam.

14 πῦ ἐστι, *ubi est*) Præsupponitur, esse aliquod hospitium jam paratum, providente Domino.

15 ἀνάγαιον μέγα, *cœnaculum magnum*) Iesum apud alios urbis incolas egisse pascha antehac, probabile est: hoc autem pascha Ipse majori solennitate celebravit.

¶ ἐστρωμένον, *stratum*) tapetibus. divina providentia gubernatus fuerat paterfamilias. Hæc circumstantia magis illustrat omniscientiam Iesu, quam si lapidibus stratum fuisset.

¶ ἑτοιμάσατε, *parate*) Neutrum. Luc. IX. 52.

16 εὗρον, *invenerunt*) cum fidei suæ confirmatione, admiratione & gaudio.

19 εἷς καθεῖς) Sic Ioh. VIII. 9. &, ὁ δὲ καθεῖς Rom. XII. 5. ὁ καθεὶς δὲ τῶν φίλων 3 Macc. V. 31. Ex κατὰ (non καὶ εἶτα) & ex εἷς est καθεὶς, formæ ὐδεὶς, μηδεὶς, nisi malis καθεῖς, ut a καθεὶς participio distinguatur. κατα, ut ἀνα, μετα, adverbiascit.

20 ἐμβαπτόμενος) *intingens*, manu sua. hæc vis medii verbi. participium imperfecti temporis, uti ὤν Ioh. IX. 25. ἐρχόμενος 2 Ioh. v. 7.

22 ἄρτον, *panem*) Marcus non addit articulum.

¶ μῦ, *meum*) Subaudi: *quod datur pro vobis*. ex v. 24.

23 καὶ ἔπιον ἐξ αὐτῦ πάντες, *& biberunt ex illo omnes*) Hoc verbis Domini interjectum argumento est, illud: *Hoc est corpus meum: hic est sanguis meus*, dictum esse, dum ederent, dum biberent. Vnde evangelistæ illud vel prætermittunt, vel subnectunt. conf. not. ad Matth. III. 7. *Omnes* biberunt, etiam Iudas: quem quis dixerit medio convivio potuisse se subducere?

27 γέγραπται, *scriptum est*) Conf. Matth. XXVI. 31 not.

30 σὺ, *tu*) Antitheton, *non ego*. v. 29.

¶ ἢ δὶς, *quam bis*) Valde notabilis circumstantia: primo cantu Petrum se non collecturum esse.

31 ἐκ περισσῦ μᾶλλον, *ex abundanti magis*) Conf. c. VII. 36 not. Petrus h. l. dixit *potius* de sua constantia, quam verbis Iesu credidit.

33 ἐκθαμβεῖσθαι) Hesychius, ἔκθαμβος, ἔκπληκτος. Eustathio, θαμβεῖν, τὸ ἐπὶ θέᾳ τινὸς ἐκπλήττεσθαι.

36 ἀββᾶ ὁ πατὴρ, *Abba Pater*) Marcus videtur interpretationis ergo, *Pater*, addidisse. nam Matthæus c. XXVII. 39. 42. simpliciter a Iesu dictum ait, *Pater mi*: Lucas, *Pater*: c. XXII. 42. In cruce dixit, *Eli Eli*.

¶ τί, *quid*) Non id, inquit, agitur, *quid* ego velim, sed, *quid* tu.

41 καὶ ἔρχεται, *& venit*) Præsupponitur tertius discessus, cum oratione.

¶ καθεύδετε, *dormite*) Matth. XXVI. 45 not.

¶ ἀπέχει, *sufficit*) suas jam peractas habet sopor vices: nunc alia res est.

44 ἀσφαλῶς, *caute*) Verebatur proditor, ne Iesus elaberetur.

51 σινδόνα, *sindone*) Locuples igitur erat. Matth. XI. 8.

¶ ἐπὶ γυμνῦ, *super nudo*) scil. corpore. Iam fortasse cubitum ierat.

¶ κρατῦσιν, *prehendunt*) Hic sequi non fuerat jussus. Discipulos nemo prehendebat:

debat: hunc prehendebant vel armati, vel alii.

52 γυμνὸς ἔφυγεν, *nudus fugit*) fugit, nocte non illuni: pudorem vicit timor, in magno periculo.

53 συνέρχονται αὐτῷ, *conveniunt cum illo*) edictô ejus.

54 μετὰ τ̃ ὑπηρετῶν, *cum ministris*) Sæpe facilior lapsus apud tales, qui minus timentur, quam inter proceres.

¶ θερμαινόμενος, *calefaciens se*) Sæpe sub cura corporis negligitur anima.

¶ φῶς, *lucem*) Apte *lux* pro *igni* dicitur. ad *lucem* agnitus est Petrus, qui alias tutior fuisset. v. 67.

60 ὐκ; τί; *non? quid?*) Duæ interrogationes.

61 εὐλογητῦ, *Benedicti*) ברוך Benedicti Dei.

65 ἤρξαντο, *cœperunt*) Novus gradus.

¶ ὑπηρέται, *ministri*) qui ῥαβδὺς *virgas* habebant.

66 κάτω, *infra*) Fuisse videntur ibi scalæ.

69 ἡ παιδίσκη, *ancilla*) eadem illa; vel altera, ut *rursus* nectatur cum solo participio, *conspicata.*

¶ τοῖς παρεστηκόσιν, *iis qui adstiterant*) Dixit igitur animo jocandi, non nocendi.

¶ ἐξ αὐτῶν, *ex illis*) Tò *illis* ostendit, jam frequentissimum fuisse sermonem contra Iesum ejusque discipulos.

72 ἐπιβαλὼν ἔκλαιε) *contulit sese* ad flendum, vel, ut Stapulensis interpretatur, *prorupit in fletum.* Commode Galli: *il se mit à pleurer.* Theophr. charact. περὶ λογοποιίας· εὐθὺς ἐρωτῆσαι - καὶ ἐπιβαλὼν ἐρωτᾷν. quo vide Casaubonum.

CAP. XV.

7 Ἐν τῇ στάσει, *in seditione*) Crimen Pilato suspectissimum, Barabbam libenter punituro.

8 ἀναβοήσας) *sublato clamore.* Huc refertur, *iterum clamaverunt*, v. 13. Olim ἀναβὰς legit *Lat.* vel etiam alii metaphrastæ. Idque congruit cum Matth. XXVII. 17, *congregatis igitur illis.* Certe & ad antistites, Iesum invidiose accusantes, se aggregavit, captivum quempiam deprecaturus, populus: & *adscensus* in prætorium, *clamor*que aliquis a populo susceptus est. Qui ἀναβοήσας ad subsequentia verba, ἀναβὰς ad antecedentia conferet, ex utrolibet alterum per alliterationem formari potuisse, sentiet.

¶ αἰτεῖσθαι, *petere*) Subaudi e proximo: ποιεῖν, *ut faceret.* Sæpe omittitur verbum ex commate sequenti repetendum. Ioh. V. 21. VI. 32. 35. X. 35. XII. 25. 35. Rom. V. 16. Phil. II. 1. 2. Tit. II. 2 not. Sic LXX, 2 Reg. IX. 27: καίγε αὐτόν· (scil. πατάξατε) καὶ ἐπάταξεν αὐτόν. Conf. Glass. lib. 4. tract. 2. observ. 5 & 12 tota: &, si placet, quæ notavimus olim ad Cic. ep. p. 143.

9 τ̀ βασιλέα τ̃ ἰυδαίων, *regem Iudæorum*) Mimesis.

15 τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι) *satisfacere.*

16 αὐλῆς, *aulam*) Præmittitur vox græca latinæ synonymæ, *prætorium.*

21 ἐρχόμενον, *venientem*) vel ut paschati interesset, vel ut videret, quid Iesu fieret.

¶ ἀπ' ἀγρῦ, *ab agro*) ubi fortasse domum habuerat. Felix, qui non interfuerit accusationi: sed eo ipso minus gratus Iudæis.

¶ Ἀλεξάνδρυ καὶ ῥύφυ, *Alexandri & Rufi*) Hi duo tum, cum Marcus scripsit, patre suo, quippe qui ab eis denominatur, notiores erant: illustres in discipulis: (vid. Rom. XVI. 13, de Rufo, qui item ut matre sua notior ponitur, quam tamen Paulus Hierosolymis videtur matrem habuisse:) unde veritas rei gestæ poterat cognosci.

22 φέρουσιν, *ferunt*) non modo *ducunt*.

¶ γολγοθᾶ) Genitivus.

23 οὐκ ἔλαβε, *non sumsit*) gustavit, non bibit. Matth. XXVII. 34. coll. c. XXVI. 29.

24 σταυρώσαντες) *crucifigentes*.

25 τρίτη, *tertia*) quam sequitur *sexta* & *nona* v. 33. Notantur ergo horæ judaicæ. Vtut est apud Marcum & Iohannem & genus horæ & numerus; unam eandemque uterque diei partem antemeridianam innuit. Neque est, cur numerum horarum crucis imminuere curemus. Vltra sex horas in cruce pependit Iesus. nam etiam *sex horæ* a III ad IX, æquinoctio jam præterito, æqualibus horis per se majores erant: & inter finem eclipseos interque mortem Iesu multa intervenerunt. Sunt qui hunc versum sic exponant: *Erat hora tertia, ex quo eum crucifixerant*: sed Marcus hoc sensu dixisset, *Erant horæ tres*: & sic, prætermissa ipsius crucifixionis hora, diceret, quid tribus post horis factum esset; nam & sortitio & inscriptio celerior fuit.

¶ καὶ) Καὶ vel proprie valet *&*; ut Marcus innuat, primum milites affixisse Iesum cruci, deinde divisisse vestes ejus, tum erexisse crucem: vel habet potius vim relativam, ut hora præcise notetur, cui mentio crucifixionis & præmittitur & subjicitur. coll. Ioh. XIX. 14. conf. καὶ c. II. 15 fin.

¶ ἐσταύρωσαν) exaltantes *crucem*.

28 καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη) Es. LIII. 12. LXX: καὶ ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη. Majorem vim μετὰ habet. *cum maleficis numerari se passus est*.

29 οὐὰ) *vah*, interjectio & acclamatio, admirandi vim habens, ut copiose docet Franc. Bernardinus Ferrarius lib. 3 de acclam. vet. cap. XV. Hoc loco admirandi vim cum ironia habet.

32 ὁ χριστὸς ὁ βασιλεὺς, *Christus rex*) Mimesis. τὸ *Christus* respicit actionem sub Caipha, τὸ *Rex* sub Pilato.

34 ἐλωῒ) Hebr. אֱלֹהַי ut בַּרְזִלַּי Βερζελλὶ, בֵּבַי Βαβὶ, אֲבִישַׁי ἀβεσσὰ, &c. Hiller. Onom. p. 707. nam ne שַׂרַי quidem Græce σαρὰι est, Gen. XVII. 15. Matthæus, ἠλὶ ἠλί· & sic psalterium hebraicum: Marcus, ἐλωῒ ἐλωΐ· & sic psalterium syriacum, ut observat Ioh. Gregorius.

¶ εἰς τί, *in quid*) Vid. Matth. XXVII. 46 not.

37 ἐξέπνευσε, *exspiravit*) *Spirare* conducit corpori; *exspirare*, spiritui.

41 γαλιλαίᾳ, *Galilæa*) Hîc magnam partem fuerat versatus: Hierosolyma venerat maxime temporibus festis.

42 προσάββατον, *prosabbatum*) ubi initium erat requiescendi.

43 ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας, *qui ab Arimathæa*) Articulus ostendit, hoc Iosephi cognomen esse factum. Matthæus articulum non ponit, quia ante Marcum scripsit.

¶ εὐσχήμων, *honestus*) & honore & dignitate conspicuus.

¶ βουλευτὴς) *senator* Hierosolymitanus.

¶ τολμήσας, *ausus*) Laudabilis ausus. Ioh. XIX. 38. Asyndeton elegans & efficax.

44 ἐθαύμασεν, *miratus est*) Sane crux non eripuit vitam Iesu.

¶ πάλαι) Id de intervallo etiam breviore dici, ostendit Eustathius.

45 γνοὺς, *cognoscens*) Iesus vere mortuus.

¶ ἐδωρήσατο) *donavit*. Corpus crucifixi fuerat in potestate judicis.

CAP. XVI.

1 Ἠγόρασαν, *emerunt*) Pridie sabbati præpararunt aromata. Luc. XXIII. 56. XXIV. 1. Ergo utique tum etiam emerant. neque enim postridie sabbati

bati tam mane emere poterant. Itaque *διαγενομένε τε σαββάτε* aut per hyperbaton necti debet cum *veniunt*, v. 2. aut sensus est: *sabbato interim facto*, scil. inter parasceven & primam sabbatorum.

¶ *ἀρώματα, aromata*: - *ἀλείψωσιν, ungerent*) Vtrinque est synecdoche. *Aromatis* volebant corpus conspergere, unguentis *ungere*: vel aromata & unguenta contemperare.

2 *λίαν πρωῒ, valde mane· ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίε, orto sole*) Alterum pertinet ad Mariam Magdalenam, Ioh. XX. 1. alterum ad ceteras.

3 *ἐκ, ex*) Igitur valde munitum fuerat sepulcrum. Nesciebant tamen mulieres, id etiam obsignatum fuisse.

4 *γὰρ, enim*) Innuit particula, cur & *mulieres* solicitæ fuerint, & cur *lapidem* majore vi devolvendum agnoverint.

5 *νεανίσκον, juvenem*) Habitus angelos decens. Plerunque forma virili, eaque hic juvenili, apparuerunt.

¶ *ἐν τοῖς δεξιοῖς, in dextris*) Minister ita est Domino suo ad manum, apte ministrans.

7 *ἀλλ' ὑπάγετε, sed abite*) Antitheton: *non est hic: illic videbitis.*

¶ *καὶ τῷ πέτρῳ, & Petro*) qui præconium hoc deinde in actis & epistolis eximie fecit.

8 *δὲ*) *γὰρ Lat. Cant. Barb.* 1.

¶ *τρόμος, tremor*) corporis. conf. 1 Cor. II. 3 not.

¶ *ἔκστασις, stupor*) animi.

9 *πρωῒ, mane*) Constr. cum *apparuit.* coll. v. 12. Eo ipso tamen die surrexit Dominus, ante lucem.

12 *ἑτέρᾳ, alia*) Hic medius revelationis gradus inter nuncios & apparitionem manifestam: sicut *binarius* medius inter nunciam unicam & testes multos.

13. *ἀπήγγειλαν*) *renunciarunt.*

¶ *οὐδὲ ἐκείνοις, ne illis quidem*) Affirmat Lucas, c. XXIV. 34. Vtrumque vere. Credebant; sed mox recurrebat suspicio & ipsa *incredulitas*. Fides exoriens, excepta prima lætitia, quæ tamen quiddam insolens & ecstaticum habebat admixtum, non erat fides, collata ad fidem defæcatam, exsaturatam, apostolatui idoneam, quæ secuta est. Luc. XXIV. 37 f. Ioh. XX. 25. Matth. XXVIII. 17.

14 *ὕστερον, ultimo*) Vltima apparitionum non absolute, sed earum, quas Marcus describit.

¶ *ἀνακειμένοις, discumbentibus*) quo tempore maxime exhilarantur homines adventu eorum, quos desiderabant.

¶ *αὐτοῖς*) *ipsis*, simul.

¶ *ὠνείδισε, exprobravit*) Id præsupponit demonstrationem indubiam.

¶ *καὶ σκληροκαρδίαν, & duritiem cordis*) Fides & cor molle, conjuncta.

15 *κόσμον, mundum*) Iesus Christus, Dominus omnium.

¶ *πάσῃ*) *omni.* v. 20. Hoc sine limitatione dicitur. si non omnes homines omnium locorum & seculorum audivere evangelium, primorum præconum successores, & ii, quorum erat audire, non responderunt voluntati divinæ.

¶ *κτίσει, creaturæ*) hominibus, primario, v. 16: reliquis creaturis, secundario. Sicut maledictio, ita benedictio patet. Creatio per Filium, fundamentum redemtionis & regni.

16 *πιστεύσας, credens*) evangelio. Respondent extrema primis. cap. I. 15.

¶ *καὶ βαπτισθεὶς, & baptizatus*) Quisquis credidit, baptismum suscepit.

¶ *σωθήσεται, salvabitur*: *κατακριθήσεται, condemnabitur*) Vtrinque est synecdoche.

che. Iustitiam & *salutem habebit: condemnabitur* & interibit.

¶ ἀπιςήσας, *qui non credit*) Qui non credebant, baptismum non suscipiebant. Privatio baptismi non damnat, nisi per *incredulitatem*. Circumcisionis neglectæ pœna expressius indicata, Gen. XVII. 14.

17 τοῖς πιςεύσασι) *credentes*, ea ipsa fide, de qua v. 16. Conf. Hebr. XI. 33 &c. Non fuit habitus alius, quo salvatus est Paulus; alius, quo miracula edidit. Hodie quoque in omni fideli fides latentem habet vim miraculosam: omnis effectus precum revera miraculosus est, etiamsi non appareat: etsi in multis & propter ipsorum imbecillitatem & propter mundi indignitatem, non modo propter ecclesiam plantatam, quanquam prima miracula N. T. revera Domino Iesu nomen æternum (coll. Es. LXIII. 12.) pepererunt, ea se hodie vis non exserit. Signa initio fuere adminicula fidei: nunc etiam sunt fidei objectum. Leonbergæ, oppido Wirtenbergico, patrum memoria, mulier ita membris capta, ut fulcris vix spithamæis reperet, dum Decanus pro suggestu hunc ipsum textum tractaret, repente erecta est.

¶ ταῦτα, *hæc*) Miracula appellantur hic evidentissima & ab omni præstigiarum suspicione remotissima.

¶ παρακολουθήσει, *subsequentur*) Verbum & fides præcedit signa. v. 20.

¶ ἐν τῷ ὀνόματί μου, *in nomine meo*) quod fideles invocant.

¶ καιναῖς, *novis*) iis, quas ipsi antea non noverant: vel etiam iis, quas nulla natio antea habuerat. 1 Cor. XII: 10. Nam Act. II. 4. *linguæ* Parthorum, Medorum &c. *aliæ* dicuntur, non *novæ*.

18 θανάσιμον, *mortiferum*) Non commemoratur hîc resurrectio mortuorum: Iesus Christus plus præstitit, quam promisit. Sed nec nisi Tabea per Petrum, Eutychus per Paulum resuscitati leguntur. nam Salvatore in gloriam ingresso optabilius est per fidem ex hoc mundo in alterum evolare, quam in hanc vitam redire.

19 ὁ κύριος, *Dominus*) Magnifica & opportuna appellatio. v. 20.

¶ μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς, *postquam eis locutus erat*) Mandatis eos instruxit, non solum ipso die resurrectionis, per Marcum tam copiose descripto, sed etiam per insequentes dies.

20 πανταχοῦ, *ubique*) v. 15. Quo tempore Marcus evangelium scripsit, jam tum apostoli exierant in omnem mundum: Rom. X. 18. ideo præter Petrum, Iacobum majorem, Iohannem, Iacobum minorem, Iudam, nullius apostoli, nisi Pauli, post Actorum caput II vel XV. nos mentionem legimus in libris N. T. Ibi quisque maxime innotuit, ubi prædicavit. Nullius apostoli, solius Iesu Christi nomen in toto orbe celebratum est.

IN EVANGELIVM SECVNDVM LVCAM.

CAPVT I.

1 Ἐπειδήπερ, *quandoquidem*) Dedicatio brevis, ad utrumque Lucæ pertinens librum; sive procemium, ex quo gravitas, simplicitas, candor elucet.

¶ πολλοὶ ἐπεχείρησαν, *multi sunt conati*) Non notat Lucas Matthæum & Iohannem, qui fuerant inter *spectatores* rei ac *ministros* ipsos: ut non dicamus, Lucam & ante Iohannem scripsisse, & Matthæi librum non vidisse videri. Vnus superest Marcus: at Lucas dicit *multos*, idemque adhibet verbum media vi, ἐπεχείρησαν *conati sunt*, cui congruit particula καθὼς, *sicut*, congruentiam cum relatione spectatorum & ministrorum innuens a scriptoribus vel quæsitam vel obtentam; & vocula κἀμοὶ *etiam mihi*, qua Lucas multis illis se non tam opponit, quam aggregat, sic tamen, ut etiamnum aliquid ad ἀσφάλειαν ac firmitudinem Theophilo conferat. Significat igitur, si modo Marcum etiam spectavit, complura Marco non dicta in promtu sibi esse; ceteros vero scriptores, eum v. gr. qui *Evangelium secundum Ægyptios* scripserit, minus facere ad ἀσφάλειαν ac firmitudinem.

¶ ἀνατάξασθαι, *adornare*) scripto, vel sermone catechetico. Hesychius, ἀνατάξασθαι, ἐντρεπίσασθαι.

¶ τ πεπληροφορημένων) πληροφορία, quum homini tribuitur, notat *plenitudinem* cognitionis in intellectu, vel appetitus in voluntate: quum rei tribuitur, notat plenum vigorem. 2 Tim. IV. 17. Hebr. VI. 11 not. Talem vigorem τὰ πράγματα, *res* christianæ, quas utroque libro describit Lucas, habebant, dum fierent: & habebant eæ solæ; quare easdem hac periphrasi satis designat. In conspectu mundi res gesta est. Act. XXVI. 26.

¶ ἐν ἡμῖν, *in nobis*) in ecclesia, maxime vero in doctoribus, iisque veteranis.

2 παρέδοσαν ἡμῖν, *tradiderunt nobis*) mihi aliisque apostolorum comitibus.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Non a solo Paulo, *post initium* converso, accepit Lucas.

¶ αὐτόπται καὶ ὑπηρέται) *Ipsi viderunt*, &, quod plus est, *ministrarunt*. Sic etiam Paulus erat *minister & testis*, Act. XXVI. 16. ipsaque Domini mater Maria. Act. I. 14. Tales testes erant multi, longævi, summæ auctoritatis. 1 Cor. XV. 6. Rom. XVI. 7. Tales ipsi, & talium comites, libros N. T. scripserunt: nulli dubitationi relictus est locus.

¶ τοῦ λόγου, *sermonis*) Act. X. 36. Hic unus sermo multos sermones complectitur. v. 4.

3 ἔδοξε κἀμοὶ, *visum est etiam mihi*) Sanctum prolubium, evangelico homine dignum.

¶ παρηκολουθηκότι, *consecuto*) Exquisitum verbum: dicitur de eo, qui tantum non ipse interfuit omnibus rebus, & ab iis, qui interfuere, didicit. v. gr. de Timotheo, 2 Tim. III. 10. quem Paulus mox

sub persecutiones, quas perpessus fuerat Antiochiæ &c. secum duxit. Oppositum, ἀπολέλειμμαι, *res fugit me, non capio.* Causa, cur Lucas se scribere posse ac debere statuerit. Hic est, qui Act. XIII. 1. vel certe ibidem c. XVI. 10. evangelico jam munere fungebatur.

¶ ἄνωθεν, *superne*) a principio. v. 2. Scriptura tradit origines, etiam evangelicas & ecclesiasticas.

¶ πᾶσιν) τοῖς πράγμασιν. *Omnia negotia* illa subsecutus erat Lucas *accurate.*

¶ καθεξῆς, *deinceps*) ἑξῆς, *postea*: καθεξῆς, *deinceps.* Vt omnia assecutus erat Lucas, *proximum* erat, ut describeret. Et quidem *recentem* rei cognitæ lætitiam sapit hoc procemium. Describit autem *ordine* (id quoque valet καθεξῆς) primum Acta Christi, conceptionem, nativitatem, pueritiam, baptismum, benefacta, præconium, passionem, resurrectionem, ascensionem: deinde Acta apostolorum. Quod tamen ipsum non impedit, quo minus aliqua interdum, temporibus disjuncta, conjungat. c. I. 80. III. 20 &c.

¶ κράτιστε θεόφιλε, *excellentissime Theophile*) Hic Theophilus erat Alexandriæ, ut veteres testantur: (vid. *Ord. temp.* p. 225.) & in ea urbe inprimis floruit *catechesis.* v. 4. Erat vir amplissimus, ut titulus a Luca ei datus ostendit. coll. Act. XXIII. 26. XXIV. 3. XXVI. 25. Idem titulus eidem Theophilo Act. I. 1. non tribuitur, vel quod tum privatus erat, vel quod virtus ejus, & Lucæ familiaritas creverat. Argumento autem est titulus, historiam evangelicam esse veram, & ab initio præstantissimis viris sese offerri passam esse. Sancta hominum illustrium exempla in his libris descripta Theophilum excitare poterant.

4 ἵνα, *ut*) Scopus libri.

¶ ἐπιγνῷς, *cognosceres*) Verbum compositum, emphaticum.

¶ κατηχήθης, *institutus es*) ore aliorum. Catechesis etiam historiam sacram complectitur. Lucas agnoscit majorem suam auctoritatem, quam eorum, ex quibus antea audierat Theophilus.

5 ἐγένετο, *fuit*) Sub præfationem Lucas ipsam exhibet Historiam Iesu Christi, ab ejus introitu in mundum, usque ad ascensionem in cœlum. Hujus Historiæ notandum

I. Initium: ubi	
1. *Iohannis conceptio.*	*c. I.* 5-25
2. *ipsius Iesu conceptio.*	26-56
3. *Iohannis nativitas & circumcisio: Zachariæ hymnus: Iohannis adolescentia.*	57-80.
4. *Iesu Christi* a) *nativitas.*	*c. II.* 1-20
b) *circumcisio & nomen.*	21
c) *repræsentatio.*	22-38
d) *patria & incrementum.*	39, 40
II. Medium, cum esset annorum XII, & deinceps.	41-52.
III. Cursus ipse.	
1. *Aditus: ubi describitur baptista: baptismus: tentatio.*	*c. III.* 1 *s.* 21 *s. IV.* 1-13
2. *Annus acceptus in Galilæa:*	
A. *Nazaretæ propositus.*	14-30
B. *Re ipsa præstitus.*	

α Capernaumi, & in illa regione. Hic notanda
1. acta, ab adversariis non reprehensa: ubi Iesus
1. potenter docet. 31, 32
2. obsessum liberat. 33-37
3. Petri socrum & multos ægrotos sanat. 38-41
4. ubique docet. 42-44.
5. Petrum vocat, & item Iacobum & Iohannem. c. V. 1-11
6. Leprosum mundat. 12-16
2. acta, ab adversariis, paulatim gravius, reprehensa. Hic occurrit
1. paralyticus. 17-26
2. vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus sumtus. 27-32
3. quæstio de jejunio soluta. 33-39.
4. spicæ vulsæ. c. VI. 1-5
5. manus arida restituta, & hostium insidiæ. 6-11
3. acta, quorum eventus apud varios varius erat:
1. apud apostolos electos: 12-16
2. apud alios auditores: 17 s. 20-49.
3. apud centurionem: c. VII. 1-10
4. apud discipulos Iohannis, ubi
א occasio, resuscitatio adolescentis in Nain, 11-18
ב legatio, 18-23
ג elenchus. 24-35
5. apud Pharisæum Simonem & peccatricem amantissimam. 36-50.
6. apud familiares. c. VIII. 1-3
7. apud populum. 4-18
8. apud matrem ac fratres. 19-21
β in mari, 22-26
& trans mare. 27-39
γ cis mare, iterum:
1. Iairus & hæmorrhousa. 40-56.
2. apostoli emissi. c. IX. 1-6
3. Herodis dubitatio. 7-9
4. apostolorum relatio. 10
5. populi studium: Domini benignitas: V millia saturati. 11-17
3. Præparatio ad passionem &c.
A. Recapitulatio doctrinæ de persona I. C. Silentium imperatum: passio prædicta: sequela injuncta. 18 s. 21. 22. 23-27
B. Glorificatio in monte: lunatici sanatio: passio iterum prædicta: humilitas & moderatio præcepta. 28 s. 37 s. 43 s. 46 s. 49 s.
C. Iter magnum Hierosolymitanum ad passionem &c. Hic statui possunt intervalla XVIII.
I. SAMARITÆ, inhospitales, tolerati. 51-57

a b

II. *In via: comites inidonei repulsi: idonei compulsi.*	57-62.
III. *POSTEA, Nuncii LXX præmissi: & cum gaudio recepti.*	c. X. 1-24
ET Legisperitus, Samaritæ exemplo, amorem proximi edoctus.	25-37
IV. *In pago quodam, Maria Marthæ anteposita.*	38-42.
V. *In loco quodam, discipuli orare discunt.*	c. XI. 1-13
dæmonium ejicitur; id factum defenditur:	14-26
mulieris acclamatio corrigitur.	27, 28
populus signi avidus reprehenditur.	14-36
VI. *In domo quadam, pharisæi & scribæ redarguuntur.*	37 s. 45-54.
VII. *Sermo habetur ad discipulos,*	c. XII. 1-12
ad interpellatorem,	13-21
ad discipulos,	22-40
ad Petrum,	41-53
ad populum,	54-59
VIII. *Pœnitentiæ necessitas ostenditur.*	c. XIII. 1-9
In synagoga, mulier sabbato sanatur, crescente Dei regno.	10-21
IX. *In itinere declaratur paucitas salvandorum.*	22-30
X. *Eo die, Herodes vulpes dicitur, Ierusalem redarguitur.*	31-35.
XI. *In domo pharisæi, hydropicus sabbato sanatur:*	c. XIV. 1-6
docetur humilitas,	7-11
vera hospitalitas,	12-14
ratio magni convivii;	15-24
abnegatio sui requiritur.	25-35.
XII. *Gaudium super peccatoribus resipiscentibus defenditur.*	c. XV. 1 s. 11 s.
Discipulis officium injungitur.	c. XVI. 1-13
& Pharisæorum avaritia irrisioque refutatur.	14-31.
Scandala caventur.	c. XVII. 1-4
apostolorum fides augetur.	5-10
XIII. *In confiniis Samariæ & Galilææ X leprosos sanat:*	11-19
XIV. *quæstioni de tempore adventus regni Dei respondet:*	20-37.
orationem assiduam & demissam commendat.	c. XVIII. 1 s. 9-14
XV. *Parvulis benedicit:*	15-17
respondet diviti,	18-27
& Petro.	28-30
XVI. *Passionem tertium prædicit.*	31-34
XVII. *Prope Iericho, cæcus sanatus.*	35-43.
XVIII. *In Iericho, Zacchæo salus confertur:*	c. XIX. 1-10
de subita apparitione regni respondetur.	11-28
4. *Acta Hierosolymitana.*	
A. *Priores dies magnæ hebdomadis.*	
1. *introitus regalis.*	29-44
2. *templi*	

c d

abu-

c d

- α *abusus castigatus.* 45, 46
- β *usus restitutus,* 47, 48.
  - & *vindicatus.* c. XX. 1-8
- 3. *in templo sermones:*
  - α *parabola de colonis,* 9-19
  - β *responsio de censu,* 20-26
    - & *de resurrectione.* 27-40
  - γ *quæstio de Domino Davidis.* 41-44
  - δ *discipuli admoniti.* 45-47.
  - ε *laudata viduæ oblatio.* c. XXI. 1-4
- 4. *templi & urbis, & universi, finis prædictus.* 5 s. 8 s. 25 s. 28 s.
- 5. *adversariorum & proditoris pactum.* c. XXII. 1-6

B. *Feria quinta.*

- a. *Petri & Iohannis curatio.* 7-13
- b. *cœna & sermones.* 14-23
- c. *quis major?* 24-30
  - *Petrus & ceteri discipuli admonentur.* 31 s. 35-38
- d. *in monte oliveti*
  - 1. *orat Iesus Patrem, ab angelo corroboratur, & discipulos excitat.* 39-46
  - 2. *proditur; inepte defenditur contra irruentes: sancte se gerit.* 47-53
- e. *comprehensus in domum pontificis ducitur,* 54
  - *Petrus eum abnegat, & plorat:* 55-62
  - *Dominus illuditur.* 63-65

C. *Feria sexta.*

- א *passio & mors. Acta*
  - 1. *in Synedrio* 66-71.
  - 2. *in prætorio.* c. XXIII. 1-5
  - 3. *apud Herodem* 6-12
  - 4. *iterum in prætorio* 13 s. 17-25
  - 5. *in via* 26-32
  - 6. *in Golgotha: ubi*
    - a. *crux ipsa: & deprecatio Iesu:* 33, 34
    - b. *vestes divisæ.* 34 s.
    - c. *ludibria, & in his titulus crucis.* 35-39
    - d. *latronum tamen unus conversus.* 40-43
    - e. *portenta & mors Iesu.* 44-46
    - f. *spectatores.* 47-49
- ב *sepultura.* 50-53

D. *parasceve & sabbatum.* 54-56.

e E. *Resurrectio, innotescit*

α. *mulieribus:*	*c. XXIV.* 1-12
β. *duobus in agrum euntibus, & Simoni:*	13-35
γ. *ceteris quoque.*	36 *ſ.* 44 *ſ.*
F. *Apoſtolorum inſtructio: Domini aſcenſio: apoſtolorum alacritas.*	46-53.

¶ ἡρώδε, *Herodis*) Omnia liquido ponuntur: nomina, tempora, loca.

¶ τῆς ἰεδαίας, *Iudææ*) Theatrum rerum omnium.

¶ ἱερεὺς, *ſacerdos*) non ſummus ſacerdos, ſed claſſicus.

¶ ἐξ ἐφημερίας ἀβιά· *ex claſſe Abia*) In XXIV claſſes diviſi erant ſacerdotes: & claſſis Abia erat octava. 1 Chron. XXIV. 10. ἐφημερία, uſu LXXvirali, reſpondet hebraico מחלקת interdum etiam משמרת Quælibet claſſis in ſuo ordine habebat functionem ſeptidui, a ſabbato ad ſabbatum.

6 δίκαιοι, *juſti*) Benignitas ſcripturæ de juſtitia piorum loquentis non debet opponi dogmati de juſtificatione.

¶ ἀμφότεροι, *ambo*) Deus organa electa producit ex parentibus piis.

¶ ἐνώπιον τε θεε, *coram Deo*) Gen. XVII. 1.

¶ ἐντολαῖς, *præceptis*) moralibus.

¶ δικαιώμασι) ceremonialibus. Hebr. IX. 1.

7 καὶ, *&*) Non jam ſperabant prolem, ex duplici cauſa: v. 18. 36. (conf. Rom. IV. 19.) & fortaſſe jam ne petebant quidem.

¶ προβεβηκότες, *provecti*) Deſcriptio ſenectutis piorum jucunda, metam conſpicientis beatam.

8 ἐν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτε, *in ordine claſſis ſuæ*) De veſtigio hujus loci chronologico egimus in *Ordine temporum*, p. 230.

9 ἔλαχε, *ſortem accepit*) Functiones ſacerdotum, ſorte dividebantur.

¶ τε θυμιάσαι, *ut ſuffitum faceret*) Ex. XXX. 1 ſs.

10 πᾶν, *omnis*) Erat ergo dies ſolennis, & fortaſſe ſabbatum, quo ingreſſus erat Zacharias. v. 22. 23.

11 ἄγγελος, *angelus*) cujus nomen poſtea indicatum eſt Zachariæ. v. 19.

13 μὴ φοβε, *noli timere*) Primum alloquium cœleſte in aurora N. T. per Lucam amœniſſime deſcripta. Res hîc proponitur ſuaviter: deinde per vias aſperas & ſeveras ducitur ad exitum ſuaviſſimum. Et ſic poſtea Apocalypſis.

¶ εἰσηκέσθη, *exauditæ ſunt*) Hoc eſt ad cor loqui. Act. X. 4.

¶ ἡ δέησίς σε, *preces tuæ*) Prolem ergo petierat, pridem.

14 ἰωάννην, *Iohannem*) *Iohannis* nomen præſcriptum eſt; *Mariæ* non præſcriptum.

¶ ἔσαι, *erit*) filius ille.

¶ Κυρίε, *Domino*) Innuitur Deus Pater. mox etiam de Spiritu S. & Filio Dei. Iam in prodromo Meſſiæ amplius ſe pandit œconomia S. Trinitatis.

¶ χαρήσονται, *gaudebunt*) v. 58. 66.

15 καὶ οἶνον καὶ σίκερα ε μὴ πίῃ, *& vinum & ſiceram ne bibat*) Sic quoque Iud. XIII. 4, μὴ πίῃς οἶνον καὶ σίκερα. *σίκερα ab Hebr.* שכר omnem potum a vino diverſum, ac tamen inebriantem denotat, ut *ſuccum dactyli*, *zythum* &c. Talis abſtinentia Iohanni, Simſonis etiam matri præcepta fuit.

¶ καὶ, *&*) Similiter *ebrietati plenitudo in ſpiritu* opponitur Eph. V. 18.

¶ ἐκ, *ex*) Locutio conciſa: id eſt, *in utero*, (v. 41. 44.) *& deinceps.*

16 ſ. ἐπιςρέψει καὶ προελεύσεται, *convertet & præibit*) Ad illud verbum mox refer *ad convertendum*; ad hoc, *ad parandum.*

¶ Κύ-

¶ Κύριον, *Dominum*) Christus, Deus. conf. vers. seq. *corameo-Domino*: & vers. 76.

17 αὐτὸς, *ipse*) Antitheton ad alios. v. 16.

¶ ἐνώπιον) *ante conspectum*, proxime.

¶ ἐπιστρέψαι κτλ. *ad convertendum &c.*) Sermo hoc loco, ut sæpe in prædictionibus, est figuratus, concisus, & quasi poëticus, hoc sensu: Efficiet Iohannes, ut parentes juxta atque liberi, inobedientes juxta atque justi, omnis ætatis & indolis homines, sint Domino parati. Non erat autem commodum dictu: convertet *inobedientes* & injustos juxta cum obedientibus & *justis*. nam justi non egent conversione. Ideo pro concreto abstractum dicitur: convertet inobedientes in sensu justorum, i. e. inobsequentes convertet sive reducet, ut ad justos, docilitate eorum & sapientia induta, se aggregent, &, quemadmodum justi promti sunt, sic inobedientes fiant promti Domino.

¶ καρδίας, *corda*) *Cor*, sedes *conversionis*, *obedientiæ*, *prudentiæ*.

¶ πατέρων ἐπὶ τέκνα, *patrum juxta cum liberis*) Malach. III. 24 לב בנים על אבותם LXX, καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ. Locutio est instar proverbii, ad *multitudinem* (v. 16) significandam. sic Gen. XXXII. 11, μητέρα ἐπὶ τέκνοις. sic plane, πατέρων ἐπὶ τέκνα Ex. XX. 5. XXXIV. 7. nec non, κνημὴν ἐπὶ μηρὸν, Iud. XV. 8. Vid. etiam על Amos III. 15. Iud. XII. 1. & πρὸς, apud Siraciden mox citandum. Simul notata cogitari potest cura patrum pro salute liberorum, contra ac fit in fuga, Ier. XLVII. 3, οὐκ ἐπέστρεψαν πατέρες ἐφ' υἱοὺς αὐτῶν.

¶ καὶ ἀπειθεῖς ἐν φρονήσει δικαίων, *& inobedientes in prudentia justorum*) Hoc ponitur pro eo, quod est apud Malachiam, *& cor liberorum super patres ipsorum*. Inobedientia, maxime *juvenile* vitium: patres, *prudentia* & *justitia* præcipue decet. *In prudentia*, inquit angelus, non *in prudentiam*. *Sensus* eorum, *qui justi sunt*, in conversione protinus induitur.

¶ ἑτοιμάσαι Κυρίῳ λαὸν κατεσκευασμένον, *ad parandum Domino populum instructum*) Asyndeton, *ad convertendum*, *ad parandum*. Parandus populus, ne Dominus populum, imparatum inveniens, majestate sua obterat. Malach. III. 24. *Populus instructus*, Iohanni populum *paranti* obtemperans, Domino *obediens*, non jam habens talia corda, quæ describuntur Prov. XV. 7, ולב כסילים לא כן LXX, καρδίαι ἀφρόνων οὐκ ἀσφαλεῖς. Notentur opposita, ἀφρόνων & φρονήσει & affinia כן ἑτοιμάσαι. De Elia Sir. XLVIII. 11, καὶ ἐπιστρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καταστῆσαι φυλὰς Ἰακώβ. Minime proletarium esse Siracidæ librum, convenientia ejus cum hoc angeli sermone docet. Vid. etiam Matth. XXIII. 34 not.

18 κατὰ τί γνώσομαι) Sic LXX, Gen. XV. 8. Rem ipsam tangit Zachariæ quæstio, fidei defectu laborans: rem ipsam præsupponit *quomodo* a Maria propositum, cum fide. v. 34. 45.

19 γαβριὴλ, *Gabriel*) Ratio, cur Zacharias non debuisset diffidere. Nomen compositum ex גבר & אל indicat summam legationis, de Filii Dei incarnatione. אל est גבר Gabriel apparuerat Danieli quoque. Idem angelus: idem negotium.

¶ ὁ παρεστηκὼς, *qui adsisti*) Septem angeli *stant* coram Deo, Ap. VIII. 2. Vnus ex his Gabriel *adstat* vel stat cum sex ceteris.

¶ ἀπεστάλην, *missus sum*) v. 26. Hebr. I. 14.

¶ εὐαγγελίσασθαι, *ad evangelizandum*) Initium evangelii. c. II. 10. 17. Marc. I. 1.

20 ἰδοὺ, *ecce*) q. d. *in hoc cognosces*. Signum poscen-

poscenti datur congruum, quamvis non optatum.

¶ σιωπῶν, *silens*) actu.

¶ μὴ δυνάμενος λαλῆσαι, *non valens loqui*) privatione facultatis. conf. v. 64, *os & lingua*. Plerumque ii, quibus magna revelatio obtigit, aliquid naturæ, sine noxa, amiserunt. Iacob luxatus, cui id non nævus erat, sed ornamentum: Zacharias mutus: Saul non cernens. Fuit hæc Zachariæ medicina simul, ne se propter prædictionem de filii sui magnitudine efferret.

¶ ἄχρι ἧς) Versum 64 confer cum v. 13. 63.

¶ ἀνθ' ὧν, *quia*) Ergo proprie pœna erat.

¶ οὐκ ἐπίστευσας, *non credidisti*) Non credidit; ideo loqui non potuit.

¶ πληρωθήσονται, *implebuntur*) Eventus maxime fidem facit.

¶ εἰς τὸν καιρὸν αὐτῶν, *in tempus suum*) legitimum. conf. *tempus*, Rom. IX. 9. 2Reg. IV. 16.

22 λαλῆσαι, *loqui*) v. gr. ad dandam benedictionem. Zacharias, *mutus*, excludebatur tantisper ab actionibus sacerdotalibus. Præludium legis ceremonialis finiendæ, Christo veniente.

¶ ἐπέγνωσαν, *cognoverunt*) Ipsam pœnam Zachariæ comitabatur beneficium. Sic omnes ad attendendum excitati sunt.

23 εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, *in domum suam*) Locutio concisa, *urbe*, in qua Zacharias habitabat, subaudita. v. 39. Sic quoque v. 56. *Domus* Zachariæ opponitur templo Domini. v. 9.

24 περιέκρυβεν, *occultavit*) ut graviditas occuleretur: quo magis appareret postea repente graviditas.

¶ λέγουσα, *dicens*) ad participes gaudii sui.

25 οὕτω) *sic*, uti omnes post quinque menses videbant.

¶ ἡμέραις, *diebus*) præfinitis.

¶ ἐπεῖδεν) ἐπέβλεψεν, v. 48. ἐπεσκέψατο, v. 68.

¶ τὸ ὄνειδος, *opprobrium*) cognomen *sterilis*. v. 36.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vix hominum numero se ipsa habuerat ob sterilitatem.

27 πρὸς παρθένον, *ad virginem*) Matth. I. 23.

¶ μεμνηστευμένην, *desponsatam*) divina gubernatione. Post annunciationem angelicam non fuisset conveniens Mariam demum desponsari.

¶ ἀνδρὶ, *viro*) qui tutorem ageret & virginis & prolis.

¶ ἐξ οἴκου Δαυίδ, *ex domo Davidis*) Constr. cum *Ioseph*, c. II. 4. Maria non exclusa.

28 εἰσελθὼν, *ingressus*) vesperi, ut probabile est. coll. Dan. IX. 21.

¶ κεχαριτωμένη) Eph. I. 6. Vulg. *gratia plena*: passive, (ut Ov. *carmina plena favoris*:) *quæ gratiam invenit*. v. 30. Non ut mater gratiæ, sed ut filia gratiæ appellatur, primo præsertim illo tempore.

¶ μετὰ σοῦ) *tecum* sit. conf. Matth. I. 23 fin. & not. Parallelum: χαῖρε, *salve*. Indicativus præsupponitur, eique subscribit hic optativus. Sic Iud. VI. 12: Κύριος μετὰ σοῦ.

¶ σὺ, *tu*) Vocativus: uti Act. IV. 24. Chrys. de Sacerd. p. 322.

29 διεταράχθη, *perturbata est*) Perturbatio ex ipsa apparitione (*videns*) exstitit. Ergo prius non videtur assueta fuisse apparitionibus.

¶ ποταπὸς εἴη, *qualis sit*) Ipsæ formulæ, *ave*, &, *Dominus tecum*, communes erant: sed ex singularibus ac novis titulis, quos angelus addebat, Maria intellexit, formulas,

las, præsertim conjunctas, eminenti ac nova vi adhiberi. Sane talis salutationis exemplum nullum exstat aliud, in omnibus apparitionibus angelicis. Non solum admirata est Maria, sed etiam *cogitabat*, *qualis esset*, quid sibi vellet, quo tenderet hæc salutatio.

30 εὗρες γὰρ χάριν, *invenisti enim gratiam*) Hebr. מצא חן Sic Act. VII. 46. Hebr. IV. 16.

31 ἰδοῦ, *ecce*) Hoc sermone continetur summa evangelii: repetita v. 50 s. 68 s. c. II. 10 s. 14. 30 s. Conf. sermo 2 Sam. VII. 8 ss.

32 οὗτος, *Hic*) Plane Messias describitur; uti v. 68 seqq. & cap. II. 30 seq.

¶ μέγας, *magnus*) Iohannis *magnitudinem* v. 15. longe exsuperat *magnitudo* Iesu, hîc descripta. Ibidem Iohanni parvulo diæta fuit præscripta: Christo eam præscribi non opus fuit.

¶ υἱὸς ὑψίστου κληθήσεται, *filius Altissimi vocabitur*) Iesus, etiam præscindendo a natura divina, & ab unione personali, ob singularem conceptionis & nativitatis rationem eminentissimo super angelos & homines omnes sensu est *Filius Altissimi*.

¶ τὸ θρόνον δαυὶδ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *thronum David patris ipsius*) *Patribus*, Abrahamo inprimis, Christus, ut *Semen*; per Mosen *prophetam*, ut *propheta*; Davidi, *regi*, ut *rex*, promissus fuit. Igitur in Psalmis potius, quam antea, de regno Christi canitur. Etiam temporale regnum Israelis hereditario jure pertinuit ad Iesum Christum. Massecheth Sanhedrin cap. IV. *Iesum* ait קרוב למלכות *proximum regno*.

33 οἶκον ἰακὼβ, *domum Iacobi*) Sub ea domo continentur gentes, uti v. gr. sub Rheni appellatione flumina in eum lapsa. sed tamen ipsa domus principaliter innuitur, hoc primo tempore, in sermone ad Israëlitidem. Sub hæc initia progressus generatim designatur; spiritualis sensus latet. sic v. 68 ss.

¶ βασιλείας, *regni*) repete, *super domum Iacob, in throno David*. Es. IX. 7. Quod nondum factum est, fiet.

34 πῶς, *quomodo*) Hoc *quomodo* non violat fidem. v. 45.

¶ οὐ γινώσκω, *non cognosco*) Præsens, pro ipso conceptionis *futuræ* momento. Non cognituram se esse virum, ex ipsius angeli sermone colligit. ἐπεὶ *quandoquidem*, est categoricum. Intellexit Maria, promissionem hanc sibi dari, ut statim implendam, sine respectu conjugii sui consummandi. nam Maria dicitur Filio nomen inditura. v. 31. *Cognoscere* dicitur etiam *mulier virum*, Num. XXXI. 17. Iud. XI. 39.

35 δύναμις ὑψίστου, *Virtus Altissimi*) Sæpe junctim ponuntur hæc nomina, *Spiritus & Virtus*: v. 17. at hoc loco *Virtus Altissimi*, per metonymiam, denotaverit *Altissimum*, cujus infinita *Virtus* est Sic dicitur *Virtus Domini nostri Iesu Christi*. 1 Cor. V. 4. *Spiritus sancti superventus* Mariam idoneam fecit ad suscipiendam *inumbrationem virtutis Altissimi*.

¶ ἐπισκιάσει σοι, *inumbrabit te*) *Inumbratio* hæc denotat blandissimam & temperatissimam virtutis divinæ operationem, qua effectum est, ut Ignis divinus Mariam non consumeret, sed fœcundaret. conf. Marc. IX. 7. Ex. XXXIII. 22. Ad חפה alludi, multi putant. Viri carnisve voluntatem huc adspirare non decuit.

¶ διὸ καὶ, *quapropter etiam*) Ita satisfacit angelus quæstioni, *quomodo?* v. 34.

¶ τὸ γεννώμενον, *quod gignitur*) novo hoc modo & singulari. Vocabula abstracta, & neutro genere expressa, initiis illis valde congruunt. v. 68. 71. 78. II. 25. 30. 38.

¶ ἅγιον, *Sanctum*) Hoc Tertullianus, Syrus, auctor sermonis contra omnes hæreses apud Athanasium, aliique veteres, pro parte prædicati habent: *Sanctum vocabitur*, (&) *Filius Dei*. Confertissima certe

est

est sententia: *Est, quod gignatur: quod gignitur, sanctum erit: hoc sanctum vocabitur Filius Dei.* Totum ex verbis angeli proxime præcedentibus infertur, & quidem tali modo: *Spiritus sanctus superveniet in te*: quare, quod gignitur, *erit Sanctum. Virtus Altissimi inumbrabit te*: quare Sanctum illud vocabitur *Filius Dei*. Parallelus est versus 32: Filius tuus erit *magnus*, & *Filius Altissimi* vocabitur. In divinis *magnitudo* & *sanctitas* valde conveniunt. De hoc *Sancto* idem Angelus est locutus Dan. IX. 24.

36 *καὶ ἰδοὺ, & ecce*) Credenti Mariæ benignius signum ultro datur, quam Zachariæ non credenti.

¶ *συγγενὴς, cognata*) Inde etiam Iohannes & Iesus erant *cognati*.

¶ *υἱὸν, filium*) Elisabetæ graviditas erat ignota inter homines: hîc vero etiam tempus & prolis sexus indicatur. Sed de prodromi munere nil dicitur: erat enim ex ejus matre auditura Maria.

37 *πᾶν ῥῆμα, omne verbum*) De contradictoriis, an possint fieri, non est disputandum. nam non sunt *verbum*: nec, factum infectum, *verbum* est. nam non cadit in Deum pœnitentia facti aut permissionis. Gen. XVIII. 14: *μὴ ἀδυνατεῖ παρὰ τῷ θεῷ ῥῆμα;*

38 *γένοιτό μοι, fiat mihi*) Confer assensum Davidis, 2 Sam. VII. 25. 28.

¶ *ἀπῆλθεν, abivit*) sicut antea *introivit*. v. 28.

39 *ἀναστᾶσα, surgens*) Occasionem dederat angelus. v. 36.

¶ *μετὰ σπουδῆς*) Σπουδὴ ejusque derivata & composita sæpe apud LXX notant בהלה *festinationem*.

¶ *εἰς πόλιν Ἰούδα, in urbem Iuda*) Nomen urbis montanæ sacerdotalis, Hebron, Ios. XXI. 11. non ponit Lucas; tribûs vero nomen, *Iuda*, notanter ponit. Hîc igitur conceptionem Iesu Christi factam esse, non temere existimaverimus. conf. Kohlreiff. in Ies. 30. de nativitate Christi in terra Canaan, p. 96. Tum excellentissimi motus fuere apud Elisabet & fœtum ejus & apud Mariam: eximiique plane ponderis est particula *γὰρ enim*, v. 44. rationem exprimens, cur hoc ipso temporis puncto Elisabet primum *Matrem Domini sui* proclamet Mariam. Tanti sane momenti est conceptio, ut, si ea Nazaretæ facta esset, *Nazarenus* ex ea causa potius, quam ex habitatione parentum diceretur. Atqui hæc habitatio pro unica illius cognominis causa allegatur. Nunc Dominus & respectu matris & progenitorum, & respectu locorum, ubi conceptus æque ac natus est, ex *Iuda* est ortus.

40 *ἠσπάσατο, salutavit*) Aliter salutant sancti, aliter profani. Nulla ratio capit, quantum moveat & quam efficax sit sanctorum voluntas, per fidem & amorem ex Deo petens & in amicos capaces derivans.

41 *καὶ ἐπλήσθη, & impleta est*) Conjuncti motus embryonis & matris spirituales. v. 15.

42 *ἀνεφώνησε φωνῇ μεγάλῃ*) Sic, *ἐφώνησε φωνῇ μεγάλῃ*, Act. XVI. 28. Alii, *ἀνεβόησε φωνῇ μεγάλῃ*, & sic Matth. XXVII. 46. LXX, Gen. XXVII. 38. 1 Sam. XXVIII. 12. Es. XXXVI. 13. Ez. XI. 13. &c. Item 3 Macc. V. 48. Hist. Sus. quater, Hist. Drac. v. 40. Act. *ἀναφωνεῖν* multo aliter adhibent.

¶ *καὶ εἶπεν, & dixit*) Post hæc demum verba, quæ, a Spiritu sancto profecta, salutationem Mariæ protinus exceperunt, Maria, quid angelus sibi nunciasset, Elisabetæ retulit.

¶ *εὐλογημένη, benedicta*) Ea verba, quæ in salutatione angelica erant postrema, in salutatione Elisabet prima sunt.

¶ *καὶ εὐλογημένος, & benedictus*) Hoc non addebatur v. 28.

¶ ὁ καρ-

¶ ὁ καρπὸς, *fructus*) Vere mater Iesu fuit Maria.

43 ἡ μήτηρ, *Mater*)Nova appellatio non potuit non intime commovere virginem matrem. *Mater*, inquit, *Domini mei*: non tamen, *Domina mea.*

¶ τοῦ κυρίου μου, *Domini mei*)Conf. c. XX. 42. Ioh. XX. 28.

44 γὰρ, *enim*) Hoc videtur innuere, eodem puncto temporis & saliisse fœtum, & Mariam cœpisse reapse esse matrem Domini. conf. *nunc*. v. 48.

¶ ἐσκίρτησεν, *saliit*) Neque is saltus salutatorius, unicus fidei actus fuit: plenus fuit Spiritûs sancti. v. 15.

45 μακαρία, *beata*) Id patet ex contrario Zachariæ exemplo.

¶ πιστεύσασα, *quæ credidit*) v. 38.

¶ ὅτι ἔσται) *fore*.

¶ αὐτῇ, *illi*) Emphatice refertur ad *quæ credidit*, positum pro *tibi*: uti c. XIII. 34.

46 εἶπε, *dixit*) ore, vel etiam scripto. Maria post Zachariam acceperat nuncium, & tamen prius jubilat: utriusque canticum & inter se & cum sermonibus angeli conferri potest, v. 28 ss. 13 ss. & alio respectu cum oratione Hannæ, 1 Sam. II. 1 seqq. & cum gratiarum actione Davidis, 2 Sam. VII. 18 ss. eadem de re: it. Ps. XXXIV. Plane Mariæ & Zachariæ hymnus indolem N. T. spirat. Divinitusque ita gubernata est Maria, ut, etiamsi non omnia penitus intelligeret; (c. II. 33. 50.) tamen verbis etiam profundissimo sensui aptis eloqueretur mysterium. Laudat Deum nomine suo, & fœtus benedicti, & Israëlis. Initium hymni congruit cum Ps. XXXI. 8. LXX: ἀγαλλιάσομαι καὶ εὐφρανθήσομαι ἐπὶ τῷ ἐλέει σου· ὅτι ἐπεῖδες ἐπὶ τὴν ταπείνωσίν μου.

47 σωτῆρι) *Salvatore, Servatore*. vid. ad Chrys. de sacerd. p. 452 s. Vis nominis *Iesu*. v. 31.

48 ταπείνωσιν) *conditionem humilem*. Iac. I. 10. עני LXX sæpe, ταπείνωσις. Humilitas Mariam capacem fecit rerum tantarum, de quibus v. 32 s.

¶ μακαριοῦσί με, *beatam prædicabunt me*) conf. v. 45. c. XI. 27.

¶ πᾶσαι αἱ γενεαὶ, *omnes generationes*) omnis posteritas.

49 s. καὶ) *&* Ille, cujus nomen sanctum est, & cujus misericordia &c. Nam hæc tria incisa per *&* iteratum copulantur. Hebr. אשר sæpe reticetur. Demum versu 51 nova periocha incipit.

50 εἰς γενεὰς, *in generationes*)Quamvis diu videatur promissio tardare, tamen præstatur, & quidem in perpetuum. Eædem *generationes* Mariam dicunt beatam. v. 48.

51 ἐποίησε κράτος - ἐξαπέστειλε κενοὺς, *fecit robur - emisit inanes*) Hæc omnia facere instituit Deus per Messiam, ejusque rei experimentum in se ipsa capiebat mater ejus.

¶ ὑπερηφάνους, *superbos*) visibiles & invisibiles.

52 δυνάστας, *dynastas*) ut Saulum, Herodem.

53 πεινῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, *esurientes implevit bonis*) Ps. CVII. 9. LXX: ψυχὴν πεινῶσαν ἐνέπλησεν ἀγαθῶν. Ejusdem Psalmi versui 10 respondet canticum etiam Zachariæ v. 79 not.

¶ ἐξαπέστειλε, *emisit*) cum viderentur esse proximi Deo.

54 ἀντελάβετο, *sublevavit*) dum Messiam mittit. Idem verbum pro נשא 1 Reg. IX. 11.

¶ παιδὸς, *servi*) Sic v. 69.

¶ μνησθῆναι) *eo quod recordatus est*, vel, *ut memorem se præstet*. v. 72. Hab. III. 2.

55 ἐλάλησε, *locutus est*) cum jurejurando, *ad* Davidem præcipue.

¶ πατέρας - ἕως αἰῶνος, *patres - usque in seculum*) Maria complectitur præterita & futura.

¶ τῷ) Constr. - μνησθῆναι ἐλέους τῷ ἀβραάμ. Mich. VII. 20. LXX, δώσεις (εἰς) ἀλήθειαν τῷ ἰακὼβ, ἔλεον τῷ ἀβραὰμ, καθότι ὤμοσας τοῖς πατράσιν ἡμῶν κατὰ τὰς ἡμέρας τὰς ἔμπροσθεν. Ps. XCVIII. 3, ἐμνήσθη τοῦ ἐλέους αὐτοῦ τῷ ἰακώβ. it. Ps. CXIX. 49.

¶ ἕως, *usque*) Constr. cum *semini*.

56 τρεῖς, *tres*) Discessit ante partum Elisabetæ.

¶ εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς, *domum suam*) ex qua aliquanto post Bethlehemum ire jussa est.

58 μετ' αὐτῆς, *cum illa*) Sic *cum*, v. 72. c. X. 37 not.

59 ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *nomine patris sui*) Non erat id moris apud Iudæos: sed hîc singularis causa movebat familiares, quod Iohannes sustineret totam posteritatem Zachariæ.

60 εἶπεν, *dixit*) ex revelatione. nam si ex Zacharia per literas didicisset, non opus fuisset, ex illo iterum quæri. v. 62.

61 συγγενείᾳ σου, *cognatione tua*) Familiæ *suæ* nomina putabant Elisabetam secuturam, si nomen vellet dare, a Zachariæ nomine diversum.

62 ἐνένευον, *innuebant*) Commodius est muto innuentes videre, quam loquentes audire, quibus non possit loquendo respondere. *surdum* etiam fuisse Zachariam, non est probabile.

¶ τὸ) Articulus hîc demonstrat.

63 πινακίδιον, *tabellam*) Si reliquiæ historiarum evangelicarum tam multæ, atque ostendi solent, veræ essent: non dubium est, quin hanc tabellam conservasset Providentia.

¶ ἔγραψε λέγων, *scripsit dicens*) scripsit his verbis. v. 64.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Vltima scriptura V. T. desinit in חרם, i. e. *anathema*. Malach. III. 24. Prima hæc *scriptura* N. T. incipit a *gratia*.

¶ ἐστι, *est*) Zacharias non tam jubet, quam jussum divinum indicat.

¶ ἐθαύμασαν, *mirati sunt*) nominis in hac familia novitatem, & Zachariæ atque Elisabetæ, cum inter eos non intercessisset colloquium, in nomine consensum.

64 αὐτοῦ, *ejus*) Zachariæ.

65 πάντα κτλ. *omnia &c.*) quæcunque a v. 11 memorantur.

66 ἔθεντο, *posuerunt*) Saluberrimum studium; ut nexus rerum observetur post longa intervalla in operibus divinis. c. II. 18.

67 προεφήτευσε, *prophetavit*) de rebus proxime futuris. Dicta sunt hæc per Zachariam aut ipso die circumcisionis, aut posteaquam res percrebuerat.

68 ὅτι, *quod*) Zacharias de Christo agit præcipue, v. 69; de Iohanne quasi incidenter, v. 76.

¶ ἐπεσκέψατο, *invisit*) i. e. *invisit, ut faceret*. Idem verbum, v. 78.

69 κέρας, *cornu*) Ps. CXXXII. 17. Id significat copiam & robur. Articulus non item conveniebat primo illi tempori. Sic quoque v. 68. 71. 78. Postea uni Iesu Christo hæc nomina apertius vindicavit res ipsa.

¶ σωτηρίας, *Salutis*) Allusio ad nomen *Iesu*. coll. v. 71. 77. Iohannes tantummodo dedit *notitiam salutis*; Dominus, *salutem* ipsam.

¶ δαυίδ, *David*) Ps. cit. v. eod. & v. 6.

¶ παιδὸς) עבד *servi*. Ib. v. 10.

70 καθὼς ἐλάλησε, *sicut locutus est*) Vbi Maria desiit v. 55. ibi Zacharias nunc incipit.

¶ διὰ

¶ διὰ ϛόματος, *per os*) Prophetare prophetis nullo labore constitit, ut a Deo susciperent, sed tantummodo, ut ad homines infensos proferrent. Tantummodo *os* debuere accommodare; imo etiam *os* eis datum est. Luc. XXI. 15.

¶ ἁγίων, *sanctorum*) Nullus propheta non fuit sanctus. 2 Petr. I. 21. Hebr. XI. 32 s.

¶ ἀπ' αἰῶνος, *a seculo*) Iam ab initio fuerunt prophetæ.

71 σωτηρίαν, *salutem*) subaudi, *inquam*. *cornu salutis* repetitur, brevius.

¶ μισούντων, *odio habentium*) Beneficia spiritualia describit sermone adhuc cum phrasibus V. T. conveniente, de ope temporali.

72 ποιῆσαι) *faciendo*.

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Misericordia & recordatio fœderis idem est, quod חסד ואמת *gratia & veritas*.

¶ μετὰ, *cum*) Oppositum, *ex*. v. 71.

¶ τῶν πατέρων, *patribus*) pridem defunctis. c. XX, 37. 38.

¶ μνησθῆναι) *recordando*. Allusio ad nomen Zachariæ.

73 ὅρκον, ὃν) Id est, ὅρκου, ὃν, *juramenti, quod*. Pendet a *recordando*.

¶ τοῦ δοῦναι) Hinc pendet, ῥυσθέντας λατρεύειν, i. e. δοῦναι, ἵνα ῥυσθέντες λατρεύσωμεν. Articulus indicat, infinitivum præcedentem ποιῆσαι declarari per hunc subsequentem. sic quoque v. 77, coll. anteced. itemque v. 79. & c. II. 22. 24.

74 ἀφόβως, *sine timore*) Timor hostium, non timor, isque filialis, ipsius Domini, tollitur. Hebr. II. 15.

¶ λατρεύειν, *ministraremus*) Sacerdotium Novi testamenti.

75 ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ, *in sanctitate & justitia*) Idem syntheton Eph. IV. 24. 1 Thess. II. 10. *justitia* dicit convenientiam ad legem; *sanctitas*, ad naturam.

¶ πάσας) *quovis die*. Hebr. l. c.

76 καὶ, *&*) Iis, quæ hactenus cecinit Zacharias, nunc respondent, quæ sequuntur: de gratia erga populum, v. 68. 77. de salute, v. 69. 77. de misericordia, v. 72. 78.

¶ παιδίον, *puerule*) quantillus nunc es. Infantem non appellat nomine: loquitur, qua propheta, non qua parens.

77 γνῶσιν - ἀφέσει, *cognitionem - remissione*) Hebr. VIII. 11. 12. Ier. IX. 23.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *salutis*.

¶ ἀφέσει, *remissione*) Fundamentum salutis.

78 διὰ, *per*) Constr. cum *remissione*.

¶ ἐλέους, *misericordiæ*) Allusio ad nomen *Iohannis*.

¶ ἀνατολὴ) Sic LXX pro צמח Zach. III. 8. VI. 12. Ier. XXIII. 5. etenim צמח quoque de ortu lucis dicitur. vid. Ioh. Gregorii Observ. c. 18. Tomo VII Crit. col. 585, ubi copiosa est & excellens dissertatio. Metonymia abstracti: *Ortus*, i. e. *Sol oriens*. v. seq. Ies. IX. 1. Ap. XXII. 16.

¶ ἐξ ὕψους, *ex alto*) Id dicitur de Filio Dei, h. l. & de Spiritu sancto, c. XXIV. 49. Conf. Gal. IV. 4. 6. Sic, *ex cælo*. 1 Cor. XV. 47.

79 ἐπιφᾶναι, *ut appareret*) Iterum conf. Ps. CXXXII. 17.

¶ τοῖς - καθημένοις, *sedentibus*) Conf. Matth. IV. 15 not. ex Es. l. c.

¶ σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου, *tenebris & umbra mortis*) Conjuncta, ut, contra, *lux & vita*.

80 ηὔξανε, *crescebat*) corpore.

¶ ἐν ταῖς ἐρήμοις, *in eremis*) Notantur hîc partes eremi penitiores; Matth. III. 1 eremus exterior. Mansit immunis ab affrictu vitæ communis & inquinatæ. Prodromus Christi, & Christus ipse, utriusque vitæ, & primo quidem solitariæ, deinde etiam

etiam publicæ, & experientiam cepit & specimen dedit.

¶ ἕως, *usque ad*) c. III. 2. 3.

CAP. II.

1 Καίσαρος, *Cæsare*) Tempus igitur erat, quo nasceretur Messias. addatur, *prima*, v. 2.

¶ οἰκουμένην, *orbem*) Totum igitur genus humanum necessitudine gaudet cum Iesu. Per synecdochen sic appellatur mundus Romæ subjectus: a quo Iudæa non exemta.

2 πρώτη) *prima*, respectu Iudæorum, qui antea citra censum tributa pependerant.

¶ ἡγεμονεύοντος) *cum præesset* Syriæ P. Sulpicius Quirinus. Vid. *Ord. temp.* p. 233. Late patet vis vocabulorum ἡγεμὼν & ἡγεμονεύειν. c. III. 1. XXI. 12. Matth. II. 6.

¶ τῆς συρίας, *Syriæ*) Syriæ appendix Iudæa. tantopere imminutæ potestatis erat Iudæa.

3 εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν, *in suam urbem*) Videtur Iosephus paulo ante reliquisse Bethlehemum.

4 οἴκου, *domo*) *Domus*, totum, & *familia*, pars, hîc conjunguntur: quod *domus* Davidis eo tempore non multo latius pateret, quam *familia* ejusdem.

5 ἀπογράψασθαι) *ut describeretur*, ut profiteretur. Medium.

¶ γυναικὶ, οὔσῃ ἐγκύῳ, *uxore, prægnante*) Hoc, capite I commemoratum, repetitur, quia in censu, in Romanorum commentariis, sic quoque referebatur.

6 ἐκεῖ, *ibi*) Maria non videtur scisse, se vi prophetiæ debere Bethlehemi parere: sed providentia cœlestis omnia gubernavit, ut ita fieret.

7 πρωτότοκον, *primogenitum*) Sic dicitur, ante quem nullus est natus, non qui ante alios. Magis absolute בכור hebraicum sonat.

¶ ἐσπαργάνωσεν, *fasciis involvit*) Ἐν σπαργάνοις ἀνετράφην, Salomo. Sap. VII. 4. itaque σπάργανα, *fasciæ*, non sunt per se vile & lacerum quiddam. Reliqua cura, quæ recens natis adhiberi solita erat, Ez. XVI. 4. hîc non exprimitur.

¶ ἐν τῇ φάτνῃ, *in præsepi*) v. 12. Locus hospitio hominum oppositus. Verisimile est, imitamenta quædam præsepis hujus, in gratiam peregrinorum, Bethlehemi postea esse facta (ut passim montis Oliveti) quorum aliquod deinde habitum fuerit pro ipso reclinati Iesuli loco. Præsepe Salvator pro cubili habuit: cunarum mobilium commoditate carebat parvulus nulla impatientia infectus.

¶ ἐν τῷ καταλύματι, *in diversorio*) Etiam hodie rarus Christo in diversoriis locus.

8 χώρᾳ, *regione*) in qua etiam David paverat.

¶ φυλακὰς, *custodias*) alternatim.

9 ἄγγελος, *angelus*) In omni humiliatione Christi, per decoram quandam protestationem cautum est gloriæ ejus divinæ. Hoc loco, per præconium angeli: in circumcisione, per nomen Iesu: in purificatione, per testimonium Simeonis: in baptismo, per exceptionem Baptistæ; in passione, modis longe plurimis.

10 χαρὰν, *gaudium*) Expressa gaudii mentio hîc fit, gaudendi caussis nondum ita manifestis: resurrectionis nuncius non expresse hortatur ad gaudium, in caussa manifesta. c. XXIV. 5.

¶ ἔσται, *erit*) etiam per relationem pastorum.

¶ παντὶ τῷ λαῷ, *omni populo*) Angelus loquitur pastoribus Israëlitis, ut primo illi tempori conveniebat. conf. c. I. 33 not.

11 ὑμῖν, *vobis*) pastoribus, Israëli, generi humano.

¶ χριστὸς, *Christus*) v. 26. Tam clarum indi-

indicium debuissent omnes memoria retinere, dum adolescebat Dominus. Non additur nomen *Iesus*, quod postea in circumcisione ei datum est: sed ejus vis repræsentatur in *Salvator*. Et sic sæpe in V. T. sub nomine *Salutis*.

¶ κύριος, *Dominus*) Argumentum gaudii. Magnifica appellatio.

¶ ἐν πόλει, *in urbe*) Constr. cum *natus est*. Demonstratur in hoc locus, ut in *hodie* tempus.

¶ δαυὶδ, *David*) Hæc periphrasis remittit pastores ad prophetiam, quæ tum implebatur.

12 σημεῖον, *signum*) Ipse habitus humilis, signum erat fidelibus.

¶ βρέφος, *infantem*) Non additur articulus.

13 πλῆθος, *multitudo*) Articulus non additus.

¶ στρατιᾶς, *exercitus*) Magnifica appellatio. Hic *exercitus* tamen *pacem* laudat.

14 λεγόντων, *dicentium*) Totus hic hymnus est bimembris, habetque doxologian, sive gratulationem, rursus bimembrem, & hujus ætiologian: ut particula *&* non temere sic posita ostendit. Paraphrasis: *gloria in excelsissimis Deo* (sit,) *&* *in terra pax* (sit!) cur? quoniam *in hominibus beneplacitum* (est.) Congruit Iren. l. 3. c. 11. fol. 216 ed. Grab.

¶ δόξα, *gloria*) Mysterium redemtionis, ejusque fructus & finis summus. observandumque duplex est antitheton: *in excelsissimis: in terra*. tum, *Deo: hominibus*.

¶ ἐν ὑψίστοις, *in excelsissimis*) Ex incarnatione cientur laudes a nobilissimis creaturis Deo tributæ. Non tamen dicunt: *in cælo*, ubi etiam angeli: sed, rara locutione, *in excelsissimis*, quo angeli non aspirant. Hebr. I. 3. 4. Volunt, laudationem suam ad summa ascendere.

¶ ἐπὶ) Observanda particulæ differentia ab ἐν præcedente.

¶ γῆς, *terra*) non modo in Iudæa: nec jam modo in cœlo. Latius patet *terra*, quam *homines*: nam *terra* etiam *angelorum* theatrum est. Cœlicolæ dicunt, *in terra*: terricolæ, *in cælo*. cap. XIX. 38.

¶ εἰρήνη, *pax*) v. 29.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) non modo in Iudæis. Antehac male audierant homines apud angelos: nunc hi quasi admirabundi paradoxon exclamant: *in hominibus beneplacitum!*

¶ εὐδοκία) *beneplacitum*, lubentia Dei nova erga totum nomen humanum, in Dilecto.

15 οἱ ἄνθρωποι, *homines*) totum genus humanum quodammodo repræsentantes. coll. v. 14, *in hominibus*. antitheton, *angeli*. Homines ad Iesum veniebant: angeli officium faciebant eminus.

¶ διέλθωμεν - ἕως, *transeamus - usque*) Hinc colligi potest, pastores domum suam habuisse non Bethlehemi, sed in loco aliquo, inter quem & inter Bethlehem regio, ubi vigilabant, media esset. v. 20. conf. *transire usque*, Act. IX. 38. Eo magis res innotescebat per eos.

¶ τὸ γεγονὸς, *factum*) Rem jam factam esse, credunt ex indicio angelico.

16 ἀνεῦρον) *invenerunt*, ut nunciatum erat.

17 διεγνώρισαν, *notum fecerunt*) etiam ante abitum. v. 20.

19 συνετήρει, *conservabat*) v. 51. Longo post tempore testari potuit. Act. I. 14.

¶ συμβάλλουσα, *conferens*) partes invicem considerans.

20 ἤκουσαν, *audiverunt*) ex Maria.

¶ καθὼς, *sicut*) Sermo & visus auditusque conveniebant.

¶ ἐλαλήθη, *dictum est*) per angelos.

21 περιτεμεῖν· ἐκλήθη· *ut circumciderent: vocatum est*) Non tam directe memoratur

 circum-

circumcisio, quam appellatio, quæ divinitus erat jussa.

¶ πρὸ τοῦ, *antequam*) Exquisite hic denotatur beneplacitum Patris in Christo. conf. Gal. I. 15.

¶ ἐν τῇ κοιλίᾳ, *in utero*) sc. *matris*. sic, ἐν κοιλίᾳ, absolute בבטן Ier. I. 5.

22 τοῦ καθαρισμοῦ) Sic *Iren.* & *Copt.* Digna lectio, quæ alibi quoque investigetur: nam & brevis & media & apta est. Atque hinc non solum αὐτοῦ & αὐτῆς, apud paucos, sed etiam αὐτῶν, apud plerosque, suppletum videri queat. Nunquam αὐτῶν ita ponitur, ut τὸ παιδίον subaudiatur, *&* *mater ejus*. Neque Ipse, neque mater ejus, purificatione egebat. Sunt qui αὐτῶν interpretentur *Iudæorum*: sed Lucas purificationem, ut divinum institutum, non ut morem Iudaicum memorat.

¶ τὸν νόμον μωσέως, *legem Mosis*) Altiori respectu mox dicitur *lex Domini*.

¶ ἀνήγαγον, *adduxerunt*) Hoc proprie dicitur de adultiore, *ut introducere*, v. 27. Præludium erat hoc futurarum itionum.

¶ παραστῆσαι, *ut sisterent*) Hoc mox declaratur v. 23. Hoc accedebat ad *purificationem*, quæ fiebat super omni partu, non modo super primogenitis.

23 πᾶν ἄρσεν διανοῖγον μήτραν ἅγιον τῷ Κυρίῳ κληθήσεται) LXX, Ex. XIII. 2: ἁγίασόν μοι κτλ. ib. v. 12: ἀφοριεῖς πᾶν διανοῖγον μήτραν τὰ ἀρσενικὰ τῷ Κυρίῳ.

24 θυσίαν, *victimam*) pauperum. Lev. XII. 8.

¶ ζεῦγος τρυγόνων ἢ δύο νεοσσοὺς περιστερῶν.) LXX l. c. δύο τρυγόνας ἢ δύο νεοσσοὺς περιστερῶν. Iidem tamen, ζεῦγος τρυγόνων κτλ. Lev. V. 11.

25 ἱερουσαλὴμ, *Ierusalem*) Huic urbi primo quoque tempore ostensus est Salvator.

¶ συμεὼν, *Simeon*) primus propheta, qui diceret, Christum venisse: & quo interprete Deus probavit hunc, qui sibi sistebatur, primogenitum.

¶ δίκαιος, *justus*) in officiis.

¶ εὐλαβὴς) Vulg. *timoratus*. in habitu animæ erga Deum.

¶ προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ ἰσραὴλ, *exspectans consolationem Israël*) non solum, ut Iacobus, Gen. XLIX. 18, in tempora longa: sed ut jam adventantem. v. 38. Sensim brevior facta est exspectatio fidelium, ut nunc fit de adventu glorioso.

¶ ἐπ' αὐτὸν, *super ipsum*) ut prophetam. v. seq.

26 ἦν, *erat*) dudum fortasse: quanquam senectus in Anna notatur, in Simeone non notatur.

¶ μὴ ἰδεῖν - ἢ ἴδῃ, *non videre - quam videret*) Suave antitheton.

¶ πρὶν ἢ, *antequam*) Eo autem viso, statim erat decessurus. v. 29, *secundum*.

¶ τὸν χριστὸν Κυρίου, *Vnctum Domini*) Sic, *Vnctum Dei*. c. IX. 20. Is est, quem unxit Dominus, & præ quo nullum alterum pro Vncto agnoscit.

27 ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν, *cum introducerent*) Nam postea peregerunt sacrificium. v. 39. Id erat loco declarationis, quod non ex communi causa Iesus subiret legem purificationis.

28 αὐτὸς, *ipse*) ultro.

¶ ἐδέξατο, *suscepit*) motu divino, divinæ benignitati respondens.

29 νῦν, *nunc*) Simeon ex divina promissione duplex beneficium conjunctim accceptat: aspectum Salvatoris & beatum obitum. Multa veteres putarunt, quid Iohannes post obitum nunciarit mortuis: mirum, si de Simeone non similia commentati fuerint.

¶ ἀπολύεις, *dimittis*) Idem verbum, Gen. XV. 2. Num. XX. 29. Tob. III. 6. 16.

¶ δέσποτα, *Domine*) Δεσπότης proprie

herum

berum dicit. Act.IV.24. 2Tim.II.21. Ap. VI. 10.

¶ κατὰ τὸ ῥῆμά σου, *secundum verbum tuum*) Id fortasse multis ante annis editum erat. Verbo promissi exacte respondet cantus Simeonis. Sunt enim parallela. *Christus Domini: Salus Domini. Videre: videre. Mors: missio.*

¶ ἐν εἰρήνῃ, *in pace*) perfecta.

30 εἶδον, *viderunt*) Etiam tenuere manus: sed Simeon verba aptat promissioni. v. 26.

¶ τὸ σωτήριόν σου, *Salutare tuum*) Sic c. III. 6. Conveniens sermo, in abstracto, περὶ τοῦ παιδίου, *de puerulo*, antequam perficeret opus salvandi: deinceps, *Salvator*, in concreto, dicitur, quem jam tum in ampliatione sic appellarant cœlites. v. 11. Es. XLIX. 6. 9: - τὴν διασπορὰν τοῦ ΙΣΡΑΗΛ ἐπιστρέψαι· ἰδοὺ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς ΦΩΣ ΕΘΝΩΝ, τοῦ εἶναι σε εἰς ΣΩΤΗΡΙΑΝ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς. - λέγοντα τοῖς ἐν δεσμοῖς, ἐξέλθετε, καὶ τοῖς ἐν τῷ σκότει, ΑΝΑΚΑΛΥΦΘΗΝΑΙ. *Salutare tuum*, i. e. Christum. hunc enim ipsum videbat jam tum Simeon: hunc etiam *lucem* & *gloriam* appellat.

31 κατὰ πρόσωπον, *in facie*) Locus maxime conspicuus, ad lucem omnibus ostendendam, erat ipsum templum.

¶ πάντων, *omnium*) non modo Iudæorum.

¶ λαῶν, *populorum*) Innuitur, posthac non unicum fore populum. coll. v. 32.

32 Φῶς, *lucem*) Id stat in appositione cum *salutare*.

¶ εἰς ἀποκάλυψιν) *ut* gentibus *reveletur* Deus & Christus, & ipsæ sibi in luce ejus.

¶ ἐθνῶν, *gentium*) Constr. cum *lucem*. *lux* gentium, revelanda eisdem. Ap. XXI. 23 f.

¶ καὶ δόξαν, *& gloriam*) Constr. cum *lucem*, non subaudito *in*. *Lux* & *gloria* sive splendor sunt synonyma, sed ita, ut *gloria* quiddam majus sonet, & prærogativam Israëlis exprimat, ob necessitudinem propriam cum hoc rege gloriæ.

¶ Ἰσραήλ, *Israël*) Etiam post gentes Israël fruetur hac gloria.

33 θαυμάζοντες, *mirantes*) Nam magis magisque intelligebant, quam magnifica essent, quæ de Iesu dicta essent, antequam natus esset: & talia audiebant ex Simeone & aliis, quos non existimarunt id adhuc scire.

34 εὐλόγησεν, *benedixit*) ברך valedicens, cum benedictione, visa eorum admiratione pia.

¶ αὐτοὺς, *illis*) Iosepho & Mariæ: non Iesu ipsi. Hebr. VII. 7.

¶ εἶπε, *dixit*) Admirationem lætam prædictio fidelis rerum adversarum excipit, & illius abusui medetur.

¶ πρὸς Μαριὰμ, *ad Mariam*) præ Iosepho, cujus ultima mentio fit versu 51 not.

¶ οὗτος, *Hic*) de quo talia dici miraris.

¶ κεῖται) hic, qui in ulnis meis *jacet*; *positus est*, ut lapis pretiosus, *in casum & resurrectionem*. Notabile est, hæc non per angelum v. 10 f. c. I. 30 f. esse prædicta, sed per hominem sanctum addita. Angeli duntaxat erat εὐαγγελίζεσθαι, *bonum nuncium afferre*.

¶ καὶ ἀνάστασιν, *& resurrectionem*) *Et* non debet mere disjunctive accipi: coll. 2 Cor. II. 15. nam multi eorum, qui cadunt, iidem etiam resurgunt. Rom. XI. 11 f. Ipse est *resurrectio*, ut ipse *signum*.

¶ πολλῶν, *multorum*) v. 35.

¶ σημεῖον ἀντιλεγόμενον, *signum, cui contradicitur*) Insigne oxymoron. *Signa* alias tollunt *contradictionem*: hoc erit objectum *contradictionis*, quanquam per se signum est evidens fidei. Es. LV. 13. LXX. nam eo ipso, quia *lux* est, illustris & *insignis* est

Ma-

Magnum erit ſpectaculum. *Contradictionem* credentium & non credentium mutuam, de Ieſu: & non credentium, contra Ieſum, & *cogitationes*, v. 35, inprimis refert Iohannes, c. V ſeqq. Contradixere, verbis & re. Hebr. XII. 3. Non erat maturum, paſſionem, crucem, mortem expresſius prædici. Vt primum Ieſus in templo ſiſtitur, adverſa ei denunciantur. quum in templo poſtremum fuit, non diſſimiles Simeoniticis ſermones ipſe habuit. Matth. XXIII. 37.

35 καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς, *& tuam vero ipſius*) Antitheton ad *Hic*.

¶ τὴν ψυχὴν, *animam*) Reſp. *ex cordibus*.

¶ ῥομφαία, *gladius*) ῥομφαία, majus ξίφος, quam μάχαιρα, & ſæpe tamen minus nocens. Innuitur dolor de contradictione mundi contra Ieſum, vel etiam quædam tentatio inteſtina, acutiſſima, ſed perbrevis, apud Mariam, & ſalutaris denique. nam non omnia cepit ſancta virgo. v. 33. 50. Tranſire potuit gladius v. gr. v. 48 fin. Marc. III. 31. Ioh. XIX. 25. Quis putet, Mariam ſine tentationibus internis conſummatam eſſe? Summa ejus fides, per ſumma certamina vicit. Veruntamen *anima*, non *cor*, *ſpiritui* opponitur, Hebr. IV. 12. Multorum *corda cogitationibus* conquaſſata ſunt: Mariæ duntaxat *anima gladium* eſt experta. Conf. phraſes Ps. XLII. 11. LXXIII. 21.

¶ ὅπως, *ut*) Conſequens rerum adverſiſſimarum.

¶ ἂν) ἂν non παρέλκει. i. e. *eo facto*.

¶ ἐκ πολλῶν, *ex multis*) Sic, *multorum*, v. 34.

¶ διαλογισμοὶ) *cogitationes*, bonæ, malæ, ex cordibus bonis, malis: unde contradictio provenit. Et fides & infidelitas eſt in corde, & per os exſeritur. Rom. X. 8 ſ. 21. XV. 5. 6. Act. XIII. 46. XIV. 2. 2 Cor. IV. 13. VI. 11. 2 Tim. II. 12 ſ.

36 Φανουὴλ, *Phanuel*) Pater Annæ præ viro nominatur. adhuc notus erat, ut *exſpectans*. v. 38.

¶ ἀσήρ, *Aſer*) 2 Chron. XXX. 11.

37 ἐτῶν, *annorum*) Anni totius ætatis, non ſolius viduitatis. Senes primi, poſt angelos, Chriſtum natum celebrant: ut conſtet, Salutem per eum allatam eſſe vitæ melioris.

¶ ὀγδοήκοντα τεσσάρων, *octoginta quatuor*) Itaque Anna fuerat annorum circiter viginti quatuor, quum *Ieruſalem* in poteſtatem Romanorum, duce Pompejo, pervenerat.

¶ νηστείαις, *jejuniis*) etiam in ſenectute.

38 ἀνθωμολογεῖτο) *viciſſim*, pro beneficio divino, *confitebatur*. Hebræo הודה reſpondet.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Erant igitur non pauci. Alii, quamvis Meſſiam venturum crederent, tamen *non exſpectabant*.

¶ ἐν, *in*) qui erant Hieroſolymis.

40 ηὔξανε, *creſcebat*) corpore. incrementum infantis. v. 52, *proficiebat*, profectus pueri. ab anno I ad XII. a XII ad XXX. Etiam deinceps conf. c. IV. 1. 14. Mentio profectuum jungitur cum repræſentatione in templo, cum manſione paſchali in templo, & cum baptiſmo.

¶ ἐκραταιοῦτο πνεύματι, *corroborabatur ſpiritu*) præ Iohanne, de quo non additur, *impletus ſapientia*. c. I. 80. Sapientia, ſumma dotum animæ. De pietate Ieſu parvuli vid. Ps. XXII. 10 ſ. & conclude a minori ad majus ex Luc. I. 15. 44.

¶ χάρις) *favor* Dei erat erga illum. Poſtea *hominibus* innotuit. v. 52.

41 κατ' ἔτος, *quotannis*) ſine metu Archelai.

42 ἐτῶν δώδεκα, *annorum duodecim*) Hic ætatis gradus ſine dubio in pueris piis præcipuum quiddam habet, ex benedicto exemplo Salvatoris, qui ſe temporibus ætatis

ætatis humanæ attemperavit. c. III. 23. Ab eo tempore quotannis ſine dubio venit ad Paſcha.

43 ἰησοῦς ὁ παῖς, *Ieſus puer*) Deſcribitur *ordine* (καθεξῆς) a Luca, Ieſus *fructus ventris*, c. I. 42. *infans*, c. II. 12. *puerulus*, v. 40. *puer*, h. l. *vir*, c. XXIV. 19. coll. Ioh. I. 30. Non ſtatim plena ſtatura, ut Protoplaſti, apparuit: ſed omnes ætatis gradus ſanctificavit. Senectus eum non decebat.

¶ καὶ οὐκ ἔγνω, *& non novit*) Iud. XIV. 6. 9.

44 νομίσαντες, *putantes*) Hinc colligi poteſt, non multo aliter a parentibus obſervatum fuiſſe Ieſum, atque a multis ſolent obſervari liberi, qui ſæpius ex oculis dimittuntur.

¶ ἡμέρας ὁδὸν) Sic LXX, ὁδὸν ἡμέρας. 1 Reg. XIX. 4.

46 τρεῖς, *tres*) Numerus myſticus. Totidem dies, mortuus, a diſcipulis pro amiſſo habitus eſt. c. XXIV. 21. Vid. *Ord. temp.* p. 234.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) in partibus templi exterioribus.

¶ καθεζόμενον ἐν μέσῳ, *ſedentem in medio*) dignitatis cauſa, nec diſcentis, nec docentis habitu, ſed conferentis. conf. v. 47.

¶ ἐπερωτῶντα, *interrogantem*) *Quæſtiones* proponebat, & *reſpondendo* ſolvebat. v. 47.

48 πρὸς αὐτὸν, *ad eum*) Hoc, ineunte commate, emphaſin habet. *Ad illum* non debebat ſic dicere.

¶ ἡ μήτηρ, *mater*) Non loquebatur Ioſephus: major erat neceſſitudo matris.

¶ εἶπε, *dixit*) publice.

¶ τί) *quid*? non, *quare*? quid nobis hac agendi ratione confeciſti?

¶ ὀδυνώμενοι, *dolentes*) Sane multa hoc triduo cor Mariæ verſavit. conf. v. 35.

49 εἶπε, *dixit*) comiter, ſine perturbatione ulla.

¶ τί, *quid*?) Primum hoc exſtat verbum Ieſu: cum quo conferri poteſt extremum, vel ante mortem, vel ante aſcenſionem. Non reprehendit, quod amiſerint: ſed quod quæſito opus eſſe putarint, innuitque, ſe neque amitti, neque alibi, atque in templo inveniri potuiſſe.

¶ οὐκ ᾔδειτε, *num non noveratis*) Scire debuerant, ex tot documentis. Scire, quod opus eſt, facit ad tranquillitatem.

¶ τοῖς) Conf. Ioh. XVI. 32, τὰ ἴδια.

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) cujus antiquius eſt jus in Ieſum, quam Ioſephi & matris. Eo ipſo ſe templi Dominum declarat: declaravit poſtea etiam apertius. Ioh. II. 16. Matth. XXI. 12 ſ.

¶ δεῖ, *oportet*) Ita docet, ſe non læſiſſe obedientiam, & tamen quodammodo ſe emancipatum declarat, parentumque attentionem acuit. v. 51.

¶ εἶναί με, *eſſe me*) Conf. Hebr. III. 6.

50 οὐ συνῆκαν, *non intellexerunt*) Ergo non ex illis hoc didicerat: neque ab aliis doctoribus, v. 47 ſ. Non multum antea, nec tamen nihil, de Patre locutus erat.

51 ὑποτασσόμενος, *ſubjectus*) libere. Mirabilis ſubjectio ejus, cui omnia ſubjecta ſunt. Etiam antea ſubjectus fuerat: ſed nunc id commemoratur, quum videretur jam ſe potuiſſe eximere. Talis honor ne angelis quidem obtigit, qui parentibus Ieſu.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Ab h. l. nulla Ioſephi mentio, ut credibile ſit, Ioſephum brevi poſt eſſe mortuum, & Ieſum ſenſiſſe incommoda orphanorum. vid. Marc. VI. 3. Ioh. II. 12. Mira de S. Ioſeph habet *Theol. du cœur* Part. I. pag. 9 ſ.

¶ διετήρει) LXX, διετήρησε τὸ ῥῆμα. Gen. XXXVII. 11.

52 προέκοπτε, *proficiebat*) ſecundum

hu-

humanam naturam,& humanæ naturæ sapientiam; idque revera, sed longe supra modum hominis communis.

¶ σοφίᾳ, *sapientia*) in anima.

¶ ἡλικίᾳ) *statura* corporis cum annis. Ergo justam proceritatem nactus est ac decoram.

¶ χάριτι, *gratia*) *favore*, ex dotibus animæ & corporis. a *gratia* inprimis commendatur ætas tenerior.

¶ παρὰ θεῷ, *apud Deum*) Ioh. VIII. 29.

¶ ἀνθρώποις, *homines*) Facilius irascitur mundus viris, quam adolescentibus nondum in munere publico versantibus.

CAP. III.

1 Ἐν ἔτει, *in anno*) Epocha ecclesiæ omnium maxima; Marc. I. 1. (coll. 1 Reg. VI. 1. de epocha templi:) cum qua etiam annus Christi trigesimus nectitur. v. 23. Hîc quasi scena N. T. panditur. Ne nativitatis quidem, aut mortis, resurrectionis, ascensionis Christi tempus tam præcise definitur. c. II. 1. Fit autem denominatio non a consulibus Romanis, sed ab Imperatoribus. Solet Scriptura rerum magnarum epochas accurate definire: id de N. T. fit hoc uno loco; & vel ob hoc unum liber hic Lucæ est necessaria pars scripturæ N. T. Vid. *Ord. temp.* p. 219 seqq.

¶ καίσαρος, *Cæsaris*) Ecclesia in republica est: ideo denominatur epocha ab imperio.

¶ καὶ, *&*) *Ituræa* & *Trachonitis* regio, trans Iordanem, duæ tetrarchiæ.

¶ ἀβιληνῆς, *Abilenes*) ultra regionem Trachonitidem in septentrionem.

2 ἐπὶ ἀρχιερέως, *sub pontifice*) Singularis numerus, Caipha non excluso. Act. IV. 6. Quemadmodum in genealogiis dici solet hebraice, *filii*, plurali numero, etiamsi unicus sequatur filius; quia sæpe plures esse solent: *filii Eliezer*, *Rehabia* (unicus.) 1 Chron. XXIII. 17 &c. ita hîc singulari numero dicitur *pontifex*, quamvis duo homines, *Annas & Caiphas*, nominantur: unde etiam ἀρχιερέων & *Gothus* habet & apud quosdam excuditur. namque unus esse pontifex debebat, & a plurali numero ipse abhorrebat auditus.

¶ ἐπὶ, *super*) immediate. Eadem phrasis, Ier. I. 1.

3 ἰορδάνου, *Iordanis*) fluminis ad baptizandum apti. Regnum Dei in suo cursu se accommodat loco & tempori.

4 ὡς, *sicut*) Pœnitentia describitur v. 4. 5. remissio peccatorum innuitur v. 6.

¶ ἐν βίβλῳ λόγων, *in libro sermonum*) Iesajæ liber certis constat orationibus, quæ cum conjunctæ fuerint, nulla potuit intercidere. sic, *liber psalmorum*. c. XX. 42.

¶ φωνὴ - τρίβους αὐτοῦ - τὰ σκολιὰ - αἱ τραχεῖαι καὶ ὄψεται κτλ.) Es. XL. 3. 4. 5. LXX, φωνὴ - τρίβους τοῦ θεοῦ ἡμῶν - πάντα τὰ σκολιὰ - ἡ τραχεῖα - καὶ ὀφθήσεται ἡ δόξα Κυρίου, καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ, ὅτι Κύριος ἐλάλησε.

5 φάραγξ, *vallis*) ubi est cavitas & vacuitas a justitia vera, ut apud publicanos & militantes. v. 12. 14.

¶ ὄρος, *mons*) ubi tumor justitiæ humanæ, vel potestatis, ut apud Herodem.

¶ βουνὸς, σκολιὰ, τραχεῖαι, *collis*, *obliqua*, *aspera*) I. profundum, II. longum, III. latum, corrupta, rectitudini restituentur, & plana fient.

¶ εἰς εὐθεῖαν, *in rectam*) ὁδὸν, *viam*, subaudivere LXX. & sic mox, *& asperæ*, sc. *viæ*.

6 καὶ) *&* sic. Hebr. *& revelabitur gloria Domini, & videbunt omnis caro simul, Os Domini esse locutum.*

¶ ὄψεται, *videbit*) nulla jam inæqualitate umbram in via retinente, omnibus partibus expositis luci.

¶ τὸ

¶ τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ, *salutare Dei*) i. e. Messiam. c. II. 30.

8 μὴ ἄρξησθε λέγειν, *ne cœperitis dicere*) Omnem excusationis etiam conatum præcidit.

10 τί οὖν ποιήσομεν; *quid ergo faciemus?*) Character est hic animæ, quæ convertitur. Act. II. 37. IX. 6. XVI. 30.

11 ὁ ἔχων, *qui habet*) Populus avaritiæ præ aliis vitiis capax. Ideo huic peccato contraria Iohannes eis præcipit, de victu & amictu. Fructus intimæ pœnitentiæ in extimas vitæ partes exit: v. 13 f. neque speciosis, sed civilibus & tamen bonis operibus constat. c. X. 34. Matth. XXV. 35. Ies. LVIII. 6 f.

¶ δύο χιτῶνας, *duas tunicas*) Et sic de duplo aliarum rerum.

¶ μεταδότω, *impertito*) Liberalitas patet latius, quam ad obolos.

12 διδάσκαλε, *magister*) Publicani majore ceteris reverentia utuntur.

14 στρατευόμενοι, *militantes*) Ad hos a publicanis per gradationem venitur.

¶ μηδένα διασείσητε) *neminem concutite*, vi.

¶ μηδὲ συκοφαντήσητε) calumniis, quasi jure. LXX, Gen. XLIII. 17.

15 προσδοκῶντος, *exspectante*) Exspectabant, ut indicia aut ab Iohanne aut aliunde fierent. atqui Iohannes Zachariæ sacerdotis filius non erat ex tribu Iuda, ex qua Messiam constabat esse oriundum.

¶ ὁ χριστὸς, *Christus*) Non ita crassam adhuc ideam de Christo habebant. nam Iohannes nil splendoris externi habebat, & tamen talia de eo cogitabant.

16 ἀπεκρίνατο, *respondit*) interrogare cupientibus. conf. Act. XIII. 25, *suspicamini*.

¶ ἔρχεται) Castellio vertit, *adventat*.

¶ ὁ ἰσχυρότερός μου, *qui validior me est*) Valebat Iohannes, v. 4 f. 10 f. cap. I. 17. sed Christus multo plus.

¶ καὶ πυρὶ, *& igne*) Ignis ille respectu fidelium denotat igneam vim Spiritûs S. coll. Es. IV. 4. Et revera igne baptizati tinctique sunt. Act. II. 3. I. 5. Veruntamen non, ut Ioh. III. 5 aqua materialis, sic h. l. ignis materialis significatur; nam illic aqua ante Spiritum, sed h. l. Spiritus & ignis simul appellatur. Respectu impœnitentium denotat ignem iræ, v. 17. Significationem ignis pariter duplicatam vid. Marc. IX. 49 cum anteced.

18 f. παρακαλῶν, *hortans*) Iohannis functio, *hortari, evangelizare; arguere, prædicare*. v. 3. 19.

¶ εὐηγγελίζετο, *evangelizabat*) uti v. 16.

19 καὶ περὶ πάντων, *& de omnibus*) Non satisfacit officio, qui una tantum de re peccatores, etiam reges, reprehendit.

20 προσέθηκε, *addidit*) *Additamentum* peccatorum, persecutio.

¶ κατέκλεισε, *conclusit*) Commemoratur hoc ante baptismum Christi; & Herodem Iohannes primo quoque tempore arguebat. Postea de Iesu Christo non interpellata subsequitur historia.

21 προσευχομένου, *precante*) post baptismum. Sæpe preces Iesu commemorat Lucas, in rebus maximis. c. VI. 12. IX. 18. 29. XXII. 32. 41. XXIII. 46.

¶ ἀνεωχθῆναι) Si deducas ab ἠνεώχθην, indicativus præ infinitivo augmentum habet.

22 σωματικῷ εἴδει, *corporea specie*) Contra etiam e regno tenebrarum *interdum* apparent *species corporeæ*.

¶ σὺ) *tu*. responsio ad preces. v. 21.

23 καὶ αὐτὸς ἦν ὁ ἰησοῦς ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενος, *& ipse erat, Iesus, quasi annorum triginta, incipiens*) Initium hoc loco innuitur non *anni trigesimi*, quod neque cardinalis numerus, *annorum XXX*, neque

que particula *quasi* ferebat; sed initium *faciendi & docendi* publice, sive *introitus*. Act. I. 1. 22 (ubi verbum *incipere* item absolute ponitur,) cap. XIII. 24. Id initium Lucas in ipso baptismo factum innuit. coll. Matth. III. 15. Quare illud initium obiter is in hoc versu, ætatem autem Iesu præcipue notat: & hanc quidem ita, ut introitum Iohannis, & paulo post introitum Iesu in uno eodemque anno factum notet. Decore loquitur Lucas: & quum dixisset, ad prodromum *esse factum verbum Dei*: v. 2. coll. Ioh. X. 35. Dominum, ait, *incepisse*, scilicet non ut servum, sed ut Filium. Nomen, *Iesus*, additur, quia nova rerum scena panditur. Grande pronomen, *ipse*, præmissum, facit antitheton ad *Iohannem*: habetque Iohannes externas temporis notationes, a *Tiberio* &c. tempus initii a Domino facti ex *ipsius* Domini *annis* definitur. Habebat Dominus post admirabiles profectus ætatem legitimam, muneri publico opportunam.

¶ ὡς ἐνομίζετο, *ut censebatur*) Dilutior interpretatio, *ut putabatur*: plus quiddam valet νομίζεσθαι· denotat sensum ac morem, communiter, nec non jure, receptum: Act. XVI. 13. Porro non dicit Lucas, ὢν υἱὸς ἰωσὴφ, ὡς ἐνομίζετο, sed ὤν, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς ἰωσήφ. Itaque incisum hoc, ὡς ἐνομίζετο, non minus, quam illud, cui proxime cohæret, ὢν υἱὸς, vim suam ad totam scalam genealogicam porrigit, ita quidem, ut singuli gradus pro eo, ac singulorum ratio fert & postulat, accipiendi veniant. *Erat* Iesus, *ut censebatur*, filius Iosephi: nam non solum opinio hominum eum pro filio Iosephi habebat, sed etiam Iosephus omnia paterna officia, quanquam Iesum non genuerat, præstabat. *Erat, ut censebatur*, filius Eli: & erat vere. nam mater ejus, Maria, patrem habebat Eli: & item, *filius Matthat* & reliquorum patrum. *Erat, ut censebatur*, filius Kainanis, quem Hellenistæ ex LXX int. in serie patrum post diluvium referebant. Quod igitur ad Iosephum & ad Cainanem attinet, *opinioni* populari Lucas per προθεραπείαν hancce medetur, ut Franc. Iunius pridem vidit, coll. Vsser. chron. sacr. Part. I. cap. 6. f. 34. in ceteris autem patribus omnia tanquam V. T. & reliquis tabulis publicis & ipsi veritati consentanea, atque ab omnibus agnita, intemerata relinquit, imo comprobat.

¶ τοῦ ἡλεί, *Eli*) Hic erat Mariæ pater, Iosephi socer. *vid. Matth. I. 16 not.* τοῦ, articulum hîc tam frequentem, cum antecedente quovis nomine proprio, an cum subsequente construas, nil interest. nam per utramvis constructionem cujuslibet ulterioris patris filius est Iesus, interveniente citeriore. Vtrovis modo Hebraica, quæ fere ambigua sunt, LXX int. exprimunt. Ezr. VII. 1. Neh. XI. 4 ss. Sed simplicius τοῦ cum quovis subsequente nomine cohæret: quomodo Matth. I. 1 Iesus Christus dicitur filius Davidis, FILIVS Abrahami. & quanquam in primo gradu, υἱὸς ἰωσήφ, sine articulo dicitur, tamen deinceps τὸ ὢν υἱὸς commode cum singulis patribus immediate construitur. conf. LXX Gen. XXXVI. 2.

31 τοῦ ναθὰν, Nathan) Hic Nathan, filius David, homo est valde memorabilis. Zach. XII. 12. Sohar Num. ad Es. XL. 8. *Chephzibah uxor Nathan filii David mater est Messiæ.* Schœttgen. ad h. l.

36 τοῦ καϊνὰν, *Kainan*) Adornent nonnulli, quantum possunt, speciem aliquot codicum, *Cainane* carentium: unus eo caret *Cantabrigiensis*, idemque *Steph. β* idemque *Bezæ*: qui, ut græcolatinus, non tam codicis, quam rhapsodiæ, patrum varietates complexæ, titulum meretur. Recte Is. Vossius: *Licet in innumeris & novi & veteris testamenti exemplaribus nomen istius Cainanis abesset, quod tamen falsum, nullum tamen*

men exinde peti posset argumentum. Ratio enim manifesta esset ex eo, quod Ecclesia calculum Africani & Eusebii adprobarit & secuta sit; adeoque miror non plura reperiri exemplaria, in quibus Cainanis nomen expunctum sit. c. Horn. p. 13. Attamen ita multi *Cainanem* hoc tempore improbant, ut periculum sit, ne propediem ex Luca eliminetur: id quod *magnæ temeritatis* esse, recte statuit *Rich. Simon* ad h. l. nec non *Gomarus*. Præterea Cainanem apud Lucam retinent *I. E. Grabius*, *Ioh. Harduinus*, *Iac. Hasæus*, *G. C. Hofmannus*, quibus addatur *Hottingeri* thes. phil. p. 174. *Glassius* &c. In antiquis est *Ambrosius*, ad Luc. VII. *Septuagesima & septima*, inquit, *generatione Dominus natus est ex Maria.* Ante nativitatem Christi in LXX interpretibus (vid. Gen. X. 24. XI. 12. 1 Chron. I. 18.) hunc Cainanem exstitisse, Demetrii Chronicon demonstrat apud Eusebium, lib. IX præp. Ev. pag. 425. Porro Theophilum, cui Lucas scripsit, Alexandriæ fuisse, complura testantur monumenta. Alexandriæ apud LXX int. quin lectus certe fuerit Cainan, dubium non est, ne ibi insertum dicam. Quare non conveniebat, Cainanem jam tum aut omitti a Luca, aut aperto notari obelo. Alibi quoque Hellenistis id dedit Lucas, ut LXX interpretes illos præ hebraico textu sequeretur. Act. VII. 14. & sic Cainanem illis insertum non expunxit. Neque tamen ea re veritatem violavit. nam ortus I. C. ex Davide, ut patribus aliquot apud Matthæum prætermissis, sic Cainane apud Lucam retento, tamen salvus manet. Quin etiam summæ veritati cavit præfatiuncula illa, *ut censebatur*, v. 23 not. Denique non est eorum, qui N. T. tractant, præstare lectionem LXX interpretum. In chronologia præcipuum exstat momentum quæstionis de Cainan. Igitur de eodem diximus aliquid in *Ordine temporum*, p. 52.

38 τοῦ θεοῦ, *Dei*) Hanc clausulam sapienter addit Lucas. *Adam*, primus homo. Is non erat a se ipso, neque a patre & matre; sed a Deo, non solum, ut filii Adam, sed modo plane singulari. nam quicquid filii Adam, ex beneficio creatoris, parentibus debent, id ipse Adam a Deo accepit. Ideo non in Adam subsistit Lucas, sed summum illud addit, *Dei*. Atque hic demum est terminus, quo nullus est ulterior. Genealogiam Lucas ab Adamo secundo ad primum ita ducit, uti Moses ipse generationem hominis describit, Gen. V. 1 seqq. Plane *factura* Dei erat homo, non solum ut omnes creaturæ, sed modo proprio. Gen. I. 26. Si recensio desisset in Adam, abrupta esset, non terminata. Nunc ab Iesu Christo ad Deum ducitur. Pulcre cum ortu Adami ex Deo confertur ortus Iesu ex Maria: ad utrumque similitudine aliqua accedit, sed longe utrumque exsuperat ortus Iesu ex Deo, mediatus quodammodo, per patres, sed multo magis immediatus, ut est Dei filius. Ex Deo per Christum sunt omnia: omnia reducuntur per Christum ad Deum. Scriptura, etiam quod ad humani generis ortum pertinet, figit satiatque cognitionem nostram: eam qui spernunt aut ignorant, pendent errantque inter tempora antemundana & postmundana.

CAP. IV.

1 Πνεύματος ἁγίου πλήρης, *Spiritûs sancti plenus*) Cap. III. 22.

¶ ἐν τῷ πνεύματι, *in Spiritu*) illo, sancto.

2 ἡμέρας τεσσαράκοντα, *dies quadraginta*) Hoc vulgo construitur cum πειραζόμενος, *tentatus:* atqui Tentator, quum Iesus consummatis XL diebus esuriret, demum accessit, Matth. IV. 3. Construendum est cum ἤγετο, *ducebatur in desertum*, & in

 deserto

deſerto erat *XL dies*. Similiter conciſa locutio: c.XX.9: *abiit*, ut abeſſet *tempora longa*. Ap. XX.2: *ligavit eum*, ut eſſet ligatus *mille annos*.

¶ συντελεσθεισῶν αὐτῶν, *conſummatis illis*) Definitus erat terminus.

5 εἰς ὄρος ὑψηλὸν, *in montem altum*) Latinis codicibus hoc omittentibus adjice tres Berolinenſes, ſupra ad Marc. XII.32 citatos. Facile omiſerunt librarii Latini: hiulca eſſet oratio, *Et duxit illum diabolus, & oſtendit illi &c.*

¶ ἐν στιγμῇ χρόνου, *in puncto temporis*) Repentina oſtenſio: acuta tentatio.

6 τὴν ἐξουσίαν ταύτην, *poteſtatem hanc*) horum regnorum. Huc refertur mox αὐτῶν, *eorum*.

¶ παραδέδοται, *tradita eſt*) Hoc non plane falſum eſt. Poteſtatem magnam Satanas ante lapſum ſuum habuit: & quod poteſtatis poſt lapſum ſuum habet, in malum vertit. Ioh.XII.31. Eph.II.2. Ap. XII. 10. XIII.2. Confitetur tentator, ſe non eſſe conditorem. Itaque non poſtulavit ſummum gradum adorationis: nec tamen vel inferiorem poſſe dari creaturæ ulli, oſtendit Ieſus, nedum Satanæ.

¶ δίδωμι, *do*) Hîc dare volebat totum: alias clientibus ſuis dare ſolet minutatim. v. gr. Ap. XIII.2.

8 ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ) Ex Matthæo recentiores Græci huc traduxerunt: neque id recte. nam ſecundo loco huncce conflictum Lucas memorat: quare Lucam non decuit hæc verba ponere, quæ tentatorem in fugam verterunt. ὀπίσω μου ne Matthæi quidem eſſe, ſuo loco notavimus. Ineunte verſu 9 τὸ καὶ *Gothus* non recte vertit *thathro*, i.e. *inde*.

12 εἴρηται, *dictum eſt*) in Scriptura.

13 συντελέσας, *ut conſummavit*) Nulla eſt tentatio, contra quam fideles non poſſint hinc & arma ſumere & rationem pugnandi diſcere.

¶ πάντα, *omnem*) Omnia tela conſumſit. Sic ergo victus hoſtis, totus victus eſt.

¶ ἄχρι καιροῦ, *ad tempus*) opportunum.

14 ἐν τῇ δυνάμει τοῦ πνεύματος, *in virtute Spiritûs*) poſt victoriam corroboratus.

¶ φήμη, *fama*) Sentiebant homines vim ſpiritus. v.15.

15 αὐτὸς) *IPSE*. non modo per famam, ſed per ſe ipſum innotuit.

¶ δοξαζόμενος, *glorificatus*) Qui probe tentatus eſt, gloriam invenit, initio præſertim, nec tamen ea tangitur.

16 ἦλθεν, *venit*) gratiam relaturus urbi, ubi adoleverat.

¶ κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ) Eadem phraſis Num.XXIV.1. Videmus, quid egerit adoleſcens Ieſus, Nazaretæ, ante baptiſmum.

¶ τῶν σαββάτων, *ſabbatorum*) Erat etiam dies expiationis: ſed *ſabbati* mentio reſpondet ad *conſuetum*.

¶ ἀνέστη, *ſurrexit*) Hoc habitu oſtendit, ſe velle publice legere: quo facto liber ei eſt datus. Semel legiſſe legitur; (tametſi videtur *ſolitus* anagnoſten agere; nam ſabbato *omnes ſolebant* in ſynagogam venire:) ſemel ſcripſiſſe, Ioh. VIII.6. Primo illi tempori maxime convenit, quod Ieſus auctoritatem divinam prædicationis ſuæ ex V.T. etiam Nazarenis, facilius ipſum in patria contemnentibus, indulgens, comprobavit.

¶ βιβλίον ἠσαΐου, *liber Eſajæ*) Haphtara illius ſabbati erat ex Eſaja: lectiones autem Eſajæ plerasque cum lectionibus *Deuteronomii*, tabula Bibliis hebraicis Iudæorum jungi ſolita, connectit: ex quo colligi poteſt, quo *anni tempore* hoc ſabbatum fuerit.

¶ ἀναπτύξας, *evolvens*) Sic ferebat forma librorum illius ætatis.

¶ εὗρε, *invenit*) illico, & quaſi fortuito.

Mi-

Mirabilis dispensatio verbi divini. sed non debemus sortibus tentare Deum. conf. Act. VIII. 32. Piæ sortes biblicæ, meliores homericis & virgilianis. vid. E. Neuhus. l. 3 fatid. sacror. c. 9. pag. 329 s. I. C. Pfaff. Diss. de Evang. § 25.

18, 19 πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ· οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, ἀπέσταλκέ με ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν· - ἀνάβλεψιν, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει· κηρύξαι ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτὸν καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως) Es. LXI. 1. 2. LXX: πνεῦμα - ἀνάβλεψιν· καλέσαι κτλ. Complura hîc observatu digna veniunt. I. Distinctionem efficacissimam præbent accentus hebraici. II. οὗ εἵνεκεν significat יַעַן eo quod, propterea quia. Num. XIV. 43, οὗ εἵνεκα ἀπεστράφητε. Ammonius, οὕνεκα σημαίνει τὸ ὅτι. Sensus h. l. est: *Spiritus Domini est super me, quia unxit me.* Iam tum indicavit Iesus, se esse *Christum*. Ex unctione deducitur mansio Spiritûs Domini super Christum. Vt unionis personalis, sic unctionis status fluit ex actu. III. Ex unctione fluit præcipuum, imo proprium hujus Prophetæ præconium, evangelicum; ex oleo, lætitia: ex missione, sanatio contritorum corde. IV. Hoc ipsum, *curare contribulatos corde*, ut Irenæi habet interpres, *Irenæi* præcipue auctoritas retinere me cogit, quanquam alii omiserunt. V. Καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, non est desumtum ex Es. XLII. 7. sed Es. LXI. 1 sic habent LXX int. pro Hebr. וְלַאֲסוּרִים פְּקַח־קוֹחַ Denotat autem פקח in libris V. T. non quamlibet apertionem, sed semel *aurium*, præterea persæpe *oculorum* apertionem. quare LXX int. id h. l. ad *cæcos* retulerunt. Eam tamen oculorum apertionem Esajas dixit, quæ non *cæcis*, sed ex *carceris* obscuritate emissis obtingit, ut recte vidit Chaldæus paraphrastes. VI. ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, sumtum est ex proximo, Es. LVIII. 6: ἀπόστελλε τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει: unde ἄφεσις Israelitica ad ἄφεσιν per Messiam accommodatur. Esajæ librum minister in synagoga Domino sua sponte præbuit: erat igitur eo sabbato usitata ex Esaja lectio. Esajæ LXI. 1. 2. nulla erat Haphtara: erat autem Es. LVII. 13 - LVIII. 14. & quidem in die expiationis, quem eo anno cum *sabbato* apud Lucam memorato concurrisse, ostendimus in *Ord. temp.* pag. 254. Vnde patet, lectionem ordinariam & extraordinariam a Domino, in legendo, & ab evangelista, in scribendo, fuisse conjunctam. VII. post δεκτὸν, καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως addunt *Arab.* ed. Roman. *Armen. Lat. Iren. Augustin. Beda.* Esajæ *Latina* versio ex Hebræo habet, *& diem ultionis Deo nostro*, aliis, atque apud Lucam, verbis, ne Vulgatum id ex Esaja sumsisse putes. LXX int. καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, ubi *Origenes* supplevit, τῷ θεῷ ἡμῶν. Latina versio, ex Græca illa, apud Hieronymum, *& diem retributionis.* Hoc ipsum secutus videri posset *Latinus* Lucæ interpres, sed in aliis hujus periochæ partibus Latinam, ex septuagintavirali Græca, versionem deserit. Superest, ut confiteamur, Lucam ipsum ex LXX int. posuisse verba illa, καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, sine quibus sane abrupta esset allegatio Esajæ apud Lucam; & ea *Latinum* interpretem vetustissimum in Græco Lucæ exemplari habuisse: Græcos autem recentiores, quum καὶ particula versu 20 recurreret, hiatum admisisse. *Arabica* editio ad *Latinum* interpolata videtur: de *Armena* considerent, qui antiquos ejus codices evolvere possunt. In hoc inciso: *SPIRITVS DOMINI super ME:* insigne est de S. Trinitate testimonium. Iesus spiritu plenus. v. 1. 14.

¶ οὗ εἵνεκεν) Ε in ἕνεκα transit in ει non solum poëtice, sed etiam jonice & attice.

¶ πτω-

¶ πτωχοῖς, *pauperibus*) in Israël, &, deinceps, in gentibus. Horum quoque ratio habetur c. VI. 20.

¶ ἄφεσιν, *remissionem*) Verbum hîc magna proprietate positum.

20 ἀποδοὺς, *reddens*) decore.

¶ ἐκάθισε, *sedit*) docens, textumque lectum applicans. Surrexerat, v. 16.

21 ἤρξατο, *cœpit*) Solenne initium.

22 ἐθαύμαζον) Θαυμάζω interdum significat *laudo*, *admiror*, *verbis adhibitis*.

¶ τοῖς λόγοις, *verbis*) Non omnia, sed summam perscripsit Lucas.

¶ τῆς χάριτος, *gratiæ*) Singularem sane & suavitatem & gravitatem habent sermones Christi, & in utraque decorum quoddam, quod ne in apostolis quidem ita sentias. Paulum v. gr. non dedecebat ita scribere, uti scripsit 1 Cor. VII. 25 not. 2 Cor. XII. 13. Philem. v. 9. Christus autem, ut par est, & gravius & suavius loquitur.

¶ καὶ ἔλεγον, *& dicebant*) Admiratio, bona est: sed talem motum, ubi non est fides firma, facile excipit perversitas, ut mentis obtutus a spiritu ad carnem degeneret: & unus sæpe hinc fluens sermo magnam reprehensionem mereri potest.

23 πάντως, *omnino*) Non capitur Iesus qualicunque assensione: sed mox ea subjungit, quibus auditores probentur. Sic Ioh. VIII. 32 not.

¶ ἐρεῖτε, *dicetis*) id est, hic sensus, ex quo dicitis: *non hic est filius Ioseph?* apud vos invalescet, quum de miraculis audietis. conf. Matth. XIII. 54 s. Metonymia consequentis. i. e. incredulitas vestra, quam jam proditis, obstabit mihi, quo minus multa apud vos, quam apud alios miracula exhibeam. tum erit, ut possitis dicere: *Medice*, &c.

¶ παραβολὴν) משל *proverbium*.

¶ σεαυτὸν, *te ipsum*) id est, quod foris præstitisti, præsta etiam domi & in patria.

¶ καπερναοὺμ, *Capernaum*) quo Iesus erat brevi profecturus, & miracula ibi facturus. v. 31 ss. Etiam antea ibi fuerat: Ioh. II 12. sed non legitur tum aut diu mansisse, aut miracula fecisse.

24 εἶπε δὲ, *dixit vero*) Hæc formula scriptorum sacrorum, apud Mosen, quum ait וידבר & in N. T. apud Lucam frequens, indicat, intervallum a Dicente fuisse adhibitum. c. VI. 39. XII. 16. XIII. 20. XV. 11.

¶ ἀμὴν, *amen*) Parallelum mox, ἐπ' ἀληθείας, *vere*.

¶ δεκτὸς, *acceptus*) exspectatus, carus.

¶ πατρίδι, *patria*) Antitheton, *Sidon* & *Syrus*. Ideo δὲ *vero* exstat versu 25. Vestra, inquit, culpa est, quod medicus vos minus, quam remotiores curat.

25 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Testatur hoc Dominus ex luce omniscientiæ suæ: nam Elias & Elisa potuerant pluribus viduis & leprosis inservisse, etiamsi id Scriptura sacra non memoraret.

¶ ἐκλείσθη, *clausum est*) Vt in historia biblica, sic in ceteris magnam partem facit notitia pœnarum publicarum, famis &c.

¶ ἐπὶ ἔτη τρία καὶ μῆνας ἕξ, *ad annos tres & menses sex*) 1 Reg. XVII. 1 ss. XVIII. 1.

26 ἠλίας, *Elias*) quare Eliæ & Elisæ idem, quod Christo, objicere potuissent Nazarenorum similes. Missus autem non est Elias ad eos, quibus non fuerat futurus *acceptus*. Itaque ne Nazaretæ quidem projicietur gloria Messiæ.

¶ τῆς σιδῶνος, *Sidonis*) Sæpe in templis & scholis multum laboratur sine fructu apud auditores necessarios; & uni peregrino una concio, una epistola, unus libellus saluti est.

¶ πρὸς γυναῖκα, *ad mulierem*) Vidua igitur beneficium, cum dedisse prophetæ videretur, accepit potius.

27 πολ-

27 πολλοὶ λεπροὶ, *multi leprosi*) v.gr. ii, de quibus 2 Reg. VII. 3.

¶ ἐπὶ) Ἐπὶ denotat epocham. tanti est propheta in oculis Dei!

28 θυμοῦ, *ira*) Putarant, aliam sibi laudem & gratiam deberi pro suo applausu. Sed ipso facto suo comprobant veritatem sermonis Iesu.

30 ἐπορεύετο, *proficiscebatur*) expedite, ut antea.

33 πνεῦμα δαιμονίου ἀκαθάρτου, *spiritum dæmonii impuri*) Phrasis singularis. *Spiritus* notat operationem, *dæmonium* naturam. Latinus simpliciter refert, *dæmonium immundum*.

¶ ἀνέκραξε) *clamorem orsus est*. Obsessum esse hunc hominem, nunc demum populo innotuisse videtur.

34 ναζαρηνὲ, *Nazarene*) v. 16.

¶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, *Sanctus Dei*) Ioh. X. 36.

35 μηδὲν βλάψαν, *nihil lædens*) Voluerat dæmonium hominem lædere.

36 λόγος, *verbum*) דבר

¶ ἐν ἐξουσίᾳ, *in potestate*) cui non potest contradici.

¶ καὶ δυνάμει, *& virtute*) cui non potest resisti.

37 ἦχος, *sonus*) vox propagata e voce.

38 ἀναστὰς δὲ ἐκ, *surgens vero ex*) Sermo concisus.

39 ἐπάνω αὐτῆς, *supra illam*) Proximus accessus ostendebat, virtuti Iesu cedere morbum, neque ullum corpori ejus a morbo imminere periculum.

40 ἑνὶ ἑκάστῳ, *unicuique*) Magna facilitas. Sic singuli penitius commoti sunt ad fidem.

41 ἀπὸ πολλῶν, *a multis*) Ad summa venerat potestas regni tenebrarum, quum Christus venit eam destructurus.

¶ ὅτι) *quia*.

42 ἕως, *usque*) Non prius destitere, quam invenirent.

43 εὐαγγελίσασθαί με δεῖ, *evangelizare me oportet*) His ipsis verbis acuit studia hominum & sub repulsæ specie eos confirmat.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Symbolum Iesu. Causa itinerum ejus.

44 ταῖς συναγωγαῖς, *synagogis*) omnibus.

CAP. V.

1 Ἐγένετο δὲ, *factum est autem*) Connexio arcta cum c. IV. 44.

¶ ἐπικεῖσθαι) *Incubuit* populus. Patet hinc patientia Salvatoris.

2 ἁλιεῖς, *piscatores*) Sic appellantur, quasi adhuc alieni.

¶ ἀπέπλυναν, *abluerunt*) ut peracto opere.

3 ὃ ἦν, *quod erat*) Iam tum Simoni data prærogativa.

¶ ἠρώτησεν) *rogavit*, ut nondum familiarem. Non statim promittit Dominus capturam: explorat prius obsequia Simonis.

¶ ἐπαναγαγεῖν) *reducere*. Sic v. 5. & Matth. XXI. 18. Eadem vis præpositionum in ἐπάνειμι, ἐπανέρχομαι, ἐπανήκω, ἐπανακάμπτω. κτλ.

4 εἰς τὸ βάθος, *in profundum*) Hoc plus est, quam ὀλίγον *paululum*. v. 3.

¶ εἰς ἄγραν, *in capturam*) Promissio. Cum hac piscatura conferri potest Ioh. XXI. 3. 6 ss.

5 ῥήματί σου, *verbo tuo*) Senserat Petrus virtutem verborum Iesu. Eadem fides ejus, Matth. XIV. 28, *jube*.

7 κατένευσαν, *innuerunt*) eminus, & modestiæ causa.

¶ μετόχοις, *participibus*) *Socii* enim erant. v. 10. Ex una sæpe societate aut familia multi possunt esse pii.

¶ βυθίζεσθαι, *mergi*) Piscium pondere alte in aquas deprimebantur.

8 ἔξελθε, *exi*) Conf. Matth. VIII. 8.

¶ ὅτι, *quia*) Conf. 1 Reg. XVII. 18. Es. VI. 5.

¶ ἀνὴρ ἁμαρτωλὸς) *vir peccator*, major peccator, quam infans peccator. Hieronymus: *Ignatius apostolicus & martyr scribit audacter: Elegit Dominus apostolos, qui super omnes homines peccatores erant.* conf. 1 Tim. I. 14 s.

9 θάμβος, *stupor*) Timorem Domini debemus discere etiam ex beneficiis. c. VI. 9. VII. 16.

10 πρὸς τὸν σίμωνα, *ad Simonem*) Præcipue, non unice dixit ad Simonem, qui verba fecerat versu 8. coll. Matth. IV. 18. Hoc quoque Lucas habet, ut definite describat eos, ad quos locutus est Salvator. c. VI. 20. 27. IX. 23. XI. 45. XVI. 1. XII. 22. 41. 54.

¶ μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Timere desiit Petrus, quum miraculis assuevit.

¶ ἀπὸ τοῦ νῦν, *ex hoc jam*) Id factum c. IX. 2.

11 ἅπαντα, *omnia*) etiam pisces captos. Antea quoque secuti fuerant Iesum, ut Lucas agnoscit: Act. I. 21. 22. conf. Ioh. I. 43. &c. sed nondum ita, ut omnia relinquerent.

15 θεραπεύεσθαι, *sanari*) Verbum medium.

16 αὐτὸς, *Ipse*) pro sua parte.

¶ ἦν ὑποχωρῶν) *solebat secedere.* Ita & spatium orandi quiescendique habuit, & hominum desiderium acuit.

17 καθήμενοι, *sedentes*) ut auditores ceteris honoratiores.

¶ νομοδιδάσκαλοι, *legis doctores*) *scribæ*. v. 21.

¶ κώμης, *pago*) Extrema, Ierusalem & pagi, appellantur; intermedium, oppida, innuuntur.

¶ ἦν) Similis locutio LXX, ἐσόμεθα τοῦ σῶσαί σε. 2 Sam. X. 11. ἔσονται ὥστε ἐργάζεσθαι. Num. VIII. 11. γενέσθω ἡ χείρ σου τοῦ σῶσαί με. Ps. CXIX. 173.

¶ αὐτοὺς) *illos*, de quibus v. 15.

19 ποίας) Ellipsis, uti c. XIX. 4, ἐκείνης. Act. IX. 2, τῆς ὁδοῦ ὄντας. Conf. Lamb. Bos. in Ellipsi, præpos. διά. Alii διὰ ποίας, alii διὰ ποίας ὁδοῦ, alii aliter.

25 ἄρας ἐφ᾽ ᾧ κατέκειτο, *tollens super quo decubuerat*) Suavis locutio. Lectulus hominem tulerat: nunc homo lectulum ferebat.

26 παράδοξα, *nec opinata*) miracula facta, peccata remissa.

¶ σήμερον) *hoc die* singulari.

27 ἐθεάσατο, *spectavit*) cum misericordia.

28 ἅπαντα, *omnia*) quo ipso tamen non desiit domus esse sua. v. 29.

29 μεγάλην, *magnum*) propter multitudinem convivarum.

30 ἐσθίετε, *editis*) Plurale. sed Iesum præcipue petebant. v. 31.

32 μετάνοιαν) Μετάνοια est *transitus mentis* a *peccato* ad *justitiam*, a *morbo* ad *sanitatem*. Dulce quiddam, nec formidabile: coll. anteced.

33 δεήσεις) *supplicationes* solennes.

34 μὴ, *num*) Interrogatio negans.

36 παραβολὴν, *parabolam*) a veste, a vino; inprimis opportunam convivio. c. XIV. 7.

¶ τὸ καινὸν, *novum*) Nominativus.

¶ σχίζει) *scindit* se a veteri.

39 εὐθέως, *statim*) Paulatim mutantur habitus animorum.

¶ ὁ παλαιὸς, *vetus*) Pharisæis doctrina sua antiqua magis erat ad palatum, quam generosa doctrina Iesu, quam illi putabant esse novam, quum longe esset antiquior.

quior. Gal. III. 17. 1 Ioh. II. 7. 8. *mustum*, Zach. IX. 17. idemque tamen *mite*. Matth. XI. 30.

CAP. VI.

1 Ἐν σαββάτῳ δευτεροπρώτῳ, *in sabbato secundo-primo*) Videatur *Ordo temporum*, p. 255 seqq.

8 εἶπε, *dixit*) omnia aperte agens.

11 ἀνοίας, *insipientia*) cum tamen eo ipso tempore causam habuissent resipiscendi.

12 προσευχῇ, *precibus*) Hanc quoque ob causam discipuli XII dicuntur Iesu Christo dati. Ioh. XVII. 6. Magnum hac *nocte* negotium inter Deum & Mediatorem!

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Conf. Marc. XI. 22 not.

13 ὅτι, *quum*) mane.

¶ μαθητὰς, *discipulos*) quorum multitudo adhuc fuerat mixta.

¶ ἐκλεξάμενος, *eligens*) Pendet constructio usque ad versum 17.

¶ καὶ, &) Duæ appellationes: *XII*, &, *apostoli*.

15 ζηλωτὴν, *zelotam*) Nomen patriæ, ex etymo, flexum ad nomen virtutis.

16 ἰούδαν ἰακώβου, *Iudam Iacobi*) Hic Iacobus Iacobum & Iudam genuit. coll. Iud. v. 1.

17 αὐτῶν, *illis*) Classis I.

¶ τόπου πεδινοῦ, *loco campestri*) Hic locus non erat in ima valle, sed in medio monte; aptior auditorio frequenti, quam mera planities. Talis locus appellatur ὄρος πεδινὸν, Es. XIII. 2, apud LXX int.

¶ ὄχλος μαθητῶν, *turba discipulorum*) Classis II. divisa cap. X. 1. Subaudi, *stetit*.

¶ πλῆθος πολὺ τοῦ λαοῦ, *multitudo ingens populi*) Classis III.

¶ παραλίου) scil. χώρας, τύρου.

18 καὶ οἱ) Hæc species est: *multitudo ingens*, genus.

20 αὐτὸς, *Ipse*) Antitheton ad populum, miraculis præ verbo intentum.

¶ εἰς, *in*) inter.

¶ οἱ πτωχοὶ, *pauperes*) Hæ sententiæ breviter enunciatæ sunt משלים parabolæ: quarum sensus plenior exstat Matth. V. 3 s. Interna & externa sæpe sunt simul; quare alterum de altero denominatur, v. gr. paupertas vel divitiæ. v. 24.

¶ ὑμετέρα, *vestrum*) Applicatio solatii individualis. congruit *attollens*; nam radii oculorum indigitant.

21 νῦν, *nunc*) Particula hæc additur iis, quæ in utrumque æona, pro diversis hominibus, conveniunt.

22 ἐκβάλωσι, *ejiciant*) diffamando, per contumelias publicas privatasque. Id plus, quam ὀνειδίζειν. Eadem phrasis, Deut. XXII. 19.

¶ ἕνεκα, *propter*) propterea, quod creditis in Christum, quem videtis.

23 ἐν, *in*) Vid. Rom. II. 16 not.

¶ σκιρτήσατε, *exultate*) Magnam oportet esse mercedem. Sic jubet is, cujus sermo nullam hyperbolen habet.

¶ κατὰ ταῦτα, *secundum hæc*) Charactéres & gnorismata sumi possunt ab exemplis. v. 26. Hebr. כָּאֵלֶּה LXX, κατὰ ταῦτα Num. XXVIII. 24. sed κατὰ τὰ αὐτὰ Ez. XLV. 25. Et hoc modo apud Lucam *Epiphanius* & *Cantab.* cod.

24 παράκλησιν, *solatium*) Ps. XLIX. 7. 19. XVII. 14.

25 οἱ ἐμπεπλησμένοι, *impleti*) Horum *plenitudo* non meretur nomen satietatis. coll. v. 21.

27 τοῖς ἀκούουσιν, *audientibus*) omnibus, non modo discipulis. v. 20. Acuitur attentio.

30 αἴροντος, *tollente*) sine rogatu.

32 χάρις, *gratia*) Sic ter, addito versu 33. 34. *Qualis vobis gratia*, ut qui uberius quid-

quiddam, mercede dignum, præstiteritis?

35 πλὴν, *veruntamen*) Hæc tria, *amate, benefacite, mutuum date*, respiciunt versum 32. 33. 34. ex quo respectu proprietas verbi δανείζετε apparet.

¶ ἀγαθοποιεῖτε, *benefacite*) Subaudi, *eis, qui vos odio habent.*

¶ δανείζετε, *mutuum date*) Mutuum dare, cum spe recipiendi, est officium humanum: sine spe, christianum. hoc præcipitur, illud non prohibetur, v. 34. sicut licet amare amicos.

¶ μηδὲν) valet *nil*, non μηδένʼ i. e. *neminem.* neque enim ἀπελπίζω accusativum personæ usquam habet.

¶ ἀπελπίζοντες) ἀπολαβεῖν ἐλπίζοντες, *recipere sperantes.* v. 34. Posses interpretari: *resperantes.* Eadem forma verbi, ut ἀπογεύσασθαι, ἀπεσθίειν, ἀπό τινος γεύσασθαι, ἀπό τινος ἐσθίειν, ut ex Athenæo Casaubonus notat.

¶ ἐπὶ τοὺς ἀχαρίστους καὶ πονηροὺς, *in ingratos & improbos*) mortalium fœdissimos. *improbos*, etiamsi nondum se fecerint *ingratos.*

36 γίνεσθε· ἐστί.) Diff. duo hæc verba. 1 Petr. I. 16.

¶ οἰκτίρμονες, *misericordes*) Radix officiorum.

37 μὴ κρίνετε, μὴ καταδικάζετε, *nolite judicare, nolite condemnare*) Iudicando, deciditur de bonitate aut pravitate actionis: condemnando, statuitur de persona, quid reus sit commeritus. conf. Matth. XII. 7.

¶ ἀπολύετε, *dimittite*) *Dimittitur* is, qui tenebatur: ἀφίεται *remittitur* id, quod debebatur. Vtrumque verbum Matth. XVIII. 27. Dere, confer Es. LVIII. 6.

38 καλὸν) *bonam*, in qualitate vel etiam in quantitate eorum, quæ pondere, numero aliave mensura constant.

¶ πεπιεσμένον, *pressam*) in aridis.

¶ σεσαλευμένον, *quassam*) in mollibus.

¶ ὑπερεκχυνόμενον, *superfluentem*) in liquidis.

39 αὐτοῖς, *eis*) discipulis. v. 20.

¶ τυφλὸς, *cæcus*) trabe sua laborans: v. 42. misericordia destitutus & amore. 1 Ioh. II. 9 ss. 2 Petr. I. 9. Phil. I. 9.

¶ τυφλὸν ὁδηγεῖν, *cæcum ducere*) id quod beneficium est, si a vidente & perito fit. Beneficia, quæ v. 39. 41. sunt speciosiora iis, quæ memorantur v. 37. & sub his facilius se abscondit cæca hypocrisis: illa vero revera philautiam magis deprimunt.

40 κατηρτισμένος, *perfectus*) Omnis discipulus, qui summam disciplinæ vel perfectæ vel imperfectæ metam assecutus est, erit ut magister ejus; magistrum autem, qua discipulus, non superabit. quare discipulus, cæcum magistrum nactus, cum eo in foveam ruet.

41 δὲ, *autem*) cur autem tu, quum magister debeat præstare discipulo, magister ejus esse vis, quo es inferior etiam? In oculo non solum debet esse visio, sed etiam visio non impedita.

42 ἀδελφὲ, *frater*) Exprimitur simulatio officii fraterni. Huic vocativo opponitur alter, *hypocrita.*

¶ ὑποκριτὰ, *hypocrita*) Vid. not. ad *enim*, versu seq.

¶ κάρφος, *festucam*) cujus extractio, idonea, utique est opus misericordiæ.

43 γὰρ, *enim*) Qui sua trabe laborans alienam festucam petit, est similis arbori malæ bonum fructum affectanti.

¶ ποιοῦν, *faciens*) Pars subjecti.

45 θησαυροῦ, *thesauro*) Hic dicitur περίσσευμα *abundantia*, mox.

48 θεμέλιον, *fundamentum*) artificiale: *petra*, naturale. illi opponitur carentia fundamenti; huic, terra mera.

¶ οὐκ

¶ οὐκ ἴσχυσε σαλεῦσαι, *non valuit commovere*) nedum pessundare.

CAP. VII.

2 Ἔντιμος, *carus*) etiam propter obedientiam. v. 8.

3 ἀκούσας, *audiens*) Nondum viderat Iesum.

¶ πρεσβυτέρους, *seniores*) Hi, quanquam fide non carebant, v. 4. tamen minus habebant fidei, quam is, a quo mittebantur. v. 9. Veruntamen non frustra pro eo rogant. Sæpe ii, qui parum valent gratia apud Deum, plus possunt aliis, qui meliores sunt, prodesse, quam sibi.

4 ἄξιος, *dignus*) Aliter de se centurio ipse: *neque me ipsum dignum habui*. v. 7.

¶ παρέξῃ) Alii, παρέξει. sed subjunctivum defendit constructio: ἄξιός ἐστιν, ᾧ παρέξῃ τοῦτο.

5 ἀγαπᾷ, *diligit*) id quod rarum in milite romano.

¶ γὰρ, *enim*) In alia re erat sita *dignitas* præcipua, in *fide*. v. 9.

¶ αὐτὸς) *ipse*, ultro. Hoc majus quiddam & rarius, ædificare synagogam, quam diligere nationem.

¶ ᾠκοδόμησεν, *ædificavit*) suo sumtu aut jussu: non modo non temeravit.

6 ἤδη δὲ, *jam vero*) Dum sentit Dominum promtum, fidei reverentia in centurione crescit.

¶ φίλους, *amicos*) *Presbyteros* miserat *rogandi* causa: nunc ad alteram declarationem *amicos* adhibet. Num potuere amici adire, centurione non adeunte? Adierunt pro centurione, non pro se. Vna eademque fides in aliis alios motus ciet.

7 εἰπὲ λόγῳ) *jube verbo*.

9 τασσόμενος) Præsens, respectu singularis cujusque jussus.

10 ὑγιαίνοντα) non modo sanum, sed *sanitate utentem*.

11 ἐν τῷ ἑξῆς) Sic, ἐν τῷ καθεξῆς, cap. VIII. 1. Metaphrastæ antiqui fere de *die sequenti*, nescio, an præcise de *postero*, accipiunt. *Deinceps*, habet Latinus: *sed textus genuinus habet*, inquit Millius, *alia die*. Testem is nullum citat: nec tamen multum refert; nam sententia sic quoque indefinita esse potest. Aliud esset, *altera die*, *sequenti die*, quod alibi *Latinus* solet ponere. Tempus hoc loco minus definitum postulat series rerum: namque resuscitatio juvenis Nainitici propius connectitur cum subsecuta legatione Iohannis, quam cum antegressa sanatione servi centurionis, ut ostendimus in *Harmon. evang.* § 62.

¶ ναῒν, *Nain*) Nomen oppidi, & gemina multitudo spectatorum confirmat certitudinem miraculi.

12 ἐξεκομίζετο, *efferebatur*) Recte efferuntur mortui, in loca a domiciliis viventium remotiora.

¶ σὺν αὐτῇ, *cum illa*) Exsequiæ potius lugentium, quam cadaverum causa institutæ.

13 ὁ κύριος, *Dominus*) Sublimis hæc appellatio jam Luca & Iohanne scribente usitatior & notior erat, quam Matthæo scribente. v. 31. Marcus medium tenet. Initio doceri & confirmari debuit hoc fidei caput: deinde præsupponi potuit.

¶ ἐσπλαγχνίσθη, *misertus est*) Ad solatium matris debuit juvenis in hanc redire vitam.

¶ μὴ κλαῖε, *noli flere*) Consolatio ante opus, ostendit operis certo futuri potestatem. Frequens alibi præfatio, *Noli timere*. Apud homines semper est aliquid, quod initio removeat accessus divinus.

14 ἥψατο, *tetigit*) Tactus virtutis plenus.

¶ σοροῦ, *loculum*) cui potius impositus, quam inclusus videtur fuisse juvenis.

¶ βαστάζοντες, *portantes*) sperantes opem.

 ¶ νεα-

¶ νεανίσκε, *juvenis*) Norat Iesus, juvenem, non filiam, sed filium, esse mortuum. Vsus est aut appellativo, Marc. VI. 41. aut proprio nomine. Ioh. XI. 43.

¶ σοὶ λέγω, *tibi dico*) *tibi*, non ceteris adhuc.

15 ἔδωκεν, *dedit*) Nam juvenis jam desierat esse matris suæ. conf. ἀπέδωκε. c. IX. 42. 1 Macc. X. 9.

16 προφήτης, *propheta*) Hebr. נביא Non solum est, qui futura prædicit, sed qui divina munera & documenta hominibus affert.

¶ καὶ ὅτι) Sic duo epiphonemata disterminantur.

17 τῇ περιχώρῳ, *circumjacente regione*) Galilææ.

19 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Iohannes discipulos suos non tam frequenter secum habuit, quam Salvator.

20 ἄνδρες, *viri*) Provectioris ætatis habebat discipulos Iohannes: Iesus, adolescentes.

21 νόσων καὶ μαστίγων, *morbis & plagis*) *Morbi*, lenti: *plagæ*, cum dolore.

¶ ἐχαρίσατο, *largitus est*) Magnificum verbum. Apostolorum, in miraculis, non erat *largiri*. conf. *dedit*. v. 15.

27 ἰδοὺ, *ecce*) Matth. XI. 10 not.

29 καὶ πᾶς, *& omnis*) Lucas, quid populus, quid contra pharisæi fecerint, exponit, ut ostendat, cur Iesus ea, quæ utroque versu conjunguntur, uno tempore dixerit.

¶ ἀκούσας, *audiens*) Iohannem.

¶ καὶ) & inprimis publicani, quos alii maxime desperarant.

¶ ἐδικαίωσαν, *justificaverunt*) Dei institutum, baptismum pœnitentiæ, ut *justum*, approbarunt & subierunt. Idem verbum, mox v. 35.

30 νομικοὶ, *legisperiti*) Lucas ab hebræo idiomate longius, quam Matthæus & Marcus, variat. v. gr. dicit etiam ἀληθῶς, pro ἀμήν. Ita sæpe νομικοὺς dicit, eosdem, ut arbitror, qui alias dicuntur γραμματεῖς, Hebr. ספרים *scribæ*.

¶ εἰς ἑαυτοὺς) εἰς limitat: *quod ad sese*. nam ipsum Dei consilium non potuere tollere.

31 ὁμοιώσω, *assimilabo*) sermone.

¶ ὅμοιοι, *similes*) revera. Rem sermo exprimit verus.

33 ἄρτον, *panem*) In pane intervenit ars: at Iohannes cibo plane obvio usus.

¶ καὶ λέγετε, *& dicitis*) v. 39.

35 καὶ ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντων) *& justificata est sapientia ab omnibus, qui sunt filii ejus*. καὶ valet *&*: continuat enim aperte querelam Iesus, (coll. Matth. XI. 19, ubi demum in fine versus 25. exprimit illud, quod hæc verba alioqui notare possent, *sed justificarunt sapientiam liberi ejus omnes:*) & querelam quidem ab hypothesi, de contumacia hominum illius temporis, ad thesin, de perpetua populi Iudaici consuetudine, velut indirecte transfert, ut transtulit etiam capite XI. 47 f. Pertinet huc adjectivum *omnibus*: & tempus præteritum (quo sæpe continetur vis verbi *solet*) in *justificata est*, (quum præcedat *dicitis*, in præsenti: v. 34.) & appellatio *Sapientiæ*. non enim jam dicitur *Filius hominis*, ut versu præcedente, sed *Sapientia*. quarum appellationum altera convenit statui Christi conspicuo; altera omnibus temporibus. c. XI. 49. Porro *Sapientia* h. l. dicitur, quod Ipse optime sciat, quid faciendum sit, & actiones Ipsius, purissima accommodatione ad peccatores plenæ, non debuerint sub censuram vocari. Adde Prov. VIII. 1. 32. Hujus Sapientiæ liberi non sunt pharisæi horumque similes, (quod ceteroqui non incommode dici possit, coll. c. XIII. 34 fin. & Matth.

VIII.

VIII. 12.) sed apostoli, publicani & peccatores omnes ex toto populo ad Iesum conversi: quos sic appellat, ad ostendendam suam cum illis necessitudinem & jus conversandi, calumniatorumque perversitatem. Apud Thucydidem & alios δικαιοῦν, *justificare, de persona*, notat *sententiam vel pœnam statuere contra aliquem, eamque justam*: de *re*, notat *æquum censere aliquid*. ut contra Pfochenium demonstrat Gatakerus Diss. de stilo novi Instr. cap. 8. qui hoc plane insigne esse statuit exemplum Græcismi Biblici ab ethnico differentis. nam in sacris הצדיק δικαιοῦν significat *sententiam ferre pro aliquo*, sive, *justum aliquem sive justo sive injusto pronunciare judicio*. conf. not. ad Rom. III. 20. δικαιοῦσθαι Sir. XVIII. 24. idem est quod ἀποδοῦναι· nam qui debet, est quasi reus: qui persolvit aut præstanda præstat, liberatur. Gall. *s'acquiter*. Neque tamen non ad unam *justificandi* notionem reduci potest uterque usus vocabuli. nam & de eo, qui pœnam pertulit, & de eo, qui absolutus est, satisfactum sibi esse, & dehinc utrumque justum esse, judex censet. Accedit in illo usu euphemia, qua in hoc opus non est. Hoc quoque loco δικαιοῦν in bonam partem valet. habetque ἐδικαιώθη *justificata est* metonymiam consequentis pro antecedente, (nam omnis justificatio accusationem, litem & controversiam aliquam præsupponit, Rom. III. 4. Gen. XLIV. 16, LXX.) cum magna euphemia conjunctam. *Sapientia justificata est*: h. e. criminatores illam ream facere, scandalizati sunt in ea, v. 23. eoque rem adduxere, ut demum justificari debuerit ipsa, & justa asseri, ostendique, omnes ejus actiones ad absorbendam injustitiam, justitiamque implendam comparatas esse; cum tamen sine exceptione fuisset amplectenda. Similis locus Rom. X. 21. 1 Cor. IV. 12. 13. Sapientia a conviciis edacitatis & vinolentiæ, in eam jactis, defensa & *justificata est*, & quidem ἀπὸ, *a* filiis suis, iisque omnibus; ab omnibus filiis ipsius exorta ei est necessitas se justificandi, & omnes suas cum iis actiones defendendi. vid. c. V. 22. 30. 33. VI. 2. 7. & hoc ipso capite VII. 40. XI. 17. XIII. 16. XV. 3. XIX. 7. Matth. XV. 2. conf. ἀπὸ, *a*, Luc. XIX. 3. 2 Cor. II. 3. X. 7. Hebr. X. 22. LXX, Eccl. VIII. 11. Ez. XXV. 9. Iob XXXV. 9. Ps. XXVIII. (XXVII.) 1. XXXIII. 8. CXIX. 53. & Es. XLIX. 19. II. 3. in Hebr. ממרכיו Sic ἀπὸ, *propter*, Ps. LXVIII. 30, ubi מ & על parallela sunt.

36 ἀνεκλίθη, *accubuit*) non spectata prius domo, ut curiosi convivæ solent: nec sumta aqua aut oleo, v. 44. (conf. cap. XI. 37.) quo citius admitteret pœnitentem illam. v. 45.

37 γυνὴ) *mulier*, cujus nomen ignotum.

¶ ἁμαρτωλὸς, *peccatrix*) Peccatum mulierum præcipuum, impudicitia.

¶ καὶ ἐπιγνοῦσα, *& cognoscens*) Καὶ *&* particula, a multis omissa, redundat: sed tamen gratiam sermoni addit, uti ו in ויבחר 1 Chron. XXVIII. 5. Repetita post parenthesin videri possit *&* particula, ad dirimendam mentionem *peccatorum* & *conversionis*.

¶ ἐν τῇ οἰκίᾳ, *in domo*) Amor eam impulit, ut non exspectaret commodiorem occasionem alibi.

38 ὀπίσω, *pone*) ut quæ non jactaret, quod faceret. Amor eam docuit facere, quod non amanti videretur ineptum, quodque nemo postularet a servo: & docuit eam sine institutione humana. Similia exempla, c. XVII. 15. XIX. 37.

¶ θριξὶ) *capillis*, passis, ut in luctu. Exquisitissima veneratio.

39 εἰ, *si*) Immo si tu, Simon, scires,

qualis

qualis hæc jam esset femina, aliter judicares.

¶ προφήτης, *propheta*) Antea dubitarat Simon, nunc celeriter affirmat contrarium.

¶ ἐγίνωσκεν ἂν, *novisset*) Ne hoc quidem sequitur, plane prophetam non esse, qui hominem aliquem obvium non norit.

¶ ἅπτεται, *tangit*) Ne tactum quidem, nedum totum negotium ferendum putabat.

40 ἔχω, *habeo*) Comis præfatio. Hunc pharisæum non appellat *hypocritam*.

¶ διδάσκαλε, *Magister*) Simon aliquid modestiæ habebat.

42 μὴ ἐχόντων, *non habentibus*) Ergo non solvitur debitum subsequente amore & grato animo.

43 ὀρθῶς) כן LXX, ὀρθῶς.

¶ ἀγαπήσει, *amabit*) Futurum. Debitor, qui non est solvendo, ante remissionem *fugit* potius.

¶ ἔκρινας, *judicasti*) contra te ipsum. v. 47.

44 ταύτην, *hanc*) Ipso suo habitu præsenti mulier Simonem refutabat, & omnes commovebat.

¶ σου, *tuam*) Major ergo hîc erat Simonis obligatio, quam mulieris.

¶ οὐκ ἔδωκας, *non dedisti*) Simon tractavit Iesum, ut solet tractari conviva non honoratus.

¶ τοῖς δάκρυσιν, *lacrumis*) Dominus observavit omnes circumstantias piæ actionis. Ps. LVI. 9. Lacrumæ, aquarum pretiosissimæ.

45 φίλημα, *osculum*) Hoc Simon prætermiserat ex parvitate amoris: ceteroqui ne discipulorum quidem quisquam aut amicorum legitur faciem Domini, præcipuum quiddam habentem, c. IX. 29. deosculatus, sed summus amor, hîc, v. 38. & summa familiaritas, Ioh. XIII. 25, longius substitit. Ne parvulos quidem Ipse osculatus legitur. Vnus proditor ore impuro temeravit faciem Domini: alias intacta mansit & illibata a carne peccaminosa.

46 ἐλαίῳ, *oleo*) Huic opponitur μύρον *unguentum* pretiosius.

¶ τοὺς πόδας, *pedes*) non ausa caput ungere.

47 αἱ πολλαί, *multa*) quæ ei objectas, Simon. Articulus refertur ad v. 39.

¶ ὅτι, *quod, quia*) Remissio peccatorum, Simoni non cogitata, probatur a fructu, v. 42. qui est evidens & in oculos incurrit, quum illa sit occulta. Adde antitheton, quod in textu sequitur, *cui autem* &c. Ad Simonem revincendum, citatur legis complementum, *amor*, ut criterium remissionis peccatorum, pro captu Pharisæi: ad mulierem ipsam, *fides* eam salvasse dicitur. Prior sermo plus ænigmatis; alter plus proprietatis habet. quo plus quisque amori in hac re præ fide tribuit, eo Simoni est similior, & a sensu mulieris atque ipsius Domini remotior. Amor, criterium remissionis, etiamsi is, qui amat, non ita de remissione cogitet.

¶ ᾧ δὲ, *cui autem*) Clementer dictum. i. e. *tibi, cui*: vi antitheti. Alioqui non desunt, qui etiam sine magnis delictis præviis valde diligant.

¶ ὀλίγον, *parum*) comparate, & ad hominem, decuplo minus. v. 41.

¶ ἀγαπᾷ, *amat*) sed tamen amat, modo remissionem sit nactus. Multitudo peccatorum remissorum exacuet in electis æternum amorem erga Deum.

48 ἀφέωνται, *remissa sunt*) Remissio mulieri non datur nunc primum, sed confirmatur. Maximi peccatores sæpe fiunt vasa gratiæ amplissima. Etiam in mensa usus est Salvator clavibus.

49 τίς ἐστιν, *quis est hic*) Resp. Est Filius hominis.

¶ καὶ) *etiam*. Majus est peccata remittere, quod ad rem attinet, quam ægrotum miraculose sanare.

50 εἶπε δὲ, *dixit autem*) Iesus mulierem confirmat adversus omnes dubitationes. Idem dictum, c. VIII. 48. XVII. 19. XVIII. 42.

¶ πίστις, *fides*) non *amor*. Fides ad nos spectat: amore convincuntur alii.

¶ πορεύου εἰς εἰρήνην) Sic LXX, 1 Sam. I. 17. Sic infra, c. VIII. 48.

CAP. VIII.

1 Αὐτὸς διώδευε κατὰ πόλιν καὶ κώμην, *Ipse transibat per urbes & pagos*) Magna facilitas Filii Dei.

2 τεθεραπευμέναι, *sanatæ*) Eo ostendebatur Iesu potentia, mulierum pietas, quod sequebantur. Comitatus ex miseria summa ad summam felicitatem admissus, ut cohors Davidis veterana. Hoc moris fuit apud Iudæos (ut notat Simonius,) ut feminæ, præsertim viduæ, doctores sublevarent ex re familiari, & idcirco eos in itineribus comitarentur.

3 ἰωάννα, *Iohanna*) femina viri amplissimi, sed eam in familia Iesu præcedit Maria Magdalena.

¶ ἐπιτρόπου) *procuratoris*.

¶ διηκόνουν, *ministrabant*) Harum memoria, magnum liberalitatis præmium. Sed illo tempore multi eas sine dubio stolidas mulieres putarunt.

4 τῶν κατὰ πόλιν) *Ex quavis urbe* erat cohors aliqua.

¶ ἐπιπορευομένων) Ἐπὶ refertur ad multitudinem populi.

5 ὁ σπείρων τοῦ σπεῖραι τὸν σπόρον, *seminans seminatum semen*) Conjugata attentionem excitant.

8 ἑκατονταπλασίονα, *centuplum*) Matthæus & Marcus addunt, *sexaginta*, *triginta*. Lucas, unum genus ponens, summum, ut moris est, exprimit; quo cetera includuntur.

12 ἀπὸ τῆς καρδίας, *a corde*) Magna potentia diaboli.

¶ πιστεύσαντες, *credentes*) Verbo per *fidem* salvamur. v. 13. Fides, fructus verbi proprius.

13 δέχονται, *accipiunt*) Initium fidei.

¶ πρὸς καιρὸν) Sic 1 Cor. VII. 5.

14 καὶ πλούτου) repete ὑπὸ, coll. Marc. IV. 19. Constr. cum συμπνίγονται *suffocantur*.

¶ πορευόμενοι, *proficiscentes*) sine celeri & conspicuo defectu, quin etiam cum profectu quodam. Hæc enim vis verbi הלך πορεύομαι. Simultanea sunt incrementa in bono & malo non solum in universis, Matth. XIII. 30. sed etiam in singulis.

¶ οὐ τελεσφοροῦσι) *non ferunt frugem absolutam* ac maturam, *fidem* ipsam, ita, ut assequantur τέλος finem fidei, salutem animarum. v. 12. coll. 1 Petr. I. 9. Plutarch. τελεσφόρα δένδρα.

15 κατέχουσι, *retinent*) non ut in via.

¶ καρποφοροῦσιν, *fructum ferunt*) non ut in spinis.

¶ ἐν ὑπομονῇ, *in patientia*) non ut in petroso. ὑπομονὴ uni Hebraico תקוה respondet. Est robur animi spe bona sustentatum. Ea fructificationem ita præcedit, ut etiam comitetur: ideo hîc ponitur in fine. Summa Christianismi.

16 τὸ φῶς) *lumen*, non lychnum. Natura hominis non magis, quam materia lychni, ex sese lumen habet. nam hoc extrinsecus additur, id est, divinitus, per verbum. Idcirco lychnus non quærit per se conspici, sed inservit, ut lumen conspiciatur: bonusque auditor, lychno similis, ita sem-

per audit, ut quam plurimis ſplendore ſuo profit; & viciſſim ipſe indies ſplendore augetur.

17 *γὰρ, enim*) Lux jam nunc amat videri: quia tota erit revelanda.

18 *δοκεῖ, videtur*) *Videtur* habere, qui non utitur. Iam, ſi id quoque aufertur, quid tandem miſero ſupererit?

20 *λεγόντων*) Genitivus abſolutus: i. e. *cum dicerent.* לאמר Sic LXX, 1 Chron. XVII. 24. &c.

21 *οὗτοι, hi*) Demonſtrativum.

23 *κατέβη*) *deſcendit*, ex aëre.

24 *ἐπιστάτα ἐπιστάτα, Magiſter Magiſter*) Epizeuxis, affectui reſpondens.

25 *ποῦ, ubi*) Erat fides aliqua, ſed non præſto erat.

27 *οὐκ ἐνεδιδύσκετο, non induebatur*) Satanas, ubi poteſt, eo miſeriæ hominem redigit, ut etiam decorum naturale negligat. Deus amat ordinem, decus, menſuram &c.

29 *γὰρ, enim*) Cauſa expulſionis & conjuncti cum ea doloris majoris.

¶ *ἠλαύνετο, agebatur*) ſumma vi: coll. v. 33. & ſine ratione ſua. v. 35.

31 *εἰς τὴν ἄβυσσον, in abyſſum*) תהום LXX, ἄβυσσος ſæpe. Conf. Ap. IX. 11. XX. 3. In abyſſo 1. non adorantur a malis hominibus. 2. hominibus nocere non poſſunt. 3. pro pabulo miſeriam habent, nec dum tamen cruciari in cuſtodia illa videntur. Poteſtas Ieſu Chriſti etiam ſuper animalia, dæmones, abyſſum porrigitur. Idque agnovere dæmones.

43 *ἰατροῖς, medicis*) Lucas, medicus, ingenue ſcribit.

¶ *προσαναλώσασα*) *πρὸς*, præter calamitatem corporis.

¶ *οὐκ ἴσχυσεν - θεραπευθῆναι*) *non potuit-ſanari:* i. e. non potuere ſanare medici.

47 *οὐκ ἔλαθε, non latuiſſe*) Voluerat Ieſum latere.

¶ *ἐνώπιον, coram*) Fides pellit verecundiam intempeſtivam.

50 *καὶ σωθήσεται, & ſervabitur*) ex morte. Verbum ad ſpem dandam aptum.

51 *ἰωάννην καὶ ἰάκωβον, Iohannem & Iacobum*) Iohannem præponi aliquando, eo minus mirum eſt, quod Petro etiam ſolus Iohannes interdum additur. c. XXII. 8.

53 *εἰδότες, ſcientes*) Ergo hi omnes debuere miraculum agnoſcere.

54 *ἡ παῖς, puella*) Minime omnium Lucas Hebraica poſuit vocabula.

CAP. IX.

1 Πάντα, *omnia*) omnium generum omnia, quæ occurrerent.

¶ *θεραπεύειν, ſanare*) Hoc pendet a *dedit*.

3 *ἔχειν, habere*) Infinitivus poteſt aut in Imperativum aut in Gerundium reſolvi.

4 *ἐκεῖθεν, exinde*) Vnus ex domo & ex urbe ſit exitus.

6 *κώμας, pagos*) Vrbes non excluduntur, ſed multo magis præſupponuntur. v. 5.

7 *διηπόρει, hæſitabat*) Qui fidem non habent, variis aliorum opinionibus miſere poſſunt circumagi.

8 *ἐφάνη, apparuit*) Inter *excitatus eſt* & *reſurrexit* hoc ponitur: nam Elias non erat mortuus.

9 *ἐζήτει, quærebat*) Quivis e plebe id facilius potuit conſequi. Ieſus aulam non intrabat: Herodes aula, ob Ieſum, exeundum non putabat.

14 *ἀνὰ πεντήκοντα, quinquageni*) Numerus commodus propter quinarium panum: & erant centies quinquaginta viri. Marc. VI. 40.

18 *προσευχόμενον, precans*) Ieſus Patrem

trem rogarat, ut discipulis se revelaret. Nam argumentum precum Iesu colligi potest ex sermonibus actionibusque insecutis. c. VI. 12. 13.

23 ἔλεγε, *dicebat*) Occasionem sermonis exponit Matthæus: quo præsupposito, Lucas satis habet sermonem ipsum posuisse.

¶ πρὸς πάντας, *ad omnes*) etiam ad eos, qui de Passione Domini non audierant.

25 ἀπολέσας, *perdens*) cum posset *salvari*.

¶ ζημιωθεὶς, *jacturam faciens*) cum posset se ipsum *lucrifacere*.

26 καὶ τ̃ ἁγίων ἀγγέλων, *& sanctorum angelorum*) Conf. not. ad Ap. I. 4.

27 τ̃ ὧδε ἑστώτων) Hoc ex parallelismo profectum videri possit. *Latinus* enim, *hîc stantes*.

28 ἐγένετο) Impersonale. nam cum ἡμέραι subauditur ἦσαν, ut in ὁσημέραι, *quotidie*. Sic Marc. VIII. 2, in codd. opt. ἡμέραι τρεῖς προσμένουσί μοι.

¶ καὶ ἰωάννην καὶ ἰάκωβον, *& Iohannem & Iacobum*) Vbi valde receptus nominum ordo tenetur, nil singulare inde elici potest: v. 54. ubi autem mutatur ordo, nusquam id frustra factum censeri debet. Hîc Lucas Iacobo, pridem occiso, Iohannem adhuc notiorem rei maximæ testem præponit; contra ac Marcus c. V. 37, qui videlicet ante Lucam scripsit.

29 εἶδος) *aspectus*, qualitas faciei adspiciendæ.

¶ ἕτερον, *alius*) Lingua terrena non sufficit ad exprimenda proprie cœlestia. sic pii, ἀλλαγησόμεθα, *mutabimur*. 1 Cor. XV. 51.

¶ ἐξαστράπτων, *effulgurans*) ab intra, gloria corporis translucente, & poros vestimenti permeante.

30 ἄνδρες δύο, *viri duo*) Non angelos fuisse hos, quis crederet, nisi nomina humana adderentur?

31 ἐν δόξῃ, *in gloria*) Similes Domino suo erant in hac scena.

¶ ἔξοδον) *exitum*, ex mundo. conf. Hebr. XIII. 12 s. Idem verbum, 2 Petr. I. 15. Res magna: vocabulum valde grave, quo continetur Passio, Crux, Mors, Resurrectio, Adscensio. Antitheton, εἴσοδος, *ingressus*. Act. XIII. 24.

32 σὺν αὐτῷ, *cum eo*) Hac formula Petrus Iacobo & Iohanni præfertur.

¶ ὕπνῳ, *somno*) Conf. Gen. II. 21.

¶ διαγρηγορήσαντες) *cum e somno se recepissent*. Noctem fuisse, credibile est.

¶ εἶδον τὴν δόξαν αὐτοῦ, *viderunt gloriam ejus*) Id iisdem verbis descripsit, qui interfuit, Petrus, 2 Ep. I. 16 s. & Iohannes, c. I. 14.

34 ἐκείνους, *illi*) Ref. ad Mosen & Eliam.

43 ἐξεπλήσσοντο, *percellebantur*) mente.

¶ μεγαλειότητι) μέγας, Deus: μεγαλεῖα, opera.

¶ θαυμαζόντων, *mirantibus*) etiam sermone.

¶ εἶπε, *dixit*) Pro uno hoc verbo *Gothus* sic habet: *Quath Pætrus, Fan, du we veis ni mahtedum usdreiban thanma: ith Iesus quath: thata kuni ni usgangith nibai in bidom jah in fastubnja: quath than.* Id est, *dixit Petrus, Domine, quare nos non valuimus ejicere illum? Et Iesus dixit, Hoc genus non exit nisi in precibus & jejunio. Tum dixit* &c. Eandem periocham Latini olim habuere: certe in Correctorio eam exstare, docet Tomus XIII *de la Bibliotheque raisonnée*, pag. 213. Non igitur prorsus eam in *Apparatu* præterire debui. Neque enim ex Matthæo aut Marco in Lucam illata videtur, quum ab altero permultum, ab altero non parum hæc verba differunt. At facile ea vel consilio est omissa, quod sermo non videretur convenire in *Petrum*,

qui in monte fuerat, quum condiscipulis non cederet immundus spiritus: vel casu admissus est hiatus, recurrente verbo *dixit*. Si Lucas ipse hæc scripsit, Petrus, cum ceteris, rerum a Domino magnificentissime gestarum admiratione perculsus, ad condiscipulorum infirmitatem sese aggregat, neque se, si adfuisset, plus valiturum fuisse in spiritum immundum, confitetur. Itaque causam requirit.

44 *ὑμεῖς, vos*) Arcanum est.

¶ *εἰς τὰ ὦτα, in aures*) Primus gradus capiendi: *cor* discipulorum adhuc minus capiebat hanc rem. v. 45.

¶ *παραδίδοσθαι, tradi*) Æquilibrium cogitationum de laude & de passione. conf. anteced. h. v. & v. 35. 20. 22. In lætitia recordandum est crucis: & cognitio majestatis præparat ad verbum crucis.

45 *αἴσθωνται, sentirent*) Ἐπίγνωσις *cognitio* parit αἴσθησιν, *sensum*. quum illa deficit, hic deficit.

46 *εἰσῆλθε, ingressa est*) Caro sæpe occasionem sumit ad suos motus; ubi omnia ei sunt contraria.

48 *γὰρ, enim*) Humilitatis est, parvulos curare: magnitudinis, Deum suscipere.

49 *ὁ ἰωάννης, Iohannes*) De hoc confer v. 54.

50 *ὃς γὰρ οὐκ ἔστι καθ' ὑμῶν, ὑπὲρ ὑμῶν ἐστιν, qui enim non est contra vos, pro vobis est*) Sic quoque Marc. IX. 40. quanquam apud Marcum aliqui, apud Lucam plerique Græci pro ὑμῶν scripserunt ἡμῶν. Usque eo indifferentes fuere librarii græci in hisce pronominibus confundendis, ut vera lectio non tam ex numero codicum græcorum, quam ex antiquis versionibus, hæc pronomina majori discrimine referentibus, & potissimum ex contextu nosci debeat. Quo magis minusve diversa est eorum, de quibus *nos* & *vos* dicitur, conditio, eo plus minusve momenti habet varietas lectionis. Neque hoc loco promiscua lectio est. nam quum de externa conversatione sermo erat, prima persona plurali usus est Dominus: *Transeamus contra*, *Ecce ascendimus Hierosolyma* &c. Sed quum interiora agebantur, decenti sermonis discrimine usus est, neque dixit, *nos*, sed *ego* vel *vos*. *Ascendo*, inquit, *ad Patrem meum & Patrem vestrum*, *& Deum meum & Deum vestrum*, non, *ad Patrem & Deum nostrum*. Quare non dicit, *Qui non est contra nos, pro nobis est*, sed, *qui non est contra vos, pro vobis est*, & alio loco, *Qui non est mecum, contra me est*.

51 *ἀναλήψεως, assumtionis*) Commoda appellatio, præsertim post glorificationem in monte. conf. Act. I. 2. Unus erat dies *assumtionis* in cœlum: sed quadraginta dies a resurrectione, imo etiam hi dies ante passionem, erant instar parasceves. conf. c. II. 22. Instabat adhuc passio, crux, mors, sepulcrum: sed per hæc omnia ad metam prospexit Iesus, cujus sensum imitatur stilus Evangelistæ. Qui in urbem tendit, & asperam viæ partem transire debet, non viam memorat, sed metam, quum dicere vult, quo vadat.

¶ *τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, faciem suam*) v. 29.

¶ *ἐστήριξε*) Ez. XXVIII. 21, שים פניך LXX: στήριξον τὸ πρόσωπόν σου. Et sic sæpe. Adde Es. L. 6. 7. *τὸ πρόσωπόν μου οὐκ ἀπέστρεψα ἀπὸ αἰσχύνης ἐμπτυσμάτων. - ἔθηκα τὸ πρόσωπόν μου ὡς στερεὰν πέτραν, καὶ ἔγνων, ὅτι οὐ μὴ αἰσχυνθῶ.*

¶ *εἰς ἱερουσαλὴμ, in Ierusalem*) v. 31. Fructus apparitionis in monte.

52 *ἑτοιμάσαι, parare*: scil. paranda. Id poscebat multitudo comitum: nec solebat Iesus in diversorio miscere se turbæ.

53 *ὅτι, quod*) Aperte constabat, eum petere Hierosolyma. id oderant Samaritæ.

¶ *πρόσωπον, facies*) Sic LXX, 2 Sam. XVII.

XVII. 11: καὶ τὸ πρόσωπόν σου πορευόμενον ἐν μέσῳ αὐτῶν. Quo facies versa, eo ardor animi vincens omnem difficultatem.

54 ἰάκωβος καὶ ἰωάννης, *Iacobus & Iohannes*) qui præ aliis viderant gloriam Iesu, v. 28. cum Petro, qui tamen hîc quievit. Postquam de morte Iesu audierant, eo nunc magis vitam ejus tueri conantur. Videntur etiam in animo habuisse illud, quod exstat v. 5. Marc. IX. 41.

¶ πῦρ, *ignem*) Non ad hoc erant *filii tonitrui* cognominati. In omnibus elementis, præter ignem, miracula fecit Christus. Ignis reservatus consummationi seculi.

¶ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, *a cœlo*) Vltio inermis in terra, facile manum, vota, suspiria porrigit ad tela cœlestia.

¶ ὡς καὶ, *sicut etiam*) Ibi libentius imitamur sanctos, ubi non debemus.

¶ ἠλίας, *Elias*) item contra Samaritas. 2 Reg. I. 2 ss. Eliam habebant in recenti notitia. v. 8. 19. 30.

55 οἵου πνεύματος, *qualis spiritûs*) ejus nempe Spiritûs, qui est Christi & gratiæ. Conferri potest illud, quod, quum Iesus in cruce ipsis Psalmi XXII & XXXI verbis adhibitis oravit, tamen non contra hostes, ex psalmis item propheticis, sed pro hostibus oravit.

¶ ὑμεῖς) *vos*. Retunditur provocatio ad Eliam.

56 ψυχὰς, *animas*) pretiosas.

¶ ἑτέραν, *alium*) Optimum consilium & planum. Matth. II. 12. Num. XX. 21.

¶ κώμην, *pagum*) cujus incolæ erant εὐγενέστεροι, quam ii, de quibus v. 52.

58 οὐκ ἔχει, *non habet*) v. 53, 56, exemplum exstat.

59 ἀπελθόντι, *abeunti*) Dativus. Hic homo *abitum* præsupponit, non petit. Alius *abitus* præcipitur versu 60.

60 διάγγελλε) *nuncia ubique*. Idem verbum Rom. IX. 17. Id summo ardore urgebat Dominus. conf. v. 62. & cap. seq. init.

61 πρῶτον, *primum*) Homo ille adhuc hærebat in affectibus naturalibus. eo minus veniæ dandum ei erat. Videtur autem in animo habuisse Elisæ exemplum, cui Elias veniam dedit. nam ab *aratro* sumta similitudine (conf. 1 Reg. XIX. 19.) Iesus respondet. Regnum Dei expeditiores postulat animas, quam discipulatus propheticus: neque ad Eliam neque ad Elisam sine discrimine provocandum est. v. 54.

¶ ἀποτάξασθαι, *valedicere*) fortasse cum convivio lauto.

62 ὁ ἰησοῦς, *Iesus*) mox LXX missurus.

¶ βλέπων, *spectans*) Qui retro spectat, is, proprie loquendo, *delirat*.

¶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, *ad regnum Dei*) tenendum & propagandum.

CAP. X.

1 Μετὰ ταῦτα, *post hæc*) post probationem eorum, qui idonei essent ad legationem vel secus, quorum tres memorantur c. IX. 57 ss.

¶ ἀνέδειξεν) *declaravit*, legatos.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Describitur hoc loco actus vere dominicus.

¶ ἑτέρους, *alios*) Regnum Dei vires acquirit semper majores, & bona instituta crescunt: inprimisque fructu celeri non caruit officium Christi propheticum. Crevit numerus a XII ad LXX. inde ad D. & amplius. 1 Cor. XV. 6.

¶ ἑβδομήκοντα, *septuaginta*) *Et apostolorum & discipulorum numerum cernimus a Domino in libris Moysi præfiguratum per XII fontes & LXX palmas in deserto repertas. Ergo LXX legendum est; qui fuit etiam numerus eorum, quos Deus spiritu impertivit, qui in Moyse erat.* L. Valla. Latinum Valla interpretem reprehendit, qui cum aliis habet *LXXII*. Sequitur δύο, interjectis qua-

quatuor verbis. Inde *duos* per festinationem huc retulisse videatur perantiquus librarius. Aut versu 1 scripsit Lucas *LXXII* præcise, deinde versu 17 rotunde *LXX.* & alii utroque versu vel *LXX* vel *LXXII* posuere.

¶ ἀνὰ δύο, *binos*) Erant XXXV aut XXXVI paria.

¶ οὗ ἔμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι, *quo ipse erat venturus*) Sic e locis utrinque vicinis poterant convenire, audire & sanari volentes.

4 μηδένα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀσπάσησθε, *neminem in via salutate*) Non inconveniens est, id proprie accipi. Qui valde seria subitaque in re occupatus est, minus potest observare ceremonias civilitatis, facileque eximitur a communi regula decori. Confer 2 Reg. IV. 29. &, simili in re, Luc. XIX. 30 seqq. Varia erant hominum genera apud Iudæos a salutandi officio exemta, præsertim religiosi, ut docet Lightfootus. Multis verbis gestibusque salutabant: at taciturnitate retinetur integra animi virtus: & valde pretiosum erat tempus legatorum, (conf. Ioh. XX. 17.) valde pretiosa salutatio legatorum. v. seq. Matth. X. 12. Domi attentiores sunt auditores, quam in via: & in via tot legatis multum temporis eripere salutatio poterat.

5 πρῶτον, *primum*) Nuncius Dei, initium facere debet ab apprecatione salutis; antequam objurget homines.

6 ὁ υἱὸς εἰρήνης) qui sit *filius pacis*, pace dignus.

¶ ἐπαναπαύσεται, *requiescet*) eo modo, quem persentiscatis. De vocabulo, conf. 1 Petr. IV. 14. Pax semel egressa, non desinit quærere, donec inveniat, ubi consistat.

¶ ἐπ' αὐτὸν) Hoc potest ad υἱὸν εἰρήνης primario, ad οἶκον participative referri.

7 τὰ παρ' αὐτῶν, *quæ apud illos*) cum frugalitate & parrhesia: ut invenietis.

¶ τοῦ μισθοῦ, *mercede*) Cibum capere licuit: numos non debuere petere, quanquam ne eos quidem prorsus recusare jubentur. Vicissim autem digna est merces operario: non otiandum.

9 ἐν αὐτῇ, *in illa*) in urbe. Sic in tota regione omnes ægroti potuere sanari.

¶ ἤγγικεν, *appropinquavit*) v. 1 fin.

10 πλατείας, *plateas*) circa mœnia. Conf. ad Ap. XI. 8.

¶ εἴπατε, *dicite*) publice.

11 πλὴν τοῦτο γινώσκετε, ὅτι ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ) Primum dicebant nuncii, ἤγγικεν ἐφ' ὑμᾶς κτλ. v. 9. deinde ad contumaces generaliori sermone utebantur, ἤγγικεν κτλ. absque illis voculis, ἐφ' ὑμᾶς, quas tamen multi etiam versu 11 suppleverunt.

13-15 οὐαί, *væ*) Gravissima denunciatio, coll. Matth. XI. 20 ss. nunc per apostrophen repetita, qua ingratæ urbes missæ fiunt, & innuitur, alias potius, quam eas urbes his LXX legatis adeundas esse, & ceteris ab exemplo harum esse cavendum.

13 χοραζίν) Sic meæ habent editiones, quanquam alii meo nomine χωραζὶν ediderunt. Nonnulli χώρα ζὶν scripsere, calamo ludentes, ut in Appar. p. 473 notavi: serioque ex *Chorazin*, quod Matth. XI. 21 in *oppidis* memoratur, *regionem zin* fecere ii, quos memorat & refutat D. Rus T. I Harmon. ev. p. 1199 seq.

16 ἀκούει, *audit*) Subaudi, ex antitheto, *qui vero me audit*, *audit eum qui misit me.*

17 ὑπέστρεψαν, *reversi sunt*) alii post alios.

¶ καὶ τὰ δαιμόνια, *etiam dæmonia*) Plura in effectu experti sunt, quam Iesus expresserat.

18 ἐθεώρουν, *spectabam*) in spiritu: tum,

tum, *quum exiſtis*, vel, *quum egiſtis*.

¶ ὡς ἀστραπὴν, *ut fulgur*) ſumma pernicitate.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *e cœlo*) in quo videtur parvulos accuſaviſſe Satanas.

¶ πεσόντα) *ruentem*: idque, *vel*, quia vi ejectus erat e cœlo; (certe Satanas eo tempore multas accepit plagas, etiam per minores illos: quo pacto τὸ *ſpectabam* ſignificat, diſcipulos jam quodammodo ipſos egiſſe contra Satanam, Domino *ſpectante*, qui, per eos vincere ſe, gaudebat:) *vel*, quia poteſtatem impetrarat obnitendi diſcipulis, a quibus Satanas vincendus erat; & *dæmoniis*, quæ ei parent, ſubvenire & malam rem ſuam fulcire feſtinarat. conf. v. 19. Certe πεσεῖν, coll. Act. XXVII. 26. LXX, συμπίπτειν, נפש 1 Chron. XIV. 9. 13. non ſemper idem eſt, quod βληθῆναι· Ap. XII. 9. Congruit icon, *ut fulgur*: & Satanas poſtea demum exturbandus dicitur, Ioh. XII. 31.

19 δίδωμι) ut dedi, ſic porro *do*.

¶ ὄφεων, *ſerpentibus*) Marc. XVI. 18. Appellatio terreſtri conveniens hoſti; non jam cœleſti, ut illud, *ut fulgur*.

¶ σκορπίων, *ſcorpiis*) qui ſubtiliores ſerpentibus.

¶ δύναμιν) *vim*, vel, צבא *copias*. *ſerpentes* & *ſcorpii*, ſpecies: *vis omnis*, genus.

¶ τοῦ ἐχθροῦ, *hoſtis*) Singularis numerus, de hoſte principe.

¶ οὐ μὴ ἀδικήσῃ, *non lædet*) Majus latebat periculum, quam ſenſerant inexperti.

20 μὴ χαίρετε, *nolite gaudere*) Monitum in prima experientia ſalutare, de temperando gaudio. Gaudium non vetatur, ſed in ordinem redigitur. Qui per philautiam nimis gaudent, poſſunt Satanæ ſimiles fieri.

¶ ὑμῶν) *veſtra*, qui mei eſtis.

¶ ἐγράφη, *ſcripta ſunt*) etſi reclamavit Satanas in cœlo: etiamſi in terra non ſitis celebres.

¶ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *in cœlis*) in libro, qui eſt in cœlis, quorum regnum annunciatis: in cœlis, unde Satanas decidit. Contrarium, de prævaricatoribus, Ier. XVII. 13: *in terra ſcribentur*.

21 ἠγαλλιάσατο, *exultavit*) Apex fructuum officii Chriſti eo tempore. Gaudebat ipſe gaudium ſuorum, verſu 20 deſcriptum, *gaudete vero*.

¶ κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, *Domine cœli & terræ*) Ex cœlo & terra ejicitur Satanas: in cœlo & terra regnum Dei ſtat.

22 τίς) *quis*, & quam magnus & bonus.

23 καὶ στραφεὶς, *& verſus*) Lucas accurate notare ſolet pauſas & flexus ſermonum Domini. Orarat Ieſus ad Patrem: inde locutus erat de Patre: nunc ſermonem dirigit ad diſcipulos ſeorſum.

24 προφῆται καὶ βασιλεῖς, *prophetæ & reges*) alias valde felices. Vtriusque exemplum, Abraham propheta & princeps; Gen. XXIII. 6. XX. 7. & David, item propheta, & rex, pater tot regum.

25 ἀνέστη, *ſurrexit*) data opera quæſiturus.

¶ τί ποιήσας, *quid faciendo*) Perinde eſt ac ſi diceret: quid faciendo videbo Solem juſtitiæ? Immo non faciendo, ſed videndo videtur. v. 23. Ad hoc *faciendo* reſpicit verbum *fac*: v. 28. 37. ut ad *vitam*, *vives*. v. 28.

26 νόμῳ, *lege*) Appoſite ad νομικὸν, *legis doctorem*.

¶ πῶς, *quomodo*) Textum ſubſequentem quotidie repetebant Iudæi. Non modo ſæpe, ſed etiam rite legendum.

28 τοῦτο ποίει, *hoc fac*) Ieſus viciſſim πειράζει, *tentat*, jure recteque, eum, qui tentarat perperam.

29 θέλων, *volens*) corde non fracto aut contrito: una responsione recta sibi placens.

¶ δικαιῶν, *justificare*) Qui multa interrogant, non multa facere gestiunt, maluntque se subducere Legi. Qui ea, quæ præstanda, & eos, quibus præstanda sunt justa, coarctat, parabilem sibi justitiam fingit.

¶ καὶ, *&*) Particula hæc approbat sermonem proxime præcedentem, & tamen aliquid adjungit: mire ad ἦθος facit.

30 ὑπολαβὼν) Sic sæpe LXX, pro ענה præsertim in Iobo, de responso copioso.

¶ ἄνθρωπός τις, *homo quidam*) Iudæus, communi nomine appellatus, ob communem etiam cum externis necessitudinem.

¶ τυγχάνοντα) non curantes, viveretne homo ille, an moreretur.

¶ κατὰ συγκυρίαν, *casu*) Multæ occasiones bonæ latent sub his, quæ *fortuita* videantur. Scriptura nil describit temere, ut fortuitum: hoc loco aptum est syncategorema ad parabolam; & opponitur necessitudini.

¶ ἱερεύς, *sacerdos*) Frequens in ea via iter Sacerdotum & Levitarum in urbem & templum.

¶ ὁδῷ, *via*) Etiam in viis, in hospitiis, v. 34. in media vita civili, exerceri potest aut omitti pietas & amor. Ex. XXIII. 4 s.

¶ ἀντιπαρῆλθεν, *præteriit*) sine misericordia, Hierosolymam festinans.

34 ἔλαιον καὶ οἶνον, *oleum & vinum*) Valde parabilia sunt, quæ maxime sunt necessaria ad amorem præstandum.

¶ ἐπιβιβάσας, *imponens*) cum labore.

¶ ἴδιον, *suum*) quo ipse usus erat.

¶ εἰς πανδοχεῖον, *in hospitium*) Sermo h. l. mire popularis.

35 δύο δηνάρια, *duos denarios*) viginti asses. Biduo poterat redire: diei sumtus, denarius.

¶ ἐπανέρχεσθαι, *redire*) in via ex Hierosolymis per Iericho in Samariam.

36 τριῶν, *trium*) qui erant Sacerdos, Levita, Samarita. Deus non accipit personam: connumerantur tres homines dispares.

¶ πλησίον, *proximus*) Samarita, Iudæo infenso benefaciens, erat proximus: at legisperitus de proximo quæsierat, cui amor exhibendus est. Relata sunt simul. Arguuntur etiam Iudæi, qui Samaritas palam aversabantur. Fieri poterat, ut legisperitus quoque indigeret ope Samaritæ, quem non habebat pro proximo.

37 ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ) LXX, ποιήσω μετ' αὐτοῦ ἔλεος. 2 Sam. IX. 1 &c. Non invitus abstinet legisperitus appellatione propria Samaritæ.

¶ πορεύου, *proficiscere*) Nondum erat idoneus hic legisperitus ad discipulatum.

¶ καὶ σὺ) *tu quoque*. Amore populi vel sectæ remoto, facilior demum est accessus ad Gratiam liberam & communem. Ergo Samarita, inquis, hoc suo facto *vitam æternam* consecutus est? coll. v. 27-29. Responderi potest ex Rom. II. 26.

¶ ποίει, *fac*) Congruit cum ὁ ποιήσας, *qui fecit*.

38 αὐτὸς, *Ipse*) Interdum non intrabat.

39 ἀδελφὴ, *soror*) junior, ut credibile est, & quasi virgo domestica. Martha, loco matrisfamilias. Ioh. XII. 2. 3. Conf. 1 Cor. VII. 32 s.

¶ παρακαθίσασα, *assidens*) Sic plane, *sedebat*, Ioh. XI. 20. Antitheton, *distrahebatur*.

40 περιεσπᾶτο) Græcis sæpe in Eccl. ענין περισπασμός.

¶ οὐ μέλει σοι; *non curæ est tibi?*) Quid tum? *Curæ est* res melior. Ipsa Martha miseriæ quiddam de se confitetur.

¶ ἡ ἀδελφή μου, *soror mea*) Argumentum quasi ab iniquo.

¶ κα-

¶ κατέλιπε) Non dicit, *finit*, sed, *reliquit*. Hinc colligi potest, aliquid fecisse Mariam διακονίας, sive *ministerii* externi causa, fortasse ante adventum Magistri; sed mox ad operam Magistro dandam se contulisse.

¶ εἰπὲ, *dic*) Non audebat jubere ipsa Martha.

41 μάρθα μάρθα, *Martha Martha*) Epizeuxis valde figens Marthæ mentem.

¶ μεριμνᾷς, *curas*) intus. Antitheton, *non curæ est?*

¶ τυρβάζῃ, *turbaris*) exterius. Synonymon, περιεσπᾶτο, *distrahebatur*. Vide Eustathium.

42 ἑνὸς δέ ἐστι χρεία, *uno autem opus est*) Antitheton: *circa multa*. Conf. Sir. XI. 11. 10. græce. *Vnum* hoc videtur in eodem genere dici, atque *multa*. Vnum, (ἓν, non τὸ ἓν) ad necessitatem victus, sine apparatu distrahente. Congruit δὲ *autem* bis adhibitum.

¶ ἀγαθὴν, *bonam*) meliorem, quam Martha cogitabat: tranquillam, opiparam.

¶ μερίδα, *portionem*) Metaphora ab epulis.

¶ ἐξελέξατο, *elegit*) Quod quæque anima eligit, eo potitur. Electa anima bonam partem elegisse censetur. tanta est Domini bonitas erga libentes.

¶ οὐκ ἀφαιρεθήσεται, *non auferetur*) Conf. Marc. IV. 25. Confirmata Mariæ immunitas.

CAP. XI.

1 Ὡς ἐπαύσατο, *ut desiit*) Neque enim prius debuerunt interpellare.

¶ τῶν μαθητῶν, *discipulorum*) qui vel audierant verba Domini orantis, vel certe gestus viderant suavissimos.

¶ δίδαξον, *doce*) Hoc ipso jam orant, dum petunt, ut orare doceantur. Iucundissimum Magistro erat, rogari, ut eos doceret, & hoc ipsum docere. Docuerat Iohannes suos discipulos orare; sed non sic, ut Deum appellarent *Patrem*, (quanquam reliquis rebus formula Iohannis a formula Christi non fuerit longe diversa:) Filii Dei reservatum erat, hanc potestatem suis dare. Dederat jam Matth. VI. 9 s. sed intermiserat aliquandiu, discipulos communiter ad orandum exhortans, eosque consuetudini ex formula communi Israëlitica orandi relinquens, (alias enim discipuli exemplum Iohannis suos orare docentis non allegassent,) donec in agnitione Patris & Filii satis profecissent. quo facto locupletissimam demum eis Patris in ipso suo, Filii, nomine orandi copiam patefecit. Ioh. XVI. 23.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Conjuncta erat discipulorum causa: hic qui rogabat, etiam pro ceteris rogabat.

¶ καὶ ἰωάννης, *etiam Iohannes*) Bonus doctor vel maxime docere debet suos recte orare. vid. Bernardi scala claustralium. Non potest docere, qui ipse nescit. Sunt autem gradus precum. Iohannes docuerat, Christus docuerat orare; nunc, rogatus, provectos amplius docet.

2 εἶπε, *dixit*) Promtus Magister & verba & modum orandi docet. v. 2 s. 5 s.

¶ λέγετε, *dicite*) Formulam incomparabilem alio tempore Matthæus populo pluribus verbis; alio Lucas discipulis rogantibus brevius præscriptam recenset. Itaque summa orationum semper est eadem: sed alio tempore omnia αἰτήματα sive *capita precum*, alio quædam ex omnibus, libero verborum rerumque delectu exercentur. Neque necesse habuit Lucas in numero rogationum, cum Matthæo, qui tamen non expresse eas septem esse ait, congruere. nam idem beatitudines cap. VI.

 20 ss.

20 ſs. aliter ac Matthæus; idem Decalogum aliter ac Moſes, enumerat.

3 τὸ καθ' ἡμέραν) Conf. Act. VI. 1.

4 καὶ γὰρ, *etenim*) *Enim* denotat remotionem impedimenti, non meritum cauſæ. In tanta brevitate orationis hujus apud Lucam tamen ponitur rogatio pro remiſſione debitorum.

5 καὶ εἶπε, *& dixit*) Copioſe hortatur nos ſcriptura ad preces. Tota earum ratio in quo ſita eſt? in flagitando, ſerio.

¶ μεσονυκτίου, *media nocte*) tempore minime opportuno. Deo nullum tempus audiendi & dandi alienum eſt.

¶ Φίλε, *amice*) Familiaris & comis appellatio, loco nominis proprii poſita: quæ non iteratur verſu 7.

¶ τρεῖς, *tres*) unum, pro hoſpite; unum, pro me; unum, ſupernumerarium, honoris cauſa. Mire popularis eſt h. l. ſermo.

6 Φίλος, *amicus*) Ergo etiam officium erga alios allegari poteſt in rogando.

7 κέκλεισται, *clauſa eſt*) vecte (olim,) qui majore labore removetur.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Officium parentum, cuſtodire liberos, noctu præſertim.

¶ οὐ δύναμαι, *non poſſum*) ſcil. ſine magna moleſtia.

8 λέγω, *dico*) *Et ſi ille perſeveraverit pulſans*, vel, *& ille ſi perſeveraverit pulſans*, præmittunt *Latini* codd. plerique omnes. Gloſſa videri poſſet ex Act. XII. 16: *Petrus autem perſeverabat pulſans.* ſed ſuſpicionem tollunt *Beda*, *Auguſtinus*, *Ambroſius*, maximeque *Tertullianus*. *Sed & nocturnus ille PVLSATOR*, inquit, *panem PVLSABAT.* lib. de Or. cap. 6. Adde lib. de Præſcript. c. XI & XII. & lib. IV c. Marcion. c. XXVI. Latinum ſequuntur *Armenii* recentiores, & verſiones *Anglicanæ* vetuſtæ.

¶ διά τὸ, *propterea quod*) Deus propter amorem audit: nec moleſtia afficitur.

¶ τὴν ἀναίδειαν, *impudentiam*) *inverecundiam*, noctu venientis. Tali interpellatori minore moleſtia datur, quam negatur. conf. cap. XVIII. 5. Conſideratus ordo verborum: *dabit ſurgens: excitatus dabit*. Amicitia ad *dandum* impellere poterat: impudentia pulſare perſeverans ad laborem *ſurgendi* impellit.

¶ ὅσων, *quotquot*) vel ſi plures ſint panes, quam quos ſumma neceſſitas poſtulat. Non incommodius eſt multos jam dare, quam tres unumve.

9 καὶ δοθήσεται, *& dabitur*) ut amico illi.

11 τίνα τὸν πατέρα) Articulus τὸν hoc loco vim habet minus definitam: eſt Appoſitio.

¶ δὲ, *vero*) Gradatio ab amico ad parentem: & tamen hîc quoque accedit τὸ *quanto magis?* v. 13.

¶ ἰχθὺν, *piſcem*) ſcil. αἰτήσει, *rogabit*.

¶ ἀντὶ ἰχθύος, *pro piſce*) Puer anguem pro piſce habere poſſet.

12 ἢ καὶ, *vel etiam*) Incrementum capiente rogandi fiducia.

¶ ὠὸν, *ovum*) A neceſſario ad lautius progreditur rogatio liberorum: nec panis, nec piſcis, neque ovum negatur.

¶ σκορπίον, *ſcorpium*) nocentiſſimum.

13 ὁ πατὴρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ, *pater ex cælo*) optimus.

¶ πνεῦμα ἅγιον, *Spiritum ſanctum*) donum omnium *optimum*, & cum eo omnia: c. XXIV. 49. Spiritus ſanctus eſt ſpiritus bonus, lætus. τὸ πνεῦμά σου τὸ ἀγαθόν, Ps. CXLIII. 10, LXX. Ipſe Spiritus ſanctus in homine operatur initium deſiderandi ſui. Magis autem neceſſarius eſt animæ, quam panis corpori.

14 ἦν ἐκβάλλων, *erat ejiciens*) id eſt, in eo miraculo verſabatur. Hæc facta ſunt ante meridiem. coll. v. 37.

15 π-

15 τινὲς, *aliqui*) His occurritur versu 17 f.

16 ἕτεροι, *alii*) His occurritur versu 29 f.

17 οἶκος) *familia*.

¶ ἐπὶ οἶκον, *super domum*) id est, *domus super se ipsam divisa, cadit*. Marc. III. 25. Nomen ponitur pro pronomine reciproco. Matth. XII. 26. Act. III. 16. Eph. IV. 16. 2 Tim. I. 18 not. LXX, Lev. XIV. 15. Num. X. 29.

18 καὶ ὁ σατανᾶς) *etiam Satanas*: de quo tamen id minime existimandum est.

20 δακτύλῳ, *digito*) vi aperte divina, & sine ullo labore. Conf. Ex. VIII. 19.

21 ὁ ἰσχυρὸς, *robustus*) intrinsecus. Subjectum.

¶ καθωπλισμένος) extrinsecus. *armatus*, i. e. dum armatus est, nemine exuente. Hoc jungendum cum prædicato.

¶ τὴν ἑαυτοῦ, *suam*) Vid. 2 Petr. II. 19.

¶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ, *facultates suas*) quæ in aula asservantur.

22 ἐπελθὼν, *superveniens*) de improviso.

¶ ἐπεποίθει, *confisus erat*) Gloriosior victoria Christi, postquam vicit Satanam tot seculis grassatum & *confisum*.

¶ σκῦλα, *spolia*) quæ Satanas generi humano eripuerat.

¶ διαδίδωσι, *distribuit*) Eph. IV. 8.

27 ἐπάρασα, *attollens*) Bonum esset, neque irridendum, si auditores motum cordis sui inter auscultandum quamlibet simplici ratione proderent.

¶ ἡ κοιλία, *uterus*) Mulier bene sentit, sed muliebriter loquitur. Id in ordinem redigit Salvator.

¶ μαστοὶ, *mammæ*) Conf. de Messia, Ps. XXII. 10.

28 μενοῦνγε) Beata dicitur mater tam bene docentis: *verumenimvero* beati sunt, qui docentem sequuntur. sic μενοῦνγε Rom. IX. 20. X. 18.

¶ οἱ ἀκούοντες, *qui audiunt*) etiam illa ipsa mulier pia.

¶ φυλάσσοντες, *custodientes*) qui Christum ejusque verbum gerunt in corde, uti Ipsum tulerat mater in utero.

29 τῶν δὲ ὄχλων, *turbis autem*) Id eodem tempore factum. conf. v. 37 init.

30 τοῖς νινευΐταις, *Ninevitis*) Itaque Ninevitæ scierunt de Ionæ triduo; eoque ad pœnitentiam adducti sunt: postea autem pœna impœnitentibus attracta, eodem propemodum intervallo temporis, quo postea Iudæis; quod utrinque cum tempore ad pœnitentiam dato conferri potest.

¶ οὕτως, *sic*) Hoc habet vim promissionis, in longinquum.

31 ἀνδρῶν, *viris*) Quia *mulier* regina sapientiam secuta est.

33 εἰς κρυπτὴν) Fœmininum, Hebraice, pro neutro.

34 ὁ λύχνος, *lychnus*) Lux patet nobis, estque aperta & simplex: nos igitur debemus toti vicissim patere luci.

35 μὴ) *num*. Sequitur enim indicativus.

36 ὅλον φωτεινὸν - φωτεινὸν ὅλον, *totum lucidum - lucidum totum*) Ploce: perfectio partium tendit ad perfectionem graduum.

¶ ὁ λύχνος, *lychnus*) ille, de quo v. 33.

¶ τῇ ἀστραπῇ) summo *fulgore* suo.

37 εἰσελθὼν δὲ ἀνέπεσεν, *ingressus autem accubuit*) statim, non *lotus* ante mensam. fortasse lassus erat.

38 ἰδὼν, *videns*) quod accubuerat.

39 νῦν, *nunc*) Particula habet vim demonstrandi rem præsentem: ideo LXX ponunt pro הנה *ecce*, 2 Reg. VII. 6. & hoc loco simul involvit antitheton inter externam puritatem & impuritatem; quo pacto *nunc* Latinis sæpe valet *atqui*.

¶ τὸ ἔξωθεν) quod est *exterius*, v. gr. poculi mundioris.

¶ τὸ ἔσωθεν ὑμῶν) *interius vestrum*, victus.

¶ γέμει, *plenum est*) instar catini.

40 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) Deus.

¶ καὶ τὸ) Ideo curandum utrumque. Mundum cor decet mundities victûs.

41 πλὴν) Etsi *exterius* ab Eo, a quo *interius*, factum est; *tamen* in homine, qui impuritatem contraxit, alia est ratio *exterioris*, quod per se non inquinat, alia *interioris*, quod maxime purificandum est.

¶ τὰ ἐνόντα) Anonymus apud Suidam (V. ἐνόν') θυσίαν ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ παρόντων προσαχθεῖσαν· ut notat Pricæus, quem vide ad h. l. Itaque τὰ ἐνόντα sunt non τὸ ἔσωθεν, sed esculenta & potulenta, quæ insunt in vasis. Subaudiendum κατά.

¶ δότε, *date*) Sæpius dicitur, ποιεῖν *facere eleemosynam*: sed h. l. *dare*, (uti cap. XII. 33.) in antitheto ad *rapinam*. v. 39.

¶ καὶ ἰδοὺ, *& ecce*) Non ait: *& tunc*, sed *& ecce*, & mox, non, *erunt*, sed, *sunt*. Igitur non dicit, dando eleemosynam puritatem demum conciliari cibo & potui; sed puritatem in creatura Dei esse per se: tantum, eleemosyna data, non manuum lotione, abstergi labem, quam adjunxerant pharisæi per rapinam.

¶ πάντα καθαρὰ) *omnia*, quæ insunt in poculo & patina, *munda* sunt vobis. nam hæc omnia fecit Deus. v. 40. nil horum hominem inquinat. Matth. XV. 11.

42 ἀλλ' οὐαὶ) Ἀλλὰ, particula transeundi. 2 Cor. VII. 11.

¶ τὴν κρίσιν, *judicium*) in intellectu. Iudicium verum dictat, amorem Dei esse præceptum maximum.

¶ τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ, *amorem Dei*) in voluntate. Qui Deum *amat*, is demum vero *judicio* pollet. 1 Cor. VIII. 3. 2. Apud Matthæum: *misericordiam & fidem*. Videlicet cum amore conjuncta est ea *fides*. 1 Tim. I. 5. *misericordia* commendatur versu 41.

44 οὐαὶ ὑμῖν, ὅτι κτλ.) Hic non addit Dominus, τοῖς φαρισαίοις, *pharisæis*, uti addiderat v. 42. & cum sermone vultum quoque ad legisperitos a Domino conversum fuisse, colligere licet ex v. 45, ubi legisperitus quidam id sibi dictum sentit. Illud, γραμματεῖς καὶ φαρισαῖοι ὑποκριταὶ, librarii quidam ex Matthæo huc intulerunt.

¶ ἄδηλα, *occulta*) non dealbata.

¶ οὐκ οἴδασιν, *nesciunt*) adeoque inquinantur.

45 ὑβρίζεις, *contumelia afficis*) Aliud est ὑβρίζειν, *contumelia afficere*, aliud jure ὀνειδίζειν, *exprobrare*.

46 ἑνὶ, *uno*) Gradus: digito uno attingere, digitis tangere, digito movere, manu tollere, humero imponere. Hoc cogebant populum: illud ipsi refugiebant.

47 οἰκοδομεῖτε, *ædificatis*) Hoc per se non videtur fuisse malum; sed quod imitarentur patres suos.

48 καὶ, *&*) Testamini, vos habere illos patres, eorumque facta probatis. Non putabant hoc: & tamen verum erat, & jure eis adscribitur.

49 ἡ σοφία τοῦ θεοῦ, *Sapientia Dei*) Suave nomen. Koheleth, congregatrix. cap. XIII. 34.

¶ εἶπεν, *dixit*) Matth. XXIII. 34 not.

¶ προφήτας, *prophetas*) qui erant in V. T.

¶ ἀποστόλους, *apostolos*) qui sunt in N. T.

¶ ἐκδιώξουσιν) *persequendo ejicient*. Frequens verbum apud LXX.

50 ἐκζητηθῇ) Hebr. דרש 2 Chron. XXIV. 22.

¶ πάντων, *omnium*) Omnibus temporibus fuere prophetæ; in his etiam Abel.

¶ ἀπὸ τοῦ) Constr. cum ἐκζητηθῇ. coll. v. 51.

52 ἦρατε)

52 ἤρατε) *sustulistis.*

¶ τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως, *clavem cognitionis*) i. e. cognitionem veram, Messiæ, (c. XX 41.) quæ est clavis regni cœlorum.

¶ οὐκ εἰσήλθετε, *non ingressi estis*) in regnum cœlorum.

53 δεινῶς, *vehementer*) Huic vehementiæ suberat fraudulentia. v. seq.

¶ ἀποστοματίζειν) Ἀποστοματίζω, *urgeo* (me vel alium) ad promendos *ab ore* sermones. coll. v. seq.

CAP. XII.

1 Ἐν οἷς) *inter hæc.*

¶ τῶν) de iis, qui adesse solebant.

¶ μυριάδων, *myriadibus*) Non tantum adjectivum μυρίων, sed etiam substantivum hoc dicitur de numero magno indefinito.

¶ πρὸς τοὺς μαθητὰς, *ad discipulos*) Ceteri nondum capiebant hanc doctrinam.

¶ πρῶτον, *primum*) Ad discipulos prius: deinde, post unam alteramque interpellationem, etiam populis. v. 54.

¶ ὑπόκρισις, *hypocrisis*) Hæc deinde etiam in populo arguitur v. 56. Hypocrisis, fermenti instar, inficit totum hominem, & per unum multos. Hypocrisis est, vel quum malum bono tegitur velo a malis, vel quum bonum tegitur male a bonis. Hæc hypocrisis notatur in præsenti, coll. vers. seqq.

2 οὐδὲν δὲ, *nihil vero*) Omnia, & mala, & bona, patefient: & qui patefaciunt, absunt ab hypocrisi.

¶ συγκεκαλυμμένον, *contectum*) remotum ab oculis. *in tenebris.* v. 3.

¶ κρυπτὸν, *occultum*) remotum etiam a notitia: *ad aurem.* v. 3.

3 εἴπατε, *dixistis*) cum timore aliquo.

4 φίλοις, *amicis*) Consilium fidele, & stimulus fortitudinis, & appellatio comis, temperans severitatem sermonis de re ardua. In bello dux milites prœliantes humaniter appellat, fratres &c.

¶ τὸ σῶμα κτλ.) Μείωσις.

¶ μετὰ, *post*) Resp. *post*, v. 5.

5 ὑμῖν, *vobis*) amicis.

¶ φοβηθῆτε, *timeatis*) Maxima vi ter ponitur hoc verbum.

¶ μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι) Verbum quasi impersonaliter positum.

¶ γέενναν, *gehennam*) Gravis sermo etiam ad amicos.

6 ἓν) *ullum*, impar, supernumerarium.

7 πολλῶν) al. πολλῷ. conf. v. 24.

8 ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων, *coram angelis*) in judicio novissimo. Congruit appellatio *Filii hominis*, statum conspicuum denotans.

10 καὶ, *&*) Ab abnegatione, v. 9, facilis progressus ad blasphemiam.

11 ἢ τί εἴπητε, *aut quid dicatis*) etiam præter *apologiæ* necessitatem.

13 τις) *aliquis*, qui senserat, Iesum esse justum.

¶ ἀδελφῷ, *fratri*) qui fortasse magni facere cœperat Iesum. Facile ii, qui doctorem spiritualem admirantur, eo delabuntur, ut velint eo abuti ad domestica & civilia componenda.

14 ἄνθρωπε, *homo*) Alloquitur veluti alienum.

¶ δικαστὴν, *judicem*) ad jus dicendum.

¶ μεριστὴν, *divisorem*) ad bona dividenda.

15 πρὸς αὐτοὺς, *ad eos*) ad duos fratres, vel, ad auditores: coll. v. 16. Ad discipulos revertitur oratio versu 22.

¶ πλεονεξίας, *avaritia*) quæ in causa quamvis justa subesse potest.

¶ ἐκ τῶν) Constr. cum ζωή. Vivitur parvo bene.

16 εὐφόρησεν, *uberes fructus attulit*) uno anno vel quotannis. Modus hic ditescendi innocentissimus, & tamen periculosus.

¶ χώρα) non modo χωρίον.

17 τί ποιήσω; *quid faciam?*) Character animi sine requie quieti, egregie expressus. Eadem formula, cap. XVI. 3. coll. v. 4.

18 πάντα, *omnia*) Pauperum nulla mentio.

19 κείμενα, *posita*) quasi præsentia.

¶ ἀναπαύου, *requiesce*) desine laborare. Conf. Sir. XI. 23. 24. græce.

¶ φάγε, *ede*) Id pridem poterat bono modo.

20 εἶπε, *dixit*) si non per revelationem, at judicio occulto.

¶ ἄφρον, *stulte*) Hoc opponitur opinioni prudentiæ, de qua v. 17 ss.

¶ νυκτὶ, *nocte*) Noctu pleraque fiunt alloquia divina: noctu multæ mortes repentinæ.

¶ ψυχὴν, *animam*) de qua v. 19.

¶ ἀπαιτοῦσιν) *repetunt*, quibus potestas repetendi data est; quos ipse non nosti, o dives. Locutio elliptica, uti Ap. XII. 6. Sic 1 Sam. III. 9. in Hebr. ubi LXX plene, ἐὰν καλέσῃ σε ὁ καλῶν. coll. 2 Sam. XVII. 9.

¶ τίνι, *cui*) Dativus commodi. Gen. XLV. 20: ὑμῖν ἔσαι. Multa sunt divitum, nec tamen sunt divitibus. Nescit dives, cui futura sint: certe ipsi non erunt.

21 οὕτως) *sic*, scil. erit.

¶ ἑαυτῷ, *sibi*) animæ suæ. v. 19. 22.

¶ μὴ εἰς θεὸν, *non in Deum*) Non dicitur, *non Deo*, uti, *sibi ipsi*. Deo nil accedit aut decedit. *In Deum* dives est, qui divitiis divinitus utitur ac fruitur.

¶ πλουτῶν, *divitem agens*) Hoc statum denotat: *thesaurizans*, studium.

22 μαθητὰς, *discipulos*) minus divites.

¶ ὑμῖν λέγω, *vobis dico*) Pronomen verbo præpositum vim habet majorem. vid. *Devar.* de partic. in ἐμοί.

24 κόρακας, *corvos*) homini, cui volucres quoque inserviunt, minime omnium utiles.

¶ ταμεῖον, *penarium*) unde promant, ad seminandum.

¶ ἀποθήκη, *horreum*) quo, quæ metant, recondant: ut habent formicæ, quo colligant.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) v. 28.

25 τίς δὲ ἐξ ὑμῶν, *quis autem ex vobis*) Antitheton ad Deum, qui corvos, & volucres omnes, & omnia animantia, & homines alit.

¶ ἡλικίαν) *staturam*. Sunt, qui ad longitudinem ætatis referant; sed hanc nemo cubitis metitur.

¶ αὐτοῦ, *suam*) Si *nostra ipsorum* statura non est in potestate nostra; quanto minus omnes creaturæ, unde cibum & potum sumimus.

¶ πῆχυν ἕνα, *cubitum unum*) Longitudo hominis æquat cubitos ipsius quatuor: ne *unum* quidem, quintum, addere quisquam curax potest; sive id optet, sive non optet. Non facile quisquam per se palmum aut pedem, nedum cubitum addi sibi optat: sed qui de victu solicitus est, revera etiam inscius majorem staturam optat, quo plus laboris & lucri possit facere.

26 οὔτε ἐλάχιστον, *ne minimum quidem*) Argumentum a majori ad minus est versu 23. nunc argumento a minori ad majus ostenditur, irritas esse curas nostras. Homini jam nato & vigenti ad staturam addere cubitum unum, minimum erat penes Deum omnipotentem, & minus etiam, quam auctus ille quinque panum &c. cap. IX. 16. Maximum contra est, quod ille nobis ipsam staturam & robur corporis, quo victus paratur, imo cum corpore animam dedit; & frumenta, vinum, oleum,

aro-

aromata, poma, baccas, olera, herbas, boves, oves, feras, volucres, pisces, quotannis & quotidie producit, & totam rerum naturam conservat. Hæc sunt *reliqua illa*, quæ in nostra potestate multo minus sunt, quam longitudo staturæ nostræ: & tamen ad nos alendos multo magis pertinent.

28 ἐν τῷ ἀγρῷ, *in agro*) Potest vel cum χόρτον construi, coll. Matth. VI. 30, τ̀ χόρτον τ̃ ἀγρȣ̃· vel cum ὄντα, ut sit antitheton, εἰς κλίβανον.

29 καὶ ὑμεῖς) *vos quoque*: ut corvi & lilia.

¶ μὴ μετεωρίζεσθε) Μετέωρος, *sublimis*; unde μετεωρίζεσθαι, *in sublime* vel *in sublimi ferri*. Dicitur de animo vel elato vel fluctuante. Qui curat, huc illuc impellitur, suspensus, *fluctuat*, & vertigine corripitur. Vnde, quod Matthæo μεριμνᾶν est in parallelo, id Lucas μετεωρίζεσθαι dicit. Pricæus huc confert illud *apud Iosephum*, μετέωρον εἶναι καὶ κραδαίνεσθαι· *& apud Suidam*, μετέωροι καὶ πρὸς τὸ μέλλον σαλεύοντες. Cic. l. XV. ad Att. ep. 14, *Ita sum* μετέωρος *& magnis cogitationibus impeditus*.

30 πάντα) Constr. cum ταῦτα.

32 μὴ φοβȣ̃, *noli timere*) Locus hic valde benignus est.

¶ μικρὸν) Quod *parvum* est, id videri posset habere timendi causam: sed tanto benignius custoditur. Et singulæ oviculæ sunt parvæ; (ut populus debilis dicitur, qui ex debilibus constat, Prov. XXX. 25. 26.) & grex est non numerosissimus, si ad mundum comparetur, atque altu facilis, hoc quoque nomine, & pretiosus.

¶ ποίμνιον) Suavissimum amorisque plenissimum diminutivum.

¶ εὐδόκησεν) *lubitum est* ipsi.

¶ τὴν βασιλείαν, *regnum*) Grande verbum. v. 31. quidni panem?

33 πωλήσατε, *vendite*) Dixit hoc Dominus, non *turbis*, quibus tamen viam salutis, illi ipsi tempori convenienter, ostendebat: v. 54. 56. neque apostolis, qui omnia reliquerant prius, neque habebant, quod venderent: sed ceteris *discipulis*. v. 22. 41. Instabat discessus ex Galilæa, c. XIII. 32. & ipsa Passio: ac jam discipulos præparabat, ut deinceps quam expeditissimi essent. Hi enim erant, de quibus Lucas agit Act. I. 15. II. 44 &c. ut non dubium sit, quin mox sub hunc sermonem possessiones suas in Galilæa vendiderint. Ceteroqui non injungitur omnibus promiscua omnium facultatum venditio, ut eas in eleemosynam vertant, & ipsi cum familia eleemosynam ab aliis vel petant vel repetant. Veruntamen spiritualis prudentia ex emacibus, etiamsi non copiosissimam habeant supellectilem, vendaces & liberales facit, præsertim tempore postulante. Eccl. XI. 2. Iac. V. 1.

¶ βαλάντια, *crumenas*) Plurale. Qui mundano more vendit, *crumenam* implet: sed hæc *veterascit*, ut ipsum *cælum* naturale.

¶ θησαυρὸν ἀνέκλειπτον, *thesaurum non deficientem*) Thesaurus, crumenæ oppositus, est copia rerum ad victum, quæ celerrime consumuntur aut corrumpuntur.

¶ ἐν) nempe *in* cœlis. Pertinet hoc ad utrumque comma antecedens.

35 ἔστωσαν, *sunto*) Antecedentia & consequentia eorumque connexio maxime quadrat in ea tempora, quæ post ascensionem Christi consecuta sunt. de *vendendo*, conf. Act. IV. 34. Vult, suos esse expeditos.

¶ ὀσφύες, *lumbi*) Sic postea Petrus, 1 ep. c. I. 13. & Paulus, Eph. VI. 14.

36 ὑμεῖς) *vosmet*.

¶ προσδεχομένοις, *exspectantibus*) cum desiderio & gaudio.

¶ πότε) *quando* sit reversurus.

¶ ἐκ τ̃ γάμων, *ex nuptiis*) Ergo ante Domini

mini adventum *nuptiæ* ſunt in cœlo.

¶ εὐθέως, *ſtatim*) primo pulſu audito.

37 παρελθὼν διακονήσει) Participium παρέλκον, in re conviviali obvium. c. XVII. 7. Sir. XXIX. 33: πάρελθε κόσμησον τράπεζαν. Promiſſio, de *miniſtrando*, honorificentiſſima & maxima omnium. Ita Sponſus amicos excipit ſolenni nuptiarum die.

38 δευτέρᾳ) *ſecunda*. Non memoratur vigilia prima: quæ erat ipſum nuptialis convivii tempus.

¶ τρίτῃ, *tertia*) Romani in quatuor, Iudæi in tres vigilias diviſam noctem habebant: & Lucam ad Iudaicam diviſionem alludere ſtatuit Simonius.

39 γινώσκετε) *noſtis*.

41 ἡμᾶς, *nos*) apoſtolos, diſcipulos.

¶ καὶ, *etiam*) nobis non excluſis.

¶ πάντας, *omnes*) præſentes. conf. v. 1. 4. 15. 22. 54.

42 τίς, *quis*) Ad interrogationem Petri non exſerte reſpondet Dominus: ſed tamen innuit, ſe parabolam loqui ad diſcipulos proprie (nam œconomus differt a familia ei commiſſa:) ſermonemque in ſingulari format, ad hos ſingulos eo magis acuendos. Deinde v. 54 ſ. dicit aliquid ad *omnes*, populum reprehendens, qui nec dum agnito adventu Meſſiæ primo, non capiebat doctrinam de ſecundo adventu.

¶ καταστήσει, *conſtituet*) Futurum tempus: quia *fidelitas* dignum facit ſervum, qui conſtituatur ſuper familiam. Novum *conſtituet* ſequitur v. 44. Gradus a familia ad opes omnes.

45 ἐσθίειν καὶ πίνειν, *edere & bibere*) Actus. μεθύσκεσθαι, *ebrietati* indulgere, habitus.

46 ἀπίστων, *infidelibus*) Antitheton, *fidelis*. v. 42. Qui cor diviſum habet, *dividetur*.

47 τὸ θέλημα, *voluntatem*) qua vigilantia requiritur.

¶ μὴ ἑτοιμάσας) Neutrum, uti c. IX. 52.

¶ πολλὰς, *multas*) ſc. πληγὰς, *plagas*. Eadem ellipſis, 2 Cor. XI. 24.

48 ὀλίγας) non modo pauciores, quam is, qui ſcivit, ſed *paucas*.

¶ ᾧ ἐδόθη πολὺ, *cui datum eſt multum*) præſertim ſi ipſe ambierit & rapuerit.

¶ παρέθεντο) tanquam *depoſitum* ii *commiſerunt*, quorum erat committere. Perſonale ellipticum.

49 πῦρ, *ignem*) optandum, ardoris ſpiritualis. c. III. 16. Matth. X. 37 cum conſeq. & anteced. Continuat Dominus ſermonem a rebus terrenis ad cœleſtia homines vocantem: & ſenſim revertitur ad ea, quæ ante interpellationem dixerat. v. 13. 12.

¶ βαλεῖν) de cœlo, *mittere*.

¶ εἰς τὴν γῆν, *in terram*) Ignis ille non eſt nativus terræ: non dicit, *in terra*, uti v. 51.

¶ τί θέλω, *quid volo*) Præſens, *volo*, pro, *vellem*, convenit rei valde optatæ & certo futuræ. *quid ultra velim, ſi ignis accenſus jam ſit?* Accenſionem præceſſit lucta. Accenſus eſt Act. II.

50 βάπτισμα δὲ) *Sed baptiſma*, idque conſummatum, debet prægredi ignem, ejusque accenſionem.

¶ ἔχω βαπτισθῆναι) Conf. Marc. X. 38.

¶ πῶς συνέχομαι, *quomodo coarctor*) Ioh. XII. 27. Matth. XXVI. 37. Quo propior paſſio, eo major affectus. Formula præcedens, *quid volo*, voluntatem ac prolubium merum indicat: ſed τὸ, *quomodo coarctor*, (coll. Phil. I. 23. 2 Cor. V. 14.) voluntatem per objecta adverſa eluctantem innuit.

¶ τελεσθῇ, *conſummatum fuerit*) Ioh. XIX. 30.

51 οὐχὶ)

51 οὐχὶ) *non* pacem ejusmodi, quæ heterogenea, bona & mala, congregat.

¶ διαμερισμὸν, *divisionem*) Vim dividendi habet gladius, Hebr. IV. 12. Et ignis, de quo v. 49, separat heterogenea, & congregat homogenea.

52 πέντε, *quinque*) pater, mater, filius, filia, & nurus. Non additur gener: nam hic aliam constituit familiam.

¶ τρεῖς ἐπὶ δυσὶ, *tres super duobus*) Numeri ad divisionem aptissimi.

54 καὶ τοῖς ὄχλοις, *etiam turbis*) Nam superiora dixerat apostolis. v. 42 not. Imitatores Christi debent subire *divisionem* propter nomen ipsius: multitudo, extra causam illam cœlestem, *paci* studere. *Populare* impedimentum gratiæ, simultates. v. 58.

¶ ἀπὸ δυσμῶν, *ab occasu*) Ad occasum Iudæis erat mare: unde pluvia.

¶ εὐθέως, *statim*) sine dubitatione.

55 νότον) *austrum*. c. XIII. 29. Act. XXVII. 13.

¶ καύσων) καύσων interdum dicitur ipse ventus ab oriente: sed καύσωνος prognosticon hoc loco est ventus auster. itaque καύσων dicit *æstum*, quem dabat Iudæis ventus ex regionibus ad æquatorem sitis.

56 ὑποκριταὶ, *hypocritæ*) *Hypocrita* dicitur, quisquis partem aut speciem boni affectat, majusque bonum negligit. Dicitur etiam v. gr. ὑποκριτὴς ὀνείρων, *conjector somniorum*: sed hoc loco Dominus sine dubio usitatum verbum hebraicum adhibuit, quo innuitur hypocrita malignus. nam ea tempestatum signa allegantur, quæ quilibet plebejus etiam sine peritia physica poterat cognoscere.

¶ τῆς γῆς, *terræ*) v. 54.

¶ τοῦ οὐρανοῦ, *cœli*) v. 55.

¶ καιρὸν) *tempus* Messiæ. v. 49 s.

¶ πῶς οὐ, *quomodo non*) Spiritualis *probatio* homini multo facilior esse debebat, quam physica.

57 καὶ ἀφ᾽ ἑαυτῶν) *vestra sponte, etiam* sine signis, & citra considerationem hujus temporis. sic, ἀφ᾽ ἑαυτῶν, c. XXI. 30.

¶ τὸ δίκαιον) *id, quod* verum & *justum* est, & veræ paci conducibile. v. 58. coll. v. 51. & v. 13 de lite fratrum. Christi regnum, *justitiæ* regnum.

58 γὰρ, *enim*) Γὰρ, *enim*, sæpe ponitur, ubi propositionem excipit tractatio.

¶ ὑπάγεις, *abis*) quamvis invitus.

¶ ἀντιδίκου, *adversario*) actore, cui debes *reddere*. v. 59.

¶ ἄρχοντα, *principem*) *judicem*.

¶ ἀπηλλάχθαι, *liberari*) transactione, & conditione quavis. Compositio amica etiam civiliter suaderi solet. Favorabilis *divisio*.

¶ κατασύρῃ, *pertrahat*) Magna potestas offensæ partis, quæ interdum vinculum animæ cum corpore rumpit.

¶ τῷ πράκτορι, *exactori*) exsecutori.

CAP. XIII.

1 Τῷ καιρῷ, *tempore*) Opportune, coll. c. XII. 57.

¶ ἀπαγγέλλοντες, *annunciantes*) ut re recenti.

¶ πιλάτος, *Pilatus*) Congruit hoc Pilati factum cum inimicitiis adversus Herodem. c. XXIII. 12. Alterius altera fuit causa.

¶ ἔμιξε, *miscuit*) Euphemia.

2 δοκεῖτε) Metonymia. *putatisne*, vos esse insontes, & fore impunes? Non tam, quid aliis, vel quare acciderit, quam quid nobis accidere possit, quid nobis agendum sit, spectare debemus.

3, 5 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Dominus hoc profert ex thesauris scientiæ divinæ.

¶ *πάντες, omnes*) Galilæi & Hierosolymitæ.

¶ *ὡσαύτως*) Hoc significat, *eodem modo*: *ὁμοίως*, *simili modo*: *ὡσαύτως* plus est. & respondit eventus: nam Iudæi puniti sunt per gentem, ex qua erat *Pilatus*: & eo tempore, paschali, quum sacrificia vigebant: & ferro.

4 *ἤ, aut*) A Galilæis, instante discessu ex Galilæa, transit oratio ad Hierosolymitanos: coll. v. 33. a cæde per homines inflicta ad casum, qui fortuitus videri posset.

¶ *οἱ δέκα καὶ ὀκτὼ, decem illi & octo*) Profundum judicium, in mortibus multorum conjunctis.

¶ *ὀφειλέται, debitores*) Conf. v. 34.

¶ *κατοικοῦντας ἐν Ἱερουσαλὴμ*) Sic LXX. *in Ierusalem*, urbe ceteroqui sancta.

¶ *ἀπολεῖσθε, peribitis*) Factum, in obsidione & clade urbis.

6 *συκῆν, ficum*) arborem, cui per se nil loci est in vinea. Liberrime Israëlem sumsit Deus.

¶ *αὐτοῦ, sua*) Vineam habet Pater, eamque colit Christus, עבד יהוה coll. v. 8, *Domine*: vel, vineam habet Christus, eamque colunt ministri ejus.

¶ *πεφυτευμένην, plantatam*) studiose.

7 *τρία, tres*) Numerus quodammodo decretorius. Tertium docendi annum incipiebat Dominus, ut vera docet Harmonia evangelistarum.

¶ *ἔρχομαι, venio*) Sermo concisus, uti cap. XV. 29: *tot annos* (servivi & adhuc) *servio tibi*.

¶ *ἔκκοψον, exscinde*) Magna in hoc verbo severitas: magna potestas *Vinitoris*.

¶ *καὶ, etiam*) non modo nil prodest, sed etiam laticem avertit, quem e terra suctura erant vites, & soles interpellat, & spatium occupat.

8 *ἀποκριθεὶς, respondens*) pro tenero suo affectu in arborem, utpote quam colebat.

¶ *ἄφες, sine*) Hoc affine est argumento a facili, nec sumtuoso.

¶ *τοῦτο τὸ ἔτος, hunc annum*) annum tertium, quo Iesus eos maxime visitavit, c. XIX. 42. 44. redemtionemque perfecit & apostolos misit. Act. II.

¶ *κόπρια*) *Greg. Naz. κόπρια περιβαλεῖν*. Sing. *κόπριον*.

9 *κἂν, & si*) Apodosis subauditur: *bene est*, vel, *relinquam*: vel *faciat fructum*. Tantundem.

¶ *ἐκκόψεις, exscindes*) Non dicit vinitor, *exscindam*, coll. v. 7. sed rem refert ad dominum: desinit tamen pro ficu deprecari.

¶ *μέλλον*) *ἔτος, venturum annum*. Antitheton, *hunc*. v. 8.

11 *γυνὴ, mulier*) Videtur hæc pia fuisse mulier; quippe cui non dictum hoc loco, *Remittuntur tibi peccata*: imo dicitur *filia Abraham*.

¶ *συγκύπτουσα, incurva*) Habitus corporis, ab obtutu cœli avertens, congruit cum miseria habendi spiritum infirmitatis.

12 *ἰδὼν, videns*) Videtur mulier habuisse desiderium & fiduciam.

¶ *ἀπολέλυσαι, liberata es*) jamdum. Præteritum. Eadem locutio, v. 15. 16.

¶ *ἀνωρθώθη, erecta est*) Recta statura, nobilitati hominis congruens.

¶ *ἐδόξαζε, glorificabat*) Anima & corpus, post opem, est organon laudis divinæ quasi recens paratum.

14 *τῷ ὄχλῳ, turbæ*) oblique. Iesum petebat.

¶ *ἕξ, sex*) sat multi.

15 *ὑποκριταὶ, hypocritæ*) Plurale, ad unum: coll. v. 17. uti c. XI. 46. coll. v. præced. Erat in archisynagogo aliqua erga Iesum

ſum reverentia; neque ex proprio, ſed ex communi Iudæorum errore ei obſtiterat.

¶ λύει, *ſolvit*) Aptiſſima ſimilitudo. conf. *ſolvi*. v. 16.

¶ ἀπαγαγὼν, *abducens*) Verba cumulantur, ad *opus* demonſtrandum.

16 θυγατέρα ἀβραὰμ, *filiam Abrahami*) non modo *filiam Adami*. Magna antitheſis ad jumentum. Omnibus Abrahamidis ſalutem attulit Chriſtus: qui expertes manſere, ipſorum culpa erat. Conf. de Zacchæo, cap. XIX. 9.

¶ ἰδοὺ δέκα καὶ ὀκτὼ ἔτη) *annis abhinc decem & octo*. Nominativus. Sic Ios. I. 11: ἔτι τρεῖς ἡμέραι ὑμεῖς διαβήσεσθε. Specimen omniſcientiæ Ieſu Chriſti: de cauſa morbi, & de duratione, quæ nullo documento externo videtur prius innotuiſſe Domino. זה ἰδοὺ τεσσαράκοντα ἔτη. Deut. VIII. 4.

¶ οὐκ ἔδει; *num non oportebat?*) Valet argumentum & a quotidiana indigentia jumenti, v. 15. & a periculo ſubito, c. XIV. 5. Nec licet excipere: hominem vero, tot annis ægrotum, aliquot horas poſſe exſpectare ad ſabbati finem. nam ne in jumento quidem extrema eſt neceſſitas, cui tamen ſuccurritur: & in hominum afflictione, ubi tempus eſt auxilii, vel hora magni momenti eſt, ut primum ægrotus & medicus inter ſe occurrunt.

17 κατῃσχύνοντο πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ) Es. XLV. 16. LXX, αἰσχυνθήσονται καὶ ἐντραπήσονται πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ.

¶ πᾶς, *omnis*) Huc conferantur verſus ſequentes.

¶ ἔχαιρεν, *gaudebat*) Nobile gaudium & ingenuum.

¶ γινομένοις, *quæ fiebant*) ſermone & miraculis.

18 τίνι, *cui*) Conf. c. VII. 31.

¶ ἡ βασιλεία, *regnum*) Ex Iudæis & gentibus multi erant ingreſſuri. v. 17. 29.

19 κῆπον, *hortum*) clauſum. conf. *abſcondidit*. v. 21.

21 ἐνέκρυψεν, *abſcondidit*) ita ut fermentum videretur abſorptum.

¶ ἀλεύρου) Ἀλεύρου σάτα τρία ex Matthæo huc relata videntur. ἄλευρον habuiſſe *Italam* verſionem antiquiſſimam, in Apparatu ſatis, ut arbitror, evictum dedi: *Ambroſii*que teſtimonium exhibet non modo commentarius ad h. l. ſed etiam Sermo V. conſtanter.

22 εἰς, *in*) Iter eo erat comparatum, valde memorabile. v. 33. c. XVII. 11. XVIII. 31. XIX. 11. 28.

23 εἰ ὀλίγοι, *num pauci*) Videtur homo putaſſe, extra Iudaiſmum nullam fore ſalutem.

24 ἀγωνίζεσθε, *certate*) Quæſtio theoretica, initio vertitur ad praxin: *certate*, per fidem, cum precibus, ſanctimonia, patientia. Sequitur tamen etiam reſponſio ad rem. v. 28 ſ.

¶ πολλοὶ) *multi*, Iſraëlitæ quoque. Rom. IX. 31. Antitheton ad *paucos*.

¶ οὐκ ἰσχύσουσιν, *non valebunt*) יכל LXX, ἰσχύω, abſolute. Agon robore conſtat, ad Deum præſertim. Non valebunt: quia videlicet præter propter portam quærunt, & tandem portam probe clauſam perfringere non poterunt. vires ad victoriam nec quærunt ſerio nec adhibent.

25 ἀφ᾽ οὗ, *ex quo*) Hoc ex abrupto ſubjunctum habet vim magnam. Apodoſis eſt in τότε *tunc*: neque impedit indicativus ἐρεῖ, *dicet*. coll. Marc. III. 27 not.

¶ ἐγερθῇ, *ſurrexerit*) a cœna, ut claudat oſtium. Non enim ſermo eſt de adventu; nam in adventu non Dominus ſervis, ſed ſervi aperiunt Domino, c. XII. 36.

¶ ἀποκλείσῃ) *clauſerit*, alienis. Nunc, nunc certandi tempus eſt.

¶ τὴν θύραν, *oſtium*) Quæ foris ſtantibus

bus

bus *porta* esse videtur, *ostium* est iis, qui sunt intus, ut in *domo*.

¶ κρȣ́ειν τὴν θύραν, *pulsare ostium*) non modo *angustum*, v. 24. sed jam *clausum*.

¶ καὶ ἄρξησθε, *& inceperitis*) Hoc quoque pendet ab *ex quo*. nam in apodosi τὸ *quærent* tractatur v. 26. & τὸ *non valebunt* tractatur v. 27. Tales antea non putarant. O quam *novus* erit miseriæ sensus, & serus, & diuturnus. Vt facultas præteriit, homo velle incipit. Num. XIV. 40.

¶ ποθεν, *unde*) Ratio, sub qua non noscuntur. Vt operarii iniquitatis, cogniti sunt.

26 τότε ἄρξεσθε, *tunc incipietis*) antea aliis nixi prætextibus.

¶ λέγειν, *dicere*) hoc dicentes: cur non nôris nos? Hoc proprie convenit in eos, qui tum erant.

¶ ἐνώπιόν σȣ· ἐν ταῖς πλατείαις ἡμῶν· *coram te: in plateis nostris*) Itaque non modo coram Christo debemus edere & bibere; sed Christi esse participes: nec plateas modo, sed corda doctrinæ salutari patefacere.

27 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Iterantur eadem verba; stat sententia: sed iterantur cum emphasi.

¶ ἀδικίας, *injustitiæ*) Ergo *justi* intrabunt. Matth. V. 20.

28 ἐκεῖ, *ibi*) ibi, quo abire jussi eritis.

¶ ὄψησθε) *videbitis*, non gustabitis. Miserum spectaculum. c. XVI. 23. Impii contra, spectaculum sanctis festivum. Ies. LXVI. 23. 24.

¶ ἀβραὰμ, *Abrahamum*) Patriarchæ & omnes prophetæ Christum spectarunt: quorum fidem qui non sequuntur, non simul accumbent.

¶ πάντας, *omnes*) Omnes prophetæ fuere sancti. De his gloriabantur Iudæi, quos eorum patres reprobarant. Mitigatur hic & versu 29 terror paucitatis. v. 23.

¶ βασιλείᾳ, *regno*) v. 29.

¶ ἐκβαλλομένους, *qui ejiciamini*) Præsens. statim incipiet fletus.

29 ἥξȣσιν, *venient*) Hic non additur, *multi*.

¶ ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν καὶ βορρᾶ καὶ νότȣ, *ab oriente & occasu & aquilone & austro*) Hoc fere ordine ad fidem conversi sunt populi. Inprimis in meridie adhuc prædicabitur evangelium.

30 ἰδȣ̀ εἰσὶν - καὶ εἰσι· *ecce sunt: & sunt*) Præsens cum emphasi, in antitheto ad futurum. v. 29. 24.

¶ εἰσὶν ἔσχατοι, *sunt ultimi*) Hoc refertur ad v. 28 s. Absentia articuli totum sermonem facit indefinitum, denotatque quorundam, non omnium, primorum novissimorumque commutationem, non promiscuam utrorumque rationem. nam venientes a quatuor plagis mundi accumbent *cum* patribus & prophetis, non hi *cum* illis. Matth. VIII. 11.

¶ εἰσὶ πρῶτοι, *sunt primi*) Hoc refertur ad v. 24 ss.

31 ἡρώδης, *Herodes*) Pharisæi, hoc dicentes, non sunt plane mentiti; etenim Herodes *vulpes* appellari meruit, eumque a multis ita appellatum suspicatur Simonius. Optabat autem Herodes, ut hic thaumaturgus, quem suspicabatur esse Iohannem, quam longissime removeretur: idemque placebat Pharisæis. hinc utrique contra Iesum conspirarunt. Rursum non serio voluisse Herodes videtur occidere Iesum; nam si Iohanne occiso, c. IX. 7 s. timuit, non potuisset non gravius, occiso Iesu, timere: sed conatus est Iesum tentare ac submovere per obtentum juris sui territorialis (conf. Amos VII. 12.) derivatasque inde minas, quas Pharisæi, de suo fortasse exaggeratas, non Herodis, sed suis ipsorum verbis, quasi per amicam admonitionem renunciarunt. Vtrisque ergo

go Iesus, nulla re territus, respondet ex veritate. Herodem *vulpem* appellat, accurato characterismo, ob calliditatem & timiditatem hypocriticam, coll. c. IX. 7. simulatas minas jactantem, negans se per eas a miraculis edendis deterreri: internunciis vero & toti Ierusalem animum ingratum & sanguinolentum exprobrat. v. 33 f. Herodes erat *vulpes*, minor persecutor, comparatus ad magnam persecutricem Hierosolymam.

¶ θέλει σε ἀποκτεῖναι, *vult te occidere*) irritatus fortasse Pilati facto. v. 1.

32 εἴπατε, *dicite*) si audetis.

¶ ἐκβάλλω κτλ. *ejicio &c.*) Non addit, *prædico evangelium.* hoc enim minus capiebat Herodes. Ex bonitate actionum Iesu patet malitia insidiarum Herodis.

¶ ἐπιτελῶ, *conficio*) urgeo, quia tempus breve est. Cum majestate loquitur adversum hostes: cum humilitate, ad amicos. Matth. XI. 5. XII. 27.

¶ σήμερον καὶ αὔριον) Sic LXX, σήμερον καὶ αὔριον. Ios. XXII. 18. coll. v. 28. Proverbii instar de futuro; ut sæpe de præterito, χθὲς καὶ τρίτην ἡμέραν. Si per Herodem stetisset, ne dies quidem relictus esset Domino.

¶ τελειοῦμαι) *finem nanciscor*. conf. Hebr. XI. 40 not. Tertio die Galilæa exiit, Hierosolymam tendens, ibi moriturus: v. 33 fin. & ab hoc tempore consummationem sibi repræsentavit.

33 τῇ ἐχομένῃ, *sequenti*) Hoc latius quiddam sonat, quam τῇ τρίτῃ, *tertio* die, quod huic includitur. Non duorum duntaxat dierum iter erat in urbem Ierusalem. v. 22. c. XVII. 11. Vnde tertius dies non solum consummationis, πλὴν *sed etiam*, ante hanc, profectionis ulterioris erat.

¶ πορεύεσθαι, *proficisci*) Dixerant: *proficiscere.* v. 31. Respondet: Hoc ipsum, quod tam subito indicitis, non est unius diei.

¶ οὐκ ἐνδέχεται) *non usu venit.* Phrasis hæc admittit exceptionem, v. gr. Iohannis Baptistæ.

¶ ἀπολέσθαι, *interire*) judicio publico.

34 Ἱερουσαλήμ, *Ierusalem*) Non sine causa ad hanc urbem sermo vertitur. Pharisæi necessitudinem cum ea habebant: v. 31. & Herodes ibidem erat insectaturus Iesum.

¶ ποσάκις, *quoties*) v. 7. Ter post baptismum eo venerat.

¶ νοσσιὰν, *pullitiem*) Nomen collectivum.

35 ἰδοὺ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν) Ἔρημος addidere multi ex Matthæo. Apud Lucam in Galilæa hæc dixit Salvator: neque se deinceps Hierosolymis videndum præbuit, donec post Lazarum resuscitatum in ingressu Ipsius regali dixerunt, *Benedictus qui venit, in nomine Domini.* Igitur ab hoc sermone ac præludio usque ad ingressum illum *reliquit illis domum ipsorum*, sed tamen nondum *desertam*. At apud Matthæum, post ingressum regalem, ultimo e templo egrediens, *desertam* domum solenniter declaravit.

¶ λέγω δὲ ὑμῖν, *dico autem vobis*) Severe loquitur; & tamen clementer, ut modo notavimus: quin etiam Matth. XXIII. 39 ἀμὴν *amen* abest, quo apud Lucam inserto nonnulli severitatem intenderunt. Particula δὲ *autem* opponit invicem *solitudinem* domus relictæ præsentem & *acclamationem* proxime futuram.

CAP. XIV.

1 Ἐν τῷ ἐλθεῖν, *cum veniret*) invitatus. v. 12.

¶ ἀρχόντων, *principum*) Pharisæi habuere suos *principes*, eosque plures, eximiæ

miæ auctoritatis: quam tamen Iesus non est veritus. v.12 init.

2 ὑδρωπικὸς, *hydropicus*) ea ipsa de re huc ductus.

3 ἀποκριθεὶς) *respondens* cogitationi adversariorum.

¶ νομικοὺς, *legisperitos*) qui tamen legem de sabbato non recte intelligebant.

4 ἰάσατο, *sanavit*) Homine hydropico abutebantur adversarii: sed tamen Iesus ei bene fecit.

5 ἀνασπάσει, *extrahet*) cum labore.

7 παραβολὴν, *parabolam*) sumtam a moribus externis, spectantem interna.

¶ ἐπέχων, *attendens*) Attentio in conversatione, res saluberrima.

8 εἰς γάμους, *in nuptias*) Non erant tum nuptiæ. itaque parabolæ hoc inseritur civilitatis causa.

¶ μὴ, *non*) Conf. Prov. XXV. 6. Suam quisque, non aliorum omnium, vocationem novit.

¶ εἰς τὴν πρωτοκλισίαν) *in primam sedem.* huic singulari numero respondet τὸ *honoratior*, & τὸ *ultimum locum.* Superbus non modo nonnullis, sed omnibus se anteponit. Ps. X. 4.

¶ ἐντιμότερος) Hoc in parabola notat *honoratiorem* apud homines: (LXX, Num. XXII. 15.) in scopo, pretiosiorem coram Deo, quamlibet interdum serius venientem. pretiosiores autem omnes alios se ipso ducit humilis. conf. Sir. X. 7 - XI. 6 in græco.

9 ἐλθὼν, *veniens*) Conf. Matth. XXII. 11.

¶ καὶ αὐτὸν, *& illum*) Dignitas, & dignitatis gradus, ex vocatione. hoc non iteratur v. 10. nam h. l. est motivum modestiæ.

¶ ἐρεῖ) Indicativus, uti mox v. 12 not.

¶ δὸς, *da*) Non additur, *amice*, uti v. 10 additur: *amice.*

¶ ἄρξῃ, *incipies*) Vltimum esse, ignominiosum non est nisi altiora affectanti.

¶ αἰσχύνης, *pudore*) Antitheton: *gloria*, v. 10. Apposite.

¶ ἔσχατον) non modo inferiorem, sed ultimum. Qui semel cedere jubetur, longe removetur.

10 πορευθεὶς, *profectus*) alacriter, ex animo.

¶ προσανάβηθι) *ascende ad* alios honestos. Prov. XXV. 7: κρεῖσσον γάρ σοι τὸ ῥηθῆναι ἀνάβηθι, ἢ ταπεινῶσαί σε ἐν προσώπῳ δυνάστου.

11 πᾶς, *omnis*) Gravis vocula.

12 ἄριστον ἢ δεῖπνον, *prandium aut cœnam*) Sæpius cœnæ simplex fieri solet mentio. itaque hoc tempore fuerit prandium. v. 1. 25.

¶ μὴ φώνει τοὺς φίλους, *noli vocare amicos*) id est, *non dico, ut invites amicos* &c. Iesus invitationes ex necessitudine naturali & civili quasi suo loco relinquit: ipse meliores præcipit. humanitatis officia non plane tollit.

¶ πλουσίους, *divites*) Epitheton amicorum, fratrum, propinquorum, qui sæpe negliguntur, egeni; maxime vero vicinorum: quibus opponuntur totidem genera alia. v. 13.

¶ μήποτε - ἀνταπόδομα, *ne - retributio*) Hic metus mundo ignotus est, uti metus divitiarum. Prov. XXX. 8. Fundamentum veræ liberalitatis & αὐταρκείας. Quis velit omnia sibi in hac vita pensari?

¶ καὶ γενήσεται) De hac constructione, μήποτε καὶ αὐτοί σε ἀντικαλέσωσι, καὶ γενήσεταί σοι ἀνταπόδομα, cui gemella exstat versu 9. Iudicium ferri poterit ex annot. ad Marc. III. 27. Ea non observata, multi fecere γένηται.

13 κάλει) *voca*, simpliciter; non, φώνει. v. 12.

v. 12. φωνεῖν clarius & ſolennius quiddam ſonat.

¶ πτωχούς, *pauperes*) Tales vocat Deus ipſe. v. 21.

14 γὰρ, *enim*) Nil manet ſine retributione.

¶ σοὶ, *tibi*) amico Salvatoris.

¶ ἀναστάσει, *reſurrectione*) Ante reſurrectionem non eſt plena retributio, ſed potius, in vita, facultas ad ſementem ulteriorem; & a morte, quies. Ap. XIV. 13.

¶ τῶν δικαίων, *juſtorum*) Act. XXIV. 15.

15 ἀκούσας, *audiens*) eoque tactus.

¶ μακάριος, *beatus*) v. 14. Sæpe hoc epitheton raritatem connotat. conf. v. 24. Non ſufficit, beatos dicere pios; ſed quisque pro ſua parte niti debet. conf. vers. ſeqq. item c. XIII. 23 ſ.

¶ φάγεται) *edet.*

¶ ἄρτον) Multi, ἄριστον· ſed certior lectio ἄρτον, præſertim accedente verbo φάγεται, coll. v. 1. Tamen tum videtur fuiſſe *prandium.* v. 12 not. Eo majori attentione dignum eſt, quod in parabola *cœna*, non prandium, proponitur. v. 16.

16 μέγα, *magnum*) & lautum & *multis* ſatiandis idoneum.

¶ ἐκάλεσε, *vocavit*) Nexus duorum ſermonum *convivialium*, ad *beatitudinem* ducentium: *Voca* pauperes ad te; Dei *vocationem* ſequere.

17 εἰπεῖν, *dicere*) Obſervanda gradatio: *dicere*, *vocatis*: *introduc*, *pauperes*: v. 21. *coge*, *eos qui ſunt in viis.* v. 23. Progreditur vocatio ad remotiores, vi ſemper majore penſans moram.

¶ ἤδη) *jam* nunc. Demonſtratur præſens tempus Novi Teſtamenti.

18 ἤρξαντο, *inceperunt*) Antea præ ſe tulerant, ſe exſpectare.

¶ ἀπὸ μιᾶς) Ἐλλιπές. ἀπὸ μιᾶς ſc. γνώμης. *uno animo* vel *uno conſenſu.* ſive ἀπὸ μιᾶς παραιτήσεως. i. e. *pariter cœperunt recuſare.* Sic fere Ιλ. β΄. εἴγε ποτ᾽ ἔσγε μίαν βουλεύομεν. nimirum βουλὴν, *ſi quando una ſit ſententia conſilii noſtri.* & alibi, οὐχ ὁσίη, κταμένοισιν ἐπ᾽ ἀνδράσιν εὐχετάασθαι, ſcilicet εὐχὴ, *non eſt pia gloriatio*, gloriari *in mortuos.* Et Pſalmo XXVI. μίαν ᾐτησάμην παρὰ τοῦ κυρίου, ſcilicet αἴτησιν. & Pſalmo LVII. εὐθείας κρίνετε υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων, nimirum κρίσεις. *Camerarius.*

¶ ἀγρὸν, *agrum*) Hoc verſu innuitur *ager*, verſu ſequente *negotiatio.* coll. Matth. XXII. 5. Vtrumque verbum *emi* dicit cupiditatem, ut eſſe ſolet recenti re. Homini mundano, ubi vocationem divinam ſentit, omnia vana ſunt nova & dulcia.

¶ ἔχω ἀνάγκην, *habeo neceſſe*) Sæpe concurrunt tempora gratiæ acceptiſſima & mundana negotia *urgentiſſima.* Hic prætexit fictam neceſſitatem: alter meram aliarum rerum lubentiam, *proficiſcor.* v. 19. tertius, perverſam impoſſibilitatem, *non poſſum.* v. 20. Hic ergo negat, ſe *poſſe*; duo illi negant, ſe *velle*, ſed civilem adhibent paraphraſin. His omnibus mederi poterat ſanctum illud *odium*, v. 26. Nec tamen tam in affectu ſita eſt varietas repulſæ, quam in objecto, agri, boum, uxoris. coll. Matth. XXII. 5.

¶ ἐρωτῶ, *rogo*) Indigniſſima & miſerrima rogatio, qua recuſatur regnum Dei.

19 ἠγόρασα, *emi*) 1 Cor. VII. 30.

¶ πέντε, *quinque*) Emtio non minima.

20 γυναῖκα, *uxorem*) v. 26. Conf. 1. Cor. I. c. v. 29.

¶ οὐ δύναμαι, *non poſſum*) Hic excuſator, quo ſpecioſiorem & honeſtiorem videtur habere cauſam, eo eſt ceteris importunior.

21 ἀπήγγειλε, *renuntiavit*) Miniſtrorum eſt, auditorum obedientiam & inobedientiam, per preces, referre ad Dominum.

¶ ὀργι-

¶ ὀργισθεὶς, *iratus*) Ergo plane ex animo vocaverat.

¶ ἔξελθε, *exi*) Sic v. 23.

¶ ταχέως, *cito*) Quia parata jam & quasi adhuc calida ſunt omnia: quorum præſtantia per alios convivas contra contemtum vindicetur.

¶ πλατείας, *plateas*) majores.

¶ ῥύμας, *vicos*) minores.

¶ τοὺς πτωχοὺς, *pauperes*) *Vocati* erant, qui inter Iudæos habebantur optimi, v. 1. 3. pauperes in plateis, publicani & peccatores, c. XV. 1. Matth. XXI. 31. *Pauperes*, genus: ſequuntur ſpecies tres.

¶ ἀναπήρους, *mutilos*) quos nulla *mulier* ſumat. v. 20.

¶ χωλοὺς, *claudos*) qui non poſſunt *proficiſci*. v. 19.

¶ τυφλοὺς, *cæcos*) qui non poſſunt *videre*. v. 18.

22 γέγονεν, *factum eſt*) Conf. Ez. IX. 11.

23 φραγμοὺς, *ſepes*) mendicorum parietes.

¶ ἀνάγκασον εἰσελθεῖν, *coge ingredi*) Non eſt omnimoda coactio; nam qui plane trahitur aut rapitur, non *ingreditur*. conf. *coëgit*, Matth. XIV. 22. 2 Cor. XII. 11. Gal. II. 14. παραβιάζεσθαι Luc. XXIV. 29. Act. XVI. 15. Aliter *compulit* Saulus pro Iudaiſmo inſaniens, aliter Paulus ſervus Ieſu Chriſti.

¶ γεμισθῇ, *impleatur*) Nec natura nec gratia patitur vacuum. Multitudo beatorum: extremis mundi temporibus maximam plenitudinis ſuæ partem nanciſcens.

24 γὰρ) *enim*. Refertur ad *exi*. Quoſvis jam potius quærit Dominus.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Plurale pertinet ad introductos pauperes &c.

¶ τῶν ἀνδρῶν, *virorum*) hominum amplorum.

¶ ἐκείνων, *illorum*) Pronomen removendi vim habet. Hîc quoque valet vulgare illud, Abſens carens.

¶ γεύσεται, *guſtabit*) nedum perfruatur.

26 οὐ μισεῖ τὸν πατέρα αὐτοῦ, *non odit patrem ſuum*) *patrem*, &c. ſecundum eam partem, ſecundum quam *ſe ipſum* odiſſe debet, a Chriſto averſam. Convenit hic textus in illud maxime tempus, quo pauci vere ſequebantur Chriſtum; multi oderant, odio digni. Hoc odium non ſolum comparate & conditionate debet accipi; ſed etiam abſolute. nam quiſquis maturam cognitionem, guſtum, appetitum Dei & bonorum cœleſtium (v. 16.) a Chriſto duxit; is habet generoſum idemque tamen ab omni acerbitate remotum ſui & omnis creaturæ vanitati ſubjectæ faſtidium atque *odium*. Ioh. XII. 25 not.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) conf. v. 12.

¶ ἔτι δὲ, *adhuc vero*) Homini cariſſimum, ipſe. Sæpe qui inferiorem ſancti odii gradum viſus erat aſſequi, in altiore deficit.

¶ τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, *animam ſuam*) ſe ipſum.

¶ μαθητὴς εἶναι, *diſcipulus eſſe*) μαθητὴς εἶναι, *eſſe diſcipulus*, v. ſeq. Vtroque loco accentus in pronunciando cadit ſuper verbum prius.

27 καὶ) *&* *tamen* (non, *& non*) *venit*, ambulatque *poſt me*, ut vos, quaſi vellet eſſe diſcipulus meus. conf. Matth. XVI. 24 not.

28 πύργον) *arcem*.

¶ καθίσας, *ſedens*) dato ſibi ſpatio, ad faciendam ſummam rerum ſuarum. ſic quoque v. 31.

29 ἄρξωνται, *incipiant*) Non conantem fruſtra, nemo ridet.

30 οὗτος, *hic*) Significatur nomen proprium. Vulgo ponunt *N. N.*

31 ἢ,

31 ἢ, *aut*) Magnum & arduum Christianiſmus. comparatur cum rebus magnis & arduis: ut eſt, in re privata, ædificatio pretioſa; in publica, bellum. Prior parabola exprimit odium patris & matris &c. altera odium animæ ſuæ.

¶ βασιλεὺς, *rex*) Chriſtiana militia, regale quiddam.

¶ εἰς πόλεμον, *in bellum*) Conf. Gen. XXXII. 24.

32 ἐρωτᾶ, *rogat*) Facilius a ſe impetrat rex, ut exercitum impendat, quam ut pacem roget. hæc igitur rogatio pacis exprimit odium animæ propriæ, quo quis, omni ſuitate abnegata, meræ ſe gratiæ permittit.

33 οὐκ ἀποτάσσεται, *non abdicat*) Ædificator pecunias, belligerator copias, diſcipulus parentes & caritates omnes abnegat & *impendit*. Illi habent apparatum poſitivum: hic, *negativum*.

34 ἅλας) *Sal*, ſunt diſcipuli. Matth. V. 13. Sal, acre quiddam: ſic Chriſtianus. vers. præc.

35 οὔτε, *neque*) id eſt, neque immediatam neque mediatam utilitatem affert. Theologus ſpirituali ſale carens ne politicæ quidem frugi eſt. Es. IX. 14.

¶ ἔξω, *foras*) Severitas, etiam in ſermone.

C A P. XV.

1 Πάντες, *omnes*) non modo plurimi: *omnes*, qui ibi erant.

2 διεγόγγυζον) *murmurabant inter* ſe.

3 τὴν παραβολὴν ταύτην, *parabolam hanc*) verſu 4-10. Prior pars declarat curam & gaudium Redemtoris; altera, Dei.

4 τίς, *quis*) Ovis, drachma, filius perditus: peccator ſtupidus, ſui plane neſcius, ſciens & voluntarius.

¶ ἑκατὸν, *centum*) Ex magnitudine gregis patet ſolicitudo paſtoris pro ove una.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) ubi paſcitur grex.

¶ πορεύεται, *proficiſcitur*) In recuperanda anima non homo, ſed Deus, laborat quaſi. v 8.

¶ ἕως, *usque dum*) Antea non deſiſtit. v. 8. Ideo Ieſus Chriſtus ſecutus eſt peccatores usque ad victum quotidianum, usque ad menſas, ubi maxime peccatur.

5 ἑαυτοῦ, *ſuos*) Poterat ſervi opera uti: ſed amor & gaudium ipſi operam dulcem reddit.

6 ἐλθὼν εἰς τὸν οἶκον, *veniens domum*) Ieſus Chriſtus plane in aſcenſione domum rediit; nam cœlum ejus domus eſt: Ioh. XIV. 2. & tum maxime certiores fecit cœlites de rebus ſuis geſtis in terra. 1 Tim. III. 16. Hinc ἔσται *erit*, futurum: v. 7. at, γίνεται *fit*, præſens, v. 10. Permuta hæc verba inter ſe pauliſper: videbis differentiam.

¶ συγκαλεῖ) *convocat*, Activum: Medium, συγκαλεῖται, v. 9, *convocat adſe*.

¶ φίλους, γείτονας, *amicos*, *vicinos*) Diverſa genera cœlicolarum, quin etiam angelorum. v. 10. *Vicini* homines non eandem, ſed proximam habent *domum*; *amici*, *voluntate* conjuncti ſunt.

¶ τὸ) *illam*, quam noſtis. Cœlites ſciunt amiſſionem & recuperationem animarum.

¶ ἀπολωλὸς, *quæ periit*) *quam perdidi*, v. 9. Ovis, animal, quaſi ſponte perit, præ drachma.

7 ὑμῖν, *vobis*) Graviſſime hoc gaudio refutatur Phariſæorum murmur.

¶ χαρὰ) *gaudium* ſolenne & feſtum, audita re ſalutari, in terris geſta.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) Paſtor, Ieſus Chriſtus, amicos & vicinos habet vel maxime *ſpiritûs juſtorum*; qui eo magis participes ſunt hujus gaudii, quia majorem habent cum hominibus neceſſitudinem.

Versu 10 gradatio fit ad *angelos*, qui illo loco nominantur potius, quia ibi non spectatur Christus *homo*. Neque angeli id cognoscere dicuntur ex conversatione cum homine; nam non omnes cum uno sunt homine: sed ex Domini revelatione, quæ spiritibus justorum æque potest obtingere. conf. Hainlini Sol temp. f. 80. & Ven. Weismann. H. E. P. I. pag. 106. Sic angelis contradistinguuntur reliqui cœlites Ap. XVIII. 20 seqq.

¶ ἑνὶ, *uno*) & multo majus, de multis. v. 1.

¶ ἢ) id est, μᾶλλον ἤ. cap. XVIII. 14. LXX, Ps. CXVIII. 8. 9. Hæc clausula non additur v. 10.

¶ ὐ χρείαν ἔχουσι, *non egent*) quia cum pastore sunt: & *pœnitentiam* pridem nacti sunt. Iustus est in via: pœnitens, redit in viam.

8 γυνὴ, *mulier*) Significatur ἡ σοφία, *Sapientia*, sive Koheleth; vel רוח *Spiritus* sanctus: sicuti *Filius*, v. 4. & *Pater*, v. 11. Varius est hominis habitus ad Deum.

¶ σαρῶ, *verrit*) Id non fit sine pulvere, ex parte hominis.

9 συγκαλεῖται, *convocat*) statim.

¶ τὰς φίλας καὶ τὰς γείτονας, *amicas & vicinas*) Copiæ angelicæ per se non habent sexum: spectantur tamen ut vel domi vel foris agentes, Hebr. I. 14 not. foris, habitu virili, bellis apto: domi, habitu pacifico & feminino.

10 γίνεται) *fit*; non modo *fiet*. Apertissime hoc loco de cœlo agitur; uti etiam de inferno, c. XVI. 23. eodem sermonis tractu.

11 εἶπε δὲ, *dixit autem*) Habet hæc parabola quiddam divisum a prima & secunda.

12 ὁ νεώτερος) ὁ ἕτερος. Matth. XXI. 30.

¶ τὸ ἐπιβάλλον) Sic, τῦ καρπῦ τῦ ἐπιβάλλοντός μοι λαβεῖν. 1 Macc. X. 29.

¶ μέρος, *partem*) Quilibet suam *partem* a Deo accipit.

¶ αὐτοῖς, *illis*) etiam majori filio, non roganti: v. 31. usufructu tamen, ut apparet, nondum tradito.

13 ἀσώτως) Verbum magna proprietate positum. ἄσωτος ὁ δι' αὐτον ἀπολλύμενος Aristot. l. 4 Eth. c. 1. ubi ἀσωτία est excessus liberalitatis cum intemperantia conjunctus.

14 αὐτὸς ἤρξατο, *ipse cœpit*) Fames eum non in postremis corripiebat.

15 τῶν πολιτῶν, *civium*) etsi ipse non factus est ibi *civis*. Quem reditus ad frugem manet, is sæpe etiam in medio errore suo (Ioh. XI. 52.) quiddam a propriis mundi civibus divisum retinet.

¶ ἔπεμψεν, *misit*) Magna indignitas.

¶ χοίρους, *porcos*) Vilis conditio, pro Iudæo præsertim.

16 γεμίσαι, *implere*) Quo major inanitas, eo major appetitus.

¶ τῶν κερατίων) Syrus: חרובא, unde sententia partim nata videtur, partim confirmatur eorum, qui non de leguminum siliquis, sed de fructu siliquæ arboris, καρρούβια dicto, (unde Gall. *carrouges*) accipiunt, quo & pauperrimi mortalium & porci vescerentur: ut censent Maldonatus, Bochartus, Drusius, Simonius, & ante hos nescio quis in Lexico Græco Xvirali Basileæ 1584 edito. Adde Buxt. Lexicon Talm. qui col. 821 docet, חרוב esse arboris speciem. Certe omnia κεράτια sunt *siliquæ*: omnes *siliquæ* haud scio an κερατίων nomine appellentur.

17 εἰς, *in*) Nutrimenta sensus diffundendi (non inepte Galli dicunt *se divertir*,) defecerant. Initium reditus pendet a summo miseriæ: qua *furor* peccandi defervescit,

ſcit, ut homo *ad ſe*, & mox ad Deum redeat. Pœnitentia, converſio.

18 ἀναςὰς, *ſurgens*) Primordia pœnitentiæ, accurate indicata.

¶ πάτερ, *Pater*) *Patris* nomen manet, etiamſi degeneres ſint filii.

¶ εἰς τ̀ οὐρανὸν, *in cœlum*) Conf. v. 7.

19 ποίησον με) *utere me.*

¶ ἕνα) *unum* quemvis.

¶ μισθίων, *mercenariorum*) qui vel ex alienis ſumuntur.

20 καὶ, *&*) Dictum, factum.

¶ εἶδεν, *vidit*) reducem, famelicum, nudum. coll. v. 22.

¶ δραμὼν, *currens*) ex domo. conf. ἐξενέγκατε, *proferte*. v. 22. Parentes alias non facile occurrunt filiis.

¶ κατεφίλησεν) *deoſculatus eſt.*

21 εἶπε, *dixit*) Ea comitate non eſt abuſus filius, quo minus, quæ deſtinarat, dicere inſtitueret. Pœnitentia ſeria non ſatisfacit ſibi una otioſa cogitatione.

22 εἶπε, *dixit*) Non eloquitur filius omnia, quæ dicere ſtatuerat: vel quod ex obvii Patris comitate, accenſa filialis fiducia omnem ſervilem ſenſum abſorberet; vel quod Patris comitas ſermonem filii abrumperet.

¶ πρὸς τοὺς δούλους, *ad ſervos*) Filio reſpondet re ipſa.

¶ ἐξενέγκατε, *proferte*) in publicum. Si res maximas & optimas geſſiſſet hic filius, non poſſet majorem ſperare honorem.

¶ τὴν) *illam.*

¶ πρώτην) *primam*, præcipuam. Contra, *currus ſecundus*. Gen. XLI. 43.

23 τ̀ μόσχον τ̀ σιτευτὸν) Iud. VI. 25: τ̀ μόσχον τ̀ σιτευτὸν καὶ μόσχον δεύτερον ἑπταετῆ. Articulus ſingularem præſtantiam notat.

¶ εὐφρανθῶμεν, *lætemur*) Summa vi hoc verbum iteratur, v. 24. 31.

24 οὗτος, *hic*) Carmen & hymnus cum rhythmo, ſæpe repetitus, v. 32. cum ſymphonia. v. 25. Carmine uſi veteres in magno affectu. Gen. XXXVII. 33. 2 Chron. XIII (XII) 18.

25 ἐν ἀγρῷ, *in agro*) tanquam *ſerviens*. v. 29.

¶ χορῶν) *choros* exultantes.

27 ὁ ἀδελφός σου, *frater tuus*) Argumentum commovens.

¶ ἥκει) Heſychius, ἥκει, ἔρχεται, ἢ ἦλθεν.

¶ ἔθυσεν, *mactavit*) *Vitulum mactatum* præ *ſtola*, *annulo*, *calceis*, memorare dicitur *puer*, quia præcipuum cum ſymphonia & choris nexum habet. Inde etiam filius major id allegat, v. 30. antequam fratrem tam pulcre amictum videret.

¶ ὑγιαίνοντα) *ſalvum*. Ios. X. 21, בשלום LXX, ὑγιής.

28 οὐκ ἤθελεν, *noluit*) Magna iniquitas.

¶ ἐξελθὼν, *egreſſus*) Magna lenitas Patris.

29 τοσαῦτα ἔτη, *tot annos*) Antitheton: *quum*. v. 30.

¶ δουλεύω, *ſervio*) Confeſſio ſervitutis. Non addit, *Pater*.

¶ ἔδωκας, *dediſti*) nedum *mactares*.

¶ ἔριφον, *hædum*) nedum *vitulum*. v. 27.

¶ φίλων, *amicis*) Antitheton: *ſcortis*.

30 οὗτος, *iſte*) Sic c. XVIII. 11 not.

¶ ὁ καταφαγών σου τ̀ βίον, *qui conſumſit tuum victum*) Invidioſe loquitur frater major.

¶ ἦλθεν) *venit*, dicit, ut de alieno loquens: non, *rediit*.

¶ αὐτῷ, *illi*) Dativus commodi.

31 εἶπεν, *dixit*) Querelæ duplici dupliciter reſpondet.

¶ τέκνον, *fili*) Amanter appellat: nec ſtatim abjicit invidum fratrem Pater.

¶ πάντοτε, *semper*) neque ideo opus est, *lætari* instituto peculiari. v. 7 fin.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Præstat cum patre lætari, quam cum amicorum grege. v. 29.

¶ πάντα, *omnia*) Prærogativa populi Iudaici.

¶ τὰ ἐμὰ, *mea*) Non opus est, externas quærere *amicitias*.

¶ σά ἐστι, *tua sunt*) Nam frater junior partem suam acceperat: & natu major successionem habebat in bona paterna præcipuam. Possunt multa esse filiorum Dei, quorum pleno usufructu non gaudent. Adeo non debebat frater natu major conqueri, hædum sibi nunquam datum.

32 ἔδει) Non solum illud significatur, *deberes tu gaudere*: sed hoc, *gaudium debuit institui domi nostræ*. Est enim quasi apologia ad querelam, versu 30 expressam. coll. v. 2. sic ἔδει, non, *oporteret*, sed, *oportuit*, Act. I. 16.

¶ ὁ ἀδελφός σου οὗτος, *frater tuus iste*) Antitheton: *filius tuus iste*. v. 30.

CAP. XVI.

1 Μαθητὰς, *discipulos*) Hi discipuli non sunt duodecim illi, qui omnia reliquerant, & potius erant *amici faciendi*: sed qui fuerant publicani. Ac Dominus jam gravius loquitur *cum* discipulis, qui fuerant publicani, & severius; quam *pro* his ad alios. Filius cum gaudio recuperatus non quotidie symphonias habet, sed ad officium redire docetur.

¶ διεβλήθη) Verbum mediam vim habet. Conf. c. XV. 30. *Delatus* erat œconomus, vere, quæcunque fuerit mens deferentis.

¶ διασκορπίζων, *dispergens*) Præsens, præterito incluso. Idem verbum, c. XV. 13. Parabola non spectat ad omnes œconomos; qui potius per totum œconomiæ tempus debent fidem præstare: 1 Cor. IV. 2. sed ad eos, qui longo œconomiæ spatio rem male gesserunt. Tota mundi ratio est *dispersio* in bonis externis, quatenus in loca non sua conferuntur; etsi plerique injusti videntur *congregare*.

2 τί τοῦτο, *quid hoc*) Loquitur homo dives quasi de re nec opinata. Deus homini credit.

¶ ἀκούω, *audio*) ex querelis. Deus *audire* innuitur, quasi non *videret* ipse. ita œconomus sibi permittebatur.

¶ τὸν λόγον) *libellum*.

3 σκάπτειν· ἐπαιτεῖν· *fodere: mendicare*) Mors nec laborandi nec rogandi relinquit locum. Cohel. IX. 10.

4 ἔγνων, *novi*) Subito consilium cepit.

5 ἕνα ἕκαστον, *unumquemque*) ut quam plurimos sibi obligaret. ergo duo exempli duntaxat gratia subjunguntur in seqq.

6 δέξαι) *accipe* a me.

¶ γράμμα, *scriptum*) syngrapham.

¶ ταχέως) *raptim*, furtim.

¶ πεντήκοντα, *quinquaginta*) Magna donatio. v. 7. Magno paratur amicus.

7 σὺ δὲ, *tu vero*) Conjunctio indicat, œconomum non seorsum cum quovis egisse debitore.

8 ἐπῄνεσεν) non solum ratum habuit œconomi consilium, sed cum approbatione *laudavit*.

¶ ὁ κύριος, *dominus*) œconomi. v. 3. 5.

¶ τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας, *œconomum injustitiæ*) Dicitur *injustus* non tam propter pristinam bonorum heri sui dispersionem, quam propter novum consilium, quo L batos olei & XX coros tritici intervertit, & debitoribus ex alieno condonavit, ut sibi prospiceret. Confer inter se v. 4 & 9, *ut*, *quum*, bis. Ex hac porro *œconomi injustitia* denominatur ipse *mamonas injustitiæ*, v. 9. perinde uti paulo post *injustus* primum dicitur de homine, & ex eo deinceps *mamonas*

monas injustus. v.10.11. *Injustus* autem fuit œconomus non erga debitores heri sui, sed erga herum ipsum: itaque injustus est homo, qui mamona non præcise utitur ad Dei, ut sic loquamur, commodum, sed ad suum ipsius. Ea *injustitia* vel est crassa, nefaria, pœnam cumulans: uti describitur post hanc parabolam, versu 10 s. vel, mollito per parabolam vocabulo *injustitiæ*, subtilis, ingenua, innoxia. nam ut *justus* dicitur secundum quid Es.XLIX.24. sic *injustitia*, 2 Cor.XII.13 not. Bona videlicet ea, quæ *mamonæ* vocabulo notantur, *aliena* sunt, eo sensu, quo spiritualia & æterna ex opposito *nostra* sunt. v. 12. Ex alienis autem bonis quisquis suum quærit & percipit commodum, *injustus* est. Admirabilis igitur est indulgentia, & conniventia *quasi* nimia, quod Deus nobis concedit, imo consulit, ut ex suis bonis amicos paremus nobis. + *Ius* haberet Ille postulandi, ut nos, œconomi, bona sua præcise ad Ipsius (ut sic loquar) commodum dispensaremus, nullo nostro usu: nunc vult, ut rationem utilitatis nostræ generoso admisceamus vel substituamus arbitrio. Sic Deus de suo *jure* decedit: magna facilitate, cui similis illa, de qua Rom.III.4 not. Id quum *improbe*, i. e. strenue accipimus & amplectimur, *injustitiam* admittimus, sed talem, quæ non modo non reprehenditur ipsa, verum etiam cum laudabili prudentia est conjuncta. O quanto & injustiores & imprudentiores sunt, qui in bonis Dei sibi unice dulces sunt! Omnis quidem *injustitia* peccat contra Deum; & sic *injustitia*, quæ mamonæ adscribitur, uti vulgatissimam fuisse phraseologiam ממון שקר docet Lightfootus, qui confert exemplum Zacchæi, famoso significatu & vulgari posset accipi: sed eadem h. l. sita est in illo ipso œconomi facto, quo sibi amicos paravit; idque nos adigit ad significatum *injustitiæ* reconditum. Frequens autem est & suavis sæpe & grandis catachresis, qua vocabulum non bonæ rei tamen in bonam partem, non exstante aptiore altero, adhibetur. Talia sunt, ἄλογον, *quod non reputatur*: ἀχάριστον, *pro quo nulla gratia digna referri potest*: talia, ἐξέστημεν· καταναρκᾶν & ἐσύλησα, 2 Cor. V.13. XI.8. &, quæ propius huc spectant, διὰ κενῆς Iob II.3. IX.17. ἐσκλήρυνας αἰτήσασθαι 2 Reg.II.10. ὁ νόμος Ier.XLIX.12. βιασταὶ ἁρπάζουσιν Matth. XI. 12. ἀναίδεια Luc.XI.8. Si nimis quæsita censetur hæc interpretatio, *injustus* dici existimetur mamonas, quia non *jure* fert appellationem *bonorum.*

¶ ὅτι, *quoniam*) Iesus rationem addit ad parabolam, quare œconomus tantam prudentiæ laudem consecutus sit.

¶ οἱ υἱοὶ -) *Filii hujus seculi* (c.XX.34.) sunt, qui huic mundo tenebris obsito ejusque bonis student: *filii lucis* (1 Thess. V.5. Eph.V.8.) qui in hoc *mundo* viventes, lucis bona quærunt, quæ dat *Pater luminum.* Iac. I. 17. Sublimis est hæc sententia, cœlesti ore Iesu Christi dignissima.

¶ φρονιμώτεροι, *prudentiores*) Comparativus, isque improprius & minuens. nam prudentia mundi non meretur *prudentia* dici in positivo. vis comparativi jam in ὑπὲρ est.

¶ ὑπὲρ, *supra*) Filii lucis non valde curant hunc mundum. ideo facile eos hac in parte excellunt filii hujus seculi, & *laudem* præripiunt. neque tantam in spiritualibus prudentiam & vigilantiam re ipsa semper adhibent. Matth.XXV.5. Vix curant, quod necesse est; mundani plus, quam opus est.

¶ εἰς τὴν γενεὰν, *in generationem*) εἰς, *in* limitat. Fructus prudentiæ mundanæ terminatur in annis non multis. Antitheton, *æterna.* v. seq.

9 ποιήσατε-ἵνα ὅ[ταν]-δέξωνται. *facite-ut quum-sint recepturi*) Repetuntur omnia ex v. 4.

¶ φίλους, *amicos*) non singuli singulos, sed plures. v. 5 not. Hic, quod rarum est, creditorem amat debitor. sed eheu! quid est, non modo carere amicis talibus, sed inimicos, præsertim suspirantes, clamantes, sibi parare per rapinas, fraudes &c.

¶ ἐκ τοῦ μαμωνᾶ, *ex mamona*) non modo per restitutionem ablati, sed etiam per beneficentiam, eleemosynam, facilitatem, indulgentiam, uti Iob, c. XXXI. 20.

¶ ἵνα, *ut*) Non sufficit sola liberalitas: sed hæc tamen grande impedimentum introitûs in æterna tabernacula removet.

¶ ἐκλίπητε, *defeceritis*) in morte, ubi œconomia a nobis reposcitur. גוע LXX, ἐκλείπω, etiam de justis. sed hoc loco innuit, vi parabolæ, talem exitum muneris ac vitæ, qui miser esset, nisi parati essent amici.

¶ δέξωνται, *sint recepturi*) *amici*, vel in hac vita, vel in futura. Cœlestium bonorum heredes dicent: Hæc *nostra* esse jussit Pater: (v. 12.) hæc etiam vestra, qui nobis benefecistis, esse volumus. Iudicium divinum multos habet & deprecatores & subscriptores. 1 Cor. VI. 2. Si nullæ amicorum in hac re partes essent, quid opus esset, amicos parare?

¶ αἰωνίους, *æterna*) Hoc opponitur τῇ ἐκλείψει, *defectui*.

¶ σκηνὰς, *tabernacula*) Sic appellantur propter securitatem, amœnitatem, & *contubernii*, tanquam hospitii communicati, commoditatem. Non additur *sua*, ut v. 4 *domos suas*, quia *tabernacula* sunt Dei.

10 ὁ πιστὸς, *fidelis*) Hoc arcte cohærere cum antecedentibus, repetita mamonæ mentio indicat. neque tamen *prudentiam* jam, sed *fidelitatem* commendat Dominus. Etenim *fidelitas* prudentiam parit, & dirigit. Conjugata, πιστὸς, ἀληθινὸν (נאמן) & πιστεύσει.

¶ ἐν ἐλαχίστῳ, *in minimo*) Theologia de *maximis* & *minimis*. namque hinc antitheton *multo* etiam superlativi vim, ut רב assequitur.

¶ ἄδικος, *injustus*) Oppositum, πιστὸς, *fidelis*.

11 ἐν, *in*) i. e. quum tantilla res agitur.

¶ ἀδίκῳ, *injusto*) *Injustus mamonas* opponitur *vero*: & per metonymiam consequentis dicitur pro *minimo* ac vili; quia videlicet propter vilitatem *injustis* etiam ac perfidis hominibus committitur ac datur: imo his maxime; quia hi toti in eum involant & incumbunt, eumque pro unico suo bono habent. v. 25. Omne magnum per homines aut nuper aut pridem contraxit aliquid ex iniquo. Translatio dominiorum tot seculis quid potuit possessionibus affricare? quanquam in præsenti possessorum bona esse fides potest.

¶ πιστοὶ, *fideles*) Bona externa dantur ad explorationem.

¶ οὐκ ἐγένεσθε, *non facti estis*) deposita, quæ in vobis erat, perfidia. hæc significatio verbi γίνομαι.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *verum*) Iesus loquitur e sensu cœlesti. *Verum* bonum, spirituale atque æternum. Hujus pretiositas non perinde potest objici periculo *perfidæ* administrationis. Nullum in mamona damnum fit.

¶ τίς, *quis*) h. e. Non ego, nec Pater meus.

¶ πιστεύσει, *credet*) in hac vita, ubi periculum perfidiæ.

12 ἀλλοτρίῳ, *alieno*) in bonis mundi externis, in pabulo ventris. 1 Cor. VI. 13. 1 Tim. VI. 7. Alio respectu carnalia, non spiritualia, *nostra* dicuntur. ib. c. IX. 11. Imo aliena sunt homini, antequam *fidelis* fit, omnia Dei bona, etiam ea, quæ ceteris sunt minora ac priora: ubi *fidelis* factus est, omnia ei *sua* fiunt, etiam maxima & summa.

¶ τὸ ὑμέτερον, *vestrum*) quod est filiorum & heredum Dei. c. VI. 20. 1 Cor. III. 22. Re ipsa idem, quod *verum*. v. 11.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Qui salute excidit, habere tamen potuit.

¶ δώσει, *dabit*) Nomini *verum* convenit verbum *credet*, respicitque unice hanc vitam, in qua tempus est probationis: pronomini *vestrum* convenit verbum *dabit*, spectatque præcipue vitam futuram, in qua nullum est periculum perfidiæ. Quare quia in altera parte locum habet perfidia, in altera non habet: causa, cur iis, qui in iniquo mamona non præstitere fidem, vera non sint committenda, est rerum veritas & dignitas, nulli periculo exponenda: causa, cur iis, qui in alienis fidem non præstitere, sua non sint danda, est eorum, qui ea ut *sua* accepturi fuerant, indignitas, tantæ hereditatis incapax. Vno eodemque studio & iniqua & vera administrare; una eademque anima & alienis & suis frui nemo potest.

14 καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *etiam pharisæi*) Sermo habitus erat ad discipulos, audientibus pharisæis.

¶ φιλάργυροι, *avari*) quales facillime omnium scandalum captant.

¶ ἐξεμυκτήριζον, *irridebant*) doctorem simplicitatis.

15 οἱ δικαιοῦντες - ἀνθρώπων) justa aliqua facitis, inde *justos vos esse putatis*, *simulatis & putamini*. Antitheton, *noscit*.

¶ καρδίας, *corda*) Cor, sedes justitiæ & injustitiæ.

¶ τὸ ἐν ἀνθρώποις ὑψηλὸν, *quod in hominibus altum*) Quæ hominibus inter homines videtur esse summa justitia. conf. c. XVIII. 14. *exaltans*. Subsequentis sermonis nexus hic est: Iustificatio sui coram hominibus & elatio cordis, nutrit avaritiam & ridet simplicitatem cœlestem: v. 15. & contemnit evangelium: v. 16. & solvit legem, v. 17. id quod ostenditur exemplo pharisæis dictu maxime necessario. v. 18. Omnia complectitur sermo de divite & Lazaro.

16 ὁ νόμος, *lex*) Subaudi prædicatum, *prophetizaverunt*, ex antitheto, *evangelium prædicatur*.

¶ καὶ πᾶς, *& omnis*) cap. XV. 1.

¶ βιάζεται) *vi ingruit* pia. Resolve: πᾶς, (βιαζόμενος,) εἰς αὐτὴν διὰ τῆς βίας εἰσέρχεται.

17 δὲ, *vero*) Etsi, Christus, adsum, cum evangelio; tamen legem non tollo. Matth. V. 17 s. Refutat pharisæos antinomos.

¶ πεσεῖν) διαπίπτειν נפל Ios. XXI. 45.

18 πᾶς ὁ ἀπολύων, *omnis qui dimittit*) Divortii quoque causa vel penes dimittentem vel penes pharisæos judicesque poterat esse avaritia, v. 14. ob quæstum ex divortii libello. Hic abusus tum valde regnabat.

19 ἄνθρωπος, *homo*) Hæc parabola (est enim parabola, etsi historia subesse potest) non solum abusum bonorum externorum per avaritiam & superbiam, sed etiam superbum contemtum legis & prophetarum redarguit. coll. v. 14 ss. Dives, exemplar pharisæorum: Lazarus, exemplum pauperum spiritu. utrorumque status in hac vita & in futura ostenditur.

¶ πορφύραν καὶ βύσσον, *purpuram & byssum*) Colorum pulcra temperie.

20 ὀνόματι, *nomine*) Lazarus nomine suo notus in cœlo: dives non censetur nomine ullo, v. 25. genealogiam tantum habet in mundo. v. 27 s. Etiam in parabola locus est nomini proprio. Ez. XXIII. 4. Revera tamen Hierosolymis talem illo tempore Lazarum fuisse, ex Hebræorum traditione refert Theophylactus.

¶ ἐβέβλητο, *jacebat*) membris captus.

Fames

Fames hujus & nuditas opponitur victui & amictui divitis. Character animæ Lazari colligendus est partim ex conditione ipsius externa, partim ex opposito divitis charactere.

¶ πυλῶνα) *portam*, magnæ domus: procul, sic tamen, ut dives moveri posset ad misericordiam, & ipse mensam ejus videret. Antitheton, *sinus*.

21 ἐπιθυμῶν, *cupiens*) Adeo nil habebat *altum*. v. 15.

¶ ἀλλὰ καὶ) *quin etiam*. Particula hæc, subaudito *non solum* in priore membro, subsequentia intendere solet.

¶ οἱ κύνες) *canes*, proprie dicti. Solitudo notatur nudi & abjecti Lazari. Magnum antitheton, *angeli*. v. 22.

¶ ἐρχόμενοι, *venientes*) non Lazari, sed sua causa; quasi cadaver esset.

¶ ἀπέλειχον, *delingebant*) Linguæ caninæ structura ac saliva corpori minus affecto lenimentum affert: sed ulceribus obsito dolorem exasperat.

¶ ἕλκη) *ulcera*, saniosa, purulenta.

22 ἀπενεχθῆναι) *Ablatus est*, ex loco alieno in patriam.

¶ αὐτὸν, *eum*) animam ejus: si quidem etiam Abraham qua animam innuitur; quanquam *sinus* ejus, & Lazari *digitus*, uti divitis *lingua*, memoratur.

¶ εἰς τ κόλπον, *in sinum*) ut filius germanus, coheres & commensalis Abrahæ, in cœlorum regno accumbentis. Sermo concisus. nam sinus præsupponit convivium; convivium, regnum cœlorum. Pervenit Lazarus in regnum cœlorum; imo ad convivium; imo in Abrahæ gremium. Lazarus deinde penitius Abrahæ conjunctus, dicitur esse ἐν τοῖς κόλποις αὐτȣ, v. 23, in plurali. Bonum mortuorum statum Iudæi appellabant *gremium Abrahæ*, & *hortum Eden*, coll. c. XXIII. 43. Vid. Lightf. ad h. l.

¶ καὶ, *&*) Sæpe uno tempore moriuntur duo homines, qui in vita erant proximi.

¶ ἐτάφη, *sepultus est*) cum apparatu. Clausula eorum, quæ dives accepit. v. 25.

23 ᾅδῃ, *inferno*) Neque Abraham neque Lazarus erat ἐν τῷ ᾅδῃ, quanquam nondum contigerat mors & descensus Christi. Differunt

ᾅδης & *gehenna*

ut totum & pars:

ut præsens & futurum, post diem judicii:

ut receptaculum singulorum, & malorum universorum.

¶ ἐπάρας, *tollens*) Flebile spectaculum, ex profundis.

¶ τ ἀβραὰμ, *Abrahamum*) sed non Deum ipsum. quare neque ad Deum clamare potest: *miserere mei*.

¶ κόλποις) Plurale. a pectore ad genua.

24 αὐτὸς, *ipse*. non jam opera servorum utitur, mendicus ipse.

¶ πάτερ, *pater*) Gloriatio carnis. resp. *fili*. v. 25.

¶ πέμψον, *mitte*) Adhuc vilipendit Lazarum heluo, adhuc Mosen. v. 30.

¶ ἵνα βάψῃ, *ut tingat*) Hoc verbo non semper innuitur magna aquæ copia: derivatur hinc βαπτίζω. Ne tenuissima quidem levatio obtingit. Hoc sane ἄκρατον *merum* est. Ap. XIV. 10. ἡ τῆς ἐλεημοσύνης σταγὼν ἀμίκτως ἔχει πρὸς τὴν ἀπήνειαν. *Misericordiæ divinæ gutta non miscetur cum* epulonis *immanitate*. Chrysostomus.

¶ γλῶσσαν, *linguam*) Lingua maxime peccarat.

25 τέκνον, *fili*) Correlatum infertur ex relato, *pater Abraham*. nomen proprium hic non additur. nam Abraham non novit hunc filium amplius. *Filium* appellavit etiam

etiam Achanem miserum Iosua, cap. VII. 19.

¶ μνήσθητι, *recordare*) Mortui retinent memoriam rerum pristinarum. v. 27.

¶ ἀπέλαβες) *abstulisti* lubens. Id in vita non putarat dives. Magnum & bonorum & adversorum pretium: nam sementis est in hac vita.

¶ τὰ ἀγαθὰ, *bona*) חלקם Ps. XVII. 14.

¶ ἐν τῇ ζωῇ σου) Sic LXX, ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν. ibid.

¶ τὰ κακὰ, *mala*) Hic non additur *sua*.

¶ νῦν δὲ, *nunc vero*) Argumentum ab æquo: cur sic fiat.

¶ παρακαλεῖται, *solatio afficitur*) super ærumnis pristinis. 2 Thess. II. 16. Non vacat ei abire.

¶ ὀδυνᾶσαι, *cruciaris*) mere.

26 καὶ, *&*) Argumentum ab impossibili.

¶ ἐπὶ) Hoc cumulat caussas repulsæ. conf. ἐπὶ, c. III. 20. σὺν πᾶσι τούτοις, c. XXIV. 21.

¶ ὑμῶν, *vos*) Ergo multi in inferno sunt.

¶ χάσμα, *hiatus*) Distantia inter sinum Abrahæ & infernum.

¶ ἐστήρικται, *firmatus est*) Hoc verbo præciditur heluonis rogatio.

¶ οἱ θέλοντες) *volentes*, si possent.

¶ διαβῆναι) διαβαίνω, libere: διαπερῶ, vectus.

¶ οἱ ἐκεῖθεν) Concise, pro οἱ ἐκεῖ, ἐκεῖθεν.

28 πέντε, *quinque*) Fortasse quinque fuere pharisæi, qui Dominum maxime irriserant. v. 14. nec legem & prophetas audiebant, v. 16. 29. & epuloni, si minus foris, certe intus erant similes. Sane novit Dominus indolem & numerum etiam talium. v. 15. Sextus frater erat, qui in inferno clamabat: contra sex illos, unus, septimus, ex Abrahami posteris in Abrahami sinum pervenit Lazarus.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) securos.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) In inferno non est *solamen miseris socios* &c. pro epulone. Vid. tamen Ez. XXXII. 31. Heluo antea immisericors nunc misericordiam, sed divinæ non respondentem, exserit. Pejor in voluptate, quam in cruciatibus inferni.

29 λέγει, *dicit*) Non respondet Abraham de eo, an Lazarus mitti a sese posset ad fratres illius. a terra certe nec cœlum nec infernum hiatus ille dirimit.

¶ Μωσέα, *Mosen*) Prosopopœia (pro Lege) apta, in antitheto ad Lazarum. Perinde est, ac si Mosen coram haberent. Scopus hujus sermonis, commendare scripturam, quam contemnebant pharisæi, avari, v. 14. justificantes & efferentes sese, v. 15. legem contemnentes: v. 17. quem totum sensum pharisaicum scriptura absorbet. Moses & prophetæ hîc considerantur, maxime ut de Christo Iesu testantes, v. 16. quem irridebant. v. 14.

¶ ἀκουσάτωσαν, *audiunto*) Severe hoc dicitur. Nemo cogitur. Auditu fideli salvamur, non apparitionibus. Herodes, audire non cupiens, miraculum non cernit. Minus aperte, minus copiose in V. T. agitur de statibus post mortem; atque id tamen sufficere debet ad pœnitentiam. Errant, qui putant, demum per mysteria illa profanos lucrifactum iri.

30 οὐχὶ, *non*) Non norat dives in vita œconomiam salutis; vilipendiumque Scripturæ miser, relicto luxu, secum intulit in infernum. Hinc consilium dedit minime Theologicum. Putat, ut ipse nunc afficitur, sic superstites mox affectum iri. Intuere Lazarum viventem: sic non opus erit Lazaro post obitum apparente. Profani homines postulant, uno momento sibi primum palpabiliter & sine

fide monstrari veritatem rerum invisibilium: scrutinium, fidem, patientiam refugiunt.

¶ τὶς, *aliquis*) Lazarus, aut alius.

¶ ἀπὸ νεκρῶν, *a mortuis*) Ergo non crediderat dives, nec credebant fratres ejus, esse infernum aut beatitudinem.

¶ μετανοήσουσιν, *pœnitentiam agent*) Pœnitentia opus esse, omnes sciunt, vel sine apparitionibus: sciebat etiam heluo in inferno; quamvis non caperet, Mosen & prophetas huc facere.

31 οὐδὲ ἐάν - ἀναστῇ, πεισθήσονται, *neque si-surrexerit, persuadebitur eis*) Dives dixerat, *si-profectus fuerit, pœnitentiam agent:* nunc antecedens hypotheticum crescit; consequens tamen decrescit. Multa sunt ex mundo invisibili documenta; (Matth. XXVII. 53.) sed non ad hoc præcipue, ut pœnitentiam agant mortales. Resuscitatus est Lazarus alter, neque credidere. Ioh. XI. 44. 53. πείθεσθαι, itemque ἀπειθεῖν, modo ad intellectum, modo ad voluntatem refertur: sæpe ad utrumque.

CAP. XVII.

1 Μαθητὰς, *discipulos*) uti c. XVI. 1. ¶ ἀνένδεκτόν ἐστι) οὐκ ἐνδέχεται, *non usu venit.* c. XIII. 33.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) per pharisæos præsertim.

2 τούτων, *horum*) Hoc pronomine demonstrat Lucas, in medio fuisse parvulos.

3 προσέχετε ἑαυτοῖς, *cavete vobis*) Non solum nolite scandalum aliis dare, v. 1 s. aut ab aliis accipere, in vos peccantibus, h. v. sed etiam *cavete*, ne vobis scandalo sitis. Matth. XVIII. 8. 9. Conf. Gal. VI. 1 fin.

¶ ἄφες, *remitte*) Sic Deus nobiscum agit.

4 τῆς ἡμέρας, *die*) Hoc multi perperam transferunt ad locum Prov. XXIV. 16, quasi justus in *die* septies laberetur, & quidem in *peccata.*

¶ ἐπιστρέψῃ, *convertat se*) Antitheton: *peccaverit.*

¶ μετανοῶ, *pœnitet me*) Sic aperte dicere, non modo non turpe, sed etiam salutare est: animus offendentis & offensi egregie sanatur.

5 εἶπον, *dixerunt*) Moti suavitate sermonis v. 4, optabant uberius frui benignitate divina.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apostoli*) quibus maxime opus erat magna fide.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Appellatio hîc posita innuit, valde solenne fuisse petitum.

¶ πρόσθες, *adde*) Divinam Iesu virtutem agnoscunt. Id agit Iesus v. 6. & v. 7 - 10.

¶ πίστιν, *fidem*) scandala vincentem, offensas donantem.

6 εἰ, *si*) Hoc *SI* ipsum acuit & extendit ad fidem animos contendentes.

¶ συκαμίνῳ) שקמים LXX, συκάμινοι. *morus*, arbor obvia in Palæstina. 1 Reg. X. 27. Ab ea distinguitur interdum συκομορέα. c. XIX. 4. Vide Lexicographos, & Bezam ad h. l. Caprificus, arbor *radicatissima.*

¶ φυτεύθητι, *plantare*) cum radicibus, in mari mansura. Tale quiddam fit ipsis fidelibus.

¶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, *in mari*) Erant prope mare. coll. Matth. XVII. 20. 27.

¶ ὑπήκουσεν ἄν, *obedivisset*) *Obedientialem* potentiam appellant Metaphysici. Agnitio divinæ omnipotentiæ, quam fides apprehendit, fidem auget.

7 τίς, *quis*) scil. est.

¶ δὲ, *vero*) Fide apprehenditur omnipotentia divina, v. 6. beatius *vero misericordia,*

cordia, & gratia, eaque mera. v. 7 seqq. Conf. cap. X. 10.

¶ ἐξ ὑμῶν) *ex vobis*, hominibus, vel discipulis. Bartholomæus dicitur fuisse nobilis.

¶ δοῦλον, *servum*) Christus dum fidem auget, videtur imminuere. Magnæ fidei & orationi substernitur humilis paupertas in spiritu, & profundus sensus nostræ ἀχρειότητος, *inutilitatis* & debiti. Ps. CXLVII. 11. CXXIII. 2.

¶ ἀροτριῶντα, *arantem*) toto die. unde sequitur, *cœnem*.

¶ εὐθέως, *cito*) Antitheton, *postea*, v. 8. Itaque construendum, *cito accumbe*. Alii, *dicit cito*: remissiore sensu. Nam sive hoc sive illud herus servo dicit, dicit ei statim, ut ingressus est ex agro. *Cito* cupiunt *accumbere*, qui missis ceteris officiis fidem sibi summam conferri oportere putant. Placent autem Deo, qui modeste incedunt, nil postulant arroganter.

¶ παρελθὼν, *accedens*) c. XII. 37 not.

¶ ἀνάπεσε) Alii, ἀνάπεσαι. Sed aoristus uterque hujus verbi in activo, non in medio, usitatus est.

8 ἕως) *donec*, usque dum, & quam diu.

9 ἐποίησε, *fecit*) arando pascendove.

¶ οὐ δοκῶ) Μείωσις.

10 ὅταν ποιήσητε, *quum feceritis*) Erat apud apostolos intentior consideratio obedientiæ hactenus præstitæ, præsertim cum viderent aliorum contumaciam scandalosam c. XVI. 14. Ab ea recordatione Dominus eos revocat.

¶ ὅτι) ὅτι bis eandem vim habere videtur, per anaphoram.

¶ δοῦλοι ἀχρεῖοι, *servi inutiles*) Emphasis est in nomine, *servi*, & omnis servus debet se *inutilem* fateri, ex eo quia servus est, qui omnia debet, qui si delinquit, plagas meretur: si omnia facit, nil meretur: nil factum reputare debet; nulla gratia ei habenda, cujus est postulare nihil magni aut negotii aut præmii. Vtilitatibus nostris carere potest Deus, solus bonus. Rom. XI. 35. Matth. XIX. 17. David, ἔσομαι ἀχρεῖος ἐν ὀφθαλμοῖς μου. 2 Sam. VI. 22. ubi sequitur antitheton, δοξασθῆναι, non sine mentione *servorum*. Miser est, quem Dominus *servum inutilem* appellat, Matth. XXV. 30. beatus, qui se ipse.

¶ ὠφείλομεν, *debebamus*) tanquam servi. In hoc verbo est emphasis, præ verbo *fecimus*.

11 διὰ μέσου, *per medium*) in confinio.

13 ἦραν φωνὴν, *sustulerunt vocem*) id quod vix ferebat morbus. Vocem gratus Samarita pie adhibuit iterum versu 15.

14 ἱερεῦσι, *sacerdotibus*) pluribus: quia plures erant leprosi. Hierosolymis, longo itinere. Sic Samarita ad fidem Israëlis adducitur. Hoc jussu indicatur prævia sanatio.

16 σαμαρείτης, *Samarita*) v. 11.

17 οἱ δέκα, *decem*) Specimen omniscientiæ.

18 οὐχ εὑρέθησαν, *non inventi sunt*) novem.

¶ ὑποστρέψαντες, *reversi*) Pars prædicati.

¶ δοῦναι, *dare*) Id ultro facere debuerant.

¶ ἀλλογενὴς, *alienigena*) quem videri poterat ceterorum societas adjuvisse; qui magis, quam ipse, devincti erant ad gratias agendas.

19 πορεύου, *proficiscere*) Non decebat tum, Samaritam diu adesse.

20 πότε, *quando*) De *tempore* quærunt potius, quam de *loco*, quem sine discrimine putabant fore Ierusalem. Et de tempore & de loco respondet Dominus, sed multo aliter, ac putabant. Conf. v. 37. cap. XIX. 11 seqq.

¶ μετὰ παρατηρήσεως, *cum observatione*)

cum tali pompa, ut gradatim & ſucceſſive obſervari poſſit τὸ πότε & τὸ ὧδε, *tempus* & *locus*. Correlata ſunt: nuncii, quos hi *obſervantes* vellent dicere *hîc aut ibi*; & hi *obſervantes* ipſi, qui τὸ *hîc aut ibi* requirunt.

21 οὐδὲ ἐροῦσιν, *neque dicent*) ii, qui demonſtrant regnum. Congruit verbum ſine nomine poſitum. Mundus non agnoſcit nuncios regni.

¶ ἰδοὺ γὰρ, *ecce enim*) Animum debetis advertere; tum jam præſto eſſe videbitis regnum. Hoc *ecce* verum ponitur contra *ecce* fruſtra ſperatum. *ecce enim* non ſtat ſub *dicent*.

¶ ἐντὸς, *intra*) Non debetis ſpectare in tempora futura, neque in loca remota. nam intra vos eſt regnum: ſicut rex Meſſias eſt in medio veſtri. Ioh. I. 26. XII. 25. *Intra*, non reſpectu cordis ſingulorum pharifæorum (tametſi revera Chriſtus habitat in corde ſuorum, Eph. III. 17.) ſed reſpectu totius populi Iudaici. Rex, Meſſias, adeoque regnum, eſt præſens: videtis & auditis. LXX, ἐντὸς קרב de iis, quæ ſunt in homine: ſed h. l. ſermo eſt de pluribus. Sic LXX, Deut. V. 14: ὁ ἐντὸς τῶν πυλῶν σου. Raphelius confert illud a Xenoph. ὅσα ἐντὸς αὐτῶν καὶ χρήματα καὶ ἄνθρωποι ἐγένοντο. i. e. *intus apud ſe in caſtris*.

¶ ἐστιν' *eſt*) Præſens, apposite, cum emphaſi. Non poteſt dici, *venit*; ſed, *præſto eſt*. Ioh. III. 8.

22 μαθητὰς, *diſcipulos*) qui id præ phariſæis capiebant.

¶ ἐλεύσονται, *venient*) Significat Ieſus, tempus præſens regni Dei, dum phariſæi quærunt, quando veniat, præteritum fore. Reſponſio complectitur eventus ulteriores, v. 24 ſs. & propiores, v. 31 ſs.

¶ ἐπιθυμήσετε, *cupietis*) Sermo hypotheticus: nam *cupiditatem* illam poſtea ſedavit Paracletus, apud Chriſtianos duntaxat. c. XXIV. 49. 52.

¶ μίαν) *unum* diem talem, quales nunc habetis multos: Matth. IX. 15. quia me oculis cernitis; (vide, de appellatione *Filii hominis*, ad Matth. XVI. 13.) & cœlum apertum. Ioh. I. 52. Poſt aſcenſionem *unus*, isque maximus, dies talis ſupereſt, noviſſimus. v. 30.

23 ἐροῦσιν) *dicent*, contra ac fit in regno Dei. v. 21. Sic autem dicunt in papatu, gratiam locis affigente.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) hîc eſt, ſcil. Filius hominis, i. e. Ieſus Chriſtus. Non innuuntur pſeudochriſti eorumque aſſeclæ; ſed verum Meſſiam non vere indigitantes.

¶ μὴ ἀπέλθητε, *ne abeatis*) ſimpliciter.

¶ μηδὲ διώξητε, *neque perſequamini*) cum ardore. Sæpe aviditas impellit, quo vera ratio non ducit.

24 ἡ ἀστράπτουσα, *fulgens*) dum eſt in fulgore. Non poteſt monſtrari.

¶ τῆς ὑπ' οὐρανὸν) Sæpe *terra* ἡ ὑπ' οὐρανὸν, apud LXX, in Iob & alibi.

¶ οὕτως, *ſic*) celerrime, latiſſime.

¶ τῇ ἡμέρᾳ) *die* noviſſimo. Matth. XXVI. 64. Mox hujus diei mentionem, ut ſolet, temperat mentione paſſionis ſuæ.

25 πρῶτον, *primum*) antequam ingreditur in illam gloriam, in qua venturus eſt.

¶ ἀποδοκιμασθῆναι, *reprobari*) ita, quaſi is non eſſet rex. Poſt mentionem gloriæ ſtatim iterum de paſſione.

¶ ταύτης, *hac*) hac ætate. Innuitur, non iſta ætate fore diem Filii hominis.

26 καθὼς, *ſicut*) Noviſſima tempora conveniunt cum cataclyſmo, ratione univerſalitatis; cum Sodoma, ratione ignis.

¶ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις, *etiam in diebus*) Primo ipſe dies revelationis Filii hominis v. 30 appellatur Dies Filii hominis: deinde etiam ii dies, qui illum antecedunt; extremi dies exſpectationis, Hebr. X. 13. conf. phraſin Ps. CXIX (CXVIII) 84. πόσαι εἰσὶν αἱ ἡμέραι τοῦ δούλου σου; Etiam ante

ante coronationem vel nuptias tempus aliquod regi vel sponso tribuitur. Similis pluralis, c. IX. 51 not.

28 *ἐν τ' ἡμέραις λὼτ, in diebus Lot*) Gen. XIX. 14.

¶ *ἠγόραζον, emebant*) Iam magis varius erat mundus tempore Loti, quam tempore Noe: quanto magis nostro, artibus mercaturæ, navigationis, belli, fori, scholæ, curiæ, &c. ad summa evectis.

30 *ἀποκαλύπτεται*) Præsens, *revelatur* subito, visibilis.

31 *ἐν ἐκείνῃ, in illo*) *illo*, in quo veniet regnum Dei. Innuitur dies obsessæ Hierosolymæ: coll. v. 34 not. qui multas communes rationes habet cum die novissimo. conf. v. 22. Destructis Hierosolymis, liberrime propagatus est Christianismus. c. XXI. 28.

32 *τ' γυναικὸς λὼτ, uxoris Lot*) quæ non fecit, quod præcipitur versu 31. Si proprietatem verborum Gen. XIX. 26, & varietatem interpretationum, a Wolfio ad h. l. curate enumeratam, expendas, huc res redibit: Respexit uxor Loti, segniusque viro fugit, & sic citra Zoar, calamitate illa, de qua angeli monuerant, & suppari Sodomis morte se involvit. nam extremus miraculosæ & horrendæ pluviæ margo miseram corripuit & exanimavit, & corpus ejus repente afflavit, texit, tinxit, percussit, immutavit, ut ea, quæ minus *cucurrerat*, plane consisteret. Statua quippe dicitur cadaver illud erectum & conditum; & statua, non sulphuris, sed, quod mitius, & tamen affine, salis. coll. Deut. XXIX. 22. Marc. IX. 49. Lacus asphaltites, mare salis, idem. Si in medium imbrem incidisset, statim consumta tota fuisset: sed dum eam lambit ignis, obriguit. Nec tamen dubium est, quin cadaver aut paulo post sepultum fuerit (ut solent cadavera nivibus, aquis, arenis, & obruta & eruta, aut divinitus interfecta, Lev. X. 5.) aut, sale liquescente, in corruptionem abierit. Certe nec Mosis nec Christi tempore statua illa exstitisse dicitur: atque Hic *recordamini* ait, non, *intuemini*.

33 *ζητήσῃ, quæsierit*) v. 31. 32.

¶ *ψυχὴν, animam*) Intelligendum de toto homine, præscindendo a vita naturali vel spirituali, quæ determinatur ex eo, quod adjicitur in sermone.

¶ *ζωογονήσει*) Act. VII. 19 not.

34 *ταύτῃ τῇ νυκτὶ*) *hac nocte*. Non dicit, *ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ*. coll. v. 31. Matth. XXVI. 31. Hodie sunt, inquit, qui ad tempora illa longe alia pervenient. Conf. *hic*, c. IX. 27. Eadem generatione eventus secutus est. Matth. XXIV. 34.

¶ *εἷς*) Sic codd. plurimi: diciturque, *εἷς, - ὁ ἕτερος·* uti *ἑνὸς - τ' ἑτέρου*, c. XVI. 13. & *πέντε - καὶ αἱ πέντε*. Matth. XXV. 2. Mox versu 35 Millius *ἡ* ante *μία* item omissum, idque in Stephani quoque textu, notare supersedit.

36 *δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ κτλ.*) Apud Lucam quoque hunc versiculum exhibent testes pervetusti. Neque eum ex Matthæo huc traductum, patet ex aliis apud Lucam, atque apud Matthæum, verbis, & ex alio versiculorum ordine. Duas periochas habet Matthæus, de *agro* & *mola*; tertiam addit Lucas, de *lecto*: perinde ut alibi Matthæus duas habet periochas de sequela Iesu Christi, c. VIII. 19 s. quibus tertiam addit Lucas c. IX. 61 s.

37 *ποῦ, ubi*) Vbi erit hoc, quod v. 34 s. describitur?

¶ *ὅπου, ubi*) Per periphrasin indicat Dominus *τὸ ubi*, interrogatus de adversis, uti versu 21 de regno.

CAP. XVIII.

1 Δὲ καὶ, *autem etiam*) de præparatione ad futura illa. conf. v. 8.

¶ πρὸς τὸ) id eſt, *quod attinet* ad inſigne illud caput de precibus.

¶ πάντοτε, *ſemper*) *nocte dieque*. v. 7.

¶ προσεύχεσθαι, *precari*) Duæ parabolæ agunt de precibus: hæc, v. 1 ſ. & altera, v. 9 ſſ. Prima dedocet nos ſegnitiem, altera confidentiam in nobis ipſis; duo extrema notabilia. Oppoſita enim ſunt τὸ *ſegneſcere* & *confidentia* mala, v. 1. 9. ſicut *confidentia* bona & *ſegneſcere*, 2 Cor. III. 4. IV. 1. Eph. III. 12. 13.

¶ μὴ ἐκκακεῖν, *non ſegneſcere*) Congruit *clamor*. v. 7. Exemplum, v. 39.

2 θεὸν - ἄνθρωπον, *Deum-hominem*) Horum reſpectuum alteruter certe plerosque mortalium movere ſolet, & *injuſtitiam* (v. 6.) judicum cohibere.

¶ μὴ φοβούμενος) Solemus φοβεῖσθαι potentiam, ἐντρέπεσθαι exiſtimationem.

3 χήρα, *vidua*) quæ facile læditur, nec facile defenditur inter homines. Talis *eccleſia* mundo videtur.

¶ ἐκδίκησον) Hinc ἐκδίκησις dicitur. v. 7. Conjugata, ἀντίδικος & ἀδικία.

¶ ἀντιδίκου, *adverſario*) 1 Petr. V. 8.

4 ἐν ἑαυτῷ, *in ſe ipſo*) ultro.

¶ τὸν κτλ.) Symbolum athei potentis.

5 ἐκδικήσω αὐτὴν, *vindicabo illam*) mea cauſa.

¶ ὑπωπιάζῃ, *ſuggillet*) Hyperbole, judicis injuſti & impatientis perſonæ conveniens. Huc ref. εἰς τέλος. nam ἐρχομένη eſt quaſi παρέλκον. Creſcebat viduæ importunitas in petenda ope.

6 εἶπε, *dixit*) interpoſita, pro acuendis auditoribus, juſta pauſa.

7 θεὸς, *Deus*) Iudex juſtiſſimus.

¶ ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν, *faciet vindictam*) Hæc verba maxima cum vi iterantur mox.

¶ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, *electorum ſuorum*) Sermo eſt de iis electis, in ſpecie, qui illo tempore erant, evaſuri per excidium urbis.

¶ βοώντων, *clamantium*) ut in anguſtiis, ad poſtulandam vindictam.

¶ μακροθυμεῖ) Inſignis lectio. Conſtructionis in ea vim facile quivis perſpiciat, hac e textu educta ſententia: *Electi clamant ad Deum: at Deus* μακροθυμεῖ *longanimis eſt ſuper eos.* Prioris membri verbum in textu tranſit in participium βοώντων, *clamantium:* alterius membri verbum ſtat immotum, μακροθυμεῖ, *longanimis eſt.* Plura hujus conſtructionis a multis paſſim ſollicitatæ exempla congeſſi ad Marc. III. 27. Laudatur autem ea hoc loco *longanimitas* Dei, qua & malorum injuriam & ſanctorum ærumnam ita ſpectat, (conf. Es. LXIV. 11.) ut non protinus finem utriusque faciat, quamvis homines putent, ipſius in malos iram, & in ſanctos miſericordiam, finem celerrimum poſtulare. Tandem fit, quod Sir. XXXV. 22. (al. XXXII. 18.) de juſtis dicitur, οὐδὲ μὴ μακροθυμήσει ἐπ' αὐτοῖς Κραταιός.

8 ἐν τάχει) & faciet & *celeriter* faciet.

¶ πλὴν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐλθὼν ἆρα εὑρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς; *veruntamen filius hominis veniens num inveniet fidem in terra?*) πλὴν, *veruntamen* non tam preces piorum (quippe quorum fides clamans ad miram paucitatem & parvitatem redacta erit) quam bonitas & juſtitia divina rem accelerabit. πλὴν, *veruntamen* & ἆρα, *num* magnum ἦθος habet, oratione negante per interrogationem temperata. Nam veniet, antequam deficiat fides piorum. Non dicit, fidem fore univerſalem; neque fidem ait plane fore nullam *in terra* iniquitatibus & calamitatibus referta, in qua ne diluvii quidem tempore nulla fides fuit. Hebr. XI. 7. Eſſe debuerunt, qui Meſſiam primo venientem exciperent cum fide: Luc. I. 17. multo magis igitur eſſe debebunt fideles, qui-

quibus deinceps veniat exſpectatus. Matth. XXIV. 31. XXIII. 39. XXV. 1 ſ. 2 Theſſ. I. 10. 1 Theſſ. IV. 17. 1 Cor. XV. 51. Hebr. IX. 28. Ap. XXII. 20.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) cui datum judicium. Ioh. V. 22. 27.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) de cœlo. nam ſequitur antitheton, *in terra.* Ex verbo *inveniet* participium habet vim futuri: eſtque ſermo de adventu ad *vindictam.* 2 Theſſ. I. 8. id eſt, de adventu ad noviſſimum judicium conſpicuo; ut appellatio Filii hominis infert. conf. c. XVII. 24. 20. εὑρήσει, *inveniet.* conf. c. VII. 9.

¶ τὴν πίστιν) *fidem*, qua pii confidunt in Domino, & ad illum clamant. *Spes meliorum temporum* hoc dicto neque confirmatur, neque infirmatur. Meliora tempora excipiet tempus peſſimum & ſecuritatis pleniſſimum, a fide alieniſſimum, in ipſum *adventum Filii hominis* incurrens.

9 καὶ πρός τινας, *etiam ad quoſdam*) Antea dixerat ad *diſcipulos*, ad perſeverantiam in orando hortans: nunc a temeritate & confidentia perverſa *quoſdam* deterret.

¶ πεποιθότας ἐφ᾽ ἑαυτοῖς, *confiſos in ſe ipſis*) in ſe ipſis, non in gratia Dei, in orando. v. 10. Antitheton, πίστιν, *fidem*, erga Deum. v. 8. Sic, πέποιθεν ἐπὶ τῇ δικαιοσύνῃ αὐτοῦ, Ez. XXXIII. 13.

¶ ὅτι) *quod.* In eo enim ipſa quæſtio vertitur, quis orans habeatur juſtus.

¶ δίκαιοι) *juſti*, juſtificatione non egentes. v. 14. Oppoſitum, *peccatori,* v. 13.

¶ ἐξουθενοῦντας, *nihili facientes*) injuſtitiæ opinione.

¶ τοὺς λοιποὺς, *reliquos*) cunctos & ſingulos. v. 11.

10 ἀνέβησαν, *aſcenderunt*) e domo ſua. v. 14. Templum erat in ſublimi. conf. *deſcendit.* ibid.

¶ προσεύξασθαι, *precatum*) In precibus, de quibus hactenus a v. 1. totus ſtatus animæ exercetur.

¶ Φαρισαῖος· τελώνης· *phariſæus, publicanus*) Ex utroque genere exemplum inſigne.

11 σταθεὶς, *ſtans*) fidenter, loco ſolito. hoc reciprocum plus notat, quam ἑστὼς neutrum, mox.

¶ πρὸς ἑαυτὸν) *penes ſe ipſum* orans, ſibi auſcultans, quaſi neminem ferens ſibi proximum. conf. *in ſe ipſis*, v. 9.

¶ εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Hac formula phariſæus Deum quidem laudare videtur, ſed revera ſibi uni de ſua felicitate gratulatur. de ſe uno loquitur.

¶ οἱ λοιποὶ, *reliqui*) Duas claſſes phariſæus facit: in alteram conjicit totum genus humanum; altera, melior, ipſe ſibi ſolus eſſe videtur.

¶ ἅρπαγες, *rapaces*) Primum genus peccatorum ſtatuit illud, ſub quo publicanum contineri putat; ut illum & in genere cum ceteris & in individuo notet. Congruit illud poëtæ veteris: πάντες τελῶναι, πάντες εἰσὶν ἅρπαγες. vid. Gataker. miſc. poſth. c. X.

¶ οὗτος, *hic*) Id vero eſt digito oſtendere. Es. LVIII. 9.

12 νηστεύω, *jejuno*) Oſtentat phariſæus ſe erga Deum per preces præſentes; & reſpectu ſui, jejunando; & erga alios, per decimas &c. eſſe juſtum.

¶ δὶς, *bis*) feria II & V.

¶ τοῦ σαββάτου, *ſabbato*) hebdomade. Synecdoche.

¶ πάντα ὅσα, *omnia quæcunque*) Iactat poſſeſſiones.

13 μακρόθεν, *e longinquo*) non auſus accedere.

¶ ἑστὼς) nec σταθεὶς, nec in genua procumbens, ne ſpectetur orans.

¶ οὐρανὸν, *cælum*) In pœnitentia vel

timor

timor prævalet, vel pudor. Pudor magis ingenuus eſt, quam timor: c. XV. 18. 21. Ez. XVI. 52. melius, cor liquefactum, quam mere contritum terrore & metu pœnæ. Arenæ, contrito ſaxo, duritiem retinent: ex lapideo carneum cor, placet Deo, ut opus ipſius, & gloriam ei dat magis.

¶ ἔτυπτεν, *percutiebat*) præ dolore animi. ubi dolor, ibi manus. Ier. XXXI. 19.

¶ ϛῆθος, *pectus*) conſcientiæ ſedem.

¶ ἱλάσθητί μοι, *propitius eſto*) Non audet mentionem Dei, & ſui, immediate conjunctam facere. Divinæ clementiæ fidit.

¶ τῷ ἁμαρτωλῷ) qui *peccator* ſum. De nemine alio homine cogitat.

14 ἤπερ ἐκεῖνος) Alias, ἢ ἐκεῖνος. Vtrinque ſubauditur μᾶλλον, uti c. XV. 7. 1 Cor. XIV. 19.

¶ εἰς τὸν οἶκον, *domum*) ſive ea Hieroſolymis fuiſſe in parabola cogitatur, ſive in eo loco, ubi parabola eſt pronunciata. conf. de *domo*, c. I. 56.

15 καὶ τὰ βρέφη) *etiam infantes*. Adeo agnovere humanitatem Ieſu.

16 προσκαλεσάμενος, *advocans*) eo magis, comi voce & nutu.

¶ αὐτὰ, *illos*) Magna demiſſio. Conf. v. 19. Iure igitur nobis commendat humilitatem. v. 14.

17 παιδίον, *puerulus*) παιδίον, *puerulus*, ad δέξασθαι, *accipiendum*, habet aliquid jam de uſu rationis: ſed βρέφος, *infans*, minorem etiam gradum dicit, *tactui* Salvatoris opportunum. v. 15. 16.

18 ἄρχων, *princeps*) isque juvenis. Matth. XIX. 20.

20 τίμα, *honora*) etiamſi ſis *princeps*. v. 18.

22 διάδος) *diſtribue*, ipſe. Id magnam lætitiam afferre ſolet piis.

27 δυνατὰ, *poſſibilia*) Exemplum in Zacchæo, c. XIX. 2. 9.

30 ἀπολάβῃ) *recipiat*.

¶ καιρῷ, *tempore*) Id propius ſignificat, quam ſi diceretur, αἰῶνι, *ſeculo*.

31 παραλαβὼν, *aſſumens*) privatim. Matth. XX. 17.

¶ πάντα τὰ γεγραμμένα, *omnia ſcripta*) Ieſus plurimi fecit ea, quæ ſcripta erant. Verbum Dei, quod in Scriptura eſt, norma eſt omnium, quæ fient, etiam quæ fient in vita æterna.

¶ τῷ) Dativus exprimit vim ל præfixi; i. e. *quod attinet*: ineſtque dativus commodi. v. 33 fin.

32 ἐμπαιχθήσεται, *illudetur*) per ludicra.

¶ ὑβρισθήσεται, *contumeliis afficietur*) ſerio.

34 καὶ, καὶ, καὶ, &, &, &) Gradatio.

¶ τὸ ῥῆμα τοῦτο, *verbum hoc*) a Domino prolatum.

¶ οὐκ ἐγίνωσκον) *non agnoſcebant*: ut quiddam novum & inauditum abhorrebant. ſic, *non agnoſco*. Rom. VII. 15. Sentiebant, aliquid aſperum dici, Matth. XVI. 22. ſed ſenſu non procedebant, quo debebant.

36 τοῦτο, *hoc*) celebritas hæc.

38 υἱὲ δαυίδ, *fili David*) Non offenditur fides cæci, quod Ieſus diceretur *Nazarenus*.

43 ἰδὼν, *videns*) Ieſu miraculum: viſu donati ſanctum gaudium.

CAP. XIX.

1 Διήρχετο, *tranſibat*) Igitur Zacchæus habitavit in ulteriore oppidi parte, & arbor illa erat in oppido ipſo.

2 ἀρχιτελώνης, *princeps publicanus*) Vir inter ſuos ampliſſimus: cujus converſionem credibile eſt multos eſſe ſecutos.

¶ πλούσιος, *dives*) Per hunc ſanatur, quod

quod exemplo suo turbarat dives alius. cap. XVIII. 23.

3 ἐζήτει, *quærebat*) Igitur antea non norat Iesum facie.

4 προδραμὼν, *præcurrens*) magno studio.

¶ ἀνέβη, *ascendit*) Externa morum civilitas non pateretur virum amplissimum in arborem conscendere : sed vincit fides. conf. c. XVII. 6 not.

¶ συκομορέαν, *sycomorum*) Sycomorus, arbor mediæ inter ficum & morum naturæ; magnæ proceritatis.

¶ ἐκείνης) ὁδοῦ, χώρας. ἔλλειπει διὰ, uti c. V. 19 not. Alii suppleverunt.

5 ζακχαῖε, *Zacchæe*) Nomine se appellari, Zacchæus non potuit non & admirari & lætari.

¶ σήμερον, *hodie*) v. 9.

¶ οἴκῳ, *domo*) v. 9.

¶ δεῖ με, *oportet me*) salutis tuæ causa. v. 10.

7 πάντες διεγόγγυζον, *omnes murmurabant*) ex hæsitatione potius, quod ad majorem partem attinet, quam cum indignatione.

¶ εἰσῆλθε, *ingressus est*) & quidem, quod alias non solebat, ultro condicens.

8 σαθεὶς, *stans*) animo deliberato & promto.

¶ τὰ ἡμίση) plurale. LXX, Ios. XIII. 31.

¶ ἐσυκοφάντησα, *defraudavi*) Ingenua confessio, voluntaria restitutio.

9 πρὸς) *ad* illum : nec tamen plane directe. Conf. πρὸς, Rom. X. 21.

¶ σήμερον, *hodie*) Notari potest *dies*, quo Christi esse incipit homo antehac perditus. Phil. I. 5. Act. II. 41. XVI. 34. conf. Ioh. IV. 52.

¶ σωτηρία, *salus*) Sic, *salvatum*. v. 10. Congruit cum *Iesu* nomine.

¶ οἴκῳ) *domui*, quæ modo infamis erat. Fidem Patrisfamilias fere sequuntur sui.

¶ αὐτὸς) *ipse*, princeps domus.

¶ υἱὸς ἀβραὰμ, *filius Abrahami*) ut nomen quoque Zacchæi Hebræum docet.

10 τὸ ἀπολωλὸς, *perditum*) quod perditum erat, & per amissionem & per interitum. Respondet enim participium duobus verbis, *quæsitum & salvatum*. Ideo Salvator venit ad peccatorem, domum.

11 προσθεὶς εἶπε, *addens dixit*) Parabola igitur, quæ sequitur, arctissimam connexionem habet cum antecedentibus : item cum consequentibus, v. 28.

¶ δοκεῖν, *putarent*) Putant Hebræi, Messiam fratres, in mundo sparsos, in Galilæa congregaturum, & in urbem Hierosolymorum tanquam sedem regni ducturum esse: sic incepturum regnare, & multum in monte oliveti versaturum. Non dissimilis tum rerum facies erat. Verum judicium eos docet Dominus. v. 27. 41.

¶ ἀναφαίνεσθαι, *apparere*) modo conspicuo, in terra, in urbe, sine vi humana.

12 εὐγενὴς, *nobilis*) Summa sane *nobilitas* Iesu. Non putabant autem, tantum Ipsi esse imperium, quantum vel servis suis dat. v. 17.

¶ μακρὰν, *longe*) in cœlo.

¶ λαβεῖν, *ut sumeret*) ut si generosus Italus principatum in populares quærat in aula imperiali Germaniæ.

¶ ἑαυτῷ) *sibi*, sua virtute.

¶ βασιλείαν, *regnum*) Huc ref. *regnare*. v. 14. 15. 27.

¶ ὑποστρέψαι, *reverteretur*) de cœlo, ad suos. v. 15.

13 δέκα, *decem*) singulis servis, singulas minas.

¶ πραγματεύσασθε, *negotiamini*) Id præceptum sensu convenit cum illo celebri : γίνεσθε καλοὶ τραπεζῖται.

¶ ἔρχομαι, *venio*) *Venio*, inquit; non, *redeo*. Secundus adventus multo ſolennior.

14 πολῖται, *cives*) ut erant Hieroſolymitani.

¶ ἐμίσουν) *odium concipiebant*. vid. v.47.

¶ ἀπέστειλαν, *miſerunt*) poſt ejus profectionem.

¶ τοῦτον, *iſtum*) Faſtidioſe loquuntur.

15 ἐπανελθεῖν, *rediret*)Id ſpectat adventum Chriſti glorioſum.

¶ βασιλείαν, *regnum*) gubernationem ipſam.

¶ φωνηθῆναι, *ut vocarentur*) per angelos.

16 ἡ μνᾶ σου, *mina tua*) Non ſibi, ſed bono Domini ſervus adſcribit vim.

17 δέκα, *decem*) Non pro una mina data, ſed pro decem lucrifactis datur præmium. Gradus præmiorum. coll. v. 19.

¶ πόλεων, *urbes*) Vrbs pro mina: minâ ne tugurium quidem emeretur. Magna rerum amplitudo ac varietas in regno Dei, quamvis nondum cognita nobis.

20 ἕτερος, *alter*) duobus prioribus oppoſitus.

¶ ἐν) *in* ſudario, ſterili.

22 ἐκ τοῦ στόματός σου, *ex ore tuo*) Impiis non panduntur interiores rationes judiciorum divinorum: ſed tantum pro captu ſuo convincuntur.

23 τράπεζαν, *menſam*) hodie, *Banco*.

24 παρεστῶσιν, *adſtantibus*) Angelis.

25 εἶπον, *dixerunt*) ex admiratione, ſine invidia.

26 γὰρ, *enim*) Interpellatio, verſu 25 expreſſa, præteritur.

27 ἐχθροὺς, *hoſtes*) non jam *cives*: nam *oderant*. v. 14.

¶ ἐκείνους, *illos*) Iunge cum verbis ſubſequentibus. nam *illos* refertur ad v. 14. & hinc infertur *hoſtium* appellatio.

¶ ἐπ' αὐτοὺς) Reciprocum.

¶ κατασφάξατε, *mactate*) Gradus pœnarum. coll. v.26.

¶ ἔμπροσθέν μου, *coram me*) Iuſtum ſpectaculum.

28 ἀναβαίνων, *aſcendens*) obviam veniens parabolæ complemento.

29 ὡς, *ut*) Accurate notantur momenta profectionis. ſic v.36.37.41.45.

¶ ἐλαιῶν, *olivarum*) v. 37.

32 εὗρον, *invenerunt*) cum incremento fidei & gaudio.

34 εἶπον, *dixerunt*) iiſdem verbis, atque mandatum erat.

37 ἐγγίζοντος, *appropinquante*) ad urbem.

¶ χαίροντες αἰνεῖν, *gaudentes laudare*) Conjuncta: hymni & gaudia.

38 βασιλεὺς, *Rex*) Nobilis erat in populo motus: ſed tamen non intelligebant profunde, quæ dicebant. conf. v.11. & Ioh.XII.16.

¶ εἰρήνη ἐν οὐρανῷ, *pax in cælo*) c.II. 14 not.

39 Φαρισαίων, *phariſæorum*) Moleſti interpellatores.

40 οἱ λίθοι, *lapides*) Virtus ſemel ex Deo profecta non redit re infecta. Invenit, quod agitet; quicquid rerum ſit. *Lapides* erant in eo loco.

¶ κεκράξονται) Vtuntur LXX hoc verbi tempore.

41 ἰδὼν, *videns*) Novus gradus appropinquandi. Aſpectus movebat. Eo ipſo poſtea in loco Romana fuit obſidio. vid. ad Matth.XXIV.15.

¶ ἐπ' αὐτῇ, *ſuper ea*) non ſuper ſe. conf. c.XXIII.28.

42 εἰ) *utinam!* לוּ LXX, εἰ. Ios.VII.7.

¶ ἔγνως, *cognoviſſes*) *quæ ad pacem tuam* faciunt. conf. v.44.

¶ καὶ

¶ καὶ σὺ) *tu quoque*, discipulorum exemplo. v. 37.

¶ καίγε) *& sane* etiamnum post tot dies acceptabiles.

¶ ἡμέρᾳ σου, *die tuo*) die plane singulari. v. 44 fin. Ps. CXVIII. 24.

¶ ταύτῃ, *hoc*) post tot alios dies, cum posses saluti tuæ consulere.

¶ τὰ) Hoc pendet ab ἔγνως.

¶ εἰρήνην, *pacem*) Antitheton, *hostes*. versu seq.

¶ ἐκρύβη, *occultata sunt*) Iusto quoque judicio Dei.

43 ἡμέραι) *dies*, multi. quia unum diem non observas. v. 42.

¶ καὶ, καὶ, καὶ, *&*, *&*, *&*) Tres gradus angustiarum.

¶ συνέξουσι, *prement*) Titus muro condito omnem exitum præclusit.

44 τὰ τέκνα σου, *& liberos tuos*) Ætas præsens notatur, ad XL annos, uti c. XXIII. 28. Matth. XXIV. 34.

¶ ἐν σοὶ, *in te*) Paschæ tempore congregatus erat populus, quum urbs cingeretur.

¶ ἀνθ' ὧν, *quia*) Varias vastatæ urbis causas a variis peccatis repetiere Iudæi, ut notat Lightfootus: vera causa hoc loco indicatur.

45 ἱερὸν, *templum*) arcem religionis, ubi conspecto ejus zelo debebant agnoscere, quæ *pacis* forent.

46 γέγραπται, *scriptum est*) Vid. Matth. XXI. 13 not.

48 ἐξεκρέματο) ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ ἐκκρέμαται ἐκ τῆς τούτου ψυχῆς. Gen. XLIV. 30. Populi assiduitas aditum hostibus obstruebat.

CAP. XX.

1 Μιᾷ) fortasse *prima* sabbati.

¶ σὺν τοῖς πρεσβυτέροις, *cum senioribus*) Hi non recurrunt v. 19.

3 εἴπατε, *dicite*) Resp. *dic*. v. 2.

6 καταλιθάσει, *lapidabit*) Non erat populi, sacerdotes & scribas prophetam quamlibet verum rejicientes lapidare: sed sæpe etiam perversum multitudinis studium per accidens subservit bonæ causæ.

9 ἤρξατο, *cœpit*) postquam scribæ novam ei causam dederant.

¶ λαὸν, *populum*) muniendum contra interpellationem antistitum.

¶ χρόνους ἱκανοὺς, *tempora longa*) post introitum populi in terram Canaan.

10 ἐν καιρῷ, *in tempore*) fructuum.

¶ δείραντες, *verberantes*) Gradatio: *verberantes, verberantes & contumelia afficientes, vulnerantes*. qualis etiam illa: *emiserunt, ejecerunt*.

11 προσέθετο πέμψαι) Hebraismus LXXviralis.

13 ἴσως) Ἴσως denotat, humanitus, opinionem: in re, significatur divinæ bonitatis simplicitas sapientissima.

14 λέγοντες, *dicentes*) Scriptura gravi ac vero sermone exprimit ipsam mentem hominum, quam ipsi sæpe non tam malam putant. conf. v. 16. Aliter Deus, in veritate; aliter homines, sibi assentantes, peccata pendunt.

¶ ἀποκτείνωμεν, *occidamus*) c. XIX. 47.

16 μὴ γένοιτο) Sic LXX Hebræum חלילה reddunt. Hoc dicunt: *absit*, ut heredem interficiamus. conf. vers. seq. & Ioh. XII. 34.

17 ἐμβλέψας, *intuitus*) ad acuendam animi illorum circa semet ipsos attentionem. Accentus, gestus, vultus, sæpe vim verborum facit expressiorem.

¶ γεγραμμένον, *scriptum*) Matth. XXI. 42 not.

18 ἐκεῖνον) magnum *illum* lapidem, de quo pridem in Psalmo prædictum.

19 ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, *eadem hora*) crescente odio. coll. c. XIX. 47.

¶ καὶ ἐφοβήθησαν) καὶ, *sed*, *timuerunt*.

¶ γὰρ, *enim*) Ref. ad *quæsiverunt*.

¶ πρὸς αὐτοὺς, *ad ipsos*) in ipsos.

20 λόγου) Idem casus, v. 26, ῥήματος.

¶ τῇ ἀρχῇ) *potestati* principum Iudaicorum, & deinceps Pilato.

21 ὀρθῶς, *recte*) rigide, sine flexu.

31 καὶ οἱ ἑπτὰ, *etiam septem*) id est, reliqui de septem.

34 οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου, *filii seculi hujus*) qui subjacent legi mortalitatis; ne piis quidem omnibus exceptis. Antitheton, *filii Dei*. v. 36.

35 καταξιωθέντες, *digni habiti*) Sane magna dignatio. sic c. XXI. 36.

¶ τοῦ αἰῶνος ἐκείνου καὶ τῆς ἀναστάσεως, *seculum illud & resurrectionem*) Etiam ante resurrectionem fit ingressus in *seculum illud*.

¶ ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Omnes resurgent: sed pii resurgent *ex* impiis, de quibus non prædicatur *resurrectio*, sed animæ cum corpore conjunctæ interitus profundior. Sic Act. IV. 2.

36 οὔτε, *neque*) Habent corpus ita perfectum, ut nec legi matrimoniali, nec morti, quæ successioni fratrum locum fecit, subjaceant. Status firmior Adamicô.

¶ ἰσάγγελοι γὰρ, *similes enim angelis*) Ætiologia, cur tum nuptiæ nullæ.

¶ υἱοὶ τοῦ θεοῦ, *filii Dei*) perinde ut angeli.

¶ τῆς ἀναστάσεως) resurrectionis, immortalitatem complectentis. antitheton ad *mori*, & Ploce.

¶ ὄντες) Resolv. *quia sunt*.

37 καὶ Μωσῆς) non modo prophetæ ceteri, sed *etiam Moses*.

¶ λέγει, *dicit*) verba Dei de Se loquentis perscribens.

38 πάντες, *omnes*) Abraham, Isaac & Iacob, & omnes hominibus defuncti, quorum Deus est Deus.

¶ γὰρ, *enim*) Hæc ipsa est conclusio, in qua locus erat *ergo* particulæ: sed pro ea *nam* ponitur, uti Rom. III. 28. hoc sensu: adhibita est argumentatio; nam hoc caput veritatis erat demonstrandum.

¶ αὐτῷ, *ei*) Deo, non mortalibus. Ita autem vivunt Deo, ut Deo fruantur.

¶ ζῶσιν) *vivunt*, anima: atque adeo vivent, anima & corpore. Tempus totum animæ a corpore sejunctæ est veluti momentum respectu conjunctionis primitus intentæ & æternum duraturæ: & respectu Dei, cui futura sunt minime remota, imo præsentissima. Rom. IV. 17.

39 καλῶς εἶπας, *bene dixisti*) Hoc quoque nomine veritas libere dicenda, quòd, cum offendat nonnullos, aliis tamen probetur.

42 ἐν βίβλῳ ψαλμῶν, *in libro Psalmorum*) Eo tempore jam pridem uno corpore collecti legebantur Psalmi.

CAP. XXI.

1 Ἀναβλέψας, *suspiciens*) ab auditoribus ad alios.

2 τινὰ καὶ χήραν) *aliquam*, *eamque viduam*.

5 ἀναθήμασι, *donis*) Erant varia monumenta pretiosa illuc in perpetuum dedicata. vide Iosephum.

6 ταῦτα, *hæc*) Subjectum. sequitur prædicatum, quod subdividitur in subjectum & prædicatum. *Hæc* sunt ejusmodi, ut *dies veniant* &c. Sic LXX, 2Reg. I. 4: ἡ κλίνη ἐφ' ἧς ἀνέβης ἐκεῖ, οὐ καταβήσῃ ἀπ' αὐτῆς.

7 οὖν, *igitur*) Particula admirandi, cum assensu.

¶ σημεῖον, *signum*) Quæstioni de signo utraque pars responsionis satisfacit. v. 11. 25.

8 ὁ καιρὸς ἤγγικε, *tempus appropinquavit*)

vit) tempus Meſſiæ. Res in theſi, vera. Marc. I. 15. Verus Meſſias multos characteres habet, quorum unus eſt, tempus verum, adventus utriusvis. Sed falſi Meſſiæ & impoſtores falſum tempus Hieroſolymæ, regno Dei illuſtrandæ, tum jactarunt, cum vaſtitas ingrueret. v. 24.

9 πολέμους, *bella*) inter æquales.

¶ ἀκαταστασίας, *ſeditiones*) inferiorum contra ſuperiores, & diſſidia inteſtina, quibus κατάστασις *conſtitutio* populorum tollitur. Hæc ſunt *bellorum* ulteriorum præludia. Hoc inprimis capite Lucas verba Domini, ut ea Matthæus & Marcus referunt, variata oratione interpretatur. v. 15. 20. &c. Ita, pro *bellis & rumoribus bellorum*, apud illos, hic *bella & ſeditiones* dicit.

10 τότε ἔλεγεν αὐτοῖς, *tunc dicebat illis*) Indicatur brevis pauſa interjecta. v. 29.

11 φοβητρά τε καὶ σημεῖα, *terriculamentaque & ſigna*) ἓν διὰ δυοῖν. Hæc videntur fuiſſe in inferiore regione cœli: coll. v. 25, ubi majora ſequentur. Non omnia prodigia ſunt contemnenda. vide Ioſephum, iterum.

12 πρὸ, *ante*) πρὸ hic non tam tempus notat, coll. Matth. XXIV. 9. quam momentum rerum, uti 1 Petr. IV. 8.

13 ἀποβήσεται, *evadet*) exitu ſalutari. Phil. I. 19.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Marcus c. XIII. 9, *illis*. *Apoſtoli* functuri erant teſtimonio ad *illos*.

14 θέσθε, *ponite*) Id unum laborate, ne laboretis.

15 ἐγὼ, *ego*) Matth. X. 20 id attribuitur Spiritui *Patris*: nunc Ieſus loquitur pro ſtatu exaltationis *ſuæ*.

¶ δώσω, *dabo*) præſentiſſimus vobis ſemper.

¶ στόμα, *os*) Huc ref. mox *contradicere*. Sæpe martyribus, etiam lingua exſecta, datus eſt ſermo, in Africa, Belgio &c. Vid. Wits. Miſc. T. 2. p. 901 ſeqq.

¶ σοφίαν, *ſapientiam*) Huc ref. mox *reſiſtere*. Sapientia, potentia.

¶ ἀντικείμενοι, *qui adverſantur*) Hoc facile: non facile, *contradicere*, *reſiſtere*.

16 καὶ) *etiam*. non modo ab alienis.

¶ θανατώσουσιν, *occident*) quoſdam: ut Iacobum, Iohannis fratrem.

18 θρὶξ, *pilus*) Proverbialis locutio.

¶ οὐ μὴ ἀπόληται, *non peribit*) videlicet ſine ſpeciali providentia Dei, ſine præmio, ante tempus. Plerique, aut certe aliqui, apoſtoli vixerunt ultra vaſtationem Hieroſolymorum.

19 ὑπομονῇ ὑμῶν) *in patientia veſtra*, ad quam vocati eſtis. Paradoxon. Mundus animam ſuam obtinere conatur vim vi repellendo. Sancti non ita. Ap. XIII. 10.

¶ κτήσεσθε) ſalvas *obtinebitis*, (Matth. XXIV. 13.) cum uſufructu veſtri.

¶ ψυχὰς, *animas*) etiamſi cetera amittatis.

20 στρατοπέδων) *exercitibus*, legionibus.

¶ γνῶτε, *ſcitote*) Obſidio non ſolvetur. Iudæi obſtinati, cum obſidio jam ad ſumma veniſſet, tamen putarunt, obſidionem ſolutum iri.

21 αὐτῆς, *ejus*) urbis: in qua interim manendum fuit. c. XXIV. 47.

¶ οἱ ἐν ταῖς χώραις, *qui in regionibus*) qui habitant in oppidis & pagis. vid. ad Matth. XXIV. 16.

22 ἐκδικήσεως) *ultionis plenæ*. Matth. XXIII. 25. Corripit ultio non fugientes. Ex. IX. 19 ſ. Qui non fugit monitus, & involvitur, habeat. Magnam emphaſin hoc verbum habet. 2 Macc. VI. 14.

¶ γεγραμμένα, *ſcripta*) v. gr. apud Danielem.

23 ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) etiam extra Iudæam.

dæam. Eadem phrasis, v. 25. sed majore vi v. 35.

¶ ἐν τῷ λαῷ τούτῳ, *in populo hoc*) qui tantam gratiam cœlestem spreverit.

24 ἔσαι πατουμένη) Hoc plus sonat, quam πατηθήσεται, *calcabitur. erit calcata*, nec non profanata. conf. not. ad 1 Tim. I. 9. Congruit pristini nominis *Iebus* etymon. Sic, *urbem sanctam calcabunt menses quadraginta duos* &c. Ap. XI. 2 ss. quanquam ibi de uno quodam eoque præcipuo, apud Lucam autem de omnibus calcationis *temporibus* agitur. sane quomodocunque XLII menses illos resolvas, Ierusalem jam diutius calcata est a Romanis, Persis, Saracenis, Francis, Turcis, & posthac calcabitur, donec impleantur *tempora gentium*. Sunt autem *tempora gentium* tempora ad ipsam calcationem urbis definita gentibus: eaque terminabuntur ad earum conversionem consummatissimam. Rom. XI. 25. Ap. XV. 14. nam sane gentes calcantes tantisper minus credunt. *tempora gentium* dicuntur, uti *tempus ficuum*, *tempus mortuorum*. Marc. XI. 13. Ap. XI. 18. Non infertur hinc, templum cultumque umbratilem instauratum iri: sed tamen multi tum ibi erunt, ut ne hodie quidem nulli sunt, cultores Christiani nominis, & erunt ex populo Israël; eodemque postremo incurret Gog & Magog. Ap. XX. 9. ἄχρι, *donec*, tacite limitat. Ab hoc versu ad v. 27 summatim comprehenduntur tempora omnia vastationem urbis insecutura usque ad finem omnium rerum.

¶ καιροὶ ἐθνῶν) *tempora gentium* propria. Non dicitur αὐτῶν, *illarum*, sed nomen *gentium* iteratur, ad ostendendam eventus cum prædictione convenientiam. Non additur articulus. *Tempora Israëlis*, quæ perpetua fuissent, si obedisset, Ps. LXXXI. 16. interpellantur per *tempora gentium*. Hæc *tempora* habuere sua intervalla, ut seculo IV. XII. Plurale. Tempus quoddam gentium impletum est imperante Constantino; & tum remisit conculcatio Ierusalem: sed non in perpetuum. Tempora, quibus Hierosolyma tenuere Christiani, fuere brevia intervalla, si conferas ad tempora, quibus urbem tenuere gentes.

25 σημεῖα, *signa*) diversa ab iis, de quibus v. 11.

¶ ἐν ἡλίῳ, *in sole*) Sermo proprie accipiendus: quia *terra*, *mare*, *cælum* distincte enumerantur.

¶ συνοχὴ, ἀπορία, ἀποψυχόντων) *Hæsitatio*, *angor*, *exanimatio*, sunt in gradatione.

¶ ἐθνῶν) *gentium* cunctarum: quibus opponuntur *homines* singuli, etiam Iudæi. v. seq.

¶ ἤχους) Vulgo ἠχούσης. Atqui non dicitur *sonare mare & salum*. sed maris est ἦχος *sonus*, & σάλος *salum*, quo auditus & visus percelluntur. ἦχος etiam neutrum est, ut docuimus in Appar. crit. p. 546. Quatuor sunt incisa, terroris æque significationem habentia: καὶ ἔσαι ΣΗΜΕΙΑ ἐν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις· καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ΣΥΝΟΧΗ ἐθνῶν· ἐν ΑΠΟΡΙΑ ἤχους θαλάσσης καὶ σάλου· ΑΠΟΨΥΧΟΝΤΩΝ ἀνθρώπων κτλ. Illud, ἐν ἀπορίᾳ, arctius cum subsequentibus, quam cum antecedentibus connectitur, sive ἤχους καὶ σάλου sit genitivus objecti sive temporis. Genitivus objecti hoc quidem loco insolentem videri possit atque contortam dare constructionem, quia ἀπορία, si *penuriam* denotat, genitivum materiæ habere solet, ut ἀπορία σίτου, χρημάτων κτλ. sed non desunt locutiones similes, ἡ ἐξουσία ὑμῶν, *potestas vestri*, 1 Cor. IX. 12. τὸ ὑμέτερον ἔλεος, *misericordia erga vos*, Rom. XI. 31. ὁ φόβος

τῶν

τ̃ ἰȣδαίων, *timor ab Iudæis*, Ioh. VII. 13. ταραχαὶ σκιᾶς θανάτȣ Iob XXIV. 17: ubi ταραχαὶ ſunt בלהות ut בהלה eſt ἀπορία Lev. XXVI. 16. Si id non ſatisfacit, ἤχȣς καὶ σάλȣ debet accipi pro genitivo temporis, ut χειμῶνος, νυκτὸς, σαββάτȣ.

26 Φόβȣ καὶ προσδοκίας, *timore & exſpectatione*) *timor* præſentium, *exſpectatio* futurorum. Ne ſancti quidem prorſus erunt immunes a terrore quodam: coll. c.XXIV.41. ſed mox ſe colligent.

¶ αἱ γὰρ δυνάμεις, *virtutes enim*) Hoc jam non ſolum ſignum, ſed unum *eorum, quæ ſuperveniunt.*

28 ἀρχομένων, *incipientibus*) Conf. *initium*, Matth. XXIV. 8. hinc *bis* ref. ad v. 8 ſ. 10 ſſ. & h. l. agitur de præparatione ad propiora: verſu *autem* 34 ſeq. de præparatione ad noviſſima.

¶ ἀνακύψατε καὶ ἐπάρατε, *ſuſpicite & allevate*) ut reſpondentem exſpectationi veſtræ eventum cernatis quamprimum, & cum gaudio amplectamini. conf. c.XXIV.5. Iob X.15. *Caput* tollere, LXX, ἀνακύψαι. Iidem, ἆραι κεφαλὴν, Iud.VIII. 28.

¶ ἀπολύτρωσις, *liberatio*) a multis ærumnis. v. 12.16 ſ. Liberatio ab ærumnis Iudaicis.

29 συκῆν, *ficum*) arborem frequentem & tempeſtivam.

¶ πάντα) *omnes* arbores, bonas & malas.

30 ἀφ' ἑαυτῶν, *a vobis ipſis*) etiamſi nemo vos doceat. Hoc etiam in apodoſi ſubauditur.

¶ γινώσκετε) *noſtis.*

31 ἡ βασιλεία, *regnum*) cui urbs vetus cedere debet.

32 πάντα γένηται, *omnia fiant*) Sermo eſt de iis, quæ erant in quæſtione, v.7. quæque tractantur v. 8 - 24. quanquam ne appendix quidem plane excluditur, v.25-27. namque initio ſemel facto, cetera nunquam intermittunt, ſed ſemper fiunt, & volvuntur ad finem.

34 μήποτε βαρηθῶσιν, *ne graventur*) βάρος dicit torporem ſomnolentum. Matth.XXVI.43.

¶ ἐν κραιπάλῃ καὶ μέθῃ, *in crapula & ebrietate*) κραιπάλη, *crapula* eſt, quam ebrietas heſterna peperit.

¶ μερίμναις βιωτικαῖς, *curis vitæ*) plantandi, parandi veſtes, hortos, domos. c.XVII.27. 28.

¶ αἰφνίδιος) *ſubitus*, nec opinatus, improviſus. Idem epitheton, 1 Theſ.V.3. Huc ref. *enim*, v.35.

¶ ἐφ' ὑμᾶς, *ſuper vos*) His opponuntur ceteri, meri *terricolæ*; quorum character exprimitur c.XVII. verſu cit.

¶ ἐκείνη, *ille*) noviſſimus. Antitheton ad *hæc*. Congruit univerſalitas, v. ſeq.

35 ἐπὶ πάντας τȣ̀ς καθημένȣς ἐπὶ πρόσωπον πάσης τ̃ γῆς) LXX, Ier. XXV. 29: ἐπὶ πάντας τȣ̀ς καθημένȣς ἐπὶ τ̃ γῆς. conf. ὑμᾶς, *vos*, v.34 not.

36 ἀγρυπνεῖτε, *vigilate*) Marc.XIII.33.

¶ ἐν παντὶ καιρῷ δεόμενοι, *in omni tempore orantes*) c.XVIII. 1. *omni tempore*, ſive *hæc* proxima futura ſpectentur, ſive *dies ille, Filii hominis*. v. 28. 34. Hæc clauſula complectitur totum ſermonem, de urbe & de univerſo.

¶ ἐκφυγεῖν, *effugere*) ſubito.

¶ ςαθῆναι) De vi verbi vid. ad Matth. XII. 25.

38 πᾶς ὁ λαὸς ὤρθριζε, *omnis populus mane veniebat*) Longe aliter paulo poſt, c. XXIII. 18.

CAP. XXII.

1 Ἡ λεγομένη, *dictum*) Præſupponit Lucas, hos, ad quos ſcribit, non omnes ſcire, quid fuerit Paſcha judaicum. Sic

Sic Ioh. II. 13. add. Ioh. XIX. 40. 42.

2 γαρ, *enim*) Causa, cur quæsierint modum.

3 εισῆλθε, *ingressus est*) Tempus rei indicatur Ioh. XIII. 27.

4 τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς στρατηγοῖς, *pontificibus & ducibus militiæ*) Diversa hominum genera conspirabant. στρατηγοὶ τοῦ ἱεροῦ, duces Iudæorum, (*Officiers*,) qui templi excubiis præerant. v. 52. Act. IV. 1. coll. 1 Macc. IV. 60. 61.

5 ἐχάρησαν, *gavisi sunt*) ut re optata nec opinata.

¶ συνέθεντο) *pacti sunt.*

7 ἦλθε, *venit*) De *propinquitate*, non de ipso *adventu* diei azymorum, hoc interpretatur Sosimus Perastianus Cephaloniensis, hoc consilio, ut pascha in sabbatum detrudat. vid. Cl. Hermanni Hist. controv. de Azymo p. 489. Atqui hoc *venit* multo strictius est, quam *appropinquavit*, v. 1. Quare plane ipsum adventum diei azymorum notat Lucas, perinde ut Matthæus & Marcus.

8 πέτρον καὶ ἰωάννην, *Petrum & Iohannem*) Petrus anteibat amplitudine: & tamen Iohannes erat familiarior.

13 εὗρον, *invenerunt*) cum gaudio fidei.

15 καὶ, *&*) Describitur versu 15-18 quædam quasi prolusio S. Cœnæ. coll. Matth. XXVI. 29.

¶ ἐπεθύμησα, *cupivi*) *Cupierat*, discipulorum causa, quibus in hac ipsa demum valedictione se magis patefacere voluit: sua causa, quia statim erat intraturus in gloriam suam.

¶ τοῦτο) *hoc* singulariter memorabile.

¶ πρὸ, *ante*) Declaratur illud *hoc*.

16 ἕως ὅτου, *usque dum*) Tum erit convivium cœleste. v. 30.

¶ πληρωθῇ, *impleatur*) Agnus paschalis, typus regni cœlestis.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ, *in regno*) v. 30.

17 δεξάμενος) Δέχομαι dicitur de eo, quod præbetur. Iesus egit, ut paterfamilias: poculum sibi porrigendum curavit.

¶ ἑαυτοῖς, *vobis ipsis*) Videtur ipse bibisse prius. coll. v. præcedd.

18 γὰρ, *enim*) Id est, nolite exspectare, dum ego amplius hîc bibam.

¶ ἀπὸ τοῦ νῦν) Habet hoc notabilis pars codicum. Respondet τῷ οὐκέτι v. 16. ἀπ' ἄρτι, Matth. XXVI. 29.

19 τοῦτο, *hoc*) *Hoc poculum* dicitur v. 20. sed h. l. non additur *panis*: quia *panis* non tam apte congruit termino complexo, quam *poculum*.

¶ τὸ ὑπὲρ, *quod pro*) Vt in V. T. unius ejusdemque victimæ pars est oblata Deo, pars ab Israëlitis comesta: sic unum illud corpus, quod Iesus Christus Patri obtulit, accipiunt Christiani in S. Cœna. ὑπὲρ, *pro*, i. e. ἀντὶ, Matth. XX. 28.

¶ διδόμενον, *datur*) in mortem.

¶ ποιεῖτε, *facite*) edite. *Facere* non habet h. l. notionem sacrificialem. Injuria est in unicum sacerdotem N. T. potestatem & dignitatem sacerdotalem coram Deo tribuere ministris S. C.

¶ ἀνάμνησιν, *recordationem*) vid. 1 Cor. XI. 25. 26 not.

20 ὡσαύτως, *similiter*) Ergo duas partes S. Cœnæ nec separare debemus, nec confundere; quasi panis sine poculo sufficiat, aut cum corpore jam sumatur sanguis. Incivile veteres duxere *panem bibere*: neque nostrum est *potum Domini edere*.

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) *sumens dedit*. τὸ habet vim relativi ad v. 17, ubi memoratur poculum cum vino. Namque nomen, bis positum, persæpe primo loco non habet articulum; deinceps, habet. Matth. II. 1. 7. 1 Cor. VIII. 1. Hebr. II. 8.

¶ μετὰ τὸ δειπνῆσαι) *post cœnam* non sacra-

cramentalem: facto transitu ad majora & ultima.

¶ ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, *novum testamentum in sanguine meo*) Æquipollet illi phrasi, *sanguis meus*, qui est *novi testamenti*. conf. not. ad 1 Cor. X. 16. Sic dicitur, *promissio Spiritûs*, i. e. *Spiritus promissus*. Gal. III. 14.

¶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, *qui pro vobis effunditur*) Hoc est pars prædicati, (nam poculum plenum non effunditur, sed ebibitur:) & cum illo commate, *in sanguine meo*, per appositionem jungitur, qualis 2 Cor. VIII. 23. XI. 28 not. Ap. I. 5. LXX, Lev. VI. 8. al. 15. Gen. XXI. 33. Deut. XXXIII. 16.

21 πλὴν) *veruntamen*. Antitheton inter *dedit* v. 19. & *tradentis* h. l. Suavissimum sermonem Iesu cum discipulis, mox abruptum iri significat. Hæc particula argumento est, Iudam interfuisse cœnæ dominicæ. coll. v. 14. Continuum esse hunc sermonem, ex eo patet, quod Lucas ne formulam quidem illam, qua sæpe utitur, *&* *dicit*, hîc posuit.

¶ ἡ χεὶρ) *manus*, quæ S. Cœnam sumsit, quæque hostibus perfidam fidem dedit. Sic Theodosio dixit Ambrosius: *Istasne adhuc stillantes injustæ cædis cruore manus extendes, iisque sanctissimum Domini corpus prehendes?*

24 δὲ καὶ) Non modo proditor, *sed etiam* undecim molestiam exhibuere Domino.

¶ φιλονεικία, *contentio*) periculosa. conf. v. 31.

¶ τίς δοκεῖ, *quis videatur*) quis sit, omnium suffragiis.

¶ μείζων) *major*, ut primus, secundus, tertius &c. Non modo de maximo erat quæstio.

25 εὐεργέται) Aristot. Eth. l. 8. c. 13. βασιλεῖ πρὸς τοὺς βασιλευομένους φιλία ἐν ὑπεροχῇ εὐεργεσίας. Conf. Not. ad Chrys. περὶ ἱερωσ. p. 452. Sic 2 Macc. IV. 2 Onias dicitur ὁ εὐεργέτης τῆς πόλεως.

¶ καλοῦνται) Medium. Hunc titulum sibi vindicant.

26 νεώτερος, *junior*) ætate vel discipulatu.

27 γὰρ, *enim*) Suo exemplo propositum probat.

¶ ἐγὼ, *ego*) Iesus in prima persona loquitur, ubi sermo est de ministrando: antea in tertia, *quis enim major?*

¶ ἐν μέσῳ ὑμῶν) *in medio vestri*, æquo loco. Provocat ad præsens.

28 δὲ, *autem*) Plus vobis obtinget, quam speratis: non primatus qualiscunque inter vos, sed singulis *regnum*.

¶ πειρασμοῖς, *tentationibus*) Discipuli, post *tentationem* in deserto, vocati. Tota igitur vita Iesu Christi *tentationum* plena fuit, per quas intravit in gloriam: & sic fidelium. Etiam Christus discipulos tentavit.

29 κἀγὼ) *&* vicissim *ego*. Sensus est: & ego vos in tentationibus periculosis vestris illæsos præstabo (conf. Ap. III. 10.) usque dum intretis in regnum. Sed id concise exprimitur. nam introitus in regnum præsupponit conservationem in tentationibus.

¶ διατίθεμαι) nunc, his ipsis verbis. Promissio ponitur ante admonitionem. v. 31. Flacius & Beza: *paciscor*. E. Schmidius: *testamento dispono*. Verbum *morienti* conveniens. Hebr. IX. 15 s.

¶ μοι, *mihi*) *qui perseveravi*.

¶ βασιλείαν, *regnum*) In regno solet esse regalis & splendida diæta & victus, & regalis potestas ejusque exercitium. utrumque promittitur versu seq.

30 ἵνα ἐσθίητε, *ut edatis*) non ut *ministrantes*. v. 27.

¶ ἐπὶ τῆς τραπέζης μου, *super mensa mea*) Opponitur hæc *mensæ hospitis*. v. 12.

¶ καθίσησθε, *sedeatis*) in regno meo. Matth. XIX. 28.

¶ Φυλὰς, *Tribus*) Singuline singulas?

31 σίμων σίμων, *Simon Simon*) Gravissima epizeuxis. Petrus quoque *contentionem* habuerat, v. 24. fidei inimicam. Ioh. V. 44.

¶ ἰδὲ, *ecce*) Id est, patet hîc res ex aperto effectu: quem tamen Petrus non ita putaret a tentatore profectum esse.

¶ ὁ σατανᾶς, *Satanas*) Iudâ non contentus. v. 3.

¶ ἐξητήσατο, *expetivit*) *ex* præsidio vestro. Satan postulavit dedi sibi Petrum, uti Iobum: sed Salvator eum repulit. Antitheton, ἐδεήθην, *rogavi*.

¶ ὑμᾶς· περὶ σε· *vos: de te*) Senserat magnam in Petro fidem & tamen magnam etiam labilitatem Satanas, eoque victo putabat omnes victos fore: at Iesus, servato Petro, cujus ruina ceteros traxisset, omnes servavit. Totus sane hic sermo Domini præsupponit, Petrum esse primum apostolorum, quo stante aut cadente ceteri aut minus aut magis periclitarentur. Erat autem primus fide, non imperio. Petri vero successor prætensus, posteaquam a fidei sinceritate descivit, fideique tamen & imperii primatum sibi uni vindicavit, totus misere in cribrum incidit. Primos fere sequuntur ceteri commilitones: primi præ ceteris periclitantur: primi inprimis sua vigilumque cura & precibus muniendi sunt.

¶ σινιάσαι) σινίον, *cribrum*. Hesychius, σινιάσαι, σεῖσαι, κοσκινεῦσαι. cribro agitatur & circumagitur frumentum: idque faciunt homines purgandi ejus causa; sed Satanas, perimendæ apostolorum fidei causa, dum eos collideret inter se, extima & intima, summa & ima conturbans.

¶ ὡς, *ut*) tanta facilitate.

32 ἐδεήθην) Insigne verbum. *Rogavi*, quamvis tu, Petre, nescires, quid ageretur. Iesus pro discipulis rogavit: adeo Ipsum non potuit *expetere* Satanas.

¶ ἵνα μὴ ἐκλείπῃ, *ut ne deficeret*) Non dicit, *ut ne cribrareris*. Satanas etiamsi cribravit, tamen fidem non plane eripuit. Eclipsin fidei in Petro quæsivit Satanas: sed fidei lux statim iterum in eo post *contentionem* & post abnegationem effulsit. Petrus, illa instabilitate, in occulto tamen vere erat Petrus: quemadmodum Iacobus & Iohannes, etsi sermonem exterius subtilem habebant, tamen vere erant filii tonitrui.

¶ σύ ποτε) Ποτὲ (Ioh. IX. 13.) etiam de brevi intervallo dici, docet Eustathius. hoc loco sonat indefinite, *quandoque*, longo aut brevi intervallo.

¶ ἐπιστρέψας στήριξον) *vicissim confirma*, pro eo, atque nunc fratres per te periclitantur. ἐπιστρέφω, verbum resolvendum in adverbium, ut Hebr. שוב conf. ἔστρεψε, Act. VII. 42.

¶ στήριξον, *confirma*) Quod ego tibi facio, tu fac tui similibus, quos antea labefecisti. Fecit hoc Petrus, non multo post, Act. II seq. & in utraque sua epistola, ubi hoc ipsum verbum sæpe repetitur. 1 Petr. V. 10. 2 Petr. I. 12. III. 17. 16. II. 14. Ac sæpe observes verba Iesu deinceps ab apostolis adhibita.

¶ τὰς ἀδελφὰς σε) *fratres tuos*, inquit, non *nostros*. nam alio modo fratres habet Petrus, alio Dominus. Fratres Petri erant apostoli ceteri, Matth. XXIII. 8. sed quia hi postea non eguerunt confirmatione Petri, accipiendum est de aliis fidelibus imbecillioribus.

33 μετὰ σε, *tecum*) Hæ voculæ, præsertim initio positæ, emphasin habent. conf. Ps. XVIII. 30.

¶ ἕτοιμος, *paratus*) Multum sibi credit Petrus.

¶ εἰς,

¶ εἰς, *in*) Ærumnæ graviſſimæ, captivitas & mors.

34 σήμερον, *hodie*) quamvis *paratus* tibi, Petre, videare.

35 καὶ εἶπεν αὐτοῖς, *& dixit eis*) Hoc pertinet ad excitandam diſcipulorum vigilantiam, ne ſuis viribus confidant.

¶ ὅτε) *quum*, non, *quotieſcunque*. Nam ſemel ita miſſi leguntur ſeptuaginta, cap. X.4. ſemel duodecim. c.IX.3.

¶ ἀπέστειλα, *miſi*) Præſentes eos aluit Dominus.

¶ βαλαντίου καὶ πήρας, *ſacculo & pera*) De differentia vocum vid. ad Matth. X. 9.10.

36 πήραν, *peram*) *qui habet, tollat*. Id eſt, nemo vobis erit amicus, hoſtes multi.

¶ ὁ μὴ ἔχων) *qui non habet*, numos, quibus emat.

¶ τὸ ἱμάτιον, *veſtimentum*) quod magis neceſſarium eſt, quam *ſacculus*.

¶ ἀγοράσει, *emet*) Sincera lectio videtur fuiſſe, ἀράτω - πωλησάτω - καὶ ἀγοράσει, ut ἀγοράσει ſit futurum conſecutivum, uti Marc.III.27: ἐὰν μὴ πρῶτον τὸν ἰσχυρὸν δήσῃ καὶ τότε - διαρπάσει quem ad locum plura collegimus ejuſmodi. Hac locutione non obſervata alii meros fecere imperativos, alii mera futura. Pro πωλησάτω, πωλησείτω eſt in duobus Wolfianis: futuro in imperativum non obſcure mutato. Conſequens eſt pro antecedente. id eſt, homines hoc tempore non modo non beneficos, ſed plane hoſtes habebitis. Ideo apoſtoli ab hoc die usque ad pentecoſten ſe non modo ut privatos, ſed interdum clauſos tenuere. Ioh.XVI.32. XIX.27. XX.10.19.

37 ἔτι τοῦτο) *etiamnum hoc* extremum, poſt tot alia.

¶ τὸ) Marc. XV.28 not.

¶ καὶ, *&*) Vltimus hic gradus ceteros præſupponit.

¶ τὰ περὶ ἐμοῦ, *quæ de me*) ſcripta de Meſſia, paſſuro.

¶ τέλος ἔχει, *finem habent*) conſummationem nacta ſunt. Modò, πλεσθῆναι, *conſummari*. apud homines, actum eſt: in re, conſummatio eſt. *finis*, Rom.X.4.

38 ὧδε, *hic*) In cœnaculo invenerant, aut ſecum tulerant.

¶ δύο, *duo*) Conf. Ioh.VI.9.

¶ ἱκανόν ἐστι, *ſatis eſt*) i. e. non opus eſt plus duobus gladiis. Breve reſponſum ita pronunciavit Ieſus, ut diſcipuli ſatis poſſent intelligere mentem ejus de emendo gladio. conf. Ioh. XIV. 30. Locutio non diſſimilis 1 Macc. II. 33, ἕως τοῦ νῦν ἱκανόν· ἐξέλθετε. Deut. III.26, ἱκανούσθω σοι.

39 κατὰ τὸ ἔθος, *ſecundum conſuetudinem*) Sic inſtante novitate minus perculſi ſunt diſcipuli.

¶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, *in montem olivarum*) In hunc montem vacca rufa educebatur mactanda. vid. S. R. Zeller. ad Maimon. de vacca rufa, p.360.501.

¶ ἠκολούθησαν, *ſecuti ſunt*) ſua ſponte.

40 ἐπὶ τοῦ τόπου, *ad locum*) Ipſius *loci* aſpectus commovebat Ieſum.

41 ἀπεσπάσθη, *avulſus eſt*) ſerio affectu.

42 εἰ βούλει παρενεγκεῖν) Infinitivus pro imperativo frequens Græcis. vid. Ap. X. 9 not. Atque hoc quidem loco talis enallage modeſtiam Ieſu erga Patrem exprimit: ſed magis etiam ipſa apoſiopeſis verbi παρένεγκε.

43 δὲ) *autem*. Ipſa apparitio ſignum erat bibendi calicis, & factæ exauditionis. Vsque adeo hujus agonis profunda non capit ratio humana, ut nonnulli hanc olim periocham prætermiſerint. vid. *Apparat*.

¶ ἐνισχύων, *confortans*) non per cohortationem, ſed per corroborationem. Idem verbum, Act. IX. 19.

44 ἐν ἀγωνίᾳ) Ἀγωνία, *ſummus moeror*

& angor, (conf. not. ad Matth. XXVI. 37.) erat ex oblato illo calice. Idem verbum, 2 Macc III. 14. 16. 21. XV. 19. Proprie notat angorem & æstum animi, quem habet *certamen* & opus arduum aggressurus, etiam sine ulla de bono exitu dubitatione.

¶ ἐκτενέστερον, *vehementius*) animo & voce. Hebr. V. 7. Potuerunt igitur audire non solum propiores discipuli tres, sed etiam octo ceteri.

¶ ἐγένετο δὲ, *factus vero est*) Declaratur vehementia *angoris*.

¶ ὁ ἱδρὼς, *sudor*) quanquam frigus erat. Ioh. XVIII. 18.

¶ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος) θρόμβοι, *grumi*, a θρέψαι, i. e. πῆξαι. θρόμβοι αἵματος, *guttæ* spissæ & concretæ veri *sanguinis*. Vis particulæ ὡσεὶ cadit super θρόμβοι, non super αἵματος, ut patet ex epitheto ejusque plurali, καταβαίνοντες. Sanguis per minores guttulas e poris manans, concrescebat propter copiam. Si sudor non fuisset *sanguineus*, mentio *sanguinis* plane abesse poterat. nam vocabulum θρόμβοι etiam per se competebat sudori spisso.

¶ ἐπὶ τὴν γῆν, *super terram*) propter copiam. Eo terra benedictionem accepit.

46 ἀναστάντες, *surgentes*) Habitus corporis aptus ad torporem superandum.

47 προήρχετο αὐτοὺς) Nonnulli, προήρχετο αὐτῶν. Sed eadem locutio, προῆλθεν αὐτοὺς, Marc. VI. 33. quo loco collato, hinc patet, proditorem celerius accessisse ad Dominum, quam cohortem.

48 φιλήματι, *osculo*) Summo amoris signo per summam temeritatem abutitur proditor. coll. not. ad Luc. VII. 45.

49 τὸ ἐσόμενον, *futurum*) præter ipsorum opinionem hactenus manentem.

50 καὶ, *&*) non exspectato Domini responso. v. 51.

51 εἶπεν, *dixit*, Petro & ceteris. Matth. XXVI. 52.

¶ ἐᾶτε, *sinite*) Sic Act. V. 38.

¶ ἕως τούτου) nolite progredi. Sic 1 Macc. l. c. ad v. 38, ἕως τοῦ νῦν. Lev. XXVI. 18: עד אלה ἕως τούτου.

52 παραγενομένους, *qui advenerant*) Missi erant ministri, sacerdotes ultro venerant.

¶ στρατηγοὺς τοῦ ἱεροῦ) Iudaicos *excubiarum* in templo *præfectos*.

¶ ἐξεληλύθατε, *exivistis*) subito tumultu.

53 ὑμῶν, *vestra*) vobis non prius data.

¶ ἡ ἐξουσία τοῦ σκότους, *potestas tenebrarum*) Ioh. IX. 4. XIV. 30. *tenebrarum*, i. e. Satanæ. Abstractum pro concreto. Allusio ad noctem.

55 ἐν μέσῳ, *in medio*) ut ferebat locus.

56 πρὸς τὸ φῶς, *ad lucem*) Id si vitasset, latere magis potuerat.

58 οὐκ εἰμὶ, *non sum*) Dum se negat Petrus, Dominum negat. Et dum se esse negat, esse desinit. Ipsa verba trepidationem ostendunt.

59 ὥρας, *hora*) Semel saucius tota hora se non collegit.

61 ἐνέβλεψε, *aspexit*) Hoc uno nutu, quum loquendi non esset locus, mentem Petri totam excitavit Iesus. Conf. Ioh. I. 43, de aspectu, cujus Petrus postea quoque meminisse potuit.

63 s. δέροντες· ἔτυπτον· παίσας) Δέρειν, totum corpus: τύπτειν, partem: παίειν, cum vi & dolore.

68 ἐὰν δὲ, *sin autem*) Conf. Ier. XXXVIII. 15.

¶ ἐρωτήσω, *interrogavero*) Interrogando facile convincit Veritas contumaces.

69 ἀπὸ τοῦ νῦν) *ab hoc puncto*, quum dimittere non vultis. Hoc ipsum erat iter ad gloriam. Sine conjunctione expressus sermo, vim habet.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Vltimus

mus est hic locus, ubi *Filium hominis* se ipse appellat Iesus.

70 οὖν, *igitur*) Colligebant ex prædicato, v. 69. idque magna cum emphasi. *es*, inquiunt, non, *eris*.

CAP. XXIII.

2 Εὕρομεν, *invenimus*) Verbum invidiosum.

¶ κωλύοντα, *probibentem*) quasi Anticæsarem.

¶ καίσαρι, *Cæsari*) Nulla re Cæsari addictiores fuere, quam odio Christi. Periculosus transitus a spiritualibus ad politica.

¶ λέγοντα, *dicentem*) Declaratur τὸ *pervertentem & probibentem*. Ex appellatione *Christi regis*, duplicem inferunt calumniosam consequentiam. Hac missa, de illa quærit Pilatus.

4 ὁ δὲ πιλάτος, *Pilatus autem*) Sentiebat Pilatus, Iesum profiteri se talem regem, qui Cæsari nil officeret. Iam enim solus erat, etiam a discipulis desertus.

5 γαλιλαίας, *Galilæa*) Dum rem amplificant, Pilato dant rimam.

7 ἀνέπεμψεν) *remisit*, velut ad principem ejus. conf. v. 11. vel: *misit in superiorem* partem urbis.

8 ἡρώδης, *Herodes*) Potentes minus obvium habuere Iesum: & illi solent esse ultimi in cognoscendis rebus regni Dei. Prima propagatio fidei in I. C. non est facta per potentes mundi.

10 εὐτόνως, *rigide*) Act. XVIII. 28. Sacerdotes habent sæpe zelum falsum, aulici nullum. unde hi sæpe veritatem levius oppugnant, quam illi. Herodes in potestate sua habebat, atque adeo debuit, Iesum dimittere.

11 ἐξουθενήσας, *nibili faciens*) Non tanti putabat Iesum, ut de eo laboraret; quicquid causarentur sacerdotes. Putabat, sapientiam & potentiam Iesu decollasse.

¶ ἐσθῆτα λαμπρὰν, *vestem splendidam*) Vestitum regium. Herodes videtur contemtim voluisse significare, se nil metuere ab hoc rege. Sed revera eum honoravit inscius veste, ut Pilatus titulo crucis.

¶ ἀνέπεμψεν, *remisit*) Potuerat & debuerat dimittere potius.

12 φίλοι, *amici*) Iudaismus & Ethnicismus cœpere coalescere, Christianismo nascente.

14 ἐνώπιον ὑμῶν, *coram vobis*) unde videtis rem serio actam.

¶ οὐδὲν εὗρον, *nibil inveni*) Refutatur Iudæorum *invenimus*. v. 2. Itaque *ego* est antitheton, respectu illorum, coll. Ioh. XVIII. 38. & respectu Herodis. v. seq.

15 πεπραγμένον) *quod fecerit* Iesus.

16 παιδεύσας, *castigans*) flagellis. Μείωσις. Hîc cœpit nimium concedere Pilatus.

23 καὶ τῶν ἀρχιερέων, *& pontificum*) Etiam decori immemores cum plebe clamabant.

24 ἐπέκρινε) q. d. *superjudicavit*. præjudicium fecerant sacerdotes.

25 θελήματι, *voluntati*) ut facerent, quæ voluissent ac vellent.

27 ἐκόπτοντο, *plangebant*) vel ex communi, vel etiam ex singulari affectu.

28 ἐφ' ἑαυτὰς - καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν - ἰδοὺ, *super vos ipsas - & super liberos vestros - ecce*) Indicatur, satis prope instare pœnam. Ipse etiam urbem, non se ipsum deflevit. c. XIX 41. XVIII. 31 s.

29 ἐροῦσι, *dicent*) *liberi vestri*.

30 τότε, *tunc*) tum demum magis, quam nunc.

¶ ἄρξονται, *incipient*) steriles, respondentes iis, a quibus *beatæ* dicebantur. Dicetur post etiam, Ap. VI. 16.

¶ λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς· καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς) Hos. X. 8. LXX: καὶ ἐροῦσι τοῖς ὄρεσι, καλύψατε ἡμᾶς· καὶ τοῖς βουνοῖς, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς.

¶ ὄρεσι, *montibus*) Sæpe homines tecti montibus. Magnus terror, ubi id, quod per se horribile est, præsidii loco optatur. Ap.l.c.

31 ὅτι) Hac parœmia vel Iesus docet, cur ipse filias Ierusalem flere jubeat; vel eos potius, qui montibus obrui optant, causam terroris ipsorum allegantes inducit. *Arbor* itaque *viridis*, fuerint juvenes, valentes, vegeti: *arbor arida* (conf. Es. LVI. 3. Ez. XXI. 3. XXXI. 3 ss.) senes, debiles, steriles. Insignis locus Iosephi l. 6 de B. I. c. 44. f. 968. ed. Lips. *Cum milites interficiendis* Iudæis *defessi essent, & magna superstitum multitudo appareret, jussit Cæsar solos armatos ac resistentes cædi, reliquos capi. At illi* μετὰ (res poscit, κατὰ) τ̃ παρηγγελμένων *contra ac mandatum erat, senes & debiles* (ΤΟΥΣ ΑΣΘΕΝΕΙΣ) *occiderunt*, (ΤΟ Δ'ΑΚΜΑΖΟΝ) *vegetos autem utilesque incluserunt &c.* Hac igitur summa calamitate disceptabant invicem, ut fieri solet, quis miserior. Facit hoc, quod ξύλον notat vel arborem stantem, vel lignum ex arbore cæsa, quod item vel *humidum* (sic enim Erasmus ὑγρὸν vertit,) vel *aridum* esse solet. Alias sane Christus est viridissima arbor vitæ: homines extra illum, aridum lignum sunt. Ioh. XV. 1 s. sed supplicium ejus sane gravius fuit, quam ullius, urbe capta, Iudæi.

32 ἕτεροι, *alii*) quorum similis habebatur Iesus. conf. v. 39. & Act. XXVII. 1. Dignius tamen est Græcum ἕτεροι, quam ἄλλοι. nam magis exprimit dissimilitudinem.

¶ κακȣ̃ργοι) Hoc construe non cum ἕτεροι, sed cum δύο.

33 κρανίον, *calvariam*) Frequens in topographiis nomenclatura a partibus corporis humani.

34 ἔλεγε, *dicebat*) Primum verbum Iesu Christi in cruce. Septem sunt verba, apud quatuor evangelistas; quorum nullus omnia perscripsit. Ex quo patet, quatuor eorum libros esse quasi quatuor voces, quæ conjunctæ Symphoniam efficiunt: & modo singulæ, modo duæ, modo tres, modo simul sonant. Pleraque peregit Salvator in cruce per silentium: septem autem verba habent anakephalæosin doctrinæ nobis profuturæ in nostris horis extremis. Respicit enim & hostes, & peccatorem conversum, & matrem cum discipulo, & Patrem cœlestem. Possunt etiam VII verba conferri cum VII rogationibus orationis Dominicæ. Etiam in ipso verborum ordine latent mysteria, & possunt inde declarari gradus cujusvis persecutionis, afflictionis & agonis Christiani.

¶ πάτερ, *Pater*) Initio & fine crucis, *Patrem* appellat.

¶ ἄφες, *remitte*) Nisi hæc rogatio fuisset, flagrante latrocinio atrocissimo pœna poterat incipere, ut sæpe tempore Mosis. id interpellant preces Patientis, & plenam in posterum cum pœnitentia iis, qui eam capturi erant, remissionem impetrant.

¶ ἀυτοῖς, *eis*) crucifigentibus.

35 σὺν ἀυτοῖς) cum iis, qui crucifixerant.

¶ ȣ̃τος, *Hic*) Demonstrativum cum contemtu.

37 καὶ, *&*) Sacerdotes nomen Messiæ, milites nomen Regis irrident.

38 ἦν δὲ καὶ, *erat vero etiam*) Mentio regni jungit versum 37 & 38.

¶ γράμμασιν, *literis*) Tres potissimum linguæ sunt adhuc, quibus operam dare debent, qui Christum discunt & prædicant: Hebræa, Græca, Latina.

¶ ἑβραϊκοῖς, *hebraicis*) Ioh. XIX. 20 *hebraice* primo loco ponitur. Lucas eo ordine linguas enumerat, quo Pilatus eas col-

collocarat: Iohannes ordine naturæ & dignitatis. Vterque tamen eo ordine, quo Christus, ejusque *crux* & *regnum* deinceps prædicabatur. Initium in Hebræa lingua factum: postremo tempore Hebræi primas habebunt. Romana nunquam primo loco posita: nec post Romæ interitum magno vigore mansura.

39 ἐβλασφήμει, *blasphemabat*) Extrema non flectunt quemvis. Latronem hunc fuisse Iudæum; alterum, ex gentibus: ex utriusque sermone & aliis rebus colligi potest. nam ille Iudæorum more, nomen *Christi* exagitat: hic nomen *Regis*, ut milites, sed meliore ratione, animadvertit. Accedit, quod Dominus beatitudinem ei promittens, non ad verba promissionum erga *patres*, sed ad primas origines de *paradiso* alludit. Neque obstat conversi hominis sermo de *Deo* uno. nam fides in *Christum* protinus infert fidem in Deum unum. Consideretur autem *Amen* Hebræum, v.43.

¶ λέγων, *dicens*) cum frementi impatientia & ferocia.

40 ὁ ἕτερος, *alter*) Hujus resipiscentiam multum adjuvit crux durissima. Rara conversio in molli lectulo.

¶ οὐδὲ) *ne* times *quidem*: nedum appetas.

¶ φοβῇ, *times*) Ipse ergo timebat.

¶ ὅτι, *quod*) Hæc esset causa timendi.

¶ τῷ αὐτῷ) *eodem*, atque Hic & ego.

41 δικαίως, *juste*) Pœnitens probat pœnam sui peccati.

¶ οὗτος, *hic*) Viderat latro conversus & audierat processum passionis Dominicæ, certe ab eductione ex urbe: vel etiam antea viderat & audierat Iesum.

¶ οὐδὲν ἄτοπον) *nil ineptum.*

42 μνήσθητι, *recordare*) Modeste petit. Recordatio est in longinquum. Exquisitissima oratio.

¶ κύριε, *Domine*) *Dominum* appellat publice, quem ipsi discipuli reliquerant.

¶ ἔλθῃς, *veneris*) de cœlo, olim. Antitheton: *hodie*.

¶ ἐν τῇ-σου) *in* regno *tuo*. Regem profitetur, talem, qui mortuus mortuo benefacere possit. Ne apostoli quidem tum de Regno Christi tam pure sentiebant.

¶ βασιλείᾳ, *regno*) Multa *regni* mentio præcesserat. v. 2. 3. 37. 38. Ab adversariis detortam veritatem fides serio accipit.

43 σήμερον, *hodie*) Eo die conversus latro vix sperare poterat mortem: sed huic subservire debuit crurifragium. Sic impleta est Domini promissio.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Ergo multo magis Iesus ipse in paradisum venit.

¶ ἐν τῷ παραδείσῳ, *in paradiso*) in quo feliciores arbores, quam in Golgotha; cum *immortalitate*. Ap. II. 7 not. Augustissimam beatæ sedis appellationem in profundissima passione Iesus adhibet. Conf. not. ad c. XVI. 22. Hæc migratio in Paradisum differt quidem ab ascensione in cœlum, Ioh. XX. 17. sed tamen docet, descensum ad inferos laute esse explicandum.

44 ὅλην, *totam*) Tenebræ meridianæ ex sole totum hemisphærium superius; & inferius, luna soli opposita, nec lumen solis nacta, obscurarunt.

46 πάτερ, *Pater*) Spiritum Iesu Pater suscepit: Iesus, fidelium. Act. VII. 59.

¶ παραθήσομαι) *tradam*, re ipsa.

47 ὄντως, *revera*) Antea dubium spectatoribus videbatur: nunc affirmat.

¶ δίκαιος, *justus*) Hoc justitiæ præconio continetur approbatio omnium sermonum Iesu, etiam doctrinæ de Iesu filio Dei, v. 46. Matth. XXVII. 54. quippe de qua ipsa disceptatum fuerat, etiam apud Pilatum. Ioh. XIX. 7. Conf. Es. XLI. 26. 23.

48 θεωρίαν, *spectaculum*) Qui spectatores

res duntaxat fuerant, ſalutaria jam cogitabant, & ad pentecoſten Act. II præparabantur: ſed qui fecerant, fere erant in æſtu.

¶ ταύτην, *hoc*) crucis.

¶ τὰ γενόμενα, *facta*) in morte Ieſu. *Spectationem* quæſitam *ſpectatio* nec opinata comitabatur.

50 ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, *bonus & juſtus*) Rom. V. 7.

51 οὗτος) *hic*, ſolus.

¶ τῇ βουλῇ, *conſilio*) v. 1. Phraſis accedit ad Ps. I. 1.

¶ τῇ πράξει, *actioni*) v. 33.

54 ἡμέρα ἦν παρασκευὴ, *dies erat paraſceve*) *Paraſceve* ponitur quaſi epitheton.

¶ ἐπέφωσκε, *illuceſcebat*) Sabbati initium, veſperi; & tamen *illuceſcebat* dicitur: nam etiam nox lumen ſuum habet, præſertim in plenilunio, quod tum erat.

55 ἐθεάσαντο, *ſpectaverunt*) quo facilius perendie ungerent.

¶ τὸ μνημεῖον, *monumentum*) v. 53.

56 ἡτοίμασαν, *paraverunt*) Domum habebant in Galilæa. v. 49. Eo majus eſt officium peregre præſtitum, majore ſumtu & opera.

¶ ἀρώματα, *aromata*) ſicca.

¶ μύρα, *unguenta*) fluida.

¶ σάββατον, *ſabbatum*) Sabbati quies major quiete feſti.

CAP. XXIV.

1 Τινὲς, *nonnullæ*) aliæ, quæ non venerant ex Galilæa.

2 τὸν λίθον, *lapidem*) Lucas nil antea de lapide memoravit: ſed ipſa narratione, lapidem advolutum fuiſſe, præſupponit.

4 ἄνδρες, *viri*) angeli. v. 23. coll. Matth. XXVIII. 5.

5 τὸν ζῶντα) *eum, qui* non modo revixit, ſed plane *vivens eſt*.

¶ μετὰ τῶν νεκρῶν, *cum mortuis*) in ſtatu & loco mortuorum.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Hoc repetitur ex ſermonibus ante paſſionem habitis. Ceterum ipſe Dominus ſe poſt reſurrectionem non appellavit *filium hominis*, ſed locutus eſt vel in prima perſona, vel *Chriſti* expreſſam appellationem adhibuit.

¶ ἁμαρτωλῶν, *peccatorum*) gentilium.

10 ἦν - αἱ) Sic Deut. XXVII. 9: καὶ ἐλάλησε μωϋσῆς καὶ οἱ ἱερεῖς - λέγοντες. ſic 1 Cor. IX. 6. Nomina hoc demum loco, ut teſtium, ponuntur.

12 ἀπῆλθε πρὸς ἑαυτὸν, *abivit ad ſe ipſum*) De re, confer v. 34. de phraſi, Ioh. XX. 10 not.

16 ἐκρατοῦντο, *tenebantur*) Oppoſitum, *aperti ſunt*.

17 εἶπε, *dixit*) Sapientiæ eſt, facile venire in ſermonem ſalutarem. Ioh. IV. 7 ſ. Act. VIII. 30.

18 ὁ εἷς, *unus*) Alterius nomen non ponitur: qui tamen item carus. Sic quoque Ioh. I. 35. 41. Pii non ſua, ſed aliorum cauſa, memorantur.

¶ παροικεῖς, *advena es*) Videtur Galilæam hic dialectum retinuiſſe Ieſus, quod non pro cive Hieroſolymitano eum habet Cleopas.

19 τὰ περὶ) Hoc, interjecta deſcriptione ſubjecti, declaratur verſu 20. coll. v. 14. 18 fin.

21 σὺν πᾶσι τούτοις, *cum omnibus his*) Hebr. עם כל זה.

¶ τρίτην, *tertium*) Itaque etiam poſt mortem Ieſu ſpem aliquam die primo & ſecundo habuiſſe videntur; quam dimittunt eo ipſo die, quo ſpes impletur.

¶ ἄγει) Imperſonale.

24 αὐτὸν) *ipſum*.

25 ἀνόητοι, *inſipidi*) Quo tardior celeriorve

riorve fides, eo deterior meliorve νοῦς sive *mens* est. Gal. III. 1. Ioh. I. 50.

¶ ἐπὶ) *super*. In medio sunt prophetarum sermones; nec tamen creditis. Sic fere διὰ, Ioh. IV. 41 s.

26 ταῦτα, *hæc*) Quæ vos ad dubitandum accipitis, ea ipsa sunt characteres Christi.

¶ ἔδει, *oportebat*) quia prædictum erat.

¶ παθεῖν, *pati*) Circa hunc articulum maxime se exserit *tarditas* hominum. Matth. XVI. 22.

¶ εἰσελθεῖν, *ingredi*) id quod alia via non poterat fieri.

27 τὰ περὶ ἑαυτοῦ, *ea quæ de Ipso*) scripta essent videlicet. Non dubium est, quin eadem loca fuerint, quæ apostoli deinceps potissimum allegare soliti sunt.

28 προσεποιεῖτο) *agebat, ut qui* iturus esset longius. & iturus fuerat, nisi eum rogassent, & fortasse alio pacto appariturus.

29 μεῖνον, *mane*) Ex amore, ipsius causa, & ex hospitalitate rogabant, ne se committeret itineri nocturno.

30 λαβὼν, *sumens*) solitô ritu.

31 ἄφαντος ἐγένετο) *disparuit*. Id quoque ostendit, Ipsum esse. Priores Iesu resuscitati apparitiones breviores erant, quo plus loci fidei relinqueretur.

32 καιομένη, *ardens*) valde & diu.

¶ ἦν, *erat*) Postmodum magis observarunt, quam in ipso ardore.

¶ ἡμῖν) *nobis*. Id plus est, quam *nobiscum*.

33 αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, *eadem hora*) noctis aut vesperi. Iam non timent iter nocturnum, quod antea dissuaserant ignoto comiti. v. 29.

¶ συνηθροισμένους, *congregatos*) ut de repentina re.

34 λέγοντας, *dicentes*) Apparitiones utrinque factæ, quibus se invicem confirmabant illi, quibus obtigerant. Tales etiam Act. IX. 10. 12. X. 3. 10. Exod. IV. 27. 28.

¶ ὄντως, *revera*) Abjiciunt pristinam dubitationem: sed non prorsus. v. 37. Marc. XVI. 13.

35 ἐγνώσθη) *noscendum se præbuit*. Sic, נודעתי LXX, γνωσθήσομαι. Num. XII. 6. Sic, εὑρέθην, Rom. X. 20.

36 ἔστη) *stetit*: antequam venientem cernerent.

¶ ἐν μέσῳ, *in medio*) Id significantius, quam *in medium*.

¶ εἰρήνη, *pax*) Salutandi formula, a Salvatore ad res majores traducta. Eph. II. 17.

¶ ἐγώ εἰμι, μὴ φοβεῖσθε, *ego sum, nolite timere*) Quatuor hæc verba cum Wolfiano codice versiones magno consensu exhibent: & congruunt cum versu 38, 39.

38 διαλογισμοὶ, *cogitationes*) Cogitationes eorum recludit Dominus.

¶ ἀναβαίνουσιν, *ascendunt*) Exquisita phrasis. cogitationes occultæ sunt nobis, antequam ascendant.

39 αὐτὸς) *Ipse*, Iesus.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) v. 37.

40 τὰς χεῖρας, *manus*) notas. Tactus & visus animam confirmant.

41 ἀπιστούντων, *diffidentibus*) Credebant quidem; alias non gauderent: sed gaudio sufflaminabatur fides plena. Magnus affectus & intenta cognitio inter se impediunt.

43 ἔφαγεν, *edit*) libere, sine ulla necessitate. ideo non etiam bibit.

¶ καὶ τὰ ἐπίλοιπα ἔδωκεν αὐτοῖς, *& reliqua dedit illis*) Habet hoc etiam *Armenius* interpres.

44 εἶπε, *dixit*) ipso videlicet ascensionis die. v. 50. coll. Act. I. 2. 5. 9.

¶ ἔτι, *adbuc*) Res tristis erat auditu, antequam fieret: nunc lætissima, ut facta est.

¶ ἐν τῷ νόμῳ κτλ. *in lege &c.*) Partitio Hebræi codicis.

¶ προφήταις, *prophetis*) prioribus & posterioribus. Respectu priorum, ponuntur prophetæ ante psalmos. De duodecim speciatim, vid. Sir. XLIX. 12.|

¶ ψαλμοῖς, *psalmis*) Hagiographis, quorum primum locum habent Psalmi, insignis portio Scripturarum, in quibus etiam copiosissime de Christo ejusque regno scriptum est. Vid. not. ad Hebr. X. 8.

45 διήνοιξεν, *aperuit*) Multa in mente nostra removeri obstacula opus est, dum intelligamus. Act. XVI. 14. *Aperuit* & virtute sua & sermone suo.

¶ τὰς γραφὰς, *scripturas*) Vide quam potenter non multo post Petrus *Scripturas* produxerit, Act. II seq. quam sapienter etiam Act. I. 16. 20.

46 καὶ οὕτως) *adeoque sic.*

47 ἀρξάμενον) Accusativus absolutus, uti Act. X. 37.

48, 49 μάρτυρες - ἐπαγγελίαν, *testes - promissionem*) Ioh. XV. 27. 26.

49 ἀποστέλλω, *mitto*) Præsens. conf. Ioh. XX. 17 not.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν, *promissionem*) i. e. Spiritum, qui promissus est. Act. I. 4. II. 33 nott. Planum hoc illis erat ex colloquio, Ioh. XIV. 16 s. nam ἀποστέλλεσθαι ut plurimum dicitur de persona, πέμπεσθαι de persona & de re. abstractum pro concreto, convenienter initiis illis. coll. Matth. IV. 17 not. Ita mox, *virtutem.*

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) Pater promisit & dedit per Filium.

¶ ἱερουσαλὴμ, *Ierusalem*) Nam ibi erant accepturi promissionem.

¶ ἐνδύσησθε, *induamini*) subito, prorsus. Nudi sumus sine virtute cœlesti. Adhuc purificati erant, per verbum, Ioh. XV. 3. nunc etiam promittitur amictus.

¶ ἐξ ὕψους) *ex alto*, quo Iesus ascendit. *altum*, pro *cælo*, verbum e poësi sacra. vid. Eph. IV. 8, e Psalmis.

50 ἔξω, *foras*) ad eum locum, ubi passus erat.

¶ ἕως) *versus.*

¶ ἐπάρας, *tollens*) Gestus orantis aut benedicentis. Iam non imposuit manus. conf. Ioh. XX. 22 not.

¶ εὐλόγησεν, *benedixit*) Hæc *benedictio* pertinet ad omnes fideles. nam hos repræsentabant οἱ undecim, & qui cum eis erant.

52 προσκυνήσαντες, *adorantes*) sub illam stationem, de qua Act. I. 11. Christus est Deus.

¶ χαρᾶς, *gaudio*) Non jam desiderabant conspectum Domini. Præludia pentecostes. Ioh. XIV. 28. Sic de eunucho & Philippo, Act. VIII. 39.

53 διαπαντὸς ἐν τῷ ἱερῷ, *semper in templo*) c. II. 37.

¶ αἰνοῦντες, *laudantes*) Fructus gaudii.

[o]

IN

IN EVANGELIVM SECVNDVM IOHANNEM.

Deſcribitur in hoc libro hiſtoria Filii Dei inter homines verſantis, eaque

I. primorum DIERVM: ubi ſcriptor, præmiſſa totius rei ſumma, c. I. 1-14
teſtimonium ab Iohanne datum poſt baptiſmum Domini, & diſcipulos primitus allectos, memorat. Hîc notatur,
quid acciderit
die primo, 15. 19
POSTRIDIE, 29
POSTRIDIE, 35
POSTRIDIE, 44-52.
DIE TERTIO, II. 1
POST HOC, 12
II. interjecti BIENNII, per Itinera præcipue Hieroſolymitana.
I iter, ad PASCHA I. 13
1. *Acta in urbe:*
1. *Zelus paternæ domûs.* 14
2. *virtus & ſapientia Ieſu.* 23-25.
3. *inſtitutio Nicodemi.* III. 1-21
2. *Commoratio in Iudæa: Iohannei teſtimonii coronis.* 22-36.
3. *Profectio ex Iudæa, per Samariam, in Galilæam: ubi filium regii ſanat.* IV. 1.4.43.46-54.
II iter, ad FESTVM Pentecoſtes: V. 1
Hîc notantur Acta
I. in urbe: 2-47.
II. in Galilæa, ante PASCHA II, & poſtea. VI. 1.4.22-71. VII. 1
III iter, ad SCENOPEGIAM: 2-13
Hîc notantur Acta
I. in urbe:
1. *in ipſius Scenopegiæ medio & fine:* 14.37-53. VIII. 1
2. *deinceps.* 2-X. 21
3. *in ENCÆNIIS:* 22
II. trans Iordanem. 40-42.
III. poſtremorum DIERVM, qui erant

I. ante hebdomadem magnam: ubi spectatur

1. *biduum extra Iudæam, Lazaro ægrotante & mortuo.* XI. 1-6
2. *iter in Iudæam: Lazari resuscitatio: Caiphæ consilium: Iesu commoratio in Ephraim: adversariorum edictum.* 7-57.
3. *dies sextus ante Pascha: cœna Bethaniæ: unctio Iesu.* XII. 1-11

II. in ipsa Hebdomade magna, quæ habebat PASCHA III. Erat

1. *die primo & deinceps, Ingressus regius in urbem: Græcorum desiderium: Iudæorum obstinatio: Iesu testificatio.* 12-50.
2. *die quarto, Pedilavium: indicium de proditore, & exitus ejus noctu.* XIII. 1-30
3. *die quinto,*
   I. Collocutio,
      1. *ante cœnam paschalem,* 31. 36-38. XIV. 5. 8. 22-31.
      2. *post cœnam paschalem, subsecuta oratione.* XV-XVII.
   II. Passionis initium:
      1. *in horto:* XVIII. 1-11
      2. *apud Caipham.* 12-27
4. *die sexto:*
   I. Passio sub Pilato,
      1. *in prætorio:* 28-XIX. 16
      2. *in cruce.* 17-30
   II. Mors: 30-37
   III. Sepultura. 38-42.

III. post hebdomadem magnam:

1. *ipso die resurrectionis:* XX. 1
2. *octo post diebus:* 26-31.
3. *postea.* XXI. 1-25.

CAPVT I.

1 Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος· *In principio erat Verbum, & Verbum erat apud Deum, & Deus erat Verbum*) Hoc tonitru est, a filio tonitrui relatum: hæc vox cœlestis est, cui conjectura humana nequicquam obloquitur. Nulla ratione orthodoxus quispiam palmarium huncce textum melius confirmare, aut Artemonismum efficacius refutare potest, quam Artemonius ipse, i. e. Samuel Crellius, dum toto illo libro, quem inscripsit *Initium evangelii Ioannis ex antiquitate ecclesiastica restitutum*, pro θεὸς, θεοῦ scribendum esse contendit. Omnis moles ejus, in fundamento & in ædificio, conjectura mera est: & quo magis compagem cogitationum illius recordor, eo magis in veritate, a primipilario hocce & veterano Vnitario tam leviter impugnata, confirmor. Etiam atque etiam hoc declarare, pietatis esse statuo. In Apparatu nostro, pag. 559. lin. 11. obrepsit nobis, *si θεοῦ legas*, quum res ipsa loquatur, scribendum fuisse, *si θεὸς legas*. Quo facilior talis lapsus est, eo magis sequenda est librariorum apud Iohannem, θεὸς

θεὸς feliciter retinentium, constantia. Duas Artemonii liber partes habet, quarum prior magis critica est; altera IV Dissertationibus aucta rem magis ipsam spectat. Priorem in Apparatu critico, necessario examinavimus: cum altera *Gnomoni* res est, in quo Artemoniana extra crisin discussum iri, Apparatus declaravit. Sane & honos divinus agitur Dei & Salvatoris nostri; & hæc arx fidei Christianæ indies magis magisque infestatur; & hic liber Artemonii, (quem unum ex momentosissimis in hoc genere editis judicat Bibliotheca Angl. T. 15. p. 539,) frequentiores, quam expedit, lectores invenit. Sumemus igitur quinque aut sex primos versus Ioh. I. neque ea solum dicemus, quæ ad Artemonium refutandum, sed etiam, quæ ad Iohannem explicandum pertineant.

¶ ἐν ἀρχῇ, *in principio*) Maxima Iohannei stili, hoc præsertim loco & simplicitas est, & subtilitas, & sublimitas. *Principium* autem significatur illud, quum esse cœperunt & facta sunt omnia per Logon. v. 3. Ἐν ἀρχῇ, inquit, id est, *in principio*, uti LXX Gen. I. 1. & Prov. VIII. 23. Neque *propinquioris* temporis *principium* hoc loco innui, tota rerum series evincit. principium enim Evangelii fiebat, quum Iohannes prodiret, Marc. I. 1. at Principium, de quo hic agitur, antiquius est Incarnatione Verbi. Vicissim, *altius* est nullum. *In principio* cœli & terræ *creavit Deus cœlum & terram*: in eodem principio cœli & terræ, & mundi, v. 10. jam *erat Verbum*, sine ullo principio initiove suo. Ipsum Verbum est mere æternum: nam eodem modo Verbi ac Patris æternitas describitur. *erat*, cum primum fiebant, quæcunque esse cœperunt. Artemonius principium Evangelii ab Iohanne innui contendit, versumque sic explicat: *In principio* evangelii *erat Verbum*: *& Verbum* per primam ascensionem in cœlum *erat* in eodem principio *apud Deum*. &c. Eam explicationem consensu veterum quorundam, Photini & similium, ornare conatur. non laboramus; error errorem æque olim peperit, atque hodie. Argumenta examinabimus. Statuit, epistolam Iohannis primam ante Evangelium ejus esse scriptam: epistolæque initium, evangelii initio a Cerinthi detorsionibus vindicari. Inde infert, *Principium*, 1 Ioh. II. 13 s. esse principium prædicationis evangelicæ: itaque ibidem c. I. 1. & Ev. Ioh. I. 1. principium pari sensu dici. Part. II. c. 13. Primum, Evangelium Iohannes certo scripsit ante cladem Hierosolymorum, ut ostendimus ad cap. V. 2. de epistola id ne Artemonius quidem affirmare potest. Evangelium, docet veritatem, c. XX. 31. Epistola etiam revincit errores, & magnam rerum inclinationem factam indicat. Iohannes Evangelium scripsit, Irenæo teste, *PROVIDENS blasphemas regulas, quæ dividunt Dominum.* l. 3. c. 18. Talis certe erat etiam Cerinthi regula: quam Iohannis evangelio non antiquiorem pronunciat Irenæus, quum l. 3. c. 11. ait, in Evangelio Iohannis refutari *errorem, qui a Cerintho & MVLTO PRIVS a Nicolaitis inseminatus erat hominibus.* nam interpres, cujus auctoritas alioqui merito tuenda est, plusquamperfectum *inseminatus erat*, ex participio Græcò præterito facillime fecit. Sane de detorta a Cerintho epistola Iohannis nil habet Irenæus: atque ipse l. 3. c. 18. citationes evangelii epistolæque ita contexit, ut illud non obscure ante hanc esse scriptum agnoscat. Itaque uti Petrus empæctas, Paulus apostatas, sic Iohannes in evangelio pseudoprophetas futuros refutavit; & in epistola hos, cum venissent, notavit apertius. Sic certe fundamentum, cui permulta superstruit Artemonius, de epistola ante evangelium scripta, incertum esse ostendimus: quanquam no-

ſtra non multum refert, uter prior tempore liber ſit. Ne in ipſa quidem epiſtola *Principium* uno ſemper ſignificatu dicitur: imo epiſtola ineunte Principium eſt principium abſolutum, omnium rerum cœli & terræ: & ſic quoque Evangelio ineunte. Tantum hæc differentia eſt, quod hic dicitur *in principio*; illic, *a principio*. Artemonius P.II. c. 18. putat, Cerinthum, qui τὸ *a principio* pervertiſſet, per τὸ *in principio* ſtrictius refutari: at Valentiniani τὸ *in principio* eodem prorſus modo perverterunt. Simplicius dixeris, *in principio*, magis abſolute dici: *a principio*, reſpective, hoc ſenſu, *in principio & deinceps*. In illo principio erat Verbum, ita ut etiam ante principium fuerit Verbum. Vid. Prov. VIII. 22 ſs. ubi *Mem* quater poſitum, ſecundo certe & quarto loco LXX vertunt πρὸ, recte: (quanquam id vehementer negat Artem. Diſs. I.) nam parallela ibi ſequuntur, באין πρὸ, בטרם πρὸ, לפני πρὸ, עד לא Vid. infra, v. 30. c. III. 13. VI. 62. VIII. 58. XVII. 5. 24. Artemonius pag. 76 & paſſim contendit, Iuſtinum martyrem primum docuiſſe, Filium Dei fuiſſe antequam mundus fieret. Atqui Iuſtinus doctrinam illam tanquam novam laudat, non quo recens excogitata, ſed quod Tryphoni ejusque ſimilibus ignota eſſet. Vnum hoc loco proferemus teſtimonium Ignatii, qui in Ep. ad Magnes. § 8 ait, εἷς θεός ἐστιν ὁ φανερώσας ἑαυτὸν διὰ ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὅς ἐστιν αὐτοῦ ΛΟΓΟΣ ΑΙΔΙΟΣ, οὐκ ἀπὸ σιγῆς προελθών· *Vnus eſt Deus, qui manifeſtavit ſe ipſum per Ieſum Chriſtum Filium ſuum, qui eſt* Verbum *ipſius* æternum, *non a ſilentio progreſſum*. Exceptiones, quibus Artemonius hunc locum P. II. cap. 36 ſeqq. declinat, ita quæſitæ ſunt, ut lectorem non auferre, ſed confirmare debeant.

¶ ἦν *erat*) non, *fiebat*. Vide differentiam verborum v. 10. 14. 15. c. VIII. 58. Pater etiam dicitur ὁ ὢν κτλ. Ap. I. 4. *Erat* Verbum, antequam mundus *fieret*, in quo deinceps *erat*. v. 10.

¶ ὁ λόγος) *Sermo*, *Verbum*, ſive etiam Latine *Logos*. vid. Not. ad Gregorii Thaum. Paneg. § 50. Is Logos, de quo v. 14. Vnde appellat Iohannes *Verbum?* Ex initio epiſtolæ ſuæ primæ, inquit Artemonius P. II. c. 14 & 19. Rectius ex evangelio in epiſtolam derivari locutionem poſſe, patet ex ſupra dictis. In utroque ſcripto *Logon* appellat, antequam ad *Ieſu Chriſti* nomenclaturam pervenit. Appellat autem ita, non Philonem, nedum Platonem imitatus; ſed eodem Spiritu, qui prophetas V. T. ſic loqui docuit. Vid. Gen. I. 3. Ps. XXXIII. 6. ubi LXX, τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν. Ps. CVII. 20, ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ. Hinc frequentiſſima *Verbi Dei* appellatio in paraphraſi Chaldaica: nec non Sap. XVI. 12. XVIII. 15. Vnum idemque myſterium in V. & N. T. ſimili modo expreſſum. Deus eſt Spiritus, ſive Mens æterna: Dei Filius eſt Logos, Verbum Mentis æternæ intimum idemque exſertiſſimum. Qui naturam Dei ſpiritualem ſpiritualiter novit, naturam *Verbi* hujus item ſpiritualem novit; intelligitque, quare Verbum etiam prius dicatur, quam Vita & Lux. coll. 1 Ioh. I. 1 ſ. Hinc quemadmodum ſæpe apoſtoli de Chriſto loquentes, ſpiritum & carnem invicem contradiſtinguunt: ſic quem Iohannes *Logon*, eundem Clemens Romanus, vir apoſtolicus, *Spiritum* appellat· εἷς χριστὸς ὁ κύριος ὁ σώσας ἡμᾶς, ὢν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα, ἐγένετο σὰρξ κτλ. id eſt, *Vnus Chriſtus Dominus, qui nos ſalvavit, quanquam prius erat Spiritus, tamen factus eſt caro &c.* quem locum exceptiones Artemonii P. 2. c. 44. ſeqq. nobis non eripiunt. *Logos* eſt, quem

Pater

Pater genuit, sive dixit, tanquam Filium unigenitum: per quem Pater loquens omnia facit: qui Paterna ad nos loquitur. Ratio cur *Logos* dicatur, & realis Descriptio, quid sit *Logos*, datur versu 18. Est unigenitus Dei Filius, qui erat in sinu Patris, ejusque Exegetam egit disertissimum. Huic commati duo subsequentia hoc versu declarationem cum epitasi addunt.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *apud Deum*) ergo distinctus a Deo Patre. πρὸς, pro παρὰ, uti εἰς pro ἐν, v. 18. denotat perpetuam quasi tendentiam Filii ad Patrem in unitate essentiæ. Erat apud Deum unice: quia nil extra Deum tum erat. Iterum magis absolute loquitur Iohannes hoc loco, quam in ep. I. c. I. 2. ubi ait, *Vita æterna erat apud PATREM*, in antitheto ad manifestationem fidelibus factam, ut fierent *filii*. Sic supersedemus differentia illa, quam inter locutionem epistolæ & evangelii statuit Artemonius P. 2. c. 18. qui etiam in Diss. II & passim hoc *esse apud Deum* interpretatur de ascensione Christi in cœlum ante baptismum. Sed hoc interpretamentum, *Principio* semel recte explicato, protinus cadit. Si Christus ante passionem calcasset viam ad vitam per ascensionem ejusmodi; non habuisset postea dicere, *NOTAS FECISTI mihi vias vitæ*. Act. II. 28. & totum ejus iter a nativitate ad illam ascensionem non esset salutare nobis; sed rationes salutis nostræ cum descensione subsecuta demum inciperent: quo ipso prima Matthæi & Lucæ capita enervarentur. Clara sunt verba Ignatii Ep. cit. § 6. *Iesus Christus* πρὸ αἰώνων *ante secula apud Patrem erat, &* ἐν τέλει *in fine apparuit*. & Hermæ, *Filius DEI omni creatura antiquior est, ita ut in consilio Patri suo ADFVERIT ad condendam creaturam.* Ea citat Artemonius p. 404 s. neque enervare potest.

¶ θεὸς, *Deus*) non modo *apud Deum* erat, sed etiam *Deus* erat. Absentia articuli græci, in prædicato præsertim, non imminuit significationem Dei veri. LXX 1 Reg. XVIII. 24. Atque ubi prædicatum ponitur ante subjectum, epitasis est in sermone. c. IV. 24. Porro hoc loco eadem significatio confirmatur ex eo, quod nulla tum erat creatura, cujus respectu Verbum diceretur Deus. dicitur ergo absolute. Vrit hoc Artemonium: eoque pretiosior apud nos esse debet hæc lectio in Apparatu critico vindicata. In hac arce fidei, in hoc centro certissimo stamus immoti, & nos contra omnes illecebras obfirmamus, quæ nos in alia omnia avocare conantur. Nil non experitur Artemonius, ut Christum in Scriptura nusquam *Deum* habitum aut vocatum esse probet: atque ut hoc potissimum loco per *Partem* ejus libri *secundam* decurramus, *Capite I* sollicitat dicta Ioh. V. 17 s. X. 29 ss. & Phil. II. 6 s. quorum sententiam divina Iesu Christi majestate dignam non modo idoneorum interpretum zelus vindicat, sed etiam Artemonianarum exceptionum debilitas illustrat. *Capite II* negat, Christum a discipulis pro Deo habitum ante passionem. at vid. Ioh. I. 14. 2 Pet. I. 16 s. Negat, pro Deo habitum post resurrectionem. at vid. Ioh. XX. 28. Act. XX. 28. Rom. IX. 5. 1 Tim. III. 16. Tit. II. 13. Heb. I. 10. III. 4. & sufficeret unus hic locus Ioh. I. 1. animæ esurienti & sitienti, simplici & generosæ. *Capite III* objicit, *Deo* semper contradistingui *Christum*. Resp. Non semper, sed plerumque, idque salva Deitate Filii. Instantiam ex 1 Tim. I. 1 Artemonius invictam sensit. vide ipsum, quam frigide ibi respondeat. *Capite IV* parallelismum, Ioh. I. 1. & XX. 31 nimis extendit. *Capite V* disquirit, cur Christus non dicatur Deus, cum revera sit Deus solo Patre minor: causas vero eas affert, quæ, quum Christus revera etiam dicatur

tur Deus, invicte confirmant, Christum dici Deum, non eo sensu, quo creaturis, sed eo sensu, quo Patri id nomen tribuitur. *Caput VI*, ut locum Ies.IX.5, ubi Christus nomine uno ex bis quatuor voculis divinitus composito, *Mirandus consultor*, *DEVS fortis*, *Pater perennitatis*, *Princeps pacis*, appellatur, subterfugiat, parallelum Ies.X.21 de Patre locum, aperta vi devastat, Versionum veterum in *DEI fortis* appellatione concordem sanitatem dissimulat, earundemque varietatem ab hac re alienam exaggerat. *Capite VII* locus Ez.XXVIII.2.9. a rege Tyri ad τ̀ θεάνθρωπον transfertur.

Capite VIII & sequentibus multa disquirit Artemonius de *Cerintho*, de *Nicolaitis*, de scopo Iohannis contra utrosque. Sed primum usque eo male Artemonii libro cum veritate convenire jam constat, ut, in dubio, id merito, quod ille liber approbat, tantisper postponendum sit, dum res per argumenta deciditur. deinde notitia quidem errorum, quos apostoli refutant, ex historia ecclesiastica, quantum potest, adhiberi debet: ab eadem vero notitia non suspenditur summa sanæ interpretationis, nedum ipsa lectio genuina. nec ullæ præstigiæ ex caligine vetustissimarum hæresium conflatæ oculos simplicium debent a radiis scripturæ per se lucidissimis avertere. qui brevem regiamque fastidiunt viam, in labyrinthos, si volupe est, exspatientur & in iis jaceant. Quod ad Iohannis scopum contra Cerinthum attinet, refutavit Artemonium B. Buddeus in Ecclesia apostolica, p. 425 ss. coll. p. 378 ss. de Nicolaitis. Nos unum notamus: non id agi, quo sensu Cerinthus ipse tandem pateretur Verbum Deum dici, (vid. Artemon. p. 340.) sed quo sensu tota Iohannis periocha *Verbum Deum*, ingratiis Cerinthi, celebret. Non majorem Cerinthus, opinor, ideam de Christo habuit, quam Artemonius habere se ostendit: cur ergo Iohannis verba, Artemonio tantopere invisa, Cerinthum non ferirent? Plura cogitabam: sed ad otium me redigunt hæc verba Artemonii p. 381. *Non erat necesse*, *ut* Cerinthi *omnes persequeretur* Iohannes *absurditates. nam & istas quas persequitur, obiter solummodo & aliud agens persequitur.* Hac una litura Artemonius totam de Cerintho tractationem declarat esse supervacaneam. Iohannes enim illud, *& Deus erat Verbum*, si non Cerinthi refutandi causa posuit, aliis de causis posuerit oportet, certe ut Socinos & Artemonios refutaret, credentesque præmuniret. Si vacat, ex omnibus sententiis, quas Iohannes ponit, formentur sententiæ contradicentes, quas ratio male sana vel penes hæreticos priscos peperit, vel apud quosvis parere potest. quid profectum erit?

Capite XXIV & sequentibus *Alogos* excitat, eorumque vice disquirit, quomodo evangelium hoc, quod Alogi non Iohannis, sed Cerinthi esse dicebant, ad Cerinthi mentem cogere potuerint vel non potuerint. Resp. Alogi hoc ipsum dictum, *& Deus erat Verbum*, aut a Cerintho profectum putarunt, aut non. Si non putarunt; de Cerinthica dicti mente Alogorum nomine frustra disputatur. sin autem putarunt; tum sensum, quem Cerintho tribuebant, aut verum esse existimavere, aut falsum. si verum; aliis ex causis evangelium oportet Cerintho adscripserint. sin falsum, Cerinthum sub speciosis verbis indigne de Logo sentire censuerunt, ut Artemonius agnoscit p. 426 s. Quid hæc singula Iohanni obsunt? quid vero etiam attinet ex tanta obliquitate visum distorquere, & per Alogorum Cerinthique speculum intueri dictum, quod recta intueri licet? *Capite XXXVI* & sequentibus excutit locum *Ignatii* contra Cerinthum, de quo supra ad illud, *In principio*. Capite *XL* omnia

Ignatii

Ignatii loca, ubi Christus Deus appellatur, ipsum Ignatium & ejus interpolatorem inter se committens, subducere conatur, & item Clementis Romani locum, ubi παθήματα θεοῦ commemorantur. Resp. 1 Ut Apostolos, sic viros apostolicos tractat Artemonius. 2 Iohannes nobis sufficit, etiamsi Ignatius & Clemens non accederent. 3 Interpolatores æque potuere in aliis Ignatii locis nomen DEI delere, quam in aliis (hoc enim contendit Artemonius factum esse,) inserere. Iam pag. 131 s. sollicitarat locum epistolæ ad Ephes. ubi ait ab Ignatio Christum dici ἐν σαρκὶ γενόμενον θεὸν, non ante carnem, sed *in carne factum Deum.* atqui Ignatius non construebat, *factus Deus*, sed, *in carne factus*, i. e. incarnatus.

Capite XLI & sequentibus cavet, ne Iohannes etiam contra *Ebionæos* scripsisse existimetur, *& Deus erat Verbum.* Resp. Iohannem contra Ebionæos evangelium scripsisse, statuit Epiphanius & Hieronymus: certe scripsit contra omnes, qui *Deum Verbum* aut negabant aut negaturi erant. Plura de Ebionæis contra Artemonium habet Buddeus lib. cit. p. 501 ss. 518 ss. *Capite XLIV* & sequentibus tractat locum *Clementis Rom.* de quo supra ad primam *Verbi* mentionem a Iohanne factam. *Capite* demum *XLVII* paraphrasin exhibet totius loci Ioh. I. 1-18. quæ tanquam conclusio præmissis respondet: & refutatis illis item refutata est. Simul admiratur sagacitatem Lælii Socini, qui jam tum exordium Iohannis de principio Historiæ evangelicæ explicaverit, & addit, ansam ei præbere potuisse Andr. Osiandrum, qui in Harmonia evang. Baptismum Christi & *In principio Verbum* conjunxerit. Si ansa hæc fuit, sinistre accepit Socinus, quæ dextre posuerat Osiander. Sic posuerat pridem Ammonius: sic posuit haud pridem G. Kohlreiffius in Chronol. p. 90. sic etiam D. Hauberus in sua, ne de mea dicam, Harmonia evangelica. Vide etiam, quæ notamus mox ad v. 6.

Accedunt *Dissertationes quatuor*: quarum duas priores supra attigimus, duæ reliquæ ad Hebr. I. & ad Ioh. IIX. 58. alibi examinantur. Est omnino totum opus Artemonii ingeniosum ac literatum; sed item insidiosum, violentum, suspiciosum, interdum ad facetias usque: & vivido colore œconomiæ divinæ interioris, in qua valde hospes est Socinianorum vulgus, blanditur; sed gelu mortifero adstrictum manet. Ex iis, quæ solvimus, cetera facile solventur. Nos brevitatis nostræ eo minus pœnitet, quia præter P. Wesselingium in Apparatu laudatum, complures egregii scriptores Artemonium refutarunt. *Rabulismi exegetici partis Socinianæ a L. M. Artemonio continuati & aucti Specimina* A. 1731 emisit ven. D. Weismannus: deinceps cel. Wolfius eandem incudem tutudit in Vol. II Curar. in N. T. in extremo, & in Vol. III & IV passim. Annoque 1735 *Antiartemonium* edidit, annum ætatis XIV egrediens, Ioh. Phil. Baraterius.

¶ ἦν, *erat*) *erat*, non *factus* Deus, sed verus. Verbum erat Deus, idque in principio.

¶ ὁ λόγος, *Verbum*) Tertio hoc ponitur, vi maxima. Tria commata per gradationem: articulus nota Subjecti. Deitas Salvatoris aperte declarata erat in V. T. Ier. XXIII. 6. Hos. I. 7. Ps. XXIII. 1. ejusque testimonia in N. T. v. gr. Heb. I, præsupponuntur. Itaque Matthæus, Marcus & Lucas hoc agunt, ut probent potius, Iesum, verum hominem, esse Christum. Cumque inde nonnulli demum dubitare cœpissent de Deitate Christi, Iohannes eam asseruit: scripsitque in hoc libro quasi supplementa evangelica, sicut prophetica in Apocalypsi.

2 οὗτος, *Hic*) *hic* solus. τὸ *hic* complectitur

ctitur totum verſum proxime præcedentem, uti *hic* verſu 7 complectitur verſum 6.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *apud Deum*) Hoc, repetitum, jam ponitur in antitheto ad miſſionem poſtea factam ad homines. Repetuntur & in unum coguntur hoc verſu tria momenta verſu præcedente diviſim poſita: Hic Logos, qui erat Deus, erat in principio & erat apud Deum. Inſigne antitheton, coll. v. 14. uti 1 Ioh. I. 2.

Verbum	
erat in principio	factum eſt
Deus	caro,
apud Deum:	& habitavit in nobis.

Atque ipſa hujus verſus ſecundi Congeries hoc antitheton aperte ſuſtentat, intermiſſa inter verſum 2 & 14 *Logi* appellatione.

3 πάντα, *omnia*) Grande verbum, quo *mundus*, i. e. univerſitas rerum factarum denotatur. v. 10. Omnia, quæ ſunt extra Deum, facta ſunt: & omnia, quæ facta ſunt, per Logon facta ſunt. Nunc demum ab *Eſſe* Verbi ad *Fieri* omnium venit Theologus. Deſcribitur verſu 1. 2. ſtatus ante mundum factum; verſu 3, in factu mundi; verſu 4, tempore humanæ integritatis; verſu 5, tempore humanæ corruptionis.

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) Oppoſitum, *ſine*.

¶ ἐγένετο· *facta ſunt*) Id quodammodo prius eſt, quam κτίσις *conditus* omnium: & facturam rerum omnium ex nihilo evidenter infert. ſic *omnia* prius quiddam ſonat, quam ὁ κόσμος *mundus* univerſus confectus, maximeque genus humanum; ad quem Iohannes deſcendit verſu 9. 10.

¶ καὶ χωρὶς, *& ſine*) Hæc ſententia plus quiddam dicit, quam proxime præcedens. Subjectum eſt, *ne unum quidem*: prædicatum, *ſine eo factum eſt, quod factum eſt*. Et ὃ *quod* plane par exſtat 1 Cor. XV. 10: *gratia Dei ſum, quod ſum.*

¶ οὐδὲ ἓν, *ne unum quidem*) quamvis excellentiſſimum.

¶ ὃ γέγονεν· *quod factum eſt*) in ſua ſpecie. Gen. I. 11. 21. 24. Præteritum γέγονεν ſonat quiddam magis abſolutum, quam aoriſtus ἐγένετο, quanquam latine utrumque dicitur *factum eſt*. Quæ Artemonius p. 333. 402 ſs. ex hypotheſibus ſuis commentatur, ea cum ipſis hypotheſibus jam refutata ſunt.

4 ἐν, *in*) Primum Iohannes dicit, *in eo vita erat:* (conf. c. V. 26.) deinde ipſum appellat *Vitam*. Sic ep. I. c. I. 1. 2, primum appellat *Verbum vitæ*, deinde *vitam*: & ibid. v. 5. 7, Deus dicitur *Lux*, & *eſſe in luce*. Iohannes inprimis imitatur locutiones Domini Ieſu.

¶ ζωὴ, *vita*) Poſt *eſſe* proxima conſideratio eſt de *vivere*. Nulla tum mors, nulla tum gratiæ expers natura.

¶ καὶ ἡ ζωὴ, *& Vita*) Subjectum: Vita, omnibus, quæ vivebant, vitam tribuens.

¶ ἦν τὸ φῶς, *erat Lux*) Lux & Vita ſimul, c. VIII. 12. 1 Tim. VI. 16. Phil. II. 15. 16. ut in oppoſito צלמות *tenebræ* & *mors*. Vivificatio tamen prior eſt illuminatione.

¶ τῶν ἀνθρώπων· *hominum*) omnium, in ſtatu integritatis, a quo non eſt ſejungenda conſideratio de Logo. *Homines*, nuſquam dicitur pro *Adam & uxor ejus*: ita denotat genus humanum. Venit hîc Evangeliſta a toto ad partem, ab iis quæ facta ſunt, aut quæ vivebant, ad rationalia. Singulorum reſpectu convenientem ὁ λόγος *Sermo* ſignificationem habet.

5 καὶ, *&*) Ex hoc verſu valde illuſtratur doctrina de malo ejusque ortu.

¶ ἐν τῇ σκοτίᾳ· *in tenebris*) *Tenebræ* hæ non dicuntur factæ. ſunt enim privatio, quam contraxere homines. In tenebris gloria Lucis magis conſpicitur.

¶ φαί-

¶ φαίνει· *lucet*) Vim habet tempus præſens, ut in φωτίζει v. 9. Semper φαίνει, *lucet.* Lux ſemper præſto fuit, etiam in V. T. ut mederetur tenebris atque peccato. Idem verbum, φαίνει, *lucet*, de N. T. 1 Ioh. II. 8.

¶ καὶ ὐ, *& non*) Simile *& non*, v. 10. 11.

¶ ἡ σκοτία, *tenebræ*) i. e. homines tenebris capti.

¶ αὐτὸ ὐ κατέλαβεν· *eam haud aſſecutæ ſunt*) Nimis longe videlicet ab Luce abhorrebant, nimis profunde tenebris immerſi erant homines. Quum λόγον ἄσαρκον, *Sermonem ſine carne* non aſſecuti ſunt, factus eſt Caro. v. 14.

6 ἐγένετο) non, ἦν. non, *erat*, dicit Evangeliſta de Iohanne, ſed *fiebat.* Quæritur, quousque extendatur exordium hujus libri. Reſp. Nullum eſt exordium: ipſa tractatio cum initio libri incipit. nam verſu 6 evangeliſta jam deſcribit Iohannis officium, teſtandi de Luce: & verſibus quinque primis commemorat, quæ antea ſemper fuerit *Lucis* hujus natura ac ratio. Igitur *hactenus* ſumma expoſita eſt eorum, quæ plane præcedebant Iohannem, neque ullo modo ad actionem Ieſu Iohanne proxime citeriorem trahi poſſunt, uti trahit Artemonius p. 412. & *nunc* panditur ab evangeliſta deſcriptio novorum uberior. Vtraque eſt ordinatiſſima.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Deus cum hominibus agit per ſimiles, homines: quo facilius capiant & accipiant.

¶ ἀπεσταλμένος παρὰ θεοῦ· *miſſus a Deo*) Definitio prophetæ. coll. Matth. XI. 9. 10. Participium immediate hîc cohæret nomini *homo*; mediate, verbo *fiebat.*

¶ παρὰ θεοῦ) *a Deo.* v. 33.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Id eſt, interpres *gratiæ divinæ.* Magnitudo Iohannis, de quo ſtatim mentio fit poſt ſuperiora. Major per Iohannem illata in mundum eſt cognitio, quam omnibus ante ſeculis fuerat.

7 εἰς μαρτυρίαν, *in teſtimonium*) Hoc tangit evangeliſta iterum v. 15. iterumque v. 19. ſed pleniſſimo tenerrimoque affectu teſtimonio huic prodromi apoſtolicum intexit teſtimonium, per digreſſiones nobiliſſimas, quibus rationes officii baptiſtæ exponit, & brevibus ejus ſententiis explicationem partim præmittit, partim ſubjicit, complementumque teſtimonii ejus declarat. Quod Matthæus, Marcus & Lucas *evangelium*, id Iohannes *teſtimonium* plerumque appellat. illud vocabulum dicit reſpectum antegreſſæ promisſionis: hoc, certiſſimam ſcientiam nunciantis. illud de Chriſto exhibito, hoc de Gloria Ieſu Chriſti, Filii DEI, ex mortuis reſuſcitati, dicitur. quare in Actis & Epiſtolis Apoſtolorum utrumque ſæpe adhibetur. *Teſtimonium* eſt rei, teſtibus compertæ, ſub oculos, audientium certe, non cadentis, & tamen neceſſariæ: quare ei reſpondet *fides.* Sequitur mox declaratio, *ut teſtaretur de luce:* & τὸ *ut teſtaretur* tractatur continuo; τὸ *de luce* tractatur v. 9.

¶ ἵνα μαρτυρήσῃ, *ut teſtaretur*) Summa teſtimonii erat: *qui poſt me venit*, &c. v. 15.

¶ περὶ τοῦ φωτός, *de luce*) *Lucis* appellatione complectitur Iohannes, quæ v. 1-5 ſcripſit.

¶ ἵνα, *ut*) Teſtimonio egent, qui erant in tenebris.

¶ πάντες, *omnes*) ad quos *venerat.*

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) *per* Iohannem, non εἰς αὐτὸν, non *in* Iohannem, ſed *in* Chriſtum v. 12. Vis teſtimonii Iohannei porrexit ſe etiam in notitiam gentium. Act. X. 37. Διὰ, *per*, ſublimiore notione, dicitur de Chriſto, 1 Pet. I. 21.

8 ἐκεῖνος, *ille*) Iohannem ſuſpicati erant nonnulli eſſe Lucem. ἐκεῖνος *ille* remote indigitat.

9 ἦν, *erat*) *Lux* autem ipſa *erat* lux *illa*

vera, *quæ illuminat*. Effectus ostendit Subjectum, cui nomen Lucis competit.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *vera*) Sequitur mox declaratio, *quæ illuminat* &c. Antitheton ad Iohannem, lychnum, testem. Conf. de *Veritate*, v. 14. 17.

¶ ὃ φωτίζει, *quæ illuminat*) Probatur ab effectu, hanc esse veram lucem. *illuminat*, præsens, respectu temporis, quo *venit*, in opposito ad pristinum. v. 5.

¶ πάντα, *omnem*) omnem, & totum, quatenus homo se non subducit. quisquis illuminatur, ab hac luce illuminatur. Numerus singularis magnam hîc vim habet. conf. Col. I. 28. Rom. III. 4. Ne unus quidem excluditur.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) qui per se in tenebris est. *omnem hominem*, augustius sonat, quam *omnes*. v. 7. Iohannes erat *homo*. v. 6. *Lux*, qua lux, homini contradistinguitur.

¶ ἐρχόμενον εἰς τ̃ κόσμον· *veniens in mundum*) ἐρχόμενον *veniens* est nominativus, & pendet ab ἦν *erat*. Illustre antitheton: *fiebat*, *missus*, v. 6: &, *erat*, *veniens*. Apud Hebræos frequens est periphrasis hominis, הבא בעולם *veniens in mundum*: sed in N. T. & præcipue in hoc libro id de solo Christo dicitur, sublimi significatu. *Erat* enim, ante etiam, quam *veniret*. Sic plane c. III. 19, *Lux venit in mundum*: c. XII. 46, *Ego lux in mundum veni*. Mox hunc versum 9 excipit mentio *mundi* & *adventûs* iterata. v. 10. 11. *Missus* etiam dicitur a Patre Filius, sed non eo modo, quo Iohannes. *Venit* autem Filius, missus & datus, Matth. XXI. 37. Ioh. III. 16 f. cap. XI. 27. Rom. VIII. 3. 32. 1 Ioh. III. 8. IV. 9 f. Igitur non demum post missionem factus est Filius, sed plane ante nativitatem ex muliere. Gal. IV. 4.

10 ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, *in mundo erat*) Hoc addit evangelista, ne quis illud, *veniens in mundum*, ita accipiat, ac si Lux antea in mundo plane non fuisset. Ter dicitur hoc versu *mundus*: ter de genere humano, uti versu præc. sed non exclusis, primo certe loco, reliquis creaturis.

¶ δι' αὐτȣ̃ ἐγένετο· *per eum factus est*) αὐτȣ̃, masculinum, ut mox αὐτόν. Refertur autem ad sensum, tametsi φῶς neutrum est. Artemonius p. 439. 450 seq. contendit, hîc innui dissolutionem rerum omnium, quæ tum, cum Christus pateretur, jam futura fuerit, nisi ea per sacrificium ipsius sublata fuisset, eoque confert locum Hebr. IX. 26. Atqui hoc loco ἡ συντέλεια τ̃ αἰώνων non dicit finem mundi sub conditione differendum, sed categorice denotat extrema mundi tempora, pluribus temporibus a mundo condito elapsis opposita. Stante tali interpretatione, Israël quoque *factus* dici *per Mosen* posset, qui rupturam sustinuit. Eadem mente Artemonius p. 455 ordinem temporis in incisis hujus versus urget, sed sine causa. Gradatio inest potius, in qua mundum ad agnoscendam Lucem urget ratio illa, *in mundo erat*: sed magis hæc, *& mundus per eum factus est* sive esse cœpit.

¶ καὶ, *&*) & tamen.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) *Mundi nomen in sacris literis IMPIAM GENERIS HUMANI FUTILITATEM indicat.* Camer. not. in Ioh. XVII.

11 τὰ ἴδια, *sua*) A *mundo*, toto, descendit oratio ad partem. Pridem τὰ ἴδια, *propria*, Messiæ erant, quæcunque Israëlis erant, terra, urbs, templum: οἱ ἴδιοι *proprii*, Israelitæ. Matth. VIII. 12. Idem autem est adventûs in mundum & in propria tempus, post adventum Iohannis. v. 6. 7.

12 ὅσοι, *quotquot*) etiam tales, qui antea non fuerant ἴδιοι, *proprii*.

¶ ἔλαβον) Differt hoc verbum a καταλαμ-

λαμβάνειν, v. 5. & a παραλαμβάνειν. v. 11. καταλαμβάνω id, quod in proximo est: παραλαμβάνω, quod offertur; λαμβάνω, ultro. παραλαμβάνειν erat Iudæorum, quos spectabat *veritas*: λαμβάνειν etiam gentilium, quos spectat *gratia*. Versu 12 & 13 discrimina externa tolluntur efficacissime. Gal. III. 26 seqq.

¶ ἔδωκεν, *dedit*) Gloria Christi, Vnigeniti. Divinæ auctoritatis est, filios DEI facere; ut Lucis est, filios lucis. c. XII. 36.

¶ ἐξουσίαν· *potestatem*) *Potestas* non præcedit tempore γένεσιν τέκνων sive filiationem, quasi duæ essent res distinctæ: sed ipsa filiatio est hæc potestas, sive dignitas. Magna res. Ioh. VIII. 36.

¶ τέκνα θεοῦ - τοῖς πιστεύουσιν· *filios DEI - his qui credunt*) Duo momenta proponuntur, quorum prius exponitur v. 13. alterum v. 14. ubi manifestatio Verbi in carne non tam, ut facta est, commemoratur, quam, ut credita est; id quod series rerum inde a v. 6 ostendit.

¶ γενέσθαι· *fieri*) Iesus vero *est* Filius DEI.

¶ ὄνομα· *nomen*) *nomen* Vnigeniti. huc enim refertur versus 14. Nexus infertur ex affini vocabulo τέκνα, *liberos*.

13 οἵ, *qui*) Refertur ad τέκνα, *liberos*. Namque ut *acceperunt* & *credentibus* inter se respondent, causamque denotant: sic effectus denotatur in illo *liberos fieri*, idque hoc versu explicatur ulterius.

¶ οὐκ ἐξ αἱμάτων, *non ex sanguinibus*) דמים αἵματα *sanguines* sæpe habet sermo Hebræus, plurali numero, etiam ubi de uno agitur homine: sed ubi de *generatione* agitur, non appellat *sanguinem* vel *sanguines* parentum. Ad generosam vero prosapiam commendandam, *sanguinis* vocabulum apud veteres scriptores & in hodierno usu obvium est: & *sanguines* inde varietatem originum denotant, ex quibus variæ prærogativæ vel captantur in mundo vel etiam capiuntur.

¶ οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς, *neque ex voluntate carnis*) *Caro*, eaque una, est maritus & uxor: & conjugum חפץ *voluntas* mutua liberos gignit, qui ex carne geniti caro sunt & filii carnis. Ioh. III. 6. Rom. IX. 8. Decenter *voluntatis* appellatio inter *amorem* sanctum, & inter fœdam ὄρεξιν *libidinem* media incedit: neque leniore Iohannes utitur vocabulo, quo indigna est caro per se; neque severiore, ne sanctis parentibus nati se excipiant.

¶ οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς, *neque ex voluntate viri*) *Voluntas viri*, voluntate carnis continetur: & tamen seorsum memoratur, tanquam pars potior & quodammodo culpatior. Etenim *matrem* habebat Christus, sed *viri* ignaram. Luc. I. 34.

Hæc tria, *sanguines*, *voluntas carnis*, *voluntas viri*, filiis hominum ἐξουσίαν, *potestatem*, *dignitatem* afferunt, nobilem, sed naturalem & humanam. Enimvero his tribus nitebantur Iudæi, vel de *majoribus* Abraham, Isaac, Israël, Iuda, Benjamin, Levi, Aaron, David &c. vel de *parentibus* utrisque, sed magis de *genitoribus* gloriari soliti, & eapropter se *Deo* non posse non placere putabant: sed hæc eadem nil valere, declarat Iohannes.

¶ ἀλλ' ἐκ θεοῦ, *sed ex Deo*) Naturali hominum generationi opponitur generatio ex Deo. Et quanquam illa, ut hæc, reapse unica est, tamen illa tripliciter expressa triplicem hujus quoque rationem infert. Docemur ergo, *filios Dei* fieri, qui geniti sunt, non, ut filii hominum, quales ipsi quoque ex veteri ortu suo erant, humanitus, sed *ex Deo*: id est, 1) non ex sanguinibus, sed ex *cœlesti* & supremo *Patre*, ex quo omnis familia beata & sancta nuncupatur: 2) non ex voluntate carnis, sed ex *amore* illo, cujus filius est ipse *primogenitus* omnis creaturæ; Col. I. 13. 15. & ex *volun-*

tate illa, quæ nos creaturarum *primitias* peperit. Iac. I. 18. Conjugata sunt אב *pater*: אבה *voluit*, *amavit*. 3) non ex voluntate viri, ſed ex *Spiritu Sancto*. Simile antitheton, Luc. I. 34. 35. Hi vere ſunt filii Dei, & talium filiorum typus erat *Adam*, qui non ex ſanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri genitus erat, & inde propria quadam ratione erat *Dei*; Luc. III. 38. & Iſaac: Gal. IV. 23. 29. ſed ſublimiore ſenſu Iohannes filios Dei deſcribit.

¶ ἐγεννήθησαν· *nati ſunt*) De regeneratione non eſt tantum modus loquendi huic evangeliſtæ proprius; ſed doctrina apud Prophetas & Apoſtolos eximie celebrata. Fideles ſunt filii Dei ex *generatione* proprie ſic dicta, vitam ex Ipſo nacti, indolem ejus referentes, imagine ejus fulgentes; quanto magis ὁ μονογενὴς, *unigenitus*? Sunt, per hunc, ex *adoptione*. Omnibus modis Deus nos ſibi aſſerit.

14 σὰρξ, *caro*) Caro (præterquam quod de nobis denotat naturam corruptam, a Spiritu Dei alienam, v. 13.) denotat corpus humanum, vel, ut hoc loco, hominem ipſum, a parte viſibili denominatum. conf. 1 Tim. III. 16.

¶ ἐγένετο, *factum eſt*) Non *erat*, ut Artemonius contendit. p. 332. 387 ſ. 472. Nuſquam in omni literarum genere periocha ulla ſub ſole reperietur, ubi ſtudioſius ſervetur differentia verborum εἰμὶ & γίνομαι, quam Ioh. I. Lege ex inſtituto totum contextum a v. 1 ad 30. & aſſenſeris. Si tempora verborum magno delectu ab Iohanne poſita agnoſcit Artemonius p. 464. cur non ipſa quoque verba?

¶ καὶ ἐσκήνωσεν· *& habitavit*) Ab hoc loco ad finem verſus ſunt ſententiæ quatuor: quarum primam per χιασμὸν reſpicit quarta; ſecundam tertia: ordine valde appoſito. 1) & habitavit in nobis:

2) & vidimus gloriam ejus,
3) gloriam ut unigeniti a Patre:
4) plenus gratiæ & veritatis.

¶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν· *habitavit in nobis*) Σκηνὴ, *tabernaculum*: unde σκηνόω. habitavit, ut in tabernaculo, *nobiſcum*; vere, nec diu, ſpectaculum ſui præbens. Verba affinia: ἐσκήνωσεν & ἐθεασάμεθα, uti *ſcena* & *theatrum*. Incola, ὁ λόγος, *Sermo*: caro, tabernaculum & templum. Hebr. IX. 11. Ioh. II. 21. Eædem literæ in שכינה & σκηνή.

¶ ἡμῖν, *nobis*) hominibus, qui caro ſumus.

¶ ἐθεασάμεθα, *ſpectavimus*) nos apoſtoli, præſertim Petrus, Iacobus & *Iohannes*. Luc. IX. 32. Apoſtoli de eo, quod viderant, ſolent plurali numero loqui: id quod ad majorem confirmationem pertinet. 1 Ioh. I. 1. 2 Petr. I. 16. Singulari numero utitur Paulus, 1 Cor. IX. 1. & Iohannes baptiſta. v. 32.

¶ τὴν δόξαν) *Gloriam*, Deitatem. c. II. 11.

¶ ὡς, *ut*) Particula hæc non comparat, ſed declarat. Nam ipſe λόγος, *Sermo*, eſt unigenitus.

¶ μονογενοῦς, *unigeniti*) Innuitur generationis divinæ veritas & unitas. Spectatur inprimis baptiſmus Ieſu Chriſti: v. 34. Matth. III. 17. quanquam ipſam baptizati Ieſu hiſtoriam a ceteris Evangeliſtis ſatis deſcriptam Iohannes decore prætermittit. coll. Matth. III. 14.

¶ παρὰ, *a*) Conſtr. cum μονογενοῦς, *Vnigeniti*: unius a Patre non ſolum geniti, ſed etiam miſſi. c. VI. 46. VII. 29.

¶ πλήρης, *plenus*) non, πεπληρωμένος, *impletus*, quod tamen alio reſpectu de Ieſu dicitur Luc. I. 40.

¶ χάριτος καὶ ἀληθείας, *gratiæ & veritatis*

ritatis.) Repetitur hoc totum, v. 17. *Gratia* sola nominatur v. 16. *Veritas* est *gratia* promisso vestita & exserta. Hebr. חסד ואמת Ex. XXXIV. 6. inde Ps. XXV. 5 f. 10. XXVI. 3. XXXIII. 4. 5. XXXVI. 6. LXXXV. 11. LXXXIX. 2. 3. 6. 9. 15. 25. 34. 50. XCII. 3. IIC. 3. C. 5. CXV. 1. CXVII. 2. add. Rom. XV. 8. 9. Col. I. 5. 6. Hæc gratia & veritas naturâ ignota est filiis iræ & mendacibus: obtingit autem nobis in Filio dilecto, in quo est Patris beneplacitum. Matth. III. 17. Dicitur *gratia in veritate*, Col. I. 6. 2 Ioh. v. 3. *gratia vera*, 1 Petr. V. 12.

15 μαρτυρεῖ, *testatur*) Vberius dehinc describitur testimonium Iohannis: & periocha a v. 15 ad 28 bimembris quidem est, sed tamen in *unum* utraque pars diem cadit. nam versu 19 non dicitur *postridie* aut simile quiddam: & sermo, quem postridie habuit Iohannes v. 29 seq. magis ad priorem periochæ partem refertur, quam ad posteriorem. Porro *uni* huic diei ita arcte annectuntur subsequentes dies, ut baptismus Domini, & commoratio in deserto, non interjici, aut subjungi, sed præponi debeat. Itaque Iohannes testans de Eo clamansque, *Hic est, quem dixi*, vel ob oculos habebat Iesum ex deserto reversum, coll. v. 29. 36. vel certe præclaros de eo sermones audierat.

¶ κέκραγε, *clamavit*) Habet hoc vim præsentis, uti v. 19, *hoc est testimonium*: quia nectitur cum μαρτυρεῖ, *testatur*, atque hoc ipsum vicissim pro præterito ponitur. Conferunt huc Aristidem, qui ait: ἡ πόλις αὐτὴ συνομολογεῖ καὶ κέκραγε. Clamat Iohannes cum fiducia & gaudio, uti magnum præconem decet, v. 23. ut *omnes* audirent & crederent. v. 7.

¶ λέγων, *dicens*) post baptismum Iesu.

¶ οὗτος, *Hic*) Iesus. Indefinite Iohannes dixerat, ante baptismum Domini, de Christo post Iohannem veniente, & ipse Iesum facie non noverat: sed in baptismo eum cognovit primo, & mox testatus est, *hunc*, Iesum, esse Christum, Filium Dei.

¶ εἶπον· *dixi*) ante baptismum Iesu. Matthæus, Marcus & Lucas describunt, quæ Iohannes baptista dixit ante baptismum Iesu: sed Iohannes evangelista memorat, quæ Iohannes baptista dixit post baptismum Iesu, sic tamen, ut simul se referat etiam ad prius dicta.

¶ γέγονεν, *factus est*) Hoc non dicitur de divina natura, sed de officio Christi: diciturque iterum, v. 27. & tertio, v. 30, ubi ἀνὴρ, *vir*, appellatur. Hoc sensu: *qui mihi erat a tergo, nunc est ante faciem meam, meque antevertit & post se reliquit.* Priores partes nactus est Iesus in baptismo. v. 31. 34. c. III. 30. conf. Phil. III. 14, ubi ὀπίσω & ἔμπροσθεν sunt opposita. neque ἔμπροσθεν unquam valet *prius*, de tempore; quo pacto nil aliud in hoc commate, atque in sequente innueretur: sed *ante*, de *loco*, & hic, de *gradu*. Γίνεσθαι καὶ εἶναι, *fieri* & *esse*, cum adverbio, sæpe significationem adverbii nominalem facit. c. VI. 25. Act. XIII. 5. Eph. II. 13. 2 Thess. II. 7. 2 Tim. I. 17. Rom. VII. 8. XVI. 7. Sic 2 Sam. XI. 23, ἐγενήθημεν ἐπ' αὐτούς. ἔξω ποιῆσαι Act. V. 34. Plura exempla collegit *E. Schmid.* ad Marc. IV. 10.

¶ ὅτι, *quia*) Sententia est hæc: *Qui post me veniebat, me antevertit & a tergo reliquit, quia longe prior me erat.* Excellentia personæ infinita est fundamentum *præcedentiæ*, ut sic dicam, in officio.

¶ πρῶτός μου) *prior me.* Parallelum est illud: *non sum dignus solvere corrigiam calceamenti ejus.* v. 27.

16 καὶ, *&*) Confirmat evangelista, huic Iohannis baptistæ prædictioni respondisse eventum, prioresque partes cessisse Christo. nam Evangelistæ est hic sermo: nec Baptista

Baptista v. 17 Iesum aperte appellaret *Christum*. at *plenitudo*, v. 16, refertur ad *plenum*. v. 14.

¶ ἡμεῖς πάντες· *nos omnes*) Non omnes viderunt, v. 14. omnes acceperunt. Apostoli & ceteri sumentes, Iudæi & gentes.

¶ ἐλάβομεν, καὶ, *accepimus, etiam*) Accusativus subauditur, *omne quod ex ejus plenitudine accipiendum erat*, & (speciatim) *gratiam pro gratia*.

¶ χάριν ἀντὶ χάριτος· *gratiam pro gratia*) Proximam quamque gratiam satis quidem magnam, gratia subsequens cumulo & *plenitudine* sua quasi obruit. Exemplum vide v. 51. Simillimum ἀντὶ illud Æschyli in Agam. ὄνειδος ἥκει τόδ' ἀντ' ὀνείδους· & *Chrysostomi* lib. VI de Sacerdotio, cap. 13. ubi Basilium suum ita loquentem facit: σὺ δέ με ἐκπέμπεις, ἑτέραν ἀνθ' ἑτέρας φροντίδα ἐνθείς. *tu me dimittis, alia pro alia imposita solicitudine*. ubi prior cura, eaque minor, non exemta, sed nova eaque tanta injecta erat, quæ priorem illam obscuraret, neque ad eam accessisse, sed ei *successisse* videretur. evolve locum ipsum, si placet, & quæ ad eum collegimus p. 516. Hebræi dicunt על ut שבר על שבר Ier. IV. 20. Conf. ib. c. XLV. 3. Ez. VII. 26. Ps. LXIX. 28.

17 ὁ νόμος, *lex*) *iram* parans, & *umbram* habens; moralis & ceremonialis.

¶ ἐδόθη, *data est*) Nullus philosophus tam accurate verba ponit, differentiamque eorum observat, quam Iohannes, in hoc præsertim capite: postea dicit ἐγένετο. Mosis non sua est lex: Christi sua est gratia & veritas.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) Eleganter omittitur conjunctio. nam & adversativa & copulativa locum habebat. Sic quoque v. 18. Gratiæ & veritati cedit lex. c. IV. 23. De gratia, explicatum modo, versu 16. de veritate mox, v. 18.

¶ Ἰησοῦ, *Iesu*,) Iohannes, facta semel mentione incarnationis, v. 14. deinceps nunquam hoc significatu ponit nomen λόγος, *Verbum*, toto hoc libro. conf. 1 Ioh. I. 1. 3. ubi item a nomine λόγος incipit; in progressu *Iesum Christum* appellat.

¶ ἐγένετο, *facta est*) Antea mundus nec scierat nec habuerat gratiam.

18 θεὸν, *Deum*) quem, ut Amorem, ostendit gratia & veritas.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) ne Moses quidem, nedum seniores Mosis tempore, aut Iacob, aut Iesajas, aut Ezechiel. ne angeli quidem, ita viderunt, ut Filius. vid. Not. ad Rom. XVI. 25 s.

¶ ἑώρακε, *vidit*) *Nemo vidit*; nemo exposuit: *Filius* vidit, Filius *exposuit*. c. III. 32.

¶ ὁ ὢν, *qui erat*) Conf. v. 1, ac potius 1 Ioh. I. 2. Sic ὢν, pro *eram*, c. V. 25. sic Hebr. יונק *qui suxit*. Cant. VIII 1.

¶ εἰς τὸν κόλπον, *in sinu*) cap. VI. 46. Prov. VIII. 30. Zach. XIII. 7. *Sinus* hic est divinus, paternus, fœcundus, blandus, arcanus, spiritualis. In lumbis esse dicuntur, qui nascentur homines: in sinu sunt, qui nati sunt. In sinu Patris erat Filius: quia nunquam non-natus. Significatur summa unitas & notitia intima, ex aspectu proximo.

¶ ἐκεῖνος, *Ille*) Epitheton excellentiæ & distantiæ.

¶ ἐξηγήσατο, *explicavit*) & verbis suis & conspectu sui.

19 οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Matthæus, Marcus & Lucas *Iudæorum* appellationem raro ponunt, Iohannes sæpissime. videlicet illi primos lectores Iudæos sibi proposuere; Iohannes fideles ex gentibus.

¶ ἐξ ἱεροσολύμων· *ex Hierosolymis*) sede illa religionis.

¶ ἱερεῖς καὶ λευίτας, *sacerdotes & levitas*) Testi-

Testimonio Iohannis ad populum intexitur testimonium ad antistites. Hæc legatio XL saltem diebus post baptismum Iesu facta indicat, Iohannis præconium non longo intervallo ante baptismum Iesu cœpisse. Alias legatio citius facta esset.

¶ ἐρωτήσωσιν, *interrogarent*) nomine publico. c. V. 33.

¶ σὺ τίς εἶ; *tu quis es?*) cum baptismo tuo. v. 25.

20 ὡμολόγησε, *confessus est*) veritatem. conf. v. 8. c. V. 33.

¶ οὐκ ἠρνήσατο, *non negavit*) Dum se negavit, Christum non negavit.

¶ ἐγὼ, *ego*) Limitato sermone ansam præbet cogitandi, Christum non longe abesse.

¶ ὁ χριςὸς, *Christus*) Iohannem esse Christum, suspicati erant.

21 σύ; *tu?*) Iohannes dixerat, *Ego non sum Christus*. De subjecto quærere perseverant: de prædicato melius quærerent, *Quis est Christus? ubi est?* Huc vero colloquium mox deducit Iohannes.

¶ οὐκ εἰμὶ, *non sum*) Erat Elias alter; non erat Thisbites ipse, de quo quærebant. Omnia a se amolitur, ut Christum confiteatur, & ad Christum redigat quærentes.

¶ ὁ προφήτης, *Propheta*) ille, de quo Deut. XVIII. 15. 18. Articulus refertur ad promissionem de propheta omnia docturo, & ad populi exspectationem. Eum tamen non modo diversum a Christo, sed etiam Elia minorem putabant, ut ex sermone gradatim descendente patet, h. l. & v. 25. quanquam populus deinceps *prophetam* eundem atque *regem* Messiam censuit, c. VI. 14. 15. & rursus alium *prophetam*, alium *Christum*, c. VII. 40. 41.

¶ εἶ σὺ, *es tu*) Omnes eos enumerant, de quorum adventu prædictum erat.

22 ἀπόκρισιν δῶμεν· *responsum demus*) Responsum postularat populus.

¶ περὶ, *de*) Quisque se ipse nosse debet.

23 ἐγὼ φωνὴ, *ego vox*) Sermo concisus: *Ego sum* ille, de quo dictum est: *Vox clamantis*. Iohannes erat etiam ipse clamans.

¶ εὐθύνατε) ἑτοιμάσατε - εὐθείας ποιεῖτε. Luc. III. 4 not.

¶ ἠσαΐας ὁ προφήτης· *Esajas propheta*) Olim, inquit, erant *prophetæ*: nunc propius est regnum Dei.

24 ἐκ τῶν φαρισαίων· *ex pharisæis*) qui magni facerent baptismum judaicum; & baptismum Iohannis agnoscerent rem esse magni momenti, nonnisi ab homine divinitus misso administrandam. Solet evangelista quasdam quasi parentheses, de caussis, de occasionibus, de finibus, de effectibus, de impedimentis, rerum, actionum & sermonum, & similes epicrises ponere, ex quibus liquidius intelligantur ea, quæ sub manu sunt. v. 28. 45. III. 24. IV. 8. VI. 8. VII. 5. 39. VIII. 20. 27. IX. 14. 22. X. 22. 23. XI. 13. 30. XII. 33.

26 μέσος ὑμῶν, *medius inter vos*) præsertim baptismi tempore.

¶ ἕςηκεν) *statuit sese*.

¶ οὐκ οἴδατε, *nescitis*) Alloquitur Hierosolymitanos, qui baptismati Iesu non interfuerant: & acuit eosdem, ut illum cognoscere studeant.

27 αὐτὸς) *Ipse*.

28 ἐν βηθαβαρᾶ, *in Bethabara*) Ergo longa via venerant. v. 19.

¶ πέραν) *trans*, respectu Ierusalem.

¶ ὅπου, *ubi*) ubi solebat baptizare.

29 ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν, *venientem ad se*) post baptismum, ut vidimus.

¶ ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ, *Agnus Dei*) *Agnum* appellat, innocentem, mactandum: qui obedientiam activam & passivam præstat. 1 Petr. I. 19. ὁ, articulus, respicit prophetiam de eo sub hoc schemate factam, Ies. LIII. 7. etiam sub typo agni paschalis. Atque

que ipsum pascha tum prope erat: c. II. 13. Divinitus instructus Iohannes appellat *Agnum Dei*: quanquam primo illo tempore appellationis hujus exacta intelligentia, si non ipsum Iohannem, certe auditores ejus fugeret.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Agnus Dei, quem Deus dedit & probat; & de quo Ipse ita testatur: hic solus est Agnus, hæc sola victima mihi grata. Hebr. X. 5 ss. Sic Ps. LI. 19, *sacrificia Dei*, quæ Deus agnoscit. Luc. II. 26, *Christus Domini*.

¶ ὁ αἴρων) Chrysost. *Dicit Iohannes* ἀμνὸν ΚΑΙ ΟΤΙ αἴρει κτλ. Vulg. *Ecce Agnus Dei, ECCE qui tollit* &c. Vterque illud ὁ ἀμνὸς, ὁ αἴρων, non per constructionem substantivi & adjectivi, sed per appositionem accepit. *Agnus Dei*, h. e. *Is qui tollit* &c. Atque hoc alterum vel Baptista vel Evangelista adjecit: uti c. IV. 25. Agnus Dei primum a mundo in se recepit, deinde a se ipso devolvit peccati sarcinam.

¶ τὴν ἁμαρτίαν, *peccatum*) Singularis numerus, cum articulo, summa vi. una pestis, quæ omnes corripuit. totum tulit, non ita partem unam tulit, ut alteram non ferret. Idem numerus singularis plurali interponitur Ies. LIII. 6. 8. 12. *Peccatum* & *mundus* æque late patent.

30 ἀνὴρ, *vir*) magnus, sine pari.

¶ πρῶτος, *prior*) v. 15 not.

31 οὐκ ᾔδειν) *non noram* facie, perinde ut vos, v. 26. tum, quum dixi: *Post me venit*. vid. Matth. III. 14 not. Plane pertinet hoc ad probandum, Iohannem divinitus fuisse instructum ad testandum de Christo Iesu.

¶ ἵνα, *ut*) Finem non unicum, sed tamen primarium exprimit, cur venerit aqua baptizans. Act. XIX. 4.

¶ βαπτίζων· *baptizans*) Nexus verborum Iohannis baptistæ, post parenthesin evangelistæ mox notandam.

32 ἐμαρτύρησεν, *testatus est*) ut de re sibi ac non populo visa. Quæ sequuntur, erant testimonii: quæ v. 29 s. dicuntur, erant demonstrationis ex testimonio. Cohærentibus baptistæ verbis evangelista hanc quasi parenthesin interponit: ἐμαρτύρησεν - ὅτι· *testatus est Iohannes dicens*.

¶ τεθέαμαι) *spectavi*.

¶ ἐξ οὐρανοῦ, *ex cælo*) Hoc constr. cum καταβαῖνον, *descendentem*.

¶ ἔμεινεν, *mansit*) cum bona mora.

33 οὐκ ᾔδειν) *non noram*, antequam vidi Spiritum descendentem.

¶ ὁ πέμψας με, *qui misit me*) Deus.

34 ἑώρακα) *vidi* Spiritum descendentem.

¶ καὶ) *&* inde.

¶ μεμαρτύρηκα) *testis sum factus*.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ· *Filius Dei*) adeoque Messias. Spectatur illud, quod exstat Matth. III. 17.

35 τῇ ἐπαύριον· *postero die*) Magni dies: primus testimonii de Iesu, *Messia*, v. 15 s. secundus, testimonii, de Eodem, & simul de ejus Passione. v. 29 s. tertius, hic, trium discipulorum ineuntium: quartus, Philippi & Nathanaëlis adducti. v. 44. Add. c. II. 1. 12. Singulare est hujus Evangelistæ studium in temporibus notandis.

¶ δύο, *duo*) testes futuri.

36 περιπατοῦντι, *ambulantem*) Iam non ad Iohannem veniebat: v. 29. neque enim sæpius decebat. Semel id fecisse, sat demissum erat.

37 ἠκολούθησαν· *secuti sunt*) ultro a tergo. Primæ origines ecclesiæ christianæ. Primo tempore lactea quadam dulcedine discipulos invitavit Iesus.

39 τί ζητεῖτε; *quid quæritis?*) Sciebat, se quæri. Ait igitur, *quid quæritis* apud me? non, *quem quæritis?* Hac quæstione cor eorum tetigit. Ostendit, se scire, aliquid

aliquid quærere illos: & occasionem præbet rogandi, quod vellent.

¶ ῥαββὶ, *Rabbi*) Mature hunc titulum Iesu tribuunt. v. 50. Et interpretatio addita ostendit, augusto significatu discipulos ineuntes eum Illi tribuisse.

¶ πȣ͂ μένεις) quærimus, *ubi maneas*, ubi μονὴν habeas. Familiaritatem appetunt.

40 εἶδον, *viderunt*) Messiæ documenta videre illi potuere in ejus habitatione, quæ erat simplex, tranquilla, munda, silens, frugalis, sine egeno vasorum & librorum apparatu, (conf. 2 Reg. IV. 10.) denique Ipso, eoque solo, digna.

¶ ἔμειναν, *manserunt*) Constantia discipulos decet.

¶ ἡμέραν, *diem*) O felix dies!

¶ ὥρα, *hora*) Festinavit Andreas, vel vesperi, nunciare fratri.

42 εὑρίσκει, *invenit*) Cum festissima illorum dierum novitate pulcre congruit verbum *invenit*, hîc sæpius positum.

¶ πρῶτος· *primus*) Credibile est, utrumque eorum quæsivisse Simonem, diversis viis.

¶ τ̀ ἀδελφὸν, *fratrem*) Hic deinde superior factus Andrea, quem credibile est natu fuisse majorem. v. 45.

¶ εὑρήκαμεν, *invenimus*) v. 46. Magnum ac lætum ἕυρημα, *inventum*, XL propemodum seculis a mundo exspectatum. Ex Iohanne didicerant, in proximo esse.

¶ ὅ, *quod*) Id evangelista addit. v. 43.

43 ἐμβλέψας· *intuitus*) Aspectus efficax.

¶ σίμων ὁ υἱὸς ἰωνᾶ, *Simon filius Iona*) Hæc nomina Salvatori nemo dixerat. itaque hac nomenclatura Petrum totum cepit. conf. v. 49.

¶ κηφᾶς, *Cephas*) Hoc nomine Petrus etiam deinceps, Syriaco, in Syria præsertim versatus, appellatus est.

44 ἠθέλησεν ἐξελθεῖν, *voluit exire*) & exiit. c. II. 1. Collato illo capite II, præsertim versu 11, patet, *exeundi* verbum insigne esse. *Exiit* ad agendum, ad rem gerendam.

45 βηθσαϊδὰ, *Bethsaida*) Hoc videtur eo dici, quod eadem esset patria Nathanaëlis. v. 46.

46 εὑρίσκει· *invenit*) Philippus vocatus, statim lucrifacit.

¶ τ̀ ναθαναὴλ, *Nathanaël*) Probabile est, hunc inter apostolos esse receptum, & illum ipsum fuisse qui *Bartholomæus* dicitur, secundario nomine ex patre Tolomæo, ut Simon ex Iona, Iacobus & Iohannes ex Zebedæo: nam etiam Iudas dictus est Lebbæus vel Thaddæus. Certe etiam Matth. X. 3 Philippo jungitur, & Ioh. XXI. 2 Nathanaël in medio apostolorum ponitur, statim post Thomam: coll. Act. I. 13. & videtur etiam sorti apostolicæ fuisse committendus, Act. I. 23. nisi jam fuisset in apostolis. Certe fuit amicus Domini æque carus, sicut principi carus esse amicus potest, qui tamen non ad legationes adhibetur.

¶ λέγει, *dicit*) voce magna, v. 49. & hilari.

¶ εὑρήκαμεν· *invenimus*) ego, Andreas & Petrus.

47 δύναταί τι) *potestne aliquid?* Itaque multi illic erant improbi. Conf. de tota regione, cap. VII. 52. Modestior tamen & cautior est interrogatio, quam si categorice negaret Nathanaël. Christus virtutem suam non patriæ in terra in acceptis retulit. De cœlo venit.

¶ ἀγαθὸν, *bonum*) At quantum *Bonum*, Christus! c. VII. 12.

¶ ἔρχȣ καὶ ἴδε, *veni & vide*) Optimum remedium contra opiniones præconceptas. Quod Iesus pridie reposuerat discipulis: id jam Philippus aliis reponit. ἴδε, *vide*, i. e. videbis. Sæpe imperativus post

post imperativum habet vim futuri. Gen. XVII. 1. Amos V. 4. Vid. Glass. Phil. Can. XLIII de Verbo.

48 περὶ αὐτοῦ) *de illo*, non statim *ad illum*.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Affirmatio, intimam notitiam ostendens.

¶ ἰσραηλίτης, *Israëlita*) dignus, qui videat angelos Dei ascendentes & descendentes, uti Iacob. v. 52. coll. Gen. XXVIII. 12. Nomen *Israël* nulla creatura gerere posset, nisi divinitus datum; ita amplum est: ἄδολοι *sinceri* eo digni sunt. Habet hic sermo indicium 1. omniscientiæ: 2. benignitatis. Præceps fuerat Nathanaël v. 47. Dominus se ei *bonum* præbet.

49 πόθεν, *unde*) Non huic quæstioni respondet Iesus, sed ostendit, se vel plura de Nathanaële scire.

¶ συκῆν, *ficum*) Symbolum pacis & securitatis evangelicæ.

¶ εἶδόν σε, *vidi te*) lumine divino. Admonetur Nathanaël de cogitationibus, quas tum habuerat vere Israëliticas & a dolo immunes.

50 ἀπεκρίθη, *respondit*) Lautam sortem affert celeritas considerata credendi. tarditas reprehenditur Luc. XXIV. 25.

¶ σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *tu es Filius Dei*) c. VI. 69. Nunc ipse Nathanaël plus fatetur, quam a Philippo audierat: & retractat dubium de *bonitate* Iesu.

¶ ὁ υἱὸς - ὁ βασιλεὺς, *Filius - Rex*) Confessio de persona & officio Christi.

¶ σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ ἰσραήλ· *tu es rex Israëlis*) adeoque etiam meus, quum me agnoscis genuinum *Israëlitam*.

51 εἶδον, *vidi*) Iteratio confirmat. c. IV. 17. f.

¶ πιστεύεις;) Alii sine interrogatione legunt, quam tamen postulat sermo sine particula οὖν aliave ejusmodi subsequens, μείζω τούτων ὄψει. Eadem figura Luc. XXII. 52. Simul exprimitur admiratio Domini de promta fide Nathanaëlis, uti Matth. VIII. 10, de fide centurionis: & novo documento ostendit Dominus, notum sibi intime esse Nathanaëlem, & hujus fidem confirmat.

¶ μείζω, *majora*) de quibus versu seq. & cap. XXI. 25.

¶ ὄψει, *videbis*) Hoc verbo continetur mansio Nathanaëlis cum Iesu.

52 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Matthæus, Marcus & Lucas in sermonibus Iesu Christi semel solent ἀμὴν ponere, Iohannes bis, de quo vid. Iac. Gaillium, tr. de Filio hom. qu. 11. 12. p. 231 - 239. Idque ceteri quidem faciunt iis in locis, quæ non sunt parallela; sed tamen etiam in parallelis. Matth. XXVI. 21. 34. Ioh. XIII. 21. 38. unde Salvator aut semper semel, aut, quod magis arbitramur, semper bis videtur ἀμὴν esse præfatus. Matthæi, Marci & Lucæ tempore nondum maturum fuit, id commemorare: Iohanne scribente, maturum fuit. Sed quare bis? Locutus est Iesus nomine Patris & suo: add. not. ad 2 Cor. I. 20. & Sermo ejus est Veritas, penes Dicentem & penes credentes: 1 Ioh. II. 8. in re & in verbis. Matth. V. 37. sunt λόγοι ἀληθινοὶ καὶ πιστοὶ, *fideles & veraces*. coll. Ap. XIX. 11. Est epizeuxis Hebraica, uti Psalm. XLI. 14. LXXII. 19. LXXXIX. 53. ut מאד מאד *valde valde*.

¶ ὑμῖν, *vobis*) tibi & ceteris.

¶ ὄψεσθε, *videbitis*) Resp. ὄψει, *videbis* v. 51. Vnius magna fides & confessio etiam aliis conficit majora charismata.

¶ τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγότα, *cœlum apertum*) i. e. Videbitis maxima signa, quæ ostendant, cœlum esse apertum. Dominus de cœlo descendit & nunc in terra versatur; atque inde ministri cœlestes multum habebunt, quod agant: nam Domino præsto erunt. ἀνεῳγότα, *apertum*, præteritum, pro-

proprie, coll. Matth. III. 16. & cum continuatione in posterum, Ioh. III. 13. Act. VII. 56. Ap. XI. 12.

¶ τοὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ, *angelos Dei*) quos eosdem ministros habet Filius DEI unigenitus.

¶ ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας, *ascendentes & descendentes*) *ascendentes* priore loco ponitur: itaque angelorum commoratio erit in terra. Vidit tale quid *Iacob*, Gen. XXVIII. 12. quanto magis Israëlitæ sinceri in N. T.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Vid. not. ad Matth. XVI. 13.

CAP. II.

1 Τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ) *tertio die*, post promissum datum. c. I. 52. Nunc ostenditur specimen.

¶ γάμος, *nuptiæ*) Christus non tollit societatem humanam, sed sanctificat. Etiam aqua sitis restingui poterat: sed in nuptiis vinum Dominus donat; extra nuptias non fuisset casus necessitatis. Magna facilitas Domini: nuptiis interest primo tempore, dum discipulos allicit, per severiores inde vias progressurus ad crucem, in gloriam.

2 ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ, *mater Iesu*) *Mariæ* nomen Iohannes nunquam appellat; sed ut ex ceteris evangelistis notum præsupponit. conf. not. ad cap. VI. 67. VII. 42. XXI. 2.

¶ ἐκεῖ, *ibi*) ut propinqua vel familiaris.

¶ οἱ μαθηταὶ, *discipuli*) Plures jam erant discipuli, quam ii existimasse videntur, qui Iesum & discipulos invitarant: eo celerius consumtum est vinum. sed Iesus uberrime pensat tot hydriis vini, quot circiter comites adduxerat.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Colligi hinc potest invitantium pietas.

3 ὑστερήσαντος, *deficiente*) Quot dierum illæ nuptiæ fuerint, quoto nuptiarum die Dominus venerit, vinumque defecerit, non constat.

¶ οὐκ ἔχουσι) *non habent* neogami. Hoc dicit: Velim discedas, ut ceteri item discedant, antequam penuria patefiat. In hunc Mariæ sensum responsio Iesu non modo non dura videtur, sed amoris est plenissima.

4 τί ἐμοὶ καὶ σοί, *quid mihi & tibi?*) Aliæ sunt tuæ, inquit, cogitationes, aliæ meæ. Similiter exercentur discipuli, c. VI. 6. XIII. 7.

¶ γύναι) Non dicit, *Maria*: nec, *mater*: sed *femina*; quæ appellatio medium tenebat, & Domino præcipue decora erat, c. XIX. 26. fortasse etiam propria. Dominus Patrem super omnia spectabat: ne matrem quidem noverat secundum carnem. 2 Cor. V. 16. conf. not. ad Ioh. XX. 13. Inprimisque huic formulæ, *quid mihi & tibi*, non congruebat *matris* appellatio. Græcum tamen γύναι, Synonymo carens, civilius sonat, quam *mulier*, *Weib*, quatenus ab altero *femina*, *Frau*, distinguitur: & *mulier* pro *matre* dicitur Ies. XLV. 10.

¶ οὔπω ἥκει) *nondum adest*. Idem verbum c. IV. 47. VIII. 42.

¶ ὥρα, *hora*) faciendi, quod innuis, i. e. discedendi. Vtique *juvandi* hora aderat.

5 λέγει, *dicit*) Maria nondum viderat miraculum ab Iesu editum: v. 11. sed ex ipsius responso sapienter colligebat, id jam agi.

¶ ὅ τι ἂν λέγῃ ὑμῖν, ποιήσατε· *quodcunque dixerit vobis, facite*) Sentit, illum facturum esse aliquid: totam igitur curationem, sibi incumbentem, ipsosque ministros, Illi delegat. Conf. Gen. XLI. 55, ὃ ἐὰν εἴπῃ ὑμῖν, ποιήσατε· *quicquid vobis dixerit, facite*.

6 ὑδρίαι) *hydriæ*, latiores, quam altiores.

res. nam *jacebant*: erantque capaces, longæ, latæ, profundæ: ex quibus hauriretur. v. 8.

¶ *κατὰ*) *ad.*

¶ *τῶν ἰουδαίων*, *Iudæorum*) qui frequentes habebant lotiones. Non inter Iudæos ſcripſit evangeliſta. v. 13. c. V. 1.

¶ *μετρητὰς*, *metretas*) 2 Par. IV. 5. LXX, *χωροῦσα* (בתים) *μετρητὰς τρισχιλίους.* Hiſt. Beli v. 2, *σεμιδάλεως ἀρτάβαι δώδεκα καὶ πρόβατα τεσσαράκοντα καὶ οἴνου μετρηταὶ ἕξ.* his ſaturabantur LXX ſacerdotes, præter mulieres & liberos. ib. v. 9. nec dubium, quin magnæ reliquiæ factæ fuerint. Hac analogia XV metretæ in Cana, plus CLXXV viris præter mulieres & liberos, non ſane pauciores, potandis ſufficere poterant; quibus cibandis artabæ 30 ſive chœnices 1530 & oves 100 opus forent. Conf. 3 Eſr. VIII. 22. Matthæus Hoſtus metretas XII docet eſſe (Francofordiæ ad Oderam) noſſellas 777$\frac{3}{5}$. ſed metretas 18, noſſellas 1166$\frac{2}{5}$. inde medium pro 15 metretis, erunt noſſellæ 972.

8 *ἤνεγκαν*, *tulerunt*) i. e. *hauſerunt & tulerunt.* Pulcrum obſequium.

9 *ὁ ἀρχιτρίκλινος* *architriclinus*) qui rem omnem in convivio gubernabat; peritus dijudicandi guſtûs.

¶ *τὸ ὕδωρ*) Articulus nota ſubjecti.

¶ *οὐκ ᾔδει· ᾔδεισαν· non norat : norant*) *Ignorantia* architriclini comprobat bonitatem vini; ſcientia miniſtrorum, veritatem miraculi.

¶ *φωνεῖ*) *vocat*, non additur, *ad ſe.*

10 *λέγει*, *dicit*) ita, ut audirent, qui aderant. v. præc.

¶ *τὸν καλὸν*, *bonum*) Ergo ſponſus poſuerat vinum, architriclino judice, ſat bonum: ſed melius dedit Ieſus.

¶ *ὅταν μεθυσθῶσι*) Simpliciter recenſetur oratio architriclini, & conſuetudo etiam Iudæorum: ebrietas non approbatur.

¶ *τετήρηκας*, *ſervaſti*) Loquitur, ut ignarus rei geſtæ. v. 9.

11 *ταύτην*, *hoc*) Prima Chriſti miracula ſingulari copia proponuntur; quia his nixa fidei initia.

¶ *ἀρχὴν*, *initium*) Vnde jam exiſtimari poſſet, ſecutura plura.

¶ *καὶ ἐφανέρωσε*, *& manifeſtavit*) atque ita *cœpit manifeſtare* gloriam ſuam. Antea non fecerat miracula.

¶ *ἐπίστευσαν*) *crediderunt* amplius. Etiam in nuptiis quærendus fidei profectus. Dehinc parati erant diſcipuli ad amplectendum, quicquid facturus & dicturus eſſet Dominus.

¶ *μαθηταὶ*, *diſcipuli*) *Mater* pridem crediderat. Luc. I. 45.

12 *κατέβη*) *deſcendit* a Cana.

¶ *καὶ*, *&*) Sancta familia. *Fratres* ponuntur ante *diſcipulos.* Magna fratrum fuerat prærogativa, ſi uſi eſſent.

¶ *οὐ πολλὰς ἡμέρας*, *non multos dies*) Aſſuefecit eos peregrinationi: & inſtabat iter Hieroſolymitanum. v. ſeq.

13 *τὸ πάσχα*, *Paſcha*) Circa *Paſchata* inprimis fœcundum fuit officium Chriſti.

14 *βόας καὶ πρόβατα καὶ περιστερὰς*, *boves & oves & columbas*) quorum uſus erat in ſacrificiis.

¶ *καθημένους*, *ſedentes*) in ipſa negotiatione.

15 *φραγέλλιον*, *flagellum*) zelus admirabilis.

¶ *ἐκ σχοινίων*) *ex funibus* pluribus. ſic enim erant olim flagella. Nulla erat autem materia minus damni corporibus afferens, quam hæc. Neque dicitur hominibus ictum inflixiſſe: terrore rem perfecit.

16 τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) Admiranda auctoritas.

17 ἐμνήσθησαν, *recordati sunt*) Conf. v.22. cap.XII.16. de tempore recordationis. it. cap.XIV.26.

¶ ὁ ζῆλος - καταφάγεταί με, *zelus - comedet me*) Sic LXX, Ps.LXIX.10. Revera hostes Iesum postea ob *zelum domus paternæ* interfecerunt.

¶ οἴκου, *domus*) v.16.

18 τί σημεῖον, *quod signum*) Atqui hoc ipsum erat σημεῖον *signum*, quod Iesus miraculose fecerat. Signa signis comprobari postulant. Pari perversitate usi sunt c.VI.30. Matth.XXI.23.

¶ ὅτι) *quod, quum.*

19 λύσατε, *solvite*) Propter hoc ipsum factum, templi purgati, solverunt postea templum corporis. Matth. XXVII. 40. XXVI.61. *Solvite*, i. e. *si solvetis*; imo *solvetis*. Similis imperativus, Sir.XXX.9. XXXIII.26. *Mulce filiolum* &c.

¶ τὸν ναὸν, *templum*) Corpus Iesu, resuscitandum, est templum & habitaculum Deitatis. Ergo Iesus est Dominus templi Hierosolymitani, quod erat typus corporis Iesu.

¶ τοῦτον, *hoc*) Non dubium est, quin Iesus id, quod evangelista v.21 addit, adhibito nutu gestuve, Iudæis non observato, suppleverit.

¶ ἐγερῶ, *excitabo*) Aptum verbum, de æde lapidea & de templo corporis. Recurrit versu 22. Hoc magnifice dicit: Templo corporis mei facere possum, quod volo: c.X. 17 s. itaque etiam hoc templo ex lapidibus & lignis facto facere possum, quod volo. Postulantes differt: conf. c.VIII.28. neque tamen in præsenti nulla signa fecit. v. 23.

20 ᾠκοδομήθη, *ædificatum est*) ab Herode M. & deinceps. Vide præter ceteros Witsium in Misc.T.II. p.311.

¶ καὶ σὺ, *& tu*) Eo magis videntur sermonem Iesu ad literam accepisse, quia *faber* appellabatur. Marc.VI.3.

21 περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος, *de templo corporis*) id est, de templo, quod erat corpus Iesu. Conferatur locutio c.XI.13.

22 ἠγέρθη, *excitatus est*) Resurrectio, non glorificatio, appellatur, quia per resurrectionem impletum est signum. Conf. ἐγερῶ, *excitabo*, v.19.

¶ ἐμνήσθησαν, *recordati sunt*) *Fides* & *memoria* mutuam opem præstant, h. l. & c.XII. 16. XVI.4. simul etiam laborant. Matth.XVI.8.9. Ps.CVI.13. coll. v.12.

¶ τῇ γραφῇ καὶ τῷ λόγῳ, *scripturæ & sermoni*) de templo excitato. Vtrumque divinum.

23 ἐν τῇ ἑορτῇ, *in festo*) populo congregato. c.IV.45.

¶ ἐπίστευσαν, *crediderunt*) ut illi, de quibus c.VIII.30. XII.42.

¶ τὰ σημεῖα, *signa*) Plura signa ab evangelistis commemorantur facta in Galilæa, quam in Iudæa & Hierosolymis. v.1. & cap.IV.46 s. Nam in Galilæa fecit plurima, Matth.XI.20. & quæ Hierosolymis facta fuerant, tum erant per se notissima.

24 αὐτὸς) *Ipse.*

¶ οὐκ ἐπίστευσεν ἑαυτὸν, *non credebat semet ipsum*) Non descendit in nimiam familiaritatem cum illis: (LXX Iob XXIX. 24, εἰ ἐγέλων πρὸς αὐτοὺς, οὐκ ἐπίστευον.) non revelavit eis, quæ revelare maturum non erat. Antitheton, ἐπίστευσαν, *crediderunt*. v.23.

¶ αὐτὸν) *Ipse*, per se, norat omnes.

¶ γινώσκειν, *nosse*) Sæpe Iohannes ita ponit verbum γινώσκειν, *nosse*, de Iesu cognoscente omnia, sine hominis indicio. c.IV.1. V.6.&c.

25 ὅτι) *quia.*

¶ τ͂ ἀνθρώπȣ· τῷ ἀνθρώπῳ· *homine, homine*) Id de toto hominum genere dicitur: versu præcedente, de singulis, sub eo contentis.

¶ αὐτὸς) *Ipse*, sine alio testimonio.

¶ τί, *quid*) videlicet *perfidia*. omnis homo mendax. Euphemiam habet sermo Iohannis. In homine est, quod humanum est: in homine novo est, quod divinum, christianum, spirituale est.

CAP. III.

1 Ἦν δὲ, *erat autem*) Vndecim colloquia Iesu numerantur ab Iohanne perscripta: ex his nunc incipit primum.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) ex iis, de quibus c. II in fine; sed nonnihil melior multis.

2 νυκτὸς, *nocte*) *Nunquam non* recipit Christus ad se venientes.

¶ οἴδαμεν, *scimus*) ego & mei similes, *principes* potius, quam *pharisæi*. c. XII. 42. Huic plurali respondet pluralis v. 7. Antecedens ponitur a Nicodemo. consequens: ideo tecum volui conferre. De cœlestibus volebat audire & de sublimibus. v. 12.

¶ σημεῖα, *signa*) c. II. 23.

3 ἐὰν μή τις, *nisi quis*) Sermo indefinitus: quem Nicodemus tamen recte ad se applicat. conf. v. 7, *vos*. Sensus est hic: Tua, Nicodeme, opinio ista de Iesu non sufficit: plane *credas*, oportet, & instituto cœlesti, etiam *baptismi*, te subjicias. conf. Marc. XVI. 16. Hæc necessaria Nicodemo doctrina erat. Ideo Iesus hinc exorsus est; ut Nicodemus quidem ansam dederat.

¶ γεννηθῇ, *genitus sit*) Sub schemate primum id proponitur, sermone arduo, ad Nicodemum de ignorantia convincendum; quod deinde propriis verbis, ubi humiliatus est, ostenditur. v. 15. s. Idem hoc loco dicitur, quod Matth. III. vocabulo μετανοίας *resipiscentiæ*. hoc enim non occurrit in toto secundum Iohannem evangelio.

¶ ἄνωθεν) Coll. v. 2. 7. 11 seqq. 31. ἄνωθεν significat *superne*, unde Filius hominis descendit.

¶ ὀυ δύναται, *non potest*) Non satis scierat ipse Nicodemus, quid (v. 2) dixisset.

¶ ἰδεῖν, *videre*) jam nunc, & post hanc vitam: *videre*, cum fructu.

¶ τὴν βασιλείαν τ͂ θεȣ͂· *regnum Dei*) Hoc videt, qui Christum videt. Vnde nativitas, inde agnitio.

4 πῶς) Hoc *quomodo*, & *cur*, sæpe obstant fidei. v. 9. c. VI. 52. Nicodemus miratur. v. 7. Bene est, quod simpliciter interrogat.

¶ γεννηθῆναι, *gigni*) Debebat Nicodemus etiam assumere τὸ ἄνωθεν, *superne*. id ille præterit: ideo ait, δεύτερον, *secundo*.

¶ γέρων) *senex*, non modo *adultus*. Nicodemus itaque senex, sua causa interrogat: & venerat ad Iesum annos multo pauciores habentem.

¶ μὴ δύναται, *num potest*) Animosius objicit Nicodemus.

5 ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος, *ex aqua & spiritu*) Iesus sermonem magis arduum reddit, ad exercendum Nicodemum, simulque declarat differentiam nativitatis supernæ & maternæ; & nativitatem supernam definit communione cum *Ipso* & cum *Spiritu*: (nam de se & de Spiritu loquitur etiam versu 11.) conf. 1 Cor. VI. 11. Nemo potest Deo frui sine Filio & Spiritu ejus. *Aqua* denotat *Baptismum* Iohannis in Christum Iesum, v. 22. 23. quem baptismum collegæ Nicodemi, v. 1, omittentes, consilium Dei spreverant: Luc. VII. 30. cum tamen Iudæi assueti essent baptismis. Hebr. IX. 10. Et videtur Nicodemus ipse parum magnifice de Iohanne ejusque

que baptismate sensisse, qui nullum signum fecisset. coll. v. 2. Nec solum communio cum Christo, sed etiam cum *Spiritu* ejus est necessaria. Act. II. 38. Et quia idem Spiritus Christum glorificat, ideo aquæ mentione mox omissa, solius *Spiritus* mentio fit, ex quo renascamur. neque dicit versu 6, *quod natum est ex aqua, aqua est*. Itaque necessitas regenerationis primario, baptismi secundario hic confirmatur. (conf. simile καὶ, *&*, c. VI. 40, *videns & credens*:) alias exigua spes foret de infantibus sine baptismo obdormientibus. Conf. de *aqua* & *Spiritu*, Tit. III. 5.

¶ εἰσελθεῖν, *intrare*) Resp. *intrare*, versu præc. Crescit severitas sermonis, coll. *videre*. v. 3. Non potest *intrare*, nedum *videre*. *Intrare* domum debet, qui internam ejus structuram vult *perspicere*. Quod non natum est, neque *oculis* neque *pedibus* utitur.

6 τὸ γεγεννημένον, *quod natum est*) Postea in masculino dicitur, ὁ γεγεννημένος, *qui natus est*. v. 8. Hoc, in neutro, generalius sonat, & notat ipsa prima stamina vitæ novæ, coll. Luc. I. 35. vel etiam universitatem regenitorum. coll. c. VI. 37. 39. Illud, masculinum, maturam nativitatem significat.

¶ σὰρξ) *caro* vera: sed & caro mera, spiritûs expers, spiritui adversa, ex generatione vetusta.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) Quod genitum est ex spiritu, spiritus est: qui genitus est ex spiritu, spiritualis est.

7 ὑμᾶς, *vos*) te & eos, quorum nomine locutus es. (v. 2.) *vos*, ait Iesus; non, *nos*.

8 τὸ πνεῦμα) *Spiritus*, proprie. nam huic, non vento, (de quo tamen conf. Kohel. XI. 5.) *voluntas* & *vox* est: & ex hoc *nascimur*, & qui ex hoc nascitur, sic est, ut hic. Cum vento non immediate compararetur renatus, sed Spiritus ipse.

¶ ὅπου) *ubi*, *unde*, & *quo*: supra carnem, terram & naturam.

¶ πνεῖ) *spirat*; in verbo & sono evangelii. 1 Ioh. V. 6.

¶ ἀκούεις, *audis*) jam nunc quoque, dum me audis. audis in *terra*, vocem spiritus. Conf. *terrena*, v. 12.

¶ πόθεν, *unde*) ex *cælo*, *superne*.

¶ ποῦ, *quorsum*) in *cælum*. conf. *cælestia*. v. 12.

¶ οὕτως) *ita*, uti Spiritus ipse, quem audis, & tamen ignoras.

10 ὁ διδάσκαλος, *magister*) *doctor* plurimorum auditorum, veteranus, & ceteris, corruptissimis, aliquantum melior. c. X. 8 not. Emphasin habet articulus. Nicodemus unus ex omnibus doctoribus Israëlis erat, qui ad I. C. venerat, & cognitionem ejus docere posset Israëlem; & sane doctorem postea Israëlis egit, *Iustum* defendens & sententia sua, c. VII. 50. & facto. c. XIX. 39. quibus duobus locis evangelista mentionem repetit hujus nocturnæ collocutionis.

¶ ταῦτα) *hæc*, quæ Israëlem divinum faciunt.

11 ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, *amen amen dico tibi*) Ter hoc dicitur Nicodemo.

¶ οἴδαμεν, *scimus*) Non associat sibi Iesus Iohannem aliumve hominem. c. I. 18. VI. 46. Loquitur de se & de Spiritu. Conf. de Filio, v. 32. de Spiritu Sancto, v. 8. 34. c. XVI. 13.

¶ λαλοῦμεν) id demum *loquimur*.

¶ οὐ λαμβάνετε, *non accipitis*) Plurale, uti v. 2, *scimus*.

12 τὰ ἐπίγεια, *terrena*) Cœlesti sensui Iesu Christi sunt ἐπίγεια *terrena*, quæ in terris peragenda, nobis, humi repentibus, maxime videntur cœlestia. Totus scripturæ stilus est συγκαταβάσεως plenus. Regeneratio est ex cœlo, non tamen in

cœlo:

cœlo: est illa quidem in margine cœli.

¶ πῶς, *quomodo*) Causa, cur scriptura de multis rebus sileat.

¶ τὰ ἐπουράνια) *cœlestia*, interiores rationes regni Dei. v. 3. Sap. IX. 16. Cœlestia non tam eloquitur versu 13, quam innuit.

¶ πιστεύσετε, *credetis*) Quo minus aliquid videtur rationi credibile, eo magis sæpe cœleste est.

13 καὶ) *Et*, proprie poni perspicies, si interrogationem in versu 12 aliquantisper cogitando in categoricum sermonem mutaveris. Versu præcedenti & præsenti notamur, ut alieni a cœlo per nos. Sine fide, sermonibus meis & mihi, inquit Iesus, præstanda, non potestis cœlestia intelligere aut assequi. Antecedens pro consequente.

¶ οὐδεὶς) *nemo* in terra ortus. Angeli non excluduntur plane. c. I. 52. Fideles non ascendunt, sed ab ascendente trahuntur post Ipsum, quem in baptismo induerunt.

¶ εἰς τὸν οὐρανὸν, *in cœlum*) Potissimum loquitur de cœlo divinæ majestatis.

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Hîc, præterito tempore verbi ἀναβέβηκεν, *ascendit*, in futurum mutato, subaudi ἀναβήσεται, *ascendet*. coll. c. VI. 62. Nusquam clarius ante passionem de ascensione sua locutus est Dominus, quam h. l. & in parallelo, c. VI. 62. ubi pariter ascensionem allegat, tanquam rem multo magis arduam creditu, quam ea erant, quæ auditoribus incredibilia videbantur. Magnam omnino duo colloquia, cap. III & VI, inter se similitudinem habent; alterumque de ortu, alterum de alimento novæ vitæ agit, cœlestia spirans omnia. Salvatori objicitur τὸ πῶς *quomodo*: ille insistit τῷ πόθεν, *unde*, & ποῦ, *quorsum*.

¶ ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς, *qui descendit de cœlo*) Filius hominis, humana natura assumta, cum antea ut Filius Dei fuisset in cœlo, cœpit in terra esse. Idcirco Is unus, inquit Iesus de se, in cœlum per se ascendere potest & ascendet. Prov. XXX. 4.

¶ ὁ ὢν) *qui erat* in cœlo, &, ante creationem cœlorum, apud Deum. c. I. 1. Ideo videlicet & descendit & ascendet. conf. plane ἦν, *erat*, cap. VI. 62. sic, ὢν, *qui erat*, c. I. 18. Frequens ὢν imperfecti temporis. c. IX. 25. XIX. 38. Luc. XXIV. 44. 2 Cor. VIII. 9. Sic ὢν hoc loco interpretatur Raphelius in appendice annot. ex Herodoto, p. 682. nec solus.

14 καὶ, *&*) Sæpe Christus post mentionem glorificationis suæ, mentionem passionis fecit.

¶ μωσῆς, *Moses*) Est hæc prima, quæ a Domino facta legitur, *Mosis* mentio.

¶ τὸν ὄφιν, *serpentem*) Ut serpens ille fuit serpens sine veneno, contra serpentes venenatos; sic Christus homo, homo sine peccato, contra serpentem antiquum.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ· *in deserto*) ubi nulla erat alia medicina.

¶ ὑψωθῆναι· *exaltari*) in cruce, cœlum versus. c. XII. 32 s.

¶ δεῖ, *oportet*) Ideo enim descendit de cœlo.

15 ἵνα, *ut*) Iisdem verbis describitur beneficium Filii, v. 15. & Patris. v. 16. Conf. cap. VI. 37 not. c. X. 28. 29.

¶ ὁ πιστεύων, *credens*) Nunc planiorem sermonem instituit Iesus. *Fides* in salvandis est, quod serpentis erecti *aspectus* in sanandis.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) ut exaltatum. Crux, scala cœli.

¶ μὴ ἀπόληται, *non pereat*) ex veneno peccati.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) ex regeneratione & fide. Est hæc in sermonibus Salvatoris primo quoque tempore facta

cta & hoc primum loco relata mentio *vitæ æternæ:* quam ipse ut ex V. T. notissimam præsupponit. c. V. 39. Vid. Dan. XII. 2. Luc. X. 25.

16 ἠγάπησεν, *dilexit*) Filius novit Patrem, & Patris amorem; & unus optime testatur. conf. v. 35.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) homines sub cœlo, etiam perituros: (coll. δὲ, *autem*, v. 19.) quibus alias iratus erat. v. 36. alias non credentibus, non credere, non esset culpa proprie perniciosa. debebant credere, Filium Dei sua quoque ipsorum causa datum esse: ergo eorum causa datus est. conf. omnino c. XII. 47. Mich. Beckius: *Glossam ego (ita me Deus amat, & Pater Domini nostri Iesu Christi, qui novit, me non mentiri,) ex obsessa femina Argentorati Anno* 1681. *in xenodochio audivi, per quam Satanas latino idiomate ad dictum illud, quod pro universali dilectione Dei etiam ad miseram illam, cui Salome nomen erat, in mundo adhuc degentem extendenda Satanæ objiciebam, iteratis vicibus, cum horrendo mugitu bis respondit verbis, fideles sunt mundus.* Disquis. hermen. p. 5.

¶ ἔδωκεν) *dedit*, vere serioque. Rom. VIII. 32. Et Christus dedit se ipsum, Gal. II. 20, vere serioque.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) ut a Deo datum amanter.

17 ἵνα κρίνῃ, *ut judicet*) quamvis homines Deum insimulent hujus rei. *judicare*, est per judicium in perniciem commeritam abjicere.

18 κέκριται, *judicatus est*) Hoc verbum ponitur κατ' ἄνθρωπον, *ad hominem.* Qui non credit, jam habet id, quod Filium Dei suspicatur mundo afferre.

19 ἡ κρίσις, *judicium*) i. e. causa judicii.

¶ τὸ φῶς, *Lux*) Post mentionem vitæ, mentio lucis, uti cap. I. Lux, Christus. v. 19 ss.

¶ ἠγάπησαν· *amarunt*) non rependerunt amorem amori divino. v. 16.

¶ μᾶλλον, *magis*) Comparatio non plane impropria. Amabilitas lucis eos perculit: sed obhæserunt in amore tenebrarum. conf. Ioh. V. 35. Similis comparatio, c. XII. 43.

¶ πονηρὰ, *maligna*) Hoc quiddam deterius est, quam φαῦλα, *prava*. v. 20.

20 πράσσων) ποιῶν, v. 21. Malitia est irrequieta; est quiddam operosius, quam veritas. Hinc verbis diversis notantur, uti c. V. 29.

¶ ἐλεγχθῇ) *demonstrentur*, coarguantur talia esse, qualia sunt; invito eo, qui male agit. Oppositum: φανερωθῇ, *manifestentur*. v. 21. ἐλέγχω verbum huic loco aptum, ex ἕλη & ἔγκω. nam ὁ ἔλεγχος εἰς φῶς ἄγει τὰ πράγματα.

21 ὁ ποιῶν, *qui facit*) ποιεῖν sæpe dicitur de studio continenti. ut Latinis: *mercaturam facere.* &c.

¶ φανερωθῇ, *manifestentur*) Etiam Nicodemus deinceps egit *apertius.*

¶ ἐν θεῷ, *in Deo*) in luce, virtute & amore ejus, a quo *veritas* omnis.

22 εἰς τὴν ἰουδαίαν γῆν, *in Iudæam terram*) ex Iudæorum metropoli.

¶ ἐβάπτιζεν· *baptizabat*) c. IV. 1. 2. Non repellebat Iohannes eos, qui ultro veniebant, baptizante Iesu: sed tamen eos jam minus invitabat.

23 αἰνὼν, *Aenon*) ab עין *fons.*

¶ τοῦ) Articulus masculino genere indicium regionis.

¶ πολλὰ, *multæ*) Sic postulabat ritus immersionis.

24 οὔπω· *nondum*) Hic evangelista præsupponit, quæ ceteri de captivitate Iohannis baptistæ scripserant.

¶ γὰρ, *enim*) Itaque baptizare desiit

 Iohan-

Iohannes, ut in carcerem conjectus est; non prius.

25 οὖν, *igitur*) Respicitur versus 22], coll. v. 26.

¶ ζήτησις) *quæstio*, modesta; non rixa.

¶ ἐκ, *ex*) A discipulis Iohannis movebatur quæstio.

¶ μετὰ ἰουδαίων) *cum Judæis*, illis, qui non jam Iohannem, sed Iesum adibant; quum discipuli Iohannis adversum eos contenderent, purificationem esse a Iohanne petendam.

¶ καθαρισμοῦ, *purificatione*) a peccatis. Marc. I. 4. coll. Eph. V. 26. Verbum Iudæis usitatum. conf. Hebr. IX. 13. 14. 2 Macc. I. 36. II. 16. Nomina *baptisma*, *baptismus*, *baptista*, nusquam adhibet Iohannes, v. 5. sed pro baptismo etiam levitico dicit *purificationem*. c. II. 6.

26 ἦλθον, *venerunt*) Discipuli Iohannis non ita perpetuo cum illo fuere, ut apostoli cum Christo.

¶ ὃς, *qui*) Non nominant Iesum: loquuntur ut de aliquo longe adhuc minus, quam par erat, noto.

27 οὐ δύναται, *non potest*) Quomodo audeam ego, inquit, homines ad me adstringere?

¶ ἄνθρωπος, *homo*) *ego*, inquit Iohannes, *qui homo sum.*

¶ λαμβάνειν) *sumere* sibi.

¶ οὐδὲν, *nihil*) nedum nomen Messiæ.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cœlo*) h. e. a Deo. Modestiam habet hæc metonymia.

28 ἔμπροσθεν ἐκείνου, *ante illum*) *illum*, de quo v. 26. Sic v. 30. Iesum Iohannes non aperte appellavit Christum: sed tamen ita de eo locutus est, ut facile agnosceretur.

29 ὁ ἔχων) *qui habet*, quemve sequitur sponsa. Ad Iesum omnes veniunt: hinc liquet, Iesum esse sponsum. vide Canticum Salomonis.

¶ φίλος· *amicus*) Sponso carus, sponsum amans. congruit *Iohannis* etymon. *Amici* est, *gaudere*.

¶ ὁ ἑστηκὼς, *qui stat*) tanquam apparitor.

¶ ἀκούων) *audiens* eum cum sponsa loquentem. v. 32. 34. Hæc duo participia sunt pars subjecti; prædicatum, χαίρει, *gaudet*.

¶ φωνὴν, *vocem*) qua præsentiam sponsus testatur. v. 32. Hæc *vox* sponsam suaviter trahit.

¶ ἡ χαρὰ, *gaudium*) sine tristitia & invidia.

30 αὐξάνειν· ἐλαττοῦσθαι· *crescere, minui*) ut posthac non ad me, sed ad illum veniant omnes. Ios. IV. 14, גדל ηὔξησε Κύριος τὸν ἰησοῦν ἐναντίον παντὸς γένους ἰσραήλ. Incrementum Christi ne mors quidem erat impeditura. quare de morte ejus longe aliter evangelistæ loquuntur, ac de morte Iohannis.

31 ὁ ἄνωθεν, *qui superne*) Hæc usque ad finem capitis videtur attexuisse evangelista, baptistæ sensui congruentia. conf. not. ad c. I. 7. Porro hæc propositio, *qui superne venit*, *super omnes est*, per conjugata illa ἄνωθεν, ἐπάνω, *superne*, *supra*, evidens, mox declaratur per oppositum, *qui est ex terra*.

¶ ἐπάνω πάντων· *supra omnes*) nobilitate, virtute, sermone. Itaque etiam supra Iohannem. Iohannes respondet ad illud *omnes*, v. 26.

¶ ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς, ἐκ τῆς γῆς ἐστι, *qui est ex terra, ex terra est*) Ploce. prius, secundum naturalem ortum, posterius secundum indolem & statum; quem sequitur loquela consimilis. Respondet illico antitheton, trimembre item. Non dicitur, *qui venit ex terra*; quia etiam *in* terra erat: dicitur autem, *qui superne venit*, *qui ex cœlo venit*, scil.

fcil. in terram. nam prius erat *in cœlo.*

¶ *ἐκ τῆς γῆς ἐστι, ex terra est*) Antitheton, *supra omnes est.*

¶ *ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ, ex terra loquitur*) quare eum etiam terricolæ facilius audiunt. Non metienda est doctoris præstantia spiritualis ex auditorum lubentia.

32 *μαρτυρεῖ, testatur*) Id multo plus valet, quam, *loquitur.*

¶ *οὐδεὶς, nemo*) Tam ardenter optat Iohannes, ut Christus omnia obtineat, ut pro eo, quod discipuli dicunt *omnes,* v. 26, Iohannes dicat, *nemo.* conf. c. XII. 38.

¶ *λαμβάνει, accipit*) Forma fidei. *Accipiendum,* non solo corpore *veniendum.*

33 *ὁ λαβὼν, qui accepit*) ut Iohannes.

¶ *ἐσφράγισεν*) *obsignavit* eo ipso, & quasi subscribit, agnoscit penes sese, & ad alios confessus est, Deum, cujus verbo fidem habet, esse veracem; eique gloriam tribuit. Rom. IV. 20. conf. 1 Ioh. V. 10. Vid. de *obsignatione,* Nehem. IX. 38. Dicitur *ὁμολογία confessio* in Ep. ad Hebr. Metaphora a contractibus.

¶ *ὁ θεὸς, Deus*) cujus verbum est Messiæ verbum. v. seq. c. XII. 44.

34 *ἀπέστειλεν*) *misit,* a se.

¶ *οὐ γὰρ ἐκ μέτρου, non enim ex mensura*) Vna est datio Spiritus, Christo facta; sub qua nos continemur, quibuscunque mensura contingit. Eph. IV. 7. Ioh. I. 16. Vt nos possemus mensuram accipere, esse aliquem oportuit, qui caperet & prior acciperet sine mensura, ceteros eodem Spiritu baptizaturus. quin etiam nos olim sine mensura habebimus. 1 Cor. XIII. 10. 12. Christoph. Cartwright: Prophetis ad mensuram datum fuisse Spiritum, notant Hebræi. *Etiam Spiritus Sanctus,* inquiunt, *qui manet super prophetas, non manet nisi in mensura. Etiam verba legis, quæ data erat superne, non data erant, nisi in mensura.* Mellif. Hebr. ad h. l. Porro, quia Christus Spiritum sine mensura accepit, verba Dei perfectissime eloquitur.

35 *πάντα, omnia*) Vid. v. 29. 35.

¶ *ἐν τῇ χειρὶ, in manu*) Qui ergo in manum Filii non venit, neque ex manu Filii accipit per fidem; non experitur gratiam Filii. Eadem locutio c. XIII. 3. Deinde, *sub pedibus.* 1 Cor. XV. 27.

36 *ἔχει, habet*) Præsens, futuro incluso. vid. ad cap. V. 24.

¶ *οὐκ ὄψεται, non videbit*) Futurum, quo præsens involvitur.

¶ *ὀργὴ ira*) Nam non experitur *amorem,* quo Pater amat Filium, & in Filio non nisi credentes.

¶ *μένει*) Alii *μενεῖ*· sed vid. vers. 18, *ἤδη κέκριται· jam judicatus est*: ira Dei *manet* super eum; non opus est, ut demum *veniat.*

CAP. IV.

1 *Ἔγνω, cognovit*) vel nemine nunciante.

¶ *ἤκουσαν, audierunt*) Conf. c. III. 25 s.

¶ *οἱ Φαρισαῖοι, pharisæi*) ægre id laturi. c. I. 24. nam Pharisæi volebant, *sibi* adjungi discipulos. Matth. XXIII. 15.

¶ *πλείονας· plures*) Vid. iterum c. III. 26.

2 *ἰησοῦς· Iesus*) Sic *Lat.* *ἰησοῦς αὐτὸς, Græci. αὐτὸς ὁ ἰησοῦς Chrysost.*

¶ *οὐκ ἐβάπτιζεν, non baptizabat*) Baptizare, actio ministerialis. Act. X. 48. 1 Cor. I. 17. Iohannes, minister, sua manu baptizavit; discipuli ejus, ut videtur, neminem. at Christus baptizat Spiritu sancto.

4 *διέρχεσθαι*) In ipso *transitu* res magnas egit.

¶ *διὰ τῆς σαμαρείας, per Samariam*) Admirabilis œconomia, primo præsertim illo tempore. Quod Iesus postea discipulis interdixit, Matth. X. 5. ipse hoc loco vitavit.

Samaritani ad Eum exierunt; v. 30. nec nisi rogatus, biduum eis tribuit. v. 40. Quin etiam colloquium cum Samaritide ita gubernavit, ut rogatus gratiam ei impertiret. v. 15.

5 *συχὰρ*) *Sichem* olim, deinceps una litera mutata, *Sichar*, שכר (secundum Hilleri Onomasticon) *merces*, scil. expeditionis Iacobææ. Gen. XLVIII. 22. Eo nomine hanc regionem præ terra divinitus promissa Iacobus Iosepho legare potuit. Ad hoc etymon alludere videtur versus 36, *μισθὸν*, *mercedem*. Neque enim tale etymon contemnitur c. IX. 7.

¶ *ἔδωκεν*, *dedit*) Habitarat ibi Iacob, v. 12. & Iosepho ex singulari amore dederat prædium.

6 *ἐκ τῆς ὁδοιπορίας*, *ex itinere*) Longum iter pedibus fecerat.

¶ *οὕτως*) *sic*, uti qualiscunque loci opportunitas ferebat, sine pompa, solus, ut qui non præ se ferret exspectationem Samaritidis, sed meræ lassitudinis causa quietem vellet capere. Admiranda popularitas vitæ Iesu & communitas; quam ipsam prisci Christiani imitati sunt. Vide *Macar.* Apophth. p. 247. 248. de simplicitate Macarii in consuetudine quotidiana cum aliis. Decebat etiam, ut illo tempore non apertius, sed quasi casu se offerret Christus exteris. Matth. X. 5. XV. 23 s. *Οὕτως*, *sic*, declarandum ex verbo, cui adjicitur, uti c. VIII. 59. Act. XXVII. 17. 2 Petr. III. 4. Sir. XXXII. 1, *καὶ οὕτω κάθισον· sede sic* in convivio, ut nihil aliud agas. Ita h. l. *ita sedit*, *sicut sedit*. Chrysostomus explicat, *ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε*, *simpliciter*, *ut fit*.

¶ *ἐπὶ*) *super*: (muro aut pariete septus erat puteus:) vel certe, *prope*. uti Marc. XIII. 29, *ἐπὶ θύραις*, *in foribus*.

¶ *ὡσεὶ ἕκτη*, *quasi sexta*) Meridies. Causa, cur Iesus esset lassus: cur mulier aquam, discipuli panem peterent.

7 *ἐκ τῆς· ex*) Constr. cum *γυνὴ*, *mulier*.

¶ *δός μοι πιεῖν· da mihi bibere*) Ab hac, quæ indifferens videretur, compellatione, septima mox colloquii vicissitudine, præcise dum discipuli veniunt, Iesus rem mirabiliter perducit ad summum illud: *Ego sum Messias*. v. 26. ad quod discendum tam longo tempore usi sunt apostoli. Nempe arbor diutius crescit, quam arista. Sic quoque regium duobus effatis ad fidem perduxit. v. 48. 50.

8 *γὰρ*, *enim*) Præsentibus discipulis, qui hausissent, Iesus non poposcisset a muliere.

¶ *ἵνα*) *ut* cibos emerent. Postea ad docendum missi, docendi causa non intrarunt oppida Samaritana.

9 *πῶς· quomodo*) Simplicitas aperta elucet ex primis sermonibus Samaritidis.

¶ *ἰουδαῖος*, *Iudæus*) Ex vestitu aut dialecto colligebat, Iudæum esse.

¶ *οὐ γὰρ*, *non enim*) Parenthesis evangelistæ, causam exprimens, cur novum id visum sit Samaritidi. Congruit Rabbinicum illud: *Hominis Samaritani panem comedere, vinumque ejus bibere nefas est.*

¶ *συγχρῶνται*, *simul utuntur*) Non negatur omne commercium Iudæorum cum Samaritis: (collato versu præc.) sed familiaritas.

10 *εἰ ᾔδεις*, *si nosses*) Ignorantia impedit; sed ignorantiæ indicium ostendit clementiam Domini, & desiderium in corde mulieris accendit.

¶ *τὴν δωρεὰν*, *donum*) *Donum* est aqua viva.

¶ *τίς ἐστιν*, *quis sit*) Loquitur in tertia persona, modeste. Hujus, qui dicit hoc, est dare aquam vivam. Deinde, *quis sit*, aperit. v. 26.

¶ *σὺ ἂν ᾔτησας - ἔδωκεν ἂν*) *tu peteres - & daret*: vel potius, *tu petisses - & dedisset*. i. e.

i. e. non modo non mirareris me petentem, sed etiam tu a me ultro petisses. Pronomen σὺ *tu* hoc demum loco potius, quam cum verbo ᾔδεις *nosses* adhibitum, emphaticam facit oppositionem ad illud αἰτεῖς *petis*. Cum particula ἂν imperfectum tempus Iohannes solet ponere, ubi sententia id ipsum postulat. ἐπιστεύετε ἂν, ἠγαπᾶτε ἂν, οὐκ ἂν εἴχετε, ἐφίλει ἂν, ἠγωνίζοντο ἂν, c.V.46. VIII.42. IX.41. XV. 19. XVIII.36. sed aoristus æquipollet plusquamperfecto, οὐκ ἂν ἐτεθνήκει, οὐκ ἂν ἀπέθανε, c.XI.21. 32. quamquam in Ep.I cap.II.19 ipsum plusquamperfectum ponit, μεμενήκεισαν ἄν. Ambigua ergo videri loca possint cap. XIV. 2. 28. & hîc c.IV. 10. εἶπον ἂν, *dicerem, dixissem*: ἐχάρητε ἂν, *gauderetis, gavisi essetis*: ᾔτησας ἂν, ἔδωκεν ἂν, *peteres, daret; petisses, dedisset*. Veruntamen, quia scribere poterat, nec tamen scribit, ἔλεγον, ἐχαίρετε, ᾔτεις, ἐδίδου aoristum pro plusquamperfecto accipimus, quemadmodum etiam cap. XVIII. 30 exstat, οὐκ ἂν παρεδώκαμεν, *non tradidissemus*: Gal. IV. 15. ἐδώκατε ἄν, *dedissetis*. Ait ergo Dominus: *tu petisses* a me, antequam ego dicerem ad te, *Da mihi bibere*. Et, *da mihi bibere*, dixerat, ut mulier e converso ab ipso aquam vivam petere disceret.

¶ ἔδωκεν ἂν) Hoc ἂν pendet a priore particula ἂν in actum deducenda prius.

¶ ὕδωρ, *aquam*) Pari modo Iesus ex *pane* allegoriam sumit, cap.VI.27 f. & ex *luce*, cap. VIII. 12. quæ in natura sunt prima, maxime simplicia, necessaria, communia & salutaria.

¶ ζῶν) quæ est *vivens*, & inde vitam afferens. v.14. c.VII.38. Eminentiore sensu dicitur hîc *aqua vivens*, quam Lev.XIV.5 מים חיים ὕδωρ ζῶν.

11 κύριε, *Domine*) Antea non appellarat *Dominum*: nunc de Deo pie loquentem, etsi nondum cognitum, sic appellat. v.15.19. Sic c.V.7 Iesum homo, qui eum ignorabat, *Dominum* appellat. Sentiebant utcunque dignitatem ejus.

12 μείζων, *major*) qui majora postules aut præstare possis. conf. c.VIII.53.

¶ πατρὸς ἡμῶν ἰακὼβ, *patre nostro Iacob*) Sic sibi persuaserant Samaritani: falso. Matth.X.5 f.

¶ ἰακὼβ, *Iacob*) qui fuit pastoritiæ & aquariæ rei peritissimus, & in re familiari felicissimus.

¶ ἡμῖν, *nobis*) in Iosepho. v.5. Sic loquitur ex falsa illa hypothesi de Iacobo patre suo.

¶ ἔπιε, *bibit*) Aqua potius usi patriarchæ, quam vino. Hoc dicit mulier: Patriarcha ipse hac aqua contentus erat, nec meliorem aquam requirebat.

¶ καὶ τὰ θρέμματα, *& pecora*) boves & oves. Biberunt utique etiam servi & ancillæ, qui fere pecora pascunt. Fuerat igitur puteus abundans & longævus.

14 οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα· *non sitiet in æternum*) Ergone is, qui aquam, quam dat Christus, semel bibit, a siti omni liber est? Sane aqua illa, quantum in se est, perennem habet virtutem; & ubi sitis recurrit, hominis, non aquæ, defectus est: at aquæ elementaris potio sitim subinde ad aliquot tantummodo horas sedare valet.

¶ ἀλλὰ, *sed*) Conf. cap.VI.27.

¶ γενήσεται) Ex aqua *fiet* fons, ut e surculo arbor. Fons non sitit.

¶ πηγὴ, *fons*) Antitheton φρέαρ, *puteus*. v.11. In fidelibus est vena: Pontifex Romanus non est vena illa, ex qua demum derivanda sit fides, sanctitas, beatitudo, rata functio in ecclesia.

¶ ὕδατος ἁλλομένου, *aquæ salientis*)

Fide-

Fidelium ubertas. ἅλλεσθαι, *salire*, de aqua, verbum amœnum.

¶ εἰς, *in*) Omnia ex Deo, *in* Deum.

¶ ζωὴν, *vitam*) Vita æterna, (de qua conf. v. 36.) confluens talium fontium: imo oceanus. Eo perveniam!

15 δός μοι, *da mihi*) Aquam mulier petit, ut Iudæi panem, c. VI. 34. pro corpore sustentando. Iam eo res venit, ut mulier dicat, *da*; cui ante sic dictum erat, v. 7.

¶ ἐνθάδε, *huc*) cum labore. Domi cupit habere illum fontem.

16 λέγει, *dicit*) Nunc aditum facit, ad dandam mulieri roganti aquam, meliorem illâ, quam rogarat.

¶ ἄνδρα, *virum*) Mulier videtur putasse, se ideo vocare virum juberi, ut ipsam sublevaret in suscipienda domumque ferenda aqua v. 15 promissa. Iesus autem hoc sermone intimam recludit mulieris conscientiam, & pœnitentiam præbet, confessionem elicit. v. 29. Nec prorsus ex abrupto id dicit: sed verba illa, *neque veniam huc*, v. 15. & hæc, *veni huc*, v. 16. inter se respondent. In eo loco, quem mulier posthac vitare cogitat, datur ei aqua viva.

17 καλῶς) *bene*: i. e. *vere*. Summa gravitas in sermone Domini cum summa comitate. Plana hæc affirmatio prorsus convicit Samaritidem.

18 πέντε, *quinque*) Quinque conjugia totam fere mulieris vitam complectebantur: & eorum mentione mulieri plane totam ipsius vitam in memoriam revocavit.

¶ ἄνδρας) *maritos* dicit, ut patet ex opposito subsequenti. Mortuine fuerint omnes, an aliis quoque modis aliquos eorum amiserit mulier, ipsius conscientia a Domino commota dictabat.

¶ οὐκ ἔστι, *non est*) Matrimonium hoc sextum non erat legitimum, vel non consummatum, aut desertio aliudve impedimentum intercesserat, ex altera utra parte. Viro nil dicitur renunciasse mulier versu 28.

19 θεωρῶ, *conspicio*) ex scientia tua de rebus occultissimis.

20 οἱ πατέρες ἡμῶν, *patres nostri*) Mulier scrupulum, quem de religione pridem videtur habuisse, hac occasione illico promit, & a propheta erudiri cupit vehementer. Talibus animis occurrit Dominus. Non semper reprehendenda est desultoria interrogatio. *Patres* mulier dicit non modo majores citeriores, sed etiam patriarchas. Ac contra ipsos Iudæos Samaritæ nitebantur antiquitate. Rursum, Iudæi provocabant ad patres, c. VI. 31.

¶ τούτῳ, *hoc*) Montem Garizim monstrabat mulier.

¶ προσεκύνησαν, *adoraverunt*) Ad *adorationem* tota religio potest reduci.

21 πίστευσόν μοι, *crede mihi*) Ad Iudæos & discipulos sæpe Christus dixit, *dico vobis*. v. 35. Vno hoc loco ad Samaritida, *crede mihi*. Illi magis erant obligati ad credendum, quam hæc. Hanc proportionem sequuntur formulæ.

¶ ὥρα) *Hora* dicitur, non quod breve sit tempus id totum, sed quod prope sit initium. c. V. 25. XVI. 2.

¶ οὔτε, οὔτε· *neque, neque*) Non dicit: *& istic, & hic*; sed, *neque istic, neque hic*. Samaritæ non sunt compulsi Hierosolyma, Act. VIII. 14. & quid postea opus fuit *Cruciatis?* quid opus est *peregrinationibus*? Locorum hîc discrimen plane tollitur; cui intenti fuerant veteres. Num. XXIII. 27 vel 31. vid. 1 Tim. II. 8. Si discrimen manet, ubivis potius quam Hierosolymis adorandum esse, hæc verba innuunt.

¶ προσκυνήσετε, *adorabitis*) vos Samaritani & Iudæi. Decore loquitur in secunda persona, non in prima: estque προθεραπεία & quasi correctio sermonis, qui in pri-

prima persona pro mulieris captu subsequitur.

¶ τῷ πατρὶ, *Patrem*) Familiarissime ad arcem fidei admittit mulierem. coll. Matth. VI. 9. Antitheton, πατέρες *patres*. v. 20. 12.

22 ὃ οὐκ οἴδατε) *quod non novistis*. Ostendit, quanta laborent ignorantia. quare etiam addit, τῷ πατρὶ, *Patrem*, quod mulier non addiderat. Quanquam ὃ *quod*, quia in subsequente membro repetitur, non objectum adorationis videtur notare, sed formam. hoc sensu: vos nescitis, qua adoratione utamini; nos scimus, quæ sit adoratio nostra.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Loquitur, velut Iudæus vulgaris; quia Samaritidi nondum cognitus.

¶ ἡ σωτηρία, *Salus*) Sane! Etymon nominis *Iesu*, quem mulier *Iudæum* appellat, v. 9. Conf. v. 42.

¶ ἐστιν, *est*) Sic enim promissum est: Salvatorem ejusque notitiam fore ex Iudæis, & notitiam ex Iudæis ad alios profecturam.

23 ἀλλ' *at*) Non satis habet Iesus, Iudaicam adorationem, cognitionem, religionem, Samaritanismo prætulisse, *sed* hoc amplius ostendit, adorationem non modo ea, quæ in *monte* isto, verum etiam ea, quæ Hierosolymis fieret, præstantiorem, in proximo esse.

¶ καὶ νῦν ἐστιν, *& nunc est*) Hoc (versu 21 non additum) nunc additur, ne mulier putet, sibi tantisper sedem in Iudæa quærendam esse. Impletum est mox v. 39. 41.

¶ οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ, *veri adoratores*) v. gr. Samaritani, v. 41.

¶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, *in spiritu & veritate*) Continetur hîc testimonium de S. Trinitate. *Pater* adoratur *in Spiritu* sancto, & *in Veritate* per *Iesum Christum* facta. Qui Patrem in *Spiritu & Veritate* ut filii adorant, hi super *locorum* & omnium ejusmodi circumstantiarum rationes collocati sunt.

¶ ζητεῖ, *quærit*) sunt enim rari. Idem verbum Ez. XXII. 30.

24 πνεῦμα, *spiritus*) *Spiritus* quum dicitur Deus, Ens cogitare debemus non modo a corpore & loco remotum, sed etiam virtutes habens spirituales, veritatem, sapientiam, sanctitatem, potentiam &c. Huic Naturæ Dei respondere debet nostra adoratio; & Deo vivo munera vîva offerri. Ebr. IX. 14. Rom. XII. 1. Profundum & admirabile colloquium cum muliercula vix conspecta. Discipulis non tradidit sublimiora.

25 λέγει, *dicit*) cum gaudio de veritate agnita, & studio ac spe agnoscendæ plene, de Messia ipso.

¶ ὁ λεγόμενος χριστὸς, *qui dicitur Christus*) Hoc addit evangelista, ad interpretandum. Chrysost. ad h. l. *Vnde Samaritani Christum exspectabant, cum solum Mosen reciperent? Ex ipso Mose.*

26 λέγει, *dicit*) Properavit totum dicere ante adventum discipulorum. Iohannes non audivit colloquium: sed postea, dictante Spiritu, perscripsit. c. XIV. 26.

¶ ἐγώ, *ego*) Nusquam directius ipsis discipulis de se dixit.

27 ἐπὶ τούτῳ *in hoc*) Opportunissime suppetiit tempus ad collocutionem.

¶ ἐθαύμασαν, *admirati sunt*) Admiratio profectum acuit.

¶ μετὰ γυναικὸς) *cum muliere*, illo loco.

¶ τί ζητεῖς; *quid quæris?*) Non facile existimabant, Iesum Samaritidi spirituale beneficium exhibuisse.

28 ἀφῆκεν, *reliquit*) vel postea impletura hydriam; vel oblita rerum minorum, præ gaudio; & expeditius cursura. Mulier

lier aquam, Iesus cibum postponit. v. 32.

29 πάντα, omnia) Hæc sine dubio explanavit civibus mulier, ingenua confessione, quanquam pleraque etiam prius nota essent.

¶ μήτι, nunquid) Ipsa non dubitat; sed cives ad cognoscendum invitat, donec dicunt, *vere*. v. 42.

30 ἐξῆλθον, *exierunt*) Promte assensi sunt mulieri, vel etiam prandium reliquerunt. Alii dedignari potuissent tam facile pedem domo aut porta efferre.

31 ἐν τῷ μεταξὺ, *interea*) Inter abitum mulieris & adventum Samaritarum.

32 ὁ δὲ, *ille autem*) Supersedit igitur prandio, spirituali ardore famem eximente.

¶ οὐκ οἴδατε, *non nostis*) Hoc augebat admirationem & discendi ardorem. Dulcissimum ænigma.

34 βρῶμα, *cibus*) quo appetitus meus exsaturatur.

¶ τελειώσω, *perficiam*) Nondum erat in medio actionis tempore Iesus, & tamen jam cogitat *finem*. tam serio egit. Idem verbum, c. V. 36. De re conf. c. VI. 38. 39 fin.

¶ τὸ ἔργον, *opus*) unum, magnum, quod Israëlitas, Samaritas & Gentes omnes complectitur.

35 τετράμηνος, *quatuor menses*) Oppido pauci libri, τετράμηνον. Τετράμηνος dicitur genere communi, uti δίμηνος, ἔκμηνος, ἑξάμηνος, apud Scapulam in μήν. Etiam Glassius h. l. sic legit.

¶ ἔτι τετράμηνός ἐστι, καὶ ὁ θερισμὸς ἔρχεται· *adbuc quatuor menses sunt & messis venit*) καὶ & valet *dum*: uti c. VII. 33. XIV. 19. Gen. X. 13. 19. Ion. III. 4. Quatuor hi menses sunt, *Nisan* extrema sui parte, *Ijar* totus, *Sivan* totus, & *Thammuz* prima sui parte. A messe hordeacea differt triticea, quæ absolute *messis* dicitur. Alterius initium erat sub Pascha; alterius, non paulo post, Exod. IX. 25. 31. 32. nempe, in Palæstina, sub Pentecosten. Exod. XXXIV. 22. Porro serior messis erat in Galilæa, quam in Iudæa: (& sic *serius* Ieroboami festum, 1 Reg. XII. 32.) & Galilæi erant fere, quibus dicitur, *Nonne vos dicitis?* Denique eo anno, quo hæc dicebantur, dies 1 Thammuz erat 13 Iunii, valde cito, nam postero anno dies 6 Iunii ipsam demum pentecosten, ineunte messe triticea, habebat. Revera igitur *quarto mense* post hunc sermonem triticea Galilæorum *messis* sat celeriter cœpit in mense Thammuz. Adde *Harmon. Evang.* § 27.

¶ λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Formula hoc loco indicat, mysticum esse sermonem. Antitheton: ὑμεῖς λέγετε, *vos dicitis*, qui magis externa spectatis. v. 32 fin.

¶ τὰς χώρας, *regiones*) Describuntur Samaritæ ad fidem maturi, v. 39. qui in *campo* conspiciebantur. v. 30. Messis naturalis majore, inquit, intervallo instat, quam evangelica.

36 καὶ) & jam. Tempus N. T. est messis.

¶ ὁ θερίζων, *is qui metit*) Albedinem regionum sequitur, perbrevi intervallo, ipsa messis.

¶ μισθὸν) *mercedem*, ipsam frugem: magnum operæ pretium, magnum *lucrum*. Matth. XVIII. 15.

¶ λαμβάνει, *accipit*) jam, in præsenti.

¶ καρπὸν, *fructum*) multas animas.

¶ ὁ σπείρων, *seminans*) Sementis in Israël traxit post se messem in Iudæa, in Samaria & in toto orbe.

¶ ὁμοῦ, *una*) in eadem *vita æterna*. non alter sine altero. Hebr. XI. 40.

37 ὁ λόγος, *dictum*) Subjectum, *Dictum verum*. Prædicatum, ἐστὶν *exstat*. Proverbium etiam apud Græcos obvium.

¶ ἄλλος, *alius*) Sapientissime institu-

ta

ta successio est in œconomia divina. prius quidque sementis est respectu messis secuturæ. Vnus sæpe est sator & messor: sed ob spatium interpositum idem quodammodo fit alter a se ipso. Certe quilibet est sator, respectu successorum; & messor respectu antecessorum: sed hæc differentia maxime spectatur inter ministros V. & N. T.

¶ ἄλλος, *alius*) Noli quærere, cur non citius venerit Messias. Sementis longo intervallo præcedit: messis cito colligit. Oeconomia divina justas habet moras.

38 ἐγὼ, *ego*) Dominus messis totius.

¶ ἀπέστειλα, *misi*) mittere institui (v. 2.) ad Iudæos, missurus in totum orbem.

¶ ἄλλοι, *alii*) prophetæ.

¶ ὑμεῖς) Non dicit, *nos*, sed, *vos*. Christus est Dominus.

¶ κόπον, *laborem*) rem labore partam. Neh. V. 13.

39 ἐπίστευσαν· *crediderunt*) Mira facilitas. Nondum viderant Iesum. coll. v. 40. Magna virtute testimonium a muliere datum fuerit oportet.

40 μεῖναι, *manere*) semper, vel certe diu.

¶ ἔμεινεν, *mansit*) Samaritæ non leguntur tum baptizati. Neque tum ecclesia solenniter extra Iudæam constituenda erat. Credibile est, multos horum baptizatos esse postea. Act. VIII. 16.

¶ δύο ἡμέρας, *biduum*) Semel igitur pernoctavit ibi. Vno aquæ viventis haustu instructi sunt ad vitam æternam. v. 14. Sic quoque Æthiops. Act. VIII.

41 αὐτοῦ) *Ipsius*.

42 οὐκ ἔτι, *non jam*) Verus fidei progressus.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) Præclare Augustinus ad h. l. commentatur: *Primo per famam, postea per præsentiam. Sic agitur hodie cum eis, qui foris sunt, & nondum sunt Christiani. Christus nunciatur per Christianos amicos, tanquam illa muliere, hoc est, ecclesia annunciante. Ad Christum veniunt, credunt, per istam famam: manet apud eos biduo, h. e. dat illis duo præcepta charitatis: & multo plures & firmius in eum credunt, quoniam vere ipse est Salvator mundi.* Patet hinc, quomodo accipi debeat decantatum illud: *Ego vero evangelio non crederem, nisi me catholicæ ecclesiæ commoneret* (al. *commoveret*) *auctoritas.* contra ep. fundamenti, cap. V. Hoc quippe loco non docet Augustinus, sed Manichæis adversum tenet.

¶ τοῦ κόσμου, *mundi*) non solum Iudæorum. Fides liberat a studio partium: credunt in Iesum, quatenus est *mundi Salvator*, dimissa gloriatione de patribus. v. 12.

43 ἐξῆλθεν, *exivit*) Samaritis, ut erant mores eorum, utilis erat abitus Iesu.

¶ πατρίδι, *patria*) Præsupponit Iohannes, ut rem ex cap. I. 46. XIX. 19. & ex ceteris evangelistis notam, Nazaret fuisse Iesu *patriam*: & hinc infert ex testimonio Iesu, cur in *Galilæam* indefinite, non in patriam Nazaretam ierit.

46 ὅπου, *ubi*) Illo ipso miraculo fides in regio accensa.

¶ οὗ ὁ υἱὸς, *cujus filius*) unicus, ut articulus videtur inferre.

47 ἐκ τῆς ἰουδαίας, *ex Iudæa*) Etiam regius sine dubio viderat vel audierat, quæ Hierosolymis fecerat Iesus. v. 45.

¶ καταβῇ, *descenderet*) Cana altiore loco sita erat.

48 ἐὰν μὴ, *nisi*) Innuit Iesus, se etiam absenti reguli filio posse vitam dare; & postulat, ut regulus id credat, neque profectionem Iesu postulet suscipiendam cum ipso sanationem apud lectulum *visuro*.

¶ ἴδητε, *videritis*) c. XX. 29.

¶ *οὐ μὴ πιστεύσητε, non credetis*) i. e. Morbus filio tuo obtigit, ut locus esset opi miraculosæ, qua non conspecta non creditis. conf. c. XI. 4. ubi v. 40 locutio ad regium quodammodo inversa datur: si credis, videbis signum, videbis gloriam Dei. Sensus Iudaici in miracula suspensi quidpiam fuerat in regio, qui Iudæus fuisse videtur. Id notatur in secunda plurali. Simul autem miraculum promittitur, fidesque prius etiam desideratur, & dum desideratur, excitatur. conf. c. X. 37. Responsum externa quadam repulsæ specie & tacita opis promissione mixtum congruit sensui rogantis ex fide & imbecillitate mixto.

49 *κατάβηθι, descende*) Duplex imbecillitas rogantis, quasi Dominus necesse haberet adesse, nec posset æque resuscitare mortuum. Atqui etiam ante, quam descendit parens, vitæ restitutus est filius ejus.

50 *ζῇ, vivit*) Antitheton: *priusquam moriatur*. v. 49.

51 *ἤδη, jam*) Festinabat ergo, ut, quæ credebat, videret. tamen exercitium fidei duravit in diem posterum. Servis quoque credit, antequam videat.

¶ *οἱ δοῦλοι, servi*) qui & ipsi deinde crediderunt.

¶ *ἀπήντησαν, occurrerunt*) Quia ægrotus tam celeriter convaluerat, cupidi erant cognoscendi, quid contigisset, & herum exhilarandi. Mutuum erat gaudium. Sine dubio dixere servi: Hac hora septima herus noster locutus est cum Iesu.

¶ *ζῇ, vivit*) Iisdem verbis, quæ Iesus dixerat, rem nunciant.

52 *τὴν ὥραν· horam*) Quo curatius divina opera & beneficia considerantur, eo plus nutrimenti fides acquirit.

¶ *ὁ πυρετὸς, febris*) Hic morbus alias lente recedit.

¶ *κομψότερον, melius*) Amœnum verbum, de convalescente, puero præsertim. Putabat, superatum duntaxat esse mortis periculum: sed sequitur relatio de febri prorsus exstincta.

54 *δεύτερον, secundum*) Fecerat Hierosolymis signa, c. II. 23. Hoc igitur *secundum* est, quod fuit in Galilæa, quum eo venisset ex Iudæa.

CAP. V.

1 Ἑορτὴ, *festum*) Pentecosten agnoscunt Epiphanius, Chrysostomus, Cyrillus, Harmonia vetus evangelica ab Ottomaro Luscinio edita, Lyranus, Stapulensis, Erasmus in paraphrasi, Calvinus, Piscator, Bullingerus in Act. p. 4. conf. Hunnium & E. Schmidium. Et *pentecosten* hanc fuisse, evici, ut spero, in *Ordine temporum*, p. 252.

2 *ἔστι· est*) Scripsit Iohannes ante vastationem urbis. *Est*, inquit, non *erat*, piscina. Tum etiam loci in templo, gazophylacii, memoria supererat apud auditores. cap. VIII. 20. Congruunt ex veteribus ii, qui hunc librum annis XXX, XXXI, XXXII. post ascensionem Domini editum scribunt.

¶ *ἐπὶ τῇ προβατικῇ*) Multi subaudiunt *πύλῃ*· occurritque sane *ἡ πύλη ἡ προβατικὴ* Nehem. III. 1. 32. XII. 39. sed quum multa in libris V. T. portarum Hierosolymis, portarum Romæ in historia Romana mentio fiat, tamen nusquam rarove omittitur nomen *πύλη*, *porta*. Nonnus, *ἐν ἐνύδρῳ προβατικῇ* ubi *προβατικῇ*, penultima producta, substantivi instar est. Camerarius subaudit *χώρᾳ*, vel simile quidpiam. Ita Chrysostomus l. 2 de Sacerd. c. 4. § 120 *τὴν ποιμαντικὴν* dicit, quod nos *Das Pastorat*. Credibile est, portæ ovium vicinam fuisse piscinam æque per se ab ovibus dictam: sæpe enim oves in piscina lavantur. Cant. IV.

IV. 2. Sic æquipollent κολυμβήθρα ἐπὶ τῇ προβατικῇ, quod Græcus habet Textus, ordine verborum eleganter variato, & κολυμβήθρα προβατικὴ, ut versiones & patres exponunt. Nostro sermone, illud, *ein Teich bey der Schæfferey*: hoc, *ein Schaf-Teich.*

¶ κολυμβήθρα, *piscina*) Circa balnea frequens θεῖον, aliquid divinæ opis, est.

¶ ἑβραϊστὶ, *Hebraice*) Non igitur Hebraice scriptus est hic liber. Alias hoc adverbium redundaret.

¶ στοὰς, *porticus*) ab infirmis, vel horum causa, structas apud piscinam.

3 κατέκειτο, *decumbebat*) Ergo multi ibi erant toto tempore: hic certe æger, quem Dominus sanavit. neminem enim habebat. v. 7.

¶ κίνησιν, *motum*) quo limus excitabatur.

4 ἄγγελος, *angelus*) Multis sine dubio res illa visa est mere naturalis; quia fiebat κατὰ καιρόν.

¶ κατὰ καιρὸν, *temporibus quibusdam*) num per intervalla æqualia? num circa *pentecosten* præcipue? quis scit?

¶ κατέβαινεν, *descendit*) Præteritum. Desierat ergo hoc phænomenon, antequam Iohannes scripsit.

¶ ἐταράσσετο, *turbabatur*) Passivo verbo exprimitur phænomenon in omnium oculos incurrens, quamvis actionem angeli ignorarent.

¶ πρῶτος, *primus*) Habenti dabitur.

6 κατακείμενον, *decumbentem*) Videtur jam non solitus fuisse conari, ut alios anteverteret.

¶ γνοὺς, *sciens*) nemine indice.

¶ λέγει, *dicit*) ultro. Christus & ansam petendi auxilii præbet & ipsam opem.

¶ ἀπεκρίθη, *respondit*) De voluntate sanitatis recipiendæ nil respondet. Quo certior & propior spes est, eo major est voluntas: spe exili, voluntas sopitur.

¶ οὐκ ἔχω· *non habeo*) Erat homo valde inops, &, ut videtur, rudis. v. 11 not.

¶ βάλλῃ, *mittat*) celeriter arreptum, leniter demittat.

¶ πρὸ ἐμοῦ, *ante me*) Amoris fuerat, ut ceteri ægroti uno consensu huic tandem primas concederent: sed omnes avidi sanitatis.

8 ἔγειραι, *surge*) Iesus ægrotum non inscensa piscina sanat. Major igitur angelo.

¶ ἆρον, *tolle*) Hoc opus, die sabbati magis conspicuum, pertinebat ad majorem Dei gloriam in Iesu Christo.

10 ἔλεγον, *dicebant*) Interpellatio intempestiva.

11 εἶπεν, *dixit*) & vero, ut factum ostendit, dicendi jus habuit. Cum sanitate agnitionem Iesus dedit homini.

13 οὐκ ᾔδει) *nesciebat*, grabato ferendo intentus, & judaica interpellatione districtus.

¶ ἐξένευσεν, *declinavit*) LXX pro נוס & פנה ponunt. Iesus fugit strepitum. Matth. XII. 16 s.

¶ ὄχλου, *multitudine*) *Multi* testes erant sanationis.

14 μετὰ ταῦτα, *postea*) vel eodem vel alio die sabbatove.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Qui diu ægrotarat, eum societas cultus divini publici multo plus movet, quam ceteros.

¶ μηκέτι, *ne posthac*) Antea igitur peccarat ille homo: neque magno posthac peccandi periculo carebat. Conf. cap. VIII. 11. Admonitio hæc, aliquo post sanationem intervallo, jam magis necessaria erat.

¶ χεῖρόν τι, *pejus quidquam*) gravius quiddam, quam infirmitas vel XXXVIII annorum.

¶ γένηται, *accidat*) nova, eaque majore, ira Dei.

15 ἀνήγγειλε, *renunciavit*) Morem voluit gerere Iudæis, qui rogarant: v. 12. nec tamen mala mente ad illos retulit. nam quum versu 11 dixisset ὁ ποιήσας με ὑγιῆ, *qui me sanum fecit*, & εἶπεν, ἆρον, *dixit, tolle*, quorum *illud* favorabile erat, *hoc* odiosum videri poterat; cumque Iudæi *horum* alterum arripuissent potius v. 12: ipse *illud* potius reponit hoc versu.

16 ἐδίωκον) *conabantur pellere.*

¶ καὶ ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι) Hoc recentiores ex versu 18 huc intulerunt. *Persecutioni* proprie dictæ opponitur *conatus occidendi.*

17 ὁ πατήρ μου, *Pater meus*) Quo sensu Iesus dixerit, *Pater meus*, melius intellexerunt vel ipsi Iudæi, v. 18. quam Photiniani. Ponitur hîc summa sermonum Iesu, quos Iohannes deinceps commemorat: inprimisque observanda sunt eloquia illa, quæ Iesus interdum ultro tanquam themata sermonum uberiorum proposuit, v. gr. c. VI. 27. VII. 37. VIII. 12.

¶ ἕως ἄρτι, *hucusque*) inde a creatione, sine intervallo sabbati. Nam sabbato non tenetur: perpetua quiete non caret. Si non operaretur, ubi esset ipsum sabbatum?

¶ ἐργάζεται, *operatur*) Excellens oratio de divinis *operibus*.

¶ κἀγὼ, *& ego*) Pater non sine Filio: Filius non sine Patre, v. 19. Hæc Propositio est, quæ explicatur a v. 19 ad 30. (unde versus 19 repetitur versu 30.) confirmatur & vindicatur v. 31 ss.

18 διὰ τοῦτο) *propter hoc*, propter quod debuerant acquiescere. Apologiam ipsam in majus crimen vertunt.

¶ μᾶλλον, *magis*) Gradatio: modo persequebantur; nunc amplius quærunt occidere.

¶ ἔλυε, *solveret*) facto, v. 8. & dicto, v. 17.

¶ ἴδιον· ἴσον· *proprium: parem*) *Proprii Patris proprius Filius.* Rom. VIII. 32. Solus unigenitus potest dicere, *Pater meus:* de solo unigenito dicit Pater, *Filius meus.* Non solum Patris Filiique nomina sæpissime repetiit Iesus, sed etiam intimam Patris ac suam æqualitatem unitatemque commemoravit. *& ego:* v. 17. *unum sumus* &c. c. X. 30. 38. Hæc omnia conjunctim exagitarunt Iudæi.

¶ ἔλεγε, *diceret*) Revera dixit Iesus, quod eum dixisse existimabant Iudæi: sed id misere pro blasphemia habuerunt.

19 ἀμὴν ἀμὴν, λέγω ὑμῖν, *amen amen, dico vobis*) Hæc affirmatio ter adhibita in hoc sermone. v. 24. 25. Hoc versu & seqq. confirmatur versus 17.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδὲν, *a se ipso nil*) Hoc gloriæ est, non imperfectionis. *non potest fieri, ut Filius faciat aliquid a se ipso*, aut, *ut* judicet, velit, testetur doceatve *quicquam seorsum a Patre.* v. 30 s. c. VI. 38. VII. 16. 17. 28. XII. 49. XIV. 10. aut ut ei credatur isque cernatur seorsum a Patre. c. XII. 44. Hæc ex intimo sensu unitatis naturalis & amorosæ cum Patre, profecta sunt. Defendit Dominus, quod fecerat opus in sabbato, Patris sui exemplo, a quo non discedat. Sic de Spiritu Sancto, c. XVI. 13. ubi etiam simillimum huic loco sequitur antitheton. At diabolus ex propriis loquitur: c. VIII. 44. & falsi doctoris est in *suo* nomine venire, & ex *suo* corde loqui aut facere. c. V. 43. Num. XVI. 28. XXIV. 13.

¶ ταῦτα) *hæc* omnia & sola.

¶ ὁμοίως) *similiter*, illico.

20 φιλεῖ) Qui *amat*, nil celat.

¶ δείκνυσιν, *ostendit*) in cœlo. conf. βλέπῃ, *videat*, v. 19. Ostendit, ut item faciat. Hæc ostensio est intimæ unitatis.

Con-

Conferunt huc locum Psalmi XLV. 5, *DOCEBIT te res stupendas dextera tua.*

¶ ἀυτὸς) *Ipse.*

¶ δείξει) *ostendet*, faciendo. Simul Pater ostendit & facit, & Filius videt & facit; non diversis temporibus.

¶ ἔργα, *opera*) Iesus sæpius *opera* appellat, quam *signa*, quia in Ipsius oculis non erant miracula.

¶ ἵνα) *usque eo, ut.*

¶ ὑμεῖς, *vos*) Qui nunc odistis, cum admiratione & fide honorabitis. Id factum inprimis sub resuscitationem Lazari.

21 γὰρ, *enim*) Declarat, quæ sint *majora* illa opera: *vivificatio*, & *judicatio*. Ex potestate *judiciaria* fluit *arbitrium vivificandi* quosvis quovis tempore. expende γὰρ *enim* v. 22. Sed *vivificatio* mortuorum est argumentum potestatis *judiciariæ*, in oculos nondum incurrentis. expende γὰρ *enim* v. 21. adeoque *vivificatio* præ *judicatione admirationem* movet. Proponuntur hæc duo, *vivificatio* & *judicatio*, versu 21. 22. &, inverso per χιασμὸν ordine, tractatur versu 24 exemtio fidelium a judicio, quæ ipsa *judicium* præsupponit; versu 25 tractatur *resuscitatio* quorundam mortuorum, ita *admiranda*, ut hanc tamen *admirationem* exsuperet resuscitatio universalis. v.28.

¶ νεκροὺς, *mortuos*) corpore. nam corporis mors proprie opponitur morbo: v. 5. & vita æterna, in quam intratur per resurrectionem corporis, opponitur *judicio* v.22.

¶ ἐγείρει, *suscitat*) Sermo bimembris hoc valet: *Quemadmodum Pater suscitat mortuos* (quos vult) & *vivificat: ita etiam Filius* (suscitat mortuos) *quos vult* (&) *vivificat.*

¶ οὓς θέλει, *quos vult*) Nunquam ejus voluntatem destituit effectus. Sententia universalis, uti v. 22. 23.

22 οὐδὲ, *neque*) Pater non judicat solus, nec sine Filio: judicat tamen. v. 45. Act. XVII. 31. Rom. III. 6. Neque obstat h. l. verbum δέδωκε, *dedit*. coll. v. 26 cum v. 21.

¶ γὰρ, *enim*) Quos vivificare *velit*, *judicio* suo decernit Filius.

¶ οὐδένα, *neminem*) Huc ref. πάντες, *omnes.* v. seq.

23 πάντες, *omnes*) Rom. XIV. 11.

¶ τιμῶσι, *honorent*) vel libenter, judicium effugientes per fidem: vel inviti, judicis iram sentientes.

24 λόγον μου, *verbum meum*) Sermo bimembris hoc valet: *Qui* (verbum ejus, qui misit me, &) *verbum meum audit*, & *credit* (mihi &) *ei qui misit me*, &c.

¶ ἔχει, *habet*) Ieremias patriarcha Constantinop. in literis ad Tubingenses: *Habet vitam æternam, & in judicium non venit. vides? statim hanc habet, non autem, habebit.* Congruit μεταβέβηκεν, *transcendit*. De non credente: *jam judicatus est*. c. III. 18.

¶ ἐκ - εἰς· *ex-in*) Ingens *saltus.*

25 οἱ νεκροὶ, *mortui*) proprie, corpore, ut Iairi filia, juvenis in Nain, & Lazarus: c. XI. 23 ss. qui posteaquam hæc dicta fuerant, resuscitati sunt. Sequitur gradatio, *omnes*: v. 28. ubi non repetitur, *hora*, tempus, *præsens.*

¶ ἀκούσονται) Medium: v. 28. rarum.

26 ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, *habere in se ipso*) c. I. 4.

27 ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου) Nullus additur hoc loco articulus. *quia filius hominis est, judicandi potestas ei data est.* Hic homo homines salvat: hic homo homines judicat. Dan. VII. 13 s. Act. XVII. 31. Hebr. II. 5 ss.

28 μὴ θαυμάζετε τοῦτο, *nolite mirari hoc*) Magna sunt, quæ inde a v. 21 dixit, & miranda: sed majora & magis miranda sunt, quæ sequuntur. τοῦτο *hoc* refertur ad antecedentia. Norat Iesus admiratio-

nem,

nem, quæ modo exstiterat in corde Iudæorum.

¶ ὥρα, *hora*) Vid. ad cap. IV. 21.

¶ φωνῆς, *vocem*) 1 Theff. IV. 16.

29 ἀνάστασιν ζωῆς) *resurrectionem vitæ*, vitalem.

30 ποιεῖν, *facere*) subaudi, & *judicare*.

¶ καθὼς ἀκούω, *sicut audio*) a Patre. Conf. v. 19, *videat*.

¶ κρίνω, *judico*) Subaudi, & *facio*.

¶ ἀλλὰ τὸ θέλημα, *sed voluntatem*) justam.

31 ἐὰν ἐγὼ) *si ego* solus. Conditio impossibilis, coll. cap. VIII. 16. 13 ſ.

¶ ἀληθής) *verum* testimonium: i. e. firmum, irrecusabile.

32 ἄλλος, *alius*) De quo v. 37. Pluralitas personarum. conf. *ille*, *huic*, v. 38. & *alium*, de Spiritu S. cap. XIV. 16.

¶ μαρτυρεῖ, *testatur*) in præsenti. c. VIII. 18.

33 ὑμεῖς, *vos*) Ostendit, quomodo Iudæi spem suam ubivis potius, quam in ipso Christo figere laborent. I. Vos, inquit, suspicati, Iohannem esse Messiam, misistis ad illum, de veritate percontantes: & sane Iohannes, occasione illa ipsi data, testatus est veritati, non se, sed me esse Messiam. sed &c. II. Vos iidem putatis, vos in Scripturis habere vitam æternam, nec quidquam præterea opus esse; ideo illas scrutari amatis: neque id immerito; nam sane illæ sunt, quæ testantur de me. sed &c. Hîc & de Iohanne & de Scripturis Dominus comprobanda comprobat, sed demonstrat admixtum Iudæorum errorem & abusum, majoremque suam suique Patris auctoritatem per se esse, Iohannis autem & Scripturæ testimonium de se, Christo, subsidiarium quiddam esse, protestatur. Observanda eadem utriusque periochæ figura:

v. 33 ſs.	v. 39 ſ.
vos:	*vos:*
& testatus est:	*& ... quæ testantur:*
ego vero ...	*gloriam*
sed:	*sed ...*
voluistis ad horam	*non vultis.*

nec dissonat periocha de Mose, v. 45-47: *Vos in Mosen habetis spem collocatam: sed idem a me est contra vos.*

34 παρὰ ἀνθρώπου, *ab homine*) vel si Iohannes sit.

¶ τὴν μαρτυρίαν, *testimonium*) honorificum, (coll. v. 41.) de me, erga vos.

¶ ταῦτα, *hæc*) de Iohanne.

¶ ἵνα, *ut*) Voluntas seria de salute hominum.

¶ ὑμεῖς, *vos*) qui Iohannem magni fecistis. Antitheton: *ego*. vestra res agitur.

35 ὁ λύχνος, *lychnus*) Articulus amplificat, & innuit prædicta in V. T. de Iohanne. conf. Sir. XLVIII. 1. καὶ ἀνέστη ἠλίας ὁ προφήτης ὡς πῦρ, καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπὰς ἐκαίετο. Ceteroqui hæc appellatio tenuis est, ad Christum ipsum.

¶ καιόμενος) *ardens* vehementer, (conf. Sir. l. c. de Elia) & celeriter deflagrans.

¶ καὶ φαίνων, *& lucens*) καὶ & notat concomitantiam: dum arsit, luxit; non ultra.

¶ ἀγαλλιασθῆναι, *exsultare*) sine luctu pœnitentiali, sine accessu ad me ipsum. Verbum exquisitum. Iohanne utendum erat, non fruendum. Iudæi habuere medium illud pro fine. Vehementer falsi sunt, qui in Dei verbo ac ministris, sensuum duntaxat externorum aut internorum fructum, ac non Christum ipsum, quærunt.

¶ ἠθελήσατε πρὸς ὥραν, *voluistis ad horam*) Voluntas vestra non fuit diuturna.

¶ φωτὶ, *lumine*) Splendore, non ardore ejus, capti eratis.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) sine progressu ad me, Lucem, *lætitiæ* fontem. c. VIII. 56.

36 μέι-

36 μείζω τοῦ Ἰωάννου) *majus*, eo testimonio, quod mihi Iohannes dedit. Lychnus orto soli non fœnerat lucem.

¶ τελειώσω, *perficiam*) faciam, usque ad τέλος *finem*.

¶ αὐτὰ τὰ ἔργα, *ipsa opera*) Apta & emphatica iteratio.

37 αὐτὸς) *Ipse*, ultra opera.

¶ μεμαρτύρηκε· *testatus est*) Præteritum. Testimonium illud memoratur c. I. 33.

¶ οὔτε, *neque*) Versu 36 & 37 init. describitur testimonium de Iesu Christo: versu 37 fin. & 38 describitur Iudæorum infidelitas.

¶ εἶδος αὐτοῦ, *speciem ejus*) Congruit hoc cum capite I Ezechielis, ubi copiose describitur *species* similitudinis gloriæ Domini, *visa* Ezechieli, qui mox etiam *audivit vocem* Dei. Idque totum caput erat Haphtara festi versu 1 notati.

38 ὅτι, *quia*) Itaque, qui credunt, audiendo Filium audiunt Patrem, c. VI. 45. & videndo Filium vident Patrem, c. XIV. 9. quamvis antea non audierint neque viderint: c. I. 18. & Verbum Patris, idem quod Verbum Filii, habent in sese manens.

39 ἐρευνᾶτε, *scrutamini*) *Hafenrefferus* in editione N. T. Græco-Latini: *Inquiritis Scripturas*. Cavit, ne quis *scrutamini* pro imperativo acciperet. Ex antiquis indicativum agnoscit etiam *Athanasius* in illud, *Profecti in pagum*. T. I. f. 989. & *Nonnus*. quare *Cyrillus* non debuit vereri, ne ipse solus ita explicasset aut explicaturus esset. Brentius *magni judicii* interpretes esse ait, qui indicativum statuant: & hunc certe confirmat tota orationis structura, coll. v. 33 seqq. maximeque illud: *quia vos existimatis*. Approbat Iesus scrutinium scripturarum, quo non carebant, illo ipso festo multa publice legentes; perinde uti legationem ad Iohannem, v. 33. & existimationem de Mose, v. 45. sed nil horum per se sufficere, addit. Quare nihil damni habet hæc explicatio: & æque saltem diligentes *scrutatores scripturarum* esse solent, qui indicativum, (a Zeltnero novissime agnitum,) ac qui imperativum statuunt. Hoc *Scrutamini & non vultis venire* per synonyma reddidit Paulus 2 Cor. III. 15. 16. Postulavit aliquis, ut proferrentur similia exempla secundæ pluralis indicativi, periodum inchoantis. vide ergo c. VII. 28. XII. 19. Matth. XXII. 29. XXIV. 6. XXVII. 65. 2 Cor. VIII. 4. Iac. IV. 25. Vicissim imperativus cum ὑμεῖς *vos*, Matth. XXVIII. 5. Marc. XIII. 23. Exstat imperativus, *scrutamini*, Ies. XXXIV. 16. Poterant illo tempore auditores Iesu Christi, (etiam *Iohannis*, propheta majoris, non audito testimonio, *scripturis*que non lectis,) ex solo Iesu Christi sermone, fidem haurire.

¶ τὰς γραφὰς, *scripturas*) Mosis, v. 46. & prophetarum.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc jungitur potius cum verbo *existimatis*, quam cum *scrutamini*: continetque elenchum & quasi per anaphoram ponitur, coll. v. 33 not. Sic quoque, *vos*, v. 45.

¶ δοκεῖτε ἔχειν, *videmini habere*) Antitheton: ἵνα ἔχητε, *ut* revera *habeatis*. v. 40. Affine illud: *spem in Mosen collocatam habetis*. v. 45.

¶ ἐν αὐταῖς, *in eis*) Hoc solo, quod eas scrutamini, putatis vos vitam habere.

¶ ζωὴν, *vitam*) Cur negas, Sociniane, antiquis notam fuisse spem vitæ æternæ?

¶ καὶ ἐκεῖναι - καὶ οὐ θέλετε· *& illæ - & non vultis*) Duplex epicrisis: altera approbat Iudæorum scrutinium & spem; altera, defectum eorum ostendit. ἐκεῖναι *illæ* τῷ αὐταῖς *eis* subjunctum, vim aliquam removendi habet. Propius in Christo, quam in Scripturis, vita habetur.

40 ἐλθεῖν, *venire*) pro eo ac *testimonium*

nium Scripturarum de me postulat.

41 παρὰ ἀνθρώπων, *ab hominibus*) etiam ab iis, per quos Scriptura scripta est. conf. v. 34, de Iohanne, prophetis majore, a quo tamen Iesus testimonium non accepit.

42 ἔγνωκα ὑμᾶς, *cognitos vos habeo*) Hoc radio penetrat corda auditorum. Hoc dicit: *novi* Patrem, v. 32. & *cognovi* vos ab illo alienos. Hoc cum magna miseratione dixit Iesus. Non mea, sed vestra, inquit, causa doleo.

¶ ἀγάπην, *amorem*) quo cognoscor, ut Filius amoris paterni, v. 20. & qui vos doceret gloriam a Deo solo quærere.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipsis*) Hoc emphasin habet, & causam continet, cur Iudæi debeant remitti ad homines in scriptura de Christo testantes.

43 οὐ λαμβάνετέ με) *non accipitis me*, per fidem.

¶ ἄλλος, *alius*) quivis pseudochristus, & antichristus. A tempore veri Christi ad nostram ætatem LXIV Pseudomessiæ numerantur, per quos decepti sunt Iudæi. vid. Ioh. Iac. Schudt *Jüdische Merkwürdigkeiten*, L. 6. c. 27. § 30.

44 δόξαν παρὰ ἀλλήλων, *gloriam a vobis invicem*) Iustum se esse quisque vestrum censet, pro eo atque vos de vobis mutuo existimatis: nec laboratis, ut soli Deo sitis probati. conf. Rom. II. 29.

¶ καὶ τὴν δόξαν, *& gloriam*) eam, quæ est filiorum Dei. c. I. 12.

¶ παρὰ τοῦ μόνου θεοῦ· *ab eo, qui solus Deus est*) c. XVII. 3.

¶ οὐ ζητεῖτε) Hoc pendet ab οἱ, articulo, qui inest in λαμβάνοντες, i. e. οἱ λαμβάνετε.

45 μὴ δοκεῖτε, *nolite putare*) Elenchus novus contra infidelitatem Iudæorum, maxime aptus ad conclusionem.

¶ ἐγὼ, *ego*) demum, sic quasi Moses vos defendat. *Ego* sum conciliator.

¶ ὑμῶν, *vos*) qui mihi non credatis.

¶ μωσῆς, *Moses*) i. e. scripta Mosis. Luc. XVI. 29. 2 Cor. III. 15.

¶ εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίκατε, *in quem vos spem locatam habetis*) v. 39.

46 ἐπιστεύετε ἂν, *crederetis*) Non juvit Iudæos illud: Credimus, vera esse omnia, quæ Moses scripsit. Fide explicita opus erat.

¶ ἔγραψεν, *scripsit*) nusquam non.

47 γράμμασιν, *literis*) Antitheton: ῥήμασι *verbis*. Facilius sæpe creditur literis pridem receptis, quam sermoni primum audito.

¶ ἐμοῖς, *meis*) Cœlestia loquentis, præ Mose.

CAP. VI.

1 Μετὰ ταῦτα, *posthæc*) Hîc multorum mensium historiam a ceteris evangelistis petendam innuit Iohannes.

¶ τῆς) *Mare Galilææ*, totum: *mare Tiberiados*, pars.

3 ἀνῆλθε, *subiit*) Non post adventum populi, sed tantisper, dum populus appropinquabat.

¶ ἐκάθητο, *sedebat*) Non jussit populum ad se accedere; sed benigne admisit.

4 ἐγγὺς, *prope*) Eo anni tempore magnus erat confluxus hominum. c. XI. 55.

5 ἔρχεται, *venit*) Veniente populo, jam providit Iesus cibum: conf. v. 6. cibavit autem populum, proxime ante missionem. Matth. XIV. 15.

¶ Φίλιππον, *Philippum*) Boni doctoris est ex grege discipulorum unum aliquem, cui opus est, interdum provocare. Fortasse Philippus etiam rem alimentariam curabat inter discipulos.

7 βραχύ τι, *paullum*) LXX, βραχὺ μέλι· 1 Sam. XIV. 43.

8 ὁ ἀδελφὸς, *frater*) Petrus igitur eo tempore & loco, quo Iohannes ſcripſit, notior fuerat Andrea, vel quia major, vel quia ſuperſtes Andreæ.

9 παιδάριον, *puer*) Itaque non magnum fuit quinque panum, piſciculis præſertim adjunctis, pondus.

¶ ἓν, *unus*) Nulla erat alia copia.

¶ κριθίνους) *Hordeacei* panes triticeis videntur minores fuiſſe. Iud. VII. 13. Non dubium, quin hordeacei panis guſtus ab omnibus, qui tum comedebant, perceptus fuerit.

¶ τί ἐστιν, *quid ſunt*) Formula extenuandi. τίνες ἐστέ, *qui eſtis?* Act. XIX. 15.

10 ποιήσατε ἀναπεσεῖν, *facite diſcumbere*) Exercetur fides diſcipulorum & populi.

¶ χόρτος, *gramen*) Commoditas diſcumbendi.

¶ οἱ ἄνδρες, *viri*) Numerus ex his inibatur, ſine mulieribus & liberis.

11 διέδωκε, *diſtribuit*) per manum diſcipulorum.

¶ ὅσον, *quantum*) Id ad panes & ad piſciculos ſpectat.

¶ ἤθελον, *volebant*) Conf. Ps. CXLV. 16.

12 ἵνα μή τι ἀπόληται, *ut ne quid pereat*) Facile condit Dominus: ſed condita tamen non vult temere interire.

13 κλασμάτων) *fragmentis.*

14 σημεῖον - ὁ προφήτης, *ſignum - Propheta*) c. III. 2. IX. 17.

15 ἁρπάζειν, *rapere*) vi.

¶ βασιλέα, *regem*) Regem eum facere, Patris erat, non populi: neque adhuc tempus erat. Ieſus, ut populum vitaret, illo jam tempore loca ſæpe mutavit.

¶ πάλιν, *iterum*) Conf. v. 3.

¶ αὐτὸς μόνος, *ipſe ſolus*) diſcipulis trajicere juſſis. αὐτὸς, παρέλκει eleganter. c. XII. 24.

19 ἤ, *vel*) Norat Spiritus ſanctus & Iohanni dicere poterat, quot præciſe ſtadia fuiſſent: ſed in ſcriptura imitatur popularem loquendi rationem.

21 ἤθελον λαβεῖν, *voluerunt accipere*) Locutio conciſa: ſubaudiendum, & *acceperunt.*

¶ εὐθέως, *ſtatim*) Novum miraculum.

22 ἰδὼν, *videns*) Hoc, poſt verſum 23, (qui non ab ὅτι pendet, ſed parentheſin facit,) verbis paululum mutatis repetitur verſu 24, & nectitur cum verbo ἐνέβησαν, *conſcenderunt.*

23 ἐγγὺς τοῦ τόπου) *prope ad locum.*

24 αὐτοὶ, *ipſi*) Antitheton ad Ieſum, cujus iter directe; diſcipulorum, indirecte notavit populus.

¶ πλοῖα, *naves*) Eaſdem modo *naviculas* πλοιάρια appellavit apoſtolus. Vtraque appellatio vera.

¶ καπερναοὺμ, *Capernaum*) v. 17.

25 πότε, *quando*) tam brevi tempore, tam longa via? Quæſtio de tempore includit quæſtionem de modo.

26 λέγω, *dico*) Populus ipſe non ita ſe norat, ut eis Ieſus oſtendit. Adhuc collegerat Ieſus auditores: nunc, medio tempore, delectum inſtituit, per ſermonem figuratum de paſſione ſua, ejusque fructu per fidem percipiendo.

¶ οὐχ ὅτι εἴδετε σημεῖα, *non quia vidiſtis ſigna*) Signis nondum erant ad fidem perducti: v. 29. alias fides, non cibi deſiderium, eos impuliſſet ad quærendum Ieſum.

¶ σημεῖα, *ſigna*) in ægrotis & in panibus. v. 2. 14.

¶ ἐφάγετε, *ediſtis*) Populus, de victu ſolicitus, quotidie ſic accipi volebat. Meſſis hordeacea erat ſtatim poſt Paſcha: & proxime ante meſſem annona ſolet eſſe carior. Igitur eo anni tempore valde

 aptum

aptum fuerat beneficium erga quinque millia.

27 ἐργάζεσθε, *tractate*) Sic, τὴν θάλασσαν ἐργάζεσθαι, Ap. XVIII. 17. *Cibo perenni*, inquit, *operam date; sicut magno studio me quaeritis panis causa.* Non respondet Iesus ad Iudaeorum *quando*: & sic saepe in sermonibus ea, quae series rerum & status animarum requirit, potius spectat, quam interpellationes loquentium alienas.

¶ μὴ, *non*) Simillima opposita, c. IV. 10.

¶ τὴν ἀπολλυμένην, *pereuntem*) v. 12. 1 Cor. VI. 13. Cibus corporis perit: ergo non confert immortalitatem.

¶ ἣν) βρῶσιν. Non debetis, inquit, postulare a me alimentum corporis, sed animae. Proponitur primum *cibus*, v. 27. deinde *panis*, v. 32. tum proprie *caro & sanguis Iesu Christi*. v. 51. 53.

¶ δώσει, *dabit*) v. 51.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia pertinet ad μένουσαν, *qui permanet*.

¶ ὁ πατὴρ ὁ θεὸς, *Pater Deus*) Ergo Iesus Christus est Dei Filius.

¶ ἐσφράγισεν, *signavit*) Ostendit eum & distinxit, hoc ipso miraculo, v. 14. totoque testimonio suo, *fide* audientium (v. 29) vicissim obsignando. c. III. 33. *Sigillo* id, quod genuinum est, commendatur, & omne, quod non genuinum est, excluditur.

28 τί ποιῶμεν) *quid faciamus*: quid nos operari jubes? v. 27.

¶ τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ, *opera Dei*) opera Deo probata, Deo nos conjungentia.

29 τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*) illud opus, quod probatur Deo. conf. c. IV. 34. Iesus singularem numerum opponit plurali Iudaeorum, qui dixerant, *opera Dei*. v. 28. Vocabulum tamen illorum retinet. Alio sensu, τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*, Rom. XIV. 20.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Proprie exprimitur res, & deinceps metaphorico subinde proprioque sermone describitur.

30 σὺ, *tu*) Sic loquuntur in antitheto ad Mosen, qui ipsis dederit manna, & hoc *signum* habuerit: & a Iesu majus quiddam & magis coeleste postulant; quod ab eo non putant dari posse, neque majorem Mose Iesum agnoscunt.

¶ σημεῖον, *signum*) *Sigillum*, quod versu 27 memoratur, non agnoscunt.

¶ ἴδωμεν, *videamus*) te a Deo missum esse. Atqui viderant, v. 14. 26. 36.

¶ σοὶ, *tibi*) Iesus dixerat: *in me*. v. 29. Saepe tantundem est, *Credo in te*, &, *credo tibi*: sed hic imminuunt Iudaei sententiam Domini.

¶ τί ἐργάζῃ, *quid operaris*) Reponunt Domino verbum *operari*. *Tu jubes*, inquiunt, *nos operari: quid ipse operaris?*

31 ἔφαγον, *ederunt*) Modestius loqui videntur, quam si dicerent: *Moses dedit: ideo patres nostri ei crediderunt: tu da quoque; & credemus tibi. coll. v. seq.*

¶ ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν) LXX, Ex. XVI. 4, ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ps. LXXVIII. 24, ἄρτον οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς. Ex. l. c. v. 15, ἔδωκε - φαγεῖν. Si illud λεπτὸν *tenue* fuit panis verus, ibid. v. 14. Num. XI. 7. cur non etiam panes orbiculares erunt verus panis?

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex caelo*) *Caelum*, terrae oppositum, latissime sumitur in Psalmo; unde manna etiam *angelorum* sive *caelitum* dicitur *panis*. sed *caelo*, unde manna antiquum venit, opponit Iesus coelum supremum. Huc respiciens Ipse septies dicit, sese *ex caelo* descendisse. v. 32. 33. 38. 50. 51. 58. 62.

32 οὐ μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *non Moses dedit vobis panem ex caelo*) subaudi hic quoque, τὸν ἀληθινὸν, *verum*.

Moses

Moses non fuit, qui manna vobis aut patribus vestris dedit: & manna non fuit ille panis ex cœlo verus, corrumpi nescius. Ex. XVI. 20.

¶ δίδωσιν, *dat*) Antitheton: δέδωκεν, *dedit*. Iam *aderat* panis. conf. v. 33.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *verum*) quem quisquis gustat, non jam aliud signum quæret, nam in pane gustus ipse criterion est: & *veritas* patefiet olim plane. v. 39. *Veritas* & *vita* sæpe hic memoratur.

32 ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, *amen amen dico vobis*) Magnam hoc præsertim loco vim habet hæc asseveratio, cum Iudæi opposuissent, *quod scriptum esset*. v. 31.

33 ὁ καταβαίνων, *descendens*) Repete, ἄρτος *panis*. coll. v. 41. 58.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) non modo uni populo, uni ætati, ut manna cibavit unum populum, unius ætatis. v. 51.

34 κύριε, *Domine*) Cum reverentia quadam loquuntur, uti v. 25. & poterat ex versu 35 ipsa fides exsistere: sed mox a fide resiliunt. v. 36. 42. Inprimis observandi sunt sermones, quibus auditis Iudæi ad credendum inclinabantur. c. VII. 40. VIII. 30.

¶ πάντοτε, *semper*) Huc refertur v. seq. fin.

¶ τὸν ἄρτον τοῦτον, *panem istum*) Adhuc putant, sermonem esse de alimento corporis: & hoc petunt. v. 26.

35 ἐγώ εἰμι, *Ego sum*) Petentibus, statim offert sese.

¶ τῆς ζωῆς, *vitæ*) & vivus, v. 51. & vivificus. v. 54.

¶ ὁ ἐρχόμενος πρός με, *qui venit ad me*) Sic v. 37. 44. 45. 65. Parallelum, mox: ὁ πιστεύων εἰς ἐμε, *qui credit in me*.

¶ οὐ μὴ πεινάσῃ, *non esuriet*) Subaudi, πώποτε, *unquam*, ex fine versus.

¶ οὐ μὴ διψήσῃ, *non sitiet*) Tangit id, quod postea uberius tractat de potu. v. 53 s.

36 εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*) *Dixit*, versu 26. Vt vos, inquit, esse dixi, sic adhuc estis. *& vidistis me*, (& non credidistis: videtis,) *&* (tamen) *non creditis*. Refutatur, quod dixerant versu 30, *Fac videamus: & credemus*.

37 πᾶν) *omne*. Vocula momentosissima, &, collatis iis, quæ sequuntur, consideratu dignissima. nam in sermonibus Iesu Christi, quod Pater ipsi dedit, id, & singulari numero & neutro genere, appellatur *omne*: qui ad ipsum, *Filium*, veniunt, ii masculino genere, vel etiam plurali numero describuntur, *omnis*, vel, *illi*. Pater Filio totam quasi massam dedit, ut omnes, quos dedit, *unum* sint: id *universum* Filius singulatim evolvit, in exsecutione. Hinc illud, cap. XVII. 2, *ut OMNE, quod DEDISTI ei, DET EIS vitam æternam*. In stilo N. T. Græco, Iohanneo præsertim, ubicunque fastidiosa ingenia solœcam dicerent constructionem, elegantia vere divina, Hebræis nunquam dura, subesse solet. Id hoc loco inprimis usu venit. Inde hic versus 37 duo cola habet, quæ mox iisdem verbis repetitis tractantur: & quidem prius, versu 38. 39. ubi *omne* cum *Patre* memoratur; alterum v. 40, ubi *omnis* cum *Filio* memoratur. Prius per ὅτι *quia*, alterum per γὰρ *enim* connectitur cum versu 37.

¶ δίδωσί μοι, *dat mihi*) per *tractum* illum. v. 44. Præsens. Deinde Præteritum v. 39, respectu Conservationis. Pater *dat* Filio: Filius *eligit*, i. e. dat quasi sibi. v. 70. Credentes dantur: credentibus datur. v. 32. 65.

¶ πρὸς ἐμὲ) Hoc habet emphasin: aliis locis solet scribi πρός με.

¶ ἥξει) *aderit*. Tantummodo omne illud ad me veniet. Ea loquitur Iesus, quæ si Iudæi accepturi sint, revera sint credituri: &

& convicta eorum infidelitate nunc fidem offert: quæque antea sub schemate dixerat, nunc proprie edisserit.

¶ οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω, *non ejiciam foras*) Hoc non modo significat receptionem primam, sed conservationem perpetuam, per omnes vicissitudines & gradus, usque ad resurrectionem, metam illam, quæ omnia citeriora præsupponit. v. 39. 40. Est Litotes: *non ejiciam*, sed omni modo tuebor. c. X. 28 s. qui locus huic loco valde respondet. Conf. ἔξω, *foras*, cap. XV. 6.

38 καταβέβηκα, *descendi*) Hic sermo in multis fluit ex unione personali. Nam *descensus de cælo* natura prior est ortu ex Maria secundum *carnem*.

39 δὲ, *autem*) Declaratur *voluntas* versu 38 memorata.

¶ τοῦ πέμψαντός με πατρὸς - 40 τοῦ πατρὸς τοῦ πέμψαντός με· *ejus, qui misit me, Patris: Patris, qui misit me*) Sic habet lectio antiquissima. Versu 39 mentio *missionis*, & v. 40 *Patris* nomen scite præmittitur. namque versu 39, coll. v. 38, cum *voluntate* Patris proprie congruit *missio*: at versu 40 nomen *Patris* & nomen *Filii* proprie inter se respiciunt. Varietates lectionum præcipuæ in *apparatu* notatæ summam hujus annotationis non mutant.

¶ πᾶν, *omne*) Vid. not. ad v. 37.

¶ δέδωκέ μοι, *dedit mihi*) Dantur Filio, quibus fides datur. coll. v. seq.

¶ μὴ ἀπολέσω, *non perdam*) *Perditioni* opponitur *vita æterna*. v. 40. c. III. 15 s.

¶ ἐξ αὐτοῦ) *ex eo*, ex *omni* illo, quod Pater mihi dedit.

¶ ἀναστήσω, *resuscitem*) ad vitam. v. 33. Sic v. 40. 44. 54. Hic finis est, ultra quem periculum nullum. Citeriora omnia præstat Salvator. Dat *signum*, versu hoc & versu 62. sed in futurum, cum Iudæi præsens flagitarent. v. 30. *Resuscitatio*, *mortem* præsupponens, sæpe hîc memoratur, quia ipse Dominus adhuc erat *moriturus* & *resurrecturus*. conf. c. XI. 25 not. Postea vero apostoli fidelibus potius adventum ejus gloriosum proposuerunt.

40 τοῦτο γάρ - πατρὸς, *hæc enim - Patris*) Vid. not. ad v. 37. 39.

¶ ὁ θεωρῶν καὶ πιστεύων, *qui cernit & credit*) Iudæi *videbant*, non *credebant*. v. 36. Ii, qui Iesum spectabant, magnam habebant occasionem ad credendum: & qui eorum credebant, singularem habebant beatitudinis gradum. Matth. XIII. 16.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) etiam ante diem novissimum, cujus mentio hîc *subsequitur*, uti v. 54. Hæc duo transponit humana ratio.

¶ ἀναστήσω, *resuscitabo*) Futurum, quale v. 44. & cap. XV. 8.

¶ ἐγὼ, *ego*) Hoc pronomen, v. 39 non positum, nunc ponitur. illic præcedit verbum primæ item personæ; hîc vero tertiæ, uti v. 44. 54.

41 ἐγόγγυζον, *mussabant*) Iesus tamen sciebat. v. 43.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Arripiunt sermonem *allegoricum*: explicationem *propriis* verbis additam negligunt.

42 οἴδαμεν) *novimus*, vel potius *scimus*. Iosephus erat mortuus; sed memoria ejus manebat.

¶ πῶς, *quomodo*) Sic v. 52, *quomodo?*

¶ οὖν, *ergo*) Ob id ipsum debebant cogitare, altiora esse in Iesu.

44 οὐδεὶς, *nemo*) Solet Iesus, antequam errorem animis eximit, errantium pravam dispositionem ipsam redarguere. Id agit v. 44-46. & simul, prætermisso eo, quod in interpellatione Iudæorum importunum erat, & murmure eorum composito, v. 43. continuat ea ipsa, quæ v. 40 dixit. Neque tamen non confirmat suum

de

de cœlo descensum: tantum quæstioni *quomodo* non respondet.

¶ ὐδεὶς δύναται, *nemo potest*) Iudæi nitebantur suis viribus. id refutat Iesus, eosque docet de tractu Patris observando.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) Ad Christum venire, est fide assequi & agnoscere missionem ejus cœlestem, & se illi tradere.

¶ ἐὰν μὴ, *nisi*) Recte igitur facit, qui ad me, inquit Iesus, venit: nam eo ipso sequitur tractum Patris.

¶ ἑλκύσῃ, *traxerit*) Pater misit Filium ad nos: & nos trahit *ad* Filium, virtute amoris sui nos audire & videre faciens. vers. seqq. & 65. Exemplum talis tractus, in Petro, v.68. in Paulo, Gal.I. 15. Idem verbum apud LXX, Cant.I.4. Ier.XXXI. 3.

45 γεγραμμένον, *scriptum*) Refutat Iudæos *scripturâ* abusos. v.31.

¶ καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τῦ θεῦ) Ies.LIV.13. LXX, καὶ πάντας τὺς υἱὺς συ διδακτὺς θεῦ.

¶ παντες, *omnes*) Hinc mox infertur *omnis*.

¶ διδακτοὶ τῦ θεῦ, *docti a Deo*) Conf. mox παρὰ, *a*. Correlata, *omnis qui audiit & didicit: docti.* Illud actum innuit: hoc habitum inde nascentem.

¶ πᾶς, *omnis*) & solus.

¶ παρὰ) *a* Patre, de Filio. Matth. XI. 27.

46 ὐχ ὅτι, *non quo*) Hac declaratione addita significatur, Patrem audiri tum demum, quum Filius auditur; videri tum demum, quum Filius cernitur. c.XIV.9.

¶ ἑώρακεν, *vidit*) subaudi, *& audivit*: coll. vers. præc. *qui audivit* (& vidit.) Sed quia *videre* interius est, quam *audire*, *visio* concinne Filio, *auditus* credenti adscribitur. conf. c.I.18.

¶ ὁ ὢν παρὰ τῦ θεῦ, *qui est a Deo*) Sic c.VII.29.

47 ἔχει) *habet*. Præsens. Vbi vitæ panis, ibi vita; etiam ante diem novissimum. v. 40.

49 οἱ πατέρες, *patres*) de quibus dixistis. v.31.

¶ ὑμῶν, *vestri*) *Vestri*, inquit, non *nostri*: quo ipso ostendit, se altiorem habere ortum, quam illi putarant. v.42.

¶ ἔφαγον τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ, *ederunt manna in deserto*) Regeruntur Iudæis verba ipsorum. v.31.

¶ καὶ ἀπέθανον) *& tamen mortui sunt*, idque horrenda morte.

50 ὗτος, *hic*) scil. *panis*.

¶ τὶς, *aliquis*) quivis.

¶ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, *ac non moriatur*) scil. spiritualiter, uti cibus hic ad vitam spiritualem spectat; annexa resuscitatione corporis.

51 ὁ ζῶν, *vivus*) Hoc participium & ad incrementum orationis facit & ad declarationem, qua ostenditur, non esse sermonem de pane communi.

¶ δώσω, *dabo*) edendum.

¶ ἡ σάρξ μυ, *caro mea*) Novus sermonis gradus. Congruit δὲ ἐπιτατικὸν, *vero*, & *dabo*, in futuro. nam antea non facta est in hoc sermone mentio *carnis*. tum, v. 53, de sanguine. Pater dat *panem verum*, v.32. qui est Christus ipse: v. 35. Christus dat *panem vivum*, carnem suam. Sermo de *pane*, est magis allegoricus, ad miraculum præcedens accommodatus; de *carne & sanguine*, proprius.

¶ ὑπὲρ τῆς τῦ κόσμυ ζωῆς, *pro mundi vita*) adeoque pro multis. Marc. XIV. 14. Iesus verba sua scienter ita formavit, ut statim & semper illa quidem de spirituali fruitione sui agerent proprie; sed posthac eadem consequenter etiam in augustissimum

S.Cœ-

S. Cœnæ mysterium, quum id institutum foret, convenirent. Etenim ipsam rem hoc sermone propositam in S. Cœnam contulit: tantique hoc sacramentum est momenti, ut facile existimari possit, Iesum, ut proditionem Iudæ, versu 71, & mortem suam, hoc versu, ita etiam S. Cœnam, de qua inter hæc verba certissime secum cogitavit, uno ante anno prædixisse, ut discipuli possent prædictionis postea recordari. Tota hæc de carne & sanguine I. C. oratio passionem spectat, & cum ea S. Cœnam. Hinc separata *carnis* & *sanguinis* mentio constanter. nam in passione sanguis ex corpore eductus est, Agnusque mactatus.

52 ἐμάχοντο, *pugnabant*) non jam solum murmurabant, uti v. 41.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Observandi gradus: *Iudæi*, h. l. *discipuli*, v. 60. 66. *apostoli*, v. 67.

¶ πῶς, *quomodo*) *Quomodo*, iterum: coll. v. 42. Ad neutrum *quomodo* respondet Iesus, sed pergit in suo sermone, & ait: *Sic esse debet*. v. 53.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) Iterum id arripiunt, quod maxime durum videtur.

53 ἐὰν μὴ, *si non*) Iudæi quærebant de possibilitate: Iesus respondet de necessitate. nempe hæc illam infert.

55 ἀληθῶς, *vere*) Hæc affirmatio opponitur dubitationi Iudaicæ.

¶ βρῶσις· πόσις) *Cibus, potus*, quo tam vere pascitur fidelis, quam cibus & potus corpora pascit. v. 56 fin.

56 ὁ τρώγων, *qui edit*) Qui edit, & quod editur, re ipsa intime conjunguntur.

57 ἀπέστειλέ με, *misit me*) Huc refertur, καὶ ὁ τρώγων με, *& qui edit me*, per fidem. *Cibus* Iesu, facere voluntatem ejus, a quo missus est: c. IV. 34. *cibus* credentis, edere Christum, & in eo voluntate Patris pasci.

¶ κἀγὼ, *& ego*) *Sicut* apodosin habet in illo, *& qui edit me*.

¶ διὰ τὸν πατέρα, *propter Patrem*) Nam in Patre est.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ ὁ τρώγων με) *qui me*, qui vivo, *edit*, per fidem: v. 29. 35. 40. 64. Sub ea ratione, quod Pater misit Filium, comedimus carnem hujus & credimus in eum.

58 οὗτος, *hic*) id est, *egomet*. v. 57.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Redit sermo ad ea, quæ versu 32 proposita fuere.

59 εἶπεν - διδάσκων, *dixit - docens*) Conf. c. VIII. 20. VII. 28.

60 σκληρὸς, *durus*) Multa sane sunt, quæ natura carnalis non potest non horrere in hoc sermone per se suavissimo. Arduus, non durus, est sermo: quo deterriti sunt mali; genuini autem sunt probati, exercitati, confirmati. Vix uspiam sublimius locutum videas Dominum vel seorsum cum apostolis. Id pie admiremur.

¶ τίς δύναται, *quis potest*) Aliter Petrus, v. 68.

¶ αὐτοῦ, *eum*) Hoc videntur dicere: *quis potest Iesum audire?* Conf. c. X. 20. Caput miseriæ, auditum detrectare.

61 ἐν ἑαυτῷ, *in se ipso*) sine indicio externo.

¶ τοῦτο ὑμᾶς σκανδαλίζει; *hoc vos offendit?*) Enallage: id est, *num hac re offendimini?* Passio Christi, scandalum Iudæis.

62 ἐὰν οὖν, *si ergo*) ἐὰν, *si*, habet apodosin subaudiendam, *quid erit?* Id est, multo majora sunt, quæ sequentur. si hoc non creditis, quomodo illa, si dicerem, crederetis? (Similis locus, cap. III. 12.) Et tamen, cum illud videbitis, agnoscetis, vera esse, quæ dixi: & admirabimini non meam doctrinam, sed vestram tarditatem, cap. VIII. 28. Matth. XXVI. 64.

¶ ἀναβαίνοντα, *ascendentem*) Vid. ad cap. III. 13.

¶ τὸ πρότερον, *prius*) antequam descenderet.

63 τὸ πνεῦμα, *spiritus*) Non sola deitas Chri-

Christi, nec solus Spiritus sanctus significatur, sed universe *Spiritus*, cui contradistinguitur *caro. Id, quod Spiritus est, vivificans est.*

¶ ἡ σὰρξ, *caro*) Non est sermo h. l. de carne corrupta; de qua nemo dubitat, quin nihil prosit: neque tamen Iesus carni suæ vim vivificandi adimit: alias totum sermonem, utique de carne sua, v. 51 & 53-56 habitum, & totum incarnationis mysterium, tolleret. sed sensus est: *Caro mera nil prodest:* qualem scil. Iudæi putabant esse carnem illam, de qua loquebatur Iesus. conf. 2 Cor. V. 16. Loquitur sub conditione, eaque impossibili, *si sola caro esset:* uti etiam loquitur versu 38 de sua voluntate. Conf. not. ad cap. V. 31. 19 22. Caro est vehiculum virtutis divinæ omnis vivificantis: & Christus, carne mortificatus, spiritu vivificatus, virtutem suam maxime exseruit. 1 Petr. III. 18. Ioh. XII. 24. XVI. 7.

¶ οὐκ ὠφελεῖ οὐδὲν, *non prodest quicquam*) ad vivificandum. Vbi vita ex Deo non est, ibi nulla *utilitas* vera.

¶ τὰ ῥήματα) הדברים *verba*, & res illis comprehensæ. Correlata: *verba* & *credere*. v. 64.

¶ λελάληκα, *locutus sum*) Non dicit, *loquor*, sed *locutus sum*. Iam enim aversi erant. v. 60. 61.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) tametsi de *carne* loquuntur.

¶ καὶ, *&*) adeoque.

64 ἀλλ' εἰσιν, *sed sunt*) Penes vos culpa est.

¶ τινὲς, *aliqui*) qui etiam alios turbant.

¶ οὐ πιστεύουσιν, *non credunt*) adeoque spiritualiter dicta torquent carnaliter.

¶ ἐξ ἀρχῆς, *ex initio*) Notatur ipsum hujus sermonis tempus, quanquam Iesus etiam ante id tempus semper *sciverat*. Sermo hic habitus est anno ante passionem: sed delectus XII apostolorum non toto anno præcessit hunc sermonem. Ergo tum erat *initium*.

¶ τίνες, *quinam*) ex majore discipulorum numero.

¶ καὶ τίς, *& quis*) ex XII discipulis. Iudas igitur jam tum id monstri alebat, ex quo postea proditio exstitit. Iam tum non credidit, & ex Iesu sermone cum multis aliis discipulis scandalum cepit. Mali, cito mali sunt: boni, cito boni. Gradus funestæ malitiæ in Iscariota diligenter notavit Iohannes, c. XII. 4 s. XIII. 2. 27. XIV. 22. & singularem adversus illum antipathiam habuit.

65 δεδομένον, *datum*) per tractum gratiæ.

66 πολλοὶ, *multi*) Ita purgatus est selectior numerus. Multitudo promiscua non tanti est, quanti sinceritas.

67 τοῖς δώδεκα, *duodecim*) Horum nomina & ipsam appellationem *apostolorum*, præsupponit Iohannes, ut ex ceteris evangelistis notam.

¶ μὴ καὶ ὑμεῖς, *num etiam vos*) Parum aberat. In hoc articulo temporis stetisse, juvit. Iudas potuisset ceteros secum auferre.

¶ θέλετε; *vultis?*) Iesus neminem cogit, atque hoc ipso arctius sibi suos jungit.

68 ῥήματα, *verba*) Discipuli, etiamsi rationes speciales sermonum Iesu nondum comprehendunt, tamen fundamentum generale tenent. Nobilissimum fidei implicitæ in explicita exemplum. Tota locutio, *verba vitæ æternæ - credidimus - filius Dei*, repetitur ex v. 63. 64. 65. Sic Martha c. XI. 27 fidem in I. C. tuetur, quanquam rationes resurrectionis nondum percepisset.

69 ἡμεῖς, *nos*) quicquid alii statuant.

¶ πεπιστεύκαμεν καὶ ἐγνώκαμεν *credidimus & cognovimus*) ex verbis Iesu. *Fidem*

 sequi-

ſequitur *cognitio*. 2 Petr. I. 5. Perverſi ſunt, qui *cognitionem* prius poſtulant: *fidem* ea & obedientiam ſequitur. c. VII. 17. *Cognovimus*, id eſt, certum & ratum habemus.

70 τὰς δώδεκα) Articulus magnam vim habet.

¶ ἐξελεξάμην, *elegi*) Eſt igitur *aliqua electio*, ex qua aliquis poteſt excidere.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ex tam paucis.

¶ εἷς, *unus*) Hoc indefinitum indicium ceteros omnes excitavit, & veritatem confeſſionis eorum a Petro factam comprobavit, Iudam vero, quamvis confeſſioni non contradicentem, excluſit. Hîc debebat reſipiſcere Iudas.

¶ διάβολος, *diabolus*) non ſolum ſibi malus, ſed etiam aliis periculoſus.

71 σίμωνος, *Simonis*) Quod nomen geſſerit proditoris pater, ceteri ſilent; Iohannes ſupplet.

CAP. VII.

1 Περιεπάτει, *ambulabat*) per aliquot menſes poſt paſcha II.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) non credentes.

¶ ἀποκτεῖναι, *interficere*) v. 19. 30. 44. c. VIII. 40. 59.

3 οἱ ἀδελφοὶ, *fratres*) conſobrini.

¶ μετάβηθι, *tranſi*) ad commorandum.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) ex hoc obſcuro Galilææ loco.

¶ εἰς τὴν ἰουδαίαν, *in Iudæam*) Ex Galilæa in Iudæam amandant Meſſiam: deinde ex Iudæa in Galilæam, v. 52.

¶ καὶ οἱ μαθηταί σου, *etiam diſcipuli tui*) Eo ipſo oſtendunt, ſe non eſſe diſcipulos. v. 5. Multi diſcipuli Ieſu erant in Iudæa, præſertim in feſtis.

¶ θεωρήσωσι, *ſpectent*) in feſto, Hieroſolymis.

4 καὶ ζητεῖ, *& quærit*) Sermo affirmans, ut patet ex verbo *manifeſta*, quod hinc infertur. *nemo* involvit *omnis* & *non*: *omnis* pertinet ad utramque ſententiæ partem; *non*, ad priorem: hoc ſenſu, Omnis, qui facit aliquid, id facit non in occulto, *ſed* ita, ut quærat *ipſe* eſſe in propatulo. καὶ *&* pro *ſed*, ut ſæpe. Diaſyrmus.

¶ αὐτὸς) *ipſe*. antitheton ad id, quod is *ipſe* facit. ſic, σεαυτὸν, *te ipſum*.

¶ εἰ, *ſi*) Hæc particula ſæpe plus, non minus, quam *quum*, valet.

¶ ταῦτα) *iſta*, quæ facis, miracula.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) omnibus. Majus, inquiunt, theatrum quære, præſertim feſti tempore.

5 οὐδὲ) *ne quidem*. tam pauci credebant! Non niſi divinis præſidiis fides in Ieſum Nazarenum firmata eſt: domeſtici ipſi obſtitere.

6 πάντοτε, *ſemper*) Non opus eſt, ut demum *veniat* tempus veſtrum.

7 ὁ κόσμος, *mundus*) de quo v. 4.

¶ ὑμᾶς, *vos*) mundanos.

¶ ἐμὲ, *me*) conf. v. 1.

¶ μισεῖ, *odit*) Chriſtianos quoque aut ſummo amore proſequuntur homines aut ſummo odio. Qui omnibus ſemper placent, ſibi merito ſuſpecti eſſe debent.

¶ μαρτυρῶ, *teſtor*) Inſigne opus Chriſti. Ita teſtatus erat c. V. 33-47.

¶ πονηρὰ, *mala*) ex Malo. 1 Ioh. V. 19.

8 οὐκ, *non*) non jam vobiſcum, (v. 10.) uti vos ſuadetis, *ut ſpecter*, in via & in urbe, aſcendo. unde, *manſit*, v. 9. ἀναβαίνω, *aſcendo*, ſtricte in præſenti accipiendum: coll. οὐκ *non*, Matth. XI. 11, ubi præteritum item ſtricte accipi debet. Sic οὐ *non* pro οὔπω *nondum*, Marc. VII. 18. coll. Matth. XV. 17. Qui primo die feſti non intererat, non videbatur intereſſe. Aſcendit deinde Dominus ad feſtum, ſed quaſi *incognito*; nec tam ad feſtum, quam in templum.

v. 10.

v. 10.14. Vnus jam proprie aſcenſus, ad paſcha paſſionis, Domino erat propoſitus: de hoc per ænigma loquitur.

¶ ὁ καιρὸς, *tempus*) Sapientia tempus obſervat. Sermo de tempore aſcendendi ad feſtum eſt verſu 6: ſed de tempore patiendi, ut videtur, hoc verſu, coll. v. 30. Hoc iter ad ſcenopegiam erat iter penultimum Hieroſolymitanum.

9 ἔμεινεν, *manſit*) Non voluit aſcendere cum iis, qui non credebant: nec tamen feſtum ipſum fugit illorum cauſa.

10 ὡς, *ut*) Particula h. l. non comparandi, ſed declarandi.

11 ἐκεῖνος, *ille*) Sane nullum Feſtum ſine Chriſto feſtum eſt.

12 γογγυσμὸς, *murmur*) Sermo non audens erumpere, in utramvis partem. conf. v. 13. Idem verbum, v. 32.

¶ ἐν τοῖς ὄχλοις - τὸν ὄχλον) *in turba-turbas.* Sic *Latinus*, permutato plurali & ſingulari numero. *Murmuri multo* convenit pluralis: hinc inde erat numerus loquentium de Ieſu. Singularis congruit opinioni de ſeductione *plebeculæ*.

¶ οἱ, *aliqui*) ex Galilæa potiſſimum, ut patet ex ſubſequente antitheto *Iudæorum*.

14 μεσούσης, *medio*) Copioſe deſcribitur hæc ſcenopegia. Initium v. 10 ſ. medium h. l. & finis v. 37. Feſta, ædificationi opportuna erant.

¶ ἀνέβη, *aſcendit*) Primus dies feſti fuerat d. XI Oct. ut notavi in *Harmon. evang.* p. 85. adeoque feria III. nam anno illo XXIX Dion. litera Dominicalis erat B. Ergo ſabbatum incidit in *medium* feſtum: & die ſabbati frequens præ ceteris medii feſti diebus erat auditorium, & opportunus de ſabbato ſermo. v. 22.

¶ εἰς τὸ ἱερὸν, *in templum*) recta, ita, ut non alibi diverteret prius.

15 γράμματα, *literas*) i. e. ſtudia. Docebat enim. v. 14.

¶ μὴ μεμαθηκὼς, *quin diſceret*) Non uſus erat ſchola. Character Meſſiæ.

16 οὐκ ἔστιν ἐμὴ, *non eſt mea*) non ullo meo *diſcendi* labore parta.

¶ τοῦ πέμψαντός με, *qui miſit me*) Ideo non opus fuit, inquit, me diſcere humanitus: Pater me docuit. c. VIII. 28.

17 ἐάν τις, *ſi quis*) Conditio æquiſſima, lætiſſima. Subaudi, *igitur*. Patris doctrina & Filii doctrina, eadem. Qui ergo conſenſionem cum voluntate Patris habet, doctrinam Filii agnoſcet.

¶ θέλῃ - θέλημα· *velit - voluntatem*) Suavis harmonia. Voluntas cœleſtis excitat primum voluntatem humanam: deinde hæc illi occurrit.

¶ θέλημα, *voluntatem*) ex prophetica ſcriptura cognitam.

¶ ποιεῖν, *facere*) Methodus cognoſcendæ veritatis ſolidiſſima.

¶ γνώσεται, *cognoſcet*) Operam dabit, ut cognoſcat: vel potius, id aſſequetur, ut cognoſcat. conf. c. VIII. 12. 28. 31. 32. XII. 35. 45. X. 14. Matth. VII. 24. 1 Cor. VIII. 3. *Qui faciunt juſtitiam, eorum demum eſt noſſe vias Domini.* Ieſ. LVIII. 2. Conf. futurum medii γνώσομαι, c. VIII. 28. 32. XIII. 7. 35. XIV. 20. Ap. II. 23.

¶ περὶ τῆς διδαχῆς, *de doctrina*) Articulus habet vim relativam ad v. 16.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, & Dei. v. 16.

18 ὁ) Characteres certiſſimi. Syllogiſmus: Qui a ſe ipſo loquitur, ſuam quærit, falſus & injuſtus, gloriam. atqui Ieſus non ſuam, ſed enim Patris, a quo miſſus eſt, gloriam quærit. Ergo Ieſus non loquitur a ſe ipſo, ſed verus & fide dignus eſt.

¶ τὴν δόξαν τοῦ πέμψαντος· *gloriam ejus qui miſit*) Duo hîc includuntur: miſſum eſſe, & gloriam ejus, qui miſit, quærere. Hoc illius criterium.

¶ ὅτος) *hic* demum.

¶ ἀληθής) *verus*, & pro vero habendus.

¶ ἀδικία, *injustitia*) *mendacium*: coll. v. 24, *verum*, justum.

19 μωσῆς, *Moses*) cui creditis.

¶ ὑμῖν, *vobis*) non *mihi*.

¶ τ νόμον, *legem*) Multa hîc *Legis* mentio. v. 23. 49. 51. apposite, namque שמחת תורה *gaudium legis* publica lectione absolutæ est postridie diei ultimi scenopegiæ: & eodem festo, septimo quoque anno, legebatur Lex. Deut. XXXI. 10.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Me reum agitis violatæ legis. v. 21 s. At vos cuncti violatis.

¶ τί με, *quid me*) quasi sabbatum violaverim.

¶ ζητεῖτε, *quæritis*) Quæritis me interficere. Ergo legem non facitis. Ergo voluntatem Dei non facitis. Ergo non potestis doctrinam meam, quia mei plane dissimiles estis & me odistis, assequi.

20 καὶ εἶπε, *& dixit*) Hierosolymis videntur alii fuisse insidiatores, alii id scisse; v. 25. & ii, qui hic loquuntur, ab iis fuisse remotiores, nec tamen intus meliores. Iesus ostendit, se profundius eos nosse, & hoc radio eos penetrat.

¶ δαιμόνιον ἔχεις, *dæmonium habes*) Formula convitiandi atrocissima. Obsessi, amentes. Occultum cædis consilium ipsi Iesu non nisi per dæmonium innotescere potuisse putant.

21 ἓν, *unum*) ex innumerabilibus, quæ nescitis.

¶ ἐποίησα, *feci*) in sabbato. v. 23.

¶ καὶ, *&*) Involvit vim relativam: *unum* opus feci, quod *omnes* miramini. Si in nullo alio opere meo quicquam reprehendendum cernitis; de hoc uno quoque bene existimare debebatis.

¶ θαυμάζετε, *admiramini*) cum hæsitatione. Talis admiratio, Act. II. 7. 12.

22 διὰ τοῦτο, *propterea*) Hoc mox declaratur per οὐχ ὅτι, *nempe non quia*. coll. c. VIII. 47. X. 17. Talis locutio Marc. XII. 24, ubi vis particulæ ὅτι latet in participio.

¶ δέδωκεν, *dedit*) Gen. XVII. Ex. XII. 44. Lev. XII. 3.

¶ οὐχ ὅτι, *non quia*) Hoc inciso amplificatur dignitas circumcisionis, respectu sabbati, quo illa sit antiquior adeoque potior.

23 ἵνα μὴ, *ut non*) *quin*, *ita ut non* solvatur lex; vel, salva lege.

¶ ὁ νόμος μωσέως, *lex Mosis*) de circumcisione; quæ lex violaretur, si circumcisio ultra sabbatum differretur. Contra, Lex de sabbato non violatur per circumcisionem.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) quasi legem de sabbato violaverim.

¶ χολᾶτε, *irascimini*) χόλος apud Homerum, ut Eustathius observat, *iram* etiam *diutinam* denotat. Hæc ira Iudæorum jam XVI menses duraverat: at novo paroxysmo, ut Iesum videbant, exarsit.

¶ ὅλον, *totum*) Non opponitur totum corpus hominis, parti ei, quæ circumciditur; nam a minori ad majus non procedit consequentia, in permissione, hoc modo: licet circumcidere partem; ergo licet sanare totum. Sed totus homo est, corpore & anima, cap. V. 14. cujus sanatio multo majus, multoque adeo magis sabbaticum & legi probatum est beneficium, quam circumcisionis actus externus per se spectatus, vel etiam circumcisio, etiamsi spectetur ut sacramentum. nam circumcisio est medium; sanatio animæ, finis.

¶ ἐποίησα, *feci*) αὐτοκρατορικῶς, summa potestate.

24 μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν, ἀλλὰ τὴν δικαίαν κρίσιν κρίνατε· *nolite judicare ex aspectu, sed verum judicium judicate*) Eo sabbato, quod in scenopegiæ dies incidebat, (inciderat autem

autem sabbatum hoc anno in diem festi quintum,) legebatur liber *Koheleth*, cujus magna portio est hoc ipsum de judicio superficiario vitando rectoque tenendo præceptum.

¶ τὴν) *Iudicium* verum, unum est. Hæc vis articuli.

25 ἱεροσολυμιτῶν, *Hierosolymitis*) qui scirent, quid in urbe ageretur.

26 παῤῥησίᾳ, *libere*) Psalm. XL. 10.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Dubitare poterat populus, an affirmarent principes, Iesum esse Christum: ab hac dubitatione se recipiens populus affirmare incipit de illa affirmatione.

¶ ἔγνωσαν, *sciverunt*) mente & ore.

27 ἀλλὰ, *sed*) Auctoritati humanæ crediderunt in Christo repudiando: in Christo agnoscendo tamen non credunt auctoritati humanæ. Observari hic possunt Iudaica præjudicia. Ratiocinium Iudaicum hoc est: *Christus habet ortum ignotum; Iesus non habet ortum ignotum; ergo Iesus non est Christus.* Respondet Dominus versu 28 s.

¶ τοῦτον οἴδαμεν, *hunc novimus*) c. VI. 42.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Id vere in hoc Messia vero accidit. v. seq. c. IX. 29. nam ne patriam quidem jam norant, v. 42. cum Iesus natus esset Bethlehemi.

28 ἔκραξεν, *clamavit*) Magno ardore, pro salute hominum; & ob auditorum frequentiam. Minime sæpe clamavit Christus, Matth. XII. 19. quare clamores, quos edidit, magnas habuere causas. vid. mox v. 37. c. XI. 43. XII. 44. Hebr. V. 7. Matth. XXVII. 51.

¶ κἀμὲ, *& me*) Sunt qui ironiam hic statuant: sed ironia nunquam usum invenias Dominum. Iudæorum sermo duas habuerat partes, *hunc* & *Christus*: v. 27. quibus respondens sermo Domini duas item partes habet, *& me: & a me ipso.* Prior est concessiva & notitiam de Iesu ejusque ortu extrinsecus spectato quodammodo suo loco relinquit; hanc enim ipse nunquam allegare solet: conf. 2 Cor. V. 16. sed justam notitiam, sui a Patre missi, eos habere negat. coll. v. 33 s. cap. VIII. 14.

¶ καὶ ἀπ' ἐμαυτοῦ) & tamen *a me ipso* non veni, ut vos putatis.

¶ ἀληθινὸς, *verus*) Hæc *veritas* pluris est, quam illud *vere*, de quo quærebant v. 26.

¶ ὃν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, *quem vos non nostis*) Subaudiendum, quod sequitur, *quod ab eo sum, & ille me misit.* Ipsum illud Iudæorum postulatum de Christo, versu 27 expressum, in Iesu exstabat.

29 παρ' αὐτοῦ εἰμὶ, *ab eo sum*) Hoc denotat generationem æternam: ex qua consequitur *missio.* Duo momenta: prius refertur ad *& me*, alterum ad *unde.* *Sum*, versu hoc & præcedente, refertur ad *est*, quod bis exstat versu 27.

30 οὔπω, *nondum*) c. VIII. 20.

32 οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς) Sic codd. *Græci, Goth. Syr.* &c. *Latinus* vero, *principes & pharisæi.* Duplex, ni fallor, erratum est, quod & *pharisæi* postponuntur, & *principes* (ut ἄρχοντες in *Lin. Per.* & apud Simon. in *Cant.*) *pontificum* loco, memorantur. Respicit huc versus 45, ubi ipse *Latinus* habet, *ad pontifices & pharisæos. Pharisæi* præponuntur versu 32. nam ii erant acerbiores, & per eos instigati sunt principes sacerdotum.

33 ἔτι, *adhuc*) Continuat sermonem, quem post v. 29 interpellarant.

34 ζητήσετέ με, *quæretis me*) me, quem nunc videtis & spernitis. Verba hæc sunt quasi Textus, cui sermones hujus & sequentis capitis superstruuntur. c. VIII. 21 s. Talis etiam Textus, cap. XVI. 16.

¶ καὶ οὐχ εὑρήσετε, *& non invenietis*) Severius postea dicit, *in peccato vestro moriemini.* c. VIII. 21.

¶ ὅπȣ, *quo*) nempe in cœlum. c. III. 13. Propoſuit Dominus talem interdum ſermonem, cujus ſententia aliqua in præſenti audientibus apparebat; profundior deinceps. conf. cum hoc loco cap. XIII. 13. Talis etiam ſermo c. XIII. 16. coll. c. XVI. 20.

34, 36 εἶμι, *vado*) Plurimi, εἰμὶ, *ſum.* Omnino ὅπȣ εἰμὶ ἐγὼ, ait Salvator in cap. XII. 26. XIV. 3. XVII. 24. quibus in locis ſequitur ἔϛαι, ἦτε, ὦσι. Sed hîc ὅπȣ εἶμι ἐγὼ, quia hic ſequitur ἐλθεῖν & πορεύεσθαι, & Dominus, hunc ad Iudæos ſermonem repetens, ὑπάγω ait, c. VIII. 21. XIII. 33. Etiam in proſa εἶμι adhibetur. LXX, Exod. XXXII. 26, ἴτω πρός με. Prov. VI. 6, ἴθι πρὸς τὸν μύρμηκα. ἴωμεν habet Plato in Phædro, in extremo, & Chryſoſt. περὶ ἱερωσ. l. VI. c. XII. p. 348. ed. Stutg. Ex Thucydide & Xenophonte exempla notat Camerarius in comm. utr. linguæ, pag. 452. Adde Herodianum. Hoc notandum erat, quia εἶμι quaſi poëticum a nonnullis repudiatur. Neque vero infructuoſa eſt hæc obſervatio. *Quo vado*, dixit Dominus, quum aliquanto longius abeſſet a diſceſſu: *ubi ſum*, dixit, in ipſa paſſionis hebdomade, in ipſis ſermonibus ultimis. Omnia hanc locutionis differentiam loca modo indicata comprobant: neque obſtat locus Ioh. XIII. 33. 36. nam verſu 33 allegatur priſtinus ſermo ad Iudæos: & verſu 36 reſpicitur Petri quæſtio, *Domine, quo vadis?*

35 πȣ̃, *quo*) Importunius poſtea dicunt: *Num interimet ſe ipſum?* c. VIII. 22.

¶ διασποράν) Sic LXX, Deut. XXVIII. 25. XXX. 4. &c.

¶ τ̃ ἑλλήνων, *Græcorum*) ſive Iudæorum extra Palæſtinam. Putant, ſe eruturos eum eſſe per literas, ubicunque gentium inter Iudæos verſetur.

36 ȣ̃τος ὁ λόγος, *iſte ſermo*) Sermonem rhythmo conceptum eo magis tenent. conf. c. XVI. 17.

37 ἐσχάτῃ, *extremo*) Septimus hic dies erat; non octavus, quippe qui proprium feſtum habebat. vid. *F. B. Dachs* ad cod. *Succa*, p. 373. coll. p. 357. 405. Hic ſeptimus maxime ſolennis in ſcenopegia dies erat. Lev. XXIII. 34. Num. XXIX. 12 ſeqq. Nehem. VIII. 18. 2 Chron. VII. 8 ſeqq. Atque ipſe Ieſus hunc diem fecit *magnum*: neque alter dies tantæ ſolennitatis frequentiæque reſtabat ante paſſionem Domini. Ergo tempore uſus eſt.

¶ ἐάν τις διψᾷ, *ſi quis ſitit*) Appoſitus ſermo, etiam propter ritum illum, quum extremo illo feſti die ſoliti ſunt aquam e fonte Siloah haurire & ſuper altare holocauſti libare. Vid. *Surenhus.* de alleg. V. T. p. 354.

¶ ἐρχέσθω, *venito*) Ap. XXII. 17.

37, 38 ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρός με καὶ πινέτω. ὁ πιϛεύων εἰς ἐμὲ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφὴ, ποταμοὶ ἐκ τ̃ κοιλίας αὐτȣ̃ ῥεύσȣσιν ὕδατος ζῶντος) Nova ac plauſibilis eſt interpunctio, ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρός με· καὶ πινέτω ὁ πιϛεύων εἰς ἐμέ· καθὼς εἶπεν κτλ. ſed χιασμὸς durior eſſet, *ſitiens veniat: bibat credens.* Nunc indivulſus manet, ac ſponte fluit, hic ſenſus: *Si quis ſitit, venito ad me, & bibet: credens in me, ex mea abundantia explebitur.* conf. cap. VI. 35. Poſt imperativum imperativus vim futuri habet, uti mox v. 52, ἐρεύνησον καὶ ἴδε, *ſcrutare, & videbis.* Neque perimitur ſubſequentium conſtructio verborum. Subjectum eſt, *Qui credit in me:* prædicatum, *ſicut dixit Scriptura, Flumina ex ventre ejus fluent aquæ viventis.* tantummodo ſuppleri debet copula *eſt*, vel potius *erit*, ita fere, uti c. VI. 39. XVII. 2. Luc. XXI. 6.

38 ὁ πι-

38 ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, *credens in me*) Credere parallelum est, non verbi *sitire*, sed venire. c.VI.35. Huc ref. *credentes*, v. seq.

¶ καθὼς εἶπεν ἡ γραφὴ, *sicut dixit scriptura*) Multa habet scriptura de promissione Spiritus sancti, sub schemate aquæ: Ies. XII. 3. LV. 1. 3. Ez. XLVII. 1 s. Ioël. II. 23. quæ Iesus h. l. verbis pronuntiat ad tempus præsens accommodatis. Maxime vero huc pertinet illud Zach. XIV. 8. ἐξελεύσεται ὕδωρ ζῶν ἐξ Ἱερουσαλὴμ κτλ. etenim illud ipsum caput Zachariæ lectum fuerat publice, tanquam Haphtara, primo die scenopegias, quod Iesus, cum venisset medio festi tempore, extremo die repetit *Hierosolymis*. Lectioni die primo non interfuerat: literas non didicerat, v. 15. itaque Lectionis allegatio auditores eo magis commovere debebat.

¶ κοιλίας, *ventre*) בטן penetrale intimum, capacissimum, fœcundissimum. Alluditur ad amphoras, quibus ultimo festi illius die aqua ex fonte Siloah per urbem ad sacrarium ferebatur. magnum enim ventrem habebant.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Messiæ. Hic est fons, ex cujus abundanti *fluxu fideles accipiunt*.

¶ ὕδατος ζῶντος) ὕδωρ ζῶν, Zach. l. c.

39 εἶπε, *dixit*) Iesus.

¶ οὔπω γὰρ ἦν, *nondum enim erat*) *Esse*, pro *adesse*. Matth. II. 18. Gen. XLII. 36. conf. omnino 2 Chron. XV. 3. Refertur γὰρ ad ἔμελλον, & hoc ad futurum ῥεύσουσιν.

42 οὐχὶ, *nonne*) Atqui id ipsum in Iesu verum erat. Cur non animadverterant? admoniti præsertim Matth. II. 1 s. Anni XXXII non erant tempus immemoriale, præsertim interposita, anno duodecimo, admonitione nova, Luc. II. 42.

¶ ἀπὸ Βηθλεέμ, *a Bethlehem*) Hoc ut ex evangelistis aliis notum præsupponit Iohannes, de Iesu.

43 σχίσμα, *dissensio*) Sic c. IX. 16. X. 19. Schisma multiplex esse solet: unius dogmatis vel multorum; & hominum bonorum a malis, vel malorum a bonis, vel bonorum a bonis, vel malorum a malis.

45 ἐκεῖνοι, *illi*) *pontifices*, quos versu 47 interpellant pharisæi.

46 ὡς, *ut*) Character veritatis, etiam idiotas convincentis, præ dominis eorum.

48 μή τις, *num quis*) Sic inferunt: in quem non credunt principes, in eum non est credendum. Simili argumentatione ac fremitu utuntur zelotæ hodierni, præsertim Romanenses.

¶ ἐκ τῶν Φαρισαίων, *ex pharisæis*) *legem scientibus*, scilicet.

49 οὗτος, *iste*) Hoc ad contemptum pertinet.

¶ τὸν νόμον, *legem*) Sæpe *lex* id notat apud Hebræos, quod nos dicimus *Biblia*. 1 Cor. IX. 8.

¶ ἐπικατάρατοι, *maledicti*) Magnus erat miserorum fremitus. unde metonymia antecedentis & consequentis. i. e. sunt maledicti: credunt in illum: manent maledicti.

50 λέγει, *dicit*) Sæpe ii, qui timidi fuerant extra discrimen; in ipso discrimine, veritatis defensores evadunt.

¶ εἷς ὤν, *qui unus erat*) Incisum hoc nectitur cum *dicit*.

51 ὁ νόμος) *lex*, quam vos solos scire putatis. v. 49.

¶ κρίνει) *judicat*, id est, judicare docet.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) quemvis, & hunc.

¶ ἀκούσῃ, *audierit*) subaudi, *is qui judicat*.

52 μὴ, *num*) Æquitatem orationis persentiscunt; quare nil ad eam respondent: tantum ex conclusione ipsa invidiam Nicodemo

codemo faciunt, eumque insectantur, quasi omnes & soli Galilæi essent discipuli Iesu.

¶ μὴ καὶ σὺ γαλιλαῖος εἶ;) Sic *Lat.* idque ad mentem Pharisæorum. ἐκ τῆς γαλιλαίας, pro γαλιλαῖος, ex verbis proximis subsequentibus videntur arripuisse Græci recentiores.

¶ καὶ ἴδε) *& vide*, i. e. videbis facillime. Provocant ad experientiam: quæ tamen non erat universalis.

53 καὶ ἀπῆλθον ἕκαστος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ) Hæc capitis proxime sequentis initium constituere debere, censet Ant. Blackwall de Classicis sacris pag. 497. ed. Woll. Si quid mutandum sit, caput VII terminaveris in τῶν ἐλαιῶν, *olivarum*, ut iidem sint *dierum* in facto, & *periocharum* in textu fines. Res pusilla: sed tamen commodissime retinetur antiqua divisio, ut profectio Iesu ad montem olivarum cohæreat cum ejus ingressu in templum postridie facto.

CAP. VIII.

1-11 Ἰησοῦς δὲ - καὶ μηκέτι ἁμάρτανε) Sapientia & virtus, quam Iesus in historia adulteræ præstitit, tanta est, ut mirum sit, insignem hanc historiæ evangelicæ partem hodienum a compluribus pro *incerta* haberi. Omittitur etiam in codice msſ. *Ebneriano*, sed tantummodo a versu 3. ac sub finem evangelii secundum Iohannem ita suppletur, & versui 2 annectitur, ut facile appareat, librarios pericham, pro genuina agnitam, a publica tantummodo lectione removisse. Io. Lami in libro de Eruditione apostolorum codicem MS. Florentinum IV Evangelistarum Græcum describens ait, *In Evangelio Ioannis Iambi in fine scripti sunt. Præcedit index Capitum XIX. Decimum caput omissum fuerat, & extra ordinem in fronte recensitum est* περὶ μοιχαλίδος, De Adultera, *cujus historia in ipso evangelio exstat. Scriptio est sæculi XII.* pag. 230.

¶ ἐπορεύθη, *ivit*) qui non haberet *domum*. coll. c. VII. 53.

¶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, *in montem olivarum*) in eum montem, in quo eum erant postea capturi, c. XVIII. 2. quum modo frustra conati essent. c. VII. 30.

2 παρεγένετο, *veniebat*) exspectatus.

¶ ἐδίδασκεν, *docebat*) Eo molestiores erant interpellatores. v. 3.

3 κατειλημμένην) תפש LXX καταλαμβάνειν· sed Num. V. 13. & sæpius, συλλαμβάνειν.

4 διδάσκαλε, *doctor*) Ratio, cur judicium ejus requirant.

¶ ἐπαυτοφώρῳ, *in ipso facto*) Talia flagitia plerumque perpetrantur sub *festa*. conf. c. VII. 37. Veritatem hujus historiæ comprobant etiam, quæ sequuntur, ut v. 12 mentio *tenebrarum*, collato hoc versu, de adulterio, tenebrarum opere: & v. 15 de *judicio*, coll. v. 11.

5 λιθάζειν, *lapidare*) Aut mulier hæc sponsa erat, aut sermo scribarum & pharisæorum est concisus, hoc sensu: *Moses jussit* adulteras *supplicio afficere*, (Deut. XXII. 22 ss.) & id supplicium majores nostri *lapidationem* definierunt. v. Grot. ad h. l.

¶ οὖν, *ergo*) Hæc particula quæstionem exhibet magis captiosam, quam si aperto antitheto dixissent: *vero*.

6 κατηγορεῖν, *accusare*) violatæ legis. Sciebant æquitatem Iesu erga sontes, qui non fori agendi causa in mundum venerat.

¶ δὲ, *autem*) Solent homines otiosi, cogitationibus immersi, interdum gestus varios, etiam scribentium similes, habere; quos, re seria occurrente, omittunt. Multo alium hîc gestum Salvator, re jam a scribis & pharisæis proposita, adhibet, idque plus semel.

¶ κάτω

¶ *κάτω κύψας τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν· inclinans se deorsum, digito scribebat in terram*) Semel scripsit Deus in V. T. Decalogum: semel in N. T. scripsit Christus. scripsit autem digito, neque enim stilo utebatur Sapientia ipsa; & in terram, non in aërem, non in tabellam: scripsit sive pinxit, aut literas verba conficientes, ea ipsa fortasse, quæ versu 7 memorantur; aut lineas ductusque nil distincte significantes; utrasvis, quiescente digito vel remanentes vel disparentes. conf. Dan. V. 5. Scribi solet in futuram memoriam. Itaque hæc actio plane ex verbis subsecutis interpretanda videtur, ut hoc Dominus significet: Moses scripsit legem; ego etiam possum scribere. immo Lex Mosis scripta est mea. Vos, Scribæ, judicia scribitis in alios: & ego possum scribere in vos. v. 26. Peccata vestra scripta sunt in corde vestro; & nomina vestra in terra. Ier. XVII. 1. 13. (quid si *nomina* accusantium scripserit?) Hanc meam scripturam vos nunc non intelligitis; sed *olim*, quid scripserim, toti mundo conspicuum erit, quum libri aperientur, & vestra quoque flagitia patefient omnia. Itaque Iesus I. silenti actione cogitationes adversariorum vagas, festinantes & securas fixit, & conscientiam eorum excitavit. II. significavit, se illo tempore non venisse ad judicia forensia administranda; & malle agere, quod intempestivis accusatoribus otiosum videretur, quam isthuic rei operam dare: (pertinet huc antiqua Glossa, *scripsit in terram, μὴ προσποιούμενος, id negotii ad se nil pertinere significans*: pro quo recentiores, *καὶ προσποιούμενος*) tempus, cum ipse judicem agat & in hanc ream, & in hos actores, & in omnes homines, injustos & justos, omnibus de rebus, non esse, sed olim fore: interim omnia in libros referri; olim terram non esse tecturam flagitia hypocritarum. conf. Ies. XXVI. 21. Iob XVI. 18. Solet enim *scriptio* adhiberi memoriæ *in posterum* causa. Ex. XVII. 14. Ps. CII. 19. Plane hæc actio Iesu Christi habet similitudinem quandam cum ceremonia illa, quæ adhiberi solita erat in muliere adultera, Num. V. 13, 17, 23 s. sed est etiam dissimilitudo. nam lex agit de muliere suspecta; hic locus de deprehensa: & in lege mulier literas per sacerdotem libello inscriptas & aqua elutas, cum aqua & cum pulvere soli bibit; sed literas, quas Iesus in terra ipsa scripsit, mulier non poterat cum aqua, nedum sine aqua bibere. Hinc facile appareat, in actione hac Iesu, quod ad ream attinet, quiddam quasi abruptum inesse & in suspenso relictum, ut significare videatur, esse se judicem quidem, sed judicium non nunc (quare etiam accusatores saucios tantum dimittit in præsenti) sed olim confectum iri, & tum adulteram quoque istam vel pœnæ vel absolutionis participem fore.

7 *ὡς δὲ ἐπέμενον, cum autem perseverarent*) Pro *δὲ* est *ergo* in *Lat.* plerisque. Ex more Iohannis: qui tamen in hac pericocha sæpius *δὲ* adhibet, etiam alibi frequentatum, v. gr. cap. IX.

¶ *ὁ ἀναμάρτητος, qui peccato caret*) *ἀναμάρτητος*, si terminationem spectes, est, vel qui peccare non potest, vel, qui non peccavit. LXX, Deut. XXIX. 19: *μὴ συναπολέσῃ ὁ ἁμαρτωλὸς τὸν ἀναμάρτητον.* conf. 2 Macc. VIII. 4. XII. 42. Testes in lapidando *primi* esse solebant. hi testes omnes aut in ipso illo facto, aut in similibus flagitiis culpam contraxerant, supplicio dignam.

9 *ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων, a senioribus*) Hi maxime perculsi erant. Magna vis verborum Iesu.

¶ *μόνος, solus*) nemine eorum remanente, qui causam proposuerant. alii, etiam ex pharisæis, remanebant. v. 2. 12.

10 *καὶ μηδένα θεασάμενος πλὴν τῆς γυναικός*) Glossam antiquis ignotam prodit

præpositio πλὴν a Iohanne nullo in omnibus ſcriptis loco adhibita; cujus vim paſſim aliter expreſſit.

¶ ἐκεῖνοι, *illi*) Iam procul aufugerant.

11 πορεύȣ, *vade*) Non addit, *in pace*: neque dicit, *remiſſa ſunt tibi peccata tua*: ſed, *poſthac noli peccare*. c. V. 14.

12 πάλιν, *iterum*) uti cap. VII. Solet Ieſus initia ſermonum capere a doctrina ſalvifica: deinde, ubi homines contradicunt, elenchum adjungit.

¶ τὸ φῶς, *Lux*) Sermo conveniens tempori *matutino*, & oppoſitus operibus tenebrarum, quale eſt *adulterium*.

¶ τȣ̃ κόσμȣ, *mundi*) totius.

¶ ὁ ἀκολȣθῶν, *qui ſequitur*) Hoc ipſo oſtendit, nullo modo probari ſibi adulterium, quamvis adulteram non condemnarit.

13 εἶπον, *dixerunt*) aperta importunitate.

¶ περὶ σεαυτȣ̃, *de te ipſo*) Reponunt Domino verba ſua, coll. c. V. 31. ſed ſenſu corrupto.

¶ ἀληθὴς, *verum*) Sermo conciſus. Poteſt homo de ſe ipſo verum dicere, ſed id non ſolet pro idoneo haberi teſtimonio. Iudæi autem, quo vehementius contradicant, teſtimonium Ieſu ne verum quidem eſſe dictitant.

14 κἂν, *tametſi*) Non loquitur conditionate, ſed affirmat, ſe teſtari de ſe ipſo. v. 18. Poſteaquam multa docuit, poſtulat ab auditoribus, quod antea non ita poſtularat.

¶ οἶδα, *ſcio*) Ex ſcientia certa & firma proficiſcitur teſtimonium verum.

¶ πόθεν, πȣ̃· *unde*, *quo*) Ad hæc duo capita poteſt referri doctrina de Chriſto. De illo agitur v. 16 ſeqq. de hoc, v. 21 ſeqq.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Penes vos culpa eſt, cur veritatem teſtimonii mei non aſſequamini: vos egetis, ut vobis dicam, quod nemo mortalium vobis poteſt dicere.

¶ ἔρχομαι, *veniam*) Diff. ab ἦλθον, *venerim*. Verbo *venerim* ſignificat Ieſus, Se ſemper ſciſſe: verbo *veniam*, Iudæos ne nunc quidem ſcire.

15 κατὰ τὴν σάρκα, *ſecundum carnem*) adeoque *ſecundum adſpectum*. c. VII. 24.

¶ ȣ̓ κρίνω, *non judico*) Conf. v. 11.

16 ἡ κρίσις ἡ ἐμὴ, *judicium meum*) Eadem ratio judicii, quæ teſtimonii. v. 14. 17. c. V. 30 ſ. *Teſtimonium*, de Deo & Filio Dei; *judicium*, de hominibus.

¶ ἀληθὴς, *verum*) non ſecundum carnem. v. 15.

¶ μόνος ȣ̓κ εἰμὶ, *ſolus non ſum*) etiam in judicando. Conf. c. V. 19.

¶ ὁ πέμψας με, *qui miſit me*) Hoc ipſo ſignificat, unde venerit.

17 καὶ) *etiam*.

¶ ἐν τῷ νόμῳ τῷ ὑμετέρῳ) *in lege veſtrâ*, ad quam vos refertis. v. 5.

¶ δύο ἀνθρώπων, *duorum hominum*) quanto magis Dei & filii Dei? Hi teſtes quum *duo* dicuntur, argumentum eſt ejusdem naturæ. Vide de his duobus, Zach. VI. 13 fin.

¶ ἀληθὴς, *verum*) irrefragabile.

19 πȣ̃, *ubi*) Quærunt, *ubi*, ut ſciant, unde *miſſus* a Patre venerit Ieſus.

¶ ȣ̓́τε ἐμὲ, *neque me*) Non reſpondet Ieſus ſtatim directe ad interpellationem judaicam, *ubi eſt Pater tuus?* ſed ſermonem inſtitutum proſequitur, ſimulque tamen viam ad reſpondendum parat. Oſtendit enim perverſitatem interrogationis, & docet, illos debere prius cognoſcere filium, quem in carne videant & audiant, ſi velint cognoſcere Patrem. Nam Filio cognito, cognoſcitur Pater. conf. v. 16. 18, ubi Filius ante Patrem nominatur. add. Matth.

XI. 27. & infra, c. XIV. 9. Pater ubi ſit, clare docet v. 23. Atque hoc loco, de Patre rogatus, reſpondet de Se; mox viciſſim de Se rogatus, reſpondet de Patre: v. 25. 27. quia Ipſe & Pater unum ſunt.

¶ καὶ, *etiam*) Conf. c. XIV. 7. 9 ſ.

¶ ᾔδειτε ἄν, *noſſetis*) ita, ut non opus eſſet vobis quærere, ubi ſit. Habet hic locus teſtimonium clariſſimum, de unitate Patris & Filii: quare v. 20 ut mirabile quiddam deſcribitur, quod Ieſum non comprehenderint.

20 ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ, *in gazophylacio*) eo loco, ubi aliquis facile potuiſſet capi: ubi maxima erat hominum frequentia.

¶ οὐδεὶς ἐπίασεν, *nemo comprehendit*) etſi conabantur.

21 πάλιν, *iterum*) Nam dixerat cap. VII. 33 ſ. quum inſidiati eſſent, ut hoc loco.

¶ ἁμαρτίᾳ, *peccato*) Singularis. una tota perditio, ex infidelitate, per quam omnia peccata vigent. v. 24. Hoc loco emphaſis eſt in priore vocabulo, *peccato*, deinde in priore verbo, *moriemini*. v. 24.

¶ ἀποθανεῖσθε, *moriemini*) morte omnimoda.

¶ ὑπάγω, *vado*) v. 22. c. XIII. 33. 36. XIV. 4.

22 μήτι ἀποκτενεῖ ἑαυτὸν, *numquid interficiet ſe ipſum*) Peſſima cogitatio. immo Iudæi illum erant occiſuri. Volunt dicere, ſe eum ubique poſſe invenire.

23 ὑμεῖς, *vos*) Iterum interpellationem eorum præterit Ieſus; & probat, quæ dixit v. 21. coll. c. III. 13.

¶ ἐκ τῶν κάτω, *ex iis quæ infra ſunt*) ex terra.

¶ ἐγὼ, *ego*) Oſtendit, unde ſit & venerit, & quo ſit iturus; ex mundo ad Patrem.

¶ τούτου, *hoc*) Hoc addito oſtenditur, eſſe etiam alium mundum. c. IX. 39.

24 ἀποθανεῖσθε, *moriemini*) Iudæi ex v. 21 verba graviora neglexerant: cetera aſſumſerant v. 22. nunc ergo graviora illa repetuntur.

25 ſ. σὺ τίς εἶ, *tu quis es*) Reſpiciunt illud: ἐγώ εἰμι, *ego ſum*. Interrogant, animo tamen ita perverſo, ut non habeant conſtitutum dicenti credere.

¶ εἶπεν, *dixit*) Non dicitur, *reſpondit*. Interpellationi judaicæ minus directe ſatisfacit Dominus; ſed rei ipſi plane, atque ita, ut in ſuo ſermone progrediatur. Similis quæſtio & reſponſio, c. X. 24 ſeq.

¶ τὴν ἀρχὴν, ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν, πολλὰ ἔχω περὶ ὑμῶν λαλεῖν καὶ κρίνειν· ἀλλ' ὁ πέμψας με ἀληθής ἐστι, κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον) Vnam hæc omnia periocham conſtituunt, cujus & protaſis bimembris eſt & apodoſis, ita, ut aptiſſime inter ſe reſpondeant, tali modo:

Principio, quum etiam loquor vobis,
multa habeo de vobis loqui & judicare:
Sed is, qui miſit me, verus eſt;
& ego, quæ audivi ab illo, hæc dico in mundum.

Quodvis verbum proprio ſuo ſignificatu ſumi hoc loco & debet & poteſt. I. Τὴν ἀρχὴν, non valet hîc ὅλως *omnino*, ſed proprie, *principio*. Oſtendi id ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 425 ſeq. nec non ad 1 Cor. V. 1. atque expendi merentur Raphelii Herodotea p. 293 ſeqq. *Nonnus cum retinere potuiſſet* (inquit Ioach. Camerarius) τὴν ἀρχὴν, *non obſtantibus numeris verſus*, *mutavit* in Ἐξ ἀρχῆς. ὅττι περ ὑμμῖν Ἐξ ἀρχῆς ὀάριζον. II. ὅτι eſt *quod*, *quum*, *quia*, uti v. 45, *Ego autem* ὅτι *quod veritatem dico*, *non creditis mihi*. Expendatur eadem particula, v. 22. 43. II. 18. XI. 47. 56 &c. III καὶ, ſub initium, non ipſo initio, commatis, valet *etiam*: & hoc loco vim præſentis temporis & indicativi modi in verbo λαλῶ intendit;

 col-

collato καὶ *etiam* 1 Cor. XV. 29. Phil. III. 8. IV. λαλῶ, *loquor*: i. e. non modo *loqui habeo*, non modo *locutus ſum*, ſed etiamnum *loquor*. V. ὑμῖν, *vobis*, eſt Dativus commodi. i. e. *de me*, *quis ſim*, *loquor*, *ut credatis & ſalvemini*. Non facile diſtinctio ulla plus moleſtiæ peperit exegetis, quam *punctum* poſt hoc ὑμῖν. *Comma* defendunt codices mſſ. in apparatu citati, p. 589. & præter *Chryſoſtomum*, *Nonnum*, *Scaligerum*, qui ibidem memorantur, *Knachtbullus*, *Raphelius*, nec non *Iac. Faber*, *Corn. Ianſenius*, *Franc. Lucas*. VI. πολλὰ περὶ ὑμῶν, *multa de vobis*, ob *multam* veſtram incredulitatem. Hæc erat ſumma querelæ Ieſu Chriſti de Iudæis, ubique, hîc præſertim, ubi de abitu ſuo mentionem facere incipit. VII. ἔχω λαλεῖν καὶ κρίνειν, *habeo loqui & judicare*. Huc pertingit τὴν ἀρχὴν, & ſic valet plus quiddam, quam πρῶτον. *Nunc primum* longe maxima cauſa a Iudæis eſt Domino data loquendi & judicandi de ipſis, poſtquam tot teſtimonia audierant, nec tamen crediderant. Similiter νῦν *nunc* ponitur Luc. XI. 39, in elencho, cui magna erat anſa data. Conf. ἤρξατο, *cœpit*, Matth. XI. 20. Hîc deſinit protaſis, qua tota idem dicitur, quod c. VI. 36, *dixi vobis*, *vos & vidiſſe me*, *& non credere*: & cap. X. 25 ſ. ubi ad eandem quæſtionem eadem reſponſio, aliis tantum verbis, iteratur. VIII. Sequitur apodoſis ab ἀλλ' incipiens, in qua, *quis ſit*, ſatis aperte ſignificat. IX. ὁ πέμψας με ἀληθής ἐστι· i. e. *quanquam usque adeo non creditis*, *ut incredulitas veſtra maximam cauſam præbeat*, *cur vos judicare poſſem*: *tamen Is qui miſit me in mundum*, *verus eſt*. *Ipſius fidem infidelitas veſtra non tollit*. X. κἀγὼ, ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω· i. e. *hæc* dico, quæ ille Verus mihi ad ſalvandos vos, non ad judicandos, mandavit; quorum ſumma eſt, me ab Illo eſſe miſſum: hæc dico unice, non alia, quæ ad vos judicandos pertinerent. c. III. 17. V. 45. XII. 47. XI. εἰς τὸν κόσμον. Sermo conciſus. i. e. *hæc mundo ante ignota pertuli in mundum*, *& loquor in mundo*, *ut didantur per teſtes meos in mundum totum*, *a fide alienum*, *at*, *ſive vos credetis*, *ſive minus*, *crediturum*. *Veſtram contumaciam non moror*. Ex quatuor membris hujus periochæ, ineunte hac annotatione deſignatis, primum & quartum, ſecundum & tertium, convenientiſſimo χιασμῷ cohærent. In protaſi & inciſum prius, *etiam loquor vobis*, & alterum, *multa habeo de vobis loqui & judicare*, & nexus utriusque ſpectari debet. Eſt enim antitheton, *etiam loquor*, idque *vobis*: *habeo loqui & judicare*, idque *de vobis*. Apodoſis per ſe facilis eſt: ſed quomodo ea ad protaſin ſe habeat, non protinus perſpiciunt, qui ſententiam minus quam verba intuentur. Hi obſervabunt, *infidelitatem* Iudæorum notari in protaſi; *ſed* immotam Ieſu perſeverantiam, in *veritate* ſalvifica proponenda, declarari *potius* in apodoſi, ipſamque ſimul veritatem de Ieſu, *quis ſit*, ſummatim ingeri. confer omnino totum verſum 28. *Initium ſermonis*, inquit, *ab judicio infidelitatis veſtræ*, *nunc magis etiam quam antea*, *jure poſſim facere*, *prius quam cetera promam*: *ſed non tam triſtia de vobis*, *quam ſalutaria de me conſtanter dico*. Permulti hæc verba τὴν ἀρχὴν ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν, ſeorſum ſumunt: & quidem H. B. Starkius ſic reſolvit, *Initio* ſcil. dixi, *quod etiamnum dico vobis*. quæ pridem fuerat Nic. Hemmingii explicatio, non longe abeunte in Homiliis Iohanne Brentio. Ceteri ſic fere: ὅν τινα εἶναί με τὴν ἀρχὴν ἔλεγον, εἰμί. i. e. *ſum is*, *quem eſſe me initio dixi vobis*. quæ interpretatio quam facilem infert ſententiam, tam multas a verbis textus, ſi contenderis, diſceſſiones facere deprehendetur.

27 οὐκ ἔγνωσαν, *non norant*) Per hanc epicri-

epicrisin Iohannes admirationem suam significat, ob infidelitatem & cœcitatem Iudæorum: uti cap. XII. 37.

¶ τ̀ πατέρα, *Patrem*) Pater eum *miserat*: v. 26. & Patre cognito, cognovissent, Iesus *quis* esset. v. 25.

28 ὑψώσητε, *exaltabitis*) in cruce.

¶ τότε *tunc*, non prius. 1 Cor. II. 8.

¶ γνώσεσθε) *cognoscetis* ex re, quod nunc ex verbo non creditis. v. 24. Eventum legimus Matth. XXVII. 54. Luc. XXIII. 47 s. Act. II. 41 - XXI. 20.

¶ καὶ, *&*) Oratio sic cohæret: *Ego sum* (id quod aliquando cognoscetis, *) & a me ipso facio nil*, &c.

¶ ποιῶ, *facio*) Subaudi, *& loquor*.

¶ καθὼς - ταῦτα, *sicut - hæc*) Similis locutio, ὅσα - οὕτω· *quæ - sic*. Num. XXXII. 31.

¶ λαλῶ, *loquor*) Subaudi, *& facio*. Alterum ex altero supplendum.

¶ καὶ, *&*) Ab h. l. ad finem v. 29 sunt quatuor sententiæ. prima incipit, *& a me ipso*: secunda, *& qui*: tertia *non reliquit*: quarta *quia*. Ex his secunda & tertia sunt parallelæ; itemque prima & quarta.

¶ ταῦτα λαλῶ) *hæc*, quæ loquor, *loquor*.

29 καὶ, *&*) & ideo.

¶ οὐκ ἀφῆκέ με, *non reliquit me*) Præteritum significat, nullo unquam tempore se relinqui. Congruit τὸ πάντοτε, *semper*.

¶ ὅτι, *quia*) Conf. c. XV. 10.

¶ τὰ ἀρεστὰ αὐτῷ, *quæ placita sunt ei*) Argumentum, quo Iudæi ad credendum Iesu Christo perducti sunt, idem militat pro omni auctoritate Scripturæ S. & religionis Christianæ. Semper, ubique, omni modo, ab omnibus postulat, omnes docet, ea omnia, quæ Deo sunt placita, & Deo digna.

¶ πάντοτε, *semper*) Hæc summa cum suavitate dixit Dominus.

31 ὑμεῖς, *vos*) qui credere cœpistis, quamvis ceteri non credant.

¶ μείνητε, *manseritis*) Act. XIII. 43.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Non satis est cœpisse, sic, ὄντως, *revera*. v. 36.

¶ ἐστὲ) *estis*, jam: modo constetis.

32 τὴν ἀλήθειαν) *veritatem*, de me, misso a Patre: de vobis, vere discipulis meis.

¶ ἡ ἀλήθεια) *Veritas*, cognita, de me; & Ego ipse. Filius enim liberat, v. 36. & est Veritas. c. XIV. 6.

¶ ἐλευθερώσει, *liberabit*) Non debemus mirari, Iesum repente injecisse mentionem hanc, cui contradicturi erant Iudæi. Semper enim, pro infinita sua sapientia, id potissimum locutus est, quod oppugnaret præjudicia hominum, & hominibus esset saluberrimum; quamvis homines inde litigandi causas caperent. *Libertas* est immunitas filiorum Dei ab omni potestate contraria.

33 Ἀβραάμ, *Abrabæ*) Ad hunc denuo provocant v. 52.

¶ οὐδενὶ δεδουλεύκαμεν, *nemini servivimus*) Loquuntur de sua ætate. nam majores servierant regi Ægyptiaco & Babylonico.

¶ ἐλεύθεροι, *liberi*) Hoc unum arripiunt: de *veritate* liberante nil movent. Sic quoque versu 22 verba Iesu prægressa mutilarunt.

34 ἀπεκρίθη, *respondit*) Iesus exceptioni duplici Iudæorum inverso ordine respondet, & primum orationem de *libertate* pertexit; deinde de *Abrabæ* liberis disserit, a v. 37.

¶ ὁ ποιῶν) *qui factitat* peccatum, *veritati* oppositum.

¶ δοῦλός ἐστι, *servus est*) ipso facto. 2 Pet. II. 19. Rom. VI. 16.

35 δοῦλος) *servus*, statu; *servilis*, illiberali ingenio, adeoque peccatum faciens.

¶ ἐν τῇ οἰκίᾳ) *in domo* Patris.

¶ ὁ υἱὸς) *Filius*, unigenitus. coll. v. seq. Articulus majorem hîc vim habet, quam in antitheto, ὁ δοῦλος.

¶ μένει, *manet*) in domo. Alluditur, quia de Abrahamo quæstio eſt, ad Gen. XXI. 10. XXV. 5. coll. Gal. IV. 22 ſ.

36 ὁ υἱὸς) *Filius*, unigenitus.

37 ἀλλὰ) *ſed* alitis peccatum, occidendi mei conſilium.

¶ ὁ λόγος ὁ ἐμὸς, *ſermo meus*) ſermo veritatis & libertatis.

¶ οὐ χωρεῖ, *non capit*) Antipathiam habent, qui non credunt, adverſus Chriſtum & verbum ejus. conf. v. ſeq. Correlata: homo *manere* debet; ſermo *capere*. v. 31.

38 λαλῶ, *loquor*) Subaudi, *& facio*. vide mox.

¶ καὶ, *&*) Sequitur hoc e ſententia generali, quæ in priore hemiſtichio præſupponitur: Imitatur quisque patrem ſuum.

¶ ποιεῖτε, *facitis*) Subaudi, *& loquimini*. quanquam *loquor* magis huic loco congruit de Ieſu; & *facitis*, de adverſariis. Membrum alterum ex altero ſupplendum. Sic Malach. I. 15, *qui habet in grege ſuo maſculum* (& labis expertem) *& votum faciens immolat* (femellam, aut ceteroqui) *inidoneam* victimam.

39 ἀβραάμ, *Abraham*) Defendere conantur, quod dixerant v. 33. Sentiunt de alio ipſorum patre loqui Ieſum.

¶ ἐποιεῖτε) ἂν *ſubauditur*, uti c. IX. 33.

40 ἀποκτεῖναι, ἄνθρωπον· *interficere, hominem*) Solet Ieſus appellare ſe *Filium hominis*; hoc autem loco, *hominem*. nam huic loco reſpondet, quod v. 44 diabolum appellat *homicidam*. Itaque ad *me* potius, quam ad *hominem*, videtur referri *qui*.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) pretioſam, hominibus alias ignotam & vobis exoſam. Sæpe jungitur *veritas & vita*, falſitas & mors. Illæ ſunt Chriſti & fidelium; hæ, Diaboli & impiorum. v. 44.

¶ οὐκ) *non* hoc, ſed plane diverſum, dignum amatore Chriſti. Vid. infra, v. 56.

41 τοῦ πατρὸς ὑμῶν, *patris veſtri*) Hujus nomen nondum exprimitur: ſed idem mox ut Iudæi audent Deum appellare patrem ſuum, expreſſe appellatur, *Diabolus*. v. ſ5.

¶ ἐκ πορνείας, *ex ſtupro*) Novus importunitatis judaicæ paroxyſmus.

¶ ἕνα) *unum*, eumque certum. Confirmant, ſe non eſſe ſpurios.

42 ἠγαπᾶτε, *amaretis*) adeo non iſto odio capitali me proſequeremini.

¶ ἐξῆλθον, *exivi*) Innuitur terminus a quo.

¶ ἥκω, *adſum*) Innuitur terminus ad quem.

43 διατί, *quamobrem*) Huic particulæ mox reſpondet verſus 44.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc commate declaratur proxime præcedens. conf. ὅτι, c. XI. 47. IX. 17.

¶ τὴν λαλιὰν τὴν ἐμὴν) *loquelam meam*, veriſſimam.

¶ οὐ δύνασθε ἀκούειν, *non poteſtis audire*) præ odio vobis innato. Similis epitaſis, *non poteſt*, 1 Cor. II. 14.

44 ὑμεῖς, *vos*) Elenchus apertiſſimus.

¶ καὶ, *&*) & inde.

¶ ἐπιθυμίας, *cupiditates*) quas ab initio non potuit perficere, reſpectu Filii Dei.

¶ θέλετε, *vultis*) obnixe.

¶ ἀνθρωποκτόνος) *homicida*.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *ab initio*) ex quo aliquid novit de natura humana.

¶ καὶ ἐν - ὅταν, *& in - quum*) Duæ ſententiæ

tentiæ duo contraria exprimentes. utrivis additur ὅτι, *quia.*

¶ οὐχ ἕστηκεν, *non constitit*) Tempus præteritum & ipsum thema ἵστημι *sto* hoc significant: non assecutus est statum in veritate; (Similis locutio, ἐν ᾗ ἑστήκαμεν, *in qua statum nacti sumus*, Rom.V. 2.) i. e. *mendax erat ab initio, perinde ut homicida.* namque hoc comma cupiditatem homicidii memoratam non antecedit, sed sequitur.

¶ οὐκ ἔστιν, *non est*) *Fuit* in illo veritas; sed *non est.* Vt primum autem in illo veritas desiit esse, ipsius culpa; cupiditas homicidii locum habuit, hominemque sub ea ratione, quod in veritate erat, occidere statuit. Ex eo patet, non multo ante peccatum hominis peccasse diabolum, & diabolum non multo ante creatum fuisse, quam peccaret.

¶ τὸ ψεῦδος, *mendacium*) Scriptura non modo mendacium voluntarium, sed etiam errorem ipsum gravi hoc nomine notare solet. Rom. I. 25. 2 Thess. II. 9, 11. 1 Ioh. II. 21. 27.

¶ ἐκ τῶν ἰδίων, *ex propriis*) Ortus mali. Contrarium de Christo, cap. VII. 17.

¶ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, *& pater ejus*) Articulus ὁ vim habet: *atque adeo.* Vocula *ejus* expresse referri potest ad *mendacium*, de quo in colo proximo: sed potius referri debet ad nomen, *mendax*, sensu indefinito repetendum. Nam aliquando relativum expressum vel intellectum pertinet ad subjectum aliud simile. 1 Tim. II. 15, *Salvabitur* scil. *ea, mulier*, indefinite: tametsi *ea* refertur ad *Evam.* v. præc. Iob I. 21: *nudus exivi ex ventre matris meæ: & nudus revertar ILLVC.* Ita hîc *Diabolus* dicitur *& ipse mendax*, *& pater cujusvis mendacis.* Clara est enim oppositio inter Deum & inter Diabolum, inter filios Dei & inter filios Diaboli. Homo mendax, filius Diaboli; non *mendacium soboles* diaboli hoc loco dicitur.

45 ἐγὼ, *ego*) Hoc pronomen cum emphasi ponitur initio sententiæ.

¶ ὅτι, *quod*) quia. Veritatis est, non credi a malis.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) cui *mendacium* opponitur.

¶ λέγω, *dico*) Antitheton: *loquitur.* v. præc.

¶ οὐ, *non*) Mihi non auscultatis: diabolo auscultatis.

46 ἐλέγχει, *arguit*) Provocat Iesus ad omnium conscientiam.

¶ περὶ ἁμαρτίας, *de peccato*) id est, me errare, & a *veritate* abesse. quis audet id contendere?

¶ διατί, *cur*) Huic *cur* respondet versu 47 *propterea.* Conf. *cur*, v. 43.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc cum vi positum.

47 ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, tanquam ex patre.

¶ τὰ) ille solus verba Dei audit.

¶ διὰ τοῦτο, *propterea*) Conclusio: vos non estis ex Deo, v. 42. probatur ab effectu: quia non auditis.

48 ἀπεκρίθησαν, *responderunt*) injustissima retorsione, per formulas tum usitatas.

¶ οὐ καλῶς λέγομεν ἡμεῖς; *non bene dicimus nos?*) Cum aliqua adhuc formidine horrendam contumeliam pronunciant.

¶ σαμαρείτης, *Samarita*) alienus a vero Deo veri Israëlis. Respondet Iesus v. 54 fin. & seq.

¶ σὺ) *tu*, inquiunt, non *nos.*

¶ δαιμόνιον, *dæmonium*) Ita dixerunt, quia putarunt, sermones Iesu fluxisse ex vesana superbia & arrogantia. Sic patet ratio eorum, quæ respondet Iesus, v. 49 ss.

49 τιμῶ τὸν πατέρα μου, *honoro patrem meum*) manifestando nomen ejus.

¶ καὶ ὑμεῖς) *& vos* tamen,

¶ ἀτι-

¶ ἀτιμάζετέ με, *ignominia afficitis me*) Id fecerunt v. 48.

50 οὐ ζητῶ, *non quæro*) uti vos putatis; ideoque me contumelia afficiendum statuitis.

¶ ἔστιν, *est*) Non quæro gloriam meam; neque opus est, ut ego quæram. nam Pater meus eam asserit.

51 ἐάν τις, *si quis*) Probat Iesus ab effectu futuro, quo Pater ipsum sit honoraturus, se suumque verbum nil habere commune cum Diabolo superbo & homicida.

¶ τηρήσῃ, *servarit*) uti ego Patris mei verbum servo. v. 55. *Servare* debemus doctrinam Iesu, credendo: promissa, sperando: facienda, obediendo.

¶ θάνατον, *mortem*) Samaritæ erant Sadducæi, hostes immortalitatis. Itaque docet Iesus, se non esse Samaritam.

¶ οὐ μὴ θεωρήσῃ, *non videbit*) Efficacissimum argumentum contra psychopannychitas.

52 νῦν ἐγνώκαμεν, *nunc cognovimus*) Antea cum dubitatione aliqua locuti erant: v. 48. *nunc* asseverationi Iesu, v. 51, opponunt affirmationem hanc.

53 μὴ σὺ μείζων, *num tu major*) tu, inquiunt, qui servanti verbum tuum promittas immortalitatem, quæ Abrahamo & prophetis non obtigit, tantis hominibus.

¶ καὶ, *&*) Resolve: *&* major quam *prophetæ*, qui *mortui sunt?* Sane major Christus Abrahamo & prophetis.

54 ἀπεκρίθη, *respondit*) Refutat illa verba: *te ipsum tu.*

¶ ὃν ὑμεῖς λέγετε, ὅτι θεὸς ἡμῶν ἐστι) Simillima constructio c. X. 36, ὃν ὁ πατὴρ ἡγίασε - ὑμεῖς λέγετε, ὅτι βλασφημεῖς. Item Gal. I. 23. & Ios. XXII. 34 in Hebr. Nam LXX αὐτῶν pro ἡμῶν, uti h. l. pro ἡμῶν aliqui scripserunt ὑμῶν.

¶ λέγετε, *dicitis*) falso.

55 οἶδα) Modo dixit, οὐκ ἐγνώκατε nunc, non, ἔγνωκα, sed οἶδα. ἔγνωκα dicit initium quoddam: at Filii notitia de Patre est æterna; novit *Patrem* & *gloriam*, quam ipsi Pater tribuit.

¶ ψεύστης, *mendax*) Mendax est, qui vel affirmat neganda, vel negat affirmanda.

¶ οἶδα αὐτὸν, καὶ τ λόγον αὐτοῦ τηρῶ, *novi eum & sermonem ejus servo*) Primum ait, *novi*: inde, *servo*. est enim Filius. At fideles, illo instituente, *servant verbum*: & sic acquirunt *notitiam*. c. VII. 17 not.

56 ὁ πατὴρ ὑμῶν, *pater vester*) v. 37. 39.

¶ ἠγαλλιάσατο, ἵνα, *exsultavit, ut*) Gestivit cum desiderio. Similis sermo Rom. X. 1. Verba desiderandi sequitur ἵνα, *ut.* Hæc ἀγαλλίασις *exsultatio* præcessit visionem; & visionem comitabatur iterum χαρὰ *gaudium.*

¶ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, *diem meum*) Diem Majestatis Christi: Phil. I. 10. qui dies omnia Christi tempora, etiam in oculis Abrahæ, præsupponit. Alii sunt dies carnis Christi (ubi aliis se impendit) alius dies Christi ipsius & gloriæ ejus. Hic dies respectu hujus sermonis erat futurus. Ergo gaudium Abrahæ diem illum præcessit.

¶ καὶ εἶδε, *& vidit*) Vidit, jam tum in revelatione gloriæ meæ divinæ. v. seqq. Hebr. XI. 13. Vidit diem Christi, qui in semine, quod stellarum instar futurum erat, sidus maximum est & fulgidissimum. Et quia hunc diem plane vitalem vidit, mortem non vidit. v. 51 ss. Sic Iudæorum instantia retunditur. Non tamen vidit, ut Apostoli. Matth. XIII. 17.

¶ καὶ ἐχάρη, *& gavisus est*) compos voti factus.

57 πεντήκοντα, *quinquaginta*) Contentionis causa amplificant numerum. Dicerent autem: triginta & non multo plures annos; nisi plane obliti fuissent nativita-

tis

tis Bethlehemiticæ. Nunc hoc dicunt: Nondum attigisti semisseculum, sive annum superannuationis, Num.IV.ut Lightfootus observat: unde locutio est adagio non dissimilis. Non est credibile, Iesum propter angores præmaturam senectutis speciem contraxisse. Hebr. I. 9. Matth. IX. 15. XI. 19.

¶ ἀβραὰμ, *Abraham*) Is 1850 annis ante hoc colloquium obierat.

¶ ἑώρακας, *vidisti*) Loquuntur (& recte hoc quidem, coll. c.XVI. 16. 22.) vi correlatorum: Si Abraham tuum diem vidit; tu Abrahamum vidisti.

58 πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι, ἐγὼ εἰμί· *antequam Abraham fieret, ego sum*) Refutantur Iudæi, qui negabant, Abrahamum jam tum potuisse videre diem illum. *Eram*, inquit Iesus, *jam tum*: *itaque Abrahamum vidi, & Abraham vidit diem meum, non modo non postea demum esse cœpi, sed eram, antequam ille fieret*. Notanda differentia verborum, *fio* & *sum*. Marc.IV.22. Act. XXVI. 29. 1 Cor. III. 18. Est autem sermo concisus, hoc sensu: *Antequam Abraham fieret*, ego eram: & hodie, tanto post obitum Abrahæ spatio, *ego sum*. Etenim sæpe ita loquitur Iohannes, ut protasis & apodosis se mutuo expleant. v. 28. 38. c.V.21. 30. XI. 8. XIV. 10. XV. 27. Ap. XIV. 10 nott. Sic eleganter cohæret particula *ante* & præsens *sum*. Conf. etiam Col. I. 17: *Ipse est ante omnia*. Et tamen Artemonius in Diss. IV. p. 618. hunc sermonem, audaci Enjedini exemplo, Barbarismum vocat. atqui præsens sæpe ita ponitur, ut præteritum includatur. Luc.XV.29: *tot annos* (servivi & adhuc) *servio tibi*. Ibid. v. 31: *semper mecum* (fuisti &) *es*. ut Gothus interpretatur. LXX Ps. XC. 2, πρὸ τοῦ ὄρη γενηθῆναι σὺ εἶ· ubi distinctionem nullo conatu mutare potest Artemonius. Prov.VIII. 25, πρὸ πάντων βουνῶν γεννᾷ με· ubi si modo recte ait Artemonius esse mendum, nil propius est (pro חוללתי) quam γεννῶμαι, quod item præsens est. Velim videre, quid excogitaret contra Ier. I. 5; πρὸ τοῦ με καταπλάσαι σε ἐν κοιλίᾳ, ἐπίσταμαί σε. Artemonius, cum Socino, sic explicat: *Antequam Abraham fiat pater multarum gentium; ego sum*, scil. Christus. & *ego sum* accipit, uti v. 24. 28. c.XIII. 19. Marc. XIII. 6. Resp. 1. Iudæi objecerant Abrahamum ante annos quinquaginta & longe plures defunctum: non spectabatur ab eis Abrahamus Novi Test. futurus. 2. Hæc sententia non tulisset gravissimam asseverationem, *Amen amen dico vobis*. Sic enim etiam Iudæi, qui tum vivebant, ante Abrahamum fuissent. 3. Verbum *sum* in hoc colloquio de ætate ac tempore ponitur in antitheto ad inchoativum *fieri*: oppositorum autem est eadem ratio, & utrumque verbum absolute debet accipi, uti *erat* c.I. 1 &c. Absoluta tamen hæc significatio alteram illam per consequentiam includit: Antequam Abraham fieret; Hic, qui loquitur, erat; idemque erat is, quem se esse Iudæis affirmabat.

¶ πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι) Γενέσθαι desideratur apud antiquos patres quosdam, Latinos præsertim: sed omissionem non fert usus πρὶν adverbii. Illud quidem certum est, patres illos de Sociniana verbi γενέσθαι, atque adeo totius loci hujus detorsione nil cogitavisse.

59 ἦραν, *sustulerunt*) Habebant pro blasphemo.

¶ λίθους, *lapides*) arma multitudinis.

¶ ἐκρύβη, *abscondit se*) Non conferendo se in latebram, sed quod oculis eorum conspicuus esse desiit, modo miraculoso (coll. Ier. XXXVI. 26.) dum templo exivit.

59 & IX. 1 καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, καὶ παρῆγεν οὕτως· καὶ παράγων εἶδεν κτλ.) Hæc videtur

detur media esse & genuina lectio, verbis illis, διελθὼν διὰ μέσȣ αὐτῶν, per Græcos recentiores illatis ex Luc. IV. 30. (quo ex loco totum illud, καὶ διελθὼν διὰ μέσȣ αὐτῶν ἐπορεύετο, huc infert Athanas. in Apol. I.) & his, καὶ παρῆγεν ὄυτως, apud *Latinum* alibique omissis, quum καὶ particula recurreret. nam ad παρῆγεν aperte refertur παράγων, & ὄυτως denotat miraculosam facilitatem discessus.

¶ παρῆγεν - καὶ παράγων· *præteriit - & præteriens*) Similis nexus Act. XXVII fine, & c. XXVIII initio.

¶ ὄυτως, *sic*) ut si nemo eum peteret.

CAP. IX.

1 Καὶ παράγων, *& præteriens*) statim post impetum hostium.

¶ τυφλὸν, *cæcum*) qui apud templum mendicabat. conf. Act. III. 2.

2 ἠρώτησαν, *interrogaverunt*) Cognitam habebant scientiam Magistri.

¶ ὄυτ☉, *hic*) Interrogatio hæc discipulorum non debet curiose exquiri: num & quando cæcus ille peccare potuerit & inde cæcitatem contrahere. Interrogatio, disjunctiva præsertim, nil affirmat: & affirmatio *discipulorum* non cogeret nos ad assensum.

¶ γεννηθῇ, *nasceretur*) *Natum fuisse* cæcum, ex aliis audierant discipuli.

3 ἀπεκρίθη, *respondit*) Iesus discipulis apertius respondere solet, quam infidelibus Iudæis.

¶ ἥμαρτεν, *peccavit*) Repete, *ut cæcus nasceretur*.

¶ ἀλλ', *sed*) Conf. c. XI. 4.

¶ ἵνα, *ut*) Potestas Dei.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) Plurale. Vno opere cognito, cognoscuntur omnia. Ex operibus elucet Potentia & Gloria & Gratia Dei.

4 νὺξ, *nox*) Christus est lux: ea abeunte, nox venit, non lucem impediens, sed terram obscurans.

¶ ὀυδεὶς, *nemo*) Non dicit: *non ego*; sed, *nemo*. Ipse semper operari potuit: sed tamen opportunitatem observavit: Iohannes sæpe describit Christum de rebus ei obvenientibus ita loquentem indefinite, uti convenit in quemvis pium in talibus rebus. c. XI. 9. XII. 25. Nempe Iesus tentatus est per omnia, sine peccato.

5 φῶς, *lux*) Allegoria ab objecto visûs, quem cæco daturus erat. conf. *ut manifesta fierent*, v. 3. ἡμέρα, *dies*, v. 4.

6 εἰπὼν, *dicens*) audiente cæco. Oravit etiam Iesus, v. 31.

¶ πηλὸν, *lutum*) Saliva munda, pulvere mundo mixta, munda medicina erat. Homo creatus ex terra: nunc creatio visûs indidem.

¶ ἐπὶ τȣ̀ς ὀφθαλμȣ̀ς, *super oculos*). Poëticum est, quod Nonnus ne vestigium quidem oculorum in facie cæci hujus fuisse statuit. v. 10.

7 νίψαι, *lavate*) facie.

¶ τȣ̃ σιλωὰμ, *Siloam*) Nomen huic loco inditum pridem, quia Iesus Christus eo *missurus* erat cæcum. Et ab hoc tempore nomen loci erat monumentum miraculi facti. Etymon est in *abi, lavare*.

¶ ὃ ἑρμηνεύεται ἀπεςαλμέν☉· *quod exponitur Missus*) Hoc addit evangelista. conf. v. 11.

¶ καὶ ἦλθε, *& venit*) antequam ad parentes iret.

9 ὅμοι☉, *similis*) Quidvis prius fingit & putat humana ratio, quam miraculum factum credat. v. 18. Act. II. 13. Sed eo magis confirmatur veritas.

11 ἄνθρωπ☉ λεγόμεν☉ ἰησȣ̃ς, *homo qui dicitur Iesus*) Non additur articulus, sed participium. conf. c. XI. 54. Nescierat cæcus celebritatem Iesu.

¶ φανέ-

¶ ἀνέβλεψα) *visum recepi.* Antea non habuerat videndi facultatem: sed ea tamen homini naturalis est. ideo dicit: *recepi visum.*

13 πρὸς τοὺς Φαρισαίους, *ad pharisæos*) tanquam ad inquisitores.

15 καὶ οἱ) καὶ, *etiam.*

16 παρὰ τοῦ θεοῦ, *a Deo*) Opposita: *esse a Deo*, & *esse peccatorem.*

¶ ὅτι, *quod*) In Theologia characteristica nil præcipitandum.

17 προφήτης, *propheta*) i.e. *a Deo.* v.16. 33. coll. c.I.6. III.2. Iucunde observari potest fides apud hunc hominem, dum pharisæi contradicunt, paullatim exoriens.

18 αὐτοῦ τοῦ ἀναβλέψαντος, *ejus, qui visum receperat*) Hæc junguntur ut substantivum & adjectivum, & *ejus* refertur ad *cæci.*

19 πῶς βλέπει) *quomodo* factum est, ut *videat.*

21 οὐκ οἴδαμεν, *haud scimus*) Adhuc non viderant filium suum videntem: sed a Iesu profectum id esse, statim conjecerant. Ideo prior pars hujus versus non assignatur timori. v.23.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Emphasis, in antitheto ad αὐτὸς *ipse* non semel subsequens.

¶ αὐτὸς ἡλικίαν ἔχει, αὐτὸν ἐρωτήσατε) Sic v.23. Sed *Latinus*, & inde *Augustinus* & alii, versu 21: *ipsum interrogate: ætatem habet.* & convenit, quod sequitur: *ipse de se loquetur.*

¶ ἡλικίαν, *ætatem*) idoneam ad dicendum testimonium.

22 ἐφοβοῦντο, *timebant*) usque eo, ut filium solum in periculo relinquerent; & non modo non Christum Iesum esse, sed ne id quidem, ex quo id consequebatur, confiterentur.

¶ ἀποσυνάγωγος, *synagoga ejectus*) quæ pœna gravissima.

24 ἐκ δευτέρου, *iterum*) Dimissus igitur fuerat post sermonem v.17 descriptum.

¶ δὸς, *da*) Speciosa præfatio. Dat gloriam Deo is, qui verum confitetur, præsertim in re & causa ardua.

¶ ἡμεῖς οἴδαμεν, *nos novimus*) Auctoritate sua conantur hominem idiotam occupare, & movere, ut Iesum dicat peccatorem, nec Filium Dei prædicet.

¶ ἁμαρτωλὸς, *peccator*) v.16.

25 εἰ, *si*) In re, de qua certum nondum habet, tamen non cedit aliorum falsæ auctoritati: & magis credit, Iesum non esse peccatorem, quam, esse peccatorem.

¶ τυφλὸς ὢν, *cæcus cum essem*) Participium habet vim præteriti temporis, manifestam ex eo, quod sequitur, *nunc video.* conf. Gal.I.23.

26 εἶπον, *dixerunt*) Mire se torquent miseri.

27 τί, *quid*) cur?

¶ καὶ ὑμεῖς) *vos quoque.* Fatetur, se velle discipulum Iesu fieri.

¶ θέλετε, *vultis*) Ironia decens & suavis.

28 ἐλοιδόρησαν, *convicium fecerunt*) Contumelia se afficere illum putabant, quem *discipulum Iesu* appellarent.

¶ ἐκείνου, *illius*) Hoc vocabulo removent Iesum a sese.

29 ἡμεῖς οἴδαμεν, *nos scimus*) Sciebant testimoniis iis, quæ hodie quoque sunt irrefragabilia.

¶ πόθεν ἐστὶν, *unde sit*) cum doctrina sua.

30 ἐν γὰρ τούτῳ, *in hoc enim*) Sic, ἐν γὰρ τούτῳ, *in hoc enim*, c.IV.37. γὰρ *videlicet*, responsioni interdum charientissimum addit.

¶ θαυμαστὸν, *mirabile*) Resp. *nescimus. Nescire* & *mirari*, affinia.

¶ πόθεν, *unde*) nempe a Deo. v.33.16.

31 *ἁμαρτωλῶν, peccatores*) Crescit fides hominis, coll. v. 16. 24. 25.

¶ *τὸ θέλημα, voluntatem*) Qui Dei voluntatem facit, hujus orantis voluntatem facit Deus.

33 *οὐδὲν*) *nihil*, non modo eorum, quæ ipse facit, sed etiam eorum, quæ alii excellentes viri faciunt. Iesus non habebat præsidia externa, quibus mortales niti solent.

34 *ἐν ἁμαρτίαις, in peccatis*) Exprobrant de cæcitate pristina. v. 2.

¶ *καὶ σὺ*) *tuque* tamen.

¶ *διδάσκεις, doces*) Sane præclara concio est v. 30-33.

¶ *ἐξέβαλον αὐτὸν, ejecerunt eum*) tanquam Christianum. v. 22. Id factum magno ejus bono: sed ipsi produnt odium veritatis, quo laborant.

¶ *ἔξω, foras*) ex eo loco, ubi erant congregati.

35 *εὑρὼν, inveniens*) Quæsierat igitur, postquam a mundo siverat aliquandiu eum exagitari.

¶ *σὺ, tu*) quamvis alii non credant. Pronomen interrogationem hoc loco affirmationi affinem reddit.

36 *καὶ τίς, & quis*) *καὶ τί, & quid*: cap. XIV. 22. *καὶ τίς, & quis*. Luc. X. 29 not.

¶ *ἵνα, ut*) Hoc pendet a *dic mihi*, & *dic mihi* latet in *quis est?*

¶ *πιστεύσω, credam*) Gradus fidei erat: Iesum habere pro eo, cui credendum sit, quicquid dixerit.

37 *ἑώρακας, vidisti*) *videre cœpisti* his, qui aperti tibi sunt, oculis.

¶ *ὁ λαλῶν, qui loquitur*) Humilis sermo, in tertia persona.

38 *Κύριε, Domine*) Iam augustiore sensu ita dicit, quam dixerat versu 36.

¶ *προσεκύνησεν, adoravit*) Agnitionem sponte sequitur adoratio.

39 *κρίμα, judicium*) justum & ratum, pharisaico melius.

¶ *βλέπωσι, videant*) corpore & mente.

¶ *οἱ βλέποντες, qui vident*) qui se videntes esse putant, ac non agnoscunt cæcos. v. 41.

¶ *τυφλοὶ, cæci*) mente.

41 *ἁμαρτίαν, peccatum*) Si diceretis, *cæci sumus*; visum peteretis, & peccatum vestrum jam desiisset. *Peccatum* est etiam in intellectu: nam cæcitas visum afficit, & est synonymon peccati.

CAP. X.

1 *Ἀμὴν, amen*) Arcte hæc cohærent cum præcedentibus. nam *ἐκεῖνοι, illi*, v. 6, refertur ad c. IX. 40.

¶ *διὰ τῆς θύρας, per ostium*) per Christum. v. 9. Vnus patet legitimus aditus: cetera omnia clausa sunt.

¶ *εἰς τὴν αὐλὴν, in ovile*) de quo v. 16.

¶ *τῶν προβάτων, ovium*) Hæc allegoria continuatur usque ad v. 30. Et videntur *oves* fuisse ante oculos.

¶ *ἀναβαίνων, ascendens*) ultra septa.

¶ *κλέπτης καὶ λῃστὴς, fur & latro*) v. 8.

2 *ὁ δὲ εἰσερχόμενος, qui autem intrat*) per Christum. v. 9.

3 *τούτῳ, huic*) tanquam noto.

¶ *ὁ θυρωρὸς, janitor*) Vt *Pastor*, spectatur Christus versu 12 s. ut *Ianua*, versu 1-11. Quemadmodum non indignum Christo est, *Ianuam* dici, qua intret pastor: sic non indignum *Deo*, *Ianitorem* dici. Hebraicum שוער honorificentius sonat. De re, vid. Act. XIV. 27. Col. IV. 3. coll. Ap. III. 7. Act. XVI. 14. *Spiritum Sanctum Ianitorem* dissertatione copiosa A. 1739 stitit *C. Weisius*, Theologus Lipsiensis.

¶ *ἀκούει, καλεῖ· audiunt, vocat*) Correlata.

¶ τὰ

¶ τὰ ἴδια πρόβατα, *proprias oves*) Omnes sunt propriæ, coll. v. 12. sed hoc epitheton magis congruit cum *appellatione* nominatim facta, quam cum *auditu*.

¶ καλεῖ κατ' ὄνομα, *vocat nominatim*) Etiam oves, ab antiquis, nominibus distinguebantur.

¶ καὶ) *&* sic, dum vocat.

4 ἐκβάλῃ, *emiserit*) Synonymon verbi ἐξάγει *educit*, sed generalius.

5 ἀπ' αὐτοῦ, *ab eo*) tanquam a peste.

¶ οὐκ οἴδασι) *non norunt*, ut sequendam: norunt, ut fugiendam.

6 οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) Sic poterant sentire, se cæcos esse. c. IX. 41.

7 ἡ θύρα, *ostium*) Christus & ostium, & pastor & Omnia: nemo alius.

¶ τῶν προβάτων, *ovium*) ad oves.

8 ὅσοι ἦλθον, *quotquot venerunt*) Verbum subsequens, εἰσὶ, *sunt*, in præsenti, indicat, ἦλθον, *venerunt*, accipiendum esse de tempore præterito proximo; & de cursu aliorum proprio, cui opponitur *per me*. v. 9. Dicitur, *qui venerunt*, uti 2 Cor. XI. 4, *quisquis venit*. Neque excludit illos fures & latrones, qui etiam *post Iesum* sine dubio, non modo *ante Iesum*, venerant; quotquot scilicet inter initium prædicationis ejus & inter tempus hujus parœmiæ, paulo ante passionem dictæ, apud Iudæos docendi munus erant aggressi, antecessorum similes.

¶ κλέπται, *fures*) bonorum, lucro suo, clam.

¶ λῃσταὶ, *latrones*) vitæ, ovium damno, aperte.

¶ ἀλλ' οὐκ) *sed*, quamvis isti se offerrent, *non* audiverunt. c. VII. 46. Matth. VII. 29. IX. 36.

9 δι' ἐμοῦ, *per me*) per Christum cognitum & vocantem, qui sum *ostium*. conf. *post te*. Ier. XVII. 16.

¶ τὶς, *quispiam*) tanquam ovis.

¶ σωθήσεται, *servabitur*) securus a lupo. *Salus* & *pascuum* junguntur, uti mox *vita* & *abundantia*. v. 10.

¶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, *ingredietur & egredietur*) Hac phrasi Hebraica denotatur assidua consuetudo cum pastore & magistro. conf. Act. I. 21. LXX, Num. XXVII. 17. 21.

¶ εὑρήσει, *inveniet*) sive intret, sive exeat: quum ceteris pascuum sit ignotum. conf. Ex. XVI. 25 s.

10 ἵνα κλέψῃ, *ut furetur*) Id proprie *furis* est. Sequuntur pejora.

¶ καὶ θύσῃ, *& jugulet*) Oppositum, *vita*.

¶ καὶ ἀπολέσῃ, *& perdat*) Oppositum, *abundantia*: de qua Psalm. XXIII. 1.

11 ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, *Pastor bonus*) ille, de quo prædictum est per prophetas. *Pastor*, cujus propriæ sunt oves: *bonus*, qui vitam ponit pro ovibus: cui illæ curæ sunt. v. 13. Hodie, qui unius oppidi vel pagi pecudes mercede pascunt, pastores dicuntur: sed h. l. nobilior est significatus vocabuli *pastor*.

¶ τίθησιν, *ponit*) Hoc quinquies dicitur, summa vi. Hoc summo omnia reliqua beneficia pastoralia præsupponuntur, includuntur, inferuntur.

¶ ὑπὲρ τῶν προβάτων, *pro ovibus*) Christus hic declarat, qualem se pastorem ovibus præstet. quare hinc non infertur, eum non esse mortuum etiam pro reliquis hominibus.

12 ὁ μισθωτὸς, *mercenarius*) sui commodi causa pascens.

¶ οὐκ ὢν) Sæpius cum participio ponitur μὴ, sed οὐκ emphasin hic majorem habet.

¶ ἁρπάζει, *rapit*) *lacerat*, quas potest; ceteras *dispergit*. duæ rationes nocendi.

cendi. Bonus autem paſtor, *congregat.* v. 16.

¶ τὰ πρόβατα, *oves*) cunctas.

13 δὲ, *autem*) Habet hoc vim declarandi verbum *fugit* ex verſu præcedenti repetitum.

¶ ὅτι μισθωτὸς, *quia mercenarius*) Ploce. De mercede, non de grege laborat.

¶ καὶ οὐ μέλει, *& non eſt cura*) Conſtr. cum *fugit*. Obſervandum antitheton, v. 14. 15.

mercenarius	ego
mercenarius eſt	paſtor bonus
non eſt cura ei	novi
fugit:	animam meam pono.

14 τὰ ἐμὰ) *meas*, oves.

¶ καὶ, καὶ, &, &) Semper initium boni fit a Deo & Chriſto. Vt bonus paſtor, & novit, & notus eſt.

15 καθὼς, *ſicut*) Hoc cohæret cum verſu præc. Sæpe habitus fidelium ad Chriſtum deducitur ex habitu Chriſti proprio ad Patrem. c.XIV.20. XV.20. XVII.8.21. Matth.XI.27. Luc.XXII.29. 1 Cor.XI. 3. XV.28. Ap.III.21.

¶ καὶ) & ideo. Hinc *noſcunt* oves bonitatem Paſtoris.

¶ τίθημι, *pono*) Præſens. tota illa vita Chriſti erat itio in mortem.

16 ἄλλα πρόβατα, *alias oves*) Quæ jam *oves* dicuntur, quia *præviſæ*. conf.c.XI.52, ubi *filios Dei* pari ratione appellat. *Alias oves* dicit, non *aliud ovile*. Erant enim diſperſæ in mundo.

¶ ἔχω, *habeo*) Hoc verbum habet magnam poteſtatem.

¶ ταύτης, *hoc*) judaico.

¶ δεῖ, *oportet*) propter mandatum Patris.

¶ ἀγαγεῖν, *ducere*) per mortem meam. Non dicit, *educere*, uti v. 3. neque *introducere in hoc ovile*: ſed ſimpliciter, *ducere*. Non opus eſt illis ſolum mutare.

¶ ἀκούσωσι) Verbo *oportet* reſpondet hîc ſubjunctivus in correlato.

¶ μία ποίμνη, εἷς ποιμὴν) *Vnus grex*, ut nulli ſuperſint greges falſi ſciſſique: *unus paſtor*, ut nulli ſuperſint mercenarii, falſi, mali paſtores, pſeudopetrus &c. conf. Ez. XXXIV.23. Zach.XIV.9. Hæc unitas gregis, hæc unitas paſtoris cœpit, poſtquam bonus paſtor animam ſuam poſuit, c.XI. 52. & ſuo tempore, ſufflamine omni ſublato, conſummabitur. De jure, Ieſus ſemper unicus *eſt* Paſtor: de jure & facto igitur unus *fiet*. Suaviſſime ponitur primum *unus grex*, deinde *unus paſtor*. Referuntur ad ſe *ducere* & *unus grex*; tum, *audient*, & *unus paſtor*. Omnes paſtor in *unum gregem* ducet: *unum* totus grex *paſtorem* audiet.

17 ἀγαπᾷ) *amat* me, & amanter hoc mihi injungit, amanter quaſi perſuadet, & ego, tametſi ponenda eſt anima, de amore ejus certus maneo: nam pono, ut recipiam. porro Pater, me amans, mihi oves dat in peculium: quia ejus mandatum, de anima mea ponenda, ſervo. v. 18. Significatur amor ſuperveniens. Amor Patris non modo erga nos, ſed etiam erga Chriſtum, in paſſione Chriſti ſpectandus eſt; non ſolum ſeveritas ultrix.

18 οὐδεὶς, *nemo*) Conf. v. 29.

¶ αἴρει, *tollit*) ſua poteſtate & arbitrio.

¶ ἀπ' ἐμαυτοῦ, *a me ipſo*) Sua ſponte Ieſus ſe hoſtibus capiendum permiſit: & in ipſa cruce, non debilitate ulla, ſed cum clamore, ſpiritum emiſit.

¶ καὶ, &) Arctiſſimus nexus rerum duarum, (coll. v. 17 *ut*,) quarum duplicem *poteſtatem* habet.

¶ ἐξουσίαν ἔχω, *poteſtatem habeo*) Sic iteratur ἔχωσι, *habeant*. v. 10. add. c. XIX. 10.

¶ παρὰ τοῦ πατρός μου, *a Patre meo*) Potesta-

testatem suam summam ad Patrem refert.

19 *σχίσμα, dissidium*) Vnde ratiocinationes tam variæ de Christo? Resp. Cum ignoratur persona ejus.

20 *πολλοὶ, multi*) Summos & dulcissimos sermones pessime sunt accipere soliti.

21 *ῥήματα*) Hebr. דברים *verba*, coll. anteced. & *opera*, coll. conseq.

22 *ἐγκαίνια, encænia*) a Iuda Maccabæo instituta. 1 Macc. IV. 59.

¶ *χειμὼν, hiems*) Hieme festum illud fuisse, non omnibus lectoribus notum supponit Iohannes.

24 *ἐκύκλωσαν, circumdederunt*) Quam gratum id fuisset Salvatori, si fecissent in fide!

¶ *καὶ ἔλεγον, & dicebant*) importuno frementis naturæ impetu.

¶ *αἴρεις, tollis*) suspensam tenes: i.e. enecas, exanimas nos. conferatur phrasis v. 18. atqui ipsi se ipsos misere enecabant. Diu versatus fuerat inter ipsos, post scenopegiam præsertim.

¶ *εἰπὲ, dic*) Quasi vero nunquam dixerit & ostenderit. v. 25. Mox aperte dicit versu 30. 36. 38. Sæpe cogitamus: Si hoc vel illud hoc illove modo expressum audirem aut legerem; credere possem. Sed Deus solus scit, quomodo nobiscum loqui deceat, ad fidem nostram alendam & exercendam.

¶ *παῤῥησίᾳ libere*) aperte, rotunde.

25 *εἶπον ὑμῖν, dixi vobis*) i.e. Sum Christus. Similis formula, *tu dixisti*. Matth. XXVI. 64. Dixit autem Iesus sæpe, etiam hoc capite. Iesus est Christus. *Dixi vobis* (& non credidistis: dico vobis, *& non creditis. καὶ, &*, pro *sed*. coll. v. 26, *ἀλλὰ sed*.

¶ *τὰ ἔργα, opera*) quæ vel eos convincere poterant, qui verbis non credunt.

¶ *περὶ ἐμοῦ, de me*) me esse Christum.

26 *ὑμεῖς, vos*) Vestra est culpa.

¶ *οὐ γὰρ, non enim*) Oves enim credunt. v. 3. 14. 16. 27. Hic sermo in encæniis habitus respicit sermones ante encænia habitos.

27, 28 *τὰ πρόβατα - ἐκ τῆς χειρός μου, oves - ex manu mea*) Tria sententiarum paria, quorum singula & ovium fidem & pastoris bonitatem exprimunt, per correlata.

28 *κἀγὼ, & ego*) *Sequela* & *vita* arcte connectuntur. c. VIII. 12.

¶ *οὐ μὴ ἀπόλωνται, non peribunt*) Medium: (sic, *ἀπολέσθαι*, c. XVII. 12. Luc. XV. 24. Iud. v. 11.) i.e. non perdent sese, *intrinsecus*. conf. 1 Ioh. V. 18. & Ioh. XVII. 12 not.

¶ *καὶ οὐχ, & non*) nec per ullum hostem *externum* eas e manu mea rapi sinam.

¶ *ἁρπάσει, rapiet*) Futuro includitur verbum auxiliare *δύναται, potest*. coll. v. seq.

29 *δέδωκε, dedit*) Subaudi, eas oves.

¶ *μείζων πάντων, major omnibus*) major hostibus: major ovibus: & (alio sensu,) *major etiam me*. c. XIV. 28.

¶ *ἁρπάζειν, rapere*) eas, oves.

30 *ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἕν ἐσμεν· ego & pater unum sumus*) *Vnum*, non solum voluntatis consensu, sed unitate potentiæ, adeoque naturæ. nam Omnipotentia est attributum naturale: & sermo est de unitate Patris & Filii. In his verbis Iesu plus viderunt cæci Iudæi, quam hodie vident Antitrinitarii. Si Iudæi putassent, Iesum haberi velle tantum pro divino homine, ac non pro Filio Dei, qui tam vere sit Deus, quam filii hominum sunt homines; non dixissent, *tu homo cum sis, facis te ipsum Deum*, neque blasphemiæ eum postulassent. Per *sumus* refutatur Sabellius:

lius: per *unum*, Arius. Vid. v. 33. 36. 38 fin. 29. 28. Inprimis etiam prima perſona pluralis numeri eximiam de Filio & Patre ſignificationem habet: qua Ieſus raro utitur de ſe & de hominibus. vid. ad Matth. V. 11.

31 ἐβάσταϲαν, *portarunt*) Erant igitur ſaxa magna.

32 καλὰ ἔργα, *bona opera*) Oſtendit Ieſus, ex *operibus* ferendum eſſe judicium. v. 37.

¶ λιθάζετε, *lapidatis*) Iudæis jam certum erat. v. 33.

33 περὶ, *de*) ut Latini, *qua de cauſa.* διὰ, v. 32.

34 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Iudæi dixerant: *Tu ais te eſſe Deum*, & quidem natura Deum: (nam hanc Deitatem cum humanitate committebat cæcitas eorum:) & hanc deitatem naturalem, humanitate non negata, Ieſus agnoſcit, neque per ſermonem ſubſequentem imminuit, ſed tuetur. conf. v. 39, quomodo id quoque acceperint Iudæi. Ex his facile reſpondebitur *Artemonio*, P. II. c. I. Circumdederant Ieſum, v. 24. & ſic mortem intentabant: tamen ſapientia ejus & animi præſentia inconcuſſa manet.

¶ ἐγὼ) *ego*, Deus. nam ex εἶπα primæ perſonæ infertur illud: *ad quos ſermo Dei factus eſt.* v. ſeq.

¶ θεοὶ, *dii*) Ps. LXXXII. 6. additur parallelum: υἱοὶ ὑψίστου, *filii Altiſſimi.* itaque etiam v. 36 ad υἱὸς τοῦ θεοῦ, *filius Dei*, ſubaudiri debet, θεὸς, *Deus*. Nullo modo Deum Ieſum ferebant Iudæi: quos ipſe refutans, Pſalmum allegat. Ceterum comparatio ex Pſalmo ducta non probat, Chriſti deitatem eſſe propinquiorem deitati mortalium, quam Patris æterni deitati: neque enim ad credentes unquam hunc pſalmi locum allegavit.

35 ἐκείνους) *illos*, puſillos, imo etiam reprehenſione in pſalmo dignos.

¶ εἶπε, *dixit*) Deus, in pſalmo locutum ſe profeſſus. Vnde ſtatim expreſſe dicitur ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, *ſermo Dei.* conf. 1 Reg. XVIII. 31.

¶ πρὸς οὓς, *ad quos*) Cauſa, cur illi vocentur dii, & cur ſenſu inferiore. conf. πρὸς, *ad*, Marc. XII. 12. Alii πρὸς interpretantur *contra*.

¶ ὁ λόγος, *ſermo*) & quidem ſermo illius pſalmi, partim *deos* illos *dicens*, partim eoſdem reprehendens.

¶ καὶ οὐ, *& non*) Non poteſt diſſolvi ſcriptura, ne minima quidem ex parte. Firmiſſimum axioma. Appellatio deorum, quamvis impropria, ſolvi nequit, ſemel in ſcripturam relata.

36 ὃν ὁ πατὴρ ἡγίασε, *quem Pater ſanctificavit*) *Sanctificatio* hæc ita commemoratur, ut ſit *miſſione in mundum* prior, (vid. omnino Ioh. XVII. 18. coll. v. 19. 17. 1 Petr. I. 20.) & juxta cum ea, Deitatem Chriſti, infinito præ iis intervallo, ad quos verbum Dei duntaxat factum eſt, infert. Quanquam ut majeſtas eſt id, propter quod illi dicuntur dii: ſic *ſanctitas* eſt id, ob quod Chriſtus dicitur filius Dei. Chriſtus igitur *ſanctus* eſt, ut eſt *filius Dei: ſanctificatus*, ut Filius Dei ὁρισθεὶς, *definitus*, Rom. I. 4. & σφραγισθεὶς, *ſignatus*. Ioh. VI. 27. Id h. l. patet ex appellatione: ὁ πατὴρ, *Pater*, quam adhibet de Deo, ſumma cum vi. Oſtendit, non opus fuiſſe, ut ad ſeſe demum fieret verbum Dei. conf. v. 10. Ad ὃν *quem* ſubaudiendum *ego*, cum quo cohæret verbum primæ perſonæ, *dixi*.

¶ ἀπέστειλεν, *miſit*) Hæc miſſio Deitatem filii præſupponit & ſic confirmat.

37 τὰ ἔργα τοῦ πατρός μου, *opera Patris mei*) ea ipſa divina opera, quæ Pater meus facit. c. XIV. 10, 11. Operibus connotantur ſermones.

38 κἂν ἐμοὶ, *etiamſi mihi*) Credendum etiam

etiam fuit, præſcindendo ab operibus.

¶ γνῶτε καὶ πιστεύσητε, *agnoſcatis & credatis*) *Cognitionem fides* ſubſequitur apud tardiores.

¶ ἐν ἐμοὶ ὁ πατὴρ, κἀγὼ ἐν αὐτῷ, *in me Pater, & ego in illo*) *Non aliud ego ſum, atque Pater, ſic tamen, ut Filius maneam: neque aliud ille, atque ego, ſic tamen, ut maneat Pater. Et ſi quis me norit, Patrem novit & Filium didicit. Si vero minor eſſet potentia, cognitio quoque falleret. neque enim alia per aliam vel eſſentia vel potentia diſci poteſt.* Chrys. ad h. l. Hæ duæ ſententiæ: *ego & Pater unum ſumus*: &, *Pater in me & ego in Patre*, ſe mutuo exponunt. conf. c. XVII. 11. 21.

39 ἐξῆλθεν, *exivit*) ſine ullo labore.

40 ἰωάννης, *Iohannes*) Fructus poſtumus officii Iohannis.

41 μὲν, *quidem*) Antitheton inter *Iohannem* & *Hunc*, Ieſum; non inter opera & dicta Iohannis.

¶ περὶ τούτου, *de hoc*) *de hoc*, qui tot *ſigna* facit.

¶ ἀληθῆ ἦν) *vera erant*. Veritas eſt vera, etiam antequam agnoſcatur.

CAP. XI.

1 Λάζαρος, *Lazarus*) Ex multis rebus colligi poteſt, Lazarum juniorem, ſorores autem ejus fuiſſe natu majores. Ab his denominatur pagus: v. 1. & Lazarus tertio loco ponitur. v. 5. Tradit hiſtoria eccleſiaſtica, Lazarum poſt aſcenſionem Domini vixiſſe annos totidem, quot tum natus fuerat, videlicet XXX.

¶ ἀπὸ - ἐκ) Non raro in appoſitione iteratur præpoſitio, vel per ſe, vel per ſynonymon. 2 Cor. I. 19.

¶ μαρίας) *Maria* notior erat inter diſcipulos, ex iis, quæ v. 2 dicuntur: ideo ponitur ante Martham; cum Martha eſſet natu major. v. 5. 19.

2 ἦν δὲ μαρία, *erat autem Maria*) Iohannes pietatem Mariæ præſentem erga Ieſum (ut alibi impietatem proditoris) ex actu ſubſecuto c. XII. 3. probat. Non demum per reſuſcitationem fratris ad tale opus excitata fuit.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Opportuna appellatio.

¶ ἧς, *cujus*) pro *hujus*. Hæc oratio eſt valde plana.

3 ὃν φιλεῖς, *quem diligis*) Hoc modeſtius, quam ſi dicerent, *qui te amat*, vel, *amicus tuus*. coll. v. 11.

¶ ἀσθενεῖ, *ægrotat*) Conſequens: *ergo ſubveni*, eleganter reticent. conf. c. II. 3. Magnus hîc ſororum amor erga fratrem elucet.

4 εἶπεν, *dixit*) Dignum obſervatu eſt, qua methodo Ieſus diſcipulos ſuos & Lazari ſorores & populum præpararit ad maximum miraculum fructuoſe ſpectandum.

¶ αὕτη, *hæc*) i. e. Hæc *infirmitas* conſentanea eſt *amori*.

¶ πρὸς θάνατον, *ad mortem*) qua ſorores fratrem amitterent. ſic LXX, εἰς θάνατον, 2 Reg. XX. 1.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Gloria Dei & gloria Filii Dei, una gloria.

¶ ἵνα δοξασθῇ, *ut glorificetur*) Sane. Reſuſcitatio Lazari tantum eſt veritatis Chriſtianæ argumentum, ut Spinoza dixerit, ſe, ſi eam credere poſſet, totum ſuum ſyſtema abjecturum. Atqui veritatem mortis & reſurrectionis Lazari demonſtrant 1. abſentis Ieſu mora deliberata. 2. indicium de morte, & prædictio de reſurrectione. 3. teſtium, qui aderant, varietas & multitudo. 4. Iudæorum plurimorum, minime credulorum, fides ſubſecuta; ceterorumque perverſitas. v. 46 ſ.

¶ δι᾽ αὐτῆς, *per eam*) Per hanc infirmitatem glorificatus eſt Ieſus, quatenus ſtatim

 multi

multi eum agnovere Filium Dei, v. 45. ceterique Iudæi statuerunt eum occidere, v. 46 seq. sic intraturum in gloriam.

5 ἠγάπα) *amabat*, ita, ut constaret omnibus. v. 3. Motivum resuscitationis & totius actionis eam antegressæ.

¶ καὶ, καὶ, *&*, *&*) Felix familia.

6 τότε, *tunc*) quamvis aliis videri posset maxima esse properandi causa.

¶ ἔμεινεν, *mansit*) Mori est quiddam non ita refugiendum. Lazarus mortuus est aliquantisper ad gloriam Filii Dei.

7 ἔπειτα μετὰ τοῦτο, *deinde post hoc*) post id biduum. sic v. 11, μετὰ τοῦτο, *post hoc*. v. 14, τότε, *tunc*. Iesus discipulorum fidem gradatim erexit ad proficiscendum sine metu in Iudæam, & ad spectandum miraculorum maximum.

8 νῦν ἐζήτουν) *nunc* quærunt: namque modo *quærebant*.

¶ λιθάσαι, *lapidare*) Cap. X. 31.

9 ὧραι, *horæ*) Iam longe processerat cursus Iesu; jam multa erat hora: sed tamen adhuc erat dies.

¶ τῆς ἡμέρας) *diei*, vel, *de die*. Cum *die* comparatur totum curriculum vitæ, secundum omnes partes.

¶ τις, *aliquis*) Iterum indefinite. conf. c. IX. 4 fin. Pertinet hoc ad discipulos, qui, etiam sibi, timebant.

¶ οὐ προσκόπτει, *non offendit*) inter medias mundi insidias.

¶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου τούτου, *lucem hujus mundi*) e sole manantem. Innuitur providentia Patris, respectu Iesu; & providentia Christi, respectu fidelium.

¶ βλέπει, *videt*) Subaudi: *& lux est in eo*: & v. seq. subaudi: *& lucem mundi hujus non videt*. Sed utrinque comma expressum suo præcipue convenit loco. nam interdiu *lux mundi conspecta* sensum lucis, quam quis in se ipso habet, quasi absorbet. Noctu lux mundi non conspecta, penes eum, qui *lucem in se non habet*, sensum defectus auget.

10 ἐν αὐτῷ, *in eo*) in eo, qui noctu ambulat.

11 ταῦτα - λέγει) *Hæc dixit*, *& post hoc* dictum illico *ait*, &c. Conf. v. 7.

¶ λέγει, *dicit*) Dixit eo ipso tempore, quo mortuus erat Lazarus. conf. c. IV. 52. Audierant etiam discipuli de morbo Lazari. v. 3. 4. Mortem nemo nunciarat: & tamen scivit Iesus.

¶ ἡμῶν, *noster*) Quanta humanitate Iesus amicitiam suam cum discipulis communicat!

¶ κεκοίμηται, *obdormiit*) Somnus est piorum mors, cœlesti lingua: sed hanc linguam non hîc intelligebant discipuli. Incomparabilis est liberalitas divini sermonis: sed hominum tarditas facit, ut scriptura sæpe descendat ad tristiorem nostrum loquendi morem. conf. Matth. XVI. 11 s.

¶ εἰ κεκοίμηται, *si obdormiit*) Sæpe saluti est diuturnus somnus. putabant discipuli, somnum ab Iesu immissum esse Lazaro, ut eveniret, quod prædixerat Ipse. v. 4.

15 ὅτι οὐκ ἤμην ἐκεῖ, *me non fuisse ibi*) Cum decoro divino pulcre congruit, quod præsente vitæ duce nemo unquam legitur mortuus. Si supponas, mortem non potuisse præsente Iesu invadere Lazarum, sermo duarum sororum v. 21. 32. sublimiorem sententiam assequitur; & illustratur gaudium Domini de absentia sua.

¶ πρὸς αὐτὸν, *ad eum*) eo, ubi jacet mortuus.

16 ὁ λεγόμενος δίδυμος, *qui dicitur Didymus*) Iohannes scripsit Græce.

¶ καὶ ἡμεῖς, *etiam nos*) Thomas fortasse

tasse necessitudinem quandam propriam cum Lazaro habuerat.

¶ ἵνα ἀποθάνωμεν, *ut moriamur*) Videtur Thomas verba Iesu proxime præcedentia sic accepisse, quasi Iesus cum Lazaro, si adfuisset, moriturus fuisset, & nunc, fide discipulorum adhuc amplius confirmata, Bethaniæ decessurus esset, idque per insidias Iudæorum. v. 8. Erat, quasi medius inter hanc vitam & mortem, sine tristitia & sine lætitia paratus ad moriendum; non tamen sine fide. conf. c.XIV.5. Quo pacto ille τὸ πρὸς *ad* in sermone Iesu accepit, uti exstat 2 Sam.XII. 23.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) cum Iesu. Non dissimilis sensus Petri, Luc.XXII. 33.

19 πολλοὶ) *multi*, propter vicinitatem.

¶ τὰς περὶ) Idiotismus. Act. XIII. 13. XXVIII.7.

¶ ἵνα παραμυθήσωνται, *ut consolarentur*) aliquot diebus post sepulturam. Hodie dicimus, *condolere*.

20 μαρία δὲ, *Maria autem*) vel quod nollet Iudæos relinquere solos: vel quod sedens exspectare vellet, dum vocaretur. Erat animo sedatiore. conf. Luc.X.39.

21 εἰ ἦς ὧδε, *si fuisses hic*) Sic quoque Maria dicit, v.32. Ex quo colligi potest, hunc earum fuisse sermonem ante fratris obitum: *Utinam adesset Dominus Iesus.* Scintillam fidei in his verbis latentem excitat Ipse.

22 καὶ νῦν οἶδα, *etiam nunc novi*) Spem ceperat Martha ex iis, quæ v. 4. Salvator dixerat. nam ea Marthæ renunciata esse, ex v.40 colligas.

¶ αἰτήσῃ) Iesus, de se rogante loquens, ἐδεήθην dicit, Luc.XXII. 32. & ἐρωτήσω. Ioh.XIV.16.(coll.v.13.) & cap. XVI.26. XVII.9.15.20. at nunquam, αἰτοῦμαι ac Syrus alio verbo utrumque illud, alio hoc verbum expressit. Non Græce locuta est Martha, sed tamen Iohannes exprimit improprium ejus sermonem, quem Dominus benigne tulit. nam αἰτεῖσθαι videtur verbum esse minus dignum, quanquam LXX Deut.X.12 habent, τί Κύριος ὁ θεός σου αἰτεῖται παρὰ σοῦ;

23 ἀναστήσεται, *resurget*) Non statim addit Iesus mentionem temporis, sed exercet fidem Marthæ.

24 ἐν τῇ ἀναστάσει, *in resurrectione*) Hanc ergo credebant Iudæi.

¶ ἐσχάτῃ) *ultimo.* Martha longius futurum putat, quod nexus v. 22 & 23 in proximo esse docebat.

25 ἐγὼ) *ego*, præsens, non adstrictus ad futurum. Noli putare, Martha, te differri in longinquum. Mors cedit Vitæ, ut caligo Luci, protinus.

¶ ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ, *resurrectio & vita*) Alterum nomen huic tempori & instituto proprie convenit, alterum est frequens. alterum explicatur mox hoc versu, alterum versu 26. Ego sum *Resurrectio* morientium, & *Vita* viventium. Prius agit de credentibus, ante mortem Christi obeuntibus, v. gr. de Lazaro. nam Christo præsente, mors nullam prædam non debuit reddere, filiam Iairi, juvenem in Nain. Et credibile est, omnes qui tum Iesum Christum viderunt cum fide & ante mortem ejus mortui sunt, fuisse in resurgentibus illis, de quibus Matth. XXVII. 52, 53 agitur. Alterum agit de credentibus post mortem Christi obdormientibus. Mors Christi, mortem enervavit. Ante mortem Christi, mors credentium erat mors: post mortem Christi mors credentium non est mors. c.V.24.VIII.51.

¶ ζήσεται, *vivet*) etiam corpore.

26 πᾶς, *omnis*) Hoc, versu 25 non adhibitum, ad majora sermonem profert.

¶ ζῶν) *vivens*, vitam hancce corporis. Antitheton, *etiamsi moriatur*. v. 25. Præcipue

cipue agitur de iis, qui tum vivebant & Filium videbant. c. VI. 40.

¶ ἐ μὴ ἀποθάνῃ, *non morietur*) immunis erit a morte, in æternum. Antitheton, ζήσεται, *vivet*, redivivus. v. 25. Magna differentia inter *mortem* credentium ante mortem I. C. & inter *obitum* credentium post mortem Iesu Christi. Hi plane sunt immunes ab *judicio*.

¶ πιστεύεις τῦτο; *credis hoc?*) Applicatio in secunda persona, ad omnes & ad singulos, frequens, & hîc, per improvisam interrogationem, valde pungens. Sic Martha plane capitur ad fidem.

27 ἐγὼ πεπίστευκα, *ego credidi*) Præsenti animo respondet Martha: *ego hanc fidem suscepi.*

¶ σὺ) *tu*, es Filius Dei, qui in mundum venis. Hoc, de Iesu Christo cognitum, cetera omnia includit.

¶ ἐρχόμενος) præsens. Matth. XI. 3. Nam adhuc innotescebat.

28 ταῦτα εἰπῦσα, *hæc locuta*) Fides & confessio alacritatem ei attulit.

¶ λάθρα) *clam* Iudæis. v. 31.

¶ ὁ διδάσκαλος, *Magister*) Ita solebant inter se loqui de Iesu.

¶ φωνεῖ σε, *vocat te*) Aut Iesus expresse jussit Mariam vocari; aut Martha, Eo permittente, Mariam vocavit: atque ita dixit, quo celerius Mariam excitaret. Mariæ non obfuit indoles sedata: tamen vocata est, ut interesset miraculo.

30 ὄυπω, *nondum*) Iesus omnia fecit cum justa mora.

¶ δε) γὰρ, *Copt. Lat. Augustin. Cant.* Lectio media, codicis Lat. *Reutlingensis*, qui neque *autem* neque *enim* habet.

31 ἵνα κλαύσῃ, *ut ploret*) Egregius mos erat, ut lugentes interposito apparatibus funebribus spatio darent sese & indulgerent pietati lacrymarum.

32 ἔπεσεν αὐτῦ εἰς τὺς πόδας, *cecidit ad ejus pedes*) Hoc Martha non fecerat. Compensat Maria tarditatem occursus sui.

33 τὺς συνελθόντας, *qui simul venerant*) v. 31.

¶ ἐνεβριμήσατο, *infremuit*) Ita Iesus lacrymas hîc cohibuit, & mox versu 38 abrupit. eoque major earum fuit auctoritas. v. 36.

¶ ἐτάραξεν ἑαυτὸν, *turbavit se ipsum*) Incredibilis est elegantia hujus locutionis reciprocæ. conf. ἔταξαν ἑαυτὺς, *ordinarunt se ipsos*. 1 Cor. XVI. 15. Affectus Iesu non fuere passiones, sed voluntariæ commotiones, quas plane in sua potestate habebat: & hæc turbatio fuit plena ordinis & rationis summæ. Gravius est & tamen ex præsenti loco declarandum venit, quod postea dicitur, τετάρακται κτλ. c. XII. 27. XIII. 21.

35 ἐδάκρυσεν, *lacrymatus est*) Non *ploravit*: neque flevit cito, nec demum post aspectum Lazari, sed tum quum maturum erat. Flevit, amanter, v. 36. propter Lazari mortem; non propter ejus reditum in hanc vitam.

37 τινὲς, *quidam*) a fide alieniores.

¶ ὀυκ ἠδύνατο; *non poterat?*) Lacrymatus erat Iesus. Inde concludebant, voluisse Iesum conservare vitam Lazari, si potuisset. *potuit*, inquiunt, *debuitque*. sic ἠδύνατο, *potuit*. Matth. XXVI. 9. Concludunt a majori ad minus. Sed majus rursum est, mortuum resuscitare, quam ægrotum aut cæcum sanare. Ita concludendum erat: cæco visum dedit; ergo vitam mortuo dare potest. Sed infidelitas omnia in contrarium rapit.

¶ καὶ οὗτος, *etiam hic*) hic, *Lazarus*, juvenis, carus.

38 πάλιν ἐμβριμώμενος, *rursum fremens*) Hoc fremitu Iesus etiam contradictionem judaicam repulit, ne animum ipsius

ipsius tentaret. Facto eos refutat, non verbis.

39 ἡ ἀδελφὴ τοῦ τεθνηκότος, *soror mortui*) Causa horroris majoris notatur, ex natura & necessitudine.

¶ ὄζει, *fœtet*) Putrefactionis fastidium, etiam apud proximos. Certamen rationis affectusve naturalis, & fidei.

¶ τεταρταῖος, *quatriduanus*) Videtur eodem die, quo mortuus erat, illatus tumulo fuisse Lazarus. v. 17. Similis locutio, τριταῖος, *triduanus*. 1 Sam. IX. 20. XXX. 13.

40 εἶπον, *dixi*) Dixit Iesus versu 26.

¶ δόξαν, *gloriam*) corruptioni oppositam.

41 ἄνω, *sursum*) Amovit oculos ab objecto mortalitatis, in cœlum.

¶ εὐχαριστῶ σοι, *gratias ago tibi*) Iesus de eventu certissimus ad miraculum accedit longe maximum.

¶ ἤκουσάς μου, *audisti me*) Ergo Iesus orarat, cum audisset de morbo Lazari. v. 4.

42 ἐγὼ, *ego*) Hoc post aliquam pausam videtur Iesus pronunciasse.

¶ ᾔδειν, *noram*) Ostendit Iesus populo, se non ut de re nova sibi, gratias egisse Patri. Multo major erat filialis familiaritas Iesu erga Patrem, quam sermo apud homines capiebat.

¶ πάντοτε, *semper*) etiam post mortem Lazari.

¶ ἀκούεις, *audis*) Exaudiens respondit Pater interdum voce superna, plerumque effectu præsentissimo.

¶ εἶπον, *dixi*) hoc, & gratias egi. sic, εἴρηκα, *dixi*, de re *modo* dicta. c. XV. 15.

43 φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna*) non ut incantatores susurrantes. *Magnam vocem* audiebant omnes, qui aderant.

¶ δεῦρο ἔξω, *veni foras*) Tam facile Iesus Lazarum e sepulcro revocavit, quam si non modo vixisset Lazarus, sed etiam vigilasset. v. 11. c. XII. 17.

44 τοὺς πόδας, *pedes*) Duo pedes simul, vel uterque seorsum, involuti fuerant.

¶ κειρίαις) Idem verbum Prov. VII. 16, LXX.

45 οἱ ἐλθόντες, *qui venerant*) v. 19. 31.

46 ἀπῆλθον, *abierunt*) ut alieni.

47 τί ποιοῦμεν; *quid facimus?*) Non ita deliberandum erat, sed credendum. Veruntamen citius cedit mors virtuti Christi, quam infidelitas.

48 οὕτω) *sic*, ut adhuc, inquiunt, reliquimus.

¶ πάντες, *omnes*) merito verò.

¶ οἱ ῥωμαῖοι, *Romani*) Putabant, Romanos id pro seditione habituros. Nec tamen effugerunt Iudæi, quod metuebant.

¶ καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔθνος, *& locum & populum*) Adagii instar, i. e. omnia. τόπος, *territorium*.

49 τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου) *anno illo*, memorabili, quo moriturus erat Iesus. Erat annus primus ac præcipuus in LXX hebdomadibus, quadragesimus ante vastationem Hierosolymorum, in Iudaica etiam historia varias ob causas celebratus. Etiam ante & post, pontifex fuit Caiphas. Quum Evangelium scriberet Iohannes, recordabatur, quantus fuisset & quam singularis hic annus, & quantæ fuissent inter adversarios partes Caiphæ. Ter notat pontificatum ejus in hoc anno. h. l. & versu 51. c. XVIII. 13. Conf. Act. IV. 6.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Reprehendit pontifex tardam assessorum deliberationem, & certus consilii affirmat, rem facillime expediri posse. Non aggrediendum esse populum, sed unum Iesum removendum. Robore animi ex prophetia orto abutitur Caiphas ad affirmationem politicam.

50 συμφέρει, *expedit*) Caiphas cogitat

 de

de utilitate politica, sed Spiritus prophetiæ ita eum gubernat, ut verbis utatur ad utilitatem spiritualem exprimendam idoneis. *Caiphas* & *Pilatus* Iesum condemnarunt: uterque tamen testimonium a suo ipsorum sensu alienum perhibuerunt. Caiphas, hoc loco, de *sacerdotali* morte Christi: Pilatus, de *regno*, in titulo crucis.

¶ εἷς, *unus*) 2 Cor. V. 15.

¶ καὶ μὴ ὅλον τὸ ἔθνος ἀπόληται, *& non tota gens pereat*) Respicit versum 48 fin.

51 ἀφ' ἑαυτοῦ, *a semet ipso*) ut alias solent, qui deliberant.

¶ οὐκ εἶπεν, *non dixit*) Declaratur verbum εἶπεν, *dixit*, quod est v. 49.

¶ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, *pro gente*) Caiphas dixerat, ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, *pro populo*. sed Iohannes non jam appellat λαὸν, *populum*, politia exspirante.

52 καὶ οὐχ, *& non*) Vbique occurrit Iohannes interpretationi sinistræ: c. XXI. 23. idque hoc loco agit, ne quis ex Caiphæ verbis colligat, Iesum pro solis Iudæis mortuum esse. Nempe apostolus Christi latius spectat, quam pontifex judaicus.

¶ ἵνα καὶ τὰ τέκνα) καὶ particulam omittunt cod. *Latini* plerique omnes, & *Augustinus*, & cum iis *Lutherus*. Expende.

¶ τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ, *filios Dei*) Filios dicit respectu præcognitionis divinæ; & quia revera futuri erant filii Dei.

¶ τὰ διεσκορπισμένα, *qui erant dispersi*) Præteritum denotat non eos, qui sunt in dispersione, sed eos, qui in dispersionem venerunt. Gen. X. 32. XI. 8. Antitheta: *populus; dispersi*. Ceteroqui synonyma, *populus* & *filii*. Rom. IX. 26. Adeo nil detrimenti attulit Christus populo, ut ex iis etiam, qui non fuerant populus, populum faceret. conf. c. XII. 20 s.

53 οὖν, *ergo*) Respicit versum 50 cum anteced.

54 οὐκέτι, *non jam*) Id non erat timoris.

¶ ἐφραὶμ, *Ephraim*) Vid. 2 Sam. XIII. 23.

55 ἐκ τῆς χώρας) *ex regione* illa, v. 54. perinde ut ex ceteris regionibus.

¶ ἵνα) *ut* purificarent se, & impedimenta comedendi pascha removerent.

56 οὖν, *igitur*) Sciebant hi præ aliis, Iesum non esse procul.

¶ τί) Sermo concisus. *quid videtur vobis? videtur non venturus?*

57 δὲ, *vero*) Non contenti eo fuerant, quod v. 53 memoratur.

CAP. XII.

1 Πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα) *sex ante dies, quam pascha foret*. Sic LXX, πρὸ δύο ἐτῶν τοῦ σεισμοῦ· πρὸ τριῶν μηνῶν τοῦ θερισμοῦ. Amos. I. 1. IV. 7. Add. 2 Macc. XV. 37. Erat sabbatum; idque dicebatur Iudæis שבת הגדול *sabbatum magnum*: sicut Græci hebdomadem subsequentem & singulos ejus dies *magnitudinis* epitheto distinguunt.

¶ εἰς βηθανίαν, *Bethaniam*) Abierat enim inde post resuscitatum Lazarum, c. XI 54.

¶ ἐκ νεκρῶν) *Iesus* habet *Lat*. ἐκ νεκρῶν ὁ ἰησοῦς complures alii. ἐκ νεκρῶν exstat v. 9.

2 ἐποίησαν, *fecerunt*) Bethanienses.

¶ αὐτῷ, *ei*) in honorem ejus.

¶ δεῖπνον, *cœnam*) solennem. Convivium, cui Lazarus resuscitatus intererat, potest conferri cum convivio cœlesti, cui olim intererunt mortui, cum resurrexerint.

¶ ἡ μάρθα, *Martha*) Alio modo Martha, alio Maria studium suum declaravit, v. 3.

3 ἐκ τ̃ ὀσμῆς, *ex odore*) Hoc ipso odore offensus est Iudas.

5 τριακοσίων δηναρίων, *trecentis denariis*) L vel LX florenis.

6 ὀυχ ὅτι, *non quia*) Hypocrisis est, ubi aliud *dicitur*, aliud *curatur*. Avaritia pauperes prætexit, idque serio interdum: nam lautitiam etiam veram odit.

¶ κλέπτης, *fur*) Tristius dicitur *discipulus fur*, coll. v.4. quam *fur* simpliciter: & sic, *frater adulter*, & similia.

¶ γλωσσόκομον) Sic LXX pro Hebr. ארון 2 Chron. XXIV. 8. 10 s. & in cod. Alex. 2 Sam. VI. 11. Iuvat hoc potissimum loco naturam observare stili apostolici. Non laborarunt scriptores sancti, Atticum an barbarum delicatæ aures quodque vocabulum forent judicaturæ: id quod vel hoc uno argumento satis constare potest, quod, quæ Atticistæ dispungunt, eorum bona pars in N. T. exstat. Videatur ex. gr. Phrynichus in γλωσσόκομον, Thomas Magister in ἵνα, Mœris in ἐνετειλάμην, coll. h. l. & Ap. XXII. 14. & Matth. XXVIII. 20. ut illi suas eclogas ex ipso N. T. locupletasse videantur. Propriam autem significationem verborum exactissime servant Scriptores sacri. v. gr. Ioh. I. 1. 17 not. Hoc quippe, non illud, ad patefaciendam mentem divinam fuit conducibile.

¶ εἶχε) *habebat*, vel semper, vel, post alios discipulos, extremo illo tempore. Videtur Iudas ipse has sibi partes sumpsisse: quæ ei, tametsi fur erat, tamen relictæ sunt. c. XIII. 29.

¶ τὰ βαλλόμενα, *quæ conferebantur*) Iesus erat egenus.

¶ ἐβάσταζεν, *portabat*) ad usus obvios in victu Salvatoris.

7 εἶπεν, *dixit*) Non redarguit Iesus aperte animum Iudæ. Rem ipsam potius notat.

¶ ἡμέραν) Hic ipse tum erat *dies*. Matth. XXVI. 12 not. ἐνταφιασμὸν hunccce, *instructionem ad sepulcrum*, sex post diebus (coll. v. 1.) secutura erat mors & sepultura ipsa. Vid. *Ord. Temp.* p. 263 s.

¶ ἵνα - τηρήσῃ) Subaudi, *factum est*. Sine eam: factum hoc est, ut servaret &c. Sic ἵνα, c. IX. 3 &c. Apte retunditur διατί, *quare*, a Iuda injectum, simulque monetur Iudas: nam proditio in mortem evaluit.

¶ τηρήσῃ, *servaret*) adeo non erat perditio. Parata prius fuerat in pauperes conferre, si opus esset: sed divino consilio gubernata est, ut asservaret, quamvis ipsa nesciret, quorsum opus foret.

9 ἔγνω, *cognovit*) Odor unguenti & fama unctionis potuit indicium præbere. v. 3.

¶ τ̃ Λάζαρον, *Lazarum*) Quis hujus spectandi gratia non peteret Bethaniam?

10 ἐβουλεύσαντο) *consultabant*.

¶ ἀποκτείνωσιν, *interficerent*) Ad vitam revocare fuit aliquid: quid vero est *interfectio*? Vna erat doctrina, & unum miraculum, cur præcipue Iesum occiderunt: doctrina erat de Iesu Filio Dei; miraculum, resuscitatio Lazari.

11 ὑπῆγον, *abibant*) Bethaniam.

12 ὁ ἐλθὼν, *veniens*) Ergo Galilæi potius, quam Hierosolymitæ.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Quo minus opinatus fuerat adventus Iesu, eo magis jam erat exoptatus.

13 ἔλαβον, *acceperunt*) non curato interdicto illo, de quo c. XI. 57.

¶ τὰ βάϊα τ̃ φοινίκων, *ramos palmarum*) Palmæ usus Iudæis frequens. Levit. XXIII. 40.

14 εὑρὼν, *nactus*) Pauper erat.

¶ ὀνάριον) ὀνάριον, *asellus*, diminutivum, non tam asino opponitur hoc loco, quam *equo* feroci, quo non est usus Dominus.

15 *μὴ φοβοῦ*, *noli timere*) Majeſtas tanti Regis timenda erat: ſed timorem adimit manſuetudo, cui reſpondet ratio introitûs.

16 *ταῦτα*, *hæc*) Hunc introitum tanti momenti, ejusque prædictionem.

¶ *οὐκ ἔγνωσαν*, *non cognoverunt*) Inſtitutorum ſermonumque divinorum ratio plerumque initio latet. Ideo debemus credere & obſequi, & nos divinæ gubernationi tradere. c. XIII. 7. 36. XVI. 4. II. 22. Totum opus fidei eſt amplecti ea, quæ nondum capimus, ſed olim cernemus.

¶ *τὸ πρῶτον*, *primum*) tempore diſcipulatus, ante Domini glorificationem.

¶ *ἐδοξάσθη*, *glorificatus eſt*) per reſurrectionem & aſcenſionem. Multa uno deinceps tempore perceperunt.

¶ *τότε*, *tunc*) Id poſtea fidem eorum egregie confirmavit.

¶ *ταῦτα*, *καὶ ταῦτα*, *hæc*, *& hæc*) Suavis repetitio, congruentiam prophetiæ & facti exprimens. Ad *καὶ & ſubaudi ὅτι quod*, uti cap. XX. 18. Etenim vis verbi illius *recordati ſunt*, magis proprie cadit ſuper *feciſſe*, quam ſuper *ſcripta eſſe*.

¶ *ἐποίησαν*, *fecerunt*) & ipſi diſcipuli, & populus. v. 12.

17 *ἐμαρτύρει*, *teſtabatur*) de miraculo, cui interfuerat.

¶ *ἐφώνησεν ἐκ τοῦ μνημείου*, *vocavit e monumento*) Scitiſſime exprimitur miraculi magnitudo & facilitas. Facilis eſt ſcripturæ ſtilus de rebus maximis, omni ſublimitate oratoria ſublimior. Reſuſcitatio Lazari, coronis miraculorum Chriſti: quorum ordo conferri poſſit, cum ordine reſtitutionis generis humani. Cum verbo *vocavit* conferatur illud *Dixit*. Gen. I.

¶ *καὶ*) *& ſic*.

18 *ὄχλος*, *populus*) populus auditor, a populo ſpectatore doctus. alteros Matthæus & Marcus appellant *præcedentes*; alteros, *ſequentes*.

19 *θεωρεῖτε*) Indicativus citra interrogationem. conf. Act. XXI. 20. Approbant Caiphæ conſilium.

¶ *οὐκ ὠφελοῦμεν οὐδὲν*) *Nihil proficimus* habet interpretum vetuſtiſſimus, *Latinus*, & *Barberin.* 1. quin etiam *Nonnus*, idque firmiter, ut ex Franc. Nanſii notis & ex Frid. Sylburgii recenſione apparet. Etenim ſic *πρὸς ἑαυτοὺς* dixere Phariſæi. Pro *ὠφελοῦμεν*, *ὠφελεῖτε* arripuere Græci recentiores, ex alliteratione ad *θεωρεῖτε*· ſicut Anglo-Saxo pro *videtis*, poſuit *videmus*, quia apud Latinum legebat illud, *nihil proficimus*.

¶ *ὁ κόσμος*, *mundus*) Hyperbole indignabunda. Si totus mundus, inquiunt, noſter eſſet, ad illum deſciſceret. Latet quiddam prophetiæ ſimile. conf. v. 50. & cap. XIX. 19 ſeqq.

¶ *ἀπῆλθεν*, *abiit*) a nobis. Quomodo *mundum* retinebimus?

20 *Ἕλληνες*, *Græci*) Præludium regni Dei a Iudæis (v. 37.) ad gentes tranſituri. Circumciſos hos fuiſſe, non liquet: unum certe colebant Deum Iſraëlis.

¶ *ἐκ τῶν ἀναβαινόντων*) *ex iis, qui aſcendere* ſolebant.

¶ *ἐν τῇ ἑορτῇ*, *in feſto*) illo, de quo c. XI. 55.

21 *Βηθσαϊδὰ*, *Bethſaida*) Ibi fortaſſe Græci illi ſoliti erant divertere in itinere Hieroſolymitano. Vel ſciebant, Galilæos præ Iudæis ſibi in ea re inſervituros.

¶ *κύριε*, *domine*) Sic appellant, ut pæne ignotum; conf. c. XX. 15. ſed non ſine aliqua veneratione. Noti, plerumque appellabantur nomine.

¶ *θέλομεν*, *volumus*) Effectus & ſpecimen earum rerum, de quibus v. 31 ſ.

¶ *τὸν*) Articulus habet vim demonſtrandi.

¶ *ἰδεῖν*)

¶ ἰδεῖν) *videre*. Modeſte. Non erat adhuc tempus, ut Ieſus cum eis loqueretur multa. Vel viderant Ieſum antea quoque Hieroſolymis, vel de eo audierant. Ieſus verſabatur in interiore templi parte, quo Græcis non patebat introitus.

22 καὶ λέγει, *& dicit*) Philippus verebatur Græcos ſolus adducere: cum ſodali, audet.

23 ἡ ὥρα, *hora*) Hujus horæ multa deinceps mentio eſt, v. 27. XIII. 1. XVI. 32. XVII. 1.

¶ ἵνα δοξασθῇ, *ut glorificetur*) Chriſti glorificatio & gentium converſio in unum tempus incidit.

¶ δοξασθῇ, *glorificetur*) apud Patrem, Ioh. XVII. 5. & in conſpectu omnis creaturæ.

24 πεσὼν) *quum ceciderit.*

¶ αὐτὸς μόνος, *ipſum ſolum*) Chriſtus, etiamſi pro nobis mortuus non eſſet, tamen eſſe potuiſſet per ſe, qui eſt.

¶ ἀποθάνῃ-καρπὸν, *mortuum fuerit-fructum*) Vtriusque rei prævium ſpecimen hic habet locus. v. 27. 32. *Multum* fructum deſcribunt & exhibent tot ſecula.

25 τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *animam ſuam*) id eſt, ſeipſum.

¶ ἀπολέσει, *perdet*) in *æternum.*

¶ ὁ μισῶν, *qui odit*) Hoc odium aſſequitur anima, ſenſu verborum Chriſti, quæ v. 24 occurrunt, imbuta.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ) *in hoc mundo*, viſibili, vano, caduco, malo. Hoc non exprimitur in præcedente ſententia. nam hic mundus ad *amandam vitam* per ſe trahit: ſed vitam *odiſſe* in hoc mundo, magna res eſt.

26 τὶς) τὶς *aliquis* hoc verſu poſtponitur, &, deinde, majore emphaſi præponitur.

¶ ἀκολουθείτω) *ſequitor*) eo itinere, quod mihi propoſitum eſt. Imperativus promittens, & ex præſentiſſimo ſenſu inſtantis gloriæ invitans.

¶ ἔσται, *erit*) Promiſſio. Conf. Ap. XIV. 4.

¶ τιμήσει, *honorabit*) Grande verbum, congruens cum δοξασθῇ, *glorificetur* v. 23.

¶ αὐτὸν, *eum*) ut Filii conſortem. Rom. VIII. 29.

27 νῦν, *nunc*) Ieſus varios habuit prægustus paſſionis ſuæ, per quos ſeſe paravit. Magni momenti hoc νῦν, *nunc*: alterum, v. 31.

¶ τετάρακται, *turbata eſt*) Decora declaratio. Concurrebat horror mortis & ardor obedientiæ.

¶ καὶ τί εἴπω; *& quid dicam?*) Statim ſuſtinet Ieſus animam ſuam in illo ipſo νῦν *nunc*. Sequitur hanc formulam ſermo bimembris: & ipſa formula hanc vim habet, ut totum ſermonem uno momento cogitatio Ejus concepiſſe judicetur; quanquam lingua humana pronunciationem non uno momento caperet. hinc quaſi προθεραπείας cauſa ait, *quid DICAM?* non, *quid eligam?* coll. Phil. I. 22.

¶ σῶσόν με, *ſerva me*) Affine illud: *transeat calix.*

¶ ἐκ τῆς ὥρας ταύτης) *ex hora hac* paſſionis. Hanc enim repræſentabat ſibi anima Ieſu. v. 23.

¶ ἀλλὰ, *veruntamen*) Affine illud: πλὴν, *verum*, non ut ego volo, ſed ut tu.

¶ διὰ τοῦτο, *propter hoc*) Propterea veni in hanc horam, ut venirem in hanc horam eamque exantlarem. Ploce elliptica.

28 πάτερ, *Pater*) Appellatio amanter iterata congruit cum commutata alloquii materia.

¶ δόξασον) *glorifica*, quovis impendiô mei. Id Pater mox accipit: δοξάσω, *glorificabo*. Iam præteriit ταραχὴ, *turbatio.*

¶ σοῦ τὸ ὄνομα) *tuum nomen* paternum, quod

quod est in me, Ex. XXIII. 21. tanquam *Filio* tuo unigenito. coll. Matth. III. 17. XVII. 5. Itaque vox ter de cœlo Filium Dei proclamavit.

¶ καὶ ἐδόξασα, *& glorificavi*) nomen meum. Vid. cap. XVII. 5.

¶ πάλιν δοξάσω, *iterum glorificabo*) Ib. & versu 1. Verbo *glorificavi* acceptatur ingressus Christi in horam illam: verbo *glorificabo* promittitur glorificatio nominis paterni per glorificationem Christi ex passione. Ad duplicem sermonem Iesu duplex responsio Patris.

29 ἀκούσας, *audiens*) Sonum audierant, non verba. In maximis revelationibus remanet aliquid, quo fides exerceatur.

¶ βροντὴν, *tonitru*) Ver erat.

30 οὐ δι' ἐμὲ, *non propter me*) Ipse & Pater unum sunt: quare non eget testimoniis externis, quibus confirmetur. Probabile est, tempore secessuum Iesu nulla fuisse miracula in occulto facta. Sic quoque in illustribus beati obitus exemplis, ea quæ fiunt, non propter obeuntes fiunt, sed propter superstites.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) cap. XI. 15. 42.

31 νῦν, *nunc*) *nunc*, hoc momento. Hoc νῦν, *nunc*, præcise sumendum est, in antitheto ad subsecutam paucis diebus *exaltationem ex terra*. Ab hoc temporis articulo Iesus dulci animæ suæ labore ad glorificationem sui nixus est magis quam antea. c. XIII. 31. XIV. 30. XVII. 1. Conf. ἄρτι, *jam*, novo gradu. Ap. XII. 10.

¶ κόσμου, *mundi*) non, *a mundo*; non, *in mundum*. Est Genitivus objecti: *judicium de hoc mundo*, quis posthæc jure sit obtenturus mundum. conf. c. XIII. 3. XVI. 11. Col. II. 15. Hebr. II. 14.

¶ ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου, *princeps mundi hujus*) Respicitur capite XIV. 30. XVI. 11, hæc appellatio, nusquam alibi obvia. conf. 2Cor. IV. 4. Mundi potitus fuerat adversarius per peccatum & per mortem.

¶ ἐκβληθήσεται, *ejicietur*) Sermo concisus, i. e. judicabitur & condemnabitur & *ejicietur* ex possessione pristina.

¶ ἔξω, *foras*) ex finibus regni mihi dati, in excelsis. Congruit mox ὑψωθῶ, *exaltatus fuero*.

32 κἀγὼ) *& ego*, ego vero. Oppositum, *princeps mundi hujus*.

¶ ὑψωθῶ, *exaltatus fuero*) Vid. v. 33. & cap. III. 14.

¶ ἐκ τῆς γῆς) *e terra*. conf. Act. VIII. 33. In ipsa cruce jam fuit quiddam ad gloriam tendens.

¶ πάντας, *omnes*) etiam gentes. v. 20. Satanas retinere eos non poterit: & ipse loco cedet. Hîc respondetur ad rogationem versu 21 memoratam.

¶ ἑλκύσω, *traham*) de terra, sursum. Hoc verbo vis indicatur adversus mundi principem, non jam detenturum captivos.

34 ἡμεῖς, *nos*) Vocula ironiæ quiddam hoc loco habet.

¶ ἐκ τοῦ νόμου) *ex Lege*, sub qua prophetæ & psalmi comprehenduntur.

¶ μένει, *manet*) Ps. XVI. 10. XLV. 7. LXXII. 5. LXXXIX. 29. Ies. LIII. 8.

¶ καὶ, *&*) Iudæi committunt inter se, quæ committenda non erant. Ies. LIII. 8. Ipsa mors via ad perennitatem.

¶ πῶς, τίς· *quomodo*, *quis*) Dupliciter quærunt: de *exaltatione*, ex v. 32. de *Filio hominis*, ex v. 23.

¶ τίς) *Quis* est, inquiunt, filius hominis, si Christus non est? Atqui filium hominis exaltatum iri dicis; Christus autem non moritur. τίς, *quis*, qualis.

35 ἔτι, *adhuc*) Non respondet Iesus interpellationi eorum, sed subjicit, quæ eis maxime sunt necessaria.

¶ μικρὸν, *pusillum*) Antitheton, *in æternum*. v. 34. Iudæi putabant, Christum, ubi semel

semel venisset, nunquam non futurum cum ipsis.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Lux ipsa manet; sed non semper *in vobis*. Sic, ἐν αὐτοῖς, *in illis*. c.XV.24. Est ἐν pro ב Hebræo.

¶ περιπατεῖτε, *ambulate*) cum progressu. Ambulandum, non disceptandum. *Fides* non est deses, sed agilis in luce. v. 36.

¶ καταλάβῃ, *comprehendat*) inopinantes.

¶ καὶ, *&*) Conjunctio, pro relativo *qui*. *in quibus tenebris qui ambulat*, &c. sic καὶ, *&*, Luc.XXIV.18.

¶ ποῦ) *ubi*, quorsum.

36 υἱοὶ φωτὸς, *filii lucis*) qui luci *semper* manent conjuncti. c. VIII. 35.

¶ γένησθε) *fiatis*; quum per vos non sitis.

¶ ἀπελθὼν ἐκρύβη, *abiens abscondit se*) Hoc ipso significavit, quid posthac futurum eis esset. Matth.XXIII.39.

37 τοσαῦτα, *tanta*) tam multa. Epicrisis generalis.

¶ ἔμπροσθεν αὐτῶν, *coram eis*) ita, ut oculis cernerent.

¶ οὐκ ἐπίστευον, *non credebant*) Sequitur amplius: *non poterant credere*. v.39.

38 ὃν εἶπε, *quem dixit*) Prophetica sunt, non modo quæ Dominus ad prophetas, & hi Illius verbis, sed etiam, quæ prophetæ ad Dominum suis ipsorum verbis dixere.

¶ Κύριε - ἀπεκαλύφθη;) Ies.LIII.1. Sic plane LXX. In Hebræo Κύριε non exstat. Collato ibi versu sequente *Brachium Domini* accipi potest pro Messia ipso.

¶ ἀκοῇ) ἀκοὴ, facultas audiendi; inde id quod auditur, i. e. sermo, testimonium. correlatum, *fides*.

¶ ἡμῶν, *nostro*) prophetarum.

¶ ὁ βραχίων Κυρίου) *brachium Domini*, in miraculis & redemtionis opere exsertum, in evangelio prædicatum. Ies.LII.10. Ps.XCVIII.1.2.

¶ τίνι ἀπεκαλύφθη; *cui revelatum est?*) In se exsertum est; sed cæci non viderunt illud. Fidelis quis est? Resp. Est talis, cui revelatum est brachium Domini.

39 διὰ τοῦτο) *ob id*: quia videlicet prædictum erat justum hoc judicium. Hîc subsistit evangelista: quis ultra nitatur?

40 τετύφλωκεν, *cæcavit*) justo judicio, Deus. Sequitur, commutata persona, *sanem*, ego Messias.

¶ πεπώρωκεν) Opposita: πώρωσις, νόησις, *stupor*, *intelligentia*. conf. 2 Cor.III.14.

¶ ἵνα μὴ) *usque eo, ut ne*. conf. ἵνα, c.V. 20.

¶ καὶ νοήσωσι τῇ καρδίᾳ καὶ ἐπιστραφῶσι, *& intelligant corde & convertantur*) Hæc duo incisa propius cohærent inter se, per accentus Hebræos, apud Iesajam, quam cum ceteris.

41 ὅτε εἶδε τὴν δόξαν αὐτοῦ, *quum vidit gloriam ejus*) Pro αὐτοῦ unus alterque scripsit τοῦ θεοῦ, ex v.43. sed sic enervatur applicatio oraculi Iesajani ad tempora Christi. Divinam Christi gloriam, Ioh.I.14. XVII.1 s. vidit Iesajas c.VI.1. ita quidem, uti revelanda erat in N. T. & uti Iudæi eam non erant agnituri.

¶ καὶ ἐλάλησε, *& locutus est*) Subauditur ὅτε *quum*, ut ὅτι *quod*, v.16. Indigitatur *sermo* ille, qui conjunctim cum *visione* memoratur, Ies.VI.5.

42 καὶ) *etiam*: non modo ex plebe.

¶ Φαρισαίους, *pharisæos*) Hi erant acerbissimi: ipsisque *principibus* formidabiles.

¶ οὐχ ὡμολόγουν, *non confitebantur*) quamvis animus per fidem convictus ad confessionem urgebat. *non confiteri*, & *negare*, differunt.

43 ἠγάπησαν, *amarunt*) Evangelium

postu-

poſtulat & operatur abnegationem rerum humanarum.

¶ τὴν δόξαν τ̃ ἀνθρώπων, *gloriam hominum*) qualis eſt communio ſynagogæ. Qui ignominiam fugit, jam gloriam hominum amat.

¶ τὴν δόξαν τ̃ θεȣ̃, *gloriam Dei*) Gloria ex Deo, obtingit *credentibus & loquentibus.* c.I.12.

44 ἰησȣ̃ς, *Ieſus*) Epilogus, apud Iohannem, ſermonum Chriſti publicorum, & recapitulatio. Ideo dicit: *locutus ſum*, ut de re præterita. v.48.49.

¶ ἔκραξε, *clamavit*) cupidus ſalutis humanæ.

¶ ὀυ πιϛεύει εἰς ἐμὲ, *non credit in me*) Fides ejus non tendit in me ſolum. 1 Petr. I.21. Chriſtus omnia refert & delegat ad Patrem.

¶ ἀλλ' εἰς, *ſed in*) Fides in Filium eſt eadem etiam fides in Patrem, quia Pater *miſit* Filium, & quia Filius & Pater *unum* ſunt, coll. v. ſeq. c.XIV.9 ſ.

45 θεωρῶν, *videns*) ea viſione, quam fides comitatur. c.VI.40.

¶ ἐμὲ) *me*, Lucem. v.46.

¶ θεωρεῖ, *videt*) Spectatione mei attingit Patrem. c.XIV.9. Hîc non additur, *non videt me, ſed.* nam diverſa eſt ratio *credendi & videndi*, quamvis conjuncta. Accedit τὸ *audire*, v.47.

¶ τ̃ πέμψαντά με, *eum qui miſit me*) Hic locus iis commendandus eſt, qui hæſitant, quomodo Deum in invocatione ſibi debeant proponere. add. cap. XIV. 9.

46 φῶς, *lux*) Continuatur ſermo ex v. 36.

¶ μὴ μείνῃ, *non maneat*) Eramus igitur in tenebris.

47 ἐγὼ ὀυ κρίνω, *ego non judico*) Hoc limitatur tripliciter: *Ego*, ſolus; &, in præſenti, *non judico*; &, cauſaliter, *non judico ego*, ſed qui non credit, ipſe in judicium incurrit, verbo non credens.

¶ ἵνα κρίνω, ἵνα σώσω· *ut judicem, ut ſalvem*) Ejuſdem temporis verba. Vide: non credens eſt portio mundi, cujus ſalvandi cauſa Chriſtus venit. plane hoc patet ex verborum nexu.

48 ἐμὲ, τὰ ῥήματά μȣ· *me, verba mea*) Quia Chriſtum ipſum repudiabant Iudæi, ideo verba ejus non acceperunt. c. VIII. 43.

¶ ἔχει) *habet* jam.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Hoc pronomen proſpicit in longinquum.

¶ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, *in noviſſimo die*) c. VI. 39. Vno die erit & reſurrectio & judicium. Magnam vim & ad fideles & ad infideles habet noviſſimi diei mentio.

49 ὅτι, *quia*) Ratio, cur verbum judicet infidelem: eſt enim verbum Patris. c. XIV. 24.

¶ αὐτὸς) *Ipſe.*

¶ τί εἴπω καὶ τί λαλήσω) λαλῶ dicitur de ſermone copioſo & μονοπλεύρως· ἔπω, de brevi, & mutuo. c. XVI. 17. Diff. ut דבר & אמר apud Hebræos.

50 ζωὴ αἰώνιος, *vita æterna*) Quare qui verba Chriſti ſpernit, vitam æternam ſpernit. Vita enim æterna ſita eſt in agnitione Patris & Filii. c. XVII. 3.

CAP. XIII.

1 Πρὸ, *ante*) proxime ante, pridie. In tres partes hic liber dividitur, quarum ſumma eſt: *Veni a Patre: fui in mundo: vado ad Patrem.*

¶ ἀγαπήσας) *amore complexus.*

¶ τȣ̀ς ἰδίȣς, *ſuos*) v. 18. Antitheton ad alienos, de quibus c. XII.

¶ ἠγάπησεν) *amavit*, dum puritatem perfectam iis contulit, & humilitatem animæ,

mæ, adeoque capacitatem ad legationem *in mundo* post abitum Iesu obeundam. v. 10. 14. 20.

2 δείπνου, *cœna*) indefinite. Ea erat pridie cœnæ paschalis.

¶ γενομένου, *cum fieret*) Ergo pedilavium erat sub initium cœnæ.

¶ ἤδη, *jam*) Particulam omittunt *Chrysost. Æth. Arab. Lat.* in ms. quibusdam, *Pers. Syr.* sed retinenda est. Respondet ei τότε, *tunc*, v. 27.

¶ βεβληκότος, *cum misisset*) Magna vis. Conjugata, διαβόλου, βεβληκότος.

¶ καρδίαν, *cor*) Occultum adhuc erat propositum Iudæ.

¶ ἰούδα, *Iudæ*) Ne impuritas Iudæ ceterorum corda corriperet, pedilavio cautum est. conf. v. 11.

¶ ἰσκαριώτου, *Iscariotæ*) Non Simonis, sed Iudæ cognomen. c. VI. 71. XIV. 22.

3 εἰδὼς, *qui sciret*) Conscientia gloriæ, & officium servile pedilavii, mire concurrunt. Præfatio gloriæ est instar protestationis, ne quid indignum fecisse existimetur Dominus pedes suorum lavans.

¶ πάντα, *omnia*) Quo propius Iesus Christus venit ad passionem, v. 2. eo magis ipse cogitat, eoque clarius scriptura loquitur, de ejus gloria. Sic quoque v. 30 & 31. Pater Filio hoc quasi dixit: Omnia quæ a me defecerunt, tibi do: vince quod vis; vindica tibi, quod vis. c. XVII. 2. 3.

4 ἐγείρεται, *surgit*) Iesus semper cum recordatione gloriæ suæ intrandæ conjunxit specimina humilitatis.

¶ τὰ ἱμάτια, *vestes*) eas, quæ lotionem impedirent.

5 εἶτα) *deinde*. Non dubium est, quin valde exspectarint discipuli, quid pararet.

¶ τὸν) Adesse solebat, ubi cœnabatur, *pelluvium*, ex metallo, an ex ligno, ut hodie malluvium. Hæc vis articuli.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) novo & admirabili instituto. Rarum Iohanni verbum.

¶ νίπτειν, *lavare*) Magna demissio & tamen decora. Non sic angelus Petro fecit. Act. XII. 8.

6 ἔρχεται, *venit*) Non plane ante omnes, sed tamen in primis ad Petrum venisse videtur: in quo ceteri discipuli didicere, non esse obnitendum. Pulcra virtus, ἀπεριεργία, simplicitas obediens fidelium.

¶ κύριε, *Domine*) Ter hic loquitur Petrus. prima & tertia vice appellat *Dominum*: secunda allocutio est quasi continuatio primæ.

¶ σύ μου, *tu meos*) Indigne fert, quasi rem indignam.

7 ὃ, *quod*) Axioma patentissimum.

¶ οὐκ - ἄρτι - δὲ μετὰ ταῦτα) Similis sermo, v. 36.

¶ μετὰ ταῦτα, *posthæc*) Vid. v. 12 (quo pacto verba γνώσῃ, γινώσκετε, *cognosces*, *cognoscitis*? strictissime cohærent,) & v. 17. vel etiam Luc. XII. 37. Eventus non modo *posthac*, sed statim celerius incipit, quam promissio sonat.

8 λέγει, *dicit*) Non erat addenda protestatio altera.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*) Opponit hoc Petrus τῷ μετὰ ταῦτα, *posthæc*. Formula vehemens. 1 Cor. VIII. 13.

¶ ἐὰν, *si*) Voluntati Domini debemus cedere.

¶ σε) *te*, inquit, non, *pedes tuos*. brevitate præcisa. Qui non lotus est pedes, totus censetur illotus.

¶ οὐκ ἔχεις, *non habes*) Necessaria virtus eis per pedilavium ostensa. Non dubium est, quin admiranda Domini humilitas, discipulorum animas valde mutaverit & liquefecerit. Petrus inprimis egebat.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Manet ergo Dominus, Iesus.

9 *μὴ, non*) Si lotio me participem tecum servat, totum me lavandum permitto.

¶ χεῖρας, κεφαλὴν, *manus*, *caput*) Gradatio. Ex majestate Domini usque adeo demissa, Petro sensus impuritatis propriæ obortus hæc verba dictavit. conf. Luc. V. 8.

10 ὁ λελουμένος) λούω, (unde λουτρὸν,) dicitur de *toto* corpore, νίπτω de parte.

¶ οὐ, *non*) Iesus Petri sensum in ordinem redigit.

¶ πόδας, *pedes*) qui ultimi sunt in lavando, & primi in inquinando.

¶ ὅλος, *totus*) ubi pedes loti sunt.

¶ καθαροὶ, *mundi*) c. XV. 3.

11 τὸν παραδιδόντα, *prodentem*) qui pedilavium acceperat.

12 ὅτε, *quum*) Ab hoc adverbio duo verba pendent, uti cap. XII. 41.

¶ αὐτῶν, *eorum*) discipulorum; recenti aqua in singulos sumta.

¶ ἀναπεσὼν, *accumbens*) ut Dominus. Luc. XXII. 27.

¶ τί) *quid*, & *quare*.

13 ὁ διδάσκαλος) Nominativus pro vocativo, exstante Luc. VI. 46.

¶ καὶ, *&*) Interdum appellabant *Magistrum*, interdum *Dominum*: eoque se fatebantur *discipulos* & *servos*.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) v. 6. 9. 25. 36. 37. c. XIV. 5. 8. 22.

14 καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Pedilavium, quod Dominus discipulis adhibuit, pertinebat & ad beneficium conferendæ puritatis totalis, & ad pædian docendæ dilectionis humilis. v. 34. coll. v. 1. Inde pedilavium discipulorum inter se eo pertinet, ut alter alterum quoquo modo adjuvet ad consequendam puritatem animæ; & ut alter alteri pedes lavet, *vel* proprie, 1 Tim. V. 10. idque serio, si scil. accidat, ut opus sit: est enim præceptum affirmativum, obligans semper, sed non ad semper; quale etiam illud 1 Ioh. III. 16. *vel* synecdochice, per omne genus officiorum, quæ alter alteri etiam servilia & sordida, modo opportuna, præstare potest. Dominus igitur per ipsum pedilavium purificavit discipulos; quare etiam Petrum amanter coëgit: sed discipulis pedilavium mutuum non hoc nomine præcepit. neque adeo tanta est pedilavii literatenus imitandi necessitas, quantam nonnulli statuerunt; quum Iohannes v. gr. Thomæ pedes nusquam laverit: & tamen major pedilavii Dominici & fraterni similitudo, quam plerique agnoscunt. Hodie pontifices & principes pedilavium ad literam imitantur: magis autem admirandus foret v. gr. pontifex, unius regis, quam duodecim pauperum pedes, seria humilitate lavans. Iam, his observatis, fac legas *Ittigii* diss. de Pedilavio.

¶ ὀφείλετε, *debetis*) mei exempli causa. coll. γὰρ, *enim*. v. 15.

16 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Vis hujus affirmationis pertingit ad v. 17.

¶ μείζων, *major*) Neque debet recusare, quo minus eadem faciat, eadem sustineat.

17 ταῦτα) *hæc*, quæ ego feci.

18 λέγω, *dico*) quum *beatos* dico.

¶ ἐγὼ) *ego* Dominus: tametsi vos nescitis, præsertim quisque de ceteris.

¶ ἐπ' ἐμὲ, *super me*) Tantum abest, ut fratrum pedes lavet.

¶ τὴν πτέρναν, *calcaneum*) Congruit hic sermo inprimis ad lotionem *pedum*; & ad morem veterem discumbentium ad *panem* edendum. conf. עקב Gen. III. 15.

19 ἀπ' ἄρτι) *ab hoc tempore*. nam mox iterum dicit, & expressius, v. 21.

¶ πρὸ τοῦ γενέσθαι, *prius quam fiat*) c. XIV. 29.

ἵνα,

¶ ἵνα, *ut*) Idem ſcopus c. XIV. 29. XVI. 4.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Magnum criterium veritatis, prædictorum eventus.

20 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Ieſus diſcipulos v. 1 ſeqq. ſuo ſenſu ac ſua puritate imbutos, nunc etiam ſua auctoritate cohoneſtat. Qui habet *pedes ὡραίους ſpecioſos*, v. 5. Rom. X. 15. & ſeſe *humiliat*, v. 14. Matth. XVIII. 4. 5. is poteſt *legatum* Chriſti agere. v. 16.

21 ἐμαρτύρησε, *teſtatus eſt*) graviter, ut de re occulta.

¶ εἷς ἐξ ὑμῶν, *unus ex vobis*) Hoc omnibus ſalutare fuit, quod Ieſus primum indefinite locutus eſt.

23 ὃν ἠγάπα, *quem amabat*) Magna cura vitat *Iohannes* expreſſam ſui appellationem. Optabilius eſt, *amari* ab Ieſu, quam nomine proprio celebrari. Eſt tamen hoc loco notatio ipſius nominis proprii: (uti Luc. II. 11 not. Ap. I. 4, ubi periphraſis eſt Tetragrammati: adde, ſi placet, quæ notavimus in *Gregorii Thaum.* Paneg. p. 181.) nam Iohannes dicitur, qui apud *Dominum gratia* valet. Ideo hæc appellatio ponitur etiam, ubi materia ſubſtrata eam non valde poſtulabat: v. gr. c. XX. 2, cum Petro, cujus nomen ponitur. Atque hic, inſtante paſſione, prima eximia *amoris* ſignificatio data eſt Iohanni, per revelationem arcani: antea is videtur neſciſſe, ſe tam carum eſſe.

24 νεύει, *innuit*) a tergo Ieſu. Medius locus erat honoris: eum tenebat Ieſus: ſupra, Petrus; infra Iohannes accubuiſſe videtur. Magna familiaritas Petri & Iohannis. c. XVIII. 16. XX. 2. XXI. 7. 20. *Nutus*, præ ſermone, hic decebat.

¶ πυθέσθαι, *ut ſciſcitaretur*) Sic ferebat opportunitas loci, quo gaudebat Iohannes.

25 ἐπιπεσὼν, *rejiciens ſe*) Nova libertas, qua neque hic neque alius diſcipulus alias uſus eſt. c. XXI. 20. Iohannes erat in *ſinu* Domini: inde reclinabat ſe quam familiariter ad *pectus* Ieſu, eo ipſo tegens animum interrogandi: deinde clam interrogavit. conf. v. 28.

¶ ἐκεῖνος) οὕτως addidere pridem multi. Gloſſa bona: coll. οὕτως c. IV. 6 not.

26 ἀποκρίνεται, *reſpondet*) Iohanni in aurem.

¶ τὸ ψωμίον, *offulam*) Hanc inter loquendum Ieſus ſumſit in manum.

¶ δίδωσιν, *dat*) Dedit Ieſus cum ſumma longanimitate; & ceteri diſcipuli ſine dubio putarunt, Iudam præ aliis eſſe felicem. Sed cum Iudas ne ſic quidem reſipiſceret, factus eſt Satanæ organon ſingulare, Chriſto adverſiſſimum.

27 μετὰ τὸ ψωμίον, *poſt offulam*) non *cum offula*.

¶ τότε, *tum*) Accurate notatur tempus, conferendum ad Luc. XXII. 3. 7.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) Antea tantum potuit cogitationem *injicere*. v. 2. Vti œconomia mali & boni per omnia inter ſe comparari contrarie poteſt; ſic quoque gradus operationis obſeſſionisque ſatanicæ & operationis inhabitationisque divinæ.

¶ ἐκεῖνον, *illum*) Iam *remote* notat Iudam.

¶ ὃ ποιεῖς, *quod facis*) Non jubet facere, ſed, ſi facere pertendat, maturare; eoque ſe promtum innuit ad patiendum. Iudas ex hoc radio omniſcientiæ poterat ſentire, ſe noſci.

¶ τάχιον, *ocyus*) Sic εὐθέως *ſtatim*. v. 30. Verſu 31 cauſa oſtenditur, cur Ieſus feſtinarit.

28 οὐδεὶς, *nemo*) præter Ieſum Iohannemque & Iudam.

¶ εἰς τὴν ἑορτὴν, *in feſtum*) Geſta hæc ſunt paullo ante feſtum, pridie paſchatos: nec tamen exiſtimabant, tam prope inſtare paſſionem Domini. In ipſam cœnæ pa-

paſchalis veſperam hæc non conveniunt.

30 ἐξῆλθεν, *exiit*) poſtea tamen rediit: coll. Matth. XXVI. 20. vixque potuiſſet alias prodere.

¶ ἦν δὲ νὺξ, ὅτε ἐξῆλθε) *Erat autem nox, quum exiit.* Similis forma loquendi: *erat autem ſabbatum, quum* &c. c. IX. 14. Verſu 31 incipiunt, quæ poſtridie dicta ſunt.

30 ſ. ἦν δε νὺξ, ὅτε ἐξῆλθε. Λέγει ὁ ἰησοῦς, Νῦν κτλ.) *Nox erat, quum exiret* Iudas. Non autem ea nocte ineunte, ſed poſtridie mane *dixit Ieſus: Nunc glorificatus eſt Filius hominis &c.* ut oſtendimus in Harmon. evang. § 178. Perperam igitur nonnulli inciſum hoc, ὅτε ἐξῆλθε, interdum etiam οὖν inſerto, cum λέγει conſtruxerunt.

31 λέγει) *dicit*, poſtridie, nempe mane, feria V. coll. v. 1. 38. Sermo etiam ex abrupto incipiens ſic notatur. c. XVIII. 26. coll. Luc. XXII. 59. Dominus res maximas in corde ſuo agitatas eloqui incipit: hocque loco ſcena quaſi panditur ad colloquium, quod capp. ſeqq. continuatur.

¶ νῦν) *nunc.* Articulus temporis præciſe notatus in præſenti. conf. c. XII. 27. 31 not. Hoc *nunc* determinat ſe ipſum: *nunc*, dum hoc dico. Exitus Iudæ per ſe nullum cum hac particula nexum habet.

¶ ἐδοξάσθη, *glorificatus eſt*) Ieſus paſſionem ut breve iter ſpectat, & metam potius proſpicit.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) In corde Domini verſabatur tum quiddam ſolidiſſimum, nec ſolum ſpectabat proxime futura, ſed penitiſſimam eorum repræſentationem & guſtum habebat, dum ſe totum ad patiendum conferebat.

32 δοξάσει, *glorificabit*) per exaltationem.

¶ ἐν ἑαυτῷ, *in ſemetipſo*) Relatum ἐν αὐτῷ, *in eo.*

33 τεκνία, *filioli*) Hoc loco, præceptum amoris proferens, primo ſic eos appellat. conf. c. XXI. 5.

¶ τοῖς ἰουδαίοις, *Iudæis*) Hoc uno loco, cum diſcipulis loquens, Iudæos appellat, præterea nunquam, niſi ad Samaritidem, ad Caipham, ad Pilatum, ſemel. c. IV. 22. XVIII. 20. 36. Et capp. XIV - XVII nunquam appellat Iudæos aut Iſraëlem.

¶ ζητήσετέ με, *quæretis me*) Non addit, *non invenietis.*

¶ οὐ δύνασθε, *non poteſtis*) Nondum erant maturi. v. 36.

¶ ἄρτι, *nunc*) Noluit diſcipulis citius hoc dicere: infidelibus dixit citius.

34 ἐντολὴν καινὴν, *præceptum novum*) *Novum* dicitur præceptum, non tam reſpectu V. T. quam reſpectu ſcholæ Chriſti. Antea *ſequela* Ieſu in ſingulos greſſus direxerat diſcipulos, amorem implicite complexa: nunc ſequi non poſſunt diſcedentem; itaque ſumma officii eis præſcribitur. conf. de precibus, c. XVI. 24. de appellatione amicorum, c. XV. 15. de odio mundi, c. XVI. 4. Inde dicitur *Lex Chriſti.* Gal. VI. 2. Sic præceptum ab initio auditum, & præceptum novum, inter ſe opponuntur 1 Ioh. II. 7. 8. ἐντολὴ, *præceptum*, autem dicitur eo ſenſu, uti præcipitur non ſervis, ſed liberis. Simul autem dulciſſimus *novitatis* guſtus additur huic præcepto ex ſenſu gloriæ, cujus commemoratio præcedit. Moſes ante obitum magis quam unquam antea, in *Deuteronomio* commendavit amorem Dei: Ieſus ante diſceſſum diſcipulis dat novum præceptum, ut inter ſe diligant. ſic *ſecunda lex* & *præceptum novum* inter ſe conferri poſſunt.

¶ ἀγαπᾶτε - ἀγαπᾶτε· *ametis - ametis*) Sermo bis ponitur: primum ſimpliciter, deinde cum epitaſi. Tale illud, *pacem, pacem meam.* c. XIV. 27. conf. Gen. XLVIII. 5. Ps. XXVII. 14. XLVII. 7. LXVIII. 25. CXVIII. 15 ſ. Ez. VII. 2. *finis: venit finis.*

35 γνώ-

35 *γνώσονται, cognoscent*) Gnorisma Christianorum, amor. Rom. XIV. 18 fin. coll. ibid. v. 15 med. 1 Ioh. III. 10.

¶ *ἐμοὶ) mei*, qui amo usque ad mortem.

¶ *μαθηταὶ, discipuli*) c. XV. 8.

¶ *ἀγάπην, amorem*) & quidem propter me, & sicut ego amavi.

36 *πέτρος, Petrus*) Loquitur Petrus h. l. Thomas, Philippus, Iudas, c. XIV. 5. 8. 22. omnes, c. XVI. 29.

¶ *πῦ, quo*) v. 33. Interrogabat Petrus, ut qui putaret, se posse sequi. Adhæserat ad Iesum cor Petri. cap. VI. 68. XXI. 7.

¶ *ἀπεκρίθη, respondit*) Quæstioni *quorsum* respondet ex intervallo, c. XIV. 2 s. 12. 28. XVI. 5.

¶ *ὀυ δύνασαι, non potes*) Nec res ferebat, nec Petri imbecillitas. hanc autem solam Petrus sua exceptione spectat. Sequebatur Petrus c. XVIII. 15. sed procul, nec sine detrimento. Matth. XXVI. 58.

¶ *ἀκολουθήσεις, sequeris*) Cap. XXI. 19. 22.

37 *ὑπὲρ σῦ, pro te*) Imo Iesus pro Petro.

38 *ἀπαρνήσῃ, abnegaris*) ex timore. Tantum abest, ut mori paratus sis. Ter prædicta abnegatio triplex: primum, h. l. deinde apud Lucam; postremo apud Matthæum & Marcum. Mira cum hac prædictione connexio est versus primi capitis sequentis. Nam antegressæ quæstioni, *quorsum proficiscatur*, suavissime respondet, quanquam Petrus & cum eo ceteri tantopere tum vacillabant.

CAP. XIV.

1 Μὴ) Præmittitur alicubi, *καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτῦ·* idque cel. D. *Hauberus* tuetur, præcipue *in den harmonischen Anmerkungen*, p. 206. Primus sic edidit Erasmus: atque hunc in modum vel ex Erasmo, vel ex Vulgata pariter interpolata, vertit *Lutherus*. *Vniversa* antiquitas hoc additamentum refutat, ut ostenderam in Apparatu, p. 595. Principio *rationis sufficientis*, quo D. Hauberus utitur, in hanc partem utar, ut cum Erasmo ipso, Luca Brugensi, Millio dicam, librarium unum alterumque, Pericopa sive Lectione ecclesiastica ineunte, hanc formulam, ut sæpissime fecerunt, appinxisse.

¶ *μὴ ταρασσέσθω, ne turbetur*) propter abitum meum. c. XIII. 33. XVI. 6. Perturbationem cordis adimit discipulis, antequam causas perturbationis indicat. Repetitur hoc & intenditur versu 27.

¶ *πιστεύετε - πιστεύετε, credite - credite*) Imperativus, perinde ut in parallelo, *μὴ ταρασσέσθω, ne turbator*. Summa Homiliæ hujus, *Credite:* & hoc, *credite*, versu 11 & deinceps urgetur; donec Indicativus *creditis* efficitur, c. XVI. 31. 30. quo effecto, Salvator orat & abit. Ita distingui posset, *πιστεύετε· εἰς τὸν θεὸν καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε:* ubi poneretur primo verbum per se, instar summarii, uti c. XVI. 31. deinde idem cum declaratione. coll. c. XIII. 34 not. Sed præplacet recepta distinctio, ita quidem, ut in priore inciso accentus inter pronunciandum maxime cadat super verbum *credite*; in altero, super *in me:* ut fides antiqua *in Deum*, novo quasi colore tingatur, *in Iesum Christum* credendo.

¶ *εἰς ἐμὲ, in me*) a Deo profectum. c. XVI. 27.

2 *οἰκίᾳ, domo*) Rara appellatio cœlestis habitationis: *domicilium*, quo admittuntur liberi, ubi habitat Pater. Iesus per passiones transpicit ad metam. conf. Hebr. XII. 2. 2 Tim. IV. 7.

¶ *τοῦ πατρός μου, Patris mei*) Ineunte hac homilia pronomen sæpius addit Iesus *Patris* mentioni: in progressu autem & exitu, postquam suæ præ credentibus eminentiæ cavit, & discipulos ad fidem excitavit,

tavit, magis quasi communiter loquitur, *Pater*, scil. meus, idemque vester.

¶ μοναὶ, *mansiones*) Id ad locum, non ad tempus, pertinet: diciturque in plurali, propter multitudinem eorum, quos capit locus ille communis.

¶ πολλαὶ) *multæ*, quæ & angelos & vestros in fide antecessores, & vos & quam plurimos capiant. Ipso plurali numero videtur etiam varietas mansionum innui. nam non dicit *mansio magna*, sed *mansiones multæ*. Conf. Ap. XXI. 16 not.

¶ εἰσὶν, *sunt*) *jam nunc*, & ab initio.

¶ εἰ δὲ μὴ, *sin minus*) nisi jam essent.

¶ εἶπον ἂν) *dicerem*, vel potius, *dixissem*. De plusquamperfecto conf. c. IV. 10 not. Quid dixisset? hoc ipsum, quod sequitur: πορεύομαι, *proficiscor*. Sententiam illustrat parodia simillimi loci, c. XVI. 26: *non dixi vobis, me locum vobis esse paraturum: etenim jam SVNT mansiones, æque multæ.*

¶ πορεύομαι, *proficiscor*) in domum Patris mei.

¶ ἑτοιμάσαι, *parare*) Non plane negat, se parare locum, coll. v. seq. ubi Ipse id affirmat: sed utrumque inter se temperat. Similis sermo de Rogatione, c. XVI. 26. Sed vide, quid situm sit in ordine verborum: versu 2 dicitur τόπον ὑμῖν· *locum vobis*: versu 3 ὑμῖν τόπον, *vobis locum*, priore utrobique vocabulo emphasin habente, uti 1 Cor. VII. 22 not. *Locus* ipse paratus est: *vobis* parabitur. paratio alia absoluta, alia respectiva. Initium versus tertii, καὶ ἐὰν, *& si*, non pendet ab εἶπον, *dixissem*, sed stat per se.

3 ἐὰν, *si*) Lenis particula pro ὅταν, *quum*.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Præsens, de adventu celeri. v. 18. Singulare sermonis idioma est, quod Dominus non, *veniam*, sed *venio* solet dicere, etiam alio verbo futuri temporis adjecto. conf. tamen etiam Matth. XVII. 11 de prodromo, & LXX 2 Sam. V. 3.

¶ καὶ, *&*) Finis abitus mei hoc ipsum infert, ut iterum veniam.

¶ πρὸς ἐμαυτὸν, *ad me ipsum*) Majestatis plena locutio. Patris domus, Filii domus. c. XVI. 15.

4 ὅπου ἐγὼ ὑπάγω, *quo ego proficiscor*) Summa eorum, quæ antecedunt.

¶ τὴν ὁδὸν, *viam*) Propositio eorum, quæ sequuntur.

5 θωμᾶς, *Thomas*) Alius post alium interrogat, pie & suaviter. v. 8. 22. & antea c. XIII. 36.

¶ καὶ πῶς, *& quomodo*) Statuit Thomas, acuta utens ratione, ignorata meta, multo minus sciri viam.

6 ἡ ὁδὸς, καὶ ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωὴ, *via & veritas & vita*) *Vera via vitæ* appellatur in soliloquiis apud Augustinum, c. IV. Sed majorem vim habet textus, summam complectens doctrinæ de Iesu Christo. Etenim quæstioni de *Via* respondet hoc, *Ego sum Via*: quæstioni de *Scientia* respondet hoc, *Ego sum Veritas*: quæstioni *Quorsum*, respondet illud, *Ego sum Vita*. Simulque tria proponuntur, (conf. tria, c. XVI. 8.) quorum primum, de *via*, tractatur mox hoc versu: de *veritate*, v. 7 seqq. 17. de *vita*, v. 18. 19 s.

¶ πρὸς τὸν πατέρα, *ad Patrem*) Hoc iterum respondet quæstioni, *quorsum?*

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Hoc iterum respondet quæstioni de *scientia*. Via unica, via certa.

¶ δι' ἐμοῦ, *per me*) Hoc iterum respondet quæstioni de *via*.

7 εἰ, *si*) Hoc *si* non plane negat, sed ad progressum trahit animas. v. 28.

¶ ἑωράκατε, *vidistis*) Præteritum: videre cœpistis, & videtis.

8 ἀρκεῖ, *sufficit*) ut porro nec interrogare

gare velimus, nec animo turbemur. Hanc *αυτάρκειαν*, acquiescentiam, assequuntur capite XVI. 30. Confer Ps. XVII. 15. XXII. 23. 27. LXIX. 31. 33.

9 *λέγει, dicit*) Responsio ad *ostende* habetur versu 9-11. ad *sufficit*, habetur versu 12 ss.

¶ *οὐκ ἔγνωκάς με, non cognovisti me*) Hoc dicitur per consequentiam. Si negas, Patrem tibi esse cognitum, negas, me tibi esse cognitum. Atqui me nosti, ergo eo ipso Patrem; propter summam nostri unitatem.

¶ *ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ, ἑώρακε τὸν πατέρα, qui vidit me, vidit Patrem*) Sicut anima, quæ per se non cernitur, cernitur ex eo, quod illa per corpus agit: sic Patrem is videt, qui Christum videt. In omni cogitatione de Deo debemus Christum nobis proponere. Vid. Col. I. 15 not. Illud, מַלְאַךְ פָּנָיו *Angelus faciei ejus* interpretatur Bechai מלאך שהוא פניו *Angelus, qui Facies ejus est.* Conf. Ps. CXXXIX. 7. Chrysostomus: *qui creaturam videt, non etiam Dei videt* (*τὴν οὐσίαν*) *essentiam.* Si quis me videt, Patrem, *inquit*, meum videt. *si vero alterius esset essentiæ, non hoc dixisset. - nemo qui aurum ignorat, in argento essentiam auri videre potest.*

¶ *καὶ πῶς*) *καὶ* videtur repetitum ex v. 5. *καὶ* v. 9 non habent *N.* 1. *Latini* codd. plerique omnes, *Iren. Augustin.*

10 *ὅτι*) *quod.*

¶ *ἐν τῷ πατρὶ - ἐν ἐμοὶ, in Patre - in me*) Hoc summam unitatem significat. c. XVII. 21.

¶ *ἐστι, est*) Hoc emphasin habet: nam hujus *Esse* consequens est *loqui & facere*, & hoc *Esse* cognoscitur ex verbis & factis. Synonymon mox, *manens.* Elucet hinc unitate in operando prior unitas, essentiæ.

¶ *ῥήματα, verba*) &, *opera.*

¶ *αὐτὸς*) *Ipse.*

¶ *ποιεῖ τὰ ἔργα, facit opera*) & *loquitur verba.*

11 *πιστεύετέ μοι*) *Non creditis* habet Lat. ex alliteratione ad versum præcedentem, qui item habebat, *Non credis quia.* Inde *mihi* omisit etiam in fine versiculi. *Credite, credite*, epanalepsis.

¶ *ὅτι*) *quia:* coll. mox, *διὰ, propter.* Credite mihi propter meam ipsam *affirmationem*, credentibus per se firmam. Hoc primum est motivum fidei; quod solus Christus potuit proponere: secundum præbent *miracula*, propter quæ etiam apostolis de Christo credi potuit.

¶ *ἔργα, opera*) quæ adhuc vidistis, & visuri estis, v. 12 s.

¶ *πιστεύετέ μοι, credite mihi*) *εἰς ἐμὲ, in me*, versu seq. Qui Christo de se loquenti credit, in Christum credit: qui Petro de Christo loquenti credit, non in Petrum, sed in Christum credit.

12 *ἀμὴν ἀμὴν, amen amen*) Sequuntur promissiones & adhortationes suavissime inter se mixtæ: atque ita, ut inter loquendum subinde ea attingat, quæ in progressu sermonis efficiunt ipsas Propositiones, v. gr. v. 15, de amore; coll. v. 21. nonnulla etiam per recapitulationem repetat. Imitatur hoc quoque evangelista & apostolus, 1 Ioh. II. 20 not.

¶ *ἃ, ea quæ*) i. e. æque magna.

¶ *μείζονα, majora*) v. gr. Act. V. 15. XIX. 12. Marc. XVI. 17 fin.

¶ *ποιήσει, faciet*) per fidem in me.

13 *ὅτι ἂν*) Diff. *ἐάν τι* v. 14. nam *ὅτι ἂν* & *τοῦτο* ad se mutuo referuntur.

¶ *αἰτήσητε, petieritis*) Grandis promissio. v. 14. c. XV. 7. 16. XVI. 23. 26.

¶ *ἐν τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo*) *meo*, Filii Dei. Respicitur illud, *qui credit in me*, v. 12. In V. T. adorabant Deum Abraha-

 mi,

mi, Isaaci, Iacobi: in N. T. invocatur Deus & Pater D.N.I.C.

¶ τοῦτο ποιήσω, *hoc faciam*) *ego faciam.* v. seq. Declaratur & res & persona. Vtrinque respicitur τὸ *faciet*, v. 12.

¶ ἐν, *in*) v. 10. 11.

14 ἐγὼ, *ego*) Hoc jam indicat *gloriam.* v. 13.

15 ἐὰν ἀγαπᾶτέ με, *si amatis me*) Hortatur, statim post fidem, ad amorem.

16 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Nexum hujus versiculi cum præcedentibus dat versus 21.

¶ ἄλλον, *alium*) Itaque Iesus Christus est etiam *advocatus.* Zach. IX. 12. nam hoc ipso in loco dicit, ἐρωτήσω, *rogabo.* Alius paracletus ipse ab alio distinctus est: & alterius officium ab alterius officio differt. Itaque ἡ παράκλησις *advocatio* Spiritus sancti, proprium quiddam habitura erat. conf. c. XVI. 7 s.

¶ παράκλητον, *Advocatum*) Hoc vocabulum LXX non habent, & in N. T. solus Iohannes id habet. παρακαλεῖν est *advocare*, arcessere patronum: inde παράκλητος, *advocatus* ad præsidium præstandum, defensor, patronus: qui pro aliquo dicit, & ei dicenda suggerit. v. 26. Conf. v. 13 de dicendis ad Deum: c. XVI. 8 de dicendis ad mundum. Conjuncta *Paracleti* & *Spiritus veritatis* appellatio occurrit etiam c. XV. 26. illa respondet œconomiæ Christi, coll. 1 Ioh. II. 1, *advocatum Iesum Christum*: hæc, œconomiæ Patris, coll. c. IV. 23 de Patre adorando in *Spiritu & veritate.*

¶ μένῃ, *maneat*) Sic v. 23 μονὴν, *mansionem.*

¶ εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*) Non modo annum unum alterumque.

17 τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, *spiritum veritatis*) Exquisitissima appellatio. c. XVI. versu toto 13. Spiritus, qui veritatem habet, revelat, confert, testatur, defendit, veritatem illam, de qua cap. I. 17. *gratia & veritas.* Quare etiam *Spiritus gratiæ* dicitur Hebr. X. 29, ubi præcedit, *testamenti* sc. *novi.* Veritas omnes in nobis virtutes veras facit. Alias est quædam falsa cognitio, falsa fides, falsus amor, falsa spes; sed non falsa veritas.

¶ ὁ ὁ κόσμος, *quem mundus*) Cum prima Spiritus S. mentione incipit discrimen inter fideles & inter mundum, deinceps sæpius recurrens. *Filius* dicitur *in mundum* missus: *Spiritus sanctus* non item. Nec Spiritum S. videt mundus, h. l. nec Iesum posthac. v. 19.

¶ οὐ δύναται λαβεῖν, *non potest accipere*) quamvis Deus omnibus dare velit.

¶ ὅτι, *quia*) Est quasi epanodos. *Mundus non accipit, QVIA non novit: vos nostis, QVIA habetis.* Itaque *nosse* & *habere* ita sunt conjuncta, ut non nosse sit causa non habendi, & habere sit causa noscendi.

¶ οὐ θεωρεῖ, *non videt*) Ergone fideles Eum vident? vident, in operationibus.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc emphasin habet.

¶ ὅτι, *quia*) Ex inhabitatione est notitia intima. v. 21 s.

¶ παρ' ὑμῖν - ἐν ὑμῖν, *apud vos - in vobis*) Differunt particulæ. *in* plus, quam *apud.*

¶ μενεῖ, *manebit*) Futurum, ex v. 16.

18 οὐκ ἀφήσω, *non relinquam*) tametsi id timetis. Gaudebitis ex me & ex *Patre.* Solatium eorum, qui metuebant, ne *orphani* forent.

¶ ὑμᾶς, *vos*) o *filioli.* c. XIII. 33.

¶ ὀρφανοὺς, *orphanos*) *Necessitudo* erat discipulis cum Christo, non cum mundo.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Præsens celeritatem innuens. *venio* post resurrectionem, præsentia post ascensionem non sublata, sed confirmata. Et, *venio*, inquit, non, *redeo.* Adventus primi continuationes sunt ceteri potius, quam iterationes. Et in præsenti ait *venio*, & mox, *videtis*, &, *vivo*: ex præ-

præsentissimo sensu rei, mox & certo futuræ. v. 27.

19 οὐκ ἔτι, *non jam*) Act. X. 41.

¶ θεωρεῖτέ με) *videtis* & videbitis *me*, vivum. Nam futurum importat etiam vis antitheti in οὐκ ἔτι, *jam non*.

¶ ὅτι, *quia*) Causa, cur visuri sint.

¶ ζῶ, *vivo*) Non modo *vivam*, sed *vivo*. Ap. I. 18.

¶ ζήσεσθε, *vivetis*) Futurum; nam vita fidelium sequitur vitam Iesu: & non ex se, sed ex Illo vivunt. conf. c. VI. 57.

20 ἐκείνῃ, *illa*) post parvum illud tempus.

¶ ἡμέρᾳ, *die*) resurrectionis.

¶ γνώσεσθε, *cognoscetis*) magis quam nunc.

¶ ὑμεῖς) *vos*, de quibus v. ss.

¶ ἐν τῷ) *in Patre meo*, vivente. c. VI. 57. Subaudi: *& Pater in me*. Et infer: *Pater in vobis*, *& vos in Patre*.

21 ἐγὼ, *ego*) item ut Pater meus.

¶ ἀγαπήσω αὐτὸν καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτὸν) Ex. XXXIII. 13: εἰ οὖν εὕρηκα χάριν ἐναντίον σου, ἐμφάνισον μοι σεαυτόν.

22 οὐχ ὁ ἰσκαριώτης, *non Iscariotes*) Distinguit Iudam pium non suo, sed remoto alterius cognomine, notans simul proditorem post transactionem cum adversariis iterum præsentem, sed a tali quæstione alienum.

¶ τί γέγονεν, *quid accidit?*) Arbitratus esse videtur pius Iudas, accidisse aliquid, cur mundus ea revelatione privaretur: at per modestiam nil meminit suæ prærogativæ præ mundo.

¶ ἡμῖν, *nobis*) qui te amamus.

¶ οὐχὶ τῷ κόσμῳ, *non mundo*) v. 17. 19. Sic regni *mundani* opinio discipulis præciditur.

23 τὸν λόγον μου, *sermonem meum*) Sermo unus est, respectu fidelium, qui totum servant: *sermones* plures, respectu infidelium, qui discerpunt. v. 24. conf. c. XV. 12 not. & 1 Ioh. II. 4. 5.

¶ τηρήσει, *servabit*) *Servare mandata* ponitur ante amorem: v. 21. nunc amor ante *servare sermonem*. Et *servare sermonem* est medius terminus inter amorem erga Iesum Christum, & inter amorem Patris erga amatorem Iesu Christi.

¶ ἐλευσόμεθα, *veniemus*) ego & Pater. Singularis numerus ἐμφανίσω, *manifestabo*, in pluralem progreditur.

¶ μονὴν, *mansionem*) Correlatum vide versu 2, μοναὶ, *mansiones*. coll. Ap. III. 20 fin.

¶ μονὴν ποιήσομεν, *mansionem faciemus*) *Mansionem facere* dicitur vel architectus vel incola: hoc loco, *incolæ*. Hoc valde sublime est: ideo præciditur versu 25.

24 ὁ μὴ ἀγαπῶν με, *qui non amat me*) ut *mundus*.

¶ τοὺς λόγους μου, *sermones meos*) Et *sermonem* & *sermones*, & *præcepta*, Christi & Dei, servare dicitur pius; non servare, hypocrita: *sermonem* sive *sermones* duntaxat, non servare dicitur, ex professo alienus a Christo. observare sermonem est totum: observare præcepta, est pars.

¶ οὐ τηρεῖ, *non servat*) adeoque non amatur, neque mansionem Patris & Filii in se conspicit.

¶ καὶ ὁ λόγος, *& sermo*) Hoc colon non solum ad priora verba hujus versus, sed etiam ad versum 23 respicit, imo etiam magis, ut ex singulari numero patet.

¶ ὃν ἀκούετε, *quem auditis*) nunc quoque, dum hæc loquor vobiscum.

¶ ἀλλὰ, *sed*) Hinc patet ratio, cur, qui verbum Iesu Christi servat aut non servat, Patrem quoque habeat aut non habeat.

25 ταῦτα) *hæc*, non plura.

¶ λελάληκα, *locutus sum*) Verbum Iesu Chri-

Christi est verbum fidei. propterea tam sæpe dicit: λελάληκα, εἴρηκα, εἶπον, *dixi*. Alia dixit discipulis tempore suæ mansionis cum eis: alia, tempore discessus. c. XVI. 4.

26 ἐκεῖνος, *ille*) Sic c. XV. 26. XVI. 8. 13. 14.

¶ διδάξει πάντα, *docebit omnia*) Non additur hîc, *quæ dixi vobis*. nam Paracletus ille etiam cetera docuit. c. XVI. 12. 13. Neque tamen etiam deinceps universa dogmata apostolis confertim sunt infusa; sed quoties opus eis fuit & occasio tulit, instruxit eos Paracletus ad omnes muneris apostolici partes.

¶ ὑπομνήσει, *commonefaciet*) Exemplum præbet hæc ipsa homilia, ab Iohanne multo post tempore tam accurate perscripta. Add. Act. XI. 16.

27 εἰρήνην) שלום *pacem* in genere: pacem reconciliationis.

¶ ἀφίημι) *relinquo*, discedens. Idem verbum, v. 18. Matth. XXII. 25.

¶ εἰρήνην τὴν ἐμὴν) *pacem meam*, in specie: pacem filialem. Sic τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν, *gaudium meum*, c. XVII. 13. Omnia in Christo nova: etiam præceptum amoris, c. XIII. 34. & ipsa quodammodo fides. v. 1 not.

¶ δίδωμι, *do*) jam nunc. c. XVI. 33. Gradationi in nomine, *pacem, pacem meam*, respondet gradatio in verbo, *relinquo, do*.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) in salutationibus inanibus, vel beneficiis duntaxat externis, *cor* non attingentibus, & cum præsentia, conspectu ac vita mortali desinentibus. Mundus ita dat, ut mox eripiat: non *relinquit*.

¶ μὴ ταρασσέσθω, *ne turbetur*) intrinsecus.

¶ μηδὲ δειλιάτω, *neque formidet*) extrinsecus.

28 ἠκούσατε, *audistis*) Alias solet dicere: εἶπον, *dixi*, sed hoc, quod de abitu *dixit*, discipuli valde attenderant, idque cum tristitia.

¶ ὑπάγω, καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, *vado, & venio ad vos*) Respectu mundi ait: *veni & abeo*. c. XVI. 28. καὶ, & statim.

¶ ἐχάρητε ἂν) *gauderetis*, vel potius, *gavisi essetis*. De plusquamperfecto attigimus aliquid versu 2. *Gavisi essetis*, mea causa, optatam profectionem aggredientis; vestraque causa, amore vos aptos faciente ad cognoscendum abitum meum vobis quoque conducibilem. Amor parit gaudium; per se, & quia servat verbum Christi lætissima omnia aperientem.

¶ μείζων μου, *major me*) Multa ac varia pridem de hoc loco disceptata sunt; quæ collegit Dion. Petavius Tom. II Theol. Dogm. l. 2. de Trin. cap. 2. G. Bullus Def. Fid. Nicæn. Sect. 4. Io. Casp. Suicer. Thes. Part. II. col. 1368. Reinecc. ad N. T. fol. 387. Non pauci Græcorum & Latinorum responderunt Arianis, & statuerunt: *Patrem*, non ut Deum, sed ut Patrem ἀγέννητον, Filio, non ut Deo, sed ut Filio, genito, *majorem* dici: neque ea re tolli τὸ ὁμοούσιον. Quibus accedit G. Arnold. *Evang. Bottschaft* pag. 697. Ceteri affirmant, Christum Patre minorem dici ratione naturæ humanæ; quæ locutio comparativa nil inepti habet, coll. 1 Ioh. III. 20. Iesus majorem modo gloriæ, modo humilitatis suæ sensum, & in sua anima sanctissima habuit, & in sermonibus expressit. conf. not. ad Marc. XIII. 32. Hoc loco ex sensu ταπεινότητος *humilitatis* suæ loquitur: qualis sermo & captui illi, quem discipuli tum habebant, & tempori reique præsenti, quum de profectione ad Patrem agebatur, erat accommodatissimus. Ante ipsam profectionem minor fuerat etiam angelis, Hebr. II. 9. post profectionem major se ipso, v. 12.

Patri

Patri par. c.XVII.5. neque tamen de sola Exinanitione sua loquitur: sed ut *Filius Dei in carne* ad Patrem tendens. *major me*, id est, beatior. Confer hoc vocabulum c.IV.12. VIII.53. 1 Cor.XIII.13.XIV.5.& de re confer Marc.X.18. Hæc maxime ratio optabilem fecit profectionem Iesu ex mundo ad Patrem.

29 εἴρηκα, *dixi*) de meo abitu & reditu. Verbum, semen: fides, fructus.

¶ ἵνα, *ut*) Scopus hujus sermonis. sic c.XV.11.17.XVI.1.4.33.

30 ὐκ ἔτι, *jam non*) Quare hæc, quæ dico, diligentius tenere debetis.

¶ ἔρχεται, *venit*) jam nunc: ejectus, c.XII.31. in me incurrit. Sic postea in mulierem illam, Ap.XII.9.13.

¶ γὰρ, *enim*) Hostis jam ingruens vel ob brevitatem temporis non sivit loqui; vel non debuit audire; vel discipulis, si plura eis dicta fuissent, eripere potuit.

¶ κόσμυ, *mundi*) Etiam tum agitavit mundum princeps mundi, quum mundus Christum crucifixit, principi suo obsecutus.

¶ καὶ, *&*) & non potest impedire, quo minus ex mundo recta eam ad Patrem.

¶ ἐν ἐμοὶ, *in me*) quamvis mortem, cujus potestatem ceteroqui diabolus habebat, nunc adibat Iesus.

¶ ὐδὲν, *nil*) nullam partem juris aut potestatis. Perfecta Christi justitia: decora protestatio. Hîc principem mundi amolitur Iesus; altera colloquii hujus parte finiente, mundum. c.XVI.33.

31 ἀλλ' ἵνα, *sed ut*) Hoc indicat, versu præcedente καὶ significare *& quidem*.

¶ γνῷ ὁ κόσμος, *cognoscat mundus*) *Mundus*, qui a principe suo tenetur; exuendo tamen, ut mundus desinat mundus esse, & Patris in me beneplacitum agnoscat salutariter.

¶ ὕτως ποιῶ, *me sic facere*) ex amore. c.XV.10. Recte hîc punctum figitur. neque obstat, quod præcedit, ἀλλ' ἵνα (expendatur ἀλλ' ἵνα, c.I.8. IX.3. XIII.18. XV.25. 1 Ioh.II.19. Marc.XIV.49.) hoc sensu, *sed*, scil. impetum principis mundi excipio.

¶ ἐγείρεσθε, *surgite*) Alacre verbum. Ipse negotium strenue aggreditur, jam surgens ante discipulos.

¶ ἄγωμεν ἐντεῦθεν, *eamus hinc*) in urbem, ad pascha. conf. c.XIII.1. XVIII.1. Quæ hactenus a cap.XIII.31 fluxerunt, feria V acta & dicta sunt, extra urbem. Quæ autem capite XV & XVI & XVII sequuntur, ipsa paschali vespera in urbe sunt dicta, cum hymno solenni, videlicet proxime ante exitum trans torrentem Kedron. Sunt igitur duo sermones, qui hac præcisione dirimuntur.

CAP. XV.

1 Ἐγὼ, *ego*) Iesus Christus.

¶ ἡ ἄμπελος, *vitis*) Explicatio parœmiæ datur versu 5.

2 κλῆμα, *palmitem*) Suavissima similitudo. Rom. VI. 5. XI. 17 s. 1 Cor. III. 6 s.

¶ αἴρει· καθαίρει) Suavis rhythmus, etiamsi καθαίρω non, ut καταίρω, ex αἴρω est. καθαίρω, λέξις θεία καὶ σεμνὴ apud veteres, ut Eustathius notat. Omnia munda & fœcunda quærit Pater cœlestis. Mundities & fœcunditas se invicem adjuvant.

¶ τὸ) Emphasis. Articulum non habet illud μὴ φέρον.

¶ πλείονα, *uberiorem*) Quæ redundant, auferuntur per afflictionem internam & externam: eo ipso augetur fructus.

3 καθαροὶ) Dicitur hoc a καθαίρω. v. 2.

¶ λόγον) *verbum*, purissimum.

4 κἀγὼ, *& ego*) Ex imperativo *manete* prima persona supplebitur per periphrasin: *facite*

facite, ut maneatis in me, & ut ego maneam in vobis.

¶ καθὼς, *ficut*) Hic locus egregie declarat difcrimen naturæ & gratiæ.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ, *a femet ipfo*) Hoc declaratur commate fequente, *nifi &c.* fic, χωρὶς ἐμοῦ, *fine me.* v. 5.

5 οὗτος) *hic* demum.

¶ ποιεῖν, *facere*) Hoc verbum proprie fumitur. Alibi dicitur, *fructum facere*: fed hîc, *fructum ferre.*

6 ἐν ἐμοὶ, *in me*) tanquam in vite.

¶ ἐβλήθη) eo ipfo dignus eft, qui ejiciatur; atque *ejicietur* certo. Aoriftus primus.

¶ ἔξω, *foras*) e vinea.

¶ ἐξηράνθη, *aruit*) ficut palmes in compitum ejectus. Vid. Matth. XIII. 12.

¶ συνάγουσιν, *colligunt*) Ibid. v. 40 f.

¶ αὐτὰ, *eos*) palmites rejiculos cunctos.

¶ καίεται, *ardent*) Simplex verbum magna vi pofitum, eximia cum majeftate.

7 τὰ ῥήματά μου) *verba mea*, puritatem adferentia; *& ego ipfe.* Correlata: verba Iefu, quibus obeditur; & preces fidelium, quæ exaudiuntur.

¶ αἰτήσεσθε) *petetis*: petere poteritis & voletis. Preces ipfæ funt fructus & fructum augent.

8 ἐδοξάσθη, *glorificatus eft*) & *ftatuit*, *fe glorificari.*

¶ ἵνα, *ut*) Hoc pendet a τούτῳ, *hoc.*

¶ πολὺν, *multum*) Multitudo uvarum honorifica eft vinitori.

¶ γενήσεσθε) Alii γενήσησθε vel γένησθε fecerunt, ob ἵνα. *Latinus* habet *efficiamini.* Græce quid legerit, non fatis apparet. Idem judicium de aliis verfionibus. Non inepta foret conftructio, ἵνα φέρητε καὶ γενήσεσθε, coll. not. ad Marc. III. 27. fed potius fic refolvimus: *In hoc*, (*ut* nempe *multum fructum feratis*,) & *glorificatus eft PATER meus*, *& EGO difcipulos mihi* honorificos *habebo.*

¶ ἐμοὶ) *mihi*, (coll. Matth. XXVII. 57.) vel, *mei.*

¶ μαθηταί) Hoc prægnanti fenfu accipiendum: *difcipuli*, me digni. c. XIII. 35. Fundamentum Chriftianifmi, fieri difcipulum Chrifti: faftigium, effe difcipulum Chrifti.

9 κἀγὼ) *etiam ego.*

¶ τῇ ἐμῇ, *meo*) erga vos.

10 τετήρηκα, *fervavi*) usque ad abitum meum ex mundo. 1 Ioh. IV. 17.

11 ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ, *gaudium meum*) quod ego gaudeo, de profectione mea ad Patrem; ex amore proveniens.

¶ ᾖ, *fit*) c. XVII. 26.

¶ ὑμῶν, *veftrum*) gaudium veftrum ex meo accenfum.

¶ πληρωθῇ, *impleatur*) Dicitur hoc de gaudio difcipulorum. nam Iefu gaudium non eget demum *impleri.*

12 ἡ ἐντολὴ, *præceptum*) Antea, hoc & præcedente capite, in plurali dixit *præcepta.* Omnia uno amore continentur.

¶ ἵνα - καθὼς) *ficut amavi vos*, tractatur v. 13-16. inde *ut ametis inter vos* infertur verfu 17.

13 ἀγάπην, *amorem*) erga amicos. Non eft hoc loco fermo de inimicis.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc iterum pendet a ταύτης, *hoc.*

14 ὅσα, *quæcunque*) non tantum aliqua.

15 δούλους, *fervos*) Sic v. gr. c. XIII. 16. 13. Idque hoc cap. v. 20 repetitur, fed benignius.

¶ ὅτι, *quod*) Particula hoc verfu bis pofita antitheton valde illuftre reddit.

¶ οὐκ οἶδε, *non novit*) Servus tractatur ut ὄργανον, *inftrumentum.*

¶ τί) *quid* rei, qua de caufa.

¶ εἴρηκα, *dixi*) modò, nova appellatione,

ne, v. 13. & exquisitiore, quam Luc. XII. 4.

¶ ὅτι, *quod*) Conf. Gen. XVIII. 17. Ps. XXV. 14.

¶ ἀ ἤκουσα) *quæ audivi*, *facienda* mihi.

16 ἔθηκα, *posui*) Eleganter Castellio: *destinavi*, allegoriam ab *arboribus* exprimens.

¶ ὑπάγητε, *proficiscamini*) Sic הלך 2 Sam. III. 1, de progressu non loci, sed temporis & gradus.

¶ ὑμῶν - ὑμῖν, *vester - vobis*) *Vobis* seritur, *vobis* metitur.

18 μισεῖ, *odit*) tantum abest, ut *amet* vos.

¶ γινώσκετε, *scitote*) sciebant: c. XI. 8. & tamen id ipsum jam magis reputare *jubentur*. v. 20. c. XVI. 4.

¶ πρῶτον) *prius*.

19 ἐκ τοῦ κόσμου) *a mundo* ejusque partibus.

¶ τὸ ἴδιον, *suum*) Sua causa, non vestra, vos amaret.

¶ ἐξελεξάμην ὑμᾶς, *elegi vos*) ut ἰδίους, *meos*. c. XIII. 1. Fideles non meliores sunt mundo per se, sed ex electione. Hæc magnum facit discrimen.

20 εἶπον, *dixi*) c. XIII. 16. Matth. X. 24.

¶ εἰ - ἐδίωξαν· εἰ - ἐτήρησαν· *si - persecuti sunt: si - servaverunt*) *Si* non est mera conditio, sed affirmandi vim habet: & τηρεῖν h. l. est *infensis modis observare*, uti Matth. XXVII. 36. Gen. III. 15. *persecuti sunt* bene facientem: v. 24. *observaverunt*, dum loquebatur. v. 22.

¶ καὶ, *etiam*) Matth. X. 25. Vtrumque continetur in πάντα, *omnia*, v. 21.

21 τὸ ὄνομά μου) *nomen meum*, quod scil. non norunt. Subaudi, *& nomen ejus*, *qui misit me*.

¶ τὸν πέμψαντά με, *eum qui misit me*) Subaudi: *& me*. cap. XVI. 3.

22 ἁμαρτίαν) *peccatum* hoc, *infidelitatis*, conjunctæ cum odio mei.

¶ οὐκ, *non*) Nunc *peccatum* habent, *excusationem* non habent. Melius eis fuisset, si nil vidissent.

23 μισῶν, *odio habens*) Fidem comitatur amor; infidelitatem, odium. c. III. 18. 19.

¶ καὶ, *etiam*) Magnitudo peccati illius.

24 ἑωράκασι, *viderunt*) *opera*.

25 ἀλλ' ἵνα, *sed ut*) *sed*, sc. hoc fit.

¶ λόγος, *sermo*) propheticus, verus.

¶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν, *in lege eorum*) quam assidue terunt & jactant. Psalmi, pars legis late dictæ. conf. Matth. V. 18. 17. Nos *Biblia* dicimus.

26 δὲ, *vero*) Ignorantiæ & odio mundi opponitur testimonium Paracleti & discipulorum.

¶ παρὰ τοῦ πατρὸς, *a Patre*) Spiritus Dei est idem Spiritus Christi. Rom. VIII. 9. Gal. IV. 6. Vtrumque hîc innuitur. nam ut Paracletum mittere dicitur Filius, Patre non excluso: sic Spiritus veritatis a Patre, (non excluso Filio,) dicitur procedere.

¶ ἐκπορεύεται, *procedit*) Ap. XXII. 1. Hoc verbo non semper denotatur separatio. LXX, Ex. XXV. 35.

26, 27 ἐκεῖνος· καὶ ὑμεῖς, *ille: & vos*) Act. V. 32.

27 δὲ, *vero*) Antitheton inter futurum *testabitur* & præsens *testamini*.

¶ μαρτυρεῖτε, *testamini*) de me.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *ab initio*) c. XVI. 4. ab initio estis, i. e. *ab initio* fuistis, & adhuc *estis mecum*. Similis locutio, 1 Ioh. III. 8 not.

CAP. XVI.

1 Ἵνα μὴ σκανδαλισθῆτε, *ut ne scandalizemini*) ex odio mundi.

2 ἀλλ') *immo*.

¶ ἵνα) *ut* adeo. v. 32.

¶ δόξῃ, *videatur*) sibi & similibus sui.

¶ λατρείαν προσφέρειν) *munus offerre.* Hodienum Iudæi, ut Heinsius annotat, cædem Christiani appellant קרבן *munus*, in quo nulla expiatione opus sit.

4 μνημονεύητε) *recordemini*, cum fide. c.XIII.19.

¶ οὐκ εἶπον) *non dixi*; quamlibet sciens. Sapientissima methodus Christi. Dixerat de odio mundi, sed minus aperte, & parcius, etiam paulo ante. Matth.X.17.21.25. XXIV.9.

5 οὐδεὶς) *Nemo* me jam interrogare pergit, cum deberetis maxime. Interrogarant sæpe, multis de rebus: & de hac ipsa re c.XIII.36. sed magis cogitantes de discessu, quam de loco, quo iret Dominus. Postea quærere destiterunt. Itaque Dominus eos etiam interrogationem docet, quæ ei, si sponte fecissent, valde placuisset.

6 ἡ λύπη) *tristitia* ista, quæ jam erat, invaluit, & interrogationem impedivit.

¶ καρδίαν, *cor*) v.22.

7 ἐγὼ, *ego*) a vobis non rogatus, mentiri nescius.

¶ ἀλήθειαν, *veritatem*) tametsi veritatem hujus rei non capitis. Omnis veritas sanctis bona est.

¶ συμφέρει) *conducit* vobis, respectu Paracleti, v.7 s. & Mei, v. 16 s. & Patris, v.23 s.

¶ γὰρ, *enim*) Paracleti duplex munus, erga mundum, h. l. & erga fideles v.12 s.

¶ ἀπέλθω, πορευθῶ, *abiero*, *profectus ero*) Differunt verba: illud terminum a quo, hoc terminum ad quem magis spectat.

¶ οὐκ, *non*) Non erat conveniens, Iesum in infirmitate, & Spiritum S. in virtute eodem tempore adesse. c.VII.39. Act.II.33. & Iesu erat, *mittere* illum, non arcessere.

¶ πρὸς ὑμᾶς) *ad vos*, non ad mundum: quanquam mundus *elenchum* ejus sentiet.

8 ἐκεῖνος ἐλέγξει, *ille arguet*) per vestrum præconium & per opera conversionum & sanationum: cui elencho mundus partim se submittet, partim repugnabit, sed adversus stimulum calces. Commode post verbum μαρτυρήσει, *testabitur*, c.XV.26, ponitur verbum ἐλέγξει, *arguet*. Ammonius: μάρτυς ἐπ' ἀγαθοῦ λαμβάνεται· ἔλεγχος δὲ ἐπὶ φαύλου. Christus est *bonus*: mundus est *pravus*.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) vobis infensum, universum, cum iis, qui in mundo sanctissimi & potentissimi habentur, nec mihi credunt: Iudæos & gentes perversas.

¶ περὶ, *de*) Tres tituli insignes *de Peccato, de Iustitia, de Iudicio*. *Peccato* opponitur *justitia*: *justitia* est Christi; *judicio* cadit Satanas. Qui de *peccato* convictus est, deinceps vel transit ad *justitiam* Christi, vel cum Satana partem *judicii* habet. Hujus loci impletio habetur in Actis Apostolorum. Vide ibi exemplum elenchi, de *peccato infidelitatis*, c.III.13 s. de *justitia*, c.XIII. 39 cum antecedenti: de *judicio*, c. XXVI. 18.

9 περὶ ἁμαρτίας, *de peccato*) Sermo est non de peccato universe, sed de peccato *infidelitatis*, c.XV.22. quod aberrat a veritate prima. c.VIII.46 not. Et rursum *infidelitas* est confluens peccatorum omnium, & omnibus pejor. Matth.X.15 not. Per eam homo excidit omni voluntate Dei. Hebr.III.12.

¶ ὅτι) nempe *quod*. & sic vers. seqq. ut evidens est ex conjugatis v.11.

10 δικαιοσύνης, *justitia*) Mundus Iesum pro nocentissimo habuerat.

¶ ὅτι - ὑπάγω· *quod - vado*) justus, 1 Ioh. II.1. accessum parans fidelibus. Abitus Christi ad Patrem confirmatus est adventu Paracleti.

¶ καὶ

¶ καὶ ἐκ ἔτι θεωρεῖτέ με, *& jam non videtis me*) id est, & in eum statum venio, ubi *jam non videtis me*. Est commutatio personæ: i. e. & jam non videor. nec tamen sine causa sermo est secundæ personæ. nam si cujusquam esset, videre Iesum, apostolorum esset: atque horum tamen ipsorum erat credere, & omnes ad credendum invitare. Act. X. 41. Luc. XXIV. 52. Rom. IV. 18 s. Hebr. XI. 1. 27. VI. 19. 1 Petr. I. 8. 21. 2 Cor. V. 16. 21. Contra, quam diu Christus inter homines conspici potuit, nondum parata erat justitia. Hebr. IX. 26. 28. 1 Tim. III. 16 not. Ante mortem ille suam, mortalium oculis expositus fuerat: post resurrectionem non item, nisi quatenus opus fuit testes resurrectionis confirmari; quibus ipsis non toto illo tempore conspectus est, sed per vices apparuit, nedum mundo. Et aspectus gloriæ ejus, justitiam comitatæ, viventibus in carne foret intolerabilis.

11 ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου, *princeps mundi hujus*) Satanas, sub ea ratione, quod est princeps mundi, judicatus est.

¶ κέκριται, *judicatus est*) omni potestate ei ademta, in qua genus humanum fuerat; patefactoque hominibus, etiam gentibus alienissimis & idololatria absorptis, reditu sub sceptrum justitiæ Christi; iis, qui reditu uti nolunt, eandem demum cum principe mundi partem habituris. Fuit Processus gravissimus, quem excepit Exsecutio.

12 πολλὰ, *multa*) de passione, morte, resurrectione Domini, & de iis, quæ v. 8 ss. attinguntur, & mox abrumpuntur. Hæc *multa* non quærenda sunt in Traditionibus Romanensibus, quæ plus quam elementares sunt, & nunc etiam minus, ab iis, qui Paracletum habent, *ferri possunt*. Quærenda vero sunt in Actis & Epistolis apostolorum, & in Apocalypsi; hoc ipso nomine magni faciendis. Indicantur etiam versu seq. in fine.

¶ οὐ δύνασθε, *non potestis*) vel propter *multitudinem* ipsam, vel propter gravitatem.

¶ βαστάζειν) *portare* ea, quæ dicere habeo. Paracletus loquetur.

13 ὁδηγήσει, *ducet*) sensim, ut opus erit vobis.

¶ πᾶσαν) *omnem*, non modo eam, quam vobis nunc pro captu vestro dico, v. 7. vel de qua Paracletus mundum arguet, v. 8 s. 1 Ioh. II. 20. 1 Cor. I. 5. II. 9 seqq.

¶ τὴν) Articulus demonstrativus: omnem *eam* veritatem, quam nunc vobis habebam dicere. Eadem phrasis, πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, Marc. V. 33.

¶ ἀλήθειαν, *veritatem*) Scriptura non solet dicere in plurali, ἀλήθειαι, *veritates*. Veritas est una, tota. Vera utique sunt, *quæcunque audiet*, &, *quæ veniunt*.

¶ οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, *non enim loquetur a semet ipso*) Sic quoque Filius de se loquitur, c. XII. 49. conf. de *audiendo*, c. VIII. 40.

¶ τὰ ἐρχόμενα, *venientia*) Hæc quoque *vera*: alias non venirent. Veniebant tum crux, mors, vita, gloria. Præsens, *venientia*: de quibus prædictum est per prophetas. Act. III. 21. Mirabilia Spiritus sancti imminebant jam tum. Apostoli multa prædixere, etiam in suis epistolis: sed maxime huc spectat Apocalypsis, scripta per *Iohannem*.

¶ ἀναγγελεῖ, *annunciabit*) Causa, cur Iesus ante passionem suam fere nil prædixerit futurorum, nisi eorum primum & extremum, eversionem Ierosolymæ & judicium novissimum. Fons Theologiæ propheticæ, revelatio Spiritus sancti. ἀναγγελεῖ, *annunciabit*, ter dicitur.

14 ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, *ille me glorificabit*)

bit) Oeconomia trium teſtium : Patrem glorificat Filius ; Filium Spiritus ſanctus. c. XIV. 13. XVII. 4.

¶ ἐκ τȣ̃ ἐμȣ̃, *ex meo*) Hinc Spiritus ſanctus docuit apoſtolos omnia dicere & facere in nomine I. C.

15 λήψεται) Magna vis codicum, λαμβάνει. Congruit ἔχει & ἐςί, magnifico præſentis temporis ſignificatu : & *acceptio* certe præcedit *annunciationem*.

16 μικρὸν-καὶ πάλιν μικρὸν, *paullum-& iterum paullum*) ſcil. *eſt*. In univerſum, quatriduum. conf. *hora*, v. 21. *nunc* , v. 22. Molliſſime de paſſione ſua loquitur.

¶ ὀυ θεωρεῖτε· ὄψεσθε, *non ſpectatis: videbitis*) Præſens, & futurum. θεωρεῖν, ὄπτεσθαι, differunt. nam hoc magis eſt cum affectu. v. 22.

¶ ὅτι) *quia*. Hæc eſt, & non ſpectandi, & videndi, cauſa. coll. v. 10.

17 ἐκ) Subaudi τινές.

¶ καὶ ὅτι, *& quod*) Diſcipuli duas orationes conjunctas, ſibi non intellectas, disjungunt.

18 ἔλεγον, *dicebant*) ſinguli. Quum *inter ſe dicentes* hærerent, v. 17, ſeorſum ambigebant.

¶ τȣ̃το, *hoc*) Valde demonſtrat pronomen h. l. *hoc tandem*. quaſi dicerent : nil jam pridem intelleximus minus, quam hoc. Sane nos, poſt eventum , facile intelligimus : illi tum non item.

¶ ὀυκ ὄιδαμεν, *neſcimus*) Deponunt ſpem conatumque interpretandi.

19 ὅτι ἤθελον, *eos velle*) *voluntate* laudabili. ipſam interrogationem prævenit bonus Salvator.

¶ μικρὸν , *paullum*) Non ſine cauſa hoc toties repetitur.

20 εἰς, *in*) Triſtitia non modo pariet gaudium , ſed ipſa in gaudium vertetur , ut aqua in vinum. Ea ipſa res, quæ vobis nunc triſtis videtur , læta agnoſcetur.

21 ὅταν τίκτῃ , *cum parit*) Hîc nondum additur , *prolem*, quia mulier tum magis anguſtiis ipſis tenetur.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) filius aut filia.

¶ εἰς τὸν κόσμον, *in mundum*) Quanto majus gaudium veſtrum, Ieſum videre, *vobis* redivivum.

22 ὄψομαι, *videbo*) v. 16, *videbitis*. Correlata.

¶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία) Ieſ. LXVI. 14, καὶ ὄψεσθε καὶ χαρήσεται ἡ καρδία ὑμῶν.

¶ ὀυδεὶς αἴρει, *nemo tollit*) Præſens, quo ſignificatur, gaudium eſſe certum, a nullo hoſte impediendum , quicquid jam nunc immineat. v. 32.

23 ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) Hoc etiam ad preces, de quibus mox hoc verſu, applicatur verſu 26.

¶ ὀυκ ἐρωτήσετε) *non interrogabitis*, non ex triſtitia, uti v. 16. ſed ex lætitia. Hujus ἀυταρκείας & acquieſcentiæ prægustus ſequitur mox verſu 30. Non habebitis, quod me rogetis : liquido cognoſcetis omnia : conf. v. 19. 25. c. XXI. 12. Res ipſa præſto erit. Ad Patrem ipſum vos applicabitis.

¶ ὀυδὲν , *nihil*) de his rebus. De regno interrogarunt Act. I. 6.

¶ ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) De precibus ſemel iterumque attigerat aliquid : quod qui oraturi eſſent in nomine Ieſu, experturi eſſent unitatem Patris & Filii : c. XIV. 13. & quod qui in Chriſto manerent & fructum ferrent; quicquid peterent, accepturi eſſent. c. XV. 7. 16. Nunc ex inſtituto de iis agit.

¶ ὅσα ἂν, *quæcunque*) Præſto eſt nobis *charta blanca*, ut Spenerus loquitur.

¶ ἀιτήσητε , *petieritis*) etiam de iis rebus, de quibus nunc cupitis ἐρωτᾶν *quærere* ex me. Precatio eſt quiddam evidentius & quaſi palpabilius , quam fides : ita-

itaque Iesus discipulos in precando instituens, ad fidem perducit.

¶ τ̀ πατέρα, *Patrem*) Resp. ἐμὲ, *me*. Iesus discipulos instituit, ut dimisso desiderio visibilis præsentiæ Iesu, ad Patrem accedant.

¶ δώσει, *dabit*) *faciam*, dixerat c. XIV. 13 s. ubi de agnoscendo Patre in Filio: nunc, de Amore Patris, erga credentes, *dabit*, ait.

24 ἕως ἄρτι, *huc usque*) Quotiescunque orabant, *Pater noster*, sic debebant posthac dicere in nomine Iesu Christi.

¶ αἰτεῖτε, *petite*) in nomine meo.

¶ ἵνα, *ut*) Causa, cur jubeat *petere*.

25 ἐν παροιμίαις, *in dictis tectioribus*) Antitheton παῤῥησίᾳ, *aperte*, sine involucro. πάροιμος, qui *propter viam*, non *in via* est. unde παροιμία (cap. X. 6.) oratio, quæ non id ipsum, quod verba sonant, sed tamen non dissimile quiddam (unde etiam παραβολὴ משל dicitur) innuitur. Tale erat illud μικρὸν, *paullum*, v. 16, ubi discipuli dicerent: *hoc quid est?* v. 18.

¶ περὶ, *de*) Eadem particula v. seq. Suave correlatum, *de Patre vobis: Patrem de vobis*.

26 ὀνόματι, *nomine*) Cognitio parit orationem.

¶ οὐ λέγω, *non dico*) Conf. οὐ λέγω, *non dico*, 1 Ioh. V. 16 not. Declarat Iesus, amorem Patris non demum eis sua rogatione conciliari debere, ut exaudiantur. Ex eo potius ipso, quia Patris erant, pro eis rogat, c. XVII. 9.

27 Αὐτὸς) *Ipse*, sua sponte.

¶ φιλεῖ ὑμᾶς, *amat vos*) adeoque vos exaudit.

¶ ὅτι, *quia*) Ratio, cur Pater eos amet audiatque.

¶ πεφιλήκατε, καὶ πεπιστεύκατε) *amore & fide prehensum habetis*. Amor & posterior est fide & prior: nam se invicem sustentant. Imo ipsa fides imbibit amorem & amplexum doni cœlestis. Hoc loco amor præponitur, ut eo magis inter se respondeant hæc verba, *amat, amavistis. Creditis, me a Deo exisse:* hæc verba Dominus discipulis in os inserit, ut ab illis resonet illud, *Credimus, te a Deo exisse*.

28 ἐξῆλθον, *exivi*) Recapitulationem maximam habet hic versus. Sociniani perperam hæc verba, ut per *paræmiam* dicta, accipiunt.

29 νῦν, *nunc*) Non exspectant *horam* aliam. v. 25. Iesum vident implevisse promissum citius, quam promisisse putaretur.

30 πάντα, *omnia*) etiam statum cordium. Etiamsi non interrogeris, tamen aptus est tuus sermo omnibus.

¶ καὶ οὐ, *& non*) Vnus doctor est, qui non interrogatus satisfaciat discipulis. Multi hodie parum discunt, quia doctores suos, sane non omniscios, nil interrogare solent.

¶ πιστεύομεν, ὅτι ἀπὸ θεοῦ ἐξῆλθες, *credimus, te a Deo exisse*) i. e. credimus in Deum, & in te credimus. Itaque persuasit Iesus. coll. c. XIV. 1, *credite*.

31 ἄρτι πιστεύετε. *Nunc creditis.*) Epiphonema totius doctrinæ Christi: Fides vestra est ἄρτιος, perfecta, apta. nunc habeo, quod (cap. XIV. 1.) volui & volo. *creditis*. v. 30. 27. c. XVII. 7 (νῦν, *nunc*:) c. XX. 29. Nunc progredior.

32 ἰδοὺ, *ecce*) Salvator discipulorum fidem munit adversus ingruentem procellam.

¶ εἰς τὰ ἴδια, *in sua*) quæ antea propter me reliquistis. Perfidia Iudæ, qui *fiscum* habuerat, ad ceteras majores caussas *dispersionis* accessit.

33 ἵνα, *ut*) Scopus sermonum horum.

¶ εἰρήνην, *pacem*) cordis non perturbati. c. XIV. 1.

¶ νενίκηκα) *vici*, etiam vobis.

CAP. XVII.

1 *Ταῦτα, hæc*) Orat de se, v. 1 s. de apostolis, v. 6 s. iterumque v. 24 s. de credituris, v. 20-23. & hac oratione complectitur omnia, quæ a cap. XIII. 31 dixit, obsignatque res adhuc gestas, spectans præterita, præsentia & futura. Tacite innuitur Pentecoste nova instans. Quis non gaudeat, hæc perscripta exstare, quæ cum Patre locutus est Iesus? Hoc caput in tota scriptura est verbis facillimum, sensibus profundissimum.

¶ *καὶ ἐπῆρε, & sustulit*) continuo.

¶ *εἶπε, dixit*) Orat Patrem, simulque discipulos docet.

¶ *εἰς τὸ οὐρανὸν, in cælum*) Eo jam tendebat.

¶ *Πάτερ*) Sic *Patrem* absolute appellat Iesus in hac oratione dulci & prolixa quater, & cum epitheto bis; in universum non nisi sexies, idque fere ineunte nova sermonis parte. v. 1. 5. 11. 21. 24. 25. Nomina Dei non sunt cumulanda in oratione, sed parce & religiose appellanda: ut Hebræos quoque docere ostendit Hottingerus de nominibus Dei apud orientales. Talis simplicitas appellationis ante omnes decuit Filium Dei: atque ut quisque fidelium animam suam optime in promtu habet ad fiduciam orandi, sic illam maxime potest subsequi simplicitatem.

¶ *ἡ ὥρα*) *hora* glorificationis.

¶ *δόξασον, glorifica*) Hoc verbum, & nomen *δόξα, gloria*, in tota hac oratione eandem, & quidem summam, vim habent. Et ante glorificationem sui, & post, Filius Patrem glorificavit. Hinc varia glorificatio mutua. v. 4. 5. & v. 1.

¶ *σοῦ τὸν υἱὸν, tuum filium*) Hac appellatione exprimitur, Iesum glorificandum esse, ut Filium decet; ob id ipsum, quia sit Filius. Hîc, cum Patre agens, non dicit se *Filium hominis*.

2 *καθὼς, sicut*) Hoc comma respondet inciso illi, *glorifica*.

¶ *ἵνα πᾶν, ut omne*) Hoc comma respondet inciso illi, *ἵνα ut glorificet*.

¶ *ἐξουσίαν, potestatem*) adversus hostem, qui *omnem carnem* subegerat. Col. I. 13.

¶ *πᾶν - αὐτοῖς, omne - eis*) Vid. not. ad cap. VI. 37. Singulare collectivum *πᾶν, omne*, & *ἓν, unum*, v. 11. congruunt.

¶ *δώσῃ*) Futurum subjunctivi, ut *θεωρήσωσι*, c. VII. 3. *θήσω, ἔσῃ, καυθήσωμαι, κερδηθήσωμαι*. Alii habent, *δώσει*.

¶ *ἐστιν*) *est*; non modo *affert*.

¶ *γινώσκωσι, cognoscant*) Cognitio in negotio salutis est maximi momenti. v. 26.

¶ *μόνον, solum*) Non excluditur Filius & Spiritus sanctus: conf. *μόνος, solus*: c. VIII. 9. sed dii falsi, quorum cultu idololatrico refertus erat mundus. Et Iesus h. l. de se ipso loquitur, ut Patris *apostolus*.

¶ *ὃν ἀπέστειλας, quem misisti*) Ratio, sub qua Iesus Christus agnoscendus est. Missio præsupponit Filium cum Patre unum.

¶ *χριστὸν, Christum*) apertissima appellatio, quæ deinceps plane invaluit.

4 *ἐπὶ τῆς γῆς, super terram*) Antitheton, *παρὰ σεαυτῷ, apud temet ipsum*, in cœlo, v. 5. *Terra* defecerat a Deo.

¶ *ἐτελείωσα, consummavi*) Exponitur illud, *glorificavi*.

5 *εἶχον, habui*) Hîc non dicit, *accepi*. Semper *habebat*: nunquam *cœpit* habere.

¶ *πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι, antequam mundus esset*) Mundi appellatione etiam angeli h. l. continentur. Etiam antequam *fieret* mundus, gloriam illam habebat Filius: v. 24. sed cum *fieret* mundus, gloria illa se cœpit exserere. Æternitas Filii Dei. Idem mundi ac temporis initium. quicquid est ante

ante mundum, est ante tempus: quicquid est ante tempus, est æternum.

¶ παρὰ σοὶ, *apud te*) Quia tum extra Deum nil erat. Constr. cum εἶχον, *habebam*.

6 ἐφανέρωσα, *manifestavi*) novo modo. c.I.18.

¶ ὄνομα) *nomen* tuum, *paternum*. v. 11.

¶ οὓς, *quos*) Apostoli innuuntur, uti v. 12.

¶ σοὶ) *tui*, uti v. 9. 10. *tui* erant, per fidem V. T.

¶ ἐμοὶ) *mihi* dedisti, ut sint fideles N.T.

¶ τετηρήκασι, *servaverunt*) Præclarum est hoc Testimonium.

7 πάντα, *omnia*) Subsumitur versu sequente: *verba*.

¶ παρὰ σοῦ, *abs te*) adeoque vera & solida.

8 ἔλαβον, *acceperunt*) per fidem.

¶ ἐπίστευσαν, *crediderunt*) Ter his precibus memoratur *fides*: apostolorum, h. l. eorum, qui per horum verbum credituri sunt: v. 20. mundi. v. 21.

9 περὶ αὐτῶν, *de eis*) Iesus rogat de fidelibus: Ipse, & fideles, de mundo.

¶ ου περὶ τοῦ κόσμου, *non de mundo*) Hoc non absolute accipi debet: coll. v. 21. 23. sed Iesus non rogat pro mundo, hoc loco & tempore, & his verbis, quæ in solos fideles conveniebant. v. 11. 15. 17. Eadem dicit Christus Psalm. XVI. 4. Non tamen excludit mundum, quum discipulos ex mundo electos commendat.

10 τὰ ἐμὰ, *mea*) & *mei*.

¶ σά ἐστι, *tua sunt*) a te sunt, atque a me ad te referuntur.

¶ ἐμα, *mea*) quia mihi dedisti.

¶ δεδόξασμαι, *glorificatus sum*) Tales se præbuerunt, in quibus glorificarer: agnoverunt gloriam meam; i. e. credunt, mea omnia esse tua, & tua mea.

¶ ἐν αὐτοῖς, *in eis*) penes eos. sic ἐν *in*, c. XV. 24.

11 εἰσὶ, *sunt*) & quidem cum periculo. Ideo sequitur: τήρησον, *serva*.

¶ πρός σε ἔρχομαι, *ad te venio*) accessu sacerdotali. v. 19.

¶ πάτερ ἅγιε, *Pater sancte*) Appositissima appellatio. Iud. v. 1 not. Patria Dei sanctitas & sancta Paternitas & Christo aditum fecit dulcem, & fidelibus certum, v. 17. 19. & mundo, dum in malo manet, clausum. *Iustum Patrem* appellat v. 25.

¶ ἐν τῷ ὀνόματί σου, *in nomine tuo*) ut porro tui maneant, & a te mihi dati audiant.

¶ οὓς, *quos*) *Cant.* cum aliis ὃ, *quod*. Optimo sensu. αὐτοὺς ὃ dicitur, uti πᾶν - αὐτοῖς, v. 2 not. & congruit mox ἓν, *unum*. Hac locutione non percepta, ὃ alii mutarunt in οὓς, non longe diverso sensu; alii in ᾧ, ut si ὃ sive ᾧ referretur ad ὀνόματι. Pariter versu 24 ὃ, non οὓς, habent *Cant. Copt. Goth.* & v. 12 ᾧ, non οὓς, nonnulli, quibus additur *Copt.* nisi id quoque pro ὃ irrepsit.

¶ ἓν) *unum*, inter se & nobiscum, a mundo divisum.

¶ καθὼς, *sicut*) Non rogat Iesus, ut ipse unum sit cum Patre: rogat, ut credentes unum sint. Illa unitas est ex natura; hæc ex gratia. igitur illi hæc similis est, non æqualis. conf. καθὼς, *sicut*, v. 16. 18. & de eadem re, v. 21.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Sic etiam v. 21. 22 loquitur. Patri Filius ὁμοούσιος, ejusdem essentiæ. Moses de Deo & de se vel ad Deum vel ad populum loquens non poterat dicere: *nos*. Neque tamen, propter hanc ipsam ὁμοουσίαν, convenire videtur, ut fideles in orando ad Patrem & Filium dicant: *Vos*. qua tamen locutione nonnulli utuntur Theologi practici.

12 ἐγὼ

12 ἐγὼ ἐτήρουν· ἐφύλαξα, *servabam: custodivi*) Iesus rationes conficit cum Patre. ἐτήρουν respicit τήρησον. v. 11. Quod ego adhuc, inquit, feci, tu fac posthac. ἐτήρουν, *servabam*, potestate: ἐφύλαξα *custodivi*, vigilantia. Eadem verba, 1 Ioh. V. 18. 21.

¶ οὐδεὶς, *nullus*) Hoc ad futura quoque pertinet. c. XVIII. 9.

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Tristis exceptio.

¶ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας) Articulus valde demonstrat: *filius ille perditionis*, de quo prædictum est; qui se ipsum perdidit; Act. I. 25. cui bonum fuisset, *non nasci*. Iudam non nominat. conf. Ps. XVI. 4. Nos sane Individuorum amissorum reddemus rationem.

13 δὲ, *autem*) Antitheton: *eram cum eis: ad te venio*.

¶ λαλῶ, *loquor*) Sine dubio audiebant discipuli loquentem.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ, *in mundo*) jam, ante discessum meum.

¶ ἔχωσι, *habeant*) me eos docente ac pro eis rogante.

¶ τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν, *gaudium meum*) c. XV. 11 not.

14 καὶ, *&*) Connexa: Verbum Dei accipere; mundo exosum esse.

15 ἄρῃς, *tollas*) nunc. nam deinceps, *volo*. v. 24.

¶ ἐκ τοῦ πονηροῦ, *ex malo*) Est ὁ πονηρὸς, *malus*, in quo jacet *mundus*; & qui est in mundo. 1 Ioh. IV. 4. Mundus alienus a *veritate*. v. 17.

16 ἐκ, *ex*) Sententia hæc exstat etiam v. 14. sed alio verborum ordine, qui simpliciter ostendit causam odii mundi, & cum consequenti versu 15 congruit. Nunc autem ἐκ τοῦ κόσμου, *de mundo*, bis priore loco positum, sustinet emphasin, in antitheto ἁγίασον, *sanctifica*. Ex v. 16 deducitur versus 17. & ex v. 18 versus 19.

17 ἁγίασον, *sanctifica*) Plane tibi assere.

18 ἀπέστειλας, *misisti*) Missionis fundamentum, sanctificatio. c. X. 36.

¶ ἀπέστειλα, *misi*) mittere institui, apostolatum contuli.

19 ἐγὼ ἁγιάζω ἐμαυτὸν, *ego sanctifico me ipsum*) totum me dico & consecro tibi. Illi exeunt in mundum, mea causa: ego adeo ad te, illorum quoque bono. Euphemia, amori Christi conveniens: sanctifico me, mortem, eamque crucis, tolerans.

¶ ἡγιασμένοι, *sanctificati*) Talium demum vera est *Canonizatio*, ab ipso Domino facta. 1 Petr. III. 18. 2 Cor. V. 15.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) etiamsi id exterius non appareat. Opponitur hoc sanctimoniæ ceremoniali.

20 ἀλλὰ καὶ, *sed etiam*) Christus, Sapientia, est קהלת *Congregatrix*.

21 ἵνα πάντες, *ut omnes*) Sic, ἵνα ὦσιν, *ut sint*, v. 22. 23.

¶ πάντες, *omnes*) credentes per verbum apostolorum. Eadem omnibus credentibus, quæ apostolis, beatitudo impetratur.

¶ ἵνα καὶ, *ut etiam*) ἵνα, *ut* quasi post parenthesin hîc repetitur ex initio versus.

¶ ἐν ἡμῖν ἓν, *in nobis unum*) Emphasin illud ἐν ἡμῖν, *in nobis*, addit ad ἓν *unum* repetitum: & illud ἐν ἡμῖν *in nobis* deducitur ex καθὼς, *sicut* &c.

¶ ὁ κόσμος) *mundus* denique totus.

¶ πιστεύσῃ, *credat*) quum viderit fideles nostri plenos. Sequitur per gradationem, γινώσκῃ, *cognoscat*, v. 23. conf. v. 8.

22 δόξαν, *gloriam*) Gloria *Vnigeniti* effulget per *filios* Dei fideles.

¶ δέδωκα, *dedi*) Hem, quanta majestas Christianorum! *dedi*, jam, quamvis occulte.

23 ἐγὼ, *ego*) sc. *sum*.

¶ τετελειωμένοι εἰς ἓν, *consummati in unum*) ad perfectam unitatem perducti.

24 Ἵν

24 οὓς, *quos* Redit ad apostolos. v. 25, *hi.*

¶ θέλω, *volo*) ἐρωτῶ, *rogo*, dixerat v. 9. 15. 20. nunc incrementum sumit oratio. *volo*, interpretandum; nam *velim* languidius est. rogat Iesus cum jure, & postulat cum fiducia, ut Filius, non ut servus. conf. Ps. II. 8. Marc. X. 35. VI. 25.

¶ θεωρῶσι) *spectent*, fruentes.

¶ πρὸ, *ante*) Constr. cum *amavisti*. Oeconomia salutis fluit ex æternitate in æternitatem. Inter æternitatem & mundi *conditum* nil datur medium. nam *in principio* Deus creavit.

25 πάτερ δίκαιε, *Pater juste*) Ex *justitia* fluit fidelium præ mundo ad Deum per Christum admissio. καὶ, καὶ, *&*, *&*.

26 γνωρίσω, *notum faciam*) Id fecit, v. gr. c. XX. 17. coll. Hebr. II. 12.

¶ τὸ ὄνομά σου, *nomen tuum*) *paternum*, amantissimum.

¶ ἡ ἀγάπη - κἀγὼ, *amor - & ego*) i. e. tu & *amor tuus*; *egoque* & amor meus.

¶ ἐν αὐτοῖς ᾖ, *in illis sit*) ut me amore illo prosequantur.

CAP. XVIII.

1 Ἐξῆλθε, *exiit*) continuò. Ergo, quæ capp. præc. scripta sunt, dixerat in urbe.

¶ τῶν κέδρων) קדרון Hebræis dicitur: *Cedron* habet *Lat.* non *cedrorum*. Itaque τῶν a librariis insertum censemus. Complura nomina Hebraica Græci ad suæ linguæ sonos flexerunt, ut docet Hillerus in Onom. p. 715. atque ita locum habere posset τῶν κέδρων· sed nunquam sic habent LXX, nisi 1 Reg. XV. 13, ubi tamen Tigurina editio, adeoque cod. Alex. habet, ἐν τῷ χειμάρρῳ τοῦ κέδρων. Alias LXX sine articulo dicere solent, ἐν τῷ χειμάρρῳ χορρὰθ, εἰς τὸν χειμάῤῥουν κεισῶν κτλ. Neque inter LXX interpretum & Iohannis tempora τῶν κέδρων usu invaluisse videtur.

2 τὸν τόπον) *locum*, & totius loci rationem.

¶ ἐκεῖ, *illic*) in loco agonis imminentis.

3 τὴν σπεῖραν) *cohortem* peditum *Romanorum* cum *tribuno*: cui contradistinguuntur ministri *Iudæorum*. v. 12.

¶ μετὰ φανῶν) φανὸς, *laterna*. vid. Hesychium.

4 ἐξελθὼν, *egressus*) Poterat igitur etiamnum discedere.

¶ εἶπεν, *dixit*) ut impetum cohortis a discipulis averteret. v. 8.

6 ἔπεσον, *ceciderunt*) Non debebant porro adversus stimulos calcitrare, Iudas præsertim.

8 ἀπεκρίθη, *respondit*) Bis dicit: *Ego sum*. si tertiò dixisset, non cepissent illum. Tertio dicet olim.

¶ τούτους, *hos*) discipulos; quos illi cæci adoriebantur.

9 πληρωθῇ, *impleretur*) Iesus propheta erat. sic v. 32.

¶ οὐκ ἀπώλεσα, *non perdidi*) ne hoc quidem maximo eorum periculo.

10 σίμων, *Simon*) Hunc id fecisse, solus Iohannes commemorat: ceteri de Petro reticent.

¶ ἔχων, *habens*) Vel *habere* gladium, periculosum fuit.

¶ ἀπέκοψεν, *abscidit*) ictu periculoso.

¶ μάλχος, *Malchus*) Credibile est, longo post tempore notum mansisse inter Iudæos & Christianos hunc hominem. Servi nomen ponitur in historia sacra, ut ancillæ, Act. XII. 13.

11 τὸ ποτήριον, *poculum*) Respicit Iesus ea, quæ dixerat Matth. XX. 22. XXVI. 39. Itaque Iohannes præsupponit ea, quæ ceteri evangelistæ scripserunt: neque enim ea scribit, quæ ll. cc. Matthæus scripsit.

¶ οὐ μὴ πίω; *non bibam?*) Huc tendebat pugna Petri.

13 πρῶτον, *primum*) Solum honoris causa. conf. Act. IV. 6. Salvatorem mox ad Caipham inde ductum esse, eo significat Iohannes, quod ait Caipham fuisse sacerdotem magnum, & Petrum cum Iesu intrasse aulam Caiphæ. v. 15 fin.

14 ὁ συμβουλεύσας, *qui consilium dederat*) eoque cupidus interimendi Iesu.

15 ἄλλος) sine articulo, *alius*, indefinite, in prima hac mentione. nam mox ὁ relativam vim habet. Vid. E. Schmid. ad h. l.

¶ τῷ ἀρχιερεῖ, *pontifici*) eoque nomine intromittebatur.

16 ἔξω, *foris*) Discipulus, quamlibet notus, aperte ingrediens, tutior est, quam Petrus timide agens ignotus.

¶ εἶπε, *dixit*) rogans, ut sibi liceret Petrum introducere.

17 καὶ σὺ) *tu quoque*, ut multi, & ut comes tuus. Ergo non nocendi causa quæsierat ancilla: nec majore periculo erat Petrus, quam alter discipulus.

18 πέτρος, *Petrus*) In monte oliveti frigus contraxerat.

19 διδαχῆς, *doctrina*) Interrogat pontifex, quasi doctrina Iesu serpsisset in occulto. Sic sæpe ex veritate vult mundus rem anguli facere. De doctrina respondet Iesus; de discipulis non opus erat.

20 τῷ κόσμῳ, *mundo*) Sermo valde amplus. *Aperte* significat modum: *semper*, tempus; *in synagoga & in templo*, locum.

¶ ἐν συναγωγῇ) Editi habent, ἐν τῇ συναγωγῇ· ut mox dicitur ἐν τῷ ἱερῷ. sed non temere prætermisit evangelista τῇ articulum. Ioh. Harduinus duas tantummodo Hierosolymis synagogas fuisse statuit, alteram indigenarum, alteram Libertinorum, Act. VI. 9. & unam indigenarum synagogam ex hocce Iohanneo loco inferre conatur. Op. sel. p. 904. Loquitur autem Dominus de synagogis totius regionis, non urbis modo, adeoque ex hoc loco unitas synagogæ in urbe neque refutatur neque infertur. Nomen singularis numeri, ἐν συναγωγῇ, ex absentia articuli vim distributivam nanciscitur: & inde articulus τῷ, templo adjectus, epitasin facit.

¶ ἐν κρυπτῷ) *in occulto*, nil, quod attinet ad doctrinam apud populum. Nam etiam seorsum docuit multa discipulos; quorum tamen summum fastigium nunc etiam coram synedrio confessus est. Matth. XXVI. 64.

21 τί με) *quid me*, cui non credis?

¶ τί) Hoc alterum, *quid*, pendet ab *interroga*.

¶ οὗτοι, *hi*) Indigitat multitudinem præsentem: *vel hi sciunt*.

22 ῥάπισμα, *plagam*) virga, sive baculo. conf. c. XIX. 3 not. & Matth. XXVI. 67 not.

¶ οὕτως, *sic*) *tali modo*. Non poterat *veritatem ipsam* impugnare: *in modo* peccasse Iesum, vult indicare; ut innocentissimus quisque sæpe insimulatur ab iniquis. Sed *modum* quoque defendit Iesus; non *male*, sed *bene* se locutum declarans.

23 αὐτῷ) Omittunt hoc *Hirs. Goth. Lat.* in ms. Bodl. vet. *Luther*.

¶ μαρτύρησον, *testare*) *Si male locutus sum, tum demum, ceteris paribus, testare &c.* testari conatus erat minister per ipsam plagam, sed perperam.

¶ εἰ δὲ, *sin autem*) Hoc habet vim affirmandi.

24 ἀπέστειλεν, *misit*) Vnus alterque οὖν supplet, vel δὲ, vel τέ. Nil opus est. Iesum ab Anna ad Caipham fuisse ductum, indicarat Iohannes v. 15 in verbo συνεισῆλθε,

&

& ipsa toties repetita *pontificis* appellatione: nunc vero id ipsum reassumit, & expressius memorat cum mentione *vinculorum*, in quibus alapam indignissimam accepit Salvator. Interdum in narratione ponitur aliquid extra seriem temporis, & connectitur cum iis, quæ lucem inde accipiunt. c.V.9. IX.14. XI.30. Act.IV.22. Ier.XXIX.29 cum præcedd. & seqq. Vna in aula ter negavit Iesum Petrus.

¶ δεδεμένον, *vinctum*) v.12.

25 καὶ σὺ) *tu quoque*, qui adsis, alienus nobis.

26 ȣ̃ ἀπέκοψε, *cujus abscidit*) Hominem feriit Petrus: ab ejus propinquo infestatur. Tristis talio.

27 ἐφώνησεν, *cecinit*) De pœnitentia Petri præsupponit Iohannes ea, quæ ceteri scribunt evangelistæ. add. c.XX. 2 s.

28 ἀυτοὶ) *ipsi*.

¶ ἵνα μὴ μιανθῶσιν, *ne inquinarentur*) domo Pilati a *fermento* non purgata, Deut. XVI.4.

¶ φάγωσι τὸ πάσχα, *ederent pascha*) Sic 2 Chron. XXX. 22. ויאכלו את המועד & *comederunt festum*.

30 ἐι μὴ, *si non*) Immanis calumnia est, caussam innocentem pro crimine notorio tractare. Pilato volunt laborem quærendi adimere, ne de lege ipsorum sit solicitus; sed tantum ut pœnam infligat.

¶ ȣ̃τος, *hic*) Resp. *contra hominem hunc*. v.29.

31 ὑμῶν, *vestram*) Hoc non sine contemtu Pilatus videtur dixisse; conf. v. 35. neque causam delatam pro capitali habuisse, ut Iudæi habebant.

¶ ουκ ἔξεστιν, *non licet*) Tumultuantis turbæ sensum interpretari non est facillimum. Pilatus de se loquitur, penes quem sit potestas. v. 39 Eo certe concedente poterant necare: sed concessione illa uti nolunt, ideo ad jus sibi ademtum provocant. Eoque ipso anno, quadragesimo ante eversam urbem, ademtum esse, Iudaica docet historia. Vid. etiam c. XIX. 31. Matth. XXVII. 62.

32 ἐιπε, *dixit*) c. XII. 32 s.

¶ ποίῳ, *quali*) tali, qualem infligebant Romani: Iudæi eum lapidassent.

33 σὺ ἐι ὁ βασιλεὺς τῶν ιȣδαίων; *tu es rex Iudæorum?*) Huic rei semper instantem, vario animo, Pilatum inducit Iohannes.

34 ἄλλοι, *alii*) Hoc Pilati conscientiam excitabat, ne Iudæis simpliciter crederet. Plane dixerant alii, nempe Iudæi, foris nempe, cum Iesus jam introductus fuisset in prætorium. Hanc partem volebat Iesus observari a Pilato: Pilatus priorem partem interrogationis arripit non sine iracundia.

35 μήτι, *nunquid*) Id est, sane non *a me ipso* hoc dico: Iudæi dixere mihi.

¶ τὸ σὸν, *tua*) cujus rex diceris.

¶ οι ἀρχιερεῖς, *pontifices*) ipsi antistites.

¶ τί ἐποιησας; *quid fecisti?*) Stringit Pilatus quæstionem, de Iesu rege.

36 βασιλεία, *regnum*) Ter nominat Iesus *regnum*.

¶ ὀυκ, *non*) Solum dicit Iesus, unde non sit regnum suum, scil. non ex hoc mundo: unde autem sit, nempe de cœlo, non exprimit. Innuit tamen, quum dicit, se venisse in mundum.

¶ ἐκ) Notanda particula *ex*. Vid. Ap. XI. 15 not. Nam ἐν & ἐκ differunt, supra, c. XVII. 11. 14. ἐκ præcise notat originem, ut mox ἐντεῦθεν, *hinc*.

¶ κόσμȣ τȣ́τȣ, *mundo hoc*) Ideo Christus non diu in hac vita commoratus est.

¶ ἐι ἐκ, *si ex*) *Ex mundo hoc* emphatice ponitur ineunte commate. *Mundus* regna sua tuetur armorum pugna.

¶ ὑπηρέται, *ministri*) qui non sunt de hoc mundo.

¶ ἠγωνίζοντο, *pugnarent*) Vnumquodque agens agit in sua sphæra.

¶ παραδοθῶ, *traderer*) Id jam agebat Pilatus. v. 31.

¶ νῦν, *nunc*) Particula adversativa, non temporis.

37 ἐγώ, ἐγὼ, *ego. ego*) Potens anadiplosis.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Sic bis. Prius potest referri ad comma præcedens, de *rege*, ut innuatur *natus rex*; Matth. II. 2. alterum, ad subsequens, de *veritate*. conf. οὗτοι, καὶ οὗτοι. Deut. XXVII. 12 s.

¶ γεγέννημαι, *natus sum*) Significatur hîc nativitas humana. Divinam non capiebat Pilatus. Declaratur tamen, non totum Iesu ortum contineri nativitate humana, quum, *veni in mundum*, subjungitur.

¶ τῇ ἀληθείᾳ, *veritati*) Veritas, quæ antea populo dicta erat, in passione etiam principibus & gentibus prædicatur. est hic igitur prædicationis apex. Omnes audierunt & viderunt Christum: etiam Pilato oblata est veritas. Regno ex hoc mundo opponitur regnum veritatis.

¶ πᾶς, *omnis*) Iesus provocat a cæcitate Pilati ad captum fidelium.

¶ ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας, *qui est ex veritate*) *Esse ex veritate* præcedit: *audire* sequitur.

¶ ἀκούει, *audit*) cum lubentia & intelligentia. Et hi sunt cives regni Christi.

¶ τῆς φωνῆς, *vocem*) veram de regno.

38 τί ἐστιν ἀλήθεια; *quid est veritas?*) Pilatus putat, mentionem veritatis non quadrare ad sermonem de regno. Regnum ille tantummodo scit nectere cum potentia, non cum veritate. Atqui regnum libertatis est regnum veritatis: nam veritas liberat. Hîc debuerat Pilatus serio quærere: sed ita quærit, ut confiteatur, se non esse ex veritate. Sermo Iesu erat Pilato ænigma: & hoc fatetur Pilatus. *In fine sermonis ait demum*, τί ἐστιν; *quid est?* Sir. XXII. 8.

39 ἐν τῷ πάσχα, *in pascha*) Ergo pascha eo die erat. Eoque die populus congregatus Pilatum rogavit.

CAP. XIX.

2 Οἱ στρατιῶται, *milites*) Id milites vel iterarunt, vel potius continuarunt, postquam Iesus traditus erat, ut crucifigeretur. Matth. XXVII. 27.

3 ῥαπίσματα, *verbera*) calamo. Marc. XV. 19.

4 ἴδε ἄγω, *ecce duco*) tanquam non iterum introducturus. Pilatus vult videri deliberate agere.

5 φορῶν) *gestans*. Pilatus non repressit petulantiam militum. Rara ludicrorum & seriorum hîc mixtura.

¶ λέγει, *dicit*, Pilatus. Pilato enim respondent versu 6.

¶ ἴδε ὁ ἄνθρωπος, *ecce homo*) Sic v. 14, *ecce rex vester*. Gradatio. Similis nominativus, v. 26 s.

6 ὅτε, *cum*) Voluerat Pilatus commiserationem movere, sed crudelitatem eorum auget.

¶ λέγοντες, σταύρωσον, *dicentes, crucifige*) Matth. XXVII. 22.

7 νόμον, *legem*) cujus pars erat præceptum de blasphemis occidendis.

¶ ὀφείλει, *debet*) reatum denotant. Imo alia suberat *debitio*. Hebr. II. 17.

¶ θεοῦ υἱὸν, *Dei filium*) Pilatus appellarat *hominem*. v. 5. Hoc arripuisse videntur Iudæi.

8 μᾶλλον, *potius*) Non assensus est Iudæis, de interimendo Iesu, sed *potius* timuit, ne peccaret in filium Dei.

9 πόθεν, *unde*) Rogas, Pilate? divinitus & superne erat: ut Ipse versu 11, dum

tacere visus erat, innuit. coll. c. XVIII. 36. 37.

10 ἐμοὶ, *mihi*) Hoc cum severitate dictum.

11 οὐδεμίαν, *nullam*) neque crucifigendi, neque dimittendi, neque aliam ullam.

¶ δεδομένον, *datum*) *Datum* erat *habere potestatem*.

¶ διὰ τοῦτο, *propterea*) quia me plane non nosti.

¶ ὁ παραδιδούς μέ σοι, *qui tradidit me tibi*) Hic erat Caiphas. Pilatus, qualicunque mentione Filii Dei audita, timuit: Caiphas, quum Iesum ex Ipso audiisset Dei Filium, eum blasphemum dixit, & mortis reum judicavit.

12 πᾶς, *omnis*) Non addito *enim* orationi ἀποτομίαν & vim addunt.

13 ἐπὶ τοῦ βήματος, *in tribunali*) Tribunal extra prætorium erat, in Gabatha.

¶ λεγόμενον, *dictum*) Non additur, *Græce*. nam Iohannes scripsit Græce. conf. v. 17.

¶ λιθόστρωτον) *Lithostrotum*, pavimentum vario lapidum genere stratum & quasi pictum. De lithostrotis vid. Amœn. lit. T. VII. pag. 19 seqq.

¶ γαββαθα, *Gabatha*) locus editus & conspicuus.

14 ἦν δὲ, *erat autem*) Causa, cur & Iudæi & Pilatus vellent, actionem perduci ad exitum. Parasceve proxime instabat. sic, ἦν, *erat*, cap. V. 1. Omnis feria sexta dicitur parasceve: & quotiescunque pascha in feriam sextam incidebat, erat parasceve paschæ.

¶ τρίτη, *tertia*) Plerique ἕκτη, *sexta*, certo errore: quem errorem esse agnoscit eruditissimus vir, *Carl Gottlob Hofmann* in Introductione Pritiana N. T. p. 370. 377. Ejusdem ubique generis horas Evangelistæ memorant, etiam Iohannes: & hoc præcipue loco, ubi de parasceve agitur, Iudaica hora innuitur. atqui non alias Iudæi horas habebant appellabantve, atque eas, quarum prima mane, duodecima vesperi erat: Ioh. XI. 9. unde *sexta*, *septima*, *decima* occurrit Ioh. IV. 6. 52. I. 40. *Tertia* plane hora erat, qua crucifixus est Dominus: & postea a sexta ad nonam fuere tenebræ. Marc. XV. 25. 33. *Pio & grato, Domine Iesu, agnoscimus animo, diuturnitatem temporis, quod in cruce pendens exantlavisti.*

¶ καὶ λέγει, *& dicit*) Pilatus neque irrisit, neque credidit; sed quoquo modo Iudæos commovere conatus est.

15 ἀπεκρίθησαν, *responderunt*) Et tamen Cæsarem, si possent, libenter sustulissent. Iesum negant usque eo, ut omnino Christum negent. Act. XVII. 7.

19 ἔγραψε, *scripsit*) non curans, quid Iudæis esset placiturum.

¶ Ἰησοῦς ὁ ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, *Iesus Nazarenus Rex Iudæorum*) Marcus expressit solum prædicatum, *rex Iudæorum*: Lucas item, præfigens, *Hic est*: Matthæus: *Hic est Iesus rex Iudæorum*. Iohannes ipsa Pilati verba exprimit: quæ sine dubio eadem in tribus fuere linguis.

20 πολλοὶ, *multi*) sibi in testimonium.

¶ ὅτι, *quia*) Nam longe ivissent minus multi.

¶ τῆς) Constr. cum ἐγγύς.

¶ ὅπου) Refer ad τόπος.

21 οἱ ἀρχιερεῖς) Sic habent *Syr. Arab. Anglosax.* non adjecto τῶν ἰουδαίων, quod in ceteris monumentis legitur. Persæpe memorantur οἱ ἀρχιερεῖς, neque unquam dicuntur οἱ ἀρχιερεῖς τῶν ἰουδαίων· & hoc loco τῶν ἰουδαίων facillime librarii ex verbis subsequentibus arripuere. Si tamen Iohannes sic scripsit, notavit odium, quo *Iudæ-*

orum pontifices a *Iudæorum* Rege abhorrebant.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Iam ut remotum appellant. C.XVIII.30 dixerant: οὗτος, *hic*.

22 ὃ γέγραφα, *quod scripsi*) Pilatus suæ auctoritati consulere cogitavit: divinæ auctoritati subserviit.

¶ γέγραφα, *scripsi*) Ploce. *scripsi*, i. e. non scribam aliter.

23 στρατιῶται, *milites*) quatuor.

¶ καὶ τὸν χιτῶνα, *& tunicam*) acceperunt.

¶ ἄραφος, *inconsutilis*) sancto corpori Salvatoris conveniens. Expende, quæ Fabricius in Centifolio, p. 407. de diæta Salvatoris collegit. Neque Is vestes unquam scidit.

24 ταῦτα, *hæc*) quæ inter se dixerant.

25 εἱστήκεισαν, *stabant*) Matrem suam Iohannes, modeste, non memorat, Salomen, quæ etiam adstitit.

¶ ἡ ἀδελφὴ, *soror*) Nullus Mariæ *frater* memoratur. Ipsa erat heres patris sui, & jus regni Davidici in Iesum transmittebat.

26 τὸν μαθητὴν, *discipulum*) Probabile est, eminus etiam stetisse Thomam, c. XX. 25. & ceteros.

¶ λέγει, *dicit*) Non utitur longa valedictione, mox eos iterum visurus.

¶ ὁ υἱός σου, *filius tuus*) Ita Iesus nomine suo quasi impertito Iohannem honoravit. *filius*, inquit, *tuus*, *cui te committas*. Iesus etiam præbuit exemplum amoris erga superstites: sed eo amore perfunctus, matrem amandavit, & cum solo Patre ad postremum egit.

27 ἡ μήτηρ σου) *mater tua*, & naturali & spirituali necessitudinis ætatisque gradu; cujus curam mei vice geras. Hoc consequens, amor ex brevi sermone Iesu facile deduxit. Satis jam penetrarat gladius animam Mariæ: nunc cavetur, ne audiat & videat severissima, tenebras, derelictionem, mortem.

¶ ἔλαβεν, *accepit*) Fortasse non ausus erat, nisi jussus.

¶ εἰς τὰ ἴδια, *in sua*) domum. Magna fides Mariæ, cruci Filii adstare; magnum obsequium, ante mortem ejus abire.

28 μετὰ τοῦτο, *post hoc*) *post hoc* unum proxime præcedens. τοῦτο diff. a ταῦτα c. XI. 11.

¶ εἰδὼς, *sciens*) Etiam fideles agonizantes sentire possunt exitum propinquum.

¶ πάντα, *omnia*) v. gr. quæ v. 24 exstant, de rebus etiam minoribus.

¶ τετέλεσται, ἵνα πληρωθῇ) Verbum τελέω convenit rebus: τελειόω Scripturæ sacræ. Verbum διψῶ *sitio* & verbum τετέλεσται, *consummatum est*, arcte connexa sunt. Sitis fuerat in corpore Iesu, quod derelictio in anima. In itinere pedestri habuerat lassitudinem; in navigatione, somnum; in deserto pridem, famem; nunc postremo in cruce sitim summam & torrentissimam, post sudorem, itiones, sermones, flagella, clavos. Inter illa omnia non dixerat, *dolet*: sitim, in quam omnia confluunt, ac desinunt, loquitur, potum petens. nam & sitim & potum Scriptura prædixerat. Solet & maxime sentiri sitis & demum restingui, cum labor exantlatus est. ἵνα *ut* potest necti cum λέγει, *dicit*.

29 ὑσσώπῳ) *Hyssopus* in illis climatibus nostrate major apte tenebat ramusculis suis spongiam aceti plenam.

¶ περιθέντες, *circumponentes*) scil. spongiam.

30 τετέλεσται, *consummatum est*) Hoc verbum in corde Iesu erat versu 28. nunc ore profertur.

¶ κλίνας, *inclinans*) præsenti animo.

¶ παρέ-

¶ παρέδωκε, *tradidit*) Quod *traditur*, permanet.

31 ἐν τῷ σαββάτῳ, *in ſabbato*) Ratio hæc ſpecialis includit generalem illam, de qua Deut. XXI. 23.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur paraſceve juberet maturare.

¶ μεγάλη, *magna*) Concurrente ſabbato & feſto: adde, quod accedebat Quies Domini in ſepulcro.

¶ ἐκείνου) Hoc commodius eſt, quam ἐκείνη. Nam præcedit vocabulum σαββάτῳ, & ad id refertur ἐκείνου τοῦ σαββάτου.

¶ κατεαγῶσιν, *frangerentur*) Augmento locum hic eſſe negat Thomas Magiſter, & legit καπάγωσιν, inſtar πτυφῶσιν, ex κατεαγα. In verbo καπαγῆναι. Atqui etiam ἀνεωχθῆναι dicitur Luc. III. 21, ε extra indicativum manente etiam in aoriſto. Crurifragium clava olim peractum, ut hodie rota.

¶ ἀρθῶσιν, *tollerentur*) *corpora*.

32 τοῦ πρώτου καὶ τοῦ ἄλλου, *primi & alterius*) Etiam converſis ſæpe reſtant dolores, & par cum impiis miſeria corporis externa. ἄλλος *alius* dicitur, non *ſecundus*: ex quo colligi poſſe videtur, *primum*, qui celerius a doloribus ſit liberatus, converſum illum dici.

33 τὸν ἰησοῦν, *Ieſum*) cui deſtinatum crurifragium diſtulerant, diuturnioris doloris cauſa.

¶ ὡς εἶδον, *ut viderunt*) improviſo. Itaque hi milites, rebus ſuis occupati, non obſervarant mortem Ieſu.

34 λόγχῃ, *lancea*) quæ non tangeret oſſa. Vulnus tamen fuit patulum, non modo digiti, ſed manus capax, c. XX. 27. ac plane letale, ſi viventi cuipiam infligeretur.

¶ πλευρὰν, *latus*) ſiniſtrum fortaſſe. coll. Ps. XCI. 7.

¶ εὐθὺς ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ, *continuo exire ſanguis & aqua*) Quod ſanguis exiit, mirum: quod etiam aqua, magis mirum: quod utrumque ſtatim, uno tempore, & tamen diſtincte; maxime mirum. Ex qua corporis regione, ex thorace an ex corde &c. exierit, quis definiet? Aqua erat pura & vera, perinde ut ſanguis purus & verus: & poſt ſanguinem aqua fluxiſſe dicitur, ut Salvator ſe totum effudiſſe agnoſceretur. Ps. XXII. 15. Verbum ἐξῆλθεν verti poteſt *exivit*, vel, *exierunt*. Et veritatem & magnitudinem miraculi & myſterii oſtendit aſſeveratio Spectatoris ejusdemque Teſtis. Conf. 1 Ioh. V. 6. 8 not.

35 ὁ ἑωρακὼς, *qui vidit*) Iohannes, ut apoſtolus.

¶ μεμαρτύρηκε, *teſtatus eſt*) Iohannes, ut evangeliſta. *Vidit*, dum factum eſt. itaque, poſtquam matrem Ieſu celeriter in ſua receperat, Iohannes ad crucem redierat, fructum inſignis hujus ſpectaculi reportans.

¶ καὶ, *&*) adeoque.

¶ ἀληθινὴ, *verum*) irrefragabile apud omnes.

¶ κἀκεῖνος, *& ille*) Is qui vidit, ſcit ſe vera dicere.

¶ οἶδεν, *ſcit*) certus, in ſpiritu quoque, non modo in ſenſu.

¶ λέγει) *dicit*, ore, literis. c. XXI. 24.

¶ ἵνα, *ut*) Finis affirmationis magnæ. ἵνα, *ut*, pendet a *teſtatus eſt*.

¶ ὑμεῖς) *vos*, quibus hic liber legitur. c. XX. 31.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) non ſolum, hæc vera eſſe; ſed, Ieſum eſſe Chriſtum. Correlata, *teſtatus*, *verum*: & *ſcit*, *credatis*.

36 ὀστοῦν οὐ συντριβήσεται αὐτοῦ· *os non confringetur ejus*) Pro αὐτοῦ, ἀπ' αὐτοῦ habent cod. aliqui Græci, ex LXX, neſcio an etiam verſiones. αὐτοῦ convenit magis rei ipſi

apud

apud Iohannem, imo etiam בו Hebraico apud Mosen. LXX, Ex. XII. 46, καὶ ὀστοῦν οὐ συντρίψετε ἀπ' αὐτοῦ· Num. IX 12, καὶ ὀστοῦν οὐ συντρίψουσιν (Alex. οὐ συντρίψεται) ἀπ' αὐτοῦ. At etiam Psalm. XXXIV (XXXIII) 21 ἓν ἐξ αὐτῶν (τῶν ὀστέων) οὐ συντριβήσεται. Cum Mose congruit Iohannes, quod ὀστοῦν singulari numero ponit: cum Psalmo, quod καὶ particulam prætermittit, non prætermissurus, si Mosaicum ועצם respiceret, coll. c. VI. 46, καὶ ἔσονται· & quod οὐ συντριβήσεται dicit. Itaque Psalmus Mosen, Iohannes Psalmum, nec non Mosen respicit. Pascha erat typus, 1 Cor. V. 7. & typus passione Christi est impletus. Ossa Iesu Christi non sunt perpessa comminutionem; nec caro corruptionem. Dirissimum suppliciorum, crux: & tamen quodvis aliud corpori mox resuscitando minus aptum fuisset.

37 ὄψονται, εἰς ὃν ἐξεκέντησαν· *videbunt, in quem pupugerunt*) εἰς construitur cum ὄψονται. Zach. XII. 10. LXX, καὶ ἐπιβλέψονται πρός με, ἀνθ' ὧν κατωρχήσαντο. רקד pro דקר legerunt, quanquam id negat Lampius. *Punctio* facta est in cruce: *visus*, vel cum luctu pœnitentiali, vel cum terrore conjunctus, aliis temporibus fiet. *Punctionis* ergo causa hoc allegat Iohannes.

38 μετὰ δὲ ταῦτα, *post hæc autem*) Nil tumultuarie factum.

¶ κεκρυμμένος, *occultus*) Sic LXX, Ez. XII. 6. 7. 12. κεκρυμμένος. Non mansit *occultus* aut Ioseph aut Nicodemus. v. 39.

41 ἐν τῷ τόπῳ, *in loco*) Crux ipsa non fuit in horto.

CAP. XX.

1 Εἰς τὸ μνημεῖον) *ad sepulcrum.*

¶ τὸν λίθον, *lapidem*) ex more advolutum. c. XI. 38.

2 καὶ πρὸς, *& ad*) Ex præpositione repetita colligi potest, non una fuisse utrumque discipulum. Non dicitur etiam matri Iesu nunciasse Maria Magdalena. Domi illa se tenuit.

¶ ἐφίλει, *diligebat*) Ceteris locis, ἠγάπα, *amabat.* conf. not. ad c. XXI. 17.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Retinet illa magnam existimationem de Iesu v. 13.

¶ οὐκ οἴδαμεν, *non novimus*) Loquitur etiam ceterarum mulierum, vel discipulorum nomine, quos sciebat, eadem de re laborare.

3 ἐξῆλθεν, *exiit*) ex urbe.

4 προέδραμε, *præcurrit*) Suaviter hic animadverti possunt fidei in Petro & amoris in Iohanne characteres spirituales.

¶ τάχιον, *celerius*) Iohannem natu minorem decebat major celeritas; Petrum, natu majorem, major gravitas. Neuter alterius, uterque ipsius rei rationem habet.

5 οὐ μέντοι εἰσῆλθεν, *non tamen introivit*) Ideoque non vidit *sudarium* &c. Videtur timore fuisse retentus.

6 τὰ ὀθόνια κείμενα, *lintea jacentia*) κείμενα, *jacentia*, præponitur v. 5. τὰ ὀθόνια, *lintea*, præponitur h. l. in antitheto ad *sudarium.* Idem participium, ter positum, significat, non fuisse ea tumultuarie & festinanter projecta. Angeli sine dubio ministrarunt resurgenti, eorumque alter *lintea*, alter *sudarium* composuit. conf. v. 12. Credibile est enim, angelos jam adfuisse, quamvis Petrus & Iohannes non viderint. conf. Matth. XXVIII. 2.

8 εἶδε καὶ ἐπίστευσεν, *vidit & credidit*) *Vidit*, non adesse corpus Iesu, *& credidit*, id fuisse translatum, ut dixerat Maria Magdalena. v. 2. Conf. v. seq.

10 ἀπῆλθον) *abierunt*: quasi nil jam superesset in hac re agendum.

¶ πάλιν, *iterum*) ut antea.

¶ πρὸς

¶ πρὸς ἑαυτοὺς, *ad se ipsos*) domum. v. 2. c. XVI. 32.

¶ οἱ μαθηταὶ, *discipuli*) Petrus & Iohannes, ceteris nuntium allaturi.

11 εἱστήκει, *steterat*) majore perseverantia.

¶ πρὸς τῷ) Dativus. v. 12.

¶ ἔξω, *foris*) Id denotat profundum pietatis affectum. nam alias flentes solitudine, cum possunt, utuntur.

12 καθεζομένους, *sedentes*) quasi opera quapiam perfunctos, & exspectantes aliquem, quem docerent.

13 γύναι, *mulier*) Quasi ignotam honorifice alloquuntur. sic v. 15, γύναι, *mulier*; κύριε, *Domine*: coll. v. 16, μαρία, *Maria*.

¶ τί κλαίεις; *quid fles?*) Flendum potius fuisset, si mortuum invenisset.

¶ εἰποῦσα ἐστράφη, *locuta vertit se*) Non attendit, quis quid in sepulcro loqueretur. Iesum quærit.

15 ὁ κηπουρὸς) Articulus indicat, magnum fuisse hortum, qui non posset esse sine *hortulano*.

¶ κύριε, *domine*) Quum sic olitorem appellat, ipsa tenui conditione fuisse videtur.

¶ αὐτὸν) *illum*. Putat, hortulano statim constare, quem velit.

¶ ἀρῶ, *tollam*) ex horto. Parata est novum sepulcrum quærere.

16 λέγει, *dicit*) vultu & accentu solito.

¶ ἐκείνη, *illa*) statim credens.

17 μή μου ἅπτου, *ne me tetigeris*) Id illa facere volebat adorabunda: sed Iesus prohibet. nam 1. tangere non opus erat, cum illa jam crederet. 2. instabat, cum ascensione, conditio fidei sublimioris, nullum tactum quærentis. 3. sine mora nunciandum erat discipulis. conf. Luc. X. 4.

¶ οὔπω, *nondum*) Hac particula indicat Dominus, proxime instare ascensionem, & discipulos debere maturare. Se enim illorum causa morari, cum statim ascendere posset.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia: ne tangito; *nam* celeriter debes abire nunciatum. postea tu, & ii, quibus nunciaveris, poteritis & videre me & tangere.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton: *nondum ascendi*; *ascendo*.

¶ ἀδελφούς μου, *fratres meos*) Vid. ad Matth. XXV. 40. Fratres appellat; nam Pater ipsius est idem Pater eorum: fratrumque appellatione animum erga eos, qui per fugam & abnegationem indigni erant facti omni gradu pristino, propitium significat, omnemque resurrectionis fructum eis offert: mox etiam *missionem* renovaturus, imo amplificaturus. v. 21.

¶ ἀναβαίνω, *ascendo*) Plus ultra! Non dicit: *resurrexi*; neque, *ascendam*: sed, *ascendo*. Hoc jam censetur *præsens* ascensionis tempus. Luc. IX. 51 not. Ita cum ascensione statim nectitur mentio adventus gloriosi. Vid. Act. I. 11, ubi semel dicitur, *veniet*; deinde semper *venit*, in præsenti. Hinc discipuli ipsi erant collecturi, festinandum sibi esse, ut Iesum viderent. Hanc ascensionem, ut instantem, sæpe dixerat sub verbo ὑπάγω, *abeo*.

¶ πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν καὶ θεόν μου καὶ θεὸν ὑμῶν, *ad Patrem meum & Patrem vestrum & Deum meum & Deum vestrum*) Christus Deum appellavit *Deum suum*, ter: in cruce, Matth. XXVII. 46. post resurrectionem, h. l. & in Apocalypsi, c. II. 7 not. Alias *Patrem suum* appellare solet. Vtramque appellationem hoc *primum* loco conjungit: *Patrem* appellat, quatenus habet ex eo Ortum; *Deum*, (nunquam, *Dominum suum*,) quatenus eum habet pro Fine suo: & ostendit, se omnimodam necessitudinem habere cum Deo. Similem autem necessitudinem cum Patre &

Deo largitur fratribus. nec tamen dicit, *nostrum*: sed *meum & vestrum*. Nos per Illum: Ille, singularissime & primò. Hîc quoque valet illud: Deus (Paterque) viventium, non mortuorum. conf. c. XIV. 19.

19 διὰ, *propter*) Ratio, cur discipuli essent congregati, & januæ clausæ.

¶ ἦλθεν, *venit*) Discipulis non cogitantibus, nedum aperientibus.

¶ εἰρήνη ὑμῖν, *pax vobis*) Opportunissima salutatio, qua timor culpæ per fugam contractæ pellebatur, & scandalum sanabatur. Visitata formula, singulari virtute.

20 ἔδειξεν, *ostendit*) confestim.

¶ ἐχάρησαν, *gavisi sunt*) Subtilitatem habet stilus Iohannis. Nam gaudium erat magnum.

¶ ἰδόντες, *videntes*) v. 18.

¶ τ κύριον, *Dominum*) & quidem redivivum.

21 πάλιν, *iterum*) Vim prioris salutationis nondum plane ceperant. ideo iteratur, atque adeo cumulatur.

¶ εἰρήνη, *pax*) Fundamentum *missionis* ministrorum evangelii. 2 Cor. IV. 1.

¶ καθὼς, *sicut*) Patris apostolus, Christus: Hebr. III. 1. Christi, Petrus & reliqui. Non differic multa de sua resurrectione; sed evidentiam ejus præsupponit, & ulteriora dat mandata.

¶ ἀπέςαλκε· πέμπω) Differunt duo verba: in ἀποςέλλω spectatur voluntas mittentis & missi; in πέμπω, voluntas mittentis, præscindendo a voluntate missi.

¶ πέμπω, *mitto*) Et hoc, & antecedentia & consequentia, parallela sunt cum Ies. LXI. 1.

22 καὶ) & confestim.

¶ ἐνεφύσησε, *afflavit*) novo vitæ vigore. Remotius hoc erat, quam osculum, & tamen valde efficax. Post resurrectionem non tetigit mortales, quamvis contrectandum se permisit suis. Sic Ez. XXXVII. 9, ἐλθὲ τὸ πνεῦμα, καὶ ἐμφύσησον εἰς τὲς νεκρὲς τέτες, καὶ ζησάτωσαν.

¶ καὶ λέγει, & *dicit*) Sicut ex ore meo, inquit, accipitis afflatum, sic ex mea plenitudine accipite Spiritum.

¶ πνεῦμα ἅγιον, *Spiritum sanctum*) quo duce legationem vestram geratis. Act. XIII. 9. Arrha Pentecostes.

23 ἀφῆτε· κρατῆτε, *remittatis*: *retineatis*) Vid. not. ad Matth. XVI. 19.

¶ ἀφίενται - κεκράτηνται, *remittuntur - retenta sunt*) Illud, præsens; hoc, præteritum. Mundus EST sub peccato. conf. c. III. 18. 36. XV. 6. Tam latam potestatem nemo unquam propheta in V. T. accepit, quam apostoli hoc loco.

24 ὁ λεγόμενος, *dictus*) Formula interpretandi, par illi, ὁ λέγεται, *quod dicitur*. v. 16. Inter Græcos magis innotuit Thomas nomine Græco.

¶ ἐκ ἦν μετ᾽ αὐτῶν, *non fuerat cum eis*) quia fortasse remotius habuerat domicilium, & sero de resurrectione audierat. Postea tamen particeps factus est doni, quod v. 21 - 23 memoratur. Nam Spiritum nec tempus excludit, nec locus. Num. XI. 26.

25 ἔλεγον, *dicebant*) Paullo post venisse videtur.

¶ ἑωράκαμεν, *vidimus*) Sine dubio locuti sunt etiam de manibus & latere.

¶ ἐὰν μὴ, *si non*) Professa incredulitas. Et videre postulat & tangere; utroque sensuum genere. neque dicit: si videro, credam; sed solummodo: nisi videro, non credam. Neque existimat, se visurum esse; etiamsi ceteri se vidisse dicant. Sine dubio visus est sibi valde judiciose sentire & loqui: sed incredulitas, dum aliis judi-

judicii defectum tribuit, ipsa sæpe duritiem & in ea tarditatem alit ac prodit. Marc. XVI. 14. Luc. XXIV. 25.

¶ ἐν τ̃ χερσὶν αὐτ̃, *in manibus ejus*) Vtitur verbis discipulorum. v. 20.

26 μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ, *post dies octo*) iterum feria prima. Interjectis ergo diebus nulla fuerat apparitio.

¶ τ̃ θυρῶν κεκλεισμένων, *januis clausis*) Nondum plane desierant timere.

¶ εἰρήνη, *pax*) tertiùm. v. 19. 21.

27 τῷ θωμᾷ, *Thomæ*) Antea crediderat: ideo ne nunc quidem abjicitur.

¶ Φέρε, *fer*) admove.

¶ τ̀ δάκτυλόν σ̃, *digitum tuum*) Thomæ regeruntur verba sua. quam putes illum admiratum esse omniscientiam & bonitatem Salvatoris. Si Pharisæus ita dixisset: *nisi videro* &c. nil impetrasset: sed discipulo pridem probato nil non datur.

¶ ὧδε, *huc*) Demonstrativum.

¶ ἴδε) tange & *vide*. Thomas dixerat: ἐὰν μὴ ἴδω, *si non videro*.

¶ πιςὸς, *credens*) Dixerat, *Non credam*.

28 αὐτῷ, *ei*) Itaque Iesum appellavit *Dominum & Deum*, & quidem *suum*: congruenter sermoni illi, qui exstat v. 17. neque hæc verba meram exclamationem faciunt. Discipuli dixerant, τ̀ κύριον, *Dominum*: nunc Thomas, ad fidem revocatus, Iesum non modo Dominum, ut antea agnorat ipse, & resuscitatum, ut condiscipuli affirmabant, agnoscit; sed etiam deitatem ejus altius, quam quisquam adhuc, confitetur. Est autem sermo per affectum subitum abruptus, hoc sensu: Domine mi & Deus mi, credo & agnosco, te esse Dominum meum & Deum meum: habetque appellatio absoluta vim enunciationis. Similis vocandi casus bis exstat v. 16. item Hos. II fin. Artemonius Part. I. cap. 24. coll. præf. p. 20. & pag. d 2, novam explicationem affert, qua Thomas *Dominum*, Iesum; & *Deum*, Patrem in eo inseparabiliter existentem appellaverit: sed sic Thomas non utrumque *ei*, Iesu; sed alterum Iesu, alterum Patri dixisset, per repentinam, admirationi Thomæ minime respondentem, apostrophen. Si hæc fuisset Thomæ mens, Iohannes non adjecisset, αὐτῷ *ei*. Thomas antea non expresse denegarat fidem Deo Patri, sed Christo: ergo nunc non Patri, sed Christo iterum credit expresse.

29 ἑώρακας) *vidisti*, & tetigisti.

¶ πεπίςευκας, *credidisti*) fidem adhibes.

¶ μακάριοι, *beati*) Non negatur beatitudo Thomæ, sed rara & lauta prædicatur sors eorum, qui citra visum credunt. nam etiam ceteri apostoli, cum vidissent, demum credidere.

30 πολλὰ, *multa*) c. II. 23. III. 2. VI. 2. VII. 31.

¶ ἐποίησεν, *fecit*) ante passionem, & post resurrectionem. nam additur, *coram discipulis suis*. Discipuli viderunt signa præter alios, ante passionem; soli, post resurrectionem. de utrisque agitur in hoc libro; sed proxima præcipue spectat hoc symperasma, quod commode, sub mentionem fidei Thomæ, fidem omnibus tanquam scopum libri commendat.

¶ τ̃τῳ, *hoc*) Iohannis. adde, etiam ceterorum evangelistarum.

¶ ἵνα, *ut*) Scopus evangelii. Hæc sane, quæ scripta sunt, adjunctis etiam iis, quæ Matthæus, Marcus, Lucas scripsere, gloriam Christi copiose demonstrant. Videatur Synopsis miraculorum omniscientiæ & omnipotentiæ Iesu Christi, in *Harmonia evangelica* p. 381-383.

CAP. XXI.

1 Μετὰ ταῦτα, *post hæc*) Plus octo diebus, ut videtur, interjectis.

 nam

nam non jam exſpectarant *manifeſtationem.* v. 4. Exemplo probat Iohannes, plura ſigna in promtu eſſe. c. XX. 30.

¶ ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν, *manifeſtavit ſe ipſum*) Id grandius ſonat, quam ἐφάνη, *apparuit.*

¶ ἐπὶ τῆς θαλάσσης, *ad mare*) ſic tamen, ut ipſe non intraret mare, poſt reſurrectionem. conf. Ap. XXI. 1.

2 ὁμοῦ, *ſimul*) uno loco, domi, ſeptem.

¶ θωμᾶς, *Thomas*) jam eo minus abſens, eoque magis confirmandus & confirmatus.

¶ ναθαναὴλ, *Nathanaël*) c. I. 46 not.

¶ οἱ τοῦ ζεβεδαίου, filii *Zebedæi*) Iohannes ſcripſit hunc librum: nam alius ſcriptor illum cum fratre ſtatim poſt Petrum nominaſſet. Præſupponitque, ut rem ex ceteris evangeliſtis notam, qui fuerint filii Zebedæi, quisve Zebedæus.

¶ ἐκ τῶν μαθητῶν, *ex diſcipulis*) apoſtolis aliisve.

3 ὑπάγω ἁλιεύειν, *eo piſcatum*) neceſſitatis cauſa. v. 5. Illuſtre exemplum αὐτουργίας, operis, manu peracti, ſalva gravitate apoſtolica.

¶ καὶ ἡμεῖς, *nos quoque*) Iam non tantopere timebant.

¶ εἰς τὸ πλοῖον, *in navem*) quæ *navicula* dicitur v. 8.

4 πρωΐας, *mane*) cum ſatis diu laboraſſent.

5 παιδία, *filioli*) Nomen ætatis. Appellat quaſi ignotus, amanter, e ſublimi, ut Sapientia *æterna.*

¶ προσφάγιον, *opſonium*) v. gr. piſcem.

¶ οὐ, *non*) Ars ſibi non conſtat: ſed v. 6 divina benedictio ſibi conſtat.

6 δεξιὰ, *dextra*) Certiſſimus juſſus. Eo piſces coëgit virtus Domini.

¶ ἑλκύσαι) Majorem vim innuit verbum σύρειν v. 8.

7 λέγει, *dicit*) Vita quieta, citius obſervat res divinas, quam activa: & hæc tamen occaſionem præbet, nec fructu excidit apud ſanctos.

¶ ἐπενδύτην) Suidas, ἐπενδύτης, τὸ ἐσώτατον ἱμάτιον. Sed LXX מעיל vertunt ἐπενδύτην.

¶ διεζώσατο, *accinxit ſe*) Reveritus eſt Petrus præſentiam Domini, cum condiſcipulis familiarius verſatus antea.

¶ γυμνὸς) Exuerat τὸν ἐπενδύτην.

¶ ἔβαλεν ἑαυτὸν εἰς τὴν θάλασσαν, *jecit ſe in mare*) citius nando, quam navi, perventurus ad Dominum. conf. Matth. XIV. 28. Per ignes & undas trahit amor Ieſu.

8 γὰρ, *enim*) Celeriter hi quoque venire poterant.

¶ τὸ δίκτυον, *rete*) a Petro relictum.

9 βλέπουσιν, *vident*) de improviſo. Miraculum.

¶ ὀψάριον, *piſcem*) unum.

¶ ἄρτον, *panem*) unum. v. 13. Ieſus diſcipulos convivio excepit: & cibo, quem unus edere conviva poſſet, ſatiavit omnes.

10 ἐνέγκατε, *ferte*) Ita cernebant diſcipuli, piſcem illum tam verum eſſe piſcem, quam ceteros.

¶ ἀπὸ, *de*) Reliquam copiam licuit asſervare.

¶ ἐπιάσατε, *cepiſtis*) Domino dante ceperant: & tamen illos cepiſſe, comiter dicit.

¶ νῦν, *nunc*) Demonſtrativum, ut attenderent. Antitheton v. 3 fin.

11 ἰχθύων μεγάλων, *piſcium magnorum*) quos *piſciculos* modo appellarat magnus Dominus. v. 10. Ita habebant victum, usque ad iter in Iudæam.

¶ ἑκατὸν πεντήκοντα τριῶν, *CLIII*) Mirabile eſt, ſic præ Luc. V. 6. hoc loco exprimi numerum ipſum (cujus ratio tum diſcipulos magis afficere potuit) quamvis tam pro-

propinquus esset numerus valde rotundus *CL.* cui ὡς *quasi* etiam addi potuisset, uti v. 8. Numerus CLIII est memorabilis. Hieronymus in Ezech. XLVII. *Ajunt, qui de animantium scripsere naturis & proprietate, qui ἁλιευτικὰ tam latino, quam græco didicere sermone, de quibus Oppianus Cilix est poëta doctissimus, centum quinquaginta tria esse genera piscium, quæ omnia capta sunt ab apostolis, & nihil remansit incaptum, dum & nobiles & ignobiles, divites & pauperes, & omne genus hominum de mari hujus seculi extrahitur ad salutem.* conf. Matth. XIII. 47, *ex omni genere.*

¶ οὐκ ἐσχίσθη, *non est scissum*) Nova circumstantia miraculosa.

12 δεῦτε, *venite*) Dominus discipulos convivio accipit.

¶ ἀριστήσατε, *prandete*) vos. Iesus non necessum habebat edere. Ex mentione *prandii*, coll. v. 4, *mane*, patet, *manifestationem* durasse multas horas.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Magna gravitas hujus convivii.

¶ εἰδότες, *scientes*) Syllepsis.

14 τρίτον, *tertium*) Sermo est de apparitionibus solennioribus, hîc commemoratis, quæ *discipulis* obtigere conjunctim. Thomas quoque bis interfuit.

15 ὅτε, *cum*) Inter comedendum plus fuerat silentii. Silentium, ineunte convivio, non solum civilitatis est, sed etiam modestiæ & temperantiæ convenit.

¶ ὁ ἰησοῦς) Omittit hoc *Byz.* & *Lat.* olim, ut ex *Augustino* patet. Neque habebat cod. *Reutlingensis* manu prima.

¶ ἀγαπᾷς με, *amas me*) Ter interrogat Dominus, *Amas me plus his? amas me?* φιλεῖς, *diligis me?* Ter respondet Petrus, *diligo te.* ἀγαπᾶν, *amare*, est necessitudinis & affectus: φιλεῖν, *diligere*, judicii. Iesus, constituta fide, de amore nunc interrogat: & hic *Pastoris* character est. Ab hac amoris conditione pendent, quæ v. 15 seqq. & v. 18 f. memorantur.

¶ πλεῖον τούτων) *magis, quam hi*, condiscipuli tui. Sic οὗτος *hic*, v. 21. Antea Petrus se *plus his* præstiturum dixerat, Matth. XXVI. 33. nunc autem simpliciter dicit, *amo te*; non addit, *plus his.* Præ ceteris tamen se modo ostenderat Domini cupidissimum, versu 7.

¶ σὺ οἶδας, *tu scis*) Contrarium documentum ediderat Petrus per nuperam abnegationem: nunc argumenti loco adhibet provocationem ad scientiam & omniscientiam Iesu.

16 βόσκε, *pasce*) Illud *plus his* indicio est, Petrum hîc restitui in locum suum, quem amiserat per abnegationem; simulque quiddam ei præ condiscipulis tribui, sed nihil, a quo ceteri excludantur. nam sane etiam hi amabant Iesum. c. XVI. 27. Desinat tandem hoc ad se, & ad se unum, rapere, qui nec amat nec pascit, sed depascit, per successionis Petrinæ simulationem. Non magis Roma, quam Hierosolyma aut Antiochia aut quivis alius locus, ubi apostolum Petrus egit, Petrum sibi vindicare potest: imo Roma minime, caput *gentium.* nam Petrus erat in apostolis *circumcisionis.* Vnum Romæ proprium est, quod apostolorum, etiam Petri sanguis, in ea reperietur. Ap. XVIII. 20.

¶ τὰ ἀρνία μου, *agnos meos*) Iesus est Dominus agnorum & ovium. Amat gregem suum, & amatori suo committit.

¶ ποίμαινε, *pasce*) Hoc verbum iteravit Petrus Ep. I. cap. V. 2.

¶ πρόβατα, *oves*) *Agnos* habet *Lat.* iterum: quanquam res, ut mox videbimus, eodem recidit. Longe frequentissima apud veteres erat allegatio hujus dicti: *Pasce oves meas.* Itaque secundo hoc loco ἀρνία scripsisse videtur Iohannes; recentioresque Græci arripuisse πρόβατα·

ut tres ſint verſu 15. 16. 17. ſententiæ: *βόσκε τὰ ἀρνία μου· ποίμαινε τὰ ἀρνία μου· βόσκε τὰ προβατά μου.* Tribus hiſce ſententiis grex Petro commiſſus in tres ætates diſtribuitur: primæque ætatis grex, appellatione *agnorum* venit; tertiæ, *ovium*, (nunquam tamen ſine *agnis* ſuboleſcentibus:) ſecundæ igitur *ovium* teneriorum adhuc, ſive *agnorum* jam robuſtiorum. Diſcrimen *nominum*, quod græca lingua ægre capiebat, diſcrimen *verborum*, *βόσκε* & *ποίμαινε*, compenſat. *βόσκειν* eſt pars τοῦ *ποιμαίνειν*. Neque, ſi ſermo Hebræus has verborum differentias non cepit, opportuna Græcorum verborum proprietate Iohannes ſenſum Domini non potuit exprimere. Tali ſenſu *Syrus* poſt verbum *paſce* verſu 15.16.17. tria diverſa nomina ponit, quibus *agni*, *oviculæ*, *oves* reſpondent. Pariterque *Ambroſius* in Luc. XXIV ſcribit: *Denique tertio* Petrus *non* agnos, *ut primo, quodam lacte veſcendos*; *nec* oviculas, *ut ſecundo*; *ſed* oves *paſcere jubetur, perfectiores ut perfectior gubernaret.* *Oviculas* Petro & *oves* commendatas ait *Maximus* in ſerm. de SS. Petro & Paulo. Neuter quidem horum verſu 16 *προβάτια* legit, ut Bellarminus contendit lib. I de Rom. Pont. cap. 16. miras ovium claſſes, pontifici ſubjectas, quærens: ſed certe veteres illi gradationem trium ſententiarum agnoverunt, quæ cum 1 Ioh. II. 13 ſeq. amœniſſime congruit. Ab hoc ſermone ad mortem Petri erant XXXVI anni: atque id tempus hic ipſe ſermo in tres periodos ferme æquales dividit. Primum pavit Petrus tenellam eccleſiam chriſtianam, ſive *agnos*, quorum appellatio cum illa *diſcipulorum* in Actis appellatione congruit, cui deinde *fratrum* appellatio ſucceſſit. vid. ad Matth. X. 1 ſeq. In ſecunda periodo oves adduxit, rexit, congregavit. In tertia, eccleſiam ex Iudæis & gentibus collectam pavit, usque ad martyrium.

17 *τὸ τρίτον, tertium*) Conf. c. XIII. 38. Numerus decretorius.

¶ *ἐλυπήθη, triſtatus eſt*) Sic juſtam cepit ſollicitudinem.

¶ *καὶ εἶπεν, & dixit*) Hîc, quaſi defatigatus, ſe totum effundit.

18 *ἀμὴν ἀμὴν, amen amen*) Etiam poſt reſurrectionem, graviſſimam hanc formulam adhibuit Dominus.

¶ *νεώτερος, junior*) Comparativus complectens annos Petri usque ad limen ſenectutis.

¶ *ἐζώννυες σεαυτὸν, cingebas te ipſum*) uti v. 7.

¶ *περιεπάτεις, ambulabas*) uti v. 3.

¶ *ὅπου ἤθελες, quo volebas*) Sic fecerat verſu 7.

¶ *γηράσῃς, ſenueris*) Indicatur, Petrum perventurum eſſe ad ſenectutem, 1 Petr. V. 1. ſed non longe in ſenectutem.

¶ *ἐκτενεῖς, extendes*) cruciariorum ritu.

¶ *σὲ ζώσει, te cinget*) Alligabantur cruci, dum clavi eſſent infixi.

¶ *οἴσει, feret*) te cum cruce tua. Antitheton: *ambulabas.*

¶ *ὅπου, quo*) nempe in locum, ubi crux depangatur. Ita exponendus eſt hic locus, ut non conveniat in quodvis ſupplicium.

¶ *οὐ θέλεις, non vis*) ſecundum naturam.

19 *σημαίνων, ſignificans*) Tales prædictiones interdum iis obtingunt, qui amore & fidelitate excellunt.

¶ *ποίῳ, quali*) Scripſit Iohannes librum ante mortem Petri: & prædictioni Domini per Iohannem commemoratæ reſpondit eventus, paucis poſt annis.

¶ *δοξάσει, glorificaturus foret*) Maxime patiendo, non ſolum agendo, ſancti glorificant Deum.

¶ *λέγει, dicit*) continuò.

¶ *ἀκο-*

¶ ἀκολούθει μοι, *sequere me*) seorsum; ad audienda, quæ tecum solo agam: tum, ut crucem subeas. v.18.22. c.XIII.36.Hæc *sequela* importabat non tam similitudinem mortis Iesu Christi & Petri per crucem, quæ jam significata erat; quam mortem Petri a morte Domini non maximo intervallo sejunctam, si id ad mansionem Iohannis conferatur. nam sequitur, *quid ad te? Sequere me*, primum dixerat discipulis. Initii continuatio Christianismum absolvit. Hic maxime Ignatii animus erat, *Christum assequi.*

20 ἐπιστραφεὶς, *conversus*) *Sequi* ergo instituerat. *Iacobo* ante Petrum & Iohannem defuncturo, nil prædicitur: ex quo ipso citam consummationem sui potuit colligere.

¶ ὃς καὶ, *qui etiam*) Vt antea, in cœna illa, ita nunc quoque locum quærebat & se familiariter insinuabat, propemodum magis, quam Petrus libenter perferret.

¶ ἀνέπεσεν ἐπὶ τὸ στῆθος, *accubuerat super pectus*) Sermo concisus: i. e. *accubuerat* in sinu Iesu, & sic demum applicarat se *ad pectus* ejus. c.XIII.23.25.

¶ ἐν τῷ δείπνῳ, *in cœna*) insigni illa, pridie cœnæ paschalis.

21 λέγει, *dicit*) Cogitabat, se unum nunc sequi jussum esse.

¶ τί, *quid*) Facilius nos ipsos voluntati divinæ impendimus, quam curiositatem circa alios, æquales præsertim aut suppares, deponimus.

22 λέγει, *dicit*) Occultiora sunt fidelibus divina consilia circa fratres, quam circa impios. conf. v.20, de proditore.

¶ ἐὰν, *si*) Nunquam Dominus amicis quamlibet inepte rogantibus meram dedit repulsam. quare ne hic quidem severitate mera reprimit Petrum, sed aliquid benigne subinnuit; sicut etiam αὐτὸν, *illum*, relativum, lenius est, quam si τοῦτον, *hunc*, demonstrativum, ei reponeretur. Est igitur amphibolia & gravis & suavis. nam conditio, *si*, non affirmat, si accipiatur sermo de adventus complemento: categorice etiam valet sermo, si de primordiis adventus. Et sane senserunt fratres, τὸ *si* non plane rigide a Domino esse adhibitum; quanquam id ipsum non debuerant totum tollere. v.23.

¶ αὐτὸν, *eum*) Sic Iohanni ad quærendum minus promto (nam antea quoque non nisi exstimulatus quæsierat, v.20.) sed tamen quærere optanti, indicatur, quid ei futurum sit. Minus curiosis plus revelatur.

¶ θέλω, *volo*) Potestas Iesu in vitam & mortem suorum. Rom.XIV.9.

¶ μένειν, *manere*) *remanere* in terra. 1 Cor.XV.6. Contra, mortui, ἀπελθόντες, *qui decessere*. Augustinus interpretatur, *exspectare*. mansionem quidem sequitur exspectatio; sed *mansionis* notio salva veritate perstat.

¶ ἕως ἔρχομαι, *donec venio*) i. e. donec ego revera ero *veniens* gloriose, adeoque Iohannes de me in præsenti testari poterit, *Ecce venit*. Vastationem Hierosolymorum continuo excipit tempus Domini venientis. Matth. XXIII. 39. XXIV. 29 not. quem adventum Iohannes in apocalypsi describendum nactus est. Præcipui apostoli ex duodecim erant duo, Petrus & Iohannes. ille, fundamentum; hic, coronis: si tertius addendus, est Iacobus, primus ex iis martyr, qui quidem huic convivio quoque interfuerat potius, quam colloquio. Petro, crux; Iohanni, apocalypsis illa magna per ænigma hoc loco promissa est. Et inter hunc sermonem Domini interque obitum Iohannis medius quasi articulus fuit martyrium Petri; annis æræ receptæ XXX, LXVII, XCVIII, hæc sibi momenta vindicantibus. Hoc pacto demum plenius

nius perspicitur antitheton: Petrus Iesum ex mundo proficiscentem *sequitur* per mortem: v. 19 not. at Iohannes *manet* in mundo, donec Idem veniat. Sane crucem Petri æquiparat ministerium Iohannis in scribenda & mittenda apocalypsi, propter res gravissimas ei tantisper exantlandas: Ap. I. 17. X. 9 s. neque ea ecclesiæ minus fructuosa est. Videlicet Iohannes, superatis periculis, in vita mansurus erat, dum maturum foret, defunctis pridem collegis tantum non omnibus, Iudæorum re sublata, constitutaque ecclesia christiana, apocalypsin administrare, cujus prora ac puppis est frequens illud ac solenne: *venit: venio: venito.* Cap. I. 7. XXII. 20. &c. Decuit enim, apocalypsin non edi citius, & tamen edi per apostolum. Quare hoc loco promissio Iohanni quondam cum aliis data, Matth. XVI. 28 not. nunc ad Iohannem solum singulari, excellenti ac nova ratione contrahitur. Sæpe res tum dicitur fieri, quum ea ut futura repræsentatur: vid. not. ad Act. XIII. 33. quare Dominus in illa vividissima repræsentatione prophetica & apocalyptica *venire* dicitur. Neque solum in visione, sed in Iohannis oculis & affectu, & ab illa solennissima denunciatione, & ipso potissimum Iohannis obeuntis tempore, ac deinceps, re ipsa est *Veniens* potius, quam *venturus.* Namque manente Iohanne, evenire cœpit impletio, data ipsi quoque septimo angelo tuba. Ap. XI. 15 not. Atque ut cuncti XL dies post resurrectionem erant dies ascensionis, c. XX. 17 not. sic brevissimo post ascensionem intervallo est tempus adventus ad judicium, quia nullus alius est interpositus gradus. Act. I. 11. Nam ab ascensione sessio ad dextram non differt, nisi ut ab actu status ipse. Itaque Christus *exspectat*, *paratus.* Heb. X. 13. 1 Petr. IV. 5. Hujus adventus mentione omnia citeriora, quæ apocalypsis habet, continentur. Vna est hora ultima, in quam etiam antichristi adventus incidit. 1 Ioh. II. 18. Sub apocalypsin Iohannes abiit & obiit, (conf. Luc. II. 26. 29.) post magnas afflictiones, morte naturali, ut Daniel, c. XII. 13, cum quo multa habuit communia. Denique illa sententia, *donec Iohannes scribet apocalypsin*, tam vere proprieque potuit his verbis proferri, *donec venio*, quam vere proprieque Iohannes tum, quum apocalypsin scripsit, *Dominum venire* scripsit. Sic uterque adventus Dominici primi & secundi prodromus & nuncius uno fuere nomine, Iohannes baptista & Iohannes apostolus. Historia V. T. digesta est per vitas patriarcharum regumque & per hebdomadas Danieliticas: apocalypsis autem prædixit periodos historiæ N. T. subsecuturæ. Totam catenam auream in medio explet primum vita Iesu Christi; deinde mansio Iohannis, qui etiam solus ex evangelistis paschata omnia & annos inter baptismum Christi & inter tempus hujus colloquii interjectos memoravit: solus ex omnibus *chronographum* omnium temporum N. T. egit. Vide, quanta dignatio erga discipulum dilectum.

¶ τί πρός σε; *quid ad te?*) Hoc Petri curiositatem in ordinem redigit; sed multo magis innuit, cursum ejus jam fore peractum, Iohanne adhuc opus faciente, & adventui Domini subserviente. Petrus martyrio consummatus est aliquot annis ante vastationem Hierosolymorum: eam vastationem subsequitur adventus Domini.

¶ σύ, *tu*) Gravis jussus & clemens.

¶ ἀκολούθει μοι, *sequere me*) Imperativo continetur futurum. tuum hoc age; illi superstiti sua relinque. Pariter sermo de Iohanne non solum, quid fieri velit Dominus, sed quid futurum sit, innuit.

23 ὁ λόγος, *sermo*) Vide, quanto firmior sit litera, quam sermo. *Sermo* etiam apud

apud fratres, citra fraudem, ex errore interpolatus est: *manus* apostolici medetur, hodienum salva. Ipsi traditionum patroni & antiquis & novis pugnant libris.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) VII illos, v. 2. & reliquos ætatis illius, aut potius eos, qui Iohanne scribente vivebant. Alias non opus fuisset, errorem tam sero refutare; qui apostolo diu vivente videbatur confirmari. *Fratrum* appellationem didicere ex c. XX. 17.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Hoc pronomen facit ad amplificandum.

¶ οὐκ ἀποθνήσκει, *non moritur*) Hoc substituunt pro verbis aliis, omisso ἐὰν, ἕως, *si*, *donec*, antithetoque inter *sequelam* & *mansionem* nimis extenso. Agnoverunt tamen, adventu ipso Domini sublatum iri omnem mortalitatem. Specimen imbecillitatis, quæ manebat in intellectu discipulorum ante Paracleti adventum: imo specimen universæ sinisteritatis humanæ in accipiendis verbis Christi, apocalypticis præsertim, quorum hoc loco strictura est.

¶ καὶ οὐκ, *& non*) Diligenter occurrit Iohannes explicationi alienæ & erroneæ, ne tribueretur Christo effatum, quod non esset Christi. nam *mortuo* Iohanne, videri potuisset aliud ei a Domino prædictum esse, aliud evenisse. In verbis divinis omnes apices præcise tenendi sunt: & maxime cavendum, ne quid addatur. Ap. XXII. 18. Talem curam in referendis Christi verbis adhibuit Iohannes ceterique evangelistæ. Non totidem iisdemque omnia voculis retulerunt, sed tamen plane ex Domini sententia, ut perinde possint & debeant accipi, ac si totidem & eadem verba essent.

24 οὗτος, *hic*) Itaque illa etiamnum tempestate *manebat* discipulus, mansioque ostendebat, tot annis interjectis, veritatem verborum Domini, & potentiam *voluntatis* ejus.

¶ ὁ μαρτυρῶν) *qui testabatur*, sermonibus, superstes. Respondet τὸ γράψας, *qui scripsit*.

¶ καὶ οἴδαμεν, *& scimus*) Hoc colon ipse potuit Iohannes præscribere ecclesiæ, quæ non invita id publice legeret & cum fideli assensu agnosceret. Sin ecclesia hoc addidit, non plus derogat auctoritati operis, quam versiculus ille, quem epistolæ ad Romanos intexuit Tertius: aut (si hoc addere licet) Sleidani Commentariis adjecta de ejus obitu clausula, ab ipso fortasse inchoata & ab amico perfecta.

25 ἐστι, *sunt*) Præsens. præsentia erant menti Iohannis: nec dubium est, quin multa in sermonibus narrare solitus fuerit.

¶ καὶ ἄλλα, *etiam alia*) Nullum detrimentum inde patitur res Christiana, quod quædam, quæ apostoli scripsere, hodie non exstant; nam ne hoc quidem obest, quod multa eorum, quæ Iesus fecit & dixit, ne perscripta quidem sunt.

¶ καθ' ἕν, *singulatim*) quod ad facta, eorumque singulas circumstantias attinet.

¶ οἶμαι, *opinor*) Hoc verbo mitigatur amplificatio. Singularis numerus ostendit, Iohannem scripsisse hunc versum.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) Augustissimam habuit Iohannes existimationem de multitudine miraculorum Christi.

¶ χωρῆσαι, *capere*) Hoc non de capacitate geometrica, sed morali accipiendum est. *Fideles* caperent; quibus tamen satis scriptum est. c. XX. 31. Mundus sese amplius distineret: huic ergo ipsa brevitate moderata consulitur. Ipsi libri tales, qualem Iohannes scripsit hunc, æquarent bibliothecas multas: (quanto autem minus caperet mundus libros de ceteris rebus, quas facit Iesus exaltatus?) & librorum exemplaria exstitissent plurima; & critici commentatoresque multo sibi plus negotii datum arbitrati essent. Hu-

jus epiphonematis addendi occaſionem Iohanni dediſſe videtur jam tum ſedulitas multorum in multiplicandis apographis, & pia fidelium admiratio., verſu 24 expreſſa; ut dicat: *Multo major eſſet veſtra admiratio, ſi non modo hæc, quæ ſcripſi, ſed etiam cetera noſſetis. Non omnia dixi.*

ANNOTATIONES IN ACTA APOSTOLORVM.

LIber hic, quo Lucas *Acta Apoſtolorum*, Petri maxime & Pauli refert, medius eſt inter evangelicos & epiſtolicos, eoque *centralis.* Continet non ſolum recapitulationem evangelicæ hiſtoriæ, ſed etiam continuationem hiſtoriæ Chriſti, eventum prædictionum ejus, & quodammodo ſupplementum per ea, quæ diſcipulis antehac infirmioribus, per Paracletum largius impertiit. vid. omnino Ioh. XVI. 12 ſ. Continet etiam ſemina & ſtamina omnium rerum, quæ in Epiſtolis exponuntur. Libri evangelici agunt de capite, Chriſto: Acta oſtendunt, easdem res geri in corpore ejus, quod Spiritu ejus vegetatur, a mundo vexatur, a Deo defenditur & exaltatur. Summa habetur Eph. I. 20. 22. Chriſtique diſceſſus & Parацleti adventus faciunt, ut hic liber majorem cum Epiſtolis, quam cum evangelicis libris habeat ſimilitudinem. *Multis ignotum plane hunc librum* Chryſoſtomus ſua ætate fuiſſe teſtatur ineunte prima in eum homilia. Vtinam hodie tanta ei cura impenderetur, quantam impendi decet. Oſtenditur hîc doctrina Chriſtiana, ejusque methodus erga Iudæos, Gentes, Fideles; id eſt, erga convertendos & converſos. Ejuſdem obſtacula apud ſingulos homines, genera hominum ordinesque & populos. Propagatio Evangelii, & magna illa inter Iudæos & Gentes revolutio. Victoria Evangelii, pervenientis ex uno conclavi in templa, domos, plateas, fora, campos, hoſpitia, carceres, caſtra, aulas, currus, naves, pagos, urbes, inſulas; ad Iudæos, gentes, prætores, duces, milites, eunuchos, captivos, mancipia, fœminas, pueros, nautas; in Areopagum, Romam denique. Vindicta in hypocritas, malos imitatores, hoſtes & adverſarios. Conſervatio apoſtolorum & eccleſiæ. Fructus incomparabiles in vita & morte. Nervi characteresque quam plurimi & argumenta pro veritate & efficacia religionis Chriſtianæ. Specimen diſciplinæ & œconomia, ipſaque idea eccleſiæ Chriſtianæ & muneris evangelici.

Partes ſunt VII.

I PENTECOSTE, cum antecedentibus.	*Cap. I. II.*
II Acta in IERVSALEM & in omni Iudæa, & in Samaria, inter CIRCVMCISOS.	*Cap. III - IX. XII.*
III Acta in CÆSAREA, & receptio GENTIVM.	*Cap. X. XI.*
IV Curſus PRIMVS inter gentes, Barnabæ & Sauli.	*Cap. XIII. XIV.*

V Le-

V Legatio & concilium HIEROSOLYMITANVM, de Iudæorum & Gentium EADEM conditione. *Cap. XV.*
VI Cursus ALTER Pauli. *Cap XVI-XIX.*
VII Cursus TERTIVS, ROMAM usque. *Cap. XIX. 21-XXVIII.*

Distinctius hæ partes resolvuntur in *Ordine temporum*, cap. VI.

Applicatio omnium partium ad nostra tempora quomodo institui debeat, pulcre ostendit *Iustus Ionas* in Dedicatione Annotationum ad hunc librum A. 1524 editarum: *Res ipsæ*, inquit, *quæ* nunc nostro seculo *geruntur, clariorem reddunt nobis non modo hunc librum, sed & reliquam etiam scripturam, cum plane hoc videamus pati nunc vere pios -. Fiunt* miracula *non minora quotidie, quam tunc facta sunt. quis enim tam celerem* cursum *verbi, quis hanc* subitam mutationem rerum *non miraculum maximum esse ducat? Quis Lutherum jam nostra ætate Evangelii præconem hactenus a tot mundi sapientibus & potentibus oppugnatum, fremente papa, invito Satana, invitis omnibus inferi portis, tamen superstitem, non Paulo contra XL virorum conjurationem & tot callidas insidias hostium servato, jure comparet? - Suaves homines sic putant apostolos consuluisse posteritatis otio, & sic perpessos esse catenam Evangelii, ut nunc eo* tranquillius *monachi & sacerdotes molliter curent cuticulam, quasi vero Satanas nunc sit nullus, aut mundo & carni nunc cum Evangelio conveniat.*

AD CAPVT I.

Vers. 1 Μὲν, *quidem*) Apodosin, de *libro* hoc altero, res ipsa exhibet, particulam δὲ *vero* absorbens.

¶ λόγον, *sermonem*) λόγος, Latinis *liber*, tantam solet habere longitudinem, ut lector cupidus una lectione absolvere possit. Prodest igitur, interdum unum librum, v. gr. Evangelium secundum *Lucam*, simul perlegere. Auctoritas libri alteriusutrius redundat in alterum Lucæ. Maximus adhuc in œconomia Christi limes est hoc tempus a resurrectione usque ad ascensionem: in eo prior Lucæ liber desinit, alter incipit, non tam apostolorum, quam Spiritus sancti Acta describens, sicut prior liber Acta Iesu Christi habet.

¶ περὶ πάντων, *de omnibus*) summatim videlicet. coll. Ioh. XXI. 25.

¶ ἤρξατο ποιεῖν - ἄχρι) *cœpit facere - usque*: id est, *fecit ab initio, usque*. conf. *incipiens*. v. 22. Initia & exitus pertexuit Lucas, i. e. omnia, considerate.

¶ ποιεῖν, *facere*) per miracula & actiones sanctas.

¶ διδάσκειν, *docere*) per sermones.

2 ἐντειλάμενος, *præcipiens*) Qui discedunt, solent *præcipere, mandare*, ut opus est, & quoad satis est. Versu 3 generatim exprimit Lucas, quid Dominus dixerit apostolis per illos XL dies: sed versu 2. 4 seqq. declarat, quid dixerit illo die ascensionis. coll. v. 5 fin. & v. 9 init. Ad eum enim ipsum diem perduxerat Lucas Evangelium suum: & ab eo Apostolorum Acta orditur.

¶ τοῖς ἀποστόλοις, *apostolis*) Appellatio conveniens totius libri argumento: *discipulatus* jam exibat.

¶ διὰ, *per*) Constr. cum *præcipiens*. Is ipse, qui præcipiebat, Spiritum S. habebat, Luc. IV. 18. & cum mandatis eum dedit apostolis, Ioh. XX. 22. mox daturus uberrime. Sic ante ascensionem dedit *arrham pentecostes*.

¶ ἐξελέξατο) *elegerat*. Luc. VI. 13. Ioh. VI.

VI. 70. De Iuda seorsum agitur v.16 seq.

¶ ἀνελήφθη) *sursum receptus est.*

3 παρέστησεν ἑαυτὸν, *stitit se ipsum*) Grandis oratio. Suavis regressus: *assumtus est, stitit, vivum, passionem.*

¶ παθεῖν, *passionem*) ad mortem usque.

¶ τεκμηρίοις, *argumentis*) per visum, auditum, tactum &c. unde certo & liquido scirent, & *Ipsum* esse, & *vivere.*

¶ δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα) *per dies XL.* non perpetuo, sed per intervalla. Contra, *decem* duntaxat, non *quadraginta* dies, ab ascensione ad pentecosten: *triduum*, mortis.

¶ ὀπτανόμενος, *apparens*) per appariciones bene longas. Ioh. XXI.12.

¶ περὶ τῆς βασιλείας, *de regno*) Hæc summa erat, etiam ante passionem, sermonum Christi.

4 συναλιζόμενος, *conventum agens*) Hoc non dicitur de omnibus apparitionibus, v.3. sed de ultima, eaque frequenti & maximi momenti. Hesychius, συναλιζόμενος, συναλισθεὶς, συναχθεὶς, συναθροισθείς.

¶ μὴ χωρίζεσθαι, *ne discederent*) Facile reliquissent Ierusalem, ubi crucifixus fuerat Dominus.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν) Ammonius: ὑπισχνεῖται ὁ τῷ αἰτήσαντι δώσειν ὁμολογήσας· ἐπαγγέλλεται δὲ ὁ ἀφ' ἑαυτοῦ δώσειν ὁμολογήσας. Quæ verbi Græci proprietas, ubi de divinis promissionibus agitur, exquisite observanda est.

¶ ἠκούσατε, *audistis*) Dixerat enim Luc. XXIV.49. Atque hic parallelismus ad arctissimum nexum pertinet utriusque libri Lucæ. Stilus ex relativo recitativus, uti C.XXIII.22, item post verbum *præcipere.*

5 ὑμεῖς, *vos*) mei. Matth.III. 11. Hoc late patet. Act.XI.16.

¶ βαπτισθήσεσθε, *baptizabimini*) a me. Matth. l. c.

¶ οὐ μετὰ πολλὰς, *non post multos*) Numerus dierum non definitus exercebat fidem discipulorum.

6 συνελθόντες, *convenientes*) Facilius putabant conjunctim se impetraturos esse responsum.

¶ τούτῳ) *hoc* intervallo, post dies non multos veniente.

¶ τὴν βασιλείαν, *regnum*) cujus sedes Hierosolyma: v.4. at latitudo, maxima; v.8. & indoles divinior, quam interrogantes tum interpretabantur verba Domini. v.3 fin. Luc.XXII.16.

¶ τῷ ἰσραήλ, *Israeli*) Dativus emphasin habet. Apostoli, *re* præsupposita, quærebant de *tempore*: & pariter se habet subsequens responsio.

7 οὐχ ὑμῶν ἐστιν, *non vestrum est*) Non dicit, *non est vestrum*, sed, *non vestrum est*, ut emphasis sit in *vestrum.* conf. omnino, *non vos, alii.* Ioh.IV.38. &, *non tibi*, 2 Chron. XXVI.18. &, *non vobis & nobis*, Ezr.IV.3. Repulsa comis est, & gravis descriptio *Reservati* divini: nec tamen ea ad reprehendendum, sed ad docendum spectat. Non dicit, *Non est juris & officii vestri, quærere:* sed ait, *Non vestrum est nosse*: non vestræ potestatis hoc esse jussit Pater, sed suæ potestati reservavit, ut ipse sciat & faciat. conf. Matth.XXIV.36. *Non vestrum* est, inquit: unde non licet colligere, ne aliorum quidem posthac fore. Revelatio œconomiæ divinæ habet suos gradus. 1 Petr.I.12. Matth.XI.11. Ap.I.1.

¶ χρόνους ἢ καιροὺς, *intervalla vel tempora*) Interrogatio discipulorum corrigitur, & vocabulum generale, χρόνῳ, *intervallo*, per alterum additum, χρόνους ἢ καιροὺς, *intervalla vel tempora*, magis determinatur, ut alibi ostendimus. Generatim observetur hoc loco, longius quiddam esse χρόνον, quam καιρόν. c. VII. 17. 20. Iustus Ionas: *Satis est, vos scire ex Scripturis, futurum, ut restituantur*

antur omnia; sed quando futurum sit, hoc DEI est.

¶ οὓς, *quæ*) Tempora DEO reservata indagare, curiositatis est: revelata non curare, animi pusilli aut somnolenti. Dan. IX. 2. 1 Petr. I. 11. Ap. XIII. 18. Quæ apostolorum nondum erat nosse, per Apocalypsin postea sunt significata. Generalius enunciatum non derogat revelationi speciali subsecutæ. Petro quoque hoc loco dicitur, *Tuum non est*, plane uti Ioh. XXI. 22. 23, *quid ad te?*

¶ ὁ πατὴρ, *Pater*) Matth. XX. 23. XXIV. 36.

¶ ἔθετο, *posuit*) Ergo *res* ipsa firma est: alias nullum ejus rei *tempus* esset.

¶ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, *in sua potestate*) Tempore ulterioris revelationis, & ipsius maxime complementi, etiam ea, quæ antehac in Patris potestate fuerant sita, noscuntur.

8 ἀλλὰ, *sed*) Antitheton inter id, quod discipulorum erat, vel non erat; tum inter id, quod illo tempore futurum erat, & inter id, quod in ulteriora reservatum erat.

¶ μάρτυρες, *testes*) doctrina & sanguine: non reges mundi; quanquam regnum DEI per illud ipsum testimonium propagabitur.

¶ ἱερουσαλὴμ - γῆς *Ierusalem - terræ*) Gradatio. vid. v. gr. c. VIII. 1. 4. 5. 27.

¶ σαμαρείᾳ, *Samaria*) Samaritanas urbes antea intrare non debuerant. Sine dubio nunc mirum id visum est apostolis.

9 νεφέλη, *nubes*) Itaque per se non disparuit Dominus.

10 ἄνδρες - λευκῇ, *viri-alba*) Conf. Matth. XXVIII. 3 not. *Vir*, pro angelo. C. X, 30. 3. 22. Luc. XXIV. 4 not. Sed conf. etiam Luc. IX. 30 not.

11 γαλιλαῖοι, *Galilæi*) In apparitionibus, quæ singulis obtingunt, nomen proprium adhibuere angeli; pro quo adhibetur h. l. nomen patriæ, sub quo omnes continentur. Ex Galilæa nunquam vel certe raro fuerat propheta; at omnes apostoli.

¶ τί, *quid*) Simile *quid*, c. III. 12.

¶ ἐμβλέποντες) *intuentes*, cum mora, in cœlum, quod nunc aspicere nil attinet; quum Iesus non cernitur.

¶ οὕτως, ὃν τρόπον, *sic, quemadmodum*) Similis locutio, C. XXVII. 25. 2 Tim. III. 8.

¶ ἐλεύσεται, *veniet*) Ascensio potius Christi, quam adventus ad judicium, in Scriptura ut *reditus* describitur. *Venire* dicitur, non solum, quia antea non venerat ad judicandum, sed quia adventus gloriosus multo erit illustrior. Mundus non crediderat, Filium DEI *venisse*: respectu credentium dicitur *redire*. Ioh. XIV. 3. Tum revelabitur, in die suo. Verbum, *venit*, jam in prophetia Henochi positum. Iud. v. 14. *Veniet*, modo visibili, in nube, cum tuba, cum comitatu, & eodem fortasse loco. v. 12. adde Zach. XIV. 4. cum annot. Michaëlis, & Matth. XXIV. 27 not. Non ii, qui ascendentem viderunt, dicuntur venturum *visuri*. Inter ascensionem & inter adventum gloriosum nullus interponitur eventus, eorum utrique par: ideo hi duo conjunguntur. Merito igitur apostoli, ante datam Apocalypsin, diem Christi, ut valde propinquum, proposuerunt. Et congruit majestati Christi, ut toto inter ascensionem & inter adventum tempore sine intermissione exspectetur.

12 ἐλαιῶνος, *oliveti*) ubi agon fuerat.

¶ ἐγγὺς, *prope*) quinque stadiis.

¶ σαββάτου ὁδὸν, *Sabbati iter*) quantum Iudæo licebat iter facere die Sabbati, citra lassitudinem, ad duo millia cubitorum. Colligit hinc Chrysostomus, die *Sabbati* eos reversos esse in urbem: malim statuere, proprium in toto oliveti monte ascensionis locum hac ab urbe distantia notari.

13 ὑπερῷον) Sic LXX עליה reddunt. Ioh·

 Gre-

Gregorius: *ὑπερῷα in Scripturis erant loca in ea parte domus, quæ erat a solo remotissima, a Iudæis ad preces privatas separata, versus Salomonis templum spectantia aut locum illius: quibus ob consecrationem & convenientem recessum apostoli utebantur more Christiano.* Obs. c. 3, ubi copiose ὑπερῷα describit.

¶ πέτρος, *Petrus*) Constr. cum ἀνέβησαν, *ascenderunt.* De ordine apostolorum vide ad Matth. X. 2. Petro, primo, articulus præ ceteris additur, C. III. 11. IV. 13. 19. VIII. 14. quanquam non semper. C. III. 4. Per hos paucos & contemtos homines, sine ullis præsidiis humanis, Christus mundum ad obedientiam fidei perduxit.

14 ὁμοθυμαδὸν, *unanimiter*) Hæc particula sæpe in Actis, convenienter argumento libri: extra Acta, non nisi semel in N. T. ponitur. Rom. XV. 6.

¶ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει) De differentia horum verborum vid. 1 Tim. II. 1 not.

¶ σὺν γυναιξὶ, *cum mulieribus*) Luc. XXIV. 10. 1 Cor. IX. 5.

¶ μαρία, *Maria*) cujus ultima h. l. mentio in N. T. Hæc & sanctitatis & senectutis nomine eximie habita inter sanctos, testimonium præbuit omnium rerum, quæ inde ab Annunciatione factæ fuerant.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) consobrinis. Hi quoque lucrifacti, tametsi initio non crediderant.

15 ἀναστὰς, *exsurgens*) ut solent verba facturi. Hæc oratio Petri ante Pentecosten illam habita, tamen non discipulatum, sed apostolatum refert, ex Ioh. XX. 22.

¶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *insimul*) in illo nempe loco. Aliis locis plures poterant esse discipuli, extra urbem maxime.

¶ ὡς ἑκατὸν εἴκοσι, *quasi centum viginti*) Hujus numeri decima pars erant apostoli. εἴκοσιν & εἴκοσι scribi, docet Eustathius.

¶ εἶπεν - ἄνδρες· *dixit - viri*) Parenthesis inter propositionem & tractationem, uti Gen. VI. 9 seq.

16 ἄνδρες ἀδελφοὶ, *viri fratres*) Id beatius, quam *viri Athenienses.* Appellatio honoris & amoris, concilians auditores.

¶ ταύτην) *hanc*, in Psalmo LXIX & CIX.

17 ὅτι, *quod*) Ratio, sub qua Iudas hîc memoratur, quia habuerat *munus.* v. 20.

¶ κατηριθμημένος, *annumeratus*) Triste est, *numerari*, non manere.

¶ κλῆρον, *sortem*) *Sors* dicitur, quicquid alicui citra suam operam obtingit.

¶ τῆς διακονίας, *ministerii*) Sic frequentissime in hoc & sequentibus libris dicitur ministerium N. T. sed in V. T. LXX interpretes pro שרת *apparere* plerunque dicunt. λειτουργεῖν, quod ipsum sonat magnificentius quiddam. Apostoli autem humilitatem expeditam secuti sunt.

¶ ταύτης, *hujus*) nostri.

18 ἐκτήσατο, *possedit*) emit. Iudas quidem non solvit argentum, Matth. XXVII. 5. sed tamen aut emere constituerat, conf. 2 Reg. V. 26. aut initio emtionis facto occasionem dedit, ut Sacerdotes eam consummarent. Non credidit miser, causam Iesu durabilem fore: & in posterum, si ea labaret, sibi & suis (Ps. CIX. 9.) de victu prospicere voluit. Alii exponunt: ἐκτήσατο, *paravit*, scil. non sibi, sed aliis revera.

¶ πρηνὴς γενόμενος, *projectus in faciem*) Species mortis, quam Iudas sibi consciverat, (Matth. XXVII. 5 not.) tum satis nota erat. Igitur ea præsupponitur h. l. & adduntur, quæ secuta sunt, nempe cadaveris contumeliose projecti situs pronus, quum honeste defuncti componantur supini. Illustrari locus potest ex libro eleganter Græco 3 Macc. V. 41: ubi Rex Iudæis infensissimus comminatur, τὸν ναὸν πυρὶ πρηνέα καταστήσειν· *se templum per ignem solo esse* æquaturum.

rum. πρηνὴ γενέσθαι non significat *præcipitem se dare.*

¶ ἐλάκησε μέσος, *crepuit medius*) Hesychius, ἔλακεν, ἐψόφησεν. Et μέσος, *medius*, orationem facit expressiorem. Cohæret verbum cum πρηνὴς, uti Sap. IV. 20. ῥήξει αὐτοὺς ἀφώνους πρηνεῖς.

¶ σπλάγχνα, *viscera*) Ipse prius deposuerat *viscera* misericordiæ. Ps. CIX. 16.

19 γνωστὸν ἐγένετο, *innotuit*) illud videlicet, quod v. 18 ineunte memoratur.

¶ τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν, *ipsorum lingua*) Hoc, & interpretamentum subsequens, *hoc est ager sanguinis*, Lucas orationi Petri addidit pro Theophilo & lectore Hebraica non intelligente.

20 γενηθήτω κτλ.) Ps. LXIX. 26. LXX, γενηθήτω ἡ ἔπαυλις αὐτῶν ἠρημωμένη, καὶ ἐν τοῖς σκηνώμασιν αὐτῶν μὴ ἔστω ὁ κατοικῶν.

¶ ἔπαυλις) id est, οἴκημα εὐτελὲς, Eustathio.

¶ αὐτοῦ) Hebr. & LXX, αὐτῶν. Subsumitur autem de Iuda, pro instituto præsenti. Iustus Ionas: *Rejectione Iudæ & subrogatione alterius indicatur Iudæorum abjectio & omnium, qui missum ad se Christum persequuntur.*

¶ μὴ ἔστω, *ne sit*) Id impletum, quum ad sepulturam peregrinorum cessit ager.

¶ καὶ τὴν - ἕτερος) Ps. CIX. 8. Sic plane LXX.

¶ ἕτερος, *alter*) Matthias in individuo non designatus est apertius, atque ita sorti sanctæ mansit locus.

21 δεῖ, *oportet*) Sic v. 16.

¶ τῶν) Genitivus pendet ab ἕνα, & resumitur in τούτων, ordine rei & verborum eleganter conveniente.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) in privatum. conf. Ioh. X. 9 not.

¶ ἐξῆλθεν, *exivit*) in publicum.

¶ ἐφ' ἡμᾶς, *super nos*) ut Magister. Præpositio congruit non modo cum *intravit*, sed etiam cum *exivit*.

22 ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος Ἰωάννου, *a baptismate Iohannis*) Ab hoc articulo historia I. C. apud Marcum habet *Initium* ipsum. Ceteri Evangelistæ paucis expediunt antecedentia.

¶ ἕως, *usque*) Vsque ad diem ascensionis porriguntur testimonia XII apostolorum de Domino Iesu ejusque resurrectione.

¶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, *resurrectionis ejus*) Qui resurrectionem Christi credit, omnia credit, quæ prægressa & secuta sunt. De resurrectione Christi plurima Petro mentio in Homiliis & Epistola priore. Vt apostolus est testis resurrectionis Christi, sic Christianus est, qui eam credit. Illo tempore tantundem virtutis opus erat, ut aliquis crederet, rem esse gestam, quam ut crederet, in ea re gesta salutem esse. quare qui illud credidere, totam fidem suscepere. Hodie, quum rem gestam nemo in ecclesia vocat in dubium, multi in eo subsistunt, neque tamen certitudine rei gestæ ad fidem totam perveniunt.

¶ ἕνα, *unum*) Nam non debebant esse plures, quam XII. neque adeo uterque simul sumendus erat.

23 δύο, *duos*) Huc pervenire poterant fideles, consilio; non ultra. Ideo hîc demum *sors* incipit, qua res gravis divinæ decisioni committitur, & immediata apostoli peragitur vocatio. Hodie quoque in eligendis episcopis sorti locum esse posse censet Iustus Ionas ad h. l. & memorabile exemplum refert Comenius in Hist. eccl. Slav. § 60.

¶ ὃς ἐπεκλήθη, *qui cognominatus est*) Eo cognomine videri poterat præferri debere; nisi postea demum hoc cognomen nactus est, ut agnosceret, quamvis Matthias electus

electus esset, ipsum tamen sua laude non excidisse.

24 σὺ, *tu*) tu ipse. Apostolus debebat immediate esse vocatus. Iesum invocant, *Dominum.* v.21. nam hujus erat apostolum eligere. v. 2. C.IX.17. XXVI.16. Ioh.VI.70.

¶ καρδιογνῶστα, *qui corda nosti*) *Cor* debet esse rectum in ministro Evangelii. C.VIII.21. 2 Cor.I.12. 1 Thess.II.4. *Cor* facit, ut unus sit præferendus alteri, qui certe æque bonus erat foris.

¶ πάντων, *omnium*) etiam horum duorum.

¶ ἀνάδειξον, *ostende*) Id factum, ipsius sortis eventu. Iesus post resurrectionem sæpe apparuit: nec tum apostolatum Matthiæ detulit; sed post ascensionem.

25 εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον, *in locum suum*) in locum plane proprium, divisum a ceteris apostolis. quæsierat ἴδιον, *proprium quiddam*: v. 18. *proprium locum*, superstitum oculos fugientem, in regione mortis nactus est.

26 ἔδωκαν, *dederunt*) miserunt.

¶ κλήρους αὐτῶν, *sortes eorum*) Iosephi & Matthiæ. Dum secum habebant apostoli Dominum, non usi sunt sorte: neque post adventum Paracleti ea sunt usi, c. X. 19. XVI.6 ss. sed in uno hoc intermedio tempore, & in uno hoc negotio usi sunt, convenientissime.

¶ συγκατεψηφίσθη, *annumeratus est*) Omnes acquievere in electionis divinæ ostensione. Non dicuntur manus novo apostolo impositæ. erat enim prorsus immediate constitutus.

CAP. II.

1 Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι, *dum complebatur*) Multa simul convenere inter se implementa prædictionum.

¶ τῆς πεντηκοστῆς, *pentecostes*) Hoc vocabulum non habent LXX int. exstat autem Tob.II.1. 2 Macc.XII.32. Pentecoste Sinaitica in V.T. & Pentecoste Hierosolymitana in N. T. duas habent longe omnium clarissimas & omni atheorum exceptione majores DEI patefactiones, legalem & evangelicam: Ps. LXVIII. 8.10. e monte & e cœlo: terribilem & benignam.

¶ ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *cuncti unanimiter in eodem loco*) Conjunctio societatis, animorum, loci. quinam fuerint & quid egerint, vid. C.I.14.15. Non modo erant apostoli, sed etiam ceteri.

2 ἄφνω, *repente*) Sic ad judicium quoque revelabitur Christus.

¶ φερομένης) Aptum verbum.

¶ πνοῆς, *spiraminis*) Pendet ab ἦχος, *sonus*.

¶ οἶκον, *domum*) Sæpe οἶκος partem domus, ut Latinis *œcus*, denotat. Domus erat *templum*, Luc. XXIV. 53. omnibus illo die festo, illa diei parte adeundum: *œcus*, pars templi: pars *œci totius*, τὸ ὑπερῷον. c.I.13.

¶ καθήμενοι, *sedentes*) quiete, mane. v.15.

3 αὐτοῖς, *illis*) Constr. cum apparuerunt, sed ita, ut vis pronominis redundet etiam ad *dispertitæ*, διαμεριζόμεναι. Atque hoc valet *distributæ*, sed in præsenti, coll. v. 45. Non dicitur, σχιζόμεναι, quasi linguæ in ore fuerint *fissæ*; neque διαιρούμεναι, *divisæ*, quasi aliud duntaxat aliis eloquium ardens fuerit datum. Intermedium verbum adhibetur, διαμεριζόμεναι.

¶ γλῶσσαι, *linguæ*) Sumitur h. l. metaphorice, ut לשון passim, & לשון אש Es. V. 24 ut notentur *linguæ quasi igneæ*. Manet tamen magna pars proprietatis, quia de *loquela* agitur. Erant flammulæ vertici singulorum

gulorum insidentes, non ex ore eorum prodeuntes. nam sequitur: *seditque*, videlicet Spiritus sanctus, v. seq. qui super eos venit, c. I. 8. specie illa linguarum. non additur articulus αἱ, qui denotaret naturales oris apostolorum linguas, nunc miraculose affectas.

¶ ἐκάθισέ τε, *seditque*) scil. ὁ καθίζων, *sedens*. conf. ἐκάθισαν, *consederunt*. Ap. XX. 4 not. Ellipsis apta. nam non illico, sed paullo post constitit, sessorem hunc esse Spiritum S.

¶ ἐφ' ἕνα ἕκαστον, *super unumquemque*) Conf. omnino ἐπὶ, *super*, Ioh. I. 32. 33.

4 καὶ, *&*) Describuntur interna, cum suo effectu, ut v. 3 externum symbolum.

¶ ἅπαντες, *cuncti*) cuncti illi, de quibus v. 1. 14. 15. c. I. 14 seq. varia ætate, sexu, conditione. infra, v. 17 s.

¶ ἤρξαντο, *cœperunt*) Id antea nunquam factum.

¶ λαλεῖν, *loqui*) sine labore, expedite.

¶ γλώσσαις, *linguis*) Miraculosa varietas non in auribus auditorum erat, sed in ore loquentium. c. X. 46. XIX. 6. Marc. XVI. 17. 1 Cor. XII. 10. Hæc familia, totius mundi linguis DEVM celebrans, erat instar totius mundi, linguis suis DEVM laudaturi.

¶ καθὼς, *sicut*) 1 Cor. XII. 11.

¶ ἐδίδου) *dabat*, ut loquerentur sine labore, & tamen libere.

¶ ἀποφθέγγεσθαι) *profari*, cum sobrietate & virtute. v. 14. c. XXVI. 25. Iustus Ionas: *Moses, qui typum gerit legis, impeditæ linguæ fuit: - Evangelium vero loquitur lingua ignita & flammante.*

5 κατοικοῦντες, *habitantes*) Hi non ad pentecosten duntaxat venerant, quanquam verbum *habitandi* limitatur versu 9 & 10.

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Nam ex gentibus nemo aderat, sed Iudæi variarum gentium.

¶ τ̃) Subaudi *terrarum*. Luc. XVII. 24 not.

6 φωνῆς, *voce*) de qua v. 4. nec non v. 2. conf. קל φωνὴ, Ex. IV. 8. Ps. XIX. 4.

¶ τὸ πλῆθος, *multitudo*) de qua v. 5.

¶ συνεχύθη, *confusa est*) Varii erant homines & animorum motus.

7 ἐξίσταντο, *stupebant*) v. 12.

¶ γαλιλαῖοι, *Galilæi*) adeoque unius dialecti. Galilæos esse, norant ex eo, quod erant discipuli IESV.

8 καὶ πῶς, *& quomodo*) Periodus concluditur v. 11. Nam illud: *quomodo nos audimus unusquisque lingua nostra, in qua nati sumus*, per se abrupte sonans, coll. v. 6. post longam parenthesin, qua oratio decore suspenditur, reassumitur his verbis: *audimus eos loquentes* &c. Admirationi eximie congruit sermo. Conf. quæ de tali parenthesi notavimus ad *Gregorii Thaum.* Paneg. § 94. Varias & dialectos, v. gr. Ponticam, Asiaticamque Græcam, & linguas, referebant apostoli.

9 πάρθοι, *Parthi*) Non dubium est, quin omnium gentium Iudæi, Hierosolymis quidem *habitantes*, scierint Hebraice: quare hæc linguarum varietas, in V. T. inaudita, indicat, Evangelium ad gentes omnes, ipsarum linguis, perventurum esse. Porro series illa, qua populi enumerantur, denotare videtur ordinem partim Geographiæ, partim conversionis gentium. Primo ponuntur posteri Semi, deinde Iapheti; ex Asia, Africa, Europa, iterum ex Asia. *Parthorum* natio, eo tempore imperio pollens, prima ponitur.

¶ οἱ κατοικοῦντες) *qui habitamus*, vel *qui habitabamus*. Hoc participio adhibito commodior fit appellatio gentium, quæ sequuntur.

¶ ἰουδαίαν, *Iudæam*) cujus dialectus differebat a Galilæa. v. 7. Sic etiam indigenis dabatur miraculum. *Armeniam* legit *Augustinus:*

gustinus: eaque inter *Mesopotamiam Cappadociamque* jacet. sed vetustam sane *Armeniorum* linguam sub alia quadam gente hîc nominata innui, existimare licet.

¶ τὴν ἀσίαν, *Asiam*) *Asiam* stricte dictam. Articulus facit epitasin, ut notetur regio quam remotissima ad occidentem.

10 αἴγυπτον, *Ægyptum*) Hæc inprimis regio Iudæis abundabat.

¶ τὰ μέρη, *partes*) plures.

¶ κυρήνην, *Cyrenen*) urbem Libyæ ad occidentem, adeoque remotioris etiam.

¶ οἱ ἐπιδημοῦντες ῥωμαῖοι, *advenæ Romani*) Romæ nati, sed nunc Hierosolymis domum habentes. Hi videntur post ceteros antea enumeratos Hierosolymam venisse. Soli ex Europæis Romani jam memorantur.

11 ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, *& Iudæi & proselyti*) Multos illis temporibus proselytos e Romanis eorumque libertinis & fuisse & pulsos fuisse, patet ex Tacito, l. 2 Annal. cap. 85. Non tamen ex Romanis solum, sed etiam ex ceteris gentibus *proselyti*, *Iudæis* oppositi, hoc loco innuuntur.

¶ κρῆτες, *Cretes*) Creta insula insulas in hac enumeratione repræsentat. Multa prophetæ prædixerant de אִיִּים *insulis* convertendis: harumque plures, occidentem spectantes, in ipsis Actis occurrunt.

¶ λαλούντων, *loquentes*) psalmis Davidicis, eo tempore usitatis, vel etiam locutione recenti.

¶ τὰ μεγαλεῖα· *magnalia*) magnas virtutes, magna opera.

12 πάντες, *omnes*) religiosi. v. 5. Conf. v. seq.

¶ χλευάζοντες, *irridentes*) Mundus incipit a *ludibrio*: inde progreditur ad *quæstionem*, c. IV. 7. ad *minas*, v. 17. ad *carceres*, cap. V. 18. ad *verbera*, v. 40. ad *cædem*, c. VII. 58.

¶ γλεύκους) *musto* vel *dulci* vino, præteriti aut præsentis anni, aliove potu valido.

¶ μεμεστωμένοι, *repleti*) Homines naturales solent res supernaturales naturalibus causis imperite & impudenter tribuere. conf. c. XXVI. 24.

14 σταθεὶς, *stans*) Omnes gestus, omnia verba Petri, summam *sobrietatem* indicant.

¶ δὲ, *autem*) occasione utens. Apostoli semper occasionem habuere, nunquam dimisere.

¶ ἐπῆρε, *sustulit*) cum parrhesia.

¶ ἀπεφθέγξατο) Scite ponitur hoc verbum, pro εἶπε *dixit*; in hoc sermone solennissimo & ardentissimo, ac sobrio tamen. conf. Act. XXVI. 25.

¶ ἄνδρες, *viri*) In hac veteri appellationum simplicitate multo plus inest gravitatis, quam hodie, ubi in titulis tot epitheta *Nobilitatis*, *Dignitatis* &c. cumulantur. Habet autem hæc oratio tres partes, quarum quælibet ab hac appellatione incipit. v. 22. 29. sed crescente familiaritate sermonis, v. 29 addit, *fratres*, facto jam interim conversionis initio.

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) in Iudæa nati.

¶ ἅπαντες, *cuncti*) Hebraico sermone loquebatur Petrus, quem unum omnes intelligebant.

¶ τοῦτο, *hoc*) Tali exordio non uteretur ebrius. Decenter monet & rogat Petrus.

15 ὑπολαμβάνετε, *existimatis*) Non dicit, *Aliqui ex vobis illudunt.* Clementer loquitur.

¶ οὗτοι, *hi*) Loquitur in tertia persona, se ipso & ceteris apostolis non exclusis. ipsum defendebat etiam oratio sua, ceteros cum ipso apostolos, *statio* ipsa: & illi, quos docet, sic dixerant, οὗτοι, *hi*, v. 7.

¶ τρίτη, *tertia*) Ebrius fere nescit horam:

ram: nec mane facile quisquam inebriatur, ibi præsertim, ubi domi est. 1 Thess. V. 7. Erat dies pentecostes festus: & diebus festis Iudæi abstinebant epulis usque ad meridiem. vid. Petiti var. lect. c. 15.

16 ἀλλὰ, *sed*) Hi non sunt poti, inquit, sed Spiritu repleti.

¶ τοῦτο, *hoc*) Sapienter hæc dicuntur ante illa, quæ v. 22 commemorantur. Mentio adventus gloriosissimi ad judicium omnia, quæ de Iesu Christo dicuntur, splendidiora reddit & efficaciora.

17 [. καὶ ἔσαι κτλ.) Ioël III. 1-5. LXX, καὶ ἔςαι μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ - καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου - καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα - πρὶν ἐλθεῖν - σωθήσεται.

¶ ἐσχάταις, *novissimis*) Omnes dies N. T. sunt dies ultimi: atque hi ultimi jam longe processerunt.

¶ πνεύματος, *Spiritu*) Suave antitheton: *de Spiritu meo, super omnem carnem.*

¶ πᾶσαν, *omnem*) Promissio non ad solam Pentecosten illam pertinet. v. 39. Apud Ioël dicitur, *Spiritum meum*: per Petrum, *de Spiritu meo*, respectu Pentecostes illius speciatim.

¶ καὶ, *&*) Describuntur homines omnis sexus, ætatis, ordinis.

¶ προφητεύσουσιν, *prophetabunt*) Prophetia, insigne charisma, præcipuum documentum DEI in hominibus operantis.

¶ ὁράσεις κτλ. *visiones &c.*) in vigilia & somno. Apud juvenes maxime vigent sensus externi, visionibus opportuni: apud senes sensus interni, somniis accommodati. Apostoli erant *adolescentes*: & convenienter Petrus *adolescentes* præponit, cum Ioël senes præponat. Petro obtigit *visio* c. X. 17. Paulo item, etiam noctu, c. XVI. 9. Non tamen adolescentes a somniis, neque senes a visionibus excluduntur.

¶ ἐνυπνίοις) Sic cod. plerique, & sic *Alex.* etiam apud Ioël. Alii, ἐνύπνια· & sæpius quidem LXX habent ἐνύπνιον ἐνυπνιάζεσθαι· sed hoc loco æque commode, vel etiam grandiore significatu dicitur, ἐνυπνίοις ἐνυπνιασθήσονται. Talis locutio, ὅρκῳ ὤμοσεν. v. 30.

18 καί γε) *& sane.*

¶ δούλους μου, *servos meos*) Intelliguntur servi secundum carnem, diversi a liberis, v. 17. sed iidem servi DEI.

19 τέρατα, *prodigia*) Magnas revelationes gratiæ comitantur judicia in malos. Num. XIV. 20 seqq. Iud. v. 5. & horum repræsentatio admonet de illa accipienda.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) De his v. 20.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) De his statim hoc versu, per χιασμόν. Talia signa edita sunt ante passionem Christi, quæ v. 22 memorantur: sed ita describuntur, ut includantur etiam ea, quæ facta sunt ipso passionis & resurrectionis tempore, tum in vastatione Hierosolymorum, (Matth. XXIV. 29.) maxime vero ea, quæ novissimum diem præcedent.

¶ αἷμα, *sanguinem*) cædes & bella.

¶ πῦρ, *ignem*) incendia.

¶ ἀτμίδα καπνοῦ, *vaporem fumi*) Fumus crassus desinit in vaporem subtilem.

20 ὁ ἥλιος, *sol*) Hæc proprie accipienda sunt. Matth. XXIV. 29 not.

¶ αἷμα, *sanguinem*) colorem sanguineum, subnigrum. conf. Gen. XLIX. 11.

¶ τὴν ἡμέραν Κυρίου, *dies Domini*) dies judicii extremi, non exclusis ceteris revelationibus divinæ gloriæ, illum prægredientibus.

¶ ἐπιφανῆ) נורא LXX ἐπιφανὴς, non semel.

21 ἐπικαλέσηται, *invocaverit*) Omnes orationum species hoc verbo continentur.

tur. Delectatus est Melanchthon inprimis vocabulo *invocationis*.

¶ σωθήσεται, *salvus fiet*) effugiet pœnas; beatitudinem assequetur. Luc.XXI. 36.

22 ἰησȣ̃ν τ̃ ναζωραῖον, *Iesum Nazarenum*) quem nostis. Hic ipse summam præbet omnium sermonum apostolicorum. c. III. 13. &c. Hunc sine variatione prædicarunt; & semper animas lucrifecerunt.

¶ ἀποδεδειγμένον, *demonstratum*) evidentissime.

¶ τέρασι, *prodigiis*) quæ sunt præludia eorum, de quibus v.19.

23 ὡρισμένῃ, *definito*) Occupatio, cur Iudæis id permissum in tantum Virum fuerit: & prævia consolatio, c.III.17.18.coll. Gen.XLV.5.

¶ βȣλῇ καὶ προγνώσει, *consilio & providentia*) Consilium (de quo conf. c.IV.28.) ponitur ante providentiam. Itaque providentia permultum dicit. Subsecuta est eam etiam prædictio. c.III.18.

¶ ἔκδοτον) *deditum*.

¶ ἀνόμων, *iniquorum*) Iniqui, *lege* carentes, Pilatus cum suis gentilibus, per quos Iudæi id patrarunt.

24 λύσας, *solvens*) Congruit hoc verbum cum vocabulo חבלים quod Lat. *funes* denotat, sed etiam de doloribus parturientis dicitur.

¶ τὰς ὠδῖνας, *dolores*) ex quibus nova vita orta.

¶ ᾅδȣ) Dicuntur ὠδῖνες θανάτȣ & ὠδῖνες ᾅδȣ, Psalm.XVIII.(XVII.)5.6. Apud Lucam plerique θανάτȣ scripserunt, fortasse molliendi sermonis opinione: sed antiqua lectio ᾅδȣ magis congruit cum versu 27.31.

¶ ȣ̓κ ἦν δυνατὸν, *non erat possibile*) propter prædicta v.25. & causas in iis commemoratas. Huic respondet *oportet*, c.III.21. Hinc toties *semel* illud, de morte Christi. Rom.VI.10 not.

¶ ὑπ᾽ αὐτȣ̃, *ab illo*) ab *Infero*, quamlibet potenti hoste.

25 εἰς αὐτὸν, *in eum*) in Christum.

¶ προωρώμην - εἰς ᾅδȣ - ἐγνώρισάς μοι κτλ.) Ps.XVI.8-11. LXX, προωρώμην - εἰς ᾅδην - ἐγνώρισάς μοι κτλ.

¶ προωρώμην, *providebam*) Hoc ipsum eodem Psalmo paulo ante, v.2, sic expressum: *Bonitas mea præter te nulla*.

¶ ἐκ δεξιῶν μȣ ἐστὶν, *a dextris meis est*) ad me tegendum.

26 ἡ γλῶσσά μȣ, *lingua mea*) Sic LXX interpretati sunt כבוד Hebræum poëticum. quod quid significet, colligi potest ex Ps.XXX.13. coll. v. 10. ubi opposita sunt *pulvis* & *gloria*, perinde uti Ps.VII.6. & ex Ps.LVII.9. ubi *gloria* medium est inter *cor* & *instrumenta*: & ex hoc ipso dicto, ubi *gloria* medio inter *cor* & *carnem* loco ponitur. Denotat igitur ipsum naturæ florem, qui vel maxime per *linguam*, vocem, cantum se exserit. nam *carni gloria* idem est, quod *flos* gramini sive *herbæ*, 1 Petr.I. 24. sive *decor vultus*, Iac.I.11.

¶ ἔτι δὲ, *insuper vero*) *etiam*, *adeo*. Epitasis.

27 τὴν ψυχήν μȣ, *animam meam*) me ipsum, quod ad *animam* attinet. Subsequens sententia spectat *corpus*.

¶ εἰς ᾅδȣ) scil. τόπον. ᾅδης est quasi *sepulcrum* animarum. לשאול LXX, εἰς ᾅδην עזב cum ל Lev.XIX. 10. Ps. XLIX. 11. Iob XXXIX.14. Erat in inferno: non est relictus in inferno.

¶ τ̃ ὅσιόν σȣ, *sanctum tuum*) Hebr. *Gratiosum tuum*. Christus est, in quo Patris beneplacitum requiescit.

28 ἐγνώρισάς μοι, *notas fecisti mihi*) Vid. Hebr. IX. 12 not.

¶ ὁδȣ̀ς

¶ ὁδοὺς ζωῆς, *vias vitæ*) quibus pervenitur ad vitam, & ambulatur in vita. LXX, ὁδοὺς, Hebr. ארח in singulari.

¶ μετὰ τοῦ προσώπου σοῦ, *cum facie tua*) *quum tecum sim.* Hebr. IX. 24.

29 ἐξὸν) scil. ἔστω. Neutrum frequens sine verbo: ellipsis hoc loco morata.

¶ μετὰ παῤῥησίας, *libere*) Davidem magni faciebant Iudæi; de quo dicendum erat aliquid minus favorabile, quo magis augeretur gloria Christi. Est igitur hoc loco προθεραπεία, prævia sermonis mitigatio.

¶ πατριάρχου, *patriarcha*) Hoc nomen majoris est dignitatis, quam nomen regis. Id quoque ad προθεραπείαν facit.

¶ τὸ μνῆμα αὐτοῦ, *sepulcrum ejus*) idque cum ipso Davidis corpore corrupto. Molliter loquitur.

¶ ἐν ἡμῖν, *inter nos*) Israelitarum monumenta, loca, instituta, mores, familiæ, adagia, mirifice conveniebant cum Scriptura V. T. Sic quoque libri N. T. conveniunt cum statu rerum subsecuto.

30 προφήτης, *propheta*) unde Psalmus XVI est *propheticus.*

¶ εἰδὼς, *sciens*) per prophetiam Nathanis. Post hanc igitur David cecinit Psalmum XVI.

¶ ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν, *jurejurando jurasse*) Psalm. CXXXII. 11. coll. v. 2.

¶ καρποῦ τῆς ὀσφύος, *fructu lumbi*) de propagatione loquitur Scriptura cum mirabili & proprietate & verecundia. *Seminis* periphrasis.

¶ καθίσαι) *collocare.*

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Davidis.

31 προϊδὼν, *providens*) visione *prophetica.*

¶ ἐλάλησε, *locutus est*) Psalmo illo XVI.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) Petrus sic argumentatur: David non locutus est de se ipso, ut res ostendit. Ergo locutus est de Christo, ex mortuis resurrecturo. Quomodo autem ex promissione de regno infertur resurrectio? Resp. Quia antea non capessiverat Christus regnum, & quia regnum futurum erat æternum. Agnovit igitur David indolem regni Messiæ.

¶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ) Omittit hoc *Latinus.* Habet enim: *neque derelictus est in inferno:* ubi masculinum, *derelictus*, ostendit, scienter hoc posuisse interpretem. Congruunt alii testes pervetusti. Suppleverunt recentiores ex v. 27.

32 τοῦτον τὸν ἰησοῦν, *hunc Iesum*) v. 23. 36.

¶ ἀνέστησεν, *resuscitavit*) ex mortuis.

¶ οὗ, *cujus*) nempe DEI, qui id fecit. C. V. 32. X. 41. 1 Cor. XV. 15.

33 τῇ δεξιᾷ) Sic quoque C. V. 31. Hebræum לימין LXX solent reddere ἐκ δεξιῶν, etiam Ps. CX. 1. ad quem locum Petrus respicit, & tamen dicit τῇ δεξιᾷ, quod semel habent LXX Ies. LXIII. 12. Christus *dextrâ DEI* exaltatus est ad dextram DEI.

¶ οὖν, *igitur*) Confirmata resurrectione Christi, ascensio non potest in dubium vocari. Ideo hæc primo asseritur per se, deinde etiam ex Ps. CX confirmatur.

¶ ὑψωθεὶς, *exaltatus*) Exaltatio proprie facta est in ascensione.

¶ ἐξέχεε, *effudit*) v. 17.

¶ τοῦτο ὃ νῦν) Latini recentiores, *hunc, quem*, pro *hoc quod nunc.* Subaudiebant πνεῦμα, *spiritum.* Græce neutrum genus est, Latine masculinum. est autem absoluta locutio, *hoc*, novitatem doni hujus ineffabilis eleganter denotans. νῦν, *nunc*, a quibusdam omissum, habet *Irenæus.*

¶ βλέπετε καὶ ἀκούετε, *videtis & auditis*) Habetis rerum testimonia non illudenda.

34 οὐ γὰρ δαυὶδ, *non enim David.* Dilemma: Propheta loquitur aut de se, aut de Messia. conf. c. VIII. 34. Non de se, v. 29.

 ergo

ergo de Messia. vid. Matth. XXII. 44 not.

¶ δε, *autem*) Ergo alter est, isque Messias, qui ascendit.

¶ αὐτὸς) *ipse*.

¶ κάθȣ, *sede*) Hæc sessio necessario infert ascensionem. differunt enim, ut actus & status; & ipse actus interdum per *sessionem* denotatur.

36 ἀσφαλῶς, *certo*) Hoc Petrus magna vi proclamavit. conf. c. IV. 10. XIII. 38: γνωστὸν, *notum*.

¶ καὶ κύριον καὶ χριστὸν, *& Dominum & Christum*) Allegarat Petrus promissionem de *Christo* datam Davidi, & Psalmum, quo David *Dominum* eundem dixit. nunc igitur *Domini* titulum infert ex v. 34 & ex Psalmo CX. ac titulum *Christi* ex v. 30 & ex promissione Davidi data repetit, utrumque nervum hac anakephalæosi conjungens. Particula καὶ *&* geminata, quanquam priore loco a quibusdam neglecta, orationem valde vividam facit. Deinceps constanter in N. T. Iesus exaltatus innuitur appellatione *Domini*, v. 47 &c. præterquam ubi respicitur יהוה Hebraicum, pro sensu locorum V. T. explicandum.

¶ αὐτὸν, *eum*) scil. *hunc*. Plane demonstrat.

¶ ἐποίησε, *fecit*) ita quidem, ut IESVS etiam antea fuerit Dominus & Christus. v. 34.

¶ ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, *vos crucifixistis*) Aculeus in fine.

37 κατενύγησαν, *compuncti sunt*) Gen. XXXIV. 7 ויתעצבו κατενύγησαν.

¶ εἶπον, *dixerunt*) Apostoli non soliti sunt finem dicendi prius facere, quam auditores, quomodo affecti essent, ostendissent. Si hodie auditores, quid in corde sentirent, illico significarent, multo certior & uberior omnium foret ædificatio.

¶ τȣ̀ς λοιπȣ̀ς, *reliquos*) Agnovere, conjunctam apostolorum esse causam.

¶ ἄνδρες ἀδελφοὶ, *viri fratres*) Non ita dixerant prius.

38 μετανοήσατε) *resipiscite*, scil. erga DEVM. Sic hoc versu innuitur S. Trinitas.

¶ βαπτισθήτω, *baptizetur*) Loquitur, ut de re jam omnibus nota: nam & Iohannes & Christus *baptismum* dederant.

¶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησȣ̃, *in nomine Iesu*) Vid. not. ad Matth. XXVIII. 19.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatorum*) illius peccati, quod Christum crucifixistis, (de hoc enim peccato præcipue angebantur,) & ceterorum omnium.

¶ λήψεσθε, *accipietis*) perinde ut nos. Nos vobis documento sumus.

39 ὑμῖν, *vobis*) Hoc plus notat, quam *vestra*. Conf. Luc. II. 10.

¶ ἐστιν, *est*) *exstat* impleta. c. III. 25 s. XIII. 32.

¶ ἡ ἐπαγγελία, *promissio*) doni hujus.

¶ πᾶσι, *omnibus*) adeo non solis apostolis.

¶ τοῖς εἰς μακρὰν, *qui longe sunt*) LXX, Ies. LVII. 19. εἰρήνην ἐπ' εἰρήνη τοῖς μακρὰν καὶ τοῖς ἐγγὺς ȣ̓̃σι. Apostoli interdum tetigere mysteria, quorum declaratio plenior postmodum per ipsos erat exitura: & iis tantisper tetigere verbis, quæ & sermoni V. T. & præsenti ipsorum, vero, sed nondum pleno sensui, & intentioni divinæ per eos ulterius se declaraturæ mirabiliter congruerent. Hoc loco Spiritus S. per Petrum ea locutus est, de gentibus, cito, magno numero, citra circumcisionem, adsciscendis, coll. Eph. II. 13. quæ Petrus ipse postea Cap. X non illico percepit; & tamen cum Iesaja congruebant: & verba etiam hæc apta sunt sensui illi, quem postea cepit. Omnia Scripturæ verba scientissime sunt electa. De re, expende, *primum*, C. III. 26. Rom. II. 10. cum, Rom. XV. 10. Eph. II. 19. III. 6. Insi-

Insimul est euphemia, quod non appellantur *Gentes.*

¶ ὅσους ἂν κτλ. *quoscunque &c.*) LXX, οὓς ὁ Κύριος προσκέκληται. Ioël cap. cit. v. 5.

¶ προσκαλέσηται) *vocaverit adſe.* Hæc vis verbi medii.

¶ Κύριος) יהוה *Dominus.*

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν, *Deus noster*) omnium nostrum.

40 πλείοσι, *pluribus*) Instandum, donec res confecta sit.

¶ διεμαρτύρατο, *testificatus est*) Hoc pertinet ad antecedentia.

¶ παρεκάλει, *exhortabatur*) Hoc ad ea, quæ sequuntur.

¶ σώθητε, *salvamini*) *salutariter discedite*, sine mora. Deducitur hoc e v. 21. & repetitur versu 47. Conjugata nominis *IESV. Salutis* initium est in conversione, non demum in obitu. Eph. II. 5.

¶ τῆς σκολιᾶς ταύτης) *ista prava*, de qua v. 13. Aptum Iudæis epitheton: quorum nonnulli perseverabant irridere.

41 οἱ) Id est, qui non in compunctione subsistebant, sed *libenter* & revera obtemperabant. Character Pentecostes N. T.

¶ ἀποδεξάμενοι) Subjectum, non pars prædicati. *receperunt* sermonem omni acceptione dignum. 1 Tim. I. 15.

¶ ἐβαπτίσθησαν, *baptizati sunt*) subaudi: *& acceperunt donum Spiritus sancti.* v. 38.

¶ καὶ, *&*) & sic.

¶ προσετέθησαν, *appositæ sunt*) Antea fuerant duntaxat CXX nomina: & tamen ter mille circiter animæ dicuntur *appositæ*, quia prius tamen fuerat caput & corpus. Sic, *apponebat*, v. 47.

¶ ὡσεὶ τρισχίλιαι, *ter mille circiter*) Admiranda efficacia Evangelii.

42 προσκαρτεροῦντες, *perseverantes*) omnibus aliis rebus relictis.

¶ κοινωνίᾳ, *in communione*) omnium bonorum internorum & externorum, actionum & consiliorum. conf. de facultatibus, Rom. XV. 26.

¶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, *fractione panis*) id est, victu frugali, communi inter ipsos. confer tamen v. 46 not. Christianismus omnium & singulorum non modo ex cultu sacro, sed etiam ex victu quotidiano æstimatur.

43 φόβος, *timor*) Habebant enim DEVM præsentem. Hic timor prohibuit, ne persecutores, antequam maturum esset, in novos Christianos erumperent.

¶ διὰ τῶν ἀποστόλων, *per apostolos*) itaque non per omnes alios.

45 κτήματα, *possessiones*) agros, domos. cap. V. 1. 8.

¶ ὑπάρξεις, *substantias*) rerum mobilium.

¶ ἐπίπρασκον, *vendebant*) Dictum Domini, Luc. XII. 33. brevi ante ad discipulos dictum, in omnia tempora conveniens, maxime in præsens conveniebat.

¶ διεμέριζον, *distribuebant*) Differt passivum διεδίδοτο, *dividebatur.* c. IV. 35. Subinde crescebat multitudo. Dividebant ipsi credentes: apostoli: septem diaconi.

¶ αὐτὰ, *ea*) cuncta communia, etiam ex bonis venditis.

¶ καθότι, *prout*) non ut in mundi societatibus, ubi quisque pro magnitudine sortis collatæ, non pro sua indigentia, de communi accipit.

46 προσκαρτεροῦντες κτλ.) Quatuor momenta: *perseverantes, frangentes, sumebant, laudantes.* cum primo horum quartum, cum secundo tertium proprie cohæret.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) publice: uti κατ' οἶκον, *domi*, privatim.

¶ κλῶν-

¶ κλῶντες, *frangentes*) Hebr. שבר *frangere* vel *dare frangendum*. Significatur victus quotidianus, cum quo persæpe conjuncta erat Eucharistiæ administratio. c. XX. 7 not. 1 Cor. XI. 20 s. nam in his Actis nullam plane mentionem fieri S. cœnæ, quum baptismi tam crebra sit, non est verisimile: fit autem tecte, ut tum solebat, 1 Cor. X. 15. & minus frequenter. Scriptura inter ea, quæ satis nota sunt, & inter ea, quæ occulta esse convenit, medium iter tenet sapientissime.

¶ τροφῆς, *cibi*) Christianismus immunitatem a curis terrenis & simplicitatem amat, abhorretque a varietate artium & professionum. Talem vitam commendat totus liber Coheleth.

¶ ἀγαλλιάσει, *exsultatione*) Fructus fidei & character veritatis.

¶ ἀφελότητι, *simplicitate*) sine cura futuri & sine invidia, quod ad ditiores; sine pudore perverso, quod ad pauperiores attinet.

47 χάριν, *gratiam*) favorem. Hunc inveniunt, qui *DEVM laudant*.

¶ ὁ δὲ κύριος, *Dominus autem*) Iesus.

¶ τοὺς) Articulus emphaticus. nullus erat dies sine talibus, qui salvi fierent.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ) Est hæc *Chrysostomi*, ut videtur, glossa, per *Syrum* & alios propagata. Non habent antiquiores.

CAP. III.

v. 1 Ἐπιτοαυτὸ, *unà*) Hoc, initio positum, emphatice significat conjunctionem Petri & Iohannis. Hesychius: ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ὁμοῦ, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον.

¶ πέτρος) Alii πέτρος δὲ scripserunt, ἐπιτοαυτὸ præcedentibus verbis annectendum putantes. Commodius alii, sed recentiores, δὲ post ἐπιτοαυτὸ inseruerunt. Lectio brevis, absque δὲ, media est & antiqua.

¶ τὴν ἐνάτην, *nonam*) consuetam, opportunam precibus, sobrietatis nomine, ante cœnam. c. X. 3.

2 καί τις ἀνὴρ, *& quidam vir*) Copiose describitur homo, in quo Petrus primum edidit miraculum.

¶ ἐβαστάζετο) Medium.

¶ θύραν, *januam*) qua multi intrabant. πύλη *porta* v. 10. dicitur.

¶ ὡραίαν, *Speciosam*) Hebr. *Porta Susan*, eodem sensu.

¶ τοῦ αἰτεῖν, *ut peteret*) quamvis mendicos non habere debebat populus.

3 ἠρώτα ἐλεημοσύνην λαβεῖν, *rogabat, ut eleemosynam acciperet*) Simillima locutio 1 Macc. XI. 66, ἠξίωσαν αὐτὸν τοῦ δεξιὰς λαβεῖν. Multi λαβεῖν apud Lucam omittunt.

4 ἀτενίσας ... βλέψον· *intuens ... aspice*) Magna vis obtutus. c. XIII. 9.

6 ἀργύριον καὶ χρυσίον, *argentum & aurum*) Id exspectabat mendicus.

¶ οὐχ ὑπάρχει μοι, *non est mihi*) Non dubium est, quin etiam iis, qui non erant de communitate fidelium, datæ fuerint eleemosynæ: sed Petrus tum vel nil habebat secum, in via ad templum, vel non tantum dare poterat, quantum ad pauperem sublevandum opus esset. Vide abstinentiam apostoli in tanta administratione. C. II. 45.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Iesu Christi*) Iesus est Christus.

7 αὐτὸν, *eum*) Claudi erat, tantummodo se permittere virtuti in ipsum incurrenti.

¶ αἱ βάσεις καὶ τὰ σφυρὰ) De utroque vocabulo Græco multum disputatur. Omnes partes in claudo ambulante corroboratas innuit Lucas. βάσεις sunt *Pedes*, qui præcipuum *robur* in genibus habent: σφυρὰ, abusive dicuntur *tali*, ut apud Callimachum, οὐδὲν ἐπὶ σφυρὸν ὀρθὸν ἀνέστη·

pro-

proprie, malleoli, ſive infimæ partes cruris. Proprie locutus eſt *medicus* Lucas. Conf. Pſalm. XVIII. 37.

8 καὶ περιεπάτει, *& ambulabat*) etſi nunquam didicerat ambulare. Nova pars miraculi.

¶ ἀλλόμενος, *ſaliens*) Alacritas laudabilis. Ies. XXXV. 6.

10 θάμβους, *ſtuporis*) in affectu.

¶ ἐκστάσεως, *ecſtaſeos*) in intellectu.

11 ἔκθαμβοι, *exſternati*) Id complectitur ſtuporem & ecſtaſin.

12 ἀπεκρίνατο, *reſpondit*) iterum occaſionem nactus.

¶ τί θαυμάζετε, *quid miramini*) Habebant cauſam admirandi: ſed debebant agnoſcere Dominum, a quo profectum erat beneficium, non hærere in opere ipſo aut in organis divinis.

¶ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ) Sæpiſſime jungitur δύναμις καὶ ἐξουσία· quare *Syr.* & *Latini* nonnulli pro, *virtute aut pietate*, arripuere, *virtute aut poteſtate*, ac porro alii apud *Irenæum*, quum hæc viderentur eſſe ſynonyma, *& poteſtate* omiſerunt. Affinis quoque pictura, εὐσέβεια, ἐξουσία, *pietas*, *poteſtas*, præſertim in compendio ſcriptionis Latinæ. Hæc duo, *virtutem*, *pietatem*, homines in organis divinis ſpectare ſolent. quare *Petrus a ſe removet tam phyſicam potentiam, quam meritoriam, totumque adſcribit DEO & Chriſto Domino.* H. de Bukentop lib. II de Vulgata, p. 285.

13 ὁ θεὸς, *Deus*) qui promiſſionem dedit patriarchis & patribus. *Deus Abrahami* & Iſaaci & Iacobi, *Deus patrum noſtrorum*, appellatio frequens in Actis, præ ceteris libris N. T. & illi periodo temporum conveniens.

¶ τῶν πατέρων ἡμῶν, *patrum noſtrorum*) eorundem, Abrahami & Iſaaci & Iacobi, coll. Ex. III. 6. 15 ſ. an eorum, qui vixere v. gr. tempore Moſis & Samuelis ſive Davidis, v. 22. 24. 25. quibus item promiſſum? Apud Moſen priore loco ponitur appellativum, *patrum*; apud Lucam, propria, *Abraham & Iſaac & Iacob.* Apud Moſen certe eſt appoſitio: eſt etiam, ut arbitramur, apud Lucam. Promiſſum hoc præſtitit DEVS: ergo credendum.

¶ ἐδόξασε, *glorificavit*) etiam ante paſſionem ejus. Matth. XI. 27. XVII. 5. Ioh. XII. 28. VIII. 50. X. 36. XIII. 3. 31. XVII. 5. 2 Petr. I. 17. Luc. II. 32. Hebr. III. 3. V. 5. Alii referunt ad *glorificationem* Ieſu Chriſti per præſens miraculum ſpeciatim, vel ad totam ejus exaltationem, vel ad utrumque conjunctim. Alte incipit oratio verſu 13. quare ordinem rerum & temporis textusque eundem cenſemus.

¶ τὸν παῖδα αὐτοῦ, *Miniſtrum ſuum*) Vid. Matth. XII. 18 not.

¶ ὑμεῖς μὲν, *vos quidem*) Hoc eo pertinet, ut ad *compunctionem* & *reſipiſcentiam* perducantur.

¶ παρεδώκατε, *tradidiſtis*) Qui vobis datus erat, hunc vos *tradidiſtis*, cum debuiſſetis omni ſtudio *gloriam* ejus agnoſcere, ipſumque amplecti & retinere.

¶ ἠρνήσασθε, *negaſtis*) Hoc proprie opponitur *judicio* Pilati, Ieſum *dimittere* conantis.

¶ πιλάτου, *Pilati*) quem cæcum fuiſſe, minus mirum eſt, quam vos. Oſtendit hoc loco Petrus, Iudæos repugnaſſe ſententiæ DEI & hominum veræ de Ieſu.

14 ὑμεῖς δὲ, *at vos*) Obſervandæ quatuor, ſive duæ potius bimembres, partes ſermonis: *Deus -, quem vos quidem -. Vos autem - quem Deus -.* Dicit enim Petrus I Factum DEI, & conſequens ex parte Iudæorum: II Factum Iudæorum, & conſequens ex parte DEI.

¶ τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον, *Sanctum & Iuſtum*) Antonomaſia illuſtris. Vnum IESVM dicit. Is *Sanctus*, quia *Miniſter* Dei, quem

DEVS *glorificavit*. conf. c. VII. 52. XXII. 14. Etenim קדש & כבוד *Sanctitas* & *Gloria* eandem pæne notionem habent. Is *Iustus*, etiam Pilati judicio. Præterea prædicatio *Sanctitatis* IESV, opponitur opinioni de *virtute* apostolorum; *Iustitiæ* prædicatio, *pietati*. v. 12.

¶ ἠρνήσασθε, *negastis*) Iteratur hoc verbum, alio respectu. *Negarunt* regnum: v. 13. *negarunt* sanctitatem & justitiam. v. 14.

¶ ᾐτήσασθε, *petistis*) Vel si Pilatus vobis Barrabam obtulisset, debuissetis Iesum dimittendum rogare.

¶ ἄνδρα φονέα, *virum homicidam*) Sequitur magnificum antitheton: *auctorem vero vitæ*. Hic erat Christus etiam ante passionem mortis.

15 οὗ, *cujus*) Vid. cap. II. 32 not.

¶ μάρτυρες, *testes*) Testes egerant versu 6, collato versu 16.

16 ἐπὶ τῇ πίστει, *super fide*) *Fides nominis Iesu* dicitur ex eo, quod hoc nomen est nomen πιστὸν, *fidele*, *firmum*: & huic *fidei* respondet mox *fides, quæ per eum est*, fides, quæ erat in Petro,& esse cœperat in claudo illo. Correlata: *nomen* Christi, & *fides* sanctorum.

¶ θεωρεῖτε καὶ οἴδατε) *videtis* in præsenti, *nostis* de præterito.

¶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, *nomen ejus*) Nominativus, pro pronomine, *illud*, quod refertur ad *nominis*. Similis constructio 2 Chron. XXVIII. 9: *in ira Domini Dei patrum vestrorum super Iuda dedit* (Dominus) *eos in manum vestram*. 1 Sam. XXIV. 6, *percussit cor Davidis eum* (Davidem.) Deut. IX. 4. *ob malitiam gentium illarum, Deus delet illas*. Eleganti regressu Petrus ab effectu ad causam concludit, & magna cum vi *nomen* toties nominat.

¶ ἡ δι' αὐτοῦ, *quæ est per eum*) Christo ejusque nomini non solum factum, sed etiam fidem ipsam Petrus acceptam refert. *Per* Christum fides nostra ex DEO est & in DEVM tendit. 1 Petr. I. 21.

17 καὶ νῦν, *& nunc*) ועתה formula transeundi a præterito ad præsens.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Appellatio, comitatis & misericordiæ plena.

¶ οἶδα, *scio*) Loquitur Petrus ad cor illorum, benigne. Ideo potius dicit, *scio*, quam *scimus*.

¶ κατὰ ἄγνοιαν, *per ignorantiam*) c. XIII. 27.

¶ ἄρχοντες, *principes*) Hi non erant præsentes, sed populus. Præjudicium auctoritatis tollit Petrus, idque rursum benigne.

18 δὲ, *vero*) In re a nobis male gesta hoc quoque considerandum, quid boni sub ea re DEVS fecerit.

¶ ἃ προκατήγγειλε, *quæ prænuntiavit*) Hoc opponitur *ignorantiæ* Iudæorum.

¶ πάντων, *omnium*) Hoc magnam vim sermoni addit.

¶ παθεῖν τὸν χριστὸν αὐτοῦ) Sic Græci codices idonei cum *Irenæo*.& *Syro*. Id est, *pati Unctum ipsius*. Idque plane congruit cum cap. IV. 26. Alii pronomen αὐτοῦ ipsius scripserunt post illud, *per os omnium prophetarum*, uti exstat Luc. I. 70.

¶ οὕτω, *sic*) hac via.

19 μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε, *resipiscite igitur & convertimini*) Hîc & cap. XXVI. 20 *pœnitentia* ponitur ante *conversionem*: Ier. XXXI. 19 *conversio* ante *pœnitentiam*. Prius ponitur *conversio*, quum significatur receptus hominis a peccato & reditus ad cor suum: post *pœnitentiam* ponitur, quum significatur in resipiscente applicatio sui ad DEVM.

¶ εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι, *ut deleantur*) Alluditur ad *aquam* baptismi.

¶ τὰς ἁμαρτίας, *peccata*) etiam illud, quod in Iesum patrastis.

¶ ὅπως ἂν) *ut*. sic ὅπως ἂν, Matth. VI. 5. Luc.

Luc. II. 35. & (pro Hebræo למען) Act. XV. 17. Rom. III. 4. ἂν, particula potentialis, *si* scil. *pœnitentiam agitis*, non totum sermonem conditionalem facit, sed ad auditores pro sua parte acuendos pertinet.

¶ ἔλθωσι, *veniant*)) etiam vobis. Nam per se tempora illa futura erant, etiamsi auditores illi non auscultassent: (conf. Zach. VI. 15, ubi pariter est conditio particularis:) sed respectu auditorum poterant magis minusve promoveri. Ideo dicuntur καιροὶ *tempora* sine articulo.

¶ καιροὶ, *tempora*) Conf. v. 21 not.

¶ ἀναψύξεως, *refrigerationis*) Alluditur ad *auram* N. T. plenam gratiæ, cedente omni æstu. Ies. LVII. 16.

¶ ἀπὸ προσώπου, *a facie*) Omnis lætitia pura est a facie Domini, quum clementer nos aspicit. Ps. XLIV. 4. Num. VI. 25.

20 ἀποστείλῃ, *mittat*) *Misit*, versu 26. nec tamen jam dicitur, *remittat*, sed iterum, *mittat*. conf. c. I. 11 not.

¶ προκεχειρισμένον) Vix uspiam reperiunda lectio, προκεκηρυγμένον. Non *prænuntiat* hic Petrus Christum, sed *paratum* declarat. Idem verbum cap. XXII. 14. XXVI. 16. Ex. IV. 13. Ios. III. 12. conf. Luc. II. 31. *Paratus* est, ut a nobis accipiatur, ut a Deo mittatur. Hesychius, προκεχειρισμένον, προβεβλημένον, ἡτοιμασμένον. sic enim legendum, pro ἠτιμασμένον.

21 ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι, *qui oportet cœlum quidem capiat*) Particula *quidem* apodosin, cui alias *autem* servit, repræsentatam habet in *mittat*, versu 20. *Cœlo capi*, i. e. *cohiberi, concludi*, violenta est interpretatio, quasi cœlum Christo majus sit; & inimica celsitudini Christi supra omnes cœlos. Eph. IV. 10. Non tamen nullo sensu dici potuit: *cœlum suscipit Christum. admittit* scil. ut thronus Regem legitimum, quamvis Christus antea fuerit exinanitus, nec adhuc a mundo agnitus. Sed multo augustior & Scripturæ sermoni convenientior est hæc sententia: *Christus capit cœlum*. & sic οὐρανὸν commodius etiam caret articulo. Idem est, quod λαβεῖν βασιλείαν, *accipere regnum*, Luc. XIX. 12. & βασιλεύειν, *regnare*. 1 Cor. XV. 25. Neque obstat vis verbi δέχομαι, quasi cœlum debeat esse continens, quo Christus contineatur. Basilius Seleuciensis Or. XI, δέχεται ἠλίας καταγώγιον ἁμαρτίας ἐλεύθερον. nec dissimile illud Or. XIV, πῶς ὁ οὐρανὸς σαγηνεύεται. Accedant, quos *E. Schmidius* huc contulit. Euripides, οὐκ ἦλθες ἐν δέοντι, δέξασθαι δόμους, *non venisti opportune, has ædes occupatum*: & Demosthenes, οὐδὲ διδόντων ὑμῖν τῶν καιρῶν Ἀμφίπολιν δέξασθαι δύναισθ' ἄν. *ne si ipsa quidem opportunitas Amphipolin vobis traderet, eam occupare possetis*. Porro hanc quoque emphasin habet verbum δέξασθαι, ut denotet rem oblatam. Nam Pater Filio dixit: *Capesse cœlum: sede a dextris meis: sede in throno meo, quod est cœlum.* Denique δέξασθαι *accipere* habet notionem inchoativam, & tamen in præsenti dicitur δεῖ, *oportet*, non ἔδει, *oportuit*, quanquam ascensio non heri aut nudius tertius fuerat facta. Loquitur videlicet Petrus de re, quæ ad adventum Christi de cœlo gloriosum collata, erat adhuc quasi præsens, præsertim respectu auditorum jam jam ad fidem accedentium.

¶ ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως, *donec erunt spatia restitutionis*) id est, donec ea implebuntur. Sic ἄχρις ἡμερῶν πέντε, *ipsos quinque dies*, c. XX. 6. ἄχρι καιροῦ, *ad tempus*. c. XIII. 11. Similes locutiones, Luc. XXI. 24. Gal. IV. 2. Hebr. III. 13. Ap. VII. 3. XV. 8. XVII. 17. XX. 3. Complectitur Petrus totum cursum temporum N. T. inter

Ascensionem Domini & gloriosum ejus Adventum, in quibus eminet lauta illa ætas apostolica, v. 24. & respondens ei conditio ecclesiæ, post apostasiam & calamitates diutinas, ex Iudæis simul & Gentibus *constituendæ*. Iustus Ionas: *Christus*, inquit, *est ille Rex, qui nunc accepit cælum, regnans interim per evangelium in Spiritu, donec restituantur omnia, id est, reliquiæ Iudæorum & gentes convertantur. Rom. XI.* Ἀποκατάστασις est rerum ex turbis in priorem ordinem *restitutio*. Dices: Num ergo unquam omnia tali fuere in statu, cui restituenda sint? Resp. Fuere, quod ad initia certe attinet: conf. Matth. XVII. 11. quare apostoli etiam supra, cap. I. 6, hoc verbo usi sunt. Expende verbum השיב ἀποκαθίστημι, Ier. XVI. 15. XXIV. 6. L. 19. Ez. XVI. 55. Omnium restitutio facta erit, quum omnes hostes scabellum erunt pedum Christi: 1 Cor. XV. 25. quod sensim fit nunc, & celeriter aliquando confiet.

¶ πάντων, *omnium*) *Vniversitas cælo* opponitur, ut parti.

¶ ὧν) pro ἃ, *quæ*.

¶ ἐλάλησεν, *locutus est*) נאם fatus est.

¶ προφητῶν, *prophetarum*) Mosis, v. 22. & ceterorum. v. 24. Huc refertur γὰρ, *enim*. v. 22.

22 προφήτην κτλ.) Deut. XVIII. 15 seqq. LXX, προφήτην ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου ὡς ἐμὲ ἀναστήσει σοι Κύριος ὁ θεός σου, αὐτοῦ ἀκούσεσθε κατὰ πάντα, - καὶ λαλήσει αὐτοῖς καθ' ὅτι ἂν ἐντείλωμαι αὐτῷ. καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὃς ἐὰν μὴ ἀκούσῃ τῶν λόγων αὐτοῦ, ὅσα ἂν λαλήσῃ ὁ προφήτης ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ.

¶ ἐκ τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν, *ex fratribus vestris*) Non dicit Moses, *ex fratribus nostris*: nam loquitur DEI nomine. Nec Mosi unquam promissus est Christus; nam non ex ejus tribu aut posteritate venit: planeque Moses & Christus inter se opponuntur.

¶ ὡς ἐμὲ, *tanquam me*) Israëlitæ non habuerunt ideam prophetæ majoris, quam Mosen, qui singularis plane in V. T. propheta fuit. Num. XII. 8. Deut. XXXIV. 10. Huic ergo unus similis Iesus. Moses *instituit* divinitus ecclesiam Israëliticam: Christus *instituit* divinitus ecclesiam suam. Cum Mosis prophetia mox conjunctus erat effectus, eductio ex Ægypto: cum Christi prophetia conjunctus est mox effectus, redemtio. Domini vocem non potuit sustinere populus; Mosen audire optavit: Christum audire multo est optabilius. Moses omnia & sola ea, quæ Dominus mandavit, locutus est populo, uberrime: Christus, multo magis. Atque ita respondet Mosi Christus, ut etiam major sit, ratione personæ divinæ, & muneris Evangelici. Hebr. III. 2 f. coll. Num. cap. cit. v. 7. Similitudo non officit excellentiæ, Matth. XXII. 39. & particula ὡς *tanquam* pertinet ad comparandum non solum par cum pari, sed etiam minus cum majori, Matth. V. 48. & majus cum minori. Malach. III. 4.

¶ αὐτοῦ, *eum*) præ me.

¶ ἀκούσεσθε, *audietis*) audire debebitis & poteritis.

23 ἔσται δὲ, *erit autem*) ויהי formula modalis, attentionem excitans.

¶ ἥτις ἐὰν, *quæcunque*) Innuitur, multos hunc Prophetam esse audituros; multos non audituros.

¶ ἐξολοθρευθήσεται, *exterminabitur*) Pro Hebræo, *ego requiram ab illo*, ponitur solenne illud de כרת *excidio*. Vt peccati stipendium mors est: sic peccati atrocis, mors atrox, id est, excidium.

24 πάντες, *omnes*) Eandem in sententiam allegantur prophetæ in Ap. X. 7.

¶ δὲ, *vero*) Resp. μὲν, *quidem*. v. 22.

¶ ἀπὸ Σαμουὴλ, *a Samuel*) Inter Mosis & Samuelis tempora non fuit multa prophetia,

phetia, donec Mosi uni firma esset constituta auctoritas, ad quem ceteri deinceps forent dijudicandi. Deinde, quum regnum introductum est, prophetia *de regno Christi* viguit: & per ipsam Samuelis matrem prima est *Regis* & *Messiæ* mentio facta, ac deinde frequentata. 1 Sam. II. 10. 35 &c.

¶ τ̃) repete, ἀπὸ τ̃.

¶ καὶ προκατήγγειλαν) καὶ *etiam*.

¶ ταύτας, *hos*) Multa, quum tempus est, simul implentur.

25 ὑμεῖς, *vos*) qui *hodie* vivitis.

¶ τ̃ προφητῶν) *prophetarum*, qua prophetarum, id est, prophetiarum. Sic cohæret, quod sequitur, *& testamenti:* uti Dan. IX. 24, *Visio & propheta.* Ad vos, inquit Petrus, pertinent prophetiæ & testamentum. Obligat auditores.

¶ καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πατριαὶ τ̃ γῆς) Gen. XXII. 18. LXX, καὶ ἐυλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τ̃ γῆς. A Petro appellantur πατριαὶ *familiæ*, quasi sub involucro illo, de quo ad c. II. 39 egimus. Conf. de hoc loco, Gal. III. 8. 16 nott.

26 πρῶτον, *primum*) Prævium indicium, de vocatione gentium.

¶ ἀναστήσας, *suscitans*) ex *semine* Abrahami.

¶ παῖδα) v. 13.

¶ εὐλογοῦντα, *benedicentem*) Id deducitur ex v. 25.

¶ ἐν τῷ ἀποστρέφειν) Activum: *in avertendo.* Christus est, qui avertit & nos a malitia, & impietatem a nobis. Rom. XI. 26. Res non est humanarum virium.

¶ πονηριῶν) *malitiis*, quibus *benedictio* sufflaminatur. Πονηρία & improbitatem & miseriam notat.

CAP. IV.

1 Λαλούντων, *loquentibus*) Divinitus res gubernata est, ut prius eloquerentur, quod satis esset, in templo; deinde etiam in synedrio, quo ire non licuisset, nisi ducti fuissent.

¶ ἐπέστησαν, *supervenerunt*) *Crux semper comitatur verum Evangelium.* Ionas.

¶ οἱ ἱερεῖς, *sacerdotes*) qui laborabant de sacerdotio.

¶ ὁ στρατηγὸς τ̃ ἱερ̃, *præfectus templi*) qui laborabat de republica, ut summus præfectus, cui suberant præfecti excubiarum in templo. Luc. XXII. 4.

¶ οἱ σαδδουκαῖοι, *Sadducæi*) qui laborabant de doctrina sua.

2 διὰ τὸ διδάσκειν αὐτοὺς, *quod docerent*) Hoc *ægre ferebant* Sacerdotes, propter suam auctoritatem; præfectus templi, metu rerum novarum.

¶ καταγγέλλειν, *annuntiarent*) Hoc *ægre ferebant* Sadducæi, resurrectionem negantes. quorum error unico exemplo, Iesu Christi maxime, refutabatur penitus.

3 εἰς τήρησιν, *in custodiam*) Sic Petrus & Iohannes in fide acuebantur.

¶ αὔριον, *crastinum*) *Crastinus* dies hîc dicitur pro *postero*, per Mimesin.

¶ ἑσπέρα, *vespera*) c. III. 1.

4 τ̃ ἀνδρῶν, *virorum*) cum mulieribus ergo & liberis multo major. Huic summæ, *quasi millium quinque*, includi videntur, qui c. II. 41 memorantur. Deinde, post alias accessiones, c. V. 14. VI. 1. 7. factæ sunt complures myriades. c. XXI. 20.

5 αὐτῶν, *eorum*) Iudæorum.

¶ τοὺς ἄρχοντας καὶ πρεσβυτέρους καὶ γραμματεῖς, *principes & seniores & scribæ*) qui conspicui erant imperio, consilio, doctrina.

¶ εἰς ἱερουσαλὴμ, *in Ierusalem*) ex vicinia: nisi εἰς ponitur pro ἐν.

6 τ̃ ἀρχιερέα, *princeps sacerdotum*) Hoc subauditur etiam de *Caipha*.

¶ ἀλέξανδρον, *Alexander*) Frequens Iudæis nomen ex Alexandro M.

7 ἐπυνθάνοντο) *interrogabant*, multis verbis, quasi res ignota esset aut obscura. Resp. *notum*. v. 10.

¶ δυνάμει, ὀνόματι, *potestate*, *virtute*) Relatum illis aliquid fuerat ex verbis Petri. c. III. 6. 12. 16. Et hoc ipsum Petrus egregie repetit v. 10. 12.

¶ ἐποιήσατε, *fecistis*) Ambigue loquuntur. non dicunt: *sanastis*.

8 πλησθεὶς, *repletus*) illo ipso momento. Virtus, quæ in illo habitabat, se exseruit. Sic c. XIII. 9. Vt præsens quodque tempus poscit, sic DEVS organa sua movet. At πλήρης, *plenus*, dicit habitum, Act. VI. 3. 5.

¶ ἄρχοντες, *principes*) Initio honorem eis habet. Aliter, quum in oppugnando perseverant, v. 19. iterumque c. V. 29. Conf. c. VII. v. 2 init. cum v. 51.

9 εἰ, *si*) i. e. quum. præsentem jam ἀνάκρισιν *quæstionem* innuit.

¶ ἀνακρινόμεθα, *examinamur*) per quæstionem judicialem.

¶ εὐεργεσίᾳ, *beneficio*) cum alias dijudicari debeant, qui *malum fecerunt*. Non additur articulus: sed sequitur, ἡ σωτηρία, *salus*, v. 12, ubi articulus epitasin facit. Christus σωτὴρ καὶ εὐεργέτης, *Salvator beneficentissimus*. vid. Chrysost. de sacerd. p. 208.

¶ ἐν τίνι, *in quo*) Interrogarant proceres: *qua virtute*, *quo nomine*. Id Petrus, mutato adjectivo, quo determinatius respondeat, assumit; & de *potestate* ac *nomine* statim etiam respondet, v. 10.

¶ οὗτος, *hic*) qui adest. v. 10. 14.

¶ σέσωσαι, *salvus factus est*) Huc ref. ἡ σωτηρία, σωθῆναι, *salus*, *salvari*, v. 12. ex notatione nominis *Iesu*. v. 10.

10 γνωστὸν, *notum*) Hoc Petrus, ut magnus præco, elata voce dixit. Brevi totum dicit.

¶ ὑμῖν, *vobis*) proceribus.

11 οὗτος, *Hic*) Severiorem illationem adhibet ad principes, quam c. III. 17 ad populum.

¶ ὁ λίθος, *Lapis*) Articulus remittit ad prophetiam. vid. Matth. XXI. 42 not.

¶ ὑφ' ὑμῶν, *a vobis*) Hoc cum parrhesia additur.

¶ εἰς κεφαλὴν γωνίας, *caput anguli*) Id exponitur v. seq. Ipsa ædificantium reprobatio Lapidem comprobat.

12 ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ, *in alio nemine*) i. e. plane in Hoc uno salus est. In hoc plane figitur illud, *in quo*. v. 9.

¶ ἡ σωτηρία, *Salus*) promissa, optata, qua omnem miseriam effugimus: salus corporis & animæ. coll. v. 9. Magna vis articuli.

¶ γὰρ, *enim*) *Datum* sit oportet atque editum divinitus *nomen*, in quo sit salus. Non est *nostrum*, salutare nomen designare vel excogitare: non est Romæ, defunctos canonizare.

¶ ἕτερον, *alterum*) Id respectu τ̃ ἄλλῳ, *alio*, vim habet ἐπιτατικήν. *Ammonius*: ἕτερος μὲν, ἐπὶ δυοῖν· ἄλλος δὲ, ἐπὶ πλειόνων. conf. 1 Cor. XII. 8 s. 2 Cor. XI. 4. Gal. I. 6. 7. nott.

¶ ὑπὸ τ̃ οὐρανὸν, *sub cælo*) i. e. in omni terra. c. II. 5. Terrigenis salute opus erat: & Salvatorem oportuit in terra salutem pangere. Matth. IX. 6.

¶ τὸ δεδομένον, *datum*) quod datum sit, ex cœlo.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vnus est mediator: alter non est in toto genere hominum. 1 Tim. II. 5.

¶ ἡμᾶς

¶ ἡμᾶς, *nos*) nos, omnes.

13 θεωροῦντες) *spectantes.*

¶ παῤῥησίαν, *libertatem*) Nomen παῤῥησία, & παῤῥησιάζομαι verbum, in hoc libro perfrequens, ejus quippe argumento conveniens, characterem exprimit veræ religionis. Vrbem & orbem hac parrhesia vicerunt.

¶ καταλαβόμενοι, *noscentes*) nunc, vel etiam antea.

¶ ἄνθρωποι, *homines*) Hoc tenuius, quam *viri.*

¶ ἀγράμματοι, *illiterati*) qui ægre legerent aut scriberent, vix ultra progressi in literis etiam sacris.

¶ ἰδιῶται, *idiotæ*) privati, piscatores videlicet; neque illis adeo artibus præditi, quibus politici & eloquentes homines nituntur. Ἀγράμματος est rudis, ἰδιώτης rudior. Vide quæ de hoc vocabulo notavimus ad *Chrysost.* de Sacerd. §413. *Per hujuscemodi homines contemtos coram mundo SEMPER fecit Deus prædicari verbum suum.* Iustus Ionas.

¶ ἐπεγίνωσκόν τε, *agnoscebantque*) nunc demum, nam paullo ante minus curarant.

14 σὺν αὐτοῖς, *cum eis*) Petro & Iohanne.

¶ ἑστῶτα, *stantem*) firmo talo.

¶ οὐδὲν εἶχον, *nil habebant*) quamvis vellent. v. 21. Ipsi ajunt, *non possumus.* v. 16.

16 τί ποιήσομεν, *quid faciemus?*) Qui sic quærunt, his paratum est responsum: *Credite.*

¶ τοῖς) casus sextus.

¶ φανερὸν, *manifestum*) scil. *est*. Et hinc pendet ὅτι γνωστὸν κτλ.

17 διανεμηθῇ) Totum pro *gangræna* habent. Ea enim sic describitur, 2 Tim. II. 17.

¶ ἀπειλῇ, *minis*) Nil agitis, proceres. Habent hi homines, quo confugiant, v. 29.

¶ τούτῳ, *isto*) Non dignantur appellare *nomen Iesu.* c. V. 28.

18 φθέγγεσθαι, *loqui*) sermone familiari.

¶ διδάσκειν, *docere*) in concionibus.

19 ἀποκριθέντες, *respondentes*) aperte & rotunde. Non utuntur arte, dum dimissi sint.

¶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, *in conspectu Dei*) Multa mundus pro justis habet, quæ coram DEO non sunt justa: & vice versa.

¶ ἀκούειν) *audire*, pro *obedire*. Qui non obtemperat, is vel audit invitus.

¶ μᾶλλον, *potius*) Eorum antistitum salva demum apud sanctos fortes est auctoritas, qui nil contrarium DEO statuunt aut jubent.

¶ κρίνατε, *judicate*) Communicatio. Non facile mundus tanta perversitate suas leges contra DEI causam tuetur, ut naturalis æquitas etiam in intellectu plane obruatur.

20 ἡμεῖς, *nos*) Iam faciunt, quod vixdum prohibuerant antistites, & jus suum defendunt.

¶ οὐ δυνάμεθα μὴ λαλεῖν) *non possumus non loqui*) Amos III. 8.

21 προσαπειλησάμενοι) *amplius minati.*

¶ πάντες, *omnes*) Sæpe populus est sanior, quam qui præsunt.

22 πλειόνων, *plus*) Inveterata fuerat claudi nati infirmitas.

¶ ἐφ' ὃν) *super quem.*

23 ἀπήγγειλαν, *renuntiaverunt*) Quamvis id nollent proceres, tamen non peccarunt apostoli.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, *principes sacerdotum & seniores*) Non nominantur *Sadducæi*, qui partim sub illis continentur, c. V. 17. partim non erant assessores.

24 ὁμοθυμαδὸν ἦραν φωνὴν, *unanimiter sustu-*

sustulerunt vocem) Petrus etiam hîc verba videtur præivisse: sed ceteri quoque voce sunt usi.

¶ δέσποτα) *Domine* familiæ fidelium.

¶ σὺ, *tu*) Enunciatio, cujus subjectum: *Tu DEVS, qui fecisti omnia*; tum, subaudito *es*, sequitur prædicatum, *qui dixisti*.

¶ ὁ ποιήσας, *qui fecisti*) Altum hoc exordium in solennioribus adhibitum orationibus. Ier. XXXII. 17. Nehem. IX. 6. Ideo in *cælo, terra, mari* fit voluntas DEI; neque in terra debet voluntas hominum opponi aut præponi. frustra conantur homunciones. Creator etiam per miracula eos refutat.

25 ἱνατί - αὐτοῦ) Ps. II. 1. 2. Sic plane LXX.

¶ ἐφρύαξαν) Verbum hoc proprie de equis dicitur, ferociter *fremere*.

¶ κενὰ) Est hoc instar adverbii. sic LXX, παρακαλεῖτε κενά. Iob XXI. 34. Interrogationi in priore hemistichio, parallelum est hoc verbum in altero.

26 οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, *reges terræ*) Omnia mundi regna Evangelium oppugnarunt aliquando.

¶ οἱ ἄρχοντες, *principes*) Horum instar, *Pilatus*; ut *regum, Herodes*. Accurate respondent prophetia & eventus. Deinceps Herodes, non Pilatus, etiam apostolos legitur afflixisse.

27 συνήχθησαν, *convenerunt*) Id repetitur ex v. 26.

¶ ἐπ' ἀληθείας, *vere*) ut res ipsa demonstrat.

¶ παῖδά σου, *Ministrum tuum*) cujus typus David. nam hic eodem nomine appellatur v. 25.

¶ ὃν ἔχρισας, *quem unxisti*) Hic est rex unctus Domini. v. 26. Psalm. II. 2. 6.

¶ ἡρώδης, *Herodes*) Hic, cum Iesum in potestate suâ haberet, tamen non dimisit, sed Pilato remisit, consentiens in ea, quæ erat facturus. Luc. XXIII. 7 ss. XIII. 31.

¶ λαοῖς, *populis*) Pluralis, repetitus ex Psalmo, poëticus. Vnus alterque cod. λαός· sed λαοῖς respicit versum 25. ac plane Psalmo II respondet præsens oratio fidelium, ut collatio docet:

reges,	*Herodes:*
principes,	*Pontius Pilatus:*
gentes,	*gentes:*
populi,	*populi Israël.*

Agit psalmus ille de *regno* Christi: quare in hostibus Herodes potius & Pilatus memorantur, quam Caiphas pontifex, qui versu 29 includitur.

28 ποιῆσαι, *facere*) Plura facere, cum vellent, non potuere. Constr. cum *convenerunt*, non cum *unxisti*. Nam subjectum verbi *facere* sunt hostes congregati, de quibus prædictum erat. conf. c. II. 23. III. 18.

¶ ὅσα, *quæcunque*) non pauciora, sed nec plura.

¶ ἡ χείρ σου καὶ ἡ βουλή σου, *manus tua & consilium tuum*) Notabilis ordo verborum. Manus Dei citius sentitur, quam consilium. Potentia innuitur & sapientia.

¶ προώρισε) *præfiniit*.

29 ἀπειλὰς, *comminationes*) Plurale. v. 17. 21.

¶ παῤῥησίας, *libertate*) quicquid illi minentur.

¶ λαλεῖν, *loqui*) Non petunt, ut sibi liceat non loqui, nedum ut alii mittantur. nam certi erant de sua vocatione.

30 ἐν τῷ, *in*) *in extendendo*, id est, dum extendis. Sermonem comitantur miracula, eique stimulum addunt. c. XIV. 3. Marc. XVI. 20.

¶ ἐκτείνειν σε, *extendas*) Sæpe in V. T. laudatur brachium Domini *extentum*.

¶ εἰς ἴασιν, *ad sanationem*) v. 22.

¶ γίνεσθαι) Repete ἐν τῷ· *dum fiunt*. Namque

que εἰς ἴασιν construitur cum ἐκτείνειν.

¶ ὀνόματος, *nomen*) v. 17.

31 ἐσαλεύθη, *motus est*) Documentum, omnia per Evangelium commotum iri. C. XVI. 26.

¶ ἐπλήσθησαν, *repleti sunt*) denuo.

¶ μετὰ παῤῥησίας, *cum libertate*) Parrhesia illico eis collata est, uti v. 29 orarant, eamque prima quaque occasione inter se & ad alios exseruerunt.

32 ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία, *cor & anima una*) *in credendis & agendis*. Egregius character.

¶ οὐδὲ εἷς) *ne unus quidem*, in tanta multitudine. Summus gradus concordiæ.

¶ ἔλεγεν, *dicebat*) Hoc ipso præsupponitur, *proprietatem* possessionis non plane fuisse deletam.

¶ κοινὰ, *communia*) Sic ferebat directio divina; fidelium numerus magnus ille quidem, sed non tantus, quantus postea; imminens mutatio status Iudaici. Magistratus tum non interpellarunt, quo minus ecclesia & singuli Christiani facultates suas, prout ipsis placeret, dispensarent. v. 34 s. VI. 1 s. XI. 30. XXIV. 17. 1 Cor. XVI. 1.

33 ἀπεδίδουν, *reddebant*) Certi certos faciebant alios.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apostoli*) Horum id proprie erat. nam viderant. Horum eximia fuit mensura. C. V. 12.

¶ χάρις, *gratia*) Gratia DEI & favor populi.

34 οὐδὲ γὰρ ἐνδεής τις, *neque enim quisquam egens*) Sic hodie esse debebat, etiam sine communione bonorum, quæ non nisi summo fidei & amoris flori convenit.

¶ πωλοῦντες, *vendentes*) Præclare collocarunt opes suas, antequam urbem Romani vastarent. Vt Israëlitæ ab Ægyptiis, sic Christiani ab Iudæis lucrifecere.

35 καὶ ἐτίθουν, *& ponebant*) uti milites arma submittentes. Significabant, apostolos, divina gubernante sapientia, arbitrium omne rerum habere.

36 ὁ ἐπικληθεὶς, *qui cognominatus est*) Novum specimen majestatis apostolicæ, fidelibus cognomina dare.

¶ υἱὸς παρακλήσεως, *filius consolationis*) Cognomen evangelicum. Etymon explicat *de Dieu* ad h. l. & Hiller. Onom. p. 300.

¶ λευίτης, *Levites*) Pro Leviticis, Christiana vigent. Sequuntur etiam sacerdotes. C. VI. 7.

¶ κύπριος τῷ γένει) Sic, ποντικὸς τῷ γένει, ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει. c. XVIII. 2. 24.

37 ὑπάρχοντος αὐτῷ ἀγροῦ, *cum esset ei ager*) extra terram Israëlis, in qua Levitis nulla portio fuerat.

CAP. V.

1 Ἀνανίας σὺν σαπφείρῃ, *Ananias cum Sapphira*) *Gratiosa* & *pulcra* nomina, mores mali.

2 ἐνοσφίσατο, *fraudavit*) Peccatum Achan & Ananiæ in multis simile, principio ecclesiæ V. & N. T. idemque verbum ἐνοσφίσατο *fraudavit* de Achane dicitur Ios. VII. 1. Ille tamen in V. T. ore Dei, manu hominum interemtus; hic, in N. T. manu divina, ore apostoli. Simile item peccatum Judæ & Ananiæ.

¶ ἀπὸ τῆς τιμῆς, *de pretio*) Videntur non *credidisse* hi duo, rem Christianam diu mansuram.

¶ συνειδυίας, *conscia*) Gravius peccarunt, cum potuissent se invicem dehortari.

¶ ἐνέγκας μέρος τι, *afferens partem quandam*) proinde ac si totum esset. Ananias tamen totum attulisse videri voluerat: itaque non multum interverterat.

3 ἐπλήρωσεν) *implevit*, audacia & frau-

 de

de, te non obsistente. Ipse Ananias fortasse non existimavit, Satanam subesse. Plenitudo cordis Satanica, summus malitiæ gradus.

¶ ψεύσασθαί σε) *ut falleres*, quantum in te est; quasi Spiritus sanctus nesciret fraudem tuam. v. 9. ψεύδομαι cum accusativo, Deut. XXXIII. 29. inde Ps. LXVI. 3. it. Iob. VI. 10. VIII. 18. aliquanto plus notat, quam cum dativo.

¶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, *Spiritum sanctum*) qui in nobis est, (conf. 2 Cor. XIII. 3.) & quo dirigente bona ecclesiæ administrantur.

4 μένον, *manens*) id est, dum manebat invenditus ager.

¶ σοὶ ἔμενε, *tibi manebat*) Libera res fuit communio bonorum.

¶ ἐν τῇ σῇ ἐξουσίᾳ, *in tua potestate*) Propositum merum, si votum absit, non obligat ad faciendum aliquid, quod per se bonum est, nec tamen necessarium. conf. Ioh. Val. Schmidii diss. jur. Lipsiæ habita A. 1712 de Proposito in mente retento nihil operante, § 18.

¶ τί ὅτι, *quare*) Liberrime peccavit Ananias & cum diuturna proæresi.

¶ ἔθου, *posuisti*) Idem peccatum & ab homine & a *Satana*.

¶ τῷ θεῷ, *DEO*) Quæ DEO te dare professus es, intervertisti. Ratio *Spiritus sancti* continetur sub ditione particulæ ἀλλὰ, *sed*, non sub ditione particulæ οὐκ, *non*. Itaque hæc est sententia: Ananias mentitus est *DEO & ejus Spiritui*, non hominibus & Petro. Aude, si potes, Sociniane, ita dicere: Mentitus est non Spiritui S. & Petro, sed DEO. Mendacium Ananiæ, ut est mentitus Spiritui S. & ut mentitus est DEO, idem prorsus peccatum est, & æque grave; immo gravius quodammodo, ut est mentitus Spiritui S. conf. Marc. III. 28. Firmissimum argumentum, quo probatur, Spiritum S. esse Personam, & Personam Deitatis.

5 πεσὼν, *cadens*) Terror Ananiæ, specimen terroris, quo percellentur impii in judicio, citra exanimationem.

¶ ἐξέψυξε, *exanimatus est*) Hoc verbo mors misera denotatur. v. 10. c. XII. 23. Iudic. IV. 21. Quæres, cur tanta pœna & tam repentina mors inflicta hoc gratiæ N. T. pleno tempore? coll. Luc. IX. 55. 56. Resp. I. Discipuli sua voluntate ignem poposcerant in Samaritas: nunc Spiritus sanctus Petrum regit. II. Iesus, illo exinanitionis statu, Samaritanis fuerat ignotus, eisque postea prædicandus: Ananias & Sapphira evidentissime cognorant gloriam Christi & præsentiam Spiritus sancti, & uberrimam habuerant occasionem salutis. III. Ananias & Sapphira peccarunt atrocissime, liberrime, mutuo consensu, & mensuram peccati subito impleverunt. IV. initio illius œconomiæ salutare multis fuit exemplum in eis editum, & timor ex illo. V. quod gravitati pœnæ in corpore accessit, in anima *potuit* decedere.

¶ φόβος, *timor*) vim refringens exempli pessimi.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *qui audierunt*) non modo super eos, qui viderunt. Sic v. 11.

6 οἱ νεώτεροι, *juniores*) Hos decebat rem exsequi.

¶ συνέστειλαν) *composuerunt*.

¶ ἔθαψαν, *sepelierunt*) illico. Neque enim mora opus erat.

7 διάστημα, *spatium*) Mulier, vas infirmius, longius habuit pœnitentiæ spatium. Pretiosum trihorium!

¶ μὴ εἰδυῖα, *nesciens*) Nam si scisset, confessio ejus nil magnum fuisset. Neque digna erat, quæ sciret; quum Spiritum Domini tentasset.

8 ἀπεκρίθη) *respondit* mulieri, cujus intro-

introitus in cœtum sanctorum erat instar sermonis.

¶ εἰπέ μοι, *dic mihi*) Hortatur eam ad dicendum, quod res esset.

¶ εἰ τοσούτου, *tantine*) Hîc summam, ut videtur, expressit Petrus.

9 οἱ πόδες, *pedes*) Id expressius, quam si diceretur, *qui sepeliverunt.*

10 εὗρον, *invenerunt*) post reditum.

11 ἐκκλησίαν, *ecclesiam*) Prima hîc (coll. cap. II. 47 not.) mentio, atque adeo specimen nativum, ecclesiæ in N. T. constitutæ, per evangelium evocatæ, ab Iudaismo sejunctæ, per baptismum Christo insitæ, per communitatem omnimodam conglutinatæ, per Ananiæ Sapphiræque excidium *disciplinatæ.* Interim appellavit Lucas *discipulos* & *copiam nominum: omnes credentes: numerum virorum: multitudinem credentium.* c. I. 15. II. 44. IV. 4. 32.

¶ πάντας, *omnes*) Etiam nos *timere* debemus.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *audientes*) Audierunt sine dubio etiam antistites Iudæorum: neque tamen ea de re litem Petro intenderunt. Ananiæ delictum erat jam manifestum: & pœna erat aperte miraculosa.

12 ἅπαντες, *cuncti*) credentes.

¶ στοᾷ, *porticu*) loco capaci.

13 τῶν λοιπῶν, *reliquorum*) extra credentes.

¶ κολλᾶσθαι, *se conjungere*) familiariter.

14 πλήθη) Pluralis grandis. Iam non initur numerus, uti c. IV. 4.

15 ὥστε, *ita ut*) Hoc pendet a v. 12 initio.

¶ κατὰ τὰς πλατείας) *secundum plateas.* Præpositio habet sensum distributivum sine articulo, v. 42. non cum articulo, c. VIII. 3.

¶ κλινῶν καὶ κραββάτων) *Lectus* sumtuosior: *grabatus*, tenuior.

¶ πέτρου, *Petro*) Qui Iesum abnegarat, nunc eo magis erat conspicuus in fide.

¶ αὐτῶν, *illorum*) *& liberabantur ab infirmitate sua*, addit *Calaritanus.* Et sic fere plerique cod. *Latini*, sed maxima in verbis discrepantia, quæ Glossam indicat. Possit in Græcis hiatus, αὐτῶν recurrente, admissus videri: sed in ms. Lat. *Rutlingensi* est, *& liberabantur omnes ab infirmitate*, absque *sua*, αὐτῶν. Ex Latinis nonnulli Græca hîc quoque varie fingunt. Incisi hujus vis habetur versu 12 & 16.

16 ἅπαντες, *omnes*) Nullum jam erat ἀπόπτυγμα, nullus conatus irritus, ut ante, Matth. XVII. 16.

17 ἀναστὰς, *exsurgens*) Non sibi quiescendum ratus est.

¶ τῶν σαδδουκαίων, *Sadducæorum*) Ad hos multi se aggregarunt, quo magis oppugnarent resurrectionem Iesu Christi.

¶ ζήλου, *zelo*) Impotentia hujus affectus ex tota eorum actione elucet.

19 ἄγγελος, *angelus*) *Undique invenietis, has magnas consolationes non contigisse, nisi valde afflictis.* Iustus Ionas.

¶ τὰς θύρας, *januas*) c. XII. 10. XVI. 26.

20 πορεύεσθε, *ite*) illico.

¶ σταθέντες, *stantes*) liberrime.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) publice, ut antea.

¶ τῷ λαῷ, *populo*) quum proceres audire nolunt.

¶ πάντα, *omnia*) sine imminutione.

¶ τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, *verba vitæ hujus*) Id est, *hæc verba vitæ.* coll. v. 32. Sic apud Hebræos adjectivum sæpe convenit posteriori substantivo. conf. c. XIII. 26. *Verba vitæ*, Ioh. VI. 68. sine timore prædicanda, de vita Christi & fidelium.

21 γερουσίαν) Verbum LXXvirale.

23 κεκλεισμένον, *clausum*) Angelus iterum clauserat. v. 19.

24 *διηπόρουν, hæsitabant*) Mundus, Dei servos exagitans, innumerabilibus sese hæsitationibus implicat, & culpam in illos confert. c.XII.18. XVI.20. XVII.6.

25 *ἑστῶτες, stantes*) Antitheton: *posuistis*.

26 *οὐ μετὰ βίας*) *non cum vi*: qua alias non abstinuissent. Sæpe importunitas multitudinis, per se non bona, conducit bonæ causæ. Luc.XX.6.

27 *ἐπηρώτησεν, interrogavit*) expostulans.

28 *παραγγελίᾳ, præcipiendo*) Pudet dicere: *minando*. coll. c.IV.17. nam non poterant punire.

¶ *παρηγγείλαμεν, præcepimus*) Vide crassam calliditatem hostium Evangelii. Edicta, leges & interdicta, quæ a testibus veritatis DEO obsequentibus non possunt non infringi, pro lubitu & faciunt & extorquent & fingunt, ut insontes quasi sontes plectantur. O iniquitas.

¶ *τούτῳ - τούτου· isto - istius*) Fugit appellare *Iesum*. Petrus appellat & celebrat. v.30.31.

¶ *τὴν ἱερουσαλὴμ, Ierusalem*) in qua nos, inquiunt, excubamus.

¶ *βούλεσθε· vultis*) Verbum invidiosum. Non id volebant apostoli, sed ex vero docebant, Iesum ab Iudæis nefarie fuisse interemtum, ac simul viam ostendebant, qua virtutem *sanguinis* Iesu ad gratiam & salutem experirentur.

¶ *ἐπαγαγεῖν*) Sic Iud.IX.24, *ἐπαγαγεῖν τὴν ἀδικίαν - καὶ τὸ αἷμα αὐτῶν ἐπιθεῖναι ἐπὶ ἀβιμέλεχ*.

¶ *ἐφ᾽ ἡμᾶς, super nos*) Ipsi, paulo ante, sanguinem Iusti in se receperant, verbis, Matth.XXVII.25. & re ipsa, mox v.30.

29 *πέτρος, Petrus*) Quamvis Petrus jam præter ceteros senserat odium mundi, tamen loquendi & agendi partes a se se non amolitur. Idem non jam utitur titulo, uti cap.IV.8. quin hæc est quasi continuatio sermonis, cum incremento severitatis.

¶ *Θεῷ, Deo*) qui per angelum jussit loqui. v.20.

¶ *ἀνθρώποις, hominibus*) qui tacere jubetis.

30 *τῶν πατέρων, patrum*) Cap.III.13.

¶ *ἤγειρεν, suscitavit*) ex semine Davidis. c.XIII.23. III.22. Hanc enim suscitationem spectabant promissiones patribus datæ. Idem verbum, Luc.I.69.

¶ *διεχειρίσασθε*) Antea dixerat, *ἀνείλετε, ἀπεκτείνατε, ἐσταυρώσατε*· nunc severiore phrasi utitur.

¶ *ἐπὶ ξύλου, in ligno*) In ligno, initium peccati: in ligno, expiatio.

31 *ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα, Principem & Salvatorem*) Auctorem salutis, Hebr.II.10. Id est, exaltavit illum, ut sit princeps & Salvator. c.II.36.

¶ *ὕψωσε, exaltavit*) Exaltatio resurrectionem ex mortuis præsupponit, vel etiam includit. Phil.II.9.

¶ *δοῦναι, ad dandum*) Pœnitentia est *donum* lætum, non triste negotium. C.XI.18. 2Tim.II.25.

¶ *μετάνοιαν, pænitentiam*) qua Iesus accipitur, ut *princeps*.

¶ *ἄφεσιν, remissionem*) qua accipitur, ut *Salvator*.

¶ *ἁμαρτιῶν, peccatorum*) etiam illius peccati, quod in Iesum admisistis. v.28.

32 *καὶ, &*) & inde.

¶ *δὲ, vero*) Hæc particula amplificat. Spiritus sancti testimonium majus est, quam apostolorum.

¶ *τοῖς πειθαρχοῦσιν, obedientibus*) Deus, inquit Petrus, dedit nobis Spiritum sanctum: is ad testandum nos impellit: & nos obsequimur. v.29. Notanda, coll. v.36.

v. 36. 37. 40. ubi πείθεσθαι exstat, utriusque verbi ex Ammonio differentia: πείθεσθαι μὲν τὸ ἑκουσίως συγκατατίθεσθαι· πειθαρχεῖν δὲ, τὸ κελεύοντι πεισθῆναι. Conf. Act. XXVII. 11. 21.

33 διεπρίοντο) *findebantur* | cordibus. C. VII. 54. Sic *findor* Latini dicunt.

¶ ἐβουλεύοντο) *consultabant.*

34 ἀναστὰς, *surgens*) ut plura dicturus.

¶ ἐν τῷ συνεδρίῳ, *in concilio*) Vndique potest DEVS excitare defensores.

¶ Φαρισαῖος, *pharisæus*) Resurrectionem mortuorum credens, a Sadducæis negatam.

¶ παντὶ τῷ λαῷ, *omni populo*) quamvis proceres, Sadducæi, v. 17. eum non tanti æstimarent.

¶ τίμιος, *in pretio habitus*) magnæ existimationis.

¶ ἔξω, *foras*) Sic leniebatur procerum iracundia.

¶ βραχύ τι, *paululum*) Moratus sermo.

36 πρὸ, *ante*) Pulcrum est, exemplis consilia munire. Ea Gamaliel prudenter præmittit, deinde consequens addit.

¶ ἑαυτὸν, *se*) Character falsæ doctrinæ. C. VIII. 9.

¶ εἰς οὐδὲν, *ad nihilum*) non solum consilia eorum, sed ipsi ad nihilum venerunt. Quot miseri homines a falsis ducibus in perniciem perducti sunt!

37 μετὰ, *post*) Alius ergo Theudas fuerit oportet, quem Iosephus huic Iudæ postponit.

¶ τ̃ ἡμέραις, *diebus*) tempore tum noto & novis rebus opportuno.

38 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Hæc formula hoc loco blandum quiddam habet potius, quam severum.

¶ ἐάσατε, *finite*) ut agant, quod agunt. Causæ aperte bonæ, assentiendum; aperte malæ, resistendum. Sed in re subita, nova ac dubia, & ad adversarios incensos, eximie salutare est Gamalielis consilium.

¶ ἢ, *aut*) Significat, *opus* potius, quam *consilium* esse appellandum. Certe apostoli non suo, sed divino *consilio agebant* omnia.

¶ καταλυθήσεται, *dissolvetur*) solvi poterit & solvetur, vel per vos, vel per alios, vel per se.

38, 39 ἐὰν ᾖ, εἰ ἔστιν, *si sit*, *si est*) Illud mere conditionaliter; hoc, illi quippe oppositum hoc loco, categorice sonat. Ideo etiam in secunda, non in prima plurali hoc alterum eloquitur Gamaliel.

39 μήποτε καὶ, *ne quando etiam*) Moratus particularum usus. *Etiam* significat, præter conatum irritum, reos illos *etiam* improbitatis fore. Hoc incisum pendet a sensu incisi proximi: *non potestis*, neque adeo debetis, *dissolvere.*

¶ θεομάχοι) Hoc verbum Symmachus non semel pro Hebr. רפאים posuit. Conjugata, θεοῦ, θεομάχοι.

¶ εὑρεθῆτε, *inveniamini*) in exitu.

40 ἐπείσθησαν) *assenserunt*, hactenus, ut ne occiderent apostolos. neque enim mentem saniorem induebant assessores.

¶ δείραντες, *verberantes*) Id adhuc non fecerant Iudæi, deinde majora inflicturi. Etiam mundus per gradus procedit, vel odio crescente, vel per speciem æquitatis.

41 χαίροντες, *gaudentes*) Character veritatis, gaudium in afflictionibus, verum, profundum, purum.

¶ ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος, *pro nomine*) sc. *hoc.* Nonnulli addidere, τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ κυρίου Ἰησοῦ, τοῦ Χριστοῦ. Locutio absoluta, uti; Ioh. v. 7. Lev. XXIV. 11. Nomen *Iesu* expresserat Lucas versu præcedente. Eo refertur hic versus cum eleganti ellipsi pronominis.

¶ κατηξιώθησαν ἀτιμασθῆναι, *digni habiti*

biti sunt contumeliam pati) Eximium oxymoron. sic, *donatum est, ut patiamini*, Phil. I. 29. conf. 1 Petr. II. 19.

42 ὀυκ ἐπαύοντο, *non desinebant*) quicquid prohiberet mundus.

¶ τ) Nunciabant, Iesum esse Christum.

CAP. VI.

1 Πληθυνόντων) scil. ἑαυτοὺς. In *multitudine* facilis est causa *murmuris*.

¶ τ ἑλληνιστῶν, *Hellenistarum*) Erant Iudæi extra Palæstinam nati; quibus v. gr. Græca erat vernacula præter *Hebræam* linguam: ut hodie quoque multi sunt Iudæi Lusitani, Germani &c.

¶ παρεθεωροῦντο, *præteribantur*) sine malevolentia. Non sufficiebant apostoli ad omnia.

¶ αἱ χῆραι, *viduæ*) quarum etiam in sancta societate facilior oblivio, viris rem suam magis urgere valentibus.

2 ἡμᾶς, *nos*) apostolos.

¶ καταλείψαντας, *relinquentes*) Non poterant utrumque simul curare: quare id, quod nobilius est, tuentur. Periculosum est, relinquere ea, quæ præcipue demandata sunt. Id sæpe imprudentibus accidit. Longe hoc seposuerunt episcopi, rebus mundanis ita impliciti, ut spiritualia, extra solennem pompam, fere absorbeat principatus.

¶ διακονεῖν τραπέζαις, *ministrare mensis*) Locutio indignitatem aliquam exprimit. Antitheton, *ministerium verbi*. v. 4. *Diaconorum* in ecclesia primitiva quæ partes fuerint, copiose disquiritur: sed res possit paucis comprehendi. Apostolorum, evangelistarum, episcoporum, præcipuum munus fuit, prædicare verbum DEI: secundarium, curam quasi paternam (etenim ecclesia initio instar familiæ erat) gerere victûs, pauperum præsertim, peregrinorum, viduarum, &c. *Diaconi* autem, utriusque sexus, constituti sunt proprie pro eadem cura victûs: & in eam partem permultum operæ impendere necessum habuerunt in ecclesia Hierosolymitana; ceteris in locis, vel plus vel minus: quod reliquum erat operæ, prædicationi verbi impenderunt.

3 μαρτυρουμένους, *testimonio præditos*) contra quos nulla militaret iniquitatis suspicio, quamvis nullo opus esset jurejurando, satisdatione, syngrapha &c. conf. 2 Reg. XII. 15. XXII. 7. Post Ananiam in re sua tam severe punitum nemo tam celeriter in re aliena fidem falleret.

¶ ἑπτὰ, *septem*) Hi non initio, sed post apostolos & per apostolos constituti sunt. In ecclesiæ regimine multa DEVS reliquit temporibus: sed nil sine Deo ecclesia debet constituere. Quinque circiter millia virorum fuerant C. IV. 4. nunc cum accessionibus interea factis numerus is erat effectus, ut singula facile millia singuli diaconi curarent.

¶ πλήρεις, *plenos*) Res est non levis, bona ecclesiæ dispensare. etiam in quæstore & diacono, qua tali, debent esse dona administrantia & sanctificantia.

¶ καταστήσομεν) Indicativus, uti 1 Cor. VI. 4. Eph. VI. 16. Phil. II. 20.

4 τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου, *orationi & ministerio verbi*) Potiores sunt preces ministerio sermonis.

¶ προσκαρτερήσομεν, *incumbemus*) unice vacabimus. Hæ partes sunt nobilissimæ, quas nemo episcopus alteri, quasi ipse majoribus rebus intentus, delegare potest.

5 παντὸς, *omni*) Pulcer consensus, cum obsequio.

¶ στέφανον, *Stephanum*) Ex nominibus Græcis ad alias causas additis recte colligitur,

tur, hos VII fuisse partim Hebræos, partim Hellenistas.

¶ πλήρη, *plenum*) Hic excelluit: ceteri non excluduntur. v. 3.

¶ πίστεως, *fide*) non modo fidelitate, sed fide spirituali.

¶ παρμενᾶν, *Parmenan*) *Parmenionem.* Sic exprimit Chronicon Alexandrinum.

¶ προσήλυτον, *proselytum*) Ad proselytum confugere poterant proselyti. Proselyti spectati etiam possunt adhiberi muneribus.

6 προσευξάμενοι, *orantes*) apostoli. Aliud subjectum verbi prioris, *statuerunt*, aliud posterioris. C. VIII. 17.

7 ηὔξανε, *crescebat*) servata concordia & assiduitate in verbo DEI.

¶ ὄχλος, *multitudo*) Dicitur ὄχλος etiam numerus non maximus c. I. 15. Luc. V, 29. VI. 17. Ioh. XII. 17. quare nil improbabile hoc loco dicitur. De *sacerdotibus* minus spei esse potuisset: nunc horum exemplo alii eo plures moventur. Reliquus *populus* proximo commate innuitur.

8 στέφανος δὲ, *Stephanus autem*) Stephanus rerum externarum causa constitutus, tamen etiam spiritualia exsequitur. In ecclesia bona, omnia tendunt ad sublimius: in morbida, vergunt ad deterius.

9 ἐκ τῆς συναγωγῆς - ἀσίας, *e synagoga - Asia*) Descriptio hæc tota unius ejusdemque synagogæ, quæ erat Hierosolymis, florentissima, omnium oculos in se convertens, constans ex nationibus externis, Europæis, Africanis, Asiaticis. v. gr. a *Cilicia* habebat Saulum. Vnde porro valde verisimile fit, Gamalielem illum legis doctorem, quippe Sauli præceptorem, huic ipsi synagogæ ac seminario præfuisse, eoque vel inscio vel invito hunc tumultum esse excitatum.

¶ λιβερτίνων, *Libertinorum*) Vocabulum Romanum. nam multi Iudæi Romæ erant: c. XVIII. 2. XXVIII. 17. & qui eorum bellis superioribus capti Romamque perducti fuerant, horum multi, *libertate* facile recuperata (nam Romani non delectabantur Iudæis) Hierosolymam redierant, & fortasse multos proselytos, ejusdem conditionis, id est, *libertinos*, secum adduxerant. vid. Reineccii Annot. h. l. Itaque pro Romanis *Libertini* appellantur. adde not. ad cap. II. 10.

¶ τῶν ἀπὸ) Construe, ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν ἀπὸ κιλικίας.

10 τῇ σοφίᾳ, *sapientiæ*) *Validissimum*, sapientia.

¶ καὶ τῷ πνεύματι, *Spiritui*) Epitheton, *sancto*, non additur, uti v. 3. 5 additur. Adversarii sentiebant, Spiritum esse in Stephano; Spiritum sanctum in eo esse, non sciebant.

11 τότε, *tunc*) Confugium succumbentium.

¶ εἰς, *in*) Calumniatores primum loquuntur hic indefinite; tum definite, v. 13 s.

¶ τὸν) *ipsum.* Articulus ἐπίτασιν significat.

12 συνεκίνησαν, *commoverunt*) Κινεῖσθαι *moveri* inprimis dicitur, quod non movetur ratione. C. XXI. 30.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) qui valebat multitudine.

¶ τοὺς πρεσβυτέρους, *seniores*) qui valebant auctoritate.

¶ τοὺς γραμματεῖς, *scribas*) qui valebant doctrina.

13 οὐ παύεται, *non desinit*) Invidiam facere conantur.

¶ ῥήματα λαλῶν, *verba loqui*) Eadem phrasis, Luc. XII. 10.

¶ τοῦ νόμου, *legem*) v. 14 fin. conf. c. XXI. 28.

14 γὰρ, *enim*) Vide consequentiam ex verbis optimis inique tractam v. 13.

¶ οὗτος,

¶ οὗτος, *hic*) Demonstrativum, uti Deut. IX. 3. sed ab adversariis Stephani adhibitum ex acerbitate, contemtim. coll. Luc. XV. 30 not.

¶ καταλύσει, *destruet*) Quælibet calumnia arripit aliquid ex vero. Stephanus, jam enim maturum erat, innuerat aliquid de iis, quæ eventura erant. Et videtur de abrogatione rituum pæne plus vidisse, quam Petrus ante responsum Spiritûs, c. X. 19. coll. antecedd.

15 ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου, *tanquam faciem angeli*) Gloria fidelium abscondita sæpe etiam ex corpore elucet, præsertim ex cruce alta, & in cœlo. Etiam Mosis facies splenduit. Scriptura cum aliquid eximie laudat, *divinum* appellat c. VII. 20. vel certe *angelicum*: & angelis *splendor* adscribitur, & angeli sine dubio aderant Stephano.

CAP. VII.

1 Ὁ ἀρχιερεὺς, *princeps sacerdotum*) tanquam præses.

¶ εἰ, *num*) Interrogatio servit convenientiæ apologiæ Stephani ad crimina adversariorum. ἄρα *ergo* habet speciem æquitatis & admirationis. Summa est hæc: Ego agnosco DEI gloriam, patribus revelatam, v. 2. *Mosis* vocationem, v. 34 s. *Legis* majestatem, v. 8. 38. 44. *templi & loci hujus* sanctitatem. v. 7 fin. 45. 47. Et quidem templo antiquior est lex; lege, promissio. DEVS quippe se Abrahamo & Isaaco & Iacobo eorumque filiis & dedit gratuito DEVM & præstitit: v. 2 s. 9 s. 17 s. 32. 34. 45. atque hi fidem & obedientiam DEO præstitere, v. 4. 20 s. 23. præsertim in tuenda lege, v. 8. & terra. v. 16. Interim DEVS neque initio, neque semper postea, præsentiam suam huic uni loco alligavit; nam etiam ante templum & extra terram hanc se cognoscendum & colendum præbuit: v. 2. 9. 33. 44. neque patres eorumque posteros plane huic loco affixos fuisse, peregrinationes eorum ostendunt, v. 4 s. 14. 29. 44. & exilium. v. 43 fin. Vos autem semper mali fuistis, v. 9. *Mosi* repugnastis, v. 25 s. 39 s. *terram* aversati estis, v. 39. DEVM reliquistis, v. 40 s. templum superstitiose coluistis, v. 48. DEO ejusque Spiritui obstitistis, v. 25. prophetas ipsumque Messiam interfecistis, v. 51. *legem* non servastis. v. 53. Ergo DEVS non tenetur vobis, nedum vobis solis. Solent in Scriptura superiores historiæ, re ab initiis repetita, commemorari; sed ita, ut pro ratione instituti alia percurrantur, alia prætermittantur. vid. cap. XIII. 17 s. Deut. XXXIII. 2 s. Ps. CVI. 7 s. Ez. XX. 5 s. Hab. III. 3 s. Hebr. XI. 3 s. ubi de fide, ut hoc loco de infidelitate agitur. Opportunissimamque hoc solenni tempore ac loco Stephanus, cum apostoli testimonium de Iesu Christo potius gererent, rerum veterum instituit anakephalæosin: quæ etiam specimen præbet *Historiam ecclesiasticam* sapienter enucleandi. Quare nullo modo assentiri Erasmo aliisque debemus, quibus *multa in hac oratione non ita multum pertinere videntur ad id, quod instituerit* Stephanus. Sane dignissimum plenitudine spiritus, fidei & virtutis est hoc testimonium: & quanquam non ponit enunciationes enunciationibus adversariorum directe contradicentes; tamen ad omnia nervose respondet. Neque dubitari potest, quin Stephanus, expeditis præteritis ac præsentibus, illaturus aliquid fuerit de futuris, destructione templi, abrogatione legis ceremonialis, ac pœna populi, coll. v. 43 fin. plura autem de Iesu Nazareno vero Messia; coll. v. 37. nisi ejus *oratio clamoribus obstrepentium Iudæorum* (ut idem Erasmus commode monet) *interrupta fuisset*. Vnica est hæc oratio copiosa hujus libri a teste Christi, qui non esset apostolus, ha-

habita; documentum Spiritûs pretiosum.

2 ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, *fratres & patres*) pro diversa ætate. Stephanus, juvenis.

¶ ὁ θεὸς τῆς δόξης, *DEVS gloriæ*) Summa laudis divinæ. *Gloria*, divinitas conspicua. Magnifica appellatio innuit, DEO Abrahamum & se totum, & posteritatem, & terram & bona omnia sibi posterisque promissa & exhibita, in acceptis, & nil expensum retulisse.

¶ ὤφθη, *apparuit*) ut DEVS gloriæ, conspiciendum se exhibuit.

¶ τῷ πατρὶ ἡμῶν, *patri nostro*) Inde hoc beneficium etiam ad Abrahami *progeniem* pertinuit.

¶ πρὶν ἢ, *priusquam*) conf. v. 4 fin.

3 ἔξελθε - δείξω) Sic Gen. XII. 1. LXX, nisi quod inserunt, καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου.

¶ γῆς, *terra*) Hoc inferebat egressum e Chaldæa.

¶ συγγενείας, *cognatione*) Hoc inferebat deinceps egressum ex Haran, quo venerat familia Abrami. v. 4.

¶ ἣν ἂν, *quamcunque*) Non norat Abram, quæ terra foret. Hebr. XI. 8.

4 χαλδαίων, *Chaldæorum*) quorum terra ad *Mesopotamiam* pertinebat.

¶ μετὰ, *postquam*) Abram, dum Thara vixit in Haran, domum quodammodo paternam habuit in Haran, in terra Canaan duntaxat peregrinum agens: mortuo autem patre, plane in terra Canaan domum unice habere cœpit. Non caret mysterio, quod Abrami pater non intravit terram Canaan: sic enim constitit, non jure hereditatis mundanæ hanc ei & posteris obvenisse.

¶ νῦν, *nunc*) hodie.

5 οὐδὲ βῆμα ποδός, *ne vestigium quidem*) Agrum illum, de quo v. 16, non ex donatione divina accepit Abraham, sed emit, ipsa emtione peregrinum eum esse docente.

¶ ἐπηγγείλατο, *promisit*) Gen. XII. 7.

¶ αὐτὴν, *eam*) totam.

¶ οὐκ ὄντος αὐτῷ τέκνου, *cum soboles ei non esset*) Ne Ismaël quidem adhuc natus erat; neque spes ulla prolis, ob Saræ sterilitatem. Ex promissione erat & hereditas & posteritas ipsa. Hoc comma facit ἐπίτασιν, ut illud, *ne vestigium quidem*.

6 δὲ, *autem*) Antitheton, inter *promissionem* & tempus impletionis *exspectandum*.

¶ ὅτι ἔσαι τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον ἐν γῇ ἀλλοτρίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτὸ καὶ κακώσουσιν, ἔτη τετρακόσια· καὶ τὸ ἔθνος - ἐγὼ) Gen. XV. 13 s. LXX, ὅτι πάροικον ἔσαι τὸ σπέρμά σου ἐν γῇ οὐκ ἰδίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν αὐτοὺς καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς, τετρακόσια ἔτη. τὸ δὲ ἔθνος - ἐγώ.

¶ ἀλλοτρίᾳ, *aliena*) Ægyptus tum non nominata. conf. ᾧ ἐὰν, *cuicunque*. v. 7.

¶ κακώσουσιν,) Comma ab aliis omissum, res ipsa (de qua mox,) postulat, & accentus Gen. XV. 13.

¶ ἔτη τετρακόσια, *annos quadringentos*) Hi anni non modo ad servitutem Ægyptiacam, (quæ diu post obitum Ioseph & fratrum ejus, multiplicato populo, cœpit, v. 15 seqq.) sed ad totam peregrinationem in terra aliena sunt referendi. Anni CCCC in populo, anni XXXX in homine, periodus memorabilis; etiam in Israël & Mose. Eo autem ipso indicatum fuit, lætam habitationem in terra Canaan multo postea fore diuturniorem.

7 καὶ λατρεύσουσί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ) Ex. III. 12. LXX, καὶ λατρεύσετε τῷ θεῷ ἐν τῷ ὄρει τούτῳ. Hæc Moses sibi dicta refert de loco Horeb, non exclusa terra Canaan. v. 8. Nam si latria in Horeb fuit signum missionis Mosis, Ex. III. 12. multo magis latria

tria in terra Canaan ſignum fuit. Itaque oracula ad Abram & Moſen facta Stephanus contexit, hoc ſenſu: *Exibunt ex terra ſervitutis* (hoc utrique dictum) *& venient in Horeb, & ſervient Domino in hoc loco; & inde venient in terram Canaan, & Domino ſervient.* Hæc ita contexens nervoſe oſtendit: (1) illud, quod Moſi dictum erat de cultu Iſraëlis erga DEUM, jam Abrami tempore divinitus intentum & ſignificatum fuiſſe: (2) ideo doctos eos in Horeb fuiſſe DEO ſervire, ut in terra Canaan perpetuo eum colerent: v. 44. (3) cultum in Horeb valde fuiſſe a populo imminutum, v. 44. & potius tandem in ingreſſu terræ Canaan præſtitum. v. 45. Servient mihi, dicitur, non, Ægyptiis; libere, ut Sacerdotes.

8 *καὶ οὕτως, & ſic*) poſt datum fœdus circumciſionis. nam Iſmaël antea natus erat. *οὕτως, ſic*, incluſo tempore, ut *πῶς quomodo* Rom. IV. 10.

¶ *πατριάρχας, patriarchas*) Magnifica appellatio, ex LXX int.

9 *ἀπέδοντο εἰς Αἴγυπτον, vendiderunt in Ægyptum*) *abalienarunt*, qui mox *in Ægyptum* abductus eſt. Sermo conciſus, & ſic LXX, Gen. XLV. 4.

10 *ἐκ πασῶν, ex omnibus*) 2 Tim. III. 11 not.

¶ *κατέστησεν αὐτὸν ἡγούμενον ἐπ' Αἴγυπτον καὶ ὅλον τὸν οἶκον αὐτοῦ*) Ps. CV. 21. LXX, *κατέστησεν αὐτὸν κύριον τοῦ οἴκου αὐτοῦ, καὶ ἄρχοντα πάσης τῆς κτήσεως αὐτοῦ.*

12 *Ἰακὼβ, Iacob*) Fideles quoque experiuntur communes vitæ miſerias, ſed ſuo bono.

13 *ἀνεγνωρίσθη, recognitus fuit*) *recognoſci ſe fecit*. Gen. XLV. 1. LXX, *ἀνεγνωρίζετο τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ.*

14 *ἑβδομήκοντα πέντε, ſeptuaginta quinque*) Sequitur Stephanus ſive Lucas ſeptuaginta interpretes, utpote tum notiſſimos; qui Gen. XLVI. 27. vel etiam Deut. X. 22. cum in Hebræo, Samaritano & Ioſepho ſint LXX, LXXV numerarunt, uti etiam Philo, uno Manaſſis filio & uno nepote, tribusque Ephraimi filiis additis. Gen. cap. cit. v. 20.

16 *καὶ, &*) Paraphraſin loci habeamus hanc: *Mortuus eſt Iacob & patres noſtri* (nominatim Ioſeph:) *&* (quia exemplo Abrahami & Saræ, Iſaaci & Rebeccæ, in terra promiſſionis quieſcere voluerunt, Gen. L. 13. 25. ideo) *tranſlati ſunt in Sichem* (& in ſepulcrum Hebronenſe:) *& poſiti ſunt* (in prædio Sichemitico &) *in ſepulcro* (Hebronenſi,) *quod emerat Abraham* (& Iacob) *pretio argenti* (& centum agnis) *a filiis Emor* (*patris*) *Sichem* (& ab Ephrone.) Complicantur enim inter ſe binæ hiſtoriæ notiſſimæ, geminæ emtionis: (evolve Gen. XXIII & XXXIII.) & geminæ ſepulturæ. Gen. L. & Ioſ. XXIV. Hoc loco utraque hiſtoria partes omiſſas, vi relatorum, ex altera ſubaudiri poſtulat. Iuſtam hæc ita conſtringendi cauſam Stephano in re aperta dedit brevitas ardori Spiritûs aptiſſima. Accedit autem, quod ut Iacob in ſepulcro Hebronenſi, Ioſeph in agro Sichemitico ſepulti ſunt, ſic reliqui patres in Ægypto defuncti, vel aliqui eorum, ad utrumque illorum dicuntur aggregati. Nam Ioſephus lib. II ant. c. 4. eos Hebrone tumulatos ſcribit: Hieronymus in Ep. ad Pammach. de opt. gen. int. docet, eorum ſepulcra, ſua etiam ætate, exſtitiſſe in Sichem & a peregrinis viſitari ſolita. Ex quo Franc. Iunius Lib. I Parall. 92 colligit, partem hîc, partem illic ſepultam eſſe, prout commodum poſteris videretur; Pererius in Gen. fol. 672, eos e Sichem in Hebron fuiſſe tranſlatos. Quæ ſingula referre quum Stephano nimis longum fuiſſet, miro compendio omnia indigitavit. Igitur lectio *ἀβραὰμ* integra manet: neque opus

eſt

est conjectura, ἰακώβ. Præclare Flacius ad h. l. *Non vacat Stephano percurrenti tam multas historias, singulas distincte narrare: ideo duo diversa sepulchra, loca & emtiones in unam constringit, ita ut in priore quidem historia verum emtorem nominet, omisso venditore; contra in posteriore nominet verum venditorem, omisso emtore, veluti per diametrum ex illis quatuor contrahentibus duos copulando. - Ut igitur maxime emendaretur nomen emtoris, nondum tamen esset verum, Iacobum esse sepultum in Sichem. Abrahamus emit locum sepulturæ a filiis Heth, Gen. XXIII. sepultus ibi est Iacob. Gen. XLIX & L. Iacobus emit agrum a filiis Hemor, Gen. XXXIII. sepultus est ibi Iosephus. Ios. XXIV. Habes hic typum istorum contractuum, & quomodo Stephanus duas emtiones in unam contraxerit.* Hæc Illyricus. Videatur etiam Glassius in Ellipsi. Tali modo idem Stephanus paulo ante, v. 7. duo oracula ad Abrahamum & Mosen in unum contraxit: Ex. III. 12. Gen. XV. 16. & versu 9 *venditionem* Iosephi & deportationem *in Ægyptum* adunavit: & infra versu 43 Amosi dictum & migrationem *Babylonicam* ex Ieremia jungit. *Semiduplex* ejusmodi oratio si nobis fere insolens videtur, Hebræis non videbatur. Geminum exemplum noscemus infra ad Hebr. XII. 20. In scribendo, hiatus ejusmodi sæpius calamo signari solent: locum vero habent etiam in sermone, ubi in re notissima & loquentis audientiumque animo præsentissima, dicitur, quod opus est, & reliqua, quæ flumini orationis officerent, dicta putari debent.

¶ μνήματι, *sepulcro*) Peregrinis illis primus fuit *sepulcri* emtus fundus. nam patriam cœlestem appetebant.

¶ τοῦ συχὲμ) τοῦ scil. πατρός. Parente celebrior fuit filius, quare is a filio denominatur. Emmor pater Sichemi.

17 καθὼς) Id plus, quam ὡς. *Sicut* tempore eventurum promiserat Deus, sic evenit, procedentibus quatuor seculis.

19 μὴ ζωογονεῖσθαι) scil. τὰ βρέφη. Verbum LXXvirale, Exod. I. 17 f. & alibi sæpius.

20 ἐν ᾧ καιρῷ, *quo in tempore*) tristi, opportuno.

¶ ἀστεῖος) Ita LXX, Ex. II. 2. Hebræum טוב exprimunt. Specimen piæ physiognomiæ.

¶ τῷ θεῷ, *DEO*) Sic LXX, 1 Sam. XVI. 12. ἀγαθὸς ὁράσει Κυρίῳ. Ion. III. 3. πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ. Quicquid excellens est, divino munere excellit.

¶ μῆνας τρεῖς, *menses tres*) Cogitare potuissent, irritum esse laborem, tamen periturum esse filiolum: sed laborem susceperunt, & res longissime ultra spem successit.

¶ πατρὸς) scil. αὐτοῦ. sic 1 Cor. V. 1. Gal. IV. 2.

21 ἐκτεθέντα δὲ αὐτὸν) Accusativus absolutus, uti c. XXVI. 3.

¶ εἰς υἱὸν, *in filium*) ut eo loco sibi esset, quo filius.

22 ἐπαιδεύθη, *eruditus est*) ut regno destinatus. conf. Hebr. XI. 26.

¶ σοφίᾳ, *sapientia*) Hanc Ægyptii didicerant ab Ioseph, Psalm. CV. 22. hanc Salomo vincebat, 1 Reg. IV. 30. hæc magni habita adversariis Stephani, *Alexandrinis*. c. VI. 9.

¶ δυνατὸς, *potens*) Hæc *potentia* erat pluris, quam omnis *sapientia*, quam Stephanus tamen ad commendandum Mosen memorat, Ægyptiorum; neque hæc potentiam illam peperit, sed promissio & fides. Hebr. XI. 24 f. Sæpe junguntur sapientia & potentia.

¶ ἐν λόγοις, *in sermonibus*) eloquentia; quamvis deerat pronunciatio. Ex. IV. 10.

¶ ἐν ἔργοις, *in operibus*) virtute.

23 ἐπληροῦτο, *implebatur*) Omnium rerum

rum est maturitas. prius non moliendum.

¶ τεσσαρακονταετὴς χρόνος, *quadraginta annorum tempus*) Mosis vita, ter XL anni. v. 30. 36.

¶ ἀνέβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ, *ascendit in cor ejus*) Valde congruens phrasis. Potest aliquid esse in profundo animæ, quod postea emergit, & in cor, tanquam in insulam ex illo mari, ascendit. Videri poterat temere in mentem venisse Mosi; & tamen divinitus agebatur Moses.

¶ ἐπισκέψασθαι, *visere*) quamvis ipse felix, & illi miseri essent. In aula minus exactam potuit habere scientiam de fratrum ærumna: itaque prodiit.

¶ τοὺς ἀδελφοὺς, *fratres*) Motivum amoris, quod Moses etiam aliis adhibuit. v. 26.

24 πατάξας τὸν αἰγύπτιον, *percutiens Ægyptium*) Sic LXX, Ex. II. 12.

25 ἐνόμιζε, *existimabat*) Sciebat ergo Moses, cur fecisset.

¶ συνιέναι, *intelligere*) Ex uno sæpe documento judicium faciendum est de pluribus instantibus.

¶ οὐ συνῆκαν, *non intellexerunt*) Socordia & oblivione res magnæ sæpe negliguntur. Hæc populi renitentia videtur Mosen postea induxisse, ut recusaret negotium.

26 ὤφθη, *apparuit*) ultro, ex improviso.

¶ συνήλασεν, *redegit*) vi lenitatis.

¶ εἰπὼν, *dicens*) Exemplum correctionis fraternæ.

27 ἀπώσατο, *repulit*) peccatum peccato addens.

¶ τίς - αἰγύπτιον) Sic LXX, Exod. II. 14.

¶ τίς, *quis*) Sub prætextu deficientis vocationis humanæ sæpe repelluntur organa DEI.

¶ ἄρχοντα, *principem*) Videntur nescisse, quantus vir esset Moses in aula. *Principis* est, *judicare*.

28 ὃν τρόπον, *quemadmodum*) Ea sæpe sciuntur, quæ non arbitrabamur sciri de nobis.

29 ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ, *ad dictum hoc*) ut hunc sermonem audivit.

¶ πάροικος, *advena*) In Ægypto, tanquam Pharaonis filiæ filius, domi esse cœperat: nunc peregrinatur illinc quoque.

30 ἄγγελος, *angelus*) Filius DEI. v. seqq. Moses initio haud scivit, quis esset, sed mox e *voce* agnovit.

¶ πυρὶ φλογὸς, *igne flammæ*) majestatem DEI, qui aderat, significante.

32 τῶν πατέρων, *patrum*) Hi mox nominantur.

¶ σοῦ, *tuorum*) Quem DEVS vult adhibere ad opem aliorum, eum ipsum prius in fide confirmat.

¶ ἔντρομος γενόμενος, *tremefactus*) Revelatio cœlestis incipit a terrore hominis, inexperti maxime, & desinit in solatium. Terrore præparantur organa divina.

33 τῶν ποδῶν, *pedum*) Qui pedes discalceat, toto corpore rite se habere censetur. conf. Ioh. XIII. 10.

¶ ὁ γὰρ τόπος, *locus enim*) Sanctitas locorum dependet a voluntate & præsentia DEI libera, estque ambulatoria.

34 τοῦ λαοῦ μου, *populi mei*) Ipsi fere jam nesciebant, se esse populum DEI; & tamen erant.

¶ τοῦ στεναγμοῦ, *gemitum*) Suspiria, ἐκ στενοῦ, eximium objectum auditionis divinæ.

¶ κατέβην, *descendi*) Nam antea non visus erat adesse.

35 τοῦτον, *hunc*) Sic, *hic*, ter, v. seqq. anaphora grandi.

¶ ἠρνήσαντο, *negaverunt*) quadraginta ante annis negarant. Accurate notantur in libro DEI, quæ mortales adversus DE-

VM

VM loquuntur: & unius hominis dicta & facta adscribuntur etiam illis, qui eodem sunt animo. Rom.I.32. Negari aliquid potest vel sola voluntate.

¶ ἄρχοντα καὶ δικαστὴν, ἀρχηγὸν καὶ λυτρωτὴν) Gradatio. ἄρχων, princeps: ἀρχηγὸς, dux primus. δικαστὴς, *judex*, vindicat privatum a privato; λυτρωτὴς *redemtor* gentem a gente. Sic quoque Iesum, quem Iudæi negarant, DEVS fecit Dominum.

¶ ἐν χειρὶ) ביד dicitur hebraice.

¶ ἀγγέλου, *angeli*) v. 30 s. Vid. L. de Dieu ad h. l.

36 γῇ-θαλάσσῃ) *Terræ marisque* mentio augustam facit orationem.

37 προφήτην, *prophetam*) Ostendit Stephanus, se non committere Mosen & Christum, neque id facere debere accusatores. Idem locus citatur c.III. 22 not.

38 οὗτος, *hic*) Moses.

¶ γενόμενος) Constr. cum μετά.

¶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) Non populus h. l. sed congregatio populi denotatur.

¶ μετὰ τοῦ ἀγγέλου-καὶ τῶν πατέρων, *cum angelo - & patribus*) Medius ergo erat Moses. Non dicit Stephanus, *cum angelis*, sed *cum Angelo*, fœderis.

¶ ἐδέξατο, *accepit*) non confinxit.

¶ λόγια, *verba*) *oracula*. λόγιον diminutivum, ob singulorum enunciatorum brevitatem. Omnis periocha, incipiens ab illa formula, *Et locutus est Dominus ad Mosen*, per se est λόγιον. *Decalogus* potissimum spectatur.

¶ ζῶντα, *viva*) *viva* dicit, non *vivificantia*. Laudat legem. Ignea est: viva est. Deut.XXXIII.2.

39 γενέσθαι) *fieri*. nam tum maxime tempus erat se subjiciendi.

¶ ἀπώσαντο, *repulerunt*) Mosen cum lege.

40 ποίησον-οὗτος, ὃς-αὐτῷ) Ex.XXXII.1. LXX, ἀνάστηθι καὶ ποίησον-οὗτος ὁ ἀνὴρ, ὃς-αὐτῷ.

¶ ποίησον θεοὺς, *fac deos*) Verbo nomen hoc refutabatur ipsum. nam dii facti non sunt dii.

¶ οἳ προπορεύσονται, *qui prægrediantur*) Tamdiu sedere & exspectare, molestum putabant, præ Ægypti desiderio.

¶ τί γέγονεν αὐτῷ, *quid acciderit ei*) an sit ad nos rediturus, quidve sit allaturus, & quando.

41 ἐμοσχοποίησαν, *vitulum fecerunt*) Scelus valde notum significatur insigni noviterque cuso verbo. Ægyptios, quorum deus Apis bos erat, imitati sunt.

¶ ἀνήγαγον θυσίαν) Rara phrasis. Sed sic quoque 1 Reg.III.15, ἀνήγαγεν ὁλοκαυτώσεις.

¶ τῷ εἰδώλῳ, *idolo*) Erant *idololatræ*, quamvis nomen Domini prætexerent.

¶ εὐφραίνοντο, *lætabantur*) magna cum pompa.

¶ ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, *in operibus manuum suarum*) DEO convenit lætari in operibus manuum suarum; & nobis, in operibus manuum ejus. Idololatræ sunt homines, qui lætantur in operibus manuum suarum.

42 ἔστρεψε, *convertit*) quia patres nostri ἐστράφησαν *aversi* sunt. v. 39.

¶ παρέδωκεν, *tradidit*) sæpe, a tempore vituli facti usque ad tempora *Amosi* & deinceps, crescente subinde populi contumacia.

¶ τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, *militiæ cœli*) v.gr. Marti & Saturno. vid. v. seq. Antiquissima idololatria, ceteris speciosior. *Exercitus* dicitur propter multitudinem, ordinem, virtutem.

¶ τῶν προφητῶν, *prophetarum*) duodecim.

¶ μὴ - μοι ἔτη - ἐρήμῳ οἶκος Ἰσραήλ; - ῥεμφὰν - ἐποιήσατε προσκυνεῖν αὐτοῖς - ἐπέκεινα

κεινα Βαβυλῶνος) Amos V. 25 f. LXX, μὴ – μοι οἶκος ἰσραὴλ ἔτη – ἐρήμῳ; – ῥαιφὰν – ἐποιήσατε ἑαυτοῖς – ἐπέκεινα δαμασκοῦ. Duas partes habet Amosi dictum; quarum prior confirmat versum 41, de culpa populi; posterior, initium versus 42, de judicio DEI, annexa mentione transportationis.

¶ σφάγια, *victimas*) Domino obtulerant; sed neque illi soli, neque semper, neque corde perfecto & lubenti.

43 καὶ, *&*) atque ideo.

¶ καὶ ἀνελάβετε, *& suscepistis*) Hebr. ונשאתם *& tulistis*, tanquam fercula, non sine pompa. Id in eremo patratum esse non multo post vitulum factum, patet ex v. præc. Erat idololatria clandestina (aliter enim Moses non dissimulasset) sed tamen crassa & frequens.

¶ τὴν σκηνὴν, *tabernaculum*) sacrarium portatile.

¶ καὶ τὸ) Apud Amos commata quatuor hoc ordine leguntur: *Et tulistis tabernaculum (Malcechem) regis vestri, & (Cijun) statumen imaginum vestrarum; stellam Dei vestri, quam fecistis vobis.* ubi secundo commati tertium, nullo jam ואת præmisso, subjicitur per appositionem: quæ caussa est, cur LXX int. (quos Stephanus sequitur) hæc duo commata salvo sensu potuerint trajicere; & cur ad horum alterum in Hebræo, ad alterum in Græco referatur comma quartum. *Moloch* & *Cijun* ex nominibus appellativis facta erant propria, eaque apud Amosum construuntur, cum respectu ad significationem, ut appellativa, ne grave illud suffixum כם excludatur, sic tamen, ut alludat ad propria: unde LXX expresse ut propria transtulere. Quod Amoso *Cijun* notat, id LXX interpretibus *Remphan* notare, ex eadem trajectione commatum liquet: Saturnum scilicet, ut Moloch Martem. vid. *A. Mülleri* Specimen Glossarii sacri pag. 13. *Selden.* de diis Syr. & ad illum *Andr. Beyerus*, *Buddei* H.E.V.T.Per.II.p.768 seqq. Amosi interpretem Ægyptium fuisse, ex hac Ægyptiaca Saturni appellatione speciose colligit *Humfr. Hodius* lib. II de Bibl. c. 4. fol. 115 f. *Ioh. Christoph. Harenbergius* in peculiari disquisitione, Chijun sive Rephan arbitratur fuisse Nilum, quem Ægyptii per Saturni sidus repræsentarint. De Sole, utrumque interpretatur P. E. Iablonski: utrumque de Saturno, Sam. Petitus.

¶ τὸ ἄστρον, *sidus*) Sic dicitur Saturnus, cujus stellam referebat simulacrum; præ Marte, quem sub humana figura colebant.

¶ τοῦ θεοῦ ὑμῶν, *dei vestri*) R. Isaac Caro planetam Saturnum appellat sidus Israëlis, ad omnium astrologorum consensum provocans. vid. Lud. de Dieu ad h.l. Exprobrandi caussa ter ponitur *vestrum*.

¶ ῥεμφὰν, *Remphan*) Ante hoc vocabulum (quod varie scribitur,) distinctio ex accentibus Hebraicis & ex ordine verborum ponenda fuerat: qua tamen LXX int. supersederunt. Cum autem notio τοῦ *Cijun* haberet aliquid ad Iudæos coarguendos aptum, quod proprio ῥεμφὰν iidem LXX non exhausere, Stephanus id supplevit verbo προσκυνεῖν *adorare*, sive כהן a כיון derives (ut איוב ab אהב & היה pro ההה) sive a כון coll. conjugato להכין Ies. XL. 20. ῥεφὰν, &, inserta a Græcis μ ante labialem alteram, ῥεμφὰν, eandem, quam תרפים (de quo alii) videtur habere originem: & hinc ortum nomen *Remphis* regis Ægyptii. *Moloch* satis planum est.

¶ τοὺς τύπους, *figuras*) Subtilitas idololatriam non excusat.

¶ ἐπέκεινα Βαβυλῶνος, *ultra Babylonem*) i.e. trans Damascum & Babylonem: nam Amos & LXX, ἐπέκεινα δαμασκοῦ. Amosi tempore Damascum ob bella Syriaca horrebant: Babel locus transportationis nondum appellabatur. Stephanus igitur

igitur supplevit: & revera ultra urbem Babylonem abducti sunt. 2 Reg. XVII. 6. Vnde idola arcessierant, eo deportati sunt pœnæ causa. Ægyptum cogitabant: longè alio migrabant. Conferatur similis ampliatio allegationis, c. XV. 17 not. *δαμασκοῦ*, loco *βαβυλῶνος*, alicubi legi notat *Wecheliana* editio: idque ex vetustis exemplaribus petitum arbitratur, & ferme approbat, Humphr. Prideaux in Nexu Hist. sacræ cum externa, Part. I. pag. 14. 15. ed. Germ. Lectiones Wechelianæ ubi nullis aliis codicibus muniuntur, Bezæ annotationibus ortum debent. Plane ex LXX int. in Iustinum, quem Beza allegat, derivatum est *δαμασκοῦ*.

44 *ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, tabernaculum testimonii*) Sic LXX pro Hebræo אהל מועד Ex. XXVII. 21. &c.

¶ *κατὰ τὸν τύπον, secundum formam*) Hebr. VIII. 5 not. Hic typus melior erat, quam illi, de quibus v. 43.

45 *διαδεξάμενοι, suscipientes*) longa successione.

¶ *ἐν, in*) quum subegerunt populos.

¶ *τῇ κατασχέσει, occupatione*) מורשה LXX, *κατάσχεσις· ὧν κατέσχε.*

46 *εὗρε χάριν, invenit gratiam*) Felix, qui gratiam invenit. Nil melius.

¶ *ᾐτήσατο εὑρεῖν, petebat invenire*) ardenter. Psalm. CXXXII. 2 seq.

¶ *σκήνωμα*) Psalm. cit. v. 5 משכן LXX *σκήνωμα*. Hoc plus quam *σκηνή*.

47 *Σολομὼν, Salomo*) Tamdiu Israël sine *templo* fuit.

¶ *οἶκον, domum*) Tenue hoc loco & opportunum vocabulum, pro *templo*.

48 *οὐχ, non*) Particula, ineunte sententia, magnam vim habet. Eadem protestatio Salomonis in ipsa dedicatione templi, 1 Reg. VIII. 27.

¶ *ὁ ὕψιστος, Altissimus*) Conveniens appellatio. Hunc nulla moles capit.

¶ *ἐν χειροποιήτοις, in manufactis*) Antiqua est hæc lectio, cui recentiores adjecere *ναοῖς*, ex cap. XVII. 24. *χειροποίητα* LXX absolute dicere solent pro *idolis*: pro *sacrariis* etiam, Ies. XVI. 12. Elegantissimeque Stephanus vocabulo *ναοῖς* abstinet, superstitionem refutans. *Manufactura* divina, *universitas* rerum, v. 50.

49 *ὁ οὐρανὸς κτλ.*) Ies. LXVI. 1. 2. LXX, *Οὕτως λέγει Κύριος, ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι; καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χείρ μου.*

¶ *καταπαύσεως, requiei*) Gentes diis suis fecere *pulvinaria*. Redarguitur falsus templi usus.

50 *ἡ χείρ μου, manus mea*) indefessa.

51 *σκληροτράχηλοι, duri cervicibus*) *Cor* & *lingua* in confitendo: *cor*, & *aures* & *collum*, in suscipiendo desideratur. Graviter reprehendit Stephanus Iudæos; nec tamen nimis cito. nam antea comiter fuerant invitati per apostolos.

¶ *ἀπερίτμητοι, incircumcisi*) Iustum opprobrium. conf. v. 8.

¶ *τῇ καρδίᾳ, corde*) Tales se ostendunt v. 54.

¶ *τοῖς ὠσὶν, auribus*) Tales se ostendunt v. 57.

¶ *ὑμεῖς, vos*) non nos, testes Iesu. Iudæos veteres, collato versus fine, includit.

¶ *ἀεὶ, semper*) Summa tractationis: *semper*, quotiescunque vocamini.

¶ *τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ, Spiritui sancto*) testanti, de Iesu, per prophetas, & de tota veritate.

¶ *ἀντιπίπτετε, in adversum ruitis*) Toti aliter affecti erant, atque apud Iesajam eodem capite LXVI. v. 2 postulatur, *Respiciam ad misellum & contritum spiritu, & trementem super verbo meo.*

¶ *ὡς οἱ πατέρες ὑμῶν, καὶ ὑμεῖς, ut patres vestri,*

vestri, sic vos) Vtrumque declaratur versu 52.

52 καὶ ἀπέκτειναν, *& occiderunt*) Hoc vulgo cum iis, quæ sequuntur, construitur: aptius autem connectitur cum verbo ἐδίωξαν *persecuti sunt.* nam, *quem prophetarum non,* idem est, sed cum affectu, quod, *omnes prophetas:* unde construas, *omnes prophetas, qui prænunciabant* &c. Syllepsis.

¶ περὶ τῆς ἐλεύσεως, *de adventu*) Vnde tam sæpe dicitur ὁ ἐρχόμενος, *Veniens.*

¶ τοῦ δικαίου, *Iusti*) Insignis antonomasia. Verus Messias, Iustus, justitiæ auctor.

¶ νῦν, *nunc*) *Nunc* respondet voculæ *præ* in *prænunciantes.*

¶ προδόται, *proditores*) ad Pilatum. Ref. ad *persecuti sunt.*

¶ φονεῖς, *homicidæ*) reddente eum Pilato. Ref. ad *occiderunt.*

53 οἵτινες, *qui*) Ex eo, quod in Christum patrarunt, convincit eos non servatæ legis. conf. Ioh. VII. 19.

¶ ἐλάβετε, *accepistis*) cum subjectione, primitus.

¶ εἰς διαταγὰς ἀγγέλων, *in dispositiones angelorum*) Majestatem legis hoc indicat. Gal. IV. 14. Angeli in Sinai sub specie flammæ apparuerunt. conf. Gal. III. 19. Heb. II. 2. εἰς, *ad*, uti Rom. IV. 20. Iudæi acceperunt legem, ut eo habendam loco, quo habendæ essent constitutiones angelicæ, cum summa reverentia. Angelos Deus ministros habet: hinc quod angelicum, idem divinum est certo.

¶ οὐκ ἐφυλάξατε, *non custodistis*) cum omnibus *phylacteriis* vestris. Qui in Christum credit, legem statuit: qui Christum tollit, legem tollit. Postrema Stephano reticenda fuisse, ratio putaret; quia jam apologiam perfecerat. Sed in statu confessionis omnia sunt dicenda, quæ gloria DEI & salus auditorum postulat.

55 πλήρης, *plenus*) Crescente furore hostium, in Stephano crescit robur spiritus, omnisque fructus Spiritus.

¶ ἀτενίσας, *intuitus*) *Cæli* obtutu inprimis erigi potest animus violenta morte obeuntium.

¶ εἶδε, *vidit*) Non dicitur Iesus Stephanum allocutus.

¶ δόξαν θεοῦ, *gloriam DEI*) splendorem ineffabilem, qui effulget in cœlo tertio.

¶ ἑστῶτα, *stantem*) quasi obvium Stephano. conf. v. 59. Nam alias ubique, *sedere*, dicitur. Egregie Arator:

Lumina cordis habens cœlos conspexit apertos,
Ne lateat, quid Christus agat: pro martyre surgit.
Quem tunc stare *videt, confessio nostra* sedentem
Cum soleat celebrare magis. Caro juncta Tonanti
In Stephano favet ipsa sibi: Dux præscius armat,
Quos ad dona vocat.

56 ἰδοὺ, *ecce*) Confessio fidei, a præsenti experimento.

¶ θεωρῶ, *video*) Hostium non erat *videre*, sed *credere*, si eorum esset fides.

¶ τοὺς οὐρανοὺς, *cœlos*) Id plus, quam, *cælum*, v. 55.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Lucas, v. præc. *Iesum* appellat. Non Lucas, sed Stephanus, Iesum vidit. conf. not. ad Matth. XVI. 13, de appellatione *Filii hominis.*

57 κράξαντες, *clamantes*) ne Stephanus audiretur. A verbis, minis, verberibus, carceribus facilis ad cædem progressus.

¶ ὥρμησαν, *impetum fecerunt*) antequam suffragia expedissent judices.

58 ἔξω τῆς πόλεως, *ex urbe*) Injurium in urbem Stephanum putant, eoque indignum, qui in ea moriatur.

¶ ἀπε-

¶ ἀπέθεντο, *deposuerunt*, quo essent expeditiores.

¶ νεανίου, *adolescentis*) Saulus jam tum inter eos aliqua dignitate fuisse videtur. Sic provisum tamen est, ne manum admoveret. c. XXVI. 10.

¶ σαύλου, *Sauli*) *De progenie forsitan regis Saul erat*. Valla. Certe ejusdem tribus erant.

59 κύριε ἰησοῦ, *Domine Iesu*) Adhuc confitetur Stephanus.

60 θεὶς, *ponens*) Prius non potuit: orare tamen potuit, animo expeditior, quam corpore. Simul genua posita magis proprie congruunt deprecationi pro peccato hostium.

¶ φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna*) cum parrhesia, ut audirent tumultuantes.

¶ κύριε, *Domine*) Eundem Dominum appellat Iesum. Hunc morientes invocare debent.

¶ ἁμαρτίαν, *peccatum*) Salva patientia, peccatum potest dici peccatum.

¶ ἐκοιμήθη, *obdormivit*) Lugubre verbum & suave. Hic protomartyr ipsos apostolos (mirum) omnes habuit superstites.

CAP. VIII.

1 Σαῦλος, *Saulus*) Arcte hoc annectitur antecedentibus. Lapidatur Stephanus? placet Saulo. Fit persecutio ecclesiæ? idem adjuvat. v. 3.

¶ ἡμέρᾳ, *die*) Non differebant adversarii.

¶ διωγμὸς, *persecutio*) Vnum fluctum sequuntur plures.

¶ πάντες, *omnes*) doctores. v. 4. 5. Nam alii, &, horum causa, apostoli, remanebant. v. 2. 3.

¶ διεσπάρησαν, *dispersi sunt*) Sic Evangelium latius est propagatum. Ventus flammam auget. v. 4.

¶ πλὴν, *præter*) Eo majore periculo erant apostoli: neque tamen existimarunt, se debere præ ceteris securitati suæ consulere. Pericula sustinere debent, qui majore gradu & mensura fidei sunt; quamvis multa ex eis pendere videantur.

2 συνεκόμισαν, *curaverunt*) Sanctum officium. conf. c. IX. 37.

¶ εὐλαβεῖς, *religiosi*) qui DEVM timebant præ hominibus, quamlibet persecutoribus.

3 εἰσπορευόμενος, *intrans*) tanquam Inquisitor.

¶ καὶ γυναῖκας, *ac mulieres*) quibus alias facilius parcitur.

4 οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διῆλθον, *qui ergo dispersi erant, diversi iverunt*) Hæc ipsa verba post longam quasi parenthesin reassumuntur c. XI. 19. & hoc filum ita continuatur. Verbum διέρχεσθαι *pertransire* in Actis sæpe significat doctrinam ubique sparsam.

5 Φίλιππος, *Philippus*) Sublato Stephano, surgit Philippus, collega ei proximus. Neque enim hic de Philippo apostolo agitur. coll. v. 18. 25.

¶ εἰς πόλιν, *in urbem*) Non additur articulus. Erat urbs una e multis Samaritanis.

¶ ἐκήρυσσεν, *prædicabat*) aperte.

¶ τὸν χριστὸν, *Christum*) Summa evangelii.

6 ἐν τῷ ἀκούειν αὐτοὺς) *cum audirent*, quæ *dicebantur* & fiebant.

7 πνεύματα, *spiritus*) Nominativus, accusativo casu subaudiendus cum τῶν ἐχόντων *habentium*. Observatu dignum est, quod Lucas in Actis nunquam ponit vocabulum *dæmonia*, de obsessis loquens; quod ipse tamen in Evangelio sæpius etiam posuit, quam ceteri evangelistæ. Ex quo colligas, obsessionis vim post mortem Christi esse debiliorem. 1 Ioh. III. 8. Col. II. 15. Ebr. II. 14.

8 *χαρὰ, gaudium*) Proprius fructus & character veritatis Christianæ. c. XI. 23. XVI. 34. &c. Rom. XIV. 17.

9 *ἀνὴρ, vir*) Talem etiam adversarium invenit Paulus c. XIII. 6.

¶ *προϋπῆρχεν, ante erat*) Non semper, qui prior tempore, idem potior jure. v. 11. c. XIII. 6. Cum solus erat, potuit applausum invenire: sed lux veniens tenebras pellit. Magna virtus regni DEI. v. 7. 13. Ex. IX. 11.

¶ *μαγεύων, magiam faciens*) Sunt ergo magi & magia. Ex. VII. 11. 22. VIII. 7.

¶ *τῆς σαμαρείας, Samariæ*) Gentis hujus error ubi ad summum venit, veritas adest.

10 *ἀπὸ μικρȣ̃ ἕως μεγάλȣ, a parvo ad magnum*) Alias sæpe diversus est plebis & procerum sensus.

¶ *λέγοντες, dicentes*) in suis acclamationibus.

¶ *ἡ δύναμις, Potentia*) Abstractum, idque cum articulo.

11 *προσεῖχον, attendebant*) Repetitur verbum ex v. præc.

12 *δὲ, vero*) animadversa Simonis fraude.

13 *ἐπίστευσε, credidit*) Agnovit, virtutem DEI non esse in se, sed in Philippo. Facilius Simoni fuit, quam Samaritanis, fidem suscipere. sensit enim ille virtutem sua majorem. Non tamen pertigit ad fidem plenam, justificantem, cor purificantem, salvantem: tametsi ad eam pervenisse, speciose videretur, donec se aliter prodidit.

¶ *βαπτισθεὶς, baptizatus*) Hinc, coll. v. 22, patet, baptismum apud hypocritas vel relapsos non esse iterandum.

¶ *σημεῖα, καὶ δυνάμεις μεγάλας, γινόμενα*) Epitheton *magnitudinis* magis convenit in *δυνάμεις*, & participium *γινόμενα* magis in *σημεῖα* ad fidem moventia. Similis quoque varietas Eph. II. 1 ss. *τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἁμαρτίαις· ἐν αἷς - ἐν οἷς κτλ.* Alii *μεγάλας*, alii *γινόμενα* mutarunt.

14 *δέδεκται, accepit*) *δέδεκται, ἐδέχθην, δεχθήσομαι*, significatione passiva frequens, c. XV. 4. quare hoc loco interpretari possis: *accipere facta est*. Simplicius tamen est: *accepit*. conf. c. XVII. 7.

¶ *ἀπέστειλαν, miserunt*) Qui mittitur, aut a majori mittitur, aut a pari. Collegii apostolici major fuit auctoritas, quam Petri & Iohannis singulatim. Hodie Pontifex Rom. non diceretur mitti a quoquam.

15 *προσηύξαντο, oraverunt*) In ministerio evangelii preces non minus valent, quam sermones. Perfectus ergo minister esse nequit, qui orare nequit. DEI enim res referri debent ad homines, & hominum res ad DEVM.

18 *θεασάμενος, spectans*) iterum novum quiddam, coll. v. 13.

¶ *τῶν ἀποστόλων, apostolorum*) Erat igitur donum apostolicum. Non habebat Philippus evangelista: habebat tamen Ananias apud Paulum. c. IX. 17.

¶ *χρήματα, pecuniam*) Inde *Simoniæ* vocabulum. Non pro charismate, sed pro labore merces datur & accipitur. Matth. X. 10.

19 *τὴν ἐξȣσίαν, potestatem*) Primum ipse debuerat orare, ut sibi daretur Spiritus sanctus. Volebat apostolis par fieri, & Philippo major. Superbia mater hæresium & abusuum; ut patet in Simone mago, patre hæreticorum.

¶ *ᾧ ἐὰν, cuicunque*) post baptismum, vel etiam citra baptismum.

20 *εἴη, sit*) Anathema personæ & rei. Ligat Petrus.

¶ *τὴν δωρεὰν, donum*) Matth. X. 8.

¶ *ἐνόμισας κτᾶσθαι, statuisti comparare*) *νομίζω* de intellectu & voluntate dicitur.

Sic

Sic 2 Macc. VII. 19, μὴ νομίσῃς ἀθῷος ἔσεσθαι.

21 οὐκ ἔστί σοι μερὶς οὐδὲ κλῆρος) *non est tibi pars* pretio, *nec sors* gratis. μερὶς & κλῆρος juncta etiam Deut. XVIII. 1. & Ies. LVII. 6. coll. Ps. XVI. 5.

¶ ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ, *in verbo hoc*) in hac re, de qua locutus es. Sinceritas religionis nil adulterinum sibi admisceri patitur.

¶ γὰρ, *enim*) In ministro & consorte evangelii cor rectum esse debet. *Cor*, arx boni & mali.

¶ οὐκ ἔστιν εὐθεῖα, *non est rectum*) id est, valde distortum est.

22 μετανόησον οὖν, *pœnitentiam itaque age*) Pœnitentia prius adesse debet: deinde licet dona gratiæ quærere. Sermo concisus: resipisce, (& discede) ab ista malitia.

¶ εἰ ἄρα, *si*) Vis dubitandi cadit super pœnitentiam & preces Simonis, non super remissionem doli, pœnitenti sperandam.

23 εἰς, *in*) Ipsum *Simonem* appellat *fel amarum*, &c. eumque significat & talem jam esse, & mox aliis nocere posse. conf. εἰς v. 20. c. IV. 11. V. 36. VII. 5. 21. XIII. 47.

¶ πικρίας, *amaritudinis*) Hebr. XII. 15.

¶ σύνδεσμον ἀδικίας) Sic LXX, Ies. LVIII. 6.

¶ ὁρῶ, *cerno*) ex factis quoque tuis.

24 δεήθητε, *precamini*) Petrus dixerat, *Ora DEUM*. at Simon ait, *Orate vos*. Sensit ergo vim elenchi apostolici. Nemo debet aliorum precibus duntaxat niti. Hebr. XIII. 18.

¶ ὅπως, *ut*) Pœnæ metum, non culpæ horrorem fatetur. Propter hanc tamen declarationem videtur non statim rejectus fuisse ab ecclesia.

¶ ὧν εἰρήκατε, *quæ dixistis*) Hîc abrumpitur historia Simonis magi, cujus res reliquæ, quo tempore Lucas scripsit, notæ erant, & partim hodie in H. E. memorantur. Scriptura satis habet origines signasse: cetera temporibus reliquit & extremo judicio.

25 διαμαρτυράμενοι, *testificati*) perfuncti testimonio per omnes didito.

¶ εἰς Ἱερουσαλὴμ) *Ierusalem versus*. nam quod in via egerunt, id subjicitur. Hierosolymis ut plurimum manere adhuc erat apostolorum.

¶ πολλὰς, *multis*) Operationes divinæ facile succedunt: humana consilia, cum solicitudine.

26 ἄγγελος, *angelus*) Angelus jubet surgere: Spiritus, accedere. v. 29. Munitur Philippus, ne timidius agat, post Simonis fraudem.

¶ κατὰ μεσημβρίαν, *meridiem versus*) Hoc ei pro hodego fuit. In omnes mundi plagas cito pervenit evangelium. C. XI. 19.

¶ ἐπὶ, *ad*) Nondum dicitur, quid sit inventurus. Semper exercetur fides & obedientia. Sic quoque c. XIII. 2.

¶ αὕτη) Alias, αὐτή· sed ad designandum aliquid, ut h. l. αὕτη ἐστὶν ἔρημος, adhiberi solet הוא αὐτός. ἱεροβάαλ, αὐτός ἐστι γεδεών. Iud. VII. 1. & sic 2 Reg. VIII. 19. 1 Chron. VII. 31. VIII. 12. XXVII. 6. 32. 2 Chron. V. 2. Monebatur Philippus, ut in viam desertam, non in frequentiorem alteram, se conferret.

27 κανδάκης, *Candaces*) *quod nomen*, inquit Plinius, *multis jam annis ad reginas* (Æthiopiæ) *transiit*.

28 ἀνεγίνωσκε, *legebat*) elata voce. v. 30. Legendum, audiendum, percontandum, etiam in itinere, etiamsi parum intelligas. Habenti datur. Scriptura lectorem, quamlibet parum intelligentem, suavitate afficit ac retinet, perinde ut aromata etiam per involucra odorem transmittunt.

29 εἶπε, *dixit*) Spiritus S. eſt perſona. c. I. 16. X. 19. 20. XIII. 2. XXI. 11.

30 ἤκουσεν, *audivit*) Notus Philippo textus erat.

¶ ἆραγε, *numquid*) Mira allocutio ad ignotum eumque magnum hominem. In ſancta converſatione ſine circuitu agendum de re ipſa. Non fecit initium Philippus, ut vulgo fit, v. gr. de tempeſtate, de novis rebus.

31 γὰρ) Elegans particula, hoc ſenſu: *quid quæris?* Fatetur ignorantiam.

¶ ἐὰν μή τις, *niſi quiſpiam*) Qui primam Ieſu notitiam habet, prophetas vel ſine homine hodego poteſt intelligere.

¶ παρεκάλεσέ τε, *rogavitque*) Erat in eunucho modeſtia & ardor diſcendi.

32 ἡ δὲ περιοχὴ, *locus autem*) Ex illo LIII Eſajæ capite multi non ſolum Iudæi, ſed etiam Athei converſi ſunt. nonnullos habet hiſtoria: omnes novit DEVS.

¶ ὡς πρόβατον - κείροντος αὐτὸν - ταπεινώσει αὐτοῦ - τὴν δὲ γενεὰν κτλ.) Sic LXX, Es. LIII. 7. 8. niſi quod αὐτὸν, αὐτοῦ & δὲ non habent.

¶ ἤχθη) *duci ſe paſſa eſt*, ovis. ἤχθη pendet a πρόβατον, & ἄφωνος ab ἀμνός. nam apodoſis incipit in οὕτως *ſic*. conf. accent. Hebr. ὡς pro καθώς· Rom. V. 18. 2 Cor. XI. 3. Non eſt icon, ſed comparatio.

¶ ἄφωνος, *ſine voce*) vocem, cum habeat, nullam edens, ut ſi nullam haberet.

33 ἐν, *in*) *quum* humiliatus fuit, *ſtatim* judicium ejus ſublatum eſt. *Iuſtificatus eſt*. 1 Tim. III. 16.

¶ γενεὰν) *ætatem*, & inde *progeniem*. Vtrumque jungitur Ies. LIII. 10. *videbit ſemen: extendet dies*. & v. 11, *videbit*, *ſatiabitur*.

¶ ὅτι) כי *quia*. Nexus inter ſtatum exinanitionis & exaltationis.

¶ αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς, *tollitur a terra*) Perbrevis vita Ieſu Chriſti, ad patres Luc. III collata, *in terra* fuit: *exciſus eſt*, Dan. IX. 26. luculentiſſimo argumento, *generationem* ejus alibi eſſe fixam.

34 δέομαί σου, *oro te*) Simplex & candida interrogatio.

¶ περὶ τίνος, *de quo*) Cuivis textui applicari poteſt hæc quæſtio: *de quo?* &, *quem ad finem?*

¶ περὶ ἑαυτοῦ, *de ſe*) Prophetæ non eſt *de ſe ipſo* multum loqui, ſed de Chriſto.

¶ ἢ, *an*) Dividendo, propius venitur ad decidendum.

¶ ἑτέρου, *altero*) Quis ille alter, niſi *Chriſtus?* de quo omnes *prophetæ* teſtantur.

¶ τινὸς, *aliquo*) Valde adhuc indefinite quærit eunuchus.

35 ἀνοίξας, *aperiens*) Iam erat locutus aliqua: ſed nunc ad dicendum ſe confert. Sic c. X. 34.

¶ ἀρξάμενος, *incipiens*) Commoda ratio doctrinæ, ordiri a textu oblato, & reliqua, quæ dicenda ſunt, ſubnectere. C. XIII. 17. Luc. IV. 21.

¶ ἀπὸ, *a*) A quolibet Scripturæ textu, non modo a tam illuſtri, quam hic erat, deveniri poteſt ad Ieſum: & tum late patet dicendi campus.

¶ τῆς γραφῆς, *ſcriptura*) quæ ſane de *Miniſtro Domini* (ſic enim apud Ieſajam appellatur Chriſtus,) agit. Et ſæpe ex ſolo prædicato hoc ſubjectum cognoſcitur. Matth. II. 23. VIII. 17.

36 κατὰ τὴν ὁδὸν, *ſecundum viam*) Etiam circumſtantiæ itineris gubernatæ ſunt divinitus. Regnum DEI accommodat ſeſe ad circumſtantias externas, ſine vi: ut aër omnibus corporibus cedit, & tamen omnia permeat. c. XIII. 5. 14. XVI. 13. XVII. 2. 17. XXI. 3.

¶ τί

¶ τί κωλύει, *quid prohibet*) Paratus erat submittere se, si quid etiamnum superesset, & cupidus. Intus *fides*, foris *aqua* præsto erat.

¶ βαπτισθῆναι, *baptizari*) Audierat igitur ex Philippo de *baptismo*. Credibile est, eunuchum fuisse circumcisum. nam huic se obtulit Philippus; Cornelius Petrum arcessivit. Petrus initio dubitavit: c.X.14. Philippus non dubitavit. Saltem actio cum eunucho tum fuit occulta. Nam in Cornelio fixum est initium vocationis gentium.

37 εἰ πιστεύεις ἐξ ὅλης τῆς καρδίας: *si credis ex toto corde.*) Subaudi, ex interrogatione prægressa, *tum nil prohibet te baptizari.* Alii σωθήσῃ, *servaberis*, vel, ἔξεστιν, *licet*, supplerunt. Ne lector paucitatem testium pro lectione breviore miretur, meminerit, quæ in Apparatu de multitudine codicum Græcorum, hoc versu carentium, notavi. Eadem ratio est responsionis ab eunucho datæ, cui vicissim nomen χριστὸν addidere multi, ubique celebratum. Non exstat id in cod. ms. *Berolinensi* Latino, aliisque.

¶ ὅλης, *toto*) magis, quam Simon. Philippus a Simone mago deceptus, tamen non dubitat eunuchum credentem baptizare.

38 ἀμφότεροι, *ambo*) Comitibus eunuchi quid factum fuerit, non memoratur.

¶ Φίλιππος, *Philippus*) Hic priore loco ponitur; nam major erat, ut baptizans, eunucho, qui baptizabatur.

39 ἥρπασε *rapuit*) miraculosa celeritate, sine Philippi actione aut opera, longe; ut opus erat in loco invio. Talia sæpe prophetis acciderunt. 1 Reg. XVIII. 12. 2 Reg. II. 16. Idem verbum, 2 Cor. XII. 2. 4. 1 Thess. IV. 17. Hoc ipso discessu confirmata est eunuchi fides. Pari trajectu apostolus unus alterque etiam, si aliud iter non patuit, in Americam *potuit* pervenire.

¶ γὰρ) proprie, *enim*. Non vidit amplius, neque videre curavit, propter gaudium. Qui nactus est Scripturam & Christum, jam carere potest homine hodego. Manus non leguntur eunucho impositæ.

40 εὑρέθη, *inventus est*) In via nec Philippus ipse videtur scisse, ubi esset, vel quid ipsi accideret, nec quisquam alius eum vidit.

¶ τὰς πόλεις, *urbes*) inter Gazam & Cæsaream, ut erant Ioppe, Lydda &c. Hîc quoque, uti in urbe Samariæ, apostolis auditores præparavit. c. IX. 32.

¶ εἰς καισάρειαν, *Cæsaream*) In hac urbe insigni domum fixit, commeatum sanctorum adjuturus. c. XXI. 8 seq.

CAP. IX.

1 Ἔτι, *adhuc*) Sic in summo fervore peccandi ereptus & conversus est. Conf. cap. XXII. 3 seqq. XXVI. 4 seqq. nam eo Lucas, ut Scriptura solet, multa differt de tota re & de sermone Ananiæ.

¶ τῷ ἀρχιερεῖ, *ad principem Sacerdotum*) Hujus *auctoritas* etiam Damasci movebat Iudæos. v. 14.

2 εἰς δαμασκὸν, *Damascum*) Magna ibi seges erat.

¶ τῆς ὁδοῦ, *viæ*) Religio, *via:* in qua ambulandum, non otiandum.

¶ δεδεμένους, *vinctos*) Multum indulsit Iudæis potestas civilis Damasci. v. 14. 24.

3 ἐν δὲ τῷ πορεύεσθαι, *inter proficiscendum*) Alias, qui iter faciunt, non facile capiunt apparitiones, propter motum & strepitum.

¶ ἐξαίφνης, *desubito*) Quum DEUS subito & vehementer adoritur peccatorem, summum est beneficium & immensa

 fide-

fidelitas. Sic dedocetur Saulus ſpirare cædem, dum ardor ad ſumma venit, & quod ei defuerat ad diuturnitatem diſcipulatus, id compenſatur terrore omnia ejus intima penetrante. quo ipſo etiam contra periculum neophytorum ſubitus munitur apoſtolus.

¶ *αὐτὸν*, *eum*) Evidentiſſima apparitio. v. 7. 8. Non diſſimilis viſio Conſtantini, qua crucem vidit: æque certe credibilis, ac ſomnium Alexandri de pontifice Hebræorum.

4 *φωνὴν*, *vocem*) ſeveram, & tamen gratiæ plenam. c. XXII. 14.

¶ *σαῦλ*, *Saul*) IESVS Saulum prius novit, quam Saulus IESVM.

5 *τίς εἶ; quis es?*) Conſcientia ipſa facile diceret: Ieſum eſſe.

¶ *ἐγὼ*, *ego*) *Is quem perſequeris, ſum ego Ieſus.*

¶ *ὃν σὺ διώκεις*, *quem tu perſequeris*) Iteratur verbum, cum *σὺ tu* pronomine emphatico. Hoc ipſum verbum Saulus, ſemel perterrefactus, ſubinde ſibi in memoriam redegit. In converſione voluntas hominis frangitur & liqueſcit; divina ſuſcipitur. c. XVI. 30. De talis terroris efficacia conf. Ex. XX. 20. 2 Sam. VI. 9. 1 Chron. XXII. 39. Converſio Pauli, ſolidiſſima præbet argumenta pro veritate fidei Chriſtianæ, v. 21. eſtque ſingulare exemplum gratiæ gratuitæ ampliſſimæ.

6 *ἀλλὰ*) Pro hac particula, longior periocha, *σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν· τρέμων τε καὶ θαμβῶν εἶπε, Κύριε, τί με θέλεις ποιῆσαι; καὶ ὁ κύριος πρὸς αὐτον*, illata eſt. Gloſſam hanc eſſe, ex parallelo c. XXVI. 14, & ex paraphraſi compoſitam, prodit multiplex inter paucos, periocham referentes, diſcrepantia. Tribus diverſis verſiculi quinti locis hanc ſententiam, *σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν*, exhibent verſiones nonnullæ, vel potius editores verſionum, paraphraſi illa, *τρέμων κτλ.* vel prætermiſſa vel adhibita. Nullus cod. ms. Græcus, *Florentino* quidem concilio antiquior; nullus Græcus commentator, ne *Theophylactus* quidem; nullus Latinus Lyrani ætate potior, periocham exhibet. In Latinis codicibus paulatim eſt enata, & inde in Græcum unum alterumve haud pridem propagata. Antiquitas optimorum teſtium ſingulari conſenſione lectionem noſtram defendit. Copioſius hoc declaratum eſt in Novis literariis Tubingenſibus A. 1739. num. 18. & 19. atque in Defenſione ſeorſum eodem anno a me edita.

¶ *εἰς τὴν πόλιν*, *in urbem*) Iter jubetur Saulus proſequi & urbem intrare, ſed alio jam animo. Sine hoc juſſu neſciſſet, quid ſibi faciendum eſſet. Iis primum locis nomen Ieſu Saulus, ubi perſecutus erat, confeſſus eſt. C. XXVI. 20.

¶ *λαληθήσεται*, *dicetur*) Debuit Saulus exſpectare & ſe ſubmittere miniſterio, poſteaque Cornelius. c. X. 5. Eo ablegavit alterum Ieſus, alterum angelus, verbis ob id ipſum paucis. Periculo non vacant, qui ſine communione hominum idoneorum quærunt viam cœli. *συγκατάβασις* admiranda eſt, quod Dominus agit nobiſcum per ſimiles noſtri.

¶ *τί σε δεῖ ποιεῖν*, *quid te oporteat facere*) De hoc quæſierat Saulus: hoc ei Ananias dixit. v. 17. Cetera ab ipſo Domino didicit apoſtolus.

7 *οἱ συνοδεύοντες*, *qui comitabantur*) quorum quibuſdam uſurus fuerat tanquam lictoribus.

¶ *εἱστήκεισαν*, *ſtabant*) Ceciderant illi quoque, c. XXVI. 14. ſed ante Saulum ſurrexerant ſua ſponte.

¶ *ἀκούοντες*, *audientes*) Cap. XXII. 9 *lumen quidem viderunt, vocem autem non audierunt.* Videbant igitur lumen, c. XXVI.

13 f. ſed non Ieſum ipſum : audiebant vocem ſolam, non vocem cum verbis. conf. Ioh. XII. 29.

¶ μηδένα, *neminem*) Non dicitur, *Ieſum non videbant*, ſed, *neminem videbant*. neſciebant enim, Ieſum Saulo eſſe conſpectum.

8 ἠγέρθη, *ſurrexit*) verbo Chriſti, c. XXVI. 16.

¶ ἀνεῳγμένων, *apertis*) Itaque, qui Saulum cernerent, non putaſſent, illum non videre.

9 ἡμέρας τρεῖς, *triduum*) Notabile ſpatium. Quieſcente viſu & guſtu, intime recollectus eſt in ſolitudine, per preces. v. 11. Dignum eſt converſionis negotium, cui totos dies impendat homo, cum trahitur. Id ſi non ultro facit, DEI bonitas eum lectulo affigit.

¶ μὴ βλέπων, *non videns*) Nec tamen cæcus dicitur, quia non erat pœna. conf. c. XIII. 11.

10 ἦν δὲ, *erat autem*) Ananias & Saulus non videntur antea inter ſe fuiſſe noti.

¶ μαθητὴς, *diſcipulus*) non apoſtolus; ne apoſtolorum diſcipulus videretur Saulus : ſed *diſcipulus* gregarius, quo magis humiliaretur Saulus, & ne tamen ab Anania doctus videretur.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Ieſus.

11 πορεύθητι, *vade*) Sic ad Saulum : & ſic v. 15 ad Ananiam, πορεύου, *vade*.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Oſtenſus eſt Ananiæ Saulus orans. Orantes videt Ieſus.

¶ γὰρ, *enim*) Vis ætiologiæ maxime pertinet ad illud, *Vidit-Ananiam.*

¶ προσεύχεται, *orat*) Omnes motus ſpirituales confluunt, & exercentur, in orando.

12 ἀνανίαν, *Ananiam*) Hoc *nomen* Saulus inter viſionem aut aure aut mente accepit.

¶ ὅπως ἀναβλέψῃ, *ut viſum recipiat*) Effectus ſingularis manuum imponendarum exprimitur; communior, ſubauditur v. 17 fin.

13 ἀπὸ πολλῶν, *a multis*) Inſignis perſecutor fuerat Saul.

¶ τοῖς ἁγίοις σου, *ſanctis tuis*) Sancti ſunt Chriſtiani jam nunc. Chriſtus habet ſanctos, ut ſuos : ergo eſt DEVS.

14 τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομά σου, *qui invocant nomen tuum*) Deſcriptio Chriſtianorum. v. 21. 1 Cor. I. 2. Hac phraſi LXX ut plurimum illam Hebræam קרא בשם exprimunt.

15 ἐκλογῆς - παθεῖν· *electionis-pati*) Connexa ſunt hæc. Rom. VIII. 29. *Electionis* mentio omnem Ananiæ dubitationem dispellit.

¶ τοῦ βαστάσαι, *ut portet*) Officium arduum, ſplendidum & beatum.

¶ τὸ ὄνομά μου, *nomen meum*) Huc ref. *pro nomine meo*, v. 16.

¶ ἐνώπιον, *coram*) publice.

¶ ἐθνῶν, *gentium*) Gentes primo ponuntur. nam Paulus gentium apoſtolus. Nomen Chriſti Paulus, converſionem ſuam commemorans, portavit coram populo, c. XXII. & coram gentibus, ac regibus. c. XXVI.

16 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) i. e. age tu, Anania, quæ juberis : nam ego curabo cetera, ut Saulus ſit meus & maneat.

¶ ὑποδείξω, *oſtendam*) re ipſa, in toto ejus curſu. Ananiæ, non ipſi Saulo, hoc prædicitur : Sauli erat, obſequi.

¶ παθεῖν, *pati*) tantum abeſt, ut alios poſthac ſit oppugnaturus. Initium vide verſu 23. 29.

17 ἀδελφὲ, *frater*) neceſſitudine veteri Iudaica, & nova Chriſtiana.

¶ ἐπιθεὶς, *imponens*) ante ipſum baptiſmum. conf. c. X. 44 ſ.

¶ εἶπε,

¶ εἶπε, *dixit*) Non omnia Ananias, de Saulo sibi dicta, Saulo refert. Sauli non erat scire, quanti ipse jam esset.

18 εὐθέως, *confestim*) Miraculum!

¶ ἀπέπεσον, *deciderunt*) Saulus, Christo conspecto, præ splendore non videt: Anania, quem Ille misit, veniente, visum recipit.

¶ ὡσεὶ λεπίδες, *veluti squamæ*) humore in oculis arefacto.

¶ ἐβαπτίσθη, *baptizatus est*) ab Anania: edoctus a Domino.

19 ἐνίσχυσεν) Neutrum. Sic, ἐνισχύσωμεν, 1 Chron. XIX. 13.

¶ ἐν δαμασκῷ, *Damasci*) Quæ Paulus ante conversionem fecerat in malam partem, eadem postea vel ipse in bonam partem fecit, iisdem in locis, vel ab Iudæis perpessus est.

20 εὐθέως, *continuo*) Alii post conversionem sunt, ut flumina, statim a capite lata & profunda; alii post longiorem tractum. Saulus, statim apostolus, triduo tantum profecerat, quantum alii multis annis non proficiunt.

22 συνέχυνε, *confundebat*) ita, ut ipsi sibi contradicerent. Oppositum ex parte Sauli, συμβιβάζων *confirmans*. Neque tamen iis nunc armis adversus Iudæos pugnat, quibus & ipse pugnarat adversus credentes, & ab Iudæis jam oppugnatur.

24 παρετήρουν, *custodiebant*) adjuvante prætore. conf. 2 Cor. XI. 32.

25 καθῆκαν, *demiserunt*) Factum hoc paucis innotuerat, antequam Paulus 2 Cor. XI. 31 commemoravit. Lucas res Pauli intimas norat.

26 παραγενόμενος, *cum venisset*) tribus post annis. Gal. I. 18. Hoc triennium etiam Paulus transilit c. XXII. 17.

¶ τοῖς μαθηταῖς, *discipulis*) modeste; non statim apostolis.

¶ ὅτι ἐστὶ μαθητής, *eum esse discipulum*) tantum aberat, ut crederent, esse eum apostolum.

27 βαρνάβας, *Barnabas*) Cum hoc deinde Saulus conjunctionem habuit singularem.

¶ πρὸς τοὺς ἀποστόλους, *ad apostolos*) Petrum & Iacobum. Gal. I. 18. 19.

¶ διηγήσατο, *exposuit*) Qui adversarius antea fuerat, merito *probat* se mutatum.

31 ἐκκλησία, *ecclesia*) Sic cap. XVI. 5, de *ecclesiis*.

¶ καθ' ὅλης κτλ. *per totam Iudæam & Galilæam & Samariam*) Anakephalæosis.

¶ εἰρήνην, *pacem*) converso Saulo, persecutore præcipuo.

¶ πορευομένη) Sic, ὑπάγητε, Ioh. XV. 16 not. Vtroque loco est ἓν διὰ δυοῖν. Sic, ἐπορεύετο χεὶρ τῶν υἱῶν ἰσραήλ. Iud. IV. 24.

¶ φόβῳ - παρακλήσει, *timore - consolatione*) Temperamentum egregium. *Consolatio*, pax interna: εἰρήνη, *pax* externa, cum *timore* Domini, sublato hominum metu.

¶ ἐπληθύνετο, *multiplicabatur*) numero credentium.

32 διὰ πάντων) Masculinum. coll. ἐν οἷς, c. XX. 25.

33 ὀκτὼ, *octo*) Audierat de Christo sine dubio, sanante omnes illo tempore.

34 ἰᾶταί, *sanat*) non modo, *sanet*. conf. v. 40. C. III. 6. XIV. 10. Hæc oratio confirmat præsentiam & potentiam Christi divinam.

35 τὸν σάρωνα, *Saron*) *Saron* tractûs nomen, in quo Lydda oppidum. hinc articulus adjectus.

36 ἔργων, *operum*) Hæc opera, vestium conficiendarum, magni æstimata sunt, magno præmio remunerata. v. 39.

¶ ἐλεημοσυνῶν, *eleemosynarum*) Ioppæ igitur non fuit communio bonorum.

38 οἱ μαθηταὶ, *discipuli*) Itaque hi non habuere donum miraculorum.

¶ δύο, *duos*) de re gravi.

¶ μὴ ὀκνῆσαι, *haud gravari*) Fides non tollit civilitatem verborum; qua hîc usi sunt. LXX, Num. XXII. 16. ἀξιῶ σε, μὴ ὀκνήσῃς ἐλθεῖν πρός με.

¶ διελθεῖν, *transire*) Innuunt, etiam aliis in via fructuosum fore iter Petri.

¶ ἕως, *usque ad*) Argumentum a facili.

39 συνῆλθεν αὐτοῖς, *venit cum illis*) Humilitatis indicium. coll. v. 43.

¶ μετ' αὐτῶν οὖσα, *quum esset cum ipsis*) i. e. antequam obiret.

40 ἐκβαλὼν, *ejectis*) Ardori precum apta solitudo omnimoda, & magno miraculo: eoque major deinde fuit apud omnes admiratio ac fides.

41 καὶ, *&*) *&* speciatim.

43 ἱκανὰς, *sat multos*) Plus fecit, quam rogarant. v. 38.

¶ σίμωνι, *Simonem*) propinquum fortasse.

CAP. X.

1 Ἀνὴρ, *vir*) Hactenus descripta omnia inter circumcisos gesta sunt: nunc etiam venitur ad gentes.

¶ ἐν καισαρείᾳ, *Cæsareæ*) Iam non ignota ibi erat doctrina salutis. c. VIII. 40. Conf. infra, v. 37. Vnde Petrus prophetas allegat. v. 43. Hierosolyma sedes tum erat regiminis Iudæorum ecclesiastici; Cæsarea, civilis. Metropoles, quas cetera sequebantur, cepit evangelium, per illos divinos idiotas prædicatum: sic deinde Philippos, Athenas, Corinthum, Ephesum, ipsam Romam.

¶ κορνήλιος, *Cornelius*) Frequens apud Romanos nomen.

¶ ἰταλικῆς, *Italica*) Horum militum magna pars vivebat, quo tempore hæc scripta sunt: poterantque illi testes esse. οἱ τῆς σπείρης τῆς ἰταλικῆς πεζοὶ, *cohortis Italicæ pedites* memorantur etiam ab Arriano, ut observat *C. G. Schwarzius* in Diss. de cohorte Italica & Augusta p. 42.

2 σὺν, *cum*) Connexio arcta heri & familiæ, ducis & militum. v. 7.

¶ οἴκῳ, *domo*) Conf. cap. XI. 14.

¶ τῷ λαῷ, *populo*) Apud multos Iudæos magna tum erat paupertas. Pauperum vicem DEVS rependit. Favorem Cornelii erga Israëlitas gratia DEI erga Israëlem remuneratur.

¶ δεόμενος, *orans*) *Preces & liberalitas* commendantur hîc; accedit *jejunium*. v. 30. Benefici faciunt, quod DEVS vult: precantes iidem quod volunt, DEVS facit.

3 ἐν ὁράματι, *in visione*) non in ecstasi, ut Petrus.

¶ φανερῶς, *manifeste*) ita ut nulla sensuum fallacia Cornelium, talibus rebus haud assuetum, sollicitare posset.

¶ ἐνάτην, *nonam*) Ea nobis est tertia fere, a meridie: quo tempore sensus solent esse vegeti.

4 ἔμφοβος γενόμενος, *timore correptus*) ex angeli splendore. v. 30.

¶ κύριε, *domine*) Sic appellat angelum, ut ignotum.

¶ προσευχαὶ, *precationes*) Hæ præcedunt: *eleemosynæ* sequuntur, quanquam respectu hominum magis conspicuæ. v. 2.

¶ ἀνέβησαν, *ascenderunt*) Non dicit angelus, se eas obtulisse. v. 31. Ascenderunt tamen, instar sacrificii. Ap. VIII. 4. Lætus nuncius. O quam multa in terram cadunt, non ascendunt.

¶ εἰς μνημόσυνον, *in memoriam*) Precandum & benefaciendum, etiam si non statim sentias effectum.

5 *μετάπεμψαι, arcesse*) Cornelius non mittitur ad Petrum, sed hunc arcessere jubetur, utne videretur factus esse proselytus, atque ut innueretur, sic ad gentes, suo quasque loco, venturum esse evangelium.

¶ *πέτρος, Petrus*) Cognomen gentibus non ingratum; perinde ut *Pauli.*

6 *ὡς, ut*) *ut* primum. v. 33.

¶ *ἀπῆλθεν, discessit*) non repente disparuit.

¶ *δύο, duos*) Hodie splendidiores legationes accipit, qui Petri successor putatur.

8 *ἅπαντα, cuncta*) Familiaritas pia erga domesticos. Cornelius prudenter (pro confirmanda suorum fide subsequente) eloquitur, Petrus prudenter silet de visione. v. 21. coll. v. 28.

¶ *ἀπέστειλεν, misit*) Non opus erat epistola.

9 *δῶμα, tectum*) Non habebat ὑπερῷον domus coriarii.

¶ *προσεύξασθαι, orare*) Tempus ante prandium vel cœnam (v. 3) precibus opportunum.

¶ *ἕκτην, sextam*) prandii, &, ante id, precum. Ps. LV. 18. Occurrit inscius tantæ revelationi.

10 *ἐγένετο, factus est*) sub preces.

¶ *πρόσπεινος, esuriens*) legitimo cibi tempore; modo tamen quodam, ut videtur, extraordinario. Cum statu facultatum naturalium congruunt symbola apparitionum.

¶ *γεύσασθαι, gustare*) Verbum temperantiam exprimens.

¶ *παρασκευαζόντων, parantibus*) scilicet iis, quorum erat *parare.* Etiam quum facultates naturales non quiescunt, tamen invalescere potest operatio divina.

¶ *ἔκστασις, mentis excessus*) Preces aptum faciunt ad recipiendam revelationem: & ecstasis munit hominem contra suum ipsius spiritum.

11 *τ̃ οὐρανὸν, cœlum*) Vas non solum e terra sublatum est in cœlum, sed prius e cœlo demissum. Itaque gentium receptio in cœlum præsupponit originem primam hominum cœlestem. Et in cœlo prius sunt typi rerum, quæ deinceps in terra fiunt ad salutem hominum. conf. Hebr. VIII. 5.

¶ *σκεῦος, vas*) mappam.

¶ *τέσσαρσιν, quatuor*) pro totidem plagis mundi.

¶ *ἀρχαῖς, extremitatibus*) Hæ non in unum nodum constrictæ, sed singulæ cœlitus erant suspensæ. c. XI. 5.

12 *πάντα τὰ τετράποδα καὶ τὰ ἑρπετὰ τ̃ς γῆς, omnes quadrupedes & reptilia terræ*) *Omnium* quadrupedum nomine complectitur Lucas etiam *feras*, quas tamen recentiores librarii huc intulerunt, ex cap. XI. 6. His symbolis non solum significatum est, licere Petro omnibus gentium cibis vesci: sed, ipsos gentiles, quos antea denotarant animalia immunda, jam esse mundos. v. 28.

14 *μηδαμῶς, nullo modo*) Ecstasis relinquit homini libertatem in ea re, quæ repræsentatur. c. XXII. 19. Ceteroqui signum est virtutis corroboratæ, etiam ligatis sensibus, v. gr. in somnio, defendere conscientiam. Prima exceptio, quum DEVS aliquid arduum jubet, interdum veniam habet: c. XXII. 19 s. sed debet abesse iteratio. Ioh. XIII. 8. Ex. IV. 13. Deut. III. 26. Ez. IV. 14. Ex cunctatione Petri clarius elucet voluntas DEI. Eoque facilius potuit ferre Petrus dubitationem fratrum. c. XI. 2 s.

¶ *οὐδέποτε, nunquam*) Qui semel aliquid fecit, facilius iterat. Vide igitur, ne quid

quid mali primo facias. Petrus semper fuerat observans legis.

15 *ἐκαθάρισε, purificavit*) pura fecit & declaravit. De cœlo enim nil nisi purum demittitur. Hujus verbi probe memor mansit Petrus, c. XV. 9. Conf. de Paulo c. XIII. 2 not.

¶ *σὺ, tu*) minor DEO. v. 26. c. XI. 17.

¶ *μὴ κοίνε, noli communia dicere*) Nil est tertium aut medium inter purum & commune.

16 *ἐπὶ τρὶς, tertio*) Numerus decretorius, rem confirmans, & celeritatem proximam significans. conf. Gen. XLI. 32.

17 *ἐν ἑαυτῷ, intra se*) Implicite indicatur, Petrum jam non fuisse in ecstasi. coll. c. XII. 11.

¶ *διηπόρει, hæsitabat*) Apostoli non caruere cura cognoscendi.

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Sæpe, quæ piis *intus* & *extra uno tempore* obveniunt, mutuo sese recludunt. Quæ ita conveniunt & concurrunt, sapienter sunt expendenda.

¶ *διερωτήσαντες*) *rogando penetrantes.*

¶ *σίμωνος, Simonis*) Nomina per angelum indicata & percontantibus & Ioppensibus admirationi fuere.

18 *φωνήσαντες, vocantes*) crescente jam parrhesia.

19 *ἰδοὺ, ecce*) Paullatim præparatus erat Petrus ad capiendum hoc novum monitum Spiritus. Gradatim ducuntur fideles, quoad satis est in re qualibet præsenti.

¶ *ἄνδρες, viri*) Non audierat Petrus tres viros vocantes.

20 *μηδὲν διακρινόμενος, nihil dubitans*) Requisitum summe necessarium bonæ actionis. Sæpe dubitatio diuturna subito, cum opus est, piis in vita vel in obitu eximitur.

21 *ὃν ζητεῖτε, quem quæritis*) Sic quærentibus addebatur animus.

22 *δίκαιος, justus*) Occupatio.

¶ *μεταπέμψασθαι, arcessere*) Alias ipse Cornelius non dubitasset ad Petrum venire.

23 *εἰσκαλεσάμενος, intro vocans*) Petrus pedem domo non extulerat.

¶ *ἐξένισε, recepit hospitio*) non diffisus peregrinis: non fastidiens gentes. Primo gentes venerunt ad Iudæos: deinde hi ad illos.

¶ *τῇ δὲ ἐπαύριον, postero autem die*) In re quamvis bona non requiritur semper summa festinatio.

¶ *τινὲς, aliqui*) sex. c. XI. 12. Non jussi erant divinitus; ac tamen pie fecerunt. Multa sæpe relinquuntur libertati piorum: in quibus tamen occulta DEI manu reguntur. Postea constitit, quam utile fuerit, tot testes adfuisse. c. XI. 12.

¶ *συνῆλθον, simul ibant*) Sanctus comitatus, X hominum varii ordinis.

24 *ἦν προσδοκῶν, exspectabat*) Non immerserat se tantisper aliis negotiis, sed huic rei totus vacabat, totoque hoc tempore præparabatur.

¶ *τοὺς συγγενεῖς, propinquos*) Regnum DEI propagatur, ut sæpe ferunt externæ circumstantiæ.

¶ *τοὺς ἀναγκαίους, necessarios*) *Necessitudo* latius patet, quam *propinquitas*, estque etiam affinitatis, viciniæ, collegii &c.

¶ *φίλους, amicos*) Non omnes propinqui & necessarii sunt amici. Convocavit, quos libenter interfuturos existimavit.

25 *εἰσελθεῖν, ut intraret*) domum.

¶ *συναντήσας, obviam veniens*) cum gaudio & honoris causa.

¶ *ἐπὶ τοὺς πόδας, ad pedes*) Petri.

¶ *προσεκύνησεν, adoravit*) Non addit Lucas, *eum*. Euphemia.

26 *ἤγειρε, erexit*) Cur osculum pedum non

non modo admittitur, sed ordinaria ceremonia est Papæ?

¶ ἄνθρωπος) *homo*, non *Deus*. Hac causa & elationem nostri & aliorum admirationem moderari debemus. Non debemus mortales, sed dona DEI in illis suspicere.

27 συνομιλῶν, *colloquens*) familiariter.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) in partem domûs interiorem.

¶ πολλοὺς, *multos*) lætam messem.

28 ὑμεῖς) *vos* ipsi. Omnes alloquitur, suo, non etiam comitum, nomine.

¶ προσέρχεσθαι, *accedere*) id quod etiam minus est, quam κολλᾶσθαι *conjungi*.

¶ ἀλλοφύλῳ, *alienigenæ*) Euphemia.

¶ καὶ) pro ἀλλὰ, & pro *sed*.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) Hoc emphasin habet.

¶ ἔδειξε, *ostendit*) Verbum proprie positum. v. 11. Parce loquitur de sua dubitatione & de visione occulta.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) Hoc in extremo ponitur eleganter: involvit ætiologiam, & orationis universalitatem intendit.

29 ἀναντιῤῥήτως, *sine contradictione*) Nam cum DEO rem prius expedierat.

¶ πυνθάνομαι, *interrogo*) Suas quisque loquendi partes habet.

30 ἀπὸ, *ab*) ab initio diei, qui retro quartus est, usque ad diem præsentem & hanc ejus horam.

¶ τετάρτης, *quarto*) Primus (retrorsum, quartus) dies erat visionis & legationis: secundus, adventus legatorum: tertius, profectionis Petri: quartus, adventus apud Cornelium.

¶ ἤμην νηστεύων, *eram jejunans*) Non innuitur jejunium quatuor dierum, sed diei retro quarti.

33 καλῶς ἐποίησας, *bene fecisti*) Formula approbandi. Laudat Petrum, qui venire non dubitarit. v. 28.

¶ ἐνώπιον σου, *coram te*) Antiquissima lectio. τοῦ Θεοῦ, pro σοῦ, librarius facile sumsit, vel ex fine versus hujus, vel ex v. 31.

¶ πάρεσμεν, *adsumus*) Cornelius domi suæ ita loquitur, quasi apud Petrum esset ipse cum suis. Religiose præparati erant. Terra bona erat: inde fructus celerrimus. v. 44.

¶ τὰ προστεταγμένα σοὶ, *quæ mandata sunt tibi*) Non videtur antea dictum fuisse Petro, quod diceret.

34 ἐπ᾽ ἀληθείας καταλαμβάνομαι, *vere percipio*) ex omnium rerum concentu.

¶ οὐκ ἔστι προσωπολήπτης, *personam non accipit*) Petrus non putarat antea, Deum esse *personarum acceptorem*. sed nunc primum illud experitur, ex quo luculentissime conspicitur, DEVM non esse *personarum acceptorem*.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Ad hunc omnia referuntur. v. 38. 40 ss.

35 ἐν παντὶ ἔθνει, *in omni gente*) Non *indifferentismus religionum*, sed *indifferentia nationum* hîc asseritur. Patet hoc etiam ex opinione contraria, de circumcisis duntaxat gratis DEO; ex qua se extractum fatetur Petrus. Non plane ignarus fuerat Cornelius doctrinæ de Christo, & famæ de Iesu Christo, v. seqq. quamvis circumcisionem, DEO ita providente, non acceperat. Quapropter multo aliter cum illo loquitur Petrus, quam Paulus postea, evangelio ad remotiores progrediente, cum idololatris egit. Cap. XIV & XVII. Hinc etiam v. 43 ad prophetas generatim provocat; quod Paulus ll. cc. non fecit; nec tamen, ut ad Iudæos ubique solet, testimonia prophetica speciatim allegat.

¶ ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, *qui timet eum & operatur justitiam*) pro modulo primæ cognitionis ex lumine naturæ ac potius ex verbo revelato haustæ. Descriptio indefinita, rei & exordio apta. Tales homines vario gradu

gradu eleganter describuntur. v. gr. c.XVII.4.11.12.

¶ *αὐτὸν, eum*) Deum verum.

¶ *δεκτὸς*) *acceptabilis:* cui gratia etiam sine circumcisione possit obtingere. Respondet verbum λαβεῖν *accipere*, cap. XV. 14. ubi hic ipse locus respicitur.

36 *τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε*) Hebraismus, ex quo את valet, *hoc est*, uti Hagg. II. 5, τὸν λόγον, ὃν διεθέμην ὑμῖν. ed. Basil. sive Aldin. Addit Ludovicus de Dieu loca Zach. VII.7. VIII.17. 2 Reg. IX. 25. Alii tamen olim apud Lucam, τὸν λόγον ἀπέστειλε· (coll. Ps. CVII.20. LXX, ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ·) ut subaudiatur τοῦτον, coll. Matth. XIX.22. Ioh. VII.40. &c. Certe Petrus illud Iesajæ c.IX.7 דבר שלח in mente habuisse videtur, idque ad ea, quæ ibi præcedunt de *Pacis Principe* atque imperio, retulisse; ut dicat: Bonum illud, quod Israëli per Messiam obtigit, idem vestrum est. Non construitur, τὸν λόγον οἴδατε. Norant novi auditores historiam, de qua mox; non item adhuc rationes interiores, de quibus hoc versu.

¶ *ἀπέστειλε, misit*) Deus. Ellipsis nexum hujus versus cum v.34, ex quo expletur, confirmat. *misit* autem Deus, quum Filius ejus venit; & *evangelizavit*, locutus per illum.

¶ *εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην, evangelizans pacem*) pacem DEI hominumque, Iudæorum & gentium. Es. LVII. 19. Eph. II. 17.

¶ *διὰ, per*) Constr. cum *pacem:* ex eo, quod Christum continuo appellat *Dominum omnium*, etiam gentium. coll. v. 42. 43. Vnus Dominus, omnes pace continet.

¶ *πάντων, omnium*) Masculinum. Christus, omnium Dominus: & Deus, in Christo, omnium Deus. v. 34. Eph. IV. 5.6.

37 *ὑμεῖς οἴδατε, vos scitis*) ex documentis adventu meo antiquioribus.

¶ *ἀρξάμενον*) Participium vel per se, vel adverbii loco, coll. Luc. XXIV.47.

¶ *ἀπὸ τῆς γαλιλαίας, a Galilæa*) Ioh. I. 44. II. 1. Ei regioni satis vicina Cæsarea, ab Hierosolymis remotior. v.39.

¶ *μετὰ, post*) Iohannes, limes inter V. & N. T.

¶ *τὸ βάπτισμα, baptismum*) celeberrimum illud institutum.

38 *ἰησοῦν - ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς, Iesum - quomodo unxit eum Deus*) Hoc per appositionem cum *verbum* junctum pendet a *scitis*. Itaque ἰησοῦς ὡς ἔχρισαι in constructione idem valet, ac si diceretur: τὰ περὶ ἰησοῦ, ὃν ἔχρισεν ὁ Θεός. Sententia hæc est, Iesum, & quidem ut Christum, eis innotuisse.

¶ *ἔχρισεν αὐτὸν, unxit eum*) in baptismo inprimis. Matth. III. 16. 17. Luc. IV. 1. 14. 18.

¶ *πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει, Spiritu sancto & virtute*) Spiritus sancti mentio sæpe ita fit, ut addatur mentio ejus speciatim, quod convenit cum re præsenti: ut hoc loco, ubi opera Christi prædicantur, additur, *virtute*. Sic, *plenos Spiritu sancto & sapientia*: c. VI. 3. *plenus Spiritu sancto & fide:* c.XI. 24. *replebantur gaudio & Spiritu sancto:* c. XIII. 52. Conf. illa: *Spiritus & veritas*, *spiritus & vita*. Ioh. IV. 23. VI. 63. Iungitur sic nomen concretum & abstractum, uti 1 Petr. IV. 14.

¶ *εὐεργετῶν, benefaciens*) Omnia miracula Christi hominibus attulere salutem, non damnum. *Beneficia*, genus. sequitur species insignis, *sanationes*.

¶ *πάντας, omnes*) Magna inprimis eo tempore fuerat multitudo obsessorum & ægrotorum.

¶ *καταδυναστευομένους, oppressos*) injusta vi.

¶ *μετ᾽ αὐτοῦ, cum illo*) Parcius loquitur,

tur,

tur, pro auditorum captu, de Majeſtate Chriſti.

39 *καὶ ἡμεῖς*, *& nos*) Hoc vim habet ἐπιτατικήν. Reſp. *vos*, v.37.

41 *ȣ*, *non*) *non* jam, ut ante mortem.

¶ *ȣ παντὶ τῷ λαῷ*, *non omni populo*) Regnum ejus eſt regnum fidei, per *teſtes* propagandum, eosque divinitus probatos & firmos; & regnum cœleſte, non mundanum; non vani ſplendoris, ſed (ut Iuſtus Ionas loquitur) *ſub formis crucis* latens.

¶ *ἡμῖν*, *nobis*) Appoſitio nominis & pronominis.

¶ *συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ*, *edimus & bibimus cum illo*) per biennium & amplius, ante paſſionem. Denotatur hac phraſi, de qua conf. Ioh. XV. 27. converſatio diutina: neque unquam apoſtoli ſoliti ſunt commemorare, ſe cum Ieſu *poſt* ejus *reſurrectionem* ediſſe; hoc enim Ieſus ad ipſorum, non ad aliorum convictionem fecit; qui etiam Luc. XXII. 18. 16. de vino poſthac non bibendo latius erat locutus, quam de paſchate non edendo. Itaque *μετὰ poſt* pendet a v. 40. Illis apparuit Chriſtus reſuſcitatus, qui antea in illum crediderant; & qui teſtari poſſent, eum, qui reſurrexiſſe diceretur, vere eſſe Ieſum, quem antea noviſſent.

42 *παρήγγειλεν ἡμῖν*, *præcepit nobis*) Deus. c. V. 29.

¶ *τῷ λαῷ*, *populo*) Reſp. v. 41 init.

¶ *διαμαρτύρασθαι*, *teſtari*) ſubaudi: etiam gentibus. c. I. 8. Matth. XXVIII. 19.

¶ *αὐτὸς*) *Ipſe*.

¶ *ὡρισμένος*, *definitus*) decreto immobili.

¶ *κριτὴς*, *judex*) Hoc nomen omnem gloriam Chriſti ſynecdochice exprimit, fideliumque reſpectu coronidem denotat beneficiorum Chriſti. 2 Tim. IV. 8. coll. Hebr. XII. 23. Iudicabit etiam Iudæos, qui eum condemnarant; etiam Romanos, qui Cæſaream ſedem habebant regiminis Iudaici; etiam mortuos, ex quibus reſurrexit, ſuo tempore reſurrecturis. 1 Petr. IV. 5.

43 *πάντες*, *omnes*) ii, quorum exſtant, & quorum non exſtant libri. c. III. 24.

¶ *προφῆται*, *prophetæ*) In hoc ſermone nondum citarat Petrus teſtimonia V. T. & nunc, dum generatim *prophetas* allegat, res initio ſermonis, c. XI. 15. protinus, ut œconomiæ circa gentes convenit, apud tales auditores conficitur.

¶ *μαρτυρȣ̃σιν*, *teſtes ſunt*) uti *nos*, v. 39. Non utitur Petrus hîc *promiſſionis* per prophetas deſcriptæ vocabulo.

¶ *ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*, *remiſſionem peccatorum*) quæ caput eſt omnium beneficiorum.

¶ *πάντα*, *omnem*) etiam ex gentibus.

44 *ἔτι*, *adhuc*) Scatebat Petrus ad dicenda multo plura: c. XI. 15. ſed ubi Spiritum auditores quoque acceperunt, audiendi opera, & loquendi, peregit, quod ſuum eſt.

¶ *ἐπέπεσε*, *cecidit*) modo conſpicuo. Alias baptiſmus ſuſceptus eſt ante adventum Spiritus ſancti. Sed hoc loco dubitari potuerat, an citra circumciſionem forent baptizandi. Ideo ſtatim ſuper auditores verbi *cecidit*. Liberum gratia habet ordinem.

45 *ἐπὶ τὰ ἔθνη*, *in gentes*) Sic una appellatur domus, vel quia hinc colligebant, etiam ceteros Spiritum S. eſſe accepturos: nam uno admiſſo, jam nulli clauſa eſt *janua*; recteque ab exemplo ad omnes concluditur: c. XI. 18. XIV. 27. vel quia *ἐθνικȣ̀ς* *gentiles* dicere incommodum erat.

46 *γὰρ*, *enim*) Ab effectu concludunt.

¶ *γλώσ-*

¶ γλώσσαις, *linguis*) variis.

47 τὸ ὕδωρ, *aquam*) *Aquam*, pro *baptismo*, dicit per ταπείνωσιν. Dato majore, illud, quod minus est, additur a dante, ab accipiente non spernitur. Non dicit: Iam habent Spiritum; ergo aqua carere possunt. Non circumciduntur: & tamen baptizantur. Ergo multo major baptismi ratio. c. XV. 8 s.

¶ κωλῦσαι, *probibere*) c. XI. 17.

¶ τὶς, *quisquam*) aut ego, aut fratrum ullus.

48 προσέταξε, *jussit*) Non baptizavit sua manu: aderant alii, quibus id decore demandari poterat. v. 45. conf. 1 Cor. I. 17.

¶ κυρίου, *Domini*) Christi Iesu.

¶ ἐπιμεῖναι) *manere amplius*.

¶ ἡμέρας τινὰς, *dies aliquos*) Aurei dies.

CAP. XI.

2 Διεκρίνοντο, *disceptabant*) i. e. Dubium de ea re sibi esse ostendebant.

3 ἀκροβυστίαν ἔχοντας) Benigne loquuntur: non appellant *incircumcisos*, sed *præputium babentes*. coll. Gen. XXXIV. 14, ἀνθρώπῳ ὃς ἔχει ἀκροβυστίαν.

¶ εἰσῆλθες καὶ συνέφαγες, *intrasti & una edisti*) Speciosa adhuc, eaque gravis & duplex accusatio. Iustas autem *intrandi* causas habuit Petrus, &, postquam intrasset, causas etiam *una edendi* nactus est.

4 ἀρξάμενος, *incipiens*) *Instituit* loqui, pluribus verbis.

¶ ἐξετίθετο, *exponebat*) Non ægre tulit Petrus, se rogari; neque postulavit, se vel sine expositione rationum, omni exceptione collegarum & fidelium omnium majorem haberi. Non optimæ mentis aut causæ indicium est, cum papa vel asseclis ejus moleste ferre illud, *quid facis?* Cum mansuetudine Petrus respondet de re, quam ipse antea non facillime ceperat.

10 ἐπὶ τρὶς, *tertio*) Congruebat *ternarius* virorum, v. 11.

13 τὸν ἄγγελον, *angelum*) Loquitur, addito articulo, ut de re sibi jam valde nota.

16 ἐμνήσθην, *recordatus sum*) Conf. Ioh. XIV. 25 de Paracleto omnia discipulis in memoriam redacturo. In verbis Christi semina erant totius cursus evangelii.

17 τὴν ἴσην, *parem*) Sic 2 Petr. I. 1. Æque beati sunt, qui immediate vel mediate acceperunt Spiritum S.

¶ ἡμῖν, πιστεύσασιν, *nobis, quum credidimus*) Non quia circumcisionem, inquit, sed quia fidem habebamus, Spiritus sanctus donatus est nobis.

¶ ἐγὼ, *ego*) ego, merum organon. Fratres quæsierant tantum de cibo cum gentibus capto; Petrus satisfacit etiam de baptismo eis collato: & recte a se factum esse, non solum a divino mandato, sed etiam ab eventu divinitus coronato confirmat.

18 ἐδόξαζον, *glorificabant*) Signum firmi assensus.

¶ ἄραγε, *ergo*) Non statim apertum erat Iudæis, salutem etiam ad gentes perventuram esse; nunc, cum pervenit, hoc major est sancta fidelium admiratio. ἄραγε, *ergo*, plenam approbationem exprimit. Hæc *pœnitentia* denotat totam status spiritualis mutationem, & specimen est conversionis omnium gentium.

¶ ἔδωκεν, *dedit*) Magnum donum. c. V. 31 not.

¶ εἰς ζωὴν, *ad vitam*) Nam ubi remissio peccatorum, ibi vita.

19 ἐπὶ Στεφάνῳ, *super Stephano*) Vis in Stephanum, progressa est ad alios.

¶ διῆλθον ἕως, *perambulaverunt usque*) Sic

Sic quoque v. 22. Etiam locis citerioribus evangelizarunt.

¶ φοινίκης, καὶ κύπρου, καὶ ἀντιοχείας, *in Phœnicen & Cyprum & Antiochiam*) *Phœnice* erat ad ſeptentrionem : *Cyprus*, ad occidentem: *Antiochia*, ad orientem.

¶ ἰουδαίοις, *Iudæis*) talibus, quales erant ipſi diſperſi.

20 κυρηναῖοι, *Cyrenæi*) c. XIII. 1. II. 10. Hi, cum Cypriis, magis aſſueti erant cum gentibus verſari.

¶ ἕλληνας) Communior lectio, ἑλληνιςάς. Sed *Helleniſtæ* opponuntur *Hebræis*, c. VI. 1. coll. c. IX. 29. *Iudæis* h. l. opponuntur *Græci*, ut paſſim. Recte probat hanc lectionem Vſſerius ad A. M. 4045.

21 χεὶρ κυρίου, *manus Domini*) potentia ſpiritualis, per evangelium ſe exſerens. Sic, *brachium Domini*, Ioh. XII. 38.

¶ ἐπὶ τὸν κύριον, *ad Dominum*) Ieſum Chriſtum. *Ad Dominum converti* dicuntur ii, qui V. T. jam antea amplexi erant: c. IX. 35. 2 Cor. III. 16. *ad Deum converti* dicuntur gentes. c. XV. 19. XX. 21.

23 παρεκάλει, *hortabatur*) Optima *hortatio*, quæ *gaudio* ſtimulatur.

¶ προθέσει, *deſtinatione*) c. XXVII. 13. Contrarium Hebr. III. 12.

¶ προσμένειν, *adhærere*) Actus, *converti*: ſtatus, *adhærere*.

24 ἀγαθὸς καὶ πλήρης πνεύματος ἁγίου καὶ πίστεως, *bonus & plenus Spiritus ſancti & fidei*) Gal. V. 22.

25 εὑρὼν, *cum inveniſſet*) Probabile eſt, Saulum delituiſſe.

26 ἐνιαυτὸν ὅλον, *annum totum*) Quantulum hodie putatur annus ſine fructu exactus. Multis annis hodie multi non multum proficiunt.

¶ χρηματίσαι, *ut nominarentur*) χρηματίζω (ſcil. με) reciprocum ſive neutrum, inde etiam paſſivum. Verbum inſigne: quo notatur appellatio uſu communi recepta.

¶ τοὺς μαθητὰς, *diſcipuli*) quippe quorum jam permagna multitudo erat.

¶ χριστιανοὺς, *Chriſtiani*) cum jam antea dicti fuiſſent *Nazaræi* & *Galilæi*.

28 ἀναστὰς, *ſurgens*) in cœtu.

¶ ἐσήμανε, *ſignificavit*) Quod apud ceteros ſagacitas naturalis aut politica, id apud fideles providet Spiritus.

¶ μέλλειν ἔσεσθαι, *futuram fore*) Futurum duplex.

29 μαθητῶν, *diſcipulorum*) Non dicit Lucas, *Chriſtianorum*. Initio nomen *diſcipulorum* inter ipſos ſolenne manebat: *Chriſtianorum* eoſdem nomine diſtinxere alii, præcipue amiciores ſpectatores.

¶ ὥρισαν, *definierunt*) Qui *definiunt*, facilius deinde effectum dant. v. 30.

¶ ἐν τῇ ἰουδαίᾳ, *in Iudæa*) Iudæos benignitas fidelium Antiochenorum valde confirmavit de ſoliditate converſionis eorum.

30 πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, *ad ſeniores*) Itaque munus *ſeptem* diaconorum & communio bonorum non jam ſic ſe habebat, ut initio: ſed neque ſic, ut hodie.

¶ βαρνάβα καὶ σαύλου, *Barnabæ & Sauli*) *Vides hîc, quam pro gravi & ſerio negotio habeant hanc collationem in pauperes ſanctos; alias tantos viros, adeoque ipſos duces verbi, Paulum & Barnabam, non adhiberent. Sic ſupra audivimus cap. VI. graviſſimos & ſpiritualiſſimos homines Diaconos fuiſſe conſtitutos. Sic 2 Cor. VIII Paulus dicit, ſe ad hoc negotium non adhibuiſſe, niſi qui eſſent ſpectatæ fidei. Et nos hodie ſatis eſſe putamus, ut quibusvis undevis obviis hoc tantum negotium committamus.* Iuſtus Ionas.

CAP. XII.

1 Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν, *illo autem tempore*) Eccleſia apoſtolica habuit

buit temperatam quietem & persecutionem. quarum altera utra ubi multum invalescit, Iudicium divinum severius aut veniet aut adest.

¶ κακῶσαι, *affligere*) Ars mundi. Fecit id Herodes animi causa, temporis causa, gratiæ causa.

2 ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν ἰωάννε, *Iacobum, fratrem Iohannis*) Alter horum fratrum primo, alter longo post tempore reliquit mundum. Eo tempore Lucas scripsit, quum Iohannes, superstes, notior erat, quam Iacobus, qui ab Iohanne denominatur.

3 ἰδὼν, *videns*) Duo stimuli, male agendi & bonum omittendi: studium placendi & timor. alter pejor, alter acrior, etiam apud reges.

¶ τοῖς ἰεδαίοις, *Iudæis*) Hi ex conscientia, sed perversa, infensi erant; Herodes ex petulantia, fidelium impensa, illis vult gratificari.

¶ τ̃ ἀζύμων, *azymorum*) Eodem quondam anni tempore Iesum ceperant. populus erat congregatus.

4 τέσσαρσι τετραδίοις, *quatuor quaternionibus*) ut per vices vigilias agerent, & pluribus locis. v. 10.

¶ ἀναγαγεῖν, *producere*) Talia gerebantur in editis locis. ideo ἀνάγω ponitur, idque per metonymiam antecedentis pro supplicio consequenti.

5 προσευχὴ, *oratio*) Philem. v. 22.

¶ ἐκτενὴς) *vehemens.*

¶ ὑπὲρ αὐτε̃, *pro eo*) Precabantur de re etiam tali, quæ cum facta erat, incredibilis eis videbatur, v. 15. Mira & subtilis fidei & precum est natura. Cur non orarant item pro Iacobo? quia celeriter interfectus fuerat.

6 ὅτε, *quum*) Auxilium, periculo ad summa veniente, missum, ostendit, rem non esse fortuitam.

¶ κοιμώμενος, *dormiens*) Frequens mentio dormientium in periculo, aut cum fide, aut cum torpore.

¶ μεταξὺ, *inter*) Omnia munita putarant hostes.

¶ τὴν φυλακὴν, *custodiam*) Locus innuitur.

7 φῶς, *lumen*) miraculosum.

¶ οἰκήματι, *habitaculo*) Vocabulum generale, pro *carcere*, speciali.

8 εἶπε, *dixit*) Non ipse angelus Petrum induit: neque enim opus erat. Decorum observatum.

¶ περίζωσαι, *circumcinge te*) zonam, sandalia, vestem aut Petrus ipse ad somnum deposuerat, aut custodes detraxerant: nunc induere jubetur. Adhuc liberum *ambulandi* tempus erat Petro. Ioh. XXI. 18.

10 καὶ δευτέραν, *& secundam*) in qua videtur fuisse etiam militum pars.

¶ αὐτομάτη, *ultro*) ita ut nec Petrus manum admoveret, nec ab angelo admotam videret.

¶ ῥύμην μίαν, *vicum unum*) ne dubitandum esset Petro, quam domum peteret.

¶ ἀπέστη, *abstitit*) Iam enim ipse Petrus sibi suppetebat.

11 εἶπε, *dixit*) animo præsenti, grato, pio, læto.

¶ οἶδα ἀληθῶς, *scio vere*) Antitheton, *putabat* v. 9. Cum viso interno congruebant omnia foris.

¶ ἐξείλετό με, *eripuit me*) Nondum erat tempus, ut Petrus defungeretur. Ioh. l. c.

12 συνιδὼν, *considerans*) quid videlicet agendum esset. Idem verbum c. XIV. 6.

¶ συνηθροισμένοι, *congregati*) media nocte.

13 τ̃ πυλῶνος, *atrii*) ante domum ipsam.

¶ προῆλθε, *processit*) Oppositum, *introcurrens*. v. 14.

¶ ὑπακοῦσαι, *ad subauscultandum*) ענה LXX ὑπακούειν.

14 εἰσδραμοῦσα, *introcurrens*) celeriter.

15 μαίνῃ, *insanis*) Formula, in re, cui fides non habetur.

¶ διϊσχυρίζετο, *affirmabat*) secus ac solent, qui insaniunt aut dormitant.

¶ ὁ ἄγγελος αὐτοῦ, *angelus ejus*) Ita colligebant ex similitudine vocis. Ex sententia sanctorum illorum, de Petri, quem morti proximum putabant, angelo audito, non potest firmiter concludi de singulis angelis singulorum hominum custodibus. Loquitur tamen etiam Petrus definite, cum articulo τὸν, v. 11.

17 κατασείσας, *motum faciens*) modeste; ne clamor fieret. Loquebantur multa, admirantes.

¶ Ἰακώβῳ, *Iacobo*) superstiti.

¶ ταῦτα, *hæc*) ut sciant, quid acciderit.

¶ ἐπορεύθη, *profectus est*) In persecutione sæpe unus potissimum petitur, & huic licet fugere præ ceteris. c. XVII. 14. Petrus postea rediit. c. XV. 7.

¶ εἰς ἕτερον τόπον, *in alterum locum*) non valde longinquum.

18 ἐν τοῖς στρατιώταις, *in militibus*) Viderant hi fidem, patientiam, preces Petri: nec tamen desierant illum incessere.

¶ τί ἄρα, *quidnam*) Singulari locutione exprimitur perturbatio militum.

19 ἀπαχθῆναι, *duci*) Locum justi subit impius.

¶ ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας, *ab Iudæa*) cum pudore, de Petro non exhibito.

20 ἦν δὲ, *erat autem*) Irrequieta vitæ ratio.

¶ θυμομαχῶν, *animo bellans*) θυμομαχεῖν dicitur, qui animo duntaxat infenso in hostem invehitur, viribus vel amissis jam, ut ex Polybio docet Raphelius, vel nondum collectis. Vel sine armis, annona negata, Tyrios & Sidonios Herodes premere poterat, ut fit in emporiis.

¶ πείσαντες, *placantes*) Ita Christiani quoque, Domino providente, annonæ ibi caritate levati sunt. conf. c. XI. 28.

¶ τὸν ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος, *cubicularium*) Tales sæpe multum possunt apud reges.

¶ εἰρήνην, *pacem*) Nesciebant, quo progressurus esset rex offensus.

¶ ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, *a regia*) Repete, χώρας, *regione*. Etiam a Salomone Hiram rex Tyri petierat annonam pro domo sua. 1 Reg. V. 9.

21 τακτῇ δὲ ἡμέρᾳ, *statuto autem die*) ludorum solennium pro salute Cæsaris: ut ait *Iosephus*, l. 19. Ant. Iud. c. VIII. qui hanc Herodis impietatem & pœnam copiose describit: *Amictus veste tota ex argento mirabili opere contexta, quæ radiis exorientis solis perculsa & divinum quendam fulgorem emittens, venerationem cum horrore incutiebat spectantibus. moxque adulatores perniciosi alius aliunde acclamantes, deum consalutabant, rogantes, ut faveret propitius. hactenus enim ut hominem veritos; nunc agnoscere & fateri in eo quiddam mortali natura excellentius. hanc impiam adulationem ille nec castigavit nec repulit. - Secuta sunt ventris tormina statim a principio vehementia. conversis igitur in amicos oculis: En, inquit, ego ille vestra appellatione deus vitam relinquere jubeor, fatali necessitate coarguente vestrum mendacium: & quem immortalem salutastis, ad mortem rapior -. Cruciatu deinde per continuos quinque dies nihil se remittente confectus vitam finiit.*

¶ πρὸς αὐτοὺς, *ad eos*) Inter auditores credibile est, fuisse Tyriorum & Sidoniorum legatos.

22 Θεοῦ

22 *θεοῦ φωνὴ, καὶ οὐκ ἀνθρώπου, dei vox, non hominis*) *Divinas* laudes oratoribus, principibus præſertim, ab acclamantibus interdum tributas eſſe, demonſtrat Ferrarius lib. 3 de Acclam. cap. XIII. & XIV. Sed ſolennitas impietatem formularum auget, non minuit.

23 *παραχρῆμα, confeſtim*) Celerrime occurritur imminutioni honoris divini. conf. c. XIV. 14. nec non Ap. XIX. 10.

¶ *ἄγγελος Κυρίου, angelus Domini*) angelus bonus. De gravi hac circumſtantia nil habet Ioſephus, qui multa minora perſequitur. Adeo differt Hiſtoria divi na & humana. Angelus Domini eduxit Petrum: Angelus Domini percuſſit Herodem. Vtrumque ab angelis factum eſſe, non viderunt mortales; ſanctis duntaxat innotuit.

¶ *οὐκ ἔδωκε, non dedit*) Quod laudatus ſit, non reprehenditur; ſed quod laudem acceptarit. Hoc ſacrilegium celeriorem meruit pœnam, quam cædes Iacobi & alia crimina.

¶ *σκωληκόβρωτος, vermium eſca*) quantum mutatus! Vermes homini in morte maxime naturales, & minime naturales, prout mortem ii vel ſequuntur vel præcedunt. Inſignes perſecutorum mortes. Evangelium ſuperat. v. 24.

25 *ὑπέστρεψαν, reverſi ſunt*) Antiochiam. c. XI. 30.

¶ *συμπαραλαβόντες, adſciſcentes*) Ieruſalem erat plantarium operariorum.

¶ *ἰωάννην, Iohannem*) v. 12. Hic quoque nomen habuit & Hebræum & peregrinum. Conf. c. XIII. 1. 8. 9. Congruit hæc nominum varietas Iudæorum & gentium ineunti conjunctioni.

CAP. XIII.

1 Τὴν οὖσαν) *quæ* jam *erat*, florens. C. XI. 20-27. unde ceteris mitti doctores poterant. conf. cap. XV. 35.

¶ *προφῆται, prophetæ*) verbi divini virtute pollentes.

¶ *λούκιος, Lucius*) Idem nomen, Rom. XVI. 21.

¶ *μαναὴν, Manaen*) aulæ tentatione liberatus.

¶ *σαῦλος, Saulus*) Complures jam annos apoſtolatum geſſerat, ſed Antiochiæ inter veteranos, inſigni modeſtia, infimo loco contentus erat, uti David etiam poſt unctionem oves paſcebat. Deinde Barnabæ adjunctus, eoque deinceps ſuperior. v. 9. Aliquantiſper modo hic, modo ille præponitur; & Barnabas quidem in Epiſtola publica, c. XV. 25.

2 *λειτουργούντων, miniſtrantibus*) per exercitium verbi & precum, & jejunia. v. 3.

¶ *ἀφορίσατε, ſegregate*) Id fecerunt. v. ſeq. Hoc ipſo verbo nixus eſt Paulus Rom. I. 1, *ſegregatus. Omnia eo tendunt, ne quisquam in ullo loco doceat, quo non ſit a DEO vocatus.* Iuſtus Ionas.

¶ *δὴ, igitur*) videlicet quum vos ipſos offertis.

¶ *καὶ τὸν*) Articulus Saulum Barnabæ æquat, præ aliis, qui v. 1 ſine articulo ei junguntur.

¶ *εἰς τὸ ἔργον, in opus*) Apoſtolorum non erat valde diu manere uno in loco. c. XI. 26.

¶ *ὃ*) Accuſativus pendet a præpoſitione in *προσκέκλημαι*.

¶ *προσκέκλημαι, vocavi*) Ergo vocatio aliqua ad Barnabam & Saulum ipſum interna pervenerat; quæ nunc per os aliorum reiteratur: (conf. not. ad Luc. XXIV. 34.) ut hi quoque ſcirent vocationem illorum, eique ſubſcriberent. Correlata, *προσκέκλημαι, ἀφορίσατε, vocavi, ſegregate.* Sæpe Paulo, quæ ad ipſum pertinerent, per alios ſignificata ſunt. Idem verbum Exod. V. 3:

ὁ Θεὸς τῶν ἑβραίων προσκέκληται ἡμᾶς.

3 νηστεύσαντες, *jejunantes*) denuo. coll. v. 2. Sic fecerunt quoque c. XIV. 23.

¶ ἐπιθέντες, *imponentes*) Paulo iterum (coll. c. IX. 17.) impositæ manus.

4 ἐκπεμφθέντες) *emissi*, quocunque eundum foret.

¶ κύπρον, *Cyprum*) Barnabæ patriam. c. IV. 36.

5 ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *in synagogis*) Vt occasiones se obtulere, sic iis usi sunt. v. 7. 14. 42. Paulatim apertius ad ipsas gentes producti sunt. c. XIV. 14. 21.

¶ ὑπηρέτην, *ministrum*) Fides non tollit gradus varios functionum. Barnabas & Paulus divinitus nominati: atque his liberum fuit alios adsciscere. In aliis rebus major, in aliis minor optio.

6 πάφου) *Paphos* erat urbs occidentalis; *Salamis*, orientalis.

¶ μάγον ψευδοπροφήτην, *magum pseudoprophetam*) Duo prædicata valde conjuncta.

¶ βαριησοῦ, *Barjehu*) *Barjehu* nomen perinde ut *Iehu* per se virile erat, sed mago pseudoprophetæ ad aucupandam divinitatis opinionem perquam opportunum fuit. Collactanea sunt *Iehu* & *Iehovah*: quæ etiam ratio esse videtur, cur Syrus *Barjehu* interpretatus sit *Bar Schumo*. In *Barschumo* & in *Elymas* Syria Græca Hermanni von der Hardt p. 110. 114. *cæcitatis* notionem statuit: sed vel ex eo, quod *Barschumo* frequentissimum Syris nomen est, ut ex Assemanni Bibliotheca or. T. 2. c. I. patet, gratior ejus quærenda est notio. Ludovicus de Dieu interpretatur *filium ulcerum*, *medicum ulceribus medentem*: sicut *Elymas* ei est חלומא *sanator*. Illum *Barjehu* Paulus, arrogantiam parodia retundens, *filium diaboli* appellat.

7 ἦν σὺν τῷ ἀνθυπάτῳ, *erat cum proconsule*) ἀνθύπατος, *proconsul*, vulgo dicebatur pro *proprætore* vel *pro quæstore* Cypriorum. Cum *Sergio Paulo erat* vel versari solebat Elymas. Hunc ille vel voluntate sua tulerat, vel necessitate quadam perpessus erat. *Prudentiæ* tamen fuit; non præstigiis ejus retineri, sed veritatem quærere. *Prudentia*, sobrie, vigilanter, moderate agens, memorabilis virtus in iis, qui potestatem, in magistratu, pro ratione habere possent.

¶ οὗτος, *hic*) quippe *vir prudens*. Prudentia Sergium non fecit aptum ad fidem, sed minus ineptum.

8 διαστρέψαι, *avertere*) Idem verbum, v. 10.

9 ὁ καὶ παῦλος, *qui etiam Paulus*) Paulus, deposito nomine veteri, quod ex circumcisione gesserat, novum æquipollens cognomini קטן quod eum gessisse, particula καὶ innuere videtur, ineunte apostolatu, accipit, ex prima sua evangelica versus occidentem inter Græcos victoria, mutata unica literula, non errore Græcorum Cypriorum, sed consilio divino, convenienter & opportune. Causa est vel externa vel interna. extrinsecus videtur nomen proconsulis secutus, quod is amicum se Paulo, fortasse in confirmando Romanæ civitatis jure, præbuerat: hæc enim esse solebat assumendi nominis ratio. vid. Cic. l. 13 fam. ep. XXXV & XXXVI. Interior causa est, quod ipse Sergius Paulus, primitiæ expeditionis hujus, spiritualem cum apostolo necessitudinem esset consecutus. Erat præterea hoc nomen gentibus, quarum mox apostolus erat, familiare & præ *Saul* Hebraico gratum, respondens ejus staturæ, 2 Cor. X. 10. & sensui, Eph. III. 8. coll. Ps. LXVIII. 28.

¶ πλησθεὶς, *impletus*) actu præsenti, adversus magum acrem. Ideo Barnabas ei cedit, ab hoc momento. v. 13.

¶ πνεύ-

¶ πνεύματος ἁγίου, *Spiritu sancto*) Ioh. XX. 22. 23.

10 ὦ) Interjectio, *O*, proprie cohæret cum Substantivis *fili* & *inimice*: sed his, gravissimam correptionem significantibus, præmittitur ætiologia, *plene* &c.

¶ δόλου, *dolo*) Notatur *pseudopropheta*.

¶ ῥαδιουργίας, *versutia*) Notatur *magus*.

¶ υἱὲ διαβόλου, *fili diaboli*) Id quoque convenit *mago*, & tali homini, qui non solum ipse malus est, sed etiam alios vetat meliores fieri.

¶ ἐχθρὲ πάσης δικαιοσύνης, *inimice omnis justitiæ*) Id quoque convenit *pseudoprophetæ*: verus propheta docet *justitiam*, eamque in Christo.

¶ οὐ παύσῃ, *non desines*) Nunc certe tempus fuerat desistendi a malitia etiam antehac exserta. Non desistere, *diabolicum*. Multi hoc per Interrogationem pronuntiant.

¶ τὰς εὐθείας, *rectas*) Rectitudo & simplicitas, character doctrinæ divinæ.

11 τὸν ἥλιον) *solem*, ac lucem. Circa solem multum occupatam fuisse Elymæ magiam, verisimile est.

¶ ἄχρι καιροῦ, *ad tempus*) Non opus fuit, a Luca definite indicari tempus. Duplex miraculum: incussa cæcitas, & determinatio temporis.

¶ ἀχλὺς, *caligo*) intrinsecus.

¶ σκότος, *tenebræ*) foris.

¶ ἐζήτει, *quærebat*) Criterium cæcitatis.

12 τὸ γεγονὸς, *factum*) Sæpe, quæ obstitere veritati, victa inserviunt.

¶ διδαχῇ, *doctrina*) Miraculo acuebatur attentio ad doctrinam.

13 οἱ περὶ τὸν παῦλον, *Paulus & qui cum eo erant*) Iam Pauli potior, quam Barnabæ ratio habetur.

¶ πέργην τῆς παμφυλίας, *Pergen Pamphyliæ*) Nomen regionis additur; quia *Perge* minus nota per se erat.

¶ ἀποχωρήσας, *discedens*) vel quod labores itinerum non ferret, vel quod inter gentes versari dubitaret. Lautam occasionem amisit.

14 ἀντιόχειαν τῆς πισιδίας, *Antiochiam Pisidiæ*) aliam ab ea, de qua v. 1.

¶ ἐκάθισαν, *sederunt*) habitu auditorum. Antitheton: *surgens*. v. 16.

15 τὴν ἀνάγνωσιν, *lectionem*) solennem, qua Moses anno vertente perlegebatur per sabbata, & lectiones Mosaicis congruentes in Prophetis prioribus & posterioribus adjungebantur. *Elias in Thisbi in voce* פטר *prophetarum lectionem post Antiochi demum Epiphanis tempora, quum legis lectio palam & severe esset interdicta, ortam docet: retentam vero deinceps.* L. de Dieu.

¶ οἱ ἀρχισυνάγωγοι, *principes synagogæ*) qui alio loco in synagoga se tenebant. Singulæ synagogæ singulos principes habebant. itaque vocabulum hoc loco sumitur latius, ut ἀρχιερεῖς in plurali. vid. Rhenferd. op. philol. p. 430.

¶ εἰ ἔστι *si quis est*) Non omnes appositi ad dicendum, nec omni tempore. His duumviris nunquam deerat, quod dicerent.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Aptos eos ad docendum esse, variis jam indiciis constare potuerat.

¶ παρακλήσεως, *exhortationis*) abs qua nomen *Barnabæ*.

16 κατασείσας, *commovens*) ne vel prima verba non audirentur.

¶ ἄνδρες, *viri*) Recurrit appellatio, v. 26. 38.

¶ καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Θεὸν, *& qui timetis Deum*) Hi erant proselyti, non exclusis gentibus. coll. v. 17. 26. 43.

17 ὁ Θεὸς, *Deus*) Tali commemoratione conciliabantur animi, cum viderent, Paulum conſentire libris V. T. convincebantur de obligatione ſui erga Deum opt. max. & invitabantur ad fidem habendam promiſſioni & impletioni. Sex verſibus v. 17-22 tota anakephalæoſis V. T. expeditur: cetera de N. T. agunt.

¶ τοῦ λαοῦ τούτου, *populi hujus*) Paulus maxime eos alloquitur, quos appellat *timentes DEVM*, & loquitur *de* Iſraële. v. 23. donec v. 26 magis directe etiam Iſraëlitas alloquitur.

ἐξελέξατο, *elegit*) Electio divina *exaltavit* populum; non populi meritum aut dignitas ulla. Ez. XX. 5.

¶ πατέρας, *patres*) Abrahamum & poſteros.

18, 19 καὶ- ἐτροφοφόρησεν κτλ. *&-geſtavit &c.*) Sermonis hujus principium, v. 17. 18. 19. tria habet verba græca, partim rara, partim plane ſingularia in ſacris literis: ὕψωσεν, ἐτροποφόρησεν, κατεκληρονόμησεν· quorum primum Es. I. 2. ſecundum & tertium Deut. I. 31. 38. occurrunt. Atque hæc duo capita, Deut. I. Es. I. hodienum in uno ſabbato leguntur: unde, utrumque eo ipſo ſabbato, & quidem Græce lectum fuiſſe, Paulumque ad eam potiſſimum lectionem Moſis & prophetarum, v. 15 reſpexiſſe, ſatis firmiter concludimus. Nam etiam *judicum* mentio, v. 20. cum Haphtara, Es. I. 26 congruit: & Iudæis ſolenne eſt, ſermones eorumve exordia e ſabbatica lectione in ſynagoga ſumere. Nunc quod ad verbum ἐτροποφόρησεν attinet, pro quo inſignes codices habent ἐτροφοφόρησεν, extra controverſiam pridem eſt, reſpici eo locum Deut. I. 31, ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ ἐτροφοφόρησέ σε Κύριος ὁ Θεός σου, ὡς εἴ τις τροφοφορήσαι ἄνθρωπος τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Hebr. נשא *tulit*, ſimpliciter: quomodo? per tolerantiam, an per beneficentiam? Reſp. *Tulit* Deus, non modo *duxit*, populum Iſraëliticum in *deſerto*, beneficentiſſima, eaque plane ſingulari ratione, quæ proprie illi conveniret ætati tenellæ, qua populus non ipſe ſe tulit, ut homo adultus, ſed Deus eum, ut parvulum necdum ſibi ſuppetentem, geſtavit, ut neque de victu, neque de amictu, neque de profectione eſſent ſoliciti. Atque hanc ſingularem *ferendi* rationem Scriptura de populo in deſerto loquens ab omni alia diſtinguit. vid. Deut. VIII. 2. 5. 15. XXXII. 10 ſſ. Ies. LXIII. 9 fin. Hos. XI. 1 ſſ. Amos. II. 10. Neh. IX. 21. quo loco conjugatum exſtat, διέθρεψας· & conf. Num. XI. 12, ὡσεὶ αἴροι τιθηνὸς τὸν θηλάζοντα. Et huc ſpectat quoque locus Deut. I. & hîc Paulus: unde recte, *nutrivit*, reddit *Laud.* 3. cum *Æth. Arab.* & *Syro*. Nam *mores* populi *tulit* Deus antea quoque, Ez. XX. 9. & poſtea Ps. CVI. 43 ſ. Quare ſi ſemper aliud eſſet τροποφορεῖν, aliud τροφοφορεῖν, plane ἐτροφοφόρησε legendum eſſet, quod verbum exſtat quoque 2 Macc. VII. 27. & in Macar. homil. 46. §3. Sed eodem ſenſu dicitur, ἐτροποφόρησεν. Duplex enim hujus verbi vis eſt, prout vel a τρόπος, vel a τροφὸς (non a τροφὴ) deducitur. nam φ ante φ in π tranſit, ſicut non ἀφὴ, θαφὴ, ἐχεχειρία, ὀχεθηγία, φέφυκα, χιθὼν, ἕχω, ἀμφέχω (unde tamen ἕξω, ἀμφέξω) ſed ἀφὴ, ταφὴ, ἐκεχειρία, ὀχετηγία, πέφυκα, κιθὼν aut χιτὼν, ἔχω, ἀμπέχω ſcribitur, fuga plurium aſpirationum, quæ tanta eſt, ut librarii paſſim ſcriberent, οἱ Φαρισαῖοι, αἱ ἡμέραι, εἷς ὁ κτλ. A τρόπος deductum adhibet Scholiaſtes Ariſtophanis, qui in verſibus his,

Οὐ χρὴ λέοντος σκύμνον ἐν πόλει τρέφειν,
Μάλιστα μὲν λέοντα μὴ 'ν πόλει τρέφειν.
Ἢν δ' ἐκτραφῇ τις, τοῖς τρόποις ὑπηρετεῖν·

poſtremam phraſin verbo τροποφορεῖν reddit.

dit. Ran. Actu 5. scen. 4. f. 185. Et Tullius l. 13 ad Att. Epist. 29 τὸν τῦφον μου τροποφόρησον. Sed in Sacris etiam ii, qui τροποφορεῖν scribunt, tamen τροφοφορεῖν sentiunt. Codex Cantabrigiensis Græce habet ἐτροποφόρησεν, & tamen Latine, *ac si nutrix aluit*. Constit. apost. habent, ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς ἐν παντοίοις ἀγαθοῖς. l. 7. c. XXXVI. Et sic plane Ephraim Syrus, ὥσπερ νήπιον -, οὕτω καὶ αἱ ψυχαὶ αἱ χάριτος θείας μέτοχοι γενόμεναι, τροποφοροῦνται ἐν τῇ γλυκύτητι καὶ ἀναπαύσει τοῦ πνεύματος, κτλ. fol. υκς. ed. Oxon. E contrario τροποφορεῖν, a τρόπος, in testimoniis certe modo allatis, contensum aliquem infert: Deus vero mores populi in deserto minime approbavit. προσώχθισα, inquit, Hebr. III. 10. coll. Ex. XXIII. 21. XXXII. 10. Ps. CVI. 23. Ies. LXIII. 10. Ez. XX. 13. Deinde etiamsi de inculpata *morum* malorum *tolerantia* possit accipi, id tamen hoc loco, ut Millius ait, *fortasse ne verum quidem est. quomodo enim mores eorum per annos XL in deserto pertulit Deus, quos omnes, præter unum & alterum, prostravit in deserto?* Neque ea notio instituto apostoli congrueret: implicite enim Israëlitas accusaret; quod eum statim in exordio, tam leni præsertim, facere voluisse, non est verisimile. τρέπω & τρέφω in etymo verbi hujus jungit Procopius Gazæus, declarans illud ἐτροποφόρησεν, Deut. I. ὁ σύμμαχος ἐβάστασε, φησί. κυρίως δὲ σημαίνει τὸ τοὺς παῖδας δυσκολαίνοντας τρέπειν καὶ μεταφέρειν διὰ συμψελλισμῶν καὶ συγκαταβάσεως. vid. Hœschel. ad Orig. c. Cels. p. 480. Certe quicquid boni notio a vocabulo τρόπος habet, tamen manet. nam plane etiam τροφὸς cum cetera præstat, tum inprimis parvuli morosi mores tolerat: & Deus mores Israëlitarum toleravit, sed multis etiam aliis eos modis ἐτροφοφόρησε. Ps. LXXVIII toto. In Asia, ut apparet, pronunciarunt & scripserunt ἐτροποφόρησεν· Alexandriæ, ἐτροφοφόρησεν. quodque apud Origenem non semel ex Deut. I. ἐτροποφόρησεν allegatur, a librariis proficisci potuit. Theophilum, cui Evangelium & Acta scripsit Lucas, *Alexandriæ* fuisse, alibi ostendimus. Id quoque adjuvat, ut ἐτροφοφόρησε Lucæ esse, arbitremur, cum præsertim cod. *Alex.* & apud LXX & in Actis sic habeat. Dicendum est etiam aliquid de verbo κατεκληρονόμησεν. Notat id non modo *hereditatem sumere*, sed etiam *hereditatem dare*: Iud. XI. 24. & hoc Lucæ loco optimis codicibus nititur. perpauci, κατεκληροδότησεν. Eadem varietas apud LXX, Deut. I. 38.

¶ ὡς τεσσαρακονταετῆ χρόνον *circiter quadraginta annorum tempus*) Paulus beneficia DEI erga populum chronologica methodo recensens simul ansam auditoribus præbet cogitandi de longitudine seculorum ab Exodo usque ad Christum, invitatque auditores, ut Iesum eo magis agnoscant esse Christum. conf. Matth. I. 17.

19 ἔθνη ἑπτὰ, *gentes septem*) Deut. VII. 1.

19, 20 ὡς ἔτεσι κτλ.) Vberiorem hic locus considerationem postulat.

I. *Antiqua lectio tenenda est.*

Permulti codices, at minus antiqui, sic habent: ὁ θεὸς ..... τὴν γῆν αὐτῶν. καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι κτλ Minus multa, sed tamen antiquiora & potiora documenta sic, ὁ θεὸς ..... τὴν γῆν αὐτῶν, ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα. Καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε κριτὰς κτλ. Igitur *quasi annorum* 450 mentio cum *distributione terræ*, non cum *judicibus* connectitur. Clausulam de *quasi annis* 450 facile prætermiserunt librarii minus antiqui, & in subsequenti periodo suppleverunt.

II. *Distributio terræ non est initium periodi, quasi annorum CCCCL, sed meta.*

In notando *tempore* dativus casus vel accusativus

ſativus promiſcue interdum adhibetur: ſed hîc conſiderate inter accuſativum non ſemel poſitum, dativus ſemel ponitur. v. 18-21. Accuſativus ſimpliciter reſpondet quæſtioni, *quamdiu?* ſed dativo innuitur, quantum annorum ab initio rei interceſſerit, dum res ipſa eveniret. conf. Ioh. II. 20. Si Paulus diceret ἔτη, *annos*, ſermo inferret, diſtributam eſſe Iſraëlitis terram, *quaſi annos* 450 poſſidendam, usque ad *promiſſionem* videlicet datam Davidi de Meſſia: nam tota ceteroqui poſſeſſio erat multo diuturnior. Grotius annos ferme 450 numerat ab Exodo ad illud tempus, quo David ex arce Sion ejecit ejectos pridem ex urbe Ieruſalem Iebuſæos. *Tantum temporis*, inquit, *impenſum fuit ad collocandam gentem Hebræam in illis ſedibus*. Immo vero *tota gens* in illis ſedibus per Ioſuam collocata eſt: Ios. XI. 23. XIV. 15. XIX. 51. XXI. 43. 45. quanquam *totam terram* ipſis datam occupavere ſegnius. Iud. XVIII. 1. Quare *occupatio* terræ non magis includitur *quaſi annis* 450, quam poſſeſſio terræ occupatæ. Quum vero ἔτεσιν *annis* dicit Paulus, innuit, ab eo tempore, cum Deus patres elegit, promiſſione iis data, & a patrum peregrinatione, usque ad terræ diſtributionem, fuiſſe *quaſi annos* 450. Hos *quaſi annos* 450 Tabella monſtrat.

A. M. 2046. Iſaac naſcitur.
2485. Sihon & Og debellantur.
2486. Iordan trajicitur.
2491. Caleb inprimis portionem accipit. Terra diſtribuitur, deinceps poſſidenda.
2492. Radix annorum ſabbaticorum.
2493. Agriculturæ initium.

Vid. *Ord. temp.* pag. 3 ſ. 66. qui initium quidem agri culturæ minus commode refert, p. 424. 85. quare hoc loco dilucidius reddidi. Id abeſt a nato Iſaaco annis 447. qui ſunt quaſi 450. præſertim quum poſtea quoque fuerit, quæ occuparetur, terra. In hanc fere ſententiam ipſa lectio communior græca flectitur a Millio.

III. *Lectio græca recentior nos non retinet.* Anni Iudicum ab Othniel ad mortem Eli ſunt 339. & ſervitutum anni ſeorſum, 111. Summa, 450. Sic numerum iniſſe videntur, qui lectionem mutarunt. Sed revera multo brevior eſt tota Iudicum periodus, a diſtributione terræ ad ipſam mortem Sauli regis. nam ab Exodo ad templum fundatum ſunt tantummodo 480 anni. Nos, veterem lectionem amplexi, non neceſſum habemus in *annis quaſi* 450 ad *Iudices* accommodandis operam conſumere, eave de re ad conjecturam confugere, quæ 350 pro 450 legit, ut Lutherus, conſtanter, & multi alii, apud Iac. Dorncrellium, fecerunt.

20 μετὰ ταῦτα, *poſt hæc*) *hæc*, verſu 17-19 memorata.

¶ ἔδωκε, *dedit*) Beneficium erat.

¶ κριτὰς, *judices*) Iudicum tempora inprimis fuere lauta, nec ſervitutes magnam eorum temporum partem confecerunt. itaque Paulus mentionem *Iudicum* ex illa Haphtara Ieſ. I. 26 repetit.

¶ τοῦ προφήτου, *prophetam*) Ante Samuelem, rari prophetæ; poſtea, permulti.

21 σαοὺλ - βενιαμὶν, *Saul - Benjamin*) Ejuſdem nominis & tribûs fuerat Paulus.

¶ ἔτη τεσσαράκοντα, *annos quadraginta*) Hîc Samuelis *prophetæ* & Sauli *regis* anni in unam ſummam conferuntur. nam inter unctionem Sauli regis & mortem ejus non erant XX anni, nedum XL. 1 Sam. VII. 2.

22 μεταστήσας, *amovens*) Opportune hoc dicitur: hinc enim intelligi poterat, DEI œconomiam admittere varietatem.

¶ αὐτὸν, *illum*) Regnum Saulis mox in filio ejus exſpiravit.

¶ ἤγειρεν, *ſuſcitavit*) Hoc plus notat, quam *dedit*: ſignificat enim firmitudinem.

¶ ᾧ, *cui*) Conſtr. cum μαρτυρήσας *teſtans*.

¶ μαρ-

¶ μαρτυρήσας, testans) ut de re penitus in pectore inclusa.

¶ εὗρον δαυὶδ, inveni David) Sic LXX, Ps. LXXXIX. 21. εὗρον, inveni, ut quiddam rarum, nec coactum.

¶ τ̃ ȣ̃ ἰεσσαὶ, filium Iessæ) 1 Sam. XVI.

¶ ἄνδρα κατὰ τ̃ καρδίαν μȣ, ὃς ποιήσει πάντα τὰ θελήματά μȣ) 1 Sam. XIII. 14. LXX, ζητήσει Κύριος ἑαυτῷ ἄνθρωπον κατὰ τ̃ καρδίαν αὐτȣ̃, καὶ ἐντελεῖται Κύριος αὐτῷ. κτλ.

¶ κατὰ τ̃ καρδίαν μȣ, secundum cor meum) Vis scire, quid rectum, quis rectus? Expende ad cor Dei. Omnia debemus ad cor DEI, sed cor DEI non ad nostrum cor exigere.

¶ ὅς, qui) Typus Christi.

¶ θελήματα) voluntates, multas, pro negotiorum varietate.

23 κατ' ἐπαγγελίαν, secundum promissionem) 2 Sam. VII. 12. Promissionis mentio, ansa fidei, ad hos auditores.

¶ ἤγαγε, duxit) Sic codd. optimi. Multi, ἤγειρε, ex v. 22. at הביא LXX, ἄγειν, Ies. XLVIII. 15. Dan. IX. 24. Expendatur maxime illud Zach. III. 8, Ecce ego ἄγω adduco servum meum, Orientem.

¶ σωτῆρα, Salvatorem) Sic, σωτηρίας salutis, v. 26. Alludit ad notationem nominis Iesu, quod exprimitur v. 32.

24 πρὸ προσώπȣ τῆς εἰσόδȣ αὐτȣ̃, ante faciem ingressus ejus) Miram emphasin, ob propinquitatem Messiæ jam tum præsentis, notat L. de Dieu. coll. Num. XIX. 4.

25 τ̃ δρόμον, cursum) Multorum præstantissimorum servorum DEI celeriter confecta sunt munera: ideo cursus dicitur.

¶ τίνα με ὑπονοεῖτε εἶναι; οὐκ εἰμὶ ἐγώ) quem me arbitramini esse: non sum ego: habet Latinus interpres. Ex quo Lutherus, Ich bin nicht der, dafür ihr mich haltet. Nam Lutheri ætate Latina exemplaria, quæ ille in Actis interdum sequebatur, (c. IV. 9. V. 6. IX. 31) fere carebant signo interrogationis. At hoc loco valde excitata est oratio, cum interrogatione, quæ Latinis postea editionibus hîc quoque addita est. τίνα hoc loco pro ὅντινα possitne dici, nec ne, non quærimus. Ait Raphelius, negat Wolfius.

26 ὑμῖν, vobis) Applicatio. Vobis pertinet ad totum auditorium, simulque facit antitheton ad Hierosolymitas, coll. v. seq. γὰρ enim. quanquam γὰρ enim etiam nexui servit inter ἐπλήρωσαν impleverunt & ἐξαπεστάλη emissum est. Luc. XXIV. 46 s. Paulus Hierosolymitanis, non toti nationi, adscribit necem Messiæ.

¶ ἐξαπεστάλη) Elegans decompositum: Sermo, divinitus missus, Act. X. 36. ex Hierosolymis emissus est in remota loca.

27, 28 καὶ τὰς - καὶ μηδεμίαν) καὶ, καὶ, cum, tum. Φωνὰς pendet ab ἐπλήρωσαν, non ab ἀγνοήσαντες.

¶ τὰς φωνὰς, voces) claras, consonas, multas.

¶ ἀναγινωσκομένας, quæ leguntur) Admonentur auditores. coll. v. 15.

¶ κρίναντες, judicantes) condemnantes Hunc.

¶ ἐπλήρωσαν) Sequitur compositum, ἐκπεπλήρωκε, v. 32. cum epitasi.

28 μηδεμίαν αἰτίαν, nullam causam) Innocentia Christi.

¶ εὑρόντες, invenientes) etsi quæsiere.

29 γεγραμμένα, scripta) Vltra non poterant. In Iesu impleta omnia.

31 τοῖς συναναβᾶσιν, his, qui simul ascenderant) Profectio illa ultima & ceteras omnes præsupponit, & per se est momentosissima.

¶ οἵτινες νῦν εἰσι, qui nunc sunt) Nil commemorat Paulus de sua ipsius visione; non enim opus erat, huc descendere initio: neque de se dicit quidquam a Barnaba sejunctum.

ctum. quare v. 32 generalius loquitur.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Chriſti. c. V. 32 not.

¶ λαὸν, *populum*) Reſp. ὑμᾶς *vobis*, v. ſeq.

32 τὴν) Senſus: εὐαγγελιζόμεθα, ὅτι τὴν πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίαν ὁ Θεὸς ἐκπεπλήρωκε. Conf. ὅτι, c. XVI. 3.

¶ ἐκπεπλήρωκε) Rarum verbum, nusquam alias nec in V. nec in N. T. adhibitum de promiſſione *expleta*.

¶ ἀναστήσας Ἰησοῦν) *quum ſuſcitavit Ieſum*, & vobis præſentem exhibuit. A ſuſcitatione hac abſolute dicta (uti c. III. 22.) diſtinguitur ſuſcitatio e mortuis. v. 34. Vtraque ex V. T. confirmatur.

33 ἐν τῷ ψαλμῷ, *in Pſalmo*) Kimchi hunc Pſalmum a Davide ſub initia regni ſcriptum eſſe cenſet. Hieroſolymis tamen eundem ſcriptum eſſe, colligas ex Act. IV. 27 *in urbe hac*. Etenim *Sion* memoratur Ps. II. 6. Sine epitheto numerali *Pſalmum* Lucas memoravit: (vid. Apparat. crit. p. 622. & adde *Heſychium* presbyterum in Wolfii Anecdotis Græcis, T. III. p. 175.) alias non *primum*, non *ſecundum* alii poſtea aliique ſcripſiſſent; imo dubitatio, primusne an ſecundus eſſet Pſalmus, apud veteres nunquam fuiſſet exorta. Cur non etiam Pſalmum XV vel XVI dixiſſet Lucas, ſaltem v. 35, qui verſum hunc 33 reſpicit?

¶ υἱός μου εἶ σὺ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε) Sic LXX, Ps. II. 7.

¶ υἱός μου, *filius meus*) Sententia eſt hæc: *Tu, Ieſu, es filius meus, adeoque verus Meſſias.* conf. not. ad Hebr. V. 5.

¶ σὺ) *tu*, unus, Meſſias. Reſpicit Paulus, dum ſummam citat, Pſalmum totum, notiſſimum auditoribus, maximeque verſum 2, ubi expreſſa *Meſſiæ* mentio. Pronomina σὺ, ἐγὼ, *tu, ego*, mira ſeſe vi excipiunt.

¶ σήμερον, *hodie*) Sane ab æterno eſt Filius DEI: ſed æternitas nunquam vocabulo *hodie* ſignificatur. Quare, *ego hodie genui te*, dicitur hoc ſenſu: *hodie definii, declaravi, te eſſe Natum meum*. Generatio proprie dicta præſupponitur. Sæpe autem res tum dicitur fieri, quum ea ut facta aut futura repræſentatur. 2 Chron. IX. 6, προστέθηκας *addidiſti*; Ios. XXII. 31, ἐῤῥύσασθε *liberaſtis*; & ſic Hebr. I. 6. Act. I. 18 not. Plura e ſacris collegit Glaſſius l. 3. tr. 3. can. 15. nonnulla e profanis Linacer l. 2 in extremo. Proprie ſpectatur *hodie* illud, quod exſtat Luc. II. 11. coll. ibid. c. I. 32 ſeq. 35. Subinde particula *hodie* dicit tempus præſens, uti Deut. XXXI. 2. Ios. XIV. 11. Eſt igitur locutio conciſa, uti Ioh. VIII. 58: *antequam Abraham fieret, ego* (eram, & hodie) *ſum*. Sic: *Ego te genui*; idque *hodie exſtat, quod ego te genuerim.*

34 ὅτι, *quod*) Paulus non quaſi præſuppoſita reſuſcitatione perpetuam probat Chriſti vitam; alias v. 37 diceret, *non videbit corruptionem*, in futuro: ſed ipſam reſuſcitationem, coll. v. ſeq. probat, & injicit, conjunctam cum ea eſſe vitam perpetuam. Quæſtio erat de reſurrectione ipſa Chriſti, non, ea præſuppoſita, de vita perpetua.

¶ μηκέτι, *poſthac non*) Ne ſemel quidem vidit Chriſtus corruptionem. Itaque μηκέτι ſic reſolvas: *μηκέτι non amplius* ibit in mortem, quam alias ſolet ſubſequi διαφθορὰ *corruptio*. conf. οὐκέτι, *poſthac non*. Rom. VI. 9.

¶ ὅτι δώσω ὑμῖν τὰ ὅσια Δαυὶδ τὰ πιστὰ) Ies. LV. 3. LXX, διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια Δαυὶδ τὰ πιστά.

¶ τὰ ὅσια Δαυὶδ, *Sancta Davidis*) חסדי דוד *gratias Davidis*. Chriſtus חסיד v. 35. τὸ τοῦ Χριστοῦ, חסדים termino abſtracto. Eſtque plurale, Ies. LXIII. 7. *gratia pro gratia*, Ioh. I. 16. *gratia & veritas*, ib. v. 17. Sunt divinæ illæ gratiæ, in Chriſto promiſſæ Davidi,

di, & a Davide tantopere exſpectatæ. conf. v. 23.

¶ τὰ πιςὰ) הנאמנים *certas*, firmas, ſolidas, quæ plane nomen ſuum tuentur, (Rom. XI. 6.) quæ ſe invicem ſuſtentant: quarum aliæ alias antecedunt, aliæ alias neceſſario ſequuntur, quibus plane innitendum, quæque in æternum conſtabunt. conf. אמן *amen*, 2 Cor. I. 18. 20. מכות נאמנות νόσυς πιςὰς, *plagas certas*, Deut. XXVIII. 59. Conf. ibid. C. XXXII. 20. ubi coll. v. ſeq. filii, in quibus non eſt (אמן LXX, πίςις) *fides*, ſunt *non filii*. Ieſajas ἐκ παραλλήλυ præmiſit: *fædus æternum*. Hinc neceſſario ſequitur *reſurrectio Chriſti*. Hebr. XIII. 20. nam ſine ea non potuere populo DEI obtingere beneficia Meſſiæ. Conjugatum & correlatum ad ea eſt אמונה πίςις *fides*.

35 ἐν ἑτέρῳ) in *alio*, Pſalmo, vel potius loco. nam v. præc. allegatur Ieſajas.

¶ λέγει, *dicit*) David, nomine Meſſiæ.

¶ ὀυ δώσεις, *non dabis*) Vid. not. ad c. II. 25.

36 δαυὶδ, *David*) Occurritur exceptioni, Pſalmum agere de Davide: & hoc refutat Paulus ab eventu, conf. c. II. 29 ſ. ſimulque docet ὅσια δαυὶδ non dici, quod David ea daturus eſſet, ſed quod Davidi exſpectata eſſent.

¶ ἰδίᾳ γενεᾷ) Caſus ſextus, conſtruendus cum ὑπηρετήσας, *poſtquam ſua generatione miniſtravit*. Davidis partes non extendunt ſe ultra modulum ætatis vulgaris. 2 Sam. VII. 12. Huic brevi tempori opponitur perpetuitas Meſſiæ, c. VIII. 33.

¶ ὑπηρετήσας, *miniſtrans*) Dic, cur hîc? homo, in mundo. Præclariſſime ſpatium ſuum impendit David. v. 22.

¶ βυλῇ, *voluntati*) Meſſiam maxime ſpectanti. Conſtr. cum ὑπηρετήσας, *miniſtrans*, coll. Sap. XIX. 6.

¶ ἐκοιμήθη) שכב obdormivit.

¶ προσετέθη, *appoſitus eſt*) Hoc verbum ad corpus quidem etiam, ut Germanicum *beyſetzen*, ſed ſimul ad animam refertur, animæque immortalitatem præſupponit.

37 ἤγειρε, *ſuſcitavit*) Hîc non notatur reſuſcitatio ex mortuis; quippe quæ ipſa in concluſione evincitur: ſed, *quem Deus ſuſcitavit*, eſt *Sanctus DEI*, v. 35. ut hæc Subjecti deſcriptio contineat ætiologiam.

38 διὰ, *per*) Conſtr. cum ἄφεσις *remiſſio*.

¶ καταγγέλλεται, *annunciatur*) noſtrâ operâ. Correlatum, *fides*. v. ſeq.

39 ὧν) Repetatur ἀπὸ ex proximo.

¶ ὀυκ ἠδυνήθητε, *non potuiſtis*) Non modo, *non poteſtis*, ſed, *nunquam potuiſtis*, etiamſi conaremini.

¶ νόμῳ) *lege*, quam colitis. v. 15. Iudæis non tam familiarem debemus putare fuiſſe legis diviſionem in moralem & ceremonialem, quum utraque ſimul vigeret, quam nobis eſt hodie. quare hic locus de univerſa lege agit. Moſes eſt Moſes, ſive de ritibus, ſive de moribus præcipiat: & e diverſo Chriſtus eſt Chriſtus.

¶ ἐν τύτῳ, *in Hoc*) Antitheton ad *legem Moſis*.

¶ πᾶς, *omnis*) Sive legem habens, ſive non habens: ſive Iudæus, ſive ex gentibus. nam ex his aderant nonnulli. v. 42.

40 βλέπετε, *videte*) Admonitio, adhuc ſine reprehenſione; ſed tamen ſeria.

¶ ἐν τοῖς προφήταις) *in* XII *prophetis*, nempe Hab. I. 5.

41 ἴδετε οἱ καταφρονηταὶ) Sic LXX, pro Hebræo, ראו בגוים Videri poterant legiſſe בגדים Etiam Syr. int. *tranſgreſſores*. Derivant ab Arab. בגא *elate ſe geſſit cum injuria*. vid. Gebhard. in XII. proph. min. p. 1017 ex Pocockio.

¶ καταφρονηταὶ, *contemtores*) Summa & caput perditionis, ſocordia.

¶ καὶ

¶ καὶ θαυμάσατε) LXX, καὶ ἐπιβλέψατε, καὶ θαυμάσατε θαυμάσια.

¶ ἀφανίσθητε, *colorem amittite*) vultu; præ vehementia admirationis, quæ in Hebræo והתמהו תמהו vel verbo vel terminatione verbi geminata significatur. Imperativus hanc vim habet, ut contemtores relinquantur stupori suo.

¶ ὅτι) LXX, διότι.

¶ ἔργον ᾧ) LXX ὃ habent.

¶ ὃ, *quod*) Generaliter exprimitur judicium in Iudæos: deinde v. 46 id apertissime indicatur.

¶ οὐ μὴ πιστεύσητε, *non credetis*) *Hab. I. Contra incredulitatem eorum, qui non crediderunt verbo promittenti liberationem ex potentia Chaldæorum. Illa verba prophetæ haud dubie tunc contra quosvis incredulos tanquam generale proverbium usurpata sunt inter pios.* Iustus Ionas.

¶ ὑμῖν) Non habent hoc LXX.

42 ἐξιόντων) Multi Iudæi, Paulum audire abnuentes, *exibant* ante tempus. v. seq. conf. c. XXVIII. 25. 29.

¶ παρεκάλουν) *rogabant*, contra ac Iudæi.

¶ εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον, *sequenti sabbato*) μεταξὺ, adverbiale, denotat sabbatum inter dies reliquos, a Paulo & Barnaba Antiochiæ transigendos, interjectum, & ad easdem res, de quibus v. 42, tractandas opportunum.

43 σεβομένων) *colentium* Deum. De his vide ad c. XVII. 4.

¶ προσλαλοῦντες, *alloquentes*) familiarius.

¶ ἔπειθον, *suadebant*) Ingruebat tentatio.

¶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ) *gratiæ DEI*, quam ex evangelio acceperant.

44 ἐχομένῳ, *sequenti*) proximo. Nullum aliud sabbatum inter hæc duo interjectum erat.

45 τοὺς ὄχλους, *turbas*) etiam ex gentibus.

¶ ἀντέλεγον, *contradicebant*) Mox crevit contradictio. nam subsequitur, βλασφημοῦντες, vel, ut alii legunt, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, *contradicentes & blasphemantes.* Si plenior hæc lectio prævalet, est iteratio verbi, superaddito altero, uti Iud. IV. 24. 1 Reg. XX. 37. Ies. XIX. 22. Ier. XII. 17. Tales sibi relinquuntur. c. XVIII. 6. XIX. 9. XXVIII. 24. 28.

46 παῤῥησιασάμενοι, *libertate usi*) Qui alios impediunt, inprimis sunt publice coarguendi.

¶ ἀναγκαῖον, *necessum*) etsi non eratis digni. Ostendit, se non fiducia obsequii illorum prædicasse.

¶ ἀπωθεῖσθε, *repellitis*) Opposita, *repellere verbum DEI, & glorificare verbum Domini.*

¶ οὐκ ἀξίους, *non dignos*) Magna erga vos est dignatio divina; vos autem non estis digni: Matth. XXII. 8. & quanquam nos auditu indignos putatis, & vos solos vita æterna dignos censetis, tamen ipsi in hoc *judicium*, vos indignos esse, ultro incurritis, & perinde est, ac si diceretis: Indigni sumus. Est igitur metonymia antecedentis. Oppositum, *gaudebant*, v. 48.

¶ τῆς αἰωνίου ζωῆς, *æterna vita*) ibid.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Demonstrat rem præsentem. Ingens articulus temporis: magna revolutio.

47 ἐντέταλται, *præcepit*) nos emittendo, v. 4. & occasionem voluntatis & prædictionis suæ implendæ offerendo.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Sæpe fit, ut unum idemque dictum propheticum alios præ aliis ad complementum sui urgeat. Ita Paulum hoc dictum, & illud, quod Rom. XV. 21 citatur. Aliud exemplum, 2 Reg. IX. 13. 25.

¶ τέθει-

¶ τέθεικά σε εἰς - γῆς) Ies. XLIX. 6, ἰδὲ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένȣς, εἰς φῶς - γῆς.

¶ σὲ, *te*) Meſſiam.

48 ἀκȣ́οντα) *audientes*, lucem ſibi obtingere, idque pridem eſſe prædictum.

¶ ἔχαιρον, *gaudebant*) gratiſſima pietate.

¶ ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, *quotquot erant ordinati ad vitam æternam*) *Iudæis*, qui ſe ipſos vita æterna indignos judicabant, aperte opponuntur ex *gentibus* hi, qui ad eandem vitam ordinati, fidem ſuſcipiunt. ſic enim ſolet a Scriptura homini adſcribi pernicies ipſius; ſed ſalus ejus, DEO. Rom. IX. 22 not. Innuitur ergo DEVS, qui gentes ad vitam æternam ordinarit. Etenim homo *ordinare ſe* (ſi modo ſic loqui fas eſt) ad vitam æternam non poteſt, niſi *credendo*. At hîc memoratur ordinatio fide prior: ergo ordinatio divina. Non tamen de æterna prædeſtinatione agit Lucas: nam vere quidem, *quos præcognovit* Deus, *eos etiam præfiniit*; & *quos præfiniit*, *hos etiam vocavit*; divinamque adeo præcognitionem ſequitur fides, & ex hac cognoſcitur illa: Rom. VIII. 29. 30. 1 Theſſ. I. 4. ſed Lucas ſimpliciter hîc dicit, *quotquot erant ordinati*, quanquam Vulgata *præordinatos* dicit. ac ſcriptor divinus quidem, ſed idem hiſtoricus, in cauſis ſalutarium eventuum nuſquam electionem ab æterno factam, ſed præſentem gratiæ operationem per evangelium (ex electione quidem fluentem) allegare ſolet. Correlata ergo ſunt illa, *Salus offertur: verbum accipitur* c. II. 40. 41. *Dominus apponit multos*, *qui credunt*. ibid. v. 47. c. V. 14. *Manus Domini eſt cum evangelizantibus: multi credunt*. c. XI. 21. *Dominus Paulum miniſtrum conſtituit*: *Paulus obedit* c. XXVI. 16. 19. *Deus mittit*: *gentes audiunt*. c. XXVIII. 28. conf. Matth. XXI. 43. Eph. II. 8. Phil. II. 13. 12. &c. Eam igitur *ordinationem* deſcribit Lucas, quæ ipſo auditus tempore facta eſt: *credideruntque*, ut Aretius commentatur, *in hac concione*, τεταγμένοι, *hoc eſt*, *quibus ad illam horam donum DEI erat datum*, *ut crederent*. Perinde eſt, ac ſi diceret Lucas, *Credidere*, *quoſcunque Pater traxit eo tempore*, & *Filio dedit*: Ioh. VI. 44. 37. *QVORVM COR tetigit & APERVIT DOMINVS*; uti Lucas in loco plane ſimili loquitur, eandem τάξιν *ordinationem* exprimens, Act. XVI. 14 ſ. coll. 1 Sam. X. 26. *quibus Dominus fidem donavit*, Phil. I. 29. Confer Raphelii annotationem inſignem & copioſam in Herodoteis. Ipſum verbum τάττω, *ordino*, nuſquam dicitur de æterna prædeſtinatione, tam variis alioqui locutionibus expreſſa: dicitur autem perſæpe (pro Hebr. שית & שום) de iis, quæ DEVS in tempore ordinat. τάξω σε εἰς τέκνα, Ier. III. 19. τάξω αὐτὴν ὡς γῆν ἄνυδρον, Hos. II. 5. τάξει αὐτȣ̀ς (Luth. *und wird ſie zurichten*) ὡς ἵππον εὐπρεπῆ, Zach. X. 3. adde Ez XVI. 14. Hab. I. 12. III. 19. Malach. I. 3. Iob. XIV. 13. Neque obſtat hoc loco præteritum, ἦσαν τεταγμένοι· hæc enim forma loquendi non ſemper in longinquum retroſpicit. Ioh. XIII. 5. *Erant* ordinati, non *fuerant*: neque unico momento peracta erat ipſa ordinatio. coll. v. 44. 43. 42. & Ioh. IV. 39. 35. 30. Iam τὸ ὅσοι *quotquot* præclare exprimit ordinationis divinæ virtutem, & *reſpondentem* ei auditorum promtitudinem atque multitudinem. Omnes ii ac ſoli, qui ordinati erant, credidere: non, ceteros credere, noluit DEVS; 1 Tim. II. 4. non enim malos homines DEVS, ſed homines mali ipſi ſe indignos judicant vita æterna: neque hi, qui credidere, abſolute ad fidem coacti fuere: ſed gratia ſe tum inprimis copioſe præbuit; & hinc auditores ſe

 præ-

præbuere obedientes, ut non repellerent, coll. v. 46. ſed acciperent libenter, coll. c.XVII.11. & quidem ita frequentes, ut apoſtoli in illo oppido, poſtea reverſi, non haberent, quos facerent diſcipulos, ſed quos confirmarent. c.XIV.21.22. Idcirco hic præcipue locus magnificam & ſingularem locutionem poſtulavit, quæ huic conveniret puncto temporis, quo gentes præ contumacibus Iudæis ad fidem adducebantur: id quod initium erat ac ſpecimen converſionis earum ulterioris. Magnos enim & ſupra ſpem opemque hominum etiam ſanctorum poſitos ſucceſſus ſolet Scriptura ſingulari cum emphaſi adſcribere gratiæ divinæ. Matth. XXIV.24. 2 Theſs.II.13. Ap.XIII.8. at talis ſucceſſus a Luca notatur. Duas res hæc ordinatio ad vitam æternam includit: 1. *portam fidei apertam*, ut locupletior multo quam antea facultas daretur omnibus intrandi, & animarum maturitatem ejuſmodi ad fidem ſuſcipiendam, qualis deſcribitur Ioh.IV.35. quo pacto apud Zoſimum ii, quibus aliquid injungitur vel negotium datur, οἱ εἰς τοῦτο τεταγμένοι dicuntur. 2. præſentiſſimam & efficaciſſimam *operationem gratiæ* divinæ, quæ fidem auditoribus conferebat. Illud fluebat ex voluntate antecedente: hoc, ex conſequente. Si prius ſpectetur, antitheton eſt ad Iudæos hoc modo: Iudæi *fuerant* ordinati ad vitam æternam: Matth.XXII.8. ſed non crediderunt, verum repulerunt verbum DEI, & ſe vita æterna non dignos judicarunt: tum gentes ſunt ordinatæ, & hæ crediderunt. Si poſterius ſpectetur, antitheton eſt ad eoſdem Iudæos, qui *non fuerant* ordinati. Vtrumque dici verbo τεταγμένοι *ordinati*, colligas ex ὅσοι *quotquot*. Si prius tantummodo ſpectaretur, τὸ ὅσοι *quotquot* videtur nimis amplum fore: ſi poſterius tantummodo ſpectaretur, τὸ ὅσοι *quotquot* videtur nimis anguſte poni. nam hoc ipſo multitudo innuitur, non reſtricto, ſed amplo ſenſu. Cum præpoſitione εἰς *ad* conſtruitur τεταγμένοι, *ordinati*. neque enim hoc participium abſolute accipiendum eſt. Deſinant omnes, feſtivum ac floridum Lucæ epiphonema triſti & ſuſpicioſo interpretamento obfuſcare.

50 γυναῖκας) Per *mulieres* multa ſæpe impedimenta vel adjumenta adferuntur regno DEI.

52 μαθηταὶ, *diſcipuli*) quum viderent Paulum & Barnabam, de quibus v. 51, plenos gaudii & Spiritus ſancti. non enim hi duo hîc *diſcipuli* dicuntur. vid. not. ad Matth. X.1.

CAP. XIV.

1 Κατὰ τὸ αὐτὸ, *ſimul*) Sic LXX, 1 Sam. XXXI. 6.

¶ οὕτως) *eo modo* & ſucceſſu. Vim auxerat perſecutio.

3 ἐπὶ, *ſuper*) Objectum.

¶ μαρτυροῦντι, *teſtante*) Dominus teſtimonio miraculorum firmavit ſermonem gratiæ.

¶ λόγῳ τῆς χάριτος, *verbo gratiæ*) Præclara definitio evangelii.

4 ἐσχίσθη, *ſciſſa eſt*) Ingens differentia religionis & philoſophiæ vel ex ſchiſmatibus apparet; quæ in fide gravia, in philoſophia pæne ludicra ſunt.

6 κατέφυγον, *confugerunt*) Confugium piorum ampliſſimum, vel terra, vel cœlum.

9 ἀτενίσας, *intuitus*) Prudentiæ ſpiritualis eſt, obſervare motus auditorum, afflictorum præſertim.

¶ πίστιν, *fidem*) fidem paſſivam de miraculo. Dum claudus verbum audit, vim ſentit in anima: unde intus movetur, ut ad corpus concludat.

10 ἀνά-

10 ἀνάστηθι, *surge*) Non expresse allegat Paulus nomen Iesu, quippe paullo ante in sermone ipsius memoratum.

11 κατέβησαν, *descenderunt*) Saepe gentes talem descensum diis suis, Iovi praesertim καταβάτῃ, adscripserunt. vid. I. H. a Seelen Medit. exeget. p. 453. 458.

12 Δία, *Iovem*) Iovem colebant Lystrenses: Iovem σωτῆρα appellabant veteres: pro Iove potissimum igitur Barnabam habebant.

13 τοῦ ὄντος πρὸ, *qui erat ante*) Ergo idolum & fanum habuerunt extra portam.

¶ ταύρους, *tauros*) Inprimis *taurus* Iovi immolari solitus.

¶ στέμματα, *coronas*) tauris imponendas. Properabant.

¶ θύειν, *sacrificare*) Cultum divinum exhibere.

14 διαρρήξαντες, *dirumpentes*) Ipsa actione indecora decore suscepta ostenderunt se non esse deos. neque Deus negat se ipsum; hi autem negant se esse deos. *saliunt* etiam & *clamant*, ut in incendio aliove periculo subito & magno.

15 λέγοντες, *dicentes*) Cum hoc sermone conferri potest alter ille ad Athenienses, sublimiora audire postulantes. c. XVII.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Hinc etiam v. 17 se includunt.

¶ ὁμοιοπαθεῖς ὑμῖν ἄνθρωποι, *vestro more affecti homines*) non dii hominibus similes facti. Festinant, aetiologiam praemittentes, antequam se homines esse dicant. Deus, ἀπαθὴς, *sine passione*.

¶ ματαίων, *vanis*) אלילים quales sunt Ioves, Mercurii, eorumque familia. Ne *deos* quidem eos appellare dignatur.

¶ ζῶντα, *vivum*) Ita saepe appellatur Deus, in opposito ad idola.

¶ οὐρανὸν, γῆν, θάλασσαν, *caelum, terram, mare*) Inde tria gentibus genera deorum.

16 ὃς, *qui*) Occupatio, ne Lycaones putent, se ex suis parentibus audituros fuisse haec eadem, si vera essent.

¶ παρῳχημέναις, *praeteritis*) οἴχεσθαι dicitur, quod perit, & frustra praeterlabitur. Vid. omnino 4 Esr. IX. 14-22. coll. 1 Petr. I. 18. de *vano* victu; & contra, de fidelibus, Act. XIII. 36.

¶ εἴασε, *sivit*) Magnum judicium. Referri huc potest Heidanus de Orig. erroris, lib. sexto &c.

¶ πάντα, *omnes*) Multitudo errantium non tollit errorem.

¶ ὁδοῖς αὐτῶν, *vias ipsarum*) idololatriae, quam ipsae iniverunt.

17 οὐκ ἀμάρτυρον, *non expertem testimonii*) Nam habuere gentes testimonium a DEO, de DEO. Ac jam plane *jubet*. c. XVII. 30.

¶ ἀγαθοποιῶν, *benefaciens*) Testimonium DEI etiam in poenis exseritur; sed magis proprie in beneficiis, ex *caelo* videlicet. Hos. II. 21.

¶ οὐρανόθεν, *de caelo*) Sine dubio Paulus coelum hic nutu manuve designavit. Coelum sedes DEI. conf. *descenderunt*. v. 11.

¶ ὑετοὺς) *Pluviâ* coelum, terra, mare inter se copulantur. Pulcre igitur hoc loco nominatur, & fortasse tum *pluvia* erat.

¶ διδοὺς, *largitus*) in macrocosmo.

¶ καιροὺς, *tempora*) Soles, ventos & anni tempora.

¶ ἐμπιπλῶν, *implens*) in microcosmo.

¶ τροφῆς, *cibo*) in corpore, quotidie.

¶ εὐφροσύνης, *laetitia*) in animo; temporibus festivis.

18, 19 τοὺς ὄχλους, *turbas*) Hae ab extremo ad extremum impulsae.

19 τὸν Παῦλον, *Paulum*) Hic verba fecerat. v. 12. Barnabas periculorum particeps, c. XV. 26. tamen minus exosus erat.

20 κυκλω-

20 κυκλωσάντων, *circumdantibus*) tanquam ſepeliendum.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) magna fiducia; confirmaturus fideles.

21 ἱκανοὺς) *bene multos.*

¶ ὑπέστρεψαν, *reverſi ſunt*) ſalutari opera.

22 καὶ ὅτι) Eadem particula v. 27.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc & ad conſolandum pertinet & ad hortandum.

¶ διὰ, *per*) Hoc tutum iter.

23 χειροτονήσαντες, *cum conſtituiſſent*) Magnum incrementum: novum exemplum antiſtitum ex ipſis recens converſis ſumtorum.

¶ παρέθεντο, *commendaverunt*) Hoc verbo indicatur fides erga Chriſtum, & amor erga ſanctos. Congruit valedicentibus. c. XX. 32.

24 παμφυλίαν, *Pamphyliam*) regionem, cujus urbes *Perge* & *Attalia*, ad mare.

26 ἀπέπλευσαν) *renavigarunt.*

¶ παραδεδομένοι, *traditi*) c. XIII. 2. נתינים

¶ τῇ χάριτι) *gratiæ* (c. XV. 40.) manaturæ ad multos.

¶ ἐπλήρωσαν, *compleverunt*) Verbum jucundiſſimum.

27 συναγαγόντες, *cum congregaſſent*) hujus rei cauſa. Sic c. XV. 30.

¶ ἀνήγγειλαν, *renuntiarunt*) retulerunt, ad eos, qui divinæ vocationis conſcii, ſucceſſum avide exſpectarant.

¶ μετ' αὐτῶν, *ſecum*) conf. μετὰ *cum* c. XV. 4. Luc. I. 58. X. 37.

¶ θύραν, *oſtium*) Ioh. X. 1 ſ. Ps. CXVIII. 19. conf. Act. X. 45 not. εἴσοδον, *introitum* appellat Paulus 1 Theſs. I. 9.

CAP. XV.

1 Κατελθόντες, *deſcendentes*) quaſi ſuppleturi, quod Paulus & Barnabas prætermiſiſſent.

¶ ἐδίδασκον, *docebant*) data opera.

2 στάσεως) Vocabulum μέσον.

¶ πρὸς) *adverſum.*

¶ ἔταξαν, *ordinarunt*) fratres.

¶ ἀναβαίνειν, *aſcendere*) Conf. de tempore & cauſis hujus itineris, Gal. II. 1 ſeqq.

¶ παῦλον καὶ βαρνάβαν, *Paulum & Barnabam*) Poterant hi auctoritatem ſuam tueri, & negare deciſionem Hieroſolymis petendam: nam ſe habere Spiritum ſanctum. Ceteri poterant contendere, duos illos non debere eſſe legatos, ſed alios liberioris judicii. Sed utrinque omnia fiunt modeſte & candide. Facilius fuit ex Ethnico Chriſtianum facere, quam Phariſaicam obnunciationem vincere.

¶ καί τινας, *& quoſdam*) Lætum eſt habere ſocios & fidei & itineris.

¶ τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους, *apoſtolos & presbyteros*) Alter ab apoſtolis ordo erat presbyterorum. Hebr. זקנים *ſeniores.*

3 προπεμφθέντες, *deducti*) Frequens & ſanctum officium.

¶ διήρχοντο, *pertranſibant*) etiam in via propagantes regnum DEI.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) qui erant in Phœnice & Samaria.

4 ἀπεδέχθησαν, *ſuſcepti ſunt*) ſolenniter.

¶ ἐκκλησίας, *eccleſia*) Eccleſia ponitur ante Petrum & reliquos apoſtolos ipſos.

¶ ἀνήγγειλαν, *renuntiarunt*) Hieroſolyma, dum apoſtoli ibi manebant, metropolis erat eccleſiarum, quo omnia erant referenda. c. XVI. 33. Hac ipſa expoſitione via muniebatur ad deciſionem.

¶ μετ' αὐτῶν) δι' αὐτῶν, v. 12. *cum ipſis* & *per ipſos.* Apoſtoli erant, ut miniſtri & ut organa.

5 ἐξανέστησαν, *ſurrexerunt*) ante ceteros, Hieroſolymis.

¶ φαρισαίων, *pharisæorum* Etiam conversos subinde comitatur pristina intellectus, voluntatis & affectuum ratio.

¶ πεπιστευκότες, *qui crediderant*) qui a Iudaismo ad Christianismum transierant.

¶ τὸν νόμον μωϋσέως, *legem Moysis*) Conf. v. 24. De universa lege loquuntur. c. XIII. 39 not. Neque tamen hoc loco expressior legis moralis mentio requirenda est. nam Paulus etsi justitiam ex ea esse negaret, tamen legem statuebat. Rom. III. 31. Ideoque pharisæi credentes, cum dicerent, sine circumcisione salutem obtineri non posse, non habuere causam expressius dicendi, sine lege morali salutem obtineri non posse; tametsi ab hac ipsa sententia non longe abessent, quam idcirco Petrus refutat, v. 10. 11.

6 συνήχθησαν, *convenerunt*) ex professo. Specimen boni concilii.

7 πολλῆς, *magna*) Plerumque, prægressa humani studii disceptatione, divina sequitur Decisio. Vide Iobum.

¶ ἀναστὰς, *surgens*) ut verba faceret.

¶ πέτρος, *Petrus*) Vltima hæc in actis mentio Petri.

¶ ἀρχαίων, *antiquis*) c. X.

¶ ἐν . . . .) Simillima constructio, 1 Chron. XXVIII. 4. 5. ἐξελέξατο ἐν ἐμοὶ - εἶναι βασιλέα - καὶ ἐν τοῖς υἱοῖς τοῦ πατρός μου ἐν ἐμοὶ ἠθέλησε τοῦ γενέσθαι με εἰς βασιλέα - καὶ ἀπὸ πάντων τῶν υἱῶν μου - ἐξελέξατο ἐν σολομῶντι τῷ υἱῷ μου καθίσαι (αὐτὸν) ἐπὶ θρόνου κτλ. Sententia Petri est: DEVS per Israëlitas, & nominatim per me, gentes vocavit: & addit, *in nobis*, ne rem ad se solum redigat. Sic quoque verbum σπουδάζω accusativum cum infinitivo habet 2 Petri I. 15.

¶ ἀκοῦσαι, *audire*) Verus Christianus est, de quo dici potest, quod h. l. dicitur ad finem v. 9.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) Hic & c. XX. 24. id est, bis tantummodo, *evangelii* nomen ponitur in hoc libro, & sæpius dicitur *via*, *sermo*, *doctrina Domini*. Nam *evangelii* appellatio magis congruit initiis.

8 ὁ καρδιογνώστης, *qui novit corda*) Qui cor, non carnem *spectat*.

¶ ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς, *testimonium perhibuit illis*) Duo verba, utrumvis cum participio: ἐμαρτύρησε, δοὺς· καὶ οὐδὲν διέκρινε, καθαρίσας. αὐτοῖς, Dativus, uti c. X. 43.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Illos placere sibi, testatus est dato Spiritu sancto. Gal. III. 5.

9 τῇ πίστει, *fide*) ex auditu evangelii hausta, v. 7 fin. idque sine circumcisione, sine lege.

¶ καθαρίσας, *purificans*) Puritatis sedes, *cor*. Repetitur hoc verbum ex cap. X. 15.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Qui habet Spiritum sanctum & fidem (id quod ipso sensu spirituali percipitur,) is habet libertatem & puritatem, nec jam subjicitur legi.

10 νῦν) *nunc* demum, quasi τὰ ἀρχαῖα *illa antiqua*, inquit Petrus, nil sint. Apostrophe ad pharisæos, & severus elenchus.

¶ τί πειράζετε ἐπιθεῖναι ζυγὸν κτλ. *quid tentatis imponere jugum*) Post πειράζετε, τὸν θεὸν inseritur a plerisque; ex phrasi Scripturæ frequentissima. Brevior autem lectio, τί πειράζετε ἐπιθεῖναι ζυγὸν; valde facilem habet & locutionem & sententiam. *Irenæum* sic quoque legisse arbitror: & Gallasium in eo nunc magis, quam Grabium sequor. Apud Tertullianum de Pud. c. 21 inseritur *Dominum*. Hieronymus alibi legit, *Deum*; multis locis, non legit.

¶ ζυγὸν, *jugum*) Conf. Ies. X. 27. βάρος, *onus*: v. 28. Petrus non circumcisionem per se vocat jugum; sed totam legem, cujus

jus pars insignis erat circumcisio, qua abrogata, toti legi metuebant pharisæi. Nectit ergo consequentiam (sub metonymia consequentis expressam, uti cap. V. 9. Gal. II. 14 fin.) hoc modo: dum statuitis, sine circumcisione salutem obtineri non posse, totius legis jugum imponitis cervicibus discipulorum. conf. Gal. V. 1 not. Cumque ab hac totius jugi impositione illi non abhorrerent, (quæ ipsa deinde radix Galatismi fuit,) Petrus hoc quoque præcidit, & circumcisioni ac potius totius Legis jugo opponit non plane agnitam ab illis Gratiam Christi salvantem; præmisso etiam Cæsareensium exemplo, qui & sine circumcisione & sine lege justitiam sint adepti.

¶ τ̃ μαθητῶν, *discipulorum*) Iam sunt discipuli, non demum fieri debent.

¶ ὃν ὔτε, *quod neque*) Causa abrogationis.

¶ ὔτε οἱ πατέρες ἡμῶν, *neque patres nostri*) quibus cur imposita tamen lex fuerit, Paulus passim docet. Nisi aliquando imposita fuisset, nemo agnovisset, jugum ferri non posse. Non dicit h. l. Abrahamum, Isaacum & Iacobum, quibus circumcisio promissionis sigillum, non jugum fuit; sed Israëlitas sub Mose.

¶ ὔτε ἡμεῖς) *neque nos*; præsertim libertate semel gustata.

11 Κυρίȣ ἰησȣ̃, *Domini Iesu*) Non additur ἡμῶν *nostri*: quia solenni hoc loco significatur *Dominus omnium*.

¶ πιςεύομεν, *credimus*) nos credimus, *quod* salvemur; vel potius credimus, *ut* salvemur: fide ad salutem enitimur.

¶ σωθῆναι, *salvari*) De *Salute* agebatur. v. 1.

¶ κἀκεῖνοι, *etiam illi*) scil. de quibus v. 7. Est enim antecedens v. 7-9. consequens v. 10. 11. Et dicuntur ἐκεῖνοι, *illi*, ob tempus satis remotum. v. 7. Patres, qui ne ipsi quidem ferre potuerint jugum, a paritate rationis comprehenduntur sub verbo πιςεύομεν, *credimus*, sicuti sub verbo ἰσχύσαμεν, *valuimus*, adeoque sub *gratiam* jugo oppositam rediguntur. Petrus sic argumentatur: quomodo gentes sunt salvatæ olim Cæsareæ, eo modo discipuli præsentes. Argumentum procedebat pridem a Iudæis ad gentes: C. X. 47. XI. 15. 17. Gal. II. 15 s. & nunc idem profertur a gentibus prius conversis ad reliquas. Hanc sententiæ Petrinæ summam repetit Iacobus, v. 14.

12 ἐξηγȣμένων, *narrantes*) Quo ipso confirmata est sententia Petri.

13 μετὰ, *postquam*) Omnia fiebant ordine.

14 συμεὼν) *Simon* habet *Lat.* Iacobus, Hebræorum apostolus, Hebraico nomine Petrum appellat.

¶ ἐξ ἐθνῶν λαὸν, *ex gentibus populum*) Egregium paradoxon. Et quia nomen pristinum ἐθνῶν, *gentium*, retinent; hinc infert Iacobus, eos populum DEI fore, etiamsi per circumcisionem non aggregentur ad populum Iudaicum.

¶ ἐπὶ) Eadem particula, c. II. 38. IV. 17 s.

15 τȣ́τῳ) *huic rei.*

¶ συμφωνȣ̃σιν, *consonant*) Petrus experientiam, & eam quidem, quæ ipsi obtigerat, produxit, per se αὐτόπιςον validamque, non minus, quam v. gr. Abrahæ tempore. Iacobus Scripturam propheticam superaddit. Pulcra harmonia.

¶ οἱ λόγοι, *sermones*) multi, quorum continuo unus, Amosi, explicite allegatur.

16 *μετὰ ταῦτα ἀναςρέψω καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω καὶ ἀνορθώσω αὐτήν· ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοι-*

λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων τὸν κύριον, καὶ-τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτοὺς-ταῦτα πάντα) Amos IX. 11. 12. LXX, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω· καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν, καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος· ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων καὶ-τὸ ὄνομά μου, λέγει-ταῦτα.

¶ μετὰ ταῦτα, *posthæc*) Hebr. *In die illo.* Vtrumque refertur ad N. T.

¶ ἀναστρέψω) אשוב *revertar.* verbum pro adverbio: *rursum ædificabo.*

¶ τὴν σκηνὴν δαυὶδ, *tabernaculum David*) Alias dicitur *domus David, solium David*: sed hîc, *tugurium David*, quia ad magnam tenuitatem res ejus redactæ erant. Sæpe sub allegoria rei architectonicæ describitur ecclesia N. T. etiam ex gentibus exstruenda. Ps. CII. 14 ss. Eph. II. 20. *Tabernaculum Davidis*, id est Christi.

17 ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν Κυριον· *ut requirant ceteri hominum Dominum*) Hebr. sic: *ut potiantur reliquiarum Edomi.* Iacobus & ceteri in concilio videntur hebraice locuti. Vtrinque firmatur Iacobi sententia: nam quæ *Edomi* ratio, eadem est *gentium omnium.* Conferatur docta Ludovici de Dieu animadversio ad h. l. De utrisque οἱ κατάλοιποι *reliqui* sunt, qui ex magnis calamitatibus supersunt. Rom. IX. 27. Zach. XIV. 16 &c. Et potissimum nititur Iacobus v. 14 illis verbis: ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου, *super quos invocatum est nomen meum.* quod comma ex accentibus Hebraicis & *Edomitas* & *omnes gentes* complectitur. Nec temere factum, ut LXX int. in ea verba discederent, quæ latius sonantia declarandæ latitudini gratiæ inservirent.

¶ πάντα, *omnes*) *sine respectu personarum & operum.* Ionas.

¶ ἐπικέκληται, *vocatum est*) Delectatus est hac phrasi *Iacobus*, Ep. cap. II. 7.

¶ ἐπ' αὐτοὺς, *super illos*) ut sint mei.

¶ ποιῶν, *faciens*) Præsens tempus cum emphasi. conf. v. seq. Est hæc apud Iudæos Germanos Haphtara verno tempore legi solita.

18 γνωστὸν ἀπ' αἰῶνος, *notum a seculo*) Hoc infert Iacobus ex prædictione ipsa & ex ejusdem verbis, *dies æternitatis* allegantibus, ad quæ apostolus postliminio alludit. Verba paullo ante in notis descripsimus. DEVS prædixit ἀπ' αἰῶνος *a seculo* Luc. I. 70. itaque ab æterno scivit. quare non debemus id tanquam novum & mirum fugere. DEVS circumcisionem non ita dedit, ut semper duraret illa: nam eodem tempore prædixit conversionem gentium. Illustre Axioma: uti Sir. XXIII. 20, πρὶν ἢ κτισθῆναι, τὰ πάντα ἔγνωσται αὐτῷ· *antequam conderentur, omnia ei cognita sunt.* Ex quo divina præscientia demonstratur *omnium* rerum. nam omnia DEI opera, præmia præsertim & pœnæ, præsupponunt omnes motus, etiam liberos, creaturarum.

¶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, *opus ipsius*) Singularis numerus eximiam habet emphasin. Refertur ad illud, ὁ ποιῶν ταῦτα, *qui facit hæc.* v. 17.

19 παρενοχλεῖν) παρὰ *præter.* fides quieta non obturbanda.

20 ἐπιστεῖλαι, *mittere*) *epistolam.* Initium *scripturarum* N. T.

¶ τῶν ἀλισγημάτων-αἵματος, *a contaminationibus-sanguine*) Hæc erant, quæ inprimis offendere possent studiosos Mosis. ἀλίσγημα proprie dicitur de cibis impuris.

¶ τῶν εἰδώλων, *simulacrorum*) 1 Cor. VIII.

¶ τῆς πορνείας, *fornicationis*) quæ gentibus parum turpis erat habita. Quare etiam

etiam Paulus Corinthiis conjunctim & idolothyta dissuadet & fornicationem prohibet. 1 Cor. VIII. 1. VI. 13. Fornicatio v. 29. C. XXI. 25. postremo loco ponitur, non interpellatis iis, quæ ad rem cibariam spectant : sed hîc cum *idolothytis* jungitur, quia cum idolorum cultu frequens. Observa etiam, articulum h. l. sæpius adhiberi, quo expressior fiat sermo : v. 29. nunquam, quo lenior fiat. Capite XXI. 25 bis adhibetur.

¶ τοῦ πνικτοῦ καὶ τοῦ αἵματος, *suffocato & sanguine*) Hæc non ideo prohibentur, quod per Noachum, sed quia per Mosem interdicta sint, v. seq. πνικτὸν *suffocatum* dicitur, quicquid sanguine non rite emisso mactatum aut interemtum est.

21 μωσῆς γὰρ, *Moses enim*) Non modo prophetarum, v. 15. sed etiam Mosis dicta respondent Petri sententiæ: sed Moses notior est, quam ut oporteat testimonium ejus citari. vid. Deut. XXXII. 21. Hoc dictum videtur Iacobus in mente habuisse: sed per euphemiam hoc loco non allegare voluisse. item Gen. XII. 3 &c. Moses novitatem circumcisionis, præ promissione, memorans, rem valde probat.

¶ ἀρχαίων, *antiquis*) Idem verbum, v. 7. *Antiquissimum* quodque in ecclesiasticis, ac potius in divinis institutis, respiciendum est.

¶ κηρύσσοντας, *qui prædicent*) solenniter.

22 ἔδοξε, *placuit*) Grave verbum. v. 25. 28. 34. Synonymon, κρίνω *judico*. v. 19. unde τὰ δόγματα τὰ κεκριμένα, *dogmata judicata*. c. XVI. 4.

¶ ἐκκλησίᾳ, *ecclesia*) Hæc quoque suas partes habebat.

¶ ἐκλεξαμένους) Resolve, ἵνα ἐκλεξάμενοι ἄνδρας πέμψωσι.

¶ ἐξ αὐτῶν, *ex eis*) quibus fidem essent habituri. Omnibus modis cavebatur, ne Paulus sententiam concilii videretur pro suo referre arbitrio.

¶ καὶ σίλαν, *& Silam*) *Silvanus* comes Pauli Timotheo præpositus. 2 Cor. I. 19. & utr. Thess. I. 1. inde diminutivum *Silas*. c. XVII. 10.

23 γράψαντες, *scribentes*) Quis epistolam dictarit, scripseritve, quave lingua, non exprimitur. Nil poterat suspicionis esse. Nulla alia hodie exstat epistola data ab ecclesia primitiva, quamvis multæ fuerint. c. XVIII. 27. 1 Cor. I. 7. 2 Cor. III. 1. γράψαντες casu recto cohæret cum πέμψαι. conf. 2 Cor. X. 2. VIII. 23 not.

¶ διὰ, *per*) Sermo concisus : *scripserunt*, & διὰ χειρὸς αὐτῶν *per manum eorum* miserunt.

¶ τάδε, *hæc*) Multa ex Petri & Iacobi orationibus in hanc epistolam relata sunt.

¶ συρίαν, *Syriam*) Non mirandum est; libros N. T. mature in Syriacum sermonem esse translatos.

¶ χαίρειν) *gaudere*, vere. v. 31. Non semper utuntur fideles formulis ardentissimis, sed quotidianas interdum formulas ponunt sublimiore sensu. sic v. 29 ἔρρωσθε *valete*. Sic Iac. I. 1 χαίρειν *salutem*. Petrus, aliis verbis. Vnde colligas, epistolam *hanc* ab Iacobo esse contextam in concilio, cum Iacobi *sermone* inprimis consonam. v. gr. παρενοχλεῖν *obturbare*, & ταράττειν, *turbare*, v. 19. 24. ἀπέχεσθαι *abstinere*. v. 20. 29.

24 ἐτάραξαν, *turbaverunt*) Non parcunt iis, qui dubitationes invexerant. Idem verbum eadem de re, Gal. V. 10. Observanda simplicitas, gravitas & brevitas epistolæ.

¶ ἀνασκευάζοντες) Verbum apud LXX nunquam, in N. T. hoc uno loco positum. Glossarium apud Pricæum : *destruit*, καταλύει, ἀνασκευάζει. Hesychius: ἀνασκευ-

σκευάζειν, μετατιθέναι. Conf. ergo μετατίθεσθε, Gal. I. 6.

25 ἡμῖν, *nobis*) Versu 28 majore vi dicitur, *Spiritui S. & nobis*.

¶ γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, *in unum sensum ingressis*) De verbo γίνομαι cum adverbio, vid. ad Ioh. I. 15.

¶ ἄνδρας, *viros*) doctores graves, non unum, sed duos saltem.

¶ παραδεδωκόσι, *qui tradiderunt*) adeoque probatissimis.

27 διὰ λόγου, *verbis*) Antitheton ad *literas*.

¶ τὰ αὐτὰ) *eadem*, quæ mox scribuntur. Hanc Propositionem excipit Tractatio v. seq. γὰρ, *enim*.

28 τῷ ἁγίῳ πνεύματι· *Spiritui sancto*) Hic revelabit, quid in ea re statuendum esset.

¶ ἐπιτίθεσθαι) *imponi*, per quosvis doctores. Hoc verbo usus erat Petrus, v. 10.

¶ τ͂ ἐπάναγκες) *quæ sunt ferme necessaria*, ex hypothesi & ad tempus, partim etiam semper. ἐπὶ in compositione interdum minuit, ut ἐπίξανθον, *prope gilvum*.

29 πορνείας, *fornicatione*) Codices nonnulli, atque adeo *Irenæus*, *Cyprianus*, *Æthiops*, addunt: καὶ ὅσα μὴ θέλετε ἑαυτοῖς γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖτε. quod ipsum apud nonnullos, etiam *Irenæum*, ex hac epistola synodica propagatum est in versum 20. Epistola seorsum multo ante Hierosolymis scripta & Antiochiam missa est, quam Lucas eam huic libro insereret. sine dubio etiam primo quoque tempore a multis est descripta, & sic propriis quib. sdam glossematis auct.. Ex eo genere videtur hoc esse supplementum, καὶ ὅσα κτλ. Latine id primum esse adjectum, & inde Græce versum, colligas ex μὴ cum Indicativo, quod Lucas ipse nunquam sic adhibet, nisi in interrogatione. *Quæcunque vultis, ut faciant vobis homines, pariter etiam vos facite illis: hæc est Lex & prophetæ*. Matth. VII. 12. Itaque hac clausula carere non posse synodicam hanc epistolam, putavere pridem nonnulli. Agnoverunt illi quidem, in Synodo quæstionem etiam fuisse de lege morali. Falsum certe legis moralis usum, credentes ex pharisæis tuebantur, quasi per eam justitia & salus esset assequenda. Eundem falsum usum, non legem ipsam moralem, ipsam vero legem ceremonialem, removet Synodus. Quare ad abstinentiam ab idolothytis &c. non opus fuit addi illud, *quæcunque non vultis vobis fieri, aliis nolite facere*.

¶ εὖ πράξετε, *bene vobiscum agetur*) Nil deerit, nil oberit πρὸς τὸ εὖ πράττειν, ad felicitatem Christianam. nil vos turbabit. v. 24. Hoc quoque pertinet ad *consolationem*. v. 31.

30 ἀπολυθέντες, *dimissi*) solenniter. v. 33.

31 ἀναγνόντες, *cum legissent*) publice.

¶ παρακλήσει, *consolatione*) Huc ref. παρεκάλεσαν *consolati sunt*. v. 32.

32 καὶ αὐτοὶ, *etiam ipsi*) perinde uti prophetico Spiritu & epistola erat scripta & Barnabas Paulusque præditi.

¶ προφῆται, *prophetæ*) c. XIII. 1 not. *Prophetæ* est παρακαλεῖν καὶ ἐπιστηρίζειν, *consolari & confirmare*. conf. 1 Cor. XIV. 3.

33 ἀπελύθησαν, *dimissi sunt*) peractis mandatis.

34 ἔδοξε δὲ τῷ σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ) Habent hunc versiculum editores omnes: neque ex Rob. Stephani eum textu removit Millius, qui tamen glossema esse putat. Res in ambiguo est per codices græcos, & per rationes ex contextu petitas. unde proclivitatem in utramque partem notavimus in Apparatu, p. 625 s. quanquam ibidem, & in margine, obelum

prætulimus. Pro genuino versiculum habet D. Hauberus *in Bibl. Betracht. III Stück p.* 14 *seqq.* duabus regulis fretus criticis. Earum una librarios *non magna libertate in addendo* usos censet: sed magna libertate eos uti solitos, & sæpe interpretationem unius marginalem, ab altero pro parte textus habitam & illatam esse, frequentissimis constat exemplis, ut hoc ipso loco libertas ejusmodi addidit, μόνος δὲ ἰούδας ἐπορεύθη. Altera regula librarios *multa*, quæ de textu non esse ipsis ob apertam viderentur rationem, *omisisse* statuit: sed librariorum cogitationes exputare, difficillimum est; ut hoc loco, multorum librariorum judicio, versiculum 34 versiculus 40 potius requirere, quam versiculus 33 repellere potuit. Conjectationes de sensu librariorum in utramque partem nusquam non sunt obviæ, neque rem expediunt, sed incertiorem faciunt. Non contentionis studio dico hoc, sed ne tales regulæ, glossematis invehendis valde opportunæ, etiam Ioh. XIV. 1. Rom. XVI. 5. & in aliis locis gravioribus veritati officiant. Ad *antiquitatem* testium hîc quoque res abit. *Latinos codices plurimos* versiculo carere scribit Millius; *libros correctos*, haud scio an Lyranus ipse. Id si ita esset, glossematis suspicio, cui nonnil h. l. dedi, valde confirmaretur. At summa consensione versiculum, ut nunc animadverto, referunt Latini codices: & horum plerique addunt, *Iudas autem solus abiit*, quod additamentum pervetus, (nam *Cassiodorius* quoque habet, ne de versione *Armena*, *Anglica* veteri, *Germanica* veteri dicam,) hunc versiculum, cui additur, præsupponit. Quare *Græcos* codices, versiculum referentes, amplectimur, præsertim quum versiones, *Æthiopica* & *Arabica*, apud Lud. de Dieu, eum habeant, neque *Coptica* in excerptis a La Crozio missis refragetur. In aliis, quum Lucas, & nomine, & nominis etymo, & reapse a Sila diversus (vid. *Ord. temp.* p. 278.) scripsisset, ἀπελύθησαν πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας αὐτούς· ἔδοξε δὲ τῷ σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ· ab αὐτοὺς ad αὐτοῦ saltus est admissus, qui in codice *Alex.* & aliis, in exegetis Græcis, de quibus hoc loco Antimillius Whitbii silet, & in Syriaca quoque versione, hiatum dedit. Gratiam habeo amicissimo D. Haubero, qui mihi hujus loci curatius perpendendi causam dedit. Ceterum idem Silam Hierosolymam isse, redeundi animo, & inde *mansionem* ei Antiochenam adscribi, existimat.

36 ἐπιστρέψαντες, *revertentes*) Saluberrimum consilium: & tamen ultra etiam ductus est deinde Paulus, magis magisque in occidentem.

¶ δή) Particula excitandi.

¶ πῶς ἔχουσι, *quomodo se habeant*) in fide, amore, spe. Nervus *visitationis* ecclesiasticæ. Lector: *Quomodo habes?*

37, 38 συμπαραλαβεῖν, μὴ συμπαραλαβεῖν· *simul assumere, non simul assumere*) Contradictio sententiarum, vivide expressa.

37 μάρκον, *Marcum*) suum propinquum. Marcus videtur decreta in concilio libera admissione gentium, novam cepisse alacritatem: sed c. XIII. 13. prætermiserat occasionem probandi sui in cruce tum subsecuta; ideo Pauli severitatem experitur, qui tamen eum postea rursus admisit. Col. IV. 10. 2 Tim. IV. 11. Potest aliquis manere in numero fidelium, & quidem loco insigni, & tamen amittere speciale quoddam axioma; agnosci pro pio, & tamen excludi a dignitate quadam.

38 παῦλος δέ, *Paulus autem*) Barnabas ante Paulum fuerat in Christo: sed nunc Paulus rectius incedit.

¶ ἠξίου, *censebat*) Id plus rationis habet,

bet, quam ἐβȣλεύσατο, *consulebat*, apud Barnabam. vid. Luc. IX. 62.

39 παροξυσμὸς, *acutus animorum motus*) Sive Barnabas aliquanto ante minus læto animo magnitudinem junioris collegæ, Pauli, adſpexit; ſive præſens duntaxat hæc contentio erat, vehementia notatur hoc verbo. Barnabas æquitate, Paulus veritate nitebatur. Non alterius peccati majus eſt periculum in collegis ſanctis & magnis. *Ampla gratia, potens fides, quæ in medio mundo, in medio peccato, inter tot inſidias Satanæ, in tam incredibili infirmitate carnis, tamen ſanctificat, tamen ſuſtentat atque ſervat.* Iuſtus Ionas.

¶ ἀποχωρισθῆναι, *diſcedere*) Hanc quoque ſeparationem direxit Dominus ad bonum. Nam ſic ex uno pari facta ſunt duo: & Paulus pro uno collega pari plures ſubordinatos nactus, erat expeditior. Paulus etiam poſtea benignam Barnabæ mentionem fecit, 1 Cor. IX. 6.

¶ ἐκπλεῦσαι) *enavigare*, alio curſu. Infinitivus pendet ab ὥστε. Vehementior apud Barnabam fuit paroxyſmus: ex eo enim deducitur Barnabæ navigatio magis, quam Pauli profectio.

¶ κύπρον, *Cyprum*) patriam, reviſurus, quomodo ſe haberet. v. 36. coll. c. XIII. 4.

40 σίλαν, *Silam*) pro Barnaba; & mox Timotheum pro Marco.

¶ παραδοθεὶς, *traditus*) Optimus commeatus. quo etiam minor majorem impertire poteſt.

41 διήρχετο, *perambulabat*) v. 36.

CAP. XVI.

1 Ἕλληνος, *Græci*) non additur, *credentis*.

3 λαβὼν) Hoc παρέλκει.

¶ διὰ τȣ̀ς ἰȣδαίȣς, *propter Iudæos*) Nam propter credentes non jam opus erat. v. 4.

4 αὐτοῖς, *eis*) *fratribus.*

5 ἐστερεȣ̃ντο, *corroborabantur*) ſublata diſceptatione, c. XV. 1. Rarum incrementum, numero ſimul & gradu.

6 διελθόντες) *cum peragraſſent*, non prohibente Spiritu. nam Galatica regio non erat pars Aſiæ, hic nominatæ. Phrygia pars erat Aſiæ, & in ea jam, quod ſatis erat, dixerant.

¶ κωλυθέντες, *vetiti*) per quoddam dictamen internum. Sæpe reniſus animi, cujus cauſam non ſentiunt pii, non eſt aſpernandus. Viciſſim de impulſu ad agendum vid. c. XVIII. 5, XVII. 16.

¶ λαλῆσαι, *loqui*) Nondum erat maturum: Macedoniæ nunc deſtinati erant; alii poterant ad Aſianos venire. quin etiam *Lydia* erat Aſiana. Ac poſtea uberrime factum eſt, c. XIX. 10.

7 μυσίαν, *Myſiam*) quippe Aſiæ partem.

¶ βιθυνίαν, *Bithyniam*) diſtinctam ab Aſia provinciam. 1 Petr. I. 1. Alias non *tentaſſent.*

¶ οὐκ εἴασε, *non ſivit*) perinde ut in Aſia.

9 ὅραμα διὰ τῆς νυκτὸς, *viſum per noctem*) Non dicitur fuiſſe ſomnium; tametſi nox erat. ſic c. XVIII. 9. Nullum aliud ſomnium in N. T. memoratur, niſi quæ Ioſepho obtigere, primis illis temporibus, Matth. I & II. & Pilati, ethnici, uxori. Act. II. 17 verba ex Ioële repetuntur. Nox opportuna diſcendæ voluntati divinæ.

¶ ἀνὴρ, *vir*) qui non Lydiam, nec fortaſſe Commentarienſem, ſed potius omnes ex *Macedonibus* credituros, etiam ſi ipſi adhuc non ſciſſent, repræſentavit. ait enim: *fer opem NOBIS.* Fuit angelus, vel imago quædam, uti c. X. 11.

¶ μακεδὼν, *Macedo*) quem ex veſte vel lingua aliove indicio Paulus dignoſcebat, re poſtea reſpondente. Adhuc non venerat Paulus in Europam.

¶ βοή-

¶ βοήθησον, *fer opem*) per evangelium, v. 10. adversus Satanam, adversus cæcitatem.

10 εἶδε, *vidit*) Vnus vidit Paulus: omnes tamen reguntur.

¶ ἐζητήσαμεν, *quæsivimus*) quæsita nave. Incipit hîc sermo in prima persona pluralis numeri. Interfuit igitur scriptor hujus itinerarii, Lucas. Troade Philippos Paulum comitatus est; & deinde Philippis Troada, c. XX. 6. & ultra.

¶ συμβιβάζοντες, *certo statuentes*) Tantum habebant ex hoc viso certitudinis, quantum opus erat ad iter suscipiendum. Iustus Ionas: *Iam etiamsi non contingat talis visio, quemlibet sua fides & Spiritus docebit, etiamsi vocetur per homines, an sua vocatio sit ex DEO, & an DEO placeat.*

¶ προσκέκληται, *arcessierit*) Itaque Dominus jam ibi erat, & præviam ejus apud Macedonas præsentiam adumbrabat visio. v. 9.

11 εὐθυδρομήσαμεν, *recto cursu venimus*) Secundus cursus auxit fiduciam illorum. Salvete vero, inquit adhuc Europa.

12 πρώτη τῆς μερίδος, *prima illius partis*) Citerior, Asiam versus, Macedoniæ pars, habebat Neapolin; ulterior, Philippos. Strymon fluvius interfluebat. Neapolin cur transierint, nulla causa indicatur: fortasse nulla erat ibi synagoga, nulla certe commorandi ratio. Inde primum, ex ordine viæ quoque, in *illa* Macedoniæ parte, oppidum erant Philippi. Articulus habet vim demonstrativam. Supervacua conjectura, πρώτης pro πρώτη τῆς.

¶ κολωνία) *Colonia*, Romana. κολωνίαν penacuit Xiphilinus.

13 ἔξω τῆς πόλεως, *extra urbem*) Iudæi vel sua vel aliena voluntate remotos a gentibus conventus agitabant.

¶ παρὰ ποταμὸν, *juxta flumen*) Ad aquas sæpe sacra facta, & templa exstructa. Id opportunum puritati corporis. Etiam citra hanc causam acta, sive tellus prope aquam, aptior est & amœnior, quam medius campus.

¶ ἐνομίζετο) Νομίζεται id, quod legis, juris, moris est.

¶ προσευχὴ, *oratio*) Neque domus neque actus orandi hîc significatur, sed institutum. v. 16. Ibi solitus erat haberi conventus, precum causa; sive ibi ædes fuit, sive nulla fuit. De *domo* synagogæ non dicitur, οὗ ἐνομίζετο συναγωγὴ εἶναι.

¶ καθίσαντες, *sedentes*) Non statim contulere se ad docendum.

¶ γυναιξὶ, *mulieribus*) Si adfuissent alii viri, qui verba facerent, Paulus non statim cœpisset loqui. c. XIII. 14 s.

14 Λυδία, *Lydia*) nomen mulieris hujus, vel cognomen nomine notius.

¶ πορφυρόπωλις, *purpuraria*) Lydiæ mulieres, arte purpurandi celebres. inde etiam mercimonium.

¶ πόλεως, *civitatis*) Vel simpliciter patria, vel etiam commercium urbis, quod Lydia sustineret, notatur.

¶ σεβομένη τὸν Θεὸν, *colens DEVM*) Hauserat aliquid ex prophetis.

¶ διήνοιξε, *aperuit*) διανοίγεσθαι *aperiri* proprie dicitur de oculis: & cor habet oculos. Eph. I. 18. Cor clausum per se: sed DEI est, id aperire. Sic 2 Macc. I. 3. διανοίξαι (ὁ Θεὸς) τὴν καρδίαν ὑμῶν, *aperiat Deus cor vestrum.*

15 οἶκος, *domus*) Quis credat, in tot familiis nullum fuisse infantem? & Iudæos, circumcidendis, Gentiles, lustrandis illis assuetos, non etiam obtulisse eos baptismo?

¶ παρεκάλεσε, *deprecata est*) Animus fidelium adhæret iis, per quos lucrifacti sunt.

¶ εἰ,

¶ εἰ, *si*) hoc loco non dubitationem, sed vim petendi exprimit.

¶ κεκρίκατε, *judicastis*) judicarant, baptismo collato.

¶ παρεβιάσατο, *coëgit*) Malæ speciei vitandæ causa non statim obtemperarunt; ne viderentur propter victum in Macedoniam venisse.

16 πύθωνα) Hesychius: πύθων, ὁ ἐγγαστρίμυθος. quanquam πύθων latius denotat quemlibet, ex quo πυθέσθαι datur.

¶ ἐργασίαν) *Quæstum* fraus alit; vera religio tollit.

17 κατακολουθήσασα, *subsecuta*) prope, multum, a tergo. conf. ἐπιστρέψας, *conversus*, v. 18.

¶ οὗτοι, *hi*) Præclara verba: verum tali testimonio non erat opus, sed repressione ejus, ne videretur Paulus commercium cum hoc spiritu habere. Erat spiritus non e pessimis; quia non citius commovit Paulum: sed tamen expelli dignus.

18 διαπονηθεὶς, *dolens*) honoris sui, fugâ; divini, amore.

¶ ἀπ' αὐτῆς, *ab ea*) Probabile est, hanc ancillam conversam esse.

19 ἰδόντες, *videntes*) Atqui sic debebant cogitare: Spiritus Python aut vere laudavit Paulum, aut non vere. Si non vere, falsus est spiritus: si vere, cur adversemur Paulo?

20 στρατηγοῖς, *prætoribus*) Hi potestatem militarem simul & civilem administrabant; inferiores tamen, quam οἱ ἄρχοντες *principes*. v. 19. coll. v. 22 not.

¶ ἐκταράσσουσιν, *conturbant*) Volunt dicere: *ex* pace in turbas traducunt.

¶ πόλιν, *civitatem*) Suberat utilitas privata; publica obtenditur.

¶ Ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Invidiosa appellatio. Antitheton: *Romani.*

21 ἔθη, *mores*) Omnia omnium philosophorum dogmata mundus aut admisit aut adoptavit: sed veritatis evangelicæ hic character est, ut habeat quiddam corruptioni humanæ singulariter & inimicum & invisum.

¶ ἃ οὐκ, *quos non*) Sed impios *mores* licet tenere?

¶ ῥωμαίοις, *Romanis*) Frequens exceptio civitatis mundi adversus regnum DEI. Hodienum *Romanitas* Paulo repugnat.

22 συνεπέστη) ἐπέστη *cum* ancillæ dominis.

¶ περιῤῥήξαντες, *detrahentes*) Ipsi prætores vestimenta Pauli & Silæ detraxerunt; nam sequitur demum, ἐκέλευον *jubebant.*

¶ αὐτῶν, *eorum*) Pauli & Silæ.

23 ἐπιθέντες, *cum imposuissent*) Non statim dicunt, se esse Romanos; aut in tumultu non sunt auditi. Non semper omnibus præsidiis omni modo utendum: divino regimini auscultandum.

¶ παραγγείλαντες, *præcipientes*) Magis placandæ, ut videtur, turbæ causâ, quam quod Paulum & Silam sontes putarent. v. 35.

25 μεσονύκτιον, *media nocte*) solenni eis, ut verisimile est, hora. Occupatio nocturna sanctorum vigilantium.

¶ προσευχόμενοι, *orantes*) verberibus, cruore, fame macerati.

¶ ἐπηκροῶντο, *audiebant*) cum prolubio.

¶ οἱ δέσμιοι, *vincti*) His novum erat *acroama.*

26 πάντων, *omnium*) etiam captivorum, quorum in animis magna conversio consecuta.

27 ἔξυπνος, *expergefactus*) repente.

28 μεγάλῃ, *magna*) ut retineret hominem.

¶ μηδὲν, *nihil*) Fides Christiana vitam futuram pandit; & tamen homines efficacissime ab αὐτοχειρίᾳ *inferenda sibi vi* revocavit.

¶ ἅπαντες γὰρ, *universi enim*) Multa erant graviora, cur non deberet se interficere: sed Paulus id arripit, quod maxime opportunum erat.

29 φῶτα, *lumina*) plurale; ut luceret in toto carcere.

30 κύριοι, *domini*) Sic Ioh. XII 21. Pridie non sic eos appellarat. Non audierat hymnos Pauli, v. 25. nam dormierat. v. 27. sed tamen vel antea vel postea senserat, quis esset Paulus.

¶ σωθῶ, *salvus fiam*) *Salutis* nomen vel ex ancillæ quoque sermone, v. 17. vel unice ex conscientia perculsa desumsit.

31 Κύριον, *Dominum*) Non agnoscunt se *dominos*.

¶ οἶκος, *domus*) Mentio *domus* tremebundum eo magis erigit. Herum sæpe sequitur domus.

33 ἔλουσεν, *lavit*: ἐβαπτίσθη, *baptizatus est*) Pulcra vice.

¶ παραχρῆμα, *continuo*) Mirabile momentum.

34 τράπεζαν, *mensam*) Fides alacrem, prudentem, liberalem facit.

35 ἀπόλυσον, *dimitte*) Magna mutatio sententiæ. conf. ἀσφαλῶς *diligenter*. v. 23. Porro tali modo custos & in fide confirmatus & magna solicitudine liberatus est. quid enim alias faciendum ei fuerat? Sic David, ne bellaret contra Israël. 1 Sam. XXIX.

¶ ἐκείνους, *illos*) Loquuntur ut de alienis.

37 ῥωμαίους, *Romanos*) Tarsenses, cives Romani. Paulus *Romano* nomine non utitur principaliter, sed κατ' ἄνθρωπον alia de causa. In regione nunc primum adita persecutio speciosior potuerat opinionem vitæ scelestæ afferre, & evangelio officere. quare Paulus semel testatum facit, se esse innocentem. Hierosolymis nota erat apostolorum innocentia: quare cum silentio tulerunt omnia.

¶ οὐ γὰρ) Hoc ἀποτομίαν austeritatemque quandam habet justam. neque enim acerbitati locus erat apud apostolum, præsertim tam gratioso tempore. v. 26. 33.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) non per *lictores*.

40 ἐκ τῆς φυλακῆς, *ex carcere*) ex loco statuve custodiæ, quo se receperant, ne commentariensi periculum afferrent; vel ex superiore parte domus.

¶ ἰδόντες, *videntes*) Ostendunt, se non coactos esse properare.

¶ τοὺς ἀδελφοὺς, *fratres*) itineris comites, recensve conversos.

¶ παρεκάλεσαν, *consolati sunt*) ne offenderentur adversis.

CAP. XVII.

1 Ἀμφίπολιν καὶ ἀπολλωνίαν, *Amphipolin & Apolloniam*) urbes item Macedoniæ.

¶ ἡ συναγωγὴ, *synagoga*) cujus erant non solum Thessalonicenses, sed etiam aliarum civitatum Iudæi. Nam ad urbem, non ad domum pertinere videtur ὅπου *ubi*.

2 εἰωθὸς, *consuetudinem*) Quæsivit bonas occasiones in locis ordinariis.

¶ σάββατα, *sabbata*) non exclusis diebus interjectis.

¶ τρία, *tria*) Numerus completus.

3 διανοίγων καὶ παρατιθέμενος, *adaperiens & insinuans*) Duo gradus, ut si quis nucleum, fracto cortice, & recludat & exemtum ponat in medio. Fides est clavis. Huic binario verborum mox respondet,

det, ὅτι, καὶ ὅτι, *quod, & quod.* Tractavit ordine hæc duo capita: 1. quæ essent prædicata Messiæ in V. T. 2. ea propria esse Iesu. conf. ad Matth. XVI. 21.

¶ παθεῖν) *pati*, ad mortem.

¶ οὗτος, *Hic*) Subjectum: *hic, IESVS, quem ego annuntio vobis.* Prædicatum: *Christus.*

4 ἐπείσθησαν, *crediderunt*) Antitheton, οἱ ἀπειθοῦντες *non credentes.* v. 5.

¶ προσεκληρώθησαν, *adjuncti sunt*) Insigne verbum: *sors illorum facti sunt.* unde ecclesia κλῆρος, *sors.* 1 Petr. V. 3.

¶ τῶν τε σεβομένων, *& de colentibus*) Frequens in hoc libro vocabulum de Iudæis & Græcis: c. XIII. 43. 50. XVI. 14. XVIII. 7. sed de Græcis iis, qui synagogas adibant. v. 17. Omnes per se sunt oleastri; sed oleaster oleastro ad insitionem minus ineptus est: & ubi minor importunitas naturalis, ibi facilior transitus ad fidem.

¶ γυναικῶν, *mulierum*) Hæ præ viris interesse solebant rei divinæ. Cic. ad Terentiam: *dii, quos tu castissime coluisti; hominesque, quibus ego semper servivi.*

¶ πρώτων, *primariarum*) quæ illustre præbebant exemplum.

5 ἰουδαῖοι, *Iudæi*) cum tantus esset progressus. *Locus: qui primi sint ad persequendum evangelium, nempe ii, qui soli jactant se sanctos & religionis magistros.* Ionas.

¶ ἀγοραίων) qui venales in *foro* stabant ad omnem operam.

¶ ὀχλοποιήσαντες) ὄχλος, manus, numerus, hominum.

¶ ἐθορύβουν) θορυβέω, active, ut Sap. XVIII. 19.

6 μὴ εὑρόντες, *cum haud invenissent*) v. 10.

¶ τὸν ἰάσονα, *Iasonem*) Zelus exardescens, quum eos, quos petit, non invenit, proximos arripit.

¶ βοῶντες, *clamantes*) cum vehementia.

¶ οἱ) Loquuntur ut de hominibus valde notis, & tamen confuse. conf. c. XXI. 28.

¶ ἀναστατώσαντες, *qui concitant*) Calumnia.

7 ὑποδέδεκται, *suscepit*) clam. Hæc notio verbi, Iac. II. 25. sed non Luc. XIX. 6.

¶ οὗτοι πάντες, *hi omnes*) Eos, qui fugerant, & qui aderant, notant.

9 λαβόντες) οἱ πολιτάρχαι.

¶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν) τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι est *satisfacere*: Marc. XV. 15. ἱκανὰ δοῦναι, *satis dare*: λαβεῖν τὸ ἱκανὸν, *satis accipere.* Correlata. Chrysost. ad h. l. ὅρα πῶς ἱκανὰ δοὺς ἰάσων ἐξέπεμψε παῦλον, ὥστε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἔδωκεν ὑπὲρ αὐτοῦ. Iason sponsorem se pro Paulo præbuit.

10 ἐξέπεμψαν) *emiserunt* Thessalonica, & miserunt *Beroeam.*

¶ ἀπῄεσαν) *abierunt*, novo periculo, fortiter.

11 εὐγενέστεροι) *generosiores* Iudæis Thessalonicensibus. Vere nobiles animæ, quæ in rebus divinis faciles sunt.

¶ ἀνακρίνοντες, *scrutantes*) Character veræ religionis, quod se dijudicari patitur. Προθυμία καὶ ἀνάκρισις *promta voluntas & scrutinium accuratum*, bene conveniunt.

¶ ταῦτα, *hæc*) quæ v. 3 exprimuntur.

12 ἐξ αὐτῶν, *ex eis*) Iudæis.

¶ γυναικῶν, *mulierum*) quas *viri* sequebantur.

13 κἀκεῖ σαλεύοντες, *etiam illic commoventes*) Magna intemperies.

14 καθιστῶντες) *constituentes*, i. e. curantes, in tuto locantes.

¶ παῦλον, *Paulum*) qui sua sponte non cedebat periculo.

¶ ὡς ἐπὶ) ὡς cum ἐπὶ, ἐς, πρὸς, sæpe πλεονάζει, ut docet *Heupelius* de dialectis p. 69. & sic LXX, ὡς πρὸς θάλασσαν. Ez. XLI. 12. sed h. l. ὡς proprie ponitur pro

velut. Iter videbatur ad mare fieri; ſed Athenæ petebantur. Ipſe fortaſſe Paulus aut Silas & Timotheus tum neſciebant, quo ferretur. v. ſeq.

16 *ἐκδεχομένȣ, cum exſpectaret*) Non ſtatim in animo habebat loqui Athenis: ſed tamen mox, non exſpectatis ſociis, inſigni & extraordinario zelo ſtimulatus rem gerit miles Chriſti. Sæpe ſolus ita rem geſſit. Gal. II. 13 ſ. 2 Tim. IV. 16.

¶ *κατείδωλον*) *idolis refertam.* Ejuſdem formæ compoſita, *κατάκαρπος*, *κατάσκιος*.

18 *συνέβαλλον*) *congrediebantur.*

¶ *τί*, *quid*) Superbia rationis ſaturæ & faſtidioſæ.

¶ *σπερμολόγος*) Heſychius: *σπερμολόγος, φλύαρος, καὶ ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων, καὶ κολοιῶδες ζῶον.* confer Euſtathium. *Semen* Pauli non caruit fructu: philoſophiæ Athenienſium caruere fructu. Henr. Bullingerus: *Nuſpiam* Paulus *minore cum fructu quam Athenis docuit. nec mirum, cum ibidem fuerit ceu luſtrum & latibulum quoddam philoſophorum, qui ſemper extitere præſentiſſima veræ pietatis peſtis.*

¶ *ξένων*, *peregrinorum*) quæ Athenienſes antehac non habuerint.

¶ *καταγγελεὺς*, *annuntiator*) Hoc verbum eis rependit Paulus. v. 23.

¶ *ὅτι*) Hoc *quia* refertur ad illud: *Alii vero dicebant.*

¶ *ἀνάστασιν*, *Reſurrectionem*) Putabant, Paulum loqui ita de Ieſu, ut ſi per reſurrectionem factus eſſet *δαιμόνιον*· non ipſam *ἀνάστασιν* *reſurrectionem* pro dea ſibi offerri putarunt.

¶ *εὐηγγελίζετο*, *annuntiabat*) brevi collocutione, qua eorum animum tentabat. coll. v. ſeq.

19 *ἄρειον πάγον*) Dicaſterium erat in *colle* (id Græce *πάγος*) arci Cecropiæ oppoſito, extra civitatem, a *Marte* appellatum. Eo Paulum, pæne tanquam reum, duxere.

¶ *δυνάμεθα γνῶναι*) Formula percontandi, ut apud Latinos: *Poſſum ſcire?* Habet autem apud hos Atticos ironiam. nam ſpermologus, qualem Paulum putabant, rimarum plenus eſt: neque ſibi quicquam dici poſſe putabant, quod non pernoſſent prius.

¶ *καινὴ*) Si quid *novi* habeat, audire cupiunt.

¶ *ἡ ὑπὸ σȣ̃ λαλȣμένη*, *quæ a te dicitur*) data opera.

20 *ξενίζοντα*, *nova*) Idem verbum, 1 Petr. IV. 4. 12.

21 *ἀθηναῖοι*, *Athenienſes*) Elegans horum characteriſmus ſequitur.

¶ *ἐπιδημȣ̃ντες*) *commorantes*; unde mores iidem.

¶ *εὐκαίρȣν*, *vacabant*) Præteritum, quo notatur, quales tum auditores habuerit Paulus. Curioſitas cedit fidei.

¶ *λέγειν*, *dicere*: *ἀκȣ́ειν*, *audire*) Duo genera.

¶ *καινότερον*, *magis novum*) Nova ſtatim ſordebant: *noviora* quærebantur. Inde frequens Græcis comparativus *καινότερος*. Eodem utitur Chryſoſt. de Sacerd. §418, de Paulo, *τȣ̀ς καινοτέρȣς διωγμȣ́ς*· & *Theophr.* in Charactere τȣ̃ λογοποιȣ̃. ὁ *** *ἐρωτῆσαι· ἔχεις περὶ τȣ̃δε εἰπεῖν καινόν; καὶ ἐπιβαλὼν ἐρωτᾷν, μὴ λέγεταί τι καινότερον;* *Noviora* autem quærebant, non modo in iis, quæ quotidie accidunt; ſed, quod nobilius videtur, in philoſophicis.

22 *ἐν μέσῳ*, *in medio*) Amplum theatrum.

¶ *ἔφη*, *ait*) Vt apud Lycaonas Theologiam naturalem catecheticam, ſic Athenis acroamaticam propoſuit, mirabili ſapientia, ſubtilitate, plenitudine, civilitate.

litate. Quærunt illi nova: Paulus oratione apostolico-philosophica incipit ab antiquissimo & venit ad novissima: quæ utraque illis nova erant. Ostenditque rerum omnium originem & finem; de quibus tantopere disceptabant philosophi, & Stoicos juxta atque Epicureos aptissime revincit.

¶ κατὰ πάντα, *per omnia*) plane.

¶ ὡς δεισιδαιμονεστέρους) δεισιδαίμων, *religiosus*, verbum per se μέσον, adeoque ambiguitatem habet clementem & exordio huic aptissimam, in quo apostolus, uti c. XXII. 3 Iudæos, ita h. l. gentes leniter tractat, donec subsequente declaratione, εὗρον γὰρ, *inveni enim*, ad elenchum vergit. Itaque δεισιδαίμονας eos vocat, qui in religione timorem per se non malum habebant citra notitiam, sive qui ἀγνοοῦντες εὐσεβοῦσιν *ignorantes colunt* Numen. v. seq. Mitigat etiam orationem comparativus: & particula ὡς *ut* declarat & lenit. Adverte, lector: Impietas & falsæ religiones, quotquot sunt, quantæ quantæ sunt, quod ad animam pertinet, *timores* sunt: sola *religio Christiana* hoc habet, ut nobilissimas hominis facultates & affectus expleat, timoremque liquidum & cum timore fiduciam, amorem, spem, lætitiam afferat.

¶ ὑμᾶς θεωρῶ, *vos video*) Magna perspicacia & parrhesia. Vnus Paulus contra Athenas.

23 διερχόμενος, *transiens*) Non diu Athenis commorari voluit Paulus: Silam & Timotheum jussit quam celerrime ad se venire; & tamen ante eorum adventum Athenas reliquit. v. 15. 16. c. XVIII. 1. 5. Innuit ergo, non sibi deesse, quod agat, etiamsi Athenienses Paulo non darent operam. *Spermologum* se non esse, re ipsa docet.

¶ ἀναθεωρῶν, *videns*) Sapienti omnia, in quæ incidit, inservire possunt: sed ex multis optima deligit, ut Paulus unam aram, ceteris missis, allegat.

¶ σεβάσματα) *opera, rei sacræ ergo condita.*

¶ ἐπεγέγραπτο, *inscriptum fuerat*) Plusquamperfectum, moratum. Atheniensibus hujus ætatis vel major jam vel minor tribui poterat Ignorantia, quam auctoribus *inscriptionis*.

¶ ἀγνώστῳ Θεῷ, *IGNOTO DEO*) Ne articulus quidem additus ab Atheniensibus. Diogenes Laërtius: *Quum Athenienses aliquando peste laborarent, Epimenides lustravit urbem, pestemque compescuit hoc modo: Sumpsit oves nigro & candido vellere, duxitque in Arium pagum, atque inde quo vellent abire permisit, his qui illas sequebantur mandans, ubicunque illæ recubuissent, singulas mactarent τῷ προσήκοντι Θεῷ* peculiari Deo: *atque in hunc modum quievit lues. Ex eo jam hodieque per Atheniensium pagos* βωμοὺς ἀνωνύμους aras sine nomine *inveniri certum est.* Pausanias, in Phalero βωμοὺς fuisse ait θεῶν τε ὀνομαζομένων ἀγνώστων καὶ ἡρώων· quæ verba ita distinguenda videntur, ut alios statuerent θεοὺς ὀνομαζομένους, alios ἀγνώστους. Philostratus 6, 2. σωφρονέστερον περὶ πάντων θεῶν εὖ λέγειν, καὶ ταῦτα Ἀθήνησιν, οὗ καὶ ἀγνώστων θεῶν βωμοὶ ἵδρυνται. Tertullianus contra Marcionem: *Invenio plane diis ignotis aras prostitutas, sed Attica idololatria est.* Græca Scholia hanc adferunt inscriptionem: θεοῖς Ἀσίας καὶ Εὐρώπης καὶ Λυβίης θεῷ ἀγνώστῳ καὶ ξένῳ. Sed testem hujus inscriptionis nullum proferunt. Hieronymus Comm. in Ep. ad Titum: *Inscriptio aræ non ita erat, ut Paulus asseruit,* Ignoto Deo: *sed ita,* Diis Asiæ & Europæ & Aphricæ: diis ignotis & peregrinis. *Verum quia Paulus non pluribus diis indi-*

 gebat

gebat ignotis, ſed uno tantum ignoto deo, ſingulari verbo uſus eſt, ut doceret, illum ſuum eſſe deum, quem Athenienſes in aræ titulo prænotaſſent. Confer *C. Reineccii* not. ad h. l. Omnibus invicem perpenſis apparet, fuiſſe primo unam quandam aram, hac inſcriptione: *Ignoto DEO*, uni videlicet ſummo illi omniumque conditori, mortalibus imperveſtigabili. cujus aræ exemplo, ad veterum philoſophorum mentem, non diſſentiente ænigmate Epimenideo, erectæ, Athenienſes ſtruxerint alias plures, *Ignoto Deo* dicatas; donec ſuperſtitione ſemper in deteriora relabente, alii unam ſæpe aram *diis ignotis* conjunctim inſcriberent, in tam multis unum certe, qui attenderet, propitiusque eſſet, ſe nacturos rati. Atque huc fortaſſe tendit illud pluſquamperfectum ἐπεγέγραπτο *inſcriptum erat*, ut Paulus ſignificet, priſtinam formam, *Ignoto Deo*, recentioribus formulis, *diis ignotis*, eſſe veriorem. Sic Lucanus, lib. II. *dedita ſacris* Incerti *Iudæa* Dei. Luciani philopatris τ̃ ἐν ἀθήναις ἄγνωςον ἐφευρόντες, *Ignotum, qui Athenis eſt, invenientes:* non obſcura ad Lucam alluſione. Non diſſimile quiddam de Romanis memorat Gellius l. 2. c. 28.

¶ εὐσεβεῖτε, *colitis*) Verbum lene, ad gentes.

¶ τῦτον, *hunc*) Vagam Athenienſium cæcorum intentionem figit Paulus. *Ignotum*, inquit, non tamen *peregrinum* prædico vobis.

¶ ἐγὼ καταγγέλλω, *ego annuntio*) quicquid de me ſentiatis.

24 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) Sic demonſtratur Deus unus, verus, bonus, a creatura diverſus, ex creatione conſpicuus.

¶ κόσμον, *mundum*) mox, *cœlum & terram.*

¶ κύριος, *dominus*) Ps. L. 9 ſ.

¶ χειροποιήτοις, *manufactis*) Sequitur, *a manibus.*

¶ κατοικεῖ, *habitat*) Antitheton de hominibus v. 26 bis.

25 ὐδὲ, *nec*) Negatio pertinet ad προσδεόμενος. Προσδεῖσθαι dicitur, qui habet aliquid, ſed cum indigentia aliqua. 2 Macc. XIV. 35, σὺ, κύριε, τ̃ ὅλων ἀπροσδεὴς ὑπάρχων, ἐδοκησας ναον κτλ.

¶ θεραπεύεται) Medium.

¶ τινὸς) Duplex antitheton πᾶσι & πάντα. Neutro τινὸς connotatur maſculinum.

¶ διδὺς) *dedit & dat.*

¶ πᾶσι) *omnibus* viventibus & ſpirantibus, ſumme προσδεομένοις *indigentibus.* De homine ſpeciatim, v. ſeq.

¶ ζωὴν, *vitam*) Huc ref. *vivimus.*

¶ πνοὴν, *ſpiritum*) *halitum.* Huc ref. *movemur.* Per ſpiritum continuatur vita. Hoc momento ſpiro, alterum ſubſequens momentum non eſt in poteſtate mea.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Huc ref. *ſumus.*

26 ἐξ ἑνὸς) Accedit apud pleroſque, αἵματος· quod haud ſcio, an ipſe legerit *Irenæus.* æque ſubaudiri poſſet ἀνθρώπυ, ex eo, quod ſequitur, πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων. Certe antitheton eſt, ἑνὸς, πᾶν, *unius & omne.*

¶ πᾶν ἔθνος, *omne genus*) Non dicit, πάντα ἔθνη *omnes nationes.* Omnes una gens ſumus.

¶ ὁρίσας, *definiens*) Deum eſſe, qui hominibus terram dederit habitandam, probat Paulus ab ordine temporum & locorum, ſummam Sapientiam gubernatoris indicante, omnia humana conſilia vincentem. Deut. XXXII. 8. II. 5. 9 ſſ. Ps. LXXIV. 17. CXV. 16.

¶ προστεταγμένυς) Sic LXX, Ier. V. 24, κατὰ καιρὸν πληρώσεως προστάγματος θερισμῦ. & Sir. XXXIX. 16. 18. πᾶν πρόσταγμα ἐν

ἐν καιρῷ αὐτοῦ ἐσαι. ἐν προστάγματι αὐτοῦ πᾶσα ἡ εὐδοκία.

¶ ὁροθεσίας, *terminos*) per montes, flumina &c.

27 εἰ, *si*) Via patet; Deus inveniri paratus est: sed hominem non cogit. Ita liberum eum esse voluit, ut, quum homo Deum quærit & invenit, id respectu DEI sit quodammodo quasi contingens quiddam.

¶ ἄραγε) Hæc particula facilem conatum innuit.

¶ ψηλαφήσειαν, *attrectarent*) Id medium inter *quærere* & *invenire*. *Tactus*, sensuum crassissimus & infimus, convenienter hîc dicitur degentibus.

¶ καίτοιγε, *quamvis*) Particula h. l. non tam concessivam vim habet, quam ἐπιτατικὴν, ut augeatur inveniendi facilitas. Non necesse est hoc universum pernoscere: quilibet ex se uno potest argumentum capere.

¶ οὐ μακρὰν, *non longe*) Litotes. id est, plane prope, intime; propinquitate præsentiæ & necessitudinis. Ratio perversa eum putat esse *longe*.

28 ἐν αὐτῷ) *In ipso*, non in nobis. ἐν *in* dicit præsentiam ex necessitudine intima efficacissimam, ut non possimus sentire nos ipsos, quin sentiamus Illum.

¶ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμὲν, *vivimus & movemur & sumus*) Sunt tria illa, *vita & halitus & omnia*. v. 25. ἐσμὲν, *sumus*. quicquid sumus, qui sine illo nil essemus. *Esse* innuitur ejusmodi, quod motum, ut motus vitam sequitur. Cyprianus: *In Patre sumus, in Filio vivimus, in Spiritu S. movemur & proficimus.*

¶ τινὲς τῶν καθ' ὑμᾶς, *quidam ex vestris*) ποιητῶν addunt multi: & poëta quidem erat Aratus, cujus testimonium Paulus allegat, docens, Deum esse Spiritum: sed graviter poëtæ vocabulo & Arati nomine abstinet.

¶ τοῦ) pro αὐτοῦ, *ejus*, DEI.

¶ γένος, *genus*) Est hic articulus Theologiæ naturalis; neque in Theologia Christiana ita debet urgeri, ut non plus tribuatur ceteris necessitudinis nostræ vinculis cum DEO in Christo. αὐτοῦ γάρ ἐσμεν ποίημα, *Ipsius enim sumus factura.* Eph. II, 10.

¶ ἐσμὲν, *sumus*) nos omnes, homines, mente præditi.

29 οὐκ ὀφείλομεν, *non debemus*) Clemens locutio, præsertim in prima persona plurali. *Divinum quiddam inspiravit nobis. ergo cum genus simus Dei, & vitam habemus ac spiritum, stultum est credere, muto lapidi aut argento inesse numen, cum haud dubie summa vita sit, quæ nobis vitam dedit.* Ionas.

¶ χαράγματι) Casus sextus.

¶ τέχνης, *artis*) externæ.

¶ ἐνθυμήσεως, *cogitationis*) internæ.

¶ τὸ θεῖον) Conveniens appellatio *Dei* apud homines ab ejus cognitione adhuc remotiores.

¶ ὅμοιον, *simile*) Inter Deum & materiam homo est quodammodo medius. Homo non est similis metallo. Ergo Deus multo minus est similis metallo: nam homo, Dei genus, Deo similis est. Neque solum hoc loco similitudo negatur, sed quæcunque congruentia, quæ fundamentum præbeat faciendi simulacri, ex quo sperari possit, Naturam Dei delectari talibus. Atheniensibus statuæ non erant pro diis; at Paulus ne repræsentandi quidem vim eis relinquit.

30 χρόνους) *tempora* longa, quæ & vos & antiquiores aliæ gentes consumsistis. Etenim Athenienses, Ægyptiorum coloniam, ab Iside ejusque peplo nunquam retecto, inscriptionem illam, *Deo ignoto*, sumsisse docet Gottfr. Olearius Diss. de Gestis Pauli in urbe Athen.

¶ τὸ

¶ *τῆς ἀγνοίας*, *ignorantiæ*) *Ignorantia* objicitur Athenienſibus? Hanc ipſi ſunt faſſi. *ἀγνώςῳ* *ignoto*· *ἀγνοῦντες*, *ignorantes*. v. 23.

¶ *ὑπεριδὼν*) Frequens verbum apud LXX int. de re, quæ non curatur, & ſine ope propitia vel ſine animadverſione ſevera relinquitur. Eſt enim verbum *μέσον* medium, huic loco aptiſſimum. Gen. XLII. 21. Lev. XX. 4. Num. XXII. 30. Deut. XXI. 16. XXII. 1. 3. 4. Iob XXXI. 19. Et Deus dicitur *ὑπεριδεῖν* Lev. XXVI. 44. coll. v. 43. Deut. III. 26. Zach. I. 12. Ps. LV. 1. LXXVIII. 59. 62. Iob. VI. 14. Itaque Paulus hoc dicit: Deus tranſmiſit tempora ignorantiæ, ſine pœnitentiæ, fidei, ac judicii prædicatione, ut ſi ipſe non animadverteret, nec valde diſpliceret ei tantus error humanæ gentis. Conf. Matth. XX. 7. & Act. XIV. 16 *εἴασε* *ſivit*, quanquam Paulus Athenis ſeverius loquitur, quàm ad Lycaonas locutus erat. nam illos comiter invitarat; hîc per ſpeciem comminationis agit.

¶ *τὰ νῦν*, *nunc*) Hic dies, hæc hora, inquit Paulus, terminum diſſimulationis divinæ, & majorem aut gratiam aut pœnam affert.

¶ *παραγγέλλει*, *denuntiat*) etiam per Paulum.

¶ *πανταχοῦ*, *ubique*) Vbique prædicatur pœnitentia; quia omnes judicabuntur. Pœnitentes effugiunt.

¶ *μετανοεῖν*) *reſipiſcere*, ab ignorantia &c. Paulus homiliæ ex Theologia naturali deſumtæ tamen admiſcet nonnulla ex Theologia revelata. conf. v. 27. 28. Nam etiam gentes lucrifiunt per doctrinas ſupernaturales.

31 *μέλλει κρίνειν*, *judicabit*) Apte hoc in *Areopago* dictum, ubi jus dicebatur. Addit mox Paulus mentionem *juſtitiæ*, uti apud *judicem* Felicem. c. XXIV. 25.

¶ *ἐν ἀνδρὶ*, *in Viro*) Sic appellat Ieſum, pro captu auditorum. Plura erat dicturus audire cupientibus. *in* conſtr. cum *judicabit*.

¶ *ᾧ*) pro *ὃν*, *quem*.

¶ *ὥρισε*, *definivit*) ſcil. judicem. c. X. 42.

¶ *πίστιν παρασχὼν*) Deus Ieſum e mortuis reſuſcitavit, eaque re *demonſtravit*, Ieſum eſſe glorioſum judicem omnium. De hac ipſa phraſi conf. Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 450. & de uſu verbi *παρέχειν* Camerar. comm. utr. ling. col. 328 ſeq. Deo *fidem παρασχόντι* omnes *fidem* habere debent. Itaque pœnitentiam & fidem hîc quoque Paulus prædicat: cumque fides Athenienſibus plane ignota ſit, elegantiſſime ad eam duntaxat alludit phraſi illa. Quæ ceteroqui etiam innuit, neminem cogi.

¶ *ἀναστήσας*, *quum ſuſcitavit*) De nexu reſurrectionis Chriſti, & prædicationis univerſalis, vid. c. XIII. 32 not. Paulus ne hunc quidem ſermonem concluſit ſine mentione reſurrectionis Chriſti.

32 *ἐχλεύαζον*, *irridebant*) interpellantes Paulum. Principale motivum fidei accepere pro ſcandalo, ex ſuperbia rationis. Et hoc uno ſic arrepto, cetera omnia repudiant.

¶ *εἶπον*, *dixerunt*) promtiore animo.

33 *οὕτως*, *ſic*) ancipiti auditorum obſequio: nullo edito miraculo.

¶ *ἐξῆλθεν*, *exivit*) Non obtruſit ſe.

C A P. XVIII.

1 *Χωρισθεὶς*, *digreſſus*) quaſi invitus, cito. Idem verbum v. ſeq. Non diu Athenis manſit Paulus. Homines multa intelligentia præditi facile tantum audiunt, quod ſatis eſt, ſi volunt accipere.

¶ *ἀθη-*

¶ ἀθηνῶν, *Athenis*· κόρινθον, *Corinthum*) In illa urbe, literæ & philosophia; in hac, mercatura maxime florebat. Inde utriusque urbis habitus ad evangelium pulcre inter se conferri possit. Multo majorem fructum Corinthi Paulus habuit, quam Athenis.

2 προσφάτως) Sic LXX, Deut. XXIV. 5.

¶ ἐληλυθότα, *qui venerat*) Postea reverterunt, Rom. XVI. 3. post varias peregrinationes.

¶ τοὺς ἰουδαίους, *Iudæos*) Romani, pro sua elatione, non curarunt Iudæos & Christianos discriminare. Iudæos natione, expulit.

3 εἰργάζετο, *opus faciebat*) in urbe tam splendida.

¶ σκηνοποιοὶ) *tabernacularii*. Iudæi solebant studiis doctrinæ adjungere opificia.

5 συνείχετο τῷ λόγῳ, *urgebatur verbo*) Virtus verbi intus Paulum ursit. Conf. Ier. XX. 9. XXIII. 9. ubi accedit parallelismus verbalis, ἐγενήθην ὡς ἄνθρωπος συνεχόμενος ἀπὸ οἴνου, *factus sum ut homo, qui vino urgetur*. Pro λόγῳ, πνεύματι scripserunt alii, ex v. 25. vel ex cap. XVII. 16. Quisque etiam in sua anima debet talem συνοχὴν vim constringentem observare, &, ubi justam sentit, sequi. id summam lætitiam; sed negligere, dolorem affert. Acuebant Paulum, quæ Silas & Timotheus nunciarant.

6 ἐκτιναξάμενος, *excutiens*) Gestus intelligitur ex adjecto sermone.

¶ αἷμα) *sanguis*, anima.

¶ ἐπὶ) Hebræis על *super*. Hoc notat reatum *incumbentem*.

¶ καθαρὸς ἐγὼ, *mundus ego*) Sic dicere non potest, quisquis testimonio non perfunctus est prius.

¶ πορεύσομαι, *vadam*) Ita mutavit Paulus hospitium; neque tamen se plane subtraxit Iudæis melioribus, quos eo ipso fecit attentiores.

7 ἰούστου, *Iusti*) ex gentibus.

¶ συνομοροῦσα, *vicina*) ut ii, qui synagogam frequentabant, tamen porro possent audire doctrinam de Iesu Christo.

8 ἐπίστευσε τῷ Κυρίῳ, *credidit Domino*) Ipse Dominus Iesus testabatur per Paulum. c. XIV. 3.

¶ ἀκούοντες, *audientes*) Crispi conversionem, Pauli sermonem.

9 μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Huc ref. διότι *quia*, prius.

¶ λάλει, *loquere*) Huc ref. διότι *quia*, alterum, mox.

10 ἐγὼ, *ego*) Fundamentum fiduciæ.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Impletum est hoc, v. 14 s.

¶ ἐπιθήσεται) *admovebit se*. Neutrum, frequens apud LXX.

11 ἐκάθισε, *sedit*) Cathedra Pauli Corinthia, Petri Romanâ testatior.

¶ ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἓξ, *annum & menses sex*) Longum tempus. sed tanto tempore quantillum hodie lucri fit? Doctores & auditores in culpa sunt.

12 γαλλίωνος) Hic *Gallio* Senecæ frater erat, ob morum facilitatem ac dulcedinem a Seneca & aliis commendatus. Tali characteri convenit actio Gallionis hoc loco.

¶ ἀνθυπατεύοντος) Achaja tum proprie *proconsularis* provincia erat.

¶ ἀχαΐας, *Achajæ*) cujus metropolis Corinthus.

13 ἀναπείθει) *persuadendo excitat*. tranquilla prius omnia fuisse dictitant.

14 εἶπεν, *dixit*) Vel quod Paulo faveret, vel quod Iudæos contemneret.

¶ ἀδίκημα, *injuria*) civilem actionem postulans.

¶ ῥᾳδιούργημα, *scelus*) criminali actione dignum.

¶ ἠνεσχόμην, *sustinerem*) Sane judicem

decet ἀνοχῇ, *tolerantia*, recte functurum officio. Iudæos Gallion sibi molestos innuit.

15 εἰ, *si*) Neglectim loquitur Gallio: ut mox, τούτων, *istorum*.

¶ ζήτημα) *Quæstiones* non amant tales viri. c.XXIII.29. XXV.19.20. Certe quæstionum causa, quamvis de maximis religionis capitibus, nemo vinculis aut morte debet affici. c.XXIII.29. XXV.25.

¶ περὶ λόγου) *de doctrina*.

¶ ὀνομάτων, *nominibus*) At magni est quæstio de nomine Iesu. Gentilium nomina erant fabulæ atque umbræ. Singulare quiddam habet religio Christiana, a qua cognoscenda abhorruit humana ratio, in aliis rebus omnibus curiosissima.

17 ἐπιλαβόμενοι, *prehendentes*) in gratiam Gallionis.

¶ σωσθένην, *Sosthenem*) Crispi successorem. v. 8. coll. c. XIII. 15 not. Hic Sosthenes præerat accusationi: postea conversus. 1 Cor. I. 1.

¶ οὐδέν, *nihil*) quamvis ex *quæstione* nata esset *injuria*.

¶ τῷ γαλλίωνι, *Gallioni*) Græcis contra Iudæos conniventi.

18 ἱκανὰς, *complures*) dum componerentur animi, & ne videretur aufugisse.

¶ ἀποταξάμενος, *valedicens*) sermone, conventu publico.

¶ συρίαν, *Syriam*) v.22 fin.

¶ σὺν αὐτῷ, *cum eo*) Beatus comitatus, Ephesum usque.

¶ πρίσκιλλα, *Priscilla*) Viro præponitur uxor, spectatior.

¶ κειράμενος, *radens*) Vt moris erat in voto. c.XXI.24. Num. VI.18.

¶ ἐν κεγχρεαῖς, *Cenchris*) Relicta Corintho habitum capitis sumsit Iudaicum, ad Iudæos proficiscens. Hoc iter Paulus Iudæis potius dedit. v.19.

¶ εὐχήν) *Votum* hoc, cujuscunque rei fuit, proprie non fuit Naziræatus, sed Naziræatui affine. idque Paulus hoc nomine videtur suscepisse, ut necessitatem sibi imponeret celeriter peragendi iter hoc Hierosolymitanum. v. seqq.

20 ἐρωτώντων, *rogantibus*) Non semper sub plausibili hominum invitatione præsens est vocatio divina.

21 εἰς ἱεροσόλυμα, *Hierosolymis*) Huc refertur versus 22. Species *festi* non exprimitur hoc loco: aliquot post annis eo properavit ad *pentecosten*. c.XX.16.

¶ ἀνακάμψω, *revertar*) Id factum, c.XIX. 1. Interim crevit desiderium illorum.

22 ἀναβὰς, *ascendens*) Hierosolyma. v.21.

¶ τὴν ἐκκλησίαν, *ecclesiam*) primariam, ex qua propagatæ sunt reliquæ.

23 διερχόμενος, *perambulans*) Nova visitatio ecclesiarum.

24 ἀλεξανδρεὺς, *Alexandrinus*) Vrbs illa, sedes doctrinarum.

¶ λόγιος) *doctus*, *eloquens*. Omnes artes in regno DEI, si absit typhus, utiles fieri possunt: sed inprimis adsit oportet *facultas Scripturarum*, & fervor Spiritus, quo vel mediocres artes corroborantur. Et tamen fructus est *gratiæ*, non artis. v.27.

25 τῷ πνεύματι) *Spiritum* habebat non ea ratione, de qua c. XIX.6. sed modo communi.

¶ ἐλάλει, *loquebatur*) privatim.

¶ ἐδίδασκεν, *docebat*) publice.

¶ ἀκριβῶς, *diligenter*) nullam occasionem prætermittens.

¶ μόνον, *tantum*) Non excluditur notitia de Christo quælibet: sed nondum audierat Apollo de morte, resurrectione, Paracleto. c.XIX.2 f.

26 ἤρ-

26 ἤρξατο, *cœpit*) Habenti dabitur.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Dijudicarunt, quid ei deesset.

¶ ἐξέθεντο, *exposuerunt*) privata institutione. Qui Iesum Christum novit, potentes in Scriptura docere potest. Et hi ab illis facile docentur.

27 βουλομένου, *cum vellet*) Bonorum hominum bona voluntas adjuvanda.

¶ διελθεῖν, *transire*) Audierat sine dubio, quæ Paulus gessisset, in illis locis, Corinthi præsertim.

¶ προτρεψάμενοι) *hortati eum*, currentem incitantes.

¶ ἔγραψαν, *scripserunt*) Commendationis argumenta colligi possunt ex v. 24 f.

¶ τοῖς μαθηταῖς, *discipulis*) qui erant Corinthi, vel etiam in via.

¶ συνεβάλετο) *contulit*, copia sermonum utilium. Huic verbo annecte διὰ, *per. Credenti*, *per gratiam*, qua pollet, omnis omnium facultas *fructuosa* redditur.

¶ τοῖς πεπιστευκόσι, *ad fidem adductis*) *Rigavit* Apollo, non *plantavit*: & Iudæos convincere magis poterat, quam gentiles convertere.

28 τ) Articulus emphaticus in prædicato. nam subjectum ipso nomine proprio satis determinatur.

CAP. XIX.

1 Ἀνωτερικὰ, *superiora*) c. XVIII. 23.

¶ μαθητὰς, *discipulos*) Christianos, quos non viderat c. XVIII. 19. Fortasse interjecto tempore Ephesum venerant. Semper nova messis subnascitur.

2 πνεῦμα ἅγιον) Non additur articulus: sermo indefinitus pro parte eorum, qui interrogantur.

¶ πιστεύσαντες) *quum fidem suscepistis.*

¶ οἱ δὲ) *illi autem* aperte dixerunt.

¶ οὐδὲ) *i. e. ne hoc quidem audivimus, alios esse, qui eum accipiant.* Nam neque Mosen neque Iohannem Baptistam sequi potuissent, quin de Spiritu sancto ipso audissent.

¶ ἐστιν, *est*) id est, *accipitur*. Vid. Ioh. VII. 39 not.

3 οὖν, *ergo*) Hæc quæstio admirationem continet: ex quo consequitur, omnes, qui in nomen Iesu expresse baptizati sunt, eo tempore accepisse Spiritum sanctum. Nec quærit Paulus, an baptizati sint, sed εἰς τί, *in quid*; omnes enim baptizabantur.

¶ ἰωάννου, *Iohannis*) Baptisma Iohannis, inquiunt, suscepimus, ut doctrinæ ejus nos daremus. Latissime igitur propagatum erat Iohannis baptisma cum doctrina ejus: sed, ut fit, apud remotiores & posteriores minus pure minusve plene administrata res est.

4 ἰωάννης, *Iohannes*) Ab h. l. nulla Iohannis Baptistæ mentio in N. T. Hîc demum totus Christo locum facit. Magna hæc fuit actio Pauli.

¶ μετ' αὐτὸν) *post se.*

¶ τοῦτ' ἔστιν εἰς τ χριστὸν ἰησοῦν, *id est, in Christum Iesum*) Sic Iohannis baptistæ testimonium declaravit Paulus.

5 ἀκούσαντες, *audientes*) Commemorat Lucas, quomodo discipuli Ephesii obsecuti sint Paulo, suscipientes baptismum in nomen *Domini Iesu*. Nescierant enim, baptismo pœnitentiæ obligatos se fuisse ad fidem in *Iesum Christum*: perinde ut ii, qui Iesum occiderant, quos idcirco omnes Petrus baptizari voluit in nomen *Iesu*, cap. II. 38. quanquam plurimi eorum haud pridem baptizati fuissent ab Iohanne. Matth. III. 5. 6. Apollo contra, qui baptismum Iohannis cum plena institutione de *I. C.* acceperat, non est rebaptizatus, c. XVIII. 25. neque apostoli rebaptizati sunt. Nam revera unus erat baptismus, qui Matth.

III. & XXVIII. commemoratur: alias in Iohanne non fuisset initium evangelii, & S. Cœna Matth. XXVI baptismo foret antiquior. Matth. XXVIII. Neque hoc versu sermo est de populo per Iohannem baptizato. nam Iohannes extremo demum suo tempore Iesum monstravit. c. XIII. 25. quare non potest dici eos baptizasse in nomen Domini Iesu; nisi dicas, Iohannem bis baptizasse populum, primo ad pœnitentiam, deinde in nomen Domini Iesu. Iustus Ionas: *Rebaptizabantur, qui erant baptizati Iohannis baptismate, eo quod Iohannes non esset autor justitiæ neque dator Spiritus, sed solum prædicaret Spiritum & gratiam, paulo post conferendam per Christum, qui solus est causa & autor justitiæ.*

¶ ἐβαπτίσθησαν, *baptizati sunt*) Manus imposuit Paulus: actum baptismi aliis reliquit.

6 καὶ, *&*) Simillimum exemplum aliquorum, qui primo baptizati erant in nomen IESV, deinde Spiritum S. acceperunt, exstat c. VIII. 12. 15 f.

¶ ἦλθε) *venit* promte.

¶ ἐπ' αὐτοὺς, *super eos*) Cognorunt igitur jam ex effectu, esse Spiritum sanctum. v. 2.

7 ὡσεὶ, *fere*) Non opus fuit præcisum numerum notari. conf. 1 Cor. I. 16.

8 διαλεγόμενος, *disserens*) Sancta occupatio. v. 9.

9 ὡς - πλήθους, *cum - multitudine*) Causa justæ separationis, convicia publica adversus veritatem.

¶ ἀποστὰς, *secedens*) Reliquit illis synagogam suam, contentus minore schola, & exquisitiore numero. ἀποστὰς ἀφώρισε *secedens segregavit*: suo facto commovit ceteros bonos.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) non modo sabbato aut dominico die.

¶ σχολῇ, *schola*) loco synagogæ.

12 χρωτὸς, *corpore*) χρὼς, *cutis, pars extima corporis.* Hîc plane ad summum venit vis miraculosa.

¶ σιμικίνθια, *semicinctia*) quibus præcingebantur olim.

¶ ἀπ' αὐτῶν, *ab eis*) Sæpe morbum concitasse leguntur spiritus maligni, qui naturalis videretur.

13 ἐπεχείρησαν, *conati sunt*) Atqui nil temeritati in his rebus est loci. conf. Hebr. XI. 29. 1 Macc. V. 57. de præpostera imitatione.

¶ περιερχομένων, *circumeuntibus*) ut solent circulatores.

¶ τοὺς ἔχοντας, *habentes*) Hoc plurale: singulare, v. 15. Si semel successisset, sæpius ausuri fuerant.

¶ ὀνομάζειν, *nominare*) cum tamen ceteroqui alieni ab illo & vacui a virtute fidei manerent. *Dicunt*, quem Paulus prædicat, *quasi dicerent: tentabimus, an hoc nomine exeant dæmonia. breviter, non erat fides in eis: Satanas autem nullis orationibus, nullis operibus vincitur, sed sola fide in verbum DEI. proinde & callidissimus spiritus videns hic illos non habere fidem, neque verbum DEI cordibus infixum, ridet. Expulsio Satanæ ex dæmoniacis adumbratio tantum est expulsionis Satanæ alias ex omnium hominum cordibus. Sicut autem illusit hic iis, qui expulsionem e dæmoniacis tantum literali invocatione nominis Iesu moliuntur sine fide: ita derisit, hodieque ridet eos, qui operibus conati sunt se ab ejus potestate liberare, sacerdotes & monachos &c. nam tum primum cœpit eis dominari, & tractare plane eos ut voluit. callidissimus spiritus est Satan, præ cujus robore & astutia omne lumen rationis nihil est. Non cognoscitur ejus astutia, nisi per Spiritum S. neque expellitur, nisi in vera fide, & a spiritualissimis.* Iustus Ionas.

¶ ὀνομάζειν τὸ ὄνομα, *nominare nomen*) Phrasis frequens apud LXX. In Hebræo

τῶ

τῷ שׁם verbum הזכיר vel נקב vel קרא additur.

¶ ἰησοῦν, *Iesum*) *Iesum appellant simpliciter, cum dicere deberent Salvatorem mundi, resuscitatum.* Chrysost.

14 ἑπτὰ, *septem*) Quo ipso numero confisi videntur exorcistæ, juxta cum axiomate gentis & patris. Hodie septem filii vel filiorum septimus, censetur, haud scio, an sine superstitione, vi salutari pollere, ad sanandos morbos.

15 τίνες, *qui*) Hoc contemtum indicat.

16 κατακυριεύσας, *invalescens*) Spiritum malum irritarunt.

¶ ἀμφοτέρων, *amborum*) Recentiores, αὐτῶν, ex alliteratione ad αὐτῶν proxime sequens. Septem filii Scevæ id facere solebant: *duo* id fecerunt in hoc casu, quem Lucas memorat, coll. v. 13, ubi τ̃ *iis* spectat ad septem: τινὲς, *quidam*, ad duos.

17 ἐμεγαλύνετο, *magnificabatur*) Gravius habiti sunt hi exorcistæ, quam ille quidam, qui dæmonia ejiciebat, Luc. IX. 49 seq. Sed iidem, a Paulo non prohibiti, tamen ipsa sua clade *pro* causa Christiana erant. Contumelia eorum, qui sinistre agunt, inservit gloriæ divinæ, & existimationi servorum DEI vera virtute præditorum.

18 τὲ, *que*) In Scevæ filios intuiti ceteri magis se removerunt ab omni malitia.

¶ ἤρχοντο, *veniebant*) *ultro*. Efficacia verbi divini, intimos penetrans animarum recessus, ut sua sponte fateantur, quod neque ulla sinceritate naturali, neque tormentis ullis adducti confiterentur.

¶ ἐξομολογούμενοι, *confitentes*) Ex hoc verbo patet, actiones illas fuisse actiones malas ante susceptam fidem patratas.

¶ ἀναγγέλλοντες, *annuntiantes*) Initium confessionis, difficile: facilior deinde expositio rei totius. eaque indicium est animi, peccatorum dominio soluti.

19 ἱκανοὶ, *multi*) Etiam magi possunt converti. c. VIII. 13.

¶ τὰ περίεργα, *curiosa*) artes magicas, magna varietate. Μείωσιν habet hæc appellatio.

¶ συνενέγκαντες, *comportantes*) magno consensu.

¶ τὰς βίβλους, *libros*) Vera religio tollit malos libros: & talibus refertus fuerat mundus. Ephesus libros curiosos & malos, invalescente verbo Domini, combussit tanquam anathema: vicissim Ephesus bonis postea libris potita, imo depositaria sacrorum librorum facta est. Ad Ephesios quoque missa exstat epistola Pauli: Ephesi erat Timotheus, quum Paulus utramque ad eum epistolam scripsit. Porro ad Paulum martyrio proximum *libros* ex Asia Romam perferre jussus est Timotheus, 2 Tim. IV. 13. qui libri, non dubium est, quin fuerint de Scripturæ sacræ libris; neque ii de V. T. quorum ubique copia erat, sed ipsius Pauli, vel etiam aliorum apostolorum scripta, eaque *membranacea* potissimum, durabilitatis gratia. Ea *venientem* Paulus Timotheum tuto *ferre* jussit, non vendituris, opinor, eleemosynæ causa, sed ut ea Timotheo, quem in munere evangelico sibi quodammodo successorem destinarat, ante martyrium committeret coram, maximas ob causas. Pretiosissima cimelia Timotheus, ut existimare fas est, post Pauli martyrium (conf. Hebr. XIII. 23.) Ephesum aut in illam regionem reportavit. Ibidem Iohannis scripta, post Iohannis quoque obitum, eximie viguerunt. De Evangelio Iohannis autographo vid. Appar. crit. p. 602. coll. p. 420. Iohannis epistolæ, ultimusque primæ versiculus, in Ephesum inprimis conveniunt. Apocalypsis ex Patmo Ephesum missa primum, Ephesi primum lecta est. Quorsum hoc?

In Appar. pag. 770. 884. non inepte sperari scripsi, fore, ut autographa apostolorum, suis munita criteriis, aliquando luci restituantur. quid si eorum aliqua Ephesi delitescant? & item Thessalonicæ? vid. not. ad 1 Thess. I. 1. Opinio est, nil amplius, non tamen ridenda, innoxia quippe, imo utilis, ad criticos a temeritate deterrendos, ne, si nimium delirent, ipsa primæva exemplaria eos redarguant olim.

¶ κατέκαιον, *comburebant*) Id melius erat, quam vendere, etiamsi pecunia in pauperes fuisset erogata.

¶ ἐνώπιον πάντων, *coram omnibus*) Insigne spectaculum.

¶ ἀργυρίου μυριάδας πέντε) *quinquaginta* drachmarum *millia*. Drachma fere respondet denario: de quo egi ad *Cic.* ep. pag. 76. 452. 723. Proxime accedit moneta Argentinensis, quæ valet 12 *kreuzer*, 3 *heller*: ut 5 drachmæ sint 1 fl. & paulo plus; 50000 drachmæ plus 10000 fl. Magnæ bibliothecæ pretium.

20 ηὔξανε, *crescebat*) extensive.

¶ ἴσχυεν, *invalescebat*) intensive.

21 ἐπληρώθη, *expletis*) Non hîc jam quiescendum sibi censuit Paulus, sed ita, quasi nil egisset, in posterum anhelat. Ephesum Asiamque obtinet: in Macedoniam & Achajam condicit: Hierosolymam spectat: Romam cogitat; inde in Hispaniam. vid. Rom. XV. 26 cum anteced. & conseq. Nemo Alexander, nemo Cæsar, nemo alius heros ad *Parvi* hujus Benjaminitæ magnanimitatem accedit. Veritas de Christo, & fides atque amor in Christum, amplificavit cor ejus, instar arenæ maris. Ordine tamen agit: *his expletis.* Sane ad justam maturitatem res Christiana pervenerat in Asia. v. 9. 13 s. 18.

¶ ἔθετο ἐν τῷ πνεύματι, *proposuit in Spiritu*) Hoc de proposito sancto: de malo, ἔθου ἐν τῇ καρδίᾳ σου, *posuisti in corde tuo.* c. V. 4. Placuit Pauli destinatio Domino: namque Ipse addit promissum. c. XXIII. 11. Vide vigorem Pauli, c. XX. 2 not.

¶ διελθὼν, *transiens*) Constr. cum πορεύεσθαι *ire*, non cum ἔθετο *proposuit*. nam nondum erat in Macedonia.

¶ δεῖ, *oportet*) Respondit Dominus, *oportet*. c. XXIII. 11.

¶ ἰδεῖν, *videre*) Generose loquitur. Multa adversa manebant *visurum* Romam. id Paulus non curat.

22 διακονούντων, *ministrantium*) Multos tum habebat in negotio evangelii. v. 29.

24 ναοὺς ἀργυροῦς, *ædes argenteas*) Ædiculas argenteas vel clinodia, quæ formam templi Dianæ referrent. Talia etiam numismata fiebant. exemplum habet in Bibliis Hedingerianis margo Palæstinæ.

25 ἐργάτας, *operarios*) Alii erant τεχνῖται, *artifices* nobiliores; alii ἐργάται *operarii*.

¶ ἡ εὐπορία, *quæstus*) Hujus prætextu sæpe premitur fides.

26 οὗτος, *hic*) Demonstrativum ad incendendos animos.

¶ οὐκ εἰσὶ, *non sunt*) *Sunt*ne ergo, Demetri?

27 ἡμῖν, *nobis*) Dativus commodi.

¶ ἀλλὰ καὶ, *sed etiam*) Efficax sermo, quem utilitas & superstitio acuit.

¶ μεγάλης, *magnæ*) Solenne Dianæ epitheton. Hinc mox, μεγαλειότητα *majestatem*. conf. v. 28. 34. 35. Nomina quoque ἄρτεμις & *Diana* magnitudinem notare, docet Hilleri *Onom.* p. 795. 634. 625.

¶ εἰς οὐδὲν λογισθῆναι) Sic LXX, 1 Sam. I. 13, ἐλογίσατο αὐτὴν εἰς μεθύουσαν.

¶ καθαιρεῖσθαι, *destrui*) Misera *majestas*, quæ sic *destruitur*.

¶ αὐτῆς) *ipsius*.

¶ ὅλη, *tota*) Multitudo errantium non efficit veritatem.

28 ἀκού-

28 ἀκούσαντες, audientes) artifices & operarii.

29 ὥρμησαν, inpetum fecerunt) Demetrius cum globo suo.

¶ θέατρον) theatrum, idemque forum.

¶ γάιον καὶ ἀρίσταρχον, Cajum & Aristarchum) quum Paulum ipsum non invenissent. Aristarchus idem erat, qui recurrit c. XX. coll. c. XXVII. 2. at hîc alius Cajus, Macedo; alius Cajus, Derbæus, c. XX. 4. quanquam sunt, qui pro uno habeant.

30 βουλομένου, volente) Magna parrhesia. 1 Cor. XV. 32 not. Nulla militaris audacia par huic fortitudini. Volebat Gajum & Aristarchum defendere, Dianam redarguere.

¶ οὐκ εἴων αὐτὸν, non permiserunt ei) Voluntas bona, quæ impeditur, tamen & bona esse potest, & bene impediri.

¶ οἱ μαθηταὶ, discipuli) Videntes, Paulum maxime peti. v. 26.

31 τῶν ἀσιαρχῶν, de Asiæ principibus) iis, qui remp. gerebant, & eo tempore sacris Dianæ præerant.

32 οὐκ ᾔδεισαν, nesciebant) Aptus character populi tumultuantis.

33 προεβίβασαν, produxerunt) Faciebant hoc auctores tumultus, cum quibus conspirabant Iudæi adversus Christianos.

¶ ἀλέξανδρον, Alexandrum) Videtur ille ipse fuisse faber ærarius, de quo 2 Tim. IV. 14. artificii causa notus Demetrio.

¶ προβαλόντων, propellentibus) præsidii sui causa.

¶ κατασείσας τὴν χεῖρα) Hæc phrasis vehementiorem quendam gestum innuit, quam illa ex parallelismo a quibusdam surrogata: κατασείσας τῇ χειρί. Latinus quid legerit, minus apparet.

¶ ἀπολογεῖσθαι, causam dicere) pro Iudæis, contra Christianos.

34 ἐπιγνόντες δὲ) Casus rectus pro obliquo. Mutatione, inquit Camerarius, non inusitata in Græco sermone, secundum hæc: ἄμφω δ᾽ ἑζόμενοι γεραρώτερος ἦεν ὀδυσσεύς.

¶ ἐκ πάντων, ab omnibus) Nolebant audire Iudæum. Sic periculum Christianis depulsum.

35 ὁ γραμματεὺς) actuarius.

¶ τίς γάρ ἐστιν, quis enim est) Aliter dicturus fuerat Paulus. Ambigua tamen est oratio scribæ, & vel temporis causa, vel etiam ex animo sic loqui potuit. nam etiam v. 37 dicit, vestram deam, non nostram.

¶ ἐφεσίων, Ephesiorum) Repetito nomine proprio celebritas eorum significatur.

¶ νεωκόρον) Perinthii, Herculis νεωκόροι alii populi aliorum deorum; Ephesii, Dianæ. vid. I. H. a Seelen medit. exeget. p. 523.

¶ οὖσαν, esse) Eo ipso tempore dignitate illa gaudebant Ephesii. vide Gregorii observ. c. X. Magnus igitur erat hominum ad ludos sacros confluxus.

¶ διοπετοῦς) Simulacrum Dianæ ab Iove cœlitus delapsum putarant.

36 ὑπάρχειν, esse) Verbum appositum ad tumultuantes placandos. non dicit, fieri, nec, manere: sed medium quiddam exprimit.

37 ἠγάγετε, duxistis) raptim, in theatrum, tanquam ad tribunal vel ad supplicium.

¶ τούτους, istos) v. 29.

¶ οὔτε, neque) i. e. nec re templum, nec verbis Dianam læserunt.

¶ οὔτε βλασφημοῦντας, neque blasphemantes) Apostoli non collegere multa absurda ex mythologia, sed proposuere veritatem DEI, & in genere vanitatem idolorum,

rum, v. 26. Qui credebant, ipsi postea rejecere deastros.

38 *πρός τινα, adversus aliquem*) Paulum non appellat scriba prudens.

¶ *ἀγοραῖοι*) scil. *ἡμέραι*.

¶ *ἀνθύπατοι, proconsules*) Vno tempore unus erat proconsul: sed scriba dicit in plurali, de eo, quod nunquam non esse soleat.

39 *τῇ*) ordinaria.

40 *τῆς σήμερον*) sc. *ἡμέρας*. c. XX. 26.

¶ *αἰτίυ*) Masculino genere hoc accipit Vulgatus: sed neutrum in hoc libro frequens est.

¶ *περὶ οὗ ὐ δυνησόμεθα*) Negatio geminata. c. X. 47.

¶ *συστροφῆς*) quæ *στάσεως* speciem habet. Lene vocabulum, prudenter adhibitum.

CAP. XX.

1 Μετὰ, *post*) Nil egit Demetrius. Paulus remansit, dum tranquilla essent omnia.

2 *ἐκεῖνα, illa*) Macedoniæ.

¶ *λόγῳ πολλῷ, multo sermone*) Inprimis hoc tempore scatebat Paulus, v. 7. 9. 11. quare etiam epistolas tum scripsit complures.

¶ *ἑλλάδα, Græciam*) eam, quæ media erat inter Macedoniam & Achajam.

3 *ποιήσας*) Nominativus a Luca positus, antequam occurreret ei prædicatum, obliquum casum postulans. Talia non solum Hebræi, sed etiam Græci & Latini habent.

¶ *μῆνας τρεῖς, menses tres*) quo tempore etiam Corinthios vidisse videtur, sed *in transitu*. 1 Cor. XVI. 7.

¶ *αὐτῷ - μέλλοντι ἀνάγεσθαι, ei, navigaturo*) In hoc ipsum iter Pauli Syriacum intendebant insidias.

¶ *εἰς τ συρίαν, in Syriam*) c. XXI. 3.

¶ *ἐγένετο γνώμη, placitum est*) Interdum generali, interdum speciali vocatione nitebantur.

¶ *ὑποστρέφειν, reverti*) Propositum etiam sanctum potest interdum mutari. conf. c. XIX. 21.

4 *συνείπετο, comitatus est*) Suavis comitatus.

¶ *ἄχρι τῆς ἀσίας, usque in Asiam*) In Asia pars eorum discessit, pars mansit cum Paulo. v. 6. 13 s. Trophimus una ivit Hierosolymam, c. XXI. 29. Aristarchus Romam. c. XXVII. 2.

¶ *θεσσαλονικέων, Thessalonicensium*) Sic appellantur Aristarchus & Secundus. nam Cajus erat Derbæus: Timothei patria jam notata, Lystra, Derbæ vicina.

¶ *ἀσιανοὶ, Asiani*) ex Asia stricte dicta.

5 *ἐν τρωάδι, Troade*) Nomen regionis & oppidi.

6 *ἡμεῖς, nos*) Iterum una erat scriptor libri.

7 *συνηγμένων ἡμῶν, cum congregati essemus*) ut jam tum solebant, *die Dominico*. Itaque credibile est, *fractione panis* hîc denotari convivium discipulorum cum eucharistia conjunctum, præsertim quum esset tam solennis valedictio.

¶ *διελέγετο, disserebat*) Doctores spirituales non debent strictius alligari ad clepsydram, præsertim solenni & raro tempore.

8 *λαμπάδες ἱκαναὶ, lampades copiosæ*) ut omnis abesset suspicio scandali.

9 *νεανίας*) *παῖς*. v. 12.

¶ *καταφερόμενος· κατενεχθεὶς*) Vnum participium diversi temporis: quanquam etiam thema *ἐνέγκω* plus dicit, quam *φέρω*. Sedentem somnus occupavit: somno depressus cecidit.

10 *ἐπέπεσεν, incubuit*) Hoc gestu non est

est usus Christus: est autem eo usus Elias, Elisa & Paulus.

¶ μὴ θορυβεῖσθε, *nolite turbari*) In rebus maximis prohibita fuit trepidatio. Ex. XIV. 13. 1 Reg. VI. 7. Ies. VIII. 6.

¶ ἐν αὐτῷ ἐστιν, *in eo est*) Ita loquitur Paulus, ut terrorem subitum eximat. non igitur nimium presse accipienda sunt ejus verba. Non addit, *adhuc*; neque, *iterum*: sed simpliciter affirmat, puerum esse vivum; perinde ac si ne lapsus quidem esset. Miraculum erat evidens. conf. Matth. IX. 24.

11 κλάσας ἄρτον, *frangens panem*) Hæc fractio panis erat propria Pauli, iter facturi, diversa ab ea, quæ pridie fuerat. v. 7.

¶ ὁμιλήσας, *locutus*) familiariore sermone, post sermonem graviorem, de quo v. 9.

¶ οὕτως, *sic*) nulla quiete interjecta.

12 ἤγαγον) *ducebant*, non, *ferebant*: nil debilitatus erat.

¶ ζῶντα, *viventem*) Ne per accidens quidem detrimenti quicquam ex Paulo ceperunt. 2 Cor. VII. 9.

13 πεζεύειν) *pedestre iter facere* maluit, terrâ, quamvis nox fuerat insomnis; quamvis Assus oppidum erat difficili & periculoso aditu, ut notat Eustathius.

15 τρωγυλλίῳ) Nomen loci, ut in Wirtenbergia, *Korb*, eodem significatu, pagus dicitur aliquis.

¶ ἤλθομεν, *venimus*) celeri cursu.

16 ἔκρινε) *judicavit*. nam Ephesus erat a tergo.

¶ χρονοτριβῆσαι) Ne in Asia quidem *trivisset tempus* sine fructu Paulus; sed triturum tamen se fuisse statuit, si majores fructus omisisset.

¶ τὴν ἡμέραν, *diem*) Accusativus temporis.

¶ πεντηκοστῆς, *pentecostes*) Tempus urgebat. v. 6. In festo, magni conventus: magna lucrifaciendi occasio.

18 ὑμεῖς ἐπίστασθε, *vos scitis*) Felix, qui sic exordiri potest, conscientiam auditorum testando.

¶ ἐπέβην, *ingressus sum*) Id plus notat, quam *veni*: significat enim, *pedem intuli*.

¶ πῶς) Sequitur ὡς, v. 20. instar anaphoræ.

¶ τὸ) Relativum.

19 δουλεύων, *serviens*) Egregia idea Servi Domini.

¶ τῷ Κυρίῳ) *Domino*, cujus est ecclesia.

¶ μετὰ, *cum*) *Demissio animi*, *lacrymæ*, *tentationes*, sunt concomitantia: ipsum *servire* describitur v. seq.

¶ ταπεινοφροσύνης, *humili sensu*) Hunc Ephesiis quoque commendat Eph. IV. 2.

¶ δακρύων, *lacrymis*) v. 31. 2 Cor. II. 4. Phil. III. 18. Character Pauli. Lacrymæ sanctæ, apud homines ac viros de rebus naturalibus nunquam aut raro plorantes, egregium præbent specimen efficaciæ & argumentum veritatis Christianæ. Cum his tamen consistit *gaudium*. v. 24. Adde v. 37 not.

¶ πειρασμῶν, *tentationibus*) Insidiæ Iudæorum varie utique tentarunt & exercuerunt animum Pauli.

¶ τῶν Ἰουδαίων, *Iudæorum*) Gentium apostolus jam quasi de alienis loquitur.

20 οὐδὲν ὑπεστειλάμην, *nihil subtraxerim*) v. 27. Erant, quæ alios potuissent adducere ad subtrahenda multa vel certe aliqua: timor, favor hominum &c.

¶ τῶν συμφερόντων, *utilium*) Hæc docenda sunt: reliqua præcidenda.

¶ ἀναγγεῖλαι, *annuntiarem*) Huc ref. *publice*.

¶ διδάξαι, *docerem*) Huc ref. *per domos*,

mos, *privatim*. Ne *apostolico* quidem muneri tam late patenti publica prædicatione satis fiebat. quid *pastoribus* faciendum?

21 τ̃) Summa eorum, quæ utilia sunt, summa doctrinæ Christianæ, summa consilii divini, Pœnitentia & Fides.

¶ εἰς, *ad*) resipiscentiam, qua homines se recipiunt *ad Deum*.

22 καὶ νῦν ἰδοὺ ἐγὼ, *& nunc ecce ego*) Hæc per anaphoram graviter repetuntur v.25.

¶ δεδεμένος τῷ πνεύματι, *vinctus spiritu*) Sciebat Paulus, se vinctum iri: animoque jam sic affectus erat, ut vinctus, neque aliud quicquam poterat in animum inducere.

¶ μὴ εἰδὼς, *ignorans*) Non debemus apostolos putare omniscios. Pendebant ex ductu divino per fidem. Sciebat Paulus de aliis; v.25.29. de se, debebat fide implicita uti.

23 κατὰ πόλιν, *per civitates*) Omnium intererat scire, & omnes proficiebant, videntes obedientiam Pauli, & avidius audientes posthac non videndum. Patebat etiam hinc magnitudo afflictionum. Quæ ad ipsum Paulum pertinebant, Paulo per alios indicata sunt.

24 οὐδενὸς) *nullius* rei adversæ.

¶ ἐμαυτῷ, *mihi ipsi*) quod ad me attinet. Phil. I. 21 f. Abnegatio sui.

¶ ὡς) *uti*, scil. pretiosum duco.

¶ τελειῶσαι, *consummare*) Consummavit interjecto bene longo tempore. 2 Tim. IV.7.

¶ δρόμον, *cursum*) celerem.

¶ τ̃ χάριτος, *gratiæ*) N. T.

¶ τ̃ οῦ Θεοῦ, *Dei*) Hoc nomen magna vi iteratur. v.25.27.

25 οὐκέτι ὄψεσθε, *posthac non videbitis*) Sapienter hoc jam loco id inserit Paulus. Sic enim vehementius cetera animos movent.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Sequitur declaratio, *omnes &c.* Rediit Roma in Asiam compluribus post annis apostolus: sed interea defuncti aliove delati sunt fere *omnes* isti. Sensus certe hic est: *scio*, ea mihi eventura, quæ, citra singularem ductum divinum, eumque mirabilem, præcidant vobis facultatem videndi mei. Metalepsis, uti c.XXI.4.

26 διὸ, *quapropter*) Hoc deducitur ex v. 20.

¶ μαρτύρομαι, *testor*) *Conscientia vestra mihi testis erit*. Hæc vis verbi medii.

¶ σήμερον, *hodie*) Hoc magnam declarandi vim habet.

¶ καθαρὸς, *mundus*) Hæc cura debet esse valedicentis.

27 γὰρ, *enim*) Ergo qui subduxit, quæ annunciare debuerat, non est purus a sanguine auditorum.

28 προσέχετε, *attendite*) Hanc curam a me in vos devolvo. v.31.

¶ ἑαυτοῖς) primum, *vobis*, deinde *gregi*.

¶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, *Spiritus sanctus*) Spiritus sanctus mediate, per Paulum, eos constituit. conf. c.XIV.23. Sed quæ non est vere a Spiritu S. facta vocatio, ne mediata quidem dici meretur.

¶ ἐπισκόπους, *episcopos*) Hoc tempore appellatio episcoporum nondum erat solennis & propria: sed valet h. l. id, quod etymi vis postulat, & competit in omnes *presbyteros*, quorum vocabulum ex ecclesia Iudaica magis solenne erat. Postea Timotheus & Titus, quos apostoli modo quodam singulari præfecerant presbyteris, appellati sunt episcopi: neque tamen presbyteri non appellati etiam sunt episcopi. Tit. I.7.5. 1 Petr. V.2.1. Phil. I.1.

¶ τ̃ ἐκκλησίαν τ̃ Θεοῦ, *ecclesiam Dei*) Alii τ̃ ἐκκλησίαν κυρίου, multi cum ver-

sione

sione *Slavonica*, τ ἐκκλησίαν κυρίȣ καὶ Θεȣ̃. Sæpe Paulus *ecclesiam* Dei, in ep. ad Thess. Cor. Gal. Tim. appellat, nunquam *ecclesiam Domini*: neque omnino *Dominum & Deum* (particula & interposita) dicit. Manet ergo, *ecclesiam DEI*: quamquam si hoc loco *ecclesiam Domini* diceret Paulus, ex parallelismo V. T. esset *ecclesia Iehovæ*.

¶ ἣν περιεποιήσατο, *quam acquisivit*) Hic ergo grex est pretiosissimus.

¶ ἰδίȣ, *proprium*) Est enim sanguis Filii DEI. 1 Ioh. I. 7.

29 ἐγὼ, *ego*) Firma prædictio.

¶ εἰσελεύσονται, *intrabunt*) aliunde. Antitheton: *ex vobis ipsis*. v. 30. De utrovis genere pestium apud Ephesios vid. Ap. II. 2. 6.

¶ μετὰ, *post*) Statim sub apostolorum abitum & obitum ecclesia magnam puritatis suæ partem amisit, ut patet ex illorum prædictis, monitis & querelis. De Ephesia ecclesia vid. epp. ad Tim. & scripta Iohannis.

¶ μετὰ τ ἄφιξίν μȣ) Hesychius: ἄφιξις, ἔφοδος, παρȣσία. Conf. Rom. XVI. 19 not. neque unquam ἄφιξις *discessum* significat. Zosimus lib. 5, μετὰ τ ὀνωρίȣ εἰς τ ῥάβενναν ἄφιξιν, i. e. *Honorio Ravenna Bononiam profecto*. Eusebius lib. 6 Demonstr. evang. cap. ult. μετὰ τ εἰς ἡμᾶς ἄφιξιν (τȣ̃ χριςȣ̃) ὁ νεὼς ἐπυρπολεῖτο. Sensus igitur est: *primum venit Paulus: deinde venient lupi* conf. Ioh. V. 43.

¶ λύκοι, *lupi*) Allegoria.

¶ μὴ φειδόμενοι, *non parcentes*) Μείωσις· i. e. perniciosissimi. Pastoris est φείδεσθαι *parcere*.

30 ἀποσπᾶν) *abstrahere*, a simplicitate erga Christum & ab unitate corporis. Character falsi doctoris, ut velit, ex se uno pendere discipulos.

31 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Verbum pastorale.

¶ νύκτα - ἕκαςον, *nocte - unumquemque*) Hæc magna vigilantia.

32 τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτȣ̃, *verbo gratiæ ipsius*) Descriptio evangelii. v. 24.

¶ τῷ δυναμένῳ, *qui potest*) Ref. ad *Deo*. Sæpe Potentia DEI allegatur: nam de Voluntate paterna certi sunt fideles; Potentiam experientur. Homines sancti optant; DEVS potest. Rom. XVI. 25. Eph. III. 20. Iud. v. 24. 2 Tim. I. 12.

¶ ἐποικοδομῆσαι, *superædificare*) DEVS per Paulum ædificarat: Deus etiam sine Paulo poterat superædificare.

¶ δȣ̃ναι, *dare*) Finis fidei.

¶ ἐν, *in*) Communio sanctorum. 2 Thess. II. 1.

¶ ἡγιασμένοις, *sanctificatis*) Sic appellantur, Iudæis credentibus non exclusis, credentes ex gentibus c. XXVI. 18. ideo dicitur ἐν *in*, non σὺν *cum*, ut Ephesii includantur. Eodem sensu dicuntur κλητοὶ ἅγιοι *vocati sancti*. Rom. I. 7. 1 Cor. I. 2. Credentes autem Iudæi, gentibus non exclusis, dicuntur ἅγιοι *sancti* peculiariter. Rom. XV. 25. 26. 31. XI. 16. 1 Cor. XVI. 1. 15. III. 8. Eph. II. 19. 2 Thess. I. 10. Ps. CXLVIII. 14. vid. Rom. XI. 16.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) Horum notitiam & memoriam habebat Paulus permagnam. Omnes ergo complectitur.

33 ἀργυρίȣ, *argenti*) Altera pars valedictionis. Omnia expromit Paulus. Sic Samuel, 1 Sam. XII. 3.

34 αὗται, *hæ*) callosæ, ut videtis.

35 πάντα - ὅτι) i. e. ut *omnia*, sic hoc quoque, *quod* &c. Si hoc non ostendissem, non *omnia* ostendissem.

¶ ὑπέδειξα, *ostendi*) ipso exemplo.

¶ ὑμῖν, *vobis*) episcopis. Hos suo monet exemplo, comiter, sine præcepto. Ideo v. 33 non dicit, *nullius vestrum*, quod per

ſe apertum erat; ſed *nullius* ſcil. etiam auditoris.

¶ τ̃ ἀσθενέντων, *infirmorum*) in fide. 1 Cor. IX. 6. 22.

¶ μνημονεύειν, *recordari*) cum ipſo obſequio.

¶ τ̃ λόγυ, *dicti*) Sic cod. antiqui, & cum iis Latinus. Media lectio. Alii τ̃ λόγον, plerique τ̃ λόγω, ex alliteratione ad τ̃ præcedens. μνημονεύετε τ̃ λόγυ, Ioh. XV. 20.

¶ αὐτὸς) *Ipſe.*

¶ εἶπε, *dixit*) Sine dubio multa IESV dicta, memoriâ tenuere diſcipuli, quæ hodie non leguntur.

¶ μακάριον) *beatum*, divinum. Dare, eſt beatum Deum imitari, & remuneratorem habere. Luc. XIV. 14.

¶ διδόναι, *dare*) Dationis divinæ ſpecimen, v. 32.

¶ λαμβάνειν) *accipere*, quamvis licito modo. Alia mundi ſententia eſt, a poëta veteri apud Athenæum lib. 8. c. 5. his expreſſa ſenariis:

Δημοσθένης τάλαντα πεντήκοντ' ἔχει·
μακάριος, εἴπερ μεταδίδωσι μηδενί.
καὶ μητροκλῆς εἴληφε χρυσίον πολύ.
ἀνόητος ὁ διδὺς, εὐτυχὴς δ' ὁ λαμβάνων.

36 θεὶς, *ponens*) exardeſcente Spiritu, publice. c. XXI. 5.

37 ἱκανὸς, *magnus*) Tenerrimi & ſuaviſſimi affectus hîc regnant. Nullus liber in mundo paria facit cum Scriptura, etiam quod ad τὰ ἤθη καὶ πάθη mores & affectus ſpectat.

¶ πάντων, *omnium*) Vel lacrumæ, quantopere ætates hominum degenerent, argumento ſunt. Olim & viri, & viri boni, ipſique heroes (vel inter gentes) ad lacrumandum faciles, etiam gregatim, Iud. II. 5. 1 Sam. XXX. 4. nunc cum omnia ſint effeminatiora, mulieribus tamen & pueris lacrumarum venia datur. De piis lacrumis pulcre differit *Ioh. Hoornbeek* l. 6 Theol. pract. c. 8.

38 ὀδυνώμενοι, *dolentes*) Quantus olim erit dolor, carere conſpectu DEI, angelorum & electorum?

CAP. XXI.

1 Ἀποσπασθέντας, *avulſos*) non ſine deſiderio magno, cum vi.

¶ κῶ) Hoc pro κῶν, Attice dici, ſcribit Gaza.

3 τύρον, *Tyrum*) ubi Chriſtianos fore prædictum eſt Ps. LXXXVII. 4. Confer cum illo Pſalmo, de Philiſtæis & Æthiopibus, Act. VIII. 40. 27.

4 ἀνευρόντες) *iterum invenientes*, cum quæſiſſemus. Modo erant ſoli, modo cum fratribus.

¶ τὺς) eos, quos ibi eſſe noveramus.

¶ ἑπτὰ, *ſeptem*) ut etiam ſabbato ibi uterentur. Paulus feſtinabat, ſed bono modo.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) Spiritus ſignificabat, Paulo imminere vincula: inde rogabant diſcipuli eum, ne iret.

5 ἐγένετο ἡμᾶς ἐξαρτίσαι) Id plus eſt, quam ſi diceret ἐξηρτίσαμεν, *explevimus. contigit*, *ut* ſine impedimento commoraremur Tyri.

¶ τὰς ἡμέρας) *dies*, quos ſtatutos habueramus.

¶ σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, *cum mulieribus & liberis*) magno numero, præter morem mundanum.

¶ ἔξω, *extra*) longa via, per urbem tantam.

6 ἀσπασάμενοι, *vale dicto*) Hinc pendet & *aſcendimus*, & *redierunt*.

7 τ̃ πλῦν, *navigationem*) totam ex Macedonia. c. XX. 6.

8 εἰς καισάρειαν, *Cæſaream*) Hîc inprimis

mis Paulo vincula prædicuntur, quo venturus erat vinctus. c.XXIII.33.

¶ τοῦ εὐαγγελιστοῦ, *Evangelistæ*) c. VIII. 5. 35. 40.

¶ ὄντος) *qui erat* e ſeptem. c. VI. 5. Probabile eſt, Paulum nonnihil cum Philippo egiſſe de cura pauperum: v. 15. quanquam communio bonorum non fuerit, niſi Hieroſolymis; nec duraverit, niſi ad diſperſionem illam, de qua Cap. VIII. 1: quo tempore, quæ in promtu erant, inter migrantes & manentes, pro ratione indigentiæ diviſum fuiſſe, exiſtimare licet. Alias Philippus non potuiſſet inde diſcedere. ibid. v. 5. 40.

9 προφητεύουσαι, *prophetantes*) Has tamen non ita, uti Agabum, decuiſſet prædictio & repræſentatio vinculorum Pauli. Philippus evangeliſta: filiæ prophetantes. propheta major eſt, quam evangeliſta. Eph. IV. 11.

11 αὐτοῦ) *ſuas*, non Pauli. Quo propius Paulus venit, eo expreſſior prædictio eum præparat.

¶ λέγει) נאם *dicit*.

12 παρεκαλοῦμεν, *rogabamus*) Paulus norat, in illa prædictione vim eſſe præcepti: comites & incolæ non norant.

13 συνθρύπτοντες, *affligentes*) Apoſtoli non plane fuere expertes humanorum affectuum.

¶ δεθῆναι) *vinciri*. v. 11.

¶ ἑτοίμως ἔχω, *paratus ſum*) Qui paratus eſt, ei leve onus eſt.

14 μὴ πειθομένου, *non obſequente*) Sæpe movetur aliorum cauſa, qui ſua non movetur. Hinc perſpicitur conſtantia Pauli.

¶ ἡσυχάσαμεν, *acquievimus*) Pia modeſtia.

¶ τὸ θέλημα, *voluntas*) Hanc agnoſcebant Paulo cognitam.

15 ἐπισκευασάμενοι, *parati*) Sequior lectio, ἀποσκευασάμενοι, adventui congruens. Tum vero diſcedebant, eleemoſynasque Hieroſolyma portabant. c.XXIV. 17. Ea erat ἐπισκευή. Heſychius, ἐπισκευασάμενοι, εὐτρεπισθέντες.

16 καὶ) ſcil. τινές.

¶ παρ' ᾧ) Reſolve: ἄγοντες ἡμᾶς πρὸς Μνάσωνα, παρ' ᾧ κτλ.

¶ ἀρχαίῳ, *antiquum*) Pulcrum elogium.

18 ἐπιούσῃ, *poſtero*) ſine mora.

¶ σὺν ἡμῖν, *nobiſcum*) ut de conſenſu noſtro conſtaret. Gal. I. 2.

20 πόσαι μυριάδες, *quot myriades*) Conf. Ier. III. 14. Apud hos omnes paulatim exſpiravit circumciſio: & ex his ſine dubio magna pars commixta eſt cum gentibus, quæ credidere. Quare ſemen Abrahæ tot ſeculis non tanto numero, atque putares, periit.

21 κατηχήθησαν, *auditu acceperunt*) Non modo rumore, ſed ſermone magno, rem veram excedente, hoc eis perſuaſum eſt.

¶ τοῖς ἔθεσι, *moribus*) Iudaicis.

22 τί οὖν ἐστι; *quid ergo eſt?*) Formula frequens.

¶ συνελθεῖν, *convenire*) ut audiant, quæ Deus per te fecit. v. 19. c.XIV. 27.

23 λέγομεν, *dicimus*) Conſilium hoc a prudentia ſpirituali, non carnali, profectum eſt. Ipſe Paulus tale quiddam ſuſceperat jam capite XVIII. 18.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Erant igitur quatuor illi viri Chriſtiani.

24 παραλαβών, *aſſumens*) tanquam eorum præcipuus.

¶ δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς, *impende ſuper illis*) Magnum beneficium & magni zeli indicium cenſebatur, Naziræis egenis ſumtum ſacrificiorum præſtare.

¶ ἵνα, *ut*) Innuitur, qua in re Paulus paria cum viris illis facere debeat.

¶ *γνώσονται, cognoscent*) ex ceremonia tam conspicua.

¶ *πάντες, omnes*) v. 22.

¶ *ἐδέν ἐςιν*) *nihil est*, falsum est.

¶ *καὶ αὐτὸς, etiam ipse*) non modo alios non deterrens. Gentes non cogebantur: Iudæi non prohibebantur circumcidere. Constr. cum *φυλάσσων, custodiens*.

25 *ἐθνῶν, gentibus*) Antitheton ad Iudæos ipsumque Paulum. A paritate rationis id æque ad Iudæos pertinebat, excepta conditione illius temporis.

¶ *ἡμεῖς*) *nos* ipsi.

¶ *κρίναντες φυλάσσεσθαι*) Interjecta verba, *μηδὲν τοιῦτον τηρεῖν αὐτὺς, εἰ μὴ*, periphrasin sapiunt. Non habent antiqui.

26 *τότε, tunc*) Magna facilitas.

¶ *διαγγέλλων*) *professus*.

¶ *τ̃ ἐκπλήρωσιν, expletionem*) futuram. v. 27. Num. VI. 13.

27 *αἱ ἑπτὰ*) *αἱ* habet vim relativam ad dies illos, de quibus v. 26.

29 *σὺν αὐτῷ, cum eo*) Soliciti esse debemus, sed non nimis soliciti, in conversatione sancta, quamlibet parum placitura improbis. Paulus Trophimum non introduxit in templum; neque eum tamen plane vitavit Iudæorum causa.

¶ *ἐνόμιζον, putabant*) zelotæ *putantes* sæpe errant.

30 *αἱ θύραι, januæ*) ne templi tutela uteretur Paulus.

31 *ἀποκτεῖναι, interficere*) verberibus. v. 32.

¶ *ἀνέβη, ascendit*) in turrim Antoniam, ubi Romanorum solebat esse præsidium & castra.

¶ *φάσις, fama*) subita.

32 *ἐξαυτῆς, statim*) Putabat, periculosam moram esse. v. 38.

33 *ἐπελάβετο, apprehendit*) Hæc captivitas Paulo & præsidio fuit, & occasionem attulit evangelizandi tutius, contra omnem tumultum, c. XXII. 22. & plane ibi, quo alias non patuisset aditus. v. 40 - cap. XXVIII. 31.

¶ *ἐπυνθάνετο, interrogabat*) turbam, promiscue, ut in primo aditu. v. 34.

¶ *τίς, τί, quis, quid*) Duo capita percontandi, & de sanctis & de improbis.

34 *παρεμβολὴν*) *castellum*, quod Romana præsidia tenebant.

35 *συνέβη, accidit*) Verbum auxiliare, affine *τῷ ἐγένετο factum est*.

36 *γὰρ, enim*) Vis & impetus patet ex clamore.

37 *μέλλων, cum in eo esset*) Præsentissimo sapientiæ cœlestis ductu Paulus hunc aptissimum orationi capit locum.

¶ *εἰ ἔξεςί μοι; licet mihi?*) Modeste alloquitur.

38 *ὐκ ἄρα; nonne*) Tribunus militum ita colligebat: Paulus Græce loquitur; ergo est Ægyptius.

39 *μὲν*) Μὲν ineunti sermoni ἦθος addit. c. XXII. 3.

CAP. XXII.

1 Πατέρες, *patres*) Aderant etiam antistites & senes.

¶ *νυνὶ, nunc*) Hactenus per tumultum non audierant. Respicit apologia ad c. XXI. 28. nam ut ibi, ita hîc quoque, mentio fit de persona Pauli, v. 3. de populo & de lege, v. 3. 5. 12. de templo, v. 17. de docendis omnibus, v. 15-17. 21. deque veritate doctrinæ: v. 6 ss. agitur autem nervose, angusto tempore.

2 *τῇ ἑβραΐδι, Hebræa*) Multi videntur antea nescisse, de viro agi, qui vel hebraice sciret.

3 *ἐγὼ, ego*) Hac apologia refutatur clamor ille, de quo c. XXI. 28. Maximis de cau-

causis & singulari ratione Paulus de se ipso tam multa dicit h. l. & c. XXVI. 4 s. conf. 1. Petr. II. 9.

¶ μὲν, *quidem*) Sequitur δὲ, *sed*, v. 6.

¶ ἀνὴρ, *vir*) Singularem habet ἐνάργειαν & evidentiam hic sermo.

¶ παρὰ τοὺς πόδας, *ad pedes*) Vicissim doctor est a *capite* discipuli. 2 Reg. II. 3. Doctor sedet: discipulus inferiore loco sedet, aut stat. aliquando etiam procubuere discipuli.

¶ ἀκρίβειαν, *veritatem*) rationem exquisitam, Pharisæorum propriam. c. XXVI. 5.

¶ ζηλωτὴς τοῦ Θεοῦ, *studiosus Dei*) ζηλωτὴς verbum μέσον est in utramque partem. ζηλωτὴς Θεοῦ *studiosus DEI* dicitur, uti ζῆλος Θεοῦ *studium in Deum*, Rom. X. 2. Vterque locus quiddam ex mimesi habet: nam Iudæi putabant, se tantum tribuere Deo, quantum detraherent Iesu Christo.

¶ καθὼς, *sicut*) Argumentum concilians.

¶ ὑμεῖς, *vos*) c. XXI. 28. 36.

4 ταύτην, *hanc*) Christianam. Primum indefinite loquitur.

¶ δεσμεύων, *vinciens*) Verbum opportunum, a *vincto* adhibitum.

5 μαρτυρεῖ μοι, *testatur mihi*) Posse eum testari, patebat: velle eum, Paulus non dubitat. hinc benigne loquitur. Gravius postea, c. XXVI. 5.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) Iudæos. c. II. 29.

6 περὶ μεσημβρίαν, *circa meridiem*) Omnia facta sunt liquido.

10 τέτακταί σοι, *ordinatum est tibi*) Ordinatio divina est sphæra piorum: quicquid agunt, ordinationis illius repræsentatio est.

12 κατοικούντων, *habitantibus*) Subaudi, *ibi*, ut c. XIII. 1. Ananiam bene norant. Habitantes hi videri possint opponi Iudæis circumeuntibus. c. XIX. 13.

14 ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, *Deus patrum nostrorum*) c. III. 13 not.

¶ προεχειρίσατό σε, *constituit te*) Confirmat Ananias, hanc apparitionem Paulo obtigisse ex gratia, non ex ira.

¶ τὸ θέλημα αὐτοῦ) *voluntatem suam*, justam, quæ proposita est in Christo. c. XX. 27. Ioh. VI. 38 s.

¶ ἰδεῖν τὸν δίκαιον, *videre Iustum*) Singulare beneficium. Christus semper justus, & nunc plane etiam ab alieno peccato, quod ei fuerat impositum, immunis est. Hebr. IX. 28. Hunc post accessum ad Patrem 1 Ioh. II. 1. nunc non videmus. Ioh. XVI. 10. & tamen conspectus est Paulo. *Iustus* autem; quia omnem Patris voluntatem explevit per se, & explet in nobis. Hæc ejus justitia est summa evangelii, cujus testis fit Paulus. Hunc Iustum vidit Paulus etiam deinceps. v. 18. c. XXVI. 16.

15 μάρτυς, *testis*) ex visu & auditu. v. 14.

¶ πάντας, *omnes*) etiam gentes.

16 τί μέλλεις; *quid moraris?*) Celeriter, inquit, contende a dolore ad pacem.

¶ ἀπόλουσαι, *abluere*) baptismo suscepto.

17 ὑποστρέψαντι, *revertenti*) Primus Pauli reditus memoratur c. IX. 26. Hunc dativum excipit genitivus, προσευχομένου μου, cui respondet ablativus, *orante me*, majorem habens conjunctionem cum *ecstasi*.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Ostendit, se legitimum honorem habere *templo*.

18 αὐτὸν, *eum*) Iesum. v. 8.

¶ σπεῦσον, *festina*) propter insidias tibi structas, & quo citius prædices alibi.

¶ οὐ παραδέξονται, *non recipient*) Ταπείνωσις. i. e. *repugnabunt* testimonio tuo.

19 αὐτοὶ, *ipsi*) Paulus existimavit, conversionem sui tam efficax esse argumentum, quo etiam Iudæi moverentur: sed Dominus respondet, gentes potius commotum iri.

20 καὶ

20 *καὶ αὐτὸς, etiam ipse*) Conversus retinet humilem memoriam peccatorum, eaque semper confitetur.

¶ *εἰς ἔθνη, in gentes*) Innuit, quamvis non directe, etiam ad *Romanos* nuncium de Iesu Christo pertinere.

22 *τούτου, hoc*) de *gentibus*. Neque de *IESV* libenter audiebant.

¶ *γῆς, terra*) Indignum statuunt, quem terra ferat.

23 *κονιορτὸν βαλλόντων, pulverem jacientibus*) vehementissimo animi æstu.

24 *ἄγεσθαι, duci*) a gradibus.

¶ *μάστιξιν ἀνετάζεσθαι, flagellis ex eo quæri*) ut quam celerrime confiteretur.

¶ *ἐπεφώνουν, acclamarent*) *Acclamare* dicuntur auditores verba facienti. c. XII. 22.

25 *προέτειναν, protenderunt*) quo planius expositum esset Pauli tergum ad verbera. Hic actus protendendi nec centurioni, qui tantummodo adstabat, nec tribuno, qui ne adstabat quidem, adscribitur; sed iis, de quibus v. 29 initio.

¶ *τοῖς ἱμᾶσιν*) *loris*, quibus eum adstringebant, plagis excipiendis aptantes.

¶ *ἄνθρωπον ῥωμαῖον, hominem Romanum*) Facinus erat vincire civem *Romanum:* scelus, verberare. Adversus vincula v. 29 jus civitatis non allegavit Paulus, nam hæc prædicta erant; allegavit adversus verbera, ut corpus vitamque tueretur, evangelium posthac prædicaturus.

¶ *καὶ, &*) & quidem.

¶ *ὑμῖν, vobis*) Emphasis. Nam nusquam licebat.

26 *τῷ χιλιάρχῳ, tribuno*) qui abfuerat.

¶ *γὰρ, nam*) Immo majores suberant causæ *videndi*, v. gr. quod esset servus DEI.

28 *ἐγὼ δὲ καὶ, ego vero etiam*) Parrhesia Pauli.

29 *ἐφοβήθη, timuit*) ob magnam pœnam.

¶ *καὶ ὅτι*) Hoc pendet non ab *ἐπιγνοὺς*, sed ab *ἐφοβήθη*.

30 *κατηγορεῖται, accusaretur*) Accusationem adhuc nullam audierat, sed aliquam subesse intellexerat.

¶ *ἔλυσεν, solvit*) aliquantisper: nam c. XXIII. 18 iterum *vinctus* dicitur.

¶ *ἐκέλευσεν, jussit*) Adeo imminuta erat auctoritas populi.

¶ *ἐλθεῖν, venire*) in locum solitum.

¶ *καταγαγὼν, deducens*) ex castris in urbem inferius sitam.

CAP. XXIII.

1 *Ἀτενίσας, intuens*) vultu bonam conscientiam profitente; exspectans etiam, num quis antistitum aliquid esset interrogaturus.

¶ *ἐγὼ, ego*) Hac protestatione consecutus est, ut nil sibi pristinarum rerum crimini dari; sed illud, quod v. 6 fin. dicturus erat, tanquam unica suæ captivitatis causa allegari posset. c. XXIV. 21.

¶ *συνειδήσει, conscientia*) c. XXIV. 16. 2 Cor. I. 12. Loquitur Paulus præcipue de statu suo post conversionem. nam de statu pristino nemo ei controversiam movebat. Et tamen in pristino quoque statu, quanquam in errore versabatur, conscientiæ fuerat obsecutus, neque quicquam commiserat, cur in foro externo reus fieret. Nunc, quum bona vetera non abjecit, sed meliora accepit, ex præsenti statu lux in pristinum sese refundebat.

¶ *τῷ Θεῷ, Deo*) quanquam non omnes homines id probarent.

2 *δὲ, autem*) Nemo quamvis iniquus indigne ferre debuerat Pauli sermonem. Plura dicturum interpellat.

¶ *ὁ ἀρχιερεὺς*) *summus sacerdos:* non e multis, de quibus c. XXII. 30.

¶ *ἐπέ-*

¶ ἐπέταξε, *jussit*) sine ulla causa.

¶ αὐτῷ, *sibi*) Ananiæ.

¶ στόμα, *os*) velut indigna loquentis.

3 τύπτειν μέλλει, *percutiet*) Talio prædicitur.

¶ τοῖχε κεκονιαμένε) *Paries dealbate*. foris calcem albam, intus lutum habens. calx, species & color justitiæ; intus, injustitia. Calcis illius albedine præstrictos habebat oculos ipse pontifex, ut injuriam præ jure amplecteretur. Fortasse etiam *canos* capillos aut *albam* vestem habuit.

¶ καὶ, *etiam*) καὶ in ipso sermonis corripientis initio valet *ergo*: sed hic, sub initium, *quoque* valet proprie. *tu quoque*, non modo ceteri; tu, qui defensor legis vis videri.

4 τοῦ Θεοῦ, *Dei*) Sanctitatem pontificis obtendunt.

5 οὐκ ᾔδειν, *nesciebam*) Paulus, quamvis complures annos abfuerat, c. XXIV. 17. tamen norat *principem sacerdotum*, c. XXII. 5. cum etiam ceteros nosset, v. 6. &, si ignorasset, ex ipso eum loco, quo sine dubio sedebat, adstantiumque numero, nunc nosse poterat: neque ita tumultuarius erat *consessus*, ut locum pontifex non insignem caperet. Itaque, *nesciebam*, modeste dictum, interpretere, *non veniebat mihi in mentem*. sic, *haud scio*, 1 Cor. I. 16. conf. ibid. c. XII. 1 not. & cap. XV. 34 not. Phil. IV. 15. Luc. IX. 55. 2 Sam. XIX. 22. Lev. V. 4. Convenientissime hæc locutio varium ἦθος apostoli exprimit, partim respectu adstantium, quos ita mitigavit, præsertim addita appellatione *fratrum*, & allegato interdicto Mosis de non maledicendo principibus: partim respectu Ananiæ; cujus ratio & jussus quemvis potius, quam sacerdotem summum indicaret: partim respectu ipsius Pauli, quem commotio singularis elevarat in Spiritu interius, qua perfunctus mox ad commune illud de non maledicendo principibus sese recepit. Tali ratione Paulus sæpe de iis, quæ divinitus agebat, per modestiam sic judicabat & loquebatur, quasi humanitus facta essent. vid. Rom. XV. 15. 1 Cor. IX. 17 s. 2 Cor. XI. 8 s. cum annott. Libertatis hujus causam attingimus in notis ad 1 Cor. VII. 25. Porro ex eo, quod diximus, etiam illud liquet, quomodo Paulus eum, quem duntaxat *judicem sedere* norat, salva lege, quæ universe de *principibus* agit, sic alloqui potuerit.

6 ἔκραξε, *clamavit*) aperta confessione, ut omnes in turba audirent. c. XXIV. 21. Hic in bonam partem valuit illud: *Divide & impera*. Non usus est Paulus calliditate rationis aut stratagemate dialectico; sed ad sui defensionem simpliciter eos invitat, qui propius aberant a veritate.

¶ Φαρισαῖος εἰμι, *Pharisæus sum*) ex disciplina pristina; & etiamnum, quod attinet ad fidem resurrectionis.

¶ υἱὸς Φαρισαίου) υἱὸς Φαρισαίων habent alii, quorum testimonium *Tertulliani* corroborat antiquitas. *Filium* autem *pharisæorum* Paulus se appellat, non *præceptores* innuens, quo sensu tautologia esset, *Pharisæus, pharisæorum filius*; neque Paulus plures præceptores memorat, c. XXII. 3. sed unum Gamalielem: verum quod parentes vel patrem & avum aut proavos, pharisæos habuisset. conf. 2 Tim. I. 3. Tali modo Climax est, *Pharisæus, pharisæorum filius*.

¶ ἐλπίδος καὶ ἀναστάσεως, *spei & resurrectionis*) ἓν διὰ δυοῖν. nam *resurrectionem sperabant*.

¶ ἐγὼ κρίνομαι, *ego judicor*) *Præsenti judicio, cujus præsidem Ananias agit*, inquit Paulus, *eo res devenit, ut spes & resurrectio mortuorum impugnetur*. Antecessores Ananiæ, Sadducæi fuerant, c. V. 17.

& nunc etiam ipse Sadducæus erat. Plus viginti jam annis a resurrectione I. C. elapsis non tam indesinenter præconium de I. C. ejusque resurrectione, quam ipsum dogma de resurrectione mortuorum, pridem ipsis invisum, insectabantur, uti jam illi quidem fecerant cap. IV. 2. pharisæi autem a fide christiana, in hac parte, propius remoti erant. Itaque Paulus eos sibi conciliat, Sadducæis eo magis frementibus. Hic ergo tum status est factus controversiæ, quem Paulus serio & constanter deinceps memorat. cap. XXIV. 15. 21. XXVI. 6 ss. XXVIII. 20.

7 τὸ πλῆθος, *multitudo*) assessorum, utrivis sectæ adsentientium.

8 μήτε πνεῦμα, *neque spiritum*) *Spiritus* angelo oppositus, dicit hîc spiritum hominis defuncti. conf. v. 9 not. Matth. XIV. 2. Luc. XXIV. 37.

¶ ὁμολογοῦσι) *agnoscunt.*

¶ τὰ ἀμφότερα, *utraque*) Alterum horum est resurrectio, alterum angeli aliique spiritus. Congruit differentia particularum μηδὲ, μήτε, *non vero*, *neque*, quarum illa negationi addit vim adversativam, hæc copulativam.

9 κραυγὴ μεγάλη, *clamor magnus*) turpiter.

¶ οἱ γραμματεῖς, *scribæ*) Quælibet secta habet *literatos*, & idiotas: illi solent esse os partis suæ.

¶ πνεῦμα, *spiritus*) Resurrectionem defendebat Paulus; nunc etiam caput de spiritibus urgent pharisæi contra Sadducæos.

¶ ἐλάλησεν αὐτῷ, *locutus est ei*) Ex sermone Pauli accipiunt, quod arridet: coll. c. XXII. 6 s. cetera abjiciunt.

¶ ἢ ἄγγελος, *aut angelus*) Hoc non dixit Paulus; sed pharisæi addunt adversum Sadducæos. Hîc præciditur sermo: sciteque refert Lucas scribarum verba per tumultum abrupta, suspensa apodosi ad particulam εἰ, *si*, uti ad κἂν, *etsi*. Luc. XIII. 9.

10 ὁ χιλίαρχος, *tribunus*) Quid putes militem de rixa tanti collegii cogitasse? Pejora deinde auditurus erat. v. 21.

¶ ὑπ' αὐτῶν, *ab illis*) Alii defendebant, irruebant alii.

11 τῇ δὲ ἐπιούσῃ νυκτὶ, *sequenti autem nocte*) Quum ad summum venere pericula, tum maxime Dominus se aperit cum solatio suo. v. 16. c. XXVII. 23. 2 Tim. IV. 17.

¶ ὁ κύριος) *Dominus*, Iesus. Quod Paulus in spiritu sibi proposuerat, c. XIX. 21. id nunc maturo tempore confirmat Dominus. Accessit declaratio tertia per angelum DEI, c. XXVII. 23. Atque ab hoc capite XXIII summa hujus libri versatur in testimonio apostolico Romæ per Paulum peracto. 2 Tim. IV. 17. Quodsi principatus Petrini defensores hoc vel totum vel ex dimidia duntaxat parte Petro adscriptum invenirent, quam id urgerent?

¶ διεμαρτύρω, *testatus es*) maxime diebus proximis.

¶ ἱερουσαλὴμ, ῥώμην· *Ierusalem*, *Romæ*) Duæ metropoles orbis.

¶ οὕτω, *sic*) Promissiones divinæ, ut populo in V. T. sic sanctis singulatim datæ sunt maxime tum, quum omnia eis videri possent desperata. conf. c. XXVII. v. cit. 2 Tim. IV. 17.

¶ δεῖ, *oportet*) Periculum in oculis DEI est nihil. Ipsa impedimenta prosunt.

¶ καὶ, *etiam*) Habenti dabitur.

¶ εἰς ῥώμην, *Romæ*) Promissio in longinquum, complectitur omnia citeriora. Paulus Romæ testabitur: ergo Romam veniet: ergo Iudæorum insidias & maris discrimina & viperæ noxam effugiet.

12 λέγοντες, *dicentes*) summa temeritate, etiamsi justam habuissent causam. quam per-

perplexi erant, quum perficere non possent?

14 τοῖς ἀρχιερεῦσι, *ad principes sacerdotum*) quorum tamen erat prohibere.

¶ μηδενὸς, *nihil*) nec cibi nec potus.

15 ὑμεῖς, *vos*) Huc annectitur illud, *cum synedrio.* Fraudem & vim conjungunt.

¶ ἐμφανίσατε) sc. ἑαυτοὺς. coll. v. 22.

16 ἀκούσας, *audiens*) Rem minus occulte gerebant, non putantes fore, qui rem Paulo aut tribuno deferret.

17 ἕνα) *unum*; nam plures erant.

¶ χιλίαρχον, *tribunum*) Huic ipsi dicere tutius erat.

19 ἐπιλαβόμενος, *prehendens*) ut fiduciam adolescentis confirmaret.

21 μὴ πεισθῇς) *ne morem gesseris.*

¶ ἕτοιμοι, *parati*) ad occidendum.

23 δεξιολάβους διακοσίους, *stipatores ducentos*) Sive δεξιολάβους legas, sive, ex uno codice vetustissimo, δεξιοβόλους, ignotum est militum genus, de quorum utrovis paucula notavit Grotius. Eo magis mirere, *ducentos* eorum hic parari jussos. Arabs apud Erpenium & Ludovicum de Dieu habet *octoginta.* Si alii testes ad Arabem accesserint, διακοσίους ex præcedentibus irrepsisse videri possit. Certe contra plus XL zelotas multo major numerus *militum* excitatus est.

24 κτήνη τε παραστῆσαι, *& jumenta parare*) A stilo recitativo hic venitur ad relativum, contra ac versu 22. nam in recitativo diceretur διασώζητε *salvum perducatis*, non διασώσωσι *salvum perducerent.* Convenit autem stilus relativus cum re ipsa; quod tribunus non statim significaret, quæ esset profectionis causa.

¶ ἐπιβιβάσαντες, *imponentes*) Semel equitasse scribitur Paulus; nec sua sponte. conf. c. XX. 13.

¶ ἡγεμόνα, *præsidem*) Subjungitur in *Latinis* recentioribus: *Timuit enim, ne forte raperent eum Judæi & occiderent, & ipse postea calumniam sustineret, tanquam accepturus pecuniam.* Et sic Biblia Germanica Moguntiæ A. 1462 excusa, omissis his verbis, *tanquam accepturus pecuniam.*

25 ἐπιστολὴν περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον) 1 Macc. XV. 2, ἦσαν (ἐπιστολαὶ) περιέχουσαι τὸν τρόπον τοῦτον.

¶ τύπον) *exemplum.* Hoc sine dubio Latine scriptum & in archivis Romanis servatum Romanos postea de veritate historiæ apostolicæ, hanc cum legerent, convicit.

27 τὸν ἄνδρα, *virum*) Sic appellat, honoris causa, iterum v. 30.

¶ ἐξειλόμην, *eripui*) De verberibus tacet Lysias. Eadem arte Festus utitur, c. XXV. 20. 25.

¶ μαθὼν, *ut didici*) Non didicit antea, sed postea.

30 μηνυθείσης) Hinc, ut ex verbo nuncupandi, pendet infinitivus μέλλειν.

34 ἐκ ποίας, *ex qua*) Civis Romanus erat Paulus: ideo quærit Felix de provincia.

35 διακούσομαι, *audiam*) Beatius fuisset, audire quamprimum.

¶ φυλάσσεσθαι, *custodiri*) Sic Paulo tempus obtigit, quo posset quiete orare & meditari.

CAP. XXIV.

1 Πέντε, *quinque*) Properant. Intervenisse videtur sabbatum.

¶ ἀνανίας, *Ananias*) infensus Paulo.

¶ ῥήτορος, *oratore*) Hoc uno in tota scriptura loco *rhetor* & *rhetoris* nomen occurrit.

¶ τερτύλλου, *Tertullo*) Videtur fuisse Italus.

¶ ἐνεφάνισαν) Intranſitivum. c. XXV. 2. 15. XXIII. 15. 2 Macc. III. 7. XI. 29.

2 κληθέντος, *vocato*) benigne. non *ducebatur*, uti c. XXV. 6.

¶ πολλῆς, *multa*) Oratio plane diſſimilis Paulinæ, veræ, modeſtæ, ac ſolidæ ſine fuco. Felix erat homo flagitioſus & Iudæis exoſus.

¶ εἰρήνης) *Pax*, bonum maxime optandum in republica.

¶ κατορθωμάτων) Verbum per ſe grande; quod Tertullus ex philoſophia ſumſit: quare non additur epitheton. Sequuntur alia ejuſdem commatis.

¶ προνοίας, *providentiæ*) Hoc vocabulum ſæpe diis tribuerunt.

4 δὲ, *autem*) Innuit, plura dici potuiſſe in laudem Felicis. Verſu 3 ſubaudias *quidem*.

5 εὑρόντες) pro εὕρομεν.

¶ ἄνδρα λοιμὸν) Sic 1 Macc. XV. 3, ἄνδρες λοιμοί.

¶ στάσεις) Sic codd. opt. Alii στάσιν. Invidioſum inter Romanos & Iudæos verbum, *ſeditio*.

¶ πρωτοστάτην) *principem*.

¶ Ναζωραίων, *Nazarenorum*) Chriſtianorum ex Domini cognomine cognomen, quod Paulus non recuſat. v. 14.

6 ἐπείρασε, *conatus eſt*) Verbum hoc de conatu vel mero vel efficaci poteſt accipi: aptum igitur erat ad calumniam.

8 παρ' οὗ, *abs quo*) i. e. a Paulo.

9 συνεπέθεντο) Appoſitum verbum. τὰ ἔθνη τὰ συνεπιτιθέμενα - συνεπέθεντο εἰς κακά. Zach. I. 15. Et ſic alibi. Pauci h. l. συνέθεντο.

¶ φάσκοντες) *dicentes*, ſimulata gravitate.

10 νεύσαντος, *innuente*) Geſtus, gravitati judicis congruens.

¶ ἐκ πολλῶν ἐτῶν, *ex multis annis*) ſex ſeptemve. Bonam cauſam habenti optata eſt judicis peritia. c. XXVI. 3.

¶ κριτὴν, *judicem*) Non aſſentatur Paulus.

¶ εὐθύμως) Ita cod. vetuſti. Deinde, εὐθυμότερον.

11 δεκαδύο, *duodecim*) Demtis quinque, de quibus v. 1, erant ſeptem dies: & de his ſeptem vid. cap. XXI. 17. 18. 26. 27. 30. XXIII. 11. 12. 32.

¶ ἀνέβην, *aſcendi*) Cæſarea. Ex Cæſareenſibus *cognoſcere* Felix *poterat*.

12 ἱερῷ, *templo*) Refutat Tertullum. v. 6. adde v. 18.

¶ ἐπισύστασιν) Decompoſitum. In templo *frequens* erat populus: eam frequentiam non *cumulavit* Paulus.

¶ συναγωγαῖς, *ſynagogis*) Hieroſolymitanis c. XXVI. 11.

¶ κατὰ τ πόλιν *in urbe*) Ieruſalem. v. 11. κατὰ, cum articulo, non habet vim diſtributivam.

13 νῦν) *nunc*, primum.

14 ὁμολογῶ, *confiteor*) Verbum forenſe, idemque ſacrum, opportune adhibitum. Confeſſio ingenua, voluntaria, plena, de *fide*; hoc verſu: de *ſpe*, v. ſeq. de *amore* v. 17. Huic confeſſioni qui accedunt, eadem injuria, qua Paulus, *hæreſeos* accuſantur.

¶ ὁδὸν, *viam*) Fatetur ſe eſſe de iis, quos Tertullus Nazoræos appellarat.

¶ λέγουσιν αἵρεσιν, *dicunt hæreſin*) Hanc appellationem Paulus corrigit, non quo tum eſſet odioſa, ſed quod non ſatis digna. αἵρεσις, *ſecta*, eſt humani arbitrii; *via*, divinitus præſcripta. Dixerat, quantum ſatis fuiſſet ad defenſionem: ſed nunc, anſa ſcite capta, confeſſionem addit.

¶ πατρῴῳ, *patrio*) Confutat Paulus præjudicium *novitatis*.

¶ νό-

¶ νόμον, *lege*) Iterum refutat Tertullum. v.6.

¶ γεγραμμένοις, *scriptis*) de Iesu Nazareno. v.5.

15 ἔχων, *habens*) Id plus, quam προσδέχονται, *exspectant*.

¶ δικαίων τε καὶ ἀδίκων, *justorum æque atque injustorum*) Opportuna distributio. nam in *foro* dicebat.

16 ἐν τούτῳ, *in hoc*) hanc spem dum habeo.

¶ αὐτὸς, *ipse*) ego; quicquid illi faciunt.

¶ ἀσκῶ, *studeo*) Hoc verbum, cum illo, *hæresin*, allegoriam facit. Vtrumque in historia philosophica obvium.

¶ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, *ad Deum & homines*) Congruit, quod sequitur: *eleemosynas & oblationes*.

17 πλειόνων, *plures*) Qui diu abfuit, non potuit res novas moliri: debuerat autem humanius excipi, præsertim eleemosynas facturus.

18 ἐν οἷς, *in quibus*) scil. rebus, studiis.

19 οὓς, *quos*) Nunquam majores soloecismos mundus etiam contra suas leges committit, quam in persequenda fide.

20 στάντος μου) *quum steti*. Statio illa memoratur c.XXII.30.

21 περὶ) *de* resurrectione mortuorum nunquam non Paulus mentionem injicit.

22 ἀνεβάλετο, *distulit*) Consilia dilatoria, tuta mundo in rebus divinis.

¶ ἀκριβέστερον, *accuratius*) Per hos præsides *accurata* notitia rei Christianæ Romam perlata est.

23 τηρεῖσθαι, *servari*) tutum præstari.

¶ ἄνεσιν, *requiem*) Sic potuit propagare evangelium. Id moleste ferebant Iudæi; neque impedire poterant.

24 παραγενόμενος, *adveniens*) in prætorio Herodis.

¶ ἰουδαία, *Iudæa*) ex familia Herodum. Vid. Ioseph. l.20 ant. c.5.

¶ τῇ γυναικὶ, *muliere*) Accuratus sermo. Non erat hæc legitima *uxor*, sed, relicto priore marito, Felici nupserat.

25 διαλεγομένου, *disserente*) Paulus non curavit se insinuare per curiosos discursus. Cum sermone de fide in Christum conjunxit etiam, quæ dicenda essent ad Iudicem Felicem, & ad eundem Felicem atque Drusillam.

¶ τοῦ) Articulus, non primo & secundo, sed tertio capiti ex iis, quæ hic enumerantur, additus, epitasin habet.

¶ ἔμφοβος γενόμενος, *expavefactus*) Veritas facit, ut Felix etiam vinctum revereatur.

¶ τὸ νῦν ἔχον, *in præsenti*) Tale *præsens* in hac vita neglectum, singulos olim damnatos rodet. Periculosa dilatio.

¶ καιρὸν δὲ λαβὼν) Pro λαβὼν plerique scripsere μεταλαβὼν, ex alliteratione ad μετακαλέσομαι. LXX, Ps.LXXIV (73) 3, ὅταν λάβω καιρόν.

26 ἐλπίζων, *sperans*) Mala spes: oculus nequam.

¶ χρήματα, *pecuniam*) quam tot Christiani amore Pauli collaturi forent. conf. v.17.23. Sic thesaurum evangelii omisit infelix Felix.

27 διετίας) *biennio*, post adventum suum in provinciam.

¶ ἔλαβε, *nactus est*) invitus, ut colligi potest ex v.10.24.

¶ χάριτας καταθέσθαι, *gratificari*) ut Iudæorum gratia prosequeretur decedentem. sic χάριν καταθέσθαι, c.XXV.9. φιλίαν καταθέσθαι, 1 Macc.X.23. Homines mundani, sibi invicem gratificaturi, manus porrigunt ad ea, quæ DEI sunt. c.XXV.9.

CAP. XXV.

1 Τρεῖς ἡμέρας) *triduum*; ſat cito.

2 ἐνεφάνισαν, *apparuerunt*) Tantis temporum intervallis non ceſſat Iudaicus zelus. v. 24. Tanto juſtius complexus eſt Paulus gentes.

¶ παρεκάλουν, *rogabant*) Hinc pendet ὅπως *ut* v. 3.

3 εἰς ἱερουσαλήμ, *Ieruſalem*) ubi Feſtus erat jam.

4 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Feſti ſtudium in tuendis Regalibus Paulo inſervit. Scite exprimit Lucas animum procuratoris novi adeoque inſolentis.

¶ ἐν τάχει, *celeriter*) Vid. v. 6.

¶ μέλλειν ἐκπορεύεσθαι) *exiturum*, ad jus dicendum.

5 δυνατοὶ) *qui valent*, ad iter faciendum. ἦθος urbanum Feſti exprimitur, reſpondentis Iudæis, moleſtiam viæ cauſantibus.

¶ συγκαταβάντες, *deſcendentes ſimul*) mecum. Forum non ſequitur actorem.

¶ εἴ τι, *ſi quod*) Non ſimpliciter credit Iudæis. v. 10 fin.

¶ ἐν τῷ ἀνδρὶ, *in viro*) Sic *Lat.* cum codd. opt. τούτῳ additum a recentioribus.

6 οὐ πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα) *non amplius, quam octo aut decem*, habet *Latinus*. Atque huic lectioni ſuffragantur vetuſti codices Græci, cum verſione *Coptica*. Proba locutio. ſic, οὐ πλείους ἡμέραι δεκαδύο κτλ. c. XXIV. 11. IV. 22. XXIII. 13. Alii omittunt οὐ, vel etiam ὀκτὼ, vel οὐ πλείους. Octo aut decem dies, ſat breve tempus (v. 4.) pro commoratione novi præſidis in urbe Ieruſalem. Intra id tempus non commode poterat Pauli cauſam tractare.

7 περιέστησαν, *circumſteterunt*) periculum intentantes.

¶ πολλὰ, *multa*) Vbi *multa* colliguntur crimina, ſæpe ne unum quidem verum eſt.

¶ καὶ βαρέα, *& gravia*) Ea quæ fuerint, ſignificatur v. ſeq.

¶ φέροντες, *ferentes*) cum clamore. v. 24.

9 θέλεις; *vis?*) Poterat Feſtus Paulo non rogato decernere; ſed conſcientia eum retinebat, & res divinitus gubernabatur, ut Paulo daretur cauſa *appellandi*.

¶ ἐπ' ἐμοῦ, *penes me*) Hoc Feſtus ſpecioſe addit. Reſpondet mox Paulus: ἐπὶ τοῦ βήματος κτλ. *ad tribunal* &c.

10 ἑστὼς εἰμι, *ſto*) ſcil. hîc, Cæſareæ.

¶ κάλλιον) *melius*, quam alii.

¶ ἐπιγινώσκεις, *cognoſcis*) Conſcientiam Feſti tangit.

11 ἀδικῶ) Præſens abſolutum (uti Col. III. 25.) quo præteritum involvitur, ut apud Chrys. de Sacerd. ſect. 55 fin. οὐκ ἀδικῶ, conf. c. XXVI. 31 πράσσει.

¶ τὸ ἀποθανεῖν) Id ipſum agi, notat articulus.

¶ οὐδείς, *nemo*) Modeſte, i. e. tu non potes.

¶ ἐπικαλοῦμαι, *appello*) Licet interdum in cauſa DEI adhibere remedia juris. Arripit Paulus ſubſidium profectionis Romanæ. c. XXIII. 11.

12 συμβουλίου, *conſilio*) Hoc conſtabat ex iis, qui cum prætore erant.

¶ πορεύσῃ, *ibis*) Hæc videtur Feſtus terrendi Pauli cauſa dixiſſe.

13 βερνίκη, *Bernice*) Agrippæ ſoror.

¶ τὸν φῆστον, *Feſtum*) novum prætorem.

14 πλείους, *plures*) Feſtus rem Pauli negligenter tractat.

¶ ἀνὴρ, *vir*) Totus Feſti ſermo redolet prætorem novum.

16 ῥωμαίοις, *Romanis*) Vtinam nil eorum,

rum, quæ Romani facere non solebant, apud Christianos fieret.

17 ἀναβολὴν μηδεμίαν, *dilationem nullam*) Hoc per se non malum.

18 ὑπενόουν, *suspicabar*) ex tanta eorum contentione.

¶ ἐγὼ, *ego*) hospes adhuc.

19 ἰδίας) Sane Iudæi gentibus ἴδιον *proprium* quiddam habere visi sunt. Agrippas non erat Iudæus: alioqui Festus non sic cum eo loqueretur.

¶ δεισιδαιμονίας, *religione*) Verbum μέσον, in bonam partem, sed sæpius in malam adhibetur.

¶ περί τινος, *de quodam*) Ita miser Festus loquitur de Eo, cui omne genu flectetur.

¶ τεθνηκότος, *mortuo*) *Crucem* aut nescivit aut non curavit Festus.

20 ἀπορούμενος, *hæsitans*) Debebas, Feste, quærere. Elegans constructio, ἀπορούμενος ζήτησιν. Exempla habet Scapula.

¶ ζήτησιν) ζητήματα, *quæsita*, v. 19. ζήτησις, *quæstio*. Quæsitum, *quæstionis* objectum.

21 τηρηθῆναι, *servari*) Hoc verbo prodit Festus, se voluisse Paulum Iudæis condonare.

¶ σεβαστοῦ) *Augusti*.

22 ἐβουλόμην) pro, βούλομαι· morata enallage.

¶ καὶ αὐτὸς, *egomet*) Prudenter. Si ipse cognoscas, plura videbis & audies, quam alii referunt.

¶ αὔριον) Idem dies, Festo, αὔριον *cras*; Lucæ, ἐπαύριον, *postridie*. v. 23.

23 φαντασίας, *pompa*) frequentia, ornatu, ceremonia.

¶ ἀκροατήριον, *auditorium*) capax, prætoris.

¶ χιλιάρχοις, *tribunis*) militaribus.

¶ ἀνδράσι-πόλεως, *viris-civitatis*) Hi erant magistratus civiles.

¶ ὁ παῦλος, *Paulus*) Huic magnæ lætitiæ fuit tam illustris occasio.

24 ἡμῖν, *nobis*) mihi & Agrippæ.

¶ ἄνδρες, *viri*) Bernicæ parcit Festus, quo minus captivum repræsentet mulieri.

¶ θεωρεῖτε) Indicativus: *videtis*. coll. c. III. 16. XIX. 26. XXI. 20.

26 τῷ κυρίῳ, *domino*) Cæsari. Nuper orta erat hæc *domini* appellatio.

CAP. XXVI.

1 Ἐπιτρέπεταί, *permittitur*) Eleganter, impersonaliter. *conceditur*, a Festo, ab Agrippa. Agrippas cupiebat audire.

¶ ὑπὲρ, *pro*) non modo *de* te.

¶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα, *extendens manum*) vinctam. Id & Pauli parrhesiæ & auditorum attentioni conveniebat.

2 περὶ, *de*) Paulus & crimen judaicum refutat, & fide urgente plura dicit. Est hic sermo ultimus plenior, qui exstet, Pauli, dignus incrementis ejus spiritualibus.

¶ ὑπὸ ἰουδαίων) Non addit articulum. non enim plane omnes Iudæi Paulum accusabant.

¶ βασιλεῦ ἀγρίππα, *rex Agrippa*) Magnam vim habet compellatio in secunda persona, singulari præsertim, & proprio nomine. v. 27.

¶ ἥγημαι ἐμαυτὸν μακάριον, *æstimo me beatum*) gratulor mihi.

3 γνώστην ὄντα σε) Duo accusativi, Attice: i. e. præsertim *quum sis gnarus*. v. Heupel. de Dialectis, Can. 98. Raphel. ex Xen. & Arriano. γνώστης, qui notitiam habet & quærit. Talis non erat Festus. c. XXV. 20.

¶ ἐθῶν, *consuetudinum*) in practicis.

¶ ζητημάτων, *quæstionum*) in theoreticis.

cis. Hoc vocabulo usus erat Festus, absente Paulo. c. XXV. 19. Et Paulus divino ductu id repetit & explanat.

4 *μὲν οὖν*) Οὖν facit accessum ad tractationem: *μὲν*, non sequente *δὲ*, mollit sermonem. v. 9. Magnam *ἐνάργειαν* evidentiam habet hæc narratio.

¶ *βίωσιν, vitam*) actionem in vita.

¶ *τὴν ἐκ νεότητος, τὴν ἀπ' ἀρχῆς, quæ ab adolescentia, quæ ab initio erat*) id est, ab ineunte adolescentia. sic *ἄνωθεν, primitus.* v. seq.

5 *προγινώσκοντες*) *noscentes* me, *antequam* ego dicam.

¶ *ἐὰν θέλωσι, si velint*) Nolebant autem, quia persentiscebant, in conversione Pauli, etiam respectu vitæ anteactæ, efficacissimum esse argumentum pro veritate fidei Christianæ.

6 *καὶ, &*) Hæc, quæ versus 6. 7. 8 habent, quasi per parenthesin dicuntur; ut Paulus ostendat, se id ipsum, quod *pharisæi* recte statuant, de resurrectione mortuorum, non abjecisse, sed vere asserere. De nexu v. 5 & 9, cui particula *μὲν οὖν* inservit, confer c. XXII. 3. 4. Nempe Pharisaismus ad persecutionem impulerat Paulum.

¶ *νῦν*) *etiamnum.*

¶ *ἐλπίδι, spe*) Vim habet repetitio: *sperat; de qua* spe. v. 7.

¶ *ἐπαγγελίας, promissionis*) Firma igitur *spes.*

¶ *ἕστηκα, sto*) hoc die.

¶ *κρινόμενος, judicio subjectus*) hoc tempore.

7 *εἰς ἣν, in quam*) spem.

¶ *τὸ δωδεκάφυλον, duodenarius tribuum*) Etiam X tribus bonam partem redierant ex oriente. Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1. Omnes habuere spem resurrectionis.

¶ *καταντῆσαι, devenire*) Verbum Paulo frequens. Eph. IV. 13. Phil. III. 11. Tota religio nostra tendit in futurum.

8 *ἄπιστον, incredibile*) *ἄπιστα incredibilia* veteres dixere fabulas poëticas. vid. Chrysost. de sacerd. § 226. 590. sic *incredibile* duxit resurrectionem Festus. c. XXV. 19.

¶ *ὑμῖν, vobis*) Apostrophe, respectu Iudæorum; neque enim Agrippas erat Iudæus: v. 3. 7. c. XXV. 19. & parrhesia, ad præsentes auditores. Festo sic respondet, ut si sermonem ejus audisset. c. XXV. 19.

9 *ἔδοξα ἐμαυτῷ visum erat mihi ipsi*) etiam præ aliis.

¶ *δεῖν, oportere*) Tanta vis errantis conscientiæ.

¶ *πολλὰ ἐναντία, multa contraria*) non ut alii, qui nec colunt, nec lædunt. Hæc *contraria* Pauli sermo insigni incremento enumerat.

¶ *πρᾶξαι*) *ἐποίησα*, mox. Differunt verba, ut alibi notamus.

10 *τῶν ἁγίων, sanctorum*) Sic appellat, convenienter orationi ineunti, Christianos, vocabulo a Iudæis ad hos translato.

¶ *ἐγὼ, ego*) Emphasis.

¶ *τὴν*) Articulus significat, sine *potestate* Paulum hoc non potuisse facere: & principes sacerdotum facultatem generalem dedisse omnibus, qui vellent persequi.

¶ *κατήνεγκα ψῆφον*) Rara phrasis. *Calculum adjecit* Paulus, quum recte fieri censuit.

11 *συναγωγὰς, synagogas*) Hierosolymitanas.

¶ *ἠνάγκαζον βλασφημεῖν, cogebam blasphemare*) Hoc omnium tristissimum. Resipiscite, hostes evangelii. Si Franc. Spiera, cui vis allata, tam graviter luit; quid tandem iis fiet, qui vim afferunt, nec cum Saulo resipiscunt?

12 *ἐπιτροπῆς, jussu, permissu*) Paulus erat *Commissarius.*

13 *εἶδον,*

13 εἶδον, *vidi*) de improviso.

¶ βασιλεῦ, *Rex*) Opportunissime, in hac epitasi narrationis, *regem* figit.

¶ ὑπὲρ, *supra*) Gloria Christi.

14 τῇ ἑβραΐδι διαλέκτῳ, *Hebraica lingua*) Ipse Paulus h. l. non loquebatur hebraice. nam c. XXII. 7. hebraice loquens, hoc, *hebraica lingua*, non addidit. Hebræa lingua, Christi lingua in terra & e cœlo.

¶ σκληρόν σοι, *durum tibi*) Syriacum adagium notat Lightfoot.

15 ὁ δὲ, *ille autem*) ὁ δὲ κύριος habet *Al.* & alii cum *Latino*. Ex cap. IX. 5, ubi Lucæ relatio sic habet. Sed Paulus, qui hic loquitur, omittit etiam in cap. XXII. 8. Eleganter. Nam postea, continuo, audivit demum, quis esset hic *Dominus*.

¶ ἐγὼ, *ego*) Vivit ergo, Feste. c. XXV. 19. Ad verba hujus sermonis sæpe se refert Paulus, ut mox notabimus.

¶ ἰησοῦς, *Iesus*) ὁ Ναζωραῖος *Nazarenus*, additur c. XXII. 8. Id Paulus h. l. non addit, Agrippæ parcens, ne ei videatur objicere de Herodum impietate contra Christum. Etiam v. 26 generatim loquitur.

16 στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου) Sic LXX, Ez II. 1.

¶ ὧν τε ὀφθήσομαί σοι) *& earum visionum, quas tibi* posthac *impertiar*.

17 ἐξαιρούμενος, *eripiens*) Multis sane periculis eripuit Dominus Paulum. Idem verbum cap. XII. 11 & alibi, eodem sensu. Significat Paulus, hanc libertatem, qua nunc in ipsis vinculis gaudeat, sibi fuisse promissam cum profectione ad gentes.

¶ οὓς) *quos*. Refertur & ad *populum* judaicum & ad *gentes*. v. 20.

¶ νῦν ἐγὼ) νῦν, absque ἐγὼ, habent perpauci: plures, ἐγὼ, absque νῦν. Facile hanc vel illam inter plures perbreves voculas omiserunt librarii. Iunctim *Latinus* retinet, *nunc ego*. *Ego* denotat auctoritatem mittentis: *nunc* demonstrat tempus præsens.

¶ ἀποστέλλω, *mitto*) Epocha *apostolatus* Paulini cum hoc ipso conversionis articulo incipit. c. IX. 15. 20. 27. Gal. I. 12. 15 s.

18 ἀνοῖξαι, *aperire*) Aperit, qui mittit Paulum, v. 23. & aperit per Paulum, qui mittitur. Egregia conversionis totius hoc loco est descriptio. conf. Ies. XLII. 6. 7.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Iudæorum & gentium.

¶ τοῦ ἐπιστρέψαι) Verbum neutrum, ut ἐπιστρέφειν, v. 20.

¶ ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, *a tenebris in lucem*) Hoc magis ad populum pertinet; illud, quod sequitur, magis ad gentes, coll. v. 20 not. εἰς *in* lucem, 1 Petr. II. 9. conf. Col. I. 12 s. 1 Ioh. I. 7. II. 9 s. Ap. XXI. 24. φῶς hic sine articulo, uti v. 23.

¶ ἐξουσίας, *potestate*) quæ valde crassa fuit apud idololatras. conf. Col. I. 13 s.

¶ σατανᾶ, *satanæ*) *Satanas* opponitur *DEO*, ut Christo antichristus.

¶ τοῦ) Anaphora.

¶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, *remissionem peccatorum*) Id ad *populum* nominatim pertinet. c. II. 38. κλῆρον *sortem*, ad gentes magis.

¶ κλῆρον *sortem*) Conf. iterum Col. I. 12.

¶ ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, *in sanctificatis*) vid. Cap. XX. 32 not.

¶ πίστει, *fide*) Constr. cum λαβεῖν *accipere*.

19 ὅθεν) *Inde* facultatem accepi obediendi.

¶ οὐκ ἐγενόμην ἀπειθὴς, *non factus sum inobediens*) Litotes. i. e plane statim obedii. Gal. I. 16. Ne Pauli quidem conversio irresistibilis fuit. De Iudæorum sententia Paulus debuisset esse *inobediens*: id negat ipse.

¶ οὐρανίῳ, *cælesti*) adeoque efficacissimæ.

20 μετανοεῖν, *resipiscere*) Id magis ad Iudæos pertinet.

¶ ἐπιστρέφειν, *converti*) Id magis ad gentes pertinet. Nam *ad Dominum* Christum *converti* dicitur in hoc præcipue libro de Hebræis: c. XI. 21 not. *ad Deum converti* dicitur de gentibus. c. XIV. 15. XV. 3. 19. 1 Theſs. I. 9.

21 ἕνεκα τούτων, *horum causa*) Nunc omnia dextre confert Paulus ad defensionem.

22 ἐπικουρίας, *opem*) Ammonius: βοηθεῖ μὲν ὁ συνών· ἐπικουρεῖ δὲ ὁ ἔξωθεν εἰς βοήθειαν ἥκων. Quum Iudæi omnes Paulum vel oppugnarent vel non defenderent, *Deus* auxilio repente misit Romanos *ex castris.* Sic promiſſio, quam Iesus dederat v. 17, præstita est.

¶ τυχών) Respectu nostri, non respectu DEI, talia sunt *fortuita.*

¶ ἕστηκα) *steti, sto* salvus.

¶ μεγάλῳ, *magno*) ut in præsenti.

¶ μελλόντων) Genitivus pendet ab ὧν.

¶ καὶ) &, nominatim, Moses, propheta eximius.

23 εἰ) *an.* Eleganter. Res erat liquida: Iudæi in *quæstionem* vocarant. v. 3.

¶ παθητὸς, *pati potis* est) Negarant Iudæi, Meſſiam posse pati.

¶ πρῶτος, *primus*) 1 Cor. XV. 23.

¶ φῶς, *lumen*) v. 13. 18.

¶ μέλλει καταγγέλλειν, *annuntiabit*) per evangelium, ut prædictum est.

24 μαίνῃ παῦλε, *insanis, Paule*) Insanis Feste. Videbat Festus, naturam non agere in Paulo: gratiam non vidit. quare furorem putat esse judaicum, cujusmodi furor erat apud gentes ex fabulis suis. Non habitum maniæ, sed actum Paulo tribuit. conf. c. XII. 15.

¶ γράμματα, *literæ*) Pro Pedantiſmo Festus habet ardorem apostolicum.

25 κράτιστε Φῆστε, *excellentiſſime Feste*) Insani non utuntur nominibus & vocabulis honoris. Sic quoque Festum refutat Paulus.

¶ ἀληθείας καὶ σωφροσύνης, *veritatis & sobrietatis*) *Sobrietas* opponitur furori: *veritas* confirmatur v. seq. Vtraque manet etiam, ubi vehementiſſime agunt homines DEI.

¶ ἀποφθέγγομαι, *eloquor*) Aptum verbum.

26 ἐπίσταται, *scit*) Patet hoc. nam etiam *Christianum* nomen sciebat. v. 28. Interpellatione Festi refutata urget Paulus propositum, apte & pedetentim rediens a Festo ad Agrippam.

¶ παῤῥησιαζόμενος, *libertate utens*) Libera fiducia erat, quam Festus *maniam* appellabat.

¶ οὐκ ἐν γωνίᾳ) non in *angulo*, sed inspectante genere humano.

27 τοῖς προφήταις, *prophetis*) His qui credit, Paulo credit, ipsique Christo.

¶ οἶδα, *scio*) Hic regem ita tenet Paulus, ut vix obniti poſſit.

28 ὁ δὲ ἀγρίππας, *Agrippa autem*) Contemtim Rex loqui nonnullis videtur: verius dixeris, bonum in eo fuiſſe motum. coll. v. 27. 29.

¶ ἐν ὀλίγῳ) Ipsam hanc locutionem non reperias apud LXX. sed tamen synonyma eodem genere neutro posita, quibus Hebraicum כמעט Latinum *propemodum, tantum non*, exprimitur, ita quidem, ut effectus ipse, in re præterita excludatur, in re futura varie includatur. priore modo fere additur παρὰ· παρὰ μικρὸν, παρὰ βραχὺ, παρ' ὀλίγον. Ps. LXXII. 2. XCIII. 17. Prov. V. 14. Lat. *pæne.* Altero modo ἐν ponitur: ἐν τῷ μηδενὶ, Ps. LXXX. 12.

12. ἐν τάχει, Ps. II. 13. Lat. *nullo negotio*, *facile*, *celeriter*. quæ notio huic loco, qui item ἐν habet, pulcre congruit. Occurrit ergo hîc, Festus, sine Christo: Paulus, Christianissimus: Agrippas, in bivio, cum optimo impulsu.

29 εὐξαίμην ἂν τῷ θεῷ, *vota DEO fecerim*) Agrippas loquitur tanquam de re arbitrii sui, persuasionem humanam, qualem Paulo tribuebat, admittentis. id Paulus comiter corrigit: nam DEI est donum & opus.

¶ καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ, *& in pauco & in multo*) Paulus regi illud, *in pauco*, regerit; & per quandam parodian addit, *& in multo*: quorum utrumque & tempus & facilitatem rei notat. quæ facilia sunt, plerunque cito fiunt: quæ difficilia, tarde. *in multo* pertinet ad Festum, cujus nomini Paulus parcit, & ad alios auditores, Festi similes, quos ad fidem invitat: *in pauco*, vel utrumvis, ad Agrippam.

¶ οὐ μόνον σὲ, *non modo te*) Innuit Paulus, se paratum esse, non modo τὸ ὀλίγον *paucum*, loquendi operam, sed etiam τὸ πολὺ, *multum*, magnum laborem, tolerantiam, ipsamque vitam impendere.

¶ πάντας, *omnes*) Modestiæ est, quod hos omnes Paulus non appellat & alloquitur: aspicit tamen & notat.

¶ σήμερον, *hodie*) Hoc plerique cum participio præcedente, Chrysostomus & alii cum verbo subsequente construunt. Et quidem cum verbo insignem vim habet.

¶ γενέσθαι, *fieri*) Repetitur verbum Agrippæ. Antitheton, *sum*, mox.

¶ τοιούτους, *tales*) *Christianos*, non solum professione, sed re. Elegans periphrasis.

¶ κἀγὼ, *egomet*) Loquitur Paulus ex sensu suæ beatitudinis, cum amore latissimo. conf. 1 Cor. VII. 7.

¶ παρεκτὸς, *cum exceptione*) Suavissima ἐπιθεραπεία & exceptio.

30 ἀνέστη, *surrexit*) Sederant igitur. Pretiosissimum pro Agrippa momentum: quo utrum usus sit, nec ne, olim videbimus.

31 οὐδὲν, *nihil*) Nilne præterea, auditores, ex illo sermone discere poteratis? Politica reflexio & benignum judicium de tali præcone, rem non conficit.

¶ πράσσει) *agit*, egitque. Non de una actione, sed de tota vita Pauli loquuntur.

32 εἰ μὴ, *si non*) Iam Festus non poterat dimittere. Accedebat timor offendendi Iudæos.

CAP. XXVII.

1 Ἐκρίθη, *judicatum est*) Profectio Pauli ad Cæsarem jam ante decreta erat: nunc tempus constitutum, & iter maritimum. De Paulo proprie *judicatum erat*: Paulum libere sequebantur amici, in his Lucas.

¶ τοῦ) ἐκρίθη τὸ κρίμα τοῦ ἀποπλεῖν.

¶ ἑτέρους, *alios*) Conf. Luc. XXII. 37.

¶ σπείρης σεβαστῆς) *cohortis Augustæ*.

2 πλοίῳ) Non voluere captivorum causa *navem* sumere talem, qua una totus cursus conficeretur. v. 6.

¶ ἀδραμυττηνῷ) *Adramyttium*, Asiæ minoris oppidum, a Pergamo septentrionem versus situm, ut ex Xenophonte observat Raphelius, contra ac tabulæ habent Geographicæ.

¶ μέλλοντι) Sic sermo pertinet ad navem, coll. v. 6. Μέλλοντες habent alii, ex rhythmo ἐπιβάντες.

¶ ἀριστάρχου) *Aristarchus* aut patriam repetebat, aut Romam petebat.

3 φιλανθρώπως, *humane*) Aptum verbum, de officiis inter alieniores. c. XXVIII. 2. Tit. III. 4.

¶ ἰούλιος, *Iulius*) Videtur audisse Paulum, c. XXV. 23.

 ¶ φίλους,

¶ φίλους, *amicos*) qui *Sidone* erant.

4 ὑπεπλεύσαμεν, *subnavigavimus*) Partem Cypri meridionalem volebant prætervehi; orientalem non procul prætervecti sunt. ὑπὸ hîc componitur, uti v. 7. 16.

5 πέλαγος) *mare* profundum, a terra remotius. Antitheton, *subnavigavimus*.

7 μὴ προσεῶντος) *non admittente* nos vento ad Cretam.

8 μόλις, *vix*) Constr. cum ἤλθομεν, *venimus*.

¶ καλοὺς) fortasse κατ' ἀντίφρασιν, coll. v. 12. uti *Pontus Euxinus*.

¶ λασαία) Sic optimi codices: duo, ἄλασσα· unde *Thalassa* habet *Lat.* Prosthesin literæ *t civitas*, proxime præcedens, ex tertia syllaba dare potuit. Plus tribuimus Asiaticis codicibus, quam Africanis, ubi de nominibus locorum agitur. Creta λέγεται εἶναι ἑκατόμπολις, ut habet Scylacis Periplus. In *centum* oppidis quam multa hodie ignota sunt?

9 ἤδη, *jam*) propter anni tempus. Veteres plus timuere hiemem in navigando, quam nostra ætas.

¶ τὴν νηστείαν, *jejunium*) Denotatur anni tempus, per metonymiam, ab jejunio mensis VII. Lev. XVI. 29.

¶ παρῄνει, *adhortabatur*) ne Cretam relinquerent. v. 21.

¶ ὁ παῦλος, *Paulus*) Illustre exemplum Paulus præbet fidei in rebus etiam maxime externis, cum magna præsentia animi & dexteritate consilii se exserentis & alios excitantis.

10 αὐτοῖς, *eis*) centurioni & ceteris.

¶ ὅτι - μέλλειν) ὅτι interdum habet infinitivum. Polybius: διαδοθείσης φήμης, ὅτι τὰ θηρία τοὺς πλείστους διαφθεῖραι. Plura ex eo Raphelius.

¶ ὕβρεως) ὕβρις, Lat. *injuria*, sæpe dicitur respectu patientis, qui non meritus erat incommodum, tametsi causa agens non peccet.

¶ μέλλειν ἔσεσθαι) μέλλει facit orationem modalem, *possit*: & modestiam redolet.

11 κυβερνήτῃ, *gubernatori*) qui navem regebat.

¶ ναυκλήρῳ, *nauclero*) cujus erat navis. Hic quoque in potestate centurionis erat.

¶ ἐπείθετο μᾶλλον, *obtemperabat potius*) Artifici in sua arte non semper credendum. Sæpe fidelis Christianus, quum maxime opus est, opportuniora loquitur: sed minus auditur. Coh. IX. 15. Fortasse timuit Iulius indignationem superiorum.

12 οἱ πλείους, *plurimi*) In periculo suffragia ferunt etiam ii, qui jus non habent: sed plura suffragia non semper meliora.

¶ ἔθεντο βουλὴν) *consilium posuerunt*: Pricæus, Petroniana phrasi. LXX, Iud. XIX. 30, θέσθε βουλήν. & sic Ps. XIII. 3.

¶ φοίνικα, λιμένα) φοίνιξ erat oppidi nomen; *portus*, φοινικοῦς, Ptolemæo. Prona metonymia.

¶ κατὰ λίβα καὶ κατὰ χῶρον, *ad Africum & ad Corum*) Duobus ventis positis, distinctius exprimitur, quam patens fuerit portus, & quanta appellendi spes, quam si zephyrus duntaxat poneretur, a quo *Africus* meridiem versus, *corus* septentrionem versus declinat.

13 δόξαντες, *rati*) secundo austro.

¶ ἄραντες) *moventes*. Vbi est motus, ibi moles de solo, quod ea premit, levatur. Inde αἴρειν *movere*, metonymia consequentis.

¶ ἆσσον) *propius*. Comparativus contractus ab ἐγγὺς, quo passim utitur etiam Herodotus, & Iosephus l. I ant. c. XX. Vide Bezam, E. Schmidium, Raphelium. Non est h. l. oppidi alias ignoti nomen, quod

quod peterent: nam *Phœnicen* petierant.

14 ἔβαλε) sc. ἑαυτόν· sic, ἐπιδόντες, v. 15. ἀποῤῥίψαντας, v. 43. Intransitive.

¶ αὐτῆς) Versio NeoGræca: τῆς κρήτης. κατ' αὐτῆς, in Cretam & a Creta adversum nos.

¶ ἄνεμος τυφωνικὸς, *ventus typhonicus*) Aristot. de mundo, τυφών ἐστι τὸ ἀστράψαν ἄχρι τῆς γῆς διεχθέον, ἐὰν ἄπυρον ᾖ παντελῶς. dicitur a τύφω, pro θύφω, ut τρέφω pro θρέφω. Plinio Typhon est vibratus ecnephias, præcipua navigantium pestis. l. 2. c. 48 & 49. cumque adeo flatus procellosus sit potius, quam ventus; ideo conjunctim dicitur ἄνεμος τυφωνικός.

¶ εὐροκλύδων) id est, *eurus fluctum concitans*. Apta compositio, παρὰ τὸ εὖρον, quia ἄνεμος· & παρὰ τὸ κλύδωνα, quia τυφωνικός.

16 περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης) *scapham*, quæ hactenus navem comitata erat, *retinere* & ex mari extrahere. v. 30. 32.

17 ἣν, *quam*) scapham.

¶ βοηθείαις, *auxiliis*) quæ præstabat scapha.

¶ ὑποζωννύντες, *subcingentes*) Gyraldus, libro de Navigiis, cap. XV. mitram ait esse funem, quo navis media vincitur. Adde Raphelium.

¶ τὴν σύρτιν, *Syrtin*) versus Africam.

¶ τὸ σκεῦος, *vas*) vela &c. v. 19. quo minore vi agerentur in Syrtin.

18 ἐκβολὴν) *jacturam* mercium.

20 μήτε ἡλίου, μήτε ἄστρων, *neque sole neque astris*) Quibus minus carere poterant veteres ante repertam pyxidem nauticam.

21 πολλῆς) *multa*, frequens, diutina erat.

¶ τότε, *tum*) Vbi mundus exsultat, Christiani abstinent: ubi omnes trepidant, hi bono sunt animo, & ceteros erigunt. v. 36.

¶ ἔδει μὲν, *oportebat quidem*) Non sine causa sic orditur Paulus: bonum consilium dederam, bonum dabo; morem gerite nunc.

¶ κερδῆσαι, *lucrifacere*) Hoc non pendet a μή. κερδῆσαι per euphemiam valet *vitare*. Iosephus l. 2 de Bello Iud. cap. 16. τό γε τῆς ἥττης ὄνειδος κερδήσετε, *cladis dedecore supersedebitis*. Adde l. 2. Ant. jud. c. 3. Basilius Seleuciensis Or. 19, ἵνα, εἰ μὲν φθάσας ὁ λόγος ἐπιστρέψῃ τὴν ἔννοιαν, τὴν τιμωρίαν κερδάνωσιν. Casaubonus ad h. l. confert Arist. ἠθ. μεγ. l. 2. καὶ ὡ κατὰ λόγον ζημίαν ἦν λαβεῖν, τὴν τὸ μεῖον κερδάναντα εὐτυχῆ φαμέν. Sic quoque Latini *lucrifacere* dicunt.

¶ ταύτην, *hanc*) quæ ante oculos est.

22 καὶ) Particula μὲν prævia postulabat δὲ, sed καὶ modestiam habet.

¶ οὐδεμία, πλὴν, *nulla*, *præterquam*) Miranda prædictio.

23 εἰμὶ, *sum*) *DEI esse*, summa religionis; qua fides, amor, spes comprehenditur. Correlatum, *DEO servire*.

¶ λατρεύω, *servio*) Id videbant, qui in navi erant.

24 κεχάρισται, *donavit*) Paulus orarat: Paulo donati sunt etiam multi fortasse horum, quod ad animam attinet. Etiam centurio, subserviens providentiæ divinæ, Paulo condonavit captivos. Providentia DEI mirabiliter regnat sub rebus contingentibus, qualis erat hic comitatus. Facilius multi mali cum paucis piis servantur; quam unus pius cum multis reis perit. Navi huic similis mundus.

¶ σοὶ, *tibi*) Non erat tam periculoso alioqui tempore periculum, ne videre-

 tur

tur Paulus, quæ neceſſario dicebat, glorioſe dicere.

¶ πάντας, *omnes*) non modo, ut Iulius, vinctos, v.43. Hi *omnes*, multi erant. v. 37. Pete animas; donabuntur, ſpe plures.

¶ μετὰ σοῦ, *tecum*) Paulus, in conſpectu DEI, princeps navis, & conſiliis gubernator.

25 ἄνδρες, *viri*) quos decet virtus.

¶ τῷ Θεῷ, *Deo*) Fides angelo DEI habita habetur DEO.

26 εἰς νῆσον, *in inſulam*) Id factum mox v.27.

27 τεσσαρεσκαιδεκάτη, *quarta decima*) poſt relictam Cretam. v.18.19.

¶ αὐτοῖς χώραν, *ſibi regionem*) Iis, qui vehuntur, terræ moveri videntur.

30 φυγεῖν, *fugere*) in ſcapha, ſuper aſpera loca tutius itura.

31 ὑμεῖς, *vos*) Non dicit, *nos*. De ſalute captivorum non laborabant milites: ſuæ non timebat Paulus.

32 τότε, *tunc*) Paulus militibus, quid facere deberent, exiſtimandum reliquit.

33 ἄχρι) *donec*. In diluculo plus loci erat hortationi diutinæ.

¶ τεσσαρεσκαιδεκάτην, *quartam decimam*; Conſtr, cum *exſpectantes*: neque enim tam diu cibo abſtinuerant, quamvis fortaſſe nullum habuerant compoſitum prandium aut cœnam. Ceteroqui dies XIV, ut Wallio videtur, criticus apud navigantes fuit.

34 σωτηρίας, *ſalutis*) quo valentiores ſitis ad enatandum.

35 εὐχαρίστησε, *gratias egit*) Confeſſio publica.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Hujus quoque exempli vis erat. Paulus bono animo cibum capiens animum addit deſperatis.

38 τὸν σῖτον, *frumentum*) certa appellendi ſpe.

39 τὴν γῆν, *terram*) quam videre cœperant.

¶ αἰγιαλὸν, *litus*) planum. Matth. XIII. 2 not.

40 εἴων, *permittebant*) ſcil. navem & ſeſe cum ea.

¶ τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων) *Gubernacula vinculis* quibuſdam annectebantur navi. ea cum laxantur, tunc gubernacula multum in aquas deſcendunt, & pondere ſuo navem retinent, quo minus a ventis evertatur. *Grotius*.

¶ τὸν ἀρτέμωνα) *Eſt artemon minus illud velum, quod velis majoribus appendi ſolet, unde & illi nomen.* Gyrald. de Navig. T.I. Op. f.604. ubi multos de *artemone* errores refutat.

¶ τῇ πνεούσῃ) ſc. αὔρᾳ. Id ſexto caſu cum verbo κατεῖχον conſtruitur, ut conſtruit vetus interpres Anglicus & Heinſius. Velo, non remis jam tendebant ad litus.

41 εἰς τόπον διθάλασσον, *in locum bimarem*) Talis locus eſt v. gr. agger oblongus ex arena denſata congeſtus. dicitur ταινία, *dorſum, pulvinus*, Germ. *ſandbank*.

42 βουλὴ, *conſilium*) crudele, iniquum, ingratum.

43 ἀπορρίψαντας) ſcil. ἑαυτούς.

44 ἀπὸ, *de*) de ligneis navis partibus.

CAP. XXVIII.

1 Τότε) *tum* demum.

¶ ἐπέγνωμεν) Sic documenta antiquiſſima. ἐπέγνωσαν habent recentiores ex cap. XXVII. 39. Non prius nautæ, inquit Lucas, terram cognoverunt, quam nos ceteri.

¶ μελίτη) *Melita*, infra Siciliam. Conf. c. XXVII. 17. neque obſtat ibi verſus 27. nam

nam nomen maris Adriatici late patuit, apud veteres, Ioniam versus.

2 βάρβαροι, *barbari*) Verbum μέσον, per se non contumeliosum. Drusius derivat a Syriaco *bar*, extra: ut *barbarus* dicatur, qui ignota lingua utitur.

¶ γὰρ, *enim*) Valde laudatur beneficium promtum erga ignotos, multos, quamvis alioqui non sumtuosum.

3 συστρέψαντος, *cum collegisset*) Exemplum αὐτουργίας. v. 19. Vincti officium faciebat submisse, aliis quoque inserviens.

¶ φρυγάνων, *sarmentorum*) in quibus vipera latebat, frigida tempestate.

¶ τὶ πλῆθος) τὶ omiserunt recentiores.

¶ ἀπὸ) ἐκ, recentiores. ἀπὸ τῆς θέρμης, *a calore*, clarius esse judicat Grotius. Sic, inquit, ἀπὸ τοῦ ἰοῦ, ἀπὸ τῆς λύπης, in causæ significatu sæpe apud Græcos.

¶ καθῆψε) sc. ἑαυτὴν, *alligavit se* manui ejus. vide Suiceri Thesaurum. Mox sequitur κρεμάμενον, *pendentem*. v. 4.

4 ἔλεγον, *dicebant*) præcipiti judicio. Vincula videbant.

¶ φονεὺς, *homicida*) Inhumanissimum scelus, homicidium; quod in hac vita omnium apertissime punitur.

¶ ἡ δίκη, *Vitio*) Vltionem aliquam esse, agnoscunt; sed eam pro dea habent, nec, quis sit ὁ Δίκαιος, *Iustus ultor*, norunt. Debile lumen naturæ.

¶ ζῆν, *vivere*) Legem talionis agnoscunt.

¶ οὐκ εἴασεν, *non sivit*) Iam nullum putant esse Paulum.

5 ἀποτινάξας, *excutiens*) Quintinus Hæduus in lib. de Bello Melitensi, apud Flacium in h. l. *Melitæ nullum maleficum serpentis genus neque nascitur, neque nocet, aliunde invectum. sunt indigenæ quasi terrori serpentibus. scorpiones, dirum alibi animal, inter manus lascivientium puerorum conspiciuntur innocui: vidi qui manderet. quod Paulo viperam admorso pendentem digito citra noxiam excutienti ferunt acceptum.* Id *si verum est*, subjicit Illyricus, *sane statuendum est, singularem DEI benedictionem esse, qui quasi mnemosynon quoddam æternum prædicati illic evangelii, & tot miraculorum reliquerit: sicut sæpe Scriptura testatur, DEVM vel deteriores vel meliores facere terras, ob peccata hominum, aut etiam contra ob suam singularem misericordiam. Sicut manifesta experientia testatur, solum & cælum ipsum Germaniæ & omnium septentrionalium regionum longe mitius salubriusque ac fertilius esse, quam olim ante Christum natum fuerit, ut ex scriptoribus fide dignis liquet.* &c.

6 προσεδόκων, *exspectabant*) Sciebant, quinam esse solerent effectus talium morsuum.

¶ μεταβαλλόμενοι, *mutati*) Instabilitas rationis humanæ: aut latro, inquiunt, aut deus. sic modo tauri, modo lapides. c. XIV. 13. 19. Datur tertium: *homo DEI.* De nullo genere hominum majores errores committunt naturales homines, quam de Sanctis.

7 περὶ) in loco & in vicinia.

¶ τῷ πρώτῳ, *primati*) Non videtur Publius habuisse imperium, sed opum principatum.

¶ τρεῖς ἡμέρας, *triduum*) primo tempore commorationis nostræ Melitensis.

8 ἐγένετο, *factum est*) Morbus describitur gravissimus, respectu senectutis & varietatis.

¶ πυρετοῖς, *febribus*) febri complicata; vel tali, in quam sæpius inciderit. Plurale.

10 τὰ πρὸς τὴν χρείαν, *quæ necessaria erant*) post naufragium.

11 τρεῖς μῆνας, *tres menses*) Sic Paulo quies obtigit.

¶ πα-

¶ παρασήμῳ) *Insignia* in prora erant, ex quibus naves nomina habebant.

¶ διοσκούροις, *Geminis*) Hi erant Castor & Pollux, sive Castores, pro *Iovis filiis* habiti, quos nautæ sibi propitios putabant.

13 περιελθόντες, *circumlegentes*) per anfractum.

¶ νότου, *austro*) Finis navigationis commodus.

14 παρεκλήθημεν ἐπ' αὐτοῖς) *Consolationi* nobis fuit aspectus fratrum; eaque nos adduxit, ut septem dies maneremus. Hîc quoque humanitas centurionis indulsit Paulo.

¶ τὴν ῥώμην, *Romam*) locum insignem, expetitum. Hæc vis articuli.

15 οἱ ἀδελφοὶ, *fratres*) Christiani.

¶ ἀπάντησιν, *occursum*) Officia erga peregrinantes, προπέμπειν, ἀπαντᾶν, *prosequi & obviam prodire.*

¶ ἄχρις, *usque*) Alios in Appii foro, alios deinde in Tribus tabernis offendit.

¶ εὐχαριστήσας, *gratias agens*) voti potitus, ut Romam videret. c. XIX. 21.

¶ ἔλαβε θάρσος, *cepit fiduciam*) Videbat, Christum etiam Romæ esse. Non semper idem impetus etiam in Paulo fuit. Iam obliviscitur molestiarum itineris. Ammonius: θράσος, ἄλογος ὁρμή· θάρσος, ἔλλογος ὁρμή.

16 τῷ παύλῳ) Recentior librarius periphrasin concinnavit: ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ. τῷ δὲ παύλῳ κτλ. Ceteris vinctis quid factum fuerit, nostra nil interest. De Paulo Festum quam mitissime Romam scripsisse, existimare licet, coll. cap. XXV & XXVI.

¶ καθ' ἑαυτὸν) *secum*, ubi ei videretur. Nactus est *hospitium*, *conductum*. v. 23. 30.

¶ στρατιώτῃ, *milite*) qui catena, ut solebant, junctus erat Paulo, ejusque doctrinam semper audire poterat.

17 μετὰ ἡμέρας τρεῖς, *post triduum*) quieti & precibus datum.

¶ συγκαλέσασθαι, *ut convocaret*) ad se. v. 23. Vinctus minus commode poterat circuire.

¶ τοὺς ἰουδαίων πρώτους, *Iudæorum primores*) auctoritate pollentes. Semper *Iudæos* primo quæsivit.

¶ οὐδὲν, *nihil*) Ex ipsis vinculis potuerant falsam suspicionem capere: huic occurrit Paulus.

18 ἐβούλοντο ἀπολῦσαι, *volebant dimittere*) c. XXIV. 23 seqq.

19 ἀντιλεγόντων, *contradicentibus*) Clementer dicit. nam intentata nece conati fuerant in Palæstina supprimere Paulum loquentem.

20 ἕνεκεν, *propter*) Initio loquitur cum eis, ut frater, non ut apostolus.

21 οὔτε, *neque*) Hiems fuerat: nec multo ante appellarat Paulus Cæsarem.

¶ τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) Iudæorum.

¶ ἀπήγγειλεν, *nuntiavit*) ex professo.

¶ ἐλάλησε, *locutus est*) in sermone quotidiano.

22 γνωστὸν, *notum*) Aliud *notum* rependitur v. 28.

¶ πανταχοῦ ἀντιλέγεται, *ubique contradictionem habet*) Id potius bonæ causæ indicium, quam malæ.

23 πείθων, *suadens*) suavissime.

¶ ἀπὸ πρωῒ ἕως ἑσπέρας, *a mane usque ad vesperam*) Quis non optaret interfuisse?

24 ἐπείθοντο, *assentiebant*) intellectu & voluntate. Et sic alii ἠπίστουν *non credebant.*

25 ὄντες, *cum essent*) Iudæi.

¶ πρὸς ἀλλήλους) *inter se.*

¶ ἀπε-

¶ ἀπελύοντο) *digrediebantur.* Medium.

¶ εἰπόντος, *dicente*) erga abeuntes.

¶ ἓν) *unum*, maxime aptum, ſerium.

26 πορεύθητι, *vade*) Hoc verbum Paulus ad ſe applicare potuit: nam modo Romam venerat.

27 καὶ ἰάσομαι, *& ſanabo*) Indicativus poſt Subjunctivum, de quo conf. not. ad Marc. III. 27. isque hoc loco eo firmior, quia apud Eſajam poſt ἐπιστρέψωσι *convertantur* maximam accentus Hebraicus diſtinctionem hemiſtichii facit.

28 τοῖς ἔθνεσιν, *gentibus*) quarum caput Roma. Profectionem ad gentes declaraverat Iudæis contumacibus, Antiochiæ, c. XIII. 46. Corinthi, c. XVIII. 6. nunc, tertium, Romæ; adeoque in Aſia, Græcia, Italia.

¶ ἀπεστάλη, *miſſum*) per apoſtolum. Ante hoc tempus nullus Romam apoſtolus, ne Petrus quidem, venerat.

¶ τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ, *Salutare Dei*) Etymon nominis *Ieſu*. Conf. Luc. III. 6 not.

¶ αὐτοὶ, *ipſi*) tametſi vos non auditis.

¶ καὶ) *etiam*: non modo miſſum eis eſt.

¶ ἀκούσονται, *audient*) Hujus ipſius prædictionis eventu Iudæi reſipiſcere debuere.

29 πολλὴν, *multam*) ut ſolent, qui veritati impares ſunt.

30 ἔμεινε δὲ, *manſit autem*) quicquid Iudæi ſentirent.

¶ διετίαν ὅλην, *biennium ipſum*) quo tempore elapſo liber hic ſcriptus eſt, diu ante martyrium Pauli, & ſine dubio voluntate Pauli editus. Erat Lucas cum Paulo etiam extremo tempore. 2 Tim. IV. 11. *Fortaſſe Lucas meditabatur tertium librum, in quo repeteret acta illius biennii; ſicut Act. 1 quædam expoſuit tacita ultimo capite evangelii.* Eſtius.

¶ πάντας, *omnes*) ſine diſcrimine nationis.

31 βασιλείαν, *regnum*) In ipſa ſede *imperii* orbis terrarum. Sic mox, περὶ τοῦ κυρίου, *de Domino*. Conf. v. 23. Invidioſa ſub Pilato fuerat mentio *regni*: eam nunc Roma fert publice.

¶ παῤῥησίας, *fiducia*) intrinſecus.

¶ ἀκωλύτως, *ſine impedimento*) extrinſecus, poſt ſuperata tot impedimenta. Victoria Verbi Dei. Paulus Romæ, apex evangelii, Actorum finis: quæ Lucas alioqui (2 Tim. IV. 11.) facile potuiſſet ad exitum Pauli perducere. Hieroſolymis cœpit: Romæ deſinit. Habes, Eccleſia, formam tuam. tuum eſt, ſervare eam, & depoſitum cuſtodire. In V. T. Ieſajas, volumen XII prophetarum, Eccleſiaſtes & Threni, clauſulam habent minacem ac ſeveram; unde Iudæi verſus penultimos lætiores ſolent ſine punctis ſubjicere. Sed in ſyſtemate librorum N. T. omnes clauſulæ habent ſecunda omnia.

[o]

ANNOTATIONES IN EPISTOLAM PAVLI AD ROMANOS.

CAPVT I.

1 Παῦλος, *Paulus*) Epiſtolæ initium, Inſcriptio Epiſtolicam formam præ libris V. T. habent ſcripta N. T. & in his non ſolum Pauli, Petri, Iacobi, Iudæ, ſed etiam uterque Lucæ, & omnes Iohannis libri. Plus etiam eſt, quod ipſe Dominus Ieſus Chriſtus ſuo nomine ſeptem epiſtolas dedit, Iohannis manu, Apoc. II. III. ac tota Apocalypſis inſtar eſt epiſtolæ ab Ipſo datæ. Non ad ſervos, ſed ad liberos, eosque emancipatos potiſſimum, epiſtolæ mitti ſunt ſolitæ: epiſtolicumque ſcribendi genus præ quovis alio accommodatum eſt ad regnum Dei quam latiſſime propagandum & ad animas quam locupletisſime ædificandas. Plus in hoc quoque genere unus laboravit Paulus, quam ceteri omnes. Namque XIV ejus exſtant epiſtolæ: quarum varius eſt ordo, varia diviſio. Vnam ad Hebræos, non præfixo nomine ſuo ſcripſit: ceteris nomen adjecit; atque hæ partim ad eccleſias, partim ad ſingulos viros datæ ſunt; eamque hodie ſeriem obtinent in voluminibus, ut plurimorum quæque verſuum prima ponatur. Multo autem dignior conſideratu eſt ordo chronologicus, de quo egimus in *Ordine temporum*. cap. VI. Eo conſtituto, & hiſtoria apoſtolica & ipſæ epiſtolæ mutuam ſibi lucem afferunt: & congruentia noematum locutionumque in epiſtolis uno tempore ſuper eodem rerum ſtatu ſcriptis cernitur: & incrementum apoſtoli ſpirituale cognoſcitur. Vnam hoc loco diviſionem potiſſimum commemorandam ducimus. Aliter ſcripſit Paulus ad eccleſias opera ſua plantatas; aliter ad eas, quibus facie ignotus erat. Illas epiſtolas comparare poſſis cum homiliis paſtorum ordinariis: has cum homiliis, quas habent hoſpites. Illas ſtatus eccleſiarum evangelio magis minusve congruens vel dulci vel acri familiaritate replet: hæ, evangelium quaſi meracius univerſim & in abſtracto propinant. Illæ ſunt magis domeſticæ & quotidianæ: hæ, feſtæ & feſtivæ. Confer not. ad cap. XV. 30. Hæc ad Romanos epiſtola maxime feſta eſt.

¶ δοῦλος ἰησοῦ χριστοῦ, *ſervus Ieſu Chriſti*) Huic exordio reſpondet concluſio, cap. XV. 15 ſeqq.

¶ χριστοῦ - θεοῦ *Chriſti - Dei*) Vbique in epiſtolis Pauli & in toto N. T. conſideratio *Dei & Chriſti* arctiſſime conjuncta exſtat. v. gr. Gal. II. 19 ſeqq.

¶ κλητὸς ἀπόστολος, *vocatus apoſtolus*) Subaudi *Ieſu Chriſti*. Nam, quod præcedit, *ſervus Ieſu Chriſti*, nunc ſpecialius declaratur. Ad *apoſtolum*, & ad *vocatum apoſtolum*, pertinet, *Romanis* quoque ſcribere. Ceteri quidem apoſtoli per diutinam cum Ieſu conſuetudinem educati fuerant, & primo ad ſequelam ac diſcipulatum vocati, deinde ad apoſtolatum producti. Paulus, perſecu-

ſecutor antehac, deſubito apoſtolus per vocationem factus eſt. Ita Iudæi erant ſancti ex promiſſione; Græci, *ſancti* ex mera *vocatione*. v. 6. Præcipuam ergo *vocatus apoſtolus* cum *vocatis ſanctis* ſimilitudinem & conjunctionem habebat. Simili titulo & ſe & Corinthios afficit 1 Cor. I. 1. 2. Eaque ſimilitudo refert ὑποτύπωσιν ſive repræſentationem illam, de qua 1 Tim. I. 16. Dum vocat Chriſtus, facit quod vocat, coll. cap. IV. 17. idque celeriter. Act. IX. 3 ſeqq. 15.

¶ ἀφωρισμένος, *ſegregatus*) Idem *Phariſæi* etymon fuerat: hoc autem loco Paulus ſe non ſolum ex hominibus, ex Iudæis, ex diſcipulis, ſed etiam ex doctoribus *ſegregatum a Deo* ſignificat. *Segregatio* aliqua anteceſſit vocationem, Gal. I. 15. & ſecuta eſt Act. XIII. 2. Atque hanc ipſam ſpectat in præſenti.

¶ εἰς εὐαγγέλιον, *in evangelium*) Sequitur conjugatum, προεπηγγείλατο, *ante promiſit*. v. 2. Promiſſio erat evangelium promulgatum: evangelium eſt promiſſio repræſentata. Act. XIII. 32. *Deus promiſit evangelium*, id eſt, promiſſione comprehendit. Promiſſio non ſolum erat promiſſio evangelii, ſed evangelium ipſum.

2 ὃ, *quod*) Sermonis Paulini ubertas in ipſis inſcriptionibus ſe exhibet. quare filum parentheſeon vigilanter obſervandum eſt.

¶ προεπηγγείλατο, *ante promiſit*) pridem, ſæpe, ſolenniter. Veritas promiſſionis & veritas impletionis ſe invicem confirmat.

¶ διὰ τῶν προφητῶν αὐτοῦ, *per prophetas ſuos*) Quod prophetæ Dei dixerunt, Deus dixit. Luc. I. 70. Act. III. 24.

¶ γραφαῖς, *ſcripturis*) Cap. XVI. 26. Etiam voce, non modo literis, uſi ſunt prophetæ; & plus firmitatis in uno populo vox habebat, quam in totius orbis partibus: attamen *literis* ad poſteritatem ita multum tribuitur, ac ſi nulla vox fuiſſet. Adeo ſcriptura traditioni prævalet.

3 περὶ, *de*) Summa *evangelii* eſt, de *Filio Dei, Ieſu Chriſto Domino noſtro*. Interponitur hoc loco declaratio, quid denotet appellatio *Filii Dei*. v. 3. 4.

¶ τοῦ γενομένου) *qui natus eſt*. Sic Gal. IV. 4.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Particula determinans. v. 4. IX. 5.

4 τοῦ ὁρισθέντος υἱοῦ θεοῦ, *qui definitus eſt Filius Dei*) τοῦ ait rurſum, non καὶ aut δέ. Articulus facit epitaſin, iteratus. Multis in locis, ubi utraque natura Salvatoris memoratur, humana ponitur prius, quia divina demum poſt reſurrectionem ex mortuis evidentiſſime omnibus eſt demonſtrata. Participium, ὁρισθέντος, multo plus dicit, quam ἀφωρισμένος. v. 1. nam ἀφορίζεται unus ex pluribus, ὁρίζεται unicus quiſpiam. Act. X. 42. Illuſtri illo loco, Pſalm. II. 7 חק idem eſt quod ὁρισμὸς, quod Pater *determinatiſſime* dixit, *Filius meus es Tu*. Hunc ὁρισμὸν ſubſequitur ἀπόδειξις *demonſtratio* erga homines. Act. II. 22. Gloriam *Filii Dei* Paulus inprimis amplificat ſcribens ad eos, quibus eam non potuerat coram prædicare.

¶ ἐν δυνάμει, *in potentia*) potentiſſime, pleniſſime: ut quum ſol lucet in δυνάμει *vi* ſua. Ap. I. 16.

¶ κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης, *ſecundum ſpiritum ſanctimoniæ*) Vocabulum קדוש ἅγιος *ſanctus*, ubi de *Deo* agitur, non ſolum inculpatam illam in agendo rectitudinem, ſed ipſam deitatem, vel, ut magis proprie dicamus, *divinitatem* ſive divinæ naturæ eminentiam denotat. Inde ἁγιωσύνη medium quiddam dicit inter ἁγιότητα καὶ ἁγιασμὸν, coll. Hebr. XII. 10. 14. ut quaſi tres ſint gradus, *ſanctificatio*, *ſanctimonia*, *ſanctitas*. *Sanctitas* ipſa ad-

adſcribitur *Deo Patri*, & *Filio*, & *Spiritui ſancto.* Cumque hoc loco non memoretur *Spiritus ſanctus*, ſed *Spiritus ſanctimoniæ*, diſquirendum eſt amplius, quid ea locutio plane ſingularis denotet. *Spiritus* nomen expreſſe, idque ſæpiſſime, *Spiritui ſancto* datur: ſed *Deus* quoque dicitur *Spiritus*; & *Dominus*, Ieſus Chriſtus, dicitur *Spiritus*, in antitheto quidem ad *literam*. 2 Cor. III. 17. Proprie vero huc conferre juvat, quod *carnis* & *ſpiritus* antitheton uti hoc loco, ita ſæpius in ſermonibus de Chriſto occurrit. 1 Tim. III. 16. 1 Pet. III. 18. Atque his in locis *Spiritus* dicitur, quicquid Chriſti eſt, præter carnem, quamvis mundam & ſanctam, & ſupra carnem, ex generatione a Patre, qui Ipſum *ſanctificavit*, Ioh. X. 36. in ſumma, *Deitas* ipſa. Etenim ut hoc loco *caro* & *ſpiritus*, ita cap. IX. 5 *caro* & *Deitas* invicem contradiſtinguuntur. Hic ſpiritus non dicitur *ſpiritus ſanctitatis*, quæ propria & ſolennis eſt appellatio *Spiritus ſancti*, quo tamen abundantiſſime repletus & unctus erat Ieſus: Luc. I. 35. IV. 1. 18. Ioh. III. 34. Act. X. 38. dicitur autem, uno hoc loco, *ſpiritus ſanctimoniæ*, ut ſimul innuatur *ſanctitatis* illius ſive divinitatis efficacia, quam reſuſcitatio Salvatoris & neceſſario ſecuta eſt & potentiſſime illuſtrat; adeoque *ſpiritualis* illa & *ſancta* ſive divina virtus Ieſu Chriſti glorificati. Ante reſurrectionem latebat ſub *carne* ſpiritus: poſt reſurrectionem, carnem penitus abſcondit *Spiritus ſanctimoniæ*. Illo reſpectu, ipſe ſe quondam appellitabat *Filium hominis*: hoc reſpectu, celebratur ut *Filius Dei*. Vid. etiam Ioh. VI. 63 not.

¶ ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, *ex reſurrectione mortuorum*) Ἐκ non modo tempus, ſed nexum rerum (nam Ieſu Chriſti *reſurrectio* & fons eſt fidei & objectum, Act. XVII. 31.) denotat. Verbum ἀνίστημι ponitur etiam ſine præpoſitione, ut apud Herodotum, ἀναστάντες τῶν βάθρων· itaque ἀνάστασις νεκρῶν h. l. accipi poſſet pro *reſurrectione ex mortuis.* Sed revera fœcundior eſt ſenſus. namque innuitur, cum reſurrectione Chriſti penitus conjunctam eſſe reſurrectionem omnium. conf. Act. IV. 2. XXIII. 6. XXVI. 23. Artemonius conjicit ἐξαναστάσεως ἐκ νεκρῶν, Part. I. cap. 41. p. 214 ſeqq. atque ita conſtruit: περὶ ἐξαναστάσεως ἐκ νεκρῶν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κτλ. *de Filii ſui reſuſcitatione ex mortuis.* Atqui I. aperta eſt Appoſitio, *de Filio ſuo - Ieſu Chriſto:* ergo interjecta verba omnia inter ſe indivulſo nexu conſtruuntur. II. Apertum eſt antitheton: ΤΟΥ γενομένου ΕΚ - ΚΑΤΑ: ΤΟΥ ὁρισθέντος - ΚΑΤΑ - ΕΞ -. III. ἀνάστασις, non ἐξανάστασις, ex ratione ſtili Paulini, convenit Chriſto. conf. ἤγειρε· ἐξεγερεῖ, 1 Cor. VI. 14. Objicit Artemonius, Chriſtum etiam ante fuiſſe Filium Dei. Luc. III. 22. Ioh. X 36. Act. II. 22. X. 38. Reſp. Paulus h. l. non ipſam Filiationem illam, ſed Filiationis ὁρισμὸν ex reſurrectione infert: & huc confert Chryſoſtomus loca Ioh. II. 19. VIII. 28. Matth. XII. 39. atque hunc ὁρισμὸν ſubſequitur prædicatio apoſtolica. Luc. XXIV. 47. Itaque aptiſſima huic exordio eſt talis mentio reſurrectionis, ut Gal. I. 1.

5 δι' οὗ, *per quem*) per Ieſum Chriſtum Dominum noſtrum.

¶ ἐλάβομεν, *accepimus*) nos, ego & ceteri *apoſtoli*.

¶ χάριν καὶ ἀποστολὴν, *gratiam & legationem apoſtolicam*) Sunt hæc duo diſtincta, ſed conjunctiſſima. *Gratia*, & ſingularis gratiæ menſura, *apoſtolis* obtigit: & ex ea non ſolum tota eorum legatio, Eph. III. 2. ſed etiam omnes actiones profectæ ſunt. Rom. XII. 3. XV. 15. 16. 18. Vocabulum ἀποστολὴ exſtat hoc ſenſu Act. I. 25. Apud LXX ſignificat *dimiſſionem*, *munus*

nus missum &c. *Gratiæ & apostolatui* respondet *obedientia fidei.*

¶ εἰς ὑπακοὴν πίστεως, *in obedientiam fidei*) ut omnes gentes fiant & maneant *submisse dicto audientes* fidei & doctrinæ de Iesu (Act. VI. 7.) adeoque præstent *obedientiam* in ipsa *fide* consistentem. Ex relatione ad *Evangelium* patet natura hujus *obedientiæ.* cap. X. 16. XVI. 26. 1 Petr. I. 2. Estque ὑπακοὴ, ἀκοὴ μεθ' ὑποταγῆς. cap. X. 3 fin. Sic Maria *credens* dixit, *Ecce ancilla Domini.* Luc. I. 38. 45.

¶ ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, *in omnibus gentibus*) Quemadmodum *omnes gentes* Romano imperio extrinsecus parent, sic *fidei* omnes gentes, ipsique adeo Romani *parere* debent toto corde.

¶ ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ) *pro nomine ejus, Iesu Christi Domini nostri.* Per hunc facta est *gratia* : Ioh. I. 17. pro hoc agunt *legati* : 2 Cor. V. 20. per hunc *fides* in Deum tendit. 1 Petr. I. 21.

6 ἐν οἷς) *in quibus* gentibus, ad *fidei obedientiam* per *vocationem Iesu Christi* adductis.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Nil præcipue Romanis adscribit Paulus. coll. 1 Cor. XIV. 36. Causam tamen attingit, cur ad Romanos scribat. Mox versu sequente directe eos alloquitur.

¶ κλητοὶ, *vocati*) v. 7.

7 πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ῥώμῃ, *omnibus qui Romæ sunt*) Plerique horum erant ex gentibus, v. 13. admixtis tamen Iudæis. Romæ erant, vel nati Romæ & educati, vel certe ibi commorantes. In maxima urbe sparsim habitabant, neque adhuc in formam *ecclesiæ* redacti erant : tantummodo *nonnulli* in domo Priscæ & Aquilæ convenire solebant. Rom. XVI. 5. Cum *omnibus* cohæret, quod sequitur, *dilectis* &c. neque enim Romanos idololatras alloquitur.

¶ ἀγαπητοῖς θεοῦ, κλητοῖς ἁγίοις) Duo hæc commata, asyndeton habent, & parallela sunt. nam qui Dei est, sanctus est. conf. Hebr. III. 1. *Dilectos Dei* speciatim dicit credentes Israëlitas : c. XI. 28. *vocatos sanctos*, credentes ex gentibus. Israelitæ, sunt *sancti* ex patribus : Act. XX. 32 not. coll. annot. ad v. 1 hujus capitis I. sed credentes ex gentibus dicuntur *sanctificati*, vel *vocati sancti*, sancti per vocationem, ut interpretatur Paulus 1 Cor. I. 2.

¶ χάρις, *gratia &c.*) Solennis est hæc Pauli formula. Vide initia epistolarum ejus, necnon Eph. VI. 23.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Subaudi, *obtingat.*

¶ εἰρήνη, *pax*) שלום *pax* : usitata Hebræis formula salutandi : cui præmittitur χάρις *gratia*, vocabulum Novo Testamento & præconio apostolico plane congruens. *Gratia* obtingit a Deo : inde status *pacis* est apud hominem. cap. V. 2 not.

¶ ἀπὸ θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ, *a Deo patre nostro & Domino Iesu Christo*) Solennis appellatio apud apostolos, *Deus & Pater, Deus pater noster.* nec sæpe, ubi inter sese agunt, dicunt Κύριος *Dominus*, quatenus eo innuitur nomen Dei proprium tetragrammaton : at in V. T. dixerant, *Iehovah Deus noster.* Ratio differentiæ : in V. T. erant quasi servi : in N. T. sunt filii ; filii autem ita norunt patrem, ut non opus sit, proprium ejus nomen sæpe appellari. conf. Hebr. VIII. 11. Accedit, quod, polytheismo exstirpato, non perinde opus est, Deum verum nomine proprio a falsis diis discerni. Κυρίου construitur non cum ἡμῶν, nam *Deus* dicitur *Pater Iesu Christi & noster*, non, *noster & Iesu Christi*; sed cum ἀπὸ, uti plane 2 Tim. I. 2. Vna eademque gratia, una eademque pax, a Deo & Christo. Fiducia nostra, & oratio, in Deum tendit, quatenus est Pater Domini nostri ; & in Iesum Christum, quatenus nos per sese Patri sistit.

8 *πρῶτον, primum*) Non semper sequitur *deinde:* idque hoc loco absorpsit affectus.

¶ *μὲν*) Sequitur δὲ, v. 13. Iam vos *quidem* in fide, inquit, estis: *sed* tamen cupio aliquid conferre vobis.

¶ *εὐχαριστῶ, gratias ago*) Vel in uno hujus epistolæ initio vestigia sunt *omnium* motuum spiritualium. In his excellit *gratiarum actio:* & ab ea fere omnes incipiunt epistolæ. Sententia categorica est: nacti estis fidem. Gratiarum actio, quæ accedit, sermonem facit modalem. conf. not. ad c. VI. 17. Paulus Romæ jam id effectum esse gaudet, quod alias sibi, omnium debitori, efficiendum esse duceret.

¶ *τῷ θεῷ μου, Deo meo*) Hoc verbum, *Deus meus*, exprimit *fidem, amorem, spem*, atque adeo totam religionem veram. Ps. CXLIV. 15. Hab. I. 12. *Deus meus* est *Deus, cui servio.* v. seq.

¶ *διὰ, per*) Dei munera *per* Christum ad nos, nostræ gratiarum actiones per Christum ad Deum proficiscuntur.

¶ *ἡ πίστις, fides*) In ejusmodi gratulationibus Paulus vel totum Christianismum describit, Col. I. 3 seqq. vel partem aliquam, 1 Cor. I. 5. Itaque hoc loco *fidem* commemorat, suo convenienter instituto. v. 12. 17.

¶ *καταγγέλλεται, annunciatur*) Sermo concisus: fidem nacti estis; eam audio; etenim ubique prædicatur. Sic 1 Thess. I. 8 ait fidem Thessalonicensium *in omni loco* celebrari.

¶ *ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, in toto mundo*) Bonitas & Sapientia divina fidem stabilivit in urbibus primariis, Hierosolymis præsertim & Romæ: unde in totum orbem dideretur.

9 *μάρτυς, testis*) Asseveratio pia, de re necessaria, & hominibus, remotis præsertim & ignotis, occulta, 2 Cor. XI. 31.

¶ *λατρεύω, servio*) ut apostolus. cap. XV. 16. Testimonium Dei resonat in latria *spirituali:* & qui Deo servit, Deo quam plurimos servire vult & gaudet. 2 Tim. I. 3.

¶ *μνείαν ὑμῶν, mentionem vestri*) Expressam & explicatam ecclesiarum & animarum *mentionem* faciebat Paulus.

10 *εἴπως ἤδη ποτὲ*) Particulæ cumulatæ declarant vim desiderii.

11 *μεταδῶ, impertiar*) coram, per præconium evangelii, v. 15. sermones fructuosos, preces &c. Hoc propositum Paulus, epistola interim scripta non expletus, retinuit. cap. XV. 24. Multo majus est bonum præsentiæ, quam literarum, ubi illa obtingit.

¶ *χάρισμα πνευματικὸν, donum spirituale*) Talibus donis abundabant Corinthii, qui Paulum præsentem habuerant: 1 Cor. I. 7. XII. 1. XIV. 1. nec non Galatæ. Gal. III. 5. Ac plane ecclesiæ illæ, quæ *apostolorum præsentia* gaudebant, prærogativas insignes in hoc genere habuere, v. gr. ex apostolica manuum impositione. Act. XIX. 6. VIII. 17 s. 2 Tim. I. 6. At Romani adhuc certe multo inferiores in hac parte erant: quare etiam cap. XII. 6. 7 perbrevis est charismatum enumeratio. Itaque subvenire illis cupit, *ut corroborentur.* namque per charismata *confirmabatur testimonium Christi.* 1 Cor. I. 6. Petrus non magis, quam Paulus, antequam hæc epistola scriberetur, Romam venerat, ut ex hoc loco & ex toto epistolæ tenore noscitur. nam quod Paulus Romanis impertire cupit, Petrus impertiisset. Porro Baronius hanc epistolam A. LVIII scriptam censet: martyrium autem Petri fuit A. LXVII. Ergo, si Romæ omnino fuit, Romæ diu commorari non potuit.

¶ *στηριχθῆναι, corroborari*) Modeste loquitur. *Dei* est *corroborare*, cap. XVI. 25. Orga-

Organon tantummodo se esse, Paulus innuit.

12 τῦτο δέ ἐςι, *hoc autem est*) Explicat illud, *videre vos*, &c. Non ait, *Hoc autem est*, ut vos in formam *ecclesiæ* redigam. Cautio erat, ne *ecclesia* Romana afferret perniciem, tamen postea ortam.

¶ ὑμῶν τε καὶ ἐμῦ, *& vestræ & meæ*) Non solum associat sibi Romanos, *in quibus simul excitari cupit*, sed eos etiam præponit sibi. Alius longe stilus est apostolicus, atque curiæ papalis Romanæ.

13 ὐ-ἀγνοεῖν, *non-ignorare*) Consueta Paulo formula candorem animi ostendit.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Appellatio frequens, sancta, omnibus apta, simplex, dulcis, magnifica. Iuvat hoc loco expendere titulos, quibus utuntur apostoli. Nomina propria rarius ponunt, *Corinthii, Timothee* &c. *Fratres* sæpissime dicit Paulus; interdum, hortans, *dilecti*, vel, *fratres mei dilecti*. Iacobus, *fratres*, *fratres mei*, *fratres mei dilecti*: Petrus & Iudas semper, *dilecti*: Iohannes, *dilecti*, sæpe; semel, *fratres*; plus semel, *filioli*, ut Paulus, *fili Timothee*.

¶ καρπὸν σχῶ, *fructum haberem*) *Habere*, verbum eleganter positum, medium inter *accipere* & *dare*. quod aliis prodest, ipsum Paulum juvat. Id pro *fructu* habet, Phil. I. 22. Vbique aliquid in fœnore positum habere vult. Hanc cupiditatem quodammodo temperat, quum se *debitorem* versu sequente ait. Et *postulat* & *debet*. v. 12. 11. Ex his duobus nervis firmatur versus 15.

¶ καθὼς, *sicut*) Bonum apud quam plurimos se extendit.

14 Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, *Græcis juxta atque Barbaris*) Græcis hos annumerat, ad quos Græce scribit. Hæc divisio in Græcos & Barbaros omnes *gentes* complectitur. Sequitur altera, *sapientibus juxta & insipientibus*. namque inter Græcos erant etiam insipientes, inter Barbaros etiam sapientes. Omnibus, inquit, sum *debitor*, ex divino mei ad omnes missu, & omnium servus. 2 Cor. IV. 5. Qui sapientia vel potentia præstant, iis tamen necessarium est evangelium: ceteri, non excluduntur. Col. I. 28 not.

15 οὕτω, *sic*) adeo. Est quasi epiphonema, & illatio a toto ad partem insignem.

¶ τὸ κατ' ἐμὲ) id est, *meum*, sive *ego*, quatenus non impedior. Sic Ezr. VI. 11, καὶ ὁ οἶκος αὐτῦ τὸ κατ' ἐμὲ ποιηθήσεται.

¶ πρόθυμον, *promtum*) subaudi *est*. 3 Macc. V. 23, τὸ πρόθυμον τῦ βασιλέως ἐν ἑτοίμῳ κεῖσθαι.

¶ ἐν Ῥώμῃ, *Romæ*) *sapientibus*, coll. versu præcedente: *potentibus*, collato versu sequente, & 1 Cor. I. 24. Itaque hoc, *Romæ*, iteratur cum emphasi. Roma, caput & theatrum orbis terrarum.

¶ εὐαγγελίσασθαι, *evangelizare*) Latet hîc Propositio: *Scribam*, quæ coram vellem dicere, de *Evangelio*.

16 οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι, *non enim erubesco*) Remissius, ut in exordio, loquitur: postea dicit, *habeo gloriationem*, cap. XV. 17. Mundo evangelium est *stultitia* & *infirmitas*, 1 Cor. I. 18. quare mundi opinione esset erubescendum, Romæ præsertim: sed Paulus non erubescit. 2 Tim. I. 8. 2 Cor. IV. 2.

¶ δύναμις θεῦ, *virtus Dei*) magna & gloriosa. 2 Cor. X. 4.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in salutem*) Vt summam evangelii Paulus hac epistola, sic epistolæ summam versu hoc & sequente complectitur. Proprius igitur hic locus est ad exhibendum epistolæ conspectum. Est in ea

I. Exor-

I. Exordium.	*Cap. I.* 1-15
II. Propositio, cum summario confirmationis:	
1. *de fide & justitia:*	
2. *de salute sive vita:*	
3. *de Omni credente, Iudæo & Græco.*	16-17
Tribus hisce partibus, quarum prima a cap. I. 18 *ad c. IV. secunda a V ad VIII. tertia a IX ad XI tractatur, non solum hæc ipsa Tractatio, sed etiam deducta inde Paraclesis, eodem ordine respondent.*	
III. Tractatio:	
1) *de Iustificatione, quæ fit*	
I. non per opera; nam sub peccato sunt	
gentes,	18
Iudæi,	*II.* 1
utrique:	11. 14. 17. *III.* 1. 9.
II. sed per fidem:	21. 27. 29. 31.
III. ut constat exemplo Abrahami & testimonio Davidis.	*IV.* 1. 6. 9. 13. 18. 22.
2) *de Salute:*	*V.* 1. 12. *VI.* 1. *VII.* 1. 7. 14. *VIII.* 1. 14. 24. 31.
3) *de credente Omni:*	*IX.* 1. 6. 14. 24. 30. *X.* 1. 11. *XI.* 1. 7. 11. 25. 33.
IV. Paraclesis:	*XII.* 1. 2
1) *de FIDE, &, (quia per fidem lex statuitur, c. III.* 31.) *de amore, quem fides parit, deque justitia erga homines.* 3 - *XIII.* 10. *FIDES expresse nominatur c. XII.* 3. 6. *AMOR, ibid. v.* 9. & *cap. XIII.* 8. *IVSTITIÆ definitio, ibid. v.* 7 *initio.*	
2) *de SALVTE,*	11-14
SALVS c. XIII. 11 *expresse nominatur.*	
3) *de conjunctione IVDÆORVM ET GENTIVM.*	*XIV.* 1. 10. 13. 19. *XV.* 1. 7-13
Expressa de utrisque mentio,	*c. XV.* 8. 9.
V. Conclusio.	*XV.* 14. *XVI.* 1. 3. 17. 21. 25.

¶ ἰȣδαίῳ, *Iudæo*) Post deportationem Babylonis omnes Israëlitæ, ut Iosephus docet, appellati sunt Iudæi. hinc Iudæus opponitur Græco. Alia ratione Græcus opponitur Barbaro. v. 14.

17 δικαιοσύνη θεȣ͂, *justitia Dei*) Sæpe *justitia Dei* memoratur in N. T. sæpe apud Esajam & Danielem, sæpissime in Psalmis. Significat interdum *justitiam* illam, qua *Deus* ipse justus est, juste agit, & justus agnoscitur: c. III. 5. eamque, ut in hominibus appellatur, vel particularem, vel universalem, qua etiam gratia & misericordia continetur; & quæ maxime demonstratur peccatum condemnando & peccatorem justificando. quo pacto *Iustitia Dei* essentialis non plane excludenda est a negotio justificationis. c. III. 25 seq. Inde interdum significat *justitiam* hanc, qua homo (*Dei* dono, Matth. VI. 33.) justus fit & justus est: idque vel justitiam Iesu Christi per fidem apprehendendo. c. III. 21. 22. vel justitiam illam Dei per virtutes & bona opera imitando. Iac. I. 20. Paulo, de justificatione loquenti, *Iustitia Dei* dicitur illa fidei justitia, quia Deus eam invenit & paravit, revelat & donat, approbat & coronat: conf. 2 Petr. I. 1. cui idcirco opponitur

ponitur *propria* hominum justitia. Rom. X. 3. coll. Phil. III. 9. Quin etiam nos ipsi dicimur *Justitia Dei*. 2 Cor. V. 21. Hoc loco, ut in Propositione, denotat *Justitia Dei* totum beneficium Dei in Iesu Christo ad salutem peccatoris.

¶ ἀποκαλύπτεται, *revelatur*) Patet hinc necessitas *Evangelii*, sine quo nec justitia nec salus cognoscitur. *Ostensio* justitiæ Dei facta est in morte Christi, cap. III. 25 seq. manifestatio & revelatio justitiæ Dei per fidem, in evangelio. ibid. v. 21. & h. l. Gemina, collato versu 18, hîc fit *revelatio*, iræ & justitiæ. Illa, per legem, parum nota naturæ: hæc, per evangelium, prorsus ignota naturæ. Illa præcedit & viam parat: hæc subsequitur. Vtrumque, *revelatur*, in præsenti exprimitur, in oppositione ad tempora ignorantiæ. Act. XVII. 30.

¶ ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, *ex fide in fidem*) Construe, *justitia ex fide*, ut mox, *justus ex fide*. *Ex fide in fidem*, dicit fidem meram. namque justitia ex fide subsistit in fide, sine operibus. εἰς denotat terminum, finem ac limitem. vid. c. XII. 3. & Not. ad Chrysost. de Sacerd. p. 415. Sic 1 Chron. XVII. 5: *eram*, מאהל אל אהל *ex tentorio in tentorium*, ubi non tentorium aliud aliudque notatur, sed tentorium citra domum sive templum. Fides, inquit Paulus, manet fides: fides est prora & puppis, apud Iudæos & gentes, etiam apud Paulum, usque ad ipsam ejus consummationem. Phil. III. 7-12. Sic pulcre ad ἐκ sonat εἰς, ut ἀπὸ & εἰς, 2 Cor. III. 18 de gloria purissima. Euphemia est, quod Paulus opera nondum expresse excludit, quorum tamen in hac Propositione exclusio qualiscunque fieri debuit. Porro propositionis sic institutæ fert indoles, ut multa alia hinc inferantur. nam quia non dicitur, ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὴν πίστιν, sed indefinite, ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, sic dicemus, *ex una fide in aliam*, ex fide Dei offerentis in fidem hominum accipientium, c. III. 2 ss. ex fide V. T. & Iudæorum in fidem N. T. & gentium quoque, c. III. 30. ex fide Pauli in fidem Romanorum, c. I. 12. ex fidei gradu uno in ulteriores, 1 Ioh. V. 13. ex fide firmorum in fidem infirmorum, c. XIV. 1 s. ex fide nostra exspectante in fidem divinitus præstandam per *vitæ* donum.

¶ καθὼς, *sicut*) Tria Paulus modo posuit: I. ex fide est justitia. v. 17. II. ex justitia, salus. v. 16. III. *Judæo & Græco*. v. 16. Omnia confirmat illud, *Justus ex fide, vivet*: ex prophetico programmate, Hab. II. 4. Vid. not. ad Hebr. X. 36 seqq. Idem Spiritus est, qui per prophetas locutus fuit Dicta a Paulo citanda; & quo duce Paulus ea tam apposite & opportune, in hac præsertim epistola, citavit.

18 ἀποκαλύπτεται, *revelatur*) Vid. vers. 17 not.

¶ γὰρ, *enim*) Particula incipit tractationem, finita propositione. cap. VI. 19. Matth. I. 18. Act. II. 15. 1 Cor. XV. 3. Latini fere omittunt. Primum Pauli argumentum hoc est: Omnes sunt sub peccato; idque lex ostendit. ergo ex operibus legis nemo justificatur. Id tractatur usque ad c. III. 20. Inde infert: ergo ex fide. c. III. 21 seqq.

¶ ὀργὴ θεοῦ, *ira Dei*) Ὀργὴ, sine articulo, h. l. at ἡ ὀργὴ denunciatur iis, qui justitiam negligunt. Ira quasi alia in gentes, alia in Iudæos. Iustitia & ira Dei quodammodo antitheton faciunt. Iustitia mundi obterit reum: justitia Dei, obterit peccatum, peccatorem restituit. Hinc frequens in hac inprimis epistola *iræ* mentio, c. II. 5. 8. III. 5. IV. 15. V. 9. IX. 22. ac porro c. XII. 19. XIII. 4. 5.

¶ ἀπ' οὐρανοῦ, *a cælo*) Hoc majestatem irati Dei significat, oculumque videntem, &

& iræ latitudinem. quicquid sub cœlo est, & tamen non sub evangelio, sub ira est. Ps. XIV. 2.

¶ ἐπὶ πᾶσαν, *super omnem*) Paulus, *iram* Dei repræsentans, in abstracto loquitur, de peccato: *salutem*, in concreto, de credentibus. itaque jam per ænigma innuit, *peccatoribus* gratiam esse paratam.

¶ ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν, *impietatem & injustitiam*) Duo hæc momenta tractantur v. 23 seqq.

¶ ἀνθρώπων τῶν) Periphrasis gentium.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) cujus est, quicquid bonæ frugis habent scripta ethnicorum.

¶ ἐν ἀδικίᾳ, *in injustitia*) Latius jam sumitur vocabulum, quam modo in antitheto ad ἀσέβειαν, uti ἀνομία c. VI. 19.

¶ κατεχόντων, *detinentium*) Veritas in mente nititur & urget: sed homo eam impedit.

19 τὸ γνωστὸν) quod notus est Deus: illa ratio, quod Deus se notum præbet: q. d. *notitudo Dei*: non modo, quod nosci potest. nam v. 21 ait γνόντες. Plato l. 5 Polit. τὸ μὲν παντελῶς ὂν, παντελῶς γνωστόν· μὴ ὂν δὲ μηδαμῇ, πάντῃ ἄγνωστον.

¶ ἐφανέρωσε) Magna proprietate Paulus hoc verbo usus est, ut supra ἀποκαλύπτω.

20 ἀόρατα καθορᾶται, *invisibilia videntur*) Incomparabile oxymoron. Invisibilia Dei, si unquam, certe in creatione facta essent visibilia: sed tum quoque non nisi per intelligentiam videri cœperunt.

¶ ἀπὸ κτίσεως, *a creatione*) Ἀπὸ denotat hoc loco vel *documentum*, uti ἀπὸ, Matth. XXIV. 32. ut intelligentia patrum a condito mundo, refutet defectionem gentium: vel potius *tempus*, ut respondeat hebræo מ & sit, *a condito mundo*, & ultra, retrorsum, quo pacto mox congruit ἀΐδιος, *æterna*. priore modo ἀπὸ cohæret cum καθορᾶται· altero modo cum ἀόρατα.

¶ ποιήμασι) *operibus* per κτίσιν, *creationem*, productis. Sunt *opera*. ergo est *creatio*. ergo est *Creator*.

¶ νοούμενα) Ii soli, qui νῷ utuntur, καθορῶσι.

¶ καθορᾶται, *videntur*) nam opera cernuntur. Antitheton, ἐσκοτίσθη.

¶ ἥτε - καὶ) Hæc cum ἀόρατα stant in appositione.

¶ ἀΐδιος κτλ. *æterna*) summa Dei, Deo digna, perfectio in essendo & agendo; uno verbo, θειότης. quod significat *divinitas*, ut θεότης *deitas*.

¶ δύναμις) *potentia*, ex omnibus Dei attributis primum revelata. Singulis Attributis sua opera peculiari modo respondent.

¶ εἰς τὸ) Paulus directe excusationem adimit, non solum de eventu aliquo loquitur. Et hoc colon εἰς τὸ - habet se instar propositionis ad v. seqq. Constr. cum φανερόν ἐστιν.

¶ ἀναπολογήτους, *inexcusabiles*) Sic quoque de Iudæis, c. II. 1.

21 διότι) Hoc διότι reassumitur ex v. 19. Non ignorantes, sed scientes peccarunt.

¶ θεὸν ὡς θεὸν, *Deum ut Deum*) Hæc est ἡ ἀλήθεια, *veritas*, summa convenientia: ubi naturæ divinæ respondet cultus. conf. Gal. IV. 8, *non naturâ*, de contrario.

¶ θεὸν, *Deum*) æternum, omnipotentem, glorificatione & gratiarum actione celebrandum.

¶ ἐδόξασαν ἢ εὐχαρίστησαν, *glorificaverunt aut gratias egerunt*) *Gratias agere* debemus ob beneficia: *glorificare* ob ipsas virtutes divinas. contra Hobbesium. Si esse posset mens aliqua extra Deum,

a Deo non creata, ea tamen teneretur ad laudandum Deum.

¶ ἢ) *aut* ſaltem.

¶ ἐματαιώθησαν) Hoc verbum, & ἐσκοτίσθη, habent vim reciprocam. הבל μάταια, ματαιοῦσθαι, ſæpe dicitur de idolis, eorumque cultu & cultoribus. 2 Reg. XVII. 15. Ier. II. 5. nam objecto ſuo conformatur mens. Ps. CXV. 8. Ματαιότης opponitur τῷ δοξάζειν· ἀσύνετος καρδία, τῷ εὐχαριστεῖν.

¶ διαλογισμοῖς, *cogitationibus*) variis, incertis, ſtultis.

22 Φάσκοντες) *profitentes.*

¶ ἐμωράνθησαν) LXX, Ier. X. 14 ſ. ἐμωράνθη πᾶς ἄνθρωπος ἀπὸ γνώσεως-ψευδῆ ἐχώνευσαν - μάταιά ἐστιν, ἔργα ἐμπεπαιγμένα. Paſſim in hac epiſtola alludit Paulus ad extrema *Ieſajæ* & prima *Ieremiæ* capita: ex quo apparet, recentem tum ab eorum lectione fuiſſe ſanctum Dei hominem.

23 ἤλλαξαν, *mutarunt*) ſummâ ſtultitiâ. Ps. CVI. 20. Ier. II. 11. Eadem impietas & eadem pœna tres habet gradus. In primo emphaſin habent hæc verba: καρδία: καρδιῶν: v. 21. 24. ἐδόξασαν & δόξαν, & ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα. v. 23. 24. In ſecundo, μετήλλαξαν, cujus verbi iteratio, non tamen ſine differentia figuræ ſimplicis & compoſitæ, talionem exprimit, v. 25. 26. ut παρὰ iteratum, ibid. In tertio, οὐκ ἐδοκίμασαν & ἀδόκιμον. v. 28. In ſingulis pœnam exprimit τὸ παρέδωκε. Si homo Deum non ut Deum colit, ſibi ita relinquitur, ut ſe hominem abjiciat, & a Deo, ad cujus imaginem factus erat, quam longiſſime diſcedat.

¶ τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου, *gloriam incorruptibilis*) Perfectiones Dei vel poſitivis vel negativis terminis exprimuntur. Hebræa lingua poſitivis abundat: negativos fere per periphraſin reddit.

¶ ἐν) Hebr. ב Lat. *pro, cum.* ſic ἐν, v. 25.

¶ ἀνθρώπου - ἑρπετῶν, *hominis - reptilium*) Climax deſcendens. *corruptibilis* conſtr. etiam cum *volacrium &c.* Sæpe formam hominis, avis, quadrupedis, ſerpentis, commiſcuerunt.

¶ ὁμοιώματι εἰκόνος, *ſimilitudine imaginis*) *Imago* eſt concretum: *ſimilitudo* abſtractum. quo majori *ſimilitudine imago* refert creaturam, eo apertius aberrat a vero.

24 διὸ, *propterea*) Peccati alia pœna eſt ex conſequentia phyſica, v. 27 not. *oportebat*: alia inſuper ex juſtitia vindicativa, ut h. l.

¶ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις, *in concupiſcentiis*) ἐν, non εἰς. Iam aderant αἱ ἐπιθυμίαι, *concupiſcentiæ.* Quales deos fingebant, tales erant ipſi homines.

¶ ἀκαθαρσίαν, *impuritatem*) Sæpe conjungitur impietas & impuritas: 1 Theſs. IV. 5. cognitio Dei & puritas mentis. Matth. V. 8. 1 Ioh. III. 2.

¶ ἀτιμάζεσθαι, *dehoneſtare*) Oppoſitum *honor*. 1 Theſs. IV. 4. Homo non debet ſe projicere. 1 Cor. VI. 13 ſ.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in ſe ipſis*) per ſcortationem, mollitiem & alia flagitia. *Quam juſte! qui Deum inhoneſtant, puniuntur de ſe ipſis.* Ioh. Cluverus.

25 τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) quæ jubet Deum colere TANQVAM Deum.

¶ ἐν τῷ ψεύδει, *in mendacio*) Mythologiæ pretium. ἐν, Lat. *cum.*

¶ ἐσεβάσθησαν, *coluerunt*) interne.

¶ ἐλάτρευσαν, *ſerviverunt*) externe.

¶ παρὰ) *præter, præ.* c. XIV. 5.

26 πάθη ἀτιμίας, *paſſiones ignominiæ*) Vid. *Gerberi* lib. *unerkannte Sünden*, T. I. cap. 92, *Von der geheimen Unzucht.* Talium plena ſunt gentilium ſcripta.

¶ ἀτιμίας, *ignominiæ*) Oppositum τιμὴ, *honor*. 1 Theſs. IV. 4.

¶ θήλειαι, *fœminæ*) In peccatis arguendis ſæpe ſcapha debet ſcapha dici. Pudorem præpoſterum ii fere poſtulant, qui pudicitia carent. Paulus Romam adhuc non viſam ſic apertius ſcribit, ineunte epiſtola, quam uſquam antea. Gravitas & ardor ſtili judicialis, proprietate verborum non violat verecundiam.

¶ χρῆσιν, *uſum*) Subaudi, *ſui*. ſed eſt ellipſis. cauſam habes 1 Cor. XI. 9. *Vtendum*, non fruendum. Gravitas ſtili ſacri.

27 ἐξεκαύθησαν, *exarſerunt*) πυρώσει abominanda.

¶ τ ἀσχημοσύνην, *turpitudinem*) cui ipſa corporis & membrorum conformatio reclamat.

¶ ἣν ἔδει) *quam oportuit*, naturali ſequela.

¶ τῆς πλάνης, *erroris*) quo aberrarunt a Deo.

¶ ἀπολαμβάνοντες) Verbum appoſitum, de Gentibus: ut ἀποδώσει, reſpectu Iudæorum. c. II. 6. In utroque verbo ἀπὸ eandem vim habet.

28 ἔχειν, *habere*) Antitheton, παρέδωκεν, *tradidit*. ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει, *habere in agnitione*, plus notat, quam ἐπιγινώσκειν, *agnoſcere*. Non plane deerat *agnitio*: ſed in ea non ita profecerunt, ut Deum haberent. v. 32.

¶ ἀδόκιμον) Vt ἀδύνατος, ἄπιστος & ſimilia, & active & paſſive valent, ſic quoque ἀδόκιμος. Hoc loco active notatur mens, quæ *probat* minime probanda; cui relicti ſunt, qui maxime probanda *non probarunt*. Hoc ἀδόκιμον tractatur v. 32, συνευδοκοῦσι· ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα, tractatur v. 29-31.

¶ τὰ μὴ καθήκοντα) Μείωσις.

29 πεπληρωμένους) Grande verbum. μεστοὺς, mox.

¶ ἀδικίᾳ, *injuſtitia*) Hoc, *juſtitiæ* oppoſitum, primo loco ponitur: *immiſericordia*, ultimo. *Iuſtitia* habet *vitam*: *injuſtitia mortem*. v. 32. Tota Enumeratio ordinem habet ſapientem, per membra novem, in affectibus: duo, in ſermone: tria, reſpectu Dei, & ſui, & proximi; & duo, in rebus gerendis: ſex, reſpectu neceſſitudinum. Confer de contrariis, c. XII. 9 ſeqq.

¶ πονηρίᾳ - κακίᾳ) πονηρία eſt *nequitia*, ejus, qui alteri, etiam ſine ſuo commodo, nocere gaudet. κακία eſt *vitium*, quo alter alteri nil boni conferre poteſt. πλεονεξία denotat *avaritiam* proprie, ut ſæpe apud Paulum. alias rarius hoc peccatum ab eo redargueretur. Solet autem jungere cum impuritate. nam homo extra Deum quærit pabulum in creatura materiali, vel per voluptatem vel per avaritiam. bonum alienum ad ſe redigit.

¶ κακοηθείας) κακοήθεια, κακία κεκρυμμένη. Ammonius. aliena omnia male arripiens: ſe alteri moleſtam exhibens.

30 ψιθυριστὰς, *ſuſurrones*) clam.

¶ καταλάλους, *detractores*) aperte.

¶ θεοστυγεῖς) qui *odioſos* ſe exhibent contra *Deum*.

¶ ὑβριστὰς) qui omnia bona & ſalutaria *contumelioſe* a *ſe* repellunt.

¶ ὑπερηφάνους) qui ſe efferunt ſupra *alios*. De hoc vitio, & aliis, quæ hîc notantur, vid. 2 Tim. III. 2 ſeq.

¶ ἀλαζόνας) *arrogantes*, ad res magnas & *bonas*.

¶ ἐφευρετὰς κακῶν) *inventores malorum*, novarum voluptatum, novorum quæſtuum, novarum artium nocendi, v. gr. in bello. 2 Macc. VII. 31 Antiochus dicitur πάσης κακίας εὑρετὴς γενόμενος εἰς τοὺς Ἑβραίους.

30, 31 γονεῦσιν ἀπειθεῖς, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους, ἀστόργους, ἀσπόνδους, ἀνελεήμονας, paren-

parentibus inobedientes, insipientes, refractarios, sine affectione, irreconciliabiles, immisericordes) Duo terniones, prior apud inferiores; alter apud superiores.

31 ἀσυνθέτους) Verbo ἀσυνθετεῖν LXX Hebræum בגד & מעל exprimunt.

32 δικαίωμα, *jus*) Regale divinum, quod Deus virtutes probat, vitia odit, improbos morte afficit, jure meritoque, ut ostendat se non esse injustum. Nam dum nefarios morte punit, ipse justificatur. Id Regale etiam gentibus cognitum.

¶ ὅτι) nempe *quod*.

¶ πράσσοντες· πράσσουσι) Hoc verbum, ποιοῦσιν interjecto repetitum, accurate exprimit petulantiam flagitiosorum, divinæ justitiæ prorsus contrariam. ποιοῦσιν, etiam affectu & ratione. Eadem differentia verborum, c. II. 3.

¶ θανάτου, *morte*) Lev. XVIII. 24 s. Act. XXVIII. 4. Subinde improbissima quæque stirps ex genere humano eradicatur, & tota posteritas ex iis propagatur, qui minus mali fuerant.

¶ ἀλλὰ καὶ, *sed etiam*) Pejus est συνευδοκεῖν, *approbare*. nam qui malum patrat, sua sibi cupiditate abducitur, non sine elencho in se ipsum vel etiam in alios, (conf. *judicans*, c. II. 1.) & cum approbatione legis. coll. c. VII. 16. sed qui συνευδοκεῖ sive *approbat*, corde & ore, malitiæ fructum habet ipsam malitiam, eaque pascitur, & suum reatum alieno cumulat, aliosque in peccando inflammat. pejor est, qui & se & alios, quam qui se unum perimit. Hæc vero mens est reproba. Conjugata, ἀδόκιμον & συνευδοκοῦσι. v. 28 not. Huic *approbationi* opponitur *judicatio*. c. II. 1. Gentes non modo faciunt, sed etiam approbant: Iudæus judicat quidem, non approbans; sed tamen facit.

¶ τοῖς πράσσουσι, *facientibus*) sibi & aliis. conf. Es. III. 9.

CAP. II.

1 Διὸ, *quapropter*) Transit Paulus a Gentibus ad Iudæos, ut totus sermo subsequens ostendit: & tamen particulam ponit non transitivam, sed illativam; quarum hæc, ut valentior, illam absorbet. Gentilis facit mala: Iudæus facit mala. Deinde v. 6 ss. utrosque, Gentes & Iudæos, complectitur.

¶ ἀναπολόγητος, *inexcusabilis*) Defensionem quærit homo.

¶ ἄνθρωπε, *homo*) De gentilibus capite I in tertia persona locutus, cum Iudæo in secunda singulari agit, uti lex ipsa. conf. c. III. 19. Sed communi eum nomine appellat, coll. c. I. 18. neque *Iudæum* agnoscit. v. 17. 28. Eadem differentia tertiæ & secundæ personæ recurrit v. 14. 17. Non dissimile est illud, quod gentes differuntur ad judicium extremum, v. 16. Iudæis judicium etiam præsens ex lege intentatur. v. 2.

¶ ὁ κρίνων, *qui judicas*) remotus a *complacentia*, c. I. 32. Paulus gravi verbo utitur. Iudæus se Græco præfert, v. 19 s. id Paulus jam appellat *judicium*: eoque viam sibi facit ad judicium Dei ostendendum. Philavtiæ est, quod homo, quo alios sese pejores putat, eo se meliorem existimat. Gal. VI. 4. Est paregmenon. nam sequitur, κατακρίνεις. Conf. c. XIV. 22. 23. 1 Cor. IV. 3. XI. 29 s. Iac. II. 4.

¶ ἕτερον, *alterum*) qui ad te nil attinet: cujus apertior injustitia te nil juvat: ethnicum.

2 οἴδαμεν) *scimus*; te, o homo *judicans*, non docente.

¶ τὸ κρίμα τοῦ θεοῦ) *judicium Dei*; non tuum, qui te excipis.

¶ κατὰ ἀλήθειαν) *ad veritatem* summam, nullo discrimine. δίκαιον, *justum*, v. 5. 6.

11. & secundum interna, non solum externa. v. 16.

3 σὺ) *tu*, præ gentili. quisque se ipse vel sine causa excipit: & sibi assentatur, etiamsi ipse nesciat, quare.

¶ ἐκφεύξῃ; *effugies?*) per rimas, quas quæris. φεύγει *fugit* reus omnis: ἐκφεύγει *effugit*, qui absolvitur.

4 ἢ) *an*. Homines facile fiunt *contemtores* bonitatis, dum judicium divinum non sentiunt. Particula *an*, ἢ, proprie disjungit opinionem vanam *effugiendi*, & *thesaurizationem iræ* apertam, per abusum ipsius bonitatis.

¶ χρηστότητος, ἀνοχῆς, μακροθυμίας, *benignitatis, tolerantiæ, longanimitatis*) quum tu & peccasti & peccas & peccabis. mox hæc omnia significat τὸ χρηστὸν, *benignitas* Dei. Etiam ii potuere & debuere resipiscere, qui olim damnabuntur.

¶ ἀγνοῶν, *ignorans*) Miratur Paulus hanc ignorantiam.

¶ ἄγει) *ducit* suaviter: non cogit necessitate.

5 δὲ, *sed*) Antitheton inter *divitiarum bonitatis* contemtum & inter *thesaurum iræ*.

¶ σκληρότητα, *duritiem*) Antitheton, χρηστόν.

¶ ἀμετανόητον καρδίαν) Antitheton, μετάνοιαν. Volebat dicere, ἀμετανοησίαν, a quo verbo recentiores non abhorrent: sed Paulus vitavit verbum insolens.

¶ θησαυρίζεις, *colligis*) etsi tu, o homo, putas te colligere beata omnia. O quid potest homo colligere tot horis vitæ suæ, in utramque partem! Matth. XVIII. 24. 1 Tim. VI. 18.

¶ σεαυτῷ) *tibi ipsi*, non alteri, quem judicas.

¶ ὀργὴν - ὀργῆς, *iram - iræ*) Δεινότης sermonis, magna vi. Cur multi non sentiunt iram? nondum est *dies iræ*. erit autem.

¶ ἐν ἡμέρᾳ) ἐν, de tempore, præsens notat: εἰς, futurum. Ille dies præsens est Deo Potest autem hoc construi etiam cum ὀργήν.

¶ ἀποκαλύψεως, *revelationis*) Quum Deus revelabitur, occulta hominis revelabuntur. v. 16.

¶ καὶ δικαιοκρισίας) Particulam καὶ requirit antitheton: v. 4, τῆς χρηστότητος, καὶ τῆς ἀνοχῆς, καὶ τῆς μακροθυμίας· v. 5, ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως, καὶ δικαιοκρισίας. Ἀνοχὴ & ἀποκάλυψις respiciunt Deum, & inter se conferuntur, ut ἀνοχὴ & ἔνδειξις c. III. 25 s. μακροθυμία & δικαιοκρισία spectant peccatorem: χρηστότης & ὀργὴ ponuntur generatim. Quare non fuit omittenda καὶ particula a quibusdam: quam exhibet etiam Orig. c. Cels. in ms. Basileensi, ut docet Sam. Battierius in Biblioth. Brem. Class. VI. p. 98. Novatum δικαιοκρισίας verbum in re a mortalibus antea non agnita notat Erasmus.

6 ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ) Sic LXX plane Prov. XXIV. 12. it. Ps. LXII. 14: σὺ ἀποδώσεις κτλ. Dictum hoc, & v. 11, inprimis sæpe citatur.

¶ ἀποδώσει) *reddet*: non modo *dabit*, sed *retribuet*.

¶ κατὰ, *secundum*) Paulus describit eos, qui vel vitam vel mortem consequentur generaliter, & pro captu eorum, cum quibus hoc loco res ei est, præscindens adhuc a speciali ratione salutis obtinendæ vel amittendæ. Ergo hic locus non facit pro merito operum.

7, 8 τοῖς μὲν - τοῖς δὲ, *his quidem - iis vero*) Majus discrimen, quam multi nunc putant.

7 τοῖς) sc. οὖσι, coll. v. seq. nam κατὰ (vid. Act. XXV. 23.) hîc fere ponitur, ut ἐξ, v. seq. nisi quod ἐξ sonat quiddam peccatori naturale; κατὰ, quiddam superveniens. Differentiam videbis, si particulas inter se permutaveris: ἐξ ὑπομονῆς κτλ.

Ita

Ita τοῖς & ζητοῦσι stant in appositione, per asyndeton.

¶ ὑπομονὴν ἔργου, *patientiam operis*) Sic *patientia spei* 1 Thess. I. 3. ὑπομονὴ, *patientia*, includit h. l. obedientiam, constantiam, eamque submissam.

¶ ἔργου, *operis*) Magna vis in singulari numero. Phil. I. 6. Ap. XXII. 12.

¶ δόξαν, *gloriam*) Constructio: τοῖς δόξαν κτλ. ζητοῦσιν, (ἀποδώσει) ζωὴν· *iis, qui gloriam &c. quærunt, (reddet) vitam.* Amor purus non excludit fidem, spem, desiderium. 1 Cor. XV. 58.

¶ ζητοῦσι, *quærentibus*) cum tu, Iudæe, tibi non opus esse quæsito putes.

8 τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας, *iis vero* qui sunt *ex contentione*) Horruit Paulus expresse dicere: *Deus reddet iis*, qui sunt *ex contentione, mortem sive æternam perniciem.* quare eam rem conscientiæ peccatoris ex antitheto præcedente subaudiendam relinquit; *reddet*, non sane vitam æternam: sermonemque flectit ad ea quæ sequuntur. Itaque τοῖς h. l. vim habet ל præfixi, notantis *quod attinet*, conf. c. IV. 12 not. Ideo non incommode sequitur, ἐπὶ πᾶσαν-. nam sic quoque Ex. XX. 5, ἐπὶ τέκνα, ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεὰν, τοῖς μισοῦσί με. Porro ἐκ, *ex*, ut v. 27 & sæpe, notat partem sive sectam: iis, qui sunt ex parte sive natione contentiosa, tui, Iudæe, similes, Deo refragantes. Character pseudojudaismi, inobedientia, contumacia, impatientia.

¶ τῇ ἀληθείᾳ· τῇ ἀδικίᾳ, *veritati: injustitiæ*) Sæpe hæc duo inter se opponuntur. 1 Cor. XIII. 6. 2 Thess. II. 10. 12. *veritas* continet *justitiam*: & *injustitia* connotat *mendacium.*

¶ θυμὸς καὶ ὀργὴ) LXX, Ps. LXXVIII (LXXVII) 49: θυμὸν καὶ ὀργὴν καὶ θλίψιν. θυμὸς infligit pœnam: ὀργὴ persequitur culpam. Vocabulorum proprietas perspicitur ex Eph. V. 31. 32. ubi τῇ ὀργῇ opponitur τὸ χαρίζεσθαι, & τῷ θυμῷ τὸ εὔσπλαγχνον. θυμὸς Stoicis definitur ὀργὴ ἀρχομένη. Nec aspernandum illud Ammonii, θυμὸς μέν ἐστι πρόσκαιρος· ὀργὴ δὲ πολυχρόνιος μνησικακία.

9 θλίψις καὶ στενοχωρία, *afflictio & anxietas*) θλίψις, *afflictio*, in præsens: στενοχωρία, *anxietas*, de futuris. θλίψις, *afflictio* premit: στενοχωρία æstuat & urget. Iob XV. 20 seqq. Argumentum est in his verbis, de ultrice justitia Dei. nam ira Dei eo tendit, ut creatura peccans, iram & omnia adversa experiens, discat odisse se ipsam, quod contra Deum fecerit. quod justissimum odium sui quamdiu creatura fugit, in pœna est.

¶ πᾶσαν ψυχὴν, *omnem animam*) Hoc vocabulo adjuvatur universalitas sermonis. c. XIII. 1.

¶ πρῶτον, *primum*) Sic Psalm. XCIV. 10: *Qui gentes punit, nonne puniet* (vos in populo?) Iudæi particeps Græcus.

10 δόξα δὲ καὶ τιμὴ, *gloria vero & honor*) *Gloria*, ex divino beneplacito: *honor*, ex divina remuneratione: *& pax*, in præsens & in perpetuum. Nam δὲ, *vero*, exprimit oppositionem inter *ira* & *gloria*, *indignatio* & *honor*, *afflictio anxietas*que & *pax*. coll. c. III. 17. 16. quorum læta spectantur, ut ex Deo proficiscuntur; adversa, ut ab homine persentiscuntur. Sed cur opponuntur *honor* & *dolor*; quum honoris contrarium sit ignominia, voluptatis dolor? Resp. Sic Es. LXV. 13 *gaudium* (& honor) *pudori* (& dolori) opponitur: utraque parte concise expressa & ex opposito suo supplenda. Præterea in bonorum genere summum est honor; in pœnarum genere, dolor: & summus gradus, inferiores includens, summo gradui opponitur. sic *gloriatio* & *væ*. 1 Cor. IX. 16.

9, 10 *κατεργαζομένε᾽ ἐργαζομένῳ*) Differentia horum verborum facilius sentitur, quam explicatur: facilius ridetur, quam refutatur. Alia differentia: de pœna dicitur, *ἐπὶ ψυχήν*· nam pœna *incumbit*, & anima feret invita: de præmio, *παντὶ τῷ ἐργαζομένῳ*, dativus commodi.

12 *ὅσοι γὰρ*, *quotquot enim*) Gentes: & *quotquot*, Iudæi.

¶ *ἀνόμως*) Hoc bis ponitur per antanaclasin, hoc sensu, *οὐκ ἐν νόμῳ, οὐ διὰ νόμε*, ut patet ex antitheto.

¶ *ἥμαρτον*) *peccarunt*: præteritum, pro judicii tempore.

¶ *καὶ ἀπολῦνται*, *etiam peribunt*) *etiam* notat convenientiam modi peccandi & intereundi. & *peribunt* ait: neque enim commodum erat dicere, *ἀνόμως*, *sine lege judicabuntur*; ut mox apte dicit, *per legem judicabuntur*.

¶ *ἐν νόμῳ*) *cum lege*, non *ἀνόμως*. i. e. cum legem haberent.

¶ *διὰ νόμε*, *per legem*) c. III. 20.

13 *οὐ γὰρ*, *non enim*) Valde exstans Propositio. cujus verba etiam ad gentes spectant; sed ad Iudæos præcipue accommodantur. de illis v. 14 s. de his v. 17 s. quare etiam versus 16 a versu 15 pendet, non a versu 12. Multa turbarunt, qui a v. 14. immo a v. 13. ad fin. v. 15. parentheseos sepem statuerunt.

¶ *οἱ ἀκροαταὶ*, *auditores*) otiosi, quamlibet seduli.

¶ *τῦ νόμε*) Observari debet articulus vocabulo *νόμ@* modo additus, modo non additus.

¶ *παρὰ τῷ θεῷ*, *apud Deum*) v. 2.

¶ *ποιηταὶ*, *factores*) nempe, *si* homines se præstiterint *factores*. c. X. 5. Possunt *facere* ea, *quæ sunt legis*: sed totius *legis factores* præstare se non possunt.

¶ *δικαιωθήσονται*, *justificabuntur*) Hoc verbum, nomini *δίκαιοι*, *ipso facto justos* denotanti, contradistinctum, involvit conditionem præstandam, & *tum* subsecuturam in die judicii divini declarationem justorum.

14 *ὅταν*, *quum*) Postquam Paulus judaicum judicium contra gentes perversum refutavit, nunc verum judicium divinum ostendit, contra easdem. De gentibus agitur hîc magis directe ad gentes convincendas; & tamen, quod his obiter conceditur, eo fine conceditur, ut Iudæus peragatur gravius: sed v. 26 de gentibus plane incidenter, ad convincendum Iudæum. quare hîc ponitur *ὅταν*, *quum*; illic, *ἐὰν*, *si*.

¶ *γὰρ*, *enim*) Causam reddit, cur etiam a gentilibus postuletur, ut sint *factores legis*. nam quum vel tantillum faciunt, obligatos se esse recognoscunt. Et tamen docet, illos per legem naturæ sive per se ipsos justificari non posse. Sunt quatuor sententiæ: *quum - hi - qui - una testante*. secunda declaratur per tertiam, prima per quartam.

¶ *ἔθνη*) Non, *τὰ ἔθνη*· homines aliqui *ἐξ ἐθνῶν*. Et tamen nullus est, qui plane nihil faciat *ἐκ τῶν τῦ νόμε*. Noluit dicere *ἐθνικοὶ*, quod solet in pejorem partem accipi.

¶ *μὴ νόμον· νόμον μὴ*, *non legem: legem non*) Ne hîc quidem commutatus verborum ordo ratione caret. priore loco emphasin habet *non*, ut amplificetur illud *non habere*: altero loco emphasin habet *legem*, in antitheto ad *sibi ipsis*. Sic quoque *νόμ@* modo sine articulo, modo cum articulo, non sine causa dicitur. v. 23. 27. III. 19-21. VII. 1 seqq.

¶ *φύσει*, *natura*) Constr. *μὴ νόμον ἔχοντα φύσει*, *non legem habentes natura*, plane ut v. 27, *ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυςία*, *ex natura præ-*

præputium, contra ac Syrus, *ex natura legem faciens.* Gentes ſunt *natura* (i. e. per ſe, ut naſcuntur, non ut homines, ſed ut gentes) legis (ſcriptæ) expertes: cum Iudæi ſint *natura* Iudæi, Gal. II. 15. adeoque legem (ſcriptam) habeant *natura.* conf. c. XI. 24 fin. Neque tamen periculum eſt ullum, ne vis illa conſtructionis, quam plerique ſequuntur, *natura ea, quæ ſunt legis, faciant*, intercat. nam quod gentes, legem non habentes, faciunt, ſane *natura* faciunt. *Legis* vocabulum non philoſophico, ſed Hebraico uſu venit apud apoſtolum: itaque appellatio *legis naturalis* non exſtat in Scriptura ſacra: v. 12. res ipſa eſt vera.

¶ ποιῇ, *faciant*) non ſolum opere, ſed etiam motibus intimis. v. 15 fin.

¶ οὗτοι, *hi*) Hæc vocula nomen collectivum ἔθνη, *gentes*, flectit ad ſenſum diſtributivum.

¶ νόμος, *lex*) Quod Iudæis eſt lex; id gentes ipſæ ſunt ſibi.

15 ἐνδείκνυνται) *demonſtrant*, ſibi, ceteris hominibus, & Deo ipſi quodammodo.

¶ τὸ ἔργον τοῦ νόμου) *opus legis*, legem ipſam cum ſua activitate. Opponitur literæ, quæ eſt accidens.

¶ γραπτὸν, *ſcriptum*) Nomen, non participium, nedum infinitivus. Alludit Paulus ex oppoſito ad tabulas Moſis. Hoc *ſcriptum* antecedit *factionem* eorum *quæ ſunt legis*, ſed poſtea quum quis aut fecit (aut non fecit,) ſequitur *demonſtratio*, & liquidius apparet permanens illa ſcriptura.

¶ συμμαρτυρούσης, *una teſtante*) Allegoria. in judicio ſunt actor, reus, teſtes. teſtis, conſcientia: accuſant, vel etiam defendunt, cogitationes. Natura & peccatum ipſum *teſtatur:* conſcientia *una teſtatur.*

¶ αὐτῶν) *ipſorum.*

¶ τῆς συνειδήσεως, *conſcientia*) Nullam facultatum ſuarum minus in poteſtate habet anima, quam conſcientiam. Sic συνείδησις & λογισμὸς junguntur Sap. XVII. 11. 12.

¶ μεταξὺ ἀλλήλων, *inter ſe invicem*) ſicut actor & reus. Hoc, ineunte commate, emphaſeos cauſa ponitur, quatenus *cogitationes cogitationibus* implicatæ, opponuntur *conſcientiæ ad legem* relatæ.

¶ τῶν λογισμῶν κατηγορούντων, *cogitationibus accuſantibus*) Reſolvunt ſic: *una teſtantibus cogitationibus, quæ accuſant:* ſed *cogitationibus accuſantibus* ſtat per ſe.

¶ ἢ καὶ, *vel etiam*) Particula *etiam* conceſſiva oſtendit, *cogitationes* longe plus habere quod accuſent, quam quod defendant: ipſaque defenſio (coll. 2 Cor. VII. 11, *defenſionem*,) non eſt de toto, ſed duntaxat de parte facti, quæ ipſa rurſum debitores totius convincit. c. I. 20.

¶ ἀπολογουμένων, *defendentibus*) Exemplum, Gen. XX. 4.

16 ἐν ἡμέρᾳ, *in die*) Conſtr. cum *demonſtrant.* neque enim obſtat tempus præſens. v. 5. Ac ſæpe Paulus dicit: *in die Domini*, quod plus dicit, quam *in diem.* 1 Cor. V. 5. conf. *coram* 1 Tim. V. 21 not. Quale quidque fuit, tale tum conſpicietur, definietur & manebit. In illo die conſtabit illud in cordibus ſcriptum legis, apologiam etiam aliquam recte factorum conjunctam habens, quamvis homo in *judicio* ſuccumbat, ſemet accuſatore, propter cetera. Idque infert accuſationem vel etiam defenſionem (a majori ad minus procedendo) in hac quoque vita conſtantem, quoties vel ipſum repræſentatur homini judicium futurum, vel præludia ejus in conſcientia, homine inſcio, aguntur. conf. 1 Ioh. IV. 17. Ac ſæpe ita loquitur Scriptura de futuris, ſpeciatim de noviſſimis, ut citeriora præſupponat. Iu-

dæis v. 5, ut Gentibus h. l. judicium futurum intentatur.

¶ τὰ κρυπτὰ, *occulta*) *conscientiam* & *cogitationes*. conf. 1 Cor. IV. 5. Confirmat hoc nexum versus hujus cum præc. Ex occultis vera qualitas actionum etiam ipsis plerunque agentibus ignota pendet. v. 29. Homines judicant ex manifestis, etiam de se ipsis. Iudicabuntur etiam manifesta; sed non tum demum: occulta, tum demum.

¶ τ̃ ἀνθρώπων, *hominum*) etiam gentium.

¶ κατὰ, *secundum*) i. e. ut docet meum evangelium. Hoc incisum addit Paulus, quia hîc agit cum homine Iesum Christum nondum cognoscente. Evangelium est prædicatio tota de Christo: & Christus judex erit: & judicium in gentes non tam in V. T. quam in N. T. declaratur. Idque dicitur evangelium Pauli, per Paulum prædicatum, etiam gentibus. Act. XVII. 31. Articuli omnes doctrinæ evangelicæ & articulus de judicio extremo valde se invicem illustrant, atque hic ipse respectu fidelium plane est evangelicus. Act. X. 42. 1 Petr. IV. 5.

17 εἰ δὲ, *si vero*) *si*, coll. *quum*, v. 14. anaphoræ simile quiddam habet: nisi quod ὅταν, *quum*, plus ponit; εἰ, *si*, minus concedit. Post *si* sequitur οὖν, *ergo*, uti ἀλλὰ, *sed*, c. VI. 5. & δὲ, *vero*, Act. XI. 17. conf. Matth. XXV. 27. Et protasin longiorem, quæ ab εἰ, *si*, incipit, subsequens οὖν, *ergo*, in summam redigit.

¶ Ἰουδαῖος, *Iudæus*) Hic apex Iudaicæ gloriationis (interposita ulteriore ejus descriptione, v. 17-20. additaque refutatione, v. 21-24.) ipse refutatur versu 25 seqq. Descriptio autem gloriationis constat bis quinque commatibus: quorum priora quinque, *requiescis - lege*, ostendunt, quid sibi Iudæus sumat; reliqua totidem, *confidis - lege*, ostendunt, quid is inde sibi amplius ad alios arroget. Vtrinque primum respondet primo, secundum secundo, & sic deinceps: atque ut quintum prius, *institutus*, sic quintum posterius, *habentem*, denotat causam: *quia sis institutus: quia habeas*.

¶ ἐπονομάζῃ) Medium: *hoc cognomine te vocas, & vocari gaudes*.

¶ ἐπαναπαύῃ) *requiescis* in eo, quod tibi angustiam intentat. pædagogum pro patre habes.

¶ τῷ νόμῳ, in *lege*) Scienter Paulus hoc nomen frequentat.

¶ ἐν θεῷ, *in Deo*) ut qui tuus sit Deus.

18 τὸ θέλημα) *voluntatem*, i. e. quicquid jure placitum est. sic, *voluntas*, absolute, Matth. XVIII. 14. 1 Cor. XVI. 12. Hæc autem *voluntas* nulla est præter voluntatem Dei: sed εὐλάβεια magna facit, ut Paulus non addat, *Dei*.

¶ δοκιμάζεις) *probas*, approbas.

19 ἐν σκότει) *in tenebris* ignorantiæ connatæ.

20 μόρφωσιν) Sumitur h. l. in bonam partem, respectu Iudæi gloriantis: *informationem*.

¶ τ̃ γνώσεως καὶ τ̃ ἀληθείας, *cognitionis & veritatis*) ἓν διὰ δυοῖν. *veritas* hoc loco dicit ἀκρίβειαν doctrinæ cognitæ; hodie, *orthodoxiam*.

21 οὐ διδάσκεις, *non doces*) Metonymia consequentis. se ipse non docet, qui non facit.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) clare.

21, 22 κλέπτεις· μοιχεύεις· ἱεροσυλεῖς, *furtum, adulterium, sacrilegium committis*) atrocissime peccas in proximum, te ipsum, Deum. Ad gentes Paulus ostenderat peccata primum contra Deum, deinde contra se, deinde contra alios. nunc ordinem invertit: nam peccata contra Deum, in gen-

gentibus apertissima sunt, in Iudæo non item.

¶ ὁ βδελυσσόμενος, *qui abominaris*) etiam ore.

¶ τὰ εἴδωλα, *idola*) Iudæi a captivitate Babylonica ad nostra usque tempora idololatriam, cui antea dediti fuerant, abominantur. neque tamen non interfecerunt Christum, & evangelium gloriamque Dei oppugnant.

¶ ἱεροσυλεῖς, *sacrilegium committis*) quia Deo non das gloriam, quæ proprie Dei est.

24 τὸ γὰρ ὄνομα) Es. LII. 5. LXX, δι' ὑμᾶς διὰ παντὸς τὸ ὄνομά μου βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι. Conf. Ez. XXXVI. 20 s.

¶ καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*) Convenienter hoc incisum hic in extremo ponitur, de re etiam per se evidente: ponitur autem ob Iudæos. c. III. 19.

25 ὠφελεῖ, *prodest*) Non dicit: *justificat*. *utilitas* describitur cap. III & IV. Apud Iudæos (credentes) adhuc erat in usu circumcisio.

¶ ἐὰν, *si*) Paulus non modo ad hominem, sed etiam ex sua sententia loquitur: & docet, falli eos, qui circumcisione nitantur, violata lege.

¶ παραβάτης, *transgressor*) Verbum Iudæo horribile, v. 27.

26 ἡ ἀκροβυστία, *præputium*) id est, incircumcisus. nam huc refertur αὐτοῦ, *ejus*.

25, 26 γέγονεν) Præteritum: jam *facta est*. λογισθήσεται, futurum: *censebitur*, justo judicio.

27 κρινεῖ, *judicabit*) Quos tu judicas, ii te judicabunt, versa vice, in judicii die. v. 16. Matth. XII. 41 s. 1 Cor. VI. 2. 3.

¶ τελοῦσα, *perficiens*) Grande verbum. Itaque ἐὰν, *si*, v. 26. conditionalem vim habet, non affirmat.

¶ σὲ, *te*) judicem sui.

¶ τ) Articulus non pertinet proprie ad παραβάτην, sed τ διὰ dicitur, ut ἡ ἐκ.

¶ διὰ) *cum*. habes literam, sed & abuteris. antitheton, *ex natura*, *cum litera*. tum, ἓν διὰ δυοῖν, *litera & circumcisione*. De litera & spiritu, vid. ad c. VII. 6.

28 ὁ ἐν) Periphrasis adjectivi.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Oppositum, *cordis*. v. 29.

29 οὗ, *cujus*) qui laudem quærit & habet non ex hominibus &c.

¶ ἔπαινος, *laus*) Alludit ad nomen *Iudæus*. יודוך *laudabunt te* Gen. XLIX. 8. Ideo addit οὗ, non ἧς. Resolv. *Iudæus, qui in occulto est, est ille Iudæus, qui laudem habet*, q. d. vera *Iudaitas*. Opponitur *judicio*.

¶ οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, *non ex hominibus*) qui ubi se laudant, *gloriantur*. v. 17.

¶ θεοῦ, *Deo*) qui *cor* spectat.

CAP. III.

1 Τί, *quid*) Frequens Paulo formula inducendi objectionem.

¶ οὖν) *igitur*. si circumcisio, lege non servata, si Iudæus, in aperto, non valet: quid hic habet, quid illa juvat? nulla ergo est Iudæorum prærogativa. negat Paulus consequentiam. Innumeræ sunt exceptiones, quas contra doctrinam hac epistola expositam perversitas Iudaica & humana profert. omnes eximit Paulus.

¶ τὸ περισσὸν, *præcipuum*) יתר præ gentibus.

2 πολὺ, *multum*) Neutro genere. sc. περισσόν. Refertur ad concretum, de Iudæo, magis quam ad abstractum de circumcisione, v. 1. de qua aget c. IV. 1. 9 s. Sic. c. II. 29, οὗ scil. ἰουδαίου.

¶ πρῶτον) i. e. *primum* atque adeo præcipue. non semper sequitur *deinde*. Vna hoc loco Pauli instituto aptissima exponitur

tur prærogativa Iudæorum, (reliquæ sequentur c. IX. 4. 5.) ex qua ipsa eos mox, finita hac προθεραπεία, tanto magis coarguet.

¶ ἐπιστεύθησαν, *credita sibi habent*) Cui creditur thesaurus, is eum potest vel fideliter & dextre tractare vel secus: ac Iudæi Scripturam V. T. varie tractarunt. Ita autem credita Iudæis *eloquia* Dei dicit Paulus, ut *ventura bona*, v. 8, in iis descripta, Iudæorum essent, si ea per fidem reciperent. fœcundissima noëmata: Deus est verus, fidelis, credens sua verba hominibus, justus. homo est mendax, perfidus, diffidens, injustus.

¶ λόγια) Diminutivum. Responsa divina sæpe habuere brevitatem, ut in Vrim & Thummim. λόγιον etiam *sermo* de circumcisione & ceteris prærogativis Israëlitarum.

3 τί γάρ; *quid enim?*) scil. *dicemus*. v. 5, ubi item μή, *num*, sequitur. sic τί γάρ; LXX, Iob XXI. 4.

¶ εἰ, *si*) Sic facile objiceret gentilis æmulus.

¶ ἠπίστησαν) Conjugata: ἐπιστεύθησαν, ἠπίστησαν, ἀπιστία, πίστιν.

¶ τινές, *quidam*) Euphemia. Atque infideles, quamvis multi, habentur ut *quidam* indefinite; quod non valde sub censum veniant. c. XI. 17. 1 Cor. X. 7. 1 Tim. IV. 1.

¶ πίστιν) *fidem*, qua fient promissa & *venient bona*. Hæc fides manet, etiamsi omnes homines sint *infideles*: manet, inprimis respectu *fidelium*. *Fidem Dei*, respectu *infidelium*, parum agnoscunt, qui universalem gratiam negant. Magni sane habenda est voluntas Dei antecedens etiam respectu reproborum. nam quod non habent, habere tamen poterant. quod ipsum magnam omnino prærogativam eis confert: atque eam si non tuentur, *præcipuum* tamen illud remanet; quod gloria Dei & gloria *fidei* Dei in eis illustratur. conf. *abundavit*. v. 7. *Præcipuum* non est nihili. Convenienter apostolus fidem Dei laudat, fidem nostram asserturus. Conf. 2 Tim. II. 13.

¶ καταργήσει; *abolebit?*) Futurum: magna vi, in oratione negante. Immota Dei fides.

4 μὴ γένοιτο) Solus Paulus, ad Romanos duntaxat & Galatas, hac formula utitur.

¶ γινέσθω, *fiat*) in judicio.

¶ ὁ θεὸς ἀληθής, *Deus verus*) vid. Ps. citand. v. 12. Hoc, & *mendax*, respicitur versu 7.

¶ πᾶς ἄνθρωπος, *omnis homo*) ne Davide quidem excepto. Ps. CXVI. 11. LXX, πᾶς ἄνθρωπος ψεύστης. Hinc David 1 Sam. XXIV. 10 dicit, *verba hominis*, i. e. mendacium.

¶ ὅπως - κρίνεσθαί σε) Sic LXX, Ps. LI. 6. Etiam illa sunt prophetica, quæ David in agone pœnitentiali oravit.

¶ ἄν) *si* usu veniat, si homo ausit experiri.

¶ δικαιωθῇς - νικήσῃς, *justificeris - vincas*) fidei & veritatis nomine. Humanus judex judicat ita, ut tantummodo sontis culpa pensetur, nec de sua ipsius ceteroqui justitia agit: sed Deus judicat ita, ut non magis injustitia hominum, quam ipsius *justitia* demonstretur. νικᾶν dicitur plerunque de *victoria* post aleam belli aut sponsionis aut ludi; h. l. de judiciali victoria, quæ non potest non ad Deum pervenire.

¶ ἐν τοῖς λόγοις σου) Hebr. בדברך quo uno loco דבר in Kal, extra participium, occurrit. i. e. *quum loqui instituis*, & homini te insimulanti judicialiter respondere, hominemve peragere.

¶ ἐν τῷ κρίνεσθαί σε) Hebr. בשפטך Simul Deus & κρίνει & κρίνεται. Κρίνεται, media signi-

significatione, qualem habere solent verba *certandi*. κρίνονται, qui in jure disceptant. LXX, Es. XLIII. 26. Iud. IV. 5. Ier. XXV, 31. Exemplum Mich. VI. 2 s. nec non 1 Sam. XII. 7. Ineffabilis benignitas, qua Deus ad hominem disceptandi causa descendit.

5 εἰ δὲ, *si vero*) Nova hæc instantia per Iudaicam personam elicitur ex verbo *justificeris*. v. præc.

¶ ἡ ἀδικία, *injustitia*) quæ committitur per *infidelitatem*.

¶ τί ἐροῦμεν, *quid dicemus*) Ostendit Paulus, hoc *præcipuum* non obstare, quo minus Iudæi sub peccato sint.

¶ ὁ ἐπιφέρων) *inferens* iram, in Iudæos *infideles*. Articulus vim habet. Est allusio ad Ps. VII. 11, ὁ θεὸς κριτὴς δίκαιος, καὶ μὴ (אַל pro אֵל) ἐπάγων ὀργὴν καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν.

¶ κατὰ ἄνθρωπον, *secundum hominem*) Homo humanitus posset sic cogitare: Mea improbitas subservit gloriæ divinæ, eamque illustrat, ut tenebræ lucem: ergo non sum puniendus.

6 ἐπεὶ, *alioqui*) Consequentia nectitur a minori ad majus: vicissim a majori ad minus, 1 Cor. VI. 2.

¶ τ̃ κόσμον, *mundum*) Nam etiam totius mundi, (Iudæis oppositi, c. XI. 12.) *injustitia commendat justitiam Dei*: & Deus tamen totum mundum injustum judicat, idque juste. Gen. XVIII. 25. Immo in ipso judicio humana injustitia divinam justitiam maxime illustrabit. Iustitiam divini judicii in mundum agnoscit Iudæus: ostendit autem Paulus, eandem esse rationem judicii in Iudæos non credentes.

7 εἰ γὰρ, *si enim*) Ætiologia, per sermocinationem proposita, ad confirmandam objectionem initio v. 5 inductam.

¶ ψεύσματι, *mendacio*) Quæ Deus dicit, vera sunt: hæc qui non credit, mendacem facit Deum, ipse mendax.

¶ τί) i. e. *quid* etiamnum me purgo, quasi habeam, cur timeam? conf. τί ἔτι, cap. IX. 19. Gal. V. 11.

¶ κἀγὼ) *ego quoque*, cui veritas Dei revelata est; non modo ethnici.

¶ κρίνομαι) Resp. κρίνεσθαι. v. 4. 6. LXX, Iob XXXIX. 34, τί ἔτι ἐγὼ κρίνομαι;

8 καὶ μὴ, *& non*) Subaud. *sic facio, sicut*-. sed intercedit commutatio numeri sive personæ, qualis c. IV. 17.

¶ καθὼς, *sicut*) Nonnulli calumniabantur Paulum; alii sic sentiebant, & suam sententiam a Paulo probari ajebant.

¶ φασί τινες, *inquiunt quidam*) Hæc epistola inprimis ea de causa scripta est, ut tales confutaret Paulus.

¶ ἡμᾶς, *nos*) justitiæ Dei assertores.

¶ ὅτι) Hoc pendet præcise a λέγειν.

¶ ποιήσωμεν, *faciamus*) sine timore.

¶ τὰ κακὰ, *mala*) peccata.

¶ ἔλθῃ τὰ ἀγαθὰ, *veniant bona*) Eadem locutio LXX int. Ier. XVII. 6. Hoc volunt dicere calumniatores illi: Bona ad veniendum propensa sunt; sed mala viam eis debent præparare.

¶ τὰ ἀγαθὰ, *bona*) Gloria Dei.

¶ ὧν, *quorum*) i. e. eorum, qui faciunt vel etiam facienda dicunt mala, ut veniant bona.

¶ τὸ κρίμα) *Iudicium*, quod isti velut *injustum* subterfugere conantur, singulariter eos corripiet.

¶ ἔνδικον, *justum*) Sic Paulus consequentiam illam quam longissime amandat, & tales responsatores abrupte repellit.

9 τί οὖν; *quid igitur?*) Resumit initium v. 1.

¶ προεχόμεθα;) *habemus* quicquam *præ* gentibus?

¶ οὐ πάντως) Πάντως recidit in negativam; non contra.

¶ προῃτιασάμεθα) *ante convicimus*, quam Iudæorum prærogativam commemoravi. Paulus agit cap. I & II. tanquam ſeverus Procurator juſtitiæ divinæ; ſed tamen noluit ſingulari numero uti. plurali numero aſſenſum fidelium lectorum exprimit. πάντας, *omnes* Iudæos, *omnes* Græcos.

¶ ὑφ' ἁμαρτίαν) ὑπὸ notat ſubjectionem tanquam *ſub* tyrannidem *peccati*.

10 καθὼς, *ſicut*) Sub peccato omnes eſſe, ex vitiis in genere humano ſemper & ubique graſſatis evidentiſſime arguitur: perinde ut ſanctitas Chriſti etiam interna deſcribitur per innocentiam ſermonum & actionum. Recte igitur allegat Paulus Davidem & Ieſajam, tametſi de ſua ætate queruntur, idque cum exceptione piorum. v. 4 ſeqq. Nam querela illa exprimit, quales Deus de cœlo deſpiciens inveniat, non quales gratia ſua faciat.

10 ſ. ὅτι οὐκ ἔστι δίκαιος οὐδὲ εἷς κτλ.) Ps. XIV. 2 ſ. LXX, οὐκ ἔστι ποιῶν χρηστότητα, οὐκ ἔστιν ἕως ἑνός. - εἰ ἔστι συνιῶν ἢ ἐκζητῶν τὸν θεόν. - ἑνός. Genus, *non eſt juſtus*. ſequuntur partes: affectus & ſtudia, v. 11. 12. ſermo, v. 13. 14. actiones, v. 16. 17. geſtus & nutus. v. 18.

¶ δίκαιος, *juſtus*) aptum verbum, in ſermone de *juſtitia*.

¶ οὐδὲ εἷς, *ne unus quidem*) Quis hîc excipiat quenquam? v. 23. ne unus quidem *ſub cœlo*. Vel unius vel certe paucorum exceptio poſſet omnibus favorem conciliare: nunc ira eo major.

11 οὐκ ἔστιν ὁ συνιῶν, *non eſt intelligens*) Sunt ſine intellectu ad bonum.

¶ οὐκ ἔστιν ὁ ἐκζητῶν, *non eſt exquirens*) Sunt ſine voluntate ad bonum. *exquirere* ſignificat, Deum eſſe מסתתר Es. XLV. 15.

12 ἐξέκλιναν, *declinarunt*) exierunt. Declinatio ſupponit, omnes antea rectos fuiſſe.

¶ ἅμα) *ſimul*, uno tempore.

¶ ἠχρειώθησαν, *inutiles facti ſunt*) non habent vires redeundi ad bonum. Et contra his omnibus partibus hærent in malo, vel intus vel etiam aperte. Evaſerunt ἀχρεῖοι, *ad uſum inepti*. Conjugatum mox, χρηστότης.

13 τάφος - ἰὸς - αὐτῶν) Sic LXX, Ps. V. 10. CXL. 4.

¶ ἀνεῳγμένος) modo *retectum*, eoque fœtidiſſimum *ſepulcrum*.

¶ ὁ λάρυγξ, *guttur*) Obſerva ſeriem ſermonis ex corde manantis per *guttur*, *linguas*, *labia*. totum, *os*. magna peccati pars in verbis eſt.

¶ ὑπὸ τὰ χείλη) *ſub labiis*. nam *in* labiis mel eſt.

14 ὧν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει) Ps. X. 7. LXX, οὗ ἀρᾶς τὸ στόμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας καὶ δόλου.

¶ τὸ στόμα, *os*) Hoc & ſeq. verſu deſcribitur vis, ut v. 13 fraus.

¶ ἀρᾶς, *execrationis*) in Deum.

¶ πικρίας, *amarulentiæ*) in proximum.

15-18 ὀξεῖς - οὐκ ἔγνωσαν) Es. LIX. 7. 8. LXX, οἱ δὲ πόδες αὐτῶν - ταχινοὶ ἐκχέαι αἷμα - σύντριμμα - οὐκ οἴδασι. Sic, de pedibus, Prov. I. 16.

16 σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία) שד ושבר *vaſtitas & deſtructio*.

17 οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) nec ſciunt, nec ſcire volunt.

18 οὐκ - αὐτῶν) Sic LXX, Ps. XXXVI. 2, οὐκ - αὐτοῦ.

¶ φόβος, *timor*) nedum *amor*, de quo multo minus ſcit natura. Compluribus ex locis, ubi vitioſitas humana vel per querelam Dei & Sanctorum, vel per confeſſionem pœnitentium exprimitur, partem verborum perſcripſit Paulus, *reliqua* omnia ex iiſdem locis repetenda innuens.

¶ ὀφ-

¶ ὀφθαλμῶν, *oculis*) Verecundiæ ſedes in oculis eſt.

19 ὅσα) *quæcunque*. Multa Legis teſtimonia modo cumulavit.

¶ νόμος, *lex*) Ergo teſtimonium v. 10 ſ. ex Pſalmis productum Iudæos pulſat: neque hi putare debent, Gentes in eis accuſari. Paulus contra gentes nullum poſuit dictum ſcripturæ; ſed illic egit ex lumine naturæ.

¶ νόμος - νόμῳ) Δεινότης.

¶ ἵνα, *ut*) Vrget Iudæos.

¶ στόμα) *os*, amarum, v. 14. & tamen gloriabundum. v. 27. Iudæi maxime notantur, ut per *mundum* gentes.

¶ γένηται, *fiat*) Mundus ſemper eſt *obnoxius*: ſed *fit*, peragente eum lege.

¶ πᾶς, *omnis*) ne Iudæis quidem exceptis.

20 διότι) *propterea, quia*.

¶ νόμου) *legis*, indefinite, maxime moralis: v. 19. 9. c. II. 21 ſ. 26. quæ ſola non *aboletur*: v. 31. cujus operibus Abraham præditus erat ante circumciſionem ſuſceptam. Paulus negans juſtificari nos ex legis operibus, fidei oppoſitis, non legi ulli, totam legem dicit, cujus partes potius, quam ſpecies erant ceremonialis & moralis. quarum illa, ut jam tum abrogata, non ita veniebat ſub cenſum; hæc non ſub ea ratione nos obligat, ut eſt per Moſen data. Opera legis plane nulla habemus: nam lex nullas dat vires. Non ſine cauſa Paulus *opera* memorans toties *legis* addit. his enim nitebantur adverſarii; meliora, ex fide & juſtificatione provenientia, neſciebant.

¶ οὐ δικαιωθήσεται, *non juſtificabitur*) De ſignificatione hujus verbi vid. ad Luc. VII. 35. Apud Paulum certe manifeſta eſt ſignificatio judicialis. v. 19. 24 ſ. c. IV. 5 cum contextu. De tempore futuro conf. v. 30 not.

¶ πᾶσα σάρξ, *omnis caro*) Synonymon *mundi*, v. 19. ſed cum connotatione cauſæ: mundus ejusque juſtitia eſt caro. ergo non juſtificatur ex ſe.

¶ ἐνώπιον αὐτοῦ, *coram illo*) C. IV. 2. II. 29.

¶ νόμου) *legem*, ob id ipſum datam.

¶ ἐπίγνωσις) *Agnitio* peccatorum non juſtificat per ſe, ſed juſtitiam deeſſe ſentit & confitetur.

¶ ἁμαρτίας, *peccati*) *Peccatum* & *juſtitia* directe & adæquate inter ſe opponuntur. at *peccatum* involvit & reatum & vitium: itaque *juſtitia* dicit oppoſitum utriusque. Præclare Apol. A. C. *Bona opera*, inquit, *in ſanctis ſunt juſtitiæ, & placent propter fidem. ideoque ſunt impletio legis.* hinc δικαιοῦν eſt juſtum facere, ſive juſtificare; prorſus congruente huic notioni forma verbi in οω, nec difficultas eſt in verbo derivato, ſed in δίκαιος. Is igitur, qui juſtificatur, traducitur a peccato ad juſtitiam, id eſt, & a reatu ſive noxa ad innocentiam, & a vitio ad ſanitatem. Neque eſt homonymia ſive notio duplex, ſed ſimplex & idem prægnans ſignificatus in vocabulis *peccatum* & *juſtitia*. qualis etiam paſſim obtinet in vocabulo ἄφεσις *remiſſio* & in verbis eam denotantibus, ἁγιάζω, ἀπολούω, καθαρίζω κτλ *ſanctifico, abluo, purifico &c.* 1 Cor. VI. 11 not. Ps. CIII. 3. Mich. VII. 18 ſ. Atque hic ipſe prægnans ſignificatus verbi *juſtificare*, totum beneficium divinum, quo a peccato ad juſtitiam reducimur, denotans, occurrit etiam v. gr. Tit. III. 7. coll. 2 Cor. V. 21. Rom. VIII. 4. Alibi vero, prout res propoſita exigit, ad certam quandam partem reſtringitur, inprimisque ad liberationem a peccato, quatenus in eo ſpectatur *reatus*. Et ſic ſemper Paulus, ubi de Deo, peccatorem juſtificante per fidem, ex inſtituto agit.

21 νυνὶ

21 *νυνὶ*) *nunc* facit antitheton, inclusa vi temporis. v. 26.

¶ *χωρὶς νόμου - ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν*, *sine lege - a lege & prophetis*) Suave antitheton. *Lex* stricte & late dicitur.

¶ *πεφανέρωται*, *manifestata est*) per evangelium Iesu Christi.

¶ *μαρτυρουμένη*, *testimonium habens*) ex promissione.

22 *δὲ*, *autem*) Declaratur, quæ sit justitia Dei. v. 21.

¶ *διὰ πίστεως ἰησοῦ χριστοῦ*, *per fidem Iesu Christi*) *per fidem* in Iesum. vid. Gal. II. 16 not.

¶ *εἰς*, *in*) Connect. cum *justitia*, v. 21.

¶ *εἰς πάντας*, *in omnes*) Iudæos, qui sunt tanquam vas proprium.

¶ *ἐπὶ πάντας*, *super omnes*) gentiles, qui sunt ut solum, recipiens pluviam superabundantem gratiæ.

¶ *οὐ γάρ ἐστι διαστολὴ*, *non enim est distinctio*) Iudæi & gentes eodem modo & accusantur & justificantur. Eadem locutio, c. X. 12.

23 *ἥμαρτον*, *peccaverunt*) id est, peccatum contraxerunt. Notatur & actus primordialis peccati in paradiso, & habitus peccaminosus, & actus ex eo fluentes. Sæpe præterita significationem habent inchoativam cum continuatione. talia sunt: *ἐπίστευσα*, *ἤλπικα*, *ἠγάπηκα*, *ὑπήκουσα*, *ἕστηκα*, *fidem*, *spem*, *amorem*, *obedientiam suscepi*, *statuimc*.

¶ *καὶ ὑστεροῦνται*, *& destituuntur*) Ex præterito, *peccarunt*, fluit hoc præsens, *deficiunt*. eoque verbo omne *præcipuum* Iudæorum, cuncta gloriatio carnis omnis tollitur. illud actum; hoc statum; utrumque, privationem denotat. *non perveniunt*, c. IX. 31.

¶ *τῆς δόξης τοῦ θεοῦ*, *gloria Dei*) Significatur ipsius Dei viventis gloria, *vitam* tribuens: c. VI. 4. ad quam homini, si non peccasset, patuit aditus; sed peccator ab illo fine suo excidit, neque jam eum assequitur, neque gloriam illam, quæ in illo effulsisset, ullo modo tolerare potest. Hebr. XII. 20 s. Ps. LXVIII. 2. quo fit, ut *morti* sit obnoxius. nam gloria & immortalitas sunt synonyma, & sic mors & corruptio: at *mortis* ipsius expressiore nulla Paulus mentione utitur, donec consummato justificationis processu & ad *vitam* usque exitu, *mortem* quasi a tergo respectat. c. V. 12. Itaque summa ipsa status peccati, palmario hoc loco, exquisitissime sic describitur: *absunt a gloria Dei*, i. e. a summo fine hominis aberrarunt. quo ipso omnis connotatur aberratio citerior. At justificati recuperant spem illius gloriæ, cum præsentissima tantisper gloriatione, (qua ex sese caruerant, v. 27.) & regnum in *vita*. Vid. omnino c. V. 2. 11. 17. VIII. 30 fin. Itaque oppositum τοῦ *peccarunt* explicatur mox, v. 24 seqq. c. IV toto, de justificatione: oppositum τοῦ *destituuntur*, cap. illo quinto, coll. c. VIII. 17 seqq.

24 *δικαιούμενοι*, *qui justificantur*) Repente sic panditur scena amœnior.

¶ *τῇ αὐτοῦ χάριτι*) *Ipsius gratiâ*; non inhærente nobis, sed in nos quasi propendente. patet ex conjugato *χαρίζομαι* & *χαριτόω*. Melanchthon pro *gratia* sæpe vocabulo *favoris* & *misericordiæ* utitur. *Ipsius* habet emphasin. coll. v. seq.

¶ *ἀπολυτρώσεως*) *ἀπολύτρωσις*, *redemtio a* peccato & miseria.

¶ *ἐν χριστῷ ἰησοῦ*, *in Christo Iesu*) Non temere *Christi* appellatio interdum prius ponitur, quam *Iesu*. Ex V. T. fit progressus a notitia Christi ad notitiam Iesu; in experientia fidei præsentis, a notitia Iesu ad notitiam Christi. Conf. 1 Tim. I. 15 not.

25 *προέθετο*) *ante* omnium oculos *posuit*. Luc. II. 31.

¶ *ἱλα-*

¶ ἱλαστήριον, *propitiatorium*) Alluditur ad *propitiatorium* V. T. Hebr. IX. 5. & hoc Græco vocabulo LXX plerumque Hebræum כפרת exprimunt. Ex. XXV. 17-22. Propitiatio præsupponit offensam. contra Socinianos.

¶ ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι, *in ipsius sanguine*) Hic sanguis est vere propitiatorius. conf. Lev. XVI. 2. 13 f.

¶ εἰς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, *in demonstrationem justitiæ suæ*) Hoc quasi post parenthesin repetitur v. seq. ad continuandum orationis cursum. tantum pro εἰς dicitur deinde πρὸς, *ad*, quod quiddam præsentius notat. c. XV. 2. Eph. IV. 12.

¶ ἔνδειξιν, *demonstrationem*) Conf. not. ad c. I. 17.

¶ διὰ τὴν πάρεσιν, *propter prætermissionem*) Ἄφεσιν, *remissionem*, Paulus in Actis & ad Eph. Col. Hebr. sæpe dicit, cum ceteris apostolis: πάρεσιν, *prætermissionem*, non nisi unus hoc uno loco; certe non temere. *Remissio* etiam ante adventum & mortem Christi erat, c. IV. 7. 3. Matth. IX. 2. quatenus dicit applicationem gratiæ ad individua. *prætermissio* autem fuit in V. T. respectu transgressionum, donec earum ἀπολύτρωσις fieret in morte Christi, Hebr. IX. 15. quæ tamen ipsa ἀπολύτρωσις interdum etiam ἄφεσις dicitur. Eph. I. 7. Idem pæne est παριέναι, quod ὑπερίδειν, Act. XVII. 30. hinc Sir. XXIII. 3. parallela sunt, μὴ φείδεσθαι & μὴ παριέναι, *in peccata animadvertere*. Ed. Hœschel. p. 65. 376. πάρεσις, *prætermissio*, non est ἄφεσις, *remissio*, imperfecta; sed longe alia differentia est. illi opponitur *abolitio*, de qua Hebr. IX. 26. huic, τὸ *retinere*. Ioh. XX. 23. Simul laudat Paulus *tolerantiam*. Objectum *prætermissionis*, peccata; *tolerantiæ*, peccatores, contra quos non est persecutus Deus jus suum. Et hæc & illa quam diu fuit, non ita apparuit justitia Dei. non enim tam vehementer visus est irasci peccato, sed peccatorem sibi relinquere, ἀμελεῖν, *negligere*. Hebr. VIII. 9. at in sanguine Christi & morte propitiatoria, ostensa est Dei justitia, cum vindicta adversus peccatum ipsum, *ut esset ipse justus*, & cum zelo pro peccatoris liberatione, *ut esset ipse justificans*. cujus idcirco vindictæ zelique frequentissima in prophetis, præsertim in Esaja, v. gr. c. IX. 6. LXI. 2. mentio est. Et διὰ, *propter* illam *prætermissionem in tolerantia Dei*, opus fuit aliquando fieri *demonstrationem justitiæ*.

¶ προγεγονότων) quæ *facta* fuerant, *ante*quam Christi sanguine expiarentur. conf. iterum Hebr. IX. 15.

26 ἐν) *in*, notat *tempus tolerantiæ*. antitheton, *in præsenti tempore*, ubi etiam τὸ νῦν *præsens* respondet τῷ πρὸ *ante* in προγεγονότων.

¶ εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν δίκαιον καὶ δικαιοῦντα, *ut esset ipse justus & justificans*) Iustitia Dei non modo apparuit, sed revera se exercuit in sanguine Christi. conf. v. præc. not. αὐτὸν, *ipse*, in antitheto ad *justificandum*. Summum hîc habetur paradoxon evangelicum. nam in lege conspicitur Deus *justus* & *condemnans*: in evangelio, *justus* ipse & *justificans* peccatorem.

¶ τὸν ἐκ πίστεως) *eum*, qui *ex fide* est. conf. *ex*, cap. II. 8.

27 ποῦ, *ubi*) Particula victoriosa. 1 Cor. I. 20. XV. 55. conf. 2 Petr. III. 4.

¶ ἡ καύχησις, *gloriatio*) judaica, præ gentibus, erga Deum. c. II. 17 f. IV. 2. Gloriari potest, qui dicere potest: talis sum, qualis esse debeo, justitiæ & vitæ compos. Eam gloriationem Iudæi quærebant in se ipsis.

¶ διὰ ποίου νόμου) subaudi, ἐξεκλείσθη ἡ καύχησις; vel potius, *per quam legem*

res perficitur? Similis ellipsis, c. IV. 16.

¶ οὐχὶ, *non*) Etiamsi quis ex lege haberet justitiam & mercedem, tamen ad Deum gloriari non posset: conf. Luc. XVII. 10. nunc, nullâ ex lege justitiâ, multo minus loci manet gloriationi; & per legem fidei multo magis, quam per legem operum excluditur gloriatio.

¶ νόμου πίστεως, *legem fidei*) Opportuna catachresis vocabuli *lex*. est hæc etiam *lex*, quia instituti divini, cui debetur *subjectio*. c. X. 3.

28 λογιζόμεθα γὰρ) γὰρ pro οὖν. hoc sensu: hæc hactenus. voluimus *enim* probatum dare, *fide &c.*

¶ πίστει, *fide*) Luth. *allein durch den glauben. sola fide*, vel potius, *tantum fide*; ut ipse explicat T. V Ien. f. 141. Arithmetice sic fit demonstratio:

In quæstionem veniunt duo:

fides & opera.	2.
excluduntur opera.	1.
supereſt fides sola.	1.

Vno de duobus subtracto, remanet unum.

Ita plane μόνον, *tantum*. v. 29. ita μόνον, ex sensu, addidere LXX, Deut. VI. 13. coll. Matth. IV. 10. Vulgatus, *solum*, Iob XVII. 1. &c. πίστει μόνῃ, *sola fide*, Basil. hom. 22 de Humil. quid? de hac ipsa re loquens Iacobus, & abusum dogmatis Paulini refutans, μόνον, *tantum*, addit. c. II. 24. Per ipsam fidem justificatio fit, non quatenus est fides, sive opus legis, sed quatenus fides Christi, Christum apprehendens, i. e. quatenus aliquid seorsum habet a Legis operibus. Gal. III. 12.

¶ ἄνθρωπον) איש *quemvis*, Iudæum & Græcum. coll. v. seq. Sic ἄνθρωπος, *homo*, 1 Cor. IV. 1.

29 ναὶ καὶ ἐθνῶν, *imo etiam gentium*) ut natura docet, & vaticinia V. T.

30 ἐπείπερ, *si quidem*) Infert, si justificatio sit ex lege, gentes non posse justificari, lege carentes: quæ tamen etiam Deo gaudeant justificatore. c. IV. 16.

¶ εἷς) εἷς, ὁ θεὸς, *unus*, nempe *Deus*. ex *unus* pendet *qui*.

¶ δικαιώσει, *justificabit*) Futurum, ut passim. c. I. 17. III. 20. V. 19. 17. 2 Cor. III. 8. ideo expresse, μέλλοντος, c. V. 14. μέλλει, IV. 24. Loquitur Paulus tanquam per prospectum e V. T. in Novum. Huc spectant illa, *providens*, Gal. III. 8. *promissionem*, ib. v. 14. *spem*, ib. cap. V. 5. Sic Iohannes dicitur *venturus*, Matth. XI. 14. XVII. 11. *futura ira*. Matth. III. 7.

¶ ἐκ - διὰ, *ex - per*) Iudæi pridem in fide fuerant: Gentiles fidem ab illis recens nacti erant. Sic *per*, v. 22. Eph. II. 8. *ex*, passim. Eandem particularum differentiam omnino conferre par est cap. II. 27. differentiam rei, c. XI. 17 s.

¶ διὰ τῆς) Non dicit, διὰ τὴν πίστιν. non *propter fidem*, sed *per fidem*.

31 νόμον, *legem*) Similis declaratio hæc est declarationi Domini, Matth. V. 17.

¶ ἱστῶμεν, *statuimus*) dum id tuemur, quod lex testatur, v. 20. 21. & dum ostendimus, quomodo legi vere satisfiat, per Christum.

CAP. IV.

1 Τί οὖν, *quid ergo*) Ex Abrahami exemplo probat 1. justificationem gratuitam, 2. etiam gentibus paratam. v. 9.

¶ τὸν πατέρα ἡμῶν, *patrem nostrum*) Fundamentum consequentiæ ab Abrahamo ad nos.

¶ εὑρηκέναι) *invenisse*. Dicitur de re nova, Hebr. IX. 12. Significatque Paulus, viam fidei esse antiquiorem Abrahamo; & Abrahamum, in quo facta est secessio circumcisionis a gentibus, esse primum, cujus

cujus exemplum, si cujusquam, videretur adducendum pro operibus: idemque tamen ostendit, id ipsum multo magis militare pro fide. Atque ita rem confirmatam argumentis, deinceps confirmat exemplis.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) Nusquam dicitur *Abraham pater noster secundum carnem.* Ergo non construitur cum *patrem.* nam τὸ *secundum carnem* in mentione duntaxat patrum additur, ubi de Christo agitur, c. IX. 5. & Abraham mox v. 11 ostenditur pater credentium etiam eorum, quorum ille non secundum carnem pater est. Itaque constr. *invenisse secundum carnem.* Ipsi quæstioni inserit Paulus aliquid ad respondendum faciens, ne vel momentum relinquat Iudaicæ justitiæ & gloriationi adversus Deum.

2 εἰ, *si*) Particula ægre concedens.

¶ γὰρ, *enim*) Causa post propositionem, & cur v. 1 limitarit, *invenisse, secundum carnem.*

¶ πρὸς) *ad.* *Non ad Deum ex operibus justificatus est*, adeoque *non ad Deum habet gloriationem*, sed utrumque *secundum carnem.*

3 γὰρ, *enim*) Refertur hoc ad *sed non.*

¶ ἡ γραφὴ, *scriptura*) Eleganter, *scriptura.* non dicit h. l. *Moses.* conf. c. X. 5.

¶ ἐπίστευσε δὲ ἀβραὰμ κτλ.) Gen. XV. 6. LXX, καὶ ἐπίστευσεν ἀβραμ κτλ. *credidit*, promissioni de semine copioso, & præcipue de semine Christo, semine mulieris, in quo omnes promissiones sunt ita & amen, & propter quem semen copiosum erat optatum.

¶ ἐλογίσθη) λογίζεσθαι, numerare, æstimare, ducere, censere. notat h. l. actum voluntatis benignæ. Magna vi frequentatur hoc loco. ἐλογίσθη, passivum, ut λογίζεται, v. 4. 5. *ductum est.* Hebr. *duxit ei* eam, scilicet *rem*, sive *fidem.* nam hoc subauditur ex verbo proximo, *credidit.*

¶ εἰς) Sic c. II. 26. Act. XIX. 27 not.

4 δὲ) *atqui.* Removet Paulus contrarium; ut v. seq. concludat ad illum, qui non operibus nititur, evincatque, Abrahamum non fuisse *operantem.*

¶ ἐργαζομένῳ, *operanti*) si quis revera talis esset. Vtrumque, *operanti* & *non operanti*, reduplicative sumendum. *operari* & *merces* in Hebr. פעל sunt conjugata.

¶ μισθὸς, *merces*) Antitheton, *fides.*

¶ ὀφείλημα, *debitum*) intercedente contractu. Correlata: *meritum* strictissime dictum, & *debitum.*

5 τὸν ἀσεβῆ, *impium*) Hoc ostendit excellentiam fidei, quæ statuit, impium justificari. c. V. 6. Conf. & expende cap. hujus v. 17 fin. Vert. *eum qui impius est.* Iustificatio individualis. Efficacissime ostendit hoc verbum, Paulo sermonem esse vel maxime de *morali* lege, cujus operibus nemo justificetur.

¶ κατὰ τὴν πρόθεσιν τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ.) *Secundum propositum gratiæ Dei*, habet Lat. interpres vetustiss. & inde *Hilarius* Diac. Scholiastes apud *Hieronymum* &c. Id maxime convenire, Beza agnoscit. Etenim apertum est antitheton: *non secundum gratiam, sed secundum debitum*: &, *secundum propositum gratiæ Dei.* Facilis Græcorum librariorum saltus a κατὰ ad καθάπερ.

6 καὶ, *etiam*) post legem datam per Mosen.

¶ δαυὶδ, *David*) Perapposite post Abrahamum introducitur David: quia uterque in Messiæ progenitoribus promissionem suscepit & propagavit. Mosi nulla directa promissio data est de *Messia*: quia hic ei opponitur, neque ex Mosis stemmate prognatus est.

¶ λέγει τὸν μακαρισμὸν) *eloquitur illud beati præconium.* μακαρίζω, *beatum dico.*

construendum, λέγει *eloquitur sine operibus*, i. e. David, rationem salutis homini tribuendæ enumerans, nullam plane mentionem facit operum. Efficax persæpe est argumentum a silentio Scripturæ.

7 ἀφέθησαν κτλ.) Sic LXX, Ps. XXXII. 1. Synonyma: ἀφιέναι, ἐπικαλύπτειν, οὐ λογίζεσθαι, ut peccatum commissum habeatur pro non commisso.

8 ᾧ, *cui*) Vim habet transitus a plurali v. præc. ad singularem, h. v. sicut etiam expressior *viri* & *Domini* mentio accedit.

9 ὁ) Complectitur Paulus, quæ modo de Abraham & de David dixit.

¶ περιτομὴν) *num super circumcisionem* solam, per se, præcise? *an etiam super præputium?*

¶ λέγομεν, *dicimus*) v. 3.

10 πῶς, *quomodo*) Id plus valet, quam *quando*.

¶ οὐκ ἐν περιτομῇ, *non in circumcisione*) Nam justificatio describitur Gen. XV. circumcisio, Gen. XVII.

11 σημεῖον, *signum*) Ipsa circumcisio signum erat, nota scilicet corpori indita: & *signum circumcisionis* dicitur, uti *dormitio somni*, Ioh. XI. 13. &, *virtus pietatis*, id est, pietas virtus.

¶ ἔλαβε, *accepit*) obsequiose.

¶ τῆς ἐν τῇ) τῆς constr. cum πίστεως, coll. vers. seq.

¶ δι' ἀκροβυστίας) διὰ, *cum*, uti c. II. 27.

11, 12 πατέρα) constr. *ut esset ipse pater omnium credentium cum præputio, - & pater circumcisionis*. Correlata, *pater* & *semen*.

12 περιτομῆς, *circumcisionis*) Abstractum pro concreto, *circumcisæ gentis*.

¶ τοῖς) Hebr. ל v. *Nold.* hac partic. n. 30. 10. 15. 19. 22. Vulgo, *quoad*. sic τοῖς, 1 Ioh. V. 16. Luc. I. 50. 55. LXX, 1 Chron. XIII. 1: μετὰ τ̃ ἀρχόντων κτλ. παντὶ ἡγουμένῳ. adde 2 Chron. XXXI. 2. 16. Num. XXIX. 4.

¶ οὐκ - μόνον) Qui ergo tantum ex circumcisione sunt, neque etiam fidem Abrahæ sequuntur; his Abrahamus non est *pater circumcisionis*.

¶ ἐκ περιτομῆς, *ex circumcisione*) *Ex* plus valet, quam *in*. *Circumcisio* saltem signum erat, *præputium* ne signum quidem.

¶ ἀλλὰ καὶ τοῖς) Sic v. 16.

¶ ἴχνεσι, *vestigiis*) Vestigia fidei opponuntur vestigiis circumcisionis externæ. non est via a multis trita, sed vestigia sunt, aperta tamen.

13 οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία, *non enim per legem promissio*) Hoc in terminis patet: & promissio data erat ante legem. *per legem*, i. e. *per justitiam legis*: sed non voluit Paulus mentionem justitiæ & legis connectere.

¶ ἢ τῷ σπέρματι, *aut semini*) Fundamentum consequentiæ ab Abrahamo ad fideles omnes.

¶ τοῦ κόσμου, *mundi*) eoque *omnium*. conf. 1 Cor. III. 21. *Heres mundi* idem est, quod *pater omnium gentium*, benedictionem accipientium. Totus *mundus* promissus est Abrahæ & semini ejus per totum mundum conjunctim. Abrahamo obtigit terra Canaan, & sic aliis alia pars: atque corporalia sunt specimen spiritualium. Christus heres mundi, & omnium, Ebr. I. 2. II. 5. X. 5. Ap. XI. 15. & qui in eum credunt Abrahæ exemplo. Matth. V. 6 not.

14 εἰ, *si*) Promissio & fides rem conficit: nec tanquam homogeneum quiddam legem debemus addere.

¶ οἱ ἐκ νόμου, *ii qui ex lege* sunt) Hæc phrasis leniore sensu recurrit v. 16.

¶ κεκένωται - κατήργηται, *inanis facta - abolita est*; Synonyma, sed non permutanda. conf. Gal. III. 17. 15. Oppositum: *firma*. v. 16. Fides *recipit* plenitudinem bonorum: ergo

ergo in contrario dicitur *inanis* fieri, cassari.

¶ πίστις-ἐπαγγελία, *fides-promissio*) Correlata; ordine retrogrado convenienter posita in deductione ad absurdum.

15 νόμος, *lex*) Bis ponitur: primo, cum articulo, definite; deinde indefinite.

¶ ὀργὴν, *iram*) non *gratiam*. v. seq. Itaque *lex* non est *promissionis & fidei*.

¶ οὐδὲ παράβασις, *ne transgressio quidem*) Non dicit: *ne peccatum quidem*. conf. c. V. 13. II. 12. *delictum*, c. V. 20. & *transgressio* expressius refertur ad legem, quæ violatur. Transgressio iram concitat.

16 ἐκ πίστεως, *ex fide*) Ita *ex*, cap. III. 30. V. 1. Subaudi, *hereditas*, coll. v. 14.

¶ ἐκ τοῦ νόμου, *ex lege*) Sic, *ex circumcisione*. v. 12, ubi ad *ex circumcisione* pertinet *non solum*, sed hoc versu *non solum* pertinet ad τῷ *ei, qui*.

17 ὅτι-τέθεικά σε) Sic LXX, Gen. XVII. 5. Constructio, τέθεικά σε, κατέναντι-θεοῦ, similis est illi: ἵνα εἰδῆτε, ἆρον. Matth. IX. 6. conf. Rom. XV. 3. Act. I. 4.

¶ κατέναντι-θεοῦ, *coram Deo*) quum coram hominibus nondum exstarent illæ gentes.

¶ οὗ) id est, κατέναντι θεοῦ, ᾧ ἐπίστευσε.

¶ ζωοποιοῦντος, *vivificante*) Hebr. XI. 19 not. Mortui non sunt Deo mortui: etiam quæ non sunt, Deo sunt.

¶ καλοῦντος, *vocante*) Nondum exstabat semen Abrahæ, & tamen Deus dixit: Semen tuum sic erit. Multiplicatio seminis præsupponit existentiam seminis. v. gr. Centurio servo, in rerum natura versanti, ait: fac. sed Deus luci, dum ea non est, sic, quasi ea esset, ait: prodi, γενοῦ. conf. Ez. XXXVI. 29.

18-21 ὃς, *qui*) Ostendit Paulus, fidem non esse rem tenuem, cui justificationem adscribat, sed vim eximiam.

18 παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδι ἐπίστευσεν, *præter spem in spe credidit*) Vna eademque res & *fide* & *spe* prehenditur: *fide*, ut res, quæ vere edicitur; *spe*, ut res læta, quæ certo & fieri potest & fiet. *præter spem* rationis, *in spe* promissionis *credidit*. παρὰ & ἐπὶ, *præter* & *in*, particulæ oppositæ, insigne oxymoron reddunt.

¶ οὕτως, *sic*) sicut stellæ. Gen. XV. 5. LXX quoque: οὕτως-σου. Conf. Gal. III. 8 not.

19 μὴ ἀσθενήσας, *non infirmatus*) Ratio præbere poterat infirmitatis causas.

¶ ἑαυτοῦ-Σάῤῥας, *suum-Saræ*) Senectus utriusque conjugis, alterius etiam sterilitas, auget rem. Novus corporis vigor etiam mansit in matrimonio cum Ketura.

¶ ἑκατονταέτης που, *quum annos haberet circiter centum*) Post Semum, nemo centum annorum generasse Gen. XI legitur.

20 εἰς, *in*) Promissio erat basis fiduciæ.

¶ οὐ διεκρίθη, *non dubitavit*) *Dubitatio* quid sit, patet ex opposito, *corroboratus est*. Notandum contra dubitationem.

¶ δοὺς, *dans*) Arcte cohærent hæc, *dans gloriam Deo, & certus*.

¶ δόξαν) *gloriam* veritatis, (oppositum notatur 1 Ioh. V. 10. in eo, qui non credit:) & potentiæ.

23 δι' αὐτὸν, *propter illum*) multo ante defunctum.

¶ ὅτι) *quod*.

24 ἐγείραντα, *eum qui excitavit*) Conf. v. 17, *vivificante mortuos*. Fides Abrahami ferebatur in id quod futurum esset & fieri posset: nostra in id, quod factum est. utraque, in Vivificatorem.

25 παρεδόθη, *traditus est*) Sic LXX, Es. LIII. 12. καὶ διὰ τὰς ἀνομίας αὐτῶν παρεδόθη. *traditus*, in mortem. Deus Christo mortem non dicitur inflixisse; tametsi ei

dolores inflixit: sed Christum *tradidisse*; vel Christus, *mortuus*. c. VIII. 34.

¶ δικαίωσιν, *justificationem*) Verbale. Diff. a δικαιοσύνη, *justitia*. Fides ex resurrectione Christi fluit, adeoque etiam justificatio. Col. II. 12. 1 Petr. I. 21. Ratio sub qua in Deum credimus: quia resuscitavit I. C. Nec tamen nos non justificat obedientia I. C. & sanguis ipsius. vid. c. III. 25. V. 19.

CAP. V.

1 Δικαιωθέντες οὖν ἐκ πίστεως, *justificati ergo ex fide*) Hoc comma habet ἀνακεφαλαίωσιν, *summam praecedentium*. conf. *justificationem*. c. IV. 25.

¶ εἰρήνην, *pacem*) non jam *hostes*, v. 10, nec *iram* metuentes. v. 9. *Pacem habemus & gloriamur*, summa cap. V. VI. VII. VIII.

¶ πρὸς, *ad*) *erga, versus*. Deus pace nos amplectitur.

¶ τοῦ) Paulus plenam *Domini nostri Iesu Christi* appellationem inprimis ponit tractatione aliqua ineunte vel exeunte. v. 11. 21. VI. 11. 23.

2 προσαγωγὴν, *aditum*) Eph. II. 18. III. 12.

¶ ἐσχήκαμεν, *habuimus*) Praeteritum, in antitheto ad *habemus*. v. 1. Iustificatio est *aditus in gratiam*: *pax* est status permansionis in gratia, inimicitiam perimente. Ideo Paulus in salutationibus conjunctim solet dicere: *gratia vobis & pax*. conf. Num. VI. 25. 26. Complectitur & *praeteritum* & *praesens*, & mox, de spe loquens, *futurum*: quare sic construe, *pacem habemus & gloriamur*.

¶ ἐν ᾗ, *in qua*) *Gratia* semper manet *gratia*: nunquam fit *debitum*.

¶ ἑστήκαμεν, *stetimus*) stationem nacti sumus.

¶ καυχώμεθα, *gloriamur*) novo ac vero modo. conf. c. III. 27.

¶ ἐπ' ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ θεοῦ, *super spe gloriae Dei*) Conf. ib. v. 23. c. VIII. 30. Iudae v. 24. Christus in nobis, *spes gloriae*. Col. I. 27. Ioh. XVII. 22. Igitur *gloria* non est ipsa *gloriatio*, sed objectum ejus solidissimum de futuro.

3 καυχώμεθα, *gloriamur*) Constr. cum v. 11 not.

¶ ἐν ταῖς θλίψεσιν, *in afflictionibus*) Afflictiones in omni hac vita nos *morti*, non *gloriae* videntur tradere, & tamen non modo non sunt adversae, sed spem adjuvant.

¶ ὑπομονὴν κατεργάζεται, *patientiam operatur*) scil. in fidelibus: nam apud infideles sequitur potius impatientia & apostasia. *Patientia* non discitur sine adversis: est non solum promti, sed etiam robusti animi ad perferendum.

4 ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν) Rursum, τὸ δοκίμιον τῆς πίστεως, ὑπομονήν. Iac. I. 3. Δοκιμὴ, non facile invenias, qui ante Paulum dixerit. δοκιμὴ est qualitas ejus, qui est δόκιμος.

¶ δοκιμὴ ἐλπίδα, *probitas spem*) Hebr. VI. 9. 10. Ap. III. 10.

¶ ἐλπίδα, *spem*) de qua v. 2 fin. In orbem redit oratio: & ad hoc totum pertinet aetiologia, *quia*. v. 5.

5 οὐ καταισχύνει, *non pudefacit*). Ταπείνωσις. id est, summam praestat *gloriationem*, nec fallet. spes erit res.

¶ ὅτι, *quia*) Praesens describitur versu 5-8. Inde spes in futurum infertur v. 9-11.

¶ ἡ ἀγάπη) *amor* εἰς ἡμᾶς *erga nos*: v. 8. ex quo speramus; est enim amor aeternus.

¶ ἐκκέχυται, *effusus est*) abundantissime. Vnde hunc ipsum sensum, αἴσθησιν, habemus.

¶ ἐν ταῖς καρδίαις) *in cordibus*, non, *in corda*.

corda. Indicatur, Spiritum S. ipsum esse in corde fideli.

¶ *διὰ, per*) Causa describitur totius status præsentis, in quo Spiritus est arrhabo futuri.

¶ *δοθέντος*) *datum*, per fidem. Act. XV. 8. Gal. III. 2. 14.

6 *ἔτι, adhuc*) Constr. cum *ὄντων*, *quum essemus.*

¶ *γὰρ, enim*) Exponitur amor ille Dei.

¶ *ἀσθενῶν, infirmis*) Ἀσθένεια est *infirmitas* illa animi pudefacti, (conf. init. versus 5.) quæ opponitur *gloriationi*: (conf. ad 2 Cor. XI. 30.) Antitheton habes v. 11. ubi hæc quoque periocha, cujus initio ponitur *infirmis*, in orbem redit. Infirmitatem, eamque mortalem, (conf. 1 Cor. XV. 43.) habebant

impii, *peccatores*, *inimici*,	quorum oppositum	*boni*: *justi*: *reconciliati.*

Vide, de infirmitate, & de robore gloriationis, Ps. LXVIII. 2 seqq. Es. XXXIII. 24. cap. XLV. 24. 1 Cor. I. 31. Ebr. II. 15. adde parallel. verbal. 2 Cor. XI. 21.

¶ *κατὰ καιρὸν ἀπέθανε*, *secundum tempus mortuus est*) בעתה *κατὰ καιρὸν*, Es. LX. 22. Quum infirmitas nostra ad summum pervenerat, tum mortuus est Christus, eo tempore, quod præfinierat Deus, ita, ut nec citius nec serius moreretur, (conf. *in tempore*, *quod nunc est*. c. III. 26.) nec diutius in morte teneretur. Limitat Paulus; nec mortem Christi in hoc loco memorare potest, quin idem de DEI consilio & de resurrectione Christi cogitet. v. 10. c. IV. 25. c. VIII. 34. Non est otiosa quæstio, cur Christus non venerit citius: vid. Hebr. IX. 25. Gal. IV. 4. Eph. I. 10. Marc. I. 15. XII. 6. perinde ut illa non est otiosa, cur lex non citius data sit. v. 14.

7 *δικαίου* *τοῦ ἀγαθοῦ*) Masculina. coll. v. 6. 8. ut recte docet *Th. Gatakerus* lib. 2 Misc. c. 9. sed ita, ut mera synonyma esse putet. Ubi de proprietate locutionis & differentia verborum ambigitur, multum juvabit, si vel supponas aliquid tantisper vel transponas. Transpositis itaque h. l. vocabulis lege: *μόλις γὰρ ὑπὲρ ἀγαθοῦ τις ἀποθανεῖται, ὑπὲρ γὰρ δικαίου τάχα τὶς καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν*, suppone videlicet etiam, *ἀγαθοῦ* positum esse sine articulo. Illico perspicies incommodum, quod haberet hæc permutatio, apparebitque, & aliquam esse differentiam inter *δίκαιον* & *ἀγαθὸν*, & magnam inter *δίκαιον* & *τὸ ἀγαθὸν*, ubicunque illa deinceps reperiatur. Sane articulus sic positus Climaca efficit. Omnis bonus est justus: sed non omnis justus est bonus. *Greg. Thaumaturgus*: *περὶ πολλοῦ καὶ* ΤΟΥ *παντός*. *Chrysostomus*: *μικρὰ ταῦτα καὶ* ΤΟ *μηδέν*. Hebræis צדיק dicitur, qui officium legitimum præstat: חסיד qui etiam beneficium. Ille Græcis est *δίκαιος*, hic *ὅσιος*. conf. צדק & ענוה Sophon. II. 3. at h. l. non habemus *ὁσίου*, sed *τοῦ ἀγαθοῦ*. Quare differentia illa vocum Hebraicarum rem non conficit. Id autem certum, uti *ὅσιος*, sic quoque *ἀγαθὸ* plus dicere, quam *δίκαιος*. (Vide Matth. V. 45. & ne ibi quoque mera esse synonyma putes, eandem illam adhibe transpositionem: videbis, *blandi* solis mentionem in *justos*, *utilis* pluviæ in *bonos* non ita convenire: item Luc. XXIII. 50.) Atque hoc loco digniorem, pro quo moriatur aliquis, Paulus judicat *τὸ ἀγαθὸν*, quam *δίκαιον*· suntque opposita, *ἀσεβεῖς* & *ὁ ἀγαθὸς*, *impii* & *bonus*, tum, *δίκαιος* & *ἁμαρτωλοὶ*, *justus* & *peccatores*. Quid igitur? *δίκαιος*, indefinite, dicitur *homo innoxius*; *ὁ ἀγαθὸς*, *omnibus pietatis numeris absolutus*, eximius, lautus, regalis, beatus, v. gr. pater patriæ.

¶ *ὑπὲρ*

¶ ὑπὲρ γὰρ) Sejungendi vim γὰρ h. l. ut sæpe, habet.

¶ τάχα, τὶς, καὶ, τολμᾷ· *forsitan*, *quis*, *etiam*, *audet*) Hæc singula amplificant id, quod v. 8 dicitur. τάχα (pro τάχιστα) minuit affirmationem. τὶς, *aliquis*, plane indefinite ponitur, neque spectatur, utrum in statu iræ an gratiæ sit ille, qui pro justo aut pro Bono moriatur. καὶ, *etiam*, concessiva, ostendit, cur non simpliciter dicatur, *moritur*, quasi res quotidiana esset; sed dicendum potius esse, *audet mori*, quia magnum quiddam sit & insolitum. τολμᾷ, *audet*, quasi verbum auxiliare, respondet futuro tempori in *morietur*. *audet*, sustinet.

¶ ἀποθανεῖν, *mori*) Vis habere amicos quam certissimos? *bonus* esto.

8 συνίστησι) *commendat*. Elegantissimum verbum. Solent commendari nobis, qui antea ignoti erant nobis aut alieni. conf. *in medium descendit*. Hebr. VI. 17.

¶ δὲ, *vero*) Comparatio hæc præsupponit, tantum esse Dei amorem erga Christum, quantus est Dei amor erga sese. Ergo Filius est Deo æqualis.

¶ ἁμαρτωλῶν, *peccatoribus*) Non modo non *boni*, sed ne *justi* quidem eramus.

9 δικαιωθέντες, *justificati*) Antitheton: *peccatoribus*. v. 8.

¶ νῦν, *nunc*) *Recens* tum erat apud fideles memoria mortis I. C.

¶ ἀπὸ τῆς ὀργῆς, *ab ira*) quæ alioqui non desinit. qui non assequuntur gratiam, super eis manet ira.

10 εἰ, *si*) Sæpe εἰ, *si*, inprimis hoc & octavo capite hujus epistolæ, non tam conditionem denotat, quam consequentiam firmat.

11 καυχώμεθα, *gloriamur*) Tota oratio, a versu 3 ad 11, una constructione sumitur hoc modo, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν (εἰδότες — ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ) οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα ἐν τῷ θεῷ κτλ. ut illud ipsum, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα, parenthesi longa interveniente, repetatur, & sententia per eam suspensa elegantissime dulcissimeque expleatur, hoc sensu: *non solum gloriamur super SPE gloriæ Dei; sed etiam, in mediis tribulationibus, gloriamur in Deo* ipso, *per Dominum nostrum Iesum Christum, per quem NVNC reconciliationem accepimus*. Recentiores plerique fecere, καυχώμενοι.

¶ ἐν τῷ θεῷ) *in Deo*, non *adversus Deum*. c. IV. 2.

¶ τὴν καταλλαγὴν) *Reconciliationem* & liberationem ab ira insequitur gloriatio de amore, quæ plus dicit.

12 διὰ τοῦτο, *propterea*) Respicit totam tractationem superiorem: ex qua hæc infert apostolus, non tam digressionem faciens, quam regressum, de peccato & de justitia. Paulinæ methodi imitatione agendum primo est de peccato actuali, ex cap. I. seq. deinde retro de peccati ortu. De peccato illo, quod originale vocant theologi, Paulus minus expresse loquitur: sed enim ad demonstrandum reatum sufficit peccatum Adami; ad demonstrandam corruptionem habitualem sufficiunt fructus tristissimi plurimi. Et ex justificatione homo demum respiciens doctrinam capit de origine mali & reliqua. Specialem tamen nexum altera hæc pars cum priore hujus capitis habet. conf. *multo magis* utrinque regnans. v. 9 s. 15 s. namque ipsa *gloriatio* fidelium exhibetur. coll. v. 11 cum v. 21. Includitur hîc quoque par ratio Iudæorum & Gentium, atque adeo omnium hominum.

¶ ὥσπερ, *sicut*) Protasis, quam continuat τὸ & *sic*. neque enim *sic etiam* subsequitur. Apodosis, variata oratione, latet in seq.

¶ ἀν-

¶ ἀνθρώπου, *hominem*) Cur nihil de muliere? Resp. 1. Adamus mandatum acceperat. 2. caput erat non solum generis sui, sed etiam Evæ. 3. si Adamus non audisset vocem mulieris suæ, peccatum non venisset ad plures. Porro, cur nihil de Satana, qui prima peccati causa est? Resp. 1. Satanas opponitur Deo; Adamus Christo. at hic œconomia gratiæ describitur, potius, ut est Christi, quam ut Dei. ideo Deus semel nominatur, v. 15. satanas nunquam. 2. Quid satanæ cum gratia Christi?

¶ ἡ ἁμαρτία - ὁ θάνατος, *peccatum - mors*) Duo mala distincta, de quibus Paulus deinceps copiose.

¶ εἰς τὸν κόσμον) *in mundum* hunc, qui dicitur genus humanum.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) esse cœpit in mundo. nam antea non fuerat extra mundum.

¶ καὶ διὰ, *& per*) Ergo mors non potuit intrare ante peccatum.

¶ καὶ οὕτως) *& sic*, scil. per unum hominem.

¶ εἰς) *in* omnes, penitus.

¶ διῆλθεν, *transiit*) semel *ingresso peccato*, quod initio non fuerat in mundo.

¶ ἐφ᾽ ᾧ) Ἐφ᾽ ᾧ cum verbo ἥμαρτον eandem vim habet, quam διὰ, cum genitivo, τῆς ἁμαρτίας. Sensus: *per id*, *quod*, sive, *quia omnes peccarunt*. conf. ἐφ᾽ ᾧ, 2 Cor. V. 4. & mox ἐπὶ, v. 14.

¶ πάντες) *omnes*. non agitur de peccato singulorum proprio. omnes peccarunt, Adamo peccante: sicut omnes mortui sunt, salutariter, moriente Christo. 2 Cor. V. 15. Targum Ruth c. 4 fin. על *Propter consilium illud, quod serpens dedit Evæ*, אתחייבו מותא *rei facti sunt mortis omnes habitatores terræ*. Targum Eccl. c. 7 fin. *Fecerunt*, *serpens & Eva*, *ut irrueret in hominem dies mortis & in omnes habitatores terræ*. *Peccatum* est prius *morte*: sed *mortis universalitas* prius innotescit, quam *universalitas peccati*. Hæc ratio ordinis incisorum quatuor in hoc versu.

13 ἄχρι, *usque*) Peccatum in mundo erat, non modo post legem datam per Mosen, sed etiam toto ante legem tempore ab Adamo ad Mosen usque, quo tempore peccatores *sine lege peccarunt*. c. II. 12. sed hoc peccatum proprie non fuit causa mortis: quia sine lege imputatio peccati nulla fit, & per consequens mors nulla est. conf. v. 20. Peccatum ab Adamo omnium malo admissum dicitur ἡ ἁμαρτία, bis, v. præc. nunc, hoc versu, peccatum in communi dicitur ἁμαρτία, sine articulo.

¶ οὐκ ἐλλογεῖται, *non imputatur*) Non est sermo h. l. de negligentia humana, quæ peccatum, sine lege, non curet: sed de judicio divino; quòd peccatum sine lege non soleat venire sub censum, ne sub divinum quidem. Conf. ἐλλόγει *imputa*, Philem. v. 18 not. Itaque *peccatum* non notat scelera insignia, qualia Sodomitæ ante Mosis tempora fuerunt: sed malum commune. Egregie docet Chrysostomus in h. l. Paulum hoc argumento demonstrare, ὅτι οὐκ αὐτὴ ἡ ἁμαρτία τῆς τοῦ νόμου παραβάσεως, ἀλλ᾽ ἐκείνη ἡ τῆς τοῦ ἀδὰμ παρακοῆς, αὐτὴ ἦν ἡ πάντα λυμαινομένη. καὶ τίς ἡ τούτου ἀπόδειξις; τὸ καὶ πρὸ τοῦ νόμου πάντας ἀποθνήσκειν. *non id peccatum, quo lex violatur, sed illud, quo Adam inobediens fuit, omnem dedisse perniciem: nam etiam ante legem omnes esse mortuos.*

14 ἐβασίλευσεν, *regnavit*) Chrysost. πῶς ἐβασίλευσεν; ἐν τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως ἀδάμ· *quomodo regnavit? in similitudine transgressionis Adam.* itaque, *in similitudine*, construxit ille cum *regnavit*. ac possis subaudire, *regnavit*, *inquam*. conf. c. VI. 5. Morti adscribitur *regnum*, ut *robur*. Hebr. II. 14. Sane vix ullus rex tot subdi-

tos habet, quot vel reges mors abſtulit. Immane regnum.

¶ *ἀπὸ - μέχρι, ab - usque*) Triplex eſt œconomia circa totum genus humanum. 1. ante legem. 2. ſub lege. 3. ſub gratia. Ejus œconomiæ vim ſinguli homines experiuntur. cap. VII.

¶ *καὶ, etiam*) Particula indigitat ſpeciem morientium, quibus præ ceteris parſura mors videri potuiſſet; adeoque univerſalitatem mortis confirmat.

¶ *ἐπὶ, in*) Paradoxon: *dominata eſt mors in eos, qui non peccarant*. Talia amat Paulus in hoc myſterio. conf. v. 19. 2 Cor. V. 21. Rom. IV. 5.

¶ *τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας, eos qui non peccarant*) Omnes quidem peccata commiſerunt ab Adamo ad Moſen, quanquam alii fuere probi, alii flagitioſi: ſed quia ſine lege peccarunt, ſine qua non reputatur peccatum, dicuntur *ii qui non peccarant:* Adam autem, *unus qui peccavit*, v. 16. Nota: ſi ſeptem illa præcepta Noachi eſſent, quod dicuntur: Paulus *eos qui non peccarant* deſcripſiſſet ab Adamo ad Noachum, non ad Moſen.

¶ *ὁμοιώματι, ſimilitudine*) Sicut Adamus, quum legem *tranſgreſſus eſt*, mortuus eſt: *pariter* etiam mortui ſunt, qui non *tranſgreſſi ſunt*, vel potius, qui non *peccarunt*. nam Paulus verba variat, de Adamo deque ceteris loquens. Concluſio hæc eſt: Quod homines ante legem mortui ſunt, id accidit eis *ſuper ſimilitudine tranſgreſſionis Adam*, i. e. quia illorum eadem, atque Adami tranſgredientis ratio fuit: mortui ſunt, propter alium reatum, non propter eum, quem ipſi per ſe contraxere, id eſt, propter reatum ab Adamo contractum. Sane unius lapſui mors multorum aſſignatur immediate. v. 15. Sic non negatur, cujuſvis peccati ſtipendium eſſe mortem, ſed oſtenditur, primariam mortis cauſam eſſe peccatum primum. Hoc nos peremit: ſicut latro poſt homicidium furatus punitur ob homicidium, nec tamen impune furatus eſt, furti pœna in pœnam homicidii confluente, ſed ad homicidii pœnam vix æſtimata.

¶ *ἀδὰμ, Adami*) In uno hoc verſu ponitur nomen individui ἀδὰμ, in ceteris nomen appellativum, *homo*. Nomen autem *Ieſu Chriſti*, Adami nomine oblivioni tradito, clare prædicatur. v. 15. 17.

¶ *ὅς ἐστι τύπος τοῦ μέλλοντος*) ὅς, pro ὅ, *quæ res*, genere congruit cum τύπος. *futurum*, *τὸ μέλλον*, in neutro dicitur. Hinc ſermo in futuro, v. 17. 19. Hæc periocha a v. 12 implicite totam comparationem Adami I & II continet, quatenus inter ſe conveniunt: nam, quæ ſequuntur, ad differentias pertinent. colligique ex protaſi debet apodoſis, hoc modo, ad v. 12. Pariter *per unum hominem* juſtitia *in mundum intravit*, *&* *per* juſtitiam vita: *& ſic in omnes homines dimanavit* vita, *quia omnes* juſtificati ſunt. Et ad v. 14: Omnes in vita regnabunt, *ad ſimilitudinem* Chriſti, qui omnem obedientiam præſtitit; *etiamſi* illi per ſe *non* implevere juſtitiam. Iterum Chryſoſtomus: πῶς τύπος; Φησίν· ὅτι ὥσπερ ἐκεῖνος τοῖς ἐξ αὐτοῦ, καίτοιγε μὴ φαγοῦσιν ἀπὸ τοῦ ξύλου, γέγονεν αἴτιος θανάτου τοῦ διὰ τὴν βρῶσιν εἰσαχθέντος· οὕτω καὶ ὁ χριστὸς τοῖς ἐξ αὐτοῦ, καίτοιγε οὐ δικαιοπραγήσασι, γέγονε πρόξενος δικαιοσύνης, ἣν διὰ τοῦ σταυροῦ πᾶσιν ἡμῖν ἐχαρίσατο. διὰ τοῦτο ἄνω καὶ κάτω τοῦ ἑνὸς ἔχεται, καὶ συνεχῶς τοῦτο εἰς μέσον φέρει. *Quomodo typus? inquit: quoniam quemadmodum ille iis, qui ex ipſo ſunt, quamvis non ederunt de arbore, factus eſt auctor mortis propter comeſtionem inductæ: ſic etiam Chriſtus iis, qui ex ipſo ſunt, quanquam juſtitiam non præſtiterunt,*

factus

factus est conciliator justitiae, quam per crucem omnibus nobis donavit. Idcirco NVSQVAM NON urget Vnum, & identidem hoc in medium affert. Addatur hoc quoque: quemadmodum peccatum Adami, sine peccatis, quae postea commisimus, mortem attulit nobis; sic justitia Christi, sine bonis operibus, quae deinceps a nobis fiunt, vitam nobis conciliat: etsi, ut quodvis peccatum, sic quaevis actio pia, convenientem accipit mercedem.

15 ἀλλ' οὐχ, *sed non*) Adamus & Christus, secundum rationes contrarias, conveniunt, in positivo; differunt, in comparativo. Convenientiam Paulus primum v. 12-14 innuit, protasi expressa, apodosi tantisper ad subaudiendum relicta. Deinde differentiam multo magis directe & expresse describit. differunt autem (1.) *lapsus* & *donum*, amplitudine. v. 15. (2.) ille ipse, a quo profectum est peccatum; & hic ipse, a quo profectum est donum, differunt potentia. v. 16. Atque haec duo membra nectuntur per anaphoram, *non sicut*: v. 15. 16. & utrumque complectitur aetiologia v. 17. Denique hac differentia per modum προθεραπείας praemissa, comparationem ipsam per protasin & apodosin infert atque exsequitur, ratione effectus, v. 18. & ratione causae. v. 19.

¶ τὸ παράπτωμα - τὸ χάρισμα, *lapsus* - *donum*) Summo studio observanda sunt hoc loco antitheta: ex quibus propria verborum apostolicorum significatio optime colligitur. mox hoc versu & deinde v. 17 *donum* synonymis exprimitur.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) Hoc *omnes* connotat. etenim articulus habet vim relativam ad πάντας, *omnes*, v. 12. conf. 1 Cor. X. 17.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) *Gratia* & *donum* differunt. v. 17. Eph. III. 7. *Gratia* opponitur *lapsui*: *donum* opponitur τῷ *mortui sunt*, estque *donum vitae*. Pontificii pro gratia habent, quod donum est: & quod gratiam, ut illi eam definiunt, consequitur, non habent pro dono, sed pro merito. At nulla est impensa nostra.

¶ ἐν χάριτι χριστοῦ, *in gratia Christi*) Vid. Matth. III. 17. Luc. II. 14. 40. 52. Ioh. I. 14. 16. 17. Gal. I. 6. Eph. I. 5. 6. 7. Gratia Dei, est Gratia Christi; a Patre in Christum collata, ut in nos ea derivetur.

¶ τῇ τοῦ) Articuli nervosissimi. Col. I. 19. Praesertim τῇ cautissime additur. quod si abesset, quivis, opinor, illud *unius* pendere potius putaret a *donum*, quam a *gratia*. Nunc constat, Gratiam Dei & Gratiam Iesu Christi praedicari. conf. c. VIII. 35. 39. de amore.

¶ ἑνὸς ἀνθρώπου, *unius hominis*) Libenter Iesum Paulus (prae ceteris apostolis, qui Eum ante passionem viderant) *hominem* appellat, in hoc negotio. 1 Cor. XV. 21. 1 Tim. II. 5. Quis humanam Christi naturam excludat ab officio mediatorio? Paulus hoc versu, ubi nomen *hominis* Christo tribuit, Adamo non tribuit: & v. 19, ubi Adamo tribuit, Christo non tribuit. (conf. Hebr. XII. 18 not.) Scilicet non eodem tempore *humanitatem* & Adamus sustinet & Christus: & aut Adam nomine hominis indignum se fecit; aut nomen hominis vix satis dignum est Christo. Porro denominari solet Christus ab humana natura, ubi agitur de hominibus ad Deum adducendis; Hebr. II. 6 seqq. a divina vero, ubi agitur de adventu Salvatoris ad nos, & de praesidio, quod ipse nobis praestat adversum hostes. Tit. II. 13. Nulla hic Deiparae mentio. quae si sine macula fuit concipienda, non patrem, sed tantummodo matrem, habere debuit, uti is, quem peperit.

16 καὶ, *&*) Sententia est haec: *& non, sicut per unum, peccantem*, (judicium:)

(sic per unum, justitiæ auctorem,) *donum.* id est, Ac non eadem est utrinque ratio.

¶ κρίμα, *judicium*) sc. *est.*

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) sc. *lapsu.* nam sequitur antitheton : *ex multis lapsibus.* Vnus lapsus, unius hominis: multi lapsus, multorum.

17 τοῦ ἑνὸς - διὰ τοῦ ἑνὸς, *unius-per unum*) Significantissima repetitio : ne peccata per singulos patrata videantur mortem potius peperisse.

¶ ἐβασίλευσε, *regnavit*) Sermo præteriti temporis ex œconomia gratiæ respicit in œconomiam peccati : ut mox *regnabunt*, futurum, ex œconomia peccati prospicit in œconomiam gratiæ & vitæ perennis. sic v. 19.

¶ τὴν περισσείαν) Diff. πλεονάζειν & περισσεύειν, ut *multum* in positivo & *plus* in comparativo. v. 20. *Abundantia* gratiæ, opponitur uni lapsui.

¶ λαμβάνοντες, *accipientes*) In justificatione homo agit aliquid : sed non justificat actus sumendi, quatenus est actus; sed illud quod sumitur sive apprehenditur. *donum* & *sumere* sunt correlata. Porro hoc verbum non adhibetur, ubi agitur de peccato; ex eadem ratione, qua fit, ut in morte non dicamur *regnare*, sed mors *regnavit*: vita vero regnat in nobis, 2 Cor. IV. 12. & nos in vita. h. l. Christus, regnantium rex. Conjuncta quoque *vitæ* & *regni* mentio, Ap. XX. 4. *Vitæ* appellatio repetitur ex c. I. 17. & sæpe recurrit mox v. 18. 21. & capp. seq.

18 ἄρα οὖν) ἄρα infert : οὖν concludit.

¶ ἑνὸς - ἑνὸς, *unius-unius*) Masculinum. patet ex antitheto, *omnes. unius* plerumque sine *hominis* positum, summa vi designat *unum* utrumvis.

¶ δικαιώματος - δικαίωσιν) Δικαίωμα est quasi materia δικαιώσει *justificationi* substrata, obedientia, justitia præstita. *Justificamentum* liceat appellare, ut ἑδραίωμα denotat firmamentum, ἔνδυμα vestimentum, ἐπίβλημα additamentum, μίασμα inquinamentum, ὀχύρωμα munimentum, περικάθαρμα purgamentum, περίψημα ramentum, σκέπασμα tegumentum, στερέωμα firmamentum, ὑπόδημα calceamentum, φρόνημα q. *sentimentum*, Gall. *sentiment.* Aristot. l. V Eth. c. 10. opposita statuit ἀδίκημα & δικαίωμα, atque hoc describit τὸ ἐπανόρθωμα τοῦ ἀδικήματος. id quod tantundem est atque *satisfactio*, vocabulum Socinianis immerito invisum. Exquisitam verborum proprietatem Schematismus exhibet:

A. B. C. D.
v. 16. κρίμα, κατάκριμα· χάρισμα, δικαίωμα.
A. B. C.
v. 18. παράπτωμα, κατάκριμα· δικαίωμα,
D.
δικαίωσις ζωῆς.

In utroque versu A & B συστοιχεῖ, itemque C & D. sed A & C ἀντιστοιχεῖ, itemque B & D. Versu 16 describitur negotium ex parte Dei: v. 18 describitur ex parte Adami & Christi : idque in œconomia peccati minore verborum varietate, quam in œconomia gratiæ. δικαίωσις ζωῆς est declaratio divina illa, qua peccator, mortis reus, vitæ adjudicatur, idque jure.

19 παρακοῆς) παρὰ in παρακοὴ perquam apposite declarat rationem initii in lapsu Adami. quæritur: quomodo hominis recti intellectus aut voluntas potuit detrimentum capere aut noxam admittere? Resp. Intellectus & voluntas simul labavit per ἀμέλειαν· neque quicquam potest prius concipi, quam ἀμέλεια *incuria*, sicut initium capiendæ urbis est vigiliarum remissio. Adam seductus διὰ ῥαθυμίαν, *propter levitatem animi*, ut ait *Chrysost.* Homil. XXVII in Gen. & copiose Hom.

Hom. LX in Matth. πόθεν ἠθέλησεν ὁ ἄνθρωπος παρακοῦσαι θεοῦ; ἀπὸ ῥᾳθυμίας κτλ. *unde voluit homo inobediens esse Deo? a levitate animi &c.* Hanc incuriam significat παρακοὴ, *inobedientia.* Oppositum est h. l. ὑπακοὴ, *obedientia*, ex quo egregium de obedientia activa argumentum fluit: sine qua satisfactio Christi non posset appellari *obedientia.* quare toties ut ἄμωμος *irreprehensibilis* laudatur.

¶ κατασταθήσονται, *constituentur*) *Aliud est* justum constitui, *etiam ubi de imputatione sermo habetur, aliud* justificari: *cum illud justificationis fundus & fundamentum existat, & justificationem veram, cui subservitur, necessario præcedat. justus enim quis existat prius necesse est, quam possit vere justificari. Utrumque autem ipsum a Christo habemus. nam & satisfactionis Christi meritum homini ex se injusto imputatum, justum eundem jam constituit, quum justitiam ei conciliet, qua justus sit; & justitiæ hujus virtute, quæ merito illo comparatur, justificatur necessario, ubi id opus fuerit: h. e. jure merito absolvitur, qui hac ratione justus extat.* Thom. Gataker. Diss. de novi instr. stylo, cap. 8. Recte. Apostolus tamen, ut in clausula, talem justorum *constitutionem* videtur prædicare, quæ justificationis actum subsequatur, & verbo *inveniri* includitur. Phil. III. 9. coll. Gal. II. 17.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) *omnes homines.* v. 18. 15.

20 νόμος, *lex*) Sublimitati servit articulus prætermissus.

¶ παρεισῆλθε) *subintravit*, per Mosen. v. 14. Antitheton, *intravit*, v. 12. Peccatum, lege antiquius.

¶ πλεονάσῃ, *abundaret*) c. VII. 7 ss.

¶ τὸ παράπτωμα, *lapsus*) Subaudi, καὶ ἡ ἁμαρτία, *& peccatum.* Ad peccatum Adami collata omnia hominum peccata sunt quasi stolones: illud est radix.

¶ ἡ ἁμαρτία, *peccatum*) sive *lapsus & peccatum.* differunt enim. vid. not. ad v. 14. *peccatum*, singulari numero. Ioh. I. 29.

¶ ὑπερεπερίσσευσεν, *superabundavit*) Victi victorem vincens tertius utroque melior est. Hominem vicit peccatum: peccatum vincit gratia. ergo Gratiæ vis maxima.

21 ἐν τῷ θανάτῳ - εἰς ζωὴν, *in morte - in vitam*) Differentia particularum ἐν & εἰς. mors habet metam ac terminum: vita est perennis & divinitus intenta. Mors non dicitur æterna: vita dicitur æterna. c. VI. 21 ss.

¶ ἡ χάρις βασιλεύσῃ, *gratia regnaret*) Gratia igitur quasi nullum, id est, brevissimum habuit regnum ante lapsum. Credibile est, Adamum non multo post, quam creatus erat, peccasse.

¶ Ἰησοῦ, *Jesum*) Iamne memoratur quidem Adamus: solius Christi mentio viget.

CAP. VI.

1 Ἐπιμενοῦμεν; *permanebimus?*) Hactenus egit de præterito & præsenti; nunc de futuro, verbis ad proxime præcedentia accommodatis, de pleonasmo gratiæ. Hoc loco proponitur *continuatio* peccati: versu 15, *reditus* ad peccatum victum. Homo, gratiam nactus, potest huc illucve se vertere. In hac tractatione Paulus peccato tergum vertit.

2 ἀπεθάνομεν, *mortui sumus*) in baptismo & justificatione.

3 ἢ) *an?* Interrogatio disjunctiva.

¶ ἀγνοεῖτε, *ignoratis*) Doctrina de baptismo fuit omnibus cognita. Formula recurrit c. VII. 1. cui respondet illa, *annon nostis?* v. 16. c. XI. 2. & 1 Cor. passim. *Ignorantia*, multum officit: scientia non sufficit.

¶ ὅσοι, *quicunque*) Nemo Chriſtianorum jam tum non baptizatus erat.

¶ ἐβαπτίσθημεν) *baptiſmum admiſimus.* Aptiſſima huic loco *Baptiſmi* mentio. hæc enim, quæ hactenus deſcripſit apoſtolus, emenſus ſit oportet dignus Baptiſmi candidatus adultus. Paulus fere in ſolennioribus epiſtolis ad eccleſias (Rom. Cor. Gal. Eph. Col.) miſſis, quarum initiis apoſtolum ſe nominat, *Baptiſmum* citat: in familiarioribus, (Phil. Theſs.) eum præſupponit.

¶ εἰς) *in.* Ratio, ſub qua baptizati ſumus.

¶ χριςὸν ἰησοῦν, *Chriſtum Ieſum*) Chriſti nomen hîc præponitur, quia id hîc magis ſpectatur. v. 4. Gal. III. 27.

¶ εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ, *in mortem ejus*) Qui baptizatur, induit *Chriſtum* Adamum ſecundum; in Chriſtum, inquam, totum, adeoque etiam in mortem ejus baptizatur: & perinde eſt, ac ſi eo momento Chriſtus pro tali homine, & talis homo cum Chriſto pateretur, moreretur, ſepeliretur.

4 συνετάφημεν, *una ſepulti ſumus*) Sepulturæ Chriſti fructus. Merſio in baptiſmate, vel certe aqua ſuperfuſa, ſepulturam refert: ſepultura mortem ratam facit.

¶ εἰς, *in*) Conſtr. cum *baptiſma.* coll. v. 3.

¶ ὥσπερ-οὕτω, *ſicut - ſic*) Sermo conciſus. *ſicut excitatus eſt Chriſtus ex mortuis per gloriam Patris*, ſic nos quoque reſurgamus: & ſicut Chriſtus in gloria Patris, & in ea vita, ad quam reſurrexit, regnat perpetuo, *ſic & nos in novitate vitæ ambulemus.*

¶ διὰ, *per*) *per* de Patre etiam 1 Cor. I. 9 exſtat.

¶ τῆς δόξης, *gloriam*) Δόξα eſt *gloria* divinæ vitæ, *incorruptibilitatis*, c. I. 2. 3. potentiæ & virtutis, per quam & Chriſtus reſuſcitatus eſt, & nos vitæ novæ reſtituimur, Deoque conformamur. Eph. I. 19 ſeqq.

¶ ἐν καινότητι, *in novitate*) C. VII. 6. 2 Cor. V. 15 ſs. Hæc novitas, in vita conſiſtit.

5 σύμφυτοι) LXX, βουνὸς σύμφυτος, δρυμὸς σύμφυτος, *mons conſitus, ſilva conſita*, Amos IX. 13. Zach. XI. 2. qua ratione ὁμοιώματι hîc caſu ſexto ſumi poſſit. Sed Heſychius, σύμφυτον, συμπορευόμενον, συνόν. & ſic σύμφυτοι cum Dativo, coll. v. 4. 6. eſt verbum valde ſignificans. Cluverus: *connaturati, concreti.* Omnis vis vegetativa ſpiritualis eſt in Chriſto, eaque in baptiſmum collata eſt. συν ponitur ut in oppoſito, συνεςαυρώθη. Et etymon φύομαι ad θάνατον pertinet & ad ἀνάςασιν.

¶ ἀλλὰ) *at.* Oppoſitio eſt inter mortem & reſurrectionem.

¶ τῆς) id eſt, τῷ ὁμοιώματι τῆς ἀναςάσεως.

¶ ἐσόμεθα) ſc. *σύμφυτοι erimus*, in vita nova. Futurum. vid. c. V. 19.

6 ἄνθρωπος, *homo*) Abſtractum pro concreto: uti c. VII. 22 & paſſim.

¶ ἵνα - τοῦ μηκέτι) Obſervandæ particulæ: tum tria nomina ſynonyma, & verba iis adjecta.

¶ καταργηθῇ, *deſtruatur*) *dominio* ſuo exuatur.

¶ τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, *corpus peccati*) corpus mortale, ſcatens peccato, concupiſcentiis &c. v. 12. Sic *corpus mortis.* c. VII. 24 not.

7 ἀποθανὼν, *mortuus*) *peccato.*

¶ δεδικαίωται, *juſtificatus eſt*) nil jam in eum juris eſt peccato: coll. v. 6. 9. ut non jam ſit *debitor.* c. VIII. 12. juſtus eſt, ratio-

rationc præteriti, a reatu; ratione futuri, a dominio. v.14.

8 εἰ, *si*) Apodosis cadit principaliter in verbum *una vivemus*.

9 εἰδότες, *scientes*) Hoc pendet a *credimus*.

¶ θάνατος, *mors*) Sine articulo: *ulla mors*.

¶ οὐκ ἔτι, *posthac non*) Nunquam *dominata est in Christum mors*, sed tamen in eum incurrerat. Act. II.24. &, si eum tenuisset, ei dominata dici potuisset. quod absit. Noluit Paulus hîc dicere, βασιλεύει, *regnat*.

10 ὃ) *quod*. hîc plus valet, quam ὅτι, quòd.

¶ τῇ ἁμαρτίᾳ, *peccato*) Dativus detrimenti, uti v.11. Peccatum fuerat conjectum in Christum: sed Christus id abolevit morte sua, pro nobis. vere *defunctus*.

¶ ἐφάπαξ) Id plus hoc loco valet, quam ἅπαξ. Sic Hebr. VII.27. &, ἅπαξ. 1 Petr.III.18.

¶ ζῇ τῷ θεῷ) *vivit Deo*, vitam ex Deo gloriosam, v.4. divini vigoris plenam, in perpetuum. Nam Deus est Deus viventium.

11 λογίζεσθε, *existimatis*) Indicativus. nam versu sequenti incipit imperativus. Sic, λογιζόμεθα, c.III.28. Quo quisque in statu est, eo se censere debet.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *viventes*, neque tamen non etiam cum *mortuos*: v 8 nisi quod in illa parte potius adhibetur præpositio *cum* & *per*. c.VII. 4.

12 μὴ, *ne*) Ad μὴ *ne* refer ἀλλὰ, *sed*, ad μηδὲ, *neque* refer καὶ τὰ μέλη, *& membra* &c.

¶ μὴ οὖν βασιλευέτω, *ne ergo regnet*) Idem verbum c. V.21. Synonymon, v. 9. Correlatum, *servire*. v.6.

¶ θνητῷ, *mortuo*) Vos enim, viventes, abalienati estis a corpore vestro. c. VIII.10.

¶ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, *in concupiscentiis ejus*) sc. τοῦ σώματος, *corporis*. Cupiditates corporis sunt fomes; peccatum, ignis.

13 μηδὲ παριστάνετε) Majorem vim habet mox aor. 1. παραστήσατε.

¶ τὰ μέλη ὑμῶν' ἑαυτοὺς καὶ τὰ μέλη, *membra vestra: vos ipsos & membra*) Primo consideratur persona Christiani: deinde actiones & munera. Homo in peccato mortuus non commode diceretur *sistere SEIPSUM peccato*: sed vivens potest se sistere Deo.

¶ ὅπλα, *arma*) Allegoria a bello; ut *opsonia* v.23.

¶ ἀδικίας, *injustitiæ*) quæ adversatur justæ voluntati Dei.

¶ τῇ ἁμαρτίᾳ, *peccato*) Peccatum hîc consideratur ut tyrannus.

¶ παραστήσατε, *sistite*) ut Regi.

¶ ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Christianus est *ex mortuo vivens*: fuerat mortuus, nunc vivit.

¶ δικαιοσύνης, *justitiæ*) Antitheton, ἀδικίας, *injustitiæ*.

14 οὐ κυριεύσει, *non dominabitur*) nec jus habet nec facultatem. invitos non coget ad serviendum sibi.

¶ ὑπὸ νόμον, *sub lege*) Qui sub lege est, ei dominatur peccatum.

15 ὑπὸ, *sub*) c.VII. 2. 14.

16 δούλους, *servos*) Notatur *servitus*, ex qua sequitur *obedientia*.

¶ δοῦλοι, *servi*) Notatur status *servitutis*, qui sequitur *obedientiam*. 2 Petr. II. 19.

¶ εἰς, *in*) εἰς, *in*, bis pendet a *servi*.

¶ ὑπακοῆς, *obedientiæ*) *Obedientia* absolute dicta in bonam partem sumitur. Etiam justitia obedienter agentes sibi promte asserit.

¶ εἰς δικαιοσύνην, *in justitiam*) Subaudi,

&

& justitiæ in vitam. ex anticheto, coll. v. 20.

17 χάρις δὲ τῷ θεῷ, *gratia vero Deo*) Idioma Paulinum eſt, quod propoſitiones categoricas ſolet non categorice & nude, ſed cum quodam quaſi modo, id eſt, cum ſignificatione affectus, gratiarum actionis, voti &c. efferre. vid. 1 Cor. XIV. 18. 2 Tim. II. 7 not. Ita hujus loci enthymema eſt: *fuiſtis ſervi peccati; ſed nunc obedientes facti juſtitiæ.* ſed accedit modus moralis: *gratia Deo, quod, quum fueritis ſervi peccati, nunc obediſtis juſtitiæ.* qui tamen modus hoc loco etiam hoc ſignificat, hunc ſtatum Romanorum eſſe beatum, quem omni modo tueri debeant. Hæc obſervatio faciet, ut multis in locis & ſententia ſermonis & ardor pectoris apoſtolici diſtincte appareat.

¶ ὅτι, *quod*) Sic *quod*, ſubaudito *quidem*, Ioh. III. 19.

¶ δοῦλοι, *ſervi*) præſertim in ethniciſmo.

¶ ἐκ καρδίας, *ex corde*) Veritas & efficacia religionis chriſtianæ. Mali non poſſunt plane ex animo eſſe mali, quin eos ſemper, vel inſcios, pœniteat ſui & ſervitutis ſuæ: ſed boni ex animo boni ſunt & libere.

¶ εἰς ὃν) Reſolve: ὑπηκούσατε εἰς τύπον διδαχῆς (coll. εἰς πάντα ὑπήκοοι, 2 Cor. II. 9) ᾧ vel εἰς ὃν παρεδόθητε. coll. εἰς, Gal. I. 6. Caſus relativi in locutione conciſa expreſſus, pendet a verbo præcedente, c. IV. 17. vel ſubſequente. c. X. 14.

¶ παρεδόθητε, *traditi eſtis*) Alias *doctrina* dicitur *tradi.* 2 Petr. II. 21. Ea phraſis hîc eleganter invertitur: eſtque verbum valde decorum, de iis, qui a peccato liberati, ſeſe dedunt & ſiſtunt, v. 16. magna dominii mutatione, ad illam lautam ſervitutem juſtitiæ.

¶ τύπον, *formam*) Pulcerrimum verbum. Exod. XXV. 40. Chriſti ea eſt forma. Gal. IV. 19.

¶ διδαχῆς, *doctrinæ*) Norma illa & regula, ad quam ſeſe componit ſervus, tantum ei per *doctrinam* oſtenditur; urgeri eum, non opus eſt.

18 ἐλευθερωθέντες, *liberati*) Methodi apoſtolicæ huc usque progreſſæ Conſpectum hunc habere juvabit:

I. *Peccatum.* c. III. 9.
II. Peccati ex lege agnitio: ſenſus *iræ: mors* interna. c. III. 20.
III. Revelatio juſtitiæ Dei in Chriſto per evangelium, contra peccatum, pro peccatore. c. III. 21.
* IV. Centrum Paulinum, *FIDES:* revelationem illam ſine exceptione amplectens, & ad juſtitiam ipſam nitens & enitens. c. III. 22.
V. Remiſſio peccatorum & juſtificatio: qua peccatum admiſſum homini, Deus Iudex pro non admiſſo, & juſtitiam amiſſam pro ſervata ducit. c. III. 24.
VI. Donum Spiritus ſancti: *amor* divinus in corde effuſus: *vita* nova interna. c. V. 5. VI. 4.
VII. *Iuſtitiæ* libera ſervitus in bonis operibus. c. VI. 12.

Ex hoc conſpectu patet, quare Paulus juſtificationem per fidem ſolam adverſus dubitantes errantesve probans, ſæpe mentionem faciat doni Spiritûs ſancti, & aliorum, quæ juſtificationem conſequuntur. Ex fide quippe eſt juſtitia: juſtitiam comitatur filiatio: filiationem conſequitur donum Spiritus ſancti cum clamore, *Abba pater*, & cum vitæ novitate. atqui fides & juſtitia per ſe non incurrit in ſenſum: donum autem Spiritus ſancti habet effectus valde conſpicuos & exſtantes. conf. *teſtatus eſt*, Act. XV. 8. Accedit, quod nobilitas horum fructuum potentiſſime redarguit vilitatem operum humanorum.

19 *ἀνθρώπινον, humanum*) Humanus ſermo frequens & quodammodo perpetuus, quo Scriptura ſe ad nos demittit. Sermo apertior non ſemper aptior ad rem ipſam. Accuſativus pro adverbio.

¶ *διὰ, propter*) Tarditas intellectus fluit ex infirmitate carnis, i. e. naturæ mere humanæ. conf. 1 Cor. III. 3.

¶ *τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν, iniquitati in iniquitatem*) Ploce, a Syro non obſervata. τὸ *iniquitati* (cui *impuritas* tanquam pars toti præmittitur) opponitur *juſtitiæ*; τὸ *iniquitatem* opponitur *ſanctificationi*. *Iuſtitia* reſpondet voluntati divinæ: *ſanctificatio*, toti quaſi naturæ divinæ. Qui juſtitiæ ſerviunt, proficiunt: *ἄνομοι, iniqui*, ſunt *iniqui*, nil amplius.

20 *τῆς ἁμαρτίας, peccati*) Hic caſus vim habet: *peccatum* vos poſſederat.

¶ *τῇ δικαιοσύνῃ, juſtitiæ*) id eſt, reſpectu juſtitiæ.

21 *τίνα οὖν καρπὸν εἴχετε τότε, ἐφ᾽ οἷς νῦν ἐπαισχύνεσθε;*) Tota hæc periocha vim habet interrogationis negantis. Iuſtos ait habere *fructum* ſuum in ſanctificationem: ſed *fructûs* nomine haud dignatur ea, quæ ſunt *ἄκαρπα*, Eph. V. 11. Ait igitur: quæ vobis nunc pudorem incutiunt, ea antehac non ſane fuere *fructus*. Alii poſt *τότε* interrogationis ſignum ponunt, ut *ἐφ᾽ οἷς* interrogationi reſpondeat: ſed tum dixiſſet apoſtolus, *ἐφ᾽ ᾧ*, ſcil. *καρπῷ*.

¶ *νῦν, nunc*) cum reſipuiſtis.

¶ *γὰρ*) *nam*, pro *autem*: ſed majore vi ſejungendi. conf. v. 22 fin. *δὲ, autem*. ſic *γὰρ, nam*, c. V. 7.

¶ *ἐκείνων, illorum*) non, *horum*. remote ſpectat præterita.

¶ *θάνατος, mors*) Huic nomini nunquam additur epitheton *αἰώνιος, æterna*, v. 23. non modo in iis, in quibus mors cedit vitæ, ſed ne in iis quidem, qui in *ignem, cruciatum* & *exitium æternum* abibunt.

22 *νυνὶ δὲ, nunc vero*) Νυνὶ perſæpe Paulus adhibuit, ſemper cum *δὲ vero*.

¶ *ἔχετε*) *habetis*: vel, *habete*. coll. v. 19.

¶ *εἰς ἁγιασμὸν, in ſanctificationem*) Antitheton: *ἐφ᾽ οἷς ἐπαισχύνεσθε*. Eſtis ſanctum Dei ſacerdotium. Videtur reſpici Amos II. 11. לנזרים LXX, *εἰς ἁγιασμόν*.

23 *τὰ, τὸ*) Nota ſubjecti.

¶ *ὀψώνια - χάρισμα, ſtipendia - donativum*) Mala opera mercedem ſuam merentur, non bona: nam illa ſtipendium habent, hæc donativum. *ὀψώνια, ſtipendia*, plurale: *χάρισμα, donativum*, ſingulare, majore vi. *θάνατος, mors*, ſine articulo: *ἡ ζωὴ, vita*, contra.

CAP. VII.

1 Ἢ, *an*) Interrogatio disjunctiva. Arcte hæc cohærent cum cap. VI. cujus v. 6. 14. 21. verba extant hoc capite recurrentia, *καταργεῖσθαι, κυριεύειν, καρπὸς, θάνατος κτλ.* Continuatur collatio ſtatus veteris & novi.

¶ *γινώσκουσι, cognoſcentibus*) Iudæis: quan-

quanquam omnium christianorum est legem scire.

¶ ὁ νόμος, *lex*) v. gr. matrimonialis.

¶ τοῦ ἀνθρώπου, *homini*) id est, *mulieri*. v. 2. conf. 1 Petr. III. 4.

¶ ἐφ' ὅσον, *quoad*) nec diutius, nec minus diu.

¶ ζῇ, *vivit*) Lex. Prosopopoeia. In apodosi vita & mors adscribitur non legi, sed nobis. Hîc autem est protasis, in qua legi ipsi adscribitur vita vel mors, & marito.

2 ὕπανδρος) Sic LXX.

¶ δέδεται, *ligata est*) Construi potest cum *viro*, & cum *legi*.

¶ τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρὸς) Non incommode statuas appositionem: *a lege, viro*.

3 χρηματίσει) scil. ἑαυτὴν, *subibit appellationem adulteræ*, idque vi legis. *Ipsa sibi appellationem* adulteræ *contrahet*.

¶ ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ) LXX, Deut. XXIV. 2.

4 ὥστε) Hoc majorem vim habet, quam si dixisset, οὕτως.

¶ ἐθανατώθητε) *mortificati estis*. id plus notat, quam *mortui estis*. Comparationis summa est: maritus vel uxor, conjugis morte, libertati restituitur. nam in protasi pars moriens est vir: in apodosi pars moriens ea est, quæ respondet mulieri.

¶ διὰ τοῦ σώματος, *per corpus*) Magnum mysterium. Cur in expiatione peccati mentio fit plerumque corporis Christi præ anima? Resp. Peccati theatrum & officina caro nostra est: huic medetur sancta caro filii Dei.

¶ ἐγερθέντι, *excitato*) adeoque viventi.

¶ καρποφορήσωμεν, *fructificaremus*) A secunda persona venit ad primam. *fructus* respondet proli: nam similitudo est a matrimonio.

5 ἦμεν ἐν τῇ σαρκὶ) *eramus in carne*, i.e. carnales. vid. oppositum, v. 6 fin.

¶ διὰ, *per*) v. 8.

¶ τῷ θανάτῳ) ei *morti*, de qua v. 13. c. VIII. 6.

6 ἀποθανόντες, *mortui*) Sic v. 4, *mortificati estis*, de ea parte, quæ respondet mulieri. conf. Gal. II. 19.

¶ κατειχόμεθα) Verbum significans. conf. συνέκλεισε, c. XI. 32. ἐφρουρούμεθα. Gal. III. 23.

¶ ἐν καινότητι πνεύματος, καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος, *in novitate Spiritus, ac non vetustati literæ*) Idem antitheton, c. II. 29. 2 Cor. III. 6. *Litera* non est lex per se spectata, quippe quæ spiritualis est & viva, v. 14. Act. VII. 38. sed respectu peccatoris, cui Spiritum & vitam dare nequit, sed morti eum relinquit, quin etiam profundius addicit. quanquam ille interim præstare affectet, quod litera ejusque sonus fieri jubet; ut species & nomen remaneat, sicut mortua manus est manus. Per evangelium autem & fidem datur Spiritus, vitam & novitatem tribuens. 2 Cor. III. 6. coll. Ioh. VI. 63. *Vetustatis* & *novitatis* vocabulo Paulus spectat duo testamenta. quanquam credentes jam olim habuere primitias novi; & hodie non credentes retinent reliquias, immo totam vim V. T. Observa etiam *in* semel, non bis, positum. *Vetustati* servivimus, non Deo, conf. Gal. IV. 9, οἷς, *quibus*: nunc, non novitati, sed, *in novitate*, servimus Deo. c. VI. 22.

7 ὁ νόμος ἁμαρτία; *lex peccatum?*) Sic fortasse objiciet, qui audierit, eadem de lege & de peccato prædicari: num lex est peccatum sive causa peccati peccaminosa? conf. v. 13 not.

¶ τὴν ἁμαρτίαν, *peccatum*) Observanda iterum proprietas verborum & differentia:

ὁ νόμος· τὸ λέγειν τοῦ νόμου.
ἡ ἁμαρτία· ἡ ἐπιθυμία.

οὐκ ἔγνων, (a γινώσκω·) οὐκ ἤδειν, (ab οἶδα.) Ἁμαρτία, *peccatum*, est quasi materia peccans, ex qua *omnis* morbus & paroxysmus *concupiscentiæ*.

¶ οὐκ ἔγνων, *non noram*) Sæpe Paulus indefinitum sermonem proponit per primam personam, non solum perspicuitatis gratia, sed ex perpetua applicatione ad se ipsum. vid. 1 Cor. V. 12. VI. 12. Et sic hoc loco.

¶ τήν τε γὰρ ἐπιθυμίαν, *etenim concupiscentiam*) Penitior & reconditior est ἡ ἁμαρτία, *peccatum*: ἡ ἐπιθυμία, *concupiscentia*, magis in sensum incurrit, eademque *peccatum* prodit, ut fumus ignem. Hunc διορισμὸν, hanc contradistinctionem, indicant particulæ, τε γὰρ, *etenim*. & *peccatum*, unum illud malum inhabitans, operatur *concupiscentiam* variam: v. seq. & rursum concupiscentia parit peccatum consummatum. Iac. I. 15.

¶ οὐκ ᾔδειν) *non noram*, concupiscentiam esse malam. vel potius, non noram ipsam concupiscentiam. motus demum incurrit in oculos.

¶ ἔλεγεν, *diceret*) Dixit autem, per se; tum, in animo meo. conf. *veniente*, v. 9.

8 διὰ τῆς ἐντολῆς, *per præceptum*) Constr. cum verbo seq. uti v. 11 bis.

¶ χωρὶς-νεκρὰ, *sine-mortuum*) Axioma.

¶ νεκρὰ, *mortuum*) sc. *erat*: non ita furebat per concupiscentiam. vel: *est*.

9 ἔζων, *vivebam*) ζῆν h. l. non significat duntaxat *degere*; sed ponitur in expressa antithesi ad *mortem*. conf. v. seq.

¶ χωρὶς νόμου, *sine lege*) lege amota, procul habita, quasi nulla esset.

¶ ἐλθούσης) Antitheton, χωρίς.

¶ ἐντολῆς, *præcepto*) ἐντολὴ, *præceptum*, pars est legis, addita expressiore connotatione virtutis coactivæ, quæ coercet, injungit, urget, prohibet, minatur.

¶ ἀνέζησεν) *revixit*, sicut vixerat, quum per Adamum intrasset in mundum.

10 ἀπέθανον, *mortuus sum*) vitam illam meam amisi.

¶ εὑρέθη, *repertum est*) Sic, εὑρίσκω *reperio*. v. 21.

¶ εἰς ζωὴν, *in vitam*) ratione intentionis divinæ primæ, &, aliter, ratione meæ opinionis, quam mihi habebam *vivens sine lege*.

¶ αὕτη) *hæc*, eadem.

11 ἐξηπάτησε, *decepit*) in avia duxit, sicut latro viatorem. ad vitam me tendere putans, in mortem incidi.

¶ ἀπέκτεινεν, *occidit*) Hic terminus œconomiæ peccati, in confinio gratiæ.

12 ἅγιος, *sancta*) Subaudi ex seqq. & *justa & bona*. quanquam hæc synonyma potissimum ad defendendum *præceptum*, cum sua virtute pungente, opus fuit cumulari. *sancta*, *justa*, *bona*, ratione causæ efficientis, formæ, finis; (ut habent *Dorschei Notæ ms.*) vel, *sancta*, respectu officiorum erga Deum: *justa*, respectu proximi: *bona*, respectu naturæ meæ; cui convenit, quicquid præcipitur, nam vita promittitur. v. 10. Ex his tribus epithetis convenientissime tertium assumitur versu seq.

13 τὸ) *igitur, quod bonum est*-. Vis articuli notanda.

¶ θάνατος, *mors*) *malum* maximum, & mortis, mali maximi, causa: κατεργαζομένη *operans*.

¶ ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία, *sed peccatum*) Sc. *mihi factum est mors*. neque enim participium κατεργαζομένη *operans* sine verbo substantivo prædicatum constituit.

¶ ἵνα φανῇ ἁμαρτία, *ut appareret peccatum*)

catum) Ploce. peccatum, minime *bonum*. Hoc cohæret cum anteced.

¶ διὰ τȣ̃ ἀγαθȣ̃ - θάνατον, *per bonum - mortem*) Paradoxon. & magna vi epitheton *bonum* adhibetur pro ſubſtantivo *legem*.

¶ κατεργαζομένη, *operans*) Participium, ita reſolvendum : peccatum mihi mors factum eſt, *quippe quod* mihi vel per bonum patravit mortem. Non eſt tautologia ; nam illud *per bonum* vim ſuperaddit ſecundæ parti hujus ſententiæ.

¶ ἵνα γένηται, *ut fieret*) Hoc pendet ab *operans*. Sic ἵνα *ut* duplex gradationem facit. Si quis malit anaphoram ſtatuere, ſic quoque priorem partem declarabit altera.

¶ καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς) Caſtellio : *quam peccantiſſimum*. quia ſc. per *bonum*, per præceptum, operatur *malum*, mortem.

¶ διὰ, *per*) Conſtr. cum *fieret*.

14 πνευματικός ἐστιν, *ſpiritualis eſt*) requirit, ut ſenſus omnis humanus reſpondeat ſenſui Dei : Deus autem eſt Spiritus.

¶ σαρκικὸς, *carnalis*) v. 18.

¶ εἰμὶ, *ſum*) Paulus comparato inter ſe duplici ſtatu fidelium, priſtino in carne, v. 5. & præſenti in ſpiritu, v. 6. deinceps a deſcriptione prioris ad deſcriptionem alterius contendens, id agit, ut & duabus objectionibus, quæ ex illa comparatione his verbis formari poſſent: *ergo lex eſt peccatum*, v. 7. &, *ergo lex eſt mors*, v. 13. ſatisfaciat, & earum ſolutioni totum intexat proceſſum hominis a ſtatu ſub lege ad ſtatum ſub gratia cogitantis, ſuſpirantis, contendentis atque enitentis, legisque in ea re functionem oſtendat. id, inquam, agit v. 7-25, donec c. VIII. 1 ſ. ad ulteriora pergit. Itaque hoc verſu 14 nec particula *enim* ullum omnino, nedum res ipſa tam grandem patitur ſaltum fieri ab uno ſtatu in alterum. nam Paulus ſtatum carnalem, hoc verſu, & ſpiritualem, c. VIII. 4. tum, ſervitutem verſu hoc & 23. libertatemque, c. VIII. 2. e diametro inter ſeſe opponit. Vtitur autem ante verſum 14 verbis præteriti temporis ; tum, expeditioris ſermonis cauſa, præſentis, in præteritum reſolvendis, perinde ut alibi caſus, modos &c. facilitatis gratia, permutare ſolet : & v. gr. mox c. VIII. 2. 3. a numero ſingulari ad pluralem, ibidem v. 9 a prima perſona ad ſecundam tranſit. Eoque commodius a præterito tempore ad præſens flectitur oratio, quod ſtatûs illius legalis indolem tum demum vere intelligat, poſtquam ſub gratiam venerit; & ex præſenti liquidius poſſit judicare de præterito. Denique unus ille idemque ſtatus proceſſusque varios habet gradus, vel magis præterito vel minus præterito tempore exprimendos; & ſenſim ſuſpirat, connititur, enititur ad libertatem : inde paulatim ſerenior fit oratio apoſtoli, ut videbimus. *Hinc minus mirandum, cur in diverſa abeant interpretes.* alii ex priore, alii ex poſteriore periochæ hujus parte nervos quærunt, & tamen totam periocham de ſimplici ſtatu exponere conantur, vel ſub peccato, vel ſub gratia.

¶ πεπραμένος, *venditus*) Servus venditus miſerior eſt, quam verna : & venditus dicitur homo, quia ab initio non fuerat ſervus. Idem verbum, Iud. III. 8. *Venditus : captus*. v. 23.

15 ὃ γὰρ, *quod enim*) Deſcribit ſervitutem, ita ut non excuſet ſe, ſed ut peccati tyrannidem accuſet, & miſeriam ſuam deploret. v. 17. 20. Γὰρ, *enim*, pertinet ad confirmandum τὸ *venditus*. Mancipium indigno domino primum ſervit cum gaudio, deinde cum mœrore; poſtremo jugum excutit.

¶ ȣ̓ γινώσκω) *non agnoſco*, ut bonum: oppoſitum, *odi*.

¶ θέλω,

¶ θέλω, *volo*) Non dicit *amo*, quod plus esset, sed *volo*, oppositurus mox τὸ *odi*.

¶ πράσσω-ποιῶ) Differunt verba. ȣ πράσσω, *non ago*, res non deducitur in actum: ποιῶ, *facio*, intus & extra. Permutantur hæc verba v. 19. c. XIII. 3 f.

16 σύμφημι, *consentio*) Plus dicit συνήδομαι, *delector*, v. 22 not. Assensus hominis, legi contra semet ipsum præstitus, illustris character est religionis, magnum testimonium de Deo.

¶ καλὸς, *pulcra*) Lex etiam præscindendo a legalitate, pulcritudinem habet καλὸς, *pulcra*, sanctitatem, justitiam & bonitatem dicit. v. 12.

17 ȣκ ἔτι, *jam non*) Hoc repetitur v. 20.

¶ οἰκȣ̃σα, *habitans*) v. 18. 20. Id verbum deinde dicitur de Spiritu. c. VIII. 9.

18 οἶδα, *novi*) Hæc ipsa notitia est pars hujus status, qui describitur.

¶ τȣτέςιν, *hoc est*) Limitat. *me* plus est, quam *carne mea*: & tamen *caro* non dicitur ipsum peccatum, (notand. contra Flacium:) sed dicit Paulus: peccatum habitat in carne. Et jam aliquid boni secum vehit hic status, de quo Paulus agit.

¶ θέλειν, *velle*) Accusativus, *bonum*, non additur: & hujus orationis tenuitas tenuitatem τȣ̃ *velle* exprimit.

¶ παράκειται) *jacet in conspectu*, sine victoria. Antitheton, de perficiendo bono, *non*, mox. Mens mea quærens, non reperit in re.

20 ȣκ ἔτι) *jam non*: sc. ut antea perficiebam ego. Sensim exoritur serenitas & liberatio aliqua.

21 εὑρίσκω) in hac pugna & ærumna *invenio* legem, sine qua vivebam antea. Tantum. Propositio repetitur.

¶ τ̀ νόμον) *legem* ipsam, sanctam in se.

¶ τῷ θέλοντι, *volenti*) Dativus commodi. Legem invenio, mihi non peccaminosam aut letalem. Egregia sermonis subtilitate exprimuntur prima stamina harmoniæ, amicitiæ & consensionis inter legem & hominem. Considerate præponitur participium, *volenti mihi*, in antitheto ad *mihi* alterum mox absolute positum. Cum *volenti* conf. Phil. II. 13.

¶ ὅτι) *quia*.

¶ παράκειται, *adjacet*) Hîc bilanx commutatur. nam v. 18 voluntas bona *adjacet*, ut pars debilior: nunc malum *adjacet*, ut pars debilior, non mala voluntas.

22 συνήδομαι, *delector*) Hoc quoque jam plus est, quam σύμφημι *consentio*, v. 16.

¶ τ̀ ἔσω, *internum*) Hic jam interni, sed tamen nondum *novi* tuetur hominis nomen. sic quoque v. 25 *mente* dicit, non *spiritu*.

23 βλέπω) *video*, ex parte animæ superiore, tanquam e specula, quæ dicitur νȣ̃ς, *mens*, & in se repositam habet conscientiam.

¶ ἕτερον) *aliam*, alienamque.

¶ μέλεσι, *membris*) Anima est, ut rex: membra sunt, ut cives: peccatum, ut hostis, culpa regis intromissus, plectendi per civium oppressionem.

¶ τῷ νόμῳ τȣ̃ νοός μȣ) *dictamini mentis meæ* Lege divina *delectatæ*.

¶ αἰχμαλωτίζοντά με, *captivantem me*) qualibet victoria actuali. Duriore rursum verbo utitur, ex sancta impatientia: allegoria, a bello. coll. *repugnantem*.

24 ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος) *me miserum, qui homo sim!* *Homo*, si peccatum abesset, tam nobilis ac beatus; cum peccato, magis optat, non esse homo, quam talis esse homo. *homo* dicit statum *hominis* per se, ut est naturâ. Hæc quiritatio sum-

summum est in lucta, & ex illa homo opis suæ nil esse expertus, quasi imprudens incipit orare, *quis me liberabit?* quæritque liberationem, & exspectat, donec ad illud *quis* palam sese dat Deus in Christo. *Articulus mortis mysticæ.* Ex hoc sensu fideles quiddam trahunt usque ad obitum. c. VIII. 23.

¶ ῥύσεται, *liberabit*) vi opus est. Verbum proprie adhibitum. nam ῥύεσθαι, ἐκ ΘΑΝΑΤΟΥ ἕλκειν. Ammonius ex Aristoxeno.

¶ ἐκ) *ex.*

¶ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου, *corpore mortis*) corpore ob peccatum mortuo. c. VIII. 10. Mors corporis est plena exsecutio mortis illius, de qua v. 13. & tamen in morte fit liberatio.

¶ τούτου) σῶμα θανάτου τούτου dicitur pro σῶμα θανάτου τοῦτο. conf. Act. V. 20 not.

25 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Hoc de improviso tanquam perfugium unicum suavissime commemoratur, & nunc demum recte agnoscitur. Sententia categorica est: Deus me *liberabit* per Christum; non meæ res opis est. eaque sententia summam rerum innuit: accedit autem modus moralis (de quo ad cap. VI. 17.) *gratias ago.* [Vti 1 Cor. XV. 57 sententia est: Deus dat nobis victoriam: sed accedit ἦθος sive modus, *Deo gratia.*] Et τὸ *gratias ago* tanquam hymnus lætus ex adverso respondet questui miserabili, qui exstat v. præc. *me miserum.*

¶ οὖν, *ergo*) Concludit ea, in quæ ingressus erat versu 7.

¶ αὐτὸς ἐγὼ) *ipse ego.*

¶ νόμῳ θεοῦ - νόμῳ ἁμαρτίας, *legi Dei - legi peccati*) νόμῳ Dativus, non sextus casus. v. 23. Iam homo est in æquilibrio servitutis & libertatis, idemque tamen ad libertatem anhelans legem sanctam ab omni culpa immunem agnoscit.

CAP. VIII.

1 Οὐδὲν ἄρα νῦν κατάκριμα, *nulla ergo nunc condemnatio*) Nunc venit ad liberationem & libertatem. Non autem ponit adversativam δὲ, *autem*, sed conclusivam ἄρα, *ergo*: (conf. ad cap. II. 1.) quia jam in fine capitis VII. confinia hujus status attigit. Nunc etiam plane ex diverticulo eximio in viam redit, quæ habetur c. VII. 6. Indicio est & posita ibi & hîc resumta *nunc* particula, quæ tempus præsens (ut Germ. *Würklich*) denotat. Ad *condemnatio* ref. *condemnavit.* v. 3.

1. 2 περιπατοῦσιν· ὁ γὰρ νόμος, *ambulantibus: lex enim*) Suspendit orationem ætiologia per parenthesin (*lex enim - mortis: - ambulantibus* v. 4.) qua per epanalepsin clausa, orationem complet illud, *sed secundum spiritum.* ubi τὸ *sed* potius ad *non* v. 1, quam ad *non* v. 4, opponitur.

2 νόμος τοῦ πνεύματος, *lex spiritus*) evangelium cordi inscriptum. coll. c. III. 27. 2 Cor. III. 8.

¶ ἠλευθέρωσέ με, *liberavit me*) Verbum lene, in præterito: antea posuerat verbum gravius, ῥύσεται, in futuro. Quod homini sub lege difficile videtur, id gratia facillimum reddit, vel potius ipsa facit. Vtrumque opponitur τῷ *captivantem.* c. VII. 23.

¶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, *peccati & mortis*) Respicit ea, quæ pro lege Dei dixit c. VII. 7 & 13. Observa, quod hîc ponitur &, ineunte versu non ponitur, in antitheto, *spiritûs vitæ*, ubi aut est asyndeton, *spiritûs, vitæ*, aut ita resolvendum, τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς, *spiritus vitæ.*

3 τὸ) Habet hoc vim epitheti, sic resolvendi: Deus perfecit condemnationem peccati, legi impossibilem.

¶ τοῦ νόμου) *legis*, non modo ceremonialis,

alis, sed etiam moralis. nam si lex moralis expers esset hujus *impossibilis*, non opus fuisset, mitti filium Dei. Porro *impossibile*, privatio, præsupponit habitum: olim potuit justitiam & vitam præstare lex. c. VII. 10. Hinc homo primæ illius viæ vestigia etiam post lapsum tam libenter sequitur.

¶ ἑαυτοῦ) ἴδιον, v. 32. *suum*, in quem nil poterat peccatum & mors.

¶ πέμψας, *mittens*) Hoc quandam quasi elongationem Filii a Patre, ut esset mediator, denotat.

¶ ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας, *in similitudine carnis peccati*) Nos cum carne nostra peccato penitus infecta debueramus morti dedi: sed *Deus*, *in similitudine carnis* illius (nam similitudinem requirebat justitia) i. e. in carne Filii sui vera eademque sancta, & (quidem) *pro peccato*, *condemnavit peccatum* illud, (quod erat) in *carne* (nostra,) ut nos liberaremur. ἐν *in* constr. cum *condemnavit*. coll. *per*, c. VII. 4.

¶ περὶ ἁμαρτίας τὴν ἁμαρτίαν, *pro peccato peccatum*) Substantivum iteratum, uti Luc. XI. 17 not. Sed hîc accedit Ploce, ut indicat articulus posteriore tantum loco positus. hi duo termini ad se invicem referuntur, ut *similitudo carnis* & *caro*.

¶ κατέκρινε, *condemnavit*) omnem vim ademit, confecit, peregit, interemit, *virtute privavit* peccatum, quod in filium Dei erat conjectum. Oppositum τοῦ *justificare*. v. 1. c. V. 18 not. & 2 Cor. III. 9.

4 τὸ δικαίωμα, *jus*) Antitheton, *condemnatio*. v. 1.

¶ πληρωθῇ, *impleretur*) Id *implementum* describitur mox, v. 5-11. inde *enim*, v. 5.

¶ ἐν ἡμῖν) *in nobis*.

¶ μὴ κατὰ σάρκα, *non secundum carnem*) Antitheton: *in carne*. v. 3. Nunc demum evasit Paulus ad apertum discrimen *carnis* & *Spiritus*. Spiritus denotat vel Spiritum Dei, vel spiritum fidelium. v. 16. Hic est vis nova ab Illo producta in nobis & sustentata: & de hoc sermo est, ubicunque *caro* stat in opposito.

5 οἱ γὰρ, *qui enim*) Ab hoc loco Paulus primario describit statum fidelium; & secundario, pro eo illustrando, contrarium.

¶ ὄντες, *qui sunt*) Status.

¶ φρονοῦσι, *sentiunt*) Sensus, e statu fluens.

6 Φρόνημα, *sensus*) Gall. *sentiment*. Resp. *sentiunt*. v. 5.

¶ θάνατος - ζωὴ, *mors - vita*) Conf. c. VI. 23.

¶ ζωὴ καὶ εἰρήνη, *vita & pax*) Addito verbo, *pax*, præparat sibi transitionem ad v. seq. ubi describitur *inimicitia*.

8 δὲ) ἐπιτατικόν.

¶ ἀρέσαι) ἀρέσκω h. l. ut sæpe, significat, non solum, *placeo*, sed, *placere studeo*. 1 Cor. X. 33. Gal. I. 10. affine, *subjici*, v. præc.

9 πνεῦμα θεοῦ, πνεῦμα χριστοῦ, *spiritus Dei*, *spiritum Christi*) Testimonium illustre de S. Trinitate, ejusque œconomia in corde fidelium. conf. cap. V. 8. 5. XIV. 17. 18. XV. 16. 30. Marc. XII. 36. Ioh. XV. 26. Gal. IV. 6. Eph. I. 17. II. 18. 22. 1 Petr. I. 2. Act. II. 33. Hebr. II. 3. 4. 1 Cor. VI. 11. 13 s. 2 Cor. III. 3 s. Ad *Dei* ref. v. 11. & antea ad *Christi* ref. v. 10. Nam Gnorismata hoc ordine procedant: Qui Spiritum habet, Christum habet: qui Christum habet, Deum habet. Conf. de tali ordine, 1 Cor. XII. 4 s. Eph. IV. 4 s.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) *in*, particula valde observanda hoc capite, v. 1-4. 8-11. 15. de statu carnali & spirituali. Nos in Deo; Deus in nobis.

¶ οὐκ ἔστιν) *hic* demum non est Christi: adeoque hæc tota oratio ad eum non pertinet.

¶ αὐτοῦ, *illius*) Christi. Christianus est, qui Christi est.

10 εἰ δὲ χριςὸς, *si vero Christus*) Vbi Spiritus Christi est, ibi Christus est. conf. v. præc.

¶ σῶμα) *corpus*, peccaminosum. nam hîc Spiritui, non animæ, opponitur.

¶ νεκρὸν) Concretum. *mortuum* dicit, pro, *moriturum*, magna vi: morti adjudicatum deditumque. Sic censent, in quibus succedit separatio animæ & spiritus.

¶ δὲ, *vero*) Oppositio immediata, quæ Purgatorium excludit, neque *corpori*, neque *spiritui* accommodatum, neque cum reliqua epistolæ hujus plenissimæ œconomia conveniens. v.30.34.38. c.VI.22 s.

¶ ζωὴ, *vita*) Abstractum.

¶ διὰ, *propter*) Iustitia parit vitam, ut peccatum mortem ; non vita justitiam. contra Pontificios.

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) *Iustus-vivet.*

11 ἰησȣ̃ν, *Iesum*) Mox, in apodosi, *Christum.* Appellatio *Iesu* spectat ad ipsum; *Christi*, refertur ad nos.

¶ ζωοποιήσει, *vivificabit*) Conf. *vita.* v.6. Hæc vita nescit condemnationem. v.1.

¶ διὰ) *propter.* 2 Cor.I.22. Vnus idemque est Spiritus, qui Christi est, & qui est in fidelibus. ergo ut Christus vivit, sic fideles vivent.

12 ἐσμὲν) *sumus*, nos ipsos agnoscimus & ducimus. Didascalia vergens ad hortationem,(sic *sumus* ponitur etiam Gal.IV. 31.)& præsupponens homines spontaneos.

¶ ὀυ τῇ σαρκὶ, *non carni*) Subaudi, *sed spiritui.* Sed hoc eleganter subaudiendum relinquitur. *Debiti* sensum *lubentia* temperat.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) quæ nos in servitutem revocare conatur.

13 ζήσεσθε, *vivetis*) Non dicit, μέλλετε ζῆν, *victuri estis vitam*; sed, ζήσεσθε, *manebitis in vita.* In pœnitentia eorum, in quibus caro dominata erat, & in tentatione eorum, inquibus spiritus regnat, caro & spiritus quasi in æquilibrium veniunt; gratia illos, peccato hos præveniente : utramcunque in partem homo se vertit, ab ea denominationem accipit. Ab hoc loco Paulus plane missum facit carnalem statum, & pertexta ea parte, quam cap. VI.1. inceperat, purum statum vitalem fidelium describit.

14 ἄγονται) Medium : *ducuntur*, libenter.

¶ ὑιοὶ, *filii*) Filiis datur Spiritus. Gal. IV. 6. Ab hoc loco ingreditur Paulus ad ea tractanda, quæ deinde verbo *glorificavit* complectitur. v.30. Non autem meram describit gloriam, sed ut gustus ejus adhuc cruce diluitur. Est ergo summa : per passiones ad gloriam. intexitur sustentatio in passionibus. Hinc totus sermonis nexus patebit.

15 γὰρ, *enim*) Respicit *filii*, v. præced.

¶ πνεῦμα δȣλείας, *spiritum servitutis*) Spiritus sanctus ne in veteri quidem testamento fuit Spiritus servitutis ; sed apud fideles, in quibus habitabat, ita suam vim explicavit, ut tamen subesset sensus & affectus, qui quiddam ex servitute traheret, apud *parvulos.* Gal.IV. 1.

¶ πάλιν) *iterum*, ut antea. Habuerant Romani in gentilismo timorem vanum ; sed non spiritum timoris, ut habuerant ii, in quorum locum venerant gentes. Ecclesia omnium temporum est quasi una quædam persona moralis. sic, *iterum*, Gal. IV. 9. V. 1.

¶ εἰς φόβον, *in timorem*) Vid. Hebr. II. 15 not.

¶ ὑιοθεσίας, *adoptionis*) Vid. Gal. IV. 1 s.

¶ κράζομεν, *clamamus*) singuli & universi. *Clamor*, sermo vehemens, cum desiderio, fiducia, jure, constantia. Et ipse Spi-

Spiritus *clamat: Abba pater.* Gal. IV. 6 not.

16 τῷ) Spiritus noster *testatur:* Spiritus Dei ipse *una testatur* cum spiritu nostro. Beati, qui testimonium distincte sentiunt. αὐτὸ τὸ refertur ad v. 14.

17 συγκληρονόμοι, *coheredes*) ut sciamus, plane magnam esse hereditatem, quam Deus dat nobis: nam Filio suo utique magnam dedit.

¶ εἴπερ, *siquidem*) Hæc clausula est propositio nova, respectu eorum, quæ sequuntur.

¶ συμπάσχομεν, *una patimur*) Huc ref. *passiones* v. seq. & sic, *una glorificemur*, & *gloriam*.

18 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur modo mentionem fecerit passionis & glorificationis.

¶ τοῦ νῦν καιροῦ, *præsentis temporis*) Crux major in N. T. quam olim fuit, sed est brevis. Καιρὸς, *tempus* breve. *præsens* & *futurum* inter se opponuntur.

¶ πρὸς, *ad*) id est, si comparemus invicem.

¶ εἰς ἡμᾶς) *in nos.* conf. 2 Cor. V. 2.

18, 19 ἀποκαλυφθῆναι - ἀποκάλυψιν) *Revelatur* gloria: & tum *revelantur* etiam filii Dei.

19 ἀποκαραδοκία) Hoc notat spem rei appropinquantis, & nixum animi cupide in eam inhiantis. *Exspectatio creaturæ*, i. e. creatura exspectans. Luth. in Post. eccl. h. l. *das endliche Harren.*

¶ τῆς κτίσεως, *creaturæ*) *Creatura* h. l. non denotat angelos, a *vanitate* immunes; nec homines duntaxat quoscunque, quanquam ne vanissimi quidem homines excluduntur, qui etsi in strepitu vitæ vanitatem pro libertate habent, & gemitum partim obruunt, partim dissimulant: tamen per tempora sobria, quieta, insomnia, calamitosa, suspiriorum vim, aure divina colligente, emittunt: neque excluduntur gentiles probi: fideles autem diserte opponuntur *creaturæ.* Quod superest, denotat creaturarum universitatem, visibilium: (uti κτίσμα *Macario* passim notat *creaturam* visibilem. Homil. VI. § V &c.) & pro suo quodque genus captu. Sicut se habet creatura cuncta ad filios Dei, sic se habent prædicata illius ad prædicata horum h. l. Mali nec desiderant libertatem, nec assequentur. Ad creaturam ex peccato redundarunt incommoda: ad creaturam ex gloria filiorum Dei redundabit recreatio.

¶ υἱῶν) τέκνων. v. 21.

¶ ἀπεκδέχεται) Ἀπὸ in composito hoc denotat exspectationem rei *speratæ* ex promissione. Idem verbum, v. 23. Et sic modo, ἀποκαραδοκία.

20 ματαιότητι, *vanitati*) unde primus, quem Scriptura laudat, fidelium, הבל dictus. Et *vanitati* & *corruptioni* opponitur *gloria*, & maxima *vanitas* est idololatria. c. I. 21. 23. *Vanitas*, abusus & consumtio. ipsi spiritus maligni dominantur in creaturam.

¶ ὑπετάγη, *subjecta est*) Passivum, media significatione, prosopopœiæ tamen quiddam habente.

¶ οὐχ ἑκοῦσα, *non volens*) nam initio aliter fuit. inde mavult *subjici Christo.* Hebr. II. 7 s.

¶ διὰ τὸν ὑποτάξαντα, *propter eum, qui subjecit*) id est, propter Deum. Gen. III. 17. V. 29. Adamus eam obnoxiam vanitati fecit, non *subjecit.*

21 ἐπ' ἐλπίδι, *super spe*) Constr. cum *subjecta est.* Sic, *super spe*, absolute positum, Act. II. 26. Et conf. *spe*, v. 24.

¶ αὐτὴ ἡ κτίσις) *ipsa*, videlicet *creatura.*

¶ ἐλευθερωθήσεται, *liberabitur*) Liberatio non fit per plenam destructionem: alias quadrupedes, quum jugulantur, cum voluptate caderent.

¶ ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης, *a servitute corruptionis in libertatem gloriæ*) *A* notat terminum a quo; *in*, terminum ad quem. *Servitus* & *libertas* est *creaturæ* : *corruptio* & *gloria* hominum, fidelium.

¶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν, *in libertatem*) *ut libere serviant gloriæ filiorum.* Cluverus.

22 γὰρ, *enim*) Supponit hæc ætiologia, gemitum creaturæ non esse irritum, sed audiri a Deo.

¶ πᾶσα) *cuncta*. Consideratur, ut unum quoddam totum. conf. v. 28. 32. 39.

¶ συστενάζει, *simul suspirat*) suspiriis junctis. Singulare exemplum habet *Dio* l.b. 39, de *ejulatu* elephantorum, quos Pompejus, contra fidem datam, ut homines interpretabantur, in ludos insumpsit: quo ipse populus ita commotus est, ut imperatori diras imprecaretur.

¶ ἄχρι, *usque*) Innuit, finem fore ejus gemitus & dolorum.

23 οὐ μόνον δὲ, *non solum vero*) Concludit a suspirio forti ad suspirium multo fortius.

¶ αὐτοὶ - καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ, *ipsi - etiam nos ipsi*) Prius *ipsi* refertur per antitheton ad *creaturam*, v. 22. posterius, ad v. 26, de *Spiritu* : & tamen unum idemque subjectum denotat; alias dixisset apostolus, αὐτοὶ οἱ τὴν ἀπαρχὴν κτλ.

¶ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος, *primitias spiritus*) i. e. *Spiritum*, qui est *primitiæ*. vid. 2 Cor. I. 22 not. *Sumus primitiæ quædam creaturarum Dei*, Iac. I. 18. habemusque *primitias spiritus*. atque idem Spiritus penetrat omnes *creaturas*. Ps. CXXXIX. 7.

¶ ἔχοντες, *habentes*) Hoc involvit caussam, *quia habemus*.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in nobis ipsis*) Significat, fidelium gemitum longe differre a gemitu creaturæ.

¶ στενάζομεν) στενάζω h. l. & v. 22 significat *cum gemitu desiderare*. coll. 2 Cor. V. 4.

¶ τὴν) Hic articulus ostendit, appositione, si eam resolvas, hanc contineri sententiam : *redemtio corporis nostri, est adoptio.*

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν, *liberationem*) Hæc erit in die novissimo, quem sibi jam tum imminere proponebant. Affine ἐλευθερία, *libertas*.

24 ἐλπίδι) Dativus, non medii, sed modi. ita *salvati sumus*, ut supersit etiamnum, quod speremus, & salutem & gloriam. Limitat præsentem salutem, sed, dum limitat, hoc ipso eam præsupponit.

¶ τί καὶ) *cur etiam* sperat ille id? cum visione, non est spe opus. Beati erunt certi de æternitate suæ beatitudinis; quia non egebunt spe : adeoque erunt confirmati.

25 εἰ δὲ, *si vero*) Ex natura spei deducit fidelium exspectationem.

26 καὶ, *etiam*) Non solum creatura omnis suspirat, sed Ipse Spiritus fert auxilium.

¶ συναντιλαμβάνεται) σὺν in hoc composito, ut in συμμαρτυρεῖ. v. 16.

¶ ταῖς ἀσθενείαις) *infirmitatibus*, quæ sunt in nostra cognitione & in nostris votis, abstractum pro concreto : *infirmitatibus*, id est, orationibus, quæ per se infirmæ sunt.

¶ γὰρ, *nam*) Explicat Paulus, quæ sint *infirmitates*.

¶ τί - καθὸ, *quid - sicut*) Conf. *quomodo aut quid.* Matth. X. 19.

¶ ὑπερεντυγχάνει) ὑπὲρ, *super* : uti v. 37, ὑπερνικῶμεν & , ὑπερεπερίσσευσεν, c. V. 20.

¶ στεναγμοῖς, *suspiriis*) Omne suspirium proficiscitur (thema, στενὸς) ex angustiis. itaque materia suspiriorum est ex nobis : sed

sed formam inducit Spiritus sanctus, unde suspiria, vel ex tristitia, vel ex gaudio, fidelibus sunt ineffabilia.

27 δὲ) Ref. ad α privativum in ἀλαλήτοις.

¶ τὰς καρδίας, *corda*) In cordibus habitat Spiritus, & *intercedit*. Christus, in cœlo.

¶ τὸ φρόνημα τοῦ πνεύματος, *sensum spiritus*) v. 6.

¶ τοῦ πνεύματος, *Spiritus*) sancti. v. præc.

¶ κατὰ) *ad*. κατὰ θεὸν, non κατὰ ἄνθρωπον. (conf. 1 Ioh. III. 20.) ut Deo dignum, eique acceptum & manifestum est. Spiritus sanctus intelligit stilum curiæ cœlestis, Patri acceptum. Emphasin habet hoc, commate ineunte.

¶ ὑπὲρ ἁγίων, *pro sanctis*) Non additur articulus. *sancti* sunt, & *Deo* propinqui, & auxilio digni, pro quibus *intercedit*.

28 οἴδαμεν δὲ, *novimus autem*) Antitheton: *non novimus*. v. 26.

¶ τοῖς ἀγαπῶσι, *amantibus*) Hîc describitur subjectum a fructu eorum, quæ hactenus dicta sunt, amore erga Deum; qui *amor* etiam facit, ut fideles *omnia*, quæ Deus immittit, dextre in bonam partem accipiant, & omnia constanter pervincant. Mox in *vocatis* denotatur causa, cur huic subjecto tam lautum prædicatum tribuatur.

¶ πάντα συνεργεῖ) *omnia cooperantur*, per suspiria & aliis modis. Sic 1 Macc. XII. 1: ὁ καιρὸς αὐτῷ συνεργεῖ.

¶ εἰς ἀγαθὸν, *in bonum*) ad glorificationem usque. v. 30 fin.

¶ τοῖς κατὰ πρόθεσιν κλητοῖς οὖσιν, *iis qui secundum propositum vocati sunt*) Nova propositio respectu eorum, quæ sequuntur. Anakephalæosin totius beneficii, in justificatione & glorificatione siti, versu 30 dare instituens, regreditur nunc primum ad summas ejus radices, ex his ipsis fructibus dulcissimis demum noscendas, simulque præludit capiti nono. πρόθεσις *propositum* est, quod Deus constituit de salute suorum. κλητοῖς, *vocatis*, nomen est, non participium: quia accedit οὖσιν, qui *sunt* vocati. τὸ *propositum* explicatur v. 29. τὸ *vocati*, v. 30.

29 προέγνω) *prænovit*. Hafenrefferus vertit: *antea agnovit*. πρόθεσις *propositum* complectitur πρόγνωσιν *præcognitionem* & προορισμὸν *prædestinationem*. nam & illi & his annectitur *vocatio*. v. 28 - 30. Eph. I. 9. Et *præcognitionem* certo comitatur *prædestinatio*. nam *præcognitio* tollit *rejectionem*: c. XI. 2. *rejectio* autem & *prædestinatio* sunt opposita.

¶ προώρισε, συμμόρφους, *prædestinavit, conformes*) Declarat, qui sint, quos *prænovit*, nempe ii, qui sunt *conformes* &c. Hic est *character* præcognitorum & glorificandorum. 2 Tim. II. 19. Phil. III. 10. 21.

¶ τῆς εἰκόνος, *imaginis*) Similitudo est ipsa *adoptio filiorum*, non crux aut gloria. nam hæc sequitur demum *justificationem*, de qua v. 30. qui autem *filii* Dei sunt, *fratres* Christi sunt. Sic Eph. I. 5, *prædestinans nos in adoptionem filiorum*.

¶ εἰς τὸ) Causa, cur cum *præcognitione* conjuncta sit *prædestinatio*. nempe Christus debet habere multos fratres: hæc multitudo autem excideret, aut certe minueretur, si *præcognitio* esset sine *prædestinatione*.

¶ εἶναι) *ut sit* & conspiciatur.

¶ πρωτότοκον, *primogenitus*) Ipsa resurrectio gloriosa Christi & fidelium est quædam generatio. Matth. XIX. 28.

30 τούτους καὶ ἐδικαίωσεν, *hos etiam justificavit*) Non absolute parem eorum, qui vocantur, justificantur, glorificantur,

numerum Paulus statuit: non negat, posse fidelem inter vocationem specialem & glorificationem deficere, c. XI. 22. nec negat, eos etiam vocari, qui non justificentur: sed docet, Deum, quantum in ipso est, a gradu ad gradum perducere suos.

¶ ἐδόξασε, *glorificavit*) Loquitur in præterito, tanquam a meta respiciens ad stadium fidei, & ex æterna gloria in ipsam quasi retro æternitatem.

31 πρὸς ταῦτα) *ad hæc*, quæ cap. III. V. VIII. dicta sunt. q. d. ultra non possumus ire, cogitare, optare. Et si quis ipsius infidelitatis nomine velit aliquid πρὸς ταῦτα (conf. Luc. XIV. 6.) *contra hæc* proferre, nil possit.

¶ εἰ) *si*. Conditionalis pro causali, firmiorem facit consequentiam. Plerique statuunt tres periochas hoc loco, quarum quælibet per interrogationem incipiat in τίς *quis*, cum anaphora, & responsionem habeat subsequentem, quæ anthypophora vocatur. Atqui aliam spectavit analysin apostolus. Sunt ab hoc versu quatuor periochæ: una, generalis; tres, speciales, quælibet habet primum gloriationem, de Gratia; mox, interrogationem congruam, adversa omnia provocantem, cui τὸ *persuasus sum* respondet. Prima, generalis, est hæc: *si Deus pro nobis, QVIS contra nos?* specialis prima hæc, de præterito: *qui ne suo quidem filio pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum: QVOMODO non etiam cum illo omnia nobis condonabit? QVIS accusabit electos Dei?* secunda, de præsenti: *Deus justificans: QVIS condemnans?* conf. omnino Ies. L. 8. 9. tertia, de futuro: *Christus &c. QVIS nos separabit &c.* futurum enim est in *separabit*. coll. v. 38 fin. Et sæpe ex morte Christi amor infertur. c. V. 5 seqq. Gal. II. 20. Ap. I. 5. Frequens etiam est talis apodosis interrogans, & maxime convenit sermoni animoso. Act. VIII. 33. Num. XXIV. 9. Iob IX. 12. XXXIV. 29. Ps. XXVII. 1. Es. XIV. 27. XLIII. 13. Thren. II. 13 fin. Amos III. 8.

32 ὅςγε, *qui*) Prima hæc periocha specialis quatuor habet sententias: primam respicit tertia, secundam quarta. Filio non pepercit: ergo nil non condonabit. Filium tradidit pro nobis: ergo nemo accusabit nos propter peccata. c. IV. 25, *traditus est*. Neque τὸ *quis accusabit* tam arcte cohæret cum eo, quod sequitur, quam cum eo, quod antecedit. nam Christi traditio pro nobis, omnem *accusationem* prohibet: *accusationem* non prohibet, sed vincit *justificatio*. γε suavitatem habet plenam exultationis, uti καὶ, *etiam*, v. 34 iteratum. ὅς, *qui*, habet apodosin, *is*, implicitam verbis subsequentibus.

¶ οὐκ ἐφείσατο, *non pepercit*) LXX, οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου κτλ. Gen. XXII. 16, de Abraham & Isaac: eumque locum Paulus videtur in mente habuisse. Deus paterno suo amori quasi vim adhibuit.

¶ ἡμῶν πάντων, *nobis omnibus*) Alias fere dicitur, *omnes nos*, *omnium nostrûm*, sed hîc *nobis* priore loco positum, majore vi & accentu. Sensus gratiæ in *nos* prior est sensu gratiæ *universalis*. Multa exstant applicationis exempla sine mentione universalitatis. v. gr. 1 Tim. I. 15 f. universalitas autem deinceps ad ulteriora officia acuenda laudatur. ibid. c. II. 1 f.

¶ παρέδωκεν) Sic LXX, Es. LIII. 6.

¶ καὶ σὺν αὐτῷ, *etiam cum ipso*) Καὶ *etiam* addit epitasin argumento a majori ad minus. Plus fuit, *Filio non parcere*: nunc, *cum Filio*, id est, quum Filium Dei nobis impensum habemus, utique omnia condonabit.

¶ πάντα) *omnia*, salutaria.

¶ χαρίσεται, *condonabit*) Antitheton: *non pepercit*. Quæ ex redemtione consequuntur, ipsa quoque *gratuita* sunt.

33 ἐκλεκτῶν θεοῦ, *electos Dei*) v. 29.

¶ δικαιῶν, *justificans*) Opposita: *justificare* & *condemnare*. v. 3 not.

34 ὁ ἀποθανὼν, μᾶλλον δὲ -, ὃς καὶ -, ὃς καὶ, *mortuus, magis vero -, qui etiam -, qui etiam*) His quatuor momentis respondet series enumerationis contrariorum, v. 35. 38 s. Id statim uberius evolvetur.

¶ μᾶλλον, *magis*) c. V. 10. Fides nostra niti debet morte Christi, sed *magis* etiam eo debet proficere, ut nitatur Ejus resurrectione, regno, adventu.

¶ ἔστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ, *est in dextra Dei*) potest servare; ipse & Pater. Non præmittitur mentio ascensionis, nec sequitur mentio adventus gloriosi. nam illa est actus sessionis ad dextram: hæc, plane tollit omnia, separationem ab amore Dei intentantia, & glorificationem affert, de qua v. 30.

¶ ἐντυγχάνει, *intervenit*) vult servare; ipse & Pater.

35 τίς ἡμᾶς χωρίσει, *quis nos separabit*) Perpetua in posterum conjunctio cum *amore* Christi & Dei deducitur ex Christi *morte, resuscitatione, sessione ad dextram Dei* & *interventione*. conf. c. V. 5 s. 9 s. Hebr. VII. 25. *Quis* autem mox per enumerationem declaratur, sine subsequente ætiologia; ex quo iterum patet, ætiologiam ante *quis nos* esse quærendam, v. 34. & *quis* ait, non *quid*, quanquam subjicit, *afflictio &c.* quia sub his adversis latent hostes.

¶ τῆς ἀγάπης, *amore*) erga nos. v. 37. 39. Fundamentum, cur ab amore separari non possimus, est amor: fundamentum hujus fiduciæ, amor perspectus.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) Cum amore Christi unus est amor Dei. v. 39.

¶ γυμνότης) *penuria vestium*, summa egestatis. 1 Cor. IV. 11. 2 Cor. XI. 27. Sermo fere incedit per paria, *fames ac nuditas* &c.

¶ κίνδυνος, *periculum*) Hypocritæ sæpe periculis meris succumbunt.

¶ ἢ μάχαιρα, *aut gladius*) instrumentum *mactationis*. Suæ mortis genus Paulus nominat. conf. c. XVI. 4. Phil. II. 17 not. Multi martyres, quos alia tormenta conficere non potuere, gladio *consummati sunt*, ἐτελειώθησαν.

36 καθὼς, *sicut*) Declarat, cur versu præc. tam multa adversa enumeret.

¶ ὅτι - σφαγῆς) Sic LXX, Ps. XLIV. 23. Sic & ecclesia V. T. & multo magis ecclesia N. T. dicere potuit & potest.

¶ ἕνεκα σοῦ, *tui causa*) Sic pati bonum est: aliis de causis irriti sunt dolores, quibus scatet mundus.

¶ θανατούμεθα, *morte afficimur*) Prima classis beatorum fere complectur per eos, qui violenta morte obierant. Matth. XXIII. 34 s. Hebr. XI. 37. Ap. VI. 11. XX. 4.

¶ ὅλην τὴν ἡμέραν) Sic LXX passim. כל היום adagium. *totum diem, omni die*. Matth. XX. 6. Ps. cit. v. 15. 9.

¶ ἐλογίσθημεν, *reputati sumus*) ab hostibus, a nobis.

37 ὑπερνικῶμεν, *exsuperamus*) vim habemus non modo parem & sufficientem, sed longe superantem ad vincenda præcedentia. ne sequentia quidem oberunt. quia Christus, quia Deus major est omnibus. Hac periocha designatur illa summa quasi linea, quam Christianus ante beatam analysin assequi potest.

¶ διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος) Aoristus: *per eum, qui amore suo nos in Christo complexus est*, & ob id ipsum per adversa nos probat.

38 πέπεισμαι, *persuasus sum*) victa omni dubitatione.

¶ γὰρ) minora non obsunt. *nam* majora non oberunt.

¶ οὔτε θάνατος κτλ. *neque mors &c.*) Hoc infertur ex v. 34 ordine admirando:

neque mors nocebit nobis,	nam *Christus mortuus est :*
neque vita : (conf. c.XIV. 9.)	*resurrexit :*
neque angeli neque principatus, neque præsentia neque futura: conf. Eph. I. 20 s.	*est in dextra Dei:*
neque virtus, neque altitudo neque profundum, neque alia ulla creatura.	*intervenit.*

Atque hinc illustratur series verborum. Incedit enim sermo per paria: *neque mors, neque vita : neque præsentia, neque futura:* reliqua duo paria per χιασμὸν subjiciuntur: *neque virtus, neque altitudo, neque profundum, neque alia creatura ulla;* sic tamen, ut etiam quælibet *virtus & altitudo*, ut *profundum & quævis creatura* conjungantur. Similis χιασμὸς, Matth. XII. 22: *ita ut cæcus & mutus & loqueretur & videret.* Quodsi cuipiam receptior enumerationis ordo magis placet, sic legat:

neque mors, neque vita :
neque angeli, neque principatus, neque virtutes:
neque præsentia, neque futura:
neque altitudo, neque profundum, neque alia creatura ulla:

ut sint quatuor specierum paria; & secundum quartumque par, genus primo ultimove loco adjectum habeat. Sed superiorem illam enumerationis seriem defendit major testium antiquitas. Nunc eadem incisa singulatim videbimus.

¶ θάνατος, *mors*) *Mors*, maxime terribilis habetur: & primo hîc loco ponitur, collato versu 34 ejusque serie, & versu 36. Innuitur ergo mors etiam quæ ab hominibus infligitur: vivi comburium, strangulatio, bestiæ &c.

¶ ζωὴ, *vita*) & in ea θλῖψις, *afflictio* &c. v. 35. item vitæ diuturnitas, tranquillitas, omnesque *homines* viventes. Horum nil oberit. conf. 1 Cor. III. 22.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) *Angelorum* mentio fit, per gradationem, post implicitam hominum mentionem. conf. 1 Cor. XV. 24 not. Hoc loco & de bonis angelis (conditionate, uti Gal. I. 8.) & de malis (categorice) accipi potest. nam hos quoque *angelos* absolute dici, non modo *angelos diaboli*, Matth. XXV. 41 reperias. 1 Cor. IV. 9. VI. 3. XI. 10. 1 Tim. III. 16. 1 Petr. III. 22. 2 Petr. II. 4. Iud. v. 6. Ap. IX. 11 &c. Ps. LXXVIII. 49.

¶ ἀρχαὶ, *principatus*) Hi continentur etiam angelorum appellatione, ut ceteri ordines, Ebr. I. 4. 14. sed speciatim *angeli* videntur appellari, qui sæpius reliquis mittuntur. *Principatus* sic dicuntur, atque etiam *throni*, Col. I. 16. non tamen *regna*. nam *regnum* est Filii Dei. 1 Cor. XV. 25. 24.

¶ οὔτε ἐνεστῶτα οὔτε μέλλοντα, *neque præsentia neque futura*) *Præterita* non memorantur, ne peccata quidem: nam præterierunt. *Præsentia* sunt, quæ nobis, quam diu peregrinamur, vel mundo toti, dum is finitur, accidunt. *Futura*, quæ nobis vel post nostra in mundo, vel post totius mundi tempora occurrent, ut judicium novissimum, conflagratio mundi, supplicium æternum; vel ea, quæ cum jam sint, tamen nobis nominetenus in futuro seculo demum innotescent. Eph. I. 21.

¶ οὔτε δύναμις, *neque virtus*) δύναμις sæpe respondet Hebraico צבא & *copias* dicit.

39 οὔτε ὕψωμα οὔτε βάθος, *neque altum neque profunditas*) *Præterita* & *futura* spectant ad differentias temporum: *altum* & *profunditas*, ad differentias locorum. Quam multa, magna, varia, his vocabulis comprehendantur, non novimus, nec tamen timemus. *Altum*, grandi hîc stilo, dicitur pro

pro cœlo : *profunditas*, pro abysso. coll. cap. X. 6. 7. Eph. IV. 8. 9. 10. i. e. neque ardua & alta, neque præcipitia ac profunda, non dicam, sensuum, affectuum, famæ, facultatum, Phil. IV. 12. nec dicam, murorum, montium, aquarum, sed cœli & abyssi ipsius, quorum vel secura cogitatio externare mentem humanam potest, nos terret. Porro Paulus Græce non dicit, ὕψος, βάθος, ut alibi alio sensu : neque ὕψωμα, βάθυσμα (uti Plutarchus, ὑψώματα τῶν ἀςέρων, & Theophrastus, βαθύσματα τῆς λίμνης) sed ὕψωμα, βάθος· derivativum & primitivum, variumque sonum quasi studio adhibens. ὕψος, nomen primitivum, absolute sonat *altitudinem*, ὕψωμα verbale quiddam, non tam altum, quam altatum sive elatum : ὕψος, Dei est, & cœli tertii ; unde nil infestum nobis. ὕψωμα fortasse parechesin habet ad verbum ςερέωμα LXX interpretibus frequens : & certe dicitur h. l. de regionibus illis, quas scandere arduum est, & ubi potestates tenebrarum versantur, adversum nos se horribiliter *efferentes*. βαθος, quaqua descendit, nil nocet nobis.

¶ κτίσις, *creatura*) quæcunque sunt, extra Deum, & qualiacunque sunt. Hostes visibiles ne nominare quidem dignatur.

¶ δυνήσεται, *poterit*) etiamsi multa conentur.

¶ χωρίσαι, *separare*) neque vi, v. 35. neque per viam juris, v. 33 s.

C A P. IX.

1 'Αλήθειαν, *veritatem*) De nexu vid. not. ad c. I. 16. Non additur hîc articulus : (conf. 2 Cor. VII. 14. XI. 10.) quia non est sermo de veritate omni, sed de re quadam vera in specie, quo sensu etiam ἀλήθειαι in plurali dicuntur in Ps. XII. 2, LXX. 2 Macc. VII. 6. Hæc asseveratio præcipue spectat versum 3, ubi *enim* ponitur, uti Matth. I. 18. Itaque v. 2 ὅτι notat *quia*, & innuit voti causam. Versus 2 per se, sine tanta asseveratione, fidem inveniebat.

¶ λέγω, *dico*) Deliberate loquitur apostolus.

¶ ἐν χριςῷ) ב ἐν interdum facit ad juramentum.

¶ οὐ ψεύδομαι, *non mentior*) Hoc æquipollet commati illi, *veritatem dico*. utrique additur sua confirmatio. Hoc caput passim in phrasibus & figuris ad Hebraismum accedit.

¶ συνειδήσεως, *conscientia*) Criterium veri, in conscientia & *corde* : quam illuminat & confirmat testimonium internum Spiritus sancti.

2 λύπη, *tristitia*) In spiritualibus tristitia &(cap. VIII fin.) lætitia in summo gradu possunt esse simul. Sentiebat Paulus, quantis bonis hactenus enumeratis se excluderent Iudæi : simulque declarat, se ea, quæ dicere habet, non dicere inimico erga suos persecutores animo.

¶ μοι - τῇ καρδίᾳ μου, *mihi - cordi meo*) Hæc æquipollent in utroque hemistichio.

3 ηὐχόμην, *optabam*) Verbum imperfecti temporis, vim potentialem vel conditionalem, *si Christus annueret*, involvens. *dolor* erat *indesinens* : at hoc *votum* non videtur h. l. asseri indesinens, neque absolutum. Verba humana non sunt plane apta, quibus includantur motus animarum sanctarum : neque semper iidem sunt motus illi, neque in earum potestate est, tale semper votum ex sese elicere. Non capit hoc anima non valde provecta.

¶ αὐτὸς ἐγὼ, *ipse ego*) Constr. cum *esse*.

¶ ἀνάθεμα εἶναι, *anathema esse*) Satis erit contulisse locum Gal. III. 13, ubi Christus dicitur *factus pro nobis maledictio*. Sensus est: opta-

optabam Iudæorum miseriam in meum caput conferre, & illorum loco esse. Iudæi, fidem repudiantes, erant anathema a Christo. conf. Gal. I. 8. 9. V. 4. Vtrum privationem duntaxat omnis boni, & destructionem vel annihilationem sui, an etiam perpessionem omnis mali, eamque & in corpore & in anima, & sempiternam, optaret: quis scit, an Paulus ipse interrogatus definiret? Certe illud *EGO* penitus apud illum in pausa erat: tantum alios, honoris divini causa, spectabat. conf. 2 Cor. XII. 15. Ex summa fide (cap. VIII.) nunc summum ostendit amorem, ex amore divino accensum. Res non poterat fieri, quam optarat: sed votum erat pium & solidum, quamlibet cum tacita conditione, *si fieri posset.*

¶ ἀπὸ τοῦ χριστοῦ, *a Christo*) Sic ἀπὸ, *a*, 1 Cor. I. 30. Vel, ut Christus, *maledictio* factus, *a Patre* derelictus fuit: sic Paulus, Christi plenus, *a Christo* destitutus esse Iudæorum vicem optabat, tanquam anathema. Differunt hæc duo. nam κατάρα, *maledictio*, majore vi, dicitur quiddam magis absolutum: *anathema*, aliquid respectivum. Gal. III. 8. 9. 1 Cor. XVI. 22. neque alterum pro altero aut h. l. aut ll. cc. substitui potest.

¶ τῶν) De tota multitudine sermo est, non de individuis.

¶ ἀδελφῶν μου, *fratribus meis*) Causa amoris tanti.

¶ συγγενῶν μου κατὰ σάρκα, *cognatis meis secundum carnem*) Causa voti, cur votum, ceteris paribus, justum esset. & *cognatis* additum ostendit, *fratribus* h. l. non accipi, ut solet, de Christianis, sed de Iudæis. Christus factus est pro nobis *maledictum*, quia eramus ejus *cognati.*

4 οἵτινες, *quippe qui*) Nunc explicat causam tristitiæ & doloris: tantis bonis non frui Israëlem. Magnam adhibet euphemiam.

¶ ὧν ἡ υἱοθεσία - ἐπαγγελίαι, *quorum* est *adoptio filiorum - promissiones*) Sex prærogativæ per paria tria correlatorum enumerantur: ac primo pari spectatur *Deus Pater*; secundo, *Christus*; tertio, *Spiritus sanctus.* coll. Eph. III. 6 not.

¶ ἡ υἱοθεσία καὶ ἡ δόξα, *adoptio filiorum & gloria*) i. e. quod Israël est filius Dei primogenitus, & Deus gloriæ est Deus eorum. Deut. IV. 7. 33 s. Ps. CVI. 20. sed vi correlatorum simul Deus est Pater Israëlis; & Israël est Dei populus. Locutio item concisa, Ap. XXI. 7. conf. c. VIII. 18 s. Sunt qui δόξαν *gloriam* accipiant de arca fœderis: sed Paulus nil corporeum hîc commemorat. Ipse Deus dicitur *Gloria* populi Israël, ea metonymia, qua *Timor* pro Deo dicitur. Gen. XXXI. 42. 54.

¶ καὶ αἱ διαθῆκαι καὶ ἡ νομοθεσία, *& testamenta & legislatio*) conf. Hebr. VIII. 6. Causa, cur *testamenta* ante *legislationem* ponantur, patet ex Gal. III. 17. Plurale est, διαθῆκαι· quia *testamentum* sive fœdus & sæpe repetitum, Lev. XXVI. 42. 45. Eph. II. 12. & varie; Hebr. I. 1. & quia erant duæ dispositiones Gal. IV. 24. altera promittens, altera promissa.

¶ καὶ ἡ λατρεία καὶ αἱ ἐπαγγελίαι, *& cultus & promissiones*) Act. XXVI. 6. 7. Eph. I. 13. Hebr. VIII. 5. 6.

5 καὶ ἐξ ὧν, *& ex quibus*) i. e. ex Israëlitis. Act. III. 22. Ad sex prærogativas Israëlitarum modo memoratas accedit nunc septima & octava, de patribus deque ipso Messia. Nobilis est ac sanctus populus *Israël.*

¶ ὁ ὢν) i. e. ὅς ἐστι. sed participium sonat augustius. Doxologiam hoc loco non esse, non inepte probat Artemonius a luctu Pauli: Part. I. cap. 42. sed idem cum sociis contendit, Paulum scripsisse, ὧν ὁ ἐπὶ πάντων, θεὸς κτλ. ut notetur hæc prærogativa Israëlitarum, quod Dominus sit Deus eorum: & illud, ὁ ἐπὶ πάντων, interpretatur ita,

ita, hanc prærogativam esse omnium Israëlis dignitatum maximam. Sed talis interpretatio ὃ ὁ ἐπὶ πάντων, coll. Eph. IV. 6. (ut hanc primo amoveamus,) sententiam habet non nisi ex patrocinio hypotheseos oriundam, & tali potius formula, τὸ δὴ πάντων μεῖζον, exprimi postulantem. Conjectura ipsa, ὧν ὁ, apertam textui vim infert. Nam I. ea τὸ κατὰ σάρκα discludit a membro opposito, ubique commemorari solito, κατὰ πνεῦμα. II. Eadem membrum enumerationis ultimum, cui καὶ, &, convenienter datur, καὶ ἐξ ὧν κτλ. in duo dividit, & horum alterum duro asyndeto afficit.

Objicit Artemonius: I. Christus nullibi in Scripturis sacris Deus expresse vocatur. Resp. Nullibi? scilicet quia omnia illa loca Artemonius vel alia lectione vel alia interpretatione avertere conatur. Ipse plura unius rei testimonia postulari debere negat pag. 225. De cetero vid. not. ad Ioh. I. 1. Obj. II. Si Paulus scripsit ὁ ὢν, præcipuam prætermisit Israëlitarum prærogativam, quod Deus ille Opt. Max. illorum fuerit Deus. Resp. In eo ipso constiterat *filiatio & gloria*: ergo non prætermisit. neque unquam illud, *Dominus est Deus Israëlis*, exprimitur his verbis: *Tuus, o Israël, est Deus benedictus in secula.* Instat: Etiam in *fœderibus* continetur Christus, & tamen mox *Christi* expressam Paulus mentionem facit: quanto magis ipsius Dei Patris? Resp. Ratio dispar est. Omnes prærogativas Israëlis Paulus (patribus obiter cum Christo conjunctis,) ordine temporis commemorat. Itaque Christum commemorat ut exhibitum: at de Deo id non opus erat ita commemorari. Porro Christus singulariter propinquus erat Israëlitis: Deus autem erat etiam gentium Deus. c. III. 29. Neque tamen Deum, sed Christum apertius repudiabant Iudæi. Quid? in ipso nominis *Israël*, adeoque *Israëlitarum* etymo, quod apostolus spectat v. 4. 6. nomen *El*, *Deus*, invenitur. Obj. III. Patrum stilus dissentit: imo Pseudoignatius eos, qui dicerent Iesum ipsum esse super omnia Deum, Satanæ ministris annumerat. Resp. Hac phrasi Sabellianos descripsit incautius: sub quos mox Artemonitas in eadem classe ponit. Ceteroqui patres Paulinam de Christo phrasin sæpe de Patre adhibentes eo ipso vim phraseos comprobant: & tamen patribus præstat apostolus. Pluribus Artemonium refellit Wolfius in Vol. II Curar. ad N. T. p. 802 seqq.

¶ ἐπὶ πάντων, *super omnes*) Pater utique excipitur. 1 Cor. XV. 27. *Christus est ex patribus, secundum carnem: idemque erat, est, & erit super omnes*, quippe *Deus benedictus in secula*, *Amen*! Encomium idem Patris & Filii, coll. 2 Cor. XI. 31. *Super omnes*, in antitheto ad *ex quibus*, ostendit & προΰπαρξιν Christi ante patres, oppositam descensui ejus ex patribus secundum carnem: & majestatem infinitam, dominiumque gratiæ plenum in Iudæos & gentes. conf. de phrasi, Eph. IV. 6. de re, Ioh. VIII. 58. Matth. XXII. 45. Perversi sunt, qui aut hîc punctum (nam comma pie poni potest,) figunt; sic enim dicendum fuerat, εὐλογητὸς ὁ θεὸς, si modo tali doxologiæ hîc peculiaris fuisset locus: aut post σάρκα. quo pacto illud τὸ κατὰ σάρκα suo careret antitheto.

¶ θεὸς, *Deus*) Impense lætari debemus, quod, in hac solenni descriptione, Christus tam aperte Deus appellatur. Apostoli, qui ante Iohannem scripsere, præsupponunt deitatem Christi, ut confessam: quare non directe de illa agunt; sed tamen ubi incidit, gloriosissime eam denotant. Paulus c. V. 15 Iesum Christum appellarat *hominem*; nunc Deum. sic quoque 1 Tim. II. 5. III. 16. altera appellatio alteram sustentat.

 ¶ εὐ-

¶ εὐλογητὸς, *benedictus*) הקב״ה. Hoc epitheto subscribitur omni divinæ laudi. 2 Cor. XI. 31.

¶ εἰς τοὺς αἰῶνας, *in secula*) *Qui super omnes - in secula*, est *primus & novissimus*. Ap. I. 17.

6 οὐχ οἷον) *non est hoc ejusmodi*. Iudæi putabant, si non omnes Iudæi salvarentur, verbum Dei excidere. id refutat Paulus, simul innuens, verbo Dei potius prædictam fuisse Iudæorum defectionem.

¶ δὲ) *autem*, tametsi scil. magnum dolorem de Israële, Christi experte, profiteor.

¶ ἐκπέπτωκεν, *exciderit*) Aptum verbum. 1 Cor. XIII. 8 not. Si totus Israël excidisset, Dei verbum excidisset. absit hoc: ergo etiam illud. nam & nunc sunt aliqui, & olim erunt omnes. Complectitur enim hæc sententia omnia, quæ dicuntur capite IX. X. XI. & aptissime est expressa. Arcte cohæret cum antecedentibus versu 2, & tamen respectu subsequentium, ubi τὸ λόγος *verbum* recurrit, inest ingens euphemia & προθεραπεία, ut sermonem tristem prius leniat, quam proferat, uti 1 Cor. X. 13.

¶ ὁ λόγος, *verbum*) promissionis, Israëli datum.

¶ οὐ γὰρ πάντες, *non enim omnes*) γὰρ, *enim*, incipit tractationem. *non omnes*, clementer dicitur, pro eo, *multi non sunt*. Iudæi sic statuebant: *omnes & soli nos sumus populus Dei*. Quare τὸ *omnes* refutatur hîc; τὸ *soli* refutatur v. 24 ss. Iudæi erant Particularistæ: hos ergo refutat Paulus e diametro. Tota ejus tractatio non solum tolerabilis, sed etiam amabilis erit iis demum, qui capita superiora emensi sunt per fidem & pœnitentiam. Summa hujus tractationis, ex mente eorum, qui universalem gratiam negant, hæc est: *Deus dat FIDEM, cui vult: non dat, cui non vult.* ex mente Pauli hæc: *Deus dat IVSTITIAM credentibus, non dat operantibus: idque verbo ejus nullo modo est contrarium. Immo Ipse & typis & testimoniis declaravit, illos, promissionis filios, recipi; hos, filios carnis, repudiari. Hoc Dei decretum est certum, irrefragabile, justum: huic decreto uti homo populusve quilibet vel auscultat vel renititur, ita vel per misericordiam assumitur, vel per iram rejicitur.* Huc recurrit analysis *Arminii*, excerpta *Calovio* Theol. apost. Rom. Oraculo LXIIX, & adoptata Oraculo LXIX. Conf. plane c. I. 16 not. Interim Paulus ad eos, quos refutat, ab hoc capite, de justitia, prius illud, de fide, non valde secernit. neque enim opus erat.

¶ ἰσραὴλ, ἰσραήλ· *Israël, Israël*) Ploce.

7 ὅτι) *quia*. facit hæc particula ἐπίτασιν, respectu sententiæ præcedentis.

¶ ἀβραὰμ, *Abrahami*) Quod Patrum antiquissimorum filiis accidit, multo magis accidere potest ulterioribus.

¶ ἀλλ' ἐν ἰσαὰκ κτλ. *sed in Isaaco &c.*) Hoc ponitur suppositione materiali. nam subauditur: *scriptum est, idque impletur*. LXX, Gen. XXI. 12: ὅτι ἐν - σπέρμα. Congruit hîc etymon quoque nominis *Isaac*. Semen ii sunt, qui *fœdus* gratiæ cum *gaudio* liberali & puro amplectuntur. Gen. XVII. 19.

8 τοῦτ' ἔστιν) Ex parrhesia ponit *hoc est* pro *ergo*.

¶ ταῦτα) הם id est, *sunt*. Pronomen substantivum pro verbo substantivo. sic *hi*, v. 6. *hic*, v. 9. Sermo hoc capite decenter hebraizat. sic v. 28 s.

9 ἐπαγγελίας, *promissionis*) Resp. *promissionis*, v. 8.

¶ οὗτος, *hic*) sc. *est*.

¶ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἐλεύσομαι καὶ

ἔσαι

ἔςαι τῇ σάῤῥᾳ υἱός) LXX, Gen. XVIII. 10: ἰδοὺ ἐπαναςρέφων ἥξω πρός σε κατὰ τ καιρὸν τοῦτον εἰς ὥρας, καὶ ἕξει υἱὸν σάῤῥα ἡ γυνή σου· conf. Gen. XVII. 21.

10 οὐ μόνον δέ, *non solum vero*) Id est: mirum est, quod dixi; quod sequitur, magis etiam mirandum est. Sub Abrahamo, Ismaël: sub Isaaco, Esau: sub Israël, Ismaëlis & Esavi similes defecerunt.

¶ ῥεβέκκα, *Rebecca*) scil. ἐστιν. i. e. hoc loco occurrit. Mater & mox Isaacus pater nominantur.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) Isaacus jam erat ab Ismaële divisus: & tamen sub Isaaco ipso, in quo vocatur semen Abrahamo, Esavus dividitur etiam a Iacobo. Ismaël & Isaac non eadem matre, non eodem tempore nati, atque Ismaël etiam ancillæ, Isaac liberæ filius: Iacob & Esau & eadem matre, eaque libera, & eodem tempore.

¶ κοίτην) Sic LXX pro שכבה sæpe, v gr. Lev. XVIII. 20, οὐ δώσεις κοίτην σπέρματός, de viro: cui phrasi opponitur ἔχειν κοίτην, de muliere, h. l.

11 μήπω γεννηθέντων, *quum nondum nati essent*) Nil juvat ortus carnalis. Ioh. I. 13.

¶ μηδὲ πραξάντων, *& quum haud fecissent*) Hoc additur, quia in Ismaële posset aliquis existimare, eum non tam ob id esse expulsum, quod esset ancillæ filius, quam quod esset illusor. quanquam ancillæ filium deinde vernilitas hæc tenet, ut sit מצחק & κακόζηλος τοῦ צחק cui invidet & insultat.

¶ κατ' ἐκλογὴν) In sola electione liberrima πρόθεσις suam rationem sitam habet. conf. κατὰ, c. XVI. 25. Tit. I. 9. Latine diceres, *propositum Dei electivum*.

¶ μένῃ, *maneret*) tolli nescia. Verbo *maneret* præsupponitur, πρόθεσιν, *propositum*, esse prius.

¶ οὐκ ἐξ ἔργων, *non ex operibus*) ne ex prævisis quidem. Vide: *electioni* non opponitur fides, sed opera.

¶ ἐκ τοῦ καλοῦντος, *ex vocante*) eo, *qui* Iacobum *vocavit* superiorem; Esavum, servum. conf. v. 25.

12 αὐτῇ, *illi*) Sæpe matribus prædictum est ante conceptum vel partum, quid filiis futurum esset.

¶ ὅτι ὁ - ἐλάσσονι) Gen. XXV. 23. LXX, καὶ ὁ - ἐλάσσονι.

¶ ὁ μείζων) *major*, quem ratio putaret debere imperare; sicuti minorem servire.

¶ δουλεύσει, *serviet*) neque id tamen perpetuo. Gen. XXVII. 40.

13 καθὼς, *sicut*) Cum dicto in Genesi tanto post tempore congruit dictum apud Malachiam.

¶ τ ἰακὼβ ἠγάπησα κτλ.) Malach. I. 2. LXX, ἠγάπησα τ ἰακὼβ κτλ.

¶ ἠγάπησα - ἐμίσησα, *amavi - odi*) Sermo non est de utriusque fratris statu spirituali: sed externus status Iacobi & Esavi, perinde ut Isaaci nativitas corporalis v. 9, est typus rerum spiritualium. Non omnes Israëlitæ salvati: nec omnes Edomitæ damnati. Innuit autem Paulus, ut inter filios Abrahami & Isaaci diversitas fuerit, sic inter posteros Israëlis esse diversitatem. Hactenus demonstravit propositum: deinceps objectionem inducit & refutat. μισεῖν proprie notat *odisse*, imo *valde odisse*. vid. Malach. I. 4 fin.

14 τί οὖν; *quid ergo?*) *num* ergo hinc insimulari possumus, nos hac assertione Deum arcessere injustitiæ sive iniquitatis? Nullo modo. nam quod asserimus, Dei assertum est irrefragabile. v. seq.

¶ μὴ γένοιτο, *absit*) Iudæi putabant, se nullo modo abdicari posse a Deo; gentes nullo modo posse recipi. Vt igitur etiam homo probus adversus flagitatores morosos invidosque majore cum ἀποτομίᾳ

μία agit (ut jus ſuum vel patroni tueatur, neque alieno tempore liberalitatis ſuæ laudem prodat ac projiciat) quam revera ſentit: ſic Paulus contra Iſraëlitas ſolo ſuo nomine meritisque fretos poteſtatem & jus Dei defendit; qua in re iis opportune phraſibus interdum utitur, quibus antehac in diſciplina phariſaica videtur aſſuetus fuiſſe. Hoc dicit: *Domino Deo nullus homo quicquam præſcribere, neque quicquam ut debitum ab eo poſtulare & contumacius extorquere, neque ei ulla re interdicere aut rationem ab eo requirere poteſt, cur etiam aliis benignum ſe præbeat.* Itaque Paulus moroſos & invidos interpellatores ſeveriori reſponſo abruptius compeſcit. Talis locus Luc. XIX. 22 ſ. Nam nemini licet cum Deo quaſi ex ſyngrapha agere. ſin; etiam Deus cum homine ſeverius agit. conferatur parabola plane parallela Matth. XX. 13-15: *non injuriam facio tibi &c.* Alia eſt igitur ſententia verborum Pauli, qua ſatisfacit reſponſatoribus operariis: alia, mitior, latet in ænigmate verborum, pro fidelibus. Etiam in ſacris Scripturis, præſertim ubi a theſi ventum eſt ad hypotheſin, *τὰ ἤθη*, (*mores*) non modo *οἱ λόγοι*, (*rationes*) expendi debent. Et tamen commentarius nullus ita planus eſſe poteſt, quem facilius, quam Pauli textum, intelligat operarius.

15 *τῷ γὰρ μωσῆ*, *Moſi enim*) Multi ab hoc v. ad v. 18 ſtatuunt objectionem. quo pacto *enim* ponitur, ut cap. III. 7. & *dices igitur* v. 19 objectionem concludit, verſu 14 inceptam. Et ſane hac ſermocinatione commode exprimeretur *ἀνταπόκρισις* (*reſponſatio*) illa, quæ v. 20 redarguitur & deinceps aſſumtis vel verbis ipſis vel eorum ſynonymis refutatur. Interim Paulus verba ita exprimit, ut *ὁ ἀνταποκρινόμενος* eodem tempore ſibi ipſe reſpondeat. atque adeo etiam ſano ſenſu per apoſtoli perſonam accipi poſſunt; ut jam conamur oſtendere. Moſes Exod. XXXIII pro ſe & populo oraverat per חן *gratiam* Domini, v. 12. 13. 16. 17. dixeratque poſtremo: *oſtende mihi gloriam tuam.* Reſpondit Dominus: *Ego tranſire faciam omne Bonum meum coram facie tua, & vocabo in nomine Domini ante faciem tuam.* וחנתי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם *Gratiamque præſtabo, cuicunque gratiam præſtabo; & miſericordiam, cuicunque miſericordiam.* v. 19. Ne Moſi quidem ſine dilatione Dominus aperuit, cui eſſet gratiam & miſericordiam præſtaturus, quamvis de Moſe & populo ſolo Iſraëlitico, non de gentibus agebatur. Huic igitur Moſi, non modo aliis per Moſen (*Μωσῆ*, inquit Paulus, ut mox, *τῷ Φαραῷ*) dixit hoc Dominus: *Et prædicatione mea, abundantiſſimoque deinceps opere eum deſignabo gratia & miſericordia proſequendum, quemcunque gratia & miſericordia proſequor.* Quibus verbis ſignificavit, ſe prædicaturum de gratia & miſericordia: & mox prædicavit Ex. XXXIV. 5, רחום וחנון ΟΙΚΤΙΡΜΩΝ *καὶ* ΕΛΕΗΜΩΝ *κτλ.* *εἰς χιλιάδας·* addiditque, *καὶ τ' ἔνοχον οὐ καθαριεῖ, ἐπάγων ἁμαρτίας πατέρων κτλ.* Itaque ex prædicatione ipſa ſubſecuta hic ſenſus præviæ pollicitationis elucet: *Tibi gratiam abundantiſſimam, eousque, ut de me videas, quicquid & cupis & capis, quo porro ſentias, gratiam eſſe, præſtabo; quia te gratia ſemel complexus ſum, quam tu gratiam agnoſcis. & ceteris de populo miſericordiam abundantiſſimam, quo munus interitum præſentiſſimum ob idololatriam eis infligam, ut porro ſentiant miſericordiam eſſe, præſtabo, quia eos miſericordia ſemel complexus ſum, quam tu miſericordiam pro illis agnoſcis.* Hujus ſententiæ vim expreſſerunt LXX Int. & Paulus, per differentiam temporis futuri & præſentis: *ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτείρω.* Eſtque Ploce, fere ſonans, uti infra, c. XIII. 7. & hoc loco libertatem agentis, de quo ſermo eſt;

expri-

exprimit, uti Exod. XVI. 23. Utrumvis autem verbum, per duo commata positum, in priore commate emphasin habet, ut alias fere in commate posteriore. Gen. XXVII. 33. XLIII. 13. 2 Reg. VII. 4. Gratiæ misericordiæque agnitionem ex parte Mosis & verorum Israëlitarum simul involvi, patet ex eo, quia Paulus v. 16 *volentem & currentem* in opposito dicit hominem, cui gratia non est gratia, & cui misericordia non est misericordia. את אשר ὃν ἂν bis ponitur, innuitque priore loco Mosen, (cui ex ipsis ejus precibus τὸ חן *gratiæ* vocabulum reponitur, ex v. 13, ubi eadem Ploce est:) posteriore loco, ceteros, εἰς χιλιάδας, quibus opponuntur peccantes, eorumque filii, nepotes &c. c. XXXIV. 7. Atque ita hoc testimonium apprime convenit ad probandum, non esse injustitiam apud Deum. Hæc est sententia fidelibus aperta. Ad operarios autem est abruptior: causa, cur Deus misereatur, non est alia, nisi Ipsius misericordia. nam nulla alia apud Mosen commemoratur, de Mose & Israële. *Miserebor*: h. e. *nemo per vim extorquere quidquam potest; in mea manu, potestate, arbitrio sunt omnia. si aliter ago, nemo me injustitiæ accusare potest.* Hoc responsi satis est operario: cui si quid amplius respondetur, id fit ex abundanti.

16 ἄρα οὖν, *igitur*) Sic quoque v. 18. Infert autem h. l. Paulus non ex particula ὃν ἂν, *quemcunque*, sed ex ipso verbo ἐλεῶ & οἰκτείρω.

¶ οὐ τοῦ) *non volentis, neque currentis* (*hominis*) subaudi *est*, *negotium*, vel, *voluntas*, *cursus*. non quo irritum sit, recte velle, &, quod majus est, recte currere, sive contendere, 1 Cor. IX. 26. Phil. III. 14. sed quod velle & currere affectatum operariorum nil efficiat. Voluntas humana opponitur gratiæ divinæ; & cursus humanus operationi divinæ. conf. v. 30. 31.

17 λέγει) *dicit*, i. e. Deum sic dicentem ostendit. Conf. c. X. 20, *dicit*.

¶ γὰρ, *enim*) Probat, esse *miserentis*, *Dei*.

¶ τῷ Φαραὼ, *Pharaoni*) qui *Mosis* tempore vixit.

¶ ὅτι εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε, ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου κτλ.) Ex. IX. 16. LXX, καὶ ἕνεκεν τούτου διετηρήθης ἕως τοῦ νῦν, ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου κτλ.

¶ ἐξήγειρά σε) Exod. l. c. העמדתיך LXX Int. διετηρήθης (ut Exod. XXI. 21 עמד διαβιοῦν) sed Paulus, pro instituto suo, significantius, ἐξήγειρά σε. Observandum autem probe est, per ἐξεγείρω non exprimi hîc verbum הקים, uti ponitur Zach. XI. 16. sed העמיד, quod omnibus locis omnino præsupponit subjectum jam ante productum. vide differentiam הקים & העמיד 1 Reg. XV. 4. Sensus igitur est: Excitavi te regem, valde potentem (in quo ostenderem potentiam meam) & illustrem (propter quem nomen meum prædicaretur per omnem terram.) Itaque hæc ἐξέγερσις includit τὸ διατηρεῖν, ut LXX vertunt, leniore verbo; & τὸ ἐνεγκεῖν, quod v. 22 ex hoc ipso Mosis loco infertur. Antecessor magis cœperat pridem premere Israëlem, Ex. II. 23. nec tamen successor resipuit. Perbreve hujus regnum fuisse, statuit *Ordo temporum*, pag. 161. tota igitur ejus statio erat experientia potentiæ divinæ. Addendum illud, non initio, sed post multos contumaciæ excessus Pharaoni hoc esse dictum: neque id vel jam eo pertinuisse, ut ab agnoscendo Iehovah dimittendoque populo deterreretur, sed ut ad frugem perduceretur.

¶ δύναμιν, *potentiam*) qua mersus cum copiis est Pharao.

¶ διαγγελῇ, *annuntietur*) Id fit hodienum.

18 ὃν θέλει, *quem vult*) Quem autem velit

velit Deus misereri, quem indurare; id aliis locis docet Paulus.

¶ ἐλεεῖ, *miseretur*) ut Mosen.

¶ σκληρύνει, *indurat*) ut Pharaonem. *indurat*, dicit, pro, *non miseretur*, per metonymiam consequentis, etsi τὸ *non misereri* quodammodo durius sonat. Sic, *sanctificatus est*, pro, *non est impurus*, 1 Cor. VII. 14. ἐῤῥύσασθε, pro, *non tradidistis*. Ios. XXII. 31.

19 ἔτι, *adhuc*) etiamnum. Particula valde exprimit morosum fremitum. Ad objectionem h. v. positam Paulus dupliciter respondet: I. Ius Dei in homines majus est, quam figuli in lutum. v. 20. 21. deinde II. respondet mitius: Deus non est usus jure suo, ne in iræ quidem vasa. v. 22.

¶ αὐτοῦ, *illius*) Hoc, pro *Dei* positum, exprimit affectum, quo Deum aversantur responsatores ejusmodi.

20 ἄνθρωπε) *homo*, pusille, justitiæ ignare.

¶ μὴ ἐρεῖ κτλ.) Es. XXIX. 16: οὐχ ὡς πηλὸς τοῦ κεραμέως λογισθήσεσθε; μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι αὐτὸ, Οὐ σύ με ἔπλασας. Idem c. XLV. 9: μὴ ἐρεῖ ὁ πηλὸς τῷ κεραμεῖ· τί ποιεῖς, ὅτι οὐκ ἐργάζῃ, οὐδὲ ἔχεις χεῖρας. μὴ ἀποκριθήσεται τὸ πλάσμα πρὸς τὸν πλάσαντα αὐτό;

21 ἢ) *an?*

¶ ἐξουσίαν, *potestatem*) Constr. cum *luti*. Figulus non facit lutum, sed fodit: Deus facit hominem. ergo majorem habet potestatem, quam figulus. Sed potestas & libertas absoluta non infert voluntatem decretumque absolutum. Si Deus totum genus humanum reliquisset in peccato & morte, non fecisset injuste: sed illo jure non est usus.

¶ φυράματος, *massa*) quæ ex *luto* parata est & macerata, partes jam magis jam homogeneas habens.

¶ εἰς ἀτιμίαν, *in dedecus*) Circumspecte loquitur Paulus: nondum dicit, *in iram*. cum his verbis construendum est *vas*.

22 εἰ δὲ, *si vero*) Hæc particula apodosin habet v. 23 in fine ex v. 20 subaudiendam hanc: multo jam major est, Deo, de homine querendi; & minor homini, cum Deo expostulandi, causa.

¶ θέλων, *volens*) Resp. *voluntati*, v. 19. *vult*, v. 18. Paulus loquitur κατ᾽ ἄνθρωπον, adversarii verbis: & sic εἰ valet *quum*. Simul observandus est sermo ejus de vasis iræ, parcior; de vasis misericordiæ, uberior. *volens demonstrare*, inquit, non, *ut demonstraret*, coll. v. seq. & Eph. II. 7.

¶ ἐνδείξασθαι - τὸ δυνατὸν αὐτοῦ, *demonstrare - potentiam suam*) Hæc repetuntur ex v. 17.

¶ τὴν ὀργὴν, *iram*) Non dicit, *divitias iræ*. conf. v. 23.

¶ τὸ δυνατὸν) Hoc *potentiam* significat, non *potestatem*.

¶ ἤνεγκεν, *tulit*) uti Pharaonem tulit.

¶ ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ, *in multa longanimitate*) quæ videlicet reprobos ex statu displicentiæ ad pœnitentiam alliceret. cap. II. 4. 2 Petr. III. 9. Multos malos, in magna felicitate hujus vitæ & diutina, tolerat Deus, cum eos posset primo quoque tempore morti tradere. Etiam his patuit janua gratiæ. Hæc longanimitas voluntatem demonstrandæ iræ, humanitus loquendo, præcedit, nec eam demum sequitur. quare ἤνεγκεν interpretandum *tulerat*. Quo ipso validissime refutatur illud, *quis restitit?* v. 19.

¶ ὀργῆς) *iræ*, quæ sane non sine causa est, sed peccata præsupponit. non dicit, *dedecoris*, neque, *in iram*, sed, *iræ*.

¶ κατηρτισμένα, *adaptata*) Id internam & plenam, sed non jam liberam dispositionem notat, non destinationem. non dicit,

dicit, *quæ* προκατήρτισε *ante adaptavit*, cum tamen v. seq. dicat, *quæ præparavit*. conf. v. 19. c. XI. 22 not. Matth. XXV. v. 34 cum v. 41. & Act. XIII. 46 cum v. 48. Præscinditur a causa efficiente: tantum dicitur, quales inveniat Deus, quum iram infert.

¶ εἰς ἀπώλειαν, *in perditionem*) Antitheton, v. 23, *in gloriam*.

23 γνωρίσῃ, *notas faceret*) Hoc verbum dicitur de re ante non agnita; ideo hic & v. præc. ponitur: at ἐνδείκνυσθαι *demonstrare* tantum v. 22 ponitur de ira; de qua etiam gentiles aliquid sciunt.

¶ ἐπὶ, *super*) Oratio sic cohæret: *si vero Deus, ut notas faceret divitias gloriæ suæ*, subaudi, *fecit hoc*, sive, *notas fecit divitias super vasa misericordiæ*: de apodosi vid. init. not. ad v. 22.

¶ τῆς δόξης) *gloriæ*: bonitatis, gratiæ, misericordiæ, sapientiæ, omnipotentiæ. Eph. I. 6.

¶ ἐλέους) *misericordiæ*: v. 15. 16. 18. 25. quæ præsupponit pristinam vasorum miseriam.

¶ προητοίμασεν, *præparavit*) antecedenter ad opera. v. 11. Id infert præpositio in προητοίμασεν. Sic *vas in honorem, paratum*. 2 Tim. II. 21.

24 οὓς καὶ, *quos etiam*) καὶ, *etiam*, uti cap. VIII. 30. Cluverus: *quos (ad gloriam præparatos) etiam vocavit*.

¶ ἐκάλεσεν, *vocavit*) Antitheton aliqua ratione: *tulit*. Iterum, *vocabo*. v. seq.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Hoc noemate Paulus ad Propositionem venit de gratia Iudæis & gentibus obvia: & Particularismum Iudaicum refutare, gratiæque universalitatem defendere instituit.

¶ οὐ μόνον ἐξ, *non solum ex*) Iudæus credens non est eo ipso vocatus, quod Iudæus est: sed vocatus est *ex Iudæis*. Etymon verbi ἐκκλησία.

¶ ἐξ Ἰουδαίων, *ex Iudæis*) Id tractat v. 27.

¶ ἐξ ἐθνῶν, *ex gentibus*) Id tractat v. 25 s.

25 λέγει, *dicit*) Deus. Paulus priùs jus Dei in vocandis gentibus & vocationem ipsam asseruit: & nunc demum, eventu ostenso, unum testimonium V. T. ac deinceps c. XV. 9 s. plura allegat, memorabili methodo. Prædictiones, quamvis copiosæ & ex implemento clarissimæ, tamen prius non facile fidem inveniunt.

¶ καλέσω τὸν οὐ λαόν μου, λαόν μου· καὶ τὴν οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην. Hos. II. 25. LXX, καὶ ἐλεήσω τὴν οὐκ ἠλεημένην· καὶ ἐρῶ τῷ οὐ λαῷ μου, λαός μου εἶ σύ.

¶ ἠγαπημένην, *amatam*) tanquam sponsam.

26 καὶ - ἐκεῖ κληθήσονται - ζῶντος) Hos. II. 1. LXX, καὶ - κληθήσονται καὶ αὐτοὶ - ζῶντος.

¶ ἐκεῖ) *ibi*: ut non opus sit, illos mutato solo patrio conferre se in Iudæam. conf. omnino Zephan. II. 11.

27 κράζει) *clamat*. Vid. Ies. X. 22: ubi accentus quoque conferri possunt. Reclamat Israël: Iesajas majori etiam *clamore* declarat, residuum fore salvum.

¶ ὑπὲρ) *pro* Israële. Gall. *en faveur*.

¶ ἐὰν ᾖ ὁ ἀριθμὸς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ - κατάλειμμα - ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς) Es. X. 22. 23. LXX, καὶ ἐὰν γένηται ὁ λαὸς Ἰσραὴλ - κατάλειμμα αὐτῶν - Κύριος ποιήσει ἐν τῇ οἰκουμένῃ ὅλῃ. In extremo Symmachus & Theodotion habent, ἐν μέσῳ πάσης τῆς γῆς. Τὸ ἀριθμὸς intexuit Paulus ex Hos. II. 1. Si Israël tanto numero fuerit, quantus est arenarum, residuum salvabitur, ex miseria Babylonica & spirituali.

¶ τὸ)

¶ τὸ) ubi defectio Israëlis ad summa venit, ibi eo ipso salus incipit.

28 λόγον) rem *auditam*, adeoque *dictam*. Es. XXVIII. 22.

¶ συντελῶν καὶ συντέμνων) Subaudi, ut sæpe apud Hebræos, ἐςί. Conf. Act. XXIV. 5. 2 Petr. I. 17. Hebr. כליון חרוץ & כלה ונחרצה Dominus λόγον de Israële συντελεῖ (ut sit כלה) ad pœnam fixam; idemque λόγον συντέμνει (ut כלה quidem נחרצה sit) ad terminum pœnæ. *Dominus* subaudiendum ex seq. τὸ συντελῶν potest accipi vel pro subjecto, vel potius, quia articulus abest, pro parte prædicati.

¶ ἐν δικαιοσύνῃ) שטף צדקה Ies. X. 22.

29 εἰ μὴ - ὡμοιώθημεν) Ies. I. 9. LXX, καὶ εἰ μὴ-ὡμοιώθημεν.

¶ προείρηκεν, *ante dixit*) *Ante* eventum, vel ante prophetiam versu 28 citatam.

¶ σαβαώθ) Pro Hebraico צבאת in libro I Sam. & in Iesaja σαβαὼθ ponitur; in reliquis libris omnibus, παντοκράτωρ. Ex quo non infirmam ducas conjecturam, alium interpretem, sive mavis, alios interpretes, duorum illorum, alios ceterorum fuisse librorum. Atque in eodem primo Samuelis libro Scriptura incipit hanc Dei appellationem ponere; quum ejus quasi loco aliæ jam antea fuissent adhibitæ. Exod. XXXIV. 23.

¶ σπέρμα, *semen*) Denotatur 1. paucitas præsens. 2. copia inde postliminio propaganda.

¶ ὡς σόδομα, *ut Sodoma*) ubi nemo, civis, evasit; nullum *semen* relictum.

30 τί, *quid*) Ex digressione, quam v. 24 in medio cœperat, revertens, totam rem v. 30-32 complectitur summatim; & tractationis a v. 6 ad 23 perductæ severitatem mitigat, quam mitigationem nemo capiet, nisi qui viam fidei cognovit. Ex hoc denique tono præcedentia dijudicantur.

¶ κατέλαβε) *sunt assecutæ*.

¶ πίστεως, *fide*) v. 33 fin.

31 νόμον δικαιοσύνης, εἰς νόμον δικαιοσύνης, *legem justitiæ, in legem justitiæ*) *Legem* non dixit v. præc. de gentibus: nunc dicit, de Iudæis. estque Ploce: de justitia legali & evangelica. Dum unam legem persequitur, alteram non assequitur. Convenienter *legem justitiæ* dicit, pro *justitia legis*. Iudæi magis legem, quam justitiam spectabant.

¶ οὐκ ἔφθασε) *non est assecutus*.

32 ὅτι, *quia*) scil. *persecuti sunt*.

¶ οὐκ- ἀλλ' ὡς) Lexicon Basileense: ὡς *in comparatione dissimilium geminatur, & eleganter in priore membro subauditur alterum, posteriorique parti ὡς tantum adjungitur*. Exempla ibi subjiciuntur ex Aristotele: nos conferamus Ioh. VII. 10. 2 Cor. XI. 17. it. Act. XXVIII. 19. Philem. v. 14. Phil. II. 12.

33 ἰδοὺ τίθημι ἐν σιὼν λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου· καὶ πᾶς ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ καταισχυνθήσεται) LXX, Es. XXVIII. 16, ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια σιὼν λίθον πολυτελῆ, ἐκλεκτὸν, ἀκρογωνιαῖον, ἔντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῶν· καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυνθῇ. Es. VIII. 14, καὶ οὐχ ὡς λίθου προσκόμματι συναντήσεσθε, οὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι. Talis οὐ καταισχυνθήσεται, *non pudefiet*, atque adeo gloriam consequetur. conf. c. V. 2. 5. Id *æternam salutem* connotat. Es. XLV. 17.

CAP. X.

1 Ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc quasi superata præcedentis tractationis severitate comiter appellat *fratres*.

¶ μὲν, *quidem*) Hanc particulam solet δὲ sequi: sed δὲ v. 2. absorbetur in ἀλλὰ, *sed*.

¶ εὐδο-

¶ *εὐδοκία, beneplacitum*) *Lubentissime* auditurus essem de salute Israëlis.

¶ *δέησις, oratio*) Non orasset Paulus, si absolute reprobati essent.

2 *ζῆλον θεοῦ, zelum Dei*) Act. XXII. 3 not. *Zelus Dei*, si non est contra *Christum*, bonus est.

¶ *οὐ κατ᾽ ἐπίγνωσιν, non secundum scientiam*) Litotes. i. e. cum magna cæcitate. congruit mox, *ignorantes*. Flacius: *Iudæi habuere & habent zelum sine scientia: nos contra, proh dolor, scientiam sine zelo. Zelus* & *ignorantia* respicitur versu 19.

3 *ζητοῦντες, quærentes*) omni modo.

¶ *οὐχ ὑπετάγησαν, non subjecti sunt*) neque ὑπήκουσαν *obedierunt*. v. 16.

4 *τέλος, finis*) justitiam & vitam, quam lex ostendit, sed dare nequit, tribuens. Τέλος, *finis*, & *πλήρωμα, complementum*, sunt synonyma. coll. 1 Tim. I. 5. cum Rom. XIII. 10. itaque conf. cum hoc loco, Matth. V. 17. Lex hominem urget, donec is ad Christum confugit. tum ipsa dicit: *asylum es nactus, desino te persequi, sapis, salvus es.*

¶ *χριστὸς, Christus*) Subjectum, *finis legis*: Prædicatum, *Christus* (scil. *ὢν, qui est*) *in* &c.

¶ *παντὶ τῷ πιστεύοντι, omni credenti*) Tractatur *τὸ credenti*, v. 5 s. *τὸ omni*, v. 11 ss. *παντὶ, omni*, ex Iudæis & gentibus. Caput IX non est includendum in angustiores terminos, quam Paulus hoc lætiori & latiori capite X patitur, in quo regnat *τὸ omnis*. v. 11 seqq.

5 *γράφει, scribit*) litera occidente. Antitheton v. 6. 8: *dicit*, voce vivida. Par antitheton: *Moses*, in concreto; *quæ ex fide est justitia*, in abstracto.

¶ *ὅτι ὁ ποιήσας κ.τ.λ.*) Lev. XVIII. 5. LXX, ποιήσετε αὐτὰ, ἃ ποιήσας κ.τ.λ.

6 *ἡ ἐκ πίστεως δικαιοσύνη, quæ ex fide est justitia*) Metonymia suavissima. i. e. homo justitiam ex fide quærens.

¶ *λέγει, loquitur*) secum.

¶ *μὴ εἴπῃς*) *ne dixeris*: nam qui ita dicit, is in lege, quod quærit, non invenit; & quod in evangelio invenire poterat, non quærit: justitiam videlicet ac salutem, quæ & in Christo est, & credentibus præsto est in evangelio. Et tamen ita dicere necessum habet, quisquis tantum illud ex Mose audit: *faciens vivet.*

¶ *καρδίᾳ, corde*) Fidei tribuitur etiam *os*; nam illa loquitur: at *incredulitas* fere mussat.

¶ *τίς κ.τ.λ.*) Deut. XXX. 11-14. LXX, ὅτι ἐντολὴ αὕτη, ἣν ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον, οὐχ ὑπέρογκός ἐστιν, οὐδὲ μακρὰν ἀπὸ σοῦ ἐστιν. οὐκ ἐν τῷ οὐρανῷ ἐστι, λέγων· τίς ἀναβήσεται ἡμῶν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ λήψεται ἡμῖν αὐτήν; καὶ ἀκούσαντες αὐτὴν ποιήσομεν. οὐδὲ πέραν τῆς θαλάσσης ἐστὶ, λέγων· τίς διαπεράσεται ἡμῖν εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης καὶ λήψεται ἡμῖν αὐτήν; καὶ ἀκούσαντες αὐτὴν ποιήσομεν. ἐγγύς σου ἐστὶ τὸ ῥῆμα σφόδρα· ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ταῖς χερσί σου, ποιεῖν αὐτό. Ad hunc locum hæc quasi parodia suavissime alludit, sine expressa allegatione. Loquitur Moses item de cœlo, ut Paulus: sed ille deinde ait, *trans mare*, pro quo Paulus orationem *de abysso* dexterrime inflectit, ut e contrario mentionem facere possit resurrectionis Christi ex mortuis. Abyssus est ingens cavitas in globo terraqueo, sub mari simul & sub terra. confer, multis de rebus, Hiob XXVIII. 14. 22. Phil. II. 10 not.

¶ *τίς ἀναβήσεται, quis ascendet*) Qui ita dicit, ostendit, se velle, sed negat, se posse ascendere, &, descendere, ut e longinquo petat justitiam & salutem.

¶ *τοῦτ᾽ ἐστι, hoc est*) Redarguitur per-

versitas eorum, qui dicunt: *quis ascendet in cœlum?* nam perinde loquuntur, ac si non præsto esset verbum de *Domino cælesti*, quem os credentis confitetur Dominum. v. 9. & qui volunt salutem inde a cœlo deducere, volunt Christum (quippe extra quem salus nulla est) e cœlo, unde pridem descendit, deducere: atqui hoc fieri non potest. ergo ne illud quidem. In præsenti *hoc est* ter adhibetur magna vi.

7 τῦτ' ἔςι, *hoc est*) *Hoc* cum *dicere* construitur, ut substantivum & adjectivum. Redarguitur autem iterum perversitas eorum, qui dicunt: *quis descendet in profundum?* nam perinde loquuntur ac si non præsto esset verbum de *Christo ex mortuis resuscitato*, quem cor credentis resuscitatum agnoscit. eodem versu 9. & qui volunt salutem e *profundo terræ* petere, volunt Christum (quippe extra quem salus nulla est) e profundo, quod ille semel in resurrectione reliquit, adducere: atqui hoc fieri non potest. ergo ne illud quidem. Itaque credens neque cœlum eatenus moratur, neque profundum, rem tam prope habens, quam ipse est sibi. Infidelitas autem fluctuat. vult semper, nec scit, quid velit: quærit semper, neque invenit quicquam. Itaque profundum cum vertigine intuetur, neque cœlum cum lætitia adspicere potest.

¶ χριςὸν, *Christum*) Infidelis *Christum* non suo, id est, Christi nomine aut e cœlo aut ex abysso repetit: sed infideli ignoranti nomenclaturam *Christi* suggerit justitia ex fide hîc loquens. q. d. illud, quod tu, ô infidelitas, cœlum & abyssum movens, quæris, id scito extra Christum nec a me cogitari, nec abs te inveniri posse. v. 4.

8 ἀλλὰ, *sed*) Particula h. l. aut habet vim ἐπιτατικὴν, uti Matth. XI. 8. 9. aut cadit super ἐγγὺς *prope*.

¶ ἐγγὺς, *prope*) Christum non debemus quærere procul, sed intra nos.

¶ ἐν τῷ ςόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου) Sic Hebr. sed LXX addunt, καὶ ἐν τῇ χερσί σου.

¶ τοῦτ' ἔςι) *Verbum, hoc est verbum fidei, prope est tibi.*

9 ἐὰν) *si* modo.

¶ ὁμολογήσῃς, *confessus fueris*) Confessio salvat non per se; alias infantes non possent salvari: sed quatenus fidem includit.

¶ κύριον, *Dominum*) In hac appellatione est summa fidei & salutis. Qui *Dominum* fatetur Iesum, non demum conatur eum ex *cælo* deducere.

¶ ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *excitavit ex mortuis*) Speciale objectum fidei. Qui credit *resurrectionem* Iesu, non demum conatur eum ex mortuis adducere. v. 7.

10 καρδίᾳ, *corde*) Probatur consequentia a mentione cordis & oris apud Mosen ad fidem & confessionem: quia nempe cor est fidei proprium subjectum, & os confessionis. ideo *corde* & *ore* sententias inchoat.

11 λέγει, *dicit*) c. IX. 33 not.

12 οὐ γάρ ἐςι διαςολὴ, *non enim est differentia*) c. III. 22. Hîc non additur *primum Iudæis*, ut initio, c. I. 16.

¶ ὁ γὰρ αὐτὸς, *idem enim*) ib. v. 29. 30.

¶ Κύριος, *Dominus*) v. 9.

¶ πλουτῶν) *dives*, & largus. quem nulla quamvis magna credentium multitudo exhaurire potest: qui nunquam necesse habet restrictius agere.

13 πᾶς ὃς ἂν, *omnis quicunque*) Act. II. 21 not. Hoc monosyllabon, πᾶς, (*omnis*,) toto mundo pretiosius, propositum v. 12, ita repetitur v. 12 & 13. & ita confirmatur ulterius v. 14. 15. ut non modo significet, quicunque invocarit, salvum fore; sed,

Deum

Deum velle, se invocari ab omnibus salutariter.

14, 15 πῶς, *quomodo*) Climax retrograda: qua Paulus ab ulteriore quovis gradu ad citeriorem argumentatur, & hujus necessitatem, tum ex necessitate ipsam existentiam ejus infert. Qui vult finem, vult etiam media. Deus vult, ut homines invocent Ipsum salutariter. ergo vult, ut credant. ergo vult, ut audiant. ergo vult, ut habeant prædicatores. Itaque prædicatores misit. Omnia fecit, quæ ad rem pertinerent. Voluntas ejus antecedens est universalis, & efficax.

14 οὗ οὐκ ἤκουσαν) *quem*, scil. loquentem, in evangelio, v. 15. vel, se offerentem, *non audiverunt*.

15 πῶς δὲ κηρύξουσιν, *quomodo vero prædicabunt*) sc. οἱ κηρύσσοντες, *prædicantes*. hoc verbum, uti antecedentia, in futuro positum est, imitatione Ioëlis, apud quem exstat τὸ *invocaverit*, v. 13. per prospectum illum ex V.T. in Novum.

¶ καθὼς, *sicut*) i. e. non deficere nuncii. Iesajas in spiritu alacres eorum gressus vidit.

¶ ὡς - εἰρήνην, τῶν εὐαγγελιζομένων τὰ ἀγαθὰ) Ies. LII.7. LXX, ὡς - ἀκοὴν εἰρήνης, ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθά.

¶ ὡραῖοι) ὥρα proprie dicitur de pulcritudine & amœnitate physica.

¶ οἱ πόδες, *pedes*) eminus: quanto magis ora, cominus.

¶ τῶν εὐαγγελιζομένων, *evangelizantium*) qui dum loquuntur, Ipse Dominus loquitur. Ies. LII.7. coll. v.6.

16 ἀλλ', *at*) Hîc demum culpa notatur.

¶ οὐ πάντες, *non omnes*) Antitheton: *omnis*. v.11 ss. Culpa est hominum, speciatim Iudæorum. *non omnes*, i. e. fere nemo. confer statim, *quis?*

¶ ὑπήκουσαν) Conf. ὑπὸ in ὑπετάγησαν. v. 3. Etiam ii debuerant & potuerant obedire, qui non sunt obedientes facti.

¶ λέγει) *dicit*, mox sub verba v. 15 citata. Vid. Ioh. XII.38 not.

17 ἄρα) *igitur*. Ex prophetæ querela de auditorum infidelitate infert, non deesse verbum Dei, & prædicationem, tanquam propriam fidei causam & ansam.

¶ ἐξ ἀκοῆς) ἀκοὴ, *auditio*, & hinc, *oratio*, *sermo*, *prædicatio*.

18 μὴ οὐκ ἤκουσαν; *num non audiverunt?*) *num* facultas audiendi defuit, quando non nisi ex auditu fides est?

¶ εἰς πᾶσαν - ῥήματα αὐτῶν) Sic LXX, Ps. XIX.5. In eo Psalmo est Comparatio, & protasis quidem v.2-7. apodosis autem v.8 seqq. Inde liquido eadem ratio Præconii cœlorum & evangelii, omnia penetrans, perspicitur.

¶ ὁ φθόγγος, *sonus*) Ps. XIX 5. קַו Id Aquila olim verterat κανών. conf. omnino 2 Cor. X. 13. Sua cuique apostolo definita erat regio & quasi provincia, quo vox ejus esset perventura. Sed *canon* est tantum singulorum: *sonus* sive *sermo*, ad cunctam terram pertinet.

19 μὴ οὐκ ἔγνω Ἰσραὴλ; *num non novit Israël?*) Sensus est: Israëlem potuisse & debuisse agnoscere justitiam Dei: sed non voluisse. v. 3. Idque ostenditur nunc ex Mose & Esaja. Paulus cap. IX-XI frequenter appellat *Israëlem*, non *Iudæos*.

¶ πρῶτος Μωϋσῆς, *primus Moses*) Moses, sub quo Israël formam populi accepit, jam tum dixit.

¶ ἐγὼ - ὑμᾶς - ὑμᾶς) Deut. XXXII.21. LXX, κἀγὼ - αὐτοὺς - αὐτούς.

¶ οὐκ ἔθνει) Latine possis dicere: *Ne-gente*. Quemadmodum populus deos non-deos secutus est: ita Deus, perfidiam populi ulciscens, populum non populum, populum, qui non habebat Deum, populum

lum Israëli plane dissimilem, suscepit. Sic *populi* nomen redit non v. 20, sed v. 21.

¶ ἀσυνέτῳ, *insipiente*) Sapientia populum facit. Iob XII. 2. Itaque populus insipiens est *non gens*; populus, qui Deum non novit, est *insipiens*.

20 ἀποτολμᾷ) Quod Moses innuerat, Iesajas *audacter & plane eloquitur*.

¶ εὑρέθην, *inventus sum*) præsto fui. Es. LXV. 1. LXX, ἐμφανὴς ἐγενήθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν.

21 ὅλην, *totam*) Es. ib. v. 2. LXX, ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ὅλην τ' ἡμέραν πρὸς κτλ. Conf. *totam diem*, c. VIII. 36. vid. *I. C. Pfaffii*, de gratia Dei *continua*, dissertatio insignis.

¶ ἐξεπέτασα, *extendi*) Metonymia antecedentis: *sinunt me extendere manus*, *nec veniunt*. Vel hoc uno verbo refellitur dogma de duplici voluntate divina, beneplaciti & signi.

¶ ἀπειθοῦντα, *non credentem*) corde.

¶ ἀντιλέγοντα, *contradicentem*) ore, conf. v. 8 seq.

CAP. XI.

1 Μὴ ἀπώσατο) *num* totum *abdicavit*. Sic Gideon, in fide expostulans, ait: νῦν ἀπώσατο ἡμᾶς. Iud. VI. 13. At, οὐκ ἀπώσεται Κύριος τ' λαὸν αὐτοῦ, Ps XCIV (XCIII) 14. Num abdicavit, inquit Paulus, ita, ut jam non sint populus Dei? Quum c. X gratiam erga gentes & defectionem Iudæorum tam graviter exposuit, objici hoc posset. respondet igitur: absit, ut a Deo rejectum dicamus populum ejus. ubi ipsa *populi ejus* appellatio rationem negandi continet. Illud *absit* declaratur (1) de præsenti tempore populi offendentis: & nunc esse aliquos, (conf. Act. XXI. 20 not.) & crescente deinceps gentium introitu permultos fore, qui credant ex Israël. hi dicuntur *reliquiæ* & *electio*, v. 5. 7. (2) de futuro: ipsum populum aliquando conversum iri. v. 24 not

¶ ἐγὼ, *ego*) Paulus ab individuo ad genus mavult concludere in bonam partem, quam a genere ad speciem in contrariam partem: *ego*, persecutor quondam, repelli dignus.

2 προέγνω) *prius agnovit*, ut populum sibi proprium. v. 29.

¶ ἐν Ἡλίᾳ, *in Elia*) in historia Eliæ, qui in summis erat angustiis, qui solus sibi videbatur; quum ad majorem paucitatem, quam unquam, venisset Israël.

¶ ἐντυγχάνει) Hesychius, ἐντυγχάνει, προσέρχεται. conf. Act. XXV. 24. 1 Macc. VIII. 32.

3 Κύριε, τοὺς προφήτας σου - τ' ψυχήν μου) 1 Reg. XIX. 14. LXX, ἐγκατέλιπον τ' διαθήκην σου οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ, τὰ θυσιαστήριά σου καθεῖλον, καὶ τοὺς προφήτας σου ἀπέκτειναν ἐν ῥομφαίᾳ, καὶ ὑπολέλειμμαι ἐγὼ μονώτατος, καὶ ζητοῦσι τ' ψυχήν μου λαβεῖν αὐτήν. Observanda stili apostolici subtilitas: LXX μονώτατος h. l. ut sæpe: Paulus, μόνος.

4 κατέλιπον, *reliqui*) ne eos occidat Hasaël, Iehu, Elisa. LXX, l. c. v. 18: καὶ καταλείψω ἐν Ἰσραὴλ ἑπτὰ χιλιάδας ἀνδρῶν, πάντα γόνατα ἃ οὐκ ὤκλασαν γόνυ τῷ Βαάλ. Ex verbo *reliqui* derivatur λεῖμμα *reliquiæ*, v. seq.

¶ ἐμαυτῷ, *mihi ipsi*) Hoc Paulus addit emphaseos causa, in antitheto ad querelam Eliæ de sua *solitudine*. Dominus novit suos.

¶ ἑπτακισχιλίους, *septem millia*) in populo ad miram paucitatem redacto, numerus non parvus, imo ipse totus. 1 Reg. XX. 15. Ex his tota X duntaxat tribuum posteritas propagatur. Hebr. כל i. e. *mere tales*, nullo Baalita admixto.

¶ ἄνδρας, *viros*) Viri maxime veniebant

ebant in censum, & intererant cultui publico. horum igitur conjuges & liberi accedunt etiam ad septem millia.

¶ τῇ βααλ) Fœmininum, subaudito εἰκόνι, *imagini* Baal, ad contemtum, in antitheto, *viros*. Sic LXX quoque Iud. II. 11 &c. Sub immunitate a cultu Baal continetur immunitas a cultu vitulorum.

5 οὖν, *ergo*) Consequentia a V. T. ad N. T.

6 χάριτι, *gratia*) Alia vis dativi; alia particulæ ἐκ cum genitivo.

¶ οὐκέτι, *jam non*) Hoc, quater positum, ostendit vim consequentiæ. Absolutum decretum est hoc, quod Deus decrevit: *Iustos faciam non nisi ex fide, neminem ex operibus*. Hoc nemo perrumpet.

¶ γίνεται - ἐστιν, *fit - est*) Subtilis & apta verborum differentia. Natura quærit opera: fides agnoscit gratiam supervenientem, γενομένην. sic, ἐγένετο, Ioh. I. 17. φερομένην χάριν. 1 Petr. I. 13.

¶ εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις· ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐστὶν ἔργον, *si vero ex operibus, jam non est gratia: siquidem opus jam non est opus*) Ex inciso illo, *jam non ex operibus*, infertur illud, *Israël non est assecutus*: & ex hoc inciso, *jam non est gratia*, infertur hoc *electio est assecuta*. Prior pars hujus versus excludit opera; altera gratiam statuit, coll. v. 5. Prior facit protasin; altera apodosin, quæ semper est pars magis necessaria, & hoc loco male a nonnullis omissa. Conf. omnino c. IV. 4. 5. Eph. II. 8. 9. Opposita sunt *gratia* & *opus* [illegible] LXX ut plurimum interpretantur ἔργον. v. gr. Ps. CIX. 20.

7 ἡ ἐκλογὴ, *electio*) præcipue ex Israëlitis. *electio*, i. e. electi, quia electi, assequuntur.

8 ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ θεὸς πνεῦμα κατανύξεως ὀφθαλμοὺς τοῦ μὴ βλέπειν καὶ ὦτα τοῦ μὴ ἀκούειν) Deut. XXIX. 4: καὶ οὐκ ἔδωκε Κύριος ὁ θεὸς ὑμῖν καρδίαν εἰδέναι, καὶ ὀφθαλμοὺς τοῦ βλέπειν, καὶ τὰ ὦτα ἀκούειν, ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης. Es. XXIX. 10: LXX, πεπότικεν ὑμᾶς Κύριος πνεύματι κατανύξεως, καὶ καμμύσει τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν κτλ. Adde Matth. XIII. 14 not. ἔδωκεν, *dedit*, justissimo judicio, & dixit eis, *habete*.

¶ κατανύξεως) Κατάνυξις h. l. notat πάθος ex frequentissima punctione in stuporem desinens. In bonam partem sumitur Act. II. 37. & sæpissime apud scriptores asceticos. Latinis, *compunctio*.

¶ ἕως, *usque*) Tacita limitatio. 2 Cor. III. 14.

9 γενηθήτω - αὐτῶν εἰς παγίδα καὶ εἰς θήραν, καὶ εἰς σκάνδαλον καὶ εἰς ἀνταπόδομα αὐτοῖς. - σύγκαμψον) Ps. LXIX. 23. 24. LXX, γενηθήτω - αὐτῶν ἐνώπιον αὐτῶν εἰς παγίδα καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν καὶ εἰς σκάνδαλον. - σύγκαμψον.

¶ τράπεζα, *mensa*) שלחן Ps. LXIX. 23, ubi coll. v. præc. est allegoria. Id est, dum cibum capiunt securi, capiantur.

¶ σκάνδαλον, *scandalum*) H. l. magis proprie accipitur, ut synonyma *laqueus* & *captio*. nam σκάνδαλον, *scandalum*, est illud mobile tigillum in decipula. Respondet מוקש Psalm. cit. Gradatio: *laqueus* tenet partem, pedem; *captio*, totum: *scandalum* non solum capit, sed etiam lædit.

¶ ἀνταπόδομα, *retributionem*) Culpa igitur eorum intercesserat, non absolutum Dei decretum.

10 σκοτισθήτωσαν - σύγκαμψον) Qui habent oculos obtenebratos, & dorsum incurvatum, sane πταίουσι, *titubant*, v. 11. & ruunt in decipulam.

11 ἔπταισαν) πταίω proprie de *pedum* titubatione dicitur.

¶ ἵνα πέσωσι) *ut caderent* plane, cuncti, idque sine instauratione? Locutio ada-

adagialis. aliquo modo *cecidere*, v.22. sed non prorsus.

¶ τοῖς ἔθνεσιν, *gentibus*) Ipsum articulum rei gestæ habemus Act. XIII. 46, *ecce*.

¶ εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτοὺς, *ut ad zelum provocarentur*) Israëlitæ, ad fidem. v.14. Aliter hoc verbum occurrit c.X.19.

12 εἰ δὲ, *si vero*) Duas partes habet hic versus. prior tractatur v.13 s. posterior, *quanto* &c. tractatur v.23 s.

¶ κόσμου - ἐθνῶν, *mundi-gentium*) *Mundus* connotat qualitatem, παράπτωμα *lapsum* pristinum; *gentes*, quantitatem sive multitudinem, cui opponitur ἥττημα, *paucitas*. unde τὸ πλήρωμα dicit mox *copias* Israël abundantes gratia.

¶ ἥττημα) *paucitas*. oppositum πλήρωμα, *abundantia*. Es. XXXI. 8, ἔσονται εἰς ἥττημα.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Nam ubi multa sunt semina, eorum major est proventus.

¶ τὸ πλήρωμα αὐτῶν, *abundantia eorum*) Subaudi, *erit divitiæ gentium*. ergo etiamsi Iudæi credidissent initio, non exclusæ fuissent gentes. Idem verbum, v.25.

13 ὑμῖν) *vobis*, non ut vos efferamini, sed ut Iudæi invitentur.

¶ διακονίαν, *ministerium*) apostolatum in gentibus.

¶ δοξάζω, *glorifico*) Nempe Paulus amplificat gratiam ethnicis datam, ejusque in ipsos Israëlitas reciprocandam abundantiam. Et hîc causam reddit, cur eam gratiam sic amplificet.

14 τὴν σάρκα, *carnem*) i. e. fratres. Es. LVIII.7.

15 γὰρ, *enim*) Particula cum propositione connectens tractationem.

¶ ἀποβολὴ, *jactura*) Antitheton, *assumtio*: sed eo sensu, ut Deus dicatur *assumere* per gratiam; homines, ἀποβάλλεσθαι, *jacturam pati*, suâ culpâ.

¶ πρόσληψις) αὐτῶν. Hesychius: πρόσληψις, γνῶσις. Conf. προσελάβετο, c.XIV.3.

¶ ζωὴ, *vita*) *mundi*. v.12.

¶ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, *vita ex mortuis*) id quod multo majus & optabilius. Sensus: *vita eorum, qui fuerant mortui*. Ez. XXXVII. 3 ss. ita ἐκ, *ex*, c.VI.13. 2 Cor.IV.6.

16 ἡ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) patriarchæ.

¶ ἁγία, *sanctæ*) Deo dicatæ & acceptabiles. conf. v.15 cum 1 Tim.IV. 4. 5.

¶ φύραμα, *massa*) Num. XV. 20. 21, ἀπαρχὴ φυράματος.

¶ ἡ ῥίζα, *radix*) stirps patriarchalis, naturaliter, nec non ut compos circumcisionis & promissionis spectata. *Wellero*, post Originem, *radix* est Christus: *rami*, etiam patriarchæ, ex quibus natæ *primitiæ*.

17 σὺ, *tu*) tu, *Romane*, gentilis.

¶ ἀγριέλαιος, *oleaster*) calamus *oleastri*. Synecdoche δεινή.

¶ ἐν αὐτοῖς) *inter eos*: *eos* non refertur ad τὸ *quidam*, sed ad *ramos* in universum.

¶ συγκοινωνὸς) Sæpe σὺν dicit Paulus de gentibus. Eph. II. 19. 22. III. 6. conf. μετὰ, Rom.XV.10.

18 μὴ κατακαυχῶ, *noli gloriari contra*) Videant, ne *glorientur contra*, qui negant conversionem Iudæorum.

¶ οὐ σὺ, *non tu*) Subaudi, *scito, memento, non te* &c.

19 ἵνα, *ut*) Hæc particula exprimit vim *gloriationis*. confer autem, *propter vos*, v.28. & ἵνα, v.31.

20 τῇ ἀπιστίᾳ - τῇ πίστει, *infidelitate-fide*) Neutrum (inquit Paulus) absolute. nam si absolute, gloriationi locus esset, quæ hîc refutatur. *fides*, Dei donum, demissos faciens.

¶ ἕστηκας) *hunc statum es adeptus & adhuc*

huc tenes. oppositum: *eos, qui ceciderunt.* v.22.

¶ μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ) Prov. III.7, μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ, φοβοῦ δὲ τὸν θεόν.

¶ φοβοῦ, *time*) Timor opponitur non fiduciæ, sed supercilio & securitati.

21 μήπως) repete, φοβοῦ.

¶ φείσεται) Indicativus, particula μήπως quasi prætermissa, magis categorice sonat.

22 χρηστότητα καὶ ἀποτομίαν, *bonitatem & severitatem*) Sejugatio gravis.

¶ ἐπιμείνῃς, *permanseris*) Est *permanere* in bono, hîc: in malo, v. seq. Illud describitur ex parte Dei; hoc, ex parte hominis. Conf. v.28.30 s. Non permansit Romanus in bonitate, invecta operum justitia.

¶ ἐπεὶ, *alioquin*) Fideles possunt deficere & labi.

¶ ἐκκοπήσῃ, *excideris*) ferro. non modo ἐκκλασθήσῃ, *defringeris*, ut illi, manu. כרת LXX ἐκκόπτω. Ier. XLIV. 8. non tamen eo plerunque sensu, quo ἐξολοθρεύω.

23 ἐὰν μὴ, *si non*) Ergo conversio eorum non erit irresistibilis.

¶ δυνατὸς, *potens*) Præcipua objectio esse poterat: quomodo convertentur Iudæi, qui tot seculis id agunt, ut se subducant fidei & oracula V.T. a vero Messia deducant & credentibus eripiant? Respondet Paulus: *potentiam* Deus habet. conf. *potens*, c.XIV.4. Et hujus potentiæ gloriam, cui nemo gentium obniti potest, ostendet. Magnum igitur opus erit!

¶ πάλιν) *iterum*, non modo minore numero, ut nunc; sed majore, ut antea, quum essent populus Dei.

24 ἀγριελαίου, *oleastro*) Magnum discrimen eorum, qui verbum revelatum vel non habent, vel habent; quantum interest inter oleastrum & oleam.

¶ παρὰ φύσιν) plane *præter naturam*. nam in re hortensi insitio, quæ duas arbores naturæ item diversæ quidem copulat, calamum, quem fructus sequitur, mitem stirpi silvestri committit: Paulus autem calamum oleastri in oleam dicit insitum esse, ut oleæ pinguedinem sequatur.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Sensim a *posse* venit ad *esse*. Sane incrementum sumit oratio. antea Paulus ex prophetis demonstravit, plures esse malos in Israël, quam bonos: nunc item ex prophetis demonstrat, plures fore bonos, quam malos. Atque hoc ille dum expromit, *mysterium* appellat, aptum ad retundendum fastum gentium, ne putent, partes Iudæorum semper inferiores fore.

25 μυστήριον, *mysterium*) Paulus *mysteria* vocat non semper ea dogmata, quæ fidelibus initio sunt necessaria cognitu: sed arcana, multis etiam fidelibus ignota, donec illis ea, fidei charitatisve causa, re cogente, ex Scripturis antehac obsignatis aperirentur. Conf. 1 Cor.XV.51. &, in re pari, Eph. III. 3. *Mysterium* fuerat vocatio gentium: c. XVI. 25. nunc item *mysterium* est conversio Israëlis. Vtrumque, magna pars illius *mysterii*, quod confirmatur Ap. X.7. Porro si mysterium est, patienter ferri debent, qui non agnoscunt tam cito; & sperari tempus, quum omnes agnoscent.

¶ φρόνιμοι, *prudentes*) *somniantes, ecclesiam Romanam non posse deficere*. Cluverus. Ipsa *mysterii* appellatio fastum lectorum retundit. Hinc repetitur monitum c. XII. 16. quod jam exstat v. 20 not.

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Molliter loquitur. nam οἱ πωρωθέντες, *qui indurati sunt*, erant ut arena maris, v. 7. c. IX. 27. Itaque conversio, quæ non erit *ex parte*, sed *omnis Israëlis*, v. seq. erit longe abundantissima. Atque interea etiam semper aliqui

qui convertuntur: cui rei fideles semper invigilare convenit.

¶ πλήρωμα, *plenitudo*) *supplementum copiosissimum.* antitheton: *ex parte.* Nulla remanebit gens, cui non prædicatum fuerit evangelium in toto orbe; etiamsi magna pars hominum, mala sit mansura.

¶ εἰσέλθῃ, *ingressa fuerit*) Ioh. X. 9. 16. Ingressum hunc multis jam seculis multa sufflaminant, suo tempore perrumpenda, ut plenitudo gentium, pridem vocata, penitus intret: ac tum Israëlis *obduratio* desinet. Ps. CXXVI. 2. 3.

26 καὶ οὕτω, *& sic*) Non dicit, *& tunc*, sed majore vi, *& sic*, quo ipso τὸ *tunc* includitur. nempe ipso introitu gentium terminabitur cæcitas Israëlis.

¶ πᾶς ἰσραὴλ, *omnis Israël*) Israël gentibus contradistinctus, de quo v. 25. Dicuntur שארית & פליטה respectu eorum, qui periere: sed ipsum *Residuum*, in se copiosum, totum convertetur. Mich. II. 12.

¶ σωθήσεται) Hoc ipsum *Latinus* expressit, *salvus fieret.* non inepte. Sententia hæc inest: *plenitudo gentium intrabit, & sic omnis Israël salvus fiet.* sed ἄχρις οὗ *usque dum* mutavit verbum prius, εἰσελεύσεται, in εἰσέλθῃ, manente altero, σωθήσεται. Talia vide notata ad Marc. III. 27. Sensum expressit Latinus.

¶ ἥξει ἐκ σιὼν — διαθήκη, ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν) Es. LIX. 20. 21. LXX, καὶ ἥξει ἕνεκα σιὼν — διαθήκη, εἶπε Κύριος κτλ. Es. XXVII. 9. LXX, καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ εὐλογία αὐτοῦ, ὅταν ἀφέλωμαι τὴν ἁμαρτίαν αὐτοῦ κτλ. Hebr. *& veniet* לציון גואל *Sioni* (ejusque bono) *Redemtor*, *& revertentibus a* transgressione *in* Iacob. Paulus c. III in descriptione peccati allegarat Psalmum XIV & Esajæ caput LIX potissimum: nunc in descriptione salutis eosdem textus conjungit. ἐκ σιὼν, ait, ut LXX, Ps. XIV. 7. Venit Redemtor (ἐκ) e Sione, & (ἕνεκα) bono Sioni. Adventus factus est pridem: fructus ad summa perveniet suo tempore. *Sion* est totum, in bonam partem; *Iacob* h. l. est totum, in partem sequiorem: *revertentes*, sunt pars.

27 αὕτη) *hoc*, de quo v. præc.

¶ παρ' ἐμοῦ, *a me*) Ipse faciet.

¶ διαθήκη, *testamentum*) scil. *tum erit*, *tum expedietur.*

¶ τὰς ἁμαρτίας) *peccata*, & ortas inde miserias.

28 ἐχθροὶ) *hostes.* Igitur obstinatio Iudæorum non debet allegari in præjudicium conversionis eorundem. Porro dicuntur *hostes*, active; mox, *dilecti*, passive: (utrumque respectu Dei, non modo respectu Pauli:) malum imputandum homini; bonum proficiscitur a Deo. Sic quoque opponuntur inter se misericordia & infidelitas. v. 30 ss.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) v. 31. 12. 15.

29 ἀμεταμέλητα, *quorum non pœnitet*) Axioma vere apostolicum. Absolutum quiddam significatur: nam Deus non in perpetuum cedet infidelitati populi sui. Pœnitudo abscondita est ab oculis Domini. Hos. XIII. 14.

¶ χαρίσματα, *dona*) erga Iudæos.

¶ κλῆσις, *vocatio*) erga gentes.

30 ἠπειθήσατε, *increduli fuistis*) *Incredulitas* cadit etiam in eos, qui ipsi non audivere verbum Dei; quia tamen primitus id in Patriarchis, Adamo, Noacho, susceperant.

31 ἠπείθησαν, *increduli fuerunt*) relicti sunt infidelitati suæ.

¶ τῷ ὑμετέρῳ, *vestra*) Genitivus objecti, uti τὰ ἐλέη δαυίδ. 2 Chron. VI. 42. רצון עמך Ps. CVI. 4.

¶ ἐλέει, *misericordia*) Constr. cum ἐλεηθῶσι,

ηθῶσι, *misericordiam consequerentur*; nam ἵνα, *ut*, sepe transponitur.

¶ ἐλεηθῶσι, *misericordiam consequerentur*) misericordiam eam, quæ fidem antecedit, nec nisi per fidem, qua retractatur ἀπείθεια, *incredulitas*, agnoscitur & accipitur.

32 συνέκλεισε) *simul conclusit*, Iudæos & gentes. conf. Gal. III. 22 not. Phrasis LXX Int. εἰς θάνατον συνέκλεισε. Ps. LXXVIII. 50.

¶ εἰς ἀπείθειαν, *in incredulitatem*) Eph. II. 2. Qui vim *incredulitatis* experti sunt, tandem purius se ad fidem recipiunt.

¶ ἵνα) *ut*. Res ipsa efficietur.

¶ τοὺς πάντας) *universos*, cunctos. conf. v. 30. 31.

¶ ἐλεήσῃ, *misereretur*) Misericordia Ejus ab illis agnita: v. 6. fide eis ab Ipso donata.

33 ὦ βάθος, *o profunditas*) Paulus cap. IX quasi in freto navigarat; nunc, in oceano. *profunditas divitiarum* describitur v. 35. & respicit ad c. IX. 23. X. 12. (quare non debet in epitheton resolvi:) *profunditas sapientiæ*, v. 34. *profunditas cognitionis*, v. 33 mox. Conf. de divitiis & sapientia, Eph. III. 8 not. & Ap. V. 12. Dignæ sunt observatu & collectu differentiæ vocum biblicarum. *Sapientia* dirigit omnia ad finem optimum: *cognitio* novit finem illum & exitum.

¶ ὡς, *quam*) Nemo scrutatur, nemo pervestigat, nisi Ipse.

¶ τὰ κρίματα, *judicia*) circa infideles.

¶ αἱ ὁδοὶ, *viæ*) circa fideles. Gradatio. Viæ sunt quasi in plano; judicia, profundiora. ne vias quidem pervestigemus.

34 τίς γὰρ - ἐγένετο) Es. XL. 13. LXX, τίς ἔγνω - καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο; *Quis?* i. e. nemo; nisi ipse.

¶ γὰρ, *enim*) Sequitur expressior scripturæ allegatio. In dogmatibus probandis adhibetur formula, *scriptum est*: aliis in locis sæpe ea prætermittitur. c. XII. 20.

¶ νοῦν Κυρίου, *mentem Domini*) Iesajas: את רוח יהוה *Spiritum Iehovah*.

¶ σύμβουλος) Non modo neminem fuisse σύμβουλον, dicit Paulus, sed ne nunc quidem esse posse. σύμβουλος autem est vel *particeps consilii*, vel certe *conscius*. nam modo dixit: *quis enim novit mentem Domini*? Et tamen multi in disceptationibus, v. gr. de ortu mali, quæ multo profundiores œconomiæ divinæ recessus tangunt, quam hæc, quæ inter v. 32 & 33 ab apostolo religiose abrumpitur, (multum enim interest inter lapsum multorum angelorum totiusque generis humani, & inter casum Israëlitarum,) perinde se jactant, ac si non modo consiliarii Domini, sed etiam quæsitores, patroni, vel judices essent. Scriptura ubique subsistit in eo, quod Dominus voluit, & dixit, & fecit: rationes rerum universalium singulariumve non pandit: de iis, quæ nostram superant infantiam, ad æternitatem remittit fideles. 1 Cor. XIII. 9 ss. Ceteros, importunos scrutatores, torquebit & uret sciendi sitis, in æternum.

35 ἢ τίς κτλ.) Hæc verba, apud LXX, Es. cap. cit. v. 14. alii habent; alii non habent. at Iob XLI. 2 Hebr. & Vulg. ita habent: *Quis ante dedit mihi, ut reddam ei? Omnia quæ sub cœlo sunt, mea sunt.*

36 ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν, *ex Eo & per Eum & in Eum*) Denotatur Origo & Cursus & Terminus rerum omnium. conf. 1 Cor. VIII. 6.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) Divitiarum, Sapientiæ, Cognitionis.

¶ ἀμήν· *amen*) Verbum finale, in quod affectus apostoli, quum ad suprema venit, desinit.

C A P. XII.

1 Παρακαλῶ, *hortor*) Moses jubet: apostolus hortatur. Solet Paulus hortationes ponere dogmatibus antea tractatis congruentes. Eph. IV. coll. cap. III. Sic h. l. usus generalis ex tota tractatione continetur v. 1.2, ut allegationes statim subsequentes demonstrant. Usus speciales, a v.3 usque ad conclusionem epistolæ, ostendimus ad cap. I. 16.

¶ διὰ τῶν οἰκτιρμῶν, *per miserationes*) Totum noëma derivatur ex cap. I-V. vocabulum fluit ex antitheto *iræ*, c. I. 18. nam innuitur hoc loco tota œconomia gratiæ sive misericordiæ, ab ira nos eximens, & *gentes* inprimis ad officium excitans. c. XV. 9. Qui *misericordia* Dei recte movetur, in omnem Dei *voluntatem* ingreditur.

¶ παραστῆσαι, *sistere*) In tanto officiorum catalogo Paulus nil earum rerum habet, quæ hodie apud Romanenses fere utramque paginam faciunt. παραστῆσαι, repetitur ex c. VI. 13. 16. 19. *sistere.* Oblatio *viva sistitur*; non mactatur.

¶ σώματα, *corpora*) Antitheton ad nefarium *corporum* abusum apud gentes. c. I. 24. Sequuntur enim mox plura antitheta, ejusdem capitis respectu. Corpus plerunque impedit animam: corpus Deo siste; anima non deerit. c. VI. 12. Vid. etiam cap. VII. 4. Hebr. X. 5. Vice versa, *anima* magistratui subjecta, etiam corpore parebit. c. XIII. 1.

¶ σώματα, λατρείαν, *corpora, cultum*) Appositio metonymica, corpus & animam innuens.

¶ θυσίαν, *victimam*) peccato mortificato. conf. de hoc sacrificio, c. XV. 16.

¶ ζῶσαν, *viventem*) ea vita, de qua cap. I. 17. VI. 4 ss. Abominabile est, cadaver offerre.

¶ ἁγίαν, *sanctam*) qualem postulat *sancta* lex. c. VII. 12.

¶ εὐάρεστον, *bene placentem*) cap. VIII, maxime v. 8.

¶ τῷ θεῷ, *Deo*) Constr. cum παραστῆσαι, *sistere.*

¶ λογικὴν, *rationalem*) sincerum, 1 Petr. II. 2.) respectu intellectus & voluntatis. congruit verbum δοκιμάζειν, v. 2. φρονεῖν κτλ. v. 3. Gentium λατρεία, ἄλογος. c. I. 18 seqq. 25. Iudæorum confidentia, ἄλογος, c. II. 3. at Christianus omnia recte reputat, & ex beneficio Dei miserentis colligit officium suum. Verbo illi, quod sæpe ponit, λογίζεσθαι, c. III. 28. VI. 11. VIII. 18. nunc respondet epitheton.

2 μὴ συσχηματίζεσθε - ἀλλὰ μεταμορφοῦσθε) μορφὴ, *forma*, penitius & perfectius quiddam notat, quam σχῆμα, *habitus*. conf. Phil. II. 6. 8. III. 21. A *forma* interna non debet abludere *habitus* sanctorum externus.

¶ αἰῶνι, *seculo*) quod totum, neglecta *Dei voluntate*, suitatem sequitur.

¶ δοκιμάζειν, *probare*) Hoc quoque pertinet ad illam μορφὴν *formam* novam. Antitheton, c. I. 28.

¶ καὶ τέλειον, *& perfectam*) Qui oblationem *vivam*, *sanctam*, *beneplacentem* sistit, noscit voluntatem Dei *bonam*, viva & sancta requirentem, *beneplacentem*, *&*, cum profectu fidelium, *perfectam*.

3 λέγω) Flacius: *edico*. Hoc verbum hortationi subsequenti moratæ vim addit imperativi.

¶ γὰρ, *enim*) Docet, quid Voluntas Dei velit.

¶ διὰ τῆς χάριτος, *per gratiam*) Ipse Paulus exemplum præbet σωφροσύνης, quam commendat: ne videatur temere hac formula, λέγω, *edico*, qua solus Christus

ſtus abſolute uti potuit, aliis tam ardua præſcribere. conf. v. 6.

¶ ὄντι) cuilibet, *qui eſt inter vos*, veſtri ordinis, fidelis.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Multa erant, cur Romani ſe viderentur efferre poſſe, & poſtea ſe extulerunt.

¶ δεῖ) *oportet*, pro veritate & officio.

¶ Φρονεῖν) *ſentire*, & inde *agere*.

¶ εἰς) Particula limitat.

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) Nemo debet ſe unum pro norma habere, ad quam ceteros exigat, & putare, ceteros plane debere tales eſſe, & idem & eodem modo agere, atque ipſum.

¶ ὡς) *ſicut*. non plus, v. 5. ſed nec minus v. 6 ſ. ideo δὲ, *autem*, adhibetur v. 6.

¶ μέτρον, *menſuram*) Et fides & fidei menſura eſt donum Dei.

¶ πίστεως, *fidei*) *ex qua reliqua manant dona*: (Cluverus:) & quidem dona ſanctificantia & adminiſtrantia. Omnium fons eſt fides, &, in ipſo uſu, norma. *fidei*, de qua tractatum capite I & ſeqq.

5 ὁ δὲ καθεὶς) Vid. Marc. XIV. 19 not.

¶ μέλη, *membra*) Eph. IV. 25.

6 ἔχοντες, *habentes*) Hoc quoque pendet ab ἐσμέν· eſt enim apodoſis ad v. 4 fin. ἐσμὲν autem notat *ſumus*, ſimulque vergit ad lenem hortationem, uti Gal. III. 28 not. Inde in ſingulis partibus hujus enumerationis debet ſubaudiri imperativus. coll. v. 14. ſed ἦθος eſt, quod Paulus imperativum non ſæpe exprimit; v. 3 ſemel præmiſſum.

¶ χαρίσματα, *dona*) Hæc ſunt διάφορα, *diverſa*: χάρις, *gratia*, una.

¶ προφητείαν, *prophetiam*) Hæc princeps chariſmatum. vid. Act. II. 17. 18. XI. 27. XIII. 1. XV. 32. XIX. 6. XXI. 9. 10. 1 Cor. XI. 4 ſ. XII ſeqq. cap. Eph. II. 20. III. 5. IV. 11. 1 Theſſ. V. 20. 1 Tim. I. 18. IV. 14. Ap. I. 3 &c. quibus locis collatis, patet, prophetiam eſſe chariſma, quo myſteria cœleſtia, interdum etiam res futuræ, proferuntur in notitiam hominum, fidelium præſertim, cum explicatione propheticarum ſcripturæ, quæ per communes interpretandi regulas non poſſet elici. Non autem adduntur, in hac tam copioſa epiſtola, cetera, de quibus ad Corinthios: vid. c. I. 11. & 1 Cor. IX. 2 nott.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Repete, *habentes*, ſcil. *donum, prophetiam*. & ſic deinceps. Sic modo, *ſecundum gratiam*. Vt homini datur, ſic homo debet adminiſtrare.

¶ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως, *analogiam fidei*) Id eſt, *ut Deus diſtribuit* (prophetæ cuique) *menſuram fidei*. v. 3: nam ibi jam hoc attigit Paulus, & eò, interjectis aliis, redit. Etiam 1 Cor. XII. 9. 10. XIII. 2. *prophetia* & *fides* arcte connectuntur. Petrus 1 ep. IV. 11. eadem de re, ΩΣ λόγια θεοῦ, *tanquam eloquia Dei*. Tantundem eſt, ut ſi Paulus diceret: *ſive prophetiam, in prophetia*. coll. ſeqq. ne extra fidem & ultra eam feratur, neve quis ex ſuo corde prophetet, ultra id quod vidit; ac rurſum, ne celet ſepeliatve veritatem: quantum vidit & novit & credit, tantum eloquatur. vid. Col. II. 18. Ap. I. 2. Exemplum talis analogiæ ipſe præbet 1 Cor. VII. 25. Eraſmus: *IVXTA PROPORTIONEM ut intelligas, hoc eſſe majora dona, quo fides tua fuerit integrior*. ſic quoque Corn. a Lapide, Piſcator, Petrus Martyr. Baſilius M. de Spiritu ſancto: *Omnia implet virtute, ſolum autem digni eum accipere poſſunt: neque uno* μέτρῳ *modo accipitur, ſed* κατὰ ἀναλογίαν τῆς πίστεως, *ad analogiam fidei diſtribuit operationem*. cap. IX Chryſoſtomus: *quanquam enim gratia eſt, tamen non ſimpliciter effunditur: ſed* τὰ μέτρα *modos ab iis, qui accipiunt, ſumens*, in tantum *influit*, in quantum *invenerit vas fidei ſibi oblatum*. Copioſe de hoc loco agit

Lichtſcheid in Tr. Germ. *vom ewigen evangelio*, pag. 60 ſ. Vt Paulo hîc, ita Marco Eremitæ unum idemque eſt *μέτρον*, *modus*, & *ἀναλογία*, *analogia*, lib. περὶ τ̃ οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιωθῆναι, paulo poſt medium: *rerum notitia ſecundum analogiam exercitii præceptorum obtingit: veritatis autem cognitio, ſecundum menſuram fidei in Chriſtum.* idemque ſæpe ita vocabulo *analogia* utitur. Omnino in fide, quæ creditur (ſic enim vocant Theologi) mirabili analogia congruunt inter ſe omnia capita; & quivis articulus, de quo quæſtio incidit, ad articulos jam firmiter cognitos dijudicari, ad Dictum ſcripturæ liquido explicatum interpretatio ceterorum exigi debet. Eſtque hæc analogia ipſius ſcripturæ & fidei, quæ creditur. Sed neque omnia cognoſcit unusquisque; neque pari omnia, quæ cognoſcit, firmitate cognoſcit: quæ autem firmiter cognoſcit, hæc ille tenet ea ipſa fide, qua creditur; quare & ipſe in prophetando, omnia ad analogiam fidei, qua credit, & ceteri in audiendo, ad analogiam fidei, qua credunt, dijudicare debent. 1 Cor. XIV. 29. 37. Hebr. XIII. 8. 9. 1 Ioh. II. 20 ſeqq.

7 ſ. εἴτε, *ſive*) Ploce triplex: *Age*, quod *agis*, ut res nomen ſuum tueatur. Coh. IX. 10. Eadem ratio ſententiarum ſubſequentium.

8 μεταδιδοὺς) διδόναι, *dare*: μεταδιδόναι, *participare*, ut ſe non plane exuat, qui dat.

¶ ἐν ἁπλότητι) uti Deus dat: Iac. I. 5. *ſimpliciter*, abundanter. 2 Cor. VIII. 2.

¶ ὁ προϊστάμενος) *qui* alios *curat* & in clientela habet.

¶ ἐν σπουδῇ, *in ſtudio*) Hujus verbi vis late patet. v. 11. 2 Cor. VII. 11 not.

9 ἡ ἀγάπη, *amor*) De fide egit a v. 3. nunc de amore. Verſus 9, 10, 11 reſpiciunt caput VII. verſus 12 reſpicit caput VIII. verſus 13 reſpicit caput IX ſeqq. de communione fidelium Iudæorum & Græcorum. Verſus decimi ſexti comma tertium iteratur ex c. XI. 25.

¶ ἀποστυγοῦντες - κολλώμενοι, *averſantes - adhærentes*) & animo & ejus declaratione, etiam cum periculo & invidia. Explanatur τὸ ἀνυπόκριτος, *non ſimulatus*. *Labia mea ODERINT malitiam.* Prov. VIII. 7. Hoc recte annectitur *amori*. 1 Cor. XIII. 6. Verba valde emphatica. Odio mali qui vacat, non amat vere bonum. Ab hoc loco per paria ſententiarum incedit oratio.

10 φιλόστοργοι, *benigni*; στοργὴ, *amor* ſpiritualis *fratrum*.

¶ προηγούμενοι, *prævenientes*) ſi non ſemper geſtu & factis, at certe ſemper animi judicio. id fiet, ſi alterius bona, & tua vitia potius contemplere. Virtutes homileticæ ſanctorum. Talmudici: *Quiſquis noverit, quod proximus ſuus conſueverit ipſum ſalutare, præveniat illum ſalutando.*

11 τῇ σπουδῇ - τῷ πνεύματι, *ſtudio - ſpiritu*) Sic inſtruitur vita externa ſive activa, & interna ſive contemplativa.

¶ τῷ κυρίῳ δουλεύοντες, *Domino ſervientes*) Chriſto, & Deo, ſervire debemus. v. 1. c. VII. 6. XIV. 18. XVI. 18. Act. XX. 19. Phil. III. 3. Ps. II. 11, ubi *ſervire* & *gaudere* parallela ſunt, ut h. l.

12 ἐλπίδι, *ſpe*) Hactenus de fide & amore: nunc etiam de ſpe. coll. c. V & VIII. Deinde de officiis erga alios, ſanctos, v. 13. perſecutores, v. 14. amicos, alienos, inimicos, v. 15 ſs.

¶ χαίροντες, *gaudentes*) Gaudium verum non modo eſt affectus & beneficium, ſed etiam officium chriſtianum. v. 15. Summa Dei comitas: vult, nos gaudere, & gaudio vitam noſtram ſpiritualem exerceri.

13 τ̃ χρείαις) τῇ θλίψει. Phil. IV. 14. Romæ inprimis magna erat occaſio. Memorabile eſt, Paulum, ubi expreſſe de offi-

officiis e communione sanctorum fluentibus agit, nil tamen de defunctis usquam ponere.

¶ διώκοντες, *sectantes*) ut hospites non modo admittatis, sed quæratis.

14 διώκοντας, *persequentes*) Christi causa.

¶ καὶ μὴ καταρᾶσθε, *neque maledicite*) ne animo quidem.

15 χαίρειν, *gaudere*) Infinitivus pro imperativo, Græcis non infrequens, & hic moratus. Fletui proprie opponitur *risus*: sed hoc loco (uti 1 Cor. VII. 30.) *gaudium* dicitur, non *risus*, qui Christianis in mundo minus convenit.

16 τοῖς ταπεινοῖς, *humilibus*) Neutrum. præcedit enim, *alta*.

¶ συναπαγόμενοι, *una abducti*) Verbum medium, quo *voluntaria* συγκατάβασις *condescendentia* notatur. qui humilis est, cum superbi putant auferri: sed sic auferri bonum est. sic David ablatus est.

¶ μὴ γίνεσθε φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς) Prov. III. 7. LXX, μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ.

17 προνοούμενοι καλὰ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων) Prov. cap. cit. v. 4. LXX, προνοοῦ καλὰ ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων.

¶ καλὰ, *pulcra*) Gemma non solum debet esse gemma, sed etiam bene sedere in annulo, ut splendor occurrat in oculos.

¶ πάντων, *omnibus*) Nam multi sunt suspicaces & iniqui. vid. v. seq.

18 εἰ, *si*) *Si pote*, conditionem facit, & potest construi hoc cum versu 17, quatenus sæpe bonæ actiones, præsertim si circumspectio desit, minus bonæ videri possunt nonnullis. τὸ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*, limitat. nam, per *alios*, non semper est *possibile*.

¶ μετὰ πάντων ἀνθρώπων, *cum omnibus hominibus*) quorum maximus Romæ confluxus. Nemo homo ita ferus est, ut non erga quosdam humanus sit: atqui erga omnes pacati, lenes, mites esse debemus. Phil. IV. 5. 2 Tim. II. 24. Tit. III. 2.

¶ εἰρηνεύοντες, *pacem habentes*) C. XIV. 17. 19.

19 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Hac appellatione mitigat iratos: eamque sæpe adhibet in adhortationibus ex sensu gratiæ fluentibus.

¶ δότε τόπον, *date locum*) Qui se ipse ulciscitur, in ea, quæ sunt iræ Dei, involat.

¶ τῇ ὀργῇ) *iræ* illi, de qua in scripturis tam multa dicuntur; id est, iræ Dei, quæ sola justa est, & sola meretur ira dici. Ellipsis religiosa. 2 Chron. XXIV. 18.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) scil. *esto*. Deut. XXXII. 35: ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως ἀνταποδώσω.

¶ ἐκδίκησις, *ultio*) Intulit hinc Paulus: *non vos ipsos ulciscentes*. ἐκδικεῖν, *jure exigere*, exsequi totam litem.

¶ ἐγὼ ἀνταποδώσω, *ego reddam*) i. e. hoc mihi relinquite.

¶ λέγει κύριος, *dicit Dominus*) Formula prophetica: qua non usi sunt apostoli, nisi in citandis prophetis. quia alia ratio theopnevstiæ est in prophetis, alia in apostolis.

20 ἐὰν οὖν πεινᾷ - ψώμιζε - αὐτοῦ) LXX. Prov. XXV. 21 f. ἐὰν πεινᾷ - τρέφε - αὐτοῦ, ὁ δὲ κύριος ΑΝΤΑΠΟΔΩΣΕΙ σοι ἀγαθά. Formulam *scriptum est* magis adhibuere apostoli ad dogmata, quam ad mores.

¶ ἐχθρός, *hostis*) Id inprimis valet de hoste acerbo & vehementi.

¶ ψώμιζε, *ciba* manu tua. Sic LXX, 2 Sam. XIII. 5. Sic vel ferreus hostis mitigabitur.

¶ ἄνθρακας πυρὸς, *carbones ignis*) Omnis vindictæ finis est, ut hostem pœniteat

teat ſui: ut hoſtis ſe tradat in poteſtatem ultoris. Vtrumque facillime conſequetur, qui hoſtem benigne tractaverit. Vtrumque deſcribitur hac phraſi inſigni. *urit* enim quam maxime pœnitudo illa. 4 Eſr. XVI. 54. & hoſtis fit ultoris proprius libenter. habebis illum ad nutum.

¶ ἐπὶ τ κεφαλὴν αὐτȢ, *ſuper caput ejus*) id eſt, ſuper ipſum, totum, ea quidem parte, qua maxime ſentiet.

21 μὴ νικῶ, *ne vincaris*) νικῶ, medium. Quos mundus victores putat, revera vincuntur.

¶ κακȢ) a *malo*, hoſtis tui, & naturæ tuæ.

¶ νίκα, *vince*) Fortis eſt, qui ferre poteſt.

¶ ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακὸν, *bono malum*) Sic quoque c. XIII. 3 ſ. unde amœna connexio.

CAP. XIII.

1 Πᾶσα, *omnis*) Ad Romanos, quorum urbs erat ſedes imperii, copioſiſſime ſcribitur de magiſtratu: idque vim habet apologiæ publicæ pro religione chriſtiana. Quæ etiam cauſa eſſe potuit, cur Paulus in hac tam longa epiſtola, nonniſi ſemel, & quidem poſt hanc demum ipſam apologiam, appellationem *regni Dei*, alias tam ſolennem, adhibeat. c. XIV. 17. nam pro *regno*, *gloriam* appellat. conf. tamen Act. XXVIII. 31 not. Nemo mortalium non debet eſſe ſub magiſtratu; pœnas daturus, ſi malum fecerit. v. 4.

¶ ψυχὴ, *anima*) Corpora Deo ſiſtenda dixit c. XII. 1. animas præſupponens: nunc *animas* magiſtratui ſubditas eſſe vult. *Anima* eſt, quæ vel bene vel male operatur, c. II. 9. & mali operis formido ſunt imperantes. Nobilitas hominis, non tollit obſequium.

¶ ἐξȢσίαις ὑπερεχȢσαις) ἐξȢσία ab εἰμὶ, ὑπερέχω ab ἔχω· *eſſe* prius eſt, quam *habere*. ὑπερεχȢσαις continet ætiologiam. 1 Petr. II. 13. Gall. *Souverain.*

¶ ὑποτασσέσθω) Antitheton, ἀντιτασσόμενος. v. 2. Conjugata, τεταγμέναι, διαταγή. *ſubjicitor*: monitum, Iudæis inprimis neceſſarium.

¶ ἐξȢσία, *poteſtas*) ἐξȢσία dicit munus magiſtratûs in abſtracto: αἱ δὲ ἐξȢσίαι, v. 2, *imperantes*, in concreto. ideo δὲ ἐπιτατικὸν interjicitur. Illa facilius agnoſcitur eſſe a Deo, quam hæ. De utriſque affirmat apoſtolus. Omnes a Deo ſunt, qui generatim omnes inſtituit, & ſingulas ſua providentia conſtituit.

2 διαταγῇ, *ordinationi*) Abſtractum, quo concretum connotatur.

¶ ἀνθέστηκεν) Præteritum: id eſt, *eo ipſo reſiſtit.*

¶ κρίμα) *judicium* divinum, per magiſtratum.

¶ λήψονται, *ſument*) Dum poteſtatem alienam *ſumunt*, ſua ſponte judicium *ſument*. Mimeſis.

3 Ȣκ-ἀγαθῶν, *non-bonorum*) Id tractatur mox, *vis-in bonum.*

¶ κακῶν, *malorum*) Id tractatur v. 4. *ſi-patranti.* Mala patrant inprimis etiam rebelles. Sic *enim*, initio verſus, propriam vim retinet.

¶ θέλεις, *vis*) Omnes quodammodo *volunt*, ſed non perinde ſe gerunt.

¶ μὴ φοβεῖσθαι, *non timere*) Alius timor præcedit malas actiones, & ab iis deterret: hic manet. v. 7. alius ſequitur malas actiones: & ab hoc timore liberi ſunt, qui bene agunt.

¶ ἔπαινον, *laudem*) 1 Petr. II. 14. cum præmio. conf. 1 Cor. IV. 5.

4 θεȢ γὰρ, *Dei enim*) Anaphora. Divinæ providentiæ veſtigium, quod etiam mali

mali in magistratu constituti bona fovent, mala ulciscuntur.

¶ σοὶ, *tibi*) Elegantissime hoc ponitur, *tibi*, de bene agente: at de male agente, indefinite τῷ dicitur.

¶ εἰς) *quod attinet* ad bonum.

¶ φορεῖ) *gestat*, non modo φέρει, *gerit*: ex divino instituto.

5 διὰ τὴν ὀργὴν, *propter iram*) quæ male agenti imminet. v 4. Patet hinc altera connexio hujus capitis cum præcedenti, ubi vide v. 19, *iræ*.

¶ διὰ τὴν συνείδησιν, *propter conscientiam*) quæ bonæ actionis laudem exspectat a ministro Dei. v. 3.

6 λειτουργοὶ, *ministri*) Iisdem appellationibus *ministerium* & *magistratus* ornantur. sic v. 4, διάκονος. Conf. Es. XLIV. 28. Ier. XXV. 9

¶ προσκαρτεροῦντες, *perseverantes*) Vtinam id omnes recte facerent.

7 ὀφειλὰς) *debita*.

¶ τῷ) Concisa locutio, uti 2 Cor. VIII. 15 not.

¶ φόρον, τέλος) in re. φόρος, genus: τέλος, species.

¶ φόβον, τιμὴν, *timorem*, *honorem*) animo & verbis gestibusque. φόβος, *respect*, major *honoris* gradus.

8 μηδενὶ, *nemini*) Ab officiis erga magistratus transit ad officia generalia, *mutua*.

¶ ὀφείλετε, *debete*) Incipit nova pars adhortationis.

¶ ἀγαπᾶν, *amare*) Debitum immortale. Cant. VIII. 7 fin. Si amabitis, nil debebitis. nam amor implet legem. Ama re, libertas est.

9 οὐ μοιχεύσεις, *non committes adulterium*) Paulus liberiore ordine præcepta recenset. Causam, cur τὸ *non committes adulterium* primo loco ponatur, colligas ex not. ad c. I. 29.

¶ εἴ τις ἑτέρα, *si quod aliud*) v. gr. *honora patrem*.

¶ ἐντολὴ) ἐντολὴ, *præceptum*, pars: νόμος, *lex*, totum.

¶ λόγῳ, *sermone*) brevi, facili.

¶ ἀνακεφαλαιοῦται) *summatim continetur*; ita, ut etiamsi de præceptis specialibus non cogites, tamen nil cuiquam eorum contrarium committas, amore præditus. conf. *impletur*, Gal. V. 14. item, *pendet*. Matth. XXII. 40.

10 κακὸν οὐκ, *malum non*) Pleraque autem officia in negativo consistunt, aut certe, ubi nemo læditur, officia positiva sua sponte & cum voluptate peraguntur. Vbi verus est amor, ibi non committitur adulterium, furtum, mendacium, cupiditas. v. 9.

11 καὶ τοῦτο, *& hoc*) sc. agite, ea, quæ a c. XII. 1 s. maximeque a c. XIII. 8 exstant.

¶ καιρὸν) *tempus*, gratiæ plenum. c. V. 6. III. 26. 2 Cor. VI. 2.

¶ ὥρα, *hora*) sc. *est*. Arctum temporis spatium definit. *horæ* ratio habetur ad surgendum.

¶ ἤδη, *jam*) sine mora. mox, νῦν, *in præsenti*.

¶ ἐξ ὕπνου, *ex somno*) Dilucescit, quum homo fidem accipit: & tum somnus cedit. Surgendum igitur, ambulandum, opus faciendum, ne somnus iterum obrepat.

¶ ἡμῶν) Constr. cum ἐγγὺς, quod continetur in ἐγγύτερον, potius quam cum σωτηρία· namque semper alias aut *salus Dei* dicitur, aut *salus* absolute, non *salus nostra*. conf. de hac *propinquitate salutis*, Gal. III. 3. V. 7. Pridem scripserat Paulus ad Thessalonicenses utramque epistolam. ergo quum de propinquitate salutis scripsit, considerate scripsit. conf. 1 Thess IV. 15 not. Observa: alibi dicit, nos saluti esse propinquos, Hebr. VI. 9. at hîc, salutem,

tan-

tanquam diem, nobis esse propinquam. Qui bene cœpit, non debet deficere prope metam, sed proficere.

¶ ἡ σωτηρία) *Salus*, in adventu Domini consummanda, quæ est meta spei, c. VIII. 24. & finis fidei. 1 Petr. I. 9. Mentio *salutis* repetitur ex cap. V & VIII.

¶ ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν) *quam* tum, *quum* initio *credere cœpimus*, & viam c. I-IV descriptam ingressi sumus. sic, πιστεύειν, *fidem suscipere*, Act. IV. 4. 32. & passim.

12 ἡ νὺξ) *nox* vitæ hujus caliginosæ, προέκοψεν, *ad summa venit: dies* salutis plenæ appropinquavit, dies Christi, dies novissimus, Hebr. X. 25. cujus diluculum est totum hoc tempus interjectum inter utrumque adventum Domini. Loquitur Paulus, ut ad expergiscentes, qui non statim capiunt confinium noctis & diei.

¶ ἔργα, *opera*) quæ vel jacentes patrant: *armorum* nomine indigna. conf. Gal. V. 19 not. Accedit, quod *opera* ab internis veniunt: *arma* aliunde suppeditantur. nox ne vestes quidem habet; dies, etiam arma.

¶ ὅπλα, *arma*) Hoc repetitur ex cap. VI. *arma*, quæ expeditos decent; ut thoracem & galeam. 1 Thess. V. 8.

13 εὐσχημόνως) *bono amictu.*

¶ κώμοις καὶ μέθαις, *comessationibus & ebrietatibus*) in nosmet ipsos. κῶμος, *comessatio*, convivium lascivum, cum saltatione & vario tumultu. Sap. XIV. 23. 2 Macc. VI. 4.

¶ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, *cubilibus & lasciviis*) cum aliis.

¶ ἔριδι καὶ ζήλῳ, *contentione & æmulatione*) contra alios.

14 τὸν) Hic summatim continetur *omnis lux & virtus* N. T. ut omnis salus. 1 Cor. VI. 11.

¶ Ἰησοῦν Χριστὸν, *Iesum Christum*) c. VI. 3 s.

¶ σαρκὸς, *carnis*) Respicitur caput VII & VIII.

¶ πρόνοιαν, *curam*) *Cura carnis* nec vetatur hoc loco ut mala, nec ut bona laudatur; sed ut medium quiddam, & tamen quodammodo suspectum, in ordinem redigitur, & munitur contra pericula.

¶ ἐπιθυμίας, *cupiditates*) voluptatis & iracundiæ. coll. v. 12.

CAP. XIV.

1 Ἀσθενοῦντα) Participium lenius est, quam ἀσθενῆ, *infirmum*, adjectivum.

¶ πίστει, *fide*) Adhuc apostolus omnia ad *fidem* refert.

¶ προσλαμβάνεσθε, *assumite*) Idem verbum v. 3. cap. XI. 15. XV. 7. Philem. v. 17.

¶ μὴ εἰς, *non in*) Qui alterum urget ad idem agendum, quod ipse agit, videtur eum assumere; sed tum assumit ita, ut διαλογισμοὶ *cogitationes* ejus in διακρίσεις *dubitationes* impellantur, ut nequeat in suo sensu πληροφορεῖσθαι, *pleno cursu ferri*. τῷ διακρίνειν opponitur τὸ ἀδιαφορεῖν. *dubitationes cogitationum* appellat: nam *dubitantes* plura *cogitant*, quam *loquuntur*.

2 πιστεύει, *credit*) Hoc verbum in prædicato sonat expressius: participium ἀσθενῶν quasi dissimulat infirmitatem edentis olera.

¶ λάχανα, *olera*) cibum (præ carnibus, v. 21.) certissimæ libertatis. Gen. IX. 3.

3 αὐτὸν, *illum*) *qui edit* in fide.

¶ προσελάβετο, *assumsit*) v. gr. ex gentibus.

4 σὺ) *tu*, infirme.

¶ τίς εἶ) *quis es*, qui tantum tibi sumas?

¶ ἀλλότριον οἰκέτην, *alienum servum*) Hunc, alio respectu, *fratrem tuum* appellat, ut proposito convenit. v. 10.

¶ κυ-

¶ *κυρίῳ, Domino*) Christo. v. 6 s. 9 s. 14 s. 18.

¶ *στήκει, stat*) etsi tibi, o infirme, non ita videtur.

¶ *σταθήσεται δὲ, statuetur vero*) si ceciderit; *statuetur*, firma cognitione.

¶ *δυνατὸς γὰρ, potens enim*) Sæpe a *posse* ad *esse*, in operibus divinæ gratiæ, valet consequentia; contra eos præsertim, qui aliter judicant; pro iis, qui sunt infirmi.

5 *πᾶσαν ἡμέραν*) *πᾶσαν ἡμέραν κρίνει ἡμέραν, omnem diem judicat diem*, omni tempore ex æquo benefaciendum esse judicat.

¶ *ἰδίῳ νοΐ*) *suo*, non alieno. *νοῦς* non significat sententiam mentis, sed *mentem*.

¶ *πληροφορείσθω, pleno cursu feratur*) i. e. *quilibet agat, & alter eum agere sinito* (hæc vis Imperativi, uti v. 16.) *pro suo judicio*, sine anxia disceptatione, cum hilari obedientia. conf. v. 6. Non est sermo præcise de intellectu. nam hæc duo contradictoria: *licet edere, non licet edere*, non possunt esse simul vera; & tamen potest aliquis, qui vel hoc vel illud statuit, *pleno cursu ferri in sua mente*, sicut cymba potest vel in angusto canali, vel in spatioso lacu inoffensum habere cursum.

6 *εὐχαριστεῖ γὰρ - καὶ εὐχαριστεῖ, gratias enim agit - & gratias agit*) Gratiarum actio omnes actiones, quæ eam non debilitant, extrinsecus diversas, sanctificat. 1 Cor. X. 30. Col. II. 7. 1 Tim. IV. 4. Majorem tamen vim habet *enim*, quam *&*. nam gratiarum actio conjunctior est cum esu, quam cum suspensione esus; & in eo, qui *edit*, fidei, illius etiam, de qua v. 22, & conscientiæ certæ; in eo, qui *non edit*, non fidei quidem illius, de qua v. 22, sed tamen conscientiæ inoffensæ, & fructus & criterium & quodammodo causa est.

¶ *καὶ εὐχαριστεῖ, & gratias agit*) pro oleribus. v. 2.

7 *ἡμῶν, nostrum*) fidelium. nam ceteri sibi vivunt & moriuntur.

¶ *ἑαυτῷ, sibi ipsi*) Wellerus: *Nemo sibi ipsi debet vivere, neque formaliter, ut sui juris existens sua juxta desideria vitam instituat: neque materialiter, quod se contentus sibi blandiri velit: neque finaliter, ut vitam ad voluptates referat.*

¶ *ζῇ, ἀποθνήσκει, vivit, moritur*) Eadem ars moriendi, quæ vivendi.

8 *τῷ κυρίῳ, Domino*) Divina Christi majestas & potestas.

¶ *ἐσμὲν*) *sumus*, non modo esse incipimus.

9 *καὶ ἀπέθανε καὶ ἔζησεν, & mortuus est & revixit*) Hoc congruit cum antecedentibus & consequentibus.

¶ *νεκρῶν, mortuis*) Morientes & mortui Domino gaudent Iesu, qui mortuus est, & mortem peremit, & diabolum devicit. Hebr. II. 14.

¶ *ζώντων, viventibus*) Viventes & reviviscentes triumphant cum Goële vivo. Deus vivens est Deus viventium. Matth. XXII. Christus redivivus est Dominus reviviscentium.

10 *σὺ δὲ, tu vero*) tu, infirmior. Cum hoc apostolus hactenus egit: nunc alloquitur etiam firmiorem, *aut etiam tu*.

¶ *κρίνεις, judicas*) Qui judicat, genua sibi reapse flecti postulat.

¶ *ἐξουθενεῖς, nihili facis*) animo & facto.

11 *γέγραπται, scriptum est*) Christus est Deus. nam dicitur *Dominus* & *Deus*: Ipse est, cui vivimus & morimur: Ipse jurat per se ipsum.

¶ *ζῶ ἐγὼ λέγει κύριος· ὅτι - καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται τῷ θεῷ*) Es. XLV. 22 s. LXX, *ἐγώ εἰμι ὁ θεὸς καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος - ὅτι - καὶ ὀμεῖται πᾶσα γλῶσσα τὸν θεόν.*

12 *δώσει, dabit*) Lenis adhortatio: nemo involet in partes judicis.

13 κρίνατε, *judicate*) Pulcra mimesis ad id, quod præcedit, *jam non judicemus*.

¶ πρόσκομμα, *offendiculum*) per imitationem coactam. v. 20.

¶ σκάνδαλον, *scandalum*) si vos aversentur.

14 ἐν κυρίῳ ἰησοῦ, *in Domino Iesu*) Ex facie Christi resolvuntur optime & certissime omnes casus. *novi & persuasus sum*, rara verborum consociatio, sed huic loco apta, ad confirmandum, adversus *ignorantiam* & *dubitationem*.

15 δὲ, *sed*) Antitheton. Non solum fides, v. 14. *sed* etiam amor adesse debet.

¶ διὰ βρῶμα) μείωσις. conf. Hebr. IX. 10. XII. 16. XIII. 9.

¶ λυπεῖται, *contristatur*) Oppositum v. 17. *gaudium*.

¶ οὐκ ἔτι, *jam non*) Proponit sibi aliquem in amore stantem: & innuit, nunquam ex oculis dimittendum esse amorem. Amor & gaudium, non amor & tristitia, conjuncta sunt.

¶ κατὰ ἀγάπην, *secundum amorem*) Hinc patet connexio versus primi cum cap. præc. v. 8.

¶ τῷ βρώματί σου, *cibo tuo*) Ne pluris feceris tuum cibum, quam Christus vitam suam.

¶ μὴ ἀπόλλυε, *ne perdas*) 1 Cor. VIII. 11. Perire potest etiam verus frater, pro quo Christus mortuus est amantissime.

16 μὴ, *ne*) Bonum fidelium est libertas, 1 Cor. X. 29. 30. ex privilegiis regni Dei fluens. Hujus libertatis abusui opponitur *servitus* generosa. v. 18. Apud patres etiam S. Cœna appellari solita est τὸ ἀγαθὸν, *bonum*, ut docet *Suicer*. Observ. sacr. pag. 85. quod quidem ab hoc ipso Pauli loco non alienum est, qui 1 Cor. X. 16 s. eâdem de re scribens, argumentum sumit a S. Cœna. Sub *bono* fidelium comprehenditur. Dicit autem τὸ ἀγαθὸν, *bonum*, ad ostendendam indignitatem *blasphemiæ*, quæ committeretur vel ab infirmis, libertatem firmiorum pro licentia habentibus, vel etiam ab aliis.

17 ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ, *regnum Dei*) Regnum Dei est, quum homo est in potestate Dei. sic 1 Cor. IV. 20.

¶ βρῶσις καὶ πόσις, *esus & potus*) Non consistit in strenuo & securo usu libertatis, v. gr. ad cibum & potum.

¶ δικαιοσύνη, *justitia*) respectu Dei. Tria hujus descriptionis momenta summam totius epistolæ attingunt, ordine.

¶ εἰρήνη, *pax*) respectu proximi. conf. c. XV. 13.

¶ χαρὰ, *gaudium*) respectu nostri. conf. c. XV. 13.

18 ἐν τούτοις, *in his*) sive edat, sive non edat.

¶ εὐάρεστος - δόκιμος, *bene placens -probatus*) Id agit, unde Deo placeat, & hominibus sese probet probarique ab hominibus debeat: *probatus* etiam iis, quibus non studet placere.

19 εἰρήνης, οἰκοδομῆς, *pacis*, *ædificationis*) Hæc duo valde sunt conjuncta. Theologia per se est pacifica, & ad ædificandum comparata. Polemica minus directe facit ad *ædificationem*, etsi interdum adjungi debet. conf. Nehem. IV. 17.

20 μὴ κατάλυε, *noli dissolvere*) Tristes iique magni effectus unius peccati esse possunt. v. 15.

¶ ἕνεκεν βρώματος, *ob escam*) rem minimam.

¶ τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*) rem maximam: *opus*, quod Deus struit intus in anima, per *ædificationem*, & in ecclesia, per *concordiam*.

¶ κακὸν, *malum*) τὸ *edere*, supple ex consequentibus. non dicit κακὰ, *mala*.

¶ διὰ

¶ *διὰ προσκόμματος, per offendiculum*) ita ut edendo offendatur alter.

21 *μηδὲ, ἐν ᾧ*) *neque* scil. edere, bibere, facere quicquam, *in quo* &c.

¶ *προσκόπτει*) *impingit* & vulneratur, adductus ad te imitandum temere, cum jactura *justitiæ*.

¶ *σκανδαλίζεται, scandalizatur*) irretitur & impeditur, abhorrens ab actione tua, cum jactura *pacis*.

¶ *ἀσθενεῖ*) *infirmus fit*, vel certe manet; 1 Cor. VIII. 9 s. viribus internis defectus, & hæsitans inter imitationem & horrorem, cum jactura *gaudii*. conf. v. 17. כשל LXX *ἀσθενεῖν*.

22 *πίστιν, fidem*) de puritate cibi.

¶ *σεαυτὸν - θεοῦ, te ipsum - Deo*) Antitheton duplex, ad proximum: uti c. XV. 2.

¶ *ἔχε, habe*) Fundamentum veræ prudentiæ & dissimulationis.

¶ *μακάριος, beatus*) Hæc verba usque ad finem capitis habent antitheton. c. XV. 1, *autem*.

¶ *κρίνων, judicans*) Contraria: *judicare* & *probare*. quibus combinatis exquisite describitur conscientia dubitans, ubi homo rem probat, & tamen suam actionem judicat.

23 *ὁ δὲ*) Causa, cur firmior non debeat infirmum inducere ad edendum.

¶ *ἐὰν φάγῃ, si ederit*) Hoc & de uno actu & multo magis de esu frequenti accipiendum.

¶ *κατακέκριται, condemnatus est*) Conf. Gal. II. 11.

¶ *ἐκ πίστεως, ex fide*) de qua v. 2. 5 fin. 14 init. 22. Innuitur ergo ipsa fides, qua fideles censentur, conscientiam informans & confirmans; partim fundamentum, partim norma rectæ actionis.

¶ *ἁμαρτία, peccatum*) adeoque *condemnationi* obnoxium.

CAP. XV.

1 Δὲ, *autem*) Magnum est periculum, nec nisi Dei virtute custodimur: debemus *autem* nos invicem observare.

¶ *ἡμεῖς*) *nos*. connumerat se, debitorem, ut apostolus, & ut gentium apostolus.

¶ *οἱ δυνατοὶ, potentes*) Conf. Gal. VI. 1 not.

¶ *βαστάζειν, ferre*) Id sane onus est.

¶ *ἀρέσκειν*) Ἀρέσκω, *placere studeo*. qui sibi placere studet, alteri placere non curat, neque conscientiam ejus moratur. Metonymia antecedentis.

2 *εἰς τὸ ἀγαθὸν, πρὸς οἰκοδομὴν, in bonum, ad ædificationem*) *εἰς, in*, notat finem internum, respectu Dei; *πρὸς, ad*, finem externum, respectu proximi. *Bonum*, genus: *ædificatio*, species.

3 *ὁ χριστὸς, Christus*) qui unus erat vere *δυνατὸς, potens*. conf. v. 1 cum cap. V. 6: *δυνατοὶ, potentes: ἀσθενεῖς, infirmi*.

¶ *οὐχ ἑαυτῷ, non sibi ipsi*) Admiranda *συγκατάβασις*. Non sibi, sed nobis. v. 7. 8. Ps. LXIX. 33.

¶ *ἀλλὰ*) *sed*, sc. illud in se suscepit, quod scriptum est.

¶ *γέγραπται, scriptum est*) Ps. LXIX. 10. coll. v. 11. 12. hemistichio quolibet posteriore.

¶ *οἱ - ἐμὲ*) Sic LXX.

¶ *ἐπέπεσον, inciderunt*) Iure potuerat Christus gerere se, ut Deum, & divino honore florere: sed non usus est jure suo, propter nos. Phil. II. 6. Contumelias vero, quibus Deum afficiunt homines improbi, eo dolore persensit, quo ii, qui illas commisere, debebant persentiscere: ipseque eas contumelias & tulit & luit tam

tam patienter, ac si ipse eas commisisset. Tota passio hic innuitur: tum *ministrum* egit. Matth. XX. 28.

4 γὰρ, *enim*) Causa allegationis modo factæ.

¶ προεγράφη) *scripta sunt ante* tempus Novi Testamenti: uti illud, quod v. 3 de Christo scriptum allegatur.

¶ ἡμετέραν) *nostram*, fidelium N. T. c. IV. 24. 1 Cor. X. 11.

¶ ὑπομονῆς, *patientiam*) cujus exemplum præbuit Christus, *non sibi ipsi placens*.

¶ καὶ) ἓν διὰ δυοῖν. Scripturarum *paraclesis* adducit nos ad *patientiam*. Summa Scripturæ sacræ.

¶ παρακλήσεως, *solatium*) quod medium est inter *patientiam* & *spem*. c. V. 4. *paraclesis* est, quum in anima resonat illud, *tu es* δόκιμος *probatus*. 2 Cor. I. 6.

¶ τῶν γραφῶν, *scripturarum*) Plurale congruit cum *quæcunque*.

¶ τὴν ἐλπίδα, *spem*) Observandus articulus. Conf. de *patientia* & *spe*, cap. V. 4. de *spe*, v. 12. 13. Namque ex hac *patientiæ* & *solatii* mentione deducitur versus 5, & ex mentione *spei* versus 13.

¶ ἔχωμεν, *habeamus*) Prior pars hujus versus agit de usu universæ scripturæ; altera, de usu maxime Dicti versu 3 citati. Hinc fluit votum duplex, v. 5. 13. conveniens conclusioni appropinquanti.

5 θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως, *Deus patientiæ & consolationis*) Sic, *Deus spei*, v. 13. *Deus pacis*, v. 33. Appellationes ex re, quæ tractatur. Alibi, *Deus gloriæ*, *Deus ordinis*, *Deus viventium*, *Deus cœli*.

¶ τῆς παρακλήσεως-τὸ αὐτὸ φρονεῖν-κατὰ) Sic plane Phil. II. 1. 2.

6 ὁμοθυμαδὸν, *unanimiter*) uno animo credente.

¶ στόματι, *ore*) confitente.

¶ δοξάζητε, *glorificetis*) Iudæi & gentes. v. 7. 9.

¶ τὸν θεὸν καὶ πατέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, *Deum & Patrem Domini nostri Iesu Christi*) Frequens appellatio, 2 Cor. I. 3. XI. 31. Eph. I. 3. Col. I. 3. 1 Petr. I. 3. sic resolvenda, *Deus Domini* &c. Eph. I. 17. &, *Pater Domini* &c. pro eo, quod veteres dixere, *Deus creator* & *Dominus cœli* & terræ, Ps. CXXIV. 8. & *Deus Abrahami* & *Isaaci* & *Iacobi*, subscribentes horum fidei. Sic alibi, *Deus* & *Pater noster*, Gal. I. 4. Duplicem cum Deo & Patre necessitudinem habet Christus, præ nobis; duplicem nos quoque, per Christum. Ioh. XX. 17.

7 ὑμᾶς, *vos*) infirmos quondam: Iudæos & Græcos, sine discrimine.

¶ εἰς δόξαν θεοῦ, *in gloriam Dei*) Constr. cum *assumsit*: coll. v. 8 s.

8 λέγω δὲ, *dico vero*) Declaratur comma præcedens de Christo.

¶ χριστὸν ἰησοῦν, *Christum Iesum*) Alii, ἰησοῦν χριστὸν, *Iesum Christum*, vel *Christum*. Qui nomen *Iesum* hoc loco prætermiserunt, versum 3 & 7 respexisse videntur. Nomenclatura *Iesu Christi* & *Christi Iesu* non debet promiscue haberi. *Iesus*, nomen est; *Christus*, cognomen. Hoc Iudæis, illud gentibus prius innotuit. Ergo *Iesus Christus* ordine verborum naturali & communi dicitur: ubi autem, inverso verborum ordine, *Christus Iesus* dicitur, officium Christi solenniore quodam instituto spectatur. Idque præsenti loco inprimis congruit. Interdum uno loco uterque verborum ordo obtinet. v. 5. 6. Gal. II. 16 (not.) 1 Tim. I. 15. 16. VI. 13. 14. 2 Tim. I. 9. 10. vid. etiam 1 Cor. III. 11. 1 Tim. II. 5.

¶ διάκονον, *ministrum*) Apta appellatio. coll. v. 3. Matth. XX. 28. Factus est autem Christus Iesus διάκονος *minister* Patris, ad salu-

ſalutem circumciſionis. unde genitivus *circumciſionis* eam vim habet, quam Gal. II. 7 ſ. & huic diacono mox adſcribitur *imperium.* v. 12. Non repetitur autem hæc appellatio v. ſeq. nam vocatio gentium cum ſtatu exaltationis cohæret: ſed ibi dicitur *glorificarent.* nam major gratiarum actio a gentibus, quam a circumciſione præſtatur.

¶ περιτομῆς, *circumciſionis*) id eſt, Iſraëlis.

¶ πατέρων, *patrum*) Genitivus vim habet. Matth. XV. 26.

9 διὰ - ἔθνεσι - ψαλῶ) Ps. XVIII. 50. LXX, διὰ - ἔθνεσι, Κύριε - ψαλῶ.

¶ ἐξομολογήσομαι, *confitebor*) Quod in Pſalmo Chriſtus dicit ſe facturum, id Paulus gentes ait facere: nempe Chriſtus facit in gentibus. Ebr. II. 12.

¶ ψαλῶ, *pſallam*) Gentes pſallunt, & laudant, quia miſericordiam conſecutæ ſunt. Hebr. אזמרה adhibito organo.

10 λέγει) ſc. ὁ λέγων.

¶ εὐφράνθητε ἔθνη, μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ) Sic LXX, Deut. XXXII. 43. Conf. Ps. LXVII. 5. Imperativus, per apoſtrophen poſitus, neque enim gentibus data eſt promiſſio, inſtar eſt indicativi categorici.

¶ μετὰ, *cum*) Gentes non erant populus: hæc miſericordia eſt, quod tamen admittuntur.

11 αἰνεῖτε - καὶ ἐπαινέσατε) Ps. CXVII. 1. LXX, αἰνεῖτε - ἐπαινέσατε.

12 ἡσαΐας, *Eſajas*) Tria Dicta ſine nomine Moſis & Davidis citarat: nunc Eſajam appellat, cujus *Haphtara* cum hoc Dicto legitur die octavo Paſchatis, eo anni tempore, quo hæc videtur epiſtola data.

¶ ἔσαι ἡ - καὶ ὁ - ἐπ' αὐτῷ -) Es. XI. 10. LXX, καὶ ἔσαι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἡ - ὁ - ἐπ' αὐτὸν -.

¶ ἡ ῥίζα, *radix*) Chriſtus alibi dicitur *radix Davidis*: Ap. XXII. 16. ſed h. l. ex Es. l. c. coll. v. 1. dicitur *radix Ieſſæ.* Ieſſæ ſuo prius, quam Davidis nomine deſtinatus fuit ortus regum & Meſſiæ ex ejus domo: ortusque ille etiam ex alio Ieſſæ filio ſperari potuit. 1 Sam. XVI. 7. Sed David rex fuit, non Iſai: & regnum Chriſti, reſpectu Iudæorum, fuit quodammodo hereditarium, ex Davide, Luc. I. 32. ſed non reſpectu gentium. Ideo dicitur h. l. non *radix Davidis*, ſed, quod proximum erat, *radix Ieſſæ.* Nec Ieſſæ illi, Meſſias ex eo oriturus, nec gentibus Meſſias omnino promiſſus fuerat: & tamen utrisque obtigit.

¶ ὁ ἀνιστάμενος) Sic LXX interpretati ſunt Ieſajanum vocabulum נס *vexillum.* Suave antitheton: radix eſt in infimo; vexillum ad ſumma ſurgit, ut etiam gentes remotiſſimæ conſpicerent.

¶ ἐλπιοῦσιν, *ſperabunt*) Divinus cultus debitus Chriſto etiam ſecundum humanam naturam. Gentes antea nullam ſpem habuerant. Eph. II. 12.

13 ἐλπίδος, *ſpei*) Conf. *ſperabunt*, v. præc. & mox, *in ſpe. Deus ſpei*, nomen Deo glorioſum: gentibus ignotum antea. Nam falſa dea Spes fuerat: cujus ædem Romæ, fulmine ictam, Livius libro XXI, iterumque incendio conflagratam, libro XXIV memorat.

¶ χαρᾶς καὶ εἰρήνης, *gaudio & pace*) Reſpiciatur c. XIV. 17. De *gaudio* conf. v. 10, *lætamini*: de *pace*, ibidem, *cum.*

¶ ἐν δυνάμει) Conſtr. cum περισσεύειν.

14 ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Vt ex magna urbe egredientes una ſæpe via per plures portas ducit: ſic hujus epiſtolæ multiplex eſt concluſio. prima ab hoc verſu: ſecunda, c. XVI. 1. tertia, ibid. v. 17. quarta, ibid. v. 21. quinta, ibid. v. 25.

¶ καὶ αὐτὸς ἐγὼ, *etiam ipſe ego*) non modo alii hoc de vobis exiſtimant. c. I. 8.

¶ *καὶ αὐτοὶ, etiam ipsi*) vel sine mea admonitione.

¶ *δυνάμενοι, qui possitis*) Ea facultate ut utantur, hortatur hoc ipso.

¶ *καὶ ἀλλήλους, etiam vos invicem*) non modo quisque se ipsum. conf. 2 Tim. II. 2.

¶ *νουθετεῖν, monere*) Ad hanc facultatem spectat, ut aliquis sit *μεστὸς plenus bonitatis, plenus*, ex ipsa nova creatione; *πεπληρωμένος impletus omni cognitione, impletus*, diuturna exercitatione; in intellectu & voluntate. sic conjunguntur *bonitas* & *cognitio*, 1 Petr. III. 6. 7. & illa mulieribus commendatur speciatim, hæc viris.

15 *τολμηρότερον, audacius*) Id est, *τολμηρότερον audacius* feci, qui scriberem ignotis, cum potius ipse venire deberem. In scriptione ipsa, non in modo scribendi, *audaciam* aliquam ait esse positam. A *scripsi* pendet *διὰ propter*.

¶ *ἀπὸ μέρους, ex parte*) Modeste hoc ponit: neque omnem docendi partem, sed tantum unam, *admonendi*, neque hanc totam, sibi sumit. nam subjicit, præmisso *ὡς, ἐπαναμιμνήσκων*, non simpliciter, *ἀναμιμνήσκων*.

16 *λειτουργὸν, ἱερουργοῦντα, προσφορὰ*) Allegoria. Iesus est sacerdos: Paulus, sacerdotis minister: ipsi gentiles sunt *oblatio*, cap. XII. 1. Es. LXVI. 20. eaque *bene accepta*, quia *sanctificata*, (Ioh. XVII. 19.) cum suis muneribus. v. 31.

¶ *ἐν πνεύματι ἁγίῳ, in Spiritu sancto*) quem accipiunt gentes per evangelium Dei.

17 *καύχησιν, gloriationem*) Latum cor Paulo erat. sic v. 15, *audacius*: & v. 20, *φιλοτιμούμενον*.

¶ *ἐν χριστῷ ἰησοῦ, in Christo Iesu*) Hoc declaratur versu seq. Gloriatio mea in iis rebus, quæ ad Deum pertinent, posita est in Christo Iesu.

¶ *τὰ πρὸς θεὸν, in iis, quæ ad Deum pertinent*) Limitat Paulus, ceteroqui pauper & abjectus in mundo. 1 Cor. IV. 9 ss.

18 *οὐ γὰρ τολμήσω, non enim ausim*) Id est, animus refugit, sine divino impulsu.

¶ *λαλεῖν τι, loqui quidquam*) commemorare quidquam de rebus meis gestis, vel potius, doctrinam evangelii prædicare. est enim locutio concisa, hoc modo: *non enim ausim loqui quidquam* (aut facere quidquam) eorum *quæ non* (loqueretur aut) *faceret Christus per me*. nam sequitur, *verbo & opere*. Theopneustia Pauli. conf. 2 Cor. XIII. 3.

19 *ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων, in virtute signorum & prodigiorum*) Id ref. ad *opere*.

¶ *ἐν δυνάμει πνεύματος θεοῦ, in virtute Spiritus Dei*) Id ref. ad *verbo*. Gradatio. nam Spiritui Dei plus tribuit, quam signis.

¶ *ἀπὸ - μέχρι, a - usque*) Magnus tractus.

¶ *ἰλλυρικοῦ, Illyricum*) cujus pars Dalmatia. 2 Tim. IV. 10.

¶ *τὸ εὐαγγέλιον, evangelium*) munus evangelii prædicandi.

20 *δὲ*) *autem*. Declarat, cur illa sibi climata sumpserit.

¶ *φιλοτιμούμενον*) Accusativus absolutus, neutro genere, ut *ἀρξάμενον*, Luc. XXIV. 47.

¶ *οὐχ ὅπου, non ubi*) Hoc majorem habet emphasin, quam si dixisset, *ubi non*. nam indicat, se quasi vitasse illa loca, ubi Christus jam fuisset notus. Ita Col. II. 1. Gal. I. 22 ignotus dicitur fuisse Paulus iis, qui antea fidem susceperant.

¶ *ἀλλότριον, alienum*) Fundamentum Paulus h. l. non appellat ipsum Christum, sed operam aliorum in prædicando Christi evangelio.

21 ὅις-συνήσουσι) Es. LII. 15. Sic plane LXX.

22 πρὸς ὑμᾶς, *ad vos*) utpote quibus nomen Christi non jam ignotum est.

23 κλίμασι, *climatibus*) Hæc appellatio præscindit a politica distributione orbis terræ. nam hanc non solet sequi evangelium. Etiam Reformationis fructus primo tempore extra Germaniam quoque exstitit.

¶ ἐπιποθίαν ἔχων) Id sonat amplius quiddam, quam ἐπιποθῶν.

¶ ὡς ἐὰν) Ὡς principalis particula: ἐὰν, *cunque*, παρέλκει. *quocunque modo, aut tempore, aut itinere.*

¶ εἰς τὴν σπανίαν, *in Hispaniam*) ubi evangelium nondum prædicatum est.

¶ διαπορευόμενος, *transiens*) quia Romæ jam fundata est fides.

¶ προπεμφθῆναι, *deduci*) Passivum, sensu reciproco, id est, deducendum se curare vel permittere. familiariter, quasi pro jure suo, scribit ad fratres adhuc non visos.

¶ ὑμῶν, *vobis*) Modeste. Romani potius habituri erant, quod *satiarentur* Paulo.

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Significat, se tamen non fore tam diu Romæ, quam vellet: aut, Christum esse, non fideles, unde fideles *perfecte* satientur.

25 διακονῶν, *ministrans*) Christi exemplo. v. 8.

¶ τοῖς ἁγίοις, *sanctis*) Vid. not. ad Act. XX. 32.

26 μακεδονία καὶ ἀχαΐα, *Macedonia & Achaja*) Colligi hinc tempus potest epistolæ scriptæ. Act. XIX. 21.

¶ κοινωνίαν, *communionem*) Honesta & æquitatis plena appellatio.

¶ τῶν ἁγίων, *sanctorum*) Non ait: *pauperes sanctos*. Ergo non omnes *sancti* erant *pauperes*. ergo jam cessarat Hierosolymis communio bonorum, post mortem Ananiæ & Sapphiræ, & post persecutionem, Act. VIII. 1.

27 εὐδόκησαν γὰρ, *nam placitum habuerunt*) Subaudi, *inquam*. coll. vers. præced. init. Bis memorat *placitum*; bis, *debitum*.

¶ καὶ, *&*) Libertas & necessitas in bonis operibus sunt una.

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Hæc ratio etiam in Romanos convenit. igitur hos etiam molliter, in epilogo, invitat & monet, ut conferant. conf. c. XII. 13.

¶ ὀφείλουσι, *debent*) debito æquitatis fraternæ. 2 Cor. IX. 7.

¶ λειτουργῆσαι, *ministrare*) *Ministrat* inferior superiori.

28 ἐπιτελέσας καὶ σφραγισάμενος) Verba affinia. 2 Reg. XXII. 4 וְיַתֵּם אֶת הַכֶּסֶף LXX, καὶ σφράγισον τὸ ἀργύριον. Perficit Paulus prius: nil abrupit, quamlibet strenuus. Act. XIX. 21. σφραγισάμενος, *postquam obsignavero*, non tantum, ut bonam fidem tradentis agnoscant, sed etiam in communione spirituali confirmentur.

¶ ἀπελεύσομαι) *abibo*; vel si nunquam rediturus sim ex Hispania. Hæc vis verbi compositi.

¶ σπανίαν, *Hispaniam*) Non videtur Paulus in Hispaniam pervenisse. Sæpe in animis piorum existit sanctum propositum, quod etsi non impletur, tamen pretiosum est. 2 Sam. VII. 2. 4.

29 πληρώματι, *plenitudine*) v. 19.

¶ εὐλογίας, *benedictionis* quæ conspicua sit & Hierosolymis & Romæ.

30 κυρίου, *Dominum*) Hortatur per *nomen Domini*: coll. *per amorem*, mox.

¶ ἀγάπης, *amorem*) *Amor spiritûs* latissime

tissime patet: ad te refert etiam quæ aliena viderentur.

¶ συναγωνίσασθαί μοι, *una certare mecum*) Ipse oret oportet, qui alios vult orare secum. Act VIII. 24. 22. Orare, *agon* est, præsertim ubi homines resistunt. Solus ex apostolis Paulus preces fidelium pro se ipso expetit: & quidem fere in conclusionibus epistolarum, neque id tamen promiscue. Sic enim non tam ad eos scribit, quos ut filios cum paterna gravitate vel etiam severitate tractat, ut Timotheum, Titum, Corinthios, Galatas; quam ad eos, quos quasi æquales fraterna cum reverentia tractat, ut Thessalonicenses, Ephesios, Colossenses, (apud quos non fuerat,) atque adeo Romanos, itemque Hebræos. Innectit id eleganter 2 Cor. I. 11. Phil. I. 19. Philem. v. 22.

31 καὶ ἵνα, *& ut*) Hæc quoque res magna.

¶ εὐπρόσδεκτος, *bene acceptum*) ut Iudæi & gentes arctissimo amore copulentur. Liberalitas gentium, propter nomen Iesu præstita, argumentum præbuit Iudæis pro veritate efficaciaque fidei christianæ, & gentium legitima communione. 2 Cor. IX. 13.

32 ἐν χαρᾷ ἔλθω, *in gaudio veniam*) *Veniam* respicit partem priorem versus 31. &, *in gaudio*, partem alteram.

33 ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus pacis*) Gradatio respectu v. 5. 13: *Deus patientiæ*, *spei*. sic, *Deus amoris & pacis*, 2 Cor. XIII. 11. *Deus pacis*, c. XVI. 20. 1 Cor. XIV. 33. Phil. IV. 9. 1 Thess. V. 23. Hebr. XIII. 20.

CAP. XVI.

1 Φοίβην, *Phœben*) Nomina ex diis gentium sumta retinuere christiani, in memoriam gentilismi relicti.

¶ οὖσαν διάκονον, *quæ est ministra*) citra docendi partes. Ea ut *ministra* in hac ipsa legatione erat consideranda.

¶ κεγχρεαῖς, *Cenchreis*) ad Corinthum.

2 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Plurima mentio *Domini*, *Christi*, in hoc capite. *In Domino*: hodie dicimus, *christiano more*. Phrasis Paulo propria, at frequens.

¶ καὶ γὰρ, *etenim*) Magnum argumentum. 1 Cor. XVI. 15 s. Phil. II. 29. Ampla necessitudo fidelium: Phœbe commendatur Romanis ob beneficia extra Romam posita.

¶ προστάτις, *præstes*) Credibile est, Phœben fuisse opulentam: quæ tamen *ministerium* non subterfugit, apud peregrinos, egenos &c. nec morata est apud cives rei suæ intentos opinionem malæ œconomiæ.

¶ πολλῶν, *multorum*) Fideles debent gratiam referre non modo ei, qui ipsis, sed etiam ei, qui aliis inservìit.

3 ἀσπάσασθε, *salutate*) Observanda apostoli humanitas, in salutationibus scribendis; fidelium familiaritas, in committendis, v. 21 s. rursum, illius humilitas, in suscipiendis; horum amor, in frequentandis.

¶ πρίσκαν, *Priscam*) Conjugis nomen hîc ante maritum ponitur; quia illa in ecclesia spectatior erat: Act. XVIII. 18. vel etiam, quia hîc præcessit mentio Phœbes mulieris.

¶ ἀκύλαν, *Aquilam*) Nomina propria, Romana, Hebræa, Græca, fidelium, promiscue posita, *paradoxas* gratiæ *divitias* N. T. ostendunt.

¶ συνεργοὺς, *cooperarios*) docendo, vel tuendo. v. seq.

4 οἵτινες, *qui*) Suis singuli virtutibus officiisve distinguuntur: sed nunquam ita quenquam scriptura laudat, ut causam habeat extollendi sui, sed Deum laudandi & in Deo gaudendi.

¶ ὑπέ-

¶ ὑποέθηκαν) Vis verbi non incommode declaratur ex nomine ὑποθήκη.

¶ αἱ ἐκκλησίαι, *ecclesiæ*) etiam Romæ, propter Paulum servatum. Et nos adhuc quodammodo gratias agere debemus Aquilæ & Priscillæ, vel olim agemus.

5 κατ' οἶκον, *domi*) Vbi Christianus quispiam spatioso utebatur domicilio, locum dedit conventui. Adhuc neque episcopos neque diaconos habebant fideles Romæ. Adeo nil tum simile papatui. Non videntur Romæ tum plures domesticæ fuisse ecclesiæ: alias Paulus earum quoque mentionem faceret. Erat igitur Aquila Romæ, quod Corinthi Cajus, c. XVI. 23. quanquam persecutio eum inprimis attigerat. Act. XVIII. 2.

¶ ἐπαίνετον, *Epænetum*) Romæ nondum fuerat Paulus, & tamen multos ibi familiares habebat, ex Asia, vel etiam ex Græcia, Palæstina, Cilicia, Syria. Nulla hîc Lini Clementisve mentio: unde colligas, eos postea demum Romam venisse.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) Plane favorabilis appellatio. 1 Cor. XVI. 15.

¶ ἀχαΐας) alii, ἀσίας· idque probat Grotius cum Britannis a Wolfio citatis, quibus haud scio, quam recte, Whitbium consentire, dicat. ἀχαΐας tuetur inprimis *D. Hauberus*, eam ratiocinandi solertiam, qua ipse pollet, nimis liberaliter tribuens librariis. *Bibl. Betracht.* Part. 3. pag 93 seqq. Disputationibus de sensu librariorum non deciduntur variæ lectiones: solidiores causæ varietatum, casu vel consilio factarum, respici debent, *parallelismus*, *alliteratio* &c. quæ nusquam non valent. ἀχαΐας facile irrepsit ex *parallelismo* 1 Cor. XVI. 15, ut multi agnoverunt; vel etiam per *alliterationem* ad nomen ἀχαΐα, quod exstat Rom. XV. 26, &, quemadmodum in editionibus quibusdam e regione versiculi de Epæneto præcedit, sic in mss. *e regione* præcedere, iterumque a librariis arripi potuit. Præcipuum *antiquitas* testium momentum habet. ἀχαΐας nullus *Chrysostomo* & *Syro* vetustior refert: ἀσίας, omnes antiquissimi, tanta firmitudine, ut mirum sit, *vulgus codicum* in tanta literarum luce a nonnullis præferri. ἀσίας, inquam, habent *Alex. Steph.* ι. *Origenes*, comm. in h. l. *Hic Epænetus*, inquit, *videtur mihi omnium primus ex ASIA credidisse, unde & initium eum ecclesiæ appellavit, vel, ut in Græco habetur, primitias ASIÆ.* adde, quæ ibidem sequuntur. Idem, homil. XI in Num. *Invenimus de quibusdam dictum ab Apostolo, quia sunt primitiæ ASIÆ, & alii primitiæ Achajæ. Vnde consequens est, per singulas ecclesias aliquos credentium, quos tamen apostolicus Spiritus probaverit, primitias nominari.* Porro, *Æth. Copt. Lat.* & inde *Clarom. Germ. Bœrner. Hilarius* diaconus, *Pelagius*, *Sedulius*. Denique *Hieronymus*: *quosdam credentium primitias Achajæ* (1 Cor. XVI.) *& ASIÆ* (Rom. XVI.) *apostolus nominat.* in Ez. XLIII.

7 συγγενεῖς, *cognatos*) Sic v. 11. 21. Erant Iudæi. c. IX. 3.

¶ ἀποστόλοις, *apostolis*) Viderant Dominum: 1 Cor. XV. 6. ideo *apostoli* dicuntur, vocabulo latius sumto, quamvis fortasse post ascensionem Domini ad fidem se contulerunt, per primos Petri sermones.

¶ πρὸ ἐμοῦ, *ante me*) Venerabiles facit ætas, in Christo maxime. Apud veteres *venerabile erat præcedere quattuor annis.*

¶ γεγόνασιν ἐν χριστῷ) *cœperunt esse in Christo.*

8 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Constr. cum *dilectum*. nam *salutate* v. 6 & passim absolute ponitur.

9 ἡμῶν, *nostrum*) v. 21.

10 τ δόκιμον, *probatum*) Incomparabile epitheton.

¶ τοὺς ἐκ τ) *Aristobulus* fortasse defunctus erat, & *Narcissus* v. 11. nec omnis eorum familia conversa. Nonnulli ex his non videntur Paulo noti fuisse facie, sed fama pietatis. Fides non facit morosos, sed affabiles. Paulum ne gravitas quidem apostolica impediit.

11 ὄντας, *qui sunt*) Ergo pars illius familiæ erant ethnici.

12 τὰς κοπιώσας, *quæ laborarunt*) etsi nomen habent ἀπὸ τρυφῆς, *a deliciis*, ut *Naëmi.* Probabile est, fuisse has duas sorores secundum carnem.

13 ἐκλεκτὸν, *electum*) Insignis appellatio. 2 Ioh. v. 1. 13. 1 Tim. V. 21.

14 ἀσύγκριτον κτλ. *Asyncritum &c.*) Paulus eos conjungit, quorum propria erat conjunctio necessitudinis, viciniæ &c. Nec potuit non valde exhilarare salutatio nominatim facta ad tenuiores, qui se fortasse ne notos quidem apostolo scirent.

16 ἀσπάσασθε ἀλλήλους, *salutate vos invicem*) subaudi : *meo nomine.*

¶ ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *osculo sancto*) Erat hic flos fidei & amoris. *Osculum amoris*, 1 Petr. V. 14. Eo utebantur post preces. *Osculum sanctum* commemorat Paulus, epistolam 1 ad Thessalonicenses, utramque ad Corinthios & hanc ad Romanos concludens. Has epistolas primo tempore scripsit. Mox puritas amoris apud quosdam refrixit; aut abusus exstitit. Nam ad Gal. Eph. Phil. Col. postea, ex vinculis, hoc osculum non præcepit. Differentia est ratione temporis : non ratione loci. nam *Philippenses* erant in Macedonia, uti *Thessalonicenses.*

¶ αἱ ἐκκλησίαι, *ecclesiæ*) quibuscum fui. c. XV. 26. His significarat, se Romam scribere.

17 ἀδελφοὶ, *fratres*) Dum Christi ecclesias v. 16 animo amplectitur, hortatio subit; qua per parenthesin conclusa, iis, *qui salutantur*, adduntur, *qui salutant.* v. 21.

¶ τοὺς τὰς) Erant igitur Romæ tales homines. Conferatur secunda ad Thess. ante hanc ad Rom. scripta, cap. II.

¶ τὰς διχοστασίας, *seditiones*) per quas bonum non bene defenditur.

¶ τὰ σκάνδαλα, *scandala*) per quæ malum invehitur.

¶ ἐμάθετε, *didicistis*) Semel didicisse, obligat. 1 Cor. XV. 1. 2 Cor. XI. 4. Gal. I. 9. Phil. IV. 9. 2 Tim. III. 14.

¶ ἐκκλίνατε) στέλλεσθαι, 2 Thess. III. 6. παραιτοῦ, Tit. III. 10. conf. 1 Cor. V. 11. 2 Ioh. v. 10. Nondum Romæ erat forma ecclesiæ. Accommodatum est igitur monitum *singulis* potius, quam universis. Est tamen testimonium in futura tempora in hac ep. ad Rom. ut Canticum Mosis, Israëli præscriptum.

18 οἱ τοιοῦτοι) hi *tales.* notatur substantia cum sua qualitate.

¶ κοιλίᾳ, *ventri*) Phil. III. 19.

¶ χρηστολογίας) de se, pollicendo.

¶ εὐλογίας) de vobis, laudando & assentando.

¶ τ ἀκάκων) Verbum μέσον, per euphemiam פתי LXX in Prov. ἄκακος, non semel. ἄκακοι dicuntur, qui tantum carent malitia, cum deberent etiam pollere prudentia, & alienam κακίαν cavere.

19 ὑπακοὴ, *obedientia*) quæ est τ ἀκάκων. ipsa obedientia, non modo fama ejus.

¶ πάντας) *omnes*, vos vel etiam alios.

¶ ἀφίκετο) Hesychius : ἀφίκετο, παρεγένετο.

¶ τὸ ἐφ' ὑμῖν, *quod ad vos attinet*) in oppositione ad turbatores, qui curam afferunt, non gaudium.

¶ θέλω δὲ, *volo autem*) Antitheton : obedientia quidem & ἀκακία, ut constat,

non

non deficit vos; sed accedere debet discretio.

¶ σοφὺς, *sapientes*) Contra atque illi, de quibus Ier. IV. 22, σοφοί εἰσι τοῦ κακοποιῆσαι, τὸ δὲ καλῶς ποιῆσαι ἐκ ἐπέγνωσαν.

¶ ἀκεραίυς) Si quid mali se offert, dicitote: hoc a me alienum duco. ἀκέραιος hoc loco passive sumitur.

20 δὲ, *vero*) Dei virtus faciet, non prudentia vestra.

¶ τῆς εἰρήνης, *pacis*) Antitheton: *seditiones*. v. 17. Vid. 1 Cor XIV. 33.

¶ συντρίψει) Futurum: *conteret* Satanam, quum apostolos ejus conteret.

¶ τὸν σατανᾶν, *Satanam*) litium satorem. Semel in tota hac epistola hostem nominat: & in omnibus epistolis Satanam novies omnino appellat: diabolum sexies. Nempe Scriptura directe de Deo & Christo agit; indirecte de Satana & antichristo.

¶ ὑπὸ τὺς πόδας, *sub pedes*) Eph. VI. 15. Quævis victoria fidei, novum dolorem affert Satanæ.

¶ ἐν τάχει) *celeriter*, quod ad initia conterendi pertinet, in periculo subito.

21 συνεργὸς, *cooperarius*) Hic ponitur ante *cognatos*, non tamen ponitur c. I. 1. quia non fuerat Romæ.

22 ἀσπάζομαι, *saluto*) Hoc Pauli vel hortatu vel concessu facili interposuit Tertius. Paulus dictavit: ex quo patet, quam promti fuerint apostoli in libris suis fundendis, sine commentandi molestia.

¶ τέρτιος, *Tertius*) Nomen Romanum. Librarius Romanis sine dubio notus.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *qui scripsi*. Implicita fidei confessio.

23 γαιος, *Cajus*) Corinthius. 1 Cor. I. 14.

¶ ὅλης, *totius*) Nam permulti adibant Paulum.

¶ ὁ οἰκονόμος, *œconomus*) Romanis non potuit non læta esse fides amplissimi viri.

¶ τῆς πόλεως, *urbis*) sine dubio Corinthi.

25 τῷ δὲ, *ei vero*) Doxologia claudit, uti tractationem c. XI. 36. sic jam totam epistolam. sic 2 Petr. III. 18. Iud. v. 25. Extrema hujus epistolæ verba plane respondent primis: c. I. 1-5. præsertim de Potentia Dei, Evangelio, Iesu Christo, Scripturis, obedientia fidei, gentibus omnibus.

¶ δυναμένῳ - κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μυ, *qui potest - secundum evangelium meum*) Potentia Dei certa est. c. I. 16. Act. XX. 32 not.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Iudæos & gentes.

¶ στηρίξαι) Idem verbum c. I. 11.

¶ ἀποκάλυψιν) Idem verbum, c. I. 17.

¶ μυστηρίυ, *mysterii*) de gentibus *concorporatis*. Eph. III. 3. 6.

¶ χρόνοις αἰωνίοις, *temporibus æternis*) ex quo non modo homines, sed etiam angeli conditi sunt, quibus utrisque mysterium initio fuerat incognitum. Eph. III. 9. 10. Notantur *tempora*, primo sui initio *æternitatem* quasi præviam attingentia, & ei quasi immixta; non ipsa æternitas, cujus quasi rivi sunt tempora. nam *ANTE tempora æterna* dicitur 2 Tim. I. 9. Ps. LXXVII (LXXVI) 6, ἡμέρας ἀρχαίας καὶ ἔτη αἰώνια.

¶ σεσιγημένυ, *taciti*) Vetus Testamentum est tanquam horologium in suo cursu tacito: Novum Testamentum est sonitus & pulsus æris. In Scripturis propheticis prædicta erat vocatio gentium: sed Iudæi non intellexerunt.

26 φανερωθέντος, *manifestati*) Col. I. 26. 2 Tim. I. 10. Tit. I. 3.

¶ ἐπιταγὴν, *jussum*) Fundamentum apostolatus. 1 Tim. I. 1. Tit. I. 3.

¶ τοῦ αἰωνίυ θεῦ, *æterni Dei*) Epitheton aptis-

aptiſſimum. coll. v. præc. *temporibus æternis*. Sic Tit. I. 2. Silentium divinum præſupponit ſcientiam æternam. Act. XV. 18. Oeconomia nova nullam in ipſo Deo mutationem infert: notum ipſi ſuum eſt opus a ſeculo. Conf. mox, *ſoli ſapienti*.

¶ ἔθνη, *gentes*) non tantum ut ſciant, ſed etiam, ut fruantur.

27 σοφῷ, *ſapienti*) Sapientia Dei glorificatur per evangelium in eccleſia. Eph. III. 10. *Qui poteſt*, & *ſapienti*, conjunguntur, uti 1 Cor. I. 24. ubi Chriſtus dicitur *Dei potentia & Dei ſapientia*. Conf. Iud. v. 24. 25.

¶ ᾧ, *cui*) poſitum pro αὐτῷ, *ei*. ſic ὧν, c. III. 14. conf. 2 Tim. III. 11. Act. XXVI. 7. 2 Cor. IV. 6 not. LXX, Es. V. 28. Et hiulca eſſet oratio ſine pronomine.

¶ ἀμήν. *Amen*) & omnis lector fidelis dicat: *Amen!*

IN EPISTOLAM PRIOREM

AD CORINTHIOS.

CAPUT I.

1 Παῦλος, *Paulus*) Conſtat epiſtola

I. Inſcriptione.	*c. I.* 1-3
II. Tractatione: in qua	
1. *Exhortatio ad concordiam, elata carnis judicia deprimens.*	*v.* 4-*IV.* 21.
2. *Elenchus:*	
1) *ob malum non ejectum.*	*V.* 1-13.
2) *ob judicia perverſa.*	*VI.* 1-11
3. *Dehortatio a ſcortatione.*	*VI.* 12-20.
4. *Reſponſum de conjugio.*	*VII.* 1. 10. 25. 36. 39.
5. *de idolothytis.*	*VIII.* 1 *ſ.* 13-*IX.* 27. *X.* 1-*XI.* 1
6. *de muliere velanda.*	*XI.* 2
7. *de Cœna Dominica.*	*XI.* 17
8. *de ſpiritualibus donis.*	*XII. XIII. XIV.*
9. *de reſurrectione mortuorum.*	*XV.* 1. 12. 29. 35.
10. *de collecta: de ſuo & Timothei & Apollo adventu: de ſumma rei.*	*XVI.* 1. 5. 10. 12. 13 *ſ.*
III. Concluſione.	*XVI.* 15. 17. 19 *ſ.*

ἀπό-

¶ ἀπόστολος ἰησοῦ χριστοῦ, *apostolus Iesu Christi*) v. 17.

¶ διὰ θελήματος θεοῦ, *per voluntatem Dei*) Sic 2 Cor. I. 1. Eph. I. 1. Col. I. 1. 2 Tim. I. 1. *Mandatum* dicitur 1 Tim. I. 1. Ratio auctoritatis, ad ecclesias; humilis & promti animi, penes ipsum Paulum. Conf. Rom. I. 1 not. Namque mentione *Dei* excluditur auctoramentum humanum; Gal. I. 1. mentione *voluntatis Dei*, meritum Pauli, c. XV. 8 ss. unde hic apostolus eo gratior & promtior. 2 Cor. VIII. 5 fin. Sua ipsius voluntate Paulus nunquam factus esset apostolus.

¶ σωσθένης, *Sosthenes*) comes Pauli, Corinthius. Apollo hîc non memoratur, neque Aquila. non enim videntur tum cum Paulo fuisse, quanquam in eadem urbe erant. c. XVI. 12. 19. In posteriore Timotheum sibi adjungit.

2 τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *ecclesiæ Dei*) *Ecclesiæ* appellationem Paulus, ad Thessalonicenses & Corinthios & Galatas scribens familiarius, adhibet: ad ceteros, periphrasi augustiore utitur. *Ecclesia Dei in Corintho*: lætum & ingens paradoxon.

¶ τῇ οὔσῃ, *ei, quæ est*) florenti. v. 5 s. Sic, *quæ erat*, Act. XIII. 1.

¶ ἡγιασμένοις, *sanctificatis*) iis, qui Deo asserti sunt. Iam tractationi præludens admonet Corinthios majestatis ipsorum, ne se hominibus mancipent. Participii vis declaratur mox, *vocatis sanctis*. conf. Rom. I. 7 not.

¶ σὺν πᾶσι, *cum omnibus*) Connect. cum *sanctificatis* & *sanctis*, non cum *ecclesiæ*. conf. *nostro* in fine versus. Consequenter tamen epistola pertinet etiam ad reliquos in Achaia fideles. 2 Cor. I. 1. Consideratio ecclesiæ universalis animum liberat a studio partium, & flectit ad obedientiam. Ideo Corinthiis ea statim proponitur. conf. c. IV. 17. VII. 17. XI. 16. XIV. 33. 36.

¶ τοῖς ἐπικαλουμένοις) *invocantibus*, ita ut ad illum se in adorando vertant, & ex eo sese appellent. conf. v. 10, de auctoritate nominis Christi.

¶ αὐτῶν, *illorum*) prope Corinthum.

¶ ἡμῶν, *nostro*) ubi Paulus & Sosthenes versabantur.

5 λόγῳ - γνώσει, *verbo - cognitione*) *Cognitionem* sequitur *verbum*, in re: & ex hoc cognoscitur illa. Ostendit, tales debere esse Corinthios, quibus non necesse sit scribi. Mirabantur autem illi charismata: ergo mentione charismatum animos eorum sibi conciliat, & viam munit ad elenchum.

6 καθὼς, *sicut*) Corinthiis nil deesse, declarat ex eo, quod testimonium Christi in eis confirmatum sit. Particula demonstrans.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) Christus non modo objectum est hujus testimonii, sed etiam auctor. Act. XVIII. 8 not.

¶ ἐβεβαιώθη, *confirmatum est*) per se & per concomitantia charismata & miracula. c. XII. 3. 2 Cor. I. 21 s. Gal. III. 2. 5. Eph. IV. 7 s. Ebr. II. 4.

7 ὥστε ὑμᾶς μὴ ὑστερεῖσθαι, *ita ut non egeatis*) Hoc pendet a *divites facti estis*, antitheto.

¶ ἀπεκδεχομένους, *exspectantes*) Character christiani veri vel falsi, revelationem Christi vel exspectare vel horrere.

8 ὃς, *qui*) *Deus*, v. 4. coll. v. 9.

¶ ἕως τέλους, *usque in finem*) Antitheton ad *initium*, *quæ data est*. v. 4. Hic *finis* mox describitur hoc versu, coll. c. XV. 24.

¶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ, *in die*) Constr. cum *inculpatos*. 1 Thess. V. 23. Post diem illum periculi nil. Eph. IV. 30. Phil. I. 6. Nunc sunt dies nostri, quibus operemur; dies hostium, per quos exerceamur: tum erit dies Christi & gloriæ ejus in sanctis.

9 πιστὸς, *fidelis*) *Fidelis* dicitur Deus, quia

quia præstat, quæ pollicitus est, & quæ fideles sibi de Illius bonitate pollicentur.

¶ ἐκλήθητε, *vocati estis*) Vocatio pignus ceterorum beneficiorum. Rom. VIII. 30. 1 Petr. V. 10.

10 δὲ, *autem*) Connexio exordii & tractationis: Habetis fidem & spem; servate etiam amorem. *Fratres*, congruit ineunti tractationi.

¶ διὰ) *per*. Instar obtestationis.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Christum Paulus vult Corinthiis unum esse omnia. Ideo hoc primo capite tam sæpe Eum appellat.

¶ τὸ αὐτὸ λέγητε, *idem dicatis*) Diversa dicebant. v. 12.

¶ σχίσματα, *schismata*) Antitheton: κατηρτισμένοι *coagmentati*. coll. Matth. IV. 21. *Schisma*, discidium animorum. Ioh. VII. 43. IX. 16.

¶ νοΐ) *mente*, intus, in credendis.

¶ γνώμῃ) *sententia*, prolata, in agendis. Resp. *dicatis*.

11 ἐδηλώθη, *significatum est*) Exemplum delationis bonæ, nec sine causa celandæ. c. XI. 18.

¶ ὑπὸ τῶν χλόης, *ab iis qui sunt Chloës*) Hi homines videntur fuisse & Paulo & Corinthiis inprimis probati, & Chloë matrona, cujus filios Corinthii, cum literis, c. VII. 1. ad Paulum miserint. Miserant Stephanam, Fortunatum & Achaicum, c. XVI. 17. quorum unus alterve etiam Chloës esse potuit, ex Stephana patre. v. 16. XVI. 15.

¶ ἔριδες, *lites*) Rem suo nomine appellat.

12 λέγει, *dicit*) gloriabundus. v. 31. c. III. 21 s.

¶ παύλου, *Pauli*) Gradatio, qua Paulus se infimo loco ponit. Et Kephas, & Paulus, & Apollo, erant ministri genuini & doctores veri, quorum unum præ ceteris jactare majus nefas erat, quam si fidelis Corinthius aliquis se Christianum Paulinum dixisset, ut se a pseudapostolis discriminaret.

¶ κηφᾶ, *Kephæ*) Petrus non videtur fuisse Corinthi, c. IV. 6. & tamen ibi magni habitus erat. Iure id quidem: sed tamen abutebantur nonnulli; & hunc *Petrismum* (qui postea Romæ multo vehementius pullulavit) Paulus æque ac *Paulismum* detestatur. Quanto minus dicendum aut gloriandum, *Ego sum papæ*.

¶ ἐγὼ - χριστοῦ, *ego - Christi*) Hi rectius loquebantur, quam ceteri; v. 2. c. III. 23. nisi eo obtentu *ministros* despexerunt. c. IV. 8.

13 μεμέρισται; *divisus est?*) Num non omnia membra sub uno jam sunt capite? cum tamen ille unus pro vobis crucifixus, in illius unius nomen baptizati sitis? Gloria Christi non est dividenda cum servis ejus; neque corporis unitas scindenda, quasi Christus desinat unus esse.

¶ μὴ, *num*) Sæpe *num* ponitur in interrogationis inciso secundo. c. X. 22. 2 Cor. III. 1.

¶ ἐσταυρώθη - ἐβαπτίσθητε, *crucifixus est - baptizati estis*) Crux & baptismus nos Christo asserit. Relata: redimere, se addicere.

14 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Providentia Dei regnat sæpe in rebus, quarum ratio postea cognoscitur. Pia phrasis, pro vulgari illa, *gaudeo*, gravitatem rei indicans.

¶ κρίσπον καὶ γάϊον, *Crispum & Cajum*) Testes adducit. Viros amplissimos Paulus sua manu baptizavit; alios non multos: non ex ambitione, sed quia illi inter primos credidere. Iusta æstimatio muneris sui non est superbia. c. XVI. 4. Baptismi administratio non tam erat apostolorum, quam diaconorum. Act. X. 48.

Neque

Neque id dignitatem baptiſmi imminuit.

15 ἵνα μὴ, *ne*) Paulus occurrit calumniis, quæ, quamlibet iniquæ, tamen oriri poterant; easque removet. 2 Cor. VIII. 20.

¶ ἐμὸν, *meum*) quaſi pro me colligerem cœtum.

16 λοιπὸν, *ceterum*) Valde ſolicitus eſt in commemoranda re geſta.

¶ οὐκ οἶδα, *non novi*) ſine labore non occurrit memoriæ meæ.

¶ εἴ τινα, *num quem*) Id eſt, aut nullum alium aut vix ullum baptizavi. coll. v. ſeq. Singulorum memoriæ relinquit, per quos ſint baptizati.

17 ἀπέστειλε, *miſit*) Quo quis mittitur, id agere debet.

¶ βαπτίζειν, *baptizare*) in nomine ſuo, nedum, meo. Operoſa baptiſmi actio, ſæpe ſuſcepta, impediſſet prædicationem: ceteroqui apoſtoli baptizarunt, Matth. XXVIII. 19. primos præſertim diſcipulos.

¶ εὐαγγελίζεσθαι, *evangelizare*) Hoc, reſpectu antecedentium, eſt ſyncategorema; reſpectu conſequentium, Propoſitio. Ipſa tranſeundi ratione Paulus utitur tali, cui neſcio an congruerent leges eloquii Corinthiaci.

¶ σοφία λόγου, *ſapientia ſermonis*) Frequenter hic adhibentur nomina *ſapientiæ* & *potentiæ*. *Sapiens ſermo* penes mundum habetur, qui nil minus, quam crucem ediſſerit: ſermo autem crucis nil heterogeneum admittit.

¶ ὁ σταυρὸς τοῦ χριστοῦ, *crux Chriſti*) v. 24. Ignoratio myſterii crucis, totius v. gr. Alcorani fundamentum eſt.

18 μωρία, *ſtultitia*) & *ſcandalum.* Vide antitheton, *potentia*, mox. Duo gradus ſalutis: Sapientia & Potentia. Apud pereuntes ſublato primo gradu, tollitur ſecundus: apud beatos, primum ſecundus præſupponit.

¶ σωζομένοις, *iis qui ſalvantur*) Præſens, ut in *pereuntibus.* qui evangelium audire cœpit, nec ut perditus nec ut ſalvatus habetur, ſed eſt quaſi in bivio, & nunc aut perit aut ſalvatur.

¶ δύναμις, *potentia*) & *ſapientia.* Sic quoque c. II. 5.

19 ἀπολῶ - ἀθετήσω) Es. XXIX. 14. LXX, καὶ ἀπολῶ - κρύψω. verba intermedia eadem ſunt, illorum ac Pauli.

¶ ἀπολῶ, *perdam*) Hinc, *deſtruere.* v. 28. II. 6.

20 ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεύς; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου;) Es. XXXIII. 18. LXX, ποῦ εἰσι γραμματικοί; ποῦ εἰσιν οἱ συμβουλεύοντες; ποῦ ἐστιν ὁ ἀριθμῶν τοὺς συστρεφομένους; Hebr. איה ספר איה שקל איה ספר את המגדלים Proponit prius hemiſtichium duas interrogationes, quarum prior declaratur hemiſtichio altero; poſterior, verſu proximo: (qualis etiam figura Es. XXV. 6.) *ubi ſcriba? ubi penſitator? ubi ſcriba cum turribus? ubi penſitator, cum populo roborato, quem viſus tuus non ferat?* Videtur enim locutio proverbialis, cui inſervire ſolet particula את *cum* in tali ſermone univerſalitatem denotans. Deut. XXIX. 18. Penes ſcribas curationem aliquam turrium fuiſſe, colligas ex Ps. XLVIII. 13 ſ. penſitatorum appellatio facile convenit copiarum præfectis. Conf. Henr. Scharbau Parerg. Phil. Theol. P. IV. p. 109-139. qui multa erudite collegit nobisque ad hæc cogitanda anſam dedit. Locum Eſajæ utrumque Paulus contra Iudæos producit; & alterum quidem verbis ita flexis, ut magis conveniant in tempora citeriora, & ſimul in gentes. v. 22. Sunt qui notari exiſtiment tria doctorum Iudæorum genera חכמים ספרים דרשים Invenias certe primum & ſecundum, Matth. XXIII. 34. Antitheton autem

tem triplex idque insigne est Es. cap. cit. v.24, ubi sanctorum in Domino gloriatio exprimitur. Hoc autem dicit apostolus: Sapientes mundi non modo non probant & promovent evangelium; sed oppugnant, idque frustra.

¶ τοῦ αἰῶνος τούτου) *bujus seculi*, quod totum est extra sphæram verbi crucis.

¶ ἐμώρανεν, *stultam fecit*) ita ut rationem divini consilii & beneplaciti non possit mundus exputare. v.21.

¶ τὴν σοφίαν, *sapientiam*) Antitheta: *sapientiam mundi bujus; in sapientia Dei.*

¶ κόσμου, *mundi*) in quo Iudæi & Græci.

21 ἐν τῇ σοφίᾳ, *in sapientia*) *quum* tanta Dei sapientia sit. v.25.

¶ οὐκ ἔγνω, *non cognovit*) Ante prædicationem crucis, quamvis creatura creatorem prædicaret, quamvis prophetæ eloquentissimi venerant, mundus tamen Deum non cognovit. qui prophetas audivere, sprevere; qui non audivere, hoc animo erant, ut spreturi forent.

¶ διὰ τῆς σοφίας, *per sapientiam*) scil. *prædicationis*: ut patet ex antitheto, *per stultitiam prædicationis.*

¶ εὐδόκησεν ὁ θεὸς) *placitum est Deo*, ex gratia erga nos. Plane videtur Paulus verba Domini imitatus, Luc. X. 21.

¶ διὰ τῆς μωρίας, *per stultitiam*) Deus cum homine perverso agit per contraria, ut homo se abneget ac Deo gloriam reddat, per *fidem crucis.*

¶ κηρύγματος, *prædicationis*) quippe de cruce.

22 αἰτοῦσι, *petunt*) ab apostolis, ut olim a Christo.

¶ σοφίαν, *sapientiam*) Christum philosophum sublimem, per demonstrationes procedentem.

23 ἡμεῖς, *nos*) Paulus, Apollo.

¶ κηρύσσομεν *prædicamus*) methodo potius historica, quam philosophica.

¶ χριστὸν ἐσταυρωμένον, *Christum crucifixum*) sine articulo. Crucis mentio non additur v. seq. Sermo incipit a cruce, c. II. 2. qui sic accipiunt, iis totus Christus ejusque gloria innotescit: qui non accipiunt, toto excidunt. Act. XXV. 19. XVII. 32.

¶ σκάνδαλον, *scandalum*) Vt *stultitia* & *sapientia*, sic *scandalum* & *signum* opponuntur. nam *signum* est opus omnipotentiæ, alliciens, ut sæpe synonyma sunt *signum* & *potentia*. *Scandalum* autem, proprie in decipula dictum, res valde debilis. Vsque adeo crucem Christi horrent Iudæi & Græci, ut cum ea vel signum & sapientiam repudient.

24 αὐτοῖς) *ipsis*, construe cum *Iudæis*, *Græcis*.

¶ κλητοῖς, *vocatis*) Huc ref. *vocationem*, v. 26.

¶ χριστὸν, *Christum*) cum sua cruce, morte, vita, regno.

¶ δύναμιν - σοφίαν, *potentiam - sapientiam*) Experientia potentiæ prior est; sapientiæ, sequitur.

25 τοῦ θεοῦ, *Dei*) in Christo.

¶ σοφώτερον - ἰσχυρότερον, *sapientius - validius*) v. 30.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominibus*) Sermo concisus: i. e. sapientius, quam sapientia hominum; validius, quam valentia hominum: quamvis & sapientes & potentes sibi videantur, & definire velint, quid sapiens & potens sit.

26 βλέπετε) *videtis*. Indicativum innuit *enim.*

¶ τὴν κλῆσιν ὑμῶν, *vocationem vestram*) statum, in quo cœlestis vocatio vos offendit. sic, *vocatio*, c. VII. 20.

¶ οὐ πολλοὶ, *non multi*) Ergo tamen nonnulli. Subaudi: *vocati sunt*. Vt cum præ-

conibus

conibus evangelii, ſic quoque cum auditoribus comparatum eſt. Ellipſis euphemiam habet.

¶ κατὰ σάρκα, *ſecundum carnem*) Affine, *mundi*, mox. *Mundus* ſecundum *carnem* judicat.

¶ εὐγενεῖς, *nobiles*) qui plerunque etiam ſapientes & potentes ſunt.

27 τὰ) Articulus vim habet: *ea* potiſſimum, *quæ ſtulta ſunt* &c.

¶ ἐξελέξατο, *elegit*) Hoc ter ponitur. electio, & vocatio, v. 26, conjuncta. Ez. XX. 5. Hæc illius indicium.

¶ τοὺς σοφοὺς, *ſapientes*) Maſculinum, ad exprimendam ſpeciem ſpecioſiſſimam. cetera neutra, ut in oppoſito omnia, etiam *ſtulta*.

¶ καταισχύνῃ, *pudefaceret*) Hoc bis dicitur: deinde *deſtrueret*. Vtroque verbo tollitur *gloriatio*, de re vel magis vel minus voluntaria.

28 τὰ μὴ ὄντα, *quæ non ſunt*) Genus, ſub quo continentur *ignobilia* & *contemta*, nec non *ſtulta* & *infirma*. Eſt ergo appoſitio: cui toti unum illud opponitur, *quæ ſunt*.

¶ τὰ ὄντα) *quæ ſunt* quidpiam.

29 ὅπως μὴ, *ut ne*) Antitheton, *ut*. v. 31.

¶ πᾶσα σὰρξ, *omnis caro*) Apta appellatio: *caro* ſpecioſa & tamen caduca. Es. XL. 6.

¶ ἐνώπιον, *coram*) Non *coram* illo, ſed *in* illo gloriari poſſumus.

30 ἐξ αὐτοῦ, *ex eo*) *Ex Deo* eſtis, non jam τοῦ κόσμου, *mundi*. Rom. XI. 36. Eph. II. 8.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Antitheton ad *multos*. v. 26.

¶ ἐστὲ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *eſtis in Chriſto Ieſu*) eſtis Chriſtiani &c. Antitheton: *quæ non ſunt*, & *eſtis*: item, *caro* & *Chriſtus*.

¶ ἐγενήθη ἡμῖν, *factus eſt nobis*) Sic plus dicit, quam ſi diceret illud: *nos facti ſumus ſapientes*. &c. Factus eſt nobis ſapientia, &c. reſpectu cognitionis noſtræ, &, ante eam, per ſe, in ſua cruce, morte, reſurrectione. *nobis*, dativus commodi.

¶ σοφία, *ſapientia*) cum antea eſſemus *ſtulti*. Miſeriam noſtram ex nobis præſupponit varietas beneficii divini in Chriſto.

¶ δικαιοσύνη, *juſtitia*) cum antea eſſemus *infirmi*. conf. Es. XLV. 24. *Iehovah, juſtitia noſtra*, Ier. XXIII. 6. ubi coll. v. 5 de Filio ſermo eſt: nam Pater non dicitur *juſtitia noſtra*.

¶ ἁγιασμὸς, *ſanctificatio*) cum antea eſſemus *ignobiles*.

¶ ἀπολύτρωσις) *liberatio*, ad ſummum usque: cum antea eſſemus *abjecti*, ἐξουθενημένοι.

31 ἵνα, *ut*) ſcil. *fiat*.

¶ ὁ καυχώμενος, *qui gloriatur*) Non eſt omnium gloriari.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) non in ſe, non in carne, non in mundo.

CAP. II.

1 Κἀγὼ, *& ego*) Oſtendit apoſtolus, ſe convenienter ſubſerviiſſe conſilio & electioni *Dei*.

¶ οὐ) Hoc non conſtruitur cum ἦλθον, ſed cum ſequentibus verbis.

¶ λόγου ἢ σοφίας, *ſermonis aut ſapientiæ*) *Sapientiam* ſequitur *ſermo*, rem ſublimem oratio ſublimis.

¶ καταγγέλλων ὑμῖν τὸ μαρτύριον, *annuntians vobis teſtimonium*) Sancti homines non tam teſtantur, quam teſtimonium, quod Deus dat, annunciant.

¶ τὸ μαρτύριον τοῦ θεοῦ, *teſtimonium Dei*) per ſe ſapientiſſimum & potentiſſimum. Correlatum, *fides*, v. 5.

2 οὐ γὰρ ἔκρινα, *non enim judicavi*) Quamvis alia multa ſcirem, tamen ſic feci, ac ſi

si nescirem. Minister evangelii si eis rebus, quibus excellit, tamen abstinet, ut Christum pure prædicet, maximum earum rerum fructum capit. Doctrina christiana non debet in gratiam quidem empæctarum & scepticorum, eorumque, qui illos mirantur, aspergi & condiri philosophematis, quasi videlicet per theologiam naturalem convinci possint facilius. qui revelationem contumaciter repudiant, nulla disputatione ex lumine naturæ, quod pædagogiæ primæ duntaxat inservit, lucri fient.

¶ ἔκρινα) Frequens Paulo ad Corinthios verbum hoc cum compositis. v. 13 ss. c. IV. 3 ss. XI. 29. 31. 32. 34.

¶ ἰησοῦν χριστὸν, *Iesum Christum*) Norat Paulus inprimis, quam parvi hoc nomen mundus faceret.

3 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Antitheton: *sermo meus*, v. 4. &, *scire*, v. 2. Describit enim rem, præconem, orationem.

¶ ἀσθενείᾳ, *infirmitate*) Hoc opponitur *robori*. Non debemus cogitare in apostolis statum animæ semper lautum & perturbationibus plane vacuum. 2 Cor. VII. 5. XI. 30. Gal. IV. 13.

¶ καὶ ἐν φόβῳ καὶ ἐν τρόμῳ πολλῷ, *& in timore & in tremore multo*) Sermo adagialis, notans timorem, qui etiam in corpus ejusque gestum & motum redundat. Marc. V. 33. Eph. VI. 5. Phil. II. 12. LXX, Deut. XI. 25. Sic Es. XIX. 16. LXX, ἔσονται ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ. Alia omnia mundus miratur.

¶ ἐγενόμην) *esse cœpi*, *apud* vos, erga vos.

4 λόγος, *sermo*) privatus.

¶ κήρυγμα, *prædicatio*) publica.

¶ πειθοῖς) Verbum valde proprium. Antitheton, *demonstratione*. Locum hunc citat Didymus l. 2 de Spir. S. ubi Hieronymus vertit *persuasionibus*, ut sit appositio, πειθοῖς λόγοις. a πειθῶ, cui affine πειθή. Hesychius, πειθὴ, πεισμονὴ, πίστις.

¶ σοφίας, *sapientiæ*) Cujus sapientiæ sermones & argumenta removeantur, declarat v. seqq.

5 σοφίᾳ, *sapientia*) & virtute.

¶ δυνάμει, *virtute*) & sapientia.

6 σοφίαν δὲ λαλοῦμεν, *sapientiam vero loquimur*) Redit, quasi post parenthesin, ad ea, quæ c. I. 23-25 attigerat. *loquimur* habet epanalepsin verbi *prædicamus*: sed *loquimur* est quiddam occultum; coll. v. 7. 13. *prædicamus*, publicum. nam *sapientia* hîc denotat non omnem doctrinam Christianam, sed capita ejus sublimia & arcana. Est etiam antitheton temporis præteriti, v. 1 seqq. & præsentis, h. l.

¶ ἐν τοῖς τελείοις) *penes perfectos*, Corinthi aut alibi. Constr. cum *loquimur*. Cognitio Dei & Christi est summa cognitio. Conf. ἐν, c. XIV. 11. Phil. I. 30. *Perfectis* opponuntur non solum mundani & animales, usque ad finem capitis; sed etiam *carnales* & *infantes*. cap. III. init. Hebr. V. 14. 13.

¶ οὐ-οὐδὲ, *non-neque*) *Seculo* opponitur *Deus*, v. 7. *principibus mundi*, *apostoli*. v. 8 s.

¶ ἀρχόντων, *principum*) c. I. 20. Lato vocabulo Paulus utitur, quo & Iudæorum & Græcorum proceres complectitur.

¶ τῶν καταργουμένων, *qui destruuntur*) c. I. 28. Hoc epitheton pertinet ad principes mundi, & ad mundum ipsum: ex quo constat, sapientiam mundi non esse veram, quia non affert immortalitatem.

¶ ἐν μυστηρίῳ, τὴν ἀποκεκρυμμένην, *in mysterio, occultam*) Est occulta, antequam expromitur: & quum expromitur, tamen occulta manet multis, imperfectis.

¶ προώρισεν, *præfinivit*) Alludit ad *paravit*. v. 9.

¶ πρὸ, *ante*) Adeo non *destruitur*. v.6. Sapientia hæc mundanam antiquitate longissime antecedit.

¶ αἰώνων, *secula*) Plurale. Oppositum, *seculi hujus*. v.6.

¶ εἰς, *in*) ut illa sit *gloria* nostra, conf. v. seq. & *gloriatio*. c.I.31.

¶ δόξαν) *gloriam*, ex Domino gloriæ; v. 8. olim revelandam, tum quum principes mundi *destruentur*. Antitheton ad *mysterium*.

8 ἣν, *quam*) Ref. ad *sapientiam*.

¶ οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων - ἔγνωκεν, *nullus principum - cognovit*) *nullus*, fere nullus; immo plane nullus, qua *princeps*. Antitheton hujus prædicati est in *sed*; v. 9. subjecti, in *autem*, v.10.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) qui omnes *principes* vincit.

¶ ἐσταύρωσαν) *crux*, servorum supplicium. Eo *Dominum* gloriæ affecerunt.

9 ἀλλὰ, *sed*) scil. *factum est*. conf. Rom. XV.3.21. & 1 Cor.I.31.

¶ καθὼς, *sicut*) Ostendit, principes mundi non cognosse sapientiam.

¶ ἃ ὀφθαλμὸς) Es. LXIV. 3. LXX, ἀπὸ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργά σου, ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένουσιν ἔλεον.

¶ ἃ, *quæ*) *quæ oculus non vidit* - sunt ea, *quæ paravit Deus*.

¶ ὀφθαλμὸς, οὖς· *oculus*, *auris*) hominis.

¶ οὐκ ἀνέβη) *non ascenderunt*: i. e. in mentem non venerunt.

¶ ἡτοίμασεν, *paravit*) Hebr. יעשה *faciet*. Quæ Esajæ tempore futura erant, Pauli tempore facta erant. Hinc etiam ille, *exspectantibus*; hic, *amantibus*. conf. *donata*, v.12. per *gratiam* N. T. cujus fructus consummantur in æternitate.

10 ἡμῖν) *nobis*, apostolis.

¶ ἀπεκάλυψε, *revelavit*) Antitheton: *occultatam*. Conf. Es. XLV. 19. 15. Ps. LI. 8. iterumque Luc. X. 21.

¶ πάντα, *omnia*) v. 9.

¶ τὰ βάθη, *profunda*) maxime occulta: Ps. XCII. 6. non modo ea, quæ fideles scrutantur. v.9 & 12, utrinque in fine. Profunda Dei, etiam naturæ divinæ, non modo regni ejus.

11 τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου; *quis enim novit hominum ea quæ sunt hominis?*) Ἀνθρώπων omittit *Al.* isque solus: & tamen id dispunctum cupit Artemon. Part. I. cap.47. Magnopere vero hoc polyptoton, *hominum*, *hominis*, *hominis*, ad institutum apostoli pertinet. notat enim similitudinem naturæ, quæ videatur notitiam dare mutuam sensuum humanorum, nec tamen dat: quanto minus quisquam sine Spiritu Dei Deum noscet?

¶ τὰ τοῦ ἀνθρώπου) *humana*, interna.

¶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, *spiritus hominis*) Articulus τὸ plane denotat spiritum hominis proprium, non aliunde immigrantem.

¶ τὸ ἐν αὐτῷ, *qui est in eo*) Criterium veri, natura conscia.

¶ οὐδεὶς) *nemo*, omnium extra Deum. Hominem ne homo quidem alter cognoscit: Deus est unus, sibi uni notus.

¶ τὸ πνεῦμα, *spiritus*) A Spiritu Dei non potest sejungi deitas; sicut nec ab hominis spiritu humanitas.

12 τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, *spiritum mundi*) Eph. II. 2.

¶ ἐλάβομεν) Spiritus mundi *non sumitur*, sed in eo semper sunt, qui de mundo sunt. Spiritum Dei *accepimus*.

¶ ἐκ, *ex*) Antitheton, *in*. v.11.

13 καὶ, *etiam*) Sic jungitur *sciamus* & *loquimur*.

¶ διδακτοῖς, *doctis*) doctrina & institutione constantibus.

¶ ἀλλ' ἐν, *sed in*) Oppositio immediata: neque dixeris, apostolos naturalem duntaxat, inde ab arte, hinc a spiritu remotam, sermonis facultatem contulisse.

¶ πνευματικοῖς πνευματικὰ, *spiritualibus spiritualia*) hominibus spiritualibus (v. 6. 15.) res & sermones spirituales convenienter interpretamur, ita ut velint & possint accipere. συγκρίνω, σύγκριμα, σύγκρισις, LXX frequentant v. gr. de interpretatione somniorum. Gen. XL & XLI. Dan. capp. II. IV. V. VII.

14 ψυχικὸς, *animalis*) qualiscunque, quantuscunque homo est citra Spiritum Dei. Bene Ephraim Syrus: τοὺς κατὰ φύσιν ἀνθρώπους ὁ ἀπόστολος ψυχικοὺς ἐκάλεσε· τοὺς δὲ παρὰ φύσιν, σαρκικούς· οἱ δὲ πνευματικοί εἰσιν, οἱ καὶ τὴν φύσιν εἰς τὸ πνεῦμα μεθαρμοζόμενοι. f. 92. *caro & sanguis*, Matth. XVI. 17 not.

¶ οὐ δέχεται, *non capit*) quamvis oblata sint, tamen *non vult* admittere. conf. δέξασθε, *suscipite*, Iac. I. 21. Hic mox respondet illud, *non potest*. Conf. Rom. VIII. 7. Vtrique additur aetiologia, per *enim* & *quia*.

¶ τὰ τοῦ πνεύματος, *ea quæ sunt Spiritus*) Sic, *ea quæ sunt Dei*. v. 11.

¶ μωρία *stultitia*) Ille autem sapientiam quærit. c. I. 22.

¶ οὐ δύναται, *non potest*) non habet *spiritum & potentiam*.

¶ γνῶναι, *cognoscere*) *ea quæ sunt Spiritus Dei*.

¶ πνευματικῶς) nonnisi *spiritualiter*.

15 ὁ) Pulcre additur hic articulus: ψυχικὸς sine articulo.

¶ πάντα, *omnia*) Neutrum plurale, uti v. 9-14. *Omnia* omnium, adeoque etiam omnes. Neutro comprehenditur masculinum, uti Matth. XI. 27.

¶ αὐτὸς) *ipse*.

¶ ὑπ' οὐδενὸς, *a nullo*) *animali*.

16 τίς, *quis*) Nemo, qui merus homo sit. conf. Ier. XXIII. 18. Es. XL. 13. LXX, τίς ἔγνω νοῦν Κυρίου - ὃς συμβιβάσει αὐτόν;

¶ ὃς, *qui*) Non est hoc interrogativum, sed relativum, quo vis interrogandi, quæ est in *quis*, propagatur. valet, *adeoque*.

¶ νοῦν Χριστοῦ, *mentem Christi*) Spiritus Patris idem est Filii Spiritus.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Id & plus & minus est, quam *cognoscere*. qui habet *mentem Christi*, omnia *dijudicat*, a nemine *dijudicatur*.

CAP. III.

1 Καὶ ἐγὼ, *& ego*) Locutus est c. II. 1 de ingressu suo; nunc de progressu.

¶ ὡς σαρκικοῖς, *ut carnalibus*) Id lenius, quam *animalibus*, accedente præsertim mitigatione, *ut parvulis in Christo*, de gradu statim subsecuto.

2 γάλα, *lac*) Ita loquitur, ut Corinthios redigat ad humilitatem.

¶ οὐ, *non*) Subaudi verbum *cibavi*, aut aliud affine τῷ *potum dedi*. Doctoris non est docere, quæ ipse scit, sed quæ auditoribus congruunt. Scriptura est perfecta: nam v. gr. Corinthiis *lac* propinatur; Hebræis, *cibus solidus*.

3 ὅπου) *ubi*.

¶ ζῆλος, *zelus*) in affectu.

¶ ἔρις, *jurgium*) in sermone.

¶ διχοστασίαι, *dissidia*) in actione. Crescit oratio. *lites* dixerat c. I. 11. nunc verba multiplicat. sic verbo *gloriari* utitur c. III. 21. deinde graviori, *inflari*, c. IV. 6.

¶ κατὰ ἄνθρωπον, *secundum hominem*) non

non *secundum Deum* : humano more.

4 ὀυχὶ, *nonne*) Nam Spiritus non fert studium partium humanarum.

5 τίς, *quis*) Redit ad institutum.

¶ διάκονοι, *ministri*) Humile verbum, eoque aptum.

¶ δι' ὧν) *per quos*, non in quos. Recte Pelagius ad h. l. *Si nos nihil sumus, quos ministros ipse constituit, quanto magis illi, qui in carnalibus gloriantur?*

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) i. e. *unusquisque, ut illi.*

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Correlatum, διάκονοι *ministri.*

¶ ἔδωκεν, *dedit*) varie. v. seq.

6 ἐφύτευσα - ἐπότισεν, *plantavi - rigavit*, Act. XVIII. 1. XIX. 1. Eadem mente postea *fundamentum* & *ea quæ superstruuntur*; *genitorem* & *pædagogos* dicit.

¶ ηὔξανεν, *incrementum dedit*) v. 10. init. Act. XVIII. 27 fin.

7 ὁ φυτεύων· ὁ ποτίζων) *plantans, rigans*, qua talis: sive *plantatio, rigatio* ipsa.

¶ ὁ αὐξάνων, *qui incrementum dat*) scil. ἐστιν, *est*, τὶ *quiddam*, atque adeo, quia solus, omnia. Sine hoc incremento granum a primo sationis momento esset instar lapilli: ex incremento, protinus fides germinat. v. 5.

8 ἕν) *unum*; neuter æque *quidquam* est. Vt in cœlo stella alte supra stellam eminet; idiota autem altitudinis differentias non capit: sic Paulus apostolus longe supra Apollo eminebat; sed Corinthii id non intelligebant. neque ea de re admodum eos docet hoc loco Paulus: modo Christi eminentiam asserat.

¶ ἴδιον - ἴδιον, *proprium-proprium* Congruens iteratio. Antitheton ad *unum.*

¶ μισθὸν, *mercedem*) quiddam salute ulterius. v. 14 s. Oeconomus fidelis accipiet laudem; operarius solers, mercedem.

¶ κόπον, *laborem*) non modo *secundum opus.*

9 θεοῦ, *Dei*) Hoc mox gravem habet anaphoram, & cum emphasi ponitur initio, ter: uti v. 10 *gratia*, & v. 11 *fundamentum.*

¶ συνεργοὶ, *cooperarii*) Sumus *operarii* Dei, & *cooperarii* invicem.

¶ γεώργιον, *agricultura*) Summa antecedentium. γεώργιον, verbum late patens, agrum, hortum, vineam complectens.

¶ οἰκοδομὴ, *ædificatio*) Summa sequentium.

10 χάριν, *gratiam*) Προθεραπείαν adhibet, ne arroganter videatur se *sapientem* dicere.

¶ δοθεῖσαν, *datam*) Erat ergo in Paulo habituale quiddam.

¶ σοφὸς) *peritus.* Tales facit cognitio Iesu Christi.

¶ θεμέλιον, *fundamentum*) Fundamentum est prima institutio.

¶ ἄλλος) *alius*, quisquis est. Eleganter abstinet nomine proprio. Antecessor non videt successorem: & Paulus consulit dignitati Apollo. sic mox, *unusquisque.* nam erant etiam alii. c. IV. 15.

¶ βλεπέτω, *videat*) Ego, inquit Paulus, feci quod meum est: viderint, qui sequuntur.

¶ πῶς) *quomodo*, quam *sapienter*, quam *affabre.*

11 γὰρ, *enim*) Causa, cur tam deliberate dicat, *superstruit.*

¶ οὐδεὶς, *nemo*) ne Apollo quidem.

¶ θεῖναι, *ponere*) Corinthi & ubicunque Christus innotuit.

¶ ἰησοῦς χριστὸς, *Iesus Christus*) Convenienter hîc utrumque nomen ponitur.

12 εἰ, *num.* conf. *quale*, v. 13.

¶ χρυσὸν, *aurum*) Tria genera enumerat, quæ ignem ferunt: totidem, quæ combu-

buruntur. Illa denotant homines vere fideles; hæc, hypocritas: & concreto includitur abstractum, ut connotentur doctrinæ veræ & solidæ, vel falsæ & sublestæ; utrinque vel majoris vel minoris momenti. Etiam mica auri, aurum est: etiam stipula levissima, ignem pascit.

¶ λίθȣς τιμίȣς, *lapides pretiosos*) Hoc non *gemmas* pusillas dicit, sed lapides nobiles, ut *marmor* &c.

¶ ξύλα, *ligna*) In mundo multa recte ædificantur ex ligno; sed non in ædificatione Dei. conf. Ap. XXI. 18 f.

¶ καλάμην) *stramen.*

13 ἔργον) *opus*, quod quivis exstruxit.

¶ ἡ ἡμέρα, *dies*) Domini. Sic Hebr. X. 25. conf. mox cap. IV. 3. 5. ubi ex intervallo, ut solet, clarius loquitur. Non excluduntur plane dies citeriores, qui ignem repræsentant, in adversis, in morte.

¶ δηλώσει, *declarabit*) omnibus.

¶ ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται) *in igne revelatur* sc. Dominus, cujus dies ille est: vel, opus. 2 Thess. I. 7. 8. *revelatur*, præsens, quia certum est & propinquum. Ap. XXII. 20.

¶ τὸ πῦρ, *ignis*) Metaphora, ut in toto hoc sermone. Significatur ignis diei novissimi & judicii divini, ut patet ex subsequente sermone proprio. c. IV. 5. 2 Cor. V. 10. cui in die illo respondebit ignis visibilis.

¶ δοκιμάσει) *probabit*: non *purgabit*. Hic locus *ignem purgatorium* non modo non fovet, sed plane exstinguit: nam in novissimo demum die *ignis* probabit opus cujusque. ergo ignis purgatorius non præcedit. Neque ipso illo die *purgabitur* opus; sed, quale in utramvis partem *antea* fuerit, probabitur, quum vel manebit vel comburetur.

14 εἴ τινος, *si cujus*) Hinc Paulus ex fratrum constantia sibi gloriam polliceri solet. 2 Cor. I. 14. Phil. II. 16. 1 Thess. II. 19.

15 ζημιωθήσεται, *jacturam faciet*) mercede excidet, non salute.

¶ αὐτὸς) *ipse.*

¶ σωθήσεται, *servabitur*) quia fundamentum *hoc* non deserit. v. 12.

¶ ὡς, *ut*) Particula declarans & limitans: *ut* qui per *ignem* debuerit ire.

¶ διὰ, *per*) Sic διὰ, *per*, Rom. II. 27. *non citra ignem*. v. 13. Vt mercator naufragus, amissa merce & lucro, servatur per undas.

16 ναὸς, *templum*) Nobilissimum genus *ædificii.*

¶ ἐστὲ, *estis*) vos universi.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritus*) Inhabitatio Spiritus sancti, & Dei, ejusdem dignationis est. Ergo eadem est Spiritus sancti dignitas, quæ Dei. c. VI. 19.

17 φθείρει, *perdit*) per schismata, ex mundi sapientia.

¶ φθερεῖ, *perdet*) talione justissima. Multæ sunt pœnæ, quæ non fluunt ex peccato per nexum physicum.

¶ ἅγιος, *sanctum*) divinum, inviolabile.

18 δοκεῖ) Frequens verbum hoc, & λογίζομαι, ad Corinthios: sed δοκῶ magis in priore; alterum, lenius, in posteriore. *si quis est sapiens, & talem se esse cogitat.* Sæpe enim, in hac præsertim epistola, δοκῶ hanc vim habet, ut res ipsa non negetur, sed hominis rem illam habentis existimatio de se ipso, vel justa vel inflata, connotetur. c. VII. 40. VIII. 2. X. 12. XI. 16. XIV. 37.

¶ σοφὸς, *sapiens*) Hîc præscindit a sapientia mundana vel divina.

19 ὁ δρασσόμενος τȣ̀ς σοφȣ̀ς ἐν τῇ πανȣργίᾳ αὐτῶν) Eliphaz Iobi V. 13. LXX, ὁ καταλαμβάνων σοφȣ̀ς ἐν τῇ φρονήσει. Videntur apostoli verba LXX Interpretum maxime tenuisse in locis apud Helleni-

lenistas valde notis, v. gr. in Parschijoth & Haphtaroth, item in Psalmis; Hebraica autem, in locis minus usitatis, qualis est hic Iobi locus. Etiam alibi Paulus Iobum spectavit. Phil. I. 19 not.

¶ ἐν, *in*) non solum dum se sapienter agere putant, sed ita, ut ipsa eorum sapientia sit laqueus.

20 σοφῶν, *sapientum*) LXX, ἀνθρώπων, *hominum*. *Cogitationes* non per se, sed *sapientum* addito, respondet מחשבות Hebraico.

¶ εἰσὶ, *sunt*) *homines* videlicet cum suis cogitationibus. vid. Ps. cit. in Hebraicis.

21 ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Id pertinet ad extenuandum.

¶ πάντα, *omnia*) non modo *omnes*.

¶ ὑμῶν, *vestra*) Illa vestra sunt; non vos illorum. c. I. 12. 2 Cor. IV. 5.

22 παῦλος, *Paulus*) Paulus, quasi a se ipso alienus, in tertia persona loquitur, quomodo Corinthii de illo debebant loqui. Et se ipsum, quasi infimum, primo loco ponit.

¶ κηφᾶς, *Cephas*) In Petro quoque gloriabantur: ne id quidem recte. c. I. 12 not.

¶ κόσμος, *mundus*) Repentinus hic a Petro ad totum mundum saltus orationem facit amplam, cum quadam quasi impatientia enumerandi cetera. Petrus & quivis in toto mundo quamlibet excellens, vel ingenio, vel charismatis, vel munere, ecclesiastico vel politico. *vestra sunt*; vobis inserviunt, etiam inscienter. conf. de *mundo*, v. 19. c. IV. 9. VI. 2. VII. 31. Rom. IV. 13. Gal. IV. 3.

¶ εἴτε ζωὴ, εἴτε θάνατος, *sive vita*, *sive mors*) adeoque *vivi & mortui*. Conf. Rom. XIV. 8. Phil. I. 21.

¶ ἐνεστῶτα, *præsentia*) in terra.

¶ μέλλοντα, *futura*) in cœlo.

23 ὑμεῖς δὲ χριστοῦ, *vos vero Christi*) immediate: non interveniente Kepha.

¶ χριστοῦ - θεοῦ, *Christi - Dei*) Huc resp. c. IV. 1.

¶ χριστὸς δὲ, θεοῦ, *Christus vero*, *Dei*) c. XV. 28. Luc. IX. 20.

CAP. IV.

1 Οὕτως, *sic*) Determinat, & ex præcedentibus repetit.

¶ λογιζέσθω, *reputet*) citra gloriationem. c. III. 21.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) איש *homo* quivis, nostri similis. c. III. 21.

¶ ὑπηρέτας, *ministros*) Luc. I. 2.

¶ χριστοῦ, *Christi*) in officio ejus: non, *hominum*.

¶ οἰκονόμους μυστηρίων θεοῦ, *œconomos mysteriorum Dei*) Paulus ministros evangelii, ubi eos humillime describit, tamen *œconomos* agnoscit. vid. Tit. I. 7 not. Conf. *Christi* & *Dei* cum c. III. 23.

2 ὃ δὲ) *Quod porro* Deus *quærit* & homines *in œconomis* suis; illud est, *ut aliquis fidelis reperiatur*. Huic paraphrasi respondet versus 3.

¶ ζητεῖται, *quæritur*) per inquisitionem, cum tempus est. Correlatum, *inveniatur*.

¶ πιστὸς, *fidelis*) Eo non contenti erant Corinthii.

¶ εὑρεθῇ, *inveniatur*) Interea quilibet vult fidelis existimari.

3 ἐμοὶ) *mihi*, pro mea parte.

¶ δὲ) *autem*: quamvis fidelis reperiri possim.

¶ εἰς, *in*) Mitigans particula. Non contemno vestrum judicium per se; sed quando Dei judicium cogito, tum vestrum pæne *ad* nihilum venit.

¶ ἐλά-

¶ ἐλάχιστον, *minimum*) Vnius Dei judicium magni fieri debet.

¶ ὑφ᾽ ὑμῶν, *a vobis*) privatim. Antitheton: *ab humano die*, publice.

¶ ἀνακριθῶ, *dijudicer*) fidelisne sim, necne.

¶ ἀνθρωπίνης, *humano*) Hoc pertinet ad minuendum.

¶ ἡμέρας, *die*) Sic appellat in antitheto ad diem Domini. ἡμέρα, *dies* dicta rei agendæ. Estque hîc abstractum, pro concreto, coll. *vobis*: item, locutio hypothetica; nemo enim fidelium erat apostolo diem dicturus.

¶ ἀνακρίνω, *dijudico*) Non debemus enim nos *dijudicare*, sed *judicare*. ἀνάκρισις est *dijudicatio* unius, respectu aliorum; κρίσις, *judicium* simplex. Felix oblivio boni sui. Sic vehementer refutatur *dijudicatio* Corinthiorum de Paulo.

4 οὐδὲν) *nil*, perfidum. conf. *fidelis*, v. 2. Sic LXX, οὐ γὰρ σύνοιδα ἐμαυτῷ ἄτοπα πράξας, Iob XXVII. 6. Quem conscientia accusat, is tenetur se dijudicare.

¶ οὐκ ἐν τούτῳ δεδικαίωμαι) *non in hoc*, si me ipse dijudicem, *justificatus sum*. Iudicium enim superest. Iustificabit me Dominus. v. 5.

¶ ἀνακρίνων με) *dijudicans me*, non refugientem, in suo adventu, v. 5. & justificans.

5 κρίνετε, *judicate*) Non dicit, ἀνακρίνετε, *dijudicate*. propius alludit ad judicium, quod Dominus aget.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Iesus, cui servimus. v. 1.

¶ καὶ) *etiam*. non modo judicabit, sed judicium proferet.

¶ φωτίσει) φωτίζειν est *lucem inferre in rem*, v. gr. φωτίζειν τὴν νύκτα, Ex. XIV. 20. *lucem inferre in noctem*: vel, *rem proferre in lucem*. 2 Tim. I. 10. Vtrumque tum fiet.

¶ τὰ κρυπτὰ, *abscondita*) Sane *cor* hominis, *crypta* est.

¶ τοῦ σκότους, *tenebrarum*) quo nulla acies humana penetrat.

¶ φανερώσει, *manifestabit*) ita, ut tum demum nos plane cognituri sitis.

¶ τὰς βουλὰς, *consilia*) quis *fidelis* fuerit, vel minus.

¶ τῶν καρδιῶν, *cordium*) Vt *cor* est, ita actio est *justa* & *laudabilis*, vel secus.

¶ τότε, *tunc*) Eò exspectate.

¶ ἔπαινος, *laus*) Mundus laudat suos principes, duces bellicos, legatos, sapientes, artifices: Deus ministros suos deinde laudabit.

¶ ἑκάστῳ) *cuivis*, *laudabili*, fideli œconomo. vos unum duntaxat laudatis, v. gr. Paulum. Sic, *quivis*, c. III. 8. De laude a Deo, vid. Matth. XXV. 21. Etiam ii, qui non sunt fideles, laudem exspectant, sed laus eorum erit opprobrium. Itaque vocabulo *laus*, per euphemiam, connotatur etiam contrarium, ut in *probabit* &c. c. III. 13. VIII. 8. 10. Similis locus 1 Sam. XXVI. 23.

6 ταῦτα) *hæc*, quæ inde a cap. I. 10 s. exstant.

¶ μετεσχημάτισα, *transfiguravi*) Conf. 2 Sam. XIV. 20. *Schema* in eo est, quod Paulus ea, quæ Corinthios admonerunt, non solum in secunda, sed in prima potissimum persona scripsit, v. 3. 4. ut causæ *sensus* moderati, quibus Paulus & Apollo movebantur, eædem Corinthios moverent, v. 16. & Corinthii de Paulo cogitarent, quomodo Paulus de sese.

¶ μάθητε, *discretis*) Hoc verbo componit Paulus elatos Corinthios.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Conf. כתוב 2 Chron. XXX. 5. *Scriptum*, in tota Scriptura, unde modo c. III. 19 s. citata sunt aliqua: nam præter eam, & ultra eam, sen-

sentire *non oportet.* Rom. XII. 3. XV. 4. Ea canon est respectu omnis sensus spiritualis: & canonem migrare non licet. 2 Cor. X. 13. In Scriptura, cujus archetypon in cœlo est, describitur communis ratio omnium fidelium, qua Dominus quemvis judicabit, & qua quisque solum Christum suspicere, quisque se ipsum censere potius debet, quam iis donis, qua alios antecellit aut se antecellere putat. (Luc. X. 20.) Congruit mox *unus*, *uno*. Tali modo *boni* omnes, & *mali*, (Iud. v. 4.) pridem in Scriptura notati sunt.

¶ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς, *unus pro uno*) Definitio sectæ, ubi singuli singulos mirantur & sequuntur. Articulus τοῦ addit emphasin. Vnicus minister non est solus.

¶ φυσιοῦσθε) Subjunctivus, pro φυσιῶσθε, ut ζηλοῦτε pro ζηλῶτε Gal. IV. 17.

¶ ἑτέρου, *alterum*) v. gr. contra Apollo.

7 τίς) *quis?* non tu, non alius homo: sed, si modo aliquid habes eximium, Deus solus.

¶ σὲ, *te*) Hoc & ad Corinthium aliquem referri potest, &, mutato *schemate*, ad Paulum. σε, *te* ipsum, quantus quantus es: in antitheto ad dona, quæ acceperis vel non acceperis.

¶ διακρίνει, *discernit*) vel, discrimine aliquo eximie distinguit.

¶ τί δὲ ἔχεις, ὃ οὐκ ἔλαβες; *quid vero habes, quod non accepisti?*) Sensus: *quicquid habes, non a te, sed a Deo accepisti.* vel: *multa sunt, quæ non accepisti; eaque idcirco non habes, nec venditare potes.* Posterior sensus vim τοῦ δὲ, quod mox sequitur, expressiorem facit; & antanaclasin ostendit in *non accepisti*: *non accipiens.*

¶ ὡς μὴ λαβὼν, *quasi non accipiens*) quasi a te ipso habeas.

8 ἤδη) *jam*, præ nobis. Congruit mox, *sine nobis.*

¶ κεκορεσμένοι, *saturati*) Gradatio: *saturi*, *divites*, *reges.* Oppositum: *esurimus* &c. v. 11 s. Varium ἦθος, incomparabilem asteismum, & copiosum salem, ut duæ epistolæ ad Corinthios, sic inprimis hic locus habet; ut vel Corinthiorum vel apostolorum respectu, de internis vel externis, de rebus ipsis vel de opinione inflata Corinthiorum, accipiendus sit. Revera lautus erat Corinthiorum status spiritualis; lautus etiam apostolorum. Recte. sed apostolos crux foris macerans retinebat, ne sibi eo placerent: Corinthii etiam in rebus externis lauti, sibi placebant & plaudebant, haud recte. Itaque Corinthii imitabantur filios, qui illustrati parum curant humiles parentes. ex saturitate, fastidium habebant: ex opulentia, insolentiam: ex regno, superbiam.

¶ χωρὶς ἡμῶν, *sine nobis*) Ambiguum novum & aptum. non habetis nos consortes; inde, non habuistis nos adjutores. obliti estis nostri, sicut dicitur, πολλοὶ μαθηταὶ κρείττονες διδασκάλων.

¶ ἐβασιλεύσατε, *regnavistis*) ad regnum pervenistis. Majestas Christianorum.

¶ καὶ ὄφελόν γε, *atque utinam*) i. e. non invideo vobis; modo vobis revera quam optime sit. 2 Cor. XII. 14 s.

¶ ἵνα καὶ ἡμεῖς, *ut etiam nos*) Vbi vos consummati eritis, otium & finis erit tribulationis apostolicæ.

¶ συμβασιλεύσωμεν, *una regnaremus*) Modeste: *vobiscum.* conf. c. IX. 23. III. 22.

9 δοκῶ, *videtur mihi*) Sensus demissus: clemens mimesis. Corinthii ἐδόκουν *videbantur* sibi præcellere.

¶ τοὺς ἀποστόλους, ἐσχάτους, *apostolos, ultimos*) ἔσχατος, *vilissimus.* v. 10 s. Opposita, uno loco posita. Etiam prophetæ affligebantur; sed multo magis apostoli. Et prophetæ poterant hostes suos tollere, v. gr.

 Elias:

Elias: at apostolorum erat pati & perpeti. v. 12.

¶ ἀπέδειξεν) Latini, *munus ostendere*, *munus declarare*: de spectaculis.

¶ ἐπιθανατίους) προσδοκωμένους ἀποθανεῖν. vide Hesychium.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) Hic subdividitur mox in angelos & homines, articulo non repetito.

¶ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, *& angelis & hominibus*) bonis; sed magis, malis.

10 μωροὶ, *stulti*) c. I, 21.

¶ διὰ χριστὸν - ἐν χριστῷ, *propter Christum - in Christo*) Hoc in sequentibus duobus membris repetendum. Salva veritate, de uno subjecto; vel de diversis subjectis, quorum eadem est ratio; v. gr. de Paulo & Corinthiis, diversa possunt prædicari; pro diverso respectu, quem h. l. *propter* & *in* exprimit. *propter* in servos, *in* in consortes convenit.

¶ ἔνδοξοι) existimatione intensiva: at ἄτιμοι, mox, etiam existimatione simplici spoliati.

¶ ἡμεῖς δὲ, *nos vero*) Hîc postponitur prima persona, qua v. seq. pergit.

11 γυμνητεύομεν, *nudi sumus*) Summus inopiæ gradus. 2 Cor. XI. 27.

¶ κολαφιζόμεθα, *colaphis cædimur*) velut servi: adeo non *regnamus*.

12 κοπιῶμεν) *laboramus*, quasi necessitate adacti. Id pauci faciebant Corinthii.

¶ εὐλογοῦμεν - ἀνεχόμεθα - παρακαλοῦμεν, *benedicimus - toleramus - rogamus*) i. e. non reponimus convicia, persecutionem, blasphemiam; sed tantum benedicimus. nil aliud licet: id mundus spretum putat.

13 περικαθάρματα· περίψημα) Vtrumque vocabulum ponitur pro *purgamentis*. quo denotantur homines non solum abjectissimi, sed piaculares. כפר περικάθαρμα δικαίου, ἄνομος. Prov. XXI. 18. τὸ ἀργύριον περίψημα τοῦ παιδίου ἡμῶν γένοιτο. Tob. V. 26. adde Ierem. XXII. 28, ubi עצב נבזה nonnulli verterunt: περίψημα φαῦλον. Hesychius: περίψημα, περικατάμαγμα, ἀντίλυτρα, ἀντίψυχα, ἢ ὑπὸ τὰ ἴχνη πάντων. περίψημα Eustathio est σπόγγισμά τι, ideoque tenuius, quam λῦμα, hoc mollius quam κάθαρμα, cujus vim τὸ περὶ intendit. quare Paulus dicit περικαθάρματα τοῦ κόσμου, περίψημα non solum *mundi* persequentis, sed *omnium*, quamvis non persequantur nos. *mundus* nos odit; *omnes* nos contemnunt.

¶ ἕως ἄρτι, *usque huc*) Epanalepsis, coll. v. 11 init.

14 οὐκ ἐντρέπων, *non pudefaciens*) Exquisita ἐπιθεραπεία. *Pudefacere* Corinthios potuisset ipsorum ac Pauli dissimilitudo, filiorum & genitoris.

¶ νουθετῶ, *moneo*) ut pater. Eph. VI. 4.

15 παιδαγωγοὺς, *pædagogos*) quamlibet evangelicos, *in Christo*, non legales. Opposita: plantare; rigare: fundamentum ponere; superædificare: gignere; educare.

¶ οὐ πολλοὺς, *non multos*) Vnusquisque regenitus pariter non habet multos patres. Non dicit Paulus: *unum patrem*; nam hoc soli Deo convenit: satis tamen declaratur *non multos* per *ego* subsequens. Non solum Apollo excluditur, successor; sed etiam comites, Silas & Timotheus. Act. XVIII. 5. Spiritualis paternitas singularem necessitudinem & affectionem conjunctam habet, præ omni alia propinquitate.

¶ ἐν γὰρ χριστῷ ἰησοῦ, *nam in Christo Iesu*) Hoc expressius, quam modo, *in Christo*, ubi de aliis, pædagogis, loquitur.

16 παρακαλῶ, *hortor*) Brevis hortatio

tio post longam & veram exempli sui commemorationem, valet.

¶ μιμηταί μου, *imitatores mei*) *ut filii.* Sensum illum, qui in nobis alitur per crucem, vos colite etiam sine cruce, fastu deposito. Imitationem sui proponit illis, quibuscum fuerat. Gal. IV. 12. Phil. III. 17.

17 Τιμόθεον, *Timotheum*) c. XVI. 10.

¶ τέκνον μου, *filius meus*) adeoque *imitator*. Paulus Timotheum fratrem appellat, 2 Cor. I. 1 not. sed hoc loco *paternus* obtinet affectus.

¶ ἀγαπητὸν, *amatus*) cui libenter negotium dedi.

¶ πιστὸν, *fidus*) cui negotium dare potui.

¶ ἀναμνήσει, *admonebit*) Non dicit, *docebit*. norant Corinthii: admonitu opus erat.

¶ τὰς ὁδούς μου, *vias meas*) quas tenui apud vos.

¶ καθὼς, *sicut*) ut *minister*.

¶ ἐκκλησίᾳ, *ecclesia*) Singularis numerus cum emphasi.

18 ὡς, *tanquam*) Quia Timotheum mitto, putant me non venturum. Id valet δὲ *autem* particula.

¶ ἐφυσιώθησάν τινες, *inflati sunt quidam*) Hoc scripsit Paulus in lumine divino: cogitationes illorum in præsenti, dum hæc legerentur, nascentes retegens & convincens. Inflabantur variis de rebus, v. seq. c. V. 2. Eos, inquit, adventu meo compescam. Vitium Corinthiis frequens, *inflatio*.

19 ἐλεύσομαι, *veniam*) Paulus ecclesias passim, de suo adventu scribens, in officio continet.

¶ ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ, *si Dominus voluerit*) Sapienter hanc addit conditionem. Inciderunt deinde nonnulla, ne statim veniret.

¶ γνώσομαι) *cognoscam*. Verbum judiciale. Hic & v. 21. paternam ostendit *potestatem*, homo foris adeo abjectus. v. 9 s.

¶ οὐ τὸν λόγον, *non sermonem*) grandem, inanem.

20 οὐ γὰρ, *non enim*) Axioma.

¶ ἐν δυνάμει, *in potentia*) Vim habet articuli absentia, uti Eph. IV. 21.

21 τί θέλετε; *quid vultis?*) Eligite.

¶ ἐν ῥάβδῳ, *cum virga*) paterna. Conf. Es. XI. 4.

¶ ἢ, *aut*) Hoc mallet Paulus.

CAP. V.

1 Ὅλως, *omnino*) Particulam hanc Paulus alibi nusquam, in hac autem epistola, suo convenienter animo, ter posuit. h. l. & c. VI. 7. XV. 29. atque his & omnibus aliis in locis particula ὅλως *omnino* aut ponitur in oratione negante, aut orationi neganti implicite contradicit. sic Chrys. Hom. 5 c. Anom. *Veruntamen, etsi parum differt homo ab angelo*, ἐπειδὴ ὍΛΩΣ ἐστί τι μέσον, *cum aliquid nihilominus interest, non scimus accurate, quid sint angeli.* Sic h. l. ὅλως nulla debebat in vobis audiri scortatio: at auditur ὅλως. Eadem particulæ τὴν ἀρχὴν ratio.

¶ ἐν ὑμῖν, *de vobis*) vestro nomine.

¶ πορνεία, καὶ τοιαύτη πορνεία, *scortatio, & talis scortatio*) Gravis iteratio: quo magis commoverentur Corinthii.

¶ οὐδὲ, *neque*) Infandum flagitium, etiam apud gentes, si aliquot monstra excipias. προθεραπεία commatis subsequentis, ὥστε. Ostendit apostolus, etiam gentes a tali flagitio abhorrere.

¶ γυναῖκα, *mulierem*) Hæc sine dubio fuit ethnica: ideo non eam redarguit.

v. 12 s. *Pater*, ut existimare licet, obierat.

¶ ἔχειν, *habeat*) uno actu, aut ipso statu. v. 2. 3.

2 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Vrget.

¶ πεφυσιωμένοι, *inflati*) Vis verbi patet ex opposito, *lugere*.

¶ ἐστὲ, *estis*) adhuc.

¶ ἐπενθήσατε, *luxistis*) Ipse Paulus hæc scripsit lugens, imo flens. 2 Cor. II. 4. lugere debemus de peccatis alienis, 2 Cor. XII. 21. *pœnitentiam agere*, de nostris: utrumque, de peccato primo & originali.

¶ ἵνα, *ut*) Non habuistis luctum, qui vos moveret, *ut* &c.

¶ ἀρθῇ, *tolleretur*) Iam in mente habet Paulus, quod scripturus est versu 13. Mitius verbum αἴρειν h. l. quam ἐξαίρειν deinde.

3 ἐγὼ μὲν γὰρ, *equidem*) Antitheton inter pœnam leviorem, quæ a Corinthiis fuerat statuenda; & gravem, quæ a Paulo intentatur. inde etiam v. 2, ποιήσας, *faciens*, leniore verbo; v. 3, κατεργασάμενον, *operatum*, graviore. Postea Corinthii fecerunt, quod debebant; 2 Cor. II. 6. ideo graviore animadversione supersederi potuit.

¶ τῷ πνεύματι, *spiritu*) Col. II. 5. 2 Reg. V. 26.

¶ ἤδη κέκρικα, *jam judicavi*) Graviter suspensa manet & vibrat oratio usque ad v. 5, ubi *operatum* reassumitur in *talem*.

¶ ὡς παρὼν, *ut præsens*) Constr. cum *tradere*. ibid.

¶ τὸν οὕτω τοῦτο) Demonstrativum triplex.

¶ οὕτω, *sic*) tam indigne, *sic*, dum frater dicebatur.

4 ἐν τῷ ὀνόματι, *in nomine*) Constr. cum *tradere*.

¶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος, *meo spiritu*) v. 3.

¶ σὺν τῇ δυνάμει, *cum potentia*) *Spiritus* & *potentia* fere sunt synonyma. Paulus de se loquens, *Spiritum* adhibet; de Christo, *potentiam*. conf. 2 Cor. XIII. 3. Matth. XXVIII. 20. XVIII. 20. Hypotyposis: i. e. ita, ut virtus Domini statim se exserat.

5 παραδοῦναι, *tradere*) Id apostoli erat, non Corinthiorum. conf. 2 Cor. XIII. 10 not. & 1 Tim. I. 20 not. Specimen summi gradus vindictæ in rep. christiana, primis illis temporibus conveniens.

¶ ὄλεθρον) *perniciem*, mortem, etiamsi non subitam. Id Hebræo כרת respondet. conf. c. XI. 30.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) qua peccarat.

6 οὐ καλὸν, *non bona*) τὸ *non* obnititur securitati Corinthiorum.

¶ τὸ καύχημα, *gloriatio*) Ea per se bonum quiddam est & pulchrum. c. XV. 31. sed ubi non solicite custoditur, laborat, & ad *inflationem* accedit. v. 2.

¶ μικρὰ - ζυμοῖ) Iambicus senarius. Gal. V. 9.

¶ ζύμη, *fermentum*) unum peccatum, unusque peccator.

¶ φύραμα, *massam*) cœtum.

¶ ζυμοῖ, *fermentat*) reatu & exemplo latissime serpente.

7 τὴν παλαιὰν, *vetus*) ex gentilismo, & naturali corruptione.

¶ ἵνα ἦτε νέον φύραμα, *ut sitis nova massa*) universi, sublato malo.

¶ καθὼς, *sicut*) Tertium hujus versus comma pendet potius a primo, quam a secundo.

¶ ἄζυμοι, *infermentati*) singuli, ex conversione. c. VI. 11.

¶ τὸ πάσχα, *pascha*) Scripta est epistola circa Pascha. c. XVI. 8.

¶ ἡμῶν, *nostrum*) Christianorum. Pascha Iudaicum, typus paschatis Christiani & novi.

¶ ἐτύθη) *immolatum est*. Paulus loquitur in præterito. multo magis locuturus erat

erat in præsenti, scopo ejus ita requirente, si sacrificium Missaticum agnovisset. Hesychius: ἐτύθη, ἐσφάγη.

8 ἑορτάζωμεν, *festum agamus*) Vulgatus, *epulemur*: verbo apposito.

¶ παλαιᾷ, *veteri*) Iudaismi & Ethnicismi. Genus.

¶ κακίας καὶ πονηρίας) Species. κακία est vitium virtuti contrarium, eique puræ, sive τῇ εἰλικρινείᾳ· πονηρία est in iis, qui κακίαν obnixe retinent & defendunt, opponiturque τῇ ἀληθείᾳ. Ammonius: πονηρὸς, ὁ δραστικὸς κακοῦ. conf. v. 13. *Sinceritas* cavet, ne cum bono malum admittat; *veritas*, ne malum pro bono admittat.

9 ἔγραψα, *scripsi*) Nova pars epistolæ, superiori congruens. coll. v. 1.

¶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ) *in epistola* ante hanc scripta. Eam Corinthii non satis intellexerant: ideo Paulus jam declarat. Non est dubium, quin Paulus & Petrus & ceteri apostoli multa, quæ hodie non exstant, scripserint. conf. c. XVI. 3. 2 Cor. X. 10.

¶ μὴ συναναμίγνυσθαι, *non commisceri*) per conversationem. v. 11 fin.

¶ πόρνοις, *scortatoribus*) πόρνος, alias, scortum masculum; sed h. l. dicitur de omni eo, qui scortatur. Subaudi hîc quoque ex v. 11, *aut avaris &c.*

10 καὶ) *idque.*

¶ οὐ πάντως, *non plane*) Rom. III. 9.

¶ τοῦ κόσμου τούτου, *mundi hujus*) Antitheton, *frater*, v. 11.

¶ ἅρπαξιν, *rapacibus*) Hos potius, quam *fures* appellat: quia *furtum* non apparet. Tria flagitiorum genera commemorat, quæ sunt contra hominem ipsum, proximum, ac Deum.

¶ ἐπεὶ ὀφείλετε ἄρα, *alioqui deberetis*) Alii ὠφείλετε scripsere, pro ὀφείλετε· sed præsens adhibetur etiam c. VII. 14: ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα ὑμῶν ἀκάθαρτά ἐστι. Quæ sine limitatione expressa scribuntur, non debent semper absolute accipi, si aliquid inconveniens inde consequatur. Locum habet hodie parodia: alioqui deberetis ex terra a Christianis habitata emigrare. Vitandi sunt igitur inprimis, qui inter Christianos præ aliis probi haberi volunt, & tamen sunt *scortatores* &c.

¶ ὀφείλετε, *debetis*) Sic enim tolleretur omne commercium civile. c. X. 27. Quod Monachis est perfectio evangelica, id Paulo est ἄτοπον & inconveniens.

¶ κόσμου, *mundo*) qui scatet flagitiosis.

11 ἀδελφὸς, *frater*) Ordinaria appellatio.

¶ ὀνομαζόμενος, *qui nominatur*) Medium.

¶ πόρνος, *scortator*) Enumerantur hîc flagitia, quorum nomine alii vitandi sunt: tum cap. VI. 9 f. adduntur plura, quorum nomine sibi quisque timere debet.

¶ μηδὲ συνεσθίειν, *ne edere quidem simul*) Non modo non *apud talem*, ut hospitem, sed ne *cum* eo quidem, apud tertium. Infimus gradus commercii, quo homines *inter se promiscue agunt*, (v. 9.) *edere simul*. Etiam apud Iudæos חרם excommunicatio tollebat communitatem cibi. Non edendum cum eo, qui non poterit *simul edere* cum sanctis in regno Dei. c. VI. 10.

12 f. τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν; οὐχὶ τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε;) Artemonius p. 212 Clerici conjecturam refert, paucisque mutatis eam sic repræsentat: τί γάρ μοι καὶ τοῖς ἔξω; καὶ νῦν οὖν τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε. Multiplex literarum commutatio, qua verbum maxime necessarium κρίνειν obliteratur. Si Pauli sensus fuisset, *quid mihi & externis?* ἐμοὶ tulisset Græcum idioma, non μοι. Τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν scil. ἐστί; *quid enim mihi etiam externos judicatio est?*

Simil-

Simillimæ locutiones: ἱνατί μοι ζῆν; Gen. XXVII. 46. οὐ σοὶ, ὀζία, θυμιάσαι. 2 Chron. XXVI. 18. οὐκ ἔστι γὰρ χαίρειν, λέγει κύριος, τοῖς ἀσεβέσιν. Es. XLVIII. 22. ὅπως μὴ γένηται αὐτῷ χρονοτριβῆσαι. Act. XX. 16. πόθεν σοι ταῦτα εἰδέναι; *Hippolytus* de antichristo, cap. XXXII. Hæc ad totam sententiam: nunc verba singulatim expendemus.

¶ καὶ) *etiam.* q. d. Satis negotii mihi, *qui intus sunt*, facessunt.

¶ κρίνειν, *judicare*) Iudicat, qui non *commiscetur.*

¶ οὐχὶ, *nonne*) Ex eo, quod in ecclesia fieri solet, interpretari debuistis monitum meum. v. 9. Cives judicatis, non alienos: quanto magis ego? Sic *judicatis* notabit judicium rectum. Potest autem etiam prævius isque opportunus esse aculeus in Corinthios, qui *eos qui intus erant judicabant*, quum *sanctos* haberent a judiciis *rerum ad victum pertinentium remotos.* c. VI. 1 f.

13 τοὺς δὲ ἔξω, *externos vero*) Cognitio de pernicie aut salute gentium est Reservatum divinum.

¶ κρινεῖ) *judicabit.* Rom. II. 16. Subaudi: *& hoc judicium nos Deo submisse relinquimus.* Sic propius cohæret & subsequens.

¶ καὶ, &) Epiphonema, utrique parti hujus capitis conveniens. Particula καὶ cum tota sententia huc citatur ex LXX, Deut. XVII. 7. XIX 19. XXIV. 7. καὶ, *atque ita.* Non autem præfigitur h. l. illud, *sicut scriptum est*: idque fit vel *severitatis* causa, vel quia ἐξαρεῖτε, Hebr. ובערת apud Mosen de improbo ex populo per supplicium; apud apostolum de improbo ex ecclesia per excommunicationem tollendo ponitur.

¶ τὸν πονηρὸν, *improbum*) v. 2. 9.

¶ ὑμῶν αὐτῶν, *vobis ipsis*) Sic LXX sæpe. Antitheton, *externos*, h. l.

CAP. VI.

1 Τολμᾷ, *audet*) Grandi verbo notatur læsa majestas Christianorum.

¶ τὶς, *aliquis*) vel unus.

¶ κρίνεσθαι) Medium, i. e. κρίμα ἔχειν. v. 7.

¶ ἀδίκων, *injustis*) Omnis *infidelis injustus*, plerumque etiam civiliter.

¶ ἐπὶ τῶν ἁγίων, *sub sanctis*) Christianis. Magnum jus fidelium, etiam civilia negotia inter se componendi: neque debet magistratus sese totum ingerere rebus privatis, nisi eorum, a quibus aditur. Iudæis multa indulgebant magistratus gentium: nec ab Iudæis adhuc in ea parte distincti erant Christiani.

2 οὐκ οἴδατε, *an nescitis*) Sexies hoc uno capite hæc formula adhibetur, magna vi. Sciebant Corinthii, & se scire gaudebant; sed contra agebant.

¶ οἱ ἅγιοι, *sancti*) judicati prius ipsi.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) eos universos, qui non sunt *sancti.* Antitheton, *minimorum.* conf. c. III. 22.

¶ κρινοῦσι, *judicabunt*) Futurum: coll. v. 3. Ap. XX. 4. Interponitur præsens, *judicatur*: coll. Ioh. XVI. 8. Etiam civilis potestatis potiti sunt sancti sub Constantino M. id quod præludium est futurorum.

¶ ἐν, *in*) Conf. Act. XVII. 31.

¶ ἀνάξιοί ἐστε, *indigni estis*) Communicatio.

3 ἀγγέλους, *angelos*) eos, qui non sunt *sancti*: & sic quoque homines malos. Non additur articulus. Gradatio, respectu *mundi.*

¶ βιωτικὰ, *res ad victum pertinentes*) viles, si ad angelos comparentur.

4 τοὺς ἐξουθενημένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) *eos qui*

qui in ecclesia sunt vel tenuissimi; quosvis potius, quam ethnicos. *minimus* quisque vel maxima in rebus externis negotia capit. conf. c. I. 28. XI. 22. itaque *καθίζετε colloc*ate est imperativus.

5 *πρὸς ἐντροπὴν*, *ad pudorem*) Compescitur *inflatio* Corinthiaca. c. XV. 34.

¶ *σοφὸς*, *sapiens*) Sapientiam mirabantur alias: & sapientia ad *dijudicandas* res *facultatem* parit.

¶ *οὐδὲ εἷς*, *ne unus quidem*) Vel tenuissimus fidelium optatior & sapientior judex, quam impius.

¶ *δυνήσεται*) futurum: *poterit*, si adhibeatur.

¶ *διακρῖναι*) *disceptare*. id differt a *κρῖναι*, *judicare*.

¶ *ἀδελφοῦ*, *fratrem*) Numerus singularis, pro plurali, ad facilitatem rei notandam: vult, actorem & reum inter se transigere, sine opera judicis.

6 *καὶ τοῦτο*, *& hoc*) Sic, *& hæc*, v. 8. Hebr. XI. 12.

7 *ὅλως*) Particula morata: c. V. 1. opponitur implicite *τῷ μηδόλως*. *ὅλως* nulla judicia habere debebatis invicem, at habetis *ὅλως*.

¶ *ἥττημα*, *defectus*) etiam ex parte ejus, qui justiorem causam habet, & se *vincere* putat. non dicit, *peccatum*: hoc tamen facile accedit. v. 8. Opposita sunt *defectus* & *laus*, perinde uti c. XI. 17 not.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) Similis dativus, c. XV. 32.

¶ *μᾶλλον*, *potius*) Hoc, *potius*, non omnes capiunt. Multi nec lædere nec lædi student: læsionem ferre non conantur, quæ falsa est mediocritas justitiæ.

¶ *ἀδικεῖσθε*) Medium; ut *ἀποστερεῖσθε*.

8 *ὑμεῖς*, *vos*) Emphasis. Antitheton ad eos, a quibus pati debebant.

¶ *ἀδικεῖτε*, *injuriam facitis*) auferendo.

¶ *ἀποστερεῖτε*, *fraudatis*) denegando, retinendo.

¶ *ἀδελφοὺς*, *fratres*) Id auget culpam.

9 *ἢ*) *an*.

¶ *ἄδικοι*, *injusti*) v. 8.

¶ *βασιλείαν θεοῦ*, *regnum Dei*) In hoc regno viget justitia.

¶ *οὐ κληρονομήσουσι*, *non habebunt hereditatem*) quia non sunt filii Dei..

¶ *μὴ πλανᾶσθε*, *nolite decipi*) per vos & alios.

¶ *πόρνοι - ἅρπαγες*, *scortatores-rapaces*) Flagitia Corinthiaca. 2 Cor. XII. 20 s. Romana, Rom. XIII. 13. Galatica, Gal. V. 19 s. Ephesia, 1 Tim. I. 9 s. Cretica, Tit. I. 12. Id valet de actu *scortationis &c.* ac multo magis de habitu.

¶ *εἰδωλολάτραι*, *idololatræ*) Idololatria ponitur inter scortationem & adulterium; nam hæc flagitia habebat conjuncta.

¶ *μαλακοὶ*) *molles*. Etiam manus, in summa solitudine, casta esse debet. Necessarium juventuti monitum.

11 *ταῦτα*, *hæc*) Nominativus, neutro genere pro masculino: vel accusativus, ut *ἴσα*, Phil. II. 6.

¶ *ἀλλὰ ἀπελούσασθε*, *ἀλλὰ ἡγιάσθητε*, *ἀλλ᾽ ἐδικαιώθητε*· *sed abluti*, *sed sanctificati*, *sed justificati estis*) Liberati estis plane a *fornicatione* & peccatis impuritatis, circa vos ipsos; *idololatriæ* & impietatis contra Deum; *injustitiæ* contra proximum: idque, quod & ad reatum & ad dominium attinet. c. V. 10.

¶ *ἡγιάσθητε*, *sanctificati estis*) *Sanctus* dicitur in respectu ad Deum.

¶ *ἐδικαιώθητε*, *justificati estis*) Resp. *injusti*. v. 9. Quid emphaseos apostrophus in *ἀλλ᾽* huic verbo præ duobus præcedentibus (coll. 2 Cor. VII 11.) addat, nolo perscribere, ne quis exsibilet. Expendatur antitheton, *injusti*.

¶ *ἐν*

¶ ἐν τῷ ὀνόματι, *in nomine*) Inde remissio peccatorum.

¶ ἐν τῷ πνεύματι, *in spiritu*) Inde nova vita.

¶ ἡμῶν, *nostri*) Ex his causis docet, nil jam obstare, quo minus heredes esse queant regni Dei.

12 πάντα, *omnia*) Cavet apostolus, ne quis abutatur iis, quæ mox dicet de cibis & ventre. conf. c. X. 23. *Omnia* refertur ad ea, quæ sequuntur: omnia, quæ licere possunt, mihi licent. Cap. X. 29.

¶ μοι, *mihi*) Sæpe Paulus prima persona singulari eloquitur, quæ vim habent gnomes; in hac præsertim epistola. v. 15. c. VII. 7. VIII. 13. X. 23. 29. 30. XIV. 11. *Mihi*, cogitare debebat Corinthius.

¶ συμφέρει, *conducunt*) Spectandum illud maxime, quid conducat.

¶ ἔξεστιν· ἐξουσιασθήσομαι) Conjugata. Qui potestate ac libertate non libere utitur, ex sua potestate exit, & in alienam, v. gr. *meretricis*, v. 15. coll. cap. VII. 4. transit. Stolidus esset viator, qui, in medio campo viam habens, semper in ripa & margine undis proximo ambularet. At sic multi vivunt, etiam in piis habiti. *Potestas* penes fidelem, non penes res, quibus utitur, esse debet. Ipsum, *non ego*, habet *potestatem*, cum attentione ad se ipsum. *Non ego!* alius audeat per me. Hoc fidelis statuit respectu sui; respectu proximi ait: *non omnia ædificant*. l. c.

¶ τινὸς) *ullare*. Neutrum, ut πάντα.

13 τὰ βρώματα, *escæ*) scil. ἐςὶ, *congruunt*. a cibis ad venerem non valet consequentia.

¶ καὶ ταύτην καὶ ταῦτα, *& hunc & hanc*) Demonstrativum, bis, de tempore præsenti: *hunc* præcedit: esca est propter ventrem.

¶ καταργήσει) *destruet*, & quidem non solum ita, uti *corpus* destruitur in morte. Ex antitheto ventris & corporis colligas, differentiam sexuum fore etiam in statu angelis simili. Quæ destruentur, per se liberum habent usum. Col. II. 20 seqq. Marc. VII. 18. Eleganter hîc & v. seq. ponitur *autem* pro *enim*. nam concessioni subjungitur severa denunciatio; interdicto, læta declaratio. τῷ *destruet* ex adverso respondet *exsuscitabit*.

¶ τὸ δὲ σῶμα, *corpus autem*) Corpus hîc non opponitur alvo, sed cibis.

¶ πορνείᾳ, *scortationi*) Abstractum.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christo. Huic debetur corpus: nam corpus ipse assumsit, nosque sanctificavit; & corporis resurrectione ei jungimur.

¶ τῷ σώματι, *corpori*) Quanta dignatio!

14 ἤγειρε - ἐξεγερεῖ, *suscitavit - exsuscitabit*) Simplex verbum, convenienter, de primitiis; compositum, rarum, de massa dormientium. Visus ex resurrectione carnis nostræ, peccatum semel in carne patratum nunquam fiet infectum.

¶ διὰ, *per*) Hoc Paulus maluit cum resuscitationis, quam cum destructionis mentione connectere.

¶ δυνάμεως, *potentiam*) Quis ergo dubitet? Deus est omnipotens.

15 σώματα, *corpora*) sive totum sive partes spectentur.

¶ ἄρας οὖν τὰ μέλη τοῦ χριστοῦ, ποιήσω πόρνης μέλη;) Nonnulli codices ἄρα, pro ἄρας. ἄρα οὖν sæpe dicit Paulus; sed talibus in locis, ubi ex prolixiori sermone conclusio subnectitur: ἄρας huic loco magis congruit, idque habent optimi testes, in his *Irenæus*, & summa in hoc participio inest ἐνάργεια, indignitatem rei quasi depingens. *tollens*, ultro alienans, *membra Christi, faciam meretricis membra?* Sic sæpe παρέλκει participium φέρων, de quo egi ad Chrysost. de Sacerd. pag. 394. ad

ad illud, φέρων ἑαυτὸν κατεκρήμνισε.

¶ ποιήσω, *faciam*) Non enim simul possunt esse *meretricis membra* & *Christi.*

16 ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ, *qui adhæret meretrici*) Syllepsis. i. e. *meretrix & is qui ei adhæret.* nam sic proprie cohæret prædicatum, *unum corpus est*, congruitque, *hi duo.*

¶ ἔσονται, *erunt*) Hoc primario dicitur de conjugibus: applicatur autem, ob paritatem rationis, ad eos, qui sine fœdere una caro fiunt. Per fœdus fit mulier *mulier viri*, antequam vir ei *adhæret*: & in eo potissimum est ratio, cur sint indissociabiles. alias etiam ii, qui scortantur, indissociabiles forent.

17 τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christo. Eadem syllepsis.

¶ ἓν πνεῦμα, *unus spiritus*) tam arcte, quam conjuges sunt unum corpus. Experire.

18 Φεύγετε τὴν πορνείαν, *fugite scortationem*) Severitas cum fastidio: *fugite*; nam periculum propinquum est.

¶ πᾶν ἁμάρτημα, *omne peccatum*) etiam gulositas & ebrietas: (conf. v. 13.) etiam autochiria. Gravius est abuti membris Christi, quam cibo aut vino, & ventre: & fœdius, a flagitio, est corpus scortatoris, quam cadaver etiam hominis sua manu interfecti. Non dissimilis comparatio, Prov. VI. 30 seqq.

¶ ἐκτὸς, *extra*) Peccat quidem cum corpore & per corpus; sed non εἰς *in* corpus: non terminatur peccatum ejus in corpore; ac lædit quidem, sed non alienat corpus.

19 ἢ, *an*) Suaviter limitatur τὸ *proprium* v. 18. Ita nostrum est corpus, ut sit templum Dei, i. e. habitaculum proprium & perpetuum.

¶ τοῦ ἐν ὑμῖν, *qui in vobis*) Hoc vim habet ætiologiæ. Spiritus sanctus est in vobis: ergo estis templum ejus.

¶ οὗ) *quod*, corpus, templum.

¶ καὶ οὐκ ἐστὲ ἑαυτῶν, *& non estis vestri*) Hoc concinne sequitur: sed tamen arctius cohæret cum *emti estis*, & in construendo & pendet ab ὅτι, *quod.*

20 ἠγοράσθητε, *emti estis*) toti estis juris alieni. *Vendere* dicitur pro *alienare*; *emere*, *sibi vindicare*: & hîc quidem proprie; nam additur *pretii* mentio.

¶ τιμῆς, *pretio*) Hoc majorem vim sic habet, quam si epitheton esset adjectum. Sic quoque cap. VII. 23.

¶ δοξάσατε, *glorificate*) Epiphonema. Errant, qui putant, intrinsecus duntaxat vel extrinsecus duntaxat colendum esse Deum.

¶ ἐν τῷ σώματι ὑμῶν, *in corpore vestro*) Rom. XII. 1. Phil. I. 20.

CAP. VII.

1 Περὶ δὲ ὧν ἐγράψατε, *de quibus autem scripsistis*) Eleganter rem initio exprimit, generatim potius, quam speciatim. Sæpe apostoli in epistolis de conjugio agunt: unus Paulus, semel, nec sua sponte, sed interrogatus, cœlibatum suadet, idque lenissime.

¶ καλὸν, *bonum*) Hoc congruit cum affectu capitis præced. Conf. infra, v. 7. 8. 26. 34 med. 35 fin. 40. *Bonum*, pulcrum, conveniens, ob libertatem & immunitatem a *debito*, de quo v. 3. & ob potestatem sui integram, v. 4. quum e diverso *tactus*, de quo v. 1, semper *pudorem* habeat comitem apud castos.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) in genere, etiamsi non sit christianus. v. 7. 26.

¶ γυναικὸς, *mulierem*) & sic, mulieri, non tangi. Relatorum uno etiam in iis, quæ sequuntur, involvitur alterum.

2 διὰ, *propter*) conf. *propter*, v. 5.

¶ τὰς πορνείας, *scortationes*) Corinthi gras-

grassantes, ad quas facile illicerentur cœlibes. Plurale vagas libidines notat, eoque magis opponitur unitati conjugis.

¶ τ' ἑαυτȣ͂) *suam*; ut mox, *ἴδιον*, *proprium*. Eadem variatio, Eph. VI. 22. 25. ἑαυτȣ͂ *suam* innuit dominium maritale. Vtroque verbo excluditur omnis communitas, quæ est in polygamia conf. v. 4. Porro, quæ est ratio, cur vir debeat habere mulierem, eadem est, cur debeat retinere, *propter scortationes*. Hinc refutatur etiam *concubinatus*. nam concubina aut est uxor, aut non est. si non est, peccat: si est, manere debet. v. 10 s.

3 ὀφειλὴν, *debitum*) Id explicatur v. seq. Idem officium Græcis χάριν, poetis φιλότητα dici, docet Gatakerus. ὀφειλομένην εὔνοιαν dixit paraphrasis hujus loci.

4 ἰδίȣ, *sui*) Hoc cum *potestatem non habet* elegans facit paradoxon. Ius utrinque est æquale.

5 μὴ ἀποστερεῖτε) Sic LXX, Ex. XXI. 10. τ' ὁμιλίαν αὐτῆς (עֹנָתָהּ) ȣ̓κ ἀποστερήσει. Congruit hoc verbum cum verbo *debendi*. v. 3.

¶ εἰ μή τι ἂν, *nisi forte*) Valde limitat. Vbi hæ conditiones adsunt, non est privatio, sed abstinentia.

¶ ἵνα σχολάζητε, *ut vacetis*) Magnam σχολὴν atque otium hîc dicit apostolus. Abstinentia prævia servit precibus. Alias etiam malas habere causas potest abstinentia.

¶ καὶ πάλιν, *& iterum*) De intervallis talibus eorumque modo vide Seldenum in uxore Hebraica.

¶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *simul*) Hoc non dicit ipsam consuetudinem, sed opponitur priori sejunctioni.

¶ πειράζῃ, *tentet*) ad scortationem. &c. v. 2.

¶ ὁ σατανᾶς, *Satanas*) qui inter exercitia virtutis sublimioris maximam quærit ansam nocendi. Non facile est tentatio sine Satana præsumenda.

¶ ἀκρασίαν, *incontinentiam*) v. 9.

6 τȣ͂το) *hoc*, quod inde a v. 2 dictum est.

¶ κατὰ συγγνώμην, ȣ̓ κατ' ἐπιταγὴν) Vid. v. 25 not.

7 θέλω) *volo* equidem. v. 32. Paulus gustarat dulcedinem cœlibatus: eadem alios gaudere, cupiebat.

¶ γὰρ) *enim*, proprie. Ref. ad v. 6.

¶ ὡς καὶ ἐμαυτὸν, *sicut etiam me ipsum*) cœlibem. Videntur Corinthii exemplum Pauli spectasse. v. 8.

¶ χάρισμα, *donum*) Quod in homine naturali est naturalis habitus, id in sanctis fit *donum*.

8 λέγω δὲ, *dico vero*) Conf. v. 12, ubi expressius.

¶ τοῖς ἀγάμοις, *cœlibibus*) utriusque sexus. coll. v. 10 s.

¶ χήραις, *viduis*) Viduos & viduas dicit.

¶ μείνωσιν, *maneant*) in libertate.

¶ ὡς κἀγὼ, *ut etiam ego*) Sine uxore tum fuisse Paulum, perspicuum est: conf. c. IX. 5. & quanquam hîc etiam de viduis loquitur, tamen ille videtur potius fuisse cœlebs, quam viduus. conf. Act. VII. 58. & deinceps.

9 κρεῖσσον, *melius*) Hic comparativus positivum non tollit. v. 38.

¶ ἢ πυρȣ͂σθαι, *quam uri*) Vehemens verbum. Etiam continens potest habere, quicum luctetur, etiamsi non uratur. *Thomas Aquinas* in h. l. uri, *id est*, *concupiscentia superari. concupiscentia enim est calor quidam noxius: qui ergo concupiscentia impugnatur, calescit quidem, sed non* uritur, *nisi humorem gratiæ perdat a concupiscentia superatus.* Hæc *ustio* detrudit tandem in gehennam ignis.

10 παρ-

10 παραγγέλλω ὐκ ἐγὼ, *præcipio non ego*) Simile zeugma, *vivo autem non jam ego*. Gal. II.20. Vis verbi *præcipio* affirmate nectitur cum *Dominus*.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*, Christus, qui hac de re docuerat Matth. V.32. XIX. 4 f. vel etiam Paulo hac de re locutus est. coll. v.12.

¶ μὴ χωρισθῆναι, *non separari*) *Separatur* pars ignobilior, mulier; *dimittit* nobilior, vir: inde conversa ratione etiam mulier fidelis dicitur *dimittere*; & vir infidelis, *separari*. v.13.15.

11 ἐὰν, *si*) Hoc quoque in fine hujus versus de viro accipiendum.

¶ καὶ) *etiam*, contra præceptum.

12 τοῖς δὲ λοιποῖς) *ceteris vero*, in matrimonio viventibus.

¶ ἐγὼ, *ego*) Vid. v.25 not.

¶ λέγω, *dico*) non ait, *præcipio*, uti v.10. hoc scilicet, quod versu 12 f. 15 f. & quidem maxime versu 15 f. dicitur. nam si versus 12 - 14 seorsum spectentur, ex versu 10 fluunt.

¶ συνευδοκεῖ, *consentit*) Multi esse poterant, qui vel dubitarent, vel non abhorrerent a fide.

¶ μὴ ἀφιέτω, *ne dimittat*) In V. T. arctior erat hæc regula. Respici h. l. differentiam V. & N. T. colligitur ex v. 18. 15 not.

13 γυνὴ, *mulier*) *soror*.

14 ἡγίασται) *sanctificatus est*, ut pars fidelis sancte uti possit, neque dimittere debeat. conf. 1 Tim. IV. 5. Verbum ponitur valde significans; quia conscientiam ubique expeditam Scriptura nobis præstare vult.

¶ ἐν τῇ γυναικὶ) *respectu mulieris*, cum qua libenter manet. sic ἐν, c. XIV.11. Non additur πιστῇ, *fideli*, κατ' ἄνθρωπον. nam vir *infidelis* nescit, quid sit *fides*.

¶ ἐπεὶ ἄρα, *alioqui*) Nam partus sequeretur conditionem parentis *infidelis*. Est matrimonium christianum: est soboles christiana.

¶ τέκνα, *liberi*) qui parente fideli & infideli nascuntur.

¶ ἀκάθαρτα, *impuri*) ut ii, qui utroque parente infideli nascuntur, quamvis non sint spurii.

¶ ἅγιά ἐστιν, *sancti sunt*) Ab hoc differt ἡγίασται, ut *sanctum fieri* a *sanctum esse*: sed sanctitas ipsa liberorum, & parentis *infidelis*, eadem est. dicit puritatem aliquam, quæ non solum facit, ut proles sit legitima, non adulterina; qualem habent etiam ii, qui e matrimonio duorum infidelium nascuntur: sed propinquiorem aliquam cum ecclesia necessitudinem & apertiorem januam ad fidem ipsam importat, perinde ut si ex utroque parente christiano essent. Conf. Rom. XI. 16. Exemplo est Timotheus, Act. XVI. 1. qui hanc epistolam tulit: multique tales in subole Corinthiaca esse potuere.

15 ὁ) ἢ ἡ ἄπιστος.

¶ χωριζέσθω, *separator*) suas sibi res habeat. frater sororve sit æquo animo: ne putet, mutandum sibi esse, quod mutare nequit.

¶ ὐ δεδούλωται) *non est mancipi*. Libertas eo justior in hac parte, quia parti fideli non multum opis paratum erat a magistratu infideli. quanquam etiam hodie ratio illa valet a libertate & pace; sed cum exceptione illa, *maneat extra conjugium*. v. 11.

¶ ἐν δὲ εἰρήνῃ, *in pace vero*) Axioma; ab internis etiam ad externa procedens. Antea fuerat *inimicitia*. Eph. II. 15.

16 τί γὰρ, *quid enim*) Ideo non debes nimis anxie laborare; sed tranquillitatem animi retinere tui. Pro modo spei, conandum.

¶ ἄνδρα, γυναῖκα, *virum*, *mulierem*) a te, adeoque a fide abhorrentem.

¶ σώσεις, *servabis*) Conjux conjugem, quoad potest, debet ad salutem perducere.

17 εἰ μὴ, *si non*) q. d. *si hoc non est*, sive, *ceteroqui*. A *conjugibus* (v. 10.) ad quemlibet externum vitæ statum digreditur.

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) Resolve: *unusquisque ambulato, sicut distribuit ipsi Deus*.

¶ ἐμέρισεν, *distribuit*) v. 7.

¶ ὡς κέκληκεν, *sicut vocavit*) quo quemque statu vocatio cœlestis invenit.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ περιπατείτω, *ambulato*) Hæc conclusio, ex *jussu* & *permissu* contemperata, repetitur & declaratur v. 20 & 24. Vocatio superna non abolet status externos. Quod quis citra eam fecit aut facturus fuit, in ea fieri licere, docet Paulus.

¶ καὶ οὕτως, *& sic*) Doctrina universalis: in qua etiam Corinthii possunt acquiescere.

18 μὴ ἐπισπάσθω, *non adducat*) Complures, qui a Iudæis ad gentes defecerant, præputia sibi quodammodo, chirurgico artificio, recuperarunt. 1 Macc. I. 16. vide *Reineccium* ad h. l. Id nonnullos, qui ex Iudæis Christiani facti erant, imitatos esse, ex Pauli monito colligi potest.

19 οὐδέν ἐστι, *nihil est*) Conf. c. VIII. 8. Sic quoque, a paritate rationis, nil est *servitus, libertas; conjugium, cœlibatus*.

¶ τήρησις, *servatio*) Axioma insigne.

¶ ἐντολῶν, *præceptorum*) Etiam circumcisio præcepta erat: sed non in perpetuum, ut amor.

20 ἐν τῇ κλήσει, *in vocatione*) Status, in quo vocatio quemque offendit, instar vocationis est.

21 μή σοι μελέτω, *ne tibi curæ sit*) ne anxie quæsieris libertatem. sic, *noli quærere*. v. 27.

¶ μᾶλλον χρῆσαι, *potius utere*) *utere, facultate libertatis assequendæ*, vel potius, *utere servitute*. nam qui liber fieri posset, habet herum benignum, cui servire præstat, quam alias sequi conditiones. 1 Tim. VI. 2. conf. v. seq. initium. idcirco versu 23 non dicit, *nolite esse*, sed *nolite fieri servi hominum*.

22 ἀπελεύθερος, *libertus*) ἐλεύθερος, *liber*, etiam is, qui nunquam serviit; ἀπελεύθερος, *libertus*, qui servierat.

¶ κυρίου, *Domini*) *Christi*, ut mox dicitur.

¶ ὁ ἐλεύθερος κληθεὶς, *qui liber vocatus est*) Initio versus *vocatus* ponitur ante *servus*: hîc *liber* præponitur τῷ *vocatus*, emphaseos causa, ut includatur etiam is, qui ex vocatione facultatem libertatis assequendæ nanciscitur. Conf. de ordine verborum, Gal. IV. 25 not.

23 ἠγοράσθητε, *emti estis*) Deo.

¶ μὴ γίνεσθε, *nolite fieri*) Status internus & externus debet congruere, quantum consequi licet, & hic illi subservire. *fieri* hîc proprie dicitur ad eos, qui non *sunt* servi.

24 παρὰ θεῷ, *apud Deum*) Antitheton ad homines. Rom. XIV. 22. Qui Deum semper spectant, sanctam circa externa habent indifferentiam. Limitatur tamen hac ratione illud, quod v. 20 dixerat. Potest enim v. gr. ex servo fieri liber, non mutato statu apud Deum.

25 παρθένων, *virginibus*) utriusque sexus. v. seqq. sic, *virgo*, Ap. XIV. 4.

¶ οὐκ ἔχω, *non habeo*) Non dicit: *non habemus*. Exspectabant Corinthii mandatum speciale, per revelationem, quæ Paulo obtingeret.

¶ γνώμην δὲ) Vocabulum hîc & v. 40 exquisite positum, ut mox νομίζω. *Aristoteles* proprietatem Græcorum vocabulorum, in Ethicis præsertim, accurate designans, sic ait: ἡ καλουμένη γνώμη ἡ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστι κρίσις ὀρθή. iterumque, ἡ δὲ συγγνώμη, γνώμη ἐστὶ κριτικὴ τοῦ ἐπιεικοῦς ὀρθή.

ὀρθὴ

ὀρθὴ δὲ ἡ τοῦ ἀληθοῦς. l. 6 Eth. Nic. c. XI. Copiosior ibi disputatio exstat, qua tota lecta distinctius percipietur, quid sit γνώμη καὶ συγγνώμη. Imperat ἐπιταγή· γνώμη censet, affinemque habet συγγνώμην, (quæ est γνώμη ad alterius statum animumve accommodata,) ut in re facta; sic etiam in facienda. Vide v. 6 & 2 Cor. VIII. 10. 8. ubi harum utraque opponitur τῇ ἐπιταγῇ. Vtraque spectat τὸ συμφέρον *commodum* ejus, cui consulitur: eodem versu 8. & hîc, 1 Cor. VII. 35. Earum rerum, de quibus hoc capite agitur, talis est natura, ut ipsæ partim sub ἐπιταγὴν, partim sub συγγνώμην & γνώμην cadant. Decorum autem erat, ut ἐπιταγὴ nomine Domini perscriberetur, γνώμη & συγγνώμη nomine apostoli. Itaque de ea re, quæ sub ἐπιταγὴν cadit, Dominus expresse dederat apostolo, quæ scriberet: sed de hac re, quæ sub γνώμην cadit, non opus fuit dari. Namque apostoli nil scripsere non θεόπνευστον, sed interdum habuere revelationem & mandatum speciale: c. XIV. 37. 1 Thess. IV. 15. cetera deprompserunt ex habitu fidei, quæ in eis ex misericordiæ dominicæ experientia extiterat: h. v. & ex thesauro Spiritus Dei. v. 40. Atque in his potuere pro varietate negotiorum & personarum, ut sanctus ferebat affectus, varios liberrime adhibere modos, & de suo jure decedere, se ipsos deprimere aut reprehendere, alios sibi anteferre, rogare, deprecari, hortari, 2 Cor. VI. 1. VII. 8. XI. 17 not. ac jam severius agere, jam lenius. quo pacto v. gr. νομίζω mollius dicit Paulus, quam λέγω. v. 26. 12. Itaque hîc quoque, citra ἐπιταγὴν, tamen ea scripsit, quæ menti Domini, γνώμην duntaxat hanc dari volentis, exacte convenirent. Eodem autem tempore fideliter indicat, ex quo quidque principio scripserit; (a qua modestia quam longe quæso abiit stilus papæ?) documentumque præbet, non debere eos, qui a Dei Spiritu & verbo jam satis præsidii habent, extraordinarium quidpiam postulare.

¶ ὡς ἠλεημένος, *tanquam misericordiam consecutus*) Misericordia Domini fideles facit: fides verum Casuistam.

¶ ὑπὸ κυρίου, *a Domino*) Christo.

¶ πιστὸς, *fidelis*, fidem habens Domino: fidem præstans & Ipsi & hominibus.

26 διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην, *propter præsentem necessitatem*) Fames sub Claudio, Act. XI. 28. valde diutina fuit, & gravis, in Græcia inprimis. Itaque consilium hoc Pauli, ex parte certe, accommodatum erat ad tempus.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) utriusque sexus.

¶ οὕτως, *sic*) uti est. v. 27.

27 δέδεσαι - λέλυσαι, *alligatus es - solutus es*) In ipsis verbis est argumentum. *Alligatus uxori*, sæpe retinetur, ut, cum culpa vel sine culpa, liberalitatem & alias virtutes minus laute exercere possit, quam vellet. In verbo λέλυσαι, *solutus es*, latet participium, & participium habet vim nominis, ut *solutus* denotet non solum eum, qui uxori desiit esse alligatus, sed etiam eum, qui nunquam alligatus fuit. Similis phrasis, Iob XXXIX. 5.

¶ μὴ, *ne:* bis) Id est, non cogeris quærere.

28 τῇ σαρκὶ, *carne*) Non *spiritu*, cui *afflictio* est peccatum, quod hîc nullum.

¶ ἐγὼ δὲ, *ego autem*) Paterno affectu scribit. v. 32.

¶ φείδομαι, *parco*) Magis arduum & forte est, matrimonium, quam cœlibatum bene gerere.

29 τοῦτο δέ φημι, *hoc vero dico*) Eadem formula, c. XV. 50. ad explanandum, in summa.

¶ *ἀδελφοὶ, fratres*) Solet Paulus, de rebus præſertim externis ſcribens, digreſſiones inſerere multo nobiliſſimas, Spiritu ſemper ad optima quævis vocante.

¶ *ὁ καιρὸς*) *tempus* præſens, vel mundi, v. 31. c. X. 11. vel ſingulorum, flendi, gaudendi &c.

¶ *συνεςαλμένος*) *anguſtum*, expeditæ libertati contrarium. v. 26.

¶ *τὸ λοιπὸν, ceterum*) Particula valde hîc opportuna.

¶ *ἵνα, ut*) tempus denique eſt ejuſmodi, *ut* debeant &c.

¶ *γυναῖκας, mulieres*) & ſic, *liberos, amicos, patronos*. Nil debemus proprium exiſtimare.

¶ *μὴ, non*) Sic abnegatio chriſtiana proprie exprimitur. Ea carent, qui habent, ut qui habeant, & diu habituri ſint.

¶ *ὦσι, ſint*) Hoc ſubauditur etiam v. ſeqq.

30 *οἱ χαίροντες, gaudentes*) Non dicit: *videntes*. Temperate loquitur pro valle lacrymarum.

¶ *ὡς μὴ κατέχοντες, tanquam non tenentes*) Poſt *emere* epitaſin facit *tenere*; quemadmodum poſt *uti*, *abuti* v. ſeq. unde patet, tria cola præcedentia habere Plocen. namque uti Paulus hortatur, ut *docens doceat*, & quisque, quod in bono agit, agat, Rom. XII. 7. ſic in mundo *gaudentes gaudent*: at hoc idem ille prohibet.

31 *οἱ χρώμενοι, utentes*) Videtur Paulus hoc pro illo, *& vendentes*, poſuiſſe, quia ex omni uſu mundi, *venditio* per ſe maxime convenit peregrinatoribus. Vtendum, non fruendum.

¶ *ὡς μὴ καταχρώμενοι*) *tanquam non abutentes*. Compoſitum Græcum & Latinum non *perverſitatem* uſus tantum, ſed *abundantiam* notat.

¶ *παράγει*) *præterit*, omni momento; non modo *præteribit*.

¶ *τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου, habitus mundi hujus*) mundus ipſe, ejusque *habitus*, qui eſt nubere, flere, gaudere, emere &c. Hebr. צלם Ps. XXXIX. 7. LXXIII. 20. Dum homo v. gr. ab anno XX ætatis ad XL progreditur, priſtinas fere neceſſitudines amiſit, novis tenetur.

32 *ἀμερίμνους, ſine cura*) non modo ſine afflictione, v. 28. ſed etiam ſine cura animum diſtrahente.

¶ *ὁ ἄγαμος, cœlebs*) videlicet ſi ſtatu ſuo velit ſapienter uti.

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Chriſti.

¶ *ἀρέσει*) *placitum ſe præſtet*, per ſanctimoniam corporis & ſpiritus.

33 *πῶς ἀρέσει, quomodo placeat*) Verbum placendi repetitur ex v. præced. & complectitur hoc verſu omnia officia mariti, quæ conjux in ſocietate vitæ omni poſtulare poteſt.

34 *μεμέρισαι καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος*) Id eſt, *diviſa quoque eſt mulier & virgo*. Sunt, qui verbum *μεμέρισαι*, particula *καὶ etiam* præpoſita, alia interpunctione connectant cum verbis antecedentibus: ſed Paulus refert ad ea, quæ ſequuntur. *Diviſio* videlicet inter conjugium & cœlibatum, quorum generum utrumvis alias ſibi aliasque partes vindicat, magis pertinet ad mulieres, quam ad viros. nam viri adjutorium mulier: majoremque ſtatus ſui mutationem ſubit mulier, quam vir, matrimonium contrahendo. conf. v. 39. 40. Accedit, quod præcipue de virginibus ſermo eſt. v. 25. Ideo verbum *μεμέρισαι* huic potiſſimum loco aptum eſt: neque obſtat *ſingularis* numerus, quo minus id cum *muliere & virgine* conſtruatur. Sic 2 Reg. X. 5 in Hebr. *& MISIT præfectus domus, & præfectus civitatis, & ſeniores, & nutricii*. Sic infra, c. IX. 6,

ἢ MO-

ἢ ΜΟΝΟΣ ἐγὼ καὶ βαρναβᾶς κτλ.

¶ ἵνα ἦ ἁγία, *ut sit sancta*) Sic *placet* Domino, si sit sancta, tota Ei dedita. *Sanctitas* hìc plus quiddam dicit, quam versu 14.

35 αὐτῶν) *ipsorum*.

¶ βρόχον, *laqueum*) *Laqueus*, metus peccati, ubi non est peccatum: vel etiam coacta servitus. Laqueo trahuntur inviti. conf. Prov. VII. 21. Facile pro *laqueo* habetur, quod maxime *conducit*.

¶ εὔσχημον) Antitheton ἀσχημονεῖν, v. seq.

¶ εὐπάρεδρον) Affine verbum, προσεδρεύειν. cap. IX. 13. Exemplum, Luc. X. 39.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Dativum regit εὐπάρεδρον, ut παρεδρεύω.

¶ ἀπερισπάστως) Declaratur τὸ εὐπάρεδρον. nam opposita sunt *apta assessio* & *distractio*. *Sedere*, adjuvat animam devotam. Conf. Luc. X. 39. 40. Simile quiddam Paulus de vidua dicit, 1 Tim. V. 5.

36 τὶς, *aliquis*) parens.

¶ ἀσχημονεῖν) scil. ἑαυτόν.

¶ τ παρθένον αὐτοῦ) *virginem*, *suam* filiam.

¶ νομίζει, *existimat*) Antitheton: *existimo*, v. 26.

¶ ἐὰν ἦ ὑπέρακμος) si ἀκμὴν annorum prætermittat citra nuptias, quasi spreta a procis.

¶ ὀφείλει, *debet*) Antitheton: *non habens necessitatem*. v. seq.

¶ οὐχ ἁμαρτάνει, *non peccat*) Suaviter res exprimitur per incisa.

37 ἕστηκεν) *constituit se*, constitutum habet. Egregia hoc loco synonymia, descriptioque libertatis.

¶ μὴ ἔχων ἀνάγκην, *non habens necessitatem*) ob quam cœlibatum conjugio præferat. v. 26.

¶ ἐξουσίαν) *arbitrium*, nulla re interpellante.

¶ ἔχει, *habet*) pro *habens*. nam *non* & *autem* ad se invicem referuntur. Eadem enallage, Col. I. 6 not.

¶ περὶ, *de*) Nam sæpe alia voluntas est, alia potestas.

¶ ἰδίου, *propria*) Eleganter notatur libertas.

¶ κέκρικεν) *judicatum habet*.

¶ καλῶς ποιεῖ, *bene facit*) non modo non peccat. καλῶς *perbene*.

38 ὥστε, *igitur*) Observandum, quanto studio, quanta fide & copia Paulus huic loco immoretur.

¶ καὶ) *etiam*.

39 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) ut Christus hìc quoque sit omnia. Mixti inter se habitabant christiani & infideles: christianos ergo christianas jubet ducere.

40 μακαριωτέρα, *beatior*) v. 1. 28. 34 f. Luc. XXIII. 29.

¶ δοκῶ, *videor mihi*) Corinthii *videbantur sibi* plus quam par erat, de se; & minus de Paulo. Id verbum Paulus eis ἀστείως reponit.

¶ κἀγὼ) *ego quoque*, non minus certe, quam quivis vestrum.

¶ πνεῦμα θεοῦ, *spiritum DEI*) cujus consilia sunt spiritualia, divina.

CAP. VIII.

1 Περὶ - οἴδαμεν, *de - scimus*) Hoc, parenthesi, quæ sequitur, conclusa, reassumitur v. 4.

¶ ὅτι) *quia*. Declaratur τὸ *scimus*.

¶ γνῶσιν, *cognitionem*) Non addit articulum, non nimium concedens.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Loquitur in prima persona; latius, in tertia, v. 7. Sic facile conciliatur τὸ *omnes* & *non in omnibus*.

¶ ἡ

¶ ἡ γνῶσις, *cognitio*) sine amore.

¶ Φυσιοῖ, *inflat*) quum quis sibi placet. conf. δοκεῖ, *videtur sibi*, v. 2.

¶ ἡ δὲ ἀγάπη, *amor vero*) *cognitione* recte utens: amor, erga Deum, v. 3. & erga proximum.

¶ οἰκοδομεῖ, *ædificat*) quum quis proximo placet. *Scientia* tantum dicit, *omnia mihi licent:* amor addit, *sed non omnia ædificant.*

2 εἰδέναι, *scire*) Respicitur τὸ *scimus.* v. 1. Diff. a *cognoscere.*

¶ τὶ) *aliquid.* Tenue quiddam concedit Paulus. confer comma subsequens.

¶ οὔπω, *nondum*) instar tironis.

¶ καθὼς, *quemadmodum*) videlicet per viam amoris, a DEO.

3 τὸν θεὸν, *Deum*) Amorem Dei sequitur amor proximi.

¶ οὗτος, *hic*) *qui amat.*

¶ ἔγνωσται) *cognitus est.* Cognitionem passivam sequitur cognitio activa. c. XIII. 12. Habetur hoc verbo egregia metalepsis: cognitus est, adeoque cognovit. Gal. IV. 9 not. Est cognitio mutua.

¶ ὑπ' αὐτοῦ) ab Ipso.

4 βρώσεως) Rem versu 1 propositam determinat propius: *de esu igitur &c.*

¶ οὐδὲν) Prædicatum: *nihil.* cujus vim auget oppositum, *in mundo.* תהו 1 Sam. XII. 21. LXX, οὐθέν. Conf. c. X. 19 not.

5 λεγόμενοι, *dicti*) Deus dicitur Vnus ille potentissimus: inde per homonymiam *dii dicuntur* angeli, propter naturam spiritualem potentes, & homines imperio potentes.

¶ ἐν οὐρανῷ - ἐπὶ γῆς, *in cælo - super terra*) Deorum provinciæ sunt apud gentes distributæ in cælo & terra cum mari: quorum tamen utrumque Dei est.

¶ θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοὶ, *dii multi & domini multi*) Psalm. CXXXVI. 2. 3.

6 ἡμῖν) *nobis*, credentibus.

¶ ἐξ οὗ τὰ πάντα, *ex quo omnia*) Ergo nobis unus Deus.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) per creationem.

¶ ἡμεῖς, *nos*) credentes.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) Finis fidelium.

¶ καὶ εἷς, *& unus*) Christus, objectum cultus divini & religiosi. Apostoli etiam hanc ob causam, ut polytheismi speciem vitarent, Christum sæpius appellavere Dominum, quam Deum, ubi ad ecclesias ex gentibus scripserunt.

¶ κύριος, *Dominus*) Hæc appellatio notionem *filii Dei*, adeoque etiam *Dei* in se complectitur, cum idea Redemtoris.

¶ δι' οὗ, *per quem*) Probatur dominium Christi: *per illum* cuncta sunt *ex* Deo.

¶ δι' αὐτοῦ, *per illum*) Per illum nos venimus εἰς *ad* Patrem.

Schema hujus periochæ sic habet:

ex quo omnia	per creationem: *& nos*	*ad ipsum*,	per restitutionem.
per quem omnia		*per ipsum*,	

7 τινὲς, *aliqui*) Antitheton *omnes*, v. 1. *Aliqui*, Iudæi, idolum abominantes; Græci, idolum reverentes. c. X. 32.

¶ τοῦ εἰδώλου, *idoli*) Sic affecti sunt, quasi idolum non sit nihil; vel certe, quasi idolothytum inde sit inquinatum.

¶ ἕως ἄρτι, *usque huc*) cum jam *scientiam* debebant habere.

¶ ὡς) *ut.* hinc discrimen pendet.

¶ μολύνεται, *inquinatur*) Verbum appositum, per metaphoram a carnibus.

8 βρῶμα, *esca*) Indefinite positum. v. 13.

¶ ἡμᾶς,

¶ ἡμᾶς, *nos*) scientiam habentes, vel non habentes.

¶ ὐ παρίστησι) neque ad placendum, in judicio, neque ad displicendum, πρὸς τὸ ὑστερεῖσθαι. συνίστημι, *commendo*: at verbum μέσον, παρίστημι, ut patet ex Ep. Athanasii πρὸς ἀμὺν, ubi parodian instituit: Φυσικὴ τις ἔκκρισις ἡμᾶς ὐ παραστήσει πρὸς τιμωρίαν. sic v. 10, ut verbum μέσον, οἰκοδομηθήσεται adhibetur. Est hoc fundamentum ἐξουσίας. coll. δὲ, v. seq.

¶ οὔτε - περισσεύομεν· οὔτε - ὑστερύμεθα· *neque - abundabimus: neque - deficiemus*) quia utrinque manet gratiarum actio. Rom. XIV. 6.

9 ἡ ἐξουσία, *potestas*) *Potestatis* & *libertatis* vocabulum frequens in hac tractatione. c. IX. 1. 4. &c. conf. c. VI. 12.

¶ ὑμῶν, *vestra*) quam obnixe tuemini. v. 11.

10 εἰδωλείῳ) Vocabulum aptum ad deterrendum. Exstat 1 Macc. I. 50. X. 83. 3 Ezr. II. 10.

¶ οἰκοδομηθήσεται, *ædificabitur*) Antiphrasis: tu deberes *ædificare* ad bonum; sed impellis ad malum.

¶ τὰ εἰδωλόθυτα ἐσθίειν, *idolothyta edere*) His ipsis verbis exprimitur horror infirmi, tamen edentis.

11 ἀπολεῖται, *peribit*) jacturam faciet fidei, &, nisi eam recuperet, salutis ipsius. Rom. XIV. 23.

¶ δι' ὃν) *propter quem. Propter* magis, quam *pro* convenit loco præsenti; ut doceamur, quid nos fratrum *causa* debeamus.

¶ ἀπέθανεν, *mortuus est*) ex amore, quem tu sic minime imitaris.

12 τύπτοντες, *verberantes*) sicut jumentum lassum verberibus urgetur. Eleganter ait, *verberantes*, non, *vulnerantes*. nam *vulnus* cernitur; verbera, minus. *Verberatis* fratres, vel facitis, ut ipsi se feriant.

¶ εἰς Χριστὸν, *in Christum*) cui conjuncti sunt fratres. Emphasin accentûs in hoc inciso habet illud, *in Christum*; in priore, *peccantes*.

13 κρέα, *carnes*) Quo certius vitarem carnem idolo immolatam, toto genere carnium abstinerem.

¶ σκανδαλίσω, *offenderem*) Commutatur persona: modo dixit, *si cibus offendit*.

CAP. IX.

1 Οὐκ εἰμὶ ἐλεύθερος; οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος;) Duo hæc membra trajicit receptior hodie lectio. atqui Paulus primo ponit thesin, *Liber sum*: deinde ætiologiam, *Apostolus sum*: & inest ἓν διὰ δυοῖν, hoc sensu, *competit mihi libertas non solum christiana, sed etiam apostolica*. Tractatio χιασμὸν habet. nam in ea prius sibi vindicat *Apostolatum*, mox, v. 1-3. deinde *libertatem*, eamque apostolicam, asserit v. 4 s. 19. Quod in adjectivo *liber* est, id in substantivo est ἐξουσία, *potestas*, v. 4. coll. c. VIII. 9.

¶ οὐχὶ - ἑώρακα; *nonne-vidi?*) Vide firmitudinem apostoli.

¶ τὸ ἔργον μου, *opus meum*) *Rerum* testimonium, validissimum.

2 ὑμῖν, *vobis*) ad quos veni: qui evangelium suscepistis. non potestis negare. ὑμῖν, *quod ad vos attinet*. Similes Dativi, v. 21.

¶ ἡ γὰρ σφραγὶς, *sigillum enim*) Ex ecclesia fidelium, argumentum sumi potest pro veritate evangelii & religionis christianæ.

¶ ἀποστολῆς, *apostolatus*) Poterat etiam aliquis, qui non erat apostolus, per evangelium adducere homines ad fidem, ut Philippus, Epaphras, alii: sed Paulus

sigillum vocationis, non cujuscunque, sed *apostolicæ* suæ vocat Corinthios; quia signa apostoli habuit, 2 Cor. XII. 12. Rom. XV. 18 s. neque Corinthii fidem solum, sed etiam singularem charismatum abundantiam acceperunt. 1 Cor. I. 7.

3 ἡ) Anaphora cum ἡ σφραγίς.

¶ ἀπολογία, *defensio*) Plus sibi sumit pontifex Rom. volens esse ἀνυπεύθυνος.

¶ τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν, *iis qui me dijudicant*) qui de meo apostolatu ambigunt.

4 μὴ οὐκ ἔχομεν, *num non habemus*) A singulari ad pluralem venit, *collegas* includens.

¶ φαγεῖν καὶ πιεῖν, *edere & bibere*) sine labore manuum.

5 ἀδελφὴν γυναῖκα, *sororem uxorem*) In casu recto hæc est propositio: *hæc soror est uxor mea.* quare *sororis* nomine non tollitur matrimonium.

¶ περιάγειν, *circumducere*) Sermo concisus: pro, *habere & circumducere.* non enim habebat uxorem. Non ex habendo, sed ex circumducendo, sumtus afferebatur ecclesiis.

¶ ὡς, *sicut*) Pertinet hoc etiam ad v. 4.

¶ οἱ λοιποὶ, *ceteri*) Articulus ostendit, omnes reliquos sic fecisse. Etiam de Iohanne cogitare licet.

¶ καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου, *& fratres Domini*) Act. I. 14. Gal I. 19.

¶ καὶ κηφᾶς, *& Cephas*) Gradatio. coll. c. III. 22 not.

6 τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι) *superſedendi opere manuario.*

7 τίς, *quis*) Pulcre confertur minister evangelii cum milite, vinitore, pastore.

¶ φυτεύει, *plantat*) c. III. 6.

8 καὶ) *etiam.* Non modo non *secundum hominem*, sed ipsa lege approbante id dico.

9 οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα) Sic LXX, Deut. XXV. 4.

¶ ἀλοῶντα, *triturantem*) Hodie equi triturant in nonnullis Germaniæ locis.

¶ μὴ τῶν βοῶν, *num boves*) Id non plane negatur, boves curæ esse Deo. nam qui bovi trituranti os obturasset, peccasset contra legem. Sed conclusio procedit a minori ad majus. Specimen tractandi leges Mosaicas, circa animantia latas.

10 πάντως, *omnino*) Ipsi interrogationi inseritur vocula ajendi.

¶ ὅτι) nempe, *quod.*

¶ ἐπ' ἐλπίδι) לבטח LXX solent reddere ἐπ' ἐλπίδι. conf. Act. II. 26.

¶ ὀφείλει, *debet*) Commutatio personæ. Debitum est penes remunerantes, non penes laborantes: alias hi peccarent non accipiendo. Sic de *præcepto*, v. 14. Conf. *debui*, 2 Cor. XII. 11.

¶ ὁ ἀροτριῶν, *arans*) Hic quoque boum labor. Videtur adagium; quale illud: *Spes alit agricolas.*

¶ τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ, *spei suæ*) Abstractum pro concreto: *fructuum, quorum spe aravit* is, qui nunc triturat.

¶ μετέχειν, *particeps fieri*) scil. *debet. Spei suæ particeps fieri*, periphrasis verbi *triturare.* Nempe qui arat, arat *spe* triturandi & edendi: qui triturat, potitur ea *spe*, quam in arando habuit, & triturat in *spem* edendi. ἐλπίδος & ἐλπίδι, Ploce.

¶ ἐπ' ἐλπίδι) Epanalepsis.

11 ὑμῖν, *vobis*) Non dicit, *vestra*, ut mox.

¶ μέγα, *magnum*) Conf. 2 Cor. XI. 15. 14. ubi exponitur, *mirum.*

12 ἄλλοι, *alii*) apostoli veri, v. 5. aut falsi, 2 Cor. XI. 20.

¶ ὑμῶν) *vestri.*

¶ μᾶλλον,

¶ μᾶλλον, *potius*) propter majorem laborem.

¶ τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ) Vim habet iteratio: *potestate ista.*

¶ στέγομεν) στέγω, proprie, *tego*; inde, *protego, defendo*: item, *dissimulo, dissimulanter fero & tolero.* h.l. & cap. XIII. 7. Contra, οὐ στέγειν, *non ferre*, in affectu vehementi, erumpente. 1 Thess. III. 1. 5.

¶ ἵνα μὴ ἐγκοπήν τινα δῶμεν, *ne impedimentum ullum afferamus*) i. e. ut quam maxime promoveamus. Expeditiores, plus operis faciunt, & minus sumtuum afferunt. Hinc cœlibatus sacerdotum in papatu, & militum in republica.

13 τὰ ἱερὰ) *rem sacram.*

¶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ) *ex æde sacra.*

¶ θυσιαστηρίῳ, *altari*) Si Missa esset sacrificium, plane Paulus versu sequenti apodosin huc accommodasset.

14 ὁ κύριος, *Dominus*) Christus. Matth. X. 10.

15 ἔγραψα, *scripsi*) modo.

¶ μᾶλλον, *potius*) Constr. cum *mori.* Ratio tantæ asseverationis explicatur 2 Cor. XI. 7 seqq.

¶ τὶς, *aliquis*) qui victum ex evangelio vel det mihi vel dari dictitet.

16 γὰρ, *enim*) Declarat, in quo sit illa *gloriatio.*

¶ εὐαγγελίζωμαι, *evangelizem*) Id sumendum exclusive: si evangelizem, neque id faciam gratis; si nil præterea faciam.

¶ ἀνάγκη, *necessitas*) Debitio tollit gloriationem.

¶ οὐαὶ δὲ, *væ vero*) *vero*, intensivum: non modo non habeo gloriationem, sed etiam *væ*. Ion. I. 4. Ex. IV. 14. Ier. XX. 9.

17 ἑκὼν, *volens*) Hîc ponitur pro *gratis.* unde *mercedem habeo* facit oxymoron. *mercedem* autem & *lucrum* definit v. seqq. Sæpe Paulus de suis rebus loquens, αὔξησιν & μείωσιν, catachresi non absimilem, & abnegationi sui convenientem, solet adhibere. poterat *volens* evangelizare, & tamen mercedem accipere a Corinthiis: sed si mercedem acciperet, id sibi imputat pro prædicatione ab invito facta. sic v. seq. usus *potestatis* esse poterat citra *abusum*; sed illum ipsum pro hoc sibi imputat. conf. Rom. XV. 15. 2 Cor. XI. 8 s. I. 24. II. 5. VII. 2. 3.

¶ οἰκονομίαν πεπίστευμαι, *dispensatio mihi credita est*) Non possum me subducere, tametsi mercede illa excidam. Iterum oratio exclusiva, uti v. 16.

18 ἵνα, *ut*) Respondet interrogationi.

¶ θήσω) Futurum subjunctivi.

¶ εἰς τὸ μὴ καταχρήσασθαι) *ut ne abutar*: i. e. ut me ab abusu quam longissime removeam.

19 ἐκ πάντων, *ex omnibus*) Masculinum, ut mox, *omnibus*, coll. *plures.* liber ex omnibus eram: i. e. nemo me habuisset sibi obnoxium.

¶ ἐδούλωσα, *servum exhibui*) *Servus* se totum ad alium accommodat.

¶ τοὺς πλείονας, *plures*) Articulus habet vim relativam ad *omnes*, i. e. *quam plurimos eorum.*

¶ κερδήσω, *lucrarer*) Congruit hoc verbum cum consideratione *mercedis.*

20 ὡς Ἰουδαῖος, *tanquam Iudæus*) in iis rebus, quæ non sunt *lege* definitæ. sequitur enim, *tanquam sub lege*, quanquam etiam ii, qui Noachicas leges observarunt, homines *sub lege* inter Iudæos & ἀνόμους medii, dici poterant.

¶ ὡς ὑπὸ νόμον) μὴ ὢν αὐτὸς ὑπὸ νόμον, subjungitur in vetustissimis monumentis. Facile omissum in aliis, νόμον recurrente.

¶ τοὺς) Articulus hîc non tam emphaseos,

ſeos, quam neceſſitatis cauſa videtur poſitus, ſequente ὑπὸ, *ſub.*

21 ἀνόμοις) Hîc ponitur eo ſenſu, quem etymi vis præciſe parit, ut ἀνυπότακτον. Ebr. II. 8.

¶ ὡς ἄνομος, *tanquam ſine lege*) prætermittendo, quæ prætermitti poſſunt, in ceremonialibus.

¶ μὴ ὢν ἄνομος, *qui non ſim ſine lege*) Paulus non fuit *anomus*, nedum *antinomus.*

¶ μὴ ἄνομος θεῷ, ἀλλ' ἔννομος χριστῷ) χριστὸς, θεοῦ ἐστι. c. III. 23. unde, qui eſt ἄνομος θεῷ, eſt etiam ἄνομος χριστῷ· qui eſt ἔννομος χριστῷ, eſt ἔννομος θεῷ. de Lege Chriſti, conf. Gal. VI. 2 not. Clementius ἔννομος dicitur, quam ὑπὸ νόμον.

22 τοὺς ἀσθενεῖς, *infirmos*) Articulus non additus ad ἰουδαίους, nec ad ἀνόμους· additus ad ἀσθενεῖς, quia de his præcipue ſermo eſt; c. VIII. 7. & hi facile omnes lucrifiunt, ſi recte tractentur.

¶ γέγονα, *factus ſum*) Verbo ſic poſito oratio ab ἐγενόμην commode traducitur ad præſens ποιῶ.

23 ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι) σὺν & γίνομαι magnam habent modeſtiam. Ea, quæ ſequuntur, referuntur ad hunc verſum, tanquam ad Propoſitionem.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Evangelii, & ſalutis: collato verbo, *ſervarem.*

24 οὐκ οἴδατε; *haud ſcitis?*) Similitudo a re Corinthiis valde nota.

¶ εἷς, *unus*) Etiamſi ſciremus, *unum* fore ſalvum; tamen operæ pretium eſſet, currere.

¶ οὕτω τρέχετε, ἵνα καταλάβητε, *ſic currite, ut comprehendatis*) Paulus ad finem usque capitis de ſe loquitur; nondum directe Corinthios cohortatur. itaque hîc videtur per ſermocinationem illa induci cohortatio, qua athlothetas & pædotribas, & ſpectatores uti ſolitos docet *P. Faber* l. 2 Agoniſt. c. 32. *Chryſoſtomus* Homil. in illud, ἐὰν πεινᾷ· & Cæſarius quæſt. 29. Nam non ſemel reticetur verbum *inquit, inquiunt.* c. V. 13. XV. 32. 33. Eph. VI. 2. Col. II. 21. Ps. CXXXVII. 3. Ier. II. 25. LI. 9. Itaque hîc quoque ſenſus eſt: *ita,* inquiunt, *currite:* pertinetque comma hoc ad protaſin, quæ v. ſeq. initio continuatur. οὕτω, *ita,* particula laudandi juxta atque hortandi. Phil. IV. 1.

¶ τρέχετε, *currite*) Omnes incitantur; quaſi ſinguli ſint accepturi, non unus.

¶ ἵνα, *ut*) quo.

25 πᾶς, *omnis*) Multa genera erant certaminum.

¶ δὲ, *autem*) ἐπίτασις. Curſus erat in levioribus; lucta, ad quam mox alluditur, in gravioribus certandi generibus.

¶ πάντα, *omnia*) ſubaudi κατὰ, *ad, per.*

¶ ἐγκρατεύεται, *continet ſe*) Admirabilis erat diæta athletarum. Vide eundem *Fabrum*, eundemque Chryſoſtomum de Sacerd. l. 4. c. 2. in extremo.

¶ ἐκεῖνοι) *illi,* qui currunt & luctantur. Chriſtiani ſpectacula reliquerunt.

¶ φθαρτὸν, *corruptibilem*) ex oleagine, malo, apio, picea. Non ſolum corona, ſed etiam memoria ejus perit.

26 ἐγὼ) *ego,* pro mea parte.

¶ οὕτως) *ſic,* ut dixi v. 23. conf. οὕτω, *ita,* v. 24.

¶ οὐκ ἀδήλως, *non in incertum*) Scio, quid petam, & quomodo. qui liquido currit, metam rectâ ſpectat & rectâ petit, omnem ſarcinam abjicit, & ſermones adſtantium negligit, ipſoque interdum lapſu incitatur.

¶ πυκτεύω, *pugilem ago*) Pugilatum curſui præ ceteris certandi generibus adjicit Paulus.

¶ ὡς

¶ *ὡς οὐκ ἀέρα δέρων, non quasi aërem verberans*) In *sciamachia*, quæ certamini serio præmitteretur, solebant aërem verberare. conf. *aërem*, c. XIV. 9.

27 ὑπωπιάζω) Eustathius: ὑπώπια φασὶ τὰς περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς πληγάς· ἐξ ὧν ἐκ μέρους καιριωτάτου, καὶ τὸ ὑπωπιάζειν, καὶ σώματος ὑπωπιασμὸς μεταφορικῶς, ὁ κατὰ σύντηξιν. Idem docet, in pede esse πρόσκομμα, quod in capite ὑπώπιον. itaque cum ὑπωπιάζω conf. πρόσκομμα & τύπτοντες. c. VIII. 9. 12.

¶ *τὸ σῶμα, corpus*) Antagonista propinquus. Rom. VIII. 13. 1 Petr. II. 11.

¶ δουλαγωγῶ) manum corpori, veluti *mancipio*, injicio, idque *compesco*. conf. de servo, Sir. XXXIII. 25. ὑπωπιάζω, ut *pugil*: δουλαγωγῶ, ut *cursor*. Illi verbo, hoc postponitur. illud magis actum, hoc statum notat. illud gravius, quam hoc: initio enim majore opus est austeritate, dum subigitur corpus.

¶ κηρύξας) Κήρυκες apud agonas erant.

¶ *ἀδόκιμος, reprobus*) indignus brabeo, corona. Vocabulum agonisticum.

CAP. X.

1 Οὐ *θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, nolo autem vos ignorare*) Formula pertinet ad totum locum. nam historiam norant Corinthii. conf. c. IX. 13. Particula *autem* transfert sermonem a singulari, c. IX. 26. ad pluralem.

¶ *οἱ πατέρες ἡμῶν, patres nostri*) Corinthiorum quoque. nam gentes in locum Iudæorum successerunt.

¶ *πάντες, omnes*) Ægypto exierant, ne uno quidem ex tanta multitudine aut per vim aut morbi causa detento. Ps. CV. 37. Commemorantur quinque beneficia divina, v. 1-4. & totidem peccata patrum. v. 6-10.

¶ *ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν, sub nubem erant*) Ex. XIII. 21 s.

¶ *διὰ τῆς θαλάσσης διῆλθον, per mare transierunt*) Ex. XIV. 29.

2 *καὶ πάντες εἰς τὸν μωϋσῆν ἐβαπτίσαντο, & omnes in Moysem baptizati sunt*) καὶ, *& sic*. Reassumit, quod v. præc. de nube & mari attigit; ostenditque, quorsum utrumque pertineat. baptizati sunt in nube, quatenus sub eam erant; & in mari, quatenus per id transierunt. Nec nubes eos, nec mare madefecit, nedum tinxit; (quanquam ex nube illa miraculosa pluviam lapsam fuisse, ex Ps. LXVIII. 9. CV. 39. nonnulli conjiciunt:) neque baptismi appellatio apud Mosen exstat. Paulus autem percommode sic appellat, 1. quia nubes & mare sunt naturæ aqueæ: (quare etiam Paulus de columna ignis silet.) 2. nubes & mare patres oculis subduxit & reddidit, sic fere, quomodo aqua eos, qui baptizantur. 3. per nubem & per mare initiati sunt: atque initiatio ut Col. II. 11 per circumcisionem, sic h. l. per baptismum, mutua inter V. & N. T. metaphora, conf. c. V. 7. describitur. Baptizati sunt autem in Mosen, tanquam servum Dei: Ex. XIV. 31. quia ei credere cœperant, atque ut ei posthac crederent. conf. εἰς, *in*. Rom. IV. 20. ἐβαπτίσαντο, medium, *baptismum susceperunt*. Versu 1 innuitur, quid Deus eis præstiterit: versu 2, quid patres acceptarint.

¶ *καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, & in mari*) *In* repetitum, indicat novum gradum.

3 *καὶ πάντες, & omnes*) Tres superiores articuli spectant baptismum: hic & subsequens, S. Cœnam. Si plura essent N. T. sacramenta, ceteris quoque simile quiddam posuisset Paulus.

¶ *τὸ αὐτὸ*) *eundem*, respectu Patrum cadentium vel non cadentium; non respectu illorum ac nostri. nam in N. T. non est

est manna Mosaicum. conf. *ex uno*, v. 17.

¶ βρῶμα, *cibum*) Ex. XVI. 14.

¶ πνευματικὸν, *spiritualem*) Manna, spiritualis cibus erat, non per se, Ioh. VI. 32. nec solum ratione præfigurationis: sed quia Israëlitis una cum cibo corporis alimentum animarum *ex Christo* datum est, manna externo longe nobilius. conf. v. seq. Atque ab hac parte potiori fit denominatio. conf. Ps. LXXVIII. 24. 25. Et erat cibus spiritualis non solum credentibus, sed etiam, ex parte Dei, ceteris.

4 πόμα, *potum*) Respicitur potius Ex. XVII. 6. quam Num. XX. 8, ubi etiam pecudis mentio.

¶ γὰρ, *enim*) Qualis Petra, talis aqua.

¶ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, *ex spirituali sequente petra*) Non additur articulus τῆς. Populus non norat, quæ esset petra. idcirco Paulus postliminio addit: *petra vero erat Christus.* Hæc petra spiritualis dicitur *sequens:* non quo sequeretur populum, nam præibat potius; sed quia, quamvis jam tum vere præsens erat, v. 9. tamen postero tempore demum innotuit. conf. de verbo ἀκολουθεῖν, *sequi*: 1 Tim. V. 24. de ordine rerum naturalium & spiritualium, 1 Cor. XV. 46.

5 ἀλλ', *sed*) etsi tot habuere signa præsentiæ divinæ.

¶ οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν, *non in pluribus eorum*) Observandus *non* particulæ situs. Ratio conjiceret, utique ἐν τοῖς πλείοσιν, *in pluribus*, *beneplacitum habere* Deum. id negat apostolus. Notat non solum eos, qui mox speciatim describuntur, sed multos simul alios.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) cujus judicium unius valet.

¶ κατεστρώθησαν, *prostrati sunt*) magnis cumulis, magna vi. Hoc verbum posuere LXX, Num. XIV. 16.

¶ γὰρ, *enim*) Eventus docuit, non placuisse eos.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deserto*) citra terram promissionis.

6 ταῦτα) *hæc*, beneficia, quæ populus accepit; & peccata, quæ idem admisit.

¶ τύποι) *exempla*, quibus erudiamur nos, unde discamus, quid nobis, si paribus beneficiis affecti, pari modo peccemus, exspectandum pœnarum esset.

¶ εἰς τὸ μὴ, *ut ne*) Beneficia describuntur eo ordine, quo apud Mosen, diversis Exodi capitibus; delicta, cum pœnis, alio ordine. Fundamentum delictorum, concupiscentia. mox, idololatriæ mentio maxime ad propositum facit, v. 7. 14. & cum idololatria conjuncta esse solebat scortatio. v. 8. tentatio, cum murmuratione. v. seqq. Ea potissimum delicta memorantur, quæ ad Corinthios admonendos pertinent.

¶ ἐπιθυμητὰς) Verbale hoc habent LXX.

¶ κακῶν, *malorum*) Rom. XIV. 20.

¶ ἐπεθύμησαν, *concupierunt*) Num. XI. 4.

7 γίνεσθε, *efficiamini*) Hoc & v. 10 in secunda persona proponitur; nam Paulus erat extra periculum idololatriæ, *murmurationis* vero etiam objectum: cetera in prima: utrumque decore. Sic 1 Petr. IV. 13.

¶ τινὲς αὐτῶν, *aliqui illorum*) Notandum *aliqui.* ubi *aliqui* incipiunt, facile sequitur major multitudo, & in peccatum & in pœnam ruens.

¶ ἐκάθισεν κτλ.) Sic LXX, Ex. XXXII. 6.

¶ φαγεῖν καὶ πιεῖν, *edere & bibere*) Id apposite allegatur. conf. v. 21.

¶ παίζειν, *ludere*) Innuitur festum lætum; idemque inane, ob idolum.

8 ἐπόρ-

8 ἐπόρνευσαν, *scortati sunt*) Num. XXV. 1.

¶ εἴκοσι τρεῖς χιλιάδες, *viginti tria millia*) *Viginti quatuor millia* dicuntur l. c. v. 9. Eos plaga divina abstulit: præterea vero principes suspensi fuere, & judices jussi sunt *viros suos*, quibus præerant, Baal Peori junctos, interficere. Moses æque ac Paulus eos numerat, quos *ipsa ejus diei plaga* absumpsit. Num. XXV. 18. Cur ergo Paulus mille detrahit? Præcisus mortuorum numerus, ut existimare fas est, inter utrumque rotundum medius, si placet, 23600, & ex traditione notus fuerat. Subtilitates aliorum interpretum non sequimur.

9 μηδὲ ἐκπειράζωμεν) Compositum, ut Matth. IV. 7. Simplex sequitur mox.

¶ τ̀ χριστὸν, *Christum*) Commemorat Paulus quinque beneficia, v. 1-4. quorum quartum & quintum arcte connexa erant: & quinque crimina, quorum quartum & quintum item arcte connexa erant. In mentione quinti beneficii expresse memorat Christum: & in mentione quarti criminis indicat, id commissum fuisse in Christum.

¶ ἐπείρασαν, *tentaverunt*) Num. XXI. 5. *Christus*, Deus. Ex. XVII. 2. Sæpe ea, quæ in V. T. de *Domino* enunciantur, in N. T. dicuntur de *Christo*. Rom. XIV. 10 f. *Tentatioque* illa, qua populus peccabat, singulari ratione *Christum* offendit. Exod. XXIII. 20 ss. XXXII. 34. Es. LXIII. 9. nam quum ex Petra, quæ Christus erat, bibissent, v. 4. tamen de aquæ defectu querebantur. Num. XXI. 5. Proinde etiam, a serpentium ardoribus, exaltato serpente, *Christi* typo, servabantur. Quomodo Abraham vidit Christi diem: sic Israëlitæ tentarunt Christum. expressius tamen Christum tentare poterant Corinthii.

10 μηδὲ γογγύζετε, *neque murmurate*) Conf. v. 22.

¶ ἐγόγγυσαν, *murmuraverunt*) Num. XVI. 41.

¶ ἀπώλοντο, *perierunt*) Ibid. v. 49.

¶ ὀλοθρευτοῦ, *exterminatore*) Conf. Sap. XVIII. 22. 25. Hebr. XI. 28 not.

11 πάντα, *omnia*) Reassumit, quæ dixit v. 6. & in hac anakephalæosi addit, *omnia*, quod cum *typi* stat in appositione.

¶ τύποι) *exempla*.

¶ ἐκείνοις, *illis*) Constr. cum *contingebant*.

¶ ἐγράφη, *scripta sunt*) Usus Scripturæ V. T. maxime in N. T. viget. Ea *initio* non fuit perscripta.

¶ τὰ τέλη τ̃ αἰώνων, *fines seculorum*) οἱ αἰῶνες, cuncta, etiam priora *secula*; τὰ τέλη, in N. T. coll. Rom. X. 4. Pluralis habet vim magnam. omnia concurrunt & ad summa veniunt: beneficia & pericula, pœnæ & præmia. conf. v. seqq. Restat, ut Christus veniat vindex & judex: quod dum fit, ipsi fines plures, includunt varias periodos inter se succedentes.

¶ κατήντησεν, *devenerunt*) quasi de improviso. Non dicit, *qui in fines - devenimus.* Idem verbum, c. XIV. 36.

12 ὁ δοκῶν) *qui* stat, & id ipsum *existimat*.

¶ ἑστάναι, *stare*) *in beneplacito Dei*. v. 5.

¶ μὴ πέσῃ, *ne cadat*) v. 8. 5.

13 πειρασμὸς, *tentatio*) Tentatio humana est, ubi negotium est homini vel cum semet ipso vel cum aliis sui similibus, homini superabilis. huic opponitur *tentatio dæmoniaca*. conf. v. 20. 14.

¶ ὑμᾶς) *vos*. Majora expertus Paulus: Corinthii, inexperti, securiores erant.

¶ οὐκ εἴληφεν, *non cepit*) οὐκ, inquit, non οὐκέτι. Loquitur ergo de tentatione qua-

quadam, quæ in medio fit. conf. Luc. V. 5. 26. 2 Cor. XII. 16.

¶ πιςὸς δὲ, *fidelis vero*) Sermo concisus, cujus membrum alterum ex altero supplendum. Adhuc non graviter tentati estis; id non vestro, sed Dei præsidio debetis: sed nunc major tentatio imminet; in ea quoque tuebitur vos Deus: sed vos etiam vigilate. Ita *vero* vim suam porrigit ad v. 14. *Fidelis* est Deus in præstanda ope, quam & verbum ejus & pristina opera *pollicentur*.

¶ πειρασθῆναι, *tentari*) ab hominibus aut dæmoniis.

¶ δύνασθε, *potestis*) scil. *sufferre*. ex fine v.

¶ σὺν, *cum*) Deus nos sinit modice tentari: & simul exitum providet.

¶ καὶ, *etiam*) indivulso nexu.

¶ ἔκβασιν) *exitum*, qui fit paulatim, etiam dum aliqua *sufferenda* restant. Idem vocabulum, Sap. II. 17. VIII. 7. XI. 15.

14 ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας, *ab idololatria*) Consequens ponitur, quo magis deterreantur Corinthii, pro antecedente: id est, fugite idolothyta, eorumque usum religiosum, quatenus sunt idolothyta. Hac cautione præmissa, usum eorum civilem licitum quidem esse, sed tamen hunc quoque cautum esse debere, docet. v. 23 ss.

15 Φρονίμοις, *prudentibus*) quibus pauca verba, de hoc arcano, sufficiunt ad *judicandum*.

¶ κρίνατε ὑμεῖς, *judicate vos*) vobis relinquo judicandum.

16 τὸ ποτήριον, *poculum*) Poculum ponitur ante panem; quia considerationi *cibi* magis ex instituto immoratur: v. 21. ponitur tamen, quia inseparabile. Ordo hîc commutatus argumento est, corpus Christi seorsum accipi, non quatenus sanguinem habet concomitantem. In mentione alimenti magis spectatur cibus, quam potus: sed in mysterio redemtionis sæpius nominatur sanguis, quam corpus Christi. Hinc ordo promiscuus Paulo.

¶ τῆς εὐλογίας, *benedictionis*) Eo distinguitur a poculo communi. Matth. XXVI. 27.

¶ ὃ εὐλογοῦμεν, *cui benedicimus*) Plurale, ut in *frangimus*. subaudi, *nos*, antistites & fideles, pro sua quisque parte. conf. c. V. 4. Omnes, qui simul benedicunt, & frangunt, eo arctius ingrediuntur in communionem.

¶ κοινωνία, *communio*) Prædicatum hoc in abstracto positum indicat, Subjectum item in abstracto debere accipi: *poculum, quo utimur*: i. e. *usus poculi*. (conf. Marc. VII. 30 not.) qui de hoc poculo bibit, est particeps sanguinis Christi. sic v. 18, *edentes*. Innuitur summa realitas. coll. v. 19 not.

¶ τοῦ αἵματος, *sanguinis*) effusi. Porro qui particeps est sanguinis & corporis Christi; particeps est etiam sacrificii in cruce peracti; conf. v. 18. particeps denique ipsius Christi. conf. oppositum, v. 20 fin.

¶ τὸν ἄρτον) Similis constructio, c. VII. 17. LXX, Num. XXXII. 4. Hîc denuo subauditur τῆς εὐλογίας, panis *benedictionis*.

¶ τοῦ σώματος τοῦ χριςοῦ, *corporis Christi*) *corporis*, pro nobis traditi. conf. oppositum, v. 20 init. Corpus Christi est etiam ecclesia, v. seq. sed hîc innuitur ipsum corpus Christi, cui *sanguis* contradistinguitur.

17 ὅτι, *quoniam*) Probat, poculum & panem esse *communionem*. nam panis per se non facit, ut vescentes sint unum corpus; sed panis id facit, quatenus est *communio* &c.

¶ εἷς ἄρτος, *unus panis*) scil. *est*.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) fideles.

¶ ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου, *ex uno pane*) adeoque etiam ex uno calice.

18 τ͂ϰ θυσιαςηρίϰ, *altaris*) adeoque *Dei.* conf. Matth. XXIII. 20 s.

19 τί, *quid*) In protasi posuit argumentum a sacris christianis & judaicis: nunc apodosin daturus, προθεραπείαν adhibet per occupationem, ipsamque apodosin, εὐλαβῶς, in v. 20, implicite ponit: qui idolothyta edit, communionem, cum dæmoniis, colit. *Idolum* est lignum, præterea nihil: idolothytum, est frustum carnis, præterea nihil: at poculum illud & ille panis, de quibus v. 16, non est merum poculum, non panis merus.

20 ἀλλ', *sed*) scil. *dico.*

¶ δαιμονίοις, *dæmoniis*) præ idolis.

¶ κοινωνὺς, *socios*) Qui sacrificiis gentium, dæmonia invitantibus, aderant, dæmoniis fenestram aperiebant ad sese invadendos.

¶ θεῷ, *Deo*) in cujus communione esse debetis. Deut. XXXII. 17: ἔθυσαν δαιμονίοις, καὶ οὐ θεῷ. Conf. Baruch IV. 7.

21 οὐ δύνασθε) *non potestis*, sine maximo peccato.

¶ κυρίϰ, *Domini*) Christi.

¶ τραπέζης κυρίϰ, *mensæ Domini*) S. Cœna convivium est, non sacrificium; in mensa, non in altari.

22 παραζηλϰ͂μεν) *irritamus?* nempe per idololatriam. v. 7. Ex. XX. 5. Affine הלאות ἀγῶνα παρέχειν. Es. VII. 13. Sic Deut. cap. cit. v. 21, αὐτοὶ παρεζήλωσάν με ἐπ' ϰ θεῷ.

¶ ἰσχυρότεροι, *validiores*) ut effugere possimus *zelum* ejus accensum?

23 συμφέρει, *conducunt*) v. 33. Potestas, qua ἔξεστιν omnia, datur a *Deo*: συμφέρον, utilitas est *mea*: οἰκοδομὴ, ædificatio, est *alterius.*

25 μηδὲν ἀνακρίνοντες, *nihil dijudicantes*) utrum sit idolothytum, nec ne. Sæpe curiositas plus nocet, quam simplicitas.

¶ διὰ τ͂ὴν συνείδησιν, *propter conscientiam*) alienam, v. 29. cui consulitur taciturnitate, ne commoveatur.

26 τ͂ϰ κυρίϰ, *Domini*) non *idolorum.* Ps. XXIV (XXIII) 1, τ͂ϰ κυρίϰ ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Ps. L (XLIX) 12, ἐμὴ γάρ ἐστιν ἡ οἰκϰμένη καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς.

¶ πλήρωμα, *plenitudo*) etiam omnes cibi.

27 θέλετε πορεύεσθαι, *vultis ire*) Id Paulus non valde probat, nec prohibet.

28 τ͂ὸν μηνύσαντα καὶ τ͂ὴν συνείδησιν, *indicantem & conscientiam*) ἓν διὰ δυοῖν. μηνύω notat indicium rei serium.

29 τ͂ῆς ἑαυτϰ͂) *tuam ipsius*, coll. v. præc. vel potius, quia ibi sermo est in plurali, *meam ipsius*, coll. eo, quod mox sequitur.

¶ ἑτέρϰ, *alterius*) de quo v. 28.

¶ ἡ ἐλευθερία μϰ, *libertas mea*) i. e. *ego*, *cum libertate* conscientiæ meæ. sic mox, *ab aliena conscientia*, ab alio, cum ejus conscientia impedita.

¶ κρίνεται, *judicatur*) i. e. conscientia illius infirma non potest meam conscientiam libertate privare.

¶ ἄλλης) *aliena.* Hoc vim habet majorem, quam si dixisset, *alterius.*

30 ἐγὼ, *ego*) Hoc facit ad *potestatem.*

¶ τί βλασφημϰ͂μαι; *quid blasphemor?*) ab eo, qui libertatem non capit. i. e. nemo potest me *reprehendere* (sed gravius est βλασφημεῖν) quasi contra *meam* conscientiam faciam.

¶ ὑπὲρ οὗ, *pro quo*) i. e. cur pro mea gratiarum actione mihi probra ingeruntur?

¶ εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Gratiarum actio cibum omnem sanctificat: auctoritatem idolorum, negat; Dei, asserit. 1 Tim. IV. 3 s. Rom. XIV. 6.

31 εἴτε, *sive*) Magnum axioma. Conf. Ier. XXII. 15. 16.

¶ εἴτε τι ποιεῖτε) *sive facitis aliquid*, quod

quod vel magis vel etiam minus commune ſit, quam edere & bibere.

¶ εἰς δόξαν θεοῦ, *in gloriam Dei*) cum gratiarum actione & proximi ædificatione.

32 τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *eccleſiæ Dei*) eccleſiæ ſanctæ, ex Iudæis & gentibus vocatæ. Eadem appellatio, c. XI. 16. 22.

33 πάντα) κατὰ πάντα.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) Iudæis, Græcis, Chriſtianis.

¶ ἀρέσκω, *placeo*) in conſcientia illorum.

¶ ἵνα σωθῶσι, *ut ſerventur*) Ex eo dijudicandum *utile*.

CAP. XI.

1 Μιμηταί μου, *imitatores mei*) Hunc verſum priori addit, ut oſtendat, ſummum exemplum eſſe Chriſti, non ſuum.

¶ χριστοῦ, *Chriſti*) qui *non ſibi ipſi placuit*, Rom. XV. 3. ſed ſe ipſum ſaluti noſtræ impendit. Eph. V. 2.

2 ἐπαινῶ, *laudo*) Non alibi tam expreſſe laudat Paulus ullos, ad quos ſcribit: hîc autem ſcribere inſtituit de re quapiam, quæ proprie non cadit ſub παραγγελίαν· conf. v. 17. qua in re ſi tamen rationibus ab ipſo allatis, & mori ſanctorum, v. 16, quem ut ſtringentiorem poſtremo ponit, obſecuturi ſint, *laude* dignos fore ſtatuit Corinthios, neque eos aut *Petri aut ſuam indignationem incurſuros* eſſe edicit.

¶ πάντα) κατὰ πάντα.

¶ μου, *mei*) Conſtr. cum *meminiſtis*; vel cum *omnia*, c. XVI. 14.

¶ παρέδωκα - παραδόσεις, *tradidi - traditiones*) Hoc dicitur de doctrinis ſive coram ſive per literas impertitis, ſive ad myſteria ſive ad ritus ſpectent: v. 23. c. XV. 3. 2 Theſſ. II. 15. magis tamen de ritibus. Verſu 23 dicit, ſe, de cœna dominica, & accepiſſe & tradidiſſe: ſed hoc loco tradidiſſe ſe dicit; accepiſſe, non dicit.

3 δὲ, *autem*) De hac re Paulus antea Corinthiis nihil videtur præcepiſſe, ſed nunc primum, cum opus eſſe intelligeret, ſcripſiſſe. *volo*, apertam facit profeſſionem animi.

¶ ὅτι, *quod*) Etiam ritualia ex moralibus reſolvenda, ut eis congruant. Dices: Quomodo virum ad aperiendum caput, mulierem ad operiendum movet una eademque capitis (i. e. Chriſti virive) ratio? Reſp. Chriſtus non conſpicitur: vir, conſpicitur. ſic velamen ejus, qui Chriſto ſubeſt, non conſpicitur; ejus, quæ viro ſubeſt, conſpicitur.

¶ ἀνδρὸς, γυναικὸς, *viri*, *mulieris*) etiamſi non vivant in matrimonio. v. 8 ſeq.

¶ ἡ κεφαλὴ, *caput*) Alludit hæc appellatio ad caput proprie dictum, de cujus habitu agit. v. ſeq. Affine illud vulgatum, *Principal.* Articulus ἡ mox bis eſt ex hoc inciſo ſubaudiendus.

¶ κεφαλὴ χριστοῦ, *caput Chriſti*) c. III. 23. XV. 28. Luc. III. 23. 38. Ioh. XX. 17. Eph. III. 9.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) v. 12.

4 προσευχόμενος ἢ προφητεύων, *orans aut prophetans*) præſertim in *eccleſia*, v. 16. & *conventu*. v. 17.

¶ κατὰ κεφαλῆς, *in capite*) Habitus capitis, partis præcipuæ, toti corpori dignitatem affert.

¶ ἔχων) *habens*, i. e. *ſi habeat.* Viri Corinthii non velabantur: & in eo ipſo mulieres imitabantur viros. ad eas ergo refutandas Paulus conditionate loquitur de viro.

¶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, *caput ſuum*) *caput*, proprie dictum, ut modo hoc verſu, coll. not. ad v. 6. Alias vir operto capite orans, plus

plus peccaret in Christum, quam mulier in virum, capite aperto.

5 *πᾶσα δὲ γυνὴ, omnis vero mulier*) *δὲ vero* facit epitasin. Toto hoc loco mulier potissimum, Corinthia præsertim, admonetur.

¶ *προσευχομένη ἢ προφητεύουσα, orans aut prophetans*) Ergo ab his officiis mulieres non plane sunt exclusæ: certe Corinthiæ id faciebant, quod quatenus liceat, Paulus differt ad cap. XIV, nempe extra conventum solenniorem.

¶ *ἀκατακαλύπτῳ, non velato*) Velamen natura poscit: sed sinciput cum facie, & occiput, quousque velandum sit, moribus populorum relinquitur. Verisimile est, Iesum & discipulos ejus fuisse operto capite, Israëlitico more. Quæritur hoc loco, quid de *Capillamentis* habendum sit? Primum ea pro *περιβολαίῳ* sive tegmine capitis non habenda videntur: nam sunt comæ imitamentum, &, ubi ea tenuior, supplementum, hodie interdum valetudinis causa prope necessarium, faciem nihilo magis velant, quam capillus cujusque viri proprius: neque enim, si mulieres talibus uti solerent, eæ pro sat velatis haberentur. Itaque caput viri vix magis, dum orat, quam dum non orat, per ea dehonestatur. Revera tamen capillamentum, prolixum præsertim & silvæ suæ luxuria a similitudine comæ naturalis degenerans, est quiddam adventitium, & ortum ætatemque habet a superbia vel certe a mollitie vel voluntaria vel falsam necessitatem contrahenti: *ab initio non erat sic; neque ita semper erit.* Paulus, si hodie eum consulere possemus, eos, credo, qui capillamenta jam gerunt, non cogeret protinus ex toto abjicere; sed eos certe, qui nondum gerere cœperunt, ut quiddam viros eosque orantes minime decens, in perpetuum dedoceret.

¶ *ἐστι, est*) Talis mulier non differt a rasa.

6 *κειράσθω, tondeatur*) Quale occiput est natura in viro & muliere; tale fere sinciput esse decet cultu. v. 14 s. Imperativus permittens; sed permissio habens mimesin sive deductionem ad inconveniens. Dedecet rasura moniales.

¶ *αἰσχρὸν, turpe*) sic, *dedecus*, v. 14. Oppositum, *decorum*, v. 13. *gloria*. v. 15.

¶ *τὸ κείρασθαι ἢ ξυρᾶσθαι*) Hoc plus est, quam illud. Mich. I. 16, *ξύρησαι καὶ κεῖραι.*

7-10 *οὐκ ὀφείλει κτλ. non debet &c.*) Magis liber est viro, præsertim extra actum orandi & prophetandi, habitus capitis, quam mulieri.

¶ *κατακαλύπτεσθαι, velari*) Versus 7 & 10 exactum habet antitheton. Observa primum, *non debet* & *debet*. deinde aspice diagramma: Vir *non debet* velari: quia vir est *A* imago Dei *B* & gloria Dei. at mulier *debet* velari: *C* quia est gloria viri; *D* & propter angelos. Vir, inquit, est imago Dei; subaudi, *& Christi*, ex v. 3. (vid. v. 8. coll. v. 12. *ἐκ, ex*, de viro & de Deo; at *διὰ, per*, de muliere:) non solum propter ipsam potestatem in mulierem, sed etiam propter potestatis causas, scil. quia mulier est ex viro: est autem ex viro, *quia* (*γὰρ*) propter virum condita est. At vir propius & ex Deo & sub Deo est; & sic Deum repræsentat. Porro quia vir est imago Dei, est idem gloria Dei. conf. *gloria*, 2 Cor. VIII. 23. *Mulier autem est gloria viri*: quia vir caput & dominus mulieris. Non, *imago & gloria viri*; sed tantum, *gloria viri*, ait, sermonem quasi suspendens. Gloriam autem viri esse probat v. 8 & 9 quasi per parenthesin: ex quo etiam colligi potest, cur vir sit *imago & gloria Dei.* Nunc quum mulier est gloria viri, posset eadem dici imago viri: sed hoc Paulus alio sermone rependit, & ait, *propterea,*

pterea, quia fcil. mulier eft gloria viri, debet velari *propter angelos.* etenim in diagrammate, quod modo pofuimus, *D* habet fe ad *A*, uti *C* ad *B*. Hujus breviffimi noëmatis fententia ex ipfis verbis adjectis elici debet: mulier *fe tegat* propter angelos, i. e. quia etiam angeli teguntur: ficut ad Deum fe habent angeli: fic ad virum fe habet mulier. Dei facies patet: velantur angeli. Es. VI. Viri facies patet: velatur mulier. Neque eo pacto vir fupra angelos effertur: fed confideratur duntaxat, quatenus Deum repræfentat erga mulierem, quod de angelis dici nequit. Velari autem maxime debet mulier orans & prophetans. nam viri præ muliere eft orare & prophetare: quum ergo mulier eas partes fumit, tum maxime opus eft aliqua proteftatione, mulierem tamen viro inferiorem effe merito libenterque. Externusque corporis habitus, humilitatem cordis, angelis non pervii, oftendens, & ordo, ipfos angelos delectat: qui etiam ordinem tuentur, & res humanas fpectant in ecclefiæ cœtu: c. IV. 9. Eph. III. 10. conf. Eccl. V. 4. Ps. CXXXVIII. 1. Sin minus, mulier ea difformitate offendit angelos, Matth. XVIII. 10. 31. Offendere autem angelos eo minus debet, quia mulier etiam aliquanto magis, quam vir, tutela angelorum eget. Eget autem magis, ob infirmitatem propriam, perinde ut minores. Matth. l. c. coll. not. ad Greg. Thaum. Paneg. p. 160. ficut etiam *dæmones* magis infidiantur mulieri, 2 Petr. II. 19 fin. vel etiam eam magis appetunt impuri illi quamlibet fpiritus, quos ob pabuli aviditatem Græci φιλέλες vocant. conf. Matth. VIII. 31. XII. 43 Hæc magna viri præ muliere excellentia temperatur verfu 11. 12. per ἐπιθεραπείαν, ne vir fe efferat, neve mulier fe contemtam putet. Iac. Faber Stapulenfis: *Vir immediate factus eft a Deo, imago & fimilitudo Dei, ad ejus gloriam: mulier vero mediante viro, quafi velamine inter eam & Deum pofito. medium enim, ut interftitium & velamen quoddam eft. Ad quod myfterium defignandum, cum vir fe convertit ad Deum, quod maxime aut orans aut prophetans facit, detecto capite, quafi nullum inter fe & Deum velamen habens, fuæ creationis honorem, ut eft, Deo offerens, id facere debet: mulier autem capite velato, fuam creationem agnofcens, & ut decet, honorem Deo offerens: fecundo loco, & gloria viri intermedia. eft enim vir prima & immediata gloria Dei: mulier mediata & fecunda, & immediate gloria viri, & ipfius viri gratia facta.* Idem Stapulenfis: *Et vir & angeli*, inquit, *immediate creati funt a Deo; & ideo nullum velamen in hujus rei fymbolo debet habere vir, cum convertitur ad Deum, non fecus ac angeli: at mulier non folum propter virum habere debet, fed etiam propter angelos. fuperbia enim effet, fi creationem fuam angelis faceret æquam, cum hanc poteftatem habeat mediante viro. Quid eft enim, mulierem poteftatem habere, & debere quidem habere in capite, nifi mediante viro, mediante capite, qui vir ejus eft?* Hæc cordatus lector ad noftra dextre attemperabit.

8 ὀ γὰρ, *non enim*) Sicut ad primum virum fe habet mulier fua; fic totum genus mulierum ad viros.

¶ ἐξ ἀνδρὸς, *ex viro*) ex viri cofta.

10 ὀφείλει, *debet*) Hoc verbum differt a δεῖ, *oportet*.

¶ ἐξεσίαν ἔχειν) *poteftatem habere, fuper capite.* Ex antitheto illo verfûs 7 & 10 patet, *poteftatem* idem effe, quod κάλυμμα, *tegumentum.* fic Gen. XX. 16, כסות עינים LXX, εἰς τιμὴν ἒ προσώπε σε· *in tegmen*, i. e. in teftimonium intemeratæ caftitatis matrimonialis. E diverfo caput mulieris e viri *poteftate* per adulterium egreffæ vel certe ea de re fufpectæ ἀποκαλύπτειν *aperire*

rire jussus est sacerdos. Num. V. 18. Cum utroque loco illo congruit præclare hic locus: tantum ἐξουσία *potestas* vocabulum aptius hîc fuit, quam τιμὴ, *honor*. Nec plane alienum fuerit conferre illud Ps. LX. 9: *Ephraim robur capitis mei*. Ἐξουσίαν dicit Paulus per metonymiam elegantem, signi pro signato; vel etiam clementem, relati, pro correlato, ὑποταγὴ aut simili: nisi potius est signum, quo protestetur & confiteatur mulier, se, quanquam oret ac prophetet, tamen viro esse inferiorem; qua demum conditione *potestas* ei obtingit orandi & prophetandi, sine signo illo non exercenda. Atque hæc appellatio eo est convenientior, quod affinis est τῷ δόξα, *gloria*, v. 15. & ἐξουσία etiam de angelis dicitur.

11 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) *in Christo*, per quem & vir & mulier & conditi & redemti sunt. Respectu Christi, h. l. & respectu Dei, v. seq. jam magis disparet differentia viri & mulieris, Gal. III. 28. quam respectu angelorum. Itaque versus 9. 10. 11 & 12 in clausulis sibi eleganter respondent.

12 ἡ γυνὴ ἐκ τοῦ) Hîc duntaxat & v. 10 adduntur articuli.

¶ ἐκ - διὰ, *ex - per*) Differunt particulæ. mox, de Deo, etiam *ex* dicitur.

¶ πάντα, *omnia*) vir mulier, & alterius utrius mutua ab altero dependentia.

13 ἐν ὑμῖν αὐτοῖς, *in vobis ipsis*) sine longa explicatione.

¶ ἐστι) *estne?* Directa interrogatio, uti c. VI. 5.

¶ γυναῖκα - τῷ θεῷ, *mulierem - Deo*) Exprimit Paulus saltum, quem mulier non velata faciat, & *virum* & *angelos* prætergrediens. Egregia hypotyposis, quamlibet brevis.

14 οὐδὲ αὐτὴ) *ne ipsa quidem* natura, ex qua facillime omnes discunt.

¶ ἡ φύσις) *natura*, ejusque de decoro lumen.

¶ ἐὰν κομᾷ) *si* magnam *habeat comam*, instar *tegminis*. non enim plane tonsus esse jubetur.

¶ ἀτιμία, *dedecus*) scil. si id sine causa faciat. nam interdum etiam viros decet coma. Num. VI. 5. 2 Sam. XIV. 26. Act. XVIII. 18.

15 ἀντὶ περιβολαίου, *pro tegmine*) Non quin accedere debeat *tegmen* artificiale: sed quod coma prolixior documento sit, capitis quam maxime velandi. naturæ debet respondere voluntas.

¶ δέδοται, *data est*) per naturam.

16 εἰ δὲ, *sin autem*) Præcisio, uti c. XIV. 37. Perspicit Paulus, nonnulla posse excipi: sed ea reprimit auctoritate.

¶ δοκεῖ φιλόνεικος, *videtur contentiosus*) Talis disputator putaret, se recte contendere: sed Paulus appellat *contentiosum*. hoc dicit: *si quis vult contendere, idque se jure facere autumat*. Habet hæc periocha aliquid ad Corinthios modestiam docendos potius, quam ad omnes obligandos spectans. conf. 2 Cor. II. 9. Nam inprimis φυσίωσιν eorum compescit. conf. c. XIV. 34-38.

¶ ἡμεῖς, *nos*) doctores vestri, ex Hebræis.

¶ συνήθειαν, *consuetudinem*) ut mulier caput non tegat, orans præsertim.

¶ αἱ ἐκκλησίαι τοῦ θεοῦ, *ecclesiæ Dei*) quæ non contemni debent. c. XIV. 36.

17 τοῦτο) *hoc*, quod sequitur.

¶ παραγγέλλω, *jubeo*) Domini nomine. v. 23. Cap. XIV. 37.

¶ οὐκ ἐπαινῶν, *non laudans*) Oppositum: *laudo*. v. 2. Hoc antitheto duæ partes hujus capitis arcte connectuntur in altera erant probi; in altera peccabant Corinthii.

¶ εἰς τὸ κρεῖττον, *in melius*) Conventus fide-

fidelium semper debebat proficere in melius.

¶ εἰς τὸ ἧττον, *in deterius*) adeoque *in judicium.* v. 34. Initio Paulus loquitur mitius. Paronomasia, κρεῖττον, ἧττον.

18 πρῶτον, *primum*) Hoc, non subsequente *deinde*, moratam facit orationem. Conventus etiam in usu charismatum poterat apud Corinthios fieri in melius. c. XIV.

¶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, *in ecclesia*) *Ecclesia* hîc vergit ad significationem loci. ἐπὶ τὸ αὐτὸ, v. 20.

¶ σχίσματα) *schismata*, non modo in sensibus, c. I. 10. sed etiam in cœtibus. v. 21.

¶ μέρος τι, *ex parte*) Excipit innocentes: & miti sermone utitur.

¶ πιστεύω, *credo*) salvo amore. c. XIII. 7.

19 καὶ αἱρέσεις, *etiam hæreses*) *Schismata* & *hæresis* hoc loco de una re dicuntur; neque *etiam* pertinet ad faciendum discrimen; sed hoc significat: non modo multa bona, neque modo *offendicula*, c. VIII. 9. sunt penes vos, sed etiam hæreses sive diversas sententias & plerunque nascentia ex iis schismata esse oportet. Harum necessitas tum & est, & conducit piis, ubi admixti eis sunt *minus probati.* Schisma est discessus mutuus; hæresis, discessus unius partis, ab unitate ecclesiæ, vel in fide, vel in cultu.

¶ οἱ δόκιμοι, *probati*) Tales ergo certe nonnulli erant. Sermo ἀστεῖος: nam voluit dicere: ut *minus probati* fiant palam.

20 συνερχομένων οὖν ὑμῶν, *convenientibus ergo vobis*) *Ergo* facit ad reassumendum sermonem v. 18.

¶ οὐκ ἔστι φαγεῖν) *non est edere.* i. e. *non contingit edere*: esus impeditur, videlicet, quia panis avertitur. ideo notanter ait, *edere.* Locutio indefinita. Interdum perveniebant ad cœnam dominicam ipsam edendam: v. 26. interdum excludebantur, nonnulli certe, qui tardius adveniebant, non exspectati. v. 33. Sic ἐστὶ cum infinitivo, Hebr. IX. 5. Sic non semel Chrysostomus. vid. ad l. 2 de Sacerd. p. 388. Similis usus verbi γίνεται, Act. XX. 16. Sic ואין לשמור 2 Chron. V. 11. אין לבוא Esth. IV. 2. οὐκ ἔστιν ἆραι LXX, 1 Chron. XV. 22. οὐκ ἔστι πρὸς σε ἀντιστῆναι, 2 Chron. XX. 6. & plane Gen. VI. 21, καὶ ἔσται σοὶ καὶ ἐκείνοις φαγεῖν.

¶ κυριακὸν, *dominicam*) Antitheton: *propriam.* v. seq.

21 ἕκαστος, *unusquisque*) G. Raphelius: *Moris fuit Athenis*, inquit, *Socratis ætate, ut, qui ad cœnam conveniebant, ipsimet singuli aliquid obsonii afferrent: quod non semper in commune apponebant, sed plerunque quisque suo vescebatur.* inde inducto Xenophontis testimonio, infert: *Quem morem, indicio est hic ipse apostoli locus, illa etiam tempestate a Corinthiis, jam Christianis, eatenus servatum fuisse, ut celebraturi S. Cœnam, si non alios etiam cibos, panem certe & vinum in ecclesiam afferrent, ex quibus deinde partes sumebantur, quæ consecrabantur in eucharistiam. Primum enim* ἴδιον δεῖπνον *vocat Paulus sine dubio, quem quisque cibum domo attulerat, in quem quasi jure suo irruebant, non exspectatis ceteris. Deinde* οἱ μὴ ἔχοντες *v. 22 non alii possunt intelligi, quam tenuiores, in quorum conspectu non sine contemtu ipsorum intemperanter epulabantur ditiores, ante distributionem cœnæ dominicæ, cujus fruendæ causa aderant pauperes, cibis nullis præterea sibi paratis.*

¶ προλαμβάνει, *præsumit*) cum deberet exspectare. v. 33.

¶ ἐν τῷ φαγεῖν, *in edendo*) Sermo de pastu corporis, v. 33. a quo S. Cœna longissime differt.

¶ καὶ, *&*) *& alius quidem* (non habens) *esurit* (& sitit:) *alius vero* (habens, saturatur

tur &) *ebrius est*. Alter plus justo habet sibi, alter minus.

22 γὰρ, *enim*) Interrogando urget.

¶ οἰκίας, *domos*) v. 34.

¶ τῆς ἐκκλησίας, *ecclesiam*) cujus melior pars, pauperes. Iac. II. 5.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Dignitas ecclesiæ.

¶ καταφρονεῖτε, *contemnitis*) quum id, quod *domi* facere poteratis, in ecclesia facitis seorsum.

¶ μὴ ἔχοντας, *non habentes*) *Habentes*, locupletes: *non habentes*, egeni.

¶ οὐκ ἐπαινῶ, *non laudo*) Μείωσις. Valde reprehendendi estis.

23 ἐγὼ γὰρ παρέλαβον, *ego enim accepi*) immediate. *Magna ergo veneratione ad id augustissimum mysterium accedere oportet, quod, dum in terris adhuc esset, instituit Dominus, ut ex Matthæo, Marco & Luca aperte cognoscitur: & quod, ubi cælos scandit, revelatione sancto apostolo ejus Paulo facta, adhuc innovavit.* Iac. Faber Stapulensis.

¶ ἀπὸ τοῦ κυρίου, *a Domino*) Iesu Christo.

¶ παρέδωκα, *tradidi*) coram.

¶ ὁ κύριος ἰησοῦς, *Dominus Iesus*) Hoc, *Iesus*, considerate additur. Modo dixerat, *a Domino*.

¶ ἐν τῇ νυκτὶ, *in nocte*) Inde *Cœna* dicitur. Conf. Ex. XII. 6. quanquam de agno paschali tempus diei expresse præceptum est; de Eucharistia, non item.

¶ ᾗ παρεδίδοτο, *qua prodebatur*) Hoc plane considerate sic effertur. nam proditio abrupit conversationem Iesu cum discipulis. conf. not. ad v. 26.

24 ἔκλασε, *fregit*) Ipsa fractionis mentio, distributionem involvens, refutat *proprietatem* Corinthiacam. v. 21.

¶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, *quod pro vobis frangitur*) Apud Lucam, *quod pro vobis datur*. In S. Cœna, cum pane *fracto*, corpus Christi, quod pro nobis in mortem datum est, sumitur & editur, tanquam verus cibus: quanquam nisi *fractio* panis tum communi pridem usu recepta esset, Dominum adhibiturum eam fuisse, nemo spoponderit. Passio natura prior est, quam eucharistia: ideo institutio S. Cœnæ quam proxime ante mortem Christi facta est. Itaque corpus Christi dicitur *datum* respectu passionis per se: *fractum*, respectu passionis corpus Dominicum ad edendum aptantis; & τὸ *datum* connotari, docet τὸ *pro vobis*, ut sit locutio concisa, hoc sensu, *Quod pro vobis* datur & vobis *frangitur*. Hæc ad communem quidem lectionem, quæ habet κλώμενον, ex verbo ἔκλασε proxime præcedente: sed Alexandrina lectio non habebat participium, ut patet ex libro *Cyrilli* contra Nestorium quarto; unde alii supplevere διδόμενον, ex Luca. Nervosa sententia, *corpus meum, quod pro vobis*: uti Ioh. VI. 51 in codd. vet. *caro mea pro mundi vita*.

25 μετὰ τὸ δειπνῆσαι, *post cœnam*) Itaque vos, Corinthii, a sacra Cœna debetis sejungere epula communia.

¶ ὁσάκις, *quoties*) Non præcipitur, *quoties*: sed sæpe edendum ac bibendum esse, indicatur.

¶ πίνητε, *bibatis*) hoc poculum. v. 26.

¶ εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, *in mei memoriam*) Hoc Matthæus & Marcus præsupponit: Lucas semel ponit; Paulus bis, quia ad institutum ejus maxime facit. Sacrificia vetera faciebant ad *memoriam peccatorum*: Hebr. X. 3. sacrificium corporis Christi, semel peractum, recolitur per *memoriam remissionis*.

26 τὸν θάνατον τοῦ κυρίου, *mortem Domini*) *mortem*, qua Christus immolatus est pro nobis. Sic quoque in apocalypsi *agnus* ut *mactatus* memoratur.

¶ κατ-

¶ καταγγέλλετε) *annunciatis.* Indicativus, cum *enim*, refertur ad *tradidi.* v.23. Corinthios ex ipsa eorum praxi qualicunque convincit. *annunciantur* nova: & mors Domini semper nova esse debet memoriæ nostræ. Ex.XIII. 8, καὶ ἀναγγελεῖς, *& annunciabis:* de Paschate. unde lectio illa paschalis dicitur הגדה *annunciatio.*

¶ ἄχρις οὗ, *usque dum*) Hoc deducit Paulus ex particula ἕως Matth.XXVI.29. Quicquid nobis per abitum Christi decedere videtur, id per S. Cœnam quasi per quiddam æquivalens compensatur, ut a discessu Domini ex oculis credentium, usque ad adventum ejus visibilem & gloriosum, Ipsum, quem tantisper non videmus, tamen habeamus. *Quod Redemtoris nostri conspicuum fuit, in sacramenta transivit.* Leo M. serm. 2 de ascens. Ideo dicitur, *in mei recordationem:* qua recordandi ratione non opus fuit, quamdiu ipse cum discipulis fuit; unde etiam S. Cœnam non citius instituit, sed ea nocte, qua proditio conversationem Iesu in terra visibilem abrupit: tum vero instituit, ne cum visu etiam memoria intermitteretur. Quæres: cur non instituerit S. Cœnam illis XL diebus inter resurrectionem & ascensionem? Resp. 1. Quia maxime pertinet ad memoriam *mortis* ejus. 2. Sacra Cœna est specimen communis quasi convictus cum Christo in cœlo: at post resurrectionem suam Christus non edit & bibit cum discipulis; sed tantum edit, & eo tantum fine, ut eos convinceret de se ipso vere resuscitato & præsente. Hæc memoria est intima & vividissima, ut est liberorum erga parentes, sponsæ vel conjugis erga maritum, fratris erga fratrem, cum fide, amore, desiderio, spe, gaudio, obsequio conjuncta, summam status christiani complexa. Hæc ratio viget a clausula ultimi cum discipulis convivii usque ad adventum. Matth. XXVI. 29. Hoc mysterium duo tempora extrema conjungit.

¶ ἂν) quocunque tempore fiat adventus. Tum *bibetur novum.* Matth. XXVI. 29.

¶ ἔλθῃ) *venerit*, in gloria. c.IV. 5. Non dicitur *reditus.* Act.I. 11 not.

27 ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τ ἄρτον τοῦτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως) Pridem ἢ legerunt aliqui pro καὶ, sed manet καὶ, ut in eo quod subsequitur, *corporis ET sanguinis.* Ex particula ἢ Pamelius ad Cyprianum de Lapsis frustra necessitatem communionis sub utraque specie impugnat. Particula disjunctiva, si quis Paulum ea usum putat, tamen non separat panem & calicem: alias posset calix æque sine pane, ac panis sine calice sumi. Paulus bis, & cum pane, & cum calice, *recordationem* Domini Iesu, verbis Ipsius, postulat: v. 24. 25. at apud Corinthios, in ea ratione, qua cœnam dominicam celebrabant, poterat aliquis simul & panem hunc edere & calicem Domini bibere, & tamen seorsum panem hunc indigne edere, *vel* calicem hunc indigne bibere, Domini recordatione in alteram utram duntaxat partem violata. v. 21. Quodsi quis jam tum in illa confusione apud Corinthios panem sine calice, *vel* calicem sine pane sumsit, ob id ipsum indigne sumsit, & reus est factus corporis & sanguinis Domini.

¶ ἀναξίως, *indigne*) Id faciunt, non modo qui plane pœnitentia & fide carent, sed qui se non probant. Alia est indignitas edentis, alia esus. *Quidam sane dicunt, quia non indignum, sed indigne accipientem revocet a sancto. Si ergo etiam dignus indigne accedens retrahitur, quanto magis indignus, qui non potest*

potest accipere digne? Pelagius inter opera Hieronymi.

28 *δοκιμαζέτω, probato*) dijudicando se ipsum, dijudicando corpus Domini. v. 29. 31.

¶ *ἄνθρωπος, homo*) quilibet, c. IV. 1. &, per se, indignus.

¶ *οὕτως*) *sic* demum.

¶ *ἐκ τοῦ*) Præpositio exprimit circumspectum animum: at τὸν ἄρτον, τὸ ποτήριον, facit sermonem indiscretos exprimentem. v. præc.

29 *κρίμα*) *judicium* aliquod, morbum, mortemve corporis. v. seq. ut, qui Domini corpus non discernunt, suo corpore luant. Non dicit, τὸ κατάκριμα, *condemnationem.*

¶ *μὴ διακρίνων, non dijudicans*) Conf. Hebr. X. 29.

¶ *τὸ σῶμα, corpus*) subaudi, *& sanguinem.*

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Antonomasia, i. e. *Iesu.* Ecclesia non dicitur *corpus Iesu*, aut *corpus Domini*; sed *corpus Christi.* hic igitur de *proprio corpore Domini Iesu* agitur.

30 *διὰ τοῦτο, propter hoc*) Causam hanc Corinthii non observarant: observari autem hodienum convenit.

¶ *ἀσθενεῖς καὶ ἄρρωστοι, infirmi & invalidi*) morbis minoribus & gravioribus. conf. Ap. II. 22.

¶ *κοιμῶνται, obdormiunt*) Verbum μέσον, præscindens a statu post mortem. 2 Petr. III. 4. Hic tamen non denotat mortem diram.

31 *διεκρίνομεν, dijudicaremus*) ante factum.

¶ *ἐκρινόμεθα, judicaremur*) post factum Concinne ponitur verbum simplex & composita: neque statim additur, *a Domino*: sed Paulus deinde aperit, *a Domino castigamur.* Ap. III. 19.

¶ *σὺν τῷ κόσμῳ, cum mundo*) Mundo igitur certa est *condemnatio*, experti *castigationis.*

33 *ὥστε, itaque*) Reprehensionem vitii bene sequitur remedium & consilium, quo simplicius, eo melius.

¶ *ἀδελφοί μου, fratres mei*) Appellatio hæc convenit conclusioni.

34 *πεινᾷ, esurit*) quo minus exspectet. Occupatio.

¶ *λοιπὰ, reliqua*) de S. Cœna. nam mox in hac epistola item *disponit* de spiritualibus.

CAP. XII.

1 Περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν, *de spiritualibus autem*) Neutrum. c. XIV. 1. Mirere, in aliis epistolis non agi etiam de charismatis, quibus tamen non carebant aliæ ecclesiæ. c. XIV. 36. Gal. III. 5. 1 Thess. I. 5. II. 13. Charismatum in ecclesiis Græcis abundantia potenter refutavit literatam Græcorum, sed inanem, curiositatem. Occasionem Paulo ad Corinthios dedit abusus eorum: vestigiumque hoc sapientiæ divinæ est, quod singuli libri Scripturæ sacræ etiam N. T. proprias quasi m habent tractationes. Corinthii abundabant donis *spiritualibus*: ac tamen habuit Paulus, quod ad eos scriberet, cum de ceteris, tum de hoc ipso capite, idque sine mora. coll. c. XI fin. Describitur autem I unitas corporis. v. 1-27. II varietas membrorum & functionum, v. 27-30. III fundamentum recte exercendi charismata, v. 31. & cap. seq. toto, per amorem. IV comparatio charismatum inter se. c. XIV.

¶ *οὐ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, nolo vos ignorare*) Hoc per synonymiam, quasi post parenthesin, iteratur versu 3.

¶ *ἀγνοεῖν, ignorare*) c. XIV. 38.

2 οἴδατε, *scitis*) Affine verbo *meministis*, quod exstat Eph.II.11.

¶ οἴδατε, ὅτι, ὅτε ἔθνη ἦτε, πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι) Expeditam hæc habebunt analysin, si modo nervum hunc tenueris, ὅτι ἤγεσθε, *vos ductos esse:* ut τὸ ἤγεσθε non sit syncategorema, sed ipsum prædicatum. conf. Eph. II.12, ubi ethnici & ethnicismus item distinguuntur in enunciatione. Namque pro ὅτι sive ὡς etiam conjunctim dicitur ὡς ὅτι, Germ. *wie daß*, & ὅτι ὡς· idque interjecta alia vocula, ut apud Xiphilinum in Epitome Dionis, λεχθὲν αὐτῷ, ὅτι ἄρα ὡς ἀλέξανδρος ἐλθὼν αὐτὸν διαδέξεται· vel etiam parenthesi longiore, ut apud Xenophontem: ἐνταῦθα γνόντες οἱ μαντινεῖς ὡς, εἰ μὴ ἀποκρέσονται αὐτὰς, ὅτι κτλ. itaque *quod* Græce geminatur, uti *an* in Hebræo, Gen. XVII. 17, subaudito *inquam*. Porro ἂν cohæret cum verbo ἤγεσθε· ut apud eundem Xenophontem, καιρὸς δὲ γράψαι ὡς ἂν ὀρθότατα ἑκατέρῳ χρῷτο. ubi Devarius (qui utrumque hoc Xenophonteum nobis commodavit) ἂν δυνητικῶς in constructionis distributione verbo χρῷτο adjungi docet. itaque summa sententiæ manebit, si totum ὡς ἂν in construendo seponas, uti 2 Cor.X.9, ubi notat *quasi*, quo pacto etiam hîc accipi posset. neque enim ἂν facile cum indicativo, qualis est ἤγεσθε, construitur. Iam in ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, passivum cum medio, simplex cum composito constructum: *ducebamini & abducebamini*; ductui cuilibet vos permittebatis. Huc redit fere Scholion Chrysostomi, a recentioribus sine causa reprehensum: οἴδατε, ὅτε ἕλληνες ἦτε, πῶς ἀπήγεσθε, ἑλκόμενοι τότε. Adde Castellionem. ἄφωνα, *muta*, epitheton aptum, coll. v. 3. *cæci* ad *mutos* ibatis, muti ad cæcos.

3 διὸ, *quapropter*) Infert thesin hanc, *spiritualia* esse apud Christianos omnes & solos, i. e. eos, qui Iesum gloria afficiunt: & fidem in Iesum probari per illa. nam idola nil *spirituale* donant. destructa gentium superstitione, non item opus est donis miraculosis. Vicissim, qui Iesum gloria afficit, Spiritum Dei habet: qui gloria non afficit, spiritum Dei non habet. 1 Ioh.IV.1 s. Paulus præbet criterium veri contra gentes; Iohannes, contra falsos prophetas.

¶ γνωρίζω ὑμῖν, *notum facio vobis*) Incognitæ Corinthiis antea fuerant ejusmodi operationes divinæ.

¶ ἐν πνεύματι θεοῦ, *in Spiritu Dei*) Mox, *in Spiritu sancto*. Deitas & Sanctitas, synonyma, præsertim ubi sermo est de S. Trinitate.

¶ λαλῶν, *loquens*) Hoc latissime patet. nam etiam ii, qui sanationes & virtutes operantur, verbis uti solent. Antitheton ad *muta* idola.

¶ λέγει ἀνάθεμα, *dicit anathema*) ut faciebant gentes, sed magis Iudæi. Estque ταπείνωσις· *Non dicit anathema*, i. e. maxime *benedicit*. Opposita, *anathema* & *Dominum*.

¶ εἰπεῖν, *dicere*) πνευματικῶς, *modo spirituali*.

4 διαιρέσεις, *divisiones*) Hoc vocabulo LXX Hebraicum מחלקת exprimunt, de sacerdotum ordinibus. Conf. *dividens*, v.11.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton inter unum fontem & flumina multa.

¶ χαρισμάτων, *donorum*) Quæ v. 1 dixerat *spiritualia*, nunc, post mentionem Iesu, appellat *dona*.

¶ πνεῦμα, *Spiritus*) Hoc versu agitur de Spiritu S. v. 5, de Christo: v. 6, de Deo Patre: & his nominibus congruit appellatio charismatum, ministeriorum, ope-

operationum. De Spiritu, tractatur v. 7 seqq. de Domino v. 12 seqq. de Deo, v. 28 seqq.

5 *διακονιων, ministeriorum*) v. 28.

¶ *ὁ δὲ αὐτὸς κύριος, idem vero Dominus*) Filius Dei, quem Spiritus sanctus glorificat per diaconos illos.

6 *ἐνεργημάτων, operationum*) v. 10.

¶ *ὁ δὲ αὐτος ἐστι θεος, idem vero est Deus*) *Deus*, operante Spiritu ejus. v. 11.

¶ *τὰ πάντα, omnia*) Aliquanto latius spectatur operatio Dei, quam munera Christi & charismata Spiritûs.

¶ *ἐν πᾶσιν, in omnibus*) Masculinum, coll. *unicuique*, v. seq.

7 *φανέρωσις, manifestatio*) varia, per quam Spiritus sese *manifestat*, per se absconditus.

¶ *πρὸς τὸ συμφέρον, ad id quod conducit*) Id tractatur v. 12 s.

8-10 *ᾧ· ἑτέρῳ· ἑτέρῳ· huic: alteri: alteri*) Genera tria, coll. c. XIII. 8. & inter hæc species multas *τὸ ἄλλῳ alii* denotat, singulas sub genere suo. sic etiam c. XV. 39. 40. 41. *ἄλλος* distinguit species, *ἕτερος* genera. Vicissim *ἄλλος* ad genera distinguenda adhibetur, *ἕτερος* ad species: Hebr. XI. 35.

¶ *διά, per*) Mox *κατὰ*, *secundum*: *ἐν*, *in*. singula convenienter adhibita.

¶ *λόγος, sermo*) Sermone exeruntur in ecclesia & sapientia & cognitio.

¶ *σοφίας - γνώσεως, sapientiæ - cognitionis*) *Cognitionem* Paulus, præsertim ad Corinthios, varie nominat, vel per se, 2 Cor. VI. 6. vel cum rebus affinibus: *sermone & cognitione*, 1 Cor. I. 5. coll. 2 Cor. XI. 6. *fide & sermone & cognitione & omni studio*, 2 Cor. VIII. 7. *prophetiam* (de mysteriis) *& cognitionem*, adjunctis *linguis*, 1 Cor. XIII. 2. 8. *aut in revelatione, aut in cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina*, c. XIV. 6. *sapientiæ & cognitionis*, h. l. Col. II. 3. Eph. I. 17. III. 19. Loquitur ut de rebus, quæ Corinthiis sint quotidianæ: hodie de ipsarum vocum vi & differentia ambigimus. Illud certum, quod, ubi Deo adscribuntur, in solis objectis differunt: vid. Rom. XI. 33 not. ubi fidelibus tribuuntur, *Sapientia* magis in longum, latum, profundum & altum penetrat, quam *Cognitio*. *Cognitio* est quasi visus; *sapientia*, visus cum sapore. *Cognitio*, rerum agendarum; *sapientia*, rerum æternarum. quare etiam sapientia non dicitur abroganda, c. XIII. 8. & cognitio est frequentior: uti de Corinthiis non tam illam, quam hanc prædicat Paulus. c. VIII. 1. II. 6. *prophetia* est prophetarum; *sapientia*, sapientum; reliqua *cognitio*, scribarum. Matth. XXIII. 34. Luc. XI. 52.

¶ *τὸ αὐτὸ*) *eundem*, per quem datur *sermo sapientiæ*.

9 *πίστις, fides*) *Fides* hic non dicitur ea, quæ omnibus sanctis est communis, sed charisma singulare, idque distinctum a quatuor speciebus illis, quæ mox sequuntur, & tamen cum iis magis, quam cum primo illo & tertio charismatum genere, v. 8 & v. 10 fine, conjunctum. Est ergo *Fides* hæc ardentissima & præsentissima apprehensio Dei, in Ipsius potissimum voluntate, ad effectus vel in naturæ vel in gratiæ regno singulariter conspicuos. idcirco conjungitur cum *operatione virtutum*, c. XIII. 2. (cujus potissima, quia proximo utilissima, species, *sanationes*:) & cum *prophetia* (cui affines *dijudicationes spirituum*, c. XIV. 37.) Rom. XII. 6. Atque ex hac, quam modo vidimus, descriptione patet, quomodo fides communis sive salvifica, & miraculosa, quæ charisma est peculiare, vel conveniant vel differant; quomodo altera sine altera, utravis autem sine amore esse possit vel non possit.

sit. Omnipotentem Dei voluntatem apprehendere in Christo possunt etiam homines justitiæ & amoris expertes: Matth. VII.22. Voluntatem autem Dei in Christo nobis reconciliatam nonnisi sancti homines. Et in his fides non alia est miraculosa, alia salvifica; sed una eademque: eaque actu primo semper habet vim miraculosam, ipsa enim tota est supernaturale quiddam, Eph.I.19. tametsi non semper eo gradu, eave occasione, ut sese exserat. vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. § 416.

¶ χαρίσματα ἰαμάτων, *dona sanationum*) *Non tantum intelliguntur miraculosæ sanationes, Act. V.25. XIX.12. XXVIII.8. sed etiam gratiosa benedictio curationis ægrotorum per naturalia remedia: sicut negari non potest, medicorum alios aliis esse feliciores, quod non tantum peritiæ ipsorum, sed inprimis gratiæ divinæ tribuendum.* E. Schmidius. Potest hoc etiam ad reliqua applicari charismata. quippe ut rex Iudæ, amissis clypeis aureis, æneos substituit: sic postquam ecclesia a puris charismatis descivit, Gratia tamen sub humanis studiis & subsidiis sese occultius præbet, idque eo locupletius, quo plus ei loci datur.

10 προφητεία, *prophetia*) vid. ad Rom. l.c.

¶ διακρίσεις πνευμάτων, *discretiones spirituum*) ut possit aliis demonstrare, qualem quisque propheta spiritum habeat. c. XIV. 29.

¶ γένη γλωσσῶν - ἑρμηνεία, *genera linguarum - interpretatio*) v. 30. c. XIV. 5. 13. 26 s.

11 καθὼς, *sicut*) v. 18.

¶ βούλεται, *vult*) *Spiritus.* sic, *sicut voluit Deus.* v. 18. Singulis dat singula, vel aliqua, varia mensura.

12 οὕτω καὶ ὁ χριστὸς, *sic etiam Christus*) *Totus Christus caput & corpus est. caput unigenitus Dei Filius, & corpus ejus ecclesia.* Augustinus. Congruit Ps. XVIII. 51, *Uncto suo, Davidi & semini ejus.* sic enim postulat accentus.

13 ἐν ἑνὶ πνεύματι, *in uno Spiritu*) Spiritus S. est in baptismo.

¶ εἰς ἓν σῶμα, *in unum corpus*) ut simus unum corpus, uno quippe Spiritu animatum.

¶ εἴτε ἰουδαῖοι εἴτε ἕλληνες, *sive Iudæi sive Græci*) qui maxime diversa fuerant *corpora*, naturâ.

¶ εἴτε δοῦλοι εἴτε ἐλεύθεροι, *sive servi sive liberi*) qui maxime diversa fuerant *corpora*, instituto.

¶ πάντες ἓν πνεῦμα) *omnes uno Spiritu* potati sumus. Ioh. VII. 37 ss. Hinc quoque corporis infertur unitas.

14 καὶ γὰρ, *etenim*) Hæc protasis de corpore pertingit ad v. 26. & ita instruitur, ut apodosis v. 27 summatim addatur.

15 ἐὰν, *si*) Ignobiliora membra neque a se ipsis abjici debent, v. 15 s. neque a nobilioribus negligi possunt. v. 21 s.

¶ ποὺς, *pes*) Eleganter pes de manu, auris de oculo loquens inducitur, pars de parte quam simillima. sic enim in hominibus se quisque cum iis, quibus quam simillima dona habet, potius quam cum longe superioribus aut longe inferioribus comparare solet. Thomas Aquinas: *per membra deservientia motui designantur homines dediti vitæ activæ: per membra deservientia virtuti apprehensivæ designantur, qui student vitæ contemplativæ.* itaque *pedes* statuit esse subditos; *manus*, prælatos: *oculos*, doctores; *aures*, discipulos.

¶ οὐκ εἰμὶ ἐκ, *non sum ex*) Subaudi *propter hoc*, ex commate sequenti.

15, 16 οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος.) Μὴ interrogans negat quidem v. 29, μὴ πάντες ἀπόστολοι; sed οὐκ affirmat. c. XIV. 23.

23, οὐκ ἔςῦσιν; Itaque interrogatio, qua nonnulli legunt, οὐ παρὰ τῦτο οὐκ ἔςιν ἐκ τȣ̃ σώματος; ſenſum pervertit. Duplicem, non ſimplicem, negandi vim οὐ παρὰ τῦτο οὐκ obtinet, uti Act. IV. 20, οὐ δυνάμεθα μὴ λαλεῖν. 2 Theſſ. III. 9, οὐχ ὅτι οὐκ ἔχομεν ἐξȣσίαν. Si pes dixerit, *Quia non ſum manus, non ſum ex corpore*: huic ejus ſermoni benigne contradicitur, *non propterea non es ex corpore*, non idcirco deſinis eſſe ex corpore. Simillima phraſis Theophili Antiocheni: οὐ παρὰ τὸ μὴ βλέπειν τῦς τυφλῦς, ἤδη καὶ οὐκ ἔςι τὸ φῶς τȣ̃ ἡλίȣ φαῖνον. lib. I ad Autol. c. 3. quo item loco παρὰ notat *propter*, uti Deut. XXIII. 4. [Origenes: οὐ διὰ τῦτο οὐ μοιχεύȣσιν. c. Celſ. p. 385. Chryſoſtomus: οὐ γὰρ δήπȣ ἐν τοῖς δυςχερέσι κοινωνῦντες, ἐν τοῖς χρηςοτέροις οὐ κοινωνήσετε. ad 2 Cor. I. 7.

16 τὸ οὖς, *auris*) pars minus nobilis.

¶ ὀφθαλμὸς, *oculus*) pars nobiliſſima, & maxime ἡγεμονική. conf. Num. X. 31. Viſus præſtat auditui. v. 17. 21.

17 εἰ ὅλον ἀκοὴ, *ſi totum auris*) Non dicitur, *&* *ſi*. nam ſubauditur in fine verſus τὸ *&c.* vel, *ſi totum olfactus, ubi guſtus & tactus?*

18 καθὼς ἠθέλησεν, *ſicut voluit*) Non debemus ultra voluntatem Dei alias rerum cauſas requirere altiores: *infra* eam voluntatem philoſophari fas eſt; de mundo optimo, ut apoſtolus hoc loco de corpore humano optimo.

20 ἓν δὲ σῶμα, *unum vero corpus*) Ex hac unitate ſequitur mutua membrorum indigentia.

21 χρείαν, *opus*) Huc ref. *neceſſaria*. v. 22.

¶ ἡ κεφαλὴ, *caput*) pars ſumma.

22 ἀσθενέςερα, *infirmiora*) manus, ad oculum collata.

23 ἀτιμότερα, *ignobiliora*) ut pedes. Comparativus molliens: *ignobilia*, gravius erat. Ea autem ſic vocat, quæ veſtibus teguntur.

¶ ἀσχήμονα, *inhoneſta*) quæ egent cultu.

¶ τιμὴν - περιτίθεμεν) Sic LXX, Eſth. I. 20: περιθήσȣσι τιμήν. item Prov. XII. 9.

¶ ἔχει, *habent*) a curatura, quæ ab aliis membris præſtatur.

24 οὐ χρείαν ἔχει, *non opus habent*) Quid igitur opus, planas genas muſcis (*mouches*) diſtinguere?

¶ συνεκέρασε) *contemperavit.*

¶ τιμὴν, *honorem*) Conf. v. 23. init.

25 ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι, *pro ſe invicem curent*) Id explicatur verſu ſeq. Plurale μεριμνῶσι curam omnium membrorum expreſſius notat, quam ſi Attice diceretur μεριμνᾷ.

26 συγχαίρει) *gratulantur*. Et hoc, & *compatiuntur*, non ſolum affectum, ſed etiam effectum denotat.

27 ἐκ μέρȣς, *ex parte*) Hoc addit, quia non ſoli Corinthii erant corpus Chriſti & membra. c. XIV. 36. Etiam Roma ſatis habere debebat, ſi ſit *ex parte.*

28 ἐν, *in*) Sic, ἐν, *in*, v. 18. cum eodem verbo *poſuit.*

¶ πρῶτον, *primum*) Apoſtoli, non Petrus ſeorſum, in primo gradu ſunt; ceteri eos ſequuntur, natura officii, tempore, dignitate, utilitate.

¶ προφήτας, *prophetas*) Act. XIII. 1.

¶ τρίτον διδασκάλȣς, *tertio doctores*) *Doctores* eminentem locum habent, præ iis ipſis, qui *miracula* edunt. Sub prophetis & doctoribus continentur etiam evangeliſtæ, & paſtores, coll. Eph. IV. 11.

¶ ἔπειτα, *deinde*) Cetera genera non diſtinguuntur numeris.

 ¶ δυνα-

¶ δυνάμεις, *potestates*) Abstractum pro concreto, etiam in sequentibus.

¶ ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις, *opitulationes, gubernationes*) *Gubernationes* gerunt, qui clavum in ecclesia tenent; *opitulationes*, qui, cum gubernatores non sint, tamen virtute quadam vel facultate pollent, qua fulciantur alii. conf. c. XIII. 3. Hæc duo non reassumuntur versu 30. Principes ut ipsi christianam fidem admiserunt, *opitulationum* & *gubernationum* sibi partes vindicarunt: initio autem ii, qui auctoritate, prudentia, opibus in ecclesia præstabant, eam sublevabant & gubernabant. *Gubernatio* circa externa versatur: ideo Spiritus eam inferiore loco recenset.

¶ ἑρμηνεῖαι γλωσσῶν, *interpretationes linguarum*) Non videtur esse glossema ex v. 10. nam ibi est ἑρμηνεία γλωσσῶν, singulari numero: & repetitur versu 30. Asyndeton tantundem valet, quantum clausula illa, *& cetera*.

29 *μὴ πάντες*) *omnes ne?* i. e. non plurimi.

¶ δυνάμεις, *potestates*) sc. *sunt?* nam si Paulus *habent* huc referret, hîc exprimeret.

31 ζηλοῦτε, *æmulamini*) Spiritus dat, ut vult: v. 11. sed fideles tamen libere aliud præ alio possunt sequi & exercere. c. XIV. 26. Deus operatur suaviter, non cogit.

¶ τὰ κρείττονα, *meliora*) ut quodque amori opportunius est. Theologia comparativa. c. XIV. 5. 19.

¶ ἔτι, *quin etiam*. Luc. XIV. 26. Non solum hortor, sed etiam methodum & viam sive rationem ostendo.

¶ καθ' ὑπερβολὴν) Hoc nomini substantivo vim superlativi conciliat (Rom. VII. 13.) quasi dicat, *viam maxime valem*.

¶ ὁδὸν, *viam*) Non addit articulum; suspensos nonnihil tenens Corinthios, dum viam explanat. דרך *via* amoris.

¶ δείκνυμι, *ostendo*) Præsens. Iam ardet Paulus & fertur in amorem. Hac ostensione facta, redit ad charismata, ut verbum *æmulamini* iteratum docet. v. 31. c. XIV. 1.

CAP. XIII.

1 Ἐὰν, *si*) Omnia charismata, pro amore ejusque norma, debent æstimari, exerceri, sublimari. Tractationi de charismatis interponit tractationem efficaciorem de amore. Sic in Disputationibus semper revertendum ad ea, quæ majorem dant gratiam.

¶ τ͂) omnibus.

¶ γλώσσαις, *linguis*) Gradatio: *linguis: prophetiam, fidem: distribuero*.

¶ λαλῶ, *loquar*) Tenor amoris facit, ut, quum modo dixerit, *vobis*; nunc tamen in prima persona singulari loquatur.

¶ καὶ τ͂ ἀγγέλων, *& angelorum*) Angeli præstant hominibus; & lingua vel linguæ illorum, linguis horum. Linguis autem utuntur ad homines certe. Luc. I & II.

¶ ἀγάπην, *amorem*) quo proximi salus quæritur.

¶ μὴ ἔχω, *non habeam*) in ipso usu charismatum & in reliqua vita. Sane prophetiam aliaque dona habent multi, charitatis, ejusque fructuum, v. 4 s. expertes. Matth. VII. 22. quæ non tam ipsorum, quam aliorum respectu *charismata* dicuntur.

¶ γέγονα) *factus sim*, per defectum amoris.

¶ χαλκὸς, *æs*) *Æs*, v. gr. æreus numus, minus artis habet, quam v. gr. *cymbalum*, v. gr. argenteum. Cum illo conferri possit, qui sine amore loquatur hominum linguis; cum hoc, qui angelorum.

¶ ἠχῶν

¶ ἠχῶν-ἀλαλάζον, *tinniens - jubilans*) ſono qualicunque, lugubri aut læto; ſine vita & ſenſu. Oratio variat: *nihil ſum*; *nil proficio*. v. 2. 3. Sine amore, linguæ ſunt *ſonus merus*: prophetia, cognitio, fides, *non eſt*, *quod eſt*: Matth. VII. 22. 1 ſ. 1 Cor. VIII. 1 ſ. Iac. II. 14. 8. impenſa omnis, *ſine mercede eſt*. quamlibet talis homo ſibi placeat: ſe aliquid eſſe putet: magnum præmium ſibi polliceatur. Cum amore, ſubaudiuntur bona iſtis defectibus oppoſita.

2 μυστήρια, *myſteria*) Rom. XI. 25 not. Non addit *ſapientiam*, quæ nulla eſt ſine *amore*.

¶ καὶ πᾶσαν τ̀ γνῶσιν, *& omnem cognitionem*) Conſtr. cum εἰδῶ *noverim*.

¶ πίστιν, *fidem*) c. XII. 9 not.

3 καὶ ἐαν, *& ſi*) Id ſummum eſt, quod facere poſſunt *opitulationes*, *gubernationes*. c. XII. 28.

¶ ψωμίσω, *diſtribuero*) Summo loco ponit ea, quæ ſunt humanæ voluntatis, & cum amore quam conjunctiſſima videntur, ad agendum & ad patiendum. qui *opes* & *corpus* tradit, valde amat, 2 Cor. XII. 15. ſed qui ſine *amore* tradit, *animam* ſibi retinet. nam animæ facultas eſt amor. ideo in apodoſi de *utilitate* loquitur. ψωμίζειν vid. Rom. XII. 20.

¶ παραδῶ, *tradidero*) pro aliis.

¶ ἵνα, *uſque eo ut* urar. Dan. III. 28, παρέδωκαν τὰ σώματα αὐτῶν εἰς πῦρ.

4 ἡ ἀγάπη, *amor*) Naturam amoris deſcribit. non dicit, amor loquitur linguis, habet prophetiam, dat pauperibus; ſed, eſt longanimis. Eſtque metonymia, pro homine amorem habente. Eos autem potiſſimum amoris fructus nominat Paulus, qui in exercendis chariſmatis neceſſarii ſunt, quos a Corinthiis requirit, & ſine quibus prophetiæ eſſe, ſed non prodeſſe poſſunt. Characterem amoris, quem Paulus Corinthiis, & Characterem ſapientiæ, quem Iacobus item iis, ad quos ſcripſit, c. III. 17, attemperavit, utiliter inter ſe conferas, adhibito loco 1 Cor. VIII. 1 ſ.

¶ μακροθυμεῖ, *longanimis eſt*) Amoris laudes duodecim per tres claſſes enumerantur v. 4-7. prima bimembris eſt: *longanimis eſt, benigna eſt*: *non æmulatur*. Idem ſyntheton & antitheton, Gal. V. 22. 20. *Longanimis* eſt in malo ab aliis profecto; *benigna*, in bono ad alios propagando: contra, non dolet alieno bono, nec gaudet alieno malo. Etiam aſyndeton eſt in *benigna eſt*.

4, 5 οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται· οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς· *non agit procaciter*, *non inflatur*: *non agit indecore*, *non quærit ſua*) Secunda claſſis, quatuor membrorum. in primo & ſecundo tolluntur duo exceſſus, plerunque conjuncti; in tertio & quarto tolluntur duo defectus item conjuncti. & primo reſpondet tertium, nam utrumque pertinet ad ſtudium probandi ſe aliis; ſecundo opponitur quartum, nam utrumque pertinet ad cavendum ſtudium partium. οὐ περπερεύεται, *non agit inſolenter*, cum faſtu & oſtentatione: rurſum, οὐκ ἀσχημονεῖ, *non eſt inconditus*, impolitus, rudis. vide quæ de verbo περπερεύομαι notavi ad *Gregorii* Paneg. p. 141 ſeqq. ὀ φυσιοῦται, *non inflatur*, nimiis in alium ſtudiis. conf. c. IV. 6. rurſum, ὀ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, *non ſtudet ſibi*, nec ſibi ab aliis ſtuderi poſtulat. Non diſſimili modo, bis duo membra ponuntur verſu 7. & præſertim c. XIV. 6.

5 ſ. ὀ παροξύνεται - πάντα ὑπομένει, *non irritatur - omnia ſuſtinet*) Tertia claſſis, ſex membrorum: quorum tertium & quartum, atque adeo ſecundum & quintum, primum & ſextum, inter ſe reſpondent. Eſt enim χιασμὸς, isque retrogradus,

gradus, valde congruens climaci geminæ per gradus negativos & affirmativos. Atque horum omnium objectum personale est proximus; reale, præteritum, *amor non irritatur: omnia tegit, omnia credit*: futurum, *non cogitat malum: omnia sperat, omnia suffert*: præsens, *non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati.* sed membris ita trajectis concinnitas ordinis Paulini eo magis perspicitur; ad quem nunc revertimur.

¶ *οὐ παροξύνεται, non irritatur*) etiamsi studio ardet gloriæ divinæ, tamen non exacerbatur. conf. Act. XV. 39.

¶ *οὐ λογίζεται τὸ κακὸν*) *non cogitat malum* alteri pro malo ejus pristino posthac inferendum. Sic LXX pro חשב רעה sæpe.

6 *ἀδικία - ἀληθεία, iniquitate - veritati*) De hoc antitheto vid. Rom. II. 8 not.

¶ *συγχαίρει, congaudet*) gratulatur, cum lætitia. Veritas omnis *gaudium* alit.

7 *πάντα, omnia*) Quater, *omnia*; videlicet, quæ tegenda vel credenda; quæ speranda & sufferenda sunt. Quatuor hi gradus pulcre se invicem sequuntur.

¶ *στέγει*) *tegit*, dissimulat, penes se & penes alios. *στέγομεν, tegimus*, c. IX. 12 not.

¶ *πιστεύει, credit*) ut tegit *mala* proximi, quæ apparent: sic credit *bona*, quæ non apparent.

¶ *ἐλπίζει, sperat*) Causam *spei* vide Rom. XIV. 4, *σταθήσεται. sperat* item *bona* in posterum, & suffert *mala*.

¶ *ὑπομένει, suffert*) dum spes aliquando nascatur. 2 Tim. II. 25. Sic laudes amoris quendam quasi orbem efficiunt, in quo extrema & prima sibi invicem respondent. *longanimis est, benignus est: omnia sperat, omnia suffert.* Quartumque hunc gradum suaviter sequitur illud multo majus, *nunquam excidit.*

8 *οὐδέποτε ἐκπίπτει, nunquam excidit*) *non destruitur, non cessat.* semper locum suum obtinet: nunquam e statu suo movetur. conf. *ἐκπίπτοντες*, Marc. XIII. 25 not.

¶ *εἴτε δὲ προφητεῖαι, sive autem prophetiæ*) scil. *sunt.* sic c. XV. 11. *Prophetiæ*, in plurali, quia multifariæ.

¶ *καταργηθήσονται, destruentur*) Sic de prophetiis & cognitione: at de linguis, *παύσονται, desinent. Linguæ*, floridissimum quiddam, sed minime durabile: quæ in Pentecoste Act. II primum exstiterunt, sed in ecclesia primitiva non tam diu manserunt, quam cetera dona miraculosa. neque habent analogum quidquam in genere perfecto, ut prophetia & cognitio habent, cui cedere debeant: unde ad has præ linguis mox, cum de perfecto agit, respicit.

¶ *γλῶσσαι, linguæ*) Hæ medio loco ponuntur, quia sunt vehiculum prophetiarum & appendix: at prophetia & cognitio duo genera diversa constituunt. v. 9. 12.

9 *ἐκ μέρους, ex parte*) Non solum hoc dicit: hæc prophetia & hæc cognitio, quam nos habemus, imperfecta est; nam sic etiam dicendum esset, *ex parte amamus:* sed ipsius prophetiæ, excepto uno propheta Iesu Christo, & cognitionis, ea est natura, ut haberi debeat in iis, quæ sunt *ex parte*, quia utimur iis in hac vita imperfecta. De locutione conf. not. ad Rom. XV. 15, *audacius scripsi.*

10 *ἔλθῃ, venerit*) suo tempore; per gradus, non per saltum. In spiritualibus ætas imbecillior non debet cupidius affectare maturiora. Venit, quod perfectum est, in obitu, 2 Cor. V. 7. & in die novissimo.

¶ *τότε, tunc*) non prius. Itaque prophetia & cognitio nunquam plane exspirant in hac vita.

11 *ὅτε, quum*) Cum ætatibus hominis confertur profectus a gratia ad gloriam, singulos fideles & totam manens ecclesiam.

¶ *νήπιος, infans*) Humilitas Pauli. Homo

mo naturalis præ fastu non libenter recordatur infantiæ suæ: at anima adversis macerata vel primas ortus sui vias fatetur. Iob X. 10.

¶ ἐλάλουν, loquebar) Id refertur ad linguas.

¶ ἐφρόνουν, sentiebam) Id refertur ad prophetiam: est enim simplicius quiddam.

¶ ἐλογιζόμην, ratiocinabar) Id refertur ad cognitionem: est enim magis compositum.

¶ ὅτε δὲ, quum vero) Non dicit: *quum abolevi puerilia, factus sum vir.* Hiems non affert ver; sed ver pellit hiemem. sic est in anima & in ecclesia.

¶ κατήργηκα, abolevi) ultro, libenter, sine labore.

¶ τὰ τοῦ νηπίου, puerilia) sermonem, sensum, consilium infantile. Abstractum, τά. Homo non tollitur, sed vir fit.

12 βλέπομεν, videmus) Respondet apud LXX Hebraicis ראה & חזה 1 Sam. IX. 9. 1 Par. XXIX. 29, de *Prophetis.* Habetque hic locus synecdochen speciei nobilioris, pro toto genere: & cum verbo *videmus* subaudias, *& audimus.* nam prophetæ & vident & audiunt; & visionibus plerunque verba adjungi solita sunt. Evolvisse juverit *Gregorii* Paneg. & insignem, quem ad illum notavimus, Origenis locum, p. 104 s. 218 s. Quod autem visui est *speculum,* id auditui est *ænigma,* cui *lingua* inservit. Cum hoc loco multis de rebus conferas Num. XII. 8. Dicit autem *videmus,* in plurali: *cognosco,* in singulari. ac *videre* & *cognoscere* differunt in genere rerum spiritualium, ut sensus externus & internus in genere rerum naturalium. Nec toto hoc versu *Deum* nominat; sed loquitur de illo, ut erit *omnia in omnibus.*

¶ τότε, tunc) Magnum futurorum illorum gustum habebat Paulus. 2 Cor. XII. 2 s.

¶ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, *facie ad faciem*) פנים אל פנים facie nostra videbimus faciem Domini. Id plus, quam פה אל פה στόμα πρὸς στόμα. Visio, præstantissima fruendi ratio. Concinne posuit verbum βλέπομεν, utrique statui, sed diversa notione, aptum.

¶ γινώσκω· ἐπιγνώσομαι) Compositum multo plus significat, quam simplex: *nosco, pernoscam.* Atque ita Eustathius Homericum ἐπιόψομαι interpretatur, ἀκριβέστατα ἐπιτηρήσω· & ἐπίσκοπος, σκοπευτὴς ἀκριβής· rationemque addit, ὅτι ἡ ἐπὶ πρόθεσις καὶ ἀκρίβειάν τινα σημαίνει καὶ ἐπίτασιν ἐνεργείας.

¶ καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην, *sicut etiam cognitus sum*) Hoc respondet illi *ad faciem.*

13 νυνὶ δὲ μένει, *nunc vero manet*) Non est proprie sermo de duratione: nam in ea non conveniunt hæc tria; sed fides in *speciem,* spes in gaudium terminatur, 2 Cor. V. 7. Rom. VIII. 24. solus amor perstat. v. 8. sed de valore, in antitheto ad prophetiam &c. hoc sensu: omnibus rationibus subductis, hæc tria sunt necessaria & sufficientia; stent modo hæc tria. hæc sunt: hæc manent: nil amplius. Christianus potest esse sine prophetia &c. sed non sine fide, spe, amore. conf. de verbo μένω, *maneo,* Rom. IX. 11. 1 Cor. III. 14. 2 Cor. III. 11. Hebr. XIII. 1. Fides est in Deum; spes, pro nobis; amor, erga proximum. Fides proprie conjuncta est cum œconomia Patris: Spes, cum œconomia Filii: Amor, cum œconomia Spiritus sancti. Col. II. 12. I. 27. 8. Quæ ipsa etiam ordinis est ratio, quo hæc tria enumerantur. νυνὶ *nunc* facit ad epitasin.

¶ τρία, *tria*) duntaxat. Necessaria non sunt multa. Sæpe Paulus hæc tria respicit. Eph. I. 15. 18. Phil. I. 9 s. Col. I. 4 s. 22 not. 1 Thess. I. 3. V. 8. 2 Thess. I. 3 s. Tit. I. 1 s. Hebr. VI. 10 ss. Interdum fidem & amorem com-

commemorat; interdum fidem, totum Christianismum synecdochice denotans. 1 Theſſ. III. 6. 5. In malo ſunt, infidelitas, odium, deſperatio.

¶ ταῦτα, *hæc*) Hebr. הם i. e. *ſunt*, ſcil. majora prophetiis &c.

¶ μείζων) *major*, maximus, *horum*, trium. Amorem non ſolum anteponit prophetiæ, ſed etiam iis, quæ prophetiam excellunt. Amor proximo plus *prodeſt*, quam fides & ſpes per ſe. conf. *major*, c. XIV. 5. Ac Deus non dicitur *fides* aut *ſpes* abſolute, *amor* dicitur.

CAP. XIV.

1 Διώκετε, *ſectamini*) Id plus, quam ζηλοῦτε *æmulamini*, hîc, & v. 12. 39. c. XII. 31.

¶ μᾶλλον, *potius*) præ linguis. De *Cognitione* hîc non jam expreſſe agit Paulus: nam ea, reſpectu aliorum, cum *prophetia* coincidit. v. 6.

2 τῷ θεῷ) *Deo* ſoli, omnes linguas intelligenti.

¶ ἀκούει, *audit*) i. e. intelligit.

¶ πνεύματι, *ſpiritu*) v. 14.

¶ μυστήρια, *myſteria*) quæ alii potius mirentur, quam diſcant. Non additur articulus.

3 οἰκοδομὴν, *ædificationem*) Huic generi adduntur duæ ſpecies præcipuæ. παράκλησις, *exhortatio*, tollit tarditatem, παραμυθία, *conſolatio*, triſtitiam.

4 ἑαυτὸν, *ſeipſum*) ea, quæ lingua loquitur, intelligentem.

¶ ἐκκλησίαν, *eccleſiam*) totam congregationem.

5 γλώσσαις, *linguis*) Has inprimis colebant Corinthii: quos Paulus non refutat, ſed in ordinem redigit. v. 12.

¶ μείζων, *major*) utilior. v. 6.

¶ διερμηνεύει) διὰ eleganter exprimit interventum interpretis inter loquentem lingua & inter auditorem.

¶ ἡ ἐκκλησία, *eccleſia*) ædificationem *quærens*: congruit, *accipiat*.

6 ἢ ἐν ἀποκαλύψει, ἢ ἐν γνώσει, ἢ ἐν προφητείᾳ, ἢ ἐν διδαχῇ, *aut in revelatione, aut in cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina*) Quatuor genera prophetiæ late dictæ. duo priora pertinent ad illum ipſum, qui chariſmate gaudet: duo altera majorem ſimul propenſionem ad audientes afferunt. De differentia *prophetiæ* (quæ *revelationi* reſpondet) & *cognitionis* (cui *doctrina* reſpondet) vid. ad c. XII. 8. 10. & de tota re, infra, ad v. 26 ſeqq.

7 αὐλὸς - κιθάρα, *tibia - cithara*) Duo ſumma organorum genera: non ſolum tibia, quæ ſpiritu tibicinis quaſi animatur, ſed etiam cithara.

¶ τοῖς φθόγγοις, *ſonis*) Caſus ſextus, coll. *per*, v. 9.

¶ πῶς γνωσθήσεται, *quomodo cognoſcetur*) quomodo dignoſcetur tibia a tibia, cithara a cithara? alius aliusque unius inſtrumenti ſonus, ad alia & alia pertinens negotia.

8 γὰρ, *enim*) ſervit gradationi: nam inferiorem gradum comprobat ulterior.

¶ ἄδηλον, *incertam*) Vnius tubæ cantus alius ad alia vocat milites.

9 ὑμεῖς, *vos*) *animati*: coll. v. 7.

¶ διὰ, *per*) i. e. tum, quum lingua loquimini.

10 τοσαῦτα, εἰ τύχοι) εἰ τύχοι, Lat. *verbi gratia*, coll. c. XV. 37. facit, ut τοσαῦτα habeat vim certi numeri. Si homines unquam inire potuiſſent numerum vocum, Paulus eum voluerat ponere.

¶ οὐδὲν ἄφωνον, *nullum mutum*) Quodvis eorum ſuam habet *poteſtatem*, δύναμιν.

11 βάρ-

11 βάρβαρος, *barbarus*) vid. Act. XXVIII. 2 not.

12 πνευμάτων, *spirituum*) Plurale, uti v.32. c.XII.10. Vt unum est mare, & maria multa; sic spiritus unus, & spiritus multi. *tuba* una, edit sonos multos.

¶ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν, *ad ædificationem*) ut quam maxime ædificetur ecclesia.

13 προσευχέσθω) *oret*: & hoc faciet eo fructu & effectu, ut ad linguam accedat interpretatio. v. seqq.

14 τὸ πνεῦμά μου - ὁ δὲ νοῦς μου, *spiritus meus - mens vero mea*) πνεῦμα, *spiritus* est facultas animæ, quum ea Spiritus divini operationem suaviter *patitur*: at νοῦς, *mens*, est facultas animæ foras progredientis & cum proximo *agentis*. sic *mens*, v.19. πνεῦμα, penetrale τοῦ νοός. Eph. IV. 23. coll. Hebr. IV. 12. νοῦς autem a νέω, propter agitationem: conf. Alexand. Aphrod. l. 2. περὶ ψυχῆς, f.144 ed. Ald.

¶ ἄκαρπος, *sine fructu*) fructum habet, sed non affert. De hoc vocabulo vid. ad Matth. XIII. 22.

15 προσεύξομαι, *orabo*) voce. Prima persona singularis pro secunda plurali.

¶ ψαλῶ, *psallam*) cantu vel etiam organo.

16 ἐπεὶ) si id facias solo spiritu.

¶ εὐλογήσῃς, *benedixeris*) Nobilissima species orandi.

¶ ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου, *implens locum idiotæ*) Locutio hæc non est mera *idiotæ* paraphrasis, sed complectitur omnes, qui, quamlibet charismatis excellentes, duntaxat eam, qua quis loquebatur, linguam, juxta cum idiota non intelligebant. Eoque magis pudefacit Paulus eum, quem hoc loco refutat. Frequens Hebræis locutio, *implet locum patrum suorum*, i. e. majoribus se dignum præbet.

¶ πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμὴν, *quomodo dicet amen*) Sic jam tum solebant: nec solum idiotæ, sed cuncti auditores dicebant, subscribentes *ei*, *qui benedicebat*. Atque ita etiam ii, qui non poterant multa verba facere, aliorum verba adoptabant, & suæ mentis assensum declarabant.

¶ τί λέγεις, *quid dicas*) Non modo debet scire, te nil mali dixisse, sed etiam, quid boni dixeris.

18 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Gratiarum actionem & προθεραπείαν Paulus adhibet, laudabile quiddam de se dicturus.

¶ πάντων, *præ omnibus*) præ singulis, vel etiam universis.

¶ ὑμῶν, *vobis*) Sæpe ii, qui minus habent, plus sibi placent & insolentius faciunt.

19 πέντε λόγους) *quinque sententias*. Numerus definitus pro indefinito: bis millesima pars *myriadis*. conf. Lev. XXVI. 8.

20 ἀδελφοὶ, *fratres*) Vocativus initio positus suavem vim habet.

¶ τῇ κακίᾳ· ταῖς φρεσὶ) Opportune Ammonius: νοῦς μέν ἐστιν ἀποκρυφος λογισμός· φρένες δὲ, αἱ ΑΓΑΘΑΙ διάνοιαι. Neque κακία denotat *malitiam*, sed *vitium*, sive, quicquid virtuti opponitur.

¶ νηπιάζετε) *infantes estote*. νηπιάζω, formæ ἀκμάζω, πυῤῥάζω.

¶ τέλειοι, *perfecti*) adeoque verum cuique rei pretium statuentes ex usu ejus.

21 νόμῳ, *lege*) etiam prophetas complexa.

¶ ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χείλεσιν ἑτέροις) Es. XXVIII. 11. LXX, διὰ φαυλισμὸν χειλέων, διὰ γλώσσης ἑτέρας. ἑτερογλώσσοις, masculinum, vel neutrum. Paraphrasis: *Non audit Me populus iste, consueta lingua loquentem: loquar ergo eis per alias linguas, hostium eis immissorum; sed ne tum quidem mihi auscultabunt*. conf. Ier. V. 15. Quatenus

nus Deus linguis hostium loqui dicitur, ab illis ad donum linguarum procedit paritas rationis.

¶ οὐδ᾽ οὕτως εἰσακούσονταί μου) Es. XXVIII. 12. LXX, καὶ οὐκ ἠθέλησαν ἀκούειν.

22 εἰς σημεῖον) *in signum*, quo allecti *auscultare* debebant, sed οὐδ᾽ οὕτως *ne sic quidem* auscultant.

¶ εἰσιν) *exsistunt*. Accentus ad emphasin pertinet.

¶ ἡ δὲ προφητεία, *prophetia vero*) scil. *in signum est*, vel simpliciter, *est*. coll. c. VI. 13.

¶ τοῖς πιστεύουσιν, *credentibus*) Id sumendum in ampliatione: quatenus prophetia ex infidelibus credentes facit. lingua loquens infidelem sibi relinquit.

23 ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *tota in unum*) Id rarum, in tanta urbe.

¶ εἰσέλθωσι δὲ, *ingrediantur autem*) hospitum ritu, vel etiam ex curiositate.

¶ ἰδιῶται, *idiotæ*) qui qualemcunque fidei gradum habent, sed charismatis non florent. Sequitur, per gradationem, *aut infideles*; qui non tam facile ingrediebantur, nec tamen arcebantur. Hoc versu loquitur Paulus in plurali, versu sequente in singulari. Plures mali se malis sermonibus impediunt: singuli, facilius lucrifiunt.

¶ ὅτι μαίνεσθε, *vos insanire*) Non enim poterunt ardorem istum a furore discernere. hinc improbe loquentur. conf. Act. II. 13.

24 πάντες, *omnes*) *singulatim*. v. 31.

¶ εἰσέλθῃ, *ingrediatur*) Exemplum 1 Sam. XIX. 20 f.

¶ ἄπιστος, *infidelis*) Huc refertur, *redarguitur*. coll. Ioh. XVI. 9.

¶ ἰδιώτης, *idiota*) Huc refertur, *dijudicatur*. c. II. 15. *Elenchus* ille *infidelitatis*, & *dijudicatio* illa *idioticæ* ruditatis, fit ipsius prophetiæ vi, etiamsi hæc sine applicatione ad individua fiat. Atque hi sunt duo gradus; sequitur tertius, *occulta &c.*

24, 25 ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων, (καὶ οὕτω) τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερὰ γίνεται· καὶ οὕτω πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον, προσκυνήσει τῷ θεῷ, ἀπαγγέλλων ὅτι ὁ θεὸς ὄντως ἐν ὑμῖν ἐστι) Prius illud, καὶ οὕτω, alienum est. namque præsens verbi γίνεται, indicat, incisum hoc, τὰ κρυπτὰ - γίνεται, arctius cohærere cum præcedentibus, ubi sermo fluit in præsenti, quam cum sequentibus, quæ habent futurum προσκυνήσει.

¶ ὑπὸ πάντων, *ab omnibus*) partim loquentibus, partim assentientibus.

25 τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ, *occulta cordis ejus*) intima omnia cordis ethnici, talia nunquam experti, & sibi nunc primum innotescentis & de se confitentis.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) hospitis non credentis.

¶ φανερὰ γίνεται, *manifesta fiunt*) Dan. II. 30 fin.

¶ οὕτω) *sic* demum.

¶ πεσὼν, *cadens*) Publica declaratio eorum, qui virtutem verbi in se sentiunt & experiuntur, hodie nimis parce fieri solet.

¶ ἀπαγγέλλων, *pronuncians*) ultro, plane, diserte pronuncians, vel in ecclesia, vel etiam foris. conf. de hoc verbo, *Greg.* Paneg. § 123 cum Annot.

¶ ὅτι, *quod*) Conf. Dan. cap. cit. v. 46. 47. Argumentum pro veritate religionis, ex operationibus Dei in hominibus divinis, efficacissimum.

¶ ὄντως, *vere*) Confitebitur, vos non furere, sed Deum vere esse in vobis, & verum Deum esse, qui in vobis est.

26 ἕκαστος, *quilibet*) Fructuosior tum erat concio, quam hodie, ubi unus, quocunque

cunque est animo, tempus explere sermone debet.

¶ ψαλμὸν ἔχει) *psalmum habet*, habitu vel actu, vel paulo ante, vel jam modo. conf. v. 30. Dabantur eis a Spiritu cantica extemporalia. Habebant singuli *psalmum*, quo Deum laudarent; vel *doctrinam* proximo impertiendam; vel *linguam*, qua sibi loquerentur quisque. Verbum ἔχει, *habet*, iteratum, eleganter exprimit divisam donorum copiam.

¶ ἀποκάλυψιν, *revelationem*) qua Deus homini aliquid pandit: Gal. II. 2. *revelationem* propheticam. v. 30. 29.

¶ ἑρμηνείαν, *interpretationem*) qua homo homini *linguam* interpretetur.

¶ οἰκοδομὴν, *ædificationem*) Optima norma.

27 εἴτε, *sive*) Specialius explicat, quomodo omnia fieri possint ad ædificationem.

¶ τὶς, *aliquis*) Nunquam debuit unus tantummodo lingua loqui; sed si unus loquebatur, debebat unus alterve subsequi, ad vindicandam Spiritus opulentiam.

¶ τρεῖς, *tres*) *loquantur*.

¶ ἀνὰ μέρος) divisis temporibus, vel etiam locis.

28 ἐὰν δὲ μὴ ᾖ, *si vero non sit*) Interpretari poterat vel is ipse, qui lingua loquebatur, v. 13. vel alter.

¶ σιγάτω, *taceto*) *qui lingua loquitur*.

¶ ἑαυτῷ καὶ τῷ θεῷ, *sibi ipsi & Deo*) v. 4. 2.

¶ λαλείτω, *loquatur*) privatim.

29 προφῆται δὲ, *prophetæ vero*) Antitheton ad *lingua loquentes*. Prophetia stricte dicta opponitur *revelationi*: v. 6. prophetia latius dicta (perinde ut *revelatio*) opponitur *cognitioni*. ibid. iterum, *cognitionem* complectens, opponitur *linguis* v. 4.

¶ λαλείτωσαν, *loquantur*) subaudi, ἀναμέρος, *singulatim*. v. 27.

¶ οἱ ἄλλοι, *reliqui*) sc. prophetæ.

¶ διακρινέτωσαν, *dijudicent*) etiam sermone.

30 καθημένῳ) *dum sedet*, auscultans.

¶ ὁ πρῶτος, *primus*) qui antea loquebatur.

31 καθ' ἕνα, *singulatim*) ut semper singuli singulis concedant.

¶ πάντες, *omnes*) Notanda universalitas.

¶ πάντες μανθάνωσι, *omnes discant*) colloquendo, quærendo, dicendo, auscultando: *omnes*, prophetæ. Docendo discitur: loquendo, interrogando, discitur. v. 34. 35.

¶ παρακαλῶνται, *confirmentur*) Interdum magis excitat nos alterius sermo, interdum noster.

32 καὶ) *& quidem*. sic καὶ, 2 Cor. V. 15. 1 Ioh. III. 4.

¶ πνεύματα προφητῶν, *spiritus prophetarum*) Abstractum pro concreto: prophetæ, etiam dum aguntur.

¶ προφήταις, *prophetis*) Non dicit: *spiritibus prophetarum*.

¶ ὑποτάσσεται, *subjiciuntur*) non ut propheta veritatem suæ prophetiæ propter alterum neget aut abjiciat; 1 Reg. XIII. 17 seqq. nam verbum propheticum est supra prophetas: v. 37. sed ut ne se solum postulet audiri, verum aliis quoque audiendis, dum verba faciunt, det operam, & ex illis ea, quæ præ ipso accepere, discat. *subjectio*, silentis, discentis. v. 34 s. Omnis actus docendi involvit authentiam quandam. *subjiciuntur*, dicit; non modo *debent* subjici. Dei Spiritus hoc prophetas docet.

33 ὡς, *ut*) Simillima clausula partis proximæ, v. 36.

34 αἱ γυναῖκες, *mulieres*) Id scribit Paulus etiam 1 Tim. II. 11 s. & tamen inprimis

Corinthiis hoc ſcribi expediit. conf. not. ad c. XI. 16.

¶ ὑμῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις) *in concionibus veſtris*; præſentibus viris, qui loqui poſſunt.

¶ ἐπιτέτραπται) *commiſſum eſt.*

¶ ὑποτάσσεσθαι, *ſubjici*) ut ſuam voluntatem alienæ ſubmittant. Gen. III. 16. Ad virum eſt תשוקה applicatio mulieris, & quidem ut ad dominum ſuum.

¶ καὶ) *etiam.* conf. c. IX. 8 not.

35 μαθεῖν, *diſcere*) per ſermonem.

¶ θέλουσιν, *volunt*) Occupatio.

¶ ἰδίους) *ſuos* potius, quam alios.

¶ ἐπερωτάτωσαν, *interrogent*) Viris integrum erat in concione interrogare.

¶ ἐν ἐκκλησίᾳ) *in concione* vel civili vel ſacra.

¶ λαλεῖν, *loqui*) vel docendo vel rogando.

36 ἢ, ἢ, *an, an*) Vos, Corinthii, (vos item, Romani,) nec primi nec ſoli eſtis. Atqui etiam alibi ſilent mulieres.

37 προφήτης, *propheta*) Species: *ſpiritualis*, genus. Ille, præ hoc, eloquio præditus.

¶ ἐπιγινωσκέτω, *cognoſcat*) Non patitur Paulus demum quæri, an recte ſcribat.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Ieſu.

38 εἰ δέ τις ἀγνοεῖ, *ſin autem quis ignorat*) quo minus poſſit *cognoſcere.* ſi quis ignorat, inquit, vel ignorare ſe ſimulat. Argumentum validum apud Corinthios, *cognitionis* avidiſſimos.

¶ ἀγνοείτω, *ignoret*) q. d. Non poſſumus ob talem omnia projicere. Qui ſibi ita permittuntur, facilius reſipiſcunt, quam ſi invitos doceas.

39 ὥστε, *itaque*) Summa.

¶ ζηλοῦτε, *æmulamini*) Id plus, quam *non prohibete.*

40 εὐσχημόνως, *honeſte*) quod ad ſingulos attinet.

¶ κατὰ τάξιν, *ſecundum ordinem*) invicem.

CAP. XV.

1 Γνωρίζω, *notum facio*) Conſtr. cum τίνι *quo* v. 2. conf. Gal. I. 11. Paulus Corinthiis jam antea notum fecerat evangelium; ſed nunc certiores eos facit amplius, *quo modo* illud eis evangelizarit, qua ratione, quo fundamento, quibus argumentis. Antea fuerat *doctrina*, nunc fit *elenchus*, qui verſu 34 ἀγνωσίαν *ignorantiam* ſevere notat.

¶ τὸ εὐαγγέλιον, *evangelium*) de Chriſto, maxime de ejus reſurrectione. Grata appellatio, qua Corinthios allicit: & morata præfatio, qua eos quaſi ſuſpenſos tenet.

¶ παρελάβετε, *accepiſtis*) Præteritum.

¶ ἑστήκατε, *ſtetiſtis*) i. e. ſtatum nacti eſtis. Præſens, in ſenſu.

2 σώζεσθε, *ſalvamini*) Futurum, in ſenſu.

¶ εἰ κατέχετε, *ſi tenetis*) *Si* hîc ſignificat ſpem, ut patet ex eo, quod ſequitur, *niſi &c.*

3 ἐν πρώτοις, *in primis*) Quæ maximi momenti ſunt, *in primis* doceri debent. בראשונה LXX ἐν πρώτοις, i. e. *pridem.* 2 Sam. XX. 18. at, *primo*, Deut. XIII. 9. & ſic h. l.

¶ παρέλαβον, *accepi*) a Chriſto ipſo. Non ego finxi. conf. 2 Petr. I. 16.

¶ ὅτι, *quod*) Paulus dicit, ſe non ſolum reſurrectionem Chriſti, ſed etiam reſurrectionem mortuorum inde fluentem, *in primis* prædicaſſe fidei capitibus: quorum fidem ſuſceperint Corinthii, antequam *baptizarentur* in nomen Chriſti pro ipſis *crucifixi*, adeoque etiam mortui & reſuſcitati. c. I. 13. coll. Hebr. VI. 2.

¶ ὑπὲρ)

¶ ὑπερ) *pro.* Efficacissima locutio, *pro peccatis nostris.* Gal. I.4.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatis*) quibus *mortem* commeriti eramus. v. 17.

¶ γραφας, *scripturas*) *Multa* dicta exstant in Scriptura de morte Christi. Testimonium Scripturæ præmittit Paulus testimonio eorum, qui Dominum viderunt ex resurrectione.

4 ἐτάφη, *sepultus est*) Matth. XII. 40.

¶ ἐγήγερται, *excitatus est*) Eo opportunior est copia sermonis de resurrectione Christi, quia circa tempus paschale scripta est epistola. c. V. 7 not.

¶ κατὰ τὰς γραφας, *secundum scripturas*) quæ non impleri non potuere. Probat resurrectionem Christi primum a Scriptura, deinde a testimonio eorum, qui viderunt.

5 κηφᾷ, *Cephæ*) Luc. XXIV. 34.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Luc. XXIV. 36. Probabile est, Matthiam tum quoque interfuisse. ἕνδεκα *Photius* in Amphilochiis & alii.

6 ἔπειτα, *deinde*) progressione facta ad numerum majorem.

¶ ἐπάνω πεντακοσίοις, *plus quingentis*) Illustris apparitio.

¶ οἱ πλειους, *plures*) circiter 300. ob id ipsum tam diu in vita divinitus servati, ut essent testes. conf. Ios. XXIV. 31.

¶ μένουσιν, *manent*) in vita. Hos integrum erat percontari. Tales, Andronicus & Iunias fuisse censendi sunt. Rom. XVI. 7.

¶ καὶ, *etiam*) Hos testes allegare non minoris erat. Hac fide obierant.

¶ ἐκοιμήθησαν, *obdormiverunt*) ut resurrecturi.

7 πασιν, *omnibus*) Apostoli videntur hîc plures dici, quam illi duodecim. v. 5.

8 ἔσχατον δὲ πάντων) *ultimo omnium:* vel potius, *post omnes*, ut se excludat. Deut. XXXI. 27. 29. ἔσχατον τοῦ θανάτου μου, κ.τ.λ.

¶ ὡσπερεὶ τῷ ἐκτρώματι, *tanquam abortui*) LXX, ἔκτρωμα. Num. XII. 12. Articulus vim habet. Paulus se unum sic appellat: & hoc uno verbo se plus deprimit, quam ullis aliis modis. Vt abortus non est dignus humano nomine, sic apostolus negat se dignum apostoli appellatione. Metaphora inde, unde etiam *regeneratio* dicitur. 1 Petr. I. 3. εἰ in ὡσπερεὶ nonnihil mitigat: *ut si.*

¶ κἀμοὶ. *etiam mihi.*) Hoc eleganter ponitur in fine periodi.

9 ἐλάχιστος) Latine, *Paulus, minimus.*

¶ ὃς, *qui*) Incrementum habet oratio.

¶ ἐδίωξα, *persecutus sum*) Fideles etiam post resipiscentiam imputant sibi, quæ semel patrarunt.

10 χάριτι, *gratia*) solâ.

¶ ὅ εἰμι, *quod sum*) i. e. apostolus, qui Christum vidi.

¶ οὐ κενὴ, *non vacua*) Probat Paulus auctoritatem evangelii & testimonii sui ab effectu.

¶ αὐτῶν, *illis*) Hoc refertur ad v. 7.

¶ πάντων, *omnibus*) singulis.

¶ σὺν ἐμοὶ, *mecum*) *Cum* particula conveniens, quia dicit *laboravi.* conf. Marc. XVI. 20.

11 κηρύσσομεν, *prædicamus*) uno ore, omnes apostoli.

¶ ἐπιστεύσατε, *credidistis*) Fides semel suscepta fundat fidem subsequentem: & titubantes non modo obligat, sed sæpe etiam retinet firmitas prima.

12 εἰ) *si.* Particula affirmans.

¶ πῶς, *quomodo*) Nexus inter resurrectionem Christi ex mortuis & mortuorum erat Paulo longe evidentissimus. Qui vero resurrectionem in genere pro impossibili habebant, ne Christi quidem

dem resurrectionem credere poterant.

¶ τινὲς) *aliqui*, sine dubio ex gentibus. Act. XVII. 32.

13 ει δὲ, *si vero*) Instituit regressum, & enumerat, quæ v. 3-11 allegavit.

14 κενὸν-κενὴ, *vacua-vacua*) contra ac vos ipsi agnovistis. v. 11. κενὴ, sine vera re. diff. ματαία, *vana*, v. 17, sine usu.

15 ψευδομάρτυρες, *falsi testes*) Non licet prædicare de Deo, quod non ita est; tametsi gloriosum videatur. Falsi testes sunt v. gr. Negotiatores, qui quæstus sui causa terræ motus, eluviones, aliosque magnos casus, e remotis fingunt locis, animasque ceteroqui non nimis credulas ad cogitationes & collocutiones de judiciis *divinis*, in thesi bonas, in hypothesi erroneas inducunt.

17 ἁμαρτίαις) *peccatis*, etiam cæci ethnicismi. v. 34.

18 ἀπώλοντο, *perierunt*) *fuerunt*, *nulli sunt*.

19 εἰ, *si*) Præcedit hunc versum propositio eorum, quæ tractantur v. 20 ss. Et hoc versu est propositio eorum, quæ tractantur. v. 29-34.

¶ ἐν, *in*) ἐν, *quod attinet*. i. e. si spes nostra in Christo fixa intra hujus μόνον *tantummodo* vitæ fines tota vertitur.

¶ ζωῆ, *vita*) Non facile hanc vitam Scriptura *vitam* dicit; sæpius, αἰῶνα, *seculum*. hîc dicitur κατ' ἄνθρωπον, uti Luc. XVI. 25.

¶ ἠλπικότες ἐσμὲν, *speravimus*) *credidimus* cum læta exspectatione futuri.

¶ ἐλεεινότεροι, *miserabiliores*) Comparativus proprie: nam si superlativi vim haberet, articulus præcederet. *miserabiliores sumus omnibus hominibus*: ceteri *homines omnes* nec falsa spe lactantur, & præsentis vitæ fructum libere percipiunt; nos, si mortui non resurgunt, falsa spe lactamur stolide, &, per abnegationem nostri & mundi, certum præsentis vitæ fructum amittimus, dupliciter miserabiles. Iam nunc *beati* sunt Christiani: sed non in iis rebus, quibus ceteri homines pascuntur; & sublata spe alterius vitæ, præsens lætitia spiritualis imminuitur.

20 νυνὶ, *nunc*) Declarat Paulus, non esse inane præconium, non esse vanam fidem: abolita esse peccata: non esse nullos, in Christo defunctos: non hac vita terminari spem Christianorum.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) scil. οὖσα vel ὤν. *Primitiarum* mentio egregie convenit tempori paschali, quo tempore scriptam hanc epistolam paulo superius notavimus: immo ipsi diei resurrectionis Christi, qui item erat postridie sabbati. Lev. XXIII. 10. 11.

21 καὶ) *etiam*. ἐπειδὴ γὰρ, *siquidem enim* hîc habet apodosin.

22 πάντες ἀποθνήσκουσιν, *omnes moriuntur*) *Moriuntur*, inquit, non in præterito, uti v. gr. Rom. V. 17. 21. sed in præsenti, quo apertius in antitheto loquatur de resurrectione etiamnum futura. Et dicit, *omnes*. Moriuntur in Adamo maxime impii; sed Paulus loquitur hîc de piis, quorum ἀπαρχὴ *primitiæ* Christus est: atque hi ut in Adamo omnes moriuntur, sic etiam in Christo omnes vivificabuntur. Scriptura ubicunque cum fidelibus agit, de ipsorum resurrectione agit primario; 1 Thess. IV. 13 s. de impiorum resurrectione, incidenter.

¶ ἐν τῷ χριστῷ, *in Christo*) Hoc emphasin habet in hoc commate. Posita resurrectione Christi, ponitur omnium vivificatio.

¶ ζωοποιηθήσονται, *vivificabuntur*) Dixerat: *moriuntur*, non, ἀποκτείνονται, *occiduntur*: nunc, non *reviviscent*, sed *vivificabuntur*, virtute non sua.

23 ἕκαστος - ἀπαρχὴ - ἔπειτα) Ter subaudiendum ἐστὶ vel εἰσί.

¶ τάγματι) *ordine* divinitus constituto. τάξις tamen est abstractum, τάγμα concretum. Conjugatum, ὑπέταξεν, v. 27.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) Vis hujus verbi complectitur vim verbi ἀρχὴ, *initium*, cui ex opposito respondet *finis*.

¶ ἔπειτα - εἶτα) ἔπειτα magis disjungit: εἶτα magis copulat. v. 5. 6. 7. ἔπειτα, *posterius*, comparativo opposito ad *primum*, v. 46. cujus, *primum*, vis inest in *primitiæ* h. l. εἶτα, *postea*, sensu magis absoluto. Describit Paulus totum processum resurrectionis, cum iis, quæ illam sequentur; eoque ipsam resurrectionem reddit crediblioreni. Nam hæc necessario requiritur, ut res eo perducatur, ut Deus sit omnia in omnibus.

¶ οἱ τοῦ χριστοῦ, *qui sunt Christi*) Suave polyptoton, χριστὸς, χριστοῦ. Christiani sunt quasi appendix τῆς ἀπαρχῆς, *primitiarum*. Eodem tempore resurgent impii; sed illi non veniunt sub hunc beatum censum.

¶ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, *in adventu ejus*) tum erit *ordo* Christianorum. 1 Thess. IV. 16. Non alii post alios resurgent illo tempore. Non appellat Paulus *judicium*; quia cum fidelibus agit.

24 εἶτα, *postea*) post resurrectionem *eorum, qui Christi sunt*, qui, ut *rex*, inter resurrectionem & inter finem, judicium peraget.

¶ τὸ τέλος) *Finis*, resuscitationis omnis. Correlatum *primitiarum*. In hoc fine omnes *ordines* suum nanciscentur complementum. 1 Petr. IV. 7. Rom. VI. 22. Hoc nomen continet vim verborum *tradiderit* & *destruxerit*. Vide, quanta mysteriorum pondera apostolus deducat ex syllabis propheticis עד & כל Ps. CX. 1. VIII. 6. Gr. ἄχρις, *usque*, & πάντα, *omnia*. Itaque etiam verba sunt θεόπνευστα. Nam quæ horum ratio, eadem omnium est.

¶ ὅταν - ὅταν) *quum* - : nempe, *quum*. Prius declaratur per alterum: & ad prius refertur pars prior versus sequentis; ad alterum, pars altera. Simulac Filius Patri regnum tradiderit, Pater destruet *omne imperium*: & traditio regni fit, ut fiat abolitio *omnis imperii*.

¶ παραδῷ τὴν βασιλείαν, *tradiderit regnum*) Non incipiet tum regnare Pater, sine Filio: neque desinet tum Filius, sine Patre, regnare. nam regnum divinum & Patris & Filii est ab æterno & erit in æternum. Sed sermo est de regno Filii mediatorio, quod tradetur; & de regno Patris immediato, cui tum locus fiet. Interjecto tempore Filius negotium, quod ei Pater dedit, gerit, pro suis & per suos, pro electis, per angelos etiam, & apud Patrem, & contra hostes, dum horum vel conatus superest. Regnum, quatenus Pater Filio dedit, Filius Patri tradet: Ioh. XIII. 3. nec Pater, quum Filium regem constituit; nec Filius, cum regnum Patri tradit, regnare desinit: atque eo ipso, quod non *abolendum*, sed *Patri tradendum* dicitur, significatur, id ipsum quoque infinitæ esse majestatis. Gloria autem antemundana, etiam post traditionem illam manebit: Ioh. XVII. 5. Hebr. I. 8. neque secundum humanam naturam rex esse desinet. Luc. I. 33. Si cives novæ Ierusalem regnabunt in secula seculorum, Ap. XXII. 5. quanto magis regnabit Deus & Christus?

¶ τῷ θεῷ καὶ πατρὶ, *Deo & Patri*) Duplex respectus. Consideratur & ut Deus & ut Pater, ad Christum, Ioh. XX. 17. etiam exaltatum, Ap. III. 12. 21. & ad fideles. Col. III. 17. Consideratur, ut Deus, adversum hostes.

¶ καταργήσῃ, *aboleverit*) *Deus & Pater.*

ter. de quo etiam dicitur *ponat* & *subjecit*.

¶ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, *omne imperium & omnem potestatem & potentiam*) *Imperia & potestates* dicuntur etiam de potestatibus humanis, Tit.III.1. sæpius autem de angelicis, Col.I. 16. idque in concreto, ut ipsas denotent substantias: hîc autem in abstracto, uti βασιλείαν, de *regno* Filii. neque enim substantiæ angelicæ destruentur. ἀρχὴ notat *imperium*: huic subordinatur ἐξουσία, *potestas*, magistratus, & δύναμις, *exercitus*, *copiæ*. ἐξουσία & δύναμις, magis conjunctæ, commune habent epitheton *omnem*. Significatur hîc non modo imperium, potestas, copia hostium, v.25. qualis est mors, v. 26. sed *omnis*, etiam bonorum angelorum. Nam ubi rex, debellatis hostibus, arma deponit, vacatio datur militibus. neque indignum his est verbum καταργεῖν, *abolere*. c.XIII.8. 2 Cor.III.7.

25 δεῖ, *oportet*) Prædictum enim est.

¶ αὐτὸ, *illum*) Christum.

¶ βασιλεύειν, *regnare*) רדה *dominare in medio hostium tuorum*. Ps.CX.2.

¶ ἄχρις οὗ ἂν, *usque dum*) Vlterius non opus erit.

¶ θῇ, *ponat*) Pater.

¶ πάντας, *omnes*) Inferit hoc Paulus, ut transitum paret ad ea, quæ sequuntur.

¶ τοὺς ἐχθροὺς, *hostes*) corporales & spirituales. Subaudi, *ejus*, ex illo, *pedes ejus*, scil. *Filii*. sed elegans est jam ellipsis: quoniam Christus eos, quatenus *Christi* hostes erant, pridem *destruxit*; quatenus nostri, eos *destruet*. Ad peractum jam triumphum ejus residua pars victoriæ se habet, ut ad orbem alicujus monarchiæ humanæ subjugatum margo ejus quispiam aut angulus.

26 ἔσχατος, *novissimus*) Prægnans enunciatio: *Mors* est hostis: est hostis, qui destruitur: est hostis, qui destruitur novissimus. novissimus autem, id est, post Satanam, Hebr. II. 14. & post peccatum: v. 56. nam eodem ordine invaluerunt; & Satanas invexit peccatum, peccatum peperit mortem. Illi hostes aboliti sunt: ergo etiam mors aboletur. Dices: *Nonne omnium hostium par est ratio? nam quatenus ceteri sunt aboliti, etiam mors est abolita. 2 Tim.I. 10. ergo quatenus mors manet, etiam ceteri hostes manent adhuc: neque adeo mors aboletur ultima.* Resp. Christus, quatenus ipse cum hostibus olim conflixit, primo Satanam, per mortem suam; deinde peccatum, in morte; postremo mortem, in resurrectione devicit: eodemque ordine hostium potestati eripit fideles universos; eodem hostes ipsos destruit. Iterum dices: *Quomodo mors ultima aboletur, si resurrectio mortuorum præcedit abolitionem OMNIS IMPERII?* Resp. Resurrectionem statim sequitur judicium, cum quo conjuncta est abolitio *omnis imperii*: atque hanc statim excipit abolitio mortis cum inferno. Ordo abolitionis describitur Ap.XIX.20.XX.10. 14. Debet autem sermo accipi reduplicative: hostes destruentur, ut hostes. Namque etiam postea Satanas erit Satanas; infernus, infernus; hœdi, maledicti. Destruentur scilicet prius, non ut plane non sint, sicut mors; neque ut non sint, quod audiunt, nempe Satanas, infernus, maledicti: sed ut non sint hostes, resistentes, repugnare valentes. nam fient debellati, imbelles, capti, supplicio affecti, sub pedibus Domini nostri.

¶ ἐχθρὸς, *hostis*) Mors, hostis: itaque homini initio non fuit naturalis.

¶ καταργεῖται, *destruitur*) Præsens, pro futuro.

¶ ὁ θάνατος, *mors*) Mentione mortis

tis continetur etiam *infernus*, quatenus destruendus. v. 55.

27 πάντα γὰρ, *omnia enim*) ne morte quidem excepta. Psalmus videri posset hac syllaba כל *omnia*, animalia duntaxat & astra, quæ appellat, innuere: sed multo eum longius spectare, docet apostolus. *Bona*, subjiciuntur lautissima conditione; *mala*, tristissima. nam hæc *abolentur*, & scabellum pedum fiunt.

¶ ὑπέταξεν, *subjecit*) *Deus & Pater.* Conf. Eph. I. 22. Phil. III. 21. Hebr. II. 8. 1 Petr. III. 22. *subjiciet*, suo tempore: jam *subjecit*, quia *dixit*.

¶ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ) *Sub pedes ejus* subjecti sunt non modo hostes, sed etiam cetera. Eph. I. 22.

¶ εἴπῃ, *dicat*) propheta. Hebr. II. 6.

¶ δῆλον, *manifestum*) Nam Pater non subjicitur Filio; *sed* (δὲ, v. 28.) Filius Patri. Summam rerum omnium ex Psalmo potenter & sapienter demonstrat apostolus.

28 ὑποταγῇ, *subjecta fuerint*) ita ut in æternum mansura sint subjecta.

¶ τότε) *tum* demum. Antea confli-ctandum semper est cum hostibus.

¶ καὶ) *etiam.*

¶ αὐτὸς) *ipse*, ultro. *Ipse* hîc facit antitheton ad *omnia*, ut infinita denotetur excellentia Filii: & præterea, ut sæpe, significat quiddam *voluntarium*. nam Filius se subordinat Patri: Pater Filium glorificat. Gloriosius est nomen Dei & Patris, & Filii, quam Regis. Hoc nomen ab illo absorbebitur, ut antea ex illo fluxerat.

¶ ὁ υἱὸς, *Filius*) Christus, secundum utramque naturam, etiam divinam. id quod non tam ex eo colligas, quia *hic* Filius appellatur, conf. not. ad Marc. XIII. 32. quam quia expresse consideratur in relatione ad Patrem. Nec tamen hîc sermo est de Filio, quatenus Pater & Filius unum sunt, quæ quidem unitas essentiæ hîc præsupponitur; sed respectu œconomiæ, quatenus Pater ei omnia subordinavit.

¶ ὑποταγήσεται) *subordinabitur.* hoc enim verbum magis & proprium est & dignum, quam, *subjicietur*. Aptissimum verbum ad res diversissimas denotandas. Plane enim alia est subordinatio Filii ad Patrem, alia creaturarum ad Deum. Filius Patri subordinabitur eo modo, quo antea non fuerat subordinatus. namque in regno mediatorio separatus quodammodo fulgor Filii a Patre fuerat: deinceps autem Filius Patri plane subordinabitur. eaque *subordinatio* Filii erit plane voluntaria, ipsi Filio optata atque gloriosa: non enim subordinabitur veluti *minister*, Hebr. I. 14. coll. anteced. sed tanquam Filius. Medium igitur verbum est ὑποταγήσεται, non passivum. *Bonum meum*, inquit, *non est præter TE*, Iehovah. Ps. XVI. 2. Hesshusius: *Subjectio & obedientia Filii erga Patrem non tollunt æqualitatem potentiæ, nec essentiæ diversitatem probant. Filius in omni æternitate reverentia summa agnoscit, quod ab æterno a Patre sit genitus: agnoscit etiam, quod regnum spirituale a Patre acceperit, & dominus totius orbis sit constitutus. Hanc suam sanctissimam reverentiam, subjectionem & filialem amorem, toti creaturæ demonstrabit, ut omnis honor Patri æterno tribuatur. Verum hic nihil decedit Filio; siquidem Pater vult, ut omnes honorent Filium, quemadmodum Patrem. Ioh. V.* Exam. p. 10.

¶ ἵνα ᾖ ὁ θεὸς πάντα ἐν πᾶσι, *ut sit Deus omnia in omnibus*) Significatur hîc novum quiddam, sed idem summum, ac perenne. *Omnia* (adeoque omnes) sine ulla interpellatione, nulla creatura occupante, nullo hoste obturbante, erunt subordi-

nata Filio, Filius Patri. *Omnia* dicent: *Deus est mihi omnia.* Hoc τέλος est, hic *finis* & apex. Vltra, ne apostolus quidem quo eat habet. Vt in Christo non est Græcus, Iudæus, circumcisio, præputium, barbarus, scytha, servus, liber, sed omnia & in omnibus Christus: Col. III. 11. sic tum non erit Græcus, Iudæus &c. neque *principatus*, *potestas* &c. sed Deus omnia in omnibus. Ab impiis in mundo habetur Deus pro nihilo; Ps. X. 4. XIV. 1. & apud sanctos multa obstant, ne sit unus omnia apud ipsos: sed tum erit omnia in omnibus.

29 s. ἐπεὶ τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν; εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, τί καὶ βαπτίζονται ὑπὲρ αὐτῶν; τί καὶ ἡμεῖς κινδυνεύομεν πᾶσαν ὥραν;) Primum de distinctione hujus versiculi dicemus aliquid. Incisum hoc, εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, recte multi cum sequentibus jampridem connectunt. nam ejusdem incisi vim in priore hemistichio exhaurit particula sola ἐπεί. εἰ inchoat sententiam, uti v. 32 bis, & sæpe v. 12 seqq. Hinc ad νεκροὶ refertur αὐτῶν, pronomen. Porro de *baptismo super mortuis* tanta est interpretationum varietas, ut is, qui, non dicam, varietates ipsas, sed varietatum catalogos colligere velit, Dissertationem scripturus sit. Nec martyria, nec baptismi super sepulcris &c. jam tum erant, Corinthi præsertim: sed baptismus super sepulcris, & baptismus pro utilitate mortuorum, ex sequiore hujus ipsius loci interpretatione sumtus est; sicut ignis usus apud Ægyptios & Abyssinos in baptizatis, ex Matth. III. 11. Sæpe, ubi opinione propior & facilior est interpretatio germana, e longinquo petitur. Nobis notanda I. Paraphrasis: *Alioqui quid agent qui baptizantur super mortuis? si plane mortui non resuscitantur, quid etiam baptizantur super iis? quid etiam nos periclitamur omnem horam?* II. Sensus phraseos, βαπτίζεσθαι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, *baptizari super mortuis.* baptizantur enim *super mortuis* ii, qui baptismum & christianismum suscipiunt eo tempore, quum mortem ante oculos positam habent, jam jamque vel ob decrepitam ætatem, vel ob morbum aut luem, vel per martyrium *ad mortuos accumulandi*, omni fere fructu hujus vitæ carentes, *devenientes* ad mortuos, & mortuis quasi *imminentes.* qui dicere possent קברים לי *sepulcra mihi* præsto sunt. Iob XVII. 1. III. Prior versiculi pars est lenior: posterior vero, quæ a *si plane* incipit, habet epitasin, in protasi sua per *omnino* & in apodosi per *etiam* expressam, quæ duæ particulæ inter se respondent: eademque apodosis anaphoram habet, duas partes ejus per *quid etiam* jungentem. IV. Nexus sermonis. Argumento de Christi resurrectione, ex qua resurrectio nostra fluit, innectit Paulus *propositionem* duorum absurdorum, quæ, si mortui non resurgant, si Christus non resurrexerit, emergant: & expedito interim argumento de Christo, v. 20-28, duo absurda illa refutat per *tractationem* paulo uberiorem, ex argumento de Christo nervis auctam. Posterius absurdum (hoc enim evidentiorem habet rationem) de miseria christianorum in hac vita, proposuit versu 19. & tractat versu 29 med. & seqq. *si plane*: similiterque prius, de interitu christianorum defunctorum, proposuit versu 18, & nunc tractat vel repetit vel declarat parte versus 29 priore. V. Vis argumenti apostolici: quæ per se & evidentissima est & urgentissima. VI. Verborum singulorum constans sibi proprietas. α. *quid facient?* est futurum, respectu salutis æternæ. i. e. frustra erunt, nil agent tales baptizati, si defuncti sopiuntur somno sempiterno. β. *Baptismi* vocabulum notione usitata perstat: & sane in hac epistola Paulus frequentiorem, quam in ulla alia,

bapti-

baptismi mentionem fecit. c. I. 13-17. X. 2. XII. 13. γ. ὑπὲρ præpositio cum genitivo varie sic quoque posset accipi; de objecto simpliciter, ut Latini dicunt *super*, *de*, *quod attinet*: hoc sensu, *ut mortuos*, *sine consideratione resurrectionis*, *sibi proponant*; vel de impendendo quasi pretio, *ut mortuos pro nullis reputent*; vel de acquirendo pretio, *ut ad mortuos aggregentur in perpetuum*: sed retinemus proprietatem, qua ὑπὲρ notat *propinquitatem super aliqua re imminentem*; quo modo Theocritus appellat ἀσφόδελον τ̃ ὑπὲρ γᾶς, *asphodelum humi nascentem*. Idyll. 26. Plura exempla dant lexicographi, e Thucydide maxime. Sic baptizantur *super mortuis* ii, qui mox post baptismum ad mortuos aggregabuntur: quo pacto *super mortuis* hoc loco dicitur, ut si diceretur *super sepulcro*, uti Luc. XXIV. 5, *cum mortuis*, i. e. in sepulcro. Neque incredibile est, sæpe baptismum apud funera administratum fuisse. δ. Vocabulum *mortuorum* proprie sumitur, de mortuis, in genere, ut articulus quoque poscit, tam late sumtis, quam patet resurrectio. ε. Adverbium ὅλως, Lat. *plane*, adhibet inductus a Paulo Corinthius, resurrectioni morosius refragatus, neque de jacturis commodorum etiam hujus vitæ, quæ in baptismo fiant, cogitans. & εἰ ὅλως perinde ponitur, ut ἐπειδὴ ὅλως apud Chrysost. homil. V c. Anomœos: *Veruntamen*, inquit, *etsi parum differt homo ab angelo*, ἐπειδὴ ὅλως ἐστί τι μέσον, *quum aliquid nihilominus intersit*, *haud scimus accurate*, *quid sint angeli*. ς. καὶ non παρέλκει, sed intendit vim præsentis temporis βαπτίζονται, *quid agunt*, *qui baptizantur?* in antitheto ad futurum, τί ποιήσουσιν, *quid agent?* Confer καὶ, 2 Cor. I. 14. XI. 12. Phil. III. 7. 8. IV. 10. Nempe eos, qui super mortuis baptizantur, quasi in articulo mortis constituit Paulus, & iis neque in futurum, negata resurrectione, neque in præteritum, quicquam mercedis remanere ostendit. ζ. Duo commata a τί incipientia pulcre cohærent; cum gradatione, ab iis, qui aliquantisper duntaxat hac vita frui possent, ad (*nos*,) eos, qui diutius frui possent, nisi spem in Christo fixam haberent.

¶ νεκροὶ, *mortui*) Toto hoc capite, in quæstione, *an*, Paulus νεκροὺς dicit sine articulo: deinde hac expedita, in quæstione *quomodo*, v. 35 &c. articulum adhibet. τ̃ autem hoc versu vim relativam habet.

30 ἡμεῖς, *nos*) apostoli. c. IV. 9.

31 ἀποθνήσκω, *morior*) non solum periculo semper proposito, 2 Cor. I. 8 s. XI. 23. sed etiam ipsa *mortificatione* perpetua. Congruit hoc toti sermoni.

¶ νὴ τ̃ ὑμετέραν καύχησιν, ἣν ἔχω ἐν χριστῷ ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν· *per vestram gloriationem*, *quam habeo in Christo Iesu Domino nostro*.) In jurando vel asseverando, si humana persona allegatur, ea solet allegari, quæ ut dignior præfertur, adeoque interdum tertia, Gen. XLII. 15. 16, νὴ τ̃ ὑγείαν Φαραώ· interdum prima, 2 Sam. III. 35, τάδε ποιήσαι μοι ὁ θεὸς καὶ τάδε προσθείη· conf. ibid. v. 9. sed plerumque secunda. 1 Sam. I. 26, ζῇ ἡ ψυχή σου. ibid. c. III. 17, τάδε ποιήσαι σοι ὁ θεὸς καὶ τάδε προσθείη. Ita Paulus hic allegat Corinthiorum lautissimum vitæ etiam spiritualis statum, suæ ipsius morti oppositum, quam pro gloriatione illorum sustinebat: conf. c. IV. 8 seqq. 2 Cor. IV. 12. 15. Phil. I. 26. Eph. III. 13. & ideo allegat, ut ipsos Corinthios commoveat. Non attenderunt hoc, qui pro ὑμετέραν scripsere ἡμετέραν. Sequitur prima quidem persona, ἣν ἔχω, sed singulari numero: ac refertur ἣν non ad ὑμετέραν καύχησιν, sed ad καύχησιν· sic enim interdum relativa solent poni.

Gal. I. 6. 7. Eph. II. 11. 1 Tim. VI. 20 f. 2 Tim. I. 5. Oſtendit Paulus, ſe non temere mori quotidie, ſed participem eſſe gloriationis Corinthiorum. 2 Cor. IV. 14.

32 εἰ κατὰ ἄνθρωπον ἐθηριομάχησα ἐν ἐφέσῳ, τί μοι τὸ ὄφελος; εἰ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν. *ſi ſecundum hominem cum beſtiis pugnavi Epheſi, quæ mihi utilitas? ſi mortui non excitantur, edamus & bibamus, cras enim morimur*) Inciſum hoc, *ſi mortui non excitantur*, recte pridem ſequentibus verbis annectitur: nam in antecedentibus vim ejus repræſentat formula, *ſecundum hominem*: id eſt, ſi humanitus, humano auctoramento, ſpe vitæ præſentis duntaxat, non ſpe reſurrectionis divinitus exſpectandæ, „cum beſtiis pugnavi Epheſi &c.

¶ ἐθηριομάχησα ἐν ἐφέσῳ, *cum beſtiis pugnavi Epheſi*) Hoc unum certamen Paulus nominatim commemorat, non ſolum, quia prægrande, ſed etiam, quia recentiſſimum. Epheſi adhuc erat: c. XVI. 8 f. atque ibi habuerat, ante epiſtolam hanc ſcriptam, diſcrimen ſingulare, quod deſcribi videtur Act. XIX. 29 ſ. 2 Cor. I. 8. quapropter *pugnam cum beſtiis*, quâ vita agebatur, appellat. coll. c. IV. 9: ſicut Epheſios Heraclitus Epheſius 400 ante annis θηρία ſolitus fuerat appellare conf. Tit. I. 12, de Cretenſibus & Epimenide.

¶ φάγωμεν - ἀποθνήσκομεν, *edamus - morimur*) Sic plane LXX, Es. XXII. 13. Id eſt, utamur corporis & vitæ præſentis bonis. Mimeſis *colloquii mali*.

33 μὴ πλανᾶσθε) Medium.

¶ φθείρουσιν) *corrumpunt*. Conjugatum, *corruptio*. v. 42. Sententiam Menandri notam ſublimiore ſenſu adhibet & opponit ſymbolo Epicureo, v. 32. mox v. 34 graviorem ſtimulum adhibiturus.

¶ ἤθη, *mores*) Boni mores ſunt, quibus homo a rebus caducis ad æterna tranſit.

¶ χρηστὰ) bonos, vel etiam *faciles, leves*. vid. Scap. col. 1820. Conf. Rom. XVI. 18.

¶ κακαὶ, *mala*) fidei, ſpei, amori adverſa. Contra, boni ſermones, de reſurrectione, perimunt gulam & pravos mores.

34 ἐκνήψατε) Exclamatio plena majeſtatis apoſtolicæ: *excutite veternum* ſive *crapulam*. v. 32. Sic LXX, ἐκνήψατε οἱ μεθύοντες. Ioel I. 5. Mitius dicit, *vigilate*, in concluſione, c. XVI. 13.

¶ δικαίως, *juſte*) ea juſtitia, quæ fluit ex vera Dei agnitione. Antitheton, *peccare*, &c, *mores corrupti*. v. 33.

¶ καὶ μὴ ἁμαρτάνετε) Imperativus poſt imperativum habet vim futuri: (Ioh. VII. 37 not.) *& non peccabitis*, vel per errorem intellectus, vel per malos ſermones, vel per corruptos mores. qui peccatum in voluntate ſola, ac non in intellectu collocant, errant adeoque peccant. Argumentis probantibus adduntur commoventia, uti Gal. IV. nam Scriptura totum hominem inſtruit.

¶ ἀγνωσίαν, *ignorantiam*) ἀγνωσία, & *ignorantia*, 1 Petr. II. 15. & *oblivio*. 3 Macc. V. 24. *Ignorantiam habere* gravior eſt phraſis, quam *ignorare*: & includit antitheton ad *ſcientiam*, quæ alias Corinthiis placebat.

¶ θεοῦ, *Dei*) adeoque etiam *potentiæ* & *operum* Dei. Matth. XXII. 29.

¶ τινὲς, *aliqui*) Temperat elenchum.

¶ ἐντροπὴν, *pudorem*) Corinthii magnam ſibi *cognitionem* vindicabant. Turpe, ignorantia, ſomnolenta, unde evigilandum.

¶ ὑμῖν, *vobis*) qui vel ignoretis, vel ignorantes habeatis. Eſt tamen ſimul dativus commodi.

¶ λέ-

¶ λέγω, *dico*) Parrhesia. Severius loquitur, quam initio, de alia re, cap. IV. 14.

35 τὶς) *aliquis*, qui ex ignoratione *modi* rem ipsam audeat negare, quia mors tanta fuerit destructio, & resurrectio dicatur tam gloriosa fore.

¶ δὲ, *vero*) ἐπίτασις.

¶ ἔρχονται, *veniunt*) Viventes dicuntur *manere*, v. 6. mortui, ἀπελθόντες, *abeuntes*, Chrys. de Sacerd. p. 494. & *redeuntes*, Ps. XC. 3. Coh. XII. 7. At redivivi, *veniunt*: ac potius *venire*, quam *redire* dicuntur, propter summam illam novitatem. v. seqq. Conf. Act. I. 11 not. Paulus ad Corinthios in quæstione *an* hærentes, quæstionem *quomodo* ita tractat, ut identitatem corporis cadentis ac resurgentis, aliquanto quasi remissius ac parcius, quam alias solet, exprimat.

36 ἄφρον, *insipiens*) Miratur apostolus, quenquam hîc hærere posse. adeo certum ipse habebat. Hoc quoque pertinet ad *pudorem*. v. 34. Quærenti illi de *via* resurrectionis & de *qualitate* corporum resurgentium, respondet primo per similitudinem, v. 36-42 med. deinde citra similitudinem, v. 42 seq. In similitudine protasis & apodosis præclare inter se respondent: agiturque, de *via* resurrectionis, in protasi, v. 36. in apodosi, v. 42. *seminatur &c.* tum, de *qualitate* corporum, in protasi, v. 37-41. in apodosi, v. 43.

¶ σὺ) *tute*, homuncio.

¶ σπείρεις, *seminas*) in agro. Sequitur allegoria copiosa.

¶ οὐ ζωοποιεῖται, *non vivificatur*) ad novum germen.

¶ ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ, *nisi moriatur*) Invertit Paulus objectionem: mors vivificationem non impedit, sed prægreditur & præmonstrat, tanquam sementis messem.

37 οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον, *non corpus, quod nascetur*) *corpus*, speciosum, non jam *nudum*.

38 ὁ δὲ θεὸς, *Deus vero*) non tu, homo; non granum ipsum.

¶ αὐτῷ, *illi*) *grano*.

¶ ἠθέλησε) *voluit*. Præteritum, respectu creationis, Gen. I. 11. vel certe, quia *velle* est ante *dare*.

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) non modo semini frugum, sed etiam animantum. Gradatio ad v. seq.

¶ ἴδιον, *proprium*) speciei conveniens, individuo proprium, ex seminis substantia productum. Hoc *proprium* amplius declaratur v. seq.

39 οὐ πᾶσα, *non omnis*) Hoc universaliter negat. Quælibet species carnis diversa est a ceteris. Docet Paulus, etiam a terrestribus differre corpora terrestria, & a cœlestibus cœlestia: v. 41. sed ita, ut utrumvis horum ad differentiam corporis a semine, & corporum cœlestium a terrestribus magis illustrandam referat. namque in apodosi nihil de gradibus gloriæ ponit, sed hoc sapientibus tanquam per ænigma relinquit existimandum, satis habens ipsam corporum resurgentium gloriam aperte asseruisse.

¶ ἄλλη ἀνθρώπων, *alia hominum*) Eleganter omittit vocabulum *carnis*, ubi *humanæ* opponit brutorum carnes. κτήνη hoc loco dicuntur quadrupedes omnes; nam eis pisces & volucres opponuntur.

¶ ἰχθύων, *piscium*) Itaque qui piscibus vescuntur, carne vescuntur; idque lautius, varietate delectante.

40 ἐπουράνια, *cœlestia*) Sol, luna, stellæ.

¶ ἐπίγεια, *terrestria*) vegetabilia, animalia.

¶ ἑτέρα δὲ, *alia autem*) De gloria terrestrium conf. Matth. VI. 28 s. 1 Petr. I. 24.

41 ἀστὴρ γὰρ, *stella enim*) *Enim* intensivum. Nulla stella ab altera, nullum corpus gloriosum ab altero plane nihil differt.

42 οὕτω, *sic*) Hoc respicit protasin jam v. 36 cœptam.

¶ σπείρεται, *seminatur*) Verbum amœnissimum, pro sepultura.

¶ ἐν φθορᾷ, *in corruptione*) Non solum *mortui* corporis, sed *mortalis* corporis conditio notatur.

43 ἐν ἀτιμίᾳ, *in dedecore*) in *nuditate*, v. 37. cui opponitur *gloria*, tanquam *vestitus*. v. 53. 49.

¶ σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ, *seminatur in infirmitate*) Figura continuatur: sed re ipsa, finita similitudine illa, ad novam partem responsionis fit transitus, cujus propositio hæc est: *est corpus animale, & est corpus spirituale.* Affinia inter se sunt, *in virtute*, & *spirituale*: Luc. I. 17. sicut *incorruptio* & *gloria*, v. 42 s.

44 ψυχικὸν, *animale*) quod totum informatur ab anima, constans *carne & sanguine*. v. 50.

¶ πνευματικὸν, *spirituale*) quod totum informatur a spiritu.

¶ καὶ) *atque adeo*, consequenter.

45 γέγραπται, *scriptum est*) Gen. II. 7. LXX, ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Cetera Paulus addit, ex natura oppositorum.

¶ πρῶτος) Id est, *primus*: nam opponitur *ultimus*. at v. 47, πρῶτος, *prior*: nam opponitur δεύτερος, *alter*: & uterque ibi consideratur, ut exemplar ceterorum.

¶ ἀδὰμ, *Adamus*) Nomen proprium h. l. sed mox per antonomasian iteratur.

¶ ψυχὴν, *animam*) Hinc, ψυχικὸν, *animale*, v. 44.

¶ ὁ ἔσχατος, *ultimus*) Iob XIX. 25 אחרון idem qui גאל dicitur, ut ibidem ex parallelismo gemini prædicati patet. Christus, *ultimus*: dies Christi, *ultimus*. Ioh. VI. 39.

¶ ζωοποιοῦν, *vivificantem*) Non solum vivit, sed etiam vivificat.

46 οὐ πρῶτον) *non prius*.

¶ τὸ πνευματικὸν, *spirituale*) corpus. Hic versus versum 44 respicit, versu 45 quasi parenthesin faciente, cui deinde versus 47 respondet.

¶ ἔπειτα, *deinde*) Observent hoc ii, qui de origine mali ita disputant, ac si debuissent omnia statim initio non modo bona esse, ut fuerunt, sed etiam talia, qualia erunt in consummatione.

47 ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ἐκ γῆς, χοϊκός· ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ. *primus homo, ex terra, terrestris: secundus homo, Dominus ex cœlo*) Exacta oppositio. Primus homo, ἐκ γῆς scil. ὢν, *quum ex terra sit*, est χοικὸς, *terrestris*, ita affectus, uti χοῦς, χυτὴ terra ac diffluens. ratio, quia *ex terra* est ortus. Hæc est protasis: sequitur apodosis, in qua non erat conveniens dicere, *secundus homo, ex cœlo, cœlestis.* nam terræ quidem hoc in acceptis refert homo, ut sit terrenus: sed Dominus non debet cœlo gloriam suam, qui ipse cœlum fecit cœlum, & per descensum ex cœlo se nobis ut Dominum ostendit. Proinde conversa est verborum series, *Dominus, ex cœlo.* Verbum *Dominus* in concreto idem notat, quod *Gloria* in abstracto: (Germ. *Herr, Herrlichkeit*:) unde proprie opponitur *terreno*. v. 43. Phil. III. 20 seq. & ex hac *gloria* fluit incorruptibilitas carnis Christi. Act. II. 24. 31. Tali pacto defenditur recepta lectio, & varietates, quamlibet antiquæ, in *Apparatu* memoratæ, amoventur.

49 καὶ καθὼς, *& sicut*) Ex priore statu alterum infert Paulus.

¶ ἐφορέσαμεν, *gestavimus*) veluti vestem.

¶ τὴν εἰκόνα, *imaginem*) Hoc non solum simili-

similitudinem, sed etiam dependentiam notat.

¶ φορέσωμεν καὶ τ̀ εἰκόνα τ̃ ἐπουρανίου, portemus etiam imaginem cœlestis) Tertullianus, *Portemus, non portabimus: præceptive, non promissive.* Imo φορέσωμεν, ac tamen promissive. Subjunctivus sermonem facit modalem & moratum, quo Paulus divinam ordinationem (coll. v. 53, *oportet*,) & fidem ei assentientem exprimit. Confer subjunctivum Iac. IV. 13. 15, πορευσώμεθα κτλ. Recentiores fecere, φορέσομεν· eademque varietas est in codd. Origenis c. Celsum, ut notat Sam. Battierius in Biblioth. Brem. Class. VI. p. 102 seq. lectionem φορέσωμεν etiam e *Maximo* περὶ ἀγάπης comprobans.

50 σὰρξ καὶ αἷμα, *caro & sanguis*) Terminus abstractus, uti φθορά, *corruptio*. Alterum refertur ad viventes in mundo, alterum ad mortuos. Vtrique debent alii fieri. A fæcibus vini non tam valde differt spiritus inde extractus, quam ab homine mortali homo glorificatus.

¶ βασιλείαν θεοῦ, *regnum Dei*) plane spirituale, nulla parte animale. Magna mutatio interveniat, *oportet*, dum homo ad regnum illud capax fit.

¶ οὐ δύνανται, *non possunt*) Syllepsis numeri. Notatur enim multitudo eorum, qui sunt caro & sanguis.

¶ οὐδὲ - κληρονομεῖ, *neque - hereditate consequitur*) Non dicit, *non potest hereditate accipere. caro & sanguis* longius abest, quam ipsa *corruptio*: & *corruptionem* id non posse, per se patet, quanquam certe via est ad *incorruptibilitatem*. v. 36. Vim præsentis colligas ex v. 52 init.

51 ὑμῖν, *vobis*) ne putetis vos omnia scire.

¶ λέγω, *dico*) prophetice. c. XIII. 2. 1 Thess. IV. 15.

¶ πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, *omnes quidem non obdormiemus, omnes vero immutabimur*) Latini, magno consensu: *Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur.* Eamque lectionem, præter ceteros, *Tertullianus* & *Rufinus* sequuntur. Neque tamen Latinus interpres Græca a nostris Græcis diversa videtur legisse; sed sententiam, ut eam ille quidem accipiebat, expressisse potius, quam verba. Sic enim in hac epistola solet, ut quum c. XII. v. 10 & 28 vertit γλωσσῶν, *sermonum*: & vicissim c. XIV. 10, φωνῶν, *linguarum*. itaque οὐ κοιμηθησόμεθα videtur interpretatus: οὐ μενοῦμεν κοιμηθέντες, id est, *resurgemus*. Inde sequebatur, ut mox suppleret *non*, antitheti gratia, uti *non* suppresserat c. IX. 6, quo item loco Tertullianus vestigia illius premit. Porro ex Latino fictum est ἀναβιώσομεν apud *Veles.* & ἀναστησόμεθα, (quo verbo Paulus in hoc toto capite non utitur,) in *Clar.* manu prima. Ex Græcis nonnulli habent, πάντες μὲν οὖν κοιμηθησόμεθα, ἀλλ' οὐ πάντες ἀλλαγησόμεθα· ubi ex μὲν οὐ facile factum est μὲν οὖν· neque vero apostolus in hoc versiculo de immutatione negare protinus aliquid, sed affirmare & mysterium proferre voluit. Manet lectio textûs, ne Latinis quidem ignota codicibus, Hieronymo ex Didymo laudatis. Vtrumque autem incisum habet universalitatem: *Omnes quidem*, nos videlicet, quibus mox contradistinguuntur mortui, *non obdormiemus: omnes autem*, iidem nos, *immutabimur.* Idem subjectum utriusque enunciationis. Conf. πᾶς οὐκ, universaliter, c. XVI. 12. Rom. IX. 33. Eph. V. 5. Ap. XXII. 3. Act. XI. 8. Spectat sermo non tam ad illos ipsos, qui tum vivebant, exspectantes consummationem seculi; quam ad eos, qui illo-

 rum

rum loco tum victuri sunt. v. 52 fin. 1 Thess. IV. 15 not.

¶ ἀλλαγησόμεθα, *immutabimur*) Anima manente in corpore, corpus ex animali fiet spirituale.

52 ἐν ἀτόμῳ, *in momento*) Ne pro hyperbola habeatur, addit phrasin magis popularem, *in ictu oculi.* Eximium opus omnipotentiæ divinæ! Quis ergo dubitet, quin etiam in morte homo possit subito liberari a peccato?

¶ σάλπιγγι, *tuba*) Plena tubarum descriptio reservata in apocalypsin: aliqua tamen præcerpuntur etiam Matth. XXIV. 31. 1 Thess. IV. 16. de tuba *ultima*; quod quidem epitheton hoc loco expressum est, tubas priores præsupponens: vel quia Spiritus præviam Paulo allusionem ad apocalypsin inspiravit; vel quia tubas indefinite aliquas ante *ultimam* esse, Scriptura pridem docet; Es. XXVII. 13. Ier. LI. 27. Zach. IX. 14. Hebr. XII. 19. 4 Ezr. V. 4. vel præcipue respectu tubæ in *ascensione*. Ps. XLVII. 6. coll. Act. I. 11. nam *ultimus* dici potest, ubi duo spectantur tantummodo, v. 45. ne dicam, ubi unum; nullo altero subsequente. Ap. I. 18.

¶ σαλπίσει γὰρ) *clanget enim* Dominus, per archangelum. 1 Thess. IV. 15. Tubarum usus olim erat diebus festis, ad convocandum.

¶ καὶ) *&* illico.

¶ ἄφθαρτοι, *incorruptibiles*) Proprie dicendum videtur fuisse, *immortales*: nam *incorruptibilitas* induetur per *immutationem.* v. 53. sed *immortalitatem* complectitur *incorruptibilitas.*

53 τοῦτο) *hoc ipsum*, præsens.

¶ ἀφθαρσίαν, *incorruptibilitatem*) per alterationem illam.

54 ὅταν δὲ - ἀθανασίαν, *quum autem - immortalitatem*) Suavissima est horum verborum frequentatio.

¶ τότε, *tunc*) non prius. Certa est Scriptura: ergo certa est resurrectio.

¶ ὁ γεγραμμένος, *scriptus*) Es. XXV. 8. Conf. Ap. XXI. 4.

¶ κατεπόθη, *absorpta est*) uno haustu momentaneo.

¶ εἰς νῖκος) Hebr. לנצח quod LXX non hîc, sed alias sæpe vertunt εἰς νῖκος.

55 ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον; ποῦ σου, ᾅδη, τὸ νῖκος;) Hos. XIII. 14. LXX, ποῦ ἡ δίκη (νίκη) σου, θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου, ᾅδη; Hebr. אהי דבריך מות אהי קטבך שאול h. e. *ubi pestes tuæ, mors? ubi exitium tuum, inferne?* vid. omnino G. Olearii diss. inaug. de redemtione ex inferno. In hoc epinicio *ubi* significat, mortem & infernum antea valde feroces fuisse: nunc conversa res est. θάνατος *mors* & ᾅδης *infernus* sæpe promiscue usurpantur; sed tamen differunt, neque enim pro altero utro semper alterum substitui potest. nimirum *infernus* opponitur cœlo; *mors*, vitæ: & *mors* est prior; *infernus* profundior. *mors* accipit corpora sine animis, *infernus* animas, etiam sine corporibus; non modo impiorum, sed etiam piorum, ante mortem Christi quidem. Gen. XXXVII. 35. Luc. XVI. 23. Ideo junctim memorantur; & in gradatione dicitur, *mors & infernus.* coll. Ap. XX. 13. 14. VI. 8. I. 18. quibus in locis, evidens est, pro *inferno* non posse substitui *sepulcri* vocabulum. Porro quia hîc de corporum resurrectione agitur, ideo *infernus* non nisi semel appellatur, *mors* sæpe, etiam v. seq.

¶ τὸ κέντρον) *aculeus, pestiferum* habens venenum. Paulus *victoriam* & *aculeum* transponit: id quod non solum magis congruit cum synonymorum hebraicorum gradatione, sed etiam commodiorem facit transitionem ad versum seq. ubi *aculeus* & *potentia* sunt affinia.

¶ ᾅδη

¶ *ᾅδη, inferne*) Non denotatur hîc æterni supplicii locus, sed receptaculum animarum, in resurrectione cum corporibus iterum conjungendarum. Nil jam hîc de diabolo, coll. Hebr. II. 14. quia illi prius, quam morti, *victoria* eripitur. v. 26.

¶ νῖκος) LXX, δίκη, an νίκη; Paulus νῖκος iterat suaviter, coll. v. præc. Raritas verbi opportuna ad *epinikion.*

56 ἡ ἁμαρτία, *peccatum*) Si peccatum non esset, mors nil posset. conf. Hos. cap. cit. v. 12. Contra hunc *aculeum* nemo sua vi potuerat *calcitrare*; nemo illud *ubi* cantare. hoc innuit *vero* particula.

¶ ὁ νόμος, *lex*) pro peccato mortem intentans. sine lege peccatum non sentitur: sub lege, peccatum dominatur. Rom. VI. 14.

57 τῷ δὲ θεῷ χάρις, *Deo autem gratia*) Nostræ opis id non fuerat.

¶ δὲ) *autem.* tametsi & lex, & peccatum, & mors & infernus nos oppugnarunt, tamen vicimus. Hæc est sententia; sed accedit modus sive ἦθος, *gratia Deo.*

¶ τῷ διδόντι, *qui dat*) Præsens, pro statu credentium.

¶ τὸ νῖκος, *victoriam*) Repetitio, conveniens triumpho. victoriam affectarant mors & infernus.

¶ χριστοῦ, *Christum*) in cujus fide, *legi morientes*, vitam assecuti fuimus. v. 3 seqq.

58 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Vera consideratio novissimorum accendit amorem erga fratres.

¶ ἑδραῖοι, *stabiles*) ne ipsi declinetis a fide resurrectionis.

¶ ἀμετακίνητοι, *immobiles*) ne per alios deducamini. v. 12. Sic Col. I. 23.

¶ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ κυρίου, *in opere Domini*) Christi. Phil. II. 30.

¶ εἰδότες, *scientes*) Certum jam habet de assensu Corinthiorum.

¶ οὐκ ἔστι κενὸς, *non est inanis*) i. e. maxime conducibilis. *Inanem* faciebant, qui resurrectionem negabant: hos Paulus etiam in conclusione refutat leniter.

CAP. XVI.

1 Λογίας, *collatione*) Aptum initio verbum proprium, v. 2. *benedictio* dicitur 2 Cor. IX. 5.

¶ εἰς τοὺς ἁγίους, *in sanctos*) Sic mavult dicere, quam *pauperes.* id facit & ad gravitatem, & ad impetrandum.

¶ διέταξα, *dispofui*) auctoritate apostolica, *Galatis* domestica.

¶ γαλατίας, *Galatiæ*) Galatarum exemplum Corinthiis, Corinthiorum exemplum Macedonibus, Corinthiorum & Macedonum Romanis proponit. 2 Cor. IX. 2. Rom. XV. 26. Magna exemplorum vis.

2 κατὰ μίαν, *in una*) Dies dominicus jam tum singulari ratione observatus. Sabbato, una erant Iudæi & Christiani: postridie, hi res sibi proprias agebant. *Sabbatum*, synecdochice *hebdomas.* Plerunque dicitur ἡ μία σαββάτων, *una*, prima *sabbatorum*: sed hîc non additur articulus, ut κατὰ retineat vim distributivam. Consilium facile. Semel, non tam multum datur.

¶ ἕκαστος, *quisque*) etiam non ditissimi.

¶ παρ' ἑαυτῷ) *seorsum*; ut appareat, quid ipse ponat: sive alii parcius sive largius ponant. Nondum habebant ærarium commune in ecclesia Corinthii.

¶ τιθέτω) *ponat*, in concione.

¶ θησαυρίζων, *recondens*) copiose. Verbum gratum. 1 Tim. V. 19.

¶ εὐοδῶται, *commodum sit*) facilitate animi & opum. Prudentiæ christianæ est,

est, ut res dant sese, ita in agendo obsequi. Eccl. IX. 10. 1 Sam. X. 7.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Occupatio, ne putent, tum quoque collectum iri: simulque parrhesia, q. d. *non plane vos præteribo.*

¶ ὅταν ἔλθω, *quum venero*) Coram id agere, nec Paulum juvaret, nec Corinthios. nunc, inquit, generosius facietis: tunc alia agemus.

¶ λογίαι, *collationes*) Hæc appellatio, minus favorabilis, moram dissuadet.

3 οὓς ἂν δοκιμάσητε) *quoscunque*, me præsente, *probaveritis*, ut fidos.

¶ δι' ἐπιστολῶν τούτους πέμψω) *hos cum litteris* vestro nomine *mittam.* antitheton: *Paulus ipse.* v. 4. Conf. διὰ, Rom. II. 27. 2 Cor. II. 4.

¶ τὴν χάριν ὑμῶν, *gratiam vestram*) Gratiosa appellatio, eoque frequens. 2 Cor. VIII. 4.

4 ἄξιον, *dignum*) *si operæ pretium erit, ut ipse perferam.* Invitat ad liberalitatem.

¶ κἀμὲ, *etiam me*) Iusta æstimatio sui non est superbia. 2 Cor. I. 19. Paulus se primo loco nominat.

¶ σὺν ἐμοὶ, *mecum*) ut occurratur omni suspicioni. 2 Cor. VIII. 20 s.

5 ἐλεύσομαι δὲ, *veniam autem*) Dixerat, *quum venero.* v. 2.

¶ ὅταν μακεδονίαν) Vnius apicis uno hoc loco erratum est in editione minore, post datam præfationem novam, repertum: cujus indicium ideo tantum facere cogimur, ut præfationis illius affirmatio, de editione nostra ad literulam usque correcta, sibi constet.

¶ διέρχομαι, *transeo*) Ploce, cujus antitheton sequitur: *transire*; *commorari.* Quare non est urgendum tempus præsens. Nondum erat in Macedonia, sed id cogitabat. v. 8.

6 τυχὸν) *fortasse.* Familiarissime loquitur.

¶ οὗ ἐὰν, *quocunque*) Modestiæ causa non exprimit, quam longe cogitet. Act. XIX. 21.

7 ἄρτι, *nunc*) post moram.

¶ ἐὰν ὁ κύριος ἐπιτρέπῃ, *si Dominus permittat*) Pia conditio. Sanctorum destinationes libertatem aliquam habent, quas bonitas divina varie & antecedit & sequitur.

8 ἐν ἐφέσῳ, *Ephesi*) Ephesi erat Paulus. conf. v. 19 de *Asia.*

9 θύρα, *janua*) Sapientis est, observare occasiones.

¶ ἀνέῳγε, *apertum est*) Ephesi.

¶ μεγάλη καὶ ἐνεργής, *magna & efficax*) Tantæ occasioni aliquot hebdomadibus satisfacturus erat. coll. c. V. 7 not.

¶ ἀντικείμενοι, *adversarii*) quibus resistam. Sæpe bonum, &, contra ea, malum, simul valde vigent.

10 δὲ, *autem*) Antitheton inter Paulum ipsum & Timotheum vicarium.

¶ ἀφόβως, *sine timore*) Id fiet, si nemo eum contempserit. Si Paulum nonnulli contempserunt, quanto facilius Timotheum, adolescentem Lystranum.

¶ κυρίου, *Domini*) Christi.

¶ ἐργάζεται, *operatur*) Id par est fieri sine timore. Fundamentum veræ observantiæ erga antistites.

11 αὐτὸν, *eum*) juvenem. Ps. CXIX. 141, νεώτερος ἐγώ εἰμι καὶ ΕΞΟΥΔΕΝΩΜΕΝΟΣ.

¶ ἀδελφῶν, *fratribus*) qui item exspectant, vel, item veniant.

12 πολλὰ παρεκάλεσα, *multum adhortatus sum*) Non metuit Paulus, ne Corinthii præsentem Apollo præ se amplecterentur. Apollo, cum Paulus hanc epistolam daret, non aderat. nam nec v. 19. nec cap. I. 1. memoratur.

¶ μετὰ τῶν ἀδελφῶν, *cum fratribus*) v. 17. Alii sunt hi, atque versu 11.

¶ οὐκ

¶ οὐκ ἦν θέλημα, *non erat voluntas*) Sermo quasi impersonalis : ubi res consideratur, ut volenda vel non volenda, non expresso, cujus sit voluntas ; ubi tamen norma est voluntas Dei. conf. Matth. XVIII. 14. Sic quoque Græci verbum θέλω adhibent. Act. II. 12.

¶ ὅταν εὐκαιρήσῃ, *cum opportunum ei fuerit*) *Opportunitas* innuitur non carnalis, sed quæ voluntatem Dei sequitur.

13 s. γρηγορεῖτε, *vigilate*) Conclusio, inprimis ad *fidem* & *amorem* hortans.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) c. XV. 2. 11. 14. 17.

14 ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) c. VIII. 1. XIII. 1.

15 τοῖς ἁγίοις, *sanctis*) Dativus regitur a *ministerium*. *Sanctis*, ex Israële: nam erant *primitiæ* ex Achaia.

¶ ἑαυτοὺς, *se ipsos*) ultro. Quo magis voluntarium munus in re ardua, eo gratius & laudabilius. 2 Cor. VIII. 16 s. Es. VI. 8.

16 καὶ, *&*) vicissim.

¶ ὑποτάσσησθε, *subordinemini*) Resp. ἔταξαν, *ordinaverunt*.

¶ συνεργοῦντι, *cooperanti*) cum aliis.

¶ κοπιῶντι, *laboranti*) per se.

17 χαίρω, *gaudeo*) Paulus, Dei respectu, *gratias agit*, quum dicere poterat, *gaudeo*: c. I. 14. at quum ad homines scribit, pro *gratias ago* dicit *gaudeo*, vel, *gavisus sum*. Phil. IV. 10. Philem. v. 7. conf. Act. X. 33. 3 Ioh. v. 3. Iam iterum discesserant legati Corinthiorum ; ac tamen dicit *gaudeo* in præsenti. nam jucunda manebat memoria.

¶ στεφανᾶ, *Stephanæ*) Hic videtur fuisse filius Stephanæ illius, cujus domus memoratur sine ipso. v. 15.

¶ ὑστέρημα, *defectum*) quatenus mihi defueratis, nec me absentem potuistis ipsi *recreare*.

18 ἀνέπαυσαν, *recrearunt*) Veri fratres, quamvis minores, non frustra veniunt aut adsunt. *Recreatio* sanctorum.

¶ τὸ ἐμὸν πνεῦμα, *meum spiritum*) 2 Cor. VII. 13.

¶ καὶ τὸ ὑμῶν, *& vestrum*) in me. 2 Cor. VII. 3.

¶ ἐπιγινώσκετε, *agnoscite*) Antecedens pro consequente. sic, εἰδέναι, *scire*. 1 Thess. V. 12. qui id non facit, ἀγνώμων dicitur.

19 πολλὰ, *multum*) pro singulari desiderio. Act. XVIII. 2. 1.

¶ ἀκύλας καὶ πρίσκιλλα, *Aquila & Priscilla*) Alibi mulier hæc prius ponitur; ad Corinthios, postponitur. conf. c. XIV. 34.

¶ κατ' οἶκον, *domi*) Hoc par conjugum etiam postea Romæ *domesticam* instituit ecclesiam. Rom. XVI. 5.

20 ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *in osculo sancto*) quo omnes dissensiones absorbeantur.

21 τῇ ἐμῇ χειρὶ, *mea manu*) Igitur dictavit superiora.

22 εἴ τις οὐ, *si quis non*) Paulus amat Iesum: vos quoque omnes eum amate.

¶ φιλεῖ) *amat*, corde: osculatur, opere. resp. φιλήματι, *osculo*. v. 20. nam φιλεῖν dicitur pro *osculari*, Luc. XXII. 47. & *osculari* pro *amare*. Ps. II. 12.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Hic anteferendus omnibus etiam fratribus, etiam Paulo & Apollo.

¶ ἤτω ἀνάθεμα, μαρὰν ἀθά, *sit anathema, maran atha*) Tantum abest, ut salutem ei dicam, ut potius anathema eum esse jubeam. Anathemati pondus addit τὸ μαρὰν ἀθά. quæ formula, familiari Iudæis idiomate expressa, indicat, Iudæorum, pessimo odio Iesum anathema dicentium, c. XII. 3. in anathemate justissime in ipsos recidente consortem illum fore, qui Iesum non amet. sic enim per euphemiam loquitur, pro eo, si quis Iesum oderit.

μαρὰν ἀθὰ, i. e. *Dominus venit.* μαρὰν, Syriace, *Dominus noster*, vel simpliciter, *Dominus.* nam Hesychius, μαραναθὰ, ὁ κύριος ἦλθεν κτλ. perinde ut Gallis *monseigneur* idem est quod *seigneur*. Videlicet μαρὰν ἀθὰ Symbolum Paulo frequens fuisse, cujus sententiam Corinthii vel jam nossent, vel nunc vehementer commovendi, ex aliis discere possent.

23 ἡ χάρις, *gratia*) Hæc est salutatio versu 21 proposita: versu 22 excluduntur indigni. conf. 2 Ioh. v. 10. 11.

24 ἡ ἀγάπη μου μετὰ πάντων ὑμῶν ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *amor meus cum omnibus vobis in Christo Iesu*) Apostolus amore divinitus accenso non modo eos, qui se Pauli esse dixerant, sed omnes Corinthios amplexatur in Christo Iesu. In solo cod. Alex. omittitur μου· sed plane congruit vocula cum initio & conclusione hujus epistolæ. Postea additum ἐγράφη ἀπὸ Φιλίππων. Atqui Ephesi scripta est: v. 8. fortasse tamen Philippis missa, v. 5. quod Corinthiorum legati Paulum eo comitati essent. Certe Aquila & Priscilla, de quibus v. 19, Ephesi erant: Act. XVIII. 19. inde supra Philippos iter erat Corinthum.

IN EPISTOLAM II AD CORINTHIOS.

CAPUT I.

1 Παῦλος, *Paulus*) Paulus erga Corinthios, superiore epistola severa pie commotos, amorem apostolicum & στοργὴν pandit, cum repetitione monitorum: & ceteroqui, ut in illa de rebus Corinthiorum scripserat, sic jam de suis rebus scribit, sed cum perpetuo respectu ad Corinthiorum utilitatem spiritualem. Filum autem & nexus totius epistolæ est *historicus:* cetera per modum digressionum intexuntur. Nervos vide versu 8. 15. c. II. 1. 12. 13. VII. 5. VIII. 1. X. 1. XIII. 1. de *præterito*, *præsenti* & *futuro*. Unde hic epistolæ conspectus exsistit: est in ea

I. Inscriptio. c. *I.* 1. 2

II. Tractatio.

1. *In ASIA valde pressi fuimus:*
   sed Deus nos est consolatus.
   namque sincero animo agimus; etiam in eo, quod non jam ad vos veni, quos decet mihi obsequi. 3-*II.* 11
2. *TROADE festinavi in vicinam vobis Macedoniam: cum progressu evangelii, cujus glorioso munere digne fungimur.* 12-*VII.* 1
3. *In MACEDONIA lætum accepi de vobis nuncium.* 2-16.
4. *Macedonum liberalitatem in hoc itinere perspexi. Quocirca vos id exemplum sequi decet.* *VIII.* 1-*IX.* 15.
5. *In via sum ad vos, armatus virtute Christi. Ergo obedite.* *X.* 1-*XIII.* 10

III. Conclusio. 11-13.

¶ τιμό-

¶ τιμόθεος ὁ ἀδελφος, *Timotheus frater*) Timotheum Paulus, ad ipſum ſcribens, *filium* appellat; de illo, ad Corinthios & alios, *fratrem.*

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *eccleſiæ Dei*) Vim ſynonymi id habet, quod ſequitur, *ſanctis.*

3 εὐλογητὸς, *benedictus*) Lauta exordiendi ratio, & apoſtolico ſpiritui conveniens, in adverſis præſertim.

¶ ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ θεὸς πάσης παρακλήσεως, *pater miſerationum & Deus omnis conſolationis*) *Miſerationes*, fons *conſolationis*: conf. Rom. XII. 1. *conſolatio*, indicium *miſerationum.* Miſerationes ſuas exhibet in ipſa calamitate: neque calamitas ſanctorum contraria eſt miſerationi divinæ; neque illa apud ſanctos contra hanc parit ſuſpicionem: conſolationem etiam poſtea præbet. ideo additur πάσης *omnis.*

4 πάσῃ· πάσῃ· *omni: omni*) Qui in uno genere afflictionum fuit, in eo potiſſimum poteſt alios conſolari; qui in omni, in omni. Hebr. IV. 15.

¶ θλίψει, *afflictione*) Oppoſita ſunt, ex una parte, παθήματα, *adverſa*, & θλίψις, *anguſtia animi*; quorum altero alterum connotatur: & ex altera parte, σωτηρία, *ſalus*, & παράκλησις, *conſolatio*; quorum altero item connotatur alterum. Frequentatio horum verborum valde ſapiet, ſed nonniſi expertis. De adverſis tractatur a v. 8. de conſolatione, a cap. VII. 2 ſſ. De ſolatio generatim loquitur Paulus initio; ſpeciatim tamen ſpectat illud, quod ex Corinthiorum obſequio hauſit.

¶ αὐτοὶ) *ipſi.*

5 τοῦ χριστοῦ, εἰς ἡμᾶς· διὰ χριστοῦ, ἡμῶν· *Chriſti, in nos: per Chriſtum, noſtra*) Suaviter commutantur verba eorumque ordo.

¶ παθήματα· παράκλησις· *adverſa: conſolatio*) Illa, multa ſunt: hæc, una, & tamen potior.

¶ οὕτως, *ſic*) Ex hac ipſa epiſtola ad priorem collata, major poſt anguſtias, quæ intervenerant, conſolandi vis, Corinthiis, priore epiſtola percuſſis, opportuniſſima, adeoque novitas totius interni hominis in dies major præclare elucet.

6 ſ. εἴτε δὲ θλιβόμεθα κτλ. *ſive autem angimur &c.*) Sententia eſt hæc, εἴτε δὲ θλιβόμεθα, (θλιβόμεθα) ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας· εἴτε παρακαλούμεθα, (παρακαλούμεθα) ὑπὲρ κτλ. *ſive autem angimur*, (angimur) *pro veſtra conſolatione & ſalute: ſive confirmamur*, (confirmamur) *pro veſtra conſolatione, quæ operatur in patientia eorundem adverſorum, quæ etiam nos patimur, & ſpes noſtra firma pro vobis: ſcientes, quod ſicut participes eſtis adverſorum, ſic etiam conſolationis.* Quemadmodum Phil. I. 16. 19. θλίψις & σωτηρία inter ſe opponuntur, ita hoc loco θλίψις *anguſtia* miniſtrorum evangelii, & *conſolatio ſalusque* Corinthiorum inter ſe opponuntur, perinde ut *mors* illorum & *vita* horum, c. IV. 12. Porro uti ex *afflictione* miniſtrorum evangelii pendet *conſolatio* & *ſalus* Corinthiorum: ita ex *conſolatione* illorum pendet *conſolatio* horum & *ſpes* illorum pro his. Participium *ſcientes* pendet a verbis *angimur* & *confirmamur* ſubauditis. Ita ſibi conſtant membra hujus periochæ, quæ aliter aliterque trajecta, in *Apparatu* notamus. Nunc etiam ſingulatim aliqua declarabimus.

¶ εἴτε, *ſive*) Interdum magis ſentiuntur adverſa; interdum conſolatio.

¶ ὑμῶν, *veſtra*) Communio ſanctorum, in corde Pauli, Titi, Corinthiorum, aliarum eccleſiarum exercita, egregie repræſentatur in hac epiſtola. c. II 3. IV. 15. VI. 12. VII. 7. 13. IX. 12. Hæc corda fuere

quaſi

quasi specula, imagines inter se reciprocantia. Conf. Phil. II. 26 s.

¶ παρακλήσεως, *consolatione*) in anima.

¶ σωτηρίας, *salute*) in re.

¶ τ̃ ἐνεργουμένης) Medium. c. IV. 12. Rom. VII. 5.

¶ τ̃ αὐτῶν) *eorundem* numero. Pauli *adversa* erant eadem Corinthiorum, qui erant in corde Pauli: c. VI. 12. ad illosque redundabat fructus eorum, quanquam obstiterant, quo minus Corinthum veniret.

¶ πάσχομεν, καὶ ἡ ἐλπὶς, *patimur, & spes*) Cum mentione afflictionum & patientiæ jungi solet spes. v. 10. Rom. V. 3 s. XV. 4.

¶ βεβαία) *firma* est; firmitatem per res adversas nacta.

8 ἐν τῇ ἀσίᾳ, *in Asia*) 1 Cor. XV. 32 not. Afflictionem illam Asiaticam *norant* Corinthii: magnitudinem vero & fructum nunc declarat Paulus.

¶ ὑπὲρ δύναμιν) *supra facultatem*, ordinariam.

¶ ἐξαπορηθῆναι, *desponderemus*) Affirmat hîc, quod c. IV. 8 alio respectu negat. nam hîc de humano, illic de divino loquitur auxilio.

9 ἀλλὰ, *sed*) id est, immo. subaudi *propterea, ipsi &c. utne &c.*

¶ τὸ ἀπόκριμα) Hesychius: ἀπόκριμα, κατάκριμα, ψῆφον. ἀποκρίνειν, *perditum judicare*, pro nullo habere. oppositum, *confisi*. Aliter Simonius.

¶ ἀλλ' ἐπὶ, *sed in*) Mira natura fidei, in summis difficultatibus, nullum exitum habere visis.

¶ ἐγείροντι, *excitante*) 1 Cor. XV copiose scripserat de resurrectione mortuorum: nunc eandem doctrinam identidem attingit, &, veritate ejus apud Corinthios præsupposita, usum urget.

10 ῥύεται, *eripit*) Præsens, respectu ipsius *afflictionis*.

¶ ἠλπίκαμεν) *spem sumus nacti*.

¶ ῥύσεται, *eripiet*) ut possim ad vos venire.

11 συνυπουργούντων, *subadjuvantibus*) Ex ἔργον est ὑπουργεῖν. ἔργον, *opus* opis, est Dei: ὑπουργεῖν, *adjuvare*, est apostolorum: συνυπουργεῖν, *subadjuvare*, Corinthiorum.

¶ καὶ) *etiam* vobis, non modo aliis.

¶ ἐκ πολλῶν προσώπων, *ex multis respectibus*) πρόσωπον, *facies*, respectus. *Respectu* scil. præteriti, præsentis, futuri: *eripuit, eripit, eripiet*. Non vertimus, *ex multis personis*: id enim continetur in *per multos*.

¶ τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα διὰ πολλῶν) *Auxilium, quod, multis orantibus, a gratia nobis obtingit*.

¶ εὐχαριστηθῇ) *gratiarum actione celebretur*. Correlata, χάρισμα & εὐχαριστία. c. IV. 15.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) Modo, *pro nobis*, de precibus; nunc, *pro vobis*, de gratiarum actione. In Corinthios redundabat fructus. Neque iterum necesse fuit, post εἰς ἡμᾶς, dicere ὑπὲρ ἡμῶν.

12 γὰρ, *enim*) Nexus: Dei opem & piorum preces non frustra expetimus nobisque pollicemur.

¶ καύχησις, *gloriatio*) etiam in adversis & contra adversarios.

¶ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, *conscientiæ nostræ*) quicquid alii de nobis sentiant.

¶ ἁπλότητι, *simplicitate*) intentione in unum scopum per viam rectissimam.

¶ εἰλικρινείᾳ, *sinceritate*) nulla admixta aliena qualitate.

¶ οὐκ ἐν, *non in*) Opposita: *sapientia car-*

carnalis, & *gratia Dei*, suos sapienter regentis. v. 17 f.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ) *in mundo* toto.

¶ περισσοτέρως, *abundantius*) c. II. 4.

13 ἄλλα) *alia*, contraria.

¶ γράφομεν, *scribimus*) hac epistola. Ad rem præsentem provocat.

¶ ἀναγινώσκετε, *legitis*) in epistola superiore.

¶ ἢ καὶ, *vel etiam*) Plus est ἐπίγνωσις, quam ἀνάγνωσις.

¶ ἕως τέλους, *usque ad finem*) v. 14 fin. 1 Cor. IV. 5.

14 ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Antitheton, *usque ad finem*. v. præc.

15 ταύτῃ, *hac*) de qua v. 12 init.

¶ πρότερον, *prius*) De hoc consilio passim in epistola priore. Constr. cum *volebam*.

¶ δευτέραν χάριν, *secundam gratiam*) Primam gratiam habuerant primo Pauli adventu: (conf. *amorem primum*, Ap. II. 4.) secundam secundo suo adventu eis destinarat. *Gratia* per se una est: sed in *habendo* est prima, secunda &c. conf. Ioh. I. 16.

16 προπεμφθῆναι, *deduci*) deducendum me vobis committere.

17 τῇ ἐλαφρίᾳ, *levitate*) plus promittendo, quam præstando.

¶ ἢ) Lat. *an*: disjunctive.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) Significat Paulus, si secundum carnem consuleret, sibi potius veniendum fuisse, quam non veniendum. nam qui secundum carnem consulunt, omni modo id agunt, ut *næ* promissionis, quicquid inciderit, appareat in re, pro tuenda constantia. Apostolus autem neque inconstans neque carnaliter constans fuit: quorum utrumvis suspicari potuissent iniquiores. Pollicitus erat sub conditione: & deinde adventum distulit magna de causa, quæ intervenerat.

¶ τὸ ναὶ καὶ τὸ οὔ) Hanc *scripturam*, inquit Beza, *ut simplicissimam sum sequutus*, (sic enim etiam textus Bezæ habet,) *non modo veteris* Latini *interpretis*, *sed etiam unius ex vetustis* manuscr. *codicibus bonæ fidei auctoritate confirmatam*. In quibusdam *Hilarii* exemplaribus & in cod. græcolatinis textus latinus (ne quis latini interpretis lectionem inde metiatur,) ad recentiora græca exemplaria conformatus est, quæ fere habent τὸ ναὶ ναὶ καὶ τὸ οὒ οὔ. Millius quoque græcam hanc lectionem defendit, & severe defendit: sed idem revera latinam lectionem παραφράζει. Verba ejus exhibet etiam Wolfius: alias fortasse describerem. Eadem vis est brevioris paraphraseos Wolfianæ, Germanice ab ipso præclare expressæ: *daß ich bald Ia, bald Nein sagen solte.* non ait, *bald Ia Ia, bald Nein Nein.* Qui meminerit, quam frequens fuerit in ore veterum, omnia juramenta fugientium, illud *est est, non non*; minime mirabitur, id ex Matthæo & Iacobo a tot librariis huc esse inductum. At simplex *est & non* apud Paulum prorsus comprobatur versu sequente.

18 πιστὸς, *fidelis*) Sermo categoricus: Doctrina nostra firma est. Accedit modus: *fidelis* est *Deus*. נאמן coll. *amen*, v. 20.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton inter consilium itineris & doctrinam ipsam. illud justis de causis in re externa mutatum nullam infert inconstantiam doctrinæ. Interim ostendit Paulus, qui in rebus externis leves sunt, etiam in spiritualibus leves esse & videri solere.

¶ πρὸς) *apud*, ad. *apud vos*, antitheton, *apud me*. v. 17.

¶ οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ, *non factus est næ & non*) Contradictoria non sunt in Theologia.

19 ὁ γὰρ τοῦ θεοῦ υἱὸς ἰησοῦς χριστὸς, *Dei enim filius Iesus Christus*) de quo summa sermonis nostri est. Observandæ tres appel-

pellationes conjunctæ, firmitudinem ostendentes: tum, naturali ordine positæ; neque enim prima cum tertia plane eadem est.

¶ καὶ σιλουανοῦ, *& Silvanum*) *Silam* hunc appellat Lucas, Act. XV. 22 not.

¶ ἀλλὰ ναὶ) *sed Ita* merum, ex parte nostra & vestra.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) *Christus prædicatus* i. e. prædicatio nostra de Christo, facta est *næ in Ipso* Christo. Sic congruit ætiologia versu seq. Omnes promissiones in Christo sunt *næ*. Ergo sane etiam testimonium de ipso Christo, in Christo est *næ*.

20 ἐπαγγελίαι) *promissiones*, declarationes.

¶ τὸ ναὶ-τὸ ἀμὴν, *næ-amen*) Suaviter voculis *næ & non* inter se pugnantibus opponuntur voculæ congruentes, *næ & amen*. *næ*, per affirmationem; *amen*, per juramentum: Hebr. VI. 13. vel *næ*, respectu Græcorum; *amen*, respectu Iudæorum: coll. Gal. IV. 6 not. nam *næ* Græcum, *amen* Hebræum est. vel *næ*, respectu Dei promittentis; *amen*, respectu credentium: conf. 1 Ioh. II. 8. *næ* respectu apostolorum; *amen*, respectu auditorum.

¶ τῷ θεῷ πρὸς δόξαν, *Deo ad gloriam*) Nam Dei veritas in omnibus ejus promissionibus in Christo verificatis glorificatur.

¶ πρὸς δόξαν, *ad gloriam*) c. IV. 15.

¶ δι' ἡμῶν, *per nos*) Constr. cum *est* subaudito. Τὸ *næ* per nos resonat.

21 ὁ δὲ βεβαιῶν, *qui vero confirmat*) Filius glorificat Patrem, v. 19. Pater *autem* vicissim Filium.

¶ βεβαιῶν, *confirmans*) ut firmi simus in fide Christi. Huic verbo respondet τὸ *obsignans*: alterum est ex Christo & unctione; alterum ex Spiritu, tanquam arrhabone.

¶ ἡμᾶς, *nos*) apostolos & doctores.

¶ σὺν ὑμῖν, *vobiscum*) Modeste de se loquitur.

¶ εἰς χριστὸν, καὶ χρίσας, *in Christum, & ungens*) Conjugata. Ex *oleo*, *robur*, h. l. & *bonus odor*. c. II. 15. Omnia tendunt ad τὸ *næ*, εἰς χριστὸν, in fide *in Christum*.

22 ἀῤῥαβῶνα, *arrhabonem*) c. V. 5. ἀῤῥαβὼν Gen. XXXVIII. 17 f. dicitur pro *pignore*, quod debito soluto redditur: alias autem pro *arrha*, quæ datur in antecessum, ut fides fiat de subsecutura præstatione plena. Hesychius, ἀῤῥαβὼν, πρόδομα. *Est enim arra*, inquit Isid. Hispal. *complenda, non auferenda: unde qui habet arram, non reddit sicut pignus, sed desiderat plenitudinem.* Talis *arrhabo* est ipse Spiritus: Eph. I. 14. unde etiam *primitias Spiritus* habere dicimur. Rom. VIII. 23. Vide *Rittershusii* lib. 7 Sacr. lect. c. 19.

23 ἐγὼ δὲ, *ego vero*) Antitheton facit *vero* particula. *volebam venire: nondum vero veni.*

¶ τὸν θεὸν, *Deum*) omniscium.

¶ ἐπικαλοῦμαι, *invoco*) Iurat apostolus.

¶ ἐπὶ, *super*) Gravis sermo.

¶ ψυχὴν, *animam*) in qua rerum mearum mihi conscius sum, quam perimi nolim.

¶ φειδόμενος, *parcens*) Grande verbum: ideo declaratur mox. *Parcere* potest, qui dominatur: parcit etiam, qui gaudium potius, quam dolorem affert. Hanc vim declarandi confirmat, quod *non quo dominemur* dicit, non, *quod non dominamur*.

¶ εἰς κόρινθον, *Corinthum*) Eleganter, pro *ad vos*, in sermone *potestatem* ostendente. Coram, tristius agendum fuisset: nam præsentia, severior. conf. Ex. XXXIII. 3. Hos. XI. 9. Ideo Titum præmiserat apostolus.

24 κυ-

24 κυριεύομεν, *dominemur*) Legitima quoque potestate apostolo uti grave fuerat; idque idcirco appellat *dominari.* conf. 1 Cor. IX. 17 not. de tali genere loquendi.

¶ τῆς πίστεως, *fidei*) Fideles, *liberi.*

¶ συνεργοὶ, *cooperarii*) non *domini.*

¶ χαρᾶς, *gaudii*) ex *fide.* Phil. I. 25. Antitheton, *tristitia*, c. II. 1 s.

¶ τῇ πίστει, *fide*) per fidem. Rom. XI. 20.

¶ ἑστήκατε, *stetistis*) neque lapsi estis, quanquam periculum fuerat.

CAP. II.

1 Ἔκρινα δὲ ἐμαυτῷ, *judicavi autem mihi ipsi*) quod ad me ipsum attinet, meo commodo. antitheton: *vobis*, c. I. 23.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton ad *non jam*, c. I. 23.

¶ πάλιν, *iterum*) Constr. cum *venire*, non cum *venire in tristitia. in tristitia* antea scripserat, non venerat.

¶ ἐν λύπῃ, *in tristitia*) duplici. sequitur enim, *si enim ego contristo*, &, *si vero quis contristavit.* Efficit hæc anaphora duas partes oppositas, quarum tractatio concinne respondet. *scripsi, ut cognosceretis: scripsi, ut cognoscerem.* v. 4. 9. *omnium vestrum: omnes vos.* v. 3. 5.

2 λυπῶ, *contristo*) vel coram, vel literis.

¶ καὶ τίς ἐστιν, *& quis est*) Τὸ *si* habet apodosin bimembrem: *& quis, & scripsi. &, &*: cum, tum.

¶ εὐφραίνων με, *exhilarans me*) per tristitiam pœnitentialem.

¶ εἰ μὴ, *nisi*) Ei qui mihi lætitiam per pœnitentiam affert, tristitiam per objurgationem incussisse non juvat. Mallem, opus non fuisse.

¶ ὁ λυπούμενος, *contristatus*) Notat Corinthios, sed magis illum, qui peccarat.

¶ ἐξ ἐμοῦ, *ex me*) ἀφ' ὧν, *a quibus*, versu seq. Differunt particulæ: *a* dicit quiddam liberius; *ex*, quiddam penitius. conf. c. III. 5. 1 Thess. II. 6.

3 καὶ ἔγραψα, *& scripsi*) Demonstrat, se jam tum, quum primam epistolam, qua adventum promiserat, dedit, hoc animo fuisse, quem v. 1 explicat.

¶ ἀφ' ὧν, *a quibus*) tanquam a filiis.

¶ ὅτι, *quod*) Ipsum gaudium Paulo non sua, sed Corinthiorum causa est optabile.

4 ἐκ γὰρ, *nam ex*) Volui vos commovere ante adventum meum, ut postea non opus esset. *angustia cordis* peperit lacrymas, *multa multas.* Lacrymarum vestigia in literis, si ipse scripsit, videre poterant Corinthii, signum angustiæ.

¶ οὐχ ἵνα) *non* tam *ut* &c. Tristitiæ fructus non est tristitia; amoris autem, amor.

¶ λυπηθῆτε, *contristaremini*) Facile dolet, qui a flente admonetur.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) Fons veræ correptionis, & ex ea gaudii.

¶ γνῶτε, *cognosceretis*) ex mea fideli admonitione.

¶ περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς, *abundantius in vos*) singulariter mihi commendatos. Act. XVIII. 10.

5 τὶς, *aliquis*) Clementer jam loquitur, *quis*, & *quid*, v. 10. In utraque epistola pepercit Paulus nomini hujus, de quo loquitur.

¶ οὐκ ἐμὲ λελύπηκεν) *non me contristavit*, i. e. non contristatum habet.

¶ ἀλλ' ἀπὸ μέρους) *tantummodo ex parte* attulit mihi tristitiam.

¶ ἐπιβαρῶ, *onerem*) Id gravius, quam *contristem.*

6 ἱκανὸν) Neutrum, loco ſubſtantivi. *ſatis tali* eſt, ita ut non poſſit plus ab eo poſtulari. ἱκανὸν, verbum forenſe. Prudentiæ chriſtianæ eſt, modum tenere. Bene longum tempus interceſſit inter utramque epiſtolam.

¶ ἐπιτιμία, *objurgatio*) Antitheton, *condonare*, item, *conſolari*.

¶ τῶν πλειόνων, *pluribus*) non ſolum iis, qui præerant. Eccleſia gerit claves.

7 χαρίσασθαι) Hoc vim habet indicativi, *unde potius condonatur*: & indicativus mitiſſime hortatur. c. XII. 9. Matth. XXVI. 18 not.

8 κυρῶσαι, *ſancire*) κῦρος eſt penes amorem, non penes triſtitiam. majeſtas regiminis & diſciplinæ eccleſiaſticæ ſita eſt in amore. Hic regnat. קם LXX, κυροῦσθαι. Gen. XXIII. 20. Lev. XXV. 30.

9 καὶ ἔγραψα) non modo ſcribo, ſed *etiam ſcripſi*.

¶ τ δοκιμὴν) *documentum*, an ſitis filii genuini, amantes, obedientes.

¶ εἰς πάντα, *ad omnia*) ad *objurgationem*, & ad *amorem*.

10 τι, *aliquid*) Leniſſime loquitur de peccato atroci, ſed agnito.

¶ χαρίζεσθε, *condonatis*) Non dubitat, quin faciant, quod ſcripſit verſu 7.

¶ καὶ ἐγὼ, *etiam ego*) Modeſte ſubſcribit & ſe quaſi aggregat Corinthiis.

¶ εἴ τι κεχάρισμαι, *ſi quid condonavi*) Res limitatur per *ſi quid*: ut oſtendat Paulus, ſe veniam a Corinthiis peccatori datam ſubſequi. Ex præſenti, *condono*, ſtatim fit præteritum, *condonavi*, dum Paulus hæc ſcribit.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) ſcil. *condonavi*.

¶ ἐν προσώπῳ χριστοῦ, *in facie Chriſti*) coram Chriſto. 1 Cor. V. 4.

¶ ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν, *ut ne fraudemur*) Detrimentum unius peccatoris, detrimentum commune. Ideo dixit, *propter vos*.

¶ ὑπὸ τοῦ σατανᾶ, *a Satana*) cui tradidit vel traditurus fuit Paulus peccatorem. 1 Cor. V. 5. Satanas non modo carnem, ſed animam perdere *cogitabat*: & maxime nocendi locum quærit per *triſtitiam*.

11 οὐ γὰρ, *non enim*) Vera prudentia eccleſiaſtica. qui habent *mentem* Chriſti, non ignorant νοήματα *cogitationes* & molimina hoſtilia. Conjugata, νοήματα, ἀγνοεῖν.

12 καὶ) *etiam* quamvis. Paulus libenter Troade commoratus eſſet.

¶ θύρας, *janua*) Nec tamen peccavit Paulus diſcedens, quia liberum manebat.

¶ ἄνεσιν, *requiem*) Hac primo ſpiritus, deinde etiam caro cœpit carere. c. VII. 5. Scire cupiebat, quomodo priorem epiſtolam ſuſcepiſſent Corinthii.

¶ τῷ πνεύματι, *ſpiritu*) Inde ſenſit, non neceſſum eſſe, *janua* illa uti.

¶ τίτον, *Titum*) a vobis venturum.

13 εἰς μακεδονίαν, *in Macedoniam*) ubi propior eſſem & citius fierem certior. Hæc continuantur c. VII. 2. 5. Interjacetque nobiliſſima digreſſio, de rebus tantiſper alibi geſtis & toleratis; quarum fructum hoc pacto etiam ad Corinthios derivat, apologiæ præludens contra pſeudapoſtolos.

14 τῷ δὲ θεῷ, *Deo vero*) Tametſi Corinthum non veni, Troade non manſi; tamen non deeſt victoria evangelii, etiam aliis in locis. Accedit ſermo modalis: *Gratia Deo*.

¶ πάντοτε, *ſemper*) Sequitur parallelum, *in omni loco*.

¶ θριαμβεύοντι ἡμᾶς) *qui triumpho nos oſtendit*, non ut victos, ſed ut victoriæ ſuæ miniſtros. non ſolum victoria, ſed victoriæ oſtenſio denotatur: ſequitur enim, *manifeſtanti*. *Triumphus* oculos; *odor* nares vehementer ferit.

¶ τ ὀσμὴν, *odorem*) Ab omnibus ſenſibus

bus metaphora ſumitur ad deſcribendam virtutem evangelii. Hîc *viſus* (triumphi) & *odor* occurrunt.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Chriſti. v. 15.

¶ φανεροῦντι, *manifeſtanti*) Frequens verbum in hac epiſtola, ſuſpiciones Corinthiacas refutans. ſic 1 Cor. IV. 5.

15 εὐωδία) *odor bonus*, i. e. validus, gratus piis, gravis impiis. Chriſti odor per nos, ut aromatum per veſtimenta, ſeſe exerit.

¶ ἐν) *penes*.

¶ σωζομένοις· ἀπολλυμένοις· *qui ſervantur: qui pereunt*) Vtrius generis quisque ſit, ex eo patet, prout quisque evangelium accipit. De priori genere agit c. III. 1-IV. 2. de altero, c. IV. 3-6.

¶ ἀπολλυμένοις, *pereuntibus*) c. IV. 3.

16 ὀσμὴ θανάτου, *odor mortis*) Habent pro re mortua: inde mortem nanciſcuntur jure.

¶ οἷς δὲ, *illis autem*) qui ſalvantur. Hic verſus, collatis antecedentibus & conſequentibus, χιασμὸν habet.

¶ καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανός; *& ad hæc quis idoneus?*) Quis? i. e. pauci, nos. Ea ſententia modeſte innuitur & Corinthiis agnoſcenda relinquitur. coll. v. ſeq. Paulus ſuam & paucorum ἱκανότητα *ſufficientiam* copioſe aſſerit c. ſeq. & hoc ipſum verbum repetit v. 5 ſ. ut adverſarii videantur vel expreſſe vel in ſenſu negaſſe, Paulum eſſe *idoneum*.

17 οἱ πολλοὶ, *multi*) Sic c. XI. 18. Conf. הָרַבִּים 1 Reg. XVIII. 25. Articulus vim habet. *multi*, plerique, ἄοσμοι, *odoris expertes*. Conf. Phil. II. 21.

¶ καπηλεύοντες) *cauponantes*. qui non id laborant, ut quam plurimum virtutis edant, ſed ut quæſtum faciant. Loquuntur tales de Chriſto, ſed non ut ex Deo & coram Deo. κάπηλοι *caupones* aliunde mercem ſumunt: adulterant: cum quæſtu tractant. aliter apoſtoli in verbo Dei verſantur. nam *ex Deo* loquuntur, & *ſincere*, & ut Deo ſe probent. Synonyma, δολοῦντες, *adulterantes*, c. IV. 2. & ἐμπορεύεσθαι, *mercari*. 2 Petr. II. 3.

¶ ἐξ εἰλικρινείας, *ex ſinceritate*) Verbo Dei per ſe ſtudemus.

¶ ἀλλ' ὡς ἐκ, *ſed ut ex*) Gradatio, *ſed* iterato. *ut*, declarat.

¶ κατενώπιον - λαλοῦμεν, *coram - loquimur*) Sic plane c. XII. 19. Semper cogitamus, Deum, ex quo loquimur, præſentem eſſe loquentibus: homines non curamus.

¶ ἐν, *in*) Sermo, quem *in* Chriſto habemus, divinitus datur & regitur.

¶ λαλοῦμεν, *loquimur*) Linguam adhibemus: virtus eſt Dei.

CAP. III.

1 Ἀρχόμεθα, *incipimus*) Iuſtus aculeus, in illos *quoſdam*, qui *cœperant*.

¶ πάλιν, *iterum*) ut antehac. ſic, *iterum*, c. V. 12.

¶ συνιστάνειν, *commendare*) humano more: c. XII. 19. commemorando res alibi geſtas.

¶ εἰ μὴ) *niſi*. Particula morata: num ita demum pares ſumus ipſi ad nos commendandos, *ſi non* etiam epiſtolis egeamus?

¶ τινὲς, *quidam*) *multorum*. c. II. 17. Hac quoque in re abhorrere ſe ſignificat a pſeudapoſtolis. illi *egebant*.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ad alios. Hic ergo mos erat Corinthi.

2 ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, *in cordibus noſtris*) Veſtra fides ſcripta eſt in corde noſtro: in quo eam & vos ipſos circumferimus,

rimus, ubique cognoſcendam & legendam. Ex corde Corinthiorum reflectebatur ad cor apoſtolicum.

¶ πάντων, *omnibus*) a vobis & aliis. Argumentum pro veritate evangelica, obvium omnibus, ex ipſis deſumendum credentibus.

3 φανερούμενοι, *manifeſtati*) Conſtr. cum ὑμεῖς *vos*. Ætiologia, cur legi poſſit hæc epiſtola.

¶ χριστοῦ - ὑφ' ἡμῶν, *Chriſti - a nobis*) Declarat τὸ *noſtra*, v. 2.

¶ διακονηθεῖσα) Verbum διακονέω ſæpe accuſativum habet. c. VIII. 19. 20. 2 Tim. I. 18. 1 Petr. I. 12. IV. 10. Sic Pæanius: τὴν μάχην διακονούμενος, *pugnam adminiſtrans*. l. 7 metaphr. Eutr.

¶ οὐ μέλανι, *non atramento*) Synecdoche. nam tabulæ apud Moſen, divinitus inſcriptæ, ſine atramento, certe erant materiales.

¶ ζῶντος, *viventis*) Conf. v. 6. 7.

¶ λιθίναις, *lapideis*) v. 7.

¶ πλαξὶ καρδίας σαρκίναις, *tabulis cordis carneis*) Tabulæ cordis, genus: tabulæ carneæ, ſpecies. nam non omne cor eſt carneum.

4 πεποίθησιν, *fiduciam*) qua tales nos eſſe & ſtatuimus & profitemur. Antitheton, *ſegneſcere*. c. IV. 1.

¶ διὰ τοῦ χριστοῦ, *per Chriſtum*) non per nos ipſos. Hoc tractatur v. 14 fin. & ſeqq.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *ad Deum*) Hoc tractatur v. 6 ſeqq.

5 λογίσασθαι, *cogitare*) cogitando conſequi, nedum loqui aut perficere. Ineſſe quiddam videtur mimeſeos. Non enim cogitant, quos Deus agit: id eſt, nil cogitando fingunt aut elaborant. 2 Petr. I. 21.

¶ τι) *quicquam*, vel minimum.

6 καὶ, *etiam*) Epitaſis. *ſufficientiam* dedit nobis, & *ſufficientiam* diaconorum N. T. quæ multo plus poſtulat.

¶ ἡμᾶς διακόνους, *nos miniſtros*) Appoſitio.

¶ καινῆς, *novi*) Antitheton, *veteris*. v. 14.

¶ οὐ, *non*) *Novi Teſtamenti: id eſt, non literæ, ſed Spiritus*. vid. Rom. VII. 6 ſeqq. cum annot.

¶ γράμματος, *literæ*) Paulus etiam dum hæc *ſcripſit*, non literæ, ſed *ſpiritus* miniſtrum egit. Moſes in proprio illo officio ſuo, etiam cum haud ſcripſit, tamen in litera verſatus eſt.

¶ πνεύματος, *ſpiritûs*) cujus *miniſterium* majorem & gloriam habet & *capacitatem* requirit.

¶ ἀποκτείνει) *occidit*; peccatorem exſtimulat ad ſenſum mortis. nam ſi peccator vitam haberet, antequam litera venit; vivificatione per Spiritum non eſſet opus. Huc conf. v. ſeq. *mortis*.

7 ἡ διακονία, *miniſterium*) quo Moſes fungebatur.

¶ ἐντετυπωμένη) LXX, κεκολαμμένη. Ex. XXXII. 16.

¶ λίθοις, *lapidibus*) Fuerunt igitur duæ tabulæ diverſæ, non ex uno lapide. Ex. XXXIV. 1. *impreſſum lapidibus*, eſt declaratio inciſi hujus, *in literis*.

¶ ἐγενήθη ἐν δόξῃ), *nacta eſt gloriam*. γίνομαι, *fio*, & εἰμὶ, *ſum*, v. 8, differunt.

¶ μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι) Ex. XXXIV. 30, ἐφοβήθησαν ἐγγίσαι αὐτῷ.

¶ μωϋσέως, *Moyſis*) in ſua functione verſantis.

8 ἔσται) *erit*. Loquitur ex proſpectu V. T. in novum. adde, *ſpem*, v. 12.

9 κατακρίσεως· δικαιοσύνης· *condemnationis: juſtitiæ*) Per hanc multo magis quam per illam refulget Dei gloria. Litera *condemnat: condemnatio* mortem infligit: Spiritus, cum juſtitia, vitam affert.

¶ δι-

¶ δόξα, *gloria*) Abstractum pro concreto, brevitatis gratia.

10 ἐ δεδόξασται, *non glorificatum est*) Sequitur mox limitatio, *in hac parte*. Lumen majus obscurat minus.

¶ τὸ δεδοξασμένον, *glorificatum*) Sic LXX, Ex. XXXIV. 29. 35, קרן δεδόξασαι.

11 διὰ δόξης· ἐν δόξῃ· *per gloriam: in gloria*) Particulæ convenienter variatæ. Subaudi *est*.

¶ τὸ μένον, *quod manet*) Non manet ipsa διακονία, *ministerium*, & quicquid *ex parte* est: 1 Cor. XIII. 10. sed Spiritus, justitia, vita. Ideo neutrum genus adhibetur.

12 ἐλπίδα, *spem*) *Fiduciam* dixit v. 4. nunc *spem*, intuitu ejus, *quod manet*.

¶ παῤῥησίᾳ) *aperta agendi ratione*.

13 καὶ ἐ, *ac non*) subaudi *sumus* aut *facimus*.

¶ κάλυμμα) Sic LXX, l. c.

¶ πρὸς τὸ μὴ) πρὸς, *ad*, congruentiam notat, coll. Matth. XIX. 8. Nam τὸ μὴ ἀτενίσαι erat ante impositionem velaminis: sed ipso splendore Mosis posterius, v. 7. quare illic ὥστε ponitur.

¶ εἰς τὸ τέλος τȣ̃ καταργȣμένȣ, *in finem ejus, quod aboletur*) Paulus verba flectit ad allegoriam. *Id quod aboletur*, habet *finem* suum in Christo: v. 14 fin. Rom. X. 4. eo tendit & terminatur lex.

14 ἀλλ' ἐπωρώθη, *sed obdurati sunt*) *sed* opponitur τῷ *non intendere oculos*.

¶ τὸ αὐτὸ) *idem*, quod Mosis tempore.

¶ ἐπὶ, *super*) i. e. *cum legunt*, &, *tametsi legunt*.

¶ ἀναγνώσει) *lectione*, publica, frequenti, perpetua. Limitat Paulus: velamen non est jam in facie Mosis, aut in scriptis ejus; sed *in lectione*, dum Mosen legunt, & quidem ita, ut Christum non admittant, item, *super corde*. v. 15.

¶ μένει, μὴ ἀνακαλυπτόμενον) *manet superjacens, ita ut ne retegatur quidem*.

¶ ὅτι) *quia* non nisi *in Christo aboletur*. Propositio eorum, quæ sequuntur.

¶ καταργεῖται, *aboletur*) *vetus testamentum*. conf. omnino v. 7. 11. 13. Non dicit, *abolitum est*, sed *aboletur*, respectu convertendorum.

15 ἀλλ' ἕως, *sed usque*) *Sed* opponitur τῷ *non retegitur*.

¶ ἡνίκα) Hoc uno loco Paulus hoc adverbio utitur: videtur ei hæsisse ex recenti lectione τ̃ LXX, Ex. l. c.

¶ ἀναγινώσκεται μωϋσῆς, *legitur Moyses*) & quidem obnixe, sine intuitu Christi. sequitur antitheton, *cum vero conversum erit*.

16 ἡνίκα δ' ἂν - περιαιρεῖται τὸ κάλυμμα, *quum autem - aufertur velamen*) Parodia hæc est ad Ex. XXXIV. 34, ἡνίκα δ' ἂν εἰσεπορεύετο μωϋσῆς ἔναντι Κυρίȣ λαλεῖν αὐτῷ, περιῃρεῖτο τὸ κάλυμμα. Igitur ἡνίκα, non *si*, sed *quum*, plane affirmat, uti versu præc. & apud LXX passim. ἡνίκα ἐὰν, ἡνίκα ἂν, Gen. XXIV. 41. XXVII. 40. Ex. I. 10. XXXIV. 24. Lev. VI. 4. X. 9. Deut. XXV. 19. ἡνίκα δ' ἂν, Ex. XXXIII. 8. 22. XL. 36.

¶ ἐπιστρέψῃ, *conversum erit*) scil. ἡ καρδία, *cor*. Resipiscendo veritas agnoscitur. 2 Tim. II. 25. Non disputationis, sed conversionis methodus erga Iudæos adhibenda est.

¶ πρὸς κύριον, *ad Dominum*) Christum. v. 14 fin. Insignis appellatio. c. IV. 5.

¶ περιαιρεῖται) περιαιρȣ̃μαι, passivum est, Act. XXVII. 20. & apud LXX, Lev. IV. 31. 35. sed Medium, apud LXX, persæpe, & quidem eo quoque loco, quem Paulus respicit. Passivam tamen significationem suadet h. l. antitheton versûs 15 & 16: *velamen jacet: velamen aufertur*. Præsens, *aufertur*, emphasin habet.

17 ὁ δὲ κύριος τὸ πνεῦμά ἐστιν, *Dominus autem*

autem Spiritus est) Subjectum, *Dominus.* Christus non est litera, sed est Spiritus, & *finis legis.* Sublimis enunciatio. conf. Phil. I. 21. Gal. III. 16. Particula *autem* ostendit, hoc versu declarari præcedentem. Conversio fit ad Dominum, ut spiritum.

¶ οὗ δὲ τὸ πνεῦμα κυρίου, *ubi vero Spiritus Domini)* Vbi Christus est, ibidem Spiritus Christi: ubi Spiritus Christi, ibi Christus. Rom. VIII. 9 s. Vbi Christus & Spiritus ejus, ibi libertas. Ioh. VIII. 36. Gal. IV. 6 s.

¶ ἐκεῖ) *ibi* demum.

¶ ἐλευθερία) *libertas,* opposita *velamini,* servitutis symbolo. *libertas*, adspiciendi sine timore tali, qualem habebant filii Israël. Exod. XXXIV. 30.

18 ἡμεῖς δὲ πάντες, *nos vero omnes) nos*, Ministri N. T. *omnes.* antitheton ad unum *Mosen.* v. 13.

¶ ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ) *facie* nostra *retecta* erga homines. nam erga Deum ne Mosis quidem facies erat velata. Antitheton, *opertum*, c. IV. 3.

¶ τὴν δόξαν, *gloriam)* majestatem divinam.

¶ κυρίου, *Domini)* Christi.

¶ κατοπτριζόμενοι) Dominus nos κατοπτρίζει, *splendorem* faciei suæ in corda nostra *tanquam in specula immittens*: nos illum splendorem suscipimus & referimus. Elegans antitheton ad ἐντετυπωμένη, *insculpta.* Nam quæ *insculpuntur*, fiunt paullatim: quæ *in speculo repræsentantur*, fiunt celerrime.

¶ τὴν αὐτὴν) *eandem*, cum simus multi. Eadem gloriæ Christi in tot fidelibus expressio, character veritatis.

¶ εἰκόνα, *imaginem) Domini*, gloriosam.

¶ μεταμορφούμεθα, *transformamur)* Dominus *format*, celeri scriptura, imaginem suam in nobis; sicut Moses retulit gloriam Dei. Passivum retinet accusativum; ut in illo: διδάσκομαι υἱόν.

¶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, *a gloria in gloriam)* a gloria Domini in gloriam in nobis. Israëlitæ a gloria Mosis non erant transformati in similem gloriam. erant enim in litera.

¶ καθάπερ, *sicut)* Adverbium similitudinis. coll. v. 13. *Sicut* Dominus se nobis inprimit, sic per nos exprimitur. Ipse est exemplar; nos, imagines.

¶ ἀπὸ κυρίου πνεύματος) *a Domini Spiritu.* Respicit v. 17, *ubi vero Spiritus Domini.* Si esset appositio, Paulus diceret, ἀπὸ κυρίου τοῦ πνεύματος. Alias dicitur *Spiritus Domini*; sed hic, *Domini Spiritus*, emphatice. coll. v. 14 fin.

CAP. IV.

1 Τὴν διακονίαν ταύτην, *ministerium hoc)* de quo cap. III. 6 seq.

¶ καθὼς ἠλεήθημεν, *sicut misericordiam nacti sumus)* Misericordia Dei facit strenuos & sinceros. Etiam Moses *misericordiam adeptus est*, & inde tantam invenit admissionem. Ex. XXXIII. 19.

¶ οὐκ - ἀλλ', *non - sed)* Duplex propositio. altera pars, per χιασμὸν, tractatur mox; prior, a versu 16. Quare ibi repetitur, οὐκ ἐκκακοῦμεν, *non segnescimus*, nil vitii capimus, in loquendo, in agendo, in patiendo.

2 ἀπειπάμεθα) Hesychius: ἀπειπάμεθα, ἀπερρίψάμεθα· ἀπείπαντο, παρῃτήσαντο, ἀπετάξαντο. *abdicavimus*, & abdicata esse jubemus.

¶ τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης, *occulta pudoris) Pudor*, gloriæ dominicæ expers, ex *occulto* agit. eam nos agendi rationem missam esse jubemus. Rom. I. 16. Antitheton, *manifestatione*, mox, & *loquimur.* v. 13.

¶ ἐν πανουργίᾳ, *in astutia)* Hæc opponitur

nitur *sinceritati. astutia latebras* quærit: nos non utimur.

¶ μηδὲ δολοῦντες) *neque adulterantes.*

¶ τῇ φανερώσει, *manifestatione*) conf. c.III.3.

¶ τῆς ἀληθείας, *veritatis*) evangelicæ.

¶ ἑαυτοὺς, *nos ipsos*) ut sinceros.

¶ πρὸς) *ad.*

¶ πᾶσαν) *omnem*, de omnibus rebus.

¶ συνείδησιν) *conscientiam*; c.V.11. non ad judicia carnalia. c.III.1.

3 εἰ δὲ, *sin autem*) perinde ut Mosis tempore.

¶ καὶ ἔστι, *etiam est*) *Etiam* intendit vim temporis præsentis in *est.*

¶ τὸ εὐαγγέλιον, *evangelium*) per se apertissimum.

¶ ἐν, *in*) quod ad pereuntes attinet. sic *in*, 1 Cor.XIV.11.

¶ ἐν τοῖς) *in illis*, non in se.

¶ ἀπολλυμένοις, *pereuntibus*) 1 Cor.I.18.

4 ἐν οἷς) *ad quos quod attinet.*

¶ ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου, *deus ævi hujus*) Grandis sed horribilis descriptio Satanæ. conf. Eph.II.2. de re; & Phil.III.19. de vocabulo. quis alias putaret, illum posse in hominibus tantæ luci officere? Inest autem mimesis aliqua. nam pereuntes, Judæi præsertim, putant, se habere & nosse Deum. *Hujus ævi infidelium*, construxere veteres, quo magis resisterent Manichæis & Marcionitis.

¶ τοῦ αἰῶνος τούτου, *ævi hujus*) *hujus*, inquit: non enim semper grassari poterit.

¶ ἐτύφλωσε, *occæcavit*) non modo *velavit.*

¶ τῶν ἀπίστων, *infidelium*) Epitheton, subaudito relativo pronomine, ἐκείνων, *illorum.* nam in iis, qui pereunt, maxime sunt ii, qui, cum audierint, non credunt. *Fide* recipitur *evangelium* ad *salutem.*

¶ εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι) *ne luceat.*

¶ τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου κτλ. *illuminatio evangelii &c.*) Mox appellat *illuminationem cognitionis* &c. φωτισμὸς, *illuminatio*, est reflexio sive propagatio radiorum ab illuminatis ad illuminandos plures. *Evangelium* & *cognitio* sunt correlata, ut caussa & effectus.

¶ τῆς δόξης, *gloriæ*) c.III.18 not.

¶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ, *imago Dei*) Hinc satis intelligi potest, quanta sit gloria Christi. v.6. 1 Tim.VI.15. Qui Filium videt, Patrem videt, *in facie* Christi. Filius Patrem exacte repræsentat ac refert.

5 οὐ, *non*) Non *commendamus* nos ipsos, c. III. 1. quanquam pereuntes id putant.

¶ γὰρ, *enim*) Penes nos culpa non est cæcitatis illorum.

¶ κύριον· δούλους· *Dominum: servos*) Antitheton. non prædicamus nos ipsos dominos. conf. c. I. 24.

¶ δούλους ὑμῶν, *servos vestros*) Inde Paulus Corinthios sibi præferre solet. v. 12 s.

¶ διὰ ἰησοῦν, *propter Iesum*) Ex Illo majestas Christianorum.

6 ὅτι, *quia*) Probat, se veros esse *servos.*

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) *Deus - splendere*, subjectum: deinde, subaudito *est*, (uti Act. IV. 24. 25.) prædicatum sequitur, *qui splenduit.*

¶ ὁ εἰπὼν, *qui dixit*) qui verbo jussit. LXX, εἶπεν, Gen.I.3.

¶ ἐκ σκότους φῶς, *ex tenebris lucem*) LXX, Iob XXXVII.15, φῶς ποιήσας ἐκ σκότους. Magnum opus.

¶ ἔλαμψεν) *fulgorem dedit*, ipse Lux nostra: luminis non solum autor, sed etiam fons, ac Sol.

¶ καρδίαις, *cordibus*) per se obscuris.

¶ ἐν προσώπῳ ἰησοῦ χριστοῦ, *in facie Iesu Christi*) qui est Patris unigenitus & imago,

imago, & *manifestatus est* in carne cum gloria sua.

7 τ̀ θησαυρὸν τȣ̃τον, *thesaurum hunc*) descriptum a c. II. 14. Nunc ostendit, afflictiones & ipsam mortem adeo non obstare ministerio Spiritus, ut id etiam adjuvent, & exacuant ministros, & fructum augeant.

¶ ὀστρακίνοις, *testaceis*) Thesauros antiqui asservabant in *ollis*. Sunt testacea vasa, sed tamen munda; contra ac vas aureum tamen immundum esse potest.

¶ σκεύεσιν, *vasis*) Sic appellat *corpus* sive *carnem*, afflictioni & morti subjectam. v. seqq.

¶ ἡ ὑπερβολὴ τ̃ δυνάμεως, *excellentia virtutis*) quæ in thesauro sita se in nobis, dum servamur, & in vobis, dum locupletamini, exserit. v. 10 s.

¶ ᾖ, *sit*) esse agnoscatur, cum gratiarum actione. v. 15.

¶ τȣ̃ θεȣ̃, *Dei*) non modo *ex Deo*. Deus non modo semel largitur *virtutem*, sed semper præstat.

8 ἐν παντὶ θλιβόμενοι, *dum in omni premimur*) Sic c. VII. 4, *in omni*, scil. *re*, *loco*. conf. *semper*, v. 10.

¶ θλιβόμενοι, *dum premimur*) Quatuor participia in hoc versu, ad affectum; totidem in sequenti, ad ea quæ foris accidebant, spectant. c. VII. 5. Construuntur cum ἔχομεν, *habemus*: & in quovis membro prius comma probat, *vasa esse testacea*: posterius prædicat *excellentiam virtutis*.

¶ ὀυ στενοχωρȣ́μενοι, *non ad angustias redigimur*) Nunquam deest *exitus*.

¶ ἀπορȣ́μενοι, *hæsitamus*) de futuro: ut *premimur*, in præsenti.

9 διωκόμενοι, *persecutionem patimur*) Plus est καταβαλλόμενοι, *dejecti*, ubi fuga non patet.

10 πάντοτε) Ab hoc differt ἀεὶ, v. seq. πάντοτε, *toto tempore*: ἀεὶ, *quibusvis temporibus*. conf. ἀεὶ, Marc. XV. 8. Congruunt verba, *circumferentes*, *tradimur*, versu hoc & 11.

¶ τ̀ νέκρωσιν, *mortificationem*) Hæc est quasi actus: *vita*, habitus.

¶ τȣ̃ κυρίȣ, *Domini*) Hoc nomen subaudiendum ter versu hoc & seq. commode autem primo hoc loco mitigat mentionem *mortificationis*.

¶ ἰησȣ̃, *Iesu*) Sæpius in hoc toto loco Paulus hoc nomen solum ponit, v. 5, quam alias solet. itaque hîc singulariter sensit dulcedinem ejus.

¶ περιφέροντες, *circumferentes*) in terris.

¶ ἵνα καὶ, *ut etiam*) Incrementum sumit consolatio. Modo, quater, *sed*.

¶ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῇ, *in corpore nostro manifestetur*) *manifestetur in mortua carne nostra*. v. seq. Altero loco nomen, altero verbum, emphaseos causa præponitur. versu 10 spectatur glorificatio: v. 9 conservatio in hac vita, & corroboratio. *nostro* hîc potius addit, quam ineunte versu. corpus est nostrum, non tam in morte, quam in vita. *manifestetur* explicatur versu 14. 17 s.

11 οἱ ζῶντες, *viventes*) Oxymoron. conf. *viventes*, c. V. 15. Miratur se tantis mortibus, vel etiam aliis ob testimonium Christi jam interfectis, v. gr. Stephano, Iacobo, superstitem. Antitheta, *viventes, mortem*: *vita*, *mortua*.

¶ παραδιδόμεθα, *tradimur*) Eleganter & modeste abstinet mentione ejus, qui *tradit*. Extrinsecus traditio videri posset temere fieri.

12 θάνατος, *mors*) corporis.

¶ ζωὴ, *vita*) spiritûs.

13 τὸ ἀυτὸ) *eundem*, quem vos. conf. v. 14.

¶ κατὰ,

¶ κατὰ, *secundum*) Hoc construitur cum *credimus* & *loquimur.*

¶ ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα) Sic LXX, Ps. CXVI. 10. Hebr. ἐπίστευσα, ὅτι λαλήσω. Altero sensu alter includitur. Fides nata mox loquitur: & ex loquela se noscit & auget.

¶ λαλοῦμεν, *loquimur*) sine metu, in media afflictione & morte. v. 17.

14 εἰδότες, *scientes*) *fide* magna. c. V. 1.

¶ παραστήσει) *præsentes sistet.* Hoc verbum est instar hypotyposeos.

15 γὰρ, *enim*) Causa, cur modo dixerit, *vobiscum.*

¶ πάντα, *omnia*) adversa, secunda.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) quæ nos servat, & vos in vita confirmat.

¶ πλεονάσασα· περισσεύσῃ) πλεονάζω habet vim positivi; περισσεύω, comparativi. Rom. V. 20. Itaque cum περισσεύσῃ construendum διά.

¶ διὰ) *propter* complurium gratiarum actionem, pro illa gratia. Gratiarum actio gratiam uberiorem invitat. Ps. XVIII. 4. L. 23. 2 Chron. XX. 19. 21 s.

¶ εὐχαριστίαν, *gratiarum actionem*) nostram vestramque. c. I. 3 s.

¶ περισσεύσῃ) *abundantius obtingat* nobis & vobis, iterum ad gloriam Dei.

16 διὸ οὐκ ἐκκακοῦμεν, *propterea non segnescimus*) v. 1 not.

¶ ὁ ἔξω, *exterior*) corpus, caro.

¶ διαφθείρεται, *corrumpitur*) per *afflictionem.*

¶ ἀνακαινοῦται, *renovatur*) per spem. v. seqq. Hæc novitas omne *vitium* κακίαν arcet.

17 παραυτίκα) *modò.* notatur præsens breve. 1 Petr. I. 6. Antitheta: *modo, æternum: leve, pondus: afflictionis, gloriæ: secundum præstantiam, in præstantiam.*

¶ καθ' ὑπερβολὴν, *secundum præstantiam*) Etiam illa *pressura*, quæ καθ' ὑπερβολὴν, *secundum præstantiam*, est, comparata ad minores afflictiones ceteras, c. I. 8. tamen est levis, ad gloriam εἰς ὑπερβολὴν, *in præstantiam*, comparata. Oxymoron generosum.

¶ κατεργάζεται) *comparat*, conficit.

18 σκοπούντων) *dum spectamus* &c. Quod quisque pro *scopo* habet, id assequitur.

¶ μὴ βλεπόμενα, *quæ non cernuntur*) Aliud significat ἀόρατα, *invisibilia.* nam multa, quæ non cernuntur, erunt *visibilia*, confecto itinere fidei.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, cur spectent illi ea, quæ non cernuntur.

CAP. V.

1 Γὰρ, *enim*) Ætiologia ad illud: *pressura* parit *gloriam.*

¶ ἡ ἐπίγειος) *quæ est in terra*: 1 Cor. XV. 47. Antitheton, *in cælis.*

¶ ἡμῶν, *nostra*) Antitheton, *ex Deo.*

¶ οἰκία τοῦ σκήνους, *domus tabernaculi*) Antitheton, *ædificium, domum non manu factam.* Paulum *tabernacularium* metaphora ab arte sua potuit eo magis afficere.

¶ καταλυθῇ, *dissolutum fuerit*) Mite verbum. Antitheton, *æternam.*

¶ ἔχομεν, *habemus*) Præsens: illico a tempore solutæ domus terrenæ.

¶ ἀχειροποίητον) *non factam manu* humana.

2 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Eadem phrasis c. VIII. 10. & alibi.

¶ οἰκητήριον, *domicilium*) οἰκία, *domus*, est quiddam magis absolutum: οἰκητήριον, *domicilium*, respicit incolam.

¶ τὸ ἐξ οὐρανοῦ) *quod ex cælo est.* *ex* hîc denotat *ortum*, ut, *ex terra*, Ioh. III. 31.

Itaque hoc domicilium non est cœlum ipsum.

¶ ἐπενδύσασθαι, *superindui*) Medium. ἔνδυμα, *indumentum*, corpus; inde, *induti*, degentes in corpore: ἐπένδυμα, *superindumentum*, habitatio cœlestis & gloriosa, qua etiam corpus, *indumentum*, induetur.

3 εἴγε καὶ, *siquidem etiam*) Illud, quod v. 2 optatur, locum habet, si nos vivos inveniat dies novissimus.

¶ ἐνδυσάμενοι, *induti*) Corpore induti sumus. v. 4 init.

¶ οὐ γυμνοὶ) *non nudi* a corpore hoc, i. e. defuncti.

¶ εὑρεθησόμεθα) *inveniemur*, a die Domini.

4 καὶ γὰρ, *& enim*) Causa *desiderii*.

¶ στενάζομεν βαρούμενοι, *gemimus gravati*) Proprius sermo. Onus suspiria exprimit.

¶ ἐκδύσασθαι) *exuere* corpus. Non agnoscit fides philosophicum corporis a Creatore dati fastidium.

5 κατεργασάμενος, *parans*) per fidem.

¶ εἰς αὐτὸ τοῦτο) *ad hoc ipsum*, sc. ut ita suspiremus. Rom. VIII. 23.

¶ καὶ) *etiam*. Novum indicium.

¶ τὸν ἀῤῥαβῶνα, *arrhabonem*) c. I. 22 not.

¶ τοῦ πνεύματος, *Spiritûs*) suspiria operantis.

6 θαῤῥοῦντες) Antitheta: θαῤῥοῦντες οὖν πάντοτε, θαῤῥοῦμεν δὲ καὶ εὐδοκοῦμεν μᾶλλον κτλ. Vtrivis parti sua subjungitur explicatio: *cum semper* & in omni vita *confidimus*; *tum vero confidimus maxime* spe discessus beati.

¶ καὶ) &.

¶ ἐνδημοῦντες· ἐκδημοῦμεν) Hæc duo verba hîc commorationem denotant: at v. 8, ubi commutantur, profectionem.

¶ ἐκδημοῦμεν) *peregrinamur*. In hoc ipso verbo latet causa *fiduciæ*. nam peregrinator patriam habet, sive cito sive tardius eo perventurus. Hebr. XI. 14.

¶ ἀπὸ τοῦ κυρίου, *a Domino*) Christo. Phil. I. 23.

7 διὰ πίστεως, *per fidem*) Non videre, prope tantundem est, atque disjunctum esse.

¶ γὰρ, *enim*) Ref. ad ἀπὸ, *a*.

¶ περιπατοῦμεν, *ambulamus*) in mundo. Sic, πορεύεσθαι, Luc. XIII. 33.

¶ οὐ διὰ εἴδους, *non per speciem*) LXX מראה *visionem*, *adspectum*, *speciem*, vertunt εἶδος. vid. præcipue Num. XII. 8: ἐν εἴδει, καὶ οὐ δι' αἰνιγμάτων. it. Ex. XXIV. 17. Opponuntur inter se fides & species: fides in morte terminum habet, h. l. Ergo tum incipit species.

8 δὲ, *vero*) Epitasis, coll. v. 6 not.

¶ εὐδοκοῦμεν) *ita decretum habemus*, *valde gratum nobis fore*.

¶ ἐνδημῆσαι) *domum ire*. v. 6 not.

¶ πρὸς τὸν κύριον, *ad Dominum*) Phil. I. 23.

9 διὸ καὶ, *ideo etiam*) ut assequamur, quod optamus.

¶ φιλοτιμούμεθα, *contendimus*) Hæc una φιλοτιμία sive *ambitio* legitima.

¶ εἴτε, *sive*) Constr. cum *bene placentes esse*.

¶ ἐνδημοῦντες) *domi versantes*, in corpore.

¶ ἐκδημοῦντες) *decedentes*, ex corpore.

¶ εὐάρεστοι, *bene placentes*) præsertim in ministerio.

10 τοὺς γὰρ πάντας, *omnes enim*) Convenienter, de morte, resurrectione & vita æterna agens, etiam de judicio cogitat. Motivum sanctæ illius *ambitionis*.

¶ πάντας ἡμᾶς, *omnes nos*) etiam apostolos, sive peregrinantes sive decedentes.

¶ φανερωθῆναι) non modo *comparere* in *corpore*, sed *manifestos fieri* cum occultis nostris. 1 Cor. IV. 5. Etiam peccata fidelium

um pridem remissa patebunt. nam multa eorum bene facta, pœnitentia, vindicta contra peccatum, ut plane dispalescant, requirunt revelationem peccatorum. Si quis fratri ignovit offensam, etiam offensa patebit. &c. Sed id fiet ipsis volentibus, sine pudore & dolore. nam erunt alii, ac fuerant.

¶ κομίσηται, *referat*) Hoc verbum non solum de præmio vel pœna, sed etiam de actionibus, quas præmium vel pœna excipit, dicitur. Eph. VI. 8. Col. III. 25. Gal. VI. 7.

¶ ἕκαστος, *quisque*) seorsum.

¶ τὰ διὰ τοῦ σώματος) scil. κομιζόμενα. Homo, cum corpore, agit, bene vel male: homo, cum corpore, mercedem capit. conf. Tertull. de resurr. carnis, c. XLIII. τὰ-πρὸς ἃ, *ea* intima, *ad quæ* extrinsecus *egit*. διὰ τοῦ σώματος, dum is *corpus* habuit. v. 6. 8. c. IV. 10. conf. διὰ, Rom. II. 27.

¶ εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακὸν, *sive bonum sive malum*) Constr. cum *fecit*. Nemo potest simul & bonum & malum facere.

11 πείθομεν, *persuademus*) ita nos gerimus, & vehementer & modice agendo, v. 13. ut homines, nisi nolint, probare nos possint. Confer, quæ de conscientiis dicit, mox & c. IV. 2. Opponi solent πείθειν & ἀναγκάζειν. vid. ad Chrysost. de Sacerd. p. 396. 392 s.

¶ πεφανερώμεθα, *manifestati sumus*) manifestos nos præbemus & gerimus. Tales qui sunt, sine terrore possunt *manifestari* in judicio. v. 10.

¶ ἐλπίζω, *spero*) *Manifestatum esse* est præteritum: *spes* est rei futuræ. Sperat Paulus aut *manifestationis* jam factæ fructum, aut ipsam *manifestationem* adhuc futuram.

¶ συνειδήσεσιν, *conscientiis*) Pluralis habet gravitatem.

12 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur existimandum relinquat conscientiæ Corinthiorum.

¶ διδόντες, *dantes*) subaudi *scribimus*, aut simile verbum generale, cujus vis continetur in speciali *commendamus*. Simile participium, c. VII. 5. XI. 6. Argumenta, inquit, vobis præbemus gloriandi de nobis.

¶ καυχήματος, *gloriationis*) de nostra sinceritate: tantum abest, ut demum opus esse commendatione nostri putem.

¶ ἔχητε, *habeatis*) repete, *occasionem*.

¶ ἐν προσώπῳ καὶ οὐ καρδίᾳ· *in facie: & non corde*) Idem antitheton, 1 Sam. XVI. 7. LXX. & alio modo, 1 Thess. II. 17.

¶ καρδία) *corde*. Hæc Pauli vena erat: ab ejus corde fulgebat veritas ad conscientias Corinthiorum.

13 εἴτε ἐξέστημεν· εἴτε σωφρονοῦμεν) Illud tractatur v. 15-21: hoc, c. VI. 1-10. Alterius verbi vis patet ex altero: *ultra modum*, vel *modice*, agere. nimius videri Paulus poterat ex Symperasmate, quod dedit versu præc.

¶ θεῷ, *Deo*) scil. *ultra modum egimus*, quamvis homines non capiant nos.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Etiam pii æquiore animo ferunt doctorum moderationem, quam ἔκστασιν, *excessum*: sed horum est obsequi Spiritui.

14 γὰρ, *enim*) Eadem sententia c. XI. 1. 2. sed cum incremento. nam hîc *ultra modum egimus* ait & *amor*: illic *insipientiæ* & *æmulor*.

¶ ἀγάπη) *amor*, mutuus: non modo *timor*. v. 11.

¶ συνέχει, *distinet*) ut nos & Deo & vobis probare conemur.

15 κρίναντας, *judicantes*) judicio verissimo. Amor & judicium non obstant inter se, apud spirituales.

 ¶ ὑπὲρ

¶ ὑπὲρ πάντων, *pro omnibus*) pro mortuis & viventibus.

¶ ἄρα οἱ πάντες, *igitur hi omnes*) Hinc summa vis τοῦ ὑπὲρ, *pro*, & summa magnitudo mysterii patet. non modo tantundem est, ac si omnes essent mortui, sed omnes mortui sunt. neque mors, neque alius ullus hostis, neque ipsi potestatem sui habent: toti sunt in potestate Redemtoris. οἱ habet vim relativam ad πάντων, *omnibus*. Apta universalitas: Doctores urgent, auditores urgentur; quia pro utrisque mortuus est Christus.

¶ ἀπέθανον, *mortui sunt*) neque jam se ipsi respiciunt.

¶ καὶ, *&*) Hoc quoque pendet ab ὅτι, *quod*. Primum illa inter se respondent, *unus* & *pro omnibus*: deinde, *mortuus est* & *vivant*.

¶ οἱ ζῶντες, *viventes*) in carne.

¶ ἀλλὰ, *sed*) scil. *vivant*, in fide & vigore novo. Gal. II. 20.

¶ τῷ) non dicit, ὑπὲρ τοῦ. Dativus est commodi, ut appellant: ὑπὲρ, plus notat.

¶ καὶ ἐγερθέντι, *& excitato*) Hîc non subauditur *pro illis*; nam non congruit cum phrasi apostolica: sed analogum quiddam, v. gr. ex Rom. XIV. 9.

16 ἀπὸ τοῦ νῦν, *ab hoc tempore*) ex quo amor Christi nos occupavit. Etiam hæc epistola gradu differt a priore.

¶ οὐδένα, *neminem*) neque nos ipsos, neque alios apostolos, Gal. II. 6. neque vos, neque alios. magnos non timemus, tenues non ducimus nobis tenuiores. omnia agimus & patimur, & omni modo curamus, ut omnes adducamus ad vitam. In hac *ecstasi*, (v. 13.) imo in hac *morte*, (v. 15.) neminem novimus superstitum, etiam in ministerio nostro.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) secundum statum veterem, ex nobilitate, divitiis, opibus, sapientia.

¶ εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν) οἶδα & ἔγνωκα differunt. 1 Cor. II. 8. 11. VIII. 1 seq. Tolerabilior erat talis cognitio ante mortem Christi. tum enim erant dies carnis.

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) Constr. cum ἐγνώκαμεν, *cognovimus*.

¶ χριστὸν, *Christum*) Non dicit hîc, *Iesum*. Appellatio *Iesu* est quodammodo *spiritualior*, quam *Christi*: & *Christum cognoscunt secundum carnem*, qui eum non *mundi*, v. 19. sed *Israëlis* duntaxat, c. XI. 18 not. agnoscunt Salvatorem, & sibi eo nomine gratulantur, quod sint ex ea gente, ex qua Christus ortus est, & in ejus gloria splendorem politicum, in pristino ejus ante passionem aspectu & auditu qualicunque excellentiam, in ejus cognitione fructum sensuum naturalium quærunt, neque ad illum fructum enituntur, qui hîc describitur, & ex ejus morte ac resuscitatione deducitur. v. 15. 17 s. coll. Ioh. XVI. 7. Rom. VIII. 34. Phil. III. 10. Luc. VIII. 21.

17 εἴ τις ἐν χριστῷ, *si quis in Christo*) ita, ut Christo vivat: *si quis* eorum, qui *nos* audiunt &c. Observa correlatum, *nos in Christo*, h. l. *Deus in Christo*. v. 19. Christus ergo mediator & reconciliator.

¶ καινὴ κτίσις, *nova creatura*) Non solum Christianus ipse novum quiddam est, sed ut Christum ipsum non secundum carnem novit, sed secundum vim vitæ & resurrectionis, sic & se ipsum & omnia pro novitate illa intuetur æstimatque. De hac, Gal. VI. 15. Eph. IV. 24. Col. III. 10.

¶ τὰ ἀρχαῖα, *vetera*) Hæc appellatio fastidium aliquod ostendit. vid. Gregor. Thaum. Paneg. cum annot. p. 122. 240.

¶ παρῆλθεν, *transiverunt*) ultro, ut nives vere novo.

¶ ἰδοὺ,

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Demonstrativum rei præsentis.

18 τὰ δὲ πάντα, *hæc autem omnia*) quæ a v. 14 dicta sunt. Infert Paulus ex morte Christi, obligationem suam erga Deum. v. 13.

¶ ἡμᾶς, *nos*) *mundum*. v. seq.

¶ ἡμῖν, *nobis*) apostolis.

¶ τὴν διακονίαν, *ministerium*) *sermonem*, v. seq. *Ministerium* dispensat *sermonem*.

19 ὡς ὅτι) Particulæ declarantes.

¶ ἦν καταλλάσσων) Sic, ἐπιποθῶν ἦν, Phil. II. 26. periphrasi emphatica. Tempus verbi ἦν declaratur v. 21.

¶ ἐν χριστῷ· ἐν ἡμῖν· *in Christo: in nobis*) Hæc inter se respondent.

¶ κόσμον, *mundum*) infensum antea.

¶ καταλλάσσων· μὴ λογιζόμενος· *concilians: non imputans*) Eadem res affirmativis, & negativis verbis solet amplificari.

¶ τὰ παραπτώματα) *offensas* multas & graves.

¶ θέμενος, *ponens*) sicut interpreti committitur, quid loqui debeat.

20 ὑπὲρ χριστοῦ, *pro Christo*) Christus, fundamentum *legationis* divinitus missæ.

¶ πρεσβεύομεν· δεόμεθα· *legatione fungimur: rogamus*) Duo quasi extrema, inter se opposita; quæ pertinent ad τὸ *ultra modum egimus*: horum antitheton, inter extrema illa medium, *adhortamur*, c. VI. 1. X. 1. quod pertinet ad τὸ σωφρονοῦμεν, *moderate agimus*. Ideo sermo apostolicus plerunque παρακαλεῖ, *adhortatur*: quum τὸ *legatione fungimur* habeat majestatem, τὸ *rogamus* submissionem non quotidianam. c. X. 2. Vtroque verbo non tam, quid nunc faciat, Paulus indicat, quam quid in toto suo munere. alteri τὸ *pro Christo* præponitur, emphaseos causa, coll. verss. anteced. Mox alterum, eadem de causa, prius ponitur.

¶ καταλλάγητε, *reconciliamini*) este reconciliati.

21 τὸν) *eum*, *qui* non norat peccatum; qui nulla eguerat reconciliatione. Elogium Iesu proprium. Maria non erat ἡ μὴ γνοῦσα *quæ non norat* peccatum.

¶ ἁμαρτίαν ἐποίησεν, *peccatum fecit*) *peccatum* ita, uti nos *justitia*. Quis auderet sic loqui, nisi Paulus præiret? Conf. Gal. III. 13. Ideo Christus etiam derelictus in cruce.

¶ ἡμεῖς) *nos*, qui non noramus justitiam, qui debueramus consumi, nisi reconciliatio inventa esset.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) in Christo. Antitheton, *pro nobis*.

CAP. VI.

1 Συνεργοῦντες, *cooperantes*) Non modo ut *legati Dei*, vel contra, ut *rogantes*, vobiscum agimus; sed etiam, ut amici vestri, *cooperamur* vobis ad salutem vestram. nam vos debetis salutem vestram *operari*, Phil. II. 12. *cooperatio* describitur v. 3 s. *adhortatio*, v. 2. 14 s. Ab Iudaismo deterret, ut *legatus*, & *rogando*: ut *cooperans* deterret ab ethnicismo. In omnes ejusmodi formas non nisi *sanctus* evangelii minister vertere se potest.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ τὴν χάριν, *gratiam*) de qua c. V. 18 s.

¶ δέξασθαι) Hoc deducitur ex δεκτῷ. Gratia divina se offert, fides & obedientia humana se permittit.

2 λέγει, *dicit*) Pater ad Messiam, Es. XLIX 8. omnes in eo fideles amplectens.

¶ γὰρ, *enim*) Describit *gratiam*.

¶ δεκτῷ, *accepto*) divini beneplaciti. Hinc Paulus mox infert correlatum, εὐπρόσδεκτος, *bene acceptum*, ut nobis quoque gratum sit.

¶ ἐπή-

¶ ἐπήκουσά σου) *audivite*, orantem.

¶ ἐν ἡμέρᾳ, *die*) Luc. XIX. 42. Hebr. III. 7.

¶ ἰδοὺ νῦν, *ecce nunc*) Summa *adhortationis*, v. 1. per sermocinationem proposita.

3 ἐν μηδενὶ, *in nullo*) Resp. ἐν παντὶ, *in omni*. v. seq.

¶ διδόντες, *dantes*) Participium pendet ex v. 1.

¶ προσκοπὴν, *offensionem*) quæ esset, si careremus patientia & ceteris, quæ mox memorantur.

¶ ἡ διακονία, *ministerium*) Abstractum. Concretum v. 4, *Dei ministri*.

4 διάκονοι, *ministri*) Hoc majorem vim habet, quam si scripsisset διακόνους, *ministros*.

¶ ὑπομονῇ, *patientia*) Hæc primo loco ponitur. c. XII. 12. Sequuntur, *castitas* &c. v. 6. Insignis Gradatio.

¶ πολλῇ, *multa*) Sequuntur ter tria patienda, quibus *patientia* exercetur, *pressuræ*-, *plagæ*-, *labores*-. Primus ternarius continet genera; secundus, species adversorum; tertius, spontanea. Et notanda singulorum varietas, plurali numero expressa.

¶ ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις· *in pressuris*, *in necessitatibus*, *in angustiis*) Affinia hæc vocabula & inter se & cum aliis varie junguntur. c. XII. 10. 1 Thess. III. 7. Rom. II. 9. VIII. 35. Luc. XXI. 23. In *pressuris*, complures patent viæ, sed difficiles; in *necessitatibus* una, difficilis; in *angustiis*, nulla.

5 ἀκαταστασίαις, *seditionibus*) vel contra nos, vel propter nos.

6 ἐν γνώσει) γνῶσις sæpe dicit *æquitatem*, quæ commodas rerum austeriorum interpretationes amat & admittit: & congruit, quod sequitur, *in longanimitate*. conf. 2 Petr. I. 5. 1 Petr. III. 7 not.

¶ ἐν μακροθυμίᾳ, ἐν χρηστότητι, *in longanimitate*, *in benignitate*) Hæc nomine unius virtutis junguntur etiam 1 Cor. XIII. 4.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *in Spiritu sancto*) ut semper habeamus præsentem Spiritum sanctum, semper vigeamus, etiam in exserendis donis miraculosis. 1 Thess. I. 5. Sequitur continuo, *in amore*, qui præcipuus fructus est *Spiritus*, & usum donorum *spiritualium* gubernat.

7 δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν) per arma *offensiva*, quum floremus; & *defensiva*, quum laboramus. Milites κλίνειν, ἄγειν, ἐπιστρέφειν ἐπὶ δόρυ aut ἐπὶ ξίφος, *ad dextram*; ἐπὶ ἀσπίδα, ἐφ' ἡνίαν aut χαλινὸν, *ad lævam* significat, perinde ut Gallis *manus freni* dicitur læva; *lanceæ*, dextra. adde Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 464. Hæc ita collocavit Paulus, ut simul facerent transitionem. nam modo de armis dextris egit, de sinistris statim acturus.

8 δόξης, *gloriam*) δόξα, *gloria* & ἀτιμία *dedecus* proficiscitur ab iis, qui auctoritate pollent, & cadit in præsentes: *infamia* & *bona fama*, apud multitudinem, in absentes. Contraria concinne miscentur.

¶ δυσφημίας, *infamiam*) Hanc si ne apostoli quidem effugerunt, quis effugere postulet?

¶ ὡς πλάνοι, *ut seductores*) Summa *infamia*.

¶ ἀληθεῖς, *veraces*) apud fideles, & re ipsa.

9 ἀγνοούμενοι, *ignoti*) Gal. I. 22. Col. II. 1.

¶ ἐπιγινωσκόμενοι) *agniti*.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) repente, contra spem.

10 ἀεὶ) *quovis tempore*, quoties tristati eramus.

¶ πλουτίζοντες, *locupletantes*) spiritualiter.

¶ πάντα κατέχοντες, *omnia tenentes*) ne aliis pereant.

11 τὸ ϛόμα, ος) Symperasma, quo viam sibi præparat Paulus, ut ex laude ministerii evangelici a c. II. 14. hucusque deducti derivet *adhortationem* ad Corinthios.

¶ ἀνέωγε, *apertum est*) aperuit se. Sane singulare quiddam habet hæc epistola.

¶ κορινθιοι, *Corinthii*) Rara & præsentissima appellatio, quoddam quasi privilegium Corinthiorum exprimens. conf. Phil. IV. 15 not.

¶ ἡ καρδία, *cor*) Ab ore ad cor concludere debebant. Affinia sunt, *apertum* esse & *dilatatum*.

¶ πεπλάτυνται, *dilatatum est*) *diffusum est*. 1 Reg. IV. 29 רחב לב χύμα καρδίας, ὡς ἡ ἄμμος ἡ παρὰ τ θάλασσαν.

12 ἐ ϛενοχωρεῖσθε, *non angimini*) Indicativus. Antitheton: *dilatati estote*.

¶ ἐν ἡμῖν) *in nobis*. ἐν, *in*, proprie, uti c. VII. 3. Sat spatii habet cor nostrum ad vos capiendos. Paulini cordis *latitudo* eadem est Corinthiorum, propter necessitudinem spiritualem, de qua v. 13.

¶ ϛενοχωρεῖσθε, *angimini*) angustia cordis, propter delictum nuperum.

¶ ἐν τοῖς σπλαγχνοις ὑμῶν, *in visceribus vestris*) quæ mea causa doluere.

13 τ) Subaudi κατὰ, *secundum*.

¶ αὐτὴν) *eandem*: ut eodem sensu sitis, quo nos.

¶ ἀντιμισθίαν, *remunerationem*) quam mihi ut patri debetis. conf. Gal. IV. 12.

¶ ὡς τέκνοις λέγω, *ut liberis dico*) Innuit hac parenthesi, se nil grave & acerbum postulare.

¶ πλατύνθητε, *dilatamini*) Adhortatio duplex: Pandite vos primum Domino, deinde nobis. conf. c. VIII. 5. *dilatamini*, ut Dominus vos inhabitet: v. 14 - c. VII. 1. *capite nos*, c. VII. 2.

14 μὴ γίνεσθε, *ne fiatis*) Molliter, pro *ne sitis*.

¶ ἑτεροζυγοῦντες, *cum parte aliena jugati*) Lev. XIX. 19. LXX, τὰ κτήνη σου ἐ κατοχεύσεις ἑτεροζύγῳ. Heterogenea sunt, fidelis & infidelis. *Iugo* vicina est notio *servitutis*. Affine verbum הנצמדים Num. XXV. 5. Deterret apostolus Corinthios a connubiis infidelium, coll. 1 Cor. VII. 39, *tantummodo in Domino*. Eas tamen rationes adhibet, quæ etiam ab reliquo cum infidelibus commercio propiore eos deterreant. conf. v. 16. cum 1 Cor. X. 14 seqq.

¶ ἀπίϛοις, *infidelibus*) ethnicis. Omnes peregrinitatis fibras evellit.

¶ τίς, *quæ*) Quinque interrogationes: quarum tres primæ vim habent argumenti; quarta, *aut quæ*, & quinta, simul conclusionis.

¶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀνομία, *justitiæ & injustitiæ*) Status fidelium & infidelium, diversissimus.

15 βελιαρ, *Belial*) Semper græcis verbis exprimunt LXX, בליעל Hebraicum: hoc autem loco Hebraicum euphemias gratia Paulus adhibet. Est hoc appellativum, 1 Sam. XXV. 25. primumque occurrit Deut. XIII. 14. Hiller. Onom. S. p. 764: *Belijabal, sine adscensu, i. e. infimæ conditionis, humilimi & obscuri loci. B. Paulus Satanam Belial vocat.* Veruntamen Satanas Deo, *Christo* autem Antichristus opponi solet: quare hic quoque *Belial*, Christo oppositus, omnem colluviem antichristianam notare videtur.

16 συγκατάθεσις) LXX, Ex. XXIII. 1. ἐ συγκαταθήσῃ μετὰ τ ἀδίκου.

¶ μετὰ εἰδώλων, *cum idolis*) Non dicit: μετὰ ναοῦ εἰδώλων, *cum templo idolorum*, (quamvis *templo* subaudit Syrus:) nam idola non inhabitant cultores suos.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Quæ Israëli promissa sunt, pertinent etiam ad nos.

¶ ἐνοικήσω - λαὸς, *inhabitabo - populus*) Lev. XXVI. 11 f. LXX, θήσω τ̀ σκηνήν μου ἐν ὑμῖν - καὶ ἐμπεριπατήσω ἐν ὑμῖν, καὶ ἔσομαι ὑμῶν θεός· καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι λαός. Vnum verſum citat Paulus; totam perіocham vult repetitam cenſeri.

¶ ἐμπεριπατήσω, *inambulabo*) Divinam præſentiam perpetuam ſignificat *inhabitabo*, *inambulabo* operationem. Materia de inhabitatione Dei gratioſa in anima & corpore ſanctorum, declarari poteſt ex contrario, de obſeſſione ſpirituali & corporali; ut omnis œconomia mali & boni inter ſe conferri poſſunt ſecundum rationes contrarias.

¶ ἔσομαι, *ero*) Summa divini fœderis. Ex. VI. 7. Hebr. VIII. 10.

¶ θεὸς· λαός· *Deus: populus*) Gradatio, *in Patrem*: *in filios &c.* v. 17. Ap. XXI. 3. 7. Ier. XXXI. 1. 9.

17 ἐξέλθετε - μὴ ἅπτεσθε) Es. LII. 11, ἀπόστητε ἀπόστητε, ἐξέλθετε ἐκεῖθεν, καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἅψησθε· ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῆς, ἀφορίσθητε κτλ.

¶ ἐκ μέσου αὐτῶν, *ex medio eorum*) ex gentilibus.

¶ λέγει κύριος, *dicit Dominus*) Sequitur epitaſis, dicit *Dominus omnitenens*. v. 18.

¶ ἀκαθάρτου, *impurum*) Maſculinum. Es. LII. 11. 1. conf. Es. LXV. 5. Huc ref. *purificemus*, c. VII. 1.

¶ μὴ ἅπτεσθε, *non tangite*) Videre, cum opus eſt, non ſemper inquinat: Act. XI. 6. tangere, magis.

¶ εἰσδέξομαι, *intro recipiam*) tanquam in familiam aut domum. Sumus foris: ſed intromittimur. Reſpondet, *exite ex &c.* Deus eſt in ſanctis: v. 16. & ſancti ſunt in Deo. εἰσδέχομαι reſpondet Hebræo קבץ Ez. XX 41. Zeph. III. 19. 20.

18 εἰς υἱοὺς καὶ θυγατέρας, *in filios & filias*) Es. XLIII. 6. Promiſſio Salomoni data, 1 Chron. XXIX. (XXVIII) 6. applicatur ad omnes fideles.

¶ κύριος παντοκράτωρ) *Dominus omnitenens*. Ex hac appellatione perſpicitur magnitudo promiſſionum. Porro τὸ παντοκράτωρ *omnitenens* in N. T. alibi nusquam niſi in Ap. ponitur: hoc autem loco Paulus adhibet more LXX interpretum, quia locum V. T. citat.

CAP. VII.

1 Καθαρίσωμεν, *purificemus*) Hæc poſtrema pars eſt hortationis, quæ propoſita erat c. VI. 1. & exhibita ibid. v. 14. Exhortationem concludit in prima perſona. Antitheta, *impurum*, c. VI. 17. item, *inquinamento*. h. l. Idem officium ex ſimili fonte deducitur 1 Ioh. III. 3.

¶ μολυσμοῦ, *inquinamento*) *Inquinamentum carnis*, v. gr. fornicatio; & *inquinamentum Spiritus*, idololatria, ſæpe conjuncta erant apud gentes. Etiam Iudaiſmus, in puritate carnis occupatus, nunc eſt quodammodo *inquinamentum Spiritus*. Illi opponitur *ſanctimonia*, huic *timor Dei*, (coll. iterum 1 Cor. X. 22.) promovens *ſanctimoniam*.

¶ πνεύματος, *ſpiritûs*) Conf. Ps. XXXII. 2. LXXVIII. 8.

¶ ἐπιτελοῦντες, *perficientes*) usque ad finem. Cœpiſſe non ſatis eſt: finis coronat opus. Antitheta: ἄρχομαι, ἐπιτελέω, *incipio*, *perficio*. c. VIII. 6. 10. 11. Gal. III. 3. Phil. I. 6.

¶ ἁγιωσύνην, *ſanctimoniam*) Reſp. *ſeparamini*, c. VI. 17.

¶ ἐν, *in*) Non dicit, καὶ φόβον, *& timorem*. Timor eſt ſancta paſſio, quæ non *perficitur* ſtudio noſtro, ſed duntaxat retinetur.

2 χωρήσατε ἡμᾶς, *capite nos*) Summa eorum,

eorum, quæ hoc capite & c. X ſeq. dicuntur.

¶ ἡμᾶς) *nos*, veſtri amantes, veſtra cauſa lætantes; & noſtrum ſenſum, ſermonem, actiones.

¶ οὐδένα ἠδικήσαμεν, οὐδένα ἐφθείραμεν, οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν) Tria proponit per gradationem, quorum primum tractat a v. 4, ipſo verbo ἀδικεῖν repetito, v. 12. Secundum, a c. X. 1. ipſo verbo φθείρειν repetito, c. XI. 3. Tertium a c. XII. 13, ipſo verbo πλεονεκτεῖν repetito. ib. v. 17. Hoc ergo dicit: Nil eſt, cur nos non capiatis. nam neminem læſimus, aſperitate, triſtitiam abſorbentem pariente: imo ne deteriorem quidem fecimus elatiore agendi ratione: imo ne circumvenimus quidem per quæſtum. in omni re conſuluimus vobis & commodis veſtris, coll. v. 9. idque gratis. Dum malum Corinthiis illatum eſſe negat, bona eis præſtita innuit, ſed modeſtiſſime oculos quaſi avertens.

3 οὐ πρὸς κατάκρισιν, *non ad condemnationem*) Oſtendit, ſe id, quod v. 2 dixit, non ideo dicere, quod exiſtimet, Corinthios abhorrere a Paulo & collegis, ſed dicere animo paterno, c. VI. 13. eamque exiſtimationem, ut oſtendat, quam longe ab illa abſit, *condemnationem* vocat, nova ſui demiſſione.

¶ προείρηκα, *ante dixi*) c. VI. 12.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur nec ipſe eos condemnet, & cur illi debeant ipſos capere.

¶ ἐν καρδίαις, *in cordibus*) Sic Phil. I. 7.

¶ εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν, *ad una moriendum & una vivendum*) c. I. 6. IV. 12. Summa amicitia.

4 παῤῥησία, *fiducia*) v. 16. c. VI. 11.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) ad alios. antitheton, *ad vos*.

¶ παρακλήσει, *conſolatione*) De hac, v. 6 ſ. de *gaudio*, v. 7 ſ. 16. de utroque, v. 13. *conſolatio levat*, *gaudium* omnino liberat a triſtitia.

¶ ὑπερπερισσεύομαι, *ſuperabundo*) ſuper omnia adverſa.

¶ θλίψει, *preſſura*) de qua v. 5. θλιβόμενοι, *preſſi*. Huc pertinent, quæ commemoravit c IV. 7 ſ. VI. 4 ſ.

5 σὰρξ, *caro*) Late ſumitur hoc. expende τὸ φόβοι, *timores*.

¶ θλιβόμενοι) *preſſi*, ſcil. eramus.

¶ ἔξωθεν, *extrinſecus*) a gentibus.

¶ ἔσωθεν, *intus*) a fratribus.

6 τοὺς ταπεινοὺς, *humiles*) Nam *erecti* & *elati* non capiunt ſolatium.

7 ἀναγγέλλων) *renuncians*, exſpectantibus. hæc vis verbi compoſiti. Nominativus pendet a *conſolationem accepit*: ſenſus pertinet etiam ad τὸ *præſentia*.

¶ τ ὑμῶν ἐπιπόθησιν, *veſtrum deſiderium*) erga me.

¶ τ ὑμῶν ὀδυρμὸν, *veſtrum fletum*) de vobis, peccatum non ſtatim ultis.

¶ τ ὑμῶν ζῆλον, *veſtrum zelum*) pro ſalvando ſpiritu peccatoris. Hæc tria recurrunt v. 11: ſed cuilibet horum accedit ſyntheton aliquod. hîc autem parcius agit, & euphemias cauſa *deſiderium* primo loco ponit, & *fletum* dicit, non *indignationem*.

¶ ὑπὲρ ἐμοῦ) *pro me*. Quia Corinthii zelum adhibuere, Paulus ſublevatus eſt, quo minus exerceret zelum.

¶ ὥστε με μᾶλλον, *ita ut ego potius*) Tranſitio occulta. Exſtitit apud me non tam ſolatium, quam gaudium: gaudium *potius*. v. 13.

8 ἐν τῇ ἐπιστολῇ) *in epiſtola*. non addit, *mea*. mox etiam longius ab ea ſe removet, quum addit, ἐκείνη, *illa*.

¶ εἰ καὶ) *etiamſi*. Optarat Paulus, ut a Corinthiorum pœnitentia, ſi fieri poſſet, remota eſſet triſtitia. Ter uno verſu hanc particulam adhibet. item v. 12. Vide paternam

ternam ejus lenitatem: tantum non deprecatur.

¶ βλέπω, *video*) ex re ipsa.

¶ εἰ καὶ, *etiamsi*) In inciso hocce, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη εἰ καὶ πρὸς ὥραν ἐλύπησεν ὑμᾶς, formula εἰ καὶ vel ante se & post se comma habere debet, vel neque ante neque post. Causam explanat apostolus, cur ipsum haud pœniteat tristitiæ Corinthiis allatæ. Contristavit vos, inquit, epistola, tantummodo ad tempus, vel potius ne ad tempus quidem. Vnde etiam Chrysostomus illud, ὅτι πρὸς ὥραν ἐλύπησεν ὑμᾶς, ita repetit in exegesi, ut εἰ καὶ prætermittat. Valde morata est εἰ καὶ particula, absolute posita. *Sextus* πρὸς ἀστρολόγους· Μεθ' ἡμέραν οὐδὲν τῶν προειρημένων δυνατόν ἐστι παρατηρεῖσθαι, μόνα δὲ, εἰ καὶ ἄρα, τὰς τοῦ ἡλίου κινήσεις. *ubi* εἰ καὶ ἄρα, ut apposite loquitur Devarius, *detrahit concessioni factæ*, Solis videlicet tantum motus observari posse: *si modo*, inquit, scil. ipsi motus Solis observari possunt. Vide Devar. de partic. Gr. in εἰ καὶ, nec non in ἀλλ' εἴπερ & ἀλλ' εἰ ἄρα, & Budæi Comm. L. Gr. f. 1390. ed. 1556. &, si placet, quæ notavi ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 174. de εἰ absolute posito. Percommode Lutherus, *Vielleicht*. Alii non observata particulæ vi, mire vexarunt hunc locum, ἤθους apostolici plenissimum. Affinis locutio, οὐδὲ πρὸς ὥραν, Gal. II. 5.

9 νῦν χαίρω, *nunc gaudeo*) *Nunc* facit epitasin: non modo *non pœnitet* me, quia *tristitia* fuit *brevis*; *sed etiam gaudeo*, quia fuit *salutaris*.

¶ εἰς μετάνοιαν, *in pœnitentiam*) *In* hîc determinat speciem *tristitiæ*.

¶ κατὰ θεὸν, *secundum Deum*) *Secundum* hîc significat sensum animi, Deum spectantis & sequentis. In Deum non cadit tristitia: sed tristitia pœnitentium mentem cum Deo conformat. conf. κατὰ, *secundum*, Rom. XIV. 22. Col. II. 8. 1 Petr. IV. 6. Sic apud Philostr. in Heroicis, p. 665. κατὰ θεὸν ἥκω, *divino auspicio adsum*.

¶ ἐν μηδενὶ, *in nullo*) Congruit hoc cum affectu illo, ex quo apostolus loquitur etiam c. XI. 9, ἐν παντὶ, *in omni*.

¶ ζημιωθῆτε, *detrimentum pateremini*) Omnis tristitia, quæ non est *secundum Deum*, *detrimentosa* est, & mortifera. v. 10.

10 μετάνοιαν - ἀμεταμέλητον, *pœnitentiam - non pœnitendam*) Vi etymi μετάνοια proprie est mentis, μεταμέλεια voluntatis; quod illa sententiam, hæc sollicitudinem vel potius studium mutatum dicat. Vnde *Thomas Gatakerus* Advers. misc. posth. c. XXIX. ubi de his pœnitentiæ vocabulis accuratissime agit, longam dissertationem hac anacephalæosi claudit: *Ita seriem habemus non* ὁλοσχερῶς, *sed* ἀκριβῶς *delineatam, qua affectio ista a prima sui origine, quasi per gradus & incrementa quædam, ad* maturitatem, *ut cum Septimio loquar, justam tandem perducitur. Primo loco* animadversio *habetur, quod* שוב לב *pro* שות לב *Hebræis dicitur: ab hac* erroris agnitio, μετάνοια resipiscentia *oritur. Excipit hanc* δυσαρέστησις *sive* λύπη, displicentia, tristitia; τὸ נחם pœnitentia: *hanc, ubi* efficax καὶ γνησία *i. e.* genuina *fuerit*, consequitur τὸ שוב conversio, ἐπιστροφὴ, μεταμέλεια, *quæ colophonem & coronidem imponit, cum* vitæ novam *plane* a pristina rationem *inducat*. Hæc ille. Porro propter arctissimam intellectus & voluntatis necessitudinem μεταμέλεια & μετάνοια simul sunt, & nomina ac verba utraque promiscue apud philosophos quoque sumuntur, unique verbo Hebraico נחם apud LXX respondent: In utroque etiam μετὰ significat *post*. Vnde Plato in Gorgia: ταῦτα προνοήσασι μὲν, δυνατὰ· μετανοήσασι

δὲ,

δὲ, ἀδύνατα. & Synesius Ep. IV, τῷ ἐπιμηθεῖ, φασὶν, τὸ μὲν μέλειν οὐκ ἦν, τὸ δὲ μεταμέλειν, ἐνῆν. Vtrumque ergo dicitur de eo, quem facti consiliive pœnitet, sive pœnitentia bona sit sive mala, sive malæ rei sive bonæ, sive cum mutatione actionum in posterum, sive citra eam. Veruntamen si usum spectes, μεταμέλεια plerunque est μέσον vocabulum, & refertur potissimum ad actiones singulares: μετάνοια vero, in N. T. præsertim, in bonam partem sumitur, quo notatur pœnitentia totius vitæ ipsorumque nostri quodammodo: sive tota illa beata mentis post errorem & peccata reminiscentia, cum omnibus affectibus eam ingredientibus, quam fructus digni sequuntur. Hinc fit, ut μετανοεῖν sæpe in imperativo ponatur, μεταμελεῖσθαι nunquam. ceteris autem locis, ubicunque μετάνοια legitur, μεταμέλειαν possis substituere: sed non contra. Idcirco hoc loco Paulus utrumque vocabulum distincte ponit: & μετανοιαν εἰς σωτηρίαν dicit ἀμεταμέλητον, quia neque ipsum pœnitere potest hanc Corinthiis μετάνοιαν attulisse, neque hos, eam suscepisse.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in salutem*) cujus omnia impedimenta sic removentur.

¶ κατεργάζεται, *operatur*) Ergo *tristitia* non est ipsa *pœnitentia*, sed parit *pœnitentiam*, i. e. *studium &c.* v. 11.

¶ ἡ δὲ) *at* sola mundi tristitia &c. cujus ego non exstiti autor vobis.

¶ τοῦ κόσμου) *mundi*: non modo, *secundum mundum.*

¶ θάνατον, *mortem*) animæ maxime. Patet ex opposito.

11 ἰδοὺ, *ecce*) Demonstrat hoc Paulus ab experientia præsenti.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Dativus commodi: coll. v. 9 fin.

¶ σπουδὴν, *studium*) σπουδαῖον dicitur, quicquid in suo genere probum, integrum ac strenuum est. Pulcher locus Aristotelis l. 2 Eth. Nicom. c. 5. ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τόν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· ὁμοίως ἡ τοῦ ἵππου ἀρετὴ, ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ, καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν κτλ. ut τὸ σπουδαῖον sit τὸ εὖ ἔχον· & opponatur τῷ φαύλῳ, ibid. c. 4. Itaque σπουδὴ dicit *navitatem:* & in præsenti exprimit præcipuum characterem pœnitentiæ, serio animam penetrantis, quo carent οἱ καταφρονηταὶ, *contemtores.* Act. XIII. 41. Hoc studium sequuntur sex characteres speciales, mox: & hujus unius mentio repetitur, v. 12. Idem verbum c. VIII. 7 s. 16 s. 22.

¶ ἀλλὰ ἀπολογίαν κτλ. *sed defensionem &c.*) *Sed* facit epitasin: non solum hoc, quod dixi, *sed* etiam &c. Corinthiorum alii bene, alii minus bene se gesserant in isto negotio; vel etiam cuncti ex una parte fuerant expertes culpæ, ex altera culpabiles: unde varii affectus exstitere. *defensionem* ceperant & *indignationem*, respectu sui ipsorum: *timorem* & *desiderium*, respectu apostoli: *zelum* & *vindictam*, respectu ejus, qui peccarat. Confer de hoc triplici respectu, v. 7 not. & v. 12 not.

¶ ἀπολογίαν, *defensionem*) quod non approbaveritis factum.

¶ ἀγανάκτησιν, *indignationem*) quod non statim coërcueritis. ἀγανάκτησις hîc mira proprietate accipitur. notat dolorem, cujus causam aliquis in se ipso habet, v. gr. in dentitione. huc enim confert E. Schmidius illud ex Platone: κνῆσίς τε καὶ ἀγανάκτησις περὶ τὰ οὖλα.

¶ φόβον, *timorem*) ne cum virga venirem.

¶ ἐπιπόθησιν, *desiderium*) ut me videretis.

¶ ζῆλον, *zelum*) pro *bono* animæ illius, qui peccarat.

¶ ἀλλ' ἐκδίκησιν, *sed vindictam*) contra *malum* ab illo patratum. 1 Cor. V. 2 s.

¶ ἐν παντὶ) *in omnibus*, quas dixi, rebus.

¶ συνεστήσατε ἑαυτοὺς, *commendastis vos ipsos*) probavistis vos mihi, satisfecistis.

¶ ἁγνοὺς εἶναι) *puros esse*, clementer dictum, pro, *factos esse*. nam non plane fuerant *puri*. 1 Cor. V. 6. Exprimitur amnestia mutua. versu hoc & seq.

¶ πράγματι, *negotio*) Indefinite loquitur de re odiosa.

12 οὐχ ἕνεκεν τοῦ ἀδικήσαντος) Quicquid scripsi, *non illius causa, qui læsit*, jam scriptum habeo. τὸν ἀδικήσαντα appellat illum, quem c. II. 5 τὸν λελυπηκότα· nunc variat verbum, quia τὸ *contristare* de se ipso dixit, v. 8 s. & ipsam *tristitiam* missam facit. Quia vos Corinthii fecistis de illo, qui peccarat, quod fas fuit, per *zelum* & *vindictam*, acquiesco.

¶ οὐδὲ ἕνεκεν τοῦ ἀδικηθέντος, *neque læsi causa*) Singularis pro plurali, per euphemian. *Læsi* erant Corinthii, c. II. 5. quorum *defensio* & *indignatio* faciebat, ut Paulus illorum quoque causa jam posset acquiescere. Alii interpretantur de parente offenso. 1 Cor. V. 1.

¶ τὴν σπουδὴν ἡμῶν, *studium nostrum*) Conf. c. II. 4.

¶ ἐνώπιον, *coram*) Constr. cum φανερωθῆναι, *ut manifestaretur*.

13 ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, *super consolatione vestra*) quæ ipsam *tristitiam* secuta est.

¶ περισσοτέρως μᾶλλον, *abundantius magis*) Affectus ille *magis* obtinet nomen *gaudii*, quam *consolationis*: & *gaudium*, περισσοτέρως, *abundantius* fuit, quam *consolatio*. sic μᾶλλον cum superlativo, c. XII. 9. μᾶλλον pro δὲ *autem* ponitur magnifice.

14 κεκαύχημαι, οὐ κατῃσχύνθην, *gloriatus sum, non pudefactus sum*) c. IX. 4. XII. 6.

¶ πάντα, *omnia*) Opportune respicit ad c. I. 18.

16 ἐν παντὶ, *in omni*) Hoc convenit in antecedentia & consequentia. Si vos reprehendo, inquit, bene accipitis: si de vobis polliceor, præstatis. Sic viam sibi munit ad cap. VIII. 1. X. 1. ubi ipsum verbum θαῤῥῶ *confido* reassumitur.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) vestra causa.

CAP. VIII.

1 Γνωρίζομεν, *notam facimus*) Hæc adhortatio hoc perquam idoneo loco, post amoris mutui dulcissimam declarationem, per mentionem Titi connexa, inseritur, & ex ordine itineris Paulini proponitur, ut postea in graviorem admonitionem epistola possit desinere. Ipsa porro adhortatio, etiam ad Corinthios, ad quos apostolus auctoritate paterna uti poterat, vel maxime liberalis est & evangelica.

¶ τὴν χάριν, *gratiam*) Cum quid bene fit, *gratia* est iis, qui faciunt, & iis, quibus fit. Frequens hîc verbum. v. 4. 6. 7. 9. 19. c. IX. 8. 14.

2 θλίψεως, *pressuræ*) cum paupertate conjunctæ. v. 13, θλίψις *pressura*.

¶ περισσεία καὶ πτωχεία, *abundantia & paupertas*) Oxymoron & ἓν διὰ δυοῖν suaviter contextum.

¶ κατὰ βάθους) conf. κατὰ, Matth. VIII. 32. nec non E. Schmid. ad 2 Ioh. v. 3.

¶ ἁπλότητος, *simplicitatis*) Simplicitas liberales facit. c. IX. 11.

3 ὅτι, *quod*) Anaphora, cum epitasi.

μαρ-

¶ μαρτυρῶ, *testor*) Hoc & ad *secundum* & ad *supra* spectat.

¶ αὐθαίρετοι) *sua sponte:* non modo non rogati, sed ipsi rogantes. v. seq.

4 δεόμενοι, *rogantes*) Amanter moniti fuerant a Paulo, ne *supra facultatem* facerent. Macedones contra rogarunt, scil. ut munus acciperetur.

¶ τ̀ χάριν καὶ τ̀ κοινωνίαν, *gratiam & communionem*) ἓν διὰ δυοῖν.

5 ἔδωκαν, *dederunt*) Hoc verbum totam periochæ structuram sustinet, tali sensu: Non modo gratiam & communionem, sive δόμα, munus illud, dederunt, sed plane se ipsos dederunt. Ita Chrysost. Homil. XVI in II Cor. coll. maxime Homil. XVII, ubi repetit ὑπὲρ δύναμιν ἔδωκαν. Cum eodem verbo ἔδωκαν cohærent nominativi illi, αὐθαίρετοι, δεόμενοι· & ab eodem pendent accusativi, χάριν, κοινωνίαν, ἑαυτὲς, sensu facili & suavi. Librarii, post ἁγίὲς, intrusere δέξασθαι ἡμᾶς· quæ verba qui pro Paulinis habent, valde se torquent, Beza maxime. Alii alias adhibuere Glossas, plane supervacuas.

¶ πρῶτον, *primum*) se ipsos, præ munere. conf. Rom. XV. 16.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christo.

¶ καὶ ἡμῖν διὰ θελήματος θεὲ, *& nobis per voluntatem Dei*) Ideo dicitur *gratia Dei.* v. 1.

6 εἰς) Non finis, sed consequens significatur.

¶ καθὼς προενήρξατο, *sicut antea incepit*) in *rebus spiritualibus.* c. VII. 15. Qui bene cœpit, huic facile ulteriora obtingunt. Ierat ad Corinthios: ibat ad Corinthios.

¶ ἐπιτελέσῃ, *perficeret*) in *hac re.*

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) ut imitaremini Macedonas.

7 ἀλλ' ὥσπερ, *sed sicut*) *Sed*, inquit. Quæ Paulus antea per Titum egerat cum Corinthiis, vim habuerant ἐπιταγῆς, *præcepti*: c. VII. 15. coll. 1 Cor. V. 7. nunc aliter agit. itaque *ut* mox pendet a *dico*, v. seq.

¶ ὥσπερ, *sicut*) Spiritus in omnibus partibus ducit ad abundantiam.

¶ γνώσει, *cognitione*) Hæc apposite memoratur, coll. c. VI. 6 not. Conjugatum, mox v. 10, γνώμην, coll. 1 Cor. VII. 25 not.

¶ καὶ πάσῃ σπεδῇ) *& omni navitate.* σπεδῇ h. l. *fidem & sermonem* (cordis & oris,) *cognitionem &c.* complectitur. Et sæpe speciei aut parti uni aut pluribus, interjecto vinculo, *& omnis*, subjungitur genus aut totum. c. X. 5. Matth. III. 5. XXIII. 27. Marc. VII. 3. Luc. XI. 42. XIII. 28. XXI. 29. Act. VII. 14. XV. 17. XXII. 5. Eph. I. 21. IV. 31. V. 3. Hebr. XIII. 24. Iac. III. 16. Ap. VII 16. XXI. 8. XXII. 15.

¶ καὶ τῇ ἀγάπῃ, *& amore*) Generi subjungit speciem cum re proposita maxime conjunctam.

¶ ἐξ, *ex*) Non dicit, *amore vestro erga nos*, sed dicit, *amore ex vobis in nobis*, quia Corinthii erant in corde Pauli. c. VII. 3. Amorem eorum allegat. non addit, ut Pauli nomine, qui gratis prædicasset illis, eo plus darent.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc pendet a λέγω *dico* eleganter subjuncto.

8 διὰ, *per*) aliorum studio vobis commemorato. v. 1.

¶ καὶ) *etiam.* Hoc omni *imperio* validius.

¶ ἀγάπης, *amoris*) Nil *studiosius* amore.

¶ δοκιμάζων, *probans*) Participium pendet a v. 10.

9 γινώσκετε γὰρ, *cognoscitis enim*) ea *cognitione*, quæ debet *amorem* habere.

¶ χάριν, *gratiam*) *amorem* sincerissimum, uberrimum & liberrimum.

¶ ἐπτώχευσε) *pauperem egit*, paupertatem

tem gessit. neque id tamen a vobis postulatur. v. 14.

¶ ἐκείνου, *Illius*) Hoc magnitudinem Domini innuit.

¶ πτωχείᾳ πλουτήσητε, *paupertate divites essetis*) Sic omnibus iis, quæ perpessus est Dominus, contraria bona nobis parta sunt. 1 Petr. II. 24 fin.

10 καὶ) *etiam*.

¶ συμφέρει, *conducit*) Argumentum ab *utili*, movens ad dandum. sic v. 16, ὑπέρ. Suavissimum paradoxon.

¶ τὸ ποιῆσαι, *facere*) pro anno præterito.

¶ τὸ θέλειν, *velle*) in hunc annum.

11 τὸ ποιῆσαι, *facere*) ut faciatis iterum.

¶ ἐπιτελέσατε, *perficite*) Initium & exitus inprimis fundat actionum laudem vel culpam. Gen. XI. 6. Ios. VI. 26. Ier. XLIV. 25.

¶ ὅπως, *ut*) scil. *sit*.

¶ ἐκ τοῦ ἔχειν) *ex habentia*, non ultra. Propositio respectu sequentium.

12 πρόκειται) *in medio est*. Sic, πονηρία πρόκειται ὑμῖν. Ex. X. 10.

¶ εὐπρόσδεκτος, *bene acceptabilis*) Deo, c. IX. 7. cum suo munere.

¶ οὐ καθὸ οὐκ ἔχει, *non sicut non habet*) Sic enim minus acceptabilis foret tenuior.

13 οὐ γὰρ) *non enim*, scil. *id agitur*. Regula exercendæ liberalitatis.

¶ ἄνεσις· θλίψις) Idem antitheton, 2 Thess. I. 6. 7.

¶ ἐξ ἰσότητος, *ex æqualitate*) in carnalibus.

¶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ, *præsenti tempore*) Hæc limitatio non recurrit v. seq.

¶ τὸ περίσσευμα, *abundantia*) in facultatibus externis. Benigne ἐλλείπει imperativus γενέσθω, *fiat*. Non enim *imperat*. v. 8.

14 καὶ τὸ περίσσευμα, *& abundantia*) spiritualis.

¶ γένηται εἰς) Eadem locutio, Gal. III. 14.

¶ τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, *vestrum defectum*) quatenus eratis gentes. Iam illorum abundantia explere cœperat Corinthiorum defectum: sermo est igitur de continuatione, augmento & præmio.

¶ ἰσότης, *æqualitas*) in spiritualibus.

15 γέγραπται, *scriptum est*) Ex. XVI. 18, οὐκ ἐπλεόνασεν ὁ τὸ πολὺ, καὶ ὁ τὸ ἔλαττον, οὐκ ἠλαττόνησεν. Articulus τὸ vim superlativi addit.

¶ ὁ τὸ πολὺ, *qui multum*) scil. συλλέξας, *collegit*. Similis locutio, Num. XXXV. 8: ἀπὸ τῶν τὰ πολλὰ, πολλά.

¶ οὐκ ἐπλεόνασε) *non plus habebat*, quam Omer.

16 χάρις, *gratia*) Studium erat in me; unde profecta est *exhortatio* ad Titum: sed *idem* erat in Tito ipso, datum divinitus: quare Deo gratias ago. Vide, quam late pateat hoc officium gratias agendi. Sæpe in aliquo casu magnum unus præ aliis habet studium, ut Titus. Id non debet reprehendi, sed pro *Dei dono* agnosci.

17 παράκλησιν, *adhortationem*) illam, de qua v. 6. nempe ut exiret.

¶ σπουδαιότερος) *studiosior*, alacrior, quam ut opus esset hortatu. v. 22.

18 συνεπέμψαμεν, *una misimus*) ego & Timotheus. sic v. 1 &c. Hoc verbum per anaphoram repetitur versu 22. & hoc priore loco cum μετὰ habet emphasin.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Hunc Titi comitem, & illum, de quo v. 22, non opus fuit nominare. c. XII. 18. Lucam indigitari, existimarunt veteres. vide clausulam epistolæ. coll. Philem. v. 24.

¶ οὗ, *cujus*) Qui in evangelio fidelis est, fidelis etiam erit in re minori.

19 χειροτονηθεὶς, *constitutus*) Hoc participium non construitur cum *exivit*, v. 17. nam ea constructio interpellaret nexum v. 18.

v. 18. 20. συνεπέμψαμεν - στελλόμενοι, *una misimus - vitantes*. Itaque subauditur ὃς, *qui* ex οὗ *cujus* v. præc. Ecclesiæ hunc Paulo comitem dederant, quocunque iret: inde *apostoli ecclesiarum* dicuntur v. 23. idque Paulus declarat pertinere etiam ad præsens negotium. Patet hinc mutuum jus ecclesiarum.

¶ συνέκδημος ἡμῶν, *comes peregrinationis nostræ*) Qui συνέκδημος ὑμῶν legunt, apud Wolfium, ii variam pronominis lectionem a fine versiculi per errorem huc referunt.

¶ σὺν, *cum*) Constr. cum συνέκδημος, *comes peregrinationis*. Secum portabant munus Macedonum Hierosolymam.

¶ πρὸς, *ad*) Constr. cum χειροτονηθεὶς *constitutus*.

¶ αὐτοῦ τοῦ κυρίου, *ipsius Domini*) Christi. v. 21.

¶ καὶ προθυμίαν ἡμῶν, *& alacritatem nostram*) Longe prævalent monumenta, quæ ἡμῶν legunt: atque ὑμῶν in pauculis irrepsit, obvia pronominum Græcorum permutatione, quæ hîc pronior erat ob alliterationem υ in ὑμῶν ad προθυμίαν. Fratrem, de quo agitur, ordinarant ecclesiæ, Pauli comitem, cum munere suo ipsarum, non ad *alacritatem Corinthiorum*, quæ ad ecclesias illas minus pertinebat, sed ad *alacritatem Pauli* & fratris illius, id est, *ne* ob metum *reprehensionis* illius, de qua mox loquitur, *lubentia* suscipiendi & conficiendi negotii minueretur.

20 ἁδρότητι, *exuberantia*) Hæc appellatio Corinthios non sinit esse restrictos.

21 ἐνώπιον κυρίου, *coram Domino*) in occulto, in veritate. Conf. Rom. XII. 17 not.

22 αὐτοῖς, *illis*) cum Tito & fratre.

¶ πεποιθήσει, *fiducia*) Constr. cum *una misimus*, hîc & v. 18. coll. v. 23.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) de liberalitate vestra.

23 ὑπὲρ, *pro*) Motivum *fiduciæ*.

¶ Τίτου, κοινωνὸς, *Tito, socius*) Appositio. conf. Luc. XXII. 20 not.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Dici poterat, *pro fratribus*: sed interveniente casu recto, *socius*, casu recto dicitur, *fratres*, & subauditur verbum, *sunt*, i.e. sive fratres nostri sunt & spectantur.

¶ ἀπόστολοι) *legati*: qui publico nomine pium exsequuntur officium. Iterum subaudi, *sunt*.

24 ἔνδειξιν ἐνδείξασθε) Dicitur hoc, ut χαίρειν χαρὰν.

¶ εἰς αὐτοὺς, εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν, *in eos, in faciem ecclesiarum*) Per legatos notitia rei erat dimanatura in ecclesias.

CAP. IX.

1 Τὸ γράφειν, *scribere*) Nam testes habebitis præsentes, & scio, vos sine literis promtos esse.

2 καυχῶμαι, *glorior*) Præsens. Adhuc erat Paulus in Macedonia.

¶ ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος) *zelus, qui ex vobis* propagatus est ad Macedonas.

¶ τοὺς πλείονας) *plerosque* Macedonum.

3 ἔπεμψα, *misi*) ante me. v. 5.

¶ ἐν τῷ μέρει τούτῳ, *in parte hac*) Limitat.

¶ καθὼς ἔλεγον, *sicut dicebam*) v. 2.

4 ὑμεῖς, *vos*) multo magis.

¶ ὑποστάσει) *constantia*. c. XI. 17.

5 ἀναγκαῖον) *necessum*, non modo *conveniens*.

¶ προεπηγγελμένην, *antea promissam*) a me, apud Macedonas, de vobis.

¶ εὐλογίαν) Vt דבר dicitur *sermo* & *factum*; sic εὐλογία *benedictum* & *benefactum*, munus lautum. LXX, Ios. XV. 19.

¶ *εἶναι)* pro, τὸ εἶναι, *ut sit.*

¶ *οὕτως, sic)* Demonstratur Ploce in *benefactum.*

¶ *πλεονεξίαν, avaritiam) Avaritia* est, quum datur restricte, & accipitur inique.

6 *Φειδομένως) parce.*

¶ *εὐλογίαις)* Pluralis vim habet.

7 *καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ) pro inductione animi.* Gen. XXXIV. 8 חָשְׁקָה נַפְשׁוֹ LXX, *προείλετο τῇ ψυχῇ. ante destinat: tristitia: necessitate: hilarem:* quatuor verba, quorum primum & tertium, secundum & quartum inter se opponuntur.

¶ *ἐξ ἀνάγκης, ex necessitate)* ideo tantum, quia recusare non potest.

¶ *ἱλαρὸν, hilarem)* Dei similem. Prov. XXII. 9. LXX, *ἄνδρα ἱλαρὸν καὶ δότην ἀγαπᾷ* (Alex. *εὐλογεῖ*) *ὁ θεός.*

8 *πᾶσαν χάριν, omnem gratiam)* etiam in bonis externis.

¶ *περισσεῦσαι) abundantem reddere,* etiam dum largimini.

¶ *ἵνα, ut)* Datur nobis, & habemus, non ut habeamus, sed ut bene faciamus. Omnia in hac vita, etiam præmia, sunt semina fidelibus, in messem futuram.

¶ *αὐτάρκειαν, sufficientiam)* ut non egeatis aliena liberalitate. Huc ref. *panem.* v. 10.

¶ *ἀγαθὸν, bonum)* erga egentes. Huc ref. *semen.* v. 10.

9 *ἐσκόρπισεν, sparsit)* Verbum generosum: *spargere,* plena manu, sine anxia cogitatione, quorsum singula grana cadant. Estque metonymia: *sparsit,* i. e. semper habet, quod spargat. Sane Psalmo CXII. 9 est pars promissionis.

¶ *ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ, justitia ejus) justitia,* i. e. beneficentia. v. seq.

¶ *μένει, manet)* inexhausta, inoblita, indefatigata.

10 *ὁ δὲ)* Deus.

¶ *ἐπιχορηγῶν, suppeditans)* De pane, mox, *χορηγήσαι, det:* de semine, *ἐπιχορηγήσαι, suppeditet.* Abundantia est, quod semen datur; panis, necessarius, utique dabitur prius. Innuit Paulus, promissione seminis, quæ verbo *dispersit* denotatur, præsupponi etiam promissionem panis.

¶ *καὶ ἄρτον, & panem)* Es. LV. 10: *ἕως ἂν δῷ (ὁ ὑετὸς) σπέρμα τῷ σπείροντι καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν.*

¶ *χορηγήσαι) dabit, id quod opto.* Indicativus includitur: votum additur. ac rursum duplex est votum, ut Corinthii locum præbeant divinæ largitati, & hæc se iis præstet. conf. 2 Tim. II. 7 not. Et sic, *multiplicet, augeat.* Triplex bonum.

¶ *γεννήματα)* Sic LXX, *γεννήματα δικαιοσύνης.* Hos. X. 12.

11 *πλουτιζόμενοι, opibus crescentes)* Pendet ab *abundetis.* v. 8. Præsens: plus, quam, *sufficientiam habentes.*

12 *ἡ διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης)* Decora appellatio. *λειτουργία,* functio ipsa: *διακονία,* actus.

¶ *προσαναπληροῦσα, amplius supplet)* Decompositum. Etiam aliunde *supplebantur defectus.*

¶ *πολλῶν)* Fœmininum: *multarum.*

13 *δοκιμῆς) documentum.*

¶ *δοξάζοντες, glorificantes)* Hoc pendet ex *gratiarum actiones.* v. 12. Iterum casus rectus, uti c. VIII. 23 not.

¶ *ἐπὶ τῇ ὑποταγῇ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν, super subjectione confessionis vestræ)* Rebus ipsis professuri erant, se recognoscere beneficium divinum sibi in evangelio præstitum.

¶ *καὶ εἰς πάντας, & in omnes)* Qui aliquos sanctos beneficio afficit, eo ipso omnes afficit. Omnibus enim se favere ostendit.

14 δεήσει, *oratione*) Construe, *glorificantes super eorum oratione.* nam gratias agimus etiam pro orationibus, quæ nobis datæ sunt. 2 Tim. I. 3.

¶ ἐπιποθούντων, *desiderantium*) Constr. cum αὐτῶν, *eorum.*

¶ διὰ, *propter*) Constr. cum *gratiarum actiones.*

¶ ἐφ' ὑμῖν) *super vobis*, ita, ut in illos redundet.

15 χάρις, *gratia*) Sententia: Deus nobis dedit τὴν δωρεὰν, *donum*, abundantiam bonorum internorum & externorum, quæ & ipsa est *inenarrabilis*, & fructus habet consimiles; conf. v. 8 ss. (ubi *enarratio* est, cujus verba animo Pauli non satisfaciunt:) & c. VIII. 9. 1. quorum *enarratio*, præ copia rerum, ipsam orationem in fine capitis præcedentis quodammodo impeditam reddidit. Accedit modus: *gratia Deo.*

CAP. X.

1 Αὐτὸς δὲ ἐγὼ παῦλος, *ipse vero ego Paulus*) Sermo valde demonstrativus & emphaticus. *ipse*, facit antitheton vel ad Titum & fratres duos, quos præmisit Paulus; vel ad Corinthios, qui ipsi debebant officium observare; vel etiam ad Paulum ipsum, majore coram usurum severitate, ut αὐτὸς *ipse* denotet *ultro.*

¶ παρακαλῶ) *hortor, moneo*, vestra causa; cum possem jubere & minari. Antitheton, δέομαι δὲ, *rogo autem*, mea causa. v. seq.

¶ διὰ, *per*) Motivum Pauli & Corinthiorum.

¶ πρᾳότητος καὶ ἐπιεικείας, *lenitatem & æquitatem*) πρᾳότης, *lenitas*, virtus magis absoluta: ἐπιείκεια, *æquitas*, magis refertur ad alios. Vtraque, origo vera admonitionum etiam severissimarum.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) Significat, lenitatem suam non esse a natura.

¶ ὅς, *qui*) Mimesis suavis, v. 10. quæ hîc etiam frequens in verbo λογίζομαι.

¶ ταπεινὸς) *humilis*, timidus.

2 δέομαι, *rogo*) *Deum:* c. XIII. 7. vel, hîc, *vos.* Significat Paulus, se, uti per literas roget, sic coram tamen posse graviter agere.

¶ λογίζομαι, *existimor*) Passivum, uti Rom. IV. 4. 5.

¶ ἐπί τινας, *super quosdam*) Constr. cum *audere.*

¶ τοὺς λογιζομένους, *putantes*) Medium.

¶ ὡς, *tanquam*) Necte cum *secundum carnem.*

¶ κατὰ σάρκα, *secundum carnem*) quasi impune possint nos contemnere.

3 ἐν σαρκὶ, *in carne*) cum debilitate. v. seq.

¶ στρατευόμεθα, *militamus*) Hoc verbo fit aditus ad ea, quæ sequuntur; continetur que ratio *audaciæ*, τοῦ θαῤῥῆσαι.

4 τὰ γὰρ ὅπλα, *nam arma*) A *baculo* paterno 1 Cor. IV. 21. nunc ad *arma*, crescente severitate, progreditur. conf. mox v. 6. nec non 1 Cor. V. 5. 13.

¶ οὐ σαρκικὰ, ἀλλὰ δυνατὰ) *non carnalia* & debilia, *sed* spiritualia, eoque *valida.*

¶ τῷ θεῷ, *Deo*) Sic c. II. 15, *Deo.* it. Act. VII. 20. Non nostra, sed Dei est virtus. Efficacia religionis christianæ, argumentum veritatis.

¶ ὀχυρωμάτων, *munimentorum*) Grande verbum.

5 λογισμοὺς, *cogitationes*) eas ipsas, de quibus v. 2.

¶ καθαιροῦντες, *destruentes*) Poterat hoc construi cum v. 3. sed magis pendet a v. 4, *destructionem.* Iterum casus rectus

ctus pro obliquo, uti c. IX. 13 not.

¶ πᾶν ὕψωμα, *omnem altitudinem*) *Cogitationes*, species: *altitudo*, genus. non dicit ὕψος, coll. Rom. VIII. 39 not.

¶ ἐπαιρόμενον, *extollentem se*) muri instar ac valli.

¶ κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ, *contra cognitionem Dei*) Vera *cognitio* facit humiles: ubi est elatio sui, deest agnitio Dei.

¶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα) Νόημα dicit facultatem νοὸς *mentis*, cujus actus sunt λογισμοὶ, *cogitationes*. Hi, per se infesti, *destruuntur*: illud, *victum* & captum, se dedit, ut necessario & libenter Christo victori præstet obedientiam fidei, deposita omni auctoritate sua, sicut servus ex domini sui arbitrio totus pendet.

6 ἐν ἑτοίμῳ ἔχοντες) scil. ἡμᾶς· *parati*, inquit, sumus. Zelus jam adest: prometur, cum tempus erit.

¶ πᾶσαν, *omnem*) Hoc latius patet, quam ὑμῶν *vestra*, mox.

¶ ὅταν, *quum*) ne lædantur imbecilliores. v. 8. Caput prudentiæ pastoralis.

7 Τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε; *quæ secundum faciem sunt, videtis?*) Notatur error Corinthiorum: & refutatur, generatim; v. 7-9. tum, speciatim expositus, speciatim, v. 10. 11. Ideo, *hoc cogitet*, iteratur.

¶ κατὰ πρόσωπον, *secundum faciem*) v. 1. Antitheton, *per epistolas*. v. 9. Coram possum agere severe, inquit.

¶ εἴ τις) *si quis* vestrûm.

¶ πέποιθεν) πεποίθησις & πέποιθα varie hactenus in hac epistola adhibitum Paulo. v. 2 &c.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ, *a se ipso*) antequam per nos convincatur severius. Christianus ex suo sensu metiri fratrem potest.

¶ καθὼς, *sicut*) Indulgentia Pauli, quod parem duntaxat cum iis locum postulat, quos genuerat per evangelium. nam per quem alius Christi erat, is ipse prius erat Christi, sive Christianus. Causa hæc pudoris erat apud Corinthios.

¶ καὶ ἡμεῖς, *etiam nos*) Id quod talis experiri poterit.

8 γὰρ, *enim*) Hoc facit epitasin.

¶ καὶ περισσότερόν τι, *etiam excellentius quid*) Erant enim non modo Christiani, sed Apostoli. &c.

¶ ἐξουσίας, *potestate*) v. 6. c. XIII. 10.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ οὐκ αἰσχυνθήσομαι, *non pudefiam*) Non fuerint fulgura ex pelvi: auctoritatem non defugero.

9 ἵνα μὴ) Hoc eo dico, *ne* &c.

¶ ὡς ἂν) Appositæ particulæ.

¶ ἐκφοβεῖν ὑμᾶς, *terrere vos*) sicut pueros, vano terrore.

10 Φησὶ) *inquit*, scil. is, qui sic inquit: scil. is, de quo v. 11. Occultus obtrectator innuitur, quem Dominus, vel etiam, ostendente Domino, Paulus, videbat. Talis obtrectator erat etiam apud Galatas. Gal. V. 10.

¶ βαρεῖαι, *graves*) Antitheton, *contemtus*.

¶ ἰσχυραὶ, *validæ*) Antitheton, *infirma*.

¶ παρουσία, *præsentia*) Exstabat illud, quod hodie jactatur, *minuit præsentia famam*. Anthologium ecclesiæ Græcæ d. XXIX Iunii Commemorationem habet Petri & Pauli, cum descriptione formæ apostoli utriusque; quæ, quod ad Paulum attinet, satis bene cum hoc loco congruit.

¶ ἀσθενὴς, *infirma*) nullum spectantibus metum afferens.

11 τῷ λόγῳ, *sermone*) Antitheton, τῷ ἔργῳ, *opere*.

12 οὐ γὰρ τολμῶμεν, *non enim audemus*) Copiosissime vindicat Paulus potestatem suam

ſuam apoſtolicam, in qua ſint etiam Corinthii; refutatque pſeudapoſtolos, qui apud illos etiam, quacunque ſpecie arrepta, falcem in Pauli meſſem immittentes, ſe ingerebant. quorum fucorum *audaciam* redarguens, ait, *non audemus*: in quo, dum dicit, quid ipſe non faciat; notat, quid iſti faciant. Ego, inquit, nil ab iſtis mihi vindico: iſti viciſſim deſinant ſe nobis, etiam Corinthi, adjungere. Sepem inter ſe & illos ponit.

¶ ἐγκρῖναι ἢ συγκρῖναι) *æquiparare*, veluti conſortes ejuſdem muneris; *aut comparare*, veluti participes ejuſdem laboris: utrumque penes vos. ἐγκρίνονται, *æquiparantur* invicem, quæ ſunt ejuſdem generis; συγκρίνονται, *comparantur*, quæ, cum differant genere, rationem ſaltem eandem habere judicantur. τῷ ἐγκρῖναι reſpondet mox μετρȣ̃ντες, ut τῷ συγκρῖναι συγκρίνοντες.

¶ τῶν) Genitivus. Eorum, qui ſe ipſi commendant, audaciſſimi ſe ἐγκρινȣ̃σι κτλ.

¶ καὶ συγκρίνοντες, *& comparantes*) Hoc ineunte commate ponitur, emphaſeos cauſa.

¶ ἑαυτοῖς, ὀυχὶ κτλ.) Græci, ἑαυτοῖς, ὀυ συνιȣ̃σιν. ἡμεῖς δὲ ουχὶ κτλ. Intermedia verba non caſu omiſiſſe librarios Latinos, ſed ipſum interpretem ſic legiſſe, patet ex ſermone primæ perſonæ, *in nobis noſmet ipſos metientes, & comparantes noſmet ipſos nobis.* Quare hic quoque antiquam lectionem amplectimur. Non ſane in pſeudapoſtolos hic ſermo convenit, qui revera ſe conabantur aliis commetiri & ingerere. Paulus contra de ſe & ſui ſimilibus ait: *in nobis*, non in iſtis, pſeudapoſtolis, *nos ipſos metimur; nobis*, non iſtis, *comparamus nos ipſos.* Si ſolo Hilario, quem græcolatini codices ſequi ſolent, brevior hæc lectio (nam *nos autem* ſupplent *Latini* codices N. T.) niteretur: non audiendum eum arbitrarer. Sed alios quoque teſtes in *Apparatu* citavi: in his Tractatum, Græcum olim, de ſingularitate clericorum, inter opera Cypriani. Qui illud, ὀυ συνιȣ̃σιν, tractant, veteres Græci, & recentiores literati, huc illuc ſe vertunt, apud Bezam, apud Wolfium.

13 ὀυχὶ, *non*) Verſu 13-16 & ἔγκρισις & σύγκρισις inter apoſtolum & pſeudapoſtolos tollitur. Summa eſt hæc: ȣ̓χὶ εἰς τὰ ἄμετρα καυχησόμεθα ἐν ἀλλοτρίοις κόποις. Prius membrum, ȣ̓χὶ εἰς τὰ ἄμετρα opponitur τῷ ἐν ἑαυτοῖς μετρȣ̃ντες, & tractatur v. 13.14. voce μέτρον frequenter poſita. Alterum, ὀυχὶ ἐν ἀλλοτρίοις κόποις, opponitur τῷ ἑαυτοῖς συγκρίνοντες, & tractatur v. 15. 16. voce ἀλλοτρίοις iterata. Paulus *menſuram* habet; iſti *in immenſa* gloriantur: atque Paulus inter gentes *rudes* evangelizare perget; iſti εἰς τὰ ἕτοιμα gloriantur.

¶ εἰς) *in*, ſuper. conf. v. 15 not.

¶ ἄμετρα, *immenſa*) Acuta amphibolia. ἄμετρον, quod modum ſive menſuram vel non ſervat, vel non habet. Paulus menſuram ſervat: pſeudapoſtoli plane nullam habent.

¶ ἀλλὰ) *ſed*, ſcil. agemus.

¶ τὸ μέτρον τȣ̃ κανόνος, *menſuram canonis*) Μέτρον καὶ κανὼν interdum dicitur per ſynonymiam: hic differunt. Μέτρον dicitur reſpectu Dei diſtribuentis, κανὼν reſpectu apoſtoli laborantis. Itaque κανὼν determinatur per μέτρον. nam μέτρον, apud Euſtathium, τάξις· & μέτρον ac μερίζω ſunt conjugata: quia utrumque a μειρω. Singulis apoſtolis diviſæ provinciæ.

¶ μέτρȣ, *menſuræ*) Hoc iteratur, ut ȣ̃ agnoſcatur ad μετρον referri. τȣ̃ κανόνος abſolute ponitur. poſt accuſativum μετρον ponitur genitivus μέτρȣ, ad notandam *partem*, apud Corinthios.

¶ ἐμέρισεν, *partitus est*) Hoc verbo aperte excluduntur pseudapostoli.

¶ ἐφικέσθαι) i. e. τοῦ ἐφικέσθαι.

¶ ἄχρι καὶ ὑμῶν) *etiam ad vos usque.* Μείωσις.

14 οὐ γὰρ ὑπερεκτείνομεν) *non enim extendimus nos* ultra mensuram nostram.

¶ ἄχρι γὰρ, *nam usque*) Paulus ab effectu probat, Corinthios contineri canone divinitus sibi assignato.

¶ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ) *in functione evangelica.* conf. c. II. 12.

15 οὐκ εἰς, *non in*) Hoc initium alterius membri, quod ad constructionem attinet, nectitur cum fine prioris. conf. not. ad Rom. VIII. 1. *Non* inferemus pedem *in* alienam provinciam, dicentes: *Hæc mea sunt.*

¶ αὐξανομένης, *crescente*) Præsens. Paulus Corinthios neque ante tempus omittere voluit, neque alios diutius differre.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Noster penes vos profectus solidissimus gradum nobis magnificum dabit ad proficiendum plus ultra.

¶ μεγαλυνθῆναι - εὐαγγελίσασθαι) *amplificari* revera, *evangelizando.* utrique verbo conjunctim, sed præsertim τῷ *amplificari*, opponitur *gloriari.*

¶ εἰς περισσείαν) *abundanter.*

¶ εἰς, *in*) Antitheta sunt, *in illa quæ ultra vos*, &, *in parata.*

16 τὰ ὑπερέκεινα, *illa quæ ultra sunt*) quo nullus adhuc pervenit cum evangelio, meridiem versus & occidentem. nam Athenis Corinthum venerat. Act. XVIII. 1.

¶ οὐκ ἐν ἀλλοτρίῳ, *non in alieno*) Antitheton, *secundum canonem nostrum.*

¶ εἰς) *in* ea, quæ parata sunt, gloriando nos inferre. ἕτοιμα, *parata*, plus etiam, quam ἡτοιμασμένα, notat.

17 ὁ δὲ, *qui vero*) Receptui quodammodo canit: & tamen hac ipsa ἐπιθεραπείᾳ iterum pseudapostolos ferit.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) adeoque Domino *probante.*

CAP. XI.

1 Ὄφελον, *utinam*) Pedetentim accedit, cum insigni προθεραπείᾳ & προεπιπλήξει, cui respondet ἐπιθεραπεία. c. XII. 11.

¶ μικρὸν, *paullum*) Antitheton, v. 4. 20.

¶ τῇ ἀφροσύνῃ, *insipientiæ*) Sic appellat, antequam exponat, eoque ipso Corinthios capit. Mitius hoc vocabulum, quam μωρία.

¶ ἀνέχεσθε, *tolerate*) Imperativus. coll. v. 16.

2 ζηλῶ γὰρ, *æmulor enim*) Hoc versu & seq. exprimitur causa *insipientiæ*; amantes enim videntur amentes. causa *tolerantiæ* Paulo debitæ explanatur, v. 4. coll. v. 20.

¶ θεοῦ ζήλῳ, *Dei zelo*) zelo sancto & magno.

¶ ἡρμοσάμην, *despondi*) Appositio est, *uni viro, Christo*, & utrumque construitur cum *sistere.* Itaque *despondi* absolute ponitur. Et ἁρμόζομαι, *despondeo*, de ipso quidem sponso dici solet: hîc autem Paulus eadem mente de se dicit, qua sibi etiam zelum, qui mariti est, adscribit. nam Christi causa sentiebat & faciebat omnia.

3 φοβοῦμαι, *metuo*) Talis metus non modo non contra amorem est, sed est amoris. c. XII. 20. 19.

¶ δὲ, *vero*) Hoc opponitur τῷ *despondi.*

¶ ὡς, *ut*) Similitudo perquam apposita.

¶ εὔαν, *Evam*) simplicem, mali ignaram.

¶ πανοῦρ-

¶ πανȣργία, *astutia*) quæ *simplicitati* inimicissima.

¶ ȣ̓́τως, *sic*) Sancti, vel si plane quiesceret peccatum originale, tentari possunt.

¶ φθαρῇ, *corrumpantur*) amissa virginali puritate. Imminebant corruptores Corinthiis. v. seq. Sermo concisus, *corrumpantur* & deducantur *a simplicitate*.

¶ ἁπλότητ@-, *simplicitate*) *uni* intenta, tenerrima; non *alium*, neque *alterum*, quærente. v.4.

4 εἰ, *si*) Ponit conditionem, ex parte rei, impossibilem; ideo dicit in imperfecto, *toleraretis*: sed pro conatu pseudapostolorum, non modo possibilem, sed plane præsentem; ideo dicit in præsenti, *prædicat*. conf. plane Gal. I.6 s.

¶ γὰρ, *enim*) Ratio *timoris* Paulini, facilitas Corinthiorum.

¶ ὁ ἐρχόμεν@-, *veniens*) quilibet; ex Iudæa, si placet. Gen. XLII. 5, ἦλθον μέτα τ̃ ἐρχομένων.

¶ ἄλλον· ἕτερον· *alium: alterum*) Differunt hæc verba. Act. IV.12 not. *alium* minus longe hîc disterminat, quam *alterum*.

¶ ȣ̓κ ἐλάβετε· ȣ̓κ ἐδέξασθε· *non accepistis: non recepistis*) Verba diversa, rei apta. non concurrit voluntas hominis in accipiendo spiritu, ut in recipiendo evangelio.

¶ ἢ εὐαγγέλιον ἕτερον, *aut evangelium alterum*) Commode verbum *est*, aut *accipitis*, subaudiendum relinquitur.

¶ καλῶς ἠνείχεσθε, *bene toleraretis*) Non probatur hæc *tolerantia*, *corruptionem* allatura, sed τὸ *bene* ponitur, uti Marc. VII.9. Notatur saturitas Corinthiorum, & aviditas, in Christianismum, si quis esset, magis novum lautumque intenta.

5 γὰρ, *enim*) Particula propositioni annectens tractationem. Ponitur hîc summa *gloriationis* Paulinæ, & repetitur c.XII.11.

¶ τ̃ ὑπερλίαν, *eximiis*) quales Iacobus, Kephas, Iohannes, vel etiam reliqui de duodecim superstites: Gal.II.2. non modo quales ii, qui latiore sensu dicuntur apostoli. i. e. tam sum apostolus, quam qui maxime. Petrus nil habet præcipuum.

6 εἰ, *si*) Apostolum se esse, probat 1. a cognitione apostolo digna: hoc versu. 2. ab abstinentia. v.7 s. Ad utrumque proponendum viam sibi facit per occupationem, ut necessitas proponendi perspiciatur.

¶ ἰδιώτης, *idiota*) Hoc opponitur *excellentiæ apostolicæ*. Idiotam Paulum dicebant iniqui. *Cognitione*, quæ prima dos apostoli, negat se esse idiotam; atque exemplum exstat singulare capite sequenti: *sermone* idiotam se esse, neque valde negat, cum id non obsit apostolatui, immo etiam conducat; 1 Cor.I.17 ss. neque prolixius, quam facultas ejus in dicendo ferebat, confitetur; neque respondet, etiam alios apostolos sermone idiotas haberi posse; sed rem in medio relinquit, coll. c.X.10.11. ab ipsis Corinthiis dijudicandam. subjicit enim, *sed in omni manifestati &c.*

¶ ἀλλ' ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς) Latinus habet, *in omnibus autem manifestati sumus vobis*: ut si superfluum esset vel ἐν παντὶ vel ἐν πᾶσιν. Atqui diversam vim habent duæ locutiones: ἐν παντὶ, *in omni* re, etiam in sermone & cognitione; ἐν πᾶσιν, *in omnibus* hominibus. cap. I. 12. III. 2. IV. 2. ἐν πᾶσι, masculino genere dicitur 1 Cor. VIII.7. Hebr. XIII.4. & aliis locis. idem, neutro genere, 1 Tim.III.11. IV.15. 2 Tim.II.7. IV.5. Tit.II. 9.10. Hebr. XIII. 18. Sed ἐν παντὶ non nisi neutro genere, idque sæpis-

ſæpiſſime, v. 9. cap. IV. 8. VI. 4. VII. 5. 11. 16. VIII. 7. IX. 8. 11. Phil. IV. 6. Itaque hoc loco ἐν πᾶσιν eſt maſculinum, ἐν παντὶ neutrum. Sic Phil. IV. 12, ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι μεμύημαι.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) Ex eo, quod Paulus etiam apud alios agebat, fructus in *Corinthiorum* corda redundabat.

7 ἢ ἁμαρτίαν) *an peccatum*. Sic poſſet objici contra illud, *in omni*, v. præc.

¶ ταπεινῶν, *humilians*) in victu.

¶ ὑψωθῆτε, *exaltaremini*) ſpiritualiter.

¶ τὸ τοῦ θεοῦ εὐαγγέλιον, *Dei evangelium*) *divinum*, pretioſiſſimum.

8 ἐσύλησα, *ſpoliavi*) Iuſtiſſimam ſtipendii acceptionem imputat ſibi pro *rapina*, & mox pro *ſegnitie* & *onere*. conf. not. ad 1 Cor. IX. 17. Hoc verbum, & *opſonium*, allegoriam efficit, a re militari.

¶ λαβὼν, *ſumens*) quum ad vos veni. Antitheton, *præſens*.

9 προσανεπλήρωσαν, *amplius ſuppleverunt*) Decompoſitum: nonnihil *ſupplevit* Paulus ſua manu laborioſa.

¶ καὶ τηρήσω, *& ſervabo*) tantum abeſt, ut pœniteat. c. XII. 14.

10 ἔστιν ἀλήθεια, *eſt veritas*) Verbum emphatice præponitur: *ſtat*. ſermo eſt de *veritate* ſpeciali. conf. Rom. IX. 1 not.

¶ οὐ, *non*) Metonymia conſequentis: *gloriatio non obſtruetur*, i. e. poſthac nihilo gravior ero.

11 ὅτι, *quod*) Sæpe læditur *amor* etiam recuſando.

12 καὶ ποιήσω) *etiam faciam*.

¶ ἐκκόψω, *amputem*) Pſeudapoſtolis non erat commodum, gratis prædicare. v. 20.

¶ τὴν ἀφορμὴν, *occaſionem*) in hac re: mox, ſine articulo, ἀφορμὴν, quacunque in re.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Gloriatio eorum *in* hoc conſtitit, ut dicerent: invenimur, ut Paulus.

13 οἱ γὰρ τοιοῦτοι, *tales enim*) Ætiologia, cur nolit iſtos ſimiles putari ipſius.

¶ ψευδαπόστολοι, *pſeudapoſtoli*) Hæc jam pars prædicati. antitheton, v. 5. Nunc tandem ſcapham ſcapham dicit. Congruit mox, δόλιοι, *doloſi*.

¶ εἰς ἀποστόλους Χριστοῦ, *in apoſtolos Chriſti*) Non plane negabant Chriſtum; ſed non vere prædicabant. v. 23.

14 οὐ θαυμαστὸν, *non mirum*) *Non magnum*. v. ſeq. Magis mirum, de Satana, qui longius differt ab angelo lucis.

¶ αὐτὸς) *ipſe*, auctor & magiſter eorum.

¶ μετασχηματίζεται, *transformat ſe*) Præſens: i. e. ſolet ſe transformare. Fecit id jam in paradiſo. Oratio II in annunciationem, adſcripta Gregorio Thaumaturgo, in Ethopœia Mariæ: μὴ πάλιν εἰς ἄγγελον φωτὸς μετασχηματισθεὶς ὁ ἀρχέκακος δαίμων κτλ.

¶ ἄγγελον φωτὸς, *angelum lucis*) Id facit, non ſolum, ut noceat nobis, ſed etiam, ut fruatur honore.

¶ φωτὸς, *lucis*) quum tamen Satanæ poteſtas ſit in tenebris.

15 οὐ μέγα, *non magnum*) non difficile.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) *Satanæ*.

¶ δικαιοσύνης, *juſtitiæ*) quæ eſt in Chriſto.

¶ τὸ τέλος, *finis*) Quacunque ſpecie ſe nunc efferant, detrahitur tandem *ſchema*. Efficaciſſimum criterium a futuris, in bono & malo. Phil. III. 19. 21.

16 πάλιν λέγω, *iterum dico*) Novo huic argumento gloriationis iteratam ex v. 1. προθεραπείαν præmittit: qua certe nemo *inſaniens* utitur.

¶ μὴ, *ne*) Particula prohibendi: *nemo me putarit deſipere*. Hoc inciſum non ponitur per parentheſin, ſed vis verbi λέγω, *dico*,

dico, super hoc ipsum incisum cadit.

17 ὃ λαλῶ, οὐ λαλῶ κατὰ κύριον, *quod loquor, non loquor secundum Dominum*) Theopneusta sunt igitur, & *secundum Dominum dicta*, quæcunque Paulus sine hac expressa exceptione scripsit: quin etiam hunc locum, & propriam huic loco exceptionem, sic perscripsit ex regula decori divini, a Domino instructus; perinde ut vir literatus puero dictat epistolam puero accommodatam, cum tamen puer per se non posset ita scribere.

18 πολλοὶ, *multi*) Quod multis licet, uni facilius condonatur.

¶ κατὰ τ̀ σάρκα, *secundum carnem*) v.gr. quod Hebræi sint. v. 22.

19 ἡδέως) *libenter*.

20 γὰρ, *enim*) Particula intensiva: fertis *insipientes*; nam fertis etiam oppressores. Cleon apud Thucydidem lib. 3, πέφυκεν ὁ ἄνθρωπος τὸ μὲν θεραπεῦον ὑπερφρονεῖν· τὸ δὲ μὴ ὑπεῖκον θαυμάζειν.

¶ εἴ τις, *si quis*) ut pseudapostoli, gloriabundi.

¶ καταδουλοῖ, *in servitutem redigit*) Genus: sequuntur bis duæ species.

¶ κατεσθίει) Sic LXX, Ps. LIII. 5.

¶ λαμβάνει, *accipit*) scil. a vobis. neque enim necessario subauditur ὑμᾶς *vos*, collato inciso subsequente.

¶ ἐπαίρεται, *extollitur*) prætextu majestatis apostolicæ.

¶ εἰς πρόσωπον δέρει, *in faciem cædit*) sub specie zeli divini. Id Corinthiis accidere potuerat. conf. Es. LVIII. 4. 1 Reg. XXII. 24. Neh. XIII. 25. 1 Cor. IV. 11. 1 Tim. III. 3.

21 κατὰ ἀτιμίαν, *secundum ignominiam*) quasi jam pro *infami* habitus. Vide 1 Cor. IV. 10, quo ex loco etiam τὸ *infirmi* huc conferas, & *prudentes* ad v. 19. Conf. *secundum*, Phil. IV. 11.

¶ ὡς ὅτι ἡμεῖς ἠσθενήσαμεν) *quasi nos infirmati simus* animo, nil habentes, qui gloriemur & audeamus. sequitur antitheton: *quacunque autem in re aliquis. infames* & *infirmi* non possunt gloriari; sed tamen audebo. conf. v. 30.

¶ ἐν ἀφροσύνῃ, *in insipientia*) Sic appellat κατ' ἄνθρωπον, v. 16. & modestiæ causa.

22 Ἑβραῖοι, *Hebræi*) Capita gloriationis, quorum primum & secundum prærogativas naturales, tertium & quartum spirituales indicat. Conf. Phil. III. 5.

¶ κἀγὼ, *etiam ego*) Hebræus, (non Hellenista,) ex Hebræis.

23 διάκονοι, *ministri*) extrinsecus.

¶ παραφρονῶν λαλῶ, *insipiens loquor*) Cum perpetuo labore abnegandi sui hæc perscripsit Paulus.

¶ ὑπὲρ) *supra*, quam isti. quo quisque plus patitur, eo magis *ministrat*.

¶ περισσοτέρως, *abundantius*) *Labores* & *carceres* experti erant etiam pseudapostoli, sed minus: cetera Pauli propria erant.

24 πεντάκις, *quinquies*) Prodest servis Dei, omnia, quæ egerunt, & exantlarunt, accurate meminisse, ut, cum opus olim est, narrare possint. conf. Gal. I.

¶ τεσσαράκοντα παρὰ μίαν, *quadraginta, minus una*) Triplici loro tredecim ictus incussi *undequadraginta* plagas efficiebant. vid. *Buxt.* dedic. Abbrev.

25 τρὶς ἐναυάγησα, *ter naufragium feci*) ante naufragium Melitense.

¶ ἐν τῷ βυθῷ) ὁ βυθὸς quodvis *profundum* notat; sed, ubi absolute ponitur, *marinum*, hîc præsertim, cum mentione naufragiorum. מצולה LXX plerunque βυθός.

¶ ἐποίησα) *transegi* natans. Multi naufragi cum aquis multas horas ita confligantur, ut tandem emergant.

26 ὁδοιπορίαις, *itineribus*) Vide Acta.

¶ ἐν ψευδαδέλφοις, *in falsis fratribus*) Hoc periculum molestissimum: præter *exspectationem* ceteris adjectum, cum suavitate.

27 ἐν, *in*) Quinque commata: primo cohæret secundum, tertio quartum, suavi rhythmo.

¶ ἐν λιμῷ, *in fame*) Deut. XXVIII. 48, ἐν λιμῷ καὶ ἐν δίψει, καὶ ἐν γυμνότητι, καὶ ἐν ἐκλείψει πάντων.

28 χωρὶς, *præter*) Particula servit connexioni.

¶ τῶν παρεκτὸς) Sic appellat labores *externos*. hactenus descripsit suos proprios; nunc alienos, secum communicatos.

¶ ἡ) Appositio casus obliqui & recti. qualis illa Basilii Seleuciensis, ὦ φωνῆς, σωτηρίας πηγή. conf. not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504.

¶ ἐπισύστασίς μου, *incursus in me*) Verbum ἐπισυνίστημι & verbale ἐπισύστασις LXX sæpe ponunt de seditione Kore cum suis. conf. Act. XXIV. 10. Itaque hîc notatur obturbatio illorum, qui doctrinæ vitæve perversitate Paulo molestiam exhibebant, v. gr. Gal. VI. 17.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) Latitudo temporis: loci, in *omnium*.

¶ πασῶν, *omnium*) Id modestius, quam si diceret, πάσης τῆς ἐκκλησίας, *totius ecclesiæ. Omnium*, etiam ad quas non veni. Col. II. 1. Id non peræque Petrus de se dicere potuisset.

29 τίς, *quis*) Non solum ecclesias, sed singulas animas curat.

¶ ἀσθενῶ, *infirmor*) non modo per συγκατάβασιν, 1 Cor. IX. 22. sed per compassionem.

¶ σκανδαλίζεται, *scandalizatur*) *Infirmari* & *scandalizari*, hoc certe loco, (coll. tamen Rom. XIV. 21 not.) differunt. Illud fit per se; hoc per alios.

¶ καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι) *quin ego incendar*. Non priore, sed hac versiculi parte addit *ego*: nam illic infirmo se accommodat; hîc dissimilem se scandalizantis fatetur, partes a scandalizante neglectas scandalizati causa *ipse* suscipiens. πυροῦσθαι τοῖς θυμοῖς, non semel l. 2 Macc. Male sentiunt aut loquuntur, qui scandalum videntes vernacula formula ajunt: *me ipse scandalizavi*.

30 εἰ) *si*. i. e. quum.

¶ τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχήσομαι, *de iis, quæ infirmitatis meæ sunt, gloriabor*) Eximium oxymoron. c. XII. 5. 9. 10. Nam opposita sunt *infirmitas* & *gloriatio*.

31 εὐλογητὸς, *benedictus*) Hoc auget religionem jurisjurandi.

¶ οἶδεν, *novit*) Persecutio Damascena erat e primis & maximis, & huc inprimis pertinebat: Deumque invocat testem Paulus, quia nullum testem ex hominibus ad Corinthios allegare poterat, de re paucis cognita & pridem facta. conf. Gal. I. 20. Lucas postea perscripsit, Act. IX. 25. Hæc religiosa præfatio auget etiam fidem eorum, quæ mox cap. seq. commemorantur.

32 ἐθνάρχης) Sic appellatur Simon sacerdos summus, 1 Macc. XIV & XV.

CAP. XII.

1 Δὴ) *sane*.

¶ οὐ συμφέρει μοι, *non conducit mihi*) propter periculum elationis, & colaphorum Satanicorum, & impediendæ virtutis Christi.

¶ ἐλεύσομαι) *veniam*, inquit, non, *venio*: non cupide accurrit. sic, *gloriabor*, non *glorior*, in conclusione ipsa, v. 5.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, præfatiunculæ modo positæ.

¶ ὀπτα-

¶ ὀπτασίας καὶ ἀποκαλύψεις, *visiones & revelationes*) *Visiones*, ad videndum: *revelationes*, ad audiendum. 1 Sam. IX. 15. LXX. Vtrumque numero plurali; quia duos gradus habuere *raptus* illi, ut mox memorat. Sic, *revelationum*, v. 7. Plures ceteroqui visiones & revelationes habuit Paulus.

¶ κυρίου, *Domini*) v. 8. i. e. *Christi*. v. 2.

2 οἶδα· εἴτε· ἁρπαγέντα· *novi: sive: raptum*) Hæc versu sequente iterata non solum suaviter suspendunt acuuntque lectorem, & gloriationi consideratæ pondus addunt; sed etiam plane duplex rei momentum exprimunt. Clemens Al. Strom. l. V. ἕως τρίτου οὐρανοῦ, κἀκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον. f. 427. Et sic Irenæus l. 2. c. 55. (ubi Grabius addit Iustinum M. Methodium & ex recentioribus Ieremiam Taylor:) it. l. 5. c. 36. ubi (coll. Matth. XIII. 23. Ioh. XIV. 2.) statuit διαστολὴν οἰκήσεως *differentiam habitationis* eorum, qui cœlo, qui paradiso, qui splendore civitatis gaudent. Athanasius in Apol. καὶ ἕως τρίτου οὐρανοῦ ἡρπάσθη καὶ εἰς τὸν παράδεισον ἀνηνέχθη. Orig. ejusve interpres in Rom. XVI, *in tertium cœlum, & inde in paradisum*. Oecumenius, ἡρπάγη ἕως τρίτου οὐρανοῦ, καὶ πάλιν ἐκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον. Diversasque loco hoc revelationes commemorari, agnoscunt Hilarius Diac. Primasius, Anselmus, Gregorius Papa apud Estium. Accedit Hieron. in Ez. XXVIII. Pelag. in h. l. Cassiodor. Haymo, Aquinas. Duplici raptui respondet duplex illud, *ut ne extollerer*. v. 7. *Paradisus* certe, in gradatione subsequens, cum articulo emphatico, interius quiddam in cœlo tertio dicit, quam ipsum *cœlum tertium*. id quod cum sententia veterum apprime congruit. vid. Gregor. obs. c. 18. conf. Luc. XXIII. 43 not. & Ap. II. 7. Ideo res paradisi duntaxat *audire* contigit Paulo; cœli tertii, etiam *videre*, (conf. v. præc.) quanquam de hoc etiam parcius loquitur. Verbi οἶδα, *novi*, vis præcipue cadit super participium, *raptum*. coll. ὅτι *quod*, v. 4.

¶ πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, *ante annos quatuordecim*) Constr. cum ἁρπαγέντα *raptum*. Pristinum aliquid recenset. longo tempore alius a se ipso quisque factus videtur; ut bona & mala sua liberius commemorare possit.

¶ ἐν σώματι, *in corpore*) Hoc sine articulo: tum ἐκτὸς τοῦ σώματος, *extra corpus*, cum articulo. & sic constanter v. seq. Videtur *opinari* Paulus, *extra* corpus fuisse. Vtut est, incorpoream esse meliorem hominis partem, recte hinc infert Claudianus Mamertus l. 2 de Statu animæ c. 12. atque hæc, anima, ipsa rapta fuit.

¶ οὐκ οἶδα, *non novi*) Ignoratio modi non tollit certam rei scientiam. Apostoli multa non scivere.

¶ ἁρπαγέντα, *raptum*) Conf. Act. VIII. 39 not.

¶ ἕως) *usque*, longe, *in* tertium cœlum. conf. εἰς, *in*. v. 4.

¶ τρίτου, *tertium*) Primum cœlum, nubium: secundum, stellarum: tertium, spirituale. Duplex cœlum visibile dualis in שמים denotat: *tertii* nomenclatura, quod oculus non vidit, Novo Testamento reservata fuit. conf. Eph. IV. 10 not.

3 καὶ, *&*) Particula hoc loco novum rei momentum exprimit. Finge, *cœlum tertium* & *paradisum* plane esse synonyma; valde imminuetur nervus orationis Paulinæ.

¶ τὸν τοιοῦτον, *talem*) τὸν ἐν χριστῷ, *eum qui* erat *in Christo*.

¶ εἴτε, *sive*) Hoc repetitur, quia vel si in corpore usque ad tertium cœlum raptus fuerit, tamen ulteriori gradu in paradisum

radisum extra corpus potuit raptus esse.

4 ἄῤῥητα) *ineffabilia*, non in se; alias Paulus non potuisset audire: sed *homini*, ut sequitur mox, adeoque ipsi Paulo. *Quis* ea effatus sit, Deus, an Christus, an angelus, an angeli, an spiritus justorum, & cui; Paulus non indicat, an sciat. Sublimitatis certe magnæ fuere; nam non omnia cœlestia sunt *ineffabilia*, v. gr. Ex. XXXIV. 6. Es. VI. 3. quæ tamen valde sublimia.

¶ οὐκ ἐξὸν) *non licet*. ἐξὸν & δυνατὸν, *licere* & *posse*, dicitur, quod neque res neque lex prohibet. itaque *ineffabilia* & *non licet* se mutuo declarant, negantque, aut posse ea loqui hominem, aut licere homini. Ceteri, qui non audivere, non possunt: Paulus, qui audivit, non satis potest. &, si possent, tamen non liceret, non conveniret, in mortalitate; quia terricolæ non caperent. Ioh. III. 12. Latius patet auditus, quam loquela.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) Constr. cum *licet*. Arctior sæpe loquendi, quam cognoscendi potestas.

5 ὑπὲρ τοῦ τοιούτου, *pro tali*) Masculinum. antitheton, *me ipso*. Removere debemus τὸ *ego* a rebus magnis. Duas partes hic versus habet: altera habet ætiologiam versu seq. altera declaratur v. 7 s.

¶ καυχήσομαι, *gloriabor*) i. e. gloriari possem. coll. v. 6 init.

6 οὐκ ἔσομαι ἄφρων, *non ero insipiens*) Etiam cap. præc. dixit *veritatem*, & tamen *insipientiam* sibi adscribit: quia scilicet gloriatus est de rebus minime gloriosis, hîc de gloriosissimis.

¶ φείδομαι, *parco*) parce hæc tracto.

¶ μή τις, *ne quis*) O quam non verentur hæc plerique, etiam Theologi.

¶ βλέπει· ἀκούει· *videt: audit*) in vita communi, me non prohibere valente.

7 ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, *ut ne extollerer*) Omnibus, quæ Paulus egit, quæque eum apud homines magnum, carum & admirabilem fecerunt, minus efferri poterat, quam his, quorum ipse unus erat sibi conscius. Vana & pusilla est anima, quæ ob hominum plausum sibi applaudit. Potiora sunt intus.

¶ σκόλοψ) Hesychius: σκόλοπες, ὀξέα ξύλα ὀρθὰ, σταυροί. notatur sudes acuta, pungens. conf. LXX, Num. XXXIII. 55. Ez. XXVIII. 24. Hoc generale mox declaratur specialiter per *colaphos* illos: neque duplex hæc declaratio tertiam ullam requirit, varie tentatam ab iis, qui *colaphos* improprie interpretantur.

¶ τῇ σαρκὶ) Casus sextus: *carne*, carnem macerandam. Idem casus, 1 Petr. III. 18. IV. 1. 6. Hæc infirmitas major erat omnibus capite præcedente enumeratis: & hanc ut commemorare posset, necesse habuit revelationes commemorare.

¶ ἄγγελος σατᾶν, *angelus Satan*) Paulus *angelica* expertus nunc *angelum* persentiscit contrarium. τὸ σατᾶν non nisi bis terve habent LXX, idque ut ἄκλιτον: sed XXXIV locis in N. T. & in his novies a Paulo σατανᾶς declinatur; hocque uno loco ponitur ut indeclinabile, quasi per apocopen consideratam, certe non sine causa. Itaque *angelus Satan* hoc loco non videtur esse appositio, quasi diceretur *angelus Satanas*, pro diabolo. nam diabolus nusquam dicitur angelus, sed habet angelos suos ipse. Ergo *Satan* aut est nomen proprium in genitivo, aut adjectivum in nominativo, ut notetur vel *angelus a Satana immissus*; vel *angelus infestissimus*, angelus ipsi Satanæ sive diabolo similis, præscindendo a Satanæ missione. Amphibolia videtur innuere, ipsi apostolo (quo magis humiliaretur) nesciendum fuisse, quæ esset hujus angeli ratio. Ex alto habuit revelationem: ex profundo, castigationem. Iob & Paulus per hostem vexabantur:

bantur: Herodem angelus Domini percussit.

¶ ἵνα με, *ut me*) Palus non est angelus ipse (conf. tamen Num. l. c.) sed, quod angelus Paulum colaphis vexavit. ἵνα *ut* concinne iterum in medio commatis ponitur, ut antitheton bis præcedat particulam, bis eam subsequatur.

¶ κολαφίζῃ, *colaphis cædat*) *Colaphis* (μεγάλαις ἀφαῖς· hoc enim apud Eustathium habetur etymon:) cædebantur *servi*. 1 Petr. II. 20. neque obstat quicquam, quo minus proprie hîc accipiatur verbum. vid. Iob II 6 s. Nam si ab hominibus colaphos aliaque incommoda acceperunt & apostoli & ipse Dominus, c. XI. 24 s. 1 Cor. IV. 11. Matth. XXVI. 67. coll. c. IV. 5. cur non Paulus a Satana ejusve angelo, vel visibili vel invisibili modo? Talia Antonio quoque obtigere, ut in vita ejus memorat Athanasius. Omnis generis adversa obvenere apostolo, v. 10. quæ non deprecabatur: sed hîc præcipuum quiddam nominat, quod *infirmitatibus* eum macerabat & dolore ignominiaque occurrebat elationi, magis etiam, aut certe non minus, quam furor libidinis in membris excitatus (quo tamen quam mirabiliter excruciari possint quamlibet sanctæ animæ, apud Ephraimum Syrum, Estium in h. l. Ioh. a Cruce, & P. M. Petruccium legere est) aut cephalalgia vehementissima. Horum colaphorum quasi recentem Paulus pavorem in momenta habuisse videtur, quum tanta frequentia, quantam naturalis lector fastidiat, se inter gloriandum reprimit. Notat Chrysostomus, κολαφίζῃ, *colaphis cædat*, non κολαφίσῃ, *colaphis cæderet*, Paulum dicere, ut de re præsenti. *Visus* & *auditus* Pauli ad lautissima admissus erat: *tactus* durissime maceratus.

8 τοῦτο, *hoc*) Demonstrativum. Oblitus erat elationis.

¶ τρὶς) *ter*, ut ipse Dominus in monte oliveti. Paulus rogationes, nescio quibus ex intervallis, tres peregit: deinde palum toleravit, cum vidit, ferendum esse. ne tum quidem, cum hæc scripsit, videtur palo caruisse, & quamdiu se efferre potuerat. confer, quæ sequuntur.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) *Christum*. v. seq. Non est rogandus Satanas, ut parcat.

9 εἴρηκέ μοι, *dixit mihi*) tertium roganti.

¶ ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου, *sufficit tibi gratia mea*) Benignissima repulsa, indicativo modo expressa. Dominus Paulo hæc verba quasi in os inserit, ut subsequens ea dicat: Sufficit mihi, Domine, gratia tua. Gratia esse potest, etiam ubi maximus doloris sensus est.

¶ ἡ γὰρ δύναμις ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται, *virtus enim in infirmitate perficitur*) Pro δύναμις plerique scripsere δύναμίς μου, ex alliteratione ad χάρις μου. Si Paulus scripsisset δύναμίς μου· credo, subjecisset, ἐν ἀσθενείᾳ σου. Innuitur tamen, ut *gratia Christi*, sic *virtus Christi*. γὰρ, *enim*, hoc loco, ut sæpe, est particula διακριτική. *Sufficit gratia:* noli postulare *virtutem* sensibilem.

¶ ἐν ἀσθενείᾳ, *in infirmitate*) Ex sermone Domini Paulus sæpe hoc verbum repetit, cap. XI. XII. XIII.

¶ τελειοῦται, *perficitur*) omnia sua peragit, perficit. Non ergo debemus sub prætextu falsæ αὐταρκείας & sufficientiæ abjicere virtutem Christi.

¶ μᾶλλον καυχήσομαι) *potius gloriabor* in infirmitatibus meis, quam in revelationibus: nam si in his glorier, impediero virtutem Christi. Illis pronomen addit, non his.

¶ ἐπισκηνώσῃ ἐπ' ἐμὲ) *ut* tanquam tentorium

torium *superobtegat me.* σκῆνος, *tabernaculum*, corpus: τὸ ἐπισκηνοῦν, *superobtegens*, extrarium quiddam. non dicit hîc, *ut inhabitet me*; nam sic imminueret sensum infirmitatum suarum.

¶ ἡ δύναμις τοῦ χριστοῦ, *virtus Christi*) id est, Christus cum sua *virtute*. Quæ huc inserviunt, *libentissime* debemus accipere.

10 εὐδοκῶ, *bono sum animo*) Non dicit hîc, *gaudeo*, quod plus notaret.

¶ ἐν ἀσθενείαις, *in infirmitatibus*) Genus. hinc mox, *infirmor.* sequuntur bis duæ species.

¶ ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, *in contumeliis*, *in necessitatibus*) quas etiam angelus Satan infert.

¶ ἐν διωγμοῖς, ἐν στενοχωρίαις, *in persecutionibus*, *in angustiis*) humanitus allatis.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Constr. cum εὐδοκῶ, *bono sum animo.*

¶ τότε) *tum* demum.

¶ δυνατὸς, *potens*) *virtute* Christi.

11 γέγονα, *factus sum*) Receptui canit.

¶ ὤφειλον, *debebam*) Commutatio personæ: i. e. *vos debebatis me commendare.*

¶ ὑφ' ὑμῶν) *a vobis*, inter vos.

¶ οὐδέν εἰμι, *nihil sum*) ex me.

12 μὲν, *quidem*) Hæc particula sive mica modestiam alit.

¶ σημεῖα, *signa*) Rerum testimonia adsunt.

¶ τοῦ ἀποστόλου, *apostoli*) Articulus vim habet: *ejus qui sit apostolus.*

¶ σημείοις) Sic *Al. Lat.* (in cod. Reutl.) *Hilarius.* Lectio media. unde, ἐν σημείοις, plerique: καὶ σημείοις, *Chrys. Bærn. Lat.* in mss. σημείοις τε *Lin.* nec non *Syr.*

13 τί, *quid*) Hoc pertinet & ad antecedentia & ad consequentia.

¶ λοιπὰς, *reliquas*) vel per me vel per alios apostolos plantatas.

¶ εἰ μὴ - ταύτην, *nisi - hanc*) Insignis asteismus.

¶ αὐτὸς) *ipse.* Sequitur antitheton: *nec per alios*, v. 16 s.

¶ ἀδικίαν, *injuriam*) *Iure* poterat apostolus opsonia a Corinthiis accipere: quo quum *haud* usus est *jure*, *injuriam* sibi imputat: eamque sic appellat, non per ironiam, a qua sermo apostolicus abhorret; sed per amphiboliam. nam ἀδικίαν appellat hoc loco inusitata præcipue notione, quæ Latino *non - jus* possit exprimi, & α privativum habet, uti ἄνομος Rom. II. 12. 1 Cor. IX. 21. ἀνυπότακτον, Hebr. II. 8. & tamen notionem *injustitiæ* simul admittit, minoris erga Corinthios amoris suspicionem *deprecans: condonate.* coll. c. XI. 11.

14 τὰ ὑμῶν, *vestra*) Phil. IV. 17.

¶ ὑμᾶς, *vos*) ut vos lucrifaciam. Matth. XVIII. 15. Thesauros spirituales congerit pro Corinthiorum *animis.* v. 15.

15 ἐγὼ δὲ, *ego vero*) *Vero* facit epitasin.

¶ δαπανήσω) *pendam* mea.

¶ ἐκδαπανηθήσομαι) *expendar* ipse.

¶ ἧττον, *minus*) Amor descendit potius, quam ascendit.

16 ἀλλ' ὑπάρχων, *sed cum essem*) Objectio, quam formare Corinthii possent. Respondet versu seq.

¶ ἔλαβον, *cepi*) ne rete quæstui positum plane effugeretis.

17 μή τινα ὧν - δι' αὐτοῦ) Pro, μὴ διά τινος τούτων, οὓς ἀπέσταλκα κτλ.

18 παρεκάλεσα, *hortatus sum*) ut ad vos iret.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Hic videtur fuisse Corinthius.

¶ πνεύματι, *spiritu*) intrinsecus.

¶ ἴχνεσι, *vestigiis*) extrinsecus.

19 πάλιν δοκεῖτε) Nonnulli, πάλαι δοκεῖτε·

κεῖτε· quæ quidem lectio pertinacius aversum a Paulo Corinthiorum animum, coll. c. III. 1, notaret. Nam πάλαι, cum verbo præsentis temporis, perseverantiam notat. *Plato* in Gorgia, ἀλλ' ἔγωγε καὶ πάλαι λέγω. Probatior lectio, πάλιν δοκεῖτε· coll. iterum c. III. 1.

¶ ὑμῖν, *vobis*) quasi nostra causa opus esset hoc modo favorem vestrum retinere.

¶ ὑπὲρ τῆς ὑμῶν οἰκοδομῆς, *pro vestra ædificatione*) ut potius videatis, quam experiamini cum dolore, quam sim apostolus.

20 οὐχ οἵους, *non quales*) Id tractatur usque ad finem capitis. Tum, *qualem non vultis*, c. XIII. 1 seq. Qualis auditor, talis ei pastor.

¶ ἔρεις, ζῆλοι, θυμοὶ, ἐριθεῖαι) Gal. V. 20.

21 μὴ πάλιν, *ne iterum*) Anaphora, *ne forte, ne forte, ne*. Et hoc quidem versu gravius loquitur.

¶ ταπεινώσῃ, *humiliet*) Metonymia consequentis.

¶ ὁ θεός μου, *Deus meus*) Reddit caussam, cur commissa in Deum, ad se pertinere existimet.

¶ τῶν προημαρτηκότων) *eorum, qui peccarant ante* proximum meum adventum.

¶ ἀκαθαρσίᾳ, *impuritate*) v. gr. conjugum. 1 Thess. IV. 7.

¶ πορνείᾳ, *fornicatione*) inter cœlibes.

¶ ἀσελγείᾳ, *lascivia*) contra naturam.

CAP. XIII.

1 Τρίτον) Numerus decretorius, *tertium*. Sic LXX, τρίτον τοῦτο. Num. XXII. 28.

¶ ἔρχομαι, *venio*) jam sum in procinctu.

¶ μαρτύρων, *testium*) Ergo in ea re non revelatione immediata, sed testimonio humano niti cogitabat apostolus: neque jubet, reos ante suum adventum ex ecclesia ejici.

2 προείρηκα καὶ προλέγω, *ante dixi, & ante dico*) Ad illud refer *præsens secundum*; ad hoc, *quasi præsens secundum*: & cum *ante dico* subaudi, *absens nunc*. Hoc pertinet ad *eos, qui ante peccaverant*: sed *scribo* pertinet ad *reliquos*, sc. *qui peccaverant*. Serio denunciat.

¶ οὐ φείσομαι, *non parcam*) Pepercerat antea. c. I. 23.

3 δοκιμὴν ζητεῖτε, *documentum quæritis*) Metonymia: irritatis me; tentatis me; sentire cupitis, quis sim. v. 5. δοκιμὴ conjugata sua habet versu 5 s.

¶ τοῦ Χριστοῦ) i. e. *an Christus* in me loquatur. Dubitarunt Corinthii: dubitare eos non debere, mox probat.

¶ εἰς ὑμᾶς· ἐν ὑμῖν· *in vos: in vobis*) Differunt particulæ. c. X. 1.

¶ οὐκ ἀσθενεῖ, *non infirmatur*) per me, & hanc ipsam epistolam.

¶ δυνατεῖ) Ardor spiritûs verbum hoc novum, per parodian ad ἀσθενεῖ, produxit.

4 εἰ, *si*) Particula concessiva.

¶ ἐσταυρώθη, *crucifixus est*) *Crux*, summa infirmitas; mortem includit. nam *vita* opponitur.

¶ ἐξ ἀσθενείας, *ex infirmitate*) Infirmitatis est, crucifigi. Hæc vis particulæ.

¶ ἀσθενοῦμεν ἐν αὐτῷ, *infirmamur in illo*) Variatur mox particula, σὺν, *cum* illo. *infirmamur*, non exercemus δύναμιν, *potentiam*, adeoque hanc ipsi minus sentimus, tribulationum sensu prævalente.

5 ἑαυτοὺς) *vos ipsos*, non Paulum. Si examinaveritis vos ipsos, sentietis, quales nos simus. Vbi veri sunt doctores & veri auditores, ab altera parte de altera, qualis sit, existimare licet.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) adeoque in Christo.

¶ δοκι-

¶ *δοκιμάζετε, probate*) Graviori verbo, *tentate*, subjicitur lenior admonitio: *si estis in fide, vos ipsos probate.* *εἰ*, *si*, ut mox in *εἰ μήτι*.

¶ *ἢ, an*) i. e. potestis utique vos *probare*: nam Iesus Christus est in vobis, eumque in vobis esse nostis.

¶ *ἐπιγινώσκετε*, *agnoscitis*) Compositum emphaticum.

¶ *ὅτι*, *quod*) Ratio sub qua.

¶ *ἰησοῦς*, *Iesus*) non solum sensus Christi, sed ipse Iesus Christus.

¶ *εἰ μήτι*, *nisi quid*) Sic, *nisi*. c. III. 1. *τί quid*, mitigat sermonem.

¶ *ἀδόκιμοι*, *reprobi*) passive & active. nam respicitur conjugatum *δοκιμάζετε*, reciproco sensu.

6 *γνώσεσθε*, *noscetis*) per *probationem* vestri, sine experimento potestatis meæ. v. 10.

7 *εὔχομαι*) Idem verbum cum accusativo & infinitivo, Act. XXVI. 29.

¶ *μὴ ποιῆσαι ὑμᾶς κακὸν μηδὲν*) *ut nihil mali faciatis*: sic recte Interpres vulgatus. Sequitur enim, *ut vos bonum faciatis.* Grotius interpretatur: *ne cogar cuiquam malum*, pœnam, *infligere.* Sed sic amittitur antitheton modo notatum. Habet *ποιεῖν* accusativum personæ: sed Paulus, *ποιεῖν πρός τινα*, *εἴς τινα*.

¶ *οὐχ ἵνα*) *non ut.*

¶ *δόκιμοι*, *probati*) coërcendo vos male facientes.

¶ *ὡς ἀδόκιμοι*, *quasi reprobi*) nulla nobis causa data, potestatis exercendæ. *ὡς quasi* mitigat.

8 *δυνάμεθα*, *possumus*) Conf. *potestatem*, v. 10.

¶ *ἀληθείας*, *veritatem*) Veritas hîc notat jus accuratum, in Corinthios exercendum.

9 *ἀσθενῶμεν*, *infirmemur*) corpore, & quiescente potestate nostra.

¶ *δυνατοὶ*, *potentes*) fide.

¶ *καὶ εὐχόμεθα*, *etiam optamus*) Infirmitas, læta est, non optata. *κατάρτισις etiam* optata.

¶ *κατάρτισιν*) *coagmentationem*: v. 11. 1 Cor. I. 10. ne opus sit quenquam de corpore *rescindere*, *ἀποτόμως severe.*

10 *μοι*, *mihi*) De potestate apostolica propria agens Paulus a plurali ad singularem redit.

11 *λοιπὸν*, *ceterum*) Conclusio. Severius scripserat Paulus in tractatione: nunc benignius, re tamen ipsa non dimissa. coll. c. XII. 20.

¶ *χαίρετε*) *gaudete.* Redit ad prima, c. I. 24. Opportune autem hîc ponitur verbum *χαίρετε*, quo etiam *vale* solet dici.

¶ *παρακαλεῖσθε*, *confirmamini*) c. I. 6.

13 *ἡ*) Respondet hoc votum utrique epistolæ.

¶ *χάρις*, *gratia*) Hæc primo loco nominatur. nam per gratiam Christi venitur ad Patris amorem.

¶ *ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ*, *amor Dei*) v. 11.

¶ *ἡ κοινωνία*, *communio*) quæ etiam vobis gentibus obtigit, & concordiam parit.

[o]

IN EPISTOLAM
AD GALATAS.

CAPUT I.

1 Παῦλος ἀπόστολος, οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ ἰησοῦ χριστοῦ καὶ θεοῦ πατρὸς τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, *Paulus apostolus, non ab hominibus, neque per hominem, sed per Iesum Christum & Deum Patrem, qui suscitavit eum a mortuis*) Notabile antitheton, quo Paulus, apostolatum suum asserens, memorat & vocationem divinam: οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, ἀλλὰ (subaudi διὰ) θεοῦ πατρὸς, *non ab hominibus, sed* (per) *Deum Patrem*: coll v. 15 seq. & institutionem immediatam: οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, *neque per hominem, sed per Iesum Christum.* coll. v. 12. Institutio plerumque facta per unum, v. gr. per Gamalielem; vocatio per plures: hinc differentia numeri, *hominibus, hominem.* Contendit, Clericum secutus, Artemonius, p. 211 s. post καὶ inserendum esse ἀπὸ, *a*: sed recte ex proximo subauditur διὰ *per*, & vis particulae διὰ *per* includit h. l. vim particulae ἀπὸ, *a*, non contra. Saepe Paulus in conjuncta Patris & Filii mentione unam praepositionem habet 1 Tim. VI. 13.

¶ διὰ, *per*) Modo διὰ per apostrophum posuerat; nunc sine apostropho, emphaseos causa.

¶ ἐγείραντος, *qui suscitavit*) Semina sparguntur tractationis. Resuscitatio Christi, est fons justitiae & apostolatus. Rom. I. 4. 5. IV. 25. 2 Cor. V. 19.

2 πάντες, *omnes*) Hic versiculus huic epistolae addit *symboli* formam.

¶ ἐκκλησίαις, *ecclesiis*) Plurali utitur, ob multitudinem ecclesiarum & oppidorum in Galatia. Neque addit epitheta, uti ad Rom. Cor. &c.

¶ γαλατίας, *Galatiae*) 1 Petr. I. 1.

4 τοῦ δόντος, *qui dedit*) Gratiae & pacis apprecationi nusquam alibi Paulus talem periphrasin addit. *qui tradidit*, c. II. 20.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatis*) quae nos malo huic seculo manciparant.

¶ ἐξέληται, *eriperet*) Totum beneficium redemtionis Paulus describit ab ea parte, in qua potissimum laborabant Galatae, malo Iudaico abrepti.

¶ ἐνεστῶτος, *praesente*) *Praesens* hoc durat, quam diu malitia viget.

¶ αἰῶνος πονηροῦ, *seculo malo*) Rarum loquendi genus, quo notatur tota oeconomia peccati, sub potestate Satanae. Huic *seculo*, de quo conf. Rom. V. 6. quo Galatae paene ablati erant, opponuntur *secula seculorum.* v. seq. Praesens *seculum* obstat gloriae Dei, & est sub potestate τοῦ πονηροῦ, *Mali.* Nusquam parcius, quam in hac epistola, Paulus de Satana loquitur.

¶ κατὰ, *secundum*) Constr. cum *qui dedit.* Ioh. X. 18 fin.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) sine merito nostro. conf. Ioh. VI. 38 s.

¶ καὶ, *&*) Vid. Rom. XV. 6 not.

5 ἡ δόξα, *gloria*) pro hac *voluntate* salutifica. Exordium lætum.

6 θαυμάζω, *miror*) Ad reliquas omnes ecclesias scribens Paulus exorditur ab expressa gratiarum actione & laude Dei: quæ, re hîc aliud poscente, tamen repræsentata est versu 5. Etiam appellationem *fratrum* differt. Summam epistolæ hanc damus: Partes sunt III.

I. Inscriptio. c. *I.* 1-5
II. Revocatio Galatarum ad verum evangelium: ubi
1. *eos reprehendit.* 6-10
2. *evangelii ab sese prædicati auctoritatem divinam asserit: quippe qui*
   1. *ex persecutore factus sit apostolus per vocationem cælestem.* v. 11-17
   2. *ipsi Petro se nunquam imparem gesserit.* 18 s. 21 s. *II.* 1 s. 11 s.
3. *justificationem per fidem vindicat, Galatas denuo objurgans.* c. *III.* 1 s. 15-*IV.* 11.
4. *Galatis, tenerrimo affectu, eandem rem per allegoriam filii ancillæ & filii liberæ explanat.* c. *IV.* 12.
5. *Inde ad libertatem tuendam eos hortatur:* c. *V.* 1-12. *& a libertatis abusu deterret, atque ut non in carne, sed in spiritu ambulent, monet.* v. 13 s. 16-*VI.* 5. 6-10
III. Conclusio. v. 11 s. 17. 18.

Vid. etiam not. ad cap. II. 16.

¶ οὕτω ταχέως, *tam cito*) Non multo ante Paulus apud Galatas fuerat. Vide *Ord. temp.* pag. 281.

¶ μετατίθεσθε, *transferimini*) Grave verbum, admixta excusatione. Hieronymus: *Galatia* translationem *in nostra lingua sonat.*

¶ ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς, *ab eo qui vocavit vos*) Vocatio, gratiæ canalis, regula in posterum. c. V. 8. 13. Habetur versu 6-10 *Propositio* & *Partitio* quædam: & de *vocatione in gratia* agitur deinceps a versu 11. de *turbatoribus*, c. V. 7 seqq.

¶ ἐν χάριτι, *in gratia*) Act. XV. 11.

¶ χριστοῦ, *Christo*) Hoc construitur cum ἀπὸ *ab.*

7 ὃ, *quod*) Ref. ad *evangelium*, non ad *alterum evangelium.*

¶ οὐκ ἔστιν ἄλλο, *non est aliud*) Diff. ab ἕτερον, *alterum.* Paulus non modo illud, quod Galatæ sibi obtrudi passi erant, sed quodvis aliud repudiat.

¶ τινὲς, *quidam*) infelices. v. 8. c. V. 10. 12.

¶ ταράσσοντες, *turbantes*) c. V. 10.

¶ θέλοντες, *volentes*) Re ipsa non poterant: *volebant* tamen obnixe. Sæpe Paulus hoc verbo tangit Galatas eorumque corruptores. c. IV. 9. 17. 21. VI. 12 s. Sic Col. II. 18.

¶ μεταστρέψαι) Hoc verbo sæpe הפך exprimitur.

¶ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ χριστοῦ, *evangelium Christi*) Turbatores non plane negabant Iesum Christum: sed Paulus evangelium nonnisi purum agnoscit.

8 ἡμεῖς)

8 ἡμεῖς) *nos*, multi. v. 2.

¶ ἢ ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ, *aut angelus ex cœlo*) cujus auctoritas, extra Deum & Christum, summa est. c. IV. 14.

¶ ὃ εὐηγγελισάμεθα, *quod evangelizavimus*) Infallibilitas apostolica.

¶ ἀνάθεμα, *anathema*) expers Christi & Dei. Antitheton, c. VI. 16.

¶ ἔστω, *esto*) Controversiæ non modo possunt, sed ne debent quidem sine affectu tractari: sed affectus debet esse sanctus.

9 ὡς, *sicut*) Deliberate loquitur. Videtur inter utriusque versiculi scriptionem pausa fuisse interjecta. Similis asseveratio iterata, c. V. 2. 3. 21.

¶ προειρήκαμεν, *ante diximus*) Plurale. nam v. 8 scripsit, *nos* & *evangelizavimus*, item pluraliter.

¶ λέγω, *dico*) in singulari. Omnes sciebant veritatem evangelii; Paulus, Galatas vere imbutos evangelio. ideo nunc dicit, *recepistis*, in quo verbo epitasis est hujus iterationis.

¶ εἰ) Hoc magis positivum, quam ἐὰν, v. 8.

¶ ὑμᾶς εὐαγγελίζεται, *vos evangelio instruit*) Hic *vos* ante verbum *evangelizare* ponitur, versu 8 postpositum; emphaseos causa. neque nullum in casu discrimen est: *evangelium prædicavimus vobis*, habet dativum commodi; *evangelio aliquem instruere*, convenit insultationi falsorum doctorum.

10 ἄρτι γὰρ, *nunc enim*) Causa, cur etiam *nunc* tam asseveranter scribat. *nunc* repetitur ex v. 9.

¶ ἀνθρώπους, *homines*) Hoc sine articulo: at mox, τὸν θεὸν *Deum*, cum articulo. Dei solius habenda est ratio.

¶ πείθω) πείθω τινὰ fere idem, ac mox ἀρέσκω, *placere quæro alicui*. πείθειν τινὰ, consensum alicujus aut veniam impetrare. Plato de Leg. lib. 10 init. conf. 2 Cor. V. 11 not.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) Antitheton: *Christi*.

¶ ἔτι, *adbuc*) Sensus: neque antea quæsivi, neque *adhuc* placere hominibus quæro. Conf. *adhuc*, c. V. 11. ἄρτι *nunc* & ἔτι *adhuc* refutat sermones ejus, qui Galatas turbabat.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) Nam hominum sensus a Deo & Christo abhorret. hinc *seculi malignitas*. v. 4.

¶ ἤρεσκον, *placerem*) ἀρέσκω, quæro placere. Rom. VIII. 8 not. Cui autem quisque placere quærit, vel non quærit, ei fere aut placet aut non placet.

¶ χριστοῦ, *Christi*) cui placere quæro, ut *servum* decet. Tit. II. 9.

11 ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc demum *fratres* appellat.

¶ κατὰ, *secundum*) κατὰ complectitur vim præpositionum ἀπὸ, διὰ & παρὰ, v. 1. 12. Non est humani census evangelium meum.

12 παρέλαβον, *accepi*) Diff. a *doctus sum*. nam alterum fit sine labore, alterum cum labore discendi.

¶ δι' ἀποκαλύψεως, *per revelationem*) scil. *accepi*.

13 ἠκούσατε, *audivistis*) antequam ad vos veni.

¶ ποτὲ, *aliquando*) quo tempore Paulus minime cupidus fuerat evangelii colendi.

¶ ἐπόρθουν, *vastabam*) Hoc plane contrarium *ædificationi* notat.

14 προέκοπτον, *proficiebam*) in factis ipsis.

¶ συνηλικιώτας, *coætaneos*) vegetos tum.

¶ πατρικῶν μου, *patriarum mearum*) carissi-

ritsimarum, ut si me solo patrono niterentur. Mimesis.

15 εὐδόκησεν, *beneplacitum habuit*) *Beneplacitum* divinum est summum, ubi quisque de suæ salutis causis quærit. Nil meritis tribuit Paulus: mox addit, *ex utero*. conf. Rom. IX. 11.

¶ ὁ ἀφορίσας με, *qui separavit me*) ut hoc *beneplacitum* mihi præstaret.

¶ ἐκ κοιλίας μητρός μου, *ex utero matris meæ*) Ier. I. 5.

16 ἀποκαλύψαι, *revelare*) Constr. cum *beneplacitum habuit*. Insigne verbum.

¶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *filium suum*) c. II. 20.

¶ ἐν ἐμοὶ) *in me*, non modo, *per me*. id enim demum consequens. Revelatus erat antea filius Dei, nunc revelabatur etiam *in Paulo*, quod ad Paulum attinet, i. e. Paulo. Sic *in* mox hoc versu & v. 24.

¶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, *in gentibus*) quarum vocatio in multis meæ respondet. Eo minus opus erat, Hierosolyma petere.

¶ εὐθέως, *statim*) Cohæret maxime cum ἀπῆλθον *abii*. Notatur subita habilitas apostoli. Act. IX. 20: *statim prædicabat*. Hieronymus construit: *ut evangelizem continuo*.

¶ οὐ προσανεθέμην) *non retuli* ad carnem & sanguinem, consulendi causa. Idem verbum, & ἀνεθέμην, c. II. 6. 2. Lexica (quæ vide) nullam verbi compositi & decompositi differentiam tradunt: sed apostolus videtur considerate distinxisse, ut πρὸς valeat *præter*, *ultra*. i. e. satis mihi fuit divina revelatio.

¶ σαρκὶ καὶ αἵματι, *carni & sanguini*) i. e. homini, vel, hominibus. c. II. 6. conf. Matth. XVI. 17 not.

17 οὐδὲ ἀνῆλθον) *neque ascendi*. sic, ἀνῆλθε, Ioh. VI. 3.

¶ ἱεροσόλυμα, *Hierosolyma*) sedem apostolorum.

¶ ἀραβίαν, *Arabiam*) regionem *gentium*.

¶ πάλιν ὑπέστρεψα, *iterum reversus sum*) Paulus hîc Damascenum iter, in quo conversus erat, ut notum præsupponit.

¶ δαμασκὸν, *Damascum*) Syriæ.

18 τρία, *tres*) editis documentis muneris apostolici.

¶ ἱστορῆσαι) Grave verbum, ut de re magna. Non dixit ἰδεῖν, sed ἱστορῆσαι. ὅπερ (inquit Chrys.) οἱ τὰς μεγάλας πόλεις καὶ λαμπρὰς καταμανθάνοντες λέγουσι. Solonem Plutarchus aliosque reponit multos, qui πολυπειρίας ἕνεκα καὶ ἱστορίας peregrinati sunt. Iulianus, magos consulturus in urbibus Græciæ, eundi causam obtendit καθ' ἱστορίαν τῆς ἑλλάδος καὶ τῶν ἐκεῖσε παιδευτηρίων. Greg. Naz. Or. 4. *Cresoll.* theat. rhet. p. 163.

¶ πέτρον, *Petrum*) Hunc ergo Paulus ceteris antetulit. c. II. 7.

¶ δεκαπέντε, *quindecim*) Tantillo tempore, inquit Paulus, Petrus me non potuisset apostolum facere.

19 τὸν ἀδελφὸν τοῦ κυρίου, *fratrem Domini*) Iesu consobrinum. Non alius Iacobus frater Domini, atque apostolus.

20 ἰδοὺ, *ecce*) scil. ἐστὶ, *est*. nam ὅτι, *quod*.

21 ἦλθον, *veni*) cum evangelio. v. 23.

22 τῆς ἰουδαίας, *Iudææ*) extra Ierusalem.

23 ὁ διώκων, *persequens*) Hoc nomine notissimus fuerat: neque tam celebre ipsum nomen Sauli, quam persecutoris.

24 ἐδόξαζον, *glorificabant*) Atque hodie ecclesia Deum glorificat *in Paulo*.

¶ ἐν ἐμοὶ) *in me*. conf. not. ad v. 16. Glorificarant Deum antea; nunc glorificabant etiam Pauli *causa*.

CAP. II.

1 Διὰ, *per*) interjectis XIV annis, inter duo itinera Hierosolymitana.

2 κατὰ

2 κατὰ ἀποκάλυψιν, *secundum revelationem*) Paulo, revelationes habenti, non opus erat, discere ex hominibus. Hæc revelatio ei magna de causa obtigerat.

¶ ἀνεθέμην) *proposui*, ut solent æquales; non ut confirmarent me, sed ut alios. Act. XV. 2.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Hierosolymitanis. Id tractatur v. 3 s.

¶ κατ' ἰδίαν) *seorsum*. non omnes capiebant.

¶ τοῖς δοκοῦσι, *iis, qui magni fiebant*) Antitheton ad Paulum, qui minus agnoscebatur. conf. 2 Cor. XI. 5. Hesychius, δοκοῦντες, οἱ ἔνδοξοι. Id tractatur v. 6 s.

¶ μήπως, *ne*) Hoc pendet a *proposui*. In vanum currerem, inquit, aut cucurrissem, si circumcisio judicata fuisset necessaria.

¶ τρέχω, *curram*) cum celeri victoria evangelii.

3 οὐδε) *Ne* Titi *quidem*, qui mecum erat, circumcidendi necessitatem nobis imponi passi sumus.

4 διὰ δε) Id *vero*, de Tito, factum est *propter* &c. δε, *vero*, particula, declarat & intendit.

¶ παρεισάκτους) Hîc & in παρεισῆλθον παρὰ notat *præter*, *sub*.

¶ ψευδαδέλφους, *falsos fratres*) Majorem eorum, qui professi Iudæi erant, rationem habuerat in Timotheo. Act. XVI. 3.

¶ οἵτινες, *qui*) Conf. Act. XV. 1. 24.

¶ κατασκοπῆσαι) *explorare*, & pessundare.

5 τῇ ὑποταγῇ, *subjectione*) Limitat. *Amore*, libenter cessissemus.

¶ ἡ ἀλήθεια) *veritas evangelii*, evangelium genuinum; non alterum, c. I. 6. quod substituere conabantur *fratres non genuini*. Eadem locutio, v. 14. Col. I. 5. Veritas, præcisa, rigida: nil suum deserit, nil alienum admittit.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Græcos. Vestra causa defendimus, quæ vos repudiatis.

6 ἀπὸ) Subaudi οἱ, οἱ ἀπὸ κτλ. & construe, οὐδέν μοι διαφέρει, ὁποῖοί ποτε ἦσαν ἀπὸ κτλ. *nil mea interest, quales tandem fuerint illi ex insignioribus*. Pariter præpositio posita, omisso articulo, Marc. V. 35. Luc. XI. 49. Non tantum tres, Iacobus, Petrus & Iohannes, erant δοκοῦντες· ideo dicit ἀπὸ τ. οἱ δοκοῦντες, οἱ ὑπὲρ λίαν ἀπόστολοι. 2 Cor. XI. 5.

¶ εἶναί τι) *esse aliquid*, apud eos, qui Paulum non ita æstimabant.

¶ ὁποῖοί ποτε) *qualescunque*. ποτὲ enclitica h. l. est, non adverbium temporis.

¶ θεὸς, *Deus*) Dei judicium sequebatur Paulus. Auctoritatem divinam asserit; non deprimit apostolicam.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia non rei, sed sermonis. Præfationem aliquam modo posuit Paulus; nunc innuit, cur ea præfatione usus sit, & rem ipsam proponit. Simile *enim*, c. VI. 7. Præfatur, se non pendere ex consensu aliorum: deinde tamen consensum illum ostendit.

¶ οὐδὲν προσανέθεντο) *nil* ad me *retulerunt*. i. e. nil in mea doctrina reprehenderunt. Sæpe qui vult reprehendere aut monere, id modeste facit per speciem communicationis. Nulla tali ratione usi sunt *antecessores*, (sic Tertullianus appellat τοὺς δοκοῦντας,) erga Paulum. Ego illis ἀνεθέμην, v. 2. illi nil προσανέθεντο, nil habuere, quod adderent.

7 ἰδόντες) *videntes*, ab ipso effectu, quem eis demonstravi. v. 8. Act. XV. 12.

¶ τῆς ἀκροβυστίας, *præputii*) i. e. gentium, citra circumcisionem ad fidem perducendarum.

8 εἰς τὰ ἔθνη, *in gentes*) i. e. in apostolatum gentium.

9 γνόντες, *cognoscentes*) me audito & viso.

¶ *δοθεῖσαν, datam*) conf. de Paulo, 2 Petr. III. 15.

¶ *ἰάκωβος, Iacobus*) Hic primo loco ponitur, quia maxime manebat Hierosolymis, vel etiam quia maxime agebat in hac re, Paulusque videri potuisset magis ab Iacobo, quam a Petro, magis a Petro, quam ab Iohanne abhorrere. Etenim ex multis rebus intelligi potest, Iacobum & Paulum, nec non Petrum & Paulum &c. in sua natura & in ipsius animæ affectu habuisse, quî alter erga alterum, cum sui abnegatione, amorem & tolerantiam exerceret, salva veritate omnibus agnita. Hinc fit, ut non facile & Iacobum & Paulum æque capiat unus idemque homo aut cœtus. Luthero hoc excidit, ut Iacobi epistolam diceret stramineam: quod qui exagitant, viderint, quid monstri ipsi adversus Paulum alant. Vnum caput, unus Sol Christus est: maximi apostoli, membra erant; neque hi singuli, omnes Solis illius radios æque exceperunt, sed universi Christum in apostolatu retulere. Conf. de varietate illorum Ap. XXI. 14. 19 f. Divinitusque ita gubernata res est, ut Iacobus, legis retinentior, Iudæis; Paulus, nunquam ceterorum odore imbutus, ac fidei libertatisque studiosior, gentibus prædicaret: & ut quisque ad clima sibi assignatum characterem & dotes afferret quam aptissimas.

¶ *κηφᾶς, Cephas*) Hoc nescio quomodo augustius sonat, quam *Petrus*. Si Petrus illum primatum, qui ei postea tributus est ab hominibus, jam tum habuisset; maxima Paulo fuisset causa primatum illum hîc commemorandi, aut Petrum certe eximio loco nominandi.

¶ *στύλοι*) Hoc Hebræo עמד respondet. Prov. IX. 1 & passim.

¶ *δεξιὰς ἔδωκαν*) Sic, *δῶμεν δεξιὰν*, *pacem faciamus*. 1 Macc. VI. 58 &c.

¶ *κοινωνίας*) *communionis*, quæ collegarum est.

¶ *ἵνα, ut*) scil. iremus, cum evangelio.

¶ *εἰς τὰ ἔθνη, in gentes*) præcipue. Nam Paulus etiam Iudæos, Petrus & Iohannes etiam gentes docuere: sed ille extra Iudæam cucurrit; hi in Iudæa, dum ea fuit, substiterant. Petrus si Romam venit, certe fixam ibi sedem non habuit.

10 *τῶν πτωχῶν, pauperum*) ex Iudæis.

¶ *μνημονεύωμεν, meminerimus*) Antecedens pro consequente. nam *studuit* Paulus non modo *meminisse*, sed *sublevare*.

¶ *ἐσπούδασα, studui*) etiam apud Galatas. 1 Cor. XVI. 1. Paulus non abjecit *studium* bonorum operum.

11 *ὅτε, quum*) Ad summa venit argumentum. Paulus ipsum Petrum reprehendit: ergo non debet homini doctrinam suam.

¶ *ἀντιόχειαν, Antiochiam*) arcem tum ecclesiæ ex gentibus.

¶ *κατὰ πρόσωπον*) *coràm*. (conf. v. 14, *coram omnibus*.) Sic LXX, 1 Reg. I. 23. bis: 1 Chron. XXVIII. 8. Ps. L. 21. Dan. XI. 16 &c. Infra, *κατὰ*, c. III. 1.

¶ *ἀντέστην, restiti*) Rigidum verbum.

¶ *κατεγνωσμένος*) *καταkεκριμένος*, *condemnatus*, propter actiones contrarias, quarum altera alteram condemnabat. v. seq. coll. v. 18. Participium habet vim reciprocam.

12 *συνήσθιεν*) *una edebat*, nobiscum, cum gentibus.

¶ *ὑπέστελλε, subducebat*) paulatim.

¶ *ἀφώριζεν, separabat*) plane.

¶ *φοβούμενος, timens*) Timor hominum, multum obest.

13 *οἱ λοιποὶ*) *ceteri*, credentes.

¶ *καὶ*) *etiam* Barnabas, quem minime censeres id facturum.

¶ *συν-*

¶ συναπήχθη, *una abductus est*) Vis exempli frequentis.

14 εἶδον, *vidi*) Beata animadversio.

¶ ὀρθοποδοῦσι) *recto* & aperto *gradu incedunt*, ad canonem: c. VI. 16. in via recta, vel potius corpore erecto, ut opponatur claudicationi, & prævaricationi proprie dictæ. Innuitur rectitudo pedum. Græci dicunt etiam ὀρθοβατεῖν, ὀρθοδρομεῖν.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) Namque evangelium docet, cum redemtione per mortem Christi non constare justitiam ex legis operibus & observationem necessariam legis ceremonialis.

¶ εἶπον, *dixi*) Vnus Paulus rem sustinuit, sine sociis, hoc loco, contra judaismum; deinde etiam contra ethnicismum. 2 Tim. IV. 16 s.

¶ τῷ) Auctores rei peti debent.

¶ ἔμπροσθεν πάντων, *coram omnibus*) 1 Tim. V. 20.

¶ εἰ σὺ, *si tu*) In hoc elencho Paulus Petro in memoriam redigit elenchum Petri ad Pharisæos, Act. XV. 10 s. Incipit hîc propositio bimembris, cujus pars prior, *si tu* &c. tractatur v. 15 s. altera, *quid gentes* &c. tractatur v. 17 s.

¶ Ἰουδαῖος ὑπάρχων, *Iudæus cum sis*) eoque propinquior legi.

¶ ἐθνικῶς ζῇς, *ethnice vivis*) Sic Paulus loquitur κατ' ἄνθρωπον. nam Petrus priorem agendi modum retractans pro *ethnico* declaravit, cum in se esset rectus. Demta hac figura, propositio ipsa, non vivendum jam esse judaice, tractatur mox.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) lege solutas.

¶ ἀναγκάζεις, *cogis*) facto tuo. *Necessum* habuissent gentes aut sequi Iudaicum ritum, aut carere communione ecclesiæ.

¶ ἰουδαΐζειν, *judaizare*) Quod antea fuerat obedientia erga legem, nunc est merus Iudaismus.

15 ἡμεῖς, *nos*) Paulus, Petri personæ parcens, missa secunda singulari transit ad primam pluralem; inde ad primam singularem, figurate, v. 18. inde proprie, *ego*, v. 19 s. Nos, quamvis natura Iudæi, & non ex gentibus peccatores, scil. *fuimus*: coll. præt. *scientes - credidimus*. Hoc *nos*, interjecta per parenthesin ætiologia, reassumitur versu seq. cum epitasi, & pertingit ad *credidimus*.

¶ φύσει, *natura*) non modo proselyti.

¶ οὐκ ἐξ ἐθνῶν ἁμαρτωλοὶ, *non ex gentibus peccatores*) Paulus ut rem confessam pronunciat, gentes, quæ legem ne habebant quidem, esse peccatores, quum Iudæi e contrario legem vel etiam opera haberent, Tit. III. 5. Inde obiter concedit, nonnisi in Christo Iudæos cum illis communionem habere posse; præcipue autem justificationem gentium, per fidem, ut confessam pronunciat; eandemque etiam de Iudæis infert. Huc refer, *peccatores*, v. 17 not.

16 εἰδότες, *scientes*) i. e. quoniam cognovimus.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quivis, Iudæus, Græcus.

¶ ἐξ ἔργων νόμου, *ex operibus legis*) Galatismi sectatores, ex ipsius legis moralis natura ac fine haud perspecta & sinistre accepta, legem ceremonialem obnixe tuebantur: & discrimen legis ceremonialis & moralis aut nullum aut exiguum agnoscentes, uno utramque *legis* vocabulo comprehendebant, adeoque in totius legis observatione justificari quærebant. Pariter igitur apostolus eos refutans, uno utramque vocabulo comprehendit, aut ubi legis vocabulo strictius utitur, ipsam legem moralem innuit; legem ceremonialem

alem aliter appellat, elementa &c. Controversiæ autem status magis in oculos incurrit, quatenus ea erat de lege ceremoniali, quam quatenus erat eadem de lege morali: materia quippe illius, circa tempora, præputium, cibos &c. versantis, in oculos magis incurrebat, quam hujus: & abrogatio illius, ex toto facta, magis conspicua erat, quam hujus, secundum quid facta. Sic fit, ut argumenta quædam contra justificationem ex lege ceremoniali particulariter militent; plura tamen contra justificationem ex lege universa, etiam morali. Totum patet lucidius ex œconomia epistolæ ad Galatas. nam c. I. & II apostolus se demonstrat divinitus missum & doctum, ceterisque apostolis nullatenus inferiorem, uti Collationes Irenicæ, imo etiam polemicæ, cum illis, ipsoque cum Petro habitæ, evincant. Capite III est tractatio de lege morali. unde c. IV. 1-11 argumenta de lege ceremoniali deducuntur, &, interjecta allegoria ad utramque spectante, capite V speciatim de circumcisione agitur. Summa: e diametro inter se opponuntur, Moses & Iesus Christus: lex & promissio: facere & credere: opera & fides: merces & donum: maledictio & benedictio. Decalogusque aut a Paulo plane intactus relinquitur, aut sub legis vocabulo continetur: imo decalogus ea proprie lex est, quæ, justificare negata, tamen per fidem stabilitur: nam sane lex ceremonialis *abolctur*; Rom. III. 31. *Sina* autem, Gal. IV. 24, multo magis ob decalogum, quam ob legem ceremonialem, celebratur. Neque per se intolerabile jugum erat lex ceremonialis, sed robur ex morali habuit. Act. XV. Itaque lex moralis est *legalior*, ut ita dicam, quam ceremonialis, quæ simul erat quasi evangelium elementare & præliminare. Vid. etiam Rom. III. 20 not.

¶ ἐὰν μὴ, *si non*) Particula resolvenda in ἀλλὰ, *sed*, sed majore vi. Non justificatur homo ex legis operibus, neque adeo ulla alia ratione, nisi per fidem. Eadem mox vis particulæ *& non.*

¶ διὰ, *per*) *Per*, de gentibus: *ex*, mox, de Iudæis. Rom. III. 30 not.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Iesu Christi*) i. e. *in Christum Iesum*, ut sequitur mox, transpositis nominibus. Gentibus nomen *Iesu*, Iudæis nomen *Christi* prius innotuit. Quare non semper promiscuus est ordo, ubi utrumque nomen, ut hîc, ponitur. Rom. XV. 5 f. 1 Tim. I. 15. II. 5. VI. 13. 14. 2 Tim. I. 9. nott. Et fere in sermone solenniori dicitur, *Christus Iesus*: in communiori, *Iesus Christus.*

¶ καὶ ἡμεῖς) *nos quoque* ipsi; quanto magis gentes.

¶ ἐπιστεύσαμεν) *credidimus*; i. e. pridem credere cœpimus.

¶ διότι, *propterea quod*) Probatur consequentia ad Iudæos.

17 εἰ δὲ, *si vero*) Quum Petrus communitatem victus cum gentibus cœptam, subducto se ipso, retractavit, tantundem id fuit, ac si se communitate illa *peccatorem ethnicum* egisse dixisset. Necessitudinem autem cum gentibus, cujus causa recte cum illis comederat, conciliarat Christus. Quare si Petrus cum illis comedendo peccavit, consequens erit, illius *peccati ministrum* fuisse Christum. Ab hujus consequentis inconvenientia sic abhorret Paulus, ut non modo subjiciat, *absit*, sed statim in eo exprimendo sermonem molliat per interrogationem, adhibito etiam verbo, διάκονος, *minister*, ad indignitatem hoc loco notandam aptissimo. Culpa nulla Christi est, gentibus justitiam & sanctitatem conferentis; sed est tota ejus, qui separationem a gentibus, postquam ad Christum conversæ sunt, *instaurat.* v. seq.

¶ ζη-

¶ ζητοῦντες) *quærentes*, inde a suscepta fide, & libertate a lege. Hoc *quærere* exprimitur versu præc. Estque nervosum antitheton, *quærentes - inventi sumus*

¶ εὑρέθημεν, *inventi sumus*) nunc, postliminio.

¶ καὶ αὐτοὶ) *ipsi quoque*, nostra sponte.

¶ χριστὸς, *Christus*) *in quo* tamen quærimus justificari.

18 κατέλυσα, *destruxi*) per fidem Christi.

¶ πάλιν οἰκοδομῶ, *iterum ædifico*) per subjectionem erga legem.

¶ παραβάτην) *prævaricatorem*, transgressorem legis, dum ejus observator esse videor. Vocabulum horribile, legis studiosioribus.

¶ συνίστημι, *commendo*) Petrus voluerat commendare se. v. 12 fin. Ejus commendationis tristem Paulus fructum hac mimesi ostendit.

19 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Ætiologia ad μὴ γένοιτο, *absit*. Christus non est minister peccati & mortis, sed Stator justitiæ & vitæ: in Ipso totus sum. Hæc summa ac medulla Christianismi.

¶ διὰ νόμου νόμῳ) *per legem* fidei, *legi* operum. Rom. III. 27. Non sum injurius in legem: lege nitor, non minus divina. Hoc quasi per ænigma proponitur, & mox declaratur, descripta lege fidei. Quo sensu *prævaricator* dicitur, eo sensu *lex* dicitur, in sermone de fide.

¶ ἀπέθανον, ἵνα θεῷ ζήσω) Rom. VII. 4. 6 not.

20 συνεσταύρωμαι, *una crucifixus sum*) Cruce includitur mors, ut patet ex antitheto, *vivo*. conf. Phil. II. 8. De eadem communione, Phil. III. 10.

¶ ζῶ δὲ, *vivo vero*) ex illa morte.

¶ οὐκ ἔτι ἐγὼ) *non jam ego*, ut *Judæus*. Col. III. 11.

21 οὐκ ἀθετῶ) *non aboleo*, ut faciunt Iudaizantes, sed tota anima amplector.

¶ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ, *gratiam Dei*) qua Christus pro nobis mortuus est.

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Christus est justitia nostra per se; non quatenus legis justitiam implet in nobis. Id patet ex præsenti consequentia Pauli.

¶ ἀπέθανεν, *mortuus est*) & sic, *resurrexit*. Nihil horum opus fuisset, si ex lege esset justitia.

CAP. III.

1 Ὦ, *o*) Ex abrupto Galatas adoritur.

¶ ἀνόητοι γαλάται, *insipientes Galatæ*) rem liquidissimam non assequentes aut retinentes. v. 3. Non appellat ἀγαπητοὺς, *dilectos*; quia non erant amabiles, sed reprehendendi: quanquam revera eos amabat.

¶ ἐβάσκανε, *fascinavit*) Huic verbo, si illud, *non obedire veritati*, seponas, cohæret propius, quod sequitur; nam *fascino* impediuntur *oculi*.

¶ κατ' ὀφθαλμοὺς, *ob oculos*) evidentissime.

¶ προεγράφη, *præscriptus est*) προγεγράφθαι dicuntur, quæ publice scripta ante oculos omnium ponuntur, ut docet H. Valesius, Not. in Harpocr. p. 116. Ita scriptus sive pictus fuerat Iesus Christus ante oculos Galatarum per evangelium.

¶ ἐν ὑμῖν ἐσταυρωμένος, *in vobis crucifixus*) forma crucis ejus in corde vestro per fidem expressa, ut jam vos etiam cum Illo crucifigeremini, c. II. 20. IV. 19 not. præsertim in S. Cœna.

2 μόνον, *solum*) Grave argumentum.

¶ μαθεῖν, *discere*) quid sentiatis vos. Aculeus: multa didicistis ex me; ego hoc solum volo a vobis discere.

¶ ἐξ ἔργων νόμου, *ex operibus legis*) in quibus justitiam quæritis.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritum*) per charismata conspicuum. v. 5. Marc. XVI. 17. Hebr. II. 4. Iustitiam comitatur donum Spiritus. v. 14. Eph. I. 13. Ideo sæpe alterum pro altero ponitur. conf. not. ad Rom. VI. 18. Hoc argumentum repetitur versu 5. & interjecto v. 3 4. pondus additur. Porro Paulus in hac una sua epistola, quum toties nominet Spiritum, tamen epitheton, *sanctum*, ne semel quidem addit; id quod non temere fecisse videtur. nempe epitheton illud est valde lætum; at hæc epistola, plane severa.

¶ ἢ, *an*) Duo directe opposita.

¶ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, *ex auditu fidei*) Exquisite sic denotatur natura fidei, non operantis, sed recipientis.

3 οὕτως ἀνόητοι, *adeo insipientes*) οὕτως facit epitasin. non modo picturam Christi evangelicam, sed etiam donum Spiritûs negligitis, quod multo magis in sensum incurrebat. vid. ad 1 Cor. I. 6.

¶ ἐναρξάμενοι, *cum inceperitis*) Initio respondet progressus. Non datur justificatio secunda per opera legis.

¶ νῦν, *nunc*) quum magis magisque deberetis spirituales fieri, relicta carne.

¶ σαρκὶ, *carne*) Hebr. IX. 10. Sine dubio putarant Galatæ, se profundius in Spiritum ire. facile potest caro pro Spiritu, etiam a proficientibus, haberi, nisi maneant in fide pura.

¶ ἐπιτελεῖσθε, *consummamini*) ad finem tendentes, carnem sectamini. Omnia fine censentur & exitu.

4 ἐπάθετε) *passi estis*: dum patientissime (quæ patientia fructus est Spiritus) sustinuistis pertulistisque me, quum vobis Christum ejusque crucem ob oculos pingerem, v. 1 not. & in vos laborarem, infirmus carne, ut explicatius loquitur ex intervallo, c. IV. 11 (ubi repetitur vocula εἰκῆ, *frustra*) 13 seq. Non dicit, *fecistis* (coll. 2 Ioh. v. 8.) quia *operantes* hoc loco refutat: dicit autem, *passi estis*, valde *proprie*; nam *patitur*, qui paritur, c. IV. 19. necnon, qui currit: c. V. 7. & *apposite*, ad indignitatem damni amplificandam. Non dissimilis usus hujus verbi, Amos VI. 6. Zach. XI. 5. Interdum εὖ πάσχειν, ἀγαθὸν πάσχειν, est *beneficio affici*, Baruch VI. 33. Sed hæc quidem notio a Paulo non est adhibita.

¶ εἴγε καὶ εἰκῆ, *si tamen etiam frustra*) Est hæc quasi correctio: non frustra passi tanta estis. nam Deus vobis Spiritum dedit, & operatus est virtutes in vobis. v. 4. Conf. Hebr. X. 32.

5 ὁ ἐπιχορηγῶν - καὶ ἐνεργῶν) *qui præbebat - & operabatur*. Sic Chrysost. Etenim participium imperfecti temporis habetur in præsenti. ἐπὶ in priore participio vim habet: nam qui prædicat, χορηγεῖ· Deus ἐπιχορηγεῖ proprie.

¶ δυνάμεις, *virtutes*) miraculosas.

¶ ἐξ, *ex*) subaudi, *fecit* id.

¶ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, *ex auditu fidei*) Hoc cum versu seq. propositionem constituit, & in καθὼς, *sicut*, induit vim affirmativam.

6 ἀβραὰμ, *Abraham*) Vid. Rom. IV. 3 not. Genesis, armamentarium Pauli. v. 6. 8. 16. c. IV. 22. Recurrendum enim ad origines. Matth. XIX. 4.

7 γινώσκετε, *cognoscite*) Imperativus, coll. 2 Tim. III. 1. Indicativum nec Galatarum tarditas æque ferebat, nec tractatio iniens.

¶ οἱ ἐκ πίστεως, *qui ex fide*) Nam Abraham credidit.

¶ οὗτοι) *hi* demum, exclusis ceteris Abrahamo natis.

¶ υἱοὶ, *filii*) v. 29.

8 προ-

8 προϊδοῦσα δὲ, *providens vero*) δὲ, *vero*, ἐπιτατικὸν, vim argumenti extendit etiam ad *gentes*. τὸ *providens* innuit *præscientiam* divinam, lege antiquiorem. Excellentia magna scripturæ sacræ, quod omnia, quæ in controversiam vocari possunt, in ea provisa & decisa sunt, etiam verbis aptissimis.

¶ ἡ γραφὴ, *scriptura*) Sermo concisus. Quæ Abrahamo dicta sunt, Mosis tempore perscripta sunt.

¶ ἐκ πίστεως, *ex fide*) *non ex operibus*.

¶ δικαιοῖ, *justificat*) Præsens, respectu Pauli scribentis. sic, *benedictionem habent*. v. 9.

¶ προευηγγελίσατο, *ante evangelizavit*) Verbum ad catachresin accedens suavissime. Abrahamo *ante* tempora evangelii *evangelizatum* est. Evangelium lege antiquius.

¶ ἐνευλογηθήσονται) ונברכו Gen. XII. 3. inde expressius והתברכו Gen. XXII. 18. Ps. LXXII. 17. Mera benedictionis promissio; nil, operum. Porro justificatio & benedictio conjuncta sunt. Simul ex forma Hebraici verbi patet natura fidei: *benedicent sibi*, gratulabuntur sibi de benedictione. Es. LXV. 16. coll. Deut. XXIX. 18.

¶ ἐν σοὶ, *in te*) ut in patre Messiæ: ergo multo magis in Messia. Gentes, ut credentes in Christum, sunt semen Abrahæ. Abrahamo semen prius, deinde benedictio promissa est. Adde not. ad v. 16.

9 οἱ ἐκ πίστεως) *qui ex fide* sunt, omnes, & soli: ut patet ex opposito. v. seq.

¶ σὺν τῷ πιστῷ, *cum fideli*) Ipsi Abrahamo per fidem collata benedictio: *cum* quo, qui credunt, benedicti sunt. Observa: nunc σὺν *cum* dicit, non ἐν *in*. *in te*, dictum, antequam natus est Christus ex Abrahami semine; deinceps, *cum*, immo etiam antea. conf. *coheredes*. Hebr. XI. 9.

10 ὑπὸ κατάραν, *sub maledictionem*) Sub, hic & deinceps cum accusativo magna vi ponitur. *maledictio* & *benedictio*, opposita.

¶ εἰσὶν, *sunt*) Verbum hoc iteratur magna vi.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Deut. XXVII. 26, ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος, ὅστις οὐκ ἐμμένει πᾶσι τοῖς λόγοις τοῦ νόμου τούτου, ποιῆσαι αὐτούς. ubi πᾶς & πᾶσι non est in Hebræo, sed in Samaritano. Requiritur obedientia perfecta, *in omnibus*, & perpetua, *permanet*. Hanc nemo præstat.

¶ τοῖς γεγραμμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ, *scriptis in libro*) Hoc addit Paulus paraphraseos gratia.

11 ἐν νόμῳ, *in lege*) Pressius urget Paulus rem, ne quis dicat: *Agnosco, justitiam non esse ex operibus legis; sed ea tamen ex ipsa lege est*. Multi nitebantur lege, quamvis eam non servarent. Rom. II. 17. 23. Respondet, eam nil juvare non facientes. v. 12.

¶ παρὰ τῷ θεῷ, *apud Deum*) quicquid sit apud homines. Rom. IV. 2.

¶ δῆλον, ὅτι, *manifestum, quia*) Formula pertinet ad ea, quæ sequuntur. 1 Tim. VI. 7. 1 Cor. XV. 27.

¶ ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως, *justus ex fide*) Vid. Rom. I. 17.

¶ ζήσεται, *vivet*) Idem verbum, v. seq.

12 οὐκ ἔστιν ἐκ πίστεως, *non est ex fide*) non agit fidei partes: non dicit, *crede*, sed, *fac*.

¶ ὁ ποιήσας αὐτὰ, *faciens illa*) Rom. X. 5.

13 Χριστὸς, *Christus*) Christus solus. Hoc ex abrupto, sine conjunctione, cum indignatione quadam adversus operarios legis, exclamat. Non dissimile asyndeton, Col. III. 4, ubi item de Christo.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Iudæos præcipue pressit maledictio: nam etiam benedictio propior illis erat. antitheton, *in gentes*. v. 14. conf. c. IV. 3. 6.

¶ ἐξηγόρασεν, *exemit*) *emtione* nos *inde* eruit, ubi tenebamur. Idem verbum, c IV. 5.

¶ ἐκ τῆς κατάρας, *ex maledictione*) sub qua sunt, qui vel lege vel legis operibus nituntur.

¶ γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα, *factus pro nobis maledictio*) Abstractum nomen, non concretum, hîc ponitur. Quis auderet sine blasphemiæ metu sic loqui, nisi apostolus præiret? *Maledictio* plus dicit, quam *anathema*, Rom. IX. 3. nam *maledictio* aliunde infligitur, anathema ultro incurritur. Pariter de Christo dictum, יכרת ἐξολοθρευθήσεται, Dan. IX. 26. coll. v. 24. cum annot. C. B. Michaëlis. Etiam ὑπὲρ *pro* hîc summa proprietate accipitur. nam *maledictio*, quæ nos eramus, factus est Christus, vicem nostram, ut nos esse desineremus.

¶ γέγραπται, *scriptum est*) Deut. XXI. 23, κεκατηραμένος ὑπὸ θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου.

¶ ἐπὶ ξύλου, *in ligno*) inter cœlum & terram. Nostra vernacula dicit *patibulum*. Apostoli, dum de redemtione agunt, crucem potius, quam agonem in monte Oliveti commemorant. 1 Petr. II. 24. Nisi crucis supplicium pridem esset abrogatum, magis in oculos incurreret stupenda crucis Christi vis.

14 ἵνα· ἵνα· *ut*: *ut*) Prius *ut* respondet τῷ *factus* &c. posterius respondet τῷ *nos exemit*. conf. *ut* geminatum, c. IV. 5 not.

¶ εἰς τὰ ἔθνη) *in gentes*, quæ procul erant. v. 8.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος, *promissionem Spiritus*) Luc. XXIV. 49 not.

¶ λάβωμεν, *acciperemus*) nos, Iudæi, benedictioni in Christo propinqui. Hoc verbo exprimitur natura fidei: promissio & fides, relata sunt.

¶ διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) non ex operibus. nam fides solâ *promissione* nititur. *Spiritus ab extra in nobis excitat aliquam scintillam fidei, apprehendentem Christum & etiam ipsum Spiritum, ut intra nos habitet.* Flacius.

15 ὅμως) *tamen*; etsi *hominis* tantummodo testamentum est, unde comparatio sumitur.

¶ ἀνθρώπου, *hominis*) cujus institutum servari, longe minus refert.

¶ κεκυρωμένην, *sancitum*) quum semel omnia rata sunt, v. gr. per mortem testatoris. Hebr. IX. 16. sic, καὶ ἐκυρώθη ὁ ἀγρὸς, ויקם Gen. XXIII. 20.

¶ οὐδεὶς) *nemo*, ne auctor quidem ipse, nisi causa nec opinata aut in animo ipsius aut extra incidat; (qualis causa Deo non potest occurrere:) nedum alter quispiam; cui alteri in apodosi respondet lex. Consideratur enim hîc lex ὁ νόμος quoque, ut alter quispiam a Dei promissione, quasi per prosopopœiam, sicuti opponuntur *peccatum & lex Deo*, Rom. VI. 13. VIII. 3. & *Mamonas*, quasi herus, opponitur *Deo*: Matth. VI. 24. & *elementa mundi* comparantur cum *tutoribus*, & lex dicitur *pædagogus*: c. IV. 23. 24. Spectatur promissio, ut antiquior, & a Deo dicta: lex, ut recentior, & præscindendo a Deo legislatore: quia promissio est magis propria Dei; lex, quasi quiddam alienius. vid. v. 17 s. 21 s. nott.

¶ ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται, *abrogat aut insuper præcipit*) in toto vel in parte; abrogando, legata demendo, aut mandata & conditiones novas addendo. utrique verbo respondet, *irritum facit*, v. 17.

16 ἐρρέθησαν, *dictæ sunt*) Grave verbum.

¶ αἱ ἐπαγγελίαι, *promissiones*) Plurale: pro-

promiſſio ſæpe repetita, eaque duplex, rerum terrenarum & cœleſtium; terræ Canaan, & mundi, & bonorum divinorum omnium. Rom. IV. 13. At lex ſemel data.

¶ καὶ, &) Gen. XIII. 15. XII. 7. XV. 18. XVII. 8.

¶ λέγει, *dicit*) Deus.

¶ ὡς ἐπὶ πολλῶν, *quaſi de multis*) quaſi aliud eſſet ſemen ante legem, aliud ſub lege.

¶ ὡς ἐφ' ἑνὸς, *tanquam de uno*) Vide, quanti ponderis concluſionem Paulus ex accidente Grammatico, numero, deducat: idque eo magis mirandum, quia זרע nunquam in plurali ponitur, niſi 1 Sam. VIII. 15, ubi tamen *agros*, non *ſemina* denotat. Videlicet in LXX int. magis apparet vis numeri ſingularis. Porro non ſtatuit hîc Paulus, *ſemen* denotare unicam prolem, *ſemina* demum multam; nam ſemen in ſingulari ſæpiſſime multitudinem denotat: ſed hoc dicit, unum eſſe ſemen, i. e. unam poſteritatem, unam familiam, unum genus filiorum Abrahami, quibus omnibus per promiſſionem obtingat hereditas; non aliis per promiſſionem, aliis per legem. Rom. IV. 16. Bene autem diſcernenda eſt promiſſio benedictionis & promiſſio hereditatis mundi ſive terræ: in illa, non in hac, *ſeminis* appellatio *Chriſtum* ſpectat. Namque benedictio fit *in Abrahamo*, non per ſe, qui obiit ante gentes benedictionem aſſecutas; ſed quatenus habet ſemen: & fit *in ſemine Abrahami*, non quatenus ſemen illud eſt innumerabile; nam Abraham ipſe non benedixit, ſed benedictionem accepit; quanto minus poſteri ejus benedicere poſſunt, qui *cum* illo benedictionem, per fidem, duntaxat accipiunt? Fit ergo benedictio in Chriſto, qui eſt Semen unum excellentiſſimum & exoptatiſſimum, per ſe benedicens. Sed tamen, quia cum hoc propinquitatem habet omnis poſteritas Abrahami; ideo communiter *in ſemine* Abrahami dicitur fieri benedictio, *ad gentes* vero pervenire. v. 14. Terræ autem atque adeo hereditatis promiſſio data eſt Abrahamo & ſemini ejus, i. e. poſteritati numeroſæ: v. 19. 22. non autem Chriſto, ſed *in Chriſtum*.

¶ ὅς ἐστι χριστὸς, *quod eſt Chriſtus*; ὅς, *quod* non refertur præciſe ad *ſemini*, ſed ad totum ſermonem præcedentem, hoc ſenſu: *id quod totum Deus dicit in Chriſtum.* nam Chriſtus promiſſiones omnes ſuſtinet. 2 Cor. I. 20.

17 τοῦτο δὲ λέγω, *hoc vero dico*) Oſtendit, quo pertineat ſimilitudo. v. 15.

¶ διαθήκην) Vocabulum hîc paullo latiore, quam *teſtamenti* notione accipitur. nam ὁ διαθέμενος hîc laudatur Deus *immortalis*. Et tamen huc magis congruit *teſtamenti* appellatio, (v. 18 fin.) quam *fœderis*. Conf. not. ad Matth. XXVI. 28.

¶ προκεκυρωμένην, *ante ſancitum*) Reſpondet, *ſancitum*, v. 15. ſed accedit πρὸ, *ante*, ob CCCCXXX annos illos. *Sancitum* eſt teſtamentum promiſſione ipſa, eaque iterata, & juramento, & quidem multis *ante* annis. cum hoc *ante* congruit ἔτη, v. 18.

¶ μετὰ, *poſt*) Dices: Epiſtola ad Hebræos, (c. VII. 28 not.) paſſim ea, quæ μετὰ *poſt legem* ſancita ſunt, legi præfert: quomodo hîc id, *poſt quod* lex facta eſt, præfertur? Reſp. Illic ea notantur, in quibus veteri ſanctioni expreſſe derogabat nova: ſed promiſſioni, quæ hîc urgetur, legem derogare, nec Abrahami nec Moſis tempore additum eſt. Vtrimque præfertur τὸ ἀπ' ἀρχῆς, *id quod ab initio fuit.* conſ. Matth. XIX. 8. Vbique Chriſtus prævalet.

¶ ἔτη, *annos*) Magnitudo intervalli auget promiſſionis auctoritatem.

¶ γεγονὼς, *facta*) Hoc quoque pertinet

tinet ad poſtponendam legem, & ad proſopopœiam ornandam. non dicit, *data*, quaſi lex fuiſſet, antequam data ſit: neque addit, *a Deo*, ut de teſtamento dixerat. Alia ratio horum verborum, Ioh. I. 17.

¶ νόμος, *lex*) Caſu recto loquitur; ut certa ratione opponatur *Deus* promittens & *lex* non derogans. Et hujus antitheti cardo eſt proſopopœia ante notata.

¶ οὐκ ἀκυροῖ, *non irritum facit*) Metonymia conſequentis. i. e. lex non confert hereditatem.

¶ εἰς τὸ καταργῆσαι) *ad reddendam inanem* promiſſionem. Redditur autem inanis, ſi vis conferendæ hereditatis ab ea ad legem transfertur.

18 εἰ, *ſi*) Syllogiſmus conditionalis; cujus conſequente ſublato, tollitur antecedens: ut concluſio ſit, *ergo non ex lege eſt hereditas.*

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Hîc expreſſe promisſio prædicatur de Deo.

19 τί οὖν ὁ νόμος;) Sunt, qui diſtinguant ſic: τί οὖν; ὁ νόμος κτλ. Et ſæpe quidem per ſe dicitur τί οὖν; interdum tamen producitur interrogatio. τί οὖν φημι; 1 Cor. X. 19. τί οὖν τὸ περισσὸν τοῦ ἰουδαίου; Rom. III. 1. *Quid ergo lex?* i. e. Diceret aliquis: ergone lex fruſtra data eſt?

¶ τῶν παραβάσεων χάριν, *tranſgreſſionum gratia*) ut agnoſcerentur & invaleſcerent. Notantur tranſgreſſiones non tam ante legem datam, Rom. V. 13. quam deinceps ab hominibus patratæ. Idem vocabulum, Rom. IV. 15 not. Idem pluralis, Hebr. IX. 15. Antitheton, *permanere*. v. 10. Res ipſa declaratur verſu 21 ſ. Omnia ſub peccatum concluſa.

¶ ἐτέθη) *poſita eſt*, inquit, non, *ſurrogata*. Multi habent προσετέθη· ſed ἐτέθη facilius ſtat cum verſu 15.

¶ ἔλθῃ, *veniret*) Conf. *veniret*, v. 23.

¶ τὸ σπέρμα, *ſemen*) fideles Novi Teſt. quibus obtingit promiſſionis impletio. v. 22.

¶ ᾧ ἐπήγγελται) *cui promiſſio facta eſt*: vel potius, *cui promiſit* Deus. conf. ἐπήγγελται, Rom. IV. 21. Hebr. XII. 26.

¶ διαταγεὶς, *diſpoſita*) non ἐπιδιαταγεὶς, coll. v. 15.

¶ δι᾽ ἀγγέλων, ἐν χειρὶ μεσίτου, *per angelos, in manu mediatoris*) Dupliciter mediate. Pro Deo, angeli: Hebr. II. 2. mediator aliquis, pro populo. Angelis legem delegavit Deus, quaſi alienius quiddam & ſeverius: promiſſionem ſibi reſervavit, & ipſe pro ſua bonitate dedit ac diſpenſavit. Mediator erat Moſes: hinc frequens illud ביד משה *per Moſen*. Definitio mediatoris exſtat Deut. V. 5. Mediator Moſes, longe alius, atque Chriſtus. Ille arcet: hic adducit.

20 ὁ δὲ μεσίτης, *Mediator vero*) Articulus habet vim relativam. *Mediator ille*, Moſes, promiſſione longe ſerior, idemque ſeverus.

¶ ἑνὸς, *unius*) Medius terminus in ſyllogiſmo, cujus major propoſitio & minor exprimitur, concluſio ſubauditur. *Vnus non utitur mediatore illo*: (id eſt, quisquis eſt unus, is non, prius, ſine mediatore; deinde idem per mediatorem agit: neque poſtea ſe ſubtrahit, ut per mediatorem agat; nam familiaritas non ſolet decreſcere, ſed creſcere:) atqui *Deus eſt unus*. Ergo Deus, non, prius ſine mediatore, deinde per mediatorem, egit. Ergo is, cujus erat mediator, non eſt unus idemque cum Deo, ſed diverſus a Deo, nempe ὁ νόμος, *Lex*.

¶ ὁ δὲ θεὸς εἷς ἐστιν, *Deus autem unus eſt*) Non eſt alius Deus ante legem, alius deinceps: ſed unus idemque Deus. Ante legem egit ſine mediatore: ergo mediator

ator Sinaiticus non est Dei, sed legis; Dei autem, promissio. conf. de Dei unitate, eadem in re, Rom. III. 30. nec non 1 Tim. II. 5. Et pulcerrime assonat ad unitatem seminis ante legem & post legem unitas Dei ante legem & post legem. Sic infert Paulus ex ipso modo legislationis, legem datam esse peccati causa: & sic cohæret objectio nova, v. seq.

21 οὖν, *igitur*) Sic objici possit ex eo, quod lex dicatur data transgressionum causa. Respondet, legem non esse adversus promissiones, responsionisque duæ sunt sententiæ. una: Lex per se, cum velit, non potest vitam promissam dare. v. 21. altera: veruntamen pædagogice adjuvit promissionem vitæ. v. 22 - c. IV. 7. Prior sententia hoc enthymemate (quale etiam v. 18.) probatur: Si lex posset vivificare, justitia foret ex lege. atqui justitia non est ex lege. subaudi, ergo lex non potest vivificare. Major est evidens. nam nonnisi justus vivet. v. 11. Minor, simulque ipsa illa altera sententia, probatur versu 22. idque per epanodon. nam ex his quatuor, *vivificare*, *justitia*, *peccatum*, *promissio*, primum & quartum, secundum & tertium inter se respiciunt.

¶ νόμος, *lex*) *Lex* dicitur, non, *Dei lex*; at *promissiones Dei*, non *promissiones* absolute.

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Vis conditionalis non super *data est* cadit; nam utique lex data est: sed super *potens*.

¶ ὁ δυνάμενος, *potens*) Articulus demonstrat emphasin in δύναμαι. Lex vellet, v. 12. nam *vivet* ait: sed non potest.

¶ ζωοποιῆσαι, *vivificare*) Hoc verbo præsupponitur *mors* peccatori intentata, adeoque oratio fit valde evidens. Lex vitam offert, sub conditione: v. 12. sed non confert; quia non potest, infirmata per peccatum.

¶ ὄντως, *revera*) non solum opinione operariorum. Res agitur seria, quamlibet nunc impossibilis legi.

¶ ἡ δικαιοσύνη, *justitia*) Nam justitia est vitæ fundamentum. Antitheton, *peccatum*. v. 22.

22 ἀλλὰ, *sed*) Tantum abest, ut ex lege sit justitia, ut potius ex lege sit agnitio peccati.

¶ συνέκλεισεν, *conclusit*) peccatores antea securos comprehendit & conclusit omnes simul. conf. *concluserunt*, Luc. V. 6.

¶ ἡ γραφὴ, *scriptura*) Scriptura, non Deus, dicitur omnia sub peccatum conclusisse; quum tamen ejusmodi conclusio adscribatur Deo alibi. Rom. XI. 32. Notanter porro dicit, *scriptura*, non, *lex*. Non tum, quum promissio, sed tum, quum lex dabatur, scribi cœptum est. nam Deus etiam sine scripto stat promissis: sed peccatoris perfidiam per literam redargui opus fuit. Porro subsequenti quoque commate, *ut &c.* tangit Paulus quiddam, quod legis, non scripturæ, sphæram excedit.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) non modo *omnes*, sed etiam *omnia*, quæ illi sunt & habent.

23 τὴν πίστιν, *fidem*) *Iesu Christi.* sic v. seqq.

¶ ἐφρουρούμεθα συγκεκλεισμένοι, *custodiebamur conclusi*) Eleganter hæc duo verba disjungunt legem & fidem. Inclusionis consequens, custodia. Sap. XVII. 16, ἐφρουρεῖτο εἰς τὴν ἀσίδηρον εἱρκτὴν κατακλεισθείς.

¶ συγκεκλεισμένοι εἰς) Sic LXX, συγκλείειν εἰς θάνατον κτλ. Ps. LXXVIII (LXXVII) 50. XXX. 9. Amos I. 6. 9. Est autem locutio concisa: conclusi adeoque reservati atque adacti *ad fidem* &c. Polybius, εἰς αὐτοὺς συνεκλείσθη τὰς ἐν τοῖς ἰδίοις οἰκέταις καὶ φίλοις ἐλπίδας, & sic idem sæpe.

vide

vide Raphelium. Irenæus, *In fidem adventus filii Dei concluduntur.* l. 3. c. 25.

24 παιδαγωγὸς, *pædagogus*) qui nos continuit in disciplina, ne elaberemur. Tali egent νήπιοι, *infantes*. c. IV. 3. Prosopopœia, iterum, de lege.

26 υἱοὶ) *filii*, emancipati; remoto custode.

27 χριστὸν ἐνεδύσασθε, *Christum induistis*) Christus vobis est toga virilis. Non jam censemini eo, quod fuistis; æque estis in Christo, & Christi. v. seqq. Christus est Filius Dei, & vos in illo estis filii Dei. Tho. Gatakerus: *Si quis Christiani definitionem me poscat, ei ego nullam ista promtius darem: Christianus is est, qui Christum induit.* l. 1 misc. c. 9.

28 οὐκ ἔνι, *non est*) Antea erant hæ differentiæ; nunc exspirant, una cum suis caussis & signis. ἔνι pro ἔνεστι, cum præpositione, cui mox respondet ἐν.

¶ ἰουδαῖος κτλ. *Iudæus &c.*) Col. III. 11 not.

¶ ἄρσεν καὶ θῆλυ, *masculus & femina*) In circumcisione erat *masculus*. nam sexus sequior, per quem transgressio incepit, expers erat.

¶ εἷς, *unus*) homo novus, Christum indutus. Eph. II. 15.

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *in Christo Iesu*) Constr. cum *unus*.

29 ἄρα, *ergo*) Christus totam Abrahami posteritatem sanctificat.

¶ ἐπαγγελίαν, *promissionem*) Abrahamo datam.

CAP. IV.

1 Λέγω δὲ, *dico vero*) Declarat, quod c. III. 24 dixit de pædagogo.

¶ ὁ κληρονόμος, *heres*) Hæc appellatio repetitur ex c. III. 29.

¶ νήπιος) *infans*, minorennis.

¶ οὐδὲν διαφέρει δούλου, *nihil differt a servo*) quia non est sui arbitrii, in actionibus & contractibus.

¶ πάντων, *omnium*) eorum, quæ ad hereditatem spectant.

2 ἐπιτρόπους) *tutores* heredis.

¶ οἰκονόμους) *curatores* bonorum.

3 ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, *sub elementa mundi*) Στοιχεῖον, *elementum*, primum quiddam, ex quo cetera oriuntur & constituuntur: in universo, 2 Petr. III. 10 not. & in literis, Hebr. V. 12. (coll. στοιχείωσις, de fœtu, 2 Macc. VII. 22.) inde per metonymiam, *elementa mundi*, h. l. item, *infirma & egena elementa*, mox v. 9. i. e. rationes victus, in temporibus, v. 10. motu *elementorum*, i. e. solis & lunæ, definitis, item in cibo, potu, aliisque rebus sublunaribus, materialibus & externis sitæ. c. III. 28. Conf. Col. II. 8. 16. 20 ss. *Tutores* dicuntur in concreto, *elementa* in abstracto. His *mundanis* opponitur Filius Dei, cœlitus missus, & Spiritus Filii Dei. v. 4. 6.

¶ δεδουλωμένοι, *in servitutem redacti*) Resp. *nihil differt a servo*. v. 1.

4 τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, *plenitudo temporis*) Resp. *in quantum tempus* & *præfinitum* tempus. v. 1. 2. Suas etiam ecclesia ætates habet.

¶ ἐξαπέστειλεν, *emisit*) *ex* cœlo, *a* sese, ut promiserat. Idem verbum repetitur v. 6, de Spiritu sancto. Conf. Es. XLVIII. 16, ubi Castellio & alii sic interpretantur: *Dominus Iehovah misit me suumque Spiritum.* Ante hanc *visitationem* minori curæ Deo esse homines videbantur: Hebr. VIII. 9. deinde nova rerum facies exstitit.

¶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *filium suum*) auctorem libertatis. αὐτοῦ, sensu reciproco, *proprium*. Id quid sit, ex ipsa serie hujus loci patet. nam prius *adoptionem*, deinde *Spi-*

Spiritum adoptionis accepimus. Ergo Christus ipse non ideo demum est Filius Dei, quia a Patre missus & unctus est.

5 ἵνα τοὺς κτλ. ἵνα τὴν, *ut-ut*) Anaphora. Prius *ut* refertur ad *factum sub legem:* itaque alterum ad *natum ex muliere* spectat. Simillimus χιασμὸς, Eph.III.16 V.25 s. cum annott. Christus similitudine conditionis nostræ, conditionem nostram bonam fecit: similitudine naturæ nostræ nos Dei filios fecit. γενόμενον iteratur cum vi. potuerat γενέσθαι ἐκ γυναικὸς, & tamen non γενέσθαι ὑπὸ νόμον· sed tamen ἐγένετο ἐκ γυναικὸς, ut *fieret sub legem.* Prius γενόμενον, *factum*, addito ἐκ γυναικὸς, significationem *natus* adsciscit.

¶ ἐξαγοράσῃ, *eximeret*) ex servitute in libertatem.

¶ τ̀ υἱοθεσίαν, *adoptionem*) *dignitatem filiorum*, qua gaudent majorennes, cum usufructu hereditatis.

¶ ἀπολάβωμεν) *reciperemus*. ἀπὸ dicit convenientiam rei divinitus pridem destinatæ.

6 ὅτι, *quia*) *Filiorum statum* sequitur inhabitatio Spiritus sancti, non hanc illa.

¶ ἐστὲ) *estis;* etiam vos, ex gentibus.

¶ υἱοὶ, *filii*) majorennes, ingenua libertate cum Patre agentes.

¶ ἀββᾶ ὁ πατὴρ, *Abba Pater*) Suaviter hîc ponitur nomen Hebraicum: conf. Marc. XIV. 36. & idiomatis Hebraici Græcique conjunctio congruit cum Hebræorum & Græcorum uno clamore mixto. conf. Ap.I.7. Ita geminatur, *pax pax*, item pro Iudæis & Græcis. Es. LVII. 19. Neque tamen non singuli appellationem Patris geminant. Hæc tessera filiorum in Novo Testamento. conf. Matth. VI. 9 not.

7 εἶ - υἱὸς, *es - filius*) Suaviter Paulus a plurali ad singularem transit: c.VI. 1. simulque hoc loco exprimitur responsum Dei paternum erga singulos, *Abba* in Spiritu clamantes.

¶ δοῦλος, *servus*) more minorum.

¶ κληρονόμος) *heres*, actu.

8 τότε, *tum*) *quum essemus infantes.*

¶ οὐκ εἰδότες θεὸν, *non noscentes Deum*) Status gentium miserrimus.

¶ ἐδουλεύσατε, *serviistis*) servitute alia, ac Iudaica. v.3. Non vero cultu deos non veros affecistis. Non assueveratis cultui Mosaico: eo magis mirandum, vos nunc eum affectare. Sine elementis illis ad veritatem pervenistis: nunc demum illa sequimini.

¶ τοῖς μὴ φύσει οὖσι θεοῖς) Sic LXX, τῷ μὴ ὄντι θεῷ, 2 Chron.XIII.9.

9 γνόντες θεὸν, *noscentes Deum*) Deum verum, qui Spiritus est. quo cognito, quum tamen elementa ista sectamini, idem est ac si magister velit ad tabellam abecedariam reverti.

¶ μᾶλλον, *potius*) Dei donum est. Is vos agnovit & suos filios esse declaravit. conf. Ex.XXXIII.12.17. *Potius* est, quod Dei est, ad salutem nostram, quam quod nostrum. conf. Phil.III.12.

¶ πῶς, *quomodo*) Interrogatio admirabunda. c.I.6, *miror*.

¶ πάλιν, *iterum*) ut olim serviimus nos.

¶ ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ, *debilia & egena*) *Debilitas* opposita parrhesiæ filiali; *egestas*, opulentiæ hereditatis.

¶ οἷς, *quibus*) elementis, non Deo.

¶ πάλιν ἄνωθεν, *iterum denuo*) Vultis servire *iterum;* nunc elementis, ut antea idolis; & *denuo*, iisdem vos *de integro* elementis, quibus antea servierat Israel. conf. *iterum*, Rom.VIII.15 not.

¶ δουλεύειν, *servire*) indigne liberis.

¶ θέλετε, *vultis*) Vid. v. 21. & Marc. XII. 38 not.

10 ἡμέρας) *dies*: Rom. XIV. 5. i. e. *sabbata*, Col. II. 16 not. Sabbati tempus omnium religiosissimum. Notandus igitur ordo gradationis, coll. 1 Chron. XXIII. 31. 2 Chron. XXXI. 3. σάββατα, νουμηνίας, ἑορτὰς, *sabbata*, *novilunia*, *festa*, in oratione affirmante: nam in sermone prohibente invertitur. Col. l. c.

¶ παρατηρεῖσθε) *observatis*, quasi sint aliquid, *præter* fidem.

¶ καὶ καιροὺς, *& tempora*) mensibus majora, anno minora: i. e. festa. מעדים LXX sæpe καιρούς.

¶ ἐνιαυτοὺς, *annos*) solennia anniversaria, v. gr. ineunte anno cum mense Tisri. neque enim annos sabbaticos, qui terræ Canaan affixi erant, a Galatis observatos dixeris, quanquam sub annum sabbaticum, Anno Dion. 48 elapsum, scripta est hæc epistola. Vid. *Ord. temp.* p. 281. 423.

11 ὑμᾶς, *vos*) Non mea, sed vestra causa hoc timeo.

¶ εἰς ὑμᾶς) *in vos*. Emphatica locutio.

12 γίνεσθε, *estote*) Subito, τοὺς λόγους *argumenta docentia* intermittens, ἤθη καὶ πάθη *argumenta conciliantia & moventia* admovet: v. 11-20. quorum facultatem quisquis non habet (habet autem carnalis nemo) non est perfectus doctor. inprimis hîc tenerrima apostoli pietas se demittit ad Galatas.

¶ ὡς ἐγὼ, *ut ego*) Harmonia animorum *fraterna* facit, ut, quæ docentur, facilius accipiantur. 2 Cor. VI. 13. Ait ergo: conjungite vos mecum in sensu erga Christum. Particula *ut* summam conjunctionem denotat. conf. 1 Reg. XXII. 4.

¶ κἀγὼ, *etiam ego*) scil. *sum*.

¶ ὡς ὑμεῖς, *ut vos*) Vestrum detrimentum, meum esse duco.

¶ δέομαι ὑμῶν) *rogo vos*, ut mecum sentiatis.

¶ οὐδέν με ἠδικήσατε, *nihil me offendistis*) Qui alterum offendit aut offensum putat, abhorret ab altero. ea causa non est apud vos. Dices: Nonne Paulum offenderant, laborem ejus pæne faciendo irritum? v. 11. Respondet Paulus: Hoc ignovi; non revoco ad animum. Simul est μείωσις: i. e. summo amore me complexi estis. v. 14 s.

13 δι' ἀσθένειαν) διὰ, *propter infirmitatem*. Infirmitas non fuerat causa prædicationis ipsius; sed tamen adjumentum, cur Paulus efficacius prædicaret, 2 Cor. XII. 9. cum Galatæ facilius rejicere posse viderentur.

14 τὸν πειρασμόν μου, *tentationem meam*) i. e. me, cum tentatione. Sancti, etiam apostoli, tentationes suas olim non ita dissimularunt, ne publice quidem.

¶ ἐν τῇ σαρκί μου, *in carne mea*) *Palum carne* appellat 2 Cor. XII. 7.

¶ οὐκ ἐξουθενήσατε, *non aspernati estis*) per superbiam naturalem.

¶ οὐδὲ ἐξεπτύσατε, *neque respuistis*) per superbiam spiritualem.

¶ ἄγγελον, *angelum*) In angelos non cadit *caro*, *infirmitas*, *tentatio*: quare *ut angelum suscipere* est suscipere cum magna veneratione.

¶ χριστὸν, *Christum*) angelis majorem.

15 μακαρισμὸς) Μακαρισμὸς dicitur a μακαρίζω. Gratulati vobis fuistis de evangelio, meque ejus nuncio. quæ causa fuit *gratulationis*, si nunc vos pœnitet mei?

¶ ὀφθαλμοὺς, *oculos*) carissimos.

16 ἐχθρὸς, *inimicus*) Qui *verat*, amicus est: neque ei veritas apud vos odium debuit parere.

¶ ἀλη-

¶ ἀληθεύων, *verans*) meram veritatem prædicans, etiam extra tentationem.

17 ζηλοῦσιν, *æmulantur*) Isti *æmulantes* vos ambiunt. Non nominat æmulos.

¶ οὐ καλῶς, *non bene*) non in Christo, quanquam *bene* videntur. Antitheton, *in bono*. v. 18. Nec *causa* apud istos, inquit, nec *modus* bonus est.

¶ ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς) *excludere vos* a nobis, a me. Putant, nos exclusum iri a vobis; sed non nos a vobis, verum vos a nobis excluderent. ἐκκλεῖσαι non putarim eo sensu dici, ut Latinis *excludi* dicuntur *pulli*.

18 καλὸν δὲ, *bonum vero*) Monet, ne se excludi patiantur.

¶ τὸ ζηλοῦσθαι) Post activum medio utitur. Pauli, nomine Christi, est ζηλοῦν 2 Cor. XI. 2. ecclesiæ, tanquam sponsæ, est ζηλοῦσθαι, amori ardenti respondere, zelo zelum accendere, (vid. Chrys.) zelare inter se. τὸ facit epitasin.

¶ ἐν καλῷ, *in bono*) *quum* de re bona agitur. Resp. ἐν τῷ παρεῖναί με, *quum adsum*.

¶ ἐν τῷ παρεῖναί με, *quum adsum*) Paulum antea præsentem magno zelo amoris fuerant prosecuti, & mutuum Pauli zelum exacuerant. v. 15.

19 τεκνία μου, *filioli mei*) Filiis ζηλωτὸς *cum zelo colendus est* genitor. Arcte hoc cohæret cum *vos*, ut δὲ *vero* subsequens ostendit. Compellat Paulus Galatas, non ut rivalis, sed ut pater, conf. 1 Cor. IV. 15. cum auctoritate & sympathia tenerrima erga *filiolos*, filios debiles & alienatos.

¶ πάλιν, *iterum*) ut *prius*. v. 13.

¶ ὠδίνω) *parturio*, *zelo* summo, (2 Cor. XI. 2.) cum *clamore*. v. 20. Loquitur, ut res fert. nam in partu naturali *formatio* est ante *dolores partus*.

¶ ἄχρις οὗ, *usque dum*) Non desistendum a nitendo. Correlatum, *semper*. v. 18.

¶ μορφωθῇ, *formetur*) ut nil nisi Christum vivatis & sentiatis, c. II. 20. ejusque passionem, mortem, vitam. Phil. III. 10 s. Hoc *pulcrum* est summum: hæc *forma* opponitur στοιχειώσει *formationi* mundanæ.

¶ Χριστὸς, *Christus*) Non dicit hîc, *Iesus*, sed, *Christus*: & hoc per metonymiam concreti pro abstracto. Christus, non Paulus, in Galatis formandus.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Col. I. 27.

20 δὲ) *vero*: tametsi præsentia mea non est unica illa causa, quæ vestrum zelum debet accendere.

¶ παρεῖναι, *adesse*) v. 18.

¶ ἄρτι) *Nunc* magis opus esset, quam antea. conf. *iterum*, v. 19.

¶ ἀλλάξαι) *varie attemperare*. Ita solent, qui zelum habent, dum voluntates abalienatas recuperent. Molliter scribit, v. 12. 19. sed mollius loqui vellet.

¶ τὴν φωνήν μου, *vocem meam*) Vox præ literis flecti potest, ut res poscit. Præcipua est loquendi ratio; scribendi, vicaria duntaxat & subsidiaria. 2 Ioh. v. 12. 3 Ioh. v. 13 s.

¶ ἀποροῦμαι, *hæsito*) non invenio aditum & exitum. Maximæ facilitati sermonis operam dedit Paulus ad Galatas.

21 λέγετέ μοι, *dicite mihi*) Vrget, quasi *præsens*: *dicite*.

¶ οὐκ ἀκούετε; *non auditis?*) in lectione publica. Proinde agitis, ac si nil de Abrahamo in lege scriptum audiretis. Non nisi extrema necessitate cogente ad allegoriam venit: hæc est quasi ancora sacra. v. 20.

22 γέγραπται, *scriptum est*) Gen. XXI.

¶ Ἀβραὰμ, *Abraham*) cujus filii esse vultis.

 24 ἀλλη-

24 ἀλληγορούμενα) Componitur ex ἄλλος & ἀγορέω *dico*: ut *allegoria* sit, ubi aliud dicitur, aliud potius significatur, v. gr. in mythologia. vide Eustathium ejusve saltem indicem. Collationem adjuvabit Schema.

SVBIECTA.

Historice, Abrahæ filii duo.

Hagar, ancilla:	*Libera.*
Filius ancillæ:	*Isaac filius liberæ.*

Allegorice, duo testamenta.

Quæ habet virum:	*Deserta.*
Qui sunt *a monte Sina:*	*Qui* sunt *promissionis.*
Mons; (modo:)	*Quæ sursum* est; (mox.)
Ierusalem, quæ nunc est:	*Ierusalem, quæ supra est.*
Caro:	*Spiritus.*

PRÆDICATA.

Mater; *gignit servos:*	*gignit liberos.*
Proles; *copiosa initio:*	*copiosior* postea.
persequitur:	*persecutionem patitur.*
ejicitur:	*hereditate gaudet.*

Loquitur autem Paulus latissime, ut sermo ejus & doctrinam legis & evangelii, & œconomiam veterem ac novam; neque hæc omnia simul in abstracto tantum, sed etiam populum utriusque doctrinæ & œconomiæ, quasi duas familias, cum earum matribus, in concreto, complectatur. Hinc illa enunciatio, *Agar est testamentum a monte Sinai*: cui opponitur, *nos*, v. 28. Hinc expeditus, a rationum paritate, in allegoria ab uno ad alterum commeatus.

¶ μία μὲν, *unum quidem*) Huic *quidem* respondet *autem*, v. 26. subsequiturque versu 28 expressa *promissionis* mentio, in antitheto ad Sinai sive legem: idemque *promissionis* vocabulum absorbet, quod in apodosi dicendum videretur, *alterum testamentum.*

¶ σινᾶ, *Sina*) Ergo maxime de lege *morali* disserit Paulus. conf. c. III. 19. Hebr. XII. 18 seqq.

¶ εἰς δουλείαν γεννῶσα, *in servitutem generans*) Habet enim filios, eosque initio multos.

¶ ἥτις, *quæ*) Prædicatum. *Hagar*, subjectum: si enunciatio spectetur intra contextum. contra, prædicatum, extra contextum, ut fit in sermone allegorico. Matth. XIII. 37 f.

25 τὸ γὰρ σινᾶ ὄρος κτλ. *Sina enim mons est in Arabia, congruit autem Hierosolymæ præsenti, servit enim cum filiis suis*) Opponuntur inter se *Hagar*, v. 24. & *Isaac*, v. 28. ubi notandum, quod *Hagar* suo nomine appellatur, non *Sara*; & tamen *Isaac*, non *Ismaël*. ancillam quippe matrem sequitur partus, at liberæ filius suo nomine censetur. Sic *Hagar* in hac periocha expeditam habet

habet rationem. Interim, versu 24 & 28, opponuntur inter se fœdus *ex monte Sina* & *promissio*: item, versu 25 & 26, *Ierusalem nunc* & *Ierusalem supra*. Nonnulli hæc verba, σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, in omnibus monumentis reperta, pro glossemate habent; perperam. Sic enim enervatur argumentum Pauli, servitutem a monte Sina, ad eam, quæ nunc est, Ierusalem, proferentis, v. 24. 25. Potius *Hagar* ex versu 24 in versum 25 inductam esse, docent monumenta idonea in Apparatu citata, & neutrum genus articuli τὸ. nam *Hagar* fœmininum est, sed *Sina* neutrum. Neque *Hagaris* mentionem postulant illa verba, *servit enim cum filiis suis*: nam *suis* refertur, ut non ad *Sina*, neutrum, ita multo minus ad *Hagar*, sed ad *Ierusalem*, *quæ nunc est*. illa habuit *filium*, hæc autem *filios*. Hæc de tota periocha: nunc singulatim aliqua videbimus.

¶ σινᾶ ὄρος, *Sina mons*) *Monte Sina*, habet v. 24: nunc vertitur verborum ordo. (conf. Eph. II. 1 not.) Priore loco potior ratio habetur *montis*, quatenus in eo lex data est, quodcunque is nomen haberet: postea, magis consideratur *Sina* mons, in Arabia.

¶ συστοιχεῖ δὲ) Δὲ, *autem*, tametsi in Arabia est. συστοιχεῖν dicitur, quod in comparatione congruit. Hæc congruentia per se patet: nam idem est populus, qui in monte Sinai legem accepit, & qui urbem Ierusalem inhabitat; eademque populi utroque tempore ratio. Accedit, quod Sinai & Ierusalem sub eodem fere Meridiano erant, & per montes sine magna interpellatione quasi concatenatos cohærebant.

¶ τῇ νῦν, *præsenti*) Antitheton, *superna*. νῦν, *nunc*, temporis est, *supra* loci. utriusvis ex altero supplendum antitheton in oratione semiduplici: Ierusalem *præsens* & terrestris; *superna* & æterna. *Superna* dicitur eo commodius, ut alludat ad superiorem nobilioremque Hierosolymorum partem, *supergrediaturque montem* Sina: & Ierusalem superna, quatenus jam est *mater* nostra, non commode diceretur *futura*; neque solum *futura* est, sed etiam antiquior est, quam ἡ νῦν, *præsens*, quæ nec pridem fuit, nec olim erit.

¶ δουλεύει, *servit*) Vt Hagar heræ suæ, sic Ierusalem, quæ nunc est, legi, &, conveniente statu spirituali & civili, Romanis servit.

26 ἡ δὲ ἄνω, *superna autem*) Hebr. XII. 22. Ap. XXI.

¶ ἐλευθέρα, *libera*) ut Sara.

¶ ἥτις, *quæ*) *Ierusalem*.

¶ μήτηρ, *mater*) Veteres de Roma sua: *Roma communis nostra patria est*.

¶ πάντων, *omnium*) quotquot sumus. Huc ref. *multi*, v. seq.

27 γέγραπται, *scriptum est*) Es. LIV. 1.

¶ εὐφράνθητι, *lætare*) cum cantico.

¶ στεῖρα, *sterilis*) Sion, Ierusalem superna.

¶ ῥῆξον, *erumpe*) ad *clamorem*.

¶ καὶ βόησον, *& clama*) præ gaudio.

¶ τῆς ἐρήμου, *desertæ*) Ecclesiæ N. T. ex gentibus promissionis *expertibus* maximam partem collectæ, quæ antehac id non egisse visa non pariens, nec parturiens appellatur.

¶ τῆς ἐχούσης, *habentis*) ecclesiæ Iudaicæ.

28 κατὰ ἰσαὰκ) *ad similitudinem Isaaci*.

¶ ἐπαγγελίας, *promissionis*) v. 23.

¶ ἐσμὲν) *sumus*, & esse debemus ac volumus. sic v. 31.

29 ἐδίωκε, *persequebatur*) petulanter. Gen. XXI. 9 Persequi, carnalium est; non spiritualium.

¶ τὸν κατὰ πνεῦμα) sc. γεννηθέντα, *eum qui secundum Spiritum genitus est*. Paulus apo-

dosin in mente habens, sermonem de Ismaële & de Isaaco ita format, ut conveniat in carnales & in fideles. Vbi Spiritus, ibi libertas.

30 ἡ γραφὴ, *scriptura*) Sara, de Isaaco; *Scriptura*, per allegoriam.

¶ ἔκβαλε, *ejice*) e domo & hereditate.

¶ τ παιδίσκην καὶ τ υἱὸν αὐτῆς, *ancillam & filium ejus*) Ipsa servilis conditio meretur ejectionem; sed persecutio contra filios spirituales ansam dat exsequendæ pœnæ.

¶ οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσῃ, *non enim hereditatem cernet*) Respicit Sara divinam ordinationem de Isaaco herede unico, quamvis etiam Ismaël circumcisus esset.

31 τῆς ἐλευθέρας, *liberæ*) Sequitur, *libertate*. Anadiplosis.

CAP. V.

1 Τῇ ἐλευθερίᾳ-στήκετε, *libertate-state*) Incisum, *qua nos Christus liberavit*, vim habet ætiologiæ. Antitheton, *libertas*, *servitus*. Asyndeton, uti c. III. 13. *libertate* emphatice ponitur sine *in*: ipsa libertas vim standi confert. ἠλευθέρωσε significat *liberos reddidit*, & ᾗ cohæret cum *liberos*. *state*, erecti, sine jugo.

¶ πάλιν, *iterum*) c. IV. 9 not.

¶ ζυγῷ δουλείας, *jugo servitutis*) Sic appellatur non circumcisio sola Abrahamo data pro signo promissionis, sed circumcisio cum tota multo post in Sinai data lege. c. IV. 24. III. 17. Assueverant enim Iudæi circumcisionem spectare potius, ut partem legis per Mosen susceptæ, quam ut signum promissionis Abrahamo datum. Ioh. VII. 22. Neque circumcisio tam per se jugum erat, quam per legem jugum factum est, & lex ipsa multo magis jugum erat. Itaque Paulus gravi metonymia consequens pro antecedente ponit: nolite circumcidi. nam qui circumciditur, cum hac parte legem totam subit & a Christo deficit. v. 2-4. Neque tam circumcisioni Christum apostolus, quam legi immediate opponit.

¶ ἐνέχεσθε) ἐνέχομαι, medium: *obnixe teneo*. Vim verbi ostendit illud *Xiphil.* in Epit. Dion. de pertica humi fixa & evelli recusante, ἐν τῇ γῇ εἰέχετο, ὥσπερ ἐμπεφυκώς.

2 ἐὰν περιτέμνησθε, *si circumcidamini*) Hoc cum magna vi pronunciandum. Circumcidebantur, ut qui in lege justitiam quærerent. v. 4.

¶ οὐδὲν, *nihil*) c. II. 21.

3 ὀφειλέτης, *debitor*) sub periculo salutis.

¶ ὅλον, *totam*) Id quod nunquam poterit præstare.

4 κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ, *evacuati estis a Christo*) Conf. v. 2.

¶ δικαιοῦσθε, *justificamini*) justitiam quæritis. Medium.

¶ τῆς χάριτος ἐξεπέσατε, *gratia excidistis*) Conf. v. 3. Excidistis Novo Testamento, quaqua patet. In gratia sumus & *stamus* nos potius, quam gratia est in nobis. Conf. Rom. V. 2.

5 ἡμεῖς γὰρ, *nos enim*) Ego, & omnes fratres, & quotquot in Christo sumus. Qui a nobis dissentiunt, habeant sibi.

¶ πνεύματι) *Spiritu gratiæ*, sine circumcisione &c.

¶ ἐκ πίστεως) *ex fide Christi*. conf. v. præc.

¶ ἐλπίδα δικαιοσύνης, *spem justitiæ*) *Iustitia* jam est præsens; eaque nobis *spem* in reliquum præbet. Rom. V. 4 s.

¶ ἀπεκδεχόμεθα) *exspectamus & exspectando assequimur*. Decompositum. Paulus, dum ulteriora commemorat, præsentia includit & confirmat.

6 ἰσχύει) *valet*, pollet. Idem verbum, Matth. V. 13. Iac. V. 16.

¶ οὔτε

¶ οὔτε ἀκροβυστία, *neque præputium*) Hoc pertinet ad eos, qui ſi ſe liberos a lege ſtatuant, vel ob id ſolum ſe Chriſtianos eſſe putant.

¶ πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, *fides per amorem operans*) Hæc nova *creatura* eſt. c. VI. 15. Cum *fide* conjunxit v. 5 *ſpem*; nunc *amorem*. in his ſtat totus *Chriſtianiſmus*. ἐνεργουμένη non eſt paſſivum, ſed medium: 1 Theſſ. II. 13. neque Paulus amorem ponit pro forma fidei, ſed docet, cum fide nil aliud niſi amorem manere. v. 13. 14. quo tamen ipſo idem docet, quod Iacobus c. II. 22. *Fides* commendatur iis, qui *circumciſionem* defendunt: *amor* iis, qui *præputium* aliquid eſſe putant. *Amor* opponitur odiis apud Galatas graſſantibus. v. 15. 20. 26.

7 ἐτρέχετε καλῶς, *currebatis bene*) in fidei ſtadio, ut *vocatio* requirebat. v. 8. coll. Phil. III. 14. Id alacrius, quam *ambulare*. Iterum venit ad argumenta conciliantia & moventia.

¶ τίς, *quis*) nemo, cui auſcultare debuiſtis. Sic, *quis*, c. III. 1.

¶ ἀνέκοψε, *impedivit*) in curſu.

8 ἡ πεισμονὴ) Plerique interpretantur, *perſuaſio*, etiam addito *hæc*, *iſta*, *veſtra*, teſte Lubino ad h. l. Conf. Chryſ. h. l. Rariſſima hæc vox eſt: unusque, quod repererim, Euſtathius ad Odyſſ. χ. eam habet, ubi docet, πεῖσμα καὶ πεισμονὴν ἐπὶ τῶν ἐνστατικῶν εἰρῆσθαι, τροπικῶς, ἀπὸ τῶν κατὰ νῆας πεισμάτων ἤγουν σχοινίων. Eſt autem ἐνστατικὸς, atque adeo πεισμονὴν habet, *homo pertinax & obſtinatus*, qui intermiſſo *curſu* ἐνέχεται, qui ſibi uni perſuadet & credit, alterique οὐ πείθεται. v. 1. 7. quo pacto μὴ πείθεσθαι, & ἡ πεισμονὴ, & πέποιθα, v. 10, antanaclaſin efficiunt; quæ figura & Paulo, ut multi paſſim obſervant, & reliquis ſcriptoribus ſacris, ut Glaſſius præclare demonſtrat, frequens eſt. Sive metaphora eſt ſive minus, certe verbale hoc, ut cetera in ονη intranſitivum eſt.

¶ οὐκ, *non*) ſubaudi *eſt*. *non* eſt *ex* (Deo) qui vos vocabat, ſed a vi videlicet inimica. Et ſubeſt metonymia abſtracti pro concreto, ut ex prævio, *quis*, non *quid*, apparet.

¶ καλοῦντος) *qui* vos *vocabat*. conf. v. 13, *vocati eſtis*. ſic, 1 Theſſ. V. 24. coll. Phil. III. 14. *Vocatio*, norma totius curſus.

9 μικρὰ ζύμη, *parvum fermentum*) unus turbator. v. 10.

10 ἄλλο, *aliud*) atque ſcribo.

¶ φρονήσετε, *ſentietis*) his lectis. conf. Phil. III. 15.

¶ ὁ δὲ, *qui vero*) Diſcrimen inter ſeductorem, de quo minus ſpei eſt, & inter ſeductos.

¶ ταράσσων - κρίμα, ὅστις, *turbat - judicium, quicunque*) c. I. 7 ſ.

¶ βαστάσει, *portabit*) ut grave onus.

¶ τὸ κρίμα, *judicium*) pro tanto crimine certo imminens. Articulus vim habet.

¶ ὅστις ἂν ᾖ, *quicunque ſit*) Clandeſtinus erat in Galatis turbator. ὅστις, *quiſquis*, qualiſcunque.

11 ἔτι, *adhuc*) cap. I. 10.

¶ κηρύσσω, *prædico*) Hinc colligas, turbatorem dixiſſe, Paulum ipſum prædicare circumciſionem: & fortaſſe prætextum ſumſit a circumciſione Timothei; cujus tamen alia, pridem factæ, cauſa fuerat.

¶ διώκομαι, *perſecutionem patior*) Perſequebantur Paulum, quod circumciſionem tolleret. Inutilis jam erat ritus, quem ſi Paulus condonaſſet adverſariis;

pax

pax erat: ſed non ceſſit. Vide, quam acriter defendenda ſit veritas.

¶ ἄρα, *ergo*) Si circumciſionem prædicarem, inquit, hodie nullum eſſet ſcandalum crucis. atqui ſcandalum adhuc fervet. Ergo falſo dicor præco circumciſionis.

¶ σκάνδαλον, *ſcandalum*) apud carnales.

¶ τοῦ σταυροῦ, *crucis*) cujus virtus non ſtat cum circumciſione. c. VI. 12. 14.

12 ἀποκόψονται, *abſcindentur*) Sub elenchum de præterito, Paulus de Galatis in poſterum bene ſperat: ſed ſeductoribus pœnas denunciat, duabus ſententiis, quæ, particula ὄφελον tantiſper ſecluſa, ſic habent: ὁ δὲ ταράσσων ὑμᾶς βαστάσει τὸ κρίμα κτλ. καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς. Vnus ille occultus *turbator* ceteris pejor, v. 10. qui ipſius Pauli conſenſum de circumciſione jactabat, hîc in tranſcurſu refutatur: v. 11. ceteris vero item, Galatas de ſtatu evangelii deturbantibus, denunciatur, fore, ut *abſcindantur*. Ita particula καὶ & vim ſuam naturalem obtinet, cohærentque verba hæc, βαστάσει - δὲ - καὶ ἀποκόψονται, uti illa, κρίνετε - δὲ - καὶ ἐξαρεῖτε. 1 Cor. V. 12 ſ. ἀποκόψονται eſt futurum medii, quod, ut ſæpe, ita hîc, vim paſſivam habet: reſpondet Hebræo כרת eſtque conjugatum verbi ἐγκόπτειν, v. 7. Dicitur alias ἀποκόπτεσθαι vel totum, deciſa parte; vel pars, de toto deciſa. Priorem ſenſum nonnulli hoc loco tribuunt zelo apoſtolico, ut notetur *mutilatio corporis circumciſi*; ac ſæpe quidem pro כרת LXX κόπτω, ἀποκόπτω &c. præſertim Deut. XXIII. 2, ubi ἀποκεκομμένος dicitur pro eo, quem Galli h. l. interpretantur *plus quam circumciſum*: ſed vix niſi per metonymiam ab apoſtolo dictum poſſis accipere: i. e. ut *tanquam exſecti* arceantur ab eccleſia. Deut. l. c. Alter ſenſus magis congruit gravitati apoſtolicæ, ut hoc dicat: Quemadmodum præputium per circumciſionem abſcinditur, ut quiddam, quo carere decet Iſraëlitam: ita iſti tanquam præputium rejiculum de communione ſanctorum abſcindentur, & anathema erunt. cap. I. 7 ſeqq. Simili ad περιτομὴν *circumciſionem* reſpectu Paulus Phil. III. 2 κατατομὴν dicit, *conciſionem*. nec plane alienum eſt, quod de Iudæis ait Apollon. in Philoſtr. 5. 11. *jam olim ſe abſciderunt non a Romanis tantum, ſed etiam ab hominibus omnibus.* Nunc quid fiet particula ὄφελον; Plerique conſtruunt, ὄφελον καὶ ἀποκόψονται· ſed ὄφελον, quum ſat frequens ſit particula, nuſquam cum futuro indicativi conſtructum reperias. Quod cum agnoſcerent *Complutenſes*, ἀποκόψωνται ediderunt: ſed id codicum ſuffragiis caret. Multæ in ſacris literis imprecationes exſtant, neque in ulla earum formula hoc ὄφελον adhibetur: neque hoc loco Paulus poſt categoricam denunciationem demum voto militaret in turbatores. Poſt ὄφελον in *Auguſtano ſexto* ponitur στιγμή· opinor, in pluribus mſſ. ſi philologi annotarent talia. nam comma certe in editionibus quibuſdam antiquis, præſertim Baſileenſi Ann. 1545. Immo ὄφελον percommode connectas cum præcedentibus: ἄρα κατήργηται τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ· ὄφελον. *Ergone ſublatum eſt ſcandalum crucis? Velim, ita ſit.* Subjungitur ὄφελον in re optabili, (qualis notatur etiam 1 Cor. IV. 8.) ut μὴ γένοιτο, c. III. 21 & paſſim, in re minime placita: & εἶεν, apud Græcos, in conceſſione, vel *eſto*, apud Latinos. Atque uti c. II. 17 poſt ἄρα ponitur μὴ γένοιτο, ita hîc poſt ἄρα ponitur ὄφελον. *Vtinam crux nemini ſit pro ſcandalo: utinam in cruce omnes cum Paulo poſthac glorientur.* c. VI. 14 ſ.

¶ οἱ

¶ οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς) Idem verbum, Act XVII. 6. Notat *de statu plane dimovere.*

13 ὑμεῖς, *vos*) Tantum abest, ut circumcisionem prædicem, ut potius libertatem vobis demonstrem.

¶ ἐπ' ἐλευθερίᾳ, *super libertate*) ut libertate gauderetis. Vocatio non est ad πεισμονὴν, sed ad libertatem.

¶ μόνον μὴ) Ellipsis Imperativi, εὐλάβειαν habens, μόνον μὴ ἐλεύθεροι ἦτε τὴν ἐλευθερίαν &c. aut accusativus τὴν ἐλευθερίαν absolute positus.

¶ ἀφορμὴν, *occasionem*) cujus avida *caro* est.

¶ τῇ σαρκὶ, *carni*) v. 16 s.

¶ διὰ τῆς ἀγάπης, *per amorem*) v. 14. 22.

¶ δουλεύετε, *servite*) Decorum antitheton.

14 πληροῦται, *impletur*) Rom. XIII. 9 not.

15 δὲ, *vero*) Oppositum servitutis per amorem serviendæ.

¶ δάκνετε, *mordetis*) in fama.

¶ κατεσθίετε, *comeditis*) in facultatibus.

¶ ἀναλωθῆτε, *consumamini*) Per rixas & dolores *consumitur* virtus animæ, valetudo corporis, existimatio, facultates.

16 λέγω δὲ, *dico vero*) Ingreditur explicare, quæ v. 13 proposuit.

¶ πνεύματι, *spiritu*) vid. Rom. VIII. 4 not.

¶ οὐ μὴ τελέσητε) *nolite perficere.*

17 τὸ δὲ πνεῦμα) *Spiritus autem* contra carnem. verbum ἐπιθυμεῖ ipsum, vel, quia id fere in malam partem sumitur, alterum ei analogum subauditur. Ellipsis certe sive zeugma elegantiam habet.

¶ ἀντίκειται, *adversantur*) ἀντιπραγία pugna mutua seria.

¶ ἃ ἂν, *quæcunque*) Carnales faciunt, *quæcunque* volunt; tametsi interdum caro cum carne pugnat: eorum, qui resipiscunt, alia eaque mirabilis est conditio. nam spiritus obnititur carni & actioni malæ; caro, spiritui & actioni bonæ, *ut* (ἵνα) neque illa neque hæc peragatur. Tali in statu, ancipiti quippe, multæ malæ & multæ bonæ actiones impediuntur: ubi *vero* spiritus vincit, v. 18. acies res *decernitur.* Hæc summa iis quodammodo respondet, quæ Rom. VII. 14 seqq. copiose explanantur: quanquam in præsenti status præsupponitur magis jam spiritualis.

18 πνεύματι, *spiritu*) Dei, Rom. VIII. 14. &, libertatis.

¶ ἄγεσθε, *ducimini*) Medium. l. c. cum annot.

¶ ὑπὸ νόμον, *sub lege*) Rom. VI. 14 s.

19 φανερὰ δὲ, *manifesta autem*) Caro occulta, per sua se opera prodit, ut facilis sit cognitio sui.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) *infructuosa. Opera*, in plurali; quia divisa sunt, & sæpe inter se pugnantia, & vel singula carnem produnt. At *fructus*, bonus, v. 22. in singulari, quia conjunctus & concors. Conf. Eph. V. 11. 9.

¶ ἅτινα, *quæ*) Ea opera carnis enumerat, in quæ maxime proclives erant Galatæ; contra, eas etiam partes fructûs Spiritus, quæ eis maxime debebant esse commendatæ v. 15. Ordinem hunc tenet, ut enumeret peccata, commissa cum proximo, adversus Deum, adversus proximum, & circa se ipsum: cui ordini respondet enumeratio fructus Spiritus.

¶ ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, *impuritas, lascivia*) 2 Cor. XII. 21 not.

20 φαρμακεία) Vid. LXX, Exod. VII. 11 & passim: neque Paulum hîc de naturali

turali veneficio, sed de magia loqui, ex eo patet, quia non cum *homicidio*, sed cum *idololatria* conjungit. Conf. Ap. XXI. 8 not.

¶ διχοστασίαι, *dissidia*) de rebus civilibus.

¶ αἱρέσεις, *hæreses*) de rebus sacris. 1 Cor. XI. 19.

20, 21 ζῆλοι - φθόνοι· *zeli - invidiæ*) Et *zelus* & *invidia* ægre fert commodum alterius: *zelus*, commodi sui causa; *invidia*, etiam sine commodo suo.

¶ προλέγω, *prædico*) ante eventum.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Sæpe securi sunt operarii.

22 ἀγάπη, *amor*) Hic familiam ducit. Pauciora in bonis vocabula ponuntur, quia bonum est simplicius, & una sæpe virtus multa habet contraria. conf. Eph. IV 31 s.

¶ χαρὰ, *gaudium*) de rebus bonis.

¶ πίστις) אמונה constantia, *fidelitas*: cui opponuntur *dissidia* & *hæreses*. Expende ordinem verborum.

23 τῶν τοιούτων, *tales*) Hoc tantundem est, ac si etiam post *continentia* addidisset *& similia his*, quanquam ipsum asyndeton hanc vim habet. Matth. XV. 19 not. τῶν τοιούτων, masculinum, coll. v. 18. 21 fin. 1 Tim. I. 9. 10 init.

¶ οὐκ ἔστι νόμος, *non est lex*) Ipsa lex amorem præcipit.

24 οἱ δὲ τοῦ χριστοῦ, *qui vero Christi sunt*) Repetit thesin versu 18 datam.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) de qua v. 19 s.

¶ ἐσταύρωσαν, *crucifixerunt*) Id faciunt cum *Christo*, Rom. VI. 6. suscepto baptismo & fide. *crucifixam habent*, in præsenti. Subaudi, & spiritus in eis viget. Id includitur versu 24, ex versu 22.

¶ παθήμασι, *passionibus*) Ex *passionibus* nascuntur & aluntur *concupiscentiæ*. utraque, *affectus* & *appetitus*, idem supplicium, quod *caro*, merentur.

25 εἰ, *si*) Redit ad hortationem. *ambulate*, dixit v. 16. nunc, στοιχῶμεν, *incedamus*. Ex principio *vitæ* spiritualis duci debet ὁ κατὰ στοῖχον, ὅ ἐστι, τάξιν (inquit Eustathius) *incessus*. conf. de malis, Col. III. 7.

¶ στοιχῶμεν, *incedamus*) Idem verbum, v. 16.

26 μὴ γινώμεθα, *ne fiamus*) Qui non incedunt Spiritu accurate, proxime declinant ad *vanæ gloriæ cupiditatem*, cujus hîc duo effectus nominantur.

¶ κενόδοξοι) Vid. Chrys. de sacerd. § 587.

¶ προκαλούμενοι, *provocantes*) ad *invidiam*. Relatum, ex parte potentiorum.

¶ φθονοῦντες, *invidentes*) Correlatum, ex parte infirmiorum.

CAP. VI.

1 Ἀδελφοὶ, *fratres*) Sequitur monitum ad Galatas proprie accommodatum.

¶ ἐὰν καὶ, *si etiam*) Sæpe, qui provocat, alterum pro provocante habet: sed si revera alter *ante captus fuerit*, tamen nos non debemus nos provocatos ducere, sed alteri potius consulere. ἐὰν καὶ denotat rem facilem, sed apud spirituales non nimis frequentem.

¶ προληφθῇ, *ante captus fuerit*) Passivum perinde, ut appellatio *homo*, pertinet ad veniam conciliandam: sed præpositio πρὸ *ante* refertur vel ad *delictum*, coll. Sap. XVII. 17 προληφθεὶς· vel potius ad partem læsam, ut *ante captus fuisse* dicatur, qui nos, non læsus, læsit. ut Herodianus l. 5, τοὺς εὐεργεσίαις προειληφότας dicit, *qui prius benefecere*.

¶ ἐν

¶ ἐν τινὶ παραπτώματι, *in aliquo delicto*) v. gr. *vanæ gloriæ*, c. V. 26. aut reditûs ad servitutem legalem. conf. *delictum*, Rom. XI. 11 s.

¶ οἱ πνευματικοὶ) *qui Spiritu valetis*, & lapsum illum, vigilantes, animadvertitis. sic, *validi*, Rom. XV. 1. Congruit mox, *in spiritu*.

¶ καταρτίζετε) *restituite*, ut membrum ecclesiæ. Omnes, qui possunt, juvare debent.

¶ πρᾳότητος, *mansuetudinis*) In hac sanandi vis est: hæc character palmarius hominis spiritualis.

¶ σκοπῶν, *spectans*) Singularis, post pluralem. Quisque sibi debet attendere.

¶ καὶ σὺ, *etiam tu*) Tentato uno, facile tentatur alter; præsertim si velit mederi alteri, nec *mansuetudinem* servet.

¶ πειρασθῇς, *tenteris*) eodem aliove modo.

2 τὰ βάρη, *onera*) Sane onus est omne *delictum*. Versu 5, φορτίον. φορτίον, par ferentis viribus: βάρη, quæ excedunt.

¶ βαστάζετε, *portate*) constanter: non modo semel sublevate.

¶ καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε, *& sic adimplete*) Imperativus, includens futurum indicativi, uti Ioh. VII. 37. ἀνὰ præsupponit defectum aliquem apud Galatas sarciendum.

¶ τὸν νόμον τοῦ χριστοῦ, *legem Christi*) Rara appellatio. conf. Ioh. XIII. 34. Rom. XV. 3. Lex Christi, lex amoris. Moses multa alia habet præcepta. Verba hæc, *onera* & *legem*, habent mimesin ad Galatas, *oneri legali* obnixe subesse conantes.

3 δοκεῖ εἶναί τι, *videtur esse aliquid*) *in Spiritu*. Qui sibi non videtur esse aliquid, hic demum aliorum fert onera.

4 τὸ δὲ ἔργον, *opus vero*) Statim iterum occurritur alteri extremo, ne alios juvans tui obliviscare.

¶ ἔργον) *rem*, non opinionem de se.

¶ εἰς ἑαυτὸν μόνον, *in se ipsum solum*) Multi, dum se comparant cum aliis, qui deteriores videntur, gloriam capiunt. itaque Paulus ab hac comparatione deterret. Ne de nostris quidem bonis gloriari debemus; sed multo minus de alienis vitiis, quibus nos careamus. Gloriam de his dum eximat, gloriam de illis videtur concedere, sed non admodum concedit. nam *probatio* suarum rerum statim objiciet multa, per quæ *gloriatio* imminuatur: & mox non *gloriationem* dicit, sed φορτίον, *onus*. immo ipsum vocabulum, *gloriatio*, per mimesin adhibitum, simul includit contrarium.

¶ τὸ καύχημα, *gloriationem*) illam, qua dicit: Ego aliquid sum.

¶ ἕξει, *habebit*) se ipso judice.

5 φορτίον, *onus*) aut grave aut leve. Conf. βάρη, v. 2.

¶ βαστάσει, *portabit*) in judicio divino. Futurum; cujus antitheton in præsenti, v. 2.

6 κοινωνείτω δὲ, *participato vero*) *Proprium*, quum dixi, inquit Paulus, id non debet trahi ad imminuendam liberalitatem. κοινωνέω, perinde ut *participo*, & accipiendi & dandi notionem includit. hic, dandi, uti Phil. IV. 15, magna elegantia.

¶ ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς, *in omnibus bonis*) in omni facultatum genere, ut usu venit.

7 θεὸς οὐ μυκτηρίζεται) Verbum medium. *Deus non patitur sibi fumos vendi*. Locutio minime obvia alludere videtur ad LXX, & quidem Prov. XII. 8, νωθροκάρδιος μυκτηρίζεται· ut sensus sit: Deus non est νωθροκάρδιος, sed vere judicat, nec sine fine tacet. Ps. L. 21. Illudere conantur, qui sic cogitant: Seminabo in carnem; & tamen persuadebo Deo, ut messem vitæ mihi det.

¶ ὃ ἐὰν, *quodcunque*) five malum five bonum.

¶ σπείρῃ, *feminaverit*) fpeciatim de facultatibus. 2 Cor. IX. 6.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quilibet.

¶ τοῦτο) *id ipfum.*

¶ θερίσει, *metet*) Meffis tempore fcripta videtur epiftola. Prov. XXII. 8, ὁ σπείρων φαῦλα θερίσει κακά.

8 εἰς, *in*) tanquam in agrum.

¶ τὸ πνεῦμα, *fpiritum*) Hîc non additur, *fuum*. Per nos fumus carnales, non fpirituales. Caro *fuitati* dedita eft.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) Non additur articulus. non enim agitur hîc de fide, fed de fructu fidei.

9 τὸ) Quum bonum facimus, adjungi debet perfeverantia.

¶ τὸ καλὸν ποιοῦντες, *bonum facientes*) Alia locutio, *operemur bonum*, coll. *bonis*, v. 6.

¶ ἰδίῳ, *proprio*) poft fementem. Tantifper exfpectandum. Adde not. ad 1 Tim. VI. 15. Tum non erit poteftas ferendi.

¶ μὴ ἐκλυόμενοι) Ἐκκακεῖν eft in *velle*: ἐκλύεσθαι, in *poffe*. μὴ ἐκλύεσθαι eft quiddam plus, quam μὴ ἐκκακεῖν. Vtrumque refertur ad fementem. Nam ἐκλύεσθαι eft ex interna remiffione virium. Sic LXX, ἴσθι μὴ ἐκλυόμενος. Prov. VI. 3. Chryfoftomus eo interpretatur, quod illic nemo fatigetur, ut in meffe mundana.

10 ὡς) *ut*, *quoad*, quo tempore, modo, loco &c. Conf. Kohel. IX. 10 בכחך LXX, ὡς ἡ δύναμίς σου, *ut vales*, *dum vales*.

¶ καιρὸν) *tempus*, totius vitæ, & in ea partem temporis opportuniorem. Sic, καιρὸν ἔχοντες, 1 Macc. XV. 34.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Non enim femper habebimus. Satanas paucitate temporis acuitur ad nocendum: Ap. XII. 12. nos acuamur ad bene agendum.

¶ τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως, *domefticos fidei*) Quilibet benefacit neceffariis fuis; fideles, neceffariis in fide, præfertim iis, qui fe totos impendunt propagandæ fidei. v. 6. Sic fidem ipfam commendat apoftolus in hoc fine tractationis.

11 ἴδετε, *videte*) Conclufio.

¶ πηλίκοις γράμμασιν) *quantis literis*. i. e. quanta epiftola: uti *longæ literæ* dicuntur pro longa epiftola. quantitas refertur non ad fingulas literas, fed ad conjunctas. Longior eft epiftola ad Hebræos, quæ tamen brevis dicitur, cap. XIII. 22. hæc autem, longa; quia de uno argumento, ipfius Pauli manu, de re, in qua Galatæ pridem debuerant effe confirmati. Et illa ad paracleticam, hæc ad polemicam Theologiam comparata. Nullam antea longiorem dederat.

12 ὅσοι) *quotquot*.

¶ εὐπροσωπῆσαι) *bona fpecie fe commendare coram*. conf. 2 Cor. V. 12.

¶ ἀναγκάζουσιν, *cogunt*) exemplo fuo, v. 13 & importunitate. Idem verbum, c. II. 3. 14.

¶ μόνον, *folum*) Tales ergo ceteroqui volebant haberi pro Chriftianis.

¶ διώκωνται, *perfecutionem patiantur*) a Iudæis, vel etiam a gentibus, vetuftatem judaicam facilius jam ferentibus, quam novitatem fidei Chriftianæ fupernaturalem.

13 αὐτοὶ, *ipfi*) Tantum abeft, ut illorum interfit, a vobis legem obfervari.

¶ σαρκὶ, *carne*) fi ea circumcifa fit.

14 ἐμοὶ δὲ, *mihi vero*) Nolim iftorum effe particeps.

¶ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι) Ios. XXIV. 16, חלילה μὴ γένοιτο ἡμῖν καταλιπεῖν Κύριον.

¶ καυχᾶσθαι, *gloriari*) Specimen talis gloriationis, 2 Cor. V. 15 - 19. Phil. III. 8 feq.

¶ ἐν

¶ ἐν τῷ σταυρῷ, *in cruce*) cui nil cum circumcisione carnis. Oxymoron: *gloriari in cruce*.

¶ δι' οὗ, *per quam*) crucem.

¶ κόσμος ἐσταύρωται, *mundus crucifixus est*) nil penes me valet mundus cum suis elementis. c. IV. 3. Gradatio a *carne* ad *mundum*.

¶ κἀγὼ τῷ κόσμῳ, *& ego mundo*) mundus a me abhorret. etiamsi vellem, tamen nullam posthac a mundo gratiam inire possem. Crux hæc mortem includit. Col. II. 20.

15 οὔτε γὰρ περιτομή τι ἐστὶν οὔτε ἀκροβυστία) Sic vetustissima habet lectio: recentior ad c. V. 6 conformata est. Non modo nil valet, sed etiam *nil est* & circumcisio & præputium: est vero nova creatura, & gloriatio in cruce Domini Iesu Christi.

¶ καινὴ κτίσις) *nova creatio*, ex *cruce* Christi. Eph. II. 15 s. Oppositum ad vetera, 2 Cor. V. 17.

16 κανόνι, *regula*) Pertinet hoc præsertim ad doctores.

¶ εἰρήνη, *pax*) sit, & erit. De *pace* conf. Eph. cap. cit. v. 14-17.

¶ ἐπ' αὐτοὺς, *super illos*) Antitheton ad *præputium*.

¶ καὶ ἔλεος, *& misericordia*) Rom. XV. 9.

¶ καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ θεοῦ, *& super Israëlem Dei*) Antitheton ad *circumcisionem*. Israël Dei sunt credentes ex circumcisione sive gente Iudaica. Sensus apostoli quam minime judaicus pulcre arripuit locutionem ab idiotismo gentis abhorrentem. nam Hebræi non dicunt *Israël Dei*, neque enim nomen proprium in statu constructo ponunt.

17 τοῦ λοιποῦ, *de cetero*) Formula abrumpendi.

¶ κόπους, *labores*) Piis laboriosa est theologia polemica seria. v. 11 not. & c. IV. 20. Vid. *L. Osiandri* Antisturmius alter, p. 87. 107. κόποι, animi labor & solicitudo. Matth. XXVI. 10.

¶ μηδεὶς παρεχέτω, *nemo exhibeat*) Ἀποτομία, *severitas*, apostolica.

¶ ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Afflicto non est addenda afflictio.

¶ τὰ στίγματα, *stigmata*) ex verberibus. Act. XVI. 23. Hæc *stigmata* Paulo infamiam apud mundum, re ipsa dignitatem magnam, nam hinc *servus* Christi noscebatur, afferebant. Opponuntur *stigmata in corpore* notæ circumcisionis; *corpus* Pauli, *carni* alienæ. v. 13.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Col. I. 24: *afflictionum Christi*.

¶ βαστάζω, *porto*) ita ut honori mihi ducam. v. 14. Proinde molesti mihi erunt, qui qualibet alia re sibi placent.

18 ἡ χάρις, *gratia*) Hoc congruit cum tota epistola.

¶ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν, *cum spiritu vestro*) victa carne. v. 1. conf. 1 Thess. V. 23. 2 Tim. IV. 22. Philem. v. 25.

¶ ἀδελφοί, *fratres*) Ita mollitur totius epistolæ severitas. coll. c. I. 6 not.

(o)

IN EPISTOLAM
AD EPHESIOS.

CAPUT I.

1 Θελήματος, *voluntatem*) Sic v. 5. 9. 11.

¶ τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσι καὶ πιστοῖς) Id eſt, *ſanctis & fidelibus, qui ſunt* in omnibus iis locis, quo Tychicus cum hac epiſtola venit. Nullam civitatem nominatim a Paulo fuiſſe in hac inſcriptione expreſſam, ex monumentis in *Apparatu* laudatis apparet: unde alii *Laodiceam* ſupplerunt, (quamvis, quæ ad Laodicenſes quoque ſeorſum ſpectarent, in epiſtola ad Coloſſenſes eodem tempore data Paulus expediit, c.IV.15.) alii *Epheſum.* utrumvis ad mentem apoſtoli. nam ſine dubio dixit Tychico Paulus, quo ire deberet, Laodiceam v. gr. & inde Coloſſas (Laodiceæ vicinas) & vel primo vel poſtremo Epheſum. Quare annotationes noſtræ ad *Epheſios* interdum ſpeciatim ſunt accommodatæ. Veruntamen h. l. τοῖς οὖσιν, i.e. *qui præſto ſunt*, abſolute dicitur, uti Act. XIII. 1, κατὰ τὴν οὖσαν ἐκκλησίαν· & Rom. XIII. 1, αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι. Paulus ad eccleſias ſcribens, per ipſum plantatas, multa ſolet commemorare de ſuis eccleſiarumque rebus præſentibus ac priſtinis: at Epheſi fuerat, idque multum, non multis ante annis. Act. XX.31. cur ergo ſcribit, tanquam ignotus, c.III.2.4. & cur in hac epiſtola minus, quam in ulla alia ad particularia deſcendit? cur c.VI.23.24. in tertia perſona, ac non in ſecunda, ut alias ſemper, concludit? cur nullas ſalutationes addit, quas tamen ne ad Coloſſenſes quidem prætermittit? cur Timothei non meminit, quem tamen Col. I. 1. ſibi adjungit? Nam uno tempore utramque epiſtolam, hanc & ad Coloſſenſes miſſam eſſe, ſimillimum utriusque filum, eademque in utraque Tychici latoris mentio & multa alia confirmant. Cur nonniſi c.VI. 10 dicit *fratres?* Reſp. Hæc omnia videlicet argumento ſunt, Paulum totam ita inſtruxiſſe epiſtolam, ut & Epheſi & in pluribus eccleſiis Aſiæ (ad quas fortaſſe nominatim ſibi indicatas venturus eſſet Tychicus) recitari ſive legi poſſet, omnesque eam tanquam ad ſe ſcriptam poſſent accipere. conf. Col. IV.16. 1 Theſſ. V.27. Erat pro hac parte quaſi *carta bianca. Notandum*, inquit Vſſerius ad A.M.4068. *in antiquis nonnullis codicibus generatim inſcriptam fuiſſe hanc epiſtolam, ut in literarum encyclicarum deſcriptione fieri ſolebat*, ſanctis qui ſunt........ & fidelibus in Chriſto Ieſu. *ac ſi Epheſum primo, ut præcipuam Aſiæ metropolim, miſſa ea fuiſſet, tranſmittenda inde ad reliquas (interſertis ſingularum nominibus) ejuſdem provinciæ eccleſias. &c.* Dices: Paulus hanc epiſtolam ante ſcripſit, quam Epheſios vidiſſet. Reſp. Nulla vincula erat antea perpeſſus tam inſignia & diuturna, Act. XVI.35. XVIII. 10. hæc autem, quæ allegat, erant illuſtria. Eph. III. 13. VI.20. Ceterum in hac inſcriptione *ſanctitas* ponitur ante *fidem.* v.4. 12. 2 Theſſ. II. 13. 1 Petr.I.2. Dei eſt, ſanctificare nos & ſibi aſſe-

asserere; nostrum, ex Dei munere, credere.

3 εὐλογητὸς - εὐλογήσας - εὐλογίᾳ, *Benedictus qui benedixit - benedictione* Antanaclasis: aliter benedixit Deus nobis, aliter nos benedicimus illi. Cum sensu gratiæ N. T. congruunt doxologiæ in principiis epistolarum apostolicarum. Sic fere incipit epistola 1 Petri, etiam in Asiam adeoque Ephesum missa. Paulus scribit affectu per adversa sublimato: & singulare hæc epistola specimen præbet tractationis evangelicæ in thesi, hujusque capitis versu 3 - 14 compendium ea evangelicum exhibet. Inde nullum speciatim errorem aut vitium refutat aut redarguit, sed generatim incedit. Et quantumcunque lucis in epistola ceteroqui parallela ad Colossenses ex Historia ecclesiastica petatur, in hac epistola minus opus est. Convenienter ad Ephesios quoque de Iudæorum & gentium conjunctione nova scribitur. nam Ephesium templum fuerat arx paganismi, sicut e contrario templum Hierosolymitanum, Iudaismi.

Epistola summatim sic habet:

I. Inscriptio. — *c. I.* 1.2

II. Doctrina, pathetice exposita.

- *I. Benedictio Dei pro tota benedictione cœlesti: v. 3-14 & inde Gratiarum actio & preces pro sanctis.* — *v.* 15 - *II.* 10
- *II. Specialior admonitio de statu illorum quondam misero, nunc beato: v. 11-22. & inde Apostoli supplicatio pro corroboratione illorum, III. 1 s. 14 s. cum Doxologia.* — *v.* 20 *s.*

III. Adhortatio:

- 1. *generalis, ut ambulent digne, prout postulat*
  - 1. *unitas Spiritus & diversitas donorum.* — *c. IV.* 1 *s.* 7 *s.*
  - 2. *differentia status ethnici & christiani.* — *v.* 17-24
- 2. *specialis:*
  - 1] *ut vitetur*
    - 1. *mendacium.* — *v.* 25
    - 2. *iracundia.* — *v.* 26 *s.*
    - 3. *furtum.* — *v.* 28
    - 4. *sermo putris.* — *v.* 29 *s.*
    - 5. *acerbitas.* — *v.* 31 - *V.* 2.
    - 6. *impuritas.* — *v.* 3-14
    - 7. *ebrietas. v. 15-20 commendatis ubique virtutibus, quibus vitia illa opponuntur.*
  - 2] *ut officium faciant*
    - 1. *mulieres & viri.* — *v.* 22 *s.* 25 *s.*
    - 2 *liberi & patres.* — *c. VI.* 1 *s.* 4
    - 3. *servi & heri.* — *v.* 5 *s.* 9
- 3. *finalis, ad militiam spiritualem.* — *v.* 10 *s.* 19 *s.*

IV. Conclusio. — *v.* 21 *s.* 23 *s.*

Magna hujus epistolæ & epistolæ ad Colossenses est similitudo, modo notata: quare tabellas ambas commode inter se contuleris.

¶ ἐν πάσῃ, *omni*) Describit Paulus hujus *benedictionis* fontem & archetypum, *elegit - prædestinans*, v. 4 s. indolem, *gratia amplexus est*, v. 6. partes, *remissionem &c.* v. 7 s.

¶ εὐλογίᾳ, *benedictione*) Ipsum vocabulum connotat *abundantiam.*

¶ πνευματικῇ, *spirituali*) Novi Testamenti propria.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in cælestibus*) Declaratur τὸ *spirituali.* Sæpe in hac epistola memorat τὰ ἐπουράνια, *cælestia.* v. 20. c. II. 6. III. 10. VI. 12. Sedes gloriosa cœlitum.

¶ ἐν χριστῷ, *in Christo*) Huc ref. v. seq. *sicut - in ipso.* Iam hîc tangit aliquid de tribus personis Deitatis, salutem nostram curantibus. *Patris* sunt τὰ ἐπουράνια, *cælestia* : *Christum* ipsum nominat : *Spiritus sanctus* producit *spiritualia.* Omnia deinceps tractat Paulus.

4 καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς, *sicut elegit nos*) Electioni *respondet*, & eam subsequitur, benedictio, & patefacit.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) c. III. 11. Hæc præsupponunt æternitatem Filii Dei. namque Filius, ante mundum factum, erat objectum amoris paterni non futurum tantummodo, sed jam tum præsens. Ioh. XVII. 24. 5. alias non per se, sed item per alium Patri dilectus fuisset.

¶ πρὸ, *ante*) Ioh. XVII. 24.

¶ εἶναι, *esse*) i. e. τοῦ εἶναι, *ut essemus.*

¶ ἁγίους, *sancti*) positive.

¶ ἀμώμους, *immaculati*) sine malo & vitio.

4, 5 ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς, *in amore prædestinans nos*) Multi construunt cum præcedentibus verbis, *sancti & immaculati coram eo in amore.* Vtroque modo, uti vel divinus vel noster amor denotetur, in hac epistola regnat τὸ *amo, amor, amatus* : sed ipsi principio epistolæ congruit, ut *amor* construatur non cum *sancti & immaculati*, quod item sine expressa *amoris* mentione ponitur c. V. 27. sed cum subsequente descriptione *adoptionis*, coll. c. II. 4. 5. 1 Ioh. III. 1. utque amor Dei prius celebretur, quam noster. Hoc pacto *in amore* summa eorum erit, quæ sequuntur. v. 5 fin. Sic *amor* ponitur, initio tmematis, c. III. 18. Passim apostolus, hoc præsertim capite, periodum claudit inciso quopiam, quod respectu antecedentium sit instar syncategorematis; respectu subsequentium, Thema. Hoc si tenueris, & nexum per participia & relativa observaris, expeditam habebis analysin.

¶ προορίσας, *prædestinans*) Participium pendet ab *elegit.* Rom. VIII. 29. Electi ex ceteris, sunt *prædestinati* ad omnia, quæ pertinent ad beatitudinem assequendam.

¶ κατὰ τὴν εὐδοκίαν, *secundum beneplacitum*) Vltra hoc *beneplacitum* nobis neque in salutis nostræ, neque in ullis operum divinorum caussis rimandis ire licet. v. 9 Quid philosopharis de mundo optimo? cave, ne tute sis malus. Neque in nobis quicquam fuit, quod amorem mereretur.

¶ τοῦ θελήματος, *voluntatis*) v. 9. 11. 1.

6 εἰς, *in*) Finis.

¶ ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος, *laudem gloriæ gratiæ*) *Laudem gloriæ.* v. 12. 14. Primum nascitur *laus gratiæ*, v. 7. inde *laus gloriæ.*

¶ ἐν ᾗ) χάριτι. Conjugata, ut ἀγάπην ἠγάπησεν. c. II. 4.

¶ ἐχαρίτωσεν) χαριτόω, formæ ἀγαθόω, δυναμόω, ἐντυπόω, εὐοδόω, ζηλόω, θανατόω, κακόω, κυκλόω κτλ. significat *gratia amplector.* cujus rei immediatum consequens est *benedictio.* conf. Luc. I. 28. Huc ref. *gratiæ*, modo, & v. 7.

¶ ἠγαπημένῳ, *amato*) Filio unigenito. Antonomasia, opportuna. *amor* plus signi-

significat, quam *gratia*. vid. 1 Petr. II. 10.

7 ἔχομεν, *habemus*) in præsenti.

¶ τ ἀπολύτρωσιν - τ ἄφεσιν, *redemtionem-remissionem*) Bonum novi Testamenti. Rom. III. 24.

¶ τ πλοῦτον τ χάριτος, *divitias gratiæ*) c. II. 7. *divitiæ gloriæ*, v. 18. conf. c. III. 8. 16.

8 ἧς) pro, ἣν, χάριν.

¶ ἐπερίσσευσεν, *abundavit*) *Deus*.

¶ σοφίᾳ) *sapientia*, de præterito & præsenti, de his, quæ Deus facit.

¶ φρονήσει) *prudentia*, de futuro, de his, quæ nos faciamus.

9 γνωρίσας, *notum faciens*) Hoc pendet ab *abundavit*. Idem verbum, c. III. 3. 5. 10. VI. 19.

¶ το μυστήριον, *mysterium*) c. III. 3. 4. 9. VI. 19. Rom. XVI. 25. Col. I. 26 f.

¶ ἣν, *quod*) *beneplacitum*.

¶ προέθετο) *proposuit* sibi. Inde, *propositum*, v. 11.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) in Christo.

10 εἰς, *in*) Constr. cum γνωρίσας *notum faciens*.

¶ οἰκονομίαν τ πληρώματος τῶν καιρῶν, *dispensationem plenitudinis temporum*) *Plenitudo* τῶν καιρῶν *temporum* distinguitur nonnihil a *plenitudine* τ χρόνου *temporis*. Gal. IV. 4. involvit enim plenitudinem beneficiorum ipsorum, & hominum ea percipientium. Marc. I. 15. Vtraque tamen plenitudo est in Christo: & hujus plenitudinis propria quædam est œconomia & dispensatio. Col. I. 25. Verbo πληρόω & πλήρωμα persæpe utitur Paulus ad Ephesios & Colossenses.

¶ ἀνακεφαλαιώσασθαι) *ut sub unum caput redigerentur*. Omnia sub Christo fuerant: per peccatum autem facta erat avulsio & divulsio: atque hæc rursum sublata est. Christus caput angelorum & hominum: illi cum Ipso conveniunt in natura invisibili; hi, in natura visibili.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) non modo Iudæi & gentes, sed etiam ea, quæ in cœlis & quæ super terra sunt: angeli hominesque, & hi vel viventes vel pridem etiam defuncti. c. III. 15.

¶ τοῖς οὐρανοῖς, *cœlis*) Plurale.

11 ἐν αὐτῷ, ἐν ᾧ, *in ipso*, *in quo*) Hoc repetitur ex versu 9, ut versus 10 sit parenthesis.

¶ ἐκληρώθημεν) Hic loquitur per personam Israëlis: *eramus facti* נחלה κλῆρος sive κληρονομία *sors*, *hereditas Domini*; conf. Col. I. 12. Antitheton, *vos*. v. 13. Sermo tamen de beneficio spirituali. κληροῦσθαι non est duntaxat *sortem nancisci*. vid. Chrys. ad h. l.

¶ τὰ πάντα) *omnia*, etiam in regno filii sui.

¶ βουλὴν, *consilium*) liberrimum.

12 ἡμᾶς, *nos*) Iudæos.

¶ τοὺς προηλπικότας, *ante sperantes*) Prædicatum. Spem in Christo (1 Cor. XV. 19.) exhibito, primum nacti sunt Iudæi, deinde gentes. Act. XIII. 46. πρ *ante* hic non refertur ad tempora V. T. conf. de spe, v. 18. c. II. 12. IV. 4.

13 ᾧ, *quo*) Ref. ad *Christo*, v. 12. vel ad *ipso*, v. 11.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Oratio manet suspensa, dum correlatum participium accedit, *credentes*.

¶ τ ἀληθείας, *veritatis*) Hinc dicitur *auditus fidei*. Recurrit *veritatis* mentio, c. IV. 15. 21. 24. 25. V. 9. VI. 14.

¶ ἐν ᾧ καὶ, *in quo etiam*) *in quo*, post incisum, hic reassumitur. conf. *in ipso*, v. 11 not.

¶ ἐσφραγίσθητε - ὅς ἐστιν ἀρραβὼν, *obsignati estis - qui est arrhabo*) 2 Cor. I. 22 not.

¶ τῷ πνεύματι τ̃ ἐπαγγελίας τῷ ἁγίῳ, *Spiritu promissionis sancto*) Per verbum promissus erat Spiritus sanctus: dato igitur Spiritu sancto, ii, qui credidere verbo, obsignati sunt. Et qui Spiritum S. habent, omnem promissionem sibi præstitum iri sciunt.

14 ἡμῶν, *nostræ*) Hîc complectitur Iudæos & Græcos.

¶ εἰς ἀπολύτρωσιν, *in liberationem*) Constr. cum *obsignati estis*. c. IV. 30. Hæc futura *liberatio* sive *redemtio*, addito τῆς περιποιήσεως *conservationis*, distinguitur a *redemtione* facta per sanguinem Christi. Sic περιποίησις σωτηρίας & ψυχῆς. 1 Thess. V. 9. Hebr. X. 39. περιποίησις dicitur de eo, quod, cum cetera pereant, superat. LXX, 2 Par. XIV. 12. Malach. III. 17.

15 ἀκούσας, *audiens*) procul. Hoc referri potest non solum ad ignotos facie, Col. I. 4. sed etiam ad familiarissimos, Philem. v. 5. pro statu eorum præsenti.

¶ πίστιν) *fidem* erga Deum *in Domino Iesu*.

¶ καὶ, *&*) Quisquis *fidem* & *amorem* habet, particeps est totius *benedictionis*. v. 3 seqq. Accedit *spes*, v. 18.

¶ πάντας, *omnes*) Character Christianismi. Sæpe Paulus *omnes* complectitur. c. III. 8. 9. 18. IV. 6. 13. 18. 24.

16 οὐ παύομαι, *non desino*) Paulus omnium ecclesiarum mentionem fecit in precibus. Col. I. 9.

17 ἵνα, *ut*) Argumentum precum pro veris Christianis.

¶ ὁ πατὴρ τ̃ δόξης) *Pater gloriæ*, infinitæ illius, quæ refulget in facie Christi; imo gloriæ, quæ est ipse Filius Dei. unde etiam nobis hereditas gloriosa obtinget. v. 18.

¶ πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως, *Spiritum sapientiæ & revelationis*) Idem Spiritus, qui est promissionis, in progressu fidelium est etiam sapientiæ & revelationis. *Sapientia* in nobis operatur sapientiam; *revelatio*, cognitionem.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *det*.

¶ αὐτοῦ, *ipsius*) Dei.

18 πεφωτισμένους, *illuminatos*) Accusativus absolutus, uti Act. XXVI. 3. i. e. quum oculi cordis vestri fuerint illuminati.

¶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τ̃ καρδίας, *oculos cordis*) Conf. c. IV. 18. Matth. XIII. 15. *Cor* est, quo tantas res percipimus. c. III. 17. Sic *aures cordis* dicit Theophil. l. I ad Autol. c. III. Adde Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 429 s. & plane ὀφθαλμοὺς τ̃ καρδίας, *oculos cordis*, Smyrn. ep. de Polycarpo § 2.

¶ τ̃ κλήσεως αὐτοῦ, *vocationis Ipsius*) vocationis, qua vos vocavit. Sequitur, *sanctis*: ut sæpe apostolus *vocatos* simul & *sanctos* appellat.

19 τοὺς πιστεύοντας, *credentes*) Fides igitur vivum quiddam & efficax.

¶ τ̃ ἐνέργειαν, *operationem*) Hæc actus est.

¶ τοῦ κράτους, *roboris*) Hoc in actu est. Iob XXI. 23, בעצם תמו LXX, ἐν κράτει ἰσχύος αὐτοῦ.

¶ τ̃ ἰσχύος, *virtutis*) Hæc ipsa virtus divina est.

20 ἣν, *quam*) scil. ἐνέργειαν, *operationem*. ἐνεργεῖν ἐνέργειαν dicitur, ut ἀγαπᾶν ἀγάπην. c. II. 4.

¶ ἐγείρας - καὶ ἐκάθισεν, *excitans - & collocavit*) Sæpe a participio sermo flectitur ad indicativum. c. II. 17. Col. I. 6. Ap. III. 7.

21 ὑπεράνω) Compositum. Christus non modo præcedit, sed imperat super omnia.

¶ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως) 1 Cor. XV. 24 not.

¶ καὶ κυριότητος) Col. I. 16.

¶ καὶ

¶ καὶ παντὸς ὀνόματος, *& omne nomen*) Scimus, Imperatorem anteire omnes, etiamsi non possimus enumerare omnes ministros aulæ ejus: ita scimus, Christum esse collocatum super omnes, quamvis non omnes *nominare* possumus.

¶ ἐν τῷ μέλλοντι) Αἰών, *seculum*, denotat hîc non tempus, sed systema rerum & operum suo tempore revelatum & permanens. *futurum* dicitur, non quo adhuc non sit, sed quia nondum cernitur. *Imperia, potestates &c.* sunt *in futuro*, sed tamen *nominantur* etiam *in seculo hoc:* at ea quoque, quæ in præsenti ne nominantur quidem, sed in futuro demum nobis nomine & re patefient, Christo subjecta sunt.

22 πάντα ὑπέταξεν, *omnia subjecit*) 1 Cor. XV. 27.

¶ ἔδωκε) *dedit.* neque tamen Christus non antea erat caput ecclesiæ. c. V. 25. Ioh. III. 29.

¶ ὑπὲρ πάντα, *super omnia*) Ecclesia, *super omnia*, super *imperia &c.* quorum caput Christus est, Col. II. 10. potest dicere: Christus est caput meum: ego sum corpus ejus. τῷ *super* contradistinguitur Dativus commodi, *ecclesiæ.*

23 τὸ πλήρωμα τοῦ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου, *plenitudinem omnia in omnibus implentis*) Hoc neque de ecclesia prædicatur, ut plerique censent; neque, ut aliis visum, cum *dedit* construitur: sed absolute ponitur accusativo casu, uti τὸ μαρτύριον *testimonium*, 1 Tim. II. 5. Est enim epiphonema eorum, quæ a v. 20 dicuntur, innuitque apostolus, in Christo esse *plenitudinem* Patris omnia implentis in omnibus. Vide de plenitudine Dei, Christi & Spiritûs. c. III. 19. IV. 13. V. 18. item c. IV. 10. Ioh. I. 14. de plenitudine temporum, c. I. 10.

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) Neutrum, masculini potestatem includens.

¶ πληρουμένου) i. e. πληροῦντος. Sed major vis Mediæ vocis, in denotanda relatione Ejus, qui implet, & eorum, qui implentur.

CAP. II.

1 Καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Hoc arctissime nectitur cum *operatus est*, c. I. 20. *vos* constr. cum *una vivificavit.* v. 5.

¶ ὑμᾶς ὄντας, *vos, cum eratis* &c.) *cum eratis vos*, v. 5. Vtrinque prior vocula emphasin habet, uti Phil. II. 7 not.

¶ νεκρούς, *mortuos*) Quid miserius?

¶ τοῖς παραπτώμασι) Huc refer neutrum, (quamquam fœmininum, ταῖς ἁμαρτίαις, intervenit,) οἷς, *quibus*, v. 3. coll. οἷα, οἵους, 2 Tim. III. 11, ubi item duplex genus.

¶ ταῖς ἁμαρτίαις, *peccatis*) Huc ref. αἷς, *quibus*, v. 2. Αἱ ἁμαρτίαι, *peccata*, præcipue dicuntur de gentibus Deum ignorantibus; τὰ παραπτώματα, *delicta*, de Iudæis legem habentibus, a luce deficientibus. v. 5. Et hi parebant *carni;* illi, *principi potestatis aëreæ.* v. seqq.

2 κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ κόσμου τούτου) Αἰὼν & κόσμος differunt. 1 Cor. II. 6. 12. III. 18 s. Ille hunc regit & quasi informat. κόσμος est quiddam exterius; αἰών, subtilius. *Tempus* dicitur non solum physice, sed etiam moraliter, connotata qualitate hominum in eo viventium: & sic αἰὼν dicit longam temporum seriem, ubi ætas mala malam ætatem excipit. conf. Act. XIV. 16. 1 Petr. I. 18.

¶ κατὰ τὸν ἄρχοντα, *secundum principem*) Sic res fit expressior. *Seculum* sentiunt omnes; hunc *principem* subesse, non intelligunt. c. VI. 11 s. conf. Ioh. XII. 31.

¶ τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, *potestatis aëris*) Hæc potestas est late diffusa & penetrans.

Conf. Iob I. 15 seqq. Sed tamen infra orbem fidelium. v. 6. Vid. Buxt. Dict. rabb. col. 1495.

¶ τοῦ πνεύματος, *spiritus*) Non hic ipse princeps dicitur *spiritus*, sed *spiritus* est h. l. principium illud internum, ex quo fluunt actiones infidelium, oppositum spiritui fidelium filiorum Dei. conf. Luc. IV. 33.

¶ νῦν, *nunc*) *hodienum*: vel potius, *nunc maxime*. nam non *adhuc*, sed *nunc* dicit. qui evangelium per *incredulitatem* spernunt, manent mancipia spiritus illius, & amplius capiuntur. Expressa Satanæ mentio inprimis fit in describendo statu gentium. Act. XXVI. 18.

¶ ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας, *in filiis incredulitatis*) Ipsa *incredulitas* adversus evangelium ostendit, quam potens sit ille *spiritus*. Affine, *filii iræ*. v. 3. Super *infideles*, ira manet. Ioh. III. 36.

3 καὶ ἡμεῖς) *nos quoque*, Iudæi. Extremo veteris testamenti tempore etiam apud Iudæos valde invaluerat peccatum, quo magis superabundaret gratia. Rom. V. 6. 20. Tit. III. 3. Luc. I. 17. 79. Matth. IV. 16.

¶ ἀνεστράφημεν, *conversati sumus*) Hoc quiddam speciosius, quam *ambulare*. v. 2.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) sine Spiritu Dei.

¶ τῆς σαρκὸς καὶ τῶν διανοιῶν, *carnis & cogitationum*) *Cogitationes* callidius peccandi studium inferunt: *caro*, cæco ruit impetu.

¶ φύσει, *natura*) *Natura* denotat statum hominis, citra gratiam Dei in Christo. *Naturæ* nostræ hoc debemus, ut simus *filii iræ*.

¶ ὀργῆς, *iræ*) quum putaremus nos esse liberos Dei. Antitheton, v. 4.

¶ οἱ λοιποὶ) 1 Thess. IV. 13. *ceteri*, qui non credunt, aut certe nondum.

4 πλούσιος, *dives*) super omnes. Rom. X. 12.

¶ ἐλέει· ἀγάπην· *misericordia: amorem*) *Misericordia* removet miseriam: *amor* confert salutem.

5 καὶ, &) Hoc copulatur cum *vos quum eratis*. v. 1.

¶ ἡμᾶς, *nos*) utrosque, Judæos & gentes.

¶ συνεζωοποίησε τῷ χριστῷ· χάριτί ἐστε σεσωσμένοι· *una vivificavit cum Christo: gratia estis servati*) Vivificatio resuscitationem antecedit; & c. I. 20 vitam resuscitatio præsupponit. Vivificati sumus tum, quum Christus vivificatus est. conf. 2 Cor. V. 15, de morte Christi: & sic de ceteris gradibus. Quum autem *fides* suscipitur, ea omnia a Deo applicantur homini, & ab homine rata habentur. Hunc ipsum salutis ordinem enumerans apostolus, *gratiam* esse docet proram & puppim, versu hoc & 8. & propter parem Iudæorum & gentium rationem promiscue interdum in prima & secunda persona loquitur.

¶ τῷ χριστῷ, *Christo*) Hinc fons est. v. 6-10.

6 συνεκάθισεν, *simul sedere fecit*) Fideles resuscitati sunt spiritualiter, resuscitabuntur corpore: & huic utrique resurrectioni respondet sessio in cœlestibus. Non sane sunt in cœlo præsentia corporali, sed jure & virtute spirituali, & singuli habent in cœlo sedem nominatim sibi assignatam, suo tempore possidendam. In Deo tantisper occultantur. Col. III. 3.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in cœlestibus*) Non dicit, *in dextra*: Christo sua manet excellentia.

¶ χριστῷ ἰησοῦ, *Christo Iesu*) In hac potissimum oratione grandi Paulus *Christum Iesum* appellat; sæpius alias *Iesum Christum*.

7 ἐν τοῖς αἰῶσι τοῖς ἐπερχομένοις, *in seculis*

lis supervenientibus) Plurale, contra unum *seculum malum*, v.2. cui *secula beata* superveniunt potenter. Congruit hæc locutio menti Pauli, de die novissimo non proxime instante.

¶ ὑπερβάλλοντα, *excellentem*) Rom. V. 20.

8 τῇ - χάριτι) τῇ habet vim relativam ad v. 5, χάριτι.

¶ γὰρ, *enim*) Non *igitur* ait, sed *enim*, quia ab effectu ad *causam* concludit.

¶ διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) ortam ex resuscitatione Christi. c.I. 19. Antitheton, *non ex operibus*: quale etiam inter *gratiam* & *gloriationem*.

¶ καὶ τοῦτο) *& hoc*, nempe *credere*, sive *fides*, non est ex vobis. Antitheton: *Dei solius hoc donum est*.

10 αὐτοῦ, *ipsius*) *Dei*.

¶ γὰρ, *enim*) Probat, salutem esse per fidem, non ex operibus; ac fidem ipsam totam esse ex dono Dei.

¶ ποίημα, *factura*) Rarum hoc sensu verbum, cujus vim auget κτισθέντες, *creati*, v. 15. facti ex nihilo spirituali. Alias dicimur *regenerari*. Nihilum, nil operatur. Fideles, non solum עם נולד Ps. XXII. 32. sed etiam עם נברא Ps. CII. 19.

¶ ἐπὶ) bonorum operum *ergo*; ut postea demum illis incumberemus. Ex ea ratione Paulus opera legis nunquam *bona* appellat.

¶ οἷς) οἷς - ἐν αὐτοῖς, אשר בהם pro, ἐν οἷς, *in quibus*.

¶ προητοίμασεν) Neutraliter, magna vi: LXX, 2 Chron. I. 4, ὅτι ἡτοίμασεν αὐτῇ δαυίδ. *Deus ita comparavit*. Sic, ὥστε ἑτοιμάσαι αὐτῷ. Luc. IX. 52. τὸ προ totam rem Deo tribuit.

¶ περιπατήσωμεν, *ambularemus*) non, *salvaremur*, aut, *viveremus*.

11 μνημονεύετε, *recordamini*) Talis recordatio gratum animum acuit, & fidem roborat. v. 19.

¶ τὰ ἔθνη) הגוים gentes.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Hoc considerate Paulus jungit cum *gentes*. nam Iudæi gentes simpliciter dicebant *præputium*, non *præputium in carne*.

¶ οἱ λεγόμενοι ἀκροβυστία, *dicti præputium*) magna cum vestra ignominia. *dicti* & *dicta* indicat, hæc vocabula jam esse antiquata, sublato discrimine.

¶ λεγομένης, *dicta*) Hoc constr. cum *circumcisione* seorsum ab epitheto, *in carne, manu facta*. Et *circumcisio* dicitur in concreto, pro populo circumciso: *dicta, in carne manu facta*, in abstracto.

12 ὅτι, *quod*) Hinc pendet *eratis* & *facti estis*. repetitur autem particula ex v. 11.

¶ χωρὶς, *sine*) Antitheton, *in Christo*. v. 13. Itaque cum *eratis* construitur *abalienati*. Sunt autem tria capita miseriæ: *sine* -, *& hospites* -, *& athei*: eratis sine Christo, sine Spiritu sancto, sine Deo. conf. v. 18. & v. seqq. c. III. 6. IV. 4 s. nott.

¶ χωρὶς χριστοῦ, *sine Christo*) Id probat commate sequenti, *abalienati*. neque dicit, *alieni*. conf. not. ad c. IV. 18.

¶ τῆς πολιτείας τοῦ ἰσραὴλ, *politia Israël*) Tota respublica Israëlis spectabat *Christum*.

¶ καὶ ξένοι, *& hospites*) expertes.

¶ τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, *testamentorum promissionis*) Deus promiserat maxime Spiritum sanctum: c. I. 13. Gal. III. 14 not. eique promissioni inservierant *testamenta*. Rom. IX. 4. Hoc comma probatur commate sequenti, *spem non habentes*: nam si promissionem habuissent, spem habuissent illi respondentem. at spem non habuerant. ergo ne promissionem quidem.

¶ ἄθεοι, *athei*) Non statuerant, nullos

 esse

esse deos; nam vel Dianam & Iovem habebant: Act. XIX. 35. sed verum Deum ignorabant; tantum aberat, ut haberent. 1 Thess. IV. 5. Prius ait, *fuistis extra Christum:* postea infert, *eratis sine Deo.*

¶ ἐν τῷ κόσμῳ, *in mundo*) Paulus hoc quoque, quod fuerint *sine Deo*, probat; & probat ex eo, quia errarint in mundo, amplo (2 Cor. I. 12.) & vano, (Luc. XII. 30. Ioh. I. 10 fin.) servientes creaturis, fruentes caducis, *longe* remoti.

13 μακρὰν) *procul*, a populo Dei & a Deo. v. 17 not.

¶ αἵματι, *sanguine*) c. I. 7.

14 αὐτὸς) *Ipse*. Emphasis.

¶ ἡ εἰρήνη) *pax*, non modo *pacificator*. nam *sui* impensa pacem peperit, & ipse vinculum est *utrorumque*.

¶ ὁ) Appositio: *Pax; is qui fecit* &c. Insigne dictum, v. 14-18, ipso verborum tenore & quasi rhythmo canticum imitatur. Describitur α conjunctio gentium cum Israële, v. 14. 15. & inde β gentium & Israëlis, tanquam unius jam hominis, conjunctio cum Deo. v. 15 med. - v. 18. Vtraque descriptio subdividitur in duas partes, ita ut prior priori, de *inimicitia sublata;* altera alteri, de *decretis evangelicis*, respondeat.

¶ τὰ ἀμφότερα, *ambo*) Neutrum pro masculino, v. 18. commode, quia sequitur ἓν, *unum*.

¶ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ, *parietem intergerinum sepis*) *Paries* dicitur, quia intervallum fuit valde munitum; *sepes*, quia suo tempore facile soluta. paries disjungit domos; *sepes*, regiones. conf. v. 19. Innuitur ergo discrimen circumcisionis & præputii. Ipsa congruebat structura templi hierosolymitani.

¶ λύσας, *qui solvit*) *Qui solvit - qui sustulit*, & non iterato, arcte cohærent. Hoc incisum, *& - solvit*, declaratur versu 15, hemistichio priore: *Inimicitiam sustulit in carne sua;* coll. v. 16 fin. *Legem jussuum*, ad Israëlitas proprie accommodatam, *sustulit in decretis* gratiæ universalibus. coll. v. 17 init.

15 τὴν ἔχθραν, *inimicitiam*) Iudæi gentes abominabantur: gentes pro ludibrio habebant Iudæos, ob circumcisionem, sabbatum &c.

¶ ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ, *in carne sua*) Sic, *in uno corpore*. v. 16.

¶ τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν) *legem jussuum*, ceremonialium.

¶ ἐν δόγμασι, *in decretis*, *in placitis*) per quæ proponebatur misericordia in omnes. Col. II. 14 not.

¶ καταργήσας, *tollens*) Cum hoc participio, ut modo innuimus, utrumque ἐν, *in*, construitur.

¶ τοὺς δύο, *duos*) Eleganter omittit *homines:* antea enim vix humanum nomen tuiti erant. *Duo*, qui erant Iudæus & Græcus.

¶ καινὸν, *novum*) sublata antiquitate literæ.

¶ ποιῶν, *faciens*) A verbo *crearet* pendet participium *faciens*: & a *reconciliaret* pendet *occidens*. utrumque habet vim declarandi, fluentem ex iis, quæ proxime præcedunt.

¶ εἰρήνην, *pacem*) Hæc pacificatio antecedit promulgationem. v. 17.

16 ἐν ἑνὶ σώματι, *in uno corpore*) cruci affixo. Huc ref. *in uno spiritu*. v. 18. Conf. c. IV. 4.

¶ ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν, *occidens inimicitiam*) Inimicitiam, adversus Deum ipsum, *occidit*, *morte* sua.

¶ ἐν αὐτῷ) *in eo*, scil. in corpore suo. Conf. antecedentia.

17 ἐλθὼν, *veniens*) a morte, profectione ad inferos, resurrectione, victor lætus ipse

ipse *ultro* nunciavit. Insigne verbum. 2 Tim. I. 10. Ioh. XIV. 18.

¶ εὐηγγελίσατο, *evangelizavit*) Verbum pro participio. coll. ποιήσας. v. 14. *Pacem* nunciavit ore suo apostolis, Luc. XXIV. 36. Ioh. XX. 19. 21. 26. & per hos ceteris.

¶ εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν κτλ.) Act. II. 39 not.

¶ καὶ τοῖς) Elegantiæ est, quod semel h. l. dicit εἰρήνην, *pacem*. Indivisa est pax utrorumque.

18 ὅτι) *quia*.

¶ πρὸς τὸν πατέρα) *ad Patrem*, ut ad Patrem. Hoc versu fit mentio Christi, Spiritus, Patris, eodem ordine, quo Christus, Spiritus promissionis, & Deus spectatur versu 12. Aliter, Apoc. I. 4. 5.

19 οὐκέτι) *non jam*. Antitheton ad pristina.

¶ ξένοι, *hospites*) Oppositum *cives*. metaphora a civitate.

¶ πάροικοι, *inquilini*) Oppositum *domestici*. metaphora a domo.

¶ τῶν ἁγίων, *sanctorum*) Israëlis. v. 12. conf. c. III. 18.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Iterum innuitur S. Trinitas, v. 19. 20. 22.

20 ἐποικοδομηθέντες, *superædificati*) Frequens Paulo ad Ephesios, c. III. 19. (coll. Act. XX. 32.) & ad Timotheum, Ephesi episcopum, metaphora a re architectonica. 1 Tim. III. 15. 2 Tim. II. 19 s.

¶ ἐπὶ τῷ θεμελίῳ, *super fundamento*) Vt fundamentum sustinet totam structuram; sic testimonium apostolorum & prophetarum substructum est fidei credentium omnium. per illos jactum est fundamentum: Christus Iesus, *caput anguli* h. l. Idem, fundamentum ipsum dicitur 1 Cor. III. 11.

¶ καὶ προφητῶν, & *prophetarum*) prophetarum N. T. qui ab apostolis sunt proximi. c. IV. 11. III. 5.

¶ ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ, lapide *angulari ejus*) Paulus locum Esajæ c. XXVIII. 16. tanquam notissimum breviter innuit. coll. 1 Petr. II. 6 not. Christus Iesus est *lapis summus angularis fundamenti*. Participium, ὄντος, initio commatis hujus, valde demonstrat in præsenti tempore. Pronomen αὐτοῦ refertur ad θεμελίῳ· nam si construeretur cum χριστοῦ, diceretur αὐτοῦ ΤΟΥ χριστοῦ ἰησοῦ, uti dicitur αὐτὸς ὁ ἰωάννης κτλ. cum articulo, Matth. III. 4. Marc. VI. 17. Luc. III. 23. XXIV. 15. 36. Ioh. II. 4. IV. 44. 2 Cor. XI. 14.

21 ἐν ᾧ, *in quo*) in Christo. Hoc per anaphoram iteratur versu seq.

¶ συναρμολογουμένη αὔξει, *coagmentata crescit*) Verba de mole viva. c. III. 18 not. & 1 Petr. II. 5. Sic, συναρμολογούμενον, *coagmentatum*. c. IV. 16. Sic combinatur *germen* & *domus*, Zach. VI. 12.

¶ ναὸν, *templum*) Est domus, eaque sancta: cui cedere debet Dianæ Ephesiæ fanum.

¶ ἅγιον, *sanctum*) i. e. *Dei*. v. 22.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) in Christo. Huc resp. *in Spiritu*. ibid. Sic quoque c. III. 17. 16.

CAP. III.

1 Τούτου χάριν) *hujus* rei *gratia*. Hoc reassumitur versu 14.

¶ ὁ δέσμιος) legatus, isque *vinctus*.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) Pauli studio erga gentes incensi sunt persecutores, ut vincirent illum; & vincula ipsa profuere gentibus. v. 13. 2 Tim. II. 10.

¶ τῶν ἐθνῶν, *gentibus*) Hoc declaratur v. seqq.

2 εἴγε ἠκούσατε, *siquidem audivistis*) Quæ de Paulo *audierant*, (conf. not. ad c. I. 1.)

ea testimonio erant, illum v. 1 vera de se dicere.

3 κατὰ ἀποκάλυψιν, *secundum revelationem*) Gal. I. 12. Act. IX. 3 s.

¶ ἐγνώρισέ μοι, *notum fecit mihi*) Deus, ex gratia.

¶ τὸ μυστήριον, *mysterium*) *Christi.* v. seqq.

¶ προέγραψα ἐν ὀλίγῳ) *superius scripsi, paucis verbis.* Respicit c. I. 9. 10. & illinc verba huc repetit ipsa.

4 πρὸς ὃ, *ex quo*) Hoc non refertur præcise ad *paucis*, sed ad totum noëma: & πρὸς notat analogiam, *ex*: ut in illo, *Ex ungue leonem. Ex eo, quod superius scripsi, potestis &c.*

¶ δύνασθε, *potestis*) Modeste & liberaliter positum verbum.

¶ ἀναγινώσκοντες, *cognoscentes*) Est hic liber valde sublimis, & tamen omnium lectioni commissus.

¶ νοῆσαι τὴν σύνεσίν μου, *animadvertere intelligentiam meam*) adeoque per me proficere. In hac epistola apertius & sublimius scripsit Paulus, quam antehac in ulla.

5 ὃ, *quod*) Ref. ad v. 2. ut verbum γνωρίζω, *notum facio*, iteratum indicat.

¶ ἑτέραις γενεαῖς, *ceteris generationibus*) Casus sextus temporis, uti Act. XIII. 36.

¶ οὐκ ἐγνωρίσθη, *non notificatum est*) Non dicit, οὐκ ἀπεκαλύφθη, *non revelatum est.* Notificatio per revelationem (v. 2) est fons notificationis per præconium.

¶ τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, *filiis hominum*) Latissima appellatio, causam exprimens ignorantiæ, ortum naturalem, cui opponitur *Spiritus.* conf. Matth. XVI. 17. De statu veteri loquitur idiotismo linguæ Hebraicæ. Porro antitheton *apostolorum & prophetarum* N. T. ad filios hominum infert, hac appellatione denotari præcipue *prophetas* antiquos, v. gr. Ezechielem, qui sæpe dicitur בן אדם & civitatem domumque Dei copiose descripsit, ut h. l. Paulus.

¶ ἐν πνεύματι, *in Spiritu*) cujus donum Novo Testamento reservatum, ad Christum glorificandum.

6 εἶναι) *quod sint*; &, *ut sint.*

¶ συγκληρονόμα, *coheredes*) in hereditate *Dei.*

¶ σύσσωμα, *ejusdem corporis*) Sub capite *Christo.*

¶ συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας, *consortes promissionis*) in communione *Spiritus sancti.* Eadem μετοχὴ, *participatio*, laudatur Hebr. VI. 4. eadem *promissio*, c. I. 13. Conf. de Trinitate, c. IV. 4. 5. 6. 18. 21. 30. V. 1. 2. 18. 2 Cor. XIII. 13.

¶ ἐν τῷ χριστῷ, *in Christo*) Constr. cum *sint.*

7 οὗ, *cujus*) *evangelii.*

¶ κατὰ τὴν ἐνέργειαν, *secundum operationem*) v. 20. c. I. 19.

8 τῷ ἐλαχιστοτέρῳ, *minimo*) Notio nominis *Paulus* cumulata per comparativum superlativo superiorem: quo se sanctis vix accenset. elegantissima modestia.

¶ τῶν ἁγίων, *sanctorum*) *Sancti* hîc opponuntur gentibus. conf. not. ad Act. XX. 32.

¶ ἀνεξιχνίαστον, *impervestigabiles*) v. 18. 19. Simile epitheton, *multivaria.* v. 10.

¶ πλοῦτον, *divitias*) Hîc laudantur *divitiæ* cœlestes; mox, *sapientia.* v. 10.

9 φωτίσαι) *docere.* Conf. Col. I. 28. Nam הורה LXX φωτίζω. 2 Reg. XII. 3. & aliis locis.

¶ τίς ἡ οἰκονομία, *quæ œconomia*) Col. I. 25 s.

¶ ἐν τῷ θεῷ, *in Deo*) Antitheton ad creaturas, etiam excellentissimas. v. 10.

¶ τῷ τὰ πάντα κτίσαντι, *qui omnia creavit*) Rerum omnium creatio fundamentum est omnis reliquæ œconomiæ, pro potestate Dei universali liberrime dispensatæ.

satæ. Illud, *omnia*, continet τὰς ἀρχὰς κτλ. *imperia &c.*

10 νῦν) *nunc* primum. conf. v. 5.

¶ ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις, *imperiis & potestatibus*) bonis, vel etiam malis; sed alio alioque modo.

¶ διὰ, *per*) ex iis, quæ obtingunt ecclesiæ. hæc enim operum divinorum theatrum est. conf. 1 Cor. IV. 9.

¶ πολυποίκιλος) Syr. *plena varietatum.*

¶ σοφία, *sapientia*) Circa hoc objectum inprimis versantur angeli.

11 πρόθεσιν τῶν αἰώνων) *propositum seculorum*, de seculis, ante secula. 2 Tim. I. 9.

¶ ἣν, *quod*) Ref. ad πρόθεσιν *propositum.*

¶ ἡμῶν, *nostro*) fidelium, qui sunt *ecclesia.*

12 τὴν παρρησίαν, *libertatem*) oris.

¶ τὴν προσαγωγὴν ἐν πεποιθήσει, *admissionem in fiducia*) in re & corde.

13 αἰτοῦμαι) *rogo*, Deum. conf. v. 20. 12. Sic, *rogantes*, absolute, Col. I. 9.

¶ μὴ ἐκκακεῖν, *non segnescere*) ne vitium capiam, sed ut strenue loquar & multos alliciam. Infinitivus ejusdem personæ, ac verbum finitum *rogo.*

¶ θλίψεσί μου ὑπὲρ ὑμῶν, *afflictionibus meis pro vobis*) v. 1.

¶ δόξα; *gloria* spiritualis; quatenus fides vestra adjuvatur.

14 κάμπτω τὰ γόνατά μου, *flecto genua mea*) Si præsens adfuisset Paulus, genua flexisset, exardescente pectore. Act. XX. 36.

¶ πατέρα) Conjugatum, πατριά.

15 ἐξ οὗ) *ex quo*, scil. Patre I. C. Fundamentum omnis filiationis est in Iesu Christo.

¶ πᾶσα) *omnis*, angelorum, Iudæorum, hominum ceterorum.

¶ πατριὰ) *familia*, ex ipso, ut patre, pendens. conf. πατριὰ, Luc. II. 4. Act. III. 25.

¶ ὀνομάζεται, *nominatur* passivum, vel medium. *nominantur* filii Dei, a Deo ipso, & hoc nomine gaudent. Es. XLIV. 5. conf. *vocabo*, Rom. IX. 25 s.

16 δυνάμει, *potentia*) Hoc congruit cum mentione *Spiritus.*

¶ εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον, *in internum hominem*) *Homo internus* est homo ipse cum omnibus facultatibus, secundum interna spectatus. c. IV. 22. 1 Petr. III. 4. Spiritui Dei est homo internus, quod Christo corda sanctorum. v. 17. Scriptura maxime spectat res internas. Observandus χιασμός. prima sententia, *det vobis:* secunda, *habitare:* tertia, *in amore - ut evaleatis:* quarta, *ut impleamini.* secundam tertia respicit, primam quarta.

17 κατοικῆσαι) *ut habitet* in perpetuum Christus. Asyndeton. Vbi Spiritus Dei, ibi etiam Christus.

18 ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) Christi. v. 19 not.

¶ ἐρριζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι, *radicati & fundati*) *Radix*, arboris; *fundamentum*, ædis. Præcedit Syllepsis, sic resolvenda: ut habeatis Christum inhabitantem, *radicati.* conf. Col. II. 2 not. Nisi potius Nominativus cohæret cum *evaleatis*, ardore Pauli in ea quæ sequuntur intento. sic medio sermone ponitur *si & quomodo*, 1 Cor. XI. 14 s. XIV. 7. 16. ipsumque ἵνα *ut*, 1 Cor. XIV. 12. 2 Cor. II. 4. Faciunt autem contentionem valde emphaticam, quæ has particulas præcedunt.

¶ ἐξισχύσητε) *evaleatis.* plus ultra.

¶ καταλαβέσθαι) *assequi*, comprehendere.

¶ τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος καὶ ὕψος, *quæ latitudo & longitudo & profunditas & altitudo*) Hæ dimensiones templi spiritualis pertinent ad *plenitudinem Dei*, v. 19. cui ecclesia, pro sua capacitate, respondere debet. conf. c. IV. 10. 13, de Christo. Significatur enim *latitudo* amo-

 ris

ris Christi, eaque respectu omnium hominum, populorumque; & *longitudo*, per omnia secula: v. 21. tum, *profunditas*, nulli creaturæ percontanda; & *altitudo*, c. IV. 8. quæ a nullo hoste attingitur. Conf. Psalm. CXVII. Ad hanc nil est latum, longum, profundum, altum, in omni creatura.

19 γνῶναί τε τ͂ ὑπερβάλλουσαν τ͂ γνώσεως κτλ. *& cognoscere superiorem cognitione &c.*) Hoc quoque pendet ab *evaleatis*. Suavissima hæc quasi correctio est: dixerat, *cognoscere*; statim negat *cognitionem* idoneam haberi posse. hoc duntaxat novimus, amorem esse uberiorem notitia nostra. Amor Christi erga nos semper excedit cognitionem nostram; & sic versu 20 potentia Dei cogitationem nostram.

¶ ἵνα, *ut*) Anaphora, coll. ἵνα *ut*, v. 18. Conjuncta sunt, notitia spiritualis & plenitudo.

¶ εἰς, *in*) Hæc meta est.

20 ὑπὲρ πάντα) πάντα regitur a ποιῆσαι· unde ὑπὲρ ponitur adverbialiter, ut mox ὑπερεκπερισσοῦ, & ὑπὲρ λίαν, 2 Cor. XI. 5.

¶ ὑπερεκπερισσοῦ, *superabundanter*) Constr. cum *facere*.

¶ ὧν) Genitivus regitur a comparativo, qui continetur in περισσοῦ.

¶ ἢ νοοῦμεν, *aut cogitamus*) *Cogitatio* latius patet, quam *preces*. Gradatio.

¶ κατὰ, *secundum*) Paulus allegat experientiam.

21 ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, *in ecclesia*) v. 10.

¶ εἰς πάσας, *in omnes*) v. 11. c. II. 7. coll. iterum Ps. CXVII. In omnes generationes, quas complectitur ὁ αἰὼν, qui terminatur in τοὺς αἰῶνας perpetuos.

¶ τὰς γενεὰς, *generationes*) *Generatio* proprie periodus ætatis humanæ: αἰῶνες periodi œconomiæ divinæ ab una quasi scena ad aliam decurrentes. Hîc amplificandi causa utrumque vocabulum, cum metaphora in γενεὰ, *generatio*, conjungitur.

C A P. IV.

1 Ὁ δέσμιος, *vinctus*) Vincula Pauli subserviebant *vocationi* Ephesiorum, & hos movere debebant, ut Paulum obsequio exhilararent. ἦθος magnum.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Constr. cum *vinctus*.

¶ τ͂ κλήσεως, *vocatione*) v. 4. Hoc derivatur ex c. I. 18. immo ex capp. I. II. III. conf. Col. III. 15.

2 μετὰ, μετὰ, *cum*, *cum*) Huc ref. duo participia subsequentia: ἀνεχόμενοι, σπουδάζοντες, *tolerantes*, *studentes*; quæ casu recto pendent a præcedente imperativo implicito, *ambulate*.

¶ πάσης, *omni*) Constr. etiam cum *mansuetudine*. Col. III. 12 s.

¶ ταπεινοφροσύνης, *humilitate animæ*) ex sensu gratiæ. Rom. XI. 20.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) Huic respondet, *in vinculo pacis*. v. 3. Hoc recurrit v. 15. 16. Et hîc prædicatur *amor*: *fides*, v. 5. *spes*, v. 4.

3 τηρεῖν, *servare*) Etiam ubi nulla fissura est, monitis opus est.

¶ τ͂ ἑνότητα, *unitatem*) penes nos. nam Spiritus in se *unus* manet. v. 4.

¶ ἐν τῷ συνδέσμῳ, *in vinculo*) *Vinculum*, quo *pax* retinetur, est ipse *amor*. Col. III. 14. 15.

4 ἓν σῶμα καὶ ἓν πνεῦμα, *unum corpus & unus Spiritus*) In symbolo apostolico articulum de Spiritu sancto commode excipit articulus de ecclesia.

¶ καὶ ἓν, *& unus*) *Spiritus*, *Dominus*, *Deus*

Deus & Pater: Trinitas. coll. v. ſeqq.

¶ ἐν μιᾷ ἐλπίδι, *in una ſpe*) Spiritus eſt *arrhabo*, atque ideo cum ejus mentione conjungitur *ſpes hereditatis*.

5 μία πίςις, ἓν βάπτισμα, *una fides*, *unus baptiſmus*) in Chriſtum, Dominum. Modo baptiſmus, modo fides præponitur. Marc. XVI. 16. Col. II. 12.

6 πάντων, *omnium*) Hoc ter, & mox, *omnibus*, maſculinum eſt. nam *omnes* ad unitatem rediguntur.

¶ ἐπὶ) *ſuper* omnes cum gratia ſua eminens.

¶ διὰ πάντων) *per omnes* operans *per* Chriſtum.

¶ ἐν πᾶσιν) *in omnibus* habitans *in* Spiritu ſancto.

7 δὲ, *autem*) Antitheton, *unum* & *unus*. in antecedd.

¶ ἐδόθη, *data eſt*) Hoc ducitur ex Pſalmo, v. ſeq.

8 λέγει, *dicit*) David, imo Deus ipſe. Ps. LXVIII. 20, ἀνέβης εἰς ὕψος, ᾐχμαλώτευσας αἰχμαλωσίαν· ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώπῳ.

¶ ὕψος, *altitudinem*) Sic *cœli* vocantur poeſi Hebræa: item Es. XXXII. 15.

¶ ᾐχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν, *captivam duxit captivitatem*) Frequens geminatio, v. gr. 2 Par. XXVIII. 5. Hîc notantur copiæ infernales, 2 Petr. II. 4. oppoſitæ *hominibus*. eas Chriſtus aſcendens captivas duxit. conf. c. VI. 12 fin. & Col. II. 15. Neque enim quilibet aſcenſus, ſed aſcenſus captam captivitatem habens conjunctam, præſupponit & infert deſcenſum in inferiores terræ partes.

¶ ἔδωκε δόματα, *dedit dona*) Huc ref. *dedit*, v. 11. & *data eſt*, & *doni*, v. 7. In Hebræo conciſus eſt ſermo לקחת Chriſtus videlicet *accepit* dona, quæ ſtatim *daret*. Conf. לקח Gen. XV. 9. 2 Reg. II. 20, ubi actio ſubita denotatur ſermone conciſo. ſic, λαβέτωσάν σοι, Ex. XXVII. 20. Lev. XXIV. 1.

¶ τοῖς ἀνθρώποις, *hominibus*) Dativus commodi pro באדם Proſunt dona non iis tantum, qui accipiunt, ſed omnibus.

9 τὸ δὲ ἀνέβη, *hoc vero, aſcendit*) Probat Paulus, pſalmi ſermonem referri ad Chriſtum: & ex deſcenſu infertur aſcenſus. Ioh. III. 13. Commorationem Filii Dei in terra omnes ſpectarunt: aſcenſionem, quam non viderunt, inde credere debuerunt. Similis argumentatio, Act. II. 29 ſ. XIII. 36 ſ. maximeque Hebr. II. 8 ſ. In Ieſum conveniunt prædicata Meſſiæ humilia: ergo ad illum etiam glorioſa referri prædicata debent.

¶ κατέβη πρῶτον, *deſcendit prius*) Præſupponit Paulus Deitatem Chriſti. nam qui ex terra ſunt, ii, quamvis antea non deſcenderunt, aſcenſum nanciſcuntur.

¶ εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς) non modo in terram ipſam, ſed *in imas terræ partes*. *Imis terræ partibus* ſive omnibus terris opponuntur ſumma cœlorum ſive *omnes cœli*. Poſſeſſionem omnium, primo terræ, deinde cœli, per ſe capeſſivit Chriſtus.

¶ τῆς γῆς, *terræ*) in qua ſunt *homines*.

10 αὐτὸς) *ille*, non alius.

¶ ὑπεράνω πάντων τῶν οὐρανῶν, *ſupra omnes cœlos*) Plane ſublimis locutio. Chriſtus aſcendit non modo in cœlum, Marc. XVI. 19. ſed per cœlos. Ebr. IV. 14 not. *ſupra* omnes cœlos; *cœlos cœlorum*. Deut. X. 14.

¶ πληρώσῃ, *impleret*) præſentia & operatione ſua, *ſe ipſo*.

¶ τὰ πάντα) *omnia*, ima & ſumma. Conf. Ier. XXIII. 24, ubi etiam LXX verbo πληροῦν utuntur.

11 *αὐτὸς*) *ipse*, ſumma poteſtate. id repetitur ex v. 10. Miniſtri non dedere ſe ipſos.

¶ *ἀποςόλυς· προφήτας· εὐαγγελιςὰς κ.λ.* *apoſtolos: prophetas: evangeliſtas &c.*) Cum ſummis gradibus conjuncti poterant eſſe inferiores, v. gr. Iohannes apoſtolus idem etiam prophetam egit in apocalypſi, & evangeliſtam in evangelio: ſed non contra. Propheta antecedit evangeliſtam. nam propheta de futuris, evangeliſta de præteritis infallibiliter teſtatur: propheta totum habet a Spiritu; evangeliſta rem viſu & auditu perceptam memoriæ prodit, chariſmate tamen majori ad munus maximi momenti inſtructus, quam paſtores & doctores. Non adduntur hîc *thaumaturgi*; nam horum actiones jam aliquanto minus pertinent *πρὸς τ̃ καταρτισμὸν κτλ.* *ad aptationem &c.* Et fortaſſe jam ante extrema apoſtolorum tempora rarius fuit donum miraculorum. conf. Hebr. II. 4.

¶ *ποιμένας καὶ διδασκάλυς*, *paſtores & doctores*) *Paſtoris* appellatio alias ubique ſoli Domino datur. Paſtores & doctores hîc junguntur: nam *paſcunt docendo* maxime, tum admonendo, corripiendo &c.

12 *πρὸς*, *εἰς*, *εἰς*, *ad*, *in*, *in*) Huc ref. *in, in, in.* v. ſeq. quanquam *ad* & *in* nonnihil differunt. Rom. XV. 2. Hoc verſu denotatur functio miniſtrorum; verſu ſequenti, meta ſanctorum; verſu 14, 15, 16, via incrementi: & quodlibet horum habet tres partes, eodem ordine expreſſas.

¶ *καταρτισμὸν*, *aptationem*) Hoc maxime facit ad *unitatem*.

13 *μέχρι*, *dum*) Ne apoſtoli quidem ſe putarunt metam aſſecutos: Phil. III. nedum eccleſia. Semper proficiendum fuerat, non ſtandum, nedum deficiendum. Et nunc eccleſia ideam ſui optimæ non a tergo reſpiciat oportet, ſed ante oculos habeat, ut futuram, etiamnum aſſequendam. Notate hoc, qui antiquitatem non tam ſequimini, quam obtenditis.

¶ *καταντήσωμεν*) *perveniremus.* hoc tempus, tempori præterito ſubjunctum, imperfectum eſt. Hoc jam fieri debebat, quum Paulus hoc ſcripſit. nam *fides* eſt viatorum.

¶ *οἱ πάντες*) *cuncti*, ſancti.

¶ *εἰς*, *εἰς*, *εἰς*, *in*, *in*, *in*) Aſyndeton iteratum. Ætas naturalis excreſcit *ad* ſapientiam, robur & proceritatem: his reſpondet in ætate ſpirituali *fides una*, *animus corroboratus*, & *plenitudo Chriſti.*

¶ *ἑνότητα*, *unitatem*) Hæc *unitas* amice opponitur *varietati* donorum, & *univerſitati* ſanctorum: contrarius autem huic unitati eſt *omnis* ventus, v. 14.

¶ *τῆς πίςεως καὶ τῆς ἐπιγνώσεως*, *fidei & cognitionis*) Hæc duo & conveniunt & differunt. nam *cognitio* perfectius quiddam *fide* ſonat.

¶ *τ̃ υἱῦ τ̃ θεῦ*, *filii Dei*) In Chriſto cognoſcendo ſummum eſt, quod ſit filius Dei.

¶ *εἰς ἄνδρα τέλειον*, *in virum perfectum*) Concretum pro abſtracto: abſtracta ſunt enim *unitas* & *menſura.* de *perfectione*, conf. Phil. III. 15.

¶ *ἡλικίας*, *ſtaturæ*) ut Chriſtus ſit omnia & in omnibus. *ἡλικία ſtatura* ſpiritualis eſt plenitudo Chriſti.

14 *μηκέτι*) *non*, ut antea & *adhuc.*

¶ *νήπιοι*, *infantes*) Opponitur hoc *viro.*

¶ *κλυδωνιζόμενοι*, *fluctuantes*) intrinſecus, ſurſum deorſum, etiam citra ventum.

¶ *περιφερόμενοι παντὶ ἀνέμῳ*, *circumacti quovis vento*) extrinſecus, huc illuc, aliis nos adorientibus.

¶ *κυβείᾳ*) *verſutia.* Metaphora ab aleatore, qui talorum jactum fingit, ut ſemper appareat, quod ipſi placet.

¶ *μεθοδείαν*) Hoc vocabulo uti amant inpri-

inprimis *Methodistæ* Romanenses. Vid. c. VI. 11 not.

¶ τῆς πλάνης, *erroris*) i. e. Satanæ. Metonymia abstracti occultam agendi rationem exprimit, qua hostis utitur.

15 ἀληθεύοντες, *verantes*) Oppositum, *erroris*. De eadem *veritate*, v. 21. 24.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) quo corpus coagmentatur. Hìc est prora, & versu 16 puppis.

¶ αὐξήσωμεν, *crescamus*) Pendet ab *ut* v. 14. Hæc ἄυξησις, *augmentatio*, v. 16. media est inter *infantes* & *virum*.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) Paulus *Iesum* in animo habens primum dicit *eum*, deinde declarat, quem dicat.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) subaudi κατὰ, *secundum*. singuli, & universi, secundum omnia.

¶ ὅς, *qui*) Ref. ad *Christus: caput* per incisum ponitur.

¶ ὁ χριστὸς, *Christus*) Ploce, emphatica.

16 ἐξ, *ex*) Fons augmentationis.

¶ συναρμολογούμενον καὶ συμβιβαζόμενον) *compactum & commissum* corpus; concretum pro abstracto. i. e. compactura & commissura corporis, per rectam conformationem & firmam coagmentationem.

¶ διὰ πάσης ἁφῆς τῆς ἐπιχορηγίας) In palæstra sunt ἁφαὶ, quibus apprehenditur antagonista lædendus: hìc dicuntur ἁφαὶ τῆς ἐπιχορηγίας, *ansæ ad mutuum auxilium*. διὰ, *per*, constr. cum ποιεῖται, *facit*.

¶ κατ' ἐνέργειαν, *secundum efficaciam*) Facultas debet etiam exerceri. conf. κατὰ τὴν ἐνέργειαν, c. I. 19. III. 7. Sed hoc loco abest articulus; quia sermo est de efficacia particulari, singulorum membrorum.

¶ ἑνὸς ἑκάστου, *unius cujusque*) Constr. cum ἐνέργειαν ἐν μέτρῳ.

¶ τοῦ σώματος, *corporis*) Nomen pro pronomine reciproco. ideo ποιεῖται dicitur, non ποιεῖ.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) Constr. cum *ædificationem*.

17 τοῦτο οὖν λέγω, *hoc igitur dico*) Redit eo, unde cœpit v. 1.

¶ μηκέτι ὑμᾶς περιπατεῖν, *ne posthac ambuletis*) Antitheton, v. 1.

¶ ἐν ματαιότητι, *in vanitate*) Radix talis ambulationis, discessio ab agnitione veri Dei. Rom. I. 21. 1 Thess. IV. 5. *in* constr. cum *ambulant*. *Vanitas* exponitur v. 18, *ambulatio*, v. 19.

18 ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ ὄντες, *qui sunt obtenebrati mente*) Habet hic versus quatuor commata. ad primum refer tertium, & ibi ad ὄντες οὖσαν· ad secundum refer quartum. *obtenebrati*, *abalienati*, participia, præsupponunt, gentes ante defectionem suam a fide patrum, immo potius ante lapsum Adami, fuisse participes *lucis* & *vitæ*. conf. *renovari*, v. 23. Nam etiam Tit. I. 16 ὄντες cum participio præcedente nectitur.

¶ τῆς ζωῆς, *vita*) de qua c. II. 5.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Vita spiritualis accenditur in credentibus ex ipsa Dei vita.

¶ πώρωσιν, *obdurationem*) Antitheton: *vita*. *vita* & *sensus* simul sunt, simul desunt. conf. Marc. III. 5 not.

¶ καρδίας, *cordis*) Rom. I. 21.

19 ἀπηλγηκότες) Verbum significantissimum, in quo *dolor* (ἄλγος) per synecdochen dicitur pro omni sensu affectus & intellectus, sive molesto sive jucundo. Etenim dolor urget ad medicinam: dolore amisso, non modo spes, sed etiam studium & cogitatio rerum bonarum amittitur, ut homo sit excors, effrons, exspes. Ea est *obduratio*, v. 18. *Desperantes*, apud Vulgatum & Syrum, aliquid dicit, & significationem illustrat. Quo pacto apud Chrysostomum

ſtomum conjunctim notatur ἡ αναλγησια ἡ ἀπόγνωσις. homil. VI in Hebr. III. 13. Ipſum autem verbum ἀπαλγεῖν παραφράζειν videtur Cicero lib. II famil. Ep. 16. quum ait, *diuturna DESPERATIONE rerum obduruiſſe animum ad DOLOREM novum.* Itaque ἀπαλγεῖν plus eſt, quam *deſperare.* Pulcre de hoc verbo ex Polybio diſſeruit Raphelius: ubi de duobus exemplis apud Suidam Polybio tributis alterum iiſdem verbis apud Xiphilinum exſtat.

¶ ἑαυτοὺς παρέδωκαν, *ſe ipſos tradiderunt*) ultro.

¶ πάσης, *omnis*) ἀσέλγεια, *laſcivia*, ſpecies: ἀκαθαρσία, *impuritas*, genus. His operibus carnis qui vacant, materiæ ardore correpti incidunt etiam in *avaritiam:* & frequens apud gentes ex impudicitia quæſtus.

20 ὑμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ἐμάθετε τὸν χριστὸν, *vos vero non ſic didiciſtis Chriſtum*) Aſſonat ad illud Deut. XVIII. 14 ſ. σοὶ δὲ οὐχ οὕτως ἔδωκε Κύριος ὁ θεός σου. προφήτην - αὐτοῦ ἀκούσεσθε κατὰ πάντα. Vnus eſt Chriſtus, inquit Paulus; (coll. 2 Cor. XI. 4.) eum uti audiſtis, ſic exprimere debetis. Ad *non ſic* ref. mox *ſicut. non ſic* opponitur *impuritati:* v. 19. *ſi quidem &c.* opponitur *vanitati.* v. 17 ſ.

¶ τὸν χριστὸν, *Chriſtum*) Expreſſius v. ſeq. ponit nomen *Ieſu. Chriſti* ideam perfectiſſime & fulgidiſſime explevit *Ieſus.*

21 εἴγε, *ſi quidem*) Particula non minuit, ſed auget vim admonitionis.

¶ αὐτὸν, *illum*) Hoc, & mox *in illo*, huc redundat ex commate ſequenti: ut *vos*, Gal. IV. 11. *Audire Chriſtum* dicit plenius quiddam, quam *audire de Chriſto.*

¶ ἠκούσατε, *audiviſtis*) Etiam prima auditio de Chriſto tollit peccata.

¶ ἐν αὐτῷ) *in illo.* i. e. illius nomine, quod ad illum attinet.

¶ ἐδιδάχθητε, *docti eſtis*) doctrinam ſuſcepiſtis. Conſequens τὸ *audire* & τὸ *doceri*, eſt τὸ *diſcere.*

¶ καθὼς, *ſicut*) i. e. *ita, uti.* conf. καθὼς, *ſicut*, 1 Cor. VIII. 2. *ita*, uti veritas reapſe eſt in Ieſu. Antitheton, *ſecundum*, v. 22.

¶ ἀλήθεια, *veritas*) Hoc opponitur *vanitati* ethnicæ in ſumma; v. 17. & reaſſumitur v. 24, uberius tractandum. Veritas, vera agnitio Dei veri.

¶ ἐν τῷ ἰησοῦ, *in Ieſu*) Qui credunt in Ieſum, *verant.* conf. 1 Ioh. II. 8.

22 ἀποθέσθαι, *deponere*) Hoc pendet a *dico*, v. 17. & inde vis particulæ, *non jam*, quaſi poſt parentheſin reaſſumitur per aſyndeton in verbo æquipollente *deponere.* nam contrarium eorum, quæ v. 18. 19 dicuntur, jam expeditum eſt v. 20. 21. Et tamen hoc verbum ἀποθέσθαι *deponere* reſpectum quendam habet ad verba proxima v. 21. Τῷ *deponere* ex adverſo reſpondet *induere.* v. 23.

¶ κατὰ τὴν προτέραν ἀναστροφὴν, *ſecundum priſtinam converſationem*) pro eo ac prius ambulaſtis. Antitheton, verſus 23 totus. *ſecundum* declarat vim verbi, relationem habentis, *deponere*, non modo *abſtinere.*

¶ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, *veterem hominem*) Concretum pro abſtracto, ut mox v. 24 *novum*, coll. v. 13 not. Abſtractum v. gr. eſt *mendacium.* v. 25.

¶ τὸν φθειρόμενον, *qui corrumpebatur*) Imperfectum, ut κλέπτων, *qui furabatur*, v. 28. Antitheton, *creatum*; idque in aoriſto ſive præterito, reſpectu primæ creationis & intentionis.

¶ κατὰ τὰς ἐπιθυμίας, *ſecundum concupiſcentias*) Antitheton, *ſecundum Deum, in juſtitia &c.*

¶ τὰς ἐπιθυμίας, *concupiſcentias*) Antitheton, *juſtitia & ſanctitas.*

¶ τῆς

¶ τ͂ς ἀπάτης) *erroris* ethnici. antitheton, *veritatis*.

23 τῷ πνεύματι τοῦ νοὸς, *ſpiritu mentis*) 1 Cor. XIV. 14. *Spiritus* eſt intimum *mentis*.

24 τ͂ καινὸν) τ͂ νέον dicit Col. III. 10, de eo, quod fidelibus *nativum* eſt: ſed hîc modo dixit ἀνανεοῦσθαι· viciſſim ἀνακαινούμενον ſubjicit l. c. de *ſtudio* fidelium.

¶ κτισθέντα, *creatum*) initio.

25 τὸ ψεῦδος, *mendacium*) Vniverſali commendationi veritatis convenienter ſubjungitur mentio mendacii & veritatis in loquendo.

¶ ὅτι, *quia*) Col. III. 11 not.

¶ ἀλλήλων, *invicem*) Iudæi & Græci. ibid.

¶ μέλη, *membra*) v. 4.

26 ὀργίζεσθε καὶ μὴ ἁμαρτάνετε, *iraſcimini nec peccate*) Sic LXX, Ps. IV. 5. Ira nec imperatur, nec plane prohibetur: ſed hoc jubetur, ut peccatum ab ira abſit: eſt tanquam venenum, quod interdum medicinæ vim habet, ſed cautiſſime tractandum eſt. Sæpe vis modi cadit ſuper partem duntaxat ſermonis. Ier. X. 24.

¶ ὁ ἥλιος, *ſol*) Affectus noctu retentus alte inſidet.

¶ μὴ ἐπιδυέτω, *ne occidat*) Deut. XXIV. 15, οὐκ ἐπιδύσεται ὁ ἥλιος ἐπ' αὐτῷ.

¶ ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν, *ſuper iracundia veſtra*) Non ſolum iracundia ceſſare, ſed etiam frater ſine procraſtinatione corrigi, & reconciliatio fieri debet, præſertim cum proximo, quem poſthac viſurus non ſis in hac vita, quemve primum in via, hoſpitio, foro videris.

27 μήτε, *neque*) Diabolo datur locus per iracundiam pertinacem, præſertim nocturnam. conf. *tenebrarum*, c. VI. 12. μήτε ponitur, ut καὶ μὴ, v. 30.

28 ὁ κλέπτων, *qui furabatur*) Id mitius, quam ὁ κλέπτης, *fur*. Participium imperfecti temporis, præſenti hîc non excluſo.

¶ μᾶλλον δὲ) *potius vero* etiam, quam ſi non furatus eſſet. In quovis peccati genere qui peccavit, contrariam deinde debet exercere virtutem.

¶ κοπιάτω, *laborato*) Sæpe furtum & otium ſunt una.

¶ τὸ ἀγαθὸν, *bonum*) Antitheton ad furtum, prius *manu* piceata male commiſſum.

¶ τ͂ χερσὶν, *manibus*) quibus ad furtum abuſus erat.

¶ ἵνα ἔχῃ, *ut habeat*) Lex reſtitutionis non debet nimis ſtricte urgeri contra legem amoris.

29 σαπρὸς, *putris*) vetuſtatem redolens, v. 22. expers gratiæ, inſulſus. Col. IV. 6. Oppoſitum, *bonus*.

¶ μὴ ἐκπορευέσθω, *ne egreditor*) Si jam in lingua ſit, reſorbete.

¶ εἴ τις) *ſi quis*, quotieſcunque. Non tamen poſtulatur ab omnibus par facundia.

¶ πρὸς οἰκοδομὴν - τοῖς ἀκούουσι, *ad ædificationem - audientibus*) Talis ſermo *non caret uſu*, *non ſubvertit audientes*, ut ii, de quibus 2 Tim. II. 14.

¶ δῷ χάριν, *det gratiam*) Magna vis eſt in colloquiis piis.

30 μὴ λυπεῖτε, *nolite contriſtare*) per ſermones putres. Contriſtatur Spiritus ſanctus non in ſe, ſed in nobis; quum teſtimonium ejus ſerenum turbatur. λυπεῖν LXX ſæpe pro חרה & קצף ponunt.

¶ ἐσφραγίσθητε, *obſignati eſtis*) ut ſciatis, non ſolum eſſe aliquem diem liberationis, ſed illum diem etiam vobis, ut filiis Dei, fore diem liberationis; eoque nomine *lætamini*.

¶ εἰς

¶ εἰς ἡμέραν ἀπολυτρώσεως, *in diem liberationis*) Hic dies est novissimus; cujus repræsentatio quædam est in die mortis. præsupponit dies citeriores. Rom. II. 16. In illo maxime die referet, quis inveniatur obsignatus.

31 πικρία, *amaritudo*) Oppositum, v. 32, χρηστοὶ, *benigni*, erga omnes.

¶ θυμὸς, *sævitia*) Oppositum, *misericordes*, erga imbecilles & miseros.

¶ καὶ ὀργὴ, *& ira*) Oppositum, *condonantes*, erga lædentes. Hactenus descendit Climax, in prohibitis.

¶ βλασφημία, *blasphemia*) Atrox species *clamoris*. Vtrumque tollit amor.

¶ κακία) *vitio*. Hoc genus est, ideo *omni* additur.

32 ἐχαρίσατο, *condonavit*) Præbuit se *benignum*, *misericordem*, *condonantem*.

CAP. V.

1 Μιμηταὶ, *imitatores*) in *condonando*, (coll. antec.) & in *amando*; nam sequitur, *amati*. O quanto gloriosius & beatius est, esse imitatorem Dei, quam Homeri, Alexandri, Apellis &c.

¶ ὡς τέκνα, *tanquam liberi*) Matth. V. 45.

2 περιπατεῖτε, *ambulate*) Fructus amoris.

¶ ὑπὲρ ἡμῶν, *pro nobis*) Non cum verbo *tradidit* construitur Dativus *Deo*, sed cum proximis præcedentibus, *oblationem & victimam*. Alludit enim Paulus ad Mosen, apud quem solennia sunt illa, ὁλοκαύτωμα τῷ Κυρίῳ· εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, θυσίασμα τῷ Κυρίῳ ἐστί. κτλ. Exod. XXIX. 18. 25. 41. Lev. XXIII. 13. 18 &c.

¶ προσφορὰν καὶ θυσίαν, *oblationem & victimam*) Conf. Hebr. X. 5 ss.

¶ εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, *in odorem bonæ fragrantiæ*) Hoc bono odore sumus reconciliati Deo.

3 πορνεία, *scortatio*) impurus *amor*.

¶ ἡ πλεονεξία, *aut avaritia*) v. 5. c. IV. 19.

¶ μηδὲ ὀνομαζέσθω, *ne nominetur quidem*) scil. ut facta: conf. 1 Cor. V. 1. aut sine necessitate. conf. v. 4. 12.

¶ πρέπει, *decet*) Oppositum, οὐκ ἀνήκοντα *non convenientia*. v. 4.

4 αἰσχρότης, *turpitudo*) in sermone, vel etiam gestu &c.

¶ μωρολογία, *stultiloquium*) ubi risus captatur, etiam sine sale.

¶ ἢ εὐτραπελία) *aut facetia*. Hæc subtilior, quam *turpitudo* aut *stultiloquium*: nam ingenio nititur. Ea maxime delectati Asiani: superioribusque temporibus per aliquot ætates regnaverunt facetiæ, etiam apud literatos. cur? Aristoteli εὐτραπελία virtus est: & Plautum triverunt. τὴν εὐτραπελίαν a Paulo ita reprehendi notat Olympiodorus, ὥστε οὐδὲ τὰ ἀστεῖα δεκτέον, *ut ne urbanitati quidem sit locus*.

¶ τὰ οὐκ ἀνήκοντα, *quæ non conveniunt*) Epitheton. Subaudi prædicatum, *absint*.

¶ εὐχαριστία, *gratiarum actio*) subaudi ἀνήκει, *convenit*. Linguæ abusui opponitur sanctus & tamen lætus usus. v. 18 s. Non conveniunt abusus & usus. εὐτραπελία, & εὐχαριστία, concinna paronomasia. illa turbat animam, (& quidem subtilis aliquando jocus & lepos tenerum gratiæ sensum lædit;) hæc, exhilarat.

5 ἐστε, *este*) Imperativus. Gal. V. 21.

¶ ὅς ἐστιν εἰδωλολάτρης, *qui est idololatra*) Col. III. 5. Avaritia est summa defectio a creatore ad creaturam Matth. VI. 24. Phil. III. 19. 1 Ioh. II. 15. & summe violat eadem præceptum de diligendo proximo, quod simile est præcepto de diligendo Deo.

est

est igitur idololatria, adeoque peccatum maximum. 1 Sam. XV. 23.

¶ τȣ̃ χριστȣ̃ καὶ θεȣ̃, *Christi & Dei*) Articulus simplex, summam unitatem indicans. 1 Tim. V. 21. VI. 13. Tit. II. 13. 2 Thess. I. 12. conf. Marc. XIV. 33. Alibi geminatur, emphaseos causa. Col. II. 2.

6 κενοῖς λόγοις, *vanis sermonibus*) Hoc genus est: species tres, v. 4. Sic LXX, μὴ μεριμνάτωσαν ἐν λόγοις κενοῖς. Exod. V. 9.

¶ διὰ ταῦτα, *propter hæc*) propter *scortationem &c.*

¶ ἡ ὀργὴ τȣ̃ θεȣ̃, *ira Dei*) Antitheton reconciliationis. v. 2. c. IV. 32.

¶ ἐπὶ τȣ̀ς υἱȣ̀ς τῆς ἀπειθείας, *super filios incredulitatis*) in gentilismo.

7 μὴ, *ne*) ne ira super vos veniat. Duæ partes: *nolite, & nolite*, v. 7. 11.

8 σκότος· φῶς· *tenebræ: lux*) Abstractum pro concreto, emphasi egregia. nam sequitur, *filii lucis.*

9 ὁ καρπὸς τȣ̃ φωτὸς, *fructus lucis*) Antitheton, *opera infructuosa tenebrarum.* v. 11.

¶ ἐν, *in*) est, consistit *in* &c.

¶ ἀγαθωσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀληθείᾳ, *bonitate & justitia & veritate*) Hæc opponuntur vitiis modo descriptis a c. IV. 25.

10 δοκιμάζοντες, *probantes*) Constr. cum *ambulate.*

11 δὲ καὶ) καὶ, *etiam.* Non satis abstinere est.

¶ ἐλέγχετε, *redarguite*) verbis & factis luce dignis.

12 γὰρ, *enim*) Causa, cur indefinite loquatur versu 11, de operibus tenebrarum, quum fructum lucis v. 9 definite descripserit. Simul hinc patet facilitas, justitia, salubritas *elenchi.*

¶ κρυφῆ, *secreto*) per fugam lucis, frequentissime.

¶ ὑπ' αὐτῶν) *ab illis*, qui sunt in tenebris.

¶ αἰσχρὸν *turpe*) Ad Corinthios, familiarius scribens, *nominat*; etiam ad Romanos, quia opus erat: hîc, gravius agit.

¶ καὶ) *vel* dicere, nedum facere.

¶ λέγειν, *dicere*) Existimari possunt a contrariis, *bonitate, justitia, veritate.*

13 δὲ) *autem*; tametsi non dicas aut appelles ea.

¶ ἐλεγχόμενα, *reprehensa*) per vos. v. 11.

¶ ὑπὸ τȣ̃ φωτὸς φανερȣ̃ται) Conjugata, φάος, φανερός.

¶ φανερȣ̃ται, *manifestantur*) ut agnoscatur eorum turpitudo, sive ii, qui patrarunt, recalcitrent, sive resipiscant.

¶ πᾶν, *omne*) Abstractum pro concreto. nam hîc sermo jam est de homine ipso. coll. v. seq. *propterea.*

¶ γὰρ, *enim*) *Enim* facit epitasin, in gradatione.

¶ τὸ φανερȣ́μενον) Antanaclasis. nam φανερȣ̃ται est passivum: φανερȣ́μενον, medium, *quod manifestari non refugit.* conf. mox, ἔγειραι & ἀνάστα.

¶ φῶς, *lux*) Metonymia, ut v. 8.

¶ ἐστι, *est*) fit, & mox *est*, lux.

14 διὸ λέγει, *propterea dicit*) Summa celeusmatis hujus exstat Es. LX. 1, φωτίζȣ φωτίζȣ, ἱερȣσαλήμ· ἥκει γάρ σȣ τὸ φῶς. Hebr. קומי אורי Sic ibid. c. LII. 1. 2, ἐξεγείρȣ· ἀνάστηθι. Sed apostolus expressius loquitur, ex luce N. T., atque ut requirit status ejus, qui excitandus est. Simul videtur in mente habuisse formulam, quæ in festo buccinarum adhiberi solita fuerat: *Excitamini excitamini e somno vestro: evigilate e somno vestro, qui vana tractatis. nam sopor vobis gravissimus immissus est.* &c. Vid. Hotting. ad Godw. p. 601. Et fortasse illo anni tempore scripsit hanc epistolam. conf. 1 Cor. V. 7 not.

¶ ἔγειραι ἀνάστα) Ammonius: ἀναστῆναι, ἐπὶ ἔργον· ἐγερθῆναι, ἐξ ὕπνου.

¶ ἐκ τῶν νεκρῶν, *ex mortuis*) c. II. 1.

¶ ἐπιφαύσει) *illucescet*, tanquam Sol. conf. Es. cap. cit. v. 2. Thema, ἐπιφαύσκω, apud LXX. Sic a γηράσκω, γηράσω· ἀρέσκω, ἀρέσω.

15 βλέπετε, *videte*) Hoc repetitur v. 17.

¶ πῶς, *quomodo*) Solicitudo etiam *modum* spectat. Respondet, *tanquam*.

¶ ἀκριβῶς) *præcise*. conf. Act. XXVI. 5.

¶ μὴ ὡς ἄσοφοι, *non tanquam insipientes*) qui præter propter viam ambulant.

16 ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν, *redimentes tempus*) Sic LXX, καιρὸν ὑμεῖς ἐξαγοράζετε. Dan. II. 8. Dies, inquit Paulus, mali sunt; & in malorum hominum, non in vestra potestate: quare, quum vos urgeri videtis, date operam, ut, dum intervalla istius temporis inimica transeunt, tempus, si minus cum lucro, at certe sine damno ducatis & traducatis, quod fit quiescendo, vel certe modice agendo. Hæc vis verbi דמם in loco Amosi mox citando. Qui tempore malo nullum tantisper temporis fructum præter tempus ipsum (exemplo magorum, Dan. l. c. aut more urbis obsessæ, subsidium exspectantis) quærunt; hi *sapienter* faciunt, & deinceps meliori tempore, quod sic *redemerunt*, melius utentur. Sir. X. 31, μὴ δοξάζου ἐν καιρῷ στενοχωρίας σου. Simillima locutio Smyrnensium in Ep. de Polycarpo, ubi martyres dicuntur διὰ μιᾶς ὥρας τὴν αἰώνιον κόλασιν ἐξαγοραζόμενοι. § 2. Oppositum est, *tempus perdere*.

¶ ἡμέραι, *dies*) c. VI. 13.

¶ πονηραὶ, *mali*) Amos V. 13, ὁ συνιῶν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ (דמם) σιωπήσεται, ὅτι καιρὸς πονηρός ἐστιν.

17 συνιέντες, *intelligentes*) Amos, modo, ὁ συνιῶν. hinc colligas, Paulum ad illum locum respexisse.

¶ τί τὸ θέλημα τοῦ κυρίου, *quæ voluntas Domini*) non solum universe, sed certo loco, tempore &c.

18 μὴ μεθύσκεσθε οἴνῳ, *nolite inebriari vino*) Sic plane LXX, Prov. XXIII. 31. Convenienter dehortationi ab impuritate subjungit dehortationem ab ebrietate.

¶ ἐν ᾧ) *in quo*, vino scil. quatenus immoderate hauritur.

¶ ἀσωτία) ἄσωτος dicitur pro ἄσωστος. inde ἀσωτία denotat omnem luxuriam frugalitati inimicam. oppositum vide versu 19, de effectu plenitudinis spiritualis.

¶ ἀλλὰ) Sic fere LXX, l. c. ἀλλὰ ὁμιλεῖτε ἀνθρώποις δικαίοις.

19 λαλοῦντες ἑαυτοῖς) *loquentes inter vos*: antitheton, *Domino*. conf. Col. III. 16 not. Spiritus, fideles facit *disertos*.

¶ ψαλμοῖς, *psalmis*) biblicis, Davidicis, novis, extemporalibus; adjuncto instrumento.

¶ ὕμνοις, *hymnis*) ad laudem Dei expressam.

¶ ᾠδαῖς) *carminibus*, quæ canuntur aut cani possunt, de quocunque argumento sacro.

¶ πνευματικαῖς, *spiritualibus*) non mundanis, ut sunt ebriorum.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christo, qui *corda* scrutatur.

20 εὐχαριστοῦντες, *gratias agentes*) Hoc officium Paulus sæpe urget & ipse diligenter exercet. peragitur animo, lingua, opere. Col. III. 17.

¶ πάντων, *omnibus*) Neutrum, masculini potestate inclusa. conf. 1 Thess. V. 18.

¶ Ἰησοῦ, *Iesu*) per quem omnia nobis obtingunt.

21 ἀλλή-

21 ἀλλήλοις, *invicem*) Nunc de officio erga alios: cujus fundamentum est *timor Christi*, motiva sua hauriens ex fide Christiana. 1 Petr. II. 13. Rara phrasis. conf. 2 Cor. V. 11. 1 Cor. X. 22.

22 ἁι γυναῖκες, *mulieres*) Inferiores priore loco ponuntur; deinde superiores. v. 25. c. VI. 1. 4. 5. 9. 1 Petr. III. 1. 7. quia propositio est de *subjectione:* & inferiores debent officium facere, qualescunque sunt superiores. Multi etiam ex inferioribus fiunt superiores: & qui bene subest, bene præest. Porro his omnibus scribitur in secunda persona: omnium est ergo audire & legere scripturam conf. 1 Ioh. II. 13.

¶ ἰδίοις, *suis*) Mulieres obsequi debent *suis* maritis, etiamsi alibi meliora viderentur habere consilia.

¶ ὑποτάσσεσθε, *subordinamini*) De liberis & servis dicitur, *obedite.* c VI. 1. 5 Conjugum, major paritas. Conf. tamen Rom. XIII. 1.

¶ ὡς, *sicut*) *Subjectio*, quæ ab uxore præstatur viro, simul præstatur ipsi Domino, Christo.

23 καὶ αὐτὸς, *& ipse*) Vir autem non est servator uxoris. in eo Christus excellit. Hinc *sed* sequitur.

24 ἀλλ' ὥσπερ, *sed sicut*) Antitheton, *vir, mulieres.*

¶ ὑποτάσσεται, *subordinatur*) Subaudi hîc quoque, *in omni* re.

¶ ἁι γυναῖκες, *mulieres*) *subordinentur.*

25 ἑαυτὸν παρέδωκεν, *se ipsum tradidit*) ex amore. Hinc pendet ἵνα *ut* statim sequens: & ab *amavit* pendet ἵνα *ut* alterum, v. 27.

26 ἁγιάσῃ, *sanctificaret*) Sæpe *sanctitas* & *gloria* sunt synonyma: quare hic quoque sequitur, *sisteret gloriosam.*

¶ καθαρίσας, *mundans*) *Mundatio* præcedit *donationem gloriæ* & nuptias.

¶ τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος ἐν ῥήματι, *lavacro aquæ in verbo*) Insigne testimonium de baptismo. Tit. III. 5.

¶ ἐν ῥήματι, *in verbo*) Baptismus vim purificandi habet ex verbo. Ioh. XV. 3. *in* constr. cum *mundans.* אמר ῥῆμα.

27 ἵνα παραστήσῃ, *ut sisteret*) Id valet suo modo jam de hac vita. conf. c. IV. 13.

¶ ἑαυτῷ, *sibi ipsi* tanquam Sponso.

¶ ἔνδοξον, *gloriosam*) Ex amore Christi debemus haurire æstimationem sanctificationis. quæ sponsa contemnit ornatum a sponso oblatum?

¶ τὴν) *illam, quæ* respondeat ideæ suæ æternæ.

¶ σπῖλον) *maculam*, ex quacunque mala dispositione.

¶ ῥυτίδα) *rugam*, e senio.

¶ ἵνα ᾖ) ita, *ut sit.*

¶ ἄμωμος, *expers vitii*) Cant. IV. 7.

28 ἑαυτὸν, *se ipsum*) v. 29. 31 fin.

29 οὐδεὶς) *nullus*, nisi scilicet a natura & a se ipso desciscat.

¶ τὴν ἑαυτοῦ σάρκα, *suam ipsius carnem*) v. 31 fin.

¶ ἐκτρέφει) *valde nutrit*, intus.

¶ θάλπει) *fovet*, extra. Idem verbum, Deut. XXII. 6. Iob XXXIX. 14. 1 Reg. I. 2. 4. Id spectat *amictum*, ut, *nutrit*, victum.

¶ τὴν ἐκκλησίαν, *ecclesiam*) *nutrit & fovet.*

30 ὅτι, *quia*) Causa, cur Dominus ecclesiam alat & foveat, est arctissima necessitudo, quæ hîc exprimitur verbis Mosaicis de Eva huc accommodatis. Ecclesia ex Christo propagatur, ut Eva fuit ex Adamo; & hæc propagatio est fundamentum connubii spiritualis. *propter hoc.* v. 31.

¶ τοῦ σώματος αὐτοῦ, *corporis ejus*) Corpus hîc dicitur non ecclesia, quæ continetur

 tur

tur in subjecto *sumus*, sed corpus ipsius Christi.

¶ ἐκ, *ex*) Gen. II. 23 s. εἶπεν ἀδὰμ, τοῦτο νῦν ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου, καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου. αὕτη κληθήσεται γυνὴ, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη. ἕνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν.

¶ ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ κτλ. *ex carne ejus &c.* Moses *ossa* prius, Paulus *carnem* prius nominat. naturalem quippe structuram, de qua ille, ossa potissimum sustinent: at in nova creatione, caro Christi magis consideratur. Porro Moses plenius loquitur; Paulus omittit, quæ ad propositum non æque pertinent. Non ossa & caro nostra, sed *nos* spiritualiter propagamur ex humanitate Christi, carnem & ossa habente.

31 καταλείψει, *relinquet*) Versus 30 protasin, de conjugio naturali, ex Mose præsupponit; apodosin, de conjugio spirituali exprimit: inde vicissim hic versus 31 protasin exprimit; apodosin subaudiendam permittit. conf. v. 32 med. Etiam Christus Patrem quasi reliquit, & ecclesiæ adhæsit.

¶ προσκολληθήσεται, *adhærebit*) per unitatem matrimonialem.

¶ εἰς σάρκα μίαν, *in carnem unam*) non solum uti antea, respectu ortus; sed respectu novæ conjunctionis.

32 μέγα, *magnum*) Plus sensit Paulus, quam ii, ad quos scribebat, caperent. *mysterium* appellatur non matrimonium humanum, sed ipsa conjunctio Christi & ecclesiæ.

33 πλὴν, *veruntamen*) Paulus præ nobilitate digressionis quasi oblitus propositæ rei nunc ad rem revertitur.

¶ ἵνα, *ut*) Subaudi *volo* aut simile quidpiam. coll. 1 Cor. IV. 2. VII. 29. 2 Cor. VIII. 13. Particula vim habet; vim temperat ellipsis morata.

CAP. VI.

1 Ὑπακούετε, *obedite*) Id plus etiam dicit, quam *subordinamini. Obedire* est imperitioris: *subordinari*, cujusvis inferioris.

¶ δίκαιον, *justum*) etiam natura.

2 τίμα, *honora*) Liberis expressius, quam parentibus, officium præscribitur. amor enim descendit magis, quam ascendit: & ex liberis fiunt parentes.

¶ ἐντολὴ, *præceptum*) Deut. V. 16, τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ὃν τρόπον ΕΝΕΤΕΙΛΑΤΟ σοι κύριος ὁ θεός σου, ἵνα εὖ κτλ.

¶ πρώτη ἐν ἐπαγγελίᾳ, *primum in promissione*) Præceptum de diis alienis non habendis fert secum promissionem quidem, sed item comminationem, earumque utramvis ad omnia præcepta pertinentem: præceptum de abusu nominis divini, habet comminationem. Etenim officia erga Deum sunt maxime necessaria & maxime debita; ideo sic muniuntur: officia erga homines minus sunt debita hominibus, & eatenus minus necessaria; ideo promissionem habent. Præceptum de honorandis parentibus, de quo Paulus, promissionem propriam ante omnia primum, si totum decalogum spectes, habet; si tabulam secundam, solum etiam promissionem habet: primum autem cum promissione est respectu omnium præceptorum etiam decalogum subsequentium. Et perquam convenienter. nam præsupposita parentum pietate in liberis ad Dei præcepta educandis, honor parentibus per obedientiam præsertim præstitus, initio ætatis omnium præceptorum obedientiam continet. Hæc observatio apostolica argumento est, legis meditationem in N. T. non esse antiquatam.

3 εὖ σοι, *bene tibi*) Attende, juventus.

¶ καὶ ἔσῃ, *& eris*) LXX, utroque loco, καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένῃ. sed Deut. XXII. 7, ἵνα εὖ σοι γένηται καὶ πολυήμερος ἔσῃ. ex cod. Al. ubi ed. Rom. γένῃ. Rarum futurum Subjunctivi, ἔσῃ. Qui diu bene vivit, diu experitur gratiam Dei, etiam per liberos honorem retribuentes, & longam habet sementem messis æternæ.

¶ μακροχρόνιος, *longævus*) Tenerior ætas pro captu suo allicitur promissione longæ vitæ: adultis & maturis expressius additur exceptio crucis. Promittuntur autem longa tempora non tantum singulis parentes honorantibus, sed toti eorum genti.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) Moses ad Israëlem, ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς, ἧς Κύριος ὁ θεός σου δίδωσί σοι. Hodie æque bene vivunt pii in omni terra, atque Israël olim in illa.

4 καὶ οἱ πατέρες, *& patres*) *Et* præfigitur etiam v. 9, *& domini*: non præfigitur c. V. 25, *viri*. Facilius parentes & heri abutuntur potestate sua, quam mariti. *Parentes* dixit v. 1, nunc *patres* potissimum alloquitur. nam hos facilius aufert iracundia. Eadem differentia vocum, eadem admonitio, Col. III. 20. 21.

¶ μὴ παροργίζετε, *nolite irritare*) ne exstinguatur *amor*.

¶ ἐκτρέφετε, *enutrite*) benigne.

¶ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ, *in eruditione & admonitione*) Harum altera occurrit ruditati; altera oblivioni & levitati. Vtraque & sermonem & reliquam disciplinam includit. Sic apud Iurisconsultos νουθέτημα *admonitio* quæ dicitur, etiam quæ fit per plagas. Iob V. 17, מוסר νουθέτημα. 1 Sam. III. 13, οὐκ ἐνουθέτει Eli filios suos.

5 οἱ δοῦλοι, *servi*) Hîc late dicitur, de servis & libertis. v. 8 fin.

¶ τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα, *dominis secundum carnem*) Non conveniebat, post mentionem veri Domini, v. 4. tales statim etiam absolute vocari dominos. eo magis addit, *secundum carnem*.

¶ μετὰ φόβου καὶ τρόμου, *cum timore & tremore*) non secus, ac si *minæ*, quod ad fideles heros attinet, sublatæ non essent. v. 9. Respicitur conditio servorum veterum.

¶ ἁπλότητι τῆς καρδίας, *simplicitate cordis*) Sic LXX pro Hebr. יֹשֶׁר לֵבָב 1 Chron. XXIX. 17. Hæc declaratur v. seqq. ubi *simplicitati* maxime opponitur *servire ad oculum*. conf. Col. III. 22. Servitus subordinatur Christianismo, non cum illo committenda.

6 ἐκ ψυχῆς, *ex animo*) Sic, ἐκ ψυχῆς, Col. III. 23. Sic 1 Macc. VIII. 25. 27. parallela sunt, καρδίᾳ πλήρει, & ἐκ ψυχῆς.

¶ ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, *tanquam hominibus placentes*) Antitheton, mox, *tanquam servi Christi, facientes &c.* Quos dicit *servos Christi?* Resp. *facientes voluntatem Dei*. Tales Deo ἀρέσκουσι, placere curant. Idem antitheton Col. III. 22. Sic exprimitur, *timentes Deum*.

¶ ἐκ ψυχῆς μετ' εὐνοίας, *ex animo cum benevolentia*) *Benevolentiam*, præcipuam servi virtutem fuisse habitam, qua commodis heri sui faveret, ex œconomico Xenophontis pulcre notat Raphelius. hanc autem habet, qui *non oculis* heri, sed *ex animo* servit. εὔνοιαν, inquit Xenophon de villico, servo, δεήσει αὐτὸν ἔχειν, εἰ μέλλοι ἀρκέσειν ΑΝΤΙ ΣΟΥ παρών. *benevolentiam*, quæ in servo est, ne asperitas quidem heri exstinguit; ut in catellis.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Christi dominium omnes movere debet, & gubernare, etiam in servienda servitute externa. Dominus cor spectat.

8 ὃ ἐάν τι) Tmesis, pro ὅτι ἐάν, Col. III. 23.

 ¶ ἀγα-

¶ ἀγαθὸν, *bonum*) in Christo.

9 τὰ αὐτὰ, *eadem*) ea, quæ sunt *benevolentiæ*, compensate. *Amor* officia servilia & herilia moderatur, ut lux una eademque varios colores. Æqualitas naturæ & fidei potior est, quam differentia statuum.

¶ ἀνιέντες τὴν ἀπειλὴν, *remittentes minas*) Deposita fere a dominis sævitia erat, suscepta fide; nunc etiam minæ remittendæ, ne ostentent servis potestatem suam, ad terrendum. זעם LXX, ἀπειλή.

¶ αὐτῶν καὶ ὑμῶν, *illorum & vester*) Non dissimilis locutio, Rom. XVI. 13.

¶ ἐν οὐρανοῖς, *in cælis*) omnipotens. Vt Dominus vos tractavit, ita vos tractate servos: aut, ut vos tractatis servos, ita ille vos tractabit.

10 τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Particula sive formula concludendi, & ut ad rem magnam excitandi. 2 Cor. XIII. 11.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Hoc uno epistolæ loco sic eos alloquitur. Nusquam magis milites *fratrum* invicem titulo utuntur, quam in *acie*.

¶ ἐνδυναμοῦσθε, *confortamini*) Qui robur intra se habent, hi demum ad panopliam gestandam apti sunt.

¶ καὶ) Ἓν διὰ δυοῖν.

¶ κράτει τοῦ ἰσχύος, *valore roboris*) Hoc de Christo dicitur, uti c. I. 19 de Patre.

¶ πανοπλίαν, *armaturam*) v. 13.

¶ στῆναι, *stare*) Verbum agonisticum & castrense. conf. not. ad Matth. XII. 25. Domini virtus, nostra est.

¶ μεθοδείας, *insidias*) quas & vi & astu instruit. μέθοδος, via rectæ opposita, *circuitus*, quali utuntur, qui insidiantur. 2 Macc. XIII. 18. unde μεθοδεύειν, 2 Sam. XIX. 28, LXX. Esth. κεφ μθ. de Aman: πολυπλόκοις μεθόδων παραλογισμοῖς. Μεθοδεία in bonam partem adhibuit Chrysostomus, Homil. IV de pœnit. εὐχαριστεῖν ὀφείλομεν τῷ θεῷ τῷ διὰ πολλῶν μεθοδειῶν ἰωμένῳ καὶ σώζοντι τὰς ψυχὰς ἡμῶν. διὰ πολλῶν μεθοδειῶν, per secunda & adversa.

¶ τοῦ διαβόλου, *diaboli*) principis hostium, qui v. 12 ostenduntur.

12 οὐκ ἔστιν, *non est*) Pone homines, qui nos infestant, latent spiritus.

¶ ἡ πάλη) *lucta*.

¶ πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, *ad sanguinem & carnem*) Conf. Matth. XVI. 17 not. דם ובשר *sanguis & caro*, homines imbecilli, etiam Romæ, ubi Paulum tenebant.

¶ ἀλλὰ, *sed*) Post mentionem bonorum angelorum valde claram, c. I. 21. III. 10. convenienter etiam de malis spiritibus sic loquitur, ad Ephesios præsertim, coll. Act. XIX. 19. Quo apertius quisque scripturæ liber de œconomia & gloria Christi agit, eo apertius rursum de regno contrario tenebrarum.

¶ πρὸς, *ad*) *Ad*, quater. tribus commatibus notatur potentia hostium; quarto, natura & ingenium.

¶ κοσμοκράτορας) *munditenentes*, Tertulliani verbo. bene quod non sunt *omnitenentes*. Magna tamen non solum ipsius diaboli, sed etiam eorum, quibus præest, potentia est. Videntur alia esse genera malorum spirituum, quæ magis domi in arce regni tenebrarum manent, *imperia, potestates*; aliud, hoc tertium, quod foris mundanas quasi provincias obtinet, *munditenentes*.

¶ τοῦ σκότους, *tenebrarum*) Eo distinguuntur ab angelis lucis. *tenebræ* hæ sunt maxime spirituales, c. V. 8. 11. Luc. XXII. 53. quæ pro synonymo mox habent *malitiam:* quibus tamen etiam tenebræ naturales magis congruunt, quam lux. In tenebris pugna difficilior.

¶ τοῦ αἰῶνος τούτου, *seculi hujus*) *Munditenentes* regit immediate duos genitivos

tene

tenebrarum & *seculi*, pro utravis compositi parte.

¶ τὰ πνευματικὰ, *spiritualia*) Antitheton, *sanguinem & carnem*. Hæc *spiritualia* opponuntur *spiritualibus gratiæ*: 1 Cor. XII. 1. adversanturque fidei, spei, amori, donis, vel per vim contrariam, vel per falsam imitationem. Porro ut ibidem c. XIV. 12 *spiritus* dicuntur pro *spiritualia*, sic h. l. *spiritualia* pro *spiritus*. aptissime. Nam hi *spiritus* tanta subtilitate ac pernicitate incurrunt, ut anima fere non putet, illas substantias subesse alienas, sed ex se ipsa intus exstitisse quidpiam, quod spiritualiter eam tentet. atque etiam πνευματικὸν, *spirituale*, in singulari accipi potest pro quodam copiarum genere: quo pacto dicitur τὸ ἱππικὸν, *equitatus*, Ap. IX. 16. & alibi τὸ στρατιωτικὸν, *exercitus*; ut hic dicantur τὰ πνευματικὰ sc. τάγματα, ut apud Zosimum l. 3, τὰ πεζικὰ τάγματα.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in supracælestibus*) Etiam hostes, sed captivi (c. IV. 8 not.) in regia esse, eamque ornare possunt.

13 ἀναλάβετε, *assumite*) v. 16. חגר Deut. I. 41. LXX, ἀναλαβόντες.

¶ τὴν πανοπλίαν, *armaturam*) Grande verbum. Paulus *militi Christiano* (inquit Vict. Strigelius in argumento hujus capitis,) *attribuit tegumenta, munimenta & tela. tegumenta tria sunt, thorax, cingulum & calcei. munimenta sive φυλακτήρια duo, clypeus & galea. tela sive ἀμυντήρια totidem sunt, gladius & hasta.* Addit, *hasta*, *precatio*. Quanquam precatio a Paulo potius eo refertur, ut tota armatura rite utamur.

¶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ, *in die malo*) Ps XLI. 2. LXX, ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾷ. Bellum est perpetuum; pugna alio die minus, alio magis fervet. *dies malus*, vel ingruente morte, vel in vita; longior, brevior, in se ipso sæpe varius. Tum standum, non demum comparandum.

¶ ἅπαντα κατεργασάμενοι) *omnibus rebus probe comparatis* ad pugnam. Ita, κατεργάζεσθαι, 2 Cor. V. 5. Ex. XV. 17. XXXV. 33. XXXVIII. 24. Deut. XXVIII. 39. Congruit anadiplosis: *stare*, *state*.

14 περιζωσάμενοι, *cincti*) ut sitis expediti. conf. Luc. XII. 35. Ex. XII. 11. Es. V. 27.

¶ τὴν ὀσφὺν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ, *lumbos vestros in veritate*) exemplo Messiæ. Es. XI. 5.

¶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης· καὶ τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου) Es. LIX. 17, καὶ ἐνεδύσατο δικαιοσύνην ὡς θώρακα, καὶ περιέθετο περικεφαλαίαν σωτηρίου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς.

¶ τὸν θώρακα, *thoracem*) In pectore sedes est conscientiæ, quæ munitur justitia.

¶ τῆς δικαιοσύνης, *justitiæ*) Ibid. Nam sæpe junguntur *veritas* & *justitia*. c. V. 9. Hostis per omnia ipsi contraria vincendus.

15 τοὺς πόδας, *pedes*) *Pedum* sæpe conjuncta mentio cum *evangelio* & cum *pace*. Rom. X. 15. III. 15 seqq. Luc. I. 79.

¶ ἐν ἑτοιμασίᾳ) ἑτοιμασία sæpe Hebræo מכון respondet. v. gr. Ezr. II. 68. III. 3. Ps. X. 17. LXXXIX. 15. Pedes militis christiani *firmantur* evangelio, ne loco moveatur aut cedat.

¶ τῆς εἰρήνης, *pacis*) Rom. X. 15.

16 ἐπὶ πᾶσιν) *super omnibus*, quæcunque induistis.

¶ τὰ πεπυρωμένα) proprie, *ignita*. Congruit, *exstinguere*.

17 τοῦ σωτηρίου, *salutaris*) i. e. Christi. Act. XXVIII. 28 not. Concinne subsequitur mentio Spiritus, adeoque coll. v. 13 habetur mentio S. Trinitatis. *Salute* erigitur caput, & munitur. 1 Thess. V. 8. Ps. III. 3. 4.

¶ δέξασθε, *accipite*) *oblatam* a Domino.

¶ ῥῆμα θεοῦ, *verbum Dei*) Matth. IV. 4. 7. 10.

18 διὰ,

18 διὰ, *per*) Quotiescunque oratis, orate in Spiritu, quippe qui nullo tempore excluditur.

19 δοθῇ, *detur*) Non nitebatur Paulus habitu ſuo.

¶ ἀνοίξει τοῦ ϛόματός μου) פתחון פה

¶ ἐν παῤῥησίᾳ γνωρίσαι, *cum fiducia notum facere*) Ideo parrheſia opus, quia eſt myſterium.

20 πρεσβεύω ἐν ἁλύσει, *legatione fungor in catena*) Paradoxon. Mundus habet legatos ſplendidos. Hinc pendet mox ἵνα *ut*.

¶ ἐν αὐτῷ, *in illo*) in myſterio.

¶ ὡς, *uti*) Conſtr. cum *notum facere*.

21 καὶ ὑμεῖς) *vos quoque*, perinde ut alii.

¶ πάντα, *omnia*) Relatio ſalutaris.

¶ πιςὸς, *fidelis*) qui vobis vera nunciabit.

22 πρὸς ὑμᾶς, *ad vos*) longe.

¶ παρακαλέσῃ, *confirmaret*) ne offenderetis in meis vinculis.

23 εἰρήνη, *pax*) Hoc verbo continetur anakephalæoſis.

¶ μετὰ πίςεως, *cum fide*) Hæc præſupponitur.

24 πάντων, *omnibus*) ex Iudæis & gentibus, in omni Aſia &c.

¶ ἐν ἀφθαρσίᾳ, *in incorruptibilitate*) Conſtr. cum *gratia*, ſcil. *eſto*. conf. c. III. 13. 2 Tim. I. 10. Oppoſitum, c. IV. 22. ἀφθαρσία dicit ſanitatem labis expertem, & inde fluentem perpetuitatem. Congruit cum tota ſumma epiſtolæ: & inde redundat etiam ἀφθαρσία in amorem fidelium erga Ieſum Chriſtum.

IN EPISTOLAM
AD PHILIPPENSES.

CAPVT I.

1 Δοῦλοι, *ſervi*) Familiarius ſcribit ad Philippenſes, quam ad eos, ubi ſe *apoſtolum* nominat. Sub hoc prædicato communi diſcipulum Timotheum mediate vocatum ſibi humaniſſime adjungit, qui recens Paulo adjunctus Philippos venerat. Act. XVI. 3. 12.

¶ σὺν, *cum*) Eccleſia potior eſt, quam epiſcopi. Et ad eccleſiam magis directe, quam ad antiſtites ſcriptura mittitur apoſtolica. Hebr. XIII. 24. Eph. III. 4. Col. III. 18 ſs. IV. 17. Ap. I. 4. 11. 1 Theſſ. V. 12.

¶ ἐπισκόποις καὶ διακόνοις, *epiſcopis & diaconis*) Illi tum interna, hi externa curabant proprie: 1 Tim. III. 2. 8. nec tamen hi non interna, neque illi non externa. Interdum Paulus in inſcriptionibus *eccleſias* appellat: interdum periphraſi utitur, quæ vel majus quiddam ſonat, ut notavimus ad 1 Cor. I. 2. vel ideo v. gr. ad Romanos adhibetur, quia minus adhuc erant in formam *eccleſiæ* redacti. Hæc una ad Philippenſes epiſtola ita inſcribitur, ut cum emphatica paraphraſi conjungatur mentio *epiſcoporum & diaconorum*.

3 ἐυχαριςῶ, *gratias ago*) Hoc loco damus Epistolæ conspectum. Est in ea

I. Inscriptio. *c. I. 1. 2*

II. Gratiarum actio & preces pro læto Philippensium flore. *v. 3 s. 9 s.*

III. Refert Paulus statum suum præsentem, & spem bonam in posterum : v. 12 s. 18 s. Unde Philippenses hortatur, ut,

1. *quum in vita sit mansurus, evangelio digne ambulent,* *v. 25 - II. 16*
2. *etiamsi occidatur, secum gaudeant: 17 s. seque per Timotheum proxime certiores eos facturum ait, v. 19 s. & interim Epaphroditum mittere.* *v. 25 s.*

IV. Hortatur ad gaudium: c. III. 1 monens, ut caveant falsos justitiarios, & imitentur veros; v. 2 s. & commendans concordiam. c. IV. 1 - 3 itemque hortatur ad gaudium, cum lenitate & tranquillitate animi: v. 4-7 & ad omnia præclara. *v. 8. 9*

V. Amplectitur Philippensium liberalitatem. *v. 10 - 20*

VI. Conclusio. *v. 21 - 23.*

¶ ἐπὶ, *super*) *Mentio*, recordatio, est occasio gratiarum actionis.

¶ πάσῃ, *omni*) Latum erat cor Pauli. conf. v. seq. ter.

4 ὑπὲρ, *pro*) Constr. cum *precatione.*

¶ μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*) Summa epistolæ: *Gaudeo, gaudete.* Commode epistolam ad Ephesios, ubi *amor* regnat, sequitur hæc de *gaudio.* nam perpetua *gaudii* mentio, v. 18 &c. it. cap. II. 2. 19. 28. III. 1. IV. 1. 4. Fructus spiritus, *amor*, *gaudium.* *Preces* inprimis gaudium animat.

¶ τὴν δέησιν, *precationem*) de qua modo.

5 ἐπὶ, *super*) Constr. cum *gratias ago.*

¶ κοινωνίᾳ, *communione*) quæ vobis obtigit divinitus, & a vobis exercetur liberalitate sancta. c. IV. 10. 15 s. coll. 2 Cor. IX. 13.

¶ ἀπὸ, *a*) Constr. cum *gratias ago.*

¶ ἡμέρας, *die*) cum facti estis *participes* evangelii.

6 πεποιθὼς, *confisus*) Hæc fiducia nervus est gratiarum actionis.

¶ ὁ ἐναρξάμενος ἐν ὑμῖν, *qui incepit in vobis*) Bis *in*, cum emphasi.

¶ ἔργον ἀγαθὸν, *opus bonum*) Unum est opus Dei magnum & perpetuum ad salutem nostram. c. II. 13.

¶ ἐπιτελέσει, *perficiet*) Initium est pignus consummationis. Ne homo quidem temere aliquid incipit.

¶ ἄχρις, *usque*) *Diem Christi* potius, quam suam mortem sibi pro meta proponebant credentes.

¶ ἡμέρας, *diem*) v. 10.

7 καθὼς, *sicut*) Declarat, cur de Philippensibus tam benigne loquatur.

¶ δίκαιον, *justum*) Iustas invenio causas penes me, ex necessitudine fidei, non leves. Iure & teneor & postulo.

¶ φρονεῖν) *agitare animo.*

¶ διὰ, *propterea quod*) Nexus est hic: Ego vos tanquam consortes gratiæ in corde meo habeo (2 Cor. VII. 3) atque desidero, neque id affectu naturali, sed pietate Iesu Christi. inde persentisco, eodem erga vos affectu esse ipsum potius Dominum, qui rem a principiis ad suos exitus est deducturus.

¶ ἐν τῇ καρδίᾳ, *in corde*) 2 Cor. VII. 3.

¶ δεσμοῖς, ἀπολογίᾳ, *vinculis*, *apologia*) ἓν διὰ δυοῖν. Vincula non constringunt amorem meum.

¶ ἀπολογίᾳ, *apologia*) Romani criminabantur evangelium.

¶ βεβαιώσει, *confirmatione*) Hæc amplius quiddam est, quam apologia.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) quo *gratia* nunciatur.

¶ συγκοινωνοὺς - ὑμᾶς ὄντας) ὑμᾶς jam modo dixit. itaque hîc est accusativus pro genitivo, uti Act. VII. 21 not.

8 ἐν σπλάγχνοις Ἰησοῦ Χριστοῦ, *in visceribus Iesu Christi*) In Paulo non Paulus vivit, sed Iesus Christus; quare Paulus non in Pauli, sed Iesu Christi movetur visceribus.

9 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Inde a v. 3 declaravit, se orare pro illis; nunc, *quid* pro illis oret, ostendit.

¶ ἡ ἀγάπη, *amor*) Amor facit dociles & prudentes. 2 Petr. I. 7. 8. Nata hinc formula in concionibus ecclesiasticis pridem usitata, nobisque vernacula, *Caritas vestra*, latiore sensu.

¶ ὑμῶν, *vester*) Correlatum amoris Pauli. v.7.8. Allusio prævia ad amorem, quem ei præstiterant. c.IV.10.18.

¶ ἔτι μᾶλλον, *etiam magis*) Ignis in apostolo nunquam dicit: Sufficit.

¶ ἐν ἐπιγνώσει καὶ πάσῃ αἰσθήσει, *in cognitione & omni sensu*) *Cognitio* est species nobilissima, ut visus in corpore: αἴσθησις, *sensus*, est genus. nam etiam spiritualis datur visus, auditus, olfactus, gustus, tactus: i. e. sensus investigativi & fruitivi, ut appellantur. Sic *sensûs* pars est *gaudium*, in hac epistola frequenter memoratum. Generis indicium, *& omnis*. 2 Cor. VIII. 7 not. In philosophia peripatetici tantum ad *cognitionem* referebant omnia; Platonici etiam ad αἴσθησιν reliquam, v. gr. apud Iamblichum. In Christianismo habenda utriusque ratio: utraque obtingit in cruce, & aptos reddit πρὸς τὸ δοκιμάζειν, *ad probandum*. Hîc, post amorem expresse nominatum, *fidem* describit, & v. seq. *spem*. Paulus ubique Christianismum ut vegetum quiddam describit. quare doctrina Mysticorum de Privatione sic est accipienda, ut alacritati illi ne quid obsit.

10 δοκιμάζειν) *explorare* & amplecti. Rom. XII. 2.

¶ τὰ διαφέροντα, *præstabilia*) non modo præ malis bona, sed in bonis optima, quorum præstantiam non nisi provectiores cernunt. Sane in rebus externis eligimus accurate: cur minus in spiritualibus? Theologia comparativa, magni est.

¶ εἰλικρινεῖς, *sinceri*) ex *cognitione*.

¶ ἀπρόσκοποι, *inoffensi*) ex *sensu* omni.

11 πεπληρωμένοι καρπὸν δικαιοσύνης κτλ. *repleti fructu justitiæ &c.*) Eadem constructio, Col. I. 9, ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν: & *fructus justitiæ* singulari numero dici solet, Hebr. XII. 11. Iac. III. 18. nec non Rom. VI. 22. perinde ut alibi Paulus *fructum spiritus*, *lucis*, *labiorum* dicit. Communior lectio, πεπληρωμένοι καρπῶν κτλ.

12 γινώσκειν, *nosse*) Contrariis rumoribus præoccupari potuissent ecclesiæ.

¶ μᾶλλον, *potius*) tantum abest, ut vincula mea obfuerint.

¶ εἰς, *in*) Omnia adversa dextre accipit fides. v. 19. 28. II. 27.

¶ ἐλήλυθεν, *venerunt*) facile.

13 τοὺς δεσμούς, *vincula*) Paulus cum aliis captivis traditus, par eis visus erat: deinde innotuit, aliam esse Pauli causam, & sic invaluit evangelium.

¶ φανερούς, *manifesta*) Col. III. 4.

¶ πραιτωρίῳ, *prætorio*) aula Cæsaris. conf. c. IV. 22.

¶ καὶ)

¶ καὶ) &, inde.

¶ τοῖς λοιποῖς, *ceteris*) externis. 2 Tim. IV. 17. Sic, *ceteri*, 1 Theſſ. IV. 13.

14 τ͂ ἀδελφῶν, *fratrum*) qui antea timuerant.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Conſtr. cum *audeant*.

¶ τοῖς δεσμοῖς μȣ, *vinculis meis*) Videbant Paulum in confeſſione & conſtantem & ſalvum.

¶ ἀφόβως) *nemine* eos *terrente*. Sæpe conantes timor fugit.

15 τινὲς μὲν, τινὲς δὲ, *aliqui quidem, aliqui vero*) Sejugatio. nam proponuntur duo membra, quæ deinde uberius tractantur.

¶ δι' εὐδοκίαν) *propter voluntatem propenſam*. εὐδοκία ſæpe Hebræo רצון reſpondet.

16 ἐξ ἐριθείας, *ex contentione*) Conſtr. cum *annunciant*.

¶ ȣ̓χ ἁγνῶς, *non pure*) non pura intentione: vel, non ſine fermento Iudaico. conf. Gal. VI. 12 ſ. Dicebant & referebant, quid Paulus doceret: ipſi id vel non credebant, vel ſe id credere non fatebantur.

¶ οἰόμενοι, *putantes*) Putabant, gentes, conſpecto incremento evangelii, concitatum iri in Paulum potiſſimum. ſed nec res ſuccedebat adverſariis, nec Paulus id pro *preſſura* habuit. ideo dicit, *putantes*.

¶ θλῖψιν, *preſſuram*) vel cum mortis periculo.

¶ ἐπιφέρειν, *inferre*) Vincula jam *preſſura* erat: afflicto afflictionem addebant.

17 ἐξ ἀγάπης, *ex amore*) erga Chriſtum & me.

¶ εἰδότες, *ſcientes*) Antitheton, *putantes*.

¶ εἰς ἀπολογίαν, *in apologiam*) non meo nomine.

¶ κεῖμαι, *jaceo*) uno loco. Iacens, currens, profecit Paulus. 2 Tim. II. 9. Romæ commorabatur, ut legatus alicubi longioris negotii cauſa.

18 τί γάρ; *quid enim?*) *Quid refert?* id eſt, utrinque juvor. v. 12.

¶ πλὴν, *tamen*) nihilo ſecius.

¶ προφάσει) *per prætextum*. Tales, inquit, nomen Chriſti prætexunt: revera mihi invidiam parant.

¶ ἀληθείᾳ, *vere*) ex animo, ſerio.

19 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur *gaviſurus ſit*.

¶ τȣ̃τό μοι ἀποβήσεται εἰς σωτηρίαν, *hoc mihi evadet in ſalutem*) Sic plane LXX, Iob XIII. 16. quibus in uno illo libro frequens eſt verbum ἀποβαίνω eodemque loco, Iob XIII. 15. 16 de *ſinceritate* mentis, quæ Paulo eſt *puritas*, v. 16, agitur.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in ſalutem*) non modo non *in preſſuram*. v. 16.

¶ δεήσεως, *precationem*) in cœlum aſcendentem.

¶ ἐπιχορηγίας, *exhibitionem*) de cœlo venientem. ἐπὶ relationem indicat.

20 ἐν ȣ̓δενὶ αἰσχυνθήσομαι, ἀλλ' ἐν πάσῃ παῤῥησίᾳ μεγαλυνθήσεται χριστὸς, *in nulla re pudefiam, ſed in omni parrheſia magnificabitur Chriſtus*) Ignominiam a ſeſe removet; ſibi parrheſiam, Chriſto ipſi gloriam tribuit.

¶ σώματι, *corpore*) in vinculis.

¶ εἴτε διὰ ζωῆς, εἴτε διὰ θανάτȣ, *ſive per vitam ſive per mortem*) Sejugatio ſequitur v. 21 ſ. Vt cadet, inquit, bene erit. Non poſſum damnum facere. Paulus ipſe neſciebat, quo evaſurum eſſet; neque enim apoſtoli erant omniſcii, ſed potius in rebus ad ſeſe pertinentibus, per fidem & patientiam exercebantur.

21 ἐμοὶ) *Mibi*, initio periochæ, valet, *quod ad me attinet*. nam verſu præc. de Chriſti rationibus egit.

¶ τὸ ζῆν, χριϛὸς, *vivere, Chriſtus*) Articulus, nota ſubjecti, ut mox iterum. Quicquid vivo, (vita naturali,) Chriſtum vivo.

¶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος, *mori lucrum*) quamvis moriens videar omnium rerum *jacturam* facere.

22 εἰ δὲ, *ſin autem*) Hîc prius membrum tractare incipit: alterum, c. II. 17, *ſed ſi & libor*. Ponit autem δὲ, *autem*, quia ex disjunctione verſu præc. poſita nunc unum aſſumit: quo aſſumto, mox, quaſi pœnitentia ductus, dubitationem inſtituit, ſic tamen, ut id tantiſper aſſumere non refugiat.

¶ τὸ ζῆν) ſcil. ἐϛί μοι. ſi *vivere eſt*: ſi vivendum eſt.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Limitat. nam etiam morientes vivunt.

¶ καρπὸς ἔργου, *fructus operis*) Hunc *fructum* inde habeo, ut plus *operis* facere poſſim. *opus* nobile, c. II. 30. *fructus* optabilis. Rom. I. 13.

¶ αἱρήσομαι, *eligam*) Conditionem ſupponit: ſi ſibi obtingat poteſtas eligendi. Hæc ratio Futuri.

¶ οὐ γνωρίζω) *non explico*, ſcil. *mibi*: i. e. non definio.

23 συνέχομαι, *diſtineor*) Hanc *hæſitationem* convenienter exprimit, quum huic deliberationi immoratur.

¶ δὲ, *vero*) Declarat cauſam dubitationis ſuæ.

¶ ἔχων, *habens*) Participium, moratum, pro Indicativo.

¶ εἰς τὸ ἀναλῦσαι) *decedere*, ex vinculis, carne & mundo. Non opus eſt, metaphoram quærere. Late patet hujus verbi uſus. Luc. XII. 36. 2 Tim. IV. 6.

¶ σὺν χριϛῷ, *cum Chriſto*) ibi, quo Chriſtus præivit. Paulus ut rem certam præſupponit, ſe poſt martyrium ſtatim fore cum Chriſto, melioremque multo habiturum eſſe conditionem, quam in carne.

¶ πολλῷ μᾶλλον κρεῖσσον, *multo magis melius*) Ad *eſſe*, non ad *decedere*, refertur hoc inciſum, ſive pro prædicato ſumas, ſive potius id ſubaudito ὂν abſolute accipias, hoc ſenſu, *quum id ſit multo magis melius*. Eſt enim comparativus cumulatus, coll. 2 Cor. VII. 13 not. *Decedere* eſt melius, quam manere in carne: *cum Chriſto eſſe, multo magis melius*. Vulgatus ſolus, quod ſciam: *multo magis melius*. recte. *Decedere*, ſanctis nunquam non optabile fuit: ſed *cum Chriſto eſſe*, ex novo teſtamento eſt. conf. Hebr. XII. 24.

24 ἐπιμένειν) *amplius manere*.

¶ ἀναγκαιότερον, *magis neceſſarium*) magis ad me pertinet, inquit, etiam ad ſenſum amoris mei: magis, quam ipſe aditus beatitudinis modo memoratæ.

25 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Dum hæc ſcriberet, in animo dictamen propheticum exſtitit de manſione.

¶ πεποιθὼς οἶδα, *confiſus novi*) Norat per *fiduciam* ſpiritualem; nondum norat ex relatione hominum. v. 17. c. II. 23.

¶ μενῶ, *manſurum me*) in vita.

¶ συμπαραμενῶ, *una manſurum*) ſat diu manebo vobiſcum. Ps. LXXII. 5. LXX, συμπαραμενεῖ τῷ ἡλίῳ. Non dubium eſt, quin Paulus ex priore captivitate in illa climata redierit. Phil. v. 22. Hebr. XIII. 19.

26 τὸ καύχημα ὑμῶν, *gloriatio veſtra*) de me vobis reſtituto, orantibus id ipſum. Correlatum, *in gloriationem mihi*. v. 16. *Gloria* eſt *gaudium* ex honeſto.

27 μόνον, *tantum*) Hoc unum curate: nil aliud.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelio*) cujus propagandi

pagandi causa me manere juvat.

¶ ἰδὼν - ἀκούσω, *videns - audiam*) Conf. v. 30.

¶ ἀκούσω) *audiam*, & cognoscam. nam refertur etiam ad τὸ *veniens & videns vos.*

¶ ἐν ἑνὶ πνεύματι, *in uno spiritu*) *uno*, inter vos.

¶ μιᾷ ψυχῇ, *una anima*) Est interdum inter sanctos naturalis aliqua antipathia: hæc vincitur, ubi unitas est non solum spiritus, sed etiam animæ.

¶ συναθλοῦντες) *una* mecum *luctantes.* Luctabatur Paulus, v. 30.

28 μὴ πτυρόμενοι, *non pavefacti*) subito magnoque terrore. Nam πτύρω proprie de equis dicitur.

¶ ἥ τις, *quæ*) τὸ *obniti.*

¶ αὐτοῖς) *ipsis.*

¶ ἔνδειξις, *demonstratio*) 2 Thess. I. 5.

29 ὅτι, *quod*) Vis declarandi cadit super verbum ἐχαρίσθη, *ex gratia dedit* Deus. Gratiæ munus, *signum salutis* est.

¶ τὸ ὑπὲρ) Id, post interveniens incisum, repetitur, τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ πάσχειν.

¶ πιστεύειν· πάσχειν· *credere: pati*) v. 27 fin.

30 ἔχοντες, *habentes*) Constr. cum *statis non pavefacti.*

¶ εἴδετε, *vidistis*) Act. XVI. 12. 19 s.

¶ ἐν ἐμοὶ, *in me*) *non pavefacto.*

CAP. II.

1 Εἴ τις) Si hoc quater legendum videtur, ita resolvas: *si quod ergo* [gaudium est] *exhortatio in Christo, si quod* [gaudium] *consolatio amoris, si quod* [gaudium] *communio Spiritus, si quod* [gaudium] *viscera & miserationes, implete meum gaudium*: ut quater cum subjecto expresso subauditum jungatur prædicatum. Vide de tali ellipsi Marc. XV. 8 not. Certe gaudium Paulo erat præsentissimum: & cum communi lectione, εἴ τις - εἴ τινα, *si qua - si qua*, tamen implicite notatur gaudium, per concordiam &c. implendum.

¶ οὖν, *ergo*) Resp. c. I. 27, *uno spiritu, una anima.*

¶ παράκλησις ἐν χριστῷ, *exhortatio in Christo*) Hæc adjunctam habet *consolationem amoris*, & *communio Spiritus* adjuncta habet *viscera & miserationes.* His quatuor nervis respondent quatuor fructus, eodem ordine, *ut &c.* v. seq. uti vel *amoris* mentio bis secundo posita loco indicat: & utriusque paris opposita removentur versu 3 & 4. Omnia derivantur ex Christo & Spiritu sancto.

2 τὸ αὐτὸ φρονῆτε, *idem sentiatis*) Hinc pendet subsequens participium.

¶ σύμψυχοι, *unanimes*) scil. *sitis*. Hinc quoque pendet sequens participium.

¶ τὸ ἓν, *unum*) *Idem sentiatis*, notat easdem in res tendere *sensum* debere: *unum sentientes* notat, eundem esse debere ipsum *sensum.*

3 μηδὲν, *nihil*) scil. *sentite, facite.*

¶ ἐριθείαν, *contentionem*) aliis placere non curantem.

¶ κενοδοξίαν, *vanæ gloriæ studium*) aliis nimium placere curans.

¶ ὑπερέχοντας, *superiores*) jure & dotibus.

4 μὴ τὰ ἑαυτῶν) *non vestram* duntaxat rem, nec vestra causa. Conf. v. 21.

¶ μὴ τὰ - τὸ) Perversa utilitas, multiplex; *vera*, simplex. Hæc differentia τὰ & τό.

5 φρονείσθω, *sentiatur*) Non dicit, φρονεῖτε *sentite*, sed φρονείσθω, *hunc sensum alite.*

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *in Christo Iesu*) Paulus quoque spectabat, quæ aliorum, non quæ sua erant, c. I. 24. eaque res illi oc-

casionem præbuit hujus moniti: non tamen se, sed Christum pro exemplo proponit, qui non sua quæsierit, sed se ipsum demiserit.

6 ὃς) quippe *qui.*

¶ ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων, *in forma Dei exstans*) Nomen *Deus* hoc & sequenti commate non denotat Deum Patrem, sed ponitur indefinite. *Forma Dei* non denotat ipsam *deitatem* sive naturam divinam, sed quiddam ex ea promicans: & tamen rursum ea non denotat τὸ *esse pariter Deo*, sed quiddam prius, *speciem Dei*, i. e. formam ex ipsa gloria deitatis invisibilis effulgentem. Ioh. I. 14. Quo ipso hic locus eximie probat Deitatem Christi. nam ut *forma servi* non ipsam dicit humanam naturam; servi enim forma non fuit perpetua, natura humana est perpetua; sed tamen humanam naturam præsupponit: sic *forma Dei* non est natura divina, neque τὸ *esse pariter Deo* est natura divina; sed tamen is, qui in forma Dei *exstabat*, & qui potuerat *esse pariter Deo*, Deus est. Dicitur autem *forma Dei* potius, quam *forma Domini*, ut mox, *pariter Deo:* quia *Deus* magis est vocabulum absolutum, *Dominus* involvit relationem ad inferiores. In ea Dei forma *exstabat* filius Dei ab æterno: neque, quum in carne venit, in ea esse desiit, sed potius, quod ad humanam naturam attinet, cœpit in illa *exstare.* & quum in ea forma esset, integrum ei fuit, etiam secundum humanam naturam, statim ut eam assumsit, esse *pariter Deo*, victu cultuque uti, qui dignitati ipsius responderet. sed aliter fecit.

¶ οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο, *non rapinam duxit*) Quibus occasio quædam subiti commodi offertur, avide solent alias involare, celeriterque arripere, nulla aliorum ratione habita, & strenue uti ac frui. Inde ἁρπαλέα, apud Eustathium, τὰ πάνυ περισπούδαστα· & phrases, ἅρπαγμα, ἁρπαγμὸν, ἕρμαιον, εὕρημα, νομίζειν, ποιεῖσθαι, ἡγεῖσθαι, ἁρπάζειν. Exempla collegit E. Schmidius & G. Raphelius, ex Heliodoro & Polybio. At Christus, quum posset esse *pariter Deo*, non arripuit, non duxit rapinam, non subito usus est illa facultate. conf. Ps. LXIX. 5. Gen. III. 5. Hic ejus *sensus* verbo *ducere* simul indicatur. Non fuisset *rapina*, si jure suo usus esset; sed perinde abstinuit, ac si fuisset *rapina.* conferatur similis locutio, 2 Cor. XI. 8 not.

¶ τὸ εἶναι ἴσα θεῷ) ἴσα, accusativus adverbiascens, ut sæpe in Iobo. *pariter* & convenienter *Deo.* *Esse pariter Deo* dicit *plenitudinem* & *altitudinem*, ut patet ex antitheto duplici, *se ipsum exinanivit & humiliavit.* Articulus, sine quo μορφὴν ponitur, nunc epitasin facit. Non mirum ergo, quod se nunquam *Deum*, rarius *Dei filium*, plerunque *filium hominis* appellavit.

7 ἀλλ', *sed*) Huc spectant duæ periochæ: *se ipsum exinanivit*, quo pertinet *forma servi*; & *humiliavit se ipsum*, unde pendet *obedientia.* Illud privative, hoc etiam contrarie opponitur τῷ *esse pariter Deo.* quare hæc duo verba per gradationem ponuntur, & *humiliavit* ante *se ipsum* ponitur, (coll. Iac. II. 18 not.) Etenim v. gr. Philippus V, quum Hispaniarum regem agere intermisit, de quo, dum hæc meditabamur, acta fervebant, eatenus *exinanivit se ipsum*, nec tamen æque *humiliavit.* regnum is deposuit, sed non subiit.

¶ ἑαυτὸν ἐκένωσε, *se ipsum exinanivit*) החסיר LXX, κενὸν ποιῆσαι, Es. XXXII. 6, ubi de re quidem prorsus alia agitur, sed tamen Paulus, ἐκένωσεν dicens, rependit verbum חסר Ps. VIII. 6. coll. Hebr. II. 7. Vbicunque est *exinanitio*, ibi est continens

nens & contentum. Continens illud in *exinanitione* Christi, est *ipse*: contentum erat *plenitudo* illa, quam recepit in exaltatione. Manebat *plenus*, Ioh. I. 14. & tamen perinde se gessit, ac si *inanis* esset. celavit enim, quoad expediebat, homines, & angelos, imo etiam se ipsum: Rom. XV. 3. adeoque non solum celavit, sed etiam abnegavit & abstinuit.

¶ μορφὴν, *formam*) Hæc tria, μορφὴ, ὁμοίωμα, σχῆμα, *forma*, *similitudo*, *habitus*, non sunt synonyma, neque enim inter se permutari poterunt; sed tamen affinia. *forma* dicit quiddam absolutum: *similitudo* dicit relationem ad alia ejusdem conditionis: *habitus* refertur ad aspectum & sensum.

¶ λαβὼν, *sumens*) Actus *exinanitionis* habet *sumtionem formæ servi*. Potuit autem *sumere*, quia *in similitudine hominum fuit*: & *formam servi* eo ipso gessit, quod *habitum hominis* gessit.

¶ ὁμοιώματι ἀνθρώπων, *similitudine hominum*) Factus est similis hominibus, verus homo.

8 καὶ σχήματι, & *habitu*) Nova pars *exinanitionis*. Opposita, *forma Dei* & *habitus hominis*.

¶ σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, *habitu inventus ut homo*) σχῆμα, *habitus*, cultus, vestitus, victus, gestus, sermones & actiones.

¶ εὑρεθεὶς, *inventus*) talem se exhibens & gerens revera.

¶ ὡς ἄνθρωπος) *tanquam homo*, vulgaris, ac si nil esset præterea, nec inter homines quidem excelleret. nil sibi sumsit eximium.

¶ ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, *humiliavit se ipsum*) Status exinanitionis gradatim profundior.

¶ γενόμενος ὑπήκοος) *factus obediens*, Hebr. V. 8. scil. *Deo*. Ellipsis hæc εὐλαβειαν, *demissionem* Iesu Christi exprimit. *obedientia servum* decet.

¶ μέχρι, *usque ad*) Constr. cum *humiliavit*. In morte *humiliatio* maxima: c. III. 21. Act. VIII. 33. Ps. XC. 3, LXX. & *obedientia* maxima. Ioh. X. 18.

¶ σταυροῦ, *crucis*) qua *servi* solebant affici.

9 διὸ καὶ, *propterea etiam*) Exinanitionis præmium justissimum est exaltatio. Luc. XXIV. 26. Ioh. X. 17. Neque ea non potuit illam consequi. Ioh. XVI. 15. XVII. 5. Eos quoque, qui se Christi exemplo humiliant, exaltatum iri, eleganter subaudiendum relinquit Paulus: imo exprimit c. III. 20.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Christum Christus exinanivit, Christum Deus exaltavit, conf. 1 Petr. V. 6. eumque fecit esse *pariter Deo*.

¶ ὑπερύψωσε, *superexaltavit*) Sic compensata est *humiliatio*. Compositum grande.

¶ καὶ ἐχαρίσατο, & *donavit*) Sic compensata est *exinanitio*, cui etiam expressius opponitur *plenitudo*, Eph. I. 23. IV. 10. Verbo χαρίζεσθαι *donare* denotatur, quam accepta Deo fuerit *exinanitio* Christi: & quam subjecto animo Christus, omni illa *servitute* perfunctus, *donum* hoc susceperit.

¶ ὄνομα) *nomen*, cum re: i. e. dignitatem, laudem.

¶ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, *super omne nomen*) Eph. I. 21. non modo super omne nomen humanum.

10 πᾶν γόνυ· πᾶσα γλῶσσα· *omne genu: omnis lingua*) Synecdoche. i. e. ut omni modo colant & recognoscant, ut *Dominum*. Conf. Ap. V. 13.

¶ κάμψῃ) *flectat*, sc. se; vel cum plausu, vel cum tremore.

¶ ἐπουρανίων, *supracælestium*) Masculinum. Cœlestes genua flectunt: nam Christus Dominus *cælum* cepit.

¶ ἐπι-

¶ ἐπιγείων, *terrestrium*) Nam in *terra* versatus est.

¶ καταχθονίων, *infernorum*) Vid. Marc. III. 11. Iob XXVI. 5. Postea illis quoque se stitit. Divisio hæc in altum & profundum longius abit, quam illa Ex. XX. 4.

11 ἐξομολογήσηται, *confiteatur*) diserte.

¶ κύριος, *Dominus*) non jam *in forma servi.*

¶ εἰς, *in*) Iesum Christum esse Dominum, quippe qui sit in gloria Dei Patris. sic εἰς, Ioh. I. 18.

¶ θεοῦ πατρὸς, *Dei Patris*) 1 Cor. XV. 28.

12 ὥστε, *itaque*) Proposito Christi exemplo, infert, ut salutem ab illo nobis partam tueamur.

¶ ὑπηκούσατε, *obedivistis*) mihi, ad *salutem* vos hortanti, ipsique Deo. conf. *obediens*. v. 8.

¶ μετὰ φόβου καὶ τρόμου, *cum timore & tremore*) Servi esse debetis, exemplo Christi, v. 8. servum autem decet *timor & tremor*, Eph. VI. 5. i. e. humilitas. coll. Rom. XI. 20. Notavit hoc *Ioh. Iac. Wolfius* in exegesi ms. ep. ad Phil. Paulus gaudii plenus tamen serio scribit.

¶ ἑαυτῶν, *vestram ipsorum*) In hac parte quidem *sua quisque spectate*. conf. v. 4. *vestram ipsorum*, inquit: quia ego vobis non adesse possum, ipsi vos curate eo magis.

¶ σωτηρίαν, *salutem*) eam, quæ est in *Iesu*.

¶ κατεργάζεσθε, *operamini*) usque ad metam.

13 ὁ θεὸς γὰρ, *Deus enim*) Deus solus; præsens vobis, etiam absente me. Nil deest vobis; modo ne vobis ipsi desitis. conf. 2 Petr. I. 5. 3.

¶ τὸ θέλειν, *velle*) ut salutem volueritis, me præsente, & velitis.

¶ τὸ ἐνεργεῖν, *perficere*) etiam nunc, me absente.

¶ ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας, *pro beneplacito*) Huc ref. τὸ *velle*. ad ὁ ἐνεργῶν *operans* ref. τὸ ἐνεργεῖν *perficere*.

14 ποιεῖτε, *facite*) *cum beneplacito*. Patrem imitari debent filii. v. 15.

¶ χωρὶς γογγυσμῶν, *sine murmurationibus*) respectu aliorum. Huc ref. ἄμεμπτοι, *inculpati*. Amori adversantur non modo rixæ & clamores, a quibus remoti jam erant Philippenses, sed etiam murmurationes. His jungitur dubitatio, uti iræ 1 Tim. II. 8. Quære vel argue coram: noli murmurare a tergo vel clanculum.

¶ καὶ διαλογισμῶν, *& dubitationibus*) respectu vestri. Huc ref. ἀκέραιοι, *indelibati*, in *fide*.

15 θεοῦ, *Dei*) boni.

¶ σκολιᾶς) *tortuosæ*.

¶ φαίνεσθε) *lucetis*, hac scilicet adhortatione servata. Sequitur, *vitæ:* ut sæpe conjuncta vitæ lucisque mentio.

¶ ἐν κόσμῳ, *in mundo*) in humano genere, ex quo multi adhuc sunt convertendi, ceteri redarguendi.

16 λόγον ζωῆς, *verbum vitæ*) quod vobis prædicavi. Frequens *vitæ* mentio in hac epistola. c. IV. 3.

¶ ἐπέχοντες) *tuentes*; ne mundo concedatis.

¶ εἰς καύχημα, *in gloriationem*) Constr. cum *tuentes*.

¶ οὐκ εἰς κενὸν, *non in vanum*) cum fructu vestro.

17 ἀλλ' εἰ καὶ, *sed si etiam*) Respice c. I. 22 not.

¶ εἰ καὶ σπένδομαι ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ, *si etiam libor super victima & sacrificio*) Philippenses, ut reliquæ gentes ad fidem conversæ, erant *oblatio*, Paulus *minister*: Rom. XV. 16. & quemadmodum ad holocausta solebat vinum libari ac fundi ad basin altaris, sic Paulus sanguinem suum fundi

fundi gaudet. Sacrificii complementum utrisque futurum erat lætabile. Martyrii præstantia. Congruit phrasis cum supplicio gladii, Paulum manente.

¶ θυσίᾳ, *victima*) Huc ref. *congaudeo* & *gaudete*.

¶ λειτουργίᾳ, *officio*) Huc ref. *gaudeo* & *congaudete*.

18 συγχαίρετέ μοι) *congaudete*, gratulamini *mihi*, libato.

19 δὲ) *autem*: tametsi nunc non habeo, quod de meo exitu categorice scribam.

¶ ὑμῖν) *vobis*. id plus, quam *ad vos*.

¶ κἀγὼ) *etiam ego*; non modo vos, cognitis rebus meis. v. 19.

¶ εὐψυχῶ, *bono animo sim*) Solicitus est de Philippensibus; & tamen bene sperat.

20 οὐδένα, *nullum*) nullum alium, hunc unum. *qui* pendet ab *hunc* subaudito.

¶ ἰσόψυχον, *unanimum*) Paulus alter, Timotheus. Sic Ps. LV. 14 ואתה אנוש כערכי σὺ δὲ, ἄνθρωπε ἰσόψυχε. Deut. XIII. 7 אשר כנפשך ὁ ἴσος τῇ ψυχῇ σου.

¶ γνησίως, *germane*) v. 22. 1 Tim. I. 2.

¶ μεριμνήσει) *curabit*, apud vos: & *accurate* ad me referet.

21 οἱ πάντες, *omnes*) Si tam lauto illo tempore Paulus de sua quasi cohorte (c. I. 14. 17.) unum duntaxat plane probavit, de his loquens, qui tum aderant; c. IV. 21. & quidem tam procul ad ecclesiam Philippensium scribens: nostro tempore quam multos Deo se probare arbitremur? Subtilissima erat αἴσθησις, qua hoc percepit Paulus.

¶ τὰ ἑαυτῶν, *sua*) v. 4. O quam multi sua causa pii sunt! quanquam non sunt *hostes*. c. III. 18.

¶ ζητοῦσι, *quærunt*) Pie etiam auditoribus piis significari potest, cujusmodi sint hi vel illi antistites.

¶ οὐ τὰ χριστοῦ ἰησοῦ, *non quæ sunt Christi Jesu*) Hoc experiuntur, qui communi ædificationi ex animo inserviunt. Raros inveniunt adjutores. Iud. V. 17. VIII. 6. 8. Vbi nulla obligatio e propinquo, nulla spes mercedis aut famæ, destituuntur. Regno Christi ubi consulitur, fere id fit per modum innoxiæ utilitatis. Vbi aliquid impendendum erat, non pugnat vir, sed fugit, & se spe alias pugnandi excusat.

22 δὲ, *autem*) Antitheton: *omnes*; *ejus*. Rara laus. Neh. VII. 2.

¶ γινώσκετε) *nostis*. conf. Act. XVI. 1. 12.

¶ τέκνον σὺν, *filius cum*) Concinne loquitur, partim ut de filio, partim ut de collega. sic c. III. 17 se ut typum sistit, & tamen συμμιμητὰς, *una imitatores*, non mere *imitatores*, esse jubet.

23 ὡς ἂν ἀπίδω) ἀπιδεῖν, *notitiam auferre*, *consequi*.

¶ ἐξαυτῆς, *mox*) Constr. cum *notitiam consecutus fuero*.

25 ἐπαφρόδιτον, *Epaphroditum*) c. IV. 18.

¶ συστρατιώτην, *commilitonem*) c. I. 27. 30.

¶ ὑμῶν δὲ ἀπόστολον, *vestrum vero legatum*) Philippenses eum legaverant ad Paulum.

¶ λειτουργὸν τῆς χρείας μου, *ministrum necessitatis meæ*) Huc quoque ref. *vestrum*. nam Philippensium nomine inservierat Paulo. Et vide, quanti æstimetur etiam externa ministratio. v. 30.

¶ πέμψαι, *mittere*) *Mittere*, ait, non, *remittere*. nam ideo ad Paulum venerat, ut cum eo maneret. v. 30.

26 ἀδημονῶν) Hesychius, ἀδημονῶν, ἀγωνιῶν· ἀδημονῶ, ἀκηδιῶ, ἀγωνιῶ.

¶ ἠκούσατε, *audivistis*) eoque nomine soliciti fuistis.

27 παραπλήσιον, *prope*) Mollius loquitur, ne statim terreat Philippenses:

deinde v. 30 dicit *appropinquavit*, quo verbo majus periculum innuitur.

¶ αὐτὸν ἠλέησεν, *illius misertus est*) reddita valetudine & vita.

¶ καὶ ἐμὲ, *& mei*) Sanctis licitum est omnia sibi data existimare.

¶ λύπην, *tristitiam*) de morte Epaphroditi. *tristitiam*, gaudio oppositam, de quo tota agit epistola.

¶ ἐπὶ λύπῃ, *super tristitia*) de morbo Epaphroditi.

28 σπουδαιοτέρως, *studiosius*) citius, quam Timotheum. v. 19.

¶ χαρῆτε, *gauderetis*) Omnibus ex rebus piis licet gaudium capere.

¶ ἀλυπότερος ὦ, *magis dolore vacem*) quum sciam, vos gaudere.

30 μέχρι θανάτου, *usque ad mortem*) Pertinet hoc ad comparationem officiorum. Ministrare Paulo, per se videtur res aliquanto minor, quam periculum vitæ Epaphroditi, qui tamen hoc incommodo commodum illud rectissime redemit. conf. 2 Tim. I. 16 s.

¶ ἤγγισε, *appropinquavit*) Epaphroditus Philippis proficiscens non videtur scisse fore, ut in morbum incideret: sed tamen, quum arduum iter suscepit, non reformidans, quicquid vel ab inimicis Pauli vel aliunde posset accidere, benigne ei morbus imputatur quamvis improvisus.

¶ παραβουλευσάμενος τῇ ψυχῇ) τῇ ψυχῇ, Dativus. Hesychius: παραβουλευσάμενος, εἰς θάνατον ἑαυτὸν ἐκδούς. Proprie παραβουλεύομαι significat *consilium capio præter mea commoda.* Estque paronomasia ad verbum παραβάλλομαι, *audeo, projicio me in periculum:* quo apostolus videtur sciens abstinuisse. conf. c. III. 2 fin. not.

¶ τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, *vestrum defectum*) *Defectum* hunc non tam Paulus censuit esse, quam ipsi Philippenses, pro suo in illum amore. c. IV. 10 s.

CAP. III.

1 Τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Formula progrediendi. 1 Thess. IV. 1. Sic λοιπὸν, & λοιποῦ.

¶ τὰ αὐτὰ, *eadem*) de gaudio.

¶ οὐκ ὀκνηρὸν, *non molestum*) Nam suave est læto, scribere: *gaudete.* Contrarium, Gal. VI. 17.

¶ ὑμῖν δὲ ἀσφαλὲς, *vobis vero certum*) Gaudium spirituale optimam affert *certitudinem* contra errores, Iudaicos præsertim. v. 2.

2 βλέπετε, *videte*) Vehemens anaphora. *videte*, & cavebitis. metonymia antecedentis. Antitheton, σκοπεῖτε *spectate.* v. 17. Nam huc redit v. 17. mirabiliter temperato elencho & adhortatione.

¶ τοὺς κύνας, *canes*) Non est dubium, quin hac appellatione *sæpe* v. 18 coram usus fuerit, eamque nunc Philippensibus in memoriam revocarit. unde illi facilius intelligerent, quam nos. conf. 2 Thess. II. 5. Tribus quidem commatibus hujus versus respondent gradatione retrograda tria membra versus subsequentis: ut *canes* sint falsi apostoli & carnales, qui non Christo, sed carne nituntur, & turpitudini serviunt libidinis. v. 19. Sic *canes* dicuntur *abominandi*, Ap. XXII. 15. coll. Ap. XXI. 8. sive *abominabiles*, impuri. Tit. I. 16. 15. a sanctitate alieni. Matth. VII. 6. alii plane, ac Paulus vivens & moriens. nam in vita scatent vitiis caninis, fœditate, impudicitia, importunitate, 2 Petr. II. 22. Deut. XXIII. 19. Ps. LIX. 7. 16. maximeque hostes sunt crucis Christi, versu 18. coll. Ps. XXII. 17. 21. & in morte sunt *canes mortui:* (quo proverbio vilissimum

ſimum quiddam notatur:) conf. v. 19. In hos quadrat, quod dici ſolet: *Cave canem.* Iudæi, gentes canum loco habebant: vid. ad Matth. XV. 26. nunc canes appellantur, qui nolunt eſſe Iſraël Dei.

¶ τὰς κακὰς ἐργάτας, *malos operarios*) qui Deo non ſerviunt. conf. 2 Cor. XI. 13.

¶ τ̀ κατατομὴν, *conciſionem*) Paronomaſia. nam glorioſam appellationem περιτομῆς *circumciſionis* vindicat Chriſtianis. v. ſeq. Circumciſio corporis jam erat inutilis, immo damnoſa. vide κατατέμνω de conciſione vetita. Lev. XXI. 5. 1 Reg. XVIII. 28. Non ſine indignatione loquitur.

3 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur verſu 2 alios tam longe ſecludat.

¶ ἡ περιτομὴ, *circumciſio*) Abſtractum pro concreto: *verus populus.*

¶ πνεύματι, *ſpiritu*) non litera. Rom. II. 29.

¶ πνεύματι θεῷ λατρεύοντες, *ſpiritu Deo ſervientes*) Sic Rom. I. 9.

¶ καυχώμενοι, *gloriantes*) Id plus, quam πεποιθότες *confiſi.*

4 καίπερ ἐγὼ, *quanquam ego*) Hoc ſubjungit in ſingulari: quia Philippenſes fuerant gentes; Paulus, ex circumciſione.

¶ ἔχων, *habens*) Participium, proprie. nam conſtructio pendet ab iis, quæ præcedunt. *habens*, non *utens.*

¶ εἴ τις ἄλλος, *ſi quis alius*) Sermo univerſalis. *alius* redundat ſuaviter. conf. Not. ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 195.

¶ ἐγὼ μᾶλλον, *ego magis*) *confiſus ſum.* Loquitur de priſtino ſuo ſenſu, cum mimeſi eorum, qui gloriabantur. v. ſeq.

5 περιτομὴ ὀκταήμερος, *circumciſio octavo die*) Hæc capita quaſi in digitis conciſe & breviter enumerata ſermonem faciunt planiſſimum. Brevitatis autem gratia miſcet ſermonem abſtractum & concretum, *circumciſio, Hebræus:* uti Col. III. 11.

¶ ὀκταήμερος, *octavo die*) non demum adulta ætate.

¶ βενιαμὶν, *Benjamin*) ex Rahel, non ex ancilla.

¶ ἐξ ἑβραίων, *ex Hebræis*) non proſelytus, non altero utro parente ex gentibus.

¶ Φαρισαῖος, *Phariſæus*) accuratiſſimus.

6 διώκων, *perſequens*) Antehac ſe optime facere putarat.

7 ἅτινα, *quæ*) modo enumerata.

¶ κέρδη, *lucra*) Pluralis grandis.

¶ ἥγημαι, *duxi*) Profeſſio *chriſtianiſſima*, de præterito, præſenti & futuro: usque ad v. 14.

¶ διὰ τ̀ χριστὸν, *propter Chriſtum*) Huc ref. v. 8. 9, ἵνα κτλ. *ut* &c.

¶ ζημίαν) *jacturam.*

8 μενοῦν, *ſane*) Incrementum ſermonis, in hac particula & per epitaſin deinde ſynonymorum, etiam in pleniore ipſius Chriſti appellatione.

¶ καὶ ἡγοῦμαι, *etiam duco*) καὶ *etiam* intendit vim præſentis temporis in ἡγοῦμαι *duco.* Iuſtitia non initio ſolum, ſed ſemper, in toto curſu ſanctorum, ex fide eſt.

¶ πάντα, *omnia*) non ſolum ea, quæ modo dixi, ſed *omnia.*

¶ διὰ - γνώσεως κτλ. *propter - cognitionis &c.*) Conſtr. cum *duco.* Et ref. huc v. 10 ſ. τοῦ γνῶναι, *ut cognoſcam.*

¶ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως, *eminens cognitionis*) Proprie *eminentia* eſt Chriſti: quo cognito, *cognitio* ejus item *eminentiam* nanciſcitur.

¶ τοῦ κυρίου μου, *Domini mei*) Fidelis appropriatio.

¶ ἐζημιώθην) non modo *jacturam duxi*, sed revera *abjeci*.

¶ σκύβαλα) Crescit sermo de fideli abnegatione rerum omnium. ζημία, *jactura*, fit æquo animo: σκύβαλα propere abjiciuntur, posthac neque tactu neque aspectu dignanda. Hebr. פרש antanaclasin habet ad *Pharisæos*. vid. P. Zornii T. II Opusc. sacr. p. 514. Gatakerus: σκύβαλον *vile quodvis rejectamentum designat, qualia sunt excrementa animantium, liquorum feces & fraces, metallorum scoria, stirpium decidua, frugum purgamenta, farinæ furfures, mensarum analecta, manuum apomactra, quæ canibus destinantur.* Vid. Adversar. misc. posth. cap. XLIII copiosissime.

¶ ἵνα, *ut*) Non potest utrumque fieri, ut & retineas cetera, & Christum assequare.

¶ κερδήσω καὶ εὑρεθῶ, *lucrifaciam & inveniar*) Vtrumvis opponitur *jacturæ*. Qui omnia, ne se ipso quidem excepto, amittit, Christum lucrifacit, & in Christo lucrifit. Christus est illius, & ille est Christi. Plus ultra. Loquitur, Paulus quasi adhuc nón lucrifecerit.

9 εὑρεθῶ ἐν αὐτῷ) scil. ὤν.

¶ μὴ ἔχων, *non habens*) Verba, *jacturam pati, lucrifacere, inveniri, habere*, allegoriam faciunt. Τοῦ esse & reperiri in Christo, consequens immediatum est habere justitiam ex fide Christi. Lib. מחזור Iudæorum Euchologium אני ממעשים שולל וערום וצדקתך לבדה היא כסותי i. e. *Ego plane vacuus & nudus sum ab operibus, justitiaque tua sola est amictus meus.*

¶ ἐμὴν, *meam*) Oppositum, *eam quæ ex Deo*: sed ἐμὴν, sine articulo, ad oblivionem innuendam.

¶ τὴν ἐκ νόμου, *eam quæ ex lege*) v. 6. conf. *ex*, Rom. IV. 14. Oppositum, *eam quæ per fidem*.

¶ διὰ πίστεως χριστοῦ) *per fidem* Christi, in Christum.

¶ ἐπὶ τῇ πίστει) *super fide*.

10 τοῦ γνῶναι, *cognoscere*) Genitivus τοῦ cohæret cum *fide*, & reassumit mentionem *cognitionis* v. 8 factam, nunc uberius explicandam.

¶ αὐτὸν) *Ipsum*.

¶ δύναμιν, *virtutem*) Rom. I. 4.

¶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ) Seriei sermonis congruit, ut verbale ἀνάστασις accipiatur non de resurrectione ex mortuis, quæ mutato verbo exprimitur versu 11, sed de *exortu* Christi: Hebr. VII. 14. uti verbum ἀναστῆσαι, Act. II. 30 not. Neque enim ἀνάστασις semper de resurrectione mortuorum ponitur. Luc. II. 34. Thren. III. 63. Sophon. III. 8. Et sane ipse Exortus sive adventus Messiæ suam habet δύναμιν, *virtutem*, cujus cognitione fideles nituntur. 2 Petr. I. 16.

¶ τὴν κοινωνίαν, *communionem*) Gal. II. 20.

¶ συμμορφούμενος, *conformatus*) Casus rectus, post infinitivum, Græcis frequens est, quanquam hîc cum verbo finito subsequente potest construi. *conformantur* fideles per fidem. Gal. III. 1 not. Conf. *conforme*, v. 21.

11 εἴ πως, *si quomodo*) Hoc denotat nixum fidei Paulinæ. sic, εἰ, *si* v. 12.

¶ καταντήσω, *occurram*) Ab allegoria *damni & lucri* paulatim accedit ad allegoriam *cursus*.

¶ ἐξανάστασιν τῶν νεκρῶν) i. e. ἀνάστασιν (χριστοῦ) ἐκ τῶν νεκρῶν, *resurrectionem* (Christi) *ex mortuis*. conf. Rom. I. 4 not. Sub mentionem resuscitationis, interjicit aliqua, præsenti suo statui consentanea; & pertexit cetera versu 20 s.

12 οὐχ ὅτι, *non quo*) In summo fervore sobrietatem spiritualem non dimittit apostolus.

¶ ἔλαβον, *acceperim*) brabeum.

¶ πη-

¶ τετελείωμαι) Differunt τέλειος & τετελειωμένος: ille, cursui habilis; v. 15.16. hic, brabeo proximus, jam jam *accepturus*.

¶ καὶ καταλάβω) Καὶ, *etiam*, intendit. nam καταλαμβάνειν *comprehendere* plus est, quam λαμβάνειν *prehendere*. τὸ λαμβάνειν *prehendere* fit in instanti, mox ut passus ultimus est confectus: τὸ καταλαμβάνειν, *comprehendere* fit, cum quis plene potitur. Exemplum accipientis jam jamque, 2 Tim. IV. 7. 8.

¶ ἐφ᾽ ᾧ) *quoniam*. Sensus virtutis Christi accendit Christianum.

¶ καὶ κατελήφθην, *etiam comprehensus sum*) per vocationem cœlestem. v. 14. Act. XXVI. 14. 19. 2 Cor. V. 14. Christus, *auctor & consummator*. Hebr. XII. 2. καὶ, *etiam*, iterum intendit, ut observetur vis aoristi 1. statum præsentem notantis.

13 ἀδελφοὶ, *fratres*) Familiariter fatetur.

¶ ἐγὼ, *ego*) Facile hoc alii de Paulo existimare possent.

¶ οὐ λογίζομαι, *non existimo*) Convenit sanctis & ad alacritatem conducit, ut minus, quam pro veritate rei, de sese existiment.

14 ἓν, *unum*) scil. *facio*.

¶ τὰ ὀπίσω, *quæ retro*) etiam ipsam confectam cursûs partem.

¶ ἐπεκτεινόμενος) id est ad literam, *superextensus*. Oculus manum, manus pedem prævertit & trahit.

¶ κατὰ σκοπὸν, *secundum scopum*) rectâ.

¶ βραβεῖον, *brabeum*) coronam vitæ.

¶ ἄνω, *supra*) v. 20.

15 τέλειοι, *perfecti*) v. 12 not.

¶ τοῦτο) *hoc* unum. v. 14.

¶ ἑτέρως) *aliter*, ac perfecti; (nam mutatur persona, *sentiamus*, *sentitis*:) non tamen ἕτερον sive ἄλλο, *aliud*, nil terrenum. v. 19. conf. etiam Gal. V. 10.

¶ καὶ τοῦτο) *etiam hoc*, quod nos perfecti sentimus, versu 14 expressum.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) vel me non scribente.

¶ ὑμῖν, *vobis*) ad perfectionem nitentibus.

¶ ἀποκαλύψει, *revelabit*) Eph. I. 17.

16 πλὴν, *modo*) De gradu, quem jam firmiter tenetis, non debet vos depellere exspectatio novæ revelationis.

¶ εἰς ὃ) in eo, *in quod* pervenimus.

¶ ἐφθάσαμεν, *pervenimus*) magis minusve longe.

¶ στοιχεῖν, *incedere*) Infinitivus, molliter, pro imperativo. Rom. XII. 15.

¶ κανόνι.) Omittunt hoc *Al. Bœrn. Clar. Colb. 7. Copt. Hilarius* uterque, *Facundus*, vel etiam, collato Pelagio, *Sedulius*. Sic respondent incisa, τῷ αὐτῷ στοιχεῖν, τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Neque enim *Latinis*, qui, comite *Coveliano* 2, incisa transponunt, obsequimur, quum ἐφθάσαμεν & στοιχεῖν propius cohæreant, & στοιχεῖν metaphoricum per subsequens φρονεῖν declaretur. Plane τὸ κανόνι ex Gal. VI. 16 huc traductum videtur.

¶ τὸ) Asyndeton.

¶ τὸ αὐτὸ φρονεῖν, *idem sentire*) Huc redit c. IV. 2.

17 συμμιμηταὶ, *una imitatores*) Ipse Paulus, *imitator Christi*: Philippenses ergo, *una imitatores*.

¶ σκοπεῖτε, *spectate*) cum consensione.

¶ οὕτως, *sic*) Exempla minora exigi debent ad majora & perfectiora, amicorum crucis Christi.

18 περιπατοῦσιν, *ambulant*) ante oculos vestros.

¶ πολλάκις, *sæpe*) Assiduus debet elenchus esse.

¶ κλαίων, *flens*) Credibile est, Paulum hoc adjecisse, postquam lacrymis madefecit epistolam. In gaudio, tamen dolor. Rom. IX. 2.

¶ τὺς ἐχθρὺς τοῦ ςαυρῦ, *hostes crucis*) Gal. VI. 12. 14.

19 ὧν, *quorum*) Nominativus implicitus, coll. mox οἱ, pendens ab *ambulant.*

¶ τὸ τέλος, *finis*) Hoc ponitur ante alia, quo majore cum horrore hæc legantur. In fine videbitur.

¶ ἀπώλεια, *perditio*) Antitheton, *Salvatorem.* v. 20.

¶ ὧν ὁ θεὸς ἡ κοιλία, *quorum deus venter*) Rom. XVI. 18. Antitheton, *Dominum:* v. 20. &, *corpus*, v. 21, uti 1 Cor. VI. 13. Istorum venter nitet: nostrum corpus atteritur. utrumque *schema* commutabitur.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) *deus* & *gloria* ponuntur, ut parallela, adeoque δόξα hoc loco notat *deum* vel *gloriationem* de deo. Hos. IV. 7. LXX, τὴν δόξαν ἀυτῶν ἐις ἀτιμίαν θήσομαι.

¶ αἰσχύνη, *pudor*) Respondet Hebræo בשת v. gr. Hab. II. 10. confer, de hoc propheta, not. ad Col. II. 23. item ערוה infra κοιλίαν, *ventrem.* Simul autem alludit sermo ad idolum, cui בשת αἰσχύνη respondet. Pro ערוה LXX interdum αἰσχύνη· itaque hoc loco videtur Paulus notare τὴν κατατομὴν, *concisionem*, ut innuat, circumcisionem non jam esse *gloriosam*, sed *ignominiosam.* Sic *venter* & *pudor* sunt affinia. Id colunt isti, cujus ipsos maxime pudere debebat, & suo tempore pudebit misere, quanquam nunc quoque parrhesia carent.

¶ οἱ τὰ ἐπίγεια φρονῦντες, *terrena sentientes*) Antitheton, v. seq. ineunte.

20 ἡμῶν, *nostra*) quos typum habetis.

¶ γὰρ, *enim*) Causa, cur Philippenses imitari illos debeant.

¶ τὸ πολίτευμα) *res communis, patria, civitas.* sequitur enim, ὑπάρχει *exstat.* Itaque huc etiam refertur ἐξ ὗ, *ex qua.*

¶ σωτῆρα, *Salvatorem*) Ratio, sub qua exspectamus. 2 Tim. IV. 18.

¶ κύριον, *Dominum*) exaltatum. c. II. 11. Confirmatio exspectationis hujus.

21 ὃς μετασχηματίσει, *qui transformabit*) non modo *salutem* dabit, sed etiam *gloriam.* 2 Tim. II. 10.

¶ τῆς ταπεινώσεως, *humiliationis*) quæ fit per crucem. v. 18. c. IV. 12. II. 17. 2 Cor. IV. 10. דכא LXX ταπείνωσις, Ps. XC. 3.

¶ κατὰ, *secundum*) Constr. cum *transformabit.* Opus omnipotentiæ Domini.

¶ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι, *efficaciam potentiæ*) Infinitivus loco nominis. Potentia producetur in actum.

¶ καὶ) *etiam:* non modo conforme facere corpus nostrum suo.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) etiam mortem.

CAP. IV.

1 Ὥςε, *itaque*) tanta exspectatione proposita.

¶ ἀγαπητοὶ, *amati*) Hoc magna suavitate bis ponitur: primum, ut ineunte periocha; deinde, pro nervo hortationis.

¶ ἐπιπόθητοι, *desiderati*) Sic appellat absentes. c. I. 8.

¶ ςέφανός μυ, *corona mea*) c. II. 16.

¶ ὕτω) *ita*, ut statis, state. conf. ὕτω, *ita.* 1 Cor. IX. 24 not.

¶ ςήκετε, *state*) c. I. 27.

2 παρακαλῶ, *hortor*) Hoc bis ponit, quasi coram adhortans seorsum utramvis, idque summa cum *æquitate.*

3 ναὶ, *næ*) Dulcis particula. Philem. v. 20. Hebr. נא Ei qui rogatur, in os quasi ingeritur, ut eâ tantum pronunciata roganti annuat.

¶ σύζυγε γνήσιε, *compar sine fuco*) ὁ καὶ ἡ σύζυγος, *conjux*, proprie in matrimonio;

nio; inde in aliis rebus, ita tamen, ut sermo sit de duobus, & notetur paritas quædam. etiam γνήσιος generis communis est. Sunt, qui dicant, Paulum aliquando *conjugem* habuisse: sed hoc quidem loco virum ab eo appellari, non immerito statuimus. συνεργὺς, *cooperarios*, habuit multos; συζυγὺς *compares* non multos, primum Barnabam, deinde Silan. Atque hunc ipsum hoc loco videtur appellare. nam apud ipsos Philippenses Pauli *compar* fuerat Silas. Act. XVI. 19. Certe & antistes erat, quem Paulus hîc rogat.

¶ συλλαμβάνου αὐταῖς, *adjuva eas*) ut concordiam inter eas, amotis impedimentis, retineas.

¶ αἵτινες, *quæ*) Qui semel bene stetit, huic, etiam cum vacillat, auxilium obtingere fas est.

¶ συνήθλησάν μοι, *concertaverunt mecum*) Videntur implicatæ fuisse periculo illo, quod describitur Act. XVI. 19.

¶ μετὰ, *cum*) Hoc pendet a *concertaverunt*.

¶ κλήμεντος, *Clemente*) Magnos viros, in quibus *Clemens* excelluit, imitatæ erant. Id magno mulieribus honori & favori erat.

¶ τὰ ὀνόματα, *nomina*) quamlibet hîc non expressa. Alluditur ad athletas, victores, quorum *nomina* cluebant.

¶ ἐν βίβλῳ ζωῆς, *in libro vitæ*) scil. *exstant*, vel, *exstent*. Sæpe supplendus optativus. v. 23. Videntur jam tum fuisse *defuncti*. tales enim solemus votis ejusmodi prosequi. Horum socios superstites quis non juvet? Societas cum iis, qui pulcre defuncti sunt, magna ad superstites commendatio.

4 χαίρετε ἐν κυρίῳ· πάντοτε, πάλιν ἐρῶ, χαίρετε· *gaudete in Domino: semper, iterum dico, gaudete*) Particula *iterum* epitasin requirit, uti Gal. I. 9. V. 3. Eam epitasin efficit vocula *semper* cum verbo *gaudete* repetito. Initio versiculi dicitur, *gaudete in Domino*, uti c. III. 1. Alii τὸ πάντοτε cum præcedentibus verbis jungunt.

5 τὸ ἐπιεικὲς, *æquitas*) Gaudium in Domino parit veram *æquitatem* erga proximum, & legitimam securitatem in suis rebus, v. 6. item, verum candorem erga *homines* ipsumque *Deum*: qui candor exprimitur verbis *cognoscatur*, opere; *innotescant*, oratione, v. 6. Tristitiam & curam comitatur morositas.

¶ γνωσθήτω, *cognoscatur*) ex re ipsa. Sunt, qui æquitatem animo alant, neque hominibus iniquis male velint: sed tamen benignitatem dissimulant. hi non recte faciunt.

¶ πᾶσιν ἀνθρώποις, *omnibus hominibus*) bonis & malis, sive iniquis, c. II. 15. etiam ut mali lucrifiant. Nemo ita asper est, ut non alicui se æquum præbeat, ex sympathia, timore, lucri spe, æmulatione &c. Fidelis, omnibus.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus, judex, vobis propitius, vindex in malos. Hæc consideratio *æquitatem* parit. Iac. V. 9.

6 μηδὲν μεριμνᾶτε, *nihil curate*) Vbi alii non sunt *æqui* erga vos, ubi alia vos urgent, nolite curare; orate potius. Curare & orare, plus inter se pugnant, quam aqua & ignis.

¶ ἐν παντὶ) *in omni* re.

¶ μετὰ εὐχαριστίας, *cum gratiarum actione*) Optimus hic character est solutæ a curis animæ & orationis cum resignatione voluntatum humanarum conjunctæ. Ideo sequitur *pax*: v. 7. gratiarumque actio & pax conjunguntur etiam Col. III. 15. Omnia salva & tranquilla.

¶ τὰ αἰτήματα, *petita*) *Petitum*, materia δεήσεως, *precationis*.

¶ γνωριζέσθω, *innotescant*) Qui deside-

ria

ria sua, præpostero pudore ac diffidenti modestia, quasi nimis aut parva aut magna essent, velant, suffocant ac retinent, curis anguntur: qui filiali & liberali fiducia erga Deum expromunt, expediuntur. Confessionibus ejusmodi scatent Psalmi.

¶ πρὸς τὸ θεὸν, *ad Deum*) etiamsi sæpe ignorent homines, eosque modeste celetis. Ne Paulus quidem rogarat Philippenses.

7 ἡ εἰρήνη, *pax*) omnis solicitudinis immunis *pax*.

¶ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν) *exsuperans omnem intellectum*, adeoque omne *petitum*. Eph. III. 20.

¶ φρουρήσει) *custodiet*; adversus omnes insultus & curas muniet, & quod dexteritati desideriorum vestrorum deest, corriget. Rom. VIII. 26 s.

¶ καρδίας· νοήματα· *corda: cogitationes*) *Cor* sedes *cogitationum*.

8 τὸ) Summa.

¶ ἀληθῆ - ἔπαινος, *vera - laus*) Octo nomina, per duos ordines quadrimembres, quorum alter officium, alter commendationem spectat. Si utrumque invicem contendas, primum nomen primo, secundum secundo, tertium tertio, quartum quarto respondet. χιασμὸς multiplex & concinnus, liberorum quoque, parentum, conjugum & cetera complectens officia.

¶ ἀληθῆ, *vera*) in sermone.

¶ σεμνὰ, *honesta*) in actione.

¶ δίκαια, *justa*) erga alios.

¶ ἁγνὰ, *casta*) respectu vestri.

¶ προσφιλῆ, *amabilia*) Προσφιλῆ συναγωγῇ σεαυτὸν ποίει. Sir. IV. 7. ὁ σοφὸς, ἐν λόγῳ ἑαυτὸν προσφιλῆ ποιήσει. idem, c. XX. 12.

¶ ὅσα εὔφημα, *quæcunque dictu bona*) *Amabilia*, coram: *dictu bona*, de absentibus. conf. c. I. 27.

¶ ἀρετὴ, *virtus*) Hoc uno loco Paulus hoc vocabulum ponit. Ref. ad *justa*. ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή 'στι.

¶ ἔπαινος, *laus*) etiam in iis rebus, quæ ad proximum minus, quam ad vos ipsos pertinent.

¶ ταῦτα λογίζεσθε) *horum rationem habete*. Id pertinet ad *vera* &c. quæ etiam ab aliis facta sunt vel fiunt, ut ea probemus, recordemur, adjuvemus, augeamus, imitemur. Non solum debemus facere, in quæ incidimus, sed etiam providere facienda. Sequitur, *hæc facite*, per asyndeton, quod denotat, alterum genus bonarum rerum ab altero non differre.

9 ἃ καὶ) *quæ etiam*.

¶ καὶ ὁ θεὸς, *& Deus*) Hoc pertinet etiam ad *rationem habete*.

¶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus pacis*) non modo pax Dei, v. 7. sed Deus ipse.

10 μεγάλως, *magnopere*) Hoc vix placuerit Stoico. Paulus ingentes affectus habuit, sed *in Domino*.

¶ ἤδη ποτὲ, *jam aliquando*) Exspectatum sibi fuisse Philippensium munus ostendit. qua mente, vide v. 11. 17. *jam*, non serius: *aliquando*, non citius.

¶ ἀνεθάλετε, *reviruistis*) ut arbores. conf. c. I. 11, *fructu*. ἀναθάλλω hîc neutrum, a quo *sentire* pendet, subaudito *secundum*. *reviruistis*, opere ipso. Videtur legatio a Philippensibus tempore verno constituta, a quo metaphora sumitur. In hiemem quadrat illud, *carebatis opportunitate*.

¶ τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ) Accusativus τὸ regitur a φρονεῖν. τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ dicitur, ut τὰ παρ' ὑμῶν. v. 18.

¶ ἐφ' ᾧ, *in quo*) pro eo, quod. ἐπιθεραπεία.

¶ ἠκαιρεῖσθε) καιρὸς per synecdochen denotat omnem facultatem & opportunitatem.

11 καθ'

11 καθ' ὑςέρησιν) *pro egestate.*

¶ ἐγὼ, *ego*) in tot adversis.

¶ ἔμαθον) *didici*, divinitus. conf. Hebr. V. 8. χιασμὸς in quatuor verbis, *didici*, *novi*: *institutus sum*, *valeo*.

¶ ἐν οἷς εἰμὶ) *in quibus sum*, in præsenti. Hebr. XIII. 5.

¶ αὐτάρκης) *contentus.*

12 ταπεινοῦσθαι, *humiliari*) in cultu & victu.

¶ περισσεύειν, *abundare*) etiam in sublevandis aliis. Invertitur mox ordo verborum, ut transitus a paucis ad multa, & a multis ad pauca notetur.

¶ ἐν παντὶ) *in omni* re. Symperasma, uti, *omnia*, v. 13.

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) respectu omnium hominum.

¶ μεμύημαι) disciplina arcana *imbutus sum*, ignota mundo.

¶ καὶ χορτάζεσθαι, *& saturari*) Constr. cum *institutus sum.*

¶ χορτάζεσθαι καὶ πεινᾶν, *saturari & esurire*) in diem unum.

¶ περισσεύειν καὶ ὑςερεῖσθαι, *abundare & penuriam pati*) longiori tempore.

14 συγκοινωνήσαντες) *quum* mihi, afflicto, *communicastis* de vestris facultatibus. Composito verbo innuitur, etiam alios alio modo fuisse κοινωνήσαντας.

15 οἴδατε, *nostis*) Ostendit se memorem etiam pristinorum. *nostis*, *memoriam* significat, respectu Philippensium; *scientiam*, respectu ceterarum ecclesiarum.

¶ Φιλιππήσιοι, *Philippenses*) Nomen proprium innuit antitheton ad ecclesias aliorum oppidorum.

¶ ἐν ἀρχῇ, *in principio*) penes vos. Pridem ab illis exierat.

¶ ὅτε, *quum*) Hoc junge cum verbis sequentibus, *nulla &c.*

¶ οὐδεμία, *nulla*) Poterant dicere, *Faciemus, si alii fecerint:* nunc eo major horum laus est; ceterorum, eo minor.

¶ ἐκκλησία, *ecclesia*) Ergo ecclesia Philippensis, in commune, Paulo misit.

¶ εἰς λόγον) *quod attinet.* limitat.

¶ δόσεως, *dati*) ex parte vestra.

¶ λήψεως, *accepti*) ex parte mea.

¶ μόνοι, *soli*) laudabiliter. Ostendit suam indigentiam.

16 καὶ ἅπαξ καὶ δὶς) Δὶς, ordinale hoc loco. Sic 1 Thess. II. 18.

17 οὐχ ὅτι, *non quo*) Declarat, cur pluribus verbis utatur.

¶ ἐπιζητῶ, *quæro*) beneficium vestrum amplexus.

¶ εἰς λόγον ὑμῶν) *ratione vestri.*

18 ἀπέχω) Apocha apostolica.

¶ περισσεύω, *abundo*) Vide animum contentum & gratum.

¶ τὰ παρ' ὑμῶν, *ea quæ a vobis*) Miserant numos, aut vestes & quæ inservire possent.

¶ ὀσμὴν εὐωδίας, *odorem bonæ fragrantiæ*) Pulcre ornat rem.

¶ θυσίαν, *victimam*) Ebr. XIII. 16.

19 ὁ δὲ θεός μου) *Deus vero meus*, qui, quod servo ejus datur, remunerabitur.

¶ πληρώσει) impleat, imo *implebit*.

¶ χρείαν, *necessitatem*) ut vos meam necessitatem sublevastis. vacuum istud vestrum non manebit vacuum.

20 ἡ δόξα, *gloria*) pro suo dono. 2 Cor. IX. 15. Doxologia fluit ex gaudio totius epistolæ.

21 πάντα ἅγιον, *omnem sanctum*) singulatim.

IN EPISTOLAM
AD COLOSSENSES.

CAPUT I.

2 Ἐν κολοσσαῖς, *Colossis*) Phrygiæ urbe.

¶ ἁγίοις, *Sanctis*) Habet hoc vim substantivi. Dicit conjunctionem cum Deo: *fidelibus fratribus*, conjunctionem cum hominibus Christianis.

3 εὐχαριστοῦμεν - ἀκούσαντες, *gratias agimus - audientes*) Conf. Eph. I. 15 s. Etenim epistola ad Colossenses magnam habet convenientiam cum duabus illis, quibus subjungitur: cum Epistola ad Ephesios in thesi, & in paraclesi; cum epistola ad Philippenses, in antithesi & elencho. Plura notabimus suis locis. Epistolæ ad Ephesios & Colossenses uno tempore missæ, per Tychicum. c. IV. 7. Eph. VI. 21.

¶ πάντοτε, *semper*) Constr. cum *orantes*. Rom. I. 10. Phil. I. 4.

4 πάντας, *omnes*) præsentes & absentes.

5 διὰ, *propter*) Ex spe patet, quanta sit causa *gratias agendi* pro dono fidei & amoris. *propter* constr. cum *gratias agimus*, v. 3.

¶ ἀποκειμένην, *repositam*) sine periculo.

¶ ἣν, *quam*) *spem*, coll. v. 23.

¶ προηκούσατε) *ante audistis*, quam ego scriberem.

¶ ἐν τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας, *in verbo veritatis*) Eph. I. 13. *Veritati* præconii respondet *veritas* agnitionis. v. 6. Neutra admittit mangonium.

6 εἰς) Εἰς & ἐν h. l. parallela sunt.

¶ καὶ ἐστι, *& est*) Post participium oratio redit ad indicativum: v. 26. c. II. 13. 14. *præsentis* (i. e. *quod adest*) - *&* (repete *quod*, ex anteced.) *est fructificans*.

¶ καρποφορούμενον, *fructificans*) *in omni mundo*.

¶ καθὼς, *sicut*) Peregrinantes magna cum lætitia recognoscunt eosdem in omnibus climatibus evangelii fructus: & fructus probant, esse verbum veritatis.

¶ ἀφ' ἧς, *a quo*) Constr. cum *in vobis*.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) veritate testimonii evangelici, & fidei ex testimonio & erga testimonium.

7 καθὼς, *sicut*) Ita Paulus confirmat & comprobat doctrinam Epaphræ, a nonnullis fortasse spreti. Pauli præ Epaphra fuit scribere.

¶ ἡμῶν, *nostro*) Pauli & Timothei.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν) *pro vobis*, vestra causa.

¶ ἀγάπην ἐν πνεύματι, *amorem in spiritu*) Amor, fructus Spiritûs: *amor spiritualis*. coll. v. 9 fin.

9 ἠκούσαμεν, *audivimus*) v. 4.

¶ προσευχόμενοι, *precantes*) Precum mentionem generatim fecit v. 3: nunc exprimit, quid precetur.

¶ πληρωθῆτε, *impleamini*) Hoc verbum cum conjugatis suis frequens in hac epistola, usque ad c. IV. 12. 17.

¶ τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, *cognitione voluntatis ejus*) Gradatio est v. seq. *in cognitionem Dei*.

¶ τοῦ θελήματος, *voluntatis*) Eph. V. 17. 19.

¶ σο-

¶ σοφία, *sapientia*) Frequens verbum in hac epistola: quo magis deducantur a falsa sapientia & philosophia. conf. Eph. I. 8. Apud Corinthios, inflationi propiores, minus commendatur cognitio.

¶ συνέσει, *intellectu*) quo discernatis, quid cum veritate congruat vel pugnet: neque prætermittatis, quod considerandum est.

¶ πνευματικῇ, *spirituali*) non, *naturali*.

10 περιπατῆσαι) *ut ambuletis*. Talis ambulatio fluit ex cognitione voluntatis Dei.

¶ ἀξίως τοῦ κυρίου) *ut* Christo *Domino dignum est*. Eph. IV. 1.

¶ ἀρεσκείαν) *studium placendi*, ex parte vestri; usque eo, ut revera placeatis Domino. In LXX, ἀρέσκειαι. Prov. XXXI. 30.

¶ καρποφοροῦντες, *fructum ferentes*) Ex verbo *impleamini* pendent participia, *fructum ferentes*, *crescentes*, *corroborati*, *gratias agentes*.

11 δυνάμει, *virtute*) Eph. I. 19. III. 16. VI. 10.

¶ δόξης, *gloriæ*) Rom. VI. 4.

¶ μακροθυμίαν, *longanimitatem*) Eph. IV. 2.

¶ μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*) v. 24.

12 τῷ ἱκανώσαντι, *qui idoneos fecit*) Fueramus enim inidonei. Idem verbum similiter constructum, 2 Cor. III. 6.

¶ εἰς, *in*) i. e. ut essemus pars sortis sanctorum: coll. v. seq. & Eph. I. 11.

¶ μερίδα τοῦ κλήρου) *partem, sorte*, non pretio, *datam*.

¶ ἐν, *in*) Ponitur hæc præpositio, uti Act. VIII. 21. Ergo constr. cum *partem*.

¶ τῷ φωτί, *luce*) Antitheton, *tenebrarum*. v. 13. Conf. Eph. V. 8. *Lux* est agnitionis & lætitiæ.

13 ὃς, *qui*) *Pater*.

¶ ἐξουσίας, *potestate*) Antitheton, *regnum*. *potestas* detinet captivos; *regnum* fovet cives lubentes. conf. Eph. II. 2. V. 5. VI. 12.

¶ σκότους) *tenebrarum* cæcitatis, odii, miseriæ.

¶ τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, *filii amoris sui*) Ioh. XVII. 26. Eph. I. 6. Hoc tractatur versu 15 & seqq.

14 ἐν ᾧ, *in quo*) *Filio*. Eph. I. 7.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν, *redemtionem*) Hoc tractatur v. 18 med. & seqq.

15 ὅς ἐστιν, *qui est*) Describit gloriam Christi & eminentiam, etiam super angelos summos: atque ea semina spargit, ex quibus deinceps redarguet angelorum cultores. Hanc cognitionem de Christo ii demum plenam assequuntur, qui mysterium redemtionis experti sunt.

¶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ, *imago Dei*) 2 Cor. IV. 4 not.

¶ τοῦ ἀοράτου, *invisibilis*) Gloriosissimum Dei epitheton. 1 Tim. I. 17. Deum invisibilem solus Filius unigenitus repræsentat, qui ipse *imago invisibilis* est secundum naturam divinam; *visibilis*, secundum humanam: *visibilis* etiam ante incarnationem, quatenus a creatione, quæ per illum facta est, *invisibilia Dei* cœpta sunt *cerni*. Huc ref. v. 16, *visibilia & invisibilia*.

¶ πρωτότοκος πάσης κτίσεως, *primogenitus omnis creaturæ*) Est genitus; & genitus ante creationem rerum omnium. τὸ πρὸ, quod continetur in πρωτότοκος, regit genitivum, κτίσεως. Tempus est accidens *creaturæ*: ergo ortus Filii Dei præcedit omne tempus.

16 ὅτι, *quia*) Declaratur versûs 15 pars altera.

¶ ἐν, *in*) ἐν *in* denotat prius quiddam,

dam, quam mox διὰ, & εἰς. Notatur initium, progreſſus, finis. Summa repetitur verſu ſeq.

¶ αὐτῷ, *ipſo*) *Ipſe*, hîc ſæpe poſitum, magnam ſignificat majeſtatem, & omnem excludit creaturam.

¶ ἐκτίσθη, *creata ſunt*) De creatione illa agi, quæ Gen. I deſcribitur, patet ex enumeratione mox ſubſequente. conf. v. 23.

¶ τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *ea quæ in cælis*) & cœli ipſi. Nominantur autem potius ea, quæ ſunt in cœlis: quia incolæ ſunt nobiliores, quam domus.

¶ τὰ ὁρατὰ, *viſibilia*) Sequitur, per gradationem, & *inviſibilia*, quorum ſpecies ſubjunguntur.

¶ εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες, *ſive throni ſive dominationes*) illi his majores. Abſtractum pro concreto.

¶ εἴτε ἀρχαὶ εἴτε ἐξουσίαι, *ſive imperia ſive poteſtates*) illa his validiora. Vtraque dicunt functionem reſpectu creaturarum: ſed *throni* & *dominationes* appellationem videntur habere magis in illo reſpectu ad Deum, quatenus ſunt ὀχήματα, *vehicula*, majeſtatis ejus. Eph. I. 21.

17 ἐστι, *eſt*) Non dicit, *factus eſt*; neque *erat*, quorum hoc tamen auguſto ſenſu dici poterat, coll. Ioh. I. 1. ſed *eſt*, in præſenti. conf. Ioh. VIII. 58.

¶ πρὸ πάντων) *ante omnia*, etiam ante tempus: i. e. ab æterno.

¶ καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε) & *omnia in illo convenerunt* in unum *ſyſtema*: rerum univerſitas in illo complementum nacta eſt. LXX, τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων. Gen. I. 10. Ipſe eſt *primus* & *noviſſimus*. Ap. XXII. 13.

18 καὶ, &) Nunc a toto deſcendit ad partem præcipuam, eccleſiam. conf. Eph. I. 22 not.

¶ ὅς ἐστιν, *qui eſt*) Anaphora, coll. v. 15, oſtendit, hîc initium eſſe novæ periochæ: & utrique membro additur ſuum ὅτι, *quia*.

¶ ἀρχὴ, *principium*) Hoc verbum reſpondet Hebræo ראש præſertim de Chriſto, Hos. II. 2. & ראשית ſpeciatim de primogenito quopiam, Deut. XXI. 17. ſed maxime de Chriſto, Prov. VIII. 22. ἀπαρχὴ, *primitiæ*, dicitur 1 Cor. XV. 23, vocabulo magis reſtricto ad reſurrectionem mortuorum: ἀρχὴ, *principium*, expreſſius notat *eminentiam*. conf. c. II. 10. Ps. LXXXIX. 28. ἀρχὴ ſingulare opponitur plurali ἀρχαὶ, *imperia*. v. 16.

¶ πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, *primogenitus ex mortuis*) Chriſtus etiam ante reſurrectionem ex mortuis, immo ante creationem mundi, erat primogenitus, v. 15. ſed *primogenitus ex mortuis dicitur*, quatenus ideo, quia filius Dei erat, non potuit non reſuſcitari, & quatenus ex reſurrectione agnoſcitur Filius Dei eſſe. conf. Act. XIII. 33 not. præſertim quum ex reſurrectione illius fluat vita fratrum multorum.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) Neutrum. v. 17.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*, per ſe, ſine locumtenentibus, ſine vicario.

¶ πρωτεύων, *primas tenens*) v. gr. in reſurrectione, aſcenſione. &c. Ioh. III. 13. *Primarius*, interpretatur Victorinus.

19 ὅτι, *quia*) Hoc connectitur cum v. 12-14. ejusque connexionis fundamenta a v. 15 ad 18 quaſi per parentheſin exponuntur.

¶ εὐδόκησε, *beneplacitum habuit*) *Deus*. Hoc ſubaudiendum ex mente Pauli, qui beneficium Chriſti commemorans, nunquam dimittit memoriam Patris. De Patris beneplacito in Filio confer Matth. III. 17. εὐδοκῶ, ſequente accuſativo & infinitivo, 2 Macc. XIV. 35. Porro ab

εὐδό-

εὐδόκησε, *beneplacitum habuit*, pendet *reconciliare*, & *pacificans*.

¶ πᾶν τὸ πλήρωμα, *omnem plenitudinem*) c. II. 9. 10. 2. IV. 12. 17. I. 9. 25. Eph. I. 23 not. Quis exhauriat profundum hoc?

¶ κατοικῆσαι, *habitare*) constanter, tanquam in templo, in quo nobis præsto est. Hæc inhabitatio est fundamentum reconciliationis.

20 ἀποκαταλλάξαι, *reconciliare*) Eph. II. 16.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Eph. I. 10.

¶ εἰς αὐτὸν, *in ipsum*) *in Deum*. v. 22 fin. 2 Cor. V. 19.

¶ εἰρηνοποιήσας, *pacificans*) Eph. II. 14. 17. Nominativus pendet a *beneplacitum habuit*.

¶ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σαυροῦ αὐτοῦ) *per sanguinem in cruce* effusum & mortem adeo crucis: vel est appositio cum metonymia, *per sanguinem, crucem ipsius*.

¶ δι᾽ αὐτοῦ, *per ipsum*) Hoc, iteratum, & ad emphasin facit, & ostendit, *omnia* statim declarari per illud, *sive quæ &c.* Hoc *omnia* continet etiam defunctos.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) *In terra* initium fuerat inimicitiarum; ideo terra priore loco ponitur.

¶ τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *quæ in cælis*) Luc. XIX. 38. Certum est, angelos, Dei amicos, fuisse inimicos hominum Deo infensorum.

21 καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Eph. II. 1. 12.

¶ ἀπηλλοτριωμένους καὶ ἐχθροὺς, *abalienatos & hostes*) *Abalienatio* actualis effecit *hostes* habituales.

¶ τῇ διανοίᾳ) prima intimaque *vi mentis*, ceteras facultates post se trahente.

¶ νυνὶ) *nunc*, quum fidem suscepistis, qua ad *conciliationem* in cruce factam aggregati estis.

¶ ἀποκατήλλαξεν, *reconciliavit*) *Deus*.

22 ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ) *in corpore carnis ejus*. Tota hac appellatione distinguitur ab ecclesia, quæ *corpus Christi* dicitur: simulque *corpus* notat veram ac totam humanitatem Christi: Rom. VII. 4. *Caro*, innuit capacitatem patiendi & passionem ipsam. Eph. II. 15.

¶ παραστῆσαι, *ut sisteret*) Eph. V. 27.

¶ ἁγίους, *sanctos*) erga Deum.

¶ ἀμώμους, *sine macula*) respectu vestri.

¶ ἀνεγκλήτους, *sine quercla*) respectu proximi.

23 εἴ γε, *si quidem*) A perseverantia Colossensium non suspenditur veritas factæ reconciliationis, sed fructus in posterum lætissimus. conf. εἴ γε, Eph. IV. 21. ἐάνπερ, Hebr. III. 6.

¶ τῇ πίστει) *fide*, fiducia; cui *spes* jungi solet.

¶ καὶ ἑδραῖοι καὶ, *& stabiles &*) 1 Cor. XV. 58 not. Eph. III. 18.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) quo nunciatur reconciliatio.

¶ πάσῃ, *omni*) v. 20. Marc. XVI. 15 not.

¶ διάκονος, *minister*) v. 25. Eph. III. 7.

24 νῦν, *nunc*) Antitheton, *a quo die*. v. 9.

¶ καὶ, *&*) Resolve, *in passionibus meis, in quibus vicissim adimpleo*. Ponitur *&*, uti *sed*, Eph. V. 27.

¶ ἀνταναπληρῶ, *vicissim adimpleo*) Fixa est mensura passionum, quas tota exantlare debet ecclesia. quo plus igitur Paulus exhausit, eo minus & ipsi posthac & ceteris relinquitur. hoc facit communio sanctorum. Inde pontificii merita statuunt pro aliis: ut in illorum systemate permulti errores ex subtili veritate indiscrete accepta nati sunt.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Eph. III. 1 not.

25 τὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ, *œconomiam Dei*)

Inde Paulus, *œconomus gratiæ Dei.* Eph. III. 2.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) gentiles. v. 27.

¶ πληρῶσαι) *implere*, ad omnes perducere. Paulus ubique ad summa tendit. conf. Rom. XV. 19, πεπληρωκέναι. Id requirebat *plenitudo* Christi & temporum.

26 τὸ μυστήριον, *mysterium*) ἓν διὰ δυοῖν· τ̃ λόγον, τὸ μυστήριον. i. e. *sermonem de mysterio.* Mysterium declaratur v. seq. Eph. I. 9. III. 9.

¶ ἀποκεκρυμμένον, *occultatum*) Sic, *occulti.* c. II. 3.

¶ ἀπὸ τ̃ αἰώνων, *a seculis*) in quibus silentium fuerat majus.

¶ ἀπὸ τ̃ γενεῶν, *a generationibus*) in quibus sensim facta revelatio aliarum rerum. Æones referuntur ad angelos; generationes, ad homines.

¶ ἐφανερώθη, *manifestatum est*) Iterum verbum post participium.

¶ τοῖς ἁγίοις, *sanctis*) Eph. III. 8 not.

27 οἷς) quippe *quibus.* Declaratio.

¶ ἠθέλησεν, *voluit*) liberrime.

¶ ὁ πλοῦτος, *divitiæ*) super omnes homines. Eph. I. 7 not.

¶ ὅς, *qui*) pro ὅ, *quod.*

¶ χριστὸς ἐν ὑμῖν, *Christus in vobis*) Parallela, *in gentibus*, & *in vobis. Christus in gentibus*, summum illis temporibus paradoxon. conf. *in*, Eph. III. 8. 1 Tim. III. 16.

¶ ἡ ἐλπὶς τ̃ δόξης, *spes gloriæ*) Christus in nobis, per se lætissimum: sed multo lætius, respectu eorum, quæ revelabuntur. c. III. 4. Eph. I. 18. Sic Rom. V. 2.

28 ἡμεῖς, *nos*) v. 1.

¶ πάντα ἄνθρωπον, *omnem hominem*) Hoc toties positum maximam habet δεινότητα ac vim, & causam continet, cur etiam ad ignotos scribat. c. II. 1. Conferatur distributio *omnium*, c. III. 11.

¶ καὶ διδάσκοντες, *& docentes*) νουθετοῦνται, *admonentur*, qui jam docti sunt, ut Colossenses; διδάσκονται, *docentur*, rudes.

¶ τέλειον) Eph. IV. 13. *perfectum*, sine elementis mundi.

29 ἀγωνιζόμενος, *certans*) Huc respicit c. II. 1, *certamen.* conf. c. IV. 12.

¶ κατὰ, *secundum*) Paulus per se non valeret: pro eo ac Christus in eo operatur, pollet.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) *Christi.*

CAP. II.

1 Θέλω γὰρ, *volo enim*) Declarat, cur verbo *certans* usus sit c. I. 29. nam sequitur mox, *certamen.*

¶ ἀγῶνα, *certamen*) solicitudinis, studii, precum, quibus sarcio ea, quæ præstare non possum, absens.

¶ καὶ ὅσοι, *& quicunque*) Sub his comprehendi possunt, qui erant Hierapoli, c. IV. 13. Paulus se omnium gentium debitorem statuit.

¶ οὐχ ἑωράκασι, *non viderunt*) Hac de causa Paulus *familiaribus* titulis, *fratres*, *dilecti*, in tota hac, eaque sola, epistola non utitur.

¶ τὸ πρόσωπόν μου, *faciem meam*) Vel aspectus Pauli habebat vim *paracleticam.* v. 2. Act. XX. 38.

2 συμβιβασθέντων) Participium categorice affirmans: *sunt conjuncti* (inquit Paulus,) amore: coll. v. 5. accedere debent reliqua. Si placeat legere συμβιβασθέντες, resolves, ἵνα παρακληθῶσι ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμβιβασθέντες. conf. 1 Cor. VI. 16 not.

¶ ἐν ἀγάπῃ) *in amore* Dei & fidelium mutuo.

¶ καὶ) *etiam.*

¶ εἰς, εἰς, *in, in*) Anaphora, cujus partem

tem priorem declarat altera duobus commatis.

¶ τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ τοῦ χριστοῦ, *Dei Patrisque & Christi*) Articulus accurate positus. De Deo & de Christo proponit hîc, & tractat versu 12 s. nam in Christo est *omnis plenitudo deitatis*. v. 9.

3 ἐν ᾧ) *in quo* scil. mysterio Dei Patrisque & Christi. Hoc qui tenet, nil ultra requirere debet, ad *sapientiam* & reliqua bona. De Christo ipso, agitur versu 9.

¶ εἰσὶ, *sunt*) Construe: *omnes arcani thesauri sunt in mysterio illo.* ἀπόκρυφοι, sine articulo, uti ὅλον, Matth. XVI. 26.

¶ πάντες, *omnes*) Resp. *omnes*. v. 2.

¶ οἱ θησαυροὶ, *thesauri*) Hinc πλοῦτος *divitiæ*. ibid.

¶ τῆς σοφίας, *sapientiæ*) Hinc σύνεσις *intellectus*. ibid.

¶ τῆς γνώσεως, *cognitionis*) Hinc ἐπίγνωσις *cognitio*. ibid.

¶ ἀπόκρυφοι, *occulti*) Est enim *mysterium*. ibid. Conf. 1 Cor. II. 7 s.

4 μή τις, *ne quis*) Sic v. 8. 16. 18.

¶ παραλογίζηται ἐν πιθανολογίᾳ, *decipiat in plausibili sermone*) Conf. Rom. XVI. 19. cum anteced. *plausibilis sermo* est, qui v. gr. *humilitatem* præ se fert. v. 18. 23. Erant, qui Iudaismum & philosophiam orientalem commiscerent. vid. Budd. eccl. apost. p. 466 s.

5 χαίρων καὶ βλέπων, *gaudens & cernens*) i. e. cum gaudio cernens.

¶ τάξιν, *ordinem*) ne quid sit *luxatum*. Hebr. XII. 13.

¶ στερέωμα, *firmamentum*) ut *ordinem* non facile amittat.

6 τὸν κύριον, *Dominum*) Articulus ostendit, eos Christum *ut* Dominum accepisse.

¶ ἐν αὐτῷ περιπατεῖτε, *in Eo ambulate*) in illo solo. Hic epistolæ scopus est. Summam damus hanc:

I. Inscriptio. — *c. I.* 1. 2

II. Doctrina, qua mysterium Christi pathetice exponit apostolus, per gratiarum actionem pro Coloss. v. 3 seq. & preces pro iisdem, v. 9 s. 12 s. 15 s. 21 s. cum sui in illos studii declaratione. — *v. 24 s. cap. II. 1 s.*

III. Adhortatio,

- *1. generalis: qua eos excitat ad perseverantiam in Christo, v. 6 s. & monet, ne decipiantur.* — *v. 8*
  - *Hîc iterum describit mysterium Christi, ordinatim, v. 9 s. & eodem ordine monita deducit*
  - *ex Christo, capite:* — *v. 16*
  - *ejusque morte,* — *v. 20 ss.*
  - *& exaltatione.* — *cap. III. 1-4*
- *2. specialis:*
  - *1. ut vitentur vitia,* — *v. 5-9*
    - *& colantur virtutes,* — *v. 10 s.*
    - *præsertim amor,* — *v. 12 s.*
    - *& studium verbi Christi.* — *v. 16 s.*
  - *2. ut officium faciant*
    - *1. mulieres & viri,* — *v. 18. 19*
    - *2. liberi & patres.* — *v. 20. 21*
    - *3. servi & domini.* — *v. 22 s. cap. IV. 1*

a b

3. *fina-*

3. finalis, ad preces: v. 2 s.
ad prudentiam. v. 5 s.
IV. Conclusio. v. 7 s. 10 s. 15 s. 18

7 ἐῤῥιζωμένοι, *radicati*) Eph. III. 18. Præteritum, pro initio.

¶ ἐποικοδομούμενοι) Præsens, etiam in progressu. Act. XX. 32.

¶ ἐν αὐτῷ, *in illo*) in Iesu Christo, ut Domino. Parallelum mox, *in fide.*

¶ ἐν εὐχαριστίᾳ, *in gratiarum actione*) Hæc licitum & lætum facit ostenditque usum rerum, quas alii interdictis onerant. v. 21. Conf. 1 Cor. X. 30. 1 Tim. IV. 3. 4.

8 μή τις ἔσται) Sic, ἵνα ἔσται. Ap. XXII. 14.

¶ συλαγωγῶν) qui non solum de vobis, sed vos ipsos *spolium faciat.* Et huic verbo & τῷ *inanem* opponitur *plenitudo*, *divitiæ*, *thesauri.*

¶ φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, *philosophiam & inanem fraudem*) ἓν διὰ δυοῖν, uti v. 18. Philosophia in se est *medium* quiddam: sed tamen facilior abusus ad *fraudem*, in ea præsertim philosophia Iudaica, quam tum jactabant, & puritati fidei attemperare conabantur. neque enim *per philosophiam* Paulus nos ad Christum adduci ait. Quod adversarii jactabant esse philosophiam & sapientiam, v. 23. id Paulus *inanem fraudem* esse dicit.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) Antitheton, *deitatis.*

¶ τὰ στοιχεῖα, *elementa*) Antitheton, *corporaliter.* v. 9. 17. Conf. *elementa*, Gal. IV. 3 not.

¶ καὶ οὐ κατὰ χριστὸν, *& non secundum Christum*) Vnice ergo *secundum Christum* debemus admittere doctrinam.

9 ὅτι) *quoniam.* Ratio, cur ii soli audiendi, qui secundum Christum docent.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) Ioh. XIV. 10.

¶ κατοικεῖ, *habitat*) c. I. 19 not.

¶ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος) *cuncta plenitudo Deitatis.* Fideles implentur *in omnem plenitudinem Dei*, Eph. III. 19. in Christo vero habitat *cuncta plenitudo deitatis*, Deitas plenissima: non modo divinæ virtutes, sed ipsa *divina natura.* c. I. 19. Vocabulum abstractum significantissimum.

¶ σωματικῶς, *corporaliter*) *Deus* est *caput* Christi, 1 Cor. XI. 3. & Christus est caput omnium. v. 10. atque ad Deum Christus se habet, ut ad Christum *corpus* ejus, ecclesia: sed non commode diceretur Christus corpus Dei. Ideo variatur oratio. Ipsa deitas, ipsa quasi solida substantia Deitatis in Christo habitat, præsentissimo modo, & verissimo. Typus erat inhabitatio gloriæ Dei in templo Salomonis. σῶμα non semper notat proprie *corpus.* v. 11. 17.

10 καὶ) *&* ideo.

¶ ἐστὲ) *estis.*

¶ πεπληρωμένοι, *repleti*) Ioh. I. 16. *Plenitudo* Christi redundat in ecclesiam. Ps. CXXXIII. 2. Ergo *plenitudo* ipsius infinite abundantior. Ipse, *plenus:* nos, *repleti*, sapientia & virtute.

¶ ἡ κεφαλὴ πάσης, *caput omnis*) Eph. I. 10.

¶ πάσης ἀρχῆς, *omnis imperii*) A Christo igitur, non ab *angelis* petere debetis.

11 καὶ) *etiam.* Nunc enumerat Paulus processum eorum, qui *plenitudinis* Christi participes facti sunt.

¶ περιετμήθητε, *circumcisi estis*) Vt circumcisio, sic baptismus ad initiandum pertinet.

¶ περι-

¶ περιτομῇ, *circumcisione*) cordis.

¶ ἀχειροποιήτῳ, *non manu facta*) Epitheton valde conveniens Novo Testamento. conf. Eph. II. 11. Hebr. IX. 11. 24.

¶ ἀπεκδύσει) Verbum significantissimum. v. 15.

¶ τοῦ σώματος, *corporis*) Hoc, tanquam totum, opponitur parti, præputio. ἀπέκδυσις σώματος, *detractio corporis*, benigna definitio *mortis*.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) Appositio, *corpus peccatorum*, *caro*.

¶ ἐν τῇ περιτομῇ τοῦ χριστοῦ) *circumcisione Christi*, novo testamento congrua: cui cedit illa Mosis, in carne.

12 βαπτίσματι, *baptismate*) Vt mors est ante resurrectionem; sic baptismus natura præcedit fidem.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Anaphora, coll. v. 11.

¶ διὰ τῆς πίστεως τῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ) Insignis locutio. *fides est* (opus) *operationis divinæ*: & operatio divina est in fidelibus. Eph. I. 19. II. 8. 1 Thess. II. 13.

13 καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Sermo v. 10-12 sub secunda persona fuit indefinitus: nunc proprie loquitur in secunda persona. Et quidem insigne est asyndeton, quo versus 13. 14. 15 nectuntur.

¶ νεκροὺς ὄντας, *mortuos*) Eph. II. 1 s.

¶ τῇ ἀκροβυστίᾳ τῆς σαρκὸς, *præputio carnis*) Exquisita appellatio peccati originalis.

¶ συνεζωοποίησε σὺν αὐτῷ) *vivificavit* vos Deus *cum Christo*. conf. Eph. II. 4 s. Hinc pendent per asyndeton verba *sustulit* & *ostentavit*, cum participiis annexis, omnia ad Deum Patrem referenda.

¶ χαρισάμενος) Aoristus determinatur per tempus verbi, cui additus est.

¶ παραπτώματα, *delicta*) unde *mors* orta erat. Cum hac liberatione a peccato conjuncta est liberatio ab opprobrio peccati, v. 14. & liberatio a potestate tenebrarum. v. 15.

14 ἐξαλείψας, *delens*) Verbum proprium de *scripto*. junge cum ἦρκεν, *sustulit*.

¶ χειρόγραφον, *chirographum*) Vbi debitum est contractum, sequitur plerumque, ut debitor chirographo suo fateatur, se teneri. debitum *condonatur*: & tum demum chirographon *deletur*. Peccata nostra erant debita: chirographon non erant peccata ipsa, sed, ex consequenti, non inficianda labes, memoria, clamor, (vid. plane Ier. XVII. 1. 2.) non tam in conscientia nostra, quam coram Deo, Lege variis nos modis peragente. Hebr. X. 3. 1 Cor. XV. 56. *Contra* esse, & *inimicum esse*, differunt, sicut status belli, & ipsa pugna. Chirographon erat contra nos; sed delevit Deus. Chirographon inimicum erat nobis: sed e medio sustulit Deus.

¶ τοῖς δόγμασιν, *decretis*) *placitis*. Hæc sunt decreta gratiæ. In eo, quod contra nos erat, non in eo, quo sublevati sumus, *scriptionis* includitur mentio. *Litera occidit*. 2 Cor. III. 6. Vid. Ven. D. Hauberi tract. ad h. l.

¶ ὑπεναντίον) *inimicum*. ὑπὸ non dicit *clam*, in hoc composito: ut ex LXX patet.

¶ καὶ αὐτὸ) *ipsum quoque*.

¶ ἦρκεν ἐκ τοῦ μέσου) Sic, καταργήσας, Eph. II. 15.

¶ προσηλώσας, *affigens*) Alluditur ad *clavos* crucis Christi. Chirographum perforatum, pro abolito censetur. resolve, *postquam affixerat cruci*. nam ἦρκεν *sustulit* pertinet ad fructum resurrectionis.

15 ἀπεκδυσάμενος, *exuens*) Matth. XII. 29.

¶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, *imperia & potestates*) Qui angelos bonos colebant, iidem malos timebant: neutrum jure. conf. v. 10.

 ¶ ἐδειγ-

¶ ἐδειγμάτισεν, *ostentavit*) Id factum in ascensione. Eph.IV. 8.

¶ ἐν παῤῥησίᾳ, *aperte*) spectantibus & ipsis invicem, & bonis angelis, & deinde hominibus, & Deo ipso. Nuditas hostis devicti patuit, re ipsa, & in evangelio.

¶ αὐτοὺς) *eos*: masculinum spectat ad angelos.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) in Christo, sic explicat *Hilarius* diaconus. Hoc pertinet ad totam periocham, quæ hîc concluditur.

16 οὖν, *igitur*) Ex v. 8-15 deducitur *igitur*. v.16. III.1.5.12.

¶ κρινέτω, *judicet*) Metonymia antecedentis: i. e. neminem, qui vos judicare conatur, audiatis. sic v.18.

¶ ἐν βρώσει, *in esu*) Ταπείνωσις.

¶ ἐν μέρει ἑορτῆς, *in parte festi*) Videtur τὸ *in parte* hîc habere vim sejungendi. Alius poterat ex capite cibi & potus (v.21.) alius rursum ex *capite* festorum turbare fideles. *festum*, annuum: *novilunium*, in mense: *sabbata*, in hebdomade. conf. Gal.IV.10 not.

¶ ἢ σαββάτων, *aut sabbatorum*) Pluralis pro singulari, Matth.XII.1. sed hîc significanter positus: nam *sabbata* dicuntur dies singuli hebdomados. Matth.XXVIII. 1. itaque Paulus omne discrimen dierum hîc sublatum innuit: neque enim unquam apertius de sabbato scripsit. Non obscure Christus, postquam ipse, sabbati Dominus, venerat, vel ante passionem docuit libertatem sabbati: apertius vero, post resurrectionem, per Paulum eam asseruit. Neque tamen expresse definitum est, quid sabbato, quid diei Dominico tribuendum: sed hoc cujusque *mensuræ fidei* relictum. Sabbatum non laudatur, non imperatur: Dominica memoratur, non præcipitur. Qui profundius in mundi negotiis hærent, his utilis & necessarius est dies definitus: qui semper sabbatizant, majori libertate gaudent. Sabbatum est typus rerum etiam æternarum. Hebr.IV.3 s. nec tamen ideo in N. T. durat. alias etiam *novilunia* forent retinenda. Es.LXVI. 23.

17 σκιὰ, *umbra*) Hebr. VIII. 5. X. 1. *Vmbra*, vitæ expers.

¶ σῶμα, *corpus*) ipsa veritas, per veteres ritus adumbrata. *corpus*, perinde ut *umbra*, cui opponitur, prædicatum est. quare sic resolvas: *esus*, *potus &c.* sunt *umbra futurorum*; sed *corpus Christi* est *corpus*.

18 μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω, *nemo vos pro arbitrio tractet*) Verbum affine τῷ *judicare* & *dogmatizare*. v. 16. 20. nam βραβεύω, *moderor*: c.III. 15 not. a quo καταβραβεύω differt, ut a χειρόομαι differt καταχειρόομαι, & ὑμᾶς accusativum regit verbum ipsum, quod cum κατὰ componitur, nam κατὰ præpositio genitivum postularet. Hesychius: καταβράβεται (leg. καταβραβεύεται) κατακρίνεται, καταγωνίζεται. Hoc ergo dicit Paulus: ne quis brabeutæ potestatem usurpans atque adeo potestate abutens, vos currentes moderetur, perperamque præscribat, quid sequi, quid fugere debeatis, brabeum accepturi. Gallus quidam interpres usus est verbo *maîtriser*. scite: neque enim sermo est de æmulo palmam stadii præripiente, sed de brabeuta sinistro, perverso, insolente. Ab hoc verbo pendent quatuor participia, per totidem sententias, quarum prima & tertia, secunda & quarta inter se respiciunt. cujus χιασμοῦ observati multiplex statim patebit utilitas.

¶ θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ) Sæpe חפץ sequente ב exprimitur verbo θέλω, ἐθέλω, εὐδοκῶ, βούλομαι ἔν τινι. v. gr. 1 Sam. XVIII.

XVIII. 22. 25. Conf. compositum, ἐθελοθρησκεία. v. 23. θέλων, *qui cum prolubio facit.* conf. Marc. XII. 38 not.

¶ ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων, *humilitate sensus & cultu angelorum*) ἓν διὰ δυοῖν. Humilitatis modestiæque prætextu angelos colunt, quasi non ausi Deum & Christum immediate & recta compellare. *Adeo alte*, inquit Alexander Morus, *radices egerat hic error, ut ne post terna quidem secula potuerit avelli. contra eum enim conditus est Canon 35 Concilii Laodiceæ, quæ metropolis Phrygiæ, ubi &* Colossi. *Damnat ille Canon* Angelicos, *ita enim dicebantur.* Angelici, *inquit Augustinus Hæres. 39, in angelorum cultu inclinati.* Hoc nervo invocatio sanctorum & quamlibet speciosa cum spiritibus commercia perimuntur.

¶ ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων) *Eadem ratione dixit, qua Græcorum Tragici dicerent,* Κεῖν' ἐμβατεύων, ὅσα μὴ βλέπειν θέμις. Heinsius. ἑώρακεν, *vidit*, ab oculis, & ἐμβατεύων, a pedibus, per metaphoram de animo dicitur. oculos non debet pes antevertere. ἐμβατεύω, *ingredior*, immeo, pervado. de irruptione hostili adhibetur 1 Macc. XII. 25. transfertur ad intellectum, notatque *scrutor, tracto.* Chrysost. de sacerd. *Nam qui discendi causa interrogaret* Christus ὁ τὰς ἁπάντων ἐμβατεύων καρδίας; quem ad locum plura notavimus, p. 388. Est porro compositum κενεμβατεῖν, de *inani studio rerum abstrusarum*, de quo in thesauro Suicerus: Platonicumque hoc verbum fuisse, Damascii exemplis probat idem Al. Morus. Atque ipsi Paulo in mente fuisse Platonicum verbum, eos refutanti, qui Platonice de Angelis opinabantur, vix est dubium. conf. κενῆς, v. 8. Sed tamen, cum dicere posset, ἃ μὴ ἑώρα κενεμβατεύων, tamen non ita dicit: (etenim ea, in quæ *catabrabeuta* se infert, non sunt in se plane κενά, sed tantum isti *non visa*:) quiddam vero etiam gravius ponit. quippe τὸ ἐμβατεύειν fastum catabrabeutæ magis exprimit. Ex adverso respondet τὸ, κρατεῖν, *tenere caput*, quod non fit *frustra*, sed facit ad *augmentum.*

¶ φυσιούμενος, *inflatus*) Antitheton, *humilitate sensûs:* & tamen hæc duo conjuncta sunt.

19 οὐ κρατῶν, *non tenens*) Qui non unice Christum tenet, plane non tenet.

¶ τὴν κεφαλὴν, *caput*) Hîc habet fides, ubi figatur. Oppositum, ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων, qui *transvolat in medio posita & fugientia captat.*

¶ ἐξ οὗ, *ex quo*) *ex tenendo caput:* vel, *ex quo*, scil. *Christo*, capite.

¶ διὰ τῶν ἁφῶν) *per nexus*, *fidei.* Eph. IV. 16. Huc spectat ἐπιχορηγούμενον.

¶ καὶ συνδέσμων) *& juncturas*, amoris & pacis. Eph. IV. 3. Huc spectat συμβιβαζόμενον. coll. v. 2.

¶ ἐπιχορηγούμενον) ἐπιχορηγίαν accipiens. Sic 3 Macc. VI. 38, πάνθ' ὑπὸ τοῦ βασιλέως χορηγούμενοι.

20 εἰ, *si*) Continuatur illatio versu 16 cœpta: & c. III. 1 nova illatio sequitur.

¶ ἀπεθάνετε ἀπὸ, *mortui estis ab*) Concise: id est, *mortui* & sic liberati *ab* elementis &c.

¶ ἀπὸ τῶν στοιχείων, *ab elementis*) v. 8.

¶ δογματίζεσθε) Medium: *dogmata*, placita, *suscipitis.*

21 μὴ, *ne*) Sic dictitabant dogmatistæ.

¶ ἅψῃ, *tetigeris*) Genus. species, *gustare* lingua & *attingere* manu.

22 ἅ ἐςι, *quæ ſunt*) Ea ſcil. quæ *tanguntur*, *guſtantur* &c.

¶ εἰς φθορὰν, *in corruptionem*) neque adeo inquinant. 1 Cor. VI. 13 med. Matth. XV. 17.

¶ τῇ ἀποχρήσει) *abuſu*, non ſtricte dicto, ſed quatenus *uſum* denotat naturalem, civilem, externum, vere adiaphorum, a timore & rigore ſuperſtitioſo remotum.

¶ κατὰ, *ſecundum*) *pro eo ac ſolent* præcepta humana.

¶ τὰ ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας, *præcepta & doctrinas*) Matth. XV. 9 not.

23 ἅτινα, *quæ*) Anaphora, coll. ἃ, *quæ*, v. 22.

¶ ἐςι, *ſunt*) Conſtr. *ſunt ad expletionem*: ut v. 22, *ſunt in corruptionem*. itaque ἔχοντα reſolve, *cum habeant*, ut ſit inciſum. ἐςι *ſunt* & πρὸς *ad* disjuncto, appoſite ſuſpenſa fit oratio.

¶ λόγον) *nomen* & ſpeciem.

¶ μὲν, *quidem*) Vis particulæ, δὲ *ſed*, apodoſin facientis, latet in verbo finito ἐςι *ſunt*.

¶ ἐθελοθρησκείᾳ, *cultu voluntario*) ἐθελοθρησκεία perinde ut *humilitas ſenſus* ſpeciem habet plauſibilem. Hoc enim vocabulum, ut optime docet E. Schmidius, notat cultum (ſive rectum ſive perverſum,) libenter & promta voluntate præſtitum. talis εὐπείθεια, *facilitas*, habet *ſpeciem ſapientiæ*, conf. Iac. III. 17. videtur enim abeſſe a pertinacia, ſicut *humilitas ſenſûs* a ſuperbia.

¶ ταπεινοφροσύνῃ, *humilitate ſenſûs*) v. 18 not.

¶ καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, *& ſevera tractatione corporis*) quum corpori multa, quæ poterant præberi, ſubtrahuntur, v. 21. imo ipſum corpus atteritur. Hoc quoque ſpeciem habet. nam ſanctos decet, 1 Cor. IX. 27: quanquam ἀφειδία odioſius quiddam ſonat, quam l. c. τὸ ὑπωπιάζειν καὶ δουλαγωγεῖν. Hæc tria ſpecioſa involvunt triplicem reſpectum, Dei, angelorum, ſui; adeoque conjunctim habent ſpeciem perfectam.

¶ οὐκ ἐν τιμῇ τινι, *non in pretio quodam*) Cohæret hoc comma cum præcedente, & ἐν, *in*, hoc opponitur ἐν, *in*, præcedenti. LXX, ἄνευ τιμῆς, i. e. *gratis*. Es. LV. 1. Ps. XLIV. 13. Iob XXXI. 39. Homini per fidem generoſo convenit juſta ſui non in ſe ipſo, ſed in uno Domino ſuo Ieſu Chriſto, æſtimatio, qua ſeſe tanti redemtum, ad tanta contendentem, non indigne projiciat, v. gr. per ἐθελοθρησκείας ſpeciem. Act. XIII. 46. Rom. II. 7. 1 Cor. VI. 25. III. 21. VII. 23. 1 Theſſ. IV. 4. Hæc æſtimatio parit φιλοτιμίαν, *ambitionem* ſanctam, 2 Cor. V. 9. temperatur autem abnegatione ſui vera: rurſumque violatur per præcepta humana, quæ quia *nullum operæ pretium* afferunt, (conf. Hebr. XIII. 9.) inanem & caſſam plane ſpeciem ſapientiæ & omnis rei bonæ habent. Conf. plane, *fruſtra*. v. 18. Congruit hic locus cum Phil. III. 19 not. & uterque cum Hab. II. 16, ΠΛΗΣΜΟΝΗΝ ΑΤΙΜΙΑΣ ἐκ δόξης κτλ. *ſatiaſti te turpitudine, loco gloriæ: quare tu quoque bibito & præputiatus conſpicitor*. Vera autem τιμὴ, *pretium*, eorum eſt, qui *gloriam Domini* vident. ib. v. 14.

¶ πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκὸς) πλησμονὴ, *expletio*, *ſatietas*, fere exceſſum denotat: σὰρξ, *caro*, non denotat corpus, ſed ponitur ut verſu 18. Hilarius diac. ad h. l. *Sagina carnalis ſenſus, traditio humana eſt*. Aurea ſententia. Oppoſita ſunt igitur, & tamen conjuncta: ἐθελοθρησκεία κτλ. & πλησμονὴ τῆς σαρκός. Veram τιμὴν dimittunt, ut carnem explere poſſint. πρὸς denotat id, quod inter-

intereſt, ſive finem, cujus gratia aſſumuntur cetera.

CAP. III.

1 Τὰ ἄνω ζητεῖτε, *ſuperna quærite*) Chriſtus a reſurrectione ſtatim contendit ad cœlum. Ioh. XX. 17 not. Sic fideles, Eph. II. 6.

2 Φρονεῖτε, *ſapite*) Qui vere *ſuperna quærunt*, non poſſunt non *ſapere ſuperna*.

3 ἀπεθάνετε, *mortui eſtis*) terræ & mundo, ſpiritualiter. c. II. 20.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται, *vita veſtra abſcondita eſt*) Sermo conciſus, hoc ſenſu: *mortui eſtis* mundo, ut Deo vivatis; ea autem *vita eſt abſcondita* adhuc quidem.

¶ κέκρυπται σὺν τῷ χριστῷ, *abſcondita eſt cum Chriſto*) Neque Chriſtum neque chriſtianos novit mundus; ac ne chriſtiani quidem plane ſe ipſos.

4 ὅταν, *quum*) Sermo abſolutus lectorem totum, quaſi verborum præcedentium immemorem, repentina luce percellit: ut dubium ſit, utrum *&* an *vero* ſubaudiri debeat.

¶ φανερωθῇ, *manifeſtatus fuerit*) in *gloria*. 1 Petr. IV. 13.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν, *vita veſtra*) Ratio ſub qua manifeſtabitur.

¶ τότε, *tunc*) Prius non debemus poſtulare.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Hæc ſpes abſtrahit a terra.

¶ ἐν δόξῃ, *in gloria*) vita glorioſa.

5 νεκρώσατε) omni *morte multate*.

¶ τὰ μέλη, *membra*) ex quibus conjunctis conſtat corpus peccati. c. II. 11.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) ubi ſuum habent pabulum. Ea mox enumerantur.

¶ πορνείαν κτλ. *ſcortationem &c.*) Eph. V. 3 ſ.

¶ πάθος, *paſſionem*) morbum libidinis, intrinſecus.

¶ ἐπιθυμίαν, *concupiſcentiam*) ſenſuum externorum.

¶ τὴν πλεονεξίαν, *avaritiam*) Articulus facit ad epitaſin, & totum genus vitii a genere enumeratarum modo ſpecierum diverſum complectitur. *Avaritia* maxime affigit ad terram.

6 δι' ἃ, *propter quæ*) Eph. V. 6.

7 ἐζῆτε) *vivebatis*, tanquam in veſtro principio. Conf. Gal. V. 25, de vita ſpirituali.

8 τὰ πάντα) *omnia* vetera, ſpeciatim *iram* &c. Sic in antitheto, *ſuper omnibus*. v. 14.

¶ ὀργὴν, θυμὸν, *iram*, *ſævitiam*) Eph. IV. 31.

¶ κακίαν) *vitium* animi: v. gr. ſuſpicionem, perverſitatem, impatientiam.

¶ βλασφημίαν, αἰσχρολογίαν, *blaſphemiam*, *turpiloquium*) Huc ſpectat, *ex ore veſtro*.

9 μὴ ψεύδεσθε, *ne mentiamini*) Eph. IV. 25.

¶ εἰς) *erga*: vel, *contra*. Hiſt. Suſannæ, v. 55. 59. ἐψεύσω εἰς τὴν σεαυτοῦ κεφαλήν.

¶ ἀπεκδυσάμενοι, *exuentes*) Eph. IV. 22.

10 τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον, *novum renovatum*) ib. v. 24 not.

¶ εἰς ἐπίγνωσιν, *in cognitionem*) veritatis (c. I. 6. 9. 10.) qua necatur omnis amor mendacii.

¶ κατ' εἰκόνα, *ſecundum imaginem*) Hæc imago conſiſtit in veritate perfecta.

¶ τοῦ κτίσαντος αὐτὸν, *ejus*, *qui condidit illum*) id eſt, Dei. Eph. IV. 24. conf. ibidem c. II. 10. Creationis vocabulo innuitur regeneratio, ex qua reſultat *imago*.

11 ὅπου) *ubi*, i. e. *in quo*, ſive, *qua in re*.

¶ οὐκ ἔνι, *non ineſt*) neque Dei neque fide-

fidelium æstimatione inest Iudæus &c.

¶ ἕλλην καὶ ἰουδαῖος, *Græcus & Iudæus*) Concretum pro abstracto, uti mox etiam *Christus*. nam abstracta sunt mox, *circumcisio & præputium*.

¶ ἀκροβυστία, *præputium*) Etiam Græcus poterat circumcidi. Ergo præputii mentio expressiorem facit sermonem.

¶ βάρβαρος, σκύθης, *Barbarus, Scytha*) Hæc duo per asyndeton posita æque συζυγίαν, *par*, faciunt, ac *servus, liber*. *Græci*, ad occidentem: *Iudæi*, ad orientem: *Barbari*, ad meridiem (etenim *Barbaros* proprie Numidas dici, Arabica voce, Scaliger docet:) Scythæ ad Septentrionem, barbaris barbariores. qua mente Anacharsi, ut Galenus refert, a nescio quo exprobratum est, ὅτι βάρβαρος εἴη καὶ σκύθης, *barbarum esse eum, & barbarum Scytham*. Quælibet gens, ut aliam sibi, sic se rursum ceteris quoquo obtentu præfert. itaque inter Græcos & Scythas medius Barbarus palmam dabat Græco, Scythâ se meliorem ducebat. Hoc discrimen tollit fides. Fortasse Colossis erat unus alterque Scytha Christianus.

¶ τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι χριστὸς, *omnia & in omnibus Christus*) Appositio. χριστὸς (ὢν) τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι. Scytha non est Scytha, sed Christi: Barbarus non est Barbarus, sed Christi. Christus est *omnia*, idque *in omnibus*, qui credunt. In Christo est nova creatura. v. 10. Gal. VI. 15.

12 ἐκλεκτοὶ, *electi*) Hoc instar substantivi: epitheta, *sancti & amati*. *Electos Dei* dicit, uti Rom. VIII. 33. Ordo verborum exquisite respondet ordini rerum: *electio* æterna præcedit *sanctificationem* in tempore: sanctificati, sentiunt *amorem*, & deinceps imitantur.

¶ σπλάγχνα, *viscera*) Eph. IV. 32.

¶ ταπεινοφροσύνην, *humilitatem sensûs*) ib. v. 2. Hæ virtutes exercentur tolerando & condonando.

13 ἀνεχόμενοι, *tolerantes*) in offensis præsentibus.

¶ χαριζόμενοι, *condonantes*) offensas præteritas. Hinc pendet, *sic etiam vos*.

¶ ὁ χριστὸς, *Christus*) cui maxima fuerat nobiscum querendi causa.

14 ἐπὶ, *super*) Incrementum sumit sermo: omnibus potior amor. 1 Petr. IV. 8.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) *induite*.

¶ σύνδεσμος, *vinculum*) Amor complectitur virtutum universitatem. 2 Petr. I. 7.

¶ τελειότητος, *perfectionis*) תם τελειότης. Iud. IX. 16. Prov. XI. 3. Qui habet amorem, ei nil deest: non tenetur elementis mundi. Ex hoc fonte derivantur etiam officia particularia. v. 19. 21.

15 καὶ) *atque* ita. Nexum colligas ex Eph. IV. 3.

¶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ, *pax Dei*) Phil. IV. 7.

¶ βραβευέτω) insigne verbum. Hesychius, βραβευέτω, μεσιτευέτω, μηνυσάτω, ἰθυνέσθω. Sap. X. 12: *Sapientia Iacobo* ἀγῶνα ἰσχυρὸν ἐβράβευσεν. itaque βραβεύειν est *moderari* currentem, donec ad metam pervenit. Affine, *custodire* Phil. IV. 7. *Permittite vos paci divinæ omnia gubernanti*. Imperativus, post imperativum, significationem futuri indicativi involvit. Oppositum, cum excessu, καταβραβεύειν, c. II. 18 not.

¶ ἐκλήθητε, *vocati estis*) Eph. IV. 4.

¶ εὐχάριστοι, *grati*) pro illa vocatione. Hæc est propositio eorum, quæ sequuntur. Idem officium præcipitur Eph. V. 4.

16 ὁ λόγος, *sermo*) per quem vocati estis.

¶ ἐνοικείτω, *inhabitet*) tanquam in templo, perpetuò.

¶ πλουσίως, *abundanter*) Sequitur distri-

ſtributio: *in omni ſapientia - vos ipſos -: in gratia - in corde veſtro.* i. e. mutuo & ſeorſum. *in ſapientia*, *in gratia:* recurrit c.IV.5.6.

¶ ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες, *in omni ſapientia docentes*) Sic conſtruendum, coll. c.I.28. Caſus rectus per Syllepſin pendet ab ἐνοικείτω, *inhabitet*, i. e. inhabitantem habete. quæ conſtructio eo commodior, quia paullo ante poſitum, γίνεσθε, *eſtote*, mentem lectoris tenet.

¶ ἑαυτοὺς, *vos ipſos*) ἀλλήλους, *invicem.* Sunt parallela, v.13.

¶ ψαλμοῖς, *pſalmis*) Eph.V. 19.

¶ ἐν χάριτι, *in gratia*) χάρις חן Ps. XLV.3.

17 ποιῆτε, *facitis*) Lato ſenſu ponitur, ut etiam τὸ *loqui* includat.

¶ πάντα, *omnia*) ſcil. facite.

¶ ἐν ὀνόματι, *in nomine*) ut perinde ſit, ac ſi Chriſtus faciat, v.11. vel certe, ut Chriſto omnia probetis. conf. v.ſeqq.

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) *non per angelos.* Theodoritus.

18 - cap. IV. 1 αἱ γυναῖκες κτλ. *uxores* &c.) Eph. V.22 - VI.9.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Conſtr. cum *ſubordinamini.* coll. Eph.VI.1.

19 μὴ πικραίνεσθε, *nolite amari eſſe*) Πικρία odium amori mixtum. Multi, qui foris erga omnes humani ſunt, tamen domi in uxorem ac liberos, quos videlicet non timent, occulta facile acerbitate utuntur: quæ ubi vincitur, ſpecimen eſt magnæ manſuetudinis.

21 ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν, *ne animum deſpondeant*) ἀθυμία, *fractus animus*, peſtis juventutis.

22 θεὸν, *Deum*) qui *corda* novit.

23 ὅτι ἐὰν ποιῆτε, *quodcunque facitis*) in ſervitute. ὃ ἐάν τι. Eph. VI.8.

24 τῆς κληρονομίας, *hereditatis*) quamvis in mundo non habetis hereditatem, ſed pars eſtis hereditatis, ab hero ad liberos tranſeuntis.

¶ χριστῷ, *Chriſto*) remuneranti eos, qui ipſi ſerviunt.

¶ δουλεύετε, *ſervitis*) dum ita ſervitis.

25 ἀδικῶν, *qui injuriam facit*) corde & re.

¶ οὐκ ἔστι προσωποληψία, *non eſt acceptio perſonarum*) Tenues ſæpe putant, ſibi propter tenuitatem ipſorum eſſe parcendum. Id negatur.

CAP. IV.

1 Τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα, *juſtum & æquitatem*) τὰ αὐτὰ *eadem*, Eph. VI.9 not.

2 τῇ προσευχῇ, *precationi*) Eph. VI. 18.

3 ἡμῶν, *nobis*) c.I. 1.

¶ ἀνοίξῃ θύραν τοῦ λόγου, *aperiat januam ſermonis*) i. e. *os.* Eph. VI. 19. coll. Mich. VII. 5. Dicitur alias, *janua*, occaſio magna. 1 Cor. XVI. 9.

¶ δέδεμαι, ἵνα φανερώσω, *vinctus ſum, ut patefaciam*) Paradoxon, uti 2 Tim. II. 9. Phil. I. 12 ſ.

4 ὡς, *uti*) Id pendet a *loqui*, v. 3.

5 ἐν σοφίᾳ, *in ſapientia*) Eph. V. 15 not.

6 πάντοτε, *ſemper*) ſc. ἤτω, *eſto.*

¶ ἐν χάριτι) *cum gratia* conjunctus ſpirituali. Eph. IV. 29.

¶ ἅλατι) *ſale* ſapientiæ.

¶ εἰδέναι) Infinitivus, caſu ſexto.

7 τὰ κατ' ἐμέ, *mea*) Eph. VI. 21.

8 γνῷ τὰ περὶ ὑμῶν) γνῶτε τὰ περὶ ἡμῶν habent *Al. Colb.* 7. *Cov.* 4. *Gen. Pet.* 1. *Ræ.* 2. *Steph.* ια. *Colin.* ed. & tres *Græcolatini*, cum *Æth.* Id ex Eph VI. 22 huc tranſlatum eſt. Sinceram utriusque loci lectionem ſubſequitur antiquiſſimus interpres *Latinus*, nec non *Syrus.* Ad Epheſios habent: *ut cognoſcatis, quæ circa nos* (Syr. *me*) *ſunt.*

sunt ad Colossenses autem, *ut cognoscat, quæ circa vos sunt.* Vtrinque sequitur, & *consoletur corda vestra.* In utraque epistola Millius, γνῷ..... ὑμῶν, genuinum putat; γνῶτε .... ἡμῶν, item in utraque, *And. Buttigius* in præf. N. T. Græci. Multa sane inter se simillima habet utraque epistola, sed tamen mutatis mutandis. Et fere in ejusmodi parallelismis, quos librariorum sedulitas *commiscuit*, *alia* uno loco, *alia* altero genuina est. Statum *Colossensium* Tychicus, & per Tychicum, ut apparet, Paulus (unde pro γνῷ etiam γνῶ legi possit,) cogniturus erat, uti Thessalonicensium statum per Timotheum, Corinthiorum per Titum, Philippensium per Epaphroditum: & quidem Colossensium eo magis, quia Paulus magnum de his agonem habebat. Cognitio autem Colossensium de Paulo non solum in verbis præcedentibus, ut in epistola ad Ephesios, sed etiam in verbis subsequentibus, epistolæ huic ad Colossenses propriis, satis notatur: πάντα ὑμῖν γνωρίσουσι τὰ ὧδε.

10 συναιχμάλωτός μου, *consors vinculorum meorum*) Talis Aristarchus, non Epaphras; v. 12. at Epaphras, non Aristarchus, Philem. v. 23 s. Fortasse Epaphras, ut Romam venit, captus fuit, & mox liberatus. Aristarchum sic vocare potuit Paulus, quia antea captus fuerat.

¶ ὁ ἀνεψιὸς Βαρνάβα, *propinquus Barnabæ*) Barnabas notior erat, quam Marcus. ideo hic ab illo denominatur.

¶ ἐλάβετε) *accepistis.* Hæc *mandata* ad Colossenses pertulisse videntur Tychicus & Onesimus, cum hac epistola. *accepistis*, inquit, non, *accipietis.* nam veteres sermonem aptarunt tempori epistolæ lectæ; non tempori scriptæ, ut nos. sic, *scripsi*, pro scribo. Philem. v. 19.

¶ ἐντολὰς) *mandata.* opponuntur literis.

¶ ἐὰν, *si*) Hæc summa illorum *mandatorum.*

11 μόνοι) *soli*, ex circumcisione.

¶ παρηγορία) Observanda verbi proprietas: quod παραμυθία est in mœrore domestico, id παρηγορία est in forensi periculo.

12 τέλειοι καὶ πεπληρωμένοι, *perfecti & impleti*) Hoc infertur ex tractatione superiore.

¶ ἐν παντὶ, *in omni*) Constr. cum *stetis.*

13 γὰρ, *enim*) Ætiologia proprie est in *habet.* Verbum *testor* modale est.

¶ ζῆλον, *zelum*) ne seducamini. c. II. 4. conf. 2 Cor. XI. 2.

14 ὁ ἰατρὸς, *medicus*) Sic appellatur, vel quia fecerat medicinam, vel, quia faciebat. Lucam, Timotheo satis notum, solo nomine appellat: 2 Tim. IV. 11. Colossensibus ignotum, *medicum* vocat.

¶ δημᾶς, *Demas*) Hic solus sine elogio ponitur. Confer 2 Tim. IV. 10. nisi Demas epistolam, dictante Paulo, scripsit.

15 νυμφᾶν, *Nymphan*) Laodicensem, ut ex hoc loco potest colligi. Congregationibus fidelium Colossensium Philemonis domus patebat. Philem. v. 2.

16 ἀναγνωσθῇ, *lecta erit*) publice, *in ecclesia.* Conf. 1 Thess. V. 27. Ap. I. 3. Deut. XXXI. 11.

¶ ἡ ἐπιστολὴ, *epistola*) hæc ipsa.

¶ ποιήσατε, *facite*) Sic quoque 1 Thess. V. 27.

¶ τὴν ἐκ λαοδικείας, *eam quæ ex Laodicea*) Millius epistolam ad Ephesios innui censet, quæ fuerit ex Laodicea petenda & Colossas perferenda. Certe non sine causa Paulus potius appellat oppidum, *ex* quo fuerit petenda epistola, quam eos, *ad* quos ipse miserit epistolam.

17 εἴπατε, *dicite*) vos, meis verbis, dicite,

dicite, tanquam teſtes. Hoc magis movebat, quam ſi ipſum Archippum appellaret. Et fortaſſe Archippus, antiſtes, imbecillitate valetudinis vel ſenectutis detinebatur, quo minus in concionem veniret. Nam metæ proximum fuiſſe, colligi poteſt ex verbo, *impleas*. Philem. v. 2. *Archippo* non alii præpoſiti eccleſiæ, ſed eccleſia ipſa dicere jubetur. Ergo epiſtola directa eſt ad eccleſiam, quamvis valde ſublime habet argumentum.

¶ ἣν παρέλαβες, *quod accepiſti*) vocatione mediata. non enim ſequitur, *a Domino*, coll. 1 Cor. XI. 23. ſed, *in Domino*.

18 ὁ ἀσπασμὸς, *ſalutatio*) Hunc verſum ſua manu adjecit Paulus, ſuperiora a ſe profecta agnoſcens.

¶ μνημονεύετε, *memores eſtote*) præcipue in orando. v. 3.

IN EPISTOLAM PRIOREM AD THESSALONICENSES.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Paulus neque apoſtolicum, neque alium titulum in hac epiſtola omnium ſuarum prima adhibet, quia familiariſſime ad pios Theſſalonicenſes ſcribit, ad quos non opus erat auctoritatis apoſtolicæ præfatione. c. II. 6.

Partes epiſtolæ ſunt hæ:

I. Inſcriptio.		*c. I.* 1
II. In tractatione celebrat gratiam Dei erga Theſſalonicenſes: v. 2 *ſs. ſubjungens ſuam & collegarum ſinceritatem, cap. II.* 1 *ſ. & Theſſalonicenſium obſequium.*		*v.* 13 *ſ.*
III. Inde declarat	1. *deſiderium ſuum:*	*v.* 17.
	2. *ſollicitudinem:*	*c. III.* 1
	3. *gaudium, cum voto.*	*v.* 6 *ſ.* 10 *ſ.*
IV. Hortatur ad profectum	1. *in ſanctitate.*	*c. IV.* 1 *ſ.*
	2. *in amore fraterno, cum prudentia.*	*v.* 9 *ſ.* 11 *ſ.*
V. Docet, cum exhortatione,	1. *de dormientibus.*	*v.* 13 *ſ.*
	2. *de temporibus.*	*c. V.* 1 *ſ.*
VI. Addit hortationes miſcellas, v. 12 *ſ.* 14 *ſ. cum voto.*		*v.* 23
	& ſolatio.	*v.* 24
VII. Concluſio.		*v.* 25. 26. 27. 28.

Habet hæc epiſtola meram quandam dulcedinem, quæ lectori dulcibus affectibus non aſſueto minus ſapit, quam ceteræ, ſeveritate quadam palatum ſtringentes. Expedita erat apud Theſſalonicenſes exſpectatio adventus Chriſti. Epiſtolæ ad hos ſcriptæ ſunt ante alias: poſtea apud eccleſias varia irrepſere mala.

¶ θεσσαλονικέων, *Theſſalonicenſium*) Iac. Mehrningius: *Patrum noſtrorum memoria duo Græci primum apud fratres in Moravia, deinde in Belgio fuere, qui confirmarent, apud Theſſalonicenſes etiamnum utramque S. Pauli ad ipſos epiſtolam in autographo probe aſſervari.* Hiſt. baptiſmi, A. 1647 Germanice edita, p. 739.

¶ ἐν, *in*) Conjunctio cum Deo innuitur.

2 μνείαν - ἀδιαλείπτως, *mentionem - indeſinenter*) Conf. Rom. I. 9. 2 Tim. I. 3.

3 ὑμῶν, *veſtræ*) Pendet a *fidei &c.*

¶ ἔργου· κόπου· ὑπομονῆς· *operis: laboris: patientiæ*) Epithetorum vim hæc habent, adjuncta fidei, amori, ſpei. *opus* opponitur *ſermoni inani*, &, in ſingulari, dicit perpetuum quiddam & efficax, quod habet fides in ſeſe, eo ipſo, quod credit, ſe exercens, non ex amore demum proveniens.

¶ κόπου, *laboris*) in beneficiis ſpiritualibus vel externis. Qui ſui commodi & ſuæ quietis ratione ducta, omne negotium ſubterfugiunt, parum *amant*.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Conſtrue cum *patientiæ*, uti 2 Theſſ. III. 5. Conſtantia pro Chriſti nomine.

¶ ἔμπροσθεν, *coram*) Conſtr. cum *recordantes.*

4 εἰδότες, *ſcientes*) Conſtr. cum *gratias agimus*, v. 2.

¶ ἀδελφοὶ ἠγαπημένοι ὑπὸ θεοῦ, *fratres amati a Deo*) Conf. 2 Theſſ. II. 13.

¶ ἐκλογὴν, *electionem*) 1 Cor. I. 27 not.

5 ὅτι, *quod*) Hoc *quod* vim ſuam ultra hunc verſum porrigit.

¶ εἰς ὑμᾶς) *quod ad vos attinet.*

¶ ἐν, *in*) Hæc pertinent & ad doctores, collato fine hujus verſus, & ad Theſſalonicenſes, v. ſeq.

¶ ἐν δυνάμει, *in virtute*) v. gr. ad fidem.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ) *in Spiritu ſancto*, ejusque operatione ſalutari, v. gr. ad amorem, nec non miraculoſa.

¶ ἐν πληροφορίᾳ, *pleno latu*) v. gr. ad ſpem. v. 3.

¶ οἴδατε, *ſcitis*) Reſp. *ſcientes.* v. 4. Vtrique ſciebant.

¶ οἷοι, *quales*) ſermonem vobis impertientes cum gaudio.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) ut vos lucrifaceremus.

6 μιμηταὶ, *imitatores*) *Imitatores* fiunt *typi*. v. 7.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Chriſti, qui Patris apoſtolum egit, & verbum de cœlo attulit, & ſub adverſis docuit.

¶ μετὰ, *cum*) Conſtr. cum *ſuſcipientes.*

7 τύπους, *typi*) exempla *fidei*. vid. mox, & v. ſeq.

8 γὰρ, *enim*) Particula intenſiva.

¶ ἐξήχηται) claro *ſono diditus eſt.*

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Chriſti.

¶ ὥστε, *ita ut*) Fas eſt loqui, de converſione animarum.

¶ λαλεῖν τι, *loqui quidquam*) de fide veſtra. v. 9.

9 περὶ ἡμῶν, *de nobis*) utrisque, docentibus & credentibus.

¶ δουλεύειν θεῷ, *ſervire Deo*) Ita diſtinguuntur Theſſalonicenſes a gentibus: a Iudæis, v. ſeq.

¶ καὶ ἀληθινῷ, *& vero*) Hoc veritatem naturæ denotat.

10 καὶ ἀναμένειν, *& exſpectare*) Compoſitum

positum ἀναμένειν de eo dicitur, qui abiit ita, ut venturus sit.

¶ ὃν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *quem excitavit ex mortuis*) Inseritur argumentum palmarium, ex quo constat, *Iesum* esse *Dei Filium*.

¶ ῥυόμενον, *qui eripit*) Christus nos semel ἐλυτρώσατο, *redemit*: semper ῥύεται, *eripit*.

¶ ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης, *ab ira veniente*) Ira venit in judicio novissimo. c. V. 9.

CAP. II.

1 Γάρ, *enim*) Ref. ad c. I. 5. 6. nam quod ibi propositum erat, id nunc tractandum reassumitur, & quidem de Paulo & comitibus, v. 1-12. de Thessalonicensibus, v. 13-16.

¶ οὐ κενή) *non inanis*, sed plena virtutis.

2 προπαθόντες, *antea passi*) id quod alios a prædicando deterrere potuisset.

3 γάρ, *enim*) Recurrit *enim* v. 5. Est ætiologia duplex. α in thesi, de toto perpetuoque more suo. v. 3. 4. β in hypothesi, quomodo apud Thessalonicenses versati fuerint. v. 5 seqq. conf. 2 Cor. I. 12, de respectu generali & speciali.

¶ παράκλησις, *hortatio*) Sic nominatur totum præconium evangelicum, passionum dulcedine tinctum. v. 2. coll. 2 Cor. I. 3 ss.

¶ οὐκ, οὐδέ, οὔτε, *non*, *nec*, *neque*) Removet malas intentiones respectu Dei & sui & aliorum. Oppositum universum, v. seq. coll. v. 10.

¶ οὐκ ἐκ πλάνης, *non ex errore*) scil. *est*. Conf. *loquimur*, præsens, v. 4.

¶ οὐδὲ ἐξ ἀκαθαρσίας, *neque ex impuritate*) Hæc est, ubi fructus carnis quæritur conf. Phil. I. 16.

4 δεδοκιμάσμεθα, *probati sumus*) Huc ref. mox *probanti*.

¶ ἀρέσκοντες) *placere curantes*.

5 ἐν λόγῳ κολακείας, *in sermone adulationis*). Antitheton, v. 7 s. sicut *in prætextu avaritiæ* antitheton habet v. 9. & τὴν *gloriam*, v. 6, antitheton habet v. 10.

¶ κολακείας, *adulationis*) qua inprimis utuntur, qui *hominibus placere student*.

¶ καθὼς οἴδατε· θεὸς μάρτυς· *sicut nostis: Deus testis*) Hæc duo inter se respondent; sicut de tertio membro, quod versu sequente ponitur, gemina confirmatio sequitur eodem versu 10. Rei apertæ testes appellat homines: rei in corde occultæ, Deum: rei partim apertæ partim occultæ, homines & Deum.

¶ προφάσει) *prætextu* specioso, quo tegeremus *avaritiam*.

6 ἀπ' ἄλλων, *ab aliis*) iis scilicet, qui nos admirati essent, si vos superbius tractassemus.

¶ δυνάμενοι) *cum possemus*: quamvis possemus.

¶ ἐν βάρει εἶναι, *in gravitate esse*) כבד βάρος, *gravitas*; splendor, quem *legato* conciliat Domini majestas. Affine δόξα, *gloria*, versu præc. Conf. βάρος δόξης, 2 Cor. IV. 17. Conjugatum, ἐπιβαρῆσαι. v. 9.

7 ἤπιοι, *lenes*) Suavissimum vocabulum, de parentibus præcipue & de medicis dici solitum. Opponitur hoc *adulationi*. nam ἤπιος dicitur, qui veram lenitatem habet.

¶ ἐν μέσῳ ὑμῶν, *in medio vestri*) sicut gallina pullis circumdata. Non agebant, quasi ex cathedra, quæ Petri dicitur, & stilum curiæ suæ, apostolicum appellat.

¶ τροφός) mater, eademque *nutrix*. Expende *suos ipsius*. Affectus spirituales analo-

analogiam habent cum affectibus naturalibus. v. 11. 1 Tim. V. 1. 2.

8 ὕτως, ἱμειρόμενοι ὑμῶν, εὐδοκῦμεν) *quod quum ita esset, i. e. quum vestri amore teneremur, promti eramus* &c. Idem verbum, ἱμείρονται, Iob III. 21.

¶ ψυχὰς, *animas*) Anima nostra cupiebat quasi immeare in animam vestram.

10 ὡς ὁσίως καὶ δικαίως καὶ ἀμέμπτως, *quam sancte & juste & inculpate*) Qui nullam ex hominibus gloriam quærunt, hoc assequuntur, ut se gerant *sancte* in rebus divinis, *juste* erga homines, *inculpate* respectu sui ipsorum.

¶ τοῖς πιστεύυσιν, *credentibus*) tametsi aliis non ita videremur.

11 ὡς ἕνα ἕκαστον, *quomodo unumquemque*) Id non faciunt, qui gloriam quærunt. v. 6.

¶ ὡς πατὴρ, *ut pater*) Gravitas temperata, patrum.

¶ παρακαλῦντες, *adhortantes*) Hoc pendet ab ἐγενήθημεν, *facti sumus*. v. 10. παράκλησις, *hortatio*, movet, ut facias aliquid libenter; παραμύθιον, *consolatio*, ut cum gaudio; τὸ μαρτυρεῖσθαι, *contestatio*, ut cum timore.

12 βασιλείαν καὶ δόξαν, *regnum & gloriam*) Magnificum σύνθετον.

13 διὰ τῦτο, *propter hoc*) i. e. quia tales habuistis doctores.

¶ εὐχαριστῦμεν, *gratias agimus*) Sententia categorica: *accepistis*. Modalem sermonem, addita *gratiarum actione*, affectus effecit.

¶ παραλαβόντες) παραλαμβάνω dicit *simplicem acceptionem*: δέχομαι, connotat *prolubium in accipiendo*.

¶ ου λόγον ἀνθρώπων, *non sermonem hominum*) Declaratur, quod modo dixit, *Dei. accepistis*, nempe, *non verbum hominum &c.*

¶ ὃς, *qui*) Deus, ostendens, verbum vere esse Dei verbum. c. IV. 8. 9. Act. XIV. 3.

¶ ἐνεργεῖται, *operatur*) Gal. III. 5.

14 γὰρ, *enim*) *Operatio* divina maxime conspicitur & sentitur in afflictionibus.

¶ ἐν τῇ ἰυδαίᾳ, *in Iudæa*) Ecclesiæ Iudaicæ erant exempla insignia ceteris.

¶ τὰ ἀυτὰ, *eadem*) Sic, *idem*, Phil. I. 30. Idem fructus, eædem afflictiones, eadem experimenta fidelium, omnibus in locis & temporibus, eximium præbent criterium veritatis evangelicæ.

¶ ἰδίων, *propriis*) Matth. X. 36. Luc. XIII. 33 fin.

¶ συμφυλετῶν, *contribulibus*) Hi erant Thessalonicenses, Iudæi & gentes. Act. XVII. 5 f.

15 ἀποκτεινάντων, *qui interfecerunt*) Hoc sane peccatum est totius populi, maximum, adhuc non agnitum.

¶ προφήτας, *prophetas*) Constr. cum *qui interfecerunt*. Pristinus ille reatus tum maxime evigilavit, quum ipsum Dominum occiderunt.

¶ ἡμᾶς, *nos*) apostolos.

¶ ἐκδιωξάντων, *qui persequendo ejecerunt*) Luc. XI. 49 not.

¶ μὴ ἀρεσκόντων) *placere non quærentium*.

¶ ἐναντίων, *adversorum*) Iudæi aversabantur gentes, & illo tempore nolebant gentibus verbum prædicari.

16 λαλῆσαι, *loqui*, Ταπείνωσις.

¶ εἰς τὸ ἀναπληρῶσαι, *ut impleant*) Contumacia contra verbum implet maxime mensuram peccatorum.

¶ ἀυτῶν, *sua*) Iudæorum.

¶ πάντοτε) ut *semper*, ita nunc quoque.

¶ εἰς τέλος, *in finem*) Tristis exitus. Eadem phrasis Luc. XVIII. 5. Sub Herode Agrip-

Agrippa res Iudaica refloruerat: sed eo mortuo, Act. XII. 23, rediere procuratores Romani. Cumanus & Felix eorumque successores magis magisque Iudæos vexabant. Scripta est hæc epistola A.D. 48. & circa id tempus, in paschali festo, ingens multitudo Hierosolymis, orto tumultu, oppressa est. nonnulli plus 30 millia narrant. Vrgebat miseros *ira* Dei, & εἰς τέλος *tandem* urbem cum templo delevit.

17 ἀδελφοὶ, *fratres*) Incipit novum caput epistolæ.

¶ ἀπορφανισθέντες, *orbati*) ut parentes, liberis absentibus.

¶ πρὸς καιρὸν ὥρας, *ad tempus horæ*) καιρὸς, *tempus*, indefinitum; *hora*, definitum quiddam. Ex. XIII. 10 למועדה LXX κατὰ καιροὺς ὡρῶν.

¶ ἰδεῖν, *videre*) 2 Tim. I. 4.

18 ἅπαξ καὶ δὶς) Sic LXX, Neh. XIII. 20.

¶ ὁ σατανᾶς, *Satanas*) Sapienter hanc caussam mali primam subesse censuit Paulus; de qua nos non suspicaremur, legentes historiam, Act. XVII. 13 seq. Satanas egit per homines malos.

19 τίς γὰρ) Sic, τίς γὰρ, LXX, 1 Sam. XI. 12.

¶ ἐλπὶς κτλ.) *spes* &c. Confer finem versus hujus. Magna laus.

¶ στέφανος καυχήσεως, *corona gloriationis*) Sic LXX, Prov. XVI. 31.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Alios non excludit: hos maxime numerat.

¶ ἐν, *in*) De hac particula conf. c. III. 13. Rom. II. 16 not. Tam longe spes porrigitur!

CAP. III.

1 Διὸ μηκέτι στέγοντες, *quapropter non jam ferentes*) Hoc, quasi post parenthesin, reassumitur versu 5.

¶ μόνοι, *soli*) Vide, quanti fuerit Timotheus; quo digresso, Paulus & Silas sibi videbantur esse soli, in urbe videlicet a Deo alienissima.

2 ἐπέμψαμεν, *misimus*) Ego & Silvanus.

3 σαίνεσθαι) σαίνω, a σείω, *moveo*. Eustathius proprie dici docet de canibus, caudam remulcendo, blandientibus; per metaphoram, εἰς τοὺς ὑπούλους καὶ κολακικοὺς, quæ notio hîc quoque locum habet. Etenim in afflictionibus & propinqui & adversarii & cor ipsum adulationes admiscent: quibus victis, confirmantur fideles.

¶ ταύταις, *his*) Præsens.

¶ κείμεθα, *jacemus*) Argumentum ex vocatione. conf. c. V. 9, *posuit*.

5 ὁ πειράζων, *tentans*) i. e. Satanas. c. II. 18. Euphemiam habet sermo. Sæpe hic hostis subest, ubi non putares eum subesse. Conf. ad Matth. IV. 3.

6 ἄρτι, *nunc*) Statim sub Timothei adventum, recenti gaudio, tenerrimo amore, hæc scripsit. Congruit τὸ εὐαγγελισαμένου, participium insigne.

¶ ἐπιποθοῦντες, *desiderantes*) Hoc signum bonæ conscientiæ.

7 διὰ τῆς - πίστεως, *per-fidem*) Constr. cum παρεκλήθημεν, *solatio affecti sumus*.

8 νῦν ζῶμεν, *nunc vivimus*) nunc sentimus, nos vivere. Formula testandæ summæ lætitiæ. conf. Ps. LXIII. 4.

10 νυκτὸς, *nocte*) Sanctæ cogitationes nocturnæ. 2 Tim. I. 3.

¶ τὰ ὑστερήματα, *defectus*) Etiam Thessalonicenses habebant, quod crescerent.

11 αὐτὸς) *Ipse*. Vtraque epistola ad Thessalonicenses fere singula capita singulis suspiriis obsignata habet. c. V. 23. 2 Thess. I. 11. II. 16. III. 5. 16.

¶ Ἰησοῦς, *Iesus*. Preces & vota diriguntur etiam ad Iesum Christum, nam & ad

hunc & ad Patrem tendit τὸ *dirigat*. conf. 2 Theſſ. II. 16 ſ.

12 ὑμᾶς, *vos*) ſive nos veniemus, ſive minus.

¶ πλεονάσαι καὶ περισσεύσαι) De differentia verborum conf. 2 Cor. IV. 15 not.

¶ καὶ ἡμεῖς, *etiam nos*) ſcil. ſumus amore pleni.

13 μετὰ, *cum*) Conſtr. cum *adventu*. coll. 2 Theſſ. I. 7.

¶ πάντων τῶν ἁγίων, *omnibus ſanctis*) Hoc angelos & electos e terra complectitur.

¶ αὐτοῦ, *ſuis*) Chriſti. Act. IX. 13.

CAP. IV.

1 Ἀρέσκειν) *placitos præſtare vos.*

2 παραγγελίας, *præcepta*) Primo hoc tempore Paulus hoc verbum adhibet ad Theſſalonicenſes ſcribens, quorum pietas id recte ferebat, perinde ut Timothei, cui ſeveriſſime præcipit. Idem verbum v. 11. 2 Theſſ. III. 4. 6. 10. 12. Ad alias deinceps eccleſias, conſtituta auctoritate ſua, perraro id ponit.

3 θέλημα, *voluntas*) Sic c. V. 18, ſine articulo. Multæ ſunt *voluntates*. Act. XIII. 22.

¶ ὁ) Nota Subjecti.

¶ ἁγιασμὸς ὑμῶν, *ſanctificatio veſtra*) *Veſtra* revocat Theſſalonicenſibus in memoriam ſtatum profanum priſtinum. *Sanctificatio* complectitur caſtitatem maxime.

¶ ἀπὸ τῆς πορνείας, *a ſcortatione*) Tanti chriſtiani hoc tamen erant monendi, quia gentiles non horruerant ſtupra.

4 εἰδέναι, *noſſe*) οἶδα, *novi*, non modo ſcientiam, ſed facultatem animi denotat. Phil. IV. 12. conf. *ſecundum cognitionem*, 1 Petr. III. 7. Vtrumque ſane ad caſtitatem matrimonialem requiritur.

¶ σκεῦος, *vas*) corpus. 1 Sam. XXI. 5. 1 Cor. VI. 18. κτᾶσθαι *poſſidere* illuſtratur ex Luc. XXI. 19.

¶ καὶ τιμῇ, *& honore*) Contrarium, ἀτιμία *dedecus*. Rom. I. 26. 24.

5 μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας, *non in paſſione concupiſcentiæ*) *Concupiſcentia* dominans tandem invaleſcit, ut fiat miſerum πάθος & morbus. 2 Sam. XIII. 4.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) Hæ quoque notantur v. 12. 13. alia & alia periphraſi.

¶ τὰ μὴ εἰδότα, *quæ non norunt*) Ignorantia, impudicitiæ origo. Rom. I. 24.

6 τὸ μὴ ὑπερβαίνειν καὶ πλεονεκτεῖν) Articulus τὸ facit epitaſin, quæ cadit ſuper verbum ὑπερβαίνειν. Euſtathius, ὑπερβῆναι, τὸ καθ' ὑπερβολὴν ἀστοχῆσαι τοῦ δέοντος. Itaque non videtur Paulus hîc dicere *avaritiam*, quæ tamen Eph. V. 5. & Col. III. 5. (ubi item articulus epitaſin facit,) peccatis impuritatis jungitur, &, tanquam ſumma tranſgreſſio, *idololatria* dicitur: ſed fraudes & artes mœchorum. Hebr. XIII. 4. nam aſyndeton indicat, ejusdem argumenti ſermonem continuari: & ſermo eſt de tali *negotio*, cujus major eſt culpa, quam furti, Prov. VI. 30. & verſu 7 redit mentio de ſola impuritate & ſanctimonia. Euphemia eſt, quod *adulterium* non appellat apoſtolus.

¶ ἐν τῷ πράγματι, *in negotio*) Articulus demonſtrat negotium, quod ſub manu eſt hoc illove tempore. 2 Cor. VII. 11.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) Ætiologia fugiendæ *tranſgreſſionis*.

¶ ἔκδικος, *vindex*) Hebr. XIII. 4 not.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Chriſtus, judex.

7 ἐν ἁγιασμῷ, *in ſanctificatione*) ἐπὶ, *ſuper*, magis exprimit finem; ἐν, *in*, indolem rei.

8 ὁ ἀθετῶν) *qui* hoc *ſpernit*.

¶ τὸν

¶ τ̃ καὶ δόντα, *qui etiam dedit*) Etiam innuit, novum hîc addi momentum superiori proximo.

¶ τὸ πνεῦμα αὐτῦ τὸ ἅγιον εἰς ὑμᾶς, *Spiritum suum sanctum in vos*) Eph. IV. 30.

9 ὀ χρείαν ἔχομεν, *non opus habemus*) Hebr. VIII. 11.

¶ θεοδίδακτοι) *divinitus docti.* Amore Deus nos imbuit per regenerationem. itaque τὸ *docti* habet quandam catachresin, ut *scriptioni* opponatur.

¶ εἰς τὸ ἀγαπᾶν, *ad diligendum*) Doctrinæ divinæ vis confluit in amorem.

11 φιλοτιμεῖσθαι ἡσυχάζειν) Oxymoron. φιλοτιμία politica erubescit ἡσυχάζειν. Oppositum περιεργάζεσθαι. 2 Thess. III. 11 s. Ideo hîc additur, πράσσειν τὰ ἴδια. Proprietas tamen accedit verbo φιλοτιμεῖσθαι ex v. 12 fin.

¶ ἐργάζεσθαι, *laborare*) Hoc opus erat dici hominibus, qui cœli gustum ceperant: mundo mersi, sua sponte laborant. Crescit monitum, 2 Thess. III. 6 s.

12 εὐσχημόνως, *honeste*) ne possint dicere, Christianismum esse desidiæ & egestatis. Oppositum, *inordinate.* c. V. 14. 2 Thess. III. 6.

¶ μηδενὸς) *nullius* rei, quam ab externis petatis. Summus gradus εὐπορίας, expeditæ rei familiaris, Christiano optandæ, ob libertatem.

13 ἵνα μὴ λυπῆσθε, *ut ne contristemini*) de pridem vel nuper defunctis. Efficacia religionis christianæ vel maxime ex eo patet, quod ea desiderium mortuorum, affectuum subtilissimum, & mortuorum vel olim vel nuper, non tollit aut exacerbat, sed suaviter temperat.

14 γὰρ, *enim*) Scriptura ex tot solatiis contra mortem, hoc fere unum, tanquam palmarium, de resurrectione, propinat.

¶ ἀπέθανε, *mortuus est*) Hoc verbum de Christo dici solet; de fidelibus, *obdormire.*

¶ ὅτω) item, uti Iesus ipse surrexit, sic nos vivos ductum iri credimus, per iter mortis.

¶ ἄξει) *ducet*, suave verbum. dicitur de viventibus.

¶ σὺν αὐτῷ, *cum illo*) quia cum illo conjuncti sunt.

15 ὑμῖν) vobis, hoc nosse dignis.

¶ λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου, *dicimus in verbo Domini*) Dominus, Christus, nobis dixit; nos, vobis. conf. 1 Reg. XX. 35 בדבר יהוה ἐν λόγῳ κυρίου. Tales formulæ adhibentur in re, quæ nunc primum aperitur.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Sua ætate sic loquentes sancti auxere subsequentium ætatum obligationem exspectandi Dominum. τὸ *nos* mox declaratur per verbum subsequens, *viventes*, & ulterius, *superstites.*

¶ οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, *viventes superstites*) Sic quoque v. 17. Est hoc instar appositionis. *viventes*, antitheton ad *dormientes.* Simul innuitur paucitas viventium, ad multitudinem mortuorum; item, dormientium conditio bona, quo viventes desiderent aggregari. Homines omnium ætatum conjunctim unum quiddam repræsentant: fidelesque jam olim exspectantes, habentesque se loco illorum, qui victuri sunt in adventu Domini, pro eorum persona locuti sunt. Neque eo asseruit Paulus, tam propinquum esse diem Christi. vid. 2 Thess. II. 2 s. Similis locutio, Rom. XIII. 11. 1 Cor. XV. 51. Iac. V. 9. 1 Petr. IV. 5 s. Matth. XXIV. 42 not.

¶ τῦ κυρίου, *Domini*) Iesu Christi.

¶ ὀ μὴ φθάσωμεν, *non prævenicmus*) Suaviter contradicit timori superstitum de defunctis, nec majorem sui, quam dormientium, commodi rationem ducit.

16 αὐ-

16 αὐτὸς, *Ipse*) Grandis sermo.

¶ ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου, καὶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, *in celeusmate, in voce archangeli, & in tuba Dei*) Gradatio, tria complectens κέλευσμα dicitur, quo multitudo aliquid jubetur, v. gr. per præconem. Non habent LXX.

¶ ἀρχαγγέλου, *archangeli*) Michaëlis aliusve. Non adhibetur articulus.

¶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, *in tuba Dei*) cum tuba Dei, adeoque magna.

¶ πρῶτον) *prius*.

17 ἅμα) Ammonius, ἅμα μέν ἐστι χρονικὸν ἐπίρρημα· ὁμοῦ δὲ, τοπικόν. Vides hîc proprietatem sermonis apostolici.

¶ εἰς ἀέρα, *in aërem*) Impii in terra remanebunt: pii, absoluti, assessores fient judicii.

¶ καὶ οὕτω, *& sic*) Paulus, quum, quæ scribi opus erat ad consolandum, scripsit, maximas res hac brevitate involvit.

¶ πάντοτε, *semper*) sine ullo discessu.

¶ σὺν κυρίῳ, *cum Domino*) non modo in aëre, sed in cœlo, unde venit.

¶ ἐσόμεθα, *erimus*) utrique.

18 παρακαλεῖτε ἀλλήλους, *consolamini invicem*) in luctu. conf. etiam c. V. 11.

CAP. V.

1 Περὶ τῶν χρόνων, *de temporibus*) quum hæc, quæ dixi, evenient. χρόνων partes, καιροί.

¶ οὐ χρείαν ἔχετε, *non opus habetis*) Qui vigilant, his non opus est dici, quando futura sit hora. nam semper parati sunt.

2 ὡς κλέπτης, *sicut fur*) 2 Petr. III. 10. Solennis locutio apostolis, congruens cum parabola Domini, Matth. XXIV. 43.

¶ οὕτως) *sic*, uti dicetur versu sequente. Conf. *sic*, sequente *enim*, Matth. I. 18.

¶ ἔρχεται, *venit*) Præsens, subitum eventum magna emphasi exprimens. Sic v. 3, *repentinus instat*. conf. Luc. XXI. 34.

3 λέγωσιν, *dicunt*) ceteri, qui sunt *tenebrarum*. v. 5. 6.

¶ εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια, *pax & securitas*) Mundum statuent æternum.

6 καὶ νήφωμεν, *& sobrii simus*) Hoc denotat statum. actum, ἀνανήφω, ἐκνήφω, 2 Tim. II. 26. 1 Cor. XV. 34. νήφω, mitius.

7 μεθυσκόμενοι - μεθύουσιν, *qui inebriantur - ebrii sunt*) μεθύσκομαι notat actum; μεθύω, statum, vel habitum. sic in καθεύδοντες - καθεύδουσι Ploce apparet.

¶ νυκτὸς) *noctu*, ut plurimum. Etiam diurna somnolentia & ebrietas noctem aggravat. A die abhorrent.

8 ἐλπίδα σωτηρίας, *spem salutis*) Huc ref. v. seq.

9 ἔθετο, *posuit*) Sic LXX, Ps. LXVI. 9, τοῦ θεμένου τὴν ψυχήν μου εἰς ζωήν. Iud. I. 28, ἔθετο τὸν χαναναῖον εἰς φόρον.

¶ περιποίησιν σωτηρίας) Notatur *salus* ejusmodi, qua *ex* multitudine pereuntium excipiuntur, qui salvantur.

10 ἀποθανόντος, *qui mortuus est*) In ipsa morte Christi sita est *positio* illa *in conservationem peculiarem*.

¶ εἴτε καθεύδωμεν, *sive dormiamus*) corpore, in somno vel morte.

¶ ἅμα) *simul*, ut fit adventus.

12 ἐρωτῶμεν) *oramus*: orat Paulus, causam operantium in verbo suam quasi faciens. sequitur aliud verbum, παρακαλοῦμεν *adhortamur*. v. 14.

¶ εἰδέναι) *nosse*, rationem habere. Metonymia antecedentis.

¶ κοπιῶντας, *laborantes*) Interdum unus idemque potest *laborare*. προΐστασθαι *præesse*, νουθετεῖν *monere*; interdum diversi, pro varietate charismatum.

13 ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipsis*) invicem.

14 τὲς ἀτάκτες, *inordinatos*) Tales non aberant, quamlibet florente illa ecclesia. Et mox crevit ἀταξία, *inordinatio*. 2 Theff. III. 6. 11.

¶ ἀντέχεσθε) *observate*. שמר ἀντέχεσθαι, *rationem habere*. Prov. IV. 6.

¶ πρὸς πάντας, *ad omnes*) Nemo est fidelium, cui non possit *longanimitas* præstari: nemo, cui fidelis eam non præstare debeat. Multi eam magis præstant alienis, quam domesticis; potentibus, quam tenuioribus: sed præstanda est erga *omnes*.

15 ὁρᾶτε, *videte*) Quisque custodiat & se & alterum. Læsus, qui in fervore est, nimium videt: ergo proximi videre debent.

18 ἐν παντὶ) *in omni* re, etiamsi adversa videatur.

¶ τοῦτο, *hoc*) ut gratias agatis.

¶ θέλημα, *voluntas*) semper bona, semper spectans salutem vestram *in Christo Jesu*.

19 τὸ πνεῦμα) *spiritum*, i. e. charismata. Metonymia.

¶ μὴ σβέννυτε, *nolite exstinguere*) Spiritus, ubi est, ardet: ideo non exstinguendus, nec in nobis, nec in aliis.

20 προφητείας, *prophetias*) præ ceteris charismatis exercendas. 1 Cor. XIV. 1. 39.

¶ μὴ ἐξουθενεῖτε, *nolite spernere*) Alia charismata erant speciosiora.

21 πάντα) *omnia*, spiritualia, quæ ad vos ullo modo pertinere, nec vestram facultatem excedere, sine incuria & curiositate existimare potestis.

22 ἀπὸ παντὸς εἴδους πονηροῦ, *ab omni specie mala*) *Species*, apparentia, *mali*, esset εἶδος ΤΟΥ πονηροῦ, cum articulo, quem habet ΤΟ καλὸν *bonum*, v. 21. Sed εἶδος πονηρὸν est *species mala*. εἶδος, *species*, Germ. *Gattung*. LXX, Jer. XV. 3. Sir. XXIII. 21. XXV. 3. Ab omni specie mala abstinere debemus, ne decipiamur. Totum *genus* boni est simplex, spiritus, animæ, corporis: *species* mali, multæ. 2 Cor. VII. 1. Confer oppositum v. seq.

23 αὐτὸς) *Ipse*. Non meo studio, inquit Paulus, sed divino præsidio muniti eritis.

¶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus pacis*) qui bona omnia donat, mala omnia removet. εἰρήνη & ὁλοτελὴς in Hebræo שלם sunt conjugata.

¶ ὁλοτελεῖς - ὁλόκληρον) Optat, ut *universi* & *singuli* Deo penitus asserantur & asserti maneant.

¶ ὑμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, *vester spiritus & anima & corpus*) *Vos* modo dixit universe; nunc eosdem denominat a statu spirituali, *vester spiritus* (Gal. VI. 18.) optans, ut servetur ὁλόκληρον, *integer*: tum a statu naturali, *& anima & corpus*, (nam his duabus partibus absolvitur natura hominis totius, Matth. X. 28.) optans, ut id servetur *inculpate*. *Corporis* mentio congruit cum superiore tractatione. c. IV. 16.

24 ὁ καλῶν ὑμᾶς) *qui vocavit vos*, ita ut ne nunc quidem mutet vocationem. Magnam hic versiculus exultationem habet.

¶ ποιήσει, *faciet*) *servabit vos*: v. 23. ut vocatio finem suum assequatur. Phil. I. 6. 1 Petr. V. 10. Rom. VIII. 30.

25 περὶ ἡμῶν, *de nobis*) uti nos pro vobis. v. 23.

27 ὁρκίζω ὑμᾶς, *adjuro vos*) In V. T. publice lecti sunt Moses & prophetæ: in N. T. hæc epistola, prima omnium a Paulo scripta, omnium instar lectioni publicæ commendatur, uti deinde Apocalypsis, c. I. 3. Gravissima erat hæc ratio, quare Paulus Thessalonicenses ita adjuraret:

 peri-

periculumque fuerat, ne ob laudes ipsis datas celandam putarent epistolam.

¶ τ̃ κύριον, *Dominum*) Christum. Divinus invocationis cultus huic exhibetur. Ps.LXIII.12.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Thessalonicæ, vel etiam in tota Macedonia.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) Dativus, proprie. Legenda erat epistola, *omnibus* auscultantibus, maxime iis, qui ipsi legere non poterant; mulieribus & liberis non exclusis. conf. Deut. XXXI. 12. Ios. VIII.33 s. *Quod Paulus cum adjuratione jubet, id Roma sub anathemate prohibet.*

IN EPISTOLAM II AD THESSALONICENSES.

CAPUT I.

3 Ὀφείλομεν, *debemus*) urgente animi exultatione, de causis adeo conspicuis. Sic quoque c.II.13.

¶ ἄξιον, *dignum*) ob rei magnitudinem. conf. 1 Cor.XVI.4.

¶ ἡ πίστις· ἡ ἀγάπη· *fides: amor*) De spe, v.4 s. Nam hæc tria jungi solent.

4 ἡμᾶς αὐτὰς, *nos ipsi*) *Ipse* Paulus cum Silvano & Timotheo gloriabatur, tanquam testis, non modo audiebat ex testibus.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Constr. cum *gratias agere.* conf. Col.I. 5 not.

¶ καὶ πίστεως, *& fide*) Fides hoc loco notat fidelem constantiam confessionis.

5 ἔνδειγμα) scil.ὄν. Accusativus absolutus. conf. Act.XXVI.3 not. τὸ ἀνέχεσθαι, *tolerare*, est *demonstratio*.

¶ δικαίας, *justi*) Quod hoc commate proponitur, tractatur versu 6 s.

¶ εἰς τὸ καταξιωθῆναι, *ut digni fiatis*) Hoc cohæret cum *toleratis*.

¶ ὑπὲρ ἧς, *pro quo*) Τὸ *pati* facit *dignos* regno.

6 παρὰ θεῷ, *apud Deum*) tametsi homines boni & mali non tanti æstimant horum injurias & illorum passiones.

¶ θλίβουσιν - θλίψιν, *prementibus - pressuram*) Talio. Huc ref. v.8.9.

7 καὶ ὑμῖν, *& vobis*) Huc ref. v.10 s.

¶ τοῖς θλιβομένοις, *pressis*) Medium: *qui pressuram toleratis*. coll.v.4 fin.

¶ ἄνεσιν, *relaxationem*) Magna proprietate inter se opponuntur θλίψις, *pressura*, & ἄνεσις, *relaxatio:* 2 Cor. VII. 5. VIII. 13. includit autem *relaxatio* etiam bonorum abundantiam. v. 10.

¶ μεθ' ἡμῶν) *nobiscum*, i. e. cum sanctis Israëlitis. v.10 not. Conf. 1 Thess. II. 14.

¶ μετ' ἀγγέλων δυνάμεως, *cum angelis potentiæ*) Angeli inserviunt Christo in exserenda ejus potentia.

8 ἐν πυρὶ φλογὸς) Alii, ἐν φλογὶ πυρός. Eadem varietas, Act. VII.30. ἐν φλογὶ πυρὸς, LXX Es.LXVI.15.

¶ τοῖς μὴ εἰδόσι θεὸν) *qui in ethnica ignorantia de Deo versantur.* 1 Thess. IV. 5. Ps.LXXIX.6. Sic Iob XVIII.21 לא ידע אל τ̃ μὴ εἰδότων τ̃ κύριον.

¶ μὴ

¶ μὴ ὑπακούουσι, *non obedientibus*) *Judæis* maxime, quibus evangelium de *Christo* prædicatum fuerat.

9 ἀπὸ, *a*) Divina *animadversio* pœnam eis infliget. מפני *a facie*. Dæmones non erunt tortores: nam ne in hac quidem vita homines mali puniuntur per dæmones, sed potius per bonos angelos.

¶ προσώπου, *facie*) Hæc facies erit illis intolerabilis. Non videbunt, sed persentiscent. *Facies* & *gloria* fere sunt parallela.

¶ ἰσχύος, *roboris*) Ponite ferociam, o improbi!

10 ἐν, *in*) Sancti & credentes non modo spectabunt, sed per illos se exseret gloria Christi admiranda. v. seqq.

¶ ἁγίοις, *sanctis*) Suaviter jungitur mentio *gloriæ* & *sanctorum*, tum *admirationis* & *credentium*.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Hoc non *sanctis*, sed *credentibus* additum, innuit, latius patere quodammodo vocabulum *credentium*, quam *sanctorum*. vid. Act. XX. 32 not. Sic, *omnis*, Phil. I. 9 not. Sancti, ex circumcisione: fideles, ex gentibus, in quibus erant etiam Thessalonicenses. Conf. duo opposita, v. 8 not.

¶ ὅτι, *quod*) Motivum admirationis erit, quod testimonium apostolorum, de Christo, fidem apud Thessalonicenses nactum exstet *in die illo*, quo una veritas constat. conf. Phil. II. 16. 1 Thess. II. 19.

¶ ἐπιστεύθη) נאמן πιστὸν exstitit, & ut tale a vobis, *super* quos venerat, susceptum est.

11 εἰς ὃ, *in quod*) *Huc* orando nitimur.

¶ ἀξιώσῃ) *dignos efficiat*. Ante vocationem nulla dignitas in nobis: 2 Tim. I. 9. postea demum confertur nobis eo modo, qui mox describitur.

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν) *Deus noster*, cui servimus.

¶ εὐδοκίαν, *beneplacitum*) ex parte Dei.

¶ πίστεως, *fidei*) ex parte vestri.

12 τὸ ὄνομα, *nomen*) Nos nil Domino, Dominus nobis salutem revera confert. inde *nomen* illius glorificatur in nobis; *nos* autem ipsi in illo.

¶ χάριν, *gratiam*) Hac mente dixit ἀγαθωσύνης, *bonitatis*. v. 11.

CAP. II.

1 Ἐρωτῶμεν, *rogamus*) Epistolæ partes, quarum præcipua hic incipit, sunt quinque:

I. Inscriptio.	*c. I. 1. 2*
II. Gratiarum actio pro Thessalonicensibus, v. 3 s. cum voto.	*v. 11 s.*
III. Doctrina, de homine peccati ante diem Christi venturo:	*cap. II. 1 s. 3 s.*
unde contra illam calamitatem sanctos consolatur;	*9 s. 13 s.*
subjuncta cohortatione & voto.	*v. 15. 16 s.*
IV. Hortatio ad preces, item cum voto:	*c. III. 1 s.*
& ad fratres, qui inordinate ambulant, in ordinem redigendos, hic quoque subjuncto voto.	*v. 6 s. 16*
V. Conclusio.	*v. 17. 18.*

¶ ὑπὲρ) *de.* Particula facit ad declarandam rem, de qua agitur, non ad obtestationem: quanquam res, de qua agitur, Thessalonicenses per se commovere debebat. conf. ὑπὲρ, 2 Cor. V. 20.

¶ ἐπισυναγωγῆς, *congregatione*) quæ fiet *adventus* Iesu tempore. cavendum, ne quis excidat. Fideles jam sunt aggregati ad Dominum: sed illa demum congregatio erit absoluta. Hæc vis decompositi. conf. Hebr. X. 25 not.

2 σαλευθῆναι, *moveamini*) mente.

¶ θροεῖσθαι, *turbemini*) affectu. Id facile accidit cupidioribus sciendi futura.

¶ πνεύματος) πνεῦμα, *spiritus* prophetans.

¶ λόγου· ἐπιστολῆς· *sermonem: epistolam*) v. 15.

¶ ὡς δι' ἡμῶν) *ut per nos.* ratio sub qua moveri poterant Thessalonicenses. Poterat quidem epistola vere Paulina sinistre exponi: poterat vero etiam aliena supponi. c. III. 17.

¶ ὡς ὅτι ἐνέστηκεν, *ut si instet*) Magna hoc verbo propinquitas significatur. nam ἐνεστὼς est *præsens.* Ideo talis propinquitas diei Christi negatur. Antiquissimæ epistolarum apostolicarum sunt epistolæ ad Thessalonicenses. Hinc patet, apostolos, de propinquitate diei Christi loquentes, non errasse, sed scienter esse locutos.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Christi*) cui opponitur, sensu vocabuli in ecclesia pridem usitato, *antichristus.*

3 κατὰ μηδένα τρόπον, *nullo modo*) Tres modos innuit v. 2.

¶ ὅτι, *quod*) Subaudi, ex antecedentibus, particulam negantem, cum verbo substantivo: *non fit, nisi* &c. Habet autem ellipsis hæc εὐλάβειαν.

¶ ἐὰν μὴ, *nisi*) Quæ v. 3-8 leguntur, uberiorem considerationem postulant. Ac primum quidem hanc periocham per se intuebimur: deinde Apocalypsin conferemus. *Prior intuitus has fere positiones complectitur:*

I. *Scopus Pauli est, monere Thessalonicenses, ne diem Christi propinquiorem putent, quam revera sit.*

Magnum scandalum affert exspectatio rerum futurarum, quæ divino putatur testimonio niti, & tamen in exitu falsa deprehenditur. Maximum scandalum afferre poterat talis exspectatio diei Christi. Quare Paulus solicite occurrit. Parati erant Thessalonicenses ad Dominum cum gaudio excipiendum, c. I. 11. & ejusmodi quidem cupiditas spem præsupponit & fidem, sed tamen ipsa potest esse inordinata. In ordinem ergo redigitur.

II. *Speciatim docet Paulus, venturum prius esse ingens quoddam malum.*

Paulus non omnia, quæ inter ætatem illam & inter diem Christi intercessura essent, enumerat: sed unum quoddam maxime insigne indicat, cujus declaratio erat jam tum tempestiva & Thessalonicensibus salutaris. Describit ergo *apostasiam, hominem peccati &c.*

III. *Non modo malum, sed etiam Retinaculum ejus indicat apostolus.*

Memoratur ὁ κατέχων *retinens*, qui retinet hominem peccati. Id retinaculum ipso malo prius est quodammodo, adeoque indicium ejus magnopere ad institutum apostoli pertinet, ut tempus revelandi adversarii, cum justa tamen latitudine, definiatur.

IV. *Malum a temporibus Pauli se porrigit usque ad apparitionem adventus I. C.*

Non solum latissime patet malum illud,

v. 4.

v. 4. 10. 12. ſed etiam valde diuturnum eſt, & quamvis per varios gradus exſurgat, tamen eſt continuum quoque, a primis ſuis ſtaminibus ad finem usque. *Iam*, inquit apoſtolus, *operatur myſterium iniquitatis*. Iam apoſtolorum tempore, magis vero poſt obitum eorum, maxime poſt obitum apoſtolicorum virorum, operabatur. Non optime conſulunt, qui ideam ac regulam eccleſiæ in antiquitate potius ſeculorum primorum aliquot, majorem tantummodo poſteritatis declinationem redarguentium, quam in ipſa veritate ſitam cenſent.

V. *Retinaculum quoque tempore Pauli erat, idemque tum demum in medio eſſe deſinit, quum in nervum erumpit malum.*

Qui retinet jam, inquit Paulus, *donec e medio fiat*. Patet hinc, Retinaculum non eſſe præconium apoſtolicum. nam apoſtoli multo ante conſummarunt curſum: totum vero præconium evangelicum nunquam e medio tollitur.

VI. *Malum deſcribitur primum in abſtracto, deinde in concreto.*

Myſterium iniquitatis dicitur *jam operans*: ex intervallo autem, revelabitur ille ipſe *iniquus*. Tali ordine res evenit. Non diſſimile eſt, quod prius appellatur *apoſtaſia*, deinde *homo peccati*. In præconio de Chriſto dicebatur primum, in abſtracto, *appropinquavit regnum cælorum*: deinde ipſe Chriſtus cum gloria ſua eſt apertius oſtenſus. Sic ex oppoſito ſe habet teſtimonium de malo. Vitioſus humor in unum tandem apoſtema contrahitur & erumpit.

VII. *Magnum malum eſt apoſtaſia & myſterium iniquitatis.*

Diverſas partes habet deſcriptio mali in abſtracto & in concreto, eæque ſe mutuo explicant. *Apoſtaſia* eſt *defectio* a fide, dilucideque deſcribitur 1 Tim. IV. 1. Nullo definito loco terminatur hæc apoſtaſia: quam late patuit fides, tam late ſere patet apoſtaſia; maxime tamen apud *Iudæos* invaluit. Etiam eorum eſt apoſtaſia, quibus oblata fuerat fides, quamvis eam non ſuſceperint: qui eam ſuſceperant, eorum nonnulli *reſilierunt*. conf. Hebr. III. 12. *Theſſalonicæ* inprimis Iudæorum acerbitas vehementiſſima erat: Act. XVII. 5. 11. Romæque *Iudaiſmus* Chriſtianiſmo multum detrimenti attulit. *Iniquitas* item, cujus myſterium jam tum operabatur, non eſt iniquitas quælibet, quamvis multiplex, Matth. XXIV. 12. ſed ea, ex qua ipſe *Iniquus* denominatur verſu 8. coll. v. 3. 4. Hujus iniquitatis jam tum operabatur *myſterium*, (conf. Deut. XXXI. 21. 27.) & ita erat occultum, ut ipſis hominibus fere inſcientibus obreperet, & per multas ætates creſceret. Operatur vero etiamnum, donec ipſum Iniquum producet operatio Satanæ. v. 9. Iudaiſmus, Chriſtianiſmum inficiens, eſt fomes: myſterium iniquitatis eſt ſcintilla.

VIII. *Maximum malum eſt Iniquus ipſe.*

Eſt *homo peccati*, *filius perditionis*, *oppoſitus & elatus ſuper omnem dictum deum aut cultum, ita ut ipſe in templo Dei quaſi deus conſideat, declaretque, ſeſe eſſe deum.* Eſt *Iniquus* ipſe, *cujus adventus eſt ſecundum efficaciam Satanæ &c.* Hæc momenta poſtea expendemus ſingulatim.

IX. *Retinaculum deſcribitur, pro priori tempore, maſculino genere; pro poſteriori tempore, neutro genere.*

QUI retinet IAM, inquit, *in medio eſſe deſinet*: & paulo ante, *Id QVOD retinet, nunc ſcitis, ut reveletur ille SVO TEMPORE.*

X. *Non apoſtaſiam & myſterium iniquitatis cohibet retinaculum illud*, quan-

quantum quantum est, sed ipsum hominem peccati, ipsum nefarium.

Mysterium iniquitatis, & *is qui retinet*, in unum idemque tempus cadunt. at quum *is qui retinet*, & *id quod retinet*, in medio esse desiit, *tum* revelatur iniquus.

XI. *Ex apostasia tandem nascitur homo peccati: hunc autem ipsum retinet potentia politica Romana.*

Ex mutua collatione mali & retinaculi, & qualitatum utriusque, perspicitur, quid utrumque sit. *Iniquus* ille præter signa mendacii habet etiam *majestatem* quandam, fuco spirituali adornatam, *quasi deus* esset. Eam civilis cohibet potestas, quæ tempore Pauli Romana utique erat, Hierosolymam, Romam, Corinthum, unde ille scribebat, Thessalonicam, quo scribebat, complexa. &c.

XII. *Tempus epistolæ hujus non parum adjuvat interpretationem.*

Scripta est tempore Claudii: coll. Act. XVIII. 2.5. cum 1 Thess. III. 1.6. quo ipso penitus refutatur Grotius, prophetiam Pauli conans de Caligula interpretari. Ipsum præcise *Claudium* veteres putarunt esse retinaculum. hinc enim, ut apparet, factum est, ut successorem Claudii *Neronem* existimarent esse hominem peccati: cumque improbitas Neronis quamlibet vesana eam tamen non implesset mensuram, *Domitianum* & alios ejusmodi imperatores quasi pro complemento mali habuere. Non exhauserunt illi quidem prophetiam: sed tamen aliquid ex vero assecuti sunt, *Romanum* hîc nempe quiddam quoquo modo spectari.

Propius accedamus. Retinaculum est aliquid, quod Thessalonicenses, quum Paulus non multo ante apud eos fuisset, non norant; & nunc, quum idem hæc scriberet, norant, respondentibus eventuum initiis, magis quam paulo ante putassent multi. Id patet ex antitheto versus quinti & sexti. Scripta est epistola circa annum VIII Claudii, Æ. Dion. 48. ut in *Ordine temporum*, p. 278. ostendimus. Eo tempore Claudius Iudæos, sive credentes, sive non credentes, & hos quidem assidue tumultuantes, Roma expulerat: & in ipsa Iudæa Cumanus graviter eos premebat. Ergo in provinciis præsides & procuratores, in Italia ac Romæ ipse imperator malum retinebat. Insigne specimen est, quod Iudæi non nisi post obitum Festi & ante adventum Albini Iacobum interemerunt. Quicquid ea fecerunt occasione, libenter alias fecissent contra Christum, sed per Romanos non potuerunt. Sic Corinthi eos retinebat Gallio, Hierosolymis Claudius Lysias. Act. XVIII. 14. XXI. 32.

XIII. *Quum retinaculum in medio esse desiit, revelatur Iniquus ille.*

Convenit hæc positio cum quinta, & tamen ab ea differt quoque. Illa diuturnitatem retinaculi notat: hæc, tempus Nefarii revelandi. *Nefarii adventus est secundum efficaciam Satanæ in omni vi & signis & prodigiis mendacii &c.* Hic adventus nondum est factus, quanquam præludia non desunt pridem: ergo retinaculum adhuc est. Atque ipso hoc firmissimo argumento constat, retinaculum esse potentiam politicam Romanam. Nullum enim aliud tam potens, tamque diutinum usquam reperietur retinaculum. Non tamen Satanæ efficaciam cohibuit hoc retinaculum, sed Nefarii dominatum: & amoto retinaculo, Nefario opem fert Satanas.

Nunc Apocalypsin adsciscemus.

XIV. *Nefarius ille est bestia ex abysso ascendens.*

Tam diutinum, tam continuum est malum a Paulo descriptum, §IV. ut non possit

possit non in apocalypticæ aliquando bestiæ tempora incurrere: tantaque similitudo nefarii est ac bestiæ, tam late diffusa, tam elata potestas, ut non nisi unum possit esse subjectum. Nefarius non demum post interitum bestiæ interibit: nam prœlio illo, quod Ap. XIX describitur, ita conficiuntur hostes, ut calamitas per Paulum descripta non possit ulterius extendi. Idem Nefarius non peribit prius: nam manet usque ad apparitionem adventûs Domini.

XV. *Itaque totum malum a Paulo descriptum cum re Romana proprie intimeque conjunctum est.*

Quid necessitudinis apostasia & ipse homo peccati cum urbe Roma haberet, Thessalonicenses non potuere cognoscere, nisi Paulus eos coram docuit. Nos Apocalypsis & eventus docet, ac posteritatem docebit uberius. Nos igitur pro captu temporis nostri collationem instituemus.

XVI. *Nefarius ille, adhuc est venturus.*

Vna eademque bestia est, quæ primum ex mari, deinde ex abysso ascendit. Ea bestia cum muliere, quæ est Babylon, Roma, plurimum habet negotii. Aliquando mulierem portat: postremo, suffragantibus decem cornibus, eam delet. Bestia ex mari, est papatus Hildebrandinus: sed bestia ex abysso, præter successionem in papatu (quæ traditionem antiquam de antichristo ex *Iudæis* oriundo non tollit, sed suo loco relinquit,) novam habebit ac plane singularem malitiam, cujus nomine dicitur *homo peccati* &c. *Hæc omnia demonstrantur in Germanica & Latina interpretatione Apocalypseos.*

XVII. *Roma tamen alveus est, in quo apostasia & mysterium iniquitatis per multa secula fluxum habet.*

Non diu Claudius exclusos Roma Iudæos & cum iis Christianos habuit: brevi post redierunt, & cum bono etiam malum crescendi copiam est nactum. Duæ partes mali sunt: apostasia, & mysterium iniquitatis. *Apostasia a fide*, & διχοστασίαι sive *dissensiones* a *doctrina* apostolica recedentes, valde conjunctæ sunt: atque hæ jam tum *Romæ* fiebant a quibusdam, auctore Satana. Rom. XVI. 17. coll. v. 20. Et apostasia a fide, *doctrinas* invehens de cultu *divorum intermediorum*, de *nuptiis*, spiritualis perfectionis obtentu, & *cibis*, quibusdam utique tantummodo, vitandis, 1 Tim. IV. 1. 3. in Romam, quamvis ab aliis hæresibus diu intactam, proprie convenit. *Iniquitas* in *peccato perniciosissimo Elationis* potissimum est sita. v. 3. 4. *Initium superbiæ hominis, apostatare a Deo: quoniam ab eo, qui fecit illum, recessit cor ejus. Quoniam initium omnis peccati est superbia.* Sir. X. 14. 15. Semina ac stamina prima latebant in elatione auctoritatis humanæ, in *Petrismo*, 1 Cor. I. 12 not. Inde paulatim enatus est primatus episcopi Romani, ac totatus papalis.

XVIII. *Et Papa stricturas subinde habet ipsius hominis peccati &c.*

Papa est quodammodo *homo peccati*, dum legis divinæ & præceptorum divinorum transgressionem vehementer auget, observationemque eorum magnopere impedit, sua vero placita summo rigore tuetur: *filius perditionis*, dum innumeras animas in perniciem demersit, & ingentes copias hominum ipsi vel devotorum vel ulla ex parte renitentium morti tradidit: *oppositus* majestati Cæsaris, domini quondam sui, & *elatus supra omnem dictum deum aut cultum*, summam potestatem, summum cultum sibi vindicans, angelis imperans,

perans, imperatorem sibi subjiciens. Neque semel eo erupit paroxysmus pontificii fastus, ut se *deum* aut *vicedeum* appellaret aut appellari pateretur: tantundemque valet solennis titulus *Sanctissimi Domini* (nam *deitas* & *sanctitas* stilo Scripturæ sunt synonyma) & *Beatissimi Patris*. coll. Matth. XIX. 17. Interdum papa, quasi ferculum *divinum*, cum *sella* imponitur *altari* per bajulos principes. Manet primis Romæ episcopis indelibata sua laus: sed tamen in progressu temporum, per gradus spirituales & civiles, ordine textus, lineamenta conspiciuntur ejus formæ, quæ suo tempore in Nefario illo quam manifestissime se exseret.

XIX. *Primum is qui retinet, deinde id quod retinet, in medio esse desinit.*

Diximus hoc jam § IX. sed hoc loco strictius repetendum venit. *Is qui retinet*, est, qui Romam sub ditione habet: id est, Imperatores, ethnici, christiani, Romæ, Constantinopoli: Reges, Gothici, Longobardici: rursum Imperatores, Carolingi, Germani, a quibus plaga gladii. Ap. XIII. Hic est Retinens, longe in media bestiæ ex mari exortæ tempora. Ita retinuerunt principes illi papatum, ut tamen etiam juvarent: ita juverunt, ut tamen etiam retinerent. Extremo tempore *id quod retinet* est potentia Romæ ipsius, quando bestia mulierem portat, & ipsa non est. Id quum amotum erit, revelabitur Nefarius ipse.

XX. *Revelatur Nefarius, quum aperta improbitate agere incipit.*

Mysterio opponitur *revelatio*, & hæc ter memoratur. v. 3. 6. 8. Itaque revelatio non ea dicitur, qua Nefarius per testimonium veritatis convincitur; sed ea, qua ipse, Retinente amoto, aperta improbitate agit, quanquam improbitatem pauci perspiciunt.

XXI. *Apparitio adventus I. C. qua Nefarius conficietur, præcedet ipsum adventum novissimumque diem.*

Hæc apparitio, cum interitu bestiæ, sive Nefarii, describitur Apoc. XIX. 11 seqq. ubi hi *duo*, bestia & pseudopropheta, vivi jaciuntur in stagnum ignis ardens in sulphure, reges autem terræ & exercitus eorum occiduntur v. 20. 21. Sequitur demum captivitas Satanæ & regnum sanctorum. Etenim inter cladem bestiæ & inter diem novissimum liquido Apocalypsis millenos interjicit annos. *Ii vero anni quomodo cum Paulo conciliabuntur?* Resp. Paulus Danielem, ut postea videbimus, respiciens, ea simul innuit, quæ apud eundem, inter cornu parvi exitium & inter finem rerum, eventura denotantur. c. VII. 9. 14. 22. 26. 27. Multæ res interitu bestiæ longe priores, atque ipse Iesu Christi patientis ingressus in gloriam, cum adventu ejus in nubibus connectitur: Matth. X. 23. XXVI. 64. XVI. 28. Ioh. XXI. 22 nott. Ergo idem adventus potuit etiam connecti cum destructione adversarii, quæ inter utrumque Christi adventum permagna res est. Atque ut cum vastatione Hierosolymorum connecti potuit finis mundi; quia revelatio eventuum intermediorum nondum erat matura: sic cum interitu adversarii connectere potuit Paulus adventum Christi; quia in Apocalypsin reservati erant anni milleni. Quanquam scite Paulus *apparitionem adventus* dicit, non *adventum* ipsum. Nondum erat tempus specialioris indicii: & tamen ea Paulo verba Spiritus veritatis dictavit, quæ cum rebus ipsis, specialius posthac revelandis, exacte convenirent. Gradatim prophetia procedit. Apocalypsis explicatius loquitur, quam Paulus: & Paulus hoc loco explicatius loquitur, quam ipse Dominus ante glorifica-

rificationem. Matth. XXIV. 29: ubi vide notas. *Antiquiora autem & involutiora dicta ex novissimis quibusque & distinctissimis interpretari, non illis ad hæc enervanda & eludenda abuti debemus.* Quin etiam re ipsa interitus adversarii cum adventu Christi cohæret. etenim duo sunt maxime illustria in gloria Christi, videlicet, quod est Filius Dei, & quod est Veniens ad judicandum. De horum utroque similem loquendi morem habet Scriptura diligenter nobis observandum. Generationem Filii tanquam *præsentem* allegat, quotiescunque aliquid Vnigenito Patris valde dignum occurrit. Act. XIII. 33 not. Et sic adventum quoque gloriosum sub judiciis Iudice viventium & mortuorum valde dignis *repræsentat*. conf. Rom. II. 16 not. Bestia & pseudopropheta primi omnium in stagnum ignis jaciuntur in *apparitione adventus* Domini Iesu: in ipso ejus *adventu* omnes, qui non inveniuntur in libro vitæ scripti, jaciuntur in stagnum ignis. Prius judicium est præludium & specimen plane singulare judicii alterius: imo unum est idemque revera judicium, tempore tantummodo discretum, & ex toto sub septimi jam angeli cadens tubam.

Præcipua rei *momenta, ut arbitror, expedita sunt: nunc residuas* locutiones *illustrabimus.*

¶ ἡ ἀποστασία, *defectio*) Frequens in hac periocha est articulus græcus, ἡ ἀποστασία – ὁ ἄνομος· isque vel ad Pauli refertur antegressum sermonem, vel ad prophetias V.T.

¶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας, *homo ille peccati*) *justitiæ* veræ infensissimus. Hunc ita describit Paulus, ut ex opposito ad Iesum Christum, maximeque ad locum Zach. IX. 9. 10, alludat. nam Rex Sionis est 1 *Iustus*: 2 *Salutis* plenus: 3 *mansuetus* & *vectus asino*: in summa, *auctor pacis*. At hostis est 1 homo *peccati*: 2 filius *perditionis*: 3 *oppositus* & *elatus*: in summa, *nefarius*. Porro quæ alias de Iesu Christo prædicat inprimis Paulus, de hoste idem, contrariam in partem, enunciat, *revelationem* ei adscribens, & *mysterium*, *adventum*, *signa* &c.

¶ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, *filius ille perditionis*) qui & quam plurimos in perditionem dabit præcipites, & ipse in profundissimam perditionem abibit. Ap. XVII. 8. 11.

4 ὁ ἀντικείμενος κτλ. *oppositus &c.*) Præcedentia duo nomina ex contrario respondent nomini *Iesu*: quæ sequuntur, ex contrario respondent majestati *Christi*. Sic Dan. XI. 36 seq. καὶ ὑψωθήσεται καὶ μεγαλυνθήσεται ὁ βασιλεὺς ἐπὶ πάντα θεὸν καὶ ἐπὶ τὸν θεὸν τῶν θεῶν, καὶ λαλήσει ὑπέρογκα. Hoc igitur dicit Paulus: Non venit dies Christi, nisi impletum sit, quod prædixit Daniel de nefario rege. Sub uno stant articulo hæc duo vocabula, *oppositus & elatus*: nam ideo se *opponit*, ut se efferat. Effert se corde, lingua, stilo, factis, per se, per suos.

¶ ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα, *super omnem dictum deum aut cultum*) *dii dici* solent angeli, & homines imperio pollentes. 1 Cor. VIII. 5. Super *omnem* talem *deum* se extollet Nefarius. σέβασμα est, *quod colitur*: & singulari titulo ὁ σεβαστὸς, *Augustus*, dicitur Imperator Romanus. Act. XXV. 21. Itaque σέβασμα in terris præcipuum est Cæsaris majestas & potestas, Romæ maxime conspicua. Adeo autem se effert Nefarius, ut non modo majorem potestatem & cultum sibi arroget, quam ullus deus dictus aut cultus habet, sed etiam, ut omnis deus dictus aut cultus ei subesse cogatur, in terra, aut fingatur, quod ad cœlites attinet.

¶ ὥστε κτλ. *ita ut &c.*) Complexus potestatis spiritualis & civilis, utrinque summæ.

¶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ, *in templum Dei*) in illud Dei templum, quod memoratur

Ap. XI. 1. Nam ibidem versu 7 de hoc adversario agitur.

¶ καθίσαι, *sedeat*) pro imperio.

¶ ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν, *declarans se ipsum*) ἀποδείκνυμι, *designo*, *declaro*. Herodianus non semel, ἀποδεῖξαι καίσαρα, *Cæsarem appellare*.

¶ ὅτι ἐστι θεὸς, *esse se Deum*) Magna exprimitur Nefarii de se ipso asseveratio. Non dicet, se esse ipsum Deum creatorem cœli & terræ, sed tamen, se esse deum quovis alio deo dicto majorem.

5 οὐ μνημονεύετε; *non recordamini?*) Innuit apostolus, se sibi non contradicere, neque sermoni pristino declaratione qualicunque nova, ut solent opinatores post offensionem, subvenire: non ita propinquum se dixisse diem Domini, ut non aliæ res magnæ interim essent eventuræ.

¶ ἔτι, *adhuc*) Antitheton, νῦν, *nunc*, v. 6.

¶ πρὸς ὑμᾶς, *apud vos*) Thessalonicæ hodie magnopere viget Iudaismus, & suo tempore poterit observari, num Nefarius in ea inprimis urbe magnas sit partes habiturus.

¶ ἔλεγον ὑμῖν, *dixisse vobis*) Sic v. 15, *docti estis*.

6 τὸ κατέχον, *id quod retinet*) Sunt, qui interpretentur de *obtinente* imperium: sed non sic dicitur absolute ὁ κατέχων, nedum τὸ κατέχον. κατέχειν est *detinere*, *morari*. LXX Gen. XXIV. 56, μὴ κατέχετέ με.

¶ οἴδατε, *nostis*) Norant ex præsenti hujus epistolæ indicio, rerum intuitu addito. Tute loquitur: neque opus erat, apertius dici.

¶ ἐν τῷ αὐτοῦ καιρῷ, *suo tempore*) non prius.

7 γὰρ, *enim*) Ratio, cur modo *revelationem futuram* dixerit. Subjungitur enim, μυστήριον, *arcanum*, jam præsens.

¶ ἐνεργεῖται, *operatur*) Medium verbum, (uti Rom. VII. 5.) cum prosopopœia, occultissimam hostis actionem innuente.

¶ μόνον, *solummodo*) Indicat hoc non celeritatem pleni eventus, sed *unitatem* retinentis. ἕως, *usque dum*, mox denotat moram. Subjectum est, *qui retinet jam:* prædicatum ellipticum, *is retinet*, sive, *in medio est*, *donec e medio fiat*, sive, in medio esse desinat, ita ut nullo loco officiat nefario illi.

8 τότε, *tum*) confestim.

¶ ὁ ἄνομος) Hæc ultima est & gravissima appellatio, præcedentium vim complexa: *iniquus ille*, *nefarius*, *exlex*, & (pressiore Plauti Noniique vocabulo,) *illex*. רשע LXX ἀσεβής, *impius*. Ies. XI. 4, καὶ πατάξει γῆν τῷ λόγῳ τοῦ στόματος αὐτοῦ, καὶ ἐν πνεύματι διὰ χειλέων ἀνελεῖ ἀσεβῆ.

¶ ὃν, *quem*) sat diu grassatum.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) *Dominus dominorum*. Ap. XIX. 16.

¶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ, *Spiritu oris sui*) Ex hoc ore egreditur etiam *rhomphæa*. ibid. v. 15. 21.

¶ τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ, *apparitione adventus sui*) Alibi *apparitio*, alibi *adventus* dicitur, v. 1. eodem sensu: hîc autem *apparitio adventûs* ipso *adventu* prior est, vel certe prima ipsius adventûs emicatio.

9 οὗ, *cujus*) Nefarii. Subjungit nunc Paulus descriptionem calamitatis uberiorem, hoc consilio, ut ex opposito consoletur Thessalonicenses. v. 13.

¶ τοῦ σατανᾶ, *Satanæ*) Vt ad Deum se habet Christus, sic e contrario ad Satanam se habet antichristus, medius inter Satanam & perditos homines.

¶ καὶ σημείοις, *& signis*) Hæc signa patrabuntur per pseudoprophetam, bestiæ inservientem, & quidem etiam ante ad-

adſcenſum beſtiæ ex abyſſo. Ap. XIII. 13.

10 τῆς ἀληθείας, *veritatis*) quæ eſt in Chriſto Ieſu.

¶ οὐκ ἐδέξαντο, *non receperunt*) Hoc vel maxime fecerunt Iudæi, Ioh. V. 43. Iudæisque inprimis damnoſus erit Netarius ille. Huc pertinent, quæ paulo ante in poſitionibus hinc inde de *Iudæis* adſperſimus.

11 πλάνης, *erroris*) qui eſt in antichriſto.

12 πάντες, *omnes*) Late ergo & diu & vehementer graſſatur error ille.

13 ἡμεῖς δὲ, *nos vero*) Solatium poſt prædictionem rerum triſtium. Sic 2 Tim. II. 19. Dices, Quid opus fuit jam tum ſolatio ad Theſſalonicenſes? Reſp. Iam tum agebatur myſterium iniquitatis: & ex longe futuris æque derivatur doctrina, atque ex dudum præteritis. 1 Cor. X. 1 ſs.

¶ ὀφείλομεν, *debemus*) c. I. 3.

¶ ὑπὸ κυρίου, *a Domino*) Chriſto.

¶ εἵλετο-ἀπ’ ἀρχῆς) Non ait, ἐξελέξατο, ſed, uno hoc loco, hac de re, εἵλετο. Id effectum eſt per vocationis evangelicæ ſucceſſum; & tamen additur, *a principio*, i. e. ab æterno, coll. 1 Ioh. I. 1. quia decreto æterno muniti aſſertique ſunt credentes; Eph. I. 4. contra atque ii, qui hominem peccati colunt. Ap. XIII. 8. Conf. Deut. VII. 7. X. 15. προείλετο κύριος ὑμᾶς καὶ ἐξελέξατο κτλ. Ibid. c. XXVI. 18, האמירך εἵλετό σε σήμερον γενέσθαί σε αὐτῷ λαὸν περιούσιον.

¶ ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος, *in ſanctificatione Spiritus*) Spiritus ſanctus ſanctificat nos, & ſanctificatio eſt criterium electionis. 1 Petr. I. 2.

14 εἰς ὃ, *in quod*) Declaratur τὸ *in ſalutem*.

¶ εἰς περιποίησιν, *in liberationem*) Reaſſumitur *in*. ſubaudi *videlicet*. Non eſt περιποίησις ſive *liberatio* mera ex naufragio mundi, ſed conjuncta cum *glorificatione*. 2 Tim. II. 10. Congruit περιούσιον. Deut. l. c.

¶ οὗ) Conſtr. cum περιποίησιν.

15 ἄρα οὖν, *itaque*) Concluſio.

¶ κρατεῖτε, *tenete*) nil addentes, nil detrahentes.

¶ τὰς παραδόσεις, *traditiones*) Vtinam ii, qui traditiones maxime urgent, etiam ex hoc loco; Tradita hoc capite a Paulo, tenuiſſent ac tenerent. Traditio eſt ingens beneficium. Tradit Deus per nuncios evangelii: accipiunt fideles. c. III. 6. Paulus multos annos docuit, antequam ſcribere inciperet. Traditur vel ore vel ſcripto.

¶ δι’ ἐπιστολῆς, *per epiſtolam*) Scripſerat de hac re 1 Theſſ. IV & V.

16 ὁ κύριος, *Dominus*) Huc ref. *in gratia*.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Huc ref. *qui dilexit*. 2 Cor. XIII. 13.

¶ αἰωνίαν, *æternam*) Nil ergo peſſundare poteſt fideles.

17 παρακαλέσαι, *adhortetur*) Id deducitur ex *qui dilexit*.

¶ στηρίξαι, *ſtabiliat*) Id deducitur ex *qui dedit conſolationem*.

¶ λόγῳ, *ſermone*) Talis hic, quem tractavit Paulus.

¶ ἔργῳ, *opere*) 1 Cor. XV. 58.

CAP. III.

1 Τρέχῃ, *currat*) celeriter, conf. Ps. CXLVII. 15. ſine ſufflamine. 2 Tim. II. 9.

¶ δοξάζηται, *glorificetur*) Act. XIII. 48.

2 ἀτόπων) ἄτοπος, *ineptus*, importunus.

¶ οὐ πάντων, *non omnium*) Ταπείνωσις. i. e. paucorum. Theſſalonicenſes, qui

promte crediderant, facile putare possent, *omnes* ita promtos fore. id *negat* Paulus, alia omnia expertus.

¶ ἡ πίστις) *fides* in Deum per Christum. hæc sola tollit τὸ ἄτοπον καὶ πονηρὸν, *ineptum & malum*.

3 πιστὸς δὲ, *fidelis autem*) Post mentionem rei tristissimæ statim subjicit, quæ possint esse solatio. ita c. II. 13. Contra *infidelitatem* hominum, laudat *fidelitatem* Domini. sic 2 Tim. II. 13.

¶ στηρίξει ὑμᾶς, *stabiliet vos*) quamvis ceteri fidem ne capiant quidem.

¶ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ) *a malo*, a Satana; non modo a malis hominibus, per quos ille fidem oppugnat.

4 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Nulli homini per se fidas.

¶ παραγγέλλομεν, *præcipimus*) v. gr. ut oretis de nobis, ut muniatis vos ipsos.

5 κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ, *in amorem Dei*) Ita favebitis cursui verbi Dei, neque eritis ἄτοποι *inepti*.

¶ εἰς ὑπομονὴν τοῦ χριστοῦ, *in patientiam Christi*) Ita tolerabitis odium *malorum* hostium Christi.

6 στέλλεσθαι) Verbum hoc proprie dicitur de navigantibus & proficiscentibus, *tendere aliquo* vel *alicunde*: inde, *vitare*. conf. v. 14. Suspensos tenet Thessalonicenses, donec v. 11 rem ipsam exprimit. Videntur ob propinquitatem diei Christi omisisse laborem. Prior epistola lenius monuit: altera jam habet, quod queratur, quanquam de ejusmodi labe, quæ non nisi lautas animas tentat.

¶ παντὸς, *omni*) quamvis ceteris rebus speciose ambulet.

¶ ἀτάκτως, *inordinate*) Igitur *Ordo* mendicantium non est ordo, sed *gravat* rempublicam ipsam. v. 8. Si Thessalonicenses se obstrinxissent voto, quid Paulus dixisset?

7 πῶς) *quali ratione* vivendi.

8 ἐργαζόμενοι, *operantes*) Constr. cum *edimus*.

¶ ἐπιβαρῆσαι, *aggravare*) Rem justam, jure suo cedens, exprimit vocabulo graviore.

10 ὅτι, *quum*) Iam tum necessitatem hujus præcepti apud Thessalonicenses viderant.

¶ εἴ τις οὐ θέλει, *si quis non vult*) *Nolle*, vitium est.

¶ μηδὲ ἐσθιέτω, *neque edito*) Enthymema. Subaudi: atqui quilibet edit; ergo quilibet laborato. Non vult Paulus, tali homini statim ab aliis subduci victum; sed ex necessitate edendi necessitatem laborandi demonstrat, adsperso hocce charientismo: *talis præstet se angelum*. Simile enthymema, 1 Cor. XI. 6.

11 ἀλλὰ, *sed*) Ab otio valde proclive est hominum ingenium ad curiositatem. Semper enim quærit natura, quod agat.

¶ περιεργαζομένους, *curiosa sectantes*) Oppositum, *facere sua*. 1 Thess. IV. 11.

12 μετὰ ἡσυχίας, *cum tranquillitate*) missa *curiositate*.

¶ ἑαυτῶν, *suum ipsorum*) non alienum.

13 καλοποιοῦντες, *bene facientes*) etiam manuum industria.

14 διὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦτον σημειοῦσθε, *per epistolam hunc notate*) Innuitur hæc ipsa epistola. conf. 1 Thess. V. 27: ubi articulus eandem vim habet demonstrandi. σημειοῦσθε, *notate*, notâ censoria; hanc epistolam, ejus admonendi causa, adhibentes, eique inculcantes.

¶ ἵνα ἐντραπῇ) *ut*, aliorum judicio perspecto, *se demittat*. נכנעו ἐνετράπησαν, 2 Chron. XII. 7.

15 καὶ

15 καὶ μὴ, *neque*) Vbique cavetur, ne in extrema incidamus.

¶ νυθετεῖτε, *monete*) Non satis est, *non uti* aliquo: v. 14. scire debet, cur id fiat.

16 ὁ κύριος τῆς εἰρήνης, *Dominus pacis*) Christus.

¶ τὴν εἰρήνην) *pacem*, fraternam.

¶ ἐν παντὶ τρόπῳ) *in omni ratione* vitæ, etiam quod ad opus faciendum attinet. conf. c. II. 3, κατὰ μηδένα τρόπον, *nulla ratione.*

17 τῇ ἐμῇ χειρὶ, *mea manu*) Major ergo pars epistolæ alia manu erat scripta.

¶ σημεῖον, *signum*) Credibile est, Paulum singulari & inimitabili pictura & ductu literarum expressisse illud, *gratia* &c. v. 18.

¶ ἐν πάσῃ ἐπιστολῇ, *in omni epistola*) I. m tum ergo plura scripserat.

¶ οὕτω, *sic*) non aliter. Dubitationi occurrit.

IN EPISTOLAM PRIOREM AD TIMOTHEVM.

CAPVT I.

1 Ἀπόστολος, *apostolus*) Hic titulus facit ad confirmandum Timotheum. Familiaritas seponenda est, ubi causa Dei agitur.

¶ κατ' ἐπιταγὴν, *secundum mandatum*) Sic Rom. XVI. 26. Conf. 1 Cor. I. 1 not.

¶ σωτῆρος ἡμῶν, *Servatoris nostri*) Sic appellatur etiam Deus Pater. c. II. 3. IV. 10. Tit. I. 3. II. 10. III. 4. Iud. v. 25. Luc. I. 47. Causa explicatur 2 Tim. I. 9.

¶ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, *Spei nostræ*) Synonymon, *Servatoris.*

2 τιμοθέῳ, *Timotheo*) Epistolæ ad Timotheum, ad Titum & ad Philemona, habent aliqua, ut ad singulares personas datæ, potius signata, quam exposita, v. gr. v. 18. Si nulla ad Timotheum extaret epistola, optaremus inprimis, exstare aliquam, ut videremus, quid Paulus Timotheo potissimum commendaret: nunc quum duæ exstant, eo studiosius eas debemus in usum vertere.

¶ τέκνῳ, *filio*) Act. XVI. 1 f.

¶ χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, *gratia*, *misericordia*, *pax*) Paulus, ad ecclesias, *gratia vobis & pax.* Ad Timotheum, addit, *misericordia*, h. l. & multis post annis 2 Tim. I. 2. conf. Ier. XVI. 5. Gal. VI. 16. *Misericordia* dicit gratiam quasi teneriorem, erga miserabiles: & hujus misericordiæ divinæ experientia affert habilitatem ad ministerium evangelicum. v. 13. 16. 2 Cor. IV. 1. 1 Cor. VII. 25. conf. Hebr. II. 17.

¶ χριστοῦ ἰησοῦ, *Christo Iesu*) Inprimis sæpe ad Timotheum Paulus cognomen *Christi* ponit ante nomen *Iesu*, respectu promissionum V. T. de *Messia*, quæ impletæ sunt in *Iesu*, & Timotheo notæ erant. 2 Tim. III. 15.

3 καθὼς, *sicut*) Protasis. apodosis, v. 18.

Partes epiſtolæ ſunt tres:

I. Inſcriptio. *c. I. 1. 2*

II. Inſtructio Timothei ad rem apud Epheſios, abſente Paulo, ſancte gerendam: ubi

1. *in genere, Præceptum, legem ſecus docentibus dandum, evangelii ſumma ſuo exemplo comprobata, ei commendat.* *v. 3 ſ. 8 ſ. 11 ſ. 18 ſ.*
2. *ſpeciatim:* 1. *ordinem orandi præſcribit, cap. II. 1 ſ. viris præcipue: v. 8 mulieribus autem, bona opera, v. 9 ſ. cum modeſtia.* *v. 11 ſ.*
   2. *requiſita epiſcopi recenſet, c. III. 1 ſ. diaconorum item, & mulierum, officia.* *v. 8 ſ. 11. 12 ſ.*
   3. *quid ipſe Timotheus docere debeat, momentis rerum graviſſime declaratis, v. 14 - c. IV. 3 explicat: v. 4 ſ. & quid vitare, quid ſequi debeat. v. 7 ſ. 12 ſ. tum, quomodo agendum cum viris & mulieribus,* *c. V. 1. 2*
      cum viduis: *v. 3 ſ. 9 ſ. 11 ſ. 16*
      cum presbyteris: *v. 17 ſ.*
      cum peccantibus: *v. 20 ſ.*
      cum ipſo Timotheo: *v. 22. 23*
      cum iis, de quibus ambigitur: *v. 24. 25.*
      cum ſervis. *c. VI. 1. 2*
   4. *SECVS DOCENTES redarguuntur: v. 3 ſ. 6 ſ. Timotheus autem monetur & excitatur: v. 11 ſ. eique præcipitur, v. 13 ſ. & præcepta divitibus danda præſcribuntur.* *v. 17 ſ.*

III. Concluſio. *v. 20 ſ.*

¶ *προσμεῖναι, remanere*) Idem verbum Act. XVIII. 18. Præſentia bonorum reprimit malos. Timotheus Epheſi, Titus Cretæ, non fuere epiſcopi, ſed epiſcoporum rectores & quaſi vicarii apoſtolici.

¶ *μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν*) *ne aliter doceant*, atque ego docui: nil ſurrogent, nil affricent. Conf. ſermo Pauli ad eoſdem Epheſios, Act. XX. 28 ſ. Idem verbum, c. VI. 3: quo loco elenchus eſt contrariorum, ut ineunte epiſtola commendatio rerum bonarum. Etiam quæ *diverſa* duntaxat videntur, *contrarium* quiddam adferunt. Legem docebant contra evangelium. v. 7. 11.

4 *μηδὲ προσέχειν, neque attendant*) in docendo.

¶ *μύθοις καὶ γενεαλογίαις, fabulis & genealogiis*) ἓν διὰ δυοῖν. Conf. de fabulis, c. IV. 7. 2 Tim. IV. 4. Tit. I. 14. de genealogiis, ib. c. III. 9. Quæ duo quia conjunguntur, & quia ii, qui talia docebant, legem jactabant; patet, non eſſe ſermonem de genealogiis familiarum judaicarum, ſed de genealogiis *æonum*, contra quas Irenæus & Tertullianus hunc ipſum locum allegant. Quin etiam Paulus veram *æonum* conſiderationem illis opponit. v. 17. Quodſi dubitaveris, an vocabulo *æonum* jam tum uſi ſint, *qui aliter docebant*: eo magis admirere *ſapientiam* Dei, *ſermones* haud dum natos refutantem. conf. not. ad Matth. XXVI. 27. γενεὰ & αἰὼν, affinia.

¶ ζη-

¶ ζητήσεις, *quæstiones*) Quæstiones, nulla decisione terminandæ, nil optabile; liquida veritas juvat. conf. de his & de logomachiis, c. VI. 4. 2 Tim. II. 14. 23 s. & mox, v. 6 s. Tit. III. 9.

5 τὸ τέλος, *finis*) quo omnia tendunt. Articulus nota subjecti. Hunc *finem* quisquis rite spectat, non potest se in alia diffundere. Paulus ne Timotheo quidem de profundis mysteriis potissimum scribit: quo magis redarguat Gnosticos. necessaria, non sublimia, rector ecclesiæ in munere suo spectare debet.

¶ τῆς παραγγελίας, *præcepti*) quod Ephesi urgere debes. v. 3. 18.

¶ ἀγάπη, *amor*) Fundamentum, *fides*, v. 4. Finis, *amor*. conf. v. 14. Tit. III. 15. Huic amori adversantur *contentiones*.

¶ καθαρᾶς, *puro*) 2 Tim. II. 22. Tit. I. 15.

¶ συνειδήσεως ἀγαθῆς, *conscientia bona*) c. III. 9. 2 Tim. I. 3.

¶ πίστεως, *fide*) *Fides*, purificato corde & emendata conscientia, amplius invalescit. quare tertio loco ponitur. De fide sincera & conscientia bona conjunctim agitur etiam v. 19. & cap. IV. 1. 2.

6 ὧν, *a quibus*) puro corde &c.

¶ ἀστοχήσαντες) Idem verbum, c. VI. 21. 2 Tim. II. 18. ἀστοχεῖν dicitur, qui, quo tendebat, non pertingit: qui *finem* non assequitur.

¶ ἐξετράπησαν, *aversi sunt*) non modo non meliores, sed deteriores facti sunt. Falsa & præpostera cognitionis sublimitas & amplitudo hominem quovis idiota alieniorem facit a fide, a sensu boni & mali &c.

¶ εἰς ματαιολογίαν, *in vaniloquium*) Tit. I. 10. III. 9. Hoc uno vocabulo complectitur *vocum inanitates* & *oppositiones*. Vanitas maxima, ubi de rebus divinis non vere disseritur. Rom. I. 21.

7 θέλοντες, *volentes*) temere.

¶ μήτε· μήτε· *neque: neque*) Bonus doctor debet esse intelligens, simulque certus. istis, inquit Paulus, utrumque deest.

¶ ἃ) *ea, quæ*. περὶ τίνων, *de quibus*. ὅς & τίς differunt.

¶ μήτε ἃ λέγουσι, *neque quæ dicunt*) Inde *profanæ vocum inanitates*. c. VI. 20.

¶ μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται, *neque de quibus asseverant*) Inde *oppositiones falso nominatæ cognitionis*. c. VI. 20. Congruunt βέβαιος & θέσις, *firmus* & *positio*.

¶ διαβεβαιοῦνται, *asseverant*) Tit. III. 8.

8 ὁ νόμος· νομίμως) Conjugata. νομίμως, *pro eo ac legi consentaneum est*. Pugnabant de lege. Tit. III. 9.

¶ χρῆται) νόμῳ χρῆσθαι Sophocles dicit, quod Scholiastæ est νομοθετεῖν· & sic Paulus hoc loco non de auditore legis, sed de doctore loquitur.

9 εἰδὼς, *gnarus*) Constr. cum *utatur*.

¶ δικαίῳ, *justo*) Huic uni verbo opponuntur multa, quæ sequuntur. Late ergo *justitia* patet.

¶ οὐ κεῖται) *non est in medio*. Ergo verus doctor non debet lege uti contra justum. Gal. V. 23. Antitheton, ἀντίκειται. v. seq.

¶ ἀνόμοις, *injustis*) Paulus pro ordine decalogi hîc nominat injustos. ex quo patet, quartum esse præceptum, non tertium: *Honora patrem*.

¶ ἀνόμοις καὶ ἀνυποτάκτοις, *injustis & inobedientibus*) Primum præceptum, fundamentum *legis*; fundamentum omnis *obedientiæ*.

¶ ἀσεβέσι καὶ ἁμαρτωλοῖς, *impiis & peccatoribus*) Dei nomen *non venerantibus*; eoque magno reatu obstrictis. Ex. XX. 7.

¶ ἀνοσίοις καὶ βεβήλοις, *impuris & profanis*) verum Dei cultum *profano* animo con-

contemnentibus. Tales erant illi ipsi, quos Paulus notat. coll. c. IV. 7. Βέβηλος componitur ex inseparabili præpositione βε, Lat. *ve*, & βηλὸς, *limen*, sacrum præsertim. unde βέβηλοι τόποι, οἱ βατοὶ καὶ τοῖς τυχοῦσι. Vid. *E. Schmid.* ad Matth. XII. & *Eustathium.*

10 ἀνδραποδισταῖς) qui liberos homines per vim ἀνδράποδα *mancipia* faciunt. Non longe ab his absunt ii, qui militem non conscribunt, sed per illecebras, fraudem, vim, auferunt.

¶ ἕτερον, *aliud*) nono & decimo præcepto repugnans.

¶ τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ, *salubri doctrinæ*) Sic 2 Tim. IV. 3. Tit. I. 9. II. 1. &, *salubres sermones*, c. VI. 3. 2 Tim. I. 13. & *sanum esse*, de fidelibus. Tit. I. 13. II. 2. Contrarium, *morbidus*, c. VI. 4. *gangræna.* 2 Tim. II. 17.

11 κατὰ, *secundum*) Constr. cum *salubri doctrinæ.* Paulus auctoritatem sui *præcepti* constituit. Qui gloriam Dei ex evangelio norunt, ii flagitia vehementer detestantur. Fide stabilitur lex.

¶ τῆς δόξης, *gloriæ*) *Gloria* in evangelium redundat ex *beatitate* divina, & inde doctrinæ sanitas existit.

¶ τοῦ μακαρίου, *beati*) Idem epitheton de Deo, c. VI. 15. Singularis locutio, *immortalitatem* & *beatitatem* indicans, potentissime moventem ad evangelium confitendum. Summa laudis, *beatitudo.* Conf. Not. ad Chrys. *de sacerdotio* p. 371. Beatus beat. inde *Servator* dicitur. v. 1.

¶ ὃ ἐπιστεύθην ἐγὼ, *quod creditum est mihi*) Tit. I. 3. Eximia Pauli prærogativa. Rom. XV. 16. Eph. III. 8. Col. I. 25.

12 χάριν ἔχω, *gratiam habeo*) Sermo modalis. Correlata sunt hæc: Christus Paulo credidit evangelium: Paulus Christo gratiam habet, fidelis habitus. Gratiam habet versu 17, & in omnibus epistolis earumque ipsis exordiis.

¶ ἐνδυναμώσαντι, *qui potentem reddidit*) Vera conversio & vocatio *potentiam* confert. Rom. V. 6.

¶ πιστόν με ἡγήσατο, *fidelem me duxit*) Phrasis metonymica, antecedentis pro consequente: i. e. commisit mihi munus evangelicum.

13 βλάσφημον, *blasphemum*) contra *Deum.*

¶ διώκτην, *persecutorem*) contra *homines* sanctos, ne ceteri converterentur.

¶ ὑβριστὴν, *contemtorem*) in repudianda *mea* ipsius salute. Hic respectus triplex, ad Deum, proximum, & se ipsum, in hac præcipue & ad Titum epistola frequens est. vid. mox v. 14 in antitheto hujus versus: item v. 5. 9. Tit. II. 12.

¶ ἠλεήθην, *misericordiam nactus sum*) Hoc quasi post parenthesin reassumitur v. 16. Hic sensus misericordiæ perpetuus fuit in apostolo. c. I. 2 not.

¶ ὅτι, *quod*) *Ignorantia* non meretur veniam per se, sed opponitur superbiæ & omni majori malitiæ gradui.

14 ὑπερεπλεόνασε δὲ, *superabundavit autem*) Declarat, quomodo *misericordiam nactus sit*, videlicet *cum fide &c.* Hanc abundantiam singulariter spirant epistolæ ad Timotheum.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) qua *misericordiam nactus sum.*

¶ κυρίου, *Domini*) Iesu.

¶ μετὰ πίστεως, *cum fide*) Oppositum, *infidelitate.* v. 13.

¶ καὶ ἀγάπης, *& amore*) Oppositum, *blasphemum &c.*

15 πιστὸς, *fidus*) Gravissima præfandi formula. Scit Paulus, *quod dicit & de quo confirmet*: ipsaque sermonis simplicitate refutat secus docentes, eo communiora tractans, sed decore, quo abstrusiora affectabant alii. Sic quoque Tit. II. 1.

¶ πά-

¶ *πάσης, omni*) Etiam *fides* est species *acceptionis. omnem acceptionem* omnium totius animæ facultatum meretur hic sermo. ἀποδοχὴ (a δέχεσθαι, Luc. VIII. 13.) est, quum gratiam habeo, & dico, *bonum factum.* conf. correlatum, ἀποδεκτὸν, *acceptum*, c. II. 3.

¶ *χριστὸς ἰησοῦς*) *Christus*, promissus: *Iesus*, exhibitus. Eo sensu nomen *Christi* h. l. prius, deinde *Iesu* poni docet *Franckius* in Homil. ad h. l. Conf. 2 Tim. I. 9 not.

¶ *κόσμον, mundum*) peccati plenum. Ioh. I. 29. Rom. V. 12. 1 Ioh. II. 2.

¶ *ἁμαρτωλοὺς, peccatores*) magnos, notabiles. Etiam minores peccatores salvat: sed multo plus est, quod tantos salvat. Qui ipsi gratiam gustarunt, vix fieri potest, quin ejusdem universalitatem gustent, & similiter favorem inde concipiant erga omnes homines. Paulus a se uno concludit ad omnes.

¶ *πρῶτος, primus*) Hoc summa vi iteratur versu seq. *Incomparabile* exemplum Pauli, sive peccatum sive misericordiam spectes.

16 *ἀλλὰ, sed*) tametsi primus sum peccatorum.

¶ *διὰ τοῦτο*) *propter hoc* ipsum.

¶ *τὴν πᾶσαν μακροθυμίαν*) *cunctam* longanimitatem; quum minores peccatores etiam mensura quasi minor possit restituere. conf. Ex. XXXIII. 19 illud כל טובי *omnem bonitatem* Domini, respectu populi valde rei.

¶ *πρὸς ὑποτύπωσιν, ad exemplar*) ut ceteri possent ita ὑποτυπῶσθαι, *ad exemplar conformari*, sive animo agitare & cogitare: Si credis, ut Paulus; salvabere, ut Paulus. Idem vocabulum 2 Tim. I. 13.

¶ *ἐπ' αὐτῷ*) *super illo*, in Deum.

¶ *εἰς, in*) Potest construi cum *exemplar.*

17 *τῷ δὲ*) Ex sensu gratiæ fluit doxologia.

¶ *βασιλεῖ τῶν αἰώνων, regi æonum*) Phrasis frequens Hebræis. De gratia certos inprimis juvat memoria æternitatis, ceteros misere terrentis.

¶ *ἀοράτῳ, invisibili*) Hoc ad laudem pertinet. Vide quam perversi sint, qui Deum, quia non vident, negant.

¶ *μόνῳ θεῷ, soli Deo*) Sic, *solus dynasta.* c. VI. 15. conf. Ps. LXXXVI. 10. Ioh. V. 44. Iud. v. 25.

¶ *τιμὴ, δόξα, honor, gloria*) Asyndeton adhiberi solet, ubi res & affectus cumulatiora verba faceret, v. gr. *honor & gloria & robur &c.* & tamen ea in animo auditoris supplenda relinquit. Tale asyndeton ardorem apostolicum in doxologiis magnopere decet: c. VI. 16. 1 Petr. V. 11. quanquam καὶ passim inseruere librarii. Non est fortuita tot locis omissio hujus particulæ, sed curiosa adjectio.

18 *παρατίθεμαί σοι, committo tibi*) ut auditoribus proponas.

¶ *προαγούσας, præeuntes*) Quum Timotheo manus imponerentur, Spiritus propheticus aperuit, Timotheo multa & magna commissum iri. c. IV. 14.

¶ *προφητείας*) *prædictiones* divinas, (Act. XI. 27.) per testes multos in te editas. c. VI. 12.

¶ *στρατεύῃ, milites*) Similitudo a re militari: a re navali, v. seq.

¶ *αὐταῖς*) προφητείαις, *prædictionibus.*

¶ *τὴν καλὴν στρατείαν*) *bonam illam militiam.*

19 *ἔχων, habens*) dum militandum est.

¶ *πίστιν, fidem*) *Fides* est, ut liquor pretiosis-

tiosissimus: *bona conscientia*, uti vitrum mundum.

¶ ἣν, *quam*) bonam conscientiam.

¶ ἀπωσάμενοι, *repellentes*) Recedit invita. semper dicit: noli me lædere. qui eam retinet, fidei navem non facile frangit.

¶ ἐναυάγησαν, *naufragium fecerunt*) Ergo *fidei* cursum ingressi erant. Hesychius, ἐναυάγησαν, ἐκινδύνευσαν.

20 ὑμέναιος καὶ ἀλέξανδρος, *Hymenæus & Alexander*) Elenchus nominalis. Conf. de Hymenæo & Alexandro, 2 Tim. II. 16. 17. IV. 14 s.

¶ οὓς, *quos*) absentes. Illi erant Ephesi; Paulus Romæ. Erat hoc apostoli; Timothei, vitare duntaxat & cavere.

¶ παρέδωκα, *tradidi*) *in perniciem carnis.*

¶ μὴ βλασφημεῖν) *ne incidant in blasphemiam*, reatumque plane consumment, sibi & aliis nocentiores.

CAP. II.

1 Παρακαλῶ, *adhortor*) Hoc capite informat cultum publicum, I ratione precum. II ratione doctrinæ. v. 11 s.

¶ οὖν, *igitur*) Hæc adhortatio fluit ex illo sensu gratiæ. Neque solum, quid ipse velit, Paulus innuit, sed quid Timotheus urgere debeat.

¶ πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι, *primum omnium facere*) Summum officium.

¶ δεήσεις, προσευχὰς, ἐντεύξεις, εὐχαριστίας) Pluralis numerus vim indicat. δέησις (a δεῖ) est *imploratio* gratiæ in necessitate quadam speciali: προσευχὴ, *oratio*, exercetur qualibet oblatione voluntatum & desideriorum erga Deum: ἔντευξις est *deprecatio* pro aliis hominibus creaturisve, c. IV. 5. vel si pro sese orare nesciant. εὐχαριστίας *gratiarum actiones* quoque pro omnibus hominibus fieri decet, quod v. gr. omnes salvari Deus velit, omniumque Mediator sit Christus.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Hoc nectitur cum *implorationes - gratiarum actiones.*

¶ πάντων, *omnibus*) v. 4. 6.

2 ὑπὲρ βασιλέων, *pro regibus*) a quibus ceteri mortales pendent.

¶ πάντων, *omnibus*) Sæpe tenuissimi magistratus, etiam in pagis, multa nocent aut juvant.

¶ ἐν ὑπεροχῇ, *in eminentia*) ut sunt regum consiliarii, vel, ubi rex nullus, ceteri magistratus.

¶ ἵνα, *ut*) Causa, cur orandum pro regibus.

¶ ἤρεμον, *tranquillam*) liberam, *remotis* hominibus alienis.

¶ ἡσύχιον, *quietam*) liberam, iis, qui alieni sunt, certe *nil turbantibus.*

¶ εὐσεβείᾳ, *pietate*) erga Deum. Frequens verbum ad Timotheum & Titum.

¶ σεμνότητι, *honestate*) hominum invicem.

3 τοῦτο γὰρ, *hoc enim*) Causa, cur orandum pro omnibus. Quæris, cur non plures convertantur? non satis oramus. Fas est, nos pro nobis & pro aliis occurrere voluntati Dei, in nos propensæ.

¶ καὶ) *&* ideo.

¶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, *Servatore nostro*) qui *nos* credentes *salvavit* actu. Antitheton, versu seq. *Omnes*, etiam non credentes, *vult salvari.* Conf. c. IV. 10. Mirum, si anima salutem Dei vere nacta, universalitatem gratiæ negare potest.

4 πάντας) *omnes*, non partem duntaxat, nedum minimam. v. 3 not.

¶ ἀνθρώπους, *homines*) per se perditos.

¶ θέλει, *vult*) voluntate seria. ibid.

¶ σω-

¶ σωθῆναι, *servari*) Hoc tractatur v. 5. 6.

¶ καὶ εἰς, *& in*) Hoc tractatur v. 6. 7.

¶ ἀληθείας) *veritatis* salvificæ.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) Non coguntur.

5 εἷς) *unus*, omnium. Hunc unum Deum qui non habent, per mediatorem unum; nullum habent.

¶ γὰρ, *enim*) Ex versu 5 probatur versus 4, ex versu 4 versus 1. Omnia universalia. Conf. Es. XLV. 22.

¶ εἷς καὶ, *unus etiam*) Non dicit, *etiam unus*. itaque accentus non tam cadit super adjectivum *unus*, quam super substantiva. Non possemus gaudere, esse Deum, nisi *etiam* homine mediatore gauderemus.

¶ εἷς· εἷς· *unus: unus*) Marc. XII. 29. 35. 1 Cor. VIII. 6. Eph. IV. 5. 6.

¶ μεσίτης, *mediator*) Hoc veluti epitheton est nominis *homo*: & horum utrique simul cohæret vocula *unus*.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Salvator non sine ratione appellatur hic *homo* potius, quam Deus; ut denotetur causa, cur omnes homines ad hunc mediatorem sint convertendi, qui se dedit pro omnibus. conf. Rom. V. 15 not. Non additus est articulus. Vicissim, *Deum* appellat, c. III. 16.

6 τὸ μαρτύριον, *testimonium*) Accusativus absolutus, ut ἔνδειγμα, 2 Thess. I. 5. Aptum verbum Pauli & Timothei personis: erant enim testes. Innuitur testimonium redemtionis universalis.

¶ καιροῖς ἰδίοις, *temporibus suis*) c. VI. 15 not.

7 κήρυξ) *præco* solennis, a Deo missus. Grandis sermo, uti 2 Cor. V. 20. 1 Thess. II. 6 fin.

¶ ἀπόστολος, *apostolus*) Christi.

¶ ἀλήθειαν λέγω, οὐ ψεύδομαι, *veritatem dico, non mentior*) Pertinet hæc affirmatio ad comma præcedens: nam subsequenti additur parallela, ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, *in fide & veritate*.

8 βούλομαι οὖν, *volo ergo*) Hoc verbo exprimitur auctoritas *apostolica* c. V. 14. coll. mox v. 12, *non committo*. Particula *ergo* reassumit versum 1.

¶ προσεύχεσθαι τοὺς ἄνδρας, *orare viros*) Sic etiam 1 Petr. III. 7 præcipua quadam ratione *viris* adscribuntur preces. Sermo de precibus publicis, ubi sermonem orantis subsequitur multitudinis cor. coll. v. seq. de *mulieribus*.

¶ ἐν παντὶ τόπῳ, *in omni loco*) publice & privatim. Constr. cum ἄνδρας, *viros*. Vbicunque sunt homines, ibi sunt, a quibus & pro quibus preces fiant.

¶ ἐπαίροντας, *attollentes*) Obvertebant volas cœlo, ut solent opem petentes.

¶ ὁσίους χεῖρας, *sanctas manus*) Sanctæ manus sunt immunes ab ira & dubitatione.

¶ ὀργῆς, *ira*) quæ contraria *amori*, (conf. 1 Petr. III. 7 fin.) & mater dubitationis.

¶ διαλογισμῶν, *dubitationibus*) quæ adversantur *fidei*. Fide & amore constat Christianismus, gratiam & veritatem amplectens. itaque summa votorum nostrorum esse debet, ut sine dubitationibus & ira & oremus, & vivamus & moriamur.

9 καταστολῇ) Grande verbum. Mulieres delectantur vestitu mundo. eo alluditur h. l. Ephesi erant divites. c. VI. 17.

¶ κοσμίῳ, *mundo*) spiritualiter, ut mox describitur, v. 10.

¶ αἰδοῦς, *verecundia*) v. 11. 12.

¶ σωφροσύνης, *sobrietate*) Frequens verbum in epp. ad Tim. & Titum. Hæc virtus gubernat totam vitam privatam.

¶ μὴ) οὐ negat: μὴ prohibet, in hujusmodi sermone.

10 ἐπαγγελλομέναις) *promittentibus*, profitentibus. Idem verbum, cap. VI. 21.

¶ *δι' ἔργων, per opera*) Conſtr. cum *ornare. per opera*, etiam ſine ſermone, qui viris competit. v. 8. 11 ſ. 1 Petr. III. 1. Perfrequens *operum* mentio in epp. ad Tim. & Titum, & *bonorum operum* appellatione ornantur ea, quæ in media vita hominum exercenda veniunt.

11 *μανθανέτω, diſcito*) Antitheton, *docere.*

¶ *ὑποταγῇ, ſubjectione*) Antitheton, *auctoritate uti.*

12 *οὐκ ἐπιτρέπω*) *non committo*, i. e. non habeo committere. Litotes.

¶ *αὐθεντεῖν ἀνδρὸς*) *auctoritate uti in virum.* docendo, verba faciendo, v. gr. in precibus.

¶ *ἀνδρὸς, in virum*) Id non modo maritum notat, ſed totum genus virorum.

13 *ἀδὰμ γὰρ, Adamus enim*) Quæ ratio primi hominis, ea valet pro omnibus viris; quæ Evæ, ea pro omnibus mulieribus. Rurſum, quæ de ſalute mulieris dicuntur, v. 15. commode etiam de matre prima accipiuntur.

¶ *πρῶτος*) *prior*, ita, ut mulier propter illum condita ſit. 1 Cor. XI. 8 ſ.

14 *οὐκ ἠπατήθη, non deceptus eſt*) Serpens mulierem decepit: mulier virum non decepit, ſed ei perſuaſit. Gen. III. 17, *audiſti vocem mulieris tuæ.* Verſu præc. docetur, cur mulier non debeat *auctoritate uti*: nunc, cur non debeat *docere.* facilius decepta, facilius decipit. conf. Eccl. VII. 29.

¶ *ἀπατηθεῖσα, ἐν παραβάσει γέγονε· decepta, in tranſgreſſione facta eſt*) i. e. deceptionem admiſit, (Gen. III. 13, *ὁ ὄφις ἠπάτησέ με*) atque ita cœpit eſſe in tranſgreſſione. Non dicitur, *ἐν παραβάσει γεγονυῖα ἠπατήθη, in tranſgreſſione facta decepta eſt.* itaque *facta eſt* non dicit ipſum mulieris ortum; hunc enim *deceptio* demum eſt ſecuta: ſed *γέγονε* arcte cohæret cum illo, *ἐν παραβάσει*, nominis vim habente. vide Act. XXII. 17. & confer not. ad Ioh. I. 15. Innuitur *deceptionem* ſemel admiſſam repente ſubſecutus *tranſgreſſionis* ſtatus. Simillima phraſis Num. XXVI. 10, *ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ.*

15 *σωθήσεται δὲ, ſervabitur vero*) eripietur e noxa illa.

¶ *διὰ τῆς τεκνογονίας, per liberorum generationem*) Deſcribitur munus mulieris, in antitheto ad munus docendi & gubernandi. *τεκνογονία, liberorum generatio & educatio.* Non agitur hîc de propria ſalutis cauſa: nam multæ, quæ pariunt, tamen pereunt; multæ, quæ non pariunt, tamen ſalvantur: ſed denotatur conditio ſive ſtatus, in quo mulier ſalutem ſit aſſecutura, quamvis non admiſceat ſeſe functioni virili. Quare mox *ſi* majorem vim habet, quam *per*: & *τὸ manere* præſupponit *τὸ ſtare* in fide &c.

¶ *μείνωσιν, maneant*) ſcil. *mulieres.* Syllepſis numeri, uti c. V. 4. Mulieribus enim competit, quæ mox laudatur, *ſobrietas.* coll. v. 9. Hos intra fines *manento.*

¶ *πίστει καὶ ἀγάπῃ, fide & amore*) Partes generales.

¶ *ἁγιασμῷ μετὰ σωφροσύνης*) Partes ſpeciales. *ἁγιασμὸς, ſanctimonia*, ſpeciatim caſtitas. *σωφροσύνη, modeſtia*, temperantia. v. 9. 11.

CAP. III.

1 Π*ιστὸς ὁ λόγος, fidelis ſermo*) Hæc præfatio adhibetur, quia mundo non ſic videtur.

¶ *ὀρέγεται· ἐπιθυμεῖ*) Magna verborum hîc proprietas. *ὀρέγω, extendo*: inde *ὀρέγομαι, manu porrecta expeto, prenſo. ἐπιθυμία* animi, *τὸ καλὸν, rem bonam* petens, parit *ὄρεξιν*· rurſum *ὄρεξις ἐπιθυμίαν* indicat. Humanis

manis in rebus gratiora sunt, quæ quis ultro, quam quæ rogatus defert aut præstat: quanto magis in sacris? 1 Cor. XVI. 15 fin. Sed apage ambitum sacrilegum. Non deerant, qui vellent. conf. Iac. III. 1. Horum voluntatem Paulus non plane repudiat, sed in ordinem redigit.

¶ καλῦ) *honestum*, præclarum, pulcras virtutes postulans. Huc ref. *enim*, v. seq.

¶ ἔργυ, *opus*) Est opus, negotium, non otium. Act. XV. 38. Phil. II. 30.

2 δεῖ, *oportet*) Docet Paulus, quid spectare Timotheus debeat in constituendis episcopis. v. 15. Quare virtutes ita potissimum describit, uti in oculos incurrunt.

¶ ὖν, *igitur*) Bonum negotium bonis committendum.

¶ τ̃ ἐπίσκοπον, *episcopum*) *Episcopo* immediate opponuntur *diaconi*, v. 8. itaque *presbyterum* includit. Act. XX. 28 not.

¶ ἀνεπίληπτον, *irreprehensibilem*) sine crimine, fama, & suspicione justa. conf. Tit. I. 6.

¶ εἶναι, *esse*) non modo dum fungitur officio, sed etiam dum constituitur. v. 10. Observandus ordo virtutum, quæ sequuntur.

¶ μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, *unius uxoris virum*) Sic v. 12. c. V. 9. Tit. I. 6. Primo loco ponitur hæc pars hominis irreprehensibilis. Antiqua conjugii natura est, ut unus habeat unam. Est igitur simplex periphrasis mariti: *vir unius mulieris*. c. V. 9 not. Opinio de polygamia successiva hîc episcopis prohibita, videtur olim ducta ex canonibus apostolorum. nam quum Canon XVII sic haberet: ὁ δυσὶ γάμοις συμπλακεὶς μετὰ τὸ βάπτισμα ἢ παλλακὴν κτησάμενος ὐ δύναται εἶναι ἐπίσκοπος κτλ. sic aliqui acceperunt, quasi δευτέροις γάμοις interdiceret. certe vetus interpretatio sic reddit: *Si quis post baptisma secundis fuerit nuptiis copulatus* &c. Vnde sinistra Canonis interpretatio facile ad Paulum translata fuit. Quid vero interest, utrum vir v. gr. per XX annos unam conjugem, an interveniente viduitate duas in adjutorium habeat? Sed cur Paulus, monogamiam episcopi potius præsupponens, quam requirens, non addit, ἢ ἄγαμον, *aut cœlibem?* Rari tum erant cœlibes; neque hos excludit a munere sacro: sed tamen præsupponit, aliquanto huc aptiorem esse patremfamilias; & ex duobus candidatis, si cetera sint pares, eum, qui habet uxorem & familiam probam, præstare cœlibi, qui minus testimonii a re ipsa habet. v. 4. 5. namque qui domesticis ipse, quæ hîc tam crebro commemorantur, officiis adstringitur, hic mundo pariter alligatos magis allicit, & populariore exemplo in medium prodest. v. 4. Accedit, quod multos indiscretus cœlibatus reprehensibiles fecit. Iudæi quoque docent, sacerdotem non cœlibem, non illiberem esse debere, ne sit immitis.

¶ νηφάλιον) *vigilantem* animo. sic v. 11. Tit. II. 2. nam νήφω, *vigilo*. 1 Thess. V. 6. Vid. ad *Chrys.* de *sacerd.* p. 428. Opponitur hoc somnolentiæ & socordiæ, quæ peccat in defectu.

¶ σώφρονα) *sanæ mentis*, temperantem. Hoc opponitur vehementiæ animi, quæ peccat in excessu. Congruunt derivata, σωφρονῶ, σωφροσύνη κτλ. Conf. Tit. I. 7. 8, ubi ὀργίλος & σώφρων opposita sunt.

¶ κόσμιον, *mundum*) Quod σώφρων est intus, id κόσμιος est extra. Hesychius, κοσμίυς, ἀνεπιλήπτυς. Plato, κόσμιοι καὶ εὔκολοι, *homines moderati & faciles*. Homo novus festum quiddam est, & abhorret ab omni eo, quod pol-

lutum, confusum, inconditum, immoderatum, vehemens, dissolutum, affectatum, tetricum, perperum, lacerum, sordidum est: ipsi necessitati naturæ materiæque parce & dissimulanter paret, corporisque corruptibilis tecta habet vestigia. Phil. IV. 8.

¶ φιλόξενον, *hospitalem*) erga hospites, egenos præsertim & exules, a multis fastiditos.

¶ διδακτικὸν, *docentem*) Vid. 2 Tim. II. 24 not.

3 μὴ πάροινον, *non temulentum*) Huc ref. ἀλλ' ἐπιεικῆ, *sed æquum.* Nam παροινία hîc, ut passim, non solum *temulentiam* notat, coll. v. 8. Tit. II. 3. sed etiam importunitatem ex ea provenientem.

¶ μὴ πλήκτην, *non percussorem*) lingua, manu. Nil enim vetat hoc proprie accipi. 2 Cor. XI. 20 not. Ref. huc, ἀλλ' ἄμαχον, *sed a pugnis alienum.* coll. 2 Tim. II. 24.

4 τοῦ ἰδίου οἴκου, *suæ domui*) Multi, foris v. gr. mansueti, domi eo minus coercent iracundiam, erga conjuges &c.

¶ καλῶς προϊστάμενον, *qui bene præsit*) Huc inprimis pertinet ἀφιλαργυρία.

¶ μετὰ πάσης σεμνότητος, *cum omni honestate*) ut absit *luxuria.* Tit. I. 6.

5 οὐκ οἶδε, *non novit*) Innuit Paulus, quisquis recte præsit domui suæ, hunc liberos habiturum esse probos.

¶ πῶς, *quomodo*) Plus est, regere ecclesiam, quam familiam.

6 μὴ νεόφυτον) *non recens* ab ethnicismo *conversum.* tales poterant facilius & tutius præfici aliis item recens conversis, Act. XIV. 23. quam veteranis, iisque multis, in quibus major erat copia candidatorum. Metaphora a plantis. Ioh. XV. 2 not. *Neophyta* fere luxuriantem habent virorem: *recens conversus* cruce nondum maceratus est. Antitheton, *antiquus discipulus*, Act. XXI. 16.

¶ τυφωθεὶς, *elatus*) Idem verbum, c. VI. 3 not. 2 Tim. III. 4. τύφω est καίω. τῦφος, ardor fumosus expers flammæ. unde τυφοῦσθαι dicuntur, quos *vinum*, item quos *opinio scientiæ* & *fastus* impotes sui facit, & vertigine implet. vid. Es. XXVIII. 7. version. Luth.

¶ εἰς κρίμα, *in judicium*) i. e. in idem judicium, in quod diabolus, *elatus*, ipso lautissimi sui status initio (instar neophyti,) incidit. conf. Iob XXXVIII. 15, de superbis. *Videtur prius, quam alii angeli, ad præfecturam super multos angelos, licet multis junior esset, fuisse suscitatus & evectus; quod ipsum quoque ei occasio superbiæ fuit.* Artemon. ad init. Ioh. præf. p. 23. Non totum hoc evincunt Pauli verba. *Iudicium* hîc dicitur passive, & tamen ὀνειδισμὸς, *opprobrium*, v. seq. active. nam *judicium* respondet interno animæ statui, *opprobrium* opponitur externo testimonio bono: & diabolus potest *opprobrium* inferre, *judicium* inferre non potest. non enim judicat, sed judicatur.

7 καὶ μαρτυρίαν) *etiam testimonium.* ne prioris quidem vitæ opprobrio laborare debet. Non sufficit fama; sed cum virtutibus bona fama esse debet, immo testimonium bonum. Magnam christianorum existimationem Paulus esse vult. conf. c. V. 14 not.

¶ ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, *ab extraneis*) ut hi facilius lucrifiant, & Deus glorificetur.

¶ ὀνειδισμὸν, *opprobrium*) Conf. c. V. 14. Diabolus potest antistiti malis testimoniis laboranti plurimum excitare molestiæ, per se & per homines calumniatores.

¶ καὶ παγίδα, *& laqueum*) Conf. Matth. XXII. 15.

8 δια-

8 διακόνους, *diaconos*) Subaudi, *oportet esse.*

¶ μὴ διλόγους, *non bilingues*) ad alios alia loquentes. Talium peccatorum occasionem in obeundo munere capere poterant diaconi. Diaconi non debebant esse *bilingues*: diaconissæ, *non calumniatrices.* videlicet diaconi plures domos obibant, quam diaconissæ.

¶ μὴ οἴνῳ, *non vino*) Ebrietatis periculum imminet multas domos ex officio obeuntibus.

9 τῆς πίστεως, *fidei*) De fide christiana loquebantur diaconi persæpe, occasione muneris sui: & tametsi non loquerentur, tamen munus & ecclesiam obire debebant sancta mente & bono exemplo.

10 καὶ οὗτοι δὲ, *& hi vero*) Episcopus plures majoresque debebat virtutes habere conspicuas, & majore erat dignitate; quare non alia *exploratio* requiritur: at diaconi debebant prius edere specimen sui in ipsa diaconia, quam plene immitterentur in munus.

11 γυναῖκας, *uxores*) Pendet ab *habentes.* v. 9.

¶ ὡσαύτως, *similiter*) Ref. ad versum 8.

¶ μὴ διαβόλους, *non calumniatrices*) præsertim apud *extraneos.*

¶ πιστὰς, *fidas*) Ref. ad v. 9.

13 βαθμὸν) *gradum* ab humilitate diaconiæ ad majora munera, in ecclesia. Qui in minore gradu fidelis est, ad majora promovetur.

¶ ἑαυτοῖς, *sibi ipsis*) Non solum aliis inserviunt.

¶ πολλὴν παῤῥησίαν) *multam fiduciam* erga Deum & homines, ex bona exercitatione.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) ut fidei & bonorum ejus consortes sese locupletissime persentiscant.

14 ταῦτα, *hæc*) totam epistolam. Cum parte hac ineunte arctissime cohæret antitheton, c. IV. 1 seqq.

¶ ἐλπίζων, *sperans*) Nec tamen distulit Paulus monita necessaria.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) c. IV. 13.

15 ἐὰν δὲ βραδύνω, *si vero tardavero*) Conf. c. IV. 13 init.

¶ ἵνα, *ut*) Scopus epistolæ.

¶ πῶς δεῖ, *quomodo oporteat*) Conf. c. IV. 11.

¶ ἐν οἴκῳ θεοῦ, *in domo Dei*) Deus est ὁ δεσπότης, *herus.* 2 Tim. II. 21.

¶ ἥτις, *quæ*) Ecclesiam innuit universalem, non universe, sed quatenus pars ejus tum erat Ephesi, commissa Timotheo.

¶ ἐκκλησία θεοῦ, *ecclesia Dei*) universitas eorum, *qui sunt Domini.* 2 Tim. II. 19.

¶ ζῶντος, *viventis*) Ecclesia Dei viventis opponitur fano Dianæ Ephesiorum. *Vita Dei*, fundamentum *spei* nostræ, c. IV. 10. & fons *veritatis.* h. l. Epitheton eidem nomini prius non additum: dein, ob epitasin, additum, uti 2 Cor. VI. 16.

¶ Στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα κτλ.) *Primam hanc*, inquit Iac. Cappellus in Observ. ad h. l. *hujus loci lectionem fuisse, visum est insignibus viris, collegis nostris longe charissimus, Andreæ Melvino, Iohanni Cameroni, Iohanni Fabricio. Nec desunt huic sententiæ rationes.* De eadem lectione sive distinctione delibavi aliquid in Apparatu, p. 709 f. quem respici velim: sed plura in *Gnomonem* huncce reservavi. Plane periocham superiorem a v. 1 hucusque deductam, versu 14. 15 concludit apostolus, & nunc novæ periochæ initium facit, quæ c. IV. 1 ita arcto nexu continuatur, ut Veteres septimum hujus epistolæ caput a c. III. 16 inclusive ad c. IV. 7 apud R. Stephanum & alios numeraverint. Nunc periodi initium *prope communis* interpretum hodie apud Protestantes sententia figit in vocabulo στύλος.

Per-

Permultos in Apparatu citavi: accedunt Sal. Deylingius, G. G. Zeltnerus, I. C. Herzogius. Sane incisum hoc, στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας, parum commode cum præcedentibus verbis connectitur, quanquam *Synedrium* magnum hoc titulo passim honestari ait Lightfootus: idem vero multo incommodius a sequentibus divellitur. Nam particula καὶ, καὶ ὁμολογουμένως, novæ periochæ initio non congruit. Fac, ὁμολογουμένως, absque καὶ, esse scriptum: tum demum aptum agnosces novi capitis principium. coll. v. 1. & cap. IV. 9. quibus locis, simillima ratione, sermo absque καὶ sic inchoatur, πιστὸς ὁ λόγος. Nunc quum καὶ in medio est, connectuntur verba, quibus interponitur: στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα κτλ. Advocari huc solitæ sunt non dissimiles formulæ Rabbinicæ, quibus firmitudo & gravitas rei, quæ dicenda venit, declaratur: sed prius considerandæ sunt formulæ apostolicæ. Frequens enim est in hac epistola, Timotheum confirmante & excitante, præfandi formula, qua Paulus rem quampiam mox a se dicendam, commendat ut *veram & bonam, & firmam & salubrem, ut omni intelligendi & appetendi vi apprehendendam:* πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος κτλ. c. I. 15. IV. 9. 6. Eam ille bimembrem formulam hoc longe magnificentissimo loco grandioribus verbis exprimit, apud Hebræos obviis. v. gr. R. Levi Barcelonita rationem, quare liberationis Israëlitarum e servitute ægyptiaca, tot signa memorialia in XV præceptis ad Pascha concurrentibus assignentur, hanc affert: *quia fundamentum id magnum sit & columna valida legis ac religionis judaicæ.* ac Maimonides: *Fundamentum fundamenti*, inquit, *& columna sapientiæ hæc est, ut sciamus &c.* Itaque Paulus ait: στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα ἐστὶ τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον. i. e. *Hoc mysterium pietatis, est columna & firmamentum veritatis* (πιστὸν) & est quiddam *confesso magnum*, (ἀποδεκτόν.) Evolvamus singulatim. Hæc duo vocabula, στύλος καὶ ἑδραίωμα, sunt instar unius vocabuli, solidissimum quiddam exprimentis, quo notetur mysterium, *altissimum* (unde στύλος, a στάω) & *fundatissimum* (unde ἑδραίωμα, ab ἕζω.) Iren. l. 3. c. 11, *Columna & firmamentum ecclesiæ est evangelium.* In Hebræo conjugata sunt אמת *veritas* & נאמן πιστόν. Pariter æquipollent ὁμολογία (unde ὁμολογουμένως) & ἀποδοχή, & cordis & oris utraque; coll. 2 Tim. II. 19. Hebr. III. 1. Ioh. XX. 28. Inde etiam æquipollent πάσης ἀποδοχῆς ἄξιον, & ὁμολογουμένως μέγα. μέγα non est epitheton, cum ἑδραίωμα, aut cum μυστήριον, construendum, sed ponitur absolute, μέγα *res magna*, uti 1 Cor. IX. 11. 2 Cor. XI. 15. ut ἀγαπητός, *dilectus*, Philem. v. 1. Mysterium est magnum per se, maximo opere confitendum, omni confitendi vi amplectendum, cujus magnitudinem norunt & confitentur omnes filii veritatis, ad magnam salutem. Non memoravit Paulus τὸ ἀποδεκτὸν citra τὸ πιστὸν hoc loco, sed utrumque laudavit: uti v. 6 τὸ πιστὸν καὶ τὸ καλὸν commendantur. *Mysterium pietatis* est subjectum: reliqua verba, prædicatum. *Pietas*que cum *veritate* copulatur, uti Tit. I. 1. Habebant etiam gentes mysteria, sed impietatis & erroris. *Veritati*, quod maximopere observandum est, cap. IV. 1 seqq. opponitur (interjecta δὲ particula, v. 1.) *apostasia a fide & mendacium, fabulæque:* v. 1 s. 7. *confessioni, hypocrisis falsiloquorum, qui in sua conscientia cauterizati sunt:* v. 2. *magnitudini*, id, quod *anile* est: & *pietati, profanitas.* v. 7. Denique, insigne oxymoron

moron eſt, ὁμολογουμένως & μυστήριον, *confeſſo* & *myſterium.* In *tota*, at in *ſola* eccleſia celebratur hæc doctrina pietatis. Nunc relege textum, Lector, ſi vacat, a cap. III. 14 ad c. IV. 7 ſ. ac rem libero religioſoque expende judicio.

16 θεὸς, *Deus*) *Hominem* appellarat, c. II. 5. nunc, quod ibi derogaſſe videri poterat, compenſat, *Deum* appellans; (vide tamen *Apparat.* p. 710 ſ.) etenim *magnitudo* myſterii vel maxime pendet ex magnitudine Subjecti, *Deus.* Paulus ad Timotheum Titumque, qui provecta fide erant, Patrem *Salvatorem*, & viciſſim Filium *Deum* appellat. Subjungitque *tria paria* prædicatorum, quibus tota Chriſti œconomia ab ejus exitu ad reditum ſive aſſumtionem ſummatim comprehenditur. Summum eorum, *aſſumtus eſt in gloria*, eidem Subjecto, *Deo*, tribuitur Ps. XLVII. 6 ſ. qui vel unus locus compenſat ambiguitatem, ſi qua h. l. ſupereſt, lectionis Paulinæ.

¶ ἐφανερώθη ἐν σαρκὶ, *manifeſtatus eſt in carne*) Idem verbum, 1 Ioh. I. 2. Idem nomen, Ioh. I. 14. Hæc *manifeſtatio* dicit totam œconomiam Chriſti, oculis quondam mortalium conſpicui.

¶ ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, *juſtificatus eſt in Spiritu*) Chriſtus, dum *manifeſtus in carne* inter peccatores & mortales ambulavit, ſimilis ipſorum exiſtimatus fuit, & revera *peccata* eorum tulit: ſed deinde per mortem in carne toleratam abolevit peccatum in ſe conjectum, & *juſtitiam* æternam, Patre penitus approbante, ſibi ſuisque aſſeruit, ex conſpectu hominum decedens, & ſtatum *ſpiritualem* & glorioſum, juſtitiæ ſuæ convenientem, intrans per reſurrectionem & aſcenſionem. Vide de notione *carnis* & *ſpiritus*, Rom. I. 3. 4. 1 Petr. III. 18 not. Sic in ſpiritu juſtificatus eſt. In ipſo pretioſiſſimo mortis ſuæ articulo deſiit eſſe mortalis & peccato mundi onuſtus. Confer, de *juſtitia* & *juſtificatione* Chriſti, Matth. III. 15. Luc. VII. 35. Ioh. XIX. 30. XVI. 10. Act. XXII. 14. Rom. VI. 10. 7. Ebr. IX. 28. Es. L. 8. 1 Ioh. II. 1. Eamque ipſe juſtitiam, in ſpiritu ad ſpiritus in cuſtodia profectus, prædicavit & ab illo tempore potenter exſeruit. conf. Rom. IV. 25. Hoc comma cum citato Petri loco convenit; uti illud, *prædicatus eſt in gentibus*, cum 1 Petr. IV. 6.

¶ ὤφθη ἀγγέλοις) *conſpectus eſt*, maxime poſt reſurrectionem, *angelis*, bonis, vel etiam malis: quorum illis ſimul œconomia ejus patefacta, his terror incuſſus. Eph. III. 10: congruit angelorum proprie dictorum mentio huic ſummario Paulino.

¶ ἐκηρύχθη, *prædicatus eſt*) Hoc concinne ſequitur. *Angeli* proximæ admiſſionis erant: *gentes*, longiſſime remotæ. Et hujus præconii & fidei in mundo exiſtentis fundamenta jacta ſunt ante *aſſumtionem* Chriſti in cœlum. Ioh. XVII. 18. Præcones & fideles primi erant quaſi ſemen ceterorum.

¶ ἐπιστεύθη) *fides ei habita eſt.*

¶ ἐν κόσμῳ) *in mundo*, toto. *Mundus* ſive orbis terræ opponitur cœlo, in quod *aſſumtus eſt* Deus. Omnia implet.

¶ ἀνελήφθη ἐν δόξῃ) *aſſumtus eſt ſurſum in gloria*, ſubaudi, & nunc eſt in gloria, & venit in gloria. Primum eſt, *manifeſtatus in carne:* poſtremo, *aſſumtus in gloria.* Hæc vel maxime pertinent ad myſterii magnitudinem. Etiam hoc unum verbum *aſſumtus eſt* redarguit ea, quæ de hoc loco habet Artemonius præf. p. 27.

CAP. IV.

1 Δὲ, *autem*) Antitheton, inter *firmamentum*, c. III. 15. & inter ἀποστήσονται *deficient:* tum, inter myſterium

rium pietatis & mysterium iniquitatis, de quo h. l. & nominatim 2 Thess. II. 7.

¶ ῥητῶς) *diserte*, ut de re magni momenti & cito futura, *verbis conceptis*.

¶ λέγει, *dicit*) per prophetas, Pauli tempore, ipsumve Paulum, qui item propheta erat. hinc, *nosce*, 2 Tim. III. 1.

¶ ἐν ὑστέροις καιροῖς, *in posteris temporibus*) Hæc *tempora*, post ascensionem Domini, c. III. 16. jam tum esse, Paulus docet, quum præsentem medicinam adhibet. conf. 2 Tim. III. 1 seqq.

¶ ἀποστήσονταί τινες τῆς πίστεως, *deficient aliqui a fide*) Conf. 2 Tim. II. 18. *deficient*, vera negando, falsa addendo.

¶ τινὲς) *aliqui*, multi, & paullatim plures. Rom. III. 3 not. Non indicantur nominatim. Non desunt, qui de Apollonio Tyanæo suspicentur, qui vivo Timotheo Ephesum venerit. Male merentur de veritate, qui Hæresiologiam seculi I nimis extenuant.

¶ τῆς πίστεως, *a fide*) quæ exacte retinet revelationem divinam. v. 6.

¶ πνεύμασι πλάνοις καὶ διδασκαλίαις δαιμονίων, *spiritibus fallacibus & doctrinis dæmoniorum*) *Spiritus fallaces* sunt, qui per prophetas falsos loquuntur, & appellantur *spiritus* non solum respectu naturæ suæ, sed quatenus spirant. ideo parallelum est *doctrinis*. *dæmoniorum*, est genitivus causæ. δαιμόνιον apud Græcos v. gr. apud Athenienses, Act. XVII. 18. sæpe in bonam partem dicitur; sed apud LXX int. & apostolos, semper malos spiritus notat.

2 ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων, *in hypocrisi falsiloquorum*) Constr. cum *deficient*. *hypocrisis* ea, quæ est *falsiloquorum*, illos auferet. τινὲς, *aliqui*, illi, sunt seducti; *falsiloqui*, seductores. *falsiloquorum*, genitivus, unice pendet ab *hypocrisi*. Τὸ *falsiloquorum* dicit relationem ad alios: ergo antitheton est in ἰδίαν, *sua*.

¶ κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν, *cauterizatorum sua conscientia*) Sicut fides & bona conscientia junguntur, c. I. 5 not. sic *hypocrisis* (i. e. *infidelitas* Matth. XXIV. 51 not.) & conscientia prava, hoc loco; ubi mox e contrario commendatur fides veritatisque cognitio & gratiarum actio. Cauterii usus medicus ad sanandum pertinet: hîc ergo notatur alius, ad infamandum. Innuuntur αὐτοκατάκριτοι, Tit. III. 11. *qui ipsi in sua sibi conscientia*, *inustis ei perfidiæ maculis*, *infames sunt*: habentes conscientiam non bonam & puram, quippe quam repulerunt; sed μεμιασμένην, *inquinatam*. Sic enim Tit. I. 15 describuntur *cauterizati* illi, sicut *falsiloqui* describuntur per *intellectum inquinatum*. καυτὴρ, *cauter*, notat idem in malam partem, quod *sigillum* in bonam, 2 Tim. II. 19. tametsi utroque vocabulo in bonam partem utitur Macarius, de grege Christi, Homil. XII. § 13. Plato in Gorgia appellat ψυχὴν διαμεμαστιγωμένην καὶ οὐλῶν μεστὴν ὑπὸ ἐπιορκιῶν καὶ ἀδικίας, ἃ ἑκάστῳ ἡ πρᾶξις αὐτοῦ ἐξωμόρξατο εἰς τὴν ψυχήν. Claudianus: *Quid demens manifesta negas? en pectus inustæ Deformant maculæ.*

¶ τὴν ἰδίαν, *sua*) dum alios tamen urgent.

3 κωλυόντων γαμεῖν, ἀπέχεσθαι βρωμάτων, *probibentium nubere*, *abstinere a cibis*) Exprimitur hypocritica species falsarum doctrinarum maxime austera & plausibilis, ceteris colorem concilians. conf. Col. II. 23. Resolve: *præcipientium, nuptiæ ne fiant, cibis ut abstineatur*. κωλύω idem quod *præcipio*, *ne*. Cum *præcipientium* construitur *nubere* & *abstinere*: *negativa* ad *nubere* tantummodo pertinet. Hujus zeugmatis exempla notavit Pricæus, ex quibus maxime quadrat illud Chrysostomi: ταῦτα λέγω, οὐ κηδεύειν κωλύων, ἀλλὰ μετὰ συμμετρίας τοῦτο ποιεῖν. Errorem de *cibis*,

cibis, ſpecioſiorem, refutat Paulus; de *matrimonio*, nominaſſe ſatis habet, (niſi *à quæ* ſubſequens etiam huc referas:) & refutat etiam infra, c. V. 14.

¶ βρωμάτων, *cibis*) Non interdicent cibis omnibus, (ideo non additur articulus;) quis enim tales audiret? quibuſdam igitur. Et qui vel una ſpecie interdicit, injurius eſt in creatorem & in credentes. Notantur præcipue veteres hæreſes: ſed earum tamen reliquiæ pervenerunt ad jactatores antiquitatis.

¶ τοῖς) Dativus, ut ל Hebraicum, valet, *quod attinet ad credentes.*

¶ πιστοῖς καὶ ἐπεγνωκόσι, *credentes & cognoſcentes*) Synonyma.

¶ τ̀ ἀλήθειαν, *veritatem*) Hæc declaratur verſu ſeq.

4 καλὸν, *bona*) Gen. I.

¶ καὶ, *&*) Particula nectit duas enunciationes, quarum altera hoc habet ſubjectum, *omne, quod cum gratiarum actione accipitur*: prædicatum, *non eſt rejiculum.*

¶ μετὰ εὐχαριστίας, *cum gratiarum actione*) Hæc includit bonam conſcientiam. Rom. XIV. 6.

5 ἁγιάζεται, *ſanctificatur*) Lev. XIX. 24.

¶ διὰ λόγου θεοῦ, *per verbum Dei*) Omnem *gratiarum actionem* ingreditur verbum Dei, immo etiam *creationem* & *conceſſionem* ciborum.

¶ καὶ ἐντεύξεως, *& deprecationem*) Filiorum Dei eſt ἐντυγχάνειν, *deprecari*, pro creaturis, quibus utuntur. Magna dignitas. Etiam Iudæi & gentes menſam precibus conſecrabant, non modo Chriſtiani.

6 ὑποτιθέμενος) *ſubjiciens*, manſuete. Euſtathius, νοεῖν μὲν τὸ αὐτόθεν καὶ οἴκοθεν· ὑποθέσθαι δέ, τὸ ἐκ παραινέσεως νοῦν ἐμποιεῖν.

¶ καλὸς διάκονος, *bonus miniſter*) 2 Tim. II. 15.

¶ ἐντρεφόμενος) Præſens, cum reſpectu præteriti, *innutritus*. 2 Tim. I. 5. III. 15. *Nutrimentum perpetuum.*

¶ τ̃ πίστεως, *fidei*) pro te.

¶ τ̃ καλῆς διδασκαλίας, *bonæ doctrinæ*) pro aliis.

¶ ᾗ παρηκολούθηκας) *quam ſubſequi inſtituiſti*. De hoc verbo vid. Luc. I. 3 not.

7 βεβήλους, *profanas*) Antitheton mox, *pietatem*. hanc quidquid non adjuvat, tametſi ſpecioſum, profanum eſt. 2 Tim. II. 16.

¶ μύθους, *fabulas*) Antitheton, *fidelis*. v. 9.

¶ παραιτοῦ) *recuſa*, ne *ſubjicias fratribus.*

¶ γύμναζε δὲ σεαυτὸν, *exerce vero te ipſum*) Rara phraſis, (uti 1 Ioh. V. 21.) pro γυμνάζου. Conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 393. Paulus coram ſolitus erat Timotheum exercere: nunc jubet, ut Timotheus ſibi ipſe Paulus ſit.

8 ἡ σωματικὴ γυμνασία, *corporalis exercitatio*) eaque vel aſpera, vel jucunda.

¶ πρὸς ὀλίγον, *ad exiguum*) ad rem familiarem, ad exiſtimationem, ad oblectationem, ad vitam diuturnam; adeoque terminatur in *hac vita corporis*. Videtur Timotheus juvenis interdum uſus fuiſſe aliqua exercitatione corporis: quam Paulus non tam prohibet, quam non laudat. Similem admonitionem juveni ſalutarem eidem elencho contra profanas doctrinas admiſcet 2 Tim. II. 22.

¶ πρὸς πάντα, *ad omnia*) in corpore & anima.

¶ ἐπαγγελίαν, *promiſſionem*) In hanc fertur *ſpes*. v. 10. Quicquid huc non facit, vix eſt *utile*.

¶ ζωῆς τ̃ νῦν, *vitæ, quæ nunc* eſt) cui alias conſulere videntur, qui corpus exercent.

9 πιστὸς, *fidelis*) Cum hac præfatiuncula ver-

versus sequens cohæret per *enim*, uti 2 Tim. II. 11. Pii sæpe videntur detrimentum pati in fructu vitæ præsentis. id refutat Paulus.

10 εἰς τοῦτο, *in hoc*) hoc nomine, hoc fine, hac spe.

¶ καὶ κοπιῶμεν καὶ ὀνειδιζόμεθα, *& laboramus & opprobria toleramus*) spretis vitæ hujus commodis & præsidiis. ὀνειδιζόμεθα, Medium.

¶ ἠλπίκαμεν, *speravimus*) *spem* nostram, in futurum, præsentia aspernantes, *collocavimus*.

¶ ζῶντι, *vivente*) qui etiam nobis vitam dabit. v. 8. 2 Tim II. 18.

¶ πάντων ἀνθρώπων, μάλιστα πιστῶν, *omnium hominum, maxime fidelium*) Paulus se & sui similes a Deo salutem sperare duplicem ostendit: *hujus vitæ salutem*, nam Deus servat omnes homines; (quin etiam omnes in æternum salvari vult:) tum, quod *majus* est, *futuræ*, nam servat *maxime* fideles: qui quidem in hac quoque vita ob majores tentationes majora præsidia experiuntur.

¶ μάλιστα, *maxime*) Latet nervus argumenti a minori ad majus.

11 ταῦτα) *hæc*, missis ceteris.

12 μηδείς, *nemo*) Talem te gere, quem nemo possit tanquam juvenem contemnere. Libenter id faciunt senes inanes.

¶ τύπος, *typus*) Ratio parandæ veræ auctoritatis.

¶ ἐν λόγῳ) *in sermone*, publico & privato.

¶ ἐν ἀναστροφῇ) *in quotidiana consuetudine*.

¶ ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, *in amore, in spiritu*) 2 Cor. VI. 6 not.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) Fides, extra munus justificationis spectata, sæpe mediam ingreditur enumerationem ejusmodi: & denotat sinceritatem animi Deo fidentis in rebus secundis & adversis. c. VI. 11. 2 Tim. II. 22. conf. Gal. V. 22.

¶ ἐν ἁγνείᾳ, *in castitate*) c. V. 2.

13 τῇ ἀναγνώσει, *lectioni*) Scripturæ sacræ, in ecclesia. Huic adjunguntur duo præcipua genera, *adhortatio*, quæ ad agendum, & *doctrina*, quæ ad cognoscendum pertinet. c. VI. 2 fin. Rom. XII. 7 s.

14 μὴ ἀμέλει, *ne negligas*) *Negligunt*, qui non exercent, nec putant, se posse excidere.

¶ χαρίσματος, *donum*) 2 Tim. I. 6.

¶ διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου, *per prophetiam cum impositione manuum presbyterii*) Constr. *prophetiam presbyterii*. nam manus imposuit Paulus Timotheo. l. c. *Presbyterium* constabat ex Paulo ipso, (coll. 2 Ioh. v. 1. 1 Petr. V. 1.) & Sila, vel etiam aliis. Multi *Latini* habent, *presbyteri*.

15 μελέτα, *meditare*) Μελετᾶν etiam dicitur de re gymnastica. conf. v. 7. Hoc *studium*, inquit, esto tuum. Hoc ipso in *studio* Timotheum etiam longius provectum *manere* jussit Ep. II. c. III. 14 seqq. Quis non eodem studio, dum vivit, teneatur? Omnium aliorum studiorum est vicissitudo; alia hodie moris sunt, alia cras erunt: unum, quod Scripturæ sacræ impenditur, nunquam valde eminere videtur, sed idem unum nunquam obsolescit. Regnum, sine tyrannide & fascino, perenne habet, pretium solidum, usum nunquam pœnitendum.

¶ ἐν τούτοις ἴσθι, *in his esto*) In his qui est, minus erit in sodalitatibus mundanis, in studiis alienis, in colligendis libris, conchis, numis: quibus multi pastores notabilem ætatis partem inscientes conterunt.

¶ προκοπή, *profectus*) exercitatione constans.

16 ἔπεχε, *attende*) Hesychius, ἔπεχε, ἐπί-

ἐπίκεισο, πρόσεχε, κάτεχε, ἐπίμενε. Iob XVIII. 2 תבינו ἐπίσχες. Et sic sæpe Siracides.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Ref. ad *hæc*: v. 15. vel ad seq. i. e. *audientibus*.

¶ σώσεις, *servabis*) ne seducamini. v. 1.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *audientes*) cum obedientia.

CAP. V.

1 Πρεσβυτέρῳ, *seniorem*) Ætatis vocabulum, hic.

¶ μὴ ἐπιπλήξῃς, *noli increpare*) Hoc pertinet etiam ad ea, quæ sequuntur.

¶ ὡς ἀδελφοὺς, *quasi fratres*) Sic senex juvenes hortari debet, *quasi liberos*.

2 ὡς ἀδελφὰς, *quasi sorores*) Hic respectus egregie adjuvat *castitatem*.

3 χήρας, *viduas*) De viduis copiose Chrysost. de sacerd. pag. 166 seqq.

¶ τίμα, *honora*) beneficiis. v. 17 s.

¶ ὄντως χήρας, *revera viduas*) Ploce. τὸ *revera* excludit eas, quæ liberos habent, & luxuriosas.

4 μανθανέτωσαν, *discant*) filii, ac potius nepotes. nam in correlato commemorantur soli *progenitores*. Elegans metonymia antecedentis. consequens est, ut viduæ maneant apud suos.

¶ πρῶτον τὸν ἴδιον, *prius suam*) antequam publico muneri admoveantur.

¶ οἶκον εὐσεβεῖν) *familiam pie tractare*. Idem verbum cum accusativo, Act. XVII. 23. Ratio pietatis patet ex fine versus.

¶ ἀμοιβὰς ἀποδιδόναι τοῖς προγόνοις, *mutuam vicem reddere progenitoribus*) Sunt, qui hic innui putent viduarum, quæ familiam habent, officium; confertque huc Pricæus illud Augustini de matre Monica: *Mutuam vicem parentibus reddiderat, domum suam pie tractaverat*. l. 9 Conf. c. 9. Congruit illud censorum Romanorum in senes cœlibes: *Natura vobis, quemadmodum nascendi, ita gignendi legem scribit, parentesque vos alendo nepotum nutriendorum debito (si quis est pudor) alligaverunt*. Val. Max. l. 2. c. 4. Sed verbum μανθανέτωσαν, *discant*, ejusque numerus pluralis, ostendit, agi de officio liberorum & nepotum. Itaque viduæ, liberos habenti, opponitur versu 5 vidua, cui non sunt, a quibus *mutuam vicem* accipiat, quæ spes unice in Deum collocatas habet.

5 μεμονωμένη) *ad solitudinem redacta*. Explicatur notio vocabuli χήρα, *orbitatem* significantis.

¶ ἤλπικεν, *speravit*) Antitheton, versu 4.

¶ προσμένει ταῖς δεήσεσι, *instat precibus*) Antitheton, versu 6.

6 σπαταλῶσα) Iac. V. 5, ἐτρυφήσατε καὶ ἐσπαταλήσατε. Hesychius, σπαταλᾷ, τρυφᾷ.

¶ ζῶσα τέθνηκε, *vivens mortua est*) Potest hoc de quolibet impio, quamvis in vita se strenue gerat, dici: sed maxime de vidua voluptuosa. Quamvis ipsa sibi adhuc vita frui videatur, tamen vivens mortua est, quippe quæ nec naturaliter jam, nec spiritualiter frugi sit: adeoque nullum *honorem* meretur.

7 ταῦτα, *hæc*) quæ modo dicta sunt.

¶ ὦσιν, *sint*) viduæ veræ.

8 ἰδίων, *suis*) extra *domum* quoque.

¶ τῶν οἰκείων, *domesticis*) qualis vel maxime est mater aut avia vidua, *domi*. v. 4. Multi parentes hoc prætexunt avaritiæ suæ: atqui hoc loco de nepotum officio agitur potissimum, quod ex amore fluere, non fidei opponi debet.

¶ οὐ προνοεῖ, *non prospicit*) victu & amictu necessario.

¶ τ πίςιν ἤρνηται, *fidem negavit*) Sperat Paulus, neminem fore inter Christianos, qui matri non prospiciat. Fides non tollit officia naturalia, sed perficit & firmat.

¶ ἀπίςυ, *infideli*) quem vel natura hoc docet, nunquam fidem amplexum.

9 καταλεγέσθω) *cooptetur.*

¶ μὴ ἔλαττον ἐτῶν ἑξήκοντα) Genitivus hic non pendet a comparativo, sic enim scribendum fuerat ἐλάττων, sed a χήρα. ἔλαττον (pro κατὰ ἔλαττον, ut Lat. *summum, minimum*, pro *ad summum, ad minimum*,) adverbiascit. Sic Plato, τάλαντα ὐκ ἔλαττον ἑκατόν.

¶ ἐτῶν ἑξήκοντα, *annorum sexaginta*) Antitheton, v. 11. Etiam virgines hujus ætatis accenseri viduis poterant. Sed minime laudaret apostolus eos, qui filias minores in monasteria detrudunt, ubi ab adolescentia ad obitum usque maneant.

¶ ἑνὸς, *unius*) i. e. quæ legitimo matrimonio juncta fuerit, sive unum habuerit maritum, sive unum & postea alterum.

10 ἔργοις καλοῖς, *operibus bonis*) Talia mox enumerantur: in quibus hæc quoque species est, παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπακολυθεῖν. ubi ἀγαθὸς plus est, quam καλός.

¶ ἐτεκνοτρόφησεν) *liberos* recte *aluit*, vel suos, vel alienos, ecclesiæ commodo.

¶ ἐξενοδόχησεν, *hospites excepit*) ut digna sit, cui ecclesia in suos collata beneficia publice compenset.

¶ πόδας ἔνιψεν, *pedes lavit*) Synecdoche partis, pro omni genere officiorum humilitatis.

¶ θλιβομένοις, *pressis*) paupertate.

¶ ἐπηκολύθησε, *subsecuta est*) Antistitum & virorum est *bonis operibus præire.* Tit. III. 8. 14. mulierum, *subsequi*, adjuvando pro sua parte. Glossæ ap. Pricæum, ἐπηκολύθησεν, ἐκοινώνησεν, ὑπηρέτησεν.

11 παραιτῦ, *recusa*) noli causam earum suscipere. Idem verbum, Tit. III. 10.

¶ ὅταν γὰρ καταςρηνιάσωσι τῦ χριςῦ) *quum enim luxuriam contrahunt contra Christum*, de beneficiis ecclesiasticis. Genitivus regitur a κατά. ςρῆνος quid sit, vid. Ap. XVIII. 3. Luxus & Christus nullo modo conveniunt.

¶ τῦ χριςῦ, *Christum*) cui se totas addixerant..

¶ θέλυσιν, *volunt*) re non jam integra.

12 ἔχυσαι, *habentes*) certo, jam.

¶ ὅτι) *quia.*

¶ τ πρώτην πίςιν ἠθέτησαν) Πίςιν ἀθετεῖν, ut Raphelius ex Polybio docet, est *fidem non servare.* conf. v. 8. Dicitur πρώτη πίςις, *prima fides*, primi temporis fides, quam initio habebant, priusquam viduis adscriberentur. Hanc frangunt, coll. v. 8. eique opponuntur, *vota secunda.* Conf. *primus amor*, Ap. II. 4.

13 μανθάνυσι περιερχόμεναι, *discunt obeuntes*) Non est participium hoc pro infinitivo positum, sed reprehenditur discendi genus: sequiturque species, *discunt, quæ domos obeundo discuntur*, i. e. statum familiarum curiose explorant. mimesis.

¶ τὰς οἰκίας, *domos*) 2 Tim. III. 6.

¶ φλύαροι, *garrulæ*) verbis.

¶ περίεργοι, *curiosæ*) factis.

¶ λαλῦσαι, *loquentes*) Hoc construitur cum *discunt*: quæ didicere eloquuntur.

¶ τὰ μὴ δέοντα) ἃ μὴ δεῖ. Tit. I. 11.

14 νεωτέρας, *juniores*) Non addit, *viduas.* nam *vidua* h. l. proprie, quæ vidua manet. Et hæc ratio, quam apostolus commemorat, æque pertinet ad innuptas, atque ad viduas LX annis minores. A toto

toto sensu apostolico abhorrent instituta monialium monastica. neque de ullo monachorum grege gubernando Paulus ad Timotheum scribit. nulli enim erant.

¶ γαμεῖν, τεκνογονεῖν, οἰκοδεσποτεῖν, *nubere*, *liberos gignere*, *familiam regere*) Tres gradus societatis domesticæ. Sic habebunt, quod agant, citra otium & curiositatem.

¶ τῷ ἀντικειμένῳ, *adversario*) Verbum שטן Symmachus Ps. XXXVIII. 21 expressit verbo ἀντίκειμαι. & v. seq. fit mentio Satanæ: accipias tamen h. l. τὸ ἀντικείμενος *adversarius* de malis hominibus. conf. c. VI. 1. Tit. II. 8. 10.

¶ λοιδορίας χάριν, *calumniæ gratia*) quæ paucorum vitia exaggerare, toti ecclesiæ, ipsique doctrinæ imputare gestit.

15 ἤδη, *jam*) Particula provocandi ad experientiam.

¶ τινὲς, *aliquæ*) viduitatem professæ temere.

¶ ἐξετράπησαν, *abstractæ sunt*) eoque occasionem dedere *calumniæ*.

¶ ὀπίσω τοῦ σατανᾶ, *post Satanam*) qui eas a Christo abstraxit.

16 ἐπαρκείτω, *suppeditet*) v. 10.

¶ ἡ ἐκκλησία, *ecclesia*) viduis *suppeditans*.

¶ ἐπαρκέσῃ, *sufficiat*) scil. ecclesia.

17 διπλῆς, *duplici*) ob presbyteratum & ob munus. *duplex*, largum. Ap. XVIII. 6.

¶ μάλιστα, *maxime*) Poterant ergo aliqui præesse, & bene præesse, tametsi non versarentur *in sermone & doctrina*, in studiis sacris & in aliorum institutione. Qui vero ita *occupati erant*, minus vacabant opificio & rei familiari, & digni erant compensatione.

18 καὶ, ἄξιος, *&*, *dignus*) Allegat hoc apostolus vel tanquam *scripturam*; vel tanquam proverbium, etiam a Domino approbatum, Matth. X. 10. Luc. X. 7.

19 πρεσβυτέρου, *seniorem*) v. 17.

¶ κατηγορίαν, *accusationem*) Privatus poterat, lege Mosis, citari uno teste, non condemnari: presbyterum ne citari quidem Paulus jubet. nam & innocentiæ majore est existimatione, & invidiæ calumniæque magis expositus.

¶ μὴ παραδέχου, *noli accipere*) Habebat ergo Timotheus potestatem judicandi in ecclesia. v. 21. 24.

20 τοὺς ἁμαρτάνοντας) *peccantes*, presbyteros, testibus convictos. his contradistinguuntur *ceteri*.

¶ οἱ λοιποὶ) *ceteri*, in grege, qui aut commiserunt idem peccatum, aut ne committant.

¶ φόβον, *timorem*) peccare paratis congruum.

21 ἐνώπιον, *coram*) Repræsentat Paulus Timotheo judicium extremum, in quo Deus revelabitur, & Christus cum angelis coram conspicietur. Conf. 2 Tim. IV. 1. Neque tamen τὸ *coram* non pertinet ad tempus præsens. v. 4. 2 Cor. VIII. 21. Vid. infra, v. 13 seq.

¶ καὶ κυρίου, *& Domino*) Articulus non additur, cum tamen mox addatur de angelis. Ergo *Dei* appellatio & *Domini* ad unum pertinet subjectum. conf. tamen 2 Tim. IV. 1.

¶ ἐκλεκτῶν) Epitheton, Timothei reverentiam acuens. ἐκλεκτὸς, *eximius*. 1 Petr. II. 6.

¶ χωρὶς προκρίματος) χωρὶς τοῦ προπετῶς καὶ δίχα κεκριμένης βουλῆς πρᾶξαί σε τί. Gloss. ap. Pricæum. πρόκριμα, *præjudicium*, is facit, qui *decernit*, *ante*quam res sese aperuerit. v. 22 not. *Iudicium* esse debet, non *præjudicium*. v. 24.

¶ κατὰ πρόσκλισιν) Glossæ apud eundem, κατὰ πρόσκλισιν, κατὰ χάριν, προσπάθειαν, ἢ ἐπιρρέπειαν. Breviter, *præjudicium*

dicium per odium, *inclinatio* per favorem.

22 χεῖρας, *manus*) Timothei erat, manus imponere presbyteris.

¶ ταχέως, *cito*) re inexplorata.

¶ μηδὲ κοινώνει, *neque participaveris*) Id faciunt, qui *cito* aliquid faciunt. Salubrem exſpectationem eſſe, docet v. 24 ſ. admonitionemque interponit, Timotheo juveni tantiſper obſervandam.

23 σεαυτὸν, *te ipſum*) Antitheton: *aliena*. In tranſitu monetur Timotheus, quomodo in medio aliorum regimine ſe regere debeat: elegantiſſimeque hæc *parentheſis* imitatur moram negotiis *interponendam*.

¶ μηκέτι, *non jam*) Tutum monitum, præmiſſo illo, *te ipſum caſtum ſerva*.

24 τινῶν, *quorundam*) Non modo diverſa ratio eſt *peccatorum*, quæ admittuntur, ſed etiam hominum, eadem peccata admittentium.

¶ αἱ ἁμαρτίαι, *peccata*) facta mala, & inde cognoſcendi habitus mali.

¶ πρόδηλα) *ante manifeſta*, quam inquiratur, vel de hominibus quicquam ſtatuatur.

¶ προάγουσαι) *antevertentia*, præeuntia patrantem, ut ſtatim manuum impoſitione indignus cernatur. antitheton, *inſequuntur*.

¶ εἰς κρίσιν) *quod attinet ad judicium* de hominibus faciendum.

¶ τισὶ) Id majorem emphaſin habet, quam ſi iterum diceret τινῶν. *quoſdam* etiam inſequuntur peccata ipſorum.

¶ ἐπακολουθοῦσι, *inſequuntur*) Interim patienter exſpectandum, dum res ſe aperiat, nec inquirendum moroſius. Fidelem ſervum tamen regit Deus, ut opportuna agat & dicat. Præpoſitio ἐπὶ dicit intervallum non longum.

25 τὰ ἄλλως ἔχοντα, *quæ aliter ſe habent*) quæ non ſunt *manifeſta prius*. Inſigne dictum & hodie inprimis obſervandum, quod exſtat Eccl. VIII. 14.

¶ κρυβῆναι, *abſcondi*) diu.

¶ οὐ δύναται, *non poſſunt*) tametſi ſæpe celare velint, qui faciunt.

CAP. VI.

1 ὑπὸ ζυγὸν) *ſub jugum*, dominorum ethnicorum. Antitheton, *autem*, v. 2. Servitus ergo apud fideles, non eſt jugum.

¶ ἰδίους, *ſuos*) ne ſe ab iis avertant, & ad alios applicent. Confuſio prohibetur.

¶ τιμῆς, *honore*) quanquam foris ſunt. Oppoſitum, *contemnere*, mox.

¶ ἀξίους, *dignos*) tametſi virtute careant.

¶ ἡγείσθωσαν, *ducant*) affectu & re ipſa.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Nam contumaciæ cauſam huc collaturi forent *heri*. conf. Tit. II. 5.

2 ἀδελφοὶ, *fratres*) eoque patres.

¶ εἰσὶν, *ſunt*) *heri*. Servi poterant prætextum obſequii denegandi quærere, ſive infideles ſive fideles heros haberent. utrique peccato occurritur.

¶ δουλευέτωσαν, *ſerviant*) maneant in familia.

¶ πιστοί εἰσι καὶ ἀγαπητοὶ, *fideles ſunt & amati*) Subaudi, *heri. amati*, amorem divinum experti, amoremque inde ſervis præſtantes.

¶ οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι, *beneficentiæ ſubſervientes*) *Beneficentia* eſt *beneficentia* Dei, (ut *verbum*, *nomen*, *ſpiritus*, *ira*, *verbum Dei*, *nomen Dei*, &c. Huic beneficentiæ ſubſerviunt heri fideles, *evergetæ*. *Beneficentiam* cœleſtem erga homines experiuntur, & ei ſubſerviunt fideles, v. gr. heri, erga familiam, & per fami-

familiam erga alios. Hoc implicite etiam fideles heros officium docet: docet etiam versus 17.

3 ἑτεροδιδασκαλεῖ, *aliter docet*) Antitheton, *doce*. Conclusio, respondens ineunti tractationi. c. I. 3.

¶ μὴ προσέρχεται, *non accedit*) Seneca, *accedere opinioni*. & sic alii, apud Pricæum.

4 τετύφωται, μηδὲν ἐπιστάμενος) Harpocration, τετύφωμαι, ἀντὶ τοῦ ἐμβεβρόντημαι, ἔξω τῶν φρενῶν γέγονα, κτλ. Confer Raphelium ad Polyb.

¶ μηδὲν ἐπιστάμενος, *nil sciens*) quamvis ἐπιστήμην *scientiam* sibi vindicet. conf. cap. I. 7.

¶ νοσῶν περὶ, *morbidus de*) Antitheton, *salubribus*. Plut. νοσεῖν περὶ δόξαν, περὶ σφραγίδια πολυτελῆ, *insanire amore gloriæ*, vel *sigillorum pretiosorum*.

¶ λογομαχίας, *logomachiis*) 2 Tim. II. 14 not.

¶ ἐξ ὧν γίνεται, *ex quibus fit*) Ib. v. 23.

¶ ἔρις, *lis*) Tit. III. 9.

¶ ὑπόνοιαι πονηραὶ, *suspiciones malæ*) per quas ii, qui non omnia statim assentiuntur, invidi putantur.

5 διαπαρατριβαὶ) Διατριβὴ, *tractatio scholastica*. παρὰ insertum, facit significatum rei perversæ, uti κατατομὴ, pro περιτομὴ, Phil. III. 2. Opponitur τῷ *accedere*, v. 3.

¶ διαπαρατριβαὶ διεφθαρμένων ἀνθρώπων) *perversæ tractationes*, quæ non nisi *corruptos* mente *homines* decent. 2 Tim. III. 8, *homines corrupti mente*.

¶ νομιζόντων, *putantium*) i. e. quippe cum putent. non enim præmittitur *&*. conf. Rom. II. 18. 20. 2 Tim. II. 21. Hebr. VI. 6. ubi similis participiorum ratio.

¶ πορισμὸν) *quæstum*, rei parandæ causa datum.

6 ἔστι δὲ, *est vero*) Non plane vult negasse, *quæstum esse pietatem*.

¶ πορισμὸς) *expedita vitæ ratio*.

¶ μέγας, *magnus*) Nam affert αὐτάρκειαν, *animum sua sorte contentum*, ceteris incognitum.

¶ μετὰ αὐταρκείας, *cum animo sua sorte contento*) Hic pietatis comes.

7 οὐδὲν, *nihil*) Animo & corpore constat homo nascens: cetera, aliena & externa ei sunt.

¶ εἰσηνέγκαμεν, *intulimus*) Subaudi, *& tamen vitam nacti sumus*.

¶ δῆλον ὅτι) *scilicet*. Formula declarandi.

¶ οὐδὲ ἐξενεγκεῖν, *neque efferre*) Cur ergo multa coacervemus? Id tantum agitur, ut habeamus πόρον, *expeditum iter*, dum patriam attingimus.

8 ἔχοντες, *habentes*) Implicite affirmatur, nos *habituros esse*.

¶ διατροφὰς) *alimenta*, quibus *interim* alamur. hoc διὰ valet. Σκεπάσματα, *amictum*, nec non tectum.

¶ τούτοις) *his*, etiamsi absit argentum. v. 10.

¶ ἀρκεσθησόμεθα) *satis habituri sumus*, in re: cur non etiam in affectu?

9 βουλόμενοι, *volentes*) Hæc *voluntas*, *animi sua sorte contenti* inimica; non ipsæ opes. quas idcirco divites non jubentur abjicere. v. 17 s.

¶ πλουτεῖν, *divites esse*) habere plus, quam victum & amictum.

¶ ἐμπίπτουσιν· βυθίζουσι· *incidunt: mergunt*) Tristis gradatio.

¶ πειρασμὸν) Paronomasia, πορισμὸς, πειρασμός. *Tentatio* opponitur victui, item fidei; laqueus, amictui, & justitiæ; concupiscentiæ, animo contento.

¶ παγίδα, *laqueum*) adeo non inveniunt πόρον.

¶ ὄλεθρον, *interitum*) corporis.

¶ ἀπώλειαν, *perditionem*) etiam animæ. conf. *omnium*. v. 10. Hoc opponitur *magno* illi *quæstui*. v. 6.

10 πάντων τῶν κακῶν, *omnium malorum*) Nam perimit fidem, bonorum omnium radicem. prima specie videtur amor numi flagitiis plerisque alimentum subtrahere, ut luxuriæ, proterviæ &c. sed revera malorum omnium est radix.

¶ φιλαργυρία, *amor numi*) quum argentum amatur per se, non ad paranda alimenta & tegumenta adhibetur.

¶ ἧς) φιλαργυρίας, ἀργύρου.

¶ τινὲς) *quidam*, Ephesii. conf. c.V. 15.

¶ ὀρεγόμενοι, *appetentes*) c. III. 1 not.

¶ ὀδύναις πολλαῖς, *doloribus multis*) conscientiæ, de male partis mordentis: animi, ad plura congerenda urgentis. Horum dolorum remedium, *fides*.

11 ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ) Sic LXX pro Hebr. *Vir Dei*, i. e. propheta, internuncius Dei ad homines, a rebus terrenis remotus.

¶ ταῦτα φεῦγε, *hæc fuge*) Reassumit post parenthesin, quæ dixerat v. 5 in fine. Itaque *hæc* refertur ad, v. 4. 5. nam utraque enumeratio apertum facit antitheton. quo pertinet *fuge*, *sectare*.

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) Hæc cetera complectitur, primoque loco ponitur iterum, 2 Tim. II. 22.

¶ εὐσέβειαν, *pietatem*) Antitheton, abusus *pietatis*. v. 5.

¶ πίστιν, ἀγάπην, *fidem*, *amorem*) Opposita, *invidia*, *lis*. v. 4.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) qua perferuntur etiam *blasphemiæ*. ibid.

¶ πρᾳότητα, *mansuetudinem*) qua vincuntur *suspiciones malæ*. ibid.

12 τὸν καλὸν ἀγῶνα, *bonum certamen*) Antitheton, *logomachiæ*. v. 4.

¶ ἐπιλαβοῦ, *apprehende*) ut quiddam, quod præsto est: ceteris relinque suas *quæstiones*. ibid. Metonymia consequentis, cum argumento a facili. Eadem locutio, v. 19. Simile a stadio & brabeo. conf. 2 Tim. IV. 7.

¶ ἐκλήθης καὶ ὡμολόγησας, *vocatus & confessus es*) Correlata, vocatio divina & confessio fidelium. Vtraque in baptismo fit.

¶ τὴν καλὴν ὁμολογίαν) *bonam illam confessionem*. Sic quoque, v. seq. Sed differunt verba: *confessus es*, cum assensione testium: *testatus est*, non assentiente Pilato.

¶ ἐνώπιον πολλῶν μαρτύρων, *coram multis testibus*) qui contra te, si deficeres, testaturi forent.

13 παραγγέλλω, *denuncio*) Vide, quantum munus evangelii prædicandi. 2 Tim. IV. 1.

¶ τοῦ ζωοποιοῦντος τὰ πάντα, *vivificante omnia*) LXX, Neh. IX. 6. Præsupponitur hîc, quæ ibidem commemoratur, creatio omnium. Pars hymni exprimitur: hymnus totus innuitur. Dei virtus te quoque, o Timothee, in officio tuo *animat* & ad vitam æternam resuscitabit.

¶ τοῦ μαρτυρήσαντος, *testante*) Confessio Christi *animat* omnes confessiones. *Testari confessionem*, erat Domini: *confiteri confessionem*, Timothei.

¶ ἐπὶ ποντίου πιλάτου, *super Pontio Pilato*) Periocha temporis notissima.

¶ τὴν) *illam*, quam omnes christiani ab Ipso factam norunt, de *regno*. v. 15.

14 τὴν) *hoc*.

¶ ἄσπιλον, ἀνεπίληπτον, *labis expertem*, *irreprehensibilem*) Masculina.

¶ μέχρι, *usque*) Fideles in praxi sua proponebant sibi diem Christi, ut appropinquantem: nos solemus nobis horam mortis proponere.

¶ ἐπι-

¶ ἐπιφανείας, *apparitionem*) Sæpe recurrit hoc verbum in 2 ad Tim. & Titum.

15 καιροῖς ἰδίοις, *temporibus ſuis*) Numerus pluralis obſervandus, brevitatem temporum non valde coarctans. *ſuis*, quorum ratio, poteſtas, notitia & revelatio penes Ipſum eſt. ſic, ἴδιος, c. II. 6. 2 Tim. I. 9. Tit. I. 3. Reſervatum divinum.

¶ δείξει, *oſtendet*) *Oſtendi* dicitur, quod jam ante erat. Deus oſtendet: (Act. III. 20.) cujus hîc magnificentiſſimum ſubſequitur encomion, ipſam involvens Chriſti gloriam.

¶ ὁ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης, *beatus & ſolus dynaſta*) Duo prædicata. prius, addito item *ſolus*, tractatur v. 16. nam τὸ μακάριος & ἀκήρατος idem etymon habent, & *immortalem* dicunt. & inde ei debetur *honor*. alterum, tractatur mox, h. v. & inde ei debetur *robur æternum*. Cauſa, cur in confeſſione evangelii non debeant timeri homines *potentes* & *mors* ab eis intentata. Sic, *potentia æterna* dicitur Rom. I. 20.

¶ τῶν βασιλευόντων, τῶν κυριευόντων, *regnantium, dominantium*) ſpiritualiter & politice.

16 μόνος, *ſolus*) Hoc *ſolus* commode huc dilatum eſt, quia ſubſequitur alia ſimilis locutio in *nullus, neque*.

¶ ἔχων) *habens*, eoque daturus nobis.

¶ ἀθανασίαν, *immortalitatem*) Adjectivum *immortalis* non exſtat in N. T. ſed ἄφθαρτος, *incorruptibilis*. Neque ἀθάνατος aut ἀθανασία habent LXX. Vtrumque habet Sapientiæ liber.

¶ φῶς, *lucem*) Poſt *vitam* ſtatim mentio *lucis*.

¶ ἀπρόσιτον) *inacceſſam*, creaturis; niſi quatenus & ab Ipſo admittuntur, & ipſe ad eas exit.

¶ οὐδεὶς ἀνθρώπων, *nemo hominum*) Sic plane Exod. XXXIII. 20. Quod *hominibus* negatur, Ioh. I. 18. 1 Ioh. IV. 12. id ſanctis obtinget. Matth. V. 8. 1 Cor. XIII. 12. 1 Ioh. III. 2. Ap. XXII. 4.

17 τοῖς πλουσίοις, *divitibus*) Multi divites Epheſi. Appendix epiſtolæ (*Poſt ſcriptum*) magni momenti.

¶ ἠλπικέναι, *ſperaſſe*) Hæc ſpes mala, tenacitatis nervus, *fructum* ſufflaminans.

¶ ἀδηλότητι, *incerto*) Ideo non ſperandum in opibus, quia *incertiſſimæ* ſunt, *in futurum*.

¶ ἐπὶ τῷ θεῷ, *ſuper Deo*) ἐπὶ habent *Al. Aug.* 6. *Bœrner. Clar. Colb.* 7. pluresve. Sic expreſſius eſt antitheton ad illud, ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι. Spes, Deo *innixa*, firmitudinem habet. ἐν habet lectio communis, quæ ſubjungit, τῷ θεῷ τῷ ζῶντι, ex cap. IV. 10, ut videtur. nam τῷ ζῶντι non habent *Al. Bœrn. Colb.* 7. *Rœ.* 2. *Æth. Lat.* in ms. Reutling. *Gildas, Haimo*.

¶ πλουσίως, *abunde*) Alias nemo foret πλούσιος, *dives*.

¶ εἰς ἀπόλαυσιν, *in fructum*) Ea eſt in dando, non in tenacitate. Otium abeſſe debet, ut ab homine, ſic ab ejus facultatibus. Iac. V. 2. 3.

18 ἀγαθοεργεῖν) *ſtudere beneficiis*. Hanc diligentiam ſequitur, ut *ſint divites* in *bonis* operibus. ἀγαθὸν & καλὸν differunt.

¶ εὐμεταδότους, *liberales*) impertiendo, ſingulatim.

¶ κοινωνικούς, *communicativi*) mutuum dando, in commune conferendo, cum multis. Alias *diviſione* actionum, conſiliorum, rerum, maxime delectantur divites, & ſunt imperioſi, inſolentes.

19 ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς, *recondentes ſibi ipſis*) Peculium optimum, quod in poſterum reconditur. Antitheton κοινωνικούς, *communicativi*. Sic Tob. IV. 10, μὴ

φοβῷ ποιεῖν ἐλεημοσύνην· θέμα γὰρ ἀγαθὸν θησαυρίσεις σεαυτῷ εἰς ἡμέρας ἀνάγκης. Alias divites non sibi, sed aliis thesauros colligunt. *Dando colligere*, suave oxymoron. Præpositio ἀπὸ in ἀποθησαυρίζοντας egregiam vim habet, *seorsum*, *in longinquum*.

¶ θεμέλιον καλὸν, *fundamentum bonum*) Appositio elliptica. i. e. ἀποθησαυρίζοντας θησαυρὸν, θεμέλιον καλόν. Metaphora cumulata, uti Ps. XXXVII. 5 cum explic. Gejeri. Opera beneficentiæ appellat *fundamentum bonum*, cui opponitur *divitiarum incertum*. θεμέλιος Hebr. עיקר illud cui innitimur, ut est Syngrapha, hypotheca. &c.

¶ εἰς τὸ μέλλον, *in futurum*) Antitheton, *in præsenti seculo*. v. 17. coll. c. IV. 8.

¶ ἐπιλάβωνται, *arripiant*) tanquam ex naufragio emergentes.

¶ τῆς ὄντως ζωῆς) Conf. ὄντως, c. V. 3. 5. 16. *Vera vita*, ex Deo vivente.

20 ὦ τιμόθεε, *o Timothee*) Appellat, familiariter, ut filium, c. I. 18. cum gravitate & amore. Extrema, versu 20. 21. respondent initio epistolæ, & exinde sunt explicanda.

¶ τὴν παραθήκην, *depositum*) c. I. 18. Sic, *præceptum*. v. 14. 2 Tim. I. 14 not. Oppositum hoc loco, *vocum inanitates*.

¶ τὰς βεβήλους κενοφωνίας, *profanas vocum inanitates*) LXX, τοὺς κενολογοῦντας, pro המצפצפים Es. VIII. 19. Usitata pridem sunt Magis vocabula barbara, quæ arcanam perhibentur habere vim, cum revera nullam habeant, sintque *inania* prorsus. Eo respexisse videtur Paulus, substituto vocabulo significantiore. nam φωνὴ, *vox*, vehemens. conf. 2 Tim. II. 15. 16. not. Quin etiam ἡ γνῶσις convenit cum Hebræo ידעני l. c. quod Græci certe in libb. Sam. & Reg. interpretati sunt γνώστην. Quo pacto Paulus falsos doctores vocabulis magos & magiam notantibus appellat, ut ostendat, quam eos abominetur. conf. γόητες, 2 Tim. III. 13. Clemens Al. l. 2 Strom. f. 280. ad hæc Pauli verba subjicit, ὑπὸ ταύτης ἐλεγχόμενοι τῆς φωνῆς οἱ ἀπὸ τῶν αἱρέσεων, τὰς πρὸς τιμόθεον ἀθετοῦσιν ἐπιστολάς.

¶ καὶ ἀντιθέσεις, *& oppositiones*) *Oppositiones* varias falsa γνῶσις *cognitio*, ex philosophia desumtas, curiose venditabat, duos deos ἀντιτέχνους, alterum bonum, alterum malum, & in utroque genere miras ἀντιστοιχίας fingens. Has *oppositiones* notat Paulus, simulque graviter eas illudit per amphiboliam, quod earum doctores *opponant* se ipsos veritati, eorumque *theses contrariæ* sint fundamento pridem posito. Vide conjugata, 2 Tim. II. 25. 19. Ipse contra Paulus in epistolis, ad Timotheum inprimis, sapientissimas *antitheses* pertractat. v. gr. 1 Tim. I. 7:8. III. 16: IV. 1. 6:7. VI. 2:3. 5:6. 10:11, ubi expresse, *Tu vero*. Porro 2 Tim. II. 15-23. unde rursum frequens illud, *Tu vero*. c. III. 10. 14. IV. 5.

¶ ψευδωνύμου γνώσεως, *falso nominatæ cognitionis*) Ad *cognitionis*, sejuncto, epitheto, refertur *quam*, v. 21. *Cognitionem* jactabant & appellabant *gnostici*, qui hîc per metonymiam abstracti notantur: sed *falso* eam sic *nominari* Paulus ait. sunt μὴ νοοῦντες *non intelligentes*, c. I. 7.

21 περὶ τὴν πίστιν ἠστόχησαν, *in fide aberrarunt*) Quanquam ἐπιστήμην *scientiam* & γνῶσιν *cognitionem*. v. 4. 20. ejusque εὐστοχίαν & sagacitatem ad se redigere conantur, tamen veram sagacitatem, quæ *fidei* est, amiserunt, non capientes, quid sit *credendum*, & quid sit *credere*. conf. 2 Tim. III. 7. 8.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) non ignota tibi. Breviter indicat.

¶ μετὰ σοῦ, *tecum*) Nullæ hîc adduntur erga alios salutationes. neque enim publice erat legenda epistola.

IN

IN EPISTOLAM II
AD TIMOTHEVM.

CAPVT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Tres ſunt hujus epiſtolæ partes:

I. Inſcriptio. c. I. 1. 2
II. Invitatio, VENI AD ME VINCTVM, varie inſinuata.

1. *Deſiderio ſuo erga Timotheum declarato, v. 3 ſ. comiter eum hortatur: NE TE PVDEAT MEI: v. 6 ſ. ſubjunctis exemplis triſtibus,* v. 15 ſ. *& beatis.* v. 16 ſ.

2. *propoſitio bipartita: ESTO FORTIS, & fidis hominibus partes tuas COMMITTE. cap. II. v. 1. 2 Prior pars tractatur v. 3-13 altera, v. 14 cum adhortatione, ut Timotheus ipſe ante iter ſe ſancte gerat.* v. 15 ſ. cap. III. 1 ſ. IV. 1 ſ.

3. *VENI CELERITER. v. 9 Hic Paulus*
   1. *ſolitudinem ſuam commemorat.* v. 10 ſ.
   2. *libros apportari jubet.* v. 13
   3. *de adverſario monet.* v. 14 ſ.
   4. *hominum inconſtantiam notat, & Domini fidem prædicat.* v. 16 ſ.

4. *VENI ANTE HIEMEM. Hæc invitatio ſalutationibus circumdatur.* v. 19 ſ.

III. Votum. v. 22.

Volebat Paulus, ut Timotheus ad ſe vinctum ſine timore veniret: eique ante ſuum deceſſum lampada evangelici muneris erat traditurus. c. IV. 5. 6. Teſtamentum Pauli & cygnea cantio eſt hæc epiſtola. Longe ea poſt priorem ad Tim. epiſtolam ſcripta, & tamen valde ſimilis eſt utriusque tonus.

¶ κατ' ἐπαγγελίαν, *secundum promissionem*) Huic promissioni subservit Paulus in suo munere. Sic κατὰ *secundum*, Ioh. II. 6. Conf. de particula & de re, Tit. I. 1. 2.

¶ ζωῆς, *vitæ*) & mihi, & tibi, & electis paratæ. Nervus ad Timotheum hortandum. v. 10. c. II. 8.

2 ἀγαπητῷ, *dilecto*) Epitheton aptum. sequitur enim summa amoris declaratio. In ep. I, scripserat, *genuino:* id compensatur hîc versu 5.

3 χάριν ἔχω, *gratiam habeo*) Martyrio proximus, tamen gratias agit. *Gratiam habet* Deo Paulus, pro fide Timotheo donata, v. 5. Itaque *sicut indesinentem-implerer* per parenthesin ponitur, ad declaranda illa, quæ sequuntur, *recordationem accipiens.* namque ὡς *sicut* declarandi particula est.

¶ ᾧ λατρεύω, *cui servio*) Rom. I. 9 not.

¶ ἀπὸ προγόνων, *a majoribus*) *Majores* Paulus innuit, non Abrahamum &c. quos *patres*, nunquam προγόνους appellat; sed progenitores proximos: significatque suam in vera religione vetustatem, inde a superiori ætate hominum, sive ipsi majores Pauli pii fuerint, id quod valde credibile est, sive minus; nam non addit, *meis.* Defungi paratum juvat memoria antecessorum, ad quos aggregatur. Etiam Timotheo aviam & matrem in memoriam revocat. v. 5. Hæc præcipue epistola habet quiddam senile, mite, facile.

4 ἐπιποθῶν σε ἰδεῖν, *desiderans te videre*) Invitare Timotheum incipit, paulatim.

¶ μεμνημένος σου τῶν δακρύων, *recordatus tuarum lacrumarum*) Non solum de lacrumis pristinis Timothei, Paulo valedicente profusis, conf. Act. XX. 37. sed de pia ejus consuetudine loqui videtur. In hoc quoque genere *unanimem* eum habebat. conf. Act. XX. 19 not. Lacrumæ, flos cordis; aut summam hypocrisin, aut summam sinceritatem indicant.

¶ ἵνα χαρᾶς πληρωθῶ, *ut gaudio implerer*) Hoc pendet a præterito *recordatus:* nam πληρωθῶ *implerer* vim habet præteriti.

5 ὑπόμνησιν λαμβάνων, *recordationem accipiens*) Paulo externa quædam occasio aut nuncius a Timotheo in memoriam revocarat hujus fidem. Ammonius, ἀνάμνησις, ὅταν τις ἔλθῃ εἰς μνήμην τῶν παρελθόντων· ὑπόμνησις δὲ, ὅταν ὑφ' ἑτέρου εἰς τοῦτο προαχθῇ.

¶ πίστεως, *fidei*) Ex omnibus Timothei virtutibus *fides* maxime ad propositum pertinet.

¶ ἐνῴκησε, *inhabitavit*) Hoc verbo notatur perpetuitas.

¶ πρῶτον) *prius:* fortasse ante natum Timotheum. Huc pertingit memoria Pauli. Loidos parentes quales fuerint, non definitur.

¶ μάμμῃ, *avia*) Suavis est defunctorum memoria familiaribus, præsertim morti vicinis, & posteris.

¶ μητρὶ, *matre*) Hæc nupserat viro Græco.

¶ εὐνείκῃ, *Eunike*) Exstat id nomen apud Hesiodum in Theogonia. Lois videtur Eunikes mater fuisse, & utraque defuncta.

6 δι' ἣν αἰτίαν, *quam ob causam*) quia scil. ὑπεμνήσθην, *admonitus sum.*

¶ ἀναμιμνήσκω, *admoneo*) Admonitus, monet.

¶ ἀναζωπυρεῖν) *ut resuscites.* Idem verbum, Gen. XLV. 27. 1 Macc. XIII. 7. ζωπυρέω, de mortuo *resuscitato*, 2 Reg. VIII. 1. 5. Oppositum, σβεννύειν, *exstinguere.* Matth. XXV. 8. 1 Thess. V. 19. Videtur Timotheus, Paulo diu carens, non-

nonnihil remisisse. conf. not. ad c. II. 22. certe nunc ad majora stimulatur.

¶ τὸ χάρισμα, *donum*) cum fide conjunctum: v. 5. vividum, v. 7.

7 πνεῦμα, *spiritum*) Id est, Spiritus, quem Deus nobis dedit, non est spiritus timoris, sed virtutis &c. Hinc testantur fideles. v. seq. & Ioh. XV. 26.

¶ δειλίας) Eustathius, δειλὸς, ὁ δεδιὼς τὰς ἴλας, *timens agmina militum.* conf. Sir. XXXVII. 12. Id etymon huc valde quadrat. coll. c. II. 3. Est *timor*, cujus causæ potius in animo sunt, quam foris.

¶ δυνάμεως) Δύναμις, *robur* timori oppositum. Innuitur divinum *robur* in nobis, non nostrum: v. 8. & sic *amor* & *sobrietas.* Hæc omnia in nobis operantur, nosque animant ad officia erga Deum, & sanctos, & nos ipsos. *robur* & *sobrietas* sunt duo, sed bona, extrema: *amor*, medium, utriusque vinculum & quasi temperamentum, mala duo extrema, timiditatem & temeritatem, eximens. De *robore* sive *virtute*, v. 8 seqq. de *amore*, c. II. 14 ss. de *sobrietate*, c. III. 1 ss.

¶ καὶ ἀγάπης, *& amoris*) Amor autem etiam vinctos amplectitur, pulso timore. 1 Ioh. IV. 18.

¶ καὶ σωφρονισμοῦ, *& sobrietatis*) Verbale. σωφρονίζεσθαι, *sobrie agere*, est juvenum, Tit. II. 4. 6. & juvenis erat Timotheus. v. 22. 1 Tim. IV. 12. Ideo monetur, ut omnia *vitæ* commoda missa faciat, c. II. 4. & spinas removeat. Luc. VIII. 14. Id docet Spiritus: & qui discit, a timore liberatur, & *testimonium* Domini sui amplectitur.

8 μὴ οὖν ἐπαισχυνθῇς, *ne igitur pudeat te*) Timorem pudor comitatur: victo timore, fugit pudor malus. Conf. v. 12. 16, ubi Paulus suum & Onesiphori exemplum, contrariis versu 15 admixtis, proponit.

¶ τοῦ κυρίου ἡμῶν, *Domini nostri*) Rara antonomasia. Alias Paulus aut *nostri* omittit, aut nomen *Iesu Christi* addit. nunc, quum dicit, *Domini nostri*, hunc opponit Cæsari, quem sui sic appellabant.

¶ μηδὲ ἐμὲ, *neque mei*) Causa servorum Dei non potest sejungi a causa Dei.

¶ τὸν δέσμιον, *vincti*) Vinctorum facile pudet, Romæ præsertim.

¶ συγκακοπάθησον, *una patere mala*) *Patere mala*, c. II. 3. 4. 5. idque *mecum* & *cum evangelio.*

¶ δύναμιν, *virtutem*) Hæc, omnia exsuperans, nervose describitur v. 9. 10. simulque adhortatio ex re ipsa deducitur.

¶ θεοῦ, *Dei*) Memoratur etiam Christus Iesus & Spiritus sanctus. v. 13 s.

9 σώσαντος, *qui servavit*) per conversionem. Act. II. 47. Egregie describitur amor Patris & gratia Salvatoris, & tota salutis œconomia, pro qua propaganda operæ pretium sit pati ac mori.

¶ κλήσει ἁγίᾳ, *vocatione sancta*) quæ tota ex Deo est & nos totos Deo vindicat. sanctitas & divina origo hujus vocationis mox uberius describitur, præsertim epitheto ἰδίαν, *suam*, opera nostra excludente.

¶ ἰδίαν, *suam*) Rom. IX. 11. Eph. II. 8. 1 Tim. VI. 15. not.

¶ τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν, *datam nobis*) Antequam nos essemus, data est nobis, acceptante jam tum Mediatore.

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ - διὰ - ἰησοῦ χριστοῦ, *in Christo Iesu - per - Iesu Christi*) Perquam scite nomen *Christi* in mentione œconomiæ veteris, nomen *Iesu* in mentione novæ præponitur.

¶ πρὸ χρόνων αἰωνίων, *ante tempora æterna*) Tit. I. 2. Rom. XVI. 25 not.

10 φανερωθεῖσαν, *manifestatam*) Congruunt illustria verba, *apparitionem* & *luci exponentis.*

¶ ἐπι-

¶ ἐπιφανείας, *apparitionem*) in carne. Non significatur hîc ipse tantummodo adventus, sed tota commoratio Christi inter homines.

¶ τ̀ θάνατον, *mortem*) Mortem ergo jam non timere debet miles Christi.

¶ φωτίσαντος, *luci exponentis*) Sermo concisus: & comparavit nobis, (id subaudiendum ex opposito, καταργήσαντος *qui abolevit*) & luci exposuit per evangelium. Conf. Eph. II. 17.

¶ ζωὴν καὶ ἀφθαρσίαν) ἓν διὰ δυοῖν.

11 ἐθνῶν, *gentium*) Constr. etiam cum *præco* & *apostolus*.

12 ταῦτα πάσχω, *hæc patior*) hæc adversa mihi obtingunt.

¶ γὰρ, *enim*) Pudorem pellit fiducia futuri.

¶ ᾧ) ᾧ, inquit, non τίνι. novi *eum*, *in quem* fidem collocavi meam; tametsi mundus eum non novit.

¶ πεπίστευκα) *credidi*, depositumque meum commisi. Hîc innuitur Dei *fidelitas*; coll. c. II. 13. mox memoratur etiam *potentia*.

¶ πέπεισμαι, *persuasus sum*) Rom. VIII. 38.

¶ δυνατὸς, *potens*) adversus tot hostes.

¶ τ̀ παραθήκην μου, *depositum meum*) Aliud est depositum, quod nos divinitus nobis commissum custodire debemus, v. 14. coll. c. II. 2, παράθου· aliud, quod Deus, a nobis ipsi commissum, custodit, hoc versu: & hoc quidem est anima nostra, 1 Petr. IV. 19. coll. Luc. XXIII. 46. nos ipsi, & portio nostra cœlestis. Paulus, decessui proximus, duo deposita habebat: alterum Domino, alterum Timotheo committendum.

¶ φυλάξαι, *custodire*) etiam in morte.

¶ ἐκείνην, *illam*) v. 18. c. IV. 8.

13 ὑποτύπωσιν) Ὑποτυπόομαι, *mente agito*. Vult ergo Paulus, ea, quæ Timotheus semel audierat, semper animo ejus obversari & impressa manere. Inde nervos debet sumere confessio externa. Fidem & amorem Paulus Timotheo proposuit: fidem & amorem Timotheus exprimat ac referat.

¶ ἔχε) *tene*. Aptum verbum sermoni de deposito.

¶ παρ' ἐμοῦ ἤκουσας, *a me audivisti*) c. II. 2.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum ἔχε *tene*. coll. 1 Tim. III. 9.

14 τ̀ καλὴν παραθήκην) τὴν, *hoc bonum depositum*: videlicet *sermones salubres*, quos ad te deposui. conf. c. II. 2.

¶ διὰ πνεύματος ἁγίου, *per Spiritum sanctum*) Hic est arrhabo.

15 ἀπεστράφησάν με, *aversati sunt me*) Romæ. c. IV. 16.

¶ ἐν τῇ Ἀσίᾳ, *in Asia*) Eo igitur remigrarunt. Non sic Timotheus, quamvis etiam in Asia erat, Ephesi.

¶ Φύγελλος καὶ Ἑρμογένης, *Phygellus & Hermogenes*) Hos aliquis fortasse ceteris constantiores putasset.

16 δῴη, *det*) Inconstantibus non imprecatur: v. 15. constantibus optime precatur. Sententia categorica: Onesiphorus pulcre stetit. Sermonem modalem efficit affectus.

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Onesiphorus abundarat operibus *misericordiæ*.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ τῷ Ὀνησιφόρου οἴκῳ, *Onesiphori domui*) Ephesi. v. 18. c. IV. 19. Ipse Onesiphorus aberat, vel jam tum obierat. ideo superstites voto mactat Paulus, immo etiam ipsum. v. 18.

¶ πολλάκις, *sæpe*) Ephesi & Romæ.

17 καὶ εὗρε, *& invenit*) divina ope. Res magna, in tanta urbe, ubi non multi curarent Paulum vinctum. Huc respondet, *invenire*. v. 18. Invenit me, in tanta

tanta frequentia: inveniat misericordiam, in illa panegyri. Similis allusio, bis, c. II. 9 not.

18 δώη, *det*) Anaphora, pathetica.

¶ αὐτῷ) *ipsi.* antitheton ad domum ejus.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus, cui id præstitit ille.

¶ παρὰ κυρίου, *a Domino*) Idem Christus, qui retribuet. Nomen pro pronomine reciproco, cum emphasi, uti Luc. XI. 17. 2 Thess. III. 5.

¶ διηκόνησε, *ministravit*) etiam post meam profectionem. 1 Tim. I. 3.

¶ βέλτιον) *melius*, quam ego.

CAP. II.

1 Σὺ, *tu*) Intenditur adhortatio. v. 3. c. III. 10 not.

¶ τέκνον μου, *fili mi*) Argumentum, cur Timotheo imitandus sit Paulus; a necessitudine spirituali.

¶ ἐνδυναμοῦ) c. I. 7. *fortis esto* & talem te præbeto.

¶ ἐν τῇ χάριτι, *in gratia*) Gratia communis, idoneum motivum etiam ad singularia officia.

2 διὰ, *per*) *coram.* 1 Tim. VI. 12.

¶ παράθου, *committe*) antequam istinc ad me proficiscare.

¶ πιστοῖς, *fidelibus*) Virtus eorum, quibus depositum committas.

¶ ἔσονται, *erunt*) post abitum tuum.

3 σὺ οὖν, *tu ergo*) Anaphora, coll. v. 1. Timotheus ad altiora vocatur. coll. v. 2.

4 οὐδεὶς, *nemo*) Hoc versu commendatur τὸ *abstine*: accedit versu seq. τὸ *sustine*.

¶ στρατευόμενος, *militans*) Age, quod agis.

¶ πραγματείαις, *negotiationibus*) quibus implicati sunt mercatores & opifices.

¶ ἀρέσῃ, *placeat*) totus rei militari intentus.

7 νόει) *attende*, quæ dico. σύνεσις, *intellectus*, est divini muneris: νοεῖν *attendere* est hominis ingenui. Si versum 6 conferas cum v. 5, hoc dicit Paulus: Si laboraverit agricola (Timotheus,) tum primum oportet eum fructus (quibus scatet resurrectio Christi, v. 8. 11 s.) participare. sed si hæc esset tota Pauli mens, dixisset: τὸν μεταληψόμενον δεῖ κοπιᾶν. Itaque ex hoc v. 7. colligas, aliam potius sententiam hîc esse repositam, quæ huc redeat: Paulus Timothei animam excoluit, c. I. 6. ergo fructus ei inprimis ex Timotheo debentur. quo pacto Paulus non aperte, ut ad homines tardos opus est, sed per amphiboliam & ænigma, officium exigit a Timotheo ingenue agnoscendum & præstandum, tribus parabolis, de milite, athleta, agricola, propositis. quarum tamen primam deinde explicat v. 15. secundam, v. 11 s. tertiam, v. 8 s.

¶ δώη γάρ σοι, *det enim tibi*) Sensus est, *dabit.* sic cohæret, *attende* & *enim.* sed affectus addit modum.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus.

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) *In multis* jam *dederat*: hoc præsupposito, Paulus dicit, *in omnibus det.*

8 μνημόνευε) *recordare*, ita, ut sequare. Paulus exemplo Christi suum, ut solet, exemplum animat.

¶ ἐγηγερμένον ἐκ νεκρῶν) Sermo concisus. i. e. *qui mortuus est & resuscitatus ex mortuis.* sic nos. v. 11. Hinc pendet κατὰ *secundum.*

¶ ἐκ σπέρματος δαυὶδ, *ex semine Davidis*) Hanc unam *genealogiam* a Timotheo

theo vult attendi, quæ argumento eſt, Ieſum eſſe Chriſtum.

9 ἐν ᾧ, *in quo*) ſcil. in evangelio.

¶ κακοπαθῶ, *mala patior*) Conjugatum, κακοῦργος, *maleficus*. Malum paſſionis, ut ſi præceſſiſſet malum actionis.

¶ δεσμῶν, *vincula*) Conjugatum, οὐ δέδεται, *non vinctus eſt*.

¶ ὡς κακοῦργος, *ut maleficus*) cum periculo capitis & infamia.

¶ οὐ δέδεται) *non eſt vinctus*: i. e. expedite proficit.

10 διὰ τοῦτο, *propter hoc*) quia me vincto evangelium currit.

¶ σωτηρίας· μετὰ δόξης· *ſalutem: cum gloria*) Exquiſita verborum proprietas. σωτηρία, *ſalus*, aſſertio ex malis, eſt fidem ſuſcipientium: δόξα, *gloria*, bonorum abundantia, metam aſſequentium. Act. II. 47. Rom. VIII. 24. 21.

11 συναπεθάνομεν) σὺν, ter: ſcil. *cum* Chriſto. συναπεθάνομεν, ſenſu præteriti, reſpectu ſperantium vitam.

12 ὑπομένομεν, *ſuſtinemus*) Præſens, & quiddam hoc loco ſignificantius & ulterius, quam *mori*. ideo etiam præmium ulterius, quam *vita, regnum*.

¶ εἰ ἀρνούμεθα, *ſi abnegamus*) ore. *Si non credimus*, corde. v. ſeq. Abnegatio prius ponitur. nam *fidem*, quæ fuerat, exſtinguit.

¶ κἀκεῖνος, *etiam Ille*) Chriſtus.

13 πιστὸς μένει, *fidus manet*) Hoc, collato *abnegabit*, fidelem lectorem, non negandum, præter exſpectationem ſuaviſſime afficit: *fidus manet* ſibi, adverſum nos ſui diſſimiles. Ita quadrat axioma ſubſequens: *negare* &c. Ita Deut. VII. 9 ſ. laudatur *Deus fidus*, ὁ θεὸς ὁ πιστὸς, qui & pios remuneratur, & oſores ulciſcitur.

¶ οὐ δύναται, *non poteſt*) Hoc *non poſſe* laudabile. conf. Ier. XLIV. 22.

14 ταῦτα) *hæc*, quæ ex me audiſti. v. 2.

¶ ὑπομίμνησκε, *admone*) eos, quibus præes. Tit. III. 1.

¶ ἐνώπιον τοῦ κυρίου, *coram Domino*) Conf. 1 Tim. V. 21 not.

¶ μὴ λογομαχεῖν) *Logomachia* hîc non dicitur pugna *de verbis*, ſed pugna, quæ *verbis* committitur, v. 23 ſ. *de rebus* maximis. v. 17 ſ. Conf. Act. XVIII. 15.

¶ χρήσιμον, *utile*) ſc. ὄν. accuſativus abſolutus, uti Luc. XXIV. 47. Reſpondet, *bene utile*. v. 21.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) Non modo non proſunt, ſed obſunt. *Subverſio* opponitur *ædificationi*.

15 σπούδασον) *gnavus eſto*. Verbum conveniens characteri totius epiſtolæ.

¶ σεαυτὸν, *te ipſum*) Antitheton ad *opus*, cujus conjugatum eſt *operarius*.

¶ δόκιμον) *probatum* Deo, non *reprobum ad omne opus bonum*, Tit. I. 16. ſed habentem *opus perfectum*. Iac. I. 4. Heſychius, δόκιμον, χρήσιμον, τέλειον.

¶ ἐργάτην ἀνεπαίσχυντον, *operarium non pudefactum*) cui *tua* ipſius conſcientia nullum pudorem incutiat. Scholiaſtes Pricæo laudatus, ἀνεπαίσχυντον, παῤῥησιαζόμενον. conf. Phil. I. 20. Sequitur, ὀρθοτομοῦντα, qui verbum veritatis apud *ceteros* amplificet.

¶ ὀρθοτομοῦντα) Hîc plerique *ſecandi* notionem ineſſe ſtatuunt. at Vulgatus, *recte tractantem*. optime. conf. LXX, Prov. III, 6. XI. 5. ὀρθοτομεῖν ὁδοὺς· perinde ut Latini, *viam ſecare*. Neque *ſectionem* proprie dicunt κενοτομία, καινοτομία, καινοτομέω, ῥυμοτομέω, ἰθυτομος οἶμος. Proprietas ac vis τοῦ ὀρθὸς potius retinenda eſt in ὀρθοτομοῦντα. Nam ll. cc. exſtat Hebr. יַשֵּׁר quæ verbi forma eodem verbo græco exprimi potuerat 2 Chron. XXXII. 30, de aquæductu, & Ps. CXIX. 128, de ipſo *verbo* divino. Itaque hoc vult Paulus, ut Timotheus *rectum cur-*

cursum paret verbo veritatis, & ipse recta ad hanc lineam incedat, neque dextrorsum neque sinistrorsum declinans, *non aliter docens:* 1 Tim. I. 3. quo pacto mox antitheton verbi *proficient* liquidius perspicitur.

¶ τ̀ λόγον τ̃ ἀληθείας, *sermonem veritatis*) Antitheton, mox, κενοφωνίας, cujus compositi prior pars, *inane* dicens, opponitur *veritati*; posterior, vehementiam *vocis* involvens, *sermoni* temperato.

16 τὰς δὲ) Sic v. 22. 23. per anaphoram. Differunt ergo *profanæ vocum inanitates*, quæ magnos errores alunt; & *quæstiones*, de rebus nauci. illæ, perniciosæ; hæ, inutiles. Tit. III. 9.

¶ περιΐστασο) Idem verbum, ibid. in quo περὶ eleganter idem valet, quod in περιγίνομαι. sed περιγίνομαι notat actum separandi & superandi; περιΐσαμαι, statum. Timotheus nunquam se implicarat: itaque Paulus eum ad constantiam hortatur: *sejunctus maneto*.

¶ ἐπὶ πλεῖον ἀσεβείας) Sic, ἐπὶ πλεῖον κακίας προβαίνειν. Diodorus Siculus apud Pricæum.

¶ προκόψουσιν, *proficient*) scil. ii, qui tales *vocum inanitates* spargunt. Huc quoque refertur *illorum*, v. 17. Inest mimesis, ut mox in phrasi, *pastionem habere*. Tales videntur sibi *proficere* in sacris. Futurum, proprie: est enim prædictio, ut in *habebit*, v. seq. coll. c. III. 1.

17 ὑμέναιος, *Hymenæus*) pertinax. coll. 1 Tim. I. 20.

¶ καὶ Φίλητος, *& Philetus*) Hymenæo assentiens.

18 τ̀ ἀνάστασιν, *resurrectionem*) Fortasse colorem arripuerant hi Ephesii ex ipsa ad Ephesios epistola Pauli. Eph. II. 6. Clemens Al. ait, vituperatores conjugii resurrectionem Luc. XX. 35 de hac vita fuisse interpretatos.

¶ ἀνατρέπουσι, *subvertunt*) Allegoria: *fundamentum*, *domus*. v. seqq.

19 ὁ μέντοι στερεὸς, *firmum quidem*) Antitheton, *subvertunt*. v. 18. Adde 1 Tim. III. 15 not. omnino. *Quidem* apodosin habet in *sed*, v. 20.

¶ θεμέλιος τ̃ θεοῦ, *fundamentum Dei*) Hebr. עִיקָר *fundamentum*, id est, res, de qua agitur, v. gr. in contractu, ut observat Sam. Petitus var. lect. c. 10. *Fundamentum Dei*, cui innituntur, qui sunt ipsius, ita ut everti nequeant, est fides Dei immota.

¶ ἕστηκεν, *stetit*) *Stare* dicitur, pro *immotum jacere*, ut *sententia stare* dicitur. Respondet mox *desistat*. Paulus vim verbi הקים *ratum esse* exprimit.

¶ σφραγῖδα, *sigillum*) *Sigillis* olim inscribi solitæ sententiæ.

¶ ταύτην, *hoc*) Huc refertur tota pars reliqua hujus versus.

¶ ἔγνω κύριος, *novit Dominus*) LXX, ἐπέσκεπται καὶ ἐπέγνω ὁ θεὸς τοὺς ὄντας αὐτοῦ, καὶ τοὺς ἁγίους προσηγάγετο πρὸς ἑαυτόν. Num. XVI. 5. *Novit* amanter, nec nosse desinit, sed perpetuo servat suos: idque יֹדַע *notum faciet*. ibid.

¶ καὶ, *&*) *Observa*, inquit Petitus, *e Paulo*, *sigilli* orbiculo utrinque adscripta esse quædam verba; nam in una *sigilli* facie, leguntur ista, *novit &c.* in altera vero, *desistat &c.*

¶ ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας, *desistat ab injustitia*) Ibid. v. 26, ἀποσχίσθητι ἀπὸ τ̃ σκηνῶν τ̃ ἀνθρώπων τ̃ σκληρῶν τούτων. Abstractum *injustitia* Paulus pro concreto ponit; coll. v. 21, *purgando sese exierit ab his*: simulque respicit illud Esajæ LII. 11, ΑΠΟΣΤΗΤΕ ΑΠΟΣΤΗΤΕ - ΑΚΑΘΑΡΤΟΥ μὴ ἅψησθε - ἀφορίσθητε οἱ φέροντες τὰ ΣΚΕΥΗ κυρίου. Imperativus, *desistat*, nomine Dei pronunciatus, importat facultatem discedendi;

& eorum, qui discedunt, beatitudinem.

¶ πᾶς ὁ ὀνομάζων) *quisquis nominat* nomen Christi, ut Domini sui. conf. Act. XIX. 13 not. Id fit prædicando, Ier. XX. 9. & celebrando. Ps. XX. 8.

¶ τὸ ὄνομα, *Nomen*) De *nomine* Domini, de *Domino* non nisi *suos noscente*, de *injustitia*, conf. Matth. VII. 22. 23.

20 μεγάλῃ, *magna*) Talis est ecclesia.

¶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, *aurea & argentea*) ex materia pretiosa, dura, ignem ferente.

¶ ξύλινα καὶ ὀστράκινα, *lignea & testacea*) ex materia viliori, fragili, ignem timente.

¶ καὶ ἃ μὲν, ἃ δὲ) *& illa quidem*, aurea, ad honorem; *hæc vero*, lignea, ad alia omnia. Potest etiam aureum vas ad usus inhonestos; ligneum, ad honestos adhiberi: sed id non fit facile in œconomia prudenter constituta.

21 ἐὰν οὖν τις, *si ergo quis*) v. gr. Timotheus.

¶ ἐκκαθάρῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τούτων) *purgando sese, exierit de numero horum vasorum in dedecus.* Activum cum pronomine reciproco indicat liberrimam facultatem fidelium.

¶ ἡγιασμένον, *sanctificatum*) proprium & plane consecratum Deo.

¶ καὶ, *&*) *In honorem - paratum*, quatuor incisa: quorum primum declaratur per secundum, tertium per quartum. Itaque *&* duo paria illa copulat. Conf. c. III. 17, ἄρτιος, ἐξηρτισμένος.

¶ τῷ δεσπότῃ, *hero*) Deo, cujus domum Paulus in epp. ad Tim. dicit ecclesiam.

¶ πᾶν ἔργον ἀγαθὸν, *omne opus bonum*) c. III. 17. Tit. I. 16.

22 νεωτερικὰς, *juveniles*) quibus *juvenes* indulgent. 1 Ioh. II. 16 not. quæ *puritati cordis* obstant. mox, & v. 21. Antea Paulus Timotheum deterruerat ab *anilibus* fabulis & ab *aquæ* potu, 1 Tim. IV. 7. V. 23. nunc eum deterret ab altero extremo, *juvenilibus concupiscentiis.*

¶ δικαιοσύνην, *justitiam*) Hæc primo loco ponitur, opposita *injustitiæ*. v. 19.

¶ μετὰ, *cum*) Constr. cum *pacem*. Sanctarum partium studium, sanctum est. Rom. XII 9. 3 Ioh. v. 11.

¶ τῶν ἐπικαλουμένων, *invocantibus*) Conf. ad v. 19. Act. IX. 14.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Christum.

¶ καθαρᾶς, *puro*) v. 21, ἐκκαθάρῃ. Hanc puritatem infestant concupiscentiæ; comitatur justitia, fides, amor, pax.

23 μωρὰς καὶ ἀπαιδεύτους, *stultas & ineruditas*) Tu enim debes παιδεύειν, *erudire* v. 25. & sapiens esse. c. III. 15. conf. *stultas*, Tit. III. 9.

¶ μάχας, *pugnas*) Ibidem.

24 οὐ δεῖ μάχεσθαι, *non oportet pugnare*) non oportet esse Polemicum acerbum.

¶ ἤπιον, διδακτικόν· ἀνεξίκακον, παιδεύοντα· *mitem, docentem; patientem, erudientem*) Χιασμός. Respectu *omnium*, servus Domini debet esse *mitis*, ita erit *docens*: erga *adversarios*, debet esse *patiens*, ita poterit *erudire*. Nec oppugnare debet, nec repugnare: debet esse *mitis*, ne mala inferat; & *patiens*, ut mala perferat.

¶ διδακτικὸν, *docentem*) i. e. *aptum ad docendum.* Hoc non solum soliditatem & facilitatem in docendo, sed vel maxime patientiam & assiduitatem significat. Oportet enim ἀντέχεσθαι, Tit. I. 9 not. idque cum lenitate, Iac. III. & perseverantia: Act. XX. 31. *in omni longanimitate & doctrina.* infra, c. IV. 2.

¶ ἀνεξίκακον) mala tolerantem. Zelo interdum, lenitate semper opus est.

25 μή-

25 μήποτε) μὴ interrogans: *hac exspectatione, si quando* &c.

¶ δῷ αὐτοῖς ὁ θεὸς, *det illis Deus*) Non est enim opis humanæ. Motivum patientiæ.

¶ μετάνοιαν, *pœnitentiam*) Hæc antecedit *cognitionem*.

¶ εἰς, *in*) Sic εἰς, v. seq.

26 καὶ) *atque* ita.

¶ ἀνανήψωσιν) Hoc pendet a *siquando: evigilent*, sopore discusso.

¶ ἐκ τῆς παγίδος, *ex laqueo*) Duo mala, *captivitas* & sopor: duo bona, *vigilia* & liberatio. Sermo concisus.

¶ ἐζωγρημένοι) Luc. V. 10. *capti*, lubentes.

¶ ὑπ' αὐτοῦ, *ab illo*) a servo Domini. Vbi *Deus* præit, v. 25, *servi* opus succedit. Deus excitat: servus extrahit.

¶ εἰς τὸ) Constr. cum *evigilent*. Terminus a quo in ἐκ, terminus ad quem in εἰς innuitur. Ille, *opponere se* & *laqueus diaboli*: hic, *agnitio veritatis* & *voluntas Dei*.

¶ ἐκείνου, *illius*) *Dei*.

¶ θέλημα, *voluntatem*) liberrimam & liberantem. 1 Petr. IV. 2. Oppositum, *laqueo*. In *voluntatem* Dei excitatus est ipse Paulus. Act. XXII. 14.

CAP. III.

1 Τοῦτο δὲ γίνωσκε, *hoc vero cognosce*) Liquido scribit apostolus. 1 Tim. IV. 1.

¶ ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, *in ultimis diebus*) qui jam tum esse cœperunt. v. 5 fin. Similis locutio, 2 Petr. III. 3. Iud. v. 18.

¶ ἐνστήσονται) *aderunt*, ex improviso. Futurum, respectu prophetiæ antegressæ.

¶ καιροὶ χαλεποὶ, *tempora difficilia*) ubi vix reperias, quid agas.

2 ἔσονται οἱ ἄνθρωποι, *erunt homines*) *erunt*, majore gradu & numero tales, quam unquam, in ecclesia. v. 5. Pejores etiam iis, qui solo lumine naturali fuerant abusi. Rom. I. 29 seqq. ubi multa in notis explicamus, hîc recurrentia.

¶ φίλαυτοι, *amantes sui*) Radix prima.

¶ φιλάργυροι, *amantes numi*) Radix altera.

¶ γονεῦσιν ἀπειθεῖς, *parentibus inobedientes*) Character temporum colligendus inprimis etiam ex juventutis moribus.

¶ ἀχάριστοι, *ingrati*) Obligatio grati animi proxima est ab officio filiali.

3 ἀκρατεῖς, ἀνήμεροι, *intemperantes, immites*) simul & molles & duri.

¶ ἀφιλάγαθοι, *boni non amantes*) Contrarium, *amans boni*. Tit. I. 8 not.

4 φιλήδονοι, *amantes voluptatis*) Epicureorum epitheton. Voluptas exstinguit amorem & sensum de Deo. Tales Epicurei nostri.

5 μόρφωσιν) *speciem* externam, non sine rudimento quodam interno.

¶ ἀποτρέπου) Τρέπεται, qui coactus fugit: ἀποτρέπεται, qui ἀναχωρεῖ, recedit ac vitat ultro. Eustath.

6 ἐκ τούτων, *ex his*) v. præc. *hos*. Plane demonstrat.

¶ οἱ ἐνδύνοντες, *irrepentes*) clanculum.

¶ τὰ γυναικάρια) *mulieres imbelles*; quæ mox, ut istorum similes, describuntur.

¶ ἐπιθυμίαις ποικίλαις, *concupiscentiis variis*) mentis & carnis. c. IV. 3. Hæc quoque *varietas* delectat.

7 μανθάνοντα, *discentes*) curiose.

¶ μηδέποτε, *nunquam*) unde facile *capiuntur*. v. 6.

8 ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς, *Iannes & Iambres*) Euseb. l. 9. Præp. Ev. hæc verba ex Numenio Pythagorico philosopho citat:

ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς αἰγύπτιοι ἱερογραμματεῖς ἄνδρες οὐδενὸς ἧττους μαγεῦσαι κριθέντες εἶναι ἐπὶ ἰουδαίων ἐξελαυνομένων ἐξ αἰγύπτου. κτλ. Notiſſima Pauli temporibus nomina erant Iannes & Iambres: plurima enim eorum in antiquis Hebræorum libris mentio, ut qui fuerint principum magorum par apud Ægyptios. Acutiſſimus *Hillerus* ex Abeſſinorum lingua *Iannes* interpretatur *empæctam* & *Iambres præſtigiatorem*; ſtatuit enim, appellativa temporum lapſu mutata eſſe in propria. Onom. S. pag. 671. 843. Certe ſi plane propria fuerunt, μέσα primitus vocabula fuiſſe credas, quæ ipſam artis profeſſionem indicarent. conf. Act. XIII. 8.

¶ ἀντέστησαν μωσῇ, *reſtiterunt Moſi*) prodigia aliquatenus æmulando.

¶ ἀνθίστανται, *reſiſtunt*) Oppoſitum: *perſecutionem patientur*. v. 12.

¶ ἀδόκιμοι) *nullam probandi facultatem habentes*. conf. Rom. I. 28.

9 οὐ προκόψουσιν ἐπὶ πλεῖον, *non proficient amplius*) non ita, ut alios ſeducant; quanquam ipſi & eorum ſimiles *proficient in pejus*. v. 13. Sæpe malitia, quum late non poteſt, profundius proficit.

¶ ἄνοια, *inſipientia*) tametſi ſibi *ſapientes* videantur.

¶ ἔκδηλος) *ex occulto in apricum prolata*.

¶ ἡ ἐκείνων, *illorum*) Ex. VII. 12. VIII. 18. IX. 11. Tenui oratione pœna graviſſima denotatur, ab apoſtolo, in re nota.

10 σὺ δὲ, *tu vero*) Antitheton. ſic rurſum, poſt novas deſcriptiones malorum, v. 14. c. IV. 5.

¶ παρηκολούθηκας, *ſubſecutus es*) Poſt perſecutiones hoc loco memoratas Timotheus Pauli comes eſt factus. Act. XIII. 50. XIV. 5. 19. XVI. 3. Exquiſite ergo ponitur hoc verbum, uti Luc. I. 3. Sic Antiochus de filio ſuo, παρηκολουθηκότα τῇ ἐμῇ προαιρέσει. 2 Macc. IX. 27.

¶ τῇ ἀγωγῇ) ἀγωγὴ, *ratio vitæ*. Gall. *conduite*.

¶ τῇ προθέσει, *propoſitum*) *Vitæ rationem* ſubſequitur *propoſitum* in poſterum. conf. Act. XI. 23 not. ac *fidem*, *longanimitas*: uti Hebr. VI. 12. *amorem*, *patientia*: uti 2 Theſſ. III. 5.

11 ἐν ἀντιοχείᾳ, ἐν ἰκονίῳ, ἐν λύστροις, *Antiochiæ, Iconii, Lyſtris*) Act. XIII. 14. 51. XIV. 6.

¶ οἷα) οἷος demonſtrat rei gravitatem. 1 Macc. V. 56, ἤκουσε τῶν ἀνδραγαθιῶν καὶ τοῦ πολέμου, οἷα ἐποίησαν.

¶ οἵους διωγμοὺς, *quantas perſecutiones*) Nomen interjecto alio iteratum, perſpicuitatem & pondus addit ſermoni.

¶ ὑπήνεγκα, *ſuſtinui*) Character apoſtoli.

¶ ἐῤῥύσατο, *eripuit*) Alius character, miraculoſe conſervari. Ps. XXXIV (XXXIII) 17, ἐκ πασῶν τῶν θλίψεων αὐτῶν ἐῤῥύσατο αὐτούς.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Chriſtus.

12 καὶ πάντες δὲ, *& omnes autem*) *omnes*, & ſoli. Tertius character, perſequentes habere: tantum abeſt, ut perſecutio debeat quenquam offendere. Hinc Timotheus ſimul poterat colligere, ſe quoque paſſurum perſecutionem. Similis tranſitus a Paulo ad omnes pios, c. IV. 8.

¶ οἱ θέλοντες, *volentes*) Computa igitur, an velis. Conf. *volens*, Luc. XIV. 28.

¶ εὐσεβῶς ζῆν) *pie vivere*, tota vitæ vi collocata in pietate chriſtiana. Phil. I. 21.

¶ ζῆν, *vivere*) degere. Gal. II. 14.

¶ ἐν χριστῷ, *in Chriſto*) Extra Chriſtum Ieſum nulla *pietas*.

¶ διωχθήσονται, *perſecutionem patientur*)

neq

neque eam videlicet recuſabunt. Gal. V. 11. Huic futuro reſpondet in oppoſito τὸ *proficient*. v. 13.

13 πονηροὶ, *maligni*) Antitheton, *pie*, v. 12. Hi ſunt πλανώμενοι, media ſignificatione, *qui ſe ſeducendos permittunt*.

¶ γόητες) *incantatores*, Ægyptiorum illorum inſtar. v. 8. Hi ſunt πλανῶντες, *ſeducentes*.

¶ πλανῶντες καὶ πλανώμενοι, *ſeducentes & ſeducti*) Qui ſemel alios decipere cœpit, eo minus ipſe ab errore ſe recipit, & eo facilius alienos errores mutuo amplectitur.

¶ προκόψουσιν, *proficient*) ita ut nemo illos, illi pios perſequantur.

14 σὺ δὲ, *tu vero*) quicquid illi faciant. Reaſſumit, quæ v. 10 ingreſſus eſt dicere.

¶ ἐπιστώθης) Πιστόω, confirmo rem vel animum. ἐν οἷς ἐπιστώθης, *in quibus* πιστὸς *fidelis & firmus es redditus*. Conf. LXX, Ps. LXXVIII. 8. 37. ubi τῷ נאמן reſpondet πιστοῦσθαι.

¶ εἰδὼς - καὶ ὅτι οἶδας, *ſciens - & quia noſti*) Ætiologia duplex; cujus pars prior refertur ad *in iis quæ didiciſti*, altera ad *fidelis es redditus*. Similis conſtructio, διὰ - καὶ ὅτι. Ioh. II. 24 ſ. ἐπιγνοὺς - καὶ ὅτι. Act. XXII. 29.

¶ παρὰ τίνος, *a quo*) a Paulo, doctore probato. v. 10 ſ.

15 καὶ, *&*) Etiam poſt Pauli obitum Timotheus eo magis ad ſcripturam alligatur. Non ad ſeſe unum Paulus adſtringit Timotheum, ſed eum quamlibet adultum in fide filium ſcripturas jubet adhibere. Hoc perpendere debent, qui doctoribus ſuis, quorum diſciplinæ ſemel innutriti erant, ita ſe addicunt, ut extra eorum circulum nihil e Scriptura deinceps oblatum admittant. Interdum deſes animi ſaturitas, & αὐθάδεια, conſtantiæ & ſobrietatis nomine obrepit.

¶ ἀπὸ βρέφους, *ab infantia*) Tenella ætas aptiſſima πρὸς τὸ πιστοῦσθαι, ut fides ei imprimatur, firmitudinem diffundens in omnem vitam.

¶ τὰ ἱερὰ γράμματα, *ſacras literas*) libros Moſis & prophetarum. Nam hi exſtabant, cum Timotheus eſſet parvulus.

¶ οἶδας, *noſti*) inſtituente matre. c. I. 5.

¶ τὰ δυνάμενα) *quæ poterant*. Vis præteriti ex *noſti* redundat in participium. *Potentia* hæc dicit ſufficientiam, perfectionem.

¶ σὲ, *te*) ita, ut ſi tibi ſoli ſcriptæ eſſent.

¶ σοφίσαι, *ſapientem reddere*) Grande verbum. Antitheton, ἄνοια *inſipientia*. v. 9.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in ſalutem*) tuam & aliorum.

¶ διὰ πίστεως, *per fidem*) Qui non credit, non accipit ſapientiam & ſalutem. *per* conſtr. cum *ſalutem*.

16 πᾶσα γραφὴ, *omnis ſcriptura*) Scriptura ſacra, ſecundum omnes ſuas partes. Noviſſima quæque epiſtola Pauli quam maxime commendat ſcripturam.

¶ θεόπνευστος, *divinitus inſpirata*) Eſt hæc pars non ſubjecti, (quam enim ſcripturam dicat Paulus, per ſe patet, ut alibi, ſic hoc loco:) ſed prædicati. *divinitus inſpirata eſt*, non ſolum dum ſcripta eſt, Deo ſpirante per ſcriptores; ſed etiam, dum legitur, Deo ſpirante per ſcripturam, & ſcriptura Ipſum ſpirante. Hinc ea tam *utilis*.

¶ πρὸς διδασκαλίαν, *ad doctrinam*) *Doctrina* inſtituit neſcientes; *elenchus* convincit etiam in errore & præjudicio verſantes. *correctio* ab obliquitate ad rectitudinem revocat; *eruditio in juſtitia* contumaces in ordinem redigit. c. II. 25 not. Sir. XVIII. 13.

17 ἄρτιος ᾖ, *aptus ſit*) in officio.

¶ ὁ τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος, *homo Dei*) 1 Tim. VI. 11 not.

¶ πρὸς πᾶν, *ad omne*) Genera talium operum enumerantur v. 16. Nam *homo Dei* debet *docere*, *convincere*, *corrigere*, *instituere*. conf. c. IV. 2.

¶ ἐξηρτισμένος, *coaptatus*) per scripturam. Debet ἐξαρτίζεσθαι· tum erit ἄρτιος. *fieri* & *esse* differunt.

CAP. IV.

1 Οὖν, *ergo*) Deducitur hoc ex toto capite III.

¶ ἐγὼ, *ego*) quem nosti. c. III. 14.

¶ ζῶντας καὶ νεκροὺς, *viventes & mortuos*) Paulus erat morti proximus, Timotheo superstite.

¶ κατὰ) tum, quum apparebit. κατὰ temporis, Hebr. I. 10.

¶ ἐπιφάνειαν) ἓν διὰ δυοῖν, ἐπιφάνεια καὶ βασιλεία. ἐπιφάνεια est *revelatio* & exortus *regni*. 1 Tim. VI. 14 s.

2 ἐπίστηθι) *insta*, urge.

¶ εὐκαίρως, ἀκαίρως) Pricæus accipit quasi παροιμιακῶς dictum, pro *assidue* vel *in omni tempore*: & confert, quæ sequuntur. Nicetas Choniates, παιδαγωγῷ ἐμβριθεῖ ἐοικὼς, εὐκαίρως ἀκαίρως ἐπέπληττεν. Tale illud Senecæ Tragici: *Incipe quicquid potes, Medea, quicquid non potes.* Plauti: *Qui comedit, quod fuit, quod non fuit.* Terentii: *Cum milite isto præsens absens ut sies.* Catulli: *Hoc facias, sive id non pote, sive pote est.* Iuliani: ἐπορεύετο ἐπὶ τὰς τῶν φίλων οἰκίας ἄκλητος κεκλημένος, διαλλάσσων τοὺς οἰκειοτάτους ἀλλήλοις. Aristophanis, δικαίως καὶ ἀδίκως, ubi Scholia, ἀντὶ τοῦ, παντὶ τρόπῳ. Virgilii: *digna indigna pati.* ubi Servius: *Proverbialiter dictum pro omnia.* Terentii: *justa injusta.* ubi Donatus: *Proverbiales sunt hujusce modi elocutiones: fanda nefanda, digna indigna.* Hæc & plura Pricæus: quæ non eandem omnia rationem habent. Apostolus hoc dicit: Insta, temporibus solitis ac legitimis, & extra ea: sive tibi auditoribusque commodum est, sive minus: nocte dieque. Act. XX. 31.

¶ ἔλεγξον, ἐπιτίμησον, *convince*, *increpa*) Asyndeton conveniens. Hæc omnia *longanimitatem* non violant, sed requirunt.

¶ διδαχῇ, *doctrina*) c. II. 24 not.

3 ἔσται) *erit*, & jam est. c. III. 1 not.

¶ διδασκαλίας, *doctrinam*) Sequitur concretum, *doctores*. Qui sanam doctrinam fastidit, sanos doctores relinquit: similes labra lactucas quærunt.

¶ ἐπιθυμίας) carnales *concupiscentias*, in quibus non libenter interpellantur a veris doctoribus, & quarum condimentum quærunt in dulcedine doctrinæ mollioris.

¶ ἐπισωρεύσουσι, *accumulabunt*) Compositum grave, copiam notans. Varietas delectat prurientes.

4 τὴν ἀκοὴν, *auditum*) Auris humana non fert doctores concupiscentiis cordis contrarios.

5 νῆφε ἐν πᾶσι, *vigila in omnibus*) in omnibus rebus, ut nunquam dormites. sic, περὶ πάντα. Tit. II. 7.

¶ ἔργον, *opus*) 1 Tim. III. 1.

¶ ποίησον, *fac*) Includitur maxime iter ad Paulum.

¶ εὐαγγελιστοῦ, *evangelistæ*) Vocabulum grande.

¶ πληροφόρησον, *exple*) istis renitendo, ad me veniendo. Idem verbum, v. 17.

6 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Causa, quæ Timotheum moveat ad officium: Pauli discessus & beatitudo. *Finis coronat opus.*

¶ ἤδη, *jam*) Vt Petro, 2 Petr. I. 14. sic Paulo indicatum tempus.

¶ σπένδομαι, *libor*) Phil. II. 17 not.

¶ ἀνα-

¶ ἀναλύσεως, *discessus*) Ibid. c. I. 23 not.

7 τ̔ ἀγῶνα τ̔ καλὸν, *bonum illum agonem.* conf. 1 Tim. VI. 12 not.

¶ τ̔ πίστιν, *fidem*) Res bis per metaphoram expressa nunc tertio loco exprimitur proprie.

¶ τετήρηκα, *servavi*) usque ad finem. Ap. II. 10.

8 λοιπὸν, *ceterum*) Quam læta particula: momentum decretorium. Paulus pro ipso abitus sui articulo tres status suos spectat: 1. præteritum, *certavi.* 2. instantem, *reposita est.* 3. futurum, *reddet.*

¶ ἀπόκειται, *reposita est*) omni labore & periculo in perpetuum superato.

¶ δικαιοσύνης) *justitiæ*, pro qua pugnavi. Huc ref. *justus.*

¶ στέφανος, *corona*) *Corona* dabatur post luctam, cursum, pugnam.

¶ ἀποδώσει, *reddet*) Congruit τὸ *justus.* 2 Thess. I. 6. 7.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Christus. De quo etiam v. 8. 14. 17. 18. 22.

¶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) Magna gloriæ pars tum demum accedet electis. 2 Cor. V. 10.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) Applicatio individualis.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Id Pauli gaudium cumulat; Timotheum acuit. Multos horum lucrifecerat Paulus.

¶ ἠγαπηκόσι, *qui amaverunt*) Id grandius, in præterito, quam ἀγαπήσας, v. 10, ubi luctuosum vide antitheton. Hoc desiderium apparitionis Domini, præsupponit totum Christianismi statum, fidem maxime. Metonymia consequentis.

¶ ἐπιφάνειαν, *apparitionem*) in eodem illo die. 1 Tim. VI. 14.

9 σπούδασον, *stude*) Hoc iteratur versu 21.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) Quod Paulus adhuc tectius tractavit, in epilogo demum aperte scribit. v. 21. Timotheus & Paulo martyri futurus erat solatio, & per eum corroborandus, & postea evangelii negotium, Romæ fortasse aliquantisper, gesturus. Ephesi martyr factus esse fertur.

10 εἰς θεσσαλονίκην) *Scholiastes ms. in Medic. bibliotheca*, καὶ ἐκεῖ (*Thessalonicæ*) ἱερεὺς εἰδώλων γενόμενος· de *qua re nil uspiam legi.* Pricæus.

¶ γαλατίαν, *Galatiam*) Hoc olim ex rhythmo δαλματίαν irrepsisse videtur. Idonea monumenta, γαλλίαν. Et nonnulli, qui γαλατίαν retinent, ad Galatiam occidentalem sive Europæam, id est, Galliam, referunt. Vid. Pregizeri Suevia sacra, pag. 499 seq. ex P. de Marca.

¶ τίτος, *Titus*) Ergo ex Creta discessit, compositis rebus. Tit. I. 5. Hi Paulum aut comitati erant aut viserant.

11 λουκᾶς, *Lucas*) Lucas non ad hoc usque tempus deduxit Acta Apostolorum.

¶ μόνος, *solus*) Sermo est de comitibus. nam amici plures aderant. v. 21.

¶ εὔχρηστος, *utilis*) magis quam olim. Act. XIII. 13. XV. 38. conf. Philem. v. 11. Demas deficit: Marcus se recipit; sed qui in negotio faciliori abierat, nunc ad graviora debet adesse.

12 τυχικὸν, *Tychicum*) quem Timotheus poterat ecclesiæ præficere. sed hoc Paulus ei permittit. conf. Tit. III. 12.

13 τ̔ φαιλόνην, *tunicam*) De theca libraria accipiunt alii: sed theca non seorsum a libris appellaretur.

¶ ἀπέλιπον, *reliqui*) Romæ Paulo, si ipse secum tulisset, fortasse ablata fuisset penula impetu primo. Nunc quum Timotheus ferre jubetur, non obscure ei securitas promittitur.

¶ *παρὰ κάρπῳ, apud Carpum*) Homo valde fidelis fuerit oportet, cui pretiosissimum depositum crederet apostolus.

14 *ἐνεδείξατο, exhibuit*) Ephesi, vel etiam Romæ.

¶ *ἀποδώη, reddat*) Sciebat apostolus, illum non inultum fore. subscribit igitur judicio Domini.

15 *λίαν, valde*) Igitur non desinet.

¶ *ἡμετέροις, nostris*) Communis est fidelium causa: & Timotheus jam tum fuerat Pauli comes.

16 *πρώτῃ, prima*) Iam igitur erat secunda: in qua Timotheum vult sibi adesse, & Dominum sibi adstiturum confidit, ut vincat.

¶ *συμπαρεγένετο*) Τὸ σὺν innuit, non magnum fuisse illis periculum.

¶ *ἐγκατέλιπον, deseruerunt*) ex timore.

¶ *μὴ αὐτοῖς λογισθείη, ne illis imputetur*) Innuitur peccati magnitudo, & Pauli votum. *illis*, verbo præpositum, significat, illis *imputatum iri*, qui pios deterruissent.

17 *ὁ δὲ κύριος, Dominus vero*) eo magis.

¶ *παρέστη, adstitit*) Id plus quam *παραγίνεσθαι, adesse*.

¶ *ἐνεδυνάμωσε, confortavit*) Oppositum, *deseruerunt*.

¶ *ἵνα δι' ἐμοῦ, ut per me*) Vna sæpe occasio maximi est momenti.

¶ *πάντα τὰ ἔθνη, omnes gentes*) quarum Roma caput.

¶ *ἐῤῥύσθην ἐκ στόματος λέοντος, liberatus sum ex ore leonis*) Ps. XXII. 22, *σῶσόν με ἐκ στόματος λέοντος*. Credibile est, obtigisse Paulo visum aliquod sub schemate Leonis. Leo vel Neronem, vel quemvis, qui pericula intentaret, significat. Tropus certe est: nam *ex ore leonum* diceret, si proprie bestias innueret. *Liberatus sum*, inquit: non, *liberavit me*. quia, *Dominum id fecisse*, extrinsecus non apparebat.

18 *καὶ, &*) A præterito ad futurum spes concludit.

¶ *ῥύσεταί με, liberabit me*) Omnia Paulus in partem salutarem accipit. vivit? liberatus est. decollabitur? liberabitur, liberante Domino.

¶ *ἔργου πονηροῦ*) Resolve, *ἔργον πονηρὸν*, vel *ἔργον πονηροῦ*. Antitheton, *αὐτοῦ*.

¶ *καὶ, &*) Suavis conjunctio. Dominus est & liberator, 2 Thess. I. 10. & Salvator. Phil. III. 20. Mala aufert: bona confert.

¶ *σώσει*) *salvum perducet*. Hæsit hoc verbum Paulo ex Ps. cit.

¶ *βασιλείαν, regnum*) Neroniano melius.

¶ *ᾧ ἡ δόξα, cui gloria*) Doxologiam parit spes: quanto majorem res.

20 *ἔραστος - τρόφιμον, Erastus - Trophimum*) Causa, cur hi non salutent, implicite indicatur.

¶ *ἔμεινεν, mansit*) me iter prosequente. Secunda Pauli vincula non fuere diuturna. scripsit enim hæc brevi post iter, paulo ante exitum.

¶ *ἐν κορίνθῳ, Corinthi*) patria sua. Rom. XVI. 23.

¶ *ἐν μιλήτῳ, Mileti*) Miletus, vicina Epheso. Trophimi morbum sive scierat Timotheus, sive nescierat, tamen commemorare Paulus potuit. Et fortasse Trophimus Timotheum postea comitatus est Romam. Scholiastes ad h. l. apud Pricæum: *τρόφιμος, ἀρίσταρχος, καὶ πούδης, ἐν τοῖς διωγμοῖς τῷ ἀποστόλῳ συγκακοπαθήσαντες, τέλος σὺν αὐτῷ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.*

21 *πρὸ χειμῶνος, ante hiemem*) Ipsa hieme, navigatio olim fere nulla: & imminebat martyrium Pauli.

¶ *ἐλ-*

¶ ἐλθεῖν, *venire*) Invitatur mentione *Eubuli* &c. qui cum Paulo erant, & tamen in vita manebant.

¶ καὶ Λῖνος, & *Linus*) Hic tertio loco ponitur. nondum erat episcopus.

22 μεθ' ὑμῶν, *vobiscum*) v. 19.

IN EPISTOLAM AD TITVM.

CAPVT I.

1-3 ΠΑῦλος, *Paulus*) Titulus conveniens Pauli personæ & Titi muneri.

¶ κατὰ, *ad*) Conf. κατὰ, v. 4. 9. 2 Tim. I. 1 not. Apostoli est, propagare fidem. Rom. I. 5.

¶ πίστιν, *fidem*) Summa Christianismi, *fides - spes*: quæ Titus in omni doctrina respicere, & cetera omnia vitare debet. conf. 1 Tim. I. 5. III. 15 f. IV. 1. 3. 10.

¶ ἐκλεκτῶν θεοῦ, *electorum Dei*) quorum causa facere & pati debemus omnia. 2 Tim. II. 10. *Electi*, ex Iudæis & gentibus: quorum *communis* fides. v. 4. 2 Petr. I. 1. ex illis, Paulus; ex his, Titus.

2 ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου, *spe vitæ æternæ*) c. III. 7. *Spes* refertur ad *promissionem*.

¶ ἣν, *quam*) *vitam*.

¶ ἀψευδὴς, *fallere nescius*) Fundamentum fiduciæ nostræ.

¶ πρὸ χρόνων αἰωνίων, *ante tempora æterna*) Vitæ æternæ *promissio* jam continetur in appellatione *Dei Abraham* &c.

3 καιροῖς) His χρόνοι longiores erant.

4 κοινὴν, *communem*) Alias Titus, ex gentibus natus, excideret.

5 τούτου χάριν, *idcirco*) Partes epistolæ sunt IV.

I. Inscriptio,	*c. I. 1 f.*
II. Instructio Titi, quæ huc redit:	
1. *Bonos constitue presbyteros.*	*v. 5 f.*
2. *His opus est, apud malos Cretenses.*	*v. 10 f.*
3. *Ipse eos severe increpa & mone.*	*v. 13 f.*
4. *Doce senes & anus, & juvenes, ipse bonorum operum exemplum præbens: c. II. 1 f. itemque servos, v. 9 f. ubi eximium ex evangelii medulla motivum inseritur.*	*v. 11-14.*
5. *Admone de obedientia magistratibus, lenitate omnibus hominibus præstanda: ubi idem motivum iteratur.*	*c. III. 1-7*
6. *Bona opera facienda: stultæ quæstiones vitandæ: hæreticus facile sibi relinquendus.*	*v. 8-11*
III. Invitatio Titi, ut Nicopolin veniat; & admonitio, ut res necessarias curet.	*v 12 f.*
IV. Conclusio.	*v. 15.*

¶ τὰ λείποντα, *quæ desunt*) quæ ego per temporis brevitatem non potui coram expedire.

¶ ἐπιδιορθώσῃ) Paulus διωρθώσατο. Titus ἐπιδιορθοῦται.

¶ ὡς, *sicut*) Paulus dixerat, quas virtutes habere deberent presbyteri: nunc repetit.

6 πιστὰ, *fideles*) Nam qui liberos non potuit ad fidem perducere, quomodo alios perducet?

¶ ἀσωτίας, *luxuriæ*) quæ ex bonis ecclesiæ perperam aleretur.

7 ὡς θεοῦ οἰκονόμον, *tanquam Dei œconomum*) Quo major quisque est Dominus, eo majores in servo virtutes esse debent. Paulus ministros evangelii appellitat *œconomos Dei*. 1 Cor. IV. 1 not. Potestas igitur episcopi circumscripta illa quidem est, sed tamen non est nulla. *Oeconomus* is est, & *Dei œconomus*: œconomus autem aliquid certe arbitrii & potestatis habet, fidei ejus & dexteritati committitur aliquid, non sola facultate locomotiva utitur, non est instrumentum aut machina: œconomus Dei non est hominum mancipium, non mediastinus aut lixa: modo verus sit œconomus. Notandum adversus pseudopoliticos; qui non Dei, non fidelium, sed suos cupiunt esse & ministros Christi, & ipsos principes, quorum nomine abutuntur, & fideles & omnia.

¶ μὴ αὐθάδη, *non præfractum*) Antitheton, v. 8. *hospitalem*. nam αὐθάδης, *præfractus*, negligit hospites tenues, ut Nabal fecit: 1 Sam. XXV. se unum curat, & quæ circum se habet: alios item suas sibi res & curas habere jubet.

¶ μὴ ὀργίλον, *non iracundum*) Antitheton, *boni amantem*.

¶ μὴ πάροινον, *non vinolentum*) Antitheton, *sobrium*.

¶ μὴ πλήκτην, *non percussorem*) Antitheton, *justum*, qui ratione & æquitate, non vi decidat.

¶ μὴ αἰσχροκερδῆ, *non turpis lucri cupidum*) Turpe lucrum quæri poterat in re per se honesta, ut in opificio, in contractibus & negotiis, in ipso episcopatu. v. 11. 1 Tim. VI. 5. 2 Cor. XI. 12. 20. Phil. III. 19. 1 Petr. V. 2. 2 Petr. II. 3. Antitheton, ὅσιον, *sanctum*.

8 ἐγκρατῆ, *continentem*) Ἐγκρατὴς & ἀκρατὴς interdum latius accipitur. conf. Matth. XXIII. 25 not.

¶ ἀντεχόμενον) *qui retineat*, defendat, urgeat studiose. Hoc verbo maxime Hebraicum חזק exprimunt LXX.

¶ κατὰ) ὁ κατὰ τὴν διδαχὴν λόγος, *sermo ad doctrinam pertinens*. πιστὸς, *firmus*, unde *adhortatio* & *elenchus* robur accipit.

¶ καὶ, καὶ) *&*, *&*.

10 ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται, *vaniloqui & seductores*) Duo nomina, quorum epitheton, ἀνυπότακτοι *contumaces*. *Vaniloqui* qui sint, vid. 1 Tim. I. 6. 7. Φρεναπάται, *qui mentes* hominum *seducunt*. ἀνυπότακτοι, *contumaces*, frenum mordentes, qui se nolunt submittere ad obedientiam fidei.

11 ἐπιστομίζειν) *obturare*, ad silentium redigere, vi spiritus, ut merentur *contumaces*.

¶ ὅλους οἴκους, *totas domos*) Magnum Paulo detrimentum.

¶ ἀνατρέπουσι, *subvertunt*) ut *seductores*.

¶ διδάσκοντες ἃ μὴ δεῖ, *docentes quæ non oportet*) ut *vaniloqui*.

¶ αἰσχροῦ κέρδους χάριν, *turpis lucri gratia*) Constr. cum *subvertunt*. Turpitudo maxime in *vilitate* lucri conspicitur. Ez. XIII. 19.

12 εἶπέ τις, *dixit aliquis*) Non debent sibi plaudere profanorum scriptorum nimii cultores, quod Paulus aliquid ex Ara-

Arato, Menandro, Epimenide ponat: nam hos tamen ne nominat quidem. Act. XVII. 28. 1 Cor. XV. 33.

¶ ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν, *ex illis proprius illorum*) ortu & conditione. Id auget auctoritatem testis. Etiam de Cilicibus mala ferebantur testimonia, sed ab aliis. ideo Paulus, Cilix, hoc sine probro potuit allegare.

¶ προφήτης, *propheta*) Multa prædixit Epimenides, ut Diogenes Laërtius memorat: & *prophetam* egit, etiam quum hæc dixit, quæ Paulus citat.

¶ ἀεὶ, *semper*) Quivis homo naturalis aliquando mendacem &c. agit; sed *semper*, gravius.

¶ ψεῦσται, *mendaces*) Deo dissimiles, v. 2. etiam in doctrina de Deo, quum *fabulas* amant. v. 14. Iovis sepulcrum habebant Cretenses: ideo a poëtis *mendaces* appellati.

¶ κακὰ θηρία, *malæ bestiæ*) Creta χώρα ἄθηρος, *regio bestiis carens*, habita. id sive verum sive falsum, inde lepidum Epimenidem judicat Al. Morus.

¶ γαστέρες ἀργαὶ) Pasor ἀργὸς hîc per aphæresin dici statuit pro μάργος, *edax*. Conf. c. II. 2-6. Placet tamen communis notio. *ventres pigri* sunt, qui nemini sunt utiles.

13 ἀληθὴς, *verum*) quamvis a Cretensi profectum.

¶ ἔλεγχε, *convince*) Summa *elenchi* subsequitur.

14 μύθοις, *fabulis*) Antitheton, *veritatem*.

15 πάντα μὲν, *omnia quidem*) Hoc colore utebantur fabularum & præceptorum humanorum defensores: quem Paulus diluit.

¶ τοῖς καθαροῖς, *puris*) subaudi, *& fidelibus*, ex contrario. 1 Tim. IV. 3. Act. XV. 9. Rom. XIV. 23. Omnia externa iis, qui intus sunt mundi, munda sunt.

¶ μεμιασμένοις, *inquinatis*) Id tractatur mox.

¶ ἀπίστοις, *infidelibus*) Id tractatur versu 16.

¶ οὐδὲν) *nil*, neque intra, neque adeo extra.

¶ νοῦς) *intelligentia*. Rom. XIV. 5.

¶ συνείδησις, *conscientia*) de rebus agendis vel actis. 1 Cor. VIII. 7.

16 θεὸν, *Deum*) quem nosse, summa est Sapientia.

¶ ὁμολογοῦσιν εἰδέναι) *confitentur*, & confessione *cognitionem* sibi vindicant. 1 Tim. VI. 20.

¶ ἀρνοῦνται) *negant* Deum.

¶ βδελυκτοὶ) Congruit hoc cum LXX, Prov. XVII. 15. ἀκάθαρτος καὶ βδελυκτός.

¶ ἀδόκιμοι) Hîc active accipias.

CAP. II.

1 Λάλει) *loquere*.

2 πρεσβύτας, *senes*) subaudi, *adhortare*, ex v. 6.

¶ νηφαλίους, *vigilantes*) affectu.

¶ σεμνοὺς, *graves*) in actionibus.

¶ σώφρονας, *sobrios*) in victu.

¶ τῇ ὑπομονῇ, *patientia*) Virtus senes inprimis decens.

3 ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς) ἱεροπρεπὴς, sacri decori observans. κατάστημα, *habitus*, dicitur hîc de ornatu virtutum, quæ mox enumerantur.

¶ δεδουλωμένας, *servitio addicti*) Sane servitus est, gulam non vincere. 2 Petr. II. 19.

¶ καλοδιδασκάλους) *quæ doceant res bonas*; ut sequitur.

4 σωφρονίζωσι τὰς νέας, *sobrietatem doceant juvenes*) Cressas aliquanto severius tractare jubetur Titus, quam Ephesias Ti-

Timotheus. 1 Tim. V. 2. Has ipse; illas Titus per provectiores ætate monet.

7 περὶ πάντα) *usquequaque.*

¶ σεαυτὸν, *te ipsum*) Etiam Titus *junior.*

¶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, *in doctrina*) Innuitur doctrina publica, cui opponitur mox λόγος, *sermo*, in consuetudine quotidiana. In illo genere requiruntur ἀφθορία & σεμνότης, quibus in altero respondent epitheta ὑγιῆ & ἀκατάγνωστον, ut in utroque & materia & forma se recte habeant.

¶ ἀφθορίαν) scil. παρεχόμενος. hîc non repetendum σεαυτὸν.

8 ἐντραπῇ, *confundatur*) Magna veritatis & innocentiæ vis.

9 δούλους, *servos*) scil. *hortare.* v. 6.

10 ἀγαθὴν, *bonam*) in rebus non malis.

¶ κοσμῶσιν, *ornent*) Quo vilior conditio servorum, eo pulchrius describitur eorum pietas.

11 ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις, *apparuit enim gratia*) *Apparitio* duplex, *gratiæ* & *gloriæ.* v. 13.

¶ σωτήριος, *salutaris*) ut ipsum nomen *Iesu* indicat.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) etiam servis, etiam gentibus. conf. c. III. 2.

12 τὴν ἀσέβειαν, *impietatem*) Antitheton, εὐσεβῶς *pie.*

¶ τὰς κοσμικὰς, *mundanas*) quæ *sobrie & juste* vivere prohibent.

¶ σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς, *sobrie & juste & pie*) Tres virtutes cardinales; ex quibus vel singulis vel conjunctis ceteræ nascuntur.

13 προσδεχόμενοι, *exspectantes*) cum lætitia.

¶ τὴν μακαρίαν, *beatam*) χιασμός. nam *spem* constr. cum *Dei*, & *apparitionem* cum *Servatoris.* neque enim *apparitio* dicitur de Patre.

¶ τοῦ) De articulo conf. Eph. V. 5 not.

¶ σωτῆρος, *Servatoris*) c. III. 4. 6.

14 ἵνα λυτρώσηται, *ut redimeret*) Allusio ad redemtionem e *servitute.*

¶ λαὸν περιούσιον) Latine diceres, *superfactum.* Columella, *Villica debet separare, quæ consumenda sunt; & quæ superfieri possunt, custodire.* Conf. περιποίησις, 1 Petr. II. 9 not.

15 μηδείς, *nemo*) 1 Tim. IV. 12 not.

¶ περιφρονείτω, *contemnat*) Minister verbi divini, inermis, imbellis, ab iis, qui divino verbo se non submittunt, sed politica tantummodo præsidia aliquid esse putant, certo contemnitur. Segnius vero docentem multo magis spernunt contumaces auditores. ἐπιταγὴν, *inculcationem* ex auctoritate, sentire debent, non eam ad se trahere.

CAP. III.

1 Ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις, *imperiis & potestatibus*) Creta Romanorum provincia.

¶ ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν, *subjici, obedire*) Opposita, ἀνόητοι *insipientes* (coll. Ps. XXXII. 9.) ἀπειθεῖς *inobedientes* &c.

2 ἀμάχους, *non pugnaces*) qui non adoriantur.

¶ ἐπιεικεῖς, *æquos*) qui adorienti cedant.

¶ πάντας, *omnes*) Creta frequens insula hominum commerciis; atque ii fere tales erant, quales describuntur versu 3.

3 γὰρ, *enim*) Vt Deus nos tractavit, sic nos debemus tractare proximum.

¶ καὶ ἡμεῖς, *& nos*) Eph. II. 3.

¶ ἀνόητοι, *insipientes*) Non agnovimus Deum ultro.

¶ ἀπει-

¶ *ἀπειθεῖς*, *inobedientes*) Deo se revelanti non paruimus.

¶ *ἡδοναῖς*, *voluptatibus*) quæ sunt etiam in maledicentia, non modo in gustu linguæ.

¶ *ποικίλαις*, *variis*) 2 Tim. III. 6. Insigne epitheton. Varietas delectat.

4 *ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία*, *benignitas & humanitas*) Hominum vitia plane contraria enumerantur versu 3.

¶ *σωτῆρος*, *Servatoris*) *ἔσωσεν* *servavit*. v. 5.

5 *οὐκ ἐξ ἔργων*, *non ex operibus*) Negativa pertinet ad totum sermonem. non fueramus in justitia: non feceramus opera in justitia: non habebamus opera, per quæ possemus salvari. Sic Moses Israëli Deut. IX. 5.

¶ *διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως πνεύματος ἁγίου*, *per lavacrum regenerationis, & renovationem Spiritus sancti*) *Renovationem* immediate construitur cum *per*. namque ut *lavacrum & regeneratio*, sic *renovatio* & *effudit* cohærent. Duæ res commemorantur: *lavacrum regenerationis*, quæ baptismi in Christum periphrasis: & *renovatio Spiritus sancti*. Conf. Hebr. II. 4 not. Appellatur ita opus divinæ gratiæ, non solum respectu individuorum, sed respectu œconomiæ uberrimæ N. T. Hæc *regeneratio & renovatio* tollit omnem, in qua misere jacuimus, mortem & vetustatem, versu 3 descriptam. 2 Cor. V. 17.

6 *οὗ*) *πνεύματος ἁγίου*.

¶ *διὰ*, *per*) Hoc pendet a *servavit* &c. ut conjugata, *servavit*, & *Servatorem*, indicant.

7 *ἵνα*, *ut*) Hoc pendet a *servavit*.

¶ *δικαιωθέντες*, *justificati*) Nam antea expertes fueramus *justitiæ*. v. 5.

¶ *ἐκείνου*, *illius*) Dei. v. 4. 5. Sæpe τὸ *ἐκεῖνος* *ille* innuit remotum aliquod. Deus, optimus: nos, valde mali.

¶ *χάριτι*, *gratia*) Antitheton ad *opera*.

¶ *κατ' ἐλπίδα*, *secundum spem*) qua carebamus antea.

¶ *ζωῆς*, *vitæ*) Constr. cum *heredes*.

8 *πιστὸς*, *fidus*) Refertur hoc ad antecedentia.

¶ *περὶ τούτων*, *de his*) non de rebus frivolis. 1 Tim. I. 7 fin.

¶ *φροντίζωσι*, *curent*) non jam *insipientes*. v. 3.

¶ *καλὰ*) *bona*, solide. Antitheton, *vanæ*. v. seq.

¶ *ὠφέλιμα*, *utilia*) Antitheton, *inutiles*. ibid.

10 *αἱρετικὸν*, *hæreticum*) suo arbitrio sectantem ea, quæ v. 9 reprehenduntur.

¶ *παραιτοῦ*, *aversare*) monere desine. quid enim juvat? laterem lavares. Matth. VII. 6.

11 *ἐξέστραπται*) Sic LXX Hebraicum הפך exprimunt. Deut. XXXII. 20.

¶ *ἁμαρτάνει*, *peccat*) Quicquid agit & sentit, errat.

¶ *ὢν αὐτοκατάκριτος*) Ἁμαρτίαν comitatur *κρίσις ἑαυτοῦ*, & subsequitur *κατάκρισις*. Rom. XIV. 22. 23.

12 *Ἀρτεμᾶν ἢ Τυχικὸν*, *Arteman aut Tychicum*) cui lampada tradere posset Titus.

¶ *ἐλθεῖν πρός με*, *venire ad me*) rebus in Creta amplius expeditis.

¶ *ἐκεῖ*, *illic*) Non dicit, *hîc*. Nondum erat Nicopoli Paulus.

13 *ἵνα μηδὲν*, *ut nihil*) Habebat ergo Titus facultatem. Non ibant vacui.

14 *μανθανέτωσαν*, *discant*) tuo admonitu & exemplo.

¶ *καὶ οἱ ἡμέτεροι*, *etiam nostri*) non modo nos, sed etiam nostri, quos Cretæ lucrifecimus. Hi videntur Zenan & Apollo, cum deberent, non satis juvisse.

¶ *εἰς τὰς ἀναγκαίας χρείας*, *in necessarios usus*) ut *necessitudo* spiritualis postulat. sic *χρεία*, Act. VI. 3.

IN EPISTOLAM
AD PHILEMONEM.

1 ΠΑΥΛΟΣ, *Paulus*) Epiſtola familiaris, mire ἀστεῖος, privatiſſima de re, inſerta eſt libris N. T. ſummæ ſapientiæ præbitura ſpecimen, quomodo Chriſtiani res civiles debeant tractare ex principiis altioribus. Frankius: *Vnica epiſtola ad Philemonem, omnem mundi ſapientiam longiſſime ſuperat.* Præf. N. T. Gr. p. 26. 27.

¶ δέσμιος, *vinctus*) cui cur negaret Philemon? v. 9 ſ.

¶ τιμόθεος, *Timotheus*) Hæc epiſtola (v. 22) ſcripta eſt ante ep. II ad Tim.

2 ἀπφίᾳ, *Appiæ*) Philemonis uxori, ad quam nonnil pertinebat negotium Oneſimi.

¶ οἶκόν σου, *domum tuam*) Philemonis.

5 ἀκούων, *audiens*) Philemonem lucrifecerat Paulus, v. 19. & hîc conſtantiam ejus commendat. Ex ipſo Oneſimo potuit amorem ejus & fidem audire.

¶ ἀγάπην - πίστιν - πρὸς - ἰησοῦν καὶ εἰς - ἁγίους, *amorem - fidem - ad - Ieſum & in - ſanctos*) Sic Eph. I. 15. ſed hoc loco ad Philemonem eſt χιασμός. primum nectitur cum quarto, ſecundum cum tertio. primo autem loco ponitur *amor*, quia ad *amoris* ſpecimen hortatur Philemonem, cui ordo fidei & amoris pridem erat notus. Pro beato hocce Philemonis ſtatu gratias Deo agit Paulus.

6 ὅπως, *ut*) Hoc pendet ab *habes*. v. 5.

¶ ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου, *communio fidei tuæ*) i. e. fides tua, quam communem nobiſcum habes, & exerces.

¶ ἐνεργὴς γένηται, *efficax fiat*) Primum indefinite loquitur Paulus.

¶ ἐν ἐπιγνώσει παντὸς ἀγαθοῦ, *in agnitione omnis boni*) Breviter ſignat ad amicum, quæ expreſſius ponit ep. 2 ad Cor. VIII. 9. ἀγαθὸν, *beneficium*. v. 14.

¶ εἰς, *in*) Conſtr. cum *fiat*. Bonum nobis exhibitum redundare debet in Chriſtum.

7 χαρὰν - καὶ παράκλησιν, *gaudium - & conſolationem*) Solenne ſyntheton: 2 Cor. VII. 4. &, *gaudeo*, inquit, pro *gratiarum actione*. 1 Cor. XVI. 17 not.

¶ τῶν ἁγίων, *ſanctorum*) His patuit domus Philemonis. v. 2.

8 διὸ, *quapropter*) Hinc pendet *adhortor*.

¶ ἐπιτάσσειν, *imperare*) Magna auctoritas, cujus fundamentum, Philemonis obligatio, v. 19. *obedientiam* poſtulans. v. 21.

9 ἀγάπην, *amorem*) meum erga te, tuum erga Oneſimum.

¶ μᾶλλον, *potius*) Non dicit, ſi reniteris, *meam & Petri indignationem incurres*. ut habet ſtilus curiæ Romanæ minime apoſtolicus.

¶ παρακαλῶ, *rogo*) Tres ſunt partes epiſtolii:

I. Inscriptio. *v. 1-3*
II. Commemorato Philemonis flore spirituali, v. 4 s. ROGAT eum, ut Onesimum, qui aufugerat, recipiat, v. 12. 17 hospitium etiam parari sibi cupiens. *v. 22*
III. Conclusio. *v. 23-25.*

¶ τοιοῦτος, *talis*) Tria ponit argumenta, cur malit amanter hortari, & rogare, quam imperare: indolem suam, *Pauli*, Philemoni pridem perspectam, senectutem, & vincula. Senectus mites facit: coll. Luc. V. 39. sed ante senectutem quoque Paulus erat Paulus. pridem ex benignitate aliena pendebat, & nunc, foris nihilo beatior, pendet. Lepos est in hac epistola mixtus gravitate.

10 παρακαλῶ, *adhortor*) Hoc verbum, quasi post parenthesin, iteratur, magna vi.

¶ περὶ τοῦ ἐμοῦ τέκνου, *de meo filio*) Favorabilem præmittit præter alia prosopographiam, oratione suspensa, donec invisum *Onesimi* nomen ponit. Et sapit tota epistola recentem de Onesimo lucrifacto lætitiam, quem ipsum videtur celasse, se tam benigne de illo scribere.

¶ ἐγέννησα, *genui*) Erat hic Paulo filius senectutis.

¶ ὀνήσιμον, *Onesimum*) Ad hoc nomen suaviter alludit versu seq.

11 ἄχρηστον, *inutilem*) Litotes. erat enim noxius. Similiter lenis sermo in verbo *sejunctus est*, v. 15. item v. 18, *sin autem-debet*.

¶ σοὶ καὶ ἐμοὶ, *tibi & mihi*) Philemonem civiliter præponit sibi. De se agit v. 13 s. de illo, v. 15 s. χιασμός.

¶ εὔχρηστον, *bene utilem*) Alluditur ad nomen *Onesimi*. sic, ὀναίμην, v. 20. Sine pietate ne servus quidem officium facit: cum pietate, quilibet frugi est.

¶ ἀνέπεμψα, *remisi*) Onesimus etiam antequam ad frugem veram pervenisset, tamen bene de Paulo existimarat, & ipsius flagitii sui occasione ad illum confugit.

12 τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, *mea viscera*) Exemplum στοργῆς *pietatis* spiritualis. v. 17.

¶ προσλαβοῦ) *accipe*. Mite verbum, recurrens ibidem.

13 ὃν, *quem*) Ostendit, jam fide dignum esse Onesimum.

¶ ὑπὲρ σοῦ, *pro te*) tuo nomine.

14 ὡς, *quasi*) Particula mitigans. nam etiamsi non coactus fuisset Philemon, tamen voluntas ejus minus apparuisset.

¶ ἀνάγκην, *necessitatem*) Non enim potuisset refragari Philemon.

15 τάχα, *forsitan*) Humano more sic loquitur apostolus, uti 1 Cor. I. 16. *Occulta sunt quippe judicia Dei*. vid. Hieron. ad h. l.

¶ ἐχωρίσθη, *secessit*) Lene verbum.

¶ αἰώνιον, *æternum*) in hac vita, Ex. XXI. 6. & in cœlo. Elegantissima amphibolia, utrinque verissima. Ad eam diuturnitatem comparatum totum tempus absentiæ Onesimi erat *horula*.

¶ ἀπέχῃς) *tibi haberes*. Huc ref. *& in carne & in Domino*. v. 16.

16 οὐκέτι ὡς δοῦλον, *non jam ut servum*) Servus fuerat.

¶ ὑπὲρ δοῦλον, *supra servum*) Hoc instar epitheti. *Sed* nectitur cum *fratrem*. *supra servum*: ex quo majorem, quam e servo sis fructum capturus. ὑπέρδουλος compositum est apud Apollonium l. 4. de Syn-

Syntaxi c. 3. quod quid denotet, aut an huc referri possit, nescio.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) Non addit ὡς *tanquam*. Plane pro fratre commendat.

¶ ἀγαπητὸν, *amatum*) Amor in fratrem amicumque fertur, non in servum.

¶ μάλιστα ἐμοὶ) *maxime mihi*, præ cunctis aliis, qui tamen non excluduntur.

¶ σοὶ) *tibi*, etiam præ me. *mihi* & *tibi* constr. cum *fratrem amatum*.

17 ἔχεις) *habes*, proprie. infertur enim hinc, *accipe*.

¶ κοινωνὸν, *participem*) ut tua sint mea, & mea tua.

18 εἰ δέ τι, *sin autem aliquid*) Lenis oratio. Confessus erat Onesimus Paulo, quæ fecerat.

¶ ἢ ὀφείλει, *aut debet*) Mitius synonymon ponitur post verbum *injuria affecit*.

¶ ἐλλόγει) Hesychius, ἐλλόγει, καταλόγησαι. Me debitorem habe.

19 ἐγὼ παῦλος, *ego Paulus*) Chirographum.

¶ ἐγὼ ἀποτίσω, *ego solvam*) ut parens solet æs alienum filii solvere. Vinctus scribit serio, cum fiducia, non defore sibi facultatem. Sed tamen conditionate spondet, si scilicet exacturus sit Philemon. v. 21.

¶ σεαυτὸν, *te ipsum*) Dici non potest, quanta sit obligatio erga eos, qui animas lucrifecere. Pro spiritualibus debentur externa; sed non obligatione politica.

¶ προσοφείλεις, *etiam debes*) Hoc respicit ad *debet*. v. 18. Non modo Onesimum mihi condonari æquum est, sed *etiam* te mihi *debes*.

20 ἐγὼ, *ego*) Ex Onesimo debitus erat fructus tibi; ex te debetur mihi.

¶ ὀναίμην, *fruar*) Allusio ad nomen *Onesimi*.

¶ ἀνάπαυσον, *recrea*) recepto Onesimo.

21 ποιήσεις, *facies*) erga Onesimum.

22 ξενίαν, *hospitium*) ubi alii ad me divertant. Vide vim spei. Paulus, vinctus, tanto intervallo condicit.

23 συναιχμάλωτος, *una captivus*) Hoc ipso nomine Epaphras ceteris anteponitur.

24 λουκᾶς, *Lucas*) Hic, Paulo conjunctissimus, post ceteros appellatur. In duobus codd. Gr. apud Millium & Kusterum annotatur, beatum Onesimum Romæ martyrio crurifragii defunctum esse.

[o]

IN EPISTOLAM
AD HEBRÆOS.

Anonymi ſcriptores multi conantur ignoti prodeſſe lectoribus : hujus autem divinæ epiſtolæ ſcriptor iis, quibus ſcribit, notum ſe fert. cap. XIII. 19. Ac *Paulus* apoſtolus magno veterum conſenſu ſcriptor epiſtolæ perhibetur. Ante omnes Petrus ad electos advenas diſperſionis Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Aſiæ & Bithyniæ ſcribens, Pauli ad eoſdem literas laudat : at reliquæ Paulinæ ad converſos ex gentibus miſſæ ſunt, hæc una ad *Hebræos* eſt, quanquam *Hebræos* ipſe non appellat, minusque commode in titulo, vetuſto ſane, ſed poſt Pauli manum præfixo, *Hebræi* dicuntur pro *Iudæis Helleniſtis Chriſtianis*, ad quos eum ſcripſiſſe, infra ad Cap. VI. 10 obſervavimus. Pauli porro methodum ac ſtilum facile agnoſcas. nam propoſitionem & partitionem præmittit tractationi, c. II. 17. parti didaſcalicæ pædeuticam ſubjungit : eadem dicta V. T. citat, quæ alibi : c. II. 8. X. 30. 38. nec non cap. I. 6. iiſdem noëmatibus & locutionibus utitur. vid. not. ad c. I. 3. 6. II. 2. 5. 8. 9. 10. 14. 15. III. 1. 6. 12. 16. IV. 9. 16. V. 6. 11 ſeqq. VI. 1. 9. 10. 11. 12. VII. 2. 5 18 ſ. 22. 25. 26. 28. VIII. 1. 6. 11. 13. IX. 1. 10 ſ. 15. 28. X. 5. 39. XI. 7. 11. 13. 19. 35. 38. XII. 1. 4. 10. 12. 22 ſ. 27. XIII. 1. 5. 9. 10. 14. 18. 20. 21. 23. 25. Olim alii *Barnabam*, vel *Lucam*, vel *Clementem Romanum*, auctorem cenſuere : nempe quia quisque eorum hanc epiſtolam, ſine auctoris nomine, in manibus habebat, pro ipſo auctore quisque eorum eſt habitus. Sed cur huic uni epiſtolæ non præfixit Paulus nomen ſuum, quod iis, ad quos ſcribebat, carum fuiſſe patet ex cap. XIII. 19? Non præfixit, quia non adhibuit inſcriptionem. neque enim ea ſemper utebantur veteres. 2 Reg. V. 6. X. 2. 6. Atque ardor Spiritus in hac perinde, ut in Iohannea prima epiſtola in rem protinus ipſam erumpens, auditores percellit ; ſalutationem vero & gratiarum actionem initio ceterarum epiſtolarum a Paulo poni ſolitam, in concluſione epiſtolæ rependit. Hæc Pauli, duæque Petri epiſtolæ (quibus ſimillimas Iacobi Iudæque addas licet) & ad eoſdem Iſraëlitas credentes in Ponto, Galatia, Cappadocia, Aſia & Bithynia diſperſos, & eodem fere tempore, ſcriptæ ſunt. Triennio ante vaſtationem Hieroſolymorum Paulus & Petrus Romæ ſunt interemti. igitur hæc quoque ad illos epiſtola templo ſtante ſcripta eſt. cap. IIX. 5. Petrus paulo ante martyrium utramque ſuam ſcripſit epiſtolam: & in ſecunda laudat epiſtolas Pauli, nominatim hanc, quæ tum recens erat, multis primorum *auditorum* jam defunctis. Hebr. II. 3.

Vt Petrus, Iacobus, Iudas, ſic Paulus hîc quoque Græce ſcripſit, non Hebraice. etenim *Græcam* Moſis & Pſalmorum lectionem, ab Hebraica diverſam, allegat: c. I. 6. X. 5. uno verbo *Græco*, κατάπαυσις, vim Hebraicorum duorum שבת & מנוחה complectitur: cap. IV. 4. 5. Hebraica *Græce* interpretatur: c. VII. 2. propriamque *Græci* vocabuli, διαθήκη, notionem urget. c. IX. 16.

Totus in id incumbit, ut fratrum *fidem* in Ieſum Chriſtum *confirmet*, cap. XIII. 8. Confirmat autem eam per demonſtrationem

onem *Gloriæ* ipſius. *Caput* hoc ipſe appellat. c. VIII. 1. Itaque omnes partes epiſtolæ, monitis acerrimis & ſtimulis efficaciſſimis prœditæ, una eademque ſermonis forma ediſſeruntur, & doctrina uſusque quovis loco per *ergo* conjunguntur.

SVMMA eſt hæc:

Elucet Ieſu Chriſti gloria

I. ex PRÆVIA Comparatione cum PROPHETIS atque ANGELIS. Cap. I. 1-14.
ERGO debemus attendere ſermoni ejus. *II.* 1-4

II. ex PRÆCIPVA Comparatione PASSIONIS & CONSVMMATIONIS. Hic notanda

1. *Propoſitio & Summa, ex Pſalmo VIII.* 5-9
2. *Tractatio: Habemus auctorem ſalutis & gloriæ CONSVMMATVM, qui NOSTRA cauſa PASSVS eſt prius, ut (1) MISERICORS fieret & (2) FIDELIS (3) ARCHISACERDOS.* 10-18.

Hæc tria ſingulatim, PASSIONE & CONSVMMATIONE aptiſſime ſubinde intertexta, explicantur.

A. Habet virtutes ſacerdotales:
I. Eſt FIDELIS.
ERGO vos ne ſitis INFIDELES. *III.* 1 ſ. 7 - *IV.* 13
II. Eſt MISERICORS.
ERGO accedamus cum FIDVCIA. 14 - *V.* 3
B. Eſt Ipſe a Deo appellatus SACERDOS. Hic
I. SVMMA ex Pſalm. II & CX. & ex re geſta proponitur, 4-10
Auditoresque inde SVMMATIM EXCITANTVR. 11 - *VI.* 20.
II. Res ipſa COPIOSE
1. *explicatur. Eſt nobis*
α. SACERDOS MAGNVS:
I. talis, qualem PSALMVS CX deſcribit:
1. *ſecundum ordinem MELCHISEDEK.* *VII.* 1-19
2. *cum IVREIVRANDO.* 20-22
3. *in ÆTERNVM.* 23 ſ. 26-28.
II. adeoque ſingulariter excellens:
1. *COELESTIS:* *VIII.* 1-6
2. *isque NOVI teſtamenti.* 7-13.
β. INTROITVS IN SANCTVARIVM. *IX.* 1 - *X.* 18
2. *ad Vſum vertitur. ERGO*

I. præ-

I. præstate fidem, spem, amorem.	19-25
Hæc tria uberius urgentur:	
α. *FIDES cum tolerantia,*	26-39.
quæ exemplo VETERVM,	*XI.* 1-40. *XII.* 1
& ipsius IESV,	2. 3
præstanda est	4-11
ALACRITER, PACATE, SANCTE.	12-17
β. *SPES.*	18-29.
γ. *AMOR.*	*XIII.* 1-6
II. ad profectum in his virtutibus utimini ANTISTITVM	
1. *priorum memoria:*	7-16
2. *præsentium vigilantia.*	17-19
Huic periochæ, & toti epistolæ respondet VOTVM, DOXOLOGIA, CONCLVSIO placida.	20-25.

Appellationes eorum, ad quos scribitur, v. gr. *Fratres*, non inconsiderate adhibentur, sed aut novam epistolæ partem aut affectum indicant. Itaque apostolus primum eos appellat cap. III. 1. 12. & ait, *fratres sancti, vocationis cœlestis participes*, & simpliciter, *fratres*: & sic rursus demum c. X. 19. Etenim his locis præcipuæ duæ cohortationes ineunt. Præterea *fratres* appellat in Conclusione, c. XIII. 22. & *dilectos*, sub illam acrem admonitionem, c. VI. 9. Qui has appellationes; & *Partitiones*, c. II. 17. X. 19-21, quarum alteram tractatio sua in textu subsequitur, alteram præcedit; & Particulam *ergo*, in Conspectu epistolæ expenderit, is eum etiam ipsum conspectum non confictum a nobis, sed ex ipsa Epistola eductum facile agnoscet fructuoseque versabit.

In eodem conspectu *Comparationes* aliquas notavimus: sed multo plures ipsa habet epistola, quæ tamen ad duo fere capita redeunt. I. Magni sunt prophetæ, angeli, Moses, Iosua, Aaron &c. sed infinitis intervallis major Iesus Christus. Veterum Hebræorum sententia habet: *Rex Messias est major Abrahamo & patriarchis, Mose, & angelis ministerialibus.* Eam sententiam huc confert *Schættgenius*, cujus Horæ ad hanc inprimis Epistolam frugi sunt. II. Bona erat conditio fidelium veterum: sed melior est conditio *Christianorum.* Atque hoc alterum tractatur potissimum capite XI. Vbique autem exemplis bonis & beatis interspergunturetiam mala & misera. Exstat igitur in hac epistola Recapitulatio totius *V. T.* simulque Iudaismus antiquatur & promulgatio *N. T.* ad ἀκμὴν & summum fastigium perducitur, in ipso millenarii IV & V confinio. Vid. *Ord. temp* p. 288.

CAP. I.

1 Πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως) DEVS locutus est πολυμερῶς *per multas partes.* Creatio, revelata tempore Adami; judicium, tempore Enochi: & sic subinde explicatior data est cognitio. locutus est etiam πολυτρόπως *per varios modos* revelationum, in somniis & visionibus. Itaque πολυμερῶς pertinet ad materiam, πολυτρόπως ad formam. In utroque est antitheton ad unam totalem & perfectissimam DEI erga nos communicationem in Iesu Christo. Ipsa prophetarum *multitudo* indicat, eos ex *parte* prophetasse. Ergo non debetis, inquit, terreri novitate Christiana.

¶ *πάλαι· olim*). Non minimo intervallo prophetæ nulli exstiterant, quo exspectatior esset Filius.

¶ *ὁ θεὸς, Deus*) Tractat apostolus de *DEO*, h. l. de *Christo*, c. II. 3. de *Spiritu S.* c. III. 7.

¶ *λαλήσας· locutus*) Synecdoche, de omni communicatione, uti Ps. II. 5. Sic דבר *ῥῆμα verbum* late dicitur.

¶ *ἐν· in*) Ergo Deus ipse erat *in prophetis*; tum maxime *in Filio*. Rex mortalis loquitur *per* legatum, non tamen *in* legato.

¶ *ἐν τοῖς προφήταις· in prophetis*) *ἐν τοῖς ἀγγέλοις* Artemonius Part. I. cap. XLIII. contendit scripsisse Lucam. Lucam enim epistolæ hujus scriptorem censet p. 98. quæ sententia non abhorret a Clem. Alex. adumbr. in 1 Petr. V. 13. ubi *Lucas Pauli ad Hebræos epistolam interpretatus* dicitur, quanquam eam ab ipso Paulo Græce scriptam, supra probavimus. Ἐν τοῖς προφήταις, omnia monumenta habent: & epistola excellentiam Christi, tot comparationibus adhibitis, ostendens, utique etiam *prophetis*, iisque cunctis, eum anteponit. coll. Matth. XI. 15. XII. 41. Ioh. VIII. 53. Anteponit autem eum prophetis aut nusquam, aut hoc loco; & hîc quidem id attingit quasi obiter in ipso ingressu, comparatione hac mox per alias magis illustres absorpta. Habet interim hæc *prophetarum*, in ipso epistolæ initio, summatim facta mentio, egregiam occupationem & argumentum concilians, ut apostolus se *Scripturam V. T.* totam amplecti, neque quicquam ei contrarium dicere velle, declaret. Plura Wolfius ad h. l.

In prophetis præcipuus est Moses, de quo postea seorsum agit Paulus. *Prophetarum* & *Filii* antitheton idem est, quod Matth. XXI. 34 37. Atque ipsa *Filii* appellatio excellentiam ejus præ prophetis innuit: & quicquid mox de angelis dicitur, multo magis de prophetis sentiendum innuitur.

¶ *ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων· in novissimo dierum horum*) Similis locutio Num. XXIV. 14 באחרית הימים LXX, *ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν·* item 1 Petr. I. 5. 20. & in aliam partem, 2 Tim. III. 1 not. Antitheton, *olim*. Nullam posthac aliam, innuit apostolus, exspectandam esse loquelam. Tota hæc epistola, de qua conf. 2 Pet. III. 15, finem rerum ut propinquum proponit. c. II. 8. IX. 26. 28. X. 13. 25. 37. XI. 40. XII. 23. XIII. 4.

¶ *ἐλάλησεν, locutus est*) omnia, uno modo perfectissimo.

¶ *ἡμῖν· nobis*) Antitheton, *τοῖς πατράσιν, patribus*.

¶ *ἐν υἱῷ, in Filio*) *ἐν* sæpe notat *per*, sed hîc plus valet, coll. Ioh. XIV. 10. Quantus *propheta*, ipse *Filius* Dei! *Filii* nomen hoc loco ponitur per Antonomasian instar nominis proprii: nomen autem proprium apud Hebræos est sine articulo: & sic in præsenti omittitur articulus. Omittitur etiam in v. 5. III. 6. V. 8. VII. 28. Sic בר Psalm. II. 12. Locutus est Deus nobis in Filio solo. Sermo factus est etiam apostolis: sed apostoli nil docuere novum post Christum, & ut Pater in Filio, sic Filius in apostolis locutus est. Locutus est etiam Filius in V. T. per prophetas, sed alio modo. Hujus Filii Majestas *PROPONITVR* I. *absolute*, α per ipsum *Filii* nomen: v. 1. β per tria gloriosa prædicata, totidem verbis finitis cum pronomine *qui* expressa: *quem posuit; per quem fecit; qui consedit:* quo pacto Ejus quasi cursus ab initio rerum omnium usque ad Ipsius metam describitur: v. 2. 3. II *comparate* ad angelos. v. 4. Huic propositioni mox respondet *CON-*

CONFIRMATIO, & ipsum *Filii* nomen probatur mox versu 5. tum, *hereditas*, v.6 - 9. *factura æonum*, v. 10 - 12. *sessio a dextris*. v. 13 s. Videamus singula.

2 ὃν ἔθηκε κληρονόμον πάντων, *quem posuit heredem omnium* rerum) Convenienter statim sub Filii nomen memoratur *hereditas*. & hunc revera heredem posuit, antequam secula faceret Deus: Eph. III. 11. Prov. VIII. 22 seq. proinde in textu factura seculorum subsequitur. Filius, est primogenitus: Heres, heres œcumenicus. v.6.

¶ δι' οὗ καὶ ἐποίησε τοὺς αἰῶνας) Hic antiquus verborum ordo: *per quem etiam fecit secula*. Emphasis particulæ καὶ *&* cadit super verbum *fecit*, hoc sensu: Filium non solum definiit heredem rerum omnium, ante creationem; sed *etiam fecit* per eum secula. Particula διὰ *per* nil adimit majestati Filii. De re vide versum 10. & de particula confer cap. II. 10. Per Filium fecit *secula* & omnia in iis decurrentia. c. XI. 3. Ergo ante secula omnia erat Filius: & gloria ejus patet antrorsum & retrorsum, quanquam extremis demum diebus in Eo locutus est nobis Deus. Summam quidem salutem eo pacto in extremos hosce dies contulit.

3 ὃς - ὑψηλοῖς, *qui - excelsis*) Tertium de gloriosis illis prædicatis est, *consedit in dextra Majestatis in excelsis*. Huic autem prædicato rursum tria interseruntur momenta, per tria participia. Ea momenta eodem ordine memorat *Paulus* Col. I. 15. 17. 20. Primum participium, & item secundum, ex aoristo verbi finiti ἐκάθισεν, *consedit*, habent vim imperfecti temporis, & resolvuntur in *quia*, ὢν, φέρων τε, *quia erat*, *quia portabat*; (conf. ὢν, c. V. 8.) tertium autem, sine particula τὲ *&*, propius cum eodem verbo finito cohærens, resolvitur in *postquam*, ποιησάμενος, *postquam fecit*.

¶ ὢν - φέρων τε, *quia erat - & ferebat*) Quam gloriam Filius in exaltatione ad dexteram Patris capessivit, eam nullus angelus capiebat, cepit autem eam Filius: nam eam etiam antea habebat, respectu Dei, cujus *gloria* in eo *refulget*, & respectu rerum *omnium*, quas *portat*. Ioh. VI. 62. Ap. I. 18.

¶ ἀπαύγασμα *splendor*) Sap. VII. 25. 26. ἀτμὶς γάρ ἐστιν (ἡ σοφία) τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως, καὶ ἀπόρροια τῆς τοῦ παντοκράτορος ΔΟΞΗΣ εἰλικρινής. διὰ τοῦτο οὐδὲν μεμιαμμένον εἰς αὐτὴν παρεμπίπτει. ΑΠΑΥΓΑΣΜΑ γάρ ἐστι φωτὸς ἀϊδίου, καὶ ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον τῆς τοῦ θεοῦ ἐνεργείας, καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. ἀπὸ habet in hoc composito vim intendendi, ut in ἀποστίλβω, ἀποκυέω, ἀποτίκτω, ἀπέχω, non imminuendi.

¶ τῆς δόξης· *gloriæ*) *Gloria* naturam DEI denotat revelatam in fulgore suo: idem quod *sempiterna virtus & divinitas*. Rom. I. 20.

¶ χαρακτὴρ, *character*) Quicquid habet *Substantia* Patris, id in *Filio* tanquam *charactere* repræsentatur.

¶ ὑποστάσεως· *substantiæ*) Si vim hujus verbi a LXX varie, nunquam tamen de DEO, adhibiti, ex illis colligas, hîc denotat immobilem vitæ & potentiæ divinæ perennitatem. conf. v. 11. Itaque parallela sunt δόξα *gloria* semper intemerata, Rom. I. 23. & ὑπόστασις *substantia*, eundem semper quasi locum obtinens. Hac mente videntur Rabbini veteres Deum vocasse מקום *Locum* vel potius *Statum*.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Articulus refertur ad πάντων, *omnium*. v. 2.

¶ τῷ ῥήματι· *verbo*) Filius DEI est persona. nam habet sermonem.

¶ αὐ-

¶ αὐτῦ) idem quod mox ἑαυτῦ.

¶ δι' ἑαυτῦ) *per se.* sine instrumento externo levitico. Hæc ejus virtus elucet ex appellationibus modo positis.

¶ καθαρισμὸν, *purificationem*) Latet hîc occupatio. Conversatio Christi in carne non videbatur tam augusta de eo ferre prædicata. respondet apostolus, id factum esse ad tempus, pro purgandis peccatis. Gloriam Christi, ita potissimum, ut est Filius DEI, hoc capite describit; deinceps, Gloriam Christi hominis. c. II. 6. Ipsam gloriam filii DEI, ante exinanitionem, summatim commemorat; post exaltationem, copiosissime. nam ex hac demum evidentissime conspici cœpta est Gloria, quam habebat ab æterno. Et *purgatio peccatorum*, & insecuta *sessio in dextera Majestatis*, uberrime tractantur in cap. VII seqq.

¶ ἐκάθισεν· *consedit*) voluntate Patris. conf. ἔθηκε, *posuit.* v. 2. De hac sessione vid. v. 13 s. Sacerdotes ministrantes *stabant*. *sessio* igitur notat consummationem sacrificii, & regnum gloriosum. Hoc verbo finito, *consedit*, post participia, denotatur scopus, thema, *caput* epistolæ. coll. c. VIII. 1.

¶ τῆς μεγαλωσύνης) *majestatis*, i. e. DEI.

¶ ἐν ὑψηλοῖς· *in excelsis*) in cœlis. c. VIII. 1.

4 τοσέτῳ, *tanto*) Duo incisa hic versus habet, quorum alterum v. 5. per χιασμὸν, prius autem versu 13 tractatur, Interrogatione utrumque acuente. χιασμὸς, σχῆμα χιαςὸν, *decussata oratio*, in hac epistola ita frequens est, ut una hujus figuræ observatio plurimum ad analysin epistolæ conferat. vid. v. 9. II. 9. 11. 17. III. 1. 8. IV. 14. 15. 16. V. 7. VI. 7. VII. 6. VIII. 4. 10. IX. 1. X. 20. 22. 33. 38. XI. 1. 33. XII. 22. 23. XIII. 10. cum annott. Dices: *Cur in hac una epistola, per omnia capita, regnat ista figura?* Resp. *Paulum* etiam alibi χιασμὸν habere, ad loca quædam ex iis, quæ modo citavi, ostensum invenias: sed sæpius eo utitur ad *Iudæos*, quorum doctores tali sermonis figura in suis scriptis multum uti, docet Surenhusius in βίβλῳ καταλλαγῆς p. 78 seqq. 607 seq. Sapienter igitur apostolus omnia factus omnibus suam Hebræis methodum attemperavit: & hi viri, qui a Spiritu ferebantur, omnes sermonum formas, magis, quam rhetores exercitatissimi, in numerato habuere.

¶ κρείττων γενόμενος· *melior factus*) per exaltationem. v. 3. 13. Antitheton. ἠλαττωμένον, *diminutum.* c. II. 9. Conferatur hoc ad Marc. X. 18 not. κρείττων, *melior*, excellentior, potentior. οἱ κρείττονες, *dii*, apud veteres ethnicos.

¶ τῶν ἀγγέλων· *angelis*) quorum magna alioqui præstantia.

¶ παρ' αὐτὺς) παρὰ ingentem præter ceteros excellentiam denotat. Conf. παρὰ, v. 9. III. 3. Excluduntur angeli, partim expresse, v. 5. 13. partim implicite. nam dum eorum nullus hoc nomen, *Filius DEI*, cepit, eo ipso non sunt *heredes nominis* hujus, neque adeo *heredes omnium*, sed ipsi sunt portio, insignis quidem, de hereditate Filii, quem ut Dominum *adorant*; v. 6. neque per eos facta sunt *secula*, sed ipsi potius facti sunt. v. 7.

¶ κεκληρονόμηκεν ὄνομα· *hereditavit nomen*) Filio, quia Filius est, Filii *nomen* convenit: & in hoc præcipue nomine consistit *hereditas*: hereditatis additamentum sunt *omnia.* v. 2. *Nominis hereditas* est ipsis antiquior seculis: *Omnium hereditas* æque antiqua est, atque omnia ipsa.

5 τίνι γὰρ, *cui enim*) Frequens in hac epistola argumentum a silentio Scripturæ. v. 13. c. VII. 3. 14.

¶ τῶν ἀγγέλων· *angelorum*) Hanc enim gloriam nemo illorum capiebat.

¶ υἱός, *filius*) Act. XIII. 33.

¶ ἐγὼ - υἱόν) Sic LXX, 2 Sam. VII. 14. Pro-

Promiſſio illa, *Ego ero illi in patrem, & ille erit mihi in filium*, ſpectabat, Salomonem, ſed multo magis, usque adeo augusta eſt, Meſſiam: alias etiam Salomo eſſet major angelis. *Semen Davidis*, ſive *filius Davidis*, eſt unum nomen, ſub quo, pro ratione prædicati, modo Salomon, modo Chriſtus, modo Salomon & magis Chriſtus innuitur, ænigmate temporibus exſpectationis aptiſſimo. Conf. Ps. LXXXIX. 27. 28. Veri interpretes verborum divinorum ſunt apoſtoli; etiamſi nos ſine illis talem ſententiam non aſſequeremur.

6 ὅταν δὲ πάλιν εἰσαγάγῃ τὸν πρωτότοκον εἰς τὴν οἰκουμένην· *cum vero iterum introducit primogenitum in orbem terræ*) Particula δὲ *vero* innuit, majus quiddam ſubſequi. Non modo major eſt angelis Filius, ſed ab angelis adoratur. ἡ οἰκουμένη eſt orbis Chriſto ſubjectus, c. II. 5. tanquam primogenito. Vide Pſalmum modo citatum & mox citandum. Hæc introductio plus quiddam dicit, quam *miſſio*: utraque tamen præſupponit τὴν προΰπαρξιν *Eſſe prius* Filii DEI: reſpondetque illi introitus in mundum. c. X. 5. Intravit, voluntate DEI, quum ſe ad voluntatem DEI faciendam ſtitit, c. X. 5. coll. c. IX. 11. quum *in mundum venit*, ut paſſim dicitur. Πάλιν, *rurſum*, vulgari voculæ *item* reſpondens, adhibetur, ubi ſcriptura ſuper ſcripturam allegatur: v. 5. c. II. 13. X. 30. Ceterum vis particulæ hujus cernitur liquidius, ubi ea, verbo *inquam* aut alio ejuſmodi ſubaudito, parentheſi includitur, hoc modo: *quum vero* (*rurſus* dictum DEI de Filio proferam) *introducit Primogenitum.* Sic Ioh. XII. 39: *Non poterant credere, quia* (*rurſus* Eſajam allegabo) *idem propheta dixit, Excæcavit.* Matth. V. 33: *Audiſtis* (*rurſus* exemplum proponam) *dictum eſſe antiquis.* Etenim allegandi formulæ orationi liberius interponuntur, ut cap. VIII. 5: ὅρα γάρ φησι, pro, *Dicit enim, Vide.*

Primogeniti appellatio includit appellationem *Filii*, & vim ſignificationis amplius declarat. Involvit enim jura *primogenituræ*, quæ unigenitus habet modo eminentiſſimo. Sic etiam Rom. VIII. 29. Col. I. 15. 18. *Paulus* loquitur. Hoc loco, *Primogeniti* appellatio continet deſcriptionem ſubjecti, de quo Pſalmus agit, cum ætiologia prædicati. *Introducitur: eſt enim primogenitus.*

¶ λέγει *dicit*) Conciſa oratio. Quum prædicta eſt introductio illa, datus eſt ſermo: quum facta eſt, idem impletus eſt. *dicit*, DEVS, coll. v. 5. Itaque τῷ αὐτῷ, *ei*, mox refertur ad filium.

¶ καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεοῦ, *& adorent eum omnes angeli DEI*) LXX, Deut. XXXII, ante verſum 43, hæc habent: εὐφράνθητε οὐρανοὶ ἅμα αὐτῷ, καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεοῦ· quæ in textu Hebraico & in paraphraſi Chaldaica deſiderantur. Millius hiatum, recurrente verbo הרנינו pridem admiſſum ſtatuit. Inde ſequitur apud Moſen, εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ הרנינו גוים עמו (ubi ב poſt מ ἐλλείπει) quod *Paulus* Rom. XV. 10 item ad Meſſiæ tempora refert. Moſes, in Cantico præſertim, de Chriſto ſcripſit. Veruntamen Pſalmus XCVII. 7 habet, προσκυνήσατε αὐτῷ πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ. atque hunc Pſalmum Paulus reſpicit. nam inſcriptioni Pſalmi apud LXX, τῷ Δαβίδ, ὅτε ἡ γῆ αὐτοῦ καθίσταται, id eſt, *Davidis, quum terra in poteſtatem ejus redigitur*, ut Oederus obſervavit, Primogeniti *in orbem introductio* h. l. reſpondet.

7 πρὸς, *ad*) *ad angelos*, indirecto ſermone, conf. πρὸς, *ad*, c. XI. 18 not. Apoſtolus etiam verſum 20 Pſalmi CIII videtur

tur in mente habuiſſe, qui proxime præcedit locum Ps.CIV.4.

¶ λέγει· *dicit*) DEVS, per prophetam.

¶ ὁ ποιῶν - φλόγα) LXX, totidem literis Ps. CIV.4. Πνεύματα *ſpiritus* & πυρὸς φλόγα *ignis flammam* innuit non modo officium angelorum, ſed ipſam eorum naturam, præſtantem illam quidem, metaphora a rebus ſubtiliſſimis & efficaciſſimis ſumta, ſed tamen majeſtate Filii longiſſime inferiorem. Itaque τὸ ποιῶν *faciens* innuit, angelos eſſe creaturas juſſu factas: at Filius eſt æternus, v. 8. & creator. v.10. Subjectum, ἄγγελοι *angeli*, & λειτουργοὶ *miniſtri*, cum articulo videlicet poſitum, habet antitheton v. 8. 9. Antitheton autem τοῦ ποιῶν *faciens*, creationem angelorum innuentis, exſtat v.10 ſ.

8 πρὸς τὸν υἱὸν, *ad Filium*) directo ſermone. Conf. πρὸς, *ad*, v.7.

¶ ὁ θρόνος - μετόχους σου) Sic iterum plane LXX, Ps. XLV. 7. 8. *Thronus tuus, DEVS, in ſeculum ſeculi: virga æquitatis virga regni tui. Dilexiſti juſtitiam & odiſti iniquitatem: propterea unxit te DEVS, DEVS tuus, oleo exſultationis præ participibus tuis.* De *Throno* conf. Thren.V.19.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Summam emphaſin habet vocandi caſus cum articulo. Apertam textui vim inferunt, qui Nominativum hoc loco ſtatuunt, ut Artemonius Part. II. c. II. *Thronus* & *Sceptrum* junguntur: neque dixit Deus, *Ero thronus tuus*; ſed, *firmabo thronum filii David.* Ps.LXXXIX.5.30.37.

¶ αἰῶνα· εὐθύτητος· *ſeculum: æquitatis*) *Æternitas* & *juſtitia*, attributa valde conjuncta. Ps. LXXXIX. 15. Vid. etiam v.3 Pſalmi hujus XLV.

9 διὰ τοῦτο· *propterea*) Ex amore juſtitiæ, quo Chriſtus excellit, deducitur hîc non tam unctio, quam muneris, ad quod unctus eſt, perennitas. Habet hic ſermo quatuor partes: *thronus - virga - dilexiſti - propterea.* ex his prima & quarta, ſecunda & tertia ſunt parallelæ, per χιασμόν· illæ enim deſcribunt beatitudinem Regis; hæ, virtutem ejus.

¶ ὁ θεὸς, ὁ θεός σου) Poſſis reſolvere: *Deus, qui Deus tuus eſt.* coll. Ps. XLIII. 4. LXVII. 7. Sed Filius ipſe dicitur *DEVS*, uti verſu præc.

¶ ἔλαιον ἀγαλλιάσεως) *Oleum exultationis* gaudiique perennis eſt Spiritus ſanctus.

¶ παρὰ τοὺς μετόχους σου· *præ conſortibus tuis*) Hi conſortes alicui videri poſſint Angeli. nam & angelis nomen *deorum*, *filiorum Dei*, *ſtellarum matutinarum* (quamvis longe tenuiore ſignificatu) & Filio DEI nomen *Angeli* (quamvis longe auguſtiore vi) dari ſolet. Ac revera Filius DEI habet ſodales angelos, Gen. XVIII. 2. Iob XXXIII. 23. Ps. LXIIX. 18. 1 Tim. III. 16. Matth. XXV. 31. & videri potuerat angelos potius, quam ſemen Abrahæ aſſumturus fuiſſe, niſi alia œconomia aliud poſtulaviſſet: c. II. 16. ipſaque privatio illa, de qua ibidem v. 7, præſupponit commercium. Quid? ipſe Pſalmus XLV Chriſtum alloquitur ut *Deum*, hoc ipſo hemiſtichio, & paulo ante ut גבור *Fortem*, quomodo rurſum appellantur angeli, Ps. CIII. 20. Ergo angeli poſſint videri conſortes Chriſti appellari, præſertim cum Paulus omnia Dicta hîc allegata ad eminentiam Chriſti præ angelis referat. Veruntamen propria Chriſti cum hominibus neceſſitudo facit, ut ſodales ejus intelligamus *homines*. cap. II. 11 ſeqq. Nam Sponſus conſortes ſuos habet, ut Sponſa ſuas: Pſalm. XLV.15. eademque comparatio eſt ibid. v. 3. *perpulcher es præ filiis HOMINVM.*

10 καὶ, *&*) Hæc particula teſtimonia connectit.

¶ σὺ

¶ σὺ κατ' ἀρχὰς - ἐκ ἐκλείψεσι) Ps. CII. 26 - 28. LXX, κατ' ἀρχὰς σὺ, κύριε, τ γῆν, & reliqua iisdem verbis. Innuitur tempus creationis, cui opponitur finis mundi. quo ipſo ſolvitur Artemonii Diſſertatio III.

¶ σὺ, *tu*) idem ille, ad quem ſermo dirigitur verſu præc.

¶ Κύριε· *Domine*) Id LXX repetiere ex v. 23 ejuſdem Pſalmi. Prædicatur Chriſtus etiam iis in locis, ubi inprimis contenderent multi, de Patre eſſe ſermonem.

¶ γῆν, *terram*: ἐρανοὶ, *cœli*) Gradatio.

11 αὐτοὶ, *ipſi*) terra & cœlum.

¶ ἀπολἕνται· *peribunt*) Idem verbum, Luc. V. 37. Iac. I. 11. 1 Petr. I. 7. 2 Petr. III. 6.

12 ἀλλάξεις· *mutabis* - ἀλλαγήσονται· *mutabuntur*) Multi, ἑλίξεις, pro ἀλλάξεις· ſed in Hebræo bis unum verbum eſt חלף, a LXX ſæpe per ἀλλάσσω, nunquam per ἑλίσσω expreſſum.

¶ ὁ αὐτὸς) הוא *Idem*, nunquam alius, ſine ulla vetuſtate & immutatione. Vid. Hiller. Onom. p. 71. 262. Sic 1 Sam. II. 10. יהוה LXX Αὐτός.

13 δὲ, *vero*) Epitaſis.

14 πάντες· *omnes*) quanquam in varios ordines variis nominibus, etiam *dominationem* aliquam ſonantibus, diſtincti. Eph. I. 21.

¶ λειτεργικὰ - ἀποςελλόμενα· *qui miniſtrant - qui mittuntur*) *Miniſtrant* coram Deo: *mittuntur* foras, ad homines. Vtrumque opponitur *ſeſſioni ad dextram*. Conf. Luc. I. 19.

¶ τὲς μέλλοντας κληρονομεῖν· *eos, qui hereditatem capient*) i. e. electos, eosque vel credentes vel credituros. Suavis periphraſis.

¶ σωτηρίαν· *ſalutem*) ex tot tantisque periculis.

CAP. II.

1 Δεῖ) Alibi utitur verbo ὀφείλειν *debere*: hîc, δεῖ *oportet*. Illud dicit *obligationem*: hoc, *urgens periculum*. v. 3. Iam ſermo vergit ad hortationem, per momenta capiti præcedenti reſpondentia, de Chriſto propheta, rege, ſacerdote. Hortatio incipit in prima perſona; deinde in ſecunda incrementum capit. c. III. 1.

¶ περισσοτέρως, *abundantius*) Comparativus, proprie. v. ſeqq. Conſtr. cum δεῖ *oportet*.

¶ προσέχειν, *attendere*) per obedientiam. coll. v. 2 not.

¶ τοῖς ἀκεσθεῖσι· *iis, quæ audita ſunt*) Ref. ad c. I. 1 fin. & conf. infra v. 3. c. V. 11. Potiores ſunt loquendi & audiendi, quam ſcribendi & legendi partes.

¶ μήποτε παραῤῥυῶμεν) Aoriſtus 2 paſſivi, activa ſignificatione, a ῥεύω *fluo*, & *fundo*. *ne quando*, inquit, *præterfluamus*, animo leviſſimo. conf. Gen. XLIX. 4. Reſpexit apoſtolus τὲς LXX, Prov. III. 21. υἱὲ, μὴ παραῤῥυῇς, *ne præterlabaris, ne dimiſeris* ex oculis. ubi etiam v. 20 legitur, νέφη ἐῤῥύη δρόσῳ, activo ſenſu, & ſic paſſim. Zoſimus l. 2, ἡ ῥωμαίων ἀρχὴ ὑπερῤύη κατὰ βραχύ· *paulatim defecit*. Greg. ἵνα μὴ ἐξίτηλα τῷ χρόνῳ γένηται τὰ καλὰ καὶ μὴ παραῤῥυῇ. Metaphora hujus verbi frequens. Heſychius, παραῤῥυῶμεν, ἐξολισθῶμεν. Simili verbo exprimitur pœna ſocordium, ἐτάκησαν, Sap. I. 16. Verbum ſtat: homo ſocors præterfluit.

2 δι' ἀγγέλων *per angelos*) διὰ, *per*, proprie ſumitur, uti v. ſeq. collatis *Pauli* verbis Gal III. 19. Alias non valeret argu-

mentatio apostoli ab angelis ad Dominum. v. 5. Locutus ergo est DEVS Ex. XX. 1 per angelos: in N. T. locutus est Deus per Dominum.

¶ ἐγένετο βέβαιος· *factus est firmus*) auctoritate ei per pœnas violantium constituta.

¶ πᾶσα) *omnis*, sine acceptione personarum.

¶ παράβασις καὶ παρακοὴ) παράβασις *transgressio*, committendo mala: παρακοὴ *inobedientia*, omittendo bona. Metonymia abstracti, pro transgrediente & inobediente, qui proprie *mercedem accipit*. Antitheton in concreto, *nos, negligentes*. v. 3. Antitheton in abstracto, προσέχειν τοῖς ἀκουσθεῖσι, *attendere iis, quæ audita sunt*.

¶ ἔλαβεν· *accepit*) non modo in sanctione, sed etiam in exsecutione.

3 πῶς ἡμεῖς ἐκφευξόμεθα) *quomodo nos effugiemus* mercedem justam & gravem? Sic cap. XII. 25. *Illi non fugerunt: nos non effugiemus*.

¶ σωτηρίας) *salutis*, in *orbe futuro*, cum *gloria* conjunctæ. v. 5. 10 nott. *Salutis* vocabulum, quod versu illo 10 repetitur, affine est nomini *Iesu*, quod resonat in Evangelio *salutis*.

¶ ἀρχὴν, *initium*) Antea non erat prædicata salus tanta, tam augusto interprete.

¶ λαλεῖσθαι· *dici*) a baptismo usque ad ascensionem. Act. I. 2.

¶ διὰ τοῦ κυρίου· *per Dominum*) Augusta appellatio: coll. c. III. 4 ss. Psalm. CX. 1. Non dicit h. l. *per dominum nostrum*. nam etiam *angelorum dominum* innuit, quem ipsi angeli *Dominum* appellant. Luc. II. 11. Matth. XXVIII. 6. Antitheton, *per angelos*. v. 2. Conf. v. 5 seq.

¶ ὑπὸ τῶν ἀκουσάντων) *ab iis, qui* ex ipso Domino coram *audierant*. *Spectatores* etiam illi fuerant & ministri, Luc. I. 2. sed *auditum* hoc loco memorat apostolus, convenienter instituto suo. v. 1 s. Respicit apostolus non solum in genere ad historiam evangelicam, sed etiam ad singularia capita, v. gr. de supplicatione in horto. &c. c. V. 7 not. Ad ecclesias ex gentibus scribens Paulus multa solet de sua vocatione, deque fructibus laboris sui dicere: hîc vero ad fratres ex circumcisione scribens, apostolos potissimum citat longo tempore cum Domino versatos. conf. Act. I. 21. X. 41. XIII. 31 not. atque illos ipsos apostolos tantummodo generatim citat, ut Hebræos ad solum Dominum redigat.

¶ εἰς ἡμᾶς· *in nos*) Hoc denotat ætatem præsentem illam.

¶ ἐβεβαιώθη· *confirmata est*) non per pœnas, sed per charismata. Resp. βέβαιος *firmus*. v. 2.

4 συνεπιμαρτυροῦντος) Decompositum. Christi est, *testari*: DEI est, συνεπιμαρτυρεῖν, *testimonium superaddere*. Idque fecit & in terris ambulante Christo, *signis & prodigiis*, & in cœlum sublato, *variis virtutibus*. Act. II. 22. 23. Id Testimonium totum agit de *Domino* Iesu Christo. Act. II. 36. X. 36. 42. Rom. XIV. 10. 1 Cor. XII. 3. Phil. II. 11.

¶ ποικίλαις, *variis*) Parallelum, μερισμοῖς *distributionibus*. coll. 1 Cor. XII. 11.

¶ κατὰ τὴν αὐτοῦ θέλησιν· *secundum suam voluntatem*) liberrime, uberrime, clementissime, non pro *arbitrio* accipientium: unde patet, donum esse plane supernaturale. αὐτοῦ, *ipsius* Dei. רצון LXX θέλησις.

5 οὐ γὰρ ἀγγέλοις· *non enim angelis*) Ætiologia, versum 3, ubi *Salutis* & *Domini* appellatio scite inserta est, respiciens, novæ periochæ inchoandæ inservit. Quo major *Salus*, quo gloriosior *Dominus* spernitur, eo gravior est culpa spernentium. Non angelis, de quibus nil in eam sententiam scriptum est, sed homini, hominisve filio,

filio, Iesu Christo, & angelos & omnia subordinavit Deus. Plus negotii habuerunt angeli in V. T. sed in N. T. evecta per Christum humana natura angeli sunt conservi nostri. Vt hoc loco angeli opponuntur *Domino*, sic v. 16 opponuntur *fratribus*. Apostolus soli Christo solos homines credentes copulat.

¶ ὑπέταξε, *subordinavit*) Hoc verbum jam repræsentatur ex v. 8. *Subordinavit* Deus. nam ad cap. I. 1 respicit oratio.

¶ τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν *orbem terræ futurum*) Vna omnium temporum οἰκουμένη *terra* est. c. I. 6. Itaque οἰκουμένη μέλλουσα *terra futura* dicitur, ut *sol crastinus*, quamvis unus omnium sol dierum est. Hebraice הבא Græce μέλλουσα. *Orbis* unus est, sub gratia & sub gloria; *futurus* dicitur, non quin jam sit, sed quia olim prædictus. De *Paulina* hac locutione conf. not. ad Rom. III. 30. Quanquam etiam pro hujus epistolæ tempore *futurus* est suo modo, tum, quum omnia Christo subjecta erunt, etiam mors. 1 Cor. XV. 24 seq. expende *nondum*, v. 8. & ipsam orbis futuri descriptionem, cap. XII. 26 seqq. Late patet nomen *orbis*. vide Psalmum, qui mox citatur. πατὴρ τοῦ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ αἰῶνος, *Pater futuri seculi*. Es. IX. 6, in Græc. & Lat.

¶ περὶ ἧς λαλοῦμεν *de quo loquimur*) *loquimur*: nos doctores. c. V. 11 not. Huic versiculo per hoc incisum vis propositionis conciliatur. Propositio autem est: *Omnia subjicientur Iesu Christo*.

6 διεμαρτύρατο δέ πού τις, *testatus est autem alicubi aliquis*) *aliquis*, scil. *testis*. Non hîc locutus est David de se ipso: quare nomen ejus non opus erat poni. Neque subsistendum est in internunciis, sed spectandum verbum DEI, semel *testatum*. Testatus est David in Psalmo VIII. ad quem Psalmum hoc caput sæpe respicit, etiam a versu 10, ut videbimus. δὲ, *autem*, facit antitheton inter *angelos* & inter eum, cui Psalmus omnia subordinata testatur.

¶ τί ἐστιν - ποδῶν αὐτοῦ) Sic plane LXX, Ps. VIII. 5-7. Incisum illud, *& constituisti eum super opera manuum tuarum*, apostolus in sua certe argumentatione non assumit, omnia ex eo, quod in Psalmo præcedit & subsequitur, deducens. Memorantur in inciso illo *opera manuum* DEI, i.e. cœlum, luna & stellæ (*Sol* abest: vel, quia, ut Abrahamo seminis sui servitus & liberatio, Gen. XV. 12. sic Davidi exinanitio & exaltatio Messiæ, *noctu* indicata & ab eo decantata est: quemadmodum etiam sermo Domini ad Iobum noctu fuisse videtur, Iob XXXVIII. 7. 31 s. vel, quia Messias in cruce, derelictus, obscurato *sole*, *lunam & stellas vidit*: at ultra horum durationem manet imperium Christi.

¶ τί ἐστιν ἄνθρωπος) *quid est homo*, ad opera DEI, cœlum &c. quid vero ad Deum ipsum? Ita demissior est sermo, quam si diceret: quis sum ego? ἄνθρωπος, *homo*, sine articulo; tanquam unus e multis. אנוש *homo*, παθητὸς *passionibus & morti addictus*.

¶ ὅτι μιμνήσκῃ αὐτοῦ, *quod meministi ejus*) Talis status Messiæ describitur, in quo a divina recordatione & cura prætermissus videri posset. Vnde hoc ipsum, *recordationem* sui, miratur ipse, admiranda humilitate: quanto magis tantam gloriam sibi paratam? Non *aliter* esse poterat: Act. II. 24. at orat, quasi vix *ita* esse potuerit.

¶ ἢ) *sive*. Tenuius quiddam hoc loco sonat בן אדם *filius hominis*, quam אדם *homo*.

¶ υἱὸς ἀνθρώπου) בן אדם coll. Ps. XLIX. 3. Iterum sine articulo.

¶ ἐπισκέπτῃ αὐτὸν, *rationem ejus habes*) Incrementum sermonis. nam *memoria* est.

est vel de absente: ἐπισκέπτεσθαι, *invisere*, præsentem curam denotat.

7 βραχύ τι) *perbreve* tempus. Idem verbum, Luc. XXII. 58.

¶ παρ' ἀγγέλους) Psalmo VIII. 6 illud ותחסרהו מעט מאלהים hunc habet sensum: *Fecisti filium hominis paulisper minorem esse Deo*, id est, se ipso. Pulcra periphrasis Christophori Corneri: *Christus homo factus sub cruce se humiliavit, & INFRA DEUM se abjecit, cum, quiescente natura divina & vires suas non exserente, ipse Deus & Dominus gloriæ crucifixus & mortuus est*. Expos. Psalm. p. 24. Hæc est vis Mem præfixi 2 Chron. XV. 16. Es. LII. 14. vid. Nold. Concord. hac partic. § 21. Ipsum מחסר sequente Mem, Cohel. IV. 8. Alia phrasi *Paulina* dicitur μὴ ὢν ἴσα θεῷ & κενώσας ἑαυτόν. Phil. II. 6.7 not. Interpretationem vero LXX interpretum apostolus suo aptam instituto retinet; nam homonymia hebraicæ vocis אלהים naturam significat invisibilem, eoque humana superiorem, sive angelicam sive divinam: & qui præter angelos minoratus est, utique præter DEUM minoratus est: *DEI* autem appellationem postliminio quasi supplet capite III. v. 4. Sic enim solet apostolus verbis LXX interpretum commode uti, & vim Hebraicorum, ubi ad propositum plus faciunt, lectori postliminio propinare. c. X. 8. XII. 6 nott.

8 πάντα ὑπέταξας) vid. 1 Cor. XV. 27 & anteced. cum annot.

¶ γὰρ, *enim*) Infert apostolus, *cur* hunc locum *allegarit*: quia videlicet doceamur in eo, *Iesum* esse, cui subordinata sunt omnia, adeoque futurus orbis. v. 5. Sæpe γὰρ *enim* facit ad *ætiologiam Dicti*. c. VII. 14. IX. 24. Et sic *Paulus*, Rom. III. 28.

¶ αὐτῷ· αὐτῷ) *ei, ei*, de quo loquitur, homini, filio hominis. Id declaratur demum versu 9 medio, de *Iesu*, aptissime dilatum.

¶ τὰ πάντα) τὰ· secundo tertioque loco vim habet relativi ad πάντα *omnia* præcedens. Eadem vis articuli, Ioh. XIX. 5.7. Gal. V. 13. VI. 14.

¶ οὐδὲν, *nihil*) ne angelos quidem. v. 5. cap. I. 6.

¶ ἀφῆκεν, *reliquit*) in sermone Psalmi, cui eventus rerum partim respondet, partim respondebit.

¶ νῦν δὲ οὔπω· *nunc autem necdum*) Νῦν *nunc* hîc servit anthypophoræ. nam *tempus* denotatur in οὔπω *nondum*, & hoc construitur cum ὁρῶμεν *videmus*, in antitheto ad *præsens* βλέπομεν, *cernimus*. Subjecta Christo jam sunt plura, quam videmus; & suo tempore prorsus omnia erunt ei subjecta, nobis cernentibus. Eph. I. 22. 1 Cor. XV. 27. sed cur *nondum omnia?* quia & corpus ejus, ecclesia, laborat: & ipse non agnoscitur, certe non conspicitur. Verbum βλέπω *cerno* notat quiddam magis definitum: ὁράω *video*, quiddam latius atque augustius.

9 δὲ, *vero*) Antitheton inter id Psalmi, quod *nondum videmus*, & inter id, quod jam *cernimus* impletum in Iesu. Quid autem *cernimus?* Iesum, *qui* paululum præter angelos minoratus erat, cernimus, *quod* propter passionem mortis sit gloria & honore coronatus. In hac periocha, ἠλαττωμένον (διὰ - ἐστεφανωμένον) ὅπως κτλ. est χιασμὸς, qualem habet *Paulus* Gal. IV. 4. 5. atque in præsenti inciso, διὰ κτλ. quod incisum ante δόξῃ nullam στιγμὴν desiderat, id *propter* quod coronatus est Iesus, nempe *passio mortis*, ex naturali ordine rei, nec sine emphasi, ante coronationem ipsam memoratur. Eximit Iudæis apostolus infestum crucis scandalum; & argumentum, quod a passione Iesu

Iesu contra gloriam ipsius eamque nobis quoque gloriosam duci posset, ita solvit, ut etiam invertat. Passionem mortis adeo non obstare, ostendit, gloriæ & honori Messiæ, ut eam potius confirmet nobis. Vnde infert, minorationem Iesu præter angelos, quæ ad paululum facta fuerit, non eo spectasse, ut in morte maneret, sed ut morte semel exantlata *omne* sibi subordinatum haberet. Iesus est, in quem & minoratio & coronatio in Psalmo descriptæ conveniunt: Idem ergo est, cui etiam potestas in *omne*, quæ in gradatione Psalmi subsequitur, convenit.

¶ βραχύ τι, *paululum quiddam*) Aliquot horæ crucis, dies passionis, anni laborum, quantulum sunt ad æternitatem?

¶ παρ' ἀγγέλους, *præter angelos*) pati ac mori nescios.

¶ ἠλαττωμένον) *tenuiorem*, minorem, vermem *factum*. conf. Luc. XXII. 43. *Participium* innuit, Iesum per se & sua causa potuisse sine passione capessere gloriam: sed fratrum etiam ducenda fuit ratio.

¶ βλέπομεν· *cernimus*) *Adspectus*, inquit, *loquitur*. Idem verbum c. III. 19. X. 25. Res & eventus congruit cum fide testimonii prævii. v. 6 init.

¶ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου· *passionem mortis*) *Mortis* passio, summa. vid. cap. V. 7.

¶ δόξῃ καὶ τιμῇ, *gloria & honore*) Filium Dei decente.

¶ ἐστεφανωμένον· *coronatum*) post *mortem*.

¶ χάριτι θεοῦ· *gratia Dei*) Alii pridem, χωρὶς θεοῦ, *præter Deum*. Bonam utraque lectio sententiam fundit: utramque videamus. Incisum hoc, cum χωρὶς, *præter*, sic habet: *Christus mortem gustavit pro omni, excepto Deo*. Hæc periocha est, per partes suas declaranda. I. παντὸς, quemadmodum πάντα v. 8 & 10 quinquies, est neutrum, ut *Orig. Theod. Ambros.* apud Estium agnoscunt. etenim in masculino plurale esse solet, ὑπὲρ πάντων, 2 Cor. V. 15. 1 Tim. II. 6. & plurale πάντων, πᾶσι, plerumque masculinum quidem, & interdum neutrum est: sed παντὸς, παντὶ, sine substantivo aut participio positum, semper neutrum est. vide supra ad 2 Cor. XI. 6. Marc. IX. 49. Ostendit Apostolus gloriam Christi ex Psalmo VIII, maximeque ex illo inciso, כל *omne posuisti sub pedibus ejus*, atque emphasin numeri *singularis*, quæ in grandi illa syllaba כל inest, a LXX int. prætermissam supplet, quum in hoc duntaxat palmario nervo ait, παντός. Neque enim παντὸς neutrum, sine articulo, non est Græcum: Hesiodo quippe πλέον ἥμισυ παντὸς dicitur. Hoc πᾶν, hoc *omne*, cui οὐδὲν *nihil* neutro item genere opponitur v. 8, & *omnes*, masculino genere, includuntur, Ioh. III. 35. 36. complectitur maxime *angelos*, præter quos paululum minoratus fuerat Christus: & tali pacto protasis & apodosis inter se respondent, *Nondum videmus ei omnia subjecta, sed tamen id, pro quo mortem gustavit, est Omne.* II *Gustare mortem*, dicit mortis veritatem, & tamen hoc loco etiam brevitatem, ut *Chrysostomus*, *Sedulius*, *Haymo*, *Flacius* ad h. l. agnoscunt. III Hinc demum colligitur, quid ὑπὲρ significet, *pro omni*: Germ. *um alles*, non, *für alle*. ὑπὲρ hoc loco denotat rem consequendam, ut Ioh. XI. 4. 2 Cor. I. 6. XII. 8. 19. 2 Thess. I. 5. *Mortem gustavit pro omni*; ut *omne* sibi vindicaret, ut omnium rerum potestatem capesseret: sive, *pro* eo, ut ipsi obtingeret, quod scriptum est, *OMNE posuisti sub pedes ejus.* IV. Omne illud habet apertissimam & justissimam exceptionem. *Paulus* 1 Cor. XV. 27 eundem Psalmum, eundem versiculum,

culum, eandem voculam כל *omne* tractans, adjicit, δῆλον, ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα. Eadem igitur exceptio hoc loco ponitur, χωρὶς θεοῦ ὑπὲρ παντός. *omne, præter Deum, Christo subjectum est.* χωρὶς exceptioni servit. Sic Epiphanius, διὰ παντὸς, χωρὶς πεντηκοστῆς. hæres. LXXV. Thomas Magister: τὸ πλὴν καὶ τὸ ἐκτὸς, τὸ χωρὶς δηλοῦσι. Agnoscit Theodoritus, χωρὶς hoc loco exceptioni inservire: quæ autem sit exceptio, ille Psalmi parallelismus nos docet. Atque ipsa exceptio amplitudinem rerum Christo subjectarum, quæ sunt *præter Deum plane omnia*, quam significantissime, & tamen, ne sermo interpelletur, quam brevissime commonstrat: decenterque exceptio ipsi rei, de qua fit exceptio, præmittitur.

Idem incisum, si χάριτι *gratia* retineas, sic explicabis: *ut gratiâ DEI pro omni gustaret mortem. Gratia DEI*, erga nos, Gal. II. 21. Rom. V. 8. & erga ipsum Iesum. Adversarii putabant, Iesum ira DEI esse passum & mortuum, Ps. XXII. 8 f. LXIX. 27. Es. LIII. 4. Ioh. XIX. 7. Sed plane gratia DEI passus est & mortuus, cujus gratiæ munus est honor & gloria. Phil. II. 9, ἐχαρίσατο· Luc. II. 40. 52. Rom. V. 15. Atque hoc nomen, χάριτι, idem dicit, quod verba μιμνήσκῃ, ἐπισκέπτῃ, *recordaris, rationem habes.* v. 6. ex Psalmo illo VIII. In hac interpretatione ὑπὲρ παντὸς posset valere *pro omnibus*, Germ. *für alle*, quod ad præpositionem attinet: sed obstat neutrum παντός.

Nunc quæritur, utra lectio genuina sit. Non ignoro, χάριτι plausibilius esse, quam χωρίς· & sine labore ullo a me impetrarem, ut hoc missum facerem, & illud amplecterer. Sed ubi de verbo DEI, ubi de unico DEI verbulo agitur, nil temporis causa statuere debemus. Facilius χωρὶς in χάριτι, quam χάριτι in χωρὶς librariorum sedulitas, planiora omnia quærens, mutavit: & tamen χωρὶς remanet in monumentis antiquis, multis, gravibus. Ea enumerat *Apparatus* criticus: iis addatur *Anastasii* abbatis, qui seculo VIII in Palæstina floruit, liber contra Iudæos, diserte hanc lectionem exhibens. Neque lectionem hanc, neque interpretationem hîc a nobis propositam, quisquam, ut spero, exagitabit: lectori tamen integrum est, rem amplius expendere. *Syriacorum* exemplarium in utraque lectione conjungenda constantiam declarat La Croze lib. III de Christianismo Indico, c. III. §64.

¶ γεύσηται· *gustaret*) Notatur hac phrasi *veritas* mortis, ut passim: & hoc loco, ut diximus, simul τὸ βραχὺ *brevitas*, cui notandæ aptus est genitivus, θανάτου, coll. c. VI. 4 not. Brevitatis significationi non obstat locus Matth. XVI. 28. nam ibi est locutio negativa, uti Luc. XIV. 24. Adjuvat autem eam locus Psalmi XXXIV. 9, γεύσασθε καὶ ἴδετε· i.e. *gustate modo, & videbitis.* alias *gustus* non poneretur ante *visum.*

10 ἔπρεπε, *decebat*) Sic Psalm. VIII. 2 הודך LXX, ἡ μεγαλοπρέπειά σου. Ceteroqui toto hoc versu 10 Propositio, quæ versu 8. 9 verbis ejusdem Psalmi vestita erat, nunc verbis ad apostoli institutum propius accommodatis declaratur: sed cum hac differentia, ut versus 8. 9 expressius agat de *Gloria*, ex antecedentibus; versus 10 de *Passionibus* agat expressius, transitionem ad subsequentia parans. Prædicatum propositionis est, *Decebat illum, propter quem omnia & per quem omnia* sunt: subjectum sequitur, *multos filios in gloriam* ἀγαγόντα *ducentem, principem salutis eorum per passiones consummare.* Posset ἀγαγόντα resolvi, ἵνα ἀγαγὼν πλειώσῃ· sed construitur

itur sic, ἀγαγόντα τὸ ἀρχηγὸν, ut *primus dux salutis* sit etiam *perducens in gloriam*. ἀρχηγὸς componitur ex ἀρχὴ & ἄγω· & ἀρχὴ prospicit in textu ad τελειῶσαι (coll. cap. XII. 1.) at ἄγω respicit ad ἀγαγόντα. Itaque complectitur Propositio sententias magnas & multas, quas sic evolveris:

1. Iesus est dux *salutis*.
2. Vt *patiendo* salutem pararet, necesse fuit.
3. Per passiones est *consummatus*.
4. Cum ea consummatione conjuncta est *gloria* filiorum.
5. Filii sunt *multi*.
6. Totum hoc institutum valde *decebat* Deum, quamvis infidelitas pro *dedecore* habeat.
7. Decebat Deum, ut Iesus pateretur & filios salvaret. nam *propter eum* sunt *omnia*.
8. Decebat Deum, ut Iesus consummaretur, & filii ad gloriam perducerentur. nam *per eum* sunt *omnia*.

Ex his, quatuor momenta, totidem literis notata, servato textus ordine, ponimus

A	B
Gloria filiorum :	dux patiens :
C	D
salus filiorum :	consummatio ducis.

Hæc momenta reducuntur ad Deum, *propter quem & per quem omnia* sunt, id est, cui tribuenda sunt omnium rerum initia & exitus. Ad initia rerum pertinet B & C. ad exitus rerum pertinet D & A. Enimvero eadem quatuor momenta per χιασμὸν in textu sunt transposita, ut a fine *A* pulcherrimo ordine progrediatur oratio ad media, quæ in *B C D* continentur.

¶ αὐτῷ) *eum*, Deum Patrem: qui memoratur versu 9, & subauditur versu 5.

¶ δι' ὃν, δι' οὗ· *propter quem, per quem*) Subtili & eleganti discrimine *Paulus* præpositiones cumulare solet.

¶ πολλοὺς, *multos*) quam plurimos. unde ἐκκλησία, *cœtus*. v. 12.

¶ υἱοὺς, *filios*) Stilo V. T. dicuntur παιδία *pueri*; stilo N. T. υἱοὶ *filii*, quorum status opponitur *servituti*, v. 15. ut apud *Paulum*, Rom. VIII. 15. Gal. IV. 6. Ipse Iesus, Filius: is nos facit *filios* Dei, nos habet *sobolem* suam.

¶ εἰς δόξαν, *in gloriam*) Hæc gloria in eo ipso consistit, quod sint filii, & tanquam filii tractentur. Rom. VIII. 21. Expende Ioh. XVII. 10. 22. ac totam illam orationem: & confer v. 7 hujus capitis II. Proximam inter se significationem habent *gloria* & *sanctitas*, *ductio in gloriam* & *sanctificatio*. v. 11.

¶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν· *salutis eorum*) Hoc ipsum vocabulum præsupponit *perniciem*: ex qua ut educeremur, *patiendum* Christo fuit. *Salutem* excipit δόξα *gloria*, stilo *Pauli*, 2 Tim. II. 10 not.

¶ τελειῶσαι· *consummare*) Hoc verbo continetur perductio ad finem molestiarum & ad metam gloriæ plenam. c. V. 9. Metaphora agonistica. Frequens enim in hac epistola, τελειοῦσθαι, τέλειος, τελειότης, τελείωσις, τελειωτὴς, de Christo & Christianis. Hæc per *passiones consummatio* duo momenta innuit: I. *Gloriam* Christi, quippe cui, *consummato*, *omnia subordinantur*. II. *Passiones* prægressas. De *passionibus* mox tractat expresse, v. 11-18. quanquam eas etiam in præcedentibus attigit: tractationem de *Gloria* hoc ipso loco præmisit, ad acuendam hortationem suam, & ad præsanandum scandalum passionis & mortis. Vberiorem vero utriusque momenti considerationem intertexit insequenti tractationi de Sacerdotio, quæ versu 17 proponitur. Ac de *Passionibus* quidem res aperta est: *Gloriam* vero describit, dum opportunis locis memorat, Iesum *esse consummatum*,

eſſe in cœlis, altiorem cœlis factum, ſedere ad dexteram Dei, ſecundo conſpectum iri, hoſtes ejus poſitum iri ſcabellum pedum ejus. hoc verſu, & cap.IV.14. V.9. VII.26.28. VIII.1 ſ. IX.24.28. X.12.13. XII.2.

11 γὰρ, *enim*) Neceſſitudo ſumma, cauſa, cur decuerit, Ieſum non ſine nobis *conſummari.*

¶ ὁ ἁγιάζων *ſanctificans*) Chriſtus. c. XIII. 12.

¶ οἱ ἁγιαζόμενοι *qui ſanctificantur*) populus. c.X.10.14.29. Synonyma, *ſanctificare, ad DEUM adducere; ſanctificari, ad DEUM adduci, appropinquare, accedere. Sanctificans* eſt a Patre genitus & Sanctificator conſtitutus: *qui ſanctificantur*, a DEO creati, & ad ſanctificationem accipiendam conſtituti. conf. ἔδωκεν, *dedit.* v.13. Hæc origo fraternitatis & communionis cum ſanguine & carne.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) εἷς *unus* ille eſt Abraham, uti Malach. II.15. Es. LI. 2. Ez. XXXIII.24. Ex uno Adam, omnes homines: ex uno Abraham, omnes Abrahamidæ. Toto hoc loco, ad Abrahamidas ſcribens, Paulus ad eos ſermonem ſeorſum accommodat, v.16.17. c.XIII. 12. quemadmodum etiam Pſalmo XXII, qui hîc citatur v.12, ſermo eſt de Iſraële, v.23 ſs. de gentibus autem, v.26-32. ac tota deinceps de ſacerdotio deque ſacrificiis tractatio præcipue ad Hebræorum captum congruit. Quocirca multum hæc aliquando epiſtola ad *Iſraëlis* ſalutem conferre poterit. Si *unus* hîc Deum innueret, angeli includendi eſſent, qui removentur verſu 16.

¶ πάντες· *omnes*) Conſtr. cum ἁγιαζόμενοι *qui ſanctificantur.* nam dicit, πάντες *omnes*, *utrosque* dicturus, ſi *ſanctificantem* τῷ πάντες *omnes* includeret.

¶ οὐκ ἐπαισχύνεται) *non erubeſcit*, quum extra hanc *cauſam*, multa fuiſſent, cur eum puderet. nam minime ſancti & valde ſontes v.14 ſ. fueramus. tamen non erubeſcit: imo propter ſanctitatem illam & gloriam, in quam nos duxit, glorioſum ſibi ducit. Tales *filios* reſtitutos habere, Deum *decet*: tales *fratres non erubeſcit* Chriſtus. conf. *non erubeſcit*, c. XI. 16 not.

¶ καλεῖν) *appellare*, appellando declarare.

12 λέγων· *dicens*) Tria hîc ſunt allegata V.T. quibus præcedens ſermo apoſtoli egregie confirmatur, per χιασμὸν, ordine retrogrado. Namque

apoſtolus memorat	Chriſtus in dictis V. T. ait:
v. 10, *filios:*	v. 13 fin. *ego & nati.*
ibid. *conſummationem* per paſſiones:	v. 13 init. *confiſus ero:*
v. 11, *neceſſitudinem* ejus qui ſanctificat, & eorum, qui ſanctificantur:	v. 12 *fratribus meis:*

Ac rurſum v.14-17 ordine inverſo memorantur *nati*, & res a Chriſto *bene* geſta, & *fratres.* Duæ catenæ allegationum, c.I de Gloria Chriſti, & c.II de Redemtione, ſuaviſſime inter ſe reſpondent.

¶ ἀπαγγελῶ - ὑμνήσω σε) Ps. XXII. 23. LXX, διηγήσομαι· cetera, iiſdem verbis. *Nomen* Domini boni, fratribus ignotum, Meſſias prædicat, ut fratres quoque laudent illum. Ps. cit. v.24.

¶ ὑμνήσω· *canam*) tanquam dux chori. conf. Pſalm. VIII.3.

13 ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ· *ego ero fidens in eo*) LXX, καὶ πεποιθὼς ἔσομαι ἐπ' αὐτῷ· apud Eſajam proxime ante locum ex c. VIII citandum mox. πεποιθὼς ἔσομαι ἐπ' αὐτῷ 2 Sam.XXII.3. quod eccleſia imitatur Es. XII. 2. Innuitur filialis fiducia Meſſiæ ex *paſſionibus*

ad

ad Patrem confugientis. c. V. 7. coll. 2 Sam. cap. cit. v. 4 seqq. Particula alle gatur; periocha tota innuitur ab apostolo. Recte reprehendunt Theologi nostri scholasticos, negantes, satisfactionem Christi ex se & simpliciter condignam esse. vid. Calov. matæol. pap. in Dedic. Sed tamen hujus satisfactionis fragrantissima pars est fiducia purissima, qua fiducia unice nixus ipse est in accessu ad Patrem. Ps. XXII. 10. Matth. XXVII. 43. neque enim sua merita ostendit, quin peccata potius in se conjecta confessus est. Ps. LXIX. 6. Vt igitur ille per sese fide in Patrem nixus est; sic nos fide in Christum, & per Christum in Patrem nitimur. Gravissimum argumentum contra humana operum merita. Hac autem fiducia Christus est usus non pro se; nam ipse & Pater unum sunt: sed pro suis. v. 16. Præsens quodque auxilium dabat *fiduciam* de auxilio futuro, (conf. Phil. I. 6.) usque ad plenam ex morte & diabolo victoriam.

¶ ἰδὲ - ὁ θεός) Es. VIII. 18. LXX, iisdem verbis. παιδία ילדים *natos* vocat, decente *Primogenitum* sermone, qui eosdem & *fratres* & *minores* innuit: atque hos omnes Deo, qui eos ipsi *dederat salvandos*, juxta secum *glorificandos sistit*.

14 ἐπεὶ οὖν τὰ παιδία· *quia ergo pueri*) τὰ παιδία *pueri* h. l. non est nomen ætatis naturalis; sed deducitur ex v. 13. οὖν *igitur* infert ex v. 10 seqq.

¶ κεκοινώνηκεν αἵματος καὶ σαρκός, *communionem inter se habuere sanguinis & carnis*) Præteritum, respectu majoris partis, quæ jam vixerat tempore testimonii in Psalmo editi. κοινωνέω cum genitivo, Prov. I. 11, ubi etiam v. 18 μετέχω eadem vi ponitur. κοινωνήσας ὁδὲ, Iob XXXIV. 8. Hoc tamen loco elegans est verborum commutatio, ut μετέχει dicat similitudinem unius ad ceteros: κοινωνεῖν multorum inter se. σὰρξ καὶ αἷμα dicitur interdum per metonymiam pro homine, Gal. I. 16. sed hoc loco magis proprie sumitur in abstracto, ut 1 Cor. XV. 50. quanquam illo Pauli ad Corinthios loco σὰρξ καὶ αἷμα vetustatem corruptæ naturæ connotat. Alias, ut modo vidimus, dicitur σὰρξ καὶ αἷμα, potiore parte, *carne*, quæ etiam sola interdum nominatur, præposita: hîc αἷμα καὶ σὰρξ (quanquam nonnulli voces trajecere) perinde ut Eph. VI. 12, πρὸς αἷμα καὶ σάρκα. Vtrum promiscua sit locutio, an αἷμα aliquando certa de causa (quæ ex Physicis hoc loco peti queat) præponatur, non ausim definire. Etiamsi ad talia non descendat commentatio mea, tamen nimis curiosæ subtilitatis notam apud generosos verborum cœlestium libripendes ægre effugit.

¶ αὐτὸς) Suaviter subsequitur, τῶν αὐτῶν.

¶ παραπλησίως· *similiter*) παρὰ in παραπλήσιος interdum, ut Latinum *sub*, minuit significationem compositi, perinde ut in πάρεγγυς. Hoc autem loco idem fere est, atque mox κατὰ πάντα *per omnia*, v. 17. c. IV. 15. Itaque παραπλησίως *similiter* apostolo hanc tractationem ingredienti inservit ad εὐλάβειαν, ut gradatim eloquatur, quod sentit: conf. Phil. II. 27 not. eoque commodior est particula minus significans, quia hîc nondum additur, *sine peccato*. Manet igitur *veritas participationis*, quæ asseritur apud Raphelium in annot. ex Herodoto.

¶ τῶν αὐτῶν) Non est hoc merum relativum, ut articulus ostendit. τὰ αὐτὰ, *eadem*, quæ fratribus accidunt, sanguine & carne laborantibus, ne *morte* quidem excepta.

¶ ἵνα, *ut*) Hîc res breviter notatur: uberius declaratur c. V. 7. 8. 9. Vtrumque

locum,

locum, cap. V & II, ſeria meditatione invicem contuliſſe juverit, donec perſpicias, quomodo uterque in elogium *ſacerdotis magni* terminetur.

¶ διὰ τȣ̃ θανάτȣ, *per mortem*) Paradoxon. Ieſus mortem paſſus, vicit: diabolus mortem vibrans, ſuccubuit. Viciſſim Ieſus per ſuam carnem & ſanguinem vitam nobis impartit. Ioh. VI.

¶ καταργήσῃ· *deſtrueret*) Hoc infertur ex verbo ὑπέταξας *ſubordinaſti*. v. 8. coll. 1 Cor. XV. 27 cum anteced. ubi *Paulus* iiſdem ſynonymis utitur καταργεῖν, ὑποτάσσειν. Sic Pſalm. VIII. v. 3 להשבית τȣ̃ καταλῦσαι *ad reprimendum hoſtem & ultorem*.

¶ τὸ κράτος· *robur*) magnum ſane. Matth. XII. 26. 29.

¶ ἔχοντα) *habentem*, jure quodam, quatenus ſcilicet captivis nulla fiebat injuria: conf. צדיק Es. XLIX. 24. quanquam hoc loco *robur*, reſtricte, non *poteſtas* dicitur. Diaboli, tanquam improbi Domini, lictor & miniſter erat mors, tradens ei homines, quos in peccato auferebat. ſed Ieſus, moriens, morientes, fecit ſuos. Rom. XIV. 9.

¶ τȣ̃ θανάτȣ· *mortis*) per peccatum.

¶ τȣτέςι· *id eſt*) *Robur* erat manifeſtum: quis ſubeſſet, mortales fugiebat.

15 ἀπαλλάξῃ) *liberaret*, a diabolo vim mortis habente.

¶ τȣ́τȣς· *hos*) Demonſtrativum, cum relatione ad antecedentia.

¶ φόβῳ) *timore*, etiam antequam ipſum robur experirentur. id enim ſequebatur. de timore conf. c. XII. 19 ſ. Ex. XIX. 21 ſ. 2 Sam. VI. 9.

¶ θανάτȣ· *mortis*) Mortes repentinæ ſub Moſe etiam incautis tranſgreſſoribus inflictæ ſunt.

¶ διὰ παντὸς, *per omnem*) Antitheton, *paululum*. v. 9.

¶ τȣ̃ ζῆν· *vitam*) Vita illa non erat vita.

¶ δȣλείας· *ſervituti*) Antitheton, *filios in gloriam*. Idem antitheton tractat *Paulus* Rom. VIII. 15 ſ. Politici libertatem deſcribunt, τὸ ζῆν, ὡς βȣ́λεταί τις, *ſuo vivere arbitratu: ſervitutem* τὸ ζῆν μὴ ὡς βȣ́λεται, *non ſuo vivere arbitratu*.

16 δήπȣ) Particula morata ςοχασμὸν ſonans, ſed ȣ̓κ adjuncto βεβαίωσιν alens. totus verſiculus miram declarandi vim habet. conf. πρόδηλον, c. VII. 14. Non angelos; *nos* igitur. nil eſt tertium.

¶ ἀγγέλων· *angelos*) ſine articulo. Id eſt, non ſunt angeli, carnis & mortis expertes, quos apprehendit.

¶ ἐπιλαμβάνεται) *apprehendit* Chriſtus, ſive *aſſumit*, in dictis citatis; opem laturus, liberaturus. v. 15. 10 ſ. Idem verbum c. VIII. 9. Matth. XIV. 31. Si ſermo eſſet de incarnatione ipſa Filii DEI, in antitheto eſſet ſingularis numerus, ἀγγέλȣ *angelum*, angelicamve naturam: nunc quum ἀγγέλων *angelos* dicitur in plurali, etiam σπέρματος *ſemen* accipitur ut collectivum.

¶ σπέρματος ἀβραὰμ, *ſemen Abrahæ*) Sic appellat totum genus humanum, ſed per ſynecdochen: quia reſpicitur Geneſis, & ibi Abrahæ data promiſſio: & ex Abrahæ progenie natus eſt Chriſtus. accedit, quod hîc ad Abrahamidas ſcribitur, neque commodum erat dicere, σπέρματος ἀδὰμ, *ſemen Adami*. Nec tamen gentes excluduntur. non enim his, ſed angelis opponitur ſemen Abrahæ; & omnes fideles ſunt ſemen Abrahæ.

17 ὅθεν) Particula ὅθεν ſexies in hac epiſtola occurrit; in epiſtolis *Pauli* nomine inſignitis nunquam; ſed tamen in ſermone Pauli Act. XXVI. 19.

¶ ὤφειλε· *debebat*) Grande verbum. c. V. 3. *debebat*, ex neceſſitudine conſanguinitatis, & quia in V. T. receperat. v. 12.

13.

13. Incrementum fiduciæ in loquendo, coll. v. 11, *non erubescit.*

¶ κατὰ πάντα· *per omnia*) per omnes passiones & tentationes.

¶ τοῖς ἀδελφοῖς· *fratribus*) v. 11.

¶ ὁμοιωθῆναι· *similis fieri*) Anakephalæosis hæc est eorum, quæ antecedunt. Statim additur summa eorum, quæ sequuntur.

¶ ἵνα, *ut*) Ter attingit apostolus summum sacerdotium, dum ad plenam tractationem cap. VII accedit. Attingit autem per tres gradus. I. *VT misericors FIERET* & fidelis *archisacerdos*, debuit fratribus assimilari, h. l. II. *APPELLATVS est Sacerdos summus*, in ipsa consummatione. c. V. 10. III. Summus Sacerdos *FACTVS* est, ingrediens ad id, quod intra velum est: c. VI. 20. quo introitu semel facto semper faciei divinæ pro nobis ut sacerdos obversatur. c. IX. 24.

¶ ἐλεήμων· *misericors*) Hoc quoque, ut πιστὸς, *fidelis*, construitur cum ἀρχιερεὺς *pontifex*. c. IV. 15. V. 2. *Misericors* est factus erga *populum* peccatis laborantem: πιστὸς *fidelis*, quod ad *DEVM* attinet. χιασμὸς hîc locum habet. *Sacerdos* & *princeps Sacerdos* est, qui jus habet accedendi & adducendi ad DEVM. τὸ πιστὸς, *fidelis*, tractatur c. III. 2 seqq. addito usu: τὸ ἐλεήμων, *misericors*, c. IV. 14 seqq. usu item addito: τὸ ἀρχιερεὺς *pontifex*, c. V. 4 s. VII. 1 s. addito usu a cap. X 19. Simillima propositio multarum rerum, Rom. I. 16 not. De tribus hisce momentis unum, ἐλεήμων *misericors*, ante γένηται *fieret* ponitur, quia ex ante dictis deducitur. Reliqua duo commode innectuntur, quia cum primo illo postmodum tractanda veniunt. Eleganter autem in hac propositione magis absolute sonat *misericors* & conjunctim *fidelis archisacerdos*, quia vicissim tractatio subsequens *fidelitatem* citra *sacerdotium*, in Mose, & *misericordiam* cum *sacerdotio*, in Aarone spectat. Primum *misericors* est Iesus. Nemo putet, Iesum ante passionem habuisse plus misericordiæ, & nunc plus severitatis. Effugiamus modo iram Agni etiamnum futuram.

¶ ἀρχιερεὺς) *Pontifex* Latinis dicebatur sacerdos ex eo, quod *pontem* Romæ, vel sacra in *ponte faceret*: ac *pontifex*, ἱερεὺς vel unicus vel gregarius; ἀρχιερεὺς vero *pontifex maximus*, supra alios, quibus præest, eminens. In Evangelistis & Actis, ubi frequens judaicorum ἀρχιερέων mentio, neminem, ut arbitror, offendet usitatum interpreti Vulgato ceterisque *pontificis* vocabulum: sed in hac epistola, maxime ubi de Christo agitur, nescio an id Pauli stilo æque, ac Numæ institutis, aptum sit. Invitus eo certe utitur Seb. Schmidius, & subinde dicit *princeps sacerdos*: sed præstat unum vocabulum, præsertim ubi alia epitheta accedunt, ut hoc loco *misericors* & *fidelis*: neque enim c. IV. 14 commode dixeris *pontificem maximum magnum*. Opportunissimum vocabulum, *archisacerdos*: quod ab eruditis pridem est adhibitum, & æque bene sonat, atque *archigubernus* apud Iabolenum, & apud alios *archiflamen*, *archipræsul*, *archipontifex*, & alia, quæ notat Vossius de vitiis Latini sermonis p. 371. & alii. Quod ad rem attinet, mox gloriosus hicce *summi sacerdotis* titulus recurrit cap. III. 1. Nusquam autem nisi in Psalmo CX. & Zach. VI. 13. & in hac Epistola Christus expresse appellatur *Sacerdos*: & in hac unice epistola de Sacerdotio Christi ex professo agitur. Vnde patet, quam singularis in suo genere, quamque necessarius hic Novi Testamenti sit liber. Omnibus tamen hisce, etiam Veteris Testamenti, locis additur *regni* mentio: quod sæpius ali-

alibi ſine ſacerdotio memoratur. Etiam in cruce, in qua hic Sacerdos ſacrificium peregit, titulus *Regis* erat. Sacerdotium juxta cum regno huic Primogenito competit.

¶ τὰ πρὸς τὸν θεὸν, *ad Deum*) Sic c. V. 1.

¶ εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι) *ad expiandum.*

¶ τὰς ἁμαρτίας· *peccata*) mortem & metum ejus afferentia.

¶ τοῦ λαοῦ· *populi*) *populi*, quem dixit *ſemen Abrabæ*. v. 16. Ipſe peccatum non norat: *populi* peccata expiavit. Es. LIII. 8.

18 ἐν ᾧ· *in quo*) Hoc inſtar adverbii. Rom. II. 1.

¶ δύναται· *poteſt*) De hac animi potentia agitur c. IV. 15. V. 2.

¶ βοηθῆσαι· *opitulari*) Hinc infert Paulus βοήθειαν *opem*, c. IV. 16.

CAP. III.

1 Ὅθεν· *unde*) Vrgens particula. Ex iis ipſis, quæ dicta ſunt capite II, fluere debet *conſideratio.*

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc primum eos appellat, ad quos ſcribit. Et *fratrum* titulus *ſanctitatem* habet ex cap. II. 11.

¶ ἅγιοι· *ſancti*) Habet hic verſus χιασμόν.

¶ κλήσεως ἐπουρανίου· *vocationis cæleſtis*) per Dominum e cœlo factæ, & eo, unde facta eſt, perducentis: c. XII. 25. *vocationis Dei ſuperne*, ut *Paulus* ait Phil. III. 14. Vocationis correlatum ὁμολογία *confeſſio*: de qua mox. Sic *Paulus* 1 Tim. VI. 12.

¶ μέτοχοι, *participes*) Idem verbum v. 14. c. VI. 4. I. 9. XII. 8.

¶ τὸν ἀπόστολον) *Apoſtolum*, Legatum, Dei Patris: eum, qui Dei cauſam apud nos agit. Inde dicimur, *vocationis cæleſtis participes.*

¶ καὶ ἀρχιερέα· *& pontificem*) qui cauſam noſtram apud DEVM agit. Inde dicimur *ſancti.* Hic *Apoſtolatus* & *Pontificatus* uno *Mediatoris* vocabulo continetur. Vt *apoſtolum* confert Ieſum Moſi; ut *ſacerdotem* (quæ appellatio reaſſumitur c. IV. 14.) Aaroni, ſimulque utrique præfert. utramque dignitatem, quam duumviri illi fratres diviſam habebant, hic unus conjunctam habet, & multo eminentiorem. Hoc loco dicitur πιστὸς *fidelis*, uti ἀληθὴς *verus*, Ioh. V. 31.

¶ τῆς ὁμολογίας ἡμῶν· *confeſſionis noſtræ*) *Confeſſio* innuitur, non ea, quæ fit ad homines, ſed quæ fit ad DEVM. Egregie hoc verbo exprimitur natura fidei, quæ *prono reſponſu* in promiſſionem fertur. DEVS, qui filium *miſit* & *ſacerdotem* nobis dedit, λέγει *dicit*: homo, ὁμολογεῖ, *condicit*, aſſentitur, ſubſcribit. Sic cap. IV. 14. X. 23. Id faciebant ſolenniſſime in baptiſmo. Oppoſitum, ἀντιλογία, *contradictio.* c. XII. 3.

2 πιστὸν ὄντα· *qui fidelis eſt*) Num. XII. 7 in fine עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא LXX, ὁ θεράπων μου (conf. mox v. 5.) Μωϋσῆς, ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ μου πιστός ἐστι. *fidelis* dicit eum, qui & ipſe talis eſt, & a DEO talis agnoſcitur, & laudatur. Inde fluit fidelitas in officio, & fides auditorum ſine exceptione. conf. Num. cap. eod. v. 8, item in fine.

¶ τῷ ποιήσαντι αὐτὸν) Ieſum *fecit Chriſtum* & *apoſtolum* ſuum Pater cœleſtis. c. V. 5. Act. II. 36. Et hoc ad *fidem* nos movet. Simillima locutio 1 Sam. XII. 6. 8. *Dominus, qui fecit* (LXX, ὁ ποιήσας,) & miſit *Moſen & Aaron.*

¶ ὡς καὶ Μωϋσῆς· *ut etiam Moyſes*) Sic Deut. XVIII. 15. Laudat Moſen, Iudæos concilians; antequam ei Chriſtum præponit: quanquam animos eorum ad id au-

audiendum præparavit, Eundem etiam angelis præferens.

¶ οἴκῳ· *domo*) Rara appellatio, Mosis tempore.

¶ αὐτοῦ· *ejus*) DEI. v. 6 not.

3 πλείονος, *uberiore*) Christus, propheta, ut Moses, Act. III. 22 not. (quum ceteri prophetæ Mosen tantummodo declaraverint:) & tamen alius atque Moses, c. VIII. 9. Ioh. I. 17. Mose major. h. l.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia respicit ad κατανοήσατε *considerate*.

¶ δόξης· *gloria*) Mox τιμὴν, *honorem*. τιμὴ h. l. quiddam magis internum notat. eam δόξα sequitur.

¶ τοῦ οἴκου) Genitivus regitur a πλείονα comparativo. Est enim enthymema: Christus est major domo: (nam domus paratur; Christus paravit domum & omnia, adeoque DEVS est:) Ergo Christus est major Mose. Ratio: nam Moses est minor domo, tanquam minister & quasi quædam portio domûs. Conf. Matth. XII. 6 not.

4 ὁ δὲ, *hic autem*) Christus. Articulus nota Subjecti, hoc loco etiam vi relativa præditus, uti c. VII. 6. Θεὸς, *DEVS*, prædicatum.

¶ θεὸς, *DEVS*) absolute. Moses erat deus Aaronis; sed idem non erat DEVS absolute.

5 καὶ, *&*) Altera ratio excellentiæ Christi supra Mosen.

¶ θεράπων· *famulus*) Sic LXX, Num. XII. 7. Hoc innuit Mosis excellentiam contra omnes prophetas alios: sed rursus Mosen inferiorem dicit Christo Domino.

¶ εἰς· *in*) Serviit, ut per eum testata fierent.

¶ τῶν λαληθησομένων· *eorum, quæ dicenda forent*) quæ loquuturus esset Moses, (c. IX. 19.) de Christo maxime; & deinceps Christus ipse.

6 χριστὸς δὲ, *Christus vero*) Huic Moses cedit. Legatus, absente rege, valde conspicuus est: præsente rege, ad multitudinem recidit. Hîc quoque subaudi: πιστός ἐστι *fidelis est*. Filius fidem præstat in omnibus Patris sui iisdemque suis ipsius rebus.

¶ ἐπὶ, *super*) Hoc ἐπὶ על *super* indicat eminentem ejus potestatem. ἐν *in* datur Mosi, v. 5.

¶ αὐτοῦ· *ejus*) DEI c. X. 21.

¶ ὃς) Hæc lectio vetustissima. alii, οὗ, ex alliteratione ad αὐτοῦ· quo pacto scripturus erat Paulus, οὗ ὁ οἶκος, quemadmodum Erasmus initio edidit Non agitur hîc quæstio, *Cujus sit domus?* nam id ipsum modo in αὐτοῦ *ejus* memoratur: sed *quæ sit domus*, diversa ab illa, cujus portio erat Moses.

¶ ἐὰν, *si*) Eadem sententia v. 14. Sermo concisus. *domus sumus*, quum fiduciam habemus: *domus erimus*, si fiduciam retinebimus. Simillimus sermo *Pauli* Col. I. 23 not.

¶ τὴν παῤῥησίαν) Frequens vocabulum in hac epistola, παῤῥησία, c. IV. 16. X. 19. 35. & ἐλπὶς, c. VI. 11. 18. VII. 19. X. 23. item πληροφορία, ὑπόστασις. παῤῥησίαν *fiduciam*, erga DEVM: καύχημα *gloriam*, contra hostes.

¶ κατάσχωμεν· *retineamus*) Sic v. 14. c. X. 23. Sic κρατεῖν, c. IV. 14. VI. 18.

7 διὸ, *quapropter*) Exquisita illatio, nervusque totius loci hujus: Iesus est πιστὸς *fidelis*; vos ne sitis ἄπιστοι *infideles*. v. 2. 12.

¶ λέγει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· *dicit Spiritus sanctus*) Sic c. IX. 8. X. 15.

¶ σήμερον - τεσσαράκοντα ἔτη. διὸ προσώχθισα - καὶ εἶπον· ἀεὶ -) Ps. XCV. 7 ad fin.

fin. LXX, σήμερον -. τεσσαράκοντα ἔτη προσώχθισα - καὶ εἶπα, ἀεὶ -. Τὸ σήμερον, *hodie*, Davidicum, opponitur *diei illi*, qui erat tempore Mosis. v. 8.

¶ ἐὰν, *si*) *Si vocem ejus audietis obedienter.* Sub hac auditione continetur etiam auditio qualiscunque. v. 16. c. IV. 2. Hujus hemistichii vis in Hebræo jungitur cum antecedentibus, & inde in subsequentia redundat.

¶ φωνῆς· *vocem*) quæ plena gratiæ, in his verbis propheticis, ob id ipsum audiendis.

8 παραπικρασμῷ - πειρασμοῦ· *exacerbatione-tentationis*) Versu 9, per χιασμὸν, primum *tentatio* tractatur, deinde *exacerbatio*, ὕστερον πρότερον ἑβραϊδὸν, ut Franc. Iunius loquitur, eandem figuram in hac epistola aliquoties observans. Vtrumque respicit Historiam Ex. XVII. 7. utpote primam. conf. infra, v. 16, *egressi*. Prima offensa caveri debet: nam plures inde facillime nascuntur; & prima gravissime solet exprobrari.

¶ κατὰ, *secundum*) id est, *sicut in die.* Ita textus Hebraicus.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ· *in deserto*) maximarum rerum theatro.

9 οὗ) scil. πειρασμοῦ. Attice, pro ᾧ.

¶ ἐπείρασάν με· *tentaverunt me*) an possem, an vellem.

¶ οἱ πατέρες ὑμῶν· *patres vestri*) quorum durities cordis sæpissime commemoratur. Adeo non valet auctoritas *priscorum.*

¶ ἐδοκίμασαν· *probarunt*) i. e. *explorarunt.* Non, *approbarunt.* Expendantur, quæ sequuntur.

¶ εἶδον· *viderunt*) evidenter, sed sine profectu.

¶ τὰ ἔργα μου· *opera mea*) gloriosissima, opis, partim etiam vindictæ.

¶ τεσσαράκοντα ἔτη· *quadraginta annos*) Hoc jungitur cum προσώχθισα apud LXX, & in Hebr. & infra, v. 17. Eodem tempore populus & פעל opus DEI vidit, & DEVM offensum habuit; donec mensuram implevit. Hîc cum εἶδον, *viderunt*, jungitur, eoque durum populi cor innuitur.

10 διὸ, *quapropter*) Hæc particula non est in Hebr. neque apud LXX.

¶ προσώχθισα) Verbum apud LXX perfrequens, sed alibi vix obvium. Eustathio ὄχθος παρὰ τὸ ἔχειν, i. e. ἐξέχειν, notat ποταμὸν ἐπανάστημα· inde ὀχθέω & ὀχθίζω, de animo, *concitor.* προσώχθισα *infensus fui* eis, quo minus intrarent terram, cum vellent sero. Affinis phrasis, *adversum incedere*, Lev. XXVI. 24. 28.

¶ τῇ γενεᾷ ἐκείνῃ) ἐκείνῃ, *illi*, hîc habet vim removendi & alienandi. Hebr. בְּדוֹר absolute, eadem vi.

¶ καὶ εἶπον· *& dixi*) προσοχθισμὸν, *tædium animæ* meæ declaravi *ore* meo. Observa Gradationem subsequentem: primo *tædium* erga eos, qui *peccabant*, fecit, ut *diceret*: deinde *ira*, illo gravior, erga eos, qui non credebant, fecit, ut *juraret*. coll. v. 17 f.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) הם in Hebr. iteratur magna vi. Accentus hîc incipiunt hemistichium. Itaque non continetur sub εἶπον *dixi*, sed sensus hic est: illi, me sibi infensum esse, sentiebant, αὐτοὶ δὲ, *iidem* tamen nihilo magis vias meas cognoscere voluerunt. Simile antitheton: *illi, & ego.* c. VIII. 9. coll. v. 10. Sic, *at illi*, Ps. CVI. 43. Conf. etiam Luc. VII. 5. Es. LIII. 7 in Hebr.

¶ οὐκ ἔγνωσαν· *non cognoverunt*) Hæc est ἀπείθεια, *non credere.* ἁμαρτία *peccatum* describitur v. 9, ἐπείρασαν *tentaverunt.* De utroque iterum v. 12. 13. & v. 17 f.

¶ τὰς ὁδούς μου· *vias meas*) qua eos tanquam

quam gregem meum volui ducere in requiem.

11 ὡς ὤμοσα, *ut juravi*) Iuramentum præcessit XL annos.

¶ εἰ· *si*) Apodosis reticet aliquid per euphemiam, quod vim ipsius juramenti habet. εἰ hîc negat, ut ἦ μὴν affirmat c. VI. 14.

¶ εἰσελεύσονται· *intraverint*) per vias meas.

¶ εἰς τ̀ κατάπαυσίν μȣ· *in requiem meam*) in terra promissa. Populus, oves: Ps. XCV. 7. harum bonum, מנוחה *requies*. Ps. XXIII. 2.

12 βλέπετε) Hoc verbum pendet a διὸ, *quapropter*: v. 7. neque apodosis non fert τὸ ἀδελφοὶ, *fratres*. 1 Thess. III. 7. Idem verbum c. XII. 25. *Cordi* non fidendum. Ier. XVII. 9.

¶ μήποτε - ἀπιςίας· *ne - infidelitatis*) Observa nexum. Christus est πιςὸς, *fidelis*, v. 2. ideo nos debemus esse πιςοὶ, *fideles*, erga illum, non *infideles*, ut patres adversus Mosen. v. 18 s. c. IV. 2 s. VI. 11. Pari modo *fidem* Dei & *perfidiam* hominum opponit *Paulus* Rom. III. 2 s. 2 Tim. II. 13.

¶ ἔςαι· *futurum sit*) Cura etiam in futurum porrigenda, ob periculi magnitudinem. Vtitur futuro indicativi præ præsenti Subjunctivi.

¶ πονηρὰ, *malum*) Populus ἄπιςος, *infidelis*, רע *mala* natio, & infelix.

¶ ἐν τῷ ἀποςῆναι· *in discedendo*) Antitheton, προσερχώμεθα, *adeamus*: c. IV. 16. & ὑποςάσεως *substantiæ*. mox v. 14. Conf. Ier. VI. 8, μὴ ἀποςῇ ἡ ψυχή μȣ ἀπὸ σȣ̃. Tota hæc apostoli periocha congruit cum Ier. XVII. 5. 6. ΕΠΙΚΑΤΑΡΑΤΟΣ ὁ ἄνθρωπος, ὃς τ̀ ΕΛΠΙΔΑ ἔχει ἐπ' ἄνθρωπον, - καὶ ΑΠΟ ΚΥΡΙΟΥ ΑΠΟΣΤΗ ἡ καρδία αὐτȣ̃ - ȣ̓κ ὄψεται ὅταν ἔλθῃ τὰ ΑΓΑΘΑ.

¶ ἀπὸ θεȣ̃ ζῶντος· *a DEO vivo*) *Vita* DEI *fidem* nostram efficacissime & præsentissime animat. Laudatur etiam *Deus vivus*, c. IX. 14. X. 31. XII. 22. Qui a Christo descìscit, a DEO descìscit.

13 ἑαυτȣ̀ς, *vosmet ipsos*) quisque se ipsum & alterum. tantum abest, ut alter alterum debeat instigare & exacerbare.

¶ ἡμέραν, σήμερον· *diem, hodie*) Conjugata. c. IV. 7.

¶ ἄχρις ȣ̃· *donec*) quamdiu. Non erit hoc *hodie* perpetuum.

¶ τὸ) Relativum.

¶ καλεῖται· *vocatur*) dum Psalmus ille auditur & legitur.

¶ ἵνα μὴ σκληρυνθῇ τις· *ut ne obduretur quisquam*) Id repetitur ex v. 8.

¶ ἀπάτῃ· *fraude*) Resp. πλανῶνται *errant*. v. 10.

¶ τ̃ ἁμαρτίας· *peccati*) ἀπιςία, ἁμαρτία, *infidelitas* & *peccatum*, tantundem. Ioh. XVI. 9. Neh. VI. 13.

14 μέτοχοι χριςȣ̃· *participes Christi*) v. 1. 6. Sic μέτοχοι, *participes*, Spiritus sancti. c. VI. 4.

¶ ἀρχὴν - μέχρι τέλȣς· *initium - usque ad finem*) conf. c. VI. 11. XII. 2. Christianus, quamdiu non est τετελειωμένος, *consummatus*, habet se pro *incipiente*.

¶ τ̃ ὑποςάσεως· *substantiæ*) c. XI. 1. 2 Cor. IX. 4 not.

¶ βεβαίαν, *firmam*) Frequens in hac epistola verbum, cum synonymis, ἀκλινὴς, ἀμετάθετος, ἀσφαλὴς, ἰσχυρός.

15 ἐν τῷ λέγεσθαι· *dum dicitur*) Hoc annectitur versui 13. Confer היום Ps. XCV. 7, perpenso Athnach prævio. Sic ἐν τῷ λέγειν, *in dicendo*. c. VIII. 13.

¶ ὡς ἐν τῷ παραπικρασμῷ· *ut in Exacerbatione*) כמריבה nomen proprium cum sua significatione accipitur.

16 τίνες, *qui*) Plerique τινὲς scribunt: sed

sed sic languidior redditur elenchus apostoli, τινες, ἀλλ' ὁ πάντες. *generalis* potius sermo est de exacerbatione, c. IV. 6. Ex. XVII. 2. Plane est interrogatio, τίνες· uti c. I. 5. 13. & simul anaphora gravissima, τίνες· τίσι· τίσι· v. 16. 17. 18. notaturque tribus hisce versiculis 1. Initium exacerbationis, sub exitum *ex Ægypto*. 2. Quadraginta anni molesti *in deserto*. 3. Negatus ingressus *in terram quietis*. Ponitur ἀλλ' ὁ v. 16, uti εἰ μὴ v. 18. nam utrumque proprie non interrogat, sed stat sub vocula interrogante τίνες. Quo magis perspiciatur vis particulæ, finge, dicere aliquem, ἦσαν ἄνθρωποι παραπικραίνοντες, ἀλλ' οὐχ οὗτοι οἱ ἐξελθόντες. id negat apostolus, ideoque dicit, τινες ἦσαν ἀλλ' οὐχ οὗτοι; id est, *plane hi ipsi fuerunt*. Similes particulæ, apud Lucam, τί; ἀλλ' οὐχί; c. XVII. 7. 8. & apud *Paulum*, τίς, ἢ οὐχὶ καὶ κτλ. 1 Thess. II. 19. Πάντες hoc loco sunt *meri*. quam vim vocis πᾶς pulcre explanat Raphelius ad Iac. I. 17. ex Arriano. Germ. *Diejenige, die eine Erbitterung angerichtet haben, wer waren sie? es waren lauter solche Leute, die von Egypten ausgegangen waren durch Mose.* Hi non dicuntur *educti*, sed *egressi* h. l. Iam pignus habuerant divinæ opis, & ductum fuerant secuti: sed præclaro illi *initio* (conf. v. 14.) non responderunt in progressu. Plane τίνες legit Chrysostomus: τίνων μέμνηται φησι σκληρυνθέντων; ubi σκληρυνθέντες, coll. v. 15, iidem sunt, qui παραπικράναντες.

¶ ἀκούσαντες· *audientes*) v. 15.

¶ παρεπίκραναν) *exacerbarunt*, Dominum, rixantes cum Mose. Ex. XVII. 2.

¶ διὰ μωϋσέως· *per Moysen*) cujus sermonibus auditis debuerant credere.

17 ὧν· *quorum*) Probat eventus. sic quoque v. 19.

¶ ὧν τὰ κῶλα ἔπεσεν ἐν τῇ ἐρήμῳ) Num. XIV. 29. LXX, ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ πεσεῖται τὰ κῶλα ὑμῶν. Semper hæc appellatio פגרים κῶλα *corpora mera & caduca*, indignationem indicat. κῶλα, artûs, proprie pedes apud Eustathium. Si XL anni in dies resolvantur, & in singulos dies æqualis morientium conferatur numerus, quilibet dies habuit XL virorum mortes. Magna causa Psalmi XC!

19 οὐκ ἠδυνήθησαν· *non potuerunt*) quamvis postea voluerant.

CAP. IV.

1 Φοβηθῶμεν· *timeamus*) Vbi multi cecidere, causa timoris est.

¶ καταλειπομένης ἐπαγγελίας) *quum relicta & reservata est nobis*, postquam alii eam neglexere, *promissio*. Idem verbum eodem sensu Rom. XI. 4. Affine verbum, ἀπολείπεται *relinquitur*, *superest* v. 6. 9. c. X. 26. Hoc, admonitioni intextum, propositio est, quæ probatur v. 3. Plurimum est, in hac epistola, verbum ἐπαγγέλλομαι, *promitto*, & nomen ἐπαγγελία, *promissio*. Hoc capite sermo est de requie vitæ æternæ. adhuc enim est *hodie*, quum, si duritiei cordis indulgemus, cadendi periculum manet.

¶ δοκῇ τις· *videatur quispiam*) Euphemia. Quilibet ita currat, ut sine specie contrarii dici possit: *Hic currit*. Conjugata sunt, δοκεῖν, h. l. ὑπόδειγμα, *exemplum*, v. 11. & ἐνδείκνυσθαι, *ostendere*, c. VI. 11. & ipsa noemata congruunt. nam qui studium *ostendit*, non *videtur* remanere: qui remanere *videtur*, *exemplum* est contumaciæ.

¶ ὑστερηκέναι· *defecisse*) Idem verbum c. XII. 15. Exempla, c. XII. 17. Num. XIV. 40. Luc. XIII. 25. LXX, ὑστερεῖν ποιῆσαι τὸ πάσχα.

πάσχα. Num. IX. 13. ὑςερεῖν, Platoni, Gorgia ineunte, est *post festum venire*.

2 γὰρ, *etenim*) Ref. ad φοβηθῶμεν, *timeamus*.

¶ εὐηγγελισμένοι· *evangelio imbuti*) Hoc nobis dictum censeamus inprimis, qui *Evangelici* appellamur. v. 6.

¶ κἀκεῖνοι· *etiam illi*) *Illis* veteribus nunciata erat promissio terræ Canaan. v. 6.

¶ οὐκ ὠφέλησεν· *non profuit*) Μείωσις. contra ea maximam cepere noxam non credentes. Subaudi quoque: nec nobis proderit, sine fide.

¶ μὴ συγκεκραμένος· *non admistus*) Verbum miscetur & insinuatur penitus animæ credenti: & ubi miscetur, vim suam exserit mirifice, ut potus salutaris, & quidvis eo efficacius. v. 12 s.

¶ τῇ πίστει) *fidei*. Dativus.

¶ τοῖς ἀκούσασιν) *quod attinet ad eos, qui audierunt*. conf. Rom. IV. 12 not. His opponuntur οἱ πιστεύσαντες, *qui crediderunt*. v. seq.

3 γὰρ) Hoc ref. ad illud, *relicta promissione*. v. 1.

¶ καθὼς, *sicut*) Sola *infidelitas* remoratur.

¶ καίτοι· *quamvis*) Protasis: *quamvis opera ab initio mundi facta sunt*. Apodosis: *tamen dixit, Iuravi*. Sed quia apodosis in textu præcedit, *tamen* reticetur. Propositio est: Restat nobis requies. Hæc v. 3-11 probatur hoc modo: In Psalmo memoratur requies: nec tamen ibi significatur I) requies DEI a creatione; hæc enim fuit diu ante Mosis tempora. Ergo Mosis temporibus exspectanda erat alia requies: qua quidem iisdem temporibus plane exciderunt, qui audierant. nec tamen rursum hujus requiei titulum tuetur II) requies illa, quam nacti sunt per Iosuam. nam postea demum cecinit Psaltes. Cecinit igitur III) de requie his omnibus requiei generibus recentiore, futura in cœlo.

¶ τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων) Genitivus absolutus, i. e. *quanquam opera* Creatoris inde *a condito mundo facta* & consummata *erant*.

4 εἴρηκε· *dixit*) DEVS, qui etiam versu 5. 7 loquitur.

¶ ἑβδόμης) scil. ἡμέρας.

¶ καὶ κατέπαυσεν ὁ θεὸς ἐν τῇ κτλ.) Gen. II. 2. LXX, καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὧν ἐποίησε. *requievit*, se quasi recepit in suam æternam tranquillitatem. Notabile est, quod Moses dierum superiorum, sed non septimi finem scripsit. Hebr. *ab opere suo*. erat opus unum, multa opera complexum. Vnum verbum κατέπαυσεν Hebraicis מנוחה & שבת respondet opportunissima duorum locorum Ps. XCV & Gen. II consociatione.

5 ἐν τούτῳ) *in hoc*, scil. Psalmi dicto. sic, ἐν ἑτέρῳ, *in alio*. c. V. 6.

6 ἐπεὶ οὖν· *quoniam ergo*) DEVS non vult, requiem suam vacare. Luc. XIV. 23.

¶ πρότερον· *prius*) sub Mose.

¶ εὐαγγελισθέντες) Rarus verbi usus de veteribus. nempe sermo est de promissione terræ Canaan; sed cum prospectu ad *evangelium* vitæ æternæ

7 πάλιν· *rursum*) Quis existimasset, tantam esse tamque solennem concionem in Psalmo XCV. Magni faciamus verba DEI. Conf. c. X. 8 not.

¶ ὁρίζει· *definit*) DEVS.

¶ ἡμέραν· *diem*) Hoc deducitur ex eo, quod mox allegatur, σήμερον *hodie* Vide quam pulcre premat voculam יום *dies*, & sic sæpe singula verba c. II. 8. 11. VII. 11. 21. VIII. 13. X. 9. XII. 5. 27. *diem*, contendendi ad requiem cœlestem. v. 8.

¶ ἐν, *in*) Sic c. I. 1.

¶ τοσοῦτον χρόνον) *tantum tempus*, plus

CCCC annorum a Mose & Iosua ad Davidem, qui Psalmum cecinit.

¶ *καθὼς προείρηται· sicut ante dictum est*) Remittit Apostolus auditores ad totum textum ex Psalmo supra repetitum.

8 *ἰησοῦς*) *Iosua.*

¶ *οὐκ ἂν*) Similis ratio argumentandi c. VII. 11. VIII. 4. 7. XI. 15.

¶ *περὶ ἄλλης ἡμέρας· de alio die*) quo observato, pateat aditus ad requiem item aliam.

9 *ἄρα, ergo*) ideo, quia alio de die loquitur.

¶ *σαββατισμὸς, sabbatismus*) Commutatur vocabulum, pro *κατάπαυσις, requies.* conf. v. seq. In tempore sunt sabbata multa; sed tum erit *sabbatismus*, agitatio quietis una, perfecta, æterna. Verbale emphaseos plenissimum, apud LXX int. non obvium. Non erit elementare sabbatum in cœlo, sublato quippe terrestri labore; sed quies perpetua, quæ tamen ipsa suas rursum habebit rationes diversas, pro vario statu sacerdotum & reliquæ carnis beatæ, proque ipsis temporum cœlestium intervallis, quibus numeniæ sabbatumque judaicum respondebant. Es. LXVI. 21. 23.

¶ *τῷ λαῷ τοῦ θεοῦ· populo DEI*) Absolute dixerat, populo, c. II. 17. de reconciliatione agens: sed nunc, de æterna requie agens, dicit, *populo Dei*, id est, *Israëli Dei*, ut *Paulus* loquitur Gal. VI. 16. Israëlitas igitur (quatenus ad *Hebræos* scribit,) eosque fideles, speciatim innuit.

10 *γὰρ, enim*) Versus 9 probatur: Qui ingressus est, in requiem DEI, quiescit a suis operibus. atqui populus DEI nondum requiescit. Ergo nondum est ingressus. Restat, ut ingrediatur.

¶ *ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ*) *ab operibus suis*, etiam bonis, tempori operis faciendi convenientibus. Labor ante quietem. Idque futurum fuit sine dubio etiam in paradiso. Gen. II. 15.

¶ *ὥσπερ· sicut*) DEI opus & quies est archetypon illud, ad quod nos conformari debemus.

11 *ἐκείνην· illam*) futuram, magnam.

¶ *ἐν τῷ αὐτῷ*) *eodem*, ac veteres illi.

¶ *ὑποδείγματι· exemplo*) Idem verbum, c. VIII. 5. IX. 23. Qui per *infidelitatem* cadit, exemplo est aliis, qui inde dicunt: *Ecce*, *ὁ δεῖνα*, *ille*, pariter cecidit.

¶ *πέσῃ*) *ruat*, anima, non modo corpore. c. III. 17.

12 *ζῶν γὰρ, vivens enim*) Efficacia verbi DEI, & omniscientia ipsius DEI describitur, ut salutaris iis, quorum fidei verbum DEI contemperatur; terribilis autem, contumacibus. conf. 2 Cor. II. 15.

¶ *ὁ λόγος τοῦ θεοῦ*) *sermo DEI* prædicatus, v. 2. & evangelicus, ibid. & cum comminatione conjunctus. v. 3. Nam Christus, verbum hypostaticum, non dicitur esse *gladius*, sed habere *gladium*: (conf. Ios. V. 13. quem locum hic locus, Iosuam respiciens, v. 8. simul respicere videtur:) neque *κριτικὸς*, *judicialis*, sed *κριτὴς*, *Iudex*, appellatur.

¶ *τομώτερος*) *secantior.*

¶ *διικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ· pertingens usque ad divisionem*) Parallelum mox, *κριτικὸς*, *judicialis.*

¶ *ψυχῆς τε καὶ πνεύματος· animæ juxta ac spiritus*) Patet hinc, animam & spiritum non esse synonyma: sed spiritus est in anima. Homo secundum suam naturam spectatus, constat anima & corpore, Matth. X. 28. sed ut operationem verbi DEI in se habet, constat spiritu, anima & corpore. *ἁρμοὶ καὶ μυελοὶ*, *juncturæ & medullæ*, dicuntur synecdochice partes intimæ & recessus in spiritu, anima & corpore hominis. Animam format Moses, Spiritum Christus: 2 Cor. III.

III. 6. corpus trahit anima, utrumque ſpiritus. 1 Theſſ. V. 23. Spiritus per efficaciam verbi DEI dividitur ab anima, quum ille DEO aſſeritur; hæc ſibi relinquitur, quatenus ſpiritum aut non aſſequitur aut non ſequitur. Atque ut *juncturæ* non ſolum a *medullis* dividuntur, ſed ipſæ *juncturæ* in ſuas partes, *medullæ* in ſuas partes dividuntur; neque *intentiones* ſolum a *cogitationibus*, ſed ipſæ *intentiones*, ipſæ *cogitationes* dijudicantur: ſic non ſolum *anima* a *ſpiritu*, ſed *quaſi* pars *ſpiritus* a parte ſpiritus, pars animæ a parte animæ dividitur. Luc. II. 35. Separatur etiam *caro* & *ſpiritus*. 1 Petr. IV. 6 not.

¶ ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν· *intentionum & cogitationum*) A partibus majoribus, ut ſunt *anima & ſpiritus*, & minoribus, ut ſunt *juncturæ & medullæ*, venit ad facultates. ἐνθύμησις, *intentio*, involvit affectum; ſequitur, per gradationem, ἔννοια *cogitatio*, quæ dicit ſimplicius, prius & interius quiddam. utrumque aut bona aut mala alit. θυμὸς, a θύω, ὁρμῶ· νόος a νέω, κινοῦμαι.

13 κτίσις· *creatura*) Sermo plane univerſalis. mox πάντα *omnia*.

¶ ἐνώπιον αὐτοῦ· *in conſpectu ejus*) *ejus*, DEI. v. 12. Facilis erit analyſis dicti, ſi utraque ejus pars recto caſu proferatur: *Deus* eſt, cujus verbum eſt vivum; *Deus* eſt, coram quo nulla creatura non apparet. Sic cap. XI. 23 caſus rectus ſubauditur: fide, *patres* Moſis Moſen occuluerunt. Ibid. v. 30: fide, circuierunt *Iſraëlitæ* muros Iericho, ut ruerent. Omniſcientia DEI patefit hominibus per verbum: & qui non habent verbum, tamen ſentiunt vim illam omniſciam in conſcientia. Argumentum inſigne pro veritate religionis ab efficacia.

¶ τετραχηλισμένα) τραχηλίζω, *reſupino*, Græce & Latine dicitur pro *patefacio*. Corpora, quæ prona jacent, vix nuda cenſentur; nam ſe ipſa tegunt: *reſupinata*, ſecundum partes nobiliſſimas quasque & diſtinctiſſimas viſui patent. *Pudorem, timorem*, o homo, exhibe DEO tuo: nam nullo velamine, tortu, flexu, colore, fuco tegi *perfidia* poteſt.

¶ αὐτοῦ· *ejus*) Iterum refertur ad *DEVM*.

¶ πρὸς ὃν ἡμῖν ὁ λόγος· *ad quem nobis eſt ratio*) Negotium, res, eſt nobis *cum Hoc*, cum *Deo*, tali, qui verſu 12. 13 deſcribitur: ergo *ſtudium* nobis eſt neceſſarium. Relativum, ὃν, *quem*, habet vim demonſtrativi. λόγος, דבר *ratio*, *negotium*. Sic LXX, Iud. XVIII. 28, λόγος οὐκ ἔστιν αὐτοῖς μετὰ ἀνθρώπου. 2 Reg. IX. 5, λόγος μοι πρὸς σε. Conf. Act. XIX. 38. Eadem locutio Chryſoſtomi περὶ ἱερωσ. p. 336. αἱ θυγατέρες τῶν ἱερέων, αἷς οὐδεὶς πρὸς τὴν ἱερωσύνην λόγος.

14 ἔχοντες, *habentes*) Simile initium hortationis, c. X. 19. XII. 1.

¶ οὖν· *ergo*) Reaſſumit, quod propoſuerat c. II. 17.

¶ μέγαν· *magnum*) Eſt enim *Filius DEI*, celſior cœlis. *Sacerdos magnus*, Hebraica phraſi dicitur, abſolute, c. X. 21. hîc autem, *archiſacerdos magnus*, major *archiſacerdote* levitico.

¶ διεληλυθότα) *qui tranſiit*, non modo intravit cœlos. c. VII. 26.

¶ κρατῶμεν, *teneamus*) A cap. III. 1. ad cap. V. 3. ſunt quatuor momenta per χιασμὸν expoſita, quippe quæ doctrinam & uſum, uſum & doctrinam continent. Reſpiciatur, quæſo, Conſpectus epiſtolæ.

15 οὐ, *non*) Comparationem levitici pontificis & Chriſti, 1. quod ad qualitates, 2. quod ad vocationem attinet, apoſtolus per χιασμὸν inſtituit. in priore

 eſt

est apodosis & protasis: in altera, protasis & apodosis. c. IV. 15 s. V. 1 s. 4. 5.

¶ συμπαθῆσαι· *compati*) *Compatitur*, eadem perpessus. Es. L. 6. 4. Cognatum nomen, *misericordia*. v. 16. Respicitur ad cap. II. 17.

¶ τ̃ ἀσθενείαις· *infirmitatibus*) Aptum vocabulum. c. V. 2. Peccati notio, nostri respectu, includitur: respectu Christi, excluditur. sequitur mox, *absque peccato*.

¶ καθ' ὁμοιότητα· *secundum similitudinem*) quatenus similis nobis est factus. c. II. 17.

¶ χωρὶς ἁμαρτίας· *sine peccato*) Sic c. IX. 28. Quomodo autem, *sine peccato* tentatus, compati potest tentatis *cum peccato?* In intellectu, multo acrius anima Salvatoris percepit imagines tentantes, quam nos infirmi: in voluntate, tam celeriter incursum earum retudit, quam ignis aquæ guttulam sibi objectam. Expertus est igitur, qua virtute sit opus ad tentationes vincendas. Compati potest: nam & sine peccato, & tamen vere est tentatus.

16 προσερχώμεθα, *accedamus*) Idem verbum, c. VII. 25. X. 1. 22. XI. 6. XII. 18. 22. item, ἐγγίζειν, c. VII. 19. εἰσέρχεσθαι, c. VI. 19. εἴσοδος. c. X. 19. Sic *Paulus* etiam Rom. V. 2, προσαγωγή.

¶ τῷ θρόνῳ· *ad thronum*) c. VIII. 1. XII. 2. Es. XVI. 5.

¶ τ̃ς χάριτος· *gratiæ*) Hoc quoque verbum in hac epistola frequens.

¶ λάβωμεν κτλ.) *Sumitur* misericordia Christi, ostensa; &, ulterius, gratia DEI *invenitur*. Alteri nomini præmittitur conveniens verbum, alteri subjungitur. χιασμός.

¶ ἔλεος· *misericordiam*) Ref. ad *compati*.

¶ χάριν· *gratiam*) Ref. ad *gratiæ*.

¶ εὔκαιρον· *tempestivam*) Fideles apparatum gratiæ non sentiunt simul in longa tempora; sed quum incidit tempus, præsentem eam inveniunt: & hæc opportunitas maxime incidit in tempora N. T. Rom. III. 26. V. 6. & sub eo in tempora crucis.

¶ βοήθειαν· *opem*) c. II. 18.

CAP. V.

1 Πᾶς) *omnis*, leviticus. Antitheton ad Christum. nam de levitico sacerdote sermo est v. 1-3. neque apodosis additur, quippe quæ in *antecedentibus* habetur. At v. 4 in nova parte comparationis est protasis *subsequente* apodosi. Summa est hæc: Quicquid præstans est apud sacerdotes leviticos, id in Christo est, & quidem modo eminentiore: quicquid illis deest, id tamen etiam in Christo est.

¶ ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος· *ex hominibus sumtus*) Pars prædicati. Antequam sumebantur, ejusdem plane erant conditionis.

¶ ὑπὲρ, *pro*) *ex hominibus, pro hominibus*. concinna oratio.

¶ καθίσταται· *constituitur*) Præsens: *constitui solet*.

¶ τὰ πρὸς τ̃ θεὸν, *quæ sunt ad DEUM*) Sic LXX, Deut. XXXI. 27.

¶ δῶρα· *dona*) *ex rebus inanimatis*.

¶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν· *sacrificia pro peccatis*) ex animalibus.

2 μετριοπαθεῖν) *moderate affici*. Hesychius, μετριοπαθής, μικρὰ πάσχων, ἢ συγγινώσκων ἐπιεικῶς. Opponitur τὸ μέτριον *moderatio* severitati & rigori, qui non nisi in contumaces editur. c. X. 28.

¶ δυνά-

ς δυνάμενος· *qui possit*) qui non placeat sibi. conf. Rom. XV. 3.

¶ ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις· *ignorantibus & in errore versantibus*) peccantibus per ignorantiam & errorem. שגה LXX, ἀγνοεῖν.

¶ ἀσθένειαν, *infirmitatem*) peccaminosam, sacrificiis expiandam.

3 διὰ ταύτην· *propter hanc*) *infirmitatem* subaudi. vel ταύτην, *hanc* ponitur pro neutro, uti Matth. XXI.42.

4 καὶ, *&*) Hîc ingreditur in tractationem de ipso sacerdotio Christi.

¶ τις, *quisquam*) Sacerdos leviticus.

¶ τὴν τιμὴν, *honorem*) Sacerdotium, honos est. Synonymon, δόξα *gloria*. v. 5.

¶ ἀαρὼν, *Aaron*) accepit, vocatus.

5 οὕτω· *sic*) Apodosis incipit, ordine retrogrado incedens.

¶ ἀρχιερέα, *archisacerdotem*) Sic sæpe appellatur Christus: idem sæpe, & mox v. 6, *sacerdos* dicitur. *Sacerdos* absolute, quia unicus est, sine pari: *archisacerdos*, respectu typi Aaronitici, & respectu nostri, quos suo ad Deum aditu & ductu sacerdotes fecit.

¶ ὁ λαλήσας πρὸς αὐτὸν, *qui locutus est ad eum*) יְהוָה אָמַר אֵלַי Ps. II. 7.

¶ υἱός μου· *filius meus*) Non innuit apostolus, *tum, quum* Pater dixit: *Filius meus es Tu*, Patrem Filio honorem sacerdotii contulisse; nam *generatio* utique prior est *sacerdotio*: sed declarat, Filium, qui nil a se ipso facere potest, sed semper in Patris potestate est, &, quod Pater vult, id demum facit, quod Pater dat, id demum accipit, a Patre etiam, *sacerdotii honorem* accepisse, cujus nemo nisi ipse Filius capax erat. Inde nexus, καθὼς, *quemadmodum*. v. seq. Tali modo David *filios* habebat *sacerdotes*, i. e. intimæ admissionis. 2 Sam. VIII. 18 cum Scholiis Michaëlis. Et *Filii* & *Sacerdotis* nomen, ex Psalmis citatum versu 5. 6. mox versu 7, & cap. VII. 3. 28 repetitur.

6 ἐν ἑτέρῳ· *in alio*) Sic *Paulus* etiam Act. XIII. 35.

¶ λέγει· *dicit*) DEVS.

¶ σὺ) Ps. CX. 4, ubi LXX totidem verbis.

¶ μελχισεδὲκ, *Melchisedek*) Quis fuerit Melchisedekus, scire ceteroqui nil refert, præter id quod de eo commemoratur, immo ipsum silentium de reliquis ejus rebus mysteria continet. Fuit certe rex & sacerdos illo tempore, ex humano genere.

7 ὃς, *qui*) nempe *Christus*, *Filius Dei*, *Sacerdos*. Non dicitur *hic*, sed *qui*, magna relativi pronominis significatione. namque nominibus versu 5. 6. positis respondet sermo subsequens. Habetur versu 7-10 summa eorum, quæ cap. VII & seqq. tractabuntur, interjecta insigni προθεραπείᾳ & præparatione. v. 11 s. Exquisitissimeque comprehenditur in hac summa processus passionis, cum intimis suis caussis, a Gethsemane usque ad Golgotha, & adhibentur eædem locutiones, quæ ab evangelistis. conf etiam Ps. XXII. 3. 20 ss. 25. LXIX. 4. 11. CIX. 22.

¶ ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ· *in diebus carnis suæ*) *in diebus* illis, duobus præcipue, quibus ea passus est, quæ ut pateretur, *carnem* peccaminosæ & mortali similem assumsit: c. II. 14. X. 20. Matth. XXVI. 41 fin. quum præ infirmitate visus est merus esse homo. Ioh. XIX. 5.

¶ δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας· *precationes juxta atque supplicationes*) Pluralis. nam in Gethsemane ter oravit. Particula τε *que* indicat, non esse mera synonyma hoc loco. *orationes* sunt animi; *supplicationes*, etiam corporis, ut docet etymon vocabuli ἱκετεύω *supplico*, apud Eustathium.

thium. De utrisque vide Matth. XXVI. 39.

¶ πρὸς τ̄ δυνάμενον σώζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου· *ad eum qui posset ipsum servare ex morte*) *Abba Pater*, inquit, *omnia sunt POSSIBILIA tibi: transfer calicem a me hunc*. Marc. XIV. 36. coll. Ioh. XII. 27. Hoc *posse* opponitur infirmitati carnis Christi.

¶ σώζειν· *servare*) σώζειν & mox σωτηρίας, conjugata: *salvare*, *salus*.

¶ ἐκ) Mox ἀπό. Duæ voculæ, alioqui æquipollentes, hîc differentiæ rei congruunt: *ex morte*, *ab horrore*. Mortem, *ex* qua Pater eum liberare posset, ne moreretur, tamen subiit, voluntati Patris obediens: *ab* horrore plane liberatus est per exauditionem.

¶ μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων· *cum clamore valido & lacrymis*) In cruce, *clamasse* dicitur; *lacrymasse* non dicitur. Vtrumque horum, ut series rerum ostendit, respicit locum Gethsemane. κράζειν & κραυγὴ apud LXX verbis זעק & צעק & שוע respondet, notatque clamorem animæ sive desiderium vehemens, ἐκτενέστερον, *impensius*, Luc. XXII. 44. *promtissimo Spiritu*, Matth. XXVI. 41. quæcunque sit vox oris; in Psalmis passim: sicut אמר *dicere* etiam cogitationem notat. Sane lacrymis & tristitiæ magis convenit clamor animi, ore tacito. nec dubium tamen est, quin & *orationibus* stimulum addiderit Iesus in Gethsemane per *clamores* breves interjectos, uti *supplicationibus* per *lacrumas*, (observetur χιασμὸς,) non solum ex oculis, sed ex tota facie & toto corpore *æstu* illo summo expressas. Luc. l. c. coll. Ap. VII. 17. 16, καῦμα, δάκρυον· *æstus*, *lacryma*. In tota Passione alternatim clamavit & siluit. Matth. XXVI. 37 seqq. Psalm. XXII. 2 s. 15. LXIX. 2 seqq. CIX. 21 seqq.

¶ καὶ εἰσακουσθεὶς, *& exauditus*) הושיע LXX εἰσακούειν, Ps. LV. 17. עזר item, 2 Par. XVIII. 31. Itaque h. l. σώζειν, εἰσακούειν, *servare*, *exaudire*, sunt proxima. Respicitur agon ille ejusque exitus. ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν - ἕως θανάτου, Matth. XXVI. 37 s. ἐκθαμβεῖσθαι, Marc. XIV. 33. ἀγωνίαν & *sudorem* commemorat Lucas c. XXII. 44. C[illegible]ato calice, oblata est animæ Salvatoris illa horrenda imago mortis cum dolore, ignominia & maledictione conjunctæ, ac lentæ; eumque movit ad deprecandum calicem. Sed horrorem puritas affectus filialis in Salvatore illico sancta ratione & moderatione temperavit, & deinceps, redeunte serenitate, plane absorpsit. Atque *exauditus est*, non ut ne biberet calicem, sed ut jam sine ullo horrore biberet: unde etiam per angelum est corroboratus. Horribilius quiddam erat timor, quam mors ipsa: horrore ante adventum hostium demto, calicem, quem sub conditione optarat non bibere, jam non posse non bibi statuit. Ioh. XVIII. 11.

¶ ἀπὸ) Locutio concisa, εἰσακουσθεὶς ἀπὸ, uti ἐῤῥαντισμένοι ἀπὸ, c. X. 22. Sic Psalm. CXVIII (CXVII) 5 ענני במרחב ἐπήκουσέ μου εἰς πλατυσμόν.

¶ ἀπὸ τ̄ εὐλαβείας, *ab horrore*) Græcum vocabulum singularem hîc habet elegantiam, & multo subtilius quiddam notat, quam si *timorem* diceres. Latinum commodius nullum, quam *horroris*, occurrit. Conf. εὐλαβηθεὶς, cap. XI. 7. Sine articulo dixit modo θανάτου· nunc τ̄ εὐλαβείας, cum articulo, cujus relativa vis indicat, εὐλαβείας significationem contineri in mentione *mortis*, quæ incursione sua *horribilis* erat.

8 καίπερ ὢν υἱὸς, *quanquam erat filius*) Periocha hæc, *in diebus &c.* duas habet partes. Prior est, *in diebus - obedientiam*: altera, *& consummatus - æternæ*. Prior pars valde

valde humilia loquitur; nam *mortem* & *horrere*, &, quamlibet sublato horrore, *obire*, *obedientiam*que a tali passione *discere*, *servile* quiddam videri potest: quare hoc inciso, *quanquam erat filius*, cavetur, ne sermo in ea parte præcedens & subsequens offendat quenquam. Altera plane læta est & gloriosa, & ex versu 5 repetendum insinuat, *quia erat Filius*. coll. cap. VII. 28 fin. Luctans, in Gethsemane, tam suaviter, tam sæpe, *Patrem* appellavit, Matth. XXVI. 39 &c. Evidentissimeque hinc confirmatur, Iesum non demum ex resurrectione esse Filium DEI.

¶ ἔμαθεν, *didicit*) Promtissima voluntate *discentem* Christum eleganter refert verbum *discendi* verbo *patiendi* præmissum. *Didicit* obedientiam, dum pati cœpit, dum ad bibendum calicem se contulit. Verbum *discere* innuit *initium* quoddam, & huic *initio* respondet *consummatio*, de qua mox. Suavis paronomasia, ἔμαθεν ἀφ᾽ ὧν ἔπαθε. Ipsi quoque fuere παθήματα μαθήματα. Viam obedientiæ unus munivit Christus, ad voluntatem Patris.

¶ ἀφ᾽ ὧν) Sic μαθεῖν ἀπὸ, Matth. XXIV. 32.

¶ τ̀ ὑπακοὴν, *obedientiam*) humilem illam ad patiendum & moriendum. Phil. II. 8 not. *Vt tu vis*, ait Patri. Conjugata, εἰσακουσθεὶς, ὑπακοήν. *Auscultavit* Pater Filio, & Filius Patri. Item Patri *obediit* Christus: nos *obedimus* Christo. v. seq.

9 καὶ τελειωθεὶς, *& consummatus*) per passiones. c. II. 10.

¶ τοῖς ὑπακούουσιν αὐτῷ· *obedientibus ipsi*) 2 Cor. X. 5. Obediendum, item per crucem & mortem, maximeque per fidem. c. XI. 8.

¶ πᾶσιν· *omnibus*) Magna *potentia*. c. II. 10. 11. 15.

¶ αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου· *auctor salutis æternæ*) *Dessen habe der liebe Herr Iesus dank von uns in Ewigkeit*. E. Schmidius. pie. Est autem αἴτιος vocabulum valde dignum & aptum (coll. 1 Sam. XXII. 22, αἴτιος ψυχῶν·) quo innuitur, Christum consummatum agere causam fratrum ex eo, quia Ipsius jam plane est salutem eorum *præstare*. *potest* enim: conf. δυνάμενον *qui poterat*, v. 7. c. VII. 25. & *debet*: conf. ὤφειλε *debebat*, c. II. 17. Observandum etiam epitheton *æternæ* salutis, quod brevitati dierum carnis Iesu opponitur, & ex v. 6, *in æternum*, fluit. De ipsa *salute* respice cap. II. 10. 14 seqq. *Æternitas salutis* memoratur Es. XLV. 17, ἰσραὴλ σώζεται ὑπὸ Κυρίου σωτηρίαν αἰώνιον.

10 προσαγορευθεὶς) *appellatus*. *Filius DEI* est nominatus; *Sacerdos* cognominatus, appellatus. προσηγορία, *appellatio* sacerdotis, non solum secuta est consummationem Iesu, sed antecessit etiam passionem. Idem verbum 2 Macc. XIV. 37, ubi Razis fertur πατὴρ τ̀ ἰουδαίων προσαγορευόμενος.

11 περὶ οὗ· *de quo*) οὗ masculinum, coll. ὃς *qui*. v. 7. Nunc ingreditur προθεραπείαν sive præparationem illam bene longam, quæ reprehensione, admonitione, cohortatione & consolatione constat. *Captationem* benevolentiæ vocant rhetores. Sæpe plus operæ requirit præparatio cordis, cui doctrina mandatur, quam doctrina ipsa.

¶ πολὺς) רב *multus*, i. e. nimius. coll. c. XIII. 22.

¶ ἡμῖν· *nobis*) Includit *Paulus*, ut solet, Timotheum aliosve. coll. c. VI. 1. 3. 9. 11. II. 5. XIII. 18.

¶ δυσερμήνευτος· *difficilis interpretatu*) non scribentis, sed vestro vitio.

¶ λέγειν) Correlatum, ἀκοαῖς. Λέγειν non παρέλκει· τὸ *dicere* opponitur *scriptioni*,

oni, uti c. XIII. 22. Difficile dictu: difficilius scriptu, & tamen scriptu eo magis necessarium.

¶ νωθροὶ) c. VI. 12. Etymon dicit στέρησιν τοῦ θεῖν.

¶ γεγόνατε· *facti estis*) Notandus Iudæorum status, qua malus, qua bonus. v. 12. c. VI. 10. X. 25. 32 s. XII. 4 s. 12.

12 διδάσκαλοι· *doctores*) Vocabulum non muneris, sed facultatis h. l. Antitheton: τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς, *docendi vos.*

¶ διὰ τὸν χρόνον) *per ætatem.* Sic Arist. l. 7 Polit. c. 9 hac phrasi utitur. Antitheton, διὰ τὴν ἕξιν, *propter habitum*, v. 14.

¶ πάλιν χρείαν ἔχετε· *rursum indigetis*) Sequitur, γεγόνατε χρείαν ἔχοντες *facti estis indigentes.* Illud spectat articulos doctrinæ V. T. hoc, articulos doctrinæ N. T.

¶ τίνα) Non modo ipsa *elementa* docendi estis, sed etiam, τίνα, *quænam* illa sint. Ideo enumerantur c. VI. 1 s.

¶ στοιχεῖα) *elementa.* Verbum *Paulinum*, Gal. IV. 9. Et plane hæc periocha usque ad finem capitis scatet locutionibus *Paulinis.*

¶ τῆς ἀρχῆς· *initii*) c. III. 14. Antitheton, interjecta similitudine a cibis, expeditur c. VI ineunte, ubi ipsum vocabulum recurrit.

¶ τῶν λογίων τοῦ θεοῦ· *eloquiorum DEI*) Rom. III. 2.

¶ γάλακτος· *lactis*) 1 Cor. III. 2.

¶ καὶ) *adeoque.* Huc ref. γὰρ, *enim*, v. seq.

13 ὁ μετέχων, *participans*) Lacte etiam robusti vescuntur, sed non lacte præcipue, nedum lacte solo. Itaque notantur hoc loco ii, qui nil denique nisi lac aut capiunt aut petunt.

¶ ἄπειρος· *expers*) non expertus, carens robore & usu.

¶ λόγου δικαιοσύνης· *sermonis justitiæ*) δίκαιον a δίχα. conf. διάκρισιν, *discretionem*, v. seq. Est enim δικαιοσύνη, *justitia*, talis *perfectio* (תמים Ios. XXIV. 14, LXX.) quæ, sejuncto *malo*, *justum boni* gradum assequitur. congruit γεγυμνασμένα, *exercitata.* conf. c. XII. 11, ubi item *exercitatio* & *justitia* conjungitur. Talis *sermo justitiæ* est doctrina Christi in N. T.

¶ νήπιος· *parvulus*) Antitheton, τελείων, *perfectorum*, coll. Eph. IV. 13.

14 τελείων· *perfectorum*) Conjugatum, τελειότητα, *perfectionem.* c. VI. 1. Τέλειοι καὶ μανθάνοντες inter se opponuntur 1 Chron. XXV. 8. מבין עם תלמיד

¶ ἐστιν, *est*) Perfecti & appetunt & capiunt solidum cibum.

¶ διὰ) *propter.*

¶ τὴν ἕξιν· *habitum*) Vtuntur hoc verbo LXX, Iud. XIV. 9. 1 Sam. XVI. 7. Dan. VII. 15. & utitur Sir. XXX. 14. Dicitur de toto, in quo partes se invicem *habent* & *habentur*, tenent & tenentur: & h. l. notat *robur facultatis cognoscentis ex maturitate ætatis spiritualis existens*; non *habitum exercitatione* acquisitum. διὰ τὴν ἕξιν, *eo quod sunt habitiores. Habitum exercitatio* sequitur: ac *robur* facit, ut aliquis capiat *exercitationem*, cum alacritate, dexteritate, utilitate, sine affectatione & perversa aliorum imitatione.

¶ τὰ αἰσθητήρια) proprie, *sensoria*: v. gr. linguam, gustandi organon. conf. αἰσθήσει, *sensu.* Phil. I. 9 not.

CAP. VI.

1 Διὸ, *quapropter*) Dicendum putares, δὲ, *autem*: sed excitatior est particula διὸ, *quapropter.* Sic *Paulus* etiam Rom. II. 1 not.

¶ ἀφέντες· *omittentes*) in hac tractatione.

tione. Ceteroqui hæc capita non abjiciuntur, sed præsupponuntur. Suo & aliorum doctorum nomine loquitur, *plurali* numero.

¶ τ̃ λόγον, *sermonem.* c. V. 11.

¶ τ̃ ἀρχῆς ȣ̃ χριςȣ̃· *initii Christi*) Tria capitum paria, quæ versu hoc & sequenti enumerantur, ejusmodi erant, ut Iudæus apud suos ex V. T. probe institutus ea ad *Christianismum* fere adferre debuerit. De *pœnitentia*, *resurrectione & judicio* res est aperta: nam quod *vita æterna* in his duntaxat implicite, & in antitheto expresse memoratur, v. 5. utriusque item testamenti rationi congruit. tum, *fidem* apostolus appellat in *DEVM*, non in *Dominum Iesum.* coll. Act. XI. 21 not. *Baptismos* dicit in plurali, quos ad initiandum habebant varios Iudæi: *manuumque impositio* (Num. XXVII. 18. 23.) valde erat illis usitata. quæ duo qui callebat, doctrinam de *Baptismo* Christiano deque *impositione manuum* apostolica celeriter capiebat: quæ ipsa est ratio, cur hæc duo capita ceteris magis fundamentalibus intertexantur; quia nempe his in antitheto respondet donum *Spiritus sancti*, quorum utrumque ad perfectionem pertinet, non ad initium. Hæc igitur sex capita erant ἡ ἀρχὴ τ̃ λογίων ȣ̃ θεȣ̃ *initium eloquiorum DEI*, c. V. 12. item ἡ ἀρχὴ ȣ̃ χριςȣ̃, *initium Christi*, scil. apud discentes Christum. sæpe quippe *Christus* dicitur *Paulo* per metonymiam concreti pro *Christianismo.* Gal. IV. 19. Phil. I. 21. Col. III. 11. Hæc capita fuerant, ut ita dicamus, *catechismus Christianus* veteris Testamenti; iique, qui Iesum agnoscere Christum cœperant, confestim luce nova capitibus hisce *fundamentalibus* illata *initium Christi* habere censebantur. Huic *initio* opponitur *perfectio*, perfecta de ipso Christo doctrina.

¶ φερώμεθα· *feramur*) Strenuum verbum. Hunc subjunctivum commode præmittit indicativo ποιήσομεν, *faciemus.* v. 3.

¶ πάλιν· *iterum*) Huc congruit v. 6, *iterum.*

¶ θεμέλιον· *fundamentum*) Synonymon ἀρχῆς *initii.*

¶ καταβαλλόμενοι· *jacientes*) Verbum architectonicum.

¶ μετανοίας κτλ. *pœnitentiæ* &c.) Poterat dicere: *de DEO & fide in eum, de peccato & de pœnitentia*; vel certe, *de pœnitentia ex operibus mortuis, de fide in DEVM:* sed protinus dicit, *fundamentum pœnitentiæ* &c. Adeo non morari debemus in consideratione peccati, sed a *pœnitentia* agenda incipere. Adeo cum prima de *DEO* mentione *fidem* copulare debemus. Adeo practica est Theologia.

¶ ἀπὸ νεκρῶν ἔργων· *a mortuis operibus*) Sic. c. IX. 14. Fastidium peccati habet hæc appellatio.

2 βαπτισμῶν διδαχῆς) Non ponitur καὶ ante βαπτισμῶν· enumerantur enim tria capitum paria, & in quovis pari secundum caput habet conjunctionem; sed non nisi ipsum par tertium similiter conjungitur: ex quo etiam patet, βαπτισμῶν διδαχῆς non esse divellenda. βαπτισμοὶ διδαχῆς erant *baptismi*, quos qui suscipiebant, *doctrinæ* sacræ Iudæorum sese addicebant. itaque adjecto διδαχῆς *doctrinæ* distinguuntur a lotionibus ceteris leviticis. c. IX. 10.

¶ κρίματος αἰωνίȣ) *judicii æterni.* Vid. Marc. III. 29 not.

3 τȣ̃το· *hoc*) Ref. ad φερώμεθα *feramur.*

¶ ἐάνπερ· *si quidem*) Huc ref. *enim*, v. seq. Sine benedictione divina non proficit agricultura. v. 7.

4 ἀδύνατον) *impossibile* hominibus, quamlibet idoneis.

¶ ἅπαξ· *semel*) Adverbium non extenuat rem, sed sermonem facit præcisum.

 ¶ φω-

¶ φωτισθέντας· *illuminatos*) Totum eſt Chriſtianiſmus, in quem intratur per evangelium fide ſuſceptum & per baptiſmum. Sequuntur hîc tres partes, reſpectu trium ſummorum beneficiorum in N. T. *a Filio DEI, a Spiritu ſancto, a DEO,* proficiſcentium. Sic, *illuminati*, c. X. 32. unde perfrequens hujus verbi apud patres uſus de baptiſmo. *Vita* & *Lux* ſæpe conjunctim memoratur, ſæpe alterum in altero connotatur. itaque in Baptiſmo, ut *regeneratio*, ſic quoque *illuminatio* fieri dicitur. Inprimisque Iſraelitis hæc locutio congruit; qui per fidem ex V: T. non expertes fuerant *vitæ*, ubi abſtinebant a *mortuis* operibus: v. 1. ſed tamen nova deinde *luce* N. T. *tingebantur*.

¶ γευσαμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου· *guſtum nactos doni cæleſtis*) In viſu eſt fructus *lucis*: nunc viſui additur *guſtus*, quo invitati credentes ſemper retineri debent. ἡ δωρεὰ ἡ ἐπουράνιος, *donum cæleſte*, eſt *DEI Filius*, ut exprimitur verſu 6. *Chriſtus*, qui per fidem, nec non in ſacra ipſius Cœna guſtatur: 1 Petr. II. 3. atque hic guſtus plus involvit, quam *pœnitentia a mortuis operibus & fides in DEVM*. Participium γευσαμένους, quanquam genitivus & accuſativus ſæpe promiſcue adhibetur, tamen hoc loco differentiam caſuum videtur inferre. alter *partem* denotat; nam guſtum Chriſti, *doni cæleſtis*, non exhaurimus in hac vita: alter plus dicit, quatenus *Verbi* DEI prædicati guſtus *totus* ad hanc vitam pertinet, quanquam eidem verbo futuri virtutes ſeculi annectuntur.

¶ μετόχους· *participes*) *Participatio* hæc, uti ad v. 1 notavimus, plus involvit, quam *baptiſmi doctrinæ* & *impoſitio manuum*. In hoc inciſo non adhibetur vocabulum *guſtus*; quia Spiritus ſanctus hoc loco potius, ut effector guſtus, quam ut objectum ejuſdem ſpectatur.

¶ πνεύματος ἁγίου· *Spiritus ſancti*) Sæpe hujus conjuncta cum Chriſto mentio. Act. II. 38.

5 γευσαμένους· *qui guſtaverunt*) Guſtus novus, item plus involvens, quam notitia *reſurrectionis mortuorum & judicii æterni.*

¶ καλὸν ῥῆμα· *bonum verbum*) Ier. XXXIII. 14 את הדבר הטוב Evangelium.

¶ δυνάμεις· *virtutes*) *ſapidiſſimas*. Plurale grande. Idem verbum, c. II. 4. conf. c. XI. 34.

¶ μέλλοντος αἰῶνος· *futuri ævi*) Maxime innuitur gloria æterna, coll. v. 2 fin. ſicut dicitur ἡ μέλλουσα πόλις *futura civitas*. c. XIII. 14. Sed non excluditur tempus hoc ſub N. T. nam ſic quoque dicuntur τὰ μέλλοντα *futura*. c. IX. 11. X. 1. II. 5 not.

6 καὶ παραπεσόντας· *& prolapſos*) Grave verbum, ſubito occurrens, juſtum terrorem incutit. Sic Hebræum מעל exprimunt LXX. Non *relapſos* modo dicit in priſtina, ſed nova pernicie *prælapſos a toto illo ſtatu lautiſſimo, ſimulque a fide, ſpe & amore*, v. 10 ſ. idque ſponte. c. X. 26. Talis lapſus poteſt eſſe ſejunctus a blaſphemia in Spiritum ſanctum: ſed tamen amara animæ conſtitutio prope eadem eſt. conf. cap. X. 29 not. Non dicit apoſtolus, eos, ad quos ſcribit, tales eſſe, ſed innuit, tales fieri poſſe. Ovum, quod pulli ſtamina habuit & perdidit, ne veſcum quidem eſt: qui fidem perdidit, deploratior eſt, quam qui nunquam credidit.

¶ πάλιν ἀνακαινίζειν· *iterum innovare*) Innovatio jam facta erat; ideo additur πάλιν *iterum*: idque reſpondet τῷ ἅπαξ *ſemel*. v. 4. Maxime vero obſervandum eſt, ἀνακαινίζειν, *innovare*, dici in activo. hominibus eſt *impoſſibile*, non DEO. ideo apoſtolus hoc, quod agit, ſub hac ipſa con-

conditione, si DEVS ἐπιτρέπῃ *permittat*, agendum suscepit. v. 3 not. Matth. XIX. 26. Homines, ministri, quod poterant, erga tales pridem fecerunt: Tit. III. 11. ministri certam habent mensuram: hanc, adversando excesserunt illi contumaces: superest, ut ministri eos DEO relinquant, & (sive plus interim sive minus eos moneant & de iis sperent) exspectent, quid daturus sit DEVS, 2 Tim. II. 25 per singulares afflictiones & operationes. Græcolatinus codex *Claromontanus* habet hoc loco: ἀδύνατον, *difficile*.

¶ εἰς μετάνοιαν· *in pœnitentiam*) Convenienter appellat id, quod primum in fundamento est. v. 1. Subaudiuntur autem etiam cetera.

¶ ἀνασταυροῦντας· *iterum crucifigentes*) Superioribus participiis descripsit subjectum: nunc ætiologiam τοῦ ἀδυνάτου *impossibilitatis* illius subjicit. Præpositio in ἀνασταυροῦντας significat *sursum*, apud Herodianum quidem: sed hoc loco, *iterum*. assonat enim ad ἀνα in ἀνακαινίζειν. ἑαυτοῖς *sibi*, quod additur, facit antitheton ad παραδειγματίζοντας, *ostentantes*, scil. *aliis*. vid. σταυρόω cum eodem casu, Gal. VI. 14 Ex quo manifestum est, de iis esse sermonem, qui ex odio & acerbitate illudunt Christo, animi causa; revera id ipsum, si possent, Christo facturi, quod sub Pilato fecerant *Iudæi*. Qui efficaciam crucis Christi pridem exantlatæ non credunt, vel jure eum a Iudæis crucifixum putant, perinde faciunt, ac si Christum dicerent demum esse crucifigendum. conf. Rom. X. 6. 7.

7 γῆ· *terra*) Allegoria.

¶ πιοῦσα· *bibens*) non solum in superficie.

¶ ἐπ' αὐτῆς· *super ipsa*) Hoc significantius est, quam si diceret, ἐπ' αὐτὴν *super ipsam*. denotat enim *continuam* cœli benignitatem.

¶ πολλάκις· *sæpe*) Hinc mitigatur τὸ ἅπαξ, *semel*. v. 4.

¶ ἐρχόμενον· *venientem*) ultro.

¶ τίκτουσα· *gignens*) per viam legitimam generationis. Antitheton, ἐκφέρουσα, *proferens*, sine lege & ordine. v. seq. Etiam in bonam partem LXX int. ἐκφέρω, *profero*, ponunt: sed hîc vis particulæ δὲ *autem* cadit super ἐκφέρουσα *proferens*.

¶ εὔθετον· *aptam*) Antitheton, ἀδόκιμος, *reproba*.

¶ δι' οὓς) *propter quos*.

¶ καὶ, *etiam*) Hæc particula intendit vim verbi præsentis in γεωργεῖται, *colitur*, constanter. Opposita, per χιασμὸν, *cultura*, *benedictio*: *maledictio*, *exustio*.

¶ μεταλαμβάνει, *particeps est*) Antitheton, *propinqua*. Benedictio divina bonæ terræ durabilis est: maledictio divina malam terram excipit. De utraque confer Ier. XVII. 5. 7.

¶ ἀπὸ τοῦ θεοῦ, *a Deo*) non modo colitur ab hominibus.

8 ἐκφέρουσα· *proferens*) Hoc quoque cohæret cum πιοῦσα, *bibens*.

¶ ἀκάνθας καὶ τριβόλους· *spinas ac tribulos*) unice, vel certe præcipue.

¶ ἀδόκιμος· *reproba*) ut inculta relinquatur.

¶ κατάρας ἐγγὺς, *maledictioni propinqua*) ut omni malo cumuletur.

¶ ἧς) sc. γῆς *terræ*.

¶ εἰς καῦσιν· *in exustionem*) Hæ voculæ magnam hoc loco ἀποτομίαν, severitatem, exprimunt. Subaudi βλέπει, vel ἔρχεται, coll. LXX, Prov. XIV. 12. 13. XVI. 25. vel ἐστι, coll. LXX, Es. XLIV. 15, ἵνα ᾖ ἀνθρώποις εἰς καῦσιν. Eadem ellipsis v. 16, πέρας εἰς βεβαίωσιν. *Ignis*, pœna *Iudæorum*, Matth. XXII. 7. *terræ*que illorum. Strictura prophetica, perpaucis an-

nis ante *combuſtam* urbem Hieroſolymorum. Perditiſſimi Iudæorum erant, qui in urbe, & circum eam, fidei repugnabant.

9 *πεπείσμεθα - ἀγαπητοὶ*, *confidimus - dilecti*) 1 Cor. XIII. 7. Hoc uno loco ſic eos appellat, *dilecti*; hortandi videlicet cauſa. Nam ſæpe ſine hoc titulo hortatur *Paulus*, ſed eodem nuſquam, niſi hortandi cauſa, utitur. Sic ad Romanos, item ſemel, nempe cap. XII. 19. ſæpius autem ad Corinthios & Philippenſes.

¶ *δὲ*, *autem*) Inſignis *ἐπιθεραπεία* & mitigatio.

¶ *περὶ ὑμῶν· de vobis*) Antitheton, in hypotheſi, ad eos, qui in theſi notantur verſu 6. 7. 8.

¶ *τὰ κρείττονα*, *meliora*) pietati magis conſentanea. v. 10.

¶ *ἐχόμενα σωτηρίας· ea, quæ ſaluti ſunt proxima*) Egregia locutio. DEVS, ſalutem nobis conferens, nos *ἔχει·* nos, ex Ipſo per fidem pendentes, *ἐχόμεθα·* quo pacto dicimus, *ἔχεσθαι ἀγκύρας*, *tenere ſe in ancora*. conf. v. 19. Ipſa ſalus bonos retinebit.

10 *οὐ γὰρ ἄδικος· non enim injuſtus*) i. e. plane juſtus & bonus.

¶ *ἀγάπης· amoris*) De *ſpe* agitur. v. 11. de *fide*, v. 12. de *amore* h. l. Sic *Paulus* 1 Cor. XIII. 13. & paſſim: item infra, c. X. 22. 23. 24. Anſam ab amore capit, ut illos ad ſpem & fidem acuat.

¶ *ἐνεδείξασθε· oſtendiſtis*) Etiam ubi minor ſpes eſt, quacunque de cauſa, in præſenti, priſtina multum juvant. Ap. III. 10. Eodem *Paulus* verbo utitur 2 Cor. VIII. 24.

¶ *εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ· in nomen ipſius*) Ita שם ponunt Hebræi. conf. 3 Ioh. v. 7. Matt. X. 41. Nomen *DEI* movet verum amorem.

¶ *διακονήσαντες τοῖς ἁγίοις· quum miniſtraviſtis ſanctis*) *Pauli* phraſis Rom. XV. 25. 1 Cor. XVI. 5. *Sanctis* in *Hieruſalem* pauperibus præſtabatur miniſterium beneficentiæ: fratres in Græcia & Aſia, præſtabant. ll. cc.

11 *ἐπιθυμοῦμεν δὲ*, *cupimus autem*) Ideo ſic loquimur.

¶ *ἕκαστον· quemvis*) non modo, ut adhuc feciſtis, in communi.

¶ *τὴν αὐτὴν*) *eandem* in ſpe ac fide, quam in *amore*. Hæc epiſtola magis neceſſe habuit, *fidem* urgere; *Iacobi*, *opera*. c. X. 36. XIII. 7.

¶ *ἐνδείκνυσθαι· oſtendere*) Iteratur verbum ex v. 10.

¶ *πρὸς*) i. e. *quod attinet*.

¶ *τὴν πληροφορίαν τῆς ἐλπίδος· plenitudinem ſpei*) Affine, *longanimitas*. v. 12. Sic, *ἐν πληροφορίᾳ πίστεως*, c. X. 22. & *Paulus* ſæpe, v. gr. Rom. IV. 21. Πληροφορία, quaſi *plenum iter*, dicit plenitudinem vel negotii, 2 Tim. IV. 5. 17. vel animi. 1 Theſſ. I. 5. & h. l. Coh. VIII. 11, LXX.

¶ *ἄχρι*, *usque*) Conſtr. cum *ἐνδείκνυσθαι* *oſtendere*.

12 *νωθροὶ*, *ſegnes*) Sequitur mox antitheton, *διὰ πίστεως*, *per fidem* &c. Erant *νωθροὶ ταῖς ἀκοαῖς*, *ſegnes auribus*. c. V. 11. nunc cavet, ne fiant *νωθροὶ* *ſegnes* abſolute, etiam *animo*.

¶ *διὰ πίστεως καὶ μακροθυμίας· per fidem & longanimitatem*) Sic *Paulus* 2 Tim. III. 10. & Iacobus c. V. 8. Eſt *longanimitas amoris*, 1 Cor. XIII. 4. eſt etiam *longanimitas fidei*. v. 15.

¶ *κληρονομούντων*) Participium imperfecti temporis, coll. v. 15. nam reſpicitur *Abraham*.

¶ *ἐπαγγελίας· promiſſiones*) Hoc ipſo vocabulo excitatur fiducia: & ſequitur mox *ἐπαγγειλάμενος*, *pollicitus*.

13 *κατ' οὐδενὸς*, *per neminem*) Delectatur

hæc

hæc epiſtola comparationibus: hîc nullam comparationem inveniri indicat.

¶ ὤμοσε· *juravit*) Quos cap. III & IV. admonuerat ex juramento iræ, nunc conſolatur ex juramento gratiæ: quanquam juramentum quidem iræ non porrexit vim ſuam ultra deſertum in perpetuum; nil enim ex ipſo juramento David & Paulus in ſua tempora deducunt: ſed gratiæ juramentum habet vim in perpetuum.

14 ἦ μὴν) כי Gen. XXII. 17. LXX, κατ' ἐμαυτοῦ ὤμοσα, λέγει κύριος· ἦ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σὲ, καὶ πληθύνων πληθυνῶ τὸ σπέρμα σου. ſic ἦ μὴν Gen. XLII. 16. *Devarius*, exemplis ἦ μὴν particulæ collectis, infert, *ornamenti locum obtinere vocem hanc, cum ſponſioni aut jurijurando adhibetur: ſecus in ſimplicibus affirmationibus, in quibus neceſſario adhibetur.* Reſolvas autem ſic: ἦ *ſit*, quicquid evenerit, μὴν *tamen* hoc fiet.

15 μακροθυμήσας· *longanimiter agens*) Id patet ex Abrahami vita.

¶ ἐπέτυχε τῆς ἐπαγγελίας· *obtinuit promiſſionem*) reportavit id, quod promiſſum erat. v. 14.

16 κατὰ τοῦ μείζονος, *per majorem*) per ipſum plerumque DEVM.

¶ καὶ, *&*) *&* ſic, propter auctoritatem majoris allegatam.

¶ ἀντιλογίας πέρας εἰς βεβαίωσιν· *contradictionis terminus in confirmationem*) quo controverſia terminatur *in* confirmationem rei, omni exceptione majorem. Prov. XVIII. 18, מדינים ἀντιλογίας παύει κλῆρος.

¶ ὁ ὅρκος· *juramentum*) Vltimum remedium; quo non debemus uti, quum alia ſupereſt ἀντιλογίας *contradictionis* tollendæ via.

17 ἐν ᾧ· *in quo*) qua in re.

¶ περισσότερον) *abundantius*, quam ſine juramento factum videretur.

¶ βουλόμενος - τῆς βουλῆς) Conjugata. Summa hîc exprimitur benignitas.

¶ ἐμεσίτευσεν) *in medium deſcendit.* DEVS juramento propius ad nos accedens & mirabiliter condeſcendens, inter ſe & inter nos, cum ſit maximus, quaſi medius agit, & intervenit; ut ſi minor eſſet, dum jurat, ſe ipſo, per quem jurat. Adhuc non credis, auditor promiſſionis?

18 δύο· *duo*) Alterum promiſſio, alterum juramentum.

¶ ἐν οἷς· *in quibus*) Ref. ad δύο, *duo.*

¶ ἰσχυρὰν, *robuſtam*) quæ omnem contradictionem diffidentiæ abſorbeat. Sequitur, βεβαίαν *firmam.* v. 19. Vtrumque verbum conjungitur etiam c. IX. 17.

¶ οἱ καταφυγόντες· *qui confugimus*) velut a *naufragio.* ſequitur ἄγκυραν, *ancoram.*

¶ προκειμένης) *quæ propoſita eſt.* Idem verbum, c. XII. 1. 2.

19 ἣν) *quam*, ſpem. Comparata ſunt:

navis;	anima:
ancora certa;	ſpes, id eſt, bona cœleſtia, a DEO propoſita, a nobis ſperata.
nexus navis & ancoræ;	paracleſis per promiſſionem & juramentum DEI.

¶ τοῦ καταπετάσματος· *velaminis*) Pedetentim redit ad ſacerdotium. c. IX. 3. X. 20.

20 πρόδρομος· *præcurſor*) celer. Verbum valde ſignificans. præcurſor habet, qui ſubſequantur. Alibi dicitur *primus*, *primitiæ*, *primogenitus.*

¶ κατὰ, *ſecundum*) Hoc emphaſeos cauſa ponitur ineunte commate.

CAP.

CAP. VII.

1 Οὗτος) Subjectum, *Hic*, qui nempe c. VI. 20, ex Psalmo, idemque ille, qui in Genesi memoratur: Prædicatum, ἀπάτωρ - εἰς τὸ διηνεκὲς, *sine patre - in perpetuum.* Summa hujus capitis: Christus, ut ostendit typus Melchisedeki, ipso Abrahamo, ex quo Levi descendit, majoris, habet Sacerdotium prorsus excellens, novum, perfectum, firmum, perpetuum.

¶ βασιλεὺς - ἱερεὺς, *rex - sacerdos*) Etiam Christus utrumque est.

¶ ἱερεὺς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου) Sic LXX, Gen. XIV. 18. id est, *sacerdos DEI summi.*

¶ ὁ συναντήσας ἀβραὰμ ὑποστρέφοντι ἀπὸ τῆς κοπῆς) LXX, ibid. v. 17, ἐξῆλθε δὲ βασιλεὺς σοδόμων εἰς συνάντησιν αὐτῷ μετὰ τὸ ὑποστρέψαι αὐτὸν ἀπὸ τῆς κοπῆς κτλ. In *Ordine temporum* p. 176 τὴν κοπὴν presse accepi pro *cæde* interituque ipsorum regum: sed cum verbo הכות (LXX κοπή) etiam *fuga* stare potest. Gen. XIV. 17. coll. v. 15. Itaque hic locus non prohibet, quo minus Arjoch rex Ellasar post cladem vixerit & regnarit. Arjochum ibi non ausus fui eundem affirmare atque Arium, & hodie minus audeo. Ita incerta foris est Assyriorum antiquitas: de quo speciose disputat L. Offerhaus in secundo Spicilegiorum libro.

¶ εὐλογήσας) LXX, εὐλόγησε.

2 δεκάτην ἀπὸ πάντων - 4 ἔδωκεν) LXX, ἔδωκεν αὐτῷ δεκάτην ἀπὸ πάντων.

¶ πρῶτον, *primum*) ex nomine suo. ἔπειτα *deinde*, ex nomine loci. Etiam in nominibus propriis hominum & locorum sæpe sunt mysteria.

¶ δικαιοσύνης· εἰρήνης) Sic *justitiæ pacisque* conjuncta apud *Paulum* mentio Rom. V. 1.

¶ δὲ καὶ) scil. ὤν. nam τῷ ἑρμηνευόμενος respondet ὅ ἐστι.

3 ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος· *sine patre, sine matre, sine genealogia*) Melchisedeki parentes, majores, liberi, posteri, non deducuntur ex Levitis, ut apud Levitas fieri debebat, v. 6. ac ne memorantur quidem apud Mosen. Atque hoc silentium est plenum mysterii, quod mox panditur. Pauci sunt etiam levitici sacerdotes in Scriptura, quorum *matres* memorentur: sed tamen universe cautum est leviticæ earum sanctitati, Lev. XXI. 13 s. & Aaronis certe uxor, ex qua omnes sacerdotes orti sunt, commemoratur, Ex. VI. 23. atque Sara, uxor ipsius Abrahami. Es. LI. 2.

¶ μήτε ἀρχὴν, *neque initium*) Innuitur *æternitas Filii DEI.*

¶ ἔχων· *habens*) apud Mosen, qui tamen Aaronis mortem refert.

¶ ἡμερῶν· *dierum*) Non ita commodum erat dicere, *vitæ initium* aut *dierum finem.* conf. v. 16, ubi cum *vita* jungitur mentio *virtutis.*

¶ ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ· *assimilatus autem filio DEI*) δὲ *autem* proprie spectat oppositionem inter negativa, quæ præcedunt, & inter positivum, quod sequitur, illa quoque præsupponens. *Assimilatio* Melchisedeki cum Filio DEI & ad illa & ad hoc pertinet; cum hoc autem expressius jungitur, quia magis pertinet ad propositum. Non dicitur Filius DEI assimilatus Melchisedeko, sed contra. nam Filius DEI est antiquior, & archetypus. conf. c. VIII. 5.

¶ μένει· *manet*) Positivum pro negativo, respectu Melchisedeki: *manet & vivit.* v. 8. i. e. nil de ejus decessu vel successione refertur. Sed de Christo proprie valet.

4 θεωρεῖτε) *videtis*: coll. Act. XXV. 24 not.

24 not. vel potius, *videte*. Nam docere instituit hoc loco Paulus, simulque admirationem movet. Congruit οὗτος, *hic*.

¶ ᾧ· *cui*) tanquam majori & sacerdoti.

¶ καὶ) *etiam*. Magnitudo Melchisedeki describitur in iis omnibus, quæ hoc comma præcedunt & sequuntur: sed præcipuum est *decumas* accipere. Hoc enim est Superioris.

¶ ἐκ τῶν ἀκροθινίων) quæ Abrahami proprie fuerant, ut victoris. Hesychius, ἀκροθίνιον, ἀπαρχὴ καρπῶν, ἢ σκῦλα, λαφύρων ἀπαρχαί. Ἀκροθίνιον, ἀπαρχὴ τῶν θινῶν. θῖνες δέ εἰσιν οἱ σωροὶ τῶν πυρῶν ἢ κριθῶν· ἢ πᾶσα ἀπαρχή.

¶ ὁ πατριάρχης· *patriarcha*) Magnifice laudat Abrahamum, quo major fiat Melchisedekus. *Patriarcha*, major etiam rege, regum progenitor.

5 τὸν λαὸν, *populum*) Sermo concisus, resolvendus in subjectum & prædicatum bimembre: *Sacerdotes* (& levitæ) *decimant* (levitas &) *populum*. Num. XVIII. 21. 26. Neh. X. 38. Sic fert *Pauli* stilus Rom. V. 16 not.

¶ κατὰ τὸν νόμον) *in lege*. c. IX. 19.

¶ ἀδελφοὺς) *fratres*, quibuscum eadem sunt naturali conditione. His tamen præferuntur levitæ; his sacerdotes; his, Abraham patriarcha; huic, Melchisedekus.

6 ἐξ αὐτῶν) *ex illis*, quibus etiam antiquior erat.

¶ καὶ, *&*) Habet hic versus duas propositiones, quarum priorem antecedit declaratio; alteram subsequitur. χιασμός. Simulque hoc alterum momentum præstantiæ Melchisedeki præ Abrahamo, nempe *benedictio*, commode innectitur priori momento de *decimis*, quippe cujus descriptio postea pertexitur.

¶ τὸν ἔχοντα· *qui habebat*) Hoc & dignitatem Abrahæ auget; & innuit, etiam posteros, qui Abrahamo jam tum promissi erant, concedere Melchisedeko.

¶ τὰς ἐπαγγελίας· *promissiones*) Pluralis. Vbi de Christo agitur, *promissio* dicitur: *promissiones*, ad reliqua pertinent. Bis jam promiserat DEVS Abrahamo, Gen. XII. 2. XIII. 15. ante benedictionem Melchisedeki.

¶ εὐλόγηκε· *benedixit*) In protasi, de sacerdotibus leviticis, implicite continetur etiam *benedictio*, quam sacerdotes in populum pronunciabant.

7 εὐλογεῖται· *benedictionem accipit*) si videlicet benedictio fiat cum auctoritate v. gr. sacerdotali.

8 μαρτυρούμενος) *testimonio ornatus*.

¶ ὅτι ζῇ· *quod vivat*) Melchisedeki mors in V. T. non memoratur: id positive exprimitur *vitæ* vocabulo, propter apodosin de Christo.

9 ὡς ἔπος εἰπεῖν) Quum in explicatione rei alicujus post alias partes, de quibus dictum erat & dici poterat, de improviso summum quiddam dicendum venit, in quo Latinis particula *denique* apta est; hæc formula morata, ὡς ἔπος εἰπεῖν, vel ὡς εἰπεῖν, in N. T. alias non obvia, a Græcis ad vitandam hyperbolen vel præcisioris sermonis prolixitatem vel cujuscunque προθεραπείας & mitigationis causa, adhiberi solita fuit, quo innuerent, rem, nisi præsentibus verbis exprimatur, vix posse dici, & tamen necessario dici. Vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 494.

¶ λευὶ, *Levi*) sacerdotum progenitor.

¶ λαμβάνων· *accipiens*) v. 5.

10 ἔτι· *adhuc*) *Adhuc*, inquit, non *jam*. Proles e parentis potestate egressa, in suam venit tutelam: sed quoad in parentis potestate, imo in lumbis est, illius conditionem sequitur. Dices: Annon, ut Levi, sic ipse Christus secundum car-

 nem,

nem, erat in lumbis Abrahæ? coll. Act. II. 30. Resp. Christus per Psalmum diserte proponitur, tanquam sacerdos secundum ordinem Melchisedek, & quidem ita, ut Melchisedekus Filio DEI, non Filius DEI Melchisedeko, assimiletur: neque Abrahamo subordinatur Christus, sed levitis opponitur. Atque Abrahamus, quum ei Melchisedekus benediceret, Gen. XIV. 19. jam habebat promissiones, Hebr. VII. 6. eas videlicet, quibus continebatur & benedictio generalius expressa & naturale semen, adeoque etiam Levi. Gen. XII. 3. 7. XIII. 15 f. sed eæ promissiones, sub quibus Christus continebatur, subsecutæ sunt occursum Melchisedeki, perinde uti laudatissima Abrahami fides. Gen. XV. 1 seqq. ubi notabile initium, *Posthæc.*

11 εἰ μὲν οὖν· *si ergo*) Nunc apostolus, psalmo CX in partes vocato, demonstrat, leviticum sacerdotium cedere sacerdotio Iesu Christi: quia Melchisedek, secundum cujus ordinem & similitudinem Iesus Christus sacerdos est, (1.) Aaroni opponitur: v. 11-14. (2.) non habet finem vitæ. v. 15-19.

¶ τελείωσις· *consummatio*) Hoc verbum ponunt LXX pro Hebraico מִלֻּאִים Ex. XXIX. 22 &c. Lev. VII. 37. VIII. 22. 28. 29. 31. 33. ubi sermo est de consummatione *levitica:* hîc vero innuitur τελείωσις τελεία, *consummatio absoluta.* conf. v. 19. Non additur articulus; eoque auget Paulus vim orationis negativæ.

¶ ἦν) *esset.* sic ἦν, c. VIII. 7.

¶ ὁ λαὸς γὰρ, *populus enim*) Conjunctio γὰρ nomini postposita, uti v. 28, innuit, nomen *populus* hîc habere emphasin: *populus DEI totus.* Eadem ipsa ostendit, cur quispiam levitico sacerdotio forte posset *consummationem* adscribere, & cur opus sit hanc opinionem confutari. conf. γὰρ, *enim*, item subjunctum τῷ εἰ, *si*, c. VIII. 8.

¶ ἐπ᾽ αὐτῇ· *super eo*) super sacerdotio levitico. Ἐπὶ, cum Dativo, *super*, denotat sæpe objectum, idque interdum vel causæ vel effectus vim habens. c. VIII. 1. 6. IX. 10. 17. XI. 4.

¶ νενομοθέτητο· *legem susceperat*) Plusquamperfectum, quia intervenit tempus, quo exiit psalmus CX. Vt תורה est νόμος, *lex*, v. 12. ita verbum הורה LXX exprimunt, νομοθετεῖν τινα, *instituere aliquem*, Ps. XXV. 8. XXVII. 11. CXIX. 33. 102. Populus unice institutus est de levitico sacerdotio, in quo tota lex occupatur, de nullo alio loquens sacerdotio: v. 5. at psalmus CX aliam institutionem introducit; quia nempe DEVS sacerdotium transtulit.

¶ τίς ἔτι· *quæ jam*) Hoc *jam* valde urget.

¶ χρεία· *necessitas*) Nam DEVS nil facit frustra.

¶ ἕτερον· *alterum*) Confer epitheta, *novum*, *secundum.* c. VIII. 13. X. 9.

¶ ἀνίστασθαι) *exsistere* de integro. v. 15. Antitheton, λέγεσθαι, *dici* ex instituto veteri.

¶ λέγεσθαι· *dici*) in Psalmo, cujus tempore vigebat *Aaron.*

12 μετατιθεμένης· *translato*) ex ordine in ordinem, ex tribu in tribum.

¶ γὰρ, *enim*) Aperit, cur versu 11 urgeat verba Psalmi de ordine Melchisedeki: quia inde consequatur, cum sacerdotio simul etiam legem transponi, & utrumque ad Christum redigi.

¶ νόμου· *legis*) v. 5. 16. 19. 28. C. VIII. 4. De Christo dicitur τάξις, *ordo.*

13 ἐφ᾽ ὃν) is, *in quem* hæc dicuntur per Psalten, Iesus.

¶ μετ-

¶ μετέσχηκεν· *participavit*) Idem verbum, c. II. 14.

¶ τῷ θυσιαστηρίῳ· *altari*) levitico.

14 πρόδηλον) *manifestum* est. Illo igitur tempore nulla difficultate laborabat genealogia Iesu Christi: & hoc ipsum difficultatibus postea exortis abunde medetur. Rem olim liquidam fuisse, & constat & sufficit.

¶ ἐξ Ἰούδα· *ex Iuda*) Vide Luc. I. 27. 39 not. & cap. II. 4 s. Etenim *Tribus* præcipue spectatur; nec tamen non urbs, ubi natus est Dominus noster, *Bethlehem Iuda*; quin etiam *urbs Iuda*, Hebron, ubi eum conceptum esse, admodum verisimile ait esse etiam Lightfootus in Chron. N. T. Part. I. sect. 3 & 4. & in Harmon. evang. ad Luc. I. 39.

¶ ὅτι ἀνατέταλκεν· *exortum esse*) ut *Germen* justitiæ.

¶ εἰς ἣν) *in quam*. Sic εἰς, *in*, Eph. V. 32. 1 Petr. I. 11.

15 κατάδηλόν ἐστιν) *patet*, scilicet illud, quod versu 11 asseritur.

¶ εἰ· *si*) Elegans particula, pro ὅτε *quum*, ad eos, quibus res esse nova aut dubia videtur; uti Act. XXVI. 23.

¶ ὁμοιότητα· *similitudinem*) Hanc includit τάξις, *ordo*: & similitudo dicitur, quia hîc sermo instituitur de *perenni vigore* sacerdotii, v. seq. ex illo, εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*. v. 17.

16 ὃς γέγονεν) *qui factus est* sacerdos. Cum *sacerdos* construitur κατὰ *secundum*.

¶ νόμον ἐντολῆς σαρκικῆς· *legem præcepti carnalis*) *Legi* mox opponitur *virtus*: *præcepto vita*: *carnali indissolubile*. *Præceptum* recurrit v. 18. *lex* versu 19. de *carne* conf. c. IX. 10.

¶ δύναμιν ζωῆς· *potentiam vitæ*) Vtrumque verbum recurrit versu 25.

18 ἀθέτησις· *sublatio*) Sic, ἀναιρεῖ, *tollit*. c. X. 9.

¶ γίνεται· *fit*) in Psalmo.

¶ προαγούσης ἐντολῆς· *præcedentis præcepti*, Notatur hoc præceptum in abstracto, v. 16. & in concreto, cum hominibus, v. 28. perinde ut *prius testamentum*, c. VIII. 7 s.

¶ ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελὲς, *infirmitatem & inutilitatem*) Sic *infirma elementa* appellat *Paulus*, Gal. IV. 9. idemque utilitatem sæpe desiderat & spectat. c. XIII. 9. coll. Epp. ad Tim. & Tit.

19 οὐδὲν ἐτελείωσεν ὁ νόμος· *nil perfecit lex*) Non multo aliter *Paulus* dicit τὸ ἀδύνατον κτλ. *impossibile legis*, *quia infirmabatur per carnem*. Rom. VIII. 3.

¶ ἐπεισαγωγὴ) *superintroductio* proprie. Constr. cum γίνεται, *fit*. Manifestum antitheton: *sublatio quidem*, *superintroductio autem*. ἐπὶ in ἐπεισαγωγὴ opponitur τῷ πρὸ in προαγούσης, & valet μετὰ, *post*. v. 28.

¶ κρείττονος· *melioris*) id est, *non infirmæ & inutilis*. Frequens in hac epistola epitheton, κρείττων, item αἰώνιος, ἀληθινὸς, δεύτερος, διαφορώτερος, ἕτερος, ζῶν, καινὸς, μέλλων, νέος, πρόσφατος, τέλειος.

¶ ἐγγίζομεν· *appropinquamus*) Hæc vera τελείωσις, *perfectio*.

20 καθ᾽ ὅσον· *in quantum*) subaudi ex eo, quod sequitur, *sacerdos factus est*. Apodosis est v. 22, κατὰ τοσοῦτον, *in tantum*.

¶ ὁρκωμοσίας) Compositum magnificum.

21 διὰ τοῦ λέγοντος πρὸς αὐτὸν, *per eum, qui dicebat ad illum*) Alias jurat, qui munus recipit: hîc juravit, qui sacerdotium contulit. De hoc juramento nil apud Mosen, sed in Psalmo. Vide, quanta Psalmorum quoque auctoritas! v. 28.

¶ ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· *juravit Dominus, & non pœnitebit eum*) Sic LXX. Ipſo jurejurando innuitur decretum ἀμεταμέλητον, *nulla pœnitudine retractandum.*

22 κρείττονος· *melioris*) nunquam pœnitendi teſtamenti, æterni. c. XIII. 20.

¶ διαθήκης· *teſtamenti*) Ab hoc loco frequens hoc verbum eſt capp. VIII. IX. X. it. c. XII. 24. XIII. 20. *Paulo* etiam alibi frequens. Denotatur inſtitutum divinum, partim fœderis, partim teſtamenti rationes complexum.

¶ ἔγγυος· *ſponſor*) Heſychius, ἔγγυος, ἀνάδοχος. Synonymon, μεσίτης, *mediator*. c. VIII. 6.

23 πλείονες· *plures*) alius poſt alium.

¶ παραμένειν) *una manere*, in terra. Antitheton, μένειν, *manere*, abſolute, in cœlo. v. 24.

24 μένειν· *manet*) in vita & in ſacerdotio.

¶ αὐτὸν) quia *Ipſe* manet. σὺ, *tu* es *Sacerdos*, in ſingulari.

¶ ἀπαράβατον) *non tranſeuntem* in ſucceſſores.

25 ὅθεν· *unde*) ex eo, quia *manet*.

¶ καὶ, *etiam*) non modo ipſe manet, ſed etiam ſalvat.

¶ σώζειν· *ſalvare*) ſuo, *Ieſu*, nomine. v. 22.

¶ εἰς τὸ παντελὲς, *prorſus*) Sic Luc. XIII. 11. Valet παντελῶς, *omnimodis*, l. 2 Macc. ſæpe. Conſtr. cum δύναται, *poteſt*; ut πάντοτε, *ſemper*, cum ζῶν, *vivens*.

¶ τοὺς προσερχομένους· *accedentes*) fide. c. IV. 16. X. 22.

¶ δι' αὐτοῦ, *per ipſum*) tanquam per ſacerdotem.

¶ τῷ θεῷ· *ad DEVM*) c. XI. 6. XII. 22 ſ.

¶ πάντοτε ζῶν· *ſemper vivens*) Quia ſemper vivit: ideo prorſus *poteſt*. Non impeditur morte. conf. v. 23.

¶ εἰς, *ad*) id eſt, usque adeo, ut interveniat pro nobis. Conferatur, in ſimillimo *Pauli* loco, gradatio, Rom. VIII. 34. & εἰς τὸ, infra, c. XI. 3. Oblatio una quidem erat, v. 27. ſed ἔντευξις, *interpellatio*, pro ſalvandis nobis, in *cœlis* perpetua eſt, v. 26. qua fit, ut non poſſimus unquam ſeparari ab amore DEI in Chriſto. Vid. iterum Rom. VIII. 34. 38. 39.

26 τοιοῦτος· *talis*) Ex antecedentibus magna exſultatio ſanctæ gloriationis in hunc & ſequentem verſum diffunditur.

¶ ἔπρεπεν ἡμῖν) *decebat nos*, qui minime eramus *pii* &c. Ita verbum *decebat* facit orationem paradoxam, qualem *Paulus* amat, in plauſum exardeſcens. Idem verbum, c. II. 10.

¶ ὅσιος· *pius*) in reſpectu ad *DEVM*.

¶ ἄκακος· *ſine vitio*) ſecundum *ſe*. תמים LXX ἄκακος.

¶ ἀμίαντος) *nil labis trahens* a ceteris *hominibus*. Idem verbum, c. XIII. 4. Omnia hæc prædicata, conjunctim, faciunt periphraſin τοῦ ἅγιος, *ſanctus*, & illuſtrantur per præparationem ſacerdotis ſummi levitici ad feſtum expiationis, quum etiam in *ſolitudine* & *loco edito* commorari debuit. Princeps ſacerdos noſter debebat eſſe prorſus immunis a peccato, &, poſt mortem ſemel guſtatam, a morte quoque.

¶ κεχωρισμένος ἀπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν) non modo a peccato immunis, ſed etiam ſeparatus a peccatoribus. Separatus eſt, relicto mundo. Expende inciſum ſubſequens & Ioh. XVI. 10. 1 Ioh. II. 1.

¶ ὑψηλότερος τῶν οὐρανῶν) *altior cœlis*, atque adeo cœlitibus. Eph. I. 21. IV. 10.

¶ γενόμενος· *factus*) Chriſtus altior cœlis & erat antea; & poſtea factus eſt. conf.

conf. γενόμενος, *factus*, c. I. 4. Eadem vis participii τετελειωμένον, *consummatum*. v. 28.

27 οὐ *non*) Negatio dupliciter valet, & sic evolvitur: Non habet necesse offerre, 1 quotidie: 2 pro suis quoque peccatis. Non *quotidie*: id enim fecit *semel*. Non *pro suis* peccatis: nam se ipsum obtulit, victimam sanctam. Prius ex altero consequitur: alterum versu 28 confirmatur.

¶ καθ' ἡμέραν *quotidie*) Proprie κατ' ἐνιαυτὸν, *quotannis*: c. X. 3. *Diem*, pro *die expiationis*, dicunt Hebræi: unde nonnulli καθ' ἡμέραν interpretantur, *quovis die expiationis*: sed hoc, καθ' ἡμέραν, usitatam vim retinet, ut sit quædam quasi indignabunda hyperbole (qualis est c. X. 1, εἰς τὸ διηνεκὲς, *in perpetuum*) innuens, nihilo plus profecisse principem sacerdotem *quotannis*, stato *die*, offerentem, quam si cum vulgo sacerdotum *quotidie* obtulisset. c. IX. 6. 7.

¶ τοῦτο) *hoc*, simpliciter refertur ad *oblationem*, non ad oblationem etiam pro se.

¶ ἐφάπαξ, *semel*) Rom. VI. 10 not. Sic infra, c. IX. 12. X. 10.

28 ὁ νόμος γὰρ, ὁ λόγος δὲ, *lex enim*, *sermo autem*) Antitheton valde expressum, conjunctione nominibus postposita.

¶ ὁ λόγος· *sermo*) firmissimus ex juramento.

¶ τῆς μετὰ τὸν νόμον) Non modo sermo, sed ipsum juramentum divinum factum dicitur post legem, tempore Davidis, & quidem per Davidem, sicut DEVS persæpe ex ore prophetarum jurat. Conf. Act. II. 30. ubi de regno Christi per juramentum eadem ætate sancito. Argumentatur *Paulus* ex ordine revelationum, uti Gal. III. 17 not. Infra, c. X. 7. 16.

¶ υἱὸν) *Filium* DEI. Antitheton, *homines habentes infirmitatem*.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα· *in æternum*) Resolve: Filius (semel consummatus) constitutus est sacerdos in æternum. c. V. 9. 10 not. Articulus τὸν habet vim relativam ad verbum Psalmi de *æternitate* sacerdotii.

CAP. VIII.

1 Κεφάλαιον· *caput*) Accusativus absolutus, quo *Paulus* utitur 1 Tim. II. 6 not. *Caput*, id est, præcipuum.

¶ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις) *dum* hæc *dicuntur*. conf. ἐπὶ, v. 6. c. IX. 10. 15. 17. X. 28.

¶ τοιοῦτον· *talem*) Propositio *capitalis*, valde exstans. Finita enim evolutione *typi* in Melchisedeko, *simpliciter* tractare ingreditur excellentiam sacerdotii Christi præ sacerdotio levitico.

¶ ἐκάθισεν· *consedit*) peracta oblatione.

¶ τῆς μεγαλωσύνης· *Majestatis*) i. e. τοῦ θεοῦ, *DEI*. c. XII. 2 fin.

2 τῶν ἁγίων· *sanctorum*) sanctuarii, absolute dicti, *veri*, non manufacti. c. IX. 8. 12. X. 19.

¶ λειτουργὸς) scil. ὤν. sic, λειτουργία. v. 6. Latine possis, sed augustissimo sensu, dicere, *Officialis*, *officium*.

¶ τῆς σκηνῆς· *tabernaculi*) c. IX. 11 not.

¶ τῆς ἀληθινῆς· *veri*) c. IX. 24.

¶ ἔπηξεν· *fixit*) firmiter.

¶ οὐκ ἄνθρωπος· *non homo*) ut Moses. v. 5.

3 γὰρ, *enim*) Causa, cur λειτουργὸν appellet. v. 2.

¶ ἀναγκαῖον· *necessum*) scil. ἦν, *erat*. nam sequitur aoristus, προσενέγκῃ *offerret*.

4 γὰρ, *enim*) Causa, cur dixerit, ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *in cœlis*. v. 1, χιασμὸς, coll. v. 2. 3.

¶ ἐπὶ γῆς) *Si* sacerdos noster *esset* sa-

cerdos *in terra*, si sacerdotium ejus terminaretur in terra, ne sacerdos quidem Is omnino esset. Christus, dum sacerdotio functus est, intravit in cœlum.

¶ ὄντων) quippe *quum* jam in medio *essent* sacerdotes.

5 ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ) ἓν διὰ δυοῖν. posterius additur, ne prius augustiore notione accipiatur. utrumvis repetitur seorsum c.IX.23. X. 1. Est autem hoc loco casus sextus: *exemplari & umbra*. sic, ὑποδείγματι, c. IV. 11.

¶ λατρεύουσι· *serviunt*) Idem verbum, c.IX passim, c.X.2. XIII.10. Loquitur in præsenti, templo nondum destructo. c.IX. 6. XIII. 11.

¶ τῶν ἐπουρανίων· *cœlestium*) quæ & antiquiora sunt, in intentione; & ulteriora, in consummatione. Conf. Ap.XI.19. *Cœlo* congruit *montis* mentio.

¶ κεχρημάτισαι) *divinitus jussus est.*

¶ ὅρα γάρ φησι ποιήσῃς πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει) Ex. XXV. 40, LXX, ὅρα ποιήσῃς κατὰ τὸν τύπον τὸν δεδειγμένον σοι ἐν τῷ ὄρει. & sic ibid. v. 9. c.XXVI.30. XXVII. 8.

6 νυνὶ, *nunc*) Hoc opponitur τῷ εἰ, *si*, v.4.

¶ τέτυχε) Eadem locutio, III Macc.V. 32, βοηθείας τετυχότες.

¶ ὅσῳ· *quanto*) Naturam testamenti sequitur ratio officii, ut promissiones, quas illud habet, ad exitum perveniant.

¶ διαθήκης μεσίτης - ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται) Omnia *Paulina*, 1 Tim.II.5. Rom. IX. 4.

¶ ἐπαγγελίαις· *promissionibus*) quæ enumerantur v. 10. 11. Promissiones *veteres*, *præcise* spectatæ, erant de rebus hujus vitæ. atque illæ exacte impletæ sunt, ut populus satiatus cœlestes deinde avidius amplecteretur.

¶ νενομοθέτηται) Eleganti verborum differentia de V. T. dicitur, ὁ λαὸς νενομοθέτητο, *populus lege fixus erat*: sed Novum Testamentum *ipsum* νενομοθέτηται, *lege fixum est*. Homo violat: DEVS servat.

7 ἡ πρώτη· *prius*) Metonymia. nam *reprehensio* cadit non in institutum divinum, sed in objectum reale & personale. αὐτοῖς, *eis*, dicitur v.8. ex quo patet, novum testamentum non modo ipsum esse sine *reprehensione*, sed etiam populum ejus.

¶ ἐκείνη· *illud*) Pronomen præteritæ rei aptum.

¶ ἐζητεῖτο· *quæreretur*) Aptum verbum. omnia occuparat prius illud.

8 μεμφόμενος) Exquisitum verbum, ut modo, ἄμεμπτος. *Ammonius*, Μέμψις, ἀμελοῦντος κατηγορία· & penes populum veterem fuit ἀμέλεια. v. 9 not.

¶ αὐτοῖς) *illis*, qui erant sub veteri testamento. μέμφομαι dativum regit.

8 ἰδοὺ, *ecce*) Ier. XXXI. 31-34. LXX ubi differant, notabimus.

¶ λέγει) LXX φησί. & sic v. 9. 10. Ter enim adhibetur gravissima formula: *Dicit Dominus*.

¶ συντελέσω) LXX, διαθήσομαι. Hebr. וכרתי pro quo verbo LXX συντελεῖν ponunt Ier. XXXIV. 8. 15. Aptum huic loco verbum, *consummabo*, coll. antitheto, v. 9 fin. & promissione, v. 10 fin.

¶ ἐπὶ) LXX, τῷ οἴκῳ ἰσραὴλ καὶ τῷ οἴκῳ ἰούδα. Hebr. את *cum*. Dativus retinetur v. 9. de V. T. sed præpositio *super* plus dicit de N. T.

¶ ἰσραὴλ - ἰούδα· *Israël - Iuda*) Ergo decem tribus æque ac Iuda hujus fœderis participes sunt.

9 ἐποίησα· *feci*) LXX, διεθέμην, *disposui*.

sui. consummare plus est, quam *facere* & *disponere*.

¶ ἡμέρᾳ· *die*) Huic uni *diei* opponuntur *dies* plures. v. 8.

¶ ἐπιλαβομένου μου τῆς χειρὸς αὐτῶν· *quum apprehendi manum eorum*) Recenti sensu opis & virtutis divinæ, veteres morem gesserunt; sed mox deficere *solebant*, & Deum a se avertere.

¶ ἐκ γῆς αἰγύπτου· *ex terra Ægypti*) Tria sunt tempora: 1 promissionis. 2 pædagogiæ. 3 impletionis. Pædagogia cœpit tempore exitus ex Ægypto, cum eo, quod debebat veterascere.

¶ αὐτοὶ οὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μου, κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν· *illi non manserunt in fœdere meo, & ego non curavi eos*) Correlata, uti v. 10 ex opposito: *Ero eis in DEUM, & illi erunt mihi in populum.* sed ratione inversa: populus fecerat initium tollendi fœderis prius: in novo omnia & incipit & perficit DEUS. v. 10 s.

¶ κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν) LXX, καὶ ἐγὼ ἠμέλησα αὐτῶν. Hebr. ואנכי בעלתי בם *& ego dominatus sum in eos*: quanquam sunt, qui verbo בעל notionem געל ἀμελείας *fastidii* ex Arabismo vindicent. Dominatus quidem & ἀμέλεια conciliari quodammodo possunt, hoc sensu: *tractavi eos, ut si ego non essem illis*: Hos. I. 9. *nec propitius fui peccatis eorum.* Deut. XXIX. 19. XXXI. 16 seqq. In quos talis *dominatio* exercetur, ii non *curantur*, non gaudent admissione illa, qua gaudent *fœderati* sive *amici*: Ioh. XV. 15. sed tractantur, ut *servi*, neque magna eorum, quicquid obtingat, ratio habetur. Ez. XXIV. 6 fin. Ier. XV. 1 s. Simile quiddam dicunt loca Ier. III. 14 Ez XX. 33. 37. Sed utroque loco promissio est magis, quam comminatio. Quin etiam in præsenti, Ier. XXXI. 32, Hebræorum magistri, ut Surenhusius in βίβλῳ καταλλαγῆς p. 628 docet, verbum בעלתי de *dominio amoris & beneplaciti* accipiunt, neque id nisi per paragramma in contrarium בחלתי *fastidivi* vertunt. Plane LXX געלתי בם legisse videntur, quo ipso verbo Ieremias cap. XIV. 19 utitur: μὴ ἀπὸ σιὼν ἀπέστη (געלה) ἡ ψυχή σου;

10 διαθήκη) διαθήκη μου LXX.

¶ ἰσραὴλ, *Israël*) Hic subauditur *Iuda.* Nova conjunctio populi: quæ in V. T. duæ domus erant, v. 8. in Novo fiunt una domus.

¶ διδοὺς) Participium pro verbo. 2 Petr. I. 17. διδοὺς δώσω, LXX. sic διδοὺς, Es. XL. 29. Sunt quatuor sententiæ per χιασμὸν dispositæ: prima, *Dabo*: secunda, *& ero*: tertia, *& non*: quarta, *quia omnes*. Primam declarat secunda, tertiam quarta.

¶ νόμους μου) Hebr. את תורתי *legem meam.* Summa harum legum est mox, *Ero eis in DEUM, & illi erunt mihi in populum.*

¶ εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν) בקרבם *in medium eorum*: ut obediant ex animo.

¶ ἐπὶ καρδίας) Genitivus. c. X. 16.

¶ ἐπιγράψω αὐτοὺς) LXX, γράψω αὐτοὺς, καὶ ὄψομαι αὐτούς.

11 οὐ μὴ διδάξωσιν· *non docebunt*) Metonymia consequentis: i. e. omnes a DEO ipso edocti erunt, præsertim amorem, qui summa legis est. Non negatur absolute opera fraterna in docendo. primum enim docendi sunt homines, dum ipsum testamentum eis promulgatur: Act. III. 25. Es. II. 3. tum, qui ipsam virtutem testamenti assequuntur in remissione peccatorum & cognitione Domini, his certe non plane necessaria jam est fraterna institutio. *Non opus est nobis, ut scribamus; non vobis, ut scribatur*, inquit *Paulus*, 1 Thess. IV. 9. V. 1. Plenissimum harum promissionum complementum erit, quum venerit *perfectum*, vita æterna. In via autem quisque se ipsum & fratrem *hortari* certe debet.

c. XIII.

c. XIII. 22. Iud. v. 3. quid? etiam doctrina pios juvat: Hebr. V. 12 s. XIII. 7. imo hi ipsi *doctrinam* nunc demum maxime capiunt. 1 Cor. II. 6. III. 1. atque ipse apostolus & hîc & in toto suo munere *docet*. Summa illa, γνῶθι τὸν Κύριον, *nosce Dominum*, a Domino discitur. omnem doctrinam huic summæ consentaneam, alter alteri indigitat. Maximeque admonitio locum habet. 2 Petr. I. 12. Interim non est operosa & coacta doctrina: quia gratia omnes facit valde dociles. neque enim jam literæ, sed spiritûs ministerium est. 2 Cor. III. 6 not. Neque fidelium firmitudo *auctoritate doctorum* humanorum nititur. Est hæc quoque causa, cur Scriptura N. T. multo sit brevior; & cur aliqua sint minus aperte decisa. DEVS ipse suos docet.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Hoc arctiorem necessitudinem sonat, quam *proximus* aut *civis*.

¶ ἀπὸ μικροῦ· *a parvo*) *Debilis in eis erit ut David*. Zach. XII. 8.

12 ὅτι· *quia*) Remissio peccatorum, radix beneficiorum & agnitionis.

¶ ταῖς ἀδικίαις αὐτῶν· *iniquitatibus eorum*) Abstractum pro concreto. peccatum aboletur: peccatores gratiam consequuntur.

¶ καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν· *& iniquitatum eorum*) Hoc non exstat in Hebræo, neque apud LXX. Sed apostolus addit, gravitatis causa. c. X. 17. coll. ibid. v. 8. 5.

¶ οὐ μὴ μνησθῶ ἔτι· *non recordabor posthac*) Conf. c. X. 3.

13 ἐν) *in*. Notatur tempus, quo dictum est per Ieremiam.

¶ πεπαλαίωκε· *antiquavit*) Neque enim utrique simul locus esse potest. Præteritum verbi *antiquavit* innuit, antiquationem esse factam tum, quum per Ieremiam locutus est. semel in V. T. promissum fuit *Novum testamentum* sub hac ipsa appellatione. Et tamen id valde urget apostolus. Tanti sunt verba prophetica.

¶ τὸ παλαιούμενον· *quod antiquatur*) ore DEI. Etiam 2 Cor. III. 14 *vetus testamentum* appellat *Paulus*.

¶ καὶ γηράσκον· *& quod senescit*) descifcente populo. Opposita παλαιὸς & καινὸς, item γέρων & νέος. inde διαθήκη νέα, c. XII. 24. est enim *vita* nova. c. X. 20. 2 Cor. V. 17. 15.

¶ ἐγγὺς, *prope*) Ieremias tempore captivitatis Babylonicæ, pæne extrema prophetarum ætate, longo intervallo post exitum ex Ægypto, non valde diu ante adventum Messiæ, cujus propinquitas eo ipso comprobabatur, hæc cecinit.

CAP. IX.

1 Ἡ πρώτη· *primum*) Subauditur διαθήκη, *testamentum*, non σκηνὴ, *tabernaculum*. Etenim ipsum tabernaculum erat τὸ ἅγιον κοσμικὸν, *sanctuarium mundanum*, quod mox videbimus.

¶ δικαιώματα· *justa officia*) ea, per quæ muneris sacri partes implebantur. Idem verbum v. 10.

¶ λατρείας· *cultus*) externi.

¶ ἅγιον κοσμικὸν, *sanctum mundiale*) Oxymoron. Sanctuarium illud erat *mundanum*, (quomodo *elementa mundi* dicit *Paulus* Gal. IV. 3:) & *carnale*: c. VII. 16. Constabat ex materia pretiosa; sed tamen ex materia. Habet hic versus partitionem, in qua primum *officia* proponuntur, deinde *sanctuarium*. sequitur tractatio primum de *sanctuario*, v. 2-5. deinde de *officiis*, v. 6 seqq. (Simillimus *Pauli* χιασμὸς, 1 Cor. IX. 1 not.) utrorumque antitheton, v. 11. 12.

2 ἡ πρώτη· *primum*) anterius tabernaculum.

¶ ἥ τε λυχνία καὶ ἡ τράπεζα· *candelabrum & mensa*) Typus lucis & vitæ.

¶ ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων· *propositio panum*) Metonymia abstracti. i. e. panes, qui propositi erant.

¶ ἅγια) Proparoxytonon, nil officiente fœminino ἥτις· nam sic quoque mox, ἡ λεγομένη ἅγια ἁγίων. τὰ ἅγια sæpius in hac epistola significat *sancta sanctorum*: sed hîc ἅγια, sine articulo, denotat *sancta*, in antitheto ad ἅγια ἁγίων. Aliqui ἁγία habent h. l.

3 ἡ λεγομένη· *quod dicitur*) Sic v. 2, λέγεται *dicitur*. Oppositum τῶν ἀληθινῶν, *verorum*. v. 24.

4 χρυσοῦν· *aureum*) Iis verbis utitur apostolus, quæ pretiosum quiddam & gloriosum sonant. uti δόξης, *gloriæ* v. 5.

¶ θυμιατήριον) Sic LXX dicunt מקטרת *turibulum*; non *altare suffitus*, quod altari holocausti non memorato, nihilo magis memorari debuit. Turibulum autem solum cum arca fœderis hoc versu citatur, quia præcipua erat pars supellectilis, qua summus sacerdos utebatur in die expiationis; & quamvis eo die & inferret demum & rursus efferret turibulum, tamen participium ἔχουσα, *habens*, rei congruit. Porro prius hoc ponitur, quia *arcæ* descriptio sequitur copiosior.

¶ ἐν ᾗ· *in qua*) scil. κιβωτῷ, *arca*. nam huc quoque refertur αὐτῆς, *ejus*. v. 5.

¶ στάμνος χρυσῆ ἔχουσα τὸ μάννα· *urna aurea habens manna*) Articulum habet μάννα, *manna*, non στάμνος, *urna*. nam pluris erat contentum, quam continens aureum. Ex. XVI. 33 צנצנת אחת LXX, στάμνον χρυσοῦν ἕνα. Hanc urnam & virgam Aaronis, duo nobilissima cimelia, perpetuo miraculo instructa alii suspicantur ex arca ante templum conditum exemta fuisse; alii, postea demum imposita: quia nempe 1 Reg. VIII. 9. tabularum duntaxat in arca repositarum mentio fiat. Atqui ibidem liquido confirmatur, Mosis exemplo fecisse Salomonem: & Mosis tempora apostolus spectat, v. 6 init. c. VIII. 5. coll. c. XIII. 11, ubi nulla *urbis*, ut hîc nulla *templi* mentio. Quid ergo dicemus? in ipsa arca solæ fuerunt tabulæ: sed urna & virga erant לפני העדות *ante testimonium* adeoque ante arcam, Ex. XVI. 34. Num. XVII. 25. proxime arcam, tanquam ejus appendices: quomodo etiam liber legis, & cimelia Palæstinorum posita sunt a latere arcæ. Deut. XXXI. 26. 1 Sam. VI. 8. Itaque ἐν *in* h. l. latitudinem quandam habet, uti Luc. IX. 31. &c.

¶ τὸ μάννα· *manna*) Monumentum divinæ in Israëlem providentiæ.

¶ ἡ ῥάβδος· *virga*) Monumentum sacerdotii legitimi. Num. XVII. 16 ss.

¶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης· *tabulæ testamenti*) Deut. IX. 9. Hæ extremo loco ponuntur per gradationem.

5 χερουβίμ· *Cherubim*) Ex. XXV. 20. XXXVII. 9.

¶ δόξης· *gloriæ*) Erant ex materia pretiosissima, & repræsentabant Gloriam DEI, vehentis super Cherubim. Ez. X. 4.

¶ κατασκιάζοντα) LXX, συσκιάζοντες. ll. cit.

¶ περὶ ὧν, *de quibus*) Pronomen refertur ad totam enumerationem a v. 2.

¶ οὐκ ἔστι νῦν λέγειν· *non est nunc dicere*) Non tam de sanctuario, ejusque apparatu, quam de sacrificiis tractationem institutam habet apostolus: neque dicit, *posthac non*, sed, *non nunc*, innuens, de his quoque singulatim rebus utiliter dici posse.

6 εἰσίασιν) *intrant*, in præsenti. Sic v. 7. 13. 22. 25. c. X. 1.

7 ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ) Sic LXX, Lev. XVI.

XVI. 34. *semel anno* : uno anni die, eoque ipso die semel. vid. *A. A. Hochstetteri* Ex. de Ingressu summi pontificis in sanctum sanctorum, p. 19-24.

¶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ) *pro se ipso.* Vulgatus, pro *sua*, scil. ignorantia. non tamen puto, ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ in Græco ejus exemplari fuisse. Quanquam sacerdos a popularibus ignorantiis immunis esset, tamen neque peccatis carebat, neque sacrificiis non egebat. c. VII. 27.

¶ ἀγνοημάτων· *ignorantiis*) Vocabulum late patet, ut e contrario ἐπίγνωσις, *cognitio.* vid. Num. XV. 22-31.

8 δηλοῦντος· *ostendente*) tanquam rem, quæ nobis aliter occulta mansisset. sic, δηλοῖ *ostendit*, c. XII. 27.

¶ πεφανερῶσθαι· *manifestatam esse*) Idem verbum, v. 26.

¶ τῶν ἁγίων· *sanctuarii*) Plurale Græcum respondet Hebraico singulari. Vt sancta se habebant ad sancta sanctorum, sic totum tabernaculum leviticum se habuit ad sanctuarium cœleste. inde, ut sancta arcebant illos ab aditu in sanctum sanctorum: sic totum tabernaculum interpellabat introitum in sanctuarium cœleste. Itaque πρώτης *primo* mox, habet amphiboliam parabolicam. si de *loco* accipias, denotat anteriorem partem tabernaculi, oppositam sanctis sanctorum: sin de *tempore*, denotat tabernaculum leviticum universum oppositum cœlo.

¶ ὁδὸν, *viam*) nedum εἴσοδον, *introitum.* conf. c. X. 19 s.

¶ ἐχούσης στάσιν· *habente stationem*) Apta phrasis. מעמד LXX, στάσις. Nondum erat, Paulo scribente, destructum templum sive primum tabernaculum: sed tamen *statio* jam nulla ejus erat, ex quo velum fuerat scissum: & statione fracta, ipsum etiam tabernaculum paulo post penitus destructum est.

9 ἥτις παραβολὴ, *quæ est parabola*) ἥτις, pro ὃ, ante fœmininum, παραβολή. Relativum hoc spectat ad tres versus antecedentes.

¶ ἐνεστηκότα) *præsens*, respectu *stationis* illius. Antitheton, μελλόντων, *futurorum.* v. 11.

¶ δῶρά τε καὶ θυσίαι μὴ δυνάμεναι κτλ. *munera & victimæ, non valentes* &c.) Poterant *victimæ* videri efficaciores *muneribus* reliquis. itaque eleganter victimis expressius abdicitur efficacia.

¶ συνείδησιν· *conscientiam*) Idem verbum, c. X. 2. 22. Antitheton, σαρκὸς, *carnis*, v. 10: uti v. 13. 14.

¶ τὸν λατρεύοντα· *servientem*) sacerdotem, qui pro se offerebat; vel Israëlitam, pro quo sacerdos offerebat.

10 μόνον *tantummodo*) Præcepta de *cibis* &c. sunt quasi appendix præceptorum de *sacrificiis*: eamque appendicem extenuat hæc particula. *Sacrificia* non purgant *conscientiam*: *cibi* ad *carnem* spectant. De utrisque confer cap. XIII. 9 seqq. Sæpius μόνον *tantummodo* absolute ponit *Paulus.* 1 Cor. VII. 39. Gal. II. 10. V. 13. Phil. I. 27. 2 Thess. II. 7.

¶ ἐπὶ, *super*) ἐπὶ cum Dativo, dicit quiddam concurrens, ut modo de *appendice* notavimus. conf. v. 15. 17. 26. Concurrunt *sacrificia* in *cultu publico*, & *cibi* etiam in *vita quotidiana*; dum eadem lex ceremonialis de utrisque agit, & in his atque similibus rebus tota versatur.

¶ βρώμασι· *cibis*) quorum alii nunquam, alii non omnibus, nec semper, nec ubique permissi.

¶ πόμασι· *potibus*) Lev. XI. 34. Num. VI. 3.

¶ διαφόροις βαπτισμοῖς· *diversis lotionibus*) Hæ multifariæ erant, sacerdotum, levitarum, aliorum hominum.

¶ δικαι-

¶ *δικαιώμασι*) Appositio casus recti & obliqui, uti Luc. XXII. 20 not.

¶ *διορθώσεως· correctionis*) היטיב LXX *διορθῦν*· Ier. VII. 3. 5. itaque verbale *διόρθωσις correctio* respondet epitheto *κρείττων melior*. v. 23.

¶ *ἐπικείμενα· incumbentia*) tanquam onus, sine intermissione.

11 *χριστὸς - ἀρχιερεὺς*, *Christus - archisacerdos*) Sic Lev. IV. 5, *ὁ ἱερεὺς ὁ χριστὸς*, *sacerdos unctus*. Etiam Paulus hîc Christum ut sacerdotem spectat: sed apud Mosen *unctus* est epitheton.

¶ *παραγενόμενος· præsens factus*) Tum dixit repente: *Cedite, levitæ*. c. X. 5. 7.

¶ *τῶν μελλόντων ἀγαθῶν· futurorum bonorum*) Sic c. X. 1. Ea bona describuntur v. 15 fin.

¶ *διὰ*, *per*) Constr. cum *εἰσῆλθεν*, *intravit*. v. 12.

¶ *μείζονος*) quod erat *majus* & nobilius. sic *πλείονα*, *potiorem*. c. XI. 4.

¶ *σκηνῆς· tabernaculum*) Erat id Corpus ipsius. c. X. 5. 20. coll. Ioh. II. 21. Tabernaculo opponitur corpus, ut sanguis sanguini. v. 12.

¶ *οὐ χειροποιήτου· non manufactum*) Ideo majus erat hoc. v. 24. Sic *Paulus*, Col. II. 11.

¶ *οὐ ταύτης· non istius*) Tabernaculum, per quod Christus intravit, *non* erat *istius*, fabrilis, structuræ.

12 *τράγων καὶ μόσχων· hircorum & vitulorum*) Vnus uno tempore mactabatur hircus & juvencus, Lev. XVI. 9. 3. sed is per se non erat melior omnibus ejusdem speciei animantibus. ideo pluralis hîc ponitur. Accedit annua reiteratio. פר LXX, *μόσχος* l. c. & passim.

¶ *εἰς τὰ ἅγια· in sancta*) in cœlum. v. 24.

¶ *αἰωνίαν· æternam*) non modo ad diem aut annum.

¶ *εὑράμενος· inveniens*) Sic, *inveni propitiationem*. Iob XXXIII. 24. Denotatur *inventoris* studium, sapientia & fides; *inventionis* novitas & festivitas. c. X. 20. Arduus fuit Christi aditus ad Patrem. c. V. 7. Nemo antea calcarat viam vitæ. Act. II. 28. Ioh. III. 13. Christus non potuit non invenire; sed tamen *quærere*, laboris fuit.

13 *γὰρ*, *enim*) Confirmat, tantam esse vim unius sacrificii Christi, quantam versu 12 innuit.

¶ *ταύρων καὶ τράγων*) *taurorum & hircorum*, brutorum. Extenuatio.

¶ *δαμάλεως*, *vaccæ*) rufæ. Num. XIX. Maimonidis de ea tractatum amplificavit vir S. R. Andr. Christ. Zellerus, hunc Apostoli conferens locum, p. 504 seq. Novem ejusmodi vaccas fuisse mactatas, a Mose usque ad vastationem templi secundi, tradunt Iudæi. vid. ibid. p. 416 seq.

¶ *τοὺς κεκοινωμένους· inquinatos*) Participium: minus quam *κοινοὺς*, *communes*. Construe cum *ἁγιάζει*, *sanctificat*, coll. seqq.

¶ *καθαρότητα· munditiem*) Purificatio fiebat per aspersionem, non per lotionem: lotio autem indivulso nexu sequebatur. Num. XIX. 19. Id præclare facit ad distinguendam justificationem & renovationem.

14 *τὸ αἷμα*) *sanguis*, & mors. v. seqq.

¶ *διὰ πνεύματος αἰωνίου*, *per Spiritum æternum*) per Spiritum sanctum. Vid. Luc. IV. 18. & conf. Rom. XV. 16, *διὰ*, *per*. *Spiritus* opponitur conditioni animantum ratione carentium. v. 13. Epitheton *æternus* intelligitur ex v. 12. 15. c. VII. 16. & opponitur *vaccæ cinefactæ*.

¶ *ἄμωμον· sine vitio*) præ omni victima levitica.

¶ *καθαριεῖ· mundabit*) Resp. *καθαρότητα*, *munditiem*. v. 13. Sic v. 22. 23. X. 23. I. 3.

 Fu-

Futurum ponitur, in antitheto ad præsens ἁγιάζει, *sanctificat*, levitice. v. 13.

¶ ἀπὸ) ἀπὸ, εἰς, *ab*, *in*, denotant res contrarias.

¶ νεκρῶν ἔργων· *mortuis operibus*) *Mortua*, maxime *inquinant*. Antitheton, ζῶντι, *viventi*. Sanguine Christi abolitus est vigor peccati & mortis.

¶ εἰς τὸ λατρεύειν· *ad serviendum*) in perpetuum, modo beatissimo & vere sacerdotali.

15 διαθήκης καινῆς· *testamenti novi*) Hîc testamentum potius, quam novitas testamenti urgetur. coll. v. 16.

¶ θανάτου γενομένου· *morte facta*) id est, tum, cum mors evenisset. Articulus hujus mortis proprie dirimit V.T. a novo.

¶ εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων· *in redemtionem earum, quæ sub primo testamento erant, transgressionum*) Simillimus *Pauli* locus, Rom. III. 24 f. Præpositio ἐπὶ *sub* non solum tempus denotat, sed innuit, primum testamentum non habuisse vim redimendi, & populum veterem eo magis fuisse transgressorem.

¶ ἐπαγγελίαν· *promissionem*) Abrahamo datam.

¶ λάβωσιν· *accipiant*) Nam prius non potuerant.

¶ οἱ κεκλημένοι) *vocati*, appellati heredes.

¶ κληρονομίας· *hereditatis*) Apposita appellatio. nam est allegoria: *testamentum*, *mors*, *hereditas*.

16 διαθήκη) *testamentum*. Hæc Græci vocabuli præ ברית Hebraico proprietas est. Articulus ἡ prætermissus generali sententiæ congruit, uti Gal. III. 15.

¶ φέρεσθαι) *præstari*. Græca φέρεσθαι, προσφέρεσθαι v. 14, inter se alludunt.

¶ τοῦ διαθεμένου· *testatoris*) Christus est testator respectu nostri. Congruit hoc cum verbis Domini ante mortem, Luc. XXII. 29.

17 ἐπὶ νεκροῖς· *super mortuis*) Breviter expressum, pro his verbis: *super obitu testatorum*. Sic LXX Lev. XXI. 5, ἐπὶ νεκρῷ, *super mortuo*.

¶ μήποτε) Hæc particula plane infert interrogationem: ἐπεὶ autem cum interrogatione vim habet. Rom. III. 6. 1 Cor. XIV. 16. XV. 29. Vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 424.

18 ὅθεν, *unde*) Vocabula duo ברית & διαθήκη, differunt: sed tamen idem significant, quatenus ambo denotant *conventionem*, sive *dispositionem*, ejusmodi, quæ *sanguine* sancitur. Vbi *conventio* sancitur sanguine alieno, animalium, quæ *pacisci* non possunt, nedum *testari*, non est proprie διαθήκη, *testamentum*, sed tamen ברית *fœdus*, a testamenti ratione, ob cæsas victimas, non longe remotum: ubi *dispositio* sanguine ipsius disponentis, id est, morte ejus, sancitur, est proprie διαθήκη *testamentum*, quod etiam vocabulo hebraico, latiorem significatum habente, ברית dicitur. Particula ὅθεν *unde* non debet nimium premi, quasi Testatoris sanguine sive morte etiam V. T. fuerit dedicatum. sed tamen vim suam habet, quatenus innuitur, testamentum novum, atque *adeo* etiam vetus, sanguine dedicandum fuisse.

¶ ἐγκεκαίνισται· *initiatum est*) Sic LXX Hebræum חנך exprimunt. Illo ipso initiationis die, maxime proprie cœpit Vetus Testamentum: idque mansit usque ad noctem & diem, quum Dominus proditus & mortuus est.

19 λαληθείσης· *recitato*) Ex. XXIV. 6 ss.

¶ πάσης ἐντολῆς κατὰ νόμον· *omni præcepto in lege*) Recitarat sive legerat Moses ea, quæ Ex. XX. & fortasse etiam ea, quæ capp. seq. præcepta erant. Et totius recitationis

tionis anakephalæosin habebat momentanea indigitatio scripti libri.

¶ τῶν μόσχων καὶ τράγων *vitulorum & hircorum*) Ex. XXIV. 5 expresse appellantur μοσχάρια, *vituli* : τράγους, *hircos* innuunt *holocausta*.

¶ μετὰ ὕδατος καὶ ἐρίου κοκκίνου καὶ ὑσσώπου *cum aqua & lana coccina & hyssopo*) Hæc l. c. non exstant, sed ut ex aliis Mosis locis jam nota præsupponuntur. Lev. XIV. 5 s. Lana coccina Hebræo שני התולעת respondet. LXX תולעת vertunt κόκκινον. שני κλωςὸν. διπλοῦν, *netum duplex*, a forma; apostolus a materia. *coccinus* color, *sanguini* similis.

¶ βιβλίον,) Plerique, & Latini quidem ex Vulgato, hoc construunt cum ἐρράντισε, *aspersit* : sed plane construi debet cum λαβὼν, *accipiens*, uti Ex. XXIV. 7, καὶ λαβὼν τὸ βιβλίον τῆς διαθήκης, *& accipiens librum testamenti*. Concinna est conjunctio, τὸ αἷμα αὐτό τε τὸ βιβλίον, collatis verbis illis, τοῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης· ut sanguis in hac ceremonia demonstretur, per se; testamentum, demonstrato libro: & ἐγκαινισμὸς *dedicatio* gemina illa demonstratione perficiatur. αὐτὸ, *ipsum*, additur, quia testamentum, libro descriptum, pluris erat, quam sanguis ille. τε non semper spectat particulam καὶ subsequentem, v. 1. Ioh. II. 15. Act XXVI. 11. quare non opus est hoc loco construi, αὐτό τε τὸ βιβλίον καὶ πάντα τὸν λαὸν ἐρράντισε. Cetera, quæ hîc ab apostolo commemorantur, nec tamen Exodi c. XXIV exstant, aliis ex locis peti possunt: de *libri* vero aspersione, quæ tamen ingens illius ceremoniæ portio esset, nil in toto Mose invenias. Porro si liber aspersus esset, & si eam aspersionem diceret apostolus; eam non cum aspersione populi, sed cum aspersione tabernaculi & vasorum, adeoque altaris, cui impositus erat liber, copularet. Verum enimvero ne aspergi quidem decuit librum ipsum. nam *liber continens verbum DEI, ipsum DEUM ibi repræsentabat*, ut ait Flacius in Glossa, ubi tamen librum quoque aspersum fuisse putat. Certe tabernaculum quidem cum vasis, purificationis eguit, v. 21. Lev. XVI. 16. 19 seq. 33. 2 Chron. XXIX. 21. sed liber sive verbum DEI non eguit. Quæ cum ita sint, tamen καὶ ante πάντα non modo nil incommodi, sed plurimum elegantiæ habet. Est enim oratio copulativa: ΚΑΙ πάντα τὸν λαὸν ἐρράντισε Moses ex una parte, ΚΑΙ τὴν σκηνὴν δὲ - ἐρράντισεν idem ex altera parte. Latini dicunt: *&, & vero*: vel, *non modo, verum etiam*. Sic, ὅτι - καὶ οὐ, Ap. IX. 20. 21.

¶ πάντα τὸν λαὸν ἐρράντισε) LXX, κατεσκέδασε τοῦ λαοῦ. l. c. Alibi autem frequenter ponunt ῥαίνω, ῥαντίζω κτλ.

20 τοῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς ὁ θεός) LXX, ἰδοὺ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς διέθετο Κύριος πρὸς ὑμᾶς περὶ πάντων τῶν λόγων τούτων.

¶ ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς) *Præcepit* mihi, ut perferrem *ad vos*.

21 τὰ σκεύη *vasa*) etiam vestes.

¶ ἐρράντισε) LXX, τὸ ἥμισυ τοῦ αἵματος προσέχεε πρὸς τὸ θυσιαστήριον.

22 σχεδὸν, *fere*) Vis hujus particulæ restringentis non cadit super πάντα, *omnia*; hoc enim non admittit exceptionem: sed super proximum illud, *in sanguine*; quia præter sanguinem etiam alia adhibebantur materialia. v. 19.

¶ χωρὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις, *sine sanguinis effusione non fit remissio*) Hoc axioma totidem verbis exstat in Tr. Talmudico Ioma. vid. inprimis Lev. XVII. 11.

¶ ἄφεσις· *remissio*) levitica.

23 οὖν, *igitur*) Particula innuit complexum hoc loco factum eorum, quæ a v.18 commemorata sunt.

¶ κρείττοσι θυσίαις· *melioribus victimis*) Pluralis, plurali levitico respondens, pro singulari adhibitus, propter præstantiam unici sacrificii Christi, omnibus partibus absoluti. Si Iudæus quærat, quæ sunt sacrificia vestra: respondebimus, Sacrificia nostra consistunt in unico Crucifixi sacrificio. In hac apodosi verbum καθαρίζεσθαι, *mundari*, subauditum, facit hypallagen. nam *cœlestia* per se sunt pura; sed nos purificandi fuimus, ut illa possemus capessere. sic, ἁγιάζεται, *sanctificatur*, 1 Tim.IV.5.4. i.e. usus redditur sanctus.

24 οὐ· *non*) Iesus Hierosolymis nunquam in intima templi venit; nunquam sacrificium pro se offerendum curavit, toto inter baptismum & oblationem sui tempore.

¶ ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν· *exemplaria verorum*) Vera, antiquiora: manu facta, imitamina illorum. c. VIII.5.

¶ εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν, *in ipsum cœlum*) quo nil ulterius erat.

¶ νῦν· *nunc*) Sic v.26.

¶ ἐμφανισθῆναι· *ut appareret*) Conveniens verbum respectu DEI: respectu nostri, πεφανέρωται, *manifestatus est*, v. 26. & ὀφθήσεται, *cernetur*. v. 28.

¶ τῷ προσώπῳ τοῦ θεοῦ· *faciei DEI*) magis, quam Aaron, in tabernaculo, coram arca.

25 οὐδ᾽ ἵνα) *neque* ideo ingressus est,*ut*.

26 ἐπεὶ ἔδει· *alioqui oportuisset*) Hîc præsupponitur, Christum passum esse pro peccatis ab initio mundi commissis. v.15. Christus in principio jam is erat, qui est secundum divinam naturam.

¶ παθεῖν· *pati*) Igitur oblatio non est sine passione.

¶ ἅπαξ) Hoc *semel* est absolutum, adumbratum in *semel* respectivo, levitico. v.7.

¶ ἐπὶ συντελείᾳ· *in consummatione*) quum ad summa venerat peccatum. conf. not. ad Ioh. I.3.

¶ τῶν αἰώνων, *ævorum*) Initium ævorum horum non est ducendum a Mose, sed a *conditu mundi*: conf. c.I. 2 not. adeoque *consummatio* hoc loco non est finis V. T. sed mundi. ἡ συντέλεια τοῦ αἰῶνος est ipsa *seculi consummatio*, apud Matthæum, sæpius: ἡ συντέλεια τῶν αἰώνων, hoc loco, tempora etiam citeriora complectitur, plurali numero. Sacrificium Christi totam mundi ætatem in duas secat partes, quarum prior certe non brevior est, quam altera.

¶ ἁμαρτίας· *peccati*) Singularis, magna vi.

¶ πεφανέρωται· *manifestatus est*) mundo.

27 καθ᾽ ὅσον· *in quantum*) Hoc habet vim ad comparandum, & ad apodosin intendendam.

¶ ἀπόκειται· *manet*) ex divina sanctione.

¶ ἅπαξ· *semel*) Huc refertur *semel* v. seq.

¶ ἀποθανεῖν· *mori*) Verbum, pro nomine: *mors* ejusque status.

¶ μετὰ δὲ τοῦτο· *posthac vero*) *Mors* & *judicium* immediate conjunguntur, quia status hominis interjectus est uniformis.

¶ κρίσις· *judicium*) tum, quum *Christus cernetur*. coll. versu eod. Conf. Matth. VII.22 not.

28 οὕτω· *sic*) i. e. Christus liberavit nos a morte & judicio; tametsi ut *mors*,

mors, sic *judicium* nominetenus remanet.

¶ προσενεχθεὶς εἰς τὸ ἀνενεγκεῖν) Differunt verba. conf. 1 Petr. II. 24, τὰς ἁμαρτίας ἀνήνεγκεν, *peccata tulit*. In eum conjecta a Patre erant peccata: dum ergo sublatus est in lignum, peccata secum sustulit. Eodem verbo LXX, Num. XIV. 33, ἀνοίσουσι τ̀ πορνείαν ὑμῶν. Alias promiscue ponuntur. c. VII. 27.

¶ πολλῶν· *multorum*) Suave antitheton: *semel*; *multorum*, qui tot seculis vixerunt. Es. LIII. 12. LXX, καὶ αὐτὸς ἁμαρτίας πολλῶν ἀνήνεγκε, & *ipse peccata* (Hebr. *peccatum*) *multorum tulit*.

¶ ἐκ δευτέρου· *secundo*) Sic absoluta vis unius sacrificii Christi clarissime evincitur.

¶ ὀφθήσεται· *cernetur*) in sua gloria.

¶ ἀπεκδεχομένοις· *exspectantibus*) Dativus commodi. Etiam injusti eum videbunt, sed non ad salutem. *Exspectantibus Salvator* erit. Phil. III. 20.

¶ εἰς σωτηρίαν· *in salutem*) adeoque in immunitatem a *judicio*.

CAP. X.

1 Σκιὰν, *umbram*) Antitheton, εἰκόνα, *imaginem*.

¶ αὐτὴν τ̀ εἰκόνα· *ipsam imaginem*) imaginem archetypam & primam solidamque. c. IX. 24 not. Hanc *umbra* illa, quanquam futuris præludebat rebus, non tamen, ut in pictura, præcessit, sed subsecuta fuit aliquantisper. Vid. omnino cap. VIII. 5.

¶ κατ' ἐνιαυτὸν, *quotannis*) Hoc pertinet ad totam sententiam usque ad finem versus.

¶ ταῖς αὐταῖς) *iisdem*, non numero, sed specie.

¶ ἃς προσφέρουσιν εἰς τὸ διηνεκὲς, *quas offerunt in perpetuum*) *offerunt*, scil. ii, qui offerunt, qui accedunt & serviunt. *Offerunt in perpetuum*, i. e. non desinunt offerre, nec desinent, nisi coacti.

¶ οὐδέποτε δύναται· *nunquam potest*) Sic v. 11.

2 ἐπεὶ) Sic plane ἐπεὶ, cum interrogatione, c. IX. 17 not.

3 ἀνάμνησις· *commemoratio*) publica.

¶ ἁμαρτιῶν· *peccatorum*) anni proximi, & annorum omnium. Dies expiationis non eo die fuit, quo Christus est crucifixus, sed die X Tisri, de quo vid. *Ord. Temp.* p. 22. Huic *admonitioni* opponitur *oblivio peccatorum*. v. 17.

¶ ἐν αὐταῖς· *in iis*) sacrificiis.

¶ κατ' ἐνιαυτὸν· *quotannis*) Epanalepsis, coll. v. 1. Sermo est maxime de sacrificiis *solennibus*.

4 ἀφαιρεῖν· *auferre*) περιελεῖν, *demere*. v. 11. Apud Mosen elementariis illis cultibus grandes effectus tribuuntur; eo ipso fine, ut appareret, illos non per se tantam vim habere.

5 εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόσμον· *intrans in mundum*) Psalmo XL introitus Messiæ in mundum repræsentatus est. Mundi pars erat ipsum tabernaculum, c. IX. 1. & mundus hic dicitur, quia Messiæ sacrificium multo latius, quam levitica, patet, ut per omnia tempora, sic per mundum omnem ei assertum, Ps. XL. 10. quippe cujus Ipse est heres. τὸ εἰσερχόμενος, *intrans*, elicitur & repræsentatur ex ἥκω, *veni*. v. 7.

¶ θυσίαν - οὐκ εὐδόκησας. - τ̃ ποιῆσαι, ὁ θεὸς, τὸ θέλημά σου) LXX, Ps. cit. θυσίαν - οὐκ ἐζήτησας. - τ̃ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου, ὁ θεός μου, ἠβουλήθην, καὶ τὸν νόμον σου ἐν μέσῳ τ̃ κοιλίας μου. Apostolus verba illa, τ̃ ποιῆσαι, ὁ θεὸς, τὸ θέλημά σου, a subsequentibus sejuncta, cum prioribus idem spectantibus conjungit, uti *XL annos* in deserto, c. III. 9.

¶ σώ-

¶ σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι) Hebr. *aures perfodiſti mihi* (conf. Exod. XXI. 6.) ſcil. ut voluntati tuæ, perfecto amore, ſerviam. conf. Es. L. 5. Servus, cujus aures perfodiebantur, toto corpore aſſerebatur hero ſuo, quem amabat. Interpretationem Græcam Prophetarum & Pſalmorum Eſſenis adſcribit Sam. Petitus var. lect. c. XXVIII. & ab Eſſenis repetit illud, *corpus aptaſti mihi.* nam *ſervum* apud Eſſenos fuiſſe nullum: fuiſſe vero *corpora* ſive collegia eorum, qui inter ſe miniſtrarent atque obtemperarent. Lectionem, *aures*, quamlibet magni libertatis fautores retinere poterant: *corporis* vero propriam acceptionem tuetur apoſtolus. *Aures*, pars: earum obedientiam ſequitur *corpus*, totum. *corpus aptaſti mihi*, ad oblationem. v. 10. *Totius* mentio valde hîc eſt conveniens. Simillimus *Pauli* ſermo de *corpore* Chriſti, Rom. VII. 4.

7 τότε· *tunc*) De hac particula agemus ad v. 8. Parallela ſunt *tunc; adſum; in libro: dixi; de me; ſcriptum eſt.*

¶ ἥκω) *præſto adſum.* Reſpondet באתי præterito Hebraico. De verbo ἥκω agitur ad Ap. II. 25.

¶ ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ· *in volumine literario ſcriptum eſt de me*) מגלת ספר LXX, κεφαλὶς βιβλίου, h. l. & Ez. II. 9. מגלה iidem κεφαλὶς, Ez. III. 1 ſ. Ezr. VI. 2. Non de ſingulari aliqua *parte* Pentateuchi (præter hunc enim tempore Davidis non exſtabant alia, quæ Pſalmus reſpicere videretur, prophetica ſcripta,) accipi poteſt hæc nomenclatura: nam plures, imo omnes, de Chriſto agunt. neque de *toto*: nam totum volumen legis, etſi ſæpe laudatur, tamen nunquam ſic appellatur. Porro ſacrificia h. l. dicuntur τὸ πρῶτον, *primum*, quare κεφαλὶς βιβλίου, *volumen literarium*, non denotat librum ipſam antehac ſacrificiorum quoque rationem complexum. Secutaque eſt ſacrificiorum demum aſſiduitatem nauſea divina, & Meſſiæ exhibitio ſui ad faciendam DEI voluntatem. Quid ergo eſt κεφαλὶς βιβλίου, *volumen literarium?* Non longe abierimus. eſt ipſa pagina, in qua ſcriptus eſt hic ipſe Pſalmus. Sunt enim parallela hæc duo: *Dixi, ecce adſum:* &, *in libello ſcriptum eſt* עלי *ſuper me*, *de me. hac ipſa ſcriptione in me recipio, me facturum eſſe voluntatem tuam.* Vtraque locutione ſponſorem ſe ſiſtit Meſſias: ſummaque hinc perſpicitur Spiritûs prophetici præſentia. Libellum, in quo Pſalmus ſcribebatur, in oculis & manu habebat David, atque hunc ipſum demonſtrat, tanquam Meſſiæ *Syngrapham.* conf. Nehem. X. 1. Ab eo ipſo die, cum hic Pſalmus ſcribebatur, nova quadam ratione *incubuit* Chriſto, voluntatem DEI facere. Congruit, quod non dicitur, *in libro tuo*, aut *in libro Domini*, uti Ps. CXXXIX. 7. & Es. XXXIV. 16. ſed ſimpliciter, *in libro.* Conf. not. ad v. ſeq. Auguſtinus interpretatur de principio libri Pſalmorum: ſed eo tempore nondum in unum collecti erant Pſalmi. Alii de tota ſcriptura ſacra: ſed ne veteris quidem teſtamenti ſcripta, quæ tum erant, ita in unum erant collecta, ut unus liber dici poſſet.

¶ τὸ θέλημά σου· *voluntatem tuam*) Aliud quiddam *velle* DEVM eique placere, atque ſacrificia legalia, patebat ex eo ipſo, quia boum caro, ſanguis hircorum, Ei non ſatisfaciebant: quid autem velit, deducitur ex ipſa aptatione corporis Meſſiæ; quo oblato ſanctificandi eramus. v. 10. Hanc DEI voluntatem agnoſcit & amplectitur Chriſtus in Pſalmo.

8 ſ. ἀνώτερον λέγων - τότε εἴρηκεν· *ſuperius dicens - tunc dixit*) Vrget Paulus ordinem verborum Pſalmi, innixum particulæ אז τότε *tunc*, oſtendens, eam cadere ſuper illud ipſum tempus, quum propheta Pſalmum per Meſſiæ perſonam cecinit, & ſuper illum ipſum temporis arti-

articulum, quum sub verba illa, θυσίαν κ]λ. *sacrificium* &c. ἀνώτερον, *superius* in Psalmo illo posita, nascebantur hæc verba, ἰδὲ ἥκω, *ecce veni.* Itaque אז est valde demonstrativum præsentis (conf. אז תו, Ps. LXIX. 5.) cum antitheto rerum, ex quo πρῶτον καὶ δεύτερον, *primum* & *secundum* sapientia apostolica infert. conf. μετὰ, *post*, c. VII. 28 not. אז Hic terminus esto. Ponit etiam Paulus primo verbum LXXvirale εἶπον· deinde significantius, εἴρηκεν. Vnde patet, λέγων, *dicens*, esse imperfecti temporis. Vide autem, quanta *Psalmorum* sit auctoritas. Iusjurandum Iehovæ factum est eo ipso tempore, quum Psalmus CX factus est. Hebr. VII. 28 not. Invitatio solennis ad populum facta est, quum Psalmus XCV factus est. c. IV. 7. Declaratio Filii facta est, quum Psalmus II factus est. Act. XIII. 33 not. Sic Messias DEO, se facturum esse voluntatem ejus, promisit tum, quum Psalmus XL factus est. Hocce chirographon, quod David administrabat, opponitur *legi* per Mosen scriptæ. v. 8 fin. Quare Christus semper, potissimum autem ineunte passione, ad scripturas summa vi provocavit.

¶ κατὰ τ νόμον· *secundum legem*) Nervus, quo id ipsum, quod v. 1 dicitur, ex Psalmo probatur.

9 ἵνα) Potens particula: *ut* continuo statuat secundum.

¶ στήσῃ· *statuat*) summa auctoritate, suo quasi chirographo. Ab ἵστημι, στάσις est, c. IX. 8. eadem notione.

10 ἐν ᾧ θελήματι) *in qua voluntate* DEI, per Christum ejusque sacrificium facta & exsaturata. Nonne hæc *Satisfactio* dici meretur?

¶ ἡγιασμένοι· *sanctificati*) Idem verbum v. 14. 29. XIII. 12. II. 11.

¶ σώματος· *corporis*) v. 5.

12 οὗτος) Sic c. III. 3. Alii αὐτὸς, facili alliteratione.

¶ μίαν· *unam*) Antitheton, *easdem sæpe*. v. 11.

¶ εἰς τὸ διηνεκὲς, *in perpetuum*) Oblatio Christi, semel peracta, in æternum una & sola manebit: non alia superveniet.

¶ ἐκάθισεν· *consedit*) Antitheton, ἕστηκε, *stetit*. v. 11. Cum Sessione ad Dextram DEI non consistit missaticum sacrificium. nam Christi sacrificium, in Missa neque continuatur neque reiteratur. Apostolus non modo identitatem, sed τὸ ἅπαξ *semel* urget de sacrificio Christi, in antitheto ad sacrificia levitica *sæpe* oblata, quamvis *eadem* essent. Sacrificium, quod sæpe iteratur, quamvis idem sit, non satisfacit DEO. Christi non solum est corpus unum, sed una etiam oblatio, eaque inseparabilis a passione. c. IX. 26. Posterior quæque oblatio declarat, priorem esse nullam: prior quæque declarat, posteriorem esse supervacuam. c. X. 2. 18.

13 ἐκδεχόμενος· *exspectans*) Hoc verbo non negatur scientia Domini exaltati, Ap. I. 1. coll. Marc. XIII. 32. sed subordinatio ejus erga Patrem innuitur. Act. III. 20. *Sedens & quietus exspectat.*

¶ οἱ ἐχθροὶ αὐτῦ· *hostes sui*) quorum robur in *peccato* situm.

14 μιᾷ γὰρ προσφορᾷ· *una enim oblatione*) An potius legendum, μία γὰρ προσφορὰ, *una enim oblatio.* Nam in abstracto incedit oratio etiam v. 11. & cum ipso verbo τελειῦν, *consummare*, quod hîc apodosin sustinet, incessit c. VII. 19. IX. 9. X. 1.

¶ γὰρ, *enim*) Refertur ætiologia ad v. 12.

¶ τὺς ἁγιαζομένυς, *eos qui sanctificabun-*

bantur, Participium imperfecti temporis. Nam hæc sanctificatio peracta est in ipso actu sacrificii. v. 10.

15 καὶ) *etiam*. Posuerat Paulus, de sacerdotio Christi, testimonium Patris, c. V. 10. & Filii, c. X. 5. nunc etiam Spiritus sancti, eandem ubique conclusionem inferens. v. 18. Respice *Conspectum* epistolæ. Repetitque mox in admonitione hunc respectum ad S. Trinitatem, v. 29 not.

¶ μετὰ, *post*) Verbum φησὶν *inquit* absorbetur in inciso, λέγει Κύριος, *dicit Dominus*. v. seq. Ostendit autem hoc μετὰ *post*, Novi Testamenti esse remissionem peccatorum. Ideo intermedia verba Ieremiæ hîc non repetuntur.

16 αὕτη· *hoc*) Vid. c. VIII. 10. 12.

18 ἄφεσις· *remissio*) Ea patet ex v. 17.

19 ἔχοντες· *habentes*) Adhortatio ducitur ex iis, quæ a cap. V. 4 tractata sunt, ab anakephalæosi initium sumens.

20 ἣν) scil. εἴσοδον. nam sequitur, ὁδὸν, quasi synonymon.

¶ εἴσοδον - ἱερέα μέγαν· *introitum - sacerdotem magnum*) De *sacerdote magno* egit apostolus a cap. V. 4. de *introitu* a cap. IX. 1. Nunc, per χιασμὸν, de *introitu* & de *sacerdote magno*, ineunte adhortatione, mentionem facit. Eadem & sententia & figura, c. VI. 20.

¶ ἐνεκαίνισεν· *initiavit*) Idem verbum c. IX. 18. Hoc verbo innuitur, ea via, qua Christus iit, nostrum esse sequi.

¶ πρόσφατον) Sæpe LXX hoc verbo utuntur. Πρόσφατον dicitur proprie *recens mactatum*.

¶ πρόσφατον καὶ ζῶσαν, *recentem & viventem*) Via *recens* per sanguinem effusum & mortem Christi munita, atque *vivens* est. Opponitur *veteri* & *exanimo*.

¶ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ· *carnem suam*) quæ item scissa est, ut velum.

21 ἱερέα μέγαν· *sacerdotem magnum*) cap. VII.

¶ ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ· *super domum DEI*) c. III. 6.

22 προσερχώμεθα· *accedamus*) viâ illa.

¶ ἀληθινῆς) quæ *veritatem* penitus imbiberit. v. 26.

¶ πίστεως· *fidei*) Accedit *spes*, *amor*. v. 23. 24. Hæc tria manent. *Fides* & *Spes* sæpe eandem habent rationem: quare & hîc arcte conjunguntur, & in sequentibus periochis coalescunt. c. XI. 1 &c.

¶ ἐρραντισμένοι· *aspersi*) Sic c. XII. 24. IX. 13. 19. 21. 1 Petr. I. 2.

¶ τὰς καρδίας· *corda*) Et *corda* & *corpus* v. 23 mundantur. Non necesse est κατὰ subaudire. nam ut dicitur, διδάσκω τὸν υἱὸν, sic, διδάσκομαι τὸν υἱὸν, *filium docendum curo*, & sic, ῥαντίζομαι τὴν καρδίαν, λούομαι τὸ σῶμα.

¶ ἀπὸ, *a*) Sermo concisus: *adspersi* & liberati *a conscientia mala*.

¶ συνειδήσεως· *conscientia*) c. IX. 9 not.

23 καὶ λελουμένοι· *& loti*) Singula verba & singula participia cohærent versu 22-24. & cola dirimit particula καὶ *&*. Per χιασμὸν vero ponitur verbum, participium; participium, verbum; verbum, participium.

¶ τὸ σῶμα· *corpore*) Alludit ad lotiones leviticas: nec tamen dicit *carne*, sed *corpore*, quo per synecdochen tota hominis substantia denotatur. *Corpus* etiam peccato antea fuerat inquinatum, sed abluitur, ut idoneum sit, exemplo sancti corporis Christi, v. 10. ad oblationem. Rom. XII. 1. 1 Cor. VI. 13. 20.

¶ ὕδατι καθαρῷ· *aqua munda*) Ez. XXXVI. 25. Ioh. XIX. 34. 1 Cor. VI. 11. Tit. III. 5. 1 Ioh. V. 6.

¶ τὴν ὁμολογίαν· *confessionem*) In baptismo *confessio* suscepta est: ea *retinenda* est.

24 κατα-

24 κατανοῶμεν· *attendamus*) Sic, ἐπισκοποῦντες, *inspicientes*. c.XII. 15.

¶ εἰς) *ad*.

¶ παροξυσμὸν ἀγάπης· *provocationem amoris*) cui contraria provocatio odii.

25 τ̀ ἐπισυναγωγὴν ἑαυτῶν· *nostram ipsorum episynagogam*) Ἐπισυναγωγὴν versio neograeca interpretatur συχνοσυνάξιν. Sed alludit apostolus ad synagogam judaicam, praepositione ἐπὶ significatum vocabuli nonnihil immutante. Sensus est: non modo debetis synagogam frequentare, ut Iudaei, quod libentius facitis, sed etiam episynagogam, ut Christiani. neque tamen innuitur praecise aggregatio in unum *locum*; aut aggregatio ad unam *fidem*: sed, medio sensu, congregatio mutua *per amorem* & communicatio publica & privata officiorum Christianorum, qua frater fratri se non subducit, sed alter alterum acuit & ab altero acuitur. Nam etiam spiritualis calor & ardor separat heterogenea, & congregat homogenea. Sic satisfit & ordini sermonis, quo secundum fidem erga DEVM, *amor* erga sanctos commendatur; & verbali ἐπισυναγωγὴν, ejusque singulari numero; & pronomini, quod est ἑαυτῶν, *nostram ipsorum*, non *nostram*; & querelae, *sicut mos est quibusdam*, & antitheto, *hortantes*.

¶ τισὶν, *quibusdam*) Iudaeos fortasse timentibus.

¶ παρακαλοῦντες· *hortantes*) Vis hortandi, quae requiritur, includit ardorem cujusque proprium.

¶ καὶ τοσούτῳ μᾶλλον· *& tanto magis*) Hoc pertinet ad totam adhortationem a v. 22. coll. v. 37.

¶ βλέπετε· *videtis*) ex signis temporum, & ex ipso sacrificio pro peccatis consummato. v. 13.

¶ τ̀ ἡμέραν· *diem*) diem Christi. Post adventum Christi in carne per *tot* aetates mundi exspectatum, illico appropinquans censetur adventus gloriosus. conf. v. 27. 30. 35 seqq.

26 ἑκουσίως· *sponte*) Nam post *agnitam* veritatem sublata est *ignorantiae* excusatio.

¶ ἁμαρτανόντων· *peccantibus*) *Peccare* h. l. dicit plenam defectionem a DEO. v 29. c. III. 12. 2 Reg. XXI. 16. & violationem, non legis, v. 28. sed totius oeconomiae N. T. v. 29. Conf. ἀθετήσας, *tollens*. v. 28 not.

¶ μετὰ τὸ λαβεῖν· *postquam accepimus*) Hoc non tam ad singulos pertinet, quam ad statum fidelium N. T. unde tamen ad singulos conclusio valet. v. 29.

¶ τ̃ς ἀληθείας· *veritatis*) *Veritas*, h. l. & *gratia*, v. 29, dicitur de N. T. *Spiritus gratiae*, ibid. *Spiritus veritatis*, Ioh. XIV. 17.

¶ οὐκέτι· *jam non*) Fructus ex sacrificio Christi semper patet non repudiantibus: qui autem repudiant, non aliud habent.

¶ περὶ ἁμαρτιῶν· *pro peccatis*) Ref. ad ἁμαρτανόντων, *peccantibus*.

27 φοβερὰ, *terribilis*) pessima *Spes*.

¶ ἐκδοχὴ, *exspectatio*) longe alia, atque illa, quae describitur versu 13.

¶ πυρὸς - τοὺς ὑπεναντίους) Es. LXIV. 1. LXX, κατακαύσει πῦρ τοὺς ὑπεναντίους. Non est in ὑπὸ, *sub*, quaerendum aliquid. Ex. XV. 7 ὑπεναντίοι dicuntur hostes apertissimi.

¶ πυρὸς, *ignis*) Deut. XXXII. 22. coll. Ps. CVI. 18.

¶ ζῆλος· *zelus*) Deut. XXIX. 20.

¶ ἐσθίειν· *edere*) c. XII. 29. Es. XXVI. 11.

28 ἀθετήσας· *tollens*) non quovis errato, sed enormi violatione, contra totam legem tendente, delicto morte plectendo. *Pauci* ita legem violarunt, ut capite plecterentur.

¶ χωρὶς οἰκτιρμῶν· *sine misericordia*) sine

 mi-

mitigatione & sine dilatione pœnæ præscriptæ.

29 χείρον©) quæ quovis supplicio corporis *pejor* & horribilior.

¶ ὁ) i. e. is, qui atrocissime peccat in *DEUM*, cujus *filius* est Sacerdos, c. V. 5. & in *Filium*, cujus ipsius sanguis est sanguis N. T. & in *Spiritum S.* qui est Spiritus gratiæ. Talis homo totam baptismi formulam & confessionem retractat, totam œconomiam N. T. repudiat. conf. cap. VI. 6 not.

¶ καταπατήσας· *conculcans*) cum deberet adorare. Conculcat autem, qui sponte peccat, uti v. 26 describitur.

¶ τῆς διαθήκης) *testamenti*, melioris, quod DEUS pepigit.

¶ κοινὸν, *communem*) ut si esset sanguis hominis ψιλῦ, communis, vel etiam sontis. Antitheton, *sanctificatus erat*.

¶ ἡγησάμενος· *ducens*) sine discretione. conf. 1 Cor. XI. 29.

¶ ἐν ᾧ ἡγιάσθη· *in quo sanctificatus erat*) Ergo Christus etiam pro tali mortuus est. Idem verbum, de redemtis, v. 10. 14. c. II. 11, (ubi distinguuntur a *sanctificante* Redemtore:) c. XIII. 12, ubi item *sanguinis* fit mentio.

¶ τῆς χάριτος· *gratiæ*) Vid. not. ad v. 26.

¶ ἐνυβρίσας· *ignominiose tractans*) repellendo. *Ignominia* fit factis; *blasphemia*, verbis. conf. 1 Tim. I. 13 not. *Blasphemia* ubi accedit, multo gravissimus fit reatus. Marc. III. 29.

30 τὸν εἰπόντα· *Eum, qui dixit*) DEUM, qui non frustra minatur.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) Vid. Rom. XII. 19 not. ex Deut. XXXII. 35.

¶ πάλιν *iterum*) paucis verbis in eodem cantico Mosis interjectis.

¶ Κύριος κρινεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ· *Dominus judicabit populum suum*) Deut. XXXII. 36. LXX, κρινεῖ Κύριος τὸν λαὸν αὐτοῦ. Passim hæc epistola Canticum Mosis & Deuteronomion, qui liber multum inde explicationis habebit, respicit. *judicabit*, in gratia & in ira, ut quemque inveniet.

31 τὸ ἐμπεσεῖν· *incidere*) Bonum est *incidere* cum fide; 2 Sam. XXIV. 14. temere, terribile. v. 27. conf. Sir. VIII. 1.

32 ἀναμιμνήσκεσθε· *recordamini*) Imperativus. Subjungit consolationem.

¶ φωτισθέντες· *illuminati*) i. e. statim post φωτισμὸν, i. e. baptismum Christianum. c. VI. 4.

33 τοῦτο· τοῦτο) Pronomen adverbiascens. Proponuntur duo capita, quæ ordine per χιασμὸν inverso exponuntur v. 34.

34 δεσμίοις, *vinctis*) Horum mentio fit etiam c. XIII. 3. & in his fuerat Timotheus. ibid. v. 23. quare non de se, vel certe non de se uno, Paulus loquitur. coll. c. VI. 10. Alii tamen habent δεσμοῖς, & porro δεσμοῖς μου, ex rhythmo ὀνειδισμοῖς, vel ex frequenti alias *vinculorum* Pauli mentione.

¶ ὑπαρχόντων· *facultatum*) Conjugatum, in Græcis, ὕπαρξιν, *substantiam*.

¶ προσεδέξασθε· *excepistis*) Elegans oxymoron, collato *rapinæ* vocabulo.

¶ γινώσκοντες· *noscentes*) statuentes, cum fiducia.

¶ ἔχειν ἑαυτοῖς· *habere vobismet*) Dativus proprietatem significans: uti c. V. 4, *sibi sumere*. Sic Latini: *tibi habe*. Describuntur bona propria. Luc. XVI. 12.

¶ κρείττονα· *meliorem*) cœlestem. conf. c. XI. 16.

¶ καὶ μένουσαν) nulli rapinæ expositam.

35 μὴ ἀποβάλητε· *ne abjeceritis*) Parrhesia ubi semel locum invenit, non nisi pulsa recedit. pellitur autem & abjicitur, ut si vile quiddam esset, ab iis, qui non perstant.

¶ ἔχει·

¶ ἔχει· *habet*) Ad hoc præsens refertur versus 37.

¶ μισθαποδοσίαν· *mercedis redditionem*) Sic c. II. 2. XI. 26. & μισθαποδότης, *mercedis redditor*, ibid. v. 6.

36 ὑπομονῆς) Paulatim apostolus, ab hoc versu ad 38, prophetam inducit, Hab. II. 3. 4. ubi LXX sic: ὅτι ἔτι ὅρασις εἰς καιρὸν, καὶ ἀνατελεῖ εἰς πέρας καὶ οὐκ εἰς κενόν. Ἐὰν ὑστερήσῃ, ΥΠΟΜΕΙΝΟΝ αὐτὸν, ὅτι ἐρχόμενος ἥξει καὶ οὐ μὴ χρονίσῃ. ἐὰν ὑποστείληται, οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ· ὁ δὲ δίκαιός μου ἐκ πίστεως ζήσεται.

¶ τὸ θέλημα· *voluntatem*) c. XIII. 21.

¶ ποιήσαντες) ut, *quum* voluntatem DEI *fecistis* adhuc, v. 32 s. nunc etiam *patientiam* præstetis, adeoque *promissam* obedientiæ mercedem *assequamini*. Conf. cap. VI. 10-12. Et agendum est & patiendum. 1 Petr. IV. 19. Hoc, *facere voluntatem Dei*, præsupponitur in omnibus fidelium *virtutibus*, quæ capite XI percensentur. alias ea, quæ ibi, v. gr. versu 33, laudantur, inania fuissent. coll. Matth. VII. 21 seqq.

¶ κομίσησθε· *reportetis*) *Promissionem*, id est, vitam æternam, conjunctim accipient fideles V. & N. T. in adventu Christi. v. seq. *Promissio*, vita æterna. c. IV. 1. IX. 15. XI. 13. XII. 26.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν· *promissionem*) חזון Hab. l. c.

37 μικρὸν ὅσον ὅσον) Sic LXX, Es. XXVI. 20. Vocula, μικρὸν addito ὅσον ὅσον, formam accipit diminutivam, sed tamen indefinitam; adeoque huic loco valde congruit. Gen. XXVII, 30: אך ἐγένετο ὅσον ἐξῆλθεν.

¶ ὁ ἐρχόμενος· *Veniens ille*) Apostolus articulo addito verba prophetæ eleganter flectit ad Christum.

¶ ἥξει) *aderit*.

38 ὁ δὲ) Apostolus hemistichia transponit; & sic, addito versu sequente, aptissimum χιασμὸν efficit. Particula δὲ *autem* facit antitheton ad segnes.

¶ δίκαιος· *justus*) Vid. Rom. I. 17 not.

¶ ἐκ πίστεως· *ex fide*) LXX, ἐκ πίστεώς μου, vel eodem sensu, μου ἐκ πίστεως, ex fide mea. Hebr. *in fide ejus*, scil. *Visi*, i. e. Christi. Per χιασμὸν repetuntur opposita: *fides in vitam*, *subtractio*; *subtractio*, *fides in vitam*. v. 38. 39.

¶ καὶ) *&*: pro *sed*. Eleganter. nam ex eodem affectu sancto fluit utrumque hemistichium.

¶ ἐὰν ὑποστείληται) Hebræa sic habeant: *Ecce, si subduxerit se* anima, *non recta* (nec placita) *est anima ejus* (ejus scil. qui se subducit) *in eo* (scil. *in viso* sive promisso:) *at justus in fide ejus* (scil. promissionis,) vivet. Conf. Marc. XVI. 16. Verbum עפלה habet metaphoram ab iis, qui se atris abdunt speluncis. vid. Sam. Petiti var. lect. c. XIII.

39 οὐκ ἐσμὲν, *non sumus*) Moratum verbum, ex *Pauli* stilo. Rom. VIII. 12 not.

¶ ὑποστολῆς) Resp. ὑποστείληται. v. 38.

¶ εἰς ἀπώλειαν· *in perniciem*) Pereunt, qui animam suam DEO non probant.

¶ εἰς περιποίησιν ψυχῆς· *in conservationem animæ*) Resp. *vivet*. v. 38.

CAP. XI.

1 Ἔστι δὲ πίστις· *est autem fides*) Reassumitur hoc ex c. X. 39. Atque eam fidei descriptionem apostolus hoc loco ponit, quæ rei propositæ maxime congruit, ut fratrum animi confirmentur.

¶ ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων· *eorum, quæ sperantur, substantia; rerum demonstratio, quæ non cernuntur*) *Quæ sperantur*, sunt species;

cies; genus, *quæ non cernuntur.* nam illa ſunt futura duntaxat & nobis læta; hæc etiam præterita vel præſentia, eaque vel læta vel triſtia nobis aliisve. v. 3. 7. 8. 27. 29. Vnde duo commata hujus verſus in aſyndeto gradationem habent. Porro ut ad *ea, quæ ſperantur*, ſe habent *ea, quæ non cernuntur*, ſic ad *ſubſtantiam* habet ſe *rerum demonſtratio.* adeoque fides eſt *ſubſtantia*, qua futura, quæ ſperantur, repræſentantur, ſive ut præſentia ſiſtuntur: eademque eſt *rerum demonſtratio*, qua ea, quæ non cernuntur, ſiſtuntur ut πράγματα *res ſolidæ.* Subſtantiæ opponitur id quod abeſt; *rerum elencho*, non ens, ſomnium. Vnde patet, quam arcte cohæreant duo verba πραγμάτων ἔλεγχος, ut quaſi compoſitum, *rerum-demonſtratio*; & cur hoc, *rerum*, in poſteriore, non etiam in priore commate collocetur. Opponitur ὑπόστασις τῇ ὑποστολῇ, *ſubſtantia ſubtractioni*, modo repudiatæ. cap. X fin. dicitur enim per metaphoram a columna oneri *ſubſtante*, & notat patientiam & conſtantiam, καρτερίαν. coll. v. 27. ὑπόστασις, Vulgato, *ſubſtantia:* recte. nam *Subſtantia opponitur opinioni.* l. 10. §1. D. *quid ſit exper. poteſtatem hab.* & alibi. Eſt igitur *Subſtantia*, rei certæ, adeoque etiam rei *præſentis.* ἔλεγχος eſt *demonſtratio*, philoſophorum quoque idiomate. Ὑπόστασις *ſubſtantia* prior proponitur; deinde πραγμάτων ἔλεγχος *rerum demonſtratio.* at exempla, quæ ſubſequuntur, primum ſunt *demonſtrationis rerum*, v. 3 &c. deinde *ſubſtantiæ eorum, quæ ſperantur.* v. 6 &c. χιασμός.

2 ἐν ταύτῃ, *in hac*) *in fide*, i.e. *fide.* v. ſeqq. κατὰ πίστιν, *ſecundum fidem*; διὰ πίστεως, *per fidem*, v. 13. 33.

¶ γὰρ, *enim*) Ex veterum exemplis demonſtrat Paulus fidei naturam. Multa, quæ illi ſperarunt ac non viderunt, deinceps exſtiterunt & conſpecta ſunt, fidem confirmante eventu.

¶ ἐμαρτυρήθησαν· *teſtimonium nacti ſunt*) Prægnantiſſimum verbum. DEVS teſtimonium non modo *de illis*, ſed *ad illos* dedit: illi *TESTIMONIVM SVSCEPERE*, ipſarum rerum inſtar. Conf. v. 4. 5. 39. Inde illi quoque ſunt *teſtes* facti, ut ipſi ad alios, & alii de illis *teſtarentur.* c. XII. 1.

¶ οἱ πρεσβύτεροι) *ſeniores*, qui & olim & diu vixerunt. Non dicit οἱ ἀρχαῖοι *veteres*, ſed οἱ πρεσβύτεροι *ſeniores*, quaſi per proſopopœiam, quod adhuc vigente teſtimonio fungantur tanquam præſentes. conf. c. XII. 1. Eſt hoc egregium quoddam V. T. ſummarium, quo apoſtolus, inſigni gradatione, veterum ſtudia, labores, peregrinationes, exſpectationes, tentationes, martyria complectitur, docetque, quomodo ſub hiſtoriarum involucro ſuccum doctrinæ interdum breviter indigitatum, copioſe quærere debeamus. Priores eorum habuere exercitium patientiæ potiſſimum in longa ætate; poſteriores in afflictione acriore.

3 πίστει· *fide*) Aliquatenus quidem etiam citra fidem, Rom. I. 20. ſed fide multo magis, quæ habetur v. gr. capiti I Geneſeos.

¶ νοοῦμεν· *intelligimus*) *Intellexerunt* etiam *Seniores*, quorum mentio idcirco præmittitur verſu 2. Intellexit etiam Adam, poſt omnia cetera creatus, quæ non fieri vidit, ſed facta credidit. Sed de hujus fide Moſes plenum myſterii ſilentium tenet. Et Moſen ſequitur apoſtolus; præterquam quod hæc ante Abelis ſacrificium commemorans fidem protoplaſtorum agnoſcit.

¶ κατηρτίσθαι· *confecta eſſe*) Καταρτισμός, *coagmen-*

coagmentatio, *consolidatio* totius mundi, includit Creationem singularum partium, Providentiamque continuam, per omnes ætates; mirabili harmonia.

¶ τὰς αἰῶνας) *secula*, *æva*. Grandis pluralis, quo innuitur cœli, terræque & omnium quæ in eis sunt, invisibilium & visibilium, decursus ad metam, & status deinceps perpetuus. Atque ut creatio fundamentum & specimen est omnis œconomiæ divinæ: sic fides creationis, est fundamentum & specimen omnis fidei.

¶ ῥήματι· *verbo*) jussu, potentia, sine materia aut instrumento. Congruit, quod mox sequitur.

¶ εἰς τὸ) *usque eo ut*. Conf. εἰς τὸ, 2 Cor. VII. 3. Multa οἱ αἰῶνες, *æva*, complectuntur, quæ non cernuntur; quodque illa verbo DEI producta esse, non nisi fide intelligimus, minus mirere: sed *adeo* horum, quæ cernuntur, creationem fide intelligimus unâ optime; id quod multo magis admirandam ostendit fidei vim. Hoc commate amplificatur τὸ κατηρτίσθαι *confecta esse*.

¶ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι) Apprime observanda verborum differentia. φαίνομαι, *appareo*, *incipio cerni*, notione inchoativa: βλέπομαι, *cernor*, ante oculos versor. τὰ βλεπόμενα, *quæ cernuntur*, sunt hodieque lux, cœlum, terra, astra &c. eadem autem tum, quum ἐξ οὐκ ὄντων *ex non entibus* fiebant, 2 Macc. VII. 28. & exoriri jubebantur, erant φαινόμενα *apparentia*. Atque ita quidem *dici posset*, ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, scil. secundum se: id est, ea, quæ hodienum cernuntur, initio fuisse apparentia; non fuisse ab æterno, sed aliquando apparere & conspicua esse cœpisse, cum antea non essent. conf. ἐκ, *ex*, Rom. VI. 13. Sed respectu nostri apostolus, μὴ, *non*, præposito, *diversum* dicit, & declarat μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, *non ex apparentibus ea, quæ cernuntur, facta esse*. Nam mundo jam producto, & primus homo factus est, & nos nascimur. Non fuimus spectatores creationis. Expendatur Interrogatio illa Creatoris, Iob XXXVIII. 4 ss. Ideo fide creationem percipimus. fides & retrorsum & prorsum habet, unde exerceatur. Patet hinc, particulas μὴ ἐκ *non ex* suo ordine debere explicari; quanquam interdum οὐ vel μὴ *non*, cum præpositione, ἤθους & morati sermonis gratia, sensu fere manente, trajicitur, uti 1 Chron. XV. 13, οὐκ ἐν τῷ πρότερον ὑμᾶς εἶναι *ante vos exortos*.

4 πλείονα) *potiorem*, eoque pluris habitam. Suum utervis frater vitæ genus in sacrificio sequebatur, sed rectius in suo genere Abel se gessit. Agricola Cain de *fructibus terræ* obtulit: Abel, ovium pastor, de *primogenitis* & de *pinguedine* earum. Hic igitur optima sumsit, quod ille non dicitur fecisse. Simul Caini *oblatio* confessionem duntaxat obligationis habuit; Abelis *victima* confessionem peccati & desiderium expiationis. Id *fidei* valde congruebat.

¶ παρὰ κάϊν· *præter Cainum*) fide carentem, eoque testimonii divini expertem

¶ δι' ἧς· *per quam*) *Per fidem* nactus est & justitiam, & justitiæ testimonium. v. 7.

¶ μαρτυροῦντος· *testante*) Nam ἐπεῖδεν, *intuitus est*, Gen. IV. 4. signo quodam etiam in Caini oculos incurrente.

¶ δι' αὐτῆς· *per illam*) *fidem*. Constr. cum ἀποθανὼν, *mortuus*, coll. v. 13. nam διὰ valet κατὰ vel ἐν, 1 Tim. II. 15.

¶ λαλεῖ· *loquitur*) *loquitur de se* & sui similibus contra Cainos. c. XII. 24.

5 μετετέθη· *transpositus est*) Quorsum trans-

transpositus sit? hoc fides nostra exspectat. Gen. V. 22. 24. LXX, εὐηρέστησε δὲ ἐνὼχ τῷ θεῷ - καὶ εὐηρέστησεν ἐνὼχ τῷ θεῷ, καὶ οὐχ εὑρίσκετο, ὅτι μετέθηκεν αὐτὸν ὁ θεός.

¶ μὴ, *non*) Igitur ex mortalitate sine morte in immortalitatem traductus est.

¶ πρὸ, *ante*) Constr. cum εὐηρεστηκέναι, *placuisse*.

¶ εὐηρεστηκέναι· *placuisse*) pro *ambulare cum DEO, coram DEO*, habent LXX εὐαρεστεῖν etiam Gen. VI. 9. XVII. 1. XXIV. 40. XLVIII. 15. Ps. CXIX. 9. Conf. Ps. XXVI. 3. XXXV. 14. Notat non modo *placere*, passivo sensu, sed connotat *studium placendi*. ideo Gen. XXXIX. 4 שרת est εὐαρεστεῖν. conf. ἀρέσται, Rom. VIII. 8 not.

6 χωρὶς, *sine*) Probat ab eventu fidem Enochi.

¶ εὐαρεστῆσαι) *placitum se exhibere*. Parallelum mox, προσέρχεσθαι τῷ θεῷ *accedere ad DEVM, ambulare cum Deo*. Itaque Hebraicum textum & Græcum scite conjungit apostolus.

¶ πιστεῦσαι· *credere*) Henocho, ut hinc colligere licet, nulla obtigerat apparitio divina, sicut nec Mosi ante relictam Ægyptum. v. 27.

¶ δεῖ, *oportet*) Illatio *necessaria* & firma innuitur, quæ hoc loco exstat.

¶ τῷ θεῷ· *DEO*) quippe invisibili. v. 27.

¶ ὅτι ἐστὶ) *illum esse*. Hinc absolute dicitur ὁ ΩΝ. Sap. XIII. 1. conf. πραγμάτων *rerum*. v. 1 not. Qui *cum* Deo ambulat, Deum esse agnoscit. Hoc opponitur atheismo antediluviano.

¶ καὶ) Hoc quoque pendet ab ὅτι.

¶ τοῖς) iis, non aliis.

¶ ἐκζητοῦσιν· *exquirentibus*) sine visu. Compositum grande.

¶ μισθαποδότης· *mercedis redditorem*) ut Henocho, quem transposuit.

¶ γίνεται· *fore*) *futura* mercedis redditio innuitur. *Merces* est, Ipse, qui *exquiritur*. *CVM DEO*, inquit Moses, & *communionem* innuit.

7 χρηματισθεὶς) *divino admonitu*. Revelatio prophetica fidem non tollit. v. 20 ss.

¶ περὶ) *de* diluvio venturo. Constr. cum participio antecedente.

¶ εὐλαβηθεὶς, *timens*) Idem participium, Act. XXIII. 10. Mundus contra, *non credens*, non cepit *timorem*, neque cautionem ullam adhibuit pœnitentiæ aut perfugii. contempsit, risit secure.

¶ κιβωτὸν, *arcam*) Articuli prætermissio convenit paradoxæ ædificationi illi.

¶ δι' ἧς) *per quam*, fidem. v. 4.

¶ κατέκρινε) *condemnavit*, insigni *testimonio*.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) qui Noachi dissimillimus erat.

¶ τῆς κατὰ πίστιν δικαιοσύνης· *justitiæ, quæ secundum fidem est*) Sic *Paulus* Rom. I. 17. κατὰ pari modo positum, Tit. I. 1. Noe איש צדיק ἄνθρωπος δίκαιος *vir justus*, Gen. VI. 9. δικαιοσύνης κήρυξ, *justitiæ præco*. 2 Petr. II. 5.

¶ κληρονόμος· *heres*) in successione patriarcharum, ex quibus semper erat aliquis caput credentium promissioni, eorumque propagator. Appositum h. l. eoque frequens vocabulum, v. 8. 9. perinde ut ἐπαγγελία, *promissio*. v. 9. 11. 13. 17. 33. 39.

8 ἀβραὰμ, *Abraham*) Rom. IV. 1. 16 ss.

¶ ὑπήκουσεν ἐξελθεῖν, καὶ ἐξῆλθε· *obediit, ut exiret, & exiit*) Gradatio, coll. 2 Cor. VIII. v. 10 fin. & v. 11.

¶ ἔμελλε) Aptum rebus *futuris* verbum. Sic v. 20. coll. v. 1.

¶ μὴ

¶ μὴ ἐπιστάμενος· *nesciens*) Conf. Act. VII. 3 fin.

9 παρῴκησεν) *advena concessit*. v. 13 not.

¶ τῆς ἐπαγγελίας· *promissionis*) Promissa erat statim Gen. XII. 7.

¶ ἐν σκηναῖς· *in tabernaculis*) Gen. XII. 8. Tentoriis utuntur πάροικοι, *advenæ*. Antitheton, πόλις *urbs*. v. 10.

¶ μετὰ, *cum*) Idem victus, ejusdem fidei indicium. Constr. cum παρῴκησεν, *advena fuit*.

¶ καὶ ἰακὼβ, *& Iacob*) Hic XV annis natus ante obitum Abrahæ.

¶ τῶν συγκληρονόμων· *coheredibus*) Alias filii non dicuntur parentum *coheredes*, sed heredes. Non Abrahamo Isaacus, non Isaaco Iacob in acceptis retulit hereditatem, sed singuli ab ipso DEO acceperunt. Locutio hæc, *heredes promissionis*, &, ἐπέτυχε ΤΗΣ ἐπαγγελίας, *adeptus est promissionem*, cap. VI. 17. 12. 15. dicitur de *ipsa re promissa*: at utraque, in hoc cap. XI. v. 9. 33. *coheredum promissionis*, & ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν (sine articulo τῶν,) *obtinuere promissiones*, itemque, ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος, *qui promissiones susceperat*, de *promissione rei futuræ* dicitur; & *ipsam rem promissam*, in hoc eodem potissimum capite, credentes dicuntur λαμβάνειν, κομίζεσθαι, *accipere, reportare*. v. 13. 39. Differentia locutionum diverso capitis VI & XI scopo congruit. namque capite VI laudatur ipsa veterum conditio, & in exemplum proponitur: sed capite XI conditio fidelium N. T. præ illa celebratur.

10 τοὺς θεμελίους· *fundamenta*) quibus tentoria carebant. De his fundamentis vide in Ap. XXI. 14.

¶ πόλιν *urbem*) quæ non dimovetur. v. 16.

¶ ἧς· *cujus*) quæ digna DEO conditore.

¶ τεχνίτης καὶ δημιουργὸς, *artifex & conditor*) Synonyma innuunt, totam urbem plane ab hoc uno esse conditore. is eam non solum fecit, sed etiam invenit.

11 καὶ αὐτὴ) *etiam ipsa*: vas infirmius.

¶ σπέρματος· *seminis*) a marito sene profecti.

¶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας· *præter tempus ætatis*) Similis locus *Pauli* Rom. IV. 19.

¶ πιστὸν ἡγήσατο· *fidum ducebat*) Alias non risisset. Diffidentiæ aliquid admixtum risus arguebat; sed plus tamen *fidei*, præsertim post elenchum.

12 ἀφ' ἑνὸς, *ab uno*) *ab* Abrahamo, per Saram.

¶ ἐγεννήθησαν) *nati sunt*, scil. Nati.

13 κατὰ πίστιν· *juxta fidem*) Non dicit hîc πίστει *fide*. nam cum verbo ἀπέθανον *mortui sunt* magis congruit κατὰ πίστιν *juxta fidem*. Conf. κατὰ, Matth. I. 20.

¶ ἀπέθανον· *mortui sunt*) Fides maxime apud morientes viget: v. 20 s. & in morte maxime elucet spes in invisibilia & futura.

¶ οὗτοι, *hi*) Pronomen refertur ad eos, qui a v. 8 memorantur, expressiores nacti promissiones.

¶ τὰς ἐπαγγελίας· *promissiones*) i. e. ea, quæ promissa erant, v. 39. bona, etiam cœlestia. v. 13 fin.

¶ ἰδόντες καὶ ἀσπασάμενοι, *conspicati & amplexati*) Id cum πόρρωθεν, *procul*, facit oxymoron, quo *Paulus* delectatur. namque ἀσπάζεσθαι Eustathio est εἰς ἑαυτὸν σπᾶσθαι καὶ ἕλκειν διὰ δεξιώσεως καὶ περιπλέκεσθαι. sic enim solent amici, inter se occurrentes. Exquisite sic describitur fides veterum: & plane videtur respici illud Ioh. VIII. 56: *Abrahamus diem Christi vidit & gavisus est*.

¶ ὁμολογήσαντες· *fassi*) ultro. Con-

 fessio

fessio peregrinitatis, nascitur ex amplexu cœlestium.

¶ ξένοι καὶ παρεπίδημοι) Gen.XXIII.4, πάροικος καὶ παρεπίδημος ἐγώ εἰμι. ib. XLVII.9, αἱ ἡμέραι ἃς παροικῶ - ἃς ἡμέρας παρῴκησαν. παρὰ, in παρεπίδημοι, minuit. mundum tenent mundani; credentes vix in aliqua parte hærent, aut re aut animo certe.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς· *super terram*) Antitheton, ἐπουρανίου *cœlestis*. v. 16.

14 ἐμφανίζουσιν· *ostendunt*) Insigne verbum. Es. III.9 לא כחדו ἐνεφάνισαν.

¶ ἐπιζητοῦσιν· *requirunt*) *Cosmopolitæ* se non *Cosmoxenos* appellant.

15 ἐμνημόνευον· *meminissent*) Obliti erant, per fidem.

¶ καιρὸν, *tempus*) tot annis.

16 οὐκ ἐπαισχύνεται) *non erubescit*, tametsi sunt terricolæ & peregrinatores: *non erubescit*, quia beatitudinem magnam, ut a Deo dari decet, eis tribuit, & promissiones eis datas explevit. itaque non solum non erubescit, sed laudem in eo reponit. μείωσις.

¶ ἐπικαλεῖσθαι· *cognominari*) Verbum mediæ vocis. Primum ipse se, deinde illi eum ita cognominarunt: *DEUS Abrahæ* &c.

¶ πόλιν· *urbem*) in qua ipse regnat.

17 προσενήνοχεν· *obtulit*) quantum in ipso erat.

¶ τὸν μονογενῆ· *unigenitum*) respectu uxoris Saræ & promissionum. Ceteros filios amandavit Abraham.

¶ ὁ) Hoc rem auget, uti ὁ, c.VII.4.

¶ ἀναδεξάμενος· *complexus*) item fide.

18 πρὸς ὃν, *de quo*) Refertur pronomen ad *unigenitum*, imo definitionem *unigeniti* hic versus habet. Πρὸς, *quod attinet*, determinandi vim habet. Sermo dictus erat ad Abraham, sed pertinebat ad Isaacum. conf. πρὸς *ad* Luc. XIX.9.

19 καὶ ἐκ νεκρῶν ἐγείρειν δυνατὸς, *etiam a mortuis excitare potens*) tametsi nullum antehac exstiterat exemplum mortui suscitati. Pari modo commendat *Paulus* fidem Abrahæ, Rom. IV. 17. 21. Statuit, si Isaacum, qui necdum uxorem & liberos habebat, immolasset, resuscitari illum posse, atque ita tamen promissa in illo impletum iri.

¶ ὅθεν· *unde*) Particula illativa.

¶ καὶ ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο· *etiam in parabola tulit*) ἐν παραβολῇ scil. ὤν. Simillima locutio Num. XXVI. 10, ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ. Abraham non modo *tulit* filium, ut antea eum ad montem duxerat, sed etiam ipse factus est *parabola*, adeoque *testimonium nactus est*. v. 2. Omnis enim posteritas celebrat *fidem* Abrahæ, offerentis *unigenitum*. sic παραβολὴ, Hab. II. 6. & passim.

20-22 πίστει· *fide*) Plura exstant fidei in Isaaco, Iacobo & Iosepho specimina: sed apostolus sat habet singulorum singula posuisse, de rebus maxime futuris.

¶ εὐλόγησεν· *benedixit*) futura, quasi præsentia, utrique filio assignans.

21 ἀποθνήσκων· *moriens*) morti vicinus. Gen. XLVII. 29.

¶ τῶν υἱῶν ἰωσὴφ, *filiorum Ioseph*) etiam suis filiis benedixit; Gen. XLIX. & terram Canaan inter eos, quasi jam occupata esset, distribuit: sed benedictio filiorum Ioseph, quorum *utrique* manum imposuit, multa habebat singularia. nam suos filios pridem noverat; Iosephi filios visu non potuerat distinguere, & tamen fide distinxit, Gen. XLVIII. 10. & ex nepotibus filios declaravit, jure primogenituræ in Iosephum translato, & duobus illis adoptatis.

¶ καὶ προσεκύνησεν) *& adoravit* Dominum.

num. Gen. XLVII. 31. Apostolus id ipsum respicit, quod Moses commemoravit ab Israël esse factum, quum juramento Iosephi confirmatum ei esset de sepultura in terra promissionis. conf. v. 22. unde animus & corpus pii senis erecta sunt.

¶ ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ) Sic plane LXX l. c. *super extremum baculi sui.* Legerunt הַמַּטֶּה pro eo, quod Hebraice legitur הַמִּטָּה τῆς κλίνης *lecti*: ut habet Chaldæus quoque paraphrastes, Aquila, Symmachus. *Lectus* Iacobi memoratur etiam mox Gen. XLVIII. 2. & XLIX. 33. & tamen Iacobo etiamnum *baculum* ad manum fuisse, existimare possumus. Id enim fieri solitum est apud senes debiles. Confert *Hombergkius* Homerum, qui heroas verba facientes inducens dicere soleat: σκήπτρῳ ἐρεισάμενος. sed idem dehinc τὸ προσεκύνησεν tenuius interpretatur *incurvavit se;* neque *verba facientem*, nedum stantem illo ritu Iacobum, Moses memorat. Major causa fuit, cur a Mose & *lectus* & *lecti caput*, quam cur *virga* & *virgæ extremum* commemoraretur. Nam pariter 1 Reg. I. 47 David *rex adoravit super cubile.* Et Iacob illo situ corporis, quo juramentum Iosephi in femore cubans exceperat, paululum mutato, facieque a reliquo lectulo aversa, & ad *summam* ejus *partem*, ubi cervical est, (ראש ἄκρον, summa pars montis, muri &c.) conversa, videtur de geniculis, & collectis viribus, uti Gen. XLVIII. 2, adorasse. In ipso tamen *lecto* latus aut brachium *baculo* suffulcire potuit. *Sic solent utriusque Testamenti scriptores alii interdum supplere, quod ab aliis est omissum, & data occasione quædam ex majorum suorum traditione inserere, quæ præterlapsis temporibus non valde nota sunt.* Surenhusius. Sive veram esse circumstantiam de *baculo* quoque, divino aut humano documento norat apostolus, sive eam in summa rei nil mutare statuit, lectionem LXXviralem recte retinet, ut mox versu 23.

22 ἐμνημόνευσε· *meminit*) *memoriam* rei, patribus promissæ, retentam protulit & quasi renovavit in futurum.

¶ περὶ τῶν ὀστέων· *de ossibus*) ut vel mortuus Ægyptum relinqueret, & in terram promissionis veniret. Qui fide carent, aut nullam aut vanam & evanidam ossium curam habent.

23 πίστει· *fide*) Fides hoc versu non innuitur Mosis, sed *patrum*, uti v. 30 non civium *Iericho*, sed Israëlitarum.

¶ πατέρων· *patribus*) LXX, Exodi II. 2 seq. sic habent, ἰδόντες δὲ αὐτὸ ἀστεῖον ὂν, ἐσκέπασαν αὐτὸ μῆνας τρεῖς. ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἐδύναντο ἔτι κρύπτειν αὐτὸ, ἔλαβεν ἡ μήτηρ αὐτοῦ θῖβιν. In Hebræo totum hoc matri adscribitur: ab apostolo, *patribus*. *Patrum* nomine *patrem & matrem* apud Hebræos Græcosque venire, ægre ostenderis. Chrys. h. l. ἄρχεται ἀπὸ τῶν γονέων τοῦ μωϋσέως, ἀσήμων τινῶν ΑΝΔΡΩΝ. Hesychius, πατέρες, πλούσιοι ἢ πρόγονοι. Sic πατέρες, c. I. 1. III. 9. VIII. 9. Eph. VI. 4 not. Nunquam LXX dicunt γονεῖς pro אבות neque in N. T. pro verbo γονεῖς, tam sæpe occurrente, πατέρας commode surrogari cognosces. Occultatus est Moses a *patribus*, id est, a patre, & ab avo, non materno, qui erat ipse Levi, sed paterno, qui erat Kahath. Vixit ergo Kahath, nascente Mose. Magnus loci hujus recte explicati usus est in Chronologia sacra. vid. *Ord. Temp.* p. 68.

¶ εἶδον· *videbant*) cum quodam magnarum rerum præsagio.

¶ ἀστεῖον· *pulcrum*) Act. VII. 20 not.

¶ οὐκ ἐφοβήθησαν· *non timuerunt*) Affectus ponitur pro effectu. v. 27 not.

24 πίστει μωϋσῆς· *fide Moses*) Tantum abest, ut fides adversa sit Mosi, ut ipse eximium

mium ejus sit exemplum. Iteratur Mosis nomen, quia versu 23 de *patrum*, hîc de ipsius fide agitur. De usu hujus observationis respice, si vacat, Apparatum, p. 725.

¶ *μέγας γενόμενος*) Sic LXX, Ex. II. 11.

¶ *ἠρνήσατο· negavit*) Specimen magnæ *abnegationis* sui.

25 *ἑλόμενος*) Resolve, & *elegit* : sed, *ἡγησάμενος*, *quia duxit*. v. 26.

¶ *συγκακουχεῖσθαι· una affligi*) Oppressus erat populus. Antitheton, *ἀπόλαυσιν*, *fructum*.

¶ *πρόσκαιρον· temporalem*) Opponitur *fidei* exspectanti *futura*. ideo emphatice ponitur ante *ἔχειν*, *habere*.

¶ *ἁμαρτίας· peccati*) cui implicitus fuisset in aula Ægyptiaca, idololatrica. Abstracto simul innuitur concretum, *peccatores*, Ægyptii. Antitheton, *τοῦ θεοῦ*, *DEI*.

26 *τὸν ὀνειδισμὸν τοῦ χριστοῦ· opprobrium Christi*) Sic c. XIII. 13. Exspectatio Christi, quæ vel maxime in Mose erat, centrum fuit rerum omnium, quarum nomine & Ægyptii & omnes gentes Israëlem despicabantur, maxime circumcisionis: cujus oppositum, præputium, dicitur *ὁ ὀνειδισμὸς αἰγύπτου*, *opprobrium Ægypti*, circumcisione carentis. Ios. V. 9. Neque tamen ideo Moses populum deseruit.

¶ *ἀπέβλεπε*) *prospiciebat*, in longinquum.

¶ *τὴν μισθαποδοσίαν· mercedis redditionem*) quæ *opprobrium Christi* sequitur, Ægypti thesauris lautior, & Mosi & sanctis omnibus exspectanda. Grande verbum.

27 *μὴ φοβηθεὶς*, *non veritus*) *timebat* ille quidem, Ex. II. 14. & tamen *non verebatur*. Vtrumvis ex effectu distincte noscitur. *Timuit* & fugit: *non timuit*, neque respexit, quam in partem rex vel cædem Ægyptii vel fugam Mosis esset accepturus. Hoc fidei erat, ex qua deinde regi obstitit fortissime.

¶ *τὸν ἀόρατον*) *Invisibilem*, DEVM.

¶ *ἐκαρτέρησε*, *tenuit*) firmiter, cum exspectatione, fidei robore. Hesychius, *ἐκαραδόκουν*, *ἐκαρτέρουν*, *ἐπετήρουν*.

28 *πρόσχυσιν· affusionem*) זרק LXX sæpe *προσχέω* vertunt. Exodi XII id verbum non occurrit.

¶ *ὁ ὀλοθρεύων· Perditor*) Sic LXX, Ex. XII. 23. Hic sine dubio fuit angelus bonus. Conf. Act. XII. 23 not.

29 *διέβησαν· transierunt*,) Moses & Israël.

¶ *ἐρυθρὰν*, *rubrum*) Edomiticum mare. אדם *ruber*.

¶ *πεῖραν λαβόντες· tentantes*) Notatur temeritas, sine *fide*. Duo cum faciunt idem, non est idem. Hactenus ex Mose, ejusque Genesi & Exodo : dein ex *prophetis* prioribus & posterioribus exempla citantur.

30 *κυκλωθέντα*) *circuita*, sine machinis. LXX, Ios. VI. 6. Implicite laudatur hoc loco fides Iosuæ : nec tamen memoratur solstitium miraculosum, quippe cui simile alterum non futurum erat. Ios. X. 12. 14.

¶ *ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας· ad dies septem*) Alioqui obsidiones multæ, multorum annorum.

31 *ἡ πόρνη· meretrix*) אשה זונה LXX, *γυνὴ πόρνη*. Ios. II. 1. Ratio hæc, cur Rahab solita sit peregrinos excipere, auget etiam admirationem, cur deinde servata sit.

32 *περὶ*, *de*) Συναθροισμὸς & Congeries insignis, Subjecti, tum Prædicati.

¶ *γεδεὼν κτλ.*) Ordo temporis, *Barak*, *Gedeon*, *Iephthah*, *Samson*, *Samuel*, *David*, *prophetæ*, cur mutatus, colligas ex not. ad v. seq. Græca orthographia apud LXX eadem. יפתח *ἰεφθάε*, ε pro χ ut in *νῶε*.

¶ *σαμουὴλ*, *Samuel*) Samueli commode subjicitur mentio *prophetarum*. Etiam David

vid propheta erat: sed Samuel propheta, non rex.

¶ τ̃ προφητῶν· *prophetis*) Eliæ, Esajæ &c. Simul innuuntur alii fideles, quibus aliquid cum prophetis intercessit.

33 s. οἳ-ἀλλοτρίων· *qui-externorum*) Subjectis VII modo enumeratis, dantur IX prædicata, verbis commata δεινῶς graviter incipientibus. De *Davide* enim potissimum dicitur illud, κατηγωνίσαντο βασιλείας, *debellarunt regna*. 2 Sam. VIII. 1 ss. De *Samuele*, εἰργάσαντο δικαιοσύνην, *operati sunt justitiam*. 1 Sam. VIII. 9. XII. 3 ss. 23. XV. 33. De *Prophetis* postremo generatim, ἐπέτυχεν ἐπαγγελιῶν, *obtinuere promissiones*. hoc enim eis proprie *obtigit*, ut *promissiones*, aliquando in Christo implendæ, per eos ederentur. v. gr. Dan. IX. 21. Hic phraseos significatus ipsi *prophetarum* vocabulo congruit. Sic hodie dicitur, *obtinere diploma*. Conf. not. ad v. 9. De prophetis item, ἔφραξαν στόματα λεόντων, ἔσβεσαν δύναμιν πυρὸς, *occluserunt ora leonum*, *exstinxerunt vim ignis*, Dan. VI. 22, (ubi eadem phrasis τῶν LXX,) III. 27. quæ sunt ultima in V. T. & quidem in *Hagiographis*, descripta miracula. Atque h. l. de ipsis fidelibus prædicantur ea, quæ ll. cc. DEO adscribuntur, ejusque angelo. His demum exemplis, unde fides apertius elucet, antiquiora illa, quæ evidentiam ex his accipiunt, subtexuntur, per χιασμον, (qualis est Matth. XXII. 46. coll. v. 41. 29.) retrogradoque ordine. namque de *Iephthah* potissimum dicitur, ἔφυγον στόμα μαχαίρας, *effugerunt aciem gladii*: Iud. XII. 3. de *Simsone*, ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, *convaluerunt ex infirmitate*: Iud. XV. 19. XVI. 28 s. de *Barak*, ἐγενήθησαν ἰσχυροὶ ἐν πολέμῳ, *facti sunt robusti in bello*: Iud. IV. 14 s. de *Gideone*, παρεμβολὰς ἔκλιναν ἀλλοτρίων, *castra pepulerunt externorum*: Iud. VII. 21. ut hæc quatuor prædicata, coll. v. 32, totidem subjectis, ordine retrogrado, singulariter respondeant, gradatione inclusa. Sic maxima quæque, etiam heroica facinora, civilia & militaria, fides animat. Denique observa, hac Congerie summatim comprobari auctoritatem Prophetarum priorum & posteriorum.

34 ἔκλιναν· *pepulerunt*) fuga hostium & cæde eorundem mutua.

¶ ἀλλοτρίων· *alienorum*) i. e. hostium.

35 ἔλαβον, *acceperunt*) quasi eripuerunt.

¶ γυναῖκες· *mulieres*) credentes, natura infirmæ.

¶ ἐξ ἀναστάσεως· *ex resurrectione*) *ex*, ait, non, *per*. Futuram resurrectionem anteverterunt.

¶ νεκροὺς) *mortuos* filios. 1 Reg. XVII. 22. 2 Reg. IV. 35.

¶ ἄλλοι δὲ, *alii vero*) Ab agentibus ad patientes venit; (quanquam & agentis & patientis exemplum vel Abel pridem fuit, v. 4.) ac δὲ *vero* particula epitasin facit. hæc genera distinguit τὸ ἄλλοι, *alii*: species patientium distinguit τὸ ἕτεροι, *ceteri*. v. 36. Eandem differentiam observat *Paulus* 1 Cor. XII. 8 seq.

¶ ἐτυμπανίσθησαν) τύμπανον, bacillus tympanistæ. inde, *fustuarium*; Gallice, *bastonnade*. ἐτυμπανίσθησαν, *fustibus cæsi sunt*. Hesychius, ἐτυμπανίσθησαν, ἐκρεμάσθησαν, ἐσφαιρίσθησαν. Vulgatus, *distenti sunt*. etenim ut in tympano membrana sive corium, sic in tali supplicio corpora distendebantur, quo magis paterent ad ictum. Respicit apostolus Eleazarum, in persecutione Antiochina, 2 Macc. VI. de quo sic scribitur: αὐθαίρετος ἐπὶ τὸ τύμπανον προσῆγε. rursum,

ἐπὶ τὸ τύμπανον εὐθέως ἦλθε. tum, μέλλων δὲ ταῖς πληγαῖς τελευτᾷν, ἀναστενάξας εἶπε· τῷ κυρίῳ τῷ τὴν ἁγίαν γνῶσιν ἔχοντι φανερόν ἐστιν, ὅτι δυνάμενος ἀπολυθῆναι τοῦ θανάτου, σκληρὰς ὑποφέρω κατὰ τὸ σῶμα ἀλγηδόνας μαστιγούμενος κτλ. Porro ut τυμπανίζειν est *fustibus cædere*, sic ἀποτυμπανίζειν *fustibus occidere*: & simplici verbo utitur apostolus, quia post τυμπάνων πεῖραν (conf. v. 36.) etiamnum poterant, si fidem frangere vellent, τὴν ἀπολύτρωσιν *liberationem* accipere. Vide Suiceri Thesaurum ex Gatakero illud quoque demonstrantem, id verbum sæpe de qualibet morte violenta dici: opinor, quia maxime obvium armorum genus in omni tumultu & concursu fustes sunt. certe hoc ipso loco videtur apostolus universum tumultuariæ necis genus per fustes inflictum denotare (cui tympanum Antiochi ante cetera tortorum instrumenta memoratum includitur) & versu seq. ad quæsitiora venire supplicia. Habet autem forma passiva vim mediam: *passi sunt se fustibus cædi.* sic quoque v. 37, coll. v. 36.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν· *liberationem*) Eleazarus, ἀπολυθῆναι, dixit, ut modo vidimus. Ipse scriptor libri II Maccabaici cavit, ne nulla videretur egere venia: sed tamen historia populi Iudaici ab ædificatione templi secundi ad initium N. T. pretiosa est.

¶ κρείττονος) Resurrectio illa *melior* est, quam ea, quæ vitam mortalem restituit. Respicitur initium hujus versus. Conf. 2 Macc. VII. 9. 11. 14. 29. 36.

36 ἐμπαιγμῶν καὶ μαστίγων) Eadem verba, 2 Macc. VII. 7. 1.

¶ πεῖραν ἔλαβον· *experientiam ceperunt*) Hoc auget constantiæ laudem. multos, qui sibi fortes videbantur, fregit *experientiæ* acerbitas. Eadem phrasis Deut. XXVIII. 56. Hanc *experientiam* ignorant delicati & lauti; modo ne fugiant eam.

¶ ἔτι δὲ, *insuper vero*) Incrementum. coll. Luc. XIV. 26.

¶ δεσμῶν κτλ. *vinculorum* &c.) Videtur apostolus hîc descendere ad exempla recentia; quanquam talia etiam in libris canonicis exstant.

37 ἐπρίσθησαν) *Esajam serratum esse a Manasse serra lignea, apud Iudæos certissima traditio est; unde & nostrorum plurimi illud, quod de passione sanctorum in ep. ad Hebr. ponitur*, serrati sunt, *ad Esajæ referunt passionem.* Hieronymus lib. XV comm. in Esaj. Si de Esaja, ut Tostato & aliis videtur, fabula est: aliis vere accidit.

¶ ἐπειράσθησαν· *tentati sunt*) Habet periocha quatuor partes: prima est varia, *ludibriorum &c.* secunda varia, *lapidati*, *serra divisi sunt*: tertia simplex, *tentati sunt*; quarta simplex, *in occisione gladii mortui sunt.* Primæ respondet tertia (πεῖραν, ἐπειράσθησαν, *tentamen*, *tentati*,) secundæ quarta, cruciatibusque neces alternatim miscentur. *tentati sunt*, quovis modo, (idem verbum, v. 17. c. II. 18.) minis, contumeliis, tormentis, quorum varietas & novitas, verborum copiam excedit; rursum blanditiis (1 Thess. III. 5 not.) quæ sæpe non minus solicitant, pollicitationibusque & beneficiis. conf. iterum 2 Macc. VI. 21 s. VII. 24.

¶ ἐν φόνῳ μαχαίρας ἀπέθανον· *in cæde gladii mortui sunt*) לפי חרב LXX non uno loco ἐν φόνῳ μαχαίρας. Gladius, suppliciorum extremum, *Paulo* notatus, Rom. VIII. 35 not.

¶ ἐν μηλωταῖς· *in pellibus ovinis*) ut Elias. LXX, 1 Reg. XIX. 13. Eliam tamen etiam falsi

falsi prophetæ externo habitu sunt imitati. Zach. XIII. 4.

38 ὧν οὐκ ἦν ἄξιος ὁ κόσμος· *quibus non erat dignus mundus*) Sancti quamvis pauci & miseri sunt pluris, quam reliquus mundus omnis. Sic Prov. VIII. 11, πᾶν τίμιον οὐκ ἄξιον αὐτῆς ἐστιν. Construitur incisum cum *circumierunt:* & tamen hoc demum loco ponitur ob antitheton inter *mundum* spatiosum & inter *foramina terræ*.

¶ πλανώμενοι· *errantes*) ab improbis exclusi.

¶ σπηλαίοις· *speluncis*) 1 Reg. XVIII. 4. 13.

¶ καὶ ταῖς) Articulus facit epitasin, *adeo*. conf. annot. ad Chrysost. de Sacerd. p. 493.

39 καὶ οὗτοι πάντες· *& hi omnes*) Symperasma patheticum.

¶ μαρτυρηθέντες· *testimonium nacti*) v. 2 not.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν· *promissionem*) i. e. promissam cœlestem hereditatem. c. X. 36 not. Flacius: *Probabile est, sanctis animabus aliquem quasi gradum cumulumve beatitatis, veniente omniaque implente Christo, accessisse; sicut eo sepulto multos resurrexisse Evangelistæ testantur, qui procul dubio cum ipso in cælum ascenderunt.* Omnino in morte Christi & ipse Christus *consummatus est*, c. II. 10. & vivi mortuique *consummationis* potiti sunt: c. X. 14. & fit *consummatio* fidelium singularis in ipsorum obitu; c. XII. 23. universalis vero fidelium & extrema *consummatio* fiet in adventu Domini; de qua h. l.

40 κρεῖττόν τι· *melius quiddam*) Hoc *melius* est promissæ salutis revelatio clarior, confirmatio testatior, exspectatio propior, per Christum exhibitum, & tandem ipsa salus & gloria.

¶ προβλεψαμένου· *providente*) Exquisitum verbum. Quæ *nondum videt* fides, DEVS *providet*. Gen. XXII. 8. 14. Ioh. VI. 6. Ex hac *provisione* fluxit tota œconomia temporum, & *testimonium* DEI ad veteres.

¶ χωρὶς ἡμῶν· *sine nobis*) Μείωσις. non modo non sine nobis consummati sunt, sed illi potius nobiscum, quam nos cum illis.

CAP. XII.

1 Περικείμενον) proprie, *circumjacentem*. Verbo κεῖμαι, ejusque compositis, ut mox v. 2, sæpe utuntur Græci, & varie: quare verbum *jaceo* hîc non valde premendum est. Sed præpositio περὶ dicit, *prope circumdantem, urgentem nubem*, magna emphasi. Congruit ex opposito περὶ in εὐπερίστατον.

¶ νέφος) *nubem* dicit, ob multitudinem magnam, cum sancta velocitate tendendi in altum. νέφος ἅγιον καὶ διειδές, *nubem sanctam & pellucidam* dicit *Clemens Al.* l. IV Strom.

¶ μαρτύρων· *testium*) c. XI. 39 not.

¶ ὄγκον) ὄγκος (ab ἔγκω, ἐνέγκω) *pondus*. inde, quum ad animum transfertur, *tumor, fastus*. Themistius Or. IV, αὐτοὶ μὲν μέτριοι φύσει εἰσὶν, ἐγὼ δὲ αὐτοὺς ὄγκου ἐμπίπλημι καὶ χαυνότητος. Hesychius, ὄγκος, φύσημα, ὑπερηφανία, ἔπαρσις, μέγεθος. Talis ὄγκος *moderationi* spirituali inimicissimus est, & amentiam conjunctam habet.

¶ τὴν εὐπερίστατον) περίστασις, τὸ περιεστηκός. inde, per synecdochen speciei, τὸ δύσκολον, *periculum, incommodum*. inde εὐπερίστατος. Hesychius, τὴν εὐπερίστατον, τὴν εὔκολον, i. e. *facillime difficultates objicientem, & in pericula conjicientem.* ואליך תשוקתו Gen. IV. 7, *peccatum ambit te*. Contra, ἀπερίστατον ἕλκος, Galeno, *ulcus periculo carens*. ἡ ἁμαρτία, *peccatum*, genus: species, ἡ εὐπερίστατος ἁμαρτία, *infidelitas*, quia præsentaneum est ejus periculum, & quia hoc peccatum,

ſi admittas, maximum perniciei periculum affert. c. III. 12 ſſ. Neh. VI. 13.

¶ δι' ὑπομονῆς· *per patientiam*) Reſpicit ad c. X. 36. Huic opponitur ὄγκος, in exceſſu; & ἡ εὐπερίστατος ἁμαρτία, in defectu: uterque morbus, *judaicus*. illi reſpondet τὸ ὀλιγωρεῖν, *vilipendere*; huic τὸ ἐκλύεσθαι, *frangi*. v. 5 not.

¶ τρέχωμεν· *curramus*) *curſu conficiamus* certamen. Sic *Paulus* 1 Cor. IX. 24 ſ.

2 ἀφορῶντες) ἀπὸ notat *longe*, ut in ἀπέβλεπε. c. XI. 26. Ille, inquit, ſedet in dextra throni DEI.

¶ εἰς τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν, *in fidei principem & conſummatorem*) Hac appellatione diſtinguitur Ieſus ab omnibus iis, qui c. XI enumerantur. Ipſe exemplum unicum, unica norma ac regula fidei eſt. *fidei princeps & conſummator* dicitur, quia ipſe fidem Patri ab initio ad exitum præſtitit. c. II. 13. Eum fides noſtra initio & fine ſpectat: ex eo ad ſequelam trahitur & corroboratur: eum fideles a primo ad noviſſimum usque intuiti ſunt & intuentur. c. XI. 26. XIII. 8.

¶ ἀντὶ, *pro*) Denotatur fides Ieſu. *Pro* gaudio propoſito, illo ſcilicet, quod mox erat aditurus, Act. II. 28, crucem tantiſper æque libenter ſuſtinuit. Chriſtus non eo fuit animo, ut crux ipſi videretur non eſſe *gaudii*. conf. v. 11. Sic inter ſe reſpondent προκείμενον & προκειμένης.

¶ σταυρὸν, *crucem*) Nunc demum Paulus, confirmata eorum fide, ad quos ſcribit, inviſum multis nomen crucis exprimit.

¶ αἰσχύνης· *contumeliam*) maximam, cum cruce conjunctam. Conf. c. XIII. 13. 1 Petr. II. 24 not. Matth. XXVII. 35.

¶ καταφρονήσας· *contemnens*) quanquam ea dolori fuit. Ps. LXIX. 20 ſ.

¶ ἐν δεξιᾷ τε· *atque in dextera*) poſtquam conſummatus eſt. In *Dextra* illa eſt *gaudium*, Ps. XVI. 11. & *gloria*. Opponuntur inter ſe, *gaudium & crux: ignominia & ſeſſio in dextra throni DEI.*

3 ἀναλογίσασθε) *comparatione* inſtituta *cogitate*: Dominus tanta tulit; *quanto magis* ſervi ferant aliquid?

¶ ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν· *a peccatoribus*) De nobis dicitur, *adverſus peccatum*, v. 4. coll. v. 1. Nos ipſum peccatum oppugnat, quo alii aguntur & quo nos tentamur; Chriſto non peccatum, ſed peccatores *contradixerunt*.

¶ ἀντιλογίαν) LXX, ἀντιλογία, pro מדון Ps. LXXX. 7: pro ריב ſæpe. *Contradictio* involvit repugnationem, Ioh. XIX. 12. Act. XXVIII. 19. maximeque denotat indolem *infidelitatis*, ſicut *fidem* ſequitur *confeſſio*.

¶ ἵνα μὴ κάμητε ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν) LXX, κάμνων τῇ ψυχῇ μου. Iob X. 1. Nam alias κάμνειν eſt corporis. Sed ἐκλυόμενοι ponitur abſolute, uti v. 5.

¶ ἐκλυόμενοι) v. 5. Qui ἐκλύεται *deficit* actu, is κάμνει *defatigatur* habitu.

4 οὔπω· *nondum*) Aſyndeton animoſum.

¶ μέχρις αἵματος· *usque ad ſanguinem*) usque ad vulnera & mortem. A curſu venit ad pugilatum, ut *Paulus* l. c. Opes, inquit, non ſanguinem, impendiſtis. c. X. 34. Proponite vobis graviora.

¶ ἀντικατέστητε· *reſtitiſtis*) Quod *contradictio* eſt in malam partem, id ἀντικαταστῆναι *reſiſtere* dicit in bonam. LXX, loco mox citando.

¶ πρὸς) Conſtr. cum ἀντικατέστητε. Deut. XXXI. 21, καὶ ἀντικαταστήσεται ἡ ᾠδὴ αὕτη ΚΑΤΑ πρόσωπον αὐτῶν μαρτυροῦσα· *& reſpondebit canticum hoc adverſus eos tanquam teſtis.*

¶ ἀνταγωνιζόμενοι· *repugnantes*) Peccatum

tum pugnam excitat: noſtrum eſt *repugnare.*

5 καὶ) & tamen jam.

¶ ἐκλέλησθε· *obliti eſtis*) ex memoria & animo dimiſiſtis. Sic *meminiſſe* & de memoria & de animo dicitur.

¶ τῆς παρακλήσεως· *hortationis*) Illuſtre teſtimonium de auctoritate librorum Salomonis. Conf. 1 Petr. III. 6. IV. 8. 18 not. & V. 5. 2 Petr. II. 22. Hæc paracleſis plus apud vos valere debebat, quam apud certantes in mundo omnes voces *hortantium.*

¶ ὡς υἱοῖς· *tanquam filiis*) Dicitur enim, υἱέ μου, *fili mi*, amantiſſime.

¶ υἱέ μου· *fili mi*) Prov. III. 11. 12. LXX, υἱέ. cetera usque ad παραδέχεται, iiſdem verbis. Et ſolent illi בני υἱέ vertere. Sic enim Salomo eum, quem in Parœmiis, DEI nomine, inſtituit, appellitat.

¶ μὴ ὀλιγώρει) אל תמאס (coll. מאס Es. VIII. 6.) id eſt, *ne ſpreveris*, animo contumaci. Præcipitur ὑποταγὴ, *ſubjectio*, v. 9. reſpectu παιδείας, *diſciplinæ*, quæ lenior.

¶ μηδὲ ἐκλύου) ואל תקץ (coll. קץ Es. VII. 16.) *ne refugeris animo fracto.* Præcipitur ὑπομονὴ, *patientia*, v. 7. reſpectu ἐλέγχου, *quo quis arguitur* ſeverius.

6 μαστιγοῖ δὲ, *flagellat autem*) Hebr. וּכְאָב & (ſubaudi, *Dominus* יסר *caſtigabit*) ſicut pater filium, quem *placitum habebit.* LXX legerunt וּכְאָב μαστιγοῖ δέ. Id retinuit apoſtolus, quanquam id alias non denotat paternam caſtigationem. Flagello cietur ſanguis. v. 4. Atque ipſe vim lectionis Hebraicæ inſinuat v. ſeqq. Prudentis doctoris eſt, verſionem apud plures non aperte reprehendere: & tamen vim fontium eis inſcientibus propinare.

7 εἰ, *ſi*) Diſciplinæ neceſſitas aſſeritur hîc & verſu ſeq. eorum autem, quibus diſciplina obtingit, officium, verſu 9 ſeq. Itaque verſu 7 *diſciplina* potius ſpectatur, quam *patientia.*

¶ υἱοῖς) non modo τέκνοις. Glorioſiſſima conditio *filiorum.*

¶ προσφέρεται) *præbet ſe*, eo ipſo, dum caſtigat.

¶ τίς γὰρ, *quis enim*) Præſupponitur, omnes egere caſtigatione, ob culpam.

8 εἰ δὲ χωρίς ἐστε) Si *eſtis* & eſſe vultis &c. χωρὶς, *extra*, particula triſtis.

¶ μέτοχοι· *participes*) Verbum favorabile.

¶ πάντες· *omnes*) omnes filii, v. 7. omnes *teſtes*, v. 1.

¶ ἄρα νόθοι ἐστὲ καὶ οὐχ υἱοὶ, *nothi igitur eſtis, ac non filii*) Enthymema, in quo ſubaudias hoc: atqui non volumus eſſe nothi, ſed filii. Ergo ſuſcipiemus diſciplinam.

9 εἶτα) *tum.* Particula, quæ argumentum inſtitutum perſequitur, & auditorem amplius urget. Vid. ad Chryſoſt. περὶ ἱερωσ. p. 462.

¶ τοὺς μὲν τῆς σαρκὸς ἡμῶν πατέρας· *carnis quidem noſtræ patres*) Antitheton, τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων, *Patri ſpirituum.* Ex hominibus generatio carnalis; ex DEO ſpiritualis. Non negatur hîc propagatio *animæ* per parentes, ſicut mentione *ſpirituum* non negatur, *carnem* noſtram, i. e. naturam, a DEO formari.

¶ εἴχομεν) *habebamus*, ferebamus, æquo animo, initio ætatis.

¶ καὶ ἐνετρεπόμεθα) Fructus diſciplinæ, *verti* ad virtutem & frugem. ἐντρέπεσθαι, τὸ ἐπιστρέφεσθαι, μεταβάλλεσθαι, in Homero notat Euſtathius. ſed & pro נכנע LXX ἐντρέπεσθαι. 2 Chron. VII. 14. XII. 7. 12. XXX. 11. XXXVI. 12. &c.

¶ τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων· *Patri ſpirituum*) Exquiſita appellatio. conf. πνεύμασι, *ſpiri-*

spiritibus. v. 23. Sic LXX, Κύριος ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων. Num. XXVII. 16. nec non Num. XVI. 22.

¶ καὶ ζήσομεν· *& vivemus*) vita spirituali & perpetua. Id declaratur v. seq. Sæpe *spiritus* & *vita* conjunctim memorantur. καὶ *&* habet vim consecutivam, ut modo καὶ ἐνετρεπόμεθα, *& reverebamur.*

10 πρὸς ὀλίγας ἡμέρας) *ad paucos dies*, quibus vita nostra in carne constat. Notantur dies non solum ii, quos durat ipsa disciplina: sed *ad* quos disciplinæ fructus pertinet. Huic πρὸς respondet τὸ εἰς, in fine versiculi: coll. c. IX. 13. 14. Similiter has præpositiones jungit *Paulus* Eph. IV. 12 not.

¶ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς· *prout ipsis videbatur*) Sane ita est. Multum indulgentia, multum severitate in disciplina peccant patres carnis: nec tam castigant, quam castigare se putant. At Pater spirituum plane ἐπὶ τὸ συμφέρον, *commodo* nostro castigat. αὐτοῖς *ipsis* continet antitheton ad eos, qui castigantur a patribus carnis. Sic respondet δοκοῦν, & δοκεῖν v. seq.

¶ εἰς τὸ μεταλαβεῖν τῆς ἁγιότητος αὐτοῦ, *ut fiamus consortes Sanctitatis ipsius*) ἁγιωσύνη, *sanctimonia:* ἁγιασμὸς, *sanctificatio:* v. 14. at ἁγιότης, *sanctitas. Sanctitas DEI*, i. e. Deus, qui sanctus est: quem non assequuntur nisi sanctificati; quem qui assequuntur, vita spirituali æternum fruentur. Appellatio abstracta, uti ἡ μεγαλωσύνη *Majestas* c. I. 3. ἡ δόξα αὐτοῦ, *Gloria ipsius.* Iud. v. 24. ἡ μεγαλοπρεπὴς δόξα, *magnifica Gloria*, 2 Petr. I. 17. Atque illud, ἵνα γένησθε θείας κοινωνοὶ φύσεως, *ut fiatis divinæ consortes naturæ*, i. e. DEI, 2 Pet. I. 4. cum præsenti loco singulariter congruit.

11 πᾶσα· *omnis*) quam & patres carnis & Pater spirituum adhibet.

¶ δὲ, *autem*) Occupatio.

¶ δοκεῖ· *videtur*) Sæpe enim sensus dolorosus impedit judicium sincerum.

¶ λύπης· *mæroris*) Castigatores videntur eorum, qui castigantur, *mærorem* habere propositum; sed non ita est. 2 Cor. I. 24. VII. 8.

¶ εἰρηνικὸν - δικαιοσύνης) LXX, καὶ ἔσται τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης εἰρήνη. Es. XXXII. 17. εἰρηνικὸν, *pacalem.* Hebr. שלם LXX εἰρηνικὸς, Gen. XXXVII. 4. &c. antitheton ad δοκεῖ *videtur.* Castigator demonstrat, se fideliter fecisse: castigatus id agnoscit, & gratiam habet. inde *pax.*

¶ γεγυμνασμένοις· *exercitatis*) Tales & minus oneris habent, & quicquid oneris habent, facilius ferunt. Callent.

¶ ἀποδίδωσι) *reddit*, scil. antehac reservatum fructum.

¶ δικαιοσύνης· *justitiæ*) Suaviter hæc declaratio, postquam suspensum sermo lectorem tenuerat, in extremo additur: fructum pacatum, nempe *justitiæ*, qua præditus homo accedit ad *Sanctitatem* DEI, cum gaudio.

12 διὸ, *propter quod*) Reassumitur cohortatio. v. 1.

¶ τὰς παρειμένας χεῖρας καὶ τὰ παραλελυμένα γόνατα ἀνορθώσατε) Es. XXXV. 3. LXX, ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμέναι, καὶ γόνατα παραλελυμένα. Iidem, Deut. XXXII. 36, εἶδε γὰρ αὐτοὺς παραλελυμένους - καὶ παρειμένους. Habet hæc cohortatio tres partes, respectu ipsorum, & aliorum, & DEI; quem triplicem respectum sæpe habet *Paulus*, v. gr. 1 Cor. VI. 11. Prima pars incipit, τὰς παρειμένας, *remissas:* secunda, εἰρήνην, *pacem:* tertia, καὶ τὸν ἁγιασμὸν, *& sanctimoniam:* & primam respicit

ſpicit illud, *μή τις ὑϛερῶν*, *ne quis ſe retardet.* ſecundam illud, *μή τις ῥίζα πικρίας*, *ne quæ radix amaritudinis*: tertiam illud, *μή τις πόρν@ ἢ βέβηλ@*, *ne quis ſcortator aut profanus.* Id anaphora in *μή τις ne quis* ter poſito comprobat.

¶ *χεῖρας· manus*) veſtras, coll. v. 13. & fratrum v. 15. Es. cap. cit. v. 4. & ſic, *γόνατα*, *genua*, & *ποσὶν*, *pedibus*.

13 *καὶ τροχιὰς*) *orbitas*, conſpicuas. Hexameter, valde opportunus. Prov. IV. 26, ὀρθὰς τροχιὰς ποίει σοῖς ποσίν.

¶ *τοῖς ποσὶν*, *pedibus*) Dativus, Genitivo Hebraico in Prov. l. c. conveniens. Ipſi pedes, *claudi* quippe, opis egent, non minus, quam *manus* & *genua*.

¶ *τὸ χωλὸν*) Hoc in pedibus eſt, quod *πάρεσις* in manibus. deſinite *claudicare* inter Iudaiſmum & Chriſtianiſmum. conf. 1 Reg. XVIII. 21. & Es. cap. cit. v. 6.

¶ *ἐκτραπῇ· deflectat*) ad dextram vel ſiniſtram, a rectitudine. Prov. l. c. v. 27. Τὸ ἐκτρέπεσθαι novum *claudicati* vitium addit.

¶ *ἰαθῇ· ſanetur*) Ipſa exercitatio recta ad ſanitatem confert.

14 *μετὰ*, *cum*) Conſtr. cum *εἰρήνην*, *pacem.* coll. *πολλοὶ*, *multi*. v. 15.

¶ *καὶ τ*) Articulus facit epitaſin. c. XI. 38.

¶ *ἁγιασμὸν*, *ſanctificationem*) cujus præcipuæ partes, *caſtitas* & *ſobrietas*. coll. v. 16.

¶ *ὐδεὶς ὄψεται· nemo videbit*) tanquam ſacerdos, Ap. XXII. 3 ſ. aut filius. conf. 2 Sam. XIV. 24.

¶ *τ Κύριον· Dominum*) ſanctum, purum.

15 *μή τις ὑϛερῶν· ne quis ſe retardet*) per ſegnitiem in currendo.

¶ *μή τις ῥίζα πικρίας ἄνω φύυσα ἐνοχλῇ*, *ne quæ radix amaritudinis, ſupra germinans, turbas det*) Deut. XXIX. 18. LXX, μή τις ἐϛὶν ἐν ὑμῖν ῥίζα ἄνω φύυσα ἐν χολῇ καὶ πικρίᾳ. Sed apoſtolus pro ἐν χολῇ totidem literis ſcripſit ἐνοχλῇ. Potuit ἐνοχλῇ etiam antea apud LXX invectum eſſe: potuit apoſtolus primum ita ſcribere. Opportune certe inflexum eſt verbum ad commendandum *pacis* ſtudium. ἐν χολῇ non ſcripſit apoſtolus, ut τὸ πικρίας, trajectum, oſtendit. In Hebræo is ipſe, qui peſſime cogitat, שׁרשׁ *radix* appellatur. id quod etiam apoſtoli contextui congruit. *Amaritudine* perimitur dulcis *pax*. Adverbium *ſupra* opponitur *radici*, quæ infra eſt. conf. Es. XXXVII. 31.

¶ *πολλοὶ*, *multi*) Deut. cap. cit. v. 19. *irriguum cum ſitibundo*, ſcil. ſolo ſive terra.

16 *πόρν@· ſcortator*) c. XIII. 4. 1 Cor. X. 8.

¶ *ἢ*, *aut*) *Libido* & *intemperantia cibi*, affines.

¶ *βέβηλ@· profanus*) ſpiritualem prærogativam projiciens pro fructu *gulæ*. vide Gen. XXV. 34, Eſau *& edit & bibit*; *& ſurrexit & abiit.* Graphica prophani animi hypotypoſis.

¶ *ὡς Ἠσαῦ· ut Eſau*) Exemplum aptiſſimum ad horrorem, *Iacobi* ſecundum carnem filiis incutiendum.

¶ *μιᾶς*, *una*) Id culpam auget, non miſericordiam meretur. conf. Gen. III. 6. In utramque partem *unica* quandoque actio maximum habere momentum poteſt. Conſtat idem exemplo Rubenis & Sauli: & rurſum Abrahami, Pinechaſi &c.

¶ *τὰ πρωτοτόκια· primogenituram*) pretioſiſſimam. Etiam Hebræorum, ad quos ſcribitur, erat jus primogenituræ ante gentes. v. 23 not.

¶ *αὐτȣ̃· ſuam*) Hanc ergo revera habuerat. Primogenituræ ſpiritualis conſortes decet ſancta ſobrietas & temperantia.

17 ἴϛε γὰρ, *fcitis enim*) Caufa admonitionis ex Gen. XXVII. 30 ff.

¶ καὶ μετέπειτα· *etiam deinceps*) *Qui non habet, amittit.* Luc. VIII. 18.

¶ θέλων· *volens*) Rom. IX. 16.

¶ ἀπεδοκιμάσθη) *repulfus eft.* Non omni benedictione excidit, c. XI. 20. fed ea, quæ primogenituram fecutura fuerat.

¶ μετανοίας τόπον· *pœnitentiæ locum*) Μετάνοια fuiffe nulla dicitur, non penes Ifaacum: non quo res ipfa obftet, nam is fane fententiam adeo non mutavit, ut de Iacobo dixerit, ηὐλόγησα αὐτὸν, καὶ εὐλογημένος ἔϛαι· Gen. XXVII. 33. fed quia apud LXX & alios quidem τὸ μετανοεῖν vel etiam μετάνοια dicit pœnitentiam, qua quis fententiam mutat quamcunque, in Novo autem Teftamento femper illam, qua peccator totus refipifcit. Neque nulla fuiffe dicitur penes Efavum: qui quum primogenitura quidem, fed benedictione nunquam, fe abdicaverit, *confilii mutationem* (fi vel maxime hanc denotaret μετάνοια) non dicetur quæfiffe. Quod reliquum eft, ille labor animi in Efavo benedictionem poftliminio poftulante μετάνοια appellatur, vocabulo ad apodofin (conf. not. ad Matth. XVIII. 13. Gal. IV. 29.) fpectante, de *profanis* contemtoribus, *gratiam* ultro abjicientibus. v. 15. Hi fane *olim* quærent pœnitentiam, fed fruftra. c. VI. 6. Matth. XXV. 10 f. Locutio eadem Sap. XII. 10, κρίνων δὲ καταβραχὺ, ἐδίδυς τόπον μετανοίας.

¶ μετὰ δακρύων· *cum lacrymis*) Antea fine lacrymis habuiffet: poftea quamlibet flens, repulfam tulit. Vtamur tempore! Luc. XIII. 28.

¶ αὐτὴν, *eam*) *benedictionem.* Sic diferte fcriptum eft Gen. XXVII. 38. Et fynonyma funt hoc loco, *volens hereditare, exquirens.*

18 οὐ γὰρ) Caufa, cur toti huic hortationi ex facerdotio Chrifti deductæ obtemperare debeant, quia præfentior falus eft, & præfentior ultio. Conf. c. II. 1 ff.

¶ προσεληλύθατε) Deut. IV. 11. LXX, καὶ προσήλθετε καὶ ἔϛητε ὑπὸ τὸ ὄρος, καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ· σκότος, γνόφος, θύελλα κτλ.

¶ ψηλαφωμένῳ) *qui tangebatur*, divinitus, ita ut totus commoveretur, v. 26. Ps. CIV. 32. CXLIV. 5. a nullo tantifper homine aut bruto attingendus. v. 20. Ita ψηλαφᾶν *tangere* ponitur Iud. XVI. 26. Tangebatur mons uno illo tempore: fed æterna DEI fedes defcribitur verfu 22.

¶ ὄρει· *monti*) Eleganter nomen *Sina* reticetur, *Sion* memoratur.

¶ κεκαυμένῳ πυρὶ) *igni, qui ardebat.*

¶ καὶ γνόφῳ καὶ σκότῳ· *& caligini & tenebris*) Ephraim Syrus f. 85 ed. Oxon. οὔτε φῶς ἐκτὸς πυρὸς, οὔτε σκότος γνόφου χωρίς. unde apparet vocum proprietas. Eadem verba τῶν LXX jam vidimus. γνόφου fynonymon ζόφος.

19 καὶ σάλπιγγος ἤχῳ· *& tubæ fono*) Ex. XIX. 16. LXX, φωνὴ τῆς σάλπιγγος ἤχει μέγα. Tuba auditores excitat ad audienda verba.

¶ καὶ φωνῇ ῥημάτων· *& voci verborum*) Sic LXX, Deut. IV. 12. Innuuntur autem τὰ δέκα ῥήματα, *Decalogus*, ib. v. 13. pronunciatus φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna.* ib. c. V. 19.

¶ ἧς) Conftr. cum ἀκούσαντες.

¶ παρῃτήσαντο) *recufarunt*, vel verbum amplius dici. Ex. XX. 16.

¶ μὴ προςεθῆναι· *ut ne adderetur*) Deut. V. 19. LXX, ταῦτα τὰ ῥήματα ἐλάλησε Κύριος — καὶ οὐ προσέθηκε. Cetera enim Mofi deinceps commiffa funt.

20 τὸ διαςελλόμενον· *interdictum*) illud ipfum,

ipſum, *Etſi beſtia* &c. Participium loco nominis, uti v. ſeq.

¶ *κἂν θηρίον θίγῃ τοῦ ὄρους, λιθοβοληθήσεται· & ſi beſtia tetigerit montem, lapidabitur*) Plenus textus, apud Moſen, de monte: οὐχ ἅψεται αὐτοῦ χεὶρ, ἐν γὰρ λίθοις λιθοβοληθήσεται, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται· ἐάν τε κτῆνος, ἐάν τε ἄνθρωπος, οὐ ζήσεται. Ex. XIX. 13. Hîc duplex edictum eſt, ut telo interimatur *beſtia*; *lapidibus*, homo. Apoſtolus brevitatis ſtudio, ex altera ſententia ſubjectum exprimit, ex altera prædicatum; cetera ex his ipſis ſubaudienda relinquens. Sermo eadem prope ratione conciſus eſt cap. VII. 5. Act. VII. 16 nott. *Semiduplex* poteſt oratio dici, cujus exempla plura habet *Ordo temporum*, p. 83. 88. 213. Librarius parum antiquus, qui ex LXX adjecit, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται, non cogitavit, pari jure ex LXX adjiciendum fuiſſe, λίθοις *lapidibus*, quod reſponderet *jaculo*: majori vero jure ſupplendum ſibi fuiſſe, κἂν ἄνθρωπος, *etſi homo.* nam in *hominem* ſontem, præ *beſtia*, conveniebat *lapidatio*; in *beſtiam*, præ *homine*, *jaculatio.*

21 *τὸ φανταζόμενον*) Notatur *viſum* veriſſimum. Herodianus, εἴτε ἀληθῶς ἐφαντάσθη τισὶν, ἢ κτλ.

¶ *μωϋσῆς· Moſes*) qui tamen proximæ unus admiſſionis erat, & ob id ipſum magis vidit & ſenſit, quam ceteri. Internuncium ille quidem egit; ſed dum ipſa Decem verba pronunciata ſunt, adſtitit tanquam unus auditorum. Ex. XIX. 25. XX. 16 ſeqq.

¶ *ἔκφοβός εἰμι καὶ ἔντρομος*) *timore* animi & *tremore* corporis *perculſus ſum.* Differunt verba, 1 Cor. II. 3 not. Deut. IX. 19 pro יגרתי LXX habent ἔκφοβός εἰμι, in præſenti. Id accipit Apoſtolus, & ſupplet, καὶ ἔντρομος. Moſes ibi timorem ſuum tremoremque notat ſuper ira Dei per delictum populi poſt legem datam incenſa: ſed *viſum* ipſum Moſi, qui antea quoque populo accenſebatur, Ex. XIX. 23. XXXIV. 27. timorem eo majorem ſuper delicto populi fecit, perſeverante etiam *montis ardore*. Deut. IX. 15.

22 *ἀλλὰ*, *ſed*) Septemplex oppoſitio: videamus articulos.

I *Mons* qui tangebatur:	Sion *mons*:
II Incenſus ignis:	Vrbs DEI viventis:
III Caligo:	Myriades, angelorum & primogenitorum:
IV Tenebræ:	Iudex DEVS omnium:
V Procella:	Spiritus juſtorum conſummatorum:
VI Tubæ ſonus:	Teſtamenti novi mediator Ieſus:
VII *Vox* verborum:	Sanguis aſperſionis perbene *loquens.*

In articulo I & VII evidens eſt oppoſitio; non dubium, quin etiam in intermediis, quorum etiam numerum apoſtolus invicem aptat. *Acceſſus* in V. T. ejusmodi erat, ut populus ſubmoveretur: in acceſſu N. T. omnia patent.

¶ *προσεληλύθατε· acceſſiſtis*) fide N. T. ſuſcepta. Atque ab eo initio fructum acceſſus hujus magis magisque percipiunt conſortes Chriſti usque ad conſummationem ſui in obitu, & ad judicium, & in vitam æternam. Neque enim hîc ſermo eſt de acceſſu ad militantem eccleſiam, quippe cum ad Iſraëlem

potius

potius accesserint reliqui, quam Israëlitæ ad alios: sed lautissimus describitur status fidelium N. T. per communionem cum ecclesia consummata, ipsoque Christo & ipso DEO. Hic quoque accessus, non minus, quam ille pristinus, v. 19. cum *audiendi* facultate, in hac quidem vita, conjunctus est, v. 24 seqq. quanquam *appropinquatio* nostra cœlestibus oculis multo magis est obvia, quam nostris adhuc velatis: & optimas in posterum *spes* secum trahit. Excellentem cœlestis œconomiæ cognitionem promit hoc loco apostolus, dignam beato illo *Pauli* raptu 2 Cor. XII. 2. 4.

¶ *σιὼν ὄρει· Sion monti*) Hæc est sedes œconomiæ Christi. Ap. XIV. 1. Ioh. XII. 15. 1 Petr. II. 6.

¶ *καὶ πόλει θεοῦ ζῶντος· & urbi DEI viventis*) Sedes œconomiæ *DEI*, v. 23.

¶ *ἱερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ· Ierusalem cælesti*) Ap. XXI. 2.

¶ *μυριάσιν· myriadibus*) Hæ dicuntur absolute, ut in prophetia Henochi Iud. v. 14. coll. Deut. XXXIII. 2. Dan. VII. 10.

¶ *ἀγγέλων, angelorum*) Non licet construere, *καὶ μυριάσιν ἀγγέλων, πανηγύρει καὶ ἐκκλησίᾳ κτλ.* Nam & polysyndeton retinendum est; & aliorum sine dubio est *panegyris*; aliorum, *ecclesia*. quis enim *conjungeret* synonyma, *panegyris & ecclesia?* *Ecclesia, primogenitorum est; panegyris* igitur, *angelorum*. *Myriades* vero non solum in *angelorum panegyri* consistunt, sed etiam in *ecclesia primogenitorum*. Vtrique enim convenit *myriadum* vocabulum, & ad utrumque accommodatus est Dativus *μυριάσιν*. Addantur mox dicenda. Interim hîc notandus *χιασμὸς* genitivi & dativi, *angelorum panegyri*, *& ecclesiæ primogenitorum*.

¶ *πανηγύρει, panegyri*) Hoc verbum, & mox, *ecclesiæ & judici*, solennitatem indicant; quæ & jam est in cœlo, & maxima erit in revelatione Iesu de cœlo. Expende illud, *omnes angeli*, *omnes gentes*, Matth. XXV. 31 s.

23 *καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων· & ecclesiæ primogenitorum in cælis descriptorum*) *Primogenitorum* nomine veniunt *filii* DEI, ex ætatibus Christum prægressis, & fideles Israëlitæ, Ex. IV. 22. Ier. XXXI. 9. Eph. I. 12. patriarchæ præsertim, Matth. VIII. 11. & qui primum illum *Primogenitum ex mortuis* resurgentem comitati sunt, Matth. XXVII. 53. neque tamen non etiam reliqui, ut sic dicam, gregarii. Est enim horum *ecclesia* sive cœtus, ut angelorum est *panegyris*. *Descripti* sunt primogeniti sub Mose, Num. III. 40. hi autem, de quibus apostolus, *in cælis*, quia cives urbis cœlestis. conf. *ἀπογράφεσθαι*, *describi*. Luc. II. 1. Hinc patet, non ideo, quia in cœlis descripti sunt, ipsos non esse in cœlis. Sunt tamen descripti etiam, ut nomina eorum olim publice citentur. Ap. XX. 12. XXI. 27. Horum *primogenitorum* suave antitheton est, *consummatorum*: nam per alteros ducitur agmen beatorum, per alteros clauditur. Denique notabile est, hos primogenitos in Gradatione propius, quam angelos, conjungi cum mentione DEI. conf. Iac. I. 18.

¶ *καὶ κριτῇ θεῷ πάντων· & Iudici DEO omnium*) Hic est *DEVS omnium*, Eph. IV. 6. *judex* vester, propitius vobis, contra hostes.

¶ *καὶ πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων· & spiritibus justorum consummatorum*) Hoc extremo loco apostolus ea enumerat, quæ viatorum oculos œconomiæ DEI splendore perculsos, ex œconomia Christi lenius afficiant & reficiant. *Spiritus*, animæ separatæ. 1 Petr. III. 19. Tres pueri in Cantico suo, *εὐλογεῖτε πνεύματα καὶ*

ψυχαὶ

ψυχαὶ δικαίων τ̃ κύριον. v. 86. *Iusti consummati*, fideles N. T. qui *consummationis*, quæ per Christi mortem facta est, & *justitiæ* inde exortæ, consummatum post suam mortem fructum capiunt. conf. c. XI. 40 not. Horum minor adhuc erat numerus: & ob hanc quoque causam sejuncti sunt a *myriadibus*, adeoque a primogenitis illis. Cur *primogeniti* & *spiritus justorum consummatorum* in sermone disjungantur, patebit e serie sermonis mox evolvenda. *Paulus* ipse dum vivit, negat se τετελειῶσθαι, *consummatum esse*. Phil. III. 12.

24 διαθήκης νέας· *testamenti novi*) Alias dicitur καινή· νέα, hîc. νέ@ notat novitatem ejus, quod *nativum* vel etiam *vivum* est. conf. c. VIII. 13 not. & cap. X. 20. Es. XLIII. 19.

¶ μεσίτῃ· *Mediatori*) Olim *Moses*, ipse *internuncius*, *timebat & tremebat*: nunc ad Mediatorem N. T. accessus est datus.

¶ αἵματι ῥαντισμοῦ, *sanguini adspersionis*) Notabilis conjunctio: *novi testamenti Mediatori Iesu*, *ET sanguini adspersionis*. Attende, Lector, quæ dicenda veniunt, per Positiones distinctas.

§ I. *Sanguis I. C. in passione & post mortem effusus est quam largissime.*

In victimis V. T. requirebatur αἱματεκχυσία *effusio sanguinis*; & penitus erat effundendus sanguis, ita ut nil remaneret in venis & vasis corporum. Hoc peractum est etiam in unica N. T. oblatione corporis Iesu. Omnimoda pretiosissimi sanguinis tum facta est effusio, in horto, per sudorem; in prætorio, per flagellationem; in cruce, per clavos; & post mortem, per lanceam. Ita Christus ἐθανατώθη plane est *necatus* carne. 1 Petr. III. 18. Vel guttam de tota sanguinis massa in corpore sanctissimo remansisse, haud scio an dicere possit, qui verba Psalmi XXII. v. 15. 16. perpenderit: *Sicut AQVA effusus sum. ARVIT tanquam testa virtus mea, & lingua mea adhæsit faucibus meis: & in PVLVEREM mortis* deduxisti me. Revera ἐσφάγη *mactatus est* Agnus Dei.

§ II. *Actualem sanguinis illius effusionem* status *effusi sanguinis est insecutus.*

Actualis erat effusio sanguinis, *dum* effundebatur: *statum* effusi sanguinis dicimus omnem commorationem sanguinis extra corpus dominicum, sive brevis ea sit sive diuturna.

§ III. *Sanguis ille etiam in statu effusionis ab omni corruptione* indelibatus *est.*

NON CORRVPTIBILIBVS, argento aurove, redemti sumus, sed PRETIOSO sanguine, ut agni sine vitio & macula, Christi. 1 Petr. I. 18. 19. Omnem *corruptionem* excludit *pretiositas* sanguinis illius. Hoc certum & ratum manet: neque ullo modo probamus indignas quorundam de effuso Domini sanguine opiniones, quos nominatim redarguit inprimis Hœpfnerus in tract. de S. C. pag. 55.

§ IV. *Sanguinem, qui effusus est, in venas corporis dominici iterum esse immissum, affirmari nequit.*

Nil nisi animale humana capit ratio: quare non nisi Scriptura nitimur. Ea sanguinis effusionem & mortem I. C. sæpissime refert: eadem resurrectionem ejus & vitam perennem non minus celebrat. Sed de sanguine in corpus iterum immisso nil expresse indicat: neque per consequentiam ea immissio ex scriptura deducitur. Saltum certe committit hæc argumentatio: *Sanguis Christi est incorruptus, ergo in venas redut.* Si corpus sine sanguine, si sanguis extra corpus, in triduo mortis, incorrupta fuerunt: utrumvis etiam magis post mortem exantlatam sine altero incorruptum

ruptum permanet. Audiamus, quid scriptura suggerat.

§ V. *Adscensionis tempore sejunctus a corpore sanguis in cœlum est illatus.*

Introitus sacerdotis N. T. in sanctuarium verum Adscensio erat in cœlum: & in morte quidem I. C. discissum est velum templi terreni, ac tum apertum est sanctuarium verum, cœlum; sed introitus ipse peractus est per adscensionem in cœlum. Tertio die post mortem erat resurrectio; quadragesimo post resurrectionem, adscensio. Porro *per sanguinem proprium* introivit Christus in sanctuarium; (non modo *post* effusum sanguinem, & *vi* effusionis, neque *cum* sanguine in corpus resumto, sed *PER* sanguinem:) ergo separatim a corpore sanguinem proprium hic ipse sacerdos in sanctuarium intulit, (recteque temeritatis Scherzerus in Syst. p. 390 arcessit quendam, qui putavit, particulas carnis Christi, quæ flagello, coronæ spineæ clavisque adhæserint, & guttulas sanguinis effusas, miraculose in terra conservari, & in eucharistia multiplicari:) atque ipso introitus sive adscensionis tempore sejunctum Christus a corpore sanguinem habebat. Exsangue corpus erat; non tamen exanime, sed vivum. Sanguis in corpore, non respondisset typo sacerdotis in V. T. cum sanguine animalium in sanctuarium ingressi. Vid. cap. IX. 7. 25. maximeque 12, ubi δι' & διὰ eadem prorsus inter sese vi respondent. Quare dilutior est Sibrandi Lubberti explicatio, lib. II. c. Socin. de I. C. Servatore, c. 21: *Legimus de anniversario sacrificio de quo est Levit.* 16. *quod ejus sanguis allatus sit in sacrarium. Iam vero inter hunc & Christi sanguinem magna est differentia. Materialis enim sanguis, qui effundebatur, cum anniversaria victima mactaretur, inferebatur in sanctuarium: sed materialis Christi sanguis, qui effusus est, cum ille pro nobis occideretur, NON allatus est in cœlum. Quid igitur? ut sacerdos legalis cum sanguine cæsæ victimæ pro se & pro populo apparebat in sacrario levitico: ita Christus non cum materiali sanguine effuso, sed vi & vigore sanguinis pro nobis effusi apparet pro nobis in cælo.* Non *vim & vigorem* sanguinis dicit apostolus, sed *proprium* sanguinem Christi, *per* quem factus sit introitus in sanctuarium: nec *materialem* sanguinem appellat, sed *sanguinem* ejus, *qui per spiritum æternum seipsum obtulit immaculatum Deo.* Hanc, apostolicam, emphasin sæpe imitantur excellentium interpretum sermones. Chrysost. Hom. 33 in Hebr. XIII. αὐτὴ ἡ οἰκονομία ἔξω πάθους ἦν. ἔξω· ἀλλ' εἰς τὸν οὐρανὸν τὸ αἷμα ἀνηνέχθη. ὁρᾷς ὅτι αἵματος μετέχομεν τοῦ εἰς τὰ ἅγια εἰσφερομένου, τὰ ἅγια τὰ ἀληθινά· τῆς θυσίας ἧς μόνος ἀπήλαυσεν ὁ ἀρχιερεύς. Quædam periochæ verba alii aliter referunt: sed ἀλλ' εἰς τὸν κτλ. uno tenore. Sic verterim: *Ipsa passionis dispensatio foris erat: foris; sed IN cœlum sanguis est sublatus. vides, participes nos esse sanguinis, qui inferebatur in sancta, sancta vera; sacrificii, quo solus est gavisus archisacerdos.* Conr. Pellicanus in Hebr. IX: *Christus pretium sanguinis sui pro nobis redimendis intulit Deo Patri in cœlum.* Calvin. in Hebr. X: *Pecudum sanguis quum statim tabesceret, non potuit diu vigorem suum retinere: at Christi sanguis, qui nullo tabo corrumpitur, sed puro semper colore fluit, nobis in finem usque mundi sufficiet. Nihil mirum, si cæsæ pecudum victimæ vivificandi facultate non pollebant, quum essent mortuæ. at Christus, qui a morte resurrexit, ut nobis vitam conferat, suam in nos diffundit. Hæc est perpetua viæ dedicatio, quod coram facie Patris semper quodammodo stillat sanguis Christi ad irrigandum cœlum & terram.* & in cap. XIII: *Christus sanguinem suum, ut mundi peccata expiaret, IN cœleste sanctuarium*

arium intulit. Rursum: *Videtur mihi Apostolus* (Hebr. XIII. 20) *hoc velle, Christum ita resurrexisse a mortuis, ut mors tamen ejus non sit abolita, sed æternum vigorem retineat: ac si dixisset, Deus Filium suum excitavit, sed ita ut sanguis, quem semel in morte fudit, ad sanctionem fœderis æterni, post resurrectionem vigeat, fructumque suum proferat, perinde ac si semper flueret.* Hunnius in Hebr. XIII: *Christus suum proprium sanguinem sancto sanctorum intulit.* Dorscheus P. I Theol. Zach. p. 51 seqq. *Sanguis,* inquit, hoc loco, Zach. IX. 11. *cum illa affectione profusionis & effusionis, non autem, ut est in naturali suo statu & intra vasa sua ordinaria, consideratur.* 1. *Quia hoc requirit typi ratio. Sanguis enim in V. fœdere, ut extravasatus & effusus, considerabatur, & hoc ipso adumbrabat profusionem & effusionem sanguinis in N. fœdere futuram.* 2. *Quia hoc fœderis divini indoles requirit, quæ postulat* αἱματεκχυσίαν. 3. *Quia in hac ratione sanguinis exercetur actus obedientiæ satisfactoriæ Deo pro peccatis debitæ. &c.* Sal. Deylingius: *Christus in cælos evectus sedensque ad dexteram DEI res nostras commendat DEO, & sanguinem pro nobis effusum ac vulnera ostentat Patri.* Iterum, Rappoltum laudans: *Patri suo,* inquit, *sanguinem suum, ut* λύτρον *& pretium redemtionis pro nobis offert* (demonstrat,) *ejusque effusione justitiæ divinæ satisfactum esse docet.* Observ. miscell. p. 571 seq. Non affirmo, hos interpretes præsentem sanguinis effusi statum docere: sed dico, sermones eorum, si talem statum in mente habeas, textibus, quos tractant, magis congruere.

§ VI. *Sanguis I. C. semper manet sanguis effusus.*

Si unquam fieri potuit aut debuit reditus sanguinis I. C. in corpus ipsius, fieri potuit ac debuit in ipso saltem resurrectionis momento, non postea demum. At ante adscensionem hoc non esse factum, patet ex § præced. Ergo non factum est in resurrectione: neque adeo ullum tempus reperitur, cui reditum illum adscribamus. Perpetuus est effusi sanguinis status. Ipse Iesus in cœlo est, & corpus ejus: etiam sanguis ejus est in cœlo; sed non propterea nunc sanguis inest in corpore. Non retulerim huc *visionem* Apoc. I. 14. de *albedine* capitis I. C. quasi exsangui. Nam ea *capillos niveos* spectat, *facies* vero cum lucidissima solis virtute comparatur ibidem v. 16. Neque, quod Luc. XXIV. 39. exstat, huc, ab Augustino allegatum, nos allegamus. nam *sanguis,* etiamsi in corpore sit, minus palpatur & cernitur, quam *caro & ossa.* Alia dantur sanguinis a corpore sejuncti indicia. Distinctissimam corporis & sanguinis rationem, non solum in passione & morte Domini, sed etiam in cœna ad recordationem mortis ejus instituta, sacræ exhibent literæ. Expende cap. XIII. 9 seqq. X. 10. 29. 1 Cor. XI. 24 seq. Igitur adhuc in cœlo sanguis, ut effusus, exstat ante oculos Dei: adhuc loquitur pro nobis: adhuc est sanguis adspersionis. 1 Petr. I. 2. Sanguis Abel, quem terra aperto ore de manu Kaini hausit, clamabat, *seorsum* a corpore: sanguis I. C. loquitur, item *seorsum,* in cœlo, potentius & benignius. Hac proprie de causa *seorsum* ab ipso Iesu sanguis adspersionis h. l. memoratur, uti cap. X. 19. 21. introitus sanctuarii in sanguine Iesu & hic ipse sacerdos magnus *seorsum* laudatur, & cap. XIII. 12. *sanguis Iesu seorsum* ab ipsius *corpore* (coll. v. 11.) consideratur, & cap. XIII. 20 ipsa magni ovium Pastoris resuscitatio facta dicitur in *sanguine* testamenti *æterni.* Conf. Rev. Riegeri Hist. Frr. Boh. Vol. II. pag. 68 seqq. ubi per vestigia Pfaffiana amplissimus veterum & recentiorum opinionum campus ita nobis panditur, ut

hæc una ſententia, ab illo ſcite propoſita, ex omnibus reliquarum incommodis emergat. Sanguis ipſe effuſus, non effuſio ſanguinis, λύτρον, *redemtionis* æternæ *pretium* eſt. Id pretium, Deo ſolutum, ſolutum manet, ſine reſtitutione in Redemtoris corpus. Æterna eſt redemtio: æternus pretii valor, perinde, ac ſi redemtor quotidie pro nobis in cruce pendens exſpiraret. In morte ejus erat vis vitæ non diſſolvendæ: in vita ejus eſt valor mortis perpetuus. Ipſa mors Domini abſorpſit infirmitatem vitæ in mundo, in qua ſanguinis & carnis particeps erat factus ſubeundæ mortis cauſa: cap. II. 14. adeoque eadem mors, tanquam tranſitus in vitam glorioſam *protinus* quiddam glorioſæ vitæ conſentaneum habebat. conf. 1 Tim. III. 16 not. Inde *annunciatio mortis Domini* complectitur totam Ipſius commemorationem, etiam ſepulturæ & reſurrectionis, (cui illa arcte conjungitur 1 Cor. XV. 4.) adſcenſionis, ſeſſionis ad dexteram Dei, *usque dum venit.* 1 Cor. XI. 26. Ex mortuis eductus eſt magnus ovium paſtor; ſed teſtamentum, in cujus ſanguine eductus eſt, *æternum* eſt. c. XIII. 20. Patet hinc, quanta proprietate Iohannes Agnum *ut* mactatum in vita gloriaque Ipſius ſibi viſum deſcripſerit.

§ VII. *Id ipſum agnoverunt antiqui doctores eccleſiæ.*

Magna patres conſenſione ſtatuerunt, *exſangue* nunc eſſe corpus Domini, vel etiam *aëreum.* vid. Magnif. *Pfaffii* diſſ. c. Roger. p. 50. Atque inde ad nimiam etiam ſubtilitatem devenerunt aliqui. Auctor quæſtionum inter opera Athanaſii T. II f. 433. qu. 128. *Ipſi quoque Veteres*, inquit, *& priſci prophetæ baptizati ſunt ex eo, qui de latere Chriſti fluxit, ſanguine & aqua. Et quomodo? audi. Quoniam quatuor elementis conſtat corpus hominis, rurſum poſt mortem in ea reſolvitur. Sic factum eſt etiam Chriſto: quia ſanguinem & aquam ſanctum ejus dedit latus*, ἀνελύθη *reſoluta ſunt, quo reſoluta ſunt etiam prophetarum, in elementa nempe, & inventa ea baptizavit. &c.* Paraphraſin hujus philoſophematis adornavit *Theodorus Abucaras*, cui uni id adſcribit Ittigius in Exercitatione opuſculum Abucaræ & luci reddente & refutante. *In elementa reſolvi*, quid eſt, niſi *corrumpi?* Abſit vero a nobis ejuſmodi de ſanguine Domini cogitatio. Non eſſent in eam delapſi hi ſcriptores, ſi ex antiquioribus audiſſent, ſanguinem corpori reſuſcitato immiſſum fuiſſe. Haud ſcio, an immiſſio illa vel a patribus agnita (agnitam affirmanti incumbit probatio,) vel prius ſaltem in medium producta reperiatur, quam communio ſub una ſpecie (Seculo demum XIII ac XIV) invaleſceret, cujus patronis, Scholaſticis, opportunus erat concomitantiæ prætextus. Ne *Gerſonis* quidem ætate ſanguinem immiſſum omnes affirmabant, ut patet ex Serm. in die circumciſionis Domini, & ex Ioſephinis, diſt. 8. Poſt Reformationem multi eam ſententiam, ſine controverſia, & ideo, ut fit, ſine dubitatione admiſerunt & propagarunt: rationes autem, quibus nituntur, evincunt illæ quidem, ſanguinem Domini a corruptione manſiſſe immunem, neque reliquias ejus in terra, miraculis comitatas, remanere, quorum utrumque nos ex animo agnoſcimus; ſed per eaſdem non definitur poſitive, quæ ſit in præſenti conditio ſanguinis illius pretioſi. Vid. *I. Gerhardi* diſpp. p. 789. 1426 ſeqq. *I. Meiſneri* exam. catech. Pal. p. 596. &c. Tuum erit, Chriſtiane Lector, quaſvis hac de re ſententias inter ſe conferre, & ad normam Scripturæ ſacræ dijudicare.

§ VIII.

§ VIII. *Unio personalis, & status effusi sanguinis, bene conveniunt.*

Non pugnant inter sese in triduo mortis: ac multo minus post triduum illud inter sese pugnant unquam. Nihil Nestorianum, nihil Eutychianum, tota admittit hæcce consideratio.

§ IX. *Resurrectio & vita I. C. gloriosa non tollit statum effusi sanguinis.*

Si quis putaret, in corpore Salvatoris etiam post latus perfossum remansisse modicum sanguinis, rationi naturali eo minus necessaria videri posset effusi sanguinis in corpus immissio: sed revera omnis sanguis est effusus, nec tamen iterum immissus. nam naturalis quidem sive animalis vita sita est in sanguine & circulatione ejus, & sustentatur pane: sed sine pane verbum Dei pascit corpora sanctorum. Vide de Mose, Ex. XXIV. 18. XXXIV. 28. nec non de Elia, 1 Reg. XIX. 8. maxime vero de Iesu Christo, Matth. IV. 2. 4. Etenim tota ipsius *diæta* ultra munditiem omnium mortalium evecta noscitur vel ex apto vestitu. Ioh. XIX. 23 not. Quodsi in terra id præstat virtus Dei, quanto magis in cœlo id fit & fiet? Matth. XXII. 29. (quam ob caussam hoc quoque, obiter, sed serio, monendus est Lector, noviter productum sanguinem, in loco effusi, redivivo Redemtori a nobis ne per somnium quidem adscribi.) Vita gloriosa non desiderat circulationem sanguinis: tota ex Deo est. Rom. VI. 4. 10. 1 Cor. VI. 13. XV. 44. 50. Nostrum corpus, noster sanguis, corruptioni sunt obnoxia: sanguine nostro, quid futurum sit, ignoro; (in ipsa quidem vita animali, summam sanguinis jacturam, modo mors absit, minoris æstimamus, quam digiti articulive mutilationem:) corpus certe conforme faciet Salvator corpori gloriæ suæ.

§ X. *Status effusi sanguinis validissime corroborat communionem sub utraque.*

Nullum speciosiorem fucum habent defensores communionis sub una, quam *concomitantiam* corporis & sanguinis. Sed *distinctissima* in sacra cœna ratio est corporis & sanguinis Domini. Primum dicit, *Hoc est corpus meum*: deinde, *Hic est sanguis meus.* Igitur corpus non per sanguinem exhibetur, sed per se: sanguis non per corpus exhibetur, sed per se. Locum Gen. IX. 4 huc confert Lightfootus in Chron. V. T. Apposite vero Dannhawerus scribit: *Res cœlestis in sacra* (eucharistica) *potione est sanguis Iesu Christi pro discipulis & pro multis effusus, &, quia incorruptibilis, adhuc existens,* 1 *Petr. I.* 19. *quem Christus in sanctuarium* ἀχειροποίητον *intulit, & tamen ille ipse, qui in passione effusus est. Non hic in litigia scholastica, vere scholastica ac otiosa, ingrediendum, de reliquiis sanguinis Christi, & reassumtione illius, de quibus videndus Baron.* &c. Hodos. p. 1202. In morte Domini ex corpore eductus est sanguis: ejus mortis annunciatio postulat, ut panis benedictus in recordationem Domini edatur, & ut poculum benedictum, item in recordationem Domini, bibatur. 1 Cor. XI. 24. 25. Profundum *Thomas Bromley* Responsum, in decem tractatibus editum, habet, de *differenti* ratione fruendi corpore & sanguine Christi.

§ XI. *Eadem causa fidem nostram egregie sustentat.*

In Revelatione Paradisi sic scribit idem Bromlejus: *In sanctuario sanguis æterni fœderis spargitur, quod per Dominum Iesum post adscensionem ipsius semel singulari modo factum est, secundum Hebr. IX. v.* 12: Per proprium sanguinem semel in sanctuarium introivit, æternam redemtionem inveniens.

niens. *Id vero adhuc certis temporibus per magnum archisacerdotem continuatur ad sedandam iram Dei, per peccatum commotam: & propterea dicitur* sanguis adspersionis, *propter usum ejus, qui continuatur in cœlo, & in conscientiis sanctorum in terra.* Hebr. IX. v. 14. Dijudicent hæc, qui spirituali valent judicio. Sane fideles in omni exercitio fidei, maximeque in sacra cœna, æque fruuntur efficacia sanguinis I.C. ac si in eo momento, quo sanguis ejus est effusus, constituti essent.

§ XII. *Hæc res considerationem ab amatoribus Christi uberiorem postulat.*

Quod in Exercitatione de Ingressu summi pontificis in sanctum sanctorum Andreas Adamus Hochstetterus p. m. scripsit: *Non dubitamus, Lectorem ex argumenti tam perplexi magnisque etiam Interpretibus transmissi tractatione perspecturum, quantum* ἐρευνήσει *nostræ relictum adhuc sit, &, quam in veri latentis indagatione operam sumsimus, ad Servatoris gloriam adplicaturum*: pag. 20. 21. id ad præsentem considerationem transferre licet. Parum eam adhuc, fateor, excultam reperio: & tali in re pauci solent adduci, ut subsistant, & oculos in ea consideranda defigant. Sed qui non confestim resiluerit, ex eo, quod initio paradoxon erat, dulcedinem paulo post gustabit cum profectu fidei. Nil tamen obtrudo cuiquam: tantum rogo Sapientes, ut totam rem non ad humani, sed divini sensus normam religiose examinare dignentur. Non curiositas carnalis hîc locum habet, sed desiderium cognoscendi Redemtoris, quoad Ipse gloriam suam per radios apostolici testimonii amatoribus suis voluerit patefacere.

¶ κρεῖττον) Sic codd. probatiores: recentiores aliqui, κρείττονα.

¶ λαλοῦντι *loquenti*) non, *clamanti.*

¶ παρὰ τ ἄβελ *quam Abel*) Sanguis Abel, primo parricidio effusus, per synecdochen ponitur pro omni sanguine effuso in *terra* & vindictam clamante cœlum versus, reliquosque peccati in mundo clamores cumulante: & hunc *clamorem* sanguinis a Kaino celati violentum vincit *loquela* aperta & placida sanguinis Christi in *cœlo* pro nobis, & ex cœlo ad nos. Conf. κρείττονα, *meliora*, c. VI. 9. Nunc, quorsum accesserint Christiani, universe recognoscamus.

Est *A. Sion* mons,
- *B.* & urbs DEI viventis, *Ierusalem cœlestis.*
- *C. a.* & myriades;
  - *α. angelorum* panegyris,
  - *β.* & ecclesia *primogenitorum* in cœlis descriptorum:
  - *b.* & judex *DEUS* omnium:
- *D. c.* & *spiritus* justorum consummatorum:
  - *d.* & novi testamenti mediator *Iesus*;
  - *e.* & *sanguis* adspersionis, melius loquens, quam Abel.

Hæc enumeratio non modo non confusa est, sed ordinem plane consideratum habet. *A* & *D*, *B* & *C*, inter se respiciunt per χιασμόν. In *B* & *C* describitur œconomia DEI, latius extensa, eaque ita potissimum, uti in die novissimo gloriosissime apparebit, qui fidei jam præsens est, v. 26. cap. XI. 1. & a *Paulo* sic consideratur Rom. II. 16 not. In *A* & *D*, œconomia Christi, interior, novi testamenti, quatenus ea tantisper viget, ut *Paulus* testatur 1 Cor. XV. 24. De utriusque œconomiæ differentia & nexu confer annot. ult. ad Ap. XIV. 10. Naturali ordine *A* ponitur ante *B*, quia in Ap. cap. XIV & XXI mons Sion conspicitur ante Ierusalem novam; adeoque *D* & *C*, & articuli in *D* & *C*, retro-

trogrado ordine (de quo conf. c. XI. 34 not.) considerandi veniunt.

25 *βλέπετε· videte*) Admonitio, quæ acuitur particula *οὖν igitur* prætermissa.

¶ *μὴ παραιτήσησθε· ne recusetis*) per infidelitatem.

¶ *τὸν λαλοῦντα· eum qui loquitur*) nempe, DEVM; cujus sermo, jam præsens, est ejusmodi, ut præludium sit commotionis ultimæ. Eadem vox, quæ in evangelio de *cælis* auditur, concutiet *cælum* & terram. Apostolus redit ad prima. c. I. 1.

¶ *οὐκ ἔφυγον· non fugerunt*) non potuerunt auditui se subducere, imo in pœnas incurrerunt.

¶ *παραιτησάμενοι· recusantes*) v. 19.

¶ *χρηματίζοντα· oracula dantem*) Deum ipsum innuit. v. 26 initio.

¶ *πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς, multo magis nos*) scil. *non fugiemus.*

¶ *τὸν ἀπ᾽ οὐρανῶν*) scil. *χρηματίζοντα, Eum,* qui *de cælis* oracula dat. Mons Sinai pertingebat *in terra* ad infimam regionem cœli: sed *ex cælis*, adeoque ex ipso cœlo gloriæ & Filius attulit beatitudinem ejusque præconium, unde frequentissima in ipsius sermonibus mentio *regni cælorum*; & Pater testimonium superaddidit: ac jam in sermone suo repræsentat cœli commotionem, de qua v. 26.

¶ *ἀποστρεφόμενοι· aversantes*) Id majorem contumaciam significat, quam *παραιτησάμενοι, recusantes.*

26 *οὗ ἡ φωνὴ*) quippe *cujus vox*. Declaratur, qualis fuerit illa in terra, & qualis hæc sit a cœlis oraculorum loquela, *χρηματισμός*. Non igitur obstat articulus *τὸν* v. 25, quo minus unus sit idemque, qui super terra, & qui ex cœlis loquitur. Est tamen mimesis, & exprimitur affectus eorum, qui *Loquentem* non agnoscunt.

¶ *τὴν γῆν*) *γῆ ἐσείσθη, terra commota est.* Ps. LXVIII. 9 רָעָשָׁה quo eodem verbo Haggæus utitur. Etiam *cœlos* tunc stillasse, Psalmus memorat; videlicet monti vicinos: Haggæus autem de omnibus cœlis factis loquitur.

¶ *νῦν· nunc*) Ostendit apostolus, quid DEVS *nunc* non modo promiserit, sed quid faciat.

¶ *ἐπήγγελται*) *promisit*. Est promissio, *spei* sanctorum proposita, quanquam impii terrentur ea re. habet igitur hic locus admonitionem plane evangelicam. coll. c. II. 3.

¶ *ἔτι ἅπαξ, ἐγὼ σείσω οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανὸν, adhuc semel ego concutiam non solum terram, sed etiam cælum*) Hagg. II. 6 עוד אחת מעט היא ואני מרעיש וג' LXX, *ἔτι ἅπαξ ἐγὼ σείσω τὸν οὐρανὸν, καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν. κτλ.* & v. 21, *ἐγὼ σείω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν.* Duos versiculos in unum confert apostolus: quo ostendit, unam eandemque esse commotionem, cujus prima unus versiculus Haggai, alter extrema denotat. Cœpit enim illa adventu Messiæ priore; consummabitur, adventu altero. de priore confer Matth III. 17. XXVII. 51 ss. XXVIII. 2. Act. II. 2. V. 31. de altero, Matth. XXIV. 7. Ap. XVI. 20. XX. 11.

¶ *σείσω*) Alii, *σείω*. Vtrumque habent LXX, ut modo vidimus. sed *σείσω, movebo*, exprimit *promissionem.*

27 *τῶν σαλευομένων· eorum quæ moventur*) cœli & terræ.

¶ *τὴν μετάθεσιν· transpositionem*) Idem verbum c. VII. 12. Antitheton, *μείνῃ, maneant.* Dices: Quum terra commoveretur olim, nulla facta est transpositio; quomodo jam cum cœli & terræ commotione conjuncta est transpositio? Resp. Hæc commotio est *totalis*: est *finalis*: est *promissa*, adeoque innuit, iis quæ moventur, suc-

ſucceſſura eſſe meliora, id eſt, ea quæ non moventur, ſed immobilia ſunt. Prior illa præludium erat alterius.

¶ *ὡς πεποιημένων· tanquam factorum*) Ratio, cur ea, quæ commovenda dicuntur, ſub *transpoſitionem* cadant. ſunt enim *facta*, olim, per creationem; & *ita* facta, ut non manerent ipſa, ſed moverentur; & ut deinceps ea tantummodo manerent, quæ non moventur. Sic *Paulus* loquitur 2 Cor. V. 1.

¶ *ἵνα μείνῃ*) *ut manerent*. Μείνῃ enim ait, non *μένῃ*. Imperfectum pendet a præterito *πεποιημένων*, *factorum*. Sæpe *μένω*, *maneo*, dicitur de re, quæ, ceteris tranſeuntibus, ſuperſtes eſt. unde etiam ex *μένω* eſt *μόνος*. 1 Cor. XIII. 13.

¶ *τὰ μὴ σαλευόμενα· ea quæ non moventur*) urbs DEI viventis, v. 22. novum cœlum & nova terra. Ap. XXI. 1 not.

28 *βασιλείαν*) *regnum*, cœlo terraque præſenti auguſtius.

¶ *παραλαμβάνοντες· accipientes*) a DEO promiſſum, *lubentia* fidei *acceptantes*.

¶ *ἔχωμεν χάριν· habeamus gratiam*) *χάριν ἔχειν* eſt *gratiam habere*, *gratum eſſe*, Luc. XVII. 9 & ſæpe: valet etiam, *acceptum eſſe*, Act. II. 47. & ſic fere 2 Cor. I. 15. *Gratiam habere*, paſſive, eſt *gratia affici:* ſic quoque fere hoc loco. *Gratiam invenire* eſt actus: *gratiam habere* ſtatus, cum fidelium prolubio conjunctus.

¶ *λατρεύωμεν· ſerviamus*) tanquam ſacerdotes regales.

¶ *μετὰ αἰδοῦς· cum verecundia*) ex agnitione indignitatis noſtræ, ne Dei oculos offendamus.

¶ *καὶ εὐλαβείας· & metu*) ex agnitione majeſtatis divinæ, ne nobis ipſis perniciem arceſſamus. Heſychius, *εὐλαβεῖσθαι*, *φυλάττεσθαι*, *φοβεῖσθαι*. *Verecundia & metu* temperatur *ſpes*, ne in protervam audaciam degeneret. confer verſum ſeq. cum c. X. 27.

29 *καὶ γὰρ*, *etenim*) Epiphonema graviſſimum.

¶ *ὁ θεὸς ἡμῶν πῦρ καταναλίσκον· Deus noſter ignis conſumens*) Deut. cit. cap. IV. 24. LXX, ὅτι Κύριος ὁ θεός σου πῦρ καταναλίσκον ἐστι, θεὸς ζηλωτής. conf. ibid. c. IX. 3. *Deus noſter*, in quem *ſperamus*, idem *metuendus* eſt.

CAP. XIII.

1 Ἡ *φιλαδελφία· fraternus amor*) Hujus virtutis partes explicantur in ſeqq. Eodem vocabulo *Paulus* alibi utitur.

¶ *μενέτω· maneto*) quamvis vetera tranſierint. *manet* (*Pauli* verbum) per ſe: 1 Cor. XIII. 8. 13. *maneto* etiam penes vos.

2 *μὴ ἐπιλανθάνεσθε· nolite oblivisci*) quanquam ſpoliati. Facilis oblivio talis officii. v. 16. ſic, *μιμνήσκεσθε*, *μνημονεύετε*, *recordamini*. v. 3. 7.

¶ *ἔλαθον ξενίσαντες· latuere hoſpitio accipientes*) pro, *λαθόντες ἐξένισαν*. Hypallage Græcis frequens. Conf. ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 427. Occurritur diffidentiæ erga *ignotos* hoſpites.

¶ *τινὲς*, *quidam*) Abraham, Lot. Gen. XVIII. 2. XIX. 1.

¶ *ἀγγέλους· angelos*) Sic ſæpe hoſpes ignotus eſt dignior, quam videtur, & comites, quamvis non conſpicuos, habet angelos. Actiones æſtimantur pro eo, quod quis facit, non ſolum pro eo, quod ſe facere putat. Matth. XXV. 40. 45.

3 *μιμνήσκεσθε· mementote*) in precibus, in beneficiis.

¶ *ὡς συνδεδεμένοι· tanquam ſimul vincti*) propter unitatem corporis ſub uno capite Chriſto.

¶ ἐν

¶ ἐν σώματι· *in corpore*) in corpore naturali *incommodis* eorumque periculis nondum erepto. Alius toto vitæ tempore adversa multa experitur, ut Iacob: alius in juventute, ut Ioseph: alius in confirmata ætate, ut Iob: alius demum extremo tempore; & in talem eventum præcipue conducit hæc admonitio.

4 τίμιος) scil. ἔςω, coll. v. 5. i. e. *honoretur*. Antitheton ad *scortatores*. Cœlibes, quibus scortationis periculum imminet, hortatur, ut matrimonium contrahant, tanquam *pretiosum* quiddam agnoscentes, ejusque bono digne utantur. conf. 1 Thess. IV. 4.

¶ γάμος) *nuptiæ*, id est, matrimonium.

¶ ἐν πᾶσι) *in omnibus*. Latius patet periculum scortationis, quam adulterii. conf. 1 Cor. VII. 2, ἕκαςος, *quivis*: omnesque debent matrimonium magni facere, ut, si quis eo ipse non utatur, alios tamen *non prohibeat*. 1 Tim. IV. 3.

¶ ἡ κοίτη) *cubile*, torus, status ususque matrimonii.

¶ ἀμίαντος· *impollutum*) Subaudi iterum, *sit*. Antitheton ad *adulteros*.

¶ κρινεῖ ὁ θεός· *judicabit DEVS*) Longe plurima pars scortatorum & adulterorum est sine dubio, quæ effugit notitiam judicum mortalium; quum talia furta non iis modis patefiant, quibus olim: Num. V. 20 f. magna pars, etiamsi innotescat, tamen pœnam civilem & disciplinam ecclesiasticam vel effugit, vel levissime persentiscit. *Deus judicabit*; eos maxime, quos homo non punit. conf. 2 Sam. III. 39. Loquitur apostolus de judicio, ut propinquo.

5 ὁ τρόπος) *vita quotidiana*.

¶ ἀρκούμενοι) Participium pro imperativo. perinde ut ellipsis verbi *sit*, sic verbi *estote* morata est.

¶ τοῖς παροῦσιν· *præsentibus*) Sic *Paulus* de se, Phil. IV. 11.

¶ αὐτὸς) *IPSE*.

¶ εἴρηκεν· *dixit*) Quod Iacobo, Iosuæ & populo, & Salomoni dictum est, etiam ad nos pertinet.

¶ οὐ μή σε ἀνῶ, οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπω) Gen. XXVIII. 15. LXX, οὐ μή σε ἐγκαταλίπω. Deut. XXXI. 6, οὐ μή σε ἀνῇ, οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπῃ. ibid. v. 8, οὐκ ἀνήσει σέ, οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπῃ. Ios. I. 5, οὐκ ἐγκαταλείψω σέ, οὐδ' ὑπερόψομαί σε. 1 Par. XXVIII. 20, οὐκ ἀνήσει σέ, καὶ οὐ μὴ ἐγκαταλίπῃ σέ. Est igitur instar adagii divini. Neque *opem*, neque *præsentiam* subtrahet.

6 Κύριος ἐμοὶ κτλ.) Sic LXX, Ps. CXIIX. 6. & sic fere Ps. LVI. 5. 12.

7 ἡγουμένων) *antistitum*. v. 17. 24. Late patet hujus verbi usus, de principe, de doctore &c. Mox declaratur h. l. *qui locuti sunt vobis verbum DEI*. Innuit ergo doctores ex primis Christi testibus & apostolis, eorumve discipulis & sociis, qui paulo ante *decesserant*, vel jam jamque decessuri erant.

¶ ἀναθεωροῦντες) *spectantes*, id est, quum spectatis cum recordatione. Idem, grande, verbum, Act. XVII. 23. *Magnam ἀναθεώρησιν res habet*, Cicero lib. XIV ad Att. Ep. XV. *quanta est ἀναθεώρησις*! ep. XVI.

¶ τὴν ἔκβασιν· *exitum*) beatum, optatum.

¶ τῆς ἀναςροφῆς, *conversationis*) in fide, constantis.

¶ μιμεῖσθε· *imitamini*) Imperativus. Facilius spectamus & miramur beatum obitum piorum, quam fidem, qua eum consecuti sunt, imitamur.

¶ τὴν πίςιν· *fidem*) in *exitu* maxime præstitam.

8 ἰησοῦς

8 ἰησȣ̃ς χριςὸς, *Iesus Christus*) Solennis appellatio: Summa Evangelii, fide tenendi. Non solum innuitur doctrina *de Christo*, sed *ipse Iesus Christus*, de quo agit doctrina fidei. In ea fide, verbo DEI nixa, antecessores nostri salvi decesserunt.

¶ χθὲς καὶ σήμερον· *heri & hodie*) Propria significatione ἐχθὲς καὶ σήμερον *heri & hodie* occurrit 1 Sam. XX. 27. sed apostolus ampliore sensu loquitur. Iesus Christus, qui erat heri, idem est hodie: *heri*, ante passionem & mortem: *hodie*, in gloria. conf. cap. I. 3. Ap. I. 18. Vt inter *heri* & *hodie* nox intervenit, & ipsa nox tamen ab *heri* & *hodie* absorbetur, sic *passio* gloriam Iesu Christi *hesternam*, ut sic loquar, & *hodiernam*, non ita interpellavit, ut eadem non esset continua. Proverbii vim habent hæ locutiones, *heri, heri & pridie, heri & hodie, heri & cras*: Es. XXX. 33. Deut. IV. 42. 2 Sam. XV. 20. Sir. XXXVIII. 23. & in hac apostoli sententia generali *heri & hodie* instar est proverbii, ut denotet quodvis tempus *præteritum* & *præsens*, præsertim in tractatione hactenus deducta notatum. Idem est Iesus Christus, *heri*, ante adventum in mundum, ante passionem, ante adscensionem, & *hodie*, in cœlo: *heri & hodie*, in priore & altera hujus Hortationis parte: *heri*, tempore antecessorum nostrorum veterum & proximorum, & *hodie*, nostra ætate. Quoquo modo accipias, *heri* breve & *secula* longa non potest inter se committere Artemonius p. 347.

¶ ὁ ἀυτὸς,) Alii comma præmittunt, minus commode. Sententia apostolica: *Iesus Christus* semper idem est; qui *heri* erat, *IDEM est HODIE*, imo *in secula*. Etiam vera, vobis per *doctores* vestros tradita, doctrina, semper *eadem* est, non *varia*. v. 7. 9. Ipse semper idem est. Cap. I. 12, *tu idem es*. *Idem*, in V. & N. T. c. XII. 2 not. Vid. etiam 1 Cor. III. 11. Phil. III. 16. Non mutatur Hic, nec moritur; quamvis doctores obeant.

¶ καὶ εἰς τȣ̀ς αἰῶνας) *& in secula*. v. 20. c. VII. 3. 16. 24 f.

9 διδαχαῖς· *doctrinis*) Sic *Paulus* Eph. IV. 14.

¶ ποικίλαις· *variis*) quæ differunt a fide una in unum eundemque Iesum Christum. Varietas erat in cultu levitico. c. IX. 10.

¶ ξέναις· *peregrinis*) quæ differunt a fide *antistitum*. Fidei præsenti jam etiam levitica erant *peregrina*, v. 9-14. ipsiusque jam *vetustatis* oblitus erat apostolus: ideo non *vetera*, sed *peregrina* appellat.

¶ μὴ παραφέρεσθε) *nolite auferri*. Sic παρὰ in composito, c. II. 1. Antitheton, βεβαιȣ̃σθαι *firmari*. 1 Sam. XXI. 13 ויתהלל LXX, καὶ παρεφέρετο. Eccl. I. 17 הללות Theodotion παραφοράς.

¶ καλὸν γὰρ χάριτι βεβαιȣ̃σθαι τ̃ καρδίαν· *bonum enim est gratia firmari cor*) Sententia categorica, *gratia firmamur cor*: cui respondet antitheton, *non cibis*. sed modale, *bonum*, additur ex affectu apostolico, ad acuendam admonitionem. Sic *Paulus*, Rom. VI. 17 not. Καλὸν, *bonum*, pulcrum, salutare; jucundum etiam, citra *varietatem peregrinam*; & *proficuum*. Antitheton, *nil profecerunt*.

¶ χάριτι· *gratia*) gratia, quæ per Christum, oblato ejus corpore, nobis obtigit.

¶ βεβαιȣ̃σθαι) *firmari*. Affine verbum, ςηριχθῆναι, *fulciri*, quemadmodum *pane*, sive *baculo panis*, ut Hebraica locutio habet, *fulcitur cor*. Id hîc de *cibis* negatur, & gratiæ vindicatur.

¶ ὀυ· *non*) Non convenit Iudaismus & Christianismus.

¶ βρώμασιν· *cibis*) Extenuatio, uti c. IX. 10. Etiam ii notantur cibi, qui in loco sancto

ſancto edebantur. Antitheton, *edere*. v. 10. Iudæis ſuus eſt cibus; noſter cibus, ſaluberrimus, nobis.

¶ ἐν οἷς· *in quibus*) Conſtr. cum *ambulantes*.

¶ οὐκ ὠφελήθησαν) Conf. ἀνωφελὲς, c. VII. 18.

¶ οἱ περιπατήσαντες· *ambulantes*) diu multumque.

10 ἔχομεν· *habemus*) Habet hic verſus duo commata. ex priore pendet verſus 15 & 16. ex altero, verſus interjecti. χιασμός.

¶ θυσιαστήριον· *altare*) *Crucem Chriſti*, in qua immolatum eſt corpus ipſius.

¶ ἐξ οὗ) *ex quo*. Hujus quoque altaris participes ſunt, qui victimam ejus, non alterius, edunt. conf. 1 Cor. IX. 18.

¶ φαγεῖν· *edere*) Cibus, caro Chriſti data pro nobis. Antitheton ad cibos ceremoniales. *Editur* inprimis in S. Cœna, ubi exhibetur corpus pro nobis traditum, & ſanguis pro nobis effuſus in *ſacrificio* illo crucis unico.

¶ οὐκ, *non*) Gal. V. 2 ſeqq.

¶ τῇ σκηνῇ· *tabernaculo*) Amphibolia parabolica, qualis c. IX. 8 not. Namque tabernaculum, ſi protaſin ſpectes verſu 11 expreſſam, denotat partem ſanctuarii anteriorem: ſin apodoſin, de qua v. 12, innuit totum cultum leviticum. Eſt etiam aculeus, quod dicit τῇ σκηνῇ, *tabernaculo*, non ἐν τῇ σκηνῇ, *in tabernaculo*. Similiter *Paulus* Rom. VII. 6 not.

11 ὧν γὰρ εἰσφέρεται) Lev. VI. 23, καὶ πάντα τὰ περὶ τῆς ἁμαρτίας, ὧν ἂν εἰσενεχθῇ ἀπὸ τοῦ αἵματος αὐτῶν εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου ἐξιλάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ, οὐ βρωθήσεται, ἐν πυρὶ κατακαυθήσεται.

¶ ζώων· *animalium*) c. IX. 12 ſ.

¶ αἷμα· σώματα· *ſanguis: corpora*) quæ erant umbræ ſanguinis & corporis Chriſti.

¶ ἔξω τῆς παρεμβολῆς) *extra caſtra*, in quibus erat tabernaculum, & ſacerdotes levitici, & quotquot illi cultui inhærebant. Sic LXX, Lev. IV. 12. 21. &c. c. XVI. 27.

12 ἵνα ἁγιάσῃ) *ut ſanctificaret*, a peccatis mundaret, ex mundo ad DEVM duceret. Reſp. *ſancta*, v. 11.

¶ ἰδίου· *proprium*) Antitheton, *animalium*.

¶ αἵματος· *ſanguinem*) Corporis mentio latet ſub verbo, *paſſus eſt*. quo pacto apodoſin hîc habet verſus 11, de *ſanguine* animantum eorumque *corporibus*.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) c. II. 17.

¶ ἔξω τῆς πύλης· *extra portam*) quaſi indignus hominum æſtimatus conſortio. Matth. XXVII. 32. coll. Lev. XXIV. 13. *Extra portam* paſſus eſt urbis (quanquam *urbis* vocabulo ſcite abſtinet apoſtolus,) quæ urbs ipſa erat inſtar *caſtrorum* in deſerto, & templum habebat, ſicut caſtra habuerant tabernaculum.

¶ ἔπαθε· *paſſus eſt*) Typus paſſionis, victimarum combuſtio. *Paſſio* proprie eſt illa in cruce, *extra portam*.

13 τοίνυν) Particula initio poſita (Es. V. 13. XXVII. 4. XXXIII. 23.) hoc loco deliberatam fidelium fortitudinem ſpirat. Sic τοιγαροῦν initio capitis XII.

¶ ἔξω τῆς παρεμβολῆς· *extra caſtra*) v. 11. *Caſtra* Iudaiſmum notant.

¶ τὸν ὀνειδισμὸν αὐτοῦ· *opprobrium ejus*) i. e. crucem. c. XII. 2.

¶ φέροντες· *portantes*) ut Simon Cyrenæus. Matth. l. c.

14 γὰρ, *enim*) Ratio, cur dicat *caſtra*, non *urbem*. v. 13. Hieroſolymam ipſam fides pro caſtris habet.

¶ μένουσαν· μέλλουσαν) Paronomaſia. Simul *non manentem* alludit ad inſtantem Hieroſolymorum vaſtationem. non dignatur eam *appellare* urbem, quæ non ma-

manet. Nos non manemus hîc: nec ipsa urbs manet omnino.

¶ πόλιν· *urbem*) c.XI. 10 not. Pari modo *Paulus* Phil. III. 20.

¶ μέλλουσαν· *futuram*) c.II. 5 not.

15 δι' αὐτοῦ· *per ipsum*) 1 Petr. II. 15.

¶ θυσίαν· *hostiam*) *Altare* memoratur v. 10. nunc *sacrificia* enumerantur: *laudationis*, h. l. *beneficentiæ*, v. 16.

¶ αἰνέσεως· *laudationis*) pro salute firma.

¶ διαπαντὸς, *jugiter*) *Iuge* sacrificium. Nil de Missa. Huic *jugiter* respondet, quod sequitur, *nolite oblivisci*. v. 16.

¶ καρπὸν χειλέων· *fructum labiorum*) Sic LXX, Hos. XIV. 3. nec non Es. LVII. 19. sed Hebræa priore loco פָּרִים שְׂפָתֵינוּ altero נוב (נִיב) שְׂפָתָיִם

¶ ὁμολογούντων· *confitentium*) in fide, contemta omni contumelia mundi. v. 13.

16 εὐποιΐας, *beneficentiæ*) erga egentes.

¶ κοινωνίας, *communionis*) erga merentes. Gal. VI. 6. coll. mox v. 17.

¶ τοιαύταις· *talibus*) Ref. etiam ad v. præced. *bis*, *talibus*, non sanguine quadrupedum.

¶ εὐαρεστεῖται) Verba, εὐαρεστοῦμαι, δυσαρεστοῦμαι, cum sexto casu, significant, *hoc mihi placet*, *displicet*. δυσαρεστούμενος, *sibi displicens*; ut solent, qui prope a morbo absunt. Diogenes Laërtius in Arcesilao, καί τινος μὴ εὐαρεστουμένου τῇ διατριβῇ αὐτοῦ, *cum quidam non libenter cum eo esset*.

17 πείθεσθε, *obedite*) Ductoribus defunctis *memoriam* præstate: v. 7. viventibus *obedientiam*.

¶ ὑπείκετε, *concedite*) Id plus est, quam obedire. *Obedite* in iis, quæ præcipiunt vobis tanquam salutaria: *concedite*, etiam ubi videntur plusculum postulare. Hinc pendet, *ut*.

¶ αὐτοὶ, *ipsi*) ut *ipsi* sunt accurati, sic, quum vos accuratos esse volunt, debetis *concedere*.

¶ ὡς λόγον ἀποδώσοντες· *tanquam rationem reddituri*) Sane hoc & ad vigilandum movet, & ad cavendum auctoritatis abusum. His verbis anima Chrysostomi semper concussa fuit, ut ipse fatetur initio libri VI de sacerdotio: quem ad locum aliqua notavimus p. 490.

¶ μετὰ χαρᾶς· *cum gaudio*) si vos videant vigilantiæ suæ respondere.

¶ καὶ μὴ, *ac non*) Non est bonus antistes, quisquis non aut *gaudet* aut *suspirat*, aut utrumque.

¶ στενάζοντες· *gementes*) Audiuntur gemitus creaturarum aliarum: quanto magis, pastorum?

¶ ἀλυσιτελὲς, *inutile*) Tristitia, *gaudio* opposita, ex qua fluunt suspiria, ductores vehementer debilitat: & ipsa eorundem *suspiria* auditoribus *non prosunt*, imo multum nocent.

18 προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν· *orate pro nobis*) Sic solet *Paulus*, præsertim in conclusione, rogare eos, ad quos scribit. Rom. XV. 30.

¶ πεποίθαμεν) *confidimus*, nos ipsos exaudiri & liberatum iri.

¶ γὰρ, *enim*) Vis ætiologiæ proprie cadit super versum 19.

¶ ὅτι) id est, *quia*. nam *confidimus* ponitur absolute, uti *audemus*. 2 Cor. V. 8. Conscientia fiduciam affert. 1 Ioh. III. 21. 2 Cor. I. 12.

¶ καλὴν, καλῶς· *bonam*, *bene*) Conjugata.

¶ πᾶσι· *omnibus*) Neutrum. vid. not. ad 2 Cor. XI. 6.

¶ θέλοντες· *volentes*) Voluntatem sequitur conscientia.

19 περισ-

19 περισσοτέρως· *amplius*) Conſtr. cum ποιῆσαι, *facere.*

¶ παρακαλῶ, *rogo*) Hoc primum epiſtolæ hujus loco Paulus aliquid de ſe uno ſcribit.

¶ τάχιον) eo *citius.*

20 ὁ δὲ θεὸς, *Deus vero*) Fratres juſſit orare pro ſe, v. 18. nunc pro illis orat.

¶ τ̃ εἰρήνης· *pacis*) *Paulus* ſæpe *Deum pacis* appellat. Rom. XV. 33. Hîc congruit τὸ καταρτίσαι, *coaptet.* v. 21.

¶ ὁ ἀναγαγὼν ἐκ νεκρῶν· *qui reduxit ex mortuis*) Deus Paſtorem duxit, Paſtor gregem. e profundo reduxit in altum, ubi ab omnibus conſpiciatur. Non concludit apoſtolus, antequam mentionem fecerit *reſurrectionis* Chriſti.

¶ τ̃ ποιμένα τ̃ προβάτων τ̃ μέγαν· *Paſtorem ovium magnum*) Appoſita appellatio. Habetis, inquit, antiſtites multos, v. 17. ſed hic omnium eſt *Antiſtes.* Ego ſum abſens, v. 19. ſed DEVS non abeſt, neque deerit. Alluditur ad Es. LXIII. 11. & hac alluſione apoſtolus, in ipſa concluſione epiſtolæ, Chriſtum etiam atque etiam Moſi, de quo Es. l. c. ſermo eſt, anteponit.

¶ ἐν· *in*) Conſtr. cum ὁ ἀναγαγὼν, *qui reduxit.* coll. c. II. 9, διὰ *propter:* item Ioh. X. 17. 18. Phil. II. 9.

¶ αἰωνίου· *æterni*) Auguſtum epitheton. Hæc æternitas teſtamenti infert neceſſitatem reſurrectionis. Act. XIII. 34 not. ex Eſaja.

21 καταρτίσαι· *coaptet*) 1 Cor. I. 10 not.

¶ ποιῆσαι· ποιῶν) Deo *faciente*, nos *faciemus.*

¶ διὰ, *per*) Conſtr. cum ποιῶν, *faciens.* Phil. I. 11.

¶ ᾧ· *cui*) ſcil. θεῷ, *DEO.* v. 20. Rom. XVI. 27. Gal. I. 5 not. Conf. de *Chriſto*, 2 Petr. III. 18.

¶ δόξα· *gloria*) Non dederant hi, ad quos ſcripſit, locum exordii læti, in quo gratiarum actio fieret. hoc igitur loco Doxologia ponitur a *Paulo*, uti Gal. I. 5. 6 not.

22 παρακαλῶ· παρακλήσεως· *hortor: hortationis*) Conjugata ſuaviter poſita.

¶ τ̃ λόγου, *verbum*) quo veſtri antiſtites vos coram & copioſe hortantur. Antitheton, ἐπέστειλα, *miſi*, ſcripſi. conf. Act. XV. 27. 32.

¶ διὰ βραχέων) *paucis*, pro copia rerum.

¶ ἐπέστειλα· *miſi*) hanc nempe epiſtolam, *paracleticam*, hortatoriam.

23 γινώσκετε) *ſcitote*, cum gaudio.

¶ τ̃ ἀδελφὸν, *fratrem*) Sic Timotheum *Paulus* appellat. Vid. not. ad 1 Cor. IV. 17.

¶ ἀπολελυμένον· *ſolutum*) Fuerat igitur in cuſtodia.

¶ ἔρχηται· *veniat*) ad me. Diverſis ergo fuerant in locis.

24 πάντας τοὺς ἡγουμένους ὑμῶν· *omnes præpoſitos veſtros*) Tarditate laborabant: habet autem epiſtola ſolidum pro perfectis cibum. Ergo, ſi ulla epiſtola, hæc certe multitudini ſubducenda fuiſſet. Et tamen hæc quoque epiſtola ad multitudinem potius, quam ad antiſtites, ad quos minus neceſſe erat, dirigitur. Scripta apoſtolorum publice in cœtu, quemadmodum olim prophetarum, recitabantur: quanto magis privatim legere, quoad opus eſt, cuivis ita liberum relinqui debet, ut non demum per diſpenſationem pontificalem concedatur. Nam quæ ſemel audire tutum eſt, ſæpe legere plus juvat. Alibi memorat Paulus *epiſcopos & diaconos*, Phil. I. 1. Hîc tantummodo ἡγουμένους, *antiſtites*, appellat. conf. 1 Theſſ. V. 12. 1 Tim. V. 17. *Omnes* eos ſalutari jubet: nam ii, ad quos ſcribit, multis in locis erant.

¶ πάντας τοὺς ἁγίους· *omnes sanctos*) credentes, Israelitas præsertim.

25 ἡ χάρις· *gratia*) Clausula *Pauli* propria.

ANNOTATIONES IN EPISTOLAM IACOBI.

CAPUT I.

1 Ἰάκωβος, *Iacobus*) *Petrus*, *Iohannes*, *Iacobus*, apostolatu circumcisionis functi sunt: Gal. II. & *Iacobus* quidem Hierosolymis & in Palæstina Syriaque; *Petrus* Babylone & in aliis orientis partibus; *Iohannes* Ephesi & in Asia potissimum, versati. Atque horum, & Iudæ, de XII apostolis, habemus Epistolas VII, quæ conjunctim antiquo potius, quam apto peræque omnibus titulo *Catholicæ* appellantur, quum familiares sint nonnullæ; & *VII Canonicarum* titulo a Paulinis canonicis distinguuntur. *Iohannes* Epheso misit ad Parthos, ut antiqui tradidere: *Petrus*, Babylone, ad *Dispersos* Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ & Bithyniæ: Iudas, nescio unde, ad eosdem, ad quos frater, Iacobus: Iacobus, Hierosolymis, ad *XII tribus dispersas.* Hic Iacobus est apostolus: de quo vid. ad Act. XV. 23. atque hujus epistolæ partes sunt tres:

I. Inscriptio. — *CAP. I. 1*

II. Adhortatio,

- 1. *ad Patientiam, ut fratres tentationes*
  - *a) externas bene ferant.* — v. 2-12
  - *b) internas vincant.* — v. 13-15
- 2. *ut quivis, divinæ bonitatis respectu, v. 16-18, sit celer ad AUDIENDUM, tardus ad LOQUENDUM, tardus ad IRAM. Atque hæc tria*
  - *a) proponuntur.* — v. 19-21
  - *b) tractantur.*
    - *I. AUDITUS sit conjunctus cum facto, v. 22-25 (& quidem in specie cum taciturnitate, v. 26 cum misericordia & abstinentia, v. 27 sine intuitu personarum, c. II. 1-13) adeoque fides sit conjuncta universe cum operibus.* — v. 14-26.
    - *II. LOQUELA sit modesta.* — c. III. 1-12
    - *III. IRA, cum ceteris tumidis affectibus, cobibeatur. 13-IV. 10. 11. s. 13-17.*
- 3. *iterum ad Patientiam, quam*

a) acuit

a) acuit Iudicis ADVENTVS, in quo appropinquat	
I. calamitas injustorum.	c. V. 1-6
II. liberatio justorum.	7-12
b) nutrit ORATIO.	13-18
III. Conclusio, per apodioxin.	19. 20.

¶ κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ, *Domini Iesu Christi*) *Iesu Christi* nomen hic apostolus in hac epistola non nisi c. II. 1 iterum ponit; nec in oratione Act. XV. 14 s. XXI. 20 s. unquam. Eo minus necessum fuit, quia ad eos scribit, qui Dominum viderant, c. V. 11. in paschate passionali. Videri potuisset, si *Iesum* sæpe appellaret, id ex ambitione facere, cum esset frater Domini. Atque eo minus novit Christum secundum carnem. 2 Cor. V. 16. Nil de Abrahamo, & Isaaco, (nisi obiter, c. II. 21.) de Iacobo, de Mose, nil de Iudæa, Hierosolymis, templo memorat: tota epistola ex novitate illa christiana fluit.

¶ δώδεκα φυλαῖς, *duodecim tribubus*) Israëlis.

¶ διασπορᾷ, *dispersione*) 1 Petr. I. 1. Act. VIII. 1. LXX Deut. XXVIII. 25. XXX. 4.

¶ χαίρειν, *gaudere*) Verbum in salute dicenda frequens, & huic loco proprie conveniens. χαρὰν, *gaudium*, v. seq. Scopus est hortari ad ὑπομονὴν, *patientiam*, in afflictione illorum temporum, & compescere *tumorem* Iudaicum abusu fidei christianæ exaggeratum: brevius, commendare mediocritatem, vel, si mavis, spiritualem animæ temperantiam. v. 19 not. Conf. Hebr. XII. 1. Etenim multis in rebus epistolæ ad Hebræos epistola Iacobi respondet: itemque priori epistolæ Petri. Convenientiam suis notabimus locis. Sæpe prophetæ, sæpe apostoli diversi easdem sententias locutionesque adhibuerunt, ad confirmandas mentes auditorum. Anadiplosis Iacobo frequens, ut χαίρειν, χαρὰν, v. 1 s. & sic in verbo ὑπομονὴν, v. 3 s. λειπόμενοι, v. 4 s. διακρινόμενος, v. 6. Adde v. 13 ss. 19 s. 21 s. 26 s.

2 πᾶσαν χαρὰν, *omne gaudium*) Sententia: *omnis tentatio gaudium duci debet.* inde τὸ *omnis* a subjecto ad prædicatum transponitur, manente hoc sensu: tentatio non nisi gaudium duci debet. Conf. Hebr. XII. 11. Luth. h. l. *eitel Freude:* & c. III. 16, πᾶν, *eitel böse Ding.* Sic 1 Petr. V. 10, πάσης χάριτος, *omnis gratiæ.* Es. LX. 21, ὁ λαός σου πᾶς δίκαιος, *populus tuus omnis justus.* Sic Num. XIII. 2. 3. Dan. XII. 1. coll. Ap. XX. 15. Summo patientiæ gradu, *gaudio*, continentur ceteri.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Persæpe hac appellatione Iacobus utitur, præsertim ineunte nova periocha.

¶ πειρασμοῖς ποικίλοις, *tentationibus variis*) Sic v. 12. 1 Petr. I. 6. *variis*, animæ & corporis, v. gr. *morbis.* c. V. 16.

¶ περιπέσητε) Idem verbum, Luc. X. 30. coll. v. 36.

¶ τὸ δοκίμιον ὑμῶν) *probamentum, probatio vestra.* Sic, τὸ δοκίμιον ὑμῶν τῆς πίστεως, 1 Petr. I 7. LXX, Prov. XXVII. 21, δοκίμιον ἀργυρίῳ, καὶ χρυσῷ πύρωσις· ἀνὴρ δὲ δοκιμάζεται διὰ στόματος ἐγκωμιαζόντων αὐτόν. Herodianus, δοκίμιον στρατιωτῶν (adde, χριστιανῶν,) κάματος, ἀλλ' οὐ τρυφή. Zosimus, εὐνοίας δοκίμια παρασχόμενος. Itaque δοκίμιον est *tentatio patienter suscepta.*

¶ κατεργάζεται ὑπομονὴν, *operatur patientiam*) Idem Rom. V. 3 dicitur, & additur, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν, *patientia autem*

tem probationem. conf. infra, v. 12.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) v. 12. Luc. VIII. 15 not. Sic Ps. LXII. 6. LXX, ὅτι παρ' αὐτῷ ἡ ὑπομονή μου.

4 ἔργον τέλειον, *opus perfectum*) Sequitur, τέλειος. a rebus & opere denominatio fit hominis ipsius. Id ut assequare, *gaudio* opus est. Τέλειος idem, qui δόκιμος, v. 12. coll. not. ad 2 Tim. II. 15.

¶ ἐχέτω, *habeat*) Hortatur: ut in v. 2, *existimate.* Perfecta est patientia, quæ gaudet.

¶ τέλειοι καὶ ὁλόκληροι, *perfecti & integri*) Id denotat absolutum quiddam; *in nullo deficientes*, respectivum. namque opponuntur inter se λείπεσθαι & πλεονεκτεῖν.

5 εἰ, *si*) Nexum rerum a v. 1 seqq. & cap. IV. 1 ff. is facile inveniet, qui, dum injuriam patitur, animum huc refert. Nam boni & mali affectus varie cientur.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton, *in nullo deficientes: deficit.*

¶ σοφίας, *sapientia*) qua intelligimus, unde veniat tentatio, & cur; & quomodo ferenda; & quomodo v. gr. *morbo* occurrendum. Patientia magis est in potestate hominis pii, quam sapientia. illa præstanda; hæc petenda. Summa sapientiæ, quæ patientiam in tentatione paupertatis & opum gubernat, v. 9. 10 describitur.

¶ αἰτείτω, *postulet*) Valde urget Iacobus *preces fidei.* coll. c. V. 13 ff.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) recte rogantibus.

¶ ἁπλῶς, *simpliciter*) Constr. cum *qui dat omnibus.* Admirabilis virtus, divina *simplicitas.* dat simpliciter, magis minusve dignis, sive bene sive pejus usuri sint. Huic simplicitati respondet simplicitas fidelium, non διψύχων.

¶ μὴ ὀνειδίζοντος, *qui non exprobrat*) Non dat repulsam: nec, quum bona dat, insipientiam & indignitatem præteritam nobis exprobrat, neque abusum futurum.

6 πίστει, *fide*) Etiam Iacobo *fides* est prora & puppis, coll. c. V. 15. In media epistolæ parte remoras duntaxat fidei removet.

¶ ἔοικε) Idem verbum v. 23.

¶ κλύδωνι θαλάσσης, *fluctui maris*) Talis est, qui sapientia destituitur, per preces non impetrata.

¶ ἀνεμιζομένῳ, *qui a vento movetur*) extrinsecus.

¶ ῥιπιζομένῳ, *qui circumfertur*) intrinsecus, sua instabilitate.

7 μὴ γὰρ οἰέσθω, *ne enim opinetur*) Fides non *opinatur.* is, qui *opinatur*, ut δίψυχος, *duplex animo*, frustra *opinatur.*

8 ἀνὴρ δίψυχος) Sic δίψυχοι dicuntur c. IV. 8. qui non habent cor purum & Deo *simpliciter* deditum. Alias nusquam occurrit in N. T. hoc nomen, neque apud LXX int. Possis reddere *bianimis*, uti dicitur *bilinguis.* Vtrumque in Germ. *falsch.* Hesychius: διψυχία, ἀπορία. Est igitur affine τῷ διακρινόμενος. Habet quasi duas animas, quarum altera hoc, altera illud sentit. Sir. II. 13, οὐαὶ καρδίαις δειλαῖς, καὶ χερσὶ παρειμέναις, καὶ ἁμαρτωλῷ ἐπιβαίνοντι ἐπὶ δύο τρίβους.

¶ ἀκατάστατος, *inconstans*) Non enim impetrat per preces gubernationem divinam: *sapientiæ*que expers diffidet a se & ab aliis. c. III. 16.

9 καυχάσθω δὲ, *glorietur autem*) Optimum remedium contra διψυχίαν sive *animam bifidam. Gloriandi* verbum exstat etiam cap. II. 13. III. 14. IV. 16.

¶ ὁ ἀδελφὸς, *frater*) Hac appellatione

one Iacobus dignatur potius humilem, quam divitem.

¶ ὁ ταπεινὸς) *humilis*, pauper, tentatus.

¶ ὕψει, *altitudine*) Proponit Iacobus de humili & de divite: mox ſubjicit tractationem de divite, v. 11. deinde de humili. v. 12. utrumque tractaturus uberius capite V. Totius epiſtolæ inſtitutum eſt, omnia ad æquabilitatem redigere. Conf. c. II. 1. V. 13. ὕψος, beatitudo, corona vitæ, ſine *maraſmo*.

10 πλούσιος, *dives*) Synecdoche, pro omni florente & lauto.

¶ ἐν τῇ ταπεινώσει, *in humiliatione*) Hoc proprie conſtruitur cum *glorietur*. conf. 2 Cor. XII. 9. 2 Sam. VI. 22. ταπείνωσις non dicit *maraſmum* divitis; ſed demiſſionem animi, ex illius maraſmi intuitu.

¶ ὅτι ὡς, *quoniam ſicut*) Protaſis *ſicut - periit*: apodoſis, *ita*. v. 11.

¶ ἄνθος χόρτου, *flos fœni*) Graminis pars amœniſſima, flos. 1 Petr. I. 24.

¶ μαρανθήσεται, *tabeſiet*) in morte.

11 ἀνέτειλε - ἀπώλετο· *exortus eſt - periit*) Quatuor momenta. primum eſt cauſa ſecundi; tertium, quarti.

¶ καύσωνι) *æſtu* meridiano, & vento urente, *ortum* ſubſequente. Gradatio.

¶ ἡ εὐπρέπεια, *decor*) qui eſt in flore.

¶ πορείαις) Divitibus alias adſcribitur εὐπορία· apoſtolus autem ponit verbum ſimplex, idque plurali numero, ob moleſtam negotiorum amplitudinem. πορεία, *iter*, a πορεύομαι, ut βασιλεία, βασιλεύω.

12 μακάριος, *beatus*) μακάριος ex μὴ & κὴρ, *immortalis*. Hoc, & *vitæ*, opponitur τῷ μαρανθήσεται.

¶ ὑπομένει, *ſufferet*) v. 3. 4. 1 Petr. II. 20.

¶ ἐπηγγείλατο, *promiſit*) c. II. 5.

¶ ἀγαπῶσιν, *qui amant*) Amor parit *patientiam*.

13 μηδεὶς πειραζόμενος, *nemo, qui tentatur*) Nunc aliud de tentationibus caput ſequitur. Magnus patientiæ nervus, ortum ſcire mali.

¶ λεγέτω, *dicat*) corde aut ore.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*. i. e. nec mala ulla Deum, ad nos in deteriora ſolicitandos, extrinſecus tentant; nec vero ipſe ſua ſponte quenquam tentat. Id ipſum etiam eſt *ſimplicitatis* divinæ. v. 5. Sæpe τὸ αὐτὸς ſpontaneum quiddam innuit: unde congruit, in oppoſito, τὸ βουληθεὶς, v. 18.

14 ἕκαστος, *unusquisque*) Antitheton, οὐδένα, *neminem*. v. 13.

¶ ὑπὸ, *a*) Concupiſcentia eſt pellex; homo ipſe, quaſi vir.

¶ ἰδίας, *ſua*) Cauſam igitur peccati debemus in nobis quærere, non extra nos. Ne ea quidem, quæ diabolus injicit, periculum faceſſunt, antequam fiant *ἴδια noſtra*. *Propriam* quiſque *concupiſcentiam* habet, ex ingenio, temperamento, more, *ſuo*.

¶ ἐξελκόμενος, *abſtractus*) initio tentationis, *ex* veritate & virtute *trahentis*. Paſſivum.

¶ δελεαζόμενος, *illectus*) ulteriore progreſſu, illecebram *ad* malum admittens. Medium.

15 συλλαβοῦσα, *cum conceperit*) peccatum, ex hominis voluntate.

¶ ἁμαρτίαν, *peccatum*) peccati actum. Non ideo concupiſcentia ipſa non eſt peccatum. Qui hominem gignit, homo eſt.

¶ ἀποτελεσθεῖσα, *conſummatum*) adultum robur nactum. id quod celeriter fit.

¶ θάνατον, *mortem*) Peccatum morte gravidum naſcitur.

16 μὴ πλανᾶσθε, *nolite errare*) Summus

mus *error* eſt, non bona, ſed mala accepta referre Deo. ab hoc errore deducere, eſt *amoris*. Fidelis admonitio. coll. c. V. 19.

17 πᾶσα, *omne*) Nexus ſermonis patet, ſi ita reſolvas: δόσις, *datio*, quæ omnis eſt bona: δῶρον, *donum*, quod omne eſt perfectum &c. bona tantummodo & perfecta, nulla mala, ſuperne ſunt. *bona* & *perfectum* in inciſo eſt prædicatum: *datio* & *donum* ſubjectum: *omnis* & *omne*, ſi ſenſum ſpectes, pertinet ad ſubjectum. conf. *omne*, v. 2 not.

¶ δόσις, *datio*) *Datio bona*, in antitheto ad *peccatum*, denotat ea, quæ initio & indies conducunt ad juſtitiam & pietatem: *donum perfectum*, in antitheto ad *conſummatum* & *mortem*, denotat ea, quæ pertinent ad *conſummationem* & vitam beatam. conf. 2 Petr. I. 3.

¶ ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον) *eſt id, quod deſurſum deſcendit*. conf. *deſcendens*. c. III. 15.

¶ ἀπὸ, *a*) nempe *a Patre luminum*. Declaratur τὸ *ſuperne*.

¶ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων, *Patre luminum*) *Patris* appellatio congruens huic loco. ſequitur ἀπεκύησεν. Ipſe Patris & matris loco eſt. Eſt Pater luminum etiam ſpiritualium in regno gratiæ & gloriæ. Ergo multo magis Ipſe *Lux* eſt. 1 Ioh. I. 5. *Lucis* mentioni ſtatim, ut ſolet, ſubjungitur mentio *vitæ*, ex regeneratione. v. 18.

¶ παρ' ᾧ οὐκ ἔνι παραλλαγὴ ἢ τροπῆς ἀποσκίασμα, *apud quem non eſt tranſmutatio, aut viciſſitudinis obumbratio*) παραλλαγὴ dicit mutationem in intellectu; (vid. LXX, 2 Reg. IX. 20.) τροπὴ mutationem voluntatis. In utroque vocabulo eſt metaphora a ſtellis, huic loco, ubi *luminum* mentio fit, aptiſſima. παραλλαγὴ & τροπὴ eſt in natura, (vid. τροπὰς, Iob XXXVIII. 33.) quæ habet quotidianam viciſſitudinem diei & noctis, & longiores modo dies modo noctes: in Deo nil tale eſt. Ipſe eſt Lux mera. παραλλαγὴ & τροπὴ, ſi qua accidit, penes nos eſt, non penes Patrem luminum. ἀποσκίασμα interdum dicit ὁμοίωμα, ſic enim Heſychius interpretatur. unde Gregorius Naz. τὸ τῆς ἀληθείας ἴνδαλμα καὶ ἀποσκίασμα tanquam ſynonyma ponit: & apud Tullium, Budæo obſervante, *adumbratio rei* opponitur *perfectioni ejus*: ſed hoc loco opponitur *luminibus*, adeoque magis proprie ſumitur, ut ἀποσκίασμα τροπῆς ſit *jactus umbræ primulus, revolutionem habens conjunctam*. Idem Hebraiſmus genitivi mox, *abundantiam malitiæ*. ex quo colligere licet, τὸ *tranſmutatio* opponi τῷ *datio bona*, quemadmodum *viciſſitudinis obumbratio* opponitur τῷ *donum perfectum*.

18 βουληθεὶς) *volens*, voluntate amantiſſima, liberrima, puriſſima, fœcundiſſima. Hebr. אב ab אבה *voluit*: conf. Ioh. I. 13. Congruit ἔλεος, *miſericordia*, 1 Petr. I. 3. Antitheton, *concupiſcentia cum conceperit*.

¶ ἀπεκύησεν) Antitheton, ἀποκύει, v. 15.

¶ ἡμᾶς) *nos*, credentes, præſertim ex Iſraël. Opponitur inter ſe duplex generatio: eaque in malo deſcribitur per abſtracta; in bono, per concreta.

¶ ἀληθείας, *veritatis*) N. T.

¶ ἀπαρχήν τινα τῶν αὐτοῦ κτισμάτων, *primitiæ quædam creaturarum ejus*) Sumus ex Deo per creationem & generationem, *factura & genus ejus*. Eph. II. 10. Act. XVII. 29. *Creaturæ* reliquæ viſibiles ſunt tot ac tantæ; ſed harum *primitiæ* ſunt fideles, pars prima & nobiliſſima, ſanctior ceteris, & ceteras ſanctificans; qui ob id ipſum tentationibus exercentur. *quædam*, habet mode-

modestiam: nam *primitiæ* proprie & absolute unus est Christus.

19 ὥστε, *igitur*) Symperasma: simulque Propositio eorum, quæ sequuntur, trimembris. Auscultationi salutari inimica est nimietas in verbis & affectibus, *oris & cordis*. v. 26.

¶ πᾶς, *omnis*) Oppositum, *nemo*, v. 13. Nam eo, non modo ad versum proximum, respicit versus 19.

¶ ταχὺς εἰς τὸ ἀκοῦσαι, *velox ad audiendum*) Vera audiendi ratio (*suscipite*) cum obedientia & recta auditorii constitutione tractatur v. 21 - 27. & capite II toto.

¶ βραδὺς εἰς τὸ λαλῆσαι, *tardus ad loquendum*) Hoc tractatur v. 26. & c. III. *Tardus ad loquendum*, ut nil loquatur contra Deum, v. 13. nec sinistre de Deo. c. III. 1 ss.

¶ βραδὺς εἰς ὀργὴν, *tardus ad iram*) Hoc tractatur ibidem & capp. IV. V. *Tardus ad iram* sive impatientiam erga Deum; iracundiam erga proximum. Qui *tardus* ad iram est; facile omni ira, mala certe, supersedebit. Festinatio impellit ad peccandum.

20 ὀργὴ) *ira*, affectus potentissimus.

¶ ἀνδρὸς, *viri*) Sexus virilis maxime iram alit: 1 Tim. II. 8. actionesque ejus vel justæ vel injustæ latius patent. Innuitur ira naturalis, extra gratiam.

¶ δικαιοσύνην θεοῦ, *justitiam Dei*) omnia officia divinitus præscripta & Deo placita.

¶ οὐ κατεργάζεται, *non operatur*) i. e. plane impedit justitiam Dei; tametsi sibi, dum fervet, quam maxime operari eam videatur. Purius sine ira fit.

21 ἀποθέμενοι πᾶσαν ῥυπαρίαν, *deponentes omnem immunditiam*) Metaphora a veste. c. II. 2. ῥυπαρία *sordities*, quæ expurgatur *audiendo* verbum. Ioh. XV. 3.

¶ περισσείαν κακίας) *abundantiam*, *nimietatem*, *quæ solet vitiosa esse*, præcipue in *loquendo*. (Matth. V. 37.) κακία non est *malitia* sive *nequitia*, sed *malitas* sive *vitium*, virtuti contrarium: & genitivus κακίας habet hoc loco vim epitheti.

¶ ἐν πραΰτητι, *in mansuetudine*) Hæc opponitur *iræ*: præstaturque in omnibus rebus. Conf. 1 Petr. II. 1. 2. Ira & subitus animi impetus impedit auditum: ideo lenitate opus est.

¶ δέξασθε) *accipite* animo, auribus, opere.

¶ τὸν ἔμφυτον) *insitum*, per regenerationem, v. 18 & per *habitum*, Hebr. V. 14. nec non per assuetudinem inde a majoribus, Israëlitis. v. 1. coll. 2 Tim. I. 5. Est insitum: ergo summa necessitudine fidelibus conjunctum, & propinquum: Rom. X. 8. ergo accipiendum in mansuetudine.

¶ λόγον, *verbum*) Evangelium. 1 Petr. I. 23 ss.

¶ τὸν δυνάμενον, *quod potest*) magna efficacia.

¶ σῶσαι, *salvare*) *Salutis* spes alit *mansuetudinem*: & hæc illam sustentat.

23 ὅτι, *quia*) Explicatur ille *paralogismus* otiosorum auditorum.

¶ γενέσεως) c. III. 6.

¶ ἐν ἐσόπτρῳ, *in speculo*) Demonstratur hinc veritas Scripturæ, quod homini faciem animæ refert exactissime.

24 εὐθέως, *statim*) aversus ad alia. Magnam vim exprimendæ hujus celeritatis cum levitate conjunctæ habet καὶ cumulatum. Gen. XXV. 34.

¶ ἐπελάθετο, *oblitus est*) Oblivio non excusat. v. 25. 2 Petr. I. 9.

25 παρακύψας, *qui perspexerit*) Resp. *consideravit*, v. 24. Verbo παρακύπτω innuitur rei reconditæ indago, non in *superficie speculi* hærens, sed ad interiora penetrans. Sir. XIV. 24, ὁ παρακύπτων

 διὰ

διὰ τ̃ θυρίδων τ̃ σοφίας. Beata curiositas, si efficax ad fructum.

¶ εἰς νόμον τέλειον τ̃ τ̃ ἐλευθερίας, *in legem perfectam libertatis*) Sic appellat legem, quatenus per fidem stabilitur. Rom. III. 31. Conf. infra c. II. 12. 8 not. Cavet Iacobus, ne quis abutatur idiomate Paulino de *servitute legali & jugo*. Qui legem facit, liber est. Ioh. VIII. 31 s. *Perfectioni* legis respondere homo debet perfectione cognitionis & obedientiæ: alias non est liber, sed *reus*. c. II. 10.

¶ καὶ παραμείνας, *& permanserit*) Antitheton, *abiit*. v. 24.

¶ οὗτος - οὗτος) *hic, hic*, inquam. Verba interjecta ætiologiam addunt prædicato, & repetitio vim habet.

26 εἴ τις, *si quis*) Nunc exempla addit *factionis operis*.

¶ θρῆσκος, *religiosus*) cultor Dei, privatim & publice. Hesychius, θρῆσκος, ἐπιρόδοξος, εὐγενής. i. e. qui plus novit, quam ceteri, & nobiliori mente præditus est. Congruit Oecum. exegesis, cui θρῆσκος est γνώστης τ̃ ἐν τῷ νόμῳ ἀπορρήτων καὶ ἀκριβὴς φύλαξ.

¶ μὴ χαλιναγωγῶν, *non refrænans*) Aptissima metaphora. c. III. 2 s.

¶ γλῶσσαν, *linguam*) & cor.

¶ καρδίαν, *cor*) & linguam. Altera alteram & ducit & sequitur. linguæ est loquela; cordis, affectus. v. 19.

27 θρησκεία, *religio*) Id est, qui miseros sublevat, & mundi lautitia mersos vitat, ejus demum cultus omnis, Deo præstitus, recte se habere potest.

¶ καθαρὰ καὶ ἀμίαντος, *munda & immaculata*) ex amore *puro* fluens, & a *mundi sordibus* remota.

¶ ἐπισκέπτεσθαι, *visitare*) cum consilio, solatio, beneficio, etiam sua sponte.

¶ ὀρφανοὺς καὶ χήρας, *pupillos & viduas*) i. e. afflictos, etiam alieniores, a multis neglectos. Synecdoche.

¶ ἐν τῇ θλίψει, *in afflictione*) Nam si aliis de causis id fiat, non est *religio*.

¶ ἄσπιλον ἑαυτὸν, *immaculatum se*) Id fit, si abstineatur a consuetudine aliorum, qui neque nobis prosunt, neque nos illis.

¶ τηρεῖν, *custodire*) solicite.

CAP. II.

1 Ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Æqualitas Christianorum, *fraterno* nomine indicata, fundamentum hujus admonitionis.

¶ ἐν) Similes phrases, ἐν προσωποληψίαις ἔχειν, ἐν γνώσει ἔχειν, Rom. I. 28.

¶ προσωποληψίαις, *personarum acceptionibus*) quarum altera divitum a fide alienorum, altera pauperum Christianorum valde diversa.

¶ τ̃ πίστιν, *fidem*) qua pauperes abundant.

¶ τ̃ δόξης, *gloriæ*) Hoc quo minus a *Domini* construi videatur, facit pronomen *nostri*. Est igitur appositio, ut ipse Christus dicatur ἡ δόξα, *Gloria*. conf. Luc. II. 32. Es. XL. 5. Ita & Ipsum Iacobus ut Filium Dei prædicat, & resurrectionem ejus ex mortuis; ut apostolum decet. Christus, Gloria: hinc etiam fides in eum gloriosa, & fideles gloriosi. Hanc fidelium gloriam nullus mundi honos æquat: nemo personarum acceptor agnoscit.

2 εἰσέλθῃ, *introierit*) tanquam hospes ignotus.

¶ συναγωγὴν) *cœtum eumque sacrum*. addit enim, *vestrum*. Nomen a Iudæis ad Christianos traductum.

¶ ἀνὴρ χρυσοδακτύλιος, *vir aureum annulum habens*) Rarior olim usus annulorum.

lorum. Antitheton ſimplex, *pauper*.

¶ λαμπρᾷ, *ſplendida*) nitida, nova, cujuscunque coloris.

3 ἐπιβλέψητε, *intueamini*) cum admiratione.

¶ τ̄ φοροῦντα) *geſtantem*, quamvis, quis ſit, neſciatis; cum fortaſſe ſit ethnicus.

¶ σὺ - σὺ, *tu-tu*) Hoc inſtar eſt nominis proprii h. l.

¶ κάθου ὧδε, *ſede hîc*) Antitheton, *ſta iſtic*.

¶ καλῶς) הטיב LXX καλῶς. *boneſte*.

¶ ἐκεῖ, *iſtic*) procul a nobis.

4 καὶ οὐ, *neque*) *Si*, v. 2, apodoſin habet in hoc verſu, καὶ οὐ, καὶ, *neque*, *&*.

¶ οὐ διεκρίθητε) Iſto diſcrimine divitis & pauperis utentes, tamen *non diſcrevistis* juſta dubitatione, conſideratione & æſtimatione, quid tribuendum eſſet pauperi potius, vel certe non minus, quam diviti. διεκρίθη, active, etiam Rom. IV. 20. præterea vero διακρίνεσθαι in bonam partem, in hoc loco Iacobi. Huic compoſito opponitur ſimplex κριταὶ, quo notantur definite aliquid *conſtituentes*. διάκρισις κρίσιν debet præcedere: vos illa omiſſa hanc exercetis.

¶ κριταὶ διαλογισμῶν πονηρῶν) *judices*, approbatores, *malarum cogitationum*, i. e. divitum, foris ſplendentium, ſed malis cogitationibus ſcatentium.

5 ἀκούσατε, *audite*) Hac compellatione *ſiſtit* ac retinet apoſtolus *judices* præcipites; oſtendens, de paupere potius, quam de divite eſſe bene præſumendum.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Dei judicio ſubſcribere noſtrum debet judicium, etiam in ceremoniis & geſtibus externis.

¶ ἐξελέξατο τοὺς πτωχοὺς, *elegit pauperes*) Qui electi ſunt, egeni ſunt. Non denotantur hîc pauperes omnes, neque ſoli; nam paupertas ac divitiæ neminem per ſe faciunt bonum aut malum: ſed tamen paſſim pauperes præ divitibus beati prædicantur. c. V. 1. Suntque fere ſynonyma, *impius & dives*, *juſtus & pauper*. Es. LIII. 9. Amos II. 6. V. 12. Dives, ſi pius eſt, divitias abnegat: pauper, ſi malus eſt, paupertatis bonum negligit. Chriſtiani multi ex pauperibus erant; pauci ex divitibus: præſertim Hieroſolymis, & inter eos, ad quos Iacobus ſcribit. conf. cit. cap. V. 1 ſſ. Sic quoque, *elegit*, 1 Cor. I. 27.

¶ πλουσίους ἐν πίστει, καὶ κληρονόμους, *divites in fide*, *& heredes*) Beza ſic interpretatur: *elegit pauperes*, *ut fierent divites fide & heredes &c.* E. Schmidius ſic: *elegit pauperes*, *qui tamen ſunt divites in fide*, *ut ſint etiam heredes &c.* Hic duo momenta arctiſſime cohærentia, *divites & heredes*, divellit; ille, contra ſcopum apoſtoli, poſt *electionem* ponit *fidem & amorem*. Neque enim aliter Iacobus agit de ordine electionis, fidei & amoris, atque ille ordo nobis innoteſcit, adeoque judicii recti regulam de pauperibus præbet. quo quidem modo non ſolum fides, ſed etiam amor electionem in ordine cognitionis noſtræ antecedit. Mens apoſtoli hæc eſt: *Deus elegit pauperes*, *qui ſunt divites in fide & qui ſunt heredes* &c. unde hoc fluit argumentum: Quicunque ſunt divites in fide & heredes; illos debemus ut a Deo electos agnoſcere & tractare. atqui pauperes &c. Sic electio adeo non antecedit fidem, ut etiam hereditas electionem antecedat; antithetoque inter *elegit*, & *ignominia affeciſtis*, expenſo hæc emergit concluſio: Divites in fide & heredes regni & Deus magni facit & nos magni facere debebamus.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) quæ tendit in Dominum gloriæ. v. 1. Huic *fidei* tanquam ſequela tribuuntur *divitiæ* cœleſtes & mundi futuri, ſicut *amori hereditas*.

¶ κληρονόμους) *heredes*, quia filii.

¶ τ̃ βασιλείας, *regni*) Maxima dignitas.

6 ἠτιμάσατε, *ignominia affecistis*) dum pauperem postposuistis. Grande verbum.

¶ οὐχ οἱ πλούσιοι, *nonne divites*) Non omnes, sed tamen plerique, & soli. nam pauperes, etiamsi vellent, non possunt. Commemorat hoc apostolus, non ut pios ad invidiam concitet, sed ut indignitatem divitum demonstret.

¶ αὐτοὶ, *hi*) Demonstrativum, uti v. 7. Hebr. המ *Hi* sunt, qui & vi aperta & specie juris agunt.

¶ ἕλκουσιν ὑμᾶς, *trahunt vos*) importune.

7 βλασφημοῦσι, *blasphemant*) Prov. XXX. 9. Loquitur apostolus maxime de divitibus ethnicis. conf. 1 Petr. IV. 14. II. 12.

¶ τὸ καλὸν ὄνομα, *bonum Nomen*) השם nomen Dei, laudandum super omnia, כי טוב *quoniam bonus est*, & *nomen* ejus *bonum*.

¶ τὸ ἐπικληθὲν ἐφ' ὑμᾶς, *quod invocatum est super vos*) ex quo appellati estis *populus Dei.* Similis locutio, Gen. XLVIII. 16. Es. IV. 1.

8 νόμον βασιλικὸν) *legem regiam*, quæ se non patitur sub arbitrium humanum in *servitutem* redigi; sed ipsa *libertatis* lex est, v. 12. & summa præceptorum, omnes & amare & amari jubens: *legem* maximam *Regis* summi, qui Amor est, apud quem nulla est *personarum acceptio*, & qui suos omnes ad libertatem & ad regnum evehit, & personarum acceptionem fugere jubet, & transgressores punire potest. Conf. Not. ad Chrysost. de Sacerdotio p. 443, de epitheto βασιλικός.

¶ τελεῖτε, *perficitis*) etiam per fugam *acceptionis personarum.*

¶ κατὰ, *secundum*) *Secundum* determinat. *lex* est totum: *scriptura* illa, *diliges &c.* est pars. conf. v. 10 s.

¶ ἀγαπήσεις, *amabis*) etiam in habendo honore. Lex regia, amoris. Luth. *die Liebe ist Kayserin.* conf. 2 Cor. II. 8 not.

¶ τ̃ πλησίον σου, *proximum tuum*) etiam pauperem.

¶ καλῶς) *pulchre*: præ illo καλῶς, *bene*, quod notatur v. 3. Conf. v. 19. 7.

9 προσωποληπτεῖτε, *personas accipitis*) *personarum acceptio* non amat omnes æque.

¶ ἁμαρτίαν ἐργάζεσθε, *peccatum operamini*) Omnis actio vestra peccatum est. Huc ref. *enim*, v. 10.

¶ ἐλεγχόμενοι, *convicti*) propter *acceptionem personarum*, incurrentes in elenchum.

10 πταίσει) *offendet*, gravius præsertim. πταίειν, de offensione quotidiana. c. III. 2.

11 ὁ γὰρ εἰπὼν, *qui enim dixit*) Vnus est, qui totam legem tulit: cujus voluntatem qui una in re violant, totam violant.

12 οὕτως λαλεῖτε, *sic loquimini*) Tales estote in loquendo. In hac anakephalæosi respicit cap. I. 26.

¶ διὰ νόμου ἐλευθερίας, *per legem libertatis*) Vid. c. I. 25 not. Lex abhorret a servitute. ergo etiam a respectu personæ.

13 ἡ γὰρ κρίσις, *judicium enim*) Iudicium illud Dei de nobis, quod nemo subterfugiet, tale erit in quemque, qualis fuerit quisque, *haud misericors* illi, qui non fecerit *misericordiam.*

¶ ἔλεος, *misericordiam*) Hæc, præsupposita communi miseria, synonymon est *amoris.* v. 8.

¶ κατακαυχᾶται, *gloriatur contra*) Grande verbum: memorabile axioma. Ipsum judicium libenter fert hanc *gloriationem.*

¶ ἔλεος, *misericordia*) divina, humanæ respondens.

14 τί, *quid*) Apostolus a cap. I. 22 adhor-

hortatus est ad faciendum: nunc iis occurrit, qui fidei prætextu facere fugiunt. Porro sic docebat Paulus: *Ex fide est justitia & salus, non ex operibus.* id, ut omnia solet perversitas humana, jam tum in abusum rapuerant pseudochristiani, & verba Pauli, contra mentem Pauli, usurparant. quare Iacobus (iisdem phrasibus, testimoniis & exemplis, quæ Paulus posuit, Rom IV. 3. Hebr. XI. 17. 31. hîc repetitis, v. 23. 21. 25.) non doctrinam Pauli, sed errorem abutentium, post Pauli verba latitare conantem, refutat. v. 24. 14. Aliquando usus locutionum per se bonarum, dum multi abutuntur, inhibetur. Ier. XXIII. 33. coll. Hab. I. 1. Malach. I. 1. Diversus erat character, nemo negabit, Pauli & Iacobi: & hujus diversitatis vestigia quædam in hoc potissimum capite animadverti possunt. conf. Gal. II. 9 not. Neque tamen idcirco inter se pugnare censendi sunt, ut facile censere posset, quisquis aut Paulo aut Iacobo seorsum sese addixerit. Summa potius cum reverentia & simplicitate, & sine fastidio verborumque tortura, utriusque doctrinam, ut apostolicam, a Christo ejusque Spiritu profectam, suscipere debemus. Vterque enim & vera & dextre scripserunt; sed alio alioque modo, ut qui etiam cum vario hominum genere negotium haberent. Proinde alia in scena ipse Iacobus fidei causam egerat, Act. XV. 13-21. & ipse deinceps Paulus opera strenue ursit, in epistolis præsertim extremo tempore scriptis, quum homines jam doctrina de fide abuterentur. Nunc autem eadem verba non eodem plane uterque modo posuit, ut mox videbimus. Hic porro versiculus Summarium est trium partium: & ad *quæ utilitas* spectat v. 15-17. ad *si dicat quis* respondet v. 18. 19. & *num potest* explicatur v. 20-26. Prima parte finiente, & sub finem secundæ, & tertia finiente, adeoque ter, infertur fides sine operibus *mortua.* v. 17. 20. 26.

¶ ἐὰν πίστιν λέγῃ τὶς ἔχειν, *si fidem dicat aliquis habere* se) Non dicit, *si quis habeat*, sed, si quis putet & dictitet: hîc ergo Iacobus, ut Paulus ubique, fidem innuit veram & vivam, & sic quoque v. 22. 18 fin. ubi de subjecto sancto agitur: sed mox hoc versu & in hoc reliquo elencho sub *fidei* vocabulo, per mimesin, studio brevitatis, & κατ' ἄνθρωπον, intelligit fidem hypocriticam, paralogismo nixam. c. I. 22. Non docet, fidem posse esse sine operibus, sed potius, fidem sine operibus esse non posse. Non opponit fidem & opera; sed inane fidei jactatæ vocabulum, & fidem veram solidamque in se atque fructibus onustam.

¶ ἡ πίστις) *fides ista.* Articulus habet vim pronominis. *ista*, prætensa, quæ *fides* dicitur, ut *sapientia* dicitur *ea*, quam *mendaces* jactant. c. III. 15.

¶ αὐτὸν) *ipsum.* neque *utilitatem* ullam ea proximo affert, neque *ipsum* salvat.

15 ἐὰν δὲ, *si autem*) Comparatio, (cujus protasis etiam per se opportunam habet admonitionem, ab instituto non alienam:) hinc Epanalepsis, *quæ utilitas?* v. 14. 16.

16 ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) Hæc tacita communicatio apodosin facit penetrantiorem.

¶ ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ, *ite in pace*) Hodierna repulsæ formula: *sublevet te Deus*, id est, *non ego.*

¶ θερμαίνεσθε καὶ χορτάζεσθε, *calefacite & satiate vos*) Bonum consilium & come; si adsit res, amictus calefaciens & cibus satians.

17 ἐὰν μὴ ἔργα ἔχῃ, *si non opera habeat*) Si opera, quæ alias viva fides parit, nulla sunt; id *indicio* est, fidem *ipsam*

(id valet καθ' ἑαυτὴν) nullam esse, eamve, quam quis fidem jactat, mortuam esse.

¶ νεκρά ἐστι, *mortua est*) Vt dicere illud, *cape cibum*, *potum*, *vestem*, non est cibus & potus satians, vestis calefaciens: *sic* dicere, *habeo fidem*, non est *fides* realis, proximo *utilitatem* adferens, ipsi dicenti salutaris. Appellatio, *mortua*, horrorem incutit. Abstractum ponitur: concretum innuitur, uti c. III. 4. Fides est mortua: id est, homo, qui se fidem habere dicit, non habet illam vitam, quæ ipsa est fides. Similis hypallage, c. III. 4 not.

¶ καθ' ἑαυτὴν, *secundum semet ipsam*) &, ubi opera habet, non *secundum opera*, sed *secundum semet ipsam viva* est & esse dignoscitur. Non habet suam vitam ex operibus.

18 ἀλλ' ἐρεῖ τις) *sed dicet aliquis*, rectius sentiens, quam ille *aliquis*, de quo v. 14. & veram fidei operumque rationem vindicans.

¶ δεῖξόν μοι) *ostende mihi fidem tuam sine operibus tuis*; (ostende, si potes, i. e. nullo modo poteris:) *& ego ostendam tibi ex operibus meis*, quibus me carere non posse scio, *fidem meam*. Sunt duo effata, quorum prius fidem ante opera, posterius opera ante fidem, emphaseos causa, enunciat: (sic quoque v. 22. Luc. XI. 36 not.) & prius spectat ad illud, *tu fidem habes*; posterius ad illud, *& ego opera habeo*.

19 σὺ πιστεύεις, *tu credis*) Anaphora est in *tu:* nam hic quoque versus continetur sub *dicet quis*.

¶ ὁ θεὸς εἷς, *Deus unus*) Notanter ponitur fundamentalis ille articulus, qui semper fideles ab infidelibus diremit.

¶ πιστεύουσι, *credunt*) Verbum *credo* latissime hîc accipitur: nam dæmonia sentiunt & intelligunt & meminerunt, Deum esse & unum esse.

¶ καὶ φρίσσουσι, *& tremunt*) terribili exspectatione æternorum cruciatuum. Vsque adeo fides illa nec justificat nec salvat: & tamen efficaciam aliquam habet, sed in contrarium. Hoc præter exspectationem lectoris additum magnam vim habet.

20 θέλεις, *vis*) Morata interrogatio. sane *inanes* homines nolunt scire, & dissimulant.

¶ κενὲ, *inanis*) *inania* verba jactans.

¶ χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστιν, *sine operibus mortua est*) Id & declaratur & probatur versu seq.

¶ νεκρά, *mortua*) expers vitæ & vigoris justifici & salvifici.

21 ἀβραὰμ ὁ πατὴρ ἡμῶν, *Abraham pater noster*) Sic Paulus, Rom. IV. 1.

¶ ἐξ ἔργων ἐδικαιώθη, *ex operibus justificatus est*) Agnoscit Iacobus internum propriumque fidei vigorem, operibus priorem & ab operibus eorumque in fidem redundante virtute distinctum, v. seq. ignorant autem eundem hypocritæ; opera, quibus tamen iidem carent, facilius palpantes. quare Iacobus *ad hominem* agit, & ad eos convincendos fere opera commemorat, ipsum fidei vigorem sub eorum commemoratione subaudiens. Neque verbum δικαιοῦσθαι *justificari* Iacobus non eodem, quo Paulus significatu adhibet; quo videlicet *justitia* conjunctissimam habet salutem. v. 14. Est autem significatus ille valde prægnans, ut quam late patet *peccatum* cum *reatu* & *vitio*, tam late ex adverso pateat *justitia*, (vid. omnino Rom. III. 20 not.) denotans omne id, quo homo sit, & judicetur, & dicatur *justus*, i. e. talis, cui Deus jam non sit iratus ob reatum, sed reconciliatus; & qui vicissim jam non sit hostis Deo, sed *amicus*. v. 23. coll. Rom. VIII. 7 cum antec. & conseq. Hunc unum eundemque significatum vocis δικαιοῦν *justificare*

ficare Paulus restrictius adhibet, Iacobus latius. cur? nimirum ille loqui solet de actu justificationis, qui maxime constat in remissione peccatorum: hic, quod apprime notandum, de statu loquitur ejusdem justificationis (qui perperam appellitatur justificatio secunda) quum homo in justitia, quæ fidei est, perstat; in ea, quæ operum est, progreditur. Exinde Paulus Abrahamum credentem, ex Gen. XV. 6. Iacobus, etiam immolantem multo post, ex Gen. XXII. 10. producit. Ille simpliciter allegat τὸ *reputatum est*: hic etiam τὸ *amicus appellatus est*, quod postea accessit. Ille ait: *Deus justificat*, &, *justificat impium*, &, *justificati sumus*: hic simpliciter, *homo justificatur*. Ille fidem solam, non opera quamvis ex fide fluentia memorat; hic, fidem & opera.

¶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, *super altare*) Innuit, opus Abrahami fuisse plane serium.

22 ὅτι, *quod*) Duo commata, quorum in priore si illud, *fides*, in altero *operibus* cum accentu pronunciaveris, sententia liquido percipietur, qua exprimitur, quid utravis pars alteri conferat.

¶ ἡ πίστις, *fides*) Fide obtulit Abraham. Hebr. XI. 17.

¶ συνήργει, *cooperabatur*) Igitur aliam fides habet ἐνέργειαν, efficaciam & *operationem*, aliam opera; & quidem illa ante hæc, & *cum* his. Non animant opera fidem, sed fides opera parit, opera fidem consummant.

¶ ἐτελειώθη, *consummata est*) Non dicit, *vivificata est*. Ex operibus fides habet, non ut sit vera, nam veritatem habet ante opera; sed ut sit perfecta, & amicitiam divinam assequatur. v. 23. coll. Ioh. XV. 10. Vigor fidei, qui opera parit, ex illo partu & actu augetur, excitatur & corroboratur, uti calor nativus corporis labore, quem ciet. conf. 1 Ioh. III. 22. Multo perfectior in fide rediit Abraham a sacrificio illo, quam eo accesserat. Idem verbum, τελειοῦσθαι, adhibet Alexander Aphrod. l. 2 de Anima, cap. Τρίτος δέ ἐστι, quum describit intellectum, cognitione auctum rerum extra ipsum positarum. Fides ipsa *consummatur* per opera, i. e. vera demonstratur.

23 ἐπληρώθη ἡ γραφὴ, *impleta est scriptura*) Ampliatio in sermone est. nam *impletum* ante fuit, quam *scriptum*. porro quo Abrahæ tempore impletum? quum primum credidit, an postea quum immolavit? utroque tempore: sed ad tempus immolationis maxime refert Iacobus, de statu quippe Abrahami justificati loquens, ad quem etiam pertinet illud, *amicus appellatus est*. sed hinc probat justificationem ex operibus, illinc justificationem ex fide.

¶ καὶ φίλος θεοῦ ἐκλήθη, *& amicus Dei appellatus est*) Hæc est totius versus pars altera; neque enim pertinet ad ditionem verbi *impleta est*. Fuerat *amicus Dei* Abraham, jam ante obitum, & post obitum ita appellatus est a posteris, 2 Chron. XX. 7. & a Deo ipso. Es. XLI. 8. *Amicus* erat, active, *amator Dei*, id quod pertinet ad opera; & passive, *amatus a Deo*, id quod pertinet ad justificationem ex operibus. Vterque sensus, vi relatorum conjunctus, habetur etiam Ioh. XV. 14. In Hebræo est אהב quod ll. cc. active sonat, passive significat: certe apud Esajam parallela sunt *servus*, *electus*, *amicus*. & LXX, ὃν ἠγάπησα, uti l. c. Chron. τῷ ἠγαπημένῳ σου. quem ad locum etiam Halenses annotant, Arabibus Abraham velut proprio nomine *Alchalilo* i. e. amicum Dei dici. Sic quoque Iudith VIII. 22: *Abraham amicus Dei effectus est*. quæ tamen Græce non leguntur.

24 ὁρᾶτε, *videtis*) Sic, βλέπεις, *vides*. v. 22.

¶ ἐξ

¶ ἐξ ἔργων δικαιοῦται, *ex operibus justificatur*) v. 21 not.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Iudæus, Græcus.

¶ μόνον, *ſolum*) Cyclopas evangeliophoros, ut Eraſmus appellat, degeneresque Lutheri diſcipulos, qui fidem *ſolam*, non Paulinam, ſed ab operibus deſolatam pro vexillo habent, prævidens hoc loco notavit Scriptura.

25 καὶ ῥαὰβ, *& Rahab*) Poſt virum Abrahamum Iudæorum patrem ponitur mulier; nam viros & mulieres appellat c. IV. 4: eaque ex gentibus, quæ plane flagitioſa fuerat, ne quis a Iudæis tantum opera requirat.

26 γὰρ, *enim*) *Enim* pro *igitur*, uti Rom. III. 28 not.

¶ τὸ σῶμα χωρὶς πνεύματος, *corpus ſine ſpiritu*) πνεῦμα ſæpe πνοὴν *halitum*, vitæ indicem; ſed quum *corpori* opponitur, ſpiritum ſive animam notat: neque id h. l. alienum. fides ſine operibus eſt ut corpus exanime: ſed non ideo fides viva originem vitæ habet ex operibus. cur Iacobus opera potius, quam proprium fidei vigorem commemoraverit, notatum eſt ad v. 21. Habent vani *ſpeciem*, non *virtutem*. 2 Tim. III. 5. Tit. I. 16.

CAP. III.

1 Μὴ πολλοὶ, *ne multi*) Rarum, lingua recta. v. 2, *omnes*. rari ergo debent eſſe doctores. conf. Rom. XV. 18. Ex ea ratione etiam is, qui doctorem agit, non debet *multus* eſſe in loquendo.

¶ γίνεσθε, *ſitis*) ultro.

¶ μεῖζον κρίμα, *majus judicium*) ob plures offenſiones. Conf. Sap. VI. 6.

2 πολλὰ) *multis* variiſque rebus & *modis*.

¶ ἅπαντες, *omnes*) Ne ſe ipſos quidem excipiunt apoſtoli. 1 Ioh. I. 8.

¶ ἐν λόγῳ) *in ſermone*, uno. Antitheton, *multa*. Lingua non ſemper ſatisfacit ſenſui.

¶ πταίει, *offendit*) Hoc verbum proprie de linguæ vitio lapſuve dicitur.

¶ οὗτος) *hic* demum.

¶ δυνατὸς - σῶμα, *potens - corpus*) Deſcriptio *perfecti*.

¶ τὸ σῶμα) *corpus*, i. e. hominem, ſeſe. Antitheton ad linguam, *membrum*, v. 5. Conf. *corpus*, v. 3. 6.

3 ἴδε) Sic edidi ex potiſſima teſtium parte. ἰδοὺ *Er.* Ex mſſ. perpauci remanent, quos ἰδοὺ habere, ſatis firmiter ſtatuamus. Interjectio ἴδε eſt ex activo verbo, ἰδοὺ mediam vocem imitatur. Si quid differentiæ eſt, ἴδε conſideratum quiddam ſonat potius, ἰδοὺ patheticum magis eſt. Itaque Iacobus primo hoc loco ἴδε ponit, poſtea ἰδοὺ ſæpe, in incremento δεινότητος. Certe alibi quoque unus ſcriptor, & ἰδοὺ & ἴδε, habet, idque in brevi ſermonis tractu. Ioh. XII. 15. 19. XVI. 29. 32.

¶ τῶν ἵππων, *equorum*) Hoc emphaſeos cauſa ponitur initio.

¶ ςόματα, *ora*) Appoſite. nam in ore lingua eſt.

¶ μετάγομεν) *circumagimus*.

4 καὶ) *etiam*. Non modo animalia, ſed etiam naves.

¶ σκληρῶν) σκληρὸς, *vehemens*. Duplex momentum: navium moles, & ventorum vis.

¶ πηδαλίου, *gubernaculo*) Elegans ſimile, ad linguam. Reſpondent inter ſe, *minimo*, &, *parvum membrum*. Eadem ratio calami, linguæ vicarii, inter abſentes.

¶ ἡ ὁρμὴ, *impetus*) vis movens ac vertens tendenſque in locum. Huic reſpondet affectus linguam movens.

¶ βούληται, *voluerit*) Hypallage. id eſt, quo-

quocunque vult regens, penes quem est *impetus*.

5 μεγαλαυχεῖ) *magnopere se jactat*: plurimum sibi arrogat, de præteritis & in futurum. Sæpe *magnitudo* est earum rerum, quas securi *parvas* putant. *Magna* etiam exprimit *mundus*, & *rota*, & *gehenna*. v. 6.

¶ ἰδὲ, *ecce*) *ecce*, tertium, tertiæ comparationi præmissum.

¶ ὀλίγον) Sic modo, μικρόν.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) Pars subjecti, articulo addito, (ut mox illud ἡ σπιλᾶσα κτλ.) declarans, cur lingua dicatur *ignis*: quia scilicet illa est *mundus* (Vulgato, *universitas*) *iniquitatis*. Respiciunt inter se *quantam sylvam* & *mundus*. Vt macrocosmi instar est microcosmus; sic microcosmi instar est lingua, hunc totum ciens. Frequens est a macrocosmo ad microcosmum metaphora: Ps. CXXXIX. 15. Cohel. XII. 2. neque solum ad hominem, sed etiam ad cetum, Ion. II. 3. 6. 7. Eam Iacobus adhibet. *Mundus* habet superiora & inferiora. ea, ad partem meliorem, sunt cœlum & terra; ad deteriorem, terra & gehenna. atque ut in mundo ad terram se habet cœlum aut gehenna; sic in homine ad totum *corpus* sive naturam se habet cor, cui lingua servit. nam penes pios cœlum, penes malos gehenna suas habet in corde venas, unde tot mira ad *rotam nativitatis* diffunduntur. Hæc *rota* quid notet, ex Ps. LXXVII. 19 declarari possit: Φωνὴ τῆς βροντῆς σου ἐν τῷ τροχῷ, ἔφαναν αἱ ἀστραπαί σου τῇ οἰκουμένῃ. namque ut ibi גלגל τροχὸς τῇ οἰκουμένῃ תבל oppositus denotat sphæram cœlestem sive aëream; sic hoc loco τροχὸς τῆς γενέσεως, τῇ γεέννῃ cordive oppositus, denotat partes terræ superiores, hominisve naturam totam, mediam inter cœlum & gehennam; atque adeo *corpus* cum toto ejus temperamento. Conf. *desursum*, *terrena*, *dæmoniaca*: infra, v. 15. γένεσις, constitutio naturalis, c. I. 23. & vita; Iudith XII. 19, πάσας τὰς ἡμέρας τῆς γενέσεώς μου. Metaphora a *rota rotunda* valde congruens. nam ut rota celerrime circumagitur; sic sphæra cœli, & hominis natura. & hæc accensa, dum circumagitur, mox tota exardescit, ut ignis non solum in gyrum agi, sed gyrus esse videatur. Confer, de *rotis flammeis* throni divini, Dan. VII. 9.

6 οὕτως, *sic*) Hæc vocula, Afris haud lecta, ex initio versus 5 huc est illata. Si apostolus eam in hac similitudine iterum adhibere voluisset, non in medio, sed in principio apodoseos adhibuisset, οὕτω καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ. Protasis est hæc, ἰδὲ ὀλίγον πῦρ ἡλίκην ὕλην ἀνάπτει· apodosis ex duabus constat enunciationibus, quarum prior hæc est: καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας scil. ἐστίν· altera vero, ἡ γλῶσσα καθίσαται ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν ἡ σπιλᾶσα ὅλον τὸ σῶμα. In hac altera enunciatione ἡ γλῶσσα tanquam Subjectum per anaphoram & emphasin iterum appellatur, citra particulam οὕτως· prædicatum est, καθίσαται - - σῶμα, facili hoc sensu, *Lingua est quæ maculat totum corpus*. Subsequitur declaratio: *quippe quæ & inflammat & inflammatur*. &c. ubi, per metaphoram a macrocosmo ad microcosmum, *Rota* sive sphæra superior (coll. Ps. LXXVII. v. cit.) est ipsa *natura* humana rationalis: *gehenna* vero est pars profundior, cor. *Lingua*, in medio, ex inferioribus inflammatur, & superiora inflammat, ipsa *mundus* sive orbis injustitiæ. Sic expedita fore spero, quæ Wolfius ad h. l. notavit.

¶ καθίσαται) Idem verbum, c. IV. 4.

¶ σπιλᾶσα, *maculans*) ut ignis, per fumum.

¶ καὶ φλογίζουσα καὶ φλογιζομένη) quippe *quæ & inflammat & inflammatur*. Activo passivum postponitur: nam magis

gis magisque e sua potestate exit, qui lingua peccat.

7 γὰρ, *enim*) Nil acrius igni.

¶ φύσις θηρίων) i. e. θηρία. Periphrasis.

¶ δαμάζεται καὶ δεδάμασται) *domatur*, sensu passivo; & *domita est*, sensu medio.

¶ τῇ φύσει, *naturæ*) Dativus obedientiam eorum, quæ domantur.

8 οὐδεὶς ἀνθρώπων, *nullus hominum*) Antitheton, *humanæ*. v. 7. οὐδεὶς, *nemo* alius: vix ipse quisque.

¶ ἀκατάσχετον κακὸν) Phocylides, λαός τοι καὶ ὕδωρ καὶ πῦρ, ἀκατάσχετα πάντα. Sic v. 6, πῦρ.

¶ μεστὴ, *plena*) Nominativus, collato (post parenthesin) versu 6. Tum maxime est malum cohiberi nescium, *quum* turget veneno letali.

9 ἐν αὐτῇ - καὶ ἐν αὐτῇ, *in ipsa* - & *in ipsa*) Sermo valde expressus.

¶ καθ' ὁμοίωσιν θεοῦ, *ad similitudinem Dei*) Amisimus Dei similitudinem: sed exinde tamen remanet nobilitas indelebilis, quam in nobis & in aliis debemus revereri. mansimus tamen homines, ad similitudinem illam, per *benedictionem* divinam, cui humana subscribere debet, reformandi. Id interpellant, qui maledicunt. Absalom excidit gratia parentis: sed tamen populus eum agnoscit filium regis.

10 ἐκ τοῦ αὐτοῦ στόματος ἐξέρχεται εὐλογία καὶ κατάρα) Ps. LXII. 5. LXX, τῷ στόματι αὐτῶν εὐλόγουν, καὶ τῇ καρδίᾳ αὐτῶν κατηρῶντο.

¶ οὐ χρὴ, *non opus est*) i. e. nullo modo convenit.

¶ ταῦτα οὕτω, *hæc sic*) *hæc* bona, *sic* adjunctis malis.

11 πηγὴ, *fons*) Huic simile cor.

¶ ὀπῆς, *foramine*) Huic simile os.

12 μὴ δύναται, *num potest*) Nunc ab ore ad cor transitionem præparat. de illo dixerat, *non opus est*; de hoc, *non potest*.

¶ οὕτως οὐδὲ ἁλυκὸν γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, *sic neque salsum dulcem facere aquam*) Scil. δύναται, *potest*. Dixerat v. 11, ex uno principio non convenire, ut proficiscantur duo contraria: nunc ait, ex quolibet principio non nisi id, quod suæ speciei sit, provenire posse. *Salsum*, casu recto, vim habet substantivi, ut modo *dulce* & *amarum*. Apud Hesychium, ἁλυκὴ, ἡ θάλασσα· Iacobo, ἁλυκὸν, latiore notione, *lacus aut scatebra salsa, aquam fundens. Sic* adhibetur ante *salsum* demum, quia hæc similitudo jam versu 11 repræsentata, majorem proprietatem induit, & h. l. ipsam apodosin continet, mox verbis propriis continuandam.

13 τίς, *quis*) Omnes videri sapientes volunt: non omnes sunt.

¶ δειξάτω, *ostendat*) re potius, quam verbis. v. 1.

¶ καλῆς ἀναστροφῆς, *bona conversatione*) Oppositum, v. 16. Ipsa *bona conversatio* describitur v. 17 s. coll. 1 Petr. II. 12.

¶ ἐν πραΰτητι σοφίας, *in mansuetudine sapientiæ*) *in mansuetudine*, cum qua conjuncta est vera *sapientia*.

14 ζῆλον πικρὸν, *zelum amarum*) Non damnatur zelus dulcis & ira dulcis, ex fide & amore.

¶ μὴ, *ne*) Gloriantur & mentiuntur contra veritatem, qui, quum zelum amarum habeant, tamen se eosdem sapientiam habere dictitant.

15 ἐπίγειος, *terrena*) non cœlestis, quæ descendit a Patre.

¶ ψυχικὴ, *animalis*) non spiritualis, quæ est a Spiritu sancto. conf. *animalis* 1 Cor. II. 14. Iud. v. 19. Hoc medium est inter *terrenum* & *dæmoniacum*.

¶ δαι-

¶ δαιμονιώδης, *dæmoniaca*) talis, qualem habent etiam dæmonia: c.II.19. non ea, quam dat Christus.

16 ἐκεῖ ἀκαταστασία, *ibi conquassatio*) *paci* contraria. v.17. Ex effectu cognoscitur, cujusmodi sit sapientia ista. *fructum* appellare dedignatur Iacobus. coll. v.17. 18.

¶ πᾶν φαῦλον πρᾶγμα, *omne pravum negotium*) Vis voculæ *omne* apparet, hac enunciatione formata: *omne negotium* inde nascens est malum. Antitheton, *plena misericordiæ & fructuum bonorum* &c.

17 πρῶτον μὲν ἁγνή ἐστιν, *primum quidem pura est*) pura a sordibus terrenis, animalibus, dæmoniacis. Occupatio quædam. *pacem* commendaturus removet prius *pacem inpuram* cum mundo, quæ omnia obvia convasat & conglutinat. c.I.27 fin. & cap.IV.4 toto. sic, *emundate*, c.IV.8. 1 Petr.I.22.

¶ μὲν, *quidem*) Sequitur *autem*, v.18.

¶ εἰρηνική, *pacifica*) Totum: sequuntur partes mox.

¶ ἐπιεικής) *æqua*, lenis, non rigida; ubi agitur de officiis proximi.

¶ εὐπειθής) *tractabilis*, facilis, non morosa; ubi agitur de culpa proximi.

¶ μεστὴ ἐλέους, *plena misericordiæ*) ubi agitur de miseria proximi.

¶ καρπῶν ἀγαθῶν, *fructuum bonorum*) Sequuntur duo fructus insigniores, & iis, ad quos scribitur, inprimis commendabiles: *non judicans & sine simulatione.*

¶ ἀδιάκριτος, *non judicans*) Non facit *discrimen*, ubi non opus est, v. gr. inter potentes ac tenues. Hesychius, ἀδιάφορον, ἀδιάκριτον. Omnia bona & justa amplectitur: omnia mala rejicit. nullo discrimine agit, non alterum præ aliis duriter habet.

¶ ἀνυπόκριτος, *sine simulatione*) remota a simulatione & adulatione, quæ erga potentes exercetur directe; indirecte vero, per asperitatem erga tenuiores.

18 καρπὸς δὲ δικαιοσύνης ἐν εἰρήνῃ, *fructus autem justitiæ in pace*) Sic Hebr. XII. 11 not. Fructus justitiæ, uberrimus: quanquam ubertas illa non statim initio apparet. *Iustitia* est pacata: *pax* est fructuosa.

¶ ἐν εἰρήνῃ σπείρεται, *in pace seminatur*) Cum *fructus* congruit *seminatur*. *Pax* descripta est v. 17. De *semente* & *justo* conf. Ps. XCVII. 11. in Hebr.

¶ τοῖς ποιοῦσιν εἰρήνην, *facientibus pacem*) Dativus commodi, cum limitandi vi. Vid. oppositum c.IV.1 s. ποιεῖν εἰρήνην, *pacem proferre*, ut ποιῆσαι ὕδωρ, *aquam proferre*. v.12.

CAP. IV.

1 Πόθεν, *unde*) Innuit Iacobus, multos sæpe quærere de causis litium, quæ tamen in promtu sunt.

¶ πόλεμοι καὶ μάχαι, *bella & pugnæ*) adversa paci, de qua cap. III. *Pugna* est actio *belli*.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) Refertur ad *voluptates*, de quibus confestim v. 3 mentio expressa fit; implicita, cap. III.

¶ στρατευομένων, *quæ militant*) Idem verbum, 1 Petr.II.11.

¶ μέλεσιν, *membris*) Corpus, prima sedes belli: inde procedit bellum hominis cum homine, regis cum rege, gentis cum gente.

2 ἐπιθυμεῖτε, *concupiscitis*) Anaphora, in qua incrementum est: *concupiscitis*, affectu in rem; *occiditis & zelatis*, actione & affectu singulorum ad singulos; *pugnatis & belligeratis*, actione multorum cum multis.

¶ φονεύετε καὶ ζηλοῦτε, *occiditis & zelatis*)

latis) *occiditis* per odia & zelum. est ἓν διὰ δυοῖν. Idem verbum, c. V. 6. Qui concupiscit, sublatum e medio cupit possessorem pristinum. Homicidas dicit, uti v. 4 adulteros. conf. 1 Ioh. III. 15. Sic, Φονεύετε, LXX, Ps. LXII. 4 תְּרָצְּחוּ Hæc enim hebraica lectio, media inter ceteras, bene ab Halensibus statuminatur. Atque cum toto hoc Psalmo tota Iacobi epistola quam simillimum tenorem habet. vid. not. ad v. 7. 12. 14. c. I. 3. III. 10. vid. etiam Ps. X. 8.

¶ διὰ, *propter*) Hoc cohæret cum triplici illa clausula: *& non habetis: & non potestis adipisci: non autem habetis.*

¶ μὴ αἰτεῖσθαι, *quod non petitis*) Neque enim cupidus, homicida, pugnax homo orare potest.

3 αἰτεῖσθε, *petitis*) Nunc alios redarguit, qui paulo meliores videri volunt.

¶ καὶ οὐ λαμβάνετε, *& non accipitis*) Hîc non dicit: *non habetis. Rogare* & *accipere* sunt relata.

4 μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες, *adulteri & adulteræ*) Viri & mulieres tali bello implicantur, & fidem Deo datam frangunt.

¶ ἡ φιλία τοῦ κόσμου, *amicitia hujus mundi*) *mundi* via, *voluptas* v. 3.

¶ ἔχθρα, *inimicitia*) 1 Ioh. II. 15.

¶ ὃς ἂν οὖν, *quicunque ergo*) Priori sententiæ superadditur quiddam in hac altera per verba *voluerit* & *constituitur*.

¶ ἐχθρὸς, *inimicus*) nil exoraturus.

¶ καθίσταται) Medium. i. e. *se ipsum constituit*.

5 κενῶς) *inaniter, sine re*, ut nil referat ad noxam aut ad salutem. Seria sunt, quæcunque Scriptura dicit: omnia verba revereri debemus.

¶ λέγει, *dicit*) non, λαλεῖ, *loquitur*. *dicit* ea, quæ sequuntur.

¶ πρὸς φθόνον) *contra invidiam*. Hoc nomen apud LXX nusquam occurrit; nec videtur Iacobus, versu 6 aliud dictum totidem verbis allegans, hîc tam multa voluisse mutare. Hinc colligas, ex scriptura N. T. allegationem fieri: nam Novi quoque Testamenti scripta *scripturis* accensentur 2 Petr. III. 16. Referunt alii ad Gen. VI. 5. 3. vel ad Num. XI. 29. vel ad Prov. XXI. 10. vel ad librum quempiam, qui interciderit. Sed sat prope accedunt Iacobi verba ad Gal. V. 17 ss. ubi φθόνοι *invidiæ* ponuntur inter opera carnis, & contra carnem *concupiscere* dicitur *spiritus*, quo qui *ducuntur*, hi non sunt *sub lege, sed sub gratia.* Maxime vero assonant ad 1 Petr. II. 1 s. 5. *deponentes - INVIDIAS, - lac CONCUPISCITE - DOMUS SPIRITUALIS.* Quodque hîc sequitur, *majorem vero dat gratiam:* congruit cum illo, *suavis est Dominus*, ib. v. 3. Qui locum Petri probe habuerit animo impressum, Iacobi respectum ad illum prorsus agnoscet. Neque obest chronologica epistolarum series. Sic Iacobus non solum Petro, sed etiam Paulo subscribit.

¶ φθόνον) *Invidiam* necessario parit amicitia mundi: *invidiam* non fert Spiritus, qui habitationem cepit in nobis.

¶ τὸ πνεῦμα) *Spiritus gratiæ* & amoris.

¶ κατῴκησεν) *habitationem cepit.*

¶ ἐν ἡμῖν, *in nobis*) filiis N. T.

6 μείζονα) eo *majorem*, quo longius recesseris ab *invidia*.

¶ δίδωσι, *dat*) Deus.

¶ λέγει, *dicit*) *Scriptura*, v. 5. Confirmat Iacobus auctoritatem Salomonis: quem convenienter allegat, a *sapientiæ* impedimentis nos dehortans.

¶ ὁ θεὸς - χάριν) Prov. III. 34. LXX, Κύριος. cetera iisdem verbis. Plane cum Petro Iacobus congruit. vid 1 ejusdem ep. c. V. 5.

¶ ὑπερ-

¶ ὑπερηφάνοις, *superbis*) Superbia mater *invidiæ*, de qua v. 5. Hebr. ללצים *irrisoribus*. tales sunt, qui Scripturam *inaniter* loqui putant.

¶ ἀντιτάσσεται, *resistit*) Hebr. יליץ *irridebit*. Humiles ita animati sunt, ut Deo, si fieri posset, ut Ipse cujusquam gratiam requireret, eam præstaturi forent; superbi autem resistere Ei conantur, ut Pharao. utrisque ergo par pro pari refert. superbis resistit; humilibus dat gratiam.

¶ χάριν, *gratiam*) Cui Deus *gratiam* dat, is omnem *invidiam* dediscit.

7 ὑποτάγητε οὖν τῷ θεῷ) LXX, Ps. cit. v. 6, πλὴν τῷ θεῷ ὑποτάγηθι ἡ ψυχή μου. Hoc *submittite vos* congruit cum *humilibus*, v. 6. & interjecta explicatione hujus submissionis concluditur versu 10. coll. 1 Petr. V. 6.

¶ ἀντίστητε - ἀφ' ὑμῶν, *resistite - a vobis*) -Sequitur oppositum: *appropinquate - vobis*. Conf. *resistite*, 1 Petr. V. 9.

¶ τῷ διαβόλῳ, *diabolo*) superbo, maxime per superbiam tentanti; hosti, cui militant superbia & invidia in mundo.

¶ φεύξεται, *fugiet*) ut superatus. Lætum verbum. 1 Ioh. V. 18.

8 ἐγγίσατε, *appropinquate*) Fugam diaboli sequitur, naturæ potius quam temporis ordine, appropinquatio ad Deum, per bonas preces. v. 2 s.

¶ ἐγγιεῖ, *appropinquabit*) ut propitius. Lætissimum verbum.

¶ καθαρίσατε, *mundate*) ut possitis diabolum fugare.

¶ ἁγνίσατε, *purificate*) ut possitis accedere ad Deum, deposito adulterio animæ.

¶ δίψυχοι, *duplices animo*) qui & Deo & mundo vos datis. v. 4. Alternat oratio in hac epistola; & modo fratres sancti, modo peccatores, modo fluctuantes compellantur. *Bianimus* laborat *corde*; peccator, etiam *manibus*.

9 ταλαιπωρήσατε, *miseri estote*) ut ablactemini & abalienemini a mundo. Miseria hæc beata. non additur hîc, *ululantes*, c. V. 1.

11 μὴ καταλαλεῖτε, *nolite obtrectare*) Nunc alios notat irrequietæ animæ excessus, postquam c. III quietem, & cap. IV ineunte turbam descripserat.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Articulus hîc additus, ad ἀδελφοῦ non additus. fraterna æqualitas læditur obtrectando; sed *magis*, judicando.

¶ κρίνει νόμον, *judicat legem*) Proinde enim facit, ac si lex ipsa non faceret illud officium, in quod homo ejusmodi involat.

¶ εἰ δὲ, *si vero*) *si judicas, es judex*. Ploce.

¶ νόμου, *legis*) Ab hoc loco desinit *Legis* expressa in volumine Novi Test. mentio, neque in epp. Petri, Iohannis, Iudæ obvia, neque in Apocalypsi.

12 ὁ νομοθέτης) *Unus est*, nempe *Legislator Deus*, *qui potest* &c.

¶ ὁ δυνάμενος, *qui potest*) Nostrum non est judicare; præsertim cum exequi non *possimus*.

¶ σῶσαι) Ps. cit. v. 2, παρ' αὐτῷ γὰρ τὸ σωτήριόν μου. & sic ibidem v. 3. 7. 8.

¶ τίς, *quis*) imbecillus.

13 ἄγε νῦν, *age nunc*) Interjectio ad excitandam attentionem. c. V. 1.

¶ λέγοντες, *dicentes*) categorice, gloriabundi, v. 16.

¶ σήμερον ἢ αὔριον, *hodie aut cras*) Unus dicit, *hodie*, idem aliusve *cras*, ut commodum est; quasi liberam haberet optionem.

¶ πορευσώμεθα κτλ. *proficiscemur &c.*) Subjunctivus facit sermonem modalem, & innuit rationes rerum urgentes.

¶ τήνδε) Hoc ponitur loco nominis proprii, ut ὁ δεῖνα.

¶ καὶ, &) & frequens. Polyſyndeton exprimit libidinem animi ſecuri.

¶ ἐνιαυτὸν ἕνα, *annum unum*) Sic loquuntur, quaſi mox etiam de inſequentibus annis deliberaturi.

14 οὐκ ἐπίςαϑε, *non ſcitis*) Prov. III. 28.

¶ ποία) Ps. cit. v. 10.

¶ ἡ ζωὴ) *vita*, unde craſtina actio ſuſpenditur.

¶ ἀτμὶς, *vapor*) Diminutivum.

¶ γὰρ, *enim*) Ex interrogatione repetitur particula in reſponſione, cum vi.

15 ἀντὶ τοῦ λέγειν ὑμᾶς, *cum dicere vos oporteret*) Ref. ad *dicentes*, v. 13. Latet hîc imperativus, *potius ſic dicite.*

¶ καὶ, &) *Si Dominus voluerit; ET vivemus ET faciemus. & vivemus*, pars apodoſeos. nam ſi eſſet pars protaſeos, & non poneretur ante *faciemus.*

¶ ζήσωμεν· ποιήσωμεν) Subjunctivus modeſtiam ſermoni adſpergit.

16 καυχᾶσϑε ἐν ταῖς ἀλαζονείαις, *gloriamini in arrogantiis*) *Arrogantiæ* exprimuntur in illis verbis, *proficiſcemur - lucrabimur*; *gloriatio*, in præſumtione temporis.

¶ πονηρὰ, *mala*) Oppoſitum, *bonum*, v. 17.

17 εἰδότι, *ſcienti*) Concluſio præciſa, contumaces ſibi relinquens.

¶ μὴ, *non*) Peccatum omiſſionis.

CAP. V.

1 Οἱ πλούσιοι, *divites*) Sæpe apud prophetas externæ gentes compellantur per apoſtrophen, cum tamen prophetia non ad illas, ſed ad Iudæos perveniret. Sub eadem figura apoſtolus de divitibus non tam ad divites ipſos, a fide alienos, ſcribit, quam ad ſanctos, ut illorum vim patienter ferant, v. 7.

¶ ταλαιπωρίαις, *miſeriis*) Scripta ſunt hæc paucis annis ante obſidionem Hieroſolymorum.

¶ ἐπερχομέναις, *ſupervenientibus*) de improviſo, & celeriter.

2 σέσηπε, *putrefactæ ſunt*) Notatur tenacitas divitum.

¶ σητόβρωτα) ἱμάτιον σητόβρωτον. Iob XIII. 28.

3 ὁ ἰὸς αὐτῶν, *ærugo eorum*) Synecdoche. Etiam divitiarum & veſtimentorum ſitus erit in teſtimonium captivitatis, qua detentæ facultates nemini profuere, ſed otioſæ jacuere, ſine fœnore.

¶ ὑμῖν, *vobis*) contra vos.

¶ φάγεται, *comedet*) morte.

¶ σάρκας, *carnes*) vivas. non dicit κρέα.

¶ ὡς πῦρ, *ſicut ignis*) Locutio adagialis, de conſumtione celeri ac totali; quum rubigo antea fuerit lenta & modica.

¶ ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, *in noviſſimis diebus*) Theſaurus in poſterum ſolet reponi: vos collegiſtis ſero; non fruemini. Eadem phraſis, 2 Tim. III. 1 not. Apoſtolus adventum Domini proponit hîc ad terrorem impiorum; ad ſolatium ſanctorum, verſu 7 ſſ.

4 κράζει, *clamat*) De iis maxime peccatis clamor aſcendit ad Deum, de quibus ſilentium eſt apud homines: ut de impudicitia & injuſtitia. Eum clamorem & *merces negata* & *operarii* emittunt. Duplex clamor.

¶ εἰσεληλύθασιν, *introiverunt*) Metonymia antecedentis. id eſt, nunc venit ultor Dominus.

5 ἐτρυφήσατε, *deliciati eſtis*) deliciis ſpecioſis, quas ex illa ipſa *mercede* aluiſtis.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς) *ſuper terra*, nunc vaſtanda.

¶ καὶ ἐσπαταλήσατε, & *luxuriati eſtis*)

estis) luxu sordido & insano, vosque consumente. τρυφὴ parit σπατάλην & σπατάλη affine τῇ σφαγῇ. Mixtim describit Iacobus divitum voluptatem & immanitatem, uti gradationi congruit.

¶ ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς, *ut in die mactationis*) Adagium. *mactatio* hîc innuitur non divitum, sed boum, ovium &c. ad epulas.

6 κατεδικάσατε, ἐφονεύσατε, *condemnavistis, occidistis*) Asyndeton, celeritatem exprimens.

¶ τὸ δίκαιον, *Iustum*) Distributiva significatio in singulari numero locum invenit, denotans quemlibet justum, ut quemque nanciscuntur improbi: maxime vero Christum ipsum, *Iustum*, Act. III. 14. a Iudæis & gentibus occisum: conf. v. 11 not. & deinceps Iacobum, hæc scribentem, ab Hebræis *Iustum* cognominatum, cujus supplicium hic divinitus præsignificetur. Congruit præsens, *non resistit vobis.* quo commate subsequente per asyndeton simul innuitur, ipsa Iusti patientia impios sese ad cædem acuere. conf. Sap. II. 10-20.

7 οὖν, *igitur*) quicquid interim faciant improbi.

¶ παρουσίας, *adventum*) v. 8. 9. 12.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Iesu Christi.

¶ ἐκδέχεται, *exspectat*) exspectando assequitur, in messe. יִקְצֹר *metet*, LXX, ἐκδέξεται. Hos. VIII. 7.

¶ τίμιον, *pretiosum*) operæ & patientiæ pretium.

¶ ἕως, *usque*) Constr. cum *patienter ferens*. Non prius desinit.

¶ λάβῃ) *acceperit*, cœlitus.

¶ πρώϊμον) post satum.

¶ ὄψιμον) cui messis proxima.

8 ἡ παρουσία, *adventus*) qui item afferet pretiosum fructum.

¶ ἤγγικε, *appropinquavit*) Vere hoc dixerunt apostoli; tametsi tempora interveniunt illa, de quibus 2 Thess. II. & in Apoc. Conf. not. ad Act. II. 39.

9 μὴ στενάζετε, *ne ingemiscite*) per impatientiam.

¶ ἵνα μὴ κριθῆτε, *ut ne judicemini*) Iudice veniente. Suspiria nocent & iis, a quibus, & iis, contra quos mittuntur.

¶ κριτὴς, *Iudex*) Non additur articulus. Sensus est, *non deesse judicem.* Christus is est: in cujus officium involant, qui perperam suspirant, & judicii tempus antevertunt.

¶ θυρῶν, *fores*) Summa propinquitas. Matth. XXIV. 33.

¶ ἕστηκεν, *stitit se*) stat, semper audiens omnia.

10 τῆς κακοπαθείας, *tolerantiæ malorum*) ne quid novi vobis accidisse putetis. Verbum κακοπαθεῖ exstat v. 13.

¶ τοὺς προφήτας, *prophetas*) singulariter suo tempore pressos, inde beatos. Matth. V. 12.

¶ ἐλάλησαν, *locuti sunt*) Innuitur, quanta fuerit & injuria mundi, & patientia prophetarum.

¶ τῷ ὀνόματι, *nomine*) Innuitur obedientia prophetarum in celebrando nomine Domini.

11 τοὺς ὑπομείναντας, *eos qui perpessi sunt*) præ iis, qui molliter vixerunt.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) Redit ad prima Iacobus, coll. c. I. 3 not. תִּקְוָה LXX, ὑπομονὴ, apud ipsum Iobum, c. XIV. 19. Hîc notat constantiam sine sperato potitam.

¶ τὸ τέλος κυρίου) *exitum*, quem *Dominus* Iobo dedit.

¶ εἴδετε, *vidistis*) Idem usus verbi, de re olim facta, Hebr. III. 19. *Patientia* & *exitus* congruunt. c. I. 4. Matth. XXIV. 13. Non reticuit Iacobus patientiæ Iobeæ exitum.

¶ ὅτι,

¶ ὅτι, *quoniam*) Hoc pendet a *beatos prædicamus*. Sir. II. 12, οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος.

12 μὴ ὀμνύετε, *ne jurate*) v. gr. per impatientiam. Opponitur linguæ in adversis usus versu 13.

¶ μήτε τὸν οὐρανὸν, *neque* per *cælum*) Matth. V. 34 s.

¶ ὑμῶν τὸ ναὶ, ναὶ, *vestrum etiam, etiam*) Vestrum *etiam*, quod est in re, sit pariter *etiam* in sermone.

¶ ὑπὸ κρίσιν, *sub judicium*) conf. v. 9.

13 προσευχέσθω· ψαλλέτω· *oret: psallat*) Licet etiam psallere in adversis, & orare in secundis: sed plerunque animus in adversis minus fert τὸ *psallere*; & quod fert animus, id magis fieri debet. Faciebant id maxime publice in cœtu fidelium; ut docet antitheton, *advocet*, de ægroto; v. 14.

14 πρεσβυτέρους, *presbyteros*) qui dum orant, non multo minus est, quam si tota oraret *ecclesia*.

¶ ἀλείψαντες αὐτὸν ἐλαίῳ, *ungentes eum oleo*) Quod Christus apostolis commiserat, Marc. VI. 13. id deinceps in ecclesia continuatum est, etiam post apostolorum tempora: atque hoc ipsum charisma, maxime simplex, conspicuum & salutare, ex omnibus unum diutissime duravit. Exemplum vide in *Macarii* Op. p. 272. Testimoniumque illustre habet Ephraim Syrus συμβουλ. ος. Ἐὰν οἰκονομίαν πληρῶν ἀλείφῃς ἐλαίῳ τὸν κάμνοντα κτλ. Immo divinitus eo consilio datum fuisse videtur, ut semper maneret in ecclesia, tanquam specimen ceterorum; sicut portio Mannæ fuit specimen miraculi antiqui. certe *presbyteris*, ministris ordinariis, Iacobus administrationem hujus olei adscribit. Erat hæc ecclesiæ summa Facultas Medica, ut Iuridicam ejusdem habemus 1 Cor. VI. Beata simplicitas! intermissa vel amissa per ἀπιστίαν. Nam quod ecclesia Latina *unctionem extremam*, Græca εὐχέλαιον habent; multo minorem huic μυστηρίῳ sive sacramento, ut illæ appellant, efficaciam ad sanitatem corporis, experientia cogente, tribuunt, quam ritui apostolico Iacobus. Nervose Whitakerus contra Duræum: *Oleo utantur, qui possunt ægrotis sanitatem precibus impetrare: qui non possunt, abstineant inani symbolo.*

¶ ἐν, *in*) Hoc non certe minus cum verbo *orent*, quam cum participio *ungentes* cohæret: unde sequitur, *oratio fidei*.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Iesu Christi.

15 ἡ εὐχὴ τῆς πίστεως, *oratio fidei*) Vbi aliquot fideles orant, tota vis fidei per totum corpus ecclesiæ diffusa agitatur. Iacobus, si quis eum diceret remissionem peccatorum tribuisse operibus, magnam sibi injuriam fieri questurus esset.

¶ κἂν, *etsi*) Potest aliquis ægrotare, etiamsi non admiserit peccata.

¶ ἀφεθήσεται, *remittetur*) τὸ *admisisse peccata*.

16 ἐξομολογεῖσθε, *confitemini*) Ægrotus & quisquis offendit, jubetur confiteri; offensus, orare. confitenda, quæ maxime premunt: cui fit confessio, scit magis, quomodo orare debeat, & magis commovetur.

¶ ἀλλήλοις, *invicem*) Confessio cuilibet fieri potest, qui orare potest.

¶ ὅπως ἰαθῆτε, *ut sanemini*) Grassabantur ergo morbi.

¶ πολὺ, *multum*) etiam ad sanitatem restituendam.

¶ ἰσχύει, *valet*) etiam pro altero.

¶ δικαίου, *justi*) qui ipse non hæret in lapsu aliquo.

¶ ἐνεργουμένη, *efficaciam habens*) *Efficaciam* sequitur exauditio: ex hac *valet* precatio.

17 ἠλίας,

17 ἠλίας, *Elias*) Omnis effectus precum est supernaturalis, & eatenus miraculosus, quanquam foris non sic apparet.

¶ ὁμοιοπαθὴς, *similiter affectus*) Idem verbum Act. XIV. 15. eadem πάθη, eosdem *affectus* habens animi & corporis, in quos non videretur cadere tanta ἐνέργεια *efficacia*.

¶ προσευχῇ προσηύξατο, *oratione oravit*) vigente idololatria Baalitica, mera at seria utebatur precatione, nullis aliis adjumentis.

18 πάλιν προσηύξατο, *rursum oravit*) abolita idololatria. Gestus orantis, 1 Reg. XVIII. 42.

¶ καὶ ἡ γῆ, *& terra*) καὶ *atque ita*.

¶ αὐτῆς, *suum*) quem paullo ante dare non potuerat.

19 ἀδελφοὶ, *fratres*) Iacobus, multitudinem verborum, Spiritu ipsum agente, vitans, finem facit. Ego, inquit, hac epistola salutem vestram quæro: quærat quilibet coram salutem alterius. conf. Hebr. XIII. 22.

¶ τὶς, τὶς, *aliquis, aliquis*) *Quilibet cujuslibet* salutem debet quærere.

¶ πλανηθῇ, *seductus fuerit*) per peccatum.

¶ τὶς, *aliquis*) quisquis erit, hujus præda illa erit. Apta conclusio epistolæ.

20 γινωσκέτω) *scito*, & convertens, ut sit studiosior; & conversus, ut gratus obsequatur.

¶ σώσει, *salvabit*) Futurum. olim constabit.

¶ ψυχὴν, *animam*) peccatoris. Magnum opus.

¶ ἐκ θανάτου, *ex morte*) errantes haustura. Connexio: non solum in corporis *morbis* v. 14 invicem succurrite; sed etiam animæ *mortem* depellite.

¶ καλύψει) *teget*, illo ipso *amore* impulsus, quo ductus errantem revocavit. 1 Petr. IV. 8 not.

¶ πλῆθος ἁμαρτιῶν, *multitudinem peccatorum*) peccata, quæ errans vel commiserat, convertenti nota, vel commissurus fuerat. Conclusionem facit Iacobus, non ut epistolæ, sed ut libri cujuspiam.

IN

EPISTOLAM PETRI

PRIOREM.

CAPUT I.

1 Πέτρος, *Petrus*) Mirabilis est gravitas & alacritas Petrini sermonis, lectorem suavissime retinens. Vtriusque Epistolæ scopus est, *suscitare, per admonitionem, sinceram mentem* fidelium, 2 Petr. III. 1. & munire non modo contra errorem, sed etiam contra dubitationem. c. V. 12. Id agit per commemorationem

 gra-

gratiæ evangelicæ, qua delibuti fideles inflammantur ad ferendos fidei, ſpei, amoris, patientiæ fructus, in omni functione & afflictione. Prioris epiſtolæ partes ſunt tres.

I. Inſcriptio. *Cap. I.* 1. 2

II. Excitatio ſinceri ſenſus. Excitat autem electos

a] *tanquam Renatos ex Deo. Hîc tam beneficia DEI erga fideles, quam officia fidelium erga Deum commemorat, & alternatim ea contexit, per tria momenta, quibus ex myſterio CHRISTI robur additur.*

A) Deus nos regeneravit ad SPEM vivam, ad hereditatem gloriæ & ſalutis: v. 3-12. Propterea SPERATE perfecte. *v.* 13

B) ut filii obedientiæ, ſancto Patri fructum FIDEI ferte. *v.* 14-21

C) per Spiritum MUNDATI, PURO corde AMATE, ſine vitio. *v.* 22-*c. II.* 10

b] *tanquam Peregrinos in mundo: ut ABSTINEANT a carnalibus cupiditatibus, v.* 11 *& fungantur*

A] *CONVERSATIONE bona:* *v.* 12

1. *ſpeciatim,*

1. *ſubditi,* *v.* 13-17

2. *ſervi, exemplo Chriſti:* *v.* 18-25.

3. *uxores,* *c. III.* 1-6

4. *mariti,* *v.* 7

2. *generatim, omnes.* *v.* 8-15

B] *PROFESSIONE bona:*

1. *per apologiam, & per mali ſodalitii fugam. v.* 15-22. *c. IV.* 1-6. *(Huic parti vim addit totus Chriſti curſus, a paſſione ad judicium.)*

2. *per virtutes & bonam chariſmatum adminiſtrationem.* *v.* 7-11

c] *tanquam Conſortes gloriæ futuræ: ut SUSTINEANT adverſa. Id faciat quisque*

1. *in univerſo ſtatu Chriſtianiſmi.* *v.* 12-19.

2. *in ſuo ſeorſum ſtatu.* *c. V.* 1-11

[*A prima parte ſecundam, & a ſecunda tertiam dirimit titulus* ἀγαπητοὶ, *dilecti, bis adhibitus.* *c. II.* 11. *IV.* 12.]

III. Concluſio. *v.* 12-14.

¶ ἐκλεκτοῖς, *electis*) in cœlo. *electis*, ex toto populo, ex humano genere. Hoc, & verſum 5, confer cum Matth. XXIV. 24.

¶ παρεπιδήμοις, *advenis*) in terra.

¶ διασπορᾶς πόντου, *diſperſionis Ponti*) Iudæos diſperſos compellat: Iac. I. 1. quanquam ſubinde etiam fideles ex gentibus, illis admixtos, alloquitur. c. II. 10. IV. 3. Quinque provincias nominat eo ordine, quo occurrebant ſcribenti ex oriente. c. V. 13. Memoratur *Cappadocia*, *Pontus* & *Aſia*, Act. II. 9. Epiſtolæ Petri olim ante epiſtolas Iohannis, Iacobi & Iudæ ponebantur: atque inde omnes videntur *Catho-*

licæ

licæ dictæ, quia id nomen primæ earum inprimis convenit. Vtrum in Pontum Petrus epistolam primum, an Hierosolyma, ubi confluxerint, miserit, non constat.

2 κατὰ πρόγνωσιν, *secundum præscientiam*) Constr. cum *electis*. Laudatur etiam *præscientia*, v. 20. Complectitur etiam voluntatem & amorem.

¶ θεοῦ, *Dei*) Mysterium Trinitatis, & œconomia salutis nostræ innuitur hoc versu, atque adeo summa epistolæ.

¶ πατρὸς, *Patris*) etiam nostri.

¶ ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος, *in sanctificatione Spiritus*) 2 Thess. II. 13 not.

¶ εἰς ὑπακοὴν, *in obedientiam*) *Obedientia* innuitur ea, quæ præstatur per fidem v. 22 not. certe *sanctificationem Spiritus* & *fidem* jungit Paulus l. c. Observa etiam particulas κατὰ, ἐν, εἰς· quibus habitus trium beneficiorum cardinalium ad electionem & mutuus ipsorum ordo (coll. Ap. I. 4. 5 not.) indigitatur.

¶ καὶ ῥαντισμὸν, *& aspersionem*) Obedientes illi asperguntur, ad remissionem peccatorum. 1 Ioh. I. 7. Est autem hîc *aspersio* passiva, qua *obedienter* admittitur aspersio. De *obedientia* iterum vide v. 14. de *sanguine* aspersionis, v. 19.

¶ πληθυνθείη, *multiplicetur*) Plus ultra. Idem verbum, 2 Petr. I. 2. Sic Dan. III. 31, εἰρήνη ὑμῖν πληθυνθείη.

3 εὐλογητὸς, *benedictus*) Sententia: Deus nos regeneravit. Accedit modus sive gratiarum actio.

¶ πατὴρ, *Pater*) Tota hæc epistola valde congruit cum *oratione Dominica*, maxime autem cum prioribus ejus articulis. Conferantur inter se sententiæ, ordine suo:

Pater:	c. I. 3. 14. 17. 23. II. 2.
noster:	c. I. 4 fin.
in cœlis.	ibid.
Sanctificetur nomen tuum:	c. I. 15. 16. III. 15.
Adveniat regnum tuum:	c. II. 9.
Fiat voluntas tua.	c. II. 15. III. 17. IV. 2. 19.
Panem quotidianum.	c. V. 7.
Remissio peccatorum.	c. IV. 8. 1.
Tentatio.	c. IV. 12.
Liberatio.	c. IV. 18.

Atque ad preces ipsas multa expresse refert Petrus. c. III. 7. IV. 7.

¶ κατὰ - ἔλεος, *secundum - misericordiam*) Fueramus miseri. Eph. II. 1.

¶ ἀναγεννήσας, *qui regeneravit*) v. 23. c. II. 2.

¶ εἰς, *in*) Insignis anaphora: *in spem*, *in hereditatem*, *in salutem*.

¶ εἰς ἐλπίδα ζῶσαν, *in spem vivam*) *Spes* hæc est hereditas cœlestis: v. 4. & dicitur *viva*, quia ex resurrectione Christi efflorescit. Amat Petrus epitheton *vivus*, v. 23. c. II. 4 s. & mentionem *spei*. v. 13. 21. c. III. 5. 15. Conf. epitheta v. seq. Spei autem jungit fidem & amorem. v. 8. 21. 22.

¶ δι' ἀναστάσεως, *per resurrectionem*) Hoc pendet a *vivam*, coll. v. 21.

4 κληρονομίαν, *hereditatem*) Filii, regeniti, sunt heredes. De *hereditate* etiam c. III. 7. 9.

¶ ἄφθαρ-

¶ *ἄφθαρτον, incorruptibilem*) Est enim hereditas *divina*.

¶ *ἀμίαντον, incontaminatam*) Nullus enim impurus e *proximis* est coheres.

¶ *ἀμάραντον, marcoris expertem*) Nam heredes ipsi non *μαραίνονται*, non moriuntur. Amat Petrus synonyma cumulata. v.7.8.19. c.V.10.

¶ *τετηρημένην, servatam*) ab initio. Conf. v.10. Idem verbum, Ioh.XVII.12. Conf. ibid. c.II.10.

¶ *ἐν οὐρανοῖς, in cœlis*) penes Deum.

¶ *εἰς ὑμᾶς, in vos*) hoc tempore viventes.

5 *ἐν δυνάμει θεοῦ, in virtute Dei*) Ipse facit & faciet plane. c.V.10. coll. 2 Petr.I.3. Nemo potest sibi proponere, qua ratione velit ad metam pervenire. Salutem nobis præstat contra hostes potentia Dei; contra nos ipsos, longanimitas Domini. 2 Petr. III. 15. Exemplo sunt apostoli ipsi.

¶ *φρουρουμένους, qui custodimini*) Hereditas *servata* est: heredes *custodiuntur*. Neque illa his, neque hi deerunt illi. *Corroboratio* insignis, 2 Petr.III.17.

¶ *διὰ πίστεως, per fidem*) Per fidem salus & accipitur & retinetur.

¶ *ἑτοίμην ἀποκαλυφθῆναι, paratam ut reveletur*) *Revelatio* fit in die novissimo: ea parari cœpta est, quum Christus veniret.

¶ *ἀποκαλυφθῆναι, ut reveletur*) Frequens verbum in hac epistola. v.7.12.13. IV.13.V.1.

¶ *ἐν καιρῷ ἐσχάτῳ, in tempore ultimo*) Petrus totum tempus ab initio N. T. ad gloriosum Christi adventum pro uno tempore, eoque brevi, in comparatione ad tempora V. T. accipit. conf. not. ad Act. I. 11. Itaque *in* constr. cum *paratam*.

6 *ἐν ᾧ*) *qua in re*.

¶ *ἀγαλλιᾶσθε, exultatis*) Præsens. v.8. Augustinus, *gaudete*. conf. Iac. I. 2.

¶ *ὀλίγον, paululum*) Id respectu cunctæ ecclesiæ dicitur. c.V.10. coll. c.IV.7.

¶ *εἰ δέον ἐστὶ, si opus est*) *si*, affirmandi vim habet. v. 17.

7 *δοκίμιον, probatio*) Id est, *fides vestra*, quæ sic *probatur*. nam comparatur cum auro.

¶ *πολυτιμότερον, multo pretiosior*) Epitheton subjecti.

¶ *τοῦ ἀπολλυμένου, quod perit*) Aurum, cum mundo, perit, v.18. nec tum juvabit quenquam. Idem participium, Ioh. VI. 27.

¶ *δὲ, sed*) Fides cum auro comparatur, non ut illud perit, *sed* ut per ignem probatur.

¶ *εὑρεθῇ, inveniatur*) Nunc enim non apparet: apparebit autem, quum cetera *peribunt*.

¶ *ἔπαινον, laudem*) verbis.

¶ *τιμὴν, honorem*) rebus.

¶ *δόξαν, gloriam*) judicio.

¶ *ἀποκαλύψει, revelatione*) v. 13.

8 *οὐκ εἰδότες ἀγαπᾶτε*) *amatis, tametsi non novistis* facie. Paradoxon: nam notitia amorem alias parit. Hoc de amore: idem mox de *fide* Petrus prædicat. *quem & in quem*, anaphoræ affine asyndeton.

¶ *εἰς ὃν, in quem*) *In* proprie pertinet ad *credentes*, sicut etiam *nunc*.

¶ *μὴ ὁρῶντες, non videntes*) Præsens, i. e. quamvis non videtis eum in gloria adhuc. Apostoli, qui ipsi viderant, fidem suam non tam magnam censuere, quam aliorum.

¶ *ἀνεκλαλήτῳ*) *ineffabili*, jam nunc. 1 Cor.II.9.

¶ *καὶ δεδοξασμένῃ, & glorificato*) Glorificatum est hoc gaudium in se, & glorifi-

rificatum per testes: conf. v. 10. ceteroqui ineffabile.

9 κομιζόμενοι, *reportantes*) jam, in præsenti.

¶ τῆς πίστεως, *fidei*) v. 8.

¶ ψυχῶν, *animarum*) *Anima* præcipue salvatur: corpus in resurrectione participat.

10 περὶ ἧς σωτηρίας, *de qua salute*) Magnum argumentum veritatis, prophetarum prædictio & studium.

¶ ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρεύνησαν, *exquisiverunt & perscrutati sunt*) Magna emphasis duorum verborum compositorum. ἐκζητεῖν, *exquirere*, quærendo assequi: ἐξερευνᾶν, *perscrutari*, scrutando assequi. Simplex verbum, ἐρευνῶντες, *scrutantes* v. 11. Quid quærendo & scrutando sint assecuti, exprimitur & limitatur versu 12. ἐρευνῶντες, *scrutantes* refertur ad scrutinium primum & principale, de Christo ipso: ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρεύνησαν, *exquisiverunt & perscrutati sunt*, ad scrutinium progrediens, de Christianis. Refer huc, *quod vel quale.* tempus ipsum *exquisivere:* res illius temporis, ex quibus criteria & signa sumi possent, *perscrutati sunt.* v. gr. Daniel, c. IX. 2.

¶ προφῆται, *prophetæ*) cum ceteris justis. Matth XIII. 17. Ioh. VIII. 56. Articulus hîc prætermissus grandem, ut sæpe, etiam apud Germanos, facit orationem: nam auditorum a determinata individuorum consideratione ad ipsum Genus spectandum traducit. sic v. 12, *angeli.* Gradatio.

¶ εἰς ὑμᾶς) *in vos*, hac ætate viventes.

¶ χάριτος, *gratia*) Gratia N. T. v. 13. *Gratia vera*, c. V. 12. coll. Ioh. I. 17.

11 εἰς τίνα ἢ ποῖον, *in quod vel quale*) Disjunctiva exprimit ingens prophetarum studium: utrum ipsorum an postero tempore illa essent eventura. v. 12. *Quod* innuit tempus per se, quasi dicas *æram* suis numeris notatam: *quale* dicit tempus ex eventibus variis noscendum.

¶ πνεῦμα χριστοῦ) *Spiritus Christi*, testans de Christo. Ap. XIX. 10. *Spiritus Dei*, Gen. I. 2, *Spiritus Messiæ* dicitur in *Baal Hatturim.*

¶ τὰ παθήματα, *passiones*) Hinc *salus.*

¶ τὰ εἰς χριστὸν παθήματα) *passiones in Christum* eventuras.

¶ μετὰ ταῦτα) *post has*, passiones.

¶ δόξας, *glorias*) Plurale. Gloriam resurrectionis: gloriam adscensionis: gloriam judicii novissimi & regni cœlestis.

12 οἷς) *quibus*, scrutantibus.

¶ ὅτι) *quod.*

¶ οὐχ ἑαυτοῖς, *non ipsis*) Matth. XIII. 17. Ps. CII. 19. Dan. XII. 13.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Tempora v. gr. per LXX hebdomadas apud Danielem definita exacte pertingunt ad ætatem Christi in terra & ad fideles tum viventes. id valet, *nobis.* Et *Petro* quidem agente exierunt illæ hebdomades. Vid. *Ord. temp.* p. 366.

¶ αὐτὰ) *res illas.* nam cum *ministrabant* subauditur *prophetæ*, ut patet ex reciproco, *non ipsis.* conf. διακονέω cum accusativo, c. IV. 10. Ad αὐτὰ ref. ἃ & εἰς ἅ.

¶ νῦν) *nunc.* Latine dicitur, *hodie.*

¶ ἐν, *in*) Evangelistæ, testes infallibiles.

¶ ἀπ' οὐρανοῦ, *a cœlo*) id est, a Deo.

¶ ἐπιθυμοῦσιν, *concupiscunt*) Angelis non tam cito revelatum est, certe non omnibus. *Curiositas* ordinata, non modo prophetica, v. 10. sed etiam angelica virtus.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) Incrementum sumit revelatio cœlestis. Prophetæ, justi, reges, cupiebant videre & audire, quæ Christus loquebatur & faciebat: Matth.

XIII. quæ Paracletus de Christo docet, angeli cupiunt inspicere.

¶ παρακύψαι, *inspicere*) Nobis per auditum; angelis per visum, quod majus est, innotuit. 1 Tim. III. 16. Nos tamen propius attingit. angelorum est παρακύπτειν· παρά, observandum.

13 διὸ, *quapropter*) Adhortatio nunc deducitur ex iis, quæ dicta sunt.

¶ ἀναζωσάμενοι, *succincti*) ad colligendas vires. Conf. *excitare*, 2 Petr. I. 13.

¶ τὰς ὀσφύας, *lumbos*) Similis phrasis, Iob XXXVIII. 3.

¶ νήφοντες) *sobrii*. c. V. 8.

¶ τελείως ἐλπίσατε, *perfecte sperate*) eam spem habete, quæ τέλος, *finem*, propositum apprehendat. v. 9. *sperate* repetitur ex v. 3.

¶ φερομένην) *quæ præstatur* & exhibetur. Idem verbum, Hebr. IX. 16. Gratia *perfecte* nobis obtigit: ei *perfecte* nostra respondere spes debet. Correlata.

¶ ἐν ἀποκαλύψει, *in revelatione*) Vna est revelatio, quæ toto Novi Testamenti fit tempore, per epiphaniam Christi utramque. Tit. II. 11. 13.

14 τέκνα, *filii*) v. 17 init.

¶ ὑπακοῆς, *obedientiæ*) ὑπακοὴ, *obedientia*, præstatur vel *veritati* divinæ, v. 22. vel præcepto divino. Hæc est fructus fidei; illa est *fides* ipsa. Itaque Petrus *spem* excitat, v. 3 seqq. (ipso *spei* vocabulo adhibito, v. 3. 13.) *fidem*, v. 14 seqq. (ipso *fidei* vocabulo adhibito, v. 21 bis:) *amorem*, expresse, v. 22. sic tamen, ut spei attemperet fidem, v. 7 seqq. & rursus fidei spem, v. 21. & amori fidem. v. 22. c. II. 6 seq.

¶ μὴ συσχηματιζόμενοι) scil. γενήθητε. v. 15. *ne conformemini.*

¶ ἀγνοίᾳ, *ignorantia*) Status pristinus, ante *vocationem*, etiam apud Iudæos.

15 κατὰ, *secundum*) Summum exemplum.

¶ καλέσαντα, *qui vocavit*) Sæpe *vocationem* allegat Petrus. c. II. 9. 21. III. 9. V. 10. 2 Petr. I. 3. 10.

¶ ἀναστροφῇ, *conversatione*) v. 17. 18.

17 ἐπικαλεῖσθε) *appellatis*, & ex ejus nomine appellamini.

¶ ἀπροσωπολήπτως, *citra respectum personarum*) sive quis sit Hebræus sive Græcus.

¶ ἀπροσωπολήπτως - ἐν φόβῳ) Conf. 2 Chron. XIX. 7.

¶ ἔργον, *opus*) Singularis. Vnius hominis, unum est opus, bonum malumve.

¶ ἐν φόβῳ, *in timore*) Spei adjungitur timor. utrumque ex eodem fonte. timor prohibet, ne spe excidamus.

¶ παροικίας, *incolatus*) *Advenas* appellat, quia in mundo sunt: c. II. 11. non tamen sine allusione ad διασποράν, *dispersionem* in Asia. v. 1.

18 οὐ φθαρτοῖς, *non corruptibilibus*) v. 23.

¶ ματαίας, *vana*) Vana vivendi ratio, quæ, ubi tempus præteriit, nil reliqui fructus habet.

¶ πατροπαραδότου, *a patribus tradita*) Vnus *Pater* imitandus. v. 17. Idem antitheton, Matth. XXIII. 9. Nimium libenter inhærent homines in religione vestigiis patrum, Iudæi præsertim.

19 τιμίῳ, *pretioso*) Sanguis Christi, *incorruptibilis*. v. 18.

¶ ὡς, *ut*) Ætiologia τοῦ *pretioso*.

¶ ἀμώμου, *sine vitio*) Iesus Christus *in se* non habuit labem.

¶ ἀσπίλου, *sine macula*) Neque *extrinsecus* maculam contraxit.

20 προεγνωσμένου, *præcogniti*) Act. II. 23.

¶ πρὸ, *ante*) Igitur in Christo omne Dei beneplacitum est.

¶ φανερωθέντος δὲ, *manifestati autem*) *Præscientia* penes solum Deum fuerat.

¶ χρό-

¶ χρόνων) *temporibus*, mundi.

21 δι' αὐτοῦ, *per ipsum*) *per Christum*, in cujus resuscitatione est argumentum & virtus fidei & spei.

¶ ὥστε) *ut adeo*.

¶ πίστιν ὑμῶν καὶ ἐλπίδα, *fides vestra & spes*) Hæc duo sunt conjunctissima, & tamen differunt, respectu præsentis & futuri.

¶ εἰς θεὸν) *in Deum* solum, c. III. 5. qui Iesum exaltavit nobisque ancoram paravit: Hebr. VI. 20. Rom. VIII. 34. quem, extra Christum, nonnisi timeremus. Nunc liquido credimus & speramus.

22 τὰς ψυχὰς, *animas*) Asyndeton, uti v. 14 s.

¶ ἡγνικότες, *qui mundastis*) qui purificationem animarum vestrarum suscepistis. Hinc mox καθαρᾶς *puro*.

¶ ὑπακοῇ, *obedientia*) Hæc est fides; cui amor jungi solet. nam purificationem tribuit fidei Petrus, Act. XV. 9.

¶ τῆς ἀληθείας, *veritatis*) in Christo revelatæ.

¶ διὰ πνεύματος, *per Spiritum*) Spiritus sanctus confert obedientiam illam & puritatem. Conf. c. I. 2.

¶ εἰς φιλαδελφίαν-ἀγαπήσατε, *in amorem fraternum-amate*) Duo gradus: coll. 2 Petr. I. 7. Vnde quæ hîc versu 22. & illic versu 5. 6. antecedunt, pari modo inter se conferri possunt.

¶ ἀνυπόκριτον, *non simulatum*) Fluit enim ex veritate. Conf. cap. II. 1. 2.

¶ ἀγαπήσατε, *amate*) Congruunt noemata cap. II. 3. 10.

¶ ἐκτενῶς, *impense*) c. IV. 8.

23 ἀναγεγεννημένοι, *renati*) inde fraternitas.

¶ ἐκ σπορᾶς, *ex sementi*) Verbum Dei, est σπόρος, *semen*: verbum Dei prædicatum, σπορὰ, *sementis*. inde mox non repetitur *ex*, sed *per verbum* dicitur.

¶ ζῶντος καὶ μένοντος, *vivens & manens*) Constr. cum *verbum*, v. 25. Evangelium fert fructus *incorruptibiles*, non opera mortua; quia ipsum est *incorruptibile*. *Verbum vivens*, plenum virtutis: *manens in æternum*, ab omni corruptione immune.

24 πᾶσα σὰρξ, *omnis caro*) Es. XL. 6-8. *Caro*, i. e. homo, ex veteri generatione.

¶ ὡς χόρτος, *ut fænum*) LXX ὡς *ut* non habent: neque αὐτῆς, *ejus*, mox.

¶ δόξα, *gloria*) sapientia, robur, opes, justitia humana.

¶ ἐξηράνθη, *aruit*) radicitus.

¶ ὁ χόρτος, *fænum*) i. e. *caro*.

¶ ἄνθος, *flos*) i. e. *gloria*.

¶ ἐξέπεσε, *excidit*) in summa parte.

25 Κυρίου) LXX, τοῦ θεοῦ ἡμῶν.

¶ εὐαγγελισθὲν, *evangelizatum*) v. 12.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) quibus inde insita est immortalitas.

CAP. II.

1 Πᾶσαν κακίαν, *omne vitium*) *omne*, *omnem*, *omnes*, notat tria genera. κακίαν, vitium animi, virtuti contrarium.

¶ πάντα δόλον καὶ ὑποκρίσεις καὶ φθόνους, *omnem dolum & simulationes & invidias*) in actionibus. *Dolus* nocet, *simulatio* decipit, *invidia* infestat proximum: omnia *amorem* lædunt, de quo c. I. 22.

¶ πάσας καταλαλιὰς, *omnes obtrectationes*) in sermonibus.

2 ὡς ἀρτιγέννητα, *ut modo geniti*) qui nil aliud agunt; tantum appetunt. Denotatur prima ætas ecclesiæ N. T.

¶ βρέφη, *infantes*) in quos dolus nullus cadit.

¶ λο-

¶ λογικὸν) Dicitur a λόγος, *verbum.* c. I. 23. *Lac verbi.*

¶ ἄδολον, *absque dolo*) Antitheton, *dolum.* v. 1.

¶ γάλα, *lac*) Hoc idem est, quod antea *semen.* c. I. 23.

¶ ἵνα ἐν αὐτῷ αὐξηθῆτε εἰς σωτηρίαν) *Regeneramur ad salutem.* c. I. 3. 5. 9. & *crescimus ad salutem* h. l. Gravissima monumenta pridem habent, εἰς σωτηρίαν· in recentioribus, unius alteriusve librarii oculo ab εἰς in εἴπερ dilapso, hiatus est admissus. Erat in mente Petri Psalmus XXXIV, qui versu 9 mox sub ea verba, quæ Petrus repetit, σωτηρίαν nobis propinat. γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος. ΜΑΚΑΡΙΟΣ ἀνὴρ, ὃς ἐλπίζει ἐπ' αὐτόν. Primos gustus, de bonitate Domini, uberiora subinde experimenta & beatiora excipiunt.

3 ἐγεύσασθε, *gustastis*) Gustus appetitum ciet.

¶ ὅτι, *quod*) Ps. XXXIV. 9. Eundem Psalmum citat Petrus cap. seq.

¶ χρηστὸς, *bonus*) ex quo qui renati sunt, similes ei sunt & esse debent.

¶ ὁ Κύριος, *Dominus*) יהוה Christus. v. 4. Ps. XLVII. 6.

4 ὃν, *quem*) Appositio, *quem*, scil. *Dominum, lapidem.*

¶ προσερχόμενοι, *accedentes*) ultro, per fidem.

¶ λίθον, *Lapidem*) Hunc quomodo spectent & fideles & infideles, declaratur v. 6. 7. Hærebat animo *Petri* cognomen ipsi a Domino datum: hinc varie ad id alludit, non modo *Lapidis* vocabulo, Act. IV. 11. sed etiam frequenti *firmitudinis* mentione.

¶ ζῶντα, *viventem*) *viventem*, a principio, 1 Ioh. I. 1. & resuscitatum ex mortuis, Ap. I. 18. postquam eum repudiarant *homines*, Iudæi & gentes.

¶ ἀποδεδοκιμασμένον, *reprobatum*) præsertim ante mortem. v. 7 not.

¶ ἐκλεκτὸν, *electum*) v. 6.

5 καὶ) *etiam.*

¶ αὐτοὶ) *ipsi*, ejusdem nominis (*lapis*) participes.

¶ λίθοι, *lapides*) Multa nomina, quæ Christo competunt in singulari, Christianis tribuuntur in plurali. Christus, Lapis vivus: Christiani, lapides vivi. Ex illo, hi quoque sunt filii, sacerdotes, reges, agni &c. Ex Salomone dicitur Sulammitis.

¶ ζῶντες, *viventes*) Tales, vivi lapides, possunt simul & domus esse & sacerdotium.

¶ οἰκοδομεῖσθε, *ædificamini*) Indicativus. uti Eph. II. 22.

¶ οἶκος) *domus*, templum.

¶ ἱεράτευμα, *sacerdotium*) multitudo sacerdotum. Hoc declaratur mox, & (præmisso contrario, v. 8.) v. 9. 10.

¶ ἅγιον) *sanctum*, Dei.

¶ θυσίας, *hostias*) laudis. v. 9.

¶ εὐπροσδέκτους) Es. LVI. 7, αἱ θυσίαι αὐτῶν ἔσονται δεκταὶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριόν μου.

¶ διὰ, *per*) Christus & ipse *pretiosus* est, & nos acceptos facit. est enim altare. vid. Es. l. c.

6 περιέχει, *habetur*) Verbum impersonale h. l.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Vid. Rom. IX. 33 not.

¶ ἐκλεκτὸν, ἔντιμον, *electum, pretiosum*) *Electum* proprie pertinet ad *lapidem*; *pretiosum*, ad *summum angularem* Hebr. אבן *lapidem* בחן פנת יקרת מוסד מוסד *explorationis*, lapidem *anguli pretiositatis fundatissimi. Electum* dicitur etiam de credentibus, v. 9. Ex *pretiosum* ducitur *pretium*, v. 7.

¶ ὁ πιστεύων, *credens*) Inde ducitur *credentibus*. v. 7.

¶ οὐ μὴ καταισχυνθῇ, *non pudefiet*) Christi

ſti pretioſitatem ſentiet in ſe, credentem, redundare.

7 ἡ τιμὴ, *pretium*) ſcil. ἐςὶν, *exſtat*, conſtat, i. e. penes vos pretioſus eſt. ἡ *illud* refertur ad *pretioſum* v. 6 not. Abſtractum, *pretium*, dicit rationem, ſub qua fideles Chriſtum intueantur.

¶ λίθον-γωνίας, *lapidem-anguli*) Vid. Matth. XXI. 42 not. Idem dictum citarat Petrus, Act. IV. 11. & hoc loco citat aptiſſime. λίθον κτλ. Syrus interpres, Græcusve librarius, illo ſuperior, a λίθον ad λίθος delapſus, intermedia verba, ut fit, prætermiſit. Atqui ea plane ad rem pertinent. Citat Petrus v. 6 & 7 Dicta tria, primum ex Eſaja, ſecundum ex Pſalmis, tertium ex Eſaja iterum. Ad tertium alludit verſu 8. ſed ad ſecundum & primum verſu 4, jam tum mente utrumque agitans, alluſit. Itaque verba ἀποδεδοκιμασμένον & ἀπεδοκίμασαν v. 4. 7. inter ſe reſpiciunt. Dativus ἀπειθοῦσι, uti modo ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν, congruit cum Hebraico ל præfixo, hoc ſenſu, *quod ad non credentes attinet*; & huic Dativo reliqua pars hujus verſiculi cohæret, facilisque eſt conſtructio: ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας καὶ λίθος προσκόμματος κτλ. duorum Dictorum conſociatione diſparitatem caſus obliqui & recti molliente, εἰς κεφαλὴν-λίθος. Dupliciter huc congruit dictum Pſalmi. nam I. qui lapidem ἀπεδοκίμασαν, ſane ἀπειθοῦντες erant. II. Iidem, dum lapidem reprobarunt, operam vel inſcii eo contulerunt, ut fieret κεφαλὴ γωνίας· nec jam id poſſunt prohibere, quamvis ringantur: & caput anguli Eum eſſe, magno ſuo malo experientur. Matth. XXI. 44.

¶ κεφαλὴν, *caput*) Chriſtus eſt *caput anguli* proprie reſpectu credentium, qui ei ſuperſtruuntur: infideles tamen alio modo experiuntur.

8 οἱ προσκόπτουσι, τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες, *qui offendunt, verbo non credentes*) Diverſa fidelium & infidelium de Chriſto judicia expoſuit v. 7. nunc ipſam fidelium & infidelium differentiam exponit. Multi conſtruunt, προσκόπτουσι τῷ λόγῳ· ſed προσκόπτουσι, abſolute poſitum, (uti Ioh XI. 9.) ex Eſajano vocabulo προσκόμματος deducitur, ſubſequente declaratione, τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες, uti c. IV. 17, τί τὸ τέλος τῶν ἀπειθούντων τῷ τοῦ θεοῦ εὐαγγελίῳ; & plane cap. III. 1, εἴ τινες ἀπειθοῦσι τῷ λόγῳ. In verbo evangelii panditur *pretium* Chriſti. qui verbo non credunt, Chriſtum ſpernunt & in illo offendunt.

¶ εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν, *in quod etiam poſiti ſunt*) *quod* refertur ad *offendunt*. qui non credunt, offendunt: qui offendunt, in offenſionem etiam ponuntur. Hoc *poni* ſequitur infidelitatem & offenſionem, ut particula quoque intenſiva, *etiam*, & ordo commatis hujus poſtremo collocati innuit. Sed tamen *offendunt* præſens eſt, *poſiti ſunt* præteriti vim habet; quo innuitur, infideles juſtiſſimo divino judicio indies magis magisque offendere. *poſiti ſunt* reſpondet τῷ *pono*, v. 6. ſed cum differentia. nam Deus Chriſtum & electos active dicitur *ponere*: infideles dicuntur *poni*, paſſive. Conf. Rom. IX. 22 not.

9 ὑμεῖς δὲ, *vos vero*) ſcil. *eſtis*. Poſt mentionem rei triſtiſſimæ ſolatur pios: uti 2 Theſſ. II. 13.

¶ γένος-εἰς περιποίησιν, *genus-in proprietatem*) Bis duo elogia eximia, fidelium reſpectum innuentia, ut erga Patrem & erga Deum. Es. XLIII. 20. 21. LXX, - τὸ γένος μου τὸ ἐκλεκτὸν· λαόν μου ὃν περιεποιησάμην, τὰς ἀρετάς μου διηγεῖσθαι. Ex. XIX. 5. 6, λαὸς περιούσιος - βασίλειον ἱεράτευμα, καὶ ἔθνος ἅγιον. περὶ in compo-

Mmm mmm

positione sæpe dicit *superstes quiddam*, ut περιγίνεσθαι, vincere, hoste submoto. περιποιεῖσθαι, reservare aliquid, cum cetera omittas. περιβιοῦν, non interficere: περιόντες שרידים superstites. Iob XXVII. 15. Itaque pro סגלה LXX περιούσιος Exod. l. c. &c. περιουσιασμὸς & περιποίησις. Malach. III. 17.

¶ ἐκλεκτὸν) *electum*, eximium.

¶ βασίλειον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον, λαὸς εἰς περιποίησιν, *regale sacerdotium, gens sancta, populus in proprietatem*) Ex. XIX. 5. 6. LXX, λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν - βασίλειον ἱεράτευμα καὶ ἔθνος ἅγιον. Non addit Petrus, ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν· quia etiam gentes hoc titulo ornat. v. 10. *Regnum Sacerdotum* in Hebræo dicitur. Deus est Rex: ejus sacerdotes sunt fideles. Ap. I. 6. conf. 2 Sam. VIII. 18. cum 1 Chron. XIX (XVIII) 17. *Gens sancta*, Dei propria. περιποίησις in abstracto idem est, quod apud LXX περιούσιος in concreto. conf. Eph. I. 14 not.

¶ τὰς ἀρετὰς) *virtutes*: gloriam admirabilem, h. v. misericordiam, v. seq. bonitatem, v. 3. Vocabulo ἀρετὴ semel utitur Paulus, Phil. IV. 8, de piis: Petrus, hoc uno hujus epistolæ loco, de Deo; in altera, c. I. 3, iterum de Deo; ibid. v. 5. de fidelibus. Hebr. תהלתי l. c. quod verbum LXX etiam ejusdem prophetæ capite XLII. 8. 12. LXIII. 7. per ἀρετὰς reddunt, sicut pro הוד ἀρετὴ ponunt Hab. III. 3. Zach. VI. 13. Eustathius ad Hom. Od. Σ. ἀρετὴν οὐ μίαν τινὰ λέγει, ἀλλὰ τὸ εὐδαιμον τῆς ζωῆς καὶ μακαριστὸν, ἢ καὶ πᾶσαν δεξιότητα, οὐ μόνον τὴν κατὰ φρένας, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ ἔργα καὶ οἰκονομίαν καὶ ὅσα τοιαῦτα. & sic ille passim.

¶ ἐξαγγείλητε, *enuncietis*) Sensus: ut agnoscatis & enuncietis. LXX, Es. XLII. 12. τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ ἐν ταῖς νήσοις ἀπαγγελοῦσι. ἐξ in ἐξαγγείλητε innuit multorum ignorantiam, quibus fideles debent virtutes Dei prædicare.

¶ τοῦ) Christi. 2 Petr. I. 3 not.

10 οἱ ποτὲ, *qui aliquando*) Vid. Rom. IX. 25 not. & cum *aliquando* conf. *eratis*, v. 25.

¶ οὐ λαὸς, *non populus*) ib. c. X. 19 not. ne populus quidem, nedum Dei populus. Prius hemistichium maxime convenit in gentes; posterius in Iudæos. Conf. de his Tit. III. 4. & contextum: de illis, Act. XV. 14.

11 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Hortatio amica & propensa.

¶ παρακαλῶ, *hortor*) Sic c. V. 1.

¶ παροίκους καὶ παρεπιδήμους, *advenas & peregrinos*) Gradatio, non tantum, ut in aliena *domo*, sed etiam ut in aliena *civitate* estis, vos, ex Iudæis & gentibus credentes. Causa, cur *abstinendum* sit. Lev. XXV. 23, προσήλυτοι καὶ πάροικοι ὑμεῖς ἐστε ἐναντίον ἐμοῦ. Ps. XXXIX. 13, ὅτι πάροικος ἐγώ εἰμι παρὰ σοί καὶ παρεπίδημος, καθὼς πάντες οἱ πατέρες μου. Conf. Hebr. XI. 13 not.

¶ ἀπέχεσθαι, *abstinete*) Imperativus, uti cap. V. 1 seq. *hortor* - *pascite*. Sic cohæret *habentes* &c. v. seq. & cap. III. 7. 8. 9. atque ipsum *parati*. ibid. v. 15.

¶ σαρκικῶν, *carnalibus*) 2 Petr. II. 10. 18.

¶ στρατεύονται, *militant*) Non modo impediunt, sed oppugnant. Grande verbum.

12 τὴν ἀναστροφὴν, *conversationem*) Duo sunt, in quibus advenæ & peregrini debent se rite præstare: *Conversatio*, quæ præscribitur pulcra subditis, v. 13. servis, v. 18. mulieribus, c. III. 1. viris, ibid. v. 7. omnibus, ibid. v. 8. & *Confessio*, ib. v. 15 med. & 16. qui locus hunc locum aperte respi-

respicit. Vterque locus ducitur ex *voluntate* Dei. c.II.15. III.17.

¶ καταλαλοῦσιν, *obtrectant*) Id jam tum frequens erat. v.15. c.III.16.IV.4.14.

¶ ὡς κακοποιῶν, *tanquam maleficis*) quasi potestatibus magistratibusque & honestis legibus non pareatis.v. seqq.

¶ ἐκ, *ex*) Constr. cum *glorificent*.

¶ καλῶν ἔργων, *bonis operibus*) Inde, *benefacientes*. v. 14.15. Ea est vera *subjectio*.

¶ ἐποπτεύσαντες, *inspectantes*) Idem verbum, c. III. 2. Piorum actiones ceteri curiose inspectant.

¶ δοξάσωσι τ̃ θεὸν, *glorificent Deum*) Deum, qui similes sui habeat filios.

¶ ἐν ἡμέρα ἐπισκοπῆς, *in die visitationis*) ἡμέρα *die*, indefinite. Innuitur *visitatio* divina, quum Deus innocentiam piorum, diu latentem, sæpe per ipsos magistratus infensos, dum inquirunt, patefacit, ipsosque sæpe adversarios convertit. Sic LXX, ἐν τῇ ἡμέρα τ̃ ἐπισκοπῆς, Es.X.3. ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς, Ier. VI. 15. Dum dies talis venit, patientia opus est.

13 πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει, *omni humanæ creaturæ*) *Creatura* dicitur rex sive Cæsar, præsidesque ab illo missi; per metonymiam abstracti pro concreto, uti locutione politica dici solet *eine Creatur*, *creare magistratum:* (conf. κτίσις, *creatura*, Hebr.IX.11.) unde τὸ *omni* dividitur per *sive, sive*. Et *humanæ* appellantur *creaturæ*, quia res humanas moderantur, humano more: quæ locutio sensum apostoli cœlestem sapit supra humana omnia evectum. Atque hoc ipso nomine ii, qui ad nobilitatem fidei pervenerunt, possent *creaturam* illam omnem despicere. id Petrus cavet, & jubet subjici, *propter Dominum*, Christum, qui olim subjectus fuit, cui omnia sunt subjecta.

¶ διὰ, *propter*) Summa obligatio, per nomen Iesu Christi, cujus honos agitur.

¶ βασιλεῖ, *regi*) Cæsari. Erant enim provinciæ Romanæ, in quas mittebat Petrus. Obsequium detrectabant zelotæ Iudaici.

¶ ὑπερέχοντι, *supereminenti*) Gallis, *Souverain.*

14 ἀγαθοποιῶν, *beneficorum*) Valde frequens verbum in hac epistola.

15 φιμοῦν, *obturare*) ad silentium redigere.

¶ ἀγνωσίαν, *ignorationem*) v. gr. de Christianorum probitate. Hoc verbo continetur ratio, cur Christiani debeant misericordiam ethnicis.

16 ὡς ἐλεύθεροι, *tanquam liberi*) citra *malitiam*. Hoc pendet a v. 13. De libertate conf. v. 9.

¶ κακίας) *malitiæ*, vitii servilis.

17 πάντας, *omnes*) quibus honos debetur. Rom. XIII.7.

¶ τιμήσατε, *honorate*) Alieniores civiliter tractandi; fratres, familiariter. Hunc aoristum sequitur triplex præsens. Rex ita honorandus est, ut non lædatur amor fraternitatis, & Dei timor.

¶ τ̃ ἀδελφότητα, *fraternitatem*) Abstractum. c. V. 9. Fratres diligendi, quia fratres.

¶ τ̃ θεὸν, *Deum*) LXX, Prov. XXIV. 21, φοβοῦ τ̃ θεὸν υἱὲ καὶ βασιλέα.

¶ τ̃ βασιλέα, *regem*) v. 13.

¶ τιμᾶτε, *honorate*) etiam re, non modo affectu.

18 οἱ οἰκέται, *servi*) His, non heris, quorum plerique ethnici erant, officia præscribit.

¶ ὑποτασσόμενοι, *subjecti*) Participium, pro imperativo, pendens ab ὑποτάγητε, v.13. Vnde imperativi forma per zeugma repeti debet. Sic quoque c. III. 1.

¶ οὐ μόνον, *non solum*) Æquitas facilius

 impe-

impetrat obedientiam, quam asperitas.

¶ ἀγαθοῖς, *bonis*) nil mali inferentibus.

¶ ἐπιεικέσιν, *æquis*) errata ignoscentibus.

¶ σκολιοῖς, *pravis*) *tristitias*, *colaphos*, *convicia* sine causa intentantibus.

19 χάρις, *gratia*) apud Deum, v. 20.

¶ διὰ συνείδησιν θεοῦ, *propter conscientiam Dei*) propter conscientiam animi, bona & Deo placita, etiamsi nulli homini placeant, (expendatur mox κλέος,) facientis.

¶ ἀδίκως, *injuste*) i. e. patiens ea, quæ injuste inferuntur. חנם LXX, ἀδίκως. Prov. I. 11. 17.

20 κλέος) Κλέος notat *laudem* non tam a multis, quam a bonis, & hîc a Deo ipso proficiscentem, pro contumeliis.

¶ κολαφιζόμενοι, *colaphis cæsi*) Pœna *servorum*, eaque subita.

¶ πάσχοντες, *patientes*) deliberatis malis affecti.

¶ χάρις, *gratia*) Imitatur Petrus phrasin, quam ipse, recens discipulus, ex Domino audierat. Luc. VI. 32 ss.

21 εἰς τοῦτο, *in hoc*) ad imitationem Christi; qui exemplum suum dignatur servis proponere, ipse olim pro servo habitus.

¶ ἐκλήθητε, *vocati estis*) vocatione cœlesti, quæ vos in statu servili invenit.

¶ ὑπολιμπάνων, *relinquens*) in abitu ad Patrem.

¶ ὑπογραμμὸν) Ὑπογραμμὸς, *præscriptum*, attemperatur captui tironis pingere discentis. Sic plane Petrus hoc loco servis exemplum Christi ante oculos pingit, ea lineamenta exprimens, quæ servis præcipue apta sunt.

¶ ἴχνεσιν, *vestigia*) innocentiæ & patientiæ. Idem verbum, Rom. IV. 12 not.

22 ὃς ἁμαρτίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ εὑρέθη δόλος κτλ. *qui peccatum non fecit, nec inventus est dolus* &c.) Es. LIII. 9. LXX, ὅτι ἀνομίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ δόλον ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ. i. e. *nec manifestum nec subdolum peccatum admisit*. Verba ad servos admonendos aptissima, quorum facilis lapsus in peccata ac dolos, convicia erga conservos, & minas, ex ira sine viribus.

23 οὐκ ἀντελοιδόρει, *non vicissim conviciabatur*) Es. LIII. 7.

¶ οὐκ ἠπείλει) *non minabatur*, quamvis posset, ut Dominus. quanto magis oportet, servos patientiam habere.

¶ παρεδίδου δὲ, *tradebat autem*) scil. *judicium*.

¶ δικαίως, *juste*) Iustitia Dei, fundamentum tranquillitatis apud afflictos.

24 ὃς, *qui*) Petrus infert, posse & debere nos vestigia Christi subsequi.

¶ αὐτὸς ἀνήνεγκεν, *ipse sustulit*) Servum decet αὐτουργία, ut *ipse*, quod faciendum est, faciat. Alienas partes Iesus Christus ipse suscepit: non alios sibi surrogavit, ut hodie faciunt, qui *Horas canonicas* aliis locant. Congruit Petrus cum Es. cap. cit. v. 11. LXX, καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει. Conf. Hebr. IX. 28 not.

¶ ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ) *in suo corpore*, afflictissimo.

¶ ἐπὶ τὸ ξύλον, *super lignum*) Ligno, cruce, furca plecti soliti erant *servi*.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc *ut* indicat, expiationem peccatorum, proprie dictam, factam esse in cruce Christi; quippe cujus demum fructus est liberatio a servitute peccati.

¶ ἀπογενόμενοι, *defuncti*) Apposite denotatur liberatio a *servitute* peccati. nam γενέσθαι τινὸς *fieri alicujus* dicitur servus. ἀπὸ dicit sejunctionem, ut LXX Iob XV. 4, ἀπεποιήσω φόβον. Germ. *ohne werden*. Oppositum προσγίνεσθαι, apud LXX. Corpus Christi ἀπεγένετο mox *ademtum est* ligno illi,

illi, in quod peccata nostra sustulerat: sic nos peccato.

¶ τῇ δικαιοσύνῃ, *justitiæ*) Iustitia tota una est: peccatum multiplex, *peccatis*. De *justitia* conf. Es. l. c. v. 11.

¶ ζήσωμεν, *vivamus*) ingenua servitute.

25 οὗ τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἰάθητε. ἦτε γὰρ ὡς πρόβατα πλανώμενα, *cujus vibice sanati estis. eratis enim sicut oves errantes*) Es. l. c. v. 5. 6. LXX, τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν. πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν. Paradoxon apostolicum, *vibice sanati estis*. Est autem μώλωψ, *vibex*, frequens in corpore servili. Sir. XII. 12.

¶ ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον, *pastorem & episcopum*) cui obsequi debetis. Synonyma, coll. c. V. 2.

CAP. III.

1 ὑποτασσόμεναι, *subjectæ*) In progressu sermonis participium, morata enallage, ponitur pro imperativo, v. 7 s.

¶ καὶ εἴ τινες, *etiam si qui*) Clementer loquitur Petrus.

¶ λόγῳ· λόγου· *verbo: verbo*) Antanaclasis. priore loco denotatur *evangelium*: deinde, *loquela*. Ipsa *conversatio* vim doctrinæ spirat.

¶ κερδηθήσωνται) Rarum futurum subjunctivi. Sic καυθήσωμαι, 1 Cor. XIII. 3. ἐμβληθήσηται, Dan. III. 11. VI. 7. Est futurum remotius, ut apud Latinos, *lucraturus eris*.

3 ὧν ἔστω, *quarum sit*) Ethopœia. Ipsæ mulieres ita animum inducunt: nobis vindicamus, nostrum ducimus, non externum mundum, sed internum hominem &c.

¶ οὐχ ὁ-κόσμος, *non-mundus*) Quamvis tali *mundo*, ut res fert, utantur; tamen pro mundo non habent.

¶ ἐμπλοκῆς· περιθέσεως· ἐνδύσεως) Verbalia innuunt operam comendi multa tempora absumentem.

4 ἀλλ' ὁ κρυπτὸς, *sed absconditus*) *Exteriori* opponitur *interior*: sed pro eo dicitur *absconditus*, quo justum connotatur occultandi sui studium.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Eph. III. 16 not.

¶ ἐν, *in*) Subaudi ὢν *qui est*. Hic homo absconditus non est ipse mundus, sed mundo ornatur: mundus ipse, *incorruptibile* &c. unde ornatæ sunt eæ, quarum *homo* absconditus tali *spiritu* gaudet.

¶ ἀφθάρτῳ, *incorruptibili*) Eph. VI. 24 not. Hoc opponitur mundo externo, qui *corrumpitur*. conf. de *auro*, c. I. 18. *mansuetudo* & *tranquillitas* debet esse *incorruptibilis*. *Corruptio* autem ejus est *contumacia* & *pavor*.

¶ πραέος καὶ ἡσυχίου, *mansueti & tranquilli*) *Mansuetus*, qui non turbat: *tranquillus*, qui turbas aliorum, superiorum, inferiorum, æqualium, fert placide. ad illud ref. v. 5 fin. ad hoc ref. v. 6 fin. Adde, *mansuetus* in affectibus; *tranquillus* in verbis, vultu, actu.

¶ ὅ, *quod*) *incorruptibile*.

¶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ) *coram Deo*, qui interna, non externa spectat: cui placere curant pii.

5 αἱ ἅγιαι γυναῖκες, *sanctæ mulieres*) imitatione dignissimæ.

¶ αἱ ἐλπίζουσαι, *sperantes*) Vera sanctitas, spes in Deum. Est hoc epitheton pars subjecti.

¶ ὑποτασσόμεναι, *subjectæ*) Declaratur mundus matronarum veterum, per *subjectæ* (cujus *subjectionis* exemplum est Sara) & per *benefacientes & non timentes &c.*

6 ὡς, *sicut*) Particula allegandi exemplum.

¶ ὑπήκουσε, *obedivit*) Gen. XVIII. 6.

¶ κύριον, *dominum*) Gen. XVIII. 12. LXX, ὁ δὲ κύριός μου. Sic iidem 1 Sam. I. 8, καὶ εἶπεν αὐτῇ ἐλκανὰ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς· ἄννα. καὶ εἶπεν· ἰδοὺ ἐγὼ κύριε. καὶ εἶπεν αὐτῇ· τί ἐστί σοι ὅτι κλαίεις;

¶ αὐτὸν, *eum*) quamvis eodem patre genitus erat. Gen. XX. 12.

¶ ἐγενήθητε) *factæ estis*, ait; non, *estis*. Alloquitur etiam credentes ex gentibus.

¶ τέκνα, *filiæ*) Filiæ matrem imitari debent, ut filii Abrahamum.

¶ ἀγαθοποιοῦσαι, *benefacientes*) Hoc quoque ab *ornabant* pendet.

¶ καὶ μὴ, *& non*) Conf. v. 13. & v. 16. 15. Recte faciendo neminem timeas.

¶ φοβούμεναι, *timentes*) Viros ira, mulieres timor infestat.

¶ πτόησιν) *terrorem*, extrinsecus obvenientem. v. 14 not. Prov. III. 25, καὶ οὐ φοβηθήσῃ πτόησιν ἐπελθοῦσαν.

7 ὁμοίως, *similiter*) *Similitudo* non spectat ad officia specialia, quæ alia habet uxor, alia maritus; sed ad fundamentum amoris. sic *similiter*, c. V. 5.

¶ γνῶσιν, Herus præstat *lenitatem*, c. II. 18. maritus, γνῶσιν. γνῶσις dicit *moderationem*, & parit γνώμην, de quo vocabulo vid. 1 Cor. VII. 25 not. Excludit ergo omnem, qua *terror* incutitur infirmioribus, importunitatem, iracundiæ præsertim. Egregium dominii maritalis, modestia temperati, exemplum præbuit Adam, qui mulieri ipse nomen, nominisque liberis dandi potestatem dedit.

¶ ὡς, *tanquam*) bis hîc ponitur: priore loco pertinet ad γνῶσιν *moderationem*; altero, ad τιμὴν *honorem*. *Moderationem* poscit *infirmitas vasis*; *honorem* (qui plus dicit) *hereditas* injungit.

¶ ἀσθενεστέρῳ, *infirmiori*) Comparativus. etiam vir habet *infirmitatem*.

¶ σκεύει, *vasi*) Denotat hoc sexum & totum ingenium temperamentumque fœmineum.

¶ τῷ γυναικείῳ) Τὸ γυναικεῖον, absolute: id est, mulieres.

¶ ἀπονέμοντες τιμὴν, *tribuentes honorem*) Hoc dicitur pro eo, quod mulieres jubentur *subjici*. conf. c. II. 17.

¶ τιμὴν, *honorem*) justæ existimationis de illis, beneficentiæ, castæ consuetudinis. conf. *honore*, 1 Thess. IV. 4.

¶ συγκληρονόμοι) Alii, συγκληρονόμοις· atqui officium præscribit apostolus maritis erga conjuges quasvis, etiam eas, quæ verbo non credunt, coll. v. 1. Sigma facile adjectum, compluribus hîc verbis in eam literam desinentibus. Editiones primæ cum mss. tantum non omnibus, & Hieronymus l. I contra Iovin. t. I. op. f. 9. συγκληρονόμοι, *coheredes*, heredes cum ceteris credentibus. Ratio, cur vir mulieri *moderationem* exhibere debeat, deducitur a *mulieris infirmitate*: ratio, cur vir mulieri *honorem* habere debeat, deducitur ex eo, quod Deus etiam viro *honorem* habeat, tanquam heredi. Gloriæ æternæ spes facit generosos & mites. Simile mox argumentum v. 9: *benedicite*, *vocati* ad hereditatem benedictionis. Concinne casus rectus, *coheredes*, respondet τῷ *cohabitantes*. *Coheredes* dicuntur viri, non mulierum, sed fidelium omnium. conf. συνεκλεκτὴ, *coëlecta*. c. V. 13.

¶ ἐγκόπτεσθαι) Perpauci, ἐκκόπτεσθαι. Cum utroque Græco verbo congruunt Hebræorum locutiones apud Schœttgenium, & quidem עקר cum verbo ἐκκόπτεσθαι, ubi agitur de *sterilitate*, qua liberi parentibus in *precando* succedentes deficiunt; עכב & עכר cum verbo ἐγκόπτεσθαι, ubi agitur de *peccatis preces* impedientibus. Hæc igitur lectio præstat. Nam

Nam ne impediri quidem aut interpellari orationes virorum vult apostolus. Interpellantur autem per intemperantiam & iracundiam. 1 Cor. VII. 5. Nunquam magis, quam inter orandum, subit offensarum recordatio: & qui non remittunt, iis quamlibet orantibus non remittit Pater cœlestis.

¶ προσευχὰς, *preces*) quibus hereditatem illam capessitis, & mulierum salutem petitis. Conf. 1 Tim. II. 8 not.

8 τὸ δὲ τέλος, *tandem vero*) Hæc pars pertingit ad cap. IV. 11. Cetera apostolus ex aliquo intervallo videtur adjecisse.

¶ πάντες, *omnes*) Antehac a cap. II. 18. specialia descripsit officia.

¶ ὁμόφρονες, *unanimes*) mente. Membra tria versûs 8 & 9 per χιασμὸν inverso ordine respondent Psalmo, qui versu 10 & 11 per tria cola repetitur.

¶ συμπαθεῖς, *compatientes*) affectu, in rebus secundis & adversis. Latitudinem notionis probat Raphelius ex Polybio: θάρσος ἐμβαλεῖν καὶ συμπαθεῖς ποιῆσαι τοὺς παρακαλουμένους.

¶ φιλάδελφοι, *fraterna caritate præditi*) erga sanctos.

¶ εὔσπλαγχνοι, *misericordes*) erga afflictos.

9 κακὸν, *malum*) in re.

¶ λοιδορίαν, *convicium*) in verbis.

¶ τοὐναντίον, *e contrario*) Hoc refertur ad *convicium*. nam *malum* est contrarium eorum, quæ versu præcedente occurrunt.

¶ ὅτι, *quia*) Nullum *convicium* vobis potest nocere. conf. v. 13. Deum, vobis *benedicentem*, debetis imitari.

¶ εἰς, *in*) Sic, *in hoc, ut*, c. IV. 6.

¶ εὐλογίαν) *benedictionem* æternam; cujus primitias jam nunc pii habent. v. seq.

10 ὁ γὰρ θέλων ζωὴν ἀγαπᾷν καὶ ἰδεῖν ἡμέρας ἀγαθὰς, *qui enim vult vitam amare & videre dies bonos*) Si vultis, inquit Petrus, hereditatem illam gustare, debetis abstinere a malitia dicti & facti. Ps. XXXIV. 13-17. LXX, τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζωὴν, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθάς; & sic ibi Hebr. & h. l. Versio Syriaca. Petrus, manente sensu, novum salem addit: θέλων ζωὴν ἀγαπᾷν, *qui vult ita vivere, ut ipsum non tædeat vitæ.* Oppositum, ἐμίσησα τὴν ζωὴν, Coh. II. 17. i. e. pœnituit me vitæ. & sic Gen. XXVII. 46. Num. XI. 15.

¶ παυσάτω τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ) LXX, παῦσον τὴν γλῶσσάν σου & reliqua, in secunda persona, usque ad illud, δίωξον αὐτήν.

12 ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ) LXX, ὀφθαλμοί. cetera iisdem verbis, usque ad illud, κακά.

¶ ἐπὶ δικαίους, *super justos*) qui inde vitam habent & dies bonos.

¶ πρόσωπον, *vultus*) cum ira. Conf. 2 Sam. XXII. 28. Ira totam *faciem* humanam commovet: *amor* oculos tingit.

13 καὶ τίς, *& quis*) *Et* habet vim inferendi & contendendi.

¶ τίς ὁ κακώσων, *quis est qui afflicturus sit*) i. e. sæpe multo facilior est res, quam putatur. Oppositum, *boni*. Es. L. 9 מִי הוּא יַרְשִׁיעֵנִי LXX, τίς κακώσει με;

¶ τοῦ ἀγαθοῦ μιμηταὶ, *boni imitatores*) *emitare bonum*, neutro genere, dicit Iohannes ep. III. 11. Et sic Petrus h. l. Dicitur Satanas ὁ πονηρὸς, *malus*: at Deus est *bonus*, sed hoc epitheton non solet poni per antonomasian.

14 πάσχοιτε, *patiamini*) Lenius verbum, quam κακοῦσθαι, *affligi*.

¶ μακάριοι, *beati*) c. IV. 14. Ne hoc qui-

quidem vitam beatam vobis aufert; immo potius auget. Insignis tractatio de cruce.

¶ τ̀ δὲ φόβον αὐτῶν μὴ φοβηθῆτε, μηδὲ ταραχθῆτε. Κύριον δὲ τ̀ θεὸν ἁγιάσατε ἐν τ̃ καρδίαις ὑμῶν, *timorem autem eorum ne timueritis, neque turbemini: Dominum autem Deum sanctificate in cordibus vestris*) Docet, quomodo suscipienda sint adversa, ne beatitas imminuatur. Es. VIII. 12. 13. LXX, τ̀ δὲ φόβον αὐτȣ̃ (τȣ̃ λαȣ̃) ȣ̓ μὴ φοβηθῆτε, οὐδὲ μὴ ταραχθῆτε. τ̀ Κύριον τ̃ δυνάμεων αὐτὸν ἁγιάσατε, καὶ αὐτὸς ἔςαι σȣ φόβος. Timorem, quem improbi & alunt ipsi & vobis incussum eunt, nolite timere. φοβεῖσθαι φόβον dicitur, ut χαίρειν χαρὰν, *gaudere gaudium.* Vnus timendus est, *Dominus*; qui puro timore *sanctificatur*, & vere *ut Deus* honoratur, affectu piorum respondente divinæ omnipotentiæ &c.

15 ἕτοιμοι δὲ, *parati vero*) *Parati* parrhesiam innuit; δὲ vim habet. non modo *conversatio* debet esse pulcra; de qua c. II. 12 not. *sed* etiam quilibet paratus ad *confessionem.*

¶ τῷ αἰτȣ̃ντι, *poscenti*) Inter ethnicos alii erant aperte mali, v. 16. alii dubitabant. his respondere comiter jubentur credentes.

¶ ἐλπίδος, *spei*) quam fatentur, qui se in mundo *peregrinari* ajunt, & concupiscentias ejus vitant. c. II. 11. coll. Hebr. XI. 13 seqq. *Spes* Christianorum sæpe commovit alios ad percontandum.

¶ μετὰ, *cum*) Hoc cum *poscenti* construit Twellus P. I. p. 125. sed pendet a *parati ad defensionem. Mansuetudine* opus est respectu nostri; *timore*, erga alios; *bona conscientia*, erga Deum.

¶ φόβȣ, *timore*) Vulgo, *respect.* Qui bonam habent conscientiam, ii cum accusantur, minus facile, quam sontes, *mansuetudinem* & *timorem* servant. itaque hoc loco admonentur.

16 ἔχοντες, *habentes*) Hoc τῷ *parati* additur per asyndeton.

¶ καταισχυνθῶσιν, *confundantur*) Qui bonam habet conscientiam, facilius exacerbatur, quam qui malam: qui autem cum bona conscientia mansuetudinem & timorem conjungit, plena potitur victoria.

¶ ἐπηρεάζοντες ὑμῶν - ἀναςροφὴν, *qui incessunt vestram - conversationem*) Sermo concisus. i. e. qui vos incessunt propter bonam conversationem.

17 κρεῖττον, *melius*) beatius, infinitis modis.

¶ εἰ, *si*) Atque hæc voluntas agnoscitur ex iis, quæ nobis obveniunt.

¶ τὸ θέλημα, *voluntas*) benigna.

¶ τȣ̃ θεȣ̃, *Dei*) Nam nostra voluntas non vult. conf. verba Christi ad *Petrum*, Ioh. XXI. 18.

18 ὅτι, *quia*) *Melius* est illud, in quo Christo similiores reddimur, in morte & vita. cujus passio *optimum* & Ipsi exitum tulit & nobis fructum.

¶ χριςὸς, *Christus*) Sanctus sanctorum. Concinne sonant hæc: *Christus pro peccatis, justus pro injustis.*

¶ ἅπαξ, *semel*) non posthac unquam. Nobis quoque *melius* est, semel cum Christo, quam in æternum sine Christo.

¶ περὶ ἁμαρτιῶν, *pro peccatis*) perinde ac si ipse ea admisisset.

¶ ἔπαθε, *passus est*) & ita quidem, ut hostes eum ob *confessionem* interfecerint. sed præconium non est impeditum: eo enim functus est & ante diem mortis, & in die mortis, & statim a morte.

¶ δίκαιος, *Iustus*) Cur nos non patiamur propter justitiam? v. 14.

¶ ἵνα

¶ ἵνα ἡμᾶς προσαγάγῃ, *ut nos adduceret*) *ut nos*, qui abalienati fueramus, ipse *abiens* ad Patrem, secum una, justificatos, *adduceret* in cœlum, v. 22. per eosdem gradus, quos ipse emensus est, exinanitionis & exaltationis. Ex hoc verbo Petrus, usque ad c. IV. 6, penitus connectit Christi & fidelium iter sive processum, (quo etiam ipse *sequebatur* Dominum, ex ejus prædictione, Ioh. XIII. 36.) infidelitatem multorum & pœnam innectens.

¶ τῷ θεῷ) Deo, id volenti. Plus notatur per Dativum, quam si diceretur, *ad Deum*.

¶ θανατωθεὶς) *morte interemtus*, quasi jam nullus esset. Ostendit Petrus, quomodo προσαγωγὴ peracta sit.

¶ σαρκὶ, *carne*) *Caro* & *spiritus* non denotant proprie naturam Christi humanam & divinam: coll. c. IV. 6. sed principium statumque vitæ & operationis congruæ vel inter mortales, quamlibet justæ; vel cum Deo, etiam gloriosæ. Rom. I. 4 not. Illi statui aptior est anima in corpore; huic anima vel extra corpus, vel cum corpore glorificato & *spirituali*. conf. 1 Cor. XV. 44.

¶ ζωοποιηθεὶς, *vivificatus*) *Vivificatio* ex antitheto ad *mortificationem* resolvi debet. Ceteroqui Christus, vitam in semet ipso habens, & Ipse vita, spiritu vivere neque desiit neque iterum cœpit: sed simul atque per mortificationem involucro infirmitatis in carne solutus erat, *statim* (ut insignes Theologi agnoscunt,) vitæ solvi nesciæ virtus modis novis & multo expeditissimis sese exserere cœpit. Sapienter igitur D. *Hauberus* sepulturam Redemtoris quodammodo ad exaltationem ejus refert. *in den Betrachtungen über die Begræbniß I. C.* pag. 8. Hanc vivificationem conjunctamque cum ea profectionem prædicationemque ad spiritus necessario celeriter subsecuta est *excitatio* corporis ex morte & *resurrectio* e sepulcro. v. 21. Vivit Christus Deo. Rom. VI. 10. conf. *secundum Deum*, infra c. IV. 6. Domini sermo, Ioh. VI. quem versu 68 decenter acceperat Petrus, fixus erat in corde Petri: & cum periocha illa, præsertim v. 51. 53. 62. 63. conferri possunt, quæ Petrus scribit c. I. 2. 19. III. 18. 22. IV. 1.

18, 19 πνεύματι· πνεύμασι· *spiritu: spiritibus*) Congruens sermo.

19 ἐν ᾧ) *in quo*, spiritu. Christus cum viventibus egit in carne; cum spiritibus, in spiritu. Ipse efficax est apud vivos & mortuos. Mira sunt in mundo illo, quem non cernimus. In loco mysterii pleno non debemus proprietatem sermonis ex eo dimittere, quod non habeat parallelos. Nam ii, quibus mysterium quodvis primo revelatum est, etiam sine locis parallelis verbo Dei generosissime credidere. v. gr. illud, *Hoc est corpus meum*, non nisi semel dixit Salvator. Mysterium de mutatione viventium semel scriptum est.

¶ τοῖς - πνεύμασι, *spiritibus*) Non dicit Petrus, omnes spiritus fuisse in illa custodia; nam multi poterant esse in loco tristiore: sed innuit, omnibus, qui in custodia erant, Christum prædicasse.

¶ ἐν φυλακῇ, *in custodia*) In carcere, puniuntur sontes; in *custodia*, servantur, dum experiantur, quid facturus sit judex. Analogiam habet locutio de statu degentium sub V. T. Gal. III. 23.

¶ πνεύμασι) *spiritibus*, defunctorum. Conf. Hebr. XII. 23. Non appellat *animas*, uti v. seq.

¶ πορευθεὶς, *profectus*) scil. ad spiritus illos. Idem verbum v. 22. Spiritus illi non erant in sepulcro Iesu: ad illos profectus est.

¶ ἐκήρυξεν, *prædicavit*) Hac prædicatione, quæ sane vivificationem subsecuta est, Christus se & *vivum* jam tum &

justum ostendit. Nolebat Petrus dicere εὐηγγελίσατο, *evangelizavit*, si vel maxime prædicatio gratiæ sola hîc innueretur: nam auditores ante *evangelii* tempora obdormierant. Itaque verbo latiore utitur, *prædicavit*. Noe, *præco* justitiæ, contemtus: 2 Petr. II. 5. at Christus, *præco* potentior; qui justitiam suam, a priscis non creditam, pristina infidelitate eorum coram confutata, in spiritu vivificatus asseruit. 1 Tim. III. 16. Si sermo esset de præconio per Noe, τὸ *aliquando* aut plane omitteretur, aut cum *prædicavit* conjungeretur. Hoc præconium erat præludium judicii universalis, coll. c. IV. 5. ipsumque præconii vocabulum in sua latitudine accipiendum est, ut intelligatur fuisse quibusdam evangelicum, quemadmodum Hutterus loquitur, ad consolationem, quod magis proprium Christi est; aliis, & fortasse plerisque, legale, ad terrorem. Etenim si ipsum judicium aliquibus erit lætum; sane præconium non omnibus horribile fuit. Auctor Adumbrationum, quæ Clementi Al. & Cassiodoro tribuuntur, ait: *speciem quidem ejus non viderunt, sonum vero vocis audierunt.*

20 ἀπειθήσασι, *qui increduli fuerant*) qui in vita non habuerant fidem patriarchis, Dei nomine monentibus.

¶ ποτὲ, *aliquando*) Hoc *aliquando*, (etiam v. 5 ad longum tempus relatum,) & hæc *longanimitas*, de qua mox, pertinet ad omnia secula V. T. antegressa mortem Christi. Dicitur *tolerantia*, Rom. III. 26. *Longanimitas* præcessit adventum Christi primum, h. l. & secundum, 2 Petr. III. 9 not.

¶ ὅτι) Debilis lectio, ὅτι, recte refutatur a Wolfio. Editio quædam, quæ ὅτι habet, valde vitiosa est, etiam in hoc ipso dicto. *Nonnulli codices* ὅτι habent apud Erasmum, etiam in prima ejus editione: sed non alius ac *Basileensis secundus* reperitur, quem Erasmus raro, & tamen hîc recte deseruit.

¶ ἀπεξεδέχετο) Alii cod. ἅπαξ ἐδέχετο· sed perpauci sic habent, ε primo in α, ut sæpe accidit, depresso; neque simplex verbum δέχεσθαι huc quadrat. Aptius foret, ἅπαξ ἐξεδέχετο· sed id mera professaque duntaxat suspicio dedit Erasmi. Sunt, qui huic adverbio rationes commodent ingeniose excogitatas: sed certe necessaria non est particula, & gravissima documenta, eam redarguentia, rem conficiunt. ἀπεξεδέχετο, i. e. *exspectabat* Deus, ut homines crederent. Sed major vis est in decomposito Græco: *exspectabat, donec* exspectandi *finis* erat, in morte hominum.

¶ ἐν, *in*) Subaudi οἷον. id est, *exempli gratia, in diebus Noe.* Subjicitur generi species maxime insignis. quia 1. nunquam plures simul vitam cum morte commutarunt, quam in diluvio. 2. per mentionem *aquæ* percommode transit Petrus ad baptismum. 3. interitus mundi per aquam est præludium interitus per ignem, 2 Petr. III. 6. 7. conjuncti cum judicio extremo. c. IV. 5. Neque mirum τὸ *aliquando* latius extendi, quam *dies Noe*; quando etiam dies Noe in universum multo plures fuere, quam *dies arcæ ædificatæ*, qui tamen statim subjiciuntur. Conferatur determinatio gradatim specialior, Marc. XIV. 30. Luc. IV. 25. Deut. XXXI. 10. O quam ampla prædicatio!

¶ κατασκευαζομένης κιβωτοῦ, *cum appararetur arca*) κιβωτοῦ sine articulo. Hebr. XI. 7. Conformatur sermo ad mentem spectatorum infidelium. Longi temporis hæc structura fuit: neque enim verisimile est, in opere multos Noachum adju-

adjuvisse. Totum inprimis illud tempus exspectavit Dei longanimitas.

¶ εἰς ἣν) *in quam.* In arcam ingressi, per fidem, salutem petierunt & invenerunt.

¶ ὀλίγοι, *pauci*) Eo probabilius est, nonnullos ex tanta multitudine, veniente pluvia, resipuisse; cumque non credidissent, dum exspectaret Deus, dum arca strueretur, postea, cum arca structa esset, & pœna ingrueret, credere cœpisse: quibus postea Christus, eorumque similibus, se præconem gratiæ præstiterit. Minus huic interpretationi Lutherus tribuit in homiliis ad I Petri, A. 1523 editis: magis vero eam est amplexus paulo ante obitum. Notus est locus Comm. in Gen. VII. 1. congruitque Enarratio Hoseæ, anno 1545 edita, ubi cap. VI. 2 *biduum* retulit ad descensum ad inferos, & hunc Petri adhibens locum ait, *Hic Petrus clare dicit, non solum apparuisse Christum defunctis patribus & patriarchis, quorum sine dubio Christus aliquos, cum resurgeret, secum ad vitam æternam excitavit, sed etiam aliquibus, qui tempore Noæ non crediderunt, ac expectaverunt patientiam Dei, hoc est, qui sperarunt, Deum non sic duriter grassaturum in universam carnem, prædicasse, ut agnoscerent, SIBI per Christi sacrificium peccata CONDONATA esse.* Consonæ his commentationes sunt *L. Osiandri* in h. l. *Hutteri* in Explic. Concordiæ p. 993. quin etiam *Petri Martyris*, T. I LL. CC. col. 783.

¶ ὀκτὼ, *octo*) Demto Chamo, maledictionem incursuro, erant VII. numerus sacer.

¶ δι' ὕδατος, *per aquam*) διὰ, *per*, apta particula, *transitum* notans, citra considerationem vel periculi ab aquis per se intentati, vel salutis per vecturam præstitæ. Ita cohæret versus sequens.

21 ὃ καὶ ἡμᾶς ἀντίτυπον) Relativum ὃ, *quæ*, loco nominis ὕδωρ, *aqua*, ponitur, & additum habet epitheton, ἀντίτυπον· substantiva vero *baptisma* & *interrogatio* per appositionem constructa.

¶ νῦν, *nunc*) hoc tempore, ceteroqui malo.

¶ σώζει, *servat*) educit e pernicie mundi totius, & populi Iudaici. Resp. *conservati sunt.* v. 20. Ostendit Petrus, ut olim fuerint alii, qui perirent per infidelitatem; alii, qui servarentur per fidem: sic prorsus in N. T. alios esse, qui salvi fiant, h. l. alios autem, qui pereant. v. 4 f. utrosque, sed diversis modis, virtutem Christi experiri: quod ipsum ad pios ex impiis educendos & in patientia confirmandos egregiam vim habet.

¶ οὐ σαρκὸς, *non carnis*) Declarat, quare & quatenus baptismus tam salutarem vim habeat. Etiam apud Iudæos fuere baptismata; sed carnem abluentia, eoque ipso effectu terminata: etiam hodie in baptismo abluitur caro, sed carnis ablutio non agitur in baptismo, neque ex ea parte, quatenus est *manu factus*, salvat; conf. Eph. II. 11. verum quatenus est *interrogatio &c.* Nomen σαρκὸς *carnis* emphatice præponitur, *carni*que adscribitur *depositio sordium;*) ideo non dicitur, *depositio sordium carnis:*) & *carni* opponitur *conscientia.*

¶ συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα, *conscientiæ bonæ interrogatio*) Dan. IV. 14 שאלתא (cujus parallelum פתגמא *decretum judiciale*, Hebr. דבר) LXX, ἐπερώτημα. hoc uno loco. at שאל & דרש iidem sæpe verbo ἐπερωτάω reddunt. Græca Scholia: ἐπερώτημα, τουτέστιν, ἀῤῥαβὼν, ἐνέχυρον, ἀπόδειξις. Non dubium est, quin Hebraicum שאלה spectarit apostolus. Piorum est, *rogare*, consulere, compellare cum fiducia, Deum; at impiorum, non rogare illum, aut idola rogare. Iud. XX. 18. 23. 27. 1 Sam. X. 22. XXIII.

2. 4. Es. XXX. 2. Hos. IV. 12. quibus omnibus locis LXX ἐπερωτᾶν. Salvat ergo nos *rogatio bonæ conscientiæ*, i. e. rogatio, qua nos Deum compellamus cum bona conscientia, peccatis remissis & depositis. conf. v. 16. Hebr. X. 22. Hæc rogatio in baptismo datur, & in omnibus fidei, precum, vitæque christianæ actibus exercetur: eamque Deus semper responso dignatur. Conf. Deut. XXVI. 17. 18. את יהוה האמרת τ̃ θεὸν εἶλε· ויהוה האמירך καὶ Κύριος εἵλετό σε. Es. XIX. 21.

¶ δι' ἀναστάσεως, *per resurrectionem*) Constr. cum *servat*. coll. c. I. 3. 21.

22 ὅς ἐστιν ἐν δεξιᾷ τ̃ θεοῦ, καταπιὼν τ̃ θάνατον, ἵνα ζωῆς αἰωνίου κληρονόμοι γενώμεθα.) Sic fere *Velesius*, verbis his, καταπιὼν κτλ. ex *Latino* quidem, pro instituto suo manifesto, translatis. Enimvero sic habet interpretatio longe omnium antiquissima, *qui est in dextera Dei, deglutiens mortem, ut vitæ æternæ heredes efficeremur.* Id sequitur *Augustinus*, *Fulgentius*, *Cassiodorius*, *Beda*, &, ut Millius affirmat, *Latini omnes*. Atque ex hoc loco ad 2 Tim. I. 10 verbum *deglutivit* traduxere, & pro *destruxit* posuere quidam, ut apparet ex Libro de Fide ad Petrum Diac. inter opera Augustini. Non habet *Rufinus* in Expos. Symboli, Græcos videlicet ætatis suæ secutus. Non videtur esse assumentum apud Latinos, sed hiatus apud recentiores Græcos. *Iudicet lector religiosus*. Facilis quidem saltus librariorum fuit a participio καταπιὼν ad participium πορευθεὶς, & a sessione in dextra ad adscensionem: ac tempus imperfectum, *efficeremur*, indicio est, participium *deglutiens* ex aoristo olim Græco esse redditum. Complura Latinus additamenta pridem partim ex Græcis, partim sine Græcis, sed nullum huic hemistichio simile, contraxit. Ex Christi passione, ex morte, ex vivificatione, ex resurrectione, ex profectione in cœlum, ex judicatione vivorum & mortuorum, peculiares usus derivat Petrus: ex sessione ad dexteram Dei, aut nullum deducit usum, aut eum, qui *Latine* adhuc legitur. Omnino in *morte* sua mortem destruxit Christus: sed sessio ejus *ad dexteram Dei* præsupponit mortem illam semel pro nobis vitæ asserendis exantlatam, & *STATVM* involvit *VITÆ* gloriosum, æternum, nobis salutarem. Act. II. 28. Rom. VI. 9. 10. Hebr. VII. 16. 24 s. 1 Cor. XV. 54. Ioh. XIV. 19. Præteriti temporis significatio in καταπιὼν apprime considerari debet.

¶ πορευθεὶς) *postquam profectus est.*

¶ ἀγγέλων, *angelis*) Subjecti sunt ei angeli, iique *omnium ordinum*, sive boni sive mali: & sic quoque homines.

CAP. IV.

1 Χριστοῦ, *Christo*) qui est Dominus gloriæ.

¶ σαρκὶ, *carne*) Mox, ἐν σαρκὶ, *in carne.*

¶ ὁπλίσασθε) *armamini*, contra hostes.

¶ ὅτι) *quod*. Hæc est illa ipsa *cogitatio* continua. conf. plane Rom. VI. 6-11.

¶ πέπαυται) *pausam*, immunitatem, *nactus est.*

2 εἰς τὸ) *ut degatis*. nam constr. cum *armamini.*

¶ ἀνθρώπων, *hominum*) vestris & aliorum.

¶ ἐπιθυμίαις, *concupiscentiis*) variis. at *voluntas Dei*, perfecta. Idem antitheton, 1 Ioh. II. 17.

¶ βιῶσαι) Aptum verbum. non dicitur de brutis.

3 ἀρκετὸς, *sufficit*) Μείωσις. nam ne pristina quidem tempora debuere peccatis teri. Simul notatur fastidium peccati apud resipiscentes.

¶ κατερ-

¶ κατειργάσασθαι, *patravisse*) scil. *vos*. Id mox declaratur.

¶ πεπορευμένους, *profectos*) progressos, insaniter. Oppositum, *profectus* c. III. 19. 22.

¶ οἰνοφλυγίαις, κώμοις, πότοις, *vinolentiis*, *comessationibus*, *potationibus*) Illas, singuli exercent; has, sodalitia.

¶ ἀθεμίτοις, *nefariis*) quibus sanctissimum Dei jus violatur. Rom. I. 23 f.

¶ εἰδωλολατρείαις, *idololatriis*) varii generis. Sic ex opposito, *variæ*. v. 10.

4 ἐν ᾧ, *in quo*) dum statuitis, satis esse, male vixisse.

¶ συντρεχόντων, *concurrentibus*) turmatim, avide.

¶ τὴν αὐτὴν) *eandem*, atque adhuc illi, & antea vos cum illis.

¶ ἀνάχυσιν, *confusionem*) Hæc depingitur versu 3.

¶ βλασφημοῦντες, *blasphemantes*) jactantes convicia in vos, superbiæ, singularitatis, occultæ impietatis &c.

5 ἀποδώσουσι λόγον, *reddent rationem*) præcipue de blasphemiis. Iudæ v. 15.

¶ τῷ) Christo.

¶ ἑτοίμως ἔχοντι, *qui paratus est*) Apostoli, ubi non ex professo de tempore adventus Christi agunt, adventum illum exspectationi suæ & pietati tanquam instantem proposuerunt. inde illos, qui tum blasphemabant, Petrus sub *viventibus* comprehendit, quasi mox judicandis.

6 γὰρ, *enim*) Particula connectit *paratus* & *appropinquavit*. v. 5. 7. Paratus est Iudex. nam, evangelio prædicato, nil nisi finis restat.

¶ καὶ νεκροῖς, *etiam mortuis*) Appellat Petrus *mortuos* eos, qui toto N. T. tempore fuerunt, ex quo *evangelium* per apostolos post adscensionem Christi prædicatum est, maxime de Christo *judice*, Act. X. 42. & quos eosdem judex jamjam venturus *mortuos* inveniet ac resuscitabit. v. 5. Etiam *viventibus* prædicatur; sed *mortuos* citat, quia in morte maxime peragitur τὸ *ut judicarentur &c.* ex quo ipso etiam patet, evangelii prædicationem innui morte illa priorem, non posteriorem. Quum corpus in morte exuitur, anima vel in malam, vel in bonam partem plane figitur. Evangelium nulli post mortem prædicatur. iis, qui olim vixerant, Christus ipse prædicavit. c. III. 20. in N. T. abunde prædicatur viventibus. ad quos ea prædicatio in vita non pervenit, de iis videt Dominus.

¶ εὐηγγελίσθη, *evangelizatus est*) scil. Christus. Dum viverent illi, per evangelium eis prædicari se fecit. Evangelium hodie semper prædicatur: sed Petrus in præterito loquitur, pro tempore judicii, quod ille, ut diximus, tanquam ingruens spectat.

¶ ἵνα, *ut*) Evangelii finis & efficacia, ut similes reddantur homines Christo in morte ac vita. c. III. 18. Omnibus & munita & ostensa est via salutis per Christum: qui crediderunt, salvi sunt, ceterisque imitandi, non blasphemandi erant: qui non crediderunt, quin etiam blasphemarunt, jure plectuntur.

¶ κριθῶσι· ζῶσι· *judicarentur: viverent*) Qui evangelium suscipiunt, fiunt mortis Christi similes per pœnitentiam, & deinceps per adversa omnia usque ad mortem corporis. ea mors *judicium* dicitur, respectu veteris hominis, cui judicio, mala a bonis secernenti, fideles ipsi æquo animo subscribunt; neque venient sub *judicium* horrendum universale. v. 5. 17 f. 1 Cor. XI. 32. Iidem autem *vivunt* cum Christo: & *vivere* dicuntur, non *vivificari*. quia vivificatio illorum jam facta est

cum Christo. c.III.18. coll. Eph.II. 5. De hoc judicio & vita confer v. 1. 2. 3. nam fideles, dum in carne versantur, jam initium harum rerum capiunt.

¶ κατὰ ἀνθρώπυς) *quod ad homines attinet.* sunt enim exemti rebus humanis.

¶ κατὰ θεὸν) *quod ad Deum attinet.* nam Deo vivunt.

¶ πνεύματι, *spiritu*) c.III. 18 not.

7 πάντων) rerum *omnium*; adeoque etiam petulantiæ malorum; & passionum, piorum.

¶ τέλος, *finis*) ubi mortuorum & viventium numerus erit completus. Ap. X. 6.

¶ οὖν, *itaque*) Revertitur ad hortationem: & officia v.7-11 opponuntur peccatis v.3 enumeratis. Sunt enim opposita, *luxuriæ*, & *sobrium esse & vigilare*; *concupiscentiæ*, & *amor*; *vinolentiæ*, *comessationes*, *potationes*, & *hospitalitas*; *nefariæ idololatriæ*, & legitima *administratio* cœlestium munerum ad gloriam veri Dei.

¶ καὶ νήψατε, *& vigilate*) Temperantia adjuvat vigilantiam, & utraque preces. qui absunt a temperantia, sunt somnolenti: & somnolenti segnes sunt ad orandum, vel ideo, quia labori & vitæ communi nil temporis libenter deducunt.

¶ προσευχὰς, *preces*) extremo tempore necessarias.

8 τὴν ἀγάπην, *amorem*) Amor jam præsupponitur: ut sit vehemens, præcipitur.

¶ ὅτι ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν, *quod amor operit multitudinem peccatorum*) Prov. X. 12. LXX, πάντας δὲ τὺς μὴ φιλονεικῦντας καλύψει φιλία. conf. Prov. XVII. 9. Qui amat valde, tegit peccata, quotquot sunt, ejus, quem amat. suos oculos ab iis avertit, & alios, quoad fas est, celat de illis; & Deum implorat. Atque hunc amorem divinus amor ope & approbatione prosequitur; eumque ipsum, qui amat, pariter remunerat. Matth. VI. 14. Etiam amor necessarius inprimis ideo, quia Iudex prope est. Iac. IV. 9. Beatique sunt, quos non nisi *opertis peccatis* invenit rerum *omnium finis*.

9 εἰς ἀλλήλυς, *invicem*) Hoc ad eos pertinet, qui in diversis urbibus aut regionibus habitabant.

¶ γογγυσμῶν, *murmurationibus*) Hæ vitantur, æqualitate officiorum servata, inæqualitate non curiose expensa.

10 καθὼς, *sicut*) Subaudi mox, *ita*.

¶ αὐτὸ) *idipsum*, non affectato alio.

¶ ποικίλης, *variæ*) *varia* dona distribuentis, ad sermonem vel ad diaconiam. v. seq.

¶ ὡς λόγια θεῦ) *tanquam oracula*, scil. loquatur, quæ Deus *suppeditat*, in præsenti.

¶ ὡς ἐξ ἰσχύος, *tanquam ex virtute*) strenue.

¶ ἐν πᾶσι) *in omnibus*. nam omnes & *omnia* ex illo, per illum, in illum.

¶ ᾧ, *cui*) Deo. De Christo similiter, 2 Petr. III. 18.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) v. gr. Sapientiæ, *oracula* fundentis.

¶ τὸ κράτος, *robur*) *virtutem* præbens piis. Eadem doxologia, c. V. 11.

12 ἀγαπητοὶ μὴ ξενίζεσθε, *dilecti*, *nolite novum putare*) Amanter hortatur. Gustus divinæ virtutis, quem versus præcedentes referunt, vetat *offendi ut re peregrina*. Adversa Sanctis obtingere, est partim *peregrinum* quiddam; nam sunt filii Dei: partim *non peregrinum*; convenit enim iis, excoqui.

¶ πυρώσει, *ardore*) c.I. 7.

¶ πρὸς

¶ πρὸς πειρασμὸν) nonnisi *ad tentationem.*

¶ ὑμῖν, *vobis*) Dativus commodi.

¶ γινομένη, *facto*) consilio divino.

¶ συμβαίνοντος, *contingente*) temere.

13 καθὸ, *sicut*) Mensuræ passionum respondet gloria, sed multo abundantius.

¶ κοινωνεῖτε, *communicatis*) libenter.

¶ παθήμασι, *passionibus*) v. 1.

¶ χαίρετε, ἵνα, *gaudete, ut*) *Vt* hîc plus est, quam si diceret ὅτι *quod.* Gaudio desiderioque assequimur gaudium & exultationem. conf. ἵνα *ut* Ioh. VIII. 56. Spectatur præmium patientiæ lætæ.

¶ ἀγαλλιώμενοι, *exultantes*) sine omni tum passione.

14 εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι χριστοῦ, *si probris afficimini in nomine Christi*) Probrum putabant gentes, si quem appellarent *Christianum.* v. 16.

¶ τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα, *Gloriæ & Dei Spiritus*) Idem Spiritus, qui super Christum fuit. Luc. IV. 18. Hîc dicitur *Spiritus gloriæ*, omnia mundi probra devincens; & *Spiritus Dei*, cujus Filius est Iesus Christus. Abstractum *Gloria* ponitur pro concreto, uti 2 Petr. I. 17. 3. 4. Articulus τὸ, summa vi, bis ponitur, uti Ap. XXI. 6. & *gloria*, cujus etiam 2 Petr. I. 3. fit mentio, ita accipi potest, ut sit ἓν διὰ δυοῖν, *Gloria & Deus*, i. e. *Deus gloriæ*; vel ut sit appellatio Christi, (coll. v. 16, *ut Christianus* : & v. 13. Iac. II. 1 not.) innuaturque, Spiritum Christi eundem esse Spiritum Dei Patris. Fideles, gaudium persentiscentes, eundem Spiritum interdum ut Spiritum Gloriæ, interdum ut Spiritum Dei, diverso sensu, cujus differentiam ipse Spiritus pandit, experiuntur.

¶ ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται, *super vos requiescit*) Spiritus ille super pios est etiam antequam convicia ferant: sed tum ea ipsa de re magis confirmantur, & solatia Spiritus accipiunt uberiora. Num. XI. 25. 26, ἐπανεπαύσατο ἐπ' αὐτοὺς τὸ πνεῦμα.

¶ βλασφημεῖται) *blasphematur*, Christus.

¶ δοξάζεται, *glorificatur*) in mediis vestris contumeliis. v. 16. Expertus scribit. coll. Act. V. 41.

15 μὴ γὰρ, *non enim*) Particula *enim* innuit, cur apud eos, qui patiuntur, glorificetur Dominus. præsupponit enim, illos secum constitutum habere, non aliter velle pati, nisi ut Christianos; neque contrarium quicquam, pœna dignum, admittere. Similis imperativus, c. III. 3.

¶ ὡς φονεὺς, *ut homicida*) Turpes tituli.

¶ ἢ ὡς ἀλλοτριοεπίσκοπος, *aut ut alienarum rerum inspector*) Particula *ut* hîc demum repetita, *alienarum rerum inspectorem* longius sejungit a generibus maleficorum, sed tamen eundem etiam a Christiano distinguit. Tales sunt, qui sese in negotia publica aut privata, sacra aut civilia, ad ipsos nil pertinentia, quasi magna prudentia & fidelitate & odio mundanæ iniquitatis impellerentur, ingerunt. cujusmodi homines sæpe mala, immo pejore, quam merebantur, a mundo, (præsertim ab iis, qui rerum potiuntur, & justos monitores inspectoresque minus, quam sui similes ferunt, gratia inita, facile in *passiones* incurrunt. Idque inprimis fieri poterat apud ethnicos magistratus.

16 μὴ αἰσχυνέσθω, *ne erubescat*) quamvis mundus pudorem putet.

¶ δοξαζέτω, *glorificet*) Poterat Petrus, antitheti vi, dicere, *honori sibi ducat:* sed honorem Deo resignandum esse docet. glorificet Deum, qui hominem honore passionum dignatur, simulque magnum ei beneficium tribuit, cum immunitate a pœ-

a pœnis impiorum insecuturis. Simile antitheton in Ps. LXXIX. 12. 13: *pudefiant hostes nostri: Dominus glorificetur.*

¶ ἐν τῷ μέρει τούτῳ) *in hac parte* passionum meliorum. v. seq.

17 ὁ καιρὸς, *tempus*) scil. *nunc est.*

¶ τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα, *ut incipiat judicium*) Vnum idemque est judicium a tempore *evangelii* per apostolos prædicati usque ad *judicium* extremum. Ἄρξασθαι, medium.

¶ ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ, *a domo Dei*) ecclesia. c. II. 5. Ab hac incipit judicium, miti initio. Ier. XXV. 29. XLIX. 12. Ez. IX. 6.

¶ τί τὸ τέλος, *quis finis*) Iudicium, initio tolerabilius, sensim ingravescit. pii, sua parte perfuncti, cum immunitate spectant miserias impiorum: impii, dum pios affligunt, suam mensuram implent, & discunt, quæ sua ipsorum portio futura sit; sed id melius sciunt pii, quare patientes sunt.

18 καὶ εἰ ὁ δίκαιος - φανεῖται; *& si justus - comparebit*) Prov. XI. 31. LXX, εἰ ὁ μὲν δίκαιος - φανεῖται; Iustis, interim delinquentibus, gravissimæ incutiuntur castigationes: quanto graviores pœnas luent improbi? Paucis annis persecutio Neroniana præcessit calamitatem Iudæorum.

¶ μόλις) *ægre.* Hoc temperatur 2 Petr. I. 11, πλουσίως *prolixe.*

19 καὶ οἱ πάσχοντες) *etiam qui patiuntur.* καὶ *etiam*, concessive. καὶ, *etiam*, cum participio, idem quod εἰ καὶ, *& si* cum verbo. εἰ καὶ πάσχοιτε, *& si patiamini.* c. III. 14. Non debemus ex passione diffidentiam capere.

¶ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, *secundum voluntatem Dei*) ob factam Dei voluntatem, secus ac malefici, qui patiuntur secundum Dei voluntatem, quatenus Deus eos vult puniri. v. 15. In Christo est voluntas Dei.

¶ πιστῷ κτίστῃ, *fideli creatori*) ei, cui tuto *committuntur* animæ, qui *passiones* non ad damnum immittit primo quoque tempore. Viderint Supralapsarii, quomodo Creatorem erga omnes fidelem agnoscant.

¶ παρατιθέσθωσαν, *committant*) tanquam *depositum*, non absterriti, sed potius exhilarati passionibus, quippe quas in optimam partem accipiunt.

¶ ψυχὰς, *animas*) tametsi corpus videatur interire.

¶ ἐν ἀγαθοποιΐα, *in beneficentia*) Hæc una patientium cura: *bene & agere* & pati. cetera curabit Ille. Constr. cum *committant. Beneficentia* semper conjunctam habet fiduciam. c. III. 6. 1 Ioh. III. 22.

CAP. V.

1 Πρεσβυτέρους, *presbyteros*) Vocabulum muneris. v. 2. & ætatis. v. 5.

¶ συμπρεσβύτερος, *compresbyter*) Hortatio mutua inter æquales & collegas inprimis valet. apposite & modeste sic se appellat primus apostolorum.

¶ καὶ μάρτυς, *& testis*) Petrus & viderat ipsum Dominum patientem & nunc passiones sustinebat.

¶ δόξης, *gloriæ*) v. 4. 2 Petr. I. 16.

¶ κοινωνὸς, *consors*) Ap. I. 9. Stimulus bonorum pastorum.

2 ποιμάνατε, *pascite*) per disciplinam & doctrinam.

¶ τὸ ἐν ὑμῖν) *vobis pro vestra parte commissum.*

¶ μὴ ἀναγκαστῶς, *non coacte*) Necessitas incumbit, 1 Cor. IX. 16. sed hujus sensum absorbet lubentia. Id valet & in suscipiendo & in gerendo munere. Non sine reprehensione sunt pastores, qui, si res integra

tegra esset, mallent quidvis potius esse.

¶ μηδὲ αἰσχροκερδῶς, *neque turpis lucri gratia*) Merces non est prohibita, 1 Cor. IX. 14. sed abesse debet turpitudo, & esse alacritas ingenua.

¶ προθύμως, *libenter*) ut fructus non sit merces, sed pastura.

3 ὡς κατακυριεύοντες, *ut dominantes*) qui tantum præcipiant, elato animo, non humili, & urgeant. Presbyteri postea dominatum sumserunt. unde ex *Seniore* factus est *Signore*, in Italia præsertim.

¶ τῶν κλήρων, *sortibus*) Plurale: singulare, *gregis*. *Grex*, unus, sub uno pastore principe Christo: sed κλῆροι, *portiones* multæ, pro numero locorum vel antistitum. Accedit autem sermo ad mimesin. nam cœtus non est *sors propria* presbyteri; sed is, qui *dominatur*, ita tractat, ac si *sors* ejus esset. κλῆρος *sors:* inde, portio ecclesiæ, quæ presbytero pascenda obtigit: inde, pasturæ officium: inde, pastores; inde, ceteri *clerici*. quanta metalepsis, & notionis degeneratio tandem. conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504 s.

¶ τύποι, *exempla*) Exemplo impetratur obsequium purissimum. Talis communitas frangit dominandi pruritum.

4 Φανερωθέντος, *manifestato*) Fidei est, servire Domino nondum viso.

¶ ἀρχιποίμενος) ἀρχιποίμην, penacutum, ut Φιλοποίμην, βουποιμην.

5 ὁμοίως, *similiter*) Hortationis præcedentis & subsequentis fundamentum, humilitas.

¶ ἀλλήλοις, *invicem*) etiam citra respectum ætatis.

¶ ἐγκομβώσασθε, *induite*) κόμβος, *nodus*, vinculum, quo illigabantur manicæ, præsertim in vestitu servorum. Hesychius: κομβώσασθαι, στολίσασθαι. &, ἐγκομβωθεὶς, δεθείς· & ἐγκεκόμβωται, ἐνείληται. Itaque ἐγκομβώσασθε, *induite vos & involvite*, ut amictus humilitatis nulla vi vobis detrahi possit.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Vid. Iac. IV. 6 not.

6 κραταιὰν χεῖρα, *potentem manum*) Manus Dei instituit ordines: frangit superbos: exaltat humiles. Qui propter Dominum subjicitur ordinationibus humanis, c. II. 13. ipsi Domino se submittit. conf. Rom. XIII. 2.

¶ ἐν καιρῷ) *in tempore*, opportuno. conf. ὀλίγον v. 10. Petrus sæpe spectat diem judicii.

7 πᾶσαν τὴν μέριμναν, *omnem solicitudinem*) si mundus vos deprimat, vel si multa vobis desint.

¶ ἐπιρρίψαντες, *conjicientes*) animose. Ps. LV. 23. LXX, ἐπίρριψον ἐπὶ Κυριον τὴν μεριμνάν σου, καὶ αὐτός σε διαθρέψει. *conjicientes: vigilate*. arcte cohærent hæc duo officia, Luc. XII. 22. 37. & utrique Petrus addit suum *quia*. Deus providet: ergo nolite curare. Diabolus quærit: ergo vigilate.

¶ μέλει, *curæ est*) Id lenius, quam μέριμνα, *solicitudo*.

8 νήψατε, *vigilate*) Hæc vestra cura sit. *Vigilate*, anima.

¶ γρηγορήσατε, *vigilate*) corpore.

¶ ὁ ἀντίδικος - καταπίῃ, *adversarius - devoret*) simul & per speciem juris petit pios, & per vim. Ap XII. 10.

¶ ὠρυόμενος, *rugiens*) cum furore.

¶ ζητῶν, *quærens*) cum insidiis.

¶ τίνα, *quem*) ex fidelibus maxime. Iob I. 8.

¶ καταπίῃ, *devoret*) primum quod ad animam, tum quod ad corpus attinet. Maxime autem insidiatur per tristitiam curarum, *fidei* noxiam.

9 τῇ πίστει, *fide*) Constr. cum *resistite*.

¶ τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων, *ea ipsa passionum*)

onum) *ea ipsa*, non modo *similia*. *ea ipsa* regit Dativum *fraternitati*. Sic Lucretius: *eadem aliis sopitus quiete est*. Chrysost. de sacerd. p. 202, εἰς τ̀ αὐτὴν ἐκείνοις ἐκπίπτειν μανίαν. Apostoli sensus est: *quæ fratribus, eadem vobis exantlantur*. conf. Matth. V. 12. 2 Cor. I. 6. Phil. I. 30.

¶ ἐν κόσμῳ) *in mundo* hoc toto, qui jacet in malo, *diabolo*. v. 8. Antitheton ad *gloriam æternam* Dei. v. 10.

¶ ὑμῶν ἀδελφότητι, *vestræ fraternitati*) ex Iudæis & gentibus.

¶ ἐπιτελεῖσθαι, *peragi*) Sensim mensura impletur passionum.

10 πάσης χάριτος) *omnis* & meræ *gratiæ*, incipientis & consummantis, *vocantis*, *fundantis* &c.

¶ ἐν, *in*) Constr. cum *qui vocavit*.

¶ ὀλίγον, *paullum*) Quantumcunque videtur, *parvum* & breve est, ad gloriam *æternam*.

¶ παθόντας, *passos*) *Passiones* aliquæ ferendæ sunt: tum obtingit *perfectio* &c.

¶ αὐτὸς) *Ipse*. Vos tantum vigilate, & resistite hosti: reliqua Deus præstabit. Conf. *Ego*, Ios. XIII. 6. 1.

¶ καταρτίσει) *perficiet*, ne remaneat in vobis *defectus*. Indicativo magis, quam optativo, quem aliqui hîc legunt, congruit Doxologia subsequens. coll. 1 Tim. I. 17. 2 Tim. IV. 18.

¶ στηρίξει, *stabiliet*) ne quid vos labefactet.

¶ σθενώσει, *roborabit*) ut superetis vim omnem adversam.

¶ θεμελιώσει, *fundabit*) Metaphora a domo. c. II. 15. Conf. Eph. III. 18. Digna *Petro* oratio. Confirmat fratres suos.

11 καὶ τὸ κράτος) *& robur*, cujus effectus v. 10 innuitur.

12 σιλουανοῦ, *Silvanum*) Silvanus sive Silas, Pauli comes, a Paulo ad Petrum videtur missus fuisse. hac occasione Petrus doctrinam & acta Pauli comprobat. conf. 2 Petr. III. 16.

¶ ὡς λογίζομαι, *ut existimo*) Fidelem fratrem esse Silvanum, non revelatum est Petro, sed ex judicio prudentis charitatis *existimavit*, non multum antehac cum illo conversatus; ideoque epistolam ei commisit.

¶ δι' ὀλίγων ἔγραψα, *paucis scripsi*) in hac ipsa scilicet epistola. Locutio concisa: *scripsi*, scriptum misi, *per Silvanum*. conf. Act. XV. 23.

¶ παρακαλῶν, *adhortans*) Causa brevitatis. *Doctrina* copiosiorem, quam *adhortatio* sermonem postulat.

¶ καὶ ἐπιμαρτυρῶν, *& insuper testans*) Compositum. *testimonium* jam per Paulum & Silam audierant pridem: Petrus *insuper testatur*. 1 Ioh. II. 27.

¶ ταύτην εἶναι ἀληθῆ χάριν) *hanc*, præsentem, 2 Petr. I. 12. *gratiam*, *esse veram* illam & olim promissam per prophetas gratiam, neque alteram esse exspectandam.

¶ εἰς ἣν ἑστήκατε, *in qua statis*) Rom. V. 2 not. In vera gratia debet vera esse nostra statio.

13 ἐν βαβυλῶνι, *in Babylone*) Hæc erat Babylon Chaldæorum, quæ scatebat Iudæis. v. Lightf. Hor. in 1 Cor. p. 269. Ex hujus Babylonis prospectu sequitur series regionum, c. I. 1 not.

¶ συνεκλεκτὴ, *coëlecta*) Sic conjugem suam appellare videtur. conf. c. III. 7. erat enim *soror*. 1 Cor. IX. 5. & congruit mentio *filii*, Marci.

14 ἀγάπης) *amoris* sancti.

¶ εἰρήνη, *pax*) שלום i. e. *salutem* vobis precor: valete.

IN

IN

EPISTOLAM PETRI SECVNDAM.

CAPVT I.

Συμεὼν πέτρ☉, *Simeon Petrus*) Cognomen solum posuerat ineunte priore epistola; nunc, etiam nomen, extremo tempore admonens se ipsum conditionis pristinæ, antequam cognomen nactus erat. Egregie congruit hujus epistolæ character cum priore Petri epistola & cum sermonibus ejusdem in actis. Vid. not. ad cap. II. 22. III. 1. Partes rursum sunt tres:

I. Inscriptio. cap. I. 1. 2

II. Iterata sinceri sensûs excitatio: qua

1. *hortatur fidei consortes, ut divinis muneribus macti, exhibeant omne studium, ad incrementum in gratia & cognitione Iesu Christi.* v. 3-11
2. *stimulos addit*
   1. *a verorum doctorum firmitudine.* v. 12-21.
   2. *a falsorum doctorum pravitate.* c. II. 1-22.
3. *munit contra empæctas:*
   1. *errorem redarguit.* c. III. 1-9
   2. *diem novissimum describit, cum hortationibus congruentibus.* v. 10-14

III. Conclusio, qua

1. *suum Paulique consensum declarat.* v. 15. 16
2. *summam epistolæ repetit.* v. 17. 18.

¶ δοῦλ☉ καὶ ἀπόστολ☉, *servus & apostolus*) *servus* ut Domini *Iesu*; *apostolus* ejusdem, ut Christi.

¶ ἰσότιμον, *æque pretiosam*) *Fides* habet *pretium*, sicut *pretiosa* apprehendit *promissa.* v. 4. *æque pretiosa* est, ex Iesu Christo, fides eorum, qui Iesum Christum viderunt, ut Petrus & reliqui apostoli; & eorum, qui citra visum credunt: eandem justitiam ac salutem apprehendit. 1 Ioh. I. 3. 1 Petr. I. 8.

¶ ἡμῶν) *nobis*, apostolis. v. 18.

¶ λαχοῦσι, *sortitis*) Non ipsi sibi pararunt.

¶ ἐν δικαιοσύνῃ, *in justitia*) Ratio τοῦ *æque pretiosam.* Est hæc *justitia Dei*, *fide* prior: nam fides est *in* justitia. De hac *justitia Dei* conf. Rom. I. 17. III. 26 nott. Convenienter additur appellatio σωτῆρ☉ *Servatoris.*

2 ἐν ἐπιγνώσει τοῦ κυρίου ἡμῶν) Plerique *Græci* & *Latini* codices, cum *Oecumenio*, post ἐπιγνώσει, inserunt τοῦ θεοῦ καὶ ἰησοῦ, etiam χριστοῦ subinde, post ἰησοῦ vel ante

 ἰησοῦ,

ἰησοῦ, cum *Augustino* & *Copto*, addentes. Ea lectio, ἡμῶν postea omisso, est etiam in *Colinæi* ed. & in *Al. Magd.* 1 *Pet.* 1. 3. σωτῆρος, pro ἰησοῦ τοῦ κυρίου, notat margo *Curcellæi.* Nimia sane licentia librarii ea loca, quæ mentionem *Iesu Christi* habent, passim, ut in aprico est, interpolare sunt soliti. *In cognitione Domini nostri*, scribitur in eximio codice *Reutlingensi*, & in vet. codd. apud *Zegerum*, nec non apud *Hentenium.* Brevis hæc lectio & simplex, videtur primæva fuisse & *Latini* interpretis & paullo ante ipsius apostoli. Namque *cognitionem Dei* præsupponit hæc epistola; v. 3. *cognitionem* autem *Domini nostri*, nempe *Iesu Christi* urget proprie. v. 8. c II. 20. III. 18, ubi conclusio huic principio respondet. Brevi huic lectioni tantummodo *Iesu Christi* additur in cod. *Charitino* & apud *Bedam Syrum*que. Nec abludit *Cassiodorus*, quo interprete apostolus optat *gratiam & pacem multiplicari in futuri cognitione judicii.* Apud *Æthiopem*, qui habet *Dei nostri Iesu Christi*, Glossæ marginales videntur, textui substitutæ.

3 ὡς πάντα ἡμῖν, *ut omnia nobis*) Mira est hujus exordii alacritas, ab ipsa incipiens exhortatione, *subministrate*, v. 5. Hic enim scopus est. v. 13. c. III. 1. *Omnia*, hîc, & *omne*, v. 5. ad sese referuntur. nam ut hîc protasis, sic ibi apodosis est. *ut* pertinet ad declarandum, uti 2 Cor. V. 20.

¶ τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ, *divina virtute ejus*) *ejus*, scil. *Dei.* hoc enim repetendum ex *divina.* Ex virtute Dei, virtus omnis ad vitam & pietatem.

¶ τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν) *ea, quæ pertinent ad vitam* ex Deo *& studium in Deum.* Ecce, non demum pietate vitam consequimur. *Vitam* affert divina *gloria*, (coll. Rom. VI. 4 not.) *pietatem virtus.* Alteri opponitur *corruptio*, alteri *concupiscentia.* v. 4.

¶ δεδωρημένης, *donante*) Sic, δεδώρηται, *donavit:* bis, activo sensu. sic LXX, Gen. XXX. 20, δεδώρηταί ὁ θεός μοι δῶρον καλόν.

¶ τοῦ καλέσαντος, *ejus, qui vocavit*) Huc ref. *vocationem*, v. 10. *Vocatio* & *cognitio* sunt correlata. *Cognitio* innuitur Christi: v. 8. & ad hanc vocat nos Deus.

¶ ἰδίᾳ δόξῃ καὶ ἀρετῇ, *sua gloria & virtute*) Explicatur, quid sit *divina potentia:* ut ad *gloriam* referantur attributa Dei naturalia; ad *virtutem* ea, quæ dicuntur moralia. intime unum sunt utraque.

4 δι' ὧν, *per quæ*) scil. *per gloriam & virtutem. Gloria* facit, ut *promissa* sint *maxima: virtus*, ut sint *pretiosa.*

¶ ἡμῖν - γένησθε, *nobis fieretis*) Paulatim jam accedit ad hortationem. Et commutationem personæ primæ & secundæ sustentat τὸ *æque pretiosam.* v. 1.

¶ ἐπαγγέλματα δεδώρηται, *promissa donavit*) Donum est ipsa promissio; tum, quæ eam subsequitur, res promissa. Valde σεμνῶς *graviter* Petrus & in Actis verba faciens & in epistolis scribens, substantiva plurali numero solet ponere.

¶ ἵνα διὰ τούτων, *ut per has*) id est, per Gloriam Ejus & Virtutem. Promissa est ipsa *communio* cum Deo: quare poterat Petrus *quod* dicere; sed *ut* dicit, majore vi. nam promissio ad hoc data est, ut per ipsam allecti, re promissa, magna & pretiosa, potiamur.

¶ θείας κοινωνοὶ φύσεως, *divinæ participes naturæ*) *Divina natura*, Deus ipse. Sic, *divina potentia:* v. 3. *magnifica gloria:* v. 17. *sanctitas Dei.* Hebr. XII. 10. pro *Deo ipso.* vid. Macar. Homil. 39. Similiter, *natura humana* &c. Iac. III. 7. Vti τῷ *participes* opponitur *effugientes*, sic *divinæ naturæ* opponitur *in concupiscentia corruptio.* porro contraria sunt *gloria* & *corruptio*, *virtus* & *concupiscentia.* itaque *divinæ naturæ*

turæ appellatio *gloriam & virtutem* complectitur: eademque dicitur *divina potentia*, quatenus est origo omnis boni; *divina natura*, quatenus nos ad se admittit. Est autem gradatio, differuntque ut pars & totum hæc duo: δυνάμεως *POTENTIÆ divinæ* dona suscipere, & *NATURÆ divinæ* consortem i. e. sanctum fieri. conf. Rom. I. 20.

¶ ἀποφυγόντες, *effugientes*) expedite & celeriter. φεύγω, *fugio*: ἀποφεύγω, *effugio*. Hæc fuga non tam ut officium nostrum, quam ut beneficium divinum, communionem cum Deo comitans, hoc loco ponitur. conf. c. II. 18. 20.

¶ τῆς ἐν κόσμῳ ἐν ἐπιθυμίᾳ φθορᾶς, *quæ in mundo est in concupiscentia corruptionem*) c. II. 20. 18. 19. Sententia: *in* mundo est corruptio *in* concupiscentia.

5 καὶ) *etiam*, item.

¶ αὐτὸ τοῦτο, *ipsum illud*) Accurate exprimitur piorum responsus erga dona divina.

¶ σπουδὴν, *studium*) *Studium*, multa complectitur, 2 Cor. VII. 11 not. & apud Petrum ea, quæ sequuntur. unde huc refertur *studete*, v. 10. Sic, *studere*, v. 15. c. III. 14.

¶ παρεισενέγκαντες, *subinferentes*) παρὰ *sub* modestiam indicat. Deus facit: nos studemus.

¶ ἐπιχορηγήσατε, *exhibete*) Resp. *exhibebitur*. v. 11. Dei dona sequitur studium nostrum; studium nostrum, introitus in regnum.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) Hæc dicitur *cognitio*, v. 3. & hanc Deus nobis, perinde ut *vitam*, *suppeditat*: ideo non jubemur *subministrare* fidem, sed in fide fructus illos, qui septem enumerantur, *fide* chorum ducente, *amore* concludente.

¶ ὑμῶν, *vestra*) Constr. cum *fide*. 1 Petr. I. 7. 9. 21.

¶ τὴν ἀρετὴν, *virtutem*) qua *virtutem* Dei imitemini, v. 3. & omnia, quæ vita spiritualis molitur, strenue efficiatis. Præsens quisque gradus subsequentem parit & facilem reddit; subsequens priorem temperat ac perficit. Ordo est autem naturæ potius, quam temporis. Oppositorum similis ratio apud malos: *infidelitas* parit *vitium*, &c.

¶ γνῶσιν, *moderationem*) 1 Petr. III. 7 not.

6 ἐγκράτειαν, *abstinentiam*) quæ vitat malas concupiscentias. *Abstine*.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) qua tolerantur adversa & adversarii. *Sustine*.

¶ εὐσέβειαν, *pietatem*) qua fideles Deum super omnia spectant.

7 φιλαδελφίαν, *fraternam dilectionem*) erga sanctos in Deo vobis conjunctos.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) Col. III. 14. Ex *fraterna dilectione* deducitur *amor*. 1 Petr. I. 22.

8 ταῦτα, *hæc*) *virtus, moderatio &c.* Involvitur conditio: hæc si habetis, tum demum habetis veram cognitionem. conf. v. 9, *enim*.

¶ ὑμῖν ὑπάρχοντα, *si vobis adsint*) vere. Eadem phrasis Act. III. 6. Huc ref. *non otiosos*.

¶ καὶ πλεονάζοντα, *& abundent*) copiose. Veritatem celeriter sequitur abundantia. Huc ref. *neque infructuosos*: i. e. habebitis fructum bonum & largum, quem producit cognitio I. C. v. 3.

¶ καθίστησιν, *constituunt*) in præsenti.

¶ εἰς, *in*) Conf. εἰς, *in*, Rom. IV. 20.

¶ ἐπίγνωσιν) *agnitionem*, cum *purificatione peccatorum* conjunctam.

9 γὰρ) *enim*.

¶ τυφλός ἐστι, κτλ. *cæcus est &c.*) Eximio regressu sermonis depinguntur gradus relapsuum. talis 1. obliviscitur purifica-

ficationis, peccatorum suorum, *pristinorum*. 2. cæcutit ad *præsentia* bona. v. 12. 3. plane cæcus est ad *futura*. v. 11.

¶ μυωπάζων) Hesychius, μυωπάζων, ὀφθαλμιῶν.

¶ λήθην λαβὼν) *oblivionem nactus*. Aptissima phrasis, participio *nactus* exprimente, quod homo volens patitur. conf. not. ad Rom. V. 19. Qui cogitat, quam multa sint pristina, a quibus purgatus erat, facilius desistit.

10 μᾶλλον, *magis*) Qui *studium* habent, majus tamen habere debent.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) In priore epistola nunquam, in altera semel hanc appellationem Petrus adhibet: ex quo gravitas hujus loci apparet.

¶ βεβαίαν, *firmam*) Hæc confirmatio fit per *virtutem, moderationem, abstinentiam. &c.* unde mox sequitur, *hæc enim facientes*. conf. Hebr. VI. 10.

¶ βεβαίαν ὑμῶν τὴν κλῆσιν καὶ ἐκλογὴν, *firmam vestram vocationem & electionem*) Id est, vos in vocatione & electione vestri firmos. nam quorum foret τὸ *labi*, eorum est *confirmatio*. *Vocatio* ponitur ante *electionem*, secundum nos.

11 πλουσίως) *abundanter*: ut quovis tempore, *inoffenso* pede, non tanquam ex naufragio vel incendio, sed quasi cum triumpho, intrare possitis; & præterita, præsentia, futura vos juvent. Hîc non jam *ægre* ait Petrus, uti 1 ep. IV. 18. Resp. *abundent*. v. 8.

12 διὸ, *quapropter*) Loquitur ex prægustu sui jam instantis *exitûs* & *introitûs*. v. 15. 11.

¶ μελλήσω ὑμᾶς ἀεὶ ὑπομιμνήσκειν) Vim lectionis hujusce vix agnoscent, qui non justum habent Græcæ linguæ usum, vel certe elegantias verbi μέλλω minus callent. Ipsi Græci recentiores fecerunt, οὐκ ἀμελήσω, ex μελλήσω. μέλλειν, Germ. *sollen.* Sic Gregorius Neocæs. ἀρετὰς ἔχειν ἔτι μέλλω· *nondum habeo virtutes*. Paneg. ad Orig. p. 86. 203. ed. Stutgard. & vulgo, *venire debet*, i. e. *nondum venit*. Itaque Petrus ait, *vos semper admonendos habebo*: nunquam reputabo, quantum vos admonuerim; unum semper cogitabo, vos mihi admonendos esse. Præsens μέλλω, rem futuram innuit: quare μελλήσω est futurum cumulatum: *admoniturus ero*. Hesychius, μελλήσω, σπουδάσω· atque id ipsum synonymon σπουδάσω mox sequitur v. 15. ubi observanda est & σπουδὴ Apostoli, *per literas* se ultra ipsius decessum porrigens; & apta inde vocis μνήμη proprietas. Ammonius, Μνήμη μὲν γίνεται νεκροῦ· μνεία δὲ, ζῶντος. Vid. LXX Eccl. I. 11. &c.

¶ ἀεὶ, *semper*) Innuit, cur alteram scribat epistolam brevi intervallo post primam. Petrus magis magisque opus esse statuit admonitione propter ingruentem corruptionem malorum hominum. c. II. 2.

¶ εἰδότας, *scientes*) *veritatem*.

¶ ἐστηριγμένους, *stabilitos*) Affine verbum, διεγείρειν, *excitare*, v. 13. Et firmos eos esse vult, & quam erectissimos.

¶ παρούσῃ, *præsenti*) Veritas, ut in Novo Testamento, præsens est. 1 Petr. V. 12 not.

13 δὲ, *autem*) Particula declarandi.

¶ σκηνώματι, *tabernaculo*) Innuitur animæ immortalitas & brevis mansio in corpore mortali, cum facilitate discessus in fide.

14 ταχινή ἐστιν) *repentina est*. Præsens. qui diu ægrotant, possunt alios adhuc pascere. Crux id Petro non erat permissura. Ideo prius agit, quod agendum est.

¶ ἀπόθεσις, *depositio*) violenta & tamen optata. Sic, *exitum*, v. 15.

¶ ἐδήλωσε, *patefecit*) Patefecerat pridem, Ioh. XXI. 18 s. *quum senesces. Ingruebat*

ebat jam senectus Petri. Potest etiam subsecutum esse aliud indicium.

15 σπȣδάσω, *studebo*) Hinc pendet, ὑμᾶς ἔχειν, *ut vos habeatis*. Sic quoque Latini *studeo* construunt.

¶ ἑκάστοτε, *quovis tempore*) quotiescunque usus venerit.

¶ ἔχειν) Elegans locutio, ἔχω ποιεῖσθαι. Habituri autem erant, hac eis epistola a Petro relicta.

16 γὰρ, *enim*) Ostendit, dignam rem esse, de qua vel morti proximus scribat; allegans apostolicum testimonium & propheticum sermonem.

¶ σεσοφισμένοις) πλαςοῖς. c. II. 3. *callide concinnatis*.

¶ μύθοις) *fabulis*, quales de diis suis habebant gentes.

¶ ἐξακολȣθήσαντες) τὸ ἐξ errorem notat, c. II. 2. 15. Talis error in hac re nullus.

¶ δύναμιν καὶ παρȣσίαν, *vim & præsentiam*) ἓν διὰ δυοῖν i. e. majestatem præsentissimam. δυναμις *vis* opponitur *fabulis*. conf. 1 Cor. IV. 20, ubi opponuntur *sermo* & *vis*. Transformatio in monte specimen est revelationis gloriæ in die novissimo: & hanc revelationem spectat omne testimonium apostolorum. Act. X. 42.

¶ ἐπόπται, *spectatores*) ad intima arcana admissi, v. gr. in monte.

¶ ἐκείνȣ, *Illius*) ἐκεῖνος *Ille* remotum quiddam & admirabile & magnum notat.

¶ μεγαλειότητος, *magnitudinis*) Correlata sunt, ut nomen *Patris* & *Filii*, sic *magnifica gloria* & *magnitudo*.

17 λαβὼν, *accipiens*) Participium, pro indicativo. *accepit*, testimonio paterno.

¶ τιμὴν καὶ δόξαν, *honorem & gloriam*) divinam. Mox repetitur vocabulum *Gloriæ*.

¶ φωνῆς ἐνεχθείσης, *voce delata*) Hoc graviter iteratur versu seq.

¶ αὐτῷ) *ei* soli.

¶ τῆς μεγαλοπρεπȣ̃ς δόξης, *magnifica Gloria*) Sic appellatur Deus ipse.

18 ἡμεῖς, *nos*) Iohannes etiam adhuc vivebat.

¶ ἐξ ȣ̓ρανȣ̃, *ex cælo*) divinitus.

¶ τῷ ἁγίῳ, *sancto*) Ex illa ipsa re sanctus erat mons, illo certe tempore.

19 ἔχομεν βεβαιότερον, *habemus firmiorem*) Non dicit, clariorem, sed *firmiorem*. quare non hîc opus est disquirere, de differentia claritatis propheticæ ante implementum & post. Sed certe *firmior* fit sermo propheticus ex implemento. Rom. XV. 8. Eandem ob causam propheticus sermo non est firmior apostolico, neque in se, neque respectu eorum, ad quos scribit Petrus. v. 12. 16. Per se semper firmus erat etiam propheticus sermo: *firmior* autem factus est, non dicam, apud apostolos, sed vel apud auditores, (quorum nomine ait, *habemus*, non *habetis*) quibus apostoli demonstrabant complementum in Iesu Christo factum, & inde porro futurum inferebant. Ea quæ ad lucernam debilius videras, dies superveniens te tamen recte vidisse *confirmat*. Vid. not. ad v. 20, *non fit*.

¶ τὸν προφητικὸν, *propheticum*) Mosis, Esajæ, & omnium prophetarum sermones unum sermonem sibi undequaque constantem faciunt. Non jam singularia dicta Petrus profert, sed universum eorum testimonium complectitur, ut jam patefactum. conf. Act. X. 43. Moses adeo in monte simul fuerat.

¶ καλῶς, *bene*) Petrus eos non objurgat tarditatis nomine, qui prophetis adhuc plus credant, quam sibi & ceteris apostolis. Suum cuique fulcrum fidei, quo maxime nititur, quisque laudare debet.

debet. Sed tamen ad ulteriora eos invitat.

¶ προσέχοντες ὡς, *attendentes ut*) Intuitum ac respectum *lychni* jubar diei non tollit, sed tamen vincit. lumine majori minus & ut minus agnoscitur & corroboratur: lumine minori ostenditur majoris excellentia.

¶ λύχνῳ, *lychno*) cujus in nocte usus est.

¶ φαίνοντι) *qui lucebat*. Est imperfectum, (ut ὄντες v. 18.) nam sequitur: *donec dies dilucesceret* &c. eadem vi temporis, non, in præsenti, διαυγάζῃ, ἀνατέλλῃ, *dilucescat, oriatur*.

¶ αὐχμηρῷ, *obscuro*) ubi neque latex neque lux.

¶ τόπῳ, *loco*) Talis locus, cor nostrum.

¶ ἕως οὗ, *donec*) Non tollitur Scripturæ usus omnis apud illuminatos, præsertim in aliis convincendis, ut ipsius Petri exemplum nos docet. Conf. *donec*, Matth. I. 25. Sed tamen illuminati jam id ipsum habent, quod prophetæ testantur. quare v. gr. Iohannes in Ep. I ad tales scribens & se scribere toties commemorans, nunquam ad τὸ *scriptum est* propheticum provocat; tantum testimonium apostolorum allegat. nam tenebris pulsis lux lucebat. 1 Ioh. II. 8. Et sic reperias τὸ *scriptum est* multo sæpius occurrere in antiquioribus N. T. libris, quam in iis, qui postremo scripti sunt.

¶ ἡμέρα, *dies*) plena lux N. T. En! ut differt lychnus & dies; sic lux V. T. & N. T. 1 Ioh. II. 8.

¶ διαυγάσῃ, *dilucesceret*) perruptis tenebris.

¶ φωσφόρος, *lucifer*) Iesus Christus. Ap. XXII. 16.

20 τοῦτο, *hoc*) Ratio τοῦ *bene facitis*. quippe *hoc scitis*.

¶ πρῶτον) *prius*, quam ego dico. Germ. *vorhin*. Sic c. III. 3. Petrus in his epistolis non docet, sed commonefacit.

¶ προφητεία γραφῆς) *prophetia*, quæ exstat in *Scripturæ* corpore.

¶ ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται, *propriæ interpretationis non fit*) ἐπίλυσις ex ἐπιλύω, Marc. IV. 34. Act. XIX. 39. פתר Græci quidam, ἐπέλυσε, Gen. XLI. 12. Vt *callide concinnatis fabulis* opponitur spectatio apostolica; sic *propriæ interpretationi* opponitur φορὰ *vectura* prophetica. Itaque ἐπίλυσις dicitur *interpretatio*, qua ipsi prophetæ res antea plane clausas *aperuere* mortalibus. *Prophetia* nec primo humana est, *nec* a se ipsa unquam ita descifcit, ut incipiat esse verbum *propriæ*, i. e. humanæ ἐπιλύσεως, sed plane divinæ patefactionis est, & in rebus exituque talis esse cognoscitur, imo etiam *firmior* fit. Ita cohæret *enim*, v. 21.

¶ οὐ γίνεται) *non fit*. Quod semel vere dictum est per prophetas, hodienum manet veritas. Lychnus non est dies; sed tamen vincit tenebras.

21 θελήματι) *voluntate*, studio. LXX Ier. XXIII. 26. Homo sæpe, quod *vult*, fingit in fabulis, aut occultat in errore. conf. *volentes*. c. III. 5.

¶ ἀνθρώπου) *hominis*, meri. Antitheton, *sancti Dei homines*. prophetarum definitio.

¶ ἠνέχθη, *lata*) Sic v. 17. 18. Hebr. משא a נשא *ferre*.

¶ ποτὲ) *unquam*, remoto aut propiori tempore. hinc *prophetia* sine articulo, indefinite dicitur.

¶ ἀλλ᾽ ὑπὸ, *sed a*) Conf. Ioh. XI. 51.

¶ φερόμενοι, *vecti*) Resp. ἠνέχθη, *lata est*. Pulcerrimum antitheton: non ferebant, sed ferebantur. passive, non active, se habuerunt. Quod fertur; nulla sua vi, non suo

ſuo labore movet & promovet. Conf. de prophetis, Ps. XLV. 2. Ier. XXXVI. 18. Mox verbum *locuti ſunt* denotat quoque facilitatem propheticam.

¶ ἐλάλησαν, *locuti ſunt*) Hoc quoque ad *calamum* ſpectat, *ſcripturæ*. *Locuti ſunt*: hoc præteritum oſtendit, Petro proprie ſermonem eſſe de prophetis V. T. conf. cap. II. 1 not. & cap. III. 2.

¶ ἅγιοι, *ſancti*) quia *ſanctum Spiritum* habebant.

CAP. II.

1 Ἐγένοντο δὲ καὶ ψευδοπροφῆται, *exſtitere autem etiam pſeudoprophetæ*) Antitheton ad veros prophetas V. T. de quibus c. I. 19. καὶ, *etiam*.

¶ λαῷ, *populo*) Iſraël. Ad Iſraelitas ſcribit. Exemplum pſeudoprophetæ, v. 15.

¶ ἔσονται) *erunt*. & jam eſſe cœperant tum. Prophetia, antehac data, nunc iterata. c. III. 2. Iud. v. 4. 14.

¶ ψευδοδιδάσκαλοι, *falſi doctores*) Antitheton ad veros doctores N. T.

¶ παρεισάξουσιν, *ſubintroducent*) παρὰ *præter* doctrinam ſalutarem de Chriſto.

¶ αἱρέσεις ἀπωλείας) *hæreſes* non modo malas, ſed peſſimas; *perditas*.

¶ καὶ) *etiam*. congruit epitheton *celerem*, vocabulo *perditionem* iterato additum.

¶ τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς, *cum qui emit ipſos*) cujus idcirco confeſſioni immori debebant. c. I. 16.

¶ δεσπότην) quem vera doctrina *Dominum* teſtatur.

¶ ἀρνούμενοι, *negantes*) doctrina & operibus. Iud. v. 4. *negant*, illum vere veniſſe in carne, & ſic totum *redemtionis* myſterium tollunt. 1 Ioh. IV. 2 ſ.

¶ ἐπάγοντες, *inferentes*) Homo *infert* ſibi: Deus *infert*, ut vindex. v. 5.

¶ ταχινὴν, *celerem*) ob celerem adventum Domini.

2 πολλοὶ, *multi*) Triſte!

¶ ἀσελγείαις) Alii, ἀπωλείαις. ſed ἀσέλγειαι, non ἀπώλειαι, plurali numero, apud Petrum & alibi leguntur: & *luxuria* eſt illa eſca, quæ *multos in ſequelam* trahit. Iud. v. 4. Sequelam illam demum *excipit perditio*: *luxuria*, non perditio, ita in oculos incurrit, ut homines ad *blaſphemandam veritatis viam* inducantur: eademque crimen illud eſt, quo pœna verſu 6 memorata contrahitur. In tali varietate facile eſt, pro alterautra lectione rationes producere: ſed non opus eſt, ubi codicum teſtimonio peragitur deciſio. *Eraſmi* textus, & *Oecumenius* (cujus tamen anceps lectio eſt,) & cod. mſſ. *duo tres*ve, qui ἀπωλείαις habent, plane inter ſe propinqui, adeoque unius codicis inſtar ſunt. Librarius, non valde antiquus, per feſtinationem id arripuit ex v. 1. ἀσελγείαις habent reliqua monumenta omnia: & hanc lectionem ſequitur Newtonus in Ap. p. 168. poſthabita verſione Anglicana.

¶ δι' οὓς, *propter quos*) Ref. ad *eorum*.

¶ ἡ ὁδὸς, *via*) v. 15. 21. Gen. XXIV. 48. דרך אמת ἐν ὁδῷ ἀληθείας.

¶ βλασφημηθήσεται, *blaſphemabitur*) ab iis, qui foris ſunt, diſcrimen ignorantibus verorum & falſorum Chriſtianorum.

3 πλεονεξίᾳ, *avaritia*) v. 14.

¶ πλαστοῖς, *fictis*) ut faciunt mangones.

¶ ὑμᾶς ἐμπορεύσονται) LXX, ἐμπορεύεσθαι cum accuſativo pro Hebr. סחר ponunt, Gen. XXXIV. 21. Prov. III. 14. Ez. XXVII. 21 ed. Vat. Senſus: *mercaturam in vos exercebunt*. dabunt verba: accipient pecunias. Plinius, de medicis quibuſdam: *Nec dubium eſt, omnes iſtos, famam novitate aliqua aucupantes, animas*

 ſtatim

ſtatim noſtras negotiari. Plin. lib. 29. cap. I.

¶ ὅις, *quibus*) Ad conſolandos & muniendos pios pertinet, quod pœna copioſe deſcribitur ante commemorationem operum impiorum.

¶ ἔκπαλαι) quaſi *ex-olim.* a lapſu angelorum.

¶ ὀυκ ἀργεῖ) *non eſt otioſum.* i. e. plane viget. unum idemque eſt judicium ſuper omnes peccantes, quod in animo Iudicis ſine intermiſſione agitatur, dum erumpit: & in iis, qui puniti in Scriptura memorantur, oſtenditur, quid ceteros maneat; tametſi peccantes putant, illud ceſſare, ipſique *dormitant.*

¶ ἀπώλεια ἀυτῶν, *pernicies eorum*) *pernicies*, cui adjudicabuntur. Sic quoque *judicium & pernicies*, conjunctim, c. III. 7.

¶ ὀυ νυςάζει, *non dormitat*) Idem verbum, Matth. XXV. 5 not. Conf. *novit*, v. 9.

4 εἰ, *ſi*) Apodoſis exſtat v. 9.

¶ ἀγγέλων, *angelis*) creaturis nobiliſſimis. Rom. VIII. 38 not.

¶ ὀυκ ἐφείσατο, *non pepercit*) Sic quoque v. 5. Severum innuitur judicium in eos, quibus parſum iri putaſſes.

¶ σειραῖς) σειρὰ, *plecta*, ex vimine, cannabi, crinibus &c. Sic, δεσμοῖς, *vinculis*, Iud. v. 6.

¶ ζόφου, *tenebrarum*) Tenebræ ipſæ vinctos tenent, ſuntque pro catenis. Sap. XVII. 18, ἁλύσει σκότους ἐδέθησαν.

¶ ταρταρώσας) Nomen ὁ καὶ ἡ τάρταρος, plur. τάρταρα, verbum ταρταρόω, neque in N. T. alias exſtat, neque apud LXX interpretes. Itaque ſignificatio aliunde eſt repetenda, ex Homero, Heſiodo, Platone: apud quos *tartarus* eſt locus infimus in rerum natura, caligine & frigore horridiſſimus. Vnde Heſychius, τάρταρος, ὁ ὑπὸ τὴν γῆν κατώτατος τόπος. Euſtathius ad Il. H. τάρταρος, ὃς φερωνύμως τετάρακται, ἀὴρ ὑπόγαιος καὶ ἀνήλιος, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ψυχρός. κτλ. Quam notionem confirmat hoc loco vocabulum ζόφου, *tenebrarum.* Inde ταρταροῦν, ex ταρταρόω, (formæ θανατόω, κατιόω, κυκλόω, πυρόω, σκοτόω, σταυρόω, ταπεινόω, φιμόω) eſt *tartaro*, ſive *tenebris, addicere & tradere.* Poſſunt autem v. gr. in terra quoque verſari mancipia tartari: Luc. VIII. 31. Eph. II. 2. Ap. IX. 11. 14. XII. 9. &c. ſicut bello captus etiam extra locum captivitatis poteſt ambulare. Gradatim igitur angeli, qui peccarunt, ταρταροῦνται ad tartara dantur.

¶ παρέδωκεν) *tradidit*, ſicut judex captivum tradit miniſtris. conf. Ap. XX. 2.

¶ εἰς κρίσιν τηρουμένους, *in judicium ſervatos*) *judicium, magnæ diei.* Iud. v. cit.

5 ἀρχαίου, *antiquo*) antediluviano.

¶ ὄγδοον νῶε, *octavum Noe*) Noe cum ſuis, *octo* erant. Hunc uſum numeralium apud Græcos demonſtrat Raphelius. conf. 1 Petr. III. 20. *Octo* animis opponitur *univerſitas, mundus impiorum* numeroſiſſimus.

¶ δικαιοσύνης κήρυκα, *juſtitiæ præconem*) Non ſolum ipſe erat juſtus, ſed etiam juſtitiam mundo prædicarat.

¶ κατακλυσμὸν, *diluvium*) Quamvis igitur pii ſerventur, tamen impii non poſſunt ſperare, cum illis ſe ſervatum iri.

6 πόλεις, *urbes*) Ergo ſimilia peccata etiam in vicinia Sodomorum fuere, Gomorrhæ &c.

¶ τεφρώσας καταστροφῇ) Gen. XIX. 25. 29. verbo καταστρέφειν & καταστροφῇ utuntur LXX.

¶ τεθεικὼς, *ponens*) Irrefragabile monumentum erat Dei & judicii divini.

7 δίκαιον,

7 *δίκαιον, justum*) Gen. XIX. 1. 7.

¶ *ἀθέσμων, nefariorum*) eorum, qui contra naturam peccabant.

¶ *ἐν ἀσελγείᾳ, in luxuria*) ib. v. 5.

8 *ὁ δίκαιος-ψυχὴν δικαίαν, justus-animam justam*) suam. Concinne notatur dolor reflexus. Lot se cruciabat: & cruciatûs erant rei Sodomitæ.

¶ *ἡμέραν ἐξ ἡμέρας*) Sic LXX non semel יום יום exprimunt.

¶ *ἔργοις*) *factis*, dictis.

9 *οἶδε*) *novit*, & meminit; etiam ubi nullum homines auxilium norunt. Specimina hoc ostendunt. Idem verbum, Ex. XVIII. 10. De *voluntate* Domini, dubium non est.

¶ *εὐσεβεῖς, pios*) qualis *Noë* & *Lot*. *pios* & justos.

¶ *ῥύεσθαι, eripere*) Plura exempla, Ier. XXXIX. 11. 18. XLV. 5.

¶ *ἀδίκους*) *injustos* & impios, quales multi modo memorati.

¶ *κολαζομένους*) *cruciandos*, futurum: & tamen præsens, quia pœna certa & imminens. v. 3.

10 *μάλιστα*) Hi *maxime* punientur.

¶ *ὀπίσω, post*) Genus, *post carnem proficisci*: species, *post carnem proficisci in concupiscentia pollutionis*.

¶ *καὶ, &*) Partitio, de impuritate & blasphemia: *post-, & dominationem-*. Hoc tractatur mox: *audaces &c.* illud, *voluptatem &c.* v. 13. Vtraque tractatio habet nominativum & verbum finitum. Eadem duo capita respiciuntur v. 18, *superba: pelliciunt*.

¶ *κυριότητος καταφρονοῦντας, dominationem contemnentes*) In hac propositione *dominationem* appellat; mox, in tractatione, *δόξας dignitates*: altero alterum connotans. Vtrumque, grandi metonymia abstracti pro concreto, angelos eosque peccatores (quanquam Hornejus in Ep. Iud. de sanctis angelis accipit) significare videtur. nam illud *judicium blasphemum*, quod hîc contra *dignitates* ab angelis ferendum negatur, v. 11. idem *diabolo* ab archangelo illatum negat Iudas v. 9. sermone magis definito, sententia eadem. *Dominatio* videtur dici *princeps spirituum lapsorum: dignitates, ceteri spiritus lapsi*. Certe etiam Iudas v. 8 singularem & pluralem observat: *dominationem spernunt, dignitates vero blasphemant*. Vterque apostolus de creaturis, quas impii *non norint*, loqui se ostendit. Angeli, qui peccarunt, tamen, ut creaturæ Dei, habent bonitatem, ut ait Gerh. ad h. l. & in sua natura præstantissima, quam a Creatore acceperunt, characterem retinent indelebilem majestatis; conf. Luc. X. 18. 19. Matth. XII. 26. 29. Ioh. XIV. 30. 2 Cor. IV. 4. quam non ipsorum, sed Dei causa reverenter habere debemus. conf. Iac. III. 9 not. Etenim hoc magnificentissimum est divini judicii reservatum, quod in angelos exercetur. huc nullus angelus, nullus homo, nedum impius (Sir. XXI. 27, *ἐν τῷ καταρᾶσθαι ἀσεβῆ τὸν σατανᾶν, αὐτὸς καταρᾶται τὴν ψυχὴν αὐτοῦ·*) sua auctoritate, se ingerere debet: id autem nescio quomodo hi, quos Petrus Iudasque notant, conabantur, spiritualia omnia susque deque habentes. v. 12. Iud. v. 10. 19. Vide majestatem sanctorum, quibus potestas erit judicandi angelos. 1 Cor. VI. 3.

¶ *τολμηταὶ, audaces*) tametsi Michaël *non ausus est*. Iud. v. 9. Casus rectus mox habet verbum, *non contremiscunt*. Multi comma ponunt, *τολμηταὶ, αὐθάδεις·* sed quin substantivum & adjectivum copulentur, causa nulla est. *αὐθάδεια τόλμαν superbia audaciam* parit: *audaciam* mox notat *τὸ οὐ τρέμουσι*.

¶ ὐ τρέμουσι, *non contremiscunt*) tametsi *robore & potentia* pusilli sint.

¶ βλασφημοῦντες, *blasphemantes*) *Blasphemia*, prius illorum crimen; cujus radix præmittitur, *audacia, superbia*. Sic alterum, *impuritas*, v. 14. cujus radix item præmittitur, *luxus*. v. 13.

11 ὅπου) *ubi*, pro *cum*. Particula elencho apta. 1 Cor. III. 3.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) atque adeo archangelus. Quod Petrus, lectoribus vel jam notum vel nondum aperiendum, in mente habuit; id Iudas postea expressit. Vtriusque epistola, proprie parallela.

¶ ἰσχύι) *Robore* jus defenditur: & hæc ambo inter se conveniunt. Homines utrinque, pusilli; angeli, majores: Deus, optimus maximus.

¶ μείζονες, *majores*) Asteismus gravis: *majores* homunculis.

¶ ὐ φέρουσι κατ' αὐτῶν, *non ferunt contra eas*) id est, *non inferunt dignitatibus &c.* Iud. l. c.

¶ παρὰ κυρίῳ) *apud Dominum*. Iudicem, eumque præsentem, reveriti, abstinent judicio.

¶ βλάσφημον) *Blasphemum* interdum est, quod tametsi vere, at non convenienti ratione dicitur in aliquem. Deo convenit judicium, non angelis.

12 ἄλογα ζῶα, *irrationalia animalia*) Hoc multum distat ab angelis. Ps. XLIX. 21.

¶ φυσικὰ γεγεννημένα) *naturalia nata*, ignobilia ex ipso suo ortu, & ex suo principio φυσικῶς, *naturaliter*, agentia, Iud. v. 10. naturali sensuum ductui obsequentia, in pastu &c. nec quicquam his superius, supernaturale, spirituale noscentia. sequitur, *in his quæ ignorant*.

¶ εἰς ἅλωσιν καὶ φθορὰν, *in capturam & corruptionem*) Antitheton ad homines, qui ad *libertatem & gloriam* cœlestem debebant contendere.

¶ βλασφημοῦντες, *blasphemantes*) Magna cautio in sermone esse debet.

¶ ἐν τῇ φθορᾷ αὐτῶν καταφθαρήσονται, *in corruptione sua plane corrumpentur*) *Pernicies* iniquitatis, justam habet mercedem, *plenam perniciem* miseriæ. Alia de re LXX, φθορᾷ καταφθαρήσῃ. Ex. XVIII. 18.

13 κομιούμενοι) *auferentes* libenter.

¶ ἡδονὴν) *voluptatem* illam, quam homo summe debeat appetere.

¶ ἡγούμενοι, *ducentes*) Similis phrasis, c. III. 15.

¶ ἐν ἡμέρᾳ) *in die* agaparum præsenti quovis, secure; quicquid vecturus sit crastinus.

¶ σπῖλοι καὶ μῶμοι) *maculæ* per se; *dedecora*, alios ad ipsius ecclesiæ vituperationem irritantia. Vt *maculæ* nitidissima quæque pessime dehonestant; sic isti agapas vestras.

¶ ἐντρυφῶντες) *delicantes* ita, ut sibi indulgeant, ceteris illudant. Verbum μέσον· idemque posuere, sequente ἐν, LXX. Es. LV. 2. LVII. 4.

¶ ἀπάταις) Iudas v. 12, ἐν τ͂ ἀγάπαις ὑμῶν· Petrus, ἐν τ͂ ἀπάταις αὐτῶν, gravi paragrammate utens. Observavit hoc Anonymus in MS. Catena, Millio laudatus: ὐ δι' ΑΓΑΠΗΝ καὶ τὸ μεταλαβεῖν ἀλλων, φησὶ, συνευωχοῦνται ὑμῖν, ἀλλὰ διὰ τὸ καιρὸν εὑρίσκειν τ͂ πρὸς γυναῖκας ΑΠΑΤΗΣ ἐπιτήδειον. Certe ad *agapas* Petrum alludere, apparet ex eo, quod & uterque addit, *convivantes*; & alter *deliciantes*, alter *se ipsos pascentes*.

¶ συνευωχούμενοι ὑμῖν) εὐωχία, epulum lautum, maxime sacrum. ἀπὸ τ͂ εὖ ἔχειν τοὺς συνιόντας εἰς εὐφροσύνην τιμῇ τ͂ θείου, καὶ εἰς

ἄνεσιν

ἄνεσιν ἑαυτοὺς καθιέναι. vid. Eust. fol. 281 ed. Rom.

14 μοιχαλίδος, *adulteræ*) Occupavit oculos eorum *adultera*, i. e. concupiſcentia alliciens. Parallelum, *peccati*.

¶ δελεάζοντες, *pellicientes*) oculis illis, ad flagitia carnis.

¶ καρδίαν, *cor*) Præter *oculos* fit etiam *cordis* mentio. Ez. VI. 9.

¶ κατάρας, *maledictionis*) non *benedictionis* in Chriſto. 1 Petr. III. 9. *maledictio* maxime *avaritiam* ſequitur. v. ſſ.

15 ἐξακολουθήσαντες τῇ ὁδῷ τοῦ Βαλαὰμ, *ſecuti viam Balaam*) Vid. not. ad Iud. v. 8. ex Es. LVI.

¶ Βοσὸρ, *Boſor*) Hoc, & *Beor*, ſynonyma. vid. Hill. onom. p. 700. 763. 774. Sigma pro ע per *Chaldaiſmum* a Petro apud Babylonios ſcriptum ſtatuit Lightf. Hor. in Act. p. 270.

16 ὑποζύγιον ἄφωνον· προφήτου· *jumentum mutum: prophetæ*) Grave antitheton. Tanta Bileami fuit amentia, quæ ne elencho careret, aſina fari debuit.

¶ ἄφωνον) *expers vocis*, humanæ.

17 οὗτοί εἰσι, *hi ſunt*) A v. 10 ad 16 deſcriptus eſt character falſorum doctorum: nunc ipſa eorum ratio notatur, qua ad diſcipulos utuntur.

¶ πηγαὶ, *putei*) *Puteus* & *nubes* aquam pollicentur: ſic illi ὑπέρογκα *prægrandia* jactant, quaſi lumina eccleſiæ. conf. v. 10. 19 init. ſed hi *putei*, hæ *nubes*, nil præbent. *prægrandia* illa ſunt *vanitatis*.

¶ νεφέλαι, *nubes*) nebulones.

¶ οἷς, *quibus*) Non refertur hoc ad *putei*, *nubes*: ſed ad *hi*. Definitio ponitur pro definito, ἀστέρες πλανῆται, *ſtellæ erraticæ*. coll. Iud. v. 13.

¶ ὁ ζόφος τοῦ σκότους) ζόφος eſt *horror algidus*, quem habet σκότος. conf. not. ad Hebr. XII. 18.

¶ τετήρηται, *ſervatus eſt*) Ideo maxime, quia tot animas auferunt. v. ſeq.

18 σαρκὸς ἀσελγείας) Σὰρξ ἀσελγείας eſt *caro impudiciſſima*. Multi pro ἀσελγείας ſcripſere ἀσελγείαις, plane proclivi poſt ἐπιθυμίαις calami in rhythmum lapſu.

¶ τοὺς ὀλίγως ἀποφεύγοντας τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους, *eos, qui parum aufugiebant a verſantibus in errore*) τοὺς iteratum, non eſt appoſitio, ſed ἀποφεύγοντας, coll. v. 20, regit illud τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους, ut notetur, quid effugerint: & hi ἀναστρεφόμενοι ſunt vel iidem falſi doctores vel alii. Accuſativus accuſativum regens, uti Luc. XVIII. 9, ἐξουθενοῦντας τοὺς λοιποὺς. Pro ὀλίγως, alii ὄντως. Pari proclivitate utrumvis pro altero arripuere librarii. Verbum compoſitum ἀποφεύγειν per ſe tantam vim habet, ut etiam citra adverbium ὄντως eos denotet, qui *revera effugiunt*, v. 20. c. I. 4. at ὀλίγως ei verbo adjectum, inſigne quiddam ſuperaddit. *Simul atque* eos, qui in errore verſantur, effugerunt aliqui, hi miſeri ab illis denuo capiuntur. Talis celeritas notatur verſu 21 & 22. propter quam videlicet ſtultus manet ſtultus, Prov. XXV. 11. canis canis, ſus ſus. In apparatu accidit mihi, ut minus, quam & margo textûs & rationes ferrent, lectioni ὀλίγως tribuerem.

19 ἐλευθερίαν, *libertatem*) ut nec diabolum reformident, nec carnem faſtidiant.

¶ ᾧ γάρ τις ἥττηται) *cui enim aliquis ſe ſuperandum permiſit, victumque ſe præbuit*.

¶ τούτῳ καὶ δεδούλωται) 1 Sam. XVII. 9. Theocr. Idyll. 22, σὸς μὲν ἐγὼ, σὺ δ' ἐμὸς κεκλήσεαι, αἴκε κρατήσω.

20 ἀποφυγόντες, *effugientes*) Hoc de iis, qui pelliciuntur, dicitur, uti v. 18. Atque hi pellicientium cladi implicantur. *ſuperantur*.

¶ *μιάσματα, inquinamenta*) *corruptionem* ferentia.

¶ *τούτοις*) His, impuris.

¶ *δὲ, autem*) Antitheton inter duo participia.

¶ *χείρονα, deteriora*) Antitheton, *melius*, v. 21.

21 *ἢ ἐπιγνοῦσιν, quam cognoscentibus*) Subaudi *est*, ex *erat*.

¶ *παραδοθείσης, tradito*) Iud. v. 3.

22 *δὲ, autem*) Mirere, illos ita recedere; *sed* minus mirum. erant enim antea, & manent, canes & porci.

¶ *παροιμίας*) משלי LXX, *παροιμίαι σαλομῶντος*. Prov. I. 1. Ibid. c. XXVI. 11, *ὥσπερ κύων ὅταν ἐπέλθῃ ἐπὶ τὸν ἑαυτοῦ ἔμετον, καὶ μισητὸς γένηται κτλ.* Proverbia Salomonis sæpe citarat Petrus, epistolæ prioris capite I. 7. II. 17. IV. 8. 18. nunc citat in altera quoque. Addatur hoc ceteris de uno utriusque epistolæ scriptore argumentis.

¶ *ἐξέραμα, egeriem*) Animantia, quæ inter homines degunt, facilius ingluviem contrahunt, quam feræ. Rarum vocabulum, & jambici carminis vestigia notat Gatakerus:

> *Κύων ἐπιστρέψας ἐπ' ἴδιον ἐξέραμ'*
> *ὗς θ' ἡ λουσαμένη εἰς κύλισμα βορβόρου.*

Quis non fastidiat *egeriem* peccati?

CAP. III.

1 *Ἤδη, jam*) Priorem igitur paullo ante scripserat. Epistolæ VII canonicæ ab apostolis fere ante decessum eorum scriptæ sunt. Dum in vita erant, minus opus esse statuerant.

¶ *ἅις, quibus*) Syllepsis. i. e. in qua, ut in priore.

¶ *ἐν ὑπομνήσει, in admonitione*) c. I. 12 s. Iam *scitis*, v. 3. tantum admonitione opus est. Iud. v. 5.

¶ *εἰλικρινῆ, sinceram*) nullo errore adulteratam.

2 *προφητῶν, prophetis*) Iud. v. 14.

¶ *τῶν ἀποστόλων, ἡμῶν*) Appositio, uti Act. X. 41. Alii, *τῶν ἀποστόλων ὑμῶν, apostolorum vestrorum*, inter vos hac ætate versantium; in antitheto ad prophetas veteres. conf. *apostolus gentium*, Rom. XI. 13.

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Constr. cum *Apostolorum.*

3 *πρῶτον, primum*) Sic c. I. 20 not.

¶ *γινώσκοντες, scientes*) Casus rectus cohæret cum *memores esse*. conf. Act. XV. 23 not. *Norant* pii ex sermone apostolorum. Iud. v. 17 s.

¶ *ἐλεύσονται*) *venient*, majore numero & protervia. quo ipso veritatem hujus prædictionis ipsi confirmant.

¶ *ἐμπαῖκται, illusores*) Sic LXX, Es. III. 4. pro תעלולים qui gravissima levissime agunt, etiam sine joco & risu.

¶ *ἐπιθυμίας, concupiscentias*) Hæc origo erroris: radix Libertinismi.

4 *ποῦ ἐστιν, ubi est*) Putant, aut jam fieri debuisse, aut nunquam fore. Hac etiam mente dicunt, *omnia sic permanent*.

¶ *ἡ ἐπαγγελία, promissio*) Empæctæ sic appellant, non respectu sui, sed per mimesin, quia piis est optata *promissio.*

¶ *αὐτοῦ, Ejus*) Domini venientis, quem appellare dedignantur.

¶ *ἀφ' ἧς, ex qua*) scil. *ἡμέρας, die.*

¶ *οἱ πατέρες, patres*) qui promissione nitebantur.

¶ *πάντα, omnia*) cœlum, aqua, terra.

¶ *οὕτω, sic*) Adverbium prægnans. i. e. sic permanent, ut permanent.

¶ *ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως, ab initio creaturæ*) Illud saltem hi empæctæ confitentur, mundum non esse ab æterno.

5 *λανθάνει γὰρ, latet enim*) Causa, cur ita

ita dicant. Antitheton, *ne lateat.* v. 8.

¶ τȣ̃το, *hoc*) Nominativus.

¶ θέλοντας, *volentes*) Voluntaria ignorantia. Petulanter negligunt considerationem diluvii.

¶ ȣ̓ρανοὶ - γῆ, *cœli - terra*) Cœli & terra ante diluvium non ad substantiam, sed tamen ad qualitatem multo erant aliter, atque nunc.

¶ ἦσαν ἔκπαλαι) *fuerant*, *olim*, perinde ut nunc. Æque incredibile, inquit Petrus, videri potuit diluvium, atque interitus mundi per ignem: & tamen illud evenit; & hoc eveniet. Quomodo empæctæ argumentabantur contra finem mundi per ignem, sic potuissent homines ante diluvium argumentari contra diluvium. Sed ut horum argumentum, teste eventu, inane erat: sic illorum quoque. Instantia de diluvio infringit τὸ *sic* empæctarum. Plusquamperfectum respicit a tempore diluvii ad tempus creationis: eoque refertur etiam *tunc*, v. 6.

¶ ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος, *ex aqua & per aquam*) Gradatio. aqua terram texerat: *ex* aquis terra emersit; & aqua *inservit*, ut terra consisteret, sicut Creator eam formavit & collocavit. Aqua ceteroqui levior est, & terra inferiores partes petit, usque eo, ut omnis aqua, in linea recta a superficie ad centrum orbis hujus sive rotundi systematis, terram semper sub se habeat: sed in ipsa superficie terra passim supra aquas plus minusve eminet; & vel hunc aqua locum quasi invita, & potentissimo jussu divino coacta, terræ concessit & reliquit. Ex. XX. 4. Ps. XXIV. 2. CIV. 5-8. CXXXVI. 6. Iob XXXVIII. 10 f. 4 Ezr. XVI. 59.

¶ συνεστῶσα, *consistens*) sc. *erat.* Notatur compages, & diuturnitas. & sic *consistens* respondet τῷ *olim.* Hoc participium (Anglis ambiguum, *standing*,) Thomas Burnetius non modo ad *terram*, sed etiam ad *cælos* refert, lib. II theor. tellur. c. 5. Quo errore animadverso, multa, quæ Burnetius ei superstruit, vitaveris.

¶ τῷ τȣ̃ θεȣ̃ λόγῳ, *Dei verbo*) Gen. I. 6. 9. Constr. cum *erant* expresso & *erat* subaudito. Verbo Dei definitur duratio rerum omnium, ut nec longior illa nec brevior esse queat.

6 δι' ὧν, *per quæ*) per cœlos & terram; unde aqua confluxit.

¶ ὁ τότε κόσμος, qui *tum* erat *mundus*) id est, genus humanum: neque enim ἀπώλεια *interitus* cœlo & terræ, ut Burnetius accipit, adscribitur hoc loco. conf. v. 7 fin. & v. 10 seqq. Fuit universalis cataclysmus.

¶ ἀπώλετο, *periit*) Sequitur epitasis: *judicii & perditionis.* v. 7. Respondet illud, *peribunt*, *judicabuntur.* Rom. II. 12. Ante diluvium dixit Deus: *Non judicabit Spiritus meus in hominem in æternum.* Gen. VI. 3. Reservatum est judicium diei novissimo.

7 οἱ δὲ νῦν οὐρανοὶ, *qui autem nunc sunt cæli*) Iidem cœli sunt eademque terra, atque olim; (quanquam non levem videntur in diluvio mutationem subisse:) sed empæctæ perinde loquuntur, ac si plane non essent eadem. Horum sensum exprimit apostolus. δὲ *autem* facit antitheton: *aqua*, &, *igni.* Ignis confutabit empæctas. Hic quoque versus pendet a *quod.* v. 5.

¶ τῷ αὐτȣ̃) Raro ponitur articulus ante αὐτȣ̃. sed sic ponitur Hebr. II. 4. Iac. I. 18.

¶ τεθησαυρισμένοι, *repositi*) Itaque cœli & terra non senescunt citius.

¶ πυρὶ, *igni*) Dativus. Cogitentur phænomena ignea, quæ nostra ætate ex alto æthere sæpius promicant.

¶ τȣ̃

¶ τ̃ ἀσεβῶν, *impiorum*) horum ipsorum, & reliquorum.

8 ἓν δὲ τϐτο) *unum vero hoc*, quod scilicet ad hanc rem attinet. Hoc unum ad *docendum* pertinet in hac epistola, ceteroqui monente, non docente.

¶ μὴ λανθανέτω) *nolite* committere, ut vos *lateat*.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Antitheton, *illos*, v. 5. Empæctis non tam copiose respondet, quam fideles docet.

¶ μία ἡμέρα παρὰ Κυρίῳ ὡς χίλια ἔτη, καὶ χίλια ἔτη ὡς ἡμέρα μία) Ps. XC. 4. LXX, ὅτι χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σϐ, κύριε, ὡς ἡμέρα ἡ ἐχθὲς ἥτις διῆλθε, καὶ φυλακὴ ἐν νυκτί. Moses æternitatem Dei aliquanto magis absolute describit: Petrus, cum relatione ad diem novissimum & ad homines eum spectantes: ut & notetur ipsa æternitas, qua omnem temporis mensuram admirabiliter in essendo & in operando excedit; & connotetur scientia divina, cui omnia futura coram sunt; & Potentia, quæ non longis eget moris ad suum opus perficiendum; Longanimitasque, a qua omnis abest impatientia exspectationis & cupiditas festinationis. *Apud Dominum unus dies est instar mille annorum:* (hoc Petrus addit ad Mosis dictum:) i. e. In uno die, in uno puncto, æque beatus est, atque in mille annis & omni ævo: in uno die operari Ille potest opus millennii. unde versu seq. infertur: *non tardat*: semper Ei integrum est, *promissionem* suam implere. *Et mille anni instar unius diei sunt*: (sic Petrus, dum hoc commate ad prius assonat, & utrumque ad rem propositam accommodat, verba Mosis apposite variat:) i. e. nulla mora Deo longa accidit. ut homini valde pecunioso mille aurei sunt instar assis unius; sic Deo æterno mille anni instar unius diei. unde versu seq. infertur: *sed longanimis est*, pœnitentiæ spatium sine sua molestia dat nobis. conf. Sir. XVIII. 10. 11. Summa: Dei *æonologium* (sic appellare liceat) differt ab *horologio* mortalium. Illius gnomon omnes horas simul indicat in summa actione & in summa quiete. Ei nec tardius nec celerius labuntur tempora, quam Ipsi & œconomiæ ejus aptum est. Nulla causa est, cur finem rerum aut protelare aut accelerare necessum habeat. Quî hoc comprehendemus? si comprehendere possemus, non opus foret a Mose & Petro addi, *apud Dominum.*

9 ϐ βραδύνει) *non moratur*, ac si jam tempus fuerit adventus promissi. Hebr. X. 37 not. Sic Sir. XXXV. 22, καὶ κρινεῖ δικαίως (ὁ Ὕψιςος) καὶ ποιήσει κρίσιν, καὶ ὁ κύριος ὀυ μὴ βραδύνῃ, ὀυδὲ μὴ μακροθυμήσῃ ἐπ' ἀυτοῖς κτλ. Valde congruit hic Siracidæ locus & epistolæ Petri.

¶ τ̃ ἐπαγγελίας, *promissionis*) sc. ἕνεκα, *causa.* Implebitur promissio, v. 13. quicquid empæctæ garriant. v. 4.

¶ μακροθυμεῖ, *longanimis est*) Ideo differt, dum plenus erit salvandorum numerus. v. 15.

¶ τινὰς, *aliquos*) ne eos quidem, qui modo *aliqui* dicti sunt.

¶ ἀπολέσθαι, *perire*) Id fieret, nisi pœnitentiæ spatium daret. Conf. IV Ezr. VIII. 59.

¶ χωρῆσαι) *confugere.*

10 ἥξει) *aderit.*

¶ οἱ οὐρανοὶ, *cæli*) quos empæctæ sic mansuros dictitant. v. 4.

¶ ῥοιζηδὸν) Vocabulum ῥοῖζος habet literas, stridorem referentes sagittæ, aquæ &c.

¶ ςοιχεῖα, *elementa*) i. e. *quæ in cælis sunt opera*, coll. v. seq. Sol, luna, stellæ, sæpe dicuntur ςοιχεῖα a Theophilo Antiocheno p. 22. 148. 228. & ab aliis, quos ad eum contulit Wolfius, quosque Suicerus notavit, & Menagius ad Diogenem Laërt. l. VI.

l. VI. § 102. *elementa*, ab Hieronymo. Vt in creatione, ſic in fine mundi ſol, luna, ſtellæ, inprimis memorari ſolent; Matth. XXIV. 29. & aliquo hypotypoſeos Petrinæ loco utique continentur, maximeque *elementorum* vocabulo, præ *igne*, *aëre*, *aqua*, *terra*. Nam *terram* Petrus ſeorſum memorat, ſub ea *aquam*, vel etiam *aërem*, (quem tamen Scriptura de rerum natura loquens vix appellat,) complectens: *ignis* erit ipſe, quo elementa liqueſcent. Idem vocabulum, Sap. VII. 17. XIX. 17. Metaphora elegantiſſima. nam quod litera eſt in membrana, id in cœlo aſtrum eſt.

¶ ἔργα, *opera*) naturæ & artis.

11 λυομένων, *cum ſolvantur*) Præſens: quaſi id jam fiat. ſic v. 12, τήκεται, *liqueſcunt*. Quarto hexaëmeri die etiam aſtra facta ſunt. Gen. I. 16. Eadem ſolventur, cum terra. Falluntur, qui hiſtoriam creationis & deſcriptionem interitus tantummodo ad tellurem & ad regionem cœli, telluri viciniorem, reſtringunt; ſtellas autem terra antiquiores & terræ ſuperſtites fingunt. Non uni cœlo, quod terram ambit, ſed *cælis*, & ſolutio & novitas adſcribuntur. v. 10. 13.

¶ δεῖ, *oportet*) Hoc eſt illud *præceptum*, v. 2.

¶ ἀναστροφαῖς, *converſationibus*) circa res humanas.

¶ εὐσεβείαις, *pietatibus*) circa res divinas.

12 τὴν παρουσίαν, *adventum*) Hoc pendet ab *exſpectantes & accelerantes* conjunctim: *quum vota faciatis pro celeri adventu.* qui deſiderio urgetur, rem ipſam, ſi poſſit, urget ad feſtinandum. σπεύδω cum accuſativo, LXX, Eſth. V. 5. Es. XVI. 5. Participio includitur ætiologia, uti v. 14.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Rara locutio, *dies Dei*. Pro *diei Dei*, interpres Latinus, aut librarius valde antiquus, *diei Domini*, commodioris fortaſſe pronunciationis gratia, poſuit. Id ſecuti ſunt codices quidam Græci paſſim latinizantes. Viciſſim unus cod. Latinus in margine Lovan. habet *diei Dei*. Multas dierum myriadas *hominibus* concedit Deus: unus, noviſſimus, eſt *Dei* ipſius magnus dies.

¶ δι' ἣν, *propter quem*) ſcil. *adventum*. χιασμὸς quatuor partium: *quales - exſpectantes - propter quem - novos vero*. prima deducitur ex tertia; ſecunda, ex quarta.

¶ πυρούμενοι· καυσούμενα) πυροῦσθαι magis competit ſicco: καυσοῦσθαι, humido corpori.

13 καινοὺς, *novos*) Magnum myſterium, *novi cæli & nova terra*. Eſt aliquid extra Deum & extra hominem.

¶ ἐπάγγελμα, *promiſſum*) v. 4.

¶ ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ, *in quibus juſtitia habitat*) Idcirco non veteraſcent. Abſoluta tum exſtabit boni & mali ſeparatio. Matth. III. 12. XIII. 30. *Juſti* eſſe debent etiam incolæ. v. 11. coll. v. 6 ſ.

14 προσδοκῶντες, *exſpectantes*) cum tremore & gaudio. Late patet hujus verbi vis.

¶ αὐτῷ, *Ei*) Deo.

15 σωτηρίαν ἡγεῖσθε, *ſalutem ducite*) quamvis empæctæ iſti *tarditatem ducunt*. v. 9.

¶ καθὼς, *ſicut*) Hoc refertur ad totam tractationem hactenus progreſſam. Conf. περὶ τούτων, *de his*, v. 16.

¶ ὁ ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς, *dilectus noſter frater*) Paulus Petrum non laudavit: Petrus Paulum laudat, oſtendens, ſe ei non eſſe infenſum, quamvis aliquando ab illo reprehenſus & in opere Domini longe ſuperatus eſſet. de Pauli *amore* erga Petrum nil dubii eſſe poterat.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Hebræis. Innuit, eo minus opus eſſe, ut ipſe pluribus verbis ſcribat;

bat; Paulique epistolam approbat. Scripserat autem Paulus in hanc sententiam, de consummatione seculi instante, Hebr. I. 1. IX. 26. X. 25. 37. & sic in ceteris epistolis.

16 ἐν πάσαις, *in omnibus*) Petrus hanc epistolam proxime ante suum & Pauli martyrium scripsit. Ergo Paulus epistolas suas, fere omnes, multo ante scripserat, etiam epistolam ad hos, quibus scribit Petrus. Cunctas igitur Pauli epistolas legit Petrus, ab ipso fortasse Paulo ad illum missas: neque indigne tulit, quæ de Petro scripserat Paulus ad Gal. cap. II. Quis dubitet, quin Pauli epistolæ mature in unum corpus redactæ sint?

¶ περὶ τούτων) *de his* rebus: de adventu Domini, per longanimitatem dilato, sed tamen propinquo & repentino, quæque in illo & ante illum evenient. Cum Paulus diem Domini videretur diutius differre, quam ceteri apostoli: erant, qui adventum ipsum aut dubium facerent aut negarent.

¶ ἐν οἷς, *in quibus*) scil. rebus.

¶ δυσνόητα, *difficilia intellectu*) Aliud est difficile, aliud impossibile intellectu.

¶ τινὰ) *quædam*, non omnia.

¶ ἃ) *quæ*, *quas res*, adeoque etiam Pauli *scripta*. Respondet mox *scripturas*, adeoque etiam res in iis commemoratas. Altero alterum connotatur.

¶ οἱ ἀμαθεῖς, *indociles*) doctrinæ cœlestis expertes.

¶ στρεβλοῦσιν) *distorquent*, cum illa in se recta sint. Exemplum, 2 Tim. II. 18.

¶ τὰς λοιπὰς γραφὰς, *ceteras scripturas*) Pauli igitur epistolæ jam pars *scripturarum*. conf. *scripsit*, v. 15.

¶ πρὸς) *ad*: ut videantur *ad* sensum perversorum perditum congruere.

¶ ἰδίαν, *propriam*) sine Pauli noxa.

¶ ἀπώλειαν, *perniciem*) c. II. 1.

17 ὑμεῖς) *vos*, aliorum damno admoniti.

¶ προγινώσκοντες) *ante scientes* periculum.

¶ στηριγμοῦ, *munimento*) Conf. v. 16. c. I. 12. Hoc *munimentum* est Gratia. coll. Iud. v. 21.

18 αὐξάνετε, *crescite*) eo magis, quo magis isti decrescunt.

¶ ἡμέραν αἰῶνος, *diem æternitatis*) Congruit hæc appellatio cum eo sensu, quem apostolus hoc toto capite habuit. *Æternitas* est *dies*, sine nocte, merus ac perpetuus.

IN

EPISTOLAM PRIMAM IOHANNIS.

CAPUT I.

1 Ὃ ἦν, *quod erat*) Epistolam scribit Iohannes simpliciter, sine inscriptione & conclusione. Non videtur peregre misisse, sed coram impertiisse auditoribus. v. 4. coll. 2 Ioh. v. 12 fin. *Quod erat a principio*, ait, pro *qui*, c. II. 13. quia mox

mox *quod* recurrit. Amat apostolus, de Deo & Christo loquens, antonomasian, *Ipse*, *Ille*, *Sanctus*, *Verus*, & periphrasin, *qui* est *a principio*, &c. Primo commate denotat λόγον *Verbum* ipsum; deinde ea, quæ de illo audiverunt.

¶ ἦν) *erat*, etiam antequam *manifestatum est. erat*, apud Patrem. v. 2.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Locutio ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*, in hac epistola frequens, non uno eodemque modo accipi, sed ex præsenti quolibet loco declarari debet. c. II. 7. 13 f. III. 8. Hoc primo epistolæ loco, *a principio*, complectitur statum Verbi vitæ totum, *apud Patrem*, v. 2. qui status ejus manifestationem antecessit. conf. *in principio* Ioh. I. 1 not. Quare non est inconveniens orationis saltus.

¶ ὃ ἀκηκόαμεν, *quod audivimus*) Sensus disciplinæ, *auditus*, primo loco ponitur: sequitur, per gradationem, *visus*. Vtrumque reassumitur versu 3, ubi *inquam* subaudiri potest. Tantam prædicat Iohannes evidentiam hujus *manifestationis*, ut non jam necesse sit prophetas allegare. conf. 2 Petr. I. 19 not. Loquitur plurali numero, nomine suo & aliorum *patrum*. c. II. 13. Videtur eo tempore scripsisse, quo multi remanebant patres in vita.

¶ ἐθεασάμεθα) *contemplati sumus*, plurimum.

¶ περὶ, *de*) Perceperunt veritatem carnis, & unigeniti gloriam in ea. hanc denotat τὸ *erat*, illam τὸ *manifestata est*.

¶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς, *Verbo vitæ*) ὁ λόγος *Verbum* dicitur simpliciter, & *Vita* simpliciter; unde Appositio, *Verbum Vita*: tum, *Verbum vitæ*; *Verbum*, *in quo vita erat*; Ioh. I. 4. &, *Vita*, scil. *æterna*; &, *vita æterna*. v. 2. Sic appellatio illa, *Deus gloriæ*, absolutam *Dei* appellationem includit.

2 ἐφανερώθη, *manifestata est*) in oculos, aures, manus se dedit, in carne. Ioh. I. 14. Idem verbum, de adventu glorioso. cap. II. 28.

¶ καὶ μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν, *& testamur & annunciamus*) *Testimonium*, genus: species duæ, *annunciatio & scriptio*. v. 3. 4. *Annunciatio* ponit fundamentum, v. 5 - 10. *scriptio* superædificat. v. 4 not.

¶ ὑμῖν, *vobis*) qui non vidistis.

¶ τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, *Vitam æternam*) Ineunte epistola commemoratur *Vita æterna*, quæ semper erat, & postmodum nobis apparuit: in fine epistolæ commemoratur eadem *Vita æterna*, qua semper fruemur. Hæc una appellatio docet, summam Iesu *Bonitatem* non negari Marc. X. 18 not.

¶ ἦν, *erat*) Epanodos, coll. v. 1 init.

¶ πρὸς τὸν πατέρα, *apud Patrem*) Ioh. I. 1, *apud Deum*.

3 ἀκηκόαμεν, *audivimus*) Hoc jam post visum ponitur, quia ex auditu est annunciatio maxime.

¶ κοινωνίαν - μεθ' ἡμῶν, *communionem - nobiscum*) eandem, quam nos, *qui vidimus*.

¶ κοινωνία) scil. ἐστί. *Communio*, ut ipse sit noster: Ille in nobis, nos in illo.

¶ μετὰ τοῦ πατρὸς, *cum Patre*) qui Filium misit.

¶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, *cum Filio ejus*) quem Pater misit. De Spiritu sancto, vid. c. III. 24 not.

4 ταῦτα, *hæc*) A singulari emphatico ad pluralem venit, commodioris sermonis causa. *hæc*, non alia: 2 Cor. I. 13. nedum minora & leviora, ut traditionum defensores perhibent.

¶ γράφομεν ὑμῖν, *scribimus vobis*) Huic præsenti respondet præteritum, *scripsi*. c. V. 13. conf. cap. II. 1. 12 seqq. *Scriptio* valde confirmat.

¶ ἵνα, *ut*) Gaudium plenum, ex plena & cumulata confirmatione animi in fide

fide & amore. Huc maxime facit *annunciatio* & *scriptio* conjunctim. conf. 2 Ioh. v. 12.

¶ χαρὰ, *gaudium*) Sic quoque Iohannes in evangelio, c. XV. 11. XVI. 22. Est gaudium fidei, gaudium amoris, gaudium spei. Hoc loco primum notatur gaudium fidei; estque locutio concisa, *gaudium vestrum*, i. e. fides vestra, & inde nascens gaudium: notatur vero inde etiam gaudium amoris ac spei.

5 ἡ ἀγγελία) c. III. 11. *Annunciatio*, quod ad ipsam summam attinet. Iohannes neque in evangelio, neque in epistolis *evangelium* appellat, sed *testimonium*, *verbum*, *veritatem*, & hîc, proximo sono, ἀγγελίαν, *annunciationem*. Quæ in ore Christi fuit ἀγγελία, eam apostoli ἀναγγέλλουσι· nam ἀγγελίαν, *annunciationem*, ab ipso acceptam *reddunt* & propagant. *Sermo* dicitur cap. II. 7.

¶ ἀπ᾽ αὐτοῦ, *ab Illo*) a Filio Dei. Ioh. I. 18.

¶ φῶς) *Lux*, sapientiæ, amoris, gloriæ. Quod oculo naturali est lux, id oculo spirituali est Deus. Vt hîc Deum Lucem dicit: sic c. II. 8 Christum Lucem dicit.

¶ σκοτία, *tenebræ*) Harum ratio patet ex opposito.

6 ἐὰν εἴπωμεν, *si dicamus*) *Dicere*, secus ac res est, fraus est. v. 8. 10. sic, *dicens*, c. II. 4. 9. *si quis dicat*, c. IV. 20. *Dicere* est persuadere sibi & aliis, cogitare, præ se ferre, assimulare.

¶ κοινωνίαν, *communionem*) v. 3.

¶ ἐν τῷ σκότει, *in tenebris*) Conf. c. II. 8 ss.

¶ περιπατῶμεν, *ambulemus*) actione interna & externa, quoquo nos vertimus.

¶ ψευδόμεθα, *mentimur*) Similis locutio, c. II. 4.

¶ οὐ ποιοῦμεν τὴν ἀλήθειαν, *non facimus veritatem*) i. e. veritas non *facto* ipso nostro apud nos locum habet.

7 ὡς, *sicut*) Imitatio Dei, criterium communionis cum Illo.

¶ αὐτός) *Ipse*, Deus. Sic sæpe Hebræi, הוא *Ille* i. e. Deus. Sic, αὐτός, 1 Macc. III. 22.

¶ ἐστιν, *est*) Id verbum penitius & Deo dignius est, quam *ambulare*.

¶ κοινωνίαν ἔχομεν, *communionem habemus*) i. e. tum vere dicimus, nos communionem habere. hanc enim certo & statim sequitur ambulatio in luce.

¶ μετ᾽ ἀλλήλων) *mutuam*, inter nos & vos. v. 3. nam ἀλλήλων, *invicem*, de Deo & hominibus, non videtur digne dici, coll. Ioh. XX. 17. Est autem locutio concisa: v. 6, *cum Illo*, subaudi ex v. 7, *& inter nos*; v. 7, *inter nos*, subaudi ex v. 6, *cum Illo*. conf. Ioh. XIV. 10 not.

¶ καὶ τὸ αἷμα, *& sanguis*) Describitur communio cum Filio Dei. Conf. de *Sanguine*, c. V. 6. Ioh. VI. 53 ss. Ap. I. 5.

¶ καθαρίζει ἡμᾶς, *purificat nos*) per remissionem & ablationem. conf. v. 9.

¶ πάσης, *omni*) originali, actuali.

8 ἁμαρτίαν, *peccatum*) Opponuntur inter se, qui dicunt, *Non habemus peccatum*; & qui *peccata sua* (plurale) *confitentur*. Sermo igitur est de actualibus peccatis, ex originali manantibus. Prout quisque minus aut plus contraxit, ita minus aut plus confiteri necessum habet, Prov. XXVIII. 13. idque vel de præterito, v. 10. vel de præsenti, v. 8. Iohannes sermonibus suis omnes, ad quos *annunciatio* illa pervenit, & bonos & malos, pro suo quosvis modulo, complectitur. Erant autem jam tum, qui peccatum, adeoque etiam gratiam, extenuarent.

¶ ἡ ἀλήθεια, *veritas*) Sæpe Iohannes *veritatis* notione *fidem* simul complectitur.

ctitur. c.II. 4. אמת & אמונה conjugata.

¶ *ὐκ ἔςιν ἐν ἡμῖν, non est in nobis*) non in corde, neque adeo in ore. Vitium est *in nobis*, nostrum: Dei est gloria. v. 9.

9 *ἐὰν ὁμολογῶμεν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, si confiteamur peccata nostra*) Ponitur hic versus inter duo antitheta, uti c. II. versus 10. Est enim antitheton, dicere: *peccatum non habeo*, &, *non peccavi*. v. 8. 10. illud, de *reatu* peccati *adhuc* manente; hoc, de *actu commisso*. illo, *decipimus nos ipsos*; hoc, *mendacem facimus Illum*. Optimum consilium, *confiteri*, erga Deum, nos peccatores reos agentem: v. 10. & hujus confessionis necessitas hîc asseritur universalis, ut Iohannes non solum dicat, si peccaverimus, confitendum esse; sed omnes habere quod dicant, *peccatum habeo*, &, *peccavi*, idque confiteri debere, quanquam vario gradu. Alias non egeremus purificatione per sanguinem Iesu Christi.

¶ *πιςὸς, fidelis*) Omnia præstat, quæ nobis de Deo bono pollicemur.

¶ *ἐςι, est*) ita ut nos id experiamur, nec mendacem faciamus illum.

¶ *καὶ δίκαιος, justus*) ut peccatori parcat, peccata aboleat. Sic quoque Iesus Christus dicitur *Iustus*. c. II. 1.

¶ *ἀφῇ, remittat*) dum reatum tollit.

¶ *καθαρίσῃ, purificet*) ut posthac non peccemus.

10 *ψεύςην ποιῦμεν αὐτὸν, mendacem facimus eum*) Deus dicit: *peccasti*. id negare, nefandum est. Conf. c. V. 10.

¶ *ὁ λόγος αὐτῦ, verbum ejus*) verum. v. 8. Verbum nos vere accusat, & contradicendo arcetur a corde.

¶ *ἐν ἡμῖν, in nobis*) adeoque nos sumus *mendaces*. c. II. 4.

CAP. II.

1 *Τεκνία μυ, filioli mei*) Diminutivum, amoris causa. Nunc primum eos appellat, quibus scribit.

¶ *ταῦτα*) *hæc*, quæ sequuntur.

¶ *ἵνα μὴ ἁμάρτητε, ut ne peccetis*) *μὴ, ne*, cum accentu pronunciandum. Præmunit animos, ne sermone de reconciliatione abutantur ad licentiam peccandi. Est hoc loco *προθεραπεία*· & similis *ἐπιθεραπεία*, c. V. 18 not. Omnia instituta, verba, judicia divina, tendunt contra peccatum, aut ut ne fiat, aut ut aboleatur.

¶ *ἐάν τις ἁμάρτῃ, si quis peccet*) & fiduciam pro se ipso rogandi, de qua vide Ioh. XVI. 26, amittat.

¶ *παράκλητον, advocatum*) qui causam nostram agit, ne *Pater* amorem a nobis avertat.

¶ *δίκαιον, justum*) v. 29. Iesus Christus, apud Patrem, in dextera ejus, maxime ex accessu ad illum, peracto sacrificio pro peccatis, *Iustus* appellatur. Ioh. XVI. 10. Ejus *justitia* tollit *peccatum* nostrum: ipsa non imminuitur ex eo, quod Paracletus est pro peccantibus. Es. LIII. 11.

2 *αὐτὸς, Ipse*) Hoc facit epitasin. *paracletus* valentissimus, quia ipse *propitiatio*.

¶ *ἱλασμός ἐςι, propitiatio est*) Verbum *ἱλασμὸς* & *ἐξιλασμὸς* apud LXX frequens: notat *sacrificium propitians*. c. IV. 10. conf. 2 Cor. V. 21. Id ipse Salvator est. Ergo offensa fuerat inter Deum & peccatores.

¶ *ἡμῶν, nostris*) fidelium. Non refertur hoc ad Iudæos; neque enim ad Iudæos scribit. c. V. 21.

¶ *περὶ ὅλυ*) *de* peccatis *totius mundi*. Si tantum *mundi* dixisset, uti c. IV. 14, *totius* subaudiendum esset: nunc, *totius* expresso, quis restringere audet? c. V. 19. Quam late patet peccatum, tam late *propitiatio*.

3 ἐν τούτῳ γινώσκομεν, *in hoc cognoscimus*) i. e. Ita demum vera *cognitio* est in nobis. Novimus, nos nosse: cognitio reflexa. Sæpe in hac epistola dantur gnorismata spiritualia. *manifesti: novimus.* c. III. 10. 14. 19. Redarguuntur *Gnostici*, qui jactabant scientiam, obedientiam abjiciebant.

¶ ὅτι ἐγνώκαμεν αὐτὸν) *nos eum habere cognitum*, ut est *paracletus*, *justus*, *propitiatio.* sic v. 4. 13. 14. Es. l. c.

¶ ἐντολὰς, *præcepta*) de fide & amore.

¶ τηρῶμεν, *servemus*) Ioh. VIII. 51 not.

5 αὐτοῦ τὸν λόγον, *ejus verbum*) verbum Iesu Christi, de Patre. c. I. 5. *Præcepta* multa: unum *verbum.*

¶ ἀληθῶς, *vere*) Non est mendacium aut vana jactantia. Adverbium hoc magnam ineunte commate vim habet.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ) *amor Dei*, erga hominem, per Christum nobis reconciliatus.

¶ τετελείωται, *perfectus est*) perfectum regimen nactus, & perfecte cognitus est. c. IV. 12.

¶ ἐν τούτῳ, *in hoc*) Refertur ad præcedentia, *quicunque autem servat:* uti c. IV. 6, *ex hoc.*

¶ ἐν αὐτῷ ἐσμεν, *in ipso sumus*) Synonyma, cum gradatione: *Illum nosse: in Illo esse: in Illo manere.* v. 6. Cognitio: communio: constantia.

6 μένειν, *manere*) Frequens hoc verbum, capp. II. III. IV. Innuit statum durabilem, sine intermissione, sine fine.

¶ ὀφείλει) *debet*, vi exempli illius divini. sic, *debemus*, c. III. 16. IV. 11.

¶ καθὼς ἐκεῖνος, *sicut Ille*) *Ille*, quem quondam vidimus. Sic, *sicut ille*, &c. c. III. 3. 5. 7. 16. IV. 17. Nomen facile supplent credentes, plenum pectus habentes memoria Domini.

¶ περιεπάτησε, *ambulavit*) dum in mundo erat.

7 ἀπ' ἀρχῆς) *a principio*, quo primum tempore *audistis* evangelium Christi. v. 24. c. III. 11.

¶ ὁ λόγος, *verbum*) v. 5.

¶ ὃν ἠκούσατε, *quod audistis*) Hoc *verbum* Iohannes, ut jam cognitum, non necesse habuit reponere. *audistis*, inquit sæpius. nam *audierant*, antequam apostoli etiam scriberent.

8 ἐντολὴν καινὴν, *præceptum novum*) quod vobis nunc primum in hac epistola scribitur. Sapit hic locus plenitudinem Spiritus in apostolo.

¶ ὅ ἐστιν ἀληθὲς, *quod est verum*) *Verum*, substantive, uti v. 27, ubi opponuntur *verum* & *mendacium.* inde etiam ὃ pro ἥ, scil. ἐντολή. Sensus: *præceptum est veritas.* i. e. vere transeunt tenebræ &c. Vti versu 7 τῷ *vetus*, sic hoc versu τῷ *novum* statim sua subjicitur definitio, quid sit *vetus*, quid sit *novum.* vetus est, quod habebamus ab initio: novum est, quod verum est in Iesu Christo & in nobis. Huc facit differentia temporis in *habebatis* & *est.* In Christo omnia semper vera sunt & ab initio illo erant; sed in Christo & in nobis, conjunctim, præceptum tum est veritas, quum veritatem, quæ in illo est, agnoscimus, eandemque in nobis vigentem habemus. Laudat Iohannes præsentem eorum, quibus scribit, statum in veritate, etiam eo ipso, quem initio evangelii auditi habuerant, lautiorem, uti Rom. XIII. 11. 12. unde etiam præceptum vetus eis sub nova ratione cum suavitate propinari poterat.

¶ ὅτι) *quod.* Hoc est illud præceptum, amor fratris, ex luce. Hinc v. 9 initio subaudiendum *igitur.* coll. c. I. 5 s.

¶ παράγεται) Non dicit, παράγει, *transit*, sed, παράγεται, *traducitur*, commutatur, ita ut tandem absorbeatur. Idem verbum, v. 17, ubi opponitur *mansioni.* Sic Ezr. IX. 2. LXX, παρήχθη σπέρμα

τὸ

τὸ ἅγιον, *semen sanctum ad gentes traductum*, & cum iis commixtum est. Herodianus, ὄνομα παρηλλαχθέν, *nomen commutatum*, aliunde aliorsumve traductum. l. 1. c. 16. & l. 5. c. 7. Observandum præsens, ut in *lucet*.

¶ τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν, *lux vera*) Iesus Christus. Ioh. I. 9.

¶ ἤδη) *jam*, apud vos. lucebit autem amplius in perpetuum. v. 28. Conf. *usque nunc*, v. 9.

¶ φαίνει, *lucet*) Hanc ob causam Iohanni in epistolis minus jam necesse erat allegare prophetas, quam Petro, cujus confer Ep. II. c. I. 19, de *die & phosphoro*.

9 ἐν τῷ φωτὶ, *in luce*) tanquam in suo elemento. sic *in*, v. 11.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) fidelem. 3 Ioh. 3. 5. 10. Ipsa appellatio, amoris causam continet.

10 σκάνδαλον ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν, *scandalum in eo non est*) Contrarium, v. 11, *excæcaverunt*. Suppletur autem notio alterius ex altero: in eo qui amat, nec cæcitas est, nec *scandalum*; in eo qui non amat, & *cæcitas* est & scandalum. Qui fratrem odit, ipse sibi offendiculum est, & incurrit in se ipsum & in omnia intus & foris: qui amat, expeditum iter habet.

11 ὁ δὲ μισῶν, *qui autem odit*) Oppositio immediata. Vbi non est amor, odium est: cor non est vacuum.

¶ ποῦ) *ubi* & quorsum.

¶ ἐτύφλωσε, *excæcarunt*) Tenebræ non solum circumdant illum, sed etiam excæcarunt.

12 ἔγραψα ὑμῖν τεκνία, *scripsi vobis, filioli*) Iohannes, ut in tota epistola, sic capite II, omnes, quibus scribit, τεκνία *filiolos* vocat: speciatim vero v. 13-27 eos in *patres*, *juvenes*, παιδία sive *puerulos*, distribuit. quare τεκνία καὶ παιδία non sunt synonyma. Ad τεκνία *filiolos* c. II. 1 scribens, initio periochæ dicit, *scribo*, v. 1. (coll. v. 7. 8.) & hîc, in conclusione, *scripsi* subjicit, superiora illa non mutans, sed etiam atque etiam confirmans. v. 12. coll. 1 Petr. V. 12. Inde convenienter alloquitur tres gradus ætatis, naturales illos quidem, sed gratia varie delibutos: ac *patres* appellat, qui tempus *Iesu Christi* in mundo versantis viderant: *juvenes*, qui maligno devicto, etiam mundum in maligno situm, & mundi *concupiscentiam strenue* vincere debebant: παιδία *puerulos*, quos, post patrum & juvenum decessum, ultima occupabat hora, & in ea *antichristus*. Hæc allocutio habet propositionem & tractationem. In propositione ait: *scribo vobis, patres: scribo vobis, juvenes: scribo vobis*, παιδία *pueruli*. v. 13. at in tractatione ait, *scripsi vobis, patres*, v. 14. *scripsi vobis, juvenes*, v. 14-17. *scripsi vobis*, παιδία *pueruli*, v. 18-27. ipso verbo *scripsi* bis interjecto, v. 21. 26. Simillima ratio est horum locorum, atque initii & conclusionis. nam c. I. 4 *scribendi* verbo in præsenti utitur; at c. V. 13 dicit *scripsi*. Finita allocutione tergemina, ad universos redit, τεκνία, *filiolos* iterum appellans. v. 28. Ex hac partitione variantes lectiones v. 12 seqq. in *Apparatu* notatæ, facilius diluuntur.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Doctrina de *remissione peccatorum* pertinet etiam ad *patres*, de quibus modo diximus.

¶ ἀφέωνται, *remissa sunt*) Hanc anakephalæosin eorum, quæ hactenus tractavit, ponit apostolus, pergens ad alia, quorum fundamentum est remissio peccatorum.

¶ διὰ) *propter*.

¶ αὐτοῦ, *ipsius*) Iesu Christi.

13 ὅτι) *quod*. Sic ter, coll. v. 12. 1 Petr. V. 12.

V. 12. Tria proponit, & mox tractabit; & quæ tractaturus est, eorum summas hîc repræsentat.

¶ ἐγνώκατε, *cognostis*) vos, præ parentibus carnis.

¶ τὸν πατέρα, *Patrem*) adeoque omnia. v. 20.

14 ἔγραψα, *scripsi*) Versu 13 & 14, a *scribo* transit ad *scripsi*; non temere. Scilicet verbo *scribendi* ex præsenti in præteritum transposito innuit commonitionem firmissimam.

¶ ὅτι) *quod.*

¶ ἐγνώκατε τὸν ἀπ' ἀρχῆς, *cognovistis eum, qui a principio*) *Qui a principio*, est Iesus Christus. Ἀρχὴ non principium evangelii, sed principium rerum omnium. c.I. 1 not. Excipit Artemonius, sic quoque Deum Patrem potuisse appellari. Part. 2. c. 13. Resp. Quidni? Sed antonomasia frequens est Iohanni de Christo loquenti. conf. v. 20. Vivebant jam *patres*, perinde ut apostolus, eo tempore, quo Iesus Christus in terris fuerat conspiciendus; & eorum nonnulli, ut verisimile est, eum & facie & fide, coll. c. III. 6 not. 1 Cor. XV. 6. Matth. XIII. 16. omnes certe fide cognorant, & auream illam ætatem ecclesiæ viderant, cui opponitur ætas minorum, qui antichristos vitare debeant. Hoc comma Iohannes ex versu præcedente, non additis pluribus verbis, repetit, propositioni tractationem æque brevem subjungens, & modestia ad *patres* utens, quibus non opus erat multa scribi. Etiam horum cognitio summa est de Christo, omnia complectens. Patribus & minoribus tribuitur cognitio; juvenibus, robur.

¶ ἰσχυροὶ, *robusti*) alii juvenes, corpore; vos, fide.

¶ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, *Verbum Dei*) ex quo robur. c. IV. 4.

¶ ἐν ὑμῖν μένει, *in vobis manet*) neque Malus potest id vobis excutere, neque vobis imminet antichristus.

¶ τὸν πονηρὸν, *Malum*) qui juventuti maxime insidiatur. Videtur Iohannes spectare insigne quoddam specimen virtutis a juvenibus, quibus scribit, exhibitum: cujusmodi erat constantia confessionis in persecutione Domitiani; itemque reditus *juvenis* illius, quem apostolus summa mansuetudine a latrocinio ad pœnitentiam reduxit, suavissime descriptus a *Clemente Al.* lib. quis dives salv. c. 42. ab *Eusebio* l. 3 H. E. c. 20. & a *Chrysostomo* Paræn. I ad Theodorum lapsum, cap. 11.

15 μὴ ἀγαπᾶτε τὸν κόσμον, *nolite diligere mundum*) Ad vos, juvenes, hoc proprie pertinet. Prosequimini *victoriam* contra *malignum*, in quo *mundus* jacet. c. V. 19.

¶ οὐκ ἔστιν, *non est*) Contraria non sunt simul.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ πατρὸς) *amor Patris* erga suos, & filialis erga Patrem.

16 πᾶν - ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκὸς, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἡ ἀλαζονεία τοῦ βίου, *omne - concupiscentia carnis, & concupiscentia oculorum, & arrogantia vitæ*) Hæc habet mundus *omnia*, nil præterea. *Concupiscentia carnis* dicit ea, quibus pascuntur sensus, qui appellantur, fruitivi, gustus & tactus. *Concupiscentia oculorum*, ea, quibus tenentur sensus investigativi, *oculus* sive visus, auditus & olfactus. ἀλαζονεία est *arrogans pompa*, cum quis nimium sibi aut verbis aut factis assumit. vide Raphelium. Continetur etiam sub *concupiscentiæ* vocabulo versu seq. itaque *arrogantia vitæ* est, quæ *cupiditatem* foras educit, & longius in mundum diffundit, ut homo *velit quam plurimus esse in victu*, cultu, apparatu, supellectile, ædificiis, prædiis, famulitio, clientibus, jumentis, muneribus &c. conf. Ap. XVIII. 12 s. Chrysostomus l. c. appellat

τὸν

τ̃ τυφον τ̃ βιωτικὸν & τ̃ φαντασίαν ἒ βίε, ubi juvenile exemplum narrat talis insolentiæ, sancto amore victæ. *concupiscentia* utraque est igniculus; *arrogantia*, incendium. Etiam ii, qui *arrogantiam vitæ* non amant, tamen *concupiscentiam oculorum* sectari possunt; & qui hanc superarunt, tamen *concupiscentiam carnis* persæpe retinent. hæc enim est profundissima & communissima, apud inopes, medioximos & potentes; apud eos etiam, qui abnegationem sui colere videntur. & rursum, nisi vincatur, ab ea facile progreditur homo ad *concupiscentiam oculorum*, ubi materiam habet; & ab hac ad *superbiam vitæ*, ubi facultatem habet. tertioque includitur secundum, secundo primum. Non coincidunt cum his tribus tria vitia cardinalia, voluptas, avaritia, superbia; sed tamen in his continentur. conf. Luc. VIII. 14. Deut. XVII. 16. 17. Matth. IV. 3. 6. 9. Atque hæc tria maxime *juventus* vitare jubetur, coll. 2 Tim. II. 22. quum maximo vigore abuti posset. Cohel. XII.

17 καὶ, *&*) Sermo concisus. i. e. *mundus transit & concupiscentia ejus* & qui mundum amat: *Deus* vero & *qui facit* &c.

¶ ποιῶν, *faciens*) ut amor Patris secum fert.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) Hæc voluntas postulat a nobis continentiam, temperantiam, modestiam, mundo contraria.

¶ μένει, *manet*) & habet bona manentia, vere optanda, tribus istis opposita: divitias, & gloriam, & vitam. Prov. XXII. 4.

18 παιδία, *pueruli*) Vid. ad v. 12. Non est supra captum tenerioris ætatis doctrina de antichristo. 2 Ioh. v. 7 not. Vnde etiam *Catechesis* undecima Cyrilli de antichristo agit.

¶ ἐσχάτη, *ultima*, non respectu omnium mundi temporum: sed in antitheto *puerulorum* ad *patres*, & ad *juvenes*.

¶ καὶ καθὼς, *& sicut*) & ita est, *sicut audistis*, nempe, *antichristum venire: atque* adeo *jam multi* &c. Similis ellipsis, v. 27 not.

¶ ἠκούσατε, *audistis*) c. IV. 3.

¶ ὅτι, *quod*) Particula non abundat. conf. v. seq.

¶ ὁ ἀντίχριστος, *antichristus*) Defectionem *multorum* a veritate Christi Iesu Filii Dei prædixerat Spiritus: sed *antichristi* vocabulum singulari numero Iohannes non nisi in Ep. I. cap. II. 18. 22. IV. 3. Ep. II. 7. ponit; in Epistola tertia, in Evangelio, in Apocalypsi, non ponit: neque alius ullus scriptor N. T. id ponit. Sive id vocabulum phrasis apostolica, sive sermo fidelium introduxit, Iohannes errores, qui oriri possent, præcisurus, non modo *antichristum*, sed etiam *antichristos* vult dici: &, ubi *antichristum*, vel *spiritum antichristi*, vel *deceptorem & antichristum* dicit, sub singulari numero omnes *mendaces* & veritatis inimicos innuit. Audierant fideles, *spiritum antichristi* & *ipsum antichristum* venire. id agnoscit Iohannes, & addit, *spiritum antichristi nunc in mundo esse jam, nunc antichristos multos esse factos*. Quemadmodumque *Christus* interdum pro *Christianismo*, sic *antichristus* pro *antichristianismo* sive doctrina & multitudine hominum Christo contraria dicitur. Vnus est adversarius insignis, qui dicitur *Cornu magniloquum*, Dan. VII. 8. 20. *homo peccati* &c. 2 Thess. II. 3 seq. *bestia ascendens ex abysso*, Ap. XI. 7. XVII. 8. sed is quidem ex usu potius ecclesiastico antiquo & novo, quam ex apostolico sensu videtur eodem *antichristi* vocabulo denotari. conf. *H. Mori* synopsis proph. lib. 1. cap. 1. § 4. *Antichristum* jam tum venire, ita assentitur Iohannes, ut non unum, sed multos, id quod amplius quiddam & tristius esse censet, antichristos factos esse, doceat. Sæpe totum genus eorum, qui bonam aliquam

aut malam indolem habent, singulari numero cum articulo exprimitur. ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, *bonus homo*, &c. Matth. XII. 35. XVIII. 17. 1 Petr. IV. 18. Tit. II. 8. Ioh. X. 10. 12. & sic passim, maxime in Proverbiis, item 1 Ioh. IV. 2. 3. 6. Sic, ὁ ψεύστης, ὁ πλάνος, ὁ ἀντίχριστος, *mendax*, *deceptor*, *antichristus*. c. II. 22. Ep. II. Ioh. v. 7. Igitur *antichristus* sive *antichristianismus* ab extrema Iohannis ætate per omnem seculorum tractum se propagavit, & permanet, donec magnus ille adversarius exoritur.

¶ ἔρχεται) *venit*, aliunde. antitheton, *facti sunt*, ex nobis. v. 19. Conf. Act. XX. 29. 30.

¶ καὶ νῦν) καὶ, *&*: νῦν, Lat. *hodie*. Germ. *würklich*. Opponitur hoc auditioni meræ præviæ.

¶ ὅθεν - ἐστὶν, *unde - sit*) Sequitur hinc moniti necessitas.

19 ἐξῆλθον, *egressi sunt*) Antitheton, *mansissent*.

¶ εἰ γὰρ, *si enim*) Vere fidelis non facile deficit. c. III. 9. V. 18.

¶ ἀλλ' ἵνα, *sed ut*) i. e. *sed* egressi sunt, *ut* &c.

20 καὶ ὑμεῖς χρίσμα ἔχετε ἀπὸ τοῦ ἁγίου, *& vos unctionem habetis a Sancto*) Sermo concisus (uti Ioh. I. 18. XIV. 10. nott.) hoc sensu: *Chrisma habetis* a Christo: Spiritum sanctum habetis *a Sancto*. Alludit autem appellatio *chrismatis* ad *antichristi* nomen, ex opposito. v. 18. ὁ χρίσας, θεὸς, *qui unxit*, *Deus*. 2 Cor. I. 21. χριστὸς, Christus, *Unctus*, Filius Dei. Act. IV. 26 s. χρίσμα, *unctio*, Spiritus sanctus. Hebr. I. 9. Eam unctionem spiritualem habent τὰ παιδία *pueruli*: namque cum baptismo, quem susceperunt, conjunctum erat donum Spiritus sancti; cujus significandi causa ex hoc ipso loco deinceps usu receptum esse videtur, ut oleo corpora baptizatorum ungerentur. Vide Suiceri Thesaurum in χρίσμα. De Spiritu sancto apertius cap. III. 24. IV. 13. V. 6. Habet enim Iohannes hanc methodum, ut subinde aliquid attingat, ex intervallo planius & uberius tractandum. Sic, *genitus est*, v. 29. coll. c. III. 9. sic, *libertatem*, c. III. 21. coll. c. V. 14.

¶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου) *a Sancto*, Iusto, v. 1. 29. Filio Dei. Ioh. X. 36. Vide de *unctione Sanctitatis sanctitatum*, Dan. IX. 24. Olim erat *unguentum sanctum* materiale, Ex. XXX. 25. nunc spirituale.

¶ καὶ) *&* inde.

¶ πάντα) *omnia*, quæ vos scire opus est. Hoc responso repellendi erant seductores: sicut prudens homo institori importuno respondet, *Nil mihi deest*.

21 ἔγραψα, *scripsi*) Id fecit versu 13 fin.

¶ ὅτι) *quod*. sic v. 13 not. Oratio est valde confirmans: *scitote*, *vos scire*. conf. v. 3.

¶ τὴν ἀλήθειαν) *veritatem*, de Filio, adeoque de Patre. v. cit.

¶ πᾶν ψεῦδος, *omne mendacium*) Veritas est plane vera, nil falsi alit.

22 τίς; *quis?*) Sic, *quis?* c. V. 5.

¶ ὁ ψεύστης) ὁ vim relativam habet ad abstractum, *mendacium*, v. 21. i. e. *quis est illius mendacii imposturæque reus?*

¶ ὅτι, *quod*) Summa veritas, Iesum esse Christum. Ioh. XX. 31. Hanc summam Paulus in Actis constanter demonstravit: in epistolis autem præsupposuit. Hanc summam Iohannes in evangelio & in epistola hac & sequente sæpe memorat. Ex quo colligas, hos libros ab eo non plane ultima ætate esse scriptos.

¶ ὁ ἀντίχριστος, *antichristus*) v. 18. Veritas de Iesu, hunc esse Christum, esse Filium Dei, & in carne venisse, integra tenenda est. qui partem unam de Iesu negat, is & Ipsum totum non habet, & simul Patrem.

trem. Id egit & agit antichristi spiritus & antichristus ipse.

¶ τ πατέρα καὶ τ υἱὸν, *Patrem & Filium*) i. e. Filium, adeoque Patrem.

23 πᾶς, *omnis*) etiamsi non putet, se eundem esse, qui Patrem neget.

¶ ἔχει, *habet*) in agnitione & communione. 2 Ioh. v. 9.

24 ὑμεῖς, *vos*) Antitheton est in pronomine. ideo adhibetur trajectio, uti v. 27.

¶ ὃ, *quod*, de Patre & Filio.

¶ ἠκούσατε, *audistis*) Hoc cum emphasi pronunciandum.

¶ μενέτω, *maneto*) Hortatur. unde, *si maneat*, hanc vim habet, *si tales eritis, in quibus maneat*.

¶ ὃ ἀπ' ἀρχῆς, *quod a principio*) Iam hoc cum emphasi pronunciandum.

¶ καὶ ὑμεῖς) *etiam vos*, vicissim. Sic, *in vobis*: in ipso. v. 27.

25 αὐτὸς) *Ipse*, Filius. v. 27. 28.

¶ ἡμῖν) *nobis*, in Illo manentibus.

¶ τ ζωὴν, *vitam*) Constructio sequitur verbum proximum, *promisit*. sensus, *promissio est vita æterna*.

26 ταῦτα ἔγραψα, *hæc scripsi*) *hæc*, a v. 21. Eadem formula Iohannes, ut solet, orditur & concludit: finitaque quasi parenthesi versum 20 continuat versu 27.

¶ πλανώντων, *seducentibus*) i. e. seducere conantibus.

27 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Hinc pendet, *non opus est vobis*. aptum hyperbaton.

¶ ἐλάβετε ἀπ' αὐτοῦ, *accepistis ab ipso*) Ioh. I. 16.

¶ ἐν ὑμῖν μένει, *in vobis manet*) Habet hic indicativus perquam subtilem adhortationem, (conferendam ad 2 Tim. III. 14.) qua fideles, a deceptoribus sollicitatos, ita eis respondere facit: *Unctio in nobis manet: non egemus doctore. illa nos verum docet: in ea doctrina permanebimus.* Vide quam amœna sit transitio ab hac sermocinatione ad sermonem directum, versu sequenti. *Manet in vobis: manebitis in Illo*, correlata.

¶ καὶ) & ideo.

¶ οὐ χρείαν ἔχετε, *non opus est vobis*) Phrasis morata, repulsam fidelium contra mendaces exprimens. Αὐτάρκεια θεοδιδάκτων· Deus iis, quos docet, sufficit.

¶ τὶς) *quisquam*, quisquis ille sit. Toto seductorum genere rejecto, singuli facilius jubentur facessere, quamvis videri velint ceteris excellentiores.

¶ διδάσκῃ, *doceat*) Hebr. VIII. 11 not.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Estis παιδία *parvuli*, non tamen rudes.

¶ ἀλλ' ὡς, *sed sicut*) Subaudiendum inter duas particulas verbum substantivum, ut inter *sed ut*, & *sicut*, *non sicut*, supra v. 19. 18. c. III. 12. 2 Cor. III. 13. Neque *sicut* hic apodosin demum in *est* aut in *manebitis* habet.

¶ τὸ αὐτὸ) *idem* semper, non aliud atque aliud, sed sibi constans; & *idem* apud sanctos omnes.

¶ διδάσκει ὑμᾶς, *docet vos*) Non tollitur, sed comprobatur communicatio mutua eorum, qui chrismatis in uno corpore participes facti sunt. *docet*, præsens: ex quo præteritum fit, *docuit*, intuitu futuri *manebitis*.

¶ περὶ πάντων) *de omnibus*, quæ scire & doceri debetis. Antitheton ad *unum idemque*.

¶ καὶ οὐκ ἔστι ψεῦδος) *ac non est mendacium*, simile illius, quod isti jactant.

¶ ἐδίδαξεν, *docuit*) unctio.

¶ μενεῖτε, *manebitis*) *Sicut unctio*, dicere jubentur fideles, *nos docuit*; in ea doctrina manentes, *manebimus in Filio*, adeoque in Patre. v. 24. Vim consolandi & hortandi habet hoc Futurum. Totus sermo

 a v. 18

a v. 18 ad hunc versum deductus suavissime congruit in parvulos, præsertim mentio *doctrinæ* & *unctionis*.

28 τεκνία, *filioli*) Nunc expeditis tribus ætatibus, ad cunctos revertitur.

¶ μένετε) *manete*.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipso*) in Iesu Christo. Hic enim *manifestabitur*.

¶ παῤῥησίαν) *fiduciam*, servatæ veritatis.

¶ μὴ αἰσχυνθῶμεν, *ne pudefiamus*) O quantus tum erit pudor vester, Iudæi, Sociniani, pseudochristiani omnes, & quoscunque negabit esse suos.

¶ παρουσίᾳ, *adventu*) Hunc patribus, juvenibus, minoribus proponit. Epistolam igitur hanc prius scripsisse videtur, quam apocalypsin, in qua demum adventus magis est dilatus. Epistolam postea scriptam fuisse, censet Tertullianus.

29 ἐὰν εἰδῆτε, *si scitis*) Ex mentione futuræ *manifestationis* Filii filiorumque Dei deducit tractationem novam de peccato & justitia.

¶ δίκαιός ἐστι) *Iustus est* Iesus Christus. v. 1. c. III. 5 s.

¶ γινώσκετε) *agnoscitis*.

¶ πᾶς) *omnis* & solus.

¶ γεγέννηται, *natus est*) Iustus justum gignit.

CAP. III.

1 Δέδωκεν, *dedit*) non modo destinavit & contulit, sed etiam exhibuit.

¶ τέκνα θεοῦ, *filii Dei*) Quid majus, quam *Deus?* quæ propior necessitudo, quam *filialis?*

¶ κληθῶμεν, *vocemur*) Simus, cum titulo; qui mundo inanis videtur.

¶ διὰ τοῦτο, *propter hoc*) Consectarium, uti v. 13. Mundo pios contemnenti opponendum τὸ *videte*.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Dei similes.

2 ἀγαπητοὶ) *dilecti* mihi, quia Pater nos amat.

¶ νῦν) *nunc*, in præsenti. Antitheton, *nondum*. In hoc versu inprimis videndum, quæ verba exstantiore sono pronuncianda sint: *nunc*, *nondum*, *quid*, *similes ipsi*.

¶ τέκνα, *filii*) Hoc repetitur ex v. 1.

¶ τί ἐσόμεθα) *quid simus futuri* amplius, vi hujus filiationis. Hoc *quid* per epitasin innuit ineffabile quiddam, situm in similitudine Dei, quæ filios Dei ita evehit, ut *quasi dii* sint.

¶ οἴδαμεν) *scimus*, in genere.

¶ φανερωθῇ) *manifestatus fuerit*. c. II. 28.

¶ ὅμοιοι αὐτῷ, *similes ipsi*) Similes Deo, gloria Dei penetrante nos.

¶ ὅτι, *quoniam*) Ex aspectu, similitudo. 2 Cor. III. 18. uti totum corpus, facies, maxime oculi, eorum, qui *solem* spectant, *insolantur*.

¶ ὀψόμεθα, *videbimus*) Visus omnes alias sensuum species connotat.

¶ αὐτὸν, *ipsum*) Deum.

¶ καθώς ἐστι, *sicut est*) id est, *manifeste*.

3 τὴν ἐλπίδα, *spem*) De fide egit & aget; de amore, aget deinceps: nunc, de spe.

¶ ἐπ' αὐτῷ, *in ipso*) in Deo.

¶ ἁγνίζει, *mundat*) Apta est hæc sanctimoniæ appellatio post mentionem *visus*, qui *puritate* delectatur.

¶ ἐκεῖνος, *Ille*) Iesus Christus. v. 5.

4 ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν, *qui facit peccatum*) Antitheton, *qui facit justitiam*, v. 7. ποιεῖν est *facere*, exercere.

¶ καὶ) *etiam*, eo ipso.

¶ τὴν ἀνομίαν, *iniquitatem*) ἀνομία *iniquitas* horribilius quiddam, apud eos præsertim, qui legem & Dei voluntatem magni faciunt, sonat, quam ἁμαρτία *peccatum*.

tum. Ex lege agnitio peccati. Affine dictum, c. V. 7, *omnis injustitia peccatum est.* Linea curva cernitur per se; sed magis, ad regulam collata. Pertinentissime redarguitur hoc dicto *peccatum philosophicum.*

¶ καὶ) *&*, immo. non solum conjuncta est ratio *peccati* & *iniquitatis*, sed eadem. sic καὶ *&*, c. V. 4. & γὰρ *enim*, c. V. 3.

¶ ἡ ἁμαρτία ἐστὶν ἡ ἀνομία, *peccatum est iniquitas*) *Peccatum* est subjectum, quippe de quo totus sermo agit. Antitheton, *faciens justitiam justus est* : qui justitiam facit, non censetur ἄνομος *iniquus*, sed testimonium & laudem justitiæ habet. v. 7. coll. Gal. V. 23. 1 Tim. I. 9.

5 ἐφανερώθη, *manifestatus est*) in carne.

¶ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, *peccata nostra*) quippe ei maxime displicentia.

¶ ἄρῃ, *tolleret*) Ioh. I. 29 not.

¶ ἐν αὐτῷ) *in Ipso.* Huc respicit illud, *Ille justus est.* v. 7.

6 οὐχ ἁμαρτάνει, *non peccat*) Bonum justitiæ in eo non superatur a malo peccati.

¶ οὐχ ἑώρακεν αὐτὸν) *non vidit Illum* spiritu; quamvis forte de facie eum in carne *viderit.* vel etiamsi spiritu viderit, in ipso peccati momento talis fit, ac si eum nullo viderit modo.

¶ οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτὸν) *neque novit illum* vere; quamvis forte de facie quondam *noverit.* Visio & cognitio, similes Deo facit. v. 2.

7 μηδεὶς πλανάτω, *nemo seducat*) Fallit, qui sine justitiæ factis se justum perhiberi posse putat.

8 ἐκ τοῦ διαβόλου) *ex diabolo*, tanquam *filius.* v. 10. non tamen hîc dicitur, *genitus*; neque *semen*, sed *opera.* Nam ex diabolo non est generatio, sed corruptio.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) ex quo diabolus est diabolus. minime diu tenuisse videtur statum primitivum.

¶ ἁμαρτάνει, *peccat*) Sermo concisus. i. e. ab initio peccavit, & omnium peccatorum causa est, & adhuc *peccat*: *peccat*, (cumulatiore indies reatu,) & ad peccandum inducit. Nunquam satiatur. *quia*, oppositum, v. 8. 9.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Diabolus peccandi finem non facit: peccatum solvere, Filii Dei opus est.

¶ τὰ ἔργα) *opera* contortissima, quæ solvere, res digna erat Filio Dei.

9 ἁμαρτίαν οὐ ποιεῖ, *peccatum non facit*) Mox intenditur sententia: *& non potest peccare.* utrique propositioni suum *quia* additur: alteri, ex parte seminis sive hominis renati; alteri, a Deo ipso.

¶ σπέρμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ μένει, *semen ejus in ipso manet*) In eo, qui genitus est ex Deo, manet semen Dei, i. e. verbum, cum sua virtute: 1 Petr. I. 23. Iac. I. 18. quamvis peccatum sæpe furioso impetu conetur prosternere renatum. Vel potius sic: *Semen Dei*, i. e. is, qui natus est ex Deo, *manet* in Deo. σπέρμα, *natus.* Tales sunt vere זרע אלהים *semen Dei.* Malach. II. 15.

¶ οὐ δύναται, *non potest*) Non negatur penitus, id fieri posse: sed hoc dicitur, novam generationem & peccatum *non posse* esse simul. sic, *quomodo potest*, c. IV. 20. coll. Ap. II. 2. Act. IV. 20. Res se habet, ut in abstemio, qui non potest vinum bibere, & in variis antipathiæ generibus. Gatakerus hanc paraphrasin concinnavit: *Regenitus non peccat: vitam peccato immunem, quantum potest, sibi proponit; nec peccato unquam sponte dat operam. quodsi quando præter animi propositum* deliquerit, nec in peccatum totus proruit, nec in eodem persistit; sed errore agnito ad institutum mox pristinum, quam primum quantumque potest, festinus revertitur. Posth. c. 33: ubi similitudinem addit acus

magneticæ, quæ polum petit; facile dimovetur; sed semper polum repetit.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ γεγέννηται, *ex Deo natus est*) Priora verba, *ex Deo*, majorem habent in pronunciando accentum: quod ubi observatur, patet, non idem per idem probari, collato initio versus.

10 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Hoc refertur ad antecedentia.

¶ καὶ ὁ μὴ ἀγαπῶν, *& non amans*) Transitio a genere vel toto ad partem.

11 ἀγγελία, *annunciatio*) Liberalissima appellatio. nunquam *legem* appellat.

12 οὐ καθὼς, *non sicut*) Ellipsis. c. II. 27 not.

¶ κάιν, *Kain*) De ipso *Adamo* lenius loquitur Scriptura, quam de Kaino husque similibus.

¶ ἐκ τοῦ πονηροῦ, *ex Malo*) Mox, πονηρὰ *mala*. Antitheton, *ex Deo*. v. 10.

13 ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Hoc uno loco *fratres* dicit, in antitheto foras ad *mundum*, & in mentione *fratrum* perfrequenti. Alias dicit, *dilecti*, *filioli*. c. II. 7. 1. 12.

¶ μισεῖ, *odio habet*) ut Cainus ipsum fratrem.

14 μεταβεβήκαμεν, *transcendimus*) fueramus igitur in morte.

¶ ἐκ τοῦ θανάτου, *ex morte*) spirituali.

¶ εἰς τὴν ζωὴν, *in vitam*) spiritualem, eandemque æternam. v. seq. Iterum sermo reciprocus: *nos in vita*; *vita in nobis*. v. 15.

¶ ὅτι, *quia*) Criterium ab effectu.

¶ μένει, *manet*) adhuc est.

15 ἀνθρωποκτόνος, *homicida*) ut Cain. Omne odium est Conatus contra vitam: at vita vitam non insectatur. Qui odit fratrem, aut illum aut se ipsum non vult vivere. Hinc *Duella*.

¶ μένουσαν, *manentem*) Revera vita æterna est in credente & amante.

16 τὴν ἀγάπην, *amorem*) amoris naturam.

17 τὸν βίον τοῦ κόσμου, *victum mundi*) Litotes, in antitheto ad *animas*, v. 16.

¶ κλείσῃ, *clauserit*) rogatus, vel non rogatus opem. Aspectus miserorum, corda spectatorum illico pulsat, vel etiam aperit: tum homo libere vel claudit, vel pandit amplius viscera. Conf. Deut. XV. 7.

¶ τὰ σπλάγχνα, *viscera*) Cum visceribus clauditur vel aperitur res familiaris.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ) i. e. *amor erga Deum*. c. IV. 20.

¶ μένει, *manet*) Dicebat, se amare Deum: sed *non jam* amat. v. 18.

18 λόγῳ) *sermone* otioso. opponitur *opere*.

¶ γλώσσῃ) *lingua* simulante. opponitur *veritate*.

19 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Hinc pendet *cognoscimus* & *pacabimus*: & huc ref. *quoniam major*. v. 20.

¶ ἐκ τῆς ἀληθείας, *ex veritate*) *ex* dicit principium sive ortum. Rom. II. 8. Veritas etiam amorem facit verum. v. 18.

¶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ) *coram illo*, omnia vere noscente, pacabimus corda in precibus, v. 22.

¶ πείσομεν, *pacabimus*) ut desistant *condemnare*. Idem verbum, Matth. XXVIII. 14.

¶ τὰς καρδίας ἡμῶν, *corda nostra*) Vocabulum συνείδησις, *conscientia*, Petrus & Paulus, soli ex sacris scriptoribus, adhibent: nec nisi semel, idque alio sensu, ponunt LXX. nam Hebr. לב dicitur v. gr. 1 Reg. II. 44. VIII. 38. Itaque nusquam Iohannes συνείδησιν, *conscientiam*, vocat, hîc autem *cordis* eam nomine innuit.

con-

conſcientia enim *pacatur*, *condemnat*. Conf. *Apparat.* p. 588.

20 ὅτι ἐὰν) ὅτι ἐὰν, *quicquid*: Col. III. 23 not. idem propemodum quod ὃ ἐὰν, mox v. 22. quicquid ſive quibuſcunque rebus condemnarit nos cor noſtrum, id poterimus *pacare*. Vel potius, ſi ὅτι & ἐὰν diremtum velis, *quod* poſt inciſum, ſubaudito *inquam*, repetitum ſtatues, ut perſæpe fit.

¶ καταγινώσκῃ, *condemnet*) non de toto ſtatu noſtro, ſed de uno alterove defectu aut errato. Hoc verbum cum emphaſi pronunciandum eſt: at verſu ſequente emphaſis cadit in vocabulum *cor*.

¶ ὅτι μείζων, *quod major*) Conſcientia puſilla eſt, & ſcit aliquid noſtri duntaxat, non ſine trepidatione, neque habet quod condonet: at Deus magnus eſt, novit omnia noſtra, præſentia, præterita, futura, & omnium, & habet jus voluntatemque condonandi. Hoc per ſe nondum *pacat* corda: ſed dum hoc idem pii agnoſcunt, & delicta ſua confitentur, & a conſcientia ad Deum, illa majorem, appellant, Deique omniſcientiæ ſe nulla re ſubducere conantur; tranquillitatem aſſequuntur. c. I. 9. Exempla, Ps. LI. 8 cum contextu: Ps. XXXII. 5. XIX. 13. XC. 8.

¶ γινώσκει, *noſcit*) nec tamen καταγινώσκει, *condemnat*. Dulce Paregmenon in Græco.

21 μὴ καταγινώσκῃ, *non condemnet*) vel læſa nunquam, vel iterum placata.

¶ παῤῥησίαν, *fiduciam*) in rogando. Id repetitur c. V. 14 ſ. Hæc *parrheſia* longo gradu excellit tranquillitatem illam, quæ verbo πείσομεν *placabimus* exprimitur.

23 τῷ ὀνόματι) *nomini*.

¶ καθὼς, *ſicut*) Particula hæc pertinet ad verba *credamus & amemus*.

24 ἐκ τοῦ πνεύματος, *ex Spiritu*) Prima eſt hæc *Spiritus* ſancti in hac epiſtola mentio, œconomiæ divinæ hîc, ut etiam in evangelio Iohannis, c. XIV. 1 ff. 26. convenienter. Et hoc verſu eſt quaſi tranſitio ad tractationem de Spiritu ſancto, quæ ſequitur mox, c. IV. 1 ſeqq. Datur nobis *ex* Spiritu, & datur Spiritus.

CAP. IV.

1 Παντὶ) *cuivis* obvio.

¶ πνεύματι) *ſpiritui*, quo doctor aliquis agitur.

¶ δοκιμάζετε, *probate*) ad regulam, quæ datur v. 2 ſ.

¶ πολλοὶ) *multi*, ut aliis temporibus, ſic illa quoque ætate. Horrenda hæreſium ſeges illis temporibus exorta eſt. Contra eas cum zelo agit Iohannes. Hodie ſi viveret, nimis ſeverus diceretur a quibuſdam.

¶ ψευδοπροφῆται, *pſeudoprophetæ*) 2 Petr. II. 1. Matth. XXIV. 11. 24.

¶ ἐξεληλύθασιν, *exiere*) ex ſedibus ſuis. *Intrarunt* in mundum, 2 Ioh. v. 7.

¶ κόσμον, *mundum*) deceptu facilem. v. 4 ſ.

2 γινώσκετε) *cognoſcitis*. De hæreſibus ætatis illius recentia & obvia ſcripta ſunt, Buddei Eccl. apoſt. I. Langii Diſpp. &c.

¶ πᾶν, *omnis*) Sermo eſt de ſpiritibus illius temporis. nam aliis temporibus alia etiam doctrinæ de Ieſu Chriſto capita impugnarunt pſeudoprophetæ.

¶ πᾶν πνεῦμα, *omnis ſpiritus*) Spiritus Dei eſt unus: ſed ex eo quilibet verus doctor habet ſuum motum, qui πνεῦμα *ſpiritus* dicitur.

¶ ὁμολογεῖ) *agnoſcit*, aſſenſu cordis & oris. Hoc verbo præſupponitur doctrina jam rata & confirmata.

¶ ἐν σαρκὶ) *in carne*. Eſt ergo Ipſe aliquid præter carnem. Hæreſes veritatem carnis Ieſu Chriſti negantes præſupponunt & eo ipſo confirmant *Deitatem* ejus, quippe cum

cum qua non poterant conciliare carnem, tanquam ea dignam.

¶ ἐληλυθότα, *qui venerit*) Ab hoc adventu pendet tota doctrina de Christo, quam adventus ille partim præsupponit, partim complectitur, partim post se trahit. v. 15 not.

3 τὸ) scil. πνεῦμα.

¶ καὶ νῦν, *& nunc*) c. II. 18 not.

4 ὑμεῖς, *vos*) Iesum Christum agnoscentes.

¶ νενικήκατε, *vicistis*) c. V. 4 s.

¶ ὁ ἐν ὑμῖν, *qui in vobis*) Deus.

¶ ὁ ἐν τῷ κόσμῳ, *qui in mundo*) spiritus antichristi.

5 αὐτοὶ) *ipsi*.

¶ ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι, *e mundo loquuntur*) ex mundi vita ac sensu sermones suos promunt.

¶ ἀκούει, *audit*) propter congruentiam.

6 ἐσμὲν, *sumus*) Subaudi, *propter hoc ex Deo loquimur*.

¶ ἐκ τούτου) *ex hoc*, quod v. 2-6 dicitur.

7 ἀγαπῶμεν, *diligamus*) Ex ea ipsa doctrina, quam modo defendit, nunc adhortationem ad amorem educit. vid. v. 9. Dei amor effusus est in cordibus nostris per Spiritum sanctum. v. 2. Rom. V. 5.

¶ ἡ ἀγάπη, *amor*) Omnis amor ex Deo est.

8 οὐκ ἔγνω, *non novit*) non est natus ex Deo & non novit Deum.

¶ ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστὶν, *Deus amor est*) ἀγάπη, sine articulo, uti v. 16. Hæc sententiola Iohanni tantisper duntaxat, dum eam perscripsit, plus dulcedinis attulit, quam totus mundus afferre potest.

9 ἐν ἡμῖν, *in nobis*) i. e. amor Dei, qui nunc *in nobis* est.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc motivum amoris ducitur ex v. 3.

10 ἐστιν, *est*) Id notat prius quiddam, quam, *manifestatus est*.

¶ τὸν θεὸν, *Deum*) amari dignissimum.

¶ ἡμᾶς, *nos*) indignissimos.

11 ὁ θεὸς, *Deus*) nil debens.

12 ὁ θεὸς) *Deus*, ceteroqui invisibilis. conf. v. 20.

¶ ἐν ἡμῖν μένει, *in nobis manet*) Hoc tractatur v. 13-16.

¶ τετελειωμένη ἐστὶν, *perfectus est*) omnia peragit, quæ expiationem peccatorum consequuntur. Hoc tractatur v. 17-19.

13 ὅτι ἐκ, *quoniam ex*) Vbi Spiritus Dei est, ibi Deus est.

14 καὶ ἡμεῖς) *& nos*met. Sic Ioh. XV. 27.

¶ τεθεάμεθα καὶ μαρτυροῦμεν, *spectavimus & testamur*) Hoc infertur ex eo, quod sequitur, *cognovimus & credidimus*. v. 16.

¶ τὸν υἱὸν, *filium*) Duo fundamenta & criteria mansionis nostræ in Deo & Dei in nobis: communio Spiritus & agnitio Filii Dei. v. 13. 15.

15 ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*) adeoque *Salvator mundi*. v. 14.

16 καὶ ἡμεῖς, *& nos*) Anaphora: coll. v. 14 not. Est hîc quoque epitasis: quare mox ἐν ἡμῖν proprie valet *in nobis*. coll. fine versus.

17 μεθ' ἡμῶν, *nobiscum*) Dei amor in se semper idem ac perfectus est: sed *nobiscum* τετελείωται, *consummatus est*, ex sua ad nos descensione magis magisque assurgens.

¶ ἵνα) *usque eo, ut*.

¶ παῤῥησίαν, *parrhesiam*) Oppositum, *timor*.

¶ ἐν, *in*) Sic *in*, Rom. II. 16 not.

¶ ἡμέρα) *die* aliis terribilissimo, præ ipso mortis die.

¶ τῆς κρίσεως) *judicii* extremi.

¶ ὅτι, *quia*) Refertur ad *hoc*.

¶ ἐκεῖνός ἐστι, *Ille est*) Iesus Christus est

eſt amor, in cœlo; quod tacite opponitur *mundo*.

¶ ἡμεῖς ἐσμεν, *nos ſumus*) amantes Dei. v. ſeq. Ioh. XV. 10.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ) *in mundo hoc*, amoris experte, judicium timente. Mentio *mundi* argumento eſt, τὸ *ille* innuere Ieſum Chriſtum. coll. v. 9.

18 φόβος, *timor*) Deum refugiens & judicii diem. Varius hominum ſtatus: ſine timore & amore; cum timore ſine amore; cum timore & amore; ſine timore cum amore.

¶ ἀγάπῃ, *amore*) erga Deum.

¶ τελεία, *perfectus*) Huc ref. *conſummatus eſt*.

¶ κόλασιν ἔχει, *tormentum habet*) Nam diffidit, omnia inimica & adverſa ſibi fingit ac proponit, fugit, odit.

19 ἀγαπῶμεν) *amamus*, pellentes timorem.

¶ πρῶτος ἠγάπησεν) *prior amore complexus eſt* nos, quanto magis poſthac? ergo timor ejicitur.

20 ὃν ἑώρακε, *quem vidit*) In hac vita tenemur ſenſibus externis.

¶ πῶς δύναται, *quomodo poteſt*) Sermo modalis: *impoſſibile eſt, ut talis ſit amans Dei*, in præſenti.

21 τὴν ἐντολὴν, *præceptum*) ſervandum Dei amantibus. Matth. XXII. 39.

CAP. V.

1 Πᾶς, *omnis*) Scopus & ſumma hujus periochæ patet ex concluſione. v. 13.

¶ καὶ πᾶς, *& omnis*) Qui non amat fratrem, non amat Deum: c. IV. 20. qui Deum amat, amat fratrem. Concinne apoſtolus in hac tractationis parte mentionem amoris ita collocat, ut fides, tanquam prora & puppis totius tractationis, in extremo ſpectetur.

¶ καὶ) *etiam*. στοργὴ, *amor* ſpiritualis, magnus, erga quemlibet fratrem. ubi eſt averſatio, ſtatim læditur vita nova.

¶ τὸν γεγεννημένον, *eum qui genitus eſt*) Enthymema, cujus concluſio: Credens gaudet amore omnium Dei amatorum: & viciſſim illos amat. v. 2.

3 καὶ, *&*) ἓν διὰ δυοῖν. coll. v. 3.

¶ βαρεῖαι οὐκ εἰσὶν, *gravia non ſunt*) regenitis, amantibus; & in ſeſe. In ſe ſunt ſuavia: ſed τὸ *non gravia* contradicit & occurrit iis, qui *gravia* eſſe putant.

4 πᾶν τὸ γεγεννημένον, *omne natum*) Ioh. III. 6 not.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) ſervandis Dei mandatis & cognitioni Ieſu Chriſti infenſum, & omnia, quæ mundus objicit ad invitandum & terrendum.

¶ ἡ νίκη, *victoria*) Quantum fides in corde invaleſcit, tantum mundus cedit.

¶ ἡ πίστις, *fides*) Vide vim fidei.

5 τίς ἐστιν, *quis eſt*) Credens omnis & ſolus vincit. Præ Filio Dei nil æſtimat.

6 οὗτός ἐστιν, *Hic eſt*) Verſum hunc cum ſequentibus conjunctim mox videbimus.

7 ſ. ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐπὶ τῆς γῆς - ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ πατὴρ καὶ ὁ λόγος (ὁ υἱὸς) καὶ τὸ πνεῦμα· καὶ οἱ τρεῖς ἕν εἰσιν. *quod tres ſunt qui teſtantur in terra - in cælo, Pater & Verbum (Filius) & Spiritus: & hi tres unum ſunt*) Formulam in margine editionis meæ adhibitam, & ab aliquo reprehenſam, pridem declaravi, quanquam tota in ipſo Apparatu diſſertatio ad locum vere vindicandum comparata fuerat. Nunc quum fulgidiſſimum hocce Dictum etiam atque etiam ſub conſiderationem noſtram venit, primum racemationem *criticam* inſtituemus,

& nervos aliquot ex apparatu nostro, secundum seriem thesium ibi tractatarum, ciebimus, quibus Critici, si placet, invitentur ad ea, quæ illo loco diximus, amplius, prout veritas postulaverit, discutienda: ultima vero illarum thesium nos ad contemplationem multo dulciorem, *hermeneuticam*, deferet.

Ad § I.

Plerique studium suum criticum intra unum hunc locum terminant, vel id certe ab hoc loco ordiri volunt. Perinde faciunt, ac si quis Geometriæ studium a quadratura circuli inchoaret. Tales vix inveniunt, ubi consistant: qui vero per reliquos anfractus penetravit, hîc quoque poterit evadere, & dociles certe aliorum animos pacare. Nonnisi mutata hîc velificatione, portus tenetur: propriam methodum præsens locus postulat.

Ad § II.

Non pauci ex iis, qui dictum hoc ipsum recte religioseque defendunt, justo tamen sunt avidiores in conquirendis & adhibendis ejusmodi quoque fulcris, quæ nullam firmitudinem habent. Accidit id præstanti viro, Leonardo Twells, cujus farraginem, ex Anglico sermone in Latinum traductam, Wolfius ad h. l. pag. 300-313. cum una & altera castigatione exhibuit. Twellsium legi & pensavi, antequam Apparatum emitterem: quare ubi diffidentius incessi, atque ille, non temere id feci, cogitandique materiem esse, lector velim putet. Nil novi magnopere supplendum habeo: paucula, quæ ad rem pertineant, commemorabo.

Ad § III.

Complutenses, Latinorum codicum auctoritate, uti c. II. v. 14 partem priorem, & c. V comma extremum versus octavi, quamvis Græce legerent, omiserunt, sic ipsum versum septimum, Græce non lectum, restituerunt; singulari quidem in hac epistola libertate utentes. Aperta Stunicæ confessio, de Latinis codicibus hîc adhibitis, potior est omni suspicione de duobus codicibus Græcis Vaticanis, quorum alter caruerit dicto, alter id ipsi Stunicæ ejusve collegis suggesserit. Vaticanum Hispanos exemplar hîc secutos esse, non est clara Erasmi, ut Twellsius accipit, professio. tantum, *ni fallor*, ait. Si Amelotus postea in Vaticano codice dictum legit, videndum, ne hic latinizet.

Ad § IV.

Ex Britannia schedæ aliquid Erasmus, nescio per quem, est nactus: ipse diffisus est: diffidentiæ causas, non sane iniquas, enarravit. Idoneum hinc codicem manuscriptum *Britannicum* sola credulitas spontanea potest fingere. *Aliam* dicti versionem Græcam ex Latinis dedere Complutenses, *aliam* Britannus Erasmi, *aliam* Græcus concilii Lateranensis metaphrastes, *aliam* Montfortini codicis interpolator.

Ad § V.

In nullo mss. Græco dictum *Stephanis* lectum esse, Latinorum Roberti Bibliorum margo vel solus evincit.

Stephanicas editiones & reliquas citare, plane supervacaneum est. Erasmicas & Complutensem, in omittendo vel exprimendo dicto, omnes ceteræ sunt secutæ.

Ad § VI.

Non adeo grandes sunt copiæ codicum Gr. mss. in quibus epistolæ, v. gr. Iohannis, descriptæ sint: & quorum hodie copia est, eorum vix unus alterque mille annorum ætatem excedit; ceteri aliquanto, vel etiam multo, recentiores sunt. Eo minus mirandum est, Græce hodie vix reperiri dictum in cod. Græcis, quibus adjiciendum esse didici regium *Hafniensem*, & *Ebnerianum*, & *Parisinos* omnes (in libro, *Iournal des savans*, A. 1720 mens. Iun.) & complures, quos sibi visos ait cel. *La Croze* in

in Hiſt. chriſtianiſmi Ind. pag. 316. ed. II Germ. In codicibus *Florentinis*, quos recenſet V. C. *Io. Lamius* in libro de eruditione apoſtolorum, cap. XIII. reperiuntur duodecim, qui & habent epiſtolas Catholicas, & hoc dicto carent: ſed omnes poſt ſeculum IX ſcripti ſunt. Eo contra pluris æſtimare debemus ſuccenturiatam translationem vetuſtiſſimam *Latinam*, unde hoc dictum a multis patribus continua ſerie lectum & laudatum fuit, & ſubinde in aliarum linguarum monumenta redundavit, & hodie in codicibus Latinis N. T. ſuperat.

Vallam in Græcis ſuis codicibus legiſſe dictum, ex ejus ſilentio ſine ulla ratione conjicitur. Præteriit Valla etiam verſu 6 inſignem differentiam, ubi Græce eſt τὸ πνεῦμα, Latine *Chriſtus*. & capite II priorem partem verſus 14, qua Latini carent, ſine dubio Græce legerat Valla, & tamen in pauſa eſt. Oppido parcas in hanc epiſtolam notulas dedit.

Concilium *Lateranenſe* inciſo illo, *ſicut in codicibus QVIBVSDAM invenitur*, non reſpicit totum verſum 7, ſed clauſulam verſûs 8, *& hi tres unum ſunt:* quæ clauſula, in *OMNIBVS* Græcis codicibus obvia, vel ſola demonſtrat, concilium non de Græcis loqui codicibus, ſed de Latinis, quorum tantummodo *QVIDAM* illam habent clauſulam.

Montfortinum, ſive *Dublinienſe*, ſive *Hibernicum* exemplar, cui permultum, hujus dicti gratia, alicubi tribuitur, novum eſt & latinizat, in occidente deſcriptum, ut Latina, quam ſequitur, capitum diſtinctio prodit. *Berolinenſem* codicem nil ſeorſum a Complutenſibus valere, Berolinenſium candor fatetur.

Ad § VIII.

Patribus Græcis, qui dictum non legerunt, accenſendus eſt *Germanus* Conſtantinopolitanus, uti Theoria rerum eccles. demonſtrat. Negativum argumentum, in tali quæſtione, repudiari non poteſt. Nil id valet de uno alterove duntaxat eccleſiaſtico ſcriptore: valet de permultis, dictum tam inſigne, ad controverſias decidendas ſingulariter opportunum, prætereuntibus. Si Afri tam frequentes id citant, cur Aſiani tam frequentes id non citant? Hi non legerunt: illi legerunt.

Ad § XIX.

Latinos Florentinorum codices, qui Dictum habent vel non habent, memorat *Io. Lamius* in libro citato, p. 260. 266. 284. Porro Latinæ verſionis, ubicunque eam Tertullianus, Cyprianus, & quorundam duntaxat, ſed tamen continuus ordo patrum ſequitur, tanta eſt antiquitas, tanta auctoritas, ut ea optimo jure nitamur, neque ſuſpenſi manere cogamur, quamvis nondum conſtet, quid inſecuta ſecula in aliis aliisque orientis partibus legerint. Qui abſtruſiores illas verſiones in numerato habent, iis facile uſu venit, ut *Latinam*, a Romanenſibus nimium evectam, nimium deprimant.

Ad § XXI.

Cod. Florentinus, isque Laurentianus, quem ex Burneto citavimus, idem eſt, ni fallor, quem deſcribit *Io. Lami* lib. cit. pag. 265. Accedunt alii Florentinorum codices Latini, qui eum *ordinem* verſiculorum habent, pag. 258. 268. 285. Habet etiam ſcriptor ſeculi VIII, *Etherius* Axumenſis in Hiſpania epiſcopus, qui libro I contra Elipandum, permagnam hujus epiſtolæ partem recenſens, duos verſus ſic exhibet: *Quia tres ſunt, qui teſtimonium dant in terris, aqua & ſanguis & caro; & tria hæc unum ſunt: & tres ſunt, qui teſtimonium dant in cælo, Pater, Verbum & Spiritus; & hæc tria unum ſunt in Chriſto Ieſu*. Eos quoque vel codices vel patres Latinos, qui ſic legunt,

imitatus eſt *Corn. Ianſenius*, comm. in Concord. evang. cap. 144. *Verſus ſeptimus*, Cameronis judicio, *parentheſi includendus eſt*, & *ſextus conjungendus cum octavo.* Nil opus parentheſi: ſextus verſus cum octavo conjunctus eſt per ſe.

Ad § XXII.

Quod *Manuel Calecas*, *DOMINICANUS*, & Lectionarium Græcorum, hîc certe interpolatum, *VENETIIS* editum, Vulgatæ translationis auctoritatem ſequuntur, minime mirum eſt. Prius fecerunt idem Armenii.

Ad § XXIII.

Raris codicibus epiſtolicis uſum fuiſſe *Baſilium M.* patet ex Appar. p. 690. atque is Iohannei dicti veſtigium nobis pandit, quum libro V adv. Eunom. ait: *Deus & Verbum & Spiritus, una Deitas & ſola adoranda.* Dialogo, qui *Maximo* adſcribitur, vix plus tribui poteſt, quam in apparatu meo tribuitur. Latinis Afrorum codicibus notitiam dicti ſine dubio debet auctor ille: in Græcis an deinceps repererit, conſiderent eruditi.

Nunc *plurima* manuſcripta, quæ Ger. a Maſtricht in Notis ad h. l. corrogat, & *XIV teſtes Græcos*, quos Twellſius, pagina Wolfii 302, enumerat, & e diverſo hæc, quæ ad § III & deinceps ſublegimus, Lector, velim, ſerio invicem conferas. Operam ab eo navatum iri dices, qui, *unum* duntaxat teſtem alterumve Græcæ auctoritatis eſſe, utcunque probaverit. Qui firmos teſtes ex Græca antiquitate producet, gratiam ab eccleſia inibit.

Ad § XXV.

Qui dictum defendunt, non idcirco cauſam, cur id in tot monumentis deſideretur, ſcire aut proferre neceſſum habent. Minus certa cauſa eſto prætermiſſionis: prætermiſſio tamen, atque adeo ipſa germanitas dicti, certa eſt. qui cimelium amiſit & invenit, etiamſi, quomodo amiſſum fuerit, ignoret, tamen id agnoſcit & recuperat. Tarde, ut arbitror, exſpirabit ſuſpicio hiatûs hoc loco ex homœoteleuto nati. Homœoteleuton quidem quantam in hiatibus vim habere ſoleat, paſſim animadverto: ſed in præſenti loco eam cauſam valere non poſſe, evici, ni fallor, in Appar. p. 765. Alia vero ibidem, quomodo expunctum fuerit dictum, non irrationabilis ſubjungitur conjectura: e contrario, nullo modo id tanquam aſſumentum reputari poteſt, a Latinis patribus, dicto ipſo carentibus aut gaudentibus, notis aut ignotis deperditisve, antiquiſſimis, recentioribus, profectum. Suſpicionibus quoquoverſus indulge: nil conficies. Tam mature, tam ſerio, tam paſſim gentium, tam perpetua ætatum ſerie allegant.

Ad § XXVIII.

Hæc ultima theſis deducit nos ad pretioſiſſimi Dicti exegeſin, qua verſus 7 (1) ad contextum totius epiſtolæ, maximeque (2) ad verſum 8 collatus, ex intimis rationibus vindicatur.

(1) Scopum diſpoſitionemque hujus epiſtolæ non facile inveniri, ſunt qui cenſeant: at ſine violentia, ſi ſimpliciter eam intueamur, reſolvetur. Iohannes epiſtola, vel libello potius, (nam epiſtola ad abſentes mittitur; ille autem apud eos, quibus ſcribebat, eodem tempore fuiſſe videtur:) id agit, ut beata & ſancta cum Deo & Ieſu Chriſto communio fidelium confirmetur, Gnoriſmatis lautiſſimi eorum ſtatûs oſtenſis.

Par-

Partes ſunt tres:

Exordium, c. I. 1 - 4

Tractatio, c. I. 5 - V. 12

Concluſio, c. V. 13 - 21. Evolvatur textus ipſe.

In Exordio apoſtolus ab apparitione Verbi Vitæ conſtituit auctoritatem prædicationi & ſcriptioni ſuæ, & ſcopum (ἵνα, *ut*, v. 3 ſ.) exſerte indicat: exordio reſpondet (ut hoc ſtatim expediamus,) Concluſio, eundem ſcopum amplius explanans, inſtituta Gnoriſmatum illorum recapitulatione per triplex *novimus*. c. V. 18. 19. 20.

Tractatio habet duas partes, agens

I. ſpeciatim

α. *de communione cum DEO, in luce.* c. I. 5 - 10.

β. *de communione cum FILIO, in luce. c. II. 1 ſ. 7 ſ. ſubjuncta applicatione propria ad patres, juvenes, puerulos. v.* 13 - 27. *Innectitur hîc adhortatio ad MANENDUM in eo, c. II. 28 - III.* 24. *ut fructus ex MANIFESTATIONE ejus in carne, ſe porrigat ad MANIFESTATIONEM glorioſam.*

γ. *de corroboratione & fructu manſionis illius, per SPIRITUM. capite IV toto, ad quod aditum parat c. III, verſus* 24, *conferendus ad* c. IV. 13.

II. per Symperaſma ſive Congeriem, de Teſtimonio Patris & Filii & Spiritus, cui fides in Ieſum Chriſtum, generatio ex Deo, amor erga Deum & filios ejus, obſervatio præceptorum, & victoria mundi innititur. c. V. 1 - 12.

Sæpe partes ſimiliter incipiunt & deſinunt, uti exordio quoque reſpondet concluſio. vid. ſupra ad c. II. 12. Interdum eſt alluſio prævia in parte aliqua præcedenti, & recapitulatio in ſubſequenti. Quælibet pars agit de beneficio divino, & de officio fidelium: atque ex beneficio officium derivatur per conſectaria convenientiſſima, de amore erga Deum, de imitatione Ieſu Chriſti, de amore fratrum; & quanquam multa videri poſſint ſine ordine repeti, tamen ordinatiſſimis modis ex aliis cauſis alio intuitu eadem illa conſectaria formantur.

Habet ergo verſus ſeptimus anakephalæoſin, quæ ſane, uti de Patre & Filio, ſic etiam de Spiritu agit. Quod Sol eſt in mundo, quod in pyxide nautica acus, quod in corpore cor, id in hac tractatione eſt verſus ſeptimus capitis V. Adhibe primum editionem eo verſu deſtitutam, deinde editionem eo præditam: facile ſenties, quid univerſus Iohannei ſermonis poſtulet tenor.

(2) Adamantinus verſuum nexus eſt, in hocce textu: v. 6. *Hic eſt, qui venit per aquam & ſanguinem, Ieſus Chriſtus; non in aqua ſolum, ſed in aqua & ſanguine: & ſpiritus eſt qui teſtatur; quia ſpiritus eſt veritas.* 7. *Quia tres ſunt, qui teſtantur in terra, ſpiritus & aqua & ſanguis; & hi tres in unum ſunt:* 8. *& tres ſunt, qui teſtantur in cœlo, Pater & Verbum & Spiritus; & hi tres unum ſunt.* 9. *Si teſtimonium hominum accipimus, teſtimonium Dei majus eſt.*

Ne quid confuſionis oboriatur, monemus, *verſum* 7 a nobis in hac deinceps conſideratione dici eum, qui agit de teſtantibus *in terra*; & *verſum* 8, qui agit de teſtantibus *in cœlo*. Atque hunc ipſum ver-

versum 8 partim ut argumentis criticis in Apparatu confirmatum, partim ut exegeticis argumentis amplius confirmandum supponimus.

6 οὗτός ἐστιν, *Hic est*) Causam Iohannes exponit, cur ei demum, qui credit, Iesum esse Filium Dei, victoriam ex mundo adscribat: quia nempe illa in Iesum Dei Filium fides invictum robur habet, a testimonio hominum, satis eo quidem firmo, sed multo magis a testimonio Dei, absolutam firmitudinem habente.

¶ ὁ ἐλθὼν, *qui venit*) Non dicit, ὁ ἐρχόμενος, *veniens*, in præsenti, sed ὁ ἐλθὼν, aoristo tempore, præteriti vim habente: uti c. I. 2, ἐφανερώθη, *manifestatus est*: c. IV. 2, ἐληλυθότα· & infra, v. 20, ἥκει. nam ἥκω præsens non *venio* significat, sed *veni*: (v. 20 not.) unde Iohannes ibidem subjicit, & *dedit*, in præterito. Iesus est is, quem propter promissiones venire oportuit, & qui venit revera: idque testantur & probant spiritus & aqua & sanguis.

¶ δι' ὕδατος καὶ αἵματος, *per aquam & sanguinem*) *Aqua* dicit baptismum, quem primum administravit Iohannes, inde Baptista cognominatus, & ideo in aqua baptizare missus, ut Iesus manifestaretur tanquam Filius Dei. Ioh. I. 33. 34. Porro baptismus etiam per discipulos Iesu administratus est, Ioh. IV. 1 s. Act. II. 38 &c. *Sanguis* est utique sanguis unius ipsiusque Iesu Christi, qui effusus in passione, in cœna dominica bibitur.

¶ ἰησοῦς ὁ χριστὸς, *Iesus Christus*) *Iesus*, per aquam & sanguinem veniens, eo ipso monstratur ut *Christus*.

¶ οὐκ ἐν τῷ ὕδατι μόνον, *non in aqua solum*) Modo dixit, *per*; nunc, *in*. Vtraque particula opponitur τῷ χωρὶς, 1 Cor. XI. 11 s. Hebr. IX. 7. 12. 25. Ostendit apostolus, verba proxima antecedentia plane considerate esse posita. Articulus τῷ habet vim relativam. *Per* magis proprie videtur referri ad *aquam*, & *in* ad *sanguinem*. nam Iohannes aqua baptizans, Iesum venientem antecessit, & Iesus venit *per* aquam: sed Iesus peracto opere, quod Pater ei faciendum dederat, sanguinem impendit; itaque prius venerat *in sanguine*.

¶ ἀλλ' ἐν τῷ ὕδατι καὶ τῷ αἵματι, *sed in aqua & sanguine*) Non modo suscepit, ad *baptismum* accedens, munus implendæ omnis justitiæ, Matth. III. 15. sed etiam effuso *sanguine* consummavit. Ioh. XIX. 30. quo facto *sanguis & aqua* ex latere I. C. in cruce mortui exiit. ibid. v. 34.

¶ καὶ τὸ πνεῦμά ἐστι τὸ μαρτυροῦν, & *spiritus est qui testatur*) *testatur*, de Iesu Christo, v. 5. c. II. 22. 2 Ioh. v. 9.

¶ ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια, *quia spiritus est veritas*) Declarat apostolus, quid hîc innuat vocabulo *spiritûs*, *veritatem* videlicet. Quid porro *veritatis* vocabulo innuit? Non dubium est, quin hac professa enumeratione complectatur quodammodo omnia, quæ, præter ipsum divinum testimonium, ad testimonium de Iesu Christo pertinent. Ea colligemus ex Iohannis aliisque N. T. scriptis. Testantur de Iesu Christo scripturæ, Ioh. V. 39. i. e. Moses & prophetæ, Ioh. V. 46. I. 46. Act. X. 43. Testatus est Iohannes baptista, Ioh. I. 7. Testati vero sunt deinceps apostoli, Ioh. XV. 27. 1 Ioh. I. 2. IV. 14. Act. I. 8. II. 32. maximeque scriptor hujus epistolæ. Ioh. XIX. 35. Nunc quum apostolus testimonia de Iesu Christo, tanquam de eo, qui venit, colligit, sane evangelium minime prætermisit. *Evangelium* ille quidem nunquam appellat: *testimonium* plerumque appellat. Sed hoc loco minus commode diceretur: *tres sunt testantes, testimonium & aqua & sanguis.* quare pro testimonio *veritatem*, veritatem

tem videlicet non modo cognitionis, ſed etiam prædicationis dicit, & veritatem *ſpiritûs* vocabulo inſignit. cui ſubjecto prædicatum *teſtari* eleganter cohæret. Expendatur nomen *ſpiritus*, c. IV. 1 ſ. 1 Cor. XIV. 12. Ap. XIX. 10. Ioh. VI. 63. Hoc ſpiritu propheticum quoque teſtimonium V. T. cum complemento ejusque demonſtratione continetur. Dicit apoſtolus: *Ieſus Chriſtus venit & per aquam & per ſanguinem:* non dicit hîc: *& aqua & ſanguis ſunt, qui teſtantur.* Rurſum dicit, cum inſigni epitaſi, ΚΑΙ τὸ πνεῦμά ἐςι ΤΟ μαρτυρȣν, *ſpiritus eſt teſtans:* non dicit, *Ieſus Chriſtus venit per ſpiritum* ſive *in ſpiritu.* etenim *ſpiritus* etiam ante adventum Chriſti teſtabatur, multis ſeculis: at aqua & ſanguis cum ipſo adventu erant conjunctiſſima. Teſtimoniumque magis proprie adſcribitur ſpiritui, quam aquæ & ſanguini: teſtandi quippe vim per ſe habet ſpiritus, eandemque vim aqua & ſanguis accedente ſpiritu nanciſcuntur & exſerunt.

7 ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυρȣ̃ντες, *quia tres ſunt teſtantes*) Participium, *teſtantes*, pro nomine, *teſtes*, adhibitum, actum effectumve teſtimonii ſemper præſentem innuit. Antea etiam de ſpiritu dixerat, neutro genere, τὸ πνεῦμά ἐςι ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΟΥΝ· nunc maſculino genere, *tres ſunt, qui teſtantur*, etiam de ſpiritu dicit, ſimul aquam & ſanguinem teſtantes eſſe dicens, item maſculino genere. Fœminina illa, *fides, ſpes, caritas, tria* dicuntur, neutro genere, 1 Cor. XIII. 13. at hîc πνεῦμα, ὕδωρ, αἷμα, omnia neutrius generis in Græcis, id eſt, *ſpiritus, aqua, ſanguis*, ſunt τρεῖς μαρτυρȣ̃ντες, maſculino genere. *Teſtantes eſſe*, proprie perſonis convenit; quodque tres in terra teſtantes, quaſi perſonæ eſſent, per proſopopœiam deſcribuntur, id perſonalitati trium in cœlo teſtantium pulcre ſubſervit: ſed tamen neque ſpiritus (veritas evangelica) neque aqua neque ſanguis perſonæ ſunt. Tropum igitur a verſu præcedenti ad præſentem progreſſus apoſtolus adhibet, brevitati ſermonis opportunum, ut hoc dicat, Tria ſunt genera hominum, (v. 9. coll. Ioh. V. 34.) qui miniſterio teſtandi in terra funguntur: 1) illud, in univerſum, genus teſtium, quod præconio evangelii vacat; & ſpeciatim 2) illud genus teſtium, quod baptiſmum adminiſtrat, ut Iohannes baptiſta & ceteri; itemque 3) illud genus teſtium, quod paſſionem & mortem Domini ſpectavit & celebrat. Eſt ergo *METALEPSIS*, eaque graviſſima: ubi α) per Synecdochen numeri, pro toto genere teſtium, unus, qui teſtetur, ponitur, ut ſi diceretur, *propheta, baptiſta, apoſtolus.* quamvis enim hæ tres functiones ſæpe in uno homine poterant concurrere, tamen ipſæ erant diviſæ: coll. Eph. IV. 11. eoque commodior eſt metonymia, de qua mox. Gradus trium harum functionum, ſtrictius tamen ſumto *prophetæ* vocabulo, exſtant Matth. XI. 11. β) per Metonymiam abſtracti, pro iis, qui teſtantur, tanquam αὐτόπται καὶ ὑπηρέται, ipſe *ſpiritus, aqua, ſanguis*, memorantur.

¶ ἐν τῇ γῇ, *in terra*) Vid. infra.

¶ τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, *ſpiritus & aqua & ſanguis*) Ordinem permutat apoſtolus. nam cum antea ſpiritum tertio loco poſuiſſet, nunc eum primo loco ponit ex ordine naturæ. ſpiritus, ut modo dictum eſt, ante aquam & ſanguinem teſtabatur, & ſpiritus etiam ſine aquæ & ſanguinis teſtimonio, ſed aqua & ſanguis nunquam ſine ſpiritu teſtantur.

¶ καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσιν, *& hi tres in unum ſunt*) Sunt ejuſdem æque terreſtris *naturæ* per ſe, propheta, baptiſta, apoſtolus:

lus: (conf. *unum sunt*: 1 Cor. III. 8.) & ad unum penitus *finem* ordinati, ut testentur de Iesu Christo, ut de eo, qui venit in mundum. conf. εἶναι εἰς τι, Luc. V. 17. τὸ ἓν, cum articulo, non tam *unum*, quam *idem* notat.

Num dilutior videtur hæc versiculi 7 interpretatio? Mox proderit nobis hæcce *querela*.

8 καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, *& tres sunt qui testantur*) Testimonium spiritus & aquæ & sanguinis per insignem gradationem & epitasin corroboratur superveniente testimonio trium majus testimonium perhibentium. conf. omnino Ioh. III. 8. 11.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) Vid. infra.

¶ ὁ πατὴρ, *Pater*) Sub hoc nomine simul intelligitur nomen *Dei*, ut sub *Verbi* nomine, (de quo tamen mox vide,) *Filius*; ex natura relatorum. conf. 1 Cor. XV. 28.

¶ ὁ λόγος, *Verbum*) *Verbi* appellatio egregie convenit cum testimonio. *Verbum* testatur de se, ut de Filio Dei. Ap. I. 5. XIX. 13. Patres aliqui hoc loco scribunt *Filius*, ex frequentiori Scripturæ locutione. Habent tamen hoc etiam cod. MSS. Lat. *Florentinus* & *Reutlingensis*.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritus*) Hoc loco, & ubique in hac epistola, Iohannes, de Spiritu sancto loquens, *Sancti* epitheton subaudit. Iesus Christus ante passionem de suo & Patris testimonio aperte locutus erat: accedit, post glorificationem maxime, testimonium Spiritus sancti. c. II. 27. Ioh. XV. 26. Act. V. 32. Rom. VIII. 16. Quare, ut antea binarius testium urgebatur, Ioh. VIII. 17 s. ita nunc Trias.

¶ καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι, *& hi tres unum sunt*) Versus præcedens habet, *& hi tres in unum sunt*: nunc, *hi tres unum sunt*. Considerata sermonis differentia, quanquam alias εἰς promiscue vel ponitur vel omittitur. Vnum sunt hi tres; sicut duo, Pater & Filius, unum sunt. Spiritum a Patre & Filio sejungere nil potest. nam si cum Patre & Filio Spiritus unum non esset, dicere deberemus cum Patre & Filio, qui unum sunt, Spiritum esse duo. quod abhorret a tota revelationis divinæ summa. Vnum sunt, essentia, notitia, voluntate, atque adeo consensu testimonii. Ioh. X. 30. 38. XIV. 9 seqq. Non universis tribus, sed singulis, tres singulatim opponuntur, hoc sensu: Testantur, non solum spiritus, sed etiam Pater; Ioh. V. 37. non solum aqua, sed etiam Verbum; Ioh. III. 11. X. 41. non solum sanguis, sed etiam Spiritus. Ioh. XV. 26 seq. Nunc quam necessaria sit versus octavi lectio, dispalescit. Non potuit Iohannes cogitare de spiritus & aquæ & sanguinis testimonio, & testimonium Dei tanquam majus subjungere, quin etiam de testimonio Filii & Spiritus sancti cogitaret, idque in enumeratione tam solenni memoraret: neque ratio ulla excogitari potest, cur sine tribus in cœlo testantibus testantes in terra, eosque tres enumeraret. Solent ejusmodi enumerationes non simplices esse, sed multiplices, Prov. XXX. quanto magis hoc loco? Versus septimus, quantus quantus est, vim habet respectivam, & eo pertinet, ut a versu 6 ad versum 8 progressus fiat. Atque hic sita est utilitas *querelæ* supra notatæ. Sive cum antecedenti sive cum subsequenti versu conferas versum 7 de tribus in terra testantibus, necessarius est octavus. Nam versus sextus & septimus nonnulla habent eadem, nonnulla diversa. Quæ eadem sunt, ideo tantum iterata sunt, ut aptarentur versui octavo: quæ diversa sunt, & vel orationem variant, vel ad sententiam aliquid amplius addunt; clariorem etiam respectum habent ad octavum versum. v. gr. In absoluto sermone, spiritus tantummodo

modo dicitur esse testans; in respectivo, etiam aqua & sanguis. Similiter versus septimus & octavus nonnulla habent communia verba: in aliis, ubi oratio commutatur, ipsa sententia diversum quiddam importat, ut *in unum* & *unum*. Ternarium testantium in terra, accommodatitium, plane sustentat Trinitas cœlestis, archetypa, fundamentalis, immutabilis. Poterat apostolus testantes in terra vel plures statuere, coll. v. 9. vel omnes ad unum revocare spiritum, coll. v. 6. sed ad ternarium eos redigit, solo trium in cœlo testantium intuitu. Ex eo, quod Pater & Verbum & Spiritus proprie tres sunt, & testantes sunt, & unum sunt, etiam spiritus & aqua & sanguis per tropum similia prædicata nanciscuntur, quæ eis per se minus competere, & sua sponte patet, & ii sensere, qui in versu de spiritu & aqua & sanguine *tres* mutarunt in *tria*. Vid. Appar. p. 750. 755. Si ullam testantes in terra relationem habent ad testantes in cœlo, series verborum, *spiritus & aqua & sanguis*, postulat, ut *spiritus* referatur ad *Patrem*, *aqua* ad *Verbum*, sanguis ad *Spiritum*: at hoc non nisi expressa *Patris & Verbi & Spiritus* lectio comprobat: qua seposita, varie fluctuans allegoria verborum ordinem mutavit. Vid. Appar. p. 757. 764. *Præcepta* Dei gravia esse negans apostolus, observationem eorum non modo ex sacramentis, sed maxime etiam ex fide S. Trinitatis deducit, uti Dominus ipse, Matth. XXVIII. 19. 20. Plane Iohanneum ex Deo sensum eoque sensu dignum stilum tota hæc sapit periocha. Qui versum 8 non admittunt, non possunt versum 7 commode resolvere. *Metalepsin*, quam supra notavimus, in apertam *catachresin* ii deducunt: sed admisso versu 8, tota illa metalepsis mitigatur, & ordo, quo spiritus ante aquam & sanguinem ponitur, declaratur, & omnium vocum ratio redditur. Intima denique versus utriusque connexio, exactus rhythmus, indivulsa parodia est: & alter sine altero se habet tanquam periodus composita aut stropha poëtica, ubi pars dimidia desideratur.

7, 8 ἐν τῇ γῇ· ἐν τῷ οὐρανῷ· *in terra*: *in cœlo*) Non fertur testimonium in cœlo, sed in terra: qui autem testantur, sunt in terra, sunt in cœlo. i. e. illi sunt naturæ terrestris & humanæ, hi sunt naturæ divinæ & gloriosæ. Porro quia testantes qui sunt in terra, & testantes qui sunt in cœlo, testantur de Iesu Christo, & testis verus præsens est, non absens, non tam respectu eorum ad quos testatur, quam respectu eorum, quæ testatur: ideo testantes qui sunt in terra, testari dicuntur de Iesu Christo, ita, ut testimonium eorum agat præcipue de commoratione Iesu in terra, ut testatum fiat, illum esse Christum; unde ipse per aquam & sanguinem dicitur *venisse*, in mundum videlicet: neque tamen status exaltationis, præsertim dum apostoli viverent, excluditur. Sed testantes qui sunt in cœlo, testantur de eodem Iesu Christo, ita ut testimonium eorum agat præcipue de cœlesti gloria Iesu, Filii Dei, exaltati ad dexteram Patris, non tamen excluso statu exinanitionis. Certe testimonium v. gr. aquæ, sive baptismi, per Iohannem maxime administratum fuit, ante mortem, imo ante manifestationem I. C. in terra ambulantis: testimonium vero Paracleti in glorificationem I. C. reservatum est. Vnde μαρτυρεῖτε, *testamini*, in præsenti, de apostolis: μαρτυρήσει, *testabitur*, de Paracleto dixit Dominus. Ioh. XV. 27. 26.

Habet ergo versus 7 cum versu 6 anakephalæosin totius œconomiæ Christi Iesu a baptismo ejus usque ad pentecosten Act. II. Habet versus 8 summam œconomiæ divinæ ab exaltatione ejus & deinceps.

ceps. Vid. Ioh. VIII. 28. XIV. 20. Matth. XXVI. 64. Quocirca Christus ascendens jussit baptizare in nomine Patris & Filii & Spiritus sancti: Matth. XXVIII. 19. & Apocalypsis gratiam & pacem a S. Trinitate præfatur.

Quæ cum ita sint, novum argumentum suboritur, eum ordinem versuum, qui testantes in terra præmittit, ac deinde testantes in cœlo memorat, Gradatione rebus ipsis longe convenientissima præstare.

9 εἰ, *si*) Ab eo, quod negari nequit, & tamen minus est, concludit ad majus.

¶ τ͂ ἀνθρώπων, *hominum*) in quocunque negotio, Ioh. VIII. 17. & in ipso spiritus & aquæ & sanguinis testimonio administrando. nam tametsi id divino instituto & jussu faciunt, tamen ipsi manent homines. Ioh. V. 34. III. 31.

¶ ἡ μαρτυρία τ͂ θεοῦ, *testimonium Dei*) *Patris*, cujus Filius est Iesus. Vide finem versus hujus. Notatur autem simul cum testimonio Patris testimonium Filii & Spiritus item divinum & cœleste, quia opponitur testimonio *hominum* in plurali. Testimonium Patris est quasi basis testimonii Verbi & Spiritûs sancti, sicut testimonium spiritus est quasi basis testimonii aquæ & sanguinis.

¶ μείζων ἐστὶν, *majus est*) Ioh. V. 36.

Summa eorum, quæ diximus, hæc est: Græci codices, in quibus epistolæ, v. gr. Iohanneæ, habentur, nec tam multi sunt, nec tam antiqui, ut versui de Tribus in cœlo testantibus, quippe cujus plane singularis est ratio, debeant officere. Latino is nititur interprete, solo propemodum, sed vetustissimo & sincerissimo, quem continuo sequuntur plurimi perpetua seculorum serie patres, in Africa, Hispania, Gallia, Italia, cum provocatione ad Arianorum consentientem lectionem. Ipse denique contextus hunc versum tanquam centrum & summam epistolæ comprobat.

¶ αὕτη ἐστὶν, *hoc est*) Plane in eo versatur.

10 ἐν ἑαυτῷ, *in se ipso*) intime.

12 ὁ ἔχων) *habens*, in fide.

¶ τ͂ υἱὸν, *Filium*) Habet versus duo cola. in priore non additur *Dei*: nam fideles norunt *Filium*. in altero additur, ut demum sciant infideles, quanti sit, non habere.

¶ ἔχει, *habet*) Priore hemistichio cum emphasi pronunciandum est *habet*; in altero, *vitam*.

13 ταῦτα) *hæc*, quæ in hac epistola habentur. Verbum *scribo*, in exordio, c. I. 4. nunc in conclusione fit præteritum, *scripsi*.

¶ τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *credentibus in nomen Filii Dei*) Summa versus 5-10.

¶ ἵνα εἰδῆτε ὅτι ζωὴν ἔχετε αἰώνιον, *ut sciatis quod vitam habetis æternam*) Id fluit ex versu 11.

¶ καὶ ἵνα πιστεύσητε) *& ut credatis*, scil. sub propiore spe vitæ. Id fluit ex v. 12. Plane in fide esse debemus.

14 κατὰ τὸ θέλημα αὐτοῦ, *secundum voluntatem ejus*) Conditio æquissima, latissime patens.

15 ἐὰν οἴδαμεν) ἐὰν interdum habet indicativum, præteriti temporis; idque hîc facit ad confirmandum.

¶ ἔχομεν) *habemus*, etiam ante eventum ipsum: (conf. 1 Sam. I. 17 s.) & eventum ipsum scimus non esse fortuitum, sed precibus impetratum.

16 ἐάν τις, *si quis*) Additur casus omnium maximus; ut possis orare etiam pro altero, in re gravissima. conf. c. II. 1.

¶ ἴδῃ, *viderit*) Ergo peccatum hoc potest nosci a regenito.

¶ ἁμαρτάνοντα ἁμαρτίαν, μὴ πρὸς θάνατον,

ϰατον, *peccantem peccatum, non ad mortem*) qualecunque peccatum, *modo ne* ad mortem. μὴ, *ne* (Matth. XIX. 9.) plus, quam ἐ *non*, v. 17. Quam diu non constat, esse peccatum ad mortem, orare fas est.

¶ θάνατον, *mortem*) De morbo, ex quo Lazarus mortuus est, sed postea mox resuscitatus, dicitur, *non est ad mortem.* Ioh. XI. 4 not. at Ezekias ægrotavit למות *ad mortem*, Es. XXXVIII. 1. nisi miraculo convaluisset. Hoc autem loco Iohannes *mortem* & *vitam* dicit, uti cap. III. 14. Quid porro sit *peccatum ad mortem*, declaratur ex opposito, versu 17, ubi subjectum est, *Omnis injustitia*; prædicatum bimembre, *peccatum*, *idque citra mortem.* Ergo quælibet injustitia, quæ in vita communi admittitur, est peccatum non ad mortem. Peccatum autem ad mortem est peccatum non obvium, neque subitum, sed talis status animæ, in quo fides, & amor, & spes, in summa, vita nova, exstincta est. Homo, dum hoc peccatum peccat, vitam a se repellit: quî igitur alii vitam ei concilient? Datur tamen etiam *peccatum ad mortem* corporis, v. gr. apud populum, pro quo ter deprecatus propheta, deprecari vetatur. Ier. VII. 16. XI. 14. XIV. 11. XV. 1. 2. imo *peccatum ad mortem* ejusmodi ipse admisit Moses, ad mortem non deprecandam. Deut. III. 26. Conf. 1 Sam. II. 25. III. 14 de domo Eli: & contra, de peccatis & morbis per preces depellendis, Iac. V. 14 seqq.

¶ αἰτήσει) ὁ παῤῥησιαστής.

¶ δώσει, *dabit*) Deus, rogatus.

¶ αὐτῷ) *illi*, fratri.

¶ ζωὴν, *vitam*) Ergo peccans ad mortem est in morte, & tamen ulterius peccat ad mortem.

¶ τοῖς) ל i. e. quod attinet ad peccantes non ad mortem.

¶ ἔστιν ἁμαρτία πρὸς θάνατον, *est peccatum ad mortem*) Summum præceptum est fides & amor. ergo summum peccatum est, quo fides & amor perimitur. Illic, vita: hîc, mors. Non tamen denotatur hîc tale peccatum, quod nos appellamus, mortale, ut sunt omnia irregenitorum, c. III. 14. & nonnulla *fratrum* relabentium; qui proprie soli egent, ut *vita* eis *detur.*

¶ ἐ-λέγω, *non-dico*) pro *dico* - *non.* locutio morata & Attica. Deus non vult, ut pii frustra orent. Deut. III. 26. Si ergo, qui peccatum ad mortem commisit, ad vitam reducitur, id ex mero provenit reservato divino.

¶ ἐκείνης, *illo*) Vocula habet vim removendi h. l.

¶ ἐρωτήσῃ) Modo, αἰτήσει. Differunt verba. Ioh. XI. 22 not. Hîc non modo non αἰτεῖν, sed ne ἐρωτᾶν quidem præcipitur.

17 πᾶσα ἀδικία) *omne nefas.* Vbique occurrunt in vita exempla *peccati non ad mortem.*

¶ καὶ, *&*) & quidem. Enunciatio est hæc: *Quodlibet nefas est peccatum non ad mortem:* sed ne quisquam id levius interpretetur, præmittit, *est peccatum.*

18 οἴδαμεν, *novimus*) Anaphora. v. ss.

¶ ὅτι πᾶς, *quod omnis*) Nunc cavet, ne quis versu 16. 17 ad securitatem abutatur.

¶ γεγεννημένος) Mox, γεννηθείς. Præteritum grandius quiddam sonat, quam aoristus. Lexicon vetus: ὠφωνηκότες, μέγα· ὀφωνήσαντες δὲ, μικρόν. Non modo qui magnum in regeneratione gradum assecutus, sed quilibet, qui regenitus est, servat se.

¶ τηρεῖ ἑαυτὸν, *servat se ipsum*) non deficit intrinsecus.

¶ οὐχ ἅπτεται, *non tangit*) Regenitus non pessundatur extrinsecus. Malignus

 appro-

appropinquat, ut musca ad lychnum; sed non nocet, ne tangit quidem. Antitheton, *jacet*. v. 19.

19 ἐκ, *ex*) Sermo concisus: *Ex Deo sumus*, & in Deo manemus: *at mundus* ex malo est, & *in malo jacet totus*.

¶ ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται, *in malo jacet*) *Malus*, coll. v. 18. opponitur *Vero*, v. 20. Totus mundus non modo tangitur a malo, sed plane jacet, (Germ. *bleibt liegen*,) per idololatriam, cæcitatem, fraudem, vim, lasciviam, impietatem, malitiam omnem, in malo, expers & vitæ ex Deo & διανοίας, *sensûs*. Vid. 1 Cor. V. 10. XI. 32. Brevi hac summa vividissime denotatur horribilis status mundi. Commentarii loco est ipse mundus & mundanorum hominum actiones, sermones, contractus, lites, sodalitia &c. Antitheton, *manet*, de Deo & sanctis. Habetis, regeniti, quod oretis. c. II. 2.

20 δὲ, *autem*) Particula hæc fideles ex mundo reliquo excipit.

¶ ἥκει) *adest*. Sic, ἥκω, Marc. VIII. 3 not.

¶ δέδωκεν, *dedit*) *Deus*. nam etiam in præcedenti commate Subjectum implicite est *Deus*, hoc sensu: *Deus misit Filium suum*: & huc refertur αὐτοῦ, *ejus*, mox.

¶ διάνοιαν, *sensum*) non solum notitiam, sed facultatem noscendi.

¶ τὸν ἀληθινὸν, *Verum*) subaudi, *Filium ejus Iesum Christum*, ut mox. unde perspicitur, quanta majestate sic se appellet Filius, Ap. III. 7.

¶ οὗτος) *Hic*, Verus, Filius Dei Iesus Christus: cui convenit appellatio *Vitæ æternæ*.

¶ ζωὴ αἰώνιος, *Vita æterna*) Initium epistolæ & finis conveniunt.

21 Φυλάξατε ἑαυτοὺς) *custodite vos* ipsos, me absente, ne quis vos decipiat. Elegantia activi verbi cum pronomine reciproco plus dicit, quam φυλάξασθε *custodimini*. Vid. ad Chrys. de sacerd. p. 423.

¶ ἀπὸ τῶν εἰδώλων) *a simulacris*, neque solum ab ipsorum cultu, sed etiam ab omni eorum communione & communionis specie. Ap. II. 14. 20.

IN

EPISTOLAM IOHANNIS

SECVNDAM.

Vers. 1 Ὁ πρεσβύτερος, *Senior*) Appellatio conveniens familiari epistolæ, huic, & sequenti. Et quidem admirabili temperamento gravitas argumenti & familiaritas epistolii concurrunt. Partes epistolæ sunt tres:

I. Inscriptio.	*v.* 1-3
II. Hortatio ad perseverantiam in veritate amoris & fidei.	*v.* 4-11
III. Conclusio.	*v.* 12. 13.

¶ ἐκ-

¶ ἐκλεκτῇ, *electæ*) Appellat *electam*, a conditione spirituali. nomen enim hoc appellativum esse, patet ex eo, quia etiam sorori tribuitur. v. 13. quod si proprium esset, foret ἐκλέκτῃ, ab ἔκλεκτος. Erant aut viduæ, aut uxores præ maritis piæ. Κυρία autem, ut passim, ita hoc loco, esse nomen proprium, docet Heumanni Pœcile, T. 2. lib. 3. artic. 13. & T. 3. lib. 1. art. 2. Neque dubitare quisquam potest, nisi qui stilum veterum ignorat, aut non recordatur. Appellativum Κυρία, *domina*, extra relationem ad servos, eo tempore vix reginæ sine invidia dari poterat. Etiam ad personas illustres olim nomina propria sunt adhiberi solita, præ appellativis. Eleganter autem *Senior* vocabulum spiritualis necessitudinis, unde epistolion fluxit, interponit inter suum & mulieris nomen. Recurrit Κυρία, v. 5. Syrus nomen proprium retinet: & synopsis Athanasiana ait, γράφει κυρίᾳ, ubi nomen proprium ponit, epitheton ἐκλεκτῇ, *electa*, reticet. Sæpe autem nomina propria & appellativa invicem confunduntur. v. Wesseling. Probabil. p. 199 seqq.

¶ οὓς, *quos*) Ref. ad matrem & liberos.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) Amor non modo verus amor est, sed veritate evangelica nititur. v. 3 fin.

¶ πάντες, *omnes*) Communio sanctorum.

2 διὰ, *propter*) Constr. cum ἀγαπῶ *amo*. Amantes in veritate, amant etiam propter veritatem.

¶ τὴν μένουσαν, *quæ manet*) quæ adhuc est. Sequitur futurum, *erit*. τὴν μένουσαν - καὶ ἔσται, resolve, *QVÆ manet*, & *erit*. conf. 1 Cor. VII. 37 not.

3 ἔσται, *erit*) יהי Votum cum affirmatione.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiscum*) Duo codices, in quibus hanc lectionem inveni, argumento sunt, in pluribus aliis eam exstare, quanquam vix quisquam eam notare dignatus fuerit. μεθ' ἡμῶν, *nobiscum*, summa facilitate ex versu præcedente repetitum est: & nimis sæpe hæc pronomina promiscue scripsere librarii Græci. *Latinus* habet, *vobiscum*: & hoc proprie salutationi congruit. conf. 3 Ioh. v. 2.

¶ χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, *gratia, misericordia, pax*) *Gratia* tollit culpam; *misericordia*, miseriam: *pax* dicit permansionem in gratia & misericordia.

¶ εἰρήνη, *pax*) etiam ingruente tentatione.

¶ κυρίου, *Domino*) Hoc uno loco appellationem *Domini*, salutationi convenientem, habent epistolæ Iohannis. *Filium Dei* appellitat.

¶ ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ, *in veritate & amore*) De illa, v. 4. de hoc, v. 5. Paulus appellare solet *fidem & amorem*. etenim *fides* & *veritas* synonyma sunt; & utroque vocabulo Hebræum אמת passim exprimunt LXX. Conf. 3 Ioh. v. 3, *veritati tuæ*.

4 εὕρηκα, *inveni*) Rarum hodie *inventum*, rarum gaudium.

¶ ἐκ τῶν τέκνων σου, *ex liberis tuis*) Liberos Kyria ad minimum quatuor habebat. coll. v. 1 cum 4. Hos liberos in domo materteræ eorum invenerat Iohannes. v. 13.

¶ καθὼς, *sicut*) Norma.

5 οὐχ ὡς - καινὴν, *non tanquam - novum*) Amor utramque paginam facit. nil aliud fert veritas.

6 αὐτοῦ, *ejus*) Patris. v. 4.

¶ ἐν αὐτῇ, *in eo*) in amore. Epanodon habet hic versus, valde dulcem.

¶ περιπατῆτε, *ambuletis*) Modo, *ambulemus*. nunc secunda persona respondet verbo *audistis*, scil ex nobis, apostolis.

7 ὅτι, *quia*) Ratio, cur jubeat retinere audita *a principio*.

¶ πολλοὶ, *multi*) 1 Ioh. II. 18. IV. 1.

¶ εἰσῆλθον) *intrarunt*. Mundus est aversus a Deo & Christo, siliquis suis intentus: sed ut Deum & Christum oppugnet, a Satanæ fermento est.

¶ ἐρχόμενον) *qui veniebat*. sic, ἐρχομένων, 3 Ioh. v. 3. Conf. ἐληλυθότα, 1 Ioh. IV. 2.

¶ οὗτός ἐστιν, *hic est*) Gradatio. Hic ipse est etiam magni impostoris & antichristi character. non alius atrociori specie quærendus est.

¶ πλάνος, *seductor*) contrarius Deo.

¶ ἀντίχριστος, *antichristus*) contrarius Christo. Etiam ad mulieres & adolescentes pertinet admonitio contra antichristum. v. 4 s. Antichristus negat Patrem & Filium; neque confitetur Iesum Christum venientem in carne.

8 ἑαυτοὺς, *vosmet ipsos*) me absente.

¶ ἵνα μὴ ἀπολέσητε κτλ.) Apostolum scripsisse arbitror, ἵνα μὴ ἀπολέσητε ἃ εἰργάσασθε, ἀλλὰ μισθὸν πλήρη ἀπολάβωμεν· unde alii totam sententiam admonentem in secunda persona, alii deinde in prima retulerint.

¶ ἀλλὰ, *sed*) Nulla merces sanctorum dimidia est: aut tota amittitur, aut plena accipitur.

¶ πλήρη, *plenam*) in plena communione cum Deo. v. 9.

9 ὁ παραβαίνων, *qui transgreditur*) ex perfidia.

¶ ἐν τῇ διδαχῇ τοῦ χριστοῦ, *in doctrina Christi*) in doctrina, quæ Iesum docet esse *Christum* Filium Dei.

¶ οὗτος) *hic* demum.

10 ἔρχεται, *venit*) quasi doctor aut frater.

¶ ταύτην) *hanc*, Christi.

¶ οὐ φέρει, *non fert*) per veram professionem.

¶ καὶ) *atque* adeo.

¶ χαίρειν, *salutem*) Eo loco sit vobis, quo ethnicus, cui tamen *salutem* tutius dicitur. 1 Cor. V. 10. Sermo est de salutatione familiari, eaque fraterna & christiana. Inter ignotos & alienos videntur olim rariores fuisse salutationes.

11 γὰρ, *enim*) Severitas in amore.

¶ κοινωνεῖ, *communicat*) Eum enim declarat pro tali, cui possit obtingere gaudium & salus in isto ipso statu antichristiano.

¶ ἔργοις) *operibus*, fidei & amori contrariis.

¶ τοῖς πονηροῖς, *malis*) Contra, bonorum operum communicatio, beata.

12 πολλὰ) *multa*, læta. Hoc igitur, quod scribit apostolus, maxime erat necessarium & subitum.

¶ οὐκ ἠβουλήθην, *non volui*) Ipsa scribendi opera non juvat semper cor affectu sacro plenum.

¶ διὰ χάρτου καὶ μέλανος, *per chartam & atramentum*) Ταπείνωσις. Antitheton, *os ad os*. *Charta*, non membrana, usus est apostolus ad hoc epistolium.

13 ἀσπάζεταί σε, *salutant te*) Comitas apostoli, minorum verbis salutem nunciantis.

(o)

IN

IN

EPISTOLAM IOHANNIS TERTIAM.

Vers. 1 Ὁ πρεσβύτερος, *Senior*) Tres hujus quoque epiſtolæ ſunt partes:

I. Inſcriptio.	v. 1. 2
II. Commendatio hoſpitum: ubi	
1. ſuperiora Caji beneficia probat.	v. 2 - 6
2. commendationem ipſam promit, rationes, & exempla in utramque partem, innectens.	v. 6 - 12
III. Concluſio.	v. 13 - 15.

¶ γαΐῳ, *Cajo*) Cajus Corinthi, de quo Rom. XVI. 23, vel huic Cajo, Iohannis amico, fuit ſimillimus, in hoſpitalitate, vel idem: ſi idem, vel ex Achaja in Aſiam migravit, vel Corinthum Iohannes hanc epiſtolam miſit.

2 ἀγαπητὲ, *dilecte*) Sic ter, v. 2. 5. 11.

¶ περὶ πάντων, *de omnibus*) quod ad omnes partes attinet.

¶ εὐοδοῦσθαι, *proſpere agere*) in re familiari &c.

¶ ὑγιαίνειν, *valere*) in corpore.

¶ καθὼς, *ſicut*) Vbi *anima* valet, omnia valere poſſunt.

3 ἐχάρην, *gaviſus ſum*) Hoc amplificatur verſu 4.

¶ γὰρ, *enim*) Ex operibus cognoſcitur valetudo animæ, & hanc proſequuntur vota ſanctorum.

¶ καθὼς, *ſicut*) Declarat.

¶ σὺ) *tu*. Antitheton, *Diotrephes*. v. 9.

4 τούτων) *his*, gaudiis.

5 πιστὸν ποιεῖς, *fidele facis*) *facis* quiddam, quod facile a te *pollicebar* mihi & fratribus. Sic *quodcunque* congruit.

¶ ἐργάσῃ, *operatus fueris*) labore amoris.

¶ καὶ) &, quod maximum, *in hoſpites* ſpeciatim.

6 ἐνώπιον ἐκκλησίας, *coram eccleſia*) Publice commemorabantur exempla, ad hortandum.

¶ καλῶς ποιήσεις, *bene facies*) Morata formula hortandi. Sic, in præterito & præſenti, ad approbandum, *bene dixiſti, feciſti* &c. Luc. XX. 39: Act. X. 33. Marc. VII. 37. Ioh. IV. 17. *bene facitis*, ibid. cap. XIII. 13. Iac. II. 8. 19. 2 Petr. I. 19.

¶ προπέμψας, *deducens*) cum commeatu. Tit. III. 13. Beneficium præſta usque ad finem.

¶ ἀξίως τοῦ θεοῦ, *ut Deo dignum eſt*) Qui tales, quales verſu ſequente deſcribuntur, honore afficit, is Deum honorat.

7 τοῦ ὀνόματος, *Nomine*) Subaudi, *Dei*. Lev. XXIV. 11. Conf. Iac. II. 7.

¶ μηδὲν, *nihil*) De jure ſuo deceſſerunt: & vel mercedem laboris reliquerunt, vel rapinam facultatum tolerarunt.

¶ ἀπὸ, *a*) Conſtr. cum *exiverunt*.

8 συν-

8 συνεργοὶ, *cooperatores*) ut veritatem adjuvemus, ne ea impediatur.

9 ἔγραψα, *ſcripſi*) de his. Ea epiſtola non exſtat.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ, *eccleſiæ*) illius loci, ex quo exierunt. v. 7. Occupatio : ne Cajus dicat, *cur itur ad nos?*

¶ ὁ φιλοπρωτεύων αὐτῶν, *qui vult eſſe primus eorum*) Si jam tum Diotrephes exſtitit, vivente apoſtolo, quid poſtea non factum?

¶ ἡμᾶς, *nos*) commendantes & commendatos.

10 ἐὰν ἔλθω, *ſi venero*) v. 14.

¶ ὑπομνήσω, *commonebo*) Metonymia antecedentis : i. e. *animadvertam*, *notabo*, ita ut ſentiat.

¶ λόγοις πονηροῖς, *verbis malis*) quibus ſe excuſare conatur.

¶ τοὺς βουλομένους, *volentes*) ſcil. *accipere.*

¶ ἐκβάλλει, *ejicit*) Magna importunitas.

11 τὸ κακὸν, *malum*) in Diotrephe.

¶ τὸ ἀγαθὸν, *bonum*) in Demetrio.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, bono.

¶ ἐστιν, *eſt*) ut ex Ipſo natus.

12 δημητρίῳ, *Demetrio*) Videtur hic fuiſſe antiſtes hoſpitalis.

¶ ἡμεῖς, *nos*) ego & qui mecum ſunt.

¶ δὲ) *tamen*, etſi jam multis ornatus teſtimoniis ſit Demetrius.

¶ καὶ οἴδατε, *& noſtis*) neque enim in ulla re mentimur.

15 φίλους, *amicos*) Conf. Ioh. XV. 15. Rara in N. T. appellatio, abſorpta a majori, *fraternitatis*. Errant philoſophi, qui putant amicitiam non inſtrui a fide.

¶ κατ' ὄνομα, *nominatim*) non ſecus ac ſi nomina eorum perſcripta eſſent.

IN

EPISTOLAM IVDÆ.

Vers. 1 Ἰούδας, *Iudas*) Partes epiſtolæ ſunt tres:

I. Inſcriptio. v. 1.2

II. Tractatio, qua hortatur ad certamen pro fide, v. 3 &, adverſariorum interitu moribusque deſcriptis, v. 4-16 ſanctos commonefacit, v. 17 confirmat, v. 20ſ. de officio erga alios inſtruit. v. 22.23

III. Concluſio per Doxologiam. v. 24.25.

Valde hæc epiſtola congruit cum ſecunda Petri ; eamque videtur præ oculis habuiſſe Iudas. v. 17. 18. coll. cum 2 Petr. III. 3. Eam Petrus extremo ſuo tempore ſcripſit: ex quo colligi poteſt, S. Iudam diutius vixiſſe, magnamque vidiſſe jam tum in eccleſia inclinationem rerum a Petro prædictam. Sed tamen alia prætermittit, alia alio inſtituto & ſermone ponit, alia addit, ſapientia apoſtolica perſpicue elucente,

cente, & ſeveritate incrementa ſumente. Sic Paulum Petrus, Petrum Iudas allegat & comprobat.

¶ ἀδελφὸς δὲ ἰακώβου, *frater vero Iacobi*) Iacobus erat celebrior, *frater Domini* appellatus. pro eo Iudas ſe appellat *fratrem Iacobi*, modeſte.

¶ τοῖς) Periphraſis, cui reſpondet contrarium verſu 4.

¶ ἠγαπημένοις, *dilectis*) Exordio reſpondet concluſio. v. 21.

¶ τετηρημένοις, *ſervatis*) Chriſto indelibatum ſervari, lætum. Ioh. XVII. 2. 11. 15. 2 Cor. XI. 2. Significantur ſalutis origines & conſummatio: habetque hic locus προθεραπείαν, ne pii percellantur mentione rerum diriſſimarum.

¶ κλητοῖς, *vocatis*) *Vocatio*, omnis beneficii divini prærogativa.

2 ἔλεος κτλ. *miſericordia &c.*) tempore miſerabili. hinc primo loco ponitur *miſericordia. miſericordia*, Ieſu Chriſti. v. 21. *pax*, in Spiritu S. coll. v. 20. *amor*, Dei. v. 21. Teſtimonium de S. Trinitate.

3 πᾶσαν σπουδὴν ποιούμενος) *cum omnem operam darem.*

¶ γράφειν - σωτηρίας, *ſcribere - ſalute*) Antitheton, *præſcripti in judicium.* v. 4.

¶ περὶ, *de*) Scopus epiſtolæ, v. 20 ſ. Prima & extrema epiſtolæ, accurate conveniunt.

¶ κοινῆς, *communi*) per *æque pretioſam fidem.* 2 Petr. I. 1. Ratio mutuæ adhortationis.

¶ σωτηρίας, *ſalute*) Etiam ſeveræ admonitiones, *ſalutares* ſunt.

¶ ἀνάγκην ἔσχον) *non potui non.*

¶ γράψαι ὑμῖν παρακαλῶν, *ſcribere vobis adhortans*) Ex omnibus ſcribendi generibus *adhortationem* hoc tempore ſaluberrimam ſtatuit Iudas. τὸ *ſcribere* arcte cohæret cum *adhortans. Adhortatio* infertur v. 17 ſ. Hic ſcopus epiſtolæ expreſſus.

¶ ἐπαγωνίζεσθαι, *ut decertetis*) Officium duplex, *pugnare* ſtrenue pro fide, contra hoſtes: & ædificare ſe ipſum, in fide. v. 20. conf. Neh. IV. 16 ſſ.

¶ ἅπαξ, *ſemel*) Particula valde urgens. nulla alia dabitur fides. coll. *ſecundo*, v. 5.

¶ παραδοθείσῃ, *tradita*) divinitus.

¶ τοῖς ἁγίοις) *ſanctis* omnibus, ex fide *ſanctiſſima.* v. 20. Conſtr. cum *tradita.*

¶ πίστει, *fide*) qua venitur ad *ſalutem* v. 20. 21.

4 παρεισέδυσαν, *ſubrepſerunt*) παρὰ, *ſub, obiter.*

¶ οἱ πάλαι προγεγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ κρίμα, *olim præſcripti in hoc judicium*) quos venturos eſſe, prædictum eſt, v. 17. & quos hoc judicium, de quo mox, ſubituros eſſe, patet ex pœnarum exemplis in ſimiles impuros editis, pridem perſcriptis. Non innuitur prædeſtinatio; de qua tamen locutio exſtat ſimilis, οἱ γραφέντες εἰς ζωὴν, Es. IV. 3. ſed Scripturæ prædictio. πάλαι, *olim*, Enochi tempore: v. 14. qui ſi ipſe tantum dixit, non etiam ſcripſit; ſermo erit conciſus, hoc ſenſu: *pridem* per Enochum prædicti, & poſtea *per ſcripturam notati.* quare τὸ ἀσεβεῖς, *impii*, confer cum verſu 15. εἰς valet *quod attinet.* τοῦτο, *hoc*, valde demonſtrat, apoſtolo jam quaſi cernente pœnam. Sermo per Enochum factus complectitur omnes impios primi & extremi mundi. Par omnium indoles & pœna.

¶ ἡμῶν, *noſtri*) non *impiorum.*

¶ χάριν, *gratiam*) evangelicam.

¶ τὸν μόνον δεσπότην) Sir. XVIII. 33 in ed. Complut. Κρεισσων παρρησια ἐν δεσπότῃ μόνῳ, ἤπερ νεκρὰ καρδια νεκρῷ ἀντέχεται.

¶ καὶ κύριον) S. Iudas impietatem eorum, quos notat, oſtendit incurrere &

& in Deum & in Christum, τ̃ ΘΕΟΥ ἡμῶν χάριν μετατιθέντες εἰς ἀσέλγειαν, καὶ τ̃ μόνον δεσπότην καὶ κύριον ἡμῶν ΙΗΣΟΥΝ ΧΡΙΣΤΟΝ ἀρνέμενοι. Hoc non observarunt, qui post δεσπότην interposuere θεόν. Locus proprie parallelus, 2 Petr. II. 1, τ̃ ἀγοράσαντα αὐτὺς δεσπότην ἀρνέμενοι.

¶ ἀρνέμενοι, *negantes*) Expendantur portenta hæreticorum veterum a patribus commemorata.

5 ὑπομνῆσαι, *commonere*) Activum.

¶ εἰδότας ὑμᾶς, *scientes vos*) Accusativus absolutus, ut Act. XXVI. 3. Causa, cur admoneat duntaxat; quia jam sciant, semelque cognitum habeant. Respondet hæc formula Petrinæ illi, *hoc primum scientes.*

¶ ἅπαξ) *semel.* v. 3 not.

¶ σώσας, *servans*) Antitheton, *perdidit.*

6 ἀγγέλυς, *angelos*) 2 Petr. II. 4 not.

¶ μὴ τηρήσαντας, *non servantes*) Debuerant igitur servare.

¶ ἀρχὴν) *imperium*, statum *semel* eis assignatum, sub Filio Dei. Col. I.

¶ ἀπολιπόντας, *relinquentes*) ultro.

¶ ἴδιον, *proprium*) conveniens.

¶ οἰκητήριον) *domicilium* lucidum. Antitheton, ζόφον *caliginem.*

¶ ἀιδίοις) *sempiternis.* Epitheton horribile, h. l. Sic v. 7, αἰωνίυ, *æterni.*

¶ τετήρηκεν, *servavit*) servare instituit.

7 τρόποις) *bis*, impiis, parem pœnam subituris.

¶ ἐκπορνεύσασαι) Sæpe pro simplici πορνεύω זנה LXX habent ἐκπορνεύω· sed hîc proprie convenit in libidinem magis abominandam.

¶ ἀπελθῦσαι - ἑτέρας, *abeuntes - alteram*) præter naturam.

¶ δεῖγμα - δίκην, *exemplum - pœnam*) Appositio. *pœna*, quam sustinent, est *exemplum ignis æterni*, ut Cassiodorius loquitur. neque enim ipsa urbium illarum pœna æterna est. Ez. XVI. 53. 55. Conf. 2 Petr. II. 6.

8 μέντοι, *quidem*) Particula declarans, impuritatemque talium impiorum cum Sodomis comparans, unde similitudo pœnæ versu 7 memorata pateat.

¶ ἐνυπνιαζόμενοι) *somniis* impuris & confusis *agitati*, & ex somniis futura conjectantes. Æquipollet illud, *non norunt* v. 10. Es. LVI. 10. 11. LXX, ὐκ ἔγνωσαν· ἐνυπνιαζόμενοι κοίτην· - ὐκ εἰδότες σύνεσιν, πάντες τ̃ ὁδοῖς αὐτῶν ἐξηκολύθησαν.

¶ κυριότητα, *dominationem*) Vid. 2 Petr. II. 10 not.

9 ὁ δὲ μιχαὴλ, *Michaël vero*) Hujus pugnæ notitiam utrum ex sola revelatione, an ex traditione majorum acceperit apostolus, nil refert: sufficit, quod vera, quin etiam confessa fratribus, scribit. conf. v. 14 not. Δὲ respondet τῷ μέντοι.

¶ ὁ ἀρχάγγελος, *archangelus*) Hoc loco & 1 Thess. IV. 16, (ubi item de re gravissima, resuscitatione mortuorum, agitur,) archangeli fit mentio; alibi nusquam: ut, utrum unus hic sit, an plures, definire nequeamus.

¶ ὅτε, *quum*) Quando hæc disceptatio facta sit, & quo die, non exprimitur: facta est certe post mortem Mosis.

¶ τῷ διαβόλῳ, *diabolo*) contra quem pugnare Michaëli inprimis convenit. Ap. XII.

¶ διακρινόμενος διελέγετο, *disceptans disputaret*) Erat ergo pugna judicialis.

¶ περὶ τ̃ μωσέως σώματος, *de Mosis corpore*) De ipso Mosis corpore exanimi apertus est sermo. In re mysterii plena non debemus apertam sermonis partem pro eo, ac nobis commodum est, inflectere.

ctere. In corpus Mosis conatus est aliquid, quicquid fuit, diabolus, mortis robur habens, adeoque Mosis fortasse resuscitationem impedire postulans.

¶ οὐκ ἐτόλμησε, *non ausus est*) Virtus angelica, modestia. Eo major deinceps Michaëli data est victoria. Ap. XII. 7. Synopsis Sohar p. 92. n. 6. *Non licet homini ignominiose convitiari genus adversum*, h. e. spiritus malos. Schœttgenius.

¶ βλασφημίας, *blasphemiæ*) id est, βλάσφημον, *blasphemum*. 2 Petr. II. 11.

¶ ἐπιτιμήσαι σοι, *animadvertat in te*) Reservatum divinum.

¶ Κύριος) *Dominus*, solus. Hujus judicio in antecessum subscribit angelus.

10 ὅσα) *omnia, quæ*.

¶ οὐκ οἴδασι, *non norunt*) de rebus spiritualibus, Dei & sanctorum.

¶ φυσικῶς, *naturaliter*) per facultates naturales, de rebus naturalibus, modo cognoscendi naturali, appetitu naturali. *physicum* opponitur hîc *spirituali*. v. 19.

¶ ἐπίστανται, *sciunt*) Subtilius quiddam notat *norunt*.

¶ φθείρονται) *pereunt*. coll. v. seq.

11 οὐαὶ, *væ*) Vno hoc loco unus hic apostolus *væ* intentat, ex triplici ratione, quæ mox sequitur. Petrus, eadem vi, *maledictionis filios* appellat.

¶ τοῦ κάϊν, *Caini*) fratricidæ.

¶ τοῦ βαλαὰμ, *Balaami*) pseudoprophetæ.

¶ μισθοῦ) *mercede*.

¶ ἐξεχύθησαν) *effusi sunt*, ut torrens sine aggere.

¶ ἀντιλογία) מריבה LXX, ἀντιλογία.

¶ τοῦ κορὲ, *Core*) sacerdotio se ingerentis.

12 ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν, *in agapis vestris*) in vestris conviviis, quibus *amor* fraternus alitur.

¶ σπιλάδες, *maculæ*) Quemadmodum inter Petrum & Iudam in ἀγάπαις & ἀπάταις paronomasia intercedit: sic inter eosdem in vocabulo σπῖλοι 2 Petr. II. 13. & σπιλάδες h. l. homonymia locum invenit. nam σπιλάδες pro *maculis* quidem accipi possunt, ut Vulgatus reddit: coll. v. 23. unde *Hesychius*, σπιλάδες, μεμιασμένοι, simul metonymiam h. l. ostendens. Sed idem, σπιλάδες, αἱ περιεχόμεναι τῇ θαλάσσῃ πέτραι. quin σπιλὰς etiam *procellam* denotat, & hanc ipsam notionem, cujus exemplum notavimus ad Chrys. de Sacerd. p. 375, Oecumenius probat. Eligat lector. Sequuntur hanc metaphoram quatuor aliæ, ab aëre, terra, mari, cœlo.

¶ συνευωχούμενοι ἀφόβως, *convivantes sine timore*) Cum *timore* colenda sunt *convivia* sacra. *Convivari* per se nil vitii habet: ideo *sine timore* huic verbo annecti debet.

¶ ἑαυτοὺς, *se ipsos*) non gregem.

¶ δένδρα φθινοπωρινὰ) φθίνων sc. μὴν, *extrema pars mensis*. sic φθινόπωρον, *autumnus extremus*. inde δένδρον φθινοπωρινὸν, *arbor tali specie, qualis est autumno extremo, sine foliis & pomis*. Est hîc gradatio quadrimembris. Primum, & inde secundum, refertur ad fructum: tertium, & inde quartum, refertur ad arborem ipsam.

¶ ἄκαρπα, *infructuosæ*) arbores nil vescum ferentes.

¶ δὶς) *bis*, i. e. plane: respectu status pristini, & status christiani.

¶ ἐκριζωθέντα, *eradicatæ*) Hic gradus est ultimus h. l.

13 ἐπαφρίζοντα, *despumantes*) præ copia turgidi. Es. LVII. 20.

¶ ἀϛέρες πλανῆται, *stellæ errantes*) Recentiori ævo compertum est, *planetas* esse per se corpora opaca, mutuato lumine fulgentia. id S. Iudas jam tum ex lumine divino innuit. neque enim ad etymon tantum errantium stellarum alludi (quanquam hoc quoque congruit) patet ex subsequente *tenebrarum* mentione. coll. 2 Petr. II. 17. Eademque ratio prohibet accipi de *ignibus fatuis*. Aperte alii dicuntur apud Aristotelem οἱ δοκȣ̃ντες ἀϛέρες διάττειν, alii οἱ πλανῆται ἀϛέρες. lib. I Meteor. cap. 4 & 6.

¶ οἷς, *quibus*) Vt modo nubibus, arboribus, fluctibus, sic jam stellis errantibus sua additur descriptio, cum respectu ad apodosin.

14 προεφήτευσε) *prophetam egit.*

¶ καὶ τȣ́τοις) *etiam his:* non modo de his, non modo antediluvianis. ait enim, *omnes.* v. 15.

¶ ἕβδομος, *septimus*) Innuitur antiquitas prophetiæ, v. 4. quæ de adventu Iudicis prima videtur fuisse. Quinque duntaxat patres fuere inter Enochum & Adamum: 1 Chron. I. 1. & Enochi translatio facta est ante A. M. 1000. Estque hoc ipsum elogium Enochi proprium, Hebræis frequens. *Septimus ab Adam*, mysterii non expers, in quo immunitas a morte & numerus sanctus concurrunt. nam septimum quodque, æstimatissimum. Septenarium quidem decemplicatum refert Fragmentum Henochi; quod impii illi diluvio oppressi δεθέντες ἐπὶ ἑβδομήκοντα γενεὰς εἰς τὰς νάπας τῆς γῆς ligati ad LXX generationes fuerint in obscuras terræ valles, usque ad diem judicii eorum. vid. Heidan. de orig. err. p. 174.

¶ ἀπὸ ἀδὰμ, *ab Adam*) Adamo prædictus est adventus Christi prior; Enocho, secundus. Septimus ab Adam prophetavit, quæ septimam ætatem mundi terminabunt.

¶ ἐνὼχ, *Enoch*) Vtrum ex libro veteri an ex traditione an ex revelatione immediata hoc quoque habuerit S. Iudas, quis definiet? Si ex libro; alius tamen fuisse censetur ab illo, contra quem disputat *Bangius* in Exx. de ortu literarum, maxime pag. 94. Conf. Suicer. Thes. P. I. col. 1131.

¶ Κύριος, *Dominus*) Iam Henochi tempore nomen *Iehovah* notum erat.

¶ ἐν ἁγίαις μυριάσιν, *in sanctis myriadibus*) angelorum. Matth. XXV. 31. Ellipsis cryptica primis illis temporibus congruebat.

15 κρίσιν, *judicium*) Vltra diluvium prospexit Enoch.

¶ κατὰ πάντων) *contra omnes*, homines, qui defecerunt. Genus.

¶ ἐξελέγξαι, *redarguere*) Elenchus, qui jam tum erat, in judicio consummabitur. *Elenchus* adhibetur contra eos, qui nosse nolunt.

¶ πάντας τȣ̀ς ἀσεβεῖς αὐτῶν, *omnes impios eorum*) Species. *eorum* refertur ad *omnes.*

¶ ἐλάλησαν, *locuti sunt*) v. 8. 10.

¶ κατ' αὐτȣ̃, *contra Ipsum*) etiamsi non putassent, omnes sermones impios *contra Ipsum* tendere.

¶ ἁμαρτωλοὶ ἀσεβεῖς, *peccatores impii*) *Peccator*, malus est: ἀσεβὴς, peccans *sine timore*, pejor.

16 γογγυϛαὶ, *murmuratores*) adversus homines.

¶ μεμψίμοιροι, *queruli*) contra Deum.

¶ πορευόμενοι, *incedentes*) respectu sui ipsorum. v. 18.

¶ θαυμάζοντες πρόσωπα) Sic LXX pro נשא פנים & הדר פנים in utramque partem.

17 ὑμεῖς δὲ ἀγαπητοὶ, *vos vero dilecti*) Sic quoque v. 20.

¶ μνήσθητε, *recordamini*) Ergo hi, ad quos

quos Iudas ſcribit, ceteros quoque apoſtolos audierant.

¶ ἀποστόλων, *apoſtolis*) Non eximit ſe Iudas apoſtolorum numero. nam v. ſeq. dicit, *vobis*, non *nobis*.

19 οὗτοι, *hi*) *Horum* mores oſtendit tales eſſe, quales prædicti ſint. v. 18.

¶ οἱ ἀποδιορίζοντες) ἑαυτοὺς ſubauditur, quanquam id ipſum alii adjecerunt. Es. XLV. 24. LXX, αἰσχυνθήσονται πάντες οἱ ἀφορίζοντες (διορίζοντες ed. Vatican.) αὐτούς. *Segregant* ſe, a Deo & a communione viva eccleſiæ; tametſi non a ſocietate hujus externa. v. 12 init. Conf. Hos. IV. 14, יפרדו

¶ ψυχικοὶ, *animales*) quos anima mera, ſine ſpiritu, animat.

¶ πνεῦμα μὴ ἔχοντες, *ſpiritum non habentes*) Itaque ſpiritus non eſt pars eſſentialis hominis.

20 δὲ, *autem*) Oppoſita: *ſegregantes*, &, *ſuperſtruentes vos ipſos*. item, *animales*, & *in Spiritu ſancto*.

¶ ἁγιωτάτῃ) *ſanctiſſimæ*; qua nulla ſanctior eſſe poteſt. Superlativus ſingularis, magnam cohortandi & urgendi vim habens.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ προσευχόμενοι, *in Spiritu ſancto orantes*) Eph. VI. 18. Zach. XII. 10. Ioh. IV. 24. Memorat Iudas Patrem, Filium & Spiritum ſanctum: memorat fidem, amorem, ſpem. verſu hoc & ſequente.

¶ προσευχόμενοι, *orantes*) Requiritur ſtudium piorum, ſed multo magis preces, quibus opem divinam impetrant.

21 ἑαυτοὺς, *vos ipſos*) Qui ſe primum defendit, alios demum ſervare poteſt. v. ſeqq.

¶ προσδεχόμενοι, *exſpectantes*) *Exſpectare* poſſunt cum fiducia, qui ſeſe muniunt.

¶ ἔλεος, *miſericordiam*) Antitheton, *ignis* v. 23.

¶ εἰς, *in*) Conſtr. cum *exſpectantes*.

22 καὶ, &) Qui ſibi jam conſuluit, conſulat aliis.

22, 23 οὓς μὲν ἐλέγχετε διακρινομένους· οὓς δὲ σώζετε ἐκ πυρὸς ἁρπάζοντες· οὓς δὲ ἐλεεῖτε ἐν φόβῳ· *alios quidem redarguite dubitantes: alios vero ſervate ex igne rapientes: aliorum vero miſeremini in metu*) Tria genera enumerat apoſtolus eorum, quorum ſaluti conſulere ſancti debeant: ac primum quidem genus intellectu laborat; ſecundum affectu, vehementer; tertium affectu, minus vehementer. Itaque I. *elenchus* ſive demonſtratio boni & mali adhiberi debet iis, qui cum dubitationibus confligantur, & in medio ancipitique hærent. II. quos *ignis* jam prope corripuit, ii rapida vi, quacunque parte prehenſi, *ſervari* debent. III. *miſericorditer* & leniter tractandi ſunt ii, qui metu ſolo, & benigna periculi demonſtratione, in viam reduci poſſunt. Communior lectio, duo genera habet: καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε διακρινόμενοι· οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ τοῦ πυρὸς ἁρπάζοντες. ubi librarius pro ἐλέγχετε nimis cito ἐλεεῖτε videtur arripuiſſe, ex alliteratione ad ἔλεος proxime præcedens, &, cum id delere nollet, reliqua, uti commodum putaret, accommodaſſe.

¶ μισοῦντες, *odio habentes*) Hoc proprie cohæret cum ἐλεεῖτε, *miſeremini*. Aliter ex igne, inquit, aliter ex luto eximendi ſunt miſeri. Hos clementer, metu duntaxat incuſſo, tractari ſufficit: hi, ferme intacti a vobis, ex hoc ipſo ſentiant veſtrum *odium* & faſtidium adverſus ipſam impuritatis ſuperficiem.

¶ καὶ, *etiam*) non modo *carnem* ipſam, quam iſti polluunt, v. 8. ſed etiam amictum.

¶ ἐσπιλωμένον χιτῶνα, *maculatam tunicam*) *Tunica* eſt totus vitæ habitus exterior,

rior, qua ab aliis attingimur. Locutio proverbiali ſimilis.

24 *φυλάξαι αὐτοὺς ἀπταίστους, cuſtodire vos a titubatione immunes*) contra impios iſtos. *αὐτοὺς*, pro *ὑμᾶς*, refertur ad prædicata præcedentia, uti Matth. XXIII. 37.

¶ *κατενώπιον τῆς δόξης αὐτοῦ, coram Gloria ſua*) coram ſe ipſo, quum glorioſiſſime revelabitur.

¶ *ἀμώμους, inculpatos*) penes vos ipſos. Antitheton, *a titubatione immunes.*

25 *δόξα καὶ μεγαλωσύνη, gloria & magnificentia*) Ref. ad *ſoli Deo.*

¶ *κράτος καὶ ἐξουσία, robur & poteſtas*) Ref. ad *potenti.*

ANNOTATIONES
AD
APOCALYPSIN.

PROOEMIVM.

DVas in Apocalypſin commentationes uno tempore adornavi: alteram *Germanicam*, ſeparatim editam, in gratiam videlicet eorum etiam, qui, quamvis Latine neſciant, tamen veritatem requirunt; alteram, *Latinam*, quæ eſt hæc ipſa Gnomonis N.T. pars extrema. Nolim putes, Lector, eas ſola lingua differre: majus multo diſcrimen intercedit, cujus cauſa *conjungi* poſſunt, vel, ſi mavis, debent. Germanica illa tractatio plena, juſta, perpetua eſt: hæ autem Latinæ annotationes miſcellum quaſi ſpicilegium, in ſuo item genere ſalubre, exhibent. etenim teſtimonia antiquitatis, Græcarum locutionum explicationem, critica ſupplementa, falſarum opinionum refutationem, Latino commodius, cenſuimus, quam vernaculo ſermone proponi. Igitur quæ illic fuſius explanantur, hîc tantummodo attinguntur: quæ illic vix loci quidquam habuere, hîc copioſius tractantur. Alia eſt & alia commentatio: utraque in ſuo genere integrum quiddam eſt. Qui conjunxerit, unius operis inſtar eſſe dicet, duplicem autem fructum percipiet.

2. *Criſis* vero, inquis, hoc etiam loco inculcatur? Saturior egomet hujusmodi ſum laboris, quam videar multis. Nam quum apocalypticum textum in verſiculos plus CCCC diviſerit Rob. Stephanus, totidem fortaſſe dierum operam ſola Apocalypſeos *recognitio*, (ignoſcat, quiſquis ejus operæ pretium non perſpicit,) ſibi antehac a me vindicavit. Exemplaria excuſa, & quidem præcipua ad verbum, conferre, Kuſteri editionem ex Milliana ipſa retractare, manuſcriptos codices Græcos & Latinos recenſere, excerpta codicum ab aliis hinc inde prolata digerere, verſiones conſulere, patres Græcos & Latinos excutere, interpunctiones examinare, quam prolixi laboris ſit, ambitioſe exaggerare nolo. Neque tamen id ipſum plane diſſimulari

hoc

hoc loco oportere putavi. Namque ab iis, qui tali in re justam dicere sententiam velint, optimo jure postulatur, ut, præter cæteras dotes quamlibet excellentes, in numerato habeant codicum, versionum, patrum lectionem tenoremque, & horum testium indolem, numerum, consensionem, divortia, vim modo majorem, modo minorem calleant: neque ea loca, in quæ inciderint, subito arbitrio singulatim expediri posse putent, sed decisiones varietatum ex cohærentibus totius scrutinii rationibus repetant. Huc plane spectant *Fundamenta criseos apocalypticæ*, in Apparatu, a pag. 776 ad 789 posita, in quibus *universam* Apocalypseos considerationem non perfunctorie institui, & subsequenti ibidem *singulorum* locorum tractationi criticæ lucem & robur præparavi. Fundamentorum summam dedi in Defensione altera, & partem ejus summæ hoc loco repetam: „Ad „Apocalypsin Erasmus, *ut ipse confitetur*, „non nisi unum habuit MS. Græcum a Io. „Capnione, & quidem Andreæ Cæsa„reensis exegesin, cui textus (τὸ κείμενον) „erat interjectus. *Ex eo*, inquit, *conte„xtûs verba describenda CVRAVIMVS.* „Cumque *mutilus* esset liber, textum ex „Vulgata nondum revisa *properanter*, &, „cum hanc prophetiam haud plurimi fa„ceret, *citra summam curam* supplevit. „Stephanus, eruditus ille quidem, sed „negotiis obrutus typographus, talem „Erasmi textum apocalypticum *ad ver„bum* recudit, præcipue in ultima sua „editione, quam tot alii sunt secuti. „*Hoc ad oculum patet.* At ante hos duos, „id est, ante Reformationem, in editi„one Complutensi, præclarissimus & ad „*testimonium* contra papatum inprimis „efficax apocalypticus textus, quem *nul„lo modo extenuare* debemus, in media „exiit Hispania, in aliis Europæ regioni„bus late propagatus. *Postmodum ori„entales* linguæ versionesque sunt excul„tæ: antiquissima *Latina* versio restituta, „in qua spicilegium tale, quale Appara„tus meus exhibet, nactus sum: multi „Græci Latinique *patres*, & ii quidem, „qui Apocalypsin copiose firmiterque al„legant, eruti & recogniti. Multi & „diversi *Græci codices MS.* apocalyptici, „antehac adeo rari, sunt comparati: & „de duobus, quorum ego sum potitus, „alter opportune eandem habebat An„dreæ Cæsareensis exegesin, quo adjutus „dispexi accuratius, qua parte Erasmus „vel valeret vel laboraret. Quodque „præcipuum est, *Alexandrinus* codex „MS. qui *vetustatis*, &, præcipue in Apo„calypsi, *sinceritatis* & *auctoritatis* nomine „a veris criticis pro *incomparabili* agno„scitur, in occidentem est delatus. Quæ „omnia a Deo data subsidia Erasmus & „Stephanus, si hodie viverent, cum *admi„ratione & gaudio*, melius sane, quam „omnes ipsorum asseclæ, adhiberent, & „uno ore declararent, non eas editiones, „quas ipsi tam ægre, & alii post ipsos tam „religiose procudissent, sed *ambas* con„junctim classes editionum, imo vero et„iam totam *Antiquitatem* christianam, & „*Medullam* documentorum ejus, textum „nobis apocalypticum propinare quam „purissimum. Hæc omnia sunt, quibus „crisis mea superstruitur. - Tali modo „non solum multa minoris, quanquam „non plane nullius, momenti, sed etiam „quædam *ponderosissima* loca, œcono„miam divinam spectantia, in Apocaly„psi, *REGIA PROMVLGATIONE* „*I. C.* amatoribus apparitionis ejus post„liminio sunt repræsentata. Hoc agno„scunt jam complures bonæ animæ: Deo „gratias agunt, & rem in suum usum ver„tunt. Huc quum res evadit, ulteriores animadversiones, mihi, fortasse præ

quo-

quovis altero quamlibet erudito, sua sponte, etiam quum alias res ago, subinde occurrentes, obiter notare, vindiciisque eas, ubi usu venit, augere, nec molestum esse sentio, & fas esse duco.

3. Ad ea subsidia, quæ in Apparatu adhibui, nunc commentarius in Apocalypsin, *Apringio* adscriptus, accedit, de quo aliquid dixisse juverit. Pacis Iuliæ in Hispania episcopus circa annum DXXXX *Apringius* fuit, quem *Aprigium* plerique, nonnulli aliter paulo aliterque appellant. Commentarium ejus in Apocalypsin, ab *Isidoro* Hispalensi aliisque laudatum, erant qui pro deperdito haberent. At *exstat*, inquit *Garsias Loaisa* apud Fabricium, *opus ingens manuscriptum in Apocalypsin. Sed ego, cum vidissem codicem Gothicum Legionensem, scriptum æra millesima octava, animadverti, de auctoris nomine inde non constare, sed editum opus in gratiam cujusdam Æterii. Quin & in præfatione auctor ille ait, se collegisse sua ex libris Victorini, Isidori & Aprigii.* Aliud exemplar membranaceum *Barcinonæ ex alio vetustiore* (fortasse Legionensi illo,) *A. MXXXXII descriptum*, ex Hispania, superiore seculo pervenit in Daniam. Ibi *Arnæ Magnæi Islandi*, Professoris Hafniensis, concessu librum quondam descripsit cel. Abbas *I. L. Moshemius*, qui certiorem me fecit, membranas incendio Hafniensi consumtas esse, & tamen suum exemplar, ex illis accuratissime deductum, liberaliter mihi muneri misit. *Apringius* in eo codice constanter vocatur: & *Apringio* episcopo tractatus hicce, ubi *incipit* & ubi *explicit*, adscribitur; sed tamen interpolatum esse opus, liquido apparet. Vno loco, Iohannes dicitur sub Claudio scripsisse Apocalypsin: alibi, sub Domitiano. Numerus *DCLXVI* ad voculam *DICLVX* redigitur, cujus se inventorem duobus an tribus post Apringium seculis professus est *Ambrosius Ansbertus*. Ipsius *Apringii* nominatim *explanatio* uno alteroque loco ita cum ceteris contexitur, ut partes præcedentes eo ipso aliis tribuantur auctoribus. Commentarius cujusmodi sit, hoc loco dicere nil attinet: textum, commentario interjectum, ita fere pro suo tum instituto descripsit Moshemius, ut prima duntaxat & extrema periocharum verba exprimeret: sed tamen multorum locorum lectiones perspiciuntur, quæ sinceritatem subinde *Vulgati* referunt interpretis, ac sententias nostras ante notitiam Apringii latas passim confirmant. *Apringium* vero ubi citamus, lectiones apographi Hafniensis a nobis innui, lector meminerit, quamvis *Apringianæ* ipsæ ab reliquis internosci vix possint. Neque enim magni interest, quum ipsæ interpolationes satis antiquæ & quædam earum ex auctoribus Apringio fortasse antiquioribus decerptæ sint, & vel cum ipsius Apringii vel cum aliorum codicum Latinorum N. T. textu congruant. Certe *Hispaniensem* Latinæ Apocalypseos lectionem, vix alibi obviam, hinc subinde colligere possumus.

4. Pervenit porro editio nostra N. T. cum apparatu critico ad manus *Io. Christophori Wolfii* p. m. antequam quartum is volumen Curarum in N. T. emitteret: quare in Apocalypsi potissimum rationem habuit annotationum nostrarum. Aliter interdum, ut libenter credo, judicasset, si properatio, quam opus præclarum in extremo redolet, penitiorem considerationem tulisset. Subinde ille quidem sententiam meam calculo comprobavit suo: quæ laudatissimi viri consensio multos a præjudiciis in hoc genere frequentibus deducere debet. Aliis locis dissensionem suam vel certe dubitationem professus est, rationes simul commemorans, cum Theologica

gica civilitate. Talia etiam atque etiam a me declarari existimavi oportere, ea quidem lege, ut argumentis non magis, quam humanitate cum Defuncto certarem. Quæ in fundamentis illis explanavi, uno jam non repetimus loco: in Apparatu legant, quibus commodum est. Ad singula sparsim loca monui, quod opportunum esset: a quibus attentus lector non sine fructu, quemadmodum spero, esset discessurus. Nam de iis locis, ubi in dictione versatur controversia, non multa dixi: sed *gravissimas* aliquot lectiones vindicavi studiosius.

5. Neque tamen *Exegesin*, præcipue nobis in hoc opere propositam, *critica* racematio obruit, nedum excludat. Bilicem dixeris tractationem. Operam enim dedi, ne nimis macilenta hæc pars evaderet, neve eadem a solida ceterorum N. T. librorum consideratione in hocce *Gnomone*, cujus exegesin *Apparatus* criticus etiam ad Apocalypsin crebro citavit, abluderet. Res maximas in qualibet prophetiæ pericocha comprehensas, nervose strictimque, per lemmata duntaxat, indicavi. Insignis exegetæ, D. *Ioachimi Langii*, sententia compluribus in locis examinata, dilucidiorem feci tractationem meam. Vberiorem vero argumentorum & emblematum explanationem a *Germanico* nostro commentario repetendam esse memineris.

6. *Synopsin* equidem totius Apocalypseos, nativam, ut spero, atque utilem, in hoc quoque limine colloco.

Apocalypsin constituunt

I. Introitus:

- 1. *Titulus libri.* — *Cap. I.* 1 - 3
- 2. *Inscriptio.* — 4 - 6
- 3. *Summa.* — 7. 8
- 4. *Apparitio gloriosa, qua DOMINVS IESVS*
  - a. *IOHANNEM ad scribendum instruit.* — v. 9 - 20.
  - b. *ANGELOS SEPTEM ECCLESIARVM, Ephesi & Smyrnæ & Pergami, & Thyatiris & Sardibus & Philadelphiæ & Laodiceæ, ut ad Ipsius adventum digne se parent, excitat, Vincenti bona futura promittens.* — *cap. II. III.*

II. OSTENSIO eorum, quæ fient. Hic in uno continuo Viso proponitur

- 1. *generatim & universe, omnis potestas in cælo & in terra, a Sessore throni data Agno, SEPTEM SIGILLIS obsignati libri apertis. cap. IV. V. Primis quatuor sigillis continentur visibilia, ad ortum, occasum, meridiem, septentrionem; cap. VI. 1 - 8 reliquis tribus, invisibilia. cap. VI. 9. &c. Septimum, ut momentosissimum,*
  - a. *propriam habet præparationem,* — *cap. VII.*
  - b. *complectitur silentium in cælo, septem angelos cum tubis, & magnum suffitum.* — *cap. VIII.* 1 - 6
- 2. *specialis Exsecutio, qua sub SEPTEM ANGELIS EORVMQVE TVBIS regnum mundi conquassatur, donec id Dei & Christi fit. Hic considerandi sunt*

A. *quatuor angeli primi, cum suis tubis:* *cap. VIII. 7 - 12*

B. *tres angeli reliqui cum suis tubis; & væ tria, per locustas, equitatum, bestiam. c. VIII. 13. IX. 1 &c. Tuba angeli septimi est amplissima: unde notandum*

a. *Iusjurandum angeli de consummatione mysterii divini sub tuba angeli septimi, & futura urbis magnæ conversio.* *c. X. XI.*

b. *Tuba ipsa, & sub ea*

I. *Summa rerum ac propositio.* *c. XI. 15*

II. *prævia gratiarum actio seniorum pro exsecutione.* *v. 16-18*

III. *exsecutio ipsa. v. 19. Hîc memoratur*

a. *Filii masculi nativitas, & hostis primarii jactus e COELO.* *c. XII. 1 - 12*

b. *Remora in TERRA, væ tertium horribile: ubi*

1. *væ ipsum excitatur* 1. *per draconem:* *c. XII. 12.*
2. *per duas bestias.* *c. XIII.*

2. *homines interim*

1. *per tres angelos monentur:* *c. XIV. 6*
2. *per messem & vindemiam colliguntur:* *v. 14.*
3. *per plagas sive PHIALAS SEPTEM affliguntur & ad pœnitentiam invitantur.* *c. XV. XVI.*

3. *meretrix magna cum bestia calamitatem cumulat.* *c. XVII.*

c. *Victoria regalis, qua hostes illi, inverso ordine, submoventur. Namque*

1. *meretrix magna judicatur, & regnum Dei prævalet.* *Cap. XVIII. XIX.*
2. *bestia & pseudopropheta in stagnum ignis jaciuntur.* *c. XIX.*
3. *diabolus ligatur.* *c. XX.*

d. *Regnum expeditum. Id enim, post superiores gradus, subinde ante tubam angeli septimi, c. VII. 9. & maxime sub ea indicatos, c. XIV. 1. 13. XV. 2. nunc penitus viget.*

1. *Nationes non a satana seducuntur, sed a Christo pascuntur.* *c. XX. 3*
2. *Participes primæ resurrectionis regnant cum Christo.* *v. 4*
3. *Gog & Magog delentur, & diabolus, parvum chronon solutus, in stagnum ignis jacitur.* *v. 7*
4. *mortui judicantur.* *v. 11.*
5. *Cælum novum, terra nova: Ierusalem nova, regnum in secula seculorum.* *c. XXI. XXII.*

III. *Conclusio, ad introitum libri exacte respondens.* *c. XXII. 6-21.*

Tabel-

Tabellam etiam cel. D. Ioachimus Langius Commentario præfixit apocalyptico. Vtrum illa, an noſtra, nativum prophetiæ *Nexum* referat, declarent, velim, qui rem tenent.

7. Qui *Tabellam* noſtram animo infigere, *Notas*que ſapidiores, ſeorſum a criticis, quanquam interdum coaleſcunt, ſumere, &, quanquam paucæ ſunt, vim earum expendere dignatus fuerit, is fructum certe aliquem, ut confido, percipiet, neque ſolum vaga multorum commenta vitabit, ſed etiam veræ interpretationis adminicula agnoſcet. Prophetica *tempora* in communia ſuis reſolvimus locis: demonſtratio autem ejus rei, id quod ſemel monuiſſe ſatis eſſe debet, potiſſimum ad cap. XIII. 18 datur.

CAP. I.

1 Ἀποκάλυψις) *Revelationem* appellant Latini patres, proprie. Nam res antea tectæ revelantur in hoc libro. Hunc titulum nulla in V. T. habet prophetia: uni *Revelationi Ieſu Chriſti* in N. T. reſervatus erat. Eſt *Manifeſtum*, ut vocant, idque Regni Chriſti.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Ieſu Chriſti*) Titulus ab hominibus præfixus eſt, ἀποκάλυψις ἰωάννου τοῦ θεολόγου. Antiquus ille quidem eſt, ſed dubitationes de ſcriptore Apocalypſeos, longo poſt ſeculum apoſtolicum intervallo ortas; Theologique cognomen & in eccleſiam introductum & Iohanni tributum; & alias Apocalypſes neſcio quas, a quibus hæc vera diſcerneretur, præſupponit. *Theologi* cognomen *apoſtolum* propemodum obruit. Sane *Iohannes* eſt apoſtolus, qui hunc librum ſcripſit: ſed auctor eſt *Ieſus Chriſtus*. *Iohannis* nomine veteres Apocalypſin veram a tot apocryphis voluere diſcernere. Evangelia epiſtolæque apocryphæ, præſupponunt canonicas, & ſic apocalypſes apocryphæ apocalypſin genuinam. *Apocalypſin ante Cajum* presbyterum Romanum, *& Alogos, neminem unquam repudiaſſe, verum ab omnibus receptam fuiſſe*, non temere affirmat Artemonius de Init. Evang. Ioh. p. 88. 140 ſeqq. Multa ante diſceſſum apoſtolos docuit Dominus: ſed ea, quæ tum dici non conveniebat, in Apocalypſin contulit. Quare in N. T. Æthiopico non inepte poſt IV Evangeliſtas Apocalypſis continuo ponitur.

¶ δεῖξαι, *oſtendere*) Hoc verbum recurrit c. XXII. 6. Et ſic partes hujus libri paſſim inter ſe reſpiciunt. Omnino ſtructura libri hujus prorſus artem divinam ſpirat: eſtque ejus quodammodo proprium, ut res futuras multas, & in multitudine varias, proximas, intermedias, remotiſſimas, maximas, minimas, terribiles, ſalutares, ex veteribus prophetis repetitas, novas, longas, breves, easque inter ſe contextas, oppoſitas, compoſitas, ſeque mutuo involventes & evolventes, ad ſe invicem ex intervallo parvo aut magno reſpicientes adeoque interdum quaſi diſparentes, abruptas, ſuſpenſas, & poſtea de improviſo opportuniſſime ſub conſpectum redeuntes, abſoluto compendio complectatur: atque his rebus, quas complectitur liber, ſtructura libri exacte reſpondet. Itaque in omnibus ſuis partibus admirabilem habet varietatem, ſpiraſque pulcerrimas, ſimulque ſummam harmoniam, per ipſas anomalias, quæ illam interpellare videntur, valde illuſtratam: idque tanta ſubtilitate, ut nuſquam magis unum ſæpe verbum aut commation additum demtumve (c. XXII. 18 ſ.) intelligentiam contextûs & collationem locorum poſſit impedire, fineſque libri ſanctiſſimos intervertere. Illudque inprimis eſt admirabile, quod quum res maximas ex prophetis veteribus vel digito innuat, novas

vas autem copiosius explicet; tamen summam proportionem servat. Quæ cum ita sint, vera ac plena analysis, quæcunque est, non poterit non nimis ingeniosa videri, & simplicitatis amatoribus, veritatis cognitione dignissimis, suspecta esse. Verum enim vero a DEI ingenio, si sic loqui licet, profecta est Apocalypsis, & *πολυποίκιλον multifariam* ejus sapientiam in œconomia tot seculorum N. T. effulgentem, in summa quidem simplicitate dignissime refert. Quare qui ob varietates rerum ex contextu in interpretationem redundantes, interpretationem repudiare velit, ipsam simplicitatem, Scripturis utique obsequentem, violaverit. Illud certe cavendum, ne humanum ingenium, hunc sibi campum dari putet, & una alterave concinnitate observata, omnia in Systema sibi placitum cogat. Quod scriptum est, id solum, id omne, tenere; &, ut *ostenditur*, ita observare debemus.

¶ *τοῖς δούλοις αὐτοῦ*, *servis suis*) Qui sibi non patitur *ostendi, quæ fieri oportet*, is *servi* officio deest. Vtinam id cogitent viri sancti, qui ita in optima quæque intenti sunt, ut hanc ostensionem pro impedimento habeant, quæ tamen *servos I. C.* in omni opere bono provehere potest.

¶ *ἃ δεῖ γενέσθαι*, *quæ oportet fieri*) Sunt homines, qui ita usum aliquem didascalicum & paracleticum, (quem ne Bossuetus quidem inficietur,) ex hoc libro peti posse agnoscant, ut ultra non tendant. Non *partem tantisper sensus specialis prophetici* tantummodo seponunt, ut summa sobrietate in dissertatione de *excellente apocalypseos doctrina fidei & morum* fecit Ven. D. Weismannus; (quo pacto Systemata Theologica Apocalypsin nullo non citant Loco sive articulo:) sed totum sensum propheticum reapse rejiciunt, & hoc nomine sibi plaudunt. Neque solum ipsi non intrant in hujus libri intelligentiam, sed etiam intrantes prohibent, deterrent, irrident. Videant vero, ne peccent, neve ab ipso libri scopo aberrent. quæ ad doctrinam & exhortationem pertinent, in aliis libris continentur: Apocalypsis autem præcipue ostendit, *quæ oportet fieri*; idque tam serio, ut juramentum maximum interponatur. c. X. Hunc scopum non debemus invertere: quid dicam, quæ Deus conjunxit, videlicet notitiam eventuum futurorum, atque adeo temporum, & pœnitentiam, vigilantiam &c. separare? Sancti omnium temporum, martyres &c. perpetuam habuere successionem exspectationum ex Apocalypsi: & quanquam in hypothesi non potuere tum tempora discernere, tamen in thesi usum habuere præsentissimum, error autem eis non nocuit. Veritatem generalem alii & fundamentalem a Christo in evangelio propositam defendunt? recte. sed non ita se gerere debent, ac si Apocalypsis non eundem haberet auctorem, per omnes libri partes; eundemque glorificatum. Nemo eorum, qui reliqua scriptura salutariter utuntur, Apocalypsin sine singulari fructu colit: si non invenit, quod quærebat, invenit, quod non quærebat. Quæ *fieri* oportet, ostenduntur hoc libro. Verbum *γίνομαι* (cujus tempora quædam, v. gr. *γενέσθαι* h. l. ex inusitato *γενέομαι* deducit Sylburgius ad Clenard. p. 470.) si quis hunc librum percurrens, (adhibitis fortasse Concordantiis,) consideraverit, non sine suavitate discedet. *fiunt* tristia, *fiunt* læta, magna, multa. Repræsentat hic liber, *ea quæ fiunt*, absolute, id est, rerum summas ac seriem, per tot secula, ad ipsum Iesu Christi *adventum*. Illuc Daniel, illuc Iohannes, a sua utervis ætate, pertingunt.

¶ *ἐν τάχει*, *celeriter*) *Cura Christianismi secum affert curam temporum.* Paulus Antonius in Collegio antithetico, p. 930. De

De *celeritate*, omnino, velim, videas Not. ad Cap. VI. 11. unde constabit, dilutiorem esse interpretationem cel. D. Langii, de eventu sigillorum &c. interjectis multis seculis, *celeri* futuro. Tom.I Gl. Chr. Part.I. sive comm. apoc. fol. 22. Ipsum finale *tempus prope* est: v. 3. eaque propinquitas etiam adventum & ortum rerum citeriorum, non modo eventum & cursum earum, celerem reddit. Talis significatur *celeritas* c. XI. 14. 2 Petr. I. 14. & passim.

¶ ἐσήμανεν, *significavit*) Apocalypsis scatet Hebraismo, in verbis simplicibus, מכירה μάχαιρα κτλ. & in verbis plane Hebraicis, ut ἀβαδδὼν, σατανᾶς, ἀρμαγεδών. & in constructione, ut ἀπὸ ἰησοῦ χριστοῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιστός· κτλ. ἀπὸ ὁ ὢν κτλ. ut nomen proprium Hebraico more ἄκλιτον & sine articulo ponatur. Atque hîc non dicitur, ἀπέστειλε, sed ἐσήμανεν ἀποστείλας, quanquam præcessit verbum δεῖξαι. Itaque Iohannes videtur innuere Hebraicum סמן, cui respondeat Græcum δεῖξαι. Sæpe enim Hebraica & Græca jungit. σημαίνειν LXX ponunt de magno indicio magnæ rei. Ez. XXXIII. 3. Vid. etiam Ioh. XII. 33.

2 ὅσα εἶδε, *quæcunque vidit*) Nonnulli ita sunt argumentati: Stephanus excudit, ὅσα τε εἶδε· male igitur Bengelius edidit, ὅσα εἶδε. Et sic in ceteris locis. Pari jure dixeris: ὅσα εἶδε habet Ben. Arias Montanus; ergo Stephanus male, ὅσα τε εἶδε. Plane ab impressis exemplaribus abit res ad testimonium antiquitatis. Atque hoc loco, ὅσα εἶδε, monumenta habent omnia: *quorum nomina si hîc & alibi requirit lector, in Apparatu critico ea esse citata, nusquam non meminerit velim.* nam nunc tandem labore codicum nominandorum, quoad licet, libenter supersedeo: neque lectorem ad singula Apparatus illius loca expresse remittendum puto. ὅσα τε *Erasmus* solus. quem quanquam Stephanus & alii recentiores sequuntur, tamen *solum* dicimus jure, quum antiquiores testes voculam ab ipso additam redarguunt. Sed plura de Erasmo suis dicemus locis. ὅσα εἶδε, *quæcunque vidit*, testatus est Iohannes, quum in hoc ipso libro *omnia* quæ vidit, & *nihil nisi* quod vidit, testatus est. Nec tamen se *testari* dicit, sed *testatum esse*. quia tum, quum in Asia legebatur liber, jam scriptum habebat. Non debuit Lampius, ob tempus verbi ἐμαρτύρησε, *testatus est*, de Iohanne versûs 1. 2. 3. scriptore dubitare. Medit. anecd. in Apoc. pag. 255. 257. Conf. v.9 not. Eundem, & alios interpretes, qui verbum *testatus est* ad Evangelium & Epistolas Iohannis referunt, particula τε aliena induxit. Porro ut in Apocalypsi *visio* & *testimonium*, sic apud eos, qui hunc librum rite tractant, *mensura fidei* & *prophetia* (Rom. XII. 3. 6.) sive cognitio & interpretatio, commensurantur. Sapienter D. Antonius, in eodem Collegio, de *Novissimis*, ex Apocalypsi præcipue, ita disserit, ut & *antipropheticum* morbum, & *idioprophetícum* pruritum reprimat.

3 μακάριος, *beatus*) Sunt, qui librum sanctissimum irrequieta curiositate *misere* tractent: ex quo fit, ut alii in contrarium currentes vel nomen Apocalypseos, quo excitari debebant, audiant inviti; ipsique libro ob singularem interpretationum sinistrarum & conjecturarum eventu carentium multitudinem diffidant. Inde, cum omnia scire velint, unam scientiam eorum, quæ Dominus *futura ostendit*, rejiciunt: inde conatum veri hîc investigandi pro ærumna; socordiam pro modestia; taciturnitatem pro prudentia habent, & quidvis potius curant & quærunt, perinde ac si scriptum esset:

esset: *Beatus, qui non legit, & qui non audiunt, &c.* Videant, ne, dum omnes prætextus excogitant, pro dono cœlesti recusando, molestiam Deo exhibeant (Es. VII. 12. 13.) & erga Iesum Christum reperiantur INGRATI. Immo vero *beatus, qui legit, & qui audiunt & servant;* nostris maxime temporibus, quæ a magna rerum mutatione, ut videbimus, prope absunt. Præstat, in quærendis temporibus, modo fides, spes, amor in corde palmam obtineat, quam plurimum conari & rideri, (Gen. XXXVII. 19.) quam cum fortibus mundi spiritibus paradoxa monita contemnere, & rerum eventibus opprimi, Dan. II. 34. 45. coll. Matth. XXII. 44 fin. vel eventus etiam pristinos, Iudæorum more, identidem exspectare. *Maledicunt* Iudæi, tempora Messiæ calculantibus: Apocalypsis *benedicit* bonis auditoribus prophetiæ, propinquitatem temporis & tempora interim calculanda complexæ. Interpretationum quidem luctuosa varietas quotidie crescit: unde multorum oculis quædam quasi nebula offunditur, ut veritatem, liquido propositam, vel minus, quam figmenta speciosa, vel certe non magis admittant. Non desunt tamen adjumenta intelligentiæ omnibus, qui recte iis utuntur, spem intelligendi non abjicientes.

I. Fundamentum est, textus sincerus, ex optimis monumentis restitutus.

II. Articulatissimus est hic liber: res multifarias per septenas epistolas, sigilla, tubas, phialas digerit: quemlibet de hisce septenariis, in quaternarium & ternarium dividit: multa ipse interpretatur, declaratque, quid sint *septem stellæ; septem candelabra; Agnus, ejusque cornua septem & oculi septem; thymiamata; draco; spiritus tres, ranarum instar; capita bestiæ & cornua; aquæ, ubi sedet meretrix; byssinum; testimonium Iesu; mors secunda; Agni uxor.* Formulas nobis præbet opportunissimas: *væ primum abiit* &c. *numerus hominis: mensura hominis, quæ est angeli.* &c.

III. Iuvat etiam collatio prophetarum veterum, & prædictionum Iesu & apostolorum in ceteris libris N. T. plurimum vero ipsius literæ apocalypticæ evidentia, & cum tropis propheticis contemperata proprietas. Hoc ipsum aliquanto uberius declarabimus.

1. Complexus est Dominus Iesus in Apocalypsi Reliquum *veteris prophetiæ*, quod attinet ad tempora ascensionem ejus & adventum Paracleti, finemque Iudaismi subsequentia. Itaque a veteri Ierusalem ad novam Ierusalem pertingit liber, omnibus rebus in unam summam concinnumque ordinem redactis; magnamque cum prophetis antiquis habet similitudinem. Exordium & conclusio congruit cum *Daniele:* cum *Esaja*, descriptio Filii masculi & promissiones Sioni datæ; cum *Ieremia*, judicium Babylonis: rursum cum *Daniele*, Ieremiam secuto, determinatio temporum; cum *Ezechiele*, Esajam secuto, architectura urbis sanctæ; cum *Zacharia*, emblemata equorum, candelabrorum &c. Ex illis prophetis multa per eos copiosius descripta, nunc summatim repetuntur, iisdem sæpe verbis. ad illos igitur respiciendum. Habet tamen Apocalypsis αὐτάρκειαν quandam, & ipsa ad sui interpretationem sufficit, etiamsi veteres prophetas, ubi de iisdem rebus loquuntur, nondum intelligas; imo ad intelligendos illos filum præbet. Sæpe etiam sub similitudine Apocalypseos & veterum prophetarum latet quædam dissimilitudo, stirpemque a pristino aliquo propheta sumit Apocalypsis, novum ei calamum inserens. v. gr. Oleas duas habet Zacharias; habet etiam Iohannes, sed alio significatu: Be-

Beſtiam decem cornuum habet Daniel; habet etiam Iohannes, non eodem plane ſignificatu. Hîc differentia verborum, emblematum, rerum, temporum, ſtudioſe debet obſervari. Sed & multum juvat Tabernaculi per *Moſen* erecti & deſcripti ratio. nam cœleſtia, quorum exemplari & umbra ſervierunt ſacerdotes levitici, Hebr. VIII. 5. in Apocalypſi accurate exhibentur.

2. Multa prædixit *Dominus* ante paſſionem; v. gr. Matth. capp. XIII. XXII ſeqq. Ioh. XIV ſ. ſed non omnia: neque enim maturum erat. multa ſparſim in *Epiſtolis* Iohannis ceterorumque apoſtolorum per Spiritum Chriſti prædicta habentur; prout videlicet neceſſitas primorum illorum temporum ferebat. Nunc uno omnia libello complectitur Dominus, ſuperiora illa reſpiciens, præſupponens, explicans, continuans, pertexens. Illa ergo conferre prorſus decet; non tamen cum illorum brevitate horum ubertatem committere. In Evangeliſtis prædixit Chriſtus, quæ ante Apocalypſin Iohanni dictandam erant eventura, adjunxitque deſcriptionem Noviſſimorum; in Apocalypſi, intermedias quoque res. Ex utrisque unum quoddam Totum conſtat.

3. Non ſolum ſumma & clavis prophetiæ, & olim & proxime antegreſſæ, in hoc libro exhibetur, ſed etiam ſupplementum, ſigillis antea clauſis. Igitur non poteſt non multa habere nunc primum revelata, neque in reliquis Scripturis exſtantia, ut Gomarus & Cluverus agnoſcunt. Erga revelationem igitur hanc tantam, ſtatui exaltationis Chriſti reſervatam, parum grati ſunt, qui quicquid in ea primum revelatur aut determinatius deſcribitur, idcirco ſegnius æſtimant, & timidius accipiunt audaciusve repudiant. Argumenti amplitudo & libelli brevitas evincunt, omnia verba eſſe longe ſignificantiſſima.

¶ ὁ ἀναγινώσκων καὶ οἱ ἀκούοντες, *qui legit & qui audiunt*) *Vnus*, ille primum, per quem Iohannes librum ex Patmo in Aſiam miſit, *legebat* publice in eccleſiis, & multi audiebant. Magnopere Scriptura publicam ſui lectionem commendat. Deut. XXXI. 11. Neh. VIII. 8. Ier. XXXVI. 6. Luc. IV. 16. Act. XV. 21. Col. IV. 16. 1 Theſſ. V. 27. 1 Tim. IV. 13. Plus eſſet ædificationis, ſi doctores minus de ſuo loquerentur, vel certe Scriptura multitudini ſane rudi legeretur copioſius.

¶ τῆς προφητείας, *prophetiæ*) Eſt *apocalypſis*, reſpectu Ieſu Chriſti: eſt *prophetia*, reſpectu Iohannis, cujus mentione facta, *prophetiæ* demum vocabulum ponitur. *Prophetiæ* ſe ſua, adeoque divina tuentur auctoritate, ſpeciatim Apocalypſis, quæ idcirco antiquas prophetias non allegat, niſi ſummatim, idque ſemel. c. X. 7. In ceteris libris N. T. allegantur prophetiæ V. T. ut earum videlicet completio demonſtretur: in Apocalypſi non allegantur. Hinc quum v. gr. Surenhuſius allegata V. T. per ſingulos evangeliſtas, per Acta apoſtolorum, per epiſtolas Paulinas catholicasque deduxiſſet, non habuit, quod in Apocalypſi allegatum conferret. Pari fere modo Franc. Iunius Parallelos abrupit, ita in concluſione ſcribens: *Sunt quidem innumeræ voces, ſententiæ multæ, argumenta non pauca in toto libro Apocalypſeos, quæ Teſtamentum vetus redolent dignitate maxima: ſed eorum interpretatio mihi quidem non videtur hujus loci eſſe, tum quia NON ADDVCVNTVR NOMINATIM ſcripturæ loci, aut profertur authoritas aliqua una, unde illi depromti ſunt; ſed plurimum bini, terni, aut plures loci una conſuuntur artificio elegantiſſimo: tum vero quia ſi quis hoc inſtituerit, cum neceſſe fuerit aggredi totius libri Apocalypſeos interpretationem.*

4 ἀπὸ ὁ) ἀπὸ τοῦ ὁ, *Eraſmus* introduxit. *Michaël Lilienthalius* in Bibliotheca exe-

tica, quum multa in me propitia dixisset atque collegisset, in additamentis non tam ex suo, quam ex alieno sensu scribit: *Editio minor Bengeliana in Recens collectis acri* censura *notatur. Auctores pro specimine dederunt caput I Apocalypseos, & ex collatione cum editione R. Stephani ostenderunt, in editione Bengelii multa adhuc menda reperiri.* Dedit in Recens collectis *censor* (sic enim dicendum est potius, quam *censores*) Tabulam, ex Apoc. I. bene multa, fateor, loca exhibentem, in quibus *editio Stephani* & *editio Bengelii* differunt. Sed respiciatur, quæso, *Apparatus*, pag. 789 seqq. *Omnibus illis locis*, ne de tota Apocalypsi dicam, princeps editio, *Complutensis*, ex. gr. v. 2. & ipsa *Stephani* editio prima (quam censor se pro fundamento sumpsisse ait,) v. 5. & codices manuscripti apud *Stephanum*, v. 19. & antiquissima versio *Latina*, v. 6. & *Lutheri* versio, v. 5. & documenta post Stephanum cumulata, longe gravissima & plurima, & in his codex *Alexandrinus*, v. 8. &, ut post Apparatum excusum accuratius didici, *Seidelianus*, &c. v. 9. *Syriaca* versio &c. v. 11. *Irenæus* &c. v. 18. me defendunt; & censorem, *solo Stephani nomine*, nullo argumento, pugnantem, & præcipites lectores suos auferentem, *efficacissime* refutant. Quæ cuilibet sano satisfacere debent.

Primus hic locus est ex iis, in quibus me defendi posse plane negat censor. Atqui lectio mihi probata, ἀπὸ ὁ, primæva est. unde nonnulli dudum fecere ἀπὸ θεοῦ ὁ, ne scilicet præpositio ἀπὸ haberet genitivum quasi ἄκλιτον. Similiter *Erasmus* ἀπὸ τοῦ ὁ surrogavit, (instar ΤΟΥ ὁ ἦν apud Andream Cæsariensem,) vano solœcismi timore, ut deprehendent, qui primam editionem & quintam annotationum ejus evolverint. Erasmum sequitur *Stephanus*, Stephanum alii.

Quæ in Apparatu, pag. 777. de paucitate codicum Apocalypticorum dixi, ea comprobat catalogus codicum Florentinorum in libro *Io. Lamii* de eruditione apostolorum, p. 223 s. 246 ss. ubi multi memorantur codices, Acta & Epistolas, vel ipsum Novum Testamentum, sine apocalypsi, exhibentes. *Sex* tamen ibi Apocalypsin habent, quorum lectiones utinam in lucem proferantur! Certum habeo, & illos, & quotquot alii ubicunque gentium jacent, summam esse confirmaturos lectionis a me defensæ, in Apocalypsi, in primo capite, in quarto versu. Etenim h. l. Erasmum, & Stephanum, & Recens collecta, redarguunt, meque defendunt, omnia hodie cognita monumenta. *Quando tandem movebuntur, qui prelum Stephani pluris faciunt, inscientes, quam cuncta vestigia Iohannis in Patmo?* Humanissimus Lilienthalius, non dubito, quin manum sit daturus veritati.

¶ ἀπὸ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *a Qui est & qui erat & qui venit*) Decem Sephiroth, tres superiores & septem inferiores, in hac salutatione descriptas quærit *Iacobus Rhenferdus* in Dissertatione de stilo Apocalypseos cabbalistico. Et aliquam quidem esse similitudinem, evicit ille: sed nil protulit ex Cabbalistis, quod non purius apud Iohannem exstet. conf. Lamp. comm. in Apoc. p. 253. Nomen Hebræum יהוה est ἄκλιτον· ejusque nominis periphrasis est hæc, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ut videbimus mox versu 8. Itaque periphrasis quoque sine flexione casus ponitur. Articulus ὁ ter expressus Græcæ paraphrasi nominis Hebraici conciliat formam nominis.

¶ ἑπτὰ, *septem*) Iudæi *ab* Esaj. *XI. 2. multa & magna loquuntur de* Septem Spiritibus Messiæ. *Lightfoot.*

5 ἀπὸ ἰησοῦ χριστοῦ, ὁ μάρτυς κτλ.) Frequens in hoc libro est Appositio, casu obli-

obliquo & recto. Exempla collegimus in Appar. pag. 778. Ita nempe Hebræi solo v. gr. *Mem* præfixo nomenclaturam multis vocabulis constantem declinant: similiterque Galli, adhibita præpositione *de* &c. Quin etiam Lucas, ἐν τῷ αἵματί μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. c. XXII. 20.

¶ τῶν νεκρῶν) Editi, ἐκ τῶν νεκρῶν. In *sola* Apocalypsi diversam interdum ab editis lectionem noster exhibet textus. Caussam dixi in Apparatu pag. 788. & in utraque Defensione, prolixe.

¶ ἀγαπῶντι) Sic habet cod. antiquissimus *Alex.* & sex alii non contemnendi, ac fortasse plures a pristinis collatoribus neglecti. Alii, ἀγαπήσαντι, ob sequens λούσαντι & ἐποίησεν· idque præfert Wolfius. Sed participium præsens etiam præteriti imperfecti vim includit. οἱ μισοῦντες, οἱ ἀγαπῶντες, οἱ φιλοῦντες, οἱ δοξάζοντες, *qui oderant*, *qui amabant*, *qui diligebant*, *qui honorabant*. 2 Sam. XIX. 6. Thren. I. 2. 8. Sic Matth. II. 20 οἱ ζητοῦντες, *qui quærebant*. 2 Pet. I. 19 φαίνοντι notat *lychnum qui LVCEBAT*. nam sequitur aoristus 1 διαυγάσῃ καὶ ἀνατείλῃ. Sic θεωροῦντες, & ὤν, in imperfecto, Ioh. IX. 8. 25. & passim. Eoque facilius erat ἀγαπῶντι cum vi præteriti, quia duo aoristi subsequuntur. Sic præsens, pro præterito, subsequente præterito, c. XIII. 12. Veruntamen ἀγαπῶντι proprie præsens est, & denotat *amorem perpetuum*, ut Ioh. III. 35, ὁ πατὴρ ΑΓΑΠΑ τὸν υἱὸν, καὶ πάντα ΔΕΔΩΚΕΝ ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. ubi præsens & præteritum copulantur. *Qui nos amat*, reddidi studiose in Germanica Apocalypseos translatione: & talia, ut intelligo, loca displicent multis. Atqui Iohannis stilus & hodiernus gustus toto cœlo differunt. Ego in transferendo non molles auriculas delinio, sed Iohannem, qui ex Hebraico plane sensu scripsit, religiose imitor. Hæc pars est contumeliæ Christi.

¶ αὐτοῦ) Αὐτοῦ, etiam reciprocum, leni ubique spiritu expressi, Erasmi exemplo, qui quidem in editionibus suis fere promiscue exhibet αὐτοῦ, facilitatis, ut arbitror, gratia, & αὑτοῦ, etiam reciproco sensu, ex mss. Caussa in Apparatu p. 453 semel dicta est, (suffragante Buttigio in præf. N. T.) & quovis loco dicta putari debet. αὑτοῦ mallet Wolfius: & id editores suo passim fecere arbitrio, interdum post consonam quoque tenuem, aperto errore, ut μετ' αὑτῶν, ἀπ' αὑτῶν, μετ' αὑτὸν, Act. XIV. 27. XV. 38. XIX. 4 &c. In quo nemo, opinor, Ionicam dialectum excusabit. Speciem unus habet locus, Ap. IX. 11, ἐφ' αὐτῶν· sed id Rob. Stephanus introduxit: ἐπ' αὐτῶν, reciprocum tamen, habent edd. primæ cum mss. Vt apud Hebræos ו & alia suffixa tertiæ personæ & relativam & reciprocam vim habent: sic scriptores N. T. αὐτοῦ promiscue ponunt. Itaque h. l. Ap. I. 5 αὐτοῦ omnino ad *Iesum Christum* refertur, qui nos in sanguine *suo* lavit.

6 καὶ ἐποίησεν) Sensus erat, ὃς ἀγαπᾷ ἡμᾶς καὶ ἐποίησε· sed prius verbum cum articulo postpositivo transiit in participium; alterum verbum mansit, & cum eo subaudiri debet articulus absorptus.

¶ βασιλείαν, ἱερεῖς) Βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς substituit librarius, facilitatis gratia, in *Andreæ* textu, quem sequuntur, *Erasmi* interventu, impressi plerique, & Wolfius. Qui quum in multas lectiones, quamvis minus ipsi probatas, *unam* meam editionem allegarit, (id quod optimo eum animo fecisse existimo,) lector, velim, meminerit, easdem lectiones *in aliis editionibus a me suo loco citatis* exstare. Semel hoc monere necessum duco, ne contextus meus nimis sæpe solus incedere

 vi-

videatur. Hîc igitur habent codices, ſummo conſenſu, & in his editio *Comp.* cum ſequacibus, βασιλείαν, ἱερεῖς· & ſic olim, *regnum, ſacerdotes*, reddidit *Latinus*, ut ex *Apringio* conſtat, quanquam *&* interpoſuere ceteri. βασιλείαν, ἱερεῖς, legerunt etiam, qui periphraſi utuntur, βασίλειον ἱεράτευμα, ut *Andreas* ipſe in comm. nam lectionem βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς, plane claram, non mutaſſent. Similem varietatem infra videbimus ad c. V. 10. ſed ſive βασιλεῖς ſive βασιλείαν illo loco genuinum eſt, hîc certe βασιλείαν legi debet. Illic enim loquuntur quatuor animalia, & viginti quatuor presbyteri, coronati, quorum dignitas eminet: hîc ſermo eſt omnium fidelium nomine. hos Chriſtus fecit DEO & Patri ſuo ſacerdotes: & horum ſacerdotum univerſitas eſt regnum, quod Ipſo gaudet Rege. βασίλειον ἱεράτευμα dicitur Exod. XIX. 6. 1 Petr. II. 9. ubi ἱεράτευμα, ut στράτευμα, *exercitus*, collectivum eſt. Eandem vim habet Appoſitio, *regnum, ſacerdotes*. quanquam inter cives regni eximia apud regem admiſſione ſacerdotes gaudent. Davidis ſacerdotes erant filii. 2 Sam. VIII. 18.

7 ἔρχεται) videlicet ὁ ἐρχόμενος. *Venit*, qui venit. Innuitur adventus glorioſus in die noviſſimo.

¶ ἐξεκέντησαν, *pupugerunt*) Evidentiſſimis clavorum lanceæque notis in corpore redivivo & glorificato Salvator & Iudex ſe & exhibuit & exhibebit. Tum faſtidia & convicia hoſtium, Iudæorum præſertim, quæ tantiſper admiranda fert longanimitate, refutabuntur in perpetuum.

8 τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω) Ω non ὦ μέγα, hoc loco legere & pronunciare debemus. nam ὦ μέγα opponitur ὂ μικρῶ. ὦ, tanquam ultima alphabeti Græci litera, opponitur τῷ *alpha*. Græce ſcripſit Iohannes. Valde ſolennis hic eſt locus: in quo pauci, cum *Apringio*, ἀρχὴ καὶ τέλος addunt, *expoſitionis cauſa*, ut in notis Vatablo adſcriptis exiſtimatur, videlicet ex parallelis. Cernamus vero parallela loca. Ea (non annumerato verſu 11, de quo inferius dicemus,) ſunt quatuor.

I. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, *Alpha & O*. c. I. 8.

II. Ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, *Primus & Vltimus*. c. I. 17. II. 8.

III. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, *Alpha & O, Principium & Finis*. c. XXI. 6.

IV. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, πρῶτος καὶ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, *Alpha & O, Primus & Vltimus, Principium & Finis*. c. XXII. 13.

Itaque in principio libri unum inciſum ponitur, primum de Patre, c. I. 8. coll. c. IV. 8. deinde de Chriſto, c. I. 17. In fine libri copioſior fit ſermo, & duo inciſa ponuntur de Patre, *ſedente* in throno, c. XXI. 6. & tria, de Chriſto, *Veniente*, c. XXII. 13. Sæpe in hoc libro unam ſententiam Græce & Hebraice exhiberi, mox videbimus. Idque hîc jam quoque fit. Pater dicitur τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω Græce: Idem Iohanni, Hebraice, ut mox videbimus cogitanti, eſt *Principium & Finis*, quod per את primam & extremam Hebræorum literam Hebraice exprimitur. Et ſic quoque Chriſtus.

Locus quartus, tribus inciſis conſtans, memorabilem anſam nobis præbet. Tertium ejus inciſum nunquam ponitur ſine primo, ergo pertinet ad primum declarandum. Secundum ponitur aliquando ſine primo: ergo ſuam per ſe, ut in Eſaja, ſic in Apocalypſi, ſignificationem habet. Primum & tertium adſcribitur etiam Patri, c. XXI. ſecundum, Chriſto ſoli. c. I. 17. *Alpha, & Principium*, eſt Deus, ut Ipſe, rerum omnium conditor & auctor, tantas

tas

tas res proponit, declarat, promittit. Ω *&* *Finis* est Idem, ut Apocalypsin, præsertim in tuba septimi Angeli, ad opus, complementum, *finemque* exspectatissimum & gloriosissimum perducit. Et sic quoque Christus. *Prima & extrema* rei, stilo scripturæ, est res sive totum ipsum. vid. 1 Sam. III. 12. Cohel. X. 13. 2 Chron. XXXV. 27. Græci *proram & puppim* proverbio dicunt. Ergo *Alpha &* Ω, *Primus & Postremus*, *Principium & Finis*, est *Vnus omnia*, *semperque Idem*. Confer Psalmum VIII, initio & fine, ubi *Intentio* & *Exsecutio* describitur. Sic, magnifico sensu, finis ab origine pendet. Continet Apocalypsis in augusta appellatione, *Alpha &* Ω &c. in principio, Protestationem Dei contra draconem, & Christi contra bestiam, ceterosque hostes; & in fine, triumphum ex hostibus. Hostes enim procedente libro insurgunt, sed penitus delentur, ut nusquam appareant. Est item Protestatio contra omnes falsos deos & falsos christos, ad nihilum redituros. Nam ante revelationem Dei primam in creatione, & post ultimam in consummatione, nullus est alius Deus; omnes falsi dii intermedio tempore & ficti & sublati sunt: ante adventum Christi in carne & post adventum ejus ad judicium nullus est alius Christus; omnes pseudochristi intermedio tempore fuerunt. *Quumque omnia subordinata erunt Filio Dei, tum & ipse Filius subordinabitur ei, qui omnia subordinavit ipsi, ut sit Deus omnia in omnibus.* 1 Cor. XV. 28.

¶ Κύριος, *Dominus*) Augustus est totus hic locus; & magnificus hoc loco ac plenus Dei titulus, uberiorem considerationem postulat.

§ I. Rudimentum nos quidem duntaxat ponemus: & in eo complures confluent observationes, quæ nemini vel placeant ex toto (etenim ne mihi quidem ipse satisfacio,) vel ex toto displiceant, adeoque cujusvis delectui & examini maturiori subjiciuntur.

§ II. Quatuor membra habet titulus:

1 Κύριος, *Dominus.*

2 ὁ Θεός· *Deus:*

3 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *Qui est & qui Erat & qui Venit*,

4 ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens.* Hæc membra commode ordine retrogrado spectaverimus.

§ III. *Quartum*, ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens*, in V. T. non nisi duobus Hebraicis vocabulis respondet. nam in Iobo sæpe ponitur pro שדי sed absolute, non in appositione cum aliis divinis nominibus: quare parallelismus non est ibi figendus. Vid. infra, § XXIV, de loco Exod. VI. Alterum vocabulum, quod ceteris in locis comprehendit nomenclatura ὁ παντοκράτωρ, est *Sabaoth.*

§ IV. *Sabaoth* non est nomen divinum recto casu, sed ingreditur nomenclaturam Dei, quum dicitur *Iehovah Sabaoth*, *Deus Sabaoth*, *Iehovah Deus Sabaoth*, i. e. *exercituum.*

§ V. Nomenclatura hæc non occurrit in Genesi: exstant demum principia ejus in Exod. VII. 4, *educam exercitus meos, populum meum, filios Israël, ex terra Ægypti.* & cap. XII. 41: *exierunt omnes exercitus Iehovah ex terra Ægypti.* Iosuæ, trajecto Iordane, apparuit, qui se ipse sic appellavit, *Dux exercitus Iehovah.* Ios. V. 14 seq. Inde in libris Samuelis & Regum, in Chronicis, in Psalmis, in Esaja, Ieremia & plerisque prophetis minoribus, ante capitivitatem Babylonicam, & post eam, frequentissima est locutio de *Domino Deo Sabaoth.* Varie expressere LXX interpretes: sed maxime utuntur epitheto παντοκράτωρ, & dicunt Κύριος παντοκράτωρ, ὁ Κύριος ὁ

θεὸς ὁ παντοκράτωρ. Id in ceteris N. T. libris nusquam reperitur, nisi 2 Cor. VI. 18. in expressa videlicet loci Esajani allegatione. In sola Apocalypsi sæpe dicitur.

§ VI. Denotat vocabulum *Sabaoth*, *exercitus* sive *copias* ingentes, speciatim quidem Israëliticas illas, sed generatim in cœlo & in terra omnes, quia omnium Deus est Iehovah: & inde ὁ παντοκράτωρ dicit *Omnitenentem*. Huic uni omnis militia servit: & omnis illius militiæ opera in Apocalypsi cietur & ad summa pervenit.

§ VII. Quæ cum ita sint, Hebraico יהוה non potest non respondere membrum *Tertium*, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος. nam epitheton, ὁ παντοκράτωρ, nunquam ponitur, quin immediate aut θεὸς aut יהוה præcedat. Illud mediate præcedit in præsenti: ergo יהוה est immediate præcedens. Respondent autem nomini יהוה vel tria incisa simul, ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, vel tertium sine dubio, ὁ ἐρχόμενος.

§ VIII. Ὁ ἐρχόμενος dicitur *Is qui* יהיה *erit*: nec tamen dicitur ὁ ἐσόμενος, sed, perquam scite, ὁ ἐρχόμενος, ne quid de *esse* præsenti detrahi videatur, & ut adventus clarius exprimatur. *Futurus*, Hebr. הבא *veniens*, coll. Ioh. XVI. 13. & sic aliæ linguæ.

§ IX. Quomodo nomen יהוה legendum sit, & quam late ejus significatio pateat, vehementer contenditur: nonnulli, quia ei puncta nominis אלהים sæpe, & nominis ארני sæpissime appicta sunt, alias vocales introducunt, & v. gr. יְהֹוָה *Iihvæh* legunt.

§ X. Sed etiamsi nomen יהוה semper alienas, nunquam suas vocales in codicibus nostris adscriptas haberet, tamen æque posset *Iehovah*, quam *Iihvæh* legi. Atqui etiam oportere *Iehovah* legi, multa evincunt.

§ XI. Curaverunt Hebræi, ut nomen יהוה nunquam nisi quam sincerissime pronunciaretur: quare ubi præfixa mutationem vocalium importabant, sæpissime nomen ארני vocales quam maxime ad יהוה accedentes habens surrogarunt. Sed ubicunque יְהוָה scribitur, plane *Iehovah* legendum est. Hac una de causa sub Iod retinuere Scheva: id quod etiam Chaldæi paraphrastæ faciunt, in ipso scriptionis suæ compendio ׳׳ nomen *Iehovah* & *Adonai* referente. Quemadmodum יְהוִה per puncta nominis אלהים scribitur, sic per puncta nominis ארני posset יְהוָה scribi, nisi יְהוָה per se pronunciandum esset. Nomina propria, ut *Iehojakim*, & multa alia, quæ ex nomine יְהוָה formantur, & Græcas nominis hujusce scriptiones, ad eos, qui foris sunt, propagatas, eruditi pridem collegerunt.

§ XII. Incomparabilis & admiranda est coagmentatio nominis יהוה ex יְהִי *Erit* & הוה *Ens* & הָיָה *Erat*. Manavit hæc nominis divini paraphrasis per tria tempora ad poetas Græcos vetustissimos & ad scriptores Talmudicos. Loca exstant apud Wolfium T. IV Curar. in N. T. pag. 436. Summum vero robur habet Apocalypsis.

§ XIII. *Secundum* membrum, ὁ θεὸς, nullam habet difficultatem: nomen θεὸς, a θέω *pono*, dicit auctorem rerum omnium. *primum* vero, Κύριος, aliquid dici postulat.

§ XIV. Io. Pearsonus in Expos. Symb. Apost. p. 261. rem eo deducere conatur, ut τὸ κύριος, quatenus τῷ יהוה respondet, derivetur a κύρω, *sum*. Sed exempla, quæ ex Tragicis potissimum profert, omnia *esse* quoddam *fortuitum* inferunt, ut κύρω vel potius κυρῶ non magis verbo ὑπάρχω, quam verbo τυγχάνω in significatu, & verbo קרה in ipso sono respondeat. Qui vim nominis κῦρος, ex quo κύριος

κύριος dicitur, perſpexerit, qua non modo moralem auctoritatem, ſed etiam naturalem ſtabilitatem firmitudinemque denotat, is facile agnoſcet, nomen κύριος idoneum eſſe ad interpretandum nomen יהוה demto temporum ternione, & certe denotare *Eum qui eſt*.

§ XV. Quotieſcunque nomini Κύριος nomen θεὸς apponitur, illud nomini proprio יהוה reſpondet: idque in præſenti quoque loco valet.

§ XVI. Iam quid cauſæ eſt, cur, quum inter tot commemorationes *Dei*, quæ in V. T. exſtant, hæ ipſæ, tres ad ſummum, appellationes, *Iehovah Deus omnitenens*, uno loco poni ſint ſolitæ, Apocalypſis hîc quatuor, Κύριος tribus reliquis præmiſſo, ponat?

§ XVII. Sæpe Apocalypſis dupliciter aliquid exprimit, Hebraice & Græce, ut ναὶ, ἀμήν· ἀβαδδὼν, ἀπολλύων· διάβολος, σατανᾶς· κατήγωρ, κατηγορῶν. Hoſtium nomina duplici idiomate exprimuntur: & prius ipſius Domini Dei nomen dupliciter exprimitur.

§ XVIII. Græce in titulo divino, quem conſideramus, membrum I & II per ſe ponuntur: membrum autem III & IV, quæ idem quod duo priora ſignificant, unice eo pertinent, ut lectori Hebraicum יהוה צבאות in memoriam redigant. quanquam enim ipſum nomen יהוה Græcis exprimi poſſet, tamen in populo Dei nunquam ſic expreſſum fuit. Græco & Hebraico nomine Deus Iudæorum & Gentium deſcribitur.

§ XIX. Membrum I & III ſunt parallela, utrumque nominis proprii vim habens: primo additur ὁ θεὸς, tertio ὁ παντοκράτωρ, utrumque appellativum.

§ XX. Hactenus hunc locum tractavimus ſeorſum: nunc idem cum parallelis conferendus venit. Dicitur enim ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, h. l. & ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, c. IV. 8. & deinceps, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν· denique, ὁ ὤν. Vid. infra ad c. XI. 17. XIX. 1.

§ XXI. Quum in rubo apparuit Moſi Deus, Ipſe ſe nominavit אהיה *Ero*. Exodi c. III. 14 hanc nominis ſui rationem præſtruit: *Ero qui Ero*, ſicuti ad Moſen dixerat ibidem v. 12: *Ero tecum*. Deinde Nomen exprimit Ipſe, Moſen dicere jubens: אהיה *ERO miſit me*. Verbum אהיה fit Nomen, ut ὁ ἦν, præfixo articulo: & ipſum ὁ ἦν commoda locutio, ut apud Ariſtotelem, εὐθὺς τὸ ἔσαι καὶ τὸ μέλλειν, ἕτερον. l. 2 de gener. & corrupt. c. 11.

§ XXII. Hoc Nomine ad Moſen promulgato, in eadem continuo apparitione, & per totam deinceps ſcripturam V. T. nomen יהוה memoratur. אהיה primæ perſonæ, ibi locum habere videri poſſet, ubi Dominus de ſe loquitur, & יהוה tertiæ perſonæ, ubi de Domino loquuntur angeli & homines. Atqui Moſes dicere juſſus eſt, אהיה *ERO miſit me*; & Dominus ſe ipſum quoque יהוה *Iehovah* vocat: ac nomen אהיה deinceps non repetitur, nomen יהוה nuſquam non occurrit. Plane igitur nomen יהוה ad ſignificatum nominis אהיה præter differentiam primæ tertiæque perſonæ amplius quiddam ſuperaddit: ut primum videlicet Dominus ſe appellavit *Ero*, mox ſe appellitare inſtituit *Erit-Ens-Erat*.

§ XXIII. Olim ante Moſis tempora, nomen יהוה ita memoratum legitur, ut certum habeamus, Moſen id non ex ſui demum temporis idiomate in tempora Enoſi, Abrami &c. intuliſſe. Gen. IV. 26. XIII. 4. XIV. 22. XV. 2. 7 &c.

§ XXIV. Rurſus apertum eſt, Moſi & per Moſen Iſraëlitis eam revelationem eſſe factam, qua nomen *Iehovah* novo modo eis *innotuerit*. Laudavimus modo

locum Exod. III. 15. Accedit alter, Exod. VI. 3: *Visus sum erga Abraham, erga Isaac & erga Iacob* באל שדי *qua Deus abundans* omnibus bonis: *sed nomine meo Iehovah non sum eis notus factus.* Hîc τῷ אל præfigitur ב & rationem *sub qua* denotans, per Gallicum *en* apte reddi potest, sicut v. gr. dicunt *vivre en Chrêtien.* Abrahamo quum apparuit Deus, appellavit se אל שדי Gen. XVII. 1. & inde Isaac & Iacob sæpe Eum sic appellarunt. Appellabatur tum quoque *Iehovah*, sed minus solenni usu. Mosis demum tempore Ipse hoc nomen suum in seculum, & hanc mentionem sui in progeniem & progeniem esse jussit. Ex. III. 15. Tunc *nomen sibi æternum* re ipsa *fecit.* Es. LXIII. 12. Videatur locus Exod. XV. 3, & totum illud Canticum.

§ XXV. יהוה ab הוה *esse*, dicitur: ac potest id Ipsius nomen considerari vel absolute, ut est in se *Is qui est* ab æterno in æternum: vel respective, uti populo suo, promissionem per opus ipsum implendo, innotescit ut *Is qui est.*

§ XXVI. Priori notione nomen יהוה celebratum est etiam patriarcharum temporibus: sed altera notione superinducta Mosis demum tempore Israëlitis se notum fecit Dominus, per ingens illud opus eductionis ex Ægypto.

§ XXVII. Tali modo significationem nominis sui יהוה admirabili methodo quasi contraxit, ut quemadmodum *Deus*, quamlibet omnium Deus, tamen non erat alius, neque alius dicebatur, neque alius dici volebat, atque *Deus Israëlis*, sic יהוה *Is qui est* non esset alius, atque *Is qui* Israëli *est*, sive qui Israëli se præstat & re exhibet. *Ero vobis*, revera dixit, sicut postea, *non ero vobis.* Hos. I. 9. Non dissimili ratione, quotiescunque Deus insigne aliquod opus fecit, Ipsum nomenve ejus cognitum esse legimus. Ps. LXXVI. 2. LXXXIII. 19. Es. LII. 6. Ez. XXXIX. 7.

§ XXVIII. Itaque Mosis tempore quasi ab integro se nominavit אהיה *Ero.* Non dicit, *Ero qui eram*, *Ero qui sum;* sed אהיה אשר אהיה *Ero qui Ero:* ubi declaratio involvitur beneficii jam jamque præstandi. Id est, *Ero* Israëlitis is, *qui* eo ipso *Ero* patribus eorum, & quem me iis fore dixi, quemque me iis fore oportet, promissionem olim datam deinceps implendo. Itaque significatio futuri prævalebat in אהיה includens & recapitulationem revelationum & promissionum Dei, quæ patribus obtigerant, & declarationem rei jam exhibendæ per eductionem populi ex Ægypto.

§ XXIX. Nomen אהיה mox in nomen יהוה quasi excrescens eandem simul futuri significationem in nomen יהוה transmisit, ut in ipsa nominis forma futurum emineret, atque inde ad præsens cum præterito progressus fieret.

§ XXX. יהוה idem est syllabatim, quod ὁ ἐρχόμενος καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν. Ita conveniens erat sermo Veteri Testamento. Sed in Apocalypsi ordo per elegantiam non nisi superbis fastidiendam invertitur, & cap. IV. 8 dicitur ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ubi, ordine naturali temporum, quatuor animalia Dominum celebrant summatim, ut Ipse se exhibuit, & exhibet, & exhibiturus est. Hîc autem, cap. I. 4. 8. & Iohannis stilo & ore suo Dominus dicitur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, & ita novo, sed in ipsa natura divina fundato idiomate, τὸ ὢν, tanquam principale & radicale, primum ponitur, notabili præludio & omine permutationis illius, qua deinceps & τὸ ἐρχόμενος & τὸ ἦν, ut § XX indicavimus, ad τὸ ὢν se recipiunt.

9 *ἐν τῇ θλίψει, in tribulatione*) In tribulatione fidelibus maxime hic liber sapit. Asiatica ecclesia, præsertim a floridis-

ridiſſimo Conſtantini tempore, minus magni æſtimavit hunc librum. Vix veſtigium reperias Apocalypſeos a Conſtantinopolitanis doctoribus allegatæ: ubi in Chryſoſtomi operibus citatur, hoc ipſum alieni tractatus indicium eſt. Africana eccleſia, cruci magis obnoxia, ſemper hunc librum plurimi fecit.

¶ καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ, *& regno & patientia*) Conjunguntur hæc etiam 2 Tim. II. 12. *Patientiæ ſpes* (1 Theſſ. I. 3.) uberrimum in Apocalypſi nutrimentum habet. Notabilis *ordo* verborum: *afflictio, & regnum, & patientia.* cum primo horum & tertio *ſimul* datur ſecundum.

¶ ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ) γενέσθαι ἐν ῥώμῃ eſt *pervenire Romam*, 2 Tim. I. 17. Itaque Iohannes hoc loco innuit, ſe *delatum eſſe in inſulam Patmum*, & ſub adventum ſuum hæc, quæ memorat, audiſſe & vidiſſe. Neque præteritum hocce tempus nos impedit, quo minus Apocalypſin in Patmo ſcriptam exiſtimemus. Nam veteres in ſcribendo tempora verborum accommodarunt ad tempus lectionis, non ſcriptionis. Act. XV. 27 *miſimus*. Tenuis hæc videtur obſervatio: ſed magnis erroribus medetur.

¶ τῇ καλουμένῃ, *quæ vocatur*) Sunt, qui hoc participium omittant: recte, ut videtur. Sive id legas, ſive non legas, *Patmus*, quamlibet Aſiæ vicina, tamen non omnibus Aſiæ incolis nota fuit. Ideo Iohannes memorat, *Patmon* eſſe *inſulam*. At *Cyprus*, celebris inſula, per ſe nominatur, Act. XIII. 4. nec dicitur *inſula Cyprus*, nedum, *inſula, quæ appellatur Cyprus*.

¶ πάτμῳ, *Patmus*) Erat ibi, tempore Domitiani & Nervæ. Opinionem de vita Iohannis usque ad ultima Domitiani aut prima Trajani tempora, falſam quidem & ex confuſione duorum Ioannum exortam eſſe putat Artemonius in lib. de Init. evang. Ioh. p. 350. Atqui Petrus ſub Nerone defunctus eſt martyrio: & longe ultra Petrum manſit Iohannes. Ioh. XXI. 22. Apocalypſin autem non diu ante obitum ſcripſit. Neque enim partem unam ſub Claudio, aliam ſub Domitiano aut Nerva ſcriptam dixeris. una quippe eſt *apocalypſis*, una prophetia, unus liber. Neque Epiphanius, qui eam ſub Claudio, id eſt, ante Petri ſub Nerone mortem, editam cenſet, unus veterum eſt Irenæo cæterisque anteponendus. Titulus verſionis Syriacæ jam eſt recentior. Cur in Apocalypſi, dices, multo magis *hebraizat* Iohannes, quam in Evangelio? nonne tum, quum Apocalypſin ſcriberet, Græciſmo demum aſſueverat? nam Evangelium ſcripſit ante vaſtationem Hieroſolymorum, Apocalypſin poſtea. Enimvero non ex aſſuetudine, ſed ex divino dictamine, cujus infinita eſt εὐπορία, formam totus trahit Iohannis ſtilus, ſed magis propheticus.

10 ἐγενόμην) Periodus trimembris: ἐγενόμην· ἐγενόμην· καὶ ἤκουσα. v. 9. 10.

¶ ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ, *die dominico*) Et eſſe aliquem & dici *Dominicum diem*, vel ex hoc conſtat loco: diem autem Dominicum eſſe illum diem, qui dies Solis a gentibus dicebatur, qui primus eſt hebdomadis cujusque dies, qui Sabbato, ſeptimo hebdomadis diei opponitur, univerſo antiquitatis chriſtianæ teſtimonio conſtat. Rationem appellationis rurſus ex ipſa Scriptura N. T. diſcamus. Appellationem multi ex eo repetunt, quod illo die reſurrexerit Dominus. Vera hæc quidem, ſed non præcipua, aut non unica ratio fuerit. Inſignes ſunt dies Nativitatis, Baptiſmi, Transformationis, Crucis, Reſurrectionis, Aſcenſionis, Adventus glorioſi. Quis horum maxime dominicus dies eſt? Cœna dominica eſt cœna Domini: Dies dominicus eſt dies Domini noſtri Ieſu Chri-

Christi; quo nomine stilus apostolicus denotat unum diem adventus, qui etiam absolute *dies*, vel *dies ille* dicitur. Non abhorret sensus veterum Christianorum, de quo apud *Hieronymum* ad illud, *Media nocte*, Matth. XXV. hæc leguntur: *Dicamus aliquid, quod forsitan lectori utile sit. Traditio Iudæorum est, Christum media nocte venturum in similitudinem ægyptii temporis, quando pascha celebratum est, & exterminator venit, & Dominus super tabernacula transiit: & sanguine agni postes nostrarum frontium consecrati sunt. Vnde reor & traditionem apostolicam permansisse, ut in die vigiliarum paschæ ante noctis dimidium populos dimittere non liceat, exspectantes* adventum *Christi; & postquam illud tempus transierit, securitate præsumpta, festum cunctis agentibus diem.* Ad diem quemque dominicum exspectabatur Dominus, quanquam exspectationis solennitas ante paschalem potissimum celebrabatur Dominicam. Monumentum creationis dies septimus: primus dies, monumentum consummationis. Ille, dies Iehovah: hic, dies dominicus. Certe quisquis animo suo præcipit, diem hebdomadis primum, dominicum ideo dici diem, quia eo die veniat Dominus, is demum perspicit, quam singulari convenientia obtigerit Iohanni, ut Dominico die Dominum venientem & videret & describeret.

Putavi aliquando, visionem illam, quam Ezechiel a cap. XL refert, fuisse die sabbati, eumque diem sabbati cum die dominico hîc memorato posse conferri: sed id ultro nunc omitto. Nam in anno quidem mundi 3374, in quo visionem illam ponit Calvisius, dies 1 Tisri fuit sabbatum: sed visio fuit tribus post annis die 10 Tisri, media hebdomade. Aliam indaginem dominicus aperit dies. Apocalypsin visam esse ΠΡΟΣ τῷ τέλει *in fine imperii Domitiani*, ejusdem prope ætatis scriptor affirmat Irenæus: quem præter alios *Newtonus* in Observ. ad Ap. p. 163 seqq. frustra oppugnat. Vid. *Exeg. Germ.* p. 174. Occisus est autem Domitianus anno 96 Dion. d. 18 sept. die Dominico: quumque visionis tempus per celeberrimum persecutoris interitum ita accurate notat Irenæus, tutissimum fuerit ab ipso die quam minimum recedere. Quid si *dies* ille *dominicus* eo anno fuerit d. 3 april. id est, pascha: vel d. 19 junii, coll. *Ord. temp.* p. 389. vel ipse dies 18 septembris? Nil definio: Irenæi vestigia sequor. Certe Apocalypsis ante Domitiani exitum data aliam quoque præbet observationem. Verba ad populum *Ephesi* faciebat Apollonius Tyaneus, & in media oratione exclamabat, *Feri tyrannum*, iterumque, *Confidite, tyrannus occisus est.* Atque eo die, ea hora, Domitianus Romæ est occisus. Sive conjurationem in Domitianum scierat Apollonius, sive aliunde, quid ageretur, persensit: Apocalypsis multo majus rerum futurarum indicium Ephesiis, ad reprimendos Apollonii asseclas, & ad vindicandam Iesu Christi gloriam, eodem tempore dedit.

¶ ἤκουσα ὀπίσω μου, *audivi post me*) Iohannes faciem habuerat versam ad orientem: similiterque Dominus, dum ei appareret, faciem ad orientem, Asiam versus, quo scribendum erat, direxit.

11 λεγούσης) Sæpe Iohannes verba, quorum sententia cum remotioribus cohæret, Hebraico more cum propioribus construit. Dicere volebat: φωνὴν λέγουσαν· pro eo dicit, σάλπιγγος λεγούσης.

¶ ὃ βλέπεις) Ἐγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, καὶ, præmittunt nonnulli. Ex Andreæ commentario, quem expendi velim ad v. 8 & 11 & 17, immigravit hoc non modo in textum quorundam Andreæ exemplarium, sed etiam in *Cov. Vff. Arab.* qui etiam alibi quiddam

ex

ex Andreæ exegesi trahunt. vid. Appar. ad Ap. II. 16. Coarguitur additamentum & per ipsas horum codicum discrepantias, quum vel εἰμὶ & τὸ, vel εἰμὶ & ὁ prius, vel καὶ tertium omittunt; & per Augustanum Andreæ codicem, hac periocha carentem. *Mirum est*, inquit Wolfius, *hæc in tot codicibus* (videlicet in monumentis fere omnibus,) *desiderari*, *quæ tamen stilo Iohanneo ita conveniunt*, *quod Beza recte monuit*, *ut pro germanis merito habeantur.* Conveniunt sane, ut omnia ex aliis locis Iohanneis additamenta. Instat Wolfius: *In sequente capite Dominus nunquam alloquitur ecclesias*, *nisi præmisso aliquo sui titulo. Credasne igitur*, *Dominum*, (quum) *Ioannem primum alloquebatur*, *eo abstinuisse?* Resp. Sæpe demum post apparitionis initium Is qui apparet, eloquitur, quis Ipse sit. Exod. III. 6. In præsenti autem grandis illa summa, ὃ βλέπεις, *quod vides*, & ipsa adeo Iohannis visio, per se titulorum omnium instar erat, dum versu 17 mox titulus sequebatur expressus. Atque ex hoc ipso fonte derivantur tot tituli in capite II & III. In summa, intuitu versus 8 & 17, illata potius versui 11 hæc verba videntur, quam pro superfluis habita. Non facile pro superfluo aliquid hodie habent complures docti viri, eademque mente plerique quondam librarii fuere. Codicibus tutius, quam rationibus talia loca deciduntur: atque in eo genere eximium pondus *Latinus* habet interpres, ubicunque eum propriis non laborare nævis, idonei, quamlibet pauci, testes Græci confirmant. Vtinam hoc omnes penitus infixum animo habere vellent: maximum ad plerasque dubitationes eximendas compendium foret. De antiquitate Latini interpretis egimus in Appar. p. 391. 419 &c. eamque confirmat egregia Latinorum patrum cum textu interpretis consensio. Carebat ætas illa multis additamentis, quæ posteritas, ut alibi paulatim, sic hoc loco invexit.

¶ εἰς βιβλίον, *in librum*) Huic *libro*, talem ortum habenti, nec non ceteris, ex quibus sacræ corpus Scripturæ constat, quis est, qui tantum tribuat, quantum res ipsa postulat, posthabita multitudine aliorum librorum? Eccles. XII. 12.

12 βλέπειν τ̃ φωνὴν, *videre vocem*) videre eum, cujus erat *vox*.

13 ποδήρη) מעיל LXX ποδήρης, de vestitu Aaronis.

14 ἡ κεφαλὴ καὶ αἱ τρίχες) ἓν διὰ δυοῖν· id est, capilli.

15 πεπυρωμένω) Sic *Vffenb.* pluresve, & versiones antiquæ. Alii, πεπυρωμένοι. Epitheton est, non pedum, sed χαλκολιβάνου· ideo non repetitur c. II. 18. χαλκὸς, *æs*: λίβανος, *tus.* χαλκολίβανος, æris species, turi similes. Vide Bocharti Hierozoicon, in extremo, ubi *æs album* interpretatur copiosa disputatio. Conf. Dan. X. 6, de *ære splendente.* Hesychius, ἅπασα χαλκῆ, λαμπρὰ ὅλη, κρῆπις.

17 ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, *primus & postremus*) Gloriosissima appellatio. Hebr. ראשון אחרון Es. XLIV. 6. XLVIII. 12. ubi LXX reddunt, ἐγὼ πρῶτος καὶ ἐγὼ μετὰ ταῦτα, πλὴν ἐμοῦ οὐκ ἔστι θεός. & rursum, ἐγώ εἰμι πρῶτος, καὶ ἐγώ εἰμι εἰς τ̃ αἰῶνα. Vtroque loco vocabulum ἔσχατος videntur non satis dignum putasse, quod tamen revera Hebræo egregie respondebat. Es. XLI. 4, Ἐγὼ θεὸς πρῶτος, καὶ εἰς τὰ ἐπερχόμενα (את אחרנים) ἐγώ εἰμι. Loquitur Messias de sese, coll. c. XLVIII. 16. Hinc id præconium in Apocalypsi Dominus Iesus ad se applicat, & per verba subsequentia declarat. Spectetur Schema:

Ego sum Primus, *& Postremus*:
& Vivens; *& fiebam mortuus*, *& ecce vivens sum &c.*

Immediata constructio, *Primus & Postremus*, declarat, Vitam ejus, interventu

ventu mortis perbrevi, ita interpellatam esse, ut ne interpellata quidem existimari debeat. *Artemonius* in tr. de Initio Evang. Ioh. *Primum & Vltimum* interpretatur *præstantissimum & abjectissimum.* p. 248. sed si hæc sententia esset, ordo rerum postularet inverti, & dici, *Vltimus & Primus.* Plane titulus divinæ gloriæ est, *primus & ultimus*, apud Esajam, apud quem frustra Artemonius eundem titulum ita conatur flectere, ut denotet *Principium & Finem.* p. 249 seqq.

18 ἐγενόμην νεκρὸς, *fiebam mortuus*) Dici poterat, ἀπέθανον, *mortuus fui* : sed hoc loco elegantia singulari dicitur, *fiebam mortuus*, ad denotandam temporum & in iis rerum differentiam.

¶ αἰώνων) Et formula εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, & vocula ἀμὴν, perfrequens est in Doxologiis. ideo librarii, quanquam hîc non est Doxologia, tamen post formulam illam etiam voculam hanc prono calamo perscripserunt, ut in Apparatu notavi. *Erasmus* ex editione *Complutensi* ἀμὴν postliminio admisit: recte autem faciunt, qui priores ejus editiones, ea particula carentes, approbant. Nemo uni editioni, quamvis ei præ ceteris assueverit, ita favere debet, ut eam, quamdiu vel minima rationum aut testimoniorum mica inveniri potest, obnixe, tanquam castellum ab hostibus oppugnatum, defendat, nec, nisi extrema vi compulsus, deditionem faciat. Etiam in editionibus præferendis vel postponendis studio partium peccatur: sine discrimine debemus inter omnes codices, versiones, & patres versari, & veritatem, ubicunque in eam inciderimus, eadem εὐπειθείᾳ & facilitate amplecti. Hoc loco, etiamsi toto seculo XVII omnes editiones ἀμὴν exhibuerint, tamen antiquitas paucorum testium, qui hanc particulam, justa ratione freti, omittunt, prævalere debet. Iis, qui omittunt, *Coptum* addit Wolfius.

CAP. II.

1 Τῷ ἀγγέλῳ, *angelo*) Gravissima VII harum epistolarum causa est. Populus legem in Sinai suscepturus, prius sanctificabatur: idem opera Iohannis Baptistæ, quum immineret regnum Dei, per pœnitentiam præparabatur: nunc ecclesia christiana ad tantam Revelationem digne suscipiendam (perinde ut antea scriptor ipse, per deportationem & per consternationem,) his instruitur epistolis. Id enim agitur, ut malos, prius admonitos, & mala ex medio sui exterminans, ipsa cum sua posteritate ad hoc pretiosissimum depositum, hanc tanti momenti revelationem, quam ipsi cœlites tam profundis adorationibus prosequuntur, recte amplectendam asservandamque, ad eventus maximos spectandos, & fructus uberrimos percipiendos plagasque effugiendas præparetur, inspersis in ipsas epistolas revelationis reliquæ stricturis fulgidissimis, ad attentionem excitandam & viam intelligentiæ muniendam aptissimis: ecclesiæque per pœnitentiam renovatio, ut par est, conspectui iridis præmittitur. c. IV. 3. Quisquis igitur idoneus esse vult auditor apocalypseos, monita harum VII epistolarum debet observare: tum enim ex specimine, quod illæ præbent, discet, quomodo apocalypsis in omnes homines ætatesque applicanda sit. Nonnulli septem epistolas capite II & III comprehensas ad septem periodos ecclesiæ referre sunt conati, historico earum sensu vel servato, vel, quod deterius erat, remoto. Cel. D. *Langius*, servato historico sensu, propheticum a tempore Iohannis usque ad meretricis & bestiæ cladem

dem extendit, in Comm. apoc. f. 34 seq. Sed humanæ solertiæ esse septem epistolarum ad septem periodos accommodationem, ostendimus. Vid *Erkl. Offenb.* p. 285-295. Epistolæ tum plane ad septem ecclesias in Asia, & earum maxime angelos, spectabant: inde vero omnes auditores, omnium locorum & temporum, boni, mali, varii, ad sese referre debent, quæ ad ipsos pari modo pertinent. Quodvis alloquium *ad* angelum ecclesiæ concludit promissio, quæ *vincenti* datur.

¶ τῆς) Cod. *Alex.* τῷ· neque id per incuriam. Ter enim habet, τῷ ἐν ἐφέσῳ ἐκκλησίας· τῷ ἐν περγάμῳ ἐκκλησίας· (Latine diceres, *angelo ecclesiastico, qui est Ephesi, Pergami:*) &, τῷ ἐν θυατείροις. Hi ipsi tres angeli sunt, qui partim laudantur, partim reprehenduntur: & sermo magis directe eos tres petit in epistolis, quam binos reliquos, qui sine exceptione vel laudantur vel vituperantur.

¶ ἐν ἐφέσῳ, *Ephesi*) In ea urbe & floruit diu Timotheus, & obiit paulo post Apocalypsin datam. *Polycrates*, Ephesi episcopus, martyrium descripsit Timothei: quod quidem scriptum, ut alia permulta, citeriorum Græcorum sedulitas interpolavit, sic tamen, ut res præcipuæ manerent, easque ab interpolamento simpliciora defenderent exemplaria. Is igitur Polycrates apud Vsser. de anno solari f. 96. Catagogia infidelium Ephesi fuisse ait d. 22 januarii, & tertio post die Timotheum ab illis interfectum, Nerva imperatore. Diem 22 & 24 januarii imperator non vidit Nerva, nisi A. XCVI solus, & A. XCVII cum Trajano, mox d. 27 jan. mortuus. Itaque apocalypsis Ephesum quoque missa fuerat, perbrevi utique ante necem Timothei: neque tamen hunc apocalyptico putarim alloquio peti. Evangelista erat Timotheus, non ecclesiæ unius angelus: idemque, si extremo suo tempore a primo amore delapsus esse potuit, certe non minus de morte tam propinqua, ut credibile est, quam Smyrnensis ecclesiæ angelus, admoneretur.

2 οἶδα τὰ ἔργα σου, *scio opera tua*) Hoc οἶδα *scio* septies occurrit:
scio tua opera, c. III. 1. 8. 15.
scio tuam pressuram, c. II. 9.
scio, ubi habites, c. II. 13.
scio tuum amorem, c. II. 19.

¶ καὶ ὅτι) Καὶ omissum a quibusdam olim: sed retinendum est. Sunt enim diversæ virtutes, *tolerantia* & *severitas contra malos.*

¶ ἐπειράσας) Ἐπειράσω, *Erasmus*, sine ullo codice: ἐπείρασας cod. *omnes*, atque ipse *Andreas*, in textu & in comm. Vnde patet, in cod. Capnioneo detritam fuisse terminationem verbi, eamque ab Erasmo esse suppletam, qui item v. 20 intulit πλανᾶσθαι Medium, & c. VI. 11. πληρώσονται Medium. Medium πειράομαι non nisi cum infinitivo, idque raro, occurrit, ut ἐπειρᾶτο κολλᾶσθαι, Act IX. 26. πειρῶμαί σε, cum accusativo, nunquam dicitur: πειράζω, in omnes partes usitatum est.

¶ ἀποστόλους, *apostolos*) Repelluntur hoc loco falsi apostoli: falsi Iudæi, v. 9. Ethnicismo dediti, v. 13 f.

3 οὐ κεκοπίακας) Sic *Alex.* habet. Ceteri item, magno consensu, οὐκ ἐκοπίασας· tantummodo Σ pro Κ, ex rhythmo ἐβάστασας. Erasmus, cujus solitudo nullius defensionis capax est, κεκοπιακας καὶ οὐ κέκμηκας. Hanc recte glossam censet Millius in Prolegomenis. nam in textu Stephanum, quamvis improbet, tamen non mutat. Complures ejusmodi glossas habebat Capnioneus, & inde Erasmus:

quas vel unus Andreas redarguit. κοπιᾶν, pro κάμνειν, Matth. XI. 28. 1 Cor. IV. 12. nec non Ioh. IV. 6. Vnde apud LXX verbis יגע חלה חשל כשל לאה עיף maximeque יגע respondet. Hesychius, κεκμηκὼς, κεκοπιακώς. Antanaclasis, a Wolfio laudata, hæc est: *novi* laborem *tuum*, *nec tamen* laboras, *id est*, labore *non frangeris*.

5 εἰ δὲ μὴ) Hoc dicitur absolute, sine verbo, v. 16. ἐὰν μὴ, cum verbo, mox, & v. 22. C. III. 3. 20.

¶ ἔρχομαί σοι καὶ κινήσω) Tanta constantia verbum ἔρχομαι in præsenti ponitur, ut etiam subsequente futuro maneat. ἔρχομαι καὶ κινήσω· ἔρχομαι καὶ πολεμήσω, v. 16. Vid. etiam Ioh. XIV. 3.

7 οὖς) Singularis eo magis notandus, quia pluralis usitatior. πίστις, ὦτα ψυχῆς ait Clemens Al. Strom. V init.

¶ ταῖς ἐκκλησίαις) Casus sextus, uti c. XXII. 16. Pari modo dicitur, ταῖς προσευχαῖς, c. VIII. 3. 4. Conferantur, quæ in Notis ad Marc. V. 2. collegit Heupelius.

¶ τῷ νικῶντι) Septem promissiones variam habent constructionem.

I. τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ κτλ.
II. ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθῇ κτλ.
III. τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ κτλ.
IV. καὶ ὁ νικῶν, - δώσω αὐτῷ κτλ.
V. ὁ νικῶν, οὗτος περιβαλεῖται κτλ.
VI. ὁ νικῶν, ποιήσω αὐτὸν κτλ.
VIII. ὁ νικῶν, δώσω αὐτῷ κτλ.

In quatuor citerioribus, ὁ νικῶν, ut si distinctivum accentum Hebraicum haberet, majore emphasi notatur: in *tribus* prioribus τῷ νικῶντι (cui æquipollet in secunda ὁ νικῶν, absque οὗτος,) arctior est conjunctio cum subsequenti verbo.

¶ ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὅ ἐστιν ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ θεοῦ μου) LXX Gen. II. 9. τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου· ubi coll. Gen. III. 3 τὸ ἐν μέσῳ magna cum proprietate dicitur, quod reliquæ arbores forent in horto, sed non in medio horti. Hoc loco simpliciter *in paradiso Dei* dicitur esse, juxta codices potiores, lignum vitæ: neque aliud lignum, nisi lignum vitæ memoratur. *In medio* quidem plateæ Ierusalem est lignum vitæ. c. XXII. 2. Ex eo loco, vel ex Genesi, nonnulli hîc scripsere, ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου.

10 βαλεῖν, *conjicere*) *quendam*, subaudi, vel *quosdam* potius.

11 τοῦ θανάτου τοῦ δευτέρου) Hanc phrasin מותא תנינא habet Paraphrasis Chaldaica, Deut. XXXIII. 6. Es. XXII. 14.

13 πίστιν) Huc mox respondet conjugatum πιστός.

¶ ἐν ταῖς ἡμέραις) Καὶ præfigunt perpauci, ut Erasmus, etiam in quinta sua editione. Orationem intendi ait Wolfius. Ita est, si modo καὶ *etiam* genuinum est. sed olim festinans librarius, cum præcederet μου καὶ, mox pro μου altero iterum μου καὶ videtur arripuisse. Subsequentem syllabam ος constanter exhibet Erasmus, contra atque Wolfio visum est.

¶ αἷς ἀντίπας) scil. οὐκ ἠρνήσατο. Antipam sub Domitiano occisum ajunt Menologia; Martyrologia, eum in taurum æneum ardentem fuisse conjectum.

14 τῷ βαλὰκ) Sic habet cod. *Alex.* & quidem, ut in Apparatu monui, in prima editione Millii: nam secunda ei codici, admisso in notis hiatu, aliam lectionem, hanc transiliens, adscribit. Eoque magis necessarium fuit hoc indicium, quia cod. Alexandrinus etiam in ed. Oxon. minore hîc perperam allegatur. *Ipsi passim Millio a philologis cismarinis adscribuntur, quæ Kusteriana demum editio deteriora vel etiam meliora fecit. Magno equidem labore, ex prima editione Millii, errata secundæ, in Apocalypsi*

lypsi præsertim, correxi: quare ubi a secunda Apparatus meus differt, non temere id accidisse, etiam atque etiam confirmo. Medium est τῷ inter τ̃ & ἐν τῷ· itaque lectionem τῷ alii codices hoc ipso suo in dextram & sinistram discessu comprobant. Omnino in hac phrasi, *docuit τῷ Balak*, obtinet Dativus commodi, quem non diffitetur Wolfius p. 463. neque usquam is casus magis est obvius, quam in historia de Balaamo: κατάρασαί μοι τ̃ λαὸν τ̃ τον κτλ. Num. XXII. & XXIII. Iosephus l. 4 Ant. c. 6. § 6. Balaamum sic loqui facit: Βαλακε καὶ τ̃ μαδιανιτῶν οἱ παρόντες· χρὴ γάρ με καὶ παρὰ βέλησιν τ̃ θεῦ χαρίσασθαι ΥΜΙΝ κτλ. Eadem igitur mente Apocalypsis habet, ἐδίδασκεν τῷ βαλάκ. Neque enim Balakum docuit Balaamus, sed populum Balaki, Balaki causa, a quo Balaamus conductus fuerat. Vid. Num. XXIV. 14. XXV. 1 ſ. XXXI. 8. 16.

15, 16 ὁμοίως μετανόησον οὖν) *Similiter resipiscere* jubetur Pergamensis, ut Ephesius. Respondet καὶ *etiam.* v. 15. Lectionem ὁμοίως, pro qua alii ὁ μισῶ ex v. 6 rescripsere, defendunt testes fere omnes. Manet tamen οὖν, *igitur*, magna emphasi, coll. v. 5. cap. III. 3. 19.

16 ἔρχομαί σοι καὶ πολεμήσω μετ' αὐτῶν) Ταχὺ, post σοὶ, inseruere plerique, ex parallelis. Sed *cito* non habuit *Italica* versio Iohannis manui proxima. Ad scriptores eam secutos accedit *Ansbertus* satis constanter, & *Beda*, & *Ambrosius*, etiam in Psalm. CXVIII. Serm. XIX. neque *cito* habet *Apringius* in paraphrasi hujus loci. Operæ pretium fuerit, Latinos codd. Apocalypticos mss. hoc loco evolvisse. Interdum lectio plenior, genuina est; plerumque vero, brevior. Vtrumvis quo casu obtineat, dicemus. Plenior, potior interdum. nam I. in homœoteleuto vel iisdem verbis syllabisve recurrentibus librarii facile intermedium textum transiliverunt, ex vetustioribus testibus restituendum. II. Conjunctiones, in aliis linguis minus frequentes, quam in Græca, sæpe omissæ sunt in versionibus, quas hac in parte cupide sequi nil attinet. III. Subinde Græci a publica lectione, cui plerique codices accommodabantur, aliquid removerunt: ac tum plenior lectio, vetustissimis aliis documentis, *Latino* præsertim interprete nixa, retineri debet. Exempla passim occurrunt. A tribus hisce causis si discesserimus, character germanæ lectionis tantum non perpetuus est *brevitas.* Nam quum in duo genera dirimantur codices Græci, & secuti eos metaphrastæ ac patres, videlicet in Asiaticos & Africanos, ut in Apparatu copiose explanavi, raro utrosque simul, sed tamen alibi ex his, alibi ex illis multos reperias brevia loca per declarationes aliquas supplere conatos. Inde plenior lectio, quæ nunc a plerisque nimis religiose defenditur, fere semper fucata; brevior autem genuina est. Talibus in locis testes quamlibet pauci, modo idoneam habeant antiquitatem, valere debent: qua in parte *Latini* rursum eminent, ut paullo ante ad c. I. 11 notavimus. Sane præstat, ubi de talibus micis agitur, genuinum aliquid in tanta panis abundantia præterire, quam heterogeneum quidquam & ab humano sensu adspersum arripere. Id certe ubivis præferendum est, quod rationes ei loco, qui sub manu est, propriæ postulant. Hîc nemo quidem criticus alios ad assensum potest cogere: sed ipsum vicissim alii nullo jure retinere possunt. Revertimur ad particulam *cito.* Multipliciter denunciat Dominus adventum suum in Apocalypsi, maxime a cap. II. 5 ad c. III. 20. ita quidem, ut adventum gradatim propiorem faciat. Particula *cito* adhibetur demum c. III. 11.

itaque in præſenti, c. II. 16, nondum locum habet.

17 ψῆφον λευκὴν, καὶ ἐπὶ τ ψῆφον ὄνομα καινὸν γεγραμμένον) Scribebant veteres multa in *lapillis* (vid. Not. ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 139.) præſertim ſuffragia. *Calculum album* fuiſſe teſſeram σιτήσεως, docet Sam. Petitus var. lect. c. 8. idque ille huc confert. Sed hoc loco *calculus candidus* & *nomen novum* per ſe præmium eſt, ideoque poſt manna abſconditum ponitur.

18 τ ἐν θυατείροις ἐκκλησίας) τῶ ἐν θυατείροις cod. *Alex.* nec non *Tertullianus*, non addito ἐκκλησίας vocabulo. Vbi conjunctim angeli memorantur ſeptem eccleſiarum, c. I. 20. non excipitur nomen *eccleſiæ* Thyatirenſis. Nunc ubi ſeries ad *angelum in Thyatiris* ſeorſum pervenit, prætermiſſum *eccleſiæ* vocabulum, (etenim *eccleſiam* tum ibi fuiſſe, olim negavere nonnulli,) paucitati certe Chriſtianorum in oppido illo congruit. Separatim ad eos ſermo fit verſu 24. Apud Hebræos decem minimum requirebantur homines ad cœtum ſacrum: rurſum Neocæſareæ quum eſſent XVII Chriſtiani, epiſcopus iis datus eſt Gregorius. Thyatiris ergo parvulus grex & ignotus eſſe potuit, qui *eccleſiæ* nomen vix ſuſtineret, & tamen angelum haberet. Hic S. Carpus fuiſſe fertur.

19 τὰ ἔσχατα πλείονα τ πρώτων) Similis locutio, τὸ ἔσχατον ὑπὲρ τὸ πρῶτον. Ruth III. 10. Contra, τὰ ἔσχατα χείρονα τ πρώτων. Matth. XII. 45.

20 ἔχω κατὰ σε) Non modo aliquot codices, ſed multo plurimi teſtes, hanc lectionem exhibent, quam ceteri, πολλὰ, vel πολὺ, de ſuo, vel ὀλίγα, ex v. 14. ſupplentes, hoc ipſo ſuo in extrema diſceſſu comprobant. Talibus in locis brevior lectio tantum non ſemper genuina eſt. *Videtur vero*, inquit Wolfius, *vox ὀλίγα hic adjuncta eſſe, reſpectu habito ad πλείονα, quorum mentio eſt v. 19. ut ſimul indicetur, inter multa illa præclara hoc unum deſiderari, quod impiis Ieſabelis conatibus non reſiſtat.* Vbicunque aliquid ſupplevere librarii, ex parallelismo præſertim, quo hîc τὸ ὀλίγα gaudet, gloſſema non modo nil abſurdi, ſed etiam facile quiddam habere ſolet. quare nil eſt in hoc genere, quod ingenioſi homines non poſſint rationibus quibuſdam ſuffulcire. Veruntamen prius, quid codicum pondera importent, conſiderari oportet: deinde per rationes, non, quid locum habere queat, ſed quid prævalere debeat, evincentes, perpendendæ veniunt. Verſu 19 πλείονα comparativus ultima opera primis præfert, non ad ὀλίγα opponitur. Nec multa, nec pauca, ſed unum illud, quod exprimitur, Dominus contra angelum Thyatiris habebat, uti contra angelum eccleſiæ Epheſi, c. II. 4, ubi Andreas ἓν *unum* reprehendi ſcribit. quare his duobus leniora denunciantur, quam angelo eccleſiæ Pergami, contra quem Dominus *pauca* habebat.

¶ ὅτι ἀφεῖς τ γυναῖκα ἰεζάβελ, ἡ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτιν, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἐμοὺς δούλους) Negat ſe *intelligere* Wolfius, *quomodo ἀφεῖς Græce dici poſſit.* Atqui ἀφεῖς legitur Exodi XXXII. 32, in edd. probatiſſimis, & in Apocalypſi conſenſu nititur mſſ. omnium, ſi a ſilentio unius alteriusque ſegnius collati diſceſſeris. Conf. Marck. in Ap. II. §46. 53. Ex ἕω (Ion. ἕημι, communiter ἵημι,) formatur ἀφέω, ἀφέεις, ἀφέει, etiamſi ſolum ἀφεῖς, idque contractum, in uſu ſit. Vtut eſt, nil prohibuit, quin Iohannes ipſe æque ἀφεῖς ſcriberet, ac librarii Græci, ſignificatu dubitationis experte. *Arethas*, qui ἀφίης ſurrogat, alibi quoque Iohanneis meliora Græca, ut ipſi videbantur, fecit. vid. infra, ad c. XVI. 13. Eadem cauſa eſt, quod ad codices attinet,

net, verborum subsequentium, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾶ, quorum item sensus est obvius. nam primo verbum ἀφίημι etiam absolute ponitur, Matth. III. 15. deinde hoc loco subjicitur determinatio: *sinis mulierem* istam, scil. docere, & revera *docet* &c. Sic c. XI. 3, dabo *duobus testibus meis* ut prophetent, & *prophetabunt*. Conf. etiam c. XIII. 16. *Erasmus* ex *Latina* metaphrasi finxit διδάσκειν καὶ πλανᾶσθαι· non solum articulo (τοὺς) ut moris est illi, omisso, sed etiam aperta hallucinatione. nam πλανᾶσθαί τινα nunquam dicitur. Indicativum, & *docet atque seducit*, antiquitas Tertulliani efficacissime firmat. ἡ λέγουσα, pro τὴν λέγουσαν, alias expeditum dedimus.

¶ τὴν γυναῖκα) Multi pridem, τὴν γυναῖκά σου. Certe *maritum* habebat, habebat enim *mœchos*. v. 22. Illud σου videtur esse glossa, sed cum re ipsa conveniens. Eleganter autem dicitur, *mulierem*, pro, *mulierem tuam*; vel quia talis ellipsis frequens est: Act. VII. 20. vel quia hîc agitur de adultera; coll. Ioh. IV. 18. Act. XXIV. 24. &, *mulierem Iezabel*, quum ipsum *Iezabelis* nomen mulierem indicaret. namque partes *docendi*, contra ac *mulierem* decet, usurpabat.

22 βαλῶ) Sic *Hunt. Æth. Arab. Lat.* multi, qui *mittam*, & *Tertullianus*, qui *dabo* habet. βάλλω, ceteri. Etenim λλ pro λ sæpe in hoc verbo ponunt librarii, & ἰδοὺ plerumque cum præsenti construitur: interdum tamen etiam cum futuro. Luc. I. 20. 31. 48. Et huic loco futurum congruit, quia conditio, *si non resipiscent*, intervallum dat temporis: & cum βαλῶ cohæret ἀποκτενῶ· denique in omnibus his denunciationibus futurum prævalet, c. II. 5 κινήσω· v. 16 πολεμήσω· v. 24 βαλῶ, ubi item multi βάλλω· cap. III. 4 περιπατήσουσι· v. 9 ποιήσω, cum ἰδού· v. 20 εἰσελεύσομαι κτλ.

23 ἀποκτενῶ ἐν θανάτῳ) Ez. XXXIII. 27 בדבר ימותו LXX, θανάτῳ ἀποκτενῶ.

24 ὅσοι οὐκ ἔχουσι - οὐκ ἔγνωσαν) Tertia persona pro secunda. Vid. Vorst. de Hebraism. c. 26.

¶ οὐκ ἔγνωσαν) Non erant *Gnostici*.

¶ τὰ βάθεα) Dan. II. 22 in bonam partem dicitur, αὐτὸς ἀποκαλύπτει βαθέα καὶ ἀπόκρυφα.

25 πλὴν) Amos III. 2. רק LXX πλήν.

¶ ἄχρις οὗ ἂν ἥξω) Ἥκω, derivatum a præterito verbi ἵημι, jam in præsenti præteritum involvit. Itaque futurum, ἥξω, *adero*, c. III. 3. propius est, quam ipsum præsens ἔρχομαι per se. Sic, ἥκω, ἥκει, ἥκουσι. Ioh. VIII. 42. II. 4. IV. 47. 1 Ioh. V. 20. Luc. XV. 27. Marc. VIII. 3 *not.* Vnde Hebr. X. 7. 9. ἥκω, pro præterito באתי Ps. XL. 8. & sic LXX passim: Num. XXIII. 1. Deut. XXXIII. 2. Ios. XXIII. 14 f. Iud. XVI. 2. 1 Sam. XVI. 2. XXIX. 6. 10. 2 Sam. III. 23. Insigne exemplum Eccl. V. 14, ἐπιστρέψει, ὡς ἥκει.

26 ὁ νικῶν - δώσω αὐτῷ) Quæ Græce minus sonare putes, Hebraice cogitata, bene sonabunt. Talia vide c. VI. 8. VII. 2. IX. 12. XX. 9. Simillima constructio, Κύριος, ἐν οὐρανῷ ὁ θρόνος αὐτοῦ. Ps. XI. 4. & sic Ps. LVII. 5. CIII. 15.

¶ ἐπὶ τῶν ἐθνῶν) Ps. II, αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοὶ ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ, ὡς σκεύη κεραμέως συντρίψεις αὐτούς.

27 ποιμανεῖ) In Hebræo est תרעם *confringes eos*, Ps. II. 9. a רעע *confregit*, subsequente verbo cognatæ significationis תנפצם *dissipabis eos*, συντρίψεις αὐτούς. LXX, ut si priore loco legissent, תרעם a רעה *pavit*,

vit, reddidere ποιμανεῖς. Id verbum Apocalypſis, valde aptum, non imitatione LXX interpretum, ſed ſua adhibet auctoritate. Atque aliis ea locis, ad veterem prophetiam alludens, Hebraici textus proprietatem decentiſſime ſervat. c. VI. 16. VII. 17. XI. 4.

CAP. III.

2 Ἔμελλον) Sic *Al. And. Pet. 3.* ἔμελλεν *Cov. Areth.* nec non *Vſſ.* μέλλει *Er.* ex Andreæ comm. ἔμελλες *Leiceſtrenſis* & (ἀποθανεῖν idcirco in ἀποβάλλειν mutato,) octo alii, nec non *Comp. Arab.* Non diſplicebat quondam mihi hæc inciſi lectio, ἃ ἔμελλες ἀποθανεῖν, hoc ſenſu: *confirma reliquas partes, quas, niſi admonitus hîc eſſes, morte ſpirituali amiſſurus eras.* Simillima Philonis locutio, τὸν τῆς ἀρετῆς βίον θνήσκειν· item, τὰς ψυχὰς τεθνᾶσι. Heraclitique apud Philonem, τεθνήκαμεν τὸν ἐκείνων βίον. Sed ea ipſa locutio magis philoſophica videtur, quam prophetica. Simplex & germana ſententia fuerit, quam *Latinus* refert, *quæ moritura erant.* atque ita *Armen. Copt. Syr.*

3 πῶς· ποίαν) Reſpectus *qualitatis* priſtinæ Sardenſem munire debet, ut hora futura, *quæcunque* erit, ipſi non ſit calamitoſa.

7 κλεῖν) Hinc pluralis κλεῖς, c. I. 18.

¶ καὶ κλείει) Articulus ὃς continetur in ὁ ἀνοίγων, & inde ſubaudiendus eſt.

9 τῶν λεγόντων) Hoc pendet a ſubaudito τινάς.

¶ ποιήσω αὐτοὺς, ἵνα) Eadem conſtructio, c. XIII. 12. 16.

10 τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς) Sic ſæpe LXX, quum in Hebræo ישבי הארץ exſtat, Es. XXVI. 21 &c. At de cœlicolis dicitur, σκηνοῦν. c. XII. 12.

12 ναῷ) Recens ſphalma habet, λαῷ. Vid. Appar. p. 798. Id Millius plane prætermittit. nam & cod. Alex., ut alii Britanni diſerte docent, & omnia monumenta ναῷ habent. Qui λαῷ in cod. Alex. haberi ſcribunt, errorem agnoſcent, ſi editionem Oxonienſem A. 1675. & Amſtelædamenſem A. 1711. inter ſe contulerint. Vid. etiam ſupra, Præf. § IX. animadv. 9.

16 μέλλω σε ἐμέσαι) Mitior eſt oratio, quam ſi eſſet ἐμέσω σέ. μέλλω ex oratione categorica facit modalem.

17 ὅτι λέγεις) Hoc ὅτι non nectitur cum antecedentibus, quibus ſuum ὅτι inſertum eſt, ὅτι χλιαρὸς εἶ· ſed cum ſubſequentibus, ut res ipſa loquitur. Sic c. XVIII. 7 ſeq. ὅτι - διὰ τοῦτο.

¶ πλούσιος) Pauci, ὅτι πλούσιος. Talis uſus particulæ ὅτι, ad recitandum cujuspiam ſermonem, frequens eſt, ſed non in Apocalypſi. Vid. cap. V. 12. XVIII. 7 &c.

¶ πεπλούτηκα) *Divitiis meis uſus ſum,* & auro meo paravi mihi multa, v. gr. *veſtimenta.* Sic LXX, πεπλούτηκα. Hos. XII. 9.

18 ἡ αἰσχύνη) Hebr. ערוה LXX interdum, αἰσχύνη.

¶ κολλούριον) ſcil. ἀγοράσαι, *emere*, ad ungendum. De *collyriis* multa Celſus.

19 φιλῶ) Philadelphienſem ἠγάπησε· Laodicenſem φιλεῖ. Illud, Iudicio: hoc, gratia.

¶ ζήλωσον) Et ζεστὸς, v. 15. 16. & ζῆλος, eſt ex ζέω.

CAP. IV.

1 Μετὰ ταῦτα, *poſt hæc*) Magnum hoc loco bivium eſt interpretationum. Incidit enim quæſtio, Vtrum *ſigillorum* eventus cœperit ſub libri *ſcriptionem*, an is totus adhuc *futurus* ſit? Hoc affirmat, præter alios, cel. D. Langius: illud vel par-

particula *posthæc*, iterata hoc versu, firmissime docet. Prius *posthæc* connectit visionem; alterum, connectit eventum. *Post hæc*, id est, post ea, *quæ SVNT*, quæ ad septem ecclesias eorumque angelos attinent, *fieri oportet*, quæ jam ostendet Dominus. Præteritum & præsens & futurum, cap. I. vers. 19 (ex quo versu illud *posthæc* repetitur hoc loco) *totum* librum insequentem complectuntur: & quemadmodum præteritum & præsens adeo sunt conjuncta, ut præsens versu 11, *quod vides*, transeat in præteritum, *quæ vidisti*, v. 20; & rursus præteritum, *quæ vidisti*, transeat in præsens, *sunt*, *sunt*: ibid. sic præsens & futurum, immediate, sine ullo hiatu, cohærent, connexioque præteriti & præsentis tantummodo connexioni præsentis futurique inservit. Non modo nullum dilationis ab ætate Iohannis in ultima tempora vestigium est, sed etiam mora aperte excluditur. Futura, quorum *celeritas* c. I. 1. XXII. 6. evidenter declaratur, per *posthæc* præsentibus arcte annectuntur.

Particulam *posthæc* ita interpretatur D. Langius, ut, *post* elapsas, ex sensu prophetico septem epistolarum, totidem periodos ecclesiæ, impleantur *sigilla* &c. Comm. apoc. f. 62. 73. Resp. I. *Talem* propheticum septem epistolarum sensum refutavimus ad cap. II. 1. II. Stante historico epistolarum sensu, particula *posthæc* intra eventus ecclesiarum in Asia terminatur: idque ita esset, etiamsi eæ propheticum sibi sensum haberent affixum. III. Periodi si essent, non abrumperentur intereunte meretrice & bestia, ut D. Langio videtur, sed potius ultra millennium & parvum tempus soluti Satanæ ad finem mundi cum ipsa ecclesia viatrice, cujus idem mutationem nimis magnam in millennio statuit, (vid. infra, ad cap. XIX. 11. XXI. 2.) pertingerent, adeoque ultra sigilla & tubas & phialas excurrerent. Argumentum apocalypseos *PRÆCIPVVM* ait esse mysterium *ultimorum* temporum, cap. X. 7. XI. 15 seqq. Vid. *Comm. apoc.* fol. 5. *Hermen. Einleit.* p. 27. *Facile fit, ut veritatis alicujus cum gaudio susceptæ declaratio nimis avide, & longe ultra proprios limites, proferatur.* Sic vir cel. millennium pro semihora silenti in sigillo septimo amplectitur, sigillis prioribus valde coarctatis, & tubis omnibus ad id accommodatis: tum opinionem de mysterio ultimorum temporum, tanquam *præcipuo* apocalypseos argumento, mox, quasi *demonstratam*, assumit & constanter supponit. fol. 9. & 11 init. Hic cardo est systematis apocalyptici a celeberrimo Exegeta adornati. Sed tali pacto nimium extenditur *PRÆCIPVVM* istud. Est illud apocalypseos argumentum inde quidem a citatis locis, (quatenus id ibi *proponitur*,) ad finem usque libri: sed argumentum capitum præcedentium ipsa textûs verba multo latius extendunt, quam illi videtur. Nulla in iis bestia, nulla meretrix: post caput X demum in scenam prodeunt, idque ex intervallo. Quare initium judiciorum in hostes antichristianos ab ipsis v. gr. sigillis duci non debet. Plura vide ad cap. VI. 2. XI. 15.

Capita Apocalypseos ibidem f. 7 ita partitur, ut omnia fere in futurum differantur. Nos ita partimur:

CAP. I. II. III. habent Præparationem:
- IV. V. Propositionem.
- VI-IX sunt impleta, ut sine violentia ostenditur.
- X-XIV sunt in cursu, jamdudum, ut idoneis evictum est argumentis.
- XV-XIX exhibent Futura brevi.
- XX-XXII spectant ulteriora.

Et illius & meam tractationem ad le-

ges DEMONSTRATIONIS quam ſeveriſſime exigat, quiſquis poteſt.

2 ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) Quæ de rebus cœleſtibus, templo, throno, ſynedrio, altari, arca fœderis, Apocalypſis paſſim attingit, ea ex veterum Hebræorum ſcriptis non inepte illuſtrari poſſunt. vid. Chriſtiani Schoettgenii Diſſertatio V. Horis hebraicis adjecta, p. 1212-1223.

3 ἰάσπιδι, *jaſpidi*) *Cum* Sardius *ſit igneus & ſpeciem ſanguinis referat*, Iaſpis *ruborem ALBICANTEM exprimit.* Lampius ad h.l.

¶ σαρδίῳ) *Eraſmus*, cum *Latinis* deterioribus, σαρδίνῳ· ceteri, σαρδίῳ, recte. Subſtantiva ſunt, λίθῳ ἰάσπιδι καὶ σαρδίῳ, coll. c. XXI. 20. ſed adjectivum, etiam fœminino genere, eſt σμαραγδίνῳ (ὁράσει,) ex quo per rhythmum librario obrepſit illud σαρδίνῳ, quanquam Wolfius terminationem σαρδίνῳ ex σμαραγδίνῳ confirmari cenſet.

4 θρόνοι - καὶ εἰκοσιτέσσαρας πρεσβυτέρους - καὶ - στεφάνους χρυσοῦς) Sic *Eraſmi* ed. 1. cum *And.* & cod. optimis. Media lectio: unde meros accuſativos exhibet *Al.* & meros nominativos *Latini* recentiores. *Eraſmus*, poſt καὶ ſecundum, ἔχον in ed. 2 inſeruit, defenſorem nactus Wolfium. Quæ vir eruditiſſimus diſſerit, evincunt, ἔχον *potuiſſe* locum habere: ſed revera nullo id codice nititur, Eraſmus de ſuo dedit. εἶδον τοὺς, commodiore loco, ante εἰκοσιτέσσαρας videlicet, interpoſuere Græci recentiores, & inde *Comp.* & inde *Er.* poſtquam editione *Comp.* potitus erat. Quo ſpecimine diſcimus, Eraſmum interdum, editioni *Comp.* obſecutum, ſequiores ejus lectiones cum ſinceris Reuchliniani codicis permutaſſe. Recte habet prima Eraſmi editio. etenim miſcere caſus ſolet Iohannes. c. I. 16. XVIII. 12. 13 &c.

¶ τοὺς) Articulus vi relativa. Sunt igitur throni 24, ſeniores 24: & ſinguli ſeniores ſingulos habent thronos. Vtinam hunc articulum conſideraſſet, qui thronos atque ſeſſores nupero opere cabbaliſtico multiplicavit.

5 ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταὶ) Memorantur βρονταὶ καὶ ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ σεισμὸς c. VIII. 5. ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταὶ καὶ σεισμὸς καὶ χάλαζα μεγάλη c. XI. 19. & rurſum, cum epitaſi, quod ad σεισμὸν καὶ χάλαζαν attinet, c. XVI. 18. Moleſtum eſt, quod librarii *fulgura & voces & tonitrua* quatuor his locis tam neglecto ordine deſcripſerunt. *fulgura* tamen c. IV. 5. XI. 19 omnes primo loco ponunt: c. XVI. 18 fere omnes: c. VIII. 5 nullus.

6 ὡς θάλασσα ὑαλίνη, *ut mare vitreum*) Vis particulæ ὡς *ut* magis cadit ſuper *vitreum*, quam ſuper *mare*: & *mare* aliquanto magis proprie dicitur, quam *vitreum.* notatur enim Profundum quiddam, idque & *fluidum* & *pellucidum*, quanquam non fluens, ſed placide ſtans. Conf. cap. XV. 2, ubi & *ut mare vitreum* & *mare vitreum* dicitur. Sic Ioh. VI. 19, ὡς σταδίους εἰκοσιπέντε, ubi ὡς proprie ſuper numerum cadit. Vitringa a ſignificatu *maris* longius abit, quum *ſtratum* ſive *pavimentum* interpretatur.

¶ ζῶα) ζῶον & θηρίον valde differunt. φύσεις ζώων καὶ θυμοὺς θηρίων, Sap. VII. 20. Hæc quatuor animalia ſunt viva throni *emblemata* & ornamenta: unde conjunctiſſima eorum, quaſi partium inſertarum, cum throno mentio ſolet fieri.

7 μόσχῳ) *juvenco, bovi.* Hebr. פר & בקר & שור LXX μόσχος.

8 ἔχον) Εἶχον *Er.* (invitis ceteris *Andreæ* codicibus,) & *Bar. L.* ἔχον Hunt. Τὸ ἀνὰ pluralem verbi formam requirere cen-

censetur Wolfio: singularis tamen exstat Ap. XXI. 21. ἔχον vel εἶχον ceteri habent, magna consensione.

¶ γέμουσιν ὀφθαλμῶν) γέμουσιν ὀφθαλμοὺς habet *Uffenb.* recens ille quidem liber: sed sic alios quoque legisse, colligas ex *And.* 1. qui surrogat ἔχοντα ὀφθαλμούς. Idem *Uff.* v. 6 item habet γέμοντα ὀφθαλμούς. Fortasse plures mss. eandem varietatem habent, a collatoribus prætermissam. Verbum γέμω cum genitivo simul & cum accusativo exstat cap. XVII. 4.

¶ ἅγιος ἅγιος ἅγιος, *sanctus sanctus sanctus;* Novies hoc scripsere librarii quidam, ex more Græcorum liturgico: sed ter, ut Esajas, sic Iohannes. Atque apud Iohannem id quatuor animalia acclamant Sedenti in throno, id est, Patri, ex cujus dextera librum septem sigillis obsignatum Agnus, id est, Christus, sumit. Τρισάγιον, ut Græci appellant, occurrit etiam Psalmo XCIX, ubi sub Majestatis se ostensuræ, Iustitiæ se ostendentis, Clementiæ ostensæ præconium tria resonant Epiphonemata de *Sanctitate.* Atque ut illud, sic Apocalypticum quoque Τρισάγιον in ipso textu suam secum rationem indicatam habet.

Sanctus, *Qui erat:*
Sanctus, *Qui est:*
Sanctus, *Veniens.*

Sanctificandum Ipse se exhibuit in creatione rerum omnium: Sanctificandum se exhibet amplius in gubernatione rerum omnium: Sanctificandum se exhibebit maxime, in consummatione rerum omnium. *Ex Ipso, & Per Ipsum, & in Ipsum omnia: Ipsi gloria in secula.* Quæ de *Sanctitate* diximus in notis Germanicis, ab iis non abhorret Castellio, quo interprete קדוש est *Augustus*, ut in Indice Bibliorum Castellionis observat I. L. Bunemannus.

In simili hymno, Es. VI. 3, additur, *plena est omnis TERRA gloriæ Ejus:* in Apocalypsi vero id differtur, dum *terram*, deletis hostibus, Gloria DOMINI replet. Vid. cap. V. 10. XI. 16. 17. 18. XIX. 2. Quibus locis adhibitis colligimus, quatuor animalia magis occupata esse, dum in cœlo res agitur; presbyteros, dum in terram res profertur.

9, 10 ὅταν δώσουσι - πεσοῦνται) Futurum utrumque exprimit simultaneum glorificationis actum apud animalia & apud presbyteros: & simul habet vim frequentativam. *quotiescunque animalia dant gloriam: protinus seniores cadunt.*

11 θέλημα, *voluntatem*) רצון voluntatem liberam & benignam.

¶ ἦσαν καὶ ἐκτίσθησαν) *Condita sunt*, id est, manent. Simillimæ locutiones: *benedictus erit*, i. e. manebit. Gen. XXVII. 33. *scripsi*, i. e. non muto. Ioh. XIX. 22. *domita est*, domitam se permittit. Iac. III. 7. *mutabuntur*, mutata erunt & manebunt. Hebr. I. 12.

CAP. V.

1 Βιβλίον, *librum*) Non septem erant libri, sed unus, septem sigillis obsignatus.

¶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν) Sic Ez. II. 10 κεφαλὶς βιβλίου - καὶ ἦν ἐν αὐτῇ γεγραμμένα τὰ ἔμπροσθεν καὶ τὰ ὄπισθεν. Atque ὄπισθεν, pro ἔξωθεν, in hunc locum vel ex cap. IV. 6. vel ex illo Ezechielis loco intulisse videntur librarii. Opposita sunt ἔμπροσθεν & ὄπισθεν, ἔσωθεν & ἔξωθεν.

¶ σφραγῖσιν ἑπτά, *sigillis septem*) Scatet hæc prophetia *septenariis*, ex quibus quatuor copiosissime describuntur: septem angeli *ecclesiarum*; septem *sigilla* libri obsignati; septem angeli cum *tubis*; septem angeli cum *phialis*. *Ecclesiæ*, sunt exem-

 plar,

plar, ad quod *Commune ecclesiæ*, omnium climatum & ſeculorum, juxta cum doctoribus & paſtoribus, conformari debet. *Sigilla* referunt *poteſtatem omnem* in terra & in cœlo, datam Agno. *Tubis* conquaſſatur *regnum mundi*, ut id tandem Domini & Chriſti ejus fiat. *Phialis* frangitur *beſtia*, & quicquid cum ea conjunctum eſt. Hanc *Summam* ſemper ante oculos habere debemus. Sic tota Apocalypſis nativo ſuo decurrit *ordine*. Diviſio horum ſeptenariorum in IV & III infra explicabitur. Hypotheſis VII periodorum eccleſiæ, non ſolum per VII eccleſias, ſed etiam per VII ſigilla, VII tubas, VII phialas repræſentatæ, aliis ſeptenariis in V. & N.T. ad eandem pertractis, multorum Theologiam, exegeticam præſertim, valde enervavit.

2 *ἰσχυρὸν, robuſtum*) Pſalm. CIII. 20.

4 *ἔκλαιον, flebam*) Optimo exemplo Iohannes cupidum ſe docilemque Apocalypſeos diſcipulum ſiſtit. conf. cap. X. 10. XVII. 1. XXI. 9. XXII. 8. Longe abſunt a Iohannis ſenſu, in hac certe parte, qui quidvis potius quærunt, quam hujus libri ab Agno aperti argumentum, & ſe faciles putant, ſi aliis, qui quærunt, veniam dent. Quæ tempore ſilentii divini vel angelis optabilia intuitu fuerant, ea nunc, quum divinitus patefacta in verbo prophetico emicant, ad gloriam Dei cognoſcenda & admiranda, ab hominibus viatoribus tanquam circumſtantialia & inutilia contemnuntur.

¶ *πολὺ*) Sic *πολὺ*, Luc. VII. 47.

¶ *ἀνοῖξαι*) *καὶ ἀναγνῶναι* addidit in textu *Andreæ* Cæſareenſis librarius feſtinans; opinor, ex alliteratione ad ἈΝοῖξαι & ad ἈΓΝΩσίαν, quorum illud in textu eſt, hoc in commentario Andreæ ſtatim occurrit. Inde additamentum hoc manavit in codices Andreæ illi propinquos: ſed quum a tot aliis Græcis, a tot Latinis patribus allegetur hic locus, nemo addit, & *legere*; neque verſiones antiquæ id verbum agnoſcunt. *Prægnantiorem* verbi *ἀνοῖξαι ſignificationem* fieri, manente *τῷ καὶ ἀναγνῶναι*, ſcribit Wolfius: ſed inconcinnus naſcitur ordo verborum, *non aperire*, *non legere*, *non videre*. Verſu 1 *vidit* librum Iohannes: verſu 4 negat *videri* potuiſſe librum, id ipſum eſt legi. quanquam ſermo, citra *legendi* verbum, regalior eſt & Agni majeſtati convenientior.

5 *εἷς, unus*) *Procul dubio unus eorum, qui cum Chriſto reſurrexerunt & in cœlum aſcenderunt*, Matth. XXVII. 52. *Videtur eſſe patriarcha Iacobus, quia ex ipſius vaticinio Chriſto nomen* leonis *tribuitur. Gen. XLIX. v.9.* Ioh. Gerhardus in Notis ad h. l. Sed hoc, de *Iacobo*, *incertum* eſſe judicat Cluverus.

6 *ἀρνίον*) Ἀμνὸς dicitur abſolute, Ioh. I. 29. 1 Petr. I. 19. nunc, *ἀρνίον*, reſpectu gregis ſubſecuturi.

9 *ᾠδὴν καινὴν*) Sic Ps. CXLIV (CXLIII) 9 *ᾠδὴν καινήν*· ſed ceteris in Pſalmis *ᾆσμα καινόν*.

¶ *ἐκ πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ λαοῦ καὶ ἔθνους*) Sic, *ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν* c. VII. 9. *ἐκ τῶν λαῶν καὶ φυλῶν καὶ γλωσσῶν καὶ ἐθνῶν* c. XI. 9. *ἐπὶ πᾶσαν φυλὴν καὶ λαὸν καὶ γλῶσσαν καὶ ἔθνος* c. XIII. 7. *πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαὸν* c. XIV. 6. Sic fere, *ἐπὶ λαοῖς καὶ ἔθνεσι καὶ γλώσσαις καὶ βασιλεῦσι πολλοῖς* c. X. 11. *λαοὶ καὶ ὄχλοι καὶ ἔθνη καὶ γλῶσσαι* c. XVII. 15. In his locis ſemper memorantur *γλῶσσαι*, *ἔθνη*, *λαοί*· at, loco *φυλῶν*, *ὄχλοι* ſemel, *βασιλεῖς* ſemel. ſemper igitur *quaternarius* ſervatur, quatuor mundi plagas ſpectans. Ternarius, Dan. III. 4. 7. 29 demtis *tribubus*, (in Hebræo,) id eſt, Iſraelitis.

10 *αὐτοὺς - καὶ βασιλεύσουσιν*) Tanto conſenſu codicum, ad quos accedit verſio *Coptica*,

Coptica, hæc nititur lectio, ut Erasmus demum fecisse videatur ἡμᾶς - καὶ βασιλεύσομεν. Defendit id Wolfius; cujus tamen annotatio ad Matth. XXIII. 37 αὐτὴν pro σὲ, nec non ad Iud. v. 24, nos defendit. Sic quoque ἐν αὐτῇ, pro ἐν σοὶ, cap. XVIII. 24. ἡ λέγουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς, pro σοῦ, Es. XLVII. 10. Hoc loco Hebraismus tertiæ personæ pro prima, & graphice refertur ad *redemtos*, & simul modestius sonat, quam *nos - sacerdotes &c.*

¶ βασιλείαν) Sic *Al. Lat. Cyprianus.* uti cap. I. 6. Recentiores hîc quoque, βασιλεῖς. Sed qui coronas suas ante thronum abjiciunt, ipsi se non appellant *reges* in conspectu *Regis* magni, quanquam sacerdotalis eorum admissio tantam habet dignitatem, ut potestas regnandi in terra eam certe non exsuperet. Pariter c. XX. 6 participes primæ resurrectionis dicuntur *sacerdotes*, & dicuntur *regnaturi*; nec tamen *regum* eis nomen datur.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *super terra*) Ἐπὶ hîc notat locum, uti cap. III. 10. & passim: vel potius potestatem, uti cap. II. 26. quomodo dicitur, βασιλεύει ἐπὶ τῆς ἰουδαίας, Matth. II. 22. Et sic LXX, Iud. IX. 8. 1 Sam. VIII. 7. XII. 12. 14. 2 Reg. VIII. 20. XI. 3. Non igitur ausim ex hac phrasi affirmare horum super terram regnantium commorationem in terra.

11 μυριάδες μυριάδων καὶ χιλιάδες χιλιάδων) μυριὰς, decem millia. μυριάδες, (si subaudias tantum δύο, uti c. XII. 14, καιροὺς, scil. δύο,) sunt viginti millia. inde *myriades myriadum*, sunt 200 000 000. & sic præterea *chiliades chiliadum*, 2000 000. Numerus minor majori adjunctus vetat utrumque nimis indefinite sumi.

12 ἄξιος) Ἀρνίον est neutrum; unde plerique scripsere ἄξιον sed ἄξιος spectat sententiam ipsam.

¶ τὴν δύναμιν καὶ πλοῦτον κτλ.) Septemplex plausus respondet septem sigillis, quorum quatuor primis visibilia, tribus reliquis invisibilia Agno subjecta continentur.

13 πᾶν κτίσμα - ἐν αὐτοῖς, *omnem creaturam - in iis*) *omnia opera Domini in omnibus locis dominii ejus.* Psalm. CIII. 22.

¶ καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς, πάντας ἤκουσα λέγοντας) Lectio hæc majore nititur numero codicum. Pauci πάντας, vel etiam λέγοντας, in neutrum verterunt. τὰ ἐν αὐτοῖς absolute dicitur, uti c. X. 6. Et hoc, πάντας ἤκουσα λέγοντας, *concentum omnium* incolarum, quos habent regiones quatuor in universitate rerum, egregie complectitur.

14 καὶ προσεκύνησαν) Hoc verbo terminatur periocha in *monumentis* omnibus. *in secula seculorum* additum est in Latinis quibusdam: unde porro alii Latini, *viventem in secula seculorum.* Manifestum additamentum ex cap. IV. 9. 10. Vt illic leguntur verba, Iohannea sunt, nemo dubitat: ut hîc subsequuntur, Erasmica sunt. Alioqui omnia ex parallelismo verbali glossemata, tanquam scriptoribus sacris eorumque phrasi congruentia, cogemur amplecti: quæ tamen per ipsam locorum similitudinem ut intrusa noscuntur. Ex interpolatis Latinis Erasmus vertit: ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· quem metaphrasten vel articulus (τῷ) iterum omissus indicat. Addita hæc verba habet etiam *Armena* versio: habet vero indidem, ex Latinis, ad quos Armena editio, ut constat, interpolata est. Itaque ubi *Er.* & *Arm.* a Græcis abludunt, & inter se congruunt, Latinismum suum mutuo produnt. Casum plane similem notabimus infra, ad c. XIV. 5. Wolfius scribit, *Codices multos & versiones quoque tantum legere*, ζῶντι, *ac non*, εἰς τοὺς αἰῶνας

τ̃ αἰώνων. Imo vero etiam τῷ ζῶντι ab illis abest. quare locus c. VII. 2 huc non erat conferendus. Talia additamenta, deposito timore, resecare pium est. Brevior lectio, καὶ προσεκύνησαν, & *adoraverunt*, adorationem & *Sedenti in throno* & *Agno* præstitam denotat. coll. v. 13. Sæpe προσκυνεῖν absolute dicitur. c. XI. 1. Ioh. IV. 20. XII. 20.

CAP. VI.

1 KAὶ, &) Primis quatuor sigillis ostenditur, omnia omnium seculorum tempora publica, *florem imperii*, *bellum*, *annonam*, *calamitates*, esse Iesu Christo subjecta: ac primi sigilli specimen, Trajano imperante subsecutum, innuitur, in oriente; secundi, in occidente; tertii, in meridie; quarti, in septentrione & toto orbe terrarum. Etenim eas mundi regiones *leo*, *bos*, *homo*, *aquila*, spectabant.

¶ ὡς φωνὴ βροντῆς) Ὡς φωνῆς βροντῆς, unus alterve liber, ex indubia alliteratione φωνῆς ad βροντῆς. Duos, qui ὡς φωνὴ βροντῆς habent, libros attuli, mihi quippe visos, *And.* 1. *Vff.* sed ceteros non exclusi, qui vel φωνη sine accentu, ut *Comp. Al.* vel ipsum φωνὴ habebant, quanquam eis Millius, accentuum discrimina vix attingere solitus, φωνῇ, quod etiam Vitringa probat, promiscue adscribat. De casu recto, φωνὴ, qui Wolfio displicet, Vallæ non displicet, vide infra ad cap. XVI. 13.

¶ ἔρχου, ἴδε) Verba mea ad hoc celeusma decurtavit Wolfius: sententiam meam lectores, si quid refert, ex Apparatu, p. 805, velim repetant.

2 ἵππος λευκὸς, *equus albus*) Sigilla plane in futurum confert cel. D. Langius, Comm. apoc. f. 73. ubi quinque argumentis utitur:

I. a figuris sigillorum. Resp. Præterita, recte explicata, iis congruunt.

II. a defectu rationum, quibus Vitringa cum aliis nitatur. Resp. Meliores & suppetunt & proferuntur. Vid. ad cap. IV. 1.

III. a parallelismo Matth. XXIV. 6 seqq. cum sigillo secundo, tertio, quarto, quinto. vid. fol. 83. 257. Resp. Matth. XXIV. 14 *finem* denotare vastationem Hierosolymorum, totus probat sermonis nexus, maximeque particula οὖν *igitur*, v. 15. & quæstio discipulorum, ut eam Marcus & Lucas referunt. Similitudo plagarum in utroque textu non easdem infert plagas. Vide supra, pag. 135 seq.

IV. a parallelismo Zach. VI. cum iisdem sigillis. vid. fol. 84. Resp. Apud Zachariam non sunt singuli singulorum colorum equi, sed plures, iique curribus juncti: neque colores plane iidem (certe *pallorem* pro *albedine* ponit D. Langius:) neque idem colorum ordo: neque idem ad quatuor mundi plagas iter: neque eadem expeditio. In primo sigillo album ille equum refert ad victorem Christum; in tertio, nigrum ad caritatem annonæ: hoc quomodo cum Zach. VI. 6. 8. parallelum sit, ostendi nequit.

V. a nexu cum tubis & phialis. Resp. Vt epistolas nimium dilatat cel. interpres, sic idem sigilla, tubas, &c. nimium coarctat. Phialæ id propemodum omne exhauriunt, quod ille etiam in sigillis & tubis repræsentatum autumat. Sunt *sphæræ* quatuor distinctæ, quæ singulæ convenientem *ecclesiarum*, *sigillorum*, *tubarum*, *phialarum* titulis materiem habent, &, ubi distincte explicantur, amplitudinem hac prophetia dignam nanciscuntur. Tali modo vera explicatio nativum libri servat *ORDINEM*, quo semel seposito, humanum ingenium nil non dividere potest atque componere, &

& ſibi de veritate reperta gratulari. Quod ad Ven. D. Langii ſyſtema attinet, *tempus* breve ſub ſigillo quinto; *menſes* 42 & *dies* 1260, capite XI: *dies* 1260 & *tempus paucum* & *tempus* 1. 2. ½, capite XII: *menſes* 42, capite XIII; & *paululum*, capite XVII. quæ periodi ſunt temporum & *omnifariam* & *longe* & *eleganter* diverſæ, id ſyſtema non modo pro æqualibus, ſed etiam pro una, eaque 3½ annorum, accipit, & ad eam hypotheſin ſigilla & tubas digerit. Comm. Apoc. f. 16. 115. &c. quo pacto quam multa in prophetia loco moveantur, perſpicient, qui rite expenderint ibid. f. 15. 88. 95. 133. 143. &c. In Epicriſi, v. gr. p. 390, meas rationes, fiducia eorum, quæ antea ſcripſerat, minus ponderavit.

4 τ̀ εἰρήνην τ̀ γῆς) *Eraſmus*, a Wolfio defenſus, ſed ſolus, inſerit ἀπὸ, ut alii ἐκ. Liber *Capnioneus*, quo ille eſt uſus, fecit, ut arbitror, cum *Al.* & aliis, qui præpoſitione carent. Brevior lectio, plerumque germana.

¶ ἵνα) Vnus alterque, καὶ ἵνα· idque probat Wolfius. Frequens Iohanni καὶ particula: ſolenne rurſum librariis, aſyndeton explere. Ego multitudini hîc codicum obſequor.

5 μέλας) Famem, quam hic eques, niſi inhiberetur, hominibus infligeret, poëtæ Græci appellant αἴθοπα λιμὸν, λιμὸν αἰανῆ, id eſt, *atram, luridam:* iiſdemque epithetis utuntur Latini.

8 χλωρὸς) χλωρὸς c. VIII. 7 eſt *viridis:* at hîc, *pallidus*, ὠχρός. quæ notio ab Euſtathio firmatur: ſicut etiam utroque Græco LXX Hebræum ירק exprimunt.

¶ ἐξουσία ἐπὶ τὸ τέταρτον) Similis conſtructio, ἐπὶ cum accuſativo, c. XVI 9.

¶ ἐν θανάτῳ) *peſte.* דבר *peſtis*, LXX θάνατος, Ex. IX. 3. 2 Sam. XXIV. 13. & paſſim.

9 καὶ, &) Sigillum quintum, ſextum, ſeptimum referuntur ad Inviſibilia: quintum, ad bene defunctos, nominatim martyras. ſextum, ad male defunctos, *reges* &c. coll. Ez. XXXII. 18 ſeq. ſeptimum, ad angelos, præſertim illos eximios, quibus *tubæ* dantur.

¶ ὑποκάτω) Congruit, quod 2 Maccab. VII. 36. ſeptimus fratrum ait, οἱ μὲν γὰρ νῦν ἡμέτεροι ἀδελφοὶ βραχὺν ὑπενέγκαντες πόνον ἀεννάου ζωῆς ΥΠΟ διαθήκην θεοῦ πεπτώκασι. pro quo Latinus interpres, *Nam fratres mei modico nunc dolore ſuſtentato, ſub teſtamento æternæ vitæ effecti ſunt.* Non modo eccleſia ſub Chriſto, & mundus ſub Satana militans, ſed etiam eccleſia conſummata, & regnum tenebrarum, deſcribuntur hoc libro. Quin piarum juxta atque impiarum copiarum in terra actiones, & ex hac in ſtatum beatiorem miſerioremve translationes, diverſis temporibus inter ſe ſuccedentes, per varios gradus diſtinctæ, per varios plauſus celebratæ, atque ipſius exſpectationis tripudiique cœleſtis, ipſiusque terroris ac pœnæ infernalis incrementa commonſtrantur. Vid. capp. IV. V. VI. VII. XIV. XIX ſ. & nott.

11 αὐτοῖς ἑκάστῳ) *Merito dubites*, inquit Wolfius, *Ioannem ſcripſiſſe* αὐτοῖς ἑκάστῳ. At ſcripſit ὑμῖν ἑκάστῳ c. II. 23. & ſic Lucas, c. II. 3. & Act. II. 8. πάντες, ἕκαστος· ἡμεῖς, ἕκαστος. Paulus, Eph. V. 33, ὑμεῖς ἕκαστος. Qui conſociationem pluralis & ſingularis numeri non ceperunt, varie mutarunt: eorum aliqui ἑκάστῳ omiſerunt, non recte aſſentiente Millio, Proleg § 1003.

¶ χρόνον) Alii, χρόνον μικρόν· idque defendit Wolfius. *Eadem phraſi*, inquit, *utitur Ioannes infra XX.* 3 Ex illo videlicet loco huc intulere nonnulli adjectivum: etenim adjectiva paſſim inſerere geſtiunt,

erunt librarii, ne abruptior videretur oratio. unde etiam *Augustinus* l. II contra Gaudentium c. 19 non semel, & *Hieronymus* in lib. de Viro perf. sic habent. Atqui hic χρόνος, de quo c. VI. 11, longo intervallo exit ante initium μικρῦ χρόνυ, de quo c. XX. 3. Subjicit Wolfius: *Poterat utique ad excitationem animarum illarum multum facere, si intelligerent, exiguam fore judiciorum divinorum moram.* Hoc sane induxit Afros, ut μικρὸν, in martyrum solatium, adjicerent; (conf. Antonii Colleg. antithet. p. 909, de spe præcipitata:) quanquam ubi mora reapse non exigua est, ii non durabilem præbent excitationem, qui moram tamen exiguam dicunt. Optimum in ipsa veritate solatium est, quæ tamen graviora subinde lætioribus admista, ut hoc loco moram diuturniorem, orationis involucro interim mitigat. Quod ad *crisin* attinet, nil habeo hoc loco, quod Apparatui adjiciam, nisi exegesin *Apringii*, quæ sic habet: *Sed quia in novissimo tempore & sanctorum remuneratio perpetua & impiorum ventura est damnatio, dictum est cis exspectare, & pro corporis solatio &c.* De *parvitate* temporis nil notat. Χρόνον, absolute dicitur, ut ἐπὶ χρόνον, sine epitheto, Luc. XVIII. 4. quem ad locum E. Schmidius notat, χρόνον etiam absolute sæpius dici ab Homero. Dicitur vero etiam Act. XIX. 22. & Es. XXVII. 10 apud LXX. Sic, δι' ἡμερῶν, Marc. II. 1, etiam sine epitheto. Χρόνον, lectio antiquissimis, plurimis, optimis testibus nixa, brevis, nativa, absque fuco, &, ut *exegesis* ex totius nunc libri compage demonstrat, necessario vera. *Breve* quidem *tempus* a clamore animarum ad judicium ultionemque statuit cel. D. Langius, comm. apoc. f. 81 & passim. Est hic locus de iis, in quibus apocalypticus cel. viri labor majorem tulisset fructum, si momenta sinceræ lectionis penitius explorasset. Parvitatem hujus temporis recusat prophetia. Argumentum ejus a tempore Iohannis per secula mundi residua, elapsis non multo pauciora, continuo filo extenditur ad finem mundi: & tamen multa in periodos temporum bene *longas* suis locis definite *expressas* includit: *cetera* omnia fiunt ἐν τάχει *celeriter*. Itaque sigilla septem protinus & subita serie aperit Agnus, quorum quintum animas clamantes habet. Hic clamor, hæc *querela*, multo post in *canticum*, IISDEM VERBIS, transponitur, c. XIX. 2. tum demum videlicet, quum judicium sanctorum, & apostolorum, & prophetarum, judicatum erit ex Babylone sive Roma. c. XVIII. 19. Itaque duo notantur martyrum genera: alterum sub Roma ethnica, alterum sub Roma papali. illi jubentur requiescere, dum hi ad eos aggregentur. illos jam Iohannis habebat ætas: horum primitias seculum XIII tulit. Illi igitur dum hos exspectabant, non erat μικρὸς χρόνος, sed plane χρόνος. Specialem in hoc libro significatum, uti καιρὸς, cap. XII. 12. 14. sic etiam χρόνος habet, quem etiam latine *Chronon* (cujus vocabuli derivata Latinis non ignota sunt,) dicimus, ne cum eo *tempus* καιρὸς confundatur. Habet *chronus* annos 1111$\frac{1}{9}$, ut suo loco ostendimus, & hic chronus fluxit ab A. 98 ad 1209, sive ab anno primo Trajani ad Cruciatam expeditionem, Innocentii III zelo contra Waldenses excitatam. Antea papa nunquam cruentus persecutor fuerat: postea nunquam talis esse desiit. Huicce Chrono opponitur *Non-chronus*, c. X. 6. unde suave antitheton utriusque loci, χρόνον ἔτι, χρόνος ὐκέτι. Ipse *Non-chronus* includit tempora sat longa, c. XI & XII & XIII expressa: & tamen *Non-chronum* longitudine excedit *Chronus*. Quam recte hæc, quamlibet paradoxa, dicantur, veritas patefaciet, sed tempore. Dicam hîc aliquid, quod ad

omnia

omnia loca, temporis indicium habentia, pertinet: Non ex rebus tempora determinantur penitus, nedum res ex temporibus: sed mutuum sibi auxilium præstant, ut eventus definite dignoscatur.

¶ πληρωθῶσι) Passivum hoc habent *Comp. Al. Lat.* convenientissime. Neutrum, πληρώσωσι, plerique cum *Andrea* Cæsariensi. Medium, πληρώσονται, (quanquam subjunctivum postulabat constructio,) *Erasmus* solus. qui in Apocalypsi recognoscenda quomodo versatus fuerit, demonstravi in Apparatu p. 785. Sed quia disputatio illa non ad certum aliquem textum specialiter accommodata est, valde vereor, ne plerique lectores eam prætereant, & in singulis textûs locis, ad quæ applicari ea debebat, eo minus expeditum faciant judicium. Quare meum esse duxi, in his quoque annotationibus nervos quosdam ciere. Hoc loco dicam, quæ huc conveniant.

I. Erasmus in Apocalypsi unum tantummodo exemplar manuscriptum habuit, Reuchlinianum.

II. Reuchlinianum exemplar erat commentarius Andreæ Cæsariensis in Apocalypsin, qui τὸ κείμενον sive textum habebat interpositum.

III. Vetustatem ejus exemplaris mire extollit Erasmus. Textum id certe bonum, & aliquando singulariter excellentem habuit: sed mutilum idem fuisse, ex eo intelligitur, quod Erasmus & auctorem commentarii nescivit, & partem capitis XXII ex Latinis supplevit. Illud ipse in Annotationibus ad N. T. & hoc in Epistolis suis fatetur.

IV. Erasmi editio sæpe ab editione *Complutensi* & a mss. omnibus, præsertim rite collatis, & ab omnibus versionibus ac patribus, quorum suffragia exstant, & ab reliquis ipsius Andreæ exemplaribus, ita discrepat, ut cum Latinis codicibus, iisque deterioribus & per meliores Latinos refutatis, interdum etiam cum Ticonio, mendosave ejus editione, congruat, verbaque Græca textui inferat a Græci sermonis usu remota.

V. Non pauca nobis, dum hæc commentamur, occurrunt talia loca, & talibus in locis, dubium non est, quin exemplar Reuchlinianum vetustate exesum fuerit, & Erasmus defectum ejus ex Latinis sarserit.

Hoc igitur loco Erasmus ex Latino *compleantur* dedit πληρώσονται, Mediamque vocem, verbo proximo ἀναπαύσωνται respondentem, facile arripuit. Quotiescunque tale quiddam Erasmo accidit, recensio ejus ne unius quidem codicis vim habet, neque ullæ sequacium editionum centuriæ, omnibus mss. refragantibus, meliorem ejus conjecturam faciunt. Τολμηρότερον & confidentius loquor interdum, non equidem per immodestiam, sed ut ad veritatem cernendam excitentur, qui nimis religiose unamquamque editionem, cui semel assuevere, defendunt. πληρωθῶσι dicitur hoc loco de numero martyrum complendo.

12 τὴν ἕκτην, *sextum*) Vid. not. ad vers. 9. Sigilli *sexti res esse futuras*, *omnium fere interpretum consensu comprobari* ait cel. D. *Langius*, comm. apoc. f. 11. At omnes fere interpretes, cum ab iis discesseris, qui ad ipsam seculi consummationem referunt, de præteritis interpretantur, ut vel Iungnitii Parallela sententiarum apocalyptica docent, p. 138 seqq. Quod ad rem attinet, hoc sigillum ad ea referri, quæ ante finem mundi futura, nec tamen adhuc facta sint, non evicit ille: & tamen huic theoremati totam molem superstruit fol. seqq. Quare hoc quam firmissime demonstratum oportuit. Locum Matth. XXIV, cui paralle-

us est Luc. XXI. vindicavimus modo.

CAP. VII.

1 Ἄνεμος, *ventus*) *Venti* denotant hoc loco lenimenta malorum imminentium: etenim *suppressio* eorum *lædit*. Insignis allegoria.

2 ἄλλον, *alium*) Distinguitur *alius* hic angelus vel ab angelo præcone, c. V. 2. vel ab angelis quatuor lædentibus. h. l.

3 σφραγίσωμεν, *obsignemus*) Hac obsignatione muniuntur servi Dei ex tribubus Israël adversus calamitates sub septem tubis imminentes.

4 ἰσραὴλ) *Israël* proprie notatur. Etenim multa proprie de Israële pronunciat hic liber, quæ nonnulli per tropum interpretantur. *Israëlismus*, ut H. Morus appellat lib. I Synops. proph. cap. 4. non nimis debet extendi. Recte Lampius *Iudæos in Apocalypsi plus* ait *esse quærendos*, *quam plerique interpretes invenerint*. Medit. anecd. in Apoc. p. 261.

5 s. δώδεκα χιλιάδες, *duodecim millia*) Ita duodecim millia duodecies accipere debemus, ut in summa non sint 143 aut 145, sed 144 millia. Numeri rotundi sæpe præcise valent. Vid. Ier. LII. 30: ubi summa 4600 animarum colligitur ex numeris, eodem loco præcedentibus, minime rotundis.

6 νεφθαλὶμ· μανασσῆ· *Naphthali: Manasse*) *Omittitur Dan, quia jam olim ea Tribus ad unam familiam Hussim reciderat, ut ajunt Hebræi, quæ ipsa familia bellis interiisse videtur ante Esdræ tempora. Nam in Paralipomenis, ubi posteritas Patriarcharum memoratur, Dan omittitur. Et forte id prædicitur apud Amosum*, 8. 14. *Ex Danis tribu paucos superfuisse, eosque in Phœnicem profugisse, narrat Iohannes Antiochenus*. Grotius. Non tam omittitur Dan, quam paucitas ejus, sub Manasse latens, cum Naphthali, cujus frater uterinus erat, conjungitur.

9 μετὰ ταῦτα εἶδον, καὶ ἰδοὺ ὄχλος πολὺς -ἑστῶτες-περιβεβλημένους κτλ.) Media lectio: unde totam periocham alii ad nominativum redigunt, alii ad accusativum. Displicet Wolfio mixtura casuum: quæ in hoc quidem libro frequens est. Describitur hoc loco ὄχλος *agmen* aliquod beatorum, cui Simultaneum est cum obsignatione præcedenti & cum subsequentibus tubis, sub quibus plaga non tangit obsignatos. Postea plura ejusmodi agmina memorantur. cap. XIV. 1. XV. 2 &c.

¶ ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν) In tali enumeratione cetera loca aut pluralem quater habent, aut quater singularem numerum. vid. Not. ad cap. V. 9. Hoc uno loco singularis primo loco, deinde pluralis ter ponitur, non temere. Educta est *hæc multitudo* ex toto genere humano. Id unum est ἔθνος, inde ab origine sua. Act. XVII. 26. Sed progressu temporis, ipso *Adamo* vivente, multiplicatum est, & in *tribus* & *populos* & *linguas* discessit.

10 κράζουσι) Sic cod. omnes. Librarius Andreanus, κράζοντες, ex rhythmo λέγοντες, festinans arripuit. Ipsum Andreæ exemplar Augustanum habet κράζουσι.

12 ἡ τιμὴ) Apocalypsis passim septenarios in quatuor & tria dividit, ut suo loco ostendimus. Nunc quum omnes angeli dicunt: ἡ εὐλογία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ εὐχαριστία, (καὶ) ἡ τιμὴ καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ ἰσχὺς τῷ θεῷ ἡμῶν, primi quatuor plausus referuntur ad tubam angeli primi, secundi, tertii, quarti; tres reliqui, ad tubam angeli quinti, sexti, septimi. Itaque si καὶ ante ἡ τιμὴ omissum sit, sententia quasi denuo inchoatur. Omittit quidem *&* particulam *Latinus*, & cum eo *Ambrosius Ansbertus*. Nil definio.

17 ὅτι)

17 ὅτι) כי præcedente *non*, valet ſæpe *ſed*.

¶ ἀνὰ μέσον τοῦ θρόνου) ἐν μέσῳ τοῦ θρόνου κτλ. vidit Iohannes τὸ ἀρνίον, c. V. 7. Hoc uno loco dicit ἀνὰ μέσον τοῦ θρόνου. Confer ἀνὰ μέσον 1 Cor. VI. 5.

¶ ἐπὶ ζωῆς πηγὰς ὑδάτων) Prona conſtructio eſſet, ἐπὶ πηγὰς ὑδάτων ζωῆς· ſed ζωῆς emphaſeos cauſa præponitur, & πηγὰς ὑδάτων eſt quaſi unum vocabulum compoſitum, ut ſit, *zu den Lebens Waſſerbrunnen*. ζώσας, pro ζωῆς habet *Andreæ* textus & inde Editiones *Eraſmi* & Curæ *Wolfii*. Sed cum participio diceretur, opinor, ἐπὶ πηγὰς ὑδάτων ζώντων. Per me poterat eſſe ζώσας· ſed ζωῆς ſumma firmat codicum conſenſio.

¶ ἐκ) Sic potior pars codicum: ἀπὸ, perpauci. ἀπὸ tuetur Wolfius ex cap. XXI. 4. ἐκ præfert ibi quoque *Alex*. Promiſcue fere has particulas ſcripſere librarii: neque ſcio an diſcrimen hîc inter ἀπὸ & ἐκ Iohannes fecerit. Ἀπὸ & ἐκ Wolfius conjungit infra, c. XXII. 19. Itaque in una ſententia Iohannes ἐκ, & inferius ἀπὸ, ſcribere potuit.

CAP. VIII.

1 Σιγὴ, *ſilentium*) *Silentium* opponitur *voci*. *Voces* in hoc libro quo ſunt frequentiores, v. gr. cap. VII. 10 ſeqq. eo magis notabile eſt hoc exſpectationis venerabundæ *ſilentium*, tubarum *clangorem* præcedens. *Mille annorum ſabbatiſmum* interpretatur cel. D. *Langius*, (*Hermen. Einleit.* p. 30. 68. &c.) errore (verum dicere cogor,) plurima turbante. Neque *ſilentium* eſt ſabbatum, neque *ſemihorium* eſt millennium. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 407 ſeqq.

2 ἑπτὰ σάλπιγγες, *ſeptem tubæ*) Per has tubas regnum mundi conquaſſatur, donec id ſub tuba angeli ſeptimi, poſt graviſſimas remoras, ad Dominum & ad Chriſtum ejus redigitur. Tubæ angeli primi, ſecundi, tertii, quarti, propriam inter ſe conjunctionem habent; & item tubæ angeli quinti, ſexti, ſeptimi, quæ ſolæ habent *væ væ væ*.

3 καὶ ἄλλος ἄγγελος ἦλθε, καὶ ἐστάθη ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἔχων λιβανωτὸν χρυσοῦν· καὶ ἐδόθη αὐτῷ θυμιάματα πολλὰ, ἵνα δώσῃ ταῖς προσευχαῖς τῶν ἁγίων κτλ. *& alius angelus venit & ſtetit ad altare, habens turibulum aureum; & dati ſunt ei ſuffitus multi, ut afferret (eos) cum precibus ſanctorum &c.*) De angelo, ſanctorum preces Deo offerente, Hebræi in *Elle ſhemoth rabba* ſect. 21 loquuntur in hunc modum, *Cum Iſraëlitæ precantur, non inveniuntur omnes ſimul precari, ſed unaquæque ſynagoga* (ſeu *congregatio* כנסת) *ſeorſum precatur, primum hæc ſynagoga, deinde alia: & cum omnes ſynagogæ omnes preces ſuas conſummaverint*, המל אך הממונה על התפלות ניטל כל התפלות שהתפללו בכל הכנסיות כולן ועושה אותן עטרות ונותנין בראשו של הק' בה שנא' עדיך כל בשר יבואו ואין עדיך אלא עטרה שנא' כי כלם כעדי תלבשי *Angelus qui precibus præficitur, portat omnes preces, quas precati ſunt in omnibus ſynagogis, & facit eas coronas, & imponit eas* (pro נותנין legendum cenſeo נותן) *capiti Dei S. B. ſicut dictum eſt* Pſal. LXV. 2, *Omnis caro veniet corona tua*: (ſic ibi exponitur עדיך ut ex ſequentibus clarius eluceſcit; cum revera exponi debeat, *ad te*) *vox autem* עדיך *non niſi coronam denotat, quemadmodum dicitur*, Iſa. XLIX. 8, *Et indues te eis omnibus tanquam corona*. Chriſtoph. Cartwright. in Mellif. hebr. lib. 3. c. 8. Itaque Hebræi dicunt, eſſe Angelum, qui præſit precibus cœtuum ſuorum: Apocalypſis tantummodo dicit, eſſe Angelum, qui ſuffitum faciat, dum ſancti orant. ταῖς προσευχαῖς v. 3. 4. eſt caſus ſextus, *concomitan-*

mitantiam denotans, uti Rom. XI. 11. 20. 21. τῷ αὐτῶν παραπτώματι, τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει. Plura aliunde notavimus ad Chrysost. de sacerd. p. 514. Sunt, qui h. l. subaudiant σύν· non incommodius subaudires ἐπί· sed neutrum est necessarium. Imo casus sextus absolute, ταῖς προσευχαῖς, majorem vim habet. Suffitus angeli, & precationes sanctorum, sunt simul: sed sanctorum precationes acceptæ sunt Deo per Iesum Christum, non per angelum. *Angelorum* nomine angelos creatos in N. T. præsertim in Apocalypsi notari, confirmat *Thummius* in admon. de error. Wigel. p. 280. & hoc ipso in loco id agnoscunt in commentariis ad Ap. *Nic. Selneccerus*, *L. & And. Osiandri*, *Beza*, *Hogelius* p. 277. nec non *Chemnitius* Part. III Exam. Conc. Trid. f. 189. quem hoc nomine laudat Melch. Kromajer. in Ap. p. 111. Accedunt D. Ioach. Langius & Dimpelius.

¶ ἐπὶ τὸ) Scita casuum varietas: Angelus stetit ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου *juxta* altare: & dedit thymiamata ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον *super* altare.

7 ὁ πρῶτος) Ἄγγελος suppletur in textu Andreæ: sic enim initium sermonis VIII apud illum postulabat. Id secutus est *Erasmus*: id defendit Wolfius. Sed Græci codices N. T. (omnes, ut existimare licet,) omittunt ἄγγελος. Et hoc arctissimo nexui versûs 6 & 7, primum angelum præcipue urgenti, convenit. In mentione sequentium angelorum tubicinum exprimitur ἄγγελος, per longiora videlicet sermonis eventuumque intervalla. Tubarum eventum perbrevi sub libri scriptionem cœpisse, patet ex eo, quod obsignatio servos Dei muniit contra plagas, quæ non sub sigillis, sed sub tubis, & sub ipsa primi angeli tuba, sequebantur.

Angeli *primi* tuba *Iudæos*, convenienter, pulsat: & complectitur bella Iudaica sub Trajano & Adriano, de quibus inprimis legendæ sunt S.R. Abbatis *Zelleri* annot. hist. ad *R. Abraham ben Dior* comment. rerum Rom. pag. 69-79. Is ceteros scriptores copiose recenset, quibus adjicias *Hottingeri* Hist. eccl. N. T. Sec. II. pag. 66. & ex antiquis *Orosium*, lib. VII. c. 12 & 13.

¶ καὶ τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη) Hoc incisum omnes testes, integri certe & penitius excussi, exhibent, in his *Andreas*. Carebat autem eo Capnioneus liber: hiatumque Erasmus sequitur, & defendit Wolfius. Tam facile omissum est hoc incisum, quam ab aliis illud, quod sequitur, καὶ τὸ τρίτον τῶν δένδρων κατεκάη, recurrente videlicet verbo κατεκάη. Neutrum omitti debet: ac prius, *de terra combusta*, retinendum est, quia *terram* proprie spectat angeli primi tuba (quare locus c. IX. 4 huc minus commode confertur,) & *terra* præter *arbores* & *gramen* multa alia complectitur.

8 ὡς ὄρος, *quasi mons*) Moles gentium barbararum innuitur: de quarum migratione & irruptione, cum maximis detrimentis conjuncta, a Seculo III tam plena est historia, ut non opus sit scriptores allegari. *Mons* in *mare* jactus apte exprimitur ex Cassiodorii Variis, ubi obvia satis est *Gothorum Romanorumque* mentio conjuncta.

9 διεφθάρησαν) διεφθάρη verisimilior lectio est Wolfio, quia singularis numerus *obtineat & in limine hujus commatis & v. 7. itemque alias*. Διεφθάρησαν *Er. ed.* 1. 2. habet: pauci, fateor, alii, διεφθάρησαν. Sed *Alex.* antiquissimus est: *Petavianus tertius*, ubi de lectione ejus satis constat, magnum pondus habet. ad hos in præsenti accedunt editio *Complutensis*, *Andreæ* exemplar Augustanum manu secunda, & *Mori* liber. Singularis, ineunte commate, non obest. nam singularem excipit pluralis etiam

etiam versu 7, ἐγένετο χάλαζα καὶ πῦρ μεμιγμένα ἐν αἵματι. Quodque ibidem sequitur, τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη, dissimile est, ut apparet genitivo in nominativum resoluto, *terra, tertia sui parte, combusta est &c. naves, tertia sui parte, perditæ sunt.* Simile illud, quod Wolfius notat, *tertia pars hominum occisi.* c. IX. 18.

10 ὁ τρίτος, *tertius*) Arianas & Vandalicas calamitates hîc notari, series rerum, temporum & locorum probat. *Stellam* Arium esse, recte censet *Bullingerus, Nigrinus, Viegas,* (quanquam, Lyrano & Aureolo obsecutus, de Pelagio quoque disputat,) tum *Forbesius, Coccejus, Gulichius, Sandhagenius, N. Mulerius, Biermannus, Amelius, Horchius, Vitringa, Reinbeckius, Stockius, Lœsekenius*: atque ante hos omnes *Seb. Meyerus* Arium juxta cum aliis hæreticis hîc notari existimavit. Interpretamentum *Brightmanni* de Imperatoribus Arianis, Constantio, Valente, solide refutat Marckius: *Si imperatores hi ut stella considerentur propter principalem majestatem, non video, quomodo lapsus non ad imperii ablatum decus, sed ad defectionem a fide referri possit.* Quo ipso argumento etiam *Iacobus Abbadie* refellitur, stellam de *Bonifacio* Comite, cujus invitatu Vandali Africam occuparunt, interpretans, in opere non solum Gallice, sed etiam Belgice edito. Ceteroqui magnus Arianismi in remp. quoque influxus fuit: ne eam hæresin in tubis miremur locum habere.

11 καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀστέρος λέγεται ὁ ἄψινθος, *& nomen stellæ dicitur Absinthus*) Arianismus, amaritudinis plenus. Theodoritus lib. II H. E. c. 14. de Arianis sub Georgio Cappadoce episcopos pellentibus, οὕτω ΠΙΚΡΩΣ ἤλασαν αὐτοὺς κτλ. *tanta amaritudine eos pepulerunt &c.* Victor lib. I de Persec. Vandalica, Augustinum, in obsidione Hipponis, ita miseratur, *Dulcedo suavitatis in AMARITVDINEM ABSINTHII versa est.* Ἄψινθος est ex α privativo, & ψίνθος, quod est τέρψις apud Hesychium. Græcumque, ἀψίνθιον, ex Hebraica pronunciatione אפסינתין vel אפסינתא videtur factum esse trisyllabon.

12 ἐπλήγη, *percussa est*) Id factum seculo V, Italia, & Roma, sede imperii, per externas nationes occupata & obscurata.

13 ἀετοῦ) Alii, ἀγγέλου. Et quidem *Andreas* vocem, væ tria denunciantem, *angelicam* interpretatur: nec tamen certum est, eum non legisse ἀετοῦ, quanquam ἀγγέλου textus habet commentario ejus interjectus. Ex eo textu immigravit ἀγγέλου in codicem *Capnioneum* (hunc enim Erasmus refert,) & in *Covel. Petav. tertium, Uffenb. Arab.* Hi enim Andream sequi solent. Plerique omnes, ἀετοῦ· quanquam de majore numero codicum dubitanter loquitur Wolfius. Quid autem superest, quo nitatur lectio ἀγγέλου; Incertum codicis *Steph.* ιε silentium, & *Armena* versio. *Nil amplius.* nam *Athanasii* Synopsis, in Apparatu notata, non hunc locum, sed cap. XIV. 6 respicit. Plures nominatim alleget oportet, qui plures opponit. Lectionem *aquilæ*, apud Latinos obviam, *Apringius* quoque sequitur. Tam facile librarii, perscriptis, primi, secundi, tertii, quarti, *angelorum*, tubiciniis, jam quintum *angelum* in mente habentes, in subita denunciatione væ trium, τὸ ἀγγέλου, pro ἀετοῦ, iisdem vocalibus, arripuere, ut mirum sit, hoc, ἀετοῦ, non a pluribus esse obliteratum. Clarissimum vestigium *Seidelianus* præbet liber, in quo est, ἀγγέλου ὡς ἀετοῦ· ubi librarius, quum ἀγγέλου arripuisset, neque id plane delere vellet, genuinam lecti-

lectionem, ut potuit, ſubjunxit. ſic ſolebant librarii: vid. Appar. ad Ap. XVI. 14. Pari conſilio librarius apud Primaſium, *angelum ut aquilam*; (quo pacto *Seid. Primas.* etiam c.VII. 2 ſoli in omittendo epitheto ἄλλον conſpirant:) nam ipſe Primaſius liquido habet *aquilam*, abſolute, in comm. ad h.l. & ad c.XIX.17. & alibi. Certe lectionem ἀετοῦ *Itala* verſio, aliique teſtes antiquiſſimi, ſeculis & climatibus inter ſe remotiſſimi, & longe plurimi, ab omni gloſſæ ſuſpicione vindicant. Omnino *alius angelus volans in medio cæli* c. XIV. 6 præſentem locum reſpicit: ſed hunc reſpectum non perimit lectio ἀετοῦ. Ipſa *aquilæ*, non *angeli*, appellatio, priore hoc loco, monet, non innui *angelum* proprie dictum; & altero illo loco reſpectus ad priorem hunc locum docet, *angeli alius* vocabulo inſignem ex humano genere præconem, ut eximii agnoſcunt interpretes, denotari.

¶ μεσουρανήματι) Μεσουράνημα, verbale, a verbo μεσουρανεῖν, quod dicitur de ſidere tribus zodiaci ſignis ante ſolem orto, adeoque meridianum tenente, ut demonſtrat Tzetzes in Exegeſi Heſiodi, ad illud, εὖτ' ἂν δ' ὠρίων καὶ σείριος εἰς μέσον ἔλθῃ οὐρανόν. ἔργ. v. 607 ſeq.

¶ οὐαὶ οὐαὶ οὐαὶ, *væ væ væ*) Circa finem Seculi V non defuere præſagia futurarum calamitatum. Primo væ gravius eſt ſecundum; ſecundo, tertium.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) *Væ tria*, inquit cel. D. Langius, *quæ vindictam adhuc futuram in beſtiam & meretricem ſpectant, non modo in præterita tempora refert* Bengelius, *ſed etiam ipſum papatus initium ad væ tertium revocat, adeoque væ tertium jam mille abhinc annis & amplius veniſſe perhibet. At quum de væ ſecundo, Ap. XI.* 14, *dicatur*, Væ ſecundum abiit, ecce væ tertium venit cito: *& continuo tuba ſeptima, quæ conſummationem judiciorum & amplificationem regni Chriſti ſpectat, ſequatur, facile exiſtimari poteſt væ tertium non poſſe tam longe retrahi.* Epicr. p. 406. Reſp. Væ tria *terricolas* ſpectant, ac pridem ea veniſſe, & væ tertium non mille quidem, ſed tamen propemodum octingentis abhinc annis veniſſe, oſtendi. Tuba angeli ſeptimi, elapſo væ ſecundo, primum proponit res optatiſſimas: deinde væ *tertium* deſcribit: eoque exantlato, judiciorum fit conſummatio & regni Chriſti amplificatio. Hunc ordinem migrat Halenſis Theologi interpretatio; & væ tria, *terricolis* denunciata, ſine cauſa ad extrema hoſtium tempora reſtringit; beſtiæque furorem, qui revera in væ tertio eſt, pro væ ſecundo habet. Quo pacto ordinatiſſima textûs ſeries vehementer luxatur.

¶ τῆς σάλπιγγος, *tubæ*) Singularis numerus, diſtributive, pro, *tubarum*.

CAP. IX.

2 Καὶ ἐσκοτίσθη ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἀήρ, *& obſcuratus eſt ſol & aër*) Eſt ἓν διὰ δυοῖν, uti c. I. 14 *caput & capilli*: c. XIX. 16 *veſtis & femur*. Aër, quatenus per ſolem illuminatur; ſol, quatenus lumen ſuum per aëra ad homines tranſmittit, obſcurabatur. Hinc ἐσκοτίσθη dicitur, non ἐσκοτίσθησαν. Quare non ſeorſum hîc quæri opus eſt, quid ſit ſol & ejus obſcuratio, quid aër & ejus obſcuratio. Notantur tenebræ, Iudæis in Perſide obortæ.

5, 10 βασανισθῶσι· ἀδικῆσαι) Dupliciter una res exprimitur, paſſive & active. ἀδικοῦσι *lædunt* locuſtæ: βασανίζονται *cruciantur* homines. Sic, *occidere & occidi*: v. 15. 18. *alentes* habere, & *ali*. c. XII. 6. 14.

5 μῆνας πέντε) *Lat.* aliqui, *menſes ſex*. Pridem, ſed facile, ad *V* appictum eſt *I*. Ite-

Iteratur *quinarius* versu 10. *Quinque menses* prophetici sunt anni communes 79 pleni, ab A. 510 ad 589. Homines, qui cruciabantur, erant Israëlitæ, sigillo divino carentes: locustæ, Persæ, qui illos vehementer vexarunt.

8 ὡς τρίχας γυναικῶν, *ut capillos mulierum*) id est, capillos promissos. Sic Arabes apud Plinium: sic quondam etiam Persæ. Æschylus apud Athenæum l. 14. f. 627, βαθυχαιτήεις μῆδος. Persæ, κομῆται dicti ab oraculo Delphico. Herodotus l. 6. f. 176. Vid. omnino Thom. Hyde Hist. relig. vet. Pers. pag. 369. *Vrsus* villosus, Persarum regnum. Dan. VII. 5.

9 τρεχόντων) Vt constructio appareat, φωνὴν habent ἅρματα ἵππων πολλῶν τρέχοντα εἰς πόλεμον. Andreas ἅρματα πολεμικὰ vocat h. l. Equi currentes trahunt currum: sed *strepitum* proprie proximeque currus ipsi suo cursu efficiunt. Vid. Ioël II. 5.

11 ἀβαδδὼν - ἀπολλύων) *Abaddon* LXX interpretantur ἀπώλεια· hîc ponitur in concreto, ἀπολλύων.

¶ ἐν δὲ τῇ ἑλληνικῇ) Fœmininum, pro neutro, per Hebraismum, ut mox ἡ οὐαὶ vel per ellipsin nominis γλῶττα, cujus a Græcis omissi exemplar notat L. Bos. Hebraica & Græca hujus angeli nomenclatura Iudæos Græcosque a locustis vexatos innui agnoscunt Patricius Forbesius & Iac. Durham.

12 ἡ οὐαὶ ἡ μία) Fœmininum, modo notatum. Nos *væ* modo neutro genere, cum Latinis interpretibus dicemus, modo fœminino, prout perspicuitati conducet sermonis nostri. *Væ una*, id est, prima.

13 καὶ, *&*) Væ secundum est Saracenicum.

¶ ἐκ τῶν τεσσάρων κεράτων) τεσσάρων omittunt antiqui. *cornua* habuit altare suffitus: *quatuor cornua* habuisse non legitur apud Mosen.

13, 14 φωνὴν μίαν - λέγοντα) Hanc codicis *Alexandrini* lectionem pro genuina habeo. Alii, stilo apocalyptico non observato, λέγοντα mutarunt in λέγουσαν & λέγοντος. Latine est, *vocem unam dicentem:* at in quibusdam olim *VOCEM* excidit, idque facile, ante *VNAM*, quod deinde transiit in *VNVM*. Genus masculinum a participio in adjectivum transfertur in cod. Berolinensi, interjecto puncto, *vocem. unum* &c.

14 ὁ ἔχων) *Erasmus*, ὃς εἶχε, nescio quo auctore. nam *Andreas*, & omnes codices, præter *Bar. L.* habent ὁ ἔχων. Glossa manifesta, ὃς εἶχε. Τῷ ἀγγέλῳ ὁ ἔχων quomodo dicatur, patebit ex notula ad c. XX. 2.

¶ μεγάλῳ) Frequens hoc *Euphratis* epitheton *magis necessarium* dixi c. XVI. 12, quam c. IX. 14. Vtrique loco æque conveniens censetur a Wolfio: sed certe miraculum *exsiccationis* amplificat magnitudo sive latitudo & profunditas fluminis: Psalm. LXXIV. 15. hîc autem ad angelos flumini *alligatos* non tantopere pertinet eadem fluminis magnitudo; imo alienior ea est, si angeli, quod nemo aut affirmare aut negare potest, in ea regione, ubi *minor* sit ille fluvius, alligati fuerint. Vtut est, ad testes, adjectivo hocce carentes, *Apringii* commentarius accedit; & *flumen magnum Euphrates* legitur Deut. I. 7. Ios. I. 4. sed *flumen Euphrates*, Deut. XI. 24. in Hebræo: nam ibi quoque Græce τοῦ μεγάλου additur. Neque inepte iteratur articulus, τῷ ποταμῷ τῷ εὐφράτῃ· sic enim legimus Gen. XIX. 9, τὸν ἄνδρα τὸν λώτ. Apud Ez. sæpius, ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ χοβάρ. Est Appositio.

15 τὴν) Articulus tollit vim distributivam,

vam, ut docet E. Schmidius in Not. ad N. T. f. 806. quare hîc non quælibet *hora*, *dies*, *mensis*, *annus*, denotatur, sed definita temporum periodus. Ea est propemodum 207 annorum, si videtur, ab A. 629 ad A. 836. an ab A. 634 ad A. 840, id est, ab extremo Abubeker tempore ad obitum Mutasimi. Videatur inprimis Drechsleri chronicon Saracenicum a *Reiskio* auctum, p. 14-37. & *Hottingeri* Hist. eccl. Sec. VII. VIII. IX. & Comp. theatri orient. Part. I. cap. III.

16 *δισμυριάδες μυριάδων*) Chilias est 1000. at myrias, 10000. Myriades (plurali numero strictissime sumto, pro binario, uti c. XII. 14.) 20000. Ergo una chilias chiliadum, 1000000. chilias myriadum, 10000000. myrias myriadum, 100 00 0000. myriades myriadum, 200 000000. Sed quid sunt *δισμυριάδες μυριάδων*, *δὶς* in optimis monumentis ad pluralem myriadum numerum superveniente? Sæpe *δισμύριοι* exstant in libro II Maccab. Inde *δισμυριάς*, (instar *διχιλιάς*, priore compositi parte, ut fit in numeralibus, immutabili,) id est, *myrias duplicata*: qualia etiam sunt illa, Gen. XXXII. 3, *bina castra*. Kohel. VI. 6, *mille annos bis*. Ps. LXVIII. 19, *duæ myriades*, *millia iterata*; Geiero inprimis interprete. Apud *Primasium* quisquis *octoginta millia* interpretatus est, neque Græcus neque Arithmeticus fuit: sed tamen is quoque, ut alii apud Primasium legebant, *δισμυριάδες μυριάδων* legisse videtur: ac, nî fallor, primo *myriadas myriadum*, quadratum quiddam referre visas, putavit esse *quatuor myriadas*, sive 40000. deinde, hac ipsa summa ob *δὶς* particulam duplicata, sumsit 80000, cum essent 400 000000 *equites*. Complures temporum periodos, præsertim sub væ primo & tertio, dupliciter exprimit Apocalypsis: at secundi væ durationem semel notat per *horam & diem & mensem & annum*; ac vicissim sub eo væ pro altero temporis indicio numerum *exercituum equestrium*, id est, equitum indicat. Væ secundum est fere 207 annorum humanorum. itaque in singulos annos, (si alii sive novi quotannis equites existerent,) numerosissimæ copiæ 2000000, vel certe, si cui *δὶς* illud non placet, 1000 000 equitum conferuntur. *Auditum sibi numerum eorum* quum subdit Iohannes, innuit, numerum certum, si pro incerto sit positus, non tamen latam habere incertitudinem; & magnitudinem numeri, quamvis incredibilis videatur, tamen credendam esse. In extremo major etiam multitudo exsurgit c. XX. 8.

17 *πυρίνους καὶ ὑακινθίνους καὶ θειώδεις*, *igneos & hyacinthinos & sulphureos*) Eosdem colores in alia re conjungit Lucretius lib. IV, *lutea russaque vela Et ferruginea*. ferruginea, eadem, quæ *hyacinthina*. Virgilius *ferrugineos hyacinthos* dicit; id Servio est, *nigri coloris*. Quare hoc loco *hyacinthini thoraces* & *fumus* inter se respondent: ut *ignei thoraces & ignis*, *sulphurei thoraces & sulphur*.

19 *αἱ γὰρ οὐραὶ αὐτῶν ὅμοιαι ὄφεσιν, ἔχουσαι κεφαλάς, καὶ ἐν αὐταῖς ἀδικοῦσι*, *nam caudæ eorum similes serpentibus, habentes capita, & in iis lædunt*) Talis serpens, amphisbæna, *ἀμφικάρηνος*, de qua Plinius lib. VIII. c. 23, *Geminum caput amphisbænæ, hoc est, & a cauda, tanquam parum esset uno ore fundi venenum.* Lucanus: *& gravis in geminum surgens caput amphisbæna.* Solinus c. 30, *Amphisbæna consurgit in caput geminum, quorum alterum in loco suo est, alterum in ea parte, qua cauda. quæ causa efficit, ut capite utrinque secus nitibundo serpat tractibus orbiculatis.* Adde Nicandrum & Hesychium, qui ait esse *εἶδος ὄφεως - τὴν οὐρὰν κολοβὴν ἔχον, καὶ ταύτῃ πολλάκις τὴν πορείαν ποιούμενον, ὥστε τινὰς ἀμφισβητεῖν, μὴ δύο κεφαλὰς ἔχει.* Caput in cauda amphisbænæ

bænæ qualecunque est, hanc apocalypticam picturam illustrat.

20, 21 οὔτε - καὶ οὐ) Prædicatum bimembre. Latine, *neque*, *neque*. Similes particulæ, Ioh. IV. 11. 3 Ioh. v. 10. Marc. V. 3.

¶ τὰ εἴδωλα, *simulacra*) Cultus imaginum A. 842 in oriente solenniter stabilitus est.

¶ τῆς πορνείας) Dicitur in plurali, πορνεῖαι, 1 Cor. VII. 2. & tamen hoc loco singularis numerus pluralibus interponitur. Alia scelera ab hominibus per intervalla patrantur: una perpetua πορνεία est apud eos, qui munditie cordis carent.

CAP. X.

1 Καὶ, &) A cap. X. 1 ad cap. XI. 13 insignis est locus, quo amplissima septimi angeli tuba prælibatur. Dum enim draco etiamnum in *cælo* est, & ex *mari terra*que bestia septiceps & bestia biceps ascensuræ sunt, neque calamitatum ullus in mundo finis apparet: *angelus*, quem creatum angelum esse Cluverus T. III. f. 4 agnoscit, *cælo* dextram manum, *mari* pedem dextrum, *terræ* sinistrum immittit, ostendens & jurato confirmans, omnes tamen hosce hostes *intra chronum* amotos fore. Habet hic locus duas partes parallelas: cap. X. 1-7. & v. 7 -c. XI. 13. Vnde etiam duæ periodi, *Nonchronus*, & *multitudo regum*, parallelæ sunt. c. X. 6. 11. Ambæ periodi incipiunt ante exitum væ secundi: cap. XI. 14. sed, ubi semel inceperunt, continuo cursu in ipsam angeli septimi tubam longe porriguntur, usque ad magnam illam metam, de qua c. XII. 14. Ideo complura hîc, non turbato libri ordine, repræsentantur, quæ tamen multo inferius recurrunt. Sic *consummatio indignationis Dei*, c. XV. 1. præcedit lætam *mysterii Dei consummationem*: c. X. 7. & hæc consummatio ut futura notatur etiam in cap. XVII. 17. Ascensus bestiæ ex *abysso*, cap. XI. 7. futurus est etiamnum in cap. XVII. 8. *Terræ motus* ille, quo urbs magna in *tres* partes scinditur, c. XVI. 19. præcedit *terræ motum* hunc, quo pars ejusdem urbis *decima* cadit, & reliqui convertuntur. c. XI. 13. Firma est hæc & valde necessaria observatio, cujus ope magni multique errores, passim obvii, effugiuntur.

¶ ὡς στύλοι πυρός) Apud LXX dicitur στῦλος πυρὸς columna, qua Israelitæ ducebantur noctu in deserto. Pedes hujus angeli, *columnis* similes, erant *paralleli* in stando; & rotundi, rotunditate æquali, ad plantam usque. conf. Ez. I. 7.

2 βιβλαρίδιον) At v. 8. 9. 10, βιβλίον. Hac lectione, *libellulus* esse primum videbatur Iohanni, ad ingentem staturam, in qua angelus apparebat, cœlum, mare, terram quodammodo complectens. Deinde vox e cœlo appellavit *librum*, ob magnitudinem argumenti: & hanc appellationem ore ac manu docili imitatus est Iohannes. βιβλιδάριον σφόδρα ὑποκοριστικῶς λεχθὲν dicitur apud Andream Cæsariensem in cod. Augustano.

¶ θαλάσσης - γῆς, *mari-terra*) *Le Buy*, *Marckius*, *Newtonus*, recte *mare* interpretantur Europam, *terram* Asiam. quo pacto *flumina* Africam denotant, & *sol* ad totum orbem pertinet. cap. VIII. 7. 8. 10. 12. XVI. 2. 3. 4. 8.

3 μυκᾶται) ὠρύεσθαι dicit vocem animalis fame vel ira affecti: μυκᾶσθαι, vocem naturalem. Vtrumque etiam leoni tribuitur. Theocritus μύκημα adscribit leænæ.

6 ὅτι χρόνος οὐκέτι ἔσται, *chronum non amplius fore*) Gravissimum hoc apophthegma levi commento multi prætermittunt. Henr. Efferhen in Homilia VI &

XIII de Gog & Magog interpretatur ſic, *non præteribit ſpacium anni*, videlicet inter Gog & inter finem rerum. Agnovit, *chronon* hîc ſpeciali ſignificatu accipi oportere: ſed Gog multo ſerior eſt, quam *Non-chronus*, (quem *Ne-chronum* dixeris latinius:) & hæc periodus multo longior eſt, quam *annus*. Immo longior eſt, quam 1000 anni: & brevior, quam chronus, id eſt, quam anni 1111$\frac{1}{9}$. Exibit Anno 1836: cœpit A. 800 quo tempore Carolus M. novum in occidente inchoavit ordinem Imperatorum, ſive *regum multorum*. v. 11. Atque hic Non-chronus complectitur, præter cetera, paucum tempus væ tertii, tempora 3$\frac{1}{2}$ mulieris in deſerto, & durationem beſtiæ varie diviſam. Magna quidem ſuper his periodis eſt dubitatio, & multi negant, ante exitum ſciri quidquam poſſe: quo ipſo martyres teſtesque veritatis, in Reformatione, & antea & poſtea, Apocalypſi, ejusque maxime capite XIII & XVII freti, deſeruntur, & palmarius prophetiæ, contra mala imminentia nos præmonentis & præmunientis, fructus evacuatur. Sane ad reſerandam Apocalypſin aut totus eventus eſt neceſſarius, aut pars bona ſufficit. Si totus eventus eſt neceſſarius, Apocalypſis neutiquam ante conſummationem ſeculi intelligetur: nam eventus eo usque, imo in ipſam æternitatem porrigitur. Si pars bona ſufficit, quin utimur ea parte, ut ex præteritis futura metiamur, neque in eventus incurramus imparati! *Temerarius* eſt, qui dormit in periculo, non qui id proſpicit. Non ita debemus eſſe confidentes in determinandis futuris, ut non ex eventu ſuſpendi debeant, quæ textus non definiit, vel certe interpres nondum diſtincte cernit. Multa exempla habet *Die Erkl. Offenb.* p. 725. 874. 1064. &c. Sed qui omnia ſpecialia vitant, ne quid in eventu quidem obſervare debeant, norunt. Spiritualis docilitas & ſobrietas bene conveniunt.

7 καὶ ἐπλέσθη) καὶ habet vim conſecutivam, *atque*: uti Ioh. IV. 35, ἔτι τετράμηνός ἐστι, καὶ ὁ θερισμὸς ἔρχεται.

¶ τὸ μυστήριον - τοῖς προφήταις, *myſterium - prophetis*) Hoc *myſterium*, Apocalypſi cum *prophetis* V. T. copioſiſſime collata, egregie illuſtravit D. Ioach. Langius in *Gloria Chriſti*. *Tempus* autem conſummandi hujus myſterii, modo ad verſum 6, & alias paſſim, declaravimus. Non ſolum per prophetas, ſed ipſis quoque prophetis annunciatum eſt. Dan. X. 12.

9 δοῦναι) δὸς, perpauci, facilitatis gratia: δοῦναι, multo plurimi. unde olim *Latinus* reddidit, *ut daret*, & ſic quoque *Syrus*. At præſenti allocutioni rectus ſermo præ obliquo congruit. Quod ſupereſt, Infinitivus pro Imperativo ponitur. Frequens enim eſt hæc enallage Modi apud Græcos, ut oſtendimus ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 510 ſeq. Adde Biblioth. Brem. Claſſ. VIII. p. 945 ſeqq. Ipſum δοῦναι pro δὸς exſtat apud Theocritum. Fert hoc Hebræus etiam ſermo, de quo vid. Dign. Speidelii Gramm. Hebr. pag. 139. Ac LXX Gen. XLV. 19 קחו λαβεῖν - καὶ παραγίνεσθε. Adde Luc. IX. 3. Rom. XII. 15. Phil. III. 16. Moratum talis figura ſermonem efficit, eique vel *majeſtatis* ſenſum indit, præſertim ubi Deus loquitur: vel *modeſtiam*, ut h. l. Etenim Iohannes magnam ſubinde in hoc libro, ac propemodum nimiam, erga cœlites reverentiam declaravit, c. VII. 14. XIX. 10. XXII. 8. Itaque δοῦναι pro δὸς modeſtiæ illi reſpondet, qua in poſtulando libello uſus eſt erga angelum. Iohannis exemplo humilitatem cordis & ſcrutinium propheticum debemus conjungere: eamque conjunctionem commode

mode explicat, si dextre accipias, Lampius ad Psalmum CXXXI.

CAP. XI.

1 Καὶ ἐδόθη μοι κάλαμος ὅμοιος ῥάβδῳ λέγων) Argumento est hic locus, ab Erasmo, qui breviorem hanc lectionem habet, ad *Complutenses*, qui ante λέγων inserunt, καὶ εἱστήκει ὁ ἄγγελος, recentiores aliquando minus recte se recepisse. Favet pleniori lectioni *Syriaca* versio: sed ea in Apocalypsi minorem multo, quam in aliis libris N. T. antiquitatem habet, & ab interpolationibus in hoc libro non abhorret. vid. Apparat. ad Ap. XXI. 24. Illatum videtur ex LXX, Zach. II. 3, ubi item de mensura ædificii sermo est: & cap. III. 5, ubi sermo de *duabus oleis & candelabris* sequitur. Ἐδόθη μοι λέγων posset per syllepsin resolvi. nam Hebræi לאמר absolute ponunt, unde idiotismus LXX interpretum, λέγων & λέγοντες, v. gr. Es. VII. 2, καὶ ἀπηγγέλη εἰς τὸν οἶκον δαυὶδ λέγων· ubi passivo ἀπηγγέλη continetur activum ἀπήγγειλεν, & ex ἀπήγγειλεν pendet λέγων. 2 Reg. XVIII. 36, ὅτι ἐντολὴ τοῦ βασιλέως, λέγων. Et sic sæpe, præsertim in Genesi & in Prophetis prioribus, & Ex. XVIII. 3. 6. 2 Chron. X. 15. Es. XXX. 21. Ez. XII. 22. Ps. LXXVIII. 4. Iob XXII. 17. Pari modo λέγων hic necti posset cum verbo ἔδωκεν, quod continetur in ἐδόθη. Sed commodius ipsi calamo per metonymiam loquela tribuitur, Iohanne Eum, qui calamum dabat, ex v. 3. 8. noscendus, non conspiciente. Nam sic etiam *Altare loquens* audivit Iohannes c. XVI. 7.

2 τὴν αὐλὴν) In tabernaculo Mosaico, in templo Salomonis, & in templo Ezechielis pro Hebraico חצר LXX αὐλὴ ponere solent. Notatur atrium *subdiale* (in quo facile חציר *gramen* crescit:) quare sequitur, τὴν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ. ἔσωθεν, pro ἔξωθεν, alicubi irrepsit: sed hæc, αὐλὴ, quum unica sit, intra templum, cui contradistinguitur, esse non potest.

¶ ἔξωθεν - ἔξω) Ploce: uti Es. XXXII. 19, *in humili humilis erit urbs.*

¶ πατήσουσι, *calcabunt*) Vid. Luc. XXI. 24 not.

¶ μῆνας τεσσαράκοντα δύο, *menses XLII*) Hi menses, & versu 3 *dies MCCLX*, sunt communes. namque in eventu seriores sunt numero bestiæ, qui partim ænigmatice partim proprie positus, transitum libri a propheticis temporibus ad communia definit, ut alias ostendi copiosius. Porro, in *Harmonia Evangelistarum*, A. 1736, declaraveram, me in Gnomone responsurum ad *Ioh. Christiani Seiz* Demonstrationem mathematicam de 1260 diebus testium & mulieris, Apoc. XI & XII. Responsionem equidem hoc loco adornatam habui satis copiosam, non modo ad illam Demonstrationem, sed etiam ad alteram, quam idem, anno 1737 ineunte, *Calami mensorii* titulo edidit. Sed eodem anno, ut res tum postulabat, scripsi diatriben, a collectoribus operis, quod vocatur *Geistliche Fama*, post alias Seizii & meas commentationes, Parti XXIII insertam: & interea dies, decisionem afferens, sententiam meam comprobavit, responsionemque supervacuam fecit. Hac igitur amota, alios interea nactus adversarios, illum dimitto. nam a disceptationibus haud necessariis vehementer abhorreo.

3 δώσω, *dabo*) videlicet, ut *prophetent.* καὶ sequitur hîc tale, quale ו est Iobi VI. 9 ויאל אלוה וידכאני

¶ τοῖς δυσὶ μάρτυσί μου, *duobus testibus meis*) Non sunt hi Moses & Elias: sed insignes duumviri, (ut præter alios interpre-

pretes Nic. Selneccerus agnoscit,) illorum simul, & Iosuæ ac Zorobabelis similes.

4 αἱ δύο ἔλαιαι καὶ αἱ δύο λυχνίαι αἱ ἐνώπιον τοῦ κυρίου τῆς γῆς ἑστῶτες) Primum ἔλαιαι dicuntur, non ἐλαῖαι, ab ἔλαιος, ut δίκαιαι a δίκαιος. Deinde codices fere omnes habent τοῦ κυρίου τῆς γῆς· perpauci, τοῦ θεοῦ τῆς γῆς. *Deus cœli* dicitur versu 13. & *Deus terræ*, Es. LIV. 5. *Deus cœli & Deus terræ*, Gen. XXIV. 3. sed hoc loco *Dominus terræ*, ut in parallelo, Zach. IV. 14. Denique αἱ - ἑστῶτες habent, firma consensione, *Al. Hunt. Pet. 2. Sin. Vff.* Displicet media hæc lectio Wolfio: & displicuit iis, qui ἑστῶτες, abjecto αἱ, servarunt, ut *Areth. Bar. L.* (quanquam etiam fortuita esse potest syllabæ αι inter αι & ε omissio:) vel iis certe, qui αἱ - ἑστῶσαι fecerunt, ut est in editis. Omnino Grammaticis regulis & multorum gustui congruit ἑστῶτες, ac potius αἱ ἑστῶσαι· neque recusarem αἱ ἑστῶτες pro vitio librariorum habere, si hic unus ejusmodi locus esset. Sed quia Apocalypsis scatet figuratis locutionibus, ut passim ostendimus: quovis loco variante *paradoxam*, fateor, lectionem *genuinam* esse præsumo, eamque per librarios minus obstinatos fideliter simpliciterque propagatam, ceteras vero ad vulgarem regulam per recentiores librarios conformatas censeo. In præsenti exprimitur illud העמדים ex Zach. l. c. quamvis in Hebræo facilior sit constructio, quam in Græco, uti modo in לאמר λέγων v. 1. Articulus hoc loco est necessarius, ad nexum sermonis, ut ה in העמדים Nullus liber οἱ habet: manet igitur αἱ. Multo flexilior est articulus Græcus, quam nostra fert assuetudo: ut τῷ τὸν φόβον, ὁ τὸ πολύ, οἱ μακρὰν κτλ. Itaque αἱ - ἑστῶτες, si placet, dicitur, ut si diceretur αἱ - εἰσὶν ἑστῶτες, ubi αἱ subjectum & ἑστῶτες prædicatum non male conveniunt. Non dissimilis generum disparitas c. XIV. 19. Vid. etiam Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504. Si quis statuit, Iohannem non potuisse ita scribere, sequatur, quod eum scripsisse judicat.

8, 9 τὸ πτῶμα) נבלה singulari numero, collective dicitur, Psalm. LXXIX. 2. Es. XXVI. 19. Ier. XXXIV. 20. & sic h. l. τὸ πτῶμα, de duobus. Etiam *caput Oreb & Zeeb* dicitur, pro *capitibus*, Iud. VII. 25. Tertio mox loco τὰ πτώματα dicuntur: quanquam ibi quoque singularis numeri vestigium est in cod. *Leicestrensi*, τὸ σῶμα. Differentiæ rationem tametsi nullam videmus, tamen nullam esse temere dixeris.

¶ τῆς πλατείας - ἐσταυρώθη· *platea - crucifixus est*) *Crucis* locus sub Tiberio extra urbem erat, haud scio an etiam sub Adriano: in urbem a Constantino exstructam transisse *martyrium* Dominicum sive crucis locum, docet Eusebius lib. III de Vita Const. cap. 32, & cap. 38, ubi *plateæ* vicinæ meminit. Varie mutata est urbis figura, & posthac mutabitur. Vrbs intra mœnia locum *crucis* sive habet hodie, sive non habet, (nam peregrinatores inter se dissentiunt, & qui negant, longe majori cum specie id faciunt:) testium certe tempore locum crucis habebit in *platea*, vel intra mœnia, vel extra. nam sic quoque רחב πλατεῖα dicitur. 2 Sam. XXI. 12. Prov. XXVI. 13. Neh. VIII. 1. cum adnot. Halens. p. 178. Conf. Lightfoot. Hor. in Matth. p. 54.

9 καὶ βλέπουσιν - καὶ οὐκ ἀφήσουσι) Præsens, subsequente alio tempore. Sic mox, χαίρουσι καὶ εὐφρανθήσονται. Conf. c. XII. 4. XIII. 12.

¶ ἡμέρας τρεῖς ἥμισυ) *dies* $3\frac{1}{2}$, non 3, aut 4. Irrefragabile exemplum vel unus præbet hic locus, quam religiose, i. e. quam præcise interpres, DOMINI verba tremens, propheticos numeros, prover-

biali

biali rotunditate carentes, accipere debeat. vid. *Erkl. Offenb.* p. 99.

11 *πνεῦμα ζωῆς*) Sic LXX Gen. VI. 17.

¶ *εἰσῆλθεν αὐτοῖς*) Hanc lectionem *Wolfius*, Græce alioqui callentissimus, *exemplo destitui* arbitratur. Atqui *Plutarchus*, πυθομένοις τοῦτο, δεινὸν εἰσῆλθε μῖσος. Multo antiquior *Herodotus*, τοῖσι ἐσελθεῖν ἡδονήν. *Plato*, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος. Veruntamen hoc ab Hebraismo remotius est. Malim εἰσῆλθεν ἐν αὐτοῖς בם ab *Alex.* & *Augustano* codice admittere, præsertim quum facile syllabam εν bis legendam, semel scripserint librarii. Sic Luc. IX. 46, εἰσῆλθε δὲ διαλογισμὸς ἐν αὐτοῖς· ubi item ἐν in duobus codicibus, Seldeni & Wolfii, omittitur.

13 *ὀνόματα ἀνθρώπων χιλιάδες ἑπτά*) Frequens appositio: *δώδεκα χιλιάδες ἐσφραγισμένοι*. c. VII. 5 seq. *τρεῖς χιλιάδας παραβολὰς*, 1 Reg. IV. 32. *ψυχὰς ἀνδρῶν ἑκατὸν χιλιάδας*, 1 Chron. V. 21.

¶ *καὶ οἱ λοιποὶ*, *& reliqui*) qui ex *Decimatione* supererant. *Baal Turim* (ut docet Lightfootus in Chron. N. T. ad Ioh. III.) *in* Num. 24: 8. *in ea verba*, Consumet gentes inimicas sibi, & ossa eorum franget; *notat literam* צ *donatam peculiari quodam signo*, *quod præmonstrat* eradicaturum septem gentes (Canaanitarum *scilicet*) & tempore venturo (לעתיד לבוא) reliquas sexaginta tres gentes, *i. e. universas septuaginta gentes mundi*. Tristitiam ominis mitigat hic Apocalypseos locus.

¶ *ἔδωκαν δόξαν*, *dedere gloriam*) Character conversionis. Ier. XIII. 16.

¶ *τῷ θεῷ τοῦ οὐρανοῦ*, *Deo cœli*) *Dominus terræ* dicitur, versu 4. quando in terra jus suum per duos testes adversus contumaces declarat: *Deus cœli* dicitur, quando non solum, post calamitosissimam siccitatem, pluviam dat *de cœlo*, sed etiam duobus testibus *in cœlum* sublatis suam *in cœlo* majestatem ostendit.

14 *ἡ οὐαὶ ἡ δευτέρα*, *væ secundum*) Hoc cel. D. Langio *designat periodum furoris antichristiani 42 mensium*. Comm. Ap f. 221. Sed plane væ secundum attulerunt quatuor angeli Euphratæi. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 73 &c.

15 *ὁ ἕβδομος*, *septimus*) *Septimi* angeli præcipua Tuba est. Hæc ipsis apostolorum temporibus habebat propinquitatem: habitura vero eadem erat diuturnitatem. Propinquitatem rerum, quæ in ea secuturæ erant, sæpe seorsum spectavere apostoli, & fidelibus proposuere: ex diuturnitate autem ipsum terminum, ad quem res decursura foret, negarunt empæctæ; fideles diuturnitatem ipsam minus ceperunt. Ab utrisque causa apostolis data est, mysterii plenius explicandi. 2 Petr. III. 2 Thess. II.

Num *Gabriel* hic sit angelus, *cogitandum* lectori proponimus in Exegesi Germanica. Atque ipsum nomen גבריאל congruit. nam אל est *Deus*: & גבר *vir*, *validus*. Itaque id nomen, summam exhibet legationis ad Mariam, Luc. I. 31. 35. & tubæ hîc ineuntis. nam c. XII. 5 nascitur υἱὸς ἄρρην. Is est אל גבור Es. IX. 5. Nil definio: nil conjicio: tantum quæro. Quod vero sequitur, affirmo: Hæc tuba omnium est amplissima, quæ & ipsa lætissimum hîc habet argumentum, & omnes tubas priorum angelorum, cœlitibus duntaxat, lætas reddit. Quare audiendi non sunt, qui hîc malunt *tristes buccinas*, ab Iudæis in excommunicatione adhibitas, quam *festivas tubas* interpretari. Antiquitatum Iudaicarum abusus in exegesi N. T. præsertim Apocalypseos, plus obest, quam usus earundem prodest. Veritas, ex ipsa textûs evidentia, suam habente αὐτάρκειαν, discitur: abusus, errores injicit. Alia exempla videmus ad cap. XIII.

XIII. 18. (annot. 2. § 2.) & ad cap. XIV. 20. XVII. 9. Præstaret, non attingere Iudæorum libros, si non melius operæ pretium ex iis reportari posset.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) Hoc proprie parallelum est cum loco illo Dan. II. 44: *IN Diebus regum illorum* (non posteaquam deleti erunt) *Deus COELI eriget regnum.* Dicitur *Deus cæli*, majestatem suam in *cælo* ostendens. conf. omnino v. 13 *not.* Postea res in *terram* descendit. Vid. mox de *regno mundi.*

¶ λέγοντες) Ita *quinque* codices, pluresve alii, nemine ante Millium id notare dignato. Facilior lectio, λέγουσαι. Defendit hanc Wolfius, & ait, *Nonne veri est similius, librarios dormitantes solœcismum manifestum invexisse?* At utervis loquendi modus Iohanni frequens est. Sic c. IV. 1 multi, ἡ φωνὴ λέγων. Vid. etiam cap. V. 12. & quæ notavimus supra ad c. IX. 13 s. quæque notat Wolfius ad c. XIV. 7. XIX. 1. De scriptore Apocalypseos, non 200 post annis, sic existimavit Dionysius Alexandrinus, διάλεκτον μέντοι καὶ γλῶσσαν οὐκ ἀκριβῶς ἑλληνίζουσαν αὐτοῦ βλέπω, ἀλλ᾽ ἰδιώμασι μὲν βαρβαρικοῖς χρώμενον, καί που καὶ σολοικίζοντα. *Verum sic*, inquit Lightfoot, *de dialecto & phrasiologia judicat, qui neutram callebat, & id, quod hunc librum maxime commendat, ceu vituperium culpat.* Iohannes *enim* θεοδίδακτος *passim in sua* Apocalypsi *veteris Testamenti stylum assumebat: hic autem, qui* Hebrææ *linguæ erat ignarus, id omne, quod DEI DIALECTVS erat, SOLOECISMO imputabat, & quod intelligere nequibat, barbarum esse credebat.* Op. posth. f. 145. Sed tamen lectiones apocalypticæ, (solœcismi *specie* præditæ,) ut Dionysius demonstrat, vetustæ sunt, frequentes sunt, atque analogiam inter se habent: quæ autem syntaxin communem sequuntur, per librarios sunt invectæ, multis post Dionysium seculis.

¶ ἐγένετο ἡ βασιλεία τοῦ κόσμου, *factum est regnum mundi*) Multo gloriosior est hæc primæva lectio, quam illa festinantis librarii, ἐγένοντο αἱ βασιλεῖαι κτλ. Tales & tanti nævi, quos cap. I. 18. III. 12. V. 14. VI. 11. XI. 2. 17. XIV. 1. XV. 3. XVII. 8. 16. XX. 4. XXI. 24. XXII. 19. &c. notavimus, in iis remanent editionibus, quæ certatim recuduntur: quæ iis medetur recensio (non mea queror causa) neglecta jacet. Vid. Præf. § VIII. monit. 20. Revertimur ad locum. Divino *mundi regno* regna mundi cedunt. Sic Obad. v. 21. & Psalmi passim. Recte quidem Vitringa: *Tempore Constantini*, inquit, *implementum hujus oraculi frustra quæritur:* Anacr. Ap. p. 512. sed idem prophetiam hanc *post interitum bestiæ* impletum iri putat. In utroque assentitur ei cel. D. Langius. Hîc vera textûs analysis summe est necessaria: repræsentavimus autem eam supra, in Prooemio ad Apoc. num. 6. Multi nativam seriem capitis XI & sequentium convellunt: sed ea se ipsam vindicat. vid. *Erkl. Offenb.* p. 71 seq. 552. 564 &c. Væ tertium, quod capite XII. 12. proponitur, & præcipue capite XIII describitur, jamdiu est in cursu: & ex præsentibus dignoscitur, quæ sub tuba angeli septimi præterita sint, quæ futura.

¶ τοῦ κυρίου) Plerique, τοῦ κυρίου ἡμῶν, ἡμῶν addentes ex parallelo, c. XII. 10. At *Domini*, absque *nostri*, legisse *Latinum*, ex eo patet, quia *Dei* legitur apud *Ambros.* de fide resurr. & *Domini Dei* in eximio cod. Reutlingensi. Vtrumque sine illo pronomine. Sane κυρίου hîc ponitur ut nomen proprium, (ut Grotius & Le Buy agnoscunt,) cui optime cohæret, quod mox sequitur, καὶ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ. Etenim *Christus Domini* משיח יהוה dicitur, non

Chri-

Christus Domini nostri. Et sic in Apocalypsi cœlites dicunt *Deus, Dominus, Deus noster, Dominus Deus noster:* nunquam, *Dominus noster.* Eandem, si non lectionem, at mentem, habuere *Athanasius* in Synopsi ad h. l. & *Rupertus* in comm. p. 308.

¶ καὶ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ, *& Christi, sive Uncti, ejus*) Prima hæc est in Tractatione hac prophetica, post Exordium libri, appellatio *Christi*, in mentione videlicet *Regni* sub tuba angeli septimi. Namque rex antonomastice dicitur *Christus*, ut observat Hillerus Syntagm. p. 356. Conf. Brentii Homil. XLII in Act. & Explic. catech. p. 114 seq. & p. 23. *Unctus* fuit Elisa *propheta*, 1 Reg. XIX. 16. *Uncti* fuere *sacerdotes*, Exod. XXVIII. 41. sed maxime proprie *Reges*. Unde absoluta *Uncti* appellatio non nisi *regem* denotat. *Unctus Domini* solet dici, non *rex unctus:* at non nisi *sacerdos unctus* dicitur, per epitheton, Lev. IV. 5. imo Unctus etiam expresse a sacerdote distinguitur, 1 Sam. II. 35. Psalm. CXXXII. 16. 17. In tota historia evangelica nomen *Christi* nunquam vocabulo *sacerdotis*, *regis* nomine sæpissime declaratur. Adeoque quotiescunque in Scriptura *Messias* memoratur, *Regnum* ejus spectatur. Sacerdotale officium simul & propheticum in regio (quod per metaphoram etiam *Pastor* significat, cap. XII. 5.) continetur. Vid. Hebr. II. 17 *not.* Regnum sæpe & sacerdotium unus homo apud gentes quoque gessit, modo sub sacerdotis, modo sub regis titulo.

16 ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ) Sic major pars codicum, quanquam antiquiores, τοῦ θρόνου, saltu a τοῦ ad τοῦ facto, omiserunt. *Throni* mentio vel maxime huic loco, de *regno*, congruit, ubi etiam *throni* seniorum memorantur.

17 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, *qui est & qui erat*) Καὶ ὁ ἐρχόμενος, addidere aliqui. Brevior lectio, hîc quoque genuina; plenior, ex parallelismo est. Wolfius, *Non intelligo, fateor,* inquit, *cur h. l. voces illas, quas supra ter adhibuerat, Ioannes omisisse credi debeat.* Resp. Sunt antiqui, firmi, multi testes, qui & ter supra exhibuere voces illas, & easdem hoc loco prætermittunt, & hoc quidem eadem propemodum consensione, atque capite XVI. 5, quem ad locum rectissime annotat Wolfius, *nullum adhuc vel codicem vel versionem veterem afferri potuisse, ubi ὁ ἐρχόμενος hinc legatur, hinc exprimatur. Non esse utique causam idoneam, cur lectionem, tot codicibus firmatam, aversemur.* Tales porro varietates non cursim, ex rationibus communibus, sed explorate, ex nervis cuilibet proprie loco insitis, decidendæ veniunt. Quo pacto deprehendemus in præsenti, non tam cum tribus præcedentibus hunc locum c. XI. 17, quam cum uno subsequenti illo c. XVI. 5, esse conferendum. Trium præcedentium locorum quæ sit ratio, ad ea ipsa loca, præsertim ad c. I. 8, notavimus supra: nunc vero uterque hîc locus, c. XI. 17. & XVI. 5. in tubam angeli septimi, adeoque in consummationem mysterii Dei cadit, in qua, quod antehac per τὸ καὶ ὁ ἐρχόμενος prænunciatum fuerat, nunc opere ipso exhibetur, & exhibetur quidem primum in cœlo, c. XI. 17. deinde in terra, c. XVI. 5. Viderunt id pridem interpretes h. l. Ansbertus: *Nequaquam subjungunt, ut solebant,* & qui venturus es; *præsentem jam demonstrant.* Haymo, Ansberti vestigiis insistere solitus: *Intuendum est, quia non subjungit,* qui venturus es, *ut supra. Præsentem enim jam in judicio, quo hæc omnia agentur, demonstrant, quem venturum minime prædicant.* Ioh. Purvæus in comm. cum præfatione Lutheri excuso: *Tertium quod apponere consuevit, scilicet,* Et qui venturus est, *ideo non apponit, quia intellectuali visione tunc vidit propheta, quasi Deum jam judicantem.*

tem. Zeltnerus dissertationem A. 1712 edidit, quæ inscribitur *Evangelium tetragrammaton e Novo Testamento exulans.* Argumentum, ut id titulus complectitur, ex vero trahit aliquid. Quum Filius Dei versabatur in mundo, de promissionibus in V. T. datis & in nomine *Iehovah* comprehensis, quotquot eo tempore implendæ erant, impletæ sunt: & tum, quod futurum fuerat, in præsens ibat. Sed tamen in prophetia N. T. id est, in Apocalypsi, illud ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, quo tetragrammaton יהוה exprimi solet, quasi de integro proponitur, & ipsum futurum, καὶ ὁ ἐρχόμενος, quasi redivivum in altero adventu Christi, de quo vid. Hebr. X. 37. sistitur, donec ineunte amplissima septimi angeli tuba primum καὶ ὁ ἐρχόμενος, quod initio solum in אהיה exstabat, deinde etiam καὶ ὁ ἦν, quod terminatio nominis יהוה denotabat, gloriosissime absorbentur & in merum illud ὁ ὢν transeunt. Hinc fit, ut etiam res magnæ, ab hoc ipso loco, non *venire* dicantur, uti *venire* dicebantur *modo* v. 14. & cap. IX. 12. sed *venisse*, mox v. 18 & cap. XIV. 7. 15. XIX. 7. Normativam Scripturæ vim, etiam in locutionibus tenendam, ii minus tenent, qui etiamnum in precibus, in canticis, subinde dicunt, *Iehovah*, pro, *Domine* vel *Iah.* Nam sub tuba septimi Angeli desinit usitatum esse hoc *Tetragrammaton*, & solum *Digrammaton* יָהּ cum plausu effantur sancti. c. XIX. 1.

17 f. ἐβασίλευσας· καὶ τὰ ἔθνη ὠργίσθησαν) Psalm. XCIX. 1. LXX int. Κύριος ἐβασίλευσεν· ὀργιζέσθωσαν λαοί. Verbum ὀργιζέσθωσαν respondet hîc Hebræo רגז uti Exod. XV. 14. 2 Reg. XIX. 28. coll. v. 27. quo denotatur iracundia cum trepidatione.

18 καὶ ὁ καιρὸς) scil. ἐστίν. Non enim videtur hîc ὁ καιρὸς jungi cum ἦλθεν (quamquam sæpe alias tempus & *esse* subintelligitur, & *venire* dicitur, idque uno junctim loco Psalmi CII. v. 14.) quum sententia illa, τὰ ἔθνη ὠργίσθησαν, καὶ ἦλθεν ἡ ὀργή σου, jam absoluta sit. Similiter post verbum ἔρχομαι subauditur ἐστὶ c. XXII. 12. Similiter, ὁ καιρὸς (scil. ἐστὶ) τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα, 1 Petr. IV. 17. πότε ὁ καιρός ἐστιν. Marc. XIII. 33.

¶ τῶν νεκρῶν, *mortuorum*) mortalium & defunctorum. Plura sic loquentis Scripturæ loca citat Exegesis Germanica. Adde Siracidem, supra notatum, ad Iud v. 4.

¶ κριθῆναι) Hoc verbum perinde, ut δοῦναι καὶ διαφθεῖραι, de Deo dicitur: respondetque Hebræo נשפט quod item de Deo dicitur. Es. LXVI. 16. Ez. XXXVIII. 22 in Hebr. & Ez. XVII. 20. XX. 35. 36. Ioel IV (III) 2 in Hebr. & apud LXX int. qui tamen non κριθῆναι, sed διακριθῆναι habent: & Ier. II. 35. XXV. 31. quibus locis habent κρίνομαι. Innuitur admiranda Iudicis summi συγκατάβασις, qua *disceptationem*, pro justitia suæ causæ demonstranda, judicationi irrefragabili attemperat. ὅπως ἂν νικήσῃς ἐν τῷ κρίνεσθαί σε. Rom. III. 4.

19 ὁ ναὸς) ὁ ναὸς, cap. III. 12. VII. 15. est היכל templum *totum*, sed h. l. & deinceps דביר interior *pars* templi.

CAP. XII.

3 Πυῤῥὸς) Alii πυρὸς, quod veteres ex πῦρ declinarunt, ut si Iohannes diceret μέγαν πυρὸς δράκοντα. Sed etiam pro πυῤῥὸς scribitur πυρὸς, c. VI. 4. Vid. Apparat. p. 805. 820. Igneam draconis indolem refert color.

¶ κεφαλὰς ἑπτὰ, *capita septem*) *qualia commemorat etiam historia, & in hac ipsa urbe* (Hamburgi) *olim ostensum fuit talis dra-*

draconis septicipitis sceleton. Ioh. Diet. *Winckler.* Disquisition. pag. 162.

4 καταφαγῇ, *devoraret) Olim apud plures fidem obtinuit, serpentes recens natorum infantium carnibus inhiare solitos.* Pricæus.

5 ἔτικεν, *peperit) Filium masculum* peperit ecclesia christiana, Christum, non in persona sua, sed in regno consideratum. De Constantino, imperii potito, interpretatur Vitringa, quem graviter refutat cel. D. Langius, in comm. Ap. f. 137. 141. Neque vero, ut hic idem statuit, *Israelis conversio* hoc loco significatur: nam ea natio in conversione sua non parit, sed nascitur: & *corona stellarum duodecim*, duodecim tribûs conversas præfigurat. Partus hic descriptus jamdudum est factus: conversio illa nondum est facta. Peperit mulier, quum Seculo IX multo plures, quam antea, *nationes*, cum suis principibus, ad cœtum christiani nominis aggregatæ sunt, *Slavorum* nominatim. Hoc igitur fere totum caput impletum est, quamvis in futura referat D. *Langius*, ibidem, & in Epicr. p. 408. Ipsum draconis bellum cum reliquo mulieris semine, v. 17. præcedit exortum bestiæ ex mari: hic autem factus est Seculo XI. ut mox demonstrabitur.

¶ υἱὸν ἄῤῥενα) Contulere huc literati homines loca apud Aristophanem & Alciphronem, ubi mulier dicitur peperisse παιδίον ἄῤῥεν· sed diversa est ratio, nam παιδίον est genus, υἱὸς species. Nec tamen sine causa υἱὸν ἄῤῥενα scribit Iohannes. Etenim sic quoque Ier. XX. 15 dicitur בן זכר ubi Græce est υἱὸς ἄρσην, vel ἄρσην simpliciter, ut hoc loco Primasius, *filium* omittens, *masculum* dicit, quemadmodum versus 13 habet.

6 εἰς τὴν ἔρημον) *Eremus* est pars orbis occidua, Europa, ejusve regiones præcipue cis Danubium: nam trans Danubium jam antehac magis imbutæ erant Christianismo. Conjugata sunt ערבה *eremus*, & מערב *occidens.* Spectari hoc loco statum ecclesiæ a Seculo IX, recte existimat *D. Laurentius Reinhardus* in Chronotaxi apoc. pag. 14.

¶ ἡμέρας χιλίας διακοσίας ἑξήκοντα, *dies MCCLX.) Dies MCCLX* prophetici sunt anni communes DCLVII pleni: quos si ab A. 864 ad 1521 numeres, certe non longe a vero aberraveris. *Firmum* in deserto, in Europa, locum mulier est nacta, in *Bohemia* præcipue, & ibi potissimum nutrita est, donec per *Reformationem* liberius & lautius ei *nutrimentum* obtigit. Terminus dierum 1260 est Reformatio: terminus temporum, 1, 2, & ½, est Millennium. *Inter Reformationem & Millennium non est notabilior revolutio, quam ipsa Reformatio*, cujus hinc momentum ingens satis perspicitur.

7 ὁ μιχαὴλ, *Michaël*) Archangelus, sed tamen angelus creatus. Dan. X. 13. Iud. v. 9. Creatum agnoscunt angelum Nic. Collado, Raph. Eglinus, Ionas Le Buy, Grotius, Cluverus, Medus, Dimpelius, alii.

¶ τοῦ πολεμῆσαι) scil. ἦσαν. Elegans locutio. Sic Basilius Seleuciensis de Abele, ὅλος τοῦ δώρου γενόμενος, *totus in id, quod offerebat, intentus.*

¶ μετὰ) *cum*, id est, *contra.* Sic μετὰ, v. 17. II. 16. XI. 7. XIII. 4. 7. XVII. 14. XIX. 19.

8 οὐκ ἴσχυσεν - αὐτῷ) Alii, οὐκ ἴσχυσαν, οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτῶν. Pluralis numerus si valeret, esset οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτοῖς (non αὐτῶν) uti dicitur Ap. XX. 11. Dan. II. 35. nec non Iob XVI. 18. *Victorinus* quoque habet, *Et non est inventus EI* (non, *EORUM*) *locus in cælo.* Et *Cassiod.* in Complexion. *draco præcipitatus in terram corruit, ita ut locum beatitudinis ulterius non*

 HA-

HABERET. Exegesis item *Andreæ* de dracone solo, non de angelis ejus loquitur. Quo pacto fere omnia pro plurali testimonia disparent. Stilus Apocalypticus, quod boni fit, quod adversi accidit, id principi sive antistiti, in singulari numero, præ iis quos habet subjectos, solet tribuere. Id hoc quoque loco obtinet. nam versu 7, in prœlio, draco primum solus, deinde idem cum angelis suis, singulari tamen verbo, ἐπολέμησε, memoratur: & sic versu 9, 10, in clade, draco primum solus, deinde cum angelis suis describitur. Posthac solius draconis mentionem hic liber facit: quare ex hoc primo loco angeli draconis, ubi res fert, subaudientur. Simplex verbum ἰσχύειν, pro quo Pricæus mallet κατισχύειν, ponitur hoc loco, uti apud LXX int. Psalm. XIII (XII) 5. Dan. VII. 21. ἰσχύειν πρός τινα.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) in quo adhuc accusarat fratres cœlitum, v. 10. Conf. v. 12.

9 ὁ καλούμενος διάβολος, καὶ ὁ σατανᾶς κτλ.) *Diabolus* & *Satan* exacte sunt synonyma, ut docet Drusius, & Raphelius in Annot. ex Polyb. p. 719. nam & שטן & διαβάλλειν est *interjicere se* ad obsistendum: quare etiam LXX pro שטן quod 1 Reg. XI. 14. 23. 25 Græce retinetur, sæpius ponunt διάβολος. Proinde non magis differunt, quam *gladius* vocabulo communi, & *ensis* poëtice. In solo idiomate Hebræo & Græco inest differentia: ac notatur adversarius, gentes, ut *diabolus*, Iudæos, ut *Satanas*, infestans, hoc quidem loco utrosque sanctos. Etiam Andreas Cæsariensis vidit, vim esse in duplici appellatione; & hanc duplicitatem ad Iudæos & Gentes, ne ego nimiæ subtilitatis arcessar, refert Grotius.

¶ ὁ πλανῶν, *seducens*) Diabolus est *mendax* & *homicida*, Ioh. VIII. 44. *seductor*, h. l. & *sævus*, v. 12, ubi *desperatio*, ex paucitate temporis, sævitiam incendit. At sancti, qui eum vincunt, habent *fidem*, *amorem*, *spem*.

10 ἄρτι, *nunc*) Evidentissime docet hæc particula, caput hoc XII ab ipso suo initio ad septimi tubam angeli pertinere. nam quod sub ejus tubæ clangore protinus cap. XI. 15 resonabat, de *regno*, id hoc loco eximia cum epitasi iteratur, neque ullo modo ante tubam hancce collocari potest. porro cum hoc ipso loco superior pars capitis XII arctissime cohæret. Capite XI. 15-18 *proponuntur*, quæ complectitur amplissima hæc tuba: versu 19 & cap. XII-XXII est Exergasia, & copiosa exsecutionis descriptio.

¶ ὁ κατήγωρ) Nomen etiam orientali civitate donatum, a *Syro* interprete h. l. adhibitum. Itaque hoc ipso loco non ut Græcum (id quod Camero notat,) sed ut Hebraicum ponitur, subsequente synonymo mere Græco, ὁ κατήγορων. Copulatur utraque lingua, uti versu 9 & passim in hoc libro, Israelitas & gentes spectante. Vid. Schœttgen. Hor. Hebr. p. 1120 seqq. ubi etiam *Michaëlis* officium, & *antiqui serpentis* appellatio, ex Hebræorum scriptis illustrantur.

12 οὐαὶ, *væ*) Hæc est *væ* tertii, gravissimi, sæpius jam denunciati, denunciatio ultima: & sub eo deinceps grassatur bestia. Quare quæ Wolfius T. IV Curar. p. 530. § *Novissime*, animadvertit, ea idem p. 535 comprobat, quum eos interpretes ceteris præfert, qui per bestiam Ap. XIII. 1 imperium *Romano-pontificium* designari existimant.

¶ τῇ γῇ καὶ τῇ θαλάσσῃ, *terræ & mari*) Terra ante mare ponitur, *vel* quia terra, cœlo opposita, potior est, & mare pars tantummodo est terræ, quæ versu seq. sub terra subauditur: *vel* quia vere

re in Asia prius cœpit væ tertium, quam, per bestiam, in Europa.

¶ ὀλίγον καιρὸν, *paucum tempus*) καιρὸς, hoc loco, singulari significatu est *tempus* 222⅔ annorum: & ὀλίγος καιρὸς est periodus proxime major temporibus 3½, de quibus versu 14, adeoque *tempora* 4, sive 888⅔ anni, ab A. 947 ad A. 1836, ut ex aliarum periodorum, quibuscum hæc connectitur, rationibus colligitur. Vid. *Erkl. Offenb.* p.619.

13 καὶ ὅτε κτλ. *& ut vidit draco, se jactum esse in terram*) *Draconem portentosum in aëre*, inquit Vsserius, *circa hæc tempora conspectum affirmat, qui se oculatum rei testem facit Arnolfus monachus Ratisbonensis.* (*de S. Emmerammo l. 2. t. 2. ant. lect. H. Canisii p.* 98. 99.) Ante aliquot annos in Pannonia constitutus, die quadam a tertia hora usque ad sextam diabolum vel draconem in aëre suspensum vidi. Erat autem magnitudo ejus incredibilis, longitudo tanta, ut quasi unius milliarii spatio videretur esse protensus. *Ex Arnolfo quærit, qui in hoc dialogo sermonem cum eo confert, Admonitius:* Nunquid in illo tempore recordatus es aliquid horum, quæ beatus Iohannes in Apocalypsi sua de dracone & bestia scribit? *Respondet ille:* Vere in memoriam venerunt hæc, maxime autem urgebat me recordatio scripturæ ejusdem apocalypsis, in qua continetur: *Væ vobis, quia draco venit ad vos cum ira magna, sciens, quod modicum tempus habet.* de success. eccl. christian. f.46.47. Floruit Arnolfus circ. A. 1040. quare visio, quam sibi ait obtigisse, erat inter initia *pauci temporis* & 3½ *temporum*, & tum *in terram* certe jam erat *jactus* draco, *mulierem persequens:* sed revera hunc hostem tunc Arnolfo esse visum, minus sum credulus, quam ut assentiar. Referendum tamen censui, quia vir gravissimus, Iacobus Vsserius, & retulit & satis aperte assensus est. Qui plura tanti phænomeni testimonia inveniunt, ea producant: qui spirituali judicio pollent, considerent.

14 αἱ δύο πτέρυγες) Hebraicum duale כְּנָפַיִם non semper *binarium* involvit: sed adhibetur etiam in notatione *quatuor* vel *sex* alarum, Ez. I & Es. VI. Vnde apud LXX nunquam כְּנָפַיִם sunt δύο πτέρυγες. Itaque hoc loco non sine magna significatione dicitur, αἱ δύο πτέρυγες, *duæ illæ alæ.* ipsa *aquila magna* est imperium Romanum: duæ alæ, ditio orientis & occidentis.

¶ εἰς τὸν τόπον αὐτῆς, *in locum suum*) Hic *locus* amplissimas regiones complectitur, *Poloniam, Russiam, Hungariam, Transilvaniam &c.* quibus ad ecclesiam aggregatis, A.965 & deinceps, ditio Christiana continuo tractu ab orientali imperio ad occidentale pertigit.

¶ καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ) Sic Dan. VII. 25, ἕως καιροῦ καὶ καιρῶν καὶ ἥμισυ καιροῦ· & c. XII. 7, εἰς καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ. Vtroque loco de calamitate sancti populi agitur. Plurale καιροὺς, notat duo *tempora.* Pluralis numerus strictissime sumendus. Hoc sermone, *post annos*, biennium significatur. l. 17 § fin. D. de manum. test. Sic עשׂר *decem*, עשׂרים *decades* duæ, id est, *viginti. Secundum veterum Hebræorum Doctorum regulam, in sacris Scripturis exponendis usitatam, numerus pluralis de* duobus *est intelligendus, si nihil obstet.* Guil. Surenhusius de Alleg. V. T. in N. T. p. 589. Et hoc quidem loco stricta acceptio vel eo nomine locum habet, quia inter *unum* & inter *dimidium* interjacet. Indefinito sensu, *aliquot* καιροὶ sunt χρόνος. Mœris Atticista, ὥρα ἔτους, ἀττικῶς· καιρὸς ἔτους, ἑλληνικῶς. Ammonius & Thomas Magister,

καιρὸς μέρος χρόνου, ὅιον μεμετρημένων ἡμερῶν σύστημα· χρόνος δὲ, πολλῶν καιρῶν περιοχὴ καὶ σύλληψις. Apocalyptico ſenſu *καιρὸς tempus* definitam habet longitudinem, ut ex diſtributione hujus ipſius periodi in *tempus & tempora & dimidium temporis* patet. Incipit hæc periodus ante numerum beſtiæ, & ultra eum excurrit: nec tamen eum tota longe excedit. Habet annos 777$\frac{7}{9}$. Tali pacto etiam *chronus* definitam habet longitudinem, & *quinque καιροὺς* ſive *tempora* complectitur: quanquam Leop. Frid. Gans Nobilis de Putlitz *καιρὸν* ſtatuit habere 80 annos, & *chronon* 240 annos, adeoque *tres καιροὺς* pro chrono habet. Per *tempus & tempora & dimidium temporis* alitur eccleſia, ſerpenti ſubducta, & flumine, *Turcico* impetu, petita, nec tamen obruta: ergo ea tempora terminantur captivitate ſerpentis, & per hiſtoriæ Turcicæ articulos commode dividuntur. Captivitatis initium, uti ſuo loco oſtenditur, erit A. 1836. Itaque *tempus* ſunt 222$\frac{2}{9}$ anni, ab A. 1058 ad 1280. ac medio ſeculo XI novum apud Turcas regnum eſt exortum, & mox orientalem orbis chriſtiani partem *inundavit*: exeunte autem eo ſeculo, Hieroſolymorum urbs eis eſt erepta, quam non multo poſt denuo ceperunt. *Tempora* ſunt 444$\frac{4}{9}$ anni, ab A. 1280 ad 1725. Eo intervallo maximopere infeſtarunt eccleſiam, Conſtantinopoli capta, Buda diu poſſeſſa, Vienna non ſemel obſeſſa. *Dimidium temporis*, ſunt 111$\frac{1}{9}$ anni, ab A. 1725 ad 1836. Ante hujus dimidii temporis exitum, & quidem aliquanto ante, ultimos fluminis impetus terra abſorbet.

¶ ἀπὸ προσώπου) Conſtr. cum τρέφεται. Conf. מפני ἀπὸ προσώπου, 2 Reg. XVI. 18. & Iud. IX. 21, ubi accentus hebraicus locutionem plane parallelam efficit: & Neh. IV. 9.

17 μετὰ τῶν λοιπῶν, *cum reliquis*) Hi ſunt fideles in terris infidelium diſperſi.

18 ἐστάθην) Sic *Arethas* quoque: & probat *Ribera*. quanquam *Latini* plerique habent *ſtetit*, ἐστάθη, quam viciſſim lectionem probat Dœlingius de antichr. p. 284. & Peganius in Ap. pag. 212. Vtriusque lectionis par fere & a codicibus eſt auctoritas, & ad ſenſum commoditas. Nam de dracone ſic flueret oratio: *Iratus eſt, & abiit: & ſtetit in arena maris, & dedit beſtiæ ex mari ortæ poteſtatem ſuam.* Sed quia nova pars incipit in *& ſtetit*, & hujus partis initio non iterum expreſſum eſt draconis nomen, hæc ſtatio potius ad Iohannem refertur. Qui quidem, tam varia quum viderit, tamen nullam aliam profectionem ſuam, niſi in ſpiritu factam, v. gr. c. XVII. 3, commemorat: enimvero hæc quoque ſtatio ſuper arenam maris facta eſt in viſione. Valde ſingularis eſt hæc viſio, & hinc Iohannes hanc ſuam in arena maris ſtationem commemorat. De viſionibus ad aquas conf. Dan. VIII. 2. X. 4. Ez. I. 3. Gen. XLI. 1.

CAP. XIII.

1 Ἐκ τῆς θαλάσσης, *ex mari*) Tria væ orbem terræ ab ortu ad occaſum permeant. Primum erat in Perſide: ſecundum, ab Euphrate profectum eſt: tertium, ſub dracone, beſtia in occidente ſuſtentat. In epilogo commentationis Germanicæ, leges & characteres plus quadraginta veræ interpretationis apocalypticæ enumeravimus. In his non minimam vim habet expedita væ trium, & ipſius væ tertii, evolutio.

¶ θηρίον κτλ. *beſtiam &c.*) θηρίον, ſono diminutivum, non ſenſu. nam etiam elephanti θηρία dicuntur: & apud Homerum μά-

μάλα μέγα θηρίον est magnus cervus ab Vlysse confixus.

Vetustissimi patres *capita septem* bestiæ statuerunt esse totidem secula sive regna mundi ab ejus initio ad finem: a quo interpretamento non longe remotus est D. *Gebhardi*, cui bestia apocalyptica est abusus potestatis politicæ, civitatis antichristianæ fulcrum; septem capita, Pharao, Ieroboam, Assur Babel, Antiochus, Synedrium pharisaicum, tum, Imperator Romæ, & bestia ex abysso. vid. comm. in XII proph. pag. 508 - 524. coll. pag. 217 seqq. 292. Contra, *Victorinus* caput sive regem unum accepit de Domitiano, qui Iohannis tempore imperabat: cetera de ejus quinque antecessoribus singulis & successore proximo: & sic Hammondus a Claudio ad Domitianum; sic Bossuetus, de Maximino ejusque quinque consortibus, quibus ipse superstes erat, & uno ei superstite Licinio; quod ipsum ab Epilysi Raph. Eglini non longe abest. Altera interpretatio nimis *laxa* est; altera nimis *angusta*, quanquam commodior, quatenus septem montes non deserit. Ab utravis ansam potuere sumere, qui septem illa capita magno consensu referunt ad septem formas politiæ Romanæ, quas dent (vide inprimis Borrhaum ad h. l.) 1 Reges, 2 consules, 3 decemviri, 4 tribuni militares consulari potestate, 5 dictatores, 6 Imperatores Septimam paulo post videbimus. Quid autem I opus est, res Romanas, quas Daniel, cujus id antiquitati conveniebat, satis jam tum descripsit, in apocalypsi non solum supra væ tertii initia, sed etiam a bestiæ quartæ Danieliticæ initiis, imo longe altius repetitas quærere? nam Daniel bestiæ tertiæ quartam, uti secundæ tertiam, primæ secundam duntaxat subnectit: at ii, quibus caput primum bestiæ apocalypticæ sunt Romæ reges, ultra bestiam Danieliticam tertiam totam ascendunt, quum vel ultimus rex & primi consules Romæ in principia secundæ, id est, Persarum, cadant. II Ipse septenarius capitum titubat hoc modo; neque consules, decemviri, tribuni, pro tribus capitibus numerari possunt, sed aut pro uno, quia collegarum numerus speciem regiminis non variat: aut pro viginti circiter; adeo sæpe consulibus interjecti sunt ceteri: aut si interjectu illo numerus formarum non augetur, etiam reges (ut dictatores, quocunque placet, referas) cum imperatoribus pro uno capite numerandi fuerint. Certe chronologi epochas Romanas non nisi a regibus consulibusque denominant, & his reliqua subordinant, donec ad imperatores veniunt. vid. Com. Camilli de Sylvestris Chronol. p. 190 seqq. Vtut est, ex diversitate capitum, & ex numero septem regum, bestia ejusque caput ultimum non demum cognoscuntur; quanquam id unum causantur interpretes: clarius vero, citra ejusmodi ambages, prophetia & meretricem & cum ea bestiam innuit. III Soli septimo capiti *paullulum mansionis* adscribitur. at ceteris capitibus, v. gr. si decemviri sunt caput, quorum potestatem ultra biennium valuisse, Tacitus in proœmio annalium negat; quis hac methodo longiorem mansionem conficiet? IV Quum ad imperatores, quasi ad caput sextum, deventum est, varie se exercent ingenia, quis eorum ultimus hoc respectu sit habendus: Domitianus, cui succedere cœperint imperatores externi; an Diocletianus, in quo ethnicismus finierit; an Constantinus, qui paululum manere debuerit, Romæ videlicet; an Augustulus, ab Odoacro devictus? V In *septimo* capite illud non effugiunt, quin nimis longam ejus mansionem, nimisque magnum ab eo discrimen octavi, qui tamen e septem est, introducant: ut quum huc referunt Constantinum, qui in oriente sedere

cœperit; aut Odoacrum Herulosque cum Gothis & Longobardis; aut Bonifacium III aut Carolum M. cum utriusque successoribus. Plura ad tales opiniones refutandas idonea, si opus est, sumi possunt ex iis, quæ jam sequuntur.

Namque hoc potissimum loco Germanica mea *Exegesis*, & cel. D. *Ioachimi Langii* Epicrisis, invicem conferendæ sunt. Ac primum constare debet, quid sit in quæstione. Vterque nostrum agnoscit, I aliam esse *bestiam*, aliam *meretricem*: II *Babylonem* esse Romam, eamque novissimi præcipue temporis sui: III non nulla, quæ in Apocalypsi de bestia dicuntur, dici etiam apud *Danielem* de quarta bestia: IV bestiam & ut *corpus*, & ut *individuum* describi: V *papatum* quoque in Apocalypsi notari: VI Impium illum, qui *antichristus* dicitur, esse individuum. Sed in eo vis est differentiæ, quod Theologus Halensis *papatum* sub *Babylonis* pictura ait haberi; ego, sub descriptione *bestiæ*, ita quidem, ut capita hujus denotent *successionem* papalem a seculo XI. ac postremo tempore Impius ille *unus* simul & papatum gerat, quatenus e septem est, & novam ex abysso malignitatem adjungat, quatenus octavus ipse est. *Permagnum igitur nobis momentum in hac prophetiæ parte situm est, cujus eventum hodiernus habet dies.* Primum *THESES* in illa exegesi ad h. l. exhibitas, & in Epicrisi examinatas, repetam, partimque declarabo amplius, partim vindicabo. Solicite agam & perspicue: tu, Lector, si quid tua referre judicas (refert autem multum,) fac adsis. Miserum enim est, ubi in re seria multum verborum fit, profectuum nihil. Qui tractationem illam meam in singulas Theses, & Epicrisin Langianam, ad verbum expenderit alternatim, & cum utravis præsentem meam explanationem contulerit, hunc operæ non pœnitebit.

THESIS I. *Vna eademque bestia est, cornuum decem & capitum septem, quæ Apoc. XIII & XVII describitur.*

Concedit D. Langius, p. 376. Sed quum ego hanc thesin præstruxissem ea tantummodo mente, ut demonstratio ex capite XIII & XVII deinceps conjunctim deducenda cohæreret, ille ante, quam ego quidquam de meretrice dicam, protinus occupat, & ait, *Ap. XIII & XVII bestiam ita sisti, ut meretricem SIVE PAPATVM pessundet.* De suo addit, *sive papatum.* Bestiam a meretrice diversam esse, uterque nostrum, ut dixi, peræque agnoscit: sed antequam quæstio de textibus, qui *papatum* notent, decisa sit, *papatum* neque mihi pro *bestia*, neque illi pro *meretrice* licet ponere. Perpetuus ex *homonymia* error Epicrisin tenet. Tu, Lector, recordabere: neque enim quovis id loco inculcabo. Pro mea autem parte distincte incedam.

THESIS II. *Bestia est potestas regno Christi opposita ecclesiastico-politica.*

Hoc quoque concedit, p. 377. Sed quum ego opinioni quorundam, qui bestiam pro potestate vel mere spirituali vel mere politica (invito D. Langio,) haberent, occurrerem, neque adhuc de papatu subsumerem: ille, ne de papatu accipiam, intercedit. Exspectandum erat, donec ego hac utrinque agnita thesi in progressu abuti viderer.

THESIS III. *Bestia cum urbe Roma intimam & plane singularem habet conjunctionem.*

Hanc Thesin Epicrisis p. 377 ita concedit, ut ne *probationis* quidem egere dicat: & tamen p. 378 ei quoque ipsam *verisimilitudinem* abdicit; quatenus videlicet

licet

licet bestia non idcirco, & Roma, sint idem. Sed ego non magis, idem esse, dico. Conjuncta non sunt idem: conjunctionemque probavi, capitis XVII allegatione, non quod eam hodie negari putarem, sed quo firmius hæc Thesis cum Thesi IV sustentaret Thesin V.

THESIS IV. *Bestia est in præsenti.*

Postularam, ut hæ Theses quam rigidissime examinarentur. Examinavit Theologus Halensis, sed, ut ait, *parum rigide: neque enim opus fuisse.* p. 386. Opus certe fuit in hac Thesi, ob Thesin sequentem, cujus examen speciatim petieram, idque jure. Amanter dicam atque aperte: (nam veritas hoc sontico loco in discrimen adducta cogit:) *Epicrisis lectoribus suis, quos utique multos propter celebritatem Auctoris habet, non refert, quod referri magnopere oportuit.* Ea tota sic habet: *Hæc Thesis innititur præcedenti. Sed quum ea plane fundamento careat, nempe bestiam esse papatum, juxta cum illa ruit.* p. 377. Strenuæ formulæ, *plane, ruit,* & aliæ, quas Venerando Auctori plerophoria sententiæ suæ passim suppeditat, lectorem occupare non debent, quo minus dubitet, &, quæ uterque nostrum profert, invicem expendat. Valde necessaria est & admonitio hæc & ejus recordatio. Ego Thesin sic probaram: *Nondum præteriit bestia: nam Roma stat, & hac urbe vastata, interit demum bestia. Non tota demum FVTVRA est: nam væ secundum jam pridem abiit; eo autem elapso tertium væ veniebat cito, & sub initium hujus væ bestia ex mari cito est exorta. Ergo bestia, quæcunque est, hodie est.* Non Thesi præcedenti, quamvis & Theologo Halensi & mihi placitæ, Thesin IV, ut ille ait, superstruxi: multo minus huic propositioni, *bestia est papatus*, quam, per se veram, ille Thesi præcedenti æquipollentem sine causa facit, Thesis IV vim suam in acceptis refert; indignus quippe circulus esset, collata Thesi V: minime omnium *sola* ea propositione, solam enim Epicrisis refert, Thesis IV nititur. Mea probatio perstat: 1) Bestia nondum præteriit: 2) non tota FVTVRA est: 3) ergo in præsenti est. *Quartum* non datur: *primum* agnoscit Theologus Halensis: ex primo & secundo *tertium* necessario sequitur; idque totam de bestia sententiam Langianam tollit, meam sustentat. *Secundum*, ut debui, probavi, paucis, sed tamen ex toto prophetiæ nexu, qui lectorem commentationis ad eum usque locum deductæ continuum (talem enim postulat,) non potest fugere. Summam petis argumentorum ex analysi temporum desumtam? Vide *Erkl. Offenb.* pag. 114. Summam mavis argumentorum a temporum analysi sejunctam? Vide ibidem p. 92 seqq. Hæc referre potius & examinare debuit Epicrisis, quam in ipso controversiæ *centro* unum mihi argumentum prorsus inane attribuere, &, eo facile soluto, rem aliis quasi transactam repræsentare.

THESIS V. *Bestia est Papatus Romanus.*

Hæc vero Thesis est palmaria: de qua Epicrisis agit p. 378. Thesis III est extra controversiam: Thesin IV vindicavimus modo. Thesis hæc V, duabus illis innixa, manet irrefragabilis, id est, evidens & certa. Bestia, inquam, cum urbe *Roma* arcte conjuncta est: & bestia est *hodie.* Ergo aut aliam potestatem hodiernam papa majorem & cum urbe Roma conjunctiorem monstrari, aut papam pro bestia haberi, necesse est. Plura dixeram ad hanc ipsam Thesin, p. 664. & congruunt, quæ differueram pag. 659: *Per considerationem væ trium, & omnium adeo, quæ*

quæ in prophetia ejusque eventu præcedunt & sequuntur, ita includimur, ut neque antea neque postea, neque in oriente, neque in occidente, alium quidpiam cogitare possimus, atque papatum. Conferantur, quæ ad cap. XII. 12. 14. exposita sunt. Adde *Introductionem*, præsertim § 31. 40. 42. 44, num. 12. Omnes hi nervi adhuc sunt integri.

Vlterior Elenchus (*Fernerer Beweis*) Daniele præcipue adhibito, a cel. viro est adornatus, noviter, hoc nomine, ut me convinceret. p. 393 seqq. coll. p. 381. 384. Gratum est munus: rem ipsam considerabo.

Probat Elenchus, 1) bestiam apocalypticam primo, ut totum corpus, deinde ut individuum spectari: 2) eandem esse monarchiæ Romanæ. p. 393 s. 402 s. Resp. Vtrumque ego, etiam citra ambages rationum ex Daniele quæsitarum, concedo: & id ipsum interpretationem bestiæ a me datam adjuvabit. Videamus momenta singula.

1. Hac differentia, quæ bestiam primo ut totum corpus, deinde ut individuum sumat, non percepta, errorem præsto ait esse. p. 394. Resp. Sane hæc differentia est; etiam *magis varia*, quam Theologo Halensi videtur. Inde erroris, in quo versatur, originem videbimus, maxime Thesi X.

2. *Bestiæ*, etiam totius, ac *meretricis* (& papatus) magnam esse *conjunctionem*, demonstrat. p. 394 seqq. Præclare; si glossa de papatu a meretrice ad bestiam transferatur.

3. *Demonstratio*, ut Auctor appellat, *concentrata*, qua ostendatur, bestiam apocalypticam non esse papam, tribus constat rationibus. p. 396 seq. Eas solvemus.

a. Negat, me sententiam meam ulla re probasse. Resp. Probavi plane, & probo, hac ipsa potissimum Thesi, iterum iterumque. Singulas *textûs* partes postea recognoscemus. Neque contrarium quidquam cum demonstratione mea unquam contexere necesse habui.

b. Totam vim demonstrationis meæ, quod bestia sit papa, desumtam ait esse a regio statu & dominatu paparum: at papalem hierarchiam sub schemate meretricis regalis sisti. p. 397. Resp. Hanc quæstionem, utrum bestiæ an meretricis regnum sit papæ regnum, regalis status & dominatus, quem utraque illarum habet, non terminat. Regalem statum & dominatum paparum ostendi oportuit, quia *sine* eo papatus non esset bestia: sed papatum esse bestiam, aliis antea modis ostensum est.

c. repetit, aliam esse bestiam, atque meretricem. ibid. coll. p. 371-374. Iterum & sæpius concedo: sed non ostendit, papam esse meretricem.

4. Parallelismus quoque prophetiæ Danieliticæ & Apocalypticæ, a Theologo Halensi subjunctus, ibidem, sententiam ejus ita frangit, ut meam corroboret. Distincte procedemus, & per aliquot Observationes speciales Thesin hanc V denuo resultantem videbimus.

Observ. 1. *Cum bestia quarta, Dan. VII. 7 s. similitudinem habet Apocalyptica.*

Permultas similitudines enumerat Epicrisis, p. 398 - 402. In his eminet ipsa *bestiæ* appellatio utrique communis: *decem cornua*: ingens *potentia*: *duratio* usque ad regnum Christi & sanctorum. De *ore magniloquo*, de *bello cum sanctis*, de *temporibus* $3\frac{1}{2}$, infra dicemus.

Observ. 2. *Notabilis est etiam dissimilitudo.*

Nonnulla solus memorat Daniel: speciem formidabilem, robur ingens, ferreos dentes, diversitatem a prioribus bestiis, cornu parvum, oculos hujus humanos, tria cornua evulsa, ungues æreos &c.

Rur-

Rursus multa nova sunt in Apocalypsi: capita septem, (quum unum sit in Dan. VII. 20.) nomen blasphemiæ; similitudo ipsius bestiæ, pedum, oris, cum bestia apud Danielem tertia, secunda, prima; draconis præsidium, plaga letalis eaque sanata, terræ admiratio, terricolæ adorantes, insidens mulier, ascensus ex abysso &c. Ipsa decem cornua aliter Daniel describit, aliter Iohannes.

Observ. 3. *Non eadem prorsus bestia est.*

Eandem esse, Theologus Halensis existimat: sed similia non semper sunt eadem; dissimilia, etiam rarius: & cum tali dissimilitudine, qualis hoc loco est, quod v. gr. ad capita pertinet, identitas stare nequit.

Observ. 4. *Multis seculis seriorem ortum habet apocalyptica bestia, quam Danielitica.*

Quarta apud Danielem bestia, utrum sit regnum *Græco-Syriacum*, an imperium *Romanum*, ambigitur. Vtrumvis interpretes non proletarii statuunt: illud v. gr. Franc. Iunius, hoc Ioach. Langius. Sume Romanum imperium, & quidem ortum ejus quam maxime serum, sub Augusto, qui Ægypti, ultimi regni de Græca monarchia, potitus est. Id erat ante Iohannis, non dicam, nativitatem, sed visionem. Porro visio & prophetia futurarum est rerum: unde, quanquam monarchia Babylonica, Daniele propheta, in medio flore erat, tamen initia ejus in visione, quasi ex abrupto, a tempore tum præsente ducuntur. Dan. II. 38. VII. 17. Certum igitur est, Danieliticam bestiam habere ortum antiquiorem, quam Apocalypticam. Hanc autem visionis Iohanneæ series ortam esse demonstrat *post* abitum væ secundi, Saracenici, &, sub tuba angeli septimi, *post* draconis res capite XII relatas, sub væ tertio, *post* ipsum draconis abitum ad bellum cum reliquis seminis mulieris gerendum. Recte cel. D. *Langius* in comm. Germ. ad Apoc. fol. 92 observat, cap. IX. 1. πεπτωκότα in præterito, non πίπτοντα in præsenti, dici de stella: quanquam de ipso stellæ ibi lapsæ tempore nunc non quærimus. Non minus observandum est, quod h. l. θηρίον dicitur vicissim ἀναβαῖνον in præsenti, non ἀναβεβηκὸς in præterito. Ascensus bestiæ ex mari est sub væ tertio.

Observ. 5. *Bestia apocalyptica est papatus Romanus.*

Hoc inevitabili sequela ex præcedentibus fluit observationibus. Neque rationes, quas ex Daniele & Apocalypsi conjunctim proponit Halensis Theologus, id impediunt, sive ex Apocalypsi sola, sive ex Daniele quoque stringantur:

α. *Bestia est tale*, inquit, *individuum, quod in suo regno successores non habet: quippe quod regnum cum interitu bestiæ simul deletur. At papæ in sua hierarchia habent successores.* Epicr. p. 403. Resp. Vltimum in ea successione individuum, quod Thesi X videbimus, non habet successorem.

β. *Bestia oritur ex stirpe principum (Regenten-Stamm) monarchiæ Romanæ: inde autem nullus papa est exortus.* ibid. Resp. Vtrum *genealogico* sensu *stirpem principum* dicat Epicrisis, an *politico*, non apparet. *Genealogico* sensu ipsi imperatores tam variæ stirpis fuere, ut plerique pontifices majori jure censeantur *Romanæ* stirpis, quam ipse v. gr. Trajanus. *Politico* sensu, quicquid potentiæ habet papa, ex *Romana*, non hierarchia, sed monarchia habet.

γ. *Bestia est futura: papæ jam diu regnant.* ibid. Resp. Papa ultimus, singularis, pessimus, est futurus.

δ. *Bestia summo imperio politico regna obtinebit.* p. 404. Resp. Papæ obtinuerunt, & papa individualis po-

 stre-

ſtremo ſuo tempore obtinebit multo magis.

t. *Beſtia jacietur in ſtagnum ignis: Babylon prius delebitur, ab ipſa beſtia. Babylon igitur non eſt beſtia.* ibid. Reſp. Concedo, ſalva Theſi.

Vberiorem Elenchum, ut arbitror, expediimus: nunc revertimur ad Theſes, quarum decima, quintam hancce amplius dilucidabit, etiam quod ad Danielem attinet.

THESIS VI. *Hic papatus ſive regnum papale jam dudum eſſe cœpit.*

Hac theſi non conor probare, *papam eſſe beſtiam*, ut Epicriſis refert, p. 378. Id probatum eſt hactenus. Nunc, eo conſtituto, progreſſus legitimæ demonſtrationis poſtulat, ut oſtendatur, talem poteſtatem, qualis in prophetia adſcribitur beſtiæ, præ ea, quæ meretrici adſcribitur, in papatu reperiri: & ut inveſtigetur, quo potiſſimum tempore ſit orta. Quare vel maxime ad rem faciunt, quæ ad hanc Theſin collegeram. Opponitur Chriſto, non quod ad Perſonam ejus, ſed quod ad *Regnum* attinet, beſtia: & hîc apprime conſiderandum eſt, quod in Præfatione ad Sherlockii Antidotum contra Papiſmum egregie docet Ven. Langius: doctrinam de Perſona Chriſti in papatu, propter concilia œcumenica, plus ſanitatis retinuiſſe; ſed doctrinam de Officio *regno*que Chriſti apertiſſime & maximopere eſſe corruptam.

THESIS VII. *Regni papalis conditor eſt Hildebrandus ſive Gregorius VII.*

a. Diſtinguit Epicriſis inter incunabula regni, & inter faſtigium. p. 379. Incunabula papalia præcipue repetit a Bonifacio III. cujus nomen *œcumenicum* haud præterii, pag. 462. coll. pag. 445 ſ. 462. 548. quamvis rem tum ipſam non magnam fuiſſe, peculiari diſſertatione oſtendit Magnif. *Pfaffius.*

b. Faſtigium non inficiatur Epicriſis in Hildebrando, *ibidem:* atqui faſtigium deciſionem affert, ubi regnum aliquod, ſuperiore victo, primas arripit. Vid. *Erkl. Offenb.* p.675.

c. Notat Epicriſis, quod in Theſi VI, & deinceps, non beſtiæ, ſed papatûs vocabulo utar. p. 380. Reſp. Ex methodi lege id fit. nam Theſis V docuit, Beſtiam eſſe papam: nunc progrediente demonſtratione, ex prædicato, *papa*, fit ſubjectum, cui ulteriora prædicata junguntur in Theſibus ſequentibus. Talia non debent promiſcue dici, dum quæſtio eſt: ſed quæſtione expedita, preſſior fit ſermo, ut ad Theſin I monuimus.

d. Proprio hoc loco *Vitringam* commendavi, argumentis ejus & D. Langii probe perpenſis. Alter ceteroqui implenda multa pro impletis habet, alter impleta fere omnia pro implendis: ego medium verumque cum textûs ordine ſequor. Vbi Vitringa errat vel veram ſententiam non veris argumentis defendit, & Theologus Halenſis aut recte ei aut non recte aut refragatur aut aſſentitur, ego ſecurus ſpecto. Quare Syſtema hic meum cum Vitringiano non recte comparat p.381. Gregoriana quidem epocha, per Vitringam & per me demonſtrata, manet. *Elenchus*, cujus ibidem fit mentio, ſolutus eſt Theſi V.

Novum enim quiddam Romano epiſcopatui opera Gregorii VII acquiſitum eſſe, agnoverunt omnes, etiam qui tum vivebant, etiam qui poſtea Romam defen-

fenderunt: atque id ipsum, bestiam sive imperium quoddam constituit. Clamant Gregorii Dicta nova; clamant Acta nova. Dicta sive *Dictatus* hominis hi fuere:

I *Quod Romana ecclesia a solo Domino sit fundata.*

II *Quod solus Romanus pontifex jure dicatur universalis.*

III *Quod ille solus possit deponere episcopos vel reconciliare.*

IV *Quod legatus ejus omnibus episcopis præsit in concilio, etiam inferioris gradus, & adversus eos sententiam depositionis dare possit.*

V *Quod absentes Papa possit deponere.*

VI *Quod cum excommunicatis ab illo inter cetera nec in eadem domo debemus permanere.*

VII *Quod illi soli licet pro temporis necessitate novas leges condere, novas plebes congregare, de Canonica Abbatiam facere, & e contra, divitem episcopatum dividere, & inopes unire.*

VIII *Quod solus uti possit imperialibus insignibus.*

IX *Quod solius Papæ pedes omnes principes deosculentur.*

X *Quod illius solius nomen in ecclesiis recitetur.*

XI *Quod unicum est nomen in mundo.*

XII *Quod illi liceat Imperatores deponere.*

XIII *Quod illi liceat de sede ad sedem, necessitate cogente, episcopos transmutare.*

XIV *Quod de omni ecclesia, quocunque voluerit, clericum valeat ordinare.*

XV *Quod ab illo ordinatus alii præesse ecclesiæ potest, sed non militare, & quod ab aliquo episcopo non debet superiorem gradum accipere.*

XVI *Quod nulla Synodus absque præcepto ejus debet generalis vocari.*

XVII *Quod nullum capitulum, nullusque liber canonicus habeatur, absque illius auctoritate.*

XVIII *Quod sententia illius a nullo debeat retractari, & ipse omnium solus retractare possit.*

XIX *Quod a nemine ipse judicari debeat.*

XX *Quod nullus audeat condemnare Apostolicam sedem appellantem.*

XXI *Quod majores causæ cujuscunque ecclesiæ ad eum referri debeant.*

XXII *Quod Romana ecclesia nunquam erravit, nec in perpetuum, Scriptura teste, errabit.*

XXIII *Quod Romanus pontifex, si canonice fuerit ordinatus, meritis B. Petri indubitanter efficitur sanctus, testante S. Ennodio, Papiensi episcopo, ei multis S. Patribus faventibus, sicut in decretis B. Symmachi papæ continetur.*

XXIV *Quod illius præcepto & licentia subjectis liceat accusare.*

XXV *Quod absque synodali conventu possit episcopos deponere & reconciliare.*

XXVI *Quod Catholicus non habeatur, qui non concordat Romanæ ecclesiæ.*

XXVII *Quod a fidelitate iniquorum subjectos potest absolvere.*

Genuinos esse hos dictatus, agnovit Panvinius, P. de Marca, & Christianus Lupus, ad quos accedit Ioh. Mabillon de re diplom. f. 63. mentem eos certe Hildebrandi exacte referre, demonstrat Magnif. Pfaffius Inst. H. E. p. 510. imo Privilegia apostolicæ sedis & Romani pontificis appellat Baronius: neque abludunt cetera Postulata Romanensia, quæ magno numero collecta exhibet liber publicus Germanice scriptus de recus. *Concil. Trid.* p. 134 -159. *Phil. Nicolai* l. 1 de Regno Christi, c. 7. *Calixti* Digress. p. 446 - 456. *Carpzov.* Isag. in libb. symb. p. 813 seq. & alii. Dictum, factum: dictatibus *Acta* congruunt, quæ ubique exstant. Summa est hæc: Adhuc subjecti pontifices fuerant imperatori, quanquam freno sæpe morso: tum autem papa imperatorem subegit, & ipse totius

 orbis

orbis Christiani, sub spirituali prætextu, Monarcham agere cœpit. Palmarium erat illud, ut Majestatem Cæsaream, quæ inprimis obstabat, subigeret. De *Investituris* titulus ferebatur: atque hæc ipsa *pars* majoris opinione momenti erat, sed *totum* multo maximi. Etenim *imperii vel omnino tollendi vel in perpetuum stabiliendi causam tunc maxime* tractatam esse docet Panvinius. Videatur *Iusti Christophori Dithmari Vita Gregorii VII.* & *Historia controversiæ de Investitura episcoporum usque ad Henrici V & Calixti II pactum*, præsertim in extremo. Imperatorem Henricum IV Gregorius VII A. 1076 in Synodo Romana, præsentibus CX episcopis, *anathemate notavit*, *privatum PRIUS* (ut Platina loquitur) *omni regia administratione. Abrogationis autem pontificiæ habita fere hæc formula est:* (inquit idem; nam Sigonius Latiniorem fecit:) *Beate Petre apostolorum princeps, inclina quæso aures tuas, & me servum tuum exaudi, quem & ab infantia educasti, & usque ad hunc diem ab iniquorum manibus vindicasti, qui me pro mea in te fide oderunt & persecuti sunt. Tu mihi testis es optimus, & pia IESU CHRISTI mater, & frater tuus Paulus tecum martyrii particeps, me non sponte, sed invitum pontificatus gubernacula suscepisse. Non quod rapinam arbitratus sim sedem tuam legitime conscendere, sed malebam vitam meam in peregrinatione degere, quam locum tuum pro fama & gloria tantum occupare. Fateor ego, ac merito quidem, mihi tua gratia, non meritis meis, populi christiani curam demandatam esse, concessamque ligandi & solvendi potestatem. Hac itaque fiducia fretus, pro dignitate & tutela ecclesiæ suæ sanctæ, omnipotentis Dei nomine, Patris, Filii & Spiritus sancti, & Henricum regem Henrici quondam imperatoris filium, qui audacter nimium & temerarie in ecclesiam tuam manus injecit, imperatoria administratione regiaque dejicio: & Christianos omnes imperio subjectos, juramento illo absolvo, quo fidem veris regibus præstare consueverunt. Dignum est enim, ut is dignitate careat, qui majestatem ecclesiæ imminuere conatur. Præterea vero quia monita mea, imo tua ad sui ipsius populorumque salutem pertinentia contempsit, & se ab ecclesia Dei, quam seditionibus pessundare cupit, separavit, eum anathematis vinculo colligo, certo sciens, te esse Petrum, in cujus petra, ut in vero fundamento, rex noster CHRISTUS ædificavit ecclesiam suam.* Eandem *vero exsecrationem*, inquit Platina, *his verbis* A. 1080 *denuo confirmavit: Beate Petre apostolorum princeps, & tu Paule gentium doctor, vestras quæso aures mihi paululum præbete, meque clementer exaudite: nam veritatis discipuli estis & amatores: quæ dicam vera sunt. Hanc causam suscipio veritatis gratia, ut fratres mei, quorum salutem exopto, mihi obsequentius acquiescant, sciant, intelligant, quod vestro auxilio fretus post Christum & matrem ejus semper virginem, flagitiosis & iniquis resisto: fidelibus autem præsto adsum & auxilium fero. Non enim volens & libens hanc sedem conscendi, sed invitus & lacrymans, quod me indignum judicabam, qui in tam excelso throno sederem. Hæc autem dico, quia non ego vos, sed vos me elegistis, & gravissimum pondus humeris nostris imposuistis. In me autem vestro jussu montem ipsum conscendentem, clamantem & annunciantem populis eorum scelera, & filiis ecclesiæ peccata, membra diaboli consurrexere, & ad sanguinem usque manus suas in me conjecere. Astiterunt enim reges terræ & principes seculi, cum his conjurarunt ecclesiastici quidam & vulgares in Dominum & nos Christos* (al. *Christianos*) *ejus, dicentes: Dirumpamus vincula eorum, & projiciamus a nobis jugum ipsorum: hoc autem fecere, ut me vel morte vel exilio mulctarent: quorum de numero fuit Henricus, quem regem vocant, Henricus, inquam, Henrici imperatoris filius, qui cornua & calcem contra ecclesiam DEI superbe nimium erexit,*

facta

facta conjuratione cum multis episcopis Italici, Gallici, Germanicique nominis, cujus superbiæ vestra adhuc restitit auctoritas, qui fractus potius, quam ad sanitatem redactus, ad me in Cisalpinam perveniens, absolutionem anathematis suppliciter quæsivit. Hunc ego, quem ad pœnitentiam venisse credideram, in gratiam recepi, huicque tantummodo communionem reddidi, non tamen in regnum, e quo eum in Romana synodo merito depuleram, restitui, nec vectigalibus regni, ut ad finem (sort. *fidem*) *redirent, concessi. Hoc ideo feci, ut si redire in gratiam cum finitimis suis, quos semper vexaverat, differret, reddereque res tum ecclesiasticas tum profanas ex fœdere abnueret, cogi ad officium execrationibus & armis posset. Hac opportunitate adjuti quidam Germaniæ episcopi & principes, ab hac fera bestia diu vexati, in locum Henrici sius flagitus e regno cadentis, ducem suum & regem Rodulphum deligunt. Qui regia modestia & integritate usus statim nuncios ad me misit, a quibus intelligerem, se coactum regni gubernacula suscipere, non esse tamen adeo regnandi cupidum, ut non malit nobis, quam regnum pollicentibus obtemperare: futurum se in Dei potestate semper ac nostra, idque ut arbitremur ipsum facturum, filios obsides pollicitus est. Stomachari tum Henricus cœpit, & nos primo quidem precari, ut Rodulphum ab occupatione regni execrationibus propelleremus. Dixi me velle videre, cui jus competeret, & eo missurum nuncios, qui rem omnem rescirent, meque deinceps judicaturum, uter ipsorum in causa potior habendus esset. Vetuit Henricus, quo minus rex a legatis nostris decerneretur, multosque tum seculares tum ecclesiasticos interfecit, ecclesias diripuit & profanavit, atque hoc modo sese anathematis vinculis illigavit. Hanc ob rem fidens in Dei judicio & misericordia, inque patrocinio beatæ virginis, fultus etiam auctoritate vestra, ipsum Henricum ejusque fautores vinculo anathematis colligo: atque iterum regiam ei potestatem adimo, interdicoque Christianis omnibus illo juramento absolutis, quo fides regibus dari consuevit, ne Henrico ulla in re obtemperent, Rodulphum in regem suscipiant, quem multi provinciæ principes abrogato Henrico in regem optimum sibi delegere. Etenim par est, ut sicuti Henricus ob superbiam & contumaciam facultatibus suis privatur, ita Rodulphus omnibus gratus pro sua pietate & religione regia dignitate & potestate donetur. Agite igitur apostolorum sanctissimi principes, & quod dixi vestra auctoritate interposita confirmate, ut omnes nunc demum intelligant, si potestis in cœlo ligare & solvere, in terra quoque imperia, regna, principatus, & quicquid habere mortales possunt, auferre & dare nos posse. Si enim quæ ad Deum pertinent, judicare potestis, quid de his inferioribus & profanis censendum est? Et si angelos dominantes superbis principibus vestrum est judicare, quid in servos illorum facere vos* (al. *nos*) *decet? Edisçant nunc reges hujus exemplo & omnes seculi principes, quid in cœlo possitis: quantique apud Deum sitis, ac deinceps timeant sanctæ ecclesiæ mandata contemnere. Hoc autem judicium cito in Henricum exercete, ut intelligant omnes, iniquitatis filium non fortuito, sed vestra opera e regno cadere. Hoc tamen a vobis optaverim, ut pœnitentia ductus in die judicii vestro rogatu gratiam a Domino consequatur. Actum Romæ nonis Martii, indictione tertia.* Divino interdicto, *Mihi vindicta*, compesci debet humana bilis etiamnum, si quis legit aut recordatur inauditam imperatoris juvenis contumeliam & pastoris superbiam, in toto negotio: illum ab omnibus desertum: veniam coram petere coactum: asperrima hieme non tam euntem, quam repentem: sordido habitu foris exspectantem, donec huic commodum fuit ex alta Canusina arce despicere saltem impera-

 torem

torem supplicem, A. 1077. Tum Henricus Italiam reliquit: Gregorius, Romæ restitutus, strenue regnare cœpit. Eodem anno epistolas misit in *insulam* Corsicam, quæ adscensum ex *mari* non mediocriter illustrant. Vna sic habet apud Nic. Coletum:

Gregorius episcopus servus servorum Dei omnibus episcopis, clericis, consulibus, majoribus & minoribus, in insula Corsica consistentibus, salutem & apostolicam benedictionem.

Quoniam propter multas occupationes ad peragendum nostræ solicitudinis debitum, singularum provinciarum ecclesias per nosmet ipsos visitare non possumus, necessarium valde est, ut exigente ratione vel tempore aliquem modo ad illas partes mittere studeamus, per quem commissa nobis secundum voluntatem Dei repræsentetur auctoritas, & dominici gregis salus atque communis provideatur utilitas. Scimus enim quoniam sine detrimento & magno animarum periculo esse non potest, cum illius diligentia, ad quem summa negotiorum & curæ necessitas præcipue spectat, diu subditis ac commissis sibi fratribus deest. Quapropter considerantes, & valde timentes, ne hujusmodi erga vos providentiæ tam diu prætermissum studium & nobis in negligentiæ culpam reputetur, & vestræ saluti (quod absit) perniciosum aut contrarium fuerit, data primum opportunitate, misimus ad vos hunc fratrem nostrum Landulphum Pisanæ ecclesiæ electum episcopum, cui & vicem nostram in vobis commisimus, ut ea quæ ad ordinem sacræ religionis pertinent rite exequens, juxta prophetæ dictum, evellat & destruat, ædificet & plantet: *cui vos obedire & unanimiter assistere volumus, admonentes, & apostolica auctoritate præcipientes, talem sibi honorem & reverentiam exhibeatis, qualem ex constitutione sanctorum patrum iis exhibere oportet, quos sancta & apostolica sedes in partem suæ solicitudinis assumendos, quibusque vicem Romani pontificis committendam esse prævidet. Data Senæ Kalendis Sept. indictione INCIPIENTE PRIMA.*

Pondus huic Epistolæ addit altera, quæ sequitur:

Gregorius episcopus servus servorum Dei omnibus episcopis & viris nobilibus, cunctisque tam majoribus quam minoribus in insula Corsica consistentibus, salutem & apostolicam benedictionem.

Scitis, fratres & carissimi in Christo filii, non solum vobis, sed multis gentibus manifestum esse, insulam, quam inhabitatis, nulli mortalium, nullique potestati, *nisi sanctæ Rom. ecclesiæ ex* debito *vel* juris proprietate *pertinere: & quod illi qui eam hactenus violenter, nihil servitii, nihil fidelitatis, nihil penitus subjectionis aut obedientiæ beato Petro exhibentes, tenuerunt, semet ipsos crimine* sacrilegii, *& animarum suarum gravi periculo obligaverunt. Cognoscentes autem per quosdam fideles nostros & vestros amicos vos ad honorem & justitiam apostolici principatus, sicut oportere cognoscitis, velle reverti, & diu subtractam ab invasoribus justitiam beato Petro vestris temporibus vestrisque studiis redhiberi, valde gavisi sumus, scientes, vobis hoc non solum ad præsentem, sed etiam ad futuram provenire utilitatem & gloriam. Nec diffidere quidem, aut quidquam in hac causa vos dubitare oportet: quoniam, si modo vestra voluntas firma & erga beatum Petrum fides immota permanserit, habemus per misericordiam Dei in Tuscia multas comitum & nobilium virorum COPIAS, ad vestrum adjutorium, si necesse fuerit, defensionemque paratas. Quapropter, quod in hac re opportunissimum nobis visum est, misimus ad vos fratrem nostrum Landulphum Pisanæ ecclesiæ episcopum, cui etiam inter vos vicem nostram in spiritualibus commisimus, ut TERRAM ex parte beati Petri & nostra vicẽ suscipiat, & eam cum omni studio & diligentia regat,*

regat, & de omnibus rebus ac causis beato Petro & nobis per illum pertinentibus se intromittat. Cui vos pro amore & reverentia ejusdem beati Petri apostolorum principis obedire & fideliter in omnibus assistere, volumus, & apostolica auctoritate monemus; & ut magis securus magisque ad omnia inter vos promtus esse valeat, fidelitatem quoque, si postulaverit, præmissa tamen sancti Petri & nostra nostrorumque successorum, non denegetis, nec aliqua occasione sibi facere recusetis. Data Romæ decimo sexto kalendas Oct. Indictione prima.

Adde Imperatorem postmodum a filio suo per Paschalem II concitato imperialibus insignibus exutum: ne panem quidem ei privato, a clericis, quos ditarat, datum: sepulturam denique diu interpellatam. Neminem unquam calonem parochus ullus pejus tractavit. Hoc novum & singulare quiddam erat: sic insigniendum fuit tempus, quum imperator factus est inferior, papa superior. Neque solum imperatoriam, sed omnem omnium principum Christianorum Majestatem Gregorius ad Petrum, id est, ad se ipsum redigere postulavit, & magna ex parte redegit, ut regna, titulos, feuda auferret, conferret, transferret, tanquam rex regum, augusto augustior, ἀνυπεύθυνος. Moribundum Gregorium sive non pœnituit, sive pœnituit; successores nihilominus, quod ille adeptus erat, rapinam arbitrati sunt: (conf. catenus Matth. XXVII. 4.) & fundamentis semel jactis molem Monarchiæ suæ superstruxerunt. Nota enim sunt, quæ Papæ deinceps in imperatores principesque & ausi & exsecuti sunt, a posterioribus papis adeo non retractata, ut Gregorius VII demum a Clemente VIII, a Paulo V, a Benedicto XIII, gradatim Divis adscriberetur. Reges feudatarios recenset Fulmen brutum Sixti V pag. 75 seqq. &c. Aperte Tannerus: *Dico, pontificem esse caput ipsius Romani imperii ac christianæ ecclesiæ universæ: addo & amplifico dictum, esse caput Romani imperatoris, omniumque & singulorum principum imperii.* Anat. Demonstrat. 5. n. 131. Habemus bestiam, id est, regem: unde etiam sub illa tempora, v. gr. A. 1103, *chartæ quædam datæ dicuntur PAPA REGNANTE*, ut docet Mabillon. de Re diplom. p. 187. Regem tamen, non nomine, sed re. Non nomine: etenim ipse Antichristus *imperium Romanum tenebit, tamen sine nomine Romani imperatoris*, ut Bellarminus præclare ait l. 3 de Rom. Pont. c. 15. Sed re. nam Blondus: *Dictatorem nunc perpetuum*, inquit, *non Cæsaris, sed piscatoris Petri successorem, & Imperatoris prædicti vicarium, pontificem summum, principes orbis adorant & colunt.* & Aug. Steuchus: *Everso imperio, nisi Deus pontificatum restituisset, futurum erat, ut Roma, a nullo excitata & restituta, inhabitabilis, posthæc fœdissima boum & pecorum futura esset habitatio. At in pontificatu, etsi non illa veteris imperii magnitudo, specie certe non longe dissimilis renata est, quia gentes omnes ab ortu & occasu haud secus pontificem Romanum venerantur, quam olim imperatoribus parebant.* Videlicet nomen regis ab re ipsa sejungit titulus spiritualis. nam *Romanum imperium commutatum est DE TEMPORALI IN SPIRITUALE*, ut scripsit Thomas in 2 Thess. II. imo ut episcopatus interdum dicuntur secularisari; sic orbis christianus imperans est quasi spiritualisatus & amortisatus. Hujus vero novitatis caput est Gregorius. *Hic PRIMUS specie religionis, antichristi imperii fundamenta jecit*, ut *Epocham* hanc *CLXX* post *annis* in conventu Ratisbonensi notavit Eberhardus archiepiscopus Salisburgensis, apud Aventinum. Aventinus ipse: *Gregorius VII PRIMUS*, inquit, *imperium pontificium condidit.* Vid. Vi-

Vitringa in Ap. qui p. 570 ſeqq. & hunc ipſum exortum Hildebrandinum, ceteris, de Roma ethnica, de Diocletiano &c. refutatis, firmatum dedit, & teſtimonia, quæ modo produximus, pleraque collegit. Sed & M. Ant. de Dominis, de Hildebrando, *PRIMVS*, inquit, *aperto marte temporalem voluit exercere in reges & impp. poteſtatem.* l. 4 de rep. eccl. c. 3. & NOVO inauditoque exemplo factum eſſe, ut papa Cæſarem non ſolum excommunicaret, ſed etiam exauctoraret, gravisſimis Ottonis Friſingenſis, Godofridi Viterbienſis, Ioh. Trithemii & On. Panvinii ſuffragiis confirmat Lairizius in hiſt. pap. Germanice adornata p. 482 ſeqq. Addantur *Is. Caſauboni* Exx. c. Baron. pasſim: *Iohannis* epiſcopi *Roffenſis* de poteſtate papæ in rebus temporalibus liber maxime II. cap. IX & X. *Hottingeri* hiſt. eccl. Sec. XI. *Blondelli* diatribe de formula, *Regnante Chriſto*, ſect. II. cap. 16. *Edm. Richerii* Hiſt. conc. gen. T. I. c. 13. p. 758. *Natalis Alexandri* Hiſt. eccl. Sec. XI & XII. Diſſ. II. art. IX. *Lud. Ellies du Pin* de antiqua eccleſiæ diſciplina, diſſ. ſeptima: *A. Rechenbergii* diſſ. de totatu Hildebrandino: *Sal. Deylingii* Obſerv. miſc. exerc. ſexta, de novitate regiminis monarchici in eccleſiam univerſam. &c.

Memorabili ratione Lutherus in *Supputatione annorum mundi*, T. IV Ien. Lat. fol. 741 ſeqq. ſub annum ſalutis milleſimum notavit, *fit epiſcopus Romanus antichriſtus etiam vi gladii.*

Non momentanea metamorphoſi a ſpirituali ſimplicitate primorum epiſcoporum ultra omnem mundanam majeſtatem tranſiit papa: ſed ſenſim auctoritatem opesque acquiſivit, donec nixu plane extraordinario culmen eſt aſſecutus. Ab hoc exortu regnum novum ſuo ſtatu, ſua forma, ſuo apparatu, multo magis, quam antea, uſum eſt: cumque antehac papa paſtor fuiſſet, annexo principatu; jam monarcha evaſit, annexo epiſcopatu, epiſcopatus tamen titulo. Quocirca etiam hodierno die Reges externi, v gr. Sinenſes, Papam *Regem* appellant in literis. Eamus per ſummas rerum. Pedetentim nactus eſt proprium ſenatum, Cardinales, paribus cum papa creſcendi gradibus gaviſos, qui primum populo, deinde etiam clero omni atque Imperatore excluſo, papam, eumque ex ſeſe, facerent: proprios milites, Clericos, poteſtati civili ſubtractos, per cœlibatum pontifici mancipatos, per uſum calicis euchariſtici a laicis diſtinctos: ditionem ampliſſimam, per Mathildem inprimis: proprios vaſallos, reges chriſtianos, ut diximus: proprium corpus legum, Ius canonicum, theologia ſcholaſtica ſeptum: propria comitia, concilia, ſuis auſpiciis coacta; antea enim omnia concilia œcumenica fuerant in oriente, deinceps omnia in occidente: proprios ſatellites, monachos præcipue Dominicanos & Franciſcanos, noviſſimeque Ieſuitas: proprium tribunal, Inquiſitionis: proprium inſigne, tiaram illam myſticam, A. 1048 triplicatam, quæ *Regnum mundi* vocatur. *Ab ipſo maxime Gregorio VII pontifices, omiſſis imperatorum annis, ſuos ſubſtituerunt, cumque morem deinceps cum Indictione retinuerunt*, ut ait Mabillon. p. 181. quod quam vim habeat, patet ex 1 Macc. XIII. 41 ſ. & id ipſum paucis poſt annis Paſchalis II ſolennius facere cœpit. Ab illo fere tempore, coronationis major, quam conſecrationis papalis ratio habetur ab hiſtoricis, v. gr. a Panvinio in Chronico pontificum, & ab ipſo papa in numerandis annis ſuis. Ipſum *Papæ* nomen, *Sanctitatisque* titulum, & *pedum oſculum*, quæ communia fuerant epiſcopis abbatibusque, idem Gregorius ſibi tum uni vindicavit. Neque ultra ſeculum Hildebrandinum Claudius Fleury habuit, quod de

mori-

moribus Christianorum, libro gallico de scriptis, diceret. Sed & illo primum tempore publica adversus hoc regnum e cœlo terraque mixtum protestatio increbuit, (quam pura, non quærimus,) per Arnaldum Brixiensem, quem exinde *politicorum hæreticorum patriarcham* Baronius fuisse censet. Non est prætermittendum, quod a Gregorio VII maxime, simul & imperii majestas & conjugii sanctitas est afflicta; unde duæ illæ hæreses fictæ, Simoniacorum & Nicolaitarum. Ac conjugii quidem sanctitas apud sacerdotes, non apud omnes homines, est impugnata, sed tamen ex iis rationibus, quæ ipsum statum deprimerent. Quisquis est rex, quem Daniel c. XI notat, illud certe, quod versu 37 exstat: *Appetitum feminarum*, & *quenquam deorum*, *non curabit*: (sic enim LXX habent, quos Vulgatus haud assecutus, a priore parte negationem avellit:) in contemtorem conjugii & majestatis cæsareæ Pontificem Gregorium VII inprimis convenit.

Exprobrant Romanenses Protestantibus, quod in assignando antichristi initio multis seculis inter se discrepent. Mille vero annos & amplius objicere poterant: tantam res latitudinem habet. Revera omnia, quæ fiunt, & tempus habent, quo fiunt, & articulum temporis, quo fieri incipiunt: temporisque scientia, quo accuratior est, eo plus scientiam rei adjuvat. Sed rursum scientia rei esse potest, etiamsi a temporis scientia multum absis: alias plurimi mortalium de semet ipsis, an sint in rerum natura, dubitare debebunt, quia, qua hora, quo die, quo mense, quo anno & amplius, nati sint, haud sciunt. Veruntamen bestiæ natale tempus satis expeditum est. Etenim apostasia & mysterium iniquitatis a primis suis staminibus varie crevit & crescit, donec evadit ὁ ἀντικείμενος καὶ ὑπεραιρόμενος, *Contrarius & Extollens se*, c. 2 Thess. II. 3 ss. Totius durationis dichotomiam facit Tuba angeli VII in apocalypsi. ante eam tubam ex aliis vel apocalypseos locis vel apostolicis scriptis præsupponitur adversarius in mysterio: sub tuba angeli septimi, brevi intervallo post initium ejus, Christo opponitur *bestia* in *regno* aperto, quæ momenti longe majoris est consideratio. Priorum graduum tempora ob id ipsum, quia & varii & occulti sunt, in N. T. non præcise definiuntur, quare ne in eventu quidem curiose ea notare attinet: sed regni ac floris, de quo Ap. XIII agitur, simul *præcise* definiuntur tempora, ac *Iohannes*, ut Bellarminus l. 3 de Rom. Pont. c. 3 ait, *etiam minutias addidit*; quas quidem ipsas minutias ad tempora pertinere ostendimus. Patet hinc, quid ex vero responderi debeat Bellarmino, qui l. 3 de R. P. c. 3 in fine, sententiam, quam W. Musculo tribuit, de antichristi initio tempore Bernardi, ita refutat: *Fuerunt pontifices sine comparatione ulla pejores ab anno* 900 *ad* 1000, *quam ab* 1100 *ad* 1200. *si ergo illi non fuerunt antichristi, quare isti erunt?* Enimvero non malitia illorum propria (quæ tamen opinionem publicam de antichristo appropinquante non mediocriter promovit, & certe in initia væ tertii incurrit) sed novi regni per Gregorium VII constituti forma pessima, regno Christi adversissima, ecclesiæ funestissima, reputari debet.

THESIS VIII. *Papatus Hildebrandini initium proprie habet Annus* 1077.

De hoc ipso quoque anno agitur Thesi VII: de parte anni, Thesi IX.

THESIS IX. *In anno* 1077 *consideratu dignus est mensis September*, *ejusque dies primus.*

Epocham Hildebrandini Totatus co-

mitatur *Indictio*, quæ cum Septembri menſe tum *incipiebat*, eaque *prima*. Primæ Indictionis initio diſtinctæ ſunt literæ ad Corſos, Theſi VII exhibitæ.

Non in puncto ortum ex mari peractum eſſe dicimus: ſed latitudinem habet notabilem, & quidem a Gregorio VII, ſi placet, ad Alexandrum III. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 670. Horoſcopus tamen, ut ſic dicam, obſervandus venit.

THESIS X. *A veritate hujus interpretationis neque inimici neque amici veritatis debent nos deducere.*

Diſſenſum facilius fero, quam autumat Epicriſis, p. 382. ſed quum longævum veritatis teſtimonium, quatenus eximia ejus portio eſt germana beſtiæ de papatu interpretatio, periclitatur, & viri inſignes, hac autem in parte errantes, nunc demum deditionem faciunt, juſtus eſt dolor: & quo plures ſuffragabuntur, eo major fiet timor detrimenti ſecuturi. Multo plus nervorum ad *patientiam & fidem* recta affert expoſitio, quæ papatum ſub deſcriptione beſtiæ cernit, quam ſequior illa, quæ eum ſub meretricis deſcriptione quærit: omninoque a genuina prophetiæ ſententia diſcedere nocet. Negat Halenſis Theologus, p. 383. teſtes illos veritatis pro beſtia habuiſſe papatum. Habuere vero, multi, ut ante Reformationem Purvæus; poſt, Cluverus: alii certe pro altera beſtia, illi conjunctisſima, Ap. XIII, habuere, ut Lutherus.

Idem ille, *meretricem plane eſſe urbem Romam, quatenus nempe urbs a papatu, qui pro beſtia apocalyptica habendus ſit, diſtinguatur, non meminit unquam audire vel legere:* ſingularisque opinionis ſpeciem in me confert. *Vtrum auctor*, inquit, *an CVM ALIIS ego hallucinatus ſim, lector judicet.* Epicr. p. 385 ſeq. Diſerte mecum facit Pareus, comm. in Apoc. col. 874. 892. neque alios addo. Etenim omnes, qui papatum in capite XIII Apocalypſeos notatum agnoſcunt, (qui permulti ſunt,) iidem Babylonem non poſſunt non ab eo diſtinguere, quanquam non omnes æque commode diſtinguunt. Novus ſæpe videor, ubi antiquam veritatem, a Luthero in omnibus fere hîc partibus agnitam, refero: nec diffiteor, mihi notitiam priſcarum ſententiarum, ſine præjudicio auctoritatis, non parum adjumenti attuliſſe. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 1111. 1121. Ad rem redeamus.

Beſtiam a *meretrice* diverſam eſſe, eandemque vel ut *corpus* vel ut *individuum* ſpectari, recte quidem docet Halenſis Theologus: ſed neque periochas de *corpore*, de *individuo* agentes; neque *mare* & *abyſſum*, unde beſtia alium aliumque ortum habet; neque *capita* ejus & *cornua* diſtinguit; neque de *Roma*, ſi papatus removeatur, ſatis amplam habet ideam. Epicr. p. 385. 387 ſ. 393. Quare has quoque partes per Obſervationes quam diſtinctiſſimas evolvemus. Adeſte, qui veritatem amatis.

Obſerv. 1. *Beſtia apocalyptica eſt Papatus Romanus per complura jam ſecula dominans.*

Hanc proram & puppim habet Theſis V. Vbi ea deſinit, ibi hæc reliqua conſideratio incipit.

Obſerv. 2. *Beſtia habet & cornua decem & capita ſeptem.*

Id aperte ſcribit Iohannes.

Obſerv. 3. *Capita ſeptem ſunt ſeptem & montes & reges: eademque ſunt diverſa a decem cornibus.*

Prior pars obſervationis diſerte ſcripta

pta

pta exſtat: *ſeptem capita, ſeptem montes ſunt, in quibus mulier ſedet, & reges ſeptem ſunt.* Nec potuiſſet unum ex *capitibus* beſtiæ eſſe *quaſi mactatum ad mortem*, ſi id eſſet mons ſeorſum a rege. Quod ad alteram obſervationis partem attinet, *capita ſunt capita, cornua cornua*: *capita ſeptem, cornua decem.* Non ſunt ſynonyma, neque cornua in capita mutantur: nam conjuncta eorum eſt mentio. *Capita inter ſe ſuccedunt: cornua ſunt ſimul. Capita per totam beſtiæ durationem extenduntur: cornua ſunt extremo beſtiæ tempore. Capita ſunt de ſubſtantia beſtiæ: cornua ſunt quiddam adſcititium.* In unum hîc cumulum differentias conjecimus: quicquid earum dubium eſt, jam jamque confirmabitur. Halenſis Theologus, differentia beſtiæ Danieliticæ & Apocalypticæ haud perſpecta, ne capitum quidem, quæ ſeptem demum habet Apocalyptica beſtia, notabili a decem cornibus differentiæ potuit ſatisfacere, & e contrario capita ſeptem & reges ſeptem, longe, non bene, ſeparavit. Reges ſuſpicatur eſſe Pharaonem, Ieroboam, Achab, Nebucadnezar, Antiochum, (quid his cum montibus Romæ?) Domitianum, Antichriſtum: capita vero eoſdem ait eſſe una ætate reges atque cornua, quorum tribus evulſis denarius numerus, ſub antichriſto, cum ſeptenario commutetur. Comm. Apoc. f. 202.

Obſerv. 4. *Alius beſtiæ ortus ex mari eſt, alius ex abyſſo.*

Sæpe *mare* memorat Apocalypſis, ſæpe *abyſſum:* nunquam vero hæc duo promiscue appellat, atque in locis de beſtia clariſſime diſtinguit. nam beſtia h. l. ex mari aſcendit, & cap. XI. 7 ita aſcenſus ejus ex abyſſo repræſentatur, ut idem capite XVII. 8 tanquam futurus deſcribatur. Hoc ſedulo tenendum eſt.

Obſerv. 5. *Beſtiæ capita non ante ortum ejus ex mari incipiunt, ſed cum ortu ipſo.*

Quis profectus eſt intelligentiæ, ubi beſtia, tanquam *ſubjectum*, a Romulo, Bruto &c. tanquam principibus Romæ, vel certe a Pharaone, Ieroboamo &c. tanquam prodromis antichriſti, (de quibus fere conſentiunt DD. Gebhardi & Langius) deſignatur? Imo *Prædicata* beſtiæ per hypotypoſin rerum ejus actionumque futurarum deſcribuntur: & hoc ad docendum facit. Quemadmodum poſt draconis e cœlo jactum, & poſt initium væ tertii, beſtia ex mari eſt orta: Thes. V. Obs. 4. ſic ortum beſtiæ non antecedunt, ſed comitantur & ſequuntur pedes & os & cornua, &c. neque capita ſola excipi & ortu illo priora putari debent. nam ſuper capita ſine exceptione, omnia videlicet, (ſicut ſuper omnia ejus cornua ſunt diademata,) nomen blaſphemiæ eſſe dicitur: neque uni alterique capitum citeriorum, ſed ipſi beſtiæ ex mari exortæ, id quod accuratiſſime notari debet, tempora adſcribuntur, quanquam a temporibus deinceps capita revelli non poſſunt. Rurſus, cum ipſo ortu ex mari incipiunt capita. nunquam enim beſtia eſt ſine capite: ac primo quoque tempore mentio fit capitis unius, id eſt, primi, letali plaga affecti.

Obſerv. 6. *Capita inter ſe ſuccedunt.*

Reges, cel. D. Langius recte agnoſcit, inter ſe ſuccedere: igitur etiam capita inter ſe ſuccedunt. nam capita ſunt reges. Obſerv. 3. Succeſſio declaratur Obſervatione ſequente.

Obſerv. 7. *Id ſpatium temporis, quod ſeptem capitum ſeriem habet, in tria inciſa, ſive in tres articulos, dividitur.*

Quinque (de regibus, qui cum montibus per capita beſtiæ ſignificantur,) *ceci-*

derunt: unus est; alter nondum venit, & quum venit, paulum eum oportet manere.

Observ. 8. *Præsens tempus, pro quo angelus loquitur, in medium incisum cadit.*

Præsens tempus Theologo Halensi est pro visione Iohannis. unde sic interpretatur: *unus* (i. e. Domitianus) *est*, & *alter* (i. e. antichristus) *nondum venit*. At hoc, *unus est*, & illud, quod mox videbimus, *bestia non est*, inter se respondent: neque aut illud, *non est*, quoquo vertatur, ullo modo pro tempore visionis ad imperium Romanum applicari potest; aut hoc, *unus est*, ad Domitianum referri patitur clausula subsequens, *alter nondum venit*. nam particula *nondum* excludit intervallum inter *unum* & *alterum*, quos etiam contradistinctio *quinque* regum ad *unum* & *alterum* proprie conjungit: Domitianus autem annis abhinc plus 1600 occisus est, & hodienum valet illud: *alter nondum venit*. Sæpe tempus præsens sermonis pro ipsa rerum serie præsens est. tale illud, *cingebas te ipsum*, &c. Ioh. XXI. 18. Inde prophetæ futuros tanquam jam natos & degentes alloquuntur, v. gr. Ez. XXXVIII. 17. Sic væ primum & secundum *abisse* dicitur. Ap. IX. 12. XI. 14. Adde illud: *vixerunt: qui habet: erunt*. c. XX. 4. 6. Confer cap. XVII. 12. 14. Præclare hanc ipsam loquendi rationem probavit, ne ceteros dicam, Bossuetus, in thesi; nam hypothesis, cui inserviit, nihil est, ab aliis pridem confutata, idque operosius, quam necesse fuit. Ita h. l. exprimit angelus tria tempora diserte, in medio eorum, i. e. in secundo, & se collocans & Iohannem, quo commodiore differentia primum tempus in præterito, secundum in præsenti, tertium in futuro declaretur: neque alia erat causa, cur angelus illud tempus potius, quo bestia non est, quam quo est, pro præsenti sumeret.

Observ. 9. *In eosdem articulos ipsa dividitur bestiæ duratio.*

Bestia erat: non est: ascendet ex abysso & interibit &c. Cap. XVII. versu 8 bis, & versu 11. Inter hos versiculos tanquam parallelum interponitur illud, *quinque ceciderunt: unus est: alius nondum venit &c.* v. 10. Summa ex utrisque conflata, est *Bestia ex mari: Non bestia: Bestia ex abysso.*

Observ. 10. *Babylon est Roma.*

Nomen, *Roma*, ῥώμη, a robore dicitur: unde olim eadem *Valentia* appellata. *Vrbs valida*, cap. XVIII. 10. per antonomasian, non per epitheton. In Romam omnia, & in Romam solam conveniunt, quæ de Babylone dicit Apocalypsis. Babylon hæc est, donec prorsus deletur: sed quando esse cœpit? tum, quum *magna* esse cœpit. Quum in oriente desiit Babylon, in occidente emersit. Erat igitur *apostolorum* jam tempore, quorum judicium ex Babylone judicari dicitur, cap. XVIII. 20. non ideo, quia apostoli judicium illud prædixere, quam causam profert D. Langius in Comm. Ap. f. 213, Babylonem ad hierarchiam seculo VII degenerem restringens, adeoque nimis seram faciens: sed quia, ut sanctos & prophetas, sic etiam apostolos interfecit. coll. v. 24. Prima Babylonis mentio est cap. XIV. 8. neque ibi indicatur, tum Romam Babylonem esse incipere: sed quemadmodum Agnus, qui pridem Agnus erat, ut talis præsupponitur in Apocalypsi; & e contrario draco, qui pridem draco fuerat, ut talis præsupponitur: sic Babylon, quæ pridem Babylon fuerat, ut talis præsupponitur. Præsens Babylonis agentis tempus in Apocalypsi determinatur per ea, quæ urbi attribuuntur.

Observ. 11. *Bestia & ante regnum Babylonis regnat, & post regnum Babylonis.*

Recte

Recte judicat Theologus Halensis, non posse simul regno tanto gaudere & meretricem & bestiam: sed idem bestiæ regnum nonnisi post regnum meretricis collocat. Primum regnat bestia, cap. XIII. 1 seqq. deinde Babylon, c. XVII. 1 seqq. iterumque bestia, ibid. v. 8 seqq. Seriem textûs analysis nostra exacte servat: Epicrisis, non servat.

Observ. 12. *Capita sunt de ipsa bestiæ substantia: cornua sunt quiddam adscititium.*

Plaga *capitis* unius dicitur etiam *ipsius* bestiæ plaga: sed *cornua* sive reges *CVM bestia* regnum accipiunt. c. XIII. 3. XVII. 12. Præterea reges septem non per se, sed cum montibus sunt capita bestiæ: ergo cum urbe eam habent necessitudinem, quam soli pontifices Romani; & sunt ipsi pontifices. at illud unum, *cornua ET bestia*, ibid. v. 16. cornua satis a bestia distinguit, ut quiddam subsidiarium.

Observ. 13. *In primum incisum cadunt menses XLII bestiæ: qui certe sunt aliquot seculorum.*

Bestia ex mari orta est A. 1077, & paulo post data est ei potestas menses XLII. potestas autem hodienum durat. Propior determinatio alibi explanatur.

Observ. 14. *Bestiæ Non-esse & Babylonis Regnum sunt simul.*

Vtrumque horum aperte confert prophetia in medium incisorum trium, ex quibus constat duratio bestiæ. Bestia post ascensum ex mari vehementer grassabatur, donec per phialam angeli quinti regnum ejus obscuratum fieret. Sed tamen obscuratum regnum est regnum; & bestia, obscuratum habens regnum, est bestia. Deinceps autem res eo deveniebat, ut locus esset huic sermoni: *Bestia erat*, erat bestia, id est, regnabat, improbe illa quidem: & *non est*, non est bestia, non regnat, eo statu, quem ex mari orta habebat, amisso: cur? quia *Mulier* insidet bestiæ, & bestia illi pro jumento servit, mulier autem, regno gaudens super reges terræ, sedet *regina*. Tali ea schemate in scenam producitur sub væ tertio, post bestiam ex mari, & alteram ex terra exortam, post res capitis XIV, atque adeo post phialas effusas, donec bestia ex abysso exorta, adscitis decem regibus, eam de subito delet.

Observ. 15. *Eo maxime tempore manifesta erit, quæ nunquam nulla fuit, differentia Romæ & Papæ.*

Differentiam Romæ a Papa nimis tenuiter definiit Vitringa, Anacr. p. 756. eoque majori specie Theologus Halensis papatum sub Roma abdidit. Ampliorem differentiam ostendimus in libro, *Erkl. Offenb.* præf. §IX. & pag. 689. 776 seq. & ad totum caput XVII, maxime pag. 845. sed quum ea, quæ sparsim ibi notata sunt, a plerisque prætereantur, distinctius pleniusque hoc uno in loco rem exponemus. *Roma* quum dicitur, etiam seorsum a pontifice, tria dicuntur: *Vrbs septicollis*, *Ecclesia Romana*, *Civitas Romana*. *Civitatem Romanam* describit *Is. Newtonus* in Observ. ad Dan. interprete Guil. Sudeman, ea ille quidem mente, ut tria cornua, per cornu parvum evulsa, interpretetur de Exarchatu, de regno Longobardorum, & de Roma ejusque senatu, sub potestatem papæ redactis. Hac opinione seposita, quæ cornu fingit nimis maturum, totus locus rectam de civitate Romana ideam egregie adjuvabit. *Roma cum suo Ducatu*, inquit, *qui* Etruriæ *& Campaniæ partem complectebatur, a Græcis Imperatoribus defecit A. C.* 726, *& libera evasit Respublica sub Senatus Romani regimine. Hujus Senatûs auctoritas in rebus civilibus deinceps suprema fuit,*

Papæ auctoritate hactenus non ultra res ecclesiasticas patente. pag. 53 Iterum: *Anno* 796 Leo III, *creatus Pontifex electionis suæ Carolum Magnum, legatione certiorem fecit, missis etiam muneri aureis Confessionis Petri clavibus, nec non urbis Romæ vexillo: illas quidem in professionem quod Papa urbes Exarchatûs Ravennatensis & Longobardiæ dono Caroli possideret; hoc ad significandum Regi ut rediret ac S. P Q. Romanum subigeret, perinde ac subegerat Exarchatum & Longobardorum regnum. Petiit quippe eodem tempore a Carolo Pontifex, ut quosdam ex suis principibus Romam mitteret, qui populum Romanum ei subjicerent, atque obstringerent sacramento* in fide & subjectione, *ut verba, quibus utebatur, refert Sigonius. Anonymus Poeta, quem Argentorati edidit* Bœclerus, *hoc modo illud describit:*

Admonuitque piis precibus, qui mittere vellet
Ex propriis aliquos primoribus, ac sibi plebem
Subdere Romanam, servandaque fœdera cogens
Hanc fidei sacramentis promittere magnis.

Hinc inter Papam & Romanos cives dissidium exortum est. Et hi quidem duobus vel tribus post annis, quibusdam ex Clericis adjuti, tantos in illum excitarunt tumultus, ut novæ rerum in omni Occidente faciei causa exstiterint. Duo enim e Clericis Papam quorumdam criminum accusarunt, quem mox armata vi corripuere Romani, vestibusque sacerdotalibus exutum monasterio incluserunt. Auxilio autem amicorum ille cum evasisset, in Germaniam ad Carolum Magnum fugit, apud quem de Romanis conquestus est, quasi eo animo sese ipsi opponerent, ut omnem Ecclesiæ excuterent auctoritatem, pristinamque libertatem recuperarent. Eo absente ipsius accusatores copiis suis Ecclesiæ ditiones depopulati sunt, accusationisque capita ad Carolum Magnum miserunt. Hic autem, anno nondum circumacto, Papam cum ingenti comitum pompa Romam remisit. Nobiles & Episcopi e Francia, qui ipsum comitabantur, præcipuos ex ipsius accusatoribus Romæ examinarunt, eosque in Franciam in custodiam miserunt. Contigit hoc anno 799. *Proximo anno ipse Carolus Romam profectus est & statuto die Concilio Italorum & Francorum Episcoporum præsedit, utramque partem auditurus. Quum vero Papæ adversarii se auditum iri exspectarent, statuit Concilium, illum qui supremus omnium hominum esset Iudex, majorem esse quam qui ab ullo, præter se ipsum, judicaretur: quo facto ille solenni oratione coram omni populo innocentiam suam professus est, atque ita habitus pro absoluto. Brevi post, die quo natalis Domini memoria celebrabatur, populus Romanus, qui hactenus suos Episcopos elegerat, ac se suumque Senatum censebat veteris Senatus Populique Romani jura rite possidere, Carolum Imperatorem elegit, atque eadem ipsi se submisit ratione quâ vetus Imperium Romanum ejusque Senatus olim Romanis Imperatoribus erant subjecti. Huic Papa diadema capiti imposuit, eumque sacro inunxit oleo, atque adoravit flexis genibus, ut olim fiebat Imperatoribus Romanis, narrante id hisce verbis Poëta supra citato:*

Post laudes igitur dictas & summus eumdem
Præsul adoravit, sicut mos debitus olim
Principibus fuit antiquis.---

Ab altera parte Imperator hoc sacramento Papæ se obstrinxit: In nomine Christi spondeo atque polliceor Ego Carolus Imperator, coram Deo & beato Petro Apostolo, me Protectorem ac defensorem fore hujus sanctæ Romanæ Ecclesiæ, in omnibus utilitatibus, quatenus divino fultus fuero adjutorio, prout sciero pot-

poteroque. *Porro etiam creatus est Imperator urbis Romæ Consul, ejusque filius* Pipinus *Rex Italiæ coronatus, atque ex eo tempore ille hac ratione nomen suum scribi voluit:* Carolus serenissimus, Augustus, a Deo coronatus, Magnus, pacificus, Romæ gubernans Imperium, *vel* Imperator Romanorum; *proque eo in Ecclesiis Romanis dicebantur preces. Ex hoc etiam tempore ejus effigie Romani nummi signabantur. Papæ autem adversarii, trecenti numero e Romanis, duo vel tres e Clericis, ad mortem damnati sunt. Illi uno eodemque die omnes* in campis Lateranensibus *securi percussi; hisce vero intercessione Papæ noxa remissa est, ipsique in Franciam in exilium missi. Atque ita* Romani Imperatoris *titulus, quo hactenus insigniti fuerant Imperatores Græci, sive Orientis, ad Reges Franciæ in Occidente translatus est. Posthæc Carolus Urbis & Ducatus Romani principatum Papæ dedit, sibi tamen ut Romanorum Imperatori subjectum: hyemem in rebus Romæ politicis, iisque quæ ad Sedem Apostolicam attinebant, imo totius Italiæ negotiis tam civilibus quam ecclesiasticis ordinandis, novasque de iis condendo leges transegit: proxima æstate in Franciam reversus est, relicta sub imperio Senatûs civitate, & illo simul & hac sub Papa atque se ipso. Audito autem novas suas leges nec a Judicibus in edicendo jure, nec a populo illi obsequendo observari, nec non potentiores a liberis hominibus, imo & ab Ecclesiis & monasteriis, servos capere, qui in suis vineis, agris, pascuis domibusque opus facerent; pergere etiam illos ab hisce pecora exigere & vinum, eosque qui Ecclesiis ministrabant opprimere; literas ad filium Pipinum dedit, monentes ut his malis ille mederetur, Ecclesiæ curam gereret, ac videret ut leges suæ observarentur* p. 55 seqq. Cetera complura, si opus est, apud Newtonum legantur. *Ecclesia Romana* quid sit, seorsum a pontifice, patet, 1. quando concilium habetur, vel ante pontificis confirmationem, vel citra eam. 2. quando in schismate judicium fit de papa legitimo. 3. quando sedes vacat, præsertim longiori tempore, & Interregnum sive Interpontificium, & Conclave est. 4. quando zelus pro Catholicismo etiam ab iis, qui pontificia amplitudine minus capiuntur, exercetur. 5. quando ipse papa Inquisitioni suspectus est, aut primoribus ordinum, v. gr. Generali Lojolitarum præposito non satisfacit. *Roma* denique *septicollis* cum suis muris, templis, palatiis, domiciliis, quomodo a papa differat, non opus est dicere. In summa, Roma & *architectonice*, & *politice*, & *ecclesiastice* spectata, quiddam a papa divisum habet. Bestia quidem regnante, Roma vix, nisi papæ radiis coruscat, ut apparuit, quum Papa Avenione sederet: idcirco pauci Romam a papa distinctam animadvertunt. Sed commutabitur utriusque ratio: mulier regnabit, bestia eam portabit. Tum vero in omnium oculos incurret differentia.

Observ. 16. *Bestia est corpus, in primo & secundo inciso durationis suæ: in tertio, est individuum.*

Grandes duo errores pridem exstitere, quorum alter septimum tantummodo bestiæ caput pro papatu multorum seculorum, alter totam bestiam septicipitem pro antichristo individuali habet. Contra, bestia septiceps est papatus multorum seculorum: caput septimum, homo peccati, qui a plerisque antichristus dicitur. Bestia est *corpus*, a cap. XIII. 1. ad c. XVII. 7. Est *corpus & individuum*, ibid. v. 8 - 11, pro diversis incisis. Est *individuum*, ibid. a v. 12 ad c. XIX. 20. Hæc, ut spero, distincta sunt & facilia. Bestiam Halensis quidem Theologus ait esse primo *corpus*, deinde *individuum*: sed eam capite XIII ut *individuum*, capite XVII ut *corpus* tractat. Id cujus-

cujusmodi sit, patet. Quæ in Epicrisi p. 387. 388 notantur, ea non allegavi ut sententias aliorum, (quemadmodum cel. D. Langius accipit) quanquam Ribera certe totam bestiæ durationem annis 3½ includit; sed ut consequens absonum, quo prematur opinio bestiam cum ipso corpore suo in annos 3½ coarctans. Nam cum ortu bestiæ ex mari incipit series septem capitum (ut ostendimus Obs. 5.) quæ annos 3½ longe excedit, præsertim quum ultimo tantummodo capiti sive regi *paululum* mansionis adscribatur.

Observ. 17. *Individuum illud est caput bestiæ septimum; sive rex, post quinque & unum, alter; ipse octavus, idemque e septem.*

Ex septem capitibus sive regibus est, quatenus papa est: ipse autem octavus est, sive bestia ipsa, non caput duntaxat; non quatenus papa est, sed quatenus novam & plane singularem malitiam ex abysso affert. Similitudo rem illustrabit: arbor septem ramorum, quorum sex sint graciliores, & septimus valde crassus; si sex decisi sint, & septimus supersit, manet arbor. Conf. *Erkl. Offenb.* p. 885. Prius autem dicitur octavus, quam e septem: quia non prius papam aget, quam hominem peccati. Germanica mea exegesis cum parenthesibus cel. D. Langii hæc est: *Bestia, respectu capitis ultimi, vel potius (non habet certum ipse commentator,) eo tempore, quando ultimum caput, ac proprie bestia ipsa, tanquam octavus, grassatur, est persona singularis (quæ tamen non erit papa ullus) &c.* Epicr. p. 387. Resp. Formula, *vel potius*, non habet dubitationem de re, sed tantummodo inadæquatæ locutioni subjungit adæquatam, quarum collatio lectori non sit inutilis. Vltimus ille papa, omnibus longe pejor, caussa nulla est, quin eum habeat interitum, qui Ap. XIX. 20 descriptus, Babylonis vastationem subsequitur.

Observ. 18. *Is est Impius, Homo peccati, Filius perditionis, Adversarius & Elatus, Nefarius.*

Sic eum Scriptura appellat, præsertim Paulus, 2 Thess. II. 3. Quem ad locum quæ notavi, ea hîc velim respici.

Observ. 19. *Idem dicitur, usitatissimo vocabulo, antichristus.*

Nomen *antichristi*, ubi non adhibentur Epistolæ Iohannis, extra quas id in Scriptura non occurrit, commodissime seponitur, propter homonymiam. Dicitur enim vel de *antichristianismo* sub apostolorum tempora exorto, quo sensu ipse Iohannes jam tum non unum, sed multos antichristos esse factos scripsit, 1 ep. c. 2. v. 18. vel de *papatu* per complura jam secula dominante, quo sensu plerique Protestantium accipiunt: vel de *Homine peccati* in individuo, ut inprimis Theologus Halensis adhibet. Ego non utor vocabulo in tantam adducto ambiguitatem, præterquam ubi aut Epistolas Iohannis tracto, aut sententias aliorum, qui utuntur, refero: &, si in Apocalypsi tractanda uterer, (quanquam Nefarius ille se *deum* perhibebit, non *Christum*,) eodem uterer sensu, quo Theologus Halensis, qui tamen negat, me rectam habere de *antichristo* ideam. Epicr. p. 375. 389. Non negaret, si *Præfationi* saltem meæ vacasset attente perlegendæ.

Observ. 20. *Cum bestia simul potestatem quasi reges accipiunt decem cornua sive reges unam horam.*

Id aperte dicitur Ap. XVII. 12. *Bestia* innuitur individualis: & *una hora* est gerendi regni, quippe quod decem cornua mox dant bestiæ. Bestia modo dicebatur *non esse*: quare potestatem denuo accipit, & *cum* ea reges, qui hora interjecta suam quoque potestatem tam recentem dant bestiæ.

Ob-

Obſerv. 21. *Tota vis monarchiæ Romanæ in decem regna diviſæ conferetur in beſtiam.*

Id dicitur ibidem verſu 13. 16. 17 Reges decem, non modo decem regna, erunt; reges autem, prorſus dediti beſtiæ, mirabili conſenſione.

Obſerv. 22. *Decem cornua, & beſtia, meretricem vaſtabunt.*

Id dicitur ibidem, verſu 16. Momentoſiſſima particula, καὶ, &: vulgo obliterata, vindicatur ſuo loco.

Obſerv. 23. *Poſtremo beſtia, cum decem cornibus, ceteriſque regibus terræ, in magnam illam cladem irruet.*

Id ſcriptum eſt Ap. XIX. 19, ubi ſub *regibus terræ, decem cornua* contineri, patet ex cap. XVII. 14. 17 fin.

Obſerv. 24. *Huic conſiderationi Daniel, quacunque cum ratione interpretere, non officit.*

Quæ hactenus ex Apocalypſi didicimus, ea nos ad ipſum beſtiæ decemque cornuum exitum perducunt, & per ſe plana ſunt, neque per Danielem, ſive Langiana, ſive alia ejus interpretatio vera eſt, labefactantur. Fac, beſtiam quartam apud Danielem eſſe regnum *Græco-Syriacum*: aut cornu parvum eſſe *Muhammedem*: (quam ſententiam certe Epicriſis ratione minus idonea refutat, p. 404 ſ.) aut denique *decem cornua* apud Danielem alia eſſe, atque apud Iohannem: (etenim *poſt* decem cornua cornu apud illum ſurgit, c. VII. 24 in Chaldaico; apud hunc autem decem cornua ſimul *cum* beſtia regnum accipiunt, c. XVII. 12.) horum nil interpretationi obeſt meæ. Nam quemadmodum beſtia apocalyptica ſimilitudinem quandam habet etiam cum tertia, ſecunda, prima Danielitica, ut vidimus Theſi V, obs. 1. nec tamen idcirco eadem eſt cum ulla earum: ſic ſimilitudo beſtiæ apocalypticæ cum quarta Danielitica non eandem beſtiam infert. Hoc in gratiam eorum dixerim, qui Danielem aliter interpretantur, atque nos Apocalypſin, vel certe de Danielis interpretatione dubitant. Sed progrediamur.

Obſerv. 25. *Beſtia quarta Danielitica eſt Romana monarchia.*

Regnum Græco - Syriacum ſub quaternis alis capitibusve tertiæ beſtiæ continetur: neque per ſe amplitudinem totius beſtiæ, nedum quartæ, a prioribus tantopere diſtinctæ, aſſequitur. Ægre in eo decem cornuum ſucceſſiva oſtendi ſeries poteſt; unius temporis, ut textus poſtulat, multo minus. Denique multo id citius exſpiravit, quam vel quarta beſtia interiret, vel Lapis abſcinderetur. Nil ſupereſt, niſi Romanum imperium: id quod, præter alios, ſolide docet Abbadie in Apoc. T. IV. p. 446-537. & Ianus de IV Monarchiis. Romanum ſi prætermiſſum eſſet, inter beſtias Danieliticas & inter Apocalypticam unus, isque magnus eſſet hiatus. Atqui & Daniel, cap. II & VII, & Apocalypſis, cap. XIII - XIX. a diverſis regnorum, quæ deſcribunt, initiis, continuo filo, ad unam eandemque metam, ad Chriſtum ejusque regnum ſub toto cœlo, deveniunt.

Obſerv. 26. *Eadem beſtia Continuum quiddam eſt, ab initio monarchiæ Romanæ, usque dum throni ponuntur: & beſtiam Apocalypticam & mulierem & multa alia diverſa in ſe complectitur.*

Quæ potiſſimum victoria initium dederit monarchiæ Romanæ, non magni intereſt. Quodcunque fuit initium, ab eo usque ad metam quatuor monarchiarum quarta inſtar eſt fluminis, quod unum a ſuo fonte alveum habet, ſed interdum rivos quoſdam imbibit, interdum

in plures ipſum rivos dividitur, & tamen unum continuum flumen manet. Primum Romana poteſtas erat indiviſa: deinde rudimenta quædam diviſionis exſtitere, & diviſio ipſa in orientem & occidentem, quæ multas habuit viciſſitudines. Tum partes potentiæ ſibi Romanæ vindicarunt Herulorum, Gothorum, Longobardorum reges: Exarchi: ipſi Romani: Imperatores Carolingi, Germani, non excluſis aliis regibus. Quicquid potentiæ vel papa quoque vel urbs ante Gregorium VII habuit, id beſtia Danielitica immediate continet: quicquid potentiæ papatus a Gregorio VII, (qui *Chrono* ab Auguſto abeſt,) etiam ſub ſchemate ſpirituali, in urbem, in Patrimonium Petri, in vaſallos, in reges, in populos exercet, beſtia apocalyptica refert: ſed ipſa rurſum beſtia apocalyptica, & item Roma cum potentia ſua extrema, adeoque & id quod retinet, & is qui retinetur, ſub Danielitica beſtia comprehenditur; quæ propter papatum ab omnibus prioribus beſtiis differt: c. VII. 7. Apud Danielem eſt ſeries principum multo longior, quam in Apocalypſi. Ipſa varietas partium, ex quibus beſtia quarta apud Danielem conſtat, præcipuam ejus differentiam a tribus prioribus beſtiis exhibet: ac tertia quidem poſt mortem Alexandri M. multa diverſa complectebatur, & tamen una erat; ſed multo magis varias partes habet quarta, ſic tamen, ut & conjunctim a tertia differant, & inter ſe cohærentes unam beſtiam exhibeant.

Obſerv. 27. *Cum interpretatione noſtra Apocalyptica ſic quoque congruunt, quæ Daniel de decem cornibus vidit.*

Apud Danielem de decem cornibus tria evelluntur, emergente cornu parvo: at in Apocalypſi decem cornua pleno ſe numero adjungunt beſtiæ, extremo ejus tempore. Ergo decem ſunt prius apud Danielem, quam in Apocalypſi. Diverſam dixeris formam, eandem materiam eſſe; ideoque Iohannem, reſpectu Danielis, ante omnia cornuum in textu mentionem facere, verſu 1. quæ tamen poſtea conſtanter capitibus poſtponit. Varia pridem fuere, præſertim citerioribus ſeculis, *denarii* regum lineamenta ac molimina: *ipſe denarius nondum liquido apparuit;* neque ternarius eorum, qui evulſi ſint. Fient autem decem: &, quantum ex utriusque prophetiæ collatione exiſtimari poteſt, de decem regibus cornu aliud parvum, princeps non magnus, tres ſibi vicinos ſubiget: idemque, admirantibus terricolis, nova ex abyſſo malitia mactus, regnum ipſe, & cum eo reges, ex nova diviſione, decem, accipient, idemque erit & octavus & ex ſeptem, eique decem reges, poſt unius horæ regnum, poteſtatem ſuam conferent. Ipſe Daniel, cap. VII, uno verſu 20, reſpectu decem cornuum, & trium, *aliud* memorat: deinde, multo exſertius, *cornu* illud, quod oculos & os magniloquum habebat.

Obſerv. 28. *Nec pugnant, quæ Daniel de cornu parvo vidit.*

Cornu parvum, quod a quarta beſtia differt, ut pars a toto, (neque enim verſu 11 id pro ipſa beſtia dicitur,) eſt apocalyptica beſtia aut ſepticeps aut individualis. ſi ſepticeps, bene eſt; ſi individualis, (ut, quemadmodum Chriſtus eſt Cornu ſalutis, ſic Adverſarius ſit Cornu perniciei,) videtur tamen id ortum aliquanto celeriorem habere apud Danielem, ut tres reges de decem prius dejiciantur, quam beſtia cum decem regibus regnum accipiat. Vtut eſt, de beſtia ſeptem capitum dicuntur in Apocalypſi,

lypsi, quæ cornu apud Danielem habet, ut *os magniloquum & blasphemum*, *bellum cum sanctis & victoria ex iis*: neque id obstat nobis. Nam quæ male agit bestia in primo inciso durationis suæ, ea in tertio agere perseverat atrocissime: quam ipsam ob causam actio bestiæ individualis capite XVII & XIX parcius describitur; quia nempe pleraque ex capite XIII repetenda sunt. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 893. Eo uberius est indicium propheticum, quod subjectum aliter aliterque spectatum eadem habet prædicata.

Observ. 29. *Tempora bestiæ apud Danielem & in Apocalypsi suaviter conveniunt.*

Tempora $3\frac{1}{2}$, dum cornu dominatur, Dan. VII. 25, & *menses* 42 bestiæ grassantis, Ap. XIII. 5, & ὀλίγον *paululum* illud mansionis, c. XVII. 10. (ne cetera loca addamus, quæ supra ad c. VI. 2 attigimus,) pro annis $3\frac{1}{2}$, iisque communibus, ingenti cum affirmatione habet Epicrisis p. 390. 399. & Comm. ap. f. 203. Obvia quidem facilitate multis pridem arridet mensis 30 dierum, ut dies 1260, menses 42, anni $3\frac{1}{2}$ inter se æquentur: sed ea ipsa facilitas, collatis dierum, mensium, annorum naturalium arduis invicem rationibus, fallax deprehenditur. Neque Iohannis neque Danielis ævo singulares anni reperiuntur, qui habuerint dies 360, sine epagomenis, multo minus anni $3\frac{1}{2}$, qui habuerint dies 1260, ut vel Nabonassarei anni Daniele vetustiores evincunt. *Tempus* aliis locis alios habet significatus: vid. *Erkl. Offenb.* p. 130 s. 148. & *tempus* (καιρὸς) in Apocalypsi est longius anno, etiam prophetico: & *anni* $3\frac{1}{2}$ sive menses 42 sunt longiores diebus 1260, sive propheticos sive communes annos, menses diesque spectes. Vid. *ibidem* p. 136 &c. unde facile liquescent argumenta a cel. D. Langio in comm. apoc. f. 115 seq. pro periodo $3\frac{1}{2}$ annorum allata. Annuo die nitebatur cum multis Seizius: communis diei princeps assertor est Theologus Halensis. Et illius & hujus rationibus examinatis, vera temporum analysis, me in medio ducens, (v. 18 not.) mirifice confirmatur, nullo aut subito aut deliberato impetu retexenda. *Danieliticam* chronologiam, quod ad novissima pertinet tempora, expendi in *Ordine temporum*, pag. 371 seqq. *Arcanum temporum* panditur in Apocalypsi & per eam in Daniele: & id ipsum spectant augustissima juramenta in utraque prophetia. Interpretatio, quæ longas in iis temporum periodos ad brevitatem redigit, non potest non plurimum turbare. Est parallelismus temporum in Daniele & in Apocalypsi, sed reconditus, &, quum semel inveneris, concinnus, longe ultra dierum 1260, mensium 42, temporum $3\frac{1}{2}$ congruentiam. Vid. *Ord. Temp.* l. c. & pag. 322 seq. Quod ad *tria citata loca* attinet, parallelismus in iis quæsitus se ipse conficit. Primum locum infra cum tertio componemus, ad c. XVII. 10. sed secundus a tertio, adeoque etiam a primo longe differt. *Menses* 42 sunt ante phialas, & primum bestiæ incisum propemodum exhauriunt, Observ. 9. 13. at post phialas est ὀλίγον *paululum*, & *tempora* $3\frac{1}{2}$, in inciso tertio. Non æqualis est periodus, nedum eadem. *Multo elegantior & subtilior est propheticarum periodorum varietas, quam ut in unam tam multa massam conjicienda veniant.*

Observ. 30. *Hac demum ratione conciliantur invicem etiam ea, quæ de interitu bestiæ scribuntur in utraque prophetia.*

Epicrisis hac quoque in parte solam notat similitudinem, p. 400. *Daniel ignem*, inquit, *tribuit bestiæ: idque confirmat Iohannes.* conf. p. 373. Dissimilitudo non minus est notabilis. *Vidi*, inquit Daniel, *donec occisa est bestia, & corpus ejus perditum est:*

& data est incendio ignis. v. 11. Extremum illud, *& data est*, & accentus, & genus fœmininum in Chaldæo quoque, a *corpore* bestiæ sejungunt, & cum ipsa *bestia* conjungunt. Pro uno eodemque, ultimo, bestiæ tempore & Iohannes loquitur & Daniel: sed Daniel *bestiam* innuit in toto *complexu*, (conf. Observ. 26.) id est, decem cornua, sive reges, in capite ejus, & cornu singulare inter decem cornua, & *corpus*; Iohannes *decem cornua* secernit a bestia. Ideo hic ait, 1) *bestiam* cum pseudopropheta *vivam* conjectam in stagnum ignis, 2) *ceteros* hostes, & in eorum turba *decem* illos & reliquos terræ *reges*, *occisos*: at ille scribit, 1) ipsam *bestiam*, quod ad decem cornua capitis a *corpore* distincti attinet, esse *occisam*; 2) *corpus*, i. e. copias & opes bestiæ *periisse*: ac rursum 3) *bestiam*, quod ad cornu singulare attinet, conjectam esse *in incendium ignis*. Dum primum hîc & tertium membrum dirimuntur, simultaneum utriusque cum secundo indicatur. Interitus bestiæ quartæ, apud Danielem, conjunctum habet interitum priorum bestiarum, c. VII. 12. II. 35. 45. & interitum bestiæ apocalypticæ postea exortæ.

* * *

Hactenus de decem *Thesibus*. de quibus quicquid dixi, in Exegesi Germanica dixeram: sed quia multi judicant & pauci legunt, rem uno hîc fasce comprehensam iterum oculis subjici oportuit. Deinceps Theologus Halensis annotationes meas ad versiculos capitis XIII singulatim visurus expendit, quomodo ostendam, bestiam esse papatum. Hoc autem, antea demonstratum, ego in annotatis præsuppono, & in textu, ut quælibet portio postulat, tractando progredior. Qui superiora rite cognorit, facile pro me respondebit: strictim tamen aliqua notabo. Negat, ullam versiculi hujus & sequentium applicationem ad papatum a me dari. Epicr. p. 386 seqq. Non dedi pagina 690-695, quas citat: nam ibi similitudinem, nec non dissimilitudinem, bestiæ Danieliticæ & Apocalypticæ præstruxi, ut par erat. Dedi applicationem, ordinatim, pag. 658. 696 seqq. & remisi pagina 663 lectorem ad caput XVII, ubi de *capitibus* & *cornibus* distincte copioseque egi, p. 853 seqq. De *pardo*, *urso*, *leone*, eo brevior esse potui, quo uberius hæc explicant, qui hanc pericocham de papatu frequentes interpretantur. Neque nil navarunt Danielis exegetæ. Non facile scribo, quod ab aliis scriptum sit prius. *Papæ nomen*, (ὄνομα, singulare, *Erasmus* ex antiqua lectione refert *Andreæ Cæsariensis*,) blasphemum esse negat. p. 388. Vt papa hoc nomen ad se unum redegit, nullum is nomen majus, adeoque nullum magis blasphemum habet. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 697. & adde *Forbes.* in Ap. p. 118.

3 καὶ μίαν) Sic omnia antiquissima vestigia. εἶδον interserunt duo tresve libri. Assentior Wolfio, μίαν, quum εἶδον deleveris, non referri ad verbum ἴδωκε proxime præcedens, quanquam glossa, in Apparatu notata, esse videtur, quæ μίαν eo referat. Quodsi εἶδον subaudiendum est, ex v. 1 id repeti debet, quomodo verbum *videndi* per hyperbaton adhibet Plinius lib. VIII H. N. c. 6, *Elephantos Italiæ primum vidit Pyrrhi regis bello, & boves Lucas appellavit - Romæ autem* (scil. *vidit*) *in triumpho &c.* Sed æque commode cohæret sermo, ἔχον μίαν κτλ. coll. v. 14. & *Latinus* interpres, quum *vidi* olim non legeret, sic construxisse videtur: *& vidi bestiam habentem capita septem - &* (habentem) *unum de capitibus SVIS* (non, *ejus*,) *quasi occisum in mortem.*

tem. Ea videlicet v. 1. 2. 3 casuum mixtura exstat, quam non semel vidimus, & aliquanto inferius videbimus: facilisque est nexus *capitum septem* & *unius ex capitibus. Unum* dicitur caput, pro *primo.* nam εἷς, *unus*, etiam sine articulo *primum* dicit. c. VI. 1 bis: Ez. XXXII. 1, præsertim apud LXX &c. Accusativus μίαν, qui, ut modo notavimus, ab ἔχον v. 1 per hyperbaton pendet, ascensum bestiæ ex mari & vulnus arctissime connectit. Quare etiam κεφαλὴν ἐσφαγμένην, non σφαττομένην dicit, ut ἀςέρα πεπτωκότα, in præterito. c. IX. 1. Primum bestiæ caput est papa in *Laterano*, in monte *Cælio*, a Gregorio VII ad Innocentium III aut ultra. Eo temporum tractu plurima adversa evenere papæ per contentionem cum Imperatore, sed ex omnibus convaluit.

¶ ὡς ἐσφαγμένην - ἐθεραπεύθη· *ut mactatum - sanata est*) Et plagæ & sanationis paroxysmos in historia Gregorii VII, Paschalis II, Calixti II, Alexandri III, & aliorum videas. Quicquid adversi accidit, *plagæ* est: quicquid secundi, *sanationis* est.

¶ καὶ ἐθαύμασεν ὅλη ἡ γῆ ὀπίσω τοῦ θηρίου· *& admirata est tota terra post bestiam*) id est, admirabunda ivit post bestiam. Sermo concisus, uti Act. XV. 23, *scribentes* & mittentes *per manum eorum.* Secuti sunt omnes bestiam pedibus, vel oculis, vel affectu; v. gr. in Cruciatis.

4 καὶ προσεκύνησαν τῷ δράκοντι - καὶ προσεκύνησαν τὸ θηρίον) Verbum προσκυνεῖν quum de *Dei adoratione* agit, Dativum habet passim, & sic de *angeli adoratione*: c. XIX. 10. sed de *dæmonis & idolis*, Accusativum, c. IX. 20. Hinc προσκυνεῖν cum Dativo plus quiddam videtur dicere, quam cum Accusativo, præsertim ubi uno loco uterque casus ponitur, ut hîc & cap. XIV. 9. 11. XX. 4. Ex hac adoratione obiter confirmavi in Exegesi Germanica Thesin II, supra, ad versum 1, recognitam. Bestiam pro potestate mere politica habere se negat cel. D. *Langius.* Epicr. p. 389. Ego autem hac in parte refutavi eos, qui cum illo alias consentiunt, & potestatem politicam h. l. quamvis varie statuunt. vid. ibidem, p. 383.

¶ τίς δυνατὸς, *quis potens*) scil. ἐςί; sic LXX, δυνατὸς ἔσομαι; Num. XXIII. 1. Conf. eosdem ibid. c. XIII. 31. Gen. XXXII. 28. Dan. III. 17. Adoratores bestiæ provocant alios: *quis similis bestiæ? quis potens bellare cum ea?* Car. Sigonius lib. XIV de regno Italiæ, ad Ann. 1176. *Facile*, inquit, *impulere* (Fridericum) *summi viri*, *qui* bellum *hoc non cum homine*, *sed* cum Deo geri *identidem admonentes, ut de pace legatos ad Alexandrum mitteret*, *pervicerunt.* Ipse mox apud eundem Alexander ait, *Dei in hoc* bello *causam agi*, *quam* Fridericus *justo oppugnando pontifice oppugnarit.* Horatius Tursellinus in Epitome hist. *Tandem Federicus*, inquit, *non cum hominibus*, *sed cum DEO bellare se sentiens*, *pacem denique cum Alexandro fecit.* Eodem de negotio Matthæus Parisius ita loquitur: *Fredericus Imperator venit AD PEDES ALEXANDRI PAPÆ; audivit enim & certificatus est super hoc*, *quod cum fugeret a persequutione imperiali*, *& non erat ei tutus transitus per terram*, *imo per mare*, *exorta tempestate*, *assumpsit omnia ornamenta papalia in navi*, *quasi celebraturus*, *& stans imperavit mari & ventis vice Iesu Christi*, *cujus Vicarius erat*, *VT AIT*, *& statim facta est tranquillitas magna. Quo audito*, *Imperator stupefactus*, *humiliatus satisfecit ei per omnia*, *TIMENS TAMEN PLVS DEVM*, *quam HOMINES.* Hist. Angl. ad A. MCLXXVII. Sane magna & blasphema sunt, quæ adoratores de bestia, & be-

bestia de se, v. 5. 6. loquitur. Vid. Romæ ruina finalis, p. 7 - 18. I. F. Mayerus in Diss. c. Grot. Num dogma papisticum sit, *Pontificem romanum esse deum.*

5 καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐξουσία μῆνας τεσσαράκοντα δύο) Hæc prisca, brevis, media, germana est lectio: ut accusativus μῆνας *menses* respondeat quæstioni *quam diu.* Alii supplevere ποιῆσαι, plures πόλεμον ποιῆσαι. Vtrumque ex v. 7. Aliud momentum versu 5, aliud, crescente calamitate, versu 7 notatur. Vberior horum mensium consideratio versu 18 sequetur: qua adhibita non latebit, quid de exitu *potestatis* bestiæ existimandum sit. Multi, ubi primum tale quidpiam audiunt, veluti novellas rerum futurarum admirantur, non sicuti verbum Dei reverentur: rem denique consideratu dignam ajunt, nec tamen ita considerant, ut sepositis paullisper rebus levioribus (quid autem ad hæc, tam magna, non leve est?) veritatem perspiciant: tum, ubi semel iterumque audierunt & narraverunt, gustu novitatis amisso fastidiunt; & quales semper erant, tales in judicia divina, incognita, cognita, incurrunt, nec præterita, nec præsentia, nec futura curantes. Videant, quid agant. Illis non scribimus: illorum respectu non silebimus. Vid. cap. XXII. 10. 11. Appropinquat igitur magis magisque exitus *potestatis* bestiæ: eumque exitum præcedent res gravissimæ, quæ de capite XIII & XIV restant, & quæ capite XV & XVI. continentur. Sequetur autem eundem exitum *Non-esse* bestiæ, & multa alia, quæ capite XVII & sequentibus descripta sunt.

7 πόλεμον ποιῆσαι μετὰ τῶν ἁγίων, *bellum facere cum sanctis*) Dan. VII. 21 עבדא קרב עם קדישין LXX, ἐποίει πόλεμον μετὰ τῶν ἁγίων. Sic, πόλεμον ποιεῖν, Ap. XII. 17. XIX. 19. & pro עשה מלחמה LXX sæpe. Recte hoc *bellum cum sanctis* ad Cruciatas contra Waldenses refert *I. C. Becmannus* in Dissertatione de justitia armorum Cebennensium, pag. 33.

8 προσκυνήσουσιν, *adorabunt*) Ordinarium verbum, ubi de ceremoniis circa papam agitur, est *Adoratio*, cujus conjugatum est *Osculum*, pedum scil. ejus, perinde ut προσκυνεῖν, κυνεῖν, κύειν est *osculari.* unde נשק LXX 1 Reg. XIX. 18, & Symmachus Psalm. II. 12, προσκυνεῖν.

¶ ἀπὸ) ἀπὸ hoc loco valet *ante*, uti Matth. XXV. 34 not. & construitur plane cum οὐ γέγραπται, idque tam facile, ut ne hyperbaton quidem dicendum sit. Omne dubium tollit locus proprie parallelus c. XVII. 8. *Mactatum Agnum* sæpe memorat apocalypsis; *a mundo condito* nunquam addit: nec sane a mundo condito mactatus est. Hebr. IX. 26. Qui eum in decreto divino mactatum causantur, pari sensu eum a mundo condito natum, resuscitatum, in cœlos profectum dicent.

10 αἰχμαλωσίαν συνάγει) LXX, συγκλείειν αἰχμαλωσίαν, εἰσάγειν αἰχμαλωσίαν, ἄγειν αἰχμαλωσίαν, dicunt de victis in captivitatem abductis: sed 1 Maccab. XIV. 6 dicitur, συνήγαγεν αἰχμαλωσίαν πολλήν· i. e. *Simon multos, qui captivi fuerant, liberavit & in unum conduxit.* item 1 Maccab. III. 9. 13, συνήγαγεν ἀπολλυμένους, ἤθροισεν ἄθροισμα. Eaque notio huic loco congruit, hoc sensu: *si quis captos armat, capietur.*

¶ ὑπάγει, *abit*) facile abductus.

¶ ἀποκτένει) Præsens, ut συνάγει. κτένω, κτέννω, κτείνω, idem.

11 καὶ, *&*) Arctissime cohæret utriusque bestiæ descriptio, sicut capite sequenti descriptio rerum lætiorum.

¶ ἄλλο θηρίον, *aliam bestiam*) Hæc dicitur *pseudopropheta*, infra, sæpius: & hoc loco ipsa ejus actio describitur, ut pseudo-

pseudoprophetæ. Opportuna illi erit larvata virtus & sapientia, quæ citra Verbum DEI, sine Redemtore & Paracleto, a multis per se & gregatim colitur, Deismum, Socinismum, Pelagianismum haud reformidans, dogmate de Verbo Interno abutens, Christianismum cum ipso Muhammedismo facile conciliatura, nec non perversa ipsius Apocalypseos totiusque Scripturæ sacræ interpretatio. De hac quoque bestia aliter sentit cel. D. Langius in Epicr. p. 391 seqq. Strictim hîc quoque notabo nonnulla. Iam ab Hildebrandi temporibus priori bestiæ alteram (ob communia utriusque, sed magis ob sua, ut improbi faciunt, commoda) inservisse, nusquam dico. Neque menses XLII prioris bestiæ dico esse communes, sed locutionem textûs imitor, suo loco explicatam. Prior bestia ortum longe antiquiorem habet, quam altera: sed ubi hæc quoque orta est, cum priore est. Gregorius VII pridem fuit: sed caussam ejus nondum exspiravisse, testis est Legenda ejus. Cum bestia priore imaginem ejus eodem tempore viguisse, nunquam cogitavi. De interitu bestiæ & pseudoprophetæ obiter egeram pag. 733. sed clarius, suo loco, p. 935. Apocalypticam & meam de bestia ideam si percepisset vir venerandus, non tot momenta inter se commisisset. Ad Elenchum, quem p. 393 subjungit, respondimus supra.

¶ ἐκ τῆς γῆς, *ex terra*) *Terra*, *mari* opposita, coll. v. 1. est Asia: quæ habet Palæstinam, Persidem &c.

12 ποιεῖ - ἐποίει) Miscentur tempora, uti v. 15 & cap. XI. 9. 10. cum annot. in Apparatu, p. 818.

¶ τὴν γῆν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ κατοικοῦντας, *terram & habitantes in ea*) Singularis locutio. nam v. 14 & aliis locis dicitur, τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς, *habitantes in terra*. Nullam video sententiæ differentiam, nisi hoc versu 12 *subita* innuitur *universalitas* adorationis, Edicto fortasse aliquo promulganda.

13 ἵνα, *adeo ut*) ἵνα frequens Iohanni particula. In omnibus suis libris non nisi semel, capite III evangelii, v. 16, ὥστε posuit, ἵνα videlicet subsequente.

¶ ἐνώπιον) Constr. cum ποιῇ, vel potius cum ποιεῖ.

14 τῆς μαχαίρας, *gladii*) Proprie fuerat plaga gladii. Etenim Henricus V in transactione cum Calixto II contentionem antegressam appellat *GVERRAM*.

15 ἵνα λαλήσῃ ἡ εἰκὼν τοῦ θηρίου, *ut loqueretur imago bestiæ*) *Imagines loqui, res mira, non tamen incredibilis. Habes id in historiis romanis & Valerio Maximo, de simulacris Iunonis Monetæ, Fortunæ Muliebris, Silvani. Et Moses Maimonides parte III, cap. 24, Doctoris dubitantium, duos sibi libros lectos ait de Imaginibus locutis.* Grotius ad h. l. Adde quæ ad hunc quoque locum citant Petrus Crugotius & Nic. Mulerius. Non abludunt, quæ ad Florum, libro II. c. 8 de sudore Apollinis Cumani agentem, collegit Freinshemius: *apud nostratia simulacra ante duo tria secula adeo hæc omnia in consuetudinem verterant, ut prope sæpius quam homines flerent, riderent, LOQVERENTVR etiam & ambularent, aliaque peragerent opera, quæ nostri homines vix credere possint.*

¶ ἵνα ἀποκτανθῶσι, *ut occidantur*) Graviter Rupertus ad h. l. *Hoc Christus non fecit, neque prophetæ ejus, neque apostoli docuerunt, neque reges christiani jam facti hoc acceperunt, ut occidant, & sanguine cumulandum existiment Christi servitium. Verus namque deus non coacta, sed spontanea servitia vult. Ergo & in hoc, imo maxime in hoc palam faciet sensum habentibus*

tibus & ratione pollentibus , quod vere sit antichristus , quod vere non Christus , sed secundum nomen suum Christo sit contrarius. Hic est Christus , qui sanguinem suum fudit. Hic est Antichristus , qui sanguinem fudit alienum. Post Reformationem insignes subinde interpretes persecutionem truculentissimam etiamnum a bestia imminentem statuerunt: ut *Phil. Nicolai* lib. II de Regno Christi, pag. 305. *Hoe* in Ap. XI. num. 78. *Dœlingius* de antichr. p. 298 & passim. Adde *Matthæi Hofmanni* chronotaxin Apoc. p. 116.

17 ἵνα) Alii, καὶ ἵνα. Id probat Wolfius, καὶ tamen etiam a *Copto* omitti notans. Sane brevior lectio antiquissimis nititur testibus. Latinis adjice *Apringium, Ansbertum, Etherium.* Vid. supra ad c. VI. 4. Constructio est hæc , δῶσι χάραγμα , ἵνα κτλ. Tria esse Incisa durationis bestiæ, ostendimus ad v. 1. In extrema incisi primi parte exoritur acerbissima ærumna : cujus longitudo vix definiri poterit, nisi sit numerus dierum numero bestiæ, de quo mox, per analogiam congruens.

18 ὁ ἔχων νοῦν , ψηφισάτω, *qui habet intellectum, computet*) Non dicitur, *qui legit*, νοείτω, *advertat, intelligat*, uti Matth. XXIV. 15. sed νοῦς, *mens*, intellectus , præsupponitur; & qui *mentem* jam *habet*, etiam ad computandum bestiæ numerum & ad calculos adhibendos excitatur. νοῦς, *intellectus*, contradistinguitur *spiritui* , 1 Cor. XIV. 14 seq. sed hoc loco *sapientiæ* contradistinguitur. *Calculandum* est: ergo præcise accipi numeros oportet, qui calculationem ingrediuntur, & qui numeris calculationem ingredientibus respondent. Calculare jubetur , qui νοῦν *intellectum* habet : igitur placide alterum ferre debet, qui calculos non capit; modo ne eos contemnat & obterat, præsertim ὧδε *hîc* , ubi tale remedium est necessarium nobis. Respice locum Dan. XII. 4. 10. Quales sunt , quibus in hoc negotio vel diligentia & intelligentia, vel negligentia adscribitur?

¶ ἀριθμὸς γὰρ κ. λ. *numerus enim* &c.) Vtrumque nomen sine articulo est , hoc sensu, ὁ ἀριθμὸς τοῦ θηρίου ἐστὶν ἀριθμὸς ἀνθρώπου. ἀριθμὸς, sine articulo, prædicatum est : & ἀνθρώπου dicit numerum *humanum.* Sic μέτρον, non τὸ μέτρον, c. XXI. 17. Particula γὰρ *enim* exstimulat nos, spem præbens , imo etiam clavem , resolvendi numeri. Mox enim indicatur & *qualitas numeri numerati* , quod videlicet sit *numerus hominis* ; & *quantitas numeri numerantis* , nempe *DCLXVI.* Operosiorem hujus numeri calculationem ex professo dedi in *Germanica exegesi* Apocalypseos, & quidem in Introductione præcipue, § 43. Hoc loco *Decidua* quædam dabimus per aphorismos quosdam illustrationibus suis comitatos : ipsam vero demonstrationem severiorem ab exegesi illa peti pervelim.

§ I. *Recte legitur* , *Græce* , ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ, *neutro genere ; Latine tamen etiam ex vero* , sexcenti sexaginta sex, *masculino genere.*

Plerique habent literas numerales χξϛ. Id Latine est *DC. LX. VI.* Nullo vestigio constat, prophetas & apostolos, librariosque primos, in numeris exprimendis, literas numerales adhibuisse. Contra , non adhibuisse , existimare fas est : nam eæ lectionem publicam impedissent. Certe *anagnostes* , ex Patmo in Asiam missus , sive χξϛ notavit Iohannes , sive plenis verbis perscripsit , scire necessum habuit, masculino an neutro genere pronunciandum esset. Operæ pretium fuerit, *Irenæum* , libri V capite XXIX & XXX, evolvere & expendere. Inde colligas , jam tum bestiæ numerum Græce Latineque numeralibus literis fuisse descriptum, neque tamen apud omnes. Græce Irenæum sua scripsisse, sed

sed hac mente, ut mox e vestigio Latine per alios redderentur; adeoque ad Latinos æque atque Græcos N. T. codices respexisse, ostendi in Apparatu, pag. 826. Quare de numero bestiæ ita disseruit, ut Græcæ simul & Latinæ lectioni congrueret. Græcum exemplar *Alexandrinum*, & *Latinus* interpres, ut passim, ita hîc, inter se congruunt: sunt enim in illo ἑξακοσιοι ἑξήκοντα ἕξ, & apud hunc *sexcenti sexaginta sex*. Interpres, quo sensu masculinum vel Græce legeret vel Latine redderet, non fuit solicitus, ut arbitror: Græcus autem librarius id videtur prætulisse, quod in libris V. T. assuetus esset numeris fere masculino genere, v. gr. Ezr. II. 13, ubi idem numerus, virorum, exstat, exprimendis. Inde Irenæus non semel *sexcentos sexaginta sex* loquitur. Idem rursus, quum eundem numerum in nominibus Græcis ΕΥΑΝΘΑΣ, ΛΑΤΕΙΝΟΣ, ΤΕΙΤΑΝ quæsitum scribit, ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ, neutro genere, Græce lectum fuisse docet. neque enim valor numericus *sexcentorum sexaginta sex*, in abstracto, per ejusmodi nomina, masculino genere, sed neutro, quæri potuit. In censu virorum, v. gr. in libro quarto Mosis, qui inde Ἀριθμῶν *Numerorum* titulum habet, & apud Ezram masculino genere ponuntur numeri: sed ubi absolute ponitur numerus aliquis, non nisi neutrum genus commode adhibetur. *Masculino* genere numerum græcum exprimit Arias Montanus, Complutensium exemplo; Complutenses, Vulgati auctoritate: nam in ms. Græco, Seideliani gemello, alias ab illis adhibito, χξϛ fuisse, ex Seideliani codicis excerptis, quæ mihi amica impertiit manus, apparet. *Neutrum* genus complures, ut arbitror, codices manuscripti retinent, quorum a nota χξϛ differentiam collatores notare supervacaneum duxerint. nam ipse Millius extremo demum laboris sui tempore *Covelianum* codicem pro lectione ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ allegavit, cui duos alios Apparatus meus, inter se longe remotos, eoque nomine satis ponderosos, adjecit.

§ II. *Numerus 666 certus est, neque pro incerto ponitur.*

Hoc paullo ante ex ipso *calculandi* jussu intulimus summatim. Audiemus eadem de re *Ioh. Marckium*: *Magni quid*, inquit, *se reperisse putat* Carolus Gallus, *credens*, hominem *collective pro* hominibus *positum*, *& dein* numerum *hominum*, numerosam *admodum* multitudinem *significare*. *Verum quam probationis loco adducit*, *Hebraica phrasis*, *ipsius thesi plane adversatur. Illi sc.* homines numeri *pro* paucis *usurpant.* &c. *Præ reliquis vero sententiis omnibus rejicienda nobis esse videtur illa*, *quæ* numerum *hîc* definitum *pro* indefinito *positum vult*, *sicuti cum* 144000 *Agno tribuuntur*, *& notari tum numerum* magnum, *sive* blasphemiarum & errorum *antichristi*, *quorum corpus ita sit compactum & concatenatum*, *ut membra a se invicem pendeant*, *sive* Papistarum assectarum *antichristi*, *quo bestia romana superbit*, *& alias pias reformatasque ecclesias longe vincit. Posterius hoc vult* Car. Gallus, *prius vero* Durhamus, *multis disputans*, *nomen debere notare doctrinas*, *quibus bestiæ addicti discernantur*, *etiam ex antithesi electorum in fronte nomen Patris habentium*, numerare *porro aliquando pro* trutinare cum judicio *poni*, *coll. Dan. V.* 26. *&* sapientiam theologicam ex doctrinis potius & factis, quam ex literis collectiones deducere. *Ad hæc paucis notasse sufficiet*, *quod ubi character certus bestiæ in designato numero nominis constituitur*, *hominibusque ejus supputatio præcipitur*, *omnino definite ille debeat intelligi*, *magis etiam ideo*, *quod nec numerus hic sit rotundus*, *nec alludens*

ad alium aliquem alibi celebrem hominum vel dogmatum calculum. Addo quodsi multitudo tantum indefinite notaretur, sive errorum sive errantium, nulla intelligentia & attentione tanta opus hîc foret, quantam quidem exigit Iohannes. Miror adhuc, quo pacto numerus 666 pro magna multitudine queat accipi, & facta quidem comparatione cum electis 144000. *siquidem hi illos magnopere excedunt. Quod agnoscens* Car. Gallus, 666 *homines in totidem* myriadas hominum *audacter commutat.* &c. Comm. in Ap. p. 589 seqq. Alia interpretatio accipit 666 pro 6666, 6666 pro legione, legionem pro *multitudine* hostium ecclesiæ; contra ac *Tacitus Nicolaus Zegerus*, qui in Epanorthote ita commentatur: *Videtur allusum & respectum esse ad nomen illud legionis, quod 6666 continet: & dum primus hic numerus sublatus est, insinuari videtur, maximam diabolo & virium & eorum, quos sub se habebat, per Christum* subtractam *esse* copiam, *ita ut jam gloriari & dicere non possit, sicuti olim,* Legio mihi nomen est. Non abludit ab utroque interpretamento *Sebastianus Meyer* in Ap. fol. 59. ac complura vel circa utrumque vel circa alterum utrum utiliter observari possunt. 1. Legionem constare viris 6666, unus ait Hesychius in Lexico, nisi librarius animi causa senarios minores adjecit. Aliter graves rei militaris scriptores, ut Vegetius l. II. c. 2 & 6. Certe nec pro Iohannis nec pro bestiæ tempore legio efficietur 6666 virorum. 2. Millenarius in æra, numerisque annorum a mundo condito, reticetur, apud Hebræos; quibus id moris Iohannis jam ævo fuisse, convinci etiamnum desideramus. Anonymus quidem ille, qui perhibetur fuisse *Tobias Littleton*, tempore reginæ Elisabetæ, & *Romæ ruinam finalem* scripsit, A. 1655 Londini editam, Anglisque Romæ versantibus persuadere voluit, ejus urbis ruinam anno, post millesimum, 666 fore, deceptus est. Reticetur item in magna summa sestertiûm apud Romanos, quos nemo huc retulerit. In reliquis omnibus numeris ubivis gentium minima quæque, non maxima pars, maxime omitti solet. 3. Hebræos hoc compendio uti coëgit penuria literarum, quibus millenarios exprimerent: at Iohanni præsto erant notæ græcæ, quibus totum exprimeret, ͵ϛχξϛ 6666. 4. Hebræi defectum supplent per formulam expressam לפרט קטן cui respondet interdum formula majorum nostrorum, *nach der mindern Zahl.* Iohannes autem numerum ponit absolute. 5. Citra millenarium ejusque ellipsin, citra legionem ejusque metalepsin, facilius poterat decima legionis pars, Cohors, adeoque 666 vel 600 (uti *sexcenti* per proverbium dicuntur) vel 555 vel 500. (vide Veget. l. c.) pro multitudine indefinita poni vel accipi. 6. Sed neque cohors neque legio una promiscue magnam semper multitudinem innuit, sed pro re nata, v. gr. respectu unius obsessi. Marc. V. 9. alias multæ potius legiones multitudinem exprimunt, v. gr. angelorum. Matth. XXVI. 53. 7. Multitudo in numero bestiæ vel seductores solos vel etiam seductos complecteretur. non seductos, qui multo sunt plures: v. 8. neque seductores; qui regimen habent vel nullum, vel democraticum, vel aristocraticum, vel monarchicum: quorum quodvis hanc multitudinis notionem repellet. Habent autem, opinor, regimen, idque monarchicum: atque in monarchia denominatio fieri solet non a multis, nedum a permultis, sed ab uno; id quod præsertim in bestia opus est, ut sit, ubi capita septem & cornua decem figantur. 8. Indefinite notari multitudinem vel magnam vel imminutam, haud dixerit, quisquis rationem numerorum totius libri,

libri, totam bestiæ picturam, maximeque extrema hujus capitis XIII Ap. expenderit. Eandem numeri bestiæ interpretationem per legionem romanam, refutant Acta *Basileensia* &c. A. 1730 edita, pag. 42 seqq.

Alio tramite ad eandem metam contendit *Lightfootus*, quum ita scribit: *Menses* 42 *&* *dies* 1260, *nec non tempus, tempora, & dimidium temporis, PHRASIUNCULÆ sunt, e Daniele sumptæ, qui, eo loquendi modo usus, Antiochi rabiem, & conculcatam Religionem, per spatium triennii & sex mensium duraturam, describit*, Dan. 7:25. & 12:7, 11. *quibus adversa & afflicta quædam tempora (HAUD DEFINITA ULLA PERIODUS) designari videtur. Hic equidem sensus istiusmodi dictionum apud scriptores Iudaicos passim obtinuit.* Chron. N. T. ad Ap. XI. Duo exempla, quæ ibi subnectit, aliena sunt: cumque numeri in iisdem, ipsique numeri Danielitici, præcise valeant; Apocalyptici numeri non debent, quasi ad Danieliticos tantummodo *alluderent*, enervari, sed æque præcise accipi. Alias numerus tandem LXX hebdomadum, quem Lightfootus præcise accipit, tamen, quia rotundus est, ut certus pro incerto, nescio qua *allusione*, (quod absit,) positus habebitur.

In summa, indefinita interpretatio, perinde est, ac si diceret: Multitudo notatur *in genere*; nil opus est computo arithmetico, quo numeri *specialiter* solvuntur. At textus dicit, *computa*. Id quum haud frustra, sed ad ostendendam inveniendi spem dicatur, jam computare ingredimur.

§ III. *Numero bestiæ per calculationem expediendo congruens alter, isque justæ facilitatis, in textu & quæri debet, & invenitur*, XLII mensium.

Prophetia 1 *computare* jubet: 2 appellat *numerum bestiæ*: 3 appellat numerum *hominis*: 4 & ait *esse* 666. Ad rem pertinent hæc omnia, eaque ordine apocalyptico, retrogrado, videbimus.

1. Dicitur *numerus esse* 666, solo adjectivo expresso. Numerus & adjectivo & substantivo expressus (v. gr. decem menses, centum drachmæ, mille milites,) quorum alterum *numerantem* numerum, alterum *numeratum* numerum dicimus, solutionis non eget. At quum solvendus offertur numerus, tum aut substantivum patet, v. gr. numi; & adjectivum quæritur & colligitur, v. gr. quinque myriades: Act. XIX. 19. nec non Luc. XIV. 28. aut adjectivum datur, ut 666, adeoque substantivum ei jungendum quæritur; id quod vix nisi in ænigmatis, certe h. l. in ænigmate prophetico, usu venit. Datum, inquam, est adjectivum 666. idque tam aperte, ut rursum nullius solutionis egeat. Superest, ut investigetur & per calculos conficiatur non sane aliud adjectivum numerale merum, quo nil proficeretur, sed nomen substantivum, idque speciale, pro quo vocabulum generale *numeri* substituitur. Illud cujuscunque generis est, ellipsis ejus (lectoribus ad eam in væ tertio facilius ferendam, per ellipsin nominis *lingua* & *equites*, in væ primo & secundo præparatis, c. IX. 11. 16 not.) ellipsis, inquam, substantivi certa est: tantum quæritur, sintne 666 quasi puncta, qualia in eteostichis quæri solent; an homines, an tempora, an quidvis aliud in mentem veniens. Interim magna apparet utriusque computi differentia. nam in priore quæsitum est numerans numerus, per arithmeticam facile expediendus: sed in altero, qualis est sub manu, quæsitum est numeratus numerus, plus facultatis hermeneuticæ postulans.

Quare 2 occurrit appellatio numeri *hominis*, differentiæ alicujus utique causa: unde amplius constat, quærendum imperari numerum numeratum; nam nullus *ab humano* diversus in rerum natura reperitur numerus numerans. Longius hîc progredi nil attinet.

3. Notandum est, quod dicitur numerus *bestiæ* unius, non bestiarum multarum: quodque computandus proponitur ipsius *bestiæ* numerus, non *nominis* bestiæ. Numerus quidem & *nomini* bestiæ sæpius, & ipsi *bestiæ* in uno versu 18 tribuitur: atque aliud esse numerum *bestiæ*, aliud numerum *nominis ejus*, serio, ne ego curiosior videar, notavit *Rupertus Tuitiensis* in Ap. p. 380. & *Potterus* in Interpretatione numeri 666, cap. 1, ubi plures consentientes laudat: ipsaque id sermonis proprietas evincit. occurrit enim I bestia, II nomen ejus, III numerus nominis ejus, IV numerus bestiæ: neque magis quartum cum ceteris confundi debet, quam cetera inter se. Quia tamen nullus seorsum a bestiæ numero numerus nominis bestiæ indicatur; hunc per illum indagari, facile agnoscam. Interim locutio prophetica præcise tenenda est, sermonisque considerati sequenda proprietas. Non dicitur numerus *nominis* bestiæ computandus, sed numerus *bestiæ*. Porro numerus *& ipsius & unius* bestiæ argumento est, esse numerum seu multitudinem *accidentium*. nam numerus quidem *bestiarum*, diceret numerum, quem substantiæ multarum bestiarum simul sumtæ constituunt: sed numerus *bestiæ* est, quem accidentia quædam bestiæ unius simul sumta constituunt. Quumque accidentium est hic numerus, ea sane bestiæ ipsi inhærent. nam uti, si dicerentur dies bestiæ, dies pro duratione quadam bestiæ ipsius sumerem: sic numerus accidentium bestiæ in ipsa bestia, non extra, quæri debet. 4. Hîc non numerare solum, sed *computare* jubemur. ψηφισάτω dicitur, non ἀριθμησάτω, coll. c. VII. 9. *Proprius numerus bestiæ*, inquit *Cassiodorius* in Complexionibus ad h. l. *sub quodam modo CALCULATIONIS exponitur.* Iam calculatio & computus tali in re institui non potest, nisi altero numero adscito. Convenienter rationi Potterus: *Nec additio, nec subtractio, nec multiplicatio, nec divisio peragi possunt, nisi datis saltem duobus numeris, ut tertius investigetur, qui eorum vel summa sit, vel residuus, vel factus, vel quotiens.* unde idem, alio numero, qui *exprimeretur*, non observato, ipsum numerum 666, radicem quadratam extrahere conatus, dupliciter spectavit. vid. omnino tract. cit. cap. 10. Quid si alius sit in contextu numerus (ut Potterus postulabat) *expressus*, isque facilior, ex quo nomen huic epitheto 666 aptum eliciamus? num eum fortuito nobis offerri putabimus? Hem! præsto sunt 42 *menses*, v. 5. Quod nascitur, excipe, cupida veritatis anima, ac tolle. Menses 42 sunt tempora: ergo 666 sunt item tempora. Etenim quæ accidentia, nisi tempora, numero 666, subesse posse putes?

§ IV. *Numerus, pro numero temporum, pro temporibus, annis &c. eleganter dicitur.*

Sententia hæc, *bestia habet 666 dies, annos &c.* ubi jam inventa est, sequentibus verbis commode profertur, *numerus dierum, annorum &c. bestiæ, sunt* 666. Longe vero commodior est locutio, *computa numerum* 666, ubi problema demum proponitur solvendum, ut sensus sit, *computa* 666, *ut invenias, sintne dies, anni &c.* neque faciliorem problematis hujus proponendi formulam excogitare poteris. Quid? ne in categorica quidem enunciatione ineptum est, tempora vel per ellipsin vel per tropum exprimere. Nam sic LXX, Iob

XXXVI.

XXXVI. 26, ὁ ἰσχυρὸς ΠΟΛΥΣ, *Deus est multus*, i. e. æternus: nam subjiciunt, ἀριθμὸς ἐτῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπέραντος. sic 2 Chron. XXX. 5 לרב ad interpretum quorundam sensum notat *sæpe*, *multum*, *multis annis*. Plato libro de Republica octavo ineunte, periodum civitatum decantata illa numerorum suorum obscuritate circumscribens, vocabula τριάς, πεμπὰς κτλ. & ipsum vocabulum ἀριθμὸς absolute adhibet, *tempora* innuens: & apud omnes πεμπὰς, δεκὰς, εἰκὰς, τριακὰς, *hebdomas*, pro numero dierum dicitur. *Cajus* de Cerintho, apud Eusebium l. III Hist. eccl. c. 25, ἀριθμὸν χιλιονταετίας λέγει γίνεσθαι. *Hesychius*, σάρος, ἀριθμός τις παρὰ Βαβυλωνίοις· est autem annorum numerus, de quo agit *Ordo temp.* p. 323. *Plinius* lib. VIII hist natur. c. VI, *septem annis ad superiorem NVMERVM* (annum urbis 472) *additis*. Orosius in Apol. pro lib. arb. *mundi numerum* dicit, quem paulo ante dixerat *temporum statutorum plenitudinem*. pag. 753. Simillima phrasis: *numerus bestiæ*, *numerus mundi*. Prologus ad Marcum latinus: *jejunium numeri*, i. e. XL dierum. Ticonius in Ap. XI. 3, *NVMERVM novissimæ persecutionis dixit*, inquit, *& futuræ pacis*, *& totius temporis a Domini passione &c.* Tempus & locus multa habent similia: simile est, quod ἀριθμὸν ὁδοῦ *numerum viæ*, pro *longitudine*, dicit Xenophon in Cyri pædia.

§ V. *Menses 42 & numerus 666 sunt æquales.*

Locustarum duratio, sub væ primo, per quinque menses bis exprimitur: angelis euphratæis, sub væ secundo, datur *hora & dies & mensis & annus*, & huic spatio æquatur equitatus ille, *dismyriades myriadum*. Sic, sub væ tertio, æquales sunt 42 *menses* potestatis, quam bestia habet, & numerus 666 ejusdem bestiæ.

§ VI. *Formula de numero hominis infert 666 annos communes, &, ex opposito, 42 menses propheticos.*

Numerus bestiæ dicitur numerus *hominis*. Hoc vocabulum, *hominis*, aut denotat definite hominem, aut indefinite. Si definite, refertur aut ad bestiam decem cornuum, aut ad hominem computantem. horum neutrum opus est, in re per se obvia: ac neutrum faceret ad adjuvandum calculum. ergo indefinite: unde articulus in græco non additur. itaque genitivus singularis, *hominis*, dicitur pro *humano*, quemadmodum dicuntur ὀστᾶ ἀνθρώπου 1 Reg. XIII. 2. (i. e. ὀστᾶ ἀνθρώπινα, Num. XIX. 16.) σωτηρία ἀνθρώπου Ps. LX. 13. μάχαιρα ἀνθρώπου Es. XXXI. 8. Est autem vel numerus temporum *humanus*, vel numerus temporum humanorum. Non illud: nam esset humanus aut annorum aut mensium aut dierum numerus. atqui anni 666 ætatem hominis pridem excedunt longissime: dies autem mensesve 666 longe breviores sunt, quam pro bestiæ duratione; neque dierum talis aut mensium ellipsis usitata est; mensium denique vocabulum jam occuparunt ex opposito menses 42. Ergo est numerus temporum *humanorum*. Pro eo autem dicitur *numerus hominis*, percommode. nam uti Gal. VI. 11 *literis* tribuitur *magnitudo*, quæ totius est epistolæ; & *diebus* decurtatio, qua longius intervallum decurtatur; Psalm. CII. 24. 25. & *annis* medium, quod est majorum mundi temporum: Hab. III. 2. sic vicissim nomini collectivo datur interdum prædicatum individuis singulatim congruens. Prov. XXX. 26, οἱ χοιρογρύλλιοι ἔθνος οὐκ ἰσχυρόν· item, *dies populi mei ut dies arboris*, Es. LXV. 22. *populi*, i. e. singulorum in populo. Apud Romanos, *Gallia Togata*. Maximeque in ænigmate prophetico op-

portuna hæc metalepſis fuit, donec inventæ temporum monades epitheton *humanum*, a numero tantiſper ſuſtentatum, ſed ſibi proprie deſtinatum, ipſæ ſubirent. Nunc quum epitheton *humanus* indefinite accipi & ad ſingula tempora referri conſtat, per ſe patet, talia tempora etiam degi a beſtia, &, quod concinne cadit, a computatore numeri. Sic quoque res ſe habet in menſuris novæ Ieruſalem, quæ ſane non univerſæ, ſed ſingulæ dicuntur *menſura hominis*, *quæ eſt angeli*: c. XXI. 17. & item angelus menſor de menſura hominis, quæ eſt angeli indefinite, participat.

Vidimus § V, numerum 666 & menſes 42 æquales inter ſe eſſe. Ergo 666 humana tempora ſunt 666 inter homines *uſitati anni*: &, ex oppoſito, 42 menſes, uti in textu non dicuntur menſes hominis, ſic revera ſunt *menſes prophetici*. Q. E. D.

Ita demum ſatisfit (ad hominem loquimur) Vulgato interpreti, apud quem, ut § I notavimus, *ſexcenti ſexaginta ſex* leguntur. Si *DIoCLes aVgVſtVs* Boſſueti, aut aliud ejuſmodi nomen, per ſua 666 puncta numerum beſtiæ expleret, ſuppoſitio materialis poſtulabat *ſexcenta &c.* neutro abſoluto vim habente ſubſtantivi. quocirca etiam Rupertus Tuitienſis voculam *DICLVX*, ab Ambroſio Ansberto ex *DCLXVI* conflatam, reſolvens, non potuit *ſexcentos &c.* retinere, ſed illam ait facere *ſexcenta ſexaginta ſex*. Comm. in Ap. p. 379. quo ipſo genere neutro multos interpretes libenter, Romanenſes interdum invitos, uti videas ad h. l. Nunc *ſexcentos ſexaginta ſex*, oportet, *aliquos* producant: aliter Interpretem, Tridenti tam alte evectum, ab errore, eoque ſontico prorſus, (nam & res graviſſima eſt, & lectio in latinis codicibus conſtantiſſima,) abſolvere non poterunt. *Sexcenti ſexaginta ſex* illi, ſunt anni. Annos jam pridem interpretatus eſt *Innocentius III* in epiſtola ad *VNIVERSOS* Chriſti fideles pro ſubſidio terræ ſanctæ, A. 1213. &, ut alios intermediorum ſeculorum commentatores omittamus, *F. Ludovicus S. Franciſci* in globo arcanorum, pag. 917. edit. Rom. Strictura hæc *Innocentiana*, ſi addatur paralleliſmus menſium 42, analoga his longitudo væ primi & ſecundi, intervalla poſt væ primum & ſecundum, conjunctio beſtiæ & mulieris, veram totius prophetiæ interpretationem, vel iis, qui ex *pontificia* pendent auctoritate, perſuadere poteſt.

Ad rem ipſam revertimur. Frequens anni ellipſis eſt. Xenophon, οἱ δέκα ἀφ' ἥβης, *qui decimum a pubertate annum gerunt*. Plato lib. VI de legib. κατ' ἐνιαυτὸν δὲ εἶναι καὶ μὴ μακρότερον χρὴ τὴν ἱερωσύνην ἑκάστῳ. ἔτι δὲ μὴ ἔλαττον ἑξήκοντα ἡμῖν ἔτη γεγονὼς ὁ μέλλων καθ' ἱεροὺς νόμους περὶ τὰ θεῖα ἱκανῶς ἁγιστεύειν. Polybius, ὀκτωκαίδεκα γεγονὼς, *annorum octodecim*. Apte vero ad hunc locum DioCaſſ. πόσα γέγονα· quaſi dicat, *hic meus eſt numerus*, annorum ſcilicet. Proxima duo teſtimonia habent Lamberti Bos ellipſes græcæ: atque ex omnibus ſubſtantivis, quæ ille omitti ſolita collegit, non niſi ἔτος huc convenire agnoſcas. Apud Danielem LXX hebdomades, ſubaudito *temporum annalium* vocabulo, memorantur. Itaque ὁ ἀριθμὸς τοῦ θηρίου idem eſt, quod ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν τοῦ θηρίου, ſicut ἀριθμὸς γεννημάτων idem quod ἀριθμὸς ἐνιαυτῶν γεννημάτων, Lev. XXV. 15. 16.

Hæc *annorum* ellipſis non caret utilitate. Si nomen eorum fuiſſet expreſſum, hîc lectori proclive fuiſſet tempora proprie & improprie notata inter ſe confundere, er-

errore multa turbaturo: nunc anni communes appellationem ſuam, in conſpectu menſium propheticorum occultant. Tanto minus offendere nos debent in hoc libro humana tempora tot propheticis tam parce provideque, adeoque ſine confuſionis periculo attemperata. Nam non per ſaltum, ſed gradatim a temporibus propheticis ad annos communes hîc per ellipſin indicatos & deinceps ad annos communes cap. XX expreſſe ſic dictos ducimur. Facit autem ellipſis etiam ad tempeſtivum ænigma, non ſolum reſpectu beſtiæ, cui eadem methodo occulta, atque olim regi Babylonico, *numerus* conſummatioque regni ſui ante oculos ſcribitur: Dan. V. 26. ſed etiam reſpectu ſanctorum, quos triſtiſſimorum temporum longitudo, ſi eam ſciſſent, & ſua & ſuorum cauſa exanimaſſet; nam tot annos ne mundo quidem ipſi ſupereſſe putarunt. conſtat autem, eos & ante reformationem & poſtea, ſpe illa diu fuiſſe ſuſtentatos, celeriter finitum fore bellum in ſanctos. Magno videlicet commodo ſuo (neque enim tum maturum erat) ætatem beſtiæ non ceperant. Beſtia tempora aliquando, non ſe ipſam, noverat: ſancti beſtiam magis, quam tempora ejus noverant: nunc & beſtia & numerus ſive tempora ejus magis magisque ſimul innoteſcent.

Quod reliquum eſt, quæritur, utrum maſculino an neutro genere accipiendus ſit, in græco textu, 666 annorum numerus. Si illud, ſunt ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἓξ ἐνιαυτοί· ſi hoc, ſunt ἑξακόσια ἑξήκοντα ἓξ ἔτη. Veruntamen neutrum genus, quod § I prætulimus, longe prævalet, uti mox § VII amplius cognoſcemus.

§ VII. *Hi 666 anni habent appendiculam.*

Proprie inter ſe opponuntur 666, & 1000 anni ſive ἔτη. Annos 666 graſſatur beſtia: 1000 annos regnant, qui beſtiam non adoraverant. Præterea 666 ad 1000 annos habent ſe, ut 2 ad 3, quam proxime: præciſe vero, ut 3 ſe habent ad 2, ſic 1000 anni expreſſi ſe habent ad $666\frac{666}{999}|\frac{2}{3}$. & hic numerus fractus congruit cum ellipſi, *annum* ſubaudiendum relinquente: nam quælibet monas de numero beſtiæ eſt annus tropicus, ſed cum aliquot horarum acceſſione, quæ communis anni veritatem non tollit, ſed tamen appellationem anni quodammodo impropriam facit. Tali modo numerus 666 & 1000 anni ſe mutuo confirmant & illuſtrant. Venit nonnullis in mentem, 1000 annos, ſcilicet ex hypotheſi illa anni apocalyptici, 360 dies, i. e. totidem annos habentis, accipi poſſe pro 360 millibus annorum communium. Quæ cogitatio tametſi multum abſurda eſt, eum tamen non mediocriter exercere poteſt, quem accurata temporum apocalypticorum analogia perculerit. Nunc non illo uno loco, ſed etiam prius in numero 666, anni communes & humani ponuntur. Viciſſim quia mille anni dicuntur ἔτη, numerus 666 annorum ſupplemento vocabuli ἔτος aptiſſimo augetur, eoque magis evitatur confuſio temporum communium & propheticorum. nam propheticus annus in hoc libro dicitur ἐνιαυτὸς, c. IX. 15. at hîc ἔτη partim dicuntur, partim ſubaudiuntur. Sane ἐνιαυτὸς quiddam magis generale ſonat, quam ἔτος· unde comicus ἐτῶν ἐνιαυτοὺς dixit, a quo Plato in Cratylo non abludit. Propius huc ſpectat, quod nomen ἐνιαυτὸς anno poſitivo, ut ſic dicam, cuicunque denotando inſervit, ἔτος autem non niſi anno naturali. Apollodorus, lib. III. de Cadmo loquens, ἀίδιον ἐνιαυτὸν ἐθήτευσεν Ἄρει· ἦν δὲ ἐνιαυτὸς

τότε

τότε ὀκτὼ ἔτη. Ac LXX, Deut. XXXI. 10, μετὰ ἑπτὰ ἔτη, ἐν καιρῷ ἐνιαυτοῦ τῆς ἀφέσεως. & ſic conſtanter, Lev. XXV. 10. 11. 52. XXVII. 18. Iud. X. 8. Vnde fit, ut innumeris locis nomen ἔτη cum quovis cardinali numero, grandi ſæpe, conſtruant; ἐνιαυτὸν autem nunquam ſic adhibeant, ſed indefinite fere, aut ſingulari numero. Gen. XLVII. 28. 2 Sam. XXI. 1. coll. 1 Reg. XIV. 21. 2 Reg. XXIV. 18. 2 Chron. XXII. 2. Quæ vocum differentia non ideo, quia Græcis propria, nec nobis conſueta eſt, negligi debet.

Quæ § III propoſuimus, hactenus peregimus. Nam hæc ratio plane 1. ψήφοις *calculis* conſtat, diviſionem, multiplicationem, ſubtractionem, additionem habens: & per eos calculos primum ipſi epitheto 666 ſuum nomen, *anni*, ſociatur; deinde ex iis multa quoque alia computantur. 2. quadrat in *numerum beſtiæ* proprie ita dictum. 3. fert numerum temporum *hominis*, 4. & annos 666.

§ VIII. *Hinc plures reſolvuntur periodi temporum minores.*

Ad analogiam 42 menſium aliæ periodi, v. gr. quinque menſes væ primi, hora & dies & menſis & annus væ ſecundi, facile reſolvuntur, & reſpondet hiſtoria, ut ſuis locis oſtendimus. Quæſtione vero de præciſa longitudine ipſius ſingulatim horæ, diei, menſis, anni apocalyptici ſuperſederi poſſet. Si tamen ea quæritur, facile ex iis, quæ diximus, deducitur. Menſis eſt pars duodecima anni: annus habet $365\frac{97}{400}$ dies; dies habet 24 horas: & huic diviſioni naturali reſpondet prophetica. Porro cum 42 menſes prophetici ſint $666\frac{2}{3}$ anni communes, longitudo propheticorum temporum bene dat ſeſe. In ſumma, quodvis tempus commune ad tempus propheticum ſe habet, ut $190\frac{10}{21}$ ad 1, ſive ut 4000 ad 21.

§ IX. *Eadem ratione reſolvuntur etiam majores temporum periodi.*

Progreſſionem hanc proponimus:

Semitempus ſunt anni communes:	$111\frac{1}{9}$
Tempus (καιρὸς)	$222\frac{2}{9}$
Numerus beſtiæ:	$666\frac{6}{9}$
Tempus 1, 2, ½:	$777\frac{7}{9}$
Paucum tempus:	$888\frac{8}{9}$
Millennium:	$999\frac{9}{9}$
Chronus:	$1111\frac{1}{9}$
Ævum:	$2222\frac{2}{9}$ &c.

Hanc *circiter* longitudinem periodorum ita creſcentium comprobat nexus prophetiæ, eventuumque ſeries: hanc vero *ipſam* longitudinem primum ſuadet analogia numeri 666 & annorum 1000. deinde eam firmat *ſeptenarius* inde reſultans. Nam ſi omnes hujus progreſſionis articulos, aſtronomico rigore, in dies reſolvas; ſecundus articulus meras dierum hebdomadas dabit, primus autem totidem ſemihebdomadas: (quæ propria eſt ratio, cur primus ἥμισυ καιροῦ *dimidium temporis*, ſecundus autem demum καιρὸς *tempus* dicatur:) tum, quæ vel primi vel ſecundi articuli ratio eſt, eadem eſt ceterorum, qui ex primo vel etiam ex ſecundo multiplicantur. Sic *Septenarius*, quem Moſes & prophetæ in temporibus, Apocalypſis in rebus tantopere frequentat, de improviſo etiam ex temporibus apocalypticis, *inſigni veræ analyſeos criterio*, emicat. Sed proprius demonſtrationis hujuſce locus eſt in *Ordine temporum*, cap. XI. & XII.

§ X. *Non abſona putari debet hæc analyſis temporum, in medio incedens.*

Non abhorrens a ſenſu cœleſti communive videri nobis debet v. gr. propheticus dies ſex circiter menſium. Dimidiata tempora

pora Apocalypsis suggerit ipsa, c. VIII. 1. XI. 9. XII. 14. & in dimidiatas temporum formas interpretes alii, diversis ex viis, pridem inciderunt. Menses 42, dies 1260, tempora 1. 2. ½, *dimidiatam annorum hebdomadem* vocat *Seb. Meyer*, sed citra ulteriorem explicationem. *Ioh. Napeir* septem periodos temporum, quas a vastatione Hierosolymorum ad consummationem seculi statuit, ex eo resolvere conatur, quod sint septem Iubilæi magni; non toti, 490 annorum: ergo DIMIDII, 245 annorum. vid. Expl. Apoc. Part. I. Propos. 5. *Petrus Molinæus* 1260 annos dominantis bestiæ censet esse septimanam; ita ut dimidia testium duorum occisorum septimana denotet persecutionem annorum 630, qui sint 1260 annorum DIMIDIVM. Vid. *Accompliss. des proph.* p. 357. Nec hi quidem tam rationum veritate, quam solius rei probabili specie ducti sunt. Speciosius incedit *Bened. Arctius* in h. l. dies 1335 apud Danielem & numerum 666 invicem conferens. *Sex mensium* spatium non modo pars temporis, sed tempus est: quemadmodumque Indi mensem in 15 dies descriptum habuere apud Curtium, (unde Malabari hodienum VII planetarum semicirculos XIV pro XIV mundis habent;) & Sinenses 24 menses semisolares in anno statuunt: sic *annum*, non inscite, aliqui veterum *æstate unum determinabant*, *& alterum hieme*, notante Plinio, l. VII. c. 48. eundemque apud Ægyptios, & inde apud Græcos, certe apud Cares & Acarnanes, quibus interjecta Patmus, & quidem Cariæ proxima, sex mensibus terminatum commemorat Plutarchus, Censorinus, alii. Vid. Io. Hiskiæ Cardilucii T. I *evang. Natur-wissenschaft* in præf. & Fabricii lib. de Mensibus p. 7 seq. & 153. Thucydidis historia per hiemes & æstates digeritur. Saxones veteres annum in duas *Malinas* diviserunt, autumnalem & vernalem, ut ex Scaligero notat Martinius in Lexico etym. col. 1438. Atque in omni vitæ civilis usu *semestre* tempus perquam frequens semper fuit. Multi magistratus semestres, v. gr. tribunatus apud Plin. Ep. 4. l. 4. Consulum fasces olim semestres: & hodie Magistratus academici aliique. Annuli apud Romanos fuere æstivi & hiberni: unde *semestre aurum* apud Iuven. Sat. 7. Semestria principum consilia citant juris consulti. Vid. P. Fabri præf. in sua semestria. sic enim ille & alii juris consulti, & ex theologis Dorscheus, monumenta quædam sua inscripserunt: hodieque apud Gallos *Semestria* in re forensi vigent. Ab Alexandrinis annos patriarchales, ante Abrahamum, semestres habitos fuisse, suspicatur Iac. Cappellus, æram mundi conditi Alexandrinam conferens cum Iudaica. Disp. Sedan. T. I. p. 1048. Conf. quæ ex Ioh. Georgio Herbarto ab Hohenburg refert Calvis. ad A. M. 3185. Mathematicis interdum, quum futura ex phænomenis cœlestibus conjectant, dies calculo mystico semestre denotat. vid. Zimmermanni tr. de cometa anni 1680. p. 101. Maxime vero huc congruit anni apud Israelitas in duas partes æquales, i. e. in duo semestria, quorum alterum ab initio mensium, alterum ab initio anni ducebatur, solennissime celebrata divisio, vere & autumno. Vid. *Ord. temp.* p. 19. 27. Neque primo mense Iudæi, sed septimo ineunte, æram augent, ut v. gr. pro A. M. 5499 scribere incipiant 5500, non invito Mose. Ex. XXIII. 16. XXXIV. 22. Certe a Mosis tempore Israëlitis semestre semper fuit tempus in vita ejusque vicissitudine admodum notabile: annumque in duo fere semestria diviserunt ephemeriæ sacerdotales. Semestre etiam intervallum inter *præcursorem* Iohannem & ipsum Christum Iesum. Luc. I. 36. R. Asse

discipulos quotannis sex menses secum habuit, sex menses domi eos esse jussit. Non ad demonstrandam ipsam diei prophetici longitudinem hæc collegimus: sed tantummodo, ut ostenderemus, non tam paradoxam nobis eam longitudinem videri debere. Ipsam demonstrationem aliunde deduximus.

§ XI. *Imo ita demum vitantur interpretationes in avia & extrema discedentes.*

Dies *annuus*, quem multi Protestantium diu defenderunt, longior est, & multo longior, quam veritas patitur: dies *communis*, quem Romanenses & recentiores quidam nostri tuentur, brevior est, & multo brevior, quam veritas patitur. Vtrumque demonstravi in Introductione germanica, § 38 seqq. *Plane illæ sunt duæ scaturigines præcipuæ, unde tot interpretationes falsæ manarunt.* In medio est veritas. Huic quisquis se permittere potest, in tuto erit. Vid. ad versum 1. Thes. X. Observ. 29.

§ XII. *Itaque & menses bestiæ, & numerus ejus, & numerus nominis ejus, expeditam habent rationem.*

Annorum 666⅔, qui menses bestiæ, & numerum bestiæ exæquant, (vid. *Erkl. Offenb.* p. 133.) initium fuit, cum eventus a principio capitis XIII ad medium versum 5 progrederetur, ineunte Cœlestini II pontificatu, A. 1143, d. 25 Septembris. Gregorius VII ab Imperatore *Romano*, Cœlestinus II a *Roma* ipsa, qua vigente *non est* bestia, immunis esse cœpit. Tum igitur *potestas data est* bestiæ absolute. Numerus *nominis* bestiæ a Gregorio VII incepit, qui *Papæ* nomen uni præsuli Romano vindicavit, elatissimo sensu. Id nomen habent, qui Gregorii novitatem teterrimam, quasi divinum quiddam amplectuntur & approbant. Sic numerus *nominis* bestiæ ex numero bestiæ noscitur, eumque aliquantum excedit. Facilis est hæc & simplex ratio, qua numerus nominis bestiæ declaratur. At sunt, qui putent, posse fieri, ut quemadmodum nomen ΙΗΣΟΥΣ, id est *Iesus*, 888 valet, (vide Estium h. l.) sic nomen adversarii in valore literarum numerali numerum 666 habeat. *Neque illud hoc loco prætereundum est*, inquit Edo Neuhusius, *quod historici adnotarunt, Numerum assumti a Papa nominis vitæ regnique duraturi omen plerumque facere. Sane Alexander II secundo, Clemens III tertio, Victor IV quarto, Pius V quinto, Leo X decimo, Gregorius XIII decimo tertio, Sixtus V quinto pontificatus anno ex mortali vita demigravit. Pari fato Benedictus II. Sixtus II. Anastasius II. Ioannes II. Martinus II. Nicolaus II. secundo imperii anno obierunt. Stephanus III. Martinus III. Clemens III. Nicolaus III. tertio; Felix IV. Martinus IV. Nicolaus IV. Paulus IV. Benedictus IV. Clemens IV. quarto, Bonifacius V. quinto; Innocentius VIII. octavo summæ dominationis anno in vivis esse desierunt.* lib. II Fatid. sacror. cap. 31. Similia exempla non in annis solum, sed etiam in mensibus notavit *Guil. Burius* in Notitia pontificum, sect. XVI. Ea mente totum numerum 666 pridem quæsivere multi multis in nominibus. Ex Irenæo supra retulimus aliqua, quorum ΛΑΤΕΙΝΟΣ cui non dictum est? quod quo modo jam tum cuipiam occurrere potuerit, suspicari liceat. In Sibyllinis, quæ antiqui multum respexere, lib. VIII de extremo papatus tempore dicitur, λίνος αὐτὸν ὀλεῖται. in multis autem principatibus primus & ultimus eodem nomine insigniti reperiuntur: primusque Romæ episcopus non Petrus, sed Linus: postremum ergo, quanquam vetustus error *Petrum secundum* dicit, vetustior

tustior opinio *Linum secundum* (quam vere, nil refert) arripuisse videtur. Latine *LInVs seCVnDVs* 666 valeret forsitan: sed tales signaturæ primo tempore, unde nonnulli pro ominibus habent, non extremo, in suis subjectis notari solent. Vtut est, ΛΙΝΟΣ valet 360. Deficiunt ergo 306, id est, ΤΕΑ. Litteris ΤΕΑ & ΛΙΝΟΣ conjunctis, fiebat illud ΛΑΤΕΙΝΟΣ. Vel audierant, *Latinum* fore nomen bestiæ, in Latina, non in Hebræa Græcave lingua exstiturum: & id, materiali suppositione, de ipso nomine λατῖνος interpretati sunt. Sive hoc sive illud erat, λατῖνος cum Ε sumi non debuit. nam ΕΙ Græcum, subsequente consona, Latini quidem per I exprimunt, ut εἰκὼν, *icon*: sed I Latinum Græce non transit in ΕΙ, neque λατεῖνος analogiam habet. non enim scribitur ἀκυλεῖνος κτλ. sed ἀκυλῖνος, ἀλβῖνος, ἀκραγαντῖνος, ἀλεξανδρῖνος, ἀντωνῖνος, ἀρκτῖνος, ἀρχῖνος, βροντῖνος, καλουῖνος, καρῖνος, κολλατῖνος, κρατῖνος, κρισπῖνος, κουαρτῖνος, κωνσταντῖνος, λεοντῖνος, λευῖνος, λιβερτῖνος, λογγῖνος, μακρῖνος, μαξιμῖνος, μαρῖνος, νερυλλῖνος, νιγρῖνος, ξιφιλῖνος, πισῖνος, σαβῖνος, σατορνῖνος, στασῖνος, ταραντῖνος, πυελλῖνος, φιλῖνος, φλωρεντῖνος. Putidum esset, plura conquirere. Apud ipsum Irenæum, ἰουστῖνος, οὐαλεντῖνος, ὑγῖνος, φλωρῖνος, constanter per I simplex: & sic λατῖνος, quod ipsum in Sibyllinis etiam I modo productum, modo correptum habet. Itaque in uno Andreæ codice ms. λατῖνος, a librario emendante, contra Andreæ institutum, est repositum: in altero ad λατεῖνος additur, *διὰ διφθόγγου*, aperta licentiæ confessione, quæ ut apud Germanos in Germanicis, sic apud Græcos in Græcis eteostichis frequens est. Etenim ejusdem numeri 666 gratia fecere πιτᾶν ex πιτάν, παπεῖσκος ex παπίσκος, ἀρνοῦμε ex ἀρνοῦμαι. Sed ejusmodi licentiæ in re gravissima nil loci esse debet. Alia nomina, Hippolyti exemplo, *exercitii* causa, adjecit Andreas Cæsariensis, ejusve hac in parte amplificatores. In iis maxime insigne est ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ, non solum in codice Augustano, qui alia aliis superaddit nomina, sed etiam in editione Sylburgiana: neque tamen Benedictus ille Nursinus, de quo Andreas audire potuit, quemque Nic. Mulerius huc confert, a Græco quopiam librario notatus videtur: nam Græcorum quoque menologium prid. Id. Mart. memoriam ejus habet: sed Benedictus IX pontifex Romanus. Non abludit, qui Casparo Heunischio in mentem venit, *sILVester seCVnDVs*. Etenim Silvester, quum annus 1000 a nativitate Christi; Benedictus, quum annus 1000 a passione Christi numeraretur, sedebant: & ad utrumvis annum millesimum, quasi elapsi forent anni milleni capite XX scripti, regnum bestiæ exspectarunt veteres, (ut patet ex Andrea, cujus curioso cuipiam lectori numerum 666 ille ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ, ut apparet, subministravit: nec tales hodie Benedicti illius, quales Silvestri fama vindices habet. Satis operæ, opinor, considerandis antiquorum sententiis dedimus: recentiora etiam commenta vel nugamenta, præter ceteros, recensere dignatus est Scherzerus in Syst. p. 865. Wolfius Tomo IV Curar. p. 545. Itaque supersedere licet nobis: adjici tamen possit, quod Christophorus Seebachius in clavi Germ. Ap. p. 309 ἐπαῤῥησιάσατο· sed minus certe coactum est nomen *LVDoVICVs*, quod tractatus Belgice & Germanice editus, cum titulo, *Fides & pa-*

tientia ſanctorum, cap. XXIII. huc accommodavit, quanquam ne gravis quidem illa Reformatorum in regno Galliarum perſecutio tantam numeri vim eſt aſſecuta, planeque aut nuſquam aut in papali ſerie nomen hoc numero præditum deprehendi debet. Nonnulli, cum Vitringa, qui in Ap. p. 629 ceteroqui anonymum illum ac librum ejus laudat, numeralem vim Latinarum literarum ſolicitant: ſed omnes, præter *D*, probat Baudius Ep. 79. cent. 1. plane omnes, Scaliger, Priſcianum ſecutus, in libro de cauſis L.L. cap. XLI. Nos his argutiis ſuperſederi poſſe exiſtimamus. Numerus, etiam *nominis* beſtiæ, ut vidimus, aliam vim habet.

CAP. XIV.

1 Ἑκατὸν κτλ.) Sunt eædem *CXLIV chiliades*, quæ cap. VII. ſed nunc longe lautiori ſtatu. quare ſine αἱ articulo memorantur: uti cap. XVII. 3, θηρίον *beſtia*, ſine τὸ articulo, eadem beſtia, quæ capite XIII. 1, ſed poſtea ſui valde diſſimilis.

¶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ) Hoc uni codici Reuchliniano defuit, quanquam non videtur defuiſſe antiquiori codici, ex quo ille deſcriptus erat. Nam pro ſubſequente participio γεγραμμένον Eraſmus in ed. 1. 2. 3. poſuit καιόμενον. id quod ex margine, qui illud καὶ ὄνομα ſubleſtiore pictura, in marginibus frequenti, ſupplendum moneret, alieno loco inductum videtur: ſicut mox verſu 6 ad τοὺς καθημένους idem Reuchlinianus liber gloſſam marginis τοὺς κατοικοῦντας ex aliis locis propinabat. Wolfio *veri ſit ſimilius*, καιόμενον *gloſſemati acceptum ferri debere. Conſtat enim*, inquit, *notas ejuſmodi vel frontibus vel manibus* inuri *ſolitas. Atque hunc morem aliquis indicaturus conſultum putavit, vocem* γεγραμμένον *per* καιόμενον *interpretari.* Reſp. Si καιόμενον dici poteſt nomen, quod *inuritur*, non tamen ſic dici poteſt, quod *inuſtum* eſt. Puſilla res eſt: gloſſema utrinque agnoſcitur: tantummodo de origine ejus agitur. Mea ſuſpicio lectioni illi de *nomine Agni* aſſerendæ militat. Eraſmi lectione, quæ *Agni nomine* caret, fretus non nemo, nomen *Patris* ac non *Agni* poſthac celebratum iri, ſperare voluit. Deceptus eſt inimicus Nicænæ fidei, atque gloriæ Chriſti. Imo vero & *Agni nomen & nomen Patris ejus* ſcriptum eſt in frontibus CXLIV millium.

2 καὶ ἡ φωνὴ ἣν ἤκουσα ὡς) Sic *Comp. Copt.* & monumenta fere omnia. At *Eraſmi* lectio, καὶ φωνὴν ἤκουσα, absque ὡς, (quæ tamen particula etiam in And. 1 exſtat,) vix unum alterumque aſſenſorem ex vetuſtate habet. Editionem meam cum Complutenſi, non cum Græco-Anglica, diſtinctius a Wolfio, quam a typotheta ſociatam, lector velim obſervet. Iohannes vocem ſibi auditam gradatim articulatius deſcribit; & ἡ articulus habet vim relativam, qua innuitur, *eandem* vocem primum ut *aquarum multarum* & *tonitrui magni*, deinde ut *citharœdorum* fuiſſe auditam.

5 ψεῦδος) δόλος, textus apud Andream in cod. *Reuchlin.* quem Eraſmus ſequitur, & in *Auguſtano*. Sed textus apud ipſum Andream a Sylburgio editum, & *Copt.* (apud Wolfium, qui tamen τὸ δόλος defendit,) cum monumentis omnibus, ψεῦδος. Petrinum illud, οὔτε εὑρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, aperte reſpicit locum Eſ. LIII. 9. Apocalyptica vero phraſis, quanquam ſe ſuſtentat ipſa, parallelum quiddam habet Malach. II. 6, de ſacerdote: Νόμος ἀληθείας ἦν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἀδικία οὐχ εὑρέθη ἐν χείλεσιν αὐτοῦ. Vocabulum ψεῦδος, cum

cum derivatis & compositis, perfrequens est in omnibus scriptis Iohanneis.

¶ ἄμωμοι εἰσιν) ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ addidere demum *Latini* recentiores, quos, ut alibi, ita hîc, cum Erasmo, nescio quam pridem, *Armenus*, sequitur. Hieronymum non legisse, patet ex T. I. f. 21. 47. nam bis citat, *Hi sunt primitiæ Dei & Agni, & sine macula:* non addit, *ante thronum Dei*, quod vel maxime *virginitatis* excellentiam amplificaret. *Non apparet*, inquit Wolfius, *quomodo alicui in mentem venire potuerit, phrasi antecedenti*, ἄμωμοι γάρ εἰσι, *quæ per se satis intelligitur, explicandi causa hæc jungere, inprimis cum* ἐνώπιον τοῦ θρόνου *v. 3. antecesserit. Cumque præterea eadem hæc phrasis Ioanni admodum sit familiaris, verisimilius est, eam hoc quoque loco ab ipso esse profectam.* Resp. Ipse parallelismus talia additamenta, ex parallelismo nata, redarguit. Multa, quæ per se satis intelliguntur, tamen interpretamentis declarari solent, ut apud Latinos vel Glossa interlinearis demonstrat. Quanquam hoc quidem loco alienum est interpretamentum. nam harum primitiarum descriptio suaviter est figurata, instar cantici: atque ita duo hæc incisa quendam quasi rhythmum habent, παρθένοι γάρ εἰσιν· ἄμωμοι εἰσίν· ubi, quod obiter notamus, in posterius incisum particula γὰρ ex præcedenti propagata videtur. Porro, *virgines* sunt, qua *Agnum* sequuntur: ἄμωμοι sunt, non qua *coram throno Dei* sunt, sed, qua emti sunt, primitiæ, *Deo & Agno.* Quid multa? clausulam, *ante thronum Dei*, hoc loco nemo in Græcia, Asia, Syria, Africa legit: neque dubito Italiam Armeniamque antiquam addere. Non habuere illi editiones hodie obvias: genuinam lectionem habuere.

6 ἄγγελον, *angelum*) *Angelorum* nomine v. 6. 8. 9. præcones cœlestis doctrinæ veniunt. Quod autem G. G. Zeltnerus in Diss. de chiliasmo præsenti, § XIII. p. 22 habet, *Nec repugnabimus, si quis* Angelorum *aut* unius præcipui *in animandis Confessoribus Evangelii operam, eo sensu, quo & Paulo adstitisse dicitur Act. XXVII. 23. coll. Dan. X. cap. toto, hic* (Apoc. XX. 1.) *intervenisse affirmet, idque nobis omnium MAXIME probari fatemur:* id magis in tres hosce præcones convenire existimamus.

¶ αἰώνιον, *æviternum*) αἰὼν, *ævum*, evangelio, quod hic habet angelus, adscribitur. Est ergo *ævum* finitum, quod, ex analogia ceterorum temporum propheticorum, duobus chronis constat, & a præconio hujus evangelii ad ipsum *judicii* diem porrigitur. Hæc *ævi* præcipue longitudo, præter complura alia, considerandi ansam præbet, *num* hic angelus sit *Arndius. Secundum* angelum jam venisse, minus certum habemus: si jam venit, de *Spenero* est cogitandum. *Tertius* exitum mensium 42 breviore intervallo antecedit: quanquam per eum bestiæ ipsius, non modo imaginis serioris, adoratione interdicitur.

¶ εὐαγγελίσαι) Similis locutio, πειρασμοῦ - πειράσαι, c. III. 10. & h. l. εὐαγγέλιον - εὐαγγελίσαι.

¶ τοὺς καθημένους) Τοὺς κατοικοῦντας, unum alterumque exemplar, ex frequentiore Apocalypseos phrasi. Conjunxit utrumque Reuchlinianus liber. τοὺς καθημένους, potior pars codicum, cum *Lat. Orig.* Innocentius quiddam est *sedere in terra*, quam *habitare in terra*: hoc civium, illud alieniorum. *Habitantes in terra* dicuntur, quos væ tria feriunt: *sedentes in terra*, quibus evangelium æternum prædicatur. Differentia verborum elucet ex Es. XVIII. 3. כל ישבי תבל ושכני ארץ

7 κρίσεως, *judicii*) In extrema tempora refert hoc præconium Ven. D. *Langius*, Epicr. p. 402. nec tamen justo serius id statui

tui debet. Locum Matth. XXIV. 14, quem confert, expendimus ſupra, ad cap. VI. 2.

¶ πηγὰς, *fontes*) Non additur articulus. nam ſub *mari fontes* jam quodammodo continentur: quanquam hi per ſe quoque magnum quiddam ſunt in univerſitate rerum. vid. Becmanni hiſt. geogr. cap. III. part. 4.

8 ἔπεσεν ἔπεσε) Vid. ad cap. XVIII. 2.

¶ βαβυλὼν ἡ μεγάλη) Sic codices omnes, ſic etiam *Copt.* ſic cap. XVI. 19. XVII. 5. XVIII. 2. & LXX Dan. IV. 27. At ἡ πόλις interponitur ab *Eraſmo*, ex cap. XVIII. 10. 21. Sæpe nomini proprio additur epitheton, ſine ſubſtantivo appellativo. Grandius quiddam ſonat *Babylon magna*, abſolute, quam *Babylon urbs magna.*

¶ ἐκ, *de*) Aſyndeton.

¶ τοῦ οἴνου) Paucorum teſtium hæc lectio eſt, antiquorum tamen, ex Græcis & Latinis, ad quos *Caſſiodorius* accedit. Quia in iis locis, ubi de *ira Dei* agitur, ὁ οἶνος τοῦ θυμοῦ dici ſolet, ideo hîc & c. XVIII. 3, ubi de fornicatione Babylonis agitur, item ὁ οἶνος τοῦ θυμοῦ a librariis eſt invectus. Atque in locis de *ira Dei*, conſtans eſt lectio: in utroque loco de fornicatione Babylonis, variat. Breviorem lectionem utroque loco, qui de fornicatione illa agit, æque probo: ſed c. XIV. 8. in textu eam dedi, Eraſmi atque adeo Lutheri fretus exemplo: & c. XVIII. 3 in margine eam prætuli, modeſtiæ cauſa. Itaque ſuperſedemus labore illo, quo nonnulli vocabulo θυμὸς ſignificationem *æſtûs* conficere conantur. Sæpe *ira Dei*, ſæpe *meretricia impuritas*, ſub ſchemate potûs deſcribuntur. In illo potu, non in hoc, adhibetur vocabulum τοῦ θυμοῦ.

¶ πεπότικε, *potavit*) Lutherus in Præfatione ad Roberti Barns Vitas pont. *Ego ſane in principio*, inquit, *non valde gnarus aut peritus hiſtoriarum*, *a priori*, *ut dicitur*, *invaſi papatum*, *h. e. ex ſcripturis ſanctis. Nunc mirifice gaudeo*, *alios idem facere a poſteriori*, *h. e. ex hiſtoriis. Et plane mihi triumphare videor*, *cum*, *luce apparente*, *hiſtorias cum ſcripturis conſentire intelligo.* Itaque ſecundi hujus angeli præconio ſubſervit hiſtoria rerum Romanenſium, quæ magis magisque in lucem profertur: præcipue vero ponderare h. l. fas erit, ſepoſito partium ſtudio, quæ ſub initium hujus ſeculi in oriente per Miſſiones non tam pontificias, quam *Romanas*, geſta, & e contrario per Evangelicas Miſſiones geri cœpta ſunt. Impurum potum *gentibus* datum excipit purior.

9 ἄλλος, *alius*) Bonum eſt præconium angeli cum æterno evangelio, bonum ſecundi ac tertii: ſed tamen *alius* eſt angelus ſecundus, *alius* etiam tertius. Recte intra limites ſuos ſe continuit v. gr. Spenerus. vid. Bar. Canſtein. in Vita ejus, § 32. Sed ſi quis intra eosdem limites propheticum poſteritatis ſcrutinium atque teſtimonium coercendum putaret, peccaret. Varia ſunt & dona & tempora. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 145. 158 ſ. 166 ſ. 176 ſſ. 1041 ſ. 1117.

¶ εἴ τις κτλ. *ſi quis adoraverit beſtiam & imaginem ejus*, *& acceperit characterem in fronte ſua aut in manu ſua: & hic bibet de vino iræ Dei*, *quod miſtum eſt mero in calice iræ ipſius*, *& cruciabitur igne & ſulphure in conſpectu angelorum & ante conſpectum Agni. Et fumus tormentorum eorum aſcendet in ſecula ſeculorum*, *nec habent requiem die ac nocte*, *qui adoraverunt beſtiam & imaginem ejus*, *& ſi quis acceperit characterem nominis ejus*) Vna omnium horrendiſſima in tota Scriptura eſt hæcce comminatio. Pellit timorem ab interfectoribus corporis timor ab Eo, qui poteſt

est & animam & corpus perimere. Luc. XII. 4. 5.

10 ἐκ τοῦ οἴνου τοῦ θυμοῦ - ἐν τῷ ποτηρίῳ τῆς ὀργῆς· *ex vino excandescentiæ-in poculo iræ*) Vt se habet vinum ad poculum, sic *excandescentia* ad *iram*. Considerata verborum differentia. cap. XVI. 19. XIX. 15. ἡ ὀργὴ τὸν θυμὸν in actum deducit. conf. Rom. II. 8 not. חמה θυμὸς, חרן ὀργὴ apud LXX.

¶ τοῦ κεκερασμένου ἀκράτου, *quod infusum est merum*) κεράννυμι, *misceo*, dicitur in genere pro *infundo*, etiam de *mero mero*. ἄκρατον *merum* est, cui nil gratiæ aut spei attemperatur. Tale *merum* jam est *mixtum* & paratum adoratoribus bestiæ. Propinqua impendet & sanctis salus, & malis pœna. Psalm. LXXV (LXXIV) 9, ποτήριον ἐν χειρὶ Κυρίου οἴνου ἀκράτου, πλῆρες κεράσματος.

11 εἰς αἰῶνα αἰώνων) Sic quoque cap. XIX. 3. XX. 10. Vestigia hujus lectionis, studiosissimam indaginem desiderantis, notavimus in Apparatu. Ceteris locis scribitur, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Vtraque quasi quadrata locutio est, ut *myrias myriadum*, *cœli cœlorum*. Articulus emphasin habet, præsertim ubi de *Æternitate Dei* sermo est. Magna in hisce locutionibus est opportunitas articuli Græci vel adhibiti vel prætermissi.

¶ ἀναβαίνει, *ascendit*) Præsens, post futurum, futuri vim habet, sed cum emphasi.

12 οἱ τηροῦντες, *servantes*) Vel conjunguntur abstractum & concretum, *patientia* & *servantes*: vel potius est nominativus pro genitivo, τῶν ἁγίων, οἱ τηροῦντες, *sanctorum servantium*: coll. cap. I. 5, Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιστός.

13 ἀπάρτι, λέγει τὸ πνεῦμα) Vocem illam, *Scribe*, *Beati mortui*, *qui in Domino moriuntur*, *ut requiescant &c.* elocutus est cœlitum quispiam, cujus personæ & conditioni proprie congruit, Iesum appellare *Dominum*. Eam vocem Spiritus ipse quasi per parenthesin interpellat, simulque comprobat & amplificat, per voculam ἀπάρτι, *a modo*: perinde uti post, *Scribe*, *Beati*, asseveratio sequitur capite XIX. 9. *A modo*, scil. beati sunt, *inquit Spiritus*. *A modo*, ab hoc ipso articulo temporis, quum vox hæc in serie prophetiæ loquitur. Occurrit etiam loquela Spiritûs, c. XXII. 17. II. 7. &c. Loquitur autem Spiritus in sanctis, præsertim afflictis, 1 Petr. IV. 14. domumque petentibus. 2 Cor. V. 5. A vocabulo μακάριοι pendet ἵνα, uti c. XVI. 15. XXII. 14. Ναὶ primum in margine exstitisse videtur, uti c. XXII. 20 ναὶ alterum: unde alii ναὶ λέγει, alii λέγει ναὶ fecerunt. Sine hac vocula constat sensus. Latinus eam non legit, sed ἀπ' ἄρτι dupliciter expressit, *a modo jam*, uti Gal. I. 6 *sic tam*.

¶ ἵνα ἀναπαύσωνται) Futurum, uti ἵνα ἔσται, c. XXII. 14.

14 καὶ, &) *Messis* & *vindemia*, quæ hoc loco describuntur, extremum judicium antecedunt, ut Cluverus copiose demonstrat. Vtraque describitur etiam apud Ioel, c. III. 18. & toto illo loco, ut Ioach. Langius docet.

¶ καθήμενον ὅμοιον) Alii, καθήμενος ὅμοιος· alii rursum, pro νεφέλη λευκὴ, *nubem candidam*: ut iidem fierent casus. Media lectio, casûs miscet: (neque obstat hîc ἔχων subsequens, coll. Appar. pag. 778.) vide supra ad c. IV. 4. VII. 9. XIII. 3. Communes constructionis regulas nemo ignorat: sed non temere tot locis in tam paradoxa sermonis figura codices optimi conveniunt. Quæ hujus generis sunt, ab iis uti me, post longam

gam conſiderationem, non facile receſſurum puto, ſic ea nemini obtrudo. Senſus in omnes partes idem manet. Per *meſſem* magna piorum, per *vindemiam* magna impiorum multitudo ex mundo educitur.

15 τῆς γῆς, *terræ*) Sic quoque v. 18 in vindemia. *Terra* hîc non contradiſtinguitur *mari* : ſed tamen amplitudo hujus vocabuli reſtringitur verſu 20 per *urbem*.

18 καὶ ἄλλος ἄγγελος ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ ἔχων ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ πυρὸς, ἐφώνησε κτλ.) *Latinos* commentatores neque antiquos, neque Græcis codicibus aſſuetos, deprehendi interdum cum Græcis teſtibus ex ultima antiquitate haud pridem evocatis congruere. Cumque id non temere fieri, res loqueretur, Latinorum codicum manuſcriptorum lectiones indagavi, didicique, illas lectiones ex Græcis in Latinos codices N. T. & inde in commentarios perveniſſe. Ac ſpero, hac via lectionem vetuſtiſſimi interpretis *Latini*, genuinam fere, præcipuis in locis, quamvis eam non editiones Latinæ N. T. ſed manuſcripti codices, & excerpta eruditorum, & ſcriptores eccleſiaſtici nobis miniſtrarent, eſſe recuperatam. Exemplum non ſpernendum præſens ſiſtit locus. Communior lectio habet, καὶ ἄλλος ἄγγελος ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου κτλ. καὶ ἐφώνησε. Sed *Alex*. verbum ἐξῆλθεν & ſubſequentem particulam καὶ ignorat. Quare non potui negligere *Rupertum Tuitienſem*, qui uti Latinis exemplaribus Apocalypſeos ſane ſinceris adjutus fuit, ſic in præſenti *exiit* cum *&* omittit. Etenim ſub verba καὶ ἄλλος ἄγγελος, quæ verſu 15. 17 & 18 exſtant, librarii ex verſu 15. 17 verbum proximum ἐξῆλθεν alieno loco, verſu 18, facillime iterarunt. Suſpicabar, *Latinos* dari codices ms. qui cum *Al*. & cum *Ruperto* congruerent. inveni, & citavi in Appar. pag. 860. Nunc etiam *Ansbertum*, qui Rupertum tribus ſeculis anteivit, & cod. ms. *Berolinenſem* addo. ἐπὶ τοῦ πυρὸς dicitur ſingulari numero: videtur autem ſingularis pro plurali, quem τὸ πῦρ non habet, hoc loco poſitus, coll. τῶν ὑδάτων. cap. XVI. 5.

¶ τοὺς βότρυας - αἱ σταφυλαὶ) Synonyma ſæpe ſunt ὁ βότρυς καὶ ἡ σταφυλή· ſed interdum differunt, apud LXX. Num. XIII. 23. אשכול ענבים βότρυν σταφυλῆς. Gen. XL. 10, πέπειροι οἱ βότρυες σταφυλῆς. Itaque βότρυς, totum, *uva* : σταφυλαὶ, partes, *acini*.

¶ τῆς ἀμπέλου, *vitis*) Non deeſt plurale גפנים LXX αἱ ἄμπελοι· & tamen hoc loco ſingulare eſt: impii omnes, unius vitis inſtar ſunt, omnes cohærent.

19 ἔβαλεν, *jecit*) Hujus igitur angeli opera perferentur uvæ de vite ampliſſima terræ in unum torcular.

¶ τὸν ληνὸν τὸν μέγαν) Etiam Hebræis fœmininum eſt גת ἡ ληνός· ſed ad τὸν ληνὸν adjectivum additur maſculinum, Hebraico more: (vid. Buxtorf. Thes. p. 338. 399. 423.) idque hoc certe loco facit ad amplificandum, ut etiam apud Græcos. vid. Budæi comm. L. Gr. col. 1500 ſeq. Olim nonnulli, Hebraiſmo non perſpecto, ſic interpretati ſunt: *Iecit magnum*, i. e. ſuperbum, antiquum hoſtem, *in torcular iræ Dei*. Ita habet Primaſius, & Ansbertus.

20 αἷμα, *ſanguis*) *ſanguis* uvarum, vinum rubrum, id eſt, ſanguis impiorum. Metalepſis. Occidio impiorum innuitur, non cruciatus æternus. Alii quoque hoſtes in torcular poſtea incidunt. cap. XIX. 15.

¶ ἄχρι τῶν χαλινῶν τῶν ἵππων, ἀπὸ σταδίων χιλίων ἑξακοσίων· *usque ad frenos equorum, per ſtadia mille ſexcenta*) Vtraque phraſis profundum & longum ſanguinis torrentem

tem denotat. Ἀπὸ σαδίων κτλ. de intervallo dicitur etiam Ioh. XI. 18. Nonnulli Rabbinorum cultores hoc referunt ad Palæstinæ circuitum aut longitudinem. Sed longitudo, etiam cum regionibus editis & ab inundatione immunibus, multo minor eſt; circuitus, multo major. Quid ſi innuatur vallis *Kidron*, inter *urbem* Ieruſalem & inter *montem oliveti* (Act. I. 12.) interjecta? nam torrens in ea valle, cum ſuis anfractibus, & in ipſo mari, quoad ſanguine tinctus fuerit, 1600 ſtadiorum longitudinem poterit habere.

CAP. XV.

2 Νικῶντας ἐκ) Rara phraſis, ſed ſimilis illa Lycurgi contra Leocr. τί ποιῶν ἂν νίκην λάβοι παρὰ τ̃ πολεμίων. Quod ad præpoſitionem attinet, LXX habent, ποιεῖν ἐκδίκησιν ἐκ τ̃ ἐχθρῶν κτλ. Iud. XI. 36. XVI. 28.

¶ καὶ ἐκ τ̃ ἀριθμȣ̃ τ̃ ὀνόματος αὐτȣ̃) Poſt καὶ additur apud Eraſmum, ἐκ τ̃ χαράγματος αὐτȣ̃· & ſic fere duo tresve codices, ita inter ſe propinqui, ut unius inſtar ſint, qui tamen ipſi gloſſam, dum aliter aliterque in textum inferunt, produnt. Ceterum quatuor his voculis carent codices, magno conſenſu, & verſiones, etiam *Coptica*. Defendit eas Wolfius, his verbis: *Supra* Ioannes *XIII.* 17. tria *illa*, *quæ heic occurrunt*, *in mentione beſtiæ ejusque ſectatorum* conjunxit, eodem, quo h. l. exſtant, ordine, εἰ μὴ ὁ ἔχων τὸ χάραγμα, ἢ τὸ ὄνομα τ̃ θηρίȣ, ἢ τ̃ ἀριθμὸν τ̃ ὀνόματος αὐτȣ̃. *Et veri fit ſimilius*, *librarios voces*, *de quibus agitur*, *omiſiſſe*, *quam alios ex l. c. addidiſſe.* Addidiſſe librarios, apparet. nam ſi Iohannes de *tribus* illis, quæ ſupra conjunxiſſe dicitur, primum juxta cum tertio allegaſſet, ſecundum non prætermiſiſſet. Revera autem non ſunt tria: ſed *nomen* beſtiæ, AUT *numerus nominis* ejus, (disjunctive,) eſt ipſe ille character. *Character*, eſt genus: ſpecies duæ, *nomen* beſtiæ, & *numerus nominis* ejus. Inde *character* beſtiæ, indefinite plerumque, citatur, c. XIV. 9. XVI. 2. XIX. 20. XX. 4. definite vero, *charagma nominis* ejus ſeorſum, c. XIV. 11. vel *numerus nominis* ejus ſeorſum, h. l. Nam horum altero alterum connotatur; vel uno tempore *nomen beſtiæ*, alio *numerus nominis ejus* magis viget. ἐκ, præpoſitio, aliquoties hîc ponitur, uti cap. XVIII. 20.

¶ ἑςῶτας ἐπὶ τ̃ θάλασσαν τ̃ ὑαλίνην, *ſtantes ad mare vitreum*) ἐπὶ cum accuſativo, & cum ipſo *ſtandi* verbo, denotat vel *ſuper*, *in*, cap. VII. 1. XI. 1. XII. 18. XIV. 1. vel *juxta*, *ad*, cap. III. 20.

3 ὁ βασιλεὺς τ̃ ἐθνῶν, *Rex gentium*) Auguſta appellatio, & opportuna, coll. vers. ſeq. & Ier. X. 7. & tamen a librariis varie mutata.

4 πάντα τὰ ἔθνη, *omnes gentes*) Hîc & converſio gentium omnium, (conf. Ier. XVI. 19.) & motivum, cum tempore converſionis, declaratur.

7 Φιάλας, *phialas*) Φιάλη δέ φασιν, ἀγγεῖον λεβητοειδὲς πεπλατυσμένον ἄνωθεν. *Euſtathius.* Phialarum in ſuperiore parte latitudo facit ad repentinæ effuſionis amplitudinem. Phialas væ tertium afferre, multi putant. Sed vid. *Erkl. Offenb.* pag. 808.

CAP. XVI.

1 Τὰς ἑπτὰ φιάλας, *ſeptem phialas*) Epiſtolæ ad VII eccleſias diſtribuuntur in III & IV. Sigilla VII dividuntur in IV & III. & item Tubæ VII, ut vidimus: nunc etiam Phialæ VII. Tubæ longo circuitu regnum mundi labefactarunt: phialæ celeri & acuta vi beſtiam potiſſimum, quæ ſe in regnum mundi

 indue-

induerat, & asseclas opesque ejus, frangunt. Itaque tubæ phialæque eodem ordine incedunt. Quaternæ priores tangunt *terram, mare, flumina, solem:* ternæ reliquæ, aliorsum cadunt, & multo sunt acriores.

2 ὁ πρῶτος, *primus*) Sic, *secundus, tertius, quartus, quintus, sextus, septimus,* sine nomine *angelus*. Sermo celerrimam phialarum effusionem exprimit: cujus celeritatis documentum est etiam hoc, quod phialæ nullas temporum periodos notatas habent. Magnam eæ similitudinem habent cum plagis Ægyptiacis, quas fere per mensium intervalla inflictas censent Hebræi. vid. Meyer ad Seder olam, p. 287. Quid si idem futurum sit in phialis? Tota quidem earum effusio adhuc in futuris est.

¶ ἕλκος πονηρὸν, *ulcus malignum*) Deut. XXVIII. 35, בשחין רע LXX ἐν ἕλκει πονηρῷ.

5 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, *qui es & qui eras*) Vid. ad cap. XI. 17. & conf. D. Lang. comm. apoc. f. 188.

¶ ὁ ὅσιος) Alii καὶ, ante ὁ, vel pro ὁ, ponunt, vel καὶ ὁ prætermittunt. Sæpe uniones germanæ lectionis a scoriis varietatum sincera internoscit exegesis: præclareque huc confert Wolfius locum c. I. 8, Κύριος ὁ θεὸς, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ. Iuverit etiam contulisse alterum, c. IV. 8, Ἅγιος ἅγιος ἅγιος, Κύριος ὁ θεος ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος. Summa est illorum duorum locorum similitudo, & hujus loci, qui sic habet: δίκαιος εἶ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, ὁ ὅσιος. Subjectum, illic, Κύριος ὁ θεὸς ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος· hîc, vocandi casu, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν. Subjecti epitheton, illic, ὁ παντοκράτωρ· hîc, eodem casu, ὁ ὅσιος· utrobique sine καὶ particula. Prædicatum, illic, c. IV. 8, ἅγιος· hîc, δίκαιος. Neque enim ita construenda est oratio, δίκαιος καὶ ὅσιος· quum multa in textu verba sint interjecta. Primis & postremis Apocalypseos locis dicitur Dominus ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens;* hîc, judiciis se exserentibus, ὁ ὅσιος, *pius*. Primum a *Robore* laudatur, ne tempore patientiæ nil videatur valere, quum in fine satis sit ostensurus *Roboris;* deinde a *Gratia*, ineunte retributione. Pariter *Robur* & *Gratia* tribuitur Domino in Psalm. LXII. 12. 13. Epitheton ὅσιος Hebræo חסיד respondet, significatque, activo vel passivo sensu, *gratiosum*. Deus in omnibus operibus suis *gratiam suam* exhibet, & ab omnibus sanctis *gratiam* init.

6 ἄξιοι εἰσὶ, *digni sunt*) Abrupta oratio, magna vi. Ita cap. XIV. 5 ἄμωμοι εἰσίν. Psalm. XCIX. 5 קדוש הוא

7 ἤκουσα τοῦ θυσιαστηρίου λέγοντος, *audivi altare dicens*) Audivit Iohannes *altare*, qua clamor surgit & vindicta descendit, ejusve accolas, Iohanni hîc non conspectos, ut ipsum altare loqui videretur. Confer phrasin c. I. 12. IX. 13. XI. 1. Talis illa, χρόνος ἐστὶν ὁ λαλῶν. Iob XXXII. 7.

9 ἐβλασφήμησαν, *blasphemarunt*) Horribile peccatum, blasphemia: sed tamen vel contra voluntatem impiorum in honorem DEI cedit. fatentur enim, se succumbere.

10 ἐγένετο ἐσκοτωμένη) Hoc multo majorem habet emphasin, quam si diceretur ἐσκοτώθη vel ἐσκοτίσθη, cap. IX. 2. vel, ἐπλήγη τὸ τρίτον, c. VIII. 12. Arabs interpretatur, *desiit*. id vero nimium est.

¶ τοῦ πόνου) כאב LXX πόνος, *dolor*.

12 ἐπὶ) ἐπὶ *potius reddimus* super, *quam* in, *quod ob exsiccatas aquas nulla hîc mixtio sit*

sit facta, ut in mari *&* fluviis, *ubi erat præpositio* εἰς. *Marckius.*

¶ ἐξήρανε, *siccavit*) Sic *Alex. Lat.* Cohæret cum ἐξέχεε, cumque συνήγαγεν, v. 16. Plerique, ἐξηράνθη, vel ex rhythmo ἐπιμαθῇ, vel ex consuetudine. Sæpe enim ἐξηράνθη in N. T. exstat, & facile hîc quoque a librariis arreptum est.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) adeoque eorum quoque fluminum, quæ in Euphratem labuntur. Turcæ id flumen hodie accolunt. Vel si perbrevi Mahomedismus, ut nonnulli putant, detrimenti aliquid capturus sit, fieri tamen poterit, ut angelus sextus phialam suam aliquanto serius effundat.

13 ὡς βάτραχοι) ὅμοια βατράχοις, habet *Erasmus*, cum *Pet.* 3. vel plane solus, (nam *Steph.* ις hiat:) ex Andrea, opinor, qui παραφράζει, ἐοικότα βατράχοις. ὡς βάτραχοι, ceteri *omnes*, cum *Andreæ* textu, cui Millius in Proleg. § 510, ut nunc animadverto, non derogat. Hinc *Arethas*, Græcismo consulens, (vid. Appar. ad Ap. XVII.4.) ὡς βατράχους. Valet casus rectus, uti Exod. XXXIV. 4, δύο πλάκας λιθίνας, καθάπερ αἱ πρῶται.

14 ἐκπορεύεσθαι) Multæ hîc occurrunt varietates, in quibus speciem habet, ἃ ἐκπορεύεται. quæ tamen si primæva esset lectio, non tam varie fuisset mutata, quam infinitivus ille, ἐκπορεύεσθαι, propter parenthesin non æque a librariis perceptus. Atqui sine infinitivo abrupta esset oratio, εἶδον πνεύματα ἐκ τοῦ στόματος. Non enim dicitur *bestia ex mari, ex terra, ex abysso*, sed *ascendens ex mari* &c. Neque obstat, allegatus a Wolfio, alter infinitivus, συναγαγεῖν, per asyndeton subjunctus. Sæpe enim cumulantur infinitivi, Luc. I. 74 - 79. Eph. III. 16 s. 1 Thess. IV. 3. 4. 6. & hoc loco expeditus est sensus: *vidi exire, ut congregarent.* Est *Simultaneum*, de quo vid. *Erkl. Offenb.* p. 84. Notantur autem res duæ concurrentes vel repetitis iisdem verbis, 2 Reg. II. 14. vel interpellata constructione, ut h. l.

15 τὴν ἀσχημοσύνην) ערוה LXX plerumque, ἀσχημοσύνη.

16 καὶ συνήγαγεν, *&* *congregavit*) Non possumus hoc loco singulare verbum pro plurali, (quod *Syrus* exprimit,) positum censere, quia nomen neutrum πνεύματα tanto intervallo præcedit, v. 13. 14. & in ipso versu 14 plurale verbum εἰσὶ ponitur. Quis ergo *congregavit* reges? angelus sextus. Toto hoc capite sæpe subauditur *angelus.* Sine incommodo saltu hic versus cum versu 12 connectitur. Vide Franc. Iunium & E. Schmidium.

¶ ἀρμαγεδὼν) Sic plerique cod. At pauci, μαγεδὼν, quomodo habet etiam ms. *Alex.* in 2 Par. XXXV. 22, ἐν τῷ πεδίῳ μαγεδών. *Magedon* vel *Megiddo* erat urbs, cujus frequens mentio in libris V. T. Ea loca, ut apparet, respexere librarii, qui vocabulo ἀρμαγεδὼν in Apocalypsi primam detraxere syllabam: sed propter hanc ipsam potissimum syllabam τὸ ἑβραϊστὶ videtur esse adhibitum. *Armagedon* significat vel עיר *urbem Megiddo*, ut docet Hillerus in syntagmatis, p. 229. vel הר *montem Megiddo*: nam ubi est בקעה *vallis*, ut *vallis Megiddo*, 2 Chron. XXXV. 22. ibi etiam est mons. Ipsum *Megiddo* unde derivetur, non perinde disquirimus. ponitur enim ut nomen proprium loci in Palæstina ex magnis rebus, quæ ibi antiquis temporibus acciderant, notissimi. Neque vero ob funestam Iosiæ cladem hac allusione citatur, sed ob cladem *regum* Cananæorum. Iud. V. 19.

21 ὡς ταλαντιαία, *ut talenti pondere*) multarum singulatim librarum.

CAP. XVII.

2 Μεθ' ἧς, *cum qua*) *Cum regnis* terræ fornicata est Tyrus. Es. XXIII. 17. 18. coll. Ap. XVIII. 23.

3 θηρίον κόκκινον, *bestiam coccinam*) ut *rufus* erat draco.

5 ἡ μεγάλη, ἡ μήτηρ κτλ. *magna, mater &c.*) Gloriosum Romæ nomen, si adquisquam, Bnedictus XIII, magnifice adornavit in Indictione universalis Iubilæi A. MDCCXXV. *Ad hanc* sanctam *civitatem, tot* sanctorum *martyrum memoria inclytam, ac beatorum præsertim apostolorum ecclesiæ principum doctrina eruditam & glorioso sanguine consecratam, religiosa animi alacritate concurrite. Festinate ad locum, quem elegit Dominus, ascendite ad hanc Hierusalem novam, unde ab ipso ecclesiæ nascentis exordio Lex Domini & Lux evangelicæ veritatis in universas nationes effluxit. Vrbem tot tantisque beneficiis auctam, tot muneribus cumulatam, ut civitas sacerdotalis & Regia in superbiam seculorum posita, Civitas Domini, Sion Sancti Israël jure optimo prædicetur. Hic vero confitemini Deo in ecclesia magna, in populo gravi laudabitis eum. Quandoquidem hæc ipsa Catholica & apostolica Romana ecclesia per sacram B. Petri sedem, caput orbis effecta*, Mater *est cunctorum credentium, fida Divinitatis* interpres, & Magistra omnium ecclesiarum. *Hic intemeratum fidei depositum, hic fons sacerdotalis unitatis, hic claves regni cælorum, & summa ligandi atque solvendi potestas, hic demum inexhaustus ille thesaurus ecclesiæ sacrarum indulgentiarum, cujus dispensator est Romanus pontifex, custoditur.* Sed gloriosum hunc titulum Iohannes ex veritate παραφράζει & explanat: *Babylon &c.*

8 ἦν κτλ. *erat &c.*) Tria durationis bestiæ sunt incisa: quorum tempora per conjecturam refert liber *Erkl. Offenb.* p. 1147 seqq. Possit autem (1) ad problema ibi datum secundarius quidam numeri bestiæ cursus adjici, a consummato ejus ortu ex mari, in Alexandro III, A. 1169. ad A. 1836. (2) conferri, quod dixi supra ad cap. XIII. 1. Thesi 10. observ. 29. (3) tota illa Thesis ad multas capitis hujus XVII partes resolvendas repeti.

¶ βλεπόντων) Genitivus simplex, absolute, uti Luc. VIII. 20 λεγόντων.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio, sub qua terricolæ admirantur bestiam. sic plane, ὅτι, Ioh. IX. 8.

¶ καὶ παρέσαι) Sic habent antiqua documenta, summo consensu: nonnulla, καὶ πάρεστιν. Tantummodo de *M.* & *Pet.* 3. minus liquet. *Latinus* non discrepat interpres, qui vel habuit & *ventura est*, quæ lectio apud Primasium remanet, vel τὸ καὶ πάρεστιν ὧδε in unum conflavit, hoc modo, *Et hic est*, scil. *mens* &c. Facilem hac lectione, καὶ παρέσαι, sensum reddi, sed καίπερ ἐστὶν contradictionem afferre, agnoscit Theod. Crinson in *Essai sur l' Apoc* p. 318. Et *tamen lectionis*, καὶ παρέσαι, *nullam esse elegantiam & acumen*, Vitringa, modestus alias interpres, dicere sustinuit: eademque mente H. Morus καίπερ ἐστὶν *exemplaria pleraque omnia* habere, & hanc lectionem *generaliter obtinere*, scripsit. Ea quippe methodo, quæ utriusque temporibus vigebat, numerus codicum, in Apocalypsi præsertim, ægre iniri poterat. Atqui istud, καίπερ ἐστὶν, Erasmus introduxit. Reuchlinianum Andreæ exemplar habuerat, opinor, καὶ πάρεστιν· sed litera α vel oculum Erasmi fugiebat vel animo ejus displicebat, & Latinus, quem vidimus, interpres, eum delerebat. Itaque per conjecturam, καίπερ ἐστὶν, edidit, sed plane du-

dubitanter. nam hæc verba ipse & in parenthesi, conjecturæ indice, aliquando exhibuit, & in sua versione Latina constanter omisit. Eam nunc conjecturam, postquam tot editores, sed sine examine, Erasmum recuderunt, Morus & Vitringa quasi insignem Canonis Biblici particulam animose defenderunt. Ipse vero Erasmus, si viveret, tot codicibus, quorum nunc copia est, herbam, ut arbitror, porrigeret, & asseclas suos miraretur, qui lectiones ab ipso olim ægre constitutas tam religiose tuentur. Vel solus Andreas, cujus textus & exegesis in exemplaribus postea excussis καὶ πάρεσιν ac potius καὶ παρέσαι habent, Erasmum revincit: & ab hac lectione *Coptica* versio, *& cecidit*, certe propius abest, quam ab Erasmo: idemque de ipsa Vitringæ interpretatione dicendum venit. Ea enim ad textum ἦν κτλ. congrueret, si textus esset, *fuerat, & non erat, & adest*, καὶ πάρεσι. Legatur, quæso, tota ejus ad hunc versum commentatio, de *RESVSCITATIONE* imperii. Quoquo modo se res habet, commentarius textui, non textus commentario servire debet. Addit Wolfius (ubi Mori & Vitringæ verba complura exhibuit,) τὸ καὶ παρεσαι *etiam ideo locum habere non posse, quod de illis sermo sit, qui bestiam illam cum maxime videant.* Resp. Ea lege saltem καὶ πάρεσι sumendum erat, collato versu 11, ubi item præsens est tempus pro futuro. Veruntamen *videri* variis modis potest aliquid, quod vel *adest* vel *aderit*. Matth. XIV. 30. Ioh. VI. 19. Hebr. X. 25. Idem vir eruditissimus neganti mihi, καίπερ *particulam ab Iohanne usquam adhiberi*, regerit, ne verbum quidem παρέσαι ab Iohanne adhiberi. Sed dispar est ratio. nam verbum παρεσαι nullus idiotismus excludit: particulam *quamvis* Hebraismus, quem Iohannes multum sequitur, fere ubivis per ו sive καὶ reddit, juxta Noldii Concord. p. 292 seq. non καίπερ. Accedit alia ratio, quæ constructionem Erasmi, καίπερ ἐστὶν, aperte refellit. nam καίπερ non cum verbo, sed cum participio construi, docent omnia loca N. T. 2 Petr. I. 12. Hebr. V. 8. VII. 5. XII. 17. maximeque Phil. III. 4. Et sic οἱ ἔξω. *Demosth.* ταῦτα μνημονεύετε ῥηθέντα, καίπερ ὄντες οὐ δεινοὶ τοὺς ἀδικοῦντας μεμνῆσθαι. Idem, ἕκαστον ὑμῶν, καίπερ ἀκριβῶς εἰδότα, ὅμως ὑπομνῆσαι βούλομαι. Idem, δεῖ με, καίπερ οὐ φιλολοίδορον ὄντα φύσει, αὐτὰ τὰ ἀναγκαιότατα εἰπεῖν περὶ αὐτοῦ. *Aristoteles*, ἀλλὰ καίπερ ὄντος τοιούτου τοῦ παρόντος λόγου, πειρατέον βοηθεῖν. *Euripides*, Κἀγώ σ' ἱκνοῦμαι, καὶ γυνή περ οὖσ' ὅμως, Τοῖς δεομένοισιν ὠφελεῖν, οἷός τε δ' εἶ. *Sophocles*, γινώσκω σαφῶς, Καίπερ σκοτεινὸς (scil. ὢν,) τήν γε σὴν αὐδὴν ὅμως. *Dio*, τὰ τοῦ Τιβερίου ἔργα, καίπερ (Xiphilinus, καὶ) χαλεπώτατα δόξαντα γεγονέναι, παρὰ τὰ Γαΐου - παρήνεγκαν. *Zosimus*, καίπερ ἐν τούτοις ὄντι τῷ στρατοπέδῳ, περὶ φιλίας ὅμως ἐποιοῦντο λόγους οἱ Πέρσαι. *Iulianus*, καίπερ ταῦτα πολυπραγμονῶν, ἠδείτο τὸ μέγεθος αὐτοῦ τῆς ἀρετῆς. Sin aliquis καίπερ etiam cum verbo construi affirmat, exemplis probet, & iis quidem, in quibus περ non sit παρέλκον, ut apud Apollonium Rhodium, sed *quamvis* notet. Obstat natura particulæ. nam etiam simplices voculæ, ex quibus καίπερ componitur, nempe καὶ (pro *quamvis*) minus sæpe, & περ (apud Devarium,) nunquam, verbum adsciscunt. Gravius est, quod conjectura καίπερ multum de sententia detrahit. nam *admiratio* terricolarum non tam per illud, quod *bestia erat & non est*, quam per hoc, quod bestia παρέσαι *aderit*, commovetur. Satis de crisi, nec tamen frustra. Momentosus enim locus est. Tetragrammaton illud יהוה *DOMINVS*, magnificam periphrasin ha-

 bet,

bet, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *qui est & qui erat & qui venit*. At bestiam mirantur terricolæ, quasi quoddam antitetragrammaton. nam *erat*, *& non est*, *& aderit*. Dominus dicitur ὁ ἐρχόμενος, *Veniens*: bestia παρέςαι, *aderit*, alio illo rege *veniente*, v. 10. eaque παρȣσία (conf. omnino 2 Theff. II. 9.) est longe perniciosissima. Hebraico verbo בוא apud LXX & ἔρχομαι & πάρειμι respondet: & hoc loco, ad ἦν καὶ ὀυκ ἔςι, καὶ παρέςαι aptissime adsonat, & minus quiddam dicit, quam si diceretur καὶ ἔρχεται vel καὶ ἔςαι.

9 ὄρη - βασιλεῖς· *montes - reges*) Septem montes Romæ, septem olim arcibus muniti & ornati erant. *Pacatus* in Paneg. *Spectabas hæc a tuis collibus, Roma, & septena ARCE sublimis, celsior gaudio ferebaris.* cap. XLVI. *Hos colles*, inquit G. Fabricius capite III Romæ suæ, *Virgilius in Georgicis, & in Epithalamio Ausonius, propter* sedes regias *aliquando in iis constitutas*, *septem* Arces *nominarunt*. Septem illi montes erant *Palatinus*, *Capitolinus*, *Cælius*, *Exquilinus*, *Viminalis*, *Quirinalis*, *Aventinus*. Sed prophetia septem montes pro tempore bestiæ spectat, in quo *Palatinus* desertus est, & *Vaticanus* viget. Ceteri, iidem sunt, qui olim erant. Neque vero *septem capita* bestiæ duplicem habent significationem, unam seorsum *montium* confusam, alteram seorsum *regum* distinctam: sed unicam habent significationem, sic tamen, ut significatum sit quiddam compositum, ex monte & rege constans. Nonnulli septem montes Hierosolymis quærunt, sed, ut nervose docet Wolfius, non conficiunt. Vid. Es. X. 32. Fac autem, septem quondam montes ibi fuisse: nunquam ibidem septem reges, nedum septem montes cum septem regibus singulatim conjuncti fuere: urbs ipsa prius deleta est, quam Iohannes scriberet: nusquam Ierusalem, etiam ubi maxime culpatur, *Babylon* dicitur: & ordo prophetiæ in tempora multo citeriora Babylonem detrudit. In urbem Romam hæc omnia conveniunt. ac primum bestiæ caput est Mons Cœlius & in eo Lateranum, cum Gregorio VII ejusque successoribus: secundum, Mons Vaticanus cum templo S. Petri, a Bonifacio VIII. tertium, Mons Quirinalis, cum templo S. Marci & cum palatio Quirinali, a Paulo II. quartum, Mons Exquilinus, cum templo S. Mariæ Majoris, a Paulo V. Per hos adhuc montes ambulat habitatio actioque pontificia, ita quidem, ut ad primum caput accedat alterum, non tamen ruente protinus primo; ad duo illa, tertium; ad tria, quartum: postea, ad quatuor, quintum, donec quinque reges & omnia in quinque montibus per eos constituta *cadunt*. Evolve *Bullarium* ordine: quatuor a Gregorio VII notabis tempora, quorum primo fere omnes bullæ, in urbe datæ, datæ sunt in *Laterano*; secundo, apud *S. Petrum*; tertio, apud *S. Marcum* & in *Quirinali*; quarto, apud *S. Mariam Majorem*. Quintus, certe sextus septimusve, Mons nullus adhuc a papis ita cultus cernitur: & id ipsum veritatem hujus interpretationis comprobat. Septem montes, septimo exculto, distincte cernentur.

¶ ὅπȣ - ἐπ' ἀυτῶν) pro, ἐφ' ὧν. Hebr. אשר עליהם

10 οἱ πέντε, ὁ εἷς, ὁ ἄλλος) Articulus habet vim relativam ad *septem* illos, qui in *quinque*, & *unum*, & *alium* distribuuntur.

¶ ὀλίγον, *paulum*) Specialem temporum considerationem habet *Exegesis Germanica Apocalypseos* & *Ordo temporum*, in *Gnomone* autem volebam supersedere: & tamen ea theoria ita recurrit, ut etiam ingra-

ingravescat. Quodsi mathematici, musici, pictores, artifices omnes, minima quæque curant, & in minimis DEMVM elegantiam quærunt: cur non obsequamur prophetiæ in minimis calculis se maxime admirabilem præbenti? Hanc quoque in partem *opera DOMINI sunt exquisita* דרושים Psalm. CXI. 2. Veram eorum subtilitatem nulla μικρολογια & curiositas humana potest excedere aut assequi. Temporum *mulieris alatæ* & *bestiæ* digerendorum *experimentum* quoddam fecimus in *Erkl. Offenb.* p. 1072. & ea, *Daniele* etiam atque etiam adhibito, nunc aliquanto explicatius consolidantur. Quare ad illa, quæ in cap. XIII. 1. Thesi X. observ. 29. cel. D. Langio respondi, hæc addi velim, quæ sequuntur, salva, quam præfatus sæpe sum, modestia & sobrietate, dum eventus futura explanet.

TABVLA.

Termini:

A.	Anno	1058. d. 2 sept. fer. 4. Mulier alas nacta.
B.		1077. d. 1 sept. fer. 6. Bestia ex mari.
C.		1143. d. 25 sept. fer. 7. Menses 42 ineuntes.
D.		1810. d. 21 maj. (stil. nov. d. 1 Iun.) fer. 7. Menses 42 elapsi.
E.		1832. d. 14 oct. fer. 2. Bestia ex abysso: hora una.
F.		1832. d. 22 oct. fer. 3. Bestia, regno decem cornuum aucta.
G.		1836. d. 18 jun. fer. 1. Bestia devicta.

Intervalla,

eo termino, unde singula incipiunt, incluso; & eo, qui subsequitur, excluso:

	Dies & horæ:	sive	hebdomades & dies:	
A.	6938, 12.		991:	$1\frac{1}{2}$
B.	24130, $3\frac{189}{777}$		3447:	1 plen.
C.	243495 præcise:		34785:	0.
D.	8170, $22\frac{218}{777}$		1167:	2.
E.	7, $22\frac{170}{777}$		1:	1 propemodum.
F.	1335.		190:	5.

Sunt, in summa, dies $284077\frac{1}{2}$. sunt hebdomades $40582\frac{1}{2}$. sunt hebdomades quadratæ $5797\frac{1}{2}$. sunt anni $777\frac{7}{9}$. sunt monades Danieliticæ (de quibus mox,) 686 præcise.

Primum Intervalla, in abstracto; deinde Terminos, in concreto, declarabimus.

Declaratio Intervallorum.

Intervallum *A* complectitur	annos	19,	minus 1 d.
B	annos	$66\frac{66}{999}$	præcise:
C	annos	$666\frac{666}{999}$	præcise:
D	annos	$22\frac{121}{333}$	plen.
E	ann.	$\frac{21}{999}$	quam proxime:
F	annos	$3\frac{278}{333}$	plen.
A D E F conjunctim,	annos	$45\frac{45}{999}$	præcise:
A B D E F		$111\frac{1}{9}$	præcise:
A B C D E F		$777\frac{7}{9}$	præcise.

Da-

Danielitica hebdomades LXX habent monadas 490, quæ conjunctim sunt anni $555\frac{5}{9}$, ut ostendimus in *Ordine Temporum*, cap. X. In ejusmodi monadas & hebdomadas eadem Intervalla memorabili ratione transfunduntur.

Intervallum *C* habet monadas ejusmodi 588 præcise, quæ sunt *hebdomades quadratæ* duodecim.

B & *D* conjunctim, monadas 78, sine excessu diei.

BCD sunt monades 666, (sive dies $275795\frac{5}{14}$, qui ultra appendices dierum intervalli *B C D* non 17 horas excurrunt,) mirabili concentu. Etenim *numerus bestiæ* dicitur *esse* 666, ea locutione, per quam is numerus non uno modo exstet. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 742 init. Sic numerus 666 *primum & secundum Incisum* de duratione bestiæ complectitur.

AEF conjunctim sunt monades 20, sine defectu diei.

ABDEF sunt monades 98, quæ sunt *hebdomades quadratæ* duæ.

ABCDEF conjunctim sunt monades 686 præcise, sive *HEBDOMADES CVBICÆ* duæ.

Numeri, &, sub *diversorum* numerorum ænigmate *æquales*, periodi, apud Danielem & in Apocalypsi, *mire sunt ductiles & versatiles*, ut articulatissima expeditissimaque ratione *invicem* transmutentur, *firmo veritatis argumento*.

Declaratio Terminorum.

A. Mulier alas nacta: initium $3\frac{1}{2}$ temporum. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 646.

B. De ascensu bestiæ ex mari, deque ipso die 1 Sept. egimus ad cap. XIII. 1. præsertim Thesi 9. Ab eo die est fluxus prævius annorum $666\frac{2}{3}$ (vid. *ibid.* p. 1069.) isque nunc ad exitum properans. Priusquam anni 5648 a mundo condito (vid. *Ord. Temp.* p. 300.) sive hebdomades annorum quadratæ 116 compleantur, existimari poterit, quid ante exitum illum exspectari oporteat.

C. De potestate bestiæ ad 42 menses data, & de initio mensium, egimus ad cap. XIII. 18. §XII. Idem est numerus bestiæ, 666.

D. Mensibus 42 elapsis, bestia non idcirco protinus *non est*. nam etiam ante menses illos *erat*. Sed tamen sub phialam angeli quinti ita fit obscuratum regnum bestiæ, ut plus laboret, quam ante initium mensium 42. Itaque observandum erit suo tempore, utrum sub exitum mensium 42 angelus ille phialam demum suam sit effusurus in thronum bestiæ, an etiam bestia continuo meretricem portatura sit, dum ipsa *non est*. Hoc Intervallum, quo bestia *non est*, prope accedit ad *Semitempusculum*, de quo agit Ordo Temp. p. 318.

E. *Horam unam*, quam cornua decem regnum cum bestia accipiunt, ideo propheticam interpretamur, quia *mille annos* communi significatu ita dictos antecedit. vid. *Erkl. Offenb.* p. 146 seq.

F. Decem reges, & bestia, primo quoque tempore, quum regnum ei dederint, meretricem vastabunt. Roma condita est Anno 3961 Per. Iul. d. 29 Oct. (ut docet Des-Vignoles in Chronol. in extremo,) *feria* 5. Inde ad Ann. Dion. 1832. Per. Iul. 6545. d. 22 Oct. *fer.* 3 (quem diem Tabella habet,) demto anni Iuliani excessu, anni sunt 2584 præcise, sive hebdomades 126186, & *dies* 5 propemodum, a *feria illa* 5 ad *feriam hanc* 3. Quid Roma post annos 90 die suo natali sit expertura, observent, qui tum erunt.

Duo hæc Intervalla, *E* & *F*, sunt conjunctissima. *In manus cornu* singularis *dabuntur*, *sancti*, vel, ut Tigurini interpretantur, *temporum status & leges* (sic parallela sunt *verba* Psalm. XXXI. 16.) *TEMPVS ET TEMPORA ET DIMIDIVM TEM-*

TEMPORIS. Dan. VII. 25. *Rex alter*, *cum venerit*, *PAVLVLVM oportet maneat*. h. l. De utroque loco ſat multa conjecimus in libro, *Erkl. Offenb.* p. 883. Adjuvat autem tertius: *Decem cornua poteſtatem ut reges VNAM HORAM accipiunt cum beſtia.* v. 12. *Paululum*, eſt intervallum *EF* conjunctim; nam totam *regis alterius manſionem*, in *tertio* beſtiæ *Inciſo*, complectitur: *E* eſt *una hora*: *F* habet reſiduum de intervallis ſuperioribus, id eſt, dies 1335, eosque communes. Hos ſequuntur continuo dies 1335 prophetici Danielitici (quos *mille annos* eſſe docet *Ordo Temp.* p. 379.) qui promittuntur Dan. XII. 12. ut dies 1335 communes, miſeri, *exſpectationis*, ſuſtentationis, ſubaudiantur; & dies 1335 prophetici, beati, *attingendi*, exprimantur. Verba, *qui exſpectat*, & *attinget*, *dies*, *mille*, magnam ab accentibus vim habent. In Intervallum *F* cadunt, ſi id non explent, *tempus & tempora & dimidium temporis* apud Danielem: aſſentiorque Ven. D. Langio, eſſe annos $3\frac{1}{2}$, ſed, in ſumma, dierum 1278, ex veritate naturali, non dierum 1260, quos ille accipit, neque dierum $1333\frac{1}{3}$, qui in mentem venire poſſent. Nunc quomodo etiam 1278 dies & 1335 conciliantur? Non dicam, utrumvis dierum numerum eſſe annos 3 cum פלג parte ſive dimidio, non quadriennium; quemadmodum etiam intervallum *F*, intervallo *E* vel ſepoſito vel addito, cum *Traditione* veteri de antichriſto annos $3\frac{1}{2}$ graſſaturo congruit. Sed apud Danielem videtur beſtiæ ex abyſſo actio *in terra Iſrael* ſpectari: in Apocalypſi extra eam quoque terram beſtia ex abyſſo *prius* habet, quod agat.

Dubia in articulis quibuſdam ſingularibus Tabella noſtra putari poteſt: ſed intra limites ſuos exegeticis hiſtoricisque nervis tota corroboratur. Quæ in periodo ſex intervallorum minus definiuntur ex Apocalypſi, ea ex Daniele definiuntur, ut *eſſe* beſtiæ ante menſes 42, & *non eſſe* ejusdem, & *paululum* regis alterius: & quæ apud Danielem *proprie* expreſſa erant *tempora* $3\frac{1}{2}$, ea in *paululum* illud *includit* Apocalypſis; rurſum, quod apud Danielem *ænigma* 1335 *dierum* repræſentarat, id *proprius mille annorum* verbis declarat Apocalypſis. Num hæc omnia ſunt fortuita? Non omnia æquali confidentia affirmamus: ſed tamen omnia proponimus, *ut poſteri habeant*, *quod obſervent*, & *ex eventu partim emendent*, *partim comprobent*.

11 καὶ αὐτὸς ὄγδοός ἐστι, καὶ ἐκ τῶν ἑπτά ἐστι, *& ipſe octavus eſt*, *& ex ſeptem eſt*) Καὶ, καὶ, valet &, &. ὄγδοος eſt pars prædicati, ideo ſine articulo ponitur: cohærens ei pronomen αὐτὸς item eſt pars prædicati, emphaſin addens τῷ *octavus*, quatenus hic *ipſe* τῶν *ſeptem* contradiſtinguitur. *Octavus*, & *ſeptem*, ſunt maſculina, ut *regis regumve* nomen ſubaudiatur.

Innuitur hoc loco famoſus ille pridem & magnus Adverſarius, quem omnis antiquitas & tota eccleſia Romana pro *uno* quodam & *ſingulari* homine habet. Satis prope tetigit rem, qui patrum ultimus dicitur, *Bernardus*. nam ſera ætate ſua, Sermone VI in Ps. *Qui habitat*, poſt amara de corrupto illo eccleſiæ & antiſtitum ſtatu lamenta, *ſupereſt*, inquit, *ut reveletur homo peccati*, *filius perditionis*, *dæmonium non modo diurnum*, *ſed & meridianum*, *quod non ſolum transfiguratur in angelum lucis*, *ſed etiam extollitur ſuper omne quod dicitur deus aut quod colitur*. Ex Reformatoribus, qui ceteroqui in ſua potiſſimum tempora non immerito intenti erant, *Franciſcus Lambertus* agnovit, unum tamen quendam inſignem adverſarium, filium perditionis, poſthac eſſe venturum, eamque calamitatem flebiliter deſcripſit. Exeg. Apoc. p. 183. 193. 215. 265. In Theſibus

ſibus *Hier. Zanchi* hæc erat: *Etſi revelatum eſt jam pridem regnum Antichriſti; quique in illo primatum tenet, & regnat, verus eſt Antichriſtus: dicere tamen*, ſub finem ſeculi inſignem quendam, & omnium iniquitate excellentiſſimum, verum & perfectum Antichriſtum, qui etiam miracula edat, venturum, *non pugnat cum Sacris literis.* etenim Argentinæ in prælectione de fine ſeculi in hanc ſententiam diſſeruerat, ab aliis idcirco reprehenſus. Eam theſin A. 1561 approbaverunt Heidelbergenſes Theologi, Tigurini vero etiam confirmarunt, his præter cetera verbis: *Cum indies malitia creſcat & ſine modo augeatur: nil obſtat, quo minus* κατ' ἐξοχὴν *aliquis ad extremum ſit venturus, qui ceteros Evangelii hoſtes impietate ſua longiſſime ſuperet, quemque Dominus ſpiritu oris ſui omnino ſit profligaturus.* Vid. Zanchi miſc. Theol. p. 1. 18. 21. 44. 48. Neque aliter, hac duntaxat de re, eodem anno, *Io. Brentius* Io. Marpachio reſpondit: *De antichriſto nollem contendere odioſe. ſcimus, papatum eſſe antichriſtianiſmum. Fortaſſis autem fieri poteſt, ut inter papas exoriatur aliquis, qui impietate, aſtutia, dolis, crudelitate & tyrannide reliquos omnes ſuperet, & det Filio Dei occaſionem, ut properet ad extirpandum univerſum papatum & ad judicandum vivos ac mortuos. De hac re Dominus curabit: nos noſtrum officium faciemus, & expectabimus adventum Domini.* Conferatur Epiſtola *Lud. Crocii* Voſſianis inſerta, *Detlevi Cluveri curiöſer Welt-Mercurius* Part. II. num. XX. XXIII. *H. Horchii* Patmus, p. 70. *C. B. Michaëlis* in Dan. p. 230. *Iac. Koch* tr. Germ. in Dan. p. 247 ſeq. *Quid ſi Pontificiis*, inquit Rob. Baillius, *concederemus, in quo quidem orthodoxi NON SVNT DIFFICILES, ut in longa antichriſtorum Romanorum ſerie aliquis in ſeculi fine ſodalibus ſuis, licet improbiſſimis, quadam tamen improbitatis* ἐξοχῇ *nequior exoriatur, qui Antiochi dies proximus referat: nihil ex hac conceſſione ipſi lucrarentur.* Op. hiſt & chron. f. 244. Apposite vero ad h. l. Vitringa: *Beſtiam ipſam eſſe quoque* Octavum *regem, ex ordine ſuperiorum; ſic absque ulla accipi poteſt difficultate, poſt hoſce reges myſticæ Babylonis* unum *adhuc expectandum eſſe ſub finem imperii* antichriſtiani, *qui* teſtes *Chriſti ſit* occiſurus, *& in eccleſiam præ ceteris omnibus ſæviturus. de quo Spiritus ſub nomine* beſtiæ *ſpeciatim vaticinatus fuerat* Cap. XI. 7. Omneſque hodie congruunt, qui prophetica tempora, & in his menſes XLII beſtiæ communi ſignificatu accipiunt, tam brevem poteſtatem uni videlicet regi adſcribentes. Non ſoleo teſtimoniis humanæ auctoritatis niti: haud indiget iis veritas. ſed ubi doctrina aliqua paradoxa putari poſſet, latentes in animis hominum anticipationes veritatis colligere expedit. Hic unus, ultimus, rex, ab omnibus ſuis anteceſſoribus, ut malignitate, ſic interitûs genere longiſſime differet. Illi naturali fere morte obeunt: hic vivus ad cruciatum æternum dabitur. c. XIX. 20. 2 Theſſ. II. 8.

¶ *ἐκ τῶν ἑπτά, ex ſeptem)* Præclare Primaſius: *Hunc, quem octavum dicit, NE ALTERIVS GENERIS æſtimares, ſubjecit, Ex ſeptem eſt.*

12 *τὰ δέκα κέρατα, decem cornua)* Decem cornua reſpondent decem digitis pedum in ſtatua regali, Dan. II. 41 ſ. VII. 7. 20. 24. Quumque utervis pedum quinos habeat digitos, exſpectandum erit, *num* decem reges futuri ſint aliqua ratione in duos quinarios diſtincti.

¶ *μίαν ὥραν, unam horam)* Hæc *hora* erit ineunte *paululo* illo. v. 12 *not.*

13 *μίαν γνώμην, unam ſententiam)* Magna

gna consensio non semper est character bonæ causæ.

14 ἐκλεκτοὶ, καὶ κλητοὶ, πιστοὶ) Medium est hoc, de multiplici varietate, quæ in Apparatu notatur. Etenim ἐκλεκτοὶ primo loco apud veteres satis magna consensione ponitur: & πιστοὶ constantius iidem habent, quam ut deleri possit; sed καὶ conjunctio, post κλητοὶ, sublesta est. Describuntur comites Victoris: sunt *electi*; sunt *vocati*, quippe *fideles*. Dicuntur hoc loco κλητοὶ, κεκλημένοι cap. XIX. 9. Vtrumque semel in hoc libro, ut etiam ἐκλεκτοί.

16 κέρατα, *cornua*) *Decem cornuum* ante *bestiam* mentio docet, potiores, in ipsa *inimicissima vastatione* meretricis, cornuum partes fore. nam etiam ἀυτῶν, *eorum*, versu 17, ad cornua præ bestia refertur.

¶ καὶ τὸ θηρίον) ἐπὶ τὸ θηρίον, fecit *Erasmus*, quem hîc quoque sequuntur, qui solent, editores, quanquam lectionem hanc, e Latinis deterioribus fictam, vel solus *Andreas* Cæsariensis redarguit. Eam *ad sensum*, inquit Wolfius, *accommodatiorem esse*, *per se patet. Per eam enim indicantur cornua*, *quæ in bestia viderat Ioannes.* Omnino cornua, quæ viderat Iohannes, uti versu 12, sic versu 16 indicantur: eaque ille *in bestia* vidisse, affatim intelligitur ex v. 3. 7. quanquam τὸ *in bestia* uti abest a versu 12, sic postea versu 16 multo magis redundat, præsertim quum cornua versu 12 magis ut bestiæ cornua, versu 16 magis per se spectentur. Ipsa phrasis, *cornua vidisti* ἐπὶ τὸ θηρίον, hiulca est, & dissimilis phrasibus, quibus *nomen in fronte scriptum*, ac *bestia cornua habens* dicitur. Hæc vero oratio, *Et decem cornua*, *quæ vidisti*, καὶ *& bestia*, *hi odio habebunt meretricem*, planissima est, *cornua & bestiam* per voculam οὗτοι *hi* complexa, & *ad sensum* gravissimum, quem ea demum exhibet, *accommodatissima*, quod non modo decem cornua, sed etiam bestia ipsa (quo pacto Protestantes ab invidiosissima classici adversus Romam canendi suspicione liberantur,) meretricem odio sint habituri. Divina gubernatione provisum est, ut Apocalypsis ante Reformationem, in media Hispania, Compluti, valde sincera, præsertim in stricturis Romam ferientibus, ederetur. Atque hoc loco Complutensis editio & lectionem, καὶ τὸ θηρίον, exhibet, & puncto, approbationis signo, eam distinguit. Consentiuntque monumenta fere omnia. Inanis esset tot codicum collatio, si talium quoque locorum germana lectio aut postponeretur sine fine, aut saltem in ancipiti relinqueretur. Bene igitur subjicit Wolfius: *Vel omnium*, *vel plerorumque*, *codicum Græcorum consensus non parvi fieri debet.* Id est, Debet tali consensu stipata lectio pro germana agnosci & defendi, ubicunque ea receptiorem lectionem omnibus rationibus, hermeneuticis quoque, exsuperat. Hoc uno meam Wolfius in locis fere omnibus, ubi a me dissensit, sententiam firmat.

¶ τὴν πόρνην, *meretricem*) Quæstio nascitur, utrum bestia, ex abysso ascendens, bellum cum duobus testibus gerat prius, (coll. *Erkl. Offenb.* p. 546.) an Babylonem vastet. Babylonem, ut videtur, prius delet, regno vixdum sibi a decem cornibus dato: deinde, relicta illa sede, totum in sanctam urbem furorem effundit, & mox cum suis in extremam cladem incurrit. Nam & sub duorum testium in cœlum ascensum, resipiscente post terræ motum multitudine, *consummatur* mysterium DEI: & cornua decem regnum suum dant bestiæ, donec *consummentur* sermones DEI.

¶ καὶ αὐτὴν, *& ipsam*) Hoc emphasin ha-

habet, in antitheto ad *carnes* & opes meretricis.

17 τ̀ γνώμην αὐτοῦ, *sententiam ejus*) bestiæ videlicet. Locutio, γνώμη θεοῦ, exstat Ezr. VI. 14. sed hoc loco Iohannes τ̀ γνώμην τοῦ θηρίου, *sententiam bestiæ* contra meretricem, notat.

¶ καὶ ποιῆσαι μίαν γνώμην) Carent hoc inciso *Al. And.* in cod. nonnullis, & *Latinus*. Non ausim affirmare, antiquum librarium verbum ποιῆσαι per festinationem iterum arripuisse, &, cum id delere nollet, sententiam ex v. 13 supplevisse. Perantiquus videtur potius esse hiatus. Duplex momentum notatur, primum, quod decem cornua, *bestiæ sententiam faciunt*, deinde quod *unam* inter se, de tradendo uni bestiæ regno suo, *sententiam faciunt*.

CAP. XVIII.

2 Καὶ ἔκραξεν ἰσχύϊ φωνῇ μεγάλῃ λέγων) Sæpe verbo nomen cognatæ significationis, emphaseos causa, Dativo casu additur, apud LXX. ἀληθείᾳ ταπεινῶν, βίᾳ ἀχθῆναι, βρώσει φαγεῖν, δάκρυσι κλαίειν, δεήσει λαλεῖν, θανάτῳ τελευτᾶν, θυμῷ ὀργίζεσθαι, ὀργῇ θυμοῦσθαι, μέτρῳ λαμβάνειν, σοφίᾳ ἀριθμεῖν, τόλμῃ ἐπικεῖσθαι, ὕβρει τρέχειν, ὕβρει φέρεσθαι, ὑπερόψει ὑπεριδεῖν, φόβῳ δειλιᾶν, φυγῇ πορεύεσθαι, φωνῇ καλεῖν. Vid. etiam Act. II. 30. Eph. III. 16. Phil. I. 18. 1 Ioh. III. 18. Sic h. l. κράζειν ἰσχύϊ· & v. 21, ὁρμήματι βληθῆναι. Ipsum ἰσχύϊ absolute dicitur 2 Chron. XXVIII. 6 ἀνδρῶν δυνατῶν ἰσχύϊ.

¶ ἔπεσεν ἔπεσε, *cecidit cecidit*) Nonnulli codices interpretesque, cap. XIV. 8. & hoc loco, semel ponunt ἔπεσε, *cecidit*: atque horum locorum alteruter ad alterum conformatus videri possit. Emphasin auget interdum epizeuxis: sed *cecidit cecidit Babel* dictum est Es. XXI. 9, multo ante casum, imo etiam ante florem ipsum: *cecidit Babel subito*, Ier. LI. 8, non multo ante casum ipsum. Itaque, si non utroque Apocalypseos loco una sit sequenda lectio, priore bis, altero semel legerim, eo fere modo, quo primum tria væ proponuntur, deinde duo, postremo unum: ut *cecidit cecidit* dicat casum gradatim ingruentem; *cecidit*, casum repentinum, totalem, finalem. nam *semel* sæpe idem est, quod *prorsus*. Num. XX. 11. 1 Sam. XXVI. 8. Veruntamen librarii non raro verba bis scribenda semel scripserunt: & ἔπεσεν ἔπεσε cap. XIV. 8. & cap. XVIII. 2. apud plerosque reperitur.

5 ἐκολλήθησαν) Mihi quidem, inquit Wolfius, suspecta est hæc lectio. *Verbum enim κολλᾶσθαι de iis tantum dicitur, qui rei alicui vel personæ, tanquam sibi placenti*, adhærent, *quod quomodo de peccatis, atque adeo de peccatoribus, respectu ad cælos habito, dici possit, non perspicio.* At amplior est usus verbi κολλᾶσθαι. Zach. XIV. 5, καὶ ἐγκολληθήσεται φάραγξ ἕως ἀσαήλ. Thren. II. 2, τὰ ὀχυρώματα τ̀ θυγατρὸς ἰούδα ἐκόλλησεν (Κύριος) εἰς τ̀ γῆν. Addi possent loca, ubi דבק & κολλᾶσθαι inter se respondent. Sed rem conficiunt duo superiora. nam ἕως & εἰς in illis, & ἄχρι in Apocalypsi, phrasin plane similem reddunt, & exstat in illis verbum הגיע quo verbo 2 Chron. XXVIII. 9. notatur cædes *in cælum pertingens*. LXX, ἔφθακε. Respondet apocalyptica phrasis loco illi Ier. LI (Græcis, XXVIII) v. 9, ὅτι ἤγγισεν εἰς οὐρανὸν τὸ κρίμα αὐτῆς (Βαβυλῶνος) Hebr. est נגע cujus verbi notionem procul omni dubio in mente habuit Iohannes. At huic verbo exprimendo nunquam adhibetur ἀκολουθεῖν, adhibentur synonyma φθάνειν, ἐγγίζειν, κολλᾶσθαι. Habent ἐκολλήθησαν codi-

codices, firmo consensu: ἠκολούθησαν, *Erasmus*, ex mera conjectura, ut apparet. nam ne *Andreas* quidem sic habet. Sive αἱ ἁμαρτίαι *peccata* sunt h. l. sive potius *pœnæ*, differt locus Ap. XIV. 13. nam *opera sequuntur cum morientibus in Domino: peccata* non cum Babylone *in cælum usque* sequuntur.

7 κάθημαι - οὐκ εἰμὶ - οὐ μὴ ἴδω) κάθημαι, ex ἧμαι· ἧμαι, præsens, vim habet præteriti, ex ἕω, ut ἥκω ex ςάω, & ἥκω ex eodem ἕω. Itaque Babylon summam securitatem, pro præterito, præsenti ac futuro tempore, ostentat. *Reginam* se appellat: erratque Bossuetus, quum corruptam tantummodo ecclesiam, non etiam civitatem regalem, in Roma, a nobis quæri putat. Vtrumque spectatur. Vid. cap. XVII. 5. 18.

8 ἰσχυρὸς, *robustus*) אל LXX ἰσχυρὸς, 2 Sam. XXII. 32. & passim.

10 βαβυλὼν ἡ πόλις ἡ ἰσχυρὰ, *Babylon urbs robusta*) *Illa civitas Valida*, Tertull. de cultu fœm. c. 12. Ῥώμη, *robur*. Antiquiores *Valentiam* dixerant: advenæ Græci, *Romam*. Ad nomen *Romæ* retuleris etiam עצומים *Robustos*. Es. LIII. 12. Multis partibus validior apud prophetas est notationis locus, quam apud philosophos. Similiter *rheda*, & *securis*, Romanis propria, notantur, v. 13. cap. XX. 4.

11 seqq. γόμον κτλ.) Constructio facilis est a γομον ad πρόβατα, & cum his cohæret ψυχὰς, eodem casu: sed ad ἵππων, ῥεδῶν, σωμάτων, denuo subaudias γόμον. nam *equi*, *rhedæ*, *corpora*, vecturæ variarum mercium inserviunt. Copiosus est Pricæus, in exponenda hac enumeratione. Si *Ceremoniale Romanum* evolvas, fat crebro pleraque omnia harum mercium genera videas occurrere.

12 θύινον) θύα nonnullis *citria*: sed *citria* κιτρία est, θύα *thya*. Etiam hæc est arbor odora: itaque *thyæ* generibus non absimilis *citria*. vid. Plin. l. XIII. c. 16 toto. Nil hîc loci *hebeno*, sed paullo post.

¶ ἐκ ξύλου τιμιωτάτου, *ex ligno pretiosissimo*) Pro ξύλου, λίθου Afri quidam legerunt, ex alliteratione ad præcedentia. Ex lapide pretiosissimo non fiunt vasa; sed ex lapide pretioso, vel ex ligno pretiosissimo. Tale inprimis *hebenum*, quod sæpe cum ebore memoratur. Alterum candore, alterum nigrore excellit; utrumque lævore eximio. Vid. Fulleri misc. l. 6. c. 14.

¶ χαλκοῦ κτλ.) ex *ære & ferro & marmore.*

13 ἄμωμον, *amomum*) fruticis genus, cujus lignum suavem præbet odorem.

¶ καὶ κτήνη καὶ πρόβατα, *& jumenta & oves*) Differunt hæc genera, ut מקנה & צאן apud Hebræos. Locum Gen. XLVI. 34 perspicue expressit unus de LXX, an, pro numero librorum Mosis, de *quinque*, ut tractatus Talmudicus de scribis docet, interpretibus, ἐρεῖτε. ἄνδρες κτηνοτρόφοι ἐσμὲν - βδέλυγμα γάρ ἐστιν αἰγυπτίοις πᾶς ποιμὴν προβάτων.

¶ ῥεδῶν) Vulg. *rhedarum*. רכב LXX ἅρμα, quod nomen exstat etiam cap. IX. 9. עגלה LXX sæpe, ἅμαξα. Sed ῥέδη, neminem, qui Græce ante Iohannem scripserit, reperias: nec res ipsa in specie videtur nota Græcis fuisse. nam aliæ nationes aliis vehiculorum formis gaudent. Neque *rheda*, Isidoro *reda*, Græcum est, ut satis Andreas Cæsareensis ad h. l. docet, ῥέδων in gratiam Græcorum ὄχημα interpretatus, sicut Theophylactus κουστωδίαν, φυλακήν, Matth XXVII. 65. Nec minus novum *rheda* in Græcis sonuit, quam in Latino sermone illud *ochema* sonaret. Hinc Græci librarii tam varie h. l. scripsere ῥεδῶν. Neogræca versio, ἀμάξια. *Plurima Gallica valu-*

valuerunt, *ut* rheda, *quo Cicero utitur*, ait Quintil. l. I. c. 5. at Iſidorus *: reda genus vehiculi quatuor rotarum. has antiqui* retas *dicebant*, *propter quod haberent* rotas. l. 20. c. 12. Arabs, Græce doctior, quam Latine, ſubſtituit *mulorum & camelorum*. Vocabulum Latina civitate donatum, atque adeo Latinum, non temere hoc loco eſt adhibitum. Romam videlicet propriumque Romæ luxum hæc ſtrictura petit. Hieron. in Es. LXVI, *ſarraco gallico*, *covinisque bellicis*, *& equis Cappadociæ atque Hiſpaniæ*, *ac REDIS ITALIÆ* &c. Conf. de Hebræis per Hebraica verba ſignificatis, not. ad c. VII. 4.

¶ *καὶ σωμάτων, καὶ ψυχὰς ἀνθρώπων*) Sæpe Græci *σώματα* dicunt pro *mancipiis*: Tob. X. 10, *σώματα καὶ κτήνη καὶ ἀργύριον*. & ſic LXX Gen. XXXVI. 6, *πάντα τὰ σώματα τοῦ οἴκου αὐτοῦ*. Rurſum iidem, Ez. XXVII. 13, *ἐνεμπορεύονταί σοι ἐν ψυχαῖς ἀνθρώπων*. Vtroque hoc loco נפש & נפשאדם eſt in Hebræo. *ψυχαὶ ἀνθρώπων* dicuntur *cadavera*, *defuncti*, Num. IX. 6. XIX. 11. ſed & *viventes*, Lev. XXIV. 17. præſertim captivi, ſive *mancipia*. Num. XXXI. 35. 40. 46. Hoc loco, ubi mercatores inducuntur conquerentes, *corpora* ſunt ſervi, ad portandum merces aut heros: *animæ hominum*, ſervi, quatenus per ſe mercis loco habentur.

14 *καὶ ἡ ὀπώρα κτλ.*) Hebræo קיץ reſpondet apud LXX int. *ὀπώρα*, Ier. XLVIII. 32. & denotat fructus arborum. Ab iis, quæ in urbem per mercatores importabantur, nunc venitur ad domeſticas ejus delicias, quarum hæc una ſpecies, *ἡ ὀπώρα*, plurimi omnium ibi habita, exprimitur. Subſequuntur autem duo genera: *τὰ λιπαρὰ* ſunt reliqua in victu, penes ipſam deliciosa; *τὰ λαμπρὰ* ſunt in amictu & cultu, ad alios exſplendeſcentia. Opportunum ergo locum hîc habent hæc verba, quæ nonnulli poſt verſum 23 collocanda ſuſpicati ſunt. Verum uti v. 10 ſecunda perſona adhibetur, eademque v. 22 tertiam excipit, ita hîc quoque.

17 *πᾶς ὁ ἐπὶ τόπον πλέων*) Non bene, ut arbitror, hanc lectionem in Apparatu poſthabui. Optimis nititur monumentis, & denotat utique genus hominum diverſum a *gubernatoribus*, quibus tamen adjungitur, & a *nautis*, & ab *omnibus qui mari operantur*. Itaque *ὁ ἐπὶ τόπον πλέων* is fuerit, qui unum in locum, emporium, regionem, identidem navem agit. Alii, *πᾶς ὁ ἐπὶ τῶν πλοίων πλέων*. alii, *πᾶς ἐπὶ τῶν πλοίων ὁ ὅμιλος*. Illud ex feſtinatione, ut videtur; hoc ex paraphraſi germanæ lectionis.

¶ *καὶ ὅσοι τὴν θάλασσαν ἐργάζονται*) *ἐργάζεσθαι* non ſolum eſt aliquid *operando efficere*, ſed etiam, quod jam exſtat, tractare. Sic LXX, *ἐργάζεσθαι γῆν*, *παράδεισον*, *ἀμπελῶνα*, *πόλιν*, *χρυσίον κτλ.*

18 *τίς ὁμοία*, *quæ ſimilis*) Vna urbs in mundo *incomparabilis* habita, Roma. Vid. Pauli Aringhi. Lib. II Rom. ſubterr. c. I. *Terrarum dea gentiumque Roma*, *Cui PAR eſt NIHIL & nihil ſecundum*, dicitur Martiali: Athenæo, *epitome orbis terrarum*.

20 *οἱ ἅγιοι*, *ſancti*) Hi ponuntur ante *apoſtolos & prophetas*, vel tanquam genus ante ſpeciem, vel tanquam ii, quorum aliqui ante *apoſtolos & prophetas* ſint occiſi.

22 *μουσικῶν*) *muſicorum*, id eſt, *cantorum*. hi enim ſunt præcipui. שרים LXX *μουσικοὶ*, Gen. XXXI. 27. Ez. XXVI. 13.

¶ *τεχνίτης*, *artifex*) Nuſquam magis, quam Romæ, florent, cum *muſica*, ars pingendi, ſculpendi &c. ut docent Topographiæ & Itineraria, v. gr. Keyſſleri, Part. I. Ep. 49 &c.

24 *ἐν αὐτῇ*, *in ea*) Hoc quoque angelus loquitur: nec tamen dicit *in te*, ſed *in*

in ea, (conf. Matth. XXIII. 37.) nempe in deceptrice gentium, jam ita demersa, ut extremas hujus allocutionis partes non audiat.

¶ *πάντων τῶν ἐσφαγμένων, omnium, qui mactati sunt*) Omnia Romani imperii theatra, Christianorum cædibus insignita, docet Aringhus T. I operis citati, f. 125. idemque f. 132, *unam Romam mactandis Christi ovibus GENERALE quasi MACELLVM constitutum* fuisse ait. Multum sanguinis effudit Roma pagana; non minus, pontificia. Ab A. 1518 ad 1548 plus 15 milliones protestantium, Inquisitionis opera, occidisse, sunt qui putent, ut memoratur in Exeg. Germ. h. l. Grandis hic numerus etiam duplicatur ab A. 1550 ad 1580 apud Hoe in Ap. XVII. qu. 234. Neutrum verisimile. Plus 90 myriades ab A. 1540 vel 1550 ad 1580 censentur apud Frid. Seylerum in Roma titubante, p. 339 s. Verus numerus, quisquis est, stupendus est.

CAP. XIX.

1 Φωνὴν, *vocem*) Longe diversam a questibus capite XVIII descriptis.

¶ *ἀλληλούϊα, Hallelujah*) Gravissimum est hoc celeusma, de quo aliquid dicere necesse habemus.

§ I. Hebraicum est הללו יה ex הללו & יה compositum.

§ II. Nomen יָהּ occurrit in *hymnis* V. T. Exod. XV. 2. Es. XXXVIII. 11. Psalm. CXVIII. 5. 14. 17. 18. 19. & passim alibi, præsertim in hoc ipso *Hallelujah*, quod in Novo Testamento sola Apocalypsis, in hac una periocha, sed sæpe, exhibet.

§ III. Nonnulli יה ab יָאָה derivant, & ad *Decentiam* divinam referunt: sed, ut plerique agnoscunt, eo potius nomine denotatur *Is qui est*.

§ IV. Literam spiritalem tergeminam ההה statuminat Hillerus in Onom. p. 262. unde secunda radicali in י vel ו conversa, thema היה & הוה & porro nomen אהיה & יהוה derivatur.

§ V. Eodem pacto formatur יָהּ per י pro ה (ut in עֲשִׂיָה pro עֲשָׂהָה & אֶהֱמָיָה pro אֶהֱמָהָה) perque ה mappikatum. nam quemadmodum ex ה finali fit ה medianum, pariter ex ה mediano fit ה finale, ut in נֹהַּ ex נהה & in aliis, quæ Coccejus in Lexico, col. 284. bene notavit.

§ VI. Nemini hanc analysin obtrudo: non tamen facile quisquam negaverit, יָהּ dici eum *Qui est*: idque ratum manet, etiamsi cum Hillero ex יהי futuro repetas. nam illud, καὶ ὁ ἐρχόμενος, jam antea in pausam datum est. vid. supra, ad c. XI. 17. In tribus incisis, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, accurate erant discernenda tempora, sed ubi יָהּ seorsum exstat, derivatio ex יהי vim præsentis temporis, ut in tot propriis nominibus humanis conspicitur, non tollit. Nomen, ὁ ὤν, ponunt LXX int. Exod. III. 14. & (ubi minus loci erat) Ier. I. 5. XIV. 13. XXXII. 17. ipsumque יָהּ idem dicit, quod ὁ ὤν, interprete Euthymio apud Fuller. miscell. p. 486 seq. Adde Drusium ad h. l.

§ VII. Nomen יָהּ non ex nomine יְהוָה decurtatum esse, patet ex eo, quod יְהוָה multo sæpius, quam יָהּ dicitur, & quod interdum conjunctim יָהּ יְהוָה laudatur.

§ VIII. Vt Deus per Mosen se יְהוָה nominari jussit, statim sub ipsum exitum ex Ægypto etiam nomen יָהּ introductum est in Cantico Mosis, Exod. XV. 2, his verbis: עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה ubi ex *præsentissimo* saluberrimi operis divini sensu Dominus dicitur יָהּ ὁ ὤν. Hinc non nisi in *Canticis* hoc nomen citatur. Concinit cum Mosis cantico Esajas, populum ita loquentem

tem inducens כי עזי וזמרת יה יהוה ויהי לי לישועה cap. XII. 2. Idem בטחו ביהוה עדי עד כי ביה יהוה צור עולמים cap. XXVI. 4. Vtroque autem loco Esajas simul ad *fiduciam* in posterum hortatur, ideoque is יהוה & יה יהוה Dominum appellat, eoque ipso nos utriusque nominis differentiam docet.

§ IX. יה dicitur Deus, quia *Est*: יהוה dicitur, quia *Erit & Est & Erat*: יה יהוה dicitur, quia v. gr. in Esajæ Cantico celebratur, uti se *præsentem* Deum in opere ipso præstitit, & simul *in posterum se præstaturus*, omni fiducia declaratur. Nomen יהוה temporibus promissionum in effectum tendentium frequentabatur: יה omnibus temporibus aptum, præsenti ope exhilaratis, atque adeo maxime novissimis. Sic consideratio temporis futuri, nec non pristini (Ier. XXIII. 7.) in præsens coalescit, & qui antea dicebatur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, deinceps dicitur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, &, ὁ ὤν.

§ X. Huic igitur Cantico, Ap. XIX, etiam atque etiam convenit *Hallelujah*, & in eo nomen יה, ὁ ὢν *Ens*.

§ XI. Laudatur passim observatio, quæ apud Kimchi exstat, quod *Hallelujah* primo suo in Psalmis loco resonet sub interitum *peccatorum & impiorum*, Ps. CIV. 35. Plura vero ex Rabbinis in eandem sententiam, coll. Prov. XI. 10, collegit Cartwrightus l. 3 Mellif. Hebr. c. 8.

5 αἰνεῖτε τῷ θεῷ ἡμῶν) LXX, καὶ ᾔνεσαν τῷ Κυρίῳ, 1 Chron. XVI. 36. αἰνεῖν τῷ Κυρίῳ, c. XXIII. 5. item 2 Chron. V. 13. XX. 19. Hebr. הלל ליהוה Describitur his locis solennis illa laudatio, Domino præstari solita, per Levitas. Adde locum Ezr. III. 11, de cuncto populo, eadem phrasi Hebraica & Græca. Quanto major solennitas in Apocalypsi! Excitantur omnes servi ejus, & timentes eum parvi & magni, ad laudem solenniter ei dicendam. Id faciunt versu 6.

7 ἡτοίμασεν ἑαυτὴν, *paravit se*) i. e. cœpit parare se. ut πεπίστευκα, ἠγάπηκα, ἤλπικα, *nactus sum fidem &c.*

8 γὰρ, *enim*) Particula explanativa, uti v. 10.

9 γράψον) Codices hoc verbum omittentes memorat Apparatus. In iis sunt primæ editiones Erasmi, quas secutus est Lutherus: unde suspicio typographici sphalmatis in Bibliis Germanicis eximitur. Recentiores Bibliorum Germanicorum editores id verbum inseruerunt.

¶ ἀληθινοὶ, *veri*) Notabile epitheton. Hoc uno Apocalypseos loco per se ponitur, uti πιστὸς, *fidelis*, de Teste. c. I. 5. Alibi utrumque jungitur. *Testis fidelis & verus.* c. III. 14. *Fidelis & verus*, absolute. c. XIX. 11. Inde, *Verba fidelia & vera.* c. XXI. 5. XXII. 6. Alibi aliud epitheton additur. Iesus, *Sanctus*, *verus*, c. III. 7. Deus, *Dominus Sanctus & verus.* c. VI. 10. *Iustæ & veræ viæ* Dei: *vera & justa judicia* ejus. c. XV. 3. XVI. 7. XIX. 2. Vbi conjunctim ponuntur epitheta, *Sanctus* dicitur Deus, respectu sui: *fidelis & justus*, respectu suorum, & in verbo suis dato: *verus*, in opere, cujus exitus, hoc inprimis loco, respondet verbo antegresso. Vbi unum tantummodo epitheton ponitur, ut *Fidelis*, initio libri, & *Verus*, hîc, circa finem, alterius vis est subintelligenda. Atque ut Ipse est, sic sermones ejus, & viæ & judicia sunt.

11 κρίνει, *judicat*) Multa loca, etiam Novi Testamenti, de adventu Christi glorioso, de resurrectione nortuorum, de judicio, cum hac periocha conjungit cel. D. Langius, comm. apoc. f. 107 seq. 256-269. Sed unus revera est adventus Christi gloriosus, in die novissimo: cujus tamen illustre & singulare præludium est destructio *bestiæ*. vid. supra, ad 2 Thess. II. pag. 840. & *Ord. Temp.* p. 412. Eundemque diem no-

novissimum spectat summa testimonii de resurrectione & de judicio.

14 βύσσινον λευκὸν) λευκὸν, non est superfluum epitheton. nam est aliqua *byssus* etiam flava.

20 ἐπιάσθη) *capta est* bestia: at draconem angelus ἐκράτησε *comprehendit*. cap. XX. 2. Bestia & pseudopropheta jam tum ad incitas redacti erunt: draco habebit vires, sed coërcebitur.

¶ ζῶντες, *viventes*) Hæc pernicies ipsa corporis morte longe horribilior est. Confer, de filio perditionis, 2 Thess. II. 8. item Dan. VII. 11. 26. & Es. XI. 4, ubi רשע LXX ἀσεβὴς Chaldæo paraphrastæ est ארמילוס רשיעא *Romanus impius*.

¶ τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς, *stagnum ignis*) In Apocalypsi non occurrit *gehennæ* vocabulum.

21 οἱ λοιποὶ, *ceteri*) etiam reges. v. 18. 19. Cum turba miscentur, ut *Pharao*, *Zærach*, *Gog*. Vid. *Ord. temp.* p. 161 s. 182 s. & mox not. ad cap. XX. 8.

CAP. XX.

1 Ἄγγελον, *angelum*) De angelo creato interpretatur *Cluverus*, T. III Dil. p. 321.

2 τὸν δράκοντα ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος) Appositio, casu obliquo & recto. Vid. Appar. p. 778.

¶ χίλια ἔτη, *mille annos*) Dissertationem D. Zeltnerus edidit A. 1716 *de Chiliasmo* (proprie dixisset, *de Millennio*) *præsenti*: qua ineunte miratur, *Chiliastæ titulum detrectare quenquam posse*, quia videlicet *mille annos* aliquo sensu admittere necesse habet, quisquis divinam Apocalypseos auctoritatem amplectitur. Præclare. Sunt autem, qui insignem quandam & diuturnam ecclesiæ tranquillitatem, hoc Textu cogente, futuram confiteantur, & id impune ferant. Quamobrem impune? ob hoc unum, quod MILLE ANNOS EX ORE DEI PROFECTOS REMOVENT AB ORE SVO. Non expedit, talem bonis hominibus timorem incutere. Ceterum ne passum quidem simul cum temporibus bestiæ currunt hi mille anni, neque ex toto illa hi præcedunt, sed ex toto sequuntur. Comprobat hoc I. totius libri seriès, unum perpetuum rerum nexum repræsentans. II. Ratio tubæ angeli septimi, quippe sub quam etiam hi anni cadunt. c. X. 1 n. III. speciatim hoc comprobant ea quæ *præcedunt*. Partum mulieris, de quo supra, subsecuta est draconis *e cælo in terram* dejectio: & cum hac dejectione connexum est væ tertium, quo *draco* per bestiam & cum bestia (c. XVI. 13.) vel laxatissimis agit habenis: exeunte væ tertio bestia depugnabit & victa in stagnum ignis mittetur: eodemque tempore, post cladem ejus videlicet, reliquus hostis princeps in *abyssum* includetur. IV. Ante exitum numeri bestiæ, tempora in Apocalypsi sunt ænigmatica; postea, proprio significatu expressa. Excellentem hanc prophetiæ methodum violant, qui tempora bestiæ & annos millenos commiscent. V. *Ipsum* millennium nova, magna, pura & diuturna immunitate a malis internis & externis, quippe quorum auctores sublati sunt, & variæ beatitatis affluentia eminet, qualem adhuc non vidit ecclesia: Rom. XI. 12. 15. 25. neque enim unquam *gentes* non *seductæ* fuerunt, v. gr. per Muhammedismum. VI. Comprobant hoc, quæ *sequuntur*. sequuntur autem novissima mundi tempora, & in iis solutio diaboli, Gogum & Magogum seducentis, & in stagnum ignis ad bestiam & pseudoprophetam aggregandi. In summa, accusatio Satanæ in *cælo*; furor in *terra*, per spatium millennio brevius; captivitas in *abysso*, per mille annos; &, post seductum Gog & Magog, cruciatus

in *stagno ignis*, in secula seculorum; ita inter se succedunt, ut nullum horum cum altero conjungi, nullius ordo trajici possit. *Omnem Scripturæ perspicuitatem neget oportet, qui hoc negare perseveret ac refutare conetur.* Accedit VII. tenor sermonis versu 1 proxima superiora continuantis, non ad telam aliquam longius interruptam redeuntis. VIII. Eas res, quæ capite XIX exstant, hæ res, quæ a c. XX. 11 ad c. XXII. 5 usque occurrunt, plane sequuntur: in medio est millennium, cujus neque initium, neque exitus, si præteritum est, huc incidit. id igitur alio trahere non possunt, nisi quibus pro ratione voluntas est. Patet hinc, non recte a D. Gebhardi chiliasmum fere ex eo derivatum esse, quod *Nexus verbi prophetici* negligeretur. Comm. in XII proph. p. 655. Denique IX. inter angelum evangelii αἰωνίȣ *æterni*, c. XIV. 6. & inter consummationem seculi, αἰὼν *ævum* quoddam interjacet. id vero, exemto millennio, nemo poterit ostendere. Brevi tempore præ iis, qui millennium hoc fuisse contendunt, ii, qui idem instare credunt, veri sensus prærogativam obtinebunt: neque solis cursum remorantur, qui contra loquuntur. Interea quisque videat, quibus in rebus beatam ipse vitam quærat. Non in eo error est, nedum periculum, si mille annos dicas esse futuros; sed si annos vel futuros vel præteritos ex sensu carnis interpretere. Mysterium est, doctrina de *Filio* Dei; tum, *crux* ejus; denique, etiam *gloria* ejus. Ipse *signum* est, cui in alia parte post aliam contradicitur. Multa credendi & confitendi materia.

3 ἔκλεισε) Αὐτὸν addit *Erasmus*, invitis mss. & ipsius *Andreæ* textu. Omnino κλείειν *claudere* non solum v. gr. de carcere, sed etiam de captivo dici potest: sed hîc recte construit *Apringius*, *clausit super eum*, ut & ἔκλεισεν & ἐσφράγισεν cohæreat cum ἐπάνω αὐτȣ̃, uti Gen. VII. 16 dicitur, ἔκλεισεν ἔξωθεν αὐτȣ̃· & plane יסגר על איש Iob XII. 14.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Vnum hic exprimitur beneficium: sed id ipsum est longe maximum, & multa magna bona secum habet conjuncta. Nam regnum Dei, principe hoste remoto, vigorem non impeditum obtinet, apud *gentes*, & grande mysterium Dei, prophetis evangelizatum, consummatur. Ap. X. 7.

Chiliasmum modernum, quasi *errorem*, eumque *in fundamento*, argumentis ex articulo de creatione, de redemtione, de sanctificatione depromtis, coarguit *Io. Dietericus Wincklerus* in Disquisitionibus, p. 193 seqq. tum idem me tanquam *defensorem* ejus erroris notat. Atqui ne unum quidem ex tuis, politissime Wincklere, argumentis commentationem tangit meam: mihi vero gratum fecisti. Nulla enim res sanitatem meæ de millennio sententiæ evidentius potest efficaciusque demonstrare, quam collatio libri tui & mei. Respice], quæso, *Erkl. Offenb.* pag. 950 seqq. Quæ chiliastis tu tribuis, ab iis ego plane abhorreo: imo statum mundi naturalem, viatores egentes remissionis peccatorum & credentes, usum legis & evangelii, mortem nondum absorptam, &c. æque statuit illa exegesis mea, ac disquisitio tua. Tuque, Lector, hoc quoque casu admonitus, alteram semper partem audiri oportere, memineris. Hæc de Wincklero: ad rem revertimur.

Martyres, dum solutus est Satanas ex custodia mille annorum, & ultima fæce terra laborat, viventes, non in terra, sed cum Christo regnant: *deinde*, adventus demum Christi gloriosus est in die novissimo: *deinde*, cœlum novum, nova terra, nova Ierusalem. Quæ pseudochiliasmus confundit, vera interpretatio, textui obsecuta, distinguit. Tali pacto, *mille-*

millenorum annorum, quos prophetia tantopere prædicat, aſſenſor ego haberi longe malo, quam cum indiſcretis *antichiliaſtis* facere, qui hoc ipſo ſuo nomine vel literam prophetiæ diſertam infeſtant, & juxta cum errore veritatem obterunt. *Myſterium Dei* agitur. Ap. X. 7. Id tum conſummatur, quando beſtia interit & Satanas ligatur. Ea conſummatio magis magisque appropinquat. Eadem complectitur longe maximas res & cum gloria Dei conjunctiſſimas. Earum rerum cognitio indies emergit lucidior, diſtinctior, facilior. Extremæque interim ſævitiæ diaboli occurrere, ſumme eſt neceſſarium. At Deo, cujus eſt myſterium, obloqui, ut multi faciunt: juramentum angeli, myſterium confirmantis, enervare: interpretes, digne illud tractantes, per ignorantiam (Iud. v. 10.) exagitare: gratiam apud ſui ſimiles ea exagitatione aucupari: nonne σκληρὸν *grave* tandem erit? Viciſſim vero cavendum eſt, ne in millennium conferas, quæ ipſi æternitati reſervantur. Neque ſatis eſt, ſi aſſeras, id adhuc futurum eſſe: ſed quale ſit, ſobrie quoque debet conſiderari. Veruntamen hæc non verboſa tractatione inſinuantur plerisque: ſpiritualis maturitas exſpectanda eſt.

¶ μετὰ, *poſt*) Elegans aſyndeton, in oppoſito, uti v. 5 initio.

¶ μικρὸν χρόνον, *parvum chronon*) Hic, ut veſtigiis quibuſdam colligitur, *dimidium καιροῦ temporis* æquiparat.

4 τῶν πεπελεκισμένων) πέλεκυς, *ſecuris*, Romanis proprie uſitata in ſuppliciis. Confert huc Raphelius illud Polybii, μαστιγώσαντες ἅπαντας, κατὰ τὸ παρ' αὐτοῖς (τοῖς ῥωμαίοις) ἔθος ἐπελέκισαν.

¶ ἔζησαν, *vixerunt*) in vitam redierunt. ſic idem verbum, eadem vi, v. ſeq. & c. II. 8. Vidit Iohannes non ſolum redivivos, ſed reviviſcentes; (coll. Ez. XXXVII. 7.) ut antea actum, non modo ſtatum, ligati draconis.

¶ μετὰ, *cum*) Erunt cum Chriſto, v. 6. & cum Deo, ibid. non Deus & Chriſtus cum illis. Igitur id regnum erit in cœlo. Conf. c. XXI. 3, μετὰ, *cum*.

¶ χίλια ἔτη, *mille annos*) Qui articulo τὰ hîc a nonnullis ante χίλια perperam inſerto retinentur, maximopere ſe impediunt. Duo millennia toto hoc loco memorantur, utrumque ter. prius eſt millennium *ligati Satanæ*; v. 2. 3. 7. alterum, *regni ſanctorum*. v. 4. 5. 6. Bis mille annorum *fundamentum ullum* cel. D. Langius ſe *neque in textu*, *neque in re ipſa*, *neque in nexu partium apocalypticarum*, *invenire* ſcripſit. Epicris. p. 421. Atqui alterum millennium pertingit usque ad reſurrectionem omnium mortuorum; v. 5. prius, ante finem mundi exit. v. 7 ſeqq. Ergo prioris initium & finis eſt ante initium & finem alterius. Propterea uti v. 2 in prima prioris, ſic v. 4 in prima alterius millennii mentione dicitur, absque articulo, χίλια ἔτη· ceteris locis τὰ χίλια ἔτη, articulo vim relativam habente, & *illos mille annos* innuente, v. 3. 5. 7. Denique χίλια ἔτη, ſine articulo, dicuntur verſu 6, quaſi in elogio ſeorſum poſito. Articuli omiſſio minus adſtrictam habet rationem, quam poſitio. Aliud eſſe ligati Satanæ millennium, aliud ſanctorum regnantium, *multi* agnoſcunt, teſte Pareo in Ap. col. 1093. ubi Thomam Brightmannum & Matthæum Cotterium innuere videtur. Plane his adſentitur Iungmannus in Obſerv. germ. contra Beverley p. 71. Accedunt omnes ii, qui alterum duntaxat millennium pro ipſa æternitate habent, ut Viegas in Ap. p. 793. Nic. Collado, & Nic. Mulerius.

Ingentem hæc annorum bis mille di-

verſitas *uſum* præbet, eundemque tantæ neceſſitatis, quæ ipſam millenniorum diverſitatem evincat. *Crucem figit*, judicio eximii viri, ſpes meliorum temporum, *vel ipſius etiam* regni millenarii *cum perverſione illa extrema & ſecuritate damnabili ultimorum hominum conciliatio.* Vna difficultati medetur diſtinctio temporum. Priore millennio currente implebuntur promiſſiones de lautiſſimis eccleſiæ temporibus: c. X. 7. poſtea, dum ſancti ex prima reſurrectione regnabunt cum Chriſto, homines in terra erunt remiſſi & ſecuri. Matth. XXIV. 37 ſeqq. quo pacto locus ille inſignis, Luc. XVIII. 8. nativam verborum vim retinet. De hac ſecuritate, remotis jam hoſtibus, homines occupatura, egregium eſt *Hypomnema* apocalyptico Patricii Forbeſii commentario ſubjunctum. Confuſio utriusque millennii multos pridem peperit errores, & ipſum chiliaſmi nomen fecit odioſum atque ſuſpectum: diſtinctio utriusque millennii reſolvit difficultates chiliaſmo jure oppoſitas, & ſinceram prophetiæ adjuvat interpretationem. Evolvatur, quæſo, liber, *Erklærte Offenb.* p. 942 ſeqq. Quid ſupereſt, quod ipſa orthodoxia poſſit reprehendere? Dicant ii ſententiam, quorum ex auctoritate pendent alii. Adde quod qui reſidua mundi tempora neque extendunt ultra Scripturæ veritatem, neque decurtant, ii demum empæctis bene occurrunt.

Vltima eſt hæc periodus in ætate mundi: quare hoc loco analyſin temporum ſummatim repetemus, ea quidem ſobrietate ac modeſtia, quam alibi affatim præfati ſumus.

Ætas mundi, ſunt $3\frac{1}{2}$ æones:
Æon, 2 chroni:
Chronus, 5 καιροὶ ſive tempora:
Tempus, 2 ſecula priſca:
Seculum, 7 menſes prophetici:
Menſis, 2 hebdomades Danieliticæ:
Hebdomas $7\frac{59}{63}$ anni communes:
Annus, $365\frac{97}{400}$ dies.

Eadem ætas mundi complectitur annos naturales $7777\frac{7}{9}$, qui ſunt menſes prophetici 490.

Septenarius igitur perfectus elucet, non hîc dicam, in diebus naturalibus, & quidem quadratus; ſed in menſibus propheticis, & quidem quadratus: in annis naturalibus, cernitur per omnes totius ſummæ articulos expreſſos, a millenario usque ad monadicum, & infra. Hæc TESSELLATA temporum naturalium & propheticorum, Danieliticorum & Apocalypticorum, CONFIGVRATIO, veritatem debet omnibus perſuadere, quorum eſt quidquam, in hoc genere, veritatis capere.

5 ἡ πρώτη, *prima*) Primam hanc reſurrectionem multi agnovere, etiam ex antiquis. *Intra mille annorum ætatem concluditur ſanctorum reſurrectio, pro meritis maturius vel tardius reſurgentium.* Tertull. l. 3 c. Marcion. c. 24. In eandem ſententiam diſſerit *Ambroſius* in Luc. XVII. 4. ſed non item lib. I de Interpellatione, cap. VII. quare verba ejus non exſcribo. Quæ *Auguſtinus* l. 20 de Civ. Dei, c. 7. diſputat, non ipſam attingunt reſurrectionem corporum primam, ſed errores, quibus eam nonnulli contaminaverant. Citerioribus temporibus eam reſurrectionem complures denuo defenderunt, inprimis *Petrus Crugotius* in Notis ad Apoc. cap. XX. nec non Apologia pro Confeſſione *Remonſtrantium*, p. 209.

6 μακάριος, *beatus*) Magna proprietate μακάριος dicitur, qui immunis eſt a *morte* ſecunda. namque μὴ, κὴρ, etymon eſt, ut *immortalem* dicat.

¶ ἐν τῇ ἀναστάσει τῇ πρώτῃ, *in reſurrectione prima*) Verſio Æthiopica, apud Ioannem

nem de la Haye, *in isto die, qui præcedit adventum ejus.*

7 τὰ, *illi*) *illi* tantummodo mille anni, qui Satanam vinctum habebant: nunc enim iterum de Satana agitur. Articulus ad nomen (*mille annos*) duobus antea subjectis datum ita refertur, ut ad prius subjectum pertineat. Sic plane τὸ θηρίον, *bestia illa*, cap. XIII. 15. non refertur ad v. 11. sed ad v. 1.

¶ χιλιαέτη, *mille anni*) Triplex millennii prioris expressio (cui triplex alterius millennii mentio concinne respondet,) non obscure triplicem facit oppositionem, ad *Non-chronum* (qui versatur inter annos 1111$\frac{1}{9}$ & 999$\frac{0}{9}$ sive 1000.) ad *paucum tempus* (ann. 888$\frac{8}{9}$) & ad *tempus* 1. 2. $\frac{1}{2}$ (ann. 777$\frac{7}{9}$.) nam *tres* eas periodos, quas draco præcipue tristes fecit, continuo excipiunt læti mille anni, dum draco vinctus est, *ter* expressi.

¶ λυθήσεται ἐκ τῆς φυλακῆς) Locutio concisa: id est, *solvetur* a catena, & emittetur *ex custodia sua.*

8 τὸν γὼγ καὶ μαγὼγ) *Magog*, Iapheti filius, pater nationum septentrionalium, orientem versus. Earum gentium princeps, *Gog* dicitur apud Ez. cap. XXXVIII. 2. & h. l. Arctissimam principis & populi conjunctionem indicat unus τὸν articulus, & paronomasia, *Gog* & *Magog*. Vtrumque significat *Celsum*, *Elatum*, ut *Hillerus* docet in Onomastico. Itaque *Magog* ut nomen proprium ponitur: *Gog* autem, grandis syllaba, per aphæresin inde relicta, per antonomasiam videtur proprii nominis tenere locum, dum ferox ille tot gentium sub Satana ductor suo olim nomine appareat.

¶ συναγαγεῖν, *congregare*) Non dicitur, *seducere & congregare*, sed, *seducere, ad congregandum.* seductionis finis est *congregatio.*

¶ αὐτοὺς, *eos*) Alias Apocalypsis ducem præ copiis spectat, c. XII. 7. sed de Gogo principe nil seorsum a Magog, quæ ejus sunt copiæ, recenset, partim quia de eo satis erat dictum apud Ezechielem, partim quia Gog præter conatum nil agit, & in suo interitu miscetur ipsi turbæ, uti reges in cap. XIX. 21 not.

9 τὴν πόλιν τὴν ἠγαπημένην) Πόλις ἠγαπημένη dicitur Ierusalem, Sir. XXIV. 11. At hic ea & *castrorum* & *urbis* nomine venit. ἓν διὰ δυοῖν. Opposita, μεμισημένον, c. XVIII. 2. & ἠγαπημένον. & hoc tamen loco securitas urbis non plane innoxia videtur notari, uti Deut. XXXII. 15 Græce est, ἀπελάκτισεν ὁ ἠγαπημένος.

10 καὶ βασανισθήσονται) Hoc καὶ male omittunt recentiores Latini: & inde construunt sic, *ubi & bestia & pseudopropheta cruciabuntur*; quasi diabolus ipse non sit cruciandus. Eo magis defendendus est hoc loco textus sincerus, ne obliteretur bestiæ & pseudoprophetæ conjectio in stagnum ignis ante diabolum, quam particula καὶ necessario infert.

11 καὶ, *&*) Hactenus descripta sunt, quæ inter diem visionis Iohanneæ, & inter diem novissimum fieri debent. Hoc igitur loco juvat inserere *Synopsin temporum*, quæ complectitur prophetia.

TABVLA
CAPITVM APOCALYPTICORVM
CHRONOLOGICA.

A. M.
3940 ineunte: IESV Chriſti Nativitas.
3943. Annus 1 Æræ Dionyſianæ.
A. D. 30. Ieſus Chriſtus patitur: moritur: reſurgit: *ſtricturas* præbet Apocalypticas, Ioh. XXI. 22. 23. Act. I. 7. & aſcendit in cœlum.
96. *Apocalypſis* datur: Adventus Domini denunciatur ſeptem eccleſiis in Aſia & earum angelis. Apoc. I. II. III.
97, 98. Septem *ſigilla* aperiuntur, & ſub quinto *Chronus* promulgatur. cap. IV-VI. Septem Angelis tubæ ſeptem dantur. cap. VII. VIII.
Sec. II. III. IV. V. Tuba angeli I. II. III. IV. — Cap. VIII.
A. 510-589. Væ primum. — Cap. IX.
589-634. Intervallum poſt væ primum.
634-840. Væ ſecundum. — Cap. IX.
800-1836. Non-chronus: reges multi. — Cap X. XI.
840-947. Intervallum poſt væ ſecundum.
864-1521. Dies 1260 mulieris, poſtquam filium maſculum pepererat. — Cap. XII. 6.
947-1836. Væ tertium. — Cap. XII. 12.
1058-1836. Tempus, tempora, dimidium temporis: &, intra eam periodum, Beſtia, ejusque menſes 42 & numerus 666. — Cap. XII. 14. XIII. 5.
1209. Bellum cum ſanctis, finis Chroni. — Cap. XIII. 7.
1614. Evangelium æternum. — Cap. XIV. 6.
1810. Finis 42 menſium beſtiæ, quibus elapſis, & ſeptem phialis effuſis, illa non eſt, & Babylon ſedet regina. — Cap. XV ſeqq.
1832. Beſtia ex abyſſo. — Cap. XVII. XVIII.
1836. Finis Non-chroni & regum multorum: conſummatio ſermonum Dei & myſterii Dei: reſipiſcentia ſuperſtitum in magna urbe. Finis pauci temporis, & 3½ temporum. Interitus beſtiæ: captivitas Satanæ. — Cap. XIX. XX.
Poſtea: Solutio Satanæ ad parvum Chronon: millennium regni ſanctorum incipiens: finis parvi Chroni. — Cap. XX.
Finis mundi. nova omnia: — Cap. XX-XXII.

Qua conditione annos in hac tabula determinatos putari velim, paſſim declaro. Quare omnes oro, *ne a me quidquam adverſus veram ſobrietatem admiſſum exiſtiment*, ſed ut, quod commode offertur, dextre accipiant. Interim ad ductum Apocalypſeos ſecula ab Iohanne in Patmo ad noſtram usque ætatem non incommode his characteribus diſtinxeris:

Sec.

Sec. II. Bustum Iudaismi.	Apoc. VIII. 7.
III. Barbarorum incursus.	8.
IV *Arianum:* Ariana amaritudo.	10.
V. Imperium Romæ pessundatum.	12.
VI. Synagoga discruciata.	IX. 1.
VII. Saracenicus equitatus.	13.
VIII *Iconoclasticum:* Reges multi.	X. 11.
IX *Photianum:* sed & Pastor gentium natus.	XII. 5.
X *Infelix:* Væ tertium.	12.
XI *Hildebrandinum:* Bestiæ ortus ex mari.	XIII. 1.
XII *Waldense:* Potestas data bestiæ.	5.
XIII *Scholasticum:* Bellum cum sanctis.	7.
XIV *Wiclefianum:* Medium væ tertii.	ll. cc.
XV *Synodale:* Medius bestiæ vigor.	
XVI *Reformatum:* Mulier in eremo lautius nutrita.	
XVII. Evangelium æternum.	XIV. 6.
XVIII. Bestiæ & imaginis ejus adoratio.	9.

¶ ἔφυγεν, *fugit*) Hic est *dies*, ille, magnus, Hebr. X. 25. *fugientis terræ cœlique;* adeoque *ultimus*, resurrectionis & judicii. v. 12 seqq. Ioh. VI. 39. XII. 48.

12 ἑστῶτας, *stantes*) Mirabilis est *parvulorum statio*, ex quibus pars longe maxima generis humani constat.

C A P. XXI.

1 Οὐρανὸν καινὸν κτλ.) *Cœli & terræ* nomen tuetur *cœlum novum* & *terra nova* præ pristinis: ideo substantiva in priore duntaxat colo præcedunt; & sequitur, *nam primum cœlum & prima terra* &c. Non lautam novissimi temporis ecclesiam, sed plane nova omnia & perfecta in æternum, describit Iohannes hoc loco. Augustinus: *In hoc quidem libro obscura multa dicuntur: verum in his verbis, ubi ait,* Absterget Deus omnem lacrymam ab oculis eorum, & mors jam non erit, neque luctus, neque clamor, sed nec ullus dolor, *tanta luce dicta sunt de seculo futuro & immortalitate atque æternitate sanctorum: tunc enim solum atque ibi solum ista non erunt: ut nulla debeamus in literis sacris quærere vel legere manifesta, si hæc putaverimus obscura.* lib. XX de Civ. Dei, c. 17.

¶ παρῆλθε) At v. 4, ἀπῆλθον, uti c. IX. 12. *Abire* amplius quiddam sonat, quam *præterire*. mors, luctus, clamor, dolor plane *abeunt:* prius cœlum & prior terra *prætereunt*, cœlo novo & terræ novæ cedentes.

2 ἱερουσαλὴμ) Non temere Iohannes in evangelio omnibus locis scribit ἱεροσόλυμα, de urbe veteri: in Apocalypsi, semper, ἱερουσαλὴμ, de urbe cœlesti. ἱερουσαλὴμ est appellatio Hebraica, originaria & sanctior: ἱεροσόλυμα, deinceps obvia, Græca, magis politica. Idem discrimen tenet Paulus, Iudaismum refutans, Gal IV. 26. (coll. ibid. c. I. 17 s. II. 1.) Hebr. XII. 22. tametsi alias promiscue loquitur, & ad Romanos Corinthiosque, σεμνότητος & favoris causa, ἱερουσαλὴμ dicit.

¶ εἶδον, *vidi*) Haud recte *Iohannis* nomen recentiores hoc versu inculcarunt. Initium erat pericopæ ecclesiasticæ: sed

textus

textus ipſe cœlum novum, terram novam, Ieruſalem novam, arctiſſime connectit. Non eſt millennii urbs nova, ut cel. D. Langius, non ſolus, cenſet: comm. apoc. f. 241 ſeq. ſed novitatis perfectæ, atque æternitatis, ut oſtendit ſeries viſionum, deſcriptionis magnificentia, & oppoſitio ad mortem ſecundam. cap. XX. 11. 12. XXI. 1. 2. 5. 8. 9. XXII. 5.

¶ καταβαίνουσαν, *deſcendentem*) Accipi hoc poteſt, in *viſione*, de actu deſcendendi: in re ipſa, citra actum illum, de ſtatu συγκαταβάσεως divinæ ad homines. Sæpe enim in *Topographiis* verba, quæ *motum* ſonant, *conditionem* ſignificant, & in his ipſum verbum *deſcendendi*. Pſalm. CIV. 8. Ios. XV. 3. 10. &c.

3 ἰδοὺ) Non neceſſe eſt, ſubaudire ἐστὶ verbum: *ecce tabernaculum Dei* eſt *cum hominibus*. nam ἰδοὺ etiam per ſe rem demonſtrat, v. gr. cap. XIX. 11. & paſſim.

¶ μετ' αὐτῶν) *cum eis, in terris*, habet, Idacii Clari nomine, *Vigilius Thapſenſis*. *Ex cælo a Deo* deſcendentem urbem vidit Iohannes: ſed non addit, *in terram*.

5 καινὰ πάντα ποιῶ) Antiquior lectio, καινὰ ποιῶ πάντα· & καινὰ ποιῶ uni verbo חִדֵּשׁ reſpondet, non interſecandum.

6 τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος) Glorioſa Dei appellatio. Prius inciſum declaratur per alterum.

8 τοῖς) Dativus Hebraicum ל exprimit: id eſt, *quod attinet* ad formidoloſos &c. Ita mox cohæret αὐτῶν, *eorum*.

¶ φαρμακοῖς, *veneficis*) φάρμακον, medium vocabulum eſt; ſæpe autem cum derivatis adhibetur de medicina noxia, veneficio, quod ſe ſæpe hominibus ſalubre jumentisque venditat, ſed vel per ſe, vel etiam adjuncto expreſſo fœdere aut cæco cum dæmoniis commercio, peſtilentiſſimum eſt. Hinc *idololatriæ* jungitur Gal. V. 20.

11 ὁ φωστὴρ) Heſychius, φωστὴρ θυρίς. Es. LIV. 12 שִׁמְשֹׁתַיִךְ LXX, τὰς ἐπάλξεις σου, plurali numero. Sed ὁ φωστὴρ in ſingulari (coll. Gen. VI. 16.) dicit in ædificio partem patulam, vel pellucidam, qua lumen ſolis (שמש) permeat, ut ſunt feneſtræ vel ſpatia inter (ἐπάλξεις) pinnas mœnium. φωστὴρ non componitur ex φῶς & τηρῶ, ſed eſt derivatum.

12 ἔχουσα) De caſu recto vid. Apparat. pag. 778.

¶ ἐπὶ) Hîc dicuntur ἐπὶ πυλῶσιν ὀνόματα. at Ez. XLVIII. 31 αἱ πύλαι ἐπ' ὀνόμασι τῶν φυλῶν τοῦ ἰσραήλ. ἐπὶ (עַל) variam vim habet; non ſolum ſuperiorem locum dicit.

16 ἐπὶ σταδίων δώδεκα χιλιάδων) Sic *Latinus* legit. habet enim, *per ſtadia duodecim millia*. quodſi ἐπὶ σταδίους δώδεκα χιλιάδων legiſſet, interpretari habuerat, *per ſtadia, duodecim millium*. Stupenda magnitudo! Alexandria XXX ſtadiorum longitudinem, non minus X ſtadiorum latitudinem habuiſſe dicitur apud Ioſephum. Hieroſolymorum circuitus apud eundem XXXIII ſtadiis; Thebarum, apud Dicæarchum, XLIII ſtadiis; Ninives, apud Diodorum Siculum, CCCC ſtadiis definitur. Babylonem Herodotus libro I ait habuiſſe in quolibet latere CXX ſtadia; in circuitu, CCCCLXXX ſtadia: murumque fuiſſe L cubitos craſſum, CC cubitos altum. Quicquid urbium mundus habet, viculi ſunt ad novam Ieruſalem. ἐπὶ habet hoc loco vim diſtributivam, ut in tacticis, ἐφ' ἑνὸς, ἐπὶ τεττάρων, ἐπ' ὀκτὼ, *ſinguli, quaterni, octoni*. vide *Budæi* comm. linguæ Gr. col. 881. Itaque ἐπὶ hoc verſu, non ſequenti, adhibetur, & ſignificat, 12000 ſtadia ſingulorum eſſe laterum urbis, non totius circuitûs.

17 καὶ

17 *καὶ ἐμέτρησε τὸ τεῖχος αὐτῆς, ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων μέτρον ἀνθρώπου ὅ ἐστιν ἀγγέλου*) Poſt ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων plerique addidere πηχῶν· ſed antiquum teſtem non unum hoc vocabulo carere, oſtendimus in *Apparatu.* Hanc ipſam haud dubie ob cauſam *Latine* in mſſ. & in edd. vet. & apud commentatores, magna conſenſione, pro *muro*, qui ſæpe memoratur, *muros*, plurali numero, hoc uno verſu reperias: quia videlicet, antequam *cubitorum* gloſſa adjiceretur, aliqui *centum quadraginta quatuor muros* (quam perite, nil refert,) conſtruxere, numerum indeclinabilem, *centum quadraginta quatuor*, accuſativo item caſu accipientes. Certe apud *Primaſium*, qui Italam verſionem ſequebabatur, in ſummario libri V ſic legitur, *& muri ejus centum quadraginta quatuor, menſura hominis quæ eſt angeli.* Sic ipſe quoque commentarius, quanquam, poſt *quatuor*, *millia* neſcio quis inſeruit, prima fortaſſe litera proximæ vocis *Menſura* pro *Mille* arrepta. *Murum* cum gloſſa *cubitorum* habet *Apringius.* Viciſſim etiam verſu 15 *murum*, ſolus, quod ſciam, *Primaſius*, in *muros* mutat, propter eandem, ut apparet, *tot murorum* opinionem. Non *muros*, ſed unius *muri* menſuras notari, certum eſt: ac poſſent ſubaudiri etiam *calami.* Stadia 12000 exhibent urbis altitudinem quoque: 144 ſive calami ſive cubiti, dant muri altitudinem, altitudine urbis non multo minorem, vel ei potius parem. Etenim altitudo proprie ſpectatur in muris, ut vel poëtarum Græcorum Latinorumque epitheta comprobant. Stadia 12000, quippe abſolute dicta, erant humana: 144 ſive cubiti ſive calami, non erant humani, ſed angelico-humani, humanis multo majores. Sive calami 144 ſive cubiti erant, eandem muri altitudinem collatio 12000 ſtadiorum exhibet. Sed tamen ut calamos potius accipiamus, magna ratio ſuadet. Nam quot cubitos habeat calamus, non indicatur: poſſetque habere quatuor cubitos, quia ſtaturam *hominis* quatuor cubiti *metiuntur;* vel ſex cubitos, uti Ez. XL. 5. Ergo ſi cubitorum 144 eſſet murus, neſciretur, quot idem calamorum eſſet; adeoque *calamus aureus*, qui *menſura* dicitur, ignota, id eſt, nulla revera eſſet menſura. Plane calamum centies quadragies quater admovente angelo, muri noſcebatur altitudo. Apud Ezechielem, in ſimili argumento, & per ellipſin notatur ſæpius *menſura calami*, & aliquando, cap. XLII. 17. perinde ut hîc in Apocalypſi, Græci intruſere πήχεις. Vid. Ioh. Meyer de ultimis Ezech. p. 26 ſeqq. Porro diſpuncto πηχῶν gloſſemate, ambigi poſſit, quo caſu Iohannes perſcripſerit numerum hunc, quem librarii ρμδ̄ vel (in cod. Alex.) δ καὶ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ſcripſere. Accuſativus apud Ezechielem in hoc genere frequens eſt: ſed tutius hoc loco retinetur genitivus. Sæpe Hebræi adjectivum numerale & ſubſtantivum plurali & ſingulari numero conſtruunt, v. gr. וארבעת אלפים מדה Ez. XLVIII. 30. 33. Et ſic Iohannes, ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων μέτρον. Angelum menſorem Iohannes ἀνθρωποειδῶς ἐθεώρησε, *humana ſpecie vidit*, ut Andreas Cæſareenſis loquitur. itaque *illa pertica*, inquit Grotius, *tanta erat, quanta erat ſtatura formæ humanæ, in qua angelus apparebat, ac proinde ad eum modum etiam cubiti.* Clauſulam de *cubitis* compendifacere Grotius poterat.

18 *ἡ ἐνδόμησις*) Heſychius, δώμησις (nam ω & ο ſcribitur) οἰκοδομή. Ergo ipſa hîc muri ſtructura eſt jaſpis, ut vulgo lapides. ἐν in compoſito hocce valet *penitus.*

19 *κεκοσμημένοι, ornati*) id eſt, ſtru-

cti & ornati. nam ipsa fundamenta sunt gemmæ; ut ipsæ portæ, margaritæ. Sermo concisus, ut apud Vitruvium l. 10. c. 20, *pluteum*, *turriculæ similitudine ornatum*. Herodotus lib. 1. de Babylone, ἐκεκόσμητο δὲ ὡς οὐδὲν ἄλλο πόλισμα, ubi *ornatum* urbis appellat fossam, murum, portas.

20 σάρδιος) σάρδιον probatissimi habent codices h. l. & LXX. & Epiphanius. Conferatur hoc ad Hilleri Syntagmata, p. 86.

24 τὰ ἔθνη) τῶν σωζομένων adjecit *Erasmus*, & innumeri editores, eum videlicet sine ulteriore examine secuti. Erasmus si hodie viveret, Andreæ commentarium, quem pro textu arripuit, protinus, opinor, expungeret. Idem, & alii, qui primo recensuere N. T. Græcum, si copias his duobus seculis collectas, cum ea paucitate, qua ipsi conflictabantur quondam, compararent, veritati lubentes cederent, & cupidissimum quemque lectionis ab ipsis tam ægre interdum constitutæ defensorem ad sese in meliora vel sequendos vel ducendos hortarentur.

¶ διὰ) Respondet præfixo ל Es. LX. 3. Apud LXX est τῷ φωτὶ sine præpositione.

¶ φέρουσι) Præsens, post futurum περιπατήσουσι, vim futuri habet, coll. v. 26.

27 ποιῶν) Alii, ὁ ποιῶν. Sed articulus abest etiam c. XXII. 15, πᾶς ποιῶν· & hîc quoque πᾶς subaudiri potest e proximo πᾶν.

¶ ψεῦδος) ἐργαζόμενοι ψεῦδος, Sir. LI. 4.

C A P. XXII.

1 Ποταμὸν) καθαρὸν addunt alii, propter summam propinquitatem pro unico teste habendi: & tamen diversis periochæ locis, claro glossæ argumento, hoc adjectivum intulerunt. In mentione vestitus, καθαρὸν λαμπρὸν junctim dicit Apocalypsis non semel: ceteris in locis, vel καθαρὸν seorsum, vel seorsum λαμπρὸν, uti hoc loco pars testium longe ponderosissima.

2 ἐντεῦθεν καὶ ἐντεῦθεν) ἔνθεν καὶ ἔνθεν Ez. XLVII. 7. 12. adverbialiter: sed hoc loco ἐντεῦθεν, ut alias ἐνταῦθα, præpositio est.

¶ ἀποδιδοῦν) pro ἀποδιδὸν, ut διδόω, pro δίδωμι.

¶ εἰς θεραπείαν) לִתְרוּפָה Ez. XLVII. 12, ubi LXX, εἰς ὑγείαν. θεραπεία inchoativum aliquem significatum involvit: nec tamen morbidum quidquam erit. Conf. ibid. v. 9.

3 κατάθεμα) Sic *Comp.* cum aliis *Antverpiæ Genevæ*que excusis editionibus cumque mss. fere omnibus. καταναθεμα *Erasmus*, &, qui Erasmum in Apocalypsi penitus refert, *Stephanus*, & Erasmum Stephanumque secuti ceteri editores. Id tamen nusquam in mss. occurrit: nam etiam Matth. XXVI. 74, quem Wolfius locum huc confert, καταθεματίζειν codices tantum non omnes habent. Vtroque loco librarius unus alterve properans ex tritissimo apud Græcos *anathematis* vocabulo (ne de Erasmo ipso tale quid censeamus,) præpositionem inseruit. Auscultemus *Andream* h. l. τοῦτο ἐνταῦθα κατ' ἐπίτασιν εἰρῆσθαι νομίζομεν κατάθεμα· τῷ γὰρ ὄντι τὸ πιστὸν οὐκ ἀνατίθεται, ἀλλὰ κατατίθεται, τῷ διαβόλῳ ὑποτιθέμενον καὶ συγκαταδικαζόμενον.

¶ ἐν αὐτῇ, *in ea*) Posset hoc referri ad *plateam*, coll. Iob XXIX. 7, ἐν δὲ πλατείαις ἐτίθετό μου ὁ δίφρος. Sed refertur ad ipsam urbem, uti v. 2 αὐτῆς, *ejus*: quanquam revera in conspicuo maxime urbis loco erit thronus.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Vbi & *Dei* & *Agni* fit men-

mentio, subsequens relativum αὐτοῦ *ejus* refertur vel ad *Agnum*, cap. VI. 17. item cap. I. 1. XX. 6. quia his locis *Agno* adscribitur *ira*, *revelatio*, *regnum*: vel ad *Deum*, h. l. quia *thronus* sæpius *Deo* adscribitur; qua ex causa etiam cap. XI. 15 verbum βασιλεύσει *regnabit* ad *Dominum* refertur. Non dicitur ibi, *regnabunt*, neque usquam dicitur, αὐτῶν *eorum*, in plurali, ob intimam unitatem. Sub mentione *Agni* innuitur etiam *Deus*: sub mentione *Dei* innuitur etiam *Agnus*.

5 ἐπ' αὐτοὺς) ἐπ' omittitur a plerisque quos tuetur Wolfius, conferens præcipue locum c. XXI. 23. Sed differunt loca. *civitatem* illuminat gloria Dei: *super cives* lumen fundit Dominus Deus. Sic dicitur להאיר על הארץ Gen. I. 15. Antiquitas testium ἐπὶ particulam defendit.

6 καὶ, *&*) Mira est interpretum dissensio de sermonibus in hoc epilogo distribuendis. Loquitur autem, si cui nostra distributio placet,

angelus, v. 6.
Iesus, v. 7.
Iohannes, de facto suo & de angeli correctione, v. 8. 9.

Rursum, eodem ordine,

angelus, v. 10. 11.
Iesus, v. 12-17.
Iohannes, v. 18. 19.
Iohannes, & Iesus, iterumque Iohannes. v. 20. 21.

¶ πιστοὶ καὶ ἀληθινοὶ, *certi & veri*) Firma fide, nec non digna interpretatione, suscipiendi. Confirmata fuit veritas horum verborum, speciatim, de nuptiis Agni, c. XIX. 9. deque novitate universi: c. XXI. 5. nunc generatim, ut in epilogo, veritas verborum confirmatur totius libri: eaque sibi constat, etiam ubi multi credere recusant. Væ autem iis, qui præ hac veritate mendacium amant, v. 15. ac veritatem, præsertim eam ipsam, quæ inter has confirmationes interjacet, c. XX. 1 seqq. pro mendacio traducunt.

¶ ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων τῶν προφητῶν, *Deus spirituum prophetarum*) Vnus est spiritus, quo acti loquebantur prophetæ: 1 Petr. I. 11. 2 Petr. I. 21. singuli autem, pro mensura ipsis data, suos habebant spiritus horum spirituum Deus est DOMINVS, v. gr. Deus Davidis, Deus Danielis. Idemque misit angelum suum, ut Iohanni nunc eorum, quæ per veteres illos prophetas prædicta erant, complementum in proximo ostenderetur.

8 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Dionysius Alexandrinus hoc quoque construxit cum μακάριος, *beatus*. v. 7, Subaudiendum potius εἰμὶ, *sum*.

9 ὅρα μή. σύνδουλός σου εἰμί) Post σου, γὰρ inseruere *Latini* recentiores & *Erasmus*. Sed pulcre animadvertit Wolfius, *omnem hanc angeli orationem concisam esse & ellipticam, qualis esse consuevit illorum, qui aliquid graviter aversantur*. Simillimum exemplum γὰρ omissi, exstat Act. XIV. 15.

10 καὶ λέγει μοι, *& dicit mihi*) Idem est angelus, cujus sermones versu 9 & 10 referuntur: & tamen formula, *& dicit mihi*, interponitur, quia angelus sermonem versu 6 memoratum, post interpellationes versu 7. 8. 9. factas *denuo* prosequitur. Conf. *& dicit mihi*, cap. XVII. 15. XIX. 9.

¶ μὴ σφραγίσῃς, *noli obsignare*) Obsignantium similes sunt, quibus consultum videtur, locupletiorem hujus prophetiæ tractationem sub speciosis prætextibus inhibere.

11 ῥυπαρευθήτω) *Erasmus*, Græca ex Latinis hoc loco sarciens ῥυπωσάτω fecit, a ῥυπόω. ῥυπάω, non ῥυπόω, neutrum esse, dixi in Apparatu: verebatur autem Wolfius, *ut probari posset*, ῥυπόω tantummodo neutrum esse. Erat viri doctissimi, *affirmati-*

mationem suam de ῥυπόω etiam neutro exemplis tueri. Dantur quidem neutra in οω, δολιόω, μεσόω, σκηνόω· sed ubi ex uno themate duo verba formantur, persæpe forma in οω activa, in εω vel αω neutra est, ut καρπόω, εὐκαρπέω· ἀντιστατέω, ἀναστατόω· ἀσθενέω, ἀσθενόω· κραπρέω, κραπρόω· sic ῥυπάω, ῥυπόω. Certe apud Aristophanem, Wolfio citatum, neutra sunt (præter ῥυπῶν, quod per se ambiguum est,) ῥυπῶντα, ἐῤῥύπων, non ῥυποῦντα, ἐῤῥύπουν. Sed fac, ῥυποῦν etiam neutrum esse, verbum ῥυπαρεύομαι, etiamsi alibi non exstet, tamen analogia πονηρεύομαι, σοβαρεύομαι, ψυχρεύομαι, quæ item rara sunt verba, & quod caput est, mss. omnes defendunt.

¶ δικαιοσύνην ποιησάτω, *justitiam facito*) Sic, ὁ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην, *qui facit justitiam*. 1 Ioh. II. 29. III. 7.

¶ ὁ ἅγιος, *sanctus*) & purus, fugiens *sordida* & profana omnia, contra ac faciunt canes & porci.

13 ἐγὼ τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, πρῶτος καὶ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος· *Ego Alpha & O, Primus & Vltimus, Principium & Finis*) Totum versum Artemonius in libro de Initio evang. Ioh. Part. I. cap. XLIV. ad Deum Patrem transferre, & incisum secundum, *primus & ultimus*, quasi proprium Christi, & Patre indignum, dispungere conatur. Non habet id incisum *Coptica* editio Wilkinsii, quam Artemonii Addenda citant: sed ipsum interpretem & Græcum interpretis codicem eo inciso caruisse, inde colligi nequit. Non habent *Latini* quidam recentiores, saltu videlicet in Latina versione a *primus* ad *principium* ita lubrico, ut mirum sit, non plures hiatum prius admisisse. Aperte hoc loco Dominus Iesus loquitur: & tria sunt incisa, quorum primum expendimus in Cap. I. 8, ubi Pater de se loquitur: secundum consideravimus in Cap. I. 17, ubi Dominus Iesus de se loquitur: tertium, juxta cum primo, attigimus in Cap. XXI. 6, ubi rursus Pater loquitur. Nunc, in præsenti loco, tria incisa cumulantur, luculentissimo gloriæ Domini Iesu documento; qui & ea, quæ Pater de se dixerat Cap. XXI. 6, & ea, quæ Ipse de se dixerat Cap. I. 17, de se testatur. Num autem una eademque sententia tripliciter est expressa? Immo plus quiddam subest. *A & Ω* est quasi basis earum, quas modo notavimus, appellationem Dei & Christi, & habet vim quandam generalem & quasi hieroglyphicam, per alias appellationes supervenientes determinandam. Hæc primum a Patre de Patre dicitur cap. I. 8. eique respondet altera, qua Christus se dicit *primum & ultimum*, cap. I. 17. *Præstantissimum & abjectissimum* interpretatur Artemonius, præclare a Wolfio refutatus. *Eum* interpretatur Ipse per Esajam, *ante quem & post quem non est alter* salutis auctor Deus. Hæc in principio libri. In exitu Is qui in throno sedet, ait, *Ego sum A & Ω*, & ipse declarat, *Principium & Finis*. cap. XXI. 6. Tum Dominus Iesus, *Ego A & Ω*. Idemque declarationem addit, sed duplicem. nam & iterat suum illud, *primus & ultimus*, & nunc, quum *Dei & Agni* thronus in nova Ierusalem est, illud, quod Pater dixerat, de se loquens subjungit, *principium & finis*. Sine articulo dicitur, πρῶτος καὶ ἔσχατος, in primariis quidem codicibus; cum articulo autem, uti τὸ Α καὶ τὸ Ω, sic ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. id quod gradationis cujusdam indicium est notabile.

14 αὐτοῦ, *ejus*) ejus, qui venit. v. 12. Ipse

Ipse de se loquitur. Simillima phrasis, c. V. 10. *eos*, id est, *nos*.

¶ ἵνα ἔσαι) ἵνα declarat *beatitudinem* hîc memoratam, uti cap. XIV. 13. & ἔσαι pro ἦ sermonem facit valde emphaticum.

¶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, *lignum vitæ*) De quo qui edunt, in æternum vivunt. Gen. III. 22.

15 φιλῶν ψεῦδος) Bona mens veritatem amat, mala mendacium. Accommodari huc quodammodo possit illud Aristotelis, τοῦτ' ἔστιν ἡ κατ' ἀλήθειαν εὐφυΐα, τὸ δύνασθαι καλῶς ἑλέσθαι τἀληθὲς καὶ φυγεῖν τὸ ψεῦδος· ὅπερ οἱ πεφυκότες εὖ, δύνανται ποιεῖν εὖ· οἱ γὰρ φιλοῦντες καὶ μισοῦντες τὸ προσφερόμενον εὖ, κρίνουσι τὸ βέλτιστον. lib. VIII Topic. cap. 14. Transferatur hoc ad spiritualia. Bonæ indolis est, amare verum, odisse fallum: malæ indolis, odisse verum, *amare falsum*. Tales nos quidem omnes sumus natura: sed alius verum admittit, alius surdæ aspidis æmulus manet. Psalm. LVIII. 4 s. Hinc aversus multorum a canora veritate apocalyptica præsertim, auditus.

16 ταῖς ἐκκλησίαις) Lectio genuina, cui non perceptæ alius ἐν, alius ἐπὶ præfixit. Vtramvis particulam, si initio scripta fuisset, librarii non tam facile aut commutassent aut omisissent. Distinguuntur tamen, ut Wolfius bene monet, ii, quos particula *vos* innuit, ab ecclesiis. nam ὑμῖν est dativus, & ταῖς ἐκκλησίαις casus sextus, uti c. IIX. 3. 4 Ecclesiæ septem in Asia cunctæ sunt testes in singulas ecclesias, & hæ in singulos ipsarum angelos atque auditores.

¶ ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνός) Non dicit, ἑωσφόρος, neque φωσφόρος, sed, nova appellatione, ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνός. Id vim significationis valde auget

18 μαρτυρῶ ἐγὼ) Pauci, μαρτύρομαι ἐγὼ, ex Gal. V. 3. *Contestor enim* habent *Latini* recentiores: ex quibus συμμαρτυροῦμαι γὰρ *Erasmus*, quum mutilo Græco uteretur codice, finxit. Severissima est versu 18 & 19 testificatio, gravissima admonitio, ad omnes Apocalypseos *auditores*. Qui *apposuerit*, super eum *imponentur* plagæ: qui *ademerit*, ei *adimentur* bona. Talio. Gravius est, ut ex adjectis comminationibus patet, addere, quam demere, secus ac plerique critici, se existimare, re ipsa demonstrant, timidiores in delendis glossematis: quam in admittendis. Mutare est simul & apponere & adimere. Peccare in hanc partem potest primum *auditor* quilibet, quum pro apocalypticis venditat, quæ talia non sunt, vel ea, quæ vere apocalyptica sunt, supprimit. Peccat *tractator* imperitus, cæcus & temerarius, maxime si se singulari quodam dono & munere prophetico instructum perhibet. Peccat vehementer *metaphrastes* infidelis, ac *librarius*, textum perperam describens. nam indelibato textu, præsertim in fonte, tractatoris & auditoris peccatum corrigi potest: corrupto textu, multo majus detrimentum est. Omnibus tamen hisce modis, plus minusve peccari potest, impedimento fidelibus allato, quo minus discant audire Domini *Venio*, & respondere *Veni*, adeoque veritatem fructumque libri totius singularumve partium & particularum percipere, & gloriam I. C. agnoscere. v. 17. 20. Neque levis eorum culpa est, qui mysteria perverse, sinistre, intempestive proferunt, invidiamque & suspicionem regno Dei apud mundum ejusque proceres pariunt. Non damnatur hîc conatus modestus, cum voluntate proficiendi conjunctus, veritati aliunde exorienti viam non obstruens: damnatur profana audacia, ex sensu carnali proveniens. Maximeque Cerinthum, qui

poſtea in hanc cenſuram incurrit, Iohannes præmonuit. Convenit hæc clauſula in omnes Scripturæ ſacræ libros, coll. Deut. IV. 2. Prov. XXX. 6. ſed maxime in Apocalypſin, prophetiæ apicem, cui ſingulare imminebat periculum, & cujus ſubtilem admirabilemque nexum vel unius voculæ mutatio turbare vel obſcurare poterat. Magni momenti ſunt ſingulæ partes hujus libri, tam gravi interdicto muniti. Non ſemper omnes religioſe in hac parte egiſſe, ſingularis in Apocalypſi varietatum multitudo clamat. Gratia Deo, qui veſtigia nobis indaginesque ſinceræ lectionis per tot ſeculorum diſcrimina ſervavit!

¶ ἐάν τις ἐπιθῇ κτλ. *ſi quis addat*) *Addere*, cel D. Langio interprete, eſt ea, quæ impleta ſunt, differre: *detrahere*, futura pro impletis habere. Comm. Apoc. f. 250. Videat alius, ne addat: ego caveo, ne detraham.

19 ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς καὶ τῆς πόλεως τῆς ἁγίας, τῶν γεγραμμένων κτλ.) Mavult Wolfius, ἀπὸ ξύλου τῆς ζωῆς, καὶ τῆς πόλεως τῆς ἁγίας, καὶ τῶν γεγραμμένων κτλ. Primum recte probat (pro βίβλου) ξύλου. (cujus lectionis teſtibus *Coptum* LaCrozii fide in Apparatu addidi, & nunc Latinum codicem *Berolinenſem* addo:) etenim a *libro vitæ* remotior eſt *civitas ſancta*, quam a *ligno vitæ*, cui ea jungitur etiam verſu 14. Deinde ἐκ præpoſitionem expunxi, *Alexandrini* præcipue codicis auctoritate: quanquam *Eraſmus* quoque eam in Græco textu ed. 1. 2. 3. neſcio quid ſecutus, prætermiſit. Poſtea idem ad Complutenſem Apocalypſin acceſſit. Qui ſi ἐκ conſtanter prætermiſiſſet, hodie particula, ut credere fas eſt, ſine dubitatione prætermitteretur. Librarii talibus in minutiis, ut eas reputabant, faciles erant: itaque ἐκ vel animi cauſa ſuppleverunt. Tali in caſu non tam numerus codicum promiſcuus, (quanquam hîc codices puſilla particula ἐκ carere, & a collatoribus, ut ipſe *Alexandrinus* in ed. Oxon. minori, negligi potuere,) quam antiqua ſinceritas paucorum & ratio idonea curari debent. Sane quum illud, καὶ τῶν γεγραμμένων, ut Wolfius tertium legit inciſum, præpoſitione caret, etiam ſecundum, cum primo longe arctius cohærens, ea percommode caret. Neque incommode ſubauditur ἀπὸ, ſic enim occurrit Matth. XIX. 1. Act. I. 4. Hebr. XI. 15. imo unice congruit antitheto hujus interdicti, ἐπ' αὐτὰ, ἐπ' αὐτόν· ἀπὸ τῶν, ἀπὸ τοῦ. Poſtremo καὶ ante τῶν γεγραμμένων adeo paucis nititur codicibus, ut mirum ſit, non plures librarios pro ſua indole eam particulam inſeruiſſe. Iohannes ipſe, ſi καὶ ſcripſiſſet, ſubjeciſſet τῶν ἀγαθῶν τῶν γεγραμμένων aut tale quidpiam. nam pars eorum, *quæ ſcripta ſunt*, ſunt *plagæ*. v. 18. Tollit καὶ particulam Appoſitio, non improbata a Wolfio. Etenim ipſum *lignum vitæ*, & ipſa *urbs ſancta*, ſunt primum & extremum, (cap. II. III. XXII.) imo etiam ſumma, *egregiarum illarum prærogativarum, quarum in hoc libro ſpes facta eſt fidelibus.*

21 πάντων) Addunt aliqui, ὑμῶν, & ἀμήν. *Vltimam vocem* ἀμὴν, *quæ in codicibus manu exaratis pleriſque, & editis omnibus legitur*, omitti recuſat Wolfius. Quam impigri fuerint librarii ad *Amen* particulam, uſitatiſſimam quippe, in Doxologiis & Clauſulis votivis inculcandam, patet ex pleriſque omnibus Novi Teſtamenti libris, in extremo, & ex annot. Wolfii ad Ap. I. 18, ubi ἀμὴν inepte interpoſuere librarii fere omnes. Vnus librarius eam omittens pluris eſt, quam decem eam ut libet addentes. Ad ultimam usque lineam *Alexandrinus* excellentem ſuam ſimplicitatem obtinet.

tinet. Disceptant eruditi, utrum hic an *Vaticanus* præstantior sit codex, ut nupera V. C. *Io. Adami Osiandri* Prof. Tubing. Orationum Triga copise docet. Primum quæcunque est vel vetustatis in utroque, vel opinionum de utriusvis ætate differentia, tanta ea non est, ut sinceritatem mutet lectionis, in qua indoles cujusque codicis est sita. Deinde in V. T. potiorem esse Alexandrinum, evicit Grabius: idemque in N. T. certe utilior est, quod lectiones ejus accurate excussas novimus, & quod Apocalypsin aliasque complures partes habet, quas amisit Vaticanus. In aliis partibus N. T. quas uterque retinet, uter sit potior, definiri non potest, quamdiu excerpta Vaticani aut pæne nulla, aut a lituris ipsius & ab aliorum codicum excerptis haud distincta habemus.

Redeo ad Wolfium, qui solerti reprehensione ad complura loca, Apocalyptica pleraque, uberius declaranda ansam mihi dedit. Gratum id mihi est: utinam vero satis illi otii obtigisset ad monita generalia, quæ in Apparatu, præsertim p. 786 & toto illo loco, posui, penitus cognoscenda, & ad singula inde demum loca in Curis examinanda. Nam *ex iis*, *quæ ad potiora loca monuit*, *intelligi* voluit, *quam feliciter Apocalypseos* recognoscendæ *negotium mihi cesserit*. Nunc quid discriminis inter utrumque nostrum exstiterit, pace omnium, qui merita ejus expendunt, *summatim* declarabo. Supra typographiam evolat crisis N. T. & ad ultimam antiquitatem se recipit. Qui editionibus obviis & gustu suo ad eas accommodato ducuntur, ingentem interpolationem in textu N. T. primis temporibus factam, reapse, nec sine periculo, statuunt. nam plerasque lectiones, quas ii defendunt, antiquissimi testes & ignorant, & aliis lectionibus revincunt. Non tam cito sub manum apostolorum temerata eorum scripta sunt: summa textûs, quam *Latinus* interpres & alii testes cum eo congruentes a Seculo illo II in hoc Seculum XVIII derivarunt, sincera diu & a mutationibus fere omnibus, quæ nos exercent, intacta mansit: sero ac paulatim perversa quorundam sedulitas sinisteritasque turbas dedit. Nunc si quis talem textum v. gr. Apocalypticum, qualem plerique amant hodie, penitus describat, lectionem plenam, planam, parallelismo tinctam, id est, interpolatam, & ex paucissimis recentissimisque testibus fere ubique conflatam habebit, quæ, ad editiones collata, non multum abeat a textu per Henr. Stephanum & Elzevirios propagato. Mea recensio, in margine quidem, majore item testium numero destituitur interdum; sed hoc iis fit in locis, quæ a patribus minus sæpe citabantur: nec tamen idoneis testibus caret, quorum *antiquitas*, cum rationibus exegeticis ipsi textui innatis, numerum compensat. Talibus locis exceptis, (namque per exceptionem aliquantisper tractanda sunt,) textus meus perpetuo tenore ad monumenta longe plurima, a temporibus Iohannis in omnes ætates & regiones didita, sive Græcos codices, sive versiones, maxime, *Italam* illam, sive patres, *Irenæum*, *Hippolytum*, *Origenem*, *Athanasium*, *Andream*, *Tertullianum*, *Cyprianum*, *Hieronymum*, *Primasium* &c. spectes, accedit: nulli editioni, Complutensium, Erasmi, Bezæ, Stephanorum, Elzeviriorum, unice addicta, & tamen raro ad solos codd. mss. se recipere coacta. Brevior ea lectio plerumque est; & ubi multiplex varietas erat, in medio ambulat: ubique priscum austerumque, id est, nativum colorem obtinet. Hoc cujusmodi esset, in *Supplementis* Curarum suarum, ut arbitror, dispexit Wolfius, (si eo usque progressus est,) & veritati liquidius indagatæ manus dedit. Æquitatis ille in me suæ semper memor fuit:

fuit: omnesque, ut ſpero, intelligent, me quoque modeſtiæ leges accurate ſervaſſe. Eodem pede *Exegeſis*, cujus multo potiores hîc partes erant, incedit. Vbicunque meam ſententiam cum aliorum opinione permutare non potui, non pertinaciam, (nam ſententia per multas antea dubitationes & conſiderationes colata, minus eſt mutabilis,) ſed veritatis amorem, agnoſcent, ut arbitror, idonei judices. iidemque, cum reſpexerint, quæ primum fundamenta jecerim; cumque expenderint, quid ad dubitationes hinc inde objectas reſponderim: ſtatuent fortaſſe, ceterorum quo que locorum, quæ adhuc nemo reprehenderit, poſthac, ſi reprehenſa fuerint, idoneam defenſionem vel mihi in mundo fore, vel lectoribus, me tacente aut defuncto, eſſe occurſuram.

CONCLVSIO OPERIS.

NVnc, DEI benignitate, exegeſin, non modo criſin, Apocalypſeos & N. T. totius, viridi ætate ſuſceptam, ingraveſcentibus annis abſolvi. Textum ad monumenta ſinceriſſima exactum: ſententiam ejus in dogmaticis, propheticis, hiſtoricis, chronologicis, explicatam: typum doctrinæ evangelicæ religioſe obſervatum: omnia uno conſtanti regularum rationumque tenore coagmentata, boni lectores deprehendent. Quinque potiſſimum penſa ſunt, *Apparatus* criticus ipſi textui adjectus, *Harmonia* evangeliſtarum, *Apocalypſeos* exegeſis Germanica, *Ordo* temporum, hic *Gnomon* denique: ſed una tela eſt. Neque aliud habuere interea *Defenſiones* meæ: tantummodo, quæ antea ſcripſeram, reſcripſi & recoxi. Moleſtum id quidem eſt, & putidum videtur: ſed veniam dabunt periti. nam ob rei gravitatem & quorundam imbecillitatem ſic fieri oportet. Verbum Dei quomodo mundus accipiat, dudum conſtat: ego ſi id ut Verbum Dei, quemadmodum confido, tractavi, me non aliter accipi poſtulo. Etiam cultores ſæpe veritatis ea, quibus haud aſſuevere, tardius admittunt. Cum pridem audierunt, *Hoc eſt:* quærunt denique, *Quid eſt?* cumque Demonſtratio defluxit, Poſtulata ſibi proponi queruntur. Nonnulli obitu demum ſuo veritati, in parte non agnita, officere deſinunt. Veruntamen non fruſtra laboratur: dum alii præter opinionem deſunt, alii præter opinionem ſe dedunt vel dedent. Lux creſcit indies: per adverſa ad victoriam enititur veritas: multis de rebus poſteritas aliter judicabit. O DEVS, Tuo judicio ſtat caditve, quicquid ſtat vel cadit: quod per me operari dignatus es, tuere: lectorum & mei miſerere.

Tibi eſt Gloria & eſto in perpetuum.

(o)

IN-

INDICES

ad libros N. T. eorumque capita & verſiculos idoneas ob cauſas,
rarius autem ad paginas, accommodati,
quos ex uſu quisque ſuo optime locupletaverit.

INDEX I
LOCORVM V.T.

O o o o o o o Lev. 26,

Permulta alia loca ſedulo lectori occurrent: qui etiam *pericopas*, in diebus dominicis & feſtis tractari ſolitas; facile evolvet. v.gr. 1 Advent. pag. 120 & 607 &c.

INDEX II.

VERBORVM

Hebræorum & Græcorum *quorundam* inſignium.

Ἀγα-

κατα-

INDEX III.

RERVM, OBSERVATIONVM, AVCTORVM.

anta-

effica-

Rein-

CORRIGENDA.

b innuit *alteram* paginæ columnam: *r* lineam *retro* a fine paginæ numerandam.

Pag. 13 b lin. 16. auguftius
14 b 15. teffaradecadas
17 b 5. *fomnium*
26. 9. Hebræum צ
30 b. r. 6. ex) &
106 b. r. 8. hæres
136 b. lin. ult. impleri &c.) in eventu Ezram & Nehemiam complectuntur:
155 & alibi, ‟ˆ) ˆ
193. 8. 17) 7
194 b. 3. præmittunt
208 b. r. 11. Act.) At
278. 22. Ap. XV. 4.
365. 24. hebdomade
422 b. lin. ult. cum) *cum*
547 b. r. 5. Sic,
632 b. r. 13. admonerent
857 b. 16. Congruit
919. r. 6. etiam,) etiam
981 11. c. V. 11) Dele, fi videtur.
994. 8. Dat.) Dativus notat

Cetera Lectoris dexteritati committuntur.

FINIS.

d